THE COMPENDIUM OF LEGAL RULINGS OF THE QUR'AN

And the Clarification of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion

Written by Abi Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin al-Turki

Muhammad Ridwan 'Arqasusi and Ghiyath al-Hajj Ahmad participated in editing this volume.

Volume Eleven

Al-Risalah Foundation

कुरान के कानूनी प्रावधानों का संग्रह (अल-जामी ली-अहकाम अल-कुरान)

और सुन्नत तथा फुरकान (सत्य-असत्य के मानदंड) की आयतों में निहित विषयों का स्पष्टीकरण

लेखन अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबू बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु ६७१ हिजरी)

संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

मुहम्मद रिज़वान अर्क़सूसी और गियाथ अल-हज अहमद ने इस भाग के संपादन में भाग लिया।

भाग ग्यारह

मुअस्ससत अल-रिसाला (अल-रिसाला फाउंडेशन)

الجامع لاحکام القرآن (قرآن کے احکام کا مجموعہ)

اور اس میں شامل سنت اور آیاتِ فرقان کی وضاحت

تالیف ابی عبد اللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ)

تحقیق ڈاکٹر عبد اللہ بن عبد المحسن الترکی

اس جلد کی تحقیق میں محمد رضوان عرقسوسی اور غیاث الحاج احمد نے شرکت کی۔

گیارہواں حصہ

مؤسسۃ الرسالہ

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD Al-Resalah Foundation for Printing, Publishing and Distribution Wata al-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण 1427 हिजरी - 2006 ईस्वी अल-रिसाला फाउंडेशन फॉर प्रिंटिंग, पब्लिशिंग एंड डिस्ट्रीब्यूशन वाटा अल-मसैतबेह - हबीब अबी शाहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 पी.ओ.बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615- पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء مؤسسۃ الرسالہ برائے طباعت،

اشاعت اور تقسیم وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت - لبنان ٹیلی فیکس:

815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان-ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615-پی.او.باکس:

117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Allah Almighty says: {And for every nation is a messenger. So when their messenger comes, it will be judged between them in justice, and they will not be wronged. 47}

Allah Almighty's saying: {And for every nation is a messenger. So when their messenger comes, it will be judged between them in justice} means: Every nation has a messenger who is a witness against them. So when their messenger comes on the Day of Resurrection, judgment will be passed between them, similar to: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness} (1) [An-Nisa: 41]. Ibn Abbas said: Tomorrow, the disbelievers will deny that the messengers came to them, so the messenger will be brought and he will say: I have conveyed (2) the message to you. At that time, punishment will be decreed against them. The evidence for this is His saying: {and the Messenger will be a witness over you} [Al-Baqarah: 143].

It is also possible that the meaning is: They are not punished in this world until a messenger is sent to them. So whoever believes succeeds and is saved, and whoever does not believe perishes and is punished. The evidence for this is Allah Almighty's saying: {And never would We punish until We sent a messenger} (3) [Al-Isra: 15]. "Al-Qist" means: Justice. "And they will not be wronged" means: They will not be punished without a sin, nor will they be taken without evidence (4).

Allah Almighty says: {And they say, "When is this promise, if you should be truthful?" 48}

He means the disbelievers of Makkah; due to their excessive denial and their haste for punishment, i.e.: When is the punishment, or when is the Resurrection that Muhammad promises us? And it was said: It is general for every nation that denied its messenger (5).

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/257. (2) In (z), (zh), and (f): "I conveyed to them". (3) See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/257. (4) Tafsir al-Baghawi 2/356. (5) See Zad al-Masir 4/37.

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हर समुदाय के लिए एक रसूल है। फिर जब उनका रसूल आ जाता है, तो उनके बीच न्याय के साथ फ़ैसला कर दिया जाता है और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाता। ४७}

अल्लाह तआला का कथन: {और हर समुदाय के लिए एक रसूल है। फिर जब उनका रसूल आ जाता है, तो उनके बीच न्याय के साथ फ़ैसला कर दिया जाता है} का अर्थ है: हर समुदाय के लिए एक रसूल है जो उनके विरुद्ध गवाह है। फिर जब कयामत के दिन उनका रसूल आएगा, तो उनके बीच फ़ैसला किया जाएगा, जैसे: {तो फिर क्या हाल होगा जब हम हर समुदाय से एक गवाह लाएँगे} (१) [अन-निसा: ४१]। इब्न अब्बास ने कहा: कल काफ़िर इस बात से इनकार करेंगे कि उनके पास रसूल आए थे, तो रसूल को लाया जाएगा और वह कहेंगे: मैंने तुम्हें (२) संदेश पहुँचा दिया था। उस समय उनके विरुद्ध दंड का फ़ैसला कर दिया जाएगा। इसका प्रमाण उनका यह कथन है: {और रसूल तुम पर गवाह होगा} [अल-बक़रह: १४३]।

इसका यह अर्थ भी हो सकता है कि: उन्हें दुनिया में तब तक दंडित नहीं किया जाता जब तक कि उनके पास कोई रसूल न भेज दिया जाए। फिर जो विश्वास लाया वह सफल हुआ और बच गया, और जो विश्वास नहीं लाया वह नष्ट हो गया और दंडित किया गया। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और हम तब तक दंड देने वाले नहीं हैं जब तक कि हम कोई रसूल न भेज दें} (३) [अल-इसरा: १५]। "अल-क़िस्त" का अर्थ है: न्याय। "और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाता" का अर्थ है: उन्हें बिना किसी पाप के दंडित नहीं किया जाएगा, और न ही बिना किसी प्रमाण के पकड़ा जाएगा (४)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे कहते हैं, "यह वादा कब पूरा होगा, यदि तुम सच्चे हो?" ४८}

इसका अर्थ मक्का के काफ़िर हैं; उनके अत्यधिक इनकार और दंड की जल्दी के कारण, यानी: दंड कब होगा, या वह कयामत कब होगी जिसका वादा मुहम्मद हमसे करते हैं। और कहा गया है: यह हर उस समुदाय के लिए सामान्य है जिसने अपने रसूल को झुठलाया (५)।

---

(१) इराबुल कुरआन, अन-नहहास २/२५७। (२) (ज़), (ज़), और (फ़) में: "मैंने उन्हें पहुँचाया"। (३) देखिए इराबुल कुरआन, अन-नहहास २/२५७। (४) तफ़्सीर अल-बगवी २/३५६। (५) देखिए ज़ादुल मसीर ४/३७।

بسم الله الرحمن الرحيم

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ٤٧﴾

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ﴾ اس کا مطلب ہے: اور ہر امت کے لیے ایک رسول ہے جو ان پر گواہ ہے، پس جب قیامت کے دن ان کا رسول آئے گا تو ان کے درمیان فیصلہ کر دیا جائے گا، جیسے: ﴿فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ﴾ (۱) [النساء: ۴۱]۔ ابن عباس نے فرمایا: کل کافر اس بات کا انکار کریں گے کہ ان کے پاس رسول آئے تھے، تو رسول لایا جائے گا اور وہ کہے گا: میں نے تم تک (۲) پیغام پہنچا دیا تھا، تو اس وقت ان پر عذاب کا فیصلہ کر دیا جائے گا، اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾ [البقرة: ۱۴۳]۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا مطلب یہ ہو کہ: انہیں دنیا میں عذاب نہیں دیا جاتا یہاں تک کہ ان کی طرف رسول بھیج دیا جائے، پس جو ایمان لایا وہ کامیاب ہوا اور نجات پا گیا، اور جو ایمان نہ لایا وہ ہلاک ہوا اور اسے عذاب دیا گیا، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ (۳) [الاسراء: ۱۵]۔ اور القسط کا مطلب ہے: عدل۔ "وہم لا یظلمون" یعنی: انہیں بغیر کسی گناہ کے عذاب نہیں دیا جائے گا، اور نہ ہی کسی دلیل کے بغیر پکڑا جائے گا (۴)۔

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ۴۸﴾

اس سے مراد کفار مکہ ہیں؛ ان کے شدید انکار اور عذاب کی جلدی مچانے کی وجہ سے، یعنی: عذاب کب ہوگا، یا وہ قیامت کب آئے گی جس کا وعدہ محمد (ﷺ) ہم سے کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: یہ ہر اس امت کے بارے میں عام ہے جس نے اپنے رسول کو جھٹلایا (۵)۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٥٧۔ (٢) (ز) اور (ظ) اور (ف) میں ہے: "میں نے انہیں پہنچا دیا"۔

(٣) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٥٧۔ (٤) تفسیر البغوی ٢/ ٣٥٦۔ (٥) دیکھئے زاد المسیر ٤/ ٣٧۔

Page 6 Surah Yunus: Verses 49 - 50

Allah the Almighty said: {Say, "I possess not for myself any harm or benefit except what Allah should will. For every nation is a [specified] term. When their time has come, then they will not remain behind an hour, nor will they precede [it]."}

His saying: {Say, "I possess not for myself any harm or benefit"} When they hurried the Prophet (peace be upon him) for the punishment, Allah said to him: Say to them, O Muhammad: I do not possess for myself any harm or benefit, meaning: that is not for me nor for anyone else. {except what Allah should will} that I possess and have power over, so how can I possess what you are hurrying for?! So do not hurry (1). {For every nation is a [specified] term} meaning: for their destruction and punishment there is a known time in His, Glory be to Him, knowledge. {When their time has come} meaning: the time of the expiration of their term. {then they will not remain behind an hour, nor will they precede [it]} meaning: they cannot stay an hour longer remaining in this world, nor can they advance so as to be delayed.

Allah the Almighty said: {Say, "Have you considered: if His punishment should come to you by night or by day - for what [part] of it do the criminals make haste?"}

His saying: {Say, "Have you considered: if His punishment should come to you by night or by day"} are two adverbs of time, and it is an answer to their saying: "When is this promise?", and a belittling of their views in their hurrying for the punishment, meaning: if the punishment comes to you; what benefit is there for you in it? And faith will not benefit you then. {for what [part] of it do the criminals make haste?} is an interrogative meaning intimidation and glorification, meaning: how great is that which they are hurrying for, as it is said to one who seeks a matter whose consequence is loathsome: "What are you bringing upon yourself (2)?" And the pronoun in "from it" (minhu) it was said: refers to the punishment, and it was said: refers to Allah, Glory be to Him.

Al-Nahhas said (3): If you make the "ha" in "minhu" refer to the punishment; you have two interpretations for "madha": One of them: that "ma" is in the position of nominative as a subject, and "dha" means "that which", which is the predicate of "ma", and the relative pronoun is omitted. And the other interpretation: that "madha" is one noun in a position...

(1) See Tafsir Abi al-Layth 2/101. (2) Similar speech in al-Wasit 2/550. (3) In I'rab al-Qur'an 2/257 - 258.

पृष्ठ ६ सूरह यूनुस: आयतें ४९ - ५०

अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दीजिए, "मैं अपनी जान के लिए किसी हानि या लाभ का अधिकार नहीं रखता, सिवाय इसके जो अल्लाह चाहे। हर उम्मत (समुदाय) के लिए एक समय नियत है। जब उनका समय आ जाता है, तो वे न एक घड़ी पीछे रह सकते हैं और न आगे बढ़ सकते हैं।" }

उनका कथन: {कह दीजिए, "मैं अपनी जान के लिए किसी हानि या लाभ का अधिकार नहीं रखता"} जब उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अज़ाब (दंड) के लिए जल्दी मचाई, तो अल्लाह ने उनसे कहा: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो: मैं अपनी जान के लिए किसी नुकसान या फायदे का मालिक नहीं हूँ, यानी: यह न मेरे लिए है और न किसी और के लिए। {सिवाय इसके जो अल्लाह चाहे} जिसका मैं मालिक हूँ और जिस पर मैं सक्षम हूँ, तो मैं उस चीज़ का मालिक कैसे हो सकता हूँ जिसके लिए आप जल्दी कर रहे हैं?! तो जल्दी मत करो (१)। {हर उम्मत के लिए एक समय नियत है} यानी: उनके विनाश और दंड के लिए उनके(अल्लाह के) ज्ञान में एक ज्ञात समय है। {जब उनका समय आ जाता है} यानी: उनकी अवधि समाप्त होने का समय। {तो वे न एक घड़ी पीछे रह सकते हैं और न आगे बढ़ सकते हैं} यानी: वे दुनिया में एक घड़ी भी पीछे नहीं रह सकते, और न ही वे आगे बढ़ सकते हैं ताकि उन्हें टाला जा सके।

अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दीजिए, "क्या तुमने देखा है: यदि उसका दंड रात में या दिन में तुम पर आ जाए - तो अपराधी उसमें से किस चीज़ के लिए जल्दी मचा रहे हैं?" }

उनका कथन: {कह दीजिए, "क्या तुमने देखा है: यदि उसका दंड रात में या दिन में तुम पर आ जाए"} दो समय के क्रियाविशेषण हैं, और यह उनके इस कथन का उत्तर है: "यह वादा कब होगा?", और अज़ाब के लिए जल्दी करने में उनके विचारों की मूर्खता है, यानी: यदि तुम पर अज़ाब आ जाए; तो उसमें तुम्हारा क्या लाभ? और उस समय ईमान तुम्हें लाभ नहीं देगा। {अपराधी उसमें से किस चीज़ के लिए जल्दी मचा रहे हैं?} एक प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ डराना और महिमामंडन करना है, यानी: वह कितनी बड़ी चीज़ है जिसके लिए वे जल्दी कर रहे हैं, जैसा कि उस व्यक्ति से कहा जाता है जो किसी ऐसी चीज़ की माँग करता है जिसका परिणाम बुरा होता है: "तुम अपने ऊपर क्या ला रहे हो (२)?" और "उससे" (मिन्हु) में सर्वनाम के बारे में कहा गया: यह अज़ाब की ओर लौटता है, और कहा गया: यह अल्लाह सुभानहु व तआला की ओर लौटता है।

अल-नह़ह़ास ने कहा (३): यदि आप "मिन्हु" में "हा" को अज़ाब की ओर लौटाते हैं; तो आपके पास "माज़ा" के लिए दो अनुमान होंगे: उनमें से एक: कि "मा" मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) के स्थान पर हो, और "ज़ा" का अर्थ "वह जो" हो, जो "मा" की खबर (विधेय) है, और लौटने वाला (सर्वनाम) हटा दिया गया है। और दूसरा अनुमान: कि "माज़ा" एक ही संज्ञा हो...

(१) देखिए तफ़्सीर अबी अल-लैस २/१०१ । (२) अल-वसीत २/५५० में इसी तरह की बात है। (३) ए'राब अल-कुरआन २/२५७ - २५८ में।

صفحہ ٦ سورہ یونس: آیت ٤٩ - ٥٠

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُل لَّا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قُل لَّا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا﴾ جب انہوں نے نبی ﷺ سے عذاب میں جلدی کا مطالبہ کیا، تو اللہ نے آپ سے فرمایا: اے محمد، ان سے کہہ دیجیے: میں اپنی ذات کے لیے کسی نقصان یا نفع کا اختیار نہیں رکھتا، یعنی: یہ نہ میرے لیے ہے اور نہ کسی اور کے لیے۔ ﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾ کہ میں جس کا مالک ہوں اور جس پر قادر ہوں، تو میں اس چیز کا کیسے مالک ہو سکتا ہوں جس کے لیے تم جلدی کر رہے ہو؟! تو جلدی نہ کرو (١)۔ ﴿لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ﴾ یعنی: ان کی ہلاکت اور عذاب کے لیے اللہ کے علم میں ایک وقت مقرر ہے۔ ﴿إِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ﴾ یعنی: ان کی مدت ختم ہونے کا وقت۔ ﴿فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴾ یعنی: وہ دنیا میں ایک گھڑی بھی پیچھے نہیں رہ سکتے، اور نہ ہی آگے بڑھ سکتے ہیں کہ ان کو مؤخر کیا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ إِنْ أَتَنكُمْ عَذَابُهُ بَيْتًا أَوْ نَهَارًا مَّاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ إِنْ أَتَنكُمْ عَذَابُهُ بَيْتًا أَوْ نَهَارًا﴾ دو ظرف (زمان) ہیں، اور یہ ان کے قول "یہ وعدہ کب ہوگا" کا جواب ہے، اور عذاب میں جلدی مچانے پر ان کی آراء کی تضحیک ہے، یعنی: اگر تم پر عذاب آ جائے؛ تو اس میں تمہارا کیا فائدہ؟ اور اس وقت ایمان لانا تمہیں نفع نہیں دے گا۔ ﴿مَّاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ﴾ استفہام ہے جس کا معنی خوفزدہ کرنا اور عظمت بیان کرنا ہے، یعنی: وہ کتنی بڑی چیز ہے جس کے لیے وہ جلدی کر رہے ہیں، جیسا کہ اس شخص سے کہا جاتا ہے جو ایسی چیز کا مطالبہ کرے جس کا انجام برا ہو: "تم اپنی جان پر کیا ستم ڈھا رہے ہو

(۲)؟" اور "منہ" میں ضمیر کے بارے میں کہا گیا: یہ عذاب کی طرف لوٹتی ہے، اور کہا گیا: یہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے۔

النحاس (۳) نے کہا: اگر آپ "منہ" میں "ہا" کو عذاب کی طرف لوٹائیں؛ تو "ماذا" میں آپ کے لیے دو صورتیں ہوں گی: ایک یہ کہ: "ما" مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع کے مقام پر ہو، اور "ذا" بمعنی "الذی" ہو جو کہ "ما" کی خبر ہے، اور عائد محذوف ہو۔ اور دوسری صورت یہ ہے کہ: "ماذا" ایک ہی اسم ہو...

(۱) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۲/۱۰۱۔ (۲) اسی طرح کی بات الوسیط ۲/۵۵۰ میں ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۲/۲۵۷ - ۲۵۸ میں۔

7

Surah Yunus: Verses 50 - 51

[It is] raised in the nominative case (Marfū') by being the subject (Mubtada'), and the predicate (Khabar) is in the sentence; this was said by Al-Zajjāj(1). And if you make the pronoun 'hā' in "minhu" (from it/him) refer to the name of Allah Almighty, then "mā" and "dhā" are made into one thing (mādhā), and it would be(2) in the place of an accusative object (Nasb) for "yasta'jil" (he hastens); and the meaning is: what thing do the criminals hasten from Allah, the Mighty and Sublime?(3).

Allah Almighty's saying: {Then is it that when it has [actually] occurred you will believe in it? Now? And you were [before] impatient for it.} [Surah Yunus: 51]

Allah Almighty's saying: {Then is it that when it has [actually] occurred you will believe in it? Now?} there is an omission in the speech, and the estimation is: Do you feel secure that the punishment will descend upon you, then it is said to you when it happens: Now you believe in it(4)? It was said: It is from the saying of the angels in mockery of them. And it was said: It is from the saying of Allah Almighty.

The interrogative hamza (alif) entered upon "thumma" (then), and the meaning is: confirmation and rebuke, and to indicate that the meaning of the second sentence is after the first.

And it was said: indeed "thumma" here is in the sense of "thamma" (there) with a fatha on the 'thā', so it would be an adverb of place (Zarf), and the meaning: Is it there? and this is the view of Al-Tabarī(5), and in that case, it does not have the meaning of interrogation.

And "al-āna" (now), it was said: its origin is [: āna] a built verb (mabnī) like: hāna (it is time), and the 'alif' and 'lām' are to transform it into a noun. Al-Khalīl: it was built(6) due to the meeting of two sukoons, and the 'alif' and 'lām' are for definition (al-'ahd) and to point to the time, and it is the limit of the two times(7). {And you were [before] impatient for it} meaning: for the punishment {you were impatient}.

---

(1) In Ma'ānī al-Qur'ān 3/24, and the author quoted it from him through I'rāb al-Qur'ān by Al-Naḥḥās. (2) In I'rāb al-Qur'ān by Al-Naḥḥās: And if you make the 'hā' in "minhu" return to the name of Allah, the Majestic and Sublime, and make "mādhā" one thing, it was.... (3) After it in the copies: "minhu" (from it), and what is fixed is from I'rāb al-Qur'ān by Al-Naḥḥās, and Ma'ānī Al-Zajjāj. (4) I'rāb al-Qur'ān by Al-

Naḥḥās 2/258. (5) Tafsīr al-Ṭabarī 12/190 - 191. Ibn ʻAtiyyah said in al-Muḥarrar al-Wajīz 3/124: And what Al-Ṭabarī claimed is unknown. (6) See Iʻrāb al-Qurʼān by Al-Naḥḥās 2/258, and the discussion in it is similar to it, and what preceded in brackets is from him. (7) Meaning the end of past time from its conclusion and the beginning of future time from its start. Taʼwīl Mushkil al-Qurʼān by Ibn Qutaybah, p. 398.

७

सूरा यूनुस: आयतें ५० - ५१

[यह] इब्तिदा (विषय होने) के कारण रफ़अ (कर्तृवाच्य) में है, और खबर (विधेय) वाक्य में है; यह अल-ज़ज्जाज (१) ने कहा था। और यदि आप "मिन्हु" (उससे) में 'हा' (सर्वनाम) को अल्लाह तआला के नाम की ओर वापस लाते हैं, तो "मा" और "ज़ा" को एक चीज़ (माज़ा) बना दिया जाता है, और यह "यस्तअजिल" (वह जल्दी करता है) के लिए नसब (कर्मवाच्य) के स्थान पर होता (२); और अर्थ है: अपराधी अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से किस चीज़ की जल्दी कर रहे हैं? (३)

अल्लाह तआला का कथन: {क्या फिर जब वह (अज़ाब) आ पड़ेगा तो तुम उस पर ईमान लाओगे? क्या अब? जबकि तुम इसके लिए जल्दी मचा रहे थे।} [सूरा यूनुस: ५१]

अल्लाह तआला का कथन: {क्या फिर जब वह आ पड़ेगा तो तुम उस पर ईमान लाओगे? क्या अब?} कलाम (भाषण) में विलोप (hazf) है, और अनुमान यह है: क्या तुम इस बात से निश्चिंत हो कि तुम पर अज़ाब उतर आएगा, फिर जब वह आ जाए तो तुमसे कहा जाए: अब तुम उस पर ईमान लाए (४)? कहा गया: यह उनके मजाक उड़ाने के लिए फरिश्तों का कथन है। और कहा गया: यह अल्लाह तआला का कथन है।

और इस्तेफ़हाम (प्रश्नवाचक) अलिफ़ "थुम्मा" (फिर) पर प्रविष्ट हुआ, और अर्थ है: पुष्टि और फटकार, और यह दर्शाने के लिए कि दूसरे वाक्य का अर्थ पहले के बाद है।

और कहा गया: वास्तव में यहाँ "थुम्मा" का अर्थ 'था' पर फ़त्हा के साथ "थम्मा" (वहाँ) है, तो यह ज़रफ़ (स्थानवाचक क्रियाविशेषण) होगा, और अर्थ है: क्या वहाँ? और यह अल-तबरी (५) का मत है, और उस स्थिति में इसमें इस्तेफ़हाम का अर्थ नहीं होगा।

और "अल-आन" (अब), कहा गया: इसका मूल [: आन] है, एक मबनी (अपरिवर्तनीय) क्रिया जैसे: 'हान' (समय आ गया), और अलिफ़ और लाम इसे संज्ञा (नाम) में बदलने के लिए हैं। अल-ख़लील: यह दो सुकूनों (व्यंजन विरामों) के मिलन के कारण मबनी (६) हुआ, और अलिफ़ और लाम अहद (संदर्भ) और समय की ओर संकेत करने के लिए हैं, और यह दो समयों की सीमा है (७)। {जबकि तुम इसके लिए जल्दी मचा रहे थे} यानी: अज़ाब के लिए {तुम जल्दी मचा रहे थे}।

(१) मआनी अल-कुरान ३/२४ में, और लेखक ने इसे अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान के माध्यम से उद्धृत किया है। (२) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान में: और यदि आप "मिन्हु" में 'हा' को अल्लाह जल्ल व अज़्ज़ के नाम की ओर लौटाते हैं, और "माज़ा" को एक चीज़ बना देते हैं, तो वह.... (३) प्रतियों में इसके बाद: उससे, और जो सिद्ध है वह अल-नहहास के ए'राब अल-कुरान और अल-ज़ज्जाज के मआनी से है। (४) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान २/२५८। (५) तफ़्सीर अल-तबरी १२/१९० - १९१। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१२४ में कहा: और अल-तबरी ने जो दावा किया वह अज्ञात है। (६) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान २/२५८ देखें, और इसमें चर्चा वैसी ही है, और जो कोष्ठकों में पहले आया है वह उससे है। (७) इसका अर्थ है पिछले समय की सीमा उसके अंत से और भविष्य के समय की सीमा उसके आरंभ से। इब्न कुतैबा द्वारा तावील मुश्किल अल-कुरान, पृष्ठ ३९८।

۷

سورہ یونس: آیات ۵۰ - ۵۱

[یہ] ابتدا (مبتدا ہونے) کی وجہ سے رفع میں ہے، اور خبر جملے میں ہے؛ یہ زجاج (۱) نے کہا۔ اور اگر آپ "منہ" میں 'ہا' (ضمیر) کو اللہ تعالیٰ کے نام کی طرف لوٹائیں تو "ما" اور "ذا" کو ایک چیز (ماذا) بنا دیا جائے گا، اور یہ "یستعجل" (وہ جلدی کرتا ہے) کے لیے محلِ نصب میں ہوگا (۲)؛ اور معنی یہ ہے: مجرم اللہ عزوجل سے کس چیز کی جلدی کر رہے ہیں؟ (۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ ءَامَنتُم بِهِۦٓ ءَالْـَٰٔنَ وَقَدْ كُنتُم بِهِۦ تَسْتَعْجِلُونَ ۵۱} [کیا پھر جب وہ (عذاب) واقع ہو جائے گا تو تم اس پر ایمان لاؤ گے؟ کیا اب؟ حالانکہ تم اس کی جلدی مچا رہے تھے۔]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ ءَامَنتُم بِهِۦٓ ءَالْـَٰٔنَ} کلام میں حذف ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: کیا تم اس بات سے بے خوف ہو کہ تم پر عذاب نازل ہو، پھر جب وہ آ جائے تو تم سے کہا جائے: اب تم اس پر ایمان لائے (۴)؟ کہا گیا: یہ فرشتوں کا قول ہے ان کے ساتھ استہزاء (مذاق) کے طور پر۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے۔

اور ہمزہ استفہام "ثم" پر داخل ہوا، اور معنی ہے: اقرار اور توبیخ (ڈانٹ)، اور یہ بتانے کے لیے کہ دوسرے جملے کا معنی پہلے کے بعد ہے۔

اور کہا گیا: بے شک "ثم" یہاں 'ث' پر فتحہ کے ساتھ "ثَمَّ" (وہاں) کے معنی میں ہے، تو یہ ظرف ہوگا، اور معنی ہے: کیا وہاں؟ اور یہ طبری (۵) کا مذہب ہے، اور اس صورت میں اس میں استفہام کا معنی نہیں ہوگا۔

اور "الآن" (اب)، کہا گیا: اس کی اصل [: آن] ہے، ایک مبنی فعل جیسے: 'حان' (وقت آ گیا)، اور الف اور لام اسے اسم میں تبدیل کرنے کے لیے ہیں۔ الخلیل: یہ دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے مبنی (۶) ہوا، اور الف اور لام عہد اور وقت کی طرف اشارہ کرنے کے لیے ہیں، اور یہ دو زمانوں کی حد ہے (۷)۔ {وَقَدْ كُنتُم بِهِۦ تَسْتَعْجِلُونَ} یعنی: عذاب کی {تم جلدی مچا رہے تھے}۔

---

(۱) معانی القرآن ۳/۲۴ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) نحاس کی اعراب القرآن میں: اور اگر آپ "منہ" میں 'ہا' کو اللہ جل و عز کے نام کی طرف لوٹائیں، اور "ماذا" کو ایک چیز بنا دیں، تو وہ.... (۳) نسخوں میں اس کے بعد ہے: منہ، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن اور زجاج کی معانی سے ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۵۸۔ (۵) تفسیر طبری ۱۲/۱۹۰ - ۱۹۱۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۱۲۴ میں کہا: اور طبری نے جو دعویٰ کیا وہ معروف نہیں ہے۔ (۶) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۵۸، اور اس میں کلام اسی طرح ہے، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۷) یعنی گزشتہ زمانے کی حد اس کے آخر سے اور مستقبل کے زمانے کی حد اس کے اول سے۔ تاویل مشکل القرآن لابن قتیبہ ص ۳۹۸۔

Surah Yunus: Verses 52 - 54 | 8

His saying (the Almighty): {Then it will be said to those who wronged, "Taste the everlasting punishment; are you being recompensed except for what you used to earn?"}

His saying: {Then it will be said to those who wronged} meaning: the keepers of Hell will say to them: {Taste the everlasting punishment} i.e., that which does not cease. {Are you being recompensed except for what you used to earn?} i.e., the reward for your disbelief (1).

His saying (the Almighty): {And they ask you to inform them, "Is it true?" Say, "Yes, by my Lord. Indeed, it is true; and you will not cause failure [to Allah]."}

His saying: {And they ask you to inform them} meaning: they ask you for information, O Muhammad, regarding the occurrence of the punishment and the establishment of the Hour. {Is it true?} [the word 'Ahaqqun'] is the subject (mubtada). {It} [the word 'huwa'] is the agent (fa'il) which took the place of the predicate (khabar), and this is the view of Sibawayh. It is also permissible for "huwa" to be the subject and "ahaqqun" to be its predicate (2).

{Say: Yes} "Ee" is a word of verification, affirmation, and emphasis meaning: Yes. {By my Lord} is an oath. {Indeed, it is true} is the response to the oath, meaning: it is occurring without doubt. {And you will not cause failure [to Allah]} meaning: you cannot escape His punishment and His recompense (3).

His saying (the Almighty): {And if for every soul that wronged was all that is on earth, it would [attempt to] ransom itself thereby. And they will confide regret when they see the punishment; and they will be judged in justice, and they will not be wronged.}

His saying: {And if for every soul that wronged} meaning: associated partners [with Allah] and disbelieved. {all that is on earth} meaning: as a possession. {it would [attempt to] ransom itself thereby} i.e., from the punishment of Allah, meaning: and it will not be accepted from it (4), as He said: {Indeed, those who disbelieve and die while they are disbelievers - never would the [whole] capacity of the earth in gold be accepted from one of them if he would [seek to] ransom himself with it.} [Al Imran: 91]. And this has been mentioned previously.

His saying: {And they will confide regret} meaning: they concealed it, meaning their leaders, i.e., they concealed

(1) See Tafsir Abi al-Layth 2/101. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/258, and what is between brackets is from it. (3) Tafsir al-Baghawi 2/357. (4) See Tafsir Abi al-Layth 2/102.

सूरह यूनुस: आयत 52 - 54 | 8

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर उन लोगों से कहा जाएगा जिन्होंने ज़ुल्म किया, "हमेशा रहने वाले अज़ाब का मज़ा चखो; क्या तुम्हें उसके अलावा किसी चीज़ का बदला दिया जा रहा है जो तुम कमाते थे?"}

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर उन लोगों से कहा जाएगा जिन्होंने ज़ुल्म किया} यानी: जहन्नुम के दरोग़ा उनसे कहेंगे: {हमेशा रहने वाले अज़ाब का मज़ा चखो} यानी: वह जो कभी खत्म नहीं होगा। {क्या तुम्हें उसके अलावा किसी चीज़ का बदला दिया जा रहा है जो तुम कमाते थे?} यानी: तुम्हारे कुफ़्र का बदला (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे आपसे पूछते हैं, "क्या यह सच है?" कह दीजिए, "हाँ, मेरे रब की कसम, बेशक यह सच है; और तुम (अल्लाह को) विवश करने वाले नहीं हो।"}

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे आपसे पूछते हैं} यानी: ऐ मुहम्मद, वे आपसे अज़ाब के होने और कयामत के आने के बारे में खबर पूछते हैं। {क्या यह सच है?} [अ-हक्कुन] मुब्तदा है। {वह} [हुवा] फ़ा'इल है जिसने खबर की जगह ले ली है, और यह सीबवैया का कौल है। यह भी जायज़ है कि "हुवा" मुब्तदा हो और "अ-हक्कुन" उसकी खबर (2)।

{कह दीजिए: हाँ} "इय" तहकीक, इक़रार और ताकीद का कलिमा है जिसका अर्थ है: हाँ। {और मेरे रब की कसम} यह कसम है। {बेशक यह सच है} उसका जवाब है, यानी: यह होकर रहेगा इसमें कोई शक नहीं। {और तुम विवश करने वाले नहीं हो} यानी: उसके अज़ाब और सज़ा से बच निकलने वाले नहीं हो (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर हर उस जान के पास जिसने ज़ुल्म किया, वह सब कुछ होता जो ज़मीन में है, तो वह उसे फ़िदा (बदले) में दे देती। और जब वे अज़ाब देखेंगे तो पछतावे को छिपाएंगे; और उनके बीच इंसाफ के साथ फैसला किया जाएगा और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा।}

अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर हर उस जान के पास जिसने ज़ुल्म किया} यानी: शिर्क किया और कुफ़्र किया। {जो ज़मीन में है} यानी: मिल्कियत के तौर पर। {तो वह उसे फ़िदा में दे देती} यानी: अल्लाह के अज़ाब से बचने के लिए, यानी: और यह उससे स्वीकार नहीं किया जाएगा (4), जैसा

कि फरमाया: {बेशक जिन लोगों ने कुफ्र किया और काफिर होने की हालत में ही मर गए, तो उनमें से किसी से भी ज़मीन भर सोना कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा, चाहे वह उसे बदले में ही क्यों न दे दे।} [आल इमरान: 91]। और यह पहले गुज़र चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे पछतावे को छिपाएंगे} यानी: उन्होंने इसे छिपाया, यानी उनके सरदारों ने, यानी उन्होंने छिपाया

---

(1) देखें तफ़सीर अबी अल-लैस 2/101. (2) इ'राब अल-कुरआन लिन-नहस 2/258, और ब्रैकेट के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 2/357. (4) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/102.

سورہ یونس: آیات ۵۲ - ۵۴ | ۸

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ یعنی: جہنم کے داروغہ ان سے کہیں گے: ﴿ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ﴾ یعنی: وہ جو کبھی ختم نہ ہوگا۔ ﴿هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ﴾ یعنی: تمہارے کفر کا بدلہ (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَسْتَنبِئُونَكَ أَحَقٌّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَسْتَنبِئُونَكَ﴾ یعنی: اے محمد، وہ آپ سے عذاب کے واقع ہونے اور قیامت کے قائم ہونے کے بارے میں خبر پوچھتے ہیں۔ ﴿أَحَقٌّ﴾ مبتدا ہے۔ ﴿هُوَ﴾ [فاعل] ہے جس نے خبر کا قائم مقام اختیار کیا، اور یہ سیبویہ کا قول ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "هو" مبتدا ہو اور "أحق" اس کی خبر (۲)۔

﴿قُلْ إِي﴾ «إِي» تحقیق، ایجاب اور تاکید کا کلمہ ہے جس کے معنی ہیں: ہاں۔ ﴿وَرَبِّي﴾ قسم ہے۔ ﴿إِنَّهُ لَحَقٌّ﴾ اس کا جواب ہے، یعنی: یہ واقع ہونے والا ہے جس میں کوئی شک نہیں۔ ﴿وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ﴾ یعنی: اس کے عذاب اور اس کی سزا سے بھاگ نکلنے والے نہیں ہو (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ﴾ یعنی: شرک کیا اور کفر کیا۔ ﴿مَا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: ملکیت کے طور پر۔ ﴿لَافْتَدَتْ بِهِ﴾ یعنی: اللہ کے عذاب سے بچنے کے لیے، یعنی: اور یہ ان سے

قبول نہیں کیا جائے گا (۴)، جیسا کہ فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَن يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِم مِّلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَىٰ بِهِ﴾ [آل عمران: ۹۱]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ﴾ یعنی: انہوں نے اسے چھپایا، یعنی ان کے سرداروں نے، یعنی انہوں نے چھپایا

---

(۱) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۱۰۱/۲۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲۵۸/۲، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۵۷/۲۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۱۰۲/۲۔

Surah Yunus: Verse 54 9

...their regret from their followers. [When they saw the punishment] and this is before the burning with fire. When they fall into the fire, the fire distracts them from affectation, as evidenced by their saying: "Our Lord, our wretchedness overcame us" [Al-Mu'minun: 106]. It showed that they do not hide what is within them. It was said: "Asarru" (they hid) means: they showed, and the word is one of the contraries (words with opposite meanings). This is supported by the fact that the Hereafter is not an abode of endurance and patience (1). It was also said: they felt the pain of regret in their hearts because regret cannot be shown. Kuthayyir said: I hid the regret on the day when the caller Called for the return of Ghadirah's camels (2). Al-Mubarrad mentioned a third view (3): that the "asirra" (lines) of their faces appeared with regret, which are the wrinkles of the forehead, singular "sirar". Regret (al-nadama) is remorse for something happening or being missed. Its root is "luzum" (persistence/clinging). From it is "nadim" (drinking companion) because he stays persistently in social gatherings. And someone is "nadim sadim". "Al-Sadam" is greed or being obsessed with something. One "nadima" and "tanaddama" (4) over something, meaning he became concerned with it. Al-Jawhari said (5): "Al-Sadam" – with fatha on the second letter – is regret and grief; "sadima" with kasra means he became concerned and grieved. A man is "nadim sadim" and "nadman sadman". It was said it is "itba'" (word following another for emphasis). He has no concern or obsession ("sadam") except that. It was also said: "al-nadam" is the metathesis of "al-daman" (6), and "al-daman" is persistence/clinging. From it, someone is an "alcoholic" (mudmin al-khamr). "Al-daman" also refers to the accumulated and compacted urine and droppings in the yard; it was so named because of its persistence. "Al-dimna" is the resentment that stays in the chest, plural "diman". Their hearts "daminat" (with kasra); it is said: I "damintu" against someone, meaning I held a grudge. [And it was judged between them with justice] meaning: between the leaders and the commoners; with fairness (7). [And they shall not be wronged].

(1) See Tafsir al-Baghawi 2/357, and Tafsir al-Razi 17/111-112. (2) Diwan Kuthayyir ‘Azza p. 137. His saying "Ghadirah" is a woman's name. (3) Transmitted by the author on his authority via al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 2/438. (4) In (Z), (Th), and (F): sadama. (5) In al-Sihah (s-d-m), (n-d-m), and (d-m-n). (6) In al-Sihah (n-d-m): al-munadama is a metathesis of al-mudamana. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/102.

सूरह युनुस: आयत 54 9

...अपने अनुयायियों से उनका पछतावा। [जब उन्होंने अज़ाब (दंड) देखा] और यह आग में जलने से पहले है। जब वे आग में गिरते हैं, तो आग उन्हें दिखावे से विचलित कर देती है, जैसा कि उनके इस कथन से प्रमाणित है: "हे हमारे पालनहार, हमारे दुर्भाग्य ने हमें हरा दिया" [अल-मुमिनून: 106]। तो उसने स्पष्ट किया कि वे जो कुछ उनके भीतर है उसे नहीं छिपाते। और कहा गया है: "असर्रू (उन्होंने छिपाया) का अर्थ है: उन्होंने प्रकट किया, और यह शब्द विलोम शब्दों (ऐसे शब्द जिनके विपरीत अर्थ हों) में से है। इसका प्रमाण यह है कि परलोक धैर्य और धीरज का घर नहीं है (1)। और कहा गया: उन्होंने अपने दिलों में पछतावे की पीड़ा महसूस की; क्योंकि पछतावा प्रकट नहीं किया जा सकता। कुथय्यिर ने कहा: मैंने उस दिन पछतावा छिपाया जब पुकारने वाले ने ग़ादिरा के ऊंटों की वापसी के लिए पुकारा (2)। अल-मुबर्रद ने इसमें तीसरा दृष्टिकोण बताया (3): कि पछतावे से उनके चेहरों की रेखाएं(असिर्रा) उभर आईं, जो माथे की झुर्रियां हैं, एकवचन 'सिरार'। पछतावा (अल-नदामा) किसी चीज़ के होने या चूक जाने पर होने वाला अफ़सोस है। इसका मूल 'लुज़ुम' (चिपकना/लगातार रहना) है। इसी से 'नदीम' (साथ बैठकर पीने वाला) बना है क्योंकि वह सभाओं में लगातार बना रहता है। और फलां व्यक्ति 'नादिम सादिम' है। 'अल-सदम' किसी चीज़ के प्रति लालच या आसक्ति है। किसी चीज़ पर 'नदिमा' और 'तनद्दमा' (4) होना, यानी उसकी चिंता करना। अल-जौहरी ने कहा (5): 'अल-सदम' - ज़बर के साथ - पछतावा और दुख है; 'सदिमा' ज़ेर के साथ का अर्थ है वह चिंतित और दुखी हुआ। एक आदमी 'नादिम सादिम' और 'नदमान सदमान' है। कहा गया है कि यह 'इतबा' (अनुगामी शब्द) है। उसे इसके सिवा कोई चिंता या धुन (सदम) नहीं है। यह भी कहा गया है: 'अल-नदम' शब्द 'अल-दमन' (6) का अक्षरों का हेरफेर है, और 'अल-दमन' का अर्थ लगातार रहना है। इसी से फलां व्यक्ति 'शराब का आदी' (मुदमिनुल खम्र) है। 'अल-दमन' उस चीज़ को भी कहते हैं जो आंगन में पेशाब और गोबर के जमा और सख्त होने से बनती है; इसे इसके लगातार बने रहने के कारण यह नाम दिया गया। 'अल-दिमना' वह द्वेष है जो सीने में बना रहता है, बहुवचन 'दिमन'। उनके दिल 'दमिनात' (ज़ेर के साथ) हो गए; कहा जाता है: मैं फलां के खिलाफ 'दमिन्तु' हुआ, यानी मैंने द्वेष रखा। [और उनके बीच न्याय के साथ फैसला किया गया] यानी: शासकों और प्रजा के बीच; न्याय के साथ (7)। [और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा]।

(1) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/357, और तफ़सीर अर-राज़ी 17/111-112। (2) दीवान कुथय्यिर अज़्ज़ा पृ. 137। उसका कहना "ग़ादिरा" एक महिला का नाम है। (3) लेखक ने अल-मावर्दी के

माध्यम से 'अल-नुकात वल उयून' 2/438 में इसे उद्धृत किया है। (4) (ज़), (ज़), और (फ़) में: सदमा। (5) अल-सिहाह में (स-द-म), (न-द-म) और (द-म-न)। (6) अल-सिहाह (न-द-म) में: अल-मुनादमा, अल-मुदामना का उलट है। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/102।

سورہ یونس: آیت ۵۴ ۹

...اپنے متبعین سے ان کی ندامت۔ ﴿لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ﴾ (جب انہوں نے عذاب دیکھا) اور یہ آگ میں جلنے سے پہلے ہے، جب وہ آگ میں گریں گے تو آگ انہیں بناوٹ اور دکھاوے سے غافل کر دے گی، جیسا کہ ان کے اس قول سے ثابت ہے: ﴿رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا﴾ [المؤمنون: ۱۰۶] (اے ہمارے رب! ہم پر ہماری بدبختی غالب آگئی)۔ تو واضح کیا کہ وہ اپنے حال کو نہیں چھپاتے۔ اور کہا گیا: «أَسَرُّوا» (انہوں نے چھپایا) کا مطلب ہے: ظاہر کیا، اور یہ لفظ اضداد (الٹ معنی رکھنے والے الفاظ) میں سے ہے، اس پر یہ دلیل ہے کہ آخرت صبر و تحمل کا گھر نہیں ہے(۱)۔ اور کہا گیا: انہوں نے اپنے دلوں میں حسرت کا درد محسوس کیا؛ کیونکہ ندامت ظاہر نہیں کی جا سکتی۔ کثیر نے کہا: فأسررتُ النـــدامـــة يـــوم نادى بردّ جمال غاضـــرة المُنـادي(۲) (میں نے اس دن ندامت کو چھپا لیا جب پکارنے والے نے غاضرہ کے اونٹوں کی واپسی کی پکار لگائی)۔ اور مبرد نے اس میں تیسری صورت ذکر کی ہے(۳): کہ ندامت کی وجہ سے ان کے چہروں کی لکیریں (اسرّہ) ظاہر ہو گئیں، جو پیشانی کی شکنیں ہوتی ہیں، اس کا واحد 'سرار' ہے۔ اور ندامت: کسی چیز کے واقع ہونے یا فوت ہونے پر حسرت ہے، اور اس کی اصل 'لزوم' (لازم ہونا) ہے، اسی سے 'ندیم' ہے کیونکہ وہ محفلوں میں لازم رہتا ہے۔ اور فلاں شخص 'نادم سادم' ہے۔ اور 'السدم': کسی چیز کی دھن میں رہنا۔ 'ندم' اور 'تندم'(۴) کسی چیز پر، یعنی اس کا غم اور فکر کیا۔ جوہری نے کہا(۵): 'السدم' - دال کی زبر کے ساتھ - ندامت اور غم ہے؛ اور 'سدم' دال کی زیر کے ساتھ، یعنی اس نے فکر اور غم کیا۔ اور آدمی 'نادم سادم' اور 'ندمان سدمان' ہے۔ اور کہا گیا: یہ 'اتباع' (تاکیدی لفظ) ہے۔ اسے سوائے اس کے کوئی فکر اور دھن (سدم) نہیں ہے۔ اور کہا گیا: 'الندم' لفظ 'الدمن'(۶) کا مقلوب (الٹ) ہے، اور 'الدمن' کا مطلب لازم ہونا ہے، اسی سے فلاں شخص 'مدمن

الخمر' (شراب کا عادی) ہے۔ اور 'الدمن': وہ پیشاب اور لید جو گھر میں جمع ہو کر جم جائے، اسے اس کے لازم رہنے کی وجہ سے یہ نام دیا گیا۔ اور 'الدمْنہ': وہ کینہ جو سینے میں جما رہے، اس کی جمع 'دمن' ہے۔ ان کے دل 'دمنت' (زیر کے ساتھ) ہو گئے؛ کہا جاتا ہے: میں فلاں پر 'دمنت' ہوا، یعنی میں نے کینہ رکھا۔ ﴿وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ﴾ یعنی: بڑوں (حاکموں) اور چھوٹوں (رعایا) کے درمیان؛ انصاف کے ساتھ(۷)۔ ﴿وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ (اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا)۔

(۱) دیکھیے تفسیر بغوی ۳۵۷/۲، اور تفسیر رازی ۱۱۱/۱۷ - ۱۱۲۔ (۲) دیوان کثیر عزہ ص ۱۳۷، اور اس کا قول: غاضرہ: ایک عورت کا نام ہے۔ (۳) مصنف نے ماوردی کے واسطے سے 'النکت والعیون' ۴۳۸/۲ میں اسے نقل کیا ہے۔ (۴) (ز) اور (ظ) اور (ف) میں ہے: سدم۔ (۵) الصحاح میں (سدم) اور (ندم) اور (دمن) کے تحت۔ (۶) الصحاح (ندم) میں ہے: المنادمہ، المدامنہ کا مقلوب ہے۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۱۰۲/۲۔

Surah Yunus: Verses 55 - 58 10 The Almighty says: "Unquestionably, to Allah belongs whatever is in the heavens and the earth. Unquestionably, the promise of Allah is truth, but most of them do not know." (55) "Ala" (Unquestionably/Behold) is a word to alert the listener, added at the beginning of speech, meaning: pay attention to what I am saying to you: "to Allah belongs whatever is in the heavens and the earth. Unquestionably, the promise of Allah is truth": To Him belongs the dominion of the heavens and the earth, so there is nothing to prevent Him from fulfilling what He promised (1). "But most of them do not know" that. The Almighty says: "He gives life and causes death, and to Him you will be returned." (56) Its meaning is clear, and it has been discussed previously (2). The Almighty says: "O mankind, there has come to you instruction from your Lord and healing for what is in the breasts and guidance and mercy for the believers." (57) The Almighty says: "O mankind" meaning: Quraysh. "there has come to you instruction" meaning: an exhortation. "from your Lord" meaning: the Quran, in it are exhortations and wisdom (3). "and healing for what is in the breasts" meaning: from doubt, hypocrisy, disagreement, and discord. "and guidance" meaning: right guidance for whoever follows it. "and mercy" meaning: a blessing. "for the believers" He specified them because they are the ones who benefit from faith, and all are attributes of the Quran, and the conjunction is to emphasize the praise. The poet said: To the noble king and the son of the brave leader, And the lion of the troop in the thick of the fray (4). The Almighty says: "Say, 'In the bounty of Allah and in His mercy - in that let them rejoice; it is better than what they accumulate.'" (58) The Almighty says: "Say, 'In the bounty of Allah and in His mercy'" Abu Sa'id al-Khudri and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) said: Allah's bounty is the Quran, and His mercy is Islam. Also reported from them: Allah's bounty is the Quran...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/259. (2) 1/373 and following. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 2/550. (4) Previously 2/85, and his saying: Al-Qarm: The Master.

सूरह यूनुस: आयतें 55 - 58 10 अल्लाह तआला का फरमान है: "सुन लो! जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है, वह अल्लाह ही का है। सुन लो! अल्लाह का वादा सच्चा है, लेकिन उनमें से अक्सर नहीं जानते।" (55) «अला» सुनने वाले को सचेत करने के लिए एक शब्द है, जो बात की शुरुआत में जोड़ा जाता है, यानी: जो मैं तुमसे कह रहा हूं उस पर ध्यान दो: "अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है। अल्लाह का वादा सच्चा है": आसमानों और ज़मीन की बादशाही उसी की है, इसलिए कोई भी चीज़ उसे अपने वादे को पूरा करने से नहीं रोक सकती (1)। "लेकिन उनमें से अक्सर नहीं जानते" इसे। अल्लाह तआला का फरमान है: "वही जिलाता है और वही मारता है और उसी की तरफ़ तुम सब लौटाए जाओगे।" (56) इसका अर्थ स्पष्ट है, और पहले भी गुज़र चुका है (2)। अल्लाह तआला का फरमान है: "ऐ लोगो! तुम्हारे पास तुम्हारे रब की तरफ़ से एक नसीहत और दिलों की बीमारियों के लिए शफ़ा (शिफ़ा) और मोमिनों के लिए हिदायत और रहमत आ चुकी है।" (57) अल्लाह तआला का फरमान: "ऐ लोगो" यानी: कुरैश। "तुम्हारे पास एक नसीहत आ चुकी है" यानी: उपदेश। "तुम्हारे रब की तरफ़ से" यानी: कुरान, इसमें नसीहतें और हिकमतें हैं (3)। "और जो कुछ सीनों में है उसके लिए शफ़ा" यानी: शक, निफ़ाक़, विरोध और फूट से। "और हिदायत" यानी: उसके पीछे चलने वालों के लिए सही रास्ता। "और रहमत" यानी: नेमत। "मोमिनों के लिए" उन्हें विशेष रूप से बताया क्योंकि वही ईमान से लाभ उठाने वाले हैं, और ये सभी कुरान के गुण हैं, और ये गुण प्रशंसा पर जोर देने के लिए एक साथ कहे गए हैं। कवि ने कहा: उस महान राजा और बहादुर सरदार के बेटे की ओर, और युद्ध की भीड़ में सेना के शेर की ओर (4)। अल्लाह तआला का फरमान है: "कह दो कि यह अल्लाह के फ़ज़्ल (अनुग्रह) और उसकी रहमत की वजह से है, तो इसी पर उन्हें खुश होना चाहिए, यह उस सबसे बेहतर है जिसे वे जमा करते हैं।" (58) अल्लाह तआला का फरमान: "कह दो कि अल्लाह के फ़ज़्ल और उसकी रहमत की वजह से" अबू सईद अल-खुद़री और इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा ने कहा: अल्लाह का फ़ज़्ल कुरान है, और उसकी रहमत इस्लाम है। उनसे यह भी रिवायत है: अल्लाह का फ़ज़्ल कुरान है...

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/259। (2) 1/373 और उसके बाद। (3) अल-वसीत, अल-वाहिदी 2/550। (4) पिछला 2/85, और उनका कहना: अल-क़र्म: सरदार।

سورہ یونس: آیات 55 - 58 10 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ سُن لو! جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے، وہ اللہ ہی کا ہے۔ سُن لو! اللہ کا وعدہ سچا ہے، لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ ٥٥ ﴾ «ألا» (خبردار/سنو) سننے والے کو متوجہ کرنے کا کلمہ ہے، جو کلام کے آغاز میں بڑھایا جاتا ہے، یعنی: جو میں تم سے کہہ رہا ہوں اس پر توجہ دو: ﴿ اللہ ہی کا ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے۔ اللہ کا وعدہ سچا ہے ﴾: آسمانوں اور زمین کی بادشاہی اسی کی ہے، لہٰذا کوئی بھی چیز اسے اپنے وعدے کو پورا کرنے سے نہیں روک سکتی(1)۔ ﴿ لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے ﴾ اس بات کو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وہی زندگی دیتا ہے اور وہی موت دیتا ہے اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے۔ ٥٦ ﴾ اس کا مفہوم واضح ہے، اور پہلے گزر چکا ہے(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ اے لوگو! تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے ایک نصیحت اور سینوں کی بیماریوں کے لیے شفا اور مومنوں کے لیے ہدایت اور رحمت آ چکی ہے۔ ٥٧ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اے لوگو ﴾ یعنی: قریش۔ ﴿ تمہارے پاس نصیحت آ چکی ہے ﴾ یعنی: وعظ ﴿ تمہارے رب کی طرف سے ﴾ یعنی: قرآن، اس میں نصیحتیں اور حکمتیں ہیں(3)۔ ﴿ اور جو کچھ سینوں میں ہے اس کے لیے شفا ﴾ یعنی: شک، نفاق، اختلاف اور پھوٹ سے۔ ﴿ اور ہدایت ﴾ یعنی: اس کی پیروی کرنے والوں کے لیے راہِ راست۔ ﴿ اور رحمت ﴾ یعنی: نعمت۔ ﴿ مومنوں کے لیے ﴾ انہیں خاص کیا؛ کیونکہ وہی ایمان سے فائدہ اٹھانے والے ہیں، اور یہ سب قرآن کی صفات ہیں، اور عطف تعریف کی تاکید کے لیے ہے۔ شاعر نے کہا: اس عظیم بادشاہ اور بہادر سردار کے بیٹے کی طرف، اور ہجومِ لشکر میں معرکے کے شیر کی طرف(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ کہہ دو کہ (یہ سب) اللہ کے فضل اور اس کی رحمت سے ہے، پس اسی پر انہیں خوش ہونا چاہیے، وہ اس سے بہتر ہے جو کچھ وہ جمع کرتے ہیں۔ ٥٨ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ کہہ دو کہ اللہ کے فضل اور اس کی رحمت سے ﴾ حضرت

ابو سعید خدری اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ کا فضل قرآن ہے، اور اس کی رحمت اسلام ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: اللہ کا فضل قرآن ہے...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/ 259۔ (2) 1/ 373 اور اس کے بعد۔ (3) الوسیط للواحدی 2/ 550۔

(4) سابق 2/ 85، اور ان کا قول: القرم: سردار۔

Surah Yunus, Verse 58 | 11

...and His mercy is that He made you among its people. And from Al-Hasan, Al-Dahhak, Mujahid, and Qatada: the grace of Allah is faith, and His mercy is the Quran, contrary to the first saying (1). And other than this has been said. {So in that let them rejoice} is an indication of grace and mercy. The Arabs use "dhalika" (that) for singular, dual, and plural. And it was narrated from the Prophet ﷺ that he recited: "So in that let you [plural] rejoice" (fal-tafrahu) with a 'ta', and it is the recitation of Yazid bin al-Qa'qa' (2) and Ya'qub (3) and others, and in the Hadith: "to take your ranks" (4). Rejoicing is a pleasure in the heart by attaining what is beloved. Rejoicing has been blamed in some places, such as His saying: {Do not exult; indeed, Allah does not like the exultant} [Al-Qasas: 76], and His saying: {Indeed, he is exultant and boastful} [Hud: 10], but it is absolute. However, if rejoicing is restricted, it is not blameworthy; because of His saying: {rejoicing in what Allah has given them of His bounty} [Al-Imran: 170], and here the Blessed and Exalted said: {So in that let them rejoice} meaning: let them rejoice in the Quran and Islam, so He restricted it (5). Harun said: And in the variant reading of Ubayy: "So in that, rejoice" (fafrahu) (6). An-Nahhas said (7): The way of the command is to be with 'lam'; so that there is a jussive letter with it just as there is a letter with the prohibition; except that they omit [the 'lam'] from the command for the addressee dispensing with addressing him, and sometimes they bring it according to the origin, including: "So in that let you [plural] rejoice" (fal-tafrahu).

(1) See these views in Tafsir al-Tabari 12/195-197, al-Nukat wa al-Uyun 2/439, and Zad al-Masir 4/40-41. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/259, and al-Qira'at al-Shadhah p. 57. The well-known recitation from Yazid bin al-Qa'qa' (who is Abu Ja'far) is: "fal-yafrahu" with 'ya', and "tajma'un" with 'ta', which is the recitation of Ibn 'Amir, as will follow. (3) In the narration of Ruways from him. Al-Nashr 2/285. (4) Al-Farra' cited it with this wording in Ma'ani al-Qur'an 1/470 in the context of his discussion on Ubayy's recitation mentioned later. It is a portion of a hadith of Mu'adh bin Jabal (may Allah be pleased with him) in Ahmad (22109) and al-Tirmidhi (3235) but with the wording: "at your ranks as you are," and then there is no evidence in it. (5) Al-Hujjah for Abu 'Ali al-Farisi 4/283, and al-Muharrar al-Wajiz 3/126. (6) Al-Muhtasib 1/313. Harun: He is the son of Musa bin Sharik al-Taghlibi, al-Akhfash, Abu Abdullah, the great Imam, the reciter of Damascus, he has writings on recitations and Arabic. He died in the year (292 AH). Al-Siyar 13/566. (7) In I'rab al-Qur'an 2/259, and what precedes it is from it.

सूरा यूनुस, आयत 58 | 11

...और उसकी रहमत यह है कि उसने तुम्हें उसके लोगों में से बनाया। और अल-हसन, अद-दहाक, मुजाहिद और कतादा से रिवायत है: अल्लाह का फज़ल ईमान है, और उसकी रहमत कुरान है, जो पहले कथन के विपरीत है (1)। और इसके अलावा भी कहा गया है। {तो इसी में वे खुश हों} फज़ल और रहमत की ओर इशारा है। और अरब 'दालिका' (वह/उस) का प्रयोग एकवचन, द्विवचन और बहुवचन के लिए करते हैं। और नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "तो इसी में तुम खुश हो जाओ" (फल-तफराहू) 'ता' के साथ, और यह यजीद बिन अल-क़ाका (2) और याकूब (3) और अन्य की किरत (पढ़ने का तरीका) है, और हदीस में है: "ताकि तुम अपनी सफें(पंक्तियाँ) संभाल लो" (4)। खुशी महबूब (प्रिय) को पा लेने से दिल में होने वाली लज्जत है। और कुछ जगहों पर खुशी की निंदा की गई है, जैसे उनका कहना: {इतराओ मत, बेशक अल्लाह इतराने वालों को पसंद नहीं करता} [अल-क़सस: 76], और उनका कहना: {बेशक वह बहुत खुश होने वाला, शेखीबाज़ है} [हूद: 10], लेकिन यह निरपेक्ष है। लेकिन जब खुशी को सीमित (प्रतिबंधित) किया जाता है, तो वह निंदनीय नहीं होती; उनके इस कथन के कारण: {वे उस पर खुश हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने फज़ल से दिया है} [आल-इमरान: 170], और यहाँ अल्लाह तबारक व तआला ने फरमाया: {तो इसी में वे खुश हों} यानी: कुरान और इस्लाम के साथ वे खुश हों, तो उन्होंने इसे सीमित कर दिया (5)। हारून ने कहा: और उबैय के हर्फ(किरत) में है: "तो इसी में खुश हो जाओ" (फफराहू) (6)। अन-नहहास ने कहा (7): आदेश का तरीका 'लाम' के साथ होना है; ताकि इसके साथ एक जाज़िम (मजबूत बनाने वाला) अक्षर हो जैसे कि निषेध के साथ एक अक्षर होता है; सिवाय इसके कि वे संबोधित व्यक्ति के लिए आदेश से 'लाम' को हटा देते हैं, क्योंकि उसे संबोधित करना ही काफी होता है, और कभी-कभी वे इसे असल के अनुसार लाते हैं, जिसमें से है: "तो इसी में तुम खुश हो जाओ" (फल-तफराहू)।

(1) इन कथनों को तफसीर अल-तबरी 12/195 - 197, अन-नुकत वल-उयून 2/439 और ज़ाद अल-मसीर 4/40 - 41 में देखा जा सकता है। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास 2/259, और अल-किराआत अल-शादह पृ. 57। यजीद बिन अल-क़ाका (जो अबू जाफर हैं) से प्रसिद्ध किरत है: 'या' के साथ "फल-यफराहू", और 'ता' के साथ "तज्मऊन", जो इब्न आमिर की किरत है, जैसा कि आगे आएगा। (3) उनसे रुवैस की रिवायत में। अल-नश्र 2/285। (4) इसे अल-फर्रा ने 'मआनी अल-कुरान' 1/470 में उबैय की किरत पर अपनी चर्चा के संदर्भ में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है जिसका उल्लेख आगे आएगा। यह मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु अन्हु की एक हदीस का हिस्सा है जो

अहमद (22109) और तिर्मिज़ी (3235) में है, लेकिन इन शब्दों के साथ: "अपनी सफों पर वैसे ही रहो जैसे तुम हो", और तब इसमें कोई प्रमाण नहीं है। (5) अल-हुज्जह ली अबी अली अल-फारसी 4/283, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/126। (6) अल-मुहतसिब 1/313। हारून: वह मूसा बिन शरीक अल-तगलिबी के बेटे हैं, अल-अखफश, अबू अब्दुल्ला, बड़े इमाम, दमिश्क के मुकरी (क़ारी), उनकी किराआत और अरबी पर रचनाएँ हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (292 हिजरी) में हुई। अल-सियार 13/566। (7) इ'राब अल-कुरान 2/259 में, और जो इससे पहले है वह उन्हीं का है।

...اور اس کی رحمت یہ ہے کہ اس نے تمہیں اس کے اہل میں سے بنایا۔ اور الحسن، الضحاک، مجاہد اور قتادہ سے مروی ہے: اللہ کا فضل ایمان ہے، اور اس کی رحمت قرآن ہے، پہلے قول کے برعکس (1)۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ ﴿فَبِذَٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا﴾ (پس اس پر چاہیے کہ وہ خوش ہوں) فضل اور رحمت کی طرف اشارہ ہے۔ اور عرب 'بذلک' واحد، تثنیہ اور جمع سب کے لیے لاتے ہیں۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے پڑھا: «فبذلك فَلْتَفْرَحُوا» (پس اس پر چاہیے کہ تم خوش ہو) 'تاء' کے ساتھ، اور یہ یزید بن القعقاع (2) اور یعقوب (3) وغیرہ کی قرات ہے، اور حدیث میں ہے: «لتأخذوا مصافَّكُم» (تاکہ تم اپنی صفیں سنبھال لو) (4)۔ خوشی محبوب چیز کو پانے سے دل میں پیدا ہونے والی لذت ہے۔ اور بعض مقامات پر خوشی (اترانے) کی مذمت کی گئی ہے، جیسے اللہ کا قول: ﴿لا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾ [القصص: 76] (نہ اترا، بے شک اللہ اترانے والوں کو پسند نہیں کرتا)، اور قول: ﴿إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ﴾ [ہود: 10] (بے شک وہ بہت خوش ہونے والا، شیخی بگھارنے والا ہے)، لیکن یہ مطلق ہے۔ پس جب خوشی مقید ہو تو وہ قابل مذمت نہیں ہوتی؛ اللہ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ﴾ [آل عمران: 170] (وہ خوش ہیں اس پر جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دیا ہے)، اور یہاں اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَبِذَٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا﴾ یعنی: قرآن اور اسلام پر وہ خوش ہوں، پس اس نے اسے مقید کر دیا (5)۔ ہارون نے کہا: اور ابی (بن کعب) کی قرات میں ہے: «فبذلك فافرحوا» (پس اس پر خوش ہو جاؤ) (6)۔ النحاس نے کہا (7): امر کا طریقہ یہ ہے کہ وہ 'لام' کے ساتھ ہو؛ تاکہ اس کے ساتھ حرفِ جازم ہو جیسے کہ نہی کے ساتھ ایک حرف ہوتا ہے؛ سوائے اس کے کہ وہ مخاطب کے امر سے 'لام' کو حذف کر

دیتے ہیں کیونکہ اس سے خطاب کرنا ہی کافی ہوتا ہے، اور کبھی کبھی وہ اسے اصل کے مطابق لاتے ہیں، اسی میں سے ہے: «فبذلك فلتفرحوا»۔

(1) ان اقوال کو تفسیر طبری 12/ 195 - 197، النکت والعیون 2/ 439، اور زاد المسیر 4/ 40 - 41 میں دیکھیں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/ 259، والقراءات الشاذة ص 57۔ اور یزید بن القعقاع (جو کہ ابو جعفر ہیں) کی ان سے مشہور قرات 'یاء' کے ساتھ «فلیفرحوا» اور 'تاء' کے ساتھ «تجمعون» ہے، جو ابن عامر کی قرات ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (3) ان سے رویس کی روایت میں۔ النشر 2/ 285۔ (4) اسے الفراء نے 'معانی القرآن' 1/ 470 میں ابی کی قرات پر اپنی گفتگو کے سیاق میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے جس کا ذکر آگے آئے گا۔ یہ احمد (22109) اور ترمذی (3235) میں معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے لیکن ان الفاظ کے ساتھ: «على مَصَافِّكُم كما أنتم» (اپنی صفوں پر رہو جیسے تم ہو)، اور تب اس میں کوئی دلیل نہیں ہے۔ (5) الحجة لأبي علي الفارسي 4/ 283، والمحرر الوجیز 3/ 126۔ (6) المحتسب 1/ 313۔ اور ہارون: وہ موسیٰ بن شریک التغلبی کے بیٹے ہیں، الاخفش، ابو عبداللہ، بڑے امام، دمشق کے مقری، ان کی قرات اور عربی پر تصانیف ہیں۔ ان کی وفات سال (292ھ) میں ہوئی۔ السیر 13/ 566۔ (7) اعراب القرآن 2/ 259 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔

١٢ Surah Yunus: Verses 58 - 59

“It is better than what they accumulate” means: in this world. The general reading is with the 'ya' in both verbs. It was reported from Ibn ‘Amir that he read: «فَلْيَفرحوا» (so let them rejoice) with ‘ya’, and «تجمعون» (you accumulate) with ‘ta’(1), addressing the disbelievers. It was reported from al-Hasan that he read with ‘ta’ in the first, and «يجمعون» (they accumulate) with ‘ya’ on the contrary(2). Aban reported from Anas that the Prophet ﷺ said: “Whoever Allah has guided to Islam, and taught him the Quran, then he complains of poverty, Allah writes poverty between his eyes until the day he meets Him. Then he recited: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾ (Say: In the bounty of Allah and in His mercy - in that let them rejoice; it is better than what they accumulate)”(3).

Allah Almighty's saying: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا قُلْ ءَاللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ ٥٩﴾ (Say, 'Have you seen what Allah has sent down for you of provision, and you have made [some] of it unlawful and [some] lawful?' Say, 'Has Allah permitted you [to do so], or are you inventing [something] about Allah?' 59)

His saying: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾. There are two issues in it: First: His saying: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ﴾ addresses the disbelievers of Mecca(4). ﴿مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ﴾, «ما» (what) is in the objective case by «أرأيتم», and Az-Zajjaj said(5): it is in the objective case by «وأنزل». «أنزل» (and He sent down) here means: created, just as He said: ﴿وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الْأَنْعَمِ ثَمَنِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾ (And He sent down for you eight pairs of livestock) [Az-Zumar: 6]. ﴿وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ﴾ (And We sent down iron, wherein is great military might) [Al-Hadid: 25]. Thus, it is permissible to express creation by “sending down”; because the provision on earth is only through what descends from the sky of rain(6).

---

(1) Al-Sab'ah pp. 327-328, and al-Taysir p. 122. (2) See al-Muhtasab 1/313. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/439. Abu al-Qasim b. Bashran reported it in his Amali as in al-Durr al-Manthur 3/309. And Aban is Ibn Abi 'Ayyash Firuz, Abu Isma'il al-Basri. Ahmad and Yahya b. Ma'in said: abandoned (matruk). Mizan al-I'tidal 1/10. (4) Tafsir al-Baghawi 2/358. (5) In Ma'ani al-Quran 3/25, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/259. (6) Tafsir al-Razi 17/120.

१२ सूरह यूनुस: आयत ५८ - ५९

“यह उससे बेहतर है जो वे जमा करते हैं” का अर्थ है: इस दुनिया में। सामान्य पाठ दोनों क्रियाओं में 'या' के साथ है। इब्न आमिर से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: «فَلْيَفرحوا» (तो उन्हें खुश होना चाहिए) 'या' के साथ, और «تجمعون» (तुम जमा करते हो) 'ता'(1) के साथ, काफिरों को संबोधित करते हुए। अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने पहले में 'ता' के साथ पढ़ा, और «يجمعون» (वे जमा करते हैं) 'या' के साथ, इसके विपरीत(2)। अबान ने अनस से रिवायत की कि नबी ﷺ ने फरमाया: “जिसे अल्लाह ने इस्लाम की हिदायत दी, और उसे कुरान सिखाया, फिर वह तंगी (गरीबी) की शिकायत करता है, तो अल्लाह उसकी दोनों आंखों के बीच कयामत के दिन तक गरीबी लिख देता है। फिर उन्होंने तिलावत की: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾ (कह दीजिए: अल्लाह के फज़ल और उसकी रहमत से - इसी पर चाहिए कि वे खुश हों; यह उससे बेहतर है जो वे जमा करते हैं)”(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾ ٥٩ ﴿قُلْ ءَاللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ﴾ (कहिए, 'क्या तुमने देखा है जो अल्लाह ने तुम्हारे लिए रिज़्क़ (आजीविका) उतारा है, फिर तुमने उसमें से कुछ को हराम और कुछ को हलाल बना लिया है?' कहिए, 'क्या अल्लाह ने तुम्हें इसकी अनुमति दी है, या तुम अल्लाह पर झूठ गढ़ते हो?' 59)

उनका कहना है: ﴿عَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًاقُلْ أَرَأَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَ﴾। इसमें दो मसले हैं: पहला: उनका फरमान: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ﴾ मक्का के काफिरों को संबोधित करता है(4)। ﴿مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ﴾, «मा» (जो) 'अरैतुम' द्वारा नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है। ज़ज्जाज ने कहा(5): यह 'अनज़ला' द्वारा नसब की स्थिति में है। «وأنزل» (और उसने उतारा) का अर्थ है: उसने पैदा किया (सृजन किया), जैसा कि उसने फरमाया: ﴿وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الْأَنْعَمِ ثَمَنِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾ (और उसने तुम्हारे लिए आठ जोड़े मवेशी उतारे) [अज़-ज़ुमर: 6]। ﴿وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ﴾ (और हमने लोहा उतारा, जिसमें कड़ी ताकत है) [अल-हदीद: 25]। तो पैदा करने को 'उतारने' से व्यक्त करना जायज़ है; क्योंकि ज़मीन पर जो रिज़्क़ है, वह उसी चीज़ से है जो आसमान से बारिश के रूप में उतरती है(6)।

---

(१) अल-सबआ पृ. ३२७ - ३२८, और अत-तयसीर पृ. १२२। (२) देखिए अल-मुहतसिब १/३१३। (३) अन-नुकातु वल-उयून २/४३९। अबू अल-कासिम बिन बशरन ने इसे अपनी अमाली में रिवायत किया

है जैसा कि अद-दुर्रुल मंसूर ३/३०९ में है। और अबान: वह इब्न अबी अयाश फिरोज़, अबू इस्माइल अल-बसरी है। अहमद और यहया बिन मुईन ने कहा: वह मतरूक (परित्यक्त) है। मीज़ान अल-इअतिदाल १/१०। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी २/३५८। (५) मा'नी अल-कुरान ३/२५ में, और लेखक ने नह़्ह़ास के माध्यम से 'इराब अल-कुरान २/२५९' में उनसे इसे उद्धृत किया है। (६) तफ़्सीर अल-राज़ी १७/१२०।

۱۲ سورہ یونس: الآیتان ۵۸ - ۵۹

﴿هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾ یعنی: دنیا میں۔ عام قراءت دونوں فعلوں میں 'یاء' کے ساتھ ہے، اور ابن عامر سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: «فَلْيَفرحوا» 'یاء' کے ساتھ، اور «تجمعون» 'تاء' کے ساتھ(۱)، کفار کو مخاطب کرتے ہوئے۔ اور حسن سے روایت ہے کہ انہوں نے پہلے میں 'تاء' کے ساتھ پڑھا، اور «یجمعون» 'یاء' کے ساتھ اس کے برعکس(۲)۔ اور ابان نے انس سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جسے اللہ نے اسلام کی ہدایت دی، اور اسے قرآن سکھایا، پھر اس نے تنگدستی کی شکایت کی، اللہ اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان اس دن تک کے لیے فقر لکھ دیتا ہے جس دن وہ اس سے ملے گا۔ پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾(۳)۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا قُلْ ءَاللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ ۵۹﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾۔ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ﴾ مکہ کے کفار کو مخاطب کرتا ہے(۴)۔ ﴿مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ﴾، «ما» یہاں «أرأیتم» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ اور زجاج نے کہا(۵): «أنزل» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ اور «أنزل» کے معنی ہیں: پیدا کیا، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾ [الزمر: ۶]۔ ﴿وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ﴾ [الحدید: ۲۵]۔ پس پیدا کرنے کو انزال (اتارنے) سے تعبیر کرنا جائز ہے؛ کیونکہ زمین میں جو رزق ہے وہ اسی کے ذریعے ہے جو آسمان سے بارش کی صورت میں اترتا ہے(۶)۔

(۱) السبعۃ ص ۳۲۷ - ۳۲۸ ، والتیسیر ص ۱۲۲ ۔ (۲) ینظر المحتسب ۱/۳۱۳ ۔ (۳) النکت والعیون ۲/۴۳۹ ۔ اور اسے ابو القاسم بن بشران نے اپنی امالی میں روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۳/۳۰۹ میں ہے۔ اور ابان: وہ ابن ابی عیاش فیروز، ابو اسماعیل البصری ہے۔ احمد اور یحییٰ بن معین نے کہا: متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۱/۱۰ ۔ (۴) تفسیر البغوی ۲/۳۵۸ ۔ (۵) فی معانی القرآن ۳/۲۵ ، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/۲۵۹ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) تفسیر الرازی ۱۷/۱۲۰ ۔

Surah Yunus: Verses 59 - 60 13

{And you have made some of it unlawful and some lawful} Mujahid said: It refers to what they judged regarding the prohibition of Al-Bahirah, As-Sa'ibah, Al-Wasilah, and Al-Ham(1). Ad-Dahhak said: It is Allah Almighty's saying: {And they assign to Allah a share of the crops and livestock that He created} [Al-An'am: 136]. {Say, "Has Allah permitted you} meaning: in declaring things lawful and prohibited. {or against Allah} meaning: rather. {do you invent [lies]?} It is their saying: "Indeed Allah commanded us to do so"(2). Second: This verse was used as evidence by those who deny analogy (Qiyas), and this is far-fetched; for analogy is an evidence from Allah Almighty. Thus, declaring things lawful or prohibited is from Allah Almighty when there is an evidence set by Allah Almighty for the ruling. If one disagrees that analogy is an evidence for Allah Almighty, then he has deviated from this purpose and returned to something else(3). His saying, the Almighty: {And what will be the thought of those who invent lies against Allah on the Day of Resurrection? Indeed, Allah is full of bounty to the people, but most of them are not grateful. 60} His saying, the Almighty: {And what will be the thought of those who invent lies against Allah on the Day of Resurrection} "Yawm" (Day) is in the accusative case as an adverb of time (Dharf), or by the word "Dhann" (thought), like "What do you think of Zaid?"(4) The meaning is: Do they think that Allah will not hold them accountable for it?(5) {Indeed, Allah is full of bounty to the people} meaning: in delaying and granting respite. And it was said: He meant the people of Makkah when He made them in a secure sanctuary. {but most of them} meaning the disbelievers. {are not grateful} to Allah for His blessings, nor for the delay of punishment for them. And it was said: "They are not grateful": they do not declare the Oneness of God (Tawhid)(6).

(1) Its explanation has preceded in 8/237. (2) Tafsir al-Baghawi 2/358, and At-Tabari transmitted the two sayings of Mujahid and Ad-Dahhak 12/202-203. (3) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Harrasi 3/223, and see Ahkam al-Quran by Al-Jassas 3/163. (4) See Al-Kashshaf 2/242. (5) Tafsir al-Baghawi 2/358. (6) See Al-Wasit by Al-Wahidi 1/371, and Al-Wajiz by him (on the margin of Marah Labid) 1/371.

सूरह यूनुस: आयतें 59 - 60 13

{और तुमने उसमें से कुछ को हराम (निषिद्ध) और कुछ को हलाल (वैध) ठहरा दिया} मुजाहिद ने कहा: यह वह है जो उन्होंने अल-बहीरा, अस-साइबा, अल-वसीला और अल-हाम के निषेध के बारे में फैसला किया था(1)। अद-दहाक ने कहा: यह अल्लाह तआला का कथन है: {और उन्होंने अल्लाह के लिए उसकी पैदा की हुई खेती और चौपायों में से एक हिस्सा ठहराया} [अन-अम: 136]। {कहो, "क्या अल्लाह ने तुम्हें अनुमति दी है} यानी: हलाल और हराम करने में। {या अल्लाह पर} यानी: बल्कि। {तुम झूठ गढ़ते हो?} यह उनका कथन है: "बेशक अल्लाह ने हमें इसका हुक्म दिया है"(2)। दूसरा: इस आयत का उपयोग उन लोगों द्वारा प्रमाण के रूप में किया गया जो कयास (सादृश्य) का खंडन करते हैं, और यह बात दूर की है; क्योंकि कयास अल्लाह तआला का एक प्रमाण है। इस प्रकार, हलाल और हराम करना अल्लाह तआला की ओर से होता है जब अल्लाह तआला द्वारा हुक्म के लिए स्थापित कोई प्रमाण मौजूद हो। यदि कोई इस बात से असहमत है कि कयास अल्लाह तआला के लिए एक प्रमाण है, तो वह इस उद्देश्य से विचलित हो गया है और किसी और चीज़ की ओर लौट गया है(3)। अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों का क्या ख्याल है जो अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं क़ियामत के दिन? बेशक अल्लाह लोगों पर बड़ा फ़ज़्ल (कृपा) करने वाला है, लेकिन उनमें से अधिकतर शुक्र (कृतज्ञता) अदा नहीं करते। 60} अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों का क्या ख्याल है जो अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं क़ियामत के दिन} "यौम" (दिन) यहाँ समय सूचक अव्यय (धर्फ़) के रूप में या "ज़न्न" (ख्याल) शब्द के कारण नसब (accusative) में है, जैसे "ज़ैद के बारे में तुम्हारा क्या ख्याल है?"(4) इसका अर्थ है: क्या वे समझते हैं कि अल्लाह उन्हें इसके लिए नहीं पकड़ेगा?(5) {बेशक अल्लाह लोगों पर बड़ा फ़ज़्ल (कृपा) करने वाला है} यानी: मोहलत देने और देरी करने में। और कहा गया है: इससे मक्का वाले मुराद हैं जब उसने उन्हें एक सुरक्षित हरम में रखा। {लेकिन उनमें से अधिकतर} यानी काफिर। {शुक्र अदा नहीं करते} अल्लाह की नेमतों पर, और न ही उनके लिए अज़ाब (दंड) में देरी पर। और कहा गया है: "वे शुक्र नहीं करते" का अर्थ है: वे एकेश्वरवाद (तौहीद) को नहीं मानते(6)।

(1) इसकी व्याख्या 8/237 में पहले आ चुकी है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/358, और अत-तबरी ने मुजाहिद और अद-दहाक के दो कथनों को उद्धृत किया है 12/202-203। (3) अल-किया अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/223, और जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/163 देखें। (4)

अल-कश्शाफ 2/242 देखें। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/358। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 1/371 और अल-वजीज़ (मरा ह लबीद के हाशिये पर) 1/371 देखें।

سورہ یونس: آیات ۵۹ - ۶۰ ۱۳

﴿فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾ (پھر تم نے اس میں سے کچھ کو حرام اور کچھ کو حلال بنا لیا) مجاہد نے کہا: یہ وہ ہے جس کا انہوں نے بحیرہ، سائبہ، وصیلہ اور حام کی تحریم کے متعلق فیصلہ کیا تھا(۱)۔ اور ضحاک نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا﴾ [الأنعام: ۱۳۶] (اور انہوں نے اللہ کے لیے اس کی پیدا کردہ کھیتی اور مویشیوں میں سے ایک حصہ مقرر کیا)۔ ﴿قُلْ آللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ﴾ (کہو، کیا اللہ نے تمہیں اجازت دی ہے) یعنی: حلال اور حرام ٹھہرانے میں۔ ﴿أَمْ عَلَى اللَّهِ﴾ کے معنی ہیں: بلکہ۔ ﴿تَفْتَرُونَ﴾ (تم بہتان باندھتے ہو) یہ ان کا قول ہے: "بے شک اللہ نے ہمیں ان کا حکم دیا ہے"(۲)۔ دوسرا: اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو قیاس کے منکر ہیں، اور یہ بعید (غیر معقول) ہے؛ کیونکہ قیاس اللہ تعالیٰ کی ایک دلیل ہے، پس حلال اور حرام کرنا اللہ تعالیٰ ہی کی طرف سے ہوتا ہے جب اللہ تعالیٰ کی طرف سے مقرر کردہ کوئی ایسی دلیل موجود ہو جو حکم پر دلالت کرے۔ چنانچہ اگر کوئی قیاس کے اللہ تعالیٰ کی دلیل ہونے میں اختلاف کرتا ہے تو وہ اس مقصد سے خارج ہو گیا اور کسی اور چیز کی طرف رجوع کر گیا(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ ٦٠﴾ (اور ان لوگوں کا کیا گمان ہے جو اللہ پر جھوٹ بہتان باندھتے ہیں قیامت کے دن کے بارے میں؟ بے شک اللہ لوگوں پر فضل کرنے والا ہے لیکن ان میں سے اکثر شکر نہیں کرتے) اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ (اور ان لوگوں کا کیا گمان ہے جو اللہ پر جھوٹ بہتان باندھتے ہیں قیامت کے دن) "یوم" ظرف ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یا "ظن" کی وجہ سے، جیسے "ما ظنك زيداً"(۴) (تمہارا زید کے بارے میں کیا گمان ہے) اور معنی یہ ہے: کیا وہ سمجھتے ہیں کہ اللہ ان کا مواخذہ نہیں کرے

گا(۵)۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ﴾ (بے شک اللہ لوگوں پر بڑا فضل کرنے والا ہے) یعنی: تاخیر اور مہلت دینے میں۔ اور کہا گیا: اس سے مراد اہل مکہ ہیں جب اللہ نے انہیں امن والے حرم میں رکھا۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ﴾ یعنی کفار۔ ﴿لَا يَشْكُرُونَ﴾ (شکر نہیں کرتے) اللہ کا اس کی نعمتوں پر، اور نہ ہی ان سے عذاب کے مؤخر کرنے پر۔ اور کہا گیا: "شکر نہیں کرتے" یعنی: توحید کا اقرار نہیں کرتے(۶)۔

(۱) اس کی شرح ۸/ ۲۳۷ میں گزر چکی ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۵۸/۲، اور طبری نے مجاہد اور ضحاک کے اقوال نقل کیے ہیں ۱۲ / ۲۰۲ - ۲۰۳۔ (۳) احکام القرآن للکیا الہراسی ۳/ ۲۲۳، اور دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۳/ ۱۶۳۔ (۴) دیکھیے الکشاف ۲/ ۲۴۲۔ (۵) تفسیر البغوی ۳۵۸/۲۔ (۶) دیکھیے الوسیط للواحدی ۳۷۱/۱، اور الوجیز از موصوف (بہامش مراح لبید) ۱/ ۳۷۱۔

14 Surah Yunus: Verse 61

The words of the Almighty: "And you are not [engaged] in any matter or recite any of the Qur'an and you [people] do not do any deed except that We are witness over you when you are involved in it. And not absent from your Lord is [even] the weight of an atom within the earth or within the heaven or [anything] smaller than that or greater but that it is in a clear register." (61)

The words of the Almighty: "And you are not [engaged] in any matter" - 'Ma' is for negation, meaning: you are not in a state, i.e., of worship or otherwise, but that the Lord is aware of you. 'Al-Sha'n' (the matter) is the affair and the concern, its plural is 'Shu'oon'. Al-Akhfash said: The Arabs say: 'Ma sha'antu sha'nahu', meaning: I did not do his work (1).

"Or recite any of the Qur'an from it" - Al-Farra' and Al-Zajjaj said: the pronoun 'hu' (it) in 'minhu' (from it) refers back to 'Al-Sha'n' (the matter), meaning: you initiate a matter and because of it, the Quran is recited; so its ruling is known, or a portion of the Quran is revealed regarding it and thus recited (2). Al-Tabari (3) said: 'minhu' means: from the Book of Allah Almighty, from the Quran; it was repeated for emphasis/honor, like His saying: "Indeed, I am Allah" [Taha: 14]. "And you [people] do not do any deed" addresses the Prophet (peace be upon him) and the Ummah (nation). His saying: "And you are not [engaged] in any matter" is an address to him, but meant for him and his nation; sometimes the Messenger is addressed while the intent is he and his followers (4). It was also said: meant for the disbelievers of Quraysh. "Except that We are witness over you" meaning: We know it (5), and its similar: "There is no private conversation of three but that He is the fourth of them" [Al-Mujadilah: 7].

"When you are involved in it" meaning: when you engage in it (6), and the pronoun 'hi' (it) refers back to 'the deed' (7). It is said: 'Afaada fulan' in speech or action: if he launched into it. Al-Ra'i said: They poured forth (afadhna) after their silence with a roar / from the valley dwellers when they grazed on the fields (8).

(1) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 17/121. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/259, and the words of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/26. (3) In his Tafsir 12/204. See also Al-Kashshaf 2/242. (4) See Al-Waseet by Al-Wahidi 2/552. (5) In manuscripts (Z) and (Th): "with His knowledge". (6) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 197. (7) Tafsir Al-Baghawi 2/359. (8) Diwan Al-Ra'i p. 224, and previously mentioned 5/318, so see the explanation of its obscure terms there, and see Tahdhib al-Lugha 12/78.

१४ सूरह यूनुस: आयत ६१

अल्लाह तआला का फरमान: "और आप किसी भी हालत में हों और उससे कुरान का कोई हिस्सा न पढ़ें और तुम कोई काम न करो मगर यह कि जब तुम उसमें मशगूल होते हो तो हम तुम पर गवाह होते हैं। और तुम्हारे रब से ज़र्रा बराबर भी कोई चीज़ न ज़मीन में और न आसमान में ओझल है और न इससे छोटी और न इससे बड़ी मगर यह कि एक स्पष्ट किताब में दर्ज है (६१)"।

अल्लाह तआला का फरमान: "और आप किसी भी हालत में हों" - यहाँ 'मा' नफी (नकार) के लिए है, यानी: आप किसी भी हाल में हों, इबादत या उसके अलावा, तो रब आप पर मुत्तलिअ (जागरूक) है। 'शान' का अर्थ मामला या कार्य है, और इसका बहुवचन 'शुऊन' है। अल-अख्फश ने कहा: अरब कहते हैं: 'मा शाअंतु शाअनाहू', यानी: मैंने उसका जैसा काम नहीं किया (१)।

"और उससे कुरान का कोई हिस्सा न पढ़ें" - अल-फर्रा और अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'मिन्हु' (उससे) में 'हू' ज़मीर (सर्वनाम) 'शान' (मामले) की ओर लौटता है, यानी: आप कोई मामला शुरू करते हैं और उसकी वजह से कुरान पढ़ा जाता है; ताकि उसका हुक्म जाना जा सके या उसके बारे में कुरान नाज़िल होता है और फिर पढ़ा जाता है (२)। अल-तबरी (३) ने कहा: 'मिन्हु' यानी: अल्लाह तआला की किताब से, कुरान से; इसे ताज़ीम (बड़ाई) के लिए दोहराया गया है, जैसे अल्लाह का फरमान: "बेशक मैं ही अल्लाह हूँ" [ताहा: १४]। "और तुम कोई काम न करो" इसमें नबी ﷺ और उम्मत को संबोधित किया गया है। अल्लाह का फरमान: "और आप किसी भी हालत में हों" उन्हें संबोधन है, और मुराद वह और उनकी उम्मत है; कभी रसूल को संबोधित किया जाता है जबकि मुराद वह और उनके अनुयायी होते हैं (४)। यह भी कहा गया है: इससे मुराद कुरैश के काफिर हैं। "मगर यह कि जब तुम उसमें मशगूल होते हो तो हम तुम पर गवाह होते हैं" यानी: हम उसे जानते हैं (५), और इसकी मिसाल: "तीन लोगों की कोई कानाफूसी ऐसी नहीं होती जिसमें चौथा वह (अल्लाह) न हो" [अल-मुजादिला: ७]।

"जब तुम उसमें मशगूल होते हो" यानी: जब तुम उसमें दाखिल होते हो (६), और ज़मीर 'फीहि' (उसमें) 'अमल' (काम) की ओर लौटता है (७)। कहा जाता है: 'अफाज़ा फुनलान' बातचीत या काम में: जब वह उसमें डूब गया हो। अल-राई ने कहा: "वे खामोश रहने के बाद दहाड़ के साथ निकल पड़े / वादी वालों में से जब उन्होंने खेतों में चरा (८)"।

(१) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर १७/१२१ में इसका उल्लेख किया है। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/२५९, और अल-ज़ज्जाज के शब्द मआनी अल-कुरान ३/२६ में। (३) उनकी तफ़सीर १२/२०४ में। अल-कश्शाफ २/२४२ भी देखें। (४) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/५५२ देखें। (५) (ज़) और (ज़ौ) नुस्खों में: "अपने इल्म से"। (६) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर गरीब अल-कुरान, पृष्ठ १९७। (७) तफ़सीर अल-बग़वी २/३५९। (८) दीवान अल-राई पृष्ठ २२४, और पिछला ५/३१८, तो वहां इसके कठिन शब्दों की व्याख्या देखें, और तहज़ीब अल-लुगा १२/७८ देखें।

۱۴ سورہ یونس: آیت ۶۱

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِن قُرْءَانٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْزُبُ عَن رَّبِّكَ مِن مِّثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِن ذَٰلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ ٦١﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ﴾ یہاں «ما» نفی کے لیے ہے، یعنی: آپ کسی حال میں نہیں ہوتے، یعنی: عبادت یا اس کے علاوہ، مگر رب آپ پر مطلع ہوتا ہے۔ اور «الشأن»: معاملہ اور کام ہے، اور اس کی جمع «شؤون» ہے۔ اخفش نے کہا: عرب کہتے ہیں: «ما شأنتُ شأنه»، یعنی: میں نے اس جیسا کام نہیں کیا(۱)۔

﴿وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِن قُرْءَانٍ﴾ فراء اور زجاج نے کہا: «منه» میں «ہ» کی ضمیر «شأن» کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: آپ کوئی معاملہ شروع کرتے ہیں اور اس کی وجہ سے قرآن پڑھا جاتا ہے؛ تاکہ اس کا حکم معلوم ہو سکے، یا اس کے بارے میں قرآن نازل ہوتا ہے تو پڑھا جاتا ہے(۲)۔ اور طبری(۳) نے کہا: «منه» یعنی: اللہ تعالیٰ کی کتاب سے، قرآن سے؛ اسے تعظیم کے لیے دوبارہ ذکر کیا گیا، جیسے اللہ کا فرمان: ﴿إِنَّنِي أَنَا اللَّهُ﴾ [طہ: ۱۴]۔ ﴿وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ﴾ اس میں نبی ﷺ اور امت سے خطاب ہے۔ اور اللہ کا قول: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ﴾ آپ ﷺ سے خطاب ہے، اور مراد آپ اور آپ کی امت ہے، اور بسا اوقات رسول سے خطاب کیا جاتا ہے جبکہ مراد وہ اور ان کے پیروکار ہوتے ہیں(۴)۔ اور کہا گیا: مراد کفارِ قریش ہیں۔ ﴿إِذْ كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا﴾ یعنی: ہم اسے جانتے ہیں(۵)، اور اس کی مثال ہے: ﴿مَا يَكُونُ مِن نَّجْوَىٰ ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ﴾ [المجادلہ: ۷]۔

﴿إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ﴾ یعنی: جب تم اس میں مشغول ہوتے ہو(۶)، اور «ہ» کی ضمیر عمل کی طرف لوٹ رہی ہے(۷)، کہا جاتا ہے: «أفاض فلان» گفتگو یا عمل میں: جب وہ اس میں جت گیا۔ راعی

نے کہا: «وہ اپنی خاموشی کے بعد گرج کے ساتھ نکل پڑے / وادی والوں میں سے جب وہ کھیتوں میں چرے(۸)»۔

(۱) رازی نے اپنی تفسیر ۱۲۱/۱۷ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲۵۹/۲، اور زجاج کا قول معانی القرآن ۲۶/۳ میں۔ (۳) اپنی تفسیر ۱۲/۲۰۴ میں۔ اور الکشاف ۲۴۲/۲ دیکھیں۔ (۴) الوسیط للواحدی ۵۵۲/۲ دیکھیں۔ (۵) (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: «بعلمہ» (اپنے علم سے)۔ (۶) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۱۹۷۔ (۷) تفسیر بغوی ۳۵۹/۲۔ (۸) دیوان الراعی ص ۲۲۴، اور سابقہ ۳۱۸/۵، پس وہاں اس کے غریب الفاظ کی شرح دیکھیں، اور تہذیب اللغۃ ۷۸/۱۲ دیکھیں۔

Surah Yunus: Verse 61 15

Ibn Abbas said regarding "tufīdūna fīhi" (you are engaged in it): You do it(1). Al-Akhfash said: You talk about it. Ibn Zayd said: You indulge in it. Ibn Kaysan said: You spread speech. Al-Dahhak said: The pronoun "it" refers to the Quran, meaning: when you spread lies about the Quran(2).

"And not absent from your Lord" (wa mā ya‘zubu ‘an rabbika). Ibn Abbas said: It means it is not hidden from Him(3). Abu Rawq said: It is not far from Him. Ibn Kaysan said: It does not go away.

Al-Kisa’i recited "ya‘zibu" with a kasra on the letter zay wherever it occurs; while the rest of the reciters recited it with a damma(4). Both are eloquent linguistic forms, similar to "ya‘rishu" and "ya‘rushu"(5). "Of the weight" (min mithqāli): "Min" is a connective particle; meaning: and not absent from your Lord is the weight "of an atom" (dharratin), i.e., the weight of an atom, which means a small red ant, as mentioned previously in "An-Nisa"(6). "In the earth nor in the heaven nor anything smaller than that nor larger": This is coordinated with the word "mithqāl" (weight), and if you wish, with "dharrah" (atom). Yaqub and Hamzah recited with a damma (nominative case) on the 'r' in both "asghara" and "akbara"(7), coordinating with the structural position of "mithqāl"; because "min" is extra for emphasis. Al-Zajjaj said: Nominative case (raf') is permissible as a subject (mubtada')(8). Its predicate is: "but is in a clear record" (illā fī kitābin mubīn)(9) meaning: the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) along with Allah Almighty's knowledge of it.

Al-Jurjani said: "illā" (but/except) here has the meaning of the coordinating conjunction "waw", i.e., "and it is in a clear record," similar to the Almighty's saying: "Indeed, the messengers do not fear in My presence, but he who has wronged" [An-Naml: 10-11], meaning: "and he who has wronged." And His saying: "Lest people should have an argument against you except those who have wronged among them" [Al-Baqarah: 150], meaning: "and those who have wronged."

---

(1) Reported by at-Tabari 12/204. (2) Reported by at-Tabari 12/205. (3) Reported by at-Tabari 12/208. (4) Al-Sab'ah p. 328, and At-Taysir p. 122 - 123. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/520. (6) 6/321 - 322. See Al-Wasit by Al-Wahidi 2/252, and Tafsir al-Baghawi 2/359. (7) Al-Sab'ah p. 328, and At-Taysir p. 123, and An-Nashr 2/285. (8) See Ma'ani al-Qur'an for him 3/26. (9) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/260.

सूरा यूनुस: आयत 61 15

इब्न अब्बास ने "तुफ़िदून फ़ीहि" (तुम इसमें लगे हुए हो) के बारे में कहा: तुम इसे करते हो(1)। अल-अखफ़श ने कहा: तुम इसके बारे में बात करते हो। इब्न ज़ैद ने कहा: तुम इसमें तल्लीन रहते हो। इब्न कैसान ने कहा: तुम बात फैलाते हो। अल-दह्हाक ने कहा: सर्वनाम "इसमें" कुरान की ओर इशारा करता है, जिसका अर्थ है: जब तुम कुरान के बारे में झूठ फैलाते हो(2)।

"और तुम्हारे रब से ओझल नहीं है" (वा मा याज़ुबु अन रब्बिका)। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है कि यह उससे छिपा नहीं है(3)। अबू रौक ने कहा: यह उससे दूर नहीं है। इब्न कैसान ने कहा: यह चला नहीं जाता।

अल-किसाई ने "याज़िबु" को अक्षर 'ज़ाय' पर कसरा के साथ पढ़ा जहाँ भी यह आया है; जबकि बाकी पाठकों ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा(4)। दोनों ही स्पष्ट भाषाई रूप हैं, जैसे "याअरीशु" और "याअरुशु"(5)। "वजन के बराबर" (मिन मिस्कालि): "मिन" यहाँ एक संयोजक कण है; अर्थात: और तुम्हारे रब से ओझल नहीं है "एक ज़र्रे" (ज़र्रातिन) का वजन, यानी एक ज़र्रे का वजन, जिसका अर्थ है एक छोटी लाल चींटी, जैसा कि "अन-निसा" में पहले बताया गया है(6)। "न ज़मीन में और न आसमान में और न इससे छोटा कुछ और न इससे बड़ा": यह शब्द "मिस्काल" (वजन) के साथ जुड़ा है, और यदि आप चाहें तो "ज़र्रह" (ज़र्रे) के साथ भी। याकूब और हमज़ा ने "असग़रा" और "अकबरा" दोनों में 'र' पर दम्मा (उत्तम विभक्ति) के साथ पढ़ा(7), जो "मिस्काल" की स्थिति के साथ जुड़ता है; क्योंकि "मिन" यहाँ जोर देने के लिए अतिरिक्त है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: कर्ता (मुब्तदा) के रूप में उत्तम विभक्ति (रफ़) की अनुमति है(8)। इसकी खबर (विधेय) है: "मगर एक स्पष्ट किताब में है" (इल्ला फ़ी किताबिन मुबीन)(9) यानी: अल्लाह तआला के ज्ञान के साथ लोह-ए-महफ़ूज़।

अल-जुरजानी ने कहा: यहाँ "इल्ला" (मगर/सिवाय) का अर्थ संयोजक "वाव" (और) के समान है, अर्थात: "और वह एक स्पष्ट किताब में है", जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "मेरे पास रसूल डरा नहीं करते, मगर जिसने ज़ुल्म किया" [अन्-नम्ल: 10-11], यानी: "और जिसने ज़ुल्म किया"। और उसका फ़रमान: "ताकि लोगों के पास तुम्हारे खिलाफ कोई दलील न रहे, सिवाय उन लोगों के जिन्होंने उनमें से ज़ुल्म किया" [अल-बक़रह: 150], यानी: "और वो लोग जिन्होंने ज़ुल्म किया"।

---

(1) इसे अल-तबरी 12/204 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) इसे अल-तबरी 12/205 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) इसे अल-तबरी 12/208 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) अल-सबआ पृ. 328, और

अत-तयसीर पृ. 122 - 123। (5) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात अल-सब 1/520। (6) 6/321 - 322। अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/252, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/359 देखें। (7) अल-सबआ पृ. 328, और अत-तयसीर पृ. 123, और अन-नश्र 2/285। (8) उनके लिए मानी अल-कुरान 3/26 देखें। (9) अन-नह़ास द्वारा एराब अल-कुरान 2/260।

سورہ یونس: آیت ۶۱ ۱۵

ابن عباس: «تُفِيضُونَ فِيهِ»: تم اسے کرتے ہو(۱)۔ الاخفش: تم اس بارے میں بات کرتے ہو۔ ابن زید: تم اس میں غوطہ زن ہوتے ہو۔ ابن کیسان: تم بات پھیلاتے ہو۔ الضحاک نے کہا: ہاء کی ضمیر قرآن کی طرف لوٹ رہی ہے، معنی یہ ہے: جب تم قرآن میں جھوٹ پھیلاتے ہو(۲)۔

﴿وَمَا يَعْزُبُ عَن رَّبِّكَ﴾ ابن عباس نے کہا: غائب نہیں ہوتا(۳)۔ ابو روق نے کہا: دور نہیں ہوتا۔ ابن کیسان نے کہا: چلا نہیں جاتا۔

الکسائی نے «یعزِب» زاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا جہاں بھی یہ آیا ہے؛ اور باقی قراء نے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا(۴)، اور یہ دونوں فصیح زبانیں ہیں، جیسے یَعْرِش اور یَعْرُش(۵)۔ ﴿مِن مِّثْقَالِ﴾ «من» صلہ (زائدہ) ہے؛ یعنی: اور تیرے رب سے ﴿ذَرَّةٍ﴾ (ذرہ) کے برابر وزن غائب نہیں ہے، یعنی ذرہ کا وزن، یعنی چھوٹی سرخ چیونٹی، اور یہ «النساء» میں پہلے گزر چکا ہے(۶)۔ ﴿فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِن ذَٰلِكَ وَلَا أَكْبَرَ﴾ اس کا عطف لفظ «مثقال» پر ہے، اور اگر چاہیں تو «ذرۃ» پر کر لیں۔ یعقوب اور حمزہ نے ان دونوں میں راء کے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے(۷) جو «مثقال» کے محل پر عطف ہے؛ کیونکہ «من» تاکید کے لیے زائد ہے۔ الزجاج نے کہا: ابتدا کی بنا پر رفع (پیش) جائز ہے(۸)۔ اور اس کی خبر ہے: ﴿إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾(۹) یعنی: اللہ تعالیٰ کے علم کے ساتھ لوح محفوظ میں ہے۔

الجرجانی نے کہا: «إلا» واو نسق (عطف) کے معنی میں ہے، یعنی: اور وہ ایک واضح کتاب میں ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ إِلَّا مَن ظَلَمَ﴾ [النمل: ۱۰-۱۱] یعنی: اور جس نے ظلم کیا۔ اور اس کا فرمان: ﴿لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ [البقرۃ: ۱۵۰] یعنی: اور وہ جنہوں نے ظلم کیا۔

(۱) اسے الطبری نے ۱۲ / ۲۰۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۲ / ۲۰۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۲ / ۲۰۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) السبعة ص ۳۲۸، اور التیسر ص ۱۲۲ - ۱۲۳۔ (۵) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۵۲۰۔ (۶) ۳۲۱/۶ - ۳۲۲۔ اور دیکھئے الوسیط للواحدي ۲/ ۲۵۲، اور تفسیر البغوي ۲/ ۳۵۹۔ (۷) السبعة ص ۳۲۸، اور التیسیر ص ۱۲۳، اور النشر ۲/ ۲۸۵۔ (۸) ان کے لیے معانی القرآن ۳/ ۲۶ دیکھئے۔ (۹) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۶۰۔

Surah Yunus: Verses 61 - 62 Page 16

...from them(1). So "illa" (except) has the meaning of the coordinating conjunction "waw" (and). "Huwa" (he/it) is omitted after it, like His saying: {and say: "Remission" [hittatun]} [Al-Baqarah: 58], meaning: it is a remission. And His saying: {and do not say: "Three"} [An-Nisa: 171], meaning: they are three. A parallel to what we are discussing is: {And there falls not a leaf but He knows it, nor a grain in the darkness of the earth nor anything moist or dry but [it is written] in a clear Book} [Al-An'am: 59], meaning: and it is in a clear book.

Saying of the Almighty: {Unquestionably, [for] the allies of Allah there will be no fear concerning them, nor will they grieve.}

His saying, the Almighty: {Unquestionably, [for] the allies of Allah there will be no fear concerning them} meaning: in the Hereafter. {nor will they grieve} for the loss of the world. It is also said: "no fear concerning them, nor will they grieve" means: whoever Allah the Almighty takes as an ally, protects, guards, and is pleased with, will not fear on the Day of Resurrection nor grieve. Allah the Almighty said: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed} until His saying {The Greatest Terror will not grieve them} (2) [Al-Anbiya: 101-103].

Sa'id bin Jubayr narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) was asked: "Who are the allies (awliya) of Allah?" He said: "Those who, when seen, Allah is remembered."(3).

Umar bin Al-Khattab said regarding this verse: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Indeed, among the servants of Allah are people who are neither Prophets nor martyrs; the Prophets and martyrs will envy them on the Day of Resurrection because of their station near Allah the Almighty." It was asked: "O Messenger of Allah, tell us who they are and what are their deeds, so that we might love them?" He said: "They are a people who loved one another for the sake of Allah, without any kinship between them or wealth they exchange. By Allah, their faces are light, and they are on pulpits of light. They do not fear when people fear, and they do not grieve when people grieve." Then he recited: {Unquestionably, [for] the allies of Allah there will be no fear concerning them, nor will they grieve.} (4).

(1) Al-Razi said in his Tafsir 1/124: This interpretation is extremely forced. Abu Hayyan said in Al-Bahr 5/175: This is a weak opinion, and it has not been established in the Arabic language that "illa" (except) can replace the "waw" (and). (2) I'rab al-Qur'an by

al-Nahhas 2/260. (3) Reported by Al-Tabari 12/209, and it is mursal. Al-Nasa'i reported it in Al-Kubra (11171), Al-Tabarani in Al-Kabir (12325), and Al-Bazzar (3626) (Zawa'id) on the authority of Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, as a marfu' report. (4) Reported by Abu Dawud (3527), Al-Tabari 12/211-212. In the same chapter, from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, reported by Al-Nasa'i in Al-Kubra (11172), Al-Tabari 12/211, and authenticated by Ibn Hibban (573).

सूरह यूनुस: आयतें 61 - 62 पृष्ठ 16

...उनसे(1)। यहाँ "इल्ला" (सिवाय) "वाव" (और) के अर्थ में है। "हुवा" (वह) इसके बाद गुप्त है, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {और कहो: 'हित्तातुन' (क्षमा)} [अल-बक़रह: 58] यानी: यह क्षमा है। और उसका कथन: {और 'तीन' न कहो} [अन-निसा: 171] यानी: वे तीन हैं। इसी के समान यहाँ भी है: {और कोई पत्ता नहीं गिरता पर वह उसे जानता है, और न ज़मीन के अंधेरों में कोई दाना, और न कोई ताज़ा और न कोई खुश्क चीज़, जो एक स्पष्ट किताब में न हो} [अल-अनआ़म: 59] यानी: और वह एक स्पष्ट किताब में है।

अल्लाह तआला का कथन: {सुन लो! अल्लाह के वलियों (मित्रों) को न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे।}

अल्लाह तआला का कथन: {सुन लो! अल्लाह के वलियों को न कोई डर होगा} यानी: परलोक (आख़िरत) में। {और न वे दुखी होंगे} दुनिया के छिन जाने पर। और कहा गया है: "न उन पर कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे", अर्थात: जिसकी अल्लाह तआला ने रक्षा की, सरपरस्ती की और जिससे वह राजी हो गया, उसे कयामत के दिन न कोई डर होगा और न दुख। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {बेशक जिनके लिए हमारी ओर से पहले ही भलाई (का वादा) हो चुका है, वे उससे दूर रखे जाएंगे} उसके इस कथन तक {बड़ी घबराहट उन्हें दुखी नहीं करेगी} (2) [अल-अंबिया: 101-103]।

सईद बिन जुबैर ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा गया: अल्लाह के वली कौन हैं? तो आपने फ़रमाया: "वे लोग जिन्हें देखकर अल्लाह याद आ जाए" (3)।

उमर बिन अल-खत्ताब ने इस आयत के बारे में कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "अल्लाह के बंदों में कुछ ऐसे लोग भी हैं जो न नबी हैं और न शहीद; कयामत के दिन अल्लाह तआला के नज़दीक उनके मकाम (स्थान) के कारण नबी और शहीद उन पर रश्क (ग़ब्त) करेंगे।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, हमें बताइये कि वे कौन हैं और उनके क्या अमल (कर्म) हैं, ताकि हम उनसे मोहब्बत करें? आपने फ़रमाया: "वे ऐसे लोग हैं जिन्होंने बिना किसी रिश्तेदारी या माल के लेनदेन के महज़ अल्लाह के लिए एक-दूसरे से मोहब्बत की। खुदा की कसम, उनके चेहरे नूर हैं और वे नूर के मिम्बरों (मंचों) पर होंगे। जब लोग डर रहे होंगे तो उन्हें कोई डर नहीं होगा, और जब लोग दुखी होंगे तो वे दुखी नहीं होंगे।" फिर आपने पढ़ा: {सुन लो! अल्लाह के वलियों को न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे} (4)।

(1) राज़ी ने अपनी तफ़सीर 1/124 में कहा: यह व्याख्या अत्यंत अनुचित (तअ़स्सुफ़) है, और अबू हय्यान ने अल-बहर 5/175 में कहा: यह एक कमज़ोर राय है, और अरबी भाषा में यह साबित नहीं है कि "इल्ला" का प्रयोग "वाव" के स्थान पर किया जाए। (2) एअ़राबुल कुरआन, नह़्ह़ास 2/260। (3) इसे तबरी ने 12/209 में रिवायत किया है, और यह मुर्सल है। इसे नसाई ने अल-कुबरा (11171) में, तबरानी ने अल-कबीर (12325) में और बज़ार (3626) ने सईद बिन जुबैर के ज़रिए इब्न अब्बास (रज़ि.) से मरफ़ूअ़ के रूप में रिवायत किया है। (4) इसे अबू दाऊद (3527) और तबरी 12/211-212 ने रिवायत किया है। इसी विषय में अबू हुरैरह (रज़ि.) से भी रिवायत है जिसे नसाई ने अल-कुबरा (11172) में, तबरी ने 12/211 में रिवायत किया है और इब्न हिब्बान (573) ने इसे सही कहा है।

سورة يونس: الآيتان ٦١ - ٦٢ صفحہ ١٦

منهما(1). فـ «إلا» بمعنى واو النسق. وأضمر «هو» بعده، كقوله: ﴿ وَقُولُوا حِطَّةٌ ﴾ [البقرة: 58] أي: هي حطة، وقوله: ﴿ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ ﴾ [النساء: 171] أي: هم ثلاثة. ونظير ما نحن فيه: ﴿ وَمَا تَسْقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ ﴾ [الأنعام: 59] أي: وهو في كتاب مبين.

قوله تعالى: ﴿ أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴾

قوله تعالى: ﴿ أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ ﴾ أي: في الآخرة. ﴿ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴾ لفقد الدنيا. وقيل: لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ، أي: مَن تولاه الله تعالى وتولَّى حفظه وحياطته ورَضِيَ عنه فلا يخاف يوم القيامة ولا يحزن، قال الله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ ﴾ إلى قوله ﴿ لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ ﴾ (٢) [الأنبياء: 101-103].

وروى سعيد بن جُبير أن رسول الله ﷺ سُئل: مَن أولياء الله؟ فقال: «الذين يُذكر الله برؤيتهم»(٣).

وقال عمر بن الخطاب في هذه الآية: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «إنَّ مِن عبادِ الله عباداً ما هُم بأنبياء ولا شهداء؛ تغبطهم الأنبياء والشهداء يوم القيامة لمكانهم من الله تعالى». قيل: يا رسول الله، خبرنا من هم، وما أعمالهم، فلعلنا نحبهم؟. قال: «هم قوم تحابوا في الله على غير أرحام بينهم ولا أموال يتعاطون بها، فوالله إنَّ وجوههم لنور، وإنهم على منابر من نور، لا يخافون إذا خاف الناس، ولا يحزنون إذا حزن الناس» ثم قرأ: ﴿ أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴾ (٤).

(١) قال الرازي في تفسيره ١/ ١٢٤ : هذا الوجه في غاية التعسف، وقال أبو حيان في البحر ٥/ ١٧٥ : وهذا قول ضعيف، ولم يثبت من لسان العرب وضع «إلا» موضع الواو. (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢/

٢٦٠ . (٣) أخرجه الطبري ٢٠٩/١٢، وهو مرسل. وأخرجه النسائي في الكبرى (١١١٧١)، والطبراني في الكبير (١٢٣٢٥)، والبزار (٣٦٢٦) (زوائد) عن سعيد بن جُبير عن ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً. (٤) أخرجه أبو داود (٣٥٢٧)، والطبري ١٢/ ٢١١ - ٢١٢، وفي الباب عن أبي هريرة ﷺ أخرجه النسائي في الكبرى (١١١٧٢)، والطبري ١٢/ ٢١١، وصححه ابن حبان (٥٧٣).

Surah Yunus: Verses 62-64 17

Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: The allies (Awliya) of Allah are people whose faces are pale from staying up late (in worship), whose eyes are blurry from tears (of fear of Allah), whose bellies are empty from hunger, and whose lips are dry from thirst (1). It is also said: "There will be no fear for them" regarding their offspring, for Allah takes care of them. "Nor shall they grieve" over their worldly life, because of Allah's compensation for them in their first and last lives; for He is their Guardian and Protector. Allah Almighty's saying: {Those who believed and used to fear Allah (63)} This is a description of the allies of Allah Almighty. Thus: {those who} is in the accusative position as a substitute (badal) for the noun of "inna" which is "allies". Or, if you wish, as an object of an implied verb like "I mean". It is also said: It is a subject (mubtada), and its predicate (khabar) is: {For them are glad tidings in the life of the world and in the Hereafter} (2). Thus, it would be disconnected from what precedes it. Meaning: they avoid polytheism and disobedience. Allah Almighty's saying: {For them are glad tidings in the life of the world and in the Hereafter. No change is there in the words of Allah. That is the great success (64)} Regarding Allah Almighty's saying: {For them are glad tidings in the life of the world}, it is narrated from Abu Darda that he said: I asked the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about it, and he said: "No one has asked me about it since it was revealed except you. It is the righteous vision that a Muslim sees or is seen for him." At-Tirmidhi recorded it in his "Jami'" (3). Az-Zuhri, Ata, and Qatadah said: It is the good news with which the angels give glad tidings to the believer in this world at the time of death (4). And from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, who said: When the soul of the believing servant settles (5), there comes to him...

---

(1) Al-Ajluni attributed it in Kashf al-Khafa 1/58 to al-Tha'labi, and it is weak. His saying: "al-dhawi", meaning: withering/dryness. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/260. (3) Hadith (3106), and it is in Musnad Ahmad (27520) summarized, and in the chapter from Abdullah bin Amr and Ubada bin as-Samit (may Allah be pleased with him) in Ahmad (7044) and (22688). (4) Al-Tabari (12/224) related the saying of Az-Zuhri and Qatadah, and Al-Baghawi mentioned it in his Tafsir (2/360) from Ata from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (5) Meaning: if it gathers in him wanting to exit, as water settles in its place. And by "nafs" he meant the soul. Al-Nihayah (naqa').

सूरह यूनुस: आयतें 62 - 64 17

अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: अल्लाह के दोस्त (औलिया) वे लोग हैं जिनके चेहरे रात जागने (इबादत) के कारण पीले पड़ गए हैं, जिनकी आँखें (अल्लाह के डर से) आँसुओं के कारण धुंधली हो गई हैं, जिनके पेट भूख से खाली हैं, और जिनके होंठ प्यास से सूख गए हैं (1)। और कहा गया है: "उनके लिए कोई डर नहीं होगा" उनकी संतान के संबंध में; क्योंकि अल्लाह उनका कार्यसाधक है। "और न ही वे दुखी होंगे" अपनी दुनिया पर; अल्लाह द्वारा उनके पहले और आखिरी जीवन में मुआवजे के कारण; क्योंकि वह उनका संरक्षक और स्वामी है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जो लोग ईमान लाए और (अल्लाह से) डरते रहे (63)} यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के दोस्तों का वर्णन है, तो: {जो लोग} "इन्ना" के संज्ञा (इस्मु इन्ना) "औलिया" के लिए 'बदल' के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है। और यदि आप चाहें, तो एक निहित क्रिया जैसे "मेरा मतलब है" के कर्म के रूप में। और कहा गया है: यह प्रारंभ (मुब्तदा) है, और इसकी खबर (predicate) है: {उनके लिए सांसारिक जीवन में और आख़िरत में भी खुशखबरी है} (2), तो यह अपने पूर्ववर्ती से अलग होगा। यानी: वे शिर्क और गुनाहों से बचते हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके लिए सांसारिक जीवन में और आख़िरत में भी खुशखबरी है। अल्लाह की बातों में कोई परिवर्तन नहीं होता। यही बड़ी सफलता है (64)} अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन: {उनके लिए सांसारिक जीवन में खुशखबरी है} के बारे में अबू दरदा से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "जब से यह अवतरित हुई है, तुम्हारे सिवाय किसी ने मुझसे इसके बारे में नहीं पूछा। यह वह नेक सपना (रूया सालेहा) है जिसे एक मुसलमान देखता है या उसके लिए देखा जाता है।" तिरमिज़ी ने इसे अपनी "जामी" (3) में दर्ज किया है। ज़ुहरी, अता और क़तादा ने कहा: यह वह खुशखबरी है जो फरिश्ते दुनिया में मौत के समय मोमिन को देते हैं (4)। और मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से वर्णित है, उन्होंने कहा: जब मोमिन बंदे की रूह निकलने के लिए जमा होती है (5), तो उसके पास आता है...

---

(1) अल-अजलुनी ने इसे कश्फ़ अल-ख़फ़ा 1/58 में अल-थलाबी से जोड़ा है, और यह कमज़ोर है। उनका कहना है: "अद-धवी", यानी: मुरझाना/सूखना। (2) इराब अल-कुरआन, अन-नहहास 2/260। (3) हदीस (3106), और यह मसनद अहमद (27520) में संक्षिप्त रूप में है, और इस विषय पर अब्दुल्ला बिन अम्र और उबादा बिन अस-सामित (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से अहमद (7044) और (22688) में वर्णित है। (4) अत-तबरी (12/224) ने ज़ुहरी और क़तादा का कथन उद्धृत किया है,

और अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर (2/360) में इसे अता के माध्यम से इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उल्लेख किया है। (5) यानी: जब यह बाहर निकलने के लिए जमा हो जाए, जैसे पानी अपने स्थान पर ठहर जाता है। और 'नफ़्स' से उनका तात्पर्य रूह (आत्मा) था। अन-निहाया (नक़ा)।

سورہ یونس: آیات ۶۲ - ۶۴ ۱۷

اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اللہ کے اولیاء وہ لوگ ہیں جن کے چہرے شب بیداری (عبادت) کی وجہ سے زرد ہیں، جن کی آنکھیں (خوفِ خدا کے) آنسوؤں سے دھندلی ہیں، جن کے پیٹ بھوک کی وجہ سے خالی ہیں، اور جن کے ہونٹ پیاس سے خشک ہیں (۱)۔ اور کہا گیا ہے: "ان پر کوئی خوف نہ ہوگا" ان کی اولاد کے بارے میں؛ کیونکہ اللہ ان کا کارساز ہے۔ "اور نہ وہ غمگین ہوں گے" اپنی دنیا پر؛ اللہ کے ان کے اول و آخر میں بدلہ دینے کی وجہ سے؛ کیونکہ وہ ان کا سرپرست اور مولیٰ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جو لوگ ایمان لائے اور (اللہ سے) ڈرتے رہے (۶۳)} یہ اللہ تعالیٰ کے اولیاء کی صفت ہے، تو: {الَّذِينَ} "اِنَّ" کے اسم یعنی "اولیاء" سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اور اگر آپ چاہیں تو ایک محذوف فعل جیسے "میں مراد لیتا ہوں" کے مفعول کے طور پر۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ہے: {ان کے لیے دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں خوشخبری ہے} (۲)، تو یہ اپنے ماقبل سے منقطع ہوگا۔ یعنی: وہ شرک اور گناہوں سے بچتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان کے لیے دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں خوشخبری ہے۔ اللہ کی باتوں میں کوئی تبدیلی نہیں ہوتی۔ یہی بڑی کامیابی ہے (۶۴)} اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {ان کے لیے دنیا کی زندگی میں خوشخبری ہے} کے بارے میں ابودرداء سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے اس کے بارے میں پوچھا تو آپ نے فرمایا: "جب سے یہ نازل ہوئی ہے، تمہارے سوا کسی نے مجھ سے اس کے بارے میں نہیں پوچھا۔ یہ وہ نیک خواب ہے جسے ایک مسلمان خود دیکھتا ہے یا اس کے لیے دیکھا جاتا ہے"۔ اسے ترمذی نے اپنی "جامع" (۳) میں روایت کیا ہے۔ اور زہری، عطاء اور قتادہ نے کہا: یہ وہ خوشخبری ہے جس کے ساتھ فرشتے دنیا میں موت کے وقت مومن کو بشارت

دیتے ہیں (۴)۔ اور محمد بن کعب القرظی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب مومن بندے کی روح (نکلنے کے لیے) جمع ہوتی ہے (۵) تو اس کے پاس آتا ہے...

---

(۱) عجلونی نے اسے کشف الخفاء ۱/ ۵۸ میں ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ضعیف ہے۔ ان کا قول: "الذوی"، یعنی: مرجھانا/خشک ہونا۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۶۰۔ (۳) حدیث (۳۱۰۶)، اور یہ مسند احمد (۲۷۵۲۰) میں مختصر ہے، اور اس باب میں عبداللہ بن عمرو اور عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ سے احمد (۷۰۴۴) اور (۲۲۶۸۸) میں ہے۔ (۴) طبری نے ۱۲/ ۲۲۴ میں زہری اور قتادہ کا قول نقل کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۳۶۰ میں اسے عطاء کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (۵) یعنی: جب وہ نکلنے کا ارادہ کر کے ایک جگہ جمع ہو جائے، جیسے پانی اپنے ٹھکانے میں ٹھہر جاتا ہے۔ اور نفس سے ان کی مراد روح تھی۔ النہایہ (نقع)۔

Surah Yunus: Verse 64 18

The Angel of Death said: "Peace be upon you, O friend of Allah, Allah sends His greetings to you." Then he recited this verse: "Those whose lives the angels take while they are in a good state, saying: 'Peace be upon you'" [An-Nahl: 32]. This was mentioned by Ibn al-Mubarak(1).

Qatada and ad-Dahhak said: It means that he knows where his place is before he dies(2). Al-Hasan said: It is what Allah Almighty gives them glad tidings of in His Book of His Paradise and noble reward; because of His saying: "Their Lord gives them glad tidings of mercy from Him and good pleasure" [At-Tawbah: 21], and His saying: "And give glad tidings to those who believe and do righteous deeds that they will have gardens" [Al-Baqarah: 25], and His saying: "And receive the glad tidings of Paradise which you were promised" [Fussilat: 30]. For this reason, He said: "No change can there be in the Words of Allah," meaning: there is no breaking of His promises, because His promises are through His words.

"And in the Hereafter," it was said: with Paradise when they come out of their graves. And it was said: when the soul departs, it is given glad tidings of Allah's pleasure(3).

Abu Ishaq al-Tha'labi mentioned: I heard Abu Bakr Muhammad ibn Abdullah al-Jawzaqi(4) say: I saw Abu Abdullah al-Hafiz in a dream riding a workhorse wearing a mantle and a turban. I greeted him and said to him: "Welcome, we still remember you and your good deeds." He replied: "And we still remember you and your good deeds; Allah Almighty said: 'For them are glad tidings in the life of this world and in the Hereafter' - good praise," and he gestured with his hand.

"No change can there be in the Words of Allah," meaning: no breaking of His promise. It was also said: no change to His reports, meaning: nothing abrogates them, and they will only be as He said. "That is the supreme success," meaning: what His friends attain is the great success.

---

(1) In 'Az-Zuhd' (442). (2) 'An-Nukat wal-Uyun' 2/441, and narrated by at-Tabari 12/225 from ad-Dahhak. (3) See 'Al-Wasit' by al-Wahidi 2/553-554, and 'Tafsir al-Baghawi' 2/360, which contain the aforementioned saying of al-Hasan. (4) Al-Khorasani, the Hafiz, the Mujawwid, author of 'As-Sahih al-Mukhraj 'ala Kitab Muslim' and 'Al-Muttafaq al-Kabir', which consists of three hundred parts. He died in (388 AH). Jawzaq is from the villages of Nishapur. 'As-Siyar' 16/493.

सूरह यूनुस: आयत 64 18

मौत का फरिश्ता बोला: "हे अल्लाह के वली, आप पर शांति हो, अल्लाह आपको सलाम भेजता है।" फिर उसने यह आयत पढ़ी: "जिनकी रूहें फरिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे पाकीज़ा हों, (फरिश्ते) कहते हैं: तुम पर सलामती हो" [अन्-नहल: 32]। इब्न अल-मुबारक (1) ने इसका उल्लेख किया है।

कतादा और अल-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ है कि मरने से पहले ही उसे पता चल जाता है कि उसका ठिकाना कहाँ है (2)। अल-हसन ने कहा: यह वह है जिसकी अल्लाह तआला ने अपनी किताब में अपनी जन्नत और नेक सवाब की खुशखबरी दी है; उसके इस फरमान के कारण: "उनका रब उन्हें अपनी ओर से रहमत और रज़ामंदी की खुशखबरी देता है" [अत-तौबा: 21], और उसका फरमान: "और उन लोगों को खुशखबरी दे दो जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए कि उनके लिए बाग़ (जन्नत) हैं" [अल-बकरा: 25], और उसका फरमान: "और उस जन्नत की खुशखबरी लो जिसका तुमसे वादा किया गया था" [फुस्सिलत: 30]। इसीलिए उसने कहा: "अल्लाह की बातों में कोई बदलाव नहीं हो सकता," यानी: उसके वादों में कोई खिलाफवर्जी नहीं होती, क्योंकि उसके वादे उसके शब्दों के माध्यम से हैं।

"और आख़िरत में," कहा गया है: जन्नत के साथ जब वे अपनी कब्रों से निकलेंगे। और कहा गया है: जब रूह निकलती है, तो उसे अल्लाह की रज़ामंदी की खुशखबरी दी जाती है (3)।

अबू इसहाक अल-थालाबी ने ज़िक्र किया: मैंने अबू बक्र मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह अल-जौज़ाकी (4) को कहते सुना: मैंने ख्वाब में अबू अब्दुल्लाह अल-हाफिज़ को एक घोड़े पर सवार देखा, उन्होंने एक चादर और पगड़ी पहन रखी थी। मैंने उन्हें सलाम किया और उनसे कहा: "आपका स्वागत है, हम अभी भी आपको और आपकी अच्छाइयों को याद करते हैं।" उन्होंने कहा: "और हम भी आपको और आपकी अच्छाइयों को याद करते हैं; अल्लाह तआला ने फरमाया: 'उनके लिए दुनिया की ज़िंदगी और आख़िरत में खुशखबरी है' - अच्छी प्रशंसा," और उन्होंने अपने हाथ से इशारा किया।

"अल्लाह की बातों में कोई बदलाव नहीं हो सकता," यानी: उसके वादे में कोई खिलाफवर्जी नहीं। और कहा गया है: उसकी खबरों में कोई बदलाव नहीं, यानी: कोई भी चीज़ उन्हें मंसूख (निरस्त) नहीं करती, और वे वैसी ही होंगी जैसा उसने कहा। "यही बड़ी कामयाबी है," यानी: उसके वली जिस मुकाम तक पहुँचते हैं, वही बड़ी कामयाबी है।

(1) 'अज़-जुहद' में (442)। (2) 'अन-नुकत वल-उयून' 2/441, और इसे अल-तबरी 12/225 ने अल-दह्हाक से रिवायत किया है। (3) देखिए अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' 2/553-554, और 'तफसीर अल-बग़वी' 2/360, इन दोनों में अल-हसन का पिछला कथन है। (4) अल-खुरासानी, हाफिज़, मुजौविद, उनकी किताब 'अस-सहीह अल-मुखरज अला किताब मुस्लिम' और 'अल-मुत्तफक अल-कबीर' है, जो तीन सौ भागों में है। उनकी मृत्यु (388 हिजरी) में हुई। जौज़क नीशापुर के गाँवों में से एक है। 'अस-सियर' 16/493।

سورہ یونس: آیت 64 18

ملک الموت نے کہا: تم پر سلام ہو اے اللہ کے ولی، اللہ تمہیں سلام کہتا ہے۔ پھر اس نے یہ آیت تلاوت کی: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ [النحل: 32] (وہ لوگ جن کی روحیں فرشتے اس حالت میں قبض کرتے ہیں کہ وہ پاکیزہ ہوں، وہ کہتے ہیں: تم پر سلام ہو)۔ اسے ابن المبارک (1) نے ذکر کیا ہے۔

قتادہ اور ضحاک نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ مرنے سے پہلے ہی جان لیتا ہے کہ اس کا ٹھکانہ کہاں ہے (2)۔ حسن (بصری) نے کہا: یہ وہ خوشخبری ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اپنی جنت اور بہترین ثواب کے بارے میں دی ہے؛ اس کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُم بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ﴾ [التوبة: 21] (ان کا رب انہیں اپنی طرف سے رحمت اور رضا مندی کی خوشخبری دیتا ہے)، اور اس کا قول: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ﴾ [البقرة: 25] (اور ان لوگوں کو خوشخبری دے دو جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے کہ ان کے لیے باغات ہیں)، اور اس کا قول: ﴿وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾ [فصلت: 30] (اور اس جنت کی خوشخبری لو جس کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا)۔ اسی لیے اس نے فرمایا: ﴿لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کے وعدوں میں کوئی خلاف ورزی نہیں ہوتی، کیونکہ اس کے وعدے اس کے کلمات کے ذریعے ہیں۔

﴿وَفِي الْآخِرَةِ﴾ (اور آخرت میں)، کہا گیا: جنت کے ساتھ جب وہ اپنی قبروں سے نکلیں گے۔ اور کہا گیا: جب روح نکلتی ہے تو اسے اللہ کی رضا کی خوشخبری دی جاتی ہے (3)۔

ابو اسحاق الثعلبی نے ذکر کیا: میں نے ابوبکر محمد بن عبد اللہ الجوزقی (4) کو کہتے سنا: میں نے ابوعبداللہ الحافظ کو خواب میں دیکھا کہ وہ ایک ٹٹو پر سوار ہیں اور طیلسان (چادر) اور عمامہ

پہنے ہوئے ہیں۔ میں نے انہیں سلام کیا اور ان سے کہا: خوش آمدید، ہم آپ کو اور آپ کی نیکیوں کو یاد کرتے رہتے ہیں۔ تو انہوں نے کہا: اور ہم بھی تمہیں اور تمہاری نیکیوں کو یاد کرتے رہتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ﴾ (ان کے لیے دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں خوشخبری ہے) یعنی اچھی تعریف، اور انہوں نے اپنے ہاتھ سے اشارہ کیا۔

﴿لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کے وعدے میں کوئی تبدیلی نہیں۔ اور کہا گیا: اس کی خبروں میں کوئی تبدیلی نہیں، یعنی: کوئی چیز انہیں منسوخ نہیں کرتی، اور وہ ویسے ہی ہوں گی جیسا اس نے فرمایا۔ ﴿ذَلِكَ هو الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ یعنی: اس کے اولیاء جس انجام کو پہنچیں گے وہی بڑی کامیابی ہے۔

---

(1) کتاب الزہد (442) میں۔ (2) النکت والعیون 2/441، اور اسے الطبری 12/225 نے ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (3) دیکھیے الواحدی کی الوسیط 2/553-554، اور تفسیر البغوی 2/360، ان دونوں میں حسن بصری کا سابقہ قول موجود ہے۔ (4) الخراسانی، الحافظ، المجوّد، ان کی کتاب 'الصحیح المخرج علی کتاب مسلم' اور 'المتفق الکبیر' ہے جو تین سو اجزاء پر مشتمل ہے۔ ان کی وفات سال (388ھ) میں ہوئی۔ جوزق نیشاپور کے دیہات میں سے ایک ہے۔ السیر 16/493۔

Surah Yunus: Verses 65 - 66 Page 19

The Almighty says: {And let not their speech grieve you. Indeed, honor [belongs] to Allah entirely. He is the Hearing, the Knowing.} (65)

The Almighty says: {And let not their speech grieve you.} The sentence ends here, meaning: let not their fabrication and their denial of you grieve you. Then He started by saying: {Indeed, honor [belongs] to Allah}, meaning: complete power, comprehensive victory, and perfect ability belong to Allah alone; He is your supporter, helper, and protector.

{Entirely} (Jami'an) is in the accusative case as a circumstantial phrase (Hal)(1). This does not contradict His saying: {And to Allah belongs honor, and to His Messenger, and to the believers} [Al-Munafiqun: 8], for every honor that is through Allah is entirely for Allah. Allah Glorified said: {Exalted is your Lord, the Lord of might, above what they describe.} [As-Saffat: 180].

{He is the Hearing, the Knowing}: The Hearer of their words and voices, the Knower of their deeds, actions, and all their movements.

The Almighty says: {Unquestionably, to Allah belongs whoever is in the heavens and whoever is in the earth. And those who invoke other than Allah do not [actually] follow partners. They follow not except assumption, and they are not but falsifying.} (66)

The Almighty says: {Unquestionably, to Allah belongs whoever is in the heavens and whoever is in the earth}, meaning: He judges them as He wills, and does in them what He pleases, Glory be to Him.

The Almighty says: {And those who invoke other than Allah do not [actually] follow partners.} Here, "ma" is for negation, meaning: they do not follow partners in reality, but they think that they will intercede or benefit. And it was said: "ma" is interrogative, meaning: what thing do those who invoke other than Allah follow as partners?! in denunciation of their action(2). Then He answered by saying: {They follow not except assumption, and they are not but falsifying}, meaning: they guess and lie, and this has been mentioned before(3).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/261. (2) See Tafsir al-Baghawi 2/361, and Tafsir al-Razi 17/131. (3) 9/7. And see Zad al-Masir 4/46.

सूरा यूनुस: आयतें 65 - 66 पृष्ठ 19

अल्लाह तआला का कथन: {और उनकी बात तुम्हें दुखी न करे। वास्तव में सारी प्रतिष्ठा अल्लाह ही के लिए है। वही सुनने वाला, जानने वाला है।} (65)

अल्लाह तआला का कथन: {और उनकी बात तुम्हें दुखी न करे।} यहाँ वाक्य पूरा होता है, यानी: उनका झूठ बोलना और तुम्हारा खंडन करना तुम्हें दुखी न करे। फिर उसने नया वाक्य शुरू किया और कहा: {वास्तव में प्रतिष्ठा अल्लाह ही के लिए है}, यानी: पूर्ण शक्ति, व्यापक विजय और पूरी सामर्थ्य अकेले अल्लाह के लिए है; वही तुम्हारा सहायक, मददगार और रक्षक है।

{सारा} (जमीअन) हाल के रूप में मंसूब है(1)। यह उसके इस कथन का विरोध नहीं करता: {और प्रतिष्ठा अल्लाह के लिए, उसके रसूल के लिए और मोमिनों के लिए है} [अल-मुनाफिकून: 8], क्योंकि अल्लाह के द्वारा दी गई प्रत्येक प्रतिष्ठा पूरी तरह से अल्लाह ही की है। अल्लाह सुब्हानहु ने कहा: {पवित्र है तुम्हारा रब, सम्मान का रब, उन बातों से जो वे बयान करते हैं।} [अस-साफ़्फ़ात: 180]।

{वही सुनने वाला, जानने वाला है}: उनकी बातों और आवाजों को सुनने वाला, उनके कार्यों, कृत्यों और उनकी सभी गतिविधियों को जानने वाला।

अल्लाह तआला का कथन: {सावधान! जो कोई भी आसमानों में है और जो कोई भी धरती में है, वह सब अल्लाह ही का है। और वे लोग जो अल्लाह के सिवा दूसरों को पुकारते हैं, (वास्तव में) शरीकों (साझेदारों) का अनुसरण नहीं करते। वे तो केवल अनुमान के पीछे चलते हैं और वे केवल अटकलें लगाते हैं।} (66)

अल्लाह तआला का कथन: {सावधान! जो कोई भी आसमानों में है और जो कोई भी धरती में है, वह सब अल्लाह ही का है}, यानी: वह उनमें वैसा ही फैसला करता है जैसा वह चाहता है, और उनमें वही करता है जो वह चाहता है, वह पवित्र है।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग जो अल्लाह के सिवा दूसरों को पुकारते हैं, (वास्तव में) शरीकों का अनुसरण नहीं करते।} यहाँ 'मा' निषेध के लिए है, यानी: वे वास्तव में शरीकों का अनुसरण नहीं करते, बल्कि वे सोचते हैं कि वे सिफारिश करेंगे या लाभ पहुँचाएंगे। और कहा गया है कि 'मा' प्रश्नवाचक है, यानी: जो लोग अल्लाह के सिवा दूसरों को पुकारते हैं, वे किन शरीकों का अनुसरण करते हैं?! उनके इस कार्य की निंदा के रूप में(2)। फिर उसने उत्तर देते हुए कहा: {वे तो

केवल अनुमान के पीछे चलते हैं और वे केवल अटकलें लगाते हैं}, यानी: वे अनुमान लगाते हैं और झूठ बोलते हैं, और यह पहले भी आ चुका है(3)।

---

(1) इ'राबुल कुरआन लिन-नहहास 2/261। (2) देखिए तफसीर अल-बग़वी 2/361, और तफसीर अल-राज़ी 17/131। (3) 7/9। और देखिए ज़ाद अल-मसीर 4/46।

سورۃ یونس: آیات 65 - 66 صفحہ 19

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ ۘ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا ۚ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٦٥﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ ﴾ یہاں کلام مکمل ہوا، یعنی: ان کا افتراء (جھوٹ) اور آپ کی تکذیب آپ کو غمزدہ نہ کرے، پھر نیا کلام شروع کیا اور فرمایا: ﴿إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ﴾ یعنی: کامل قوت، ہمہ گیر غلبہ اور مکمل قدرت تنہا اللہ کے لیے ہے؛ وہی آپ کا ناصر، معین اور آپ کو بچانے والا ہے۔

﴿جَمِيعًا﴾ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے(1)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے معارض نہیں ہے: ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [المنافقون: 8]، کیونکہ ہر وہ عزت جو اللہ کی طرف سے ہو وہ سب اللہ ہی کی ہے۔ اللہ سبحانہ نے فرمایا: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ [الصافات: 180]۔

﴿هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ ان کی باتوں اور آوازوں کو سننے والا، ان کے اعمال، افعال اور ان کی تمام حرکات کو جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ ۗ وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ ۚ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿٦٦﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: وہ ان میں وہی فیصلہ کرتا ہے جو چاہتا ہے، اور ان میں وہی کرتا ہے جو چاہتا ہے، وہ پاک ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ﴾ یہاں "ما" نفی کے لیے ہے، یعنی: وہ حقیقت میں شریکوں کی پیروی نہیں کرتے، بلکہ وہ گمان کرتے ہیں کہ وہ شفاعت کریں گے یا نفع دیں گے۔ اور کہا گیا ہے کہ "ما" استفہامیہ ہے، یعنی: اللہ کے سوا دوسروں کو پکارنے والے کن

شریکوں کی پیروی کر رہے ہیں؟! ان کے اس فعل کی قباحت بیان کرنے کے لیے(2)، پھر جواب دیا اور فرمایا: ﴿إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ﴾ یعنی: وہ اٹکل پچو سے کام لیتے ہیں اور جھوٹ بولتے ہیں، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 261/2۔ (2) دیکھئے تفسیر البغوی 361/2، اور تفسیر الرازی 131/17۔ (3) 7/9۔ اور دیکھئے زاد المسیر 46/4۔

20 Surah Yunus: Verses 67 - 68 The Almighty says: "It is He who made for you the night to rest therein and the day, giving sight. Indeed in that are signs for a people who listen." (67) His saying: "It is He who made for you the night to rest therein" explains that the obligation is to worship the One who is able to create the night and the day, not the one who is unable to do anything. "To rest therein" means: with your spouses and children so that fatigue and weariness leave you. And "Sukun" (rest) is calmness from agitation. His saying: "and the day, giving sight" means: luminous so that you may be guided by it in your needs. And "al-mubsir" (the one who sees) is the one who sees, and the day is seen in. And it is said: "mubsiran" (giving sight) figuratively and extensively according to the custom of the Arabs in their saying: "standing night and fasting day". Jarir said: You blamed us, O Umm Ghaylan, for the night journey... and you slept, while the night of the mounts does not sleep. (1) Qutrub said: It is said: the night darkened, meaning: it became possessor of darkness, and the day shone and saw, meaning: it became possessor of light and sight. (2) His saying: "Indeed in that are signs" means: marks and indications. "for a people who listen" means: a listening of consideration and reflection. WWW.NAFSEISLAM.COM The Almighty says: "They say, 'Allah has taken a son.' Exalted is He! He is the Self-Sufficient. To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. You have no authority for this. Do you say about Allah that which you do not know?" (68) His saying: "They say, 'Allah has taken a son.'" means: the disbelievers. And it has been mentioned before (3). "Exalted is He!" He sanctified Himself from having a companion (spouse) and children, and from partners and equals. "He is the Self-Sufficient. To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth." Then He informed of His absolute wealth, and that everything in the heavens and the earth belongs to Him as possession, creation, and servant. "There is no one in the heavens and the earth but that he comes to the Most Merciful as a servant." [Maryam: 93].

---

(1) Diwan Jarir 2/993, and see Zad al-Masir 4/46. (2) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 5/177. (3) 2/333.

20 सूरह यूनुस: आयत 67 - 68 अल्लाह तआला का फरमान है: "वही है जिसने तुम्हारे लिए रात बनाई ताकि तुम उसमें आराम कर सको और दिन को देखने वाला बनाया। बेशक इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सुनते हैं।" (67) अल्लाह तआला का फरमान: "वही है जिसने तुम्हारे लिए रात बनाई ताकि तुम उसमें आराम कर सको" यह स्पष्ट करता है कि इबादत उस रूह की वाजिब है जो रात और दिन को पैदा करने की ताकत रखती है; न कि उसकी जो किसी चीज़ की ताकत नहीं रखती। "ताकि तुम उसमें आराम कर सको" यानी: अपने पत्नियों और बच्चों के साथ ताकि तुम्हारी थकान और सुस्ती दूर हो जाए। और 'सुकून' का अर्थ है बेचैनी से शांति। अल्लाह तआला का फरमान: "और दिन को देखने वाला बनाया" यानी: रोशन ताकि तुम अपनी ज़रूरतों में इसके ज़रिए मार्गदर्शन प्राप्त कर सको। और 'मुबसिर' (देखने वाला) वह है जो देखता है, और दिन में देखा जाता है। और कहा गया है: "मुबसिरन" (देखने वाला); अरबों के मुहावरे के अनुसार लाक्षणिक और विस्तार के तौर पर जैसा कि वे कहते हैं: "खड़ी रात और रोज़े वाला दिन"। जरीर ने कहा: ऐ उम्मे गैलान! तुमने रात के सफर के लिए हमें मलामत की... और तुम सो गई, जबकि सवारियों की रात सोती नहीं है। (1) कुतरुब ने कहा: कहा जाता है: रात अंधेरी हो गई, यानी: अंधेरे वाली हो गई, और दिन चमक उठा और देखने लगा, यानी: रोशनी और दृष्टि वाला हो गया। (2) अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक इसमें निशानियाँ हैं" यानी: संकेत और प्रमाण। "उन लोगों के लिए जो सुनते हैं" यानी: गौर-ओ-फिक्र से सुनना। WWW.NAFSEISLAM.COM अल्लाह तआला का फरमान है: "वे कहते हैं, 'अल्लाह ने औलाद बना ली है।' वह पाक है! वह बेनियाज़ (स्वयं-पर्याप्त) है। जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, सब उसी का है। तुम्हारे पास इसके लिए कोई दलील नहीं है। क्या तुम अल्लाह के बारे में वह कहते हो जो तुम नहीं जानते?" (68) अल्लाह तआला का फरमान: "वे कहते हैं, 'अल्लाह ने औलाद बना ली है।'" यानी: काफिर। और यह पहले गुज़र चुका है (3)। "वह पाक है!" उसने खुद को पत्नी और बच्चों से, और शरीकों और बराबर वालों से पाक बयान किया। "वह बेनियाज़ है। जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, सब उसी का है।" फिर उसने अपनी मुतलक (पूर्ण) बेनियाज़ी की खबर दी, और यह कि आसमानों और ज़मीन में जो कुछ भी है, वह उसकी मिल्कियत, पैदावार और बंदे हैं। "आसमानों और ज़मीन में जो कोई भी है, वह रहमान के पास बंदा होकर ही आने वाला है।" [मरियम: 93]।

---

(1) दीवान जरीर 2/993, और देखें ज़ाद अल-मसीर 4/46। (2) अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 5/177 में इसका ज़िक्र किया है। (3) 2/333।

۲۰ سورہ یونس: آیات ۶۷ - ۶۸ قولہ تعالیٰ: ﴿هُوَ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلَّيْلَ لِتَسْكُنُواْ فِيهِ وَٱلنَّهَارَ مُبْصِرًا ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَـَٔايَـٰتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ۶۷﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہی ہے جس نے تمہارے لیے رات بنائی تاکہ تم اس میں سکون حاصل کرو اور دن کو روشن بنایا (تاکہ تم دیکھ سکو)۔ بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو سنتے ہیں۔﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿هُوَ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلَّيْلَ لِتَسْكُنُواْ فِيهِ﴾ اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ عبادت اس کی واجب ہے جو رات اور دن پیدا کرنے پر قادر ہے؛ نہ کہ اس کی جو کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتا۔ «لِتَسْكُنُوا فيه» یعنی: اپنی بیویوں اور بچوں کے ساتھ تاکہ تم سے تھکن اور ماندگی دور ہو جائے۔ اور سکون کا مطلب ہے اضطراب سے سکون و اطمینان۔ قولہ تعالیٰ: ﴿وَٱلنَّهَارَ مُبْصِرًا﴾ یعنی: روشن تاکہ تم اس کے ذریعے اپنی ضروریات میں رہنمائی پاؤ۔ اور 'مبصر' دیکھنے والے کو کہتے ہیں، اور دن میں دیکھا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: "مبصراً"؛ عربوں کے رواج کے مطابق مجازاً اور وسعت کے طور پر جیسے وہ کہتے ہیں: "ليلٌ قائم ونهارٌ صائم" (کھڑی رہنے والی رات اور روزہ رکھنے والا دن)۔ اور جریر نے کہا: اے ام غیلان! تم نے ہمیں رات کے سفر پر ملامت کی... اور تم سو گئیں جبکہ سواریوں کی رات نہیں سوتی۔ (۱) اور قطرب نے کہا: کہا جاتا ہے: رات اندھیری ہوگئی، یعنی: تاریکی والی ہوگئی، اور دن روشن ہوگیا اور دیکھنے لگا، یعنی: روشنی اور بصارت والا ہوگیا۔ (۲) قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَـَٔايَـٰتٍ﴾ یعنی: علامتیں اور دلیلیں۔ ﴿لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾ یعنی: غور و فکر سے سننا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM قولہ تعالیٰ: ﴿قَالُواْ ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ وَلَدًا ۗ سُبْحَـٰنَهُۥ ۖ هُوَ ٱلْغَنِىُّ ۖ لَهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ ۚ إِنْ عِندَكُم مِّن سُلْطَـٰنٍۭ بِهَـٰذَآ ۚ أَتَقُولُونَ عَلَى ٱللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ۶۸﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿انہوں نے کہا کہ اللہ نے اولاد بنا لی ہے، وہ پاک ہے! وہ بے نیاز ہے، اسی کا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے۔ تمہارے پاس اس پر کوئی دلیل نہیں ہے۔ کیا تم اللہ کے بارے میں وہ باتیں کہتے ہو جو تم نہیں جانتے؟﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿قَالُواْ ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ وَلَدًا﴾ یعنی: کفار

نے۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۳)۔ ﴿سُبۡحَٰنَهُۥ﴾ اللہ نے اپنی ذات کو بیوی اور اولاد سے، اور شریکوں اور ہمسروں سے پاک قرار دیا۔ ﴿هُوَ ٱلۡغَنِيُّۖ لَهُۥ مَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلۡأَرۡضِ﴾ پھر اپنی غنائے مطلق کی خبر دی، اور یہ کہ آسمانوں اور زمین میں جو کچھ بھی ہے وہ اس کی ملکیت، تخلیق اور بندے ہیں، ﴿آسمانوں اور زمین میں جو کوئی بھی ہے وہ رحمن کے حضور بندہ بن کر ہی آنے والا ہے۔﴾ [مریم: ۹۳]۔

---

(۱) دیوان جریر ۹۹۳/۲، اور دیکھیے زاد المسیر ۴۶/۴۔ (۲) اس کا ذکر ابو حیان نے البحر المحیط ۱۷۷/۵ میں کیا ہے۔ (۳) ۳۳۳/۲۔

"You have no authority for this" means: you have no proof for this. "Do you say about Allah that which you do not know?" concerning the affirmation of a son for Him; and a son implies homogeneity and resemblance, and Allah Almighty is not homogeneous with anything nor does He resemble anything (1).

The Almighty's saying: "Say, 'Indeed, those who invent falsehood about Allah will not succeed.' (69) [It is but] enjoyment in this world; then to Us is their return; then We will make them taste the severe punishment because they used to disbelieve." (70)

His saying: "Say, 'Indeed, those who invent...'" i.e., they fabricate. "...falsehood about Allah will not succeed" i.e., they will not be successful nor safe, and the statement is complete. "[It is but] enjoyment in this world" i.e., that is enjoyment, or it is enjoyment in this world, according to Al-Kisa'i (2). Al-Akhfash said: For them is enjoyment in this world (3). Abu Ishaq said (4): It is permissible for it to be in the accusative case in speech other than the Quran with the meaning: they enjoy a certain enjoyment. "Then to Us is their return" i.e., their comeback. "Then We will make them taste the severe punishment" i.e., the harsh. "Because they used to disbelieve" i.e., because of their disbelief.

The Almighty's saying: "And recite to them the news of Noah, when he said to his people, 'O my people, if my residence and my reminding [you] of the signs of Allah has become burdensome for you - then I have relied upon Allah. So resolve upon your plan and [call upon] your associates. Then let not your plan be obscure to you. Then carry it out upon me and do not give me respite.'" (71)

His saying: "And recite to them the news of Noah" He commanded him - peace and blessings be upon him - to mention to them the stories of the predecessors and to warn them of the painful punishment for their disbelief. The 'waw' was removed from 'atlu' (recite) because it is a command, meaning: Read to them the news of Noah. "When he said to his people" 'Id' (when) is in the position of the accusative (5).

---

(1) In (Z), (Zha), and (F): "nor does anything resemble Him." (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/261. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/131, and he did not attribute it to anyone. (4) He is al-Zajjaj, and his words are in Ma'ani al-Qur'an 3/27, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/261. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/261.

सूरह यूनुस, आयतें 68 - 71 | 21

"तुम्हारे पास इसका कोई प्रमाण नहीं है" का अर्थ है: तुम्हारे पास इसके लिए कोई दलील नहीं है। "क्या तुम अल्लाह के बारे में वह कहते हो जो तुम नहीं जानते?" उसके लिए संतान होने का दावा करने के संबंध में; और संतान होने का अर्थ है सजातीयता और समानता, जबकि अल्लाह तआला न तो किसी के समान है और न ही किसी चीज़ की तरह है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'निस्संदेह वे जो अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं, सफल नहीं होंगे।' (69) [यह] दुनिया में थोड़ा सा लाभ है; फिर हमारी ओर ही उनका लौटना है; फिर हम उन्हें उनके कुफ़्र के कारण कड़े अज़ाब का स्वाद चखाएंगे।" (70)

उसका कथन: "कह दो, 'निस्संदेह वे जो गढ़ते हैं...'" यानी: वे मनगढ़ंत बातें करते हैं। "...अल्लाह पर झूठ, वे सफल नहीं होंगे" यानी: वे न तो कामयाब होंगे और न ही सुरक्षित रहेंगे, और यहाँ बात पूरी हुई। "[यह] दुनिया में थोड़ा लाभ है" यानी: वह लाभ है, या वह दुनिया में लाभ है, यह अल-किसाई (2) ने कहा। अल-अख़फ़श ने कहा: उनके लिए दुनिया में लाभ है (3)। अबू इसहाक (4) ने कहा: कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर इसे 'नसब' (नपुंसक लिंग/विशेषण) में रखना जायज़ है इस अर्थ में कि: वे लाभ उठाते हैं। "फिर हमारी ओर उनका लौटना है" यानी: उनकी वापसी। "फिर हम उन्हें कड़े अज़ाब का स्वाद चखाएंगे" यानी: अत्यंत कठोर। "क्योंकि वे कुफ़्र करते थे" यानी: उनके कुफ़्र के कारण।

अल्लाह तआला का कथन: "और उन्हें नूह की खबर सुनाओ, जब उसने अपनी कौम से कहा, 'ऐ मेरी कौम, अगर मेरा रहना और अल्लाह की आयतों से मेरा तुम्हें याद दिलाना तुम पर भारी पड़ रहा है - तो मैंने अल्लाह पर भरोसा किया है। तो तुम अपने मामले और अपने शरीकों को इकट्ठा कर लो, फिर तुम्हारा मामला तुम पर धुंधला न रहे, फिर मेरे बारे में फैसला कर डालो और मुझे मोहलत न दो।'" (71)

उसका कथन: "और उन्हें नूह की खबर सुनाओ" अल्लाह ने उसे - उन पर शांति और आशीर्वाद हो - आदेश दिया कि वह उन्हें पूर्वजों के किस्से सुनाए और उन्हें उनके कुफ़्र पर दर्दनाक अज़ाब से डराए। 'अतलू' से 'वाव' हटा दिया गया है क्योंकि यह एक आदेश है, जिसका अर्थ है: उन्हें नूह की खबर पढ़कर सुनाओ। "जब उसने अपनी कौम से कहा" 'इज़' (जब) नसब के स्थान पर है (5)।

(1) (ज़), (ज़ा) और (फ़) में: "न ही कोई चीज़ उसके समान है।" (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/261। (3) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/131 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे किसी को श्रेय नहीं दिया। (4) वह अल-ज़ज्जाज है, और उसकी बात मा'नी अल-कुरान 3/27 में है, और लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 2/261 में इसे उद्धृत किया है। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/261।

سورہ یونس، آیات 68 - 71 | 21

﴿إِنْ عِندَكُم مِّن سُلْطَانٍ بِهَٰذَا﴾ یعنی: تمہارے پاس اس پر کوئی دلیل نہیں ہے۔ ﴿أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ اللہ کے لیے اولاد ثابت کرنے کے بارے میں؛ اور اولاد ہم جنسی اور مشابہت کا تقاضا کرتی ہے، جبکہ اللہ تعالیٰ نہ کسی کا ہم جنس ہے اور نہ کسی کے مشابہ ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ (69) مَتَاعٌ فِي الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ نُذِيقُهُمُ الْعَذَابَ الشَّدِيدَ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ (70)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ﴾ یعنی: وہ گھڑتے ہیں۔ ﴿عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾ یعنی: وہ کامیاب نہیں ہوں گے اور نہ ہی مامون رہیں گے، اور بات مکمل ہوگئی۔ ﴿مَتَاعٌ فِي الدُّنْيَا﴾ یعنی: یہ نفع اٹھانا ہے، یا وہ دنیا میں فائدہ اٹھانا ہے، یہ کسائی نے کہا (2)۔ اور اخفش نے کہا: ان کے لیے دنیا میں فائدہ ہے (3)۔ ابو اسحاق نے کہا (4): قرآن کے علاوہ کلام میں اسے نفع اٹھانے (یتمتَّعون متاعاً) کے معنی میں حالتِ نصب میں لانا جائز ہے۔ ﴿ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ﴾ یعنی: ان کا لوٹنا۔ ﴿ثُمَّ نُذِيقُهُمُ الْعَذَابَ الشَّدِيدَ﴾ یعنی: سخت۔ ﴿بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾ یعنی: ان کے کفر کی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِن كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُم مَّقَامِي وَتَذْكِيرِي بِآيَاتِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنظِرُونِ (71)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ﴾ آپ - علیہ الصلاۃ والسلام - کو حکم دیا کہ انہیں اگلوں کے قصے سنائیں، اور ان کے کفر پر انہیں دردناک عذاب سے ڈرائیں۔ اور 'اتلُ' سے واؤ حذف کر دیا

گیا کیونکہ یہ امر (حکم) ہے، یعنی: ان پر نوح کی خبر پڑھ کر سنائیں۔ ﴿إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ﴾ «إذ» محلِ نصب میں ہے (5)۔

---

(1) (ز)، (ظ) اور (ف) میں ہے: اور کوئی چیز اس کے مشابہ نہیں ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2 / 261۔ (3) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3 / 131 میں اسے ذکر کیا ہے، اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (4) وہ زجاج ہے، اور اس کا کلام معانی القرآن میں 3 / 27 ہے، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2 / 261 میں نقل کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2 / 261۔

Page 22

Surah Yunus, Verse 71

{O my people, if my stay among you has become hard on you} meaning: it has become great and heavy upon you. {and my position} 'Al-Maqām' - with a fatha on the 'meem' - is the place where one stands. And 'Al-Muqām' - with a damma - is the act of staying. It was not read with it (the damma) as far as I know (1), meaning: if my staying among you has lasted long for you. {and my reminding} of you, and my frightening you {with the signs of Allah} and you have resolved to kill me and expel me. {then upon Allah I rely} meaning: I depend. And this is the response to the conditional statement. And he, peace be upon him, never ceased to rely on Allah in every state, but he made it clear that he relies in this matter specifically; so that his people would know that Allah suffices for him against them, meaning: if you do not support me, I rely on Him who supports me (2).

His (The Exalted) words: {Then resolve upon your plan and [call upon] your partners} The general recitation (3) is: "fa-ajmi'ū" with the 'alif' cut (hamza al-qat') and "shurakā'akum" in the accusative (nasb). Asim al-Jahdari read: "faj-ma'ū" with the joining 'alif' (hamza al-wasl) and opening the 'meem'; from 'jama'a' (to gather), "shurakā'akum" in the accusative. Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, and Yaqub read: "fa-ajmi'ū" with the 'alif' cut and "shurakā'ukum" in the nominative (raf') (4).

As for the first recitation, from: 'ajma'a 'ala al-shay' (to resolve on something): when one is determined upon it. Al-Farra' said: 'ajma'a al-shay' means prepared it (5). Al-Mu'arrij said: 'ajma'tu al-amr' (I resolved the matter) is more eloquent than 'ajma'tu 'alayh' (I resolved upon it). And he recited a poem: O, would that I knew - and wishes do not benefit ... Shall I go forth one day while my affair is resolved? (6)

An-Nahhas said (7): Regarding the accusative case of "partners" according to this recitation, there are three aspects: Al-Kisa'i said...

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/131. In Al-Sihah (q-w-m): Each of them (al-Maqam and al-Muqam) can mean residency, and it can mean the place of standing; because if you derive it from: qama-yaqumu (to stand), it has a fatha, and if you derive it from: aqama-yuqimu (to stay), it has a damma. (2) See Tafsir al-Razi 17/136-137. (3) In versions (z), (zha), and (f): The leaders. (4) Yaqub is from the ten. See Al-Nashr 2/286, Al-Qira'at al-Shadhah p. 57, and Al-Muhtasib 1/314. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/473, and the author cited it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/261-262.

And what precedes it is from it. (6) Zad al-Masir 4/47-48. The verse is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/473, Nawadir Abi Zayd p. 133, and Islah al-Mantiq p. 293 without attribution. (7) In I'rab al-Qur'an 2/262.

पृष्ठ 22

सूरह यूनुस, आयत 71

{हे मेरी कौम, अगर मेरा तुम्हारे बीच रहना तुम्हारे लिए भारी हो गया है} यानी: तुम्हारे लिए बड़ा और बोझिल हो गया है। {और मेरा स्थान} 'अल-मकाम' - 'मीम' पर फतह के साथ - वह स्थान है जहाँ कोई खड़ा होता है। और 'अल-मुकाम' - दम्मा के साथ - रहने की क्रिया है। जहाँ तक मुझे पता है, इसे इसके साथ नहीं पढ़ा गया है (1), यानी: यदि मेरा तुम्हारे बीच रहना तुम्हारे लिए लंबा हो गया है। {और मेरा याद दिलाना} तुम्हें, और तुम्हें डराना {अल्लाह की आयतों के साथ} और तुमने मुझे मारने और निकालने का संकल्प लिया है। {तो अल्लाह ही पर मैंने भरोसा किया} यानी: मैं निर्भर रहा। और यह शर्तिया वाक्य का उत्तर है। और वह, उन पर शांति हो, हर हाल में अल्लाह पर भरोसा करते रहे, लेकिन उन्होंने स्पष्ट किया कि वह विशेष रूप से इस मामले में भरोसा करते हैं; ताकि उनकी कौम जान ले कि अल्लाह उनके खिलाफ उनके लिए काफी है, यानी: यदि तुम मेरी मदद नहीं करते हो, तो मैं उस पर भरोसा करता हूँ जो मेरी मदद करता है (2)।

उनका (सर्वोच्च) कथन: {फिर तुम अपनी बात और अपने साझेदारों को इकट्ठा कर लो} सामान्य पाठ (3) है: "फ़अजमिऊ" (fajmi'ū) अलिफ़ को काटकर, और "शुरकाअकुम" (shurakā'akum) नसब (कर्म कारक) में। असीम अल-जहद़री ने पढ़ा: "फजमऊ" (fajma'ū) अलिफ़ को जोड़कर और 'मीम' को खोलकर; 'जमा' (इकट्ठा करना) से, "शुरकाअकुम" नसब में। अल-हसन, इब्न अबी इसहाक और याकूब ने पढ़ा: "फ़अजमिऊ" अलिफ़ को काटकर और "शुरकाउकुम" (shurakā'ukum) रफ़ (कर्ता कारक) में (4)।

जहाँ तक पहले पाठ का संबंध है, 'अजमा अला अल-शय' (किसी चीज़ पर संकल्प करना) से: जब कोई उस पर दृढ़ निश्चय कर ले। अल-फ़र्रा ने कहा: 'अजमा अल-शय' का अर्थ है इसे तैयार करना (5)। अल-मुअर्रिज ने कहा: 'अजमातु अल-अम्र' (मैंने मामले का संकल्प किया) 'अजमातु अलैह' (मैंने उस पर संकल्प किया) से अधिक स्पष्ट है। और उन्होंने एक कविता पढ़ी: ओह, काश मुझे पता होता - और इच्छाओं का कोई लाभ नहीं ... क्या मैं किसी दिन आगे बढ़ूँगा जबकि मेरा मामला संकल्पित होगा? (6)

अन-नह़ह़ास ने कहा (7): इस पाठ के अनुसार "साझेदारों" के नसब (कर्म कारक) में होने के तीन पहलू हैं: अल-किसाई ने कहा...

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/131। और अस-सिह़ाह़ (क़-व-म) में: उनमें से प्रत्येक (मकाम और मुकाम) का अर्थ निवास हो सकता है, और इसका अर्थ खड़े होने का स्थान हो सकता है; क्योंकि यदि आप इसे 'क़ामा-यक़ूमु' (खड़ा होना) से बनाते हैं, तो यह मफ़तूह (फ़तह वाला) है, और यदि आप इसे 'अक़ामा-युक़ीमु' (ठहरना) से बनाते हैं, तो यह मज़मूम (दम्मा वाला) है। (2) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 17/136-137। (3) (ज़), (ज़ा) और (फ़) में: मार्गदर्शक/नेता। (4) याकूब दस (पाठों) में से एक हैं। देखें अल-नश्र 2/286, अल-क़िरात अल-शाध़ह पृ. 57, और अल-मुहतसिब 1/314। (5) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/473, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 2/261-262 में अन-नह़ह़ास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। और इससे पहले जो है वह उन्हीं से है। (6) ज़ाद अल-मसीर 4/47-48। कविता अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/473, नवादिद अबी ज़ैद पृ. 133 और इस्लाह अल-मन्तिक़ पृ. 293 में बिना किसी श्रेय के है। (7) इराब अल-कुरान 2/262 में।

صفحہ ۲۲

سورہ یونس، آیت ۷۱

﴿ يَقَوْمِ إِن كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُم ﴾ یعنی: تم پر بھاری اور گراں گزرا ہے۔ ﴿ مَقَامِي ﴾ المَقام؛ میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: وہ جگہ جہاں کوئی کھڑا ہوتا ہے۔ اور المُقام ۔ ضمہ (پیش) کے ساتھ ۔ : قیام کرنا، ٹھہرنا۔ میرے علم کے مطابق اسے اس طرح (پیش کے ساتھ) نہیں پڑھا گیا (۱)، یعنی: اگر تمہارے درمیان میرا ٹھہرنا تم پر طویل ہو گیا ہے۔ ﴿ وَتَذْكِيرِي ﴾ تمہیں یاد دلانا، اور تمہیں ڈرانا ﴿ بِيَاتِ اللَّهِ ﴾ اللہ کی نشانیوں کے ساتھ۔ اور تم نے مجھے قتل کرنے اور نکال دینے کا عزم کر لیا ہے۔ ﴿ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ ﴾ یعنی: میں نے بھروسہ کیا۔ اور یہ شرط کا جواب ہے، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم ہر حال میں اللہ پر توکل کرنے والے تھے، لیکن یہاں اس بات کی صراحت کی کہ وہ خاص طور پر اس معاملے میں توکل کرنے والے ہیں؛ تاکہ ان کی قوم جان لے کہ اللہ ان کے مقابلے میں ان کے لیے کافی ہے، یعنی: اگر تم میری مدد نہیں کرو گے تو میں اس پر توکل کرتا ہوں جو میری مدد کرتا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ﴾ عام قراءت (۳): «فأَجْمِعُوا» الف کے قطع کے ساتھ (ہمزہ قطع)، اور «شرکاءکم» نصب (زبر) کے ساتھ اور عاصم الجحدری نے پڑھا: «فاجْمَعُوا» الف کے وصل (ہمزہ وصل) اور میم کے فتحہ کے ساتھ؛ جَمع یَجْمع سے، «شرکاءَکم» نصب کے ساتھ اور حسن، ابن ابی اسحاق اور یعقوب نے پڑھا: «فأجمعوا» الف کے قطع کے ساتھ اور «شرکاؤکم» رفع (پیش) کے ساتھ (٤)۔

پہلی قراءت کے بارے میں، 'أجمع على الشيء': جب کسی چیز کا پختہ عزم کر لیا جائے۔ اور الفراء نے کہا: 'أجمع الشيء' کا مطلب اسے تیار کرنا ہے (٥)۔ اور المؤرِّج نے کہا: 'أجمعتُ الأمر'، 'أجمعتُ عليه' سے زیادہ فصیح ہے۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: اے کاش مجھے معلوم ہوتا - اور تمنائیں نفع نہیں دیتیں ... کیا میں کسی دن اس حال میں صبح کروں گا کہ میرا معاملہ طے شدہ (پختہ) ہو؟ (٦)

النحاس نے کہا (٧): اس قراءت پر "شركاء" کے نصب (زبر) میں تین وجوہات ہیں: الکسائی نے کہا...

---

(١) دیکھئے المحرر الوجیز ١٣١/٣۔ اور الصحاح (قوم) میں ہے: ان میں سے ہر ایک (مقام اور مقام) قیام کے معنی میں ہو سکتا ہے، اور قیام کی جگہ کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے؛ کیونکہ اگر آپ اسے 'قام يقوم' سے بنائیں گے تو یہ مفتوح (زبر والا) ہے، اور اگر آپ اسے 'أقام يُقيم' سے بنائیں گے تو یہ مضموم (پیش والا) ہے۔ (٢) دیکھئے تفسیر الرازی ١٣٦/١٧ - ١٣٧۔ (٣) (ز)، (ظ) اور (ف) میں: الأئمة (ائمہ)۔ (٤) یعقوب دس قراء میں سے ہیں۔ دیکھئے النشر ٢٨٦/٢، القراءات الشاذة ص ٥٧، اور المحتسب ٣١٤/١۔ (٥) معانی القرآن للفراء ٤٧٣/١، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٢٦١/٢-٢٦٢ میں ان سے نقل کیا ہے۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (٦) زاد المسير ٤٧/٤ - ٤٨۔ اور یہ شعر معانی القرآن للفراء ٤٧٣/١، نوادر أبي زيد ص ١٣٣، اور اصلاح المنطق ص ٢٩٣ میں بغیر کسی نسبت کے موجود ہے۔ (٧) في إعراب القرآن ٢٦٢/٢۔

Al-Farra’ (1): It means: "And call your partners to help you." It is in the accusative case for both of them based on the implication of this verb. Muhammad bin Yazid said: It is coordinated with the meaning, as it is said: "O, I wish your husband were in battle, girded with a sword and a spear" (2) And a spear is not girded, but it is carried like a sword. Abu Ishaq al-Zajjaj (3) said: The meaning is: along with your partners in your mutual support; just as it is said: "The water and the wood met." The second reading is from "al-Jam‘" (gathering), based on the Almighty's saying: {Then he gathered his plan and came} [Ta-Ha: 60]. Abu Mu‘adh (4) said: It is permissible for "jama‘a" and "ajma‘a" to have the same meaning (5), and "shuraka’akum" (your partners) in this reading is coordinated with "amrakum" (your affair), or with the meaning: "Gather your affair and gather your partners," or if you wish, meaning: "with." Abu Ja‘far al-Nahhas (6) said: I heard Abu Ishaq allow: "Zayd and 'Amran stood up." The third reading: is that "al-Shuraka’" is coordinated with the hidden nominative pronoun in "ajmi‘u" (gather), and this is considered good because the speech has become long. Al-Nahhas (7) and others said: This reading is unlikely; because if it were nominative, it would have to be written with a "Waw," and no "Waw" has been seen in the Mushafs (Quranic manuscripts) in His saying: "washuraka’akum," and also because their partners are idols, and idols do nothing, and they have no action to be "gathered."

(1) In Ma‘ani al-Qur’an 1/473. (2) Its speaker is ‘Abd Allah bin al-Ziba‘ra, and it is in his Diwan p. 32, and in it: "qad ghada," instead of: "fi al-wagha." The verse preceded in 1/291. See al-Kamil by Muhammad bin Yazid al-Mubarrid 1/432 and 2/836. (3) In Ma‘ani al-Qur’an 3/28, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I‘rab al-Qur’an 2/262. (4) Perhaps he is Abu Mu‘adh al-Nahwi al-Marwazi the reciter and linguist, who has a book on readings. Inbah al-Ruwat 4/179. (5) Ma‘ani al-Qur’an for al-Nahhas 3/306 without attribution. (6) In I‘rab al-Qur’an 2/262, and what precedes it is similar, and Abu Ishaq mentioned later is al-Zajjaj. (7) In I‘rab al-Qur’an 2/262.

सूरह यूनुस: आयत 71 | 23

अल-फर्रा (1): इसका अर्थ है: "और अपनी सहायता के लिए अपने साझीदारों को पुकारो।" यह उन दोनों के अनुसार इस क्रिया के निहितार्थ पर कर्म कारक (accusative) में है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह अर्थ के साथ समन्वित है, जैसा कि कहा गया है: "ओह, काश तुम्हारा पति युद्ध में होता, तलवार और भाले से लैस" (2) और भाला बांधा नहीं जाता, लेकिन उसे तलवार की तरह ले जाया जाता है। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: अर्थ है: अपने आपसी समर्थन में अपने साझीदारों के साथ; जैसा कि कहा जाता है: "पानी और लकड़ी मिल गए।" दूसरी रीडिंग "अल-जम" (इकट्ठा करना) से है, सर्वशक्तिमान के इस कथन के आधार पर: {फिर उसने अपनी योजना इकट्ठी की और आया} [ता-हा: 60]। अबू मुआज़ (4) ने कहा: "जमअ" और "अजमअ" का एक ही अर्थ होना अनुमेय है (5), और इस रीडिंग में "शुरकाअकुम" (तुम्हारे साझीदार) "अमरकुम" (तुम्हारे मामले) के साथ समन्वित है, या इस अर्थ के साथ: "अपने मामले को इकट्ठा करो और अपने साझीदारों को इकट्ठा करो," या यदि आप चाहें, तो इसका अर्थ है: "साथ।" अबू जाफर अल-नहस (6) ने कहा: मैंने अबू इशाक को अनुमति देते हुए सुना: "ज़ैद और अम्रन खड़े हो गए।" तीसरी रीडिंग: यह है कि "अल-शुरका" को "अजमिऊ" (इकट्ठा करो) में छिपे हुए कर्ता सर्वनाम के साथ समन्वित किया जाए, और इसे अच्छा माना गया क्योंकि भाषण लंबा हो गया है। अल-नहस (7) और अन्य लोगों ने कहा: यह रीडिंग असंभव है; क्योंकि यदि यह कर्ता कारक में होता, तो इसे "वाव" के साथ लिखा जाना चाहिए था, और मुसहफ (कुरान की पांडुलिपियों) में उनके कथन "वशुरकाअकुम" में कोई "वाव" नहीं देखा गया है, और इसलिए भी कि उनके साझीदार मूर्तियाँ हैं, और मूर्तियाँ कुछ नहीं करतीं, और उनके पास "इकट्ठा" होने के लिए कोई कार्य नहीं है।

(1) मआनी अल-कुरान 1/473 में। (2) इसके वक्ता अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबअरा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 32 में है, और इसमें: "कद ग़दा", इसके स्थान पर: "फि अल-वग़ा"। पद्य 1/291 में पहले आ चुका है। मुहम्मद बिन यजीद अल-मुबर्रिद द्वारा अल-कामिल 1/432 और 2/836 देखें। (3) मआनी अल-कुरान 3/28 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 2/262 में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (4) शायद वह अबू मुआज़ अल-नहवी अल-मरवाज़ी कारी और भाषाविद् हैं, जिनकी रीडिंग पर एक किताब है। इनबाह अल-रुवात 4/179। (5) अल-नहस के लिए मआनी अल-कुरान 3/306 बिना श्रेय के। (6) इराब अल-कुरान 2/262 में, और जो इससे पहले है वह इसी के समान है, और बाद में उल्लिखित अबू इशाक अल-ज़ज्जाज हैं। (7) इराब अल-कुरान 2/262 में।

سورہ یونس: آیت 71 | 23

والفراء (1): اس کا مطلب ہے: "اور اپنے شرکاء کو اپنی مدد کے لیے بلاؤ۔" یہ ان دونوں کے نزدیک اس فعل کے چھپے ہوئے ہونے کی بنا پر منصوب (مفعول) ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: یہ معنی پر عطف ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے: "کاش تمہارا شوہر لڑائی میں ہوتا، تلوار اور نیزہ لگائے ہوئے" (2) اور نیزہ لٹکایا نہیں جاتا، لیکن اسے تلوار کی طرح اٹھایا جاتا ہے۔ ابو اسحاق الزجاج (3) نے کہا: معنی یہ ہے: تمہاری باہمی مدد پر تمہارے شرکاء کے ساتھ؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: پانی اور لکڑی مل گئے۔ دوسری قرات "جمع" سے ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے اعتبار سے: {پھر اس نے اپنی تدبیر جمع کی اور آگیا} [طہ: 60]۔ ابو معاذ (4) نے کہا: جائز ہے کہ "جَمَعَ" اور "أَجْمَعَ" ایک ہی معنی میں ہوں (5)، اور اس قرات پر "شرکاءکم" کا عطف "أمرکم" پر ہے، یا اس معنی پر کہ: اپنے معاملے کو جمع کرو اور اپنے شریکوں کو جمع کرو، اور اگر تم چاہو تو "مع" (ساتھ) کے معنی میں ہے۔ ابو جعفر النحاس (6) نے کہا: میں نے ابو اسحاق کو یہ جائز قرار دیتے سنا: "زید اور عمراً کھڑے ہوئے"۔ تیسری قرات: اس بنیاد پر ہے کہ "الشرکاء" کا عطف "أجمعوا" میں موجود ضمیر مرفوع پر کیا جائے، اور یہ اس لیے بہتر ہے کیونکہ بات لمبی ہو گئی ہے۔ النحاس (7) اور دیگر نے کہا: یہ قرات بعید ہے؛ کیونکہ اگر یہ مرفوع ہوتا تو اسے "واو" کے ساتھ لکھنا واجب ہوتا، اور مصاحف میں "وشرکاءکم" کے لفظ میں کوئی "واو" نہیں دیکھا گیا، اور اس لیے بھی کہ ان کے شرکاء بت ہیں، اور بت کچھ نہیں کرتے، اور ان کا کوئی فعل نہیں ہے کہ وہ "جمع" ہوں۔

(1) معانی القرآن 1/ 473 میں۔ (2) اس کے قائل عبداللہ بن الزبعری ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 32 میں ہے، اور اس میں: "قد غدا"، بجائے: "في الوغى"۔ اور یہ شعر 1/ 291 میں گزر

چکا ہے۔ دیکھئے الکامل از محمد بن یزید المبرد 1/ 432 اور 2/ 836۔ (3) معانی القرآن 3/ 28 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/ 262 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (4) شاید یہ ابو معاذ النحوی المروزی المقرئ اللغوی ہیں، ان کی قرات پر ایک کتاب ہے۔ إنباہ الرواۃ 4/ 179۔ (5) النحاس کی معانی القرآن 3/ 306 میں بغیر نسبت کے۔ (6) اعراب القرآن 2/ 262 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی کی طرح ہے، اور آگے ذکر ہونے والے ابو اسحاق، الزجاج ہیں۔ (7) اعراب القرآن 2/ 262 میں۔

24 Surah Yunus: Verse 71 Al-Mahdawi said: It is permissible for "the partners" (ash-shuraka') to be in the nominative case as a subject (mubtada'), with the predicate (khabar) being omitted, i.e., "and your partners, let them gather their affair" (1). This was attributed to the partners—who neither hear, see, nor distinguish—as a form of rebuke to those who worshipped them. The Almighty's saying: {Then let not your affair be a source of distress (ghummah) to you}: It is the subject (ism) of "yakun" and its predicate. "Ghummah" and "ghamm" are the same, meaning concealment, from their saying: "The crescent moon was concealed (ghumma)" when it is hidden. That is: let your affair be manifest and exposed so that you can do as you wish in it (2); not like one whose affair is hidden and cannot achieve what he wants. Tarafa said: By your life, my affair is not a distress (ghummah) to me by day, nor is my night eternal for me (3). Al-Zajjaj: {ghummah}: having distress (ghamm). "Ghamm" and "ghummah" are like "karb" and "kurba" (anguish). It is said that "ghummah" is the narrowing of an affair that causes distress (4), so its owner does not see a way out of his affair for what distresses him to be relieved. In "Al-Sihah": "ghummah" means "kurba" (anguish). Al-Ajjaj said: Rather, if you had witnessed the people when they were overwhelmed by distress (ghummah), if it were not relieved, they would have been choked (5). It is said: "an affair is ghummah", meaning: ambiguous and confused. The Almighty said: {Then let not your affair be a source of distress (ghummah) to you}. Abu Ubaidah said (6): its figurative meaning is darkness and constriction. "Ghummah" also means: the bottom of a leather skin bag (nahy) and other things (7). He said:

---

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/132 without attribution. (2) See Ma’ani al-Qur’an by al-Nahhas 3/306. And Tahdhib al-Lugha 16/115. (3) Diwan of Tarafa bin al-Abd p. 40. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 2/443. (5) Diwan al-Ajjaj p. 374, and his saying: "tukummū", meaning: they were overcome, and covered. Al-Qamus al-Muhit (k-m-m). The rajaz was cited by the author as in al-Sihah (gh-m-m), and what is in the Diwan is: Rather, if you had witnessed the people when they were overwhelmed by a fate decreed for them and they were destined, And a distress (ghummah) if it were not relieved they would have been choked, when Rabi'ah al-Qash'am claimed. (6) In Majaz al-Qur’an 1/279. (7) Al-Sihah (gh-m-m), and "al-nahy": the leather skin, or specifically what was for clarified butter. Al-Qamus al-Muhit (n-h-y).

२४ सूरा यूनुस: आयत ७१ अल-महदवी ने कहा: यह स्वीकार्य है कि "साझेदार" (अश-शुरका') इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) में हो, और ख़बर (विधेय) लुप्त हो, अर्थात: "और तुम्हारे साझेदार, वे अपना मामला इकट्ठा करें" (१)। यह उन साझेदारों के लिए जिम्मेदार ठहराया गया था—जो न सुनते हैं, न देखते हैं, न ही अंतर करते हैं—उन लोगों को फटकार लगाने के रूप में जिन्होंने उनकी पूजा की थी। अल्लाह तआला का कथन: {फिर तुम्हारा मामला तुम्हारे लिए संकट (गुम्माह) न रहे}: यह "यकुन" का इस्म और उसकी ख़बर है। "गुम्माह" और "ग़म्म" एक समान हैं, जिसका अर्थ है ढंकना या छिपाना, उनके इस कहने से: "अर्धचंद्राकार चंद्रमा छिप गया (गुम्मा)" जब वह ओझल हो जाता है। अर्थात: तुम्हारा मामला स्पष्ट और खुला होना चाहिए ताकि तुम उसमें जो चाहो कर सको (२); न कि उस व्यक्ति की तरह जिसका मामला छिपा हुआ हो और वह जो चाहता है उसे प्राप्त न कर सके। तरफ़ा ने कहा: तुम्हारी आयु की कसम, मेरा मामला मुझ पर दिन में संकट (गुम्माह) नहीं है, और न ही मेरी रात मेरे लिए शाश्वत है (३)। अल-ज़ज्जाज: {गुम्माह}: संकट (ग़म्म) वाला। "ग़म्म" और "गुम्माह" ठीक वैसे ही हैं जैसे "कर्ब" और "कुर्बाह" (पीड़ा)। यह कहा गया है कि "गुम्माह" किसी मामले का संकुचित होना है जो दुख का कारण बनता है (४), इसलिए उसका स्वामी अपने मामले से निकलने का रास्ता नहीं देख पाता जिससे उसका दुख दूर हो सके। "अल-सिहाह" में: "गुम्माह" का अर्थ "कुर्बाह" (पीड़ा) है। अल-अज्जाज ने कहा: बल्कि, यदि तुम लोगों को देखते जब वे संकट (गुम्माह) से घिरे हुए थे, यदि इसे दूर नहीं किया जाता, तो वे घुटन महसूस करते (५)। कहा जाता है: "मामला गुम्माह है", अर्थात: अस्पष्ट और भ्रमित करने वाला। अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर तुम्हारा मामला तुम्हारे लिए संकट (गुम्माह) न रहे}। अबू उबैदाह ने कहा (६): इसका रूपक अर्थ अंधेरा और संकीर्णता है। "गुम्माह" का अर्थ "नही" (चमड़े का थैला) का तल और अन्य चीजें भी हैं (७)। उसने कहा:

---

(१) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१३२ में बिना किसी संदर्भ के उल्लेख किया गया है। (२) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ३/३०६ देखें। और तहज़ीब अल-लुग़ा १६/११५। (३) तरफ़ा बिन अल-अब्द का दीवान पृष्ठ ४०। (४) अल-नुकत वल-उयून २/४४३। (५) दीवान अल-अज्जाज पृष्ठ ३७४, और उनका कहना: "तुकुम्मू", अर्थात: वे अभिभूत थे, और ढके हुए थे। अल-कामूस अल-मुहित (क-म-म)। लेखक द्वारा राज़ का उल्लेख किया गया जैसा कि अल-सिहाह (ग़-म-म) में है, और दीवान में जो है वह है: बल्कि, यदि तुम लोगों को देखते जब वे उनके लिए निर्धारित भाग्य से अभिभूत थे, और एक संकट (गुम्माह) यदि इसे दूर नहीं किया जाता तो वे घुटन महसूस करते, जब रबिया अल-

क़शअम ने दावा किया। (६) मजाज़ अल-कुरान १/२७९ में। (७) अल-सिहाह (ग़-म-म), और "अल-नही": मशक, या विशेष रूप से वह जो मक्खन के लिए था। अल-कामूस अल-मुहित (न-ह-य)।

۲۴ سورۃ یونس: آیت ۷۱ المهدوی کہتے ہیں: یہ جائز ہے کہ "شرکاء" کا لفظ ابتدا (مبتدا) کے طور پر مرفوع ہو، اور خبر محذوف ہو، یعنی: "اور تمہارے شریک بھی، تاکہ وہ اپنا معاملہ اکٹھا کر لیں" (۱)۔ یہ بات ان شرکاء کی طرف منسوب کی گئی - جو نہ سنتے ہیں، نہ دیکھتے ہیں اور نہ تمیز کرتے ہیں - ان لوگوں کی توبیخ اور ملامت کے طور پر جنہوں نے ان کی عبادت کی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً﴾: یہ "یکن" کا اسم اور اس کی خبر ہے۔ "غُمَّة" اور "غَمّ" ایک ہی معنی میں ہیں، اور اس کا مطلب ہے ڈھانپنا، ان کے اس قول سے: "چاند چھپ گیا (غُمَّ الهلال)" یعنی جب وہ اوجھل ہو جائے۔ مطلب یہ کہ: تمہارا معاملہ واضح اور کھلا ہونا چاہیے تاکہ تم اس میں جو چاہو کر سکو (۲)؛ اس شخص کی طرح نہ ہو جس کا معاملہ چھپا ہوا ہو اور وہ جو چاہے وہ نہ کر سکے۔ طرفہ کا شعر ہے: تیری زندگی کی قسم، میرا معاملہ مجھ پر دن میں کوئی پریشانی (غمہ) نہیں ہے، اور نہ ہی میری رات مجھ پر دائمی ہے (۳)۔ الزجاج: ﴿غُمَّةً﴾: غم والا۔ "غَمّ" اور "غُمَّة"، "کرب" اور "کربہ" کی طرح ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ "غمہ" اس معاملے کی تنگی ہے جو غم کا باعث بنے (۴)، چنانچہ اس کا مالک اپنے معاملے سے نکلنے کا کوئی راستہ نہیں پاتا جس سے اس کا غم دور ہو سکے۔ "الصحاح" میں ہے: "غمہ" کا مطلب "کربہ" (تکلیف) ہے۔ العجاج نے کہا: بلکہ اگر تم لوگوں کو دیکھتے جب وہ ایک پریشانی (غمہ) میں گھرے ہوئے تھے، اگر وہ دور نہ کی جاتی تو وہ گھٹ کر رہ جاتے (۵)۔ کہا جاتا ہے: "معاملہ غمہ ہے"، یعنی: مبہم اور مشتبہ۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً﴾۔ ابو عبیدہ (۶) کہتے ہیں: اس کا مجازی مفہوم اندھیرا اور تنگی ہے۔ "غمہ" کا مطلب مشکیزے کی گہرائی وغیرہ بھی ہے (۷)۔ اس نے کہا:

(١) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١٣٢/٣ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (٢) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ٣٠٦/٣۔ اور تہذیب اللغة ١١٥/١٦۔ (٣) دیوان طرفہ بن العبد ص ٤٠۔ (٤) النکت والعیون ٤٤٣/٢۔ (٥) دیوان العجاج ص ٣٧٤، اور ان کا قول: "تکُمُّوا"، یعنی: ان پر غشی طاری ہوئی، اور وہ ڈھانپ دیے گئے۔ القاموس المحیط (کمم)۔ اور رجز کو مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے جیسا کہ الصحاح (غمم) میں ہے، اور جو دیوان میں ہے وہ یہ ہے: بلکہ اگر تم لوگوں کو دیکھتے جب وہ ایک ایسی تقدیر کے ساتھ ڈھانپ دیے گئے جو ان کے لیے مقدر تھی، اور ایک پریشانی (غمہ) اگر وہ دور نہ کی جاتی تو وہ گھٹ کر رہ جاتے، جب ربیعہ القشعم نے دعویٰ کیا۔ (٦) مجاز القرآن ٢٧٩/١ میں۔ (٧) الصحاح (غمم)، اور "النحی": مشکیزہ، یا جو خاص طور پر مکھن کے لیے ہو۔ القاموس المحیط (نحی)۔

Surah Yunus: Verses 71 - 72 25 Others [said]: And the origin of all this is derived from 'al-Ghamama' (the cloud) (1). Allah's saying: {Then carry out your decision against me and do not give me any respite} The 'alif' of 'iqdu' (carry out) is a hamzat al-wasl (joining hamza), from the verb 'qada yaqdi'. Al-Akhfash and Al-Kisa'i said: It is like: {And We made known to him that matter} [Al-Hijr: 66], meaning: We concluded it to him and conveyed it to him. It is narrated from Ibn Abbas regarding: {Then carry out your decision against me and do not give me any respite} that he said: Proceed towards me and do not delay (2). Al-Nahhas said (3): This is a linguistically correct statement; from it is: 'The deceased passed away' (qada al-mayyit), i.e., he passed on. And he informed them by this that they would not reach him, and this is among the signs of prophethood. Al-Farra' narrated from some reciters: "Then direct yourselves towards me" (afdu ilayya); with the letter 'Fa' and 'hamzat al-qat' (4), meaning: head towards [me]. It is said: The caliphate reached (afadat) so-and-so, and pain reached (afda) me. And this is information from Allah Almighty about His Prophet Noah, peace be upon him, that he was confident in Allah's victory and not fearful of their plotting, knowing that they and their gods neither benefit nor harm (5). This is a consolation for His Prophet ﷺ and a strengthening of his heart. Allah's saying: {But if you turn away, then I have not asked you for any reward; my reward is only with Allah, and I have been commanded to be of the Muslims.} Allah's saying: {But if you turn away, then I have not asked you for any reward} meaning: If you turn away from what I have brought to you; that is not because I asked you for a reward, such that my recompense would be a burden upon you (6). {My reward is only with Allah} in...

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/28. (2) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 6/1970 (10487). (3) In I'rab al-Qur'an 2/262, and what precedes it from him. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/474, and the author quoted him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/262. Ibn Khalawayh attributed this recitation in 'al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 57 and Ibn Jinni in 'al-Muhtasib' 1/315 to al-Sari ibn Yan'um. (5) Tafsir al-Baghawi 2/362. (6) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/263, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/443.

सूरह यूनुस: आयतें 71 - 72 25 अन्य [कहा गया]: और इन सब की जड़ 'अल-ग़मामा' (बादल) से निकली है (1)। अल्लाह का कथन: {फिर मेरे विरुद्ध अपना फैसला पूरा करो और मुझे कोई मोहलत न दो} 'इक्ज़ू' (पूरा करो) का 'अलिफ़', 'अलिफ़ अल-वस्ल' (जोड़ने वाला हम्ज़ा) है, जो 'कदा यक़्दी' क्रिया से है। अल-अख़्फ़श और अल-किसाई ने कहा: यह वैसा ही है जैसे: {और हमने उसे उस मामले से अवगत करा दिया} [अल-हिज्र: 66], यानी: हमने उसे उस तक समाप्त कर दिया और उसे उस तक पहुँचा दिया। इब्न अब्बास से रिवायत है: {फिर मेरे विरुद्ध अपना फैसला पूरा करो और मुझे कोई मोहलत न दो} उन्होंने कहा: मेरी ओर बढ़ो और देरी न करो (2)। अन-नहहास ने कहा (3): यह भाषाई रूप से सही कथन है; इसी से है: 'मृतक गुज़र गया' (क़दा अल-मय्यित), यानी: वह चला गया। और उन्होंने उन्हें इसके द्वारा सूचित किया कि वे उन तक नहीं पहुँच पाएंगे, और यह नबियों के संकेतों में से है। अल-फ़र्रा ने कुछ पाठकों (कारियों) से रिवायत किया है: "फिर मेरी ओर रुख करो" (अफ़्ज़ू इलैय्या); 'फ़ा' अक्षर और 'हम्ज़त अल-क़त' के साथ (4), यानी: [मेरी] ओर बढ़ो। कहा जाता है: खिलाफत फलां तक पहुँची (अफ़ादत), और दर्द मुझ तक पहुँचा (अफ़्दा)। और यह अल्लाह तआला की ओर से उनके पैगंबर नूह अलैहिस्सलाम के बारे में जानकारी है कि उन्हें अल्लाह की मदद पर भरोसा था, और वे उनकी चालबाज़ियों से डरे नहीं थे, यह जानते हुए कि वे और उनके देवता न तो लाभ पहुँचाते हैं और न ही हानि (5)। यह उनके पैगंबर ﷺ के लिए सांत्वना और उनके दिल की मजबूती है। अल्लाह का कथन: {फिर यदि तुम मुँह मोड़ लो, तो मैंने तुमसे कोई बदला नहीं माँगा है; मेरा बदला केवल अल्लाह के पास है, और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं मुसलमानों में से होऊँ।} अल्लाह का कथन: {फिर यदि तुम मुँह मोड़ लो, तो मैंने तुमसे कोई बदला नहीं माँगा है} यानी: यदि तुम उस चीज़ से मुँह मोड़ लो जो मैं तुम्हारे पास लाया हूँ; तो ऐसा इसलिए नहीं है कि मैंने तुमसे कोई बदला माँगा है, जिससे मेरा प्रतिफल तुम पर भारी पड़े (6)। {मेरा बदला केवल अल्लाह के पास है} में...

(1) देखें अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 3/28। (2) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 6/1970 (10487) में रिपोर्ट किया है। (3) 'इराब अल-कुरान' 2/262 में, और उनसे पहले जो कुछ है। (4) अल-फ़र्रा की 'मानी अल-कुरान' 1/474, और लेखक ने 'इराब अल-कुरान' 2/262 में अन-नहहास के माध्यम से इसे उद्धृत किया। इब्न खलवैह ने 'अल-क़िरात अल-शज़्ज़ाह' पृ. 57 में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 1/315 में इस पाठ को अल-सरी इब्न यनअम से जोड़ा है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/362। (6) देखें अन-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/263, और 'अल-नुक़त वल-'उयून' 2/443।

سورة یونس: آیات ۷۱ - ۷۲ ۲۵ دوسرے [فرماتے ہیں]: اور اس سب کی اصل 'الغمامہ' (بادل) سے مشتق ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر میرے خلاف فیصلہ کر ڈالو اور مجھے مہلت نہ دو} 'اقضوا' (فیصلہ کرو) کا 'الف'، الف وصل ہے، جو 'قضى يقضي' سے ہے۔ اخفش اور کسائی نے کہا: یہ اس کی طرح ہے: {اور ہم نے اسے اس معاملے سے آگاہ کر دیا} [الحجر: ٦٦]، یعنی: ہم نے اسے اس تک پہنچا دیا اور اسے اس سے باخبر کر دیا۔ ابن عباس سے مروی ہے: {پھر میرے خلاف فیصلہ کر ڈالو اور مجھے مہلت نہ دو} انہوں نے کہا: میری طرف بڑھو اور تاخیر نہ کرو (۲)۔ نحاس نے کہا (۳): یہ لغوی اعتبار سے درست قول ہے؛ اسی سے ہے: 'قضى الميت'، یعنی: وہ انتقال کر گیا۔ اور انہوں نے انہیں اس سے یہ آگاہ کیا کہ وہ ان تک نہیں پہنچ پائیں گے، اور یہ نبوت کے دلائل میں سے ہے۔ فراء نے بعض قراء سے نقل کیا ہے: "پھر میری طرف رخ کرو" (أفضوا إليّ)؛ حرف 'فا' اور ہمزہ قطع کے ساتھ (٤)، یعنی: [میری طرف] متوجہ ہو جاؤ۔ کہا جاتا ہے: خلافت فلاں کی طرف پہنچی (أفضت)، اور مجھے تکلیف پہنچی (أفضى إليّ الوجع)۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اپنے نبی نوح علیہ السلام کے بارے میں اطلاع ہے کہ وہ اللہ کی مدد پر یقین رکھتے تھے، اور ان کی سازشوں سے خوفزدہ نہیں تھے، یہ جانتے ہوئے کہ وہ اور ان کے معبود نہ نفع پہنچاتے ہیں اور نہ نقصان (٥)۔ اور یہ اللہ کے نبی ﷺ کے لیے تسلی اور ان کے دل کی تقویت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم نے منہ موڑا تو میں نے تم سے کوئی اجر نہیں مانگا میرا اجر تو صرف اللہ پر ہے اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں مسلمانوں میں سے رہوں} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم نے منہ موڑا تو میں نے تم سے کوئی اجر نہیں مانگا} یعنی: پس اگر تم اس چیز سے اعراض کرو جو میں تمہارے پاس لایا ہوں؛ تو یہ اس وجہ سے نہیں ہے کہ میں نے تم سے اجر مانگا ہے جس کی وجہ سے میرا صلہ تم پر بھاری ہو (٦)۔ {میرا اجر تو صرف اللہ پر ہے} میں...

(١) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ٢٨/٣۔ (٢) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ٦/١٩٧٠ (١٠٤٨٧) میں روایت کیا ہے۔ (٣) اعراب القرآن ٢/ ٢٦٢ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٤) معانی القرآن للفراء ١/ ٤٧٤، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٢/ ٢٦٢ میں نقل کیا ہے۔ ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' ص ٥٧ میں اور ابن جنی نے 'المحتسب' ٣١٥/١ میں السری ابن ینعم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) تفسیر البغوی ٢ / ٣٦٢۔ (٦) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٦٣، اور النکت والعیون ٤٤٣/٢۔

Page 26 Surah Yunus: Verses 73 - 74

...conveying His message. {And I have been commanded to be of the Muslims} i.e., those who believe in the oneness of Allah Almighty. The people of Medina, Abu Amr, Ibn Amir, and Hafs pronounced the 'ya' of "Ajriya" with a 'fatha' wherever it occurred, while the rest pronounced it with a 'sukun' (1). Allah Almighty's saying: {But they denied him, so We saved him and those with him in the ship and made them successors, and We drowned those who denied Our signs. Then see how was the end of those who were warned.} Allah Almighty's saying: {But they denied him} meaning Noah. {so We saved him and those with him} i.e., of the believers. {in the ship} i.e., the vessel, and mention of it will come later (2). {and made them successors} i.e., inhabitants of the earth and successors of those who drowned (3). {Then see how was the end of those who were warned} meaning the final outcome of those whom the Messengers warned but they did not believe (4). Allah Almighty's saying: {Then We sent after him messengers to their people, and they came to them with clear proofs. But they were not to believe in that which they had denied before. Thus do We seal over the hearts of the transgressors.} Allah Almighty's saying: {Then We sent after him} i.e., after Noah {messengers to their people} like Hud, Salih, Ibrahim, Lot, Shuaib, and others (5). {and they came to them with clear proofs} i.e., with miracles. {But they were not to believe in that which they had denied before} The estimation is: in that which the people of Noah had denied before (6). And it is said: "in that which they had denied before" means: from the day (7) of Al-Dharr (the primordial covenant), for there were among them those who denied in their hearts, even if everyone said: "Yes".

Footnotes: (1) Al-Taysir p. 65-66, and Al-Nashr 2/167-168. (2) In the interpretation of verse (38) of Surah Hud. (3) See Al-Nukat wal-'Uyun 2/443. (4) Tafsir Al-Baghawi 2/362. (5) Tafsir Abi Al-Layth 2/106, and Al-Wasit by Al-Wahidi 2/555. (6) Tafsir Al-Baghawi 2/363. (7) In (f) and (m): from before the day.

पृष्ठ २६ सूरह यूनुस: आयतें ७३ - ७४

...उसका संदेश पहुँचाना। {और मुझे आज्ञा दी गई है कि मैं मुस्लिमों (आज्ञाकारियों) में से रहूँ} अर्थात: अल्लाह तआला के एकेश्वरवादी। मदीना के लोगों, अबू अम्र, इब्न आमिर और हफ्स ने "अजरिया" के 'या' को 'फथ' के साथ पढ़ा जहाँ कहीं भी वह आया, जबकि बाकियों ने उसे 'सुकून' के साथ पढ़ा (१)। अल्लाह तआला का कथन: {तो उन्होंने उसे झुठलाया, अतः हमने उसे और उसके साथ वालों को नौका में बचा लिया और उन्हें उत्तराधिकारी बनाया, और उन लोगों को डुबो दिया जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया था। तो देखो कि उन लोगों का कैसा अंत हुआ जिन्हें डराया गया था।} अल्लाह तआला का कथन: {तो उन्होंने उसे झुठलाया} यानी नूह को। {अतः हमने उसे और उसके साथ वालों को बचा लिया} अर्थात: ईमान वालों में से। {नौका में} यानी जहाज़ में, और इसका उल्लेख आगे आएगा (२)। {और उन्हें उत्तराधिकारी बनाया} अर्थात: पृथ्वी के निवासी और उन लोगों के उत्तराधिकारी जो डूब गए थे (३)। {तो देखो कि उन लोगों का कैसा अंत हुआ जिन्हें डराया गया था} यानी उन लोगों के मामले का अंतिम परिणाम जिन्हें रसूलों ने डराया था लेकिन वे ईमान नहीं लाए (४)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उनके बाद उनके समुदायों की ओर रसूल भेजे, तो वे उनके पास स्पष्ट प्रमाण लेकर आए। परन्तु वे ऐसे न थे कि उस पर ईमान लाते जिसे वे पहले झुठला चुके थे। इसी प्रकार हम सीमा का उल्लंघन करने वालों के दिलों पर मुहर लगा देते हैं।} अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उनके बाद भेजे} अर्थात: नूह के बाद {उनके समुदायों की ओर रसूल} जैसे हूद, सालेह, इब्राहीम, लूत, शुऐब और अन्य (५)। {तो वे उनके पास स्पष्ट प्रमाण लेकर आए} अर्थात: चमत्कारों के साथ। {परन्तु वे ऐसे न थे कि उस पर ईमान लाते जिसे वे पहले झुठला चुके थे} इसका अनुमान है: जिसे नूह की कौम ने पहले झुठलाया था (६)। और कहा गया है: "जिसे वे पहले झुठला चुके थे" का अर्थ है: "ज़र" (आदिम अनुबंध) के दिन (७) से, क्योंकि उनमें से कुछ ऐसे थे जिन्होंने अपने दिलों में झुठलाया था, भले ही सबने कहा था: "हाँ"।

पादलेख: (१) अल-तयसीर पृ. ६५-६६, और अल-नश्र २/ १६७-१६८। (२) सूरह हूद की आयत (३८) की व्याख्या में। (३) अल-नुकत वल-'उयून २/ ४४३ देखें। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी २/ ३६२। (५) तफ़्सीर अबी अल-लैथ २/ १०६, और अल-वाहित का अल-वसीत २/ ५५५। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी २/ ३६३। (७) (फ) और (म) में: दिन से पहले।

صفحہ ۲۶ سورہ یونس: آیات ۷۳ - ۷۴

اس کا پیغام پہنچانا۔ ﴿وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کے لیے موحدین میں سے۔ اہلِ مدینہ، ابو عمرو، ابن عامر اور حفص نے "اجری" کی 'یا' کو جہاں بھی وہ آئی فتح کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اسے ساکن پڑھا (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَمَن مَّعَهُ فِي الْفُلْكِ وَجَعَلْنَاهُمْ خَلَائِفَ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنذَرِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَكَذَّبُوهُ﴾ یعنی نوح کو۔ ﴿فَنَجَّيْنَاهُ وَمَن مَّعَهُ﴾ یعنی: مومنوں میں سے۔ ﴿فِي الْفُلْكِ﴾ یعنی: کشتی، اور اس کا ذکر آگے آئے گا (۲)۔ ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ خَلَائِفَ﴾ یعنی: زمین کے بسنے والے اور ڈوبنے والوں کے جانشین (۳)۔ ﴿فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنذَرِينَ﴾ یعنی ان لوگوں کے معاملے کا انجام جنہیں رسولوں نے ڈرایا تھا لیکن وہ ایمان نہ لائے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِن بَعْدِهِ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِن قَبْلُ كَذَٰلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِن بَعْدِهِ﴾ یعنی: نوح کے بعد ﴿رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ﴾ جیسے ہود، صالح، ابراہیم، لوط، شعیب اور دیگر (۵)۔ ﴿فَجَاءُوهُم بِالْبَيِّنَاتِ﴾ یعنی: معجزات کے ساتھ ﴿فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِن قَبْلُ﴾ تقدیر یہ ہے: جس کو قومِ نوح نے پہلے جھٹلایا تھا (۶)۔ اور کہا گیا: "بما كذبوا به من قبل" یعنی: یومِ (۷) ذر سے، کیونکہ ان میں سے وہ بھی تھے جنہوں نے اپنے دلوں میں جھٹلایا تھا، اگرچہ سب نے کہا تھا: "ہاں"۔

حواشی: (۱) التیسیر ص ۶۵ - ۶۶، اور النشر ۲/ ۱۶۷ - ۱۶۸۔ (۲) سورہ ہود کی آیت (۳۸) کی تفسیر میں۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۴۴۳ دیکھیں۔ (۴) تفسیر البغوی ۲/ ۳۶۲۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۱۰۶، اور الواحدی کی الوسیط ۲/ ۵۵۵۔ (۶) تفسیر البغوی ۲/ ۳۶۳۔ (۷) (ف) اور (م) میں: یوم سے پہلے۔

Surah Yunus: Verses 75 - 77 27

Al-Nahas (1) said: Among the best things said about this is: it refers to specific people, such as: {Whether you warn them or do not warn them, they will not believe} [Al-Baqarah: 6].

{Thus do We seal} i.e., We stamp {over the hearts of the transgressors} i.e., those who exceed the limit in disbelief and denial, so they do not believe. This refutes the saying of the Qadariyyah as previously mentioned.

Allah's saying: {Then We sent after them Moses and Aaron to Pharaoh and his establishment with Our signs, but they behaved arrogantly and were a criminal people (75)}.

Allah's saying: {Then We sent after them} i.e., after the messengers and nations. {Moses and Aaron to Pharaoh and his establishment} i.e., the nobles of his people. {With Our signs} he means the nine signs, and their mention has already passed (2). {But they behaved arrogantly} i.e., against the truth. {And were a criminal people} i.e., polytheists.

Allah's saying: {So when the truth came to them from Us, they said, "Indeed, this is obvious magic" (76) Moses said, "Do you say [this] about the truth when it has come to you? Is this magic? But the magicians will not succeed" (77)}.

Allah's saying: {So when the truth came to them from Us} he means Pharaoh and his people. {They said, "Indeed, this is obvious magic"} they attributed the miracles to magic. Moses said to them: {Do you say [this] about the truth when it has come to you? Is this magic?} It was said: there is an omission in the speech, meaning: Do you say about the truth: is this magic? So "Do you say" is a denial, and their statement is omitted, i.e., "this is magic," then he initiated another denial on his own part and said: "Is this magic?!" Thus their first statement was omitted, sufficing with the second from his saying (3) in denial of Pharaoh and his establishment.

Al-Akhfash (4) said: It is from their speech, and the Alif (interrogative particle) was added to narrate their words; because they said:

---

(1) In I'rab al-Qur'an 2/263. (2) 2/254, 9/309. (3) In (D) and (M): from their saying. Similar speech is in Tafsir al-Tabari 12/238-239, and Tafsir al-Razi 17/141. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/572, and the author quoted it from him via Al-Nahas in I'rab al-Qur'an 2/263.

सूरह यूनुस: आयतें 75 - 77 27

अल-नहस (1) ने कहा: इस बारे में जो सबसे अच्छी बात कही गई है, वह यह है: यह विशिष्ट लोगों के लिए है, जैसे: {चाहे आप उन्हें चेतावनी दें या न दें, वे ईमान नहीं लाएंगे} [अल-बकराह: 6]।

{इसी तरह हम मुहर लगाते हैं} अर्थात: हम मुहर लगा देते हैं {अत्याचारियों के दिलों पर} अर्थात: वे जो कुफ्र और झुठलाने में सीमा पार कर जाते हैं, इसलिए वे ईमान नहीं लाते। यह कादरिया के मत का खंडन करता है जैसा कि पहले बताया गया है।

अल्लाह का कथन: {फिर हमने उनके बाद मूसा और हारून को फिरौन और उसके दरबारियों के पास अपनी निशानियों के साथ भेजा, लेकिन उन्होंने अहंकार किया और वे अपराधी लोग थे (75)}।

अल्लाह का कथन: {फिर हमने उनके बाद भेजा} अर्थात: रसूलों और समुदायों के बाद। {मूसा और हारून को फिरौन और उसके दरबारियों के पास} अर्थात: उसकी जाति के गणमान्य व्यक्ति। {अपनी निशानियों के साथ} उनका तात्पर्य नौ निशानियों से है, और उनका उल्लेख पहले हो चुका है (2)। {लेकिन उन्होंने अहंकार किया} अर्थात: सच्चाई के विरुद्ध। {और वे अपराधी लोग थे} अर्थात: मुशरिक (बहुदेववादी)।

अल्लाह का कथन: {फिर जब उनके पास हमारी ओर से सत्य आ गया, तो उन्होंने कहा, "निश्चित रूप से यह तो स्पष्ट जादू है" (76) मूसा ने कहा, "क्या तुम सत्य के विषय में ऐसा कहते हो जबकि वह तुम्हारे पास आ चुका है? क्या यह जादू है? जबकि जादूगर सफल नहीं होते" (77)}।

अल्लाह का कथन: {फिर जब उनके पास हमारी ओर से सत्य आ गया} उनका तात्पर्य फिरौन और उसकी जाति से है। {उन्होंने कहा, "निश्चित रूप से यह तो स्पष्ट जादू है"} उन्होंने चमत्कारों को जादू मान लिया। मूसा ने उनसे कहा: {क्या तुम सत्य के विषय में ऐसा कहते हो जबकि वह तुम्हारे पास आ चुका है? क्या यह जादू है?} यह कहा गया है: वाक्य में लोप है, जिसका अर्थ है: क्या तुम सत्य के बारे में कहते हो: क्या यह जादू है? तो "क्या तुम कहते हो" एक इनकार है, और उनका कथन हटा दिया गया है, यानी: "यह जादू है," फिर उन्होंने अपनी ओर से एक और इनकार शुरू किया और कहा: "क्या यह जादू है?!" इस प्रकार उनके पहले कथन को हटा दिया गया, उनके कथन (3) के दूसरे हिस्से को पर्याप्त मानते हुए, फिरौन और उसके दरबारियों का खंडन करते हुए।

अल-अखफश (4) ने कहा: यह उनके कथन से है, और अलिफ़ (प्रश्नवाचक कण) उनके शब्दों को दोहराने के लिए आया है; क्योंकि उन्होंने कहा था:

---

(1) इराब अल-कुरान 2/263 में। (2) 2/254, 9/309। (3) (द) और (म) में: उनके कहने से। इसी तरह की बात तफसीर अल-तबरी 12/238-239 और तफसीर अल-राज़ी 17/141 में है। (4) मानी अल-कुरान 2/572 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 2/263 में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

سورہ یونس: آیات 75 - 77 27

النحاس (1) نے کہا: اس بارے میں جو بہترین بات کہی گئی ہے وہ یہ ہے: یہ خاص لوگوں کے بارے میں ہے، جیسے: {خواہ آپ انہیں ڈرائیں یا نہ ڈرائیں، وہ ایمان نہیں لائیں گے} [البقرہ: 6]۔

{اسی طرح ہم مہر لگاتے ہیں} یعنی: ہم مہر لگا دیتے ہیں {حد سے تجاوز کرنے والوں کے دلوں پر} یعنی: وہ لوگ جو کفر اور تکذیب میں حد سے بڑھ گئے ہوں، اس لیے وہ ایمان نہیں لاتے۔ یہ قدریہ کے قول کی تردید کرتا ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے ان کے بعد موسیٰ اور ہارون کو فرعون اور اس کے درباریوں کے پاس اپنی نشانیاں دے کر بھیجا، تو انہوں نے تکبر کیا اور وہ گناہگار لوگ تھے (75)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے ان کے بعد بھیجا} یعنی: رسولوں اور امتوں کے بعد۔ {موسیٰ اور ہارون کو فرعون اور اس کے درباریوں کے پاس} یعنی: اس کی قوم کے اشرافیہ۔ {اپنی نشانیوں کے ساتھ} اس سے مراد نو نشانیاں ہیں، اور ان کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ {تو انہوں نے تکبر کیا} یعنی: حق سے۔ {اور وہ گناہگار لوگ تھے} یعنی: مشرکین۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جب ان کے پاس ہماری طرف سے حق آگیا تو انہوں نے کہا، "یقیناً یہ تو کھلا جادو ہے" (76) موسیٰ نے کہا، "کیا تم حق کے بارے میں یہ کہتے ہو جب وہ تمہارے پاس آگیا؟ کیا یہ جادو ہے؟ حالانکہ جادوگر کامیاب نہیں ہوتے" (77)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جب ان کے پاس ہماری طرف سے حق آگیا} اس سے مراد فرعون اور اس کی قوم ہے۔ {انہوں نے کہا، "یقیناً یہ تو کھلا جادو ہے"} انہوں نے معجزات کو جادو پر محمول کیا۔ موسیٰ نے ان سے کہا: {کیا تم حق کے بارے میں یہ کہتے ہو جب وہ تمہارے پاس آگیا؟ کیا یہ

جادو ہے؟} کہا گیا ہے: کلام میں حذف ہے، یعنی: کیا تم حق کو کہتے ہو: یہ جادو ہے؟ تو "کیا تم کہتے ہو" انکار ہے، اور ان کا قول محذوف ہے، یعنی: "یہ جادو ہے"، پھر انہوں نے اپنی طرف سے ایک اور انکار شروع کیا اور کہا: "کیا یہ جادو ہے؟!" پس ان کے پہلے قول کو حذف کر دیا گیا، ان کے قول (3) میں سے دوسرے پر اکتفا کرتے ہوئے، فرعون اور اس کے درباریوں پر انکار کرتے ہوئے۔

اور الاخفش (4) نے کہا: یہ ان کے قول سے ہے، اور الف (استفہام) ان کے قول کی حکایت کے طور پر داخل ہوا ہے؛ کیونکہ انہوں نے کہا تھا:

---

(1) اعراب القرآن 2/263 میں۔ (2) 2/254 ، 9/309۔ (3) (د) اور (م) میں: ان کے قول سے۔ اور کلام اسی طرح ہے تفسیر طبری 12/238-239 ، اور تفسیر رازی 17/141 میں۔ (4) معانی القرآن 2/572 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/263 میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah Yunus: Verses 76 - 78 | Page 28

"Is this magic?" It was said to them: Do you say of the truth when it came to you: "Is this magic?"(1). {And the magicians will not succeed} meaning: the one who performs it will not be successful.

The Almighty's saying: {They said, "Have you come to us to turn us away from that upon which we found our fathers and so that you two may have grandeur in the land? And we are not believers in you two." (78)}

The Almighty's saying: {They said, "Have you come to us to turn us away..."} meaning: to divert us and twist us away. It is said: "lafatahu yalfituhu laftan" when he twists and diverts it(2). The poet said: "I turned towards the tribe until I saw myself / feeling pain in my neck and jugular from leaning."(3) From this comes "iltafata" (turned), which is a turning away from the direction in front of one(4). {from that upon which we found our fathers} meaning from the worship of idols. {and so that you two may have grandeur} meaning: greatness, kingship, and authority. {in the land} meaning the land of Egypt(5). And kingship is called "al-kibriya" (grandeur) because it is the greatest thing sought in the world(6). {And we are not believers in you two.}

Ibn Mas'ud, Al-Hasan, and others recited: "wa yakuna" with a 'ya' masculine form because it is a non-literal feminine [subject], and they are separated. Sibawayh related: "Two women attended the judge today" using the masculine verb form.

---

(1) In some copies, the following phrase appeared: "And it was narrated from Al-Hasan." This is an error by the author, may Allah have mercy on him, because Al-Nahhas mentioned this phrase regarding Al-Hasan's recitation: "wa yakuna lakuma al-kibriya" with a 'ya', which will come in the next verse. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/135. (3) The speaker is Al-Summa bin Abdullah al-Qushayri, in his Diwan p. 94, it says "wajadtuni" instead of "ra'aytuni". His saying "al-isgha'" means tilting. "Al-lit" is the side of the neck. Al-Qamus al-Muhit (lit). "Al-akhda'" is a vein in the side of the neck. Lisan [al-Arab] (khada'). (4) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/307. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/107, and Tafsir al-Baghawi 2/363. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/308. (7) Al-Qira'at al-Shadhdhah pp. 57-58. (8) Al-Kitab 2/38, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/263, and what precedes it is from him.

सूरह यूनुस: आयत ७६ - ७८ | पृष्ठ २८

"क्या यह जादू है?" उनसे कहा गया: क्या तुम सत्य के बारे में कहते हो जब वह तुम्हारे पास आया: "क्या यह जादू है?"(१)। {और जादूगर सफल नहीं होंगे} अर्थात: जो इसे करता है वह सफल नहीं होगा।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें उस (मार्ग) से फेर दो जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है और ताकि तुम दोनों की धरती में बड़ाई (राज-सत्ता) हो जाए? और हम तुम दोनों पर ईमान लाने वाले नहीं हैं।" (७८)}

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें फेर दो..."} अर्थात: हमें विचलित करने और मोड़ने के लिए। कहा जाता है: "लफ़तहू यलफ़ितुहू लफ़्तन": जब उसने उसे मोड़ा और विचलित किया(२)। कवि ने कहा: "मैं क़बीले की ओर मुड़ा यहाँ तक कि मैंने स्वयं को देखा / झुकने के कारण गर्दन और रग में दर्द महसूस करते हुए।" (३) इसी से "इल्तफ़ता" (मुड़ना) बना है, जो अपने सामने की दिशा से हटने को कहते हैं(४)। {उससे जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है} का अर्थ है मूर्तियों की पूजा से। {और ताकि तुम दोनों की बड़ाई हो जाए} अर्थात: महानता, राजशाही और अधिकार। {धरती में} से तात्पर्य मिस्र की धरती है(५)। और राजशाही को 'किबरिया' (बड़ाई) कहा जाता है, क्योंकि यह दुनिया में माँगी जाने वाली सबसे बड़ी चीज़ है(६)। {और हम तुम दोनों पर ईमान लाने वाले नहीं हैं।}

इब्न मसूद, अल-हसन और अन्य लोगों ने "व यकूनी" (पुल्लिंग रूप में 'या' के साथ) पढ़ा है(७); क्योंकि यह अवास्तविक स्त्रीलिंग है, और उनके बीच अंतर है। सिबवैह ने उल्लेख किया है: "आज न्यायाधीश के पास दो महिलाएँ आईं" पुल्लिंग क्रिया रूप का उपयोग करते हुए।

---

(१) कुछ प्रतियों में इसके बाद यह वाक्यांश आया है: "और अल-हसन से वर्णित है।" यह लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) की एक चूक है, क्योंकि अल-नहस ने इस वाक्यांश का उल्लेख अल-हसन के पाठ के संदर्भ में किया था: "व यकूनी लकुमा अल-किबरिया" ('या' के साथ), जो अगली आयत में आएगा। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१३५। (३) इसके कहने वाले अल-सुम्मा बिन अब्दुल्ला अल-कुशायरी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ९४ में है, जिसमें "रअयतुनी" के स्थान पर "वजदतुनी" है। उनका कहना "अल-इसग़ा": अर्थात: झुकाना। "अल-लीत": गर्दन का हिस्सा। अल-क़ामूस अल-मुहीत (लीत)। "अल-अखदअ": गर्दन के किनारे की एक नस। अल-लिसान (ख़दअ)। (४) अल-नहस द्वारा

मा'नी अल-क़ुरान ३/३०७। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/१०७, और तफ़सीर अल-बग़वी २/३६३। (६) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-क़ुरान ३/३०८। (७) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ ५७-५८। (८) अल-किताब २/३८, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरान २/२६३ में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले वाला हिस्सा उन्हीं का है।

سورہ یونس: آیات ۷۶ - ۷۸ | صفحہ ۲۸

"کیا یہ جادو ہے؟" ان سے کہا گیا: کیا تم حق کے بارے میں کہتے ہو جب وہ تمہارے پاس آیا: "کیا یہ جادو ہے؟"(۱)۔ {اور جادوگر کامیاب نہیں ہوتے} یعنی: جو اسے لائے گا وہ کامیاب نہیں ہوگا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا: کیا تم ہمارے پاس اس لیے آئے ہو کہ ہمیں اس (راستے) سے پھیر دو جس پر ہم نے اپنے باپ دادا کو پایا ہے اور تاکہ تم دونوں کی زمین میں بڑائی (حکمرانی) ہو جائے؟ اور ہم تم دونوں پر ایمان لانے والے نہیں ہیں۔ (۷۸)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا: کیا تم ہمارے پاس اس لیے آئے ہو کہ ہمیں پھیر دو...} یعنی: ہمیں ہٹانے اور موڑنے کے لیے۔ کہا جاتا ہے: "لفتہ یلفتہ لفتاً": جب اس نے اسے موڑا اور پھیرا(۲)۔ شاعر نے کہا: "میں قبیلے کی طرف مڑا یہاں تک کہ میں نے خود کو دیکھا / گردن جھکانے کی وجہ سے درد محسوس کرتے ہوئے"(۳) اسی سے "التفت" (مڑنا) ہے، جو اپنے سامنے کی سمت سے ہٹنا ہے(۴)۔ {اس سے جس پر ہم نے اپنے باپ دادا کو پایا} سے مراد بتوں کی عبادت ہے۔ {اور تاکہ تم دونوں کی بڑائی ہو جائے} یعنی: عظمت، بادشاہت اور اقتدار۔ {زمین میں} سے مراد مصر کی زمین ہے(۵)۔ اور بادشاہت کو 'کبریاء' (بڑائی) کہا جاتا ہے، کیونکہ یہ دنیا میں طلب کی جانے والی سب سے بڑی چیز ہے(۶)۔ {اور ہم تم دونوں پر ایمان لانے والے نہیں ہیں۔}

ابن مسعود، الحسن اور دیگر نے "ویکون" ('یا' کے ساتھ) پڑھا ہے(۷)؛ کیونکہ یہ مؤنث غیر حقیقی ہے، اور ان کے درمیان فصل (فاصلہ) ہے۔ سیبویہ نے حکایت کی ہے: "آج قاضی کے پاس دو عورتیں حاضر ہوئیں" مذکر فعل کے ساتھ۔

(۱) بعض نسخوں میں اس کے بعد یہ جملہ آیا ہے: "اور حسن سے روایت ہے۔" یہ مصنف رحمہ اللہ کا وہم ہے، کیونکہ النحاس نے یہ جملہ حسن کی قرات کے بارے میں ذکر کیا ہے: "ویکون لکما الکبریاء" ('یا' کے ساتھ)، اور یہ اگلی آیت میں آئے گا۔ (۲) المحرر الوجیز ۳ / ۱۳۵۔ (۳) اس کے کہنے والے الصمہ بن عبد اللہ القشیری ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۹۴ پر ہے، اس میں "رأیتنی" کی جگہ "وجدتنی" ہے۔ ان کا قول: الاصغاء: یعنی جھکانا۔ اور "اللیت": گردن کا ایک پہلو۔ القاموس المحیط (لیت)۔ "الاخدع": گردن کے پہلو کی ایک رگ۔ اللسان (خدع)۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۳۰۷۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱۰۷/۲، اور تفسیر البغوی ۲ / ۳۶۳۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۳۰۸۔ (۷) القراءات الشاذہ ص ۵۷-۵۸۔ (۸) الکتاب ۳۸/۲، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲ / ۲۶۳ میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔

Surah Yunus: Verses 79 - 81

Page 29

His Almighty Word: {And Pharaoh said, "Bring me every learned magician."} (79) He said this when he saw the staff and the white hand, and believed they were magic. Hamzah, al-Kisa'i, Ibn Waththab, and al-A'mash read it as "sahhar" (an intensive form of magician). (1) The discussion regarding them has already been mentioned in Surah "Al-A'raf". (2)

His Almighty Word: {And when the magicians came, Moses said to them, "Throw down whatever you are going to throw."} (80) Meaning: Throw down on the ground what you have of your ropes and staffs. The discussion on this was fully covered in Surah "Al-A'raf". (3)

His Almighty Word: {Then when they had thrown, Moses said, "What you have brought is magic. Indeed, Allah will expose its worthlessness. Indeed, Allah does not amend the work of corrupters."} (81) His Almighty Word: {Then when they had thrown, Moses said, "What you have brought is magic."} "Ma" (what) is in the position of a nominative (raf') subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is "ji'tum bihi" (you have brought), and the estimation is: "What thing have you brought?" as a form of rebuke and belittlement of the magic they produced. (4)

The reading of Abu 'Amr is: "A-al-sihru?" (Is it magic?) with interrogation based on a hidden subject. The estimation is: "Is it magic?" It's also permissible for it to be the subject with a deleted predicate, estimation being: "Is it magic you have brought?" (5) According to the reading of the one who interrogates, "ma" cannot be used in the sense of "alladhi" (that which), as it would have no predicate. (6)

---

(1) The reading of Hamzah and al-Kisa'i in al-Sab'ah p. 289, and al-Taysir p. 112. The reading of Ibn Waththab is in al-Muharrar al-Wajiz 3/135; we haven't found its attribution to al-A'mash. (2) 9/293 and onwards. (3) 9/296 and onwards. (4) In (Z), (T), and (F) and 'Irab al-Quran by al-Nahhas 2/263 (and the text is from it): "and shortcoming". The confirmed text is from (D) and (M). (5) Makki mentioned the first aspect in Mushkil 'Irab al-Quran 1/351, and al-'Ukbari mentioned both aspects in al-Imla' 3/245, estimating the second as: "Is it magic?". Al-Samin said in al-Durr al-Masun 6/249: "In it is remoteness [from standard grammar]". (6) This is the saying of Makki in Mushkil 'Irab al-Quran 1/351. Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun

6/250: "It is not as he mentioned; rather, its predicate is the sentence of which one part is estimated."

सूरह यूनुस: आयतें 79 - 81

पृष्ठ 29

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और फ़िरऔन ने कहा, "मेरे पास हर ज्ञानी जादूगर को लाओ।"} (79) उसने ऐसा तब कहा जब उसने लाठी और सफ़ेद हाथ देखा, और उसे विश्वास हो गया कि ये जादू हैं। हमजा, अल-किसाई, इब्न वथ्थाब और अल-अ'मश ने इसे "सह्हार" (बड़ा जादूगर) पढ़ा है। (1) इन दोनों के बारे में चर्चा "अल-आराफ़" में पहले ही हो चुकी है। (2)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब जादूगर आए, तो मूसा ने उनसे कहा, "जो कुछ तुम्हें डालना है, डालो।"} (80) अर्थात: तुम्हारे पास जो तुम्हारी रस्सियाँ और लाठियाँ हैं, उन्हें ज़मीन पर डाल दो। इस पर पूरी चर्चा "अल-आराफ़" में हो चुकी है। (3)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब उन्होंने (अपनी चीज़ें) डालीं, तो मूसा ने कहा, "जो कुछ तुम लाए हो, वह जादू है। निस्संदेह अल्लाह उसे निरस्त कर देगा। वास्तव में अल्लाह बिगाड़ करने वालों के काम को नहीं सुधारता।"} (81) अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब उन्होंने डालीं, तो मूसा ने कहा, "जो कुछ तुम लाए हो, वह जादू है"}। यहाँ "मा" (जो कुछ) मुब्तदा (कर्ता) की स्थिति में है, और इसकी ख़बर "जिअतुम बिही" (तुम लाए हो) है। इसका भाव यह है: "तुम कौन सी चीज़ लाए हो?" यह उनके द्वारा लाए गए जादू को फटकारने और छोटा दिखाने के लिए है। (4)

अबू अम्र की क़िरात "आ-अस-सिहरू?" (क्या यह जादू है?) सवालिया अंदाज़ में है, जिसमें मुब्तदा छिपा हुआ है। इसका भाव है: "क्या वह जादू है?" यह भी संभव है कि यह मुब्तदा हो और इसकी ख़बर हज़फ़ (मिटा दी) गई हो, भाव होगा: "क्या यह जादू है जो तुम लाए हो?" (5) सवालिया लहजे में पढ़ने वाले की क़िरात के अनुसार, "मा" यहाँ "अल्लज़ी" (वह जो) के अर्थ में नहीं हो सकता, क्योंकि तब उसकी कोई ख़बर नहीं होगी। (6)

---

(1) हमजा और अल-किसाई की क़िरात 'अस-सबा' पृष्ठ 289, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 112 में है। इब्न वथ्थाब की क़िरात 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/135 में है, हमें अल-अ'मश के साथ इसका संबंध नहीं मिला। (2) 9/293 और उसके बाद। (3) 9/296 और उसके बाद। (4) (ज़), (त) और (फ़) में, और नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/263 (और इबारत वहीं से है): "और कोताही"। (द) और (म) से पुष्ट पाठ है। (5) मक्की ने 'मुश्किल इराब अल-कुरान' 1/351 में पहले पहलू का ज़िक्र किया है, और

अल-उकबरी ने 'अल-इमला' 3/245 में दोनों पहलुओं का ज़िक्र किया है, और दूसरे का अनुमान इस प्रकार लगाया है: "क्या यह जादू है?" अल-समीन ने 'अद-दुर्र अल-मसन' 6/249 में कहा: "इसमें (नियम से) दूरी है।" (6) यह 'मुश्किल इराब अल-कुरान' 1/351 में मक्की का कथन है। अल-समीन अल-हलबी ने 'अद-दुर्र अल-मसन' 6/250 में कहा: "यह वैसा नहीं है जैसा उन्होंने ज़िक्र किया, बल्कि इसकी ख़बर वह जुमला (वाक्य) है जिसका एक हिस्सा अनुमानित है।"

سورہ یونس: آیات ۷۹ - ۸۱

صفحہ ۲۹

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ ۷۹﴾ ترجمہ: "اور فرعون نے کہا کہ میرے پاس ہر علم رکھنے والے جادوگر کو لے آؤ۔" (۷۹) اس نے یہ اس وقت کہا جب اس نے لاٹھی اور سفید ہاتھ دیکھا، اور اسے یقین ہو گیا کہ یہ دونوں جادو ہیں۔ حمزہ، کسائی، ابن وثاب اور اعمش نے اسے "سحّار" (بڑا جادوگر) پڑھا ہے (۱)۔ ان دونوں کے بارے میں کلام "الاعراف" میں گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ قَالَ لَهُم مُّوسَى أَلْقُوا مَا أَنتُم مُّلْقُونَ ۸۰﴾ ترجمہ: "پھر جب جادوگر آئے تو موسیٰ نے ان سے کہا کہ جو کچھ تم ڈالنے والے ہو، ڈالو۔" (۸۰) یعنی: تمہارے پاس جو تمہاری رسیاں اور لاٹھیاں ہیں انہیں زمین پر ڈال دو۔ اس بارے میں کلام "الاعراف" میں پوری طرح گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ مُوسَى مَا جِئْتُم بِهِ السِّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ ۸۱﴾ ترجمہ: "پھر جب انہوں نے ڈالا تو موسیٰ نے کہا کہ تم جو کچھ لائے ہو جادو ہے، یقیناً اللہ اسے باطل کر دے گا، بے شک اللہ فساد کرنے والوں کا کام نہیں سنوارتا۔" (۸۱) اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ مُوسَى مَا جِئْتُم بِهِ السِّحْرُ﴾ یہاں "ما" مبتدا کے محل میں مرفوع ہے، اور خبر "جئتم به" ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: "تم کون سی چیز لائے ہو؟" یہ اس جادو کی توبیخ اور اس کو حقیر ثابت کرنے کے لیے ہے جو وہ لائے تھے (٤)۔

اور ابو عمرو کی قرأت "آلسحرُ" ہے بطور استفہام (سوال) مبتدا کے محذوف ہونے پر، اور تقدیر یہ ہے: "کیا وہ جادو ہے؟"۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو اور خبر محذوف ہو، تقدیر یہ ہے: "کیا یہ جادو ہے جو تم لائے ہو؟" (٥)۔ اور جو استفہام (سوال) کے انداز میں پڑھتا ہے اس کی قرأت پر "ما" "الذی" کے معنی میں نہیں ہو سکتا، کیونکہ اس کی کوئی خبر نہیں ہوگی (٦)۔

---

(١) حمزہ اور کسائی کی قرأت 'السبعہ' صفحہ ٢٨٩ میں، اور 'التیسیر' صفحہ ١١٢ میں ہے۔ اور ابن وثاب کی قرأت 'المحرر الوجیز' ٣/ ١٣٥ میں ہے، اور ہم اعمش کی طرف اس کی نسبت پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (٢) ٩/ ٢٩٣ اور اس کے بعد۔ (٣) ٩/ ٢٩٦ اور اس کے بعد۔ (٤) (ز) اور (ط) اور (ف) میں، اور نحاس کی 'اعراب القرآن' ٢/ ٢٦٣ (اور عبارت اسی سے ہے): "والتقصیر"۔ اور (د) اور (م) سے ثابت شدہ متن ہے۔ (٥) مکی نے 'مشکل اعراب القرآن' ١/ ٣٥١ میں پہلی وجہ کا ذکر کیا ہے، اور عکبری نے 'الاملاء' ٣/ ٢٤٥ میں دونوں وجوہات کا ذکر کیا ہے، اور دوسری وجہ کو ان الفاظ کے ساتھ مقدر کیا ہے: "السحر ہو؟"۔ سمین نے 'الدر المصون' ٦/ ٢٤٩ میں کہا: "اس میں بعد (دوری) ہے"۔ (٦) یہ 'مشکل اعراب القرآن' ١/ ٣٥١ میں مکی کا قول ہے۔ سمین حلبی نے 'الدر المصون' ٦/ ٢٥٠ میں کہا: "یہ ویسا نہیں ہے جیسا انہوں نے ذکر کیا، بلکہ اس کی خبر وہ جملہ ہے جس کا ایک جز مقدر ہے"۔

Surah Yunus: Verse 81 30

The rest read: "al-Sihru" (The Magic) as a predicate(1), and the evidence for this reading is the reading of Ibn Mas'ud: "ma ji'tum bihi sihrun" (What you have brought is magic). And the reading of Ubayy: "ma ataytum bihi sihrun"; here "ma" means "that which", and "ji'tum bihi" is the relative clause (sila), and the position of "ma" is nominative (raf') by being the subject (mubtada'), and "al-Sihr" is the predicate (khabar) of the subject. And "ma" cannot be accusative (nasb) if you make it mean "that which"; because the relative clause does not act upon the relative pronoun (mawsul)(2).

Al-Farra'(3) allowed the accusative case (nasb) of "al-Sihr" by "ji'tum", where "ma" would be conditional, and "ji'tum" would be in the jussive (jazm) position by "ma", with the 'fa' being omitted; the estimation being: [if so], then Allah will nullify it.

It is also permissible for "al-Sihr" to be in the accusative case as a verbal noun (masdar), i.e., "what you brought as magic", then the definite article (alif and lam) entered as extras, so in this estimation, there's no need to omit the 'fa'. Al-Nahhas(4) chose this view and said: Omitting the 'fa' in a conditional result (mujazat) is not permitted by many grammarians except in the necessity of poetry, as he said:

"He who does good deeds, Allah thanks them"(5)

Indeed, some of them even said: it is absolutely not permissible. And I heard Ali ibn Sulayman say: Muhammad ibn Yazid told me, he said: Al-Mazini told me, he said: I heard Al-Asma'i say: Grammarians changed this verse, the actual narration is:

"He who does good, the Compassionate (al-Rahman) thanks him"(6)

And I heard Ali ibn Sulayman say: Omitting the 'fa' in the conditional result is permissible. He said: and the evidence...

---

(1) Al-Sab'a p. 328, and al-Taysir p. 123. (2) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/351, al-Muharrar al-Wajiz 3/135, and the reading of Ibn Mas'ud (RA) in al-Qira'at al-Shadhah p. 58. (3) In Ma'ani al-Qur'an by him 1/475, and the author quoted him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/264. (4) In I'rab al-Qur'an 2/264. (5) The beginning of a verse, there's disagreement over its author, and its second half is: "and evil for evil with Allah are two like ones", and Salaf 3/92. (6) Khizanat al-Adab 2/365.

सूरह यूनुस: आयत 81 30

बाकी लोगों ने इसे "अल-सिहरु" (जादू) के रूप में एक विधेय (predicate) के तौर पर पढ़ा है(1), और इस पाठ का प्रमाण इब्न मसूद का पाठ है: "मा जिअतुम बिही सिहरुन्" (तुम जो लाए हो वह जादू है)। और उबैय का पाठ है: "मा अतैतुम बिही सिहरुन्"; यहाँ "मा" का अर्थ है "वह जो", और "जिअतुम बिही" सिला (सम्बन्धी उपवाक्य) है, और "मा" का स्थान इब्तिदा (उद्देश्य) के रूप में रफ़अ (nominative) है, और "अल-सिहरु" इब्तिदा की ख़बर (विधेय) है। और यदि आप "मा" का अर्थ "वह जो" लेते हैं तो यह नसब (accusative) में नहीं हो सकता; क्योंकि सिला मौसूल (सम्बन्धवाचक सर्वनाम) पर कार्य नहीं करता है(2)।

अल-फर्रा(3) ने "जिअतुम" द्वारा "अल-सिहरु" के नसब (accusative) होने की अनुमति दी, जहाँ "मा" शर्तिया (conditional) होगा, और "जिअतुम" "मा" के कारण जज़्म (jussive) की स्थिति में होगा, जिसमें 'फ़ा' (fa) हटा दिया गया है; अनुमान यह है: [यदि ऐसा है], तो अल्लाह इसे रद्द कर देगा।

यह भी संभव है कि "अल-सिहरु" को मस्तर (verb noun) के रूप में नसब में रखा जाए, यानी: "तुम जादू के रूप में जो लाए", फिर अलिफ़ और लाम अतिरिक्त के रूप में जुड़ गए, तो इस अनुमान के अनुसार 'फ़ा' को हटाने की आवश्यकता नहीं है। अल-नहहास(4) ने इस विचार को चुना और कहा: शर्त के परिणाम (मुजाज़ात) में 'फ़ा' को हटाना कई वैयाकरणों द्वारा अनुमति नहीं दी जाती है, सिवाय काव्य की मजबूरी के, जैसा कि उन्होंने कहा:

"जो नेक काम करता है, अल्लाह उनका शुक्र अदा करता है"(5)

बल्कि, उनमें से कुछ ने तो यहाँ तक कहा कि यह बिल्कुल भी जायज़ नहीं है। और मैंने अली बिन सुलेमान को यह कहते हुए सुना: मुझे मुहम्मद बिन यज़ीद ने बताया, उन्होंने कहा: अल-माज़िनी ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: मैंने अल-असमाइ को यह कहते हुए सुना: वैयाकरणों ने इस शेर को बदल दिया है, जबकि असल रिवायत (कथन) यह है:

"जो भलाई करता है, तो रहमान उसका शुक्र अदा करता है"(6)

और मैंने अली बिन सुलेमान को यह कहते हुए सुना: शर्त के परिणाम में 'फ़ा' को हटाना जायज़ है। उन्होंने कहा: और प्रमाण...

(1) अल-सब'आ पृ. 328, और अल-तयसीर पृ. 123। (2) देखें मुशकिल इ'राब अल-कुरान 1/351, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/135, और शाज़ क़िरात में इब्न मसूद (रज़ि.) का पाठ पृ. 58। (3) उनकी किताब म'आनी अल-कुरान 1/475 में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान 2/264 में अल-नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (4) इ'राब अल-कुरान 2/264 में। (5) एक शेर का मिसरा, इसके लेखक के बारे में मतभेद है, और इसका दूसरा मिसरा है: "और अल्लाह के यहाँ बुराई का बदला उसी जैसी बुराई है", और सलफ़ 3/92। (6) ख़िज़ानत अल-अदब 2/365।

سورہ یونس: آیت ۸۱ ۳۰

باقی قراء نے «السِّحْرُ» کو بطور خبر (۱) پڑھا ہے، اور اس قرات کی دلیل ابن مسعود کی قرات ہے: «مَا جِئْتُمْ بِهِ سِحْرٌ»۔ اور ابی بن کعب کی قرات ہے: «ما أتيتُمْ به سحرٌ»؛ پس «ما» بمعنی 'الذی' ہے، اور «جئتم به» صلہ ہے، اور «ما» کا محل ابتدا ہونے کی وجہ سے رفع ہے، اور «السحر» خبرِ مبتدا ہے۔ اور جب آپ «ما» کو بمعنی 'الذی' قرار دیں تو یہ نصب نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ صلہ موصول میں عمل نہیں کرتا (۲)۔

اور الفراء (۳) نے «جِئتُم» کے ذریعے «السحر» کے نصب کو جائز قرار دیا ہے، اس صورت میں «ما» شرط کے لیے ہوگا، اور «جئتم» «ما» کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہوگا، اور 'فا' محذوف ہوگی؛ تقدیرِ عبارت یہ ہے: پس بے شک اللہ اسے باطل کر دے گا۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «السحر» کو مصدر کی بنا پر نصب دیا جائے، یعنی: جو تم لائے بطورِ جادو، پھر الف اور لام زائد طور پر داخل ہوئے، تو اس تقدیر کی بنا پر 'فا' کو حذف کرنے کی ضرورت نہیں رہتی۔ النحاس (۴) نے اسی قول کو پسند کیا ہے، اور کہا: جزاء میں 'فا' کا حذف ہونا بہت سے نحویوں کے نزدیک جائز نہیں ہے سوائے شعری ضرورت کے، جیسا کہ اس نے کہا:

مَن يفعل الحسناتِ اللهُ يشكرها (۵)

بلکہ بسا اوقات ان میں سے بعض نے کہا ہے کہ یہ بالکل جائز نہیں ہے۔ اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے ہوئے سنا: مجھ سے محمد بن یزید نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے المازنی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے الاصمعی کو کہتے ہوئے سنا: نحویوں نے اس شعر کو بدل دیا ہے، حالانکہ روایت یوں ہے:

مَن يفعلِ الخيرَ فالرحمنُ يشكره (۶)

اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے ہوئے سنا: جزاء میں 'فا' کا حذف ہونا جائز ہے۔ انہوں نے کہا: اور دلیل...

---

(۱) السبعہ ص ۳۲۸، اور التیسیر ص ۱۲۳۔ (۲) دیکھیے مشکل اعراب القرآن ۳۵۱/۱، اور المحرر الوجیز ۳/ ۱۳۵، اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی قرات شاذہ قراتوں میں ص ۵۸۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۴۷۵ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/ ۲۶۴ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن ۲/ ۲۶۴ میں۔ (۵) ایک شعر کا پہلا مصرع، اس کے کہنے والے میں اختلاف ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: اور برائی کا بدلہ اللہ کے ہاں برائی ہی ہے، اور سلف ۳/ ۹۲۔ (۶) خزانہ الادب ۲/ ۳۶۵۔

Surah Yunus: Verses 81 - 83 31

...on that {And whatever of misfortune befalls you, it is because of what your hands have earned} [Ash-Shura: 30]. {And whatever of misfortune befalls you is because of what your hands have earned} are two well-known readings (1).

{Indeed, Allah does not amend the work of corrupters} meaning magic. Ibn Abbas said: Whoever takes his place of rest at night and then recites this verse: {What you have brought is [only] magic. Indeed, Allah will expose its worthlessness. Indeed, Allah does not amend the work of corrupters}, the plot of a magician will not harm him, and it is not written for a bewitched person except that Allah repels magic from him (2).

His Almighty's saying: {And Allah will establish the truth by His words, even if the criminals dislike it (82)}

His Almighty's saying: {And Allah will establish the truth} means: He clarifies and explains it. {By His words} means: by His speech, arguments, and proofs (3). It was said: by His promises of victory. {Even if the criminals dislike it} referring to the people of Pharaoh.

His Almighty's saying: {But no one believed Moses, except [some] youths among his people, for fear of Pharaoh and his establishment lest he persecute them. And indeed, Pharaoh was haughty within the land, and indeed, he was of the transgressors (83)}

His Almighty's saying: {But no one believed Moses, except [some] youths among his people} The pronoun refers to Moses. Mujahid said: meaning, none of them believed, but rather the children of those to whom Moses was sent from among the Children of Israel believed. Because of the length of time, the fathers perished and the children remained, so they believed, and this is the choice of Al-Tabari (4).

"Dhurriyyah" (offspring): are the descendants of a person, and they may be many. It was said: He meant by offspring the believers of the Children of Israel (5). Ibn Abbas said: They were six hundred thousand, and that is because Jacob, peace be upon him, entered Egypt with seventy-two people, and they reproduced in Egypt until they reached six hundred thousand (6). Ibn Abbas said...

(1) The first reading was read by Ibn Kathir, Abu Amr, Asim, Hamza, and Al-Kisa'i, and the second reading was read by Nafi' and Ibn Amir. "Al-Sab'ah" p. 581, and "Al-Taysir"

p. 195. The speech is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/264-265. (2) We did not find it. Ibn Abi Hatim recorded something similar in his Tafsir 6/1974 from the saying of Layth ibn Abi Sulaym. (3) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/265. (4) In his Tafsir 12/247, and the saying of Mujahid in his Tafsir 1/295. (5) "Tafsir al-Baghawi" 2/364. (6) "Tafsir Abi al-Layth" 2/107. Ibn Abi Hatim recorded it in his Tafsir 7/2201 from the saying of Al-Rabi' ibn Anas.

सूरह यूनुस: आयतें 81 - 83 31

...उस पर {और जो भी मुसीबत तुम पर आती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई के कारण है} [अश-शूरा: 30]। {और जो भी मुसीबत तुम्हें पहुँचती है वह तुम्हारे हाथों की कमाई की वजह से है} ये दो प्रसिद्ध ज्ञात पठन (किराअत) हैं (1)।

{निस्संदेह अल्लाह बिगाड़ करने वालों के काम को नहीं सुधारता} यानी जादू। इब्न अब्बास ने कहा: जो कोई रात में अपने बिछौने पर जाए, फिर इस आयत की तिलावत करे: {जो कुछ तुम लाए हो वह जादू है। निस्संदेह अल्लाह इसे बेकार कर देगा। निस्संदेह अल्लाह बिगाड़ करने वालों के काम को नहीं सुधारता}, तो जादूगर की चाल उसे नुकसान नहीं पहुँचाएगी, और यह किसी जादू-टोने वाले के लिए नहीं लिखा जाता सिवाय इसके कि अल्लाह उससे जादू को दूर कर दे (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह अपने शब्दों से सत्य को स्थापित कर देगा, चाहे अपराधी इसे नापसंद ही क्यों न करें (82)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह सत्य को स्थापित कर देगा} यानी: वह इसे स्पष्ट और बयान करता है। {अपने शब्दों से} यानी: अपनी बात, दलीलों और प्रमाणों से (3)। कहा गया है: जीत के अपने वादों के ज़रिए। {चाहे अपराधी इसे नापसंद ही क्यों न करें} फिरौन के लोगों में से।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर मूसा पर उसकी अपनी जाति के कुछ युवाओं के अलावा कोई ईमान नहीं लाया, फिरौन और उनके दरबारियों के डर के कारण कि कहीं वह उन्हें सताने न लगे। और वास्तव में, फिरौन ज़मीन में बहुत अहंकारी था, और वास्तव में वह सीमा लाँघने वालों में से था (83)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर मूसा पर उसकी अपनी जाति के कुछ युवाओं के अलावा कोई ईमान नहीं लाया} यहाँ ज़मीर (सर्वनाम) मूसा की ओर लौटती है। मुजाहिद ने कहा: यानी उनमें से कोई भी ईमान नहीं लाया, बल्कि बनी इसराइल में से जिनके पास मूसा को भेजा गया था, उनके बच्चे ईमान लाए। समय बीतने के कारण बाप मर गए और बच्चे बाकी रहे तो वे ईमान लाए, और यही तबरी की पसंद है (4)।

"ज़ुर्रियत" (संतान): इंसान की नस्ल है, और वे बहुत हो सकती हैं। कहा गया: ज़ुर्रियत से मुराद बनी इसराइल के मोमिन हैं (5)। इब्न अब्बास ने कहा: वे छह लाख थे, और वह इसलिए कि याकूब

(अलैहिस्सलाम) बहत्तर लोगों के साथ मिस्र में दाखिल हुए थे, फिर वे मिस्र में फलते-फूलते रहे यहाँ तक कि वे छह लाख तक पहुँच गए (6)। इब्न अब्बास ने कहा...

(1) पहला पठन इब्न कसीर, अबू अमर, असीम, हमज़ा और अल-किसाई द्वारा पढ़ा गया था, और दूसरा पठन नफी और इब्न आमिर द्वारा पढ़ा गया था। "अल-सबआ" पृ. 581, और "अल-तयसीर" पृ. 195। यह बात अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 2/264-265 से है। (2) हमें यह नहीं मिला। इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 6/1974 में लैथ इब्न अबी सुलैब के कथन से इसी तरह की बात दर्ज की है। (3) अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 2/265। (4) उनकी तफ़सीर 12/247 में, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 1/295 में। (5) "तफ़सीर अल-बघवी" 2/364। (6) "तफ़सीर अबी अल-लैथ" 2/107। इब्न अबी हातिम ने इसे अपनी तफ़सीर 7/2201 में रबी इब्न अनस के कथन से दर्ज किया है।

سورہ یونس: آیات 81 - 83 31

اس پر {اور تمہیں جو بھی مصیبت پہنچتی ہے وہ تمہارے اپنے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے ہے} [الشوریٰ: 30]۔ {اور جو بھی مصیبت تمہیں پہنچتی ہے وہ تمہارے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے ہے} یہ دو مشہور اور معروف قرأتیں ہیں (1)۔

{بے شک اللہ فساد کرنے والوں کے کام کو درست نہیں کرتا} یعنی جادو۔ ابن عباس نے فرمایا: جو کوئی رات کو اپنے بستر پر لیٹے، پھر اس آیت کی تلاوت کرے: {تم جو کچھ لائے ہو وہ جادو ہے، یقیناً اللہ اسے باطل کر دے گا، بے شک اللہ فساد کرنے والوں کے کام کی اصلاح نہیں کرتا} تو کسی جادوگر کی چال اسے نقصان نہیں پہنچائے گی، اور یہ کسی جادو زدہ شخص کے لیے نہیں لکھا جاتا مگر یہ کہ اللہ اس سے جادو کو دور کر دیتا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ اپنے کلمات کے ذریعے حق کو ثابت کر دے گا، اگرچہ مجرم اسے ناپسند ہی کریں (82)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ حق کو ثابت کر دے گا} یعنی: اسے واضح اور بیان کر دے گا۔ {اپنے کلمات کے ذریعے} یعنی: اپنے کلام، دلائل اور براہین سے (3)۔ کہا گیا: نصرت کے اپنے وعدوں سے۔ {اگرچہ مجرم اسے ناپسند کریں} فرعون والوں میں سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس موسیٰ پر ایمان نہ لائے مگر اس کی قوم کے چند جوان، فرعون اور ان کے سرداروں کے ڈر سے کہ کہیں وہ انہیں فتنے میں نہ ڈال دے۔ اور بے شک فرعون زمین میں بہت سرکش تھا، اور بے شک وہ حد سے گزرنے والوں میں سے تھا (83)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس موسیٰ پر ایمان نہ لائے مگر اس کی قوم کے چند جوان} یہاں ضمیر موسیٰ کی طرف لوٹ رہی ہے۔ مجاہد نے کہا: یعنی ان میں سے کوئی ایمان نہیں لایا، بلکہ بنی اسرائیل میں سے جن کی طرف موسیٰ بھیجے گئے تھے ان کی اولاد ایمان لائی۔ طویل عرصہ گزرنے کی وجہ سے باپ ہلاک ہو گئے اور اولاد باقی رہی تو وہ ایمان لائے، اور یہی طبری کا انتخاب ہے (4)۔

"ذریت": انسان کی اولاد کو کہتے ہیں، اور یہ کثیر بھی ہو سکتی ہے۔ کہا گیا: ذریت سے مراد بنی اسرائیل کے مومن ہیں (5)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ چھ لاکھ تھے، اور وہ اس لیے کہ یعقوب علیہ السلام بہتر افراد کے ساتھ مصر میں داخل ہوئے تھے، پھر وہ مصر میں اس قدر بڑھے کہ ان کی تعداد چھ لاکھ تک پہنچ گئی (6)۔ ابن عباس نے فرمایا...

(1) پہلی قرأت ابن کثیر، ابو عمرو، عاصم، حمزہ اور کسائی نے پڑھی ہے، اور دوسری قرأت نافع اور ابن عامر نے پڑھی ہے۔ السبعۃ ص 581، اور التیسیر ص 195۔ اور یہ کلام نحاس کی اعراب القرآن 2/ 264 - 265 سے ہے۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا۔ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 1974/6 میں لیث بن ابی سلیم کے قول سے اس کی مثل روایت کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/ 265۔ (4) ان کی تفسیر 12/ 247 میں، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 295/1 میں۔ (5) تفسیر بغوی 2/ 364۔ (6) تفسیر ابی اللیث 2/ 107۔ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 2201/7 میں ربیع بن انس کے قول سے اسے روایت کیا ہے۔

Surah Yunus: Verse 83 32

Also: "from his people" means: from the people of Pharaoh, among whom were the believer from the family of Pharaoh, Pharaoh's treasurer, his wife, his daughter's hairdresser, and the wife of his treasurer (1). And it is said: they are people whose fathers were from the Copts and whose mothers were from the Children of Israel, so they were called "offspring" (dhurriyya) just as the children of the Persians who were born in Yemen and the lands of the Arabs are called "the sons" (al-abna'); because their mothers are not of the same race as their fathers; this was said by al-Farra' (2). Based on this, the pronoun (3) in "his people" refers to Moses because of the proximity from the side of the mothers, and to Pharaoh since (4) they were from the Copts. His Almighty's saying: {for fear of Pharaoh} because he was powerful and tyrannical over them. {and their chiefs} and He did not say: "and his chief". Regarding this, there are six answers: First: since Pharaoh was a tyrant, he was spoken of with the action of the group. Second: when Pharaoh was mentioned, it was known that others were with him, so the pronoun returned to him and to them, and this is one of the two views of al-Farra' (5). Third: that the group was named "Pharaoh" like Thamud. Fourth: that the estimation is: out of fear of the family of Pharaoh, so it would be of the type of elision of the construct noun (mudaf) like: {And ask the town} [Yusuf: 82], which is the second view of al-Farra' (6). This answer is an error according to the school of Sibawayh and al-Khalil; they do not allow saying: "Hind stood up" when you mean her servant. Fifth: the school of al-Akhfash Sa'id (7) is that the pronoun returns to the "offspring", meaning: the chiefs of the offspring, and this is the choice of al-Tabari (8). Sixth: that the pronoun returns to "his people". Al-Nahhas (9) said: and this answer seems the most eloquent.

(1) Tafsir al-Baghawi 2/364, and al-Tabari recorded it 12/246 without mentioning Pharaoh's daughter's hairdresser. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/476, and see Tafsir al-Baghawi 2/364. (3) In (Zha): so the 'ha'. (4) In (Dal), (Zay), and (Meem): when, and what is established is from (Zha). (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/476, and the author quoted it from him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/265, and what precedes it is from him. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/477, and the author quoted it from him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/265. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/573, and the author quoted it from him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/265. (8) In his Tafsir 12/249. (9) In I'rab al-Qur'an 2/265, and what precedes it is from him.

सूरा यूनुस: आयत 83 32

साथ ही: "उसकी कौम में से" का अर्थ है: फिरौन की कौम में से, जिनमें फिरौन के परिवार का आस्तिक, फिरौन का खजांची, उसकी पत्नी, उसकी बेटी की हजाम (सजावट करने वाली), और उसके खजांची की पत्नी शामिल थे (1)। और कहा गया है: वे ऐसे लोग हैं जिनके पिता किब्ती (Copts) थे और माताएं बनी इसराइल से थीं, इसलिए उन्हें "धुरिया" (संतान) कहा गया, जैसे फारसियों के बच्चों को जो यमन और अरब देशों में पैदा हुए थे, "अल-अबाना" (बेटे) कहा जाता है; क्योंकि उनकी माताएं उनके पिताओं की नस्ल की नहीं हैं; यह अल-फर्रा द्वारा कहा गया था (2)। इसके आधार पर, "उसकी कौम" में सर्वनाम (3) माताओं की ओर से निकटता के कारण मूसा की ओर जाता है, और फिरौन की ओर क्योंकि (4) वे किब्ती थे। अल्लाह ताला का कथन: {फिरौन के डर से} क्योंकि वह उन पर हावी और अत्याचारी था। {और उनके सरदारों के} और उसने यह नहीं कहा: "और उसके सरदार के। इसके बारे में छह उत्तर हैं: पहला: चूंकि फिरौन एक अत्याचारी था, इसलिए उसके बारे में समूह के कार्य के साथ बताया गया। दूसरा: जब फिरौन का उल्लेख किया गया, तो यह ज्ञात था कि दूसरे भी उसके साथ थे, इसलिए सर्वनाम उसकी और उनकी ओर लौटा, और यह अल-फर्रा के दो कथनों में से एक है (5)। तीसरा: कि समूह का नाम "फिरौन" रखा गया था जैसे कि समूद। चौथा: कि अनुमान यह है: फिरौन के परिवार के डर से, तो यह मुदाफ (सम्बन्धवाचक) के विलोपन के प्रकार से होगा जैसे: {और उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82], जो अल-फर्रा का दूसरा कथन है (6)। सिबावैह और अल-खलील के मत के अनुसार यह उत्तर गलत है; वे इसके अनुमति नहीं देते: "हिंद खड़ी हुई" जब आपका मतलब उसका गुलाम हो। पांचवां: अल-अखफश सईद का मत (7) यह है कि सर्वनाम "धुरिया" (संतान) की ओर लौटता है, अर्थात: संतान के सरदार, और यही अल-तबरी का चुनाव है (8)। छठा: कि सर्वनाम "उसकी कौम" की ओर लौटता है। अल-नहस (9) ने कहा: और यह उत्तर ऐसा लगता है जैसे यह सबसे प्रभावशाली है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/364, और अल-तबरी ने इसे 12/246 में फिरौन की बेटी की हजाम का उल्लेख किए बिना उद्धृत किया है। (2) मा'नी अल-कुरान 1/476 में, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/364 देखें। (3) (Zha) में: तो 'हा'। (4) (Dal), (Zay), और (Meem) में: जब, और जो स्थापित है वह (Zha) से है। (5) मा'नी अल-कुरान 1/476 में, और लेखक ने अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/265 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (6) मा'नी अल-कुरान 1/477 में, और लेखक ने अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/265 के माध्यम से उनसे

इसे उद्धृत किया है। (7) मा'नी अल-कुरान 2/573 में, और लेखक ने अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/265 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है। (8) उनकी तफ़सीर 12/249 में। (9) ए'राब अल-कुरान 2/265 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है।

سورة یونس: آیت 83 32

نیز: «من قَوْمه» یعنی: فرعون کی قوم سے، ان میں آلِ فرعون کا مؤمن، فرعون کا خزانچی، اس کی بیوی، اس کی بیٹی کی مشاطہ (کنگھی کرنے والی)، اور اس کے خزانچی کی بیوی (1)۔ اور کہا گیا: وہ ایسی اقوام ہیں جن کے باپ قبطی تھے اور مائیں بنی اسرائیل سے تھیں، تو انہیں "ذریت" (اولاد) کہا گیا جیسا کہ اہل فارس کی اولاد جو یمن اور عرب کے ممالک میں پیدا ہوئی انہیں "الابناء" (بیٹے) کہا جاتا ہے؛ کیونکہ ان کی مائیں ان کے باپوں کی جنس سے نہیں ہیں؛ یہ بات الفراء نے کہی (2)۔ اور اس بنا پر «قَوْمه» میں کنایہ (3) ماؤں کی جانب سے قربت کی وجہ سے موسیٰ کی طرف لوٹتا ہے، اور فرعون کی طرف چونکہ (4) وہ قبطی تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ عَلَىٰ خَوْفٍ مِّن فِرْعَوْنَ ﴾ کیونکہ وہ ان پر مسلط اور سرکش تھا۔ ﴿ وَمَلَإِيهِمْ ﴾ اور یہ نہیں فرمایا: "ومَلَئِه" (اور اس کے سردار)۔ اس کے بارے میں چھ جوابات ہیں: پہلا: چونکہ فرعون جابر تھا اس لیے سب کے فعل کے ساتھ اس کی خبر دی گئی۔ دوسرا: جب فرعون کا ذکر ہوا تو معلوم ہو گیا کہ اس کے ساتھ دوسرے بھی ہیں، تو ضمیر اس کی اور ان کی طرف لوٹی، اور یہ الفراء کے دو اقوال میں سے ایک ہے (5)۔ تیسرا: یہ کہ جماعت کا نام "فرعون" رکھ دیا گیا جیسے ثمود۔ چوتھا: یہ کہ تقدیر یوں ہو: آل فرعون کے خوف پر، تو یہ مضاف کو حذف کرنے کے باب سے ہوگا جیسے: ﴿ وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ ﴾ [یوسف: 82]، اور یہ الفراء کا دوسرا قول ہے (6)۔ اور یہ جواب سیبویہ اور الخلیل کے مذہب پر غلط ہے، ان کے نزدیک یہ جائز نہیں: "قامت ہند" (ہند کھڑی ہوئی) جبکہ آپ کا ارادہ اس کا غلام ہو۔ پانچواں: الاخفش سعید کا مذہب (7) یہ ہے کہ ضمیر "ذریت" کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: ذریت کے سردار، اور یہی طبری کا اختیار ہے (8)۔ چھٹا: یہ کہ ضمیر

"قومہ" کی طرف لوٹتی ہے۔ النحاس (9) نے کہا: اور یہ جواب ایسا ہے گویا سب سے زیادہ فصیح ہے۔

(1) تفسیر البغوی 2/ 364، اور اسے طبری نے 12/ 246 میں فرعون کی بیٹی کی مشاطہ کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن 1/ 476 میں، اور دیکھئے تفسیر البغوی 2/ 364۔ (3) (ظ) میں ہے: فالہاء۔ (4) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: إذا، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (5) معانی القرآن 1/ 476 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کی اعراب القرآن 2/ 265 کے واسطہ سے ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (6) معانی القرآن 1/ 477 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کی اعراب القرآن 2/ 265 کے واسطہ سے ان سے نقل کیا ہے۔ (7) معانی القرآن 2/ 573 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کی اعراب القرآن 2/ 265 کے واسطہ سے ان سے نقل کیا ہے۔ (8) اپنی تفسیر 12/ 249 میں۔ (9) اعراب القرآن 2/ 265 میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔

Surah Yunus: Verses 83 - 85, Page 33

- "Lest he should persecute them" (Yaftinahum): The singular "Yaftinahum" refers back to Pharaoh(1), meaning: to turn them away from their religion through punishments. Grammatically, it is in the genitive case (khafḍ) as a "badal ishtimāl" (substitution of inclusion). It could also be in the accusative case (naṣb) due to the word "khawf" (fear). Pharaoh (Fir'awn) is indeclinable (diptote) because it is a foreign proper name(2).
- "And indeed, Pharaoh was haughty in the land": i.e., tyrannical and arrogant.
- "And indeed, he was of the transgressors": i.e., those who exceeded the limits in disbelief; because he was a servant, yet he claimed divinity(3).
- The Almighty's saying: "And Moses said, 'O my people, if you have believed in Allah, then rely upon Him, if you should be Muslims.' (84) So they said, 'Upon Allah do we rely. Our Lord, make us not [objects of] trial for the wrongdoing people' (85)"
- The Almighty's saying: "And Moses said, 'O my people, if you have believed in Allah'": i.e., believed "in Allah, then rely upon Him": i.e., depend [on Him]. "If you should be Muslims": the condition is repeated for emphasis, and to clarify that the perfection of faith is in entrusting one's affairs to Allah. "So they said, 'Upon Allah do we rely'": i.e., we have surrendered our affairs to Him, and are satisfied with His decree and destiny, and have submitted to His command(4).
- "Our Lord, make us not [objects of] trial for the wrongdoing people": i.e., do not grant them victory over us, as that would be a trial for us regarding our religion, or do not test us(5) by punishing us at their hands. Mujahid said: The meaning is: do not destroy us by the hands of our enemies, nor punish us with a punishment from You, lest our enemies say: 'If they were on the truth, we would not have been given power over them,' and thus they be tried(6). Abu Mijlaz and Abu Al-Duha said: Meaning: do not make them prevail over us, lest they see that they are better than us and increase in tyranny(7).

Footnotes: (1) Tafsir al-Tabari 12/250, and Tafsir al-Baghawi 2/364. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/265. (3) Tafsir al-Baghawi 2/364. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/266. (5) In version (ظ): "and do not test us". (6) In versions (ز) and (ظ): "so they may be tried". (7) These opinions were narrated by al-Tabari 12/251-252. And Mujahid's saying is in his Tafsir 1/295.

सूरह यूनुस: आयत 83 - 85, पृष्ठ 33

- "ताकि वह उन्हें सताए" (यफ्तिनाहुम): "यफ्तिनाहुम" शब्द फिरौन(1) के बारे में सूचना देने के लिए एकवचन में आया है, यानी: उन्हें सज़ाओं के माध्यम से उनके धर्म से फेर दे। व्याकरण की दृष्टि से, यह 'बदल इश्तिमाल' के रूप में 'जर्र' (khafḍ) की स्थिति में है। यह 'खौफ' शब्द के कारण 'नस्ब' (accusative) की स्थिति में भी हो सकता है। 'फिरौन' शब्द 'ममनू' मिनस्सर्फ़ (diptote) है क्योंकि यह एक विदेशी संज्ञा (अजमी) है और विशेष नाम (मारिफा) है(2)।
- "और वास्तव में, फिरौन धरती पर सरकश था": यानी: अत्याचारी और अहंकारी था।
- "और वास्तव में, वह सीमाओं का उल्लंघन करने वालों में से था": यानी: कुफ्र (अविश्वास) में सीमा पार करने वालों में से; क्योंकि वह एक बंदा (दास) था, फिर भी उसने खुदाई (ईश्वर होने) का दावा किया(3)।
- अल्लाह तआला का कथन: "और मूसा ने कहा, 'ऐ मेरी कौम, अगर तुम अल्लाह पर ईमान लाए हो, तो उसी पर भरोसा करो, अगर तुम मुस्लिम (आज्ञाकारी) हो।' (84) तो उन्होंने कहा, 'हमने अल्लाह ही पर भरोसा किया। ऐ हमारे रब, हमें ज़ालिम लोगों के लिए आज़माइश (फ़ितना) न बना' (85)"
- अल्लाह तआला का कथन: "और मूसा ने कहा, 'ऐ मेरी कौम, अगर तुम अल्लाह पर ईमान लाए हो'": यानी: विश्वास किया "अल्लाह पर, तो उसी पर भरोसा करो": यानी: उसी पर निर्भर रहो। "अगर तुम मुस्लिम हो": शर्त को ज़ोर देने के लिए दोहराया गया है, और यह स्पष्ट करने के लिए कि ईमान की पूर्णता अल्लाह को अपना मामला सौंपने में है। "तो उन्होंने कहा, 'हमने अल्लाह ही पर भरोसा किया'": यानी: हमने अपने मामले उसे सौंप दिए, और उसके फैसले और तक़दीर पर राज़ी हो गए, और उसके आदेश के अधीन हो गए(4)।
- "ऐ हमारे रब, हमें ज़ालिम लोगों के लिए आज़माइश (फ़ितना) न बना": यानी: उन्हें हम पर विजय न दे, क्योंकि यह हमारे लिए दीन (धर्म) के मामले में परीक्षा होगी, या हमें उनके हाथों सज़ा देकर हमारी परीक्षा न ले(5)। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: हमें हमारे दुश्मनों के हाथों नष्ट न कर, और न ही अपनी ओर से किसी अज़ाब (सज़ा) से हमें दंडित कर, अन्यथा हमारे दुश्मन कहेंगे: 'अगर वे सच्चाई पर होते, तो हम उन पर हावी न होते,' और इस तरह वे गुमराह (फ़ितना में) हो जाएँगे(6)। अबू मिजलाज़ और अबू अल-दुहा ने कहा: इसका अर्थ है: उन्हें हम

पर प्रभावी न कर, ताकि वे यह न समझें कि वे हमसे बेहतर हैं और उनकी सरकशी और बढ़ जाए(7)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) तफ़सीर अल-तबरी 12/250, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/364। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/265। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/364। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/266। (5) संस्करण (ظ) में: "और हमारी परीक्षा न ले"। (6) संस्करण (ز) और (ظ) में: "ताकि वे फ़ितना में पड़ जाएँ"। (7) ये विचार अल-तबरी 12/251-252 ने उद्धृत किए हैं। और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 1/295 में है।

سورہ یونس: آیات 83 - 85، صفحہ 33

- ﴿أَن يَفْتِنَهُمْ﴾: "يَفْتِنَهُم" کا لفظ فرعون(1) کے بارے میں خبر دینے کے لیے واحد لایا گیا ہے، یعنی: انہیں سزاؤں کے ذریعے ان کے دین سے پھیر دے۔ یہ 'بدلِ اشتمال' ہونے کی بنا پر محلِ جر میں ہے۔ اور یہ "خوف" کی وجہ سے محلِ نصب میں بھی ہو سکتا ہے۔ فرعون غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ ایک عجمی نام ہے اور معرفہ ہے(2)۔
- ﴿وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: سرکش اور تکبر کرنے والا تھا۔
- ﴿وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ﴾ یعنی: کفر میں حد سے تجاوز کرنے والوں میں سے؛ کیونکہ وہ ایک بندہ تھا، پھر اس نے ربوبیت کا دعویٰ کیا(3)۔
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُم مُّسْلِمِينَ (84) فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (85)﴾
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ﴾ یعنی: تم نے اللہ پر تصدیق کی ﴿بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا﴾ یعنی: بھروسہ کرو۔ ﴿إِن كُنتُم مُّسْلِمِينَ﴾ شرط کو تاکید کے لیے دہرایا گیا، اور یہ واضح کیا کہ ایمان کا کمال اپنے معاملات اللہ کے سپرد کرنے میں ہے۔ ﴿فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا﴾ یعنی: ہم نے اپنے معاملات اس کے سپرد کر دیے، اور اس کی قضا اور قدر پر راضی ہو گئے، اور اس کے حکم کے تابع ہو گئے(4)۔
- ﴿رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: انہیں ہم پر غلبہ نہ دے کہ وہ ہمارے لیے دین کے بارے میں فتنہ بن جائے، یا ہمیں ان کے ہاتھوں عذاب دے کر نہ آزما(5)۔ مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے: ہمیں اپنے دشمنوں کے ہاتھوں ہلاک نہ کر، اور نہ ہی اپنی طرف سے کسی عذاب میں مبتلا کر ورنہ ہمارے دشمن کہیں گے: 'اگر وہ حق پر ہوتے تو ہم ان پر مسلط نہ کیے جاتے'،

پس وہ فتنے میں پڑ جائیں گے(6)۔ ابو مجلز اور ابو الضحیٰ نے کہا: یعنی: انہیں ہم پر ظاہر (غالب) نہ کر، کہ وہ یہ سمجھیں کہ وہ ہم سے بہتر ہیں، اور ان کی سرکشی میں مزید اضافہ ہو جائے(7)۔

حواشی: (1) تفسیر طبری 12/250، اور تفسیر بغوی 2/364۔ (2) اعراب القرآن لِلنَّحاس 2/265۔ (3) تفسیر بغوی 2/364۔ (4) اعراب القرآن لِلنَّحاس 2/266۔ (5) نسخہ (ظ) میں: "اور ہمیں نہ آزما"۔ (6) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: "پس وہ فتنے میں پڑ جائیں"۔ (7) ان اقوال کو طبری 12/251 - 252 نے نقل کیا ہے۔ اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 1/295 میں ہے۔

Surah Yunus: Verses 86 - 87 34 The Almighty's saying: {And deliver us by Your mercy from the disbelieving people (86)} The Almighty's saying: {And deliver us by Your mercy} means: save us {from the disbelieving people} i.e., from Pharaoh and his people; because they used to subject them to hard labor. The Almighty's saying: {And We inspired to Moses and his brother, "Settle your people in Egypt in houses and make your houses [places of] worship and establish prayer and give good tidings to the believers" (87)} The Almighty's saying: {And We inspired to Moses and his brother, "Settle your people in Egypt in houses"} contains five issues: The first: The Almighty's saying: {And We inspired to Moses and his brother, "Settle..."} means: take for yourselves. {...your people in Egypt in houses}. It is said: I settled Zaid in a place, and I provided a place for Zaid. A "mubawwa'" is a mandatory dwelling, and from it: God settled him in a dwelling, i.e., obliged him to it and made him live there. From it also is the hadith: "Whoever intentionally lies about me, let him take his seat in the Hellfire." (1) The rajiz poet said: "We are the sons of Adnan, without a doubt, Glory and dominion have settled with us." (2) And "Egypt" (Misr) in this verse is Alexandria, according to the opinion of Mujahid (3). Al-Dahhak said: It is the land named Egypt (4), and Egypt is what is between the sea and Aswan, and Alexandria is part of the land of Egypt (5). The second: The Almighty's saying: {and make your houses [places of] prayer}. Most commentators said: The Children of Israel used not to pray except in their mosques and synagogues, and they were apparent. When Moses was sent, Pharaoh ordered the destruction of all the mosques of the Children of Israel, and they were prevented from praying. So God inspired Moses and Aaron to take and choose houses for the Children of Israel in Egypt, meaning mosques, and He did not mean...

---

(1) Previously mentioned 1/57. (2) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 2/446. (3) Narrated by Al-Tabari 12/259. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 2/446. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/138.

सूरह यूनुस: आयतें 86 - 87 34 अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमें अपनी रहमत से काफ़िर क़ौम से नजात दे (86)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमें अपनी रहमत से नजात दे} यानी: हमें बचा ले {काफ़िर क़ौम से} यानी: फ़िरऔन और उसकी क़ौम से; क्योंकि वे उनसे कठिन परिश्रम करवाते थे। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने मूसा और उनके भाई की तरफ़ वह्य (संदेश) भेजी कि अपनी क़ौम के लिए मिस्र में घर बनाओ और अपने घरों को क़िबला (नमाज़ की जगह) बना लो और नमाज़ क़ायम करो और मोमिनों को खुशखबरी सुना दो (87)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने मूसा और उनके भाई की तरफ़ वह्य भेजी कि अपनी क़ौम के लिए मिस्र में घर बनाओ} इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने मूसा और उनके भाई की तरफ़ वह्य भेजी कि बना लो...} यानी: चुन लो। {...अपनी क़ौम के लिए मिस्र में घर}। कहा जाता है: मैंने ज़ैद को एक जगह बसाया। 'मुबव्वा' रहने की जगह को कहते हैं, और इसी से है: अल्लाह ने उसे एक घर में बसाया, यानी उसे वहाँ रहने के लिए पाबंद किया और वहाँ ठहराया। इसी से हदीस भी है: "जिसने मुझ पर जानबूझकर झूठ बोला, वह आग (जहन्नम) में अपना ठिकाना बना ले।" (1) शायर ने कहा: "हम अदनान की संतान हैं, इसमें कोई शक नहीं, सम्मान और सत्ता हमारे साथ बसी हुई है।" (2) मुजाहिद के अनुसार इस आयत में 'मिस्र' से मुराद सिकंदरिया (Alexandria) है (3)। अल-ज़ह्हाक ने कहा: यह वह देश है जिसका नाम मिस्र है (4), और मिस्र समुद्र से लेकर असवान के बीच का हिस्सा है, और सिकंदरिया मिस्र की भूमि का हिस्सा है (5)। दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अपने घरों को क़िबला बना लो}। ज़्यादातर मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: बनी इसराईल केवल अपनी मस्जिदों और इबादतगाहों में नमाज़ पढ़ते थे, जो ज़ाहिर थीं। जब मूसा को भेजा गया, तो फ़िरऔन ने बनी इसराईल की मस्जिदों को गिराने का हुक्म दिया और वे सब तबाह कर दी गईं, और उन्हें नमाज़ से रोक दिया गया। तब अल्लाह ने मूसा और हारून पर वह्य भेजी कि बनी इसराईल के लिए मिस्र में घर चुनो और बनाओ, यानी मस्जिदें, और इसका मतलब यह नहीं था कि...

---

(1) पहले ज़िक्र किया जा चुका है 1/57। (2) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' 2/446 में इसका ज़िक्र किया है। (3) इसे तबरी ने 12/259 में बयान किया है। (4) अल-नुकत वल-उयून 2/446। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/138।

سورہ یونس: آیات 86 - 87 34 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہمیں اپنی رحمت کے ساتھ کافر قوم سے نجات دے (86)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہمیں اپنی رحمت سے نجات دے} یعنی: ہمیں چھڑا دے {کافر قوم سے} یعنی: فرعون اور اس کی قوم سے؛ کیونکہ وہ ان سے مشقت والے کام لیتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی کی طرف وحی بھیجی کہ اپنی قوم کے لیے مصر میں گھر بناؤ اور اپنے گھروں کو قبلہ (نماز کی جگہ) بنا لو اور نماز قائم کرو اور ایمان والوں کو خوشخبری سنا دو (87)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی کی طرف وحی بھیجی کہ اپنی قوم کے لیے مصر میں گھر بناؤ} اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی کی طرف وحی بھیجی کہ بنا لو...} یعنی: اختیار کر لو۔ {اپنی قوم کے لیے مصر میں گھر}۔ کہا جاتا ہے: میں نے زید کو ایک جگہ ٹھہرایا۔ 'مبوأ' لازمی ٹھکانے کو کہتے ہیں، اور اسی سے ہے: اللہ نے اسے ایک گھر میں بسایا، یعنی اسے وہاں ٹھہرنے پر مجبور کیا اور وہیں آباد کیا، اور اسی سے حدیث ہے: "جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ باندھا، وہ اپنا ٹھکانہ آگ (جہنم) میں بنا لے۔" (1) شاعر نے کہا: "ہم بنو عدنان ہیں، اس میں کوئی شک نہیں، عظمت اور بادشاہت ہمارے ساتھ ٹھہری ہوئی ہے۔" (2) مجاہد کے قول کے مطابق اس آیت میں 'مصر' سے مراد اسکندریہ ہے (3)۔ اور ضحاک نے کہا: یہ وہی ملک ہے جس کا نام مصر ہے (4)، اور مصر سمندر سے لے کر اسوان کے درمیان کا علاقہ ہے، اور اسکندریہ مصر کی سرزمین کا حصہ ہے (5)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اپنے گھروں کو قبلہ بنا لو}۔ اکثر مفسرین نے کہا: بنی اسرائیل صرف اپنی مسجدوں اور عبادت گاہوں میں نماز پڑھتے تھے، اور وہ ظاہر تھیں۔ جب موسیٰ علیہ السلام بھیجے گئے تو فرعون نے بنی اسرائیل کی مسجدوں کا حکم دیا اور وہ سب مسمار کر دی گئیں، اور انہیں نماز سے روک دیا گیا۔ تو اللہ نے موسیٰ اور

ہارون پر وحی بھیجی کہ بنی اسرائیل کے لیے مصر میں گھروں کا انتخاب کریں اور انہیں (نماز کے لیے) لیں، یعنی مسجدیں، اور اس سے مراد یہ نہیں تھا کہ...

---

(1) پہلے گزر چکا ہے 1/57۔ (2) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' 2/446 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 12/259 میں روایت کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 2/446۔ (5) المحرر الوجیز 3/138۔

Surah Yunus: Verse 87 35 ... inhabited houses. This is the opinion of Ibrahim, Ibn Zayd, al-Rabi', Abu Malik, Ibn Abbas, and others(1). It is narrated from Ibn Abbas and Sa'id bin Jubayr that the meaning is: and make your houses face each other(2). And the first opinion is more correct, meaning: make your mosques face the Qibla. It was said(3): Jerusalem, which is the Qibla of the Jews to this day; this was said by Ibn Bahr(4). And it was said: the Kaaba. On the authority of Ibn Abbas(5), he said: The Kaaba was the Qibla of Moses and those with him. This indicates that the Qibla in prayer was a Law for Moses, peace be upon him, and prayer was not devoid of the conditions of purity, covering the private parts, and facing the Qibla; for that is more profound in religious obligation and more abundant for worship(6). And it was said: The meaning is, pray in your houses secretly to be safe, and that was when Pharaoh frightened them, so they were commanded to be patient and to take mosques in the houses, and to proceed with prayer, and supplication until God fulfills His promise, which is meant by His saying: {Moses said to his people, "Seek help through Allah and be patient."} [Al-A'raf: 128] the verse. It was part of their religion that they did not pray except in synagogues and churches as long as they were in safety, but if they feared, they were permitted to pray in their houses. Ibn al-Arabi said: The first is the clearer of the two opinions; because the second is a claim(7).

---

(1) Al-Tabari related their opinion 12 / 255 - 257, and see Tafsir al-Baghawi 2 / 365. (2) Al-Tabari related it 12 / 260 from Sa'id bin Jubayr, and Ibn Abi Hatim related it 6 / 1977 (10532) through Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas. (3) In (Z): before. (4) Mentioned about Ibn Bahr similarly by Al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 2 / 447, and mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3 / 1043 without attribution. (5) Al-Tabari related it 12 / 257 - 258. (6) In the copies: and more abundant for worship, and the confirmed is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1043, and the speech is from him. (7) Ahkam al-Qur'an 3 / 1043, and he means by the first: Jerusalem, as Ibn al-Arabi mentioned it before this statement.

सूरह यूनुस: आयत 87 35 ... बसे हुए घर। यह इब्राहिम, इब्न ज़ैद, अर-रबी, अबू मलिक, इब्न अब्बास और अन्य लोगों की राय है(1)। इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से रिवायत है कि इसका अर्थ है: और अपने घरों को एक-दूसरे के आमने-सामने बनाओ(2)। और पहली राय अधिक सही है, यानी: अपनी मस्जिदों को किबला की ओर बनाओ। यह कहा गया था(3): बैतुल मुक़द्दस (यरूशलेम), जो आज तक यहूदियों का किबला है; यह इब्न बह्र ने कहा है(4)। और यह कहा गया था: काबा। इब्न अब्बास(5) से रिवायत है, उन्होंने कहा: काबा मूसा और उनके साथ वालों का किबला था। यह इस बात का संकेत है कि नमाज़ में किबला मूसा (अलैहिस्सलाम) के लिए एक शरीअत (कानून) थी, और नमाज़ पाकी (पवित्रता), सतर (गुप्तांगों को ढंकना) और किबला की ओर मुँह करने की शर्तों के बिना नहीं थी; क्योंकि यह धार्मिक दायित्व में अधिक गहरा है और इबादत के लिए अधिक प्रचुर है(6)। और यह कहा गया था: इसका अर्थ है, सुरक्षित रहने के लिए अपने घरों में गुप्त रूप से नमाज़ पढ़ो, और वह तब था जब फ़िरौन ने उन्हें डराया था, इसलिए उन्हें धैर्य रखने और घरों में मस्जिदें बनाने, और नमाज़ पढ़ने और दुआ करने का आदेश दिया गया था जब तक कि अल्लाह अपना वादा पूरा न कर दे, जिसका अर्थ उनके इस कथन से है: {मूसा ने अपनी कौम से कहा, "अल्लाह से मदद मांगो और धैर्य रखो।"} [अल-अराफ़: 128] आयत। उनके धर्म का हिस्सा था कि वे तब तक केवल सभाघरों और गिरजाघरों में ही नमाज़ पढ़ते थे जब तक वे सुरक्षित रहते थे, लेकिन अगर उन्हें डर होता, तो उन्हें अपने घरों में नमाज़ पढ़ने की अनुमति दी जाती थी। इब्न अल-अरबी ने कहा: दोनों रायों में से पहली राय अधिक स्पष्ट है; क्योंकि दूसरी एक दावा है(7)।

---

(1) अल-तबरी ने उनकी राय 12/255-257 में उद्धृत की है, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/365 देखें। (2) अल-तबरी ने इसे 12/260 में सईद बिन जुबैर से उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम ने इसे 6/1977 (10532) में सईद बिन जुबैर के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। (3) (ज़) में: पहले। (4) इब्न बह्र के बारे में अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 2/447 में इसी तरह का उल्लेख किया है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 3/1043 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (5) अल-तबरी ने इसे 12/257-258 में उद्धृत किया है। (6) प्रतियों में: 'और इबादत के लिए अधिक प्रचुर', और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1043 से पुष्टि की गई है, और यह कथन उन्हीं का है। (7) अहकाम अल-कुरान 3/1043, और पहली से उनका अर्थ है: बैतुल मुक़द्दस, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने इस कथन से पहले इसका उल्लेख किया था।

سورہ یونس: آیت 87 35 ... آباد مکانات۔ یہ ابراہیم، ابن زید، الربیع، ابو مالک، ابن عباس اور دیگر کی رائے ہے(1)۔ ابن عباس اور سعید بن جبیر سے مروی ہے کہ اس کا معنی ہے: اور اپنے گھروں کو ایک دوسرے کے آمنے سامنے بناؤ(2)۔ اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے یعنی: اپنی مسجدوں کو قبلہ کی طرف بناؤ۔ کہا گیا(3): بیت المقدس، جو آج تک یہودیوں کا قبلہ ہے؛ یہ ابن بحر نے کہا ہے(4)۔ اور کہا گیا: کعبہ۔ ابن عباس(5) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: کعبہ موسیٰ اور ان کے ساتھ والوں کا قبلہ تھا۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نماز میں قبلہ موسیٰ علیہ السلام کے لیے ایک شرعی حکم تھا، اور نماز طہارت کی شرط، ستر پوشی اور استقبال قبلہ سے خالی نہیں تھی؛ کیونکہ یہ شرعی ذمہ داری میں زیادہ گہرا اور عبادت کے لیے زیادہ وافر ہے(6)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد یہ ہے کہ امن میں رہنے کے لیے اپنے گھروں میں چھپ کر نماز پڑھو، اور یہ اس وقت ہوا جب فرعون نے انہیں خوفزدہ کیا، تو انہیں صبر کرنے اور گھروں میں مسجدیں بنانے، اور نماز پڑھنے اور دعا کرنے کا حکم دیا گیا یہاں تک کہ اللہ اپنا وعدہ پورا کر دے، جس سے مراد اللہ کا یہ قول ہے: {موسیٰ نے اپنی قوم سے کہا: اللہ سے مدد مانگو اور صبر کرو} [الاعراف: 128] آیت۔ ان کے دین کا حصہ تھا کہ جب تک وہ امن میں ہوتے، وہ صرف عبادت گاہوں اور کلیساؤں میں ہی نماز پڑھتے تھے، لیکن جب انہیں ڈر ہوتا تو انہیں اپنے گھروں میں نماز پڑھنے کی اجازت دی جاتی تھی۔ ابن العربی کہتے ہیں: دونوں اقوال میں سے پہلا زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ دوسرا ایک دعویٰ ہے(7)۔

---

(1) الطبری نے ان کا قول 12/ 255 - 257 میں نکالا ہے، اور دیکھئے تفسیر البغوی 2/ 365۔

(2) اسے الطبری نے 12/ 260 میں سعید بن جبیر سے نکالا ہے، اور اسے ابن ابی حاتم نے 6/ 1977 (10532) میں سعید بن جبیر کے واسطے سے ابن عباس سے نکالا ہے۔ (3) (ظ) میں ہے:

قبل۔ (4) اسے ابن بحر سے الماوردی نے النکت والعیون 2/ 447 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ابن العربی نے اسے احکام القرآن 3/ 1043 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (5) اسے الطبری نے 12/ 257 - 258 میں نکالا ہے۔ (6) نسخوں میں ہے: 'اور عبادت کے لیے زیادہ وافر'، اور ثابت شدہ ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1043 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (7) احکام القرآن 3/ 1043، اور پہلے سے ان کی مراد ہے: بیت المقدس، کیونکہ ابن العربی نے اس قول سے پہلے اسے ذکر کیا ہے۔

I say: His statement: 'a claim', is correct; for in the Sahih (authentic tradition) is his saying, peace and blessings be upon him: "The earth has been made for me a place of prostration (mosque) and a means of purification"(1). And this is among what was specifically granted to him among the prophets. So we, by the praise of Allah, pray in mosques and houses, and wherever the time of prayer finds us. However, voluntary prayer (Nafl) in homes is better than in mosques, even the bowing (Rak'ahs) before Friday prayer and after it, and before and after the obligatory prayers; because showing off (Riya') can occur in voluntary prayers, whereas it does not occur in obligatory ones. And the more an action is free from showing off, the weightier and more bringing one closer it is to Allah, the Glorified and Exalted.

Muslim(2) narrated from Abdullah bin Shaqiq, who said: I asked Aisha about the prayer of the Messenger of Allah ﷺ, regarding his voluntary prayers. She said: "He used to pray four Rak'ahs in my house before Dhuhr, then he would go out and lead the people in prayer, then he would come in and pray two Rak'ahs. He would lead the people in Maghrib prayer, then come in and pray two Rak'ahs. Then he would lead the people in Isha prayer, and come into my house and pray two Rak'ahs..." until the end of the Hadith.

And from Ibn Umar who said: I prayed with the Prophet ﷺ two prostrations (Rak'ahs) before Dhuhr, and two prostrations after it, and two prostrations after Maghrib [and two prostrations after Isha, and two prostrations after Friday prayer]. As for Maghrib, Isha, and Friday, I prayed with the Prophet ﷺ in his house(3).

Abu Dawood narrated from Ka'b bin Ujrah: that the Prophet ﷺ came to the mosque of Banu [Abd] al-Ashhal and prayed Maghrib there. When they finished their prayer, he saw them performing voluntary prayers (tasbih) after it, so he said: "This is the prayer of the houses"(4).

---

(1) Part of a Hadith reported by Ahmad (14263), al-Bukhari (335), and Muslim (521) on the authority of Jabir (may Allah be pleased with him), and previously mentioned 2/283. (2) In his "Sahih" (730), and it is with Ahmad (24019). (3) Sahih Muslim (729), and it is with al-Bukhari (1172) and what is between brackets is from them, and it was narrated similarly by Ahmad (4506). (4) Sunan Abi Dawood (1300), and it was also narrated by al-Tirmidhi (604), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 3/198, and what is between brackets is from the sources. And something similar was narrated by Ahmad (23624)

from the Hadith of Mahmoud bin Labid (may Allah be pleased with him). His saying: 'performing tasbih after it', i.e., praying the voluntary prayer after Maghrib.

मैंने कहा: उनका कथन: 'एक दावा', सही है; क्योंकि सहीह (प्रामाणिक परंपरा) में उनका कथन है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "मेरे लिए पृथ्वी को सजदा करने का स्थान (मस्जिद) और पवित्रता का साधन बनाया गया है"(1)। और यह उन चीजों में से है जो नबियों के बीच विशेष रूप से उन्हें प्रदान की गई थी। इसलिए हम, अल्लाह की प्रशंसा से, मस्जिदों और घरों में प्रार्थना करते हैं, और जहाँ भी प्रार्थना का समय हमें मिलता है। हालांकि, घरों में नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ मस्जिदों की तुलना में बेहतर है, यहाँ तक कि जुमा की नमाज़ से पहले और बाद में, और अनिवार्य नमाज़ों से पहले और बाद के रकात भी; क्योंकि स्वैच्छिक नमाज़ों में दिखावा (रिया) हो सकता है, जबकि अनिवार्य नमाज़ों में ऐसा नहीं होता। और कोई कार्य दिखावे से जितना अधिक मुक्त होगा, वह अल्लाह सुब्हानहु व ताला के पास उतना ही अधिक वजनदार और निकट लाने वाला होगा।

मुस्लिम(2) ने अब्दुल्ला बिन शकीक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने आयशा से अल्लाह के रसूल ﷺ की नमाज़ के बारे में पूछा, उनके स्वैच्छिक नमाज़ों के बारे में। उन्होंने कहा: "वह ज़ुहर से पहले मेरे घर में चार रकात पढ़ते थे, फिर बाहर जाते और लोगों को नमाज़ पढ़ाते, फिर अंदर आते और दो रकात पढ़ते। वह लोगों को मग़रिब की नमाज़ पढ़ाते, फिर अंदर आते और दो रकात पढ़ते। फिर वह लोगों को ईशा की नमाज़ पढ़ाते, और मेरे घर में आते और दो रकात पढ़ते..." हदीस के अंत तक।

और इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ के साथ ज़ुहर से पहले दो सजदे (रकात), और उसके बाद दो सजदे, और मग़रिब के बाद दो सजदे [और ईशा के बाद दो सजदे, और जुमा के बाद दो सजदे] पढ़े। जहाँ तक मग़रिब, ईशा और जुमा का सवाल है, मैंने नबी ﷺ के साथ उनके घर में नमाज़ पढ़ी(3)।

अबू दाऊद ने काब बिन उजराह से रिवायत की है: कि नबी ﷺ बनू [अब्द] अल-अशहल की मस्जिद में आए और वहां मग़रिब की नमाज़ पढ़ी। जब उन्होंने अपनी नमाज़ पूरी की, तो उन्होंने उन्हें उसके बाद नफ़्ल नमाज़ (तस्बीह) पढ़ते हुए देखा, तो उन्होंने कहा: "यह घरों की नमाज़ है"(4)।

---

(1) अहमद (14263), अल-बुखारी (335), और मुस्लिम (521) द्वारा जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अधिकार पर रिपोर्ट की गई हदीस का हिस्सा, और पहले 2/283 में उल्लेख किया गया है। (2) उनके "सहीह" (730) में, और यह अहमद (24019) के पास है। (3) सहीह मुस्लिम (729), और यह अल-बुखारी (1172) के पास है और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उनसे है, और इसे अहमद (4506) द्वारा

इसी तरह से रिपोर्ट किया गया था। (4) सुनन अबी दाऊद (1300), और इसे अल-तिर्मिज़ी (604) ने भी रिपोर्ट किया है, और अल-मुज्तबा 3/198 में अल-नसाई ने, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा स्रोतों से है। और अहमद (23624) द्वारा महमूद बिन लबीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह की बात रिपोर्ट की गई थी। उनका कहना: 'उसके बाद तस्बीह करना', यानी: मग़रिब के बाद नफ़्ल नमाज़ पढ़ना।

سورہ یونس: آیت 87 | 36

میں نے کہا: ان کا قول: 'دعویٰ'، صحیح ہے؛ کیونکہ صحیح (مستند روایت) میں ان کا قول ہے، ان پر درود و سلام ہو: "میرے لیے زمین کو سجدہ گاہ (مسجد) اور پاکیزگی کا ذریعہ بنایا گیا ہے"(1)۔ اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جو انبیاء میں سے صرف آپ کو عطا کی گئیں۔ چنانچہ ہم اللہ کی حمد سے مساجد اور گھروں میں نماز پڑھتے ہیں، اور جہاں بھی نماز کا وقت ہمیں پائے۔ البتہ گھروں میں نفل نماز مساجد کی نسبت بہتر ہے، یہاں تک کہ جمعہ سے پہلے اور اس کے بعد کے رکوع (رکعتیں)، اور فرض نمازوں سے پہلے اور بعد کی رکعتیں بھی؛ کیونکہ نفل نمازوں میں ریا کاری کا اندیشہ ہوتا ہے، جبکہ فرائض میں ایسا نہیں ہوتا۔ اور عمل جتنا ریا کاری سے پاک ہوگا، اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے ہاں اتنا ہی وزنی اور قربت کا باعث ہوگا۔

مسلم(2) نے عبداللہ بن شقیق سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے رسول اللہ ﷺ کی نماز کے بارے میں پوچھا، آپ کے نفلوں کے بارے میں۔ انہوں نے کہا: "آپ ﷺ ظہر سے پہلے میرے گھر میں چار رکعتیں پڑھتے تھے، پھر باہر تشریف لے جاتے اور لوگوں کو نماز پڑھاتے، پھر اندر تشریف لاتے اور دو رکعتیں پڑھتے۔ آپ ﷺ لوگوں کو مغرب کی نماز پڑھاتے، پھر اندر تشریف لاتے اور دو رکعتیں پڑھتے۔ پھر آپ ﷺ لوگوں کو عشاء کی نماز پڑھاتے، اور میرے گھر تشریف لاتے اور دو رکعتیں پڑھتے..." حدیث کے آخر تک۔

اور ابن عمر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کے ساتھ ظہر سے پہلے دو سجدے (رکعتیں)، اور اس کے بعد دو سجدے، اور مغرب کے بعد دو سجدے [اور عشاء کے بعد دو سجدے، اور جمعہ کے بعد دو سجدے] پڑھے۔ رہا مغرب، عشاء اور جمعہ کا معاملہ، تو میں نے نبی ﷺ کے ساتھ آپ کے گھر میں نماز پڑھی(3)۔

ابو داؤد نے کعب بن عجرہ سے روایت کی ہے: کہ نبی ﷺ بنو [عبد] الاشہل کی مسجد میں تشریف لائے اور وہاں مغرب کی نماز پڑھی۔ جب وہ اپنی نماز مکمل کر چکے تو آپ ﷺ نے انہیں اس کے بعد نفل پڑھتے (تسبیح کرتے) دیکھا، تو فرمایا: "یہ گھروں کی نماز ہے"(4)۔

---

(1) حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (14263)، بخاری (335)، اور مسلم (521) نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور پہلے 2/283 میں گزر چکا ہے۔ (2) ان کی "صحیح" (730) میں، اور یہ احمد (24019) کے پاس ہے۔ (3) صحیح مسلم (729)، اور یہ بخاری (1172) کے پاس ہے اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ انہی سے ہے، اور اسی طرح احمد (4506) نے اسے روایت کیا ہے۔ (4) سنن ابی داؤد (1300)، اور اسے ترمذی (604) نے بھی روایت کیا ہے، اور نسائی نے المجتبیٰ 3/198 میں، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ مصادر سے ہے۔ اور احمد (23624) نے محمود بن لبید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ان کا قول: 'اس کے بعد تسبیح پڑھتے ہیں'، یعنی: مغرب کے بعد نفل نماز پڑھتے ہیں۔

Surah Yunus: Verse 87 | 37

Third: Scholars differed in this chapter regarding the standing [prayers] of Ramadan: is performing it at home better, or in the mosque? Malik went to the view that it is better at home for those who are strong enough for it, and this was also said by Abu Yusuf and some followers of Al-Shafi'i. Ibn Abd al-Hakam, Ahmad, and some followers of Al-Shafi'i went to the view that attending it in congregation is better. Al-Layth said: If people stood [prayed] in their homes and no one stood in the mosque, it would be appropriate (1) that they go out to it.

The argument for Malik - and those who spoke with his word - is the saying of the Prophet ﷺ in the hadith of Zaid bin Thabit: "So you should pray in your homes, for the best prayer of a person is in his home except for the prescribed [obligatory] one." Recorded by Al-Bukhari (2).

The opponent argued that the Prophet ﷺ had prayed it in congregation in the mosque, then he informed of the obstacle that prevented him from (3) continuing that, which was the fear that it would be made obligatory upon them. Therefore, he said to them: "So you should pray in your homes." Furthermore, the Companions used to pray it in the mosque in scattered groups, until Umar gathered them under one reciter, so the matter settled on that and it was established as a Sunnah.

Fourth: And if we descend [accept] that they were allowed to pray in their homes if they feared for themselves, then it can be inferred that one who is excused due to fear or other reasons is permitted to leave the congregation and Friday prayer. The excuse that permits him to do so is like a restraining illness, or fear of its increase, or fear of the injustice of a ruler over wealth or body without a rightful judgment against him. Heavy rain with mud is an excuse if it does not stop, and someone who has a close relative whose death is imminent and there is no one else to nurse them; and Ibn Umar (4) did that.

---

(1) It occurred in the copies and Al-Mufhim 2/388 (and the speech is from him): it is not appropriate, and what is established from Ikmal al-Mu'allim 2/112 is the correct one. Al-Jassas also mentioned Al-Layth's saying in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 1/313, and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 8/117, and the wording with them is: If people in Ramadan stood for themselves and their families until the mosque was left with no one standing in it, it would have been appropriate for them to go to the mosque until they stand in it... (2) In his Sahih (6113) at length, and previously 4/359. (3) In the

copies: "mana'a minhu" instead of "mana'ahu minhu," and what is established is from Al-Mufhim. (4) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/252, and he mentioned this speech regarding staying away from the Friday prayer, see Al-Mufhim 2/339. The report of Ibn Umar was narrated by Ibn Abi Shaybah 2/153, and in it is that a son of Sa'id bin Nufayl was in a land of his in Al-Aqiq some miles from Medina, so he came to Ibn Umar on Friday morning and mentioned his complaint to him, so he set off to him and left the Friday prayer.

तीसरा: विद्वान इस विषय पर असहमत थे कि रमजान की नमाज़ (तरावीह) घर पर पढ़ना बेहतर है या मस्जिद में? मलिक का मानना था कि जो लोग इसके लिए सक्षम हैं, उनके लिए यह घर पर बेहतर है, और यही बात अबू यूसुफ और शाफी के कुछ अनुयायियों ने भी कही। इब्न अब्द अल-हकम, अहमद और शाफी के कुछ अनुयायियों का मानना था कि इसे जमात (समूह) में मस्जिद में पढ़ना बेहतर है। अल-लैथ ने कहा: यदि लोग अपने घरों में नमाज़ पढ़ें और मस्जिद में कोई न हो, तो यह उचित (1) होगा कि वे इसकी ओर निकलें।

मलिक और उनके समर्थकों का तर्क ज़ैद बिन साबित की हदीस में पैगंबर ﷺ का कथन है: "तो तुम्हें अपने घरों में नमाज़ पढ़नी चाहिए, क्योंकि अनिवार्य नमाज़ के अलावा व्यक्ति की सबसे अच्छी नमाज़ उसके घर में होती है।" इसे बुखारी (2) ने उद्धृत किया है।

विरोधियों ने तर्क दिया कि पैगंबर ﷺ ने इसे मस्जिद में जमात के साथ पढ़ा था, फिर उन्होंने उस बाधा के बारे में बताया जिसने उन्हें इसे (3) जारी रखने से रोका, जो यह डर था कि कहीं यह उन पर अनिवार्य न कर दी जाए। इसीलिए उन्होंने उनसे कहा: "तो तुम्हें अपने घरों में नमाज़ पढ़नी चाहिए।" इसके अलावा, सहाबा मस्जिद में अलग-अलग समूहों में नमाज़ पढ़ते थे, जब तक कि उमर ने उन्हें एक इमाम के पीछे इकट्ठा नहीं कर दिया, तब मामला इसी पर तय हो गया और यह सुन्नत के रूप में स्थापित हो गया।

चौथा: और यदि हम इस बात को स्वीकार करें कि उन्हें अपने घरों में नमाज़ पढ़ने की अनुमति थी यदि वे अपनी सुरक्षा के लिए डरते थे, तो इससे यह अनुमान लगाया जा सकता है कि डर या अन्य कारणों से विवश व्यक्ति को जमात और जुमे की नमाज़ छोड़ने की अनुमति है। वह बहाना जो इसकी अनुमति देता है, जैसे कि बीमारी जो घर में रोक दे, या बीमारी बढ़ने का डर, या किसी शासक द्वारा धन या शरीर पर अन्याय का डर बिना किसी उचित निर्णय के। कीचड़ के साथ भारी बारिश एक बहाना है यदि वह न रुके, और कोई जिसका कोई करीबी रिश्तेदार मृत्यु के करीब हो और उसकी देखभाल करने वाला कोई न हो; और इब्न उमर (4) ने ऐसा किया था।

---

(1) प्रतियों और अल-मुफिम 2/388 में (और शब्द वहीं से हैं): "उचित नहीं है", और इकमल अल-मुल्लिम 2/112 में जो स्थापित है वह सही है। अल-जसास ने मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 1/313 में अल-लैथ के कथन का भी उल्लेख किया है, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 8/117 में,

और उनके पास शब्द हैं: यदि रमजान में लोग अपने और अपने परिवार के लिए नमाज़ पढ़ें यहाँ तक कि मस्जिद खाली हो जाए और उसमें कोई नमाज़ न पढ़े, तो उन्हें मस्जिद जाना चाहिए ताकि वे उसमें नमाज़ पढ़ें... (2) उनकी सहीह (6113) में विस्तार से, और पहले 4/359। (3) प्रतियों में: "मन'अ मिन्हु" के बजाय "मन'अहु मिन्हु", और जो स्थापित है वह अल-मुफिम से है। (4) इब्न अब्द अल-बर की अल-काफी 1/252, और उन्होंने जुमे की नमाज़ छोड़ने के संबंध में यह बात कही है, देखें अल-मुफिम 2/339। इब्न उमर की रिपोर्ट इब्न अबी शायबा 2/153 द्वारा उद्धृत की गई है, और इसमें यह है कि सईद बिन नुफैल का एक बेटा मदीना से कुछ मील दूर अल-अकीक में अपनी ज़मीन पर था, इसलिए वह शुक्रवार की सुबह इब्न उमर के पास आया और अपनी समस्या बताई, तो वह उसके पास चले गए और जुमे की नमाज़ छोड़ दी।

سورہ یونس: آیت 87 | 37

تیسرا: علماء کا اس باب میں اختلاف ہے کہ رمضان کا قیام (تراویح) گھر میں بہتر ہے یا مسجد میں؟ مالک کا موقف ہے کہ جو شخص اس کی استطاعت رکھتا ہو اس کے لیے گھر میں پڑھنا بہتر ہے، اور یہی بات ابو یوسف اور شافعی کے بعض اصحاب نے کہی۔ ابن عبد الحکم، احمد اور شافعی کے بعض اصحاب کا موقف ہے کہ اسے باجماعت ادا کرنا بہتر ہے۔ لیث نے کہا: اگر لوگ اپنے گھروں میں نماز پڑھیں اور مسجد میں کوئی بھی قیام نہ کرے تو مناسب (1) ہوگا کہ وہ اس کے لیے (مسجد کی طرف) نکلیں۔

مالک - اور ان کے قول کے قائلین - کی دلیل زید بن ثابت کی حدیث میں نبی ﷺ کا یہ قول ہے: "پس تم اپنے گھروں میں نماز پڑھا کرو، کیونکہ فرض نماز کے علاوہ آدمی کی بہترین نماز اس کے گھر میں ہوتی ہے"۔ اسے بخاری (2) نے روایت کیا ہے۔

مخالفین نے اس بات سے استدلال کیا کہ نبی ﷺ نے اسے مسجد میں باجماعت پڑھا تھا، پھر آپ ﷺ نے اس رکاوٹ کے بارے میں بتایا جس نے آپ کو اس کے (3) دوام (جاری رکھنے) سے روکا، اور وہ یہ اندیشہ تھا کہ کہیں یہ ان پر فرض نہ کر دی جائے۔ اس لیے آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "پس تم اپنے گھروں میں نماز پڑھا کرو"۔ پھر صحابہ کرام مسجد میں الگ الگ گروہوں کی شکل میں نماز پڑھتے رہے، یہاں تک کہ عمر (رضی اللہ عنہ) نے انہیں ایک قاری پر جمع کر دیا، تو معاملہ اسی پر ٹھہر گیا اور یہ سنت کے طور پر ثابت ہو گیا۔

چوتھا: اور اگر ہم اس بات کو مان لیں کہ انہیں اپنے گھروں میں نماز پڑھنے کی اجازت اس وقت تھی جب انہیں اپنی جان کا خوف ہو، تو اس سے یہ استدلال کیا جا سکتا ہے کہ خوف یا کسی اور

وجہ سے معذور شخص کے لیے باجماعت نماز اور جمعہ چھوڑنا جائز ہے۔ وہ عذر جو اسے اس کی اجازت دیتا ہے وہ ایسی بیماری ہے جو گھر میں روک دے، یا بیماری بڑھنے کا خوف، یا کسی حاکم کے ظلم کا خوف مال یا جان پر بغیر کسی برحق فیصلے کے۔ مٹی کے ساتھ موسلا دھار بارش بھی عذر ہے اگر وہ نہ رکے، اور وہ شخص جس کا کوئی قریبی عزیز جاں بلب ہو اور اس کے پاس تیمارداری کے لیے کوئی نہ ہو؛ اور ابن عمر (4) نے ایسا ہی کیا تھا۔

---

(1) نسخوں اور المفہم 2/388 میں (اور کلام اسی سے ہے) واقع ہوا ہے: "لا ينبغي" (مناسب نہیں ہے)، اور "إكمال المعلم" 2/112 سے جو ثابت ہے وہ "لانبغی" ہے اور وہی درست ہے۔ جصاص نے "مختصر اختلاف العلماء" 1/313 میں اور ابن عبد البر نے "التمہید" 8/117 میں بھی لیث کا قول ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں الفاظ یہ ہیں: اگر لوگ رمضان میں اپنے اور اپنے گھر والوں کے لیے قیام کریں یہاں تک کہ مسجد خالی رہ جائے اور اس میں کوئی قیام نہ کرے، تو انہیں مسجد کی طرف نکلنا چاہیے یہاں تک کہ وہ اس میں قیام کریں... (2) اپنی صحیح (6113) میں تفصیل سے، اور پیچھے 4/359۔ (3) نسخوں میں "منع منه" کے بجائے "منعه منه" ہے، اور المفہم سے ثابت شدہ متن کو لیا گیا ہے۔ (4) ابن عبد البر کی الکافی 1/252 اور انہوں نے یہ کلام نماز جمعہ سے پیچھے رہ جانے کے بارے میں ذکر کیا ہے، دیکھیے المفہم 2/339۔ ابن عمر کی روایت ابن ابی شیبہ 2/153 نے نقل کی ہے اور اس میں ہے کہ سعید بن نفیل کا ایک بیٹا مدینہ سے چند میل دور عقیق میں اپنی زمین پر تھا، پس وہ جمعہ کی صبح ابن عمر کے پاس آیا اور اپنی تکلیف کا تذکرہ کیا، تو وہ ان کی طرف روانہ ہوئے اور جمعہ چھوڑ دیا۔

Surah Yunus: Verses 87 - 88 38

The fifth point: His Almighty's saying: {And give good tidings to the believers} It was said: The address is to Muhammad ﷺ. And it was said: To Moses, peace be upon him, and it is more apparent, meaning: give good tidings to the Children of Israel that God will make them prevail over their enemy.

His Almighty's saying: {And Moses said, "Our Lord, indeed You have given Pharaoh and his establishment splendor and wealth in the worldly life, our Lord, that they may lead [men] astray from Your way. Our Lord, obliterate their wealth and harden their hearts so that they will not believe until they see the painful punishment." (88)}

His Almighty's saying: {And Moses said, "Our Lord, indeed You have given Pharaoh and his establishment"} "given" means: bestowed. {splendor and wealth in the worldly life} meaning: the wealth of the world. They had mountains from the tent city of Egypt to the land of Abyssinia that contained mines of gold, silver, chrysolite, and ruby(1).

His Almighty's saying: {our Lord, that they may lead [men] astray from Your way} There was disagreement regarding this 'Lam' (the letter 'L' used as a prefix). The most correct of what was said about it - which is the opinion of Al-Khalil and Sibawayh - is that it is the 'Lam' of consequence and outcome(2). In the report: "Indeed, God Almighty has an angel who calls out every day: Give birth for death, and build for destruction"(3). Meaning: since the consequence of their matter was misguidance, it became as if He gave to them so they would go astray.

It was said: It is the 'Lam' of purpose (Lam kay), meaning: I gave to them so that they might go astray, be insolent, and be arrogant(4). It was said: It is the 'Lam' of reason (Lam ajal)(5), meaning: I gave to them because of their turning away from You; so they did not fear that

---

(1) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/557, and Al-Zamakhshari 2/249-250 on the authority of Ibn Abbas, may God be pleased with them both. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/266. (3) A fragment of a hadith narrated by Abu al-Shaykh in Al-'Azama (519), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (10730) on the authority of Abu Hurayrah, may God be pleased with him. And narrated by Abu Ya'la (685), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (10731) from the hadith of Al-Zubayr, may God be pleased with him. Mulla Ali al-Qari said in Al-Asrar al-Marfu'ah p. 276: Imam Ahmad said: It is among what circulates in the markets, and it has no basis. See Kashf al-Khafa 2/183-184. (4) Tafsir al-Tabari

12/262, and this is the saying of al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/477, and al-Baghawi said 2/365: It is like His saying: {We would have given them abundant water * That We might test them therein} [Al-Jinn: 16-17]. (5) Zad al-Masir 4/56.

सूरा यूनुस: आयतें 87 - 88 ३८

पाँचवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ईमान वालों को खुशखबरी सुना दो} कहा गया: यह संबोधन मुहम्मद ﷺ के लिए है। और कहा गया: मूसा अलैहिस्सलाम के लिए, और यह अधिक स्पष्ट है, अर्थात्: बनी इसराइल को खुशखबरी सुना दो कि अल्लाह उन्हें उनके दुश्मन पर प्रबल करेगा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मूसा ने कहा, "ऐ हमारे रब, तूने फ़िरौन और उसके दरबारियों को दुनिया की ज़िंदगी में ठाठ-बाट और धन-दौलत दी है। ऐ हमारे रब, (यह इसलिए है) ताकि वे तेरे रास्ते से (लोगों को) गुमराह करें। ऐ हमारे रब, उनके माल और दौलत को मिटा दे और उनके दिलों को सख्त कर दे कि वे ईमान न लाएँ यहाँ तक कि दर्दनाक अज़ाब देख लें।" (88)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मूसा ने कहा, "ऐ हमारे रब, तूने फ़िरौन और उसके दरबारियों को"} «दिया है» अर्थात्: प्रदान किया है। {दुनिया की ज़िंदगी में ठाठ-बाट और धन-दौलत} अर्थात्: दुनिया का माल-मत्ता। मिस्र के फ़ुस्तात (छावनी) से लेकर हबशा (इथियोपिया) की धरती तक उनके पास ऐसे पहाड़ थे जिनमें सोने, चाँदी, पुखराज और याकूत की खानें थीं(1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ हमारे रब, ताकि वे तेरे रास्ते से गुमराह करें} इस 'लाम' (अक्षर 'ल') के बारे में मतभेद है, और इसके बारे में जो सबसे सही बात कही गई है - जो अल-ख़लील और सिबवैह की राय है - वह यह है कि यह परिणाम और परिणति का 'लाम' (लामु अल-आक़िबा वल-सैरुरा) है(2)। हदीस में है: "बेशक अल्लाह तआला का एक फरिश्ता है जो हर दिन पुकारता है: मौत के लिए पैदा करो, और बर्बादी के लिए बनाओ"(3)। अर्थात्: चूँकि उनके मामले का परिणाम गुमराही था, इसलिए ऐसा हो गया जैसे उसने उन्हें इसलिए दिया ताकि वे गुमराह हो जाएँ।

और कहा गया: यह उद्देश्य का 'लाम' (लामु कय) है, अर्थात्: मैंने उन्हें इसलिए दिया ताकि वे गुमराह हों, इतराएँ और अहंकार करें(4)। और कहा गया: यह कारण का 'लाम' (लामु अजल) है(5), अर्थात्: मैंने उन्हें तेरी ओर से मुँह फेर लेने के कारण दिया; इसलिए वे डरे नहीं कि

---

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/५५७ में इसका उल्लेख किया है, और अल-ज़मख्शरी ने २/२४९-२५० में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा २/२६६। (3) अबू अल-शेख द्वारा अल-अज़मा (५१९) में वर्णित एक हदीस का हिस्सा, और अल-बैहक़ी द्वारा अल-शुअब (१०७३०) में अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से। और अबू याला (६८५) और

अल-बैहक़ी द्वारा अल-शुअब (१०७३१) में जुबैर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित है। मुल्ला अली अल-क़ारी ने अल-असरार अल-मरफ़ूआ पृष्ठ २७६ में कहा: इमाम अहमद ने कहा: यह उन बातों में से है जो बाजारों में घूमती हैं, और इसका कोई आधार नहीं है। देखें कशफ़ अल-खफ़ा २/१८३-१८४। (4) तफ़सीर अल-तबरी १२/२६२, और यह अल-फ़र्रा का उनके मआनी अल-कुरान १/४७७ में कहना है और अल-बग़वी ने २/३६५ में कहा: यह उनके इस कथन की तरह है: {तो हम उन्हें प्रचुर जल पिलाते * ताकि हम इस (नेमत) के माध्यम से उनकी परीक्षा लें} [अल-जिन्न: १६-१७]। (5) ज़ाद अल-मसीर ४/५६।

سورہ یونس: آیات 87 - 88 ۳۸

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مومنوں کو خوشخبری سنا دیجیے} کہا گیا: یہ خطاب محمد ﷺ سے ہے۔ اور کہا گیا: موسیٰ علیہ السلام سے، اور یہ زیادہ واضح ہے، یعنی: بنی اسرائیل کو خوشخبری سنا دیں کہ اللہ انہیں ان کے دشمن پر غالب کر دے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور موسیٰ نے کہا: اے ہمارے رب! تو نے فرعون اور اس کے سرداروں کو دنیاوی زندگی میں زیب و زینت اور مال و دولت عطا فرمائی ہے۔ اے ہمارے رب! (یہ اس لیے ہے) تاکہ وہ تیرے راستے سے (لوگوں کو) گمراہ کریں۔ اے ہمارے رب! ان کے مال و دولت کو مٹا دے اور ان کے دلوں کو سخت کر دے کہ وہ ایمان نہ لائیں یہاں تک کہ دردناک عذاب دیکھ لیں۔ {(88)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور موسیٰ نے کہا: اے ہمارے رب! تو نے فرعون اور اس کے سرداروں کو} «عطا فرمائی» یعنی: دی ہے۔ {دنیاوی زندگی میں زیب و زینت اور مال و دولت} یعنی: دنیا کا مال و متاع۔ مصر کے فسطاط سے لے کر حبشہ کی سرزمین تک ان کے پاس ایسے پہاڑ تھے جن میں سونے، چاندی، زبرجد اور یاقوت کی کانیں تھیں(1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ہمارے رب! تاکہ وہ تیرے راستے سے گمراہ کریں} اس 'لام' کے بارے میں اختلاف ہے، اور اس بارے میں جو سب سے صحیح بات کہی گئی ہے - جو الخلیل اور سیبویہ کا قول ہے - وہ یہ ہے کہ یہ 'لام عاقبت اور صیرورت' (انجام اور ہونے کا لام) ہے(2)۔ حدیث میں ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ کا ایک فرشتہ ہے جو ہر روز پکارتا ہے: موت کے لیے پیدا کرو، اور بربادی کے لیے بناؤ"(3)۔ یعنی: چونکہ ان کے معاملے کا انجام گمراہی تھا، اس لیے ایسا ہو گیا جیسے اس نے انہیں اس لیے دیا تاکہ وہ گمراہ ہو جائیں۔

اور کہا گیا: یہ 'لام کے' ہے، یعنی: میں نے انہیں اس لیے دیا تاکہ وہ گمراہ ہوں، اترائیں اور تکبر کریں(4)۔ اور کہا گیا: یہ 'لام اجل' (سبب کا لام) ہے(5)، یعنی: میں نے انہیں تیری طرف سے منہ پھیر لینے کی وجہ سے دیا؛ اس لیے وہ اس بات سے نہیں ڈرے کہ

---

(1) الواحدی نے الوسیط 3 / 557 میں، اور الزمخشری نے 2 / 249 - 250 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 2 / 266۔ (3) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے ابو الشیخ نے العظمہ (519) میں، اور البیہقی نے الشعب (10730) میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابو یعلی (685) اور البیہقی نے الشعب (10731) میں زبیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ملا علی القاری نے الاسرار المرفوعہ ص 276 میں کہا: امام احمد نے کہا: یہ ان باتوں میں سے ہے جو بازاروں میں گردش کرتی ہیں، اور اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ دیکھیے کشف الخفاء 2 / 183 - 184۔ (4) تفسیر الطبری 12 / 262، اور یہ الفراء کا ان کی کتاب معانی القرآن 1 / 477 میں قول ہے اور البغوی نے 2 / 365 میں کہا: یہ اللہ کے اس فرمان کی طرح ہے: {تو ہم انہیں وافر پانی پلاتے * تاکہ ہم اس (نعمت) کے ذریعے ان کی آزمائش کریں} [الجن: 16-17]۔ (5) زاد المسیر 4 / 56۔

Surah Yunus: Verse 88 | 39

...[you] turn away from them. Some people claimed that the meaning is: You gave them that so they would not go astray, so the word "la" (not) was omitted, as Allah Almighty said: "[Allah makes clear to you] lest you go astray" [An-Nisa: 176], and the meaning is: so that you do not go astray. An-Nahhas said (1): The outward appearance of this answer is good, except that the Arabs do not omit "la" except with "an"; so the proposer of this answer gave a misleading impression by citing Allah's words: "lest you go astray". It was said: The "lam" is for supplication, meaning: test them with straying from Your path; because after it comes: "Efface their wealth and harden [their hearts]" (2). It was said: The verb has the meaning of a gerund (Masdar), i.e., their straying, like the words of the Almighty: "that you may turn away from them" [At-Tawbah: 95] (3). The Kufans read: "li-yudillu" with a damma on the "ya" [meaning to lead astray], while the rest read it with a fatha (4). The Almighty's saying: "Our Lord, efface their wealth" means: punish them for their disbelief by destroying their wealth. Az-Zajjaj said (5): "Tams" of a thing is to remove its form. Ibn Abbas and Muhammad ibn Ka'b said: Their wealth and dirhams became engraved stones in their original shapes, whole, thirds, and halves (6), and no mineral remained except that Allah effaced it, so no one benefited from it afterwards.

(1) In I'rab al-Qur'an 2/266, and what precedes it is from there. (2) Zad al-Masir 4/56, and Majma' al-Bayan 11/87. Al-Tabarsi said: The meaning is: test them by remaining as they are in misguidance. See Al-Kashshaf 2/250. (3) Meaning: for your turning away from them, and they did not swear so that you would turn away. According to this view, the meaning is: I gave them what I gave them because of their misguidance. This is the saying of Abu al-Abbas Ahmad ibn Yahya as in al-Lisan (l-w-m). Al-Tabari mentioned it 12/262-263. (4) 'Asim, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf read with damma on the ya, and the rest with fatha. Al-Sab'ah p. 267, Al-Taysir p. 106, and Al-Nashr 2/262. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/31. (6) Al-Baghawi mentioned it 2/366 from Ibn Abbas alone, and mentioned another saying from Muhammad ibn Ka'b, which will follow.

सूरह यूनुस: आयत 88 | 39

...[आप] उनसे मुँह फेर लें। कुछ लोगों का दावा है कि इसका अर्थ यह है: आपने उन्हें वह इसलिए दिया ताकि वे गुमराह न हों, इसलिए 'ला' (नहीं) शब्द को हटा दिया गया, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "[अल्लाह तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है] ताकि तुम गुमराह न हो जाओ" [अन-निसा: 176], और अर्थ है: ताकि तुम गुमराह न हो। अन-नहहास ने कहा (1): इस उत्तर का बाहरी स्वरूप अच्छा है, सिवाय इसके कि अरब 'ला' को 'अन' के बिना नहीं हटाते; इसलिए इस उत्तर के प्रस्तावक ने अल्लाह के इन शब्दों को उद्धृत करके एक भ्रामक प्रभाव दिया: "ताकि तुम गुमराह न हो जाओ"। यह कहा गया: "लाम" प्रार्थना के लिए है, जिसका अर्थ है: उन्हें अपने मार्ग से भटकने के साथ परीक्षा में डालिए; क्योंकि इसके बाद आता है: "उनके धन को मिटा दे और उनके दिलों को कठोर कर दे" (2)। यह कहा गया: क्रिया का अर्थ क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है, यानी उनका गुमराह होना, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "ताकि तुम उनसे मुँह फेर लो" [अत-तौबा: 95] (3)। कूफ़ा वालों ने "लियुदिल्लू" (li-yudillu) पढ़ा, "या" पर दम्मा के साथ [जिसका अर्थ है गुमराह करना], जबकि बाकियों ने इसे फ़त्हा के साथ पढ़ा (4)। सर्वशक्तिमान का कथन: "हमारे रब, उनके धन को मिटा दे" का अर्थ है: उनके धन को नष्ट करके उन्हें उनके कुफ्र (अविश्वास) के लिए दंडित करें। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (5): किसी चीज़ का "तम्स" उसे उसके मूल रूप से हटा देना है। इब्न अब्बास और मुहम्मद बिन काब ने कहा: उनका धन और दिरहम अपने मूल आकार में खुदे हुए पत्थर बन गए, पूरे, तिहाई और आधे (6), और कोई भी खनिज ऐसा नहीं बचा जिसे अल्लाह ने मिटा न दिया हो, इसलिए उसके बाद किसी को भी उससे लाभ नहीं हुआ।

(1) एराब अल-कुरान 2/266 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/56, और मजमा अल-बयान 11/87। अल-तबरसी ने कहा: अर्थ है: उन्हें गुमराह होने की स्थिति में बने रहने की परीक्षा में डालना। अल-कशशाफ 2/250 देखें। (3) यानी: उनसे तुम्हारे मुँह फेर लेने के लिए, और उन्होंने इसलिए शपथ नहीं ली थी कि तुम मुँह फेर लोगे। इस मत के अनुसार, अर्थ है: मैंने उन्हें वह दिया जो मैंने उनके गुमराह होने के कारण दिया। यह अबू अल-अब्बास अहमद बिन याह्या का कथन है जैसा कि अल-लिसान (ल-व-म) में है। अल-तबरी ने इसका उल्लेख 12/262-263 में किया है। (4) असीम, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने 'या' पर दम्मा के साथ पढ़ा, और बाकियों ने फ़त्हा के साथ। अल-सबआ पृष्ठ 267, अल-तयसीर पृष्ठ 106, और अल-नश्र 2/262। (5) मानी अल-

कुरान 2/31 में। (6) अल-बग़वी ने 2/366 में इसे अकेले इब्न अब्बास से उद्धृत किया है, और मुहम्मद बिन काब से एक और कथन का उल्लेख किया है, जो आगे आएगा।

...[تم] ان سے منہ پھیر لو۔ اور ایک گروہ کا گمان ہے کہ معنی یہ ہے: آپ نے انہیں یہ اس لیے دیا تاکہ وہ گمراہ نہ ہوں، چنانچہ 'لا' کو حذف کر دیا گیا جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا ﴾ [النساء: ۱۷۶] اور معنی ہے: تاکہ تم گمراہ نہ ہو جاؤ۔ النحاس نے کہا (۱): اس جواب کا ظاہر اچھا ہے، سوائے اس کے کہ عرب 'لا' کو حذف نہیں کرتے مگر 'أن' کے ساتھ؛ چنانچہ اس جواب کے صاحب نے اللہ عزوجل کے قول ﴿ أَنْ تَضِلُّوا ﴾ سے مغالطہ دیا۔ اور کہا گیا: 'لام' دعا کے لیے ہے، یعنی: انہیں اپنے راستے سے بھٹکنے میں مبتلا کر دے؛ کیونکہ اس کے بعد ہے: ﴿ اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ ﴾ (۲)۔ اور کہا گیا: فعل مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: ان کا گمراہ ہونا، جیسا کہ اللہ عزوجل کا ارشاد ہے: ﴿ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ ﴾ [التوبہ: ۹۵] (۳)۔ اور کوفیوں نے ﴿ لِيُضِلُّوا ﴾ 'یا' پر پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے [یعنی گمراہ کرنا]، اور باقیوں نے اسے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ ﴾ یعنی: ان کے کفر کی سزا میں ان کے مالوں کو ہلاک کر کے انہیں سزا دے۔ الزجاج نے کہا (۵): کسی چیز کا 'طمس' اسے اس کی صورت سے مٹا دینا ہے۔ ابن عباس اور محمد بن کعب نے کہا: ان کے مال اور درہم نقش کیے ہوئے پتھر بن گئے اپنی ہی ہیئت پر، پورے، تہائی اور آدھے (۶)، اور کوئی ایسی دھات نہ بچی مگر اللہ نے اسے مٹا دیا، چنانچہ اس کے بعد کسی نے اس سے نفع نہ اٹھایا۔

(۱) إعراب القرآن ۲/ ۲۶۶ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۲) زاد المسیر ۴/ ۵۶، اور مجمع البیان ۱۱ / ۸۷، اور الطبرسی نے کہا: معنی یہ ہے: انہیں گمراہی پر برقرار رہنے کے ساتھ آزمائش میں ڈال دے۔ اور الکشاف ۲ / ۲۵۰ دیکھیں۔ (۳) یعنی: تمہارے ان سے اعراض کرنے کے لیے، اور انہوں نے اس لیے قسم نہیں کھائی تھی کہ تم اعراض کرو۔ اس قول کے

مطابق معنی یہ ہوگا: میں نے انہیں جو کچھ دیا ان کی گمراہی کی وجہ سے دیا۔ اور یہ ابو العباس احمد بن یحییٰ کا قول ہے جیسا کہ اللسان (لوم) میں ہے۔ اور اسے الطبری نے ۱۲ / ۲۶۲-۲۶۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) عاصم، حمزہ، الکسائی اور خلف نے 'یا' پر پیش کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے زبر کے ساتھ۔ السبعة ص ۲۶۷، والتیسیر ص ۱۰۶، والنشر ۲/ ۲۶۲۔ (۵) معانی القرآن ۲/ ۳۱ میں۔ (۶) اسے البغوی نے ۲/ ۳۶۶ میں صرف ابن عباس سے نقل کیا ہے، اور محمد بن کعب سے ایک اور قول ذکر کیا ہے، جو آگے آئے گا۔

Surah Yunus: Verse 88 - Page 40

Qatadah said: It has reached us that their wealth and crops became stones (1).

Mujahid and Atiyyah said: He destroyed them until they could not be seen; it is said: "an obliterated eye" (ain matmusa), and "obliterating the place" means when it is effaced and erased (2).

Ibn Zaid said: Their dinars, dirhams, furnishings, and everything they had became stones (3).

Muhammad bin Ka'b: A man from among them would be with his family in his bed, and they both became stones (4); he said: Umar bin Abdul Aziz asked me, so I mentioned that to him. He then called for a leather bag (kharita) that was found in Egypt, and he took out of it fruits, dirhams, and dinars, and they were indeed stones (5).

Al-Suddi said: It was one of the nine signs (6).

{And harden their hearts}: Ibn Abbas said: Meaning: prevent them from faith (7). And it was said: make them hard and seal them so they do not open up for faith; and the meaning is the same (8).

{So they will not believe}: It was said: it is connected to His saying: {so that they may mislead} meaning: I gave them blessings so that they may mislead and not believe; this was said by Al-Zajjaj and Al-Mubarrad (9). Based on this, there is nothing of the meaning of supplication in it. And his saying: "Our Lord, obliterate" and "and harden" is a parenthetical statement.

---

(1) Reported by Al-Tabari 12/265. (2) Zad al-Masir 4/57, see also Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 198. The report from Mujahid is in his Tafsir 1/297, and reported by Al-Tabari 12/266. (3) Reported by Al-Tabari 12/266. (4) Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 11/173: This is something that can hardly be correct at all, and there is nothing in the verse that points to it in any way. In my opinion, the reports of their wealth changing into stones are not without weakness, so they should not be relied upon. (5) Tafsir al-Baghawi 2/366, reported by Ibn Abi Hatim 6/1979 (10543). "Kharita": a vessel made of leather or other materials. Mu'jam Matn al-Lugha (Kh-R-T). (6) Tafsir al-Baghawi 2/366. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/557. (8) See Al-Wasit 2/557, reported by Al-Tabari 12/267, and Ibn Abi Hatim 6/1979 (10546) from Ibn Abbas who said: {And harden

their hearts} meaning: and seal their hearts. (9) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/31, and Al-Zajjaj transmitted it from Al-Mubarrad.

सूरह यूनुस: आयत 88 - पृष्ठ 40

कतादाह ने कहा: हमें यह सूचना मिली है कि उनका धन और फसलें पत्थर बन गई थीं (1)।

मुजाहिद और अतिय्याह ने कहा: उसने उन्हें नष्ट कर दिया यहाँ तक कि वे दिखाई न दें; कहा जाता है: "मिटाई हुई आँख" (ऐन मतमुसा), और "स्थान को मिटाना" तब होता है जब वह पूरी तरह से समाप्त और मिट जाए (2)।

इब्न ज़ैद ने कहा: उनके दीनार, दिरहम, बिस्तर और उनके पास मौजूद हर चीज़ पत्थर बन गई थी (3)।

मुहम्मद बिन काब: उनमें से एक आदमी अपने परिवार के साथ अपने बिस्तर पर होता था और वे दोनों पत्थर बन जाते थे (4); उन्होंने कहा: उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने मुझसे पूछा, तो मैंने उनसे इसका उल्लेख किया। फिर उन्होंने मिस्र में मिले एक चमड़े के थैले (खरीतह) को मँगवाया, और उसमें से फल, दिरहम और दीनार निकाले, और वे वास्तव में पत्थर थे (5)।

अल-सुद्दी ने कहा: यह नौ निशानों में से एक था (6)।

{और उनके दिलों को सख्त कर दे}: इब्न अब्बास ने कहा: यानी: उन्हें ईमान (विश्वास) से रोक दे (7)। और यह भी कहा गया: उन्हें कठोर कर दे और उन पर मुहर लगा दे ताकि वे ईमान के लिए न खुलें; और अर्थ एक ही है (8)।

{ताकि वे ईमान न लाएँ}: कहा गया है: यह उनके इस कथन से जुड़ा है: {ताकि वे गुमराह करें} यानी: मैंने उन्हें नेमतें दीं ताकि वे गुमराह करें और ईमान न लाएँ; यह अल-ज़ज्जाज और अल-मुबर्रद ने कहा है (9)। इस आधार पर, इसमें दुआ (प्रार्थना) का कोई अर्थ नहीं है। और उनका यह कहना: "ऐ हमारे रब, मिटा दे" और "सख्त कर दे" एक बीच का वाक्य (parenthetical statement) है।

---

(1) अल-तबरी 12/265 द्वारा उद्धृत। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/57, इब्न कुतयबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 198 भी देखें। मुजाहिद की रिपोर्ट उनकी तफ़सीर 1/297 में है, और अल-तबरी 12/266 द्वारा उद्धृत है। (3) अल-तबरी 12/266 द्वारा उद्धृत। (4) अल-आलूसी ने रूह अल-मानी 11/173 में कहा: यह शायद ही सही हो सकता है, और आयत में ऐसा कुछ भी नहीं है जो किसी भी तरह से इसकी ओर संकेत करता हो। मेरी राय में, उनके धन के पत्थरों में बदलने की खबरें कमज़ोरी से खाली नहीं हैं, इसलिए उन पर भरोसा नहीं किया जाना चाहिए। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/366,

इब्न अबी हातिम 6/1979 (10543) द्वारा उद्धृत। "खरीतह": चमड़े या अन्य सामग्री से बना एक पात्र। मुअजम मतन अल-लुगा (ख-र-त)। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/366. (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/557. (8) अल-वासित 2/557 देखें, अल-तबरी 12/267 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम 6/1979 (10546) इब्न अब्बास से जिन्होंने कहा: {और उनके दिलों को सख्त कर दे} यानी: और उनके दिलों पर मुहर लगा दे। (9) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/31, और अल-ज़ज्जाज ने इसे अल-मुबर्रद से उद्धृत किया है।

سورہ یونس: آیت 88 - صفحہ 40

قتادہ نے کہا: ہمیں یہ بات پہنچی ہے کہ ان کے اموال اور فصلیں پتھر بن گئے تھے (1)۔

مجاہد اور عطیہ نے کہا: انہیں اس طرح ہلاک کیا کہ وہ نظر نہ آئیں؛ کہا جاتا ہے: "مٹی ہوئی آنکھ" (عین مطموسہ)، اور "مقام کو مٹانا" جب وہ مٹ جائے اور نشان مٹ جائے (2)۔

ابن زید نے کہا: ان کے دینار، درہم، فرش اور ان کی ہر چیز پتھر بن گئی تھی (3)۔

محمد بن کعب: ان میں سے ایک آدمی اپنے اہل و عیال کے ساتھ اپنے بستر پر ہوتا تھا اور وہ دونوں پتھر بن چکے ہوتے تھے (4)؛ انہوں نے کہا: عمر بن عبدالعزیز نے مجھ سے پوچھا تو میں نے ان سے اس کا ذکر کیا۔ پھر انہوں نے ایک چمڑے کا تھیلا (خریتہ) منگوایا جو مصر میں ملا تھا، اس سے پھل، درہم اور دینار نکالے اور وہ واقعی پتھر تھے (5)۔

سدی نے کہا: یہ نو نشانیوں میں سے ایک تھی (6)۔

﴿ وَاشْدُدْ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ ﴾: ابن عباس نے کہا: یعنی: انہیں ایمان سے روک دے (7)۔ اور کہا گیا: انہیں سخت کر دے اور ان پر مہر لگا دے یہاں تک کہ وہ ایمان کے لیے نہ کھلیں؛ اور معنی ایک ہی ہے (8)۔

﴿ فَلَا يُؤْمِنُوا ﴾: کہا گیا: یہ اللہ کے قول ﴿لِيُضِلُّوا﴾ پر عطف ہے، یعنی: میں نے انہیں نعمتیں دیں تاکہ وہ گمراہ کریں اور ایمان نہ لائیں؛ یہ زجاج اور مبرد نے کہا ہے (9)۔ اس بنا پر اس میں دعا کا کوئی معنی نہیں ہے۔ اور ان کا یہ قول: "اے ہمارے رب مٹا دے" اور "سخت کر دے" جملہ معترضہ ہے۔

(1) اسے طبری نے 12/ 265 میں روایت کیا ہے۔ (2) زاد المسیر 4/ 57، اور ابن قتیبہ کی تفسیر غریب القرآن ص 198 بھی دیکھیں۔ مجاہد کی روایت ان کی تفسیر 1/ 297 میں ہے، اور طبری نے 12/ 266 میں اسے روایت کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 12/ 266 میں روایت کیا ہے۔ (4) آلوسی نے روح المعانی 11/ 173 میں کہا: یہ ایسی بات ہے جو بالکل صحیح نہیں ہو سکتی اور آیت میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو کسی طرح اس کی طرف اشارہ کرتی ہو۔ میرے نزدیک ان کے اموال کے پتھر بن جانے کی خبریں کمزوری سے خالی نہیں ہیں، لہذا ان پر بھروسہ نہیں کرنا چاہیے۔ (5) تفسیر بغوی 2/ 366، اور اسے ابن ابی حاتم نے 6/ 1979 (10543) میں روایت کیا ہے۔ "الخریتہ": چمڑے وغیرہ کا برتن۔ معجم متن اللغہ (خرط)۔ (6) تفسیر بغوی 2/ 366۔ (7) واحدی کی الوسیط 2/ 557۔ (8) الوسیط 2/ 557 دیکھیں، اور طبری 12/ 267، اور ابن ابی حاتم 6/ 1979 (10546) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿ وَاشْدُدْ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ ﴾ یعنی: ان کے دلوں پر مہر لگا دے۔ (9) معانی القرآن للزجاج 3/ 31 اور اسے زجاج نے مبرد سے نقل کیا ہے۔

Page 41 Surah Yunus: Verse 88

Al-Farra’, Al-Kisa’i, and Abu Ubaidah said: It is a supplication (du'a), so it is in the jussive (jazm) case according to them; meaning: O Allah, let them not believe, i.e., let them not find faith(1). From this is the saying of Al-A'sha: "Let not what has shrunk between your eyes relax, and do not meet me except that your nose is in the dust (in humiliation)." Meaning: do not relax(2). And whoever said: "so that they may go astray" is a supplication - i.e., afflict them with misguidance - said: "so let them not believe" is conjoined to it.

It was also said: It is in the accusative case (nasb) because it is an answer to an imperative (command), meaning: "and harden their hearts so that they will not believe." This is also the opinion of Al-Akhfash and Al-Farra’ as well, and Al-Farra’ recited as evidence: "O she-camel, travel with a wide pace to Sulayman so that we may rest."(3) According to this, the 'nun' was omitted because it is in the accusative case.

{Until they see the painful punishment} Ibn Abbas said: It is drowning(4). Some people found this verse problematic, saying: How could he pray against them, while the duty of messengers is to call their people to faith? The answer: It is not permissible for a prophet to pray against his people except with permission from Allah, and after being informed that none of them will believe, and no one from their progeny will believe. The proof of this is what He said to Noah (peace be upon him): {None of your people will believe except those who have already believed} [Hud: 36], and at that point he said: {My Lord, do not leave upon the earth from among the disbelievers a single inhabitant} [Nuh: 26]. And Allah knows best.

Footnotes: (1) See Tafsir al-Tabari 12/269, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/266, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/281, Zad al-Masir 4/57, the saying of al-Farra’ in Ma'ani al-Qur'an 1/477, and the saying of Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 1/281. (2) Tafsir al-Tabari 12/269, Zad al-Masir 4/57, and the verse is in Diwan al-A'sha p. 129, and previously 8/129. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra’ 1/477-478, see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/266, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/353. The rajaz is by Abu al-Najm al-Ijli, and it is in his Diwan p. 82, and al-Kitab 3/35. 'Al-anaq' is a type of gait. 'Al-fasih' is wide and firm. He meant: Sulayman bin Abdul-Malik. The evidence in it is the accusative case after the 'fa' in response to an imperative. Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 394. (4) Narrated by al-Tabari 12/267.

पृष्ठ 41 सूरह यूनुस: आयत 88

अल-फर्रा, अल-किसाई और अबू उबैदा ने कहा: यह एक दुआ है, इसलिए उनके अनुसार यह जज़्म (jussive) की स्थिति में है; यानी: ऐ अल्लाह, वे ईमान न लाएं यानी: ईमान न पाएं(1)। अल-आशा का यह शेर इसी से है: "तुम्हारी आँखों के बीच जो सिकुड़न है वह न खुले, और तुम मुझसे न मिलो सिवाय इसके कि तुम्हारी नाक खाक में मिली हो (अपमानित होकर)।" यानी: न खुले(2)। और जिसने कहा: "ताकि वे गुमराह हो जाएं' एक दुआ है - यानी: उन्हें गुमराह कर दे - कहा: "तो वे ईमान न लाएं' को उस पर जोड़ा गया है।

कहा गया: यह नसब (accusative) की स्थिति में है क्योंकि यह आदेश का जवाब है, यानी: "और उनके दिलों को सख्त कर दे ताकि वे ईमान न लाएं।" यह अल-अख्फश और अल-फर्रा का भी मत है, और अल-फर्रा ने साक्ष्य के रूप में पढ़ा: "ऐ ऊंटनी, सुलेमान की ओर तेज़ चाल से चलो ताकि हम आराम कर सकें।" (3) इसके अनुसार, 'नुन' को हटा दिया गया क्योंकि यह नसब की स्थिति में है।

{यहाँ तक कि वे दर्दनाक अज़ाब देख लें} इब्न अब्बास ने कहा: यह डूबना है(4)। कुछ लोगों ने इस आयत पर आपत्ति जताई और कहा: उन्होंने उनके खिलाफ दुआ कैसे की, जबकि पैगंबरों का काम अपने लोगों को ईमान की दावत देना है? जवाब: किसी पैगंबर के लिए अपने लोगों के खिलाफ दुआ करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि अल्लाह की अनुमति न हो, और उसे यह न बता दिया गया हो कि उनमें से कोई अब ईमान नहीं लाएगा, और न ही उनकी संतानों में से कोई ईमान लाने वाला पैदा होगा। इसका प्रमाण नूह (अलैहिस्सलाम) के लिए अल्लाह का यह कहना है: {तुम्हारी कौम में से वे ही ईमान लाएंगे जो ईमान ला चुके हैं} [हूद: 36], और उस समय उन्होंने कहा था: {ऐ मेरे रब, धरती पर काफिरों में से एक भी बसने वाला न छोड़} [नूह: 26]। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 12/269, इराब अल-कुरान अल-नहस 2/266, मुश्किल इराब अल-कुरान 1/281, ज़ाद अल-मसीर 4/57, अल-फर्रा का कथन मानी अल-कुरान 1/477 में, और अबू उबैदा का कथन मजाज़ अल-कुरान 1/281 में। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 12/269, ज़ाद अल-मसीर 4/57, और शेर दीवान अल-आशा पृ. 129 में है, और पहले 8/129 में। (3) मानी अल-कुरान अल-फर्रा 1/477-478, देखिए इराब अल-कुरान अल-नहस 2/266, मुश्किल इराब अल-कुरान 1/353। रज़ज़ अबू अल-नज्म अल-इजली का है, और यह उनके दीवान पृ. 82 में है, और अल-किताब 3/35 में। 'अल-अनाक़': चलने का एक प्रकार। 'अल-फ़सीह': चौड़ा और दृढ़।

उसका आशय था: सुलेमान बिन अब्दुल मलिक। इसमें साक्ष्य आदेश के जवाब में 'फ़ा' के बाद नसब है। तहसील ऐन अल-ज़हब पृ. 394। (4) इसे तबरी ने 12/267 में उद्धृत किया है।

صفحہ 41 سورۃ یونس: آیت 88

فراء، کسائی اور ابو عبیدہ نے کہا: یہ دعا ہے، پس ان کے نزدیک یہ جزم کے مقام پر ہے؛ یعنی: اے اللہ، پس وہ ایمان نہ لائیں، یعنی: وہ ایمان نہ پائیں(1)۔ اسی سے اعشیٰ کا قول ہے: "تمہاری آنکھوں کے درمیان جو سکن ہے وہ نہ کھلے، اور تم مجھ سے نہ ملو مگر اس حال میں کہ تمہاری ناک خاک آلود ہو (ذلت کے ساتھ)۔" یعنی: نہ کھلے(2)۔ اور جس نے کہا: "تاکہ وہ گمراہ ہو جائیں" دعا ہے - یعنی: انہیں گمراہی میں مبتلا کر دے - کہا: اس پر "پس وہ ایمان نہ لائیں" کا عطف کیا گیا ہے۔

اور کہا گیا: یہ نصب کے مقام پر ہے کیونکہ یہ حکم کا جواب ہے، یعنی: "اور ان کے دلوں کو سخت کر دے تاکہ وہ ایمان نہ لائیں"۔ یہ اخفش اور فراء کا بھی قول ہے، اور فراء نے (بطور دلیل) پڑھا: "اے اونٹنی، سلیمان کی طرف تیز رفتاری سے چل تاکہ ہم آرام پائیں۔" (3) پس اس بنا پر 'نون' حذف کر دیا گیا کیونکہ یہ منصوب ہے۔

{یہاں تک کہ وہ دردناک عذاب دیکھ لیں} ابن عباس نے کہا: یہ غرق ہونا ہے(4)۔ اور بعض لوگوں نے اس آیت پر اشکال کیا اور کہا: انہوں نے ان کے خلاف دعا کیسے کی، جبکہ رسولوں کا کام تو اپنی قوم کو ایمان کی دعوت دینا ہے؟ پس جواب یہ ہے: کسی نبی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنی قوم کے خلاف دعا کرے سوائے اللہ کی اجازت کے، اور اس اطلاع کے بعد کہ ان میں سے کوئی اب ایمان نہیں لائے گا، اور نہ ہی ان کی پشتوں سے کوئی ایمان لانے والا نکلے گا۔ اس کی دلیل نوح علیہ السلام کے لیے اللہ کا یہ فرمان ہے: {تمہاری قوم میں سے وہی ایمان لائیں گے جو ایمان لا چکے ہیں} [ہود: 36]، اور اس وقت انہوں نے کہا: {اے میرے رب، زمین پر کافروں میں سے کوئی بسنے والا نہ چھوڑ} [نوح: 26]۔ واللہ اعلم۔

حواشی: (1) دیکھئے تفسیر طبری 269/12، اور اعراب القرآن للنحاس 266/2، اور مشکل اعراب القرآن 281/1، اور زاد المسیر 57/4، اور فراء کا قول معانی القرآن 477/1 میں، اور ابو عبیدہ کا قول مجاز القرآن 281/1 میں۔ (2) تفسیر طبری 269/12، اور زاد المسیر 57/4، اور شعر دیوان اعشیٰ ص 129 میں ہے، اور سابقہ 129/8۔ (3) معانی القرآن للفراء 477/1 - 478، اور دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 266/2، اور مشکل اعراب القرآن 353/1۔ اور رجز ابو النجم العجلی کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 82 میں ہے، اور الکتاب 35/3 میں۔ 'العنق': چلنے کی ایک قسم۔ 'الفسیح': وسیع اور مضبوط۔ ان کی مراد تھی: سلیمان بن عبد الملک۔ اور اس میں شاہد امر کے جواب پر 'فا' کے بعد نصب کا ہونا ہے۔ تحصیل عین الذہب ص 394۔ (4) اسے طبری نے 267/12 میں روایت کیا ہے۔

Surah Yunus: Verse 89 42

Allah Almighty says: {He (Allah) said, "Your prayer has been answered. So remain on the right course and do not follow the way of those who do not know."} (89)

The Almighty's saying: {He said, "Your prayer has been answered"} Abu al-Aliyah said: Moses supplicated and Aaron said "Ameen"; so Aaron was called a supplicant—though he only said "Ameen" to the supplication. Saying "Ameen" to a supplication means to say "Amen," and saying "Amen" is a supplication, meaning: O Lord, answer me (1). It was also said: Aaron also supplicated with Moses (2). Scholars of meanings said: The Arabs sometimes address one person with the dual form (3); a poet said: "I said to my companion, do not rush us... by pulling out its roots, but cut the wormwood (shiha)" (4). This is based on the idea that "Ameen" is not a supplication, and that Aaron did not supplicate. Al-Nahhas (5) said: I heard Ali bin Sulaiman say: The evidence that the supplication was for both of them is Moses' peace be upon him saying: "Our Lord," and he did not say: "My Lord." Ali and al-Sulami read: "دعواتكما" (your prayers) in the plural (6). Ibn al-Samaifa' read: "أجبتُ دعوتكما" (I [Allah] have answered your prayer) (7) as a statement from Allah Almighty, with "دعوة" (prayer) in the accusative case following it.

(1) Al-Nukat wal-Uyun 2/448, and the saying of Abu al-Aliyah was narrated by al-Tabari 12/271-272. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/31. (3) Tafsir al-Tabari 12/271, and al-Sihah (jazaza). (4) Al-Jawhari attributed it in al-Sihah (jazaza) to Yazid bin al-Tathriyya, and it was attributed to Mufarris bin Rib'i al-Asadi as in the explanation of the Shawahid of al-Shafiyyah 4/481, and al-Lisan (jazaza). It was mentioned without attribution in Ta'wil Mushkil al-Quran p. 224, and Tafsir al-Tabari 12/271. In sources other than Tafsir al-Tabari, it appeared as: "do not restrain us" (la takhbisana) instead of "do not rush us" (la tu'jilana). The author of al-Lisan mentioned another narration: "do not restrain us" (la takhbisunna). He said in the explanation of the verse: He is saying: do not restrain us from roasting meat by uprooting the trees, but take what is easy from its branches and sticks. End. Al-Shih: a well-known plant. Al-Qamus (shih). (5) In I'rab al-Quran 2/267. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 58, and al-Muhtasib 1/316. (7) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 5/187.

सूरह यूनुस: आयत 89 42

अल्लाह तआला का फरमान है: {उसने (अल्लाह ने) कहा, "तुम दोनों की दुआ कबूल कर ली गई है। इसलिए तुम दोनों जमे रहो और उन लोगों के रास्ते पर न चलो जो जानते नहीं हैं।" (89)}

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "तुम दोनों की दुआ कबूल कर ली गई है"} अबू अल-आलिया ने कहा: मूसा ने दुआ माँगी और हारून ने "आमीन" कहा; तो हारून को भी दुआ करने वाला (दा'ई) कहा गया - जबकि उन्होंने केवल दुआ पर आमीन कहा था। दुआ पर आमीन कहने का मतलब है कहना: आमीन, और आमीन कहना एक दुआ है, जिसका अर्थ है: हे रब, मेरी दुआ स्वीकार कर (1)। और यह भी कहा गया है: हारून ने भी मूसा के साथ दुआ की थी (2)। अर्थों के विद्वानों ने कहा है: अरब कभी-कभी एक व्यक्ति को दो के संबोधन (द्विवचन) के साथ संबोधित करते हैं (3); एक कवि ने कहा है: "मैंने अपने साथी से कहा कि हमें जल्दी न कराओ... इसकी जड़ों को उखाड़कर, बल्कि शीह (एक प्रकार का पौधा) को काट लो" (4)। यह इस बात पर आधारित है कि "आमीन" दुआ नहीं है, और यह कि हारून ने दुआ नहीं की थी। अल-नह़्हास (5) ने कहा: मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना: इस बात का प्रमाण कि दुआ उन दोनों के लिए थी, मूसा अलैहिस्सलाम का यह कहना है: "हमारे रब", और उन्होंने "मेरे रब" नहीं कहा। अली और अल-सुलमी ने "دعواتكما" (तुम्हारी दुआओं) को बहुवचन में पढ़ा (6)। इब्न अल-समैफ़ा ने "أجبتُ دعوتكما" (मैंने तुम्हारी दुआ स्वीकार कर ली) पढ़ा (7) अल्लाह तआला की ओर से एक कथन के रूप में, और उसके बाद "دعوة" को कर्मकारक (नसब) में रखा।

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/448, और अबू अल-आलिया का कथन अल-तबारी 12/271-272 द्वारा निकाला गया। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/31। (3) तफ़सीर अल-तबारी 12/271, और अल-सिह़ाह़ (जज़्ज़)। (4) अल-जौहरी ने अल-सिह़ाह़ (जज़्ज़) में इसे यज़ीद बिन अल-तथरिय्या से जोड़ा है, और मुफ़र्रिस बिन रिब'ई अल-असदी को जिम्मेदार ठहराया गया है जैसा कि अल-शाफ़िया के शवाहिद की व्याख्या 4/481 में है, और अल-लिसान (जज़्ज़)। इसे ता'वील मुशकिल अल-कुरान पृष्ठ 224 और तफ़सीर अल-तबारी 12/271 में बिना श्रेय के उल्लेख किया गया है। तफ़सीर अल-तबारी के अलावा अन्य स्रोतों में यह इस प्रकार आया: "हमें न रोकें' (ला तखबिसना), इसके बजाय: "हमें जल्दी न कराएं' (ला तु'जिलना)। अल-लिसान के लेखक ने एक और वर्णन का उल्लेख किया: "हमें न रोकें' (ला तखबिसुन्ना)। उन्होंने शेर की व्याख्या में कहा: वह कह रहा है: पेड़ों को उखाड़कर मांस भूनने से हमें न रोकें, बल्कि उसकी शाखाओं और लकड़ियों से जो आसान हो

उसे ले लें। इति। और अल-शीह: एक प्रसिद्ध पौधा है। अल-कामूस (शीह)। (5) इ'राब अल-कुरान 2/267 में। (6) अल-किरा'त अल-शाद्दा पृष्ठ 58, और अल-मुहतसिब 1/316। (7) अबू हय्यान ने अल-बह़र 5/187 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ یونس: آیت 89 42

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {فرمایا: تم دونوں کی دعا قبول کر لی گئی، پس تم ثابت قدم رہو اور ان لوگوں کی راہ کی پیروی نہ کرو جو علم نہیں رکھتے۔ (89)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرمایا: تم دونوں کی دعا قبول کر لی گئی} ابو العالیہ نے کہا: موسیٰ (علیہ السلام) نے دعا کی اور ہارون (علیہ السلام) نے آمین کہی؛ تو ہارون (علیہ السلام) کو بھی پکارنے والا (داعی) کہا گیا - حالانکہ انہوں نے صرف دعا پر آمین کہی تھی۔ اور دعا پر آمین کہنے کا مطلب یہ ہے کہ کہنا: آمین، پس تمہارا آمین کہنا دعا ہے، یعنی: اے رب، میری (دعا) قبول فرما (1)۔ اور یہ بھی کہا گیا: ہارون (علیہ السلام) نے بھی موسیٰ (علیہ السلام) کے ساتھ دعا کی تھی (2)۔ اور اہل معانی نے کہا: عرب کبھی کبھی ایک کو دو کے خطاب سے مخاطب کرتے ہیں (3)؛ شاعر نے کہا: "میں نے اپنے ساتھی سے کہا کہ ہمیں جلدی نہ کراؤ... اس کی جڑوں کو اکھاڑ کر، بلکہ شیح (ایک پودا) کو کاٹ لو" (4)۔ اور یہ اس بات پر مبنی ہے کہ "آمین" دعا نہیں ہے، اور یہ کہ ہارون (علیہ السلام) نے دعا نہیں کی تھی۔ النحاس (5) نے کہا: میں نے علی بن سلیمان کو یہ کہتے ہوئے سنا: اس بات کی دلیل کہ دعا ان دونوں کی تھی موسیٰ علیہ السلام کا یہ کہنا ہے: «ربَّنا» (اے ہمارے رب)، اور انہوں نے «ربّ» (اے میرے رب) نہیں کہا۔ حضرت علی اور السلمی نے "دعواتکما" (تم دونوں کی دعائیں) جمع کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔ اور ابن السمیفع نے اللہ تعالیٰ کی طرف سے خبر کے طور پر "أجبتُ دعوتکما" (میں نے تم دونوں کی دعا قبول کر لی) پڑھا ہے (7)، اور اس کے بعد "دعوة" کو نصب دیا۔

(1) النکت والعیون 448/2 ، اور ابو العالیہ کا قول طبری نے 271/12 - 272 میں نکالا ہے۔ (2) معانی القرآن للزجاج 31/3 . (3) تفسیر الطبری 271/12 ، والصحاح (جزز). (4) اسے الجوہری

نے الصحاح (جزز) میں یزید بن الطثریہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور مفرس بن ربعی الاسدی کی طرف بھی منسوب ہے جیسا کہ شرح شواہد الشافیہ 481/4 ، اور اللسان (جزز) میں ہے۔ اور تاویل مشکل القرآن ص 224 ، اور تفسیر طبری 271/12 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا گیا ہے۔ اور تفسیر طبری کے علاوہ دیگر مصادر میں "لا تُعْجِلانا" کی جگہ "لا تَخْبِسانا" (ہمیں نہ روکو) آیا ہے۔ اور صاحب اللسان نے ایک اور روایت کا ذکر کیا ہے جو کہ ہے: "لا تَخْبِسُنَّا"۔ انہوں نے شعر کی شرح میں کہا: وہ کہہ رہا ہے: ہمیں درختوں کی جڑوں کو اکھاڑ کر گوشت بھوننے سے نہ روکو، بلکہ اس کی ٹہنیوں اور لکڑیوں میں سے جو میسر ہو اسے لے لو۔ اھ اور الشیح: ایک مشہور پودا ہے۔ القاموس (شیح)۔ (5) إعراب القرآن 267/2 میں۔ (6) القراءات الشاذة ص 58 ، والمحتسب 316/1 .
(7) ابو حیان نے البحر 187/5 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Yunus, Verse 89 43

The discussion regarding 'Ameen' at the end of Al-Fatiha (1) has been fully presented. It is among the things specifically granted to our Prophet Muhammad ﷺ, Aaron, and Moses, peace be upon them. Anas bin Malik narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: 'Indeed, Allah has given my Ummah three things that were not given to anyone before them: Peace (As-Salam), which is the greeting of the people of Paradise; the ranks of the angels; and Ameen, except for what was given to Moses and Aaron.' It was mentioned by al-Tirmidhi al-Hakim in 'Nawadir al-Usul', and it was previously mentioned in Al-Fatiha (2).

His Almighty's saying: {So stand you both straight} [Fastaqīmā]. Al-Farra (3) and others said: It is a command to be steadfast in their mission and firm upon it; from inviting Pharaoh and his people to faith, until the fulfillment of the response comes to them.

Muhammad bin Ali and Ibn Jurayj said: Pharaoh and his people remained for forty years after this response, then they were destroyed (4).

It was said: 'Stand straight' means: in supplication. Steadfastness in supplication is to abandon haste in achieving the objective. Haste does not leave the heart except through the steadfastness of tranquility within it, and that tranquility only occurs through good contentment with all that appears from the Unseen (5).

{And do not follow the path of those who do not know} with a doubled 'Nun' in the place of jazaam (jussive) due to prohibition. The 'Nun' is for emphasis and it was moved to a kasra (vowel 'i') due to the meeting of two silent letters, and the kasra was chosen because it resembles the 'Nun' of the dual (6).

Ibn Dhakwan read it with a lightened 'Nun' as a negation (7). And it was said: it is a circumstantial (hal) clause from 'stand straight'.

---

(1) 1/195. (2) 1/201, and we mentioned there that in its chain is Zarbi bin Abdullah al-Azdi, who is a rejected narrator of Hadith. It is in Nawadir al-Usul, p. 185. (3) In Ma'ani al-Qur'an 1/478. (4) Narrated from Ibn Jurayj by al-Tabari 12/273, and from Muhammad bin Ali by Ibn Abi Hatim 6/1980 (10552). (5) Lata'if al-Isharat by al-Qushayri 2/113, and in it: 'finding tranquility' instead of 'steadfastness of tranquility'. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/267, and similar in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/31. (7) Al-Sab'ah p. 329, and al-Taysir p. 123, and the narration of Ibn Dhakwan from

Ibn 'Amir al-Shami. Makki said in al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/522: Its wording would be like a statement, but its meaning is prohibition.

सूरह यूनुस: आयत 89 43

अल-फातिहा (1) के अंत में 'आमीन' के बारे में चर्चा पूरी तरह से प्रस्तुत की जा चुकी है। यह उन चीज़ों में से है जो विशेष रूप से हमारे पैगंबर मुहम्मद ﷺ, हारून और मूसा (उन पर शांति हो) को प्रदान की गई थीं। अनस बिन मलिक ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'निश्चय ही अल्लाह ने मेरी उम्मत को तीन ऐसी चीज़ें दी हैं जो उनसे पहले किसी को नहीं दी गईं: सलाम, जो जन्नत के लोगों का अभिवादन है; फरिश्तों की कतारें; और आमीन, सिवाय मूसा और हारून के जो दिया गया था।' इसका उल्लेख अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने 'नवादिर अल-उसूल' में किया है, और इसका पहले अल-फातिहा (2) में उल्लेख किया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {अतः तुम दोनों अडिग रहो} [फस्तक़ीमा]। अल-फर्रा (3) और अन्य लोगों ने कहा: यह उनके कार्य पर अडिग रहने और उस पर दृढ़ रहने का आदेश है; फिरौन और उसकी कौम को ईमान की दावत देने से लेकर, जब तक कि उनके पास दुआ की स्वीकृति का परिणाम न आ जाए।

मुहम्मद बिन अली और इब्न जुरैज ने कहा: फिरौन और उसकी कौम इस जवाब के बाद चालीस साल तक रहे, फिर वे तबाह कर दिए गए (4)।

कहा गया है: 'अडिग रहो' का अर्थ है: दुआ में। दुआ में अडिग रहने का अर्थ है उद्देश्य की प्राप्ति में जल्दबाजी छोड़ना। दिल से जल्दबाजी तभी निकलती है जब उसमें सुकून (शांति) की अडिगता हो, और वह सुकून केवल गायब (अदृश्य) से प्रकट होने वाली हर चीज़ के प्रति अच्छी रजा (संतुष्टि) से ही प्राप्त होता है (5)।

{और उन लोगों के रास्ते पर न चलें जो नहीं जानते} मनाही (प्रोहिबिशन) के कारण जज़्म के स्थान पर 'नून' को तशदीद के साथ पढ़ा गया है। 'नून' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है और दो साकिनों के मिलने के कारण इसे कसरा (इ की मात्रा) दी गई है, और कसरा इसलिए चुना गया क्योंकि यह द्विवचन के'नून' के समान है (6)।

इब्न ज़कवान ने नून को हल्का (बिना तशदीद) करके नफी (नकार) के रूप में पढ़ा (7)। और कहा गया है: यह 'अडिग रहो' से 'हाल' (अवस्था) है।

(1) 1/195। (2) 1/201, और हमने वहां उल्लेख किया है कि इसकी सनद में ज़रबी बिन अब्दुल्ला अल-अज़दी है, जो मुनकर अल-हदीस (अस्वीकार्य कथावाचक) है। यह नवादिर अल-उसूल पृ. 185 में है। (3) मआनी अल-कुरान 1/478 में। (4) इब्न जुरैज से अल-तबरी 12/273 ने, और मुहम्मद बिन अली से इब्न अबी हातिम 6/1980 (10552) ने उद्धृत किया है। (5) अल-कुशैरी द्वारा लताइफ अल-इशारत 2/113, और इसमें: 'सुकून की अडिगता' के बजाय 'सुकून पाने' का उल्लेख है। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/267, और इसी तरह अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/31 में। (7) अल-सबआ पृ. 329, और अल-तयसीर पृ. 123, और इब्न आमिर अल-शमी से इब्न ज़कवान की रिवायत। मक्की ने अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात 1/522 में कहा: इसका शब्द खबर (सूचना) जैसा होगा, लेकिन अर्थ मनाही होगा।

سورہ یونس: آیت ۸۹ ٤٣

سورہ فاتحہ (١) کے آخر میں لفظ 'آمین' کے بارے میں گفتگو مکمل طور پر گزر چکی ہے۔ یہ ان خصوصیات میں سے ہے جو ہمارے نبی محمد ﷺ اور حضرت ہارون و حضرت موسیٰ علیہما السلام کو عطا کی گئیں۔ انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'بے شک اللہ تعالیٰ نے میری امت کو تین ایسی چیزیں عطا فرمائی ہیں جو ان سے پہلے کسی کو نہیں دی گئیں: سلام، جو اہل جنت کا تحفہ ہے؛ فرشتوں کی صفیں؛ اور آمین، سوائے اس کے جو موسیٰ اور ہارون علیہما السلام کو دی گئی تھیں۔' اسے ترمذی حکیم نے 'نوادر الاصول' میں ذکر کیا ہے، اور فاتحہ (٢) میں اس کا ذکر گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس تم دونوں ثابت قدم رہو} [فَاسْتَقِيمَا]۔ الفراء (٣) اور دیگر نے کہا: یہ ان کے معاملے پر استقامت اور اس پر ثابت قدمی کا حکم ہے؛ فرعون اور اس کی قوم کو ایمان کی دعوت دینے سے لے کر قبولیت کی تاویل (ظہور) آنے تک۔

محمد بن علی اور ابن جریج نے کہا: فرعون اور اس کی قوم اس دعا کی قبولیت کے بعد چالیس سال تک رہے، پھر وہ ہلاک کر دیے گئے (٤)۔

اور کہا گیا ہے کہ 'استقامت اختیار کرو' سے مراد دعا میں استقامت ہے۔ دعا میں استقامت کا مطلب مقصد کے حصول میں جلدی نہ کرنا ہے۔ دل سے عجلت کا احساس تب ہی ختم ہوتا ہے جب اس میں سکینہ (اطمینان) کی استقامت پیدا ہو، اور وہ سکینہ غیب سے ظاہر ہونے والے تمام امور پر خوشنودی اور رضا ہی سے حاصل ہوتا ہے (٥)۔

{اور تم ان لوگوں کے راستے کی پیروی نہ کرنا جو علم نہیں رکھتے} نہی کے مقام پر جزم کی جگہ نون کی تشدید کے ساتھ نون تاکید کے لیے ہے اور دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے اسے کسرہ (زیر) دیا گیا، اور کسرہ کا انتخاب اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ تثنیہ کے نون کے مشابہ ہے (٦)۔

ابن ذکوان نے نون کی تخفیف کے ساتھ اسے نفی کے طور پر پڑھا ہے (٧)۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'استقیما' سے حال ہے۔

---

(١) ١/١٩٥۔ (٢) ١/٢٠١، اور ہم نے وہاں ذکر کیا ہے کہ اس کی سند میں زربی بن عبداللہ الازدی ہے، جو منکر الحدیث ہے۔ یہ نوادر الاصول ص ١٨٥ میں ہے۔ (٣) معانی القرآن ١/٤٧٨ میں۔ (٤) اسے ابن جریج سے طبری نے ١٢/٢٧٣، اور محمد بن علی سے ابن ابی حاتم نے ٦/١٩٨٠ (١٠٥٥٢) میں روایت کیا ہے۔ (٥) لطائف الاشارات للقشیری ٢/١١٣، اور اس میں 'استقامتِ سکینہ' کے بجائے 'وجودِ سکینہ' کے الفاظ ہیں۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٢/٢٦٧، اور اسی طرح معانی القرآن للزجاج ٣/٣١ میں۔ (٧) السبعۃ ص ٣٢٩، والتیسیر ص ١٢٣ اور ابن عامر الشامی سے ابن ذکوان کی روایت۔ مکی نے 'الکشف عن وجوہ القراءات' ١/٥٢٢ میں کہا: اس کے الفاظ خبر کے ہوں گے لیکن معنی نہی کے ہوں گے۔

٤٤ (44) Surah Yunus: Verses 89 - 90

That is: Be upright and do not follow [the way of those who know not] (1). And the meaning is: Do not follow the path of those who do not know the reality of My promise and My threat. The words of Allah Almighty: {And We took the Children of Israel across the sea, and Pharaoh and his soldiers pursued them in tyranny and enmity until, when drowning overtook him, he said, "I believe that there is no deity except that in whom the Children of Israel believe, and I am of the Muslims." 90} His words, the Almighty: {And We took the Children of Israel across the sea}: Discussion of this has preceded in Surah "Al-Baqarah" in His words: {And [recall] when We parted the sea for you} (2) [Verse: 50]. Al-Hasan recited: "wa-jawwaznā" (3), and they are two linguistic variations. {So Pharaoh and his soldiers pursued them}: It is said: "tabi‘a" and "atba‘a" have the same meaning: if he caught up with him and reached him. And "ittaba‘a" with a shaddah: if he walked behind him (4). Al-Asma'i said: It is said "atba‘ahu" with a disconnected alif (hamzat al-qat‘) if he caught up with him and reached him, and "ittaba‘ahu" with a connected alif (hamzat al-wasl) if he followed his path, whether he reached him or not. Abu Zayd said the same. Qatadah recited: "fa-ittaba‘ahum" with a connected alif (5). It is also said: "ittaba‘ahu" — with a connected alif — in an affair means he emulated him. And "atba‘ahu" — with a disconnected alif — with good or evil; this is the statement of Abu ‘Amr. It has been said: They both have the same meaning (6). So Moses went out with the Children of Israel, and they were six hundred and twenty thousand, and Pharaoh pursued him in the morning with two million and six hundred thousand. This has preceded (7).

(1) Al-Kashf ‘an Wujuh al-Qira’at 1/522. (2) 2/89 and what follows. (3) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 58. (4) Tafsir al-Baghawi 2/366. (5) Ibn ‘Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 3/140, and Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira’at al-Shadhdhah p. 58 to Al-Hasan. (6) Ma‘ani al-Qur’an for Al-Nahhas 3/313. (7) 2/92, and the author (may Allah have mercy on him) mentioned there that the number of Pharaoh's people was one million and two hundred thousand.

४४ (44) सूरह यूनुस: आयत 89 - 90

अर्थात्: सीधे रहो और उनके पीछे न चलो (1)। और अर्थ यह है: उस व्यक्ति के मार्ग पर न चलो जो मेरे वादे और मेरी चेतावनी की वास्तविकता को नहीं जानता। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने इस्राईल की संतान को समुद्र पार करा दिया, तो फिरौन और उसकी सेना ने अन्याय और शत्रुता के कारण उनका पीछा किया, यहाँ तक कि जब वह डूबने लगा, तो उसने कहा, "मैं ईमान लाया कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं जिस पर इस्राईल की संतान ईमान लाई है, और मैं आज्ञाकारियों (मुसलमानों) में से हूँ।" 90} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने इस्राईल की संतान को समुद्र पार करा दिया}: इस पर चर्चा सूरह "अल-बकरा" में उनके इस कथन में पहले ही हो चुकी है: {और (याद करो) जब हमने तुम्हारे लिए समुद्र को फाड़ दिया} (2) [आयत: 50]। अल-हसन ने इसे "wa-jawwaznā" (3) पढ़ा है, और ये दोनों भाषाई रूप हैं। {तो फिरौन और उसकी सेना ने उनका पीछा किया}: कहा जाता है: "tabi'a" और "atba'a" का एक ही अर्थ है: यदि वह उसके पीछे लगा और उसे पा लिया। और "ittaba'a" (शद्द के साथ): यदि वह उसके पीछे चला (4)। अल-असमी ने कहा: कहा जाता है "atba'ahu" (अलग अलिफ़ के साथ) यदि वह उसके पीछे लगा और उसे पा लिया, और "ittaba'ahu" (जुड़े हुए अलिफ़ के साथ) यदि उसने उसके पदचिह्नों का पीछा किया, चाहे वह उसे पा सका या नहीं। अबू ज़ैद ने भी यही कहा है। क़तादा ने "fa-ittaba'ahum" जुड़े हुए अलिफ़ के साथ पढ़ा है (5)। और यह भी कहा गया है: "ittaba'ahu" — जुड़े हुए अलिफ़ के साथ — किसी मामले में: उसका अनुसरण करना (नकल करना)। और "atba'ahu" — अलग अलिफ़ के साथ — भलाई या बुराई के साथ; यह अबू अम्र का कथन है। यह भी कहा गया है कि दोनों का अर्थ एक ही है (6)। तो मूसा इस्राईल की संतान के साथ निकले और वे छह लाख बीस हजार थे, और फिरौन ने सुबह दो मिलियन छह लाख के साथ उनका पीछा किया। यह पहले बताया जा चुका है (7)।

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/522। (2) 2/89 और उसके बाद। (3) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 58। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/366। (5) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/140 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 58 में इसे अल-हसन से जोड़ा है। (6) मआनी अल-क़ुरआन अल-नह़्हास 3/313। (7) 2/92, और लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने वहाँ उल्लेख किया है कि फिरौन के लोगों की संख्या एक मिलियन दो लाख थी।

٤٤ (44) سورة يونس: آيات 89 - 90

یعنی: ثابت قدم رہو اور پیروی نہ کرو (1)۔ اور معنی یہ ہے: اس شخص کے راستے پر نہ چلو جو میرے وعدے اور وعید کی حقیقت کو نہیں جانتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے بنی اسرائیل کو سمندر پار کروا دیا، پھر فرعون اور اس کے لشکر نے ظلم اور سرکشی کی بنا پر ان کا پیچھا کیا، یہاں تک کہ جب وہ ڈوبنے لگا تو اس نے کہا: "میں ایمان لایا کہ کوئی معبود نہیں سوائے اس کے جس پر بنی اسرائیل ایمان لائے ہیں، اور میں مسلمانوں میں سے ہوں۔" 90} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے بنی اسرائیل کو سمندر پار کروا دیا}: اس بارے میں بحث سورۃ "البقرہ" میں اللہ کے اس قول میں پہلے گزر چکی ہے: {اور (یاد کرو) جب ہم نے تمہارے لیے سمندر کو پھاڑ دیا} (2) [آیت: 50]۔ اور الحسن نے "جوَّزنا" (3) پڑھا ہے، اور یہ دونوں لغوی لہجے ہیں۔ {پھر فرعون اور اس کے لشکر نے ان کا پیچھا کیا}: کہا جاتا ہے: "تَبِع" اور "أتْبَع" ایک ہی معنی میں ہیں: اگر وہ اس سے جا ملا اور اسے پا لیا۔ اور "اتَّبَع" (شد کے ساتھ): اگر وہ اس کے پیچھے چلا (4)۔ الاصمعی نے کہا: کہا جاتا ہے "أتبَعَهُ" (الف قطع کے ساتھ): اگر وہ اس سے جا ملا اور اسے پا لیا، اور "اتَّبَعَهُ" (الف وصل کے ساتھ): اگر اس نے اس کے نقش قدم کی پیروی کی، چاہے اسے پا لیا ہو یا نہ پایا ہو۔ اور ابو زید نے بھی یہی کہا ہے۔ اور قتادہ نے "فاتَّبَعَهم" الف وصل کے ساتھ پڑھا ہے (5)۔ اور کہا گیا ہے: "اتَّبَعَهُ" — الف وصل کے ساتھ — معاملے میں: اس کی اقتدا کی۔ اور "أتْبَعَهُ" — الف قطع کے ساتھ — خیر یا شر کے ساتھ؛ یہ ابو عمرو کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں (6)۔ پس موسیٰ بنی اسرائیل کو لے کر نکلے اور وہ چھ لاکھ بیس ہزار تھے، اور فرعون نے صبح کے وقت چھبیس لاکھ (دو ہزار ہزار اور چھ سو ہزار) کے ساتھ ان کا پیچھا کیا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (7)۔

(1) الکشف عن وجوہ القراءات 1/522۔ (2) 2/89 اور اس کے بعد۔ (3) القراءات الشاذة ص 58۔ (4) تفسیر البغوی 2/366۔ (5) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/ 140 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 58 میں اسے الحسن کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 3/313۔ (7) 2/92، اور مصنف رحمہ اللہ نے وہاں ذکر کیا ہے کہ فرعون کی قوم کی تعداد بارہ لاکھ (ایک ہزار ہزار اور دو سو ہزار) تھی۔

Surah Yunus: Verse 90, Page 45

﴿بَغْيًا﴾ (baghyan - out of rebellion) is in the accusative case as a circumstantial state (hal). ﴿وَعَدْوًا﴾ (wa 'adwan - and enmity) is coordinated with it; meaning: in a state of rebellion, aggression, and injustice. It is said: 'ada ya'du 'adwan (he transgressed), just as: ghaza yaghzu ghazwan (he raided). Al-Hasan read: "wa 'uduwan" with a damma on the 'ayn and dal and a shadda on the waw(1), like: 'ala ya'lu 'uluwan (he rose). Commentators said: "baghyan" means seeking superiority without right in speech, and "'adwan" is in action(2), so both are in the accusative as the object of reason (maf'ul lahu).

﴿حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ﴾ (Until when the drowning overtook him) means: it reached and attained him. ﴿قَالَ آمَنتُ﴾ (He said: I believe) means: I testify to the truth. ﴿أَنَّهُ﴾ (That) i.e., in that(3), so when the preposition was omitted, the verb became transitive and assigned the accusative case. It was also read with a kasra (innahu)(4), meaning: I have become a believer, then he started anew. Abu Hatim claimed that the verb for 'saying' is omitted(5), i.e., I believed and said: indeed he... but faith does not benefit at that time, for repentance is accepted before seeing the punishment, but after it and after being engulfed, it is not accepted, according to what has been previously explained in Surah "An-Nisa"(6).

It is said: Pharaoh feared entering the sea, and he was on a black horse, and there was no female horse among Pharaoh's cavalry. So Gabriel came on a mare in heat - i.e., desiring - in the form of Haman and said to him: Go forward. Then she waded into the sea, and Pharaoh's horse followed her, and Michael was driving them so that none of them strayed. When the last of them was in the sea and the first of them was about to exit, the sea closed in on them, and drowning bridled Pharaoh, so he said: I believe in Him in whom the Children of Israel believe. Then Gabriel thrust the mud of the sea (al-haal) into his mouth(7).

At-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ said: "When Allah drowned Pharaoh, he said: 'I believe that there is no god except He in whom the Children of Israel believe.' Gabriel said: 'O Muhammad, if only you had seen me as I was...'"

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 58. (2) See Tafsir Abi al-Layth 2/110, and Tafsir al-Baghawi 2/366. (3) After it in (D) and (M): "there is no god except He in whom the Children of Israel believe." (4) Hamza and Al-Kisa'i read it this way from the seven canonical readings. Al-Sab'ah p. 330, and Al-Taysir p. 123. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/267.

(6) 6/152 - 154. (7) Related by Al-Tabari 1/655 - 660 in a similar way from Abdullah bin Shaddad bin al-Had and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and 'al-haal' is the black mud.

सूरह यूनुस: आयत 90, पृष्ठ 45

﴿بَغْيًا﴾ (बग़यान - विद्रोहवश) 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में मन्सूब (नस्ब की स्थिति में) है। ﴿وَعَدْوًا﴾ (व-अदवान - और शत्रुतावश) इस पर अत्फ़ (संयोजन) है; अर्थात: विद्रोह, आक्रामकता और अन्याय की स्थिति में। कहा जाता है: 'अदा यअ्दु अदवान' (उसने सीमा पार की), जैसे: 'ग़ज़ा यग़्ज़ु ग़ज़्वन' (उसने आक्रमण किया)। अल-हसन ने इसे ऐन और दाल पर ज़म्मा और वाव पर शद (1) के साथ "अुदुवन" पढ़ा है, जैसे: 'अला यअ्लु अुलुवन' (वह ऊपर उठा)। मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: "बग़यान" का अर्थ है बातों में अनुचित रूप से श्रेष्ठता चाहना, और "अदवान" कार्यों में है (2), तो ये दोनों 'मफ़ऊल लहू' (कारण बताने वाला कर्म) के रूप में मन्सूब हैं।

﴿حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ﴾ (यहाँ तक कि जब डूबने ने उसे आ लिया) अर्थात: वह उस तक पहुँच गया और उसे पा लिया। ﴿قَالَ آمَنتُ﴾ (उसने कहा: मैं ईमान लाया) अर्थात: मैंने पुष्टि की। ﴿أَنَّهُ﴾ (कि) अर्थात: "बि-अन्नहू" (इसमें कि) (3), तो जब जार (Preposition) हटा दिया गया, तो क्रिया सीधे कर्म तक पहुँची और उसे मन्सूब कर दिया। इसे कसरा (इन्नहू) (4) के साथ भी पढ़ा गया है, अर्थात: मैं आस्तिक हो गया हूँ, फिर उसने नई बात शुरू की। अबू हातिम का दावा है कि 'क़ौल' (कहना) यहाँ लुप्त है (5), अर्थात: मैं ईमान लाया तो मैंने कहा: वास्तव में वह... और उस समय ईमान लाना लाभप्रद नहीं होता, क्योंकि तौबा सज़ा देखने से पहले स्वीकार की जाती है, लेकिन उसके बाद और मौत के आगोश में आने के बाद, यह स्वीकार नहीं की जाती है, जैसा कि "अन-निसा" में पहले स्पष्ट किया जा चुका है (6)।

कहा जाता है कि: फिरौन समुद्र में प्रवेश करने से डर रहा था, वह एक काले घोड़े पर सवार था, और फिरौन की सेना में कोई मादा घोड़ा नहीं था, इसलिए जिब्रील एक कामोतेजित घोड़ी पर - हामान के रूप में आए और उससे कहा: आगे बढ़ो, फिर वह समुद्र में उतर गई, और फिरौन का घोड़ा उसके पीछे हो लिया, और मीकाईल उन्हें हाँक रहे थे ताकि उनमें से कोई पीछे न रहे। जब उनका अंतिम व्यक्ति समुद्र में आ गया और पहले निकलने ही वाला था, तो समुद्र उन पर बंद हो गया, और डूबने ने फिरौन को बेबस कर दिया, तो उसने कहा: मैं उस पर ईमान लाया जिस पर इस्राईल की संतान ईमान लाई है; तब जिब्रील ने उसके मुँह में समुद्र की मिट्टी (हाल) भर दी (7)।

तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह ने फिरौन को डुबो दिया, तो उसने कहा: 'मैं ईमान लाया कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है जिस पर बनी इस्राईल ईमान लाए हैं।' जिब्रील ने कहा: 'ऐ मुहम्मद, काश तुम मुझे देखते जब मैं...'"

---

(1) अल-क़िराआत अल-शाज़ाह पृष्ठ 58। (2) देखिए तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/110, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/366। (3) (द) और (म) प्रतियों में इसके बाद है: "उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है जिस पर बनी इस्राईल ईमान लाई"। (4) इसे सात प्रसिद्ध पाठों में से हमजा और अल-किसाई ने पढ़ा है। अल-सबअह पृष्ठ 330, और अल-तयसीर पृष्ठ 123। (5) ए'राब अल-क़ुरआन लिल-नह़्हास 2/267। (6) 6/152 - 154। (7) इसे अल-तबरी 1/655 - 660 ने इसी तरह अब्दुल्ला बिन शद्दाद बिन अल-हाद और इब्न अब्बास (रज़ि.) से उद्धृत किया है, और 'हाल' का अर्थ काली मिट्टी है।

سورۃ یونس: آیت ۹۰، صفحہ ۴۵

﴿بَغْيًا﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ ﴿وَعَدْوًا﴾ اس پر معطوف ہے؛ یعنی: سرکشی، زیادتی اور ظلم کی حالت میں۔ کہا جاتا ہے: عَدَا یعدو عَدْوًا (اس نے حد سے تجاوز کیا)، جیسے: غَزَا یغزو غزوًا۔ حسن نے عین اور دال کے ضمہ اور واؤ کی تشدید کے ساتھ "عُدُوًّا" پڑھا ہے(۱)، جیسے: علا یعلو عُلُوًّا۔ مفسرین نے کہا: "بغنیاً" کلام میں ناحق بلندی چاہنے کو کہتے ہیں، اور "عدواً" عمل میں (زیادتی) ہے(۲)، تو یہ دونوں مفعول لہ ہونے کی بنا پر منصوب ہیں۔

﴿حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ﴾ یعنی: ڈوبنا اسے آ پہنچا اور اسے پا لیا۔ ﴿قَالَ آمَنتُ﴾ یعنی: میں نے تصدیق کی۔ ﴿أَنَّهُ﴾ یعنی: اس بات پر کہ(۳)، پس جب حرفِ جار حذف ہوا تو فعل متعدی ہو گیا اور اسے نصب دے دیا۔ اسے کسرہ کے ساتھ "اِنَّہ" بھی پڑھا گیا ہے(۴)، یعنی: میں مومن ہو گیا، پھر اس نے بات کا آغاز کیا۔ ابو حاتم کا گمان ہے کہ قول محذوف ہے(۵)، یعنی: میں ایمان لایا تو میں نے کہا: بے شک وہ... اور اس وقت ایمان لانا فائدہ مند نہیں ہوتا، کیونکہ توبہ عذاب دیکھنے سے پہلے مقبول ہے، لیکن اس کے بعد اور غرق ہونے کے وقت قبول نہیں ہوتی، جیسا کہ سورہ "النساء" میں اس کا بیان گزر چکا ہے(۶)۔

کہا جاتا ہے کہ: فرعون سمندر میں داخل ہونے سے ڈر رہا تھا، وہ ایک سیاہ گھوڑے پر سوار تھا، اور فرعون کے گھوڑوں میں کوئی مادہ گھوڑی نہیں تھی، تو جبرائیل علیہ السلام ایک مست گھوڑی پر - یعنی خواہش رکھنے والی - ہامان کی صورت میں آئے اور اس سے کہا: آگے بڑھو، پھر وہ سمندر میں اتر گئی تو فرعون کا گھوڑا اس کے پیچھے ہو لیا، اور میکائیل علیہ السلام انہیں ہانک رہے تھے تاکہ ان میں سے کوئی پیچھے نہ رہ جائے۔ جب ان کا آخری آدمی سمندر میں داخل ہو گیا اور ان کا پہلا آدمی نکلنے ہی والا تھا، تو سمندر ان پر بند ہو گیا، اور ڈوبنے نے فرعون کو

جکڑ لیا، تو اس نے کہا: میں اس پر ایمان لایا جس پر بنی اسرائیل ایمان لائے ہیں؛ تو جبرائیل علیہ السلام نے اس کے منہ میں سمندر کی مٹی (حال) ٹھونس دی(۷)۔

ترمذی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے فرعون کو غرق کیا تو اس نے کہا: 'میں ایمان لایا کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں جس پر بنی اسرائیل ایمان لائے ہیں'، جبرائیل علیہ السلام نے کہا: اے محمد! کاش آپ مجھے دیکھتے جب میں---"

---

(۱) القراءات الشاذة ص ۵۸۔ (۲) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۲/ ۱۱۰، اور تفسیر بغوی ۲/ ۳۶۶۔ (۳) (د) اور (م) میں اس کے بعد ہے: لا الہ الا الذی آمنت بہ بنو اسرائیل۔ (۴) اسے سات قرأتوں میں سے حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۳۳۰، اور التیسیر ص ۱۲۳۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۶۷۔ (۶) ۶/ ۱۵۲ - ۱۵۴۔ (۷) اسے طبری نے ۱/ ۶۵۵ - ۶۶۰ میں اسی طرح عبد اللہ بن شداد بن الہاد اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور 'حال' سے مراد کالی مٹی ہے۔

46 Surah Yunus: Verse 90 "...taking from the mud of the sea and thrusting it into his mouth for fear that mercy might reach him." Abu 'Isa said: This is a Good (Hasan) hadith (1). "Hal al-Bahr" means the black mud that is at its bottom; so said the linguists (2). And on the authority of Ibn Abbas, from the Prophet (ﷺ), he mentioned: "That Gabriel began putting mud into the mouth of Pharaoh fearing that he might say: 'There is no god but Allah,' and thus Allah would have mercy on him, or fearing that He would have mercy on him." He said: This is a Good, Strange, Authentic (Hasan Gharib Sahih) hadith (3). Awn ibn Abdullah said: It reached me that Gabriel said to the Prophet (ﷺ): "No offspring of Iblis is more hateful to me than Pharaoh. When drowning overtook him, he said: {I believe...} [the verse], and I feared that he would say it and be shown mercy, so I took some soil - or mud - and stuffed it into his mouth." And it was said: He only did this to him as a punishment for the greatness of what he used to commit (4). Ka'b al-Ahbar said: Allah withheld the Nile of Egypt from flowing during his time. The Copts said to him: "If you are our lord, then make the water flow for us." So he rode out and ordered his soldiers leader by leader, and they stood at their posts. He sat (5) where they could not see him, dismounted from his beast, took off his clothes, prostrated, and beseeched Allah the Almighty. Then Allah made the water flow for him. Gabriel came to him while he was alone in the guise of a seeker of a legal opinion (muftin) and said: "What does the prince say about a man who has a slave, who was raised in his bounty and has no support (6) other than him..."

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3107), and it is with Ahmad (2820). In it: Ali bin Zaid bin Jud'an, who is weak, and Yusuf bin Mahran, who is lenient in hadith, only Ibn Jud'an narrated from him. Taqrib al-Tahdhib p. 340 and 541. (2) See Tahdhib al-Lugha 5/245, and al-Sihah (Hawal). (3) Sunan al-Tirmidhi (3108), and it is with Ahmad (2144), and al-Nasa'i in his Tafsir (258) and al-Hakim 2/340, and he said: Sahih according to the condition of the two Sheikhs, but they did not include it, except that most of Shu'bah's companions attributed it to Ibn Abbas, and al-Dhahabi agreed with him in al-Talkhis. Ahmad (2144) and al-Nasa'i in Tafsir (258) included the Mawquf version. Al-Razi said in his Tafsir 17/156: "Is it correct that Gabriel, peace be upon him, began filling his mouth with mud so that he would not repent out of anger at him?" The answer: "The closest view is that it is not correct." End quote. See the rest of his speech, and see the speech of al-Hafiz Ibn Hajar in al-Kafi al-Shaf p. 85. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/314. (5) In (m): and jumped. (6) In (z) and (f): no master.

४६ सूरा यूनुस: आयत ९० "...समुद्र की कीचड़ को लेकर उसके मुँह में ठूँस दिया, इस डर से कि कहीं रहमत उसे न पा ले।" अबू ईसा ने कहा: यह एक हदीस हसन (अच्छी) है (१)। "हाल अल-बहर" (समुद्र का हाल) का अर्थ है: वह काली मिट्टी जो उसके तल में होती है; भाषाविदों ने यही कहा है (२)। और इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी ﷺ ने ज़िक्र फरमाया: "कि जिब्रईल फ़िरऔन के मुँह में मिट्टी डालने लगे इस डर से कि कहीं वह यह न कह दे: 'अल्लाह के सिवा कोई माबूद (उपास्य) नहीं', और अल्लाह उस पर रहम कर दे, या इस डर से कि वह उस पर रहम करेगा।" उन्होंने कहा: यह एक हसन ग़रीब सहीह हदीस है (३)। औन बिन अब्दुल्लाह ने कहा: मुझे यह बात पहुँची है कि जिब्रईल ने नबी ﷺ से कहा: "इबलीस की कोई भी संतान मुझे फ़िरऔन से ज़्यादा नापसंद नहीं थी। जब डूबने ने उसे आ लिया तो उसने कहा: {मैं ईमान लाया...} [पूरी आयत], तो मुझे डर लगा कि कहीं वह इसे कहकर रहम का पात्र न बन जाए, इसलिए मैंने कुछ मिट्टी ली और उसके मुँह में भर दी।" और यह भी कहा गया है कि: उसके साथ यह उसके महान कुकर्मों की सज़ा के तौर पर किया गया (४)। का'ब अल-अहबार ने कहा: अल्लाह ने उसके समय में मिस्र की नील नदी को बहने से रोक दिया। क़िब्तियों (कॉप्ट्स) ने उससे कहा: "अगर तुम हमारे रब हो, तो हमारे लिए पानी बहा दो।" तो वह सवारी पर निकला और अपने सैनिकों को एक-एक करके सेनापतियों के साथ हुक्म दिया, और वे अपने-अपने स्तरों पर खड़े हो गए। वह वहाँ बैठा (५) जहाँ वे उसे देख नहीं सकते थे, अपनी सवारी से उतरा, अपने कपड़े उतारे, सजदा किया और अल्लाह तआला से गिड़गिड़ाकर दुआ की। तब अल्लाह ने उसके लिए पानी जारी कर दिया। फिर जिब्रईल उसके पास आए जबकि वह अकेला था, एक मसला पूछने वाले की सूरत में और कहा: "अमीर उस आदमी के बारे में क्या कहता है जिसका एक गुलाम हो, जो उसकी नेमतों में पला-बढ़ा हो और उसके सिवा उसका कोई सहारा (६) न हो..."

---

(१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३१०७), और यह अहमद (२८२०) के पास है। इसमें: अली बिन ज़ैद बिन जुदआन हैं, जो कमज़ोर हैं, और यूसुफ बिन महरान, जो हदीस में कमज़ोर (लीन) हैं, उनसे केवल इब्न जुदआन ने ही रिवायत की है। तक़रीब अल-तहज़ीब पृ. ३४० और ५४१। (२) तहज़ीब अल-लुग़ा ५/२४५, और अल-सिहाह (हवल) देखें। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३१०८), और यह अहमद (२१४४) के पास है, और अल-नसाई ने अपनी तफ़सीर (२५८) में और अल-हाकिम ने २/३४० में, और उन्होंने कहा: दोनों शैखों की शर्त पर सहीह है, लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया, सिवाय इसके कि शुअबा के अधिकांश साथियों ने इसे इब्न अब्बास तक ही सीमित रखा, और अल-ज़हाबी ने 'अल-तल्खीस' में उनके साथ सहमति जताई। और अहमद (२१४४) और अल-नसाई ने तफ़सीर (२५८) में

'मौक़ूफ़' हदीस निकाली है। अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर १७/१५६ में कहा: "क्या यह सही है कि जिब्रईल अलैहिस्सलाम उसके मुँह को मिट्टी से भरने लगे ताकि वह उस पर क्रोध के कारण तौबा न कर सके?" उत्तर: "अधिक संभावना यही है कि यह सही नहीं है।" समाप्त। उनकी शेष बात देखें, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर की बात 'अल-काफ़ी अल-शाफ़' पृ. ८५ में देखें। (४) अन-नहस द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' ३/३१४। (५) (m) में: और कूद पड़ा। (६) (z) और (f) में: कोई मालिक नहीं।

۴۶ سورہ یونس: آیت ۹۰ "...سمندر کی کیچڑ سے لے کر اس کے منہ میں ٹھونس دیا اس خوف سے کہ کہیں اسے رحمت نہ پالے۔" ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن ہے(۱)۔ حال البحر: وہ کالی مٹی جو اس کی تہہ میں ہوتی ہے؛ ماہرین لغت نے یہی کہا ہے(۲)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے ذکر فرمایا: "کہ جبرئیل فرعون کے منہ میں مٹی ڈالنے لگے اس خوف سے کہ وہ کہیں: 'اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں' نہ کہہ دے، اور اللہ اس پر رحم کر دے، یا اس خوف سے کہ وہ اس پر رحم کرے گا۔" فرمایا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے(۳)۔ اور عون بن عبداللہ نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جبرئیل نے نبی ﷺ سے کہا: "ابلیس کی اولاد میں سے مجھے فرعون سے زیادہ کوئی ناپسند نہیں تھا، اور جب اسے غرق ہونے نے آ لیا تو اس نے کہا: ﴿آمَنْتُ﴾ [آیت کے آخر تک]، تو میں ڈر گیا کہ کہیں وہ یہ کہہ کر رحم کا مستحق نہ ہو جائے، تو میں نے کچھ مٹی لی اور اس کے منہ میں بھر دی۔" اور کہا گیا ہے: یہ اس کے ساتھ اس کے عظیم گناہوں کی سزا کے طور پر کیا گیا تھا(۴)۔ اور کعب الاحبار نے کہا: اللہ نے اس کے زمانے میں مصر کے نیل کو بہنے سے روک دیا۔ قبطیوں نے اس سے کہا: "اگر تو ہمارا رب ہے تو ہمارے لیے پانی بہا دے۔" تو وہ سوار ہوا اور اپنے فوجیوں کو ایک ایک کر کے کمانڈروں کے ساتھ حکم دیا، اور وہ اپنے درجات پر کھڑے ہو گئے۔ وہ وہاں بیٹھا (۵) جہاں وہ اسے دیکھ نہیں سکتے تھے، اپنی سواری سے اترا، اپنے کپڑے اتارے، سجدہ کیا اور اللہ تعالیٰ کے حضور گڑگڑایا، تو اللہ نے اس کے لیے پانی جاری کر دیا۔ پس جبرئیل اس کے پاس آئے جبکہ وہ اکیلا تھا، ایک مسئلہ پوچھنے والے کی شکل میں اور کہا: "امیر اس آدمی کے بارے میں کیا کہتا ہے جس کا ایک غلام ہو، جو اس کی نعمتوں میں پلا بڑھا ہو اور اس کے سوا اس کا کوئی اور سہارا (۶) نہ ہو..."

(۱) سنن ترمذی (۳۱۰۷)، اور یہ احمد (۲۸۲۰) کے ہاں ہے۔ اس میں: علی بن زید بن جدعان ہے، جو ضعیف ہے، اور یوسف بن مہران ہے، جو لین الحدیث ہے، اس سے صرف ابن جدعان نے روایت کی ہے۔ تقریب التہذیب ص ۳۴۰ اور ۵۴۱۔ (۲) دیکھیے تہذیب اللغہ ۵/۲۴۵، اور الصحاح (حول)۔ (۳) سنن ترمذی (۳۱۰۸)، اور یہ احمد (۲۱۴۴) کے ہاں ہے، اور نسائی نے اپنی تفسیر (۲۵۸) میں اور حاکم نے ۲/۳۴۰ میں، اور کہا: شیخین کی شرط پر صحیح ہے، لیکن انہوں نے اسے نکالا نہیں، سوائے اس کے کہ شعبہ کے اکثر اصحاب نے اسے ابن عباس پر موقوف رکھا، اور ذہبی نے تلخیص میں ان کی موافقت کی ہے۔ اور احمد (۲۱۴۴) اور نسائی نے تفسیر (۲۵۸) میں موقوف روایت نکالی ہے۔ رازی نے اپنی تفسیر ۱۷/۱۵۶ میں کہا: "کیا یہ درست ہے کہ جبرئیل علیہ السلام اس پر غصے کی وجہ سے اس کا منہ مٹی سے بھرنے لگے تاکہ وہ توبہ نہ کر سکے؟" جواب: "اقرب یہ ہے کہ یہ درست نہیں ہے۔" انتہی۔ ان کی باقی گفتگو دیکھیے، اور حافظ ابن حجر کی گفتگو الکافی الشاف ص ۸۵ میں دیکھیے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۳/۳۱۴۔ (۵) (م) میں: اور کود پڑا۔ (۶) (ز) اور (ف) میں: کوئی آقا نہیں۔

Surah Yunus: Verses 90 - 92 47 So he denied His blessings, rejected His right, and claimed sovereignty besides Him; so Pharaoh wrote: Abu al-Abbas al-Walid ibn Mus'ab ibn al-Rayyan says: His punishment is to be drowned in the sea. Gabriel took it and passed by. When drowning overtook him, Gabriel, peace be upon him, handed him his own writing (1). This has already been mentioned in 'Al-Baqarah' on the authority of Abdullah ibn Amr ibn al-Aas and Ibn Abbas as a narrated report; and this was on the day of Ashura, as previously explained in 'Al-Baqarah' as well, so there is no point in repeating it (2).

Allah says: ﴿And I am of the Muslims﴾ meaning: of the monotheists who submit through compliance and obedience.

Allah says: ﴿Now? And you had disobeyed before and were of the corrupters﴾ (91). It was said: It is from the words of Allah Almighty. It was said: It is from the words of Gabriel (3). It was said: Michael, blessings of Allah be upon them both, or someone else from the angels (4), blessings of Allah be upon them. It was said: It is from what Pharaoh said within himself, and there was no spoken word; rather, it occurred in his heart, so he said within himself what he said, where regret did not benefit him. Its equivalent is: ﴿We feed you only for the face of Allah﴾ [Al-Insan: 9], the Lord praised them for what was in their conscience, not that they said that with their words, and true speech is the speech of the heart.

Allah says: ﴿So today We will save you in your body that you may be to those who succeed you a sign. And indeed, many among the people, of Our signs, are heedless﴾ (92).

Allah says: ﴿So today We will save you in your body﴾ meaning: We will cast you upon a high ground of the earth (5). That is because the Children of Israel did not believe that Pharaoh had drowned, and they said: He is of greater significance than that,

(1) This report is from the Isra'iliyyat, and Al-Zamakhshari mentioned this story in Al-Kashshaf 2/251 in a summarized form, and did not attribute it. (2) 2/93 - 94, and it has already been mentioned from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) only, and we did not find the hadith of Abdullah ibn Amr ibn al-Aas (may Allah be pleased with them both). (3) Tafsir al-Razi 17/156. (4) After it in (F) and (M): for him. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 2/449.

सूरह यूनुस: आयतें 90 - 92 47 तो उसने उसकी नेमतों का इनकार किया, उसके हक को झुठलाया, और उसके अलावा संप्रभुता का दावा किया; फिर फिरौन ने लिखा: अबू अल-अब्बास अल-वलीद इब्न मुसाब इब्न अल-रय्यान कहते हैं: उसकी सजा यह है कि उसे समुद्र में डुबो दिया जाए। जिब्रील ने इसे लिया और गुजरे। जब वह डूबने लगा, तो जिब्रील (उन पर शांति हो) ने उसे उसका खुद का लिखा हुआ थमा दिया (1)। यह पहले 'अल-बकराह' में अब्दुल्ला इब्न अम्र इब्न अल-आस और इब्न अब्बास के हवाले से एक रिवायत के रूप में आ चुका है; और यह आशुरा के दिन हुआ था, जैसा कि 'अल-बकराह' में भी पहले बताया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है (2)।

अल्लाह का फरमान: ﴿और मैं मुसलमानों में से हूँ﴾ यानी: आज्ञाकारिता और आज्ञापालन के माध्यम से आत्मसमर्पण करने वाले एकेश्वरवादियों में से।

अल्लाह का फरमान: ﴿अब? जबकि तुमने पहले अवज्ञा की थी और तुम बिगाड़ पैदा करने वालों में से थे﴾ (91)। कहा गया: यह अल्लाह तआला का कथन है। कहा गया: यह जिब्रील का कथन है (3)। कहा गया: मीकाईल (दोनों पर अल्लाह की कृपा हो), या फरिश्तों (4) में से कोई और, अल्लाह की उन पर कृपा हो। कहा गया: यह फिरौन ने अपने मन में कहा था, और कोई जुबानी बात नहीं थी, बल्कि यह उसके दिल में पैदा हुआ था, इसलिए उसने अपने मन में वह कहा जो उसने कहा, जहाँ पछतावे ने उसे कोई फायदा नहीं पहुँचाया। इसकी मिसाल है: ﴿हम तुम्हें केवल अल्लाह की प्रसन्नता के लिए खिलाते हैं﴾ [अल-इंसान: 9], रब ने उनकी अंतरात्मा में जो था उसके लिए उनकी प्रशंसा की, न कि इसलिए कि उन्होंने अपनी बातों से ऐसा कहा था, और सच्ची बात दिल की बात होती है।

अल्लाह का फरमान: ﴿तो आज हम तेरे शरीर को बचा लेंगे ताकि तू अपने बाद वालों के लिए एक निशानी बने। और वास्तव में, लोगों में से बहुत से हमारी निशानियों से गाफिल (अचेत) हैं﴾ (92)।

अल्लाह का फरमान: ﴿तो आज हम तेरे शरीर को बचा लेंगे﴾ यानी: हम तुझे ज़मीन के एक ऊंचे टीले पर डाल देंगे (5)। ऐसा इसलिए था क्योंकि बनी इसराइल को यकीन नहीं था कि फिरौन डूब गया है, और उन्होंने कहा: वह इससे कहीं अधिक बड़ा है,

(1) यह रिपोर्ट इस्राइलीयत से है, और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 2/251 में इस कहानी को संक्षेप में उद्धृत किया है, और इसका श्रेय नहीं दिया है। (2) 2/93 - 94, और यह केवल इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से पहले आ चुका है, और हमें अब्दुल्ला इब्न अम्र इब्न अल-आस (रज़ि.) की हदीस

नहीं मिली। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 17/156। (4) (फ) और (म) में इसके बाद है: उसके लिए। (5) अल-नुकत वल-उयून 2/449।

سورہ یونس: آیات 90 - 92 47 چنانچہ اس نے اس کی نعمتوں کا کفر کیا، اس کے حق کا انکار کیا، اور اس کے سوا حاکمیت کا دعویٰ کیا؛ تو فرعون نے لکھا: ابو العباس الولید بن مصعب بن الریان کہتے ہیں: اس کی جزا یہ ہے کہ اسے سمندر میں غرق کر دیا جائے، تو جبرائیل نے اسے پکڑا اور گزرے، پس جب غرق نے اسے آ لیا، تو جبرائیل علیہ السلام نے اسے اس کی تحریر تھما دی (1)۔ اور یہ پہلے 'البقرہ' میں عبد اللہ بن عمرو بن العاص اور ابن عباس سے مسنداً گزر چکا ہے؛ اور یہ عاشورہ کے دن تھا جیسا کہ پہلے 'البقرہ' میں بھی بیان ہو چکا ہے، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ یعنی: تابعداری اور اطاعت کے ساتھ سر تسلیم خم کرنے والے موحدین میں سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ءَالْـَٰٔنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾ (91) کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: یہ جبرائیل کا قول ہے (3)۔ اور کہا گیا: میکائیل، ان دونوں پر اللہ کی رحمت ہو، یا فرشتوں (4) میں سے کوئی اور، اللہ کی ان پر رحمت ہو۔ اور کہا گیا: یہ فرعون نے اپنے جی میں کہا تھا، اور زبان سے کوئی بات نہیں نکلی تھی بلکہ یہ اس کے دل میں پیدا ہوا، تو اس نے اپنے جی میں وہی کہا جو اس نے کہا، جہاں ندامت نے اسے نفع نہ دیا؛ اور اس کی مثال: ﴿إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ﴾ [الانسان: 9] ہے، رب نے ان کے ضمیر میں موجود بات پر ان کی تعریف کی، نہ کہ اس لیے کہ انہوں نے اپنی زبان سے ایسا کہا تھا، اور حقیقی کلام دل کا کلام ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ ءَايَةً وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ عَنْ ءَايَـٰتِنَا لَغَـٰفِلُونَ﴾ (92)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ﴾ یعنی: ہم تجھے زمین کے ایک ٹیلے پر ڈال دیں گے (5)۔ اور یہ اس لیے تھا کہ بنی اسرائیل نے یقین نہیں کیا کہ فرعون غرق ہو گیا ہے، اور انہوں نے کہا: وہ اس سے کہیں بڑھ کر ہے،

(1) یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے، اور زمخشری نے الکشاف 251/2 میں اس قصے کو مختصر ذکر کیا ہے، اور اس کی نسبت نہیں کی۔ (2) 93/2 - 94، اور یہ صرف ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے پہلے گزر چکا ہے، اور ہمیں عبد اللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث نہیں ملی۔ (3) تفسیر الرازی 156/17۔ (4) اس کے بعد (ف) اور (م) میں ہے: اس کے لیے۔ (5) النکت والعیون 449/2۔

Surah Yunus: Verse 92 48 So Allah cast him onto a high ground, i.e., an elevated place of the earth (1) so that they could see him. Aws bin Hajar said, describing rain: "So he who is in its courtyard is like he who is on its high ground, and the one seeking shelter is like the one walking in an open space." (2) Al-Yazidi and Ibn as-Samayfa' read: "Nun-hika" (We set you aside) with the letter 'Ha'; from 'at-tanhiyah' (setting aside) (3), and Alqamah narrated it from Ibn Mas'ud, meaning: you will be on a side of the sea (4). Ibn Jurayj said: He was thrown onto the seashore until the Children of Israel saw him, and he was short, red, as if he were a bull (5). Alqamah narrated from Abdullah that he read: "Bi-nida'ika" (with your call) from 'an-nida' (the call) (6). Abu Bakr al-Anbari said: This is not contrary to the spelling of our Mushaf (Quranic manuscript), as it should be written with a 'ya' and 'kaf' after the 'dal'; because the 'alif' is omitted from 'nida'ika' in the arrangement of the Mushaf's script just as it is omitted from "az-zulmat" (the darknesses) and "as-samawat" (the heavens). If the omission occurs, the spelling of 'badanika' (your body) and 'nida'ika' (your call) becomes the same, though this reading is discouraged due to its irregularity and its being contrary to what the general body of Muslims follow. Reading is a Sunnah taken by the latter from the former. Moreover, its meaning falls short of the interpretation of our reading, as it contains no mention of the armor, about which successive reports state that the Children of Israel differed regarding Pharaoh's drowning, and they asked Allah Almighty to show him to them drowned. So He cast him (7) onto a high ground with his body ('badan'), which was his armor that he used to (8) wear in wars. Ibn Abbas and Muhammad bin Ka'b al-Qurazi said: His armor was made of strung pearls. (1) In (D), (Z), (F), and (M): 'the sea', and what is established is from (Zha). See Tafsir al-Tabari 12/281 - 282. (2) Preceded in 7/124, and the first hemistich came as: "So he who is on its high ground is like he who is in its courtyard." His saying: "bi-'aqwatihi", meaning: the courtyard and what is around the house and the locality. And "qirwah": the prominent place which nothing from the sky covers. (3) Al-Muhtasab 1/316. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 2/449. See Al-Qira'at al-Shadhah p. 58. (5) Reported by al-Tabari 12/282 - 283. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 58, and al-Bahr al-Muhit 5/189. (7) In (D), (Z), (F), and (M): 'So they cast him', and what is established is from (Zha). (8) The word: 'kana' (was/used to), is not in (D), (Z), and (M).

सूरह यूनुस: आयत 92 48 तो अल्लाह ने उसे ज़मीन के एक ऊंचे स्थान पर डाल दिया, यानी ज़मीन का एक ऊंचा स्थान (1) ताकि वे उसे देख सकें। औस बिन हजर ने बारिश का वर्णन करते हुए कहा: "जो उसके आँगन में है वह वैसा ही है जैसे वह जो उसके ऊंचे स्थान पर है, और शरण चाहने वाला वैसा ही है जैसे खुले मैदान में चलने वाला।" (2) अल-यज़ीदी और इब्न अस-समयफ़ा' ने पढ़ा: "नुनहीका" (हम तुम्हें अलग कर देते हैं) 'हा' अक्षर के साथ; 'अत-तन्हिया' (अलग करना) से (3), और अलक़मा ने इसे इब्न मसूद से रिवायत किया है, जिसका अर्थ है: तुम समुद्र के एक किनारे पर होगे (4)। इब्न जुरायज ने कहा: उसे समुद्र के किनारे फेंक दिया गया यहाँ तक कि बनी इसराइल ने उसे देख लिया, और वह छोटा, लाल था, मानो वह एक बैल हो (5)। अलक़मा ने अब्दुल्ला से रिवायत किया कि उन्होंने पढ़ा: "बि-निदाइका" (तुम्हारी पुकार के साथ) 'अन-निदा' (पुकार) से (6)। अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: यह हमारे मुसहफ़ (कुरान की पांडुलिपि) की वर्तनी के विपरीत नहीं है, क्योंकि इसे 'दाल' के बाद 'या' और 'काफ़' के साथ लिखा जाना चाहिए; क्योंकि मुसहफ़ की लिपि की व्यवस्था में 'निदाइका' से 'अलिफ़' हटा दिया जाता है जैसे "अज़-ज़ुलमात" (अंधेरे) और "अस-समावात" (आसमान) से हटा दिया जाता है। यदि यह विलोप होता है, तो 'बदनिका' (तुम्हारा शरीर) और 'निदाइका' (तुम्हारी पुकार) की वर्तनी समान हो जाती है, हालाँकि यह पाठ इसकी अनियमितता और मुसलमानों के आम लोगों के खिलाफ होने के कारण नापसंद किया जाता है। पाठ एक सुन्नत है जिसे बाद वाले पहले वालों से लेते हैं। इसके अलावा, इसके अर्थ में हमारे पाठ की व्याख्या की कमी है, क्योंकि इसमें कवच का कोई उल्लेख नहीं है, जिसके बारे में निरंतर रिपोर्टें बताती हैं कि बनी इसराइल फिरौन के डूबने के संबंध में मतभेद रखते थे, और उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान से प्रार्थना की कि वह उन्हें उसे डूबा हुआ दिखाए। तो उसने उसे (7) उसके शरीर ('बदन') के साथ ज़मीन के एक ऊंचे स्थान पर डाल दिया, जो उसका कवच था जिसे वह युद्धों में पहना करता (8) था। इब्न अब्बास और मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने कहा: उसका कवच पिरोए हुए मोतियों का बना था। (1) (द), (ज़), (फ़), और (म) में: 'समुद्र', और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है। देखिए तफ़सीर अल-तबरी 12/281 - 282। (2) 7/124 में पहले आ चुका है, और पहला भाग इस प्रकार आया: "तो जो उसके ऊंचे स्थान पर है वह वैसा ही है जैसे वह जो उसके आँगन में है।" उनका कहना: "बि-अक़्वतिही", जिसका अर्थ है: आँगन और घर और मोहल्ले के आसपास का क्षेत्र। और "क़िरवाह": वह प्रमुख स्थान जिसे आकाश से कोई चीज़ नहीं ढकती। (3) अल-मुहतसब 1/316। (4) अल-नुकात वल-'उयून 2/449। देखिए अल-क़िरात अल-शादा पृ. 58। (5) अल-तबरी 12/282 - 283 द्वारा उद्धृत। (6) अल-क़िरात अल-शादा पृ. 58, और अल-बहर अल-मुहीत 5/189। (7) (द), (ज़), (फ़),

और (म) में: 'तो उन्होंने उसे फेंक दिया', और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है। (8) शब्द: 'काना' (था), (द), (ज़), और (म) में नहीं है।

سورہ یونس: آیت ۹۲ ۴۸ پس اللہ نے اسے زمین کے ایک اونچے مقام پر ڈال دیا، یعنی: زمین کا ایک بلند مقام (۱) یہاں تک کہ انہوں نے اسے دیکھ لیا۔ اوس بن حجر نے بارش کی تعریف کرتے ہوئے کہا: "پس جو اس کے صحن میں ہے وہ ویسا ہی ہے جیسا وہ جو اس کے بلند مقام پر ہے، اور پناہ لینے والا ویسا ہی ہے جیسا کھلے میدان میں چلنے والا۔" (۲) الیزیدی اور ابن السمیفع نے پڑھا: «نُنْحِيك» (ہم تمہیں ایک طرف کر دیں گے) 'ح' کے ساتھ؛ 'تنحیہ' (ایک طرف کرنا) سے (۳)، اور علقمہ نے اسے ابن مسعود سے روایت کیا، یعنی: تم سمندر کے ایک کنارے پر ہو گے (۴)۔ ابن جریج نے کہا: اسے سمندر کے ساحل پر پھینک دیا گیا یہاں تک کہ بنی اسرائیل نے اسے دیکھ لیا، اور وہ پست قد، سرخ تھا گویا وہ بیل ہو (۵)۔ اور علقمہ نے عبداللہ سے روایت کیا کہ انہوں نے پڑھا: «بندائك» (تیری پکار کے ساتھ) 'نداء' (پکار) سے (۶)۔ ابوبکر الانباری نے کہا: یہ ہمارے مصحف کے رسم الخط کے خلاف نہیں ہے، کیونکہ اسے 'دال' کے بعد 'یا' اور 'کاف' کے ساتھ لکھا جانا چاہیے؛ کیونکہ مصحف کی خطاطی میں 'ندائك' سے 'الف' گرا دیا جاتا ہے جیسے «الظلمات» اور «السماوات» سے گرا دیا گیا ہے۔ پس جب یہ حذف واقع ہوتا ہے تو 'بدنك' (تیرا جسم) اور 'ندائك' (تیری پکار) کا املاء برابر ہو جاتا ہے، بایں ہمہ یہ قرأت اپنی شذوذ (غیر معمولی ہونے) اور مسلمانوں کے عام طریقے کے خلاف ہونے کی وجہ سے ناپسندیدہ ہے، اور قرأت ایک سنت ہے جسے پچھلے پہلوں سے لیتے ہیں۔ نیز اس کے معنی میں ہماری قرأت کی تاویل کے مقابلے میں کمی ہے، کیونکہ اس میں اس زرہ کا ذکر نہیں ہے جس کے بارے میں متواتر روایات ہیں کہ بنی اسرائیل فرعون کے غرق ہونے کے بارے میں اختلاف کر رہے تھے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ سے سوال کیا کہ وہ انہیں اسے غرق شدہ دکھائے، چنانچہ اللہ نے اسے (۷) اس کے جسم ('بدن') کے ساتھ زمین کے ایک بلند مقام پر ڈال دیا، اور وہ اس کی وہ زرہ تھی جو وہ جنگوں میں پہنا کرتا (۸) تھا۔ ابن عباس اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: اس کی زرہ پروئے ہوئے موتیوں

کی تھی۔ (۱) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: 'البحر' (سمندر)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ دیکھیے تفسیر الطبری ۲۸۱/۱۲ - ۲۸۲۔ (۲) پہلے ۷/ ۱۲۴ میں گزر چکا ہے، اور پہلا مصرع اس طرح آئی: "پس جو اس کے بلند مقام پر ہے وہ ویسا ہی ہے جیسا وہ جو اس کے صحن میں ہے۔" اور اس کا قول: 'بعقوته' یعنی: صحن اور گھر اور محلے کے آس پاس کی جگہ۔ اور 'قِرواح': وہ نمایاں جگہ جسے آسمان سے کوئی چیز نہیں چھپاتی۔ (۳) المحتسب ۳۱۶/۱۔ (۴) النکت والعیون ۴۴۹/۲۔ اور دیکھیے القراءات الشاذة ص ۵۸۔ (۵) اسے طبری نے ۲۸۲/۱۲ - ۲۸۳ میں نکالا ہے۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۵۸، اور البحر المحیط ۱۸۹/۵۔ (۷) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: «فألقوه» (پس انہوں نے اسے پھینک دیا)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۸) لفظ: «كان» (تھا)، (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔

Surah Yunus: Verse 92 49

And it was said: [Made] of gold, and he was known by it(1). And it was said: Of iron; said by Abu Sakhr(2). And "al-badan" (البَدَن) is the short coat of mail (armor). Abu Ubaida recited [a verse] by al-A'sha:

And a white [armor] like a pool, woven closely, having a helmet-top over the neckline of the coat of mail(3).

He also recited [a verse] for 'Amr ibn Ma'dikarib:

And their women went away with every wide, firm, full coat of mail, and with 'al-abdan' (short armors)(4).

And Ka'b ibn Malik said:

You see the coats of mail (al-abdan) in it, made long upon the heroes, and the strong Yemeni leather armor(5).

By "al-abdan" he meant coats of mail. And "al-yalab" (اليَلَب): are Yemeni armors that were made from skins/hides; stitched one to another. It is a collective noun, the singular form is: "yalaba" (يَلَبَة). 'Amr ibn Kulthum said:

Upon us are the helmets and the Yemeni leather armor, and swords that stand straight and bend(6).

And it was said: "bi-badanika" (with your body): with a body that has no soul in it; said by Mujahid(7).

Al-Akhfash said(8): As for the saying of whoever said: "with your coat of mail", it is of no consequence. Abu Bakr said: Because they...

---

(1) Al-Razi mentioned this opinion in his Tafsir 17/157 and attributed it to Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/449; narrated by Ibn Abi Hatim 6/1984 (10571). Abu Sakhr: is Humayd ibn Ziyad ibn Abi al-Mukhariq al-Kharrat, from Medina, lived in Egypt. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Taqrib: truthful but prone to mistakes, died in the year (189 AH). (3) Diwan al-A'sha al-Kabir p. 75. "Al-nahy": a pond or similar. "Al-mawḍūnah": armor woven with double rings, or with jewels. "Al-qawnus": the top of the iron helmet. Al-Qamus al-Muhit (nahy, wadn, qanas). (4) Diwan 'Amr ibn Ma'dikarib p. 173. His saying: "mufaḍah": a wide coat of mail. "Jadla'": a firm coat of mail. (5) Diwan Ka'b p. 217; Ibn Hisham attributed it in al-Sirah 2/254 to Dirar ibn al-Khattab ibn Mirdas. (6) Mu'allaqat 'Amr ibn Kulthum p. 102.

Its commentator Ibn Kaysan said: "al-bid": iron helmets. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/449; narrated by al-Tabari 12/281. (8) In Ma'ani al-Quran 2/574, see also I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/268.

सूरा यूनुस: आयत 92 49

और कहा गया: सोने का था और वह इसी से जाना जाता था(1)। और कहा गया: लोहे का था; यह अबू सख़्र(2) ने कहा। और "अल-बदन" (البَدَن) छोटा कवच (दिरअ) है। अबू उबैदा ने अल-आ'शा का एक शेर सुनाया:

और एक सफ़ेद [कवच] जलाशय की तरह, जो घनी बुनाई वाला है, जिसके कवच के गले के ऊपर एक कलगी (क़ौनुस) है(3)।

उन्होंने अम्र इब्न मा'दिक़रिब का भी एक शेर सुनाया:

और उनकी औरतें हर चौड़े, मज़बूत, लंबे कवच और 'अब्दान' (छोटे कवच) के साथ चली गईं(4)।

और का'ब इब्न मालिक ने कहा:

तुम उसमें 'अब्दान' (कवच) देखोगे जो नायकों पर लंबे किए गए हैं, और मज़बूत यमनी चमड़े का कवच(5)।

'अब्दान' से उनका तात्पर्य कवच (दिरअ) था, और 'अल-यलब' (اليَلَب): यमनी कवच हैं, जो चमड़े से बनाए जाते थे; एक दूसरे के साथ सिला हुआ। यह एक समूहवाचक संज्ञा है, एकवचन: 'यलबह' (يَلَبَة)। अम्र इब्न कुलथुम ने कहा:

हम पर हेलमेट और यमनी चमड़े के कवच हैं, और तलवारें जो सीधी रहती हैं और झुकती हैं(6)।

और कहा गया: "बि-बदनिका" (तुम्हारे शरीर के साथ): ऐसे शरीर के साथ जिसमें रूह (आत्मा) न हो; यह मुजाहिद(7) ने कहा।

अल-अख़फ़श(8) ने कहा: जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जिसने कहा: "तुम्हारे कवच के साथ", तो वह कुछ भी नहीं है। अबू बक्र ने कहा: क्योंकि वे...

---

(1) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 17/157 में यह राय दी है और इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से संबद्ध किया है। (2) अल-नुक़्त वल उयून 2/449; इब्न अबी हातिम 6/1984 (10571) द्वारा वर्णित। अबू सख़्र: हुमैद इब्न ज़ियाद इब्न अबी अल-मुख़ारिक़ अल-ख़र्रात हैं, मदीना के रहने वाले, मिस्र में रहते थे। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा: सच्चे हैं लेकिन भ्रमित हो जाते हैं, मृत्यु (189 हिजरी) में हुई। (3) दीवान अल-आ'शा अल-कबीर पृ. 75। "अल-नही": तालाब या उसके जैसा। "अल-

मौज़ूनह": दोहरी कड़ियों से या रत्नों से बुना हुआ कवच। "अल-क़ौनुस": लोहे के हेलमेट का ऊपरी हिस्सा। अल-क़ामूस अल-मुहीत (नही, वदन, क़नस)। (4) दीवान अम्र इब्न मा'दिक़रिब पृ. 173। उनका कहना है: 'मुफ़ाज़ह': चौड़ा कवच। 'जदला': मज़बूत कवच। (5) दीवान का'ब पृ. 217; इब्न हिशाम ने अल-सीराह 2/254 में इसे ज़रार इब्न अल-ख़त्ताब इब्न मिरदास से संबद्ध किया है। (6) मुअल्लक़त अम्र इब्न कुलथुम पृ. 102। इसके व्याख्याकार इब्न कैसान ने कहा: 'अल-बीज़': लोहे के हेलमेट। (7) अल-नुक़्त वल उयून 2/449; अल-तबरी 12/281 द्वारा वर्णित। (8) म'आनी अल-क़ुरान 2/574 में, अल-नहहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/268 भी देखें।

سورہ یونس: آیت 92 49

اور کہا گیا: (وہ زرہ) سونے کی تھی اور وہ اسی سے پہچانا جاتا تھا(1)۔ اور کہا گیا: لوہے کی تھی؛ یہ ابو صخر(2) نے کہا۔ اور "البَدَن" (بدن): چھوٹی زرہ ہے۔ ابو عبیدہ نے اعشی کا شعر پڑھا:

اور ایک سفید [زرہ] تالاب کی طرح، دوہری کڑیوں والی، جس کے زرہ کے گریبان کے اوپر خود (ہیلمٹ) کی کلغی ہے(3)۔

انہوں نے عمرو بن معد یکرب کا یہ شعر بھی پڑھا:

اور ان کی عورتیں ہر کشادہ، مضبوط، لمبی زرہ اور 'ابدان' (چھوٹی زرہوں) کے ساتھ کوچ کر گئیں(4)۔

اور کعب بن مالک نے کہا:

تم اس میں 'ابدان' (زرہیں) دیکھو گے جو بہادروں پر لمبی کی گئی ہیں، اور مضبوط یمنی چمڑے کی زرہ(5)۔

'ابدان' سے ان کی مراد زرہیں ہیں، اور 'الیَلَب' (یلب): یمنی زرہیں ہیں، جو چمڑے سے بنائی جاتی تھیں؛ ایک دوسرے کے ساتھ سی کر۔ یہ اسمِ جنس ہے، واحد: 'یَلَبَة' (یلبہ) ہے۔ عمرو بن کلثوم نے کہا:

ہم پر خود اور یمنی چمڑے کی زرہ ہے، اور تلواریں جو سیدھی رہتی ہیں اور مڑ جاتی ہیں(6)۔

اور کہا گیا: "ببدنك" (تمہارے بدن کے ساتھ): یعنی ایسے جسم کے ساتھ جس میں روح نہ ہو؛ یہ مجاہد(7) نے کہا۔

اخفش(8) نے کہا: رہا اس شخص کا قول جس نے کہا: "تمہاری زرہ کے ساتھ"، تو وہ کچھ (قابلِ ذکر) نہیں ہے۔ ابو بکر نے کہا: کیونکہ وہ...

---

(1) امام رازی نے اپنی تفسیر 17/157 میں یہ قول ذکر کیا ہے اور اسے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 2/449؛ اسے ابن ابی حاتم 6/1984 (10571) نے روایت کیا ہے۔ ابو صخر: حمید بن زیاد بن ابی المخارق الخراط ہیں، مدنی، مصر میں سکونت اختیار کی، حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: سچے ہیں وہم کر جاتے ہیں، وفات (189ھ) میں ہوئی۔ (3) دیوان الاعشی الکبیر ص 75۔ النہی: تالاب، یا اس جیسا۔ الموضونۃ: دوہری کڑیوں والی بنی ہوئی زرہ، یا جواہرات والی۔ القونس: لوہے کے خود کا اوپر کا حصہ۔ القاموس المحیط (نہی، وضن، قنس)۔ (4) دیوان عمرو بن معد یکرب ص 173۔ ان کا قول: مفاضۃ: کشادہ زرہ۔ جدلاء: مضبوط زرہ۔ (5) دیوان کعب ص 217؛ ابن ہشام نے السیرہ 2/254 میں اسے ضرار بن الخطاب بن مرداس کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) معلقہ عمرو بن کلثوم ص 102۔ اس کے شارح ابن کیسان نے کہا: البیض: لوہے کے خود۔ (7) النکت والعیون 2/449؛ اسے طبری 12/281 نے روایت کیا ہے۔ (8) معانی القرآن 2/574 میں، اور نحاس کی اعراب القرآن 2/268 بھی دیکھیں۔

Surah Yunus, Verse 92 50 When they [the children of Israel] beseeched God, asking Him to let them see Pharaoh drowned, He brought him forth for them. So they saw a body with no soul in it. When the Children of Israel saw him, they said: "Yes, O Moses, this is Pharaoh, and he has indeed drowned." Thus, doubt left their hearts, and the sea swallowed Pharaoh as he was(1). Based on this, {We will deliver you with your body} [Quran 10:92] could mean two things: First, We will cast you upon an elevated part (najwah) of the land. The second: We will make your lifeless body appear. The irregular reading "bi-nida'ika" (with your call/crying out) returns in meaning to the common reading, because the "call" is interpreted in two ways: One: We will cast you out due to your crying out the words of repentance and your saying - after its door had been closed and the time for its acceptance had passed -: {I believe that there is no god but He in whom the Children of Israel believe, and I am of the Muslims} [Quran 10:90] - onto a high place. The other: Today We remove you from the depths of the sea because of your call when you said: "I am your most high lord." So, saving him with his body was a punishment from the Lord of the worlds for the excess of his disbelief, part of which was his call in which he fabricated and slandered, claiming power and authority while knowing he was lying about it, incapable of it, and undeserving of it. Abu Bakr al-Anbari said: Our reading includes the meanings present in the irregular reading and adds more to them. His Almighty's words: {so that you may be a sign for those after you} [Quran 10:92] mean: for the Children of Israel, and for those who remained from Pharaoh's people who were not reached by drowning and had not received this news. {And indeed, many among the people are heedless of Our signs} [Quran 10:92] means: they are turning away from reflecting on Our signs and contemplating them. It was also read: "liman khalafaka" - with a fatha on the lam -; meaning: for those who remain after you to succeed you in your land.

---

(1) See Yaqutah al-Sirat by Muhammad ibn Abd al-Wahid, known as Ghulam Tha'lab, p. 258. (2) In (M): who/which.

सूरह यूनुस, आयत ९२ ५० जब उन्होंने [इज़राइल की संतानों ने] अल्लाह से विनती की कि वह उन्हें फिरौन को डूबते हुए दिखा दे, तो उसने उसे उनके लिए बाहर निकाल दिया। फिर उन्होंने एक ऐसा शरीर देखा जिसमें कोई जान नहीं थी। जब बनी इसराइल ने उसे देखा, तो उन्होंने कहा: "हाँ, हे मूसा, यह फिरौन है और वह वास्तव में डूब गया है।" इस प्रकार, उनके दिलों से संदेह निकल गया, और समुद्र ने फिरौन को वैसे ही निगल लिया जैसा वह था(१)। इस आधार पर {हम तेरे शरीर के साथ तुझे बचा लेंगे} [कुरान १०:९२] के दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: हम तुझे ज़मीन के एक ऊंचे हिस्से (नजवा) पर डाल देंगे। दूसरा: हम तेरे बेजान शरीर को प्रकट कर देंगे। और अनियमित पाठ (किरात) "बि-निदाइका" (तेरे पुकारने से) का अर्थ सामान्य पाठ के अर्थ की ओर लौटता है, क्योंकि "पुकार" की व्याख्या दो तरह से की जाती है: एक: हम तुझे तेरे तौबा (तौबा के शब्द) की पुकार और तेरे इस कहने के कारण - जब उसका दरवाज़ा बंद हो चुका था और उसकी स्वीकृति का समय बीत चुका था - {मैं विश्वास करता हूँ कि उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है जिस पर बनी इसराइल विश्वास करते हैं, और मैं मुसलमानों में से हूँ} [कुरान १०:९०] - एक ऊंचे स्थान पर फेंक देंगे। दूसरा: आज हम तुझे तेरे उस पुकार के कारण समुद्र की गहराइयों से बाहर निकाल रहे हैं जब तूने कहा था: "मैं तुम्हारा सबसे ऊँचा रब हूँ।" अतः, उसके शरीर के साथ उसे बचाना रबुल आलमीन की ओर से उसके कुफ़्र की अधिकता के लिए एक सज़ा थी, जिसका एक हिस्सा उसकी वह पुकार थी जिसमें उसने मनगढ़ंत बातें कीं और अपमान किया, और उस शक्ति और अधिकार का दावा किया जिसे वह जानता था कि वह उसमें झूठ बोल रहा है, वह इसके लिए अक्षम है और इसका पात्र नहीं है। अबू बक्र अल-अम्बारी ने कहा: हमारा पाठ अनियमित पाठ में मौजूद अर्थों को समाहित करता है और उनमें इज़ाफ़ा करता है। अल्लाह तआला का कथन: {ताकि तू अपने बाद वालों के लिए एक निशानी बन जाए} [कुरान १०:९२] का अर्थ है: बनी इसराइल के लिए, और फिरौन की कौम के उन लोगों के लिए जो डूबने से बच गए थे और जिन तक यह खबर नहीं पहुंची थी। {और वास्तव में बहुत से लोग हमारी निशानियों से गाफिल (अचेत) हैं} [कुरान १०:९२] का अर्थ है: वे हमारी निशानियों पर गौर करने और उन पर चिंतन करने से मुंह मोड़ रहे हैं। इसे "लिमन खलफाका" - लाम पर ज़बर के साथ - भी पढ़ा गया है; यानी: उन लोगों के लिए जो तेरे बाद तेरी ज़मीन में तेरे उत्तराधिकारी बनेंगे।

---

(१) देखें याकूत अल-सिरात मुहम्मद बिन अब्द अल-वाहिद द्वारा, जो गुलाम थलाब के नाम से जाने जाते हैं, पृष्ठ २५८। (२) (म) में: जो।

سورہ یونس، آیت ۹۲ ۵۰ جب انہوں نے [بنی اسرائیل نے] اللہ سے گڑگڑا کر دعا کی کہ وہ انہیں فرعون کو غرق ہوتے ہوئے دکھائے، تو اللہ نے اسے ان کے سامنے ظاہر کر دیا، چنانچہ انہوں نے ایک ایسا جسم دیکھا جس میں روح نہ تھی۔ جب بنی اسرائیل نے اسے دیکھا تو کہا: "ہاں اے موسیٰ، یہ فرعون ہے اور وہ غرق ہو چکا ہے،" پس ان کے دلوں سے شک نکل گیا، اور سمندر نے فرعون کو ویسے ہی نگل لیا جیسے وہ تھا(۱)۔ چنانچہ اس پر آیت ﴿نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ﴾ (ہم تیرے جسم کے ساتھ تجھے بچا لیں گے) کے دو معنی ہو سکتے ہیں: ایک یہ کہ ہم تجھے زمین کے کسی اونچے مقام (نجوہ) پر ڈال دیں گے۔ اور دوسرا یہ کہ: ہم تیرے اس جسم کو ظاہر کر دیں گے جس میں روح نہیں۔ اور شاذ قرأت "بندائك" (تیری پکار کے ساتھ) کا مفہوم بھی عام جماعت کی قرأت کے معنی کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ "پکار" کی دو طرح سے تفسیر کی جاتی ہے: ایک یہ کہ: ہم تجھے تیرے توبہ کے کلمات کی پکار اور تیرے اس قول کی وجہ سے - جبکہ توبہ کا دروازہ بند ہو چکا تھا اور اس کی قبولیت کا وقت گزر چکا تھا - کہ: ﴿آمَنتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنَتْ بِهِ بَنُوا إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ (میں ایمان لایا کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں جس پر بنی اسرائیل ایمان لائے اور میں فرمانبرداروں میں سے ہوں) ایک بلند مقام پر ڈال دیں گے۔ اور دوسرا یہ کہ: پس آج ہم تجھے تیری اس پکار کی وجہ سے سمندر کی گہرائیوں سے نکال رہے ہیں جب تو نے کہا تھا: "میں تمہارا سب سے بڑا رب ہوں۔" چنانچہ اس کے جسم کو بچانا رب العالمین کی طرف سے اس کے کفر کی زیادتی پر سزا تھی، جس کا ایک حصہ اس کی وہ پکار تھی جس میں اس نے بہتان تراشی کی اور جھوٹ بولا، اور اس قدرت و اقتدار کا دعویٰ کیا جس کے بارے میں وہ جانتا تھا کہ وہ اس میں جھوٹا ہے، اس سے عاجز ہے اور اس کا مستحق نہیں ہے۔ ابو بکر الانباری نے کہا: ہماری قرأت ان معانی پر مشتمل ہے جو شاذ قرأت میں ہیں اور ان سے زیادہ بھی ہے۔ اللہ تعالیٰ

کا ارشاد: ﴿لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً﴾ یعنی: بنی اسرائیل کے لیے، اور فرعون کی قوم کے ان لوگوں کے لیے جو باقی رہ گئے تھے جنہیں غرق ہونے نے نہیں پایا تھا اور جن تک یہ خبر نہیں پہنچی تھی۔ ﴿وَإِنَّ كَثِيراً مِّنَ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ﴾ یعنی: ہماری نشانیوں پر غور و فکر کرنے سے منہ موڑے ہوئے ہیں۔ اور ایک قرأت "لِمَن خَلَفَكَ" - ل پر زبر کے ساتھ - بھی ہے؛ یعنی: ان لوگوں کے لیے جو تیرے بعد تیری زمین میں تیرے جانشین بنیں گے۔

---

(۱) دیکھئے یاقوتہ الصراط از محمد بن عبد الواحد جو غلام ثعلب کے نام سے مشہور ہیں، صفحہ ۲۵۸۔ (۲) (م) میں ہے: الذی۔

Surah Yunus: Verses 92 - 95 [Page] 51

Ali bin Abi Talib recited: "to the one who created you" with the letter 'Qaf', meaning: to be a sign for your Creator(1). Allah Almighty's saying: {And We had certainly settled the Children of Israel in an agreeable settlement and provided them with good things. And they did not differ until knowledge had come to them. Indeed, your Lord will judge between them on the Day of Resurrection concerning that over which they used to differ. 93} Allah Almighty's saying: {And We had certainly settled the Children of Israel in an agreeable settlement} means: a praiseworthy and chosen truthful settlement, i.e., Egypt. It was also said: Jordan and Palestine. Al-Dahhak said: it is Egypt and ash-Sham (Greater Syria)(2). {and provided them with good things} means: of fruits and others. Ibn Abbas said: it means: Qurayza and al-Nadir and the people of the Prophet's ﷺ era from the Children of Israel(3), for they used to believe in Muhammad ﷺ and were waiting for his appearance. Then when he appeared, they envied him; therefore, He said: {And they did not differ} means: in the matter of Muhammad ﷺ. {until knowledge had come to them} means: the Quran and Muhammad (4)ﷺ. Knowledge here means the 'known'; because they knew him before his appearance; this was stated by Ibn Jarir al-Tabari(5). {Indeed, your Lord will judge between them} means: He will judge and decide between them. {on the Day of Resurrection concerning that over which they used to differ} in the worldly life, so He rewards the obedient and punishes the disobedient. Allah Almighty's saying: {So if you are in doubt, [O Muhammad], about that which We have revealed to you, then ask those who have been reading the Scripture before you. The truth has certainly come to you from your Lord, so never be among the doubters. 94 And never be of those who deny the signs of Allah and [thus] be among the losers. 95} Allah Almighty's saying: {So if you are in doubt about that which We have revealed to you} the address is to the Prophet ﷺ but intended for others(6), meaning: you are not in doubt, but others have doubted. Abu Omar Muhammad ibn Abd al-Wahid al-Zahid said(7):

---

(1) Abu Hayyan mentioned these two readings in 'Al-Bahr al-Muhit' 5/189 without attribution. (2) Tafsir al-Baghawi 2/367, and Al-Dahhak's statement was recorded by al-Tabari 12/284. (3) Al-Wahidi mentioned it in 'Al-Wasit' 2/559, and Al-Razi in his 'Tafsir' 17/159. (4) Zad al-Masir 4/63. (5) In his 'Tafsir' 12/284 - 285. (6) Al-Wasit 2/559, and Tafsir al-Baghawi 2/368. (7) In 'Yaqutat al-Sirat' in the interpretation of the 'Gharib al-Quran' pp. 258 - 259.

सूरह यूनुस: आयतें 92 - 95 [पृष्ठ] 51

अली बिन अबी तालिब ने पढ़ा: "जिसने तुम्हें बनाया" 'काफ' (Qaf) के साथ, यानी: तुम्हारे सृष्टिकर्ता के लिए एक संकेत होना (1)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने बनी इसराईल को एक सम्मानजनक स्थान पर बसाया और उन्हें शुद्ध वस्तुएं प्रदान कीं। तो उन्होंने तब तक मतभेद नहीं किया जब तक कि उनके पास ज्ञान न आ गया। निस्संदेह आपका रब कियामत के दिन उनके बीच उस विषय में फैसला करेगा जिसमें वे मतभेद करते थे। 93} अल्लाह तआला का कथन: {और हमने बनी इसराईल को एक सम्मानजनक स्थान पर बसाया} यानी: एक प्रशंसनीय और चुना हुआ सच्चा निवास स्थान, जिसका अर्थ है मिस्र। यह भी कहा गया है: जॉर्डन और फिलिस्तीन। अल-दहाक ने कहा: यह मिस्र और शाम (सीरिया क्षेत्र) है (2)। {और उन्हें शुद्ध वस्तुएं प्रदान कीं} यानी: फलों और अन्य चीज़ों से। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: बनी कुरैज़ा, बनी नज़ीर और पैगंबर ﷺ के युग के बनी इसराईल (3), क्योंकि वे मुहम्मद ﷺ पर विश्वास करते थे और उनके आगमन की प्रतीक्षा कर रहे थे। फिर जब वे आए, तो उन्होंने उनसे ईर्ष्या की; इसीलिए उसने कहा: {तो उन्होंने मतभेद नहीं किया} यानी: मुहम्मद ﷺ के मामले में। {जब तक कि उनके पास ज्ञान न आ गया} यानी: कुरान और मुहम्मद (4) ﷺ। यहाँ ज्ञान का अर्थ 'ज्ञात' है; क्योंकि वे उनके आने से पहले ही उनके बारे में जानते थे; यह इब्न जरीर अल-तबरी ने कहा है (5)। {निस्संदेह आपका रब उनके बीच फैसला करेगा} यानी: वह उनके बीच निर्णय और निपटारा करेगा। {कियामत के दिन उस विषय में जिसमें वे मतभेद करते थे} दुनिया में, इसलिए वह आज्ञाकारी को पुरस्कृत करेगा और अवज्ञाकारी को दंडित करेगा। अल्लाह तआला का कथन: {तो यदि आप उस चीज़ के बारे में संदेह में हैं जो हमने आपकी ओर उतारी है, तो उन लोगों से पूछ लें जो आपसे पहले किताब पढ़ते रहे हैं। आपके पास आपके रब की ओर से सत्य आ चुका है, अतः आप संदेह करने वालों में से न हों। 94 और उन लोगों में से न हों जिन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया, अन्यथा आप घाटा उठाने वालों में से हो जाएंगे। 95} अल्लाह तआला का कथन: {तो यदि आप उस चीज़ के बारे में संदेह में हैं जो हमने आपकी ओर उतारी है} यह संबोधन पैगंबर ﷺ के लिए है, लेकिन इरादा दूसरों का है (6), यानी: आप संदेह में नहीं हैं बल्कि दूसरों ने संदेह किया है। अबू उमर मुहम्मद बिन अब्दुल वाहिद अल-ज़ाहिद ने कहा (7):

---

(1) अबू हयान ने 'अल-बहर अल-मुहित' 5/189 में बिना किसी श्रेय के इन दो पाठों का उल्लेख किया है। (2) तफसीर अल-बघवी 2/367, और अल-दहाक का कथन अल-तबरी 12/284 द्वारा निकाला गया है। (3) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 2/559 में और अल-राज़ी ने अपनी 'तफसीर' 17/159 में

इसका उल्लेख किया है। (4) ज़ाद अल-मसीर 4/63। (5) उनकी 'तफसीर' 12/284 - 285 में। (6) 'अल-वसीत' 2/559, और 'तफसीर अल-बघवी' 2/368। (7) 'याकूतत अल-सिरात' में 'गरीब अल-कुरान' की व्याख्या में पृष्ठ 258 - 259।

سورہ یونس: آیات ۹۲ - ۹۵ ۵۱

اور علی بن ابی طالب نے پڑھا: «لمن خلقک» قاف کے ساتھ، یعنی: تیرے پیدا کرنے والے کے لیے ایک نشانی ہو(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَاءِيلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ وَرَزَقْنَهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ۹۳﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَاءِيلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ﴾ یعنی: ایک پسندیدہ اور منتخب سچائی کی جگہ، مراد مصر ہے۔ اور کہا گیا: اردن اور فلسطین۔ اور ضحاک نے کہا: یہ مصر اور شام ہے(۲)۔ ﴿وَرَزَقْنَهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ﴾ یعنی: پھلوں اور دیگر چیزوں میں سے۔ اور ابن عباس نے کہا: یعنی: قریظہ اور نضیر اور نبی ﷺ کے زمانے کے بنی اسرائیل(۳)، کیونکہ وہ محمد ﷺ پر ایمان رکھتے تھے اور ان کے ظہور کا انتظار کرتے تھے، پھر جب وہ تشریف لائے تو ان سے حسد کرنے لگے؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: ﴿فَمَا اخْتَلَفُوا﴾ یعنی: محمد ﷺ کے معاملے میں۔ ﴿حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ﴾ یعنی: قرآن اور محمد ﷺ(۴)۔ اور علم سے مراد معلوم ہے؛ کیونکہ وہ ان کے ظہور سے پہلے ہی انہیں جانتے تھے؛ یہ ابن جریر طبری نے کہا ہے(۵)۔ ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: وہ ان کے درمیان فیصلہ فرمائے گا۔ ﴿يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ دنیا میں، تو وہ فرمانبردار کو جزا دے گا اور نافرمان کو سزا دے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ مِّمَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَءُونَ الْكِتَبَ مِن قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ٩٤ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِايَتِ اللَّهِ فَتَكُونَ مِنَ الْخَسِرِينَ ۹۵﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ مِّمَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ﴾ خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد دوسرے ہیں(۶)، یعنی: آپ شک میں نہیں ہیں بلکہ دوسروں نے شک کیا۔ ابو عمر محمد بن عبد الواحد الزاہد نے کہا(۷):

(۱) ابو حیان نے 'البحر المحیط' ۵/۱۸۹ میں بغیر کسی نسبت کے ان دونوں قرأتوں کا ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر بغوی ۲/۳۶۷، اور ضحاک کا قول طبری ۱۲/۲۸۴ نے نقل کیا ہے۔ (۳) اسے واحدی نے 'الوسیط' ۲/۵۵۹ میں اور رازی نے اپنی 'تفسیر' ۱۷/۱۵۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) زاد المسیر ۴/۶۳۔ (۵) اپنی 'تفسیر' ۱۲/۲۸۴ - ۲۸۵ میں۔ (۶) الوسیط ۲/۵۵۹، اور تفسیر بغوی ۲/۳۶۸۔ (۷) یاقوتۃ الصراط فی تفسیر غریب القرآن ص ۲۵۸ - ۲۵۹ میں۔

I heard the two Imams, Tha'lab and Al-Mubarrad, saying: The meaning of "If you are in doubt" [10:94] is: Say, O Muhammad, to the disbeliever: If you are in doubt about what We have revealed to you(1). "Then ask those who have been reading the Scripture before you" [10:94] means: O idol worshipper, if you are in doubt about the Quran, then ask those among the Jews who have embraced Islam, meaning: Abdullah bin Salam and his likes; because idolaters used to acknowledge that the Jews were more knowledgeable than them because they were people of a book, so the Messenger ﷺ invited them to ask those whom they acknowledge as more knowledgeable than them: Does Allah send a messenger after Moses?

Al-Qutabi said: This address is to those who did not definitively disbelieve Muhammad nor believe him ﷺ, but were in doubt(2).

It was said: The intended recipient of the address is the Prophet ﷺ and no one else, and the meaning is: If you were among those(3) to whom doubt might occur regarding what We have informed you of, and you asked the People of the Scripture, they would have removed the doubt from you(4).

And it was said: Doubt (shakk) is constriction of the chest, meaning: If your chest feels constricted by their disbelief, then be patient, and ask those who read the scripture before you, they will tell you of the patience of the prophets before you over the harm of their people, and what the consequence of their affair was.

Doubt in linguistics, its origin is: constriction; it is said: "shakka al-thawba," meaning: he joined the garment with pins(5) until it became like a vessel. Similarly, the "sufrah" (dining mat) has its cords pulled(6) until it contracts, so doubt contracts the chest and joins it(7) until it tightens.

Al-Husayn ibn al-Fadl said: The "fa" with conditional particles does not necessitate the action nor establish it, and the evidence...

---

(1) His saying: "from what We revealed to you," from (m). (2) See "Ta'wil Mushkil al-Qur'an" for him, pp. 58 and 209. (3) The word: "among those," is not in (m). (4) See "Al-Nukat wal-'Uyun" 2/450. (5) Al-Khilal: The wood with which one picks teeth, and also what a garment is pinned with. Al-Sihah (kh-l-l). (6) Thus in the manuscripts, and it appears it should be: "tushakku" (is pinned). (7) In (z) and (zha): "wa yaghummuhu" (and overwhelms it).

सूरह यूनुस: आयतें 94 - 95 | पृष्ठ 52

मैंने दो इमामों, थलब और अल-मुबर्रद को कहते सुना: "यदि आप संदेह में हैं" [10:94] का अर्थ है: हे मुहम्मद, काफिर से कहो: यदि तुम उस चीज़ के बारे में संदेह में हो जो हमने तुम्हारी ओर अवतरित की है(1)। "तो उन लोगों से पूछें जो आपसे पहले किताब पढ़ते रहे हैं" [10:94] का अर्थ है: हे मूर्तिपूजक, यदि तुम कुरान के बारे में संदेह में हो, तो उन यहूदियों से पूछो जो इस्लाम लाए हैं, यानी: अब्दुल्ला बिन सलाम और उनके जैसे लोग; क्योंकि मूर्तिपूजक स्वीकार करते थे कि यहूदी उनसे अधिक ज्ञानी थे क्योंकि वे किताब वाले थे, इसलिए रसूल ﷺ ने उन्हें उन लोगों से पूछने के लिए बुलाया जिन्हें वे अपने से अधिक ज्ञानी मानते थे: क्या अल्लाह मूसा के बाद कोई रसूल भेजता है?

अल-कुताबी ने कहा: यह संबोधन उनके लिए है जो न तो मुहम्मद को पूरी तरह झुठलाते थे और न ही उन पर विश्वास करते थे ﷺ, बल्कि संदेह में थे(2)।

कहा गया है: संबोधन का अभीष्ट अर्थ नबी ﷺ हैं और कोई नहीं, और अर्थ यह है: यदि आप उनमें से होते(3) जिन्हें हमारे द्वारा दी गई जानकारी के बारे में संदेह हो सकता था, और आप किताब वालों से पूछते, तो वे आपसे संदेह दूर कर देते(4)।

और यह भी कहा गया है: संदेह (शक़) का अर्थ सीने की संकीर्णता है, अर्थात: यदि इन लोगों के कुफ़्र से आपका सीना संकुचित होता है, तो धैर्य रखें, और उन लोगों से पूछें जो आपसे पहले किताब पढ़ते थे, वे आपको आपसे पहले के नबियों के अपनी प्रजा के कष्टों पर धैर्य के बारे में बताएंगे, और उनके मामले का अंत कैसा रहा।

भाषा विज्ञान में संदेह, इसका मूल है: संकीर्णता; कहा जाता है: "शक्का अल-तौब", अर्थात: उसने कपड़े को पिनों(5) के साथ जोड़ा जब तक कि वह एक बर्तन जैसा न हो गया। इसी तरह, दस्तरख्वान (सुफ़रा) की डोरियां तब तक खींची जाती हैं(6) जब तक कि वह सिकुड़ न जाए, इसलिए संदेह सीने को सिकोड़ता है और उसे जोड़ता है(7) यहाँ तक कि वह तंग हो जाता है।

अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा: शर्त वाले अक्षरों के साथ 'फा' क्रिया को अनिवार्य नहीं बनाता और न ही उसे स्थापित करता है, और प्रमाण...

---

(1) उनका कहना: "जो हमने तुम्हारी ओर अवतरित की है," (म) से। (2) उनके लिए "तावील मुश्किल अल-कुरान" देखें, पृष्ठ 58 और 209। (3) शब्द: "उनमें से," (म) में नहीं है। (4) "अल-नुकात वल-

उयून" 2/450 देखें। (5) अल-खिलाल: वह लकड़ी जिससे दांत कुरेदे जाते हैं, और जिससे कपड़ा भी पिन किया जाता है। अल-सिहाह (ख-ल-ल)। (6) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और ज़ाहिर है कि यह है: "तुशक्कु (पिन किया जाता है)। (7) (ज़) और (ज़ॉ) में: "व यगुम्मुहु" (और उसे अभिभूत कर देता है)।

سورہ یونس: آیات 94 - 95 | صفحہ 52

میں نے دو اماموں ثعلب اور المبرد کو کہتے سنا: ﴿فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ﴾ کا معنی ہے: اے محمد! کافر سے کہو: اگر تم اس چیز کے بارے میں شک میں ہو جو ہم نے تمہاری طرف نازل کی ہے(1)۔ ﴿فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَءُونَ الْكِتَبَ مِن قَبْلِكَ﴾ یعنی: اے بت پرست! اگر تجھے قرآن کے بارے میں شک ہے تو ان لوگوں سے پوچھ جو یہودیوں میں سے اسلام لائے، یعنی: عبداللہ بن سلام اور ان جیسے لوگ؛ کیونکہ مشرکین یہودیوں کے بارے میں اعتراف کرتے تھے کہ وہ ان سے زیادہ علم والے ہیں اس وجہ سے کہ وہ اہل کتاب ہیں، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں دعوت دی کہ وہ ان لوگوں سے پوچھیں جن کے بارے میں وہ اقرار کرتے ہیں کہ وہ ان سے زیادہ علم والے ہیں: کیا اللہ موسیٰ کے بعد کوئی رسول بھیجتا ہے؟

اور القتبی نے کہا: یہ خطاب ان لوگوں کے لیے ہے جو نہ تو محمد ﷺ کی تکذیب پر قائم تھے اور نہ ہی ان کی تصدیق پر، بلکہ شک میں تھے(2)۔

اور کہا گیا: خطاب سے مراد صرف نبی ﷺ ہیں، اور معنی یہ ہے: اگر آپ ان لوگوں میں سے ہوتے(3) جنہیں ہماری بتائی ہوئی باتوں میں شک لاحق ہوتا، اور آپ اہل کتاب سے پوچھتے تو وہ آپ سے شک دور کر دیتے(4)۔

اور کہا گیا: شک سے مراد سینے کی تنگی ہے، یعنی: اگر ان لوگوں کے کفر کی وجہ سے آپ کا سینہ تنگ ہوتا ہے تو صبر کریں، اور ان لوگوں سے پوچھیں جو آپ سے پہلے کتاب پڑھتے تھے وہ آپ کو آپ سے پہلے کے انبیاء کے اپنی قوم کی اذیتوں پر صبر کے بارے میں بتائیں گے، اور ان کے انجام کے بارے میں۔

اور لغت میں شک کی اصل تنگی ہے؛ کہا جاتا ہے: "شکَّ الثوبَ" یعنی: اس نے کپڑے کو خلال(5) سے جوڑ دیا یہاں تک کہ وہ ایک برتن کی طرح ہو گیا۔ اسی طرح دسترخوان کے بندھنوں کو کھینچا جاتا ہے(6) یہاں تک کہ وہ سکڑ جائے، پس شک سینے کو جکڑ لیتا ہے اور اسے ملا دیتا ہے(7) یہاں تک کہ وہ تنگ ہو جائے۔

اور الحسین بن الفضل نے کہا: حروف شرط کے ساتھ "فاء" فعل کو واجب نہیں کرتی اور نہ ہی اسے ثابت کرتی ہے، اور دلیل--

---

(1) ان کا قول: "مما انزلنا الیک"، (م) سے۔ (2) ان کی کتاب "تأویل مشکل القرآن" ص 58 اور 209 دیکھیں۔ (3) لفظ: "ممن"، (م) میں نہیں ہے۔ (4) "النکت والعیون" 2/ 450 دیکھیں۔ (5) الخلال: وہ لکڑی جس سے دانت خلال کیے جاتے ہیں، اور جس سے کپڑے کو بھی جوڑا جاتا ہے۔ الصحاح (خلل)۔ (6) قلمی نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ظاہر ہے کہ یہ "تُشک" (نوتھی کی جاتی ہے) ہے۔ (7) (ز) اور (ظ) میں: "ویغمه" (اور اسے ڈھانپ لیتا ہے)۔

Surah Yunus: Verses 94 - 98

Page 53

Based on what was narrated from the Prophet ﷺ that he said when this verse was revealed: "By Allah, I do not doubt [nor do I ask]" (1).

Then the speech resumed, saying: {Indeed, the truth has come to you from your Lord, so do not be among the doubters} meaning: the skeptics and those in doubt. {And do not be among those who denied the signs of Allah, for then you would be among the losers}. The address in these two verses is to the Prophet ﷺ, but the intended audience is others (2).

Allah Almighty's saying: {Indeed, those upon whom the word of your Lord has come into effect will not believe ۝ even if every sign should come to them, until they see the painful punishment ۝}

Allah Almighty's saying: {Indeed, those upon whom the word of your Lord has come into effect will not believe} - the discussion on this has preceded in this Surah (3). Qatadah said: Meaning, those upon whom the wrath and displeasure of Allah have become due because of their disobedience will not believe (4). {Even if every sign should come to them} - the word "every" (kull) is treated as feminine based on the meaning, i.e., even if the signs came to them (5). {Until they see the painful punishment} - then they will believe, but it will not benefit them.

Allah Almighty's saying: {Then has there not been a city that believed and its faith benefited it, except the people of Yunus? When they believed, We removed from them the punishment of disgrace in the worldly life and gave them enjoyment for a time ۝}

Allah Almighty's saying: {Then has there not been a city that believed} - Al-Akhfash and Al-Kisa'i said: Meaning "Why then?". In the codex (Mushaf) of Ubayy and Ibn Mas'ud, it is "Why then" (Halla). The origin of "Lawla" in speech is for incitement (Tahdeed), or to indicate the prevention of something due to the existence of another.

It is understood from the meaning of the verse as a negation of the faith of the people of the cities, then it exempted the people of Yunus. According to the wording, it is a disconnected exception (Istithna Munqati'), while according to the meaning it is connected (Muttasil); because its estimation is: No people of a city believed except...

(1) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/298, and al-Tabari 12/288 from Qatadah, and it is Mursal, and what is between brackets is from them. (2) Tafsir al-Baghawi 2/368. (3) 10/498. (4) Reported by al-Tabari 12/290. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/268.

सूरह यूनुस: आयतें 94 - 98

पृष्ठ 53

नबी ﷺ से रिवायत है कि जब यह आयत नाज़िल हुई तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, मुझे कोई शक नहीं [और न ही मैं पूछता हूँ]" (1)।

फिर कलाम को दोबारा शुरू करते हुए फरमाया: {तुम्हारे रब की जानिब से तुम्हारे पास हक़ आ चुका है, लिहाज़ा तुम शक करने वालों में से न होना} यानी: जो दुविधा और संदेह में हैं। {और उन लोगों में शामिल न होना जिन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया, वर्ना तुम घाटा उठाने वालों में से हो जाओगे}। इन दोनों आयतों में ख़िताब (संबोधन) नबी ﷺ से है, लेकिन मुराद (उद्देश्य) दूसरे लोग हैं (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक जिन लोगों पर तुम्हारे रब की बात साबित हो चुकी है वे ईमान नहीं लाएंगे ۝ चाहे उनके पास हर निशानी आ जाए, यहाँ तक कि वे दर्दनाक अज़ाब (दंड) देख लें ۝}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक जिन लोगों पर तुम्हारे रब की बात साबित हो चुकी है वे ईमान नहीं लाएंगे} - इसके बारे में गुफ़्तगू इस सूरह में पहले हो चुकी है (3)। क़तादा ने कहा: यानी वे लोग जिन पर उनकी नाफ़रमानी की वजह से अल्लाह का ग़ज़ब और उसकी नाराज़गी वाजिब हो चुकी है, वे ईमान नहीं लाएंगे (4)। {चाहे उनके पास हर निशानी आ जाए} - यहाँ 'हर' (कुल्ल) को मानी (अर्थ) के लिहाज़ से स्त्रीलिंग माना गया है, यानी अगर उनके पास सारी निशानियाँ आ जाएँ(5)। {यहाँ तक कि वे दर्दनाक अज़ाब देख लें} - उस वक्त वे ईमान लाएंगे लेकिन वह उन्हें कोई फायदा नहीं पहुँचाएगा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर कोई बस्ती ऐसी क्यों न हुई जो ईमान लाती और उसका ईमान उसे फायदा पहुँचाता, सिवाय यूनुस की क़ौम के? जब वे ईमान ले आए तो हमने उनसे दुनिया की ज़िंदगी में ज़िल्लत का अज़ाब टाल दिया और उन्हें एक मुद्दत तक फायदा उठाने का मौका दिया ۝}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर कोई बस्ती ऐसी क्यों न हुई जो ईमान लाती} - अल-अख़फ़श और अल-किसाई ने कहा: यानी "तो क्यों नहीं?"। उबय्य और इब्ने मसूद के मुसहफ़ में 'हल्ला' (तो क्यों

नहीं) है। कलाम में 'लौला' की असल 'तहज़ीज़' (उकसाना) के लिए है, या किसी चीज़ के वजूद की वजह से दूसरी चीज़ के मना होने की दलील है।

आयत के अर्थ से यह समझ में आता है कि बस्तियों के लोगों के ईमान की नफ़ी (नकार) की गई है, फिर यूनुस की क़ौम को मुस्तस्ना (अपवाद) किया गया है। लफ़्ज़ के एतबार से यह 'इस्तिस्ना मुन्क़ति' (विच्छिन्न अपवाद) है और मानी के एतबार से 'मुत्तसिल' (संबद्ध) है; क्योंकि इसका अनुमान यह है: किसी बस्ती के लोग ईमान नहीं लाए सिवाय...

(1) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/298 में और अल-तब़री ने 12/288 में क़तादा से रिवायत किया है, और यह मुरसल है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/368। (3) 10/498। (4) इसे अल-तब़री ने 12/290 में रिवायत किया है। (5) एराब अल-क़ुरान, अन-नह्हास 2/268 द्वारा।

سورہ یونس: آیات 94 - 98

صفحہ 53

نبی کریم ﷺ سے جو روایت ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم میں شک نہیں کرتا [اور نہ ہی پوچھتا ہوں]" (1)۔

پھر کلام کا آغاز کرتے ہوئے فرمایا: {بے شک تمہارے رب کی طرف سے تمہارے پاس حق آ چکا ہے، سو تم شک کرنے والوں میں سے نہ ہونا} یعنی: تذبذب اور شک کرنے والے۔ {اور ان لوگوں میں سے نہ ہونا جنہوں نے اللہ کی آیات کو جھٹلایا، ورنہ تم نقصان اٹھانے والوں میں سے ہو جاؤ گے}۔ ان دونوں آیات میں خطاب نبی کریم ﷺ سے ہے لیکن مراد دوسرے لوگ ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جن لوگوں پر تمہارے رب کی بات ثابت ہو چکی ہے وہ ایمان نہیں لائیں گے ۝ اگرچہ ان کے پاس ہر نشانی آ جائے، یہاں تک کہ وہ دردناک عذاب دیکھ لیں ۝}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جن لوگوں پر تمہارے رب کی بات ثابت ہو چکی ہے وہ ایمان نہیں لائیں گے} - اس کے بارے میں کلام اس سورت میں پہلے گزر چکا ہے (3)۔ قتادہ نے کہا: یعنی وہ لوگ جن پر ان کی نافرمانی کی وجہ سے اللہ کا غضب اور اس کی ناراضگی واجب ہو چکی ہے وہ ایمان نہیں لائیں گے (4)۔ {اگرچہ ان کے پاس ہر نشانی آ جائے} - یہاں 'ہر' (کُل) کو معنی کے لحاظ سے مؤنث مانا گیا ہے، یعنی اگر ان کے پاس نشانیاں آ جائیں (5)۔ {یہاں تک کہ وہ دردناک عذاب دیکھ لیں} - تب وہ ایمان لائیں گے لیکن وہ انہیں فائدہ نہیں دے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر کوئی بستی ایسی کیوں نہ ہوئی جو ایمان لاتی اور اس کا ایمان اسے فائدہ پہنچاتا، سوائے یونس کی قوم کے؟ جب وہ ایمان لے آئے تو ہم نے ان سے دنیاوی زندگی میں رسوائی کا عذاب دور کر دیا اور انہیں ایک مدت تک فائدہ اٹھانے کا موقع دیا ۝}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر کوئی بستی ایسی کیوں نہ ہوئی جو ایمان لاتی} - الاخفش اور الکسائی نے کہا: یعنی "تو کیوں نہ ہوا؟"۔ ابی اور ابن مسعود کے مصحف میں "فھلا" ہے، اور کلام میں "لولا" کی اصل 'تحضیض' (اکسانے) کے لیے ہے، یا کسی چیز کے وجود کی وجہ سے دوسری چیز کی ممانعت پر دلالت کرنا ہے۔

آیت کے معنی سے بستیوں والوں کے ایمان کی نفی سمجھ میں آتی ہے، پھر قوم یونس کا استثناء کیا گیا۔ لفظ کے اعتبار سے یہ 'استثناء منقطع' ہے اور معنی کے اعتبار سے 'متصل' ہے؛ کیونکہ اس کا تقدیر (مطلب) یہ ہے کہ کسی بستی کے لوگ ایمان نہیں لائے سوائے...

(1) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/298 میں اور الطبری نے 12/288 میں قتادہ سے روایت کیا ہے، یہ مرسل ہے اور قوسین کے درمیان کا حصہ ان کی طرف سے ہے۔ (2) تفسیر البغوی 2/368۔ (3) 10/498۔ (4) اسے الطبری نے 12/290 میں روایت کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/268۔

Surah Yunus, Verse 98 54 The people of Yunus. And the accusative case (nasb) for "people" (qawm) is the standard form, and likewise, Sibawayh included it in: "Chapter of what can only be in the accusative case" (1). An-Nahhas (2) said: "except the people of Yunus" is in the accusative (nasb); because it is an exception that is not from the first, meaning: but the people of Yunus; this is the saying of al-Kisa'i, al-Akhfash, and al-Farra' (3). And it is permissible: "except the people of Yunus" in the nominative case (raf'), and among the best things said about the nominative case is what Abu Ishaq al-Zajjaj (4) said: He said: the meaning is: "other than the people of Yunus", so when he used "except" (illa), the noun following it was declined with the declension of "other than" (ghayr) as he said: "Every brother is parted from by his brother, by the life of your father, except the two stars of the Little Bear (Al-Farqadan)" (5). It was narrated regarding the story of the people of Yunus from a group of commentators: that the people of Yunus were in Nineveh from the land of Mosul, and they used to worship idols, so Allah sent to them Yunus, peace be upon him, calling them to Islam and to leave what they were upon, but they refused. It was said: he remained calling them for nine years, then he despaired of their faith. So it was said to him: Inform them that the punishment will reach them by morning within three days, so he did. They said: He is a man who does not lie, so watch him; if he stays with you and among you, then do not worry, but if he departs from you, then it is the descent of punishment without a doubt. When it was night, Yunus took provisions and left them. In the morning, they did not find him, so they repented and supplicated to Allah, wore sackcloth, and separated mothers and children among people and livestock, and returned grievances in that state (6). Ibn Mas'ud said: A man would come to a stone upon which the foundation of his building had been placed, and he would uproot it... (1) Al-Kitab 2/325, and the chapter title in it is: This is the chapter of what can only be on the meaning of 'but'. This statement and what preceded it are from Al-Muharrar Al-Wajiz 3/143-144. (2) In I'rab al-Qur'an 2/268. (3) In Ma'ani al-Qur'an 1/479. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/35, and the author quoted him through An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/269. The mentioned permissibility of the nominative case refers to the language, not the recitation. (5) Sibawayh attributed it in Al-Kitab 2/334, and Al-Mubarrad in Al-Kamil 3/1444 to 'Amr bin Ma'adi Karib, and Al-Amidi attributed it in Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif p. 116 to Hadrami bin 'Amir. See also Al-Khizana 3/421 and 426. (6) Narrated by Al-Tabari 12/293 from Qatadah similarly, see Al-Muharrar Al-Wajiz 3/144, and Zad al-Masir 4/65.

सूरह यूनुस, आयत 98 54 यूनुस की कौम (लोग)। 'क़ौम' शब्द के लिए कर्मकारक (नस्ब) मानक रूप है, और इसी तरह सीबावेह ने इसे "उस अध्याय में शामिल किया है जो केवल कर्मकारक में ही हो सकता है" (1)। अन-नहहास (2) ने कहा: "सिवाय यूनुस की कौम के कर्मकारक (नस्ब) में है; क्योंकि यह एक ऐसा अपवाद है जो पहले से संबंधित नहीं है, अर्थात: लेकिन यूनुस की कौम; यह अल-किसाई, अल-अखफश और अल-फर्रा' (3) का कथन है। और यह भी जायज़ है: "सिवाय यूनुस की कौम के कर्ताकारक (रफ़ा) में, और कर्ताकारक के बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से वह है जो अबू इस्हाक़ अल-ज़ज्जाज (4) ने कही है: उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: "यूनुस की कौम के अलावा", इसलिए जब उन्होंने 'इल्ला' (सिवाय) का उपयोग किया, तो उसके बाद आने वाली संज्ञा को 'ग़ैर' (अलावा) की विभक्ति के साथ व्यक्त किया गया जैसा कि उन्होंने कहा: "हर भाई अपने भाई से बिछड़ जाता है, तुम्हारे पिता की कसम, सिवाय उन दो सितारों (अल-फरकदान) के (5)। यूनुस की कौम की कहानी के बारे में मुफ़स्सिरों के एक समूह से वर्णित है: कि यूनुस की कौम मोसुल की भूमि के निनवे में थी, और वे मूर्तियों की पूजा करते थे, इसलिए अल्लाह ने उनकी ओर यूनुस (उन पर शांति हो) को भेजा, उन्हें इस्लाम की ओर और उस रास्ते को छोड़ने के लिए बुलाते हुए जिस पर वे थे, लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया। कहा गया है: वह नौ साल तक उन्हें बुलाते रहे, फिर वह उनके ईमान लाने से निराश हो गए। तब उनसे कहा गया: उन्हें सूचित करें कि अज़ाब (दंड) तीन दिनों के भीतर सुबह तक उन पर आ जाएगा, तो उन्होंने ऐसा ही किया। उन्होंने कहा: वह एक ऐसे व्यक्ति हैं जो झूठ नहीं बोलते, इसलिए उन पर नज़र रखो; यदि वह तुम्हारे साथ और तुम्हारे बीच रहते हैं, तो चिंता न करें, लेकिन यदि वह तुम्हारे पास से चले जाते हैं, तो इसमें कोई संदेह नहीं है कि अज़ाब उतरेगा। जब रात हुई, तो यूनुस ने प्रावधान लिया और उन्हें छोड़ दिया। सुबह उन्होंने उन्हें नहीं पाया, इसलिए उन्होंने तौबा की और अल्लाह से दुआ की, टाट के कपड़े पहने, और इंसानों और जानवरों के बीच माताओं और बच्चों को अलग कर दिया, और उस स्थिति में ज़ुल्म (हड़पी हुई चीज़ें) वापस कर दीं (6)। इब्न मसूद ने कहा: एक आदमी उस पत्थर के पास आता था जिस पर उसकी इमारत की नींव रखी गई थी, और वह उसे उखाड़ देता था... (1) अल-किताब 2/325, और उसमें अध्याय का शीर्षक है: यह उस विषय का अध्याय है जिसका अर्थ केवल 'लेकिन' ही हो सकता है। यह कथन और उससे पहले जो कुछ भी है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/143-144 से है। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 2/268 में। (3) म'आनी अल-क़ुरआन 1/479 में। (4) म'आनी अल-क़ुरआन 3/35 में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन 2/269 में उद्धृत किया है। कर्ताकारक की उल्लिखित अनुमति भाषा के संदर्भ में है, क़िरात (पठन) में नहीं। (5) सीबावेह ने इसे अल-किताब

2/334 में, और अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 3/1444 में अम्र बिन मादी करिब को जिम्मेदार ठहराया है, और अल-आमिदी ने अल-मुअतलिफ़ व अल-मुख्तलिफ़ पृष्ठ 116 में हदरमी बिन आमिर को जिम्मेदार ठहराया है। अल-खिजाना 3/421 और 426 भी देखें। (6) अल-तबरी 12/293 द्वारा क़तादा से इसी तरह वर्णित, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/144 देखें, और ज़ाद अल-मसीर 4/65।

سورہ یونس، آیت ۹۸ ۵۴ یونس کی قوم۔ اور لفظ "قوم" میں حالتِ نصبی (زبر) ہی اصل وجہ ہے، اور اسی طرح سیبویہ نے اسے اس باب میں داخل کیا ہے جو صرف منصوب ہی ہوتا ہے (۱)۔ نحاس (۲) نے کہا: "الا قومَ یونس" منصوب ہے؛ کیونکہ یہ ایسا استثنیٰ ہے جو پہلے سے تعلق نہیں رکھتا، یعنی: لیکن یونس کی قوم؛ یہ کسائی، اخفش اور فراء (۳) کا قول ہے۔ اور "الا قومُ یونس" پیش (حالتِ رفع) کے ساتھ بھی جائز ہے، اور حالتِ رفع کے بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے ان میں سب سے بہتر وہ ہے جو ابو اسحاق زجاج (۴) نے کہا ہے، انہوں نے کہا: معنی یہ ہوگا: "غیرُ قومِ یونس" (یونس کی قوم کے علاوہ)، چنانچہ جب "الا" لایا گیا تو اس کے بعد والے اسم کو "غیر" کے اعراب کے ساتھ بیان کیا گیا جیسا کہ اس نے کہا: "ہر بھائی اپنے بھائی سے جدا ہونے والا ہے، تیرے باپ کی قسم سوائے ان دو ستاروں (فرقدان) کے" (۵)۔ اور یونس علیہ السلام کی قوم کے قصے میں مفسرین کی ایک جماعت سے مروی ہے: کہ یونس علیہ السلام کی قوم سرزمین موصل کے نینویٰ میں تھی، اور وہ بتوں کی پوجا کرتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف یونس علیہ السلام کو بھیجا جو انہیں اسلام کی دعوت دیتے اور اس راستے کو چھوڑنے کا کہتے جس پر وہ تھے، لیکن انہوں نے انکار کر دیا۔ کہا گیا ہے کہ وہ نو سال تک انہیں دعوت دیتے رہے، پھر وہ ان کے ایمان لانے سے مایوس ہو گئے۔ تو ان سے کہا گیا: انہیں بتا دیں کہ تین دن تک صبح کے وقت ان پر عذاب آنے والا ہے، چنانچہ انہوں نے ایسا ہی کیا۔ انہوں نے کہا: وہ ایسے شخص ہیں جو جھوٹ نہیں بولتے، پس ان پر نظر رکھو؛ اگر وہ تمہارے ساتھ اور تمہارے درمیان رہیں تو کوئی فکر کی بات نہیں، لیکن اگر وہ یہاں سے چلے جائیں تو بلا شبہ عذاب نازل ہونے والا ہے۔ جب رات ہوئی تو یونس علیہ السلام نے زادِ راہ لیا اور ان سے نکل گئے۔ صبح ہوئی تو انہوں نے انہیں نہیں پایا، چنانچہ انہوں نے توبہ کی اور اللہ سے دعا کی، اور ٹاٹ کے کپڑے پہنے، اور

انسانوں اور چوپایوں کے درمیان ماؤں اور بچوں کو الگ الگ کر دیا، اور اس حالت میں مظالم (ناحق لی گئی چیزیں) واپس کر دیں (۶)۔ اور ابن مسعود نے فرمایا: آدمی اس پتھر کے پاس آتا جس پر اس کی عمارت کی بنیاد رکھی گئی تھی، اور وہ اسے اکھاڑ دیتا... (۱) الکتاب ۲/ ۳۲۵، اور اس میں باب کا عنوان ہے: یہ اس چیز کا باب ہے جو صرف 'لیکن' کے معنی میں ہو۔ انتہیٰ۔ اور یہ کلام اور اس سے پہلے والا المحرر الوجیز ۳/ ۱۴۳ - ۱۴۴ سے ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۲/ ۲۶۸ میں۔ (۳) معانی القرآن ۱/ ۴۷۹ میں۔ (۴) معانی القرآن ۳/ ۳۵ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/ ۲۶۹ میں نقل کیا ہے۔ اور مذکورہ حالتِ رفع کا جواز زبان (لغت) میں ہے، قرأت میں نہیں۔ (۵) سیبویہ نے اسے الکتاب ۲/ ۳۳۴ میں، اور مبرد نے الکامل ۳/ ۱۴۴۴ میں عمرو بن معدی کرب کی طرف منسوب کیا ہے، اور آمدی نے المؤتلف والمختلف ص ۱۱۶ میں حضرمی بن عامر کی طرف منسوب کیا ہے۔ نیز دیکھئے الخزانہ ۳/ ۴۲۱ اور ۴۲۶۔ (۶) اسے طبری نے ۱۲/ ۲۹۳ میں قتادہ سے اسی طرح روایت کیا ہے، دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۱۴۴، اور زاد المسیر ۴/ ۶۵۔

Surah Yunus: Verse 98 55

He rejects it(1), and the punishment was away from them according to what was narrated from Ibn Abbas at a distance of two-thirds of a mile. It was also narrated at one mile(2). And from Ibn Abbas, a shadow with redness in it covered them; it kept approaching until they felt its heat between their shoulders(3). Ibn Jubayr said: The punishment covered them just as the shroud covers the grave. When their repentance was sincere, Allah lifted the punishment from them(4).

Al-Tabari said(5): The people of Yunus were singled out from among all nations in that their repentance was accepted after witnessing the punishment. This was mentioned by a group of commentators.

Al-Zajjaj said(6): The punishment did not actually befall them; they only saw the sign that indicates the punishment. Had they seen the essence of the punishment, faith would not have benefited them.

I say: Al-Zajjaj's statement is good, for the witnessing after which repentance does not benefit is being engulfed by the punishment, like the story of Pharaoh. This is why the story of the people of Yunus came after the story of Pharaoh; because he believed when he saw the punishment, so that did not benefit him, whereas the people of Yunus repented before that(7). This is supported by the saying of the Prophet (PBUH): "Indeed, Allah accepts the repentance of a servant as long as he has not reached the point of death rattle (al-ghargara)"(8). Al-ghargara is the rattle in the throat, which is the state of being engulfed by death; but before that, it is not so. Allah knows best.

The meaning of what we said has been narrated from Ibn Mas'ud, that when Yunus promised them punishment within three days, he left them. When morning came and they did not find him, they repented and separated mothers and their children(9).

---

(1) 'Ara'is al-Majalis, p. 412. (2) 'Ara'is al-Majalis, p. 411, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/144, and the statement of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) was reported by Al-Tabari 12/294. (3) Mentioned similarly by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/65. (4) Reported by Al-Tabari 12/295, and it is in Al-Muharrar al-Wajiz 3/144. (5) In his Tafsir 12/291, and it was quoted from him by the author via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/144. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/34. (7) Similar speech in Al-Muharrar al-Wajiz

3/144. (8) Previously mentioned 5/197. (9) Reported by Al-Tabari 12/296, and a similar narration was mentioned previously.

सूरह यूनुस: आयत 98 55

वह उसे अस्वीकार करता है(1), और इब्न अब्बास से जो रिवायत मिली है उसके अनुसार अज़ाब (दंड) उनसे दो-तिहाई मील की दूरी पर था। एक मील की दूरी भी बताई गई है(2)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि एक लाल रंग की छाया ने उन्हें घेर लिया; वह करीब आती रही यहाँ तक कि उन्होंने अपने कंधों के बीच उसकी गर्मी महसूस की(3)। इब्न जुबैर ने कहा: अज़ाब ने उन्हें वैसे ही ढंक लिया जैसे कफ़न कब्र को ढंकता है। जब उनकी तौबा (पश्चाताप) सच्ची साबित हुई, तो अल्लाह ने उनसे अज़ाब हटा लिया(4)।

अल-तबरी ने कहा(5): यूनुस की कौम को सभी राष्ट्रों में इस बात के लिए विशिष्ट माना गया कि अज़ाब को सामने देखने के बाद उनकी तौबा स्वीकार कर ली गई। कई मुफस्सिरीन (टीकाकारों) ने इसका उल्लेख किया है।

अल-ज़ज्जाज ने कहा(6): उन पर वास्तव में अज़ाब नहीं आया था, उन्होंने केवल वह संकेत देखा था जो अज़ाब की ओर इशारा करता था। यदि वे अज़ाब का मुख्य रूप देख लेते, तो ईमान उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाता।

मैं कहता हूँ: अल-ज़ज्जाज की बात अच्छी है, क्योंकि वह प्रत्यक्ष दर्शन जिसके बाद तौबा काम नहीं आती, वह अज़ाब में पूरी तरह घिर जाना है, जैसे फिरौन की कहानी में हुआ। इसीलिए यूनुस की कौम की कहानी फिरौन की कहानी के बाद आई है; क्योंकि उसने अज़ाब देखकर ईमान लाया था, इसलिए उसे लाभ नहीं हुआ, जबकि यूनुस की कौम ने उससे पहले ही तौबा कर ली थी(7)। इसका समर्थन पैगंबर (स.अ.व.) के इस कथन से होता है: "बेशक, अल्लाह बंदे की तौबा स्वीकार करता है जब तक कि उसकी रूह हलक में न आ जाए (गरगरा न शुरू हो जाए)"(8)। 'गरगरा' गले की वह आवाज़ है जो मौत के समय होती है, और वह मृत्यु में घिर जाने की स्थिति है; लेकिन उससे पहले ऐसा नहीं है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

जो हमने कहा उसका अर्थ इब्न मसूद से रिवायत है कि जब यूनुस ने उन्हें तीन दिनों के भीतर अज़ाब का वादा किया, तो वह उन्हें छोड़कर चले गए। जब सुबह हुई और उन्होंने उन्हें नहीं पाया, तो उन्होंने तौबा की और माताओं और बच्चों को अलग कर दिया(9)।

(1) अराइस अल-मजालिस, पृ. 412। (2) अराइस अल-मजालिस, पृ. 411, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/144, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 12/294 द्वारा उद्धृत है। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/65 में इसी तरह उल्लेख किया है। (4) अल-तबरी 12/295 द्वारा उद्धृत, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/144 में है। (5) अपनी तफ़सीर 12/291 में, और इसे लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/144 में उद्धृत किया है। (6) मानी अल-कुरान 3/34 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/144 में इसी तरह की बात है। (8) पहले उल्लेख किया गया 5/197। (9) अल-तबरी 12/296 द्वारा उद्धृत, और इसी तरह का विवरण पहले आ चुका है।

سورہ یونس: آیت 98 55

وہ اسے مسترد کرتا ہے(1)، اور ابن عباس سے مروی ہے کہ عذاب ان سے دو تہائی میل کے فاصلے پر تھا۔ اور ایک میل کی روایت بھی ہے(2)۔ ابن عباس سے مروی ہے کہ ان پر ایک سرخ رنگ کا سایہ چھا گیا، وہ قریب آتا رہا یہاں تک کہ انہوں نے اپنے کندھوں کے درمیان اس کی تپش محسوس کی(3)۔ ابن جبیر نے کہا: عذاب نے انہیں اس طرح ڈھانپ لیا جیسے کپڑا قبر کو ڈھانپ لیتا ہے، پھر جب ان کی توبہ سچی ثابت ہوئی تو اللہ نے ان سے عذاب اٹھا لیا(4)۔

طبری نے کہا(5): یونس کی قوم کو تمام امتوں میں اس بات سے خاص کیا گیا کہ عذاب کا مشاہدہ کرنے کے بعد ان کی توبہ قبول کر لی گئی۔ مفسرین کی ایک جماعت نے اس کا ذکر کیا ہے۔

زجاج نے کہا(6): ان پر عذاب واقع نہیں ہوا تھا، انہوں نے صرف وہ علامت دیکھی تھی جو عذاب پر دلالت کرتی تھی، اور اگر وہ عین عذاب دیکھ لیتے تو ایمان لانا انہیں نفع نہ دیتا۔

میں کہتا ہوں: زجاج کا قول اچھا ہے، کیونکہ وہ مشاہدہ جس کے بعد توبہ نفع نہیں دیتی وہ عذاب میں مبتلا ہونا ہے جیسے فرعون کا قصہ، اسی لیے قومِ یونس کا قصہ فرعون کے قصے کے بعد آیا؛ کیونکہ اس نے عذاب دیکھ کر ایمان لایا تھا تو اسے نفع نہ ہوا، جبکہ قومِ یونس نے اس سے پہلے توبہ کر لی تھی(7)۔ اس کی تائید نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے ہوتی ہے: «بے شک اللہ بندے کی توبہ قبول کرتا ہے جب تک کہ وہ نزع (غرغرہ) کی حالت کو نہ پہنچ جائے»(8)۔ اور غرغرہ موت کی وہ ہچکی ہے جو موت میں گھر جانے کی حالت ہے، لیکن اس سے پہلے ایسا نہیں ہے۔ واللہ اعلم۔

اور جو کچھ ہم نے کہا اس کا مفہوم ابن مسعود سے مروی ہے کہ جب یونس علیہ السلام نے انہیں تین دن کے اندر عذاب کی وعید سنائی تو وہ ان سے نکل گئے، جب صبح ہوئی اور انہوں نے انہیں نہ پایا تو انہوں نے توبہ کی اور ماؤں اور بچوں کو ایک دوسرے سے الگ کر دیا(9)۔

---

(1) عرائس المجالس ص 412۔ (2) عرائس المجالس ص 411، والمحرر الوجیز 3/144، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری 12/294 نے نقل کیا ہے۔ (3) ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/65 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (4) طبری نے اسے 12/295 میں نکالا ہے، اور یہ المحرر الوجیز 3/144 میں ہے۔ (5) اپنی تفسیر 12/291 میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 3/144 میں نقل کیا ہے۔ (6) معانی القرآن 3/34 میں۔ (7) المحرر الوجیز 3/144 میں اسی طرح کی بات ہے۔ (8) سابقہ حوالہ 5/197۔ (9) طبری نے اسے 12/296 میں نکالا ہے، اور اس طرح کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے۔

Page 56 Surah Yunus, Verses 98 - 99

This indicates that their repentance was before seeing the sign of punishment. This will come supported and explained in Surah Al-Saffat, God willing(1). The meaning of {We removed from them the punishment of disgrace} is: the punishment that Yunus promised them would descend upon them, not that they saw it with their own eyes or as an illusion. Based on this, there is no problem, no contradiction, and no specificity, and Allah knows best. In summary, the people of Nineveh were among the fortunate in the preceding knowledge (of Allah). It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that he said: Indeed, caution does not prevent destiny, but indeed supplication does repel destiny. That is because Allah the Almighty says: {Except for the people of Jonah (Yunus); when they believed, We removed from them the punishment of disgrace in the life of this world}. Ali (may Allah be pleased with him) said: And that was on the day of Ashura(2). The saying of the Almighty: {and We gave them enjoyment for a time}. It was said: until their appointed term, as stated by Al-Suddi; and it was said: until they go to Paradise or to Hell, as stated by Ibn Abbas(3). The saying of the Almighty: {And had your Lord willed, those on earth would have believed - all of them entirely. Then, [O Muhammad], would you compel the people in order that they become believers?} (99). The saying of the Almighty: {And had your Lord willed, those on earth would have believed - all of them entirely} means: He would have compelled them to it. "All of them" (kulluhum) is an emphasis for "those" (man). "Entirely" (jami'an) according to Sibawayh is an accusative of state (hāl)(4). Al-Akhfash said(5): He brought the word "entirely" after "all" as an emphasis, like His saying: {Do not take for yourselves two deities} [An-Nahl: 51]. The saying of the Almighty: {Then, [O Muhammad], would you compel the people in order that they become believers?} Ibn Abbas said: The Prophet ﷺ used to...

---

(1) In the interpretation of verses 139 - 148. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 2/452, and it was narrated by Ibn Abi Hatim in his interpretation 6/1987 and 1988, and the first part was narrated by al-Lalaka'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah (1212). (3) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1989 - 1990. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/269. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/574.

पृष्ठ 56 सूरह यूनुस, आयत 98 - 99

यह इंगित करता है कि उनका पश्चाताप अज़ाब (दंड) का चिन्ह देखने से पहले था। और यह अल्लाह की इच्छा से सूरह अस-साफ़ात (1) में प्रलेखित और स्पष्ट रूप से आएगा। {हमने उनसे अपमानजनक दंड को हटा दिया} का अर्थ है: वह दंड जिसका यूनुस ने उनसे वादा किया था कि वह उन पर उतरेगा, न कि उन्होंने इसे अपनी आँखों से देखा या कल्पना की थी। इस आधार पर, कोई समस्या नहीं है, कोई विरोधाभास नहीं है, और कोई विशिष्टता नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। सारांश में; निनवे के लोग पहले से ही अल्लाह के ज्ञान में सौभाग्यशाली लोगों में से थे। अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: वास्तव में सावधानी भाग्य को नहीं टालती है, और वास्तव में दुआ भाग्य को टाल देती है। और ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {यूनुस की क़ौम के सिवाय; जब वे ईमान लाए, तो हमने उनसे सांसारिक जीवन में अपमानजनक दंड को हटा दिया}। अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: और वह आशूरा का दिन था (2)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उन्हें एक समय तक लाभ दिया}। कहा गया: उनके निर्धारित समय तक, अस-सुद्दी ने कहा; और कहा गया: जब तक वे जन्नत या नर्क में न चले जाएँ इब्न अब्बास (3) ने कहा। सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि आपके रब की इच्छा होती, तो पृथ्वी पर जो भी हैं, वे सब के सब ईमान ले आते। तो क्या आप लोगों को विवश करेंगे कि वे ईमान वाले बन जाएँ} (99)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि आपके रब की इच्छा होती, तो पृथ्वी पर जो भी हैं, वे सब के सब ईमान ले आते} अर्थात: वह उन्हें इसके लिए विवश कर देता। "सब के सब" (كلهم) "जो" (من) के लिए ताकीद (बल) है। सीबवैह के अनुसार "पूर्ण रूप से" (جميعاً) हाल (अवस्था) के रूप में मन्सूब है (4)। अल-अखफ़श (5) ने कहा: उन्होंने "सब के सब" के बाद "पूर्ण रूप से" शब्द लाया, जैसे उनका कथन: {दो इलाह (पूज्य) न बनाओ} [अन्-नहल: 51]। सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या आप लोगों को विवश करेंगे कि वे ईमान वाले बन जाएँ} इब्न अब्बास ने कहा: नबी ﷺ...

---

(1) आयत 139 - 148 की व्याख्या में। (2) अन-नुकात वल-उयून 2/452, और इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी व्याख्या 6/1987 और 1988 में उद्धृत किया है, और इसका पहला भाग अल-लालका'ई ने शरह उसूल एतिकाद अहलुस-सुन्नाह वल-जमाअह (1212) में उद्धृत किया है। (3) उन दोनों को इब्न अबी हातिम 6/1989 - 1990 ने उद्धृत किया है। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/269। (5) मानी अल-कुरान 2/574 में।

صفحہ ۵۶ سورہ یونس، آیات ۹۸ - ۹۹

یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کی توبہ عذاب کی نشانی دیکھنے سے پہلے تھی۔ اور یہ ان شاء اللہ سورہ الصافات (۱) میں مفصل اور مدلل طریقے سے آئے گا۔ اور {ہم نے ان سے رسوائی کا عذاب دور کر دیا} کا مطلب یہ ہے کہ: وہ عذاب جس کا یونس نے ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان پر نازل ہوگا، نہ یہ کہ انہوں نے اسے اپنی آنکھوں سے دیکھا یا اس کا تخیل کیا، اور اس پر کوئی اشکال، تعارض یا خصوصیت نہیں ہے، واللہ اعلم۔ خلاصہ یہ کہ اہل نینویٰ سابقہ علم الٰہی میں سعادت مندوں میں سے تھے۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: بے شک احتیاط تقدیر کو نہیں ٹالتی، اور بے شک دعا تقدیر کو ٹال دیتی ہے۔ اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {مگر یونس کی قوم؛ جب وہ ایمان لائے تو ہم نے ان سے دنیا کی زندگی میں رسوائی کا عذاب دور کر دیا}۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اور وہ عاشورہ کا دن تھا (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہم نے انہیں ایک وقت تک فائدہ پہنچایا}۔ کہا گیا: ان کی موت تک، یہ سدی نے کہا ہے؛ اور کہا گیا: جب تک کہ وہ جنت یا دوزخ میں نہ چلے جائیں، یہ ابن عباس (۳) نے کہا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر آپ کا رب چاہتا تو زمین میں جتنے لوگ ہیں سب کے سب ایمان لے آتے، تو کیا آپ لوگوں کو مجبور کریں گے کہ وہ مومن ہو جائیں} (۹۹)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر آپ کا رب چاہتا تو زمین میں جتنے لوگ ہیں سب کے سب ایمان لے آتے} یعنی: اللہ انہیں اس پر مجبور کر دیتا۔ لفظ "کلہم" (سب کے سب) لفظ "من" (جو) کی تاکید ہے۔ سیبویہ کے نزدیک لفظ "جمیعاً" (تمام کے تمام) حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے (۴)۔ اور اخفش (۵) نے کہا: لفظ "جمیعاً" کو "کل" کے بعد تاکید کے طور پر لایا گیا ہے، جیسا کہ

اللہ کا ارشاد ہے: {تم دو معبود نہ بناؤ} [النحل: ۵۱]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو کیا آپ لوگوں کو مجبور کریں گے کہ وہ مومن ہو جائیں} ابن عباس نے کہا: نبی کریم ﷺ...

---

(۱) آیات ۱۳۹ - ۱۴۸ کی تفسیر میں۔ (۲) النکت والعیون ۲ / ۴۵۲، اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۶ / ۱۹۸۷ اور ۱۹۸۸ میں روایت کیا ہے، اور اس کا پہلا حصہ لالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنۃ والجماعۃ (۱۲۱۲) میں روایت کیا ہے۔ (۳) ان دونوں کو ابن ابی حاتم ۶ / ۱۹۸۹ - ۱۹۹۰ نے روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۶۹۔ (۵) فی معانی القرآن ۲ / ۵۷۴۔

Surah Yunus: Verses 99 - 101 . 57

...[He was] keen on the faith of all people, so God Almighty informed him that no one believes except those for whom happiness was predestined in the first remembrance, and no one goes astray except those for whom misery was predestined in the first remembrance (1). It was said: The intended people here are Abu Talib, and this is also reported from Ibn Abbas (2).

Allah Almighty's saying: {And it is not for a soul to believe except by permission of Allah, and He will place defilement upon those who do not use reason} (100).

Allah Almighty's saying: {And it is not for a soul to believe except by permission of Allah} "ma" is negation, meaning: it is not fitting for a soul to believe except by His decree, destiny, will, and volition (3). {and He will place defilement} Al-Hasan, Abu Bakr, and Al-Mufaddal read: "wa naj'alu" (and We place) with the letter 'nun' for magnification (4).

And "al-rijs" (defilement) means: punishment, with the 'ra' carrying a damma or a kasra, both are linguistic variations (5). {upon those who do not use reason} God Almighty's commands and prohibitions (6).

Allah Almighty's saying: {Say, "Observe what is in the heavens and earth." But of no avail will be signs or warners to a people who do not believe} (101).

Allah Almighty's saying: {Say, "Observe what is in the heavens and earth."} An order to the disbelievers to take heed and look into the creations that indicate the Creator and the One capable of perfection (7). The discussion on this has preceded.

---

(1) Reported by At-Tabari 12/298, and Al-Bayhaqi in As-Asma' wa As-Sifat (139), through Ali ibn Abi Talha from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. Al-Hafiz Ibn Hajar said in At-Taqrib: Ali ibn Abi Talha transmitted from Ibn Abbas but did not see him. (2) Mentioned by Abu Al-Layth 2/112 without attribution. (3) See Tafsir Abu Al-Layth 2/112. (4) The reading of Abu Bakr - meaning from Asim - is from the seven recitations, and we did not find anyone who attributed it to Al-Hasan or Al-Mufaddal. See As-Sab'ah p. 330, and At-Taysir p. 123. (5) In language lexicons: "al-rijs", with kasra of the 'ra' only. And "al-rujz", with kasra and damma of the 'ra'. Both "al-rijs" and "al-rujz" have the same meaning. See Al-Lisan (r-j-s) and (r-j-z). (6) Tafsir Al-Baghawi 2/370. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/145.

सूरह यूनुस: आयतें 99 - 101 . 57

...[वह] सभी लोगों के ईमान के लिए उत्सुक थे, तो अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया कि केवल वही ईमान लाता है जिसके लिए पहले उल्लेख में सौभाग्य पहले ही लिख दिया गया है, और केवल वही गुमराह होता है जिसके लिए पहले उल्लेख में दुर्भाग्य पहले ही लिख दिया गया है (1)। कहा गया है: यहाँ 'लोगों' से मुराद अबू तालिब हैं, और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और किसी जान के लिए मुमकिन नहीं कि वह ईमान लाए मगर अल्लाह की अनुमति से, और वह उन लोगों पर गंदगी (अज़ाब) डाल देता है जो अक्ल से काम नहीं लेते} (100)।

अल्लाह तआला का कथन: {और किसी जान के लिए मुमकिन नहीं कि वह ईमान लाए मगर अल्लाह की अनुमति से} यहाँ 'मा' निषेध के लिए है, यानी: यह किसी जान के लिए उचित नहीं कि वह ईमान लाए सिवाय उसके(अल्लाह के) फैसले, तक़दीर, इच्छा और मर्जी के(3)। {और वह डाल देता है गंदगी} अल-हसन, अबू बक्र और अल-मुफद्दल ने इसे 'व-नजअलु' (और हम डाल देते हैं) 'न' के साथ पढ़ा है, जो बड़प्पन (ताज़ीम) के लिए है (4)।

और 'अल-रिज्स' का अर्थ है: अज़ाब (दंड), 'र' पर पेश (धम्मा) या ज़ेर (कसरा) के साथ, ये दोनों भाषाई रूप हैं (5)। {उन लोगों पर जो अक्ल से काम नहीं लेते} अल्लाह तआला के आदेश और उसके निषेध (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो कि देखो जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है, और आयतें और डराने वाले उन लोगों को कोई लाभ नहीं पहुँचाते जो ईमान नहीं लाते} (101)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो कि देखो जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है} यह काफ़िरों को उपदेश ग्रहण करने और उन रचनाओं पर गौर करने का आदेश है जो पैदा करने वाले और पूर्णता पर सक्षम होने का प्रमाण देती हैं (7)। इस बारे में बात पहले हो चुकी है।

---

(1) इसे अल-तबरी 12/298 और अल-बैहकी ने अल-असमा व अल-सिफत (139) में अली बिन अबी तल्हा के माध्यम से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा: अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से मुरसल रिवायत की है और उन्हें नहीं देखा। (2) इसे अबू अल-लैस 2/112 ने बिना किसी हवाले के उल्लेख किया है। (3) देखें तफ़सीर अबू

अल-लैस 2/112। (4) अबू बक्र की किराअत - यानी आसिम से - उन सात किराअतों में से है, और हमें कोई ऐसा नहीं मिला जिसने इसे हसन या मुफद्दल से जोड़ा हो। देखें अल-सबअह पृष्ठ 330, और अल-तयसीर पृष्ठ 123। (5) भाषा के शब्दकोशों में: 'अल-रिज्स', केवल 'र' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ। और 'अल-रुजज़', 'र' के नीचे ज़ेर या ऊपर पेश (धम्मा) के साथ। 'अल-रिज्स' और 'अल-रुजज़' दोनों का एक ही अर्थ है। देखें अल-लिसान (र-ज-स) और (र-ज-ज़)। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/370। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/145।

سورہ یونس: آیات 99 - 101 . 57

... [وہ] تمام لوگوں کے ایمان لانے کے خواہش مند تھے، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں خبر دی کہ کوئی شخص ایمان نہیں لاتا سوائے اس کے جس کے لیے پہلے ذکر (لوح محفوظ) میں سعادت مندی لکھ دی گئی ہو، اور کوئی گمراہ نہیں ہوتا سوائے اس کے جس کے لیے پہلے ذکر میں بدبختی لکھ دی گئی ہو (1)۔ اور کہا گیا ہے: یہاں لوگوں سے مراد ابو طالب ہیں، اور یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَن تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ (١٠٠)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَن تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ یہاں «ما» نفی کے لیے ہے، یعنی: کسی جان کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ ایمان لائے مگر اس (اللہ) کے فیصلے، تقدیر، مشیت اور ارادے سے (3)۔ ﴿وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ﴾ اور حسن، ابوبکر اور مفضل نے «ونجعل» (ن کے ساتھ) پڑھا ہے جو عظمت کے لیے ہے (4)۔

اور 'الرجس' کا مطلب ہے: عذاب، 'ر' پر پیش (ضمہ) یا زیر (کسرہ) کے ساتھ، یہ دو لغتیں ہیں (5)۔ ﴿عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کے احکامات اور اس کی ممانعت (6)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلِ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَن قَوْمٍ لَّا يُؤْمِنُونَ (١٠١)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلِ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یہ کافروں کے لیے عبرت حاصل کرنے اور ان مخلوقات میں غور و فکر کرنے کا حکم ہے جو پیدا کرنے والے اور کمال پر قادر ہونے کی دلیل ہیں (7)۔ اور اس بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے۔

(1) اسے طبری 12/298، اور بیہقی نے الاسماء والصفات (139) میں علی بن ابی طلحہ کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے مرسل روایت کی ہے اور انہیں نہیں دیکھا۔ (2) اسے ابو اللیث 2/112 نے بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (3) دیکھیے تفسیر ابو اللیث 2/112۔ (4) ابوبکر کی قرات - یعنی عاصم سے - ان سات (متواتر قراتوں) میں سے ہے، اور ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے حسن یا مفضل کی طرف منسوب کیا ہو۔ دیکھیے السبعہ ص 330، اور التیسیر ص 123۔ (5) لغت کے معاجم میں: 'الرِّجس'، صرف 'ر' کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ ہے۔ اور 'الرُّجز'، 'ر' کے نیچے زیر یا اوپر پیش (ضمہ) کے ساتھ۔ 'الرجس' اور 'الرجز' دونوں کا ایک ہی مطلب ہے۔ دیکھیے اللسان (ر-ج-س) اور (ر-ج-ز)۔ (6) تفسیر بغوی 2/370۔ (7) المحرر الوجیز 3/145۔

58 Surah Yunus: Verses 101 - 103

The meaning in other places is fulfilled (1). {And [what] will avail} - "ma" is negation, meaning: and they will not avail. And it is said: interrogative, the estimation being: what thing will avail? (2) {The signs} meaning: the evidences. {And the warners} meaning: the messengers, plural of nadhir, which is the messenger. {From a people who do not believe} meaning: from those for whom it was previously known in the knowledge of Allah that they would not believe (3).

Allah Almighty's saying: {So do they wait for [anything] except like the days of those who passed before them? Say, "Then wait, for indeed, I am with you among those who wait." 102}

Allah Almighty's saying: {So do they wait for [anything] except like the days of those who passed before them?} "Days" here means "events/battles". It is said: "So-and-so is knowledgeable about the days of the Arabs," meaning their events. Qatadah said: It means Allah's events among the people of Noah, 'Ad, Thamud, and others. The Arabs call punishment "days" and blessings "days", as Allah Almighty said: {And remind them of the days of Allah} [Ibrahim: 5]. And everything that has passed for you of good or evil is "days" (4). {So wait} meaning: wait and watch. This is a threat and a promise of punishment. {Indeed, I am with you among those who wait} meaning: those waiting for my Lord's promise.

Allah Almighty's saying: {Then We will save Our messengers and those who have believed. Thus, it is an obligation upon Us that We save the believers. 103}

Allah Almighty's saying: {Then We will save Our messengers and those who have believed} meaning: it is of Our way that when We send down punishment upon a people, We bring out the messengers and the believers from among them. And "then" (thumma) means: Then know that We save Our messengers (5). {Thus, it is an obligation upon Us} meaning: mandatory for Us, because He has informed [us], and there is no contradiction in His word. Ya'qub read: "then We save" (thumma nunji) with lightened pronunciation (6). Al-Kisa'i, Hafs, and Ya'qub read: "save the believers" (nunji al-mu'minin).

---

(1) See 9/399. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/145, and al-Kashshaf 2/255. (3) See Tafsir Abu al-Layth 2/113. (4) Tafsir al-Baghawi 2/371, and the saying of Qatadah was recorded by al-Tabari 12/302. (5) See Tafsir al-Tabari 12/302 - 303. (6) Al-Nashr 2/287.

५८ सूरह यूनुस: आयतें १०१ - १०३

इसका अर्थ अन्य स्थानों पर विस्तार से दिया गया है (१)। {और [क्या] काम आएंगे} (वा मा तुग्नी) - "मा" यहाँ निषेध (नकार) के अर्थ में है, यानी: और वे काम नहीं आएंगे। और यह भी कहा गया है कि यह प्रश्नवाचक है, जिसका अर्थ है: कौन सी चीज़ काम आएगी? (२) {निशानियाँ} (अल-आयात) यानी: प्रमाण। {और डराने वाले} (व-अन-नुज़ुर) यानी: रसूल (ईशदूत), 'नज़ीर' का बहुवचन। {उस कौम के लिए जो ईमान नहीं लाती} यानी: जिनके बारे में अल्लाह के ज्ञान में पहले से ही है कि वे ईमान नहीं लाएँगे (३)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो क्या वे बस उन्हीं दिनों जैसे (दिनों) का इंतज़ार कर रहे हैं जो उनसे पहले गुज़र चुके हैं? कह दो, "तो तुम इंतज़ार करो, मैं भी तुम्हारे साथ इंतज़ार करने वालों में हूँ।" १०२}

अल्लाह तआला का फरमान: {तो क्या वे बस उन्हीं दिनों जैसे (दिनों) का इंतज़ार कर रहे हैं जो उनसे पहले गुज़र चुके हैं?} यहाँ 'दिनों' (अय्याम) का अर्थ 'घटनाएँ है। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति अरब के दिनों का ज्ञानी है," यानी उनकी घटनाओं का। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ नूह, आद, समूद और अन्य लोगों के बीच अल्लाह की घटनाएँ(अज़ाब) हैं। अरब अज़ाब (दंड) को भी 'दिन' कहते हैं और नेमतों (वरदानों) को भी 'दिन' कहते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उन्हें अल्लाह के दिनों की याद दिलाओ} [इब्राहीम: ५]। तुम्हारे साथ जो कुछ भी भलाई या बुराई गुज़री है, वह 'दिन' हैं (४)। {तो इंतज़ार करो} यानी: प्रतीक्षा करो। यह एक धमकी और चेतावनी है। {मैं भी तुम्हारे साथ इंतज़ार करने वालों में हूँ} यानी: अपने रब के वादे की प्रतीक्षा करने वालों में।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हम अपने रसूलों को और उन लोगों को जो ईमान लाए, बचा लेते हैं। इसी तरह हमारे ज़िम्मे यह हक़ है कि हम मोमिनों (ईमान वालों) को बचा लें। १०३}

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हम अपने रसूलों को और उन लोगों को जो ईमान लाए, बचा लेते हैं} यानी: यह हमारी सुन्नत (तरीका) है कि जब हम किसी कौम पर अज़ाब उतारते हैं, तो हम उनके बीच से रसूलों और मोमिनों को निकाल लेते हैं। और "फिर" (थुम्मा) का अर्थ है: फिर जान लो कि हम अपने रसूलों को बचाते हैं (५)। {इसी तरह हमारे ज़िम्मे यह हक़ है} यानी: हम पर अनिवार्य है; क्योंकि उसने खबर दी है, और उसकी खबर में कोई विरोधाभास नहीं होता। याक़ूब ने इसे "थुम्मा नुंजी"

(हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा है (६)। अल-किसई, हफ़्स और याक़ूब ने "नुंजिल मुमिनीन" (मोमिनों को बचाते हैं) पढ़ा है।

---

(१) देखें ३९९/९। (२) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१४५, और अल-कश्शाफ़ २/२५५। (३) देखें तफ़सीर अबू अल-लैथ २/११३। (४) तफ़सीर अल-बग़वी २/३७१, और क़तादा का कथन अल-तबरी ने ३०२/१२ में उद्धृत किया है। (५) देखें तफ़सीर अल-तबरी ३०२/१२ - ३०३। (६) अन-नश्र २/२८७।

۵۸ سورہ یونس: آیات ۱۰۱ - ۱۰۳

معنی دوسری جگہوں پر مکمل طور پر بیان ہو چکے ہیں (۱)۔ ﴿وَمَا تُغْنِي﴾ میں لفظ "ما" نفی کے لیے ہے، یعنی: اور وہ ہرگز کام نہ آئیں گے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ استفہامیہ ہے، یعنی: کیا چیز کام آئے گی؟ (۲) ﴿الْآيَاتُ﴾ یعنی: دلیلیں اور نشانیاں۔ ﴿وَالنُّذُرُ﴾ یعنی: رسول، یہ 'نذیر' کی جمع ہے، اور نذیر رسول کو کہتے ہیں۔ ﴿عَن قَوْمٍ لَّا يُؤْمِنُونَ﴾ یعنی: ان لوگوں کے بارے میں جن کے متعلق اللہ کے علم میں پہلے ہی سے یہ طے ہے کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ ان لوگوں کے دنوں کی طرح (دنوں) کا انتظار کر رہے ہیں جو ان سے پہلے گزر چکے؟ کہہ دیجیے، "پس تم بھی انتظار کرو، میں بھی تمہارے ساتھ انتظار کرنے والوں میں سے ہوں" ۱۰۲}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ ان لوگوں کے دنوں کی طرح (دنوں) کا انتظار کر رہے ہیں جو ان سے پہلے گزر چکے؟} یہاں 'ایام' (دنوں) سے مراد واقعات و معرکے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص عربوں کے ایام (تاریخی واقعات) کا عالم ہے"۔ قتادہ نے کہا: یعنی قومِ نوح، عاد، ثمود وغیرہ میں اللہ کے (عذاب کے) واقعات۔ عرب عذاب کو بھی ایام کہتے ہیں اور نعمتوں کو بھی ایام کہتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ﴾ [ابراہیم: ۵]۔ اور جو کچھ بھی تمہارے ساتھ خیر یا شر میں سے گزرا وہ ایام ہیں (۴)۔ ﴿فَانتَظِرُوا﴾ یعنی: راہ تکو یا انتظار کرو۔ یہ ایک دھمکی اور وعید ہے۔ ﴿إِنِّي مَعَكُم مِّنَ الْمُنتَظِرِينَ﴾ یعنی: اپنے رب کے وعدے کا انتظار کرنے والوں میں سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر ہم اپنے رسولوں کو اور ایمان والوں کو بچا لیتے ہیں، اسی طرح ہم پر یہ حق (لازم) ہے کہ ہم مومنوں کو بچائیں ۱۰۳}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر ہم اپنے رسولوں کو اور ایمان والوں کو بچا لیتے ہیں} یعنی: یہ ہمارا طریقہ (سنت) ہے کہ جب ہم کسی قوم پر عذاب نازل کرتے ہیں تو ان کے درمیان سے رسولوں اور مومنوں کو نکال لیتے ہیں۔ اور "ثُمَّ" کا معنی ہے: پھر جان لو کہ ہم اپنے رسولوں کو بچاتے ہیں (۵)۔ ﴿كَذَٰلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا﴾ یعنی: ہم پر واجب ہے؛ کیونکہ اللہ نے خبر دی ہے اور اس کی خبر میں کوئی اختلاف نہیں ہوتا۔ یعقوب نے "ثم نُنجی" (تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے (۶)۔ کسائی، حفص اور یعقوب نے "نُنجی المؤمنین" پڑھا ہے۔

---

(۱) دیکھیے ۳۹۹/۹۔ (۲) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/ ۱۴۵، اور الکشاف ۲/ ۲۵۵۔ (۳) دیکھیے تفسیر ابواللیث ۲/ ۱۱۳۔ (۴) تفسیر بغوی ۲/ ۳۷۱، اور قتادہ کا قول طبری نے ۳۰۲/ ۱۲ میں نقل کیا ہے۔ (۵) دیکھیے تفسیر طبری ۱۲/ ۳۰۲ - ۳۰۳۔ (۶) النشر ۲/ ۲۸۷۔

Surah Yunus, Verses 104 - 106 / 59

...lightened (mukhaffafan), while others doubled (shaddada) it (1), and both are eloquent linguistic forms: *anja yunji inja'an*, and *najja yunajji tanjiyatan*, with one meaning (2).

Allah Almighty says: {Say, "O mankind, if you are in doubt as to my religion - then I do not worship those which you worship besides Allah; but I worship Allah, who causes your death. And I have been commanded to be of the believers"} [104].

Allah's words: {Say, "O mankind"} referring to the disbelievers of Mecca. {if you are in doubt as to my religion} meaning: in doubt about the religion of Islam to which I call you. {then I do not worship those which you worship besides Allah} of the idols that have no intellect. {but I worship Allah, who causes your death} i.e., He causes you to die and takes your souls. {And I have been commanded to be of the believers} i.e., those who believe in the signs of their Lord (3).

Allah Almighty says: {And [commanded], "Direct your face toward the religion, inclining to truth, and never be of those who associate others with Allah" [105] And do not invoke besides Allah that which neither benefits you nor harms you, for if you did, then indeed you would be of the wrongdoers [106]}.

Allah's words: {And [commanded], "Direct your face"} "And" is conjoined to "to be" (4) meaning: It was said to me: Be of the believers, and direct your face. Ibn Abbas said: [Direct] your actions (5), and it was said: your self, meaning: be steadfast in your dedication to what you have been commanded of the religion. {inclining to truth (Hanifan)} meaning: upright in it, turning away from every other religion (6). Hamza bin Abdul-Muttalib (may Allah be pleased with him) said:

"I praised Allah when He guided my heart ... from polytheism to the Hanif (upright) religion" (7).

---

(1) Al-Sab'a p. 330, Al-Taysir p. 123, and the reading of Ya'qub - from the ten - in Al-Nashr 2/287. (2) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/523, and Tafsir al-Baghawi 2/371. (3) See Tafsir al-Tabari 12/303 - 304. (4) Tafsir al-Tabari 12/304. (5) Tafsir al-Baghawi 2/371. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/146. (7) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/453.

सूरह यूनुस, आयत १०४ - १०६ / ५९

...हल्का (मुखफ्फफ़), जबकि अन्य ने इसे कड़ा (शद्दाद) किया (१), और दोनों ही सुसंस्कृत भाषाई रूप हैं: 'अंजा युन्जी इंजाअन', और 'नज्जा युनज्जी तंजियतन', दोनों का अर्थ एक ही है (२)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {कह दो, "ऐ लोगो! यदि तुम मेरे धर्म के विषय में किसी संदेह में हो, तो (सुन लो कि) मैं उनकी पूजा नहीं करता जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो, बल्कि मैं उस अल्लाह की पूजा करता हूँ जो तुम्हें मृत्यु देता है। और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं ईमान वालों (मोमिनों) में से रहूँ।"} [१०४]

अल्लाह के शब्द: {कह दो, "ऐ लोगो!"} इससे मक्का के काफिर मुराद हैं। {यदि तुम मेरे धर्म के विषय में किसी संदेह में हो} यानी: इस्लाम के धर्म के बारे में संदेह में हो जिसकी ओर मैं तुम्हें बुलाता हूँ। {तो मैं उनकी पूजा नहीं करता जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो} उन मूर्तियों की जिनमें कोई समझ नहीं है। {बल्कि मैं उस अल्लाह की पूजा करता हूँ जो तुम्हें मृत्यु देता है} यानी: वह तुम्हें मारता है और तुम्हारी रूहें कब्ज़ करता है। {और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं ईमान वालों में से रहूँ} यानी: अपने रब की आयतों की पुष्टि करने वालों में से (३)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और (यह भी कि) अपना मुख धर्म की ओर सीधा रखो, हनिफ़ (एकेश्वरवादी) होकर, और कदापि मुशरिकों में से न होना [१०५] और अल्लाह के सिवा उसे न पुकारो जो न तुम्हें लाभ पहुँचा सके और न तुम्हें हानि पहुँचा सके, फिर यदि तुमने ऐसा किया तो निःसंदेह तुम ज़ालिमों में से होगे। [१०६]}

अल्लाह के शब्द: {और अपना मुख सीधा रखो} "और" का संबंध "होने" से है (४) यानी: मुझसे कहा गया: ईमान वालों में से हो जाओ, और अपना मुख सीधा रखो। इब्न अब्बास ने कहा: (अपना मुख सीधा रखने से मुराद) तुम्हारा कर्म है (५), और यह भी कहा गया: तुम्हारा स्वयं (नफ़्स), यानी: दीन के जिस हुक्म का तुम्हें आदेश दिया गया है उस पर अडिग रहो। {हनिफ़ (Hanifan)} यानी: उस पर दृढ़ रहने वाला, हर दूसरे दीन से विमुख होने वाला (६)। हमज़ा बिन अब्दुल-मुत्तलिब (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा:

"मैंने अल्लाह की प्रशंसा की जब उसने मेरे हृदय को मार्ग दिखाया... शिर्क(बहुदेववाद) से हनिफ़ दीन की ओर।" (७)

(१) अल-सबा पृ. ३३०, अल-तयसीर पृ. १२३, और याकूब की किरात - दस में से - अल-नश्र २/२८७ में। (२) देखें अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात अल-सबा १/५२३, और तफ़्सीर अल-बग़वी २/३७१। (३) देखें तफ़्सीर अल-तबरी १२/३०३ - ३०४। (४) तफ़्सीर अल-तबरी १२/३०४। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी २/३७१। (६) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१४६। (७) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुक़त व अल-उयून २/४५३ में उल्लेख किया गया।

سورہ یونس، آیات ۱۰۴ - ۱۰۶ / ۵۹

...تخفیف کے ساتھ (مُخَفَّفاً)، جبکہ باقیوں نے اسے تشدید کے ساتھ (شدَّد) پڑھا ہے (۱)، اور یہ دونوں فصیح لغات ہیں: 'أنجى يُنْجي إنجاء' اور 'نَجَّى يُنَجِّي تَنْجِيةً'، دونوں کے معنی ایک ہی ہیں (۲)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي شَكٍّ مِّن دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ١٠٤﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ﴾ اس سے مراد کفارِ مکہ ہیں۔ ﴿إِن كُنتُمْ فِي شَكٍّ مِّن دِينِي﴾ یعنی: دینِ اسلام کے بارے میں شک میں ہو جس کی طرف میں تمہیں بلاتا ہوں۔ ﴿فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ﴾ ان بتوں کی جو عقل نہیں رکھتے۔ ﴿وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ﴾ یعنی: وہ تمہیں موت دیتا ہے اور تمہاری روحیں قبض کرتا ہے۔ ﴿وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: اپنے رب کی آیات کی تصدیق کرنے والوں میں سے (۳)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَأَنْ أَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ١٠٥ وَلَا تَدْعُ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ فَإِن فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذًا مِّنَ الظَّالِمِينَ ١٠٦﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنْ أَقِمْ وَجْهَكَ﴾ لفظ "أَنْ" کا عطف "أَنْ أكون" پر ہے (۴) یعنی: مجھ سے کہا گیا کہ مؤمنین میں سے ہو جاؤ اور اپنا رخ سیدھا رکھو۔ ابن عباس نے فرمایا: (رخ سیدھا رکھنے سے مراد) تمہارا عمل ہے (۵)، اور کہا گیا: تمہارا نفس، یعنی: جس دین کا تمہیں حکم دیا گیا ہے اس کی طرف پوری توجہ کے ساتھ استقامت اختیار کرو۔ ﴿حَنِيفًا﴾ یعنی: اس پر قائم رہنے والا، ہر (دوسرے) دین سے ہٹ کر (۶)۔ حضرت حمزہ بن عبد المطلب رضی اللہ عنہ نے فرمایا:

"میں نے اللہ کی حمد کی جب اس نے میرے دل کو ہدایت دی ... شرک سے دینِ حنیف کی طرف" (۷)

---

(۱) السبعہ ص ۳۳۰، التیسیر ص ۱۲۳، اور قراتِ یعقوب - دس میں سے - النشر ۲/۲۸۷ میں۔ (۲) دیکھیے الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/۵۲۳، اور تفسیر البغوی ۲/۳۷۱۔ (۳) دیکھیے تفسیر الطبری ۱۲/۳۰۳ - ۳۰۴۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۲/۳۰۴۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/۳۷۱۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/۱۴۶۔ (۷) الماوردی نے النکت والعیون ۲/۴۵۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Yunus: Verses 105 - 108 60

Its derivation was mentioned in "Al-An'am"(1), and praise be to Allah. "And do not be of the polytheists" means: and it was said to me: do not associate partners with Allah. The address is to him, but the intention is others. Likewise His saying: "And do not call upon" means: do not worship. "Besides Allah that which does not benefit you" if you worship it. "Nor harm you" if you disobey it. "For if you do so" means: worship other than Allah. "Then you would indeed be of the wrongdoers" means: those who place worship in other than its proper place(2).

The Almighty's saying: "And if Allah should touch you with adversity, there is no remover of it except Him; and if He intends for you good, then there is no repeller of His bounty. He causes it to reach whom He wills of His servants. And He is the Forgiving, the Merciful." (107)

The Almighty's saying: "And if Allah should touch you with adversity" means: afflicts you with it. "there is no remover" means: no repeller. "of it except Him; and if He intends for you good" means: afflicts you with ease and blessing. "then there is no repeller of His bounty. He causes it to reach" means: with everything He willed of good and evil. "whom He wills of His servants. And He is the Forgiving" for the sins of His servants and their transgressions. "the Merciful" to His allies in the Hereafter(3).

The Almighty's saying: "Say, 'O mankind, the truth has come to you from your Lord, so whoever is guided is only guided for [the benefit of] his soul, and whoever goes astray only goes astray against it. And I am not over you a manager.'" (108)

The Almighty's saying: "Say, 'O mankind, the truth has come to you'" means: the Quran. It was also said: the Messenger ﷺ. "from your Lord, so whoever is guided" means: believed Muhammad and believed in what he brought(4). "is only guided for himself" means: for the salvation of his soul. "and whoever goes astray" means: abandoned the Messenger and the Quran, and followed idols and icons(5). "only goes astray against it" means: the consequence of that is upon himself. "And I am not over you a manager."

(1) The derivation of "Hanifa" preceded in Surah Al-Baqarah 2/414-415. As for "Al-An'am" 8/442, the author (may Allah have mercy on him) mentioned its meaning only. (2) Tafsir al-Baghawi 2/371. (3) See Tafsir al-Tabari 12/305. (4) See Tafsir Abi al-Layth 2/114. (5) See Tafsir al-Tabari 12/306.

सूरा यूनुस: आयतें १०५ - १०८ ६०

इसकी व्युत्पत्ति "अल-अनाम"(१) में दी जा चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो। "और बहुदेववादियों में से न हो जाना" का अर्थ है: और मुझसे कहा गया: साझीदार न बनाओ। संबोधन उन्हें है, लेकिन इरादा दूसरों का है। इसी तरह उनका कहना: "और मत पुकारो" यानी: इबादत मत करो। "अल्लाह के अलावा उसे जो न तुम्हें लाभ पहुँचाए" यदि तुम उसकी पूजा करते हो। "और न तुम्हें हानि पहुँचाए" यदि तुम उसकी अवज्ञा करते हो। "फिर यदि तुमने ऐसा किया" यानी: अल्लाह के अलावा किसी और की इबादत की। "तो तुम वास्तव में अत्याचारियों में से हो जाओगे" यानी: इबादत को उसके सही स्थान के अलावा कहीं और रखने वाले (२)।

सर्वशक्तिमान का कहना है: "और यदि अल्लाह तुझे कोई कष्ट पहुँचाए, तो उसके सिवा उसे कोई टालने वाला नहीं; और यदि वह तेरे साथ भलाई का इरादा करे, तो उसके अनुग्रह को कोई फेरने वाला नहीं। वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है, उसे पहुँचाता है। और वह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है।" (१०७)

सर्वशक्तिमान का कहना है: "और यदि अल्लाह तुझे कोई कष्ट पहुँचाए" यानी: तुझे उससे पीड़ित करे। "तो कोई उसे टालने वाला नहीं" यानी: कोई हटाने वाला नहीं। "उसके सिवा; और यदि वह तेरे साथ भलाई का इरादा करे" यानी: तुझे सुख और आशीर्वाद से नवाज़े। "तो उसके अनुग्रह को कोई फेरने वाला नहीं। वह उसे पहुँचाता है" यानी: हर उस चीज़ के साथ जिसका उसने भलाई और बुराई में से इरादा किया है। "अपने बंदों में से जिसे चाहता है। और वह क्षमाशील है" अपने बंदों के पापों और उनकी गलतियों के लिए। "दयावान" परलोक में अपने चाहने वालों के लिए (३)।

सर्वशक्तिमान का कहना है: "कह दो, 'हे लोगो, तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से सत्य आ चुका है। अतः जो मार्ग पा गया, वह केवल अपने ही लाभ के लिए मार्ग पाता है, और जो भटक गया, वह स्वयं अपने ही विरुद्ध भटकता है। और मैं तुम पर कोई संरक्षक नहीं हूँ।'" (१०८)

सर्वशक्तिमान का कहना है: "कह दो, 'हे लोगो, तुम्हारे पास सत्य आ चुका है'" यानी: कुरान। और कहा गया है: रसूल ﷺ। "तुम्हारे रब की ओर से, अतः जो मार्ग पा गया" यानी: मुहम्मद ﷺ को सच्चा माना और जो वह लाए उस पर ईमान लाया (४)। "वह केवल अपने लिए मार्ग पाता है" यानी: अपनी आत्मा की मुक्ति के लिए। "और जो भटक गया" यानी: रसूल और कुरान को छोड़ दिया, और मूर्तियों

और बुतों का अनुसरण किया (५)। "वह केवल उसके विरुद्ध भटकता है" यानी: उसका परिणाम उसी पर होगा। "और मैं तुम पर कोई संरक्षक नहीं हूँ।"

(१) "हनीफ़ा" की व्युत्पत्ति सूरा अल-बकरा २/४१४-४१५ में पहले आ चुकी है। जहाँ तक "अल-अनाम" ८/४४२ की बात है, लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने केवल इसके अर्थ का उल्लेख किया है। (२) तफ़सीर अल-बग़वी २/३७१। (३) देखें तफ़सीर अल-तबरी १२/३०५। (४) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ २/११४। (५) देखें तफ़सीर अल-तबरी १२/३०६।

سورہ یونس: آیات ۱۰۵ - ۱۰۸ ۶۰

اس کا اشتقاق "الأنعام"(۱) میں گزر چکا ہے، اور اللہ کے لیے حمد ہے۔ ﴿وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ یعنی: اور مجھ سے کہا گیا: شرک نہ کرو، اور خطاب آپ ﷺ سے ہے، اور مراد دوسرے ہیں، اسی طرح اللہ کا قول: ﴿وَلَا تَدْعُ﴾ یعنی: عبادت نہ کرو۔ ﴿مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكَ﴾ اگر تم اس کی عبادت کرو۔ ﴿وَلَا يَضُرُّكَ﴾ اگر تم اس کی نافرمانی کرو۔ ﴿فَإِن فَعَلْتَ﴾ یعنی: اللہ کے علاوہ کسی اور کی عبادت کی۔ ﴿فَإِنَّكَ إِذًا مِّنَ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: عبادت کو اس کی جگہ کے علاوہ کہیں اور رکھنے والے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِن يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ١٠٧﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ﴾ یعنی: تمہیں اس سے پہنچے ﴿فَلَا كَاشِفَ﴾ یعنی: کوئی دور کرنے والا نہیں ﴿لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِن يُرِدْكَ بِخَيْرٍ﴾ یعنی: تمہیں راحت اور نعمت سے نوازے ﴿فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ﴾ یعنی: اس ہر چیز کے ساتھ جس کا اس نے خیر اور شر میں سے ارادہ کیا۔ ﴿مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ﴾ اپنے بندوں کے گناہوں اور ان کی خطاؤں کو بخشنے والا ﴿الرَّحِيمُ﴾ آخرت میں اپنے دوستوں پر (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُم بِوَكِيلٍ ١٠٨﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الْحَقُّ﴾ یعنی: قرآن۔ اور کہا گیا ہے: رسول ﷺ۔ ﴿مِن رَّبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَى﴾ یعنی: محمد ﷺ کی تصدیق کی اور اس پر ایمان لائے جو وہ لے کر آئے (۴)۔ ﴿فَإِنَّمَا

يَهْتَدِي لِنَفْسِهِۦ﴾ یعنی: اپنی جان کی خلاصی کے لیے۔ ﴿وَمَن ضَلَّ﴾ یعنی: رسول اور قرآن کو چھوڑ دیا، اور بتوں کی پیروی کی (۵)۔ ﴿فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا﴾ یعنی: اس کا وبال اسی کی جان پر ہوگا۔ ﴿وَمَا أَنَا عَلَيْكُم بِوَكِيلٍ﴾

(۱) سورہ البقرہ ۲/ ۴۱۴ - ۴۱۵ میں "حنیفاً" کا اشتقاق گزر چکا ہے، رہا "الأنعام" ۸/ ۴۴۲ میں، تو مصنف رحمہ اللہ نے صرف اس کا معنی ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۷۱/۲۔ (۳) دیکھیے تفسیر الطبری ۳۰۵/۱۲۔ (۴) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۱۱۴/۲۔ (۵) دیکھیے تفسیر الطبری ۳۰۶/۱۲۔

Surah Yunus: Verse 109 61

That is: as a guardian I preserve your deeds; I am but a messenger. Ibn Abbas said: It was abrogated by the verse of the sword (1). Allah Almighty's saying: {And follow what is revealed to you, and be patient until Allah judges. And He is the best of judges.} Allah Almighty's saying: {And follow what is revealed to you, and be patient} It was said: it was abrogated by the verse of fighting (2). And it was said: it is not abrogated (3), and its meaning is: be patient in obedience and away from disobedience. Ibn Abbas said: When it was revealed, the Prophet ﷺ gathered the Ansar, and did not gather anyone else with them, and said: "Indeed, you will find after me selfishness (preferential treatment), so be patient until you meet me at the Hawd (cistern)." It was narrated from Anas with something similar, then Anas said: But they were not patient (4). So he commanded them to be patient as Allah Almighty commanded him. Regarding this, Abd al-Rahman ibn Hassan (5) says: Lo, convey to Muawiyah ibn Harb, the Commander of the Faithful, the scattering of my words: That we are patient and awaiting you, until the Day of Mutual Loss and Dispute (6). {Until Allah judges, and He is the best of judges} A subject and predicate, because He, the Mighty and Sublime, only judges with the truth (7). Surah Yunus is completed, and praise be to Allah alone.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/372, and Zad al-Masir 4/71. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 2/471, and he said: Only the patience with them was abrogated from it. (3) See Zad al-Masir 4/71. (4) We did not find it from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and the hadith of Anas was reported - without mentioning that he ﷺ gathered them when the verse was revealed - by Ahmad (12696), al-Bukhari (3147), and Muslim (1059), and it is in the story of the Prophet ﷺ giving men from Quraysh from the wealth of Hawazin. And regarding this chapter from Abdullah bin Zaid (may Allah be pleased with him) in Ahmad (16470), al-Bukhari (4330), and Muslim (1061). (5) Ibn Thabit al-Ansari, of Madinah, the poet son of a poet, and his mother was Sirin, the maternal aunt of Ibrahim son of the Prophet ﷺ. It is said he was born during the life of the Prophet ﷺ. He died in the year (104 AH). As-Siyar 5/64. (6) Al-Isti'ab 3/147, and Ibn Abd al-Barr mentioned a story regarding these two verses. And his saying: 'Natha': It came in al-Qamus (N-th-w): 'Natha al-hadith': he narrated it and spread it, and 'al-Natha': what you report about a man of good or bad. (7) I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/270.

सूरह यूनुस: आयत 109 61

अर्थात्: एक संरक्षक के रूप में मैं तुम्हारे कर्मों को सुरक्षित रखता हूँ; मैं तो केवल एक रसूल हूँ। इब्न अब्बास ने कहा: इसे तलवार की आयत (1) द्वारा निरस्त कर दिया गया था। अल्लाह तआला का कथन: {और उस चीज़ का अनुसरण करो जो तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है और धैर्य रखो यहाँ तक कि अल्लाह फ़ैसला कर दे। और वह सबसे अच्छा फ़ैसला करने वाला है।} अल्लाह तआला का कथन: {और उस चीज़ का अनुसरण करो जो तुम्हारी ओर वह्य की गई है और धैर्य रखो} कहा गया है: इसे युद्ध की आयत (2) द्वारा निरस्त कर दिया गया था। और यह भी कहा गया है: यह निरस्त नहीं है (3), और इसका अर्थ है: आज्ञाकारिता पर और अवज्ञा से बचने में धैर्य रखें। इब्न अब्बास ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो नबी ﷺ ने अंसार को इकट्ठा किया, और उनके साथ किसी और को इकट्ठा नहीं किया, और कहा: "निश्चित रूप से, तुम मेरे बाद प्राथमिकता (स्वार्थ) पाओगे, तो धैर्य रखो जब तक कि तुम मुझसे हौज़ (तलाक) पर न मिलो।" अनस से भी इसी तरह का वर्णन है, फिर अनस ने कहा: लेकिन उन्होंने धैर्य नहीं रखा (4)। तो उन्होंने उन्हें धैर्य रखने का आदेश दिया जैसा कि अल्लाह तआला ने उन्हें आदेश दिया था। इसके बारे में अब्दुर रहमान बिन हस्सान (5) कहते हैं: सुनो, मुआविया बिन हर्ब तक पहुँचा दो, मोमिनों के अमीर तक, मेरी बात का फैलाव: कि हम धैर्यवान हैं और तुम्हारा इंतज़ार कर रहे हैं, धोखे (तग़ाबुन) और विवाद के दिन तक (6)। {यहाँ तक कि अल्लाह फ़ैसला कर दे, और वह सबसे अच्छा फ़ैसला करने वाला है} यह उद्देश्य और विधेय (मुब्तदा और ख़बर) है, क्योंकि वह महान और प्रतापी केवल सत्य के साथ फ़ैसला करता है (7)। सूरह यूनुस समाप्त हुई, और सारी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

---

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/372, और ज़ाद अल-मसीर 4/71। (2) अन-नसिह वल-मंसूख अन-नह़ास द्वारा 2/471, और उन्होंने कहा: इससे केवल उनके प्रति धैर्य को निरस्त किया गया है। (3) ज़ाद अल-मसीर 4/71 देखें। (4) हमें यह इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से नहीं मिला, और अनस की हदीस को - यह उल्लेख किए बिना कि उन्होंने ﷺ उन्हें आयत उतरने पर इकट्ठा किया था - अहमद (12696), अल-बुखारी (3147), और मुस्लिम (1059) ने रिपोर्ट किया है, और यह नबी ﷺ द्वारा क़ुरैश के पुरुषों को हवाज़िन के धन से देने की कहानी में है। और इस अध्याय में अब्दुल्ला बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अहमद (16470), अल-बुखारी (4330), और मुस्लिम (1061) में है। (5) इब्न साबित अल-अंसारी, मदनी, कवि पुत्र कवि, और उनकी माँ सीरीन नबी ﷺ के बेटे इब्राहिम की मौसी थीं। कहा जाता है कि वह नबी ﷺ के जीवन के दौरान पैदा हुए थे। उनकी मृत्यु वर्ष (104

हिजरी) में हुई। अस-सियार 5/64। (6) अल-इस्तिआब 3/147, और इब्न अब्द अल-बर्र ने इन दो छंदों के बारे में एक कहानी का उल्लेख किया है। और उनका कहना: 'नथा': अल-कामूस (न-थ-व) में आया है: 'नथा अल-हदीस': उसने इसे सुनाया और फैलाया, और 'अल-नथा': जो आप किसी व्यक्ति के बारे में अच्छाई या बुराई के बारे में बताते हैं। (7) इराब अल-कुरान अन-नह़ास द्वारा 2/270।

سورہ یونس: آیت 109 61

یعنی: بحیثیت محافظ میں تمہارے اعمال کی حفاظت کرتا ہوں؛ میں تو صرف ایک رسول ہوں۔ ابن عباس نے کہا: اسے تلوار کی آیت (1) نے منسوخ کر دیا تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس (وحی) کی پیروی کرو جو تمہاری طرف بھیجی گئی ہے اور صبر کرو یہاں تک کہ اللہ فیصلہ کر دے۔ اور وہ بہترین فیصلہ کرنے والا ہے۔} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس کی پیروی کرو جو تمہاری طرف وحی کی گئی ہے اور صبر کرو} کہا گیا ہے: اسے قتال (جنگ) کی آیت (2) سے منسوخ کر دیا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ منسوخ نہیں ہے (3)، اور اس کا مطلب ہے: اطاعت پر اور معصیت سے بچنے میں صبر کرو۔ ابن عباس نے کہا: جب یہ نازل ہوئی؛ تو نبی ﷺ نے انصار کو جمع کیا، اور ان کے ساتھ کسی اور کو جمع نہیں کیا، اور فرمایا: "تم میرے بعد ترجیح (خود غرضی) پاؤ گے، تو صبر کرنا یہاں تک کہ تم مجھ سے حوض پر ملو"۔ اور انس سے بھی اسی طرح مروی ہے، پھر انس نے کہا: لیکن انہوں نے صبر نہ کیا (4)۔ پس آپ ﷺ نے انہیں صبر کا حکم دیا جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں حکم دیا تھا۔ اور اس کے بارے میں عبد الرحمن بن حسان (5) کہتے ہیں: خبردار، معاویہ بن حرب تک پہنچا دو، امیر المومنین تک، میری بات کا چرچا: کہ ہم صبر کرنے والے ہیں اور تمہارا انتظار کرنے والے ہیں، باہمی نقصان (تغابن) اور جھگڑے کے دن تک (6)۔ {یہاں تک کہ اللہ فیصلہ کر دے، اور وہ بہترین فیصلہ کرنے والا ہے} مبتدا اور خبر ہے، کیونکہ وہ عزوجل صرف حق کے ساتھ فیصلہ کرتا ہے (7)۔ سورہ یونس مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں صرف اللہ ہی کے لیے ہیں۔

---

(1) تفسیر البغوی 2/ 372، اور زاد المسیر 4/ 71۔ (2) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2/ 471، اور انہوں نے کہا: اس سے صرف ان پر صبر کرنا منسوخ ہوا ہے۔ (3) دیکھئے زاد المسیر 4/ 71۔

(4) ہمیں یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نہیں ملا، اور انس کی حدیث کو - یہ ذکر کیے بغیر کہ آپ ﷺ نے آیت نازل ہونے پر انہیں جمع کیا تھا - احمد (12696)، بخاری (3147)، اور مسلم (1059) نے روایت کیا ہے، اور یہ نبی ﷺ کے قریش کے آدمیوں کو ہوازن کے مال میں سے دینے کے قصے میں ہے۔ اور اس باب میں عبداللہ بن زید رضی اللہ عنہ سے احمد (16470)، بخاری (4330)، اور مسلم (1061) میں ہے۔ (5) ابن ثابت الانصاری، مدنی، شاعر ابن شاعر، اور ان کی والدہ سیرین نبی ﷺ کے بیٹے ابراہیم کی خالہ تھیں، کہا گیا: وہ نبی ﷺ کی زندگی میں پیدا ہوئے۔ وفات سن (104ھ)۔ السیر 5/ 64۔ (6) الاستیعاب 3/ 147، اور ابن عبد البر نے ان دو اشعار کے بارے میں ایک قصہ ذکر کیا ہے۔ اور ان کا قول: نثا: قاموس (نثو) میں آیا ہے: نثا الحدیث: اسے بیان کیا اور پھیلایا، اور النثا: وہ بات جو تم کسی آدمی کے بارے میں بھلائی یا برائی کی بتاتے ہو۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 2/ 270۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah Hud, Peace be upon him

It is Meccan according to the opinion of Al-Hasan, 'Ikrimah, 'Ata, and Jabir. Ibn Abbas and Qatadah said: except for one verse, which is the saying of the Exalted: "And perform the prayer at the two ends of the day" (1) [Hud: 114].

Abu Muhammad Ad-Darimi narrated in his "Musnad" from Ka'b who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Recite Surah Hud on Fridays" (2).

At-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas who said: Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: O Messenger of Allah, you have turned grey! He said: "Hud, Al-Waqi'ah, Al-Mursalat, 'Amma Yatasa'alun, and Idhash-Shamsu Kuwwirat have made me grey." He said: This is a Hasan Gharib hadith. Something of this has been narrated in a Mursal form (3).

Al-Hakim Abu Abdullah Al-Tirmidhi narrated it in "Nawadir al-Usul": Sufyan bin Waki' narrated to us, saying: Muhammad bin Bishr narrated to us, from Ali bin Salih, from Abu Ishaq, from Abu...

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 2/455. (2) Sunan ad-Darimi (3404). Abu Dawud narrated it in "Al-Marasil" (59), and Al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" (2438). Ka'b is Ibn Mati', known as Ka'b al-Ahbar, and the hadith is Mursal. (3) Sunan at-Tirmidhi (3297) through the route of Abu Ishaq, from 'Ikrimah, from Ibn Abbas, from Abu Bakr, with it. Sa'id bin Mansur narrated it in his "Sunan" (Tafsir) (1110), and Abu Ya'la in his "Musnad" (107) (108) through the route of 'Ikrimah, from Abu Bakr, with it. 'Ikrimah did not meet Abu Bakr. Abu Hatim said, as in "Al-Ilal" by his son 2/110: Mursal is more correct. End. There is much disagreement regarding the hadith from Abu Ishaq; see what follows from the narration of Abu Maysarah and Abu Juhaifah, and what Al-Daraqutni mentioned in "Al-Ilal" 1/193 and onwards. The wording of At-Tirmidhi is: Something of this was narrated from Abu Ishaq from Abu Maysarah in a Mursal form. End. Al-Marwazi narrated it in "Musnad Abi Bakr as-Siddiq" (32) from Abu Ishaq, from Abu Maysarah, from Abu Bakr, and it does not mention: Al-Mursalat.

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

सूरह हूद (अलैहिस्सलाम)

अल-हसन, इकरीमा, अता और जाबिर के अनुसार यह मक्की है। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: एक आयत को छोड़कर, और वह अल्लाह का यह फरमान है: "और दिन के दोनों सिरों पर नमाज़ क़ायम करो" (1) [हूद: 114]।

अबू मुहम्मद अद-दारिमी ने अपनी "मुसनद" में का'ब से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जुमे के दिन सूरह हूद पढ़ा करो" (2)।

तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आप बूढ़े हो गए हैं (बाल सफेद हो गए हैं)! आपने फरमाया: "सूरह हूद, वाक़िया, मुर्सलात, अम्मा यतसाअलून (नबा) और इज़ाश-शम्सु कुव्विरत (तकवीर) ने मुझे बूढ़ा कर दिया है।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन गरीब है। इस तरह की एक रिवायत मुरसल तौर पर भी आई है (3)।

अल-हकीम अबू अब्दुल्लाह अत-तिर्मिज़ी ने "नवादिद अल-उसूल" में इसे निकाला है: सुफियान बिन वक़ी' ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन बिशर ने हमें अली बिन सालेह से, उन्होंने अबू इसहाक़ से, उन्होंने अबू... से बताया।

---

(1) अन-नुकातु वल-उयून 2/455. (2) सुनन अद-दारिमी (3404), इसे अबू दाऊद ने "अल-मरासील" (59) में और अल-बैहकी ने "शुअब अल-ईमान" (2438) में निकाला है। का'ब इब्न माते' हैं, जो का'ब अल-अहबार के नाम से जाने जाते हैं, और हदीस मुरसल है। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3297) अबू इसहाक़ के रास्ते से, इकरीमा से, इब्न अब्बास से, अबू बक्र से, इसके साथ। सईद बिन मंसूर ने अपनी "सुनन" (तफसीर) (1110) में और अबू यला ने अपनी "मुसनद" (107) (108) में इकरीमा के रास्ते से, अबू बक्र से, इसके साथ निकाला है। और इकरीमा की मुलाक़ात अबू बक्र से नहीं हुई। अबू हातिम ने कहा, जैसा कि उनके बेटे की "अल-इलाल" 2/110 में है: मुरसल ज़्यादा सही है। समाप्त। इस हदीस में अबू इसहाक़ पर बहुत मतभेद है, देखें जो अबू मैसरा और अबू जुहैफा की रिवायत से आगे आएगा, और जो अद-दारकुतनी ने "अल-इलाल" 1/193 और उसके बाद में उल्लेख किया है। तिर्मिज़ी का कथन है: अबू इसहाक़ से अबू मैसरा के माध्यम से इस तरह की एक रिवायत मुरसल तौर पर आई है। समाप्त। अल-मरवाज़ी ने इसे "मुसनद अबी बक्र अस-

सिद्दीक" (32) में अबू इसहाक़ से, अबू मैसरा से, अबू बक्र से निकाला है, और इसमें "अल-मुर्सलात" का ज़िक्र नहीं है।

بسم الله الرحمن الرحيم

سورہ ہود علیہ السلام

حسن، عکرمہ، عطا اور جابر کے قول کے مطابق یہ مکیہ ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے ایک آیت کے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَوٰةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ﴾(۱) [ھود: ۱۱٤]۔

اور ابو محمد الدارمی نے اپنی «مسند» میں کعب سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جمعہ کے دن سورہ ہود پڑھا کرو»(۲)۔

اور ترمذی نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ابوبکر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! آپ بوڑھے ہو گئے! آپ ﷺ نے فرمایا: «مجھے (سورہ) ہود، واقعہ، مرسلات، ﴿عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ﴾ اور ﴿إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ﴾ نے بوڑھا کر دیا ہے»۔ (ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اور اس طرح کی ایک روایت مرسلاً بھی مروی ہے(۳)۔

اور الحکیم ابو عبداللہ الترمذی نے «نوادر الأصول» میں اسے روایت کیا ہے: ہمیں سفیان بن وکیع نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن بشر نے علی بن صالح سے، انہوں نے ابو اسحاق سے، انہوں نے ابو... سے بیان کیا۔

---

(۱) النکت والعیون ۲ / ٤٥٥ . (۲) سنن الدارمی (۳٤۰٤)، اور اسے ابو داؤد نے «المراسیل» (٥۹) میں اور بیہقی نے «شعب الإیمان» (۲٤۳۸) میں روایت کیا ہے۔ کعب: ابن ماتع ہیں، جو کعب الاحبار کے نام سے مشہور ہیں، اور حدیث مرسل ہے۔ (۳) سنن الترمذی (۳۲۹۷) ابو اسحاق کے طریق سے، عکرمہ سے، ابن عباس سے، ابوبکر سے، اس کے ساتھ اور اسے سعید بن منصور نے اپنی «سنن» (تفسیر) (۱۱۱۰) میں، اور ابو یعلی نے اپنی «مسند» (۱۰۷) (۱۰۸) میں عکرمہ

کے طریق سے، ابوبکر سے، اس کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور عکرمہ کی ابوبکر سے ملاقات نہیں ہوئی۔ اور ابو حاتم نے کہا جیسا کہ ان کے بیٹے کی «العلل» ۲ / ۱۱۰ میں ہے: مرسل زیادہ صحیح ہے۔ انتہیٰ۔ اور اس حدیث میں ابو اسحاق پر بہت زیادہ اختلاف ہے، دیکھیں جو آگے ابو میسرہ اور ابو جحیفہ کی روایت سے آئے گا، اور جو دارقطنی نے «العلل» ۱۹۳/۱ اور اس کے بعد ذکر کیا ہے۔ اور ترمذی کی عبارت ہے: اور ابو اسحاق سے ابو میسرہ کے واسطے سے اس طرح کی ایک روایت مرسلاً مروی ہے۔ انتہیٰ۔ اور مروزی نے اسے «مسند ابی بکر الصدیق» (۳۲) میں ابو اسحاق سے، ابو میسرہ سے، ابوبکر سے روایت کیا ہے، اور اس میں «المرسلات» کا ذکر نہیں ہے۔

Surah Hud, 63

Juhaifa said: They said: O Messenger of Allah, we see that you have grown grey-haired! He said: "Surah Hud and its sisters have made me grey-haired."(1)

Abu Abdullah said: Fear causes grey hair; that is because fear distracts the soul, drying up the body's moisture. Under every hair is a source, from which it sweats. When fear dries up(2) its moisture, the sources dry up, so the hair dries and turns white; just as a plant is seen green(3) when watered(4), and when its watering(5) ceases, it dries and turns white. Indeed, an old man's hair turns white due to the loss of its moisture and the dryness of his skin. The soul is distracted by Allah's threat(6) and the horrors of what is brought by the news from Allah; so it withers, and that threat and horror(7) dries up its water; thus it turns grey. Allah Almighty said: {A day that will make children grey-haired} [Al-Muzzammil: 17], for they only turned grey from fear.

(1) Nawadir al-Usul 1/224 without a chain of narration, and it was narrated with this chain by al-Tirmidhi in al-Shama'il (41), and through him by al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (4176). It was also narrated by Abu Ya'la in his Musnad (880), al-Tabarani in al-Kabir 22/ (318), al-Daraqutni in al-'Ilal 2/206, and Abu Nu'aym in al-Hilya 4/350 through Muhammad ibn Abd Allah ibn Numayr, from Muhammad ibn Bishr, as well. Al-Razi mentioned the previous hadith in al-'Ilal 2/133 and then said: Shayban narrated it from Abu Ishaq, from 'Ikrimah, that Abu Bakr said to the Prophet ﷺ, and this is more likely to be correct, and Allah knows best. Al-Daraqutni narrated it in al-'Ilal 1/207 through Muhammad ibn Muhajir and Shihab ibn Abbad, from Muhammad ibn Bishr, from Ali ibn Salih, from Abu Ishaq, from Abu Juhaifa, who said: Abu Bakr al-Siddiq said... they mentioned Abu Bakr al-Siddiq in it. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned it in al-Nukat 'ala Kitab Ibn al-Salah 2/774 as an example of a mudtarib hadith. Abu Juhaifa is Wahb ibn Abd Allah al-Suwa'i, a companion, who died in the year seventy-four. Al-Siyar 3/202-203. (2) In (d) and (z): "anshafa" (dried), in (z): "nashafa" (was dried), and the confirmed version is from (f) and (m), which matches Nawadir al-Usul. (3) In (m): "As you see the green plant". The confirmed version is from (z) and (f), and this phrase is missing from (z) and (d). (4) In (m) and (d): "bi-siqa'ihi", and the confirmed version is from (z), matching the printed Nawadir al-Usul. (5) In (m): "siqa'uhu". The confirmed version is from (z) and (f), matching the printed Nawadir al-Usul. (6) In (d) and (z): "bi-wa'd Allah" (by Allah's promise), in (z): "li-wa'd Allah", and in Nawadir al-Usul: "li-wa'id Allah" (by Allah's threat). The confirmed version is from (f) and (m). (7) In (d) and (z): "and fear".

सूरह हुद, ६३

जुहैफा ने कहा: उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, हम देखते हैं कि आप बूढ़े (सफेद बालों वाले) हो गए हैं! उन्होंने कहा: "सूरह हुद और उसकी बहनों ने मुझे बूढ़ा कर दिया है।"(१)

अबू अब्दुल्ला ने कहा: भय बुढ़ापे का कारण बनता है; और वह इसलिए क्योंकि भय आत्मा को विचलित कर देता है, जिससे शरीर की नमी सूख जाती है। प्रत्येक बाल के नीचे एक स्रोत होता है, जिससे उसे पसीना आता है। जब भय उसकी नमी को सोख(२) लेता है, तो स्रोत सूख जाते हैं, जिससे बाल सूख जाते हैं और सफेद हो जाते हैं; ठीक वैसे ही जैसे सिंचाई(४) से पौधा हरा(३) दिखाई देता है, और जब उसकी सिंचाई(५) खत्म हो जाती है, तो वह सूख कर सफेद हो जाता है। वास्तव में, एक वृद्ध व्यक्ति के बाल नमी की कमी और उसकी त्वचा के सूखने के कारण सफेद हो जाते हैं। आत्मा अल्लाह की चेतावनी(६) और अल्लाह की ओर से आने वाली खबरों की विभीषिकाओं से विचलित हो जाती है; इसलिए वह कुम्हला जाती है, और वह चेतावनी और विभीषिका(७) उसके पानी को सुखा देती है; इसी से बुढ़ापा आता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {एक ऐसा दिन जो बच्चों को बूढ़ा (सफेद बालों वाला) कर देगा} [अल-मुज्जम्मिल: १७], क्योंकि वे केवल भय से ही बूढ़े हुए।

(१) नवादिर अल-उसूल १/२२४ बिना किसी सनद के और इसे इसी सनद के साथ तिरमिज़ी ने अल-शमाइल (४१) में उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से बग़वी ने शर्ह अल-सुन्नाह (४१७६) में। इसे अबू या'ला ने अपनी मसनद (८८०) में, तबरानी ने अल-कबीर २२/ (३१८) में, दारकुतनी ने अल-इलाल २/२०६ में और अबू नुएम ने अल-हिल्या ४/३५० में मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन नुमैर के माध्यम से मुहम्मद बिन बिशर से भी उद्धृत किया है। राजी ने अल-इलाल २/१३३ में पिछली हदीस का उल्लेख किया और फिर कहा: शैबान ने इसे अबू इसहाक से, इकरामा से रिवायत किया कि अबू बक्र ने नबी ﷺ से कहा, और यह अधिक सही लगता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। दारकुतनी ने इसे अल-इलाल १/२०७ में मुहम्मद बिन मुहाजिर और शिहाब बिन अब्बाद के माध्यम से, मुहम्मद बिन बिशर से, अली बिन सालेह से, अबू इसहाक से, अबू जुहैफा से उद्धृत किया, जिन्होंने कहा: अबू बक्र अल-सिद्दीक ने कहा... उन्होंने इसमें अबू बक्र अल-सिद्दीक का उल्लेख किया। हाफिज इब्न हजर ने इसे अल-नुक़ात अला किताब इब्न अल-सलाह २/७७४ में 'मुद़तरिब' हदीस के उदाहरण के रूप में उल्लेख किया है। अबू जुहैफा वहब बिन अब्दुल्ला अल-सुवाई हैं, एक सहाबी, जिनका निधन वर्ष चौहत्तर में हुआ। अल-सियार ३/२०२-२०३। (२) (द) और (ज) में: 'अंशफा', और (ज़) में: 'नशफा', और पुष्ट पाठ (फ) और (म) से है, जो नवादिर अल-उसूल के अनुरूप है। (३) (म) में: 'जैसा कि आप हरे

पौधे को देखते हैं'। पुष्ट पाठ (ज़) और (फ) से है, और यह वाक्यांश (ज) और (द) से हटा दिया गया है। (४) (म) और (द) में: 'बिसिक़ा-इही', और पुष्ट पाठ (ज़) से है, जो नवादिर अल-उसूल के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है। (५) (म) में: 'सिक़ा-उहु'। पुष्ट पाठ (ज़) और (फ) से है, जो नवादिर अल-उसूल के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है। (६) (द) और (ज) में: 'अल्लाह के वादे से', और (ज़) में: 'अल्लाह के वादे के लिए', और नवादिर अल-उसूल में: 'अल्लाह की चेतावनी के लिए'। पुष्ट पाठ (फ) और (म) से है। (७) (द) और (ज) में: 'और डर'।

سورہ ہود، ۶۳

جحیفہ بیان کرتے ہیں: لوگوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم دیکھتے ہیں کہ آپ کے بال سفید ہو گئے ہیں! آپ ﷺ نے فرمایا: "سورہ ہود اور اس کی بہنوں نے مجھے بوڑھا (سفید بال والا) کر دیا ہے۔"(۱)

ابو عبداللہ نے کہا: خوف بڑھاپے (سفید بالوں) کا باعث بنتا ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ خوف نفس کو مدہوش کر دیتا ہے، جس سے جسم کی رطوبت خشک ہو جاتی ہے۔ ہر بال کے نیچے ایک منبع ہے، جہاں سے اسے پسینہ (تری) ملتی ہے، جب خوف اس کی رطوبت کو جذب کر لیتا ہے(۲)، تو منبع خشک ہو جاتے ہیں، بال خشک ہو کر سفید ہو جاتے ہیں؛ جیسا کہ فصل اپنی سیرابی(۴) سے ہری(۳) نظر آتی ہے، اور جب اس کی سیرابی(۵) ختم ہو جاتی ہے تو وہ خشک ہو کر سفید ہو جاتی ہے۔ بوڑھے شخص کے بال بھی رطوبت کے ختم ہونے اور جلد کے خشک ہونے کی وجہ سے سفید ہوتے ہیں۔ نفس اللہ کی وعید(۶) اور اللہ کی طرف سے آنے والی خبروں کے ہولناک احوال سے مدہوش ہو جاتا ہے؛ تو وہ مرجھا جاتا ہے، اور وہ وعید اور ہول(۷) اس کی رطوبت کو خشک کر دیتے ہیں؛ اسی سے بڑھاپا آتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جس دن بچے (خوف سے) بوڑھے ہو جائیں گے} [المزمل: ۱۷]، پس وہ خوف کی وجہ سے ہی بوڑھے ہوئے۔

(۱) نوادر الاصول ۱/۲۲۴ بغیر کسی اسناد کے، اور ترمذی نے اسے اسی اسناد کے ساتھ الشمائل (۴۱) میں روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے بغوی نے شرح السنہ (۴۱۷۶) میں۔ اسے ابو یعلیٰ نے اپنی مسند (۸۸۰) میں، طبرانی نے الکبیر ۲۲/ (۳۱۸) میں، دارقطنی نے العلل ۲/۲۰۶ میں اور ابو نعیم نے الحلیہ ۴/۳۵۰ میں محمد بن عبداللہ بن نمیر کے واسطے سے محمد بن بشر سے روایت کیا ہے۔ رازی نے العلل ۲/۱۳۳ میں مذکورہ بالا حدیث کا ذکر کیا اور پھر کہا: شیبان

نے اسے ابو اسحاق سے، عکرمہ سے روایت کیا کہ ابوبکر نے نبی ﷺ سے عرض کیا، اور یہ زیادہ درست لگتا ہے، واللہ اعلم۔ دارقطنی نے اسے العلل ۱/۲۰۷ میں محمد بن مہاجر اور شہاب بن عباد کے واسطے سے محمد بن بشر سے، علی بن صالح سے، ابو اسحاق سے، ابو جحیفہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ابوبکر صدیق نے فرمایا... تو انہوں نے اس میں ابوبکر صدیق کا ذکر کیا۔ حافظ ابن حجر نے اسے النکت علی کتاب ابن الصلاح ۲/۷۷۴ میں حدیث مضطرب کی مثال کے طور پر پیش کیا ہے۔ ابو جحیفہ، وہب بن عبداللہ السوائی ہیں، صحابی ہیں، سن ۷۴ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۳/۲۰۲-۲۰۳۔ (۲) (د) اور (ز) میں: 'انشف'، اور (ظ) میں: 'نشف'، اور درست متن (ف) اور (م) سے ہے، جو نوادر الاصول کے مطابق ہے۔ (۳) (م) میں: 'جیسا کہ تم ہری فصل دیکھتے ہو'۔ درست متن (ظ) اور (ف) سے ہے، اور یہ جملہ (ز) اور (د) سے ساقط ہے۔ (۴) (م) اور (د) میں: 'بسقائه'، اور درست متن (ظ) سے ہے، جو نوادر الاصول کے مطبوعہ نسخہ کے مطابق ہے۔ (۵) (م) میں: 'سقاؤه'۔ درست متن (ظ) اور (ف) سے ہے، جو نوادر الاصول کے مطبوعہ نسخہ کے مطابق ہے۔ (۶) (د) اور (ز) میں: 'بوعد الله'، اور (ظ) میں: 'لوعد الله'، اور نوادر الاصول میں: 'لوعيد الله'۔ درست متن (ف) اور (م) سے ہے۔ (۷) (د) اور (ز) میں: 'والخوف'۔

Surah Hud 64

As for Surah Hud, it contains the mention of nations (1), and the immediate punishment from Allah the Almighty that befell them. Therefore, when the people of certainty recite it, the manifestation of His kingdom, authority, and His swift strikes against His enemies appears to their hearts. Had they died out of fear, it would have been justified for them; but Allah, Blessed and Exalted is His name, is gentle (2) with them at those times until they read His words.

As for its "sisters" (similar Surahs), they are those Surahs that resemble it; such as {Al-Haqqah}, {Sa'ala Sa'ilun} (Al-Ma'arij), {Idha al-Shamsu Kuwwirat} (At-Takwir), and {Al-Qari'ah}. In the recitation of these Surahs, there is revealed to the hearts of the knowers His authority and His might; from which souls become stunned, and heads turn grey (3).

I say: It has been said: What turned the Prophet's ﷺ hair grey in Surah Hud is the verse: {So remain on a right course as you have been commanded} [Verse: 112], as will be explained later, Allah willing.

Yazid bin Aban said: I saw the Messenger of Allah ﷺ in my dream, and I recited Surah Hud to him. When I finished it (4), he said: "O Yazid, this is the recitation, so where is the weeping?" (5).

Our scholars said: Abu Ja'far al-Nahhas (6) said: It is said: "Hadhihi Hudu fa'lam" (This is Hud, so know); without tanween, considering it a name for the Surah; because if you named a woman 'Zayd', it would be indeclinable (mamnu' min al-sarf); this is the opinion of al-Khalil and Sibawayh (7). Isa bin Umar says: "Hadhihi Hudun [fa'lam]"; with tanween, considering it a name for the Surah.

---

(1) In (M): "When He mentioned the nations," and in (F): "It was mentioned for the nations," and in (D) and (Z): "It was only the mention of the nations," and what is established is from (Zha). (2) In (D), (Z), and (F): "He is gentle," and what is established is from (Zha) and (M), which corresponds to Nawadir al-Usul 1/224 and the speech is from him in that manner. (3) Nawadir al-Usul 1/224. (4) In (D) and (Z): "I realized it." (5) Narrated by Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 65/83 - 84, and al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 32/70, and both do not contain the naming of the Surah. Yazid bin Aban: He is al-Raqashi, from the ascetics of Basra. Ahmad said: Yazid was 'munkar al-hadith' (his narrations were rejected)... and he was a storyteller. Tahdhib al-Kamal 32/64 and

beyond, and Mizan al-I'tidal 4/418. (6) In I'rab al-Qur'an for him 2/271. What appears between brackets is from him. (7) In al-Kitab 3/242.

सूरह हूद 64

जहाँ तक सूरह हूद का सवाल है, इसमें राष्ट्रों (1) का उल्लेख है, और अल्लाह तआला के उस त्वरित प्रकोप का जो उन पर आया था। इसलिए, जब यक़ीन वाले लोग इसे पढ़ते हैं, तो उनके दिलों पर अल्लाह के राज्य, उसके अधिकार और उसके दुश्मनों पर उसके अचानक प्रहारों की झलक दिखाई देती है। यदि वे डर के मारे मर जाते, तो यह उनके लिए उचित होता; लेकिन अल्लाह, जिसका नाम धन्य और महान है, उन समयों में उन पर दया (2) करता है ताकि वे उसके वचनों को पढ़ सकें।

जहाँ तक इसकी "बहनों" (समान सूरतों) का सवाल है, ये वे सूरतें हैं जो इसके समान हैं; जैसे कि {अल-हाक़्क़ा}, {सअला साइलुन} (अल-मआरिज), {इज़ा अश-शम्सु कुव्विरत} (अत-तकवीर), और {अल-क़ारिआ}। इन सूरतों के पाठ में, आरिफों (जानने वालों) के दिलों पर उसका अधिकार और उसका प्रकोप प्रकट होता है; जिससे आत्माएं स्तब्ध हो जाती हैं और सिर के बाल सफेद हो जाते हैं (3)।

मैंने कहा: यह भी कहा गया है कि सूरह हूद में जिस चीज़ ने नबी ﷺ के बालों को सफेद किया, वह यह आयत है: {तो आप डटे रहें जैसा कि आपको आदेश दिया गया है} [आयत: 112], जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो आगे स्पष्ट किया जाएगा।

यज़ीद बिन अबान ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने सपने में देखा, और मैंने उन्हें सूरह हूद पढ़कर सुनाई। जब मैंने इसे पूरा किया (4), तो उन्होंने कहा: "ऐ यज़ीद, यह तो पाठ है, फिर रोना कहाँ है?" (5)।

हमारे विद्वानों ने कहा: और अबू जाफ़र अन-नहहास (6) ने कहा: कहा जाता है: "हाज़िही हूद फअ़लम" (यह हूद है, तो जान लो); बिना तनवीन के इस आधार पर कि यह सूरह का नाम है; क्योंकि यदि आप किसी महिला का नाम 'ज़ैद' रखते हैं, तो वह 'ममनूअ मिन अस-सर्फ़ (अविकारी) होगी; यह अल-खलील और सिबवैह (7) का मत है। ईसा बिन उमर कहते हैं: "हाज़िही हूदुन [फअ़लम]"; तनवीन के साथ इस आधार पर कि यह सूरह का नाम है।

---

(1) (M) में: "जब उसने राष्ट्रों का उल्लेख किया", और (F) में: "यह राष्ट्रों के लिए उल्लेख किया गया था", और (D) और (Z) में: "यह केवल राष्ट्रों का उल्लेख था", और जो स्थापित है वह (Zha) से है। (2) (D), (Z), और (F) में: "वह दया करता है", और जो स्थापित है वह (Zha) और (M) से है, जो नवादिर

अल-उसूल 1/224 के अनुरूप है और बात इसी तरह उनकी है। (3) नवादिर अल-उसूल 1/224। (4) (D) और (Z) में: "मैंने इसे साकार किया"। (5) इसे इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 65/83 - 84 में, और अल-मिज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 32/70 में उद्धृत किया है, और दोनों में सूरह का नाम नहीं है। यज़ीद बिन अबान: वह अल-रक़ाशी है, जो बसरा के तपस्वियों में से था। अहमद ने कहा: यज़ीद 'मुनकर अल-हदीस' था... और वह एक किस्सागो था। तहज़ीब अल-कमाल 32/64 और उसके बाद, और मीज़ान अल-एतिदाल 4/418। (6) उनके इ'राब अल-क़ुरान 2/271 में। कोष्ठकों के बीच जो है वह उन्हीं का है। (7) अल-किताब 3/242 में।

سورہ ہود 64

رہا سورہ ہود کا معاملہ، تو اس میں امتوں (1) کا ذکر ہے، اور ان پر اللہ تعالیٰ کی طرف سے نازل ہونے والے فوری عذاب کا تذکرہ ہے۔ چنانچہ اہل یقین جب اس کی تلاوت کرتے ہیں، تو ان کے دلوں پر اللہ کی بادشاہت، اس کی سطوت اور اپنے دشمنوں پر اس کی گرفت کی جھلکیاں نمودار ہوتی ہیں۔ اگر وہ خوف کے مارے مر جاتے تو ان کے لیے بجا ہوتا، لیکن اللہ تبارک و تعالیٰ، جس کا نام بابرکت ہے، ان اوقات میں ان پر لطف (2) فرماتا ہے یہاں تک کہ وہ اس کا کلام پڑھ لیں۔

اور رہی اس کی "بہنیں" (ہم پلہ سورتیں)؛ تو وہ سورتیں جو اس سے مشابہت رکھتی ہیں؛ جیسے ﴿الحاقة﴾، ﴿سأل سائل﴾، ﴿إذا الشمس كورت﴾، اور ﴿القارعة﴾۔ ان سورتوں کی تلاوت میں عارفین کے دلوں پر اللہ کا غلبہ اور اس کی پکڑ منکشف ہوتی ہے، جس سے جانیں دہل جاتی ہیں اور سر سفید ہو جاتے ہیں (3)۔

میں نے کہا: اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ جس چیز نے نبی کریم ﷺ کو بوڑھا (سفید بال والا) کر دیا وہ سورہ ہود کی یہ آیت ہے: ﴿فاستقم كما أمرت﴾ [آیت: 112] (چنانچہ ثابت قدم رہیے جیسا کہ آپ کو حکم دیا گیا ہے)، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے اس کی وضاحت آئے گی۔

یزید بن ابان نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو خواب میں دیکھا، تو میں نے ان کے سامنے سورہ ہود کی تلاوت کی۔ جب میں اسے ختم کر چکا (4)، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے یزید، یہ تو تلاوت ہے، تو رونا کہاں ہے؟" (5)۔

ہمارے علماء نے کہا: اور ابوجعفر النحاس (6) نے کہا: کہا جاتا ہے: "هذه هود فاعلم" (یہ ہود ہے، پس جان لے)؛ بغیر تنوین کے اس بنا پر کہ یہ سورہ کا نام ہے؛ کیونکہ اگر آپ کسی عورت کا نام

'زید' رکھ دیں تو وہ غیر منصرف ہوگا؛ اور یہی خلیل اور سیبویہ (7) کا قول ہے۔ جبکہ عیسیٰ بن عمر کہتے ہیں: "هذه هود [فاعلم]"؛ تنوین کے ساتھ اس بنا پر کہ یہ سورہ کا نام ہے۔

---

(1) (م) میں ہے: "فلما ذكر الأمم"، (ف) میں ہے: "فإنما ذكر للأمم"، اور (د) و (ز) میں ہے: "فإنما ذكر الأمم"، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (2) (د)، (ز) اور (ف) میں ہے: "تلطف"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (م) سے ہے جو کہ 'نوادر الاصول' 1/ 224 کے موافق ہے اور یہ کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (3) نوادر الاصول 1/ 224۔ (4) (د) اور (ز) میں ہے: "حققتها" (میں نے اسے تحقیق کے ساتھ پڑھا)۔ (5) اسے ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' 65/ 83-84 میں، اور مزی نے 'تہذیب الکمال' 32/ 70 میں روایت کیا ہے اور ان دونوں میں سورہ کا نام نہیں ہے۔ یزید بن ابان: وہ الرقاشی ہے، جو اہل بصرہ کے زاہدوں میں سے تھا، احمد نے کہا: یزید 'منکر الحدیث' تھا... اور وہ قصہ گو تھا۔ 'تہذیب الکمال' 32/ 64 اور مابعد، اور 'میزان الاعتدال' 4/ 418۔ (6) ان کی کتاب 'اعراب القرآن' 2/ 271 میں۔ اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (7) کتاب 'الکتاب' 3/ 242 میں۔

Surah Hud: Verses 1 - 4 65 Likewise, if a woman is named 'Zaid'; because its middle is quiescent, it is light and thus declinable. If you intend omission; you decline it according to everyone's opinion, saying: "Hādhā Hūdun" [know this]; intending the Surah of Hud. Sibawayh said (1): The evidence for this is that you say: "Hādhihi al-Rahmān" (This is al-Rahman), for if you didn't mean: "This is Surah al-Rahman," you wouldn't have said: "Hādhihi" (this - feminine).

His words, Exalted be He: {Alif, Lam, Ra. [This is] a Book whose verses are perfected and then explained in detail from [one who is] Wise and Acquainted. (1) [Through a messenger, saying], "Do not worship except Allah. Indeed, I am to you from Him a warner and a bringer of good tidings. (2) And [saying], 'Seek forgiveness of your Lord and repent to Him, [and] He will let you enjoy a good provision for a specified term and give every doer of favor his favor. But if you turn away, then indeed, I fear for you the punishment of a great Day. (3) To Allah is your return, and He is over all things competent. (4)"}

His words, Exalted be He: {Alif, Lam, Ra} - commentary on this has already been provided (2). {A Book} means: This is a book. {Whose verses are perfected} is in the nominative case as an adjective for "Book". The best that has been said about the meaning of "perfected its verses" is the saying of Qatada: i.e., they were all made firm, with no flaw or falsehood in them (3). Perfection (Ihkām): is preventing speech from corruption, i.e., they were organized in a firm arrangement; no contradiction or flaw affects them (4). And Ibn Abbas said: i.e., no book has abrogated it, unlike the Torah and the Gospel (5). Based on this, the meaning is: some of its verses are perfected; by being made abrogating (nāsikh) and not abrogated (mansūkh). Commentary on this has already been provided (6). A generic noun may sometimes refer to a specific type; thus it is said: "I ate Zaid's food," meaning: some of his food (7).

(1) In al-Kitab 3/256-257. (2) At the beginning of Surah Yunus. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/271, and Ma'ani al-Qur'an 3/328. Tabari reported Qatada's saying in 12/310. (4) Tafsir al-Razi 17/178. (5) See Tafsir al-Baghawi 2/372. (6) 5/17. (7) Ibn al-Jawzi said in Zad al-Masir 4/74: Some of its verses were perfected with clear explanation and prevention of ambiguity, thus generalizing...

सूरह हूद: आयतें 1 - 4 65 इसी प्रकार, यदि किसी स्त्री का नाम 'ज़ैद' रखा जाए; क्योंकि इसका मध्य अक्षर साकिन (quiescent) है, यह हल्का है और इसलिए इसमें तनवीन (declinability) आती है। यदि आप लोप (omission) का इरादा करते हैं; तो आप सभी की राय के अनुसार तनवीन का प्रयोग करेंगे, और कहेंगे: "हाज़ा हूदुन" [इसे जान लें]; जबकि आपका अभिप्राय सूरह हूद से है। सिबवेह (1) ने कहा: इसका प्रमाण यह है कि आप कहते हैं: "हाज़िही अर-रहमान" (यह रहमान है), क्योंकि यदि आपका अभिप्राय "यह सूरह अर-रहमान है" न होता, तो आप "हाज़िही" (स्त्रीलिंग) न कहते।

अल्लाह तआला का फरमान: {अलिफ़, लाम, रा। [यह] एक ऐसी किताब है जिसकी आयतें पुख्ता की गई हैं, फिर उन्हें एक हकीम (तत्वदर्शी), ख़बर रखने वाले (अल्लाह) की ओर से विस्तार से बयान किया गया है। (1) [यह कि] तुम अल्लाह के सिवा किसी और की इबादत न करो। बेशक, मैं तुम्हें उसकी ओर से डराने वाला और खुशखबरी देने वाला हूँ। (2) और यह कि तुम अपने रब से माफ़ी मांगो, फिर उसकी ओर रुजू करो, वह तुम्हें एक मुक़र्रर मुद्दत तक अच्छा फायदा पहुँचाएगा और हर ज़्यादा फ़ज़ीलत वाले को उसकी फ़ज़ीलत देगा। और अगर तुम मुँह मोड़ोगे, तो मुझे तुम्हारे लिए एक बड़े दिन के अज़ाब का डर है। (3) अल्लाह ही की तरफ़ तुम सबको वापस लौटना है, और वह हर चीज़ पर क़ादिर है। (4)}

अल्लाह तआला का फरमान: {अलिफ़, लाम, रा} - इसके बारे में बात पहले हो चुकी है (2)। {किताब} का अर्थ है: यह एक किताब है। {जिसकी आयतें पुख्ता की गई हैं} किताब के लिए विशेषण (sifat) के रूप में रफ़ (nominative) की स्थिति में है। "उसकी आयतें पुख्ता की गई हैं" के अर्थ में जो सबसे अच्छी बात कही गई है, वह क़तादा का कथन है: यानी, वे सभी मज़बूत बनाई गई हैं, उनमें कोई कमी या झूठ नहीं है (3)। इहकाम (पुख्ता करना): कलाम को खराब होने से रोकना है, अर्थात: उन्हें एक मज़बूत व्यवस्था में व्यवस्थित किया गया है; उनमें कोई विरोधाभास या कमी नहीं आती (4)। और इब्न अब्बास ने कहा: यानी, किसी किताब ने इसे निरस्त (abrogate) नहीं किया है, तौरात और इंजील के विपरीत (5)। इसके आधार पर, अर्थ यह है: इसकी कुछ आयतें पुख्ता हैं; इस तरह कि उन्हें नासिख (निरस्त करने वाला) बनाया गया है न कि मनसूख (निरस्त होने वाला)। इसके बारे में पहले बात हो चुकी है (6)। कभी-कभी 'इस्म-ए-जिन्स' (Generic noun) का प्रयोग किसी खास किस्म के लिए होता है; जैसे कहा जाता है: "मैंने ज़ैद का खाना खाया," जिसका अर्थ है: उसके खाने का कुछ हिस्सा (7)।

(1) अल-किताब 3/256-257 में। (2) सूरह यूनुस के प्रारंभ में। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/271, और मा'नी अल-कुरान 3/328। तबरी ने क़तादा के कथन को 12/310 में उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 17/178। (5) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/372। (6) 17/5. (7) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/74 में कहा: इसके कुछ हिस्सों को स्पष्ट स्पष्टीकरण और अस्पष्टता की रोकथाम के साथ पुख्ता किया गया है, इस प्रकार सामान्यीकरण किया गया...

سورہ ھود: آیات ۱ - ۴ ۶۵ اور اسی طرح اگر کسی عورت کا نام 'زید' رکھا جائے؛ اس لیے کہ جب اس کا درمیانی حرف ساکن ہوا تو یہ ہلکا ہو گیا، لہذا اس پر تنوین آئی، پس اگر آپ حذف (کا ارادہ) کریں؛ تو سب کے نزدیک تنوین پڑھیں گے، آپ کہیں گے: "هذه هودٌ" [جان لو]؛ جبکہ آپ کی مراد سورہ ہود ہے؛ سیبویہ(۱) نے کہا: اور اس پر دلیل یہ ہے کہ آپ کہتے ہیں: "هذه الرحمن"، پس اگر آپ کی مراد: "هذه سورة الرحمن" نہ ہوتی، تو آپ "هذه" (مؤنث) نہ کہتے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الر كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِن لَّدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ (١) أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنَّنِي لَكُم مِّنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ (٢) وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُم مَّتَاعًا حَسَنًا إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ (٣) إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الر﴾ اس کے بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے(۲)۔ ﴿كِتَابٌ﴾ بمعنی: یہ ایک کتاب ہے۔ ﴿أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ محلِ رفع میں 'کتاب' کی صفت ہے۔ اور "أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ" کے معنی میں جو سب سے اچھی بات کہی گئی ہے وہ قتادہ کا قول ہے: یعنی، وہ سب کی سب محکم بنائی گئی ہیں، ان میں نہ کوئی خلل ہے اور نہ باطل(۳)۔ اور احکام: کلام کو فساد سے روکنا ہے، یعنی: انہیں ایک محکم نظام میں ترتیب دیا گیا ہے؛ ان میں نہ کوئی تضاد آتا ہے اور نہ خلل(۴)۔ اور ابن عباس نے کہا: یعنی، کسی کتاب نے اسے منسوخ نہیں کیا، برخلاف تورات اور انجیل کے(۵)۔ اور اس بنیاد پر معنی یہ ہے: اس کی بعض آیات کو محکم کیا گیا؛ اس طرح کہ انہیں ناسخ بنایا گیا نہ کہ منسوخ۔ اور اس کے بارے میں قول پہلے گزر چکا ہے(۶)۔ اور کبھی اسمِ جنس کا اطلاق نوع پر ہوتا ہے؛ چنانچہ کہا جاتا ہے: "میں نے زید کا کھانا کھایا"، یعنی: اس کے کھانے کا کچھ حصہ(۷)۔

(١) الكتاب ٣ / ٢٥٦ - ٢٥٧ میں۔ (٢) سورہ یونس کے آغاز میں۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٧١ ، اور معانی القرآن ٣ / ٣٢٨ ۔ اور طبری نے قتادہ کا قول ١٢ / ٣١٠ میں نکالا ہے۔ (٤) تفسير الرازي ١٧ / ١٧٨ ۔ (٥) دیکھئے تفسير البغوي ٢ / ٣٧٢ ۔ (٦) ١٧/٥. (٧) ابن الجوزی نے زاد المسير ٤/٧٤ میں کہا: اس کے بعض حصوں کو واضح بیان اور التباس کے ازالے کے ساتھ محکم کیا گیا، پس عموم واقع ہوا...

Page 66 Surah Hud: Verses 1 - 4

Al-Hasan and Abu al-Aliyah said: {His verses were perfected} with commands and prohibitions (1). {Then set forth in detail} with promises, warnings, rewards, and punishments (2). Qatada said: Allah perfected them from falsehood, then set them forth in detail with the lawful and the forbidden (3). Mujahid: They were perfected as a whole, then clarified by mentioning verse after verse with all the evidence needed for Monotheism, Prophethood, Resurrection, and other matters (4). It was also said: They were collected in the Preserved Tablet, then set forth in detail during the revelation (5). It was also said: "set forth in detail" means they were revealed part by part to be reflected upon (6). Ikrimah read: "fasalat" with light pronunciation, meaning: it was judged with truth (7). {From Him} meaning: from Him {All-Wise} meaning: Who handles all matters with wisdom {All-Aware} of everything that exists and everything that does not exist. The Almighty's saying: {That you worship none but Allah} Al-Kisa'i and Al-Farra' said: meaning: so that you do not (8), i.e., they were perfected then detailed (9) so that you worship none but Allah. Al-Zajjaj said (10): so that not; i.e., they were perfected then detailed so that you do not worship anyone but Allah. It was said: He commanded His Messenger to tell people not to worship anyone but Allah (11).

= Specifically, as the Arabs say: I have eaten Zaid's food, meaning some of his food. (1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/455, Zad al-Masir 4/73, and the saying of Al-Hasan was reported by Al-Tabari 12/309, and Ibn Abi Hatim 6/1994 (10635). (2) Zad al-Masir 4/74 and attributed it to Al-Hasan. Reported by Al-Tabari 12/309. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/455, and reported by Al-Tabari 12/310, and Ibn Abi Hatim 6/1995 (10636, 10639). (4) See Al-Nukat wa al-'Uyun 2/456, Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/37, and Zad al-Masir 4/74. (5) See Tafsir Abi al-Layth 2/116, and Zad al-Masir 4/74. (6) In (d) and (z): "to warn", and in (z): "so they may reflect", and the fixed text is from (f) and (m). See previous references. (7) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 59, and Al-Muhtasab 1/318. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/272, see Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/3. (9) His saying: "then detailed" from (m) and (d). (10) In Ma'ani al-Quran 3/38, and see I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/272. (11) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/456.

पृष्ठ 66 सूरह हूद: आयतें 1 - 4

अल-हसन और अबू अल-आलिया ने कहा: {उनकी आयतें परिपूर्ण की गई हैं} आदेशों और निषेधों के साथ (1)। {फिर विस्तार से समझाई गई हैं} वादों, चेतावनियों, पुरस्कारों और दंड के साथ (2)। क़तादा ने कहा: अल्लाह ने उन्हें असत्य से सुरक्षित करके परिपूर्ण किया, फिर उन्हें हलाल और हराम के साथ विस्तार से समझाया (3)। मुजाहिद: वे समग्र रूप से परिपूर्ण की गई थीं, फिर तौहीद, नुबुवत (पैग़म्बरी), पुनरुत्थान और अन्य विषयों पर आवश्यक सभी साक्ष्यों के साथ एक-एक आयत का उल्लेख करके उन्हें स्पष्ट किया गया (4)। यह भी कहा गया है: उन्हें 'लोह-ए-महफ़ूज़' में एकत्र किया गया था, फिर अवतरण के दौरान उन्हें विस्तार से समझाया गया (5)। यह भी कहा गया है: "विस्तार से समझाई गई" का अर्थ है कि वे गौर व फ़िक्र के लिए धीरे-धीरे अवतरित की गईं (6)। इकरिमा ने "फ़सलत" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा, जिसका अर्थ है: सत्य के साथ निर्णय किया गया (7)। {उसके पास से} यानी: {बुद्धिमान} के पास से, यानी: जो मामलों को परिपूर्ण करने वाला है, {खबर रखने वाला} हर होने वाली और न होने वाली चीज़ की। अल्लाह का कथन: {कि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो} अल-किसाई और अल-फर्रा ने कहा: यानी: ताकि तुम न करो (8), यानी: वे परिपूर्ण की गईं फिर विस्तार से बताई गईं (9) ताकि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो। अल-ज़ज्जाज ने कहा (10): ताकि न; यानी: वे परिपूर्ण की गईं फिर विस्तार से बताई गईं ताकि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो। यह भी कहा गया: उसने अपने रसूल को आदेश दिया कि लोगों से कहो कि अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो (11)।

= विशेष अर्थ में, जैसा कि अरब कहते हैं: मैंने ज़ैद का खाना खाया, उनका मतलब उसके खाने का कुछ हिस्सा होता है। (1) अल-नुकात वल-उयून 2/455, ज़ाद अल-मसीर 4/73, और अल-हसन का कथन अल-तबरी 12/309 और इब्न अबी हातिम 6/1994 (10635) द्वारा उद्धृत है। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/74 और इसे अल-हसन से जोड़ा। अल-तबरी 12/309 द्वारा उद्धृत। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/455, और अल-तबरी 12/310 तथा इब्न अबी हातिम 6/1995 (10636, 10639) द्वारा उद्धृत। (4) देखें अल-नुकात वल-उयून 2/456, मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/37, और ज़ाद अल-मसीर 4/74। (5) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/116, और ज़ाद अल-मसीर 4/74। (6) (द) और (ज़) में: "चेतावनी देने के लिए", और (ज़) में: "ताकि वे चिंतन करें", और स्थिर पाठ (फ़) और (म) से है। पिछले संदर्भ देखें। (7) अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 59, और अल-मुहतासिब 1/318। (8) इराब अल-क़ुरआन अल-नहस द्वारा 2/272, देखें मआनी अल-क़ुरआन अल-फर्रा द्वारा 2/3। (9)

उनका कथन: "फिर विस्तार से बताई गईं" (म) और (द) से। (10) उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन में 3/38, और देखें इराब अल-क़ुरआन अल-नहस द्वारा 2/272। (11) अल-नुकात वल-उयून 2/456।

صفحہ ٦٦ سورہ ہود: آیات ١ - ٤

اور حسن اور ابو العالیہ نے کہا: ﴿أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ (اس کی آیات پختہ کی گئی ہیں) امر اور نہی کے ساتھ (١)۔ ﴿ثُمَّ فُصِّلَتْ﴾ (پھر تفصیل سے بیان کی گئی ہیں) وعدے، وعید، ثواب اور عذاب کے ساتھ (٢)۔ اور قتادہ نے کہا: اللہ نے انہیں باطل سے محفوظ کر کے پختہ کیا، پھر انہیں حلال اور حرام کے ساتھ تفصیل سے بیان کیا (٣)۔ مجاہد: وہ مجموعی طور پر پختہ کی گئی تھیں، پھر توحید، نبوت، بعث اور دیگر امور پر ضرورت کے تمام دلائل کے ساتھ ایک ایک آیت کا ذکر کر کے انہیں واضح کیا گیا (٤)۔ اور کہا گیا: انہیں لوح محفوظ میں جمع کیا گیا، پھر تنزیل (وحی) کے دوران تفصیل سے بیان کیا گیا (٥)۔ اور کہا گیا: "فُصِّلت" کا مطلب ہے: تھوڑی تھوڑی کر کے نازل کی گئیں تاکہ ان پر غور و فکر کیا جا سکے (٦)۔ اور عکرمہ نے "فَصَلَتْ" تخفیف کے ساتھ پڑھا، یعنی: حق کے ساتھ فیصلہ کیا گیا (٧)۔ ﴿مِن لَّدُنْ﴾ یعنی: ﴿حَكِيمٍ﴾ کی طرف سے، یعنی: کاموں کو پختہ کرنے والا، ﴿خَبِيرٍ﴾ ہر ہونے والی اور نہ ہونے والی چیز سے باخبر۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ﴾ الکسائی اور الفراء نے کہا: یعنی: اس لیے کہ تم نہ (٨)، یعنی: پختہ کی گئیں پھر تفصیل سے بیان کی گئیں (٩) تاکہ تم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو۔ اور زجاج نے کہا (١٠): تاکہ نہ؛ یعنی: پختہ کی گئیں پھر تفصیل سے بیان کی گئیں تاکہ تم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو۔ کہا گیا: اس نے اپنے رسول کو حکم دیا کہ وہ لوگوں سے کہیں کہ اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو (١١)۔

= خصوص کے معنی پر، جیسا کہ عرب کہتے ہیں: میں نے زید کا کھانا کھایا، ان کی مراد اس کے کھانے کا کچھ حصہ ہوتا ہے۔ (١) النکت والعیون ٢/ ٤٥٥ ، اور زاد المسیر ٤/٧٣ ، اور حسن کا قول طبری ١٢/٣٠٩ اور ابن ابی حاتم ٦/ ١٩٩٤ (١٠٦٣٥) نے روایت کیا ہے۔ (٢) زاد المسیر ٤ /

٧٤ اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا۔ اور اسے طبری نے ١٢ / ٣٠٩ میں روایت کیا۔ (٣) النکت والعیون ٢ / ٤٥٥ ، اور اسے طبری نے ١٢ / ٣١٠ اور ابن ابی حاتم نے ٦ / ١٩٩٥ (١٠٦٣٦ ، ١٠٦٣٩) میں روایت کیا۔ (٤) ملاحظہ کریں النکت والعیون ٢ / ٤٥٦ ، اور معانی القرآن زجاج ٣ / ٣٧ ، اور زاد المسیر ٤ / ٧٤ . (٥) ملاحظہ کریں تفسیر ابی اللیث ٢ / ١١٦ ، اور زاد المسیر ٤ / ٧٤ . (٦) (د) اور (ز) میں: "تاکہ ڈرائے"، اور (ظ) میں: "تاکہ وہ غور و فکر کریں"، اور متن (ف) اور (م) سے ثابت ہے۔ گزشتہ مراجع دیکھیں۔ (٧) القراءات الشاذة ص ٥٩ ، اور المحتسب ١ / ٣١٨ . (٨) إعراب القرآن نحاس ٢/ ٢٧٢ ، اور ملاحظہ کریں معانی القرآن فراء ٢/ ٣ . (٩) ان کا قول : "پھر تفصیل سے بیان کی گئیں" (م) اور (د) سے۔ (١٠) ان کی کتاب معانی القرآن میں ٣/ ٣٨ ، اور ملاحظہ کریں إعراب القرآن نحاس ٢ / ٢٧٢ . (١١) النکت والعیون ٢/ ٤٥٦ .

Surah Hud: Verses 1 - 4 67

{Indeed, I am to you from Him} i.e., from Allah {a warner} i.e., one who frightens with His punishment and power those who disobey Him. {and a bringer of good tidings} of pleasure and Paradise for those who obey Him. It is said: This is from the speech of Allah first and last; meaning: Worship none but Allah, indeed I am to you from Him a warner - i.e., Allah is a warner to you (1) - against worshipping others, as He said: {And Allah warns you of Himself} [Al-Imran: 28]. His saying, the Almighty: {And that you seek forgiveness of your Lord} is conjoined to the first part. {then repent to Him} i.e., return to Him with obedience and worship. Al-Farra' said: "thumma" (then) here is in the sense of "wa" (and), meaning: and repent to Him; because seeking forgiveness is repentance, and repentance is seeking forgiveness (2). It was said: seek His forgiveness for your past sins, and repent to Him for future ones whenever they occur from you. Some of the righteous said: Seeking forgiveness without quitting is the repentance of liars (3). This meaning has already been discussed in "Al-Imran" in detail (4). And in "Al-Baqarah" at His saying: {And do not take the verses of Allah in jest} [Verse: 231] (5). It was said: The mention of seeking forgiveness was put first because forgiveness is the desired goal, and repentance is the cause for it; so forgiveness is first in the objective and last in the cause. It is possible that the meaning is: seek His forgiveness for minor sins, and repent to Him for major ones (6). {He will let you enjoy a good provision} This is the fruit of seeking forgiveness and repentance, i.e., He will let you enjoy benefits such as abundance of sustenance and a comfortable life, and He will not uproot you with punishment as He did with those He destroyed before you (7). It was said:

---

(1) His saying: i.e., Allah is a warner to you. Not in (Zha). (2) Tafsir al-Baghawi 2/373, and Zad al-Masir 4/75. (3) An-Nukat wal-Uyun 2/456. (4) 5/324. (5) 4/101 - 102. (6) An-Nukat wal-Uyun 2/456. (7) See Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 3/38, and An-Nukat wal-Uyun 2/456.

सूरह हुद: आयतें 1 - 4 67

{बेशक मैं तुम्हारी तरफ़ उसकी ओर से} यानी: अल्लाह की ओर से {डराने वाला हूँ} यानी: उसकी सज़ा और पकड़ से डराने वाला हूँ उन लोगों को जो उसकी नाफ़रमानी करते हैं। {और खुशखबरी देने वाला हूँ} रज़ामंदी और जन्नत की उन लोगों के लिए जो उसकी इताअत (आज्ञाकारी) करते हैं। और कहा गया है: यह शुरू से आख़िर तक अल्लाह का कलाम है; यानी: अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो, बेशक मैं उसकी तरफ़ से तुम्हारे लिए डराने वाला हूँ - यानी: अल्लाह तुम्हारे लिए डराने वाला है (1) - ग़ैर-अल्लाह की इबादत से, जैसा कि उसने फ़रमाया: {और अल्लाह तुम्हें अपने आप से डराता है} [आल इमरान: 28]। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यह कि तुम अपने रब से माफ़ी मांगो} पहले वाले हिस्से पर अत्फ़ (संयोजन) है। {फिर उसकी ओर रुजू करो (तौबा करो)} यानी: उसकी ओर इताअत और इबादत के साथ वापस आओ। अल-फ़र्रा ने कहा: यहाँ "शुम्मा" (फिर) "वाव" (और) के अर्थ में है, यानी: और उसकी ओर तौबा करो; क्योंकि इस्तगफ़ार (माफ़ी मांगना) ही तौबा है, और तौबा ही इस्तगफ़ार है (2)। कहा गया है: अपने पिछले गुनाहों के लिए उससे माफ़ी मांगो, और भविष्य के गुनाहों के लिए उसकी ओर तौबा करो जब भी वे तुमसे सरज़द हों। कुछ नेक लोगों ने कहा: गुनाह न छोड़ते हुए माफ़ी मांगना झूठों की तौबा है (3)। यह अर्थ "आल इमरान" में विस्तार से आ चुका है (4)। और "अल-बक़रह" में अल्लाह के इस फ़रमान पर: {और अल्लाह की आयतों को मज़ाक न बनाओ} [आयत: 231] (5)। कहा गया है: इस्तगफ़ार का ज़िक्र पहले इसलिए किया गया क्योंकि मग़फ़िरत (माफ़ी) ही मक़सूद (उद्देश्य) है, और तौबा उसका सबब (कारण) है; तो मग़फ़िरत मक़सूद में अव्वल है और सबब में आख़िर। यह भी मुमकिन है कि इसका अर्थ हो: छोटे गुनाहों (सग़ीरा) के लिए माफ़ी मांगो, और बड़े गुनाहों (कबीरा) से तौबा करो (6)। {वह तुम्हें एक अच्छा फ़ायदा पहुँचाएगा} यह इस्तगफ़ार और तौबा का फल है, यानी: वह तुम्हें रोज़ी की वुसअत और खुशहाल ज़िंदगी जैसे फ़ायदों से नवाज़ेगा, और तुम्हें अज़ाब से जड़ से नहीं उखाड़ेगा जैसा कि उसने उन लोगों के साथ किया जिन्हें तुमसे पहले हलाक किया था (7)। और कहा गया है:

---

(1) उसका कहना: यानी: अल्लाह तुम्हारे लिए डराने वाला है। (ज़) में नहीं है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/373, और ज़ाद अल-मसीर 4/75। (3) अन-नुकत वल-उयून 2/456। (4) 5/324। (5) 4/101 - 102। (6) अन-नुकत वल-उयून 2/456। (7) ज़ज्जाज की माआनी अल-क़ुरान 3/38 देखें। और अन-नुकत वल-उयून 2/456।

سورہ ہود: آیات ۱ - ۴ ۶۷

﴿إِنَّنِي لَكُم مِّنْهُ﴾ یعنی: اللہ کی طرف سے ﴿نَذِيرٌ﴾ یعنی: اس کے عذاب اور اس کی گرفت سے ڈرانے والا ان لوگوں کو جو اس کی نافرمانی کریں۔ ﴿وَبَشِيرٌ﴾ اور خوشخبری دینے والا رضا مندی اور جنت کی ان لوگوں کے لیے جو اس کی اطاعت کریں۔ اور کہا گیا ہے: یہ اول و آخر اللہ کا قول ہے؛ یعنی: اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو، بیشک میں تمہارے لیے اس کی طرف سے ڈرانے والا ہوں - یعنی: اللہ تمہارے لیے ڈرانے والا ہے (1) - غیر اللہ کی عبادت سے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾ [آل عمران: ۲۸]۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ﴾ پہلے پر عطف ہے۔ ﴿ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ﴾ یعنی: اس کی طرف اطاعت اور عبادت کے ساتھ رجوع کرو۔ الفراء نے کہا: «ثُمَّ» یہاں واؤ کے معنی میں ہے، یعنی: اور اس کی طرف توبہ کرو؛ کیونکہ استغفار ہی توبہ ہے، اور توبہ ہی استغفار ہے (2)۔ کہا گیا ہے: اپنے گزشتہ گناہوں کے لیے اس سے معافی مانگو، اور آئندہ کے لیے اس کی طرف توبہ کرو جب بھی تم سے گناہ سرزد ہوں۔ بعض نیک لوگوں نے کہا: گناہ نہ چھوڑتے ہوئے استغفار کرنا جھوٹوں کی توبہ ہے (3)۔ یہ معنی سورہ «آل عمران» میں مفصل گزر چکا ہے (4)۔ اور سورہ «البقرہ» میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس: ﴿وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا﴾ [آیت: ۲۳۱] (5)۔ کہا گیا ہے: استغفار کا ذکر اس لیے مقدم کیا گیا کیونکہ مغفرت ہی اصل مقصود ہے، اور توبہ اس کا سبب ہے؛ پس مغفرت مقصود ہے اول ہے اور سبب میں آخر۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: صغیرہ گناہوں سے استغفار کرو، اور کبیرہ گناہوں سے توبہ کرو (6)۔ ﴿يُمَتِّعْكُم مَّتَاعًا حَسَنًا﴾ یہ استغفار اور توبہ کا ثمرہ ہے، یعنی: وہ تمہیں رزق کی وسعت اور خوشحال زندگی کے منافع سے نوازے گا، اور تمہیں عذاب کے ذریعے جڑ سے نہیں اکھاڑے گا جیسا کہ اس نے تم سے پہلے ہلاک ہونے والوں کے ساتھ کیا (7)۔ اور کہا گیا ہے:

(1) اس کا قول: یعنی اللہ تمہارے لیے ڈرانے والا ہے۔ (ظ) میں نہیں ہے۔ (2) تفسیر البغوی ۲/۳۷۳ ، اور زاد المسیر ۴/۷۵ ۔ (3) النکت والعیون ۲/۴۵۶ ۔ (4) ۵/۳۲۴ ۔ (5) ۴/۱۰۱ - ۱۰۲ ۔ (6) النکت والعیون ۲/۴۵۶ ۔ (7) زجاج کی معانی القرآن ۳/۳۸ دیکھیں۔ اور النکت والعیون ۲/۴۵۶ ۔

68 Surah Hud: Verses 1 - 4

{He will grant you enjoyment}: Meaning He will give you long lives. The root of 'imtāʿ' (granting enjoyment) is 'itālah' (prolonging). From it comes the expression: "May Allah grant enjoyment through you," and "He granted enjoyment (matta'a)" (1). Sahl ibn Abd Allah said: "Excellent enjoyment (Al-Mata' al-Hasan) is leaving creation and turning towards the Truth" (2). It is also said: It is contentment with what is available and leaving grief over what is missing (3). {Until a specified term} It was said: This refers to death. And it was said: The Day of Resurrection (4). And it was said: Entering Paradise. According to this, "Excellent enjoyment" would mean: protection from every disliked and fearful thing, from what occurs in the grave and other horrors and distresses of the Day (5) of Resurrection. The first opinion is more apparent due to the statement in this Surah: {O my people, ask forgiveness of your Lord and then repent to Him. He will send [rain from] the sky upon you in abundance and increase you in strength [added] to your strength} [Verse: 52]. This ends with death, which is the "specified term." And Allah knows best. Muqatil said: They refused, so the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) prayed against them, and they were afflicted with famine for seven years, until they ate burnt bones, filth, carcasses, and dogs (6). {And give every doer of favor his favor} Meaning: He gives every doer of righteous deeds the reward for his work (7). It was also said: He gives everyone whose good deeds outweigh their bad deeds "his favor," meaning: Paradise, which is the favor of Allah (8). Thus, the pronoun in "his favor" (fadlahu) refers back to Allah Almighty (9). Mujahid said: It is what a person accounts for from the words he speaks with his tongue, or the work he does with his hands or feet, or what...

(1) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 201, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/328. (2) Al-Nukat wal-Uyun 2/456. (3) See Al-Nukat wal-Uyun 2/456, and Tafsir al-Baghawi 2/373. (4) Al-Nukat wal-Uyun 2/456, and Zad al-Masir 4/75. (5) The word: 'Day' is from (Zha). (6) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 2/116, and the author mentioned something similar in the interpretation of verse (16) of Surah al-Jinn, but did not attribute it. (7) Tafsir Abu al-Layth 2/116 and attributed it to al-Dhahhak. (8) Al-Wajiz by al-Wahidi 1/379. (9) Zad al-Masir 4/75.

पृष्ठ 68 सूरह हूद: आयतें 1 - 4

{वह तुम्हें आनंद प्रदान करेगा}: यानी वह तुम्हें लंबी उम्र देगा; और 'इमता' (आनंद प्रदान करने) का मूल 'इतालह' (लंबा करना) है। इसी से निकला है: "अल्लाह तुम्हारे ज़रिए आनंद दे", और "उसने आनंद दिया (मत्ता)" (1)। सहल बिन अब्द अल्लाह ने कहा: "उत्कृष्ट आनंद (अल-मता अल-हसन) है: सृष्टि को छोड़ना और सत्य की ओर अभिमुख होना" (2)। और यह भी कहा गया है: जो उपलब्ध है उसमें संतोष और जो खो गया है उस पर दुख छोड़ना (3)। {एक निश्चित अवधि तक} कहा गया: यह मृत्यु है। और कहा गया: कयामत का दिन (4)। और कहा गया: स्वर्ग में प्रवेश। इसके अनुसार "उत्कृष्ट आनंद" का अर्थ होगा: हर नापसंद और डरावनी चीज़ से सुरक्षा, जो कब्र में होती है और कयामत के दिन (5) की अन्य विभीषिकाओं और कष्टों से। पहला मत अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इसी सूरह में कहा गया है: {हे मेरी कौम के लोगो! अपने पालनहार से क्षमा मांगो, फिर उसकी ओर तौबा करो, वह तुम पर आकाश से मूसलाधार वर्षा भेजेगा और तुम्हारी शक्ति में और शक्ति जोड़ देगा} [आयत: 52]। और यह मृत्यु के साथ समाप्त हो जाता है, जो कि "निश्चित अवधि" है। और अल्लाह बेहतर जानता है। मुक़ातिल ने कहा: उन्होंने इनकार कर दिया, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके विरुद्ध दुआ की, और वे सात वर्षों तक अकाल से ग्रस्त रहे, यहाँ तक कि उन्होंने जली हुई हड्डियाँ, गंदगी, शव और कुत्ते खाए (6)। {और वह प्रत्येक अनुग्रह करने वाले को उसका अनुग्रह देगा} यानी: वह नेक काम करने वाले प्रत्येक व्यक्ति को उसके काम का बदला देगा (7)। और यह भी कहा गया: वह हर उस व्यक्ति को जिसकी नेकियाँ उसकी बुराइयों से बढ़ जाती हैं, "उसका अनुग्रह" देगा, यानी: स्वर्ग, जो अल्लाह का अनुग्रह है (8)। तो "उसका अनुग्रह" (फदलहु) में सर्वनाम अल्लाह तआला की ओर लौटता है (9)। मुजाहिद ने कहा: यह वह है जिसे मनुष्य अपनी ज़ुबान से कहे गए शब्दों, या अपने हाथों या पैरों से किए गए कार्यों, या जो...

(1) ग़रीब अल-क़ुरान इब्न कुतैबा द्वारा पृ. 201, और मानी अल-क़ुरान अल-नहस द्वारा 3/328। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/456। (3) देखें अल-नुकत वल-उयून 2/456, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/373। (4) अल-नुकत वल-उयून 2/456, और ज़ाद अल-मसीर 4/75। (5) शब्द: 'दिन' (ज़ो) से है। (6) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/116 में इसका उल्लेख किया है, और लेखक ने सूरह अल-जिन्न की आयत (16) की व्याख्या में इसी तरह का उल्लेख किया है, लेकिन इसका श्रेय नहीं दिया। (7) तफ़सीर अबू अल-लैथ 2/116 और इसे अल-दहक को श्रेय दिया गया। (8) अल-वाजिज़ अल-वाहिदी द्वारा 1/379। (9) ज़ाद अल-मसीर 4/75।

صفحہ 68 سورۃ ہود: آیات 1 - 4

﴿يُمَتِّعْكُم﴾: وہ تمہیں لمبی زندگی دے گا؛ اور 'امتاع' کی اصل 'اطالہ' (لمبا کرنا) ہے، اسی سے ہے: "اللہ تمہارے ذریعے نفع پہنچائے"، اور "اس نے نفع دیا" (1)۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: "متاعِ حسن" یہ ہے کہ مخلوق کو چھوڑ کر حق کی طرف متوجہ ہو جانا (2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: جو موجود ہے اس پر قناعت کرنا اور جو کھو گیا ہے اس پر غم چھوڑ دینا (3)۔ ﴿إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى﴾: کہا گیا: اس سے مراد موت ہے۔ اور کہا گیا: قیامت (4)۔ اور کہا گیا: جنت میں داخلہ۔ اس صورت میں "متاعِ حسن" سے مراد ہے: ہر ناپسندیدہ اور خوفناک چیز سے بچاؤ، ان ہولناکیوں سے جو قبر میں ہوتی ہیں اور قیامت (5) کے دن کی ہولناکیوں اور تکلیفوں سے۔ پہلا قول زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ اسی سورہ میں اللہ کا فرمان ہے: {اے میری قوم کے لوگو! اپنے رب سے معافی مانگو پھر اس کی طرف توبہ کرو وہ تم پر آسمان سے موسلا دھار بارش برسائے گا اور تمہاری قوت میں مزید قوت کا اضافہ کرے گا} [آیت: 52]۔ اور یہ موت پر ختم ہو جاتا ہے، جو کہ "اجلِ مسمیٰ" (مقررہ وقت) ہے۔ واللہ اعلم۔ مقاتل نے کہا: انہوں نے انکار کیا تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے حق میں بددعا کی، چنانچہ وہ سات سال تک قحط میں مبتلا رہے، یہاں تک کہ انہوں نے جلی ہوئی ہڈیاں، گندگی، مردار اور کتے کھائے (6)۔ ﴿وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ﴾: یعنی: وہ ہر نیک عمل کرنے والے کو اس کے عمل کا بدلہ دے گا (7)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ ہر اس شخص کو جس کی نیکیاں اس کی برائیوں پر غالب آ جائیں گی، "اپنا فضل" عطا کرے گا، یعنی: جنت، جو اللہ کا فضل ہے (8)۔ پس لفظ "فضلہ" میں ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے (9)۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ چیز ہے جس کا انسان اپنی زبان سے کہے گئے کلام، یا اپنے ہاتھ یا پاؤں سے کیے گئے کام، یا جو...

(1) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 201، اور معانی القرآن للنحاس 3/ 328۔ (2) النکت والعیون 2/ 456۔ (3) دیکھئے النکت والعیون 2/ 456، اور تفسیر البغوی 2/ 373۔ (4) النکت والعیون 2/ 456، اور زاد المسیر 4/ 75۔ (5) لفظ: 'یوم' (ظ) سے ہے۔ (6) اسے ابواللیث نے اپنی تفسیر 2/ 116 میں ذکر کیا ہے، اور مصنف نے سورہ جن کی آیت (16) کی تفسیر میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے، لیکن اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (7) تفسیر ابی اللیث 2/ 116 اور اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (8) الوجیز للواحدی 1/ 379۔ (9) زاد المسیر 4/ ا75

Surah Hud: Verses 1 - 5 69

...volunteered from his wealth, for it is Allah's bounty which He gives to him if he believes, and He does not accept it from him if he is a disbeliever (1). "And if you turn away, then I fear for you the punishment of a Great Day" [Hud: 3], meaning: the Day of Resurrection, and it is great because of the horrors it contains. It was said: The Great Day is the Day of Badr and others. And "tawallaw" (you turn away) can be in the past tense, meaning: "And if they turned away, then say to them: I fear for you." It can also be in the future tense with one of the two 'ta' letters omitted, and the meaning: "Say to them: If you turn away, then I fear for you" (2). His words, Exalted be He: "To Allah is your return" meaning: after death. "and He is over all things powerful" in rewarding and punishing. His words, Exalted be He: "No doubt! They fold up their breasts, that they may hide from Him. No doubt! Even when they cover themselves with their garments, He knows what they conceal and what they reveal. Verily, He is the All-Knower of the (innermost secrets) of the breasts. [5]" His words, Exalted be He: "No doubt! They fold up their breasts, that they may hide from Him" He informed of the polytheists' enmity towards the Prophet ﷺ and the believers, and they think that their state is hidden from Allah. "They fold up their breasts" meaning: they fold them upon enmity towards Muslims, so there is this omission. Ibn Abbas said: They hide what is in their breasts of grudge and enmity, and show the opposite. It was revealed regarding al-Akhnas ibn Shariq, who was a man of sweet speech and pleasant appearance (3), who met the Messenger of Allah ﷺ with what he likes, and harbored in his heart for him what grieves him (4). Mujahid said: "They fold up their breasts": in doubt and suspicion (5). Al-Hasan said: they fold them upon the disbelief they contain (6). And it was said: it was revealed regarding some hypocrites, who when passing by the Prophet ﷺ, would fold his chest and back, and lower [his head]...

(1) See Tafsir Mujahid 1/299, and Tafsir al-Tabari 12/314. (2) See al-Muharrar al-Wajiz 3/150. (3) In the manuscripts: 'speech'. What is established is from the following sources. (4) Tafsir al-Baghawi 2/373. And Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 268, and with al-Wahidi: 'folds' instead of 'harbors'. (5) Tafsir Mujahid 1/299, and reported by al-Tabari 12/317, and Ibn Abi Hatim 6/1999 (10658). (6) al-Nukat wa al-'Uyun 2/457, and Zad al-Masir 4/77, and attributed in both to Mujahid instead of al-Hasan.

सूरा हूद: आयतें 1 - 5 69

...अपनी संपत्ति से स्वेच्छा से दिया, क्योंकि यह अल्लाह का अनुग्रह है जिसे वह उसे देता है यदि वह विश्वास करता है, और यदि वह काफ़िर (अविश्वासी) है तो वह इसे उससे स्वीकार नहीं करता है (1)। "और यदि तुम मुँह फेर लो, तो मुझे तुम्हारे लिए एक बड़े दिन के दंड का भय है" [हूद: 3], यानी: कयामत का दिन, और वह उसमें मौजूद भयावहता के कारण बड़ा है। कहा गया: बड़ा दिन बद्र का दिन और अन्य है। और "तवल्लौ" (तुम मुँह फेर लो) भूतकाल में हो सकता है, जिसका अर्थ है: "और यदि वे मुँह फेर लें, तो उनसे कहो: मुझे तुम्हारे लिए डर है।" यह भविष्य काल भी हो सकता है जिसमें दो 'ता' अक्षरों में से एक को हटा दिया गया है, और अर्थ है: "उनसे कहो: यदि तुम मुँह फेर लोगे, तो मुझे तुम्हारे लिए डर है" (2)। उसका कथन, वह सर्वोच्च है: "अल्लाह ही की ओर तुम्हारा लौटना है" यानी: मृत्यु के बाद। "और वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है" इनाम और सज़ा देने में। उसका कथन, वह सर्वोच्च है: "निस्संदेह! वे अपने सीनों को दोहरा कर लेते हैं, ताकि उससे (अल्लाह से) छुप सकें। सावधान! जिस समय वे अपने कपड़ों से अपने आप को ढँक लेते हैं, वह जानता है जो कुछ वे छुपाते हैं और जो कुछ वे प्रकट करते हैं। निस्संदेह, वह सीनों के भेदों को अच्छी तरह जानने वाला है। [5]" उसका कथन, वह सर्वोच्च है: "निस्संदेह! वे अपने सीनों को दोहरा कर लेते हैं, ताकि उससे छुप सकें" उसने नबी ﷺ और मोमिनों (ईमान वालों) के प्रति मुशरिकों (बहुदेववादियों) की शत्रुता की सूचना दी, और वे सोचते हैं कि उनकी स्थिति अल्लाह से छिपी हुई है। "वे अपने सीनों को दोहरा करते हैं" यानी: वे उन्हें मुसलमानों के प्रति शत्रुता पर लपेट लेते हैं, इसलिए इसमें यह विलोप है। इब्न अब्बास ने कहा: वे अपने सीनों में जो द्वेष और शत्रुता है उसे छुपाते हैं, और इसके विपरीत दिखाते हैं। यह अल-अखनस बिन शरीक के बारे में उतरा था, जो मधुर भाषी और सुखद दिखने वाला आदमी था (3), जो अल्लाह के रसूल ﷺ से वह मिलता था जिसे वह पसंद करते थे, और अपने दिल में उनके लिए वह रखता था जो उन्हें दुखी करता था (4)। मुजाहिद ने कहा: "वे अपने सीनों को दोहरा करते हैं": संदेह और संशय में (5)। अल-हसन ने कहा: वे उन्हें उस कुफ्र (अविश्वास) पर लपेट लेते हैं जो उनमें है (6)। और कहा गया: यह कुछ मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में उतरा था, जो नबी ﷺ के पास से गुज़रते समय अपना सीना और पीठ दोहरा कर लेते थे, और सिर झुका लेते थे...

(1) देखें तफ़सीर मुजाहिद 1/299, और तफ़सीर अल-तबरी 12/314। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/150। (3) प्रतियों में: 'भाषण'। जो स्थापित है वह निम्नलिखित स्रोतों से है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/373। और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 268, और अल-वाहिदी के साथ:

'लपेटता' के बजाय 'रखता'। (5) तफ़सीर मुजाहिद 1/299, और अल-तबरी 12/317, और इब्न अबी हातिम 6/1999 (10658) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (6) अल-नुकत वा अल-उयुन 2/457, और ज़ाद अल-मसीर 4/77, और दोनों में अल-हसन के बजाय मुजाहिद को श्रेय दिया गया।

سورہ ہود: آیات ۱ - ۵ ٦٩

...اپنے مال سے رضاکارانہ طور پر دیا، کیونکہ یہ اللہ کا فضل ہے جو وہ اسے دیتا ہے اگر وہ ایمان لائے، اور اگر وہ کافر ہو تو وہ اس سے قبول نہیں کرتا (۱)۔ ﴿وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾ یعنی: قیامت کا دن، اور وہ اس میں موجود ہولناکیوں کی وجہ سے بڑا ہے۔ اور کہا گیا: بڑا دن یوم بدر وغیرہ ہے۔ اور "تولوا" ماضی بھی ہو سکتا ہے اور معنی ہو گا: "اور اگر وہ منہ پھیر لیں تو ان سے کہہ دو: مجھے تمہارے بارے میں ڈر ہے۔" اور یہ مستقبل بھی ہو سکتا ہے جس میں سے دو 'تا' میں سے ایک حذف کر دی گئی ہو، اور معنی ہو گا: "ان سے کہو: اگر تم منہ پھیر لو گے تو مجھے تمہارے بارے میں ڈر ہے" (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ یعنی: موت کے بعد۔ ﴿وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ثواب اور عذاب دینے پر۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ ۚ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۚ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ﴾ مشرکین کی نبی ﷺ اور مومنین سے دشمنی کے بارے میں خبر دی، اور وہ سمجھتے ہیں کہ اللہ پر ان کے حالات پوشیدہ ہیں۔ "يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ" یعنی: وہ مسلمانوں کی دشمنی پر اپنے سینوں کو لپیٹ لیتے ہیں، پس اس میں یہ حذف ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ اپنے سینوں میں موجود کینہ اور دشمنی کو چھپاتے ہیں، اور اس کے برعکس ظاہر کرتے ہیں۔ یہ الاخنس بن شریق کے بارے میں نازل ہوئی، جو شیریں کلام اور خوش منظر آدمی تھا (۳)، وہ رسول اللہ ﷺ سے اس بات کے ساتھ ملتا تھا جو آپ کو پسند تھی، اور اپنے دل میں آپ کے لیے وہ چھپائے رکھتا تھا جو آپ کو ناگوار گزرے (٤)۔ مجاہد نے کہا: ﴿يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ﴾: شک اور شبہ میں (٥)۔ حسن بصری نے کہا: وہ انہیں اس کفر پر لپیٹ لیتے ہیں جو ان

میں ہے (٦)۔ اور کہا گیا: یہ بعض منافقین کے بارے میں نازل ہوئی، وہ جب نبی ﷺ کے پاس سے گزرتے تو اپنا سینہ اور پیٹھ دہری کر لیتے اور سر جھکا لیتے...

(١) دیکھئے تفسیر مجاہد ٢٩٩/١، اور تفسیر الطبری ٣١٤/١٢۔ (٢) دیکھئے المحرر الوجیز ١٥٠/٣۔ (٣) نسخوں میں: 'المنطق' (کلام)۔ اور جو ثابت ہے وہ درج ذیل ذرائع سے ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ٣٧٣/٢۔ اور اسباب النزول للواحدی ص ٢٦٨، اور واحدی کے ہاں 'يطوي' کی جگہ 'ينطوي' ہے۔ (٥) تفسیر مجاہد ٢٩٩/١، اور اسے طبری نے ٣١٧/١٢ اور ابن ابی حاتم نے ١٩٩٩/٦ (١٠٦٥٨) میں روایت کیا ہے۔ (٦) النکت والعیون ٤٥٧/٢، اور زاد المسیر ٧٧/٤، اور ان دونوں میں حسن بصری کے بجائے مجاہد کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

Page: 70 Surah Hud: Verse 5

...his head and covered his face, so that the Prophet ﷺ would not see him and call him to faith. This meaning was narrated from Abdullah ibn Shaddad(1), so the 'h' in 'minhu' (from him) refers to the Prophet ﷺ.

It was also said: The hypocrites said: If we close our doors, wrap ourselves in our garments, and bend our chests over enmity towards Muhammad; who will know about us? So the verse was revealed(2).

It was also said: A group of Muslims used to practice asceticism by covering their bodies and not exposing them under the sky. So Allah Almighty clarified that asceticism is what their hearts contain of belief, and what they manifest in word and deed(3).

Ibn Jurayj(4) narrated from Muhammad ibn Abbad ibn Ja'far who said: I heard Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) saying: "Unquestionably, they fold up their breasts to hide from him"(5). He said: They used to not engage in sexual intercourse with women, nor answer the call of nature while they were exposed to the sky, so this verse was revealed.

Others besides Muhammad ibn Abbad narrated from Ibn Abbas: "Unquestionably, they fold up their breasts" like the first one, but without a 'ya'(6); and the meaning of "tathnuna" (you fold up)(7) and the other two recitations is close; because they do not fold up...

(1) Tafsir al-Baghawi 2/373, and Zad al-Masir 4/76. Narrated by Sa'id ibn Mansur (1078 - Tafsir), at-Tabari 12/316-317, and Ibn Abi Hatim 6/1999 (10659). (2) Mentioned by az-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/38-39, al-Wahidi in al-Wasit 2/564, al-Baghawi 2/373, and ar-Razi in his Tafsir 17/185. Similarly narrated by at-Tabari 12/319 from Qatadah. (In some versions: "the polytheists" instead of "the hypocrites"). (3) An-Nukat wal-'Uyun 2/458. (4) In (M): Ibn Jarir, which is an error. (5) It occurred in the manuscripts: "tathnawi sudurohum" - without a 'nun' after the 'waw' like the weight of 'tantawi' - to hide from him... etc. What is confirmed is from I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/272, and the speech is from him, which matches what is in Sahih al-Bukhari (4681) (4682), and Tafsir at-Tabari 12/320. (6) In (M) and a manuscript as in the margin of I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/272: "Behold, they fold their breasts" without a 'nun' after the 'waw', like the weight of 'tantawi' (which is also an anomalous recitation). What is confirmed from the manuscripts is what is suitable for what is in I'rab al-Qur'an by

an-Nahhas. Other anomalous wordings have been narrated, see al-Muhtasib 1/319, and ad-Durr al-Masun 6/284-288. (7) In (M): tathnawi.

पृष्ठ: 70 सूरह हूद: आयत 5

...अपना सिर और चेहरा ढँक लिया, ताकि नबी ﷺ उन्हें न देख सकें और उन्हें ईमान की ओर न बुला सकें। यह अर्थ अब्दुल्ला इब्न शद्दाद (1) से वर्णित है, इसलिए 'मिनहु' में 'ह' नबी ﷺ की ओर संकेत करता है।

और कहा गया है: मुनाफिकों (पाखंडियों) ने कहा: यदि हम अपने दरवाजे बंद कर लें, अपने कपड़ों में लिपटे रहें, और मुहम्मद के प्रति शत्रुता पर अपने सीने झुका लें; तो हमारे बारे में कौन जानेगा? तो यह आयत उतरी (2)।

और यह भी कहा गया है: मुसलमानों का एक समूह अपने शरीरों को ढँककर तपस्या करता था और उन्हें आकाश के नीचे खुला नहीं छोड़ता था। तो अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि तपस्या वह है जो उनके दिलों में विश्वास के रूप में समाहित है, और जिसे वे कथनी और करनी में प्रकट करते हैं (3)।

इब्न जुरैज (4) ने मुहम्मद बिन अब्बाद बिन जाफ़र से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) को कहते सुना: "निस्संदेह वे अपने सीने दोहरा कर लेते हैं ताकि उससे छिप सकें" (5)। उन्होंने कहा: वे महिलाओं के साथ संभोग नहीं करते थे, और न ही वे आकाश के नीचे नग्न होकर शौच के लिए जाते थे, तो यह आयत उतरी।

मुहम्मद बिन अब्बाद के अलावा अन्य लोगों ने इब्न अब्बास से रिवायत की: "निस्संदेह वे अपने सीने दोहरा करते हैं" पहले की तरह, और यह बिना 'या' (6) के है; और "तथ्नूना" (7) का अर्थ और अन्य दो क़िरात (पठन शैलियाँ) निकट हैं; क्योंकि वे...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/373, और ज़ाद अल-मसीर 4/76। इसे सईद बिन मंसूर (1078 - तफ़सीर), अत-तबरी 12/316-317, और इब्न अबी हातिम 6/1999 (10659) ने उद्धृत किया है। (2) इसका उल्लेख अज़-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-क़ुरआन' 3/38-39 में, अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 2/564 में, अल-बग़वी ने 2/373 में, और अर-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 17/185 में किया है। इसी तरह अत-तबरी ने 12/319 में क़तादा से इसे उद्धृत किया है। (कुछ में पाखंडियों के स्थान पर 'मुशरिक' (मूर्तपूजक) का उल्लेख है)। (3) अन-नुक़्त वल-उयून 2/458। (4) (म) में: इब्न जरीर, जो कि एक त्रुटि है। (5) पांडुलिपियों में आया है: 'तथ्नवी सुदूरुहुम' - 'वाव' के बाद 'नून' के बिना - उससे छिपने के लिए... आदि। जो पुष्ट है वह अन-नह़्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/272 से है, और शब्द उन्हीं के हैं, जो सहीह अल-बुख़ारी (4681) (4682) और तफ़सीर अत-तबरी 12/320 में जो है उसके

अनुकूल है। (6) (म) में और एक पांडुलिपि जैसा कि अन-नह़्ह़ास की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/272 के हाशिये में है: "देखें वे अपने सीने सिकोड़ते हैं" 'वाव' के बाद 'नून' के बिना (जो कि एक दुर्लभ पाठ भी है) और पांडुलिपियों से जो पुष्ट है वह अन-नह़्ह़ास की 'इराब अल-क़ुरआन' के लिए उपयुक्त है। इसमें अन्य दुर्लभ शब्द भी वर्णित हैं, देखें अल-मुह़तसिब 1/319, और अद-दुर्र अल-मसून 6/284-288। (7) (म) में: तथ्नवी।

صفحہ: 70 سورہ ہود: آیت 5

...اپنا سر اور اپنا چہرہ ڈھانپ لیا، تاکہ نبی ﷺ انہیں نہ دیکھ سکیں اور انہیں ایمان کی طرف نہ بلا سکیں۔ اس کا مفہوم عبداللہ ابن شداد (1) سے مروی ہے، چنانچہ «مِنْهُ» میں 'ہ' نبی ﷺ کی طرف لوٹتی ہے۔

اور کہا گیا ہے: منافقوں نے کہا: جب ہم اپنے دروازے بند کر لیتے ہیں، اپنے کپڑوں میں لپٹ جاتے ہیں، اور محمد (ﷺ) کے ساتھ دشمنی پر اپنے سینے دوہرے کر لیتے ہیں؛ تو ہمارے بارے میں کون جانے گا؟ تو یہ آیت نازل ہوئی (2)۔

اور کہا گیا ہے: مسلمانوں کی ایک جماعت اپنے جسموں کو ڈھانپ کر عبادت گزاری کرتی تھی، اور انہیں آسمان کے نیچے ننگا نہیں کرتی تھی، تو اللہ تعالیٰ نے واضح کیا کہ عبادت گزاری وہ ہے جو ان کے دلوں کے عقائد پر مشتمل ہے، اور جسے وہ قول و فعل سے ظاہر کرتے ہیں (3)۔

ابن جریج (4) نے محمد بن عباد بن جعفر سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس (رضی اللہ عنہما) کو فرماتے سنا: «أَلَا إِنَّهُمْ تَثْنُونِي صُدُورُهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ» (5) (خبردار! وہ اپنے سینے دہرا کرتے ہیں تاکہ اس سے چھپ سکیں)۔ انہوں نے کہا: وہ عورتوں کے ساتھ ہمبستری نہیں کرتے تھے، اور نہ ہی آسمان کے نیچے ننگے ہو کر رفع حاجت کے لیے جاتے تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔

محمد بن عباد کے علاوہ دوسروں نے ابن عباس سے روایت کیا: «أَلَا إِنَّهُمْ تَثْنُونَ صُدُورُهُمْ» پہلے کی طرح، اور یہ 'یا' کے بغیر ہے (6)؛ اور «تَثْنُونَ» (7) اور دیگر دو قراتوں کا مفہوم قریب ہے؛ کیونکہ وہ...

(1) تفسیر البغوی 373/2، اور زاد المسیر 76/4۔ اور اسے سعید بن منصور (1078 - تفسیر)، اور الطبری 316/12 - 317، اور ابن ابی حاتم 1999/6 (10659) نے روایت کیا ہے۔ (2) الزجاج نے معانی القرآن 38/3 - 39 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور الواحدی نے الوسیط 564/2 میں، اور البغوی نے 373/2 میں، اور الرازی نے اپنی تفسیر 185/17 میں۔ اور اسی طرح الطبری نے 319/12 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (اور بعض میں 'منافقوں' کی جگہ 'مشرکوں' کا ذکر ہے)۔ (3) النکت والعیون 458/2۔ (4) (م) میں: ابن جریج، اور یہ غلط ہے۔ (5) قلمی نسخوں میں واقع ہوا ہے: 'تثنوی صدورھم' - واؤ کے بعد نون کے بغیر - اس سے چھپنے کے لیے...الخ۔ اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' 272/2 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے، جو صحیح بخاری (4681) (4682) اور تفسیر الطبری 320/12 میں موجود بات کے مطابق ہے۔ (6) (م) میں اور ایک نسخے میں جیسا کہ النحاس کی 'اعراب القرآن' 272/2 کے حاشیے میں ہے: «ألا إنهم تثنوي صدورهم» واؤ کے بعد نون کے بغیر (جو کہ ایک شاذ روایت بھی ہے) اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' کے لیے موزوں ہے۔ اور اس میں دیگر شاذ الفاظ بھی مروی ہیں، ملاحظہ ہو المحتسب 319/1، اور الدر المصون 284/6 - 288۔ (7) (م) میں: تثنوي۔

until they bend them (1), and it was said: some of them used to lean towards others to speak secretly (2) in defaming the Muslims, and their ignorance reached the point where they imagined that this was hidden from Allah the Almighty (3). "so that they may hide": that is, to conceal themselves from Him; meaning from Muhammad or from Allah (4). "Lo! even when they cover themselves with their garments": meaning they cover their heads with their clothes. Qatadah said: A servant is most hidden when he bows his back, covers himself with his garment, and conceals his concern within himself (5). Allah's saying: "And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision, and He knows its dwelling place and its repository. All is in a clear register. (6)" Allah's saying: "And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision": "ma" is for negation, and "min" is extra, and "dabbah" (creature) is in the nominative position; the estimation is: "wa ma dabbah" (6). "but that upon Allah is its provision": "ala" (upon) is in the sense of "min" (from); meaning: from Allah is its provision; this is indicated by the saying of Mujahid: "Whatever provision comes to it is from Allah" (7). It was said: "upon Allah" means as a grace, not as an obligation (8). It was said: as a true promise from Him - and the explanation of this meaning has already been given in "An-Nisa" (9) - and that He, Glory be to Him, is not obligated by anything (10).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (Z) and (Zha): because it does not bend until they bend it, and in (D) and (F): because it bends until they bend it. And what is established is from the I'rab al-Qur'an by al-Nahhas. (2) In (Zha) and (M): "yasuruhu", and what is established is from (D), (Z), and (F) which is consistent with the I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/272. And the text is from it. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/272 - 273. (4) Zad al-Masir 4/78. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 2/564, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/78. And al-Tabari recorded it 12/319. (6) See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/285, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/273. (7) Al-Wasit by al-Wahidi 2/564 - 565, and Mujahid's saying was recorded by al-Tabari 12/324. (8) Zad al-Masir 4/78. (9) 6/450. (10) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/151.

सूरह हूद: आयतें 5 - 6 71

जब तक कि वे उन्हें मोड़ न दें (1), और यह कहा गया: उनमें से कुछ एक-दूसरे की ओर झुक जाते थे ताकि वे गुप्त रूप से बात कर सकें(2) मुसलमानों की निंदा करने में, और उनका अज्ञान इस हद तक पहुँच गया कि उन्होंने कल्पना की कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान से छिपा हुआ है (3)। "ताकि वे छिप सकें": यानी, उससे ओझल हो सकें यानी मुहम्मद (सल्ल.) से या अल्लाह से (4)। "देखो! जब वे अपने वस्त्रों से स्वयं को ढँक लेते हैं": यानी वे अपने सिर को अपने कपड़ों से ढँक लेते हैं। क़तादह ने कहा: एक बंदा सबसे अधिक तब छिपा होता है जब वह अपनी पीठ झुकाता है, अपने आप को अपने कपड़े से ढँक लेता है, और अपनी चिंता को अपने मन में छिपा लेता है (5)। अल्लाह का कथन: "और धरती पर कोई भी चलने वाला प्राणी ऐसा नहीं है जिसकी रोज़ी अल्लाह के ज़िम्मे न हो, और वह उसके ठहरने के स्थान और उसके सुपुर्द किए जाने के स्थान को जानता है। सब कुछ एक स्पष्ट किताब में दर्ज है (6)"। अल्लाह का कथन: "और धरती पर कोई भी चलने वाला प्राणी ऐसा नहीं है जिसकी रोज़ी अल्लाह के ज़िम्मे न हो": इसमें "मा" निषेध के लिए है, और "मिन" अतिरिक्त है, और "दाब्बतुन" (प्राणी) प्रथमा विभक्ति (nominative) की स्थिति में है; इसका अनुमान है: "वा मा दाब्बतुन" (6)। "बल्कि अल्लाह ही के ज़िम्मे उसकी रोज़ी है": यहाँ "अला" (पर) का अर्थ "मिन" (से) के अर्थ में है; यानी: अल्लाह की ओर से ही उसकी रोज़ी है; मुजाहिद का यह कथन इसी ओर संकेत करता है: "जो कुछ भी रोज़ी उसके पास आती है वह अल्लाह की ओर से होती है" (7)। और यह कहा गया है कि: "अल्लाह पर" का अर्थ कृपा के रूप में है, अनिवार्यता के रूप में नहीं (8)। और यह भी कहा गया है: उसकी ओर से एक सच्चा वादा - और इस अर्थ का विवरण पहले "अन-निसा" (9) में दिया जा चुका है - और यह कि वह पवित्र सत्ता किसी भी चीज़ के लिए बाध्य नहीं है (10)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (ज़) और (ज़ा) में: क्योंकि वह तब तक नहीं मुड़ती जब तक वे उसे मोड़ न दें, और (द) और (फ़) में: क्योंकि वह मुड़ जाती है जब तक वे उसे मोड़ न दें। और जो स्थापित है वह अल-नहहास की एराब अल-क़ुरान से है। (2) (ज़ा) और (म) में: "यसारुहु", और जो स्थापित है वह (द), (ज़) और (फ़) से है जो अल-नहहास की एराब अल-क़ुरान 2/272 के अनुरूप है। और यह कथन उन्हीं का है। (3) एराब अल-क़ुरान अल-नहहास 2/272 - 273। (4) ज़ाद अल-मसीर 4/78। (5) अल-वसीत अल-वाहिदी 2/564, और ज़ाद अल-मसीर इब्न अल-जौज़ी 4/78। और इसे अल-तबरी ने उद्धृत किया है 12/319। (6) देखें मजाज़ अल-क़ुरान अबू उबैदा 1/285, और एराब अल-क़ुरान अल-नहहास

2/273। (7) अल-वसीत अल-वाहिदी 2/564 - 565, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी द्वारा उद्धृत है 12/324। (8) ज़ाद अल-मसीर 4/78। (9) 6/450। (10) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/151।

سورہ ہود: آیات ۵ - ۶ ۷۱

یہاں تک کہ وہ انہیں موڑ دیں(۱)، اور کہا گیا: ان میں سے بعض ایک دوسرے پر جھک جاتے تھے تاکہ وہ مسلمانوں کی مذمت میں خفیہ بات کر سکیں(۲)، اور ان کی جہالت اس حد تک پہنچ گئی کہ انہوں نے گمان کیا کہ یہ اللہ تعالیٰ سے پوشیدہ ہے(۳)۔ ﴿لِيَسْتَخْفُوا﴾ یعنی: تاکہ وہ اس سے اوجھل ہو جائیں؛ یعنی محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) سے یا اللہ سے(۴)۔ ﴿أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ﴾ یعنی: وہ اپنے کپڑوں سے اپنے سروں کو ڈھانپ لیتے ہیں۔ قتادہ نے کہا: بندہ سب سے زیادہ پوشیدہ تب ہوتا ہے جب وہ اپنی پیٹھ جھکاتا ہے، اپنے کپڑے سے خود کو ڈھانپ لیتا ہے، اور اپنے دل میں اپنی فکر کو چھپا لیتا ہے(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا ۚ كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ ٦﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾ یہاں «ما» نفی کے لیے ہے، اور «من» زائدہ ہے، اور «دابة» حالتِ رفع میں ہے؛ اس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: وما دابة(۶)۔ ﴿إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾ یہاں «على» «من» کے معنی میں ہے؛ یعنی: اللہ ہی کی طرف سے اس کا رزق ہے؛ مجاہد کا قول اس پر دلالت کرتا ہے: ”جو رزق بھی اسے ملتا ہے وہ اللہ ہی کی طرف سے ہوتا ہے“(۷)۔ اور کہا گیا ہے: «على الله» کا مطلب بطورِ فضل ہے نہ کہ بطورِ وجوب(۸)۔ اور کہا گیا: اس کی طرف سے برحق وعدہ ہے - اور اس معنی کی وضاحت پہلے سورہ «النساء»(۹) میں گزر چکی ہے - اور یہ کہ وہ سبحان و تعالیٰ کسی چیز کا پابند نہیں ہے(۱۰)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: کیونکہ وہ نہیں مڑتی یہاں تک کہ وہ اسے موڑ دیں، اور نسخہ (د) اور (ف) میں: کیونکہ وہ مڑ جاتی ہے یہاں تک کہ وہ اسے موڑ دیں۔ اور جو متن میں ہے وہ نحاس

کی اعراب القرآن سے ماخوذ ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) اور (م) میں: "یسارہ"، اور جو متن میں ہے وہ (د)، (ز) اور (ف) سے ہے جو نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۲۷۲ کے مطابق ہے۔ اور یہ عبارت انہی کی ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۷۲ - ۲۷۳۔ (۴) زاد المسیر ۴/ ۷۸۔ (۵) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۶۴، اور زاد المسیر لابن الجوزی ۴/ ۷۸۔ اور اسے طبری نے روایت کیا ہے ۱۲/ ۳۱۹۔ (۶) ملاحظہ کریں مجاز القرآن لأبی عبیدة ۱/ ۲۸۵، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۷۳۔ (۷) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۶۴ - ۵۶۵، اور مجاہد کا قول طبری نے روایت کیا ہے ۱۲/ ۳۲۴۔ (۸) زاد المسیر ۴/ ۷۸۔ (۹) ۶/ ۴۵۰۔ (۱۰) ملاحظہ کریں المحرر الوجیز ۳/ ۱۵۱۔

Surah Hud: Verse 6 | 72

“Its provision” (rizquha) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and according to the Kufans, by attribute (sifa)(1). The apparent meaning of the verse is general, but its actual meaning is specific; because many creatures perished before being provided for. It was also said: It is general for every creature(2), and every creature that was not provided with provision to live by was provided with its soul.

The connection to what precedes it is: He, Glory be to Him, informed of the provision of all, and that He does not neglect their upbringing. So how can your states be hidden from Him, O company of disbelievers, when He is the one who provides for you(3)?!

The creature (al-daabbah): every animal that crawls (yadibbu)(4).

Provision (al-rizq) in reality is: what a living being feeds on, and in which there is the preservation of its soul and the growth of its body. It is not permissible for provision to be in the sense of ownership (milk); because cattle are provided for, and it is not correct to describe them as owners of their fodder. Likewise, infants are provided with milk, and it is not said: the milk in the breast is the property of the infant. And the Almighty said: {And in the heaven is your provision} [Al-Dhariyat: 22], and we have no property in the heaven. And because if provision were ownership, it would mean that if a person ate from someone else's property, they would have eaten someone else's provision, and that is impossible; because a servant only eats their own provision. This meaning has already been mentioned in "Al-Baqarah"(5), and praise be to Allah.

Someone was asked: "From where do you eat?" He replied: "The One who created the millstone brings the flour to it, and the One who tightened the jaws is the Creator of provisions."

It was said to Abu Asid: "From where do you eat?" He said: "Subhan Allah (Glory be to Allah), and Alhamdu lillah (Praise be to Allah)(6), and Allahu Akbar (Allah is Greatest)! Indeed, Allah(7) provides for the dog, so will He not provide for Abu Asid(8)?!"

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/273. (2) His saying: in every creature. From (d) and (m). See Al-Muharrar al-Wajiz 3/151. (3) See Majma' al-Bayan 119/12. (4) Tafsir al-Baghawi 2/374, and Zad al-Masir 4/78. (5) 1/272. (6) His saying: and praise be to Allah from (z). (7) His saying: Indeed Allah. Not in the manuscripts. (8) Narrated by al-Faswi

in Al-Ma'rifa wal-Tarikh 2/402. Abu Asid is al-Fazari, one of the ascetics of Damascus. Tarikh Dimashq 66/12.

सूरह हूद: आयत ६ | ७२

«رِزْقُهَا» (उसकी जीविका) 'मुब्तदा' (विषय) के रूप में 'रफ' (प्रथमा विभक्ति) में है, और कूफियों के अनुसार 'सिफ़त' (विशेषण) के रूप में(१); आयत का स्पष्ट अर्थ सामान्य है, लेकिन इसका वास्तविक अर्थ विशिष्ट है; क्योंकि कई जीव जीविका मिलने से पहले ही नष्ट हो गए। यह भी कहा गया है: यह हर जीव के लिए सामान्य है(२), और जिस जीव को जीवित रहने के लिए जीविका नहीं दी गई, उसे उसकी आत्मा प्रदान की गई।

पिछले संदर्भ से संबंध यह है कि: उन्होंने, उनकी महिमा हो, सभी की जीविका की जानकारी दी, और यह कि वे उनके पालन-पोषण की उपेक्षा नहीं करते। तो हे काफ़िरों के समूह, तुम्हारी स्थिति उनसे कैसे छिपी रह सकती है, जबकि वे ही तुम्हें जीविका देते हैं(३)?!

जीव (दब्बाह): हर वह जानवर जो रेंगता है(४)।

जीविका (रिज़्क़) की वास्तविकता यह है: वह जिससे जीवित प्राणी पोषण प्राप्त करता है, और जिसमें उसकी आत्मा का अस्तित्व और उसके शरीर की वृद्धि होती है। जीविका का अर्थ स्वामित्व (मिल्कियत) नहीं हो सकता; क्योंकि जानवरों को जीविका दी जाती है, और उन्हें उनके चारे का मालिक कहना सही नहीं है। इसी तरह शिशुओं को दूध दिया जाता है, और यह नहीं कहा जाता कि स्तन का दूध शिशु की मिल्कियत है। और सर्वशक्तिमान ने कहा: {और आकाश में तुम्हारी जीविका है} [अज़-ज़रियात: २२], और आकाश में हमारा कोई स्वामित्व नहीं है। और इसलिए भी कि यदि जीविका स्वामित्व होती, तो इसका अर्थ यह होता कि यदि कोई व्यक्ति किसी और की संपत्ति से खाता, तो वह किसी और की जीविका खाता, और यह असंभव है; क्योंकि बंदा केवल अपनी ही जीविका खाता है। यह अर्थ "अल-बकरा" में पहले आ चुका है(५), और अल्लाह का शुक्र है।

किसी से पूछा गया: "तुम कहाँ से खाते हो?" उन्होंने उत्तर दिया: "जिसने चक्की बनाई है, वही उसमें आटा लाता है, और जिसने जबड़ों को मजबूत किया है, वही जीविका का निर्माता है।"

अबू असैद से कहा गया: "तुम कहाँ से खाते हो?" उन्होंने कहा: "सुभान अल्लाह (अल्लाह की महिमा हो), और अल्हम्दुलिल्लाह (अल्लाह की स्तुति हो)(६), और अल्लाह सबसे बड़ा है! वास्तव में, अल्लाह(७) कुत्ते को जीविका देता है, तो क्या वह अबू असैद(८) को जीविका नहीं देगा?!"

(१) नह़स द्वारा इ'राब अल-कुरान २/ २७३। (२) उनका कथन: हर जीव में। (द) और (म) से। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/ १५१। (३) देखें मजमा अल-बयान १२/ ११९। (४) तफ़सीर अल-बग़वी २/ ३७४, और ज़ाद अल-मसीर ४/ ७८। (५) १/ २७२। (६) उनका कथन: और अल्लाह की स्तुति हो (ज़) से। (७) उनका कथन: वास्तव में अल्लाह। पांडुलिपियों में नहीं है। (८) अल-फ़स्वी द्वारा अल-म'रिफ़ा वल-तारीख़ २/ ४०२ में उद्धृत। अबू असैद दमिश्क के तपस्वियों में से अल-फ़ज़ारी हैं। तारीख़ दमिश्क ६६/ १२।

سورہ ہود: آیت ۶ | ۷۲

«رِزْقُهَا» مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور کوفیوں کے نزدیک صفت کی وجہ سے(۱)؛ اور آیت کا ظاہر عام ہے، جبکہ اس کا معنی خاص ہے؛ کیونکہ بہت سے جانور رزق ملنے سے پہلے ہی ہلاک ہو گئے۔ اور کہا گیا: یہ ہر جاندار کے لیے عام ہے(۲)، اور جس جاندار کو زندہ رہنے کے لیے رزق نہیں ملا، اسے اس کی روح کا رزق مل گیا۔

پہلے کلام سے اس کی مطابقت یہ ہے کہ: اللہ سبحانہ نے سب کے رزق کی خبر دی ہے، اور یہ کہ وہ ان کی پرورش سے غافل نہیں، تو اے گروہ کفار تمہارے حالات اس پر کیسے مخفی رہ سکتے ہیں جبکہ وہ تمہیں رزق دیتا ہے(۳)؟!

دابہ (جاندار): ہر وہ جانور جو زمین پر رینگتا ہے(۴)۔

رزق کی حقیقت یہ ہے: وہ چیز جس سے جاندار غذا حاصل کرے، اور جس سے اس کی روح باقی رہے اور اس کے جسم کی نشوونما ہو۔ اور رزق کا معنی ملکیت ہونا جائز نہیں؛ کیونکہ چوپایوں کو رزق دیا جاتا ہے، اور انہیں ان کے چارے کا مالک قرار دینا صحیح نہیں؛ اسی طرح بچوں کو دودھ دیا جاتا ہے، اور یہ نہیں کہا جاتا کہ جو دودھ ماں کے سینے میں ہے وہ بچے کی ملکیت ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تمہارا رزق آسمان میں ہے} [الذاریات: ۲۲]، اور آسمان میں ہماری کوئی ملکیت نہیں؛ اور اس لیے کہ اگر رزق ملکیت ہوتا، تو لازم آتا کہ اگر کوئی انسان دوسرے کی ملکیت سے کھاتا تو وہ دوسرے کا رزق کھاتا، اور یہ محال ہے؛ کیونکہ بندہ صرف اپنا ہی رزق کھاتا ہے۔ اور سورہ "البقرہ" میں یہ معنی پہلے گزر چکا ہے(۵)، والحمد للہ۔

کسی سے پوچھا گیا: تم کہاں سے کھاتے ہو؟ تو اس نے کہا: جس نے چکی بنائی ہے وہی اس میں آٹا لاتا ہے، اور جس نے جبڑے بنائے ہیں وہی رزق کا خالق ہے۔

ابو اسید سے کہا گیا: تم کہاں سے کھاتے ہو؟ انہوں نے کہا: سبحان اللہ، والحمد للہ(۶)، واللہ اکبر! بے شک اللہ(۷) کتے کو رزق دیتا ہے تو کیا وہ ابو اسید(۸) کو رزق نہیں دے گا؟!

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۷۳۔ (۲) ان کا قول: ہر جاندار میں۔ (د) اور (م) سے۔ دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۱۵۱۔ (۳) دیکھئے مجمع البیان ۱۲/ ۱۱۹۔ (۴) تفسیر البغوی ۲/ ۳۷۴، اور زاد المسیر ۴/ ۷۸۔ (۵) ۱/ ۲۷۲۔ (۶) ان کا قول: والحمد للہ (ظ) سے۔ (۷) ان کا قول: بے شک اللہ۔ قلمی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۸) اسے الفسوی نے المعرفة والتاریخ ۲/ ۴۰۲ میں روایت کیا ہے۔ اور ابو اسید فزاری دمشق کے زاہدوں میں سے ہیں۔ تاریخ دمشق ۶۶/ ۱۲۔

Surah Hud: Verse 6 73

It was said to Hatim al-Asamm (1): "From where do you eat?" He replied: "From Allah." It was said to him: "Does Allah send down dinars and dirhams from the sky to you?!" He said: "As if He has nothing but the sky! O person, the earth is His and the sky is His; if He does not bring me my sustenance from the sky, He drives it to me from the earth." And he recited: How can I fear poverty while Allah is my Provider, and the Provider of this creation in hardship and ease? He has taken responsibility for the sustenance of all creatures, and for the lizard in the desert and the whale (2) in the sea (3).

Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in "Nawadir al-Usul" (4) with his chain from Zayd bin Aslam: that the Ash'aris - Abu Musa, Abu Malik, and Abu Amir with a group of them - when they migrated, they came (5) to the Messenger of Allah (peace be upon him) in a ship (6), and they had run out of provisions (7). So they sent a man from among them to the Messenger of Allah (peace be upon him) to ask him. When he reached the door of the Messenger of Allah (peace be upon him), he heard him reciting this verse: {And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision, and He knows its place of dwelling and its place of storage. All is in a clear register.} The man said: "The Ash'aris are not the least significant of creatures to Allah." So he returned and did not enter upon the Messenger of Allah (peace be upon him). He said to his companions: "GIVE GOOD TIDINGS! Relief has come to you." They thought only that he had spoken to the Messenger of Allah (peace be upon him) and he had promised him. While they were like that, two men came to them carrying a large bowl between them full of bread and meat. They ate from it as much as they wished. Then some of them said to each other: "If only we returned this food to the Messenger of Allah (peace be upon him) so that he might fulfill his need with it." So they said to the two men: "Take this food to the Messenger of Allah (peace be upon him), for we have fulfilled our need."

---

(1) He is Abu Abd al-Rahman, Hatim bin Unwan bin Yusuf al-Balkhi. He has great speech on asceticism, exhortations, and wisdom. He died in the year (237 AH). Al-Siyar 11/484 - 487. (2) In (d), (z), (f), and (m): "al-hoot" (the whale)... and the confirmed version is from (zha). (3) Al-Yousi mentioned the two verses in "Zahr al-Akm fi al-Amthal wa al-Hikam" 2/51. (4) P. 253. (5) In (m): "And they came." The confirmed version is from the manuscripts, which is in agreement with "Nawadir al-Usul". (6) In the manuscripts: "that." The confirmed version is from "Nawadir al-Usul", which is

more consistent with the story of the arrival of Abu Musa al-Ash'ari and his people from Abyssinia to Madinah. See: Sahih Muslim (2502). (7) "Armalu": meaning: their provisions were exhausted. Its origin is from "al-raml" (sand), as if they stuck to the sand, just as it is said of a poor person: "al-tarib" (dusty). Al-Nihayah (raml).

सूरह हूद: आयत 6 73

हातिम अल-असम (1) से कहा गया: "आप कहाँ से खाते हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह के पास से।" उनसे कहा गया: "क्या अल्लाह आपके लिए आसमान से दीनार और दिरहम उतारता है?!" उन्होंने कहा: "जैसे उसके पास आसमान के सिवा कुछ नहीं है! ऐ व्यक्ति, धरती भी उसकी है और आसमान भी उसका है; अगर वह आसमान से मेरी रोज़ी नहीं लाता है, तो वह इसे मेरे लिए धरती से पहुँचाता है।" और उन्होंने कविता पढ़ी: मैं गरीबी से कैसे डरूँ जबकि अल्लाह मेरा पालनहार है, और इस सृष्टि का कठिनाई और सुगमता में पालनहार है? उसने सभी प्राणियों के भोजन की ज़िम्मेदारी ली है, और रेगिस्तान में छिपकली और समुद्र में व्हेल (2) की भी (3)।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिद अल-उसूल" (4) में ज़ैद बिन असलम से अपनी श्रृंखला के साथ उल्लेख किया है: कि अशअरी - अबू मूसा, अबू मलिक और अबू आमिर उनके एक समूह के साथ - जब उन्होंने प्रवास किया, तो वे एक जहाज (6) में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए (5), और उनका राशन खत्म हो गया था (7)। तो उन्होंने उनमें से एक आदमी को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास कुछ मांगने के लिए भेजा। जब वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के द्वार पर पहुँचा, तो उसने उन्हें यह आयत पढ़ते हुए सुना: {और धरती पर कोई भी चलने-फिरने वाला प्राणी ऐसा नहीं है जिसकी रोज़ी अल्लाह के ज़िम्मे न हो, और वह जानता है कि उसे कहाँ ठहरना है और कहाँ उसे सौंपा जाना है। सब कुछ एक स्पष्ट किताब में दर्ज है।} उस आदमी ने कहा: "अशअरी अल्लाह के लिए प्राणियों में सबसे मामूली नहीं हैं।" तो वह लौट आया और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास नहीं गया। उसने अपने साथियों से कहा: "खुशखबरी हो! तुम्हारे पास मदद आ गई है।" उन्होंने केवल यही सोचा कि उसने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बात की है और उन्होंने उससे वादा किया है। अभी वे इसी स्थिति में थे कि उनके पास दो आदमी आए जो अपने बीच रोटी और मांस से भरा एक बड़ा प्याला लिए हुए थे। उन्होंने उसमें से जितना चाहा खाया। फिर उनमें से कुछ ने एक-दूसरे से कहा: "काश हम यह खाना अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को वापस कर देते ताकि वे इससे अपनी ज़रूरत पूरी कर सकें।" तो उन्होंने उन दोनों आदमियों से कहा: "यह खाना अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास ले जाओ, क्योंकि हमने अपनी ज़रूरत पूरी कर ली है।"

(1) वह अबू अब्द अल-रहमान, हातिम बिन उनवान बिन यूसुफ अल-बल्खी हैं। वैराग्य, उपदेश और ज्ञान पर उनकी महान बातें हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (237 हिजरी) में हुई। अल-सियार 11/484 - 487। (2) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: "अल-हूत" (व्हेल)... और पुष्ट संस्करण (ज़ा) से है। (3) अल-यूसी ने "ज़हर अल-अकम फ़ी अल-अमथाल वा अल-हिकम" 2/51 में दोनों छंदों का उल्लेख किया है। (4) पृष्ठ 253। (5) (म) में: "और वे आए।" पुष्ट संस्करण पांडुलिपियों से है, जो "नवादिद अल-उसूल" के अनुरूप है। (6) पांडुलिपियों में: "वह।" पुष्ट संस्करण "नवादिद अल-उसूल" से है, जो अबू मूसा अल-अशअरी और उनके लोगों के एबिसिनिया (हबशा) से मदीना आने की कहानी के साथ अधिक सुसंगत है। देखें: सहीह मुस्लिम (2502)। (7) "अरमालू": अर्थात: उनका राशन समाप्त हो गया। इसका मूल "अल-रमल" (रेत) से है, जैसे कि वे रेत से चिपक गए हों, जैसे कि एक गरीब व्यक्ति के लिए कहा जाता है: "अल-तरीब" (धूल से भरा)। अल-निहाया (रमल)।

سورہ ہود: آیت 6 73

حاتم اصم (1) سے کہا گیا: "تم کہاں سے کھاتے ہو؟" انہوں نے جواب دیا: "اللہ کے پاس سے۔" ان سے کہا گیا: "کیا اللہ تمہارے لیے آسمان سے دینار و درہم اتارتا ہے؟!" انہوں نے کہا: "جیسے اس کے پاس آسمان کے سوا کچھ نہیں! اے شخص، زمین بھی اسی کی ہے اور آسمان بھی اسی کا؛ اگر وہ مجھے میرا رزق آسمان سے نہیں دیتا تو وہ زمین سے میرے لیے اسے ہنکا لاتا ہے (پہنچا دیتا ہے)۔" اور انہوں نے یہ شعر پڑھے: میں فقر سے کیسے ڈروں جبکہ اللہ میرا رازق ہے، اور تنگی و آسانی میں اس مخلوق کا رازق ہے؟ اس نے تمام مخلوقات کے رزق کا ذمہ لیا ہے، اور ریگستان میں چھپکلی کا اور سمندر میں مچھلی (2) کا بھی (3)۔

ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" (4) میں اپنی سند کے ساتھ زید بن اسلم سے ذکر کیا ہے: کہ اشعریوں نے - ابوموسیٰ، ابو مالک اور ابو عامر نے اپنے ایک گروہ کے ساتھ - جب ہجرت کی تو وہ ایک کشتی (6) میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے (5)، اور ان کا توشہ (راشن) ختم ہو گیا تھا (7)۔ چنانچہ انہوں نے اپنے میں سے ایک شخص کو رسول اللہ ﷺ کے پاس بھیجا تاکہ وہ آپ سے کچھ مانگے۔ جب وہ رسول اللہ ﷺ کے دروازے پر پہنچا تو اس نے آپ ﷺ کو یہ آیت پڑھتے ہوئے سنا: {اور زمین پر کوئی چلنے والا ایسا نہیں ہے جس کا رزق اللہ کے ذمہ نہ ہو، اور وہ اس کے ٹھکانے اور سونپے جانے کی جگہ کو جانتا ہے۔ سب کچھ ایک واضح کتاب میں درج ہے۔} اس شخص نے کہا: "اشعری اللہ کے نزدیک مخلوقات میں سب سے معمولی نہیں ہیں۔" چنانچہ وہ واپس آگیا اور رسول اللہ ﷺ کے پاس داخل نہیں ہوا۔ اس نے اپنے ساتھیوں سے کہا: "خوشخبری ہو! تمہارے پاس مدد آگئی ہے"۔ انہوں نے یہی گمان کیا کہ اس نے رسول اللہ ﷺ سے بات کی ہے اور آپ ﷺ نے اس سے وعدہ فرمایا ہے۔ ابھی وہ اسی حال میں تھے کہ ان کے پاس دو آدمی آئے جو

اپنے درمیان روٹی اور گوشت سے بھرا ہوا ایک بڑا پیالہ اٹھائے ہوئے تھے۔ انہوں نے اس میں سے جتنا چاہا کھایا. پھر ان میں سے بعض نے ایک دوسرے سے کہا: "کاش ہم یہ کھانا رسول اللہ ﷺ کو واپس کر دیتے تاکہ آپ ﷺ اپنی ضرورت اس سے پوری کر لیتے۔" چنانچہ انہوں نے ان دونوں آدمیوں سے کہا: "یہ کھانا رسول اللہ ﷺ کے پاس لے جاؤ، کیونکہ ہم نے اپنی ضرورت پوری کر لی ہے"۔

---

(1) وہ ابو عبد الرحمن، حاتم بن عنوان بن یوسف البلخی ہیں، ان کے زہد، وعظ اور حکمت کے بارے میں جلیل القدر کلام ہیں۔ ان کی وفات (237ھ) میں ہوئی۔ السیر 11/484 - 487۔ (2) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: "والحوت"۔۔ اور جو نسخہ (ظ) میں ہے اسے ہی برقرار رکھا گیا ہے۔ (3) الیوسی نے یہ دو شعر "زہر الاکم فی الامثال والحکم" 2/51 میں نقل کیے ہیں۔ (4) ص 253۔ (5) (م) میں: "وقدموا"۔ اور جو نسخوں میں ہے وہی برقرار رکھا گیا ہے، اور وہی "نوادر الاصول" کے موافق ہے۔ (6) نسخوں میں: "ذلک"۔ اور جو "نوادر الاصول" میں ہے وہی برقرار رکھا گیا ہے، اور یہی ابوموسیٰ اشعری اور ان کی قوم کے حبشہ سے مدینہ آنے کے قصے کے زیادہ موافق ہے۔ دیکھئے: صحیح مسلم (2502)۔ (7) أَرملوا: یعنی ان کا توشہ ختم ہو گیا۔ اس کی اصل "الرمل" (ریت) سے ہے، جیسے کہ وہ ریت سے چمٹ گئے ہوں، جیسا کہ فقیر کے لیے کہا جاتا ہے: "التَّرِب" (مٹی والا)۔ النہایہ (رمل)۔

74 Surah Hud: Verses 6 - 7

...our need from it. Then they came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "O Messenger of Allah, we have never seen food more abundant or better than the food you sent." He said: "I did not send you any food." So they told him that they had sent their companion, and the Messenger of Allah (peace be upon him) asked him, and he told him what he had done and what he had said to them. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "That was something Allah provided for you."

His saying, the Almighty: {and He knows its dwelling place} meaning: on the earth where it resides, {and its place of storage} meaning: the place where it dies and is buried; said by Miqsam on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Rabi' bin Anas said: "its dwelling place": during the days of its life, and "its place of storage": where (1) it dies and from where it will be resurrected. Sa'id bin Jubayr said on the authority of Ibn Abbas: "its dwelling place" is in the womb, and "its place of storage" is in the loins (2). It was also said: "He knows its dwelling place" in Paradise or the Fire, and "its place of storage" in the grave; this is indicated by the saying of the Almighty describing the people (3) of Paradise and the people of the Fire: {Excellent it is as an abode and as a place of rest} [Al-Furqan: 76] and {Evil it is as an abode and as a place of rest} [Al-Furqan: 66]. {All is in a clear record} meaning: in the Preserved Tablet (4).

His saying, the Almighty: {And it is He who created the heavens and the earth in six days - and His Throne had been upon water - that He might test you as to which of you is best in deed. But if you say, 'Indeed, you are resurrected after death,' those who disbelieve will surely say, 'This is not but obvious magic.' 7}

His saying, the Almighty: {And it is He who created the heavens and the earth in six days} its explanation was previously mentioned in "Al-A'raf" (5), and praise be to Allah.

{and His Throne had been upon water} He clarified that the creation of the Throne and water was before the creation of the earth.

---

(1) In the manuscripts: "when", and what is established is from (M), which agrees with Tafsir al-Tabari. (2) Al-Tabari recorded these statements 12/325, 327, 9/438. (3) The word "people" is from (M). (4) Tafsir al-Baghawi 2/374. (5) 9/237.

७४ सूरा हूद: आयतें ६ - ७

...उसमें से हमारी ज़रूरत। फिर वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और बोले: "हे अल्लाह के रसूल, हमने आपके द्वारा भेजे गए भोजन से अधिक और स्वादिष्ट भोजन कभी नहीं देखा।" उन्होंने कहा: "मैंने तुम्हारे पास कोई भोजन नहीं भेजा।" तो उन्होंने उन्हें बताया कि उन्होंने अपने साथी को भेजा था, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे पूछा, तो उसने उन्हें बताया कि उसने क्या किया और उनसे क्या कहा था। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "वह कुछ ऐसा था जो अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया था।"

उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {और वह उसके ठहरने के स्थान को जानता है} यानी: पृथ्वी पर जहाँ वह निवास करता है, {और उसके रखे जाने के स्थान को} यानी: वह स्थान जहाँ वह मरता है और दफनाया जाता है; यह मिक़सम ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के अधिकार से कहा है। अर-रबी बिन अनस ने कहा: "उसके ठहरने का स्थान": उसके जीवन के दिनों के दौरान, और "उसके रखे जाने का स्थान": जहाँ (१) वह मरता है और जहाँ से उसे पुनर्जीवित किया जाएगा। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास के हवाले से कहा: "ठहरने का स्थान" गर्भाशय में है, और "रखे जाने का स्थान" रीढ़ की हड्डी में है (२)। और कहा गया: "वह उसके ठहरने के स्थान को जानता है" जन्नत या जहन्नुम में, और "उसके रखे जाने के स्थान को" कब्र में; यह सर्वशक्तिमान के उस कथन से संकेतित होता है जिसमें जन्नत (३) के लोगों और जहन्नुम के लोगों का वर्णन है: {ठहरने की और रहने की वह कितनी अच्छी जगह है} [अल-फ़ुरक़ान: ७६] और {ठहरने की और रहने की वह कितनी बुरी जगह है} [अल-फ़ुरक़ान: ६६]। {सब कुछ एक खुली किताब में दर्ज है} यानी: लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पटल) में (४)।

उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {और वही है जिसने आसमानों और ज़मीन को छह दिनों में पैदा किया - और उसका अर्श (सिंहासन) पानी पर था - ताकि वह तुम्हें आज़माए कि तुममें से कर्म में कौन सबसे अच्छा है। और यदि आप कहें, 'निश्चित रूप से तुम्हें मरने के बाद पुनर्जीवित किया जाएगा,' तो जो लोग काफिर हैं वे निश्चित रूप से कहेंगे, 'यह तो बस स्पष्ट जादू है।' ७}

उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {और वही है जिसने आसमानों और ज़मीन को छह दिनों में पैदा किया} इसका विवरण "अल-आराफ़" (५) में पहले आ चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

{और उसका अर्श पानी पर था} उन्होंने स्पष्ट किया कि अर्श और पानी की रचना पृथ्वी की रचना से पहले हुई थी।

(१) हस्तलिपियों में: "जब", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो तफ़सीर अल-तबरी के अनुरूप है। (२) तबरी ने इन कथनों को १२/३२५, ३२७, ९/४३८ में उद्धृत किया है। (३) शब्द: 'अहल' (लोग), (म) से है। (४) तफ़सीर अल-बगवी २/३७४। (५) ९/२३७।

٧٤ سورہ ہود: آیات ٦ - ٧

...اس سے ہماری ضرورت، پھر وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے؛ اور عرض کی: اے اللہ کے رسول ﷺ ہم نے اس کھانے سے زیادہ اور اس سے بہتر کھانا نہیں دیکھا جو آپ نے بھیجا تھا؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے تمہاری طرف کوئی کھانا نہیں بھیجا"۔ تو انہوں نے آپ ﷺ کو بتایا کہ انہوں نے اپنے ساتھی کو بھیجا تھا، پس رسول اللہ ﷺ نے اس سے پوچھا، تو اس نے آپ ﷺ کو بتایا کہ اس نے کیا کیا، اور ان سے کیا کہا تھا؛ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ ایسی چیز تھی جو اللہ نے تمہیں عطا فرمائی"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا﴾ یعنی: زمین میں سے جہاں وہ ٹھکانہ پکڑتا ہے ﴿وَمُسْتَوْدَعَهَا﴾ یعنی: وہ جگہ جہاں وہ مرتا ہے اور دفن کیا جاتا ہے؛ یہ مقسم نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ اور ربیع بن انس نے کہا: "مستقرها": اس کی زندگی کے دن، اور "مستودعها": جہاں (١) وہ مرتا ہے اور جہاں سے اسے دوبارہ اٹھایا جائے گا۔ اور سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا: "مستقرها" رحم میں، "مستودعها" پیٹھ میں (٢)۔ اور کہا گیا: "يعلم مستقرها" جنت یا آگ میں، اور "مستودعها" قبر میں؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا اہل جنت (٣) اور اہل دوزخ کے وصف میں یہ فرمان دلالت کرتا ہے: ﴿حَسُنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾ [الفرقان: ٧٦] اور ﴿سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾ [الفرقان: ٦٦] ﴿كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾ یعنی: لوح محفوظ میں (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِن قُلْتَ إِنَّكُم مَّبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ٧﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾ اس کا بیان "الاعراف" (٥) میں پہلے گزر چکا ہے، وللہ الحمد۔

﴿وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ﴾ بیان کیا کہ عرش اور پانی کی تخلیق زمین کی تخلیق سے پہلے تھی۔

---

(۱) قلمی نسخوں میں: "حین"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ تفسیر طبری کے موافق ہے۔ (۲) طبری نے ان اقوال کی تخریج کی ہے ۱۲ / ۳۲۵، ۳۲۷، ۹ / ۴۳۸۔ (۳) لفظ: اہل، (م) سے ہے۔ (٤) تفسیر بغوی ۲ / ۳۷۴۔ (۵) ۹ / ۲۳۷۔

and the sky. Ka'b said: Allah created a green ruby, then He looked at it with awe, and it became trembling water out of fear of Allah the Almighty; that is why water trembles until now even if it is still, then He created the wind and placed the water on its back, then He placed the Throne on the water(1).

Said ibn Jubayr said on the authority of Ibn Abbas: that he was asked about the saying of the Almighty: "And His Throne was upon the water," and he said: On what was the water? He said: On the back of the wind(2).

Al-Bukhari narrated from Imran ibn Husayn, who said: I was(3) with the Prophet ﷺ when a group from the Banu Tamim came to him, and he said: "Accept the glad tidings, O Banu Tamim." They said: "You have given us glad tidings, so give us (something)." Then some people from the people of Yemen entered, and he said: "Accept the glad tidings, O people of Yemen, since the Banu Tamim did not accept them." They said: "We accept, we have come to gain understanding of the religion, and to ask you about the beginning of this matter, how it was?" He said: "Allah was, and there was nothing before Him(4), and His Throne was upon the water, then He created the heavens and the earth, and He wrote everything in the Reminder (the Preserved Tablet)." Then a man came to me and said: "O Imran, catch your she-camel, for she has gone." So I went out looking for her; and the mirage was breaking before reaching her(5); by Allah, I wished she had gone and I had not stood up(6).

His saying, the Almighty: "that He might test you as to which of you is best in deed" meaning: He created that to test His servants through contemplation and deduction of the perfection of His power, and the Resurrection. Qatada said: the meaning of "which of you is best in deed" is: which of you is most complete in intellect(7). Al-Hasan and Sufyan al-Thawri said: which of you is most ascetic in this world(8).

---

(1) Al-Baghawi mentioned it in his tafsir 2/374, and the report is from the Isra'iliyyat narrated by Ka'b. (2) Reported by Al-Tabari 12/333-334. (3) In (m) and (d): "I was," and the one established from (z) is what matches Sahih al-Bukhari. (4) In (m): "other than Him." (5) It occurred in (m): "Then she was cutting through the mirage." (6) Sahih al-Bukhari (7418), and it is with Ahmad (19876). (7) Reported by Ibn Abi Hatim 6/2006 (10708). (8) Zad al-Masir 4/79, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/459, and Ibn Abi Hatim reported the saying of Sufyan 6/2006 (10707).

सूरह हूद: आयत 7 75

और आसमान। काब ने कहा: अल्लाह ने एक हरे रंग की याकूत (माणिक) बनाई, फिर उसने उसकी ओर गरिमा के साथ देखा, तो वह अल्लाह सर्वशक्तिमान के डर से कांपता हुआ पानी बन गया; इसलिए पानी अभी भी कांपता है भले ही वह स्थिर हो, फिर उसने हवा बनाई और पानी को उसकी पीठ पर रख दिया, फिर उसने पानी पर अर्श (सिंहासन) रखा(1)।

सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास के हवाले से कहा: उनसे अल्लाह के इस कथन के बारे में पूछा गया था: "और उसका अर्श पानी पर था", तो उन्होंने कहा: पानी किस चीज़ पर था? उन्होंने कहा: हवा की पीठ पर(2)।

और बुखारी ने इमरान बिन हुसैन से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं(3) नबी ﷺ के पास था जब बनू तमीम के कुछ लोग उनके पास आए, तो उन्होंने कहा: "ऐ बनू तमीम, खुशखबरी स्वीकार करो।" उन्होंने कहा: "आपने हमें खुशखबरी दी है, तो हमें (कुछ) दीजिए।" फिर यमन के कुछ लोग आए, तो उन्होंने कहा: "ऐ यमन के लोगो, खुशखबरी स्वीकार करो, क्योंकि बनू तमीम ने इसे स्वीकार नहीं किया।" उन्होंने कहा: "हमने स्वीकार किया, हम धर्म की समझ हासिल करने के लिए आए हैं, और आपसे इस मामले की शुरुआत के बारे में पूछने आए हैं कि यह कैसा था?" उन्होंने कहा: "अल्लाह था और उससे पहले कुछ नहीं था(4), और उसका अर्श पानी पर था, फिर उसने आसमानों और पृथ्वी को बनाया, और उसने 'ज़िक्र' (लौह-ए-महफ़ूज़) में सब कुछ लिख दिया।" फिर एक आदमी मेरे पास आया और कहा: "ऐ इमरान, अपनी ऊंटनी को पकड़ो, वह चली गई है।" तो मैं उसे खोजने के लिए निकल पड़ा; और मृगतृष्णा उसके पहले ही टूट रही थी(5); खुदा की कसम, मैं चाहता था कि वह चली जाती और मैं खड़ा न होता(6)।

अल्लाह का कथन: "ताकि वह तुम्हारी परीक्षा ले कि तुममें से कर्म में कौन सबसे अच्छा है" यानी: उसने यह इसलिए बनाया ताकि वह अपने बंदों को अपनी शक्ति की पूर्णता और पुनरुत्थान के चिंतन और अनुमान के माध्यम से परख सके। क़तादा ने कहा: "तुममें से कर्म में कौन सबसे अच्छा है" का अर्थ है: तुममें से कौन बुद्धि में सबसे पूर्ण है(7)। अल-हसन और सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: तुममें से कौन दुनिया में सबसे अधिक विरक्त (ज़ाहिद) है(8)।

---

(1) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 2/374 में इसका उल्लेख किया है, और यह रिवायत इस्राइलीयात में से है जिसे काब ने सुनाया है। (2) अल-तबरी 12/333 - 334 द्वारा निकाला गया। (3) (म) और (द)

में: 'मैं था', और (ज़) से पुष्ट वह है जो सहीह अल-बुखारी के अनुरूप है। (4) (म) में: 'उसके अलावा'। (5) (म) में आया है: 'फिर वह मृगतृष्णा को काट रही थी'। (6) सहीह अल-बुखारी (7418), और यह अहमद (19876) के पास है। (7) इब्न अबी हातिम 6/2006 (10708) द्वारा निकाला गया। (8) ज़ाद अल-मसीर 4/79, और अल-नुक़त वल-'उयून 2/459, और सुफ़यान का कथन इब्न अबी हातिम 6/2006 (10707) द्वारा निकाला गया।

سورہ ہود: آیت 7 75

اور آسمان۔ کعب نے کہا: اللہ نے ایک سبز یاقوت پیدا کی، پھر اس نے ہیبت کے ساتھ اس کی طرف دیکھا، تو وہ اللہ تعالیٰ کے خوف سے لرزتا ہوا پانی بن گیا؛ اسی لیے پانی اب تک لرزتا ہے اگرچہ وہ ساکن ہو، پھر اس نے ہوا پیدا کی اور پانی کو اس کی پشت پر رکھا، پھر عرش کو پانی پر رکھا(1)۔

اور سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا کہ: ان سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: "اور اس کا عرش پانی پر تھا" تو انہوں نے کہا: پانی کس چیز پر تھا؟ انہوں نے کہا: ہوا کی پشت پر(2)۔

اور بخاری نے عمران بن حصین سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں(3) نبی ﷺ کے پاس تھا جب بنو تمیم کے کچھ لوگ آئے، تو آپ نے فرمایا: "اے بنو تمیم، بشارت قبول کرو۔" انہوں نے کہا: "آپ نے ہمیں بشارت دی ہے، اب ہمیں (کچھ) عطا فرمائیے۔" پھر اہل یمن کے کچھ لوگ داخل ہوئے، تو آپ نے فرمایا: "اے اہل یمن، بشارت قبول کرو، کیونکہ بنو تمیم نے اسے قبول نہیں کیا۔" انہوں نے کہا: "ہم نے قبول کیا، ہم دین کی سمجھ حاصل کرنے آئے ہیں، اور آپ سے اس معاملے کی ابتدا کے بارے میں پوچھنے آئے ہیں کہ وہ کیسی تھی؟" آپ نے فرمایا: "اللہ تھا اور اس سے پہلے کچھ نہ تھا(4)، اور اس کا عرش پانی پر تھا، پھر اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، اور ذکر (لوح محفوظ) میں ہر چیز لکھ دی۔" پھر ایک آدمی میرے پاس آیا اور کہا: "اے عمران، اپنی اونٹنی کو پکڑو، وہ چلی گئی ہے،" تو میں اسے تلاش کرنے کے لیے نکلا؛ تو سراب اس کے پرے منقطع ہو رہا تھا(5)؛ خدا کی قسم، میں چاہتا تھا کہ وہ چلی جاتی اور میں نہ اٹھتا(6)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "تاکہ تمہیں آزمائے کہ تم میں سے عمل میں کون بہتر ہے" یعنی: اس نے یہ سب اس لیے پیدا کیا تاکہ اپنے بندوں کو اپنی قدرت کے کمال اور بعث (دوبارہ جی اٹھنے) پر غور و فکر اور استدلال کے ذریعے آزمائے۔ قتادہ نے کہا: "تم میں سے کون عمل میں بہتر ہے" کا مطلب ہے: تم میں سے کون عقل میں سب سے کامل ہے(7)۔ اور حسن اور سفیان ثوری نے کہا: تم میں سے کون دنیا میں سب سے زیادہ زاہد ہے(8)۔

---

(1) بغوی نے اپنی تفسیر 2/374 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ خبر ان اسرائیلیات میں سے ہے جنہیں کعب روایت کرتے ہیں۔ (2) اسے طبری نے 12/333-334 میں نکالا ہے۔ (3) (م) اور (د) میں ہے: "میں تھا"، اور (ظ) سے ثابت شدہ وہی ہے جو صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (4) (م) میں ہے: "اس کے سوا"۔ (5) (م) میں واقع ہوا ہے: "تو وہ سراب کو کاٹ رہی تھی"۔ (6) صحیح بخاری (7418)، اور یہ احمد (19876) کے ہاں بھی ہے۔ (7) اسے ابن ابی حاتم نے 6/2006 (10708) میں نکالا ہے۔ (8) زاد المسیر 4/79، اور النکت والعیون 2/459، اور ابن ابی حاتم نے سفیان کا قول 6/2006 (10707) میں نکالا ہے۔

Surah Hud: Verse 7 76 It was mentioned that Jesus (peace be upon him) passed by a sleeping man and said: "O sleeper, rise and worship." He replied: "O Spirit of Allah, I have already worshipped." Jesus asked: "And how (1) did you worship?" He said: "I have left the world for its people." Jesus said: "Sleep, for you have surpassed the worshippers (2)." Al-Dahhak: [It means] which of you is most grateful (3). Muqatil: Which of you is most fearful of Allah. Ibn Abbas: Which of you acts most in obedience to Allah, Mighty and Majestic (4). It was narrated from Ibn Umar that the Prophet (peace be upon him) recited: {which of you is best in deed} [Quran 11:7] and said: "Which of you is best in intellect, most scrupulous regarding what Allah has forbidden, and quickest in obedience to Allah" (5). So he combined all the sayings, and this will also come in Surah al-Kahf, if Allah Almighty wills (6). The meaning of trial (ibtila') has already been discussed (7). {And if you say: "You are indeed to be raised up"} meaning: if you, O Muhammad, point to the resurrection {after death} and mention that to the polytheists, they would say: "This is magic." The 'inna' was vocalized with a kasra because it comes after a 'saying' as a beginning. Sibawayh reported the fatha vocalization (8). {those who disbelieved will surely say} the lam [before the nun] was vocalized with a fatha because it is a preceding verb with no pronoun in it, and after it is "layakulanna" because it contains a pronoun (9).

Footnotes: (1) In (m): and with what. (2) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 10/406 similarly. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/459. (4) Zad al-Masir 4/79. (5) Narrated by al-Tabari 12/335, Ibn Abi Hatim 6/2006 (10705), and al-Harith bin Abi Usama in his Musnad (831) from Dawud bin al-Muhabbar, from Abd al-Wahid bin Ziyad, from Kulayb bin Wa'il, from Ibn Umar. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Kafi al-Shaf p. 86: Dawud is discarded. (6) In the commentary of verse 7 of it. (7) 2/88-89. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/273. (9) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/273. And what is between brackets is from it.

सूरह हूद: आयत 7 76 यह उल्लेख किया गया है कि ईसा (उन पर शांति हो) एक सोते हुए आदमी के पास से गुजरे और कहा: "ऐ सोने वाले, उठ और इबादत कर।" उसने उत्तर दिया: "ऐ अल्लाह की रूह, मैंने इबादत कर ली है।" ईसा ने पूछा: "और तुमने (1) कैसे इबादत की?" उसने कहा: "मैंने दुनिया को उसके चाहने वालों के लिए छोड़ दिया है।" ईसा ने कहा: "सो जाओ, क्योंकि तुम इबादत करने वालों से आगे निकल गए हो (2)।" अल-दहाक: [इसका अर्थ है] तुम में से कौन सबसे अधिक आभारी है (3)। मुक़ातिल: तुम में से कौन अल्लाह से सबसे अधिक डरने वाला है। इब्न अब्बास: तुम में से कौन अल्लाह की आज्ञाकारिता में सबसे अधिक कार्य करता है (4)। इब्न उमर से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तिलावत की: {तुम में से कौन कर्म में सबसे अच्छा है} [कुरान 11:7] और कहा: "तुम में से कौन बुद्धि में सबसे अच्छा है, अल्लाह द्वारा वर्जित चीज़ों के प्रति सबसे अधिक सतर्क है, और अल्लाह की आज्ञाकारिता में सबसे तेज़ है" (5)। इस प्रकार उन्होंने सभी कथनों को एकत्रित कर दिया, और यह सूरह अल-कहफ़ में भी आएगा, यदि अल्लाह चाहे (6)। आज़माइश (इब्तिला) का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है (7)। {और यदि आप कहें: "निश्चय ही तुम्हें दोबारा जीवित किया जाएगा} यानी: यदि आप, ऐ मुहम्मद, पुनरुत्थान की ओर संकेत करें {मृत्यु के बाद} और मुशरिकों को इसका उल्लेख करें, तो वे कहेंगे: "यह जादू है।" 'इन्ना' के नीचे कसरा है क्योंकि यह 'कहा' के बाद शुरुआत के रूप में आया है। सिबवैह ने इस पर फतह होने की बात कही है (8)। {जिन्होंने कुफ्र किया वे अवश्य कहेंगे} [नून से पहले वाले] लाम पर फतह है क्योंकि यह एक क्रिया है जिसमें कोई सर्वनाम नहीं है, और उसके बाद "ल-यकूलुन्ना" है क्योंकि इसमें सर्वनाम है (9)।

पादलेख: (1) (म) में: और किस चीज़ से। (2) अबू नुयम ने हिल्या अल-औलिया 10/406 में इसी तरह उल्लेख किया है। (3) अल-नुकत व अल-'उयून 2/459। (4) ज़ाद अल-मसीर 4/79। (5) इसे अल-तबरी 12/335, इब्न अबी हातिम 6/2006 (10705) और अल-हारिस बिन अबी उसामा ने अपनी मुसनद (831) में दाऊद बिन अल-मुहब्बर से, अब्दुल वाहिद बिन ज़ियाद से, कुलैब बिन वाईल से, इब्न उमर के हवाले से रिवायत किया है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ़ पृ. 86 में कहा: दाऊद साक़ित है। (6) इसकी आयत संख्या 7 की व्याख्या में। (7) 2/88-89। (8) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/273। (9) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/273। और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

سورہ ہود: آیت 7 76 اور ذکر کیا گیا ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام ایک سوئے ہوئے شخص کے پاس سے گزرے تو فرمایا: اے سونے والے، اٹھ اور عبادت کر، اس نے کہا: اے روح اللہ، میں نے عبادت کی ہے، آپ نے پوچھا: اور تو نے (1) کیا عبادت کی ہے؟ اس نے کہا: میں نے دنیا کو اس کے اہل کے لیے چھوڑ دیا ہے۔ آپ نے فرمایا: سو جا، تو تو عبادت گزاروں سے آگے نکل گیا (2)۔ الضحاک: تم میں سے کون زیادہ شکر گزار ہے (3)۔ مقاتل: تم میں سے کون اللہ سے زیادہ ڈرنے والا ہے۔ ابن عباس: تم میں سے کون اللہ عزوجل کی اطاعت میں سب سے زیادہ عمل کرنے والا ہے (4)۔ اور ابن عمر سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ [تم میں سے کون عمل میں سب سے اچھا ہے]، آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کون عقل میں سب سے بہتر ہے، اللہ کے حرام کردہ امور سے سب سے زیادہ بچنے والا ہے، اور اللہ کی اطاعت میں سب سے زیادہ جلدی کرنے والا ہے" (5)۔ پس آپ ﷺ نے تمام اقوال کو جمع فرما دیا، اور ان شاء اللہ تعالیٰ یہ عنقریب "الکہف" میں بھی آئے گا (6)۔ اور ابتلاء (آزمائش) کے معنی پہلے گزر چکے ہیں (7)۔ ﴿وَلَئِن قُلْتَ إِنَّكُم مَّبْعُوثُونَ﴾ یعنی: اے محمد! اگر آپ نے مرنے کے بعد دوبارہ جی اٹھنے کی طرف اشارہ کیا ﴿مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ﴾ اور مشرکین کے سامنے اس کا ذکر کیا، تو وہ کہیں گے: یہ جادو ہے۔ اور لفظ "إِنَّ" کے نیچے کسرہ اس لیے ہے کہ یہ قول کے بعد جملہ مستأنفہ کے طور پر آیا ہے۔ اور سیبویہ نے اسے فتحہ کے ساتھ بھی نقل کیا ہے (8)۔ ﴿لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ پس [نون سے پہلے والے] لام پر فتحہ اس لیے ہے کہ یہ ایک ایسا فعل ہے جو مقدم ہے اور اس میں کوئی ضمیر نہیں ہے، اور اس کے بعد "لَيَقُولُنَّ" ہے کیونکہ اس میں ضمیر ہے (9)۔

حواشی: (1) (م) میں ہے: اور کس چیز سے۔ (2) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 10/406 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 2/459۔ (4) زاد المسیر 4/79۔ (5) اسے الطبری

12/335، ابن ابی حاتم 6/2006 (10705) اور حارث بن ابی اسامہ نے اپنی مسند (831) میں داود بن المحبَّر سے، انہوں نے عبدالواحد بن زیاد سے، انہوں نے کلیب بن وائل سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے الکافی الشاف ص 86 میں کہا ہے: داود ساقط ہے۔ (6) اس کی آیت 7 کی تفسیر کے وقت۔ (7) 2/88-89۔ (8) نحاس کی اعراب القرآن 2/273۔ (9) نحاس کی اعراب القرآن 2/273۔ اور جو کچھ حاصرتین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Hud: Verses 7 - 8

77

And "Magic" means: false deception, because magic is void according to them (1). Hamza and Al-Kisa'i recited: "This is nothing but a clear magician" (2), referring to the Prophet ﷺ.

Allah Almighty says: {And if We postpone for them the punishment until a determined term, they will surely say, "What detains it?" Unquestionably, on the Day it comes to them, it will not be averted from them, and they will be enveloped by what they used to ridicule. (8)}

Allah Almighty says: {And if We postpone for them the punishment until a determined term}, the "L" in "La-in" (if) is for an oath (3), and the response is: "they will surely say". The meaning of "until a term (Ummah)" is: until a counted period, and a known time; so "Ummah" here means duration. This was said by Ibn Abbas, Mujahid, Qatada, and the majority of commentators (4). The origin of "Ummah" is: a group; so he expressed time and years as "Ummah" because a group exists within it (5). It was also said: it is by omitting the mudaf (possessed noun); the meaning being: until the arrival of a generation (Ummah) in which there is no one who believes, so they deserve destruction. Or: until the extinction of a generation in which there is someone who believes, so after its extinction, no believer remains (6).

And "Ummah" is a homonym used in eight ways: So "Ummah" can be a group, as Allah Almighty says: {and he found there a group of people} [Al-Qasas: 23]. "Ummah" is also: the followers of the Prophets, peace be upon them. "Ummah": a man who gathers all kinds of goodness, who is taken as a role model, as Allah Almighty says: {Indeed, Abraham was an 'Ummah' (a leader), obedient to Allah, inclining toward truth} [An-Nahl: 120]. "Ummah": religion and creed, as Allah Almighty says: {Indeed, we found our fathers upon a religion (Ummah)} [Az-Zukhruf: 22]. "Ummah": a period and time, as Allah Almighty says: {And if We postpone for them the punishment until a determined term (Ummah)} [Hud: 8], and similarly Allah Almighty says: {and remembered after a time (Ummah)} [Yusuf: 45]. "Ummah": stature, which is the height and elevation of a human; it is said about that:

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/40. (2) Al-Sab'a p. 249, and al-Taysir p. 101. (3) In (Z) and (Zha): Lam of the oath, and see al-Muharrar al-Wajiz 3/153. (4) Al-Tabari

related their saying 12/337 - 338. (5) See al-Nukat wal-'Uyun 2/460. (6) See al-Nukat wal-'Uyun 2/460, and Zad al-Masir 4/80.

सूरह हूद: आयतें ७ - ८

७७

और ﴿जादू﴾ का अर्थ है: झूठा धोखा, क्योंकि उनके अनुसार जादू व्यर्थ है (१)। हमजा और अल-किसाई ने पढ़ा: "यह एक स्पष्ट जादूगर के अलावा और कुछ नहीं है" (२) पैगंबर ﷺ की ओर संकेत करते हुए।

अल्लाह तआला का कथन है: {और यदि हम उनसे दंड को एक निश्चित समय (उम्मत) तक टाल दें, तो वे अवश्य कहेंगे, "उसे क्या चीज़ रोक रही है?" सुन लो! जिस दिन वह उनके पास आएगा, वह उनसे फेरा नहीं जाएगा, और उन्हें वह घेर लेगा जिसका वे उपहास करते थे। (८)}

अल्लाह तआला का कथन है: {और यदि हम उनसे दंड को एक निश्चित समय (उम्मत) तक टाल दें}, "लइन" (यदि) में "लाम" शपथ के लिए है (३), और उत्तर है: "वे अवश्य कहेंगे"। "एक उम्मत तक" का अर्थ है: एक गिनी हुई अवधि तक, और एक ज्ञात समय तक; तो यहाँ "उम्मत" का अर्थ अवधि है; यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, कतादा और अधिकांश टिप्पणीकारों ने कहा है (४)। "उम्मत" का मूल अर्थ है: समूह; इसलिए उन्होंने समय और वर्षों को "उम्मत" के रूप में व्यक्त किया, क्योंकि एक समूह इसमें होता है (५)। यह भी कहा गया है: यह मुज़ाफ़ (सम्बद्ध संज्ञा) के विलोप पर आधारित है; अर्थ है: एक ऐसी पीढ़ी (उम्मत) के आने तक जिसमें कोई विश्वास करने वाला न हो, इसलिए वे विनाश के पात्र हों। या: एक ऐसी पीढ़ी के विलुप्त होने तक जिसमें कोई विश्वास करने वाला हो, इसलिए उसके विलुप्त होने के बाद कोई विश्वास करने वाला न रहे (६)।

और "उम्मत" एक अनेकार्थी शब्द है जो आठ अर्थों में उपयोग किया जाता है: तो "उम्मत" एक समूह हो सकता है; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {और वहां उसने लोगों का एक समूह पाया} [अल-क़सस: २३]। "उम्मत" यह भी है: नबियों के अनुयायी, उन पर शांति हो। "उम्मत": वह व्यक्ति जो अच्छाइयों को समेटे हुए हो, जिसका अनुसरण किया जाए; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह इब्राहीम एक 'उम्मत' (नेता) थे, अल्लाह के आज्ञाकारी, एकनिष्ठ} [अन-नहल: १२०]। "उम्मत": धर्म और पंथ; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह हमने अपने पूर्वजों को एक पंथ (उम्मत) पर पाया} [अज़-ज़ुखरुफ़: २२]। "उम्मत": समय और काल; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {और यदि हम उनसे दंड को एक निश्चित समय (उम्मत) तक टाल दें} [हूद: ८], और इसी तरह

अल्लाह तआला का कथन: {और एक समय (उम्मत) के बाद याद किया} [यूसुफ: ४५], और "उम्मत": कद, जो मनुष्य की लंबाई और ऊंचाई है; इसके बारे में कहा जाता है:

(१) ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४० देखें। (२) अल-सब'आ पृष्ठ २४९, और अल-तयसीर पृष्ठ १०१। (३) (ज़) और (ज़) में: शपथ का लाम, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१५३ देखें। (४) अल-तबरी ने उनकी बात को उद्धृत किया है १२/३३७ - ३३८। (५) अल-नुकात वल-'उयुन २/४६० देखें। (६) अल-नुकात वल-'उयुन २/४६०, और ज़ाद अल-मसीर ४/८० देखें।

سورہ ہود: آیات ۷ - ۸

۷۷

اور ﴿سحر﴾ یعنی: باطل دھوکہ، کیونکہ ان کے نزدیک جادو باطل ہے (۱)۔ حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «إِنْ هَذَا إِلَّا سَاحِرٌ مُّبِينٌ» (۲) یہ نبی کریم ﷺ کی طرف کنایہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اگر ہم ان سے عذاب کو ایک معینہ مدت (امت) تک مؤخر کر دیں تو وہ ضرور کہیں گے کہ اسے کیا چیز روک رہی ہے؟ سن لو! جس دن وہ ان کے پاس آئے گا تو وہ ان سے پھیرا نہیں جائے گا اور انہیں وہ چیز گھیر لے گی جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے ﴿۸﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر ہم ان سے عذاب کو ایک معینہ مدت (امت) تک مؤخر کر دیں﴾، «لَئِنْ» میں لام قسم کے لیے ہے (۳)، اور جواب «لَيَقُولُنَّ» ہے۔ اور «إِلَى أُمَّةٍ» کے معنی ہیں: ایک شمار شدہ مدت تک، اور ایک معلوم وقت تک؛ تو یہاں امت سے مراد مدت ہے؛ یہ قول ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور جمہور مفسرین کا ہے (۴)۔ اور امت کی اصل: جماعت ہے؛ پس وقت اور سالوں کو امت سے تعبیر کیا گیا، کیونکہ امت اسی میں ہوتی ہے (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ مضاف کے حذف پر مبنی ہے؛ اور معنی یہ ہے: ایسی امت کے آنے تک جس میں کوئی ایمان لانے والا نہ ہو، پس وہ ہلاکت کے مستحق ہو جائیں۔ یا: ایسی امت کے ختم ہونے تک جس میں کوئی ایمان لانے والا ہو، پس اس کے ختم ہونے کے بعد کوئی ایمان لانے والا باقی نہ رہے (۶)۔

اور امت ایک مشترک نام ہے جو آٹھ وجوہ پر بولا جاتا ہے: پس امت جماعت ہوتی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اس نے وہاں لوگوں کی ایک جماعت (امت) کو پایا﴾ [القصص: ۲۳]۔ اور امت کا مطلب: انبیاء علیہم السلام کے پیروکار بھی ہے۔ اور امت: وہ مرد جو خیر کا جامع ہو، جس

کی پیروی کی جائے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بیشک ابراہیم ایک امت (پیشوا) تھے، اللہ کے فرمانبردار، یکسو﴾ [النحل: ۱۲۰]۔ اور امت: دین اور ملت؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بیشک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک طریقے (امت) پر پایا﴾ [الزخرف: ۲۲]۔ اور امت: وقت اور زمانہ؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اگر ہم ان سے عذاب کو ایک معینہ مدت (امت) تک مؤخر کر دیں﴾ [ہود: ۸]، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ का فرمان: ﴿اور ایک مدت (امت) کے بعد یاد آیا﴾ [یوسف: ۴۵]، اور امت: قد و قامت، جو انسان کا طول اور اونچائی ہے؛ اس سے متعلق کہا جاتا ہے:

(۱) زجاج کی معانی القرآن ۳/ ۴۰ دیکھیں۔ (۲) السبعۃ ص ۲۴۹، اور التیسیر ص ۱۰۱۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: لام قسم، اور المحرر الوجیز ۳/ ۱۵۳ دیکھیں۔ (۴) طبری نے ان کا قول نقل کیا ہے ۱۲/ ۳۳۷ - ۳۳۸۔ (۵) النکت والعیون ۲/ ۴۶۰ دیکھیں۔ (۶) النکت والعیون ۲/ ۴۶۰، اور زاد المسیر ۴/ ۸۰ دیکھیں۔

78 Surah Hud: Verses 8 - 11

So-and-so is of good stature (al-ummah), meaning: stature. And "al-ummah" refers to a man who is solitary in his religion, sharing it with no one; the Prophet ﷺ said: "Zaid bin 'Amr bin Nufayl will be resurrected as a nation (ummah) by himself."(1) And "al-ummah" means the mother; it is said: "This is the 'ummah' of Zaid," meaning: Zaid's mother.(2) {They will surely say, "What detains it?"} meaning: the punishment; and they said this either out of denial of the punishment because of its delay from them, or out of haste and mockery, i.e., what is it that keeps it away from us?(3) {Unquestionably, the Day it comes to them, it will not be averted from them} It was said: it refers to the killing of the polytheists at Badr; and Jibril's killing of the mockers as will follow.(4) {And they were struck by} meaning: descended upon and surrounded {that which they used to ridicule} meaning: the reward for what they used to ridicule, and the annexed noun is omitted.

The Almighty's saying: {And if We give man a taste of mercy from Us and then We withdraw it from him, indeed, he is despairing and ungrateful. (9) But if We give him a taste of favor after hardship has touched him, he will surely say, "Bad times have left me." Indeed, he is exultant and boastful (10) - Except for those who are patient and do righteous deeds; those will have forgiveness and a great reward. (11)}

The Almighty's saying: {And if We give man a taste of mercy from Us} "Man" (al-insan) is a common noun for the genus among all disbelievers.(5) And it is said: "Man" here refers to Al-Walid bin Al-Mughira, and it was revealed concerning him. And it was said: in...

---

(1) Narrated by Imam Ahmad (1648) from the path of Nufayl bin Hisham bin Sa'id bin Zaid bin 'Amr bin Nufayl, from his father, from his grandfather. Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 9/417 and said: Al-Mas'udi is in its chain and he became confused, but the rest of its narrators are trustworthy. (2) Nuzhat al-Qulub by al-Sijistani, p. 113. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/460. (4) In the commentary on verse 95 of Surah Al-Hijr. (5) Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 3/41: "Man" (al-insan) is a noun for the genus in the meaning of people. End. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 3/153: Some people said regarding this verse {man} that it only refers to the disbeliever, and he was led to that by the word {ungrateful/disbelieving} (kafur). In my view, this is rejected because the attribute of disbelief is not applied to all people as the word "man" implies.

७८ सूरा हूद: आयतें ८ - ११

अमुक व्यक्ति अच्छी 'उम्मा' (कद-काठी) वाला है, अर्थात: कद। और 'उम्मा' का अर्थ है वह व्यक्ति जो अपने धर्म में अकेला हो, उसमें कोई उसका भागीदार न हो; पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल अकेले एक उम्मत (राष्ट्र) के रूप में पुनर्जीवित किए जाएंगे।"(१) और 'उम्मा' का अर्थ है माँ; कहा जाता है: "यह ज़ैद की 'उम्मा' है," अर्थात: ज़ैद की माँ।(२) {वे अवश्य कहेंगे, "उसे क्या चीज़ रोके हुए है?"} अर्थात: दंड को; और उन्होंने यह या तो दंड के टलने के कारण उसे झुठलाने के लिए कहा, या जल्दबाजी और उपहास में, यानी: वह क्या है जो उसे हमसे दूर रखे हुए है?(३) {सुनो! जिस दिन वह उनके पास आएगा, वह उनसे टाला नहीं जाएगा} कहा गया है: इसका तात्पर्य बदर में बहुदेववादियों (मुशरिकों) का मारा जाना है; और जैसा कि आगे आएगा, जिब्रील द्वारा उपहास करने वालों का मारा जाना है।(४) {और उन्हें घेर लिया} अर्थात: उतरा और घेर लिया {उसी ने जिसका वे उपहास करते थे} अर्थात: उनके उपहास का बदला, और यहाँ सम्बन्धित शब्द (मुदाफ़) लुप्त है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम मनुष्य को अपनी ओर से दया का स्वाद चखाते हैं, फिर उसे उससे छीन लेते हैं, तो निस्संदेह वह बहुत निराश और कृतघ्न हो जाता है। (९) और यदि हम उसे कष्ट के बाद सुख का स्वाद चखाते हैं, तो वह अवश्य कहता है, "मुझसे बुराइयाँ दूर हो गईं।" निस्संदेह वह बहुत इतराने वाला और घमंडी है (१०) - सिवाय उन लोगों के जो धैर्य रखते हैं और नेक काम करते हैं; उनके लिए क्षमा और बड़ा प्रतिफल है। (११)}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम मनुष्य को अपनी ओर से दया का स्वाद चखाते हैं} यहाँ 'मनुष्य' (अल-इंसान) सभी काफिरों के लिए एक सामान्य शब्द है।(५) और कहा जाता है कि यहाँ 'मनुष्य' से तात्पर्य अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा है, और यह आयत उसी के बारे में अवतरित हुई थी। और कहा गया है: में ...

---

(१) इसे इमाम अहमद (१६४८) ने नुफ़ैल बिन हिशाम बिन सईद बिन ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल के माध्यम से, उनके पिता से, उनके दादा से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने इसे मजमा अल-ज़वाइद ४१७/९ में उल्लेख किया है और कहा: इसमें अल-मसूदी है और वह भ्रमित हो गया था, बाकी रावी विश्वसनीय हैं। (२) अल-सिजिस्तानी की नुज़हत अल-कुलूब, पृ. ११३। (३) अल-नुकात वल-'उयून २/४६०। (४) सूरा अल-हिज्र की आयत ९५ की व्याख्या में। (५) अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान ३/४१ में कहा: 'इंसान' लोगों के अर्थ में एक जातिवाचक संज्ञा है। समाप्त। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ ३/१५३ में कहा: कुछ लोगों ने इस आयत {इंसान} के बारे में कहा कि इससे तात्पर्य केवल काफिर है, और उन्हें इस शब्द {काफ़ूर} (कृतघ्न/काफिर) ने ऐसा सोचने पर मजबूर किया। मेरे विचार में यह खारिज करने योग्य है, क्योंकि कुफ्र (अविश्वास) की विशेषता सभी लोगों पर लागू नहीं होती जैसा कि शब्द 'इंसान' दर्शाता है।

۷۸ سورہ ہود: آیات ۸ - ۱۱

فلاں شخص اچھی 'امّہ' والا ہے، یعنی: قد و قامت۔ اور 'امّہ' وہ شخص ہے جو اپنے دین میں اکیلا ہو، کوئی اس میں اس کا شریک نہ ہو؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "زید بن عمرو بن نفیل قیامت کے دن اکیلے ایک امت بن کر اٹھائے جائیں گے۔"(۱) اور 'امّہ' کے معنی ماں کے بھی ہیں؛ کہا جاتا ہے: "یہ زید کی 'امّہ' ہے" یعنی: زید کی ماں۔(۲) ﴿ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ ﴾ یعنی: عذاب؛ اور انہوں نے یہ بات یا تو عذاب کے ٹلنے کی وجہ سے اسے جھٹلانے کے لیے کہی، یا جلدی مچاتے ہوئے اور بطورِ استہزاء، یعنی: وہ کیا چیز ہے جو اسے ہم سے روکے ہوئے ہے؟(۳) ﴿ أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ ﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد بدر میں مشرکین کا قتل ہونا ہے؛ اور جیسا کہ آگے آئے گا، جبرائیلؑ کا استہزاء کرنے والوں کو قتل کرنا ہے۔(۴) ﴿ وَحَاقَ بِهِمْ ﴾ یعنی: نازل ہوا اور گھیر لیا ﴿ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴾ یعنی: اس چیز کا بدلہ جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے، اور یہاں مضاف محذوف ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَلَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَئُوسٌ كَفُورٌ ﴾ ﴿ وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ ﴾ ﴿ إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَلَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ﴾ "انسان" تمام کافروں کی جنس کے لیے ایک عام نام ہے۔(۵) اور کہا جاتا ہے: یہاں "انسان" سے مراد ولید بن مغیرہ ہے، اور یہ اسی کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: میں ...

(۱) اسے امام احمد (۱۶۴۸) نے نفیل بن ہشام بن سعید بن زید بن عمرو بن نفیل کے واسطے سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے۔ اور الہیثمی نے اسے مجمع الزوائد ۴۱۷/۹ میں ذکر کیا ہے اور کہا: اس میں مسعودی ہے اور وہ اختلاط کا شکار ہو گیا تھا، باقی تمام راوی ثقہ ہیں۔ (۲) نزہۃ القلوب للسیستانی، ص ۱۱۳۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۴۶۰۔ (۴) سورہ الحجر کی آیت ۹۵ کی تفسیر میں۔ (۵) زجاج نے معانی القرآن ۳/ ۴۱ میں کہا: انسان لوگوں کے معنی میں جنس کا نام ہے۔ انتہیٰ۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۱۵۳ میں کہا: بعض لوگوں نے اس آیت میں ﴿ الْإِنسَانَ ﴾ کے بارے میں کہا کہ اس سے مراد صرف کافر ہے، اور انہیں اس پر لفظ ﴿ كَفُورٌ ﴾ نے ابھارا۔ میرے نزدیک یہ قول مردود ہے، کیونکہ کفر کی صفت تمام انسانوں پر صادق نہیں آتی جیسا کہ لفظ "انسان" تقاضا کرتا ہے۔

Surah Hud: Verses 9 - 11 79

Abdullah bin Abi (1) Umayyah al-Makhzumi (2). {Mercy} meaning: a blessing. {Then We take it away from him} meaning: We strip him of it. {Indeed, he is despairing} meaning: hopeless (3) of mercy. {Ungrateful} for blessings; a denier of them; this was said by Ibn al-A'rabi. An-Nahhas (4): "Lay'us" is from ya'isa yay'asu. Sibawayh (5) reported: ya'isa yay'isu on the pattern of fa'ila yaf'ilu, and its counterparts are: hasiba yahsibu, na'ima yan'imu, and ba'isa yab'isu (6). Some say: ya'isa yay'isu (7); nothing is known in the speech (8) except these four letters from the sound [verbs] that come on the pattern of fa'ila yaf'ilu (9); and there is disagreement in one of them. It is ya'isa, and ya'us is for intensification; like fakhur, for exaggeration. His words, Exalted be He: {And if We give him a taste of favor} meaning: health, ease, and abundance in provision {after adversity has touched him} meaning: after harm, poverty, and hardship {he will surely say, "Evil has departed from me"} meaning: the sins that...

(1) The word: Abi, is from (M), and it is consistent with what is in Al-Waseet by Al-Wahidi. Abdullah bin Abi Umayyah al-Makhzumi, the brother of Umm Salama, the Mother of the Believers, was harsh against Muslims before his conversion to Islam, then he converted and had companionship [with the Prophet], see Al-Isaba 11/5. (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/566. (3) In (M): Ya'is. (4) In I'rab al-Qur'an 2/273 - 274. (5) In Al-Kitab 4/54. (6) In the copies: ya'isa yay'isu, with the ya', which is a repetition, and what is established from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, and see Adab al-Katib 483 and Al-Kamil by Al-Mubarrad 2/754. (7) Thus in the copies, and in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas: ya'isa yay'asu. Both are not intended in this context. Perhaps the correct one is: ya'isa yay'isu, for Sibawayh mentioned it in Al-Kitab 4/54 quoting some Arabs he said: so they omitted the ya' from yaf'ilu due to the heaviness of the ya's here with the kasras. End of quote. Or that the correct one is: ya'isa ya'su, as reported by Al-Zubaidi in Taj al-Arus (ya'isa) from Al-Mubarrad that some of them change the second ya' in the future tense into an alif. (8) In (M): Arabic speech. (9) Ibn al-Sayyid also mentioned in Al-Iqtisab p. 232: yabisa yaybasu, and according to this, the irregular verbs from the sound [verbs] of the pattern fa'ila yaf'ilu and yaf'alu are: five, as mentioned.

सूरह हूद: आयतें 9 - 11 79

अब्दुल्ला बिन अबी (1) उमैया अल-मखज़ूमी (2)। {रहमत} यानी: नेमत (आशीर्वाद)। {फिर हम उसे उससे छीन लेते हैं} यानी: हमने उसे उससे वंचित कर दिया। {बेशक वह निराश होने वाला है} यानी: रहमत से मायूस (3)। {नाशुक्रा} नेमतों के लिए; उनका इनकार करने वाला; यह इब्न अल-अरबी ने कहा है। अन-नह़्हास (4): "लयऊस" यईसा ययअसु से है, और सिबावैह (5) ने वर्णन किया है: यईसा ययईसु 'फईला यफईलू' के वजन पर, और इसके समकक्ष हैं: ह़सिबा यह़सिबू, नईमा यनईमू, और बईसा यबईसू (6)। कुछ कहते हैं: यईसा ययईसू (7); भाषा (8) में केवल ये चार अक्षर 'सालिम' [क्रियाओं] से ज्ञात हैं जो 'फईला यफईलू' (9) के वजन पर आते हैं; और उनमें से एक में मतभेद है। वह यईसा है, और यऊस अधिकता के लिए है; जैसे फखूर, अतिशयोक्ति के लिए। अल्लाह तआला का कथन: {और अगर हम उसे नेमत का स्वाद चखाते हैं} यानी: स्वास्थ्य, सुख-सुविधा और जीविका में प्रचुरता {उस तकलीफ के बाद जो उसे पहुंची थी} यानी: नुकसान, गरीबी और कठिनाई के बाद {तो वह ज़रूर कहता है कि बुराइयाँ मुझसे दूर हो गईं} यानी: वे पाप जो...

(1) शब्द: अबी, (M) से है, और यह अल-वाहिदी की अल-वसीत में जो है उसके अनुरूप है। और अब्दुल्ला बिन अबी उमैया अल-मखज़ूमी, मोमिनों की माँ उम्मे सलमा के भाई, इस्लाम में आने से पहले मुसलमानों के प्रति बहुत कठोर थे, फिर उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया और उन्हें सहाबियत का सम्मान प्राप्त हुआ, अल-इसाबा 11/5 देखें। (2) अल-वसीत अल-वाहिदी 2/566। (3) (M) में: याइस। (4) इराब अल-कुरान 2/273 - 274 में। (5) अल-किताब 4/54 में। (6) प्रतियों में: यईसा ययईसु, 'या' के साथ है, जो दोहराव है, और जो अन-नह़्हास की इराब अल-कुरान से प्रमाणित है, और अदब अल-कातिब 483 और अल-कामिल अल-मुबर्रद 2/754 देखें। (7) प्रतियों में ऐसा ही है, और अन-नह़्हास की इराब अल-कुरान में: यईसा ययअसु है। और इस संदर्भ में ये दोनों अभीष्ट नहीं हैं। शायद सही यह है: यईसा ययईसु, क्योंकि सिबावैह ने अल-किताब 4/54 में कुछ अरबों का हवाला देते हुए इसका उल्लेख किया है कि उन्होंने कसरा के साथ 'या' की भारीपन के कारण 'यफईलू' से 'या' को हटा दिया। इति। या यह कि सही यह है: यईसा यअसु, जैसा कि अल-ज़ुबैदी ने ताज अल-अरूस (यईसा) में अल-मुबर्रद से उद्धृत किया है कि उनमें से कुछ भविष्य काल में दूसरी 'या' को 'अलिफ' में बदल देते हैं। (8) (M) में: अरबी भाषा। (9) इब्न अल-सय्यद ने अल-इक्तिसाब पृ. 232 में यह भी उल्लेख किया है: यबिसा ययबसु, और इसके अनुसार 'साहिह' क्रियाओं में से 'फईला

यफईलू' और 'यफअलू' के द्वार से आने वाली अनियमित क्रियाएं पांच हैं, जैसा कि उल्लेख किया गया है।

سورہ ہود: آیات ۹ - ۱۱ ۷۹

عبد اللہ بن ابی (۱) امیہ المخزومی (۲)۔ ﴿رَحْمَةً﴾ یعنی: نعمت۔ ﴿ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ﴾ یعنی: ہم نے اسے اس سے چھین لیا ﴿إِنَّهُ لَيَئُوسٌ﴾ یعنی: رحمت سے مایوس (۳)۔ ﴿كَفُورٌ﴾ نعمتوں کا؛ ان کا انکار کرنے والا؛ یہ ابن الاعرابی نے کہا ہے۔ النحاس (۴): "لَيَئُوسٌ" یئس ییأس سے ہے، اور سیبویہ (۵) نے نقل کیا ہے: یئس ییئس 'فَعِلَ يَفْعِلُ' کے وزن پر، اور اس کی نظیریں ہیں: حَسِبَ يِحْسِبُ، ونَعِمَ يِنْعَمُ، وبَئِسَ يِبْئَسُ (۶)۔ اور بعض کہتے ہیں: یئس يَيْئِسُ (۷)؛ کلام (۸) میں سوائے ان چار حروف کے 'سالم' [افعال] سے کوئی نہیں جانا جاتا جو 'فَعِلَ يَفْعِلُ' (۹) پر آئے ہوں؛ اور ان میں سے ایک میں اختلاف ہے۔ وہ یئس ہے، اور یؤوس کثرت کے لیے ہے؛ جیسے فخور، مبالغہ کے لیے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ نَعْمَاءَ﴾ یعنی: صحت، فراخی اور رزق میں وسعت ﴿بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ﴾ یعنی: تکلیف، فقر اور شدت کے بعد ﴿لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي﴾ یعنی: وہ گناہ جو...

(۱) لفظ: ابی، (م) سے ہے، اور یہ الواحدی کی الوسیط کے موافق ہے۔ اور عبد اللہ بن ابی امیہ المخزومی، ام المؤمنین ام سلمہ کے بھائی، اسلام لانے سے پہلے مسلمانوں پر سخت تھے، پھر اسلام لائے تو انہیں شرف صحابیت حاصل ہوا، دیکھئے الاصابہ ۱۱/۵۔ (۲) الوسیط للواحدی ۵۶۶/۲۔ (۳) (م) میں: یائس۔ (۴) اعراب القرآن ۲۷۳/۲ - ۲۷۴ میں۔ (۵) الکتاب ۵۴/۴ میں۔ (۶) نسخوں میں: یئس ییئس، 'یا' کے ساتھ ہے، اور یہ تکرار ہے، اور جو النحاس کی اعراب القرآن سے ثابت ہے، اور دیکھئے ادب الکاتب ۴۸۳ اور الکامل للمبرد ۷۵۴/۲۔ (۷) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور النحاس کی اعراب القرآن میں: یئس ییأس ہے۔ اور اس سیاق میں یہ دونوں مراد نہیں ہیں۔ شاید درست یہ ہے: یئس يِيئِسُ، کیونکہ سیبویہ نے الکتاب ۵۴/۴ میں بعض عربوں سے نقل کرتے ہوئے اسے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے 'یا' پر کسرہ کی وجہ سے 'يَفْعِلُ' سے 'یا' کو حذف کر دیا تاکہ

یاؤں کی ثقالت ختم ہو جائے۔ اھـ یا درست یہ ہے: یئس یأس، جیسا کہ زبیدی نے تاج العروس (یئس) میں المبرد سے نقل کیا ہے کہ ان میں سے کچھ مستقبل میں دوسری 'یا' کو 'الف' سے بدل دیتے ہیں۔ (۸) (م) میں: کلام عرب۔ (۹) ابن السید نے الاقتضاب ص ۲۳۲ میں یہ بھی ذکر کیا ہے: یبس ییبس، اور اس بنا پر 'صحیح' افعال میں سے 'فعل یفعل' اور 'یفعل' کے باب سے آنے والے شاذ افعال پانچ ہیں، جیسا کہ ذکر کیا گیا۔

Surah Hud: Verses 9 - 13 80 it distresses its owner with harm and poverty (1). {Indeed, he is exultant and boastful} meaning: he rejoices and boasts about the abundance he has attained, and forgets to thank God for it; it is said: a boastful man (fakhir) if he boasts, and (fakhoor) is for emphasis. Yaqub the reciter said: Some of the people of Medina read: «lafuruhun» with a damma on the ra' (2), as it is said: a man who is 'fatun' (intelligent), 'hadhur' (cautious), and 'nadus' (quick-witted). In both linguistic variations, the sakin (quiescence) is permissible due to the heaviness of the damma and the kasra (3). His words, Most High: {Except those who are patient} meaning the believers, praising them for patience during hardships. And it is in the accusative case. Al-Akhfash (4) said: It is an exception not from the first; meaning: but those who are patient and did righteous deeds in both states of blessing and trial. Al-Farra (5) said: It is an exception from {And if We let him taste}, meaning from "man" (al-insan), for "man" here has the meaning of people (an-nas) (6), and "people" includes both the disbeliever and the believer; so it is a continuous exception and it is good. {Those will have forgiveness} is a subject and predicate, {and a reward} is conjoined, {great} is an adjective. His words, Most High: {Then would you possibly leave some of what is revealed to you and your breast be straitened by it because they say, "Why was there not sent down to him a treasure or come with him an angel?" You are only a warner. And Allah is Disposer of all things (12) Or do they say, "He invented it"? Say, "Then bring ten surahs like it that have been invented and call upon whomever you can besides Allah, if you should be truthful" (13)}. His words, Most High: {Then would you possibly leave some of what is revealed to you} meaning: perhaps because of the greatness of the disbelief and denial you see from them, you might imagine that they will turn you away from some of what you are upon (7).

---

(1) See Al-Waseet by Al-Wahidi 2/566. (2) Unusual Recitations p. 59. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/274. (4) In Ma'ani al-Qur'an by him 2/575. This is also the saying of Al-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 3/41. (5) In Ma'ani al-Qur'an by him 2/4-5. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/274, and from him the author quoted the words of Al-Akhfash and Al-Farra. (7) In (z): in it, and in its margin: what you were commanded with. See Al-Waseet by Al-Wahidi 2/566, and in it: what you are upon of your Lord's command.

सूरह हूद: आयतें 9 - 13 80 यह अपने स्वामी को नुकसान और गरीबी से परेशान करता है (1)। {निश्चित रूप से वह बहुत खुश होने वाला और घमंडी है} अर्थात: वह उसे मिलने वाली प्रचुरता पर खुश होता है और घमंड करता है, और उसके लिए अल्लाह का शुक्रिया अदा करना भूल जाता है; कहा जाता है: एक घमंडी आदमी (फाखिर) यदि वह घमंड करता है, और (फखूर) अतिशयोक्ति के लिए है। याकूब अल-कारी ने कहा: मदीना के कुछ लोगों ने पढ़ा: «लफ़ुरुहुन» रा पर दम्मा के साथ (2), जैसे कहा जाता है: एक आदमी जो 'फतुल' (बुद्धिमान), 'हज़ुर' (सतर्क), और 'नदुस' (तेज़-तर्रार) है। दोनों भाषाई रूपों में, दम्मा और कसरा के भारीपन के कारण साकिन (विराम) की अनुमति है (3)। अल्लाह का कथन: {सिवाय उन लोगों के जिन्होंने सब्र किया} अर्थात ईमान वाले, कठिनाइयों में सब्र करने के लिए उनकी प्रशंसा करना। और यह नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है। अल-अख़्फ़श (4) ने कहा: यह पहले से कोई अपवाद नहीं है; अर्थात: लेकिन वे लोग जिन्होंने सब्र किया और नेकी के काम किए, नेमत और परीक्षा दोनों स्थितियों में। अल-फर्रा (5) ने कहा: यह {और यदि हम उसे चखाएँ} से एक अपवाद है, अर्थात "मनुष्य" (अल-इन्सान) से, क्योंकि यहाँ "मनुष्य" का अर्थ "लोग" (अन-नास) है (6), और "लोग" में काफिर और मोमिन दोनों शामिल हैं; तो यह एक निरंतर अपवाद है और यह अच्छा है। {उन्हीं के लिए क्षमा है} मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, {और एक बदला} मा'तूफ़ (संबद्ध) है, {बड़ा} सिफ़त (विशेषण) है। अल्लाह का कथन: {तो शायद आप उनमें से कुछ को छोड़ दें जो आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है और उससे आपका सीना तंग हो जाए, इस कारण कि वे कहते हैं, "उस पर कोई खजाना क्यों नहीं उतारा गया या उसके साथ कोई फरिश्ता क्यों नहीं आया?" आप तो केवल एक डराने वाले हैं। और अल्लाह हर चीज़ का कार्यसाधक है (12) या वे कहते हैं कि "उसने इसे खुद गढ़ लिया है"? कह दीजिए, "तो फिर इस जैसी गढ़ी हुई दस सूरतें ले आओ और अल्लाह के सिवा जिसे चाहो (मदद के लिए) बुला लो, यदि तुम सच्चे हो" (13)}। अल्लाह का कथन: {तो शायद आप उनमें से कुछ को छोड़ दें जो आपकी ओर वह्य की गई है} अर्थात: शायद उनके द्वारा देखे गए महान कुफ़्र और झुठलाने के कारण, आप यह कल्पना करें कि वे आपको उस चीज़ के कुछ हिस्से से हटा देंगे जिस पर आप हैं (7)।

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/566 देखें। (2) अल-किराआत अल-शाज़ाह पृ. 59। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/274। (4) उनके द्वारा मानी अल-कुरान में 2/575। यह अल-ज़ज्जाज का भी उनके मानी अल-कुरान 3/41 में कहना है। (5) उनके द्वारा मानी अल-कुरान में 2/4-5। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/274, और उनसे लेखक ने अल-अख़्फ़श और

अल-फर्रा के शब्दों को उद्धृत किया। (7) (ज़ेड) में: इसमें, और इसके हाशिये में: जो आपको आदेश दिया गया था। अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/566 देखें, और उसमें है: वह जो आप अपने रब के आदेश पर हैं।

سورہ ہود: آیات 9 - 13 80 یہ اپنے صاحب کو تکلیف اور فقر سے پریشان کرتا ہے (1)۔ {بلاشبہ وہ بہت خوش ہونے والا اور اترانے والا ہے} یعنی: وہ اسے ملنے والی فراخی پر خوش ہوتا ہے اور فخر کرتا ہے، اور اس پر اللہ کا شکر ادا کرنا بھول جاتا ہے؛ کہا جاتا ہے: ایک فخر کرنے والا آدمی (فاخر) جب وہ فخر کرے، اور (فخور) مبالغہ کے لیے ہے۔ یعقوب قاری نے کہا: مدینہ کے بعض لوگوں نے پڑھا: «لَفَرُحٌ» را پر پیش کے ساتھ (2)، جیسے کہا جاتا ہے: ایک آدمی جو 'فَطُنٌ' (ذہین)، 'حَذُرٌ' (محتاط)، اور 'نَدُسٌ' (تیز فہم) ہو۔ دونوں زبانوں میں پیش اور زیر کی ثقالت کی وجہ سے سکون (جزم) جائز ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {سوائے ان لوگوں کے جنہوں نے صبر کیا} یعنی مومنین، مصائب پر صبر کرنے کی وجہ سے ان کی تعریف کی۔ اور یہ حالت نصب میں ہے۔ اخفش (4) نے کہا: یہ پہلے سے استثناء نہیں ہے؛ یعنی: لیکن وہ لوگ جنہوں نے صبر کیا اور نیک اعمال کیے، نعمت اور آزمائش دونوں حالتوں میں۔ اور فراء (5) نے کہا: یہ {اور اگر ہم اسے چکھائیں} سے استثناء ہے، یعنی "انسان" سے، کیونکہ انسان "لوگ" (الناس) کے معنی میں ہے (6)، اور لوگ کافر اور مومن دونوں کو شامل ہیں؛ تو یہ استثناء متصل ہے اور یہ حسن ہے۔ {انہی کے لیے مغفرت ہے} مبتدا اور خبر ہے {اور اجر} معطوف ہے {بڑا} صفت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو شاید آپ اس میں سے کچھ چھوڑ دیں جو آپ کی طرف وحی کیا گیا ہے اور اس سے آپ کا سینہ تنگ ہو جائے اس وجہ سے کہ وہ کہتے ہیں "اس پر کوئی خزانہ کیوں نہیں اتارا گیا یا اس کے ساتھ کوئی فرشتہ کیوں نہیں آیا؟" آپ تو صرف ڈرانے والے ہیں، اور اللہ ہر چیز پر نگہبان ہے (12) یا وہ کہتے ہیں کہ "اس نے اسے خود گھڑ لیا ہے"؟ کہہ دیجئے "تو پھر تم اس جیسی دس گھڑی ہوئی سورتیں لے آؤ اور اللہ کے سوا جس کو چاہو (مدد کے لیے) بلا لو، اگر تم سچے ہو" (13)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو شاید آپ اس میں سے کچھ چھوڑ دیں جو آپ کی طرف وحی کیا گیا ہے} یعنی: شاید ان کی طرف سے دیکھے گئے عظیم کفر اور جھٹلانے کی وجہ

سے، آپ یہ گمان کریں کہ وہ آپ کو اس چیز کے کچھ حصے سے ہٹا دیں گے جس پر آپ قائم ہیں (7)۔

---

(1) دیکھیے الوسیط للواحدي 566/2۔ (2) القراءات الشاذة ص 59۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 274/2۔ (4) ان کی کتاب معاني القرآن میں 575/2۔ اور یہی زجاج کا قول بھی ان کی کتاب معاني القرآن میں 41/3 ہے۔ (5) ان کی کتاب معاني القرآن میں 4/2 - 5۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 274/2، اور اسی سے مصنف نے اخفش اور فراء کا کلام نقل کیا ہے۔ (7) (ز) میں ہے: اس میں، اور اس کے حاشیہ میں: جس کا آپ کو حکم دیا گیا تھا۔ اور دیکھیے الوسیط للواحدي 566/2، اور اس میں ہے: وہ جو آپ اپنے رب کے حکم پر ہیں۔

Page 81 Surah Hud: Verses 12 - 13

It is said: When they said: "Why has there not been sent down to him a treasure or come with him an angel?", he thought about refraining from insulting their gods, so this verse was revealed. The meaning of the speech is an inquiry; i.e., are you going to leave what contains the insult to their gods, as they asked you? And the command to convey was emphasized upon him; as in His saying: "O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord" [Al-Ma'idah: 67]. And it was said: the meaning of the speech is negation with improbability, i.e., that will not happen from you, rather you will convey to them everything that has been revealed to you; and that is because the polytheists of Makkah said to the Prophet ﷺ: If you came to us with a book that does not contain insults to our gods, we would follow you. So the Prophet ﷺ considered refraining from insulting their gods; then it was revealed (1). His saying, Exalted is He: "and your chest is straitened by it" is conjoined to "leaving", and "your chest" is nominative (marfu') by it (2). The pronoun 'h' in "bihi" (by it) refers to "what", or to "some" (3), or to conveying, or to denial (4). And He said "straitened" (dha'iqun) and did not say "narrow" (dayyiqun), to match "leaving" (tarikun) which precedes it; and because "straitened" is a temporary state, while "narrowness" is more permanent than it (5). "That they should say" is in the position of the accusative case (nasb), i.e., out of dislike that they should say (6); or: lest they say; as in His saying: "Allah makes [it] clear to you lest you go astray" [An-Nisa: 176] i.e., so that you do not go astray. Or: because they say (7). "Why not" i.e., why was there not "sent down to him a treasure or come with him an angel" who would testify to him; as stated by Abdullah bin...

(1) See Al-Waseet by Al-Wahidi 2/566. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/274. (3) Al-Muharrar al-Wajeez 3/154. (4) See ad-Durr al-Masoon 6/294. (5) See Al-Muharrar al-Wajeez 3/154, and in it: because it is a necessary description. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/274. (7) See Imlaa ma manna bihi al-Rahman (with the footnote of al-Futuhat al-Ilahiyya) 3/261, and ad-Durr al-Masoon 6/294.

पृष्ठ ८१ सूरह हूद: आयत १२ - १३

कहा जाता है: जब उन्होंने कहा: "उन पर कोई खजाना क्यों नहीं उतारा गया या उनके साथ कोई फरिश्ता क्यों नहीं आया?", तो उन्होंने (पैगंबर ने) उनके देवताओं का अपमान करना छोड़ने का विचार किया, तब यह आयत उतरी। भाषण का अर्थ एक प्रश्न है; यानी, क्या आप वह छोड़ देंगे जिसमें उनके देवताओं का अपमान है, जैसा कि उन्होंने आपसे पूछा था? और संदेश पहुँचाने का आदेश उन पर पुख्ता कर दिया गया; जैसा कि अल्लाह का कहना है: "हे रसूल, वह सब पहुँचा दो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है" [अल-माएदा: ६७]। और यह भी कहा गया है: भाषण का अर्थ असंभावना के साथ निषेध है, यानी, ऐसा आपसे नहीं होगा, बल्कि आप उन्हें वह सब पहुँचाएंगे जो आपकी ओर उतारा गया है; और वह इसलिए कि मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने नबी ﷺ से कहा था: यदि आप हमारे पास ऐसी किताब लाते जिसमें हमारे देवताओं का अपमान न होता, तो हम आपका अनुसरण करते। तो नबी ﷺ ने उनके देवताओं का अपमान करना छोड़ने का विचार किया; तब यह आयत उतरी (१)। अल्लाह का कथन: "और आपका सीना उससे संकुचित (तंग) हो रहा है" यह "छोड़ने वाले" (तारिक) से जुड़ा है, और "आपका सीना" इसके द्वारा मरफू(नामांकित) है (२)। "बिही" (उससे) में 'ह' सर्वनाम "जो" (मा) की ओर जाता है, या "कुछ" (ब'ज़) की ओर (३), या पहुँचाने (तबलीग) की ओर, या झुठलाने (तक्ज़ीब) की ओर (४)। और उन्होंने "ज़ायिक़ुन" (संकुचित होने वाला) कहा और "दय्यिक़ुन" (तंग) नहीं कहा, ताकि इसके पहले आने वाले "तारिक़ुन" (छोड़ने वाला) के अनुरूप हो; और इसलिए भी कि "ज़ायिक़" एक अस्थायी स्थिति है, जबकि "दीक़" (तंगी) उससे अधिक स्थायी है (५)। "कि वे कहें" नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है, यानी: इस नापसंदगी के कारण कि वे कहें (६); या: ताकि वे न कहें; जैसा कि अल्लाह का कहना है: "अल्लाह तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है ताकि तुम भटक न जाओ" [अन-निसा: १७६] यानी: ताकि तुम न भटको। या: क्योंकि वे कहते हैं (७)। "लौ ला" यानी: क्यों नहीं "उन पर कोई खजाना उतारा गया या उनके साथ कोई फरिश्ता आया" जो उनकी पुष्टि करता; यह अब्दुल्ला बिन... द्वारा कहा गया है।

(१) देखिए अल-वसीत लिल-वाहिदी ५६६/२। (२) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस २७४/२। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज १५४/३। (४) देखिए अद-दुर्र अल-मसून २९४/६। (५) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज १५४/३, और इसमें है: क्योंकि यह एक आवश्यक गुण है। (६) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस २७४/२। (७) देखिए इमला मा मन्ना बिही अर-रहमान (अल-फुतूहात अल-इलाहिया के हाशिए के साथ) २६१/३, और अद-दुर्र अल-मसून २९४/६।

صفحہ ۸۱ سورہ ہود: آیات ۱۲ - ۱۳

اور کہا گیا ہے: جب انہوں نے کہا: ﴿لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ﴾ "ان پر کوئی خزانہ کیوں نہیں اتارا گیا یا ان کے ساتھ کوئی فرشتہ کیوں نہیں آیا؟" تو آپ ﷺ نے ان کے معبودوں کو برا بھلا کہنا چھوڑنے کا ارادہ کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ پس کلام کا معنی استفہام (سوال) ہے؛ یعنی: کیا آپ ان چیزوں کو چھوڑنے والے ہیں جن میں ان کے معبودوں کی برائی ہے، جیسا کہ انہوں نے آپ سے مطالبہ کیا؟ اور آپ پر تبلیغ کا حکم پختہ کر دیا گیا؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ﴾ "اے رسول! جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل کیا گیا ہے اسے پہنچا دیجئے" [المائدہ: ۶۷]۔ اور کہا گیا ہے: کلام کا معنی استبعاد (ناممکن ہونے) کے ساتھ نفی ہے، یعنی: آپ سے ایسا نہیں ہوگا، بلکہ آپ انہیں وہ سب کچھ پہنچائیں گے جو آپ کی طرف نازل کیا گیا ہے؛ اور یہ اس لیے کہ مکہ کے مشرکین نے نبی ﷺ سے کہا تھا: اگر آپ ہمارے پاس ایسی کتاب لاتے جس میں ہمارے معبودوں کی برائی نہ ہوتی تو ہم آپ کی پیروی کرتے، تو نبی ﷺ نے ان کے معبودوں کو برا بھلا کہنا چھوڑنے کا سوچا؛ تو یہ (آیت) نازل ہوئی (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ﴾ (اور اس سے آپ کا سینہ تنگ ہو رہا ہے) کا عطف «تارك» پر ہے، اور «صَدْرُكَ» اس کی وجہ سے مرفوع ہے (۲)۔ «بہ» میں "ہ" کی ضمیر «ما» کی طرف لوٹتی ہے، یا «بعض» کی طرف (۳)، یا تبلیغ کی طرف، یا تکذیب کی طرف (۴)۔ اور اللہ نے «ضَائِقٌ» (تنگ ہونے والا) فرمایا اور «ضیق» (تنگ) نہیں فرمایا، تاکہ اپنے سے پہلے والے لفظ «تارك» (چھوڑنے والا) کے ہم وزن ہو جائے؛ اور اس لیے کہ «ضائق» عارضی حالت ہے، جبکہ «ضیق» اس سے زیادہ پائیدار صفت ہے (۵)۔ ﴿أَن يَقُولُوا﴾ محلِ نصب میں ہے، یعنی: اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ وہ کہیں (۶)؛ یا: تاکہ وہ نہ کہیں؛ جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿يُبَيِّنُ اللَّهُ

لَكُمْ أَن تَضِلُّوا﴾ [النساء: ۱۷۶] یعنی: تاکہ تم بھٹک نہ جاؤ۔ یا: اس لیے کہ وہ کہتے ہیں (۷)۔ ﴿لَوْلَا﴾ یعنی: کیوں نہ ﴿أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ﴾ "ان پر کوئی خزانہ اتارا گیا یا ان کے ساتھ کوئی فرشتہ آیا" جو ان کی تصدیق کرتا؛ یہ بات عبداللہ بن... نے کہی۔

(۱) دیکھیے الوسیط للواحدی ۵۶۶/۲۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲۷۴/۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۵۴/۳۔ (۴) دیکھیے الدر المصون ۲۹۴/۶۔ (۵) دیکھیے المحرر الوجیز ۱۵۴/۳، اور اس میں ہے: کیونکہ یہ وصفِ لازم ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲۷۴/۲۔ (۷) دیکھیے املاء ما من بہ الرحمن (بحاشیہ الفتوحات الالہیہ) ۲۶۱/۳، اور الدر المصون ۲۹۴/۶۔

Surah Hud: Verses 12 - 14 82

...Abu Umayyah bin al-Mughirah al-Makhzumi(1); so Allah Almighty said: O Muhammad "You are only a warner": Your duty is only to warn them, not to bring them the signs they suggest(2) "and Allah is Guardian over all things," meaning: a Protector and Witness.

Allah Almighty's saying: "Or do they say, 'He has invented it?'" "Or" (Am) here means "Rather" (bal), and it has been discussed previously in [Surah] "Yunus"(3); meaning: I have removed their excuse and problem regarding your prophethood with this Quran, and provided proof against them with it. If they say: you invented it - i.e., fabricated it - then let them bring its like fabricated as they claim, "and call upon whomever you can besides Allah," meaning: from the soothsayers and helpers.

Allah Almighty's saying: "Then if they do not respond to you, then know that it has been sent down with the knowledge of Allah and that there is no god but He. Will you then be Muslims?"

Allah Almighty's saying: "Then if they do not respond to you" i.e., in the challenge [of bringing something like the Quran], and they were unable to do so, then the evidence has been established against them(4); as they are the eloquent ones of language, and masters of fluent tongues. "then know that it has been sent down with the knowledge of Allah" and know the truthfulness of Muhammad ﷺ "and" know "that there is no god but He. Will you then be Muslims?" - an interrogative that carries the meaning of a command(5). The explanation of this verse has already been mentioned, and that the Quran is a miracle, in the introduction of the book(6), and praise be to Allah.

And He said: "Say, then bring" and after it: "Then if they do not respond to you [plural]" and He did not say: "to you [singular]"; so it was said: it is the switching of the address from the singular to the plural for exaltation and honor; and a leader may be addressed as a group is addressed(7).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/376. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/41 and al-Waseet by al-Wahidi 2/566. (3) 8/344. (4) See al-Waseet 2/567. (5) al-Waseet by al-Wahidi 2/567, and Tafsir al-Baghawi 2/376. (6) 1/112. (7) See Tafsir al-Tabari 12/346, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/275, and Zad al-Masir 4/83.

सूरा हूद: आयतें 12 - 14 82

...अबू उमय्या बिन अल-मुगीरा अल-मखज़ूमी (1); तो अल्लाह तआला ने कहा: ऐ मुहम्मद "आप तो बस एक सचेत करने वाले हैं": आपका काम बस उन्हें सचेत करना है, न कि वह निशानियाँ लाना जिनका वे सुझाव देते हैं (2) "और अल्लाह हर चीज़ का संरक्षक है," यानी: रक्षक और गवाह।

अल्लाह तआला का कहना है: "या वे कहते हैं, 'उसने इसे गढ़ लिया है?'" यहाँ "या" (अम) का अर्थ "बल्कि" (बल) है, और इसकी चर्चा पहले "यूनुस" (3) में हो चुकी है; यानी: मैंने इस कुरान के ज़रिए आपकी नबूबत (पैगंबरी) के बारे में उनके बहाने और समस्या को दूर कर दिया है, और इसके साथ उनके खिलाफ दलील दी है। अगर वे कहें: आपने इसे गढ़ लिया है - यानी, मनगढ़ंत बनाया है - तो उन्हें चाहिए कि वे भी अपने दावे के अनुसार इसके जैसा मनगढ़ंत ले आएं "और अल्लाह के अलावा जिसे चाहो बुला लो," यानी: पुजारियों और मददगारों में से।

अल्लाह तआला का कहना है: "फिर यदि वे तुम्हारी बात न मानें, तो जान लो कि यह अल्लाह के ज्ञान के साथ उतारा गया है और यह कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। तो क्या अब तुम आज्ञाकारी (मुस्लिम) बनते हो?"

अल्लाह तआला का कहना है: "फिर यदि वे तुम्हारी बात न मानें" यानी: चुनौती का जवाब देने में, और वे इसके लिए तैयार नहीं हो सके तो उनके खिलाफ दलील पेश की जा चुकी है (4); क्योंकि वे भाषा के धनी और स्पष्ट बोलने वाले लोग हैं। "तो जान लो कि यह अल्लाह के ज्ञान के साथ उतारा गया है" और मुहम्मद ﷺ की सच्चाई जान लो "और" जान लो "कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। तो क्या अब तुम आज्ञाकारी (मुस्लिम) बनते हो?" - एक प्रश्नवाचक जिसका अर्थ आदेश (5) है। इस आयत के अर्थ के बारे में और यह कि कुरान एक चमत्कार है, पुस्तक की प्रस्तावना (6) में पहले ही चर्चा की जा चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है।

और उसने कहा: "कहो, तो ले आओ" और उसके बाद: "फिर यदि वे तुम्हारी बात न मानें [बहुवचन]" और उसने यह नहीं कहा: "तुम्हारी [एकवचन]"; तो कहा गया: यह सम्मान और बड़प्पन के लिए संबोधन को एकवचन से बहुवचन में बदलने के बारे में है; और एक नेता को वैसे ही संबोधित किया जा सकता है जैसे समूह को संबोधित किया जाता है (7)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/376। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/41 और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/566। (3) 8/344। (4) देखें अल-वसीत 2/567। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/567, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/376। (6) 1/112। (7) देखें तफ़सीर अल-तबरी 12/346, और अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/275, और ज़ाद अल-मसीर 4/83।

سورہ ہود: آیات ۱۲ - ۱۴ ۸۲

ابو امیہ بن المغیرہ المخزومی(۱)؛ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اے محمد ﷺ ﴿إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ﴾ (آپ تو صرف ڈرانے والے ہیں): آپ کا کام صرف انہیں ڈرانا ہے، نہ کہ وہ نشانیاں لانا جن کی وہ تجویز پیش کرتے ہیں(۲) ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ یعنی: محافظ اور گواہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَنَهُ﴾ (یا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے؟) یہاں "ام" بمعنی "بل" (بلکہ) ہے، اور اس کا ذکر پہلے "یونس"(۳) میں ہو چکا ہے؛ یعنی: میں نے اس قرآن کے ذریعے آپ کی نبوت کے بارے میں ان کے عذر اور اشکال کو دور کر دیا ہے، اور اس کے ساتھ ان پر حجت قائم کر دی ہے۔ پس اگر وہ کہیں: آپ نے اسے گھڑ لیا ہے - یعنی خود سے بنا لیا ہے - تو انہیں چاہیے کہ وہ اپنے دعوے کے مطابق اس جیسی کوئی گھڑی ہوئی چیز لے آئیں ﴿وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ یعنی: کاہنوں اور مددگاروں میں سے جسے چاہو بلا لو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ﴾ یعنی: مقابلہ کرنے میں، اور وہ اس کے لیے تیار نہ ہو سکے، تو ان پر حجت قائم ہو گئی(۴)؛ کیونکہ وہ بلاغت کے ماہر اور فصیح زبانوں والے لوگ ہیں ﴿فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ﴾ اور محمد ﷺ کی سچائی کو جان لو ﴿وَ﴾ جان لو ﴿أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ یہ سوال ہے جس کا مطلب حکم(۵) ہے۔ اس آیت کے معنی اور قرآن کے معجزہ ہونے کے بارے میں کتاب کے مقدمہ(۶) میں بات ہو چکی ہے، والحمد للہ۔

اور فرمایا: ﴿قُلْ فَأْتُوا﴾ اور اس کے بعد: ﴿فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ﴾ اور یہ نہیں فرمایا: "لک" (تیرے لیے)؛ تو کہا گیا: یہ تعظیم اور بزرگی کے لیے تخاطب کو واحد سے جمع میں تبدیل کرنے پر مبنی ہے؛ اور سربراہ کو اس طرح مخاطب کیا جا سکتا ہے جس طرح جماعت کو کیا جاتا ہے(۷)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳۷۶/۲۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۴۱/۳ اور الوسیط للواحدی ۵۶۶/۲۔ (۳) ۳۴۴/۸۔ (۴) دیکھیے الوسیط ۵۶۷/۲۔ (۵) الوسیط للواحدی ۵۶۷/۲، اور تفسیر البغوی ۳۷۶/۲۔ (۶) ۱۱۲/۱۔ (۷) دیکھیے تفسیر الطبری ۳۴۶/۱۲، اور اعراب القرآن للنحاس ۲۷۵/۲، اور زاد المسیر ۸۳/۴۔

Surah Hud: Verses 14 - 15. Page 83.

It was said: The pronoun in "lakum" (to you), and in "fa'lamu" (so know) is for everyone; i.e., let everyone know that {it was revealed by the knowledge of Allah}. This was said by Mujahid (1).

It was said: The pronoun in "lakum", and in "fa'lamu" is for the polytheists, and the meaning is: If those whom you call upon for assistance do not respond to you, and no opposition is prepared for you, {then know that it was revealed by the knowledge of Allah} (2).

It was said: The pronoun in "lakum" is for the Prophet ﷺ and for the believers, and in "fa'lamu" it is for the polytheists (3).

His (the Almighty's) saying: {Whoever desires the life of this world and its adornment, We shall pay them in full for their deeds therein, and they will not be deprived therein} (15).

In it are three issues: The first: His (the Almighty's) saying: {Man kana} (Whoever was), 'kana' is extra, and for this reason, he expressed the response in the jussive form (jazm), saying: {nuwaffi ilayhim} (We shall pay them in full). This was said by Al-Farra' (4). Al-Zajjaj said (5): "Man kana" is in the position of jussive by the condition, and its response is: "nuwaffi ilayhim," i.e., whoever is wanting; the first in the wording is past tense, and the second is future, as Zuhair said: And whoever fears the causes of death, they will reach him (6) even if he reaches for the paths of the sky with a ladder. (7)

Scholars differed in the interpretation of this verse: It was said: It was revealed regarding the disbelievers; this was said by Al-Dahhak.

---

(1) We did not find it, see Al-Muharrar Al-Wajeez 4/159. (2) See Tafsir al-Tabari 12/345, and Tafsir al-Razi 17/196. (3) Mentioned by Al-Tabari in his Tafsir 12/345 and said: That is an interpretation far from the meaning. (4) In 'Ma'ani al-Qur'an' by him 2/5. And it was said in 'Al-Bahr al-Muhit' 5/210: Perhaps it is not correct, because if it were extra, the condition verb would be "yureed", and it would be jussive. See 'Al-Durr al-Masoon' 6/296. (5) We did not find it in 'Ma'ani al-Qur'an' by him, and it is in 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/275. (6) In (m): "And whoever fears the causes of death, he will meet it." What is established is from (d), (z), and (zha), which is consistent with the sources. (7) The second half was omitted from (z) and (zha), and the verse is in the

Diwan of Zuhair, p. 30. Its commentator Tha'lab said: i.e., whoever fears the causes of death will meet them, and the causes of heaven: its regions and aspects. He says: whoever avoids death will meet it.

सूरह हूद: आयतें 14 - 15. पृष्ठ 83.

कहा गया है: "लकुम" (तुम्हारे लिए) और "फा'लमू" (तो जान लो) में सर्वनाम सभी के लिए है; यानी, हर कोई जान ले कि {यह अल्लाह के ज्ञान के साथ उतारा गया है}। यह मुजाहिद (1) ने कहा था।

कहा गया है: "लकुम" और "फा'लमू" में सर्वनाम बहुदेववादियों के लिए है, और इसका अर्थ है: यदि वे जिन्हें तुम सहायता के लिए पुकारते हो, वे तुम्हें जवाब नहीं देते, और तुम्हारे लिए कोई विरोध तैयार नहीं है, {तो जान लो कि यह अल्लाह के ज्ञान के साथ उतारा गया है} (2)।

कहा गया है: "लकुम" में सर्वनाम पैगंबर ﷺ और विश्वासियों के लिए है, और "फा'लमू" में यह बहुदेववादियों के लिए है (3)।

सर्वशक्तिमान का वचन: {जो कोई सांसारिक जीवन और उसकी शोभा चाहता है, हम उन्हें उनके कर्मों का पूरा बदला वहीं दे देंगे, और उनमें कोई कमी नहीं की जाएगी} (15)।

इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का यह कहना: {मन काना} (जो कोई था), यहाँ 'काना' अतिरिक्त है, और इसी कारण उत्तर में व्याकरणिक 'जज़्म' (जज़्म) दिया गया है, उन्होंने कहा: {नुवफ़्फ़ी इलैहिम} (हम उन्हें पूरा बदला देंगे)। यह अल-फ़र्रा' (4) ने कहा था। अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): "मन काना" शर्त के कारण जज़्म की स्थिति में है, और इसका उत्तर है: "नुवफ़्फ़ी इलैहिम", यानी, जो कोई चाहेगा; शब्द में पहला भूतकाल है, और दूसरा भविष्य काल, जैसा कि जुहैर ने कहा: और जो मौत के कारणों से डरता है, वे उसे पा लेंगे (6) भले ही वह सीढ़ी से आसमान के रास्तों पर चढ़ जाए। (7)

विद्वान इस आयत की व्याख्या में भिन्न हैं: कहा गया है: यह काफिरों के बारे में नाजिल हुई थी; यह अल-दह्हाक ने कहा था।

---

(1) हमें यह नहीं मिला, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/159 देखें। (2) तफ़सीर अल-तबरी 12/345, और तफ़सीर अल-राज़ी 17/196 देखें। (3) तबरी ने अपनी तफ़सीर 12/345 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह अर्थ से दूर की एक व्याख्या है। (4) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' 2/5 में। और 'अल-बहर अल-मुहीत' 5/210 में कहा गया है: शायद यह सही नहीं है, क्योंकि अगर यह अतिरिक्त होता, तो शर्त की क्रिया 'युरीद' होती और वह मजज़ूम (जज़्म वाली) होती। अल-दुर अल-मसून 6/296 देखें। (5) हमें उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' में यह नहीं मिला, और यह अल-नह्सास

की 'इराब अल-कुरान' 2/275 में है। (6) (m) में: "और जो मौत के कारणों से डरता है, वह उनसे मिल जाएगा।" और जो स्थिर है वह (d), (z) और (zha) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (7) दूसरा आधा भाग (z) और (zha) से छूट गया था, और यह शेर जुहैर के दीवान, पृष्ठ 30 में है। इसके टीकाकार था'लब ने कहा: यानी, जो मौत के कारणों से डरता है, वह उनसे मिल जाएगा, और आसमान के कारण: इसके क्षेत्र और पहलू। वह कहते हैं: जो मौत से बचता है, वह उसे पा लेती है।

سورہ ہود: آیات 14 - 15۔ صفحہ 83۔

اور کہا گیا: "لکم" اور "فاعلموا" میں ضمیر سب کے لیے ہے؛ یعنی: سب جان لیں کہ ﴿أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ﴾ (یہ اللہ کے علم کے ساتھ نازل کیا گیا ہے)۔ یہ مجاہد (1) نے کہا ہے۔

اور کہا گیا: "لکم" اور "فاعلموا" میں ضمیر مشرکین کے لیے ہے، اور معنی یہ ہیں: پس اگر وہ جنہیں تم مدد کے لیے پکارتے ہو تمہیں جواب نہ دیں، اور تمہارے لیے کوئی مخالفت تیار نہ ہو، ﴿فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ﴾ تو جان لو کہ یہ اللہ کے علم کے ساتھ نازل کیا گیا ہے (2)۔

اور کہا گیا: "لکم" میں ضمیر نبی ﷺ اور مومنین کے لیے ہے، اور "فاعلموا" میں مشرکین کے لیے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ﴾ (جو کوئی دنیا کی زندگی اور اس کی زینت چاہتا ہے، ہم انہیں ان کے اعمال کا پورا بدلہ اسی میں دے دیں گے، اور ان کے لیے اس میں کوئی کمی نہیں کی جائے گی)۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَنْ كَانَ﴾، یہاں "کان" زائدہ ہے، اسی لیے جواب کو جزم کے ساتھ لایا گیا ہے، پس فرمایا: ﴿نُوَفِّ إِلَيْهِمْ﴾۔ یہ الفراء (4) نے کہا ہے۔ اور الزجاج (5) نے کہا: "مَن کان" شرط کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہے، اور اس کا جواب "نوف الیہم" ہے، یعنی: جو کوئی چاہے گا؛ لفظ میں پہلا ماضی ہے اور دوسرا مستقبل، جیسا کہ زہیر نے کہا: اور جو موت کے اسباب سے ڈرتا ہے وہ اسے پا لیں گے (6) اگرچہ وہ سیڑھی کے ذریعے آسمان کے راستوں پر چڑھ جائے (7)۔

علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے: کہا گیا کہ: یہ کافروں کے بارے میں نازل ہوئی؛ یہ ضحاک نے کہا ہے۔

---

(1) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے، دیکھئے المحرر الوجیز 4/159۔ (2) دیکھئے تفسیر الطبری 12/345، اور تفسیر الرازی 17/196۔ (3) طبری نے اپنی تفسیر 12/345 میں اس کا ذکر کیا اور کہا: یہ مفہوم سے دور کی تاویل ہے۔ (4) ان کی کتاب معانی القرآن 2/5 میں۔ اور البحر المحیط 5/210 میں کہا گیا: شاید یہ صحیح نہیں ہے، کیونکہ اگر یہ زائدہ ہوتا تو فعلِ شرط "یرید" ہوتا اور مجزوم ہوتا۔ دیکھئے الدر المصون 6/296۔ (5) ہمیں ان کی کتاب معانی القرآن میں یہ نہیں ملا، اور یہ النحاس کی اعراب القرآن 2/275 میں ہے۔ (6) (م) میں ہے: "اور جو موت کے اسباب سے ڈرا وہ اس سے ملا"۔ اور جو ثابت ہے وہ (د)، (ز) اور (ظ) سے ہے جو کہ مصادر کے موافق ہے۔ (7) دوسرا مصرعہ (ز) اور (ظ) سے ساقط ہے، اور یہ شعر دیوانِ زہیر ص 30 میں ہے، اس کے شارح ثعلب نے کہا: یعنی: جو موت کے اسباب سے ڈرے گا وہ اس سے ملے گا، اور اسباب السماء: اس کے اطراف اور پہلو۔ وہ کہتا ہے: جو موت سے بچے گا وہ اسے پا لے گا۔

84 Surah Hud: Verse 15

And Al-Nahhas (1) chose it; based on the evidence of the verse following it: {Those are the ones for whom there is nothing in the Hereafter but the Fire}. That is: whoever among them performs an act of maintaining kinship ties or gives charity, We reward him for it (2) in this world with physical health and abundance of provision, but he will have no good deed in the Hereafter (3). This meaning has already been mentioned in "Bara'ah" (4) in full.

It was said: The intended ones in the verse are the believers, meaning: whoever intends with his deed the reward of this world; the reward is hastened for him, and nothing is decreased in this world, but he will have punishment in the Hereafter, because he directed his intention solely toward this world (5). This is as the Prophet ﷺ said: "Actions are but by intentions" (6). So the servant is only given according to the nature of his intention and by the judgment of his inner self; this is a matter agreed upon among nations across every religion (7).

It was said: It is for the people of ostentation (show-off) (8); and in the narration, it is said to the people of ostentation: "You fasted, you prayed, you gave charity, you fought in Jihad, and you recited [the Quran], so that it would be said [about you], and indeed it was said." Then he said: "These are the first for whom the Fire will be fueled," narrated by Abu Hurairah, then he wept intensely and said: The Messenger of Allah ﷺ spoke the truth, Allah Almighty said: {Whoever desires the life of this world and its adornment} and he recited the two verses. Muslim recorded it in his "Sahih" with its meaning, and also Al-Tirmidhi (9).

It was said: The verse is general for everyone who intends by his deed (10) other than Allah Almighty, even if he has the root of faith,

(1) In Ma'ani al-Qur'an, 3/335. And Al-Tabari extracted the saying of Al-Dahhak, 12/349 - 350. (2) In (m): with it. (3) See Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi, 4/84. (4) 10/236. (5) Al-Tabari extracted something similar, 12/348, from Ibn Abbas and Sa'id bin Jubayr. And Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir, 4/84, from Ibn Abbas. (6) Previously, 3/270. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1044. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1044, and Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir, 4/84, attributing it to Mujahid. (9) Sahih Muslim (1905), and Jami' al-Tirmidhi (2382), and he said: Hasan Gharib. It is in Ahmad (8277). (10) In (z): by his knowledge, see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1044.

८४ सूरा हूद: आयत १५

और अन-नह़ास (१) ने इसे चुना; इसके बाद वाली आयत के प्रमाण के आधार पर: {वही लोग हैं जिनके लिए आख़िरत (परलोक) में आग के सिवा कुछ नहीं है}। यानी: उनमें से जो कोई नातेदारी निभाने या दान-पुण्य करने का कार्य करता है, हम उसे दुनिया में इसका बदला (२) शारीरिक स्वास्थ्य और प्रचुर जीविका के रूप में दे देते हैं, लेकिन आख़िरत (परलोक) में उसके लिए कोई नेकी नहीं होगी (३)। यह अर्थ "बराह" (४) में विस्तार से पहले ही बताया जा चुका है।

कहा गया है: आयत से अभिप्राय मोमिन (विश्वासी) हैं, अर्थात: जो अपने कर्म से दुनिया के फल की इच्छा रखता है; उसे फल जल्दी दे दिया जाता है, और दुनिया में कुछ भी कम नहीं किया जाता, लेकिन आख़िरत में उसके लिए अज़ाब (दंड) है, क्योंकि उसने अपना इरादा केवल दुनिया की ओर मोड़ लिया था (५)। यह वैसा ही है जैसा कि नबी ﷺ ने फरमाया: "कर्मों का दारोमदार नीयत (इरादों) पर है" (६)। अतः बंदे को केवल उसके इरादे के स्वरूप और उसके अंतर्मन के निर्णय के अनुसार ही दिया जाता है; और यह एक ऐसी बात है जिस पर हर धर्म के राष्ट्रों के बीच सहमति है (७)।

कहा गया है: यह रियाकारों (दिखावा करने वालों) के लिए है (८); और ह़दीस में है कि रियाकारों से कहा जाएगा: "तुमने रोज़ा रखा, तुमने नमाज़ पढ़ी, तुमने दान दिया, तुमने जिहाद किया, और तुमने (कुरआन) पढ़ा, ताकि ऐसा कहा जाए, और वाकई ऐसा कहा गया।" फिर उन्होंने कहा: "ये वे पहले लोग हैं जिनसे आग दहकाई जाएगी," इसे अबू हुरैरा ने रिवायत किया है, फिर वे फूट-फूट कर रोए और कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सच फरमाया, अल्लाह तआला ने फरमाया: {जो कोई दुनिया की ज़िन्दगी और उसकी शोभा चाहता है} और उन्होंने दोनों आयतें पढ़ीं। मुस्लिम ने अपनी "सह़ीह़" में इसके अर्थ के साथ इसे उद्धृत किया है, और तिर्मिज़ी ने भी (९)।

कहा गया है: यह आयत हर उस व्यक्ति के लिए सामान्य है जो अपने कर्म (१०) से अल्लाह तआला के सिवा किसी और का इरादा रखता है, चाहे उसके पास ईमान की जड़ (मूल विश्वास) ही क्यों न हो,

(१) उनके'मआनी अल-कुरआन' में ३/३३५। और अत्तबरी ने अज़-ज़ह़्हाक का कथन उद्धृत किया है १२/३४९ - ३५०। (२) (म) में: इसके द्वारा। (३) देखिए इब्न अल-जौज़ी की 'ज़ाद अल-मसीर' ४/८४। (४) १०/२३६। (५) अत्तबरी ने इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से इसके समान १२/३४८ उद्धृत किया है। और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ४/८४ में इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है। (६) पूर्व में, ३/२७०। (७) इब्न अल-अरबी की 'अह़काम अल-कुरआन' ३/१०४४। (८) इब्न अल-अरबी

की 'अह़काम अल-कुरआन' ३/१०४४, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ४/८४ में मुजाहिद की ओर इसे संबद्ध करते हुए उल्लेख किया है। (९) सह़ीह़ मुस्लिम (१९०५), और जामिअ अत्तर्मिज़ी (२३८२), और उन्होंने कहा: ह़सन ग़रीब। और यह अहमद (८२७७) में भी है। (१०) (ज़) में: अपने ज्ञान द्वारा, देखिए इब्न अल-अरबी की 'अह़काम अल-कुरआन' ३/१०४४।

۸۴ سورہ ہود: آیت ۱۵

اور النحاس (۱) نے اسے اختیار کیا؛ اس دلیل کے ساتھ کہ اس کے بعد والی آیت ہے: {یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے آخرت میں آگ کے سوا کچھ نہیں ہے}۔ یعنی: ان میں سے جو کوئی صلہ رحمی یا صدقہ کرتا ہے، ہم اسے دنیا میں اس کا بدلہ (۲) جسم کی صحت اور رزق کی کثرت کے ذریعے دے دیتے ہیں، لیکن آخرت میں اس کے لیے کوئی نیکی نہیں ہوگی (۳)۔ یہ معنی "براہ" (۴) میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔

کہا گیا: آیت سے مراد مؤمنین ہیں، یعنی: جس نے اپنے عمل سے دنیا کا ثواب چاہا؛ اسے ثواب جلدی دے دیا گیا، اور دنیا میں کوئی کمی نہیں کی گئی، اور اس کے لیے آخرت میں عذاب ہے، کیونکہ اس نے اپنا قصد صرف دنیا کی طرف کر دیا تھا (۵)، اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے" (۶) پس بندے کو صرف اس کے قصد کے مطابق اور اس کے ضمیر کے حکم کے مطابق دیا جاتا ہے؛ اور یہ ایک ایسی بات ہے جس پر تمام امتوں اور ہر ملت کے درمیان اتفاق ہے (۷)۔

کہا گیا: یہ ریاکاروں کے لیے ہے (۸)؛ اور روایت میں ہے کہ ریاکاروں سے کہا جائے گا: "تم نے روزہ رکھا، تم نے نماز پڑھی، تم نے صدقہ دیا، تم نے جہاد کیا، اور تم نے (قرآن) پڑھا، تاکہ یہ کہا جائے، پس وہ کہا گیا (یعنی شہرت مل گئی)"، پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ وہ پہلے لوگ ہیں جن سے آگ بھڑکائی جائے گی"، اسے ابو ہریرہ نے روایت کیا، پھر وہ بہت روئے اور کہا: اللہ کے رسول ﷺ نے سچ فرمایا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جو شخص دنیا کی زندگی اور اس کی زینت کا ارادہ رکھتا ہے} اور انہوں نے دو آیتیں پڑھیں، مسلم نے اسے اپنی "صحیح" میں اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ترمذی نے بھی (۹)۔

کہا گیا: یہ آیت ان سب کے لیے عام ہے جو اپنے عمل (١٠) سے اللہ تعالیٰ کے علاوہ کسی اور کی نیت کرے، خواہ اس کے پاس ایمان کی اصل موجود ہو،

(١) ان کی کتاب معانی القرآن میں ٣/٣٣٥۔ اور طبری نے الضحاک کا قول نقل کیا ١٢/٣٤٩ - ٣٥٠۔ (٢) (م) میں: اس کے ساتھ۔ (٣) دیکھئے زاد المسیر از ابن الجوزی ٤/٨٤۔ (٤) ١٠/٢٣٦۔ (٥) طبری نے اس کی مانند ١٢/٣٤٨ پر ابن عباس اور سعید بن جبیر سے نقل کیا ہے۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤/٨٤ میں ابن عباس سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (٦) سابقہ، ٣/٢٧٠۔ (٧) احکام القرآن از ابن العربی ٣/١٠٤٤۔ (٨) احکام القرآن از ابن العربی ٣/١٠٤٤، اور ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر ٤/٨٤ میں ذکر کیا ہے اور مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٩) صحیح مسلم (١٩٠٥)، اور جامع ترمذی (٢٣٨٢)، اور انہوں نے کہا: حسن غریب۔ اور یہ احمد (٨٢٧٧) کے پاس بھی ہے۔ (١٠) (ز) میں: اپنے علم سے، دیکھئے احکام القرآن از ابن العربی ٣/١٠٤٤۔

Surah Hud: Verse 15 85 Or it did not happen (1). This was said by Mujahid and Maymun ibn Mahran, and Mu'awiyah (may Allah have mercy on him) held this view. Maymun ibn Mahran said: There is no one who does a good deed except that its reward is fulfilled; if he is a sincere Muslim, it is fulfilled in this world and the hereafter, and if he is a disbeliever, it is fulfilled in this world. It was said: Whoever intended [spoils of war] by his campaign with the Prophet ﷺ, it was fulfilled for him, i.e., he was given the reward of the warriors and it was not decreased (2); this is a specific case, but the correct view is general. Second: Some scholars said: The meaning of this verse is the saying of the Prophet ﷺ: "Actions are but by intentions" (3). This verse indicates that whoever fasts in Ramadan but not for the sake of Ramadan, it does not count as Ramadan, and it indicates that whoever performs ablution to cool down or clean up, it does not count as an act of worship for prayer (4), and similarly for everything in its meaning. Third: Most scholars held the view that this verse is absolute, and likewise the verse in "Ash-Shura": {Whoever desires the harvest of the Hereafter - We increase for him in his harvest. And whoever desires the harvest of this world - We give him thereof} [Verse 20], and likewise {And whoever desires the reward of this world - We will give him thereof} [Al-Imran: 145]. They restricted and explained it [by the verse] in "Subhan" (Al-Isra): {Whoever should desire the immediate - We hasten for him from it what We will of it to whom We intend} up to His saying: {prohibited} [Verses 18-20]. So He, glorified be He, informed that the servant intends and desires, and Allah, glorified be He, decrees what He wills (5). Ad-Dahhak narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) regarding the saying: {Whoever desires the life of this world} that it is abrogated by His saying: {Whoever should desire the immediate} (6) [Al-Isra: 18]. The correct view is what...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1044, and it is from his saying. As for its attribution to Mujahid, there is disagreement: An-Nahhas quoted in his I'rab 2/275 from him that he said: We fulfill his good deeds to him in this world. Ibn Atiyyah quoted in Al-Muharrar 3/156 from him: that it is regarding the disbelievers and the people of hypocrisy - like the previous saying - and it is what Mu'awiyah followed. (2) I'rab al-Quran by An-Nahhas 2/275, and what is between brackets is from it. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1044. (4) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/225. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1044, and what is between brackets is from it. (6) Mentioned by An-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh (625), and he extracted it in it (781). See Al-Durr al-Manthur 3/323.

सूरह हूद: आयत 15 85 या ऐसा नहीं हुआ (1)। यह मुजाहिद और मैमुन इब्न महरान ने कहा है, और मुआविया (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इसी विचार को अपनाया। मैमुन इब्न महरान ने कहा: कोई भी ऐसा नहीं है जो कोई नेक काम करे और उसका बदला पूरा न दिया जाए; यदि वह एक निष्ठावान मुसलमान है, तो उसे दुनिया और आख़िरत में पूरा दिया जाता है, और यदि वह काफ़िर है, तो उसे दुनिया में पूरा दिया जाता है। कहा गया: जिसने पैगंबर ﷺ के साथ अपने अभियान से [युद्ध की लूट] का इरादा किया, वह उसके लिए पूरा किया गया, यानी उसे योद्धाओं का इनाम दिया गया और उसमें कोई कमी नहीं की गई (2); यह एक विशिष्ट मामला है, लेकिन सही विचार व्यापक है। दूसरा: कुछ विद्वानों ने कहा: इस आयत का अर्थ पैगंबर ﷺ का यह कहना है: "कर्म नियतों पर निर्भर हैं" (3)। यह आयत इंगित करती है कि जो कोई रमज़ान में उपवास रखता है लेकिन रमज़ान के लिए नहीं, वह रमज़ान की ओर से नहीं माना जाता है, और यह इंगित करती है कि जो कोई ठंडक पाने या सफाई के लिए वज़ू करता है, वह प्रार्थना (नमाज़) की दिशा से इबादत के रूप में नहीं माना जाता है (4), और इसी तरह इसके अर्थ में सब कुछ। तीसरा: अधिकांश विद्वानों का विचार था कि यह आयत पूर्ण (निरपेक्ष) है, और इसी तरह "अश-शूरा" की आयत: {जो कोई आख़िरत की खेती चाहता है, हम उसकी खेती में वृद्धि कर देते हैं। और जो कोई दुनिया की खेती चाहता है, हम उसे उसमें से कुछ दे देते हैं} [आयत 20], और इसी तरह {और जो कोई दुनिया का बदला चाहता है, हम उसे उसमें से देंगे} [आल-इमरान: 145]। उन्होंने इसे "सुभान" (अल-इस्रा) की आयत [द्वारा] सीमित और समझाया है: {जो कोई शीघ्र (नक़द) चाहता है, हम उसके लिए उसमें से जो चाहते हैं, जिसे हम चाहते हैं, शीघ्र दे देते हैं} उनके इस कथन तक: {निषिद्ध} [आयत 18-20]। अतः उन्होंने, जो महिमामय है, सूचित किया कि बंदा इरादा और इच्छा करता है, और अल्लाह, जो महिमामय है, वह फैसला करता है जो वह चाहता है (5)। अद-दहाक ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इस कथन के बारे में उल्लेख किया: {जो कोई सांसारिक जीवन चाहता है} कि यह उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है: {जो कोई शीघ्र (नक़द) चाहता है} (6) [अल-इस्रा: 18]। और सही वह है जो...

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1044 और यह उनके कथन से है। जहाँ तक मुजाहिद की ओर इसके श्रेय का संबंध है, तो इसमें मतभेद है: अन-नहहास ने अपने एराब 2/275 में उनके हवाले से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: हम दुनिया में उनकी नेकियां उन्हें पूरी कर देंगे। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर 3/156 में उनके हवाले से उद्धृत किया: कि यह काफ़िरों और दिखावा करने वालों (रियाकारों) के बारे में है - पिछले कथन की तरह - और यही वह है जिस पर मुआविया चले। (2)

एराब अल-कुरान अन-नहहास 2/275 और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1044। (4) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/225। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1044, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (6) अन-नहहास ने अल-नासिख़ वल-मन्सूख़ (625) में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे (781) में निकाला है। अल-दुर अल-मंसूर 3/323 देखें।

سورہ ہود: آیت ۱۵ ۸۵ یا ایسا نہیں ہوا (۱)۔ یہ مجاہد اور میمون بن مہران نے کہا ہے، اور معاویہ رحمہ اللہ تعالیٰ نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ اور میمون بن مہران نے کہا: کوئی بھی ایسا نہیں ہے جو کوئی نیکی کرے مگر اسے اس کا بدلہ پورا دیا جاتا ہے؛ پس اگر وہ مخلص مسلمان ہو تو اسے دنیا اور آخرت میں پورا دیا جاتا ہے، اور اگر وہ کافر ہو تو اسے دنیا میں پورا دیا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: جو شخص نبی ﷺ کے ساتھ اپنی جنگ سے [غنیمت] کا ارادہ رکھتا تھا، اسے وہ پورا دیا گیا، یعنی اسے غازیوں کا اجر پورا دیا گیا اور اس میں کمی نہیں کی گئی (۲)؛ اور یہ خاص صورت ہے، اور صحیح عموم (عام ہونا) ہے۔ دوسری بات: بعض علماء نے کہا: اس آیت کا معنی نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: «اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے» (۳)۔ اور یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ جس نے رمضان میں روزہ رکھا لیکن رمضان کی نیت سے نہیں، تو وہ رمضان کی طرف سے واقع نہیں ہوتا، اور اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ جس نے ٹھنڈک یا صفائی کے لیے وضو کیا، تو وہ نماز کی جہت سے تقرب (عبادت) کے طور پر واقع نہیں ہوتا (۴)، اور اسی طرح ہر وہ چیز جو اس کے ہم معنی ہو۔ تیسری بات: اکثر علماء اس طرف گئے ہیں کہ یہ آیت مطلق ہے، اور اسی طرح وہ آیت جو "الشوریٰ" میں ہے: ﴿ مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا ﴾ آیت [۲۰]، اور اسی طرح ﴿ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا ﴾ [آل عمران: ۱۴۵]، اسے "سبحان" (الاسراء) کی اس آیت کے ذریعے مقید کیا اور اس کی تفسیر کی: ﴿ مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ﴾ اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿ مَحْظُورًا ﴾ تک [آیات: ۱۸-۲۰]۔ پس اللہ سبحانہ نے خبر دی کہ بندہ نیت اور ارادہ کرتا ہے، اور اللہ سبحانہ جو چاہتا ہے اس کا فیصلہ کرتا ہے (۵)۔ اور ضحاک نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے اللہ تعالیٰ کے

قول: ﴿ مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ﴾ کے بارے میں کہ یہ منسوخ ہے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿ مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ ﴾ (۶) [الاسراء: ۱۸]۔ اور صحیح وہ ہے جو...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۰۴۴ اور یہ ان کے قول سے ہے۔ جہاں تک اس کی مجاہد کی طرف نسبت کا تعلق ہے، تو اس میں اختلاف ہے: چنانچہ نحاس نے اپنی اعراب ۲ / ۲۷۵ میں ان سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ہم دنیا میں ان کی نیکیاں انہیں پوری کر دیں گے۔ اور ابن عطیہ نے المحرر ۳ / ۱۵۶ میں ان سے نقل کیا ہے: کہ یہ کفار اور اہل ریا (دکھاوا کرنے والوں) کے بارے ☐ ہے - جیسا کہ پچھلا قول ہے - اور یہی وہ ہے جس کی طرف معاویہ گئے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۷۵ اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۰۴۴۔ (۴) احکام القرآن للکیا الطبری ۳ / ۲۲۵۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۰۴۴ ، اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے۔ (۶) نحاس نے اسے الناسخ والمنسوخ (۶۲۵) میں ذکر کیا ہے، اور اس میں اس کی تخریج کی ہے (۷۸۱)۔ دیکھیے الدر المنثور ۳ / ۳۲۳۔

Surah Hud: Verses 15 - 16 / 86

...we mentioned it; and that it is from the category of absolute and restricted (al-itlaq wa al-taqyid); similar to His saying: "And when My servants ask you concerning Me, indeed I am near. I respond to the invocation of the supplicant when he calls upon Me" [Al-Baqarah: 186]. The apparent meaning of this is news about answering every caller always in every circumstance, but it is not so; due to His saying, Exalted is He: "He will remove that for which you invoked Him if He wills" [Al-An'am: 41].

And abrogation (naskh) in reports (akhbar) is not permissible; because of the impossibility of changing intellectual obligations, and the impossibility of lying being attributed to Allah Almighty. As for reports regarding legal rulings (ahkam shar'iyyah), their abrogation is permissible, though there is disagreement on this, as mentioned in the principles of jurisprudence (usul) (1); and its explanation will come in "An-Nahl", God willing (2).

His saying, Exalted is He: "Those are the ones for whom there is not in the Hereafter but the Fire. And lost is what they did therein, and worthless is what they used to do." (16).

His saying, Exalted is He: "Those are the ones for whom there is not in the Hereafter but the Fire" is an indication of eternal punishment (at-takhlid), and a believer is not eternalized; because of His saying, Exalted is He: "Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that..." the verse [An-Nisa: 48]. So, it is interpreted as being applicable if the end of this ostentatious person was in disbelief.

And it was said: The meaning is that there is nothing for them but the Fire for a known number of days, then they come out; either through intercession (shafa'ah), or by the Grasp (qabdah) (3). The verse implies a threat of losing faith, and in the Hadith: "Disobedience is the courier..." (4)

---

(1) See Ihkam al-Fusul fi Ahkam al-Usul by al-Baji p. 399, An-Nasikh wa al-Mansukh by an-Nahhas 1/405 and 2/472-473, Al-Idah li Nasikh al-Qur'an wa Mansukhihi p. 325 by Makki, and Nawasikh al-Qur'an by Ibn al-Jawzi p. 22. (2) At the interpretation of verse 67 of it. (3) As mentioned in the Hadith narrated by Ahmad (11898) and Muslim (183) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri, that He, Exalted is He, takes a handful from the Fire and brings out from it a people who never did any good, who had turned

into charcoal, then He casts them into the rivers of Paradise. (4) In (Z): "The sinner intends", and in (M): "The past intends".

सूरा हूड: आयतें 15 - 16 / 86

...हमने इसका उल्लेख किया है; और यह कि यह पूर्ण और प्रतिबंधित (अल-इतलाक़ व अल-तक़यीद) की श्रेणी से है; जैसे कि अल्लाह का कथन: "और जब मेरे बंदे आपसे मेरे बारे में पूछें, तो वास्तव में मैं निकट हूँ। जब वह मुझे पुकारता है तो मैं पुकारने वाले की पुकार का उत्तर देता हूँ" [अल-बक़रह: 186]। इसका प्रत्यक्ष अर्थ हर पुकारने वाले को हर हाल में हमेशा उत्तर देने की खबर है, जबकि ऐसा नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: "तो वह उसे दूर कर देता है जिसके लिए तुम उसे पुकारते हो, यदि वह चाहे" [अल-अनआम: 41]।

और समाचारों (अखबार) में निरसन (नस्ख़) अनुमेय नहीं है; क्योंकि बौद्धिक दायित्वों के बदलने की असंभवता है, और अल्लाह तआला पर झूठ की असंभवता है। जहाँ तक शरई हुक्मों (कानूनी नियमों) के बारे में समाचारों का संबंध है, तो उनमें निरसन की अनुमति है, हालांकि इसमें मतभेद है, जैसा कि उसूल (सिद्धांतों) में वर्णित है(1); और "अन-नहल" में इसका विवरण आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (2)।

अल्लाह तआला का कथन: "यही वे लोग हैं जिनके लिए आख़िरत (परलोक) में आग के सिवा कुछ नहीं है। और जो कुछ उन्होंने वहां किया वह नष्ट हो गया, और जो कुछ वे करते थे वह व्यर्थ है।" (16)।

अल्लाह तआला का कथन: "यही वे लोग हैं जिनके लिए आख़िरत में आग के सिवा कुछ नहीं है" शाश्वत सजा (तखलीद) का संकेत है, और एक मोमिन (आस्तिक) को शाश्वत रूप से नहीं रखा जाता; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: "निश्चय ही, अल्लाह अपने साथ शरीक किए जाने को क्षमा नहीं करता, और इसके अलावा जिसे चाहे क्षमा कर देता है..." आयत [अन-निसा: 48]। इसलिए, इसे इस अर्थ में लिया जाता है कि यदि इस दिखावा करने वाले का अंत कुफ़्र (अविश्वास) पर हुआ हो।

और कहा गया: इसका अर्थ है कि उनके लिए कुछ दिनों तक आग के सिवा कुछ नहीं है, फिर वे बाहर निकल आएंगे; या तो शफ़ाअत (सिफारिश) के माध्यम से, या मुट्ठी (क़ब्ज़ह) के माध्यम से(3)। आयत ईमान के छिन जाने की धमकी की मांग करती है, और हदीस में है: "गुनाह पैगाम (डाक) है..." (4)

(1) देखें इहकाम अल-फुसूल फी अहकाम अल-उसूल अल-बाज़ी द्वारा पृ. 399, अन-नासीख़ व अल-मंसूख़ अन-नहस द्वारा 1/405 और 2/472-473, अल-ईदाह ली नासीख़ अल-क़ुरआन व मंसूखीही पृ. 325 मक्की द्वारा, और नवासीख़ अल-क़ुरआन इब्न अल-जौज़ी द्वारा पृ. 22। (2) इसकी आयत 67 की व्याख्या में। (3) जैसा कि अहमद (11898) और मुस्लिम (183) द्वारा अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत हदीस में वर्णित है, कि अल्लाह तआला आग से एक मुट्ठी भर लेगा और उसमें से उन लोगों को निकालेगा जिन्होंने कभी कोई अच्छा काम नहीं किया था, जो जलकर कोयला हो गए थे, फिर वह उन्हें जन्नत के मुहाने पर डाल देगा। (4) (ज़) में: "पापी चाहता है", और (म) में: "अतीत चाहता है"।

سورہ ہود: آیات ۱۵ - ۱۶ / ۸۶

ہم نے اس کا ذکر کیا؛ اور یہ کہ یہ اطلاق اور تقیید کے باب سے ہے؛ اور اسی طرح اللہ کا قول ہے: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ﴾ [البقرة: ١٨٦]۔ تو اس کا ظاہر ہر پکارنے والے کو ہر حال میں ہمیشہ جواب دینے کی خبر ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ﴾ [الأنعام: ٤١]۔

اور خبروں میں نسخ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ عقلی واجبات کی تبدیلی ناممکن ہے، اور اللہ تعالیٰ پر جھوٹ کا محال ہونا ہے۔ جہاں تک شرعی احکام سے متعلق خبروں کا تعلق ہے، تو ان کا نسخ جائز ہے، اگرچہ اس میں اختلاف ہے، جیسا کہ اصولوں میں مذکور ہے(۱)؛ اور "النحل" میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ١٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ﴾ ہمیشگی (تخلید) کی طرف اشارہ ہے، اور مومن ہمیشہ آگ میں نہیں رہے گا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ﴾ آیت [النساء: ٤٨]، تو اسے اس صورت پر محمول کیا جائے گا اگر اس ریاکار کا خاتمہ کفر پر ہوا ہو۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ ان کے لیے معلوم دنوں تک آگ کے سوا کچھ نہیں ہے پھر وہ نکلیں گے؛ یا تو شفاعت کے ذریعے، یا قبضہ کے ذریعے(۳)۔ اور آیت ایمان کے سلب ہو جانے کی وعید کا تقاضا کرتی ہے، اور حدیث میں ہے: "گناہ برید (قاصد) ہے..." (۴)

(١) دیکھئے احکام الفصول فی احکام الاصول للباجی ص ٣٩٩، والناسخ والمنسوخ للنحاس ١/ ٤٠٥ اور ٢/ ٤٧٢ - ٤٧٣، والایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ ص ٣٢٥ لمکی، ونواسخ القرآن لابن الجوزی ص ٢٢۔ (٢) اس کی آیت ٦٧ کی تفسیر کے وقت۔ (٣) جیسا کہ اس حدیث میں وارد ہوا ہے جسے احمد (١١٨٩٨)، اور مسلم (١٨٣) نے ابو سعید الخدری کی حدیث سے روایت کیا ہے، کہ اللہ تعالیٰ آگ سے ایک مٹھی بھرے گا اور اس سے ایسی قوم کو نکالے گا جس نے کبھی کوئی نیک کام نہیں کیا تھا، وہ کوئلہ ہو چکے ہوں گے، پھر انہیں جنت کے دہانوں میں ڈالے گا۔ (٤) (ظ) میں: "عاصی چاہتا ہے"، اور (م) میں: "ماضی چاہتا ہے"۔

Disbelief (1), and especially hypocrisy, as it is shirk; as previously explained in "An-Nisa," and it will come at the end of "Al-Kahf" (2).

{And worthless was what they used to do} [Hud: 16] - [grammatically] subject and predicate; Abu Hatim said: the 'ha' is omitted. An-Nahhas (3) said: This does not need an omission; because it is in the sense of a verbal noun, meaning: "and futile was his deed." In the reading of Ubayy and Abdullah (4): "And futilely they were acting," the "ma" (5) is redundant, meaning: and they were performing futile deeds.

Allah's saying: {Is he who is on clear proof from his Lord, and a witness from him follows it, and before it was the Scripture of Moses to lead and as a mercy? Those [believers] believe in it. And whoever disbelieves in it from the [various] factions - the Fire is his promised destination. So be not in doubt about it. Indeed, it is the truth from your Lord, but most of the people do not believe. 17}

Allah's saying: {Is he who is on clear proof from his Lord} - [grammatically] a subject, and the predicate is omitted, meaning: Is he who was on clear proof from his Lord in following the Prophet ﷺ, and with him is such grace as becomes clear through it; like others who desire the life of this world and its adornment?! On the authority of Ali ibn al-Husayn and al-Hasan ibn Abi al-Hasan (6). Likewise, Ibn Zayd said: Indeed, the one who is on clear proof is the one who followed the Prophet Muhammad (7) ﷺ.

---

(1) Narrated by Abu Nu'aym in "Hilyat al-Awliya" 10/229, and al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" 5/447 from the words of Abu Hafs an-Naysaburi. Al-Ajluni reported in "Kashf al-Khafa" 2/278 from Ibn Hajar al-Makki that he said: I think it is from the sayings of the predecessors, and it was said: it is a Hadith. (2) Previously mentioned 7/190-191, and it will be mentioned in the interpretation of verse 110 of Surah Al-Kahf. (3) In his "I'rab al-Qur'an" 2/275, and what precedes it. (4) "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 59, and "Al-Muhtasib" 1/320. (5) In (m): "And it would be." (6) "I'rab al-Qur'an" by an-Nahhas 2/276. (7) Reported by al-Tabari 12/355-356 on the authority of Ibn Zayd regarding His saying: {Is he who is on clear proof from his Lord}, he said: The Messenger of Allah ﷺ was on clear proof from his Lord. Al-Mawardi mentioned it in "An-Nukat wa al-'Uyun" 2/461, and Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 4/85 on the authority of Ibn Zayd: that the clear proof is the Quran.

कुफ़्र (अविश्वास) (1), और विशेष रूप से दिखावा, क्योंकि वह शिर्क(साझेदारी) है; जैसा कि "अन-निसा" में पहले बताया जा चुका है, और यह "अल-कहफ़" (2) के अंत में आएगा।

{और जो कुछ वे किया करते थे वह व्यर्थ हो गया} [हूद: 16] - [व्याकरण की दृष्टि से] उद्देश्य और विधेय; अबू हातिम ने कहा: 'हा' का लोप कर दिया गया है। अन-नह़्हास (3) ने कहा: इसे लोप की आवश्यकता नहीं है; क्योंकि यह क्रियावाचक संज्ञा (مصدر) के अर्थ में है, अर्थात: "और व्यर्थ था उसका कर्म।" उबैय और अब्दुल्ला (4) के पाठ (किरात) में: "और व्यर्थ ही वे कर्म कर रहे थे," यहाँ "मा" (5) अतिरिक्त है, अर्थात: और वे व्यर्थ कर्म कर रहे थे।

अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या वह व्यक्ति जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है, और उसके साथ उसके पीछे-पीछे उसी की ओर से एक गवाह आता है, और इससे पहले मूसा की किताब एक मार्गदर्शक और दया के रूप में मौजूद थी? ऐसे ही लोग इस पर ईमान लाते हैं। और जो कोई भी विभिन्न समूहों में से इसका इनकार करेगा, तो आग ही उसका ठिकाना है। अतः तुम इसके बारे में किसी संदेह में न रहो। निस्संदेह यह तुम्हारे रब की ओर से सत्य है, किन्तु अधिकतर लोग ईमान नहीं लाते। 17}

अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या वह व्यक्ति जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है} - [व्याकरण की दृष्टि से] उद्देश्य, और विधेय लुप्त है, अर्थात: क्या वह व्यक्ति जो पैगंबर ﷺ के अनुसरण में अपने रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण पर था, और उसके पास ऐसी कृपा है जिससे वह स्पष्ट हो जाता है; उन लोगों की तरह है जो सांसारिक जीवन और उसकी शोभा चाहते हैं?! यह अली बिन अल-हुसैन और अल-हसन बिन अबी अल-हसन (6) से वर्णित है। इसी प्रकार इब्न ज़ैद ने कहा: वास्तव में, जो स्पष्ट प्रमाण पर है, वह वही है जिसने पैगंबर मुहम्मद ﷺ का अनुसरण किया (7)।

---

(1) इसे अबू नुऐम ने "हिलयत अल-औलिया" 10/229 में, और अल-बैहकी ने "शुअब अल-ईमान" 5/447 में अबू हफ्स अन-नैसापुरी के शब्दों से उद्धृत किया है। अल-अजलूनी ने "कश्फ अल-खफा" 2/278 में इब्न हजर अल-मक्की के हवाले से रिपोर्ट किया कि उन्होंने कहा: मुझे लगता है कि यह पूर्वजों के कथनों में से है, और कहा गया है: यह एक हदीस है। (2) पहले 7/190-191 में उल्लेख किया गया है, और सूरह अल-कहफ़ की आयत 110 की व्याख्या में आएगा। (3) उनकी पुस्तक "इअ़राब अल-कुरआन" 2/275 में, और उससे पहले के अंश में। (4) "अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह"

पृष्ठ 59, और "अल-मुहतसिब" 1/320। (5) (m) में: "और होगा।" (6) अन-नहहास की "इअ़राब अल-कुरआन" 2/276। (7) अल-तबरी ने 12/355-356 में इब्न ज़ैद से उनके इस कथन के बारे में उद्धृत किया है: {तो क्या वह व्यक्ति जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है}, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ अपने रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण पर थे। अल-मावर्दी ने "अन-नुकत वल-उयून" 2/461 में, और इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" 4/85 में इब्न ज़ैद के हवाले से उल्लेख किया है: कि स्पष्ट प्रमाण कुरान है।

کفر (۱)، اور خاص طور پر ریاکاری، کیونکہ وہ شرک ہے؛ جیسا کہ "النساء" میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے، اور "الکہف" (۲) کے آخر میں آئے گا۔

﴿وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [هود: ۱۶] مبتدا اور خبر ہے؛ ابو حاتم نے کہا: اور 'باء' کو حذف کر دیا؛ النحاس (۳) نے کہا: اسے حذف کی ضرورت نہیں ہے؛ کیونکہ یہ مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: "اور باطل تھا اس کا عمل"۔ اور ابی اور عبداللہ (۴) کی قرأت میں: "وَبَاطِلاً مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" میں "ما" (۵) زائد ہے، یعنی: اور وہ باطل کام کر رہے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَمَن كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّهِۦ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ وَمِن قَبْلِهِۦ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِۦ وَمَن يَكْفُرْ بِهِۦ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُۥ فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ۱۷﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَمَن كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّهِۦ﴾ مبتدا ہے، اور خبر محذوف ہے، یعنی: کیا وہ جو نبی ﷺ کی پیروی میں اپنے رب کی طرف سے واضح دلیل پر ہو، اور اس کے پاس وہ فضل ہو جس سے وہ واضح ہو جائے؛ ان جیسے لوگوں کی طرح ہے جو دنیاوی زندگی اور اس کی زینت چاہتے ہیں؟! یہ علی بن الحسین اور الحسن بن ابی الحسن (۶) سے مروی ہے۔ اسی طرح ابن زید نے کہا: یقیناً جو واضح دلیل پر ہے وہ وہی ہے جس نے نبی محمد ﷺ کی پیروی کی (۷)۔

---

(۱) اسے ابو نعیم نے "حلیۃ الاولیاء" ۱۰/۲۲۹ میں، اور بیہقی نے "شعب الایمان" ۵/۴۴۷ میں ابو حفص نیشاپوری کے قول سے نقل کیا ہے۔ العجلونی نے "کشف الخفاء" ۲/۲۷۸ میں ابن حجر مکی سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ سلف کے اقوال میں سے ہے، اور کہا گیا: یہ

ایک حدیث ہے۔ (۲) پہلے ۷/۱۹۰-۱۹۱ میں گزر چکا ہے، اور سورہ کہف کی آیت ۱۱۰ کی تفسیر میں آئے گا۔ (۳) ان کی کتاب "اعراب القرآن" ۲/۲۷۵ میں، اور اس سے پہلے۔ (۴) "القراءات الشاذة" صفحہ ۵۹، اور "المحتسب" ۱/۳۲۰۔ (۵) (م) میں: "اور ہوگی"۔ (۶) "اعراب القرآن" از النحاس ۲/۲۷۶۔ (۷) طبری نے ۱۲/۳۵۵-۳۵۶ میں ابن زید سے ان کے قول: ﴿أَفَمَن كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّهِۦ﴾ کے بارے میں نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اپنے رب کی طرف سے واضح دلیل پر تھے۔ اور الماوردی نے "النکت والعیون" ۲/۴۶۱ میں، اور ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ۴/۸۵ میں ابن زید سے نقل کیا ہے: کہ بینہ (واضح دلیل) قرآن ہے۔

Surah Hud: Verse 17 / 88

“...and followed by a witness from Him”: from Allah, and he is the Prophet ﷺ. It was said: What is meant by His saying: “Is he then who is on a clear proof from his Lord”: is the Prophet (1) ﷺ, and the speech refers back to His saying: “and your breast is straitened by it”; meaning: Is he who has with him a clarification from Allah, and a miracle like the Qur’an, and with him a witness like Gabriel - as will follow (2) - and he has been foretold by the previous books, should his breast be straitened by the delivery, while he knows that Allah will not abandon him. The pronoun “h” in “rabbihi” (his Lord) refers to him.

And His saying: “...and followed by a witness from Him”: Ikrimah narrated from Ibn Abbas: that he is Gabriel; which is the opinion of Mujahid and al-Nakha'i (3). The pronoun in “minhu” (from Him) refers to Allah Almighty, meaning: a witness from Allah Almighty follows the clarification and the proof (4).

Mujahid said: The witness is an angel from Allah Almighty who protects him and guides him (5).

Al-Hasan al-Basri and Qatada said (6): The witness is the tongue of the Messenger of Allah ﷺ. Muhammad ibn Ali ibn al-Hanafiyyah said: I said to my father: Are you the witness? He said: I wish I were him, but it is the tongue of the Messenger of Allah ﷺ (7).

It was said: He is Ali bin Abi Talib; it was narrated from Ibn Abbas that he said: He is Ali bin Abi Talib (8); and it was narrated from Ali that he said: There is no man from Quraysh but that a verse or two has been revealed concerning him. A man said to him: What was revealed concerning you? Ali said: “...and followed by a witness from Him” (9).

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 2/461, Zad al-Masir 4/86. (2) In (Z): Or Ali, as will follow. (3) Reported by al-Tabari 12/357 - 358. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/276, and al-Nukat wal-Uyun 2/461. (5) Tafsir Mujahid 1/301 - 302, and reported by al-Tabari 12/360. (6) Al-Nukat wal-Uyun 2/461, and al-Tabari reported their saying in 12/354. (7) Reported by al-Tabari 12/354, Ibn Abi Hatim 6/2014 (10759) and al-Tabarani in al-Awsat (6824). (8) We did not find it. (9) Al-Nukat wal-Uyun 2/461, reported by al-Tabari 12/356 and Ibn Abi Hatim 6/2015 (10764). Ibn Kathir said in his Tafsir 4/312: It is weak, its speaker is not established.

सूरह हूद: आयत 17 / 88

“...और उसके पीछे उसके साथ एक गवाह है”: अल्लाह की ओर से, और वह पैगंबर ﷺ हैं। कहा गया: उनके इस कथन से क्या तात्पर्य है: “तो क्या वह व्यक्ति जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है”: पैगंबर ﷺ हैं (1), और यह बात उनके इस कथन की ओर लौटती है: “और आपका सीना उससे संकुचित होता है”; अर्थात: क्या वह व्यक्ति जिसके पास अल्लाह की ओर से एक स्पष्टीकरण है, और कुरान जैसा चमत्कार है, और उसके साथ जिब्रील जैसा गवाह है - जैसा कि आगे आएगा (2) - और पिछली किताबों द्वारा उसकी खुशखबरी दी गई है, क्या उसका सीना संदेश पहुंचाने में संकुचित होना चाहिए, जबकि वह जानता है कि अल्लाह उसे अकेला नहीं छोड़ेगा। “रब्बिही” (उसके रब) में 'ही' सर्वनाम उनकी ओर संकेत करता है।

और उनका कथन: “...और उसके पीछे उसके साथ एक गवाह है”: इक्रिमा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि वह जिब्रील हैं; और यही मुजाहिद और अन-नखई का भी मत है (3)। “मिन्हु” (उससे/उसकी ओर से) में सर्वनाम अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है, अर्थात: अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से एक गवाह स्पष्टीकरण और प्रमाण का अनुसरण करता है (4)।

मुजाहिद ने कहा: गवाह अल्लाह सर्वशक्तिमान का एक फरिश्ता है जो उसकी रक्षा करता है और उसे सही राह दिखाता है (5)।

हसन अल-बसरी और कतादा ने कहा (6): गवाह अल्लाह के रसूल ﷺ की जुबान है। मुहम्मद बिन अली इब्न अल-हनफिया ने कहा: मैंने अपने पिता से पूछा: क्या आप गवाह हैं? उन्होंने कहा: मेरी इच्छा थी कि मैं ही वह होता, लेकिन वह अल्लाह के रसूल ﷺ की जुबान है (7)।

कहा गया: वह अली बिन अबी तालिब हैं; इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: वह अली बिन अबी तालिब हैं (8); और अली से रिवायत है कि उन्होंने कहा: कुरैश का कोई ऐसा व्यक्ति नहीं है जिसके बारे में एक या दो आयतें नाजिल न हुई हों। एक व्यक्ति ने उनसे पूछा: आपके बारे में क्या नाजिल हुआ है? अली ने कहा: “...और उसके पीछे उसके साथ एक गवाह है” (9)।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 461/2, ज़ाद अल-मसीर 86/4। (2) (ज़) में: या अली, जैसा कि आगे आएगा। (3) अल-तबरी 357/12 - 358 द्वारा संकलित। (4) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 276/2, और अल-नुकत वल-उयून 461/2। (5) तफ़सीर मुजाहिद 301/1 - 302, और अल-तबरी

360/12 द्वारा संकलित। (6) अल-नुकत वल-उयून 461/2, और अल-तबरी ने 354/12 में उनकी बात संकलित की है। (7) अल-तबरी 354/12, इब्न अबी हातिम 2014/6 (10759) और अल-तबरानी ने अल-औसत (6824) में इसे संकलित किया है। (8) हमें यह नहीं मिला। (9) अल-नुकत वल-उयून 461/2, अल-तबरी 356/12 और इब्न अबी हातिम 2015/6 (10764) द्वारा संकलित। इब्न कथीर ने अपनी तफ़सीर 312/4 में कहा: यह ज़ईफ़ (कमज़ोर) है, इसका कहने वाला साबित नहीं है।

سورة ہود: آیت ۱۷ / ۸۸

﴿وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ﴾ : اللہ کی طرف سے، اور وہ نبی ﷺ ہیں۔ اور کہا گیا: اللہ کے قول ﴿أَفَمَن كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّهِ﴾ سے مراد: نبی ﷺ ہیں (۱)، اور کلام اللہ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہے: ﴿وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ﴾؛ یعنی: کیا وہ شخص جس کے پاس اللہ کی طرف سے ایک بیان ہو، اور قرآن جیسا معجزہ ہو، اور اس کے ساتھ جبرئیل جیسا گواہ ہو - جیسا کہ آگے آئے گا (۲) - اور پچھلی کتابوں میں اسے بشارت دی گئی ہو، کیا اس کا سینہ تبلیغ میں تنگ ہونا چاہیے، جبکہ وہ جانتا ہے کہ اللہ اسے اکیلا نہیں چھوڑے گا۔ "ربہ" میں ہ ضمیر آپ کی طرف لوٹتی ہے۔

اور اللہ کا قول: ﴿وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ﴾ عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے: کہ وہ جبرئیل ہیں؛ اور یہی مجاہد اور نخعی کا قول ہے (۳)۔ "منہ" میں ہ ضمیر اللہ عزوجل کے لیے ہے، یعنی: اللہ عزوجل کی طرف سے ایک گواہ بیان اور برہان کی پیروی کرتا ہے (۴)۔

اور مجاہد نے کہا: شاہد اللہ عزوجل کی طرف سے ایک فرشتہ ہے جو اس کی حفاظت کرتا ہے اور اسے درست رکھتا ہے (۵)۔

اور حسن بصری اور قتادہ نے کہا (۶): شاہد رسول اللہ ﷺ کی زبان مبارک ہے۔ محمد بن علی ابن الحنفیہ نے کہا: میں نے اپنے والد سے پوچھا: کیا آپ شاہد ہیں؟ تو انہوں نے فرمایا: میری خواہش تھی کہ میں وہ ہوتا، لیکن وہ رسول اللہ ﷺ کی زبان مبارک ہے (۷)۔

اور کہا گیا: وہ علی بن ابی طالب ہیں؛ ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: وہ علی بن ابی طالب ہیں (۸)؛ اور علی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: قریش کا کوئی ایسا آدمی نہیں ہے جس

کے بارے میں ایک یا دو آیتیں نازل نہ ہوئی ہوں۔ تو ایک آدمی نے ان سے پوچھا: آپ کے بارے میں کیا نازل ہوا ہے؟ تو علی نے فرمایا: ﴿وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ﴾ (۹)۔

---

(۱) النکت والعیون ۲/۴۶۱ ، زاد المسیر ۴/۸۶ ۔ (۲) (ز) میں ہے: یا علی جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۳) اسے طبری نے ۱۲/۳۵۷ - ۳۵۸ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۷۶ ، اور النکت والعیون ۲/۴۶۱ ۔ (۵) تفسیر مجاہد ۱/۳۰۱ - ۳۰۲ ، اور اسے طبری نے ۱۲/۳۶۰ میں نقل کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۲/۴۶۱ ، اور ان کا قول طبری نے ۱۲/۳۵۴ میں نقل کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۱۲/۳۵۴ ، اور ابن ابی حاتم نے ۶/۲۰۱۴ (۱۰۷۵۹) اور طبرانی نے الاوسط (۶۸۲۴) میں نقل کیا ہے۔ (۸) ہم اسے نہیں پا سکے۔ (۹) النکت والعیون ۲/۴۶۱ ، اسے طبری نے ۱۲/۳۵۶ اور ابن ابی حاتم نے ۶/۲۰۱۵ (۱۰۷۶۴) میں نقل کیا ہے۔ اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۴/۳۱۲ میں کہا: یہ ضعیف ہے اس کا کہنے والا ثابت نہیں ہے۔

Surah Hud: Verse 17 89

It was said: The witness (ash-shahid) is the image of the Messenger of Allah ﷺ, his face, and his features; because whoever possesses merit and intellect, and looks at the Prophet ﷺ, knows that he is the Messenger of Allah (1); thus the pronoun refers to the Prophet ﷺ, according to the opinion of Ibn Zaid (2) and others. It was said: The witness is the Qur'an in its arrangement and eloquence, and the many meanings derived from it in a single word; said by Al-Husayn bin Al-Fadl (3); thus the pronoun in 'minhu' (from it) refers to the Qur'an. Al-Farra' (4) said: Some said: {and a witness from Him recites it}: refers to the Gospel (Injil), even if it came before it; for it follows the Qur'an in confirmation (5); and the pronoun in 'minhu' (from Him) refers to Allah, the Mighty and Sublime. It was said: The clear proof (al-bayyinah) is the knowledge of Allah that has illuminated hearts, and the witness that follows it is the intellect that was composed in his brain, and his chest was illuminated by its light. {And before it} i.e., from before the Gospel. {The Book of Moses} is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'); Abu Ishaq Al-Zajjaj (6) said: The meaning is: and the Book of Moses follows it from before it; because the Prophet ﷺ is described in the Book of Moses: {they find him written with them in the Torah and the Gospel} [Al-A'raf: 157]. Abu Hatim narrated from some of them that he read: "And before it, the Book of Moses" in the accusative case (mansub); and Al-Mahdawi narrated it from Al-Kalbi (7); it would be conjoined (ma'tuf) to the pronoun in {recites it} (8), and the meaning would be: Gabriel, peace be upon him, recites the Book of Moses; and similarly said Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both (9).

(1) Zad al-Masir 4/86. (2) His statement was mentioned recently. (3) Tafsir al-Baghawi 2/377, and Zad al-Masir 4/86. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/6. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/276, and from it the author quoted Al-Farra's words. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/44, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/276. (7) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 59. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/276. (9) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/2015 (10767).

सूरह हूद: आयत 17 89

कहा गया है: गवाह (अल-शाहिद) अल्लाह के रसूल ﷺ की छवि, उनका चेहरा और उनकी विशेषताएं हैं; क्योंकि जिसके पास गुण और बुद्धि है, और वह नबी ﷺ को देखता है, वह जान जाता है कि वे अल्लाह के रसूल हैं (1); अतः यहाँ सर्वनाम नबी ﷺ की ओर संकेत करता है, इब्न ज़ैद (2) और अन्य के कथनानुसार। कहा गया है: गवाह कुरान है उसकी रचना और वाक्पटुता में, और एक ही शब्द से निकलने वाले कई अर्थों में; यह अल-हुसैन बिन अल-फदल (3) ने कहा है; तो 'मिन्हु' (उससे) में सर्वनाम कुरान के लिए है। अल-फर्रा (4) ने कहा: कुछ ने कहा: {और उसकी ओर से एक गवाह इसे पढ़ता है}: इसका अर्थ इंजील (बाइबल) है, भले ही वह इससे पहले आई हो; क्योंकि यह पुष्टि करने में कुरान का अनुसरण करती है (5); और 'मिन्हु' (उसकी ओर से) में सर्वनाम अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है। कहा गया है: स्पष्ट प्रमाण (अल-बय्यिनाह) अल्लाह का वह ज्ञान है जिसने दिलों को रोशन किया है, और गवाह जो उसका अनुसरण करता है वह बुद्धि है जो उसके मस्तिष्क में रची गई थी, और उसका सीना उसके प्रकाश से प्रकाशित हो गया था। {और उससे पहले} यानी, इंजील से पहले। {मूसा की किताब} कर्ता (मुब्तदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (मरफ़ू में है; अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज (6) ने कहा: अर्थ यह है: और उससे पहले मूसा की किताब इसका अनुसरण करती है; क्योंकि नबी ﷺ का वर्णन मूसा की किताब में है: {वे उसे अपने पास तौरात और इंजील में लिखा हुआ पाते हैं} [अल-आराफ: 157]। अबू हातिम ने उनमें से कुछ से उद्धृत किया है कि उन्होंने पढ़ा: "और उससे पहले, मूसा की किताब" द्वितीया विभक्ति (मंसूब) में; और अल-महदवी ने इसे अल-कलबी (7) से उद्धृत किया है; यह {इसे पढ़ता है} (8) में सर्वनाम के साथ जुड़ा (मातूफ) होगा, और अर्थ होगा: जिब्रील (अ.) मूसा की किताब पढ़ते हैं; और इसी तरह इब्न अब्बास (र.) ने भी कहा है (9)।

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/86। (2) उनका कथन अभी हाल ही में आया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/377, और ज़ाद अल-मसीर 4/86। (4) म'आनी अल-कुरान 2/6 में। (5) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/276 द्वारा, जिससे लेखक ने अल-फर्रा के शब्दों को उद्धृत किया। (6) म'आनी अल-कुरान 3/44 में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/276 के माध्यम से उद्धृत किया। (7) अल-क़िरात अल-शादह पृ. 59। (8) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/276 द्वारा। (9) इब्न अबी हातिम 6/2015 (10767) द्वारा वर्णित।

سورہ ہود: آیت ۱۷ ۸۹

اور کہا گیا: شاہد سے مراد رسول اللہ ﷺ کی صورت، آپ کا چہرہ اور آپ کے اوصاف ہیں؛ کیونکہ جس کے پاس فضل اور عقل ہو، اور وہ نبی ﷺ کو دیکھے، تو وہ جان لیتا ہے کہ آپ اللہ کے رسول ہیں (۱)؛ پس اس قول کے مطابق ضمیر نبی ﷺ کی طرف لوٹتی ہے، ابن زید (۲) اور دیگر کے قول کے مطابق۔ اور کہا گیا: شاہد سے مراد قرآن ہے اس کی نظم اور بلاغت میں، اور ایک ہی لفظ میں موجود کثیر معانی؛ یہ حسین بن الفضل (۳) نے کہا ہے؛ پس 'منہ' میں ضمیر قرآن کے لیے ہے۔ اور الفراء (۴) نے کہا: بعض نے کہا: ﴿وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ﴾ سے مراد انجیل ہے، اگرچہ وہ اس سے پہلے تھی؛ پس وہ تصدیق کرنے میں قرآن کے پیچھے چلتی ہے (۵)؛ اور 'منہ' میں ضمیر اللہ عزوجل کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: بینہ سے مراد اللہ کی معرفت ہے جس سے دل روشن ہوئے، اور وہ شاہد جو اس کے پیچھے آتا ہے وہ عقل ہے جو اس کے دماغ میں ترکیب دی گئی، اور اس کا سینہ اس کے نور سے روشن ہوا۔ ﴿وَمِن قَبْلِهِ﴾ یعنی: انجیل سے پہلے۔ ﴿كِتَابُ مُوسَى﴾ ابتدا کی بنا پر مرفوع ہے، ابو اسحاق الزجاج (۶) نے کہا: اور معنی یہ ہے: اور اس سے پہلے کتابِ موسیٰ اس کی تلاوت کرتی ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کتابِ موسیٰ میں موصوف ہیں؛ ﴿يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِندَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنجِيلِ﴾ [الاعراف: ۱۵۷]۔ اور ابو حاتم نے بعض سے حکایت کی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابَ مُوسَى» نصب کے ساتھ؛ اور اسے المہدوی نے الکلبی (۷) سے نقل کیا ہے؛ یہ «يَتْلُوهُ» (۸) کی ضمیر پر معطوف ہوگا، اور معنی یہ ہوگا: اور جبرائیل علیہ السلام کتابِ موسیٰ کی تلاوت کرتے ہیں؛ اور اسی طرح ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بھی کہا ہے (۹)۔

(۱) زاد المسیر ۸۶/۴۔ (۲) ان کا قول ابھی گزرا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۷۷/۲، اور زاد المسیر ۸۶/۴۔ (۴) معانی القرآن میں ۶/۲۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲۷۶/۲ اور اسی سے مصنف نے

کلامِ فراء نقل کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن میں ۴۴/۳، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۲۷۶/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۷) القراءات الشاذة ص۵۹۔ (۸) اعراب القرآن للنحاس ۲۷۶/۲۔ (۹) اسے ابن ابی حاتم نے ۲۰۱۵/۶ (۱۰۷۶۷) میں نکالا ہے۔

Surah Hud: Verse 17 90 Meaning: And before him, Gabriel recited the book of Moses to Moses. It is also permissible, according to what Ibn Abbas mentioned, that the word "Kitab" (book) be in the nominative case (Marfu'), so the meaning would be: and before him was the book of Moses as well(1), i.e., Gabriel recited it to Moses just as he recited the Quran to Muhammad. (Imaman) [a guide]: in the accusative case as a 'hal' (state)(2). (wa rahmatan) [and a mercy]: coordinate (ma'tuf). (Those believe in it): Referring to the Children of Israel, meaning: they believe in what is in the Torah of glad tidings about you; but these later people(3) have disbelieved in you, so they are the ones whose destination is the Fire; narrated by Al-Qushayri. The pronoun "hu" (it/him) in "bihi" (in it/him) can refer to the Quran, or it can refer to the Prophet (4)ﷺ. (And whoever disbelieves in it): i.e., in the Quran, or in the Prophet, peace and blessings be upon him, (among the sects [Al-Ahzab]): Meaning from all religions; narrated on the authority of Qatada; and likewise Said bin Jubayr(5) said: "Al-Ahzab" refers to people of all religions because they form parties (yatahazabun). It was also said: Quraysh and their allies(6). (the Fire is his meeting place): i.e., he is of the people of the Fire; and Hassan recited: "You brought them to the basins of death at forenoon, for the Fire is their destination and death is their encounter(7)." And in "Sahih Muslim"(8) from the hadith of Abu Hurairah(9) on the authority of the Prophet ﷺ: "By Him in whose hand is my soul..."

(1) See Zad al-Masir 4/87. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/44, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/276. (3) In (D) and (Z): "Al-Mafakhirun" (the boasters). (4) See Zad al-Masir 4/88. He mentioned a third possibility, which is that it refers to the Torah. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/462, and Zad al-Masir 4/88, and Al-Tabari reported both their opinions in 12/364-365. (6) Mentioned by Al-Mawardi 2/462, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/88 on the authority of Al-Suddi. (7) Diwan Hassan p. 259. And in it: "and killing is their encounter" instead of "and death is their encounter". And "Dahiya": meaning at the time of Duha (forenoon), and "Al-Duha": the rise of the day and the intensification of the sun's impact. See Lisan al-Arab (Dahya). (8) (153), and Ahmad reported it (8609). What will come between brackets is from them. (9) In (M): Abu Yunus, and in the manuscripts: Abu Musa. What is established is from Sahih Muslim. As for the hadith of Abu Musa, Ahmad (19536) and Al-Nasa’i in Al-Kubra (11177) reported it in a different context. See Al-Muharrar al-Wajiz 2/158.

सूरा हूद: आयत 17 90 अर्थ: और उससे पहले जिब्रील ने मूसा को मूसा की किताब पढ़कर सुनाई। इब्न अब्बास ने जो जिक्र किया है, उसके अनुसार यह भी जायज है कि "किताब" शब्द पेश (रफ़ा) के साथ हो, जिससे अर्थ होगा: और उससे पहले मूसा की किताब भी थी(1), यानी: जिब्रील ने उसे मूसा को वैसे ही पढ़कर सुनाया जैसे उन्होंने मुहम्मद को कुरान पढ़कर सुनाया। (इमामन) [एक मार्गदर्शन]: यह हालत (हाल) के रूप में मन्सूब है(2)। (व रहमतन) [और एक दया]: यह अत्फ़ (मातूफ़) है। (वे लोग इस पर विश्वास करते हैं): इसका इशारा बनी इसराइल की ओर है, यानी: वे तौरात में दी गई आपके बारे में खुशखबरी पर विश्वास करते हैं; जबकि इन बाद के लोगों(3) ने आपके साथ कुफ्र (अविश्वास) किया है, इसलिए वे ही हैं जिनका ठिकाना आग है; अल-कुशैरी ने इसे बयान किया है। "बिही" (इसमें/उनमें) में "ही" ज़मीर (सर्वनाम) कुरान की ओर भी इशारा कर सकता है, और पैगंबर ﷺ की ओर भी(4)। (और जो कोई इसमें कुफ्र करता है): यानी कुरान में, या पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) में, (गिरोहों [अल-अहज़ाब] में से): यानी सभी धर्मों में से; क़तादा के हवाले से; और इसी तरह सईद बिन जुबैर(5) ने कहा: "अल-अहज़ाब" का मतलब सभी धर्मों के लोग हैं क्योंकि वे गुटबाजी (यताहाज़बून) करते हैं। यह भी कहा गया है: कुरैश और उनके सहयोगी(6)। (तो आग उनका ठिकाना है): यानी वह आग वालों में से है; और हसन ने शेर पढ़ा: "तुम उन्हें चिलचिलाती धूप में मौत के हौज तक ले आए, तो आग उनका ठिकाना है और मौत उनसे मिलने वाली है(7)।" और "सहीह मुस्लिम"(8) में अबू हुरैरा(9) की हदीस में नबी ﷺ से रिवायत है: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है..."

(1) देखें ज़ाद अल-मसीर 4/87। (2) मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 3/44, और ए'राब अल-कुरान अल-नह्हास 2/276। (3) (द) और (ज़) में: "अल-मुफ़ाखिरून" (फक्र करने वाले)। (4) देखें ज़ाद अल-मसीर 4/88। उन्होंने इसमें तीसरा पहलू भी बताया है, कि यह तौरात के लिए हो सकता है। (5) अल-नुकत वल-'उयून 2/462, और ज़ाद अल-मसीर 4/88, और अल-तबरी ने 12/364-365 में उनके दोनों कथनों को उद्धृत किया है। (6) अल-मावर्दी 2/462 द्वारा उल्लेखित, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/88 में अल-सुद्दी के हवाले से। (7) दीवान हसन पृष्ठ 259। और इसमें: "मौत" के स्थान पर "हत्या" (क़त्ल) उनसे मिलने वाली है। और "दाहिया": यानी चाश्त (दोपहर से पहले) के समय, और "अल-दुहा": दिन का चढ़ना और सूरज की तपिश का तेज होना। देखें लिसान अल-अरब (दहया)। (8) (153), और अहमद ने इसे (8609) रिवायत किया है। कोष्ठकों के बीच जो आएगा वह इन्हीं से है। (9) (म) में: अबू यूनुस, और पांडुलिपियों में: अबू मूसा। जो सहीह मुस्लिम से साबित है।

जहाँ तक अबू मूसा की हदीस का सवाल है, अहमद (19536) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (11177) में इसे दूसरे संदर्भ में रिवायत किया है। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/158।

سورہ ہود: آیت ۱۷ ۹۰ معنی: اور اس سے پہلے جبرئیل نے موسیٰ کو موسیٰ کی کتاب پڑھ کر سنائی۔ ابن عباس کے ذکر کردہ قول کے مطابق یہ بھی جائز ہے کہ لفظ "کتاب" رفع کے ساتھ ہو، جس سے معنی ہوگا: اور اس سے پہلے موسیٰ کی کتاب بھی اسی طرح تھی(۱)، یعنی: جبرئیل نے اسے موسیٰ پر تلاوت کیا جیسے انہوں نے محمد ﷺ پر قرآن کی تلاوت کی۔ ﴿إِمَامًا﴾ حالت کی بنا پر نصب میں ہے(۲)۔ ﴿وَرَحْمَةً﴾ اس پر عطف ہے۔ ﴿أُوْلَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ﴾ اس سے مراد بنی اسرائیل ہیں، یعنی: وہ تورات میں آپ کے بارے میں دی گئی خوشخبری پر ایمان لاتے ہیں؛ جبکہ ان بعد والے لوگوں(۳) نے آپ کے ساتھ کفر کیا، پس وہی ہیں جن کا ٹھکانہ آگ ہے؛ القشیری نے اسے نقل کیا ہے۔ "بہ" میں ضمیر "ہ" قرآن کے لیے بھی ہو سکتی ہے اور نبی ﷺ کے لیے بھی(۴)۔ ﴿وَمَن يَكْفُرْ بِهِ﴾ یعنی قرآن کے ساتھ، یا نبی علیہ الصلاۃ والسلام کے ساتھ ﴿مِنَ الْأَحْزَابِ﴾ یعنی تمام ملتوں میں سے؛ قتادہ سے مروی ہے؛ اور اسی طرح سعید بن جبیر(۵) نے کہا: "احزاب" سے مراد تمام ادیان کے لوگ ہیں کیونکہ وہ گروہ بندی کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: قریش اور ان کے حلیف(۶)۔ ﴿فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ﴾ یعنی وہ آگ والوں میں سے ہے؛ اور حسان نے یہ شعر پڑھا: "تم انہیں دھوپ کے وقت موت کے گھاٹ اتار لائے، پس آگ ان کا ٹھکانہ ہے اور موت ان سے ملنے والی ہے(۷)۔" اور "صحیح مسلم"(۸) میں حضرت ابوہریرہ(۹) کی حدیث ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے..."

(۱) دیکھئے زاد المسیر ۴/ ۸۷۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۴۴، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۷۶۔ (۳) (د) اور (ز) میں: "المفاخرون" (فخر کرنے والے)۔ (۴) دیکھئے زاد المسیر ۴/ ۸۸۔ اور انہوں نے اس میں تیسری صورت کا بھی ذکر کیا ہے کہ یہ تورات کے لیے ہو۔ (۵) النکت والعیون ۲/ ۴۶۲، اور زاد المسیر ۴/ ۸۸، اور طبری نے ۱۲/ ۳۶۴ - ۳۶۵ میں ان دونوں کے اقوال نقل

کیے ہیں۔ (۶) ماوردی نے اسے ۲/ ۴۶۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۸۸ میں سدی سے نقل کیا ہے۔ (۷) دیوان حسان صفحہ ۲۵۹۔ اور اس میں "موت" کی جگہ "قتل" ملنے والا ہے، کے الفاظ ہیں۔ اور "ضاحیہ": یعنی چاشت کا وقت، اور "الضحاء": دن کا بلند ہونا اور سورج کی تپش کا تیز ہونا۔ دیکھئے لسان العرب (ضحي)۔ (۸) (۱۵۳)، اور اسے احمد (۸۶۰۹) نے روایت کیا ہے۔ اور جو قوسین میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۹) (م) میں: ابو یونس، اور قلمی نسخوں میں: ابو موسیٰ۔ اور جو ثابت ہے وہ صحیح مسلم سے ہے۔ جہاں تک ابو موسیٰ کی حدیث کا تعلق ہے تو اسے احمد (۱۹۵۳۶) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۱۱۷۷) میں اس سیاق کے علاوہ بیان کیا ہے۔ دیکھئے المحرر الوجیز ۲/ ۱۵۸۔

Surah Hud: Verses 17 - 19 91

"...by Him in Whose Hand is the soul of Muhammad, there is no one from this Ummah, Jew or Christian, who hears about me, [then dies] and does not believe in that with which I have been sent, but he will be among the inhabitants of the Fire." {So be not in doubt} meaning: in doubt {about it} meaning: about the Quran {Indeed, it is the truth from your Lord} meaning: the Quran is from Allah; Muqatil said this. Al-Kalbi said: The meaning is: do not be in doubt that the disbeliever will be in the Fire(1). "Indeed, it is the truth" means: the true and inevitable word. The address is to the Prophet (peace be upon him), but the intended meaning includes all those who are legally responsible (mukallafun)(2).

Allah the Almighty says: {And who is more unjust than he who invents a lie against Allah? Those will be presented before their Lord, and the witnesses will say, "These are the ones who lied against their Lord." Unquestionably, the curse of Allah is upon the wrongdoers (18) Who averted [people] from the way of Allah and sought to make it [seem] deviant while they, concerning the Hereafter, were disbelievers (19)}

His words: {And who is more unjust than he who invents a lie against Allah?} meaning: No one is more unjust to themselves than them; because they invented lies against Allah, attributed His words to others, and claimed that He has a partner and a son(3), and said of the idols: these are our intercessors with Allah. {Those will be presented before their Lord} meaning: He will hold them accountable for their deeds. {And the witnesses will say} meaning: the guardian angels; according to Mujahid(4) and others. Sufyan said: I asked Al-A'mash about "the witnesses" and he said: the angels(5). Al-Dahhak said: they are the Prophets and Messengers; his proof is the verse: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness and we bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?} (6) [An-Nisa: 41]. It is also said: the angels, the Prophets, and the scholars who conveyed the messages.

(1) The saying of Muqatil and Al-Kalbi is in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/462, and Zad al-Masir 4/89. (2) Said by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/462. (3) See Tafsir al-Baghawi 2/378, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/159. (4) Tafsir Mujahid 1/302, and reported by al-Tabari 12/367. (5) Reported by al-Tabari 12/368. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/339, and reported by al-Tabari 12/368.

सूरह हूद: आयतें १७ - १९ ९१

"...उसकी कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, इस उम्मत का कोई भी व्यक्ति, चाहे वह यहूदी हो या ईसाई, जो मेरे बारे में सुनता है, [फिर मर जाता है] और उस पर विश्वास नहीं करता जिसके साथ मुझे भेजा गया है, वह आग के निवासियों में से होगा।" {तो इसमें संदेह न करें} अर्थात: संदेह में {इसके बारे में} अर्थात: कुरान के बारे में {निस्संदेह, यह आपके रब की ओर से सत्य है} अर्थात: कुरान अल्लाह की ओर से है; मुक़ातिल ने यह कहा। अल-कल्बी ने कहा: अर्थ यह है: इसमें संदेह न करें कि काफिर आग में होगा(१)। "निस्संदेह, यह सत्य है" का अर्थ है: वह सत्य वचन जो घटित होने वाला है। संबोधन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए है, लेकिन इसका अर्थ सभी उत्तरदायी व्यक्तियों (मुक्कलफ़ून) के लिए है(२)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उससे बड़ा अत्याचारी कौन है जो अल्लाह पर झूठ गढ़े? वे अपने रब के सामने पेश किए जाएंगे, और गवाह कहेंगे, "ये वे हैं जिन्होंने अपने रब पर झूठ बोला था।" सुनो! अत्याचारियों पर अल्लाह की लानत है (१८) जो अल्लाह के मार्ग से रोकते थे और उसमें टेढ़ापन तलाश करते थे, और वे परलोक के इनकार करने वाले थे (१९)}

उनके शब्द: {और उससे बड़ा अत्याचारी कौन है जो अल्लाह पर झूठ गढ़े?} अर्थात: उनसे बढ़कर कोई स्वयं पर अत्याचार करने वाला नहीं है; क्योंकि उन्होंने अल्लाह पर झूठ गढ़ा, उसके शब्दों को दूसरों की ओर जिम्मेदार ठहराया, और दावा किया कि उसका कोई साथी और पुत्र है(३), और मूर्तियों के बारे में कहा: ये अल्लाह के पास हमारे सिफारिशी हैं। {वे अपने रब के सामने पेश किए जाएंगे} अर्थात: वह उनके कर्मों का हिसाब लेगा। {और गवाह कहेंगे} अर्थात: रक्षक फरिश्ते; मुजाहिद(४) और अन्य से। सुफियान ने कहा: मैंने अल-आमश से "गवाहों" के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: फरिश्ते(५)। अद-दह्हाक ने कहा: वे नबी और रसूल हैं; उनका प्रमाण यह आयत है: {तो फिर क्या हाल होगा जब हम हर समुदाय से एक गवाह लाएंगे और हम आपको इन लोगों पर गवाह के रूप में लाएंगे?} (६) [अन-निसा: ४१]। और यह भी कहा गया है: फरिश्ते, नबी और वे विद्वान जिन्होंने संदेश पहुँचाए।

(१) मुक़ातिल और अल-कल्बी का कथन 'अल-नुकत व अल-उयून' २/४६२ और 'ज़ाद अल-मसीर' ४/८९ में है। (२) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत व अल-उयून' २/४६२ में कहा है। (३) देखिए 'तफ़सीर अल-बग़वी' २/३७८, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/१५९। (४) 'तफ़सीर मुजाहिद' १/३०२, और

अल-तब़री ने इसे १२/३६७ पर उद्धृत किया है। (५) अल-तब़री ने इसे १२/३६८ पर उद्धृत किया है। (६) अल-नह्हास की 'मआनी अल-कुरान' ३/३३९, और अल-तब़री ने इसे १२/३६८ पर उद्धृत किया है।

سورہ ہود: آیات ۱۷ - ۱۹ ۹۱

"...اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد (ﷺ) کی جان ہے، اس امت کا کوئی بھی شخص، چاہے وہ یہودی ہو یا نصرانی، جو میرے بارے میں سنے، [پھر مر جائے] اور اس چیز پر ایمان نہ لائے جس کے ساتھ میں بھیجا گیا ہوں، تو وہ جہنمیوں میں سے ہوگا"۔ ﴿پس تم اس میں شک نہ کرو﴾ یعنی: شک میں ﴿اس سے﴾ یعنی: قرآن سے ﴿بے شک وہ تمہارے رب کی طرف سے حق ہے﴾ یعنی: قرآن اللہ کی طرف سے ہے؛ مقاتل نے یہ کہا۔ اور الکلبی نے کہا: معنی یہ ہے: تو اس بات میں شک نہ کر کہ کافر آگ میں ہوگا (۱)۔ "بے شک وہ حق ہے" یعنی: سچی بات جو ہو کر رہے گی۔ اور خطاب نبی ﷺ سے ہے، جبکہ مراد تمام مکلفین ہیں (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو اللہ پر جھوٹ باندھے؟ یہی لوگ ہیں جو اپنے رب کے سامنے پیش کیے جائیں گے اور گواہ کہیں گے کہ یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنے رب پر جھوٹ بولا تھا، خبردار! ظالموں پر اللہ کی لعنت ہے (۱۸) جو اللہ کی راہ سے روکتے ہیں اور اس میں کجی تلاش کرتے ہیں اور وہی آخرت کا انکار کرنے والے ہیں (۱۹)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو اللہ پر جھوٹ باندھے؟﴾ یعنی: ان سے بڑھ کر اپنی جانوں پر کوئی ظالم نہیں؛ کیونکہ انہوں نے اللہ پر جھوٹ باندھا، پس اس کے کلام کو دوسروں کی طرف منسوب کیا، اور یہ دعویٰ کیا کہ اس کا کوئی شریک اور بیٹا ہے (۳)، اور بتوں کے بارے میں کہا: یہ اللہ کے ہاں ہمارے سفارشی ہیں۔ ﴿یہی لوگ اپنے رب کے سامنے پیش کیے جائیں گے﴾ یعنی: وہ ان کے اعمال کا حساب لے گا۔ ﴿اور گواہ کہیں گے﴾ یعنی: نگہبان فرشتے؛ مجاہد (۴) اور دیگر سے مروی ہے؛ اور سفیان نے کہا: میں نے الاعمش سے "الاشہاد" (گواہوں) کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: فرشتے (۵)۔ الضحاک نے کہا: وہ انبیاء اور رسول ہیں؛ اس

کی دلیل اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿تو اس وقت کیا حال ہوگا جب ہم ہر امت میں سے ایک گواہ لائیں گے اور آپ کو ان لوگوں پر گواہ بنا کر لائیں گے﴾ (۶) [النساء: ۴۱]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: فرشتے، انبیاء اور وہ علماء جنہوں نے پیغامات پہنچائے۔

(۱) مقاتل اور الکلبی کا قول النکت والعیون ۲/ ۴۶۲، اور زاد المسیر ۴/ ۸۹ میں ہے۔ (۲) الماوردی نے النکت والعیون ۲/ ۴۶۲ میں کہا ہے۔ (۳) دیکھئے تفسیر البغوی ۲/ ۳۷۸، اور المحرر الوجیز ۲/ ۱۵۹۔ (۴) تفسیر مجاہد ۱/ ۳۰۲، اور اسے الطبری نے ۱۲/ ۳۶۷ پر روایت کیا ہے۔ (۵) اسے الطبری نے ۱۲/ ۳۶۸ پر روایت کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۹، اور اسے الطبری نے ۱۲/ ۳۶۸ پر روایت کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 18 - 20 92

Qatadah said: It means all of creation (1). In "Sahih Muslim" (2), from the hadith of Safwan bin Muhriz, from Ibn Umar, from the Prophet ﷺ, it says: "As for the disbelievers and the hypocrites, they will be called out before all of creation: These are the ones who lied against Allah." {Unquestionably, the curse of Allah is upon the wrongdoers} meaning: His distance, His wrath, and His removal from His mercy upon those who placed worship in the wrong place. The words of the Almighty: {Who avert [people] from the way of Allah} It is permissible for "those who" (al-ladhina) to be in the position of genitive (khafd) as an adjective for the wrongdoers, and it is permissible for it to be in the position of nominative (raf'), meaning: they are those who (3). It was also said: it is the beginning of a statement from Allah Almighty, meaning: those who (4) avert themselves and others from faith and obedience. {And seek to make it [seem] deviant} meaning: they turn people away from it towards sins and polytheism {And they, concerning the Hereafter, are disbelievers} The word "they" (hum) was repeated for emphasis (5). The words of the Almighty: {Those were not causing failure [to Allah] on earth, nor did they have besides Allah any protectors. For them the punishment will be multiplied. They were not able to hear, nor did they see (20)} The words of the Almighty: {Those were not causing failure [to Allah] on earth} meaning: escaping from the punishment of Allah. Ibn Abbas said: They did not render Me incapable of commanding the earth to swallow them up (6). {Nor did they have besides Allah any protectors} meaning: helpers, and "min" is extra (for emphasis). It was said: "ma" is in the sense of "alladhi" (that which) (7), its estimation being: those were not causing failure, neither they nor those who were for them...

(1) Narrated by al-Tabari 12/367. (2) (2768), and narrated by Ahmad (5436), and al-Bukhari (2441). (3) See al-Muharrar al-Wajiz 3/160. (4) In (M): they are those who. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/45. (6) In (D), (W), and (M): to be swallowed. What is established is from (Z), which is consistent with what is in Zad al-Masir 4/90. (7) See al-Durr al-Masun 6/302.

सूरह हूद: आयतें 18 - 20 92

क़तादा ने कहा: इसका अर्थ संपूर्ण सृष्टि है (1)। "सहीह मुस्लिम" (2) में सफवान बिन मुहरिज़ की हदीस में इब्न उमर से, नबी ﷺ के हवाले से उल्लेख है, जिसमें उन्होंने कहा: "जहाँ तक काफ़िरों और मुनाफ़िक़ों का सवाल है, उन्हें सारी सृष्टि के सामने पुकारा जाएगा: ये वे लोग हैं जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला।" {सावधान! ज़ालिमों (अत्याचारियों) पर अल्लाह की लानत (धिक्कार) है} यानी: उसकी दूरी, उसका क्रोध और उसकी दया से उन लोगों की बेदखली जिन्होंने इबादत (उपासना) को ग़लत जगह पर रखा। अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह की राह से रोकते हैं} मुमकिन है कि "जो लोग" (अल-लज़ीना) ज़ालिमों के विशेषण के रूप में 'जर्र' (विभक्ति) की स्थिति में हो, और यह भी मुमकिन है कि यह 'रफ़अ' (कर्ता कारक) की स्थिति में हो, जिसका अर्थ है: वे वही हैं जो (3)। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह तआला की ओर से एक नए संबोधन की शुरुआत है, यानी: वे लोग जो (4) स्वयं को और दूसरों को ईमान और आज्ञाकारिता से रोकते हैं। {और उसे टेढ़ा करना चाहते हैं} यानी: वे लोगों को उससे हटाकर गुनाहों और शिर्क(बहुदेववाद) की ओर ले जाते हैं {और वे आख़िरत (परलोक) का इनकार करने वाले हैं} ज़ोर देने के लिए शब्द "वे" (हुम) को दोहराया गया है (5)। अल्लाह तआला का कथन: {वे ज़मीन में (अल्लाह को) बेबस करने वाले न थे, और न अल्लाह के सिवा उनका कोई मददगार था। उनके लिए अज़ाब (यातना) दोगुना कर दिया जाएगा। वे न तो सुन सकते थे और न देख सकते थे (20)} अल्लाह तआला का कथन: {वे ज़मीन में (अल्लाह को) बेबस करने वाले न थे} यानी: अल्लाह के अज़ाब से बच निकलने वाले नहीं थे। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने मुझे इस बात से बेबस नहीं किया कि मैं ज़मीन को हुक्म दूँ और वह उन्हें निगल जाए (6)। {और न अल्लाह के सिवा उनका कोई मददगार था} यानी: सहायक, और यहाँ "मिन" ज़ायद (अतिरिक्त) है। और कहा गया है कि: "मा" यहाँ "अल्लज़ी" के अर्थ में है (7), जिसका अनुमानित अर्थ यह है: वे बेबस करने वाले न थे, न वे और न ही वे लोग जो उनके लिए...

(1) इसे अल-तबरी ने 12/367 में उद्धृत किया है। (2) (2768), और अहमद (5436), और अल-बुखारी (2441) ने भी इसे उद्धृत किया है। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/160। (4) (म) में: वे वे हैं जो। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/45। (6) (द), (व) और (म) में: "फ़ततख़सफ़"। जो सिद्ध है वह (ज़) से है, और वह जाद अल-मसीर 4/90 के अनुरूप है। (7) देखें अल-दुर्र अल-मसून 6/302।

سورہ ہود: آیات ۱۸ - ۲۰ ۹۲

اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد تمام مخلوقات ہیں (۱)۔ اور "صحیح مسلم" (۲) میں صفوان بن محرز کی حدیث میں ابن عمر سے مروی ہے، نبی ﷺ سے، اس میں آپ نے فرمایا: "رہے کافر اور منافق تو انہیں تمام مخلوق کے سامنے پکارا جائے گا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے اللہ پر جھوٹ بولا"۔ {خبردار! ظالموں پر اللہ کی لعنت ہے} یعنی: اس کی دوری، اس کی ناراضگی اور اس کی رحمت سے ان لوگوں کا نکال دیا جانا جنہوں نے عبادت کو غیر جگہ پر رکھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جو اللہ کی راہ سے روکتے ہیں} جائز ہے کہ "الذین" ظالمین کی صفت ہونے کی وجہ سے حالتِ جر میں ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ حالتِ رفع میں ہو، یعنی: وہ وہی ہیں جو (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے کلام کی ابتدا ہے، یعنی: وہ لوگ جو (۴) اپنے آپ کو اور دوسروں کو ایمان اور اطاعت سے روکتے ہیں۔ {اور اس میں کجی تلاش کرتے ہیں} یعنی: وہ لوگوں کو اس (راہ) سے ہٹا کر گناہوں اور شرک کی طرف لے جاتے ہیں {اور وہ آخرت کا انکار کرنے والے ہیں} لفظ "ہم" (وہ) کو تاکید کے لیے دوبارہ ذکر کیا گیا (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ زمین میں (اللہ کو) عاجز کرنے والے نہ تھے اور نہ ہی اللہ کے سوا ان کا کوئی مددگار تھا۔ ان کے لیے عذاب دوگنا کر دیا جائے گا۔ وہ نہ سننے کی طاقت رکھتے تھے اور نہ ہی دیکھتے تھے (۲۰)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ زمین میں عاجز کرنے والے نہ تھے} یعنی: اللہ کے عذاب سے بچ کر نکلنے والے نہ تھے۔ ابن عباس نے فرمایا: انہوں نے مجھے اس سے عاجز نہیں کیا کہ میں زمین کو حکم دوں اور وہ انہیں دھنسا دے (۶)۔ {اور نہ ہی اللہ کے سوا ان کا کوئی مددگار تھا} یعنی: انصار، اور "مِن" زائدہ ہے۔ اور کہا گیا: "ما" یہاں "الذی" کے معنی میں ہے (۷)، اس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: وہ عاجز کرنے والے نہ تھے، نہ وہ اور نہ وہ لوگ جو ان کے لیے...

(١) اسے الطبری نے ١٢/٣٦٧ میں روایت کیا ہے۔ (٢) (٢٧٦٨)، اور اسے احمد (٥٤٣٦) اور بخاری (٢٤٤١) نے روایت کیا ہے۔ (٣) دیکھئے المحرر الوجیز ٣/١٦٠۔ (٤) نسخہ (م) میں ہے: ہم الذین۔ (٥) معانی القرآن للزجاج ٣/٤٥۔ (٦) نسخہ (د)، (ف) اور (م) میں ہے: فتتخسف۔ اور جو ثابت ہے وہ نسخہ (ز) سے ہے، اور یہی زاد المسیر ٤/٩٠ کے موافق ہے۔ (٧) دیکھئے الدر المصون ٦/٣٠٢۔

Surah Hud: Verses 20 - 22 (93)

[They will have no] protectors besides Allah; this is the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. {The punishment will be doubled for them} meaning: according to the extent of their disbelief and sins. {They could not endure hearing} "Ma" is in the accusative position (nasb), based on the meaning: because of what they were able to hear and what they were able to see, yet they did not use that to listen to the truth or see it. The Arabs say: "I rewarded him [for] what he did" and "[for] by what he did"; they sometimes omit the preposition "ba" and sometimes include it. Sibawayh recited (1): I commanded you to do good, so do what you were commanded ** For I have left you with wealth and property. It is also permissible for "ma" to be an adverb of time (zarf), and the meaning is: the punishment will be doubled for them (2) forever, i.e., during the time they are capable of hearing and seeing, and Allah Almighty makes them capable of that in Hell forever. It is also possible that "ma" is a particle of negation with no grammatical position; as the speech was completed before it, and pausing at "the punishment" is sufficient. The meaning then is: they were not able in this world to hear in a way that benefited them, nor to see in a way that guided them. Al-Farra' said (3): they could not endure hearing because Allah had decreed their misguidance in the Preserved Tablet. Al-Zajjaj said (4): because of their hatred for the Prophet ﷺ and their enmity towards him, they could not bear to hear from him or understand him. Al-Nahhas said (5): this is well-known in the speech of the Arabs; it is said: "So-and-so cannot bear to look at so-and-so" if it is burdensome for him. His Almighty saying: {Those are the ones who have lost themselves, and lost from them is what they used to invent (21) No doubt that in the Hereafter they will be the greatest losers (22)} His Almighty saying: {Those are the ones who have lost themselves} is a subject (mubtada') and predicate (khabar). {And lost from them is what they used to invent} meaning: their fabrication was lost and perished.

(1) In Al-Kitab 1/37. And I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/276, and the text is from there; it was previously mentioned in 4/123. (2) The word "the punishment" is an addition from (Z) and it matches what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/276. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 2/8. (4) In his Ma'ani al-Qur'an 3/45. (5) In his I'rab al-Qur'an 2/277. What precedes it is from it; see Mushkil I'rab al-Qur'an 1/357.

सूरा हूद: आयत २० - २२ (९३)

अल्लाह के सिवा कोई संरक्षक नहीं; और यह इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा का कथन है। {उनके लिए अज़ाब (दंड) दोगुना कर दिया जाएगा} यानी: उनके कुफ्र (अविश्वास) और उनके पापों की मात्रा के अनुसार। {वे सुनने की क्षमता नहीं रखते थे} यहाँ 'मा' नसब (accusative) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: उस कारण से जो वे सुनने में सक्षम थे और जो वे देखने में सक्षम थे, लेकिन उन्होंने सच्चाई सुनने और देखने में इसका उपयोग नहीं किया। अरब कहते हैं: "मैंने उसे उसके काम का बदला दिया" और "मैंने उसे उसके काम के कारण बदला दिया"; वे कभी 'बा' को हटा देते हैं और कभी उसे रहने देते हैं। सिबावैह ने यह शेर पढ़ा (१): मैंने तुम्हें भलाई का आदेश दिया, तो वही करो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया था ** क्योंकि मैंने तुम्हें धन और संपत्ति वाला छोड़ दिया है। यह भी संभव है कि 'मा' एक कालवाचक क्रियाविशेषण (ज़र्फ़) हो, और अर्थ यह हो: उनके लिए अज़ाब (२) हमेशा के लिए दोगुना कर दिया जाएगा, यानी उस समय तक जब तक वे सुनने और देखने में सक्षम होंगे, और अल्लाह सुब्हानहु उन्हें जहन्नम (नरक) में हमेशा के लिए इसके योग्य बना देगा। यह भी मुमकिन है कि 'मा' निषेधवाचक (नफ़ी) हो जिसका कोई व्याकरणिक स्थान न हो; क्योंकि इससे पहले बात पूरी हो चुकी है, और "अज़ाब" पर रुकना पर्याप्त है। तब अर्थ होगा: वे दुनिया में ऐसा सुनने में सक्षम नहीं थे जिससे उन्हें लाभ हो, और न ही ऐसा देखने में जिससे उन्हें मार्गदर्शन मिले। अल-फ़र्रा ने कहा (३): वे सुनने की क्षमता नहीं रखते थे; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें लोहे महफ़ूज़ (सुरक्षित पट्टिका) में गुमराह कर दिया था। अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): नबी ﷺ के प्रति उनकी नफरत और उनके साथ उनकी दुश्मनी के कारण, वे उनसे सुनने या उन्हें समझने की क्षमता नहीं रखते थे। अल-नह़ास ने कहा (५): यह अरबों की बातचीत में प्रसिद्ध है; कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति अमुक को देखने की क्षमता नहीं रखता," यदि वह उसके लिए भारी या अरुचिकर हो। अल्लाह तआला का कथन: {यही वे लोग हैं जिन्होंने खुद को घाटे में डाल दिया, और जो कुछ वे झूठ गढ़ते थे, वह उनसे खो गया (२१) निःसंदेह वे ही आख़िरत (परलोक) में सबसे अधिक घाटा उठाने वाले होंगे (२२)} अल्लाह तआला का कथन: {यही वे लोग हैं जिन्होंने खुद को घाटे में डाल दिया} यह मुब्तदा (उद्देश्य) और ख़बर (विधेय) है। {और जो कुछ वे झूठ गढ़ते थे, वह उनसे खो गया} यानी: उनका झूठ बोलना बेकार हो गया और नष्ट हो गया।

(१) किताब १/३७ में। और अल-नह़ास की 'इ'राब अल-क़ुरआन' २/२७६ में, और यह शब्द वहीं से हैं, और पहले ४/१२३ में आ चुके हैं। (२) शब्द: "अज़ाब"। (ज़) से बढ़ाया गया है और यह अल-नह़ास की

'इ'राब अल-क़ुरआन' २/२७६ में मौजूद विवरण के अनुकूल है। (३) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' २/८ में। (४) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' ३/४५ में। (५) उनकी पुस्तक 'इ'राब अल-क़ुरआन' २/२७७ में। और इससे पहले वाला हिस्सा उसी में से है, और देखें 'मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन' १/३५७।

سورہ ہود: آیات ۲۰ - ۲۲ (۹۳)

اللہ کے سوا کوئی دوست نہیں؛ اور یہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ہے۔ ﴿يُضَعَّفُ لَهُمُ الْعَذَابُ﴾ یعنی: ان کے کفر اور ان کی نافرمانیوں کے بقدر۔ ﴿مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ﴾ «ما» یہاں حالتِ نصب میں ہے اس معنی پر کہ: بوجہ اس کے جو وہ سننے کی استطاعت رکھتے تھے اور جو وہ دیکھنے کی استطاعت رکھتے تھے، لیکن انہوں نے حق سننے اور اسے دیکھنے میں اسے استعمال نہیں کیا۔ اور عرب کہتے ہیں: "جزيته ما فعل" اور "بما فعل"؛ وہ کبھی 'باء' کو حذف کر دیتے ہیں اور کبھی ثابت رکھتے ہیں؛ اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا ہے (۱): امرتک الخير فافعل ما امرت بہ ** فقد ترکتک ذا مال وذا نشب اور یہ بھی جائز ہے کہ «ما» ظرف ہو، اور معنی ہو: ان کے لیے عذاب (۲) ہمیشہ دگنا کیا جائے گا، یعنی ان کے سننے اور دیکھنے کی استطاعت کے وقت، اور اللہ سبحانہ وتعالیٰ انہیں جہنم میں ہمیشہ اس کی استطاعت رکھنے والا بنائے گا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «ما» نافیہ ہو جس کا کوئی محلِ اعراب نہ ہو؛ کیونکہ اس سے پہلے کلام مکمل ہو چکا ہے، اور "العذاب" پر وقف کرنا کافی ہے؛ اس صورت میں معنی ہوگا: وہ دنیا میں ایسا سننا نہیں سن سکتے تھے جس سے وہ نفع اٹھائیں، اور نہ ہی ہدایت یافتہ لوگوں کی طرح دیکھ سکتے تھے۔ فراء نے کہا (۳): وہ سننے کی استطاعت نہیں رکھتے تھے؛ کیونکہ اللہ نے انہیں لوحِ محفوظ میں گمراہ کر دیا تھا۔ اور زجاج نے کہا (۴): نبی ﷺ سے ان کے بغض اور ان کی دشمنی کی وجہ سے، وہ آپ ﷺ سے سننے کی استطاعت نہیں رکھتے تھے اور نہ ہی آپ کی بات سمجھ سکتے تھے۔ نحاس نے کہا (۵): یہ اہل عرب کے کلام میں معروف ہے؛ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص فلاں کی طرف دیکھنے کی طاقت نہیں رکھتا" جب وہ اس پر گراں گزرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِيْنَ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَّا كَانُوْا يَفْتَرُوْنَ (٢١) لَا جَرَمَ اَنَّهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْاَخْسَرُوْنَ (٢٢)﴾ اللہ

تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُولَٰئِکَ الَّذِیْنَ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَہُمْ﴾ مبتدا اور خبر ہے ﴿وَضَلَّ عَنْہُمْ مَّا کَانُوْا یَفْتَرُوْنَ﴾ یعنی: ان کا افتراء (جھوٹ) ان سے گم ہو گیا اور ضائع ہو گیا۔

(۱) الکتاب ۱/۳۷ میں۔ اور اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۷۶ اور یہ عبارت اسی میں سے ہے، اور پہلے ۴/۱۲۳ میں گزر چکا ہے۔ (۲) لفظ: "العذاب"۔ (ظ) سے زائد ہے اور یہ اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۷۶ میں جو کچھ ہے اس کے موافق ہے۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۸ میں۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۴۵ میں۔ (۵) ان کی کتاب اعراب القرآن ۲/۲۷۷ میں۔ اور اس سے پہلے والا اسی میں سے ہے، اور دیکھئے مشکل اعراب القرآن ۱/۳۵۷۔

Surah Hud: Verses 21 - 22 94

His saying, Exalted is He: ﴿لَا جَرَمَ﴾ (La Jarama - No doubt/Truly), scholars have several opinions about it. Al-Khalil and Sibawayh(1) said: "La Jarama" means: it is true (haqqa). Thus, "la" and "jarama" are considered one word by them, and "anna" (that) following it is in the nominative case (raf'). This is also the opinion of Al-Farra'(2) and Muhammad bin Yazid(3); narrated by Al-Nahhas(4).

Al-Mahdawi said: And from Al-Khalil also, that its meaning is: it must be so and inevitably, which is also the opinion of Al-Farra'(5) also; mentioned by Al-Tha'labi.

Al-Zajjaj(6) said: "La" here is a negation, a refutation of their saying: "Indeed, the idols benefit them," as if the meaning is: that does not benefit them. And "jarama" means: gained/earned (kasaba), i.e., that action earned them loss. The subject of "kasaba" is implicit, and "anna" is in the accusative case (mansub) due to "jarama"(7), as you would say: "Your unkindness earned (kasaba) Zaid his anger towards you." The poet said: We placed his head atop a trunk(8) *** because of what his hands earned (jaramat), and we did not transgress(9). Meaning: because of what they earned.

Al-Kisa'i said: The meaning of "La Jarama" is: There is no barrier and no prevention from the fact that they...(10).

It is also said: The meaning is: No cutting of a cutter, so the subject was omitted due to its frequent use(11).

---

(1) Mentioned in Al-Kitab 3/138 as the opinion of the commentators. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/8. (3) He is Al-Mubarrad, and his words are in Al-Muqtadab 2/351. (4) In I'rab al-Qur'an 2/277, see Mushkil I'rab al-Qur'an 1/357 - 358. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/8. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/46. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/278. And what precedes it is from him. (8) In (m) and (z): Al-Nukat wal-'Uyun 2/464: "We placed his head in a palm trunk." What is established is from (z), (d), and (f), which matches what is in the following sources. (9) It appeared in Al-Zahir by Ibn al-Anbari 1/272, Amali al-Murtada 1/110, and Al-Khizana 10/286 without attribution. (10) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/278. (11) See Majma' al-Bayan 12/129.

सूरह हूद: आयत 21 - 22 94

अल्लाह का फरमान: لَا جَرَمَ (ला जरमा - निस्संदेह/सच्चाई यह है कि), विद्वानों के इस बारे में कई विचार हैं। अल-खलील और सिबावैह(1) ने कहा: "ला जरमा" का अर्थ है: "सत्य है" (हक्का)। उनके अनुसार "ला" और "जरमा" एक ही शब्द हैं, और उसके बाद आने वाला "अन्ना" (कि) रफ़ (nominative) की स्थिति में है। यही अल-फर्रा(2) और मुहम्मद बिन यज़ीद(3) का भी मत है; इसे अल-नह्सास(4) ने उद्धृत किया है।

अल-महदवी ने कहा: और अल-खलील से यह भी वर्णित है कि इसका अर्थ है: "अनिवार्य रूप से" और "बिना किसी संदेह के", जो अल-फर्रा(5) का भी विचार है; इसका उल्लेख अल-सालाबी ने किया है।

अल-ज़ज्जाज(6) ने कहा: "ला" यहाँ निषेध है, जो उनके इस कथन का खंडन है कि: "बेशक मूर्तियाँ उन्हें लाभ पहुँचाती हैं," जैसे कि अर्थ हो: "उन्हें वह लाभ नहीं पहुँचाता।" और "जरमा" का अर्थ है: "कमाया/अर्जित किया" (कसब), यानी उस कार्य ने उनके लिए घाटा कमाया। "कसब" का कर्ता (subject) गुप्त है, और "अन्ना" "जरमा"(7) के कारण नसब (accusative) की स्थिति में है, जैसे आप कहते हैं: "तुम्हारी रूखाई ने ज़ैद का तुम्हारे प्रति क्रोध कमाया।" कवि ने कहा: हमने उसका सिर एक तने पर लटका दिया(8) *** जो कुछ उसके हाथों ने कमाया (जरमत), और हमने ज़्यादती नहीं की(9)। अर्थात: जो उन्होंने कमाया।

अल-किसाई ने कहा: "ला जरमा" का अर्थ है: इस बात में कोई बाधा और कोई रोक नहीं है कि वे... (10)।

यह भी कहा गया है: अर्थ है: "किसी काटने वाले का कोई काटना नहीं", इसलिए इसके बार-बार उपयोग के कारण कर्ता को हटा दिया गया(11)।

---

(1) अल-किताब 3/138 में मुफस्सिरों के विचार के रूप में उल्लेख किया गया है। (2) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 2/8 में। (3) वह अल-मुबर्रद हैं, और उनकी बात अल-मुक़्तदब 2/351 में है। (4) इराब अल-कुरान 2/277 में, और देखें मुश्किल इराब अल-कुरान 1/357 - 358। (5) मानी अल-कुरान 2/8 में। (6) मानी अल-कुरान 3/46 में। (7) अल-नह्सास द्वारा रचित इराब अल-कुरान 2/278। और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (8) (म) और (ज) में: अल-नुकत वल-उयून 2/464:

"हमने उसका सिर खजूर के तने में लटका दिया।" (ज), (द) और (फ) से जो प्रमाणित है, वह निम्नलिखित स्रोतों के अनुरूप है। (9) इब्न अल-अंबारी की अल-ज़ाहिर 1/272, अमाली अल-मुर्तदा 1/110 और अल-खिजाना 10/286 में बिना किसी संदर्भ के आया है। (10) अल-नह्सास द्वारा रचित इराब अल-कुरान 2/278। (11) देखें मजमा अल-बयान 12/129।

سورہ ہود: آیات 21 - 22 94

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا جَرَمَ﴾، علماء کے اس بارے میں مختلف اقوال ہیں۔ چنانچہ خلیل اور سیبویہ(1) نے کہا: "لَا جَرَمَ" کے معنی ہیں: "حق ہے" (حَقَّ)۔ ان دونوں کے نزدیک "لا" اور "جَرَمَ" ایک ہی لفظ ہیں، اور ان کے نزدیک "أَنَّ" حالتِ رفع میں ہے۔ یہی قول فراء(2) اور محمد بن یزید(3) کا بھی ہے؛ اسے نحاس(4) نے نقل کیا ہے۔

مہدوی نے کہا: اور خلیل سے یہ بھی مروی ہے کہ اس کے معنی ہیں: "لا محالہ" اور "ضرور بالضرور"، اور یہی فراء(5) کا بھی قول ہے؛ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

زجاج(6) نے کہا: یہاں "لا" نفی کے لیے ہے، جو ان کے اس قول کا رد ہے کہ: "بت انہیں نفع پہنچاتے ہیں،" گویا معنی یہ ہیں: "وہ انہیں نفع نہیں پہنچاتے"۔ اور "جَرَمَ" کے معنی "کسب" (کمانا) کے ہیں، یعنی اس فعل نے ان کے لیے خسارہ کمایا۔ "کسب" کا فاعل پوشیدہ ہے، اور "أَنَّ" لفظ "جَرَمَ"(7) کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "تیری بدسلوکی نے زید کو تجھ پر غصہ دلایا (کسب کرایا)"۔ شاعر نے کہا: ہم نے اس کا سر ایک تنے کی چوٹی پر نصب کیا(8) *** اس وجہ سے جو اس کے ہاتھوں نے کمایا (جرمت)، اور ہم نے زیادتی نہیں کی(9)۔ یعنی: جو اس نے کمایا۔

کسائی نے کہا: "لَا جَرَمَ" کے معنی ہیں: اس بات سے کوئی روک ٹوک اور کوئی ممانعت نہیں ہے کہ وہ...(10)۔

ایک قول یہ بھی ہے: معنی ہیں: "کسی کاٹنے والے کا کوئی کاٹنا نہیں"، چنانچہ کثرتِ استعمال کی وجہ سے فاعل کو حذف کر دیا گیا(11)۔

(1) الکتاب 138/3 میں مفسرین کے قول کے طور پر مذکور ہے۔ (2) ان کی کتاب معانی القرآن 8/2 میں۔ (3) یہ مبرد ہیں، اور ان کی گفتگو المقتضب 351/2 میں ہے۔ (4) اعراب القرآن 277/2 میں، اور دیکھیے مشکل اعراب القرآن 357/1 - 358۔ (5) معانی القرآن 8/2 میں۔ (6) معانی القرآن 46/3 میں۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 278/2۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (8) (م) اور (ظ) میں: النکت والعیون 464/2: ہم نے اس کا سر کھجور کے تنے میں نصب کیا۔ اور جو (ز)، (د) اور (ف) سے ثابت ہے وہ درج ذیل مآخذ کے موافق ہے۔ (9) یہ ابن الانباری کی الزاھر 272/1، امالی المرتضی 110/1 اور الخزانہ 286/10 میں بغیر کسی نسبت کے وارد ہوا ہے۔ (10) اعراب القرآن للنحاس 278/2۔ (11) دیکھیے مجمع البیان 129/12۔

Surah Hud: Verses 21 - 23 95

And al-Jarm: cutting; "jarama al-nakhl" means he harvested the palm trees, so he is a "jarim", and a group of "jurram". This is the time of "al-jiram" and "al-jaram". "jaramtu soof al-shah" means I sheared the sheep's wool. "jaramtu minhu" means if you took from it; like: "jalamtu al-shay' jalman", meaning I cut it (1). "jalamtu al-jazur ajlimuha jalman" means if you took the meat from its bones. "akhadhtu al-shay' bi-jalamatihi" - with a silent 'lam' - if you took it all. And "jalamah al-jazur" - with vowels - means its meat entirely. This was said by al-Jawhari (2).

An-Nahhas said (3): Al-Kisa'i claimed there are four linguistic variants: "la jarama", "la 'an dha jarama", "la anna dha jarama". He said: people from Fazara say: "la jarra annahum", without the 'meem'. Al-Farra' cited two other variants: the tribe of Banu 'Amir say "la dha jarama", and some Arabs say "la jurma" with a damma on the 'jeem' (4).

Allah the Almighty's saying: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds and humbled themselves to their Lord - those are the companions of Paradise; they will abide eternally therein. (23)}

Allah the Almighty's saying: {Indeed, those who have believed}: "alladhina" is the noun of "inna", and "amanu" is the relative clause (sila); meaning: they believed. {and done righteous deeds and humbled themselves to their Lord} is coordinated with the relative clause (5).

Ibn Abbas said: {and humbled themselves}: they turned in repentance (6). Mujahid said: they obeyed (7). Qatada said: they were submissive.

---

(1) In (Th) and (M): "qata'tu" (I cut), and what is confirmed is from (D) and (F) which matches what is in Al-Sihah, and it was omitted in (Z) from his saying: "the thing jalman..." until his saying "Al-Jawhari said". (2) In Al-Sihah (jarm) (jalam). (3) In I'rab al-Qur'an 2/278. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/8-9, and the second saying is not in it. An-Nahhas cited both from him in I'rab 2/278. See Amali al-Murtada 1/110. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/278. (6) Narrated by Al-Tabari 12/374. (7) We did not find Mujahid's saying with this wording; what is in Tafsir Mujahid 1/302, Tafsir Al-Tabari 12/375 and Zad al-Masir 4/93 is: "akhbatu: they were at peace/tranquil".

सूरह हूद: आयतें 21 - 23 95

और 'अल-जर्म': काटना; 'जरमा अन-नख्ल' का अर्थ है उसने खजूरें काटीं, तो वह 'जारिम' है, और लोगों के समूह को 'जुर्रम' कहा जाता है। यह 'अल-जिराम' और 'अल-जराम' का समय है। 'जरमतु सूफ़ अल-शाह' का अर्थ है मैंने भेड़ की ऊन काटी। 'जरमतु मिन्हु' का अर्थ है जब आपने उसमें से कुछ लिया; जैसे: 'जलमतु अल-शाय जलमन', यानी मैंने उसे काटा (1)। और 'जलमतु अल-जज़ूर' का अर्थ है जब आपने ऊँट की हड्डियों से मांस उतार लिया। 'अखदतु अल-शाय बि-जलमतिहि' - 'लाम' के सुकून के साथ - यानी जब आपने उसे पूरा ले लिया। और 'जलमत अल-जज़ूर' - हरकत के साथ - यानी उसका पूरा मांस। यह अल-जौहरी ने कहा है (2)।

अन-नहहास ने कहा (3): अल-किसाई का दावा है कि इसमें चार भाषाएँ(बोलियाँ) हैं: 'ला जरम', 'ला अन ज़ा जरम', 'ला अन्ना ज़ा जरम'। उन्होंने कहा: फ़ज़ारा के कुछ लोग कहते हैं: 'ला जर्रा अन्नाहुम', बिना 'मीम' के। और अल-फ़र्रा ने इसमें दो अन्य बोलियों का उल्लेख किया है: बनू आमिर कहते हैं 'ला ज़ा जरम', और अरब के कुछ लोग 'ला जुर्म' कहते हैं 'जीम' पर पेश (ज़म्मा) के साथ (4)।

अल्लाह तआला का इरशाद: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने नेक कर्म किए और अपने रब के सामने झुक गए (विनम्र हुए), वही जन्नत वाले हैं; वे उसमें सदैव रहेंगे (23)}

अल्लाह तआला का इरशाद: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए}: "अल्लज़ीना" "इन्ना" का संज्ञा (इस्म) है, और "आमनू" सिला (सम्बन्धवाचक वाक्य) है; यानी: उन्होंने तस्दीक की। {और नेक कर्म किए और अपने रब के सामने विनम्र हुए} सिला पर संयोजित (अत्फ़) है (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: {अखबतू}: उन्होंने तौबा की/रुजू किया (6)। मुजाहिद ने कहा: उन्होंने आज्ञा मानी (7)। कतादा ने कहा: वे विनम्र हुए।

---

(1) (ज़) और (म) में 'क़तअतु' (मैंने काटा) है, और (द) और (फ़) से जो पुष्ट है वह 'अल-सिहाह' के अनुरूप है, और (ज़) में "अल-शाय जलमन..." से लेकर "अल-जौहरी ने कहा" तक लुप्त है। (2) 'अल-सिहाह' में (जर्म) (जल्म)। (3) उनकी किताब 'इराब अल-कुरान' 2/278 में। (4) अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-कुरान' 2/8-9, इसमें दूसरा कथन नहीं है, और अन-नहहास ने 'इराब' 2/278 में उनसे दोनों कथनों को उद्धृत किया है। देखें 'अमाली अल-मुर्तज़ा' 1/110। (5) अन-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/278। (6) इसे अल-तबरी ने 12/374 में उद्धृत किया है। (7) हमें मुजाहिद का कथन

इन शब्दों के साथ नहीं मिला; 'तफ़सीर मुजाहिद' 1/302, 'तफ़सीर अल-तबरी' 12/375 और 'ज़ाद अल-मसीर' 4/93 में जो है वह है: 'अखबतू: वे शांत/संतुष्ट हो गए'।

سورہ ہود: آیات 21 - 23 95

اور الجَرْم: کاٹنا؛ کہا جاتا ہے 'جَرَمَ النَّخْلَ'، یعنی اس نے کھجوریں کاٹیں، تو وہ 'جارِمٌ' ہے اور ایسی جماعت کو 'جُرَّمٌ' کہتے ہیں۔ یہ 'جِرَام' اور 'جَرَام' کا وقت ہے۔ 'جَرَمْتُ صوف الشاة' یعنی میں نے بھیڑ کی اون کتری۔ 'جَرَمْتُ منه' کا مطلب ہے جب تم نے اس میں سے کچھ لیا، جیسے 'جَلَمْتُ الشيءَ جَلْماً' یعنی میں نے اسے کاٹا (1)۔ اور 'جَلَمْتُ الجزورَ' کا مطلب ہے جب تم نے اونٹ کی ہڈیوں سے گوشت اتار لیا۔ 'أخذتُ الشيءَ بِجَلَمَتِهِ' - لام کے سکون کے ساتھ - یعنی جب تم نے اسے پورا کا پورا لے لیا۔ اور 'جَلَمَة الجزور' - حرکت کے ساتھ - یعنی اس کا تمام گوشت۔ یہ جوہری نے کہا ہے (2)۔

النحاس نے کہا (3): الکسائی کا دعویٰ ہے کہ اس میں چار لغات ہیں: 'لا جَرَمَ'، 'لا عن ذا جَرَم'، 'لا أن ذا جَرَم'۔ انہوں نے کہا: فزارہ کے کچھ لوگ کہتے ہیں 'لا جَرَّ أنهم'، میم کے بغیر۔ اور الفراء نے اس میں دو اور لغات بیان کی ہیں: بنو عامر کہتے ہیں 'لا ذا جَرَم' اور عرب کے کچھ لوگ کہتے ہیں 'لا جُرْمَ' جیم کے ضمہ کے ساتھ (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے اور اپنے رب کے حضور عاجزی کی، وہی جنت والے ہیں، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے (23)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جو لوگ ایمان لائے}: 'الذين' 'انَّ' کا اسم ہے، اور 'آمنوا' صلہ ہے، یعنی انہوں نے تصدیق کی۔ {اور انہوں نے نیک عمل کیے اور اپنے رب کے حضور عاجزی کی} یہ صلہ پر عطف ہے (5)۔

ابن عباس نے فرمایا: {وَأَخْبَتُوا}: انہوں نے رجوع کیا (6)۔ مجاہد نے کہا: انہوں نے اطاعت کی (7)۔ قتادہ نے کہا: انہوں نے عاجزی کی۔

---

(1) نسخہ (ظ) اور (م) میں 'قطعتُ' ہے، اور (د) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہ 'الصحاح' کے مطابق ہے، اور نسخہ (ز) میں 'الشیء جلماً' سے لے کر 'قالہ الجوہری' تک گر گیا ہے۔ (2) الصحاح میں (جرم) (جلم)۔ (3) ان کی کتاب 'اعراب القرآن' 2/278 میں۔ (4) الفراء کی 'معانی القرآن' 2/8-9، اس میں دوسرا قول نہیں ہے، اور النحاس نے ان سے دونوں قول 'اعراب' 2/278 میں نقل کیے ہیں۔ دیکھیے 'امالی المرتضیٰ' 1/110۔ (5) النحاس کی 'اعراب القرآن' 2/278۔ (6) اسے الطبری نے روایت کیا 12/374۔ (7) ہمیں مجاہد کا قول ان الفاظ میں نہیں ملا؛ جو 'تفسیر مجاہد' 1/302، 'تفسیر الطبری' 12/375 اور 'زاد المسیر' 4/93 میں ہے وہ یہ ہے: 'اخبتوا: وہ مطمئن ہو گئے'۔

Surah Hud: Verses 23 - 24 96

'And they humbled themselves' (1). Muqatil said: They were sincere (2). Al-Hasan said: Al-Ikhbat is humility born of a constant fear residing in the heart.

The root of 'Al-Ikhbat' is 'al-istiwah' (evenness), derived from 'al-khabt', which refers to level and spacious land. Thus, Al-Ikhbat is humility, tranquility, or continuous repentance to Allah Almighty (3), and that (4) is upon steadfastness (5).

'To their Lord'. Al-Farra' said (6): 'To their Lord' and 'for their Lord' are the same. It may also mean: They directed their humility towards their Lord. {Those are the companions of Paradise} is the predicate of 'Inna' (7).

Allah the Almighty's statement: {The example of the two parties is like the blind and the deaf, and the seeing and the hearing. Are they equal in comparison? Then will you not remember? 24}

His statement: {The example of the two parties} is a subject, and the predicate is {like the blind} and what follows it. Al-Akhfash said (8): i.e., like the example of the blind.

Al-Nahhas said (9): The implied meaning is: The example of the group of disbelievers is like the blind and the deaf, and the example of the group of believers is like the hearing and the seeing. For this reason He said: {Are they equal}, referring back to the two groups; this meaning was narrated from Qatada and others (10).

---

(1) Narrated by Al-Tabari 12 / 375. (2) Mentioned by Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-Uyun' 2 / 465, and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 4 / 93. (3) In (Z) and (Zha): 'continuous' (masculine form). (4) In the copies except (Zha): 'that'. And the confirmed text is from (Zha). (5) See 'Majma' al-Bayan' 12 / 134. (6) In 'Ma'ani al-Quran' by him 2 / 9 - 10, and the author quoted it from him via 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 2 / 278. (7) His statement: 'companions of Paradise' was omitted from the manuscripts, and the discussion is in 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 2 / 278. (8) In 'Ma'ani al-Quran' by him 2 / 576. (9) In 'I'rab al-Quran' by him 2 / 278 and before it. (10) In the manuscripts: 'The example of the group of disbelievers is like the deaf', and the confirmed text is from 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas.

सूरह हूद: आयतें 23 - 24 96

'और उन्होंने स्वयं को विनम्र बनाया' (1)। मुक़ातिल ने कहा: उन्होंने निष्ठा दिखाई (2)। अल-हसन ने कहा: अल-इख़बात दिल में बसे हुए निरंतर भय के कारण उत्पन्न विनम्रता है।

अल-इख़बात का मूल शब्द 'अल-इस्तिवाह' (समानता/समतलता) है, जो 'अल-ख़ब्त' से निकला है, जिसका अर्थ है समतल और विस्तृत भूमि। अत; अल-इख़बात का अर्थ है विनम्रता, शांति, या अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर निरंतर (3) मुड़ना, और वह (4) अडिगता (5) पर आधारित है।

'अपने रब की ओर'। अल-फ़र्रा ने कहा (6): 'अपने रब की ओर' और 'अपने रब के लिए' एक ही अर्थ रखते हैं। इसका अर्थ यह भी हो सकता है: उन्होंने अपनी विनम्रता को अपने रब की ओर निर्देशित किया। {वही जन्नत वाले हैं} यह 'इन्ना' (7) की खबर (predicate) है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {दोनों समूहों का उदाहरण अंधे और बहरे, और देखने वाले और सुनने वाले के समान है। क्या वे तुलना में समान हैं? तो क्या तुम याद नहीं रखोगे? 24}

उनका कथन: {दोनों समूहों का उदाहरण} विषय (subject) है, और खबर {अंधे की तरह} और उसके बाद वाला हिस्सा है। अल-अख़फ़श ने कहा (8): यानी, अंधे के उदाहरण की तरह।

अल-नह़ह़ास ने कहा (9): इसका अनुमानित अर्थ है: काफिरों के समूह का उदाहरण अंधे और बहरे जैसा है, और ईमान वालों के समूह का उदाहरण सुनने वाले और देखने वाले जैसा है। इसी कारण उसने कहा: {क्या वे दोनों समान हैं}, दोनों समूहों की ओर संकेत करते हुए; यह अर्थ क़तादा और अन्य (10) से वर्णित है।

---

(1) अल-तबरी 12/375 द्वारा उद्धृत। (2) अल-मावर्दी द्वारा 'अन-नुकात वल-उयून' 2/465 में और इब्न अल-जौज़ी द्वारा 'ज़ाद अल-मसीर' 4/93 में उल्लेखित। (3) (ज़) और (ज़ा) में: 'निरंतर' (पुल्लिंग रूप)। (4) (ज़ा) को छोड़कर प्रतियों में: 'वह'। और प्रमाणित पाठ (ज़ा) से है। (5) देखें मज्मा अल-बयान 12/134। (6) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 2/9 - 10 में, और लेखक ने इसे अल-नह़ह़ास की 'इराब अल-कुरान' 2/278 के माध्यम से उद्धृत किया है। (7) उनका कथन: 'जन्नत के साथी' प्रतियों से छूट गया था, और इसकी चर्चा अल-नह़ह़ास की 'इराब अल-कुरान' 2/278 में है। (8) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 2/576 में। (9) उनकी पुस्तक 'इराब अल-कुरान' 2/278 और

उससे पहले। (10) प्रतियों में: 'काफिरों के समूह का उदाहरण बहरे की तरह है', और प्रमाणित पाठ अल-नह़ह़ास की 'इराब अल-कुरान' से है।

سورہ ہود: آیات 23 - 24 96

«وخضعوا» (اور انہوں نے عاجزی اختیار کی) (1)۔ مقاتل: انہوں نے اخلاص دکھایا (2)۔ الحسن: الإخبات سے مراد وہ خشوع ہے جو دل میں جمی ہوئی خوفِ الٰہی کی کیفیت سے پیدا ہو۔

الإخبات کی اصل 'الاستواء' (ہمواری) ہے، جو 'الخَبْت' سے نکلا ہے، اور اس سے مراد ہموار اور وسیع زمین ہے۔ پس الإخبات خشوع، اطمینان، یا اللہ عزوجل کی طرف مسلسل (3) رجوع کرنے کا نام ہے، اور وہ (4) استقامت (5) پر مبنی ہے۔

«إِلَى رَبِّهِمْ» (اپنے رب کی طرف)۔ الفراء نے کہا (6): اپنے رب کی طرف اور اپنے رب کے لیے، دونوں ایک ہی ہیں، اور معنی یہ بھی ہو سکتا ہے کہ: انہوں نے اپنی عاجزی کو اپنے رب کی طرف متوجہ کیا۔ ﴿أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ﴾ (وہی جنت والے ہیں) یہ 'إنّ' (7) کی خبر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ٢٤﴾ (دونوں گروہوں کی مثال اندھے اور بہرے، اور دیکھنے والے اور سننے والے جیسی ہے۔ کیا یہ دونوں برابری میں ایک جیسے ہو سکتے ہیں؟ کیا تم نصیحت حاصل نہیں کرتے؟ 24)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ﴾ مبتدا ہے، اور خبر ﴿كَالْأَعْمَى﴾ اور اس کے بعد والا جملہ ہے۔ الاخفش نے کہا (8): یعنی، اندھے کی مثال کی طرح۔

النحاس نے کہا (9): اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: کافر گروہ کی مثال اندھے اور بہرے کی طرح ہے، اور مومن گروہ کی مثال سننے والے اور دیکھنے والے کی طرح ہے، اسی لیے فرمایا: ﴿هَلْ يَسْتَوِيَانِ﴾ پس یہ دونوں گروہوں کی طرف پھیرا گیا ہے؛ یہ معنی قتادہ اور دیگر (10) سے مروی ہے۔

(1) اسے الطبری نے 12 / 375 میں نکالا ہے۔ (2) اسے الماوردی نے 'النکت والعیون' 2 / 465 میں اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' 4 / 93 میں ذکر کیا ہے۔ (3) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: 'المستمر' (مذکر)۔ (4) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: 'ذلك'۔ اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (5) دیکھئے مجمع البیان 12 / 134۔ (6) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 2 / 9 - 10 میں، اور مصنف نے اسے ان سے النحاس کی 'إعراب القرآن' 2 / 278 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (7) ان کا قول: «أصحاب الجنة» نسخوں سے ساقط ہو گیا تھا، اور یہ کلام النحاس کی 'إعراب القرآن' 2 / 278 میں ہے۔ (8) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 2 / 576 میں۔ (9) ان کی کتاب 'إعراب القرآن' 2 / 278 اور اس سے پہلے۔ (10) نسخوں میں ہے: 'کافر گروہ کی مثال بہرے کی طرح ہے'، اور ثابت شدہ متن النحاس کی 'إعراب القرآن' سے ہے۔

97 Surah Hud: Verses 24 - 27

Al-Dahhak said: The blind and the deaf are a likeness for the disbeliever, and the hearing and the seeing are a likeness for the believer (1). It is said: The meaning is: Are the blind and the seeing equal, and are the deaf and the hearing equal? {mathalan} (likeness) is in the accusative case due to specification (2). {Will you not then remember?} regarding the two descriptions and reflect? Allah Almighty's saying: {And We had certainly sent Noah to his people, [saying], "Indeed, I am to you a clear warner (25) That you not worship except Allah. Indeed, I fear for you the punishment of a painful day." (26)} Allah Almighty's saying: {And We had certainly sent Noah to his people}: Allah mentioned the stories of the prophets, peace be upon them, to the Prophet ﷺ as an admonition for him to maintain patience against the harm of the disbelievers until Allah suffices him in their affair. {inni} (Indeed, I): i.e., he said: Indeed I; because sending contains the meaning of saying. Ibn Kathir, Abu Amr, and Al-Kisa'i read it as: "anni" with a fatha on the hamza (3), i.e., We sent him with [the message] that I am a clear warner to you (4). It did not say: "innahu" (indeed he); because it shifted from the third person to the direct address of Noah to his people; as He said: {And We wrote for him on the tablets of all things} then He said: {so take them with determination} [Al-A'raf: 145] (5). Allah Almighty's saying: {That you not worship except Allah} i.e.: Leave the idols and do not worship them, and obey Allah alone. And whoever reads: "inni" with a kasra made it parenthetical in the speech, and the meaning is: We sent him so that you do not worship except Allah (6). {Indeed, I fear for you the punishment of a painful day}. Allah Almighty's saying: {But the eminent among those who disbelieved from his people said, "We do not see you but as a man like ourselves, and we do not see that any have followed you except those who are the lowest of us [and] at first glance. And we do not see in you any merit over us; rather, we think you are liars." (27)} It contains four issues:

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/341. (2) In (M): specification (al-tamyiz), and they are of the same meaning. See al-Muharrar al-Wajiz 3/162. (3) Al-Sab'ah p. 332, al-Taysir p. 124, and Tafsir al-Baghawi 2/379, and the wording is from it. (4) Al-Hujjah for Al-Farsi 4/315, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/525. Makki said: Because "arsala" (to send) takes two objects, the second with a preposition. (5) See Al-Hujjah for Al-Farsi 4/315. (6) See Al-Hujjah 4/316, and Al-Bahr 5/214.

97 सूरह हूद: आयतें 24 - 27

अद-दहाक ने कहा: अंधा और बहरा काफ़िर के लिए एक उपमा है, और सुनने वाला और देखने वाला मोमिन (आस्थावान) के लिए एक उपमा है (1)। कहा गया है: इसका अर्थ है: क्या अंधा और देखने वाला बराबर हैं, और क्या बहरा और सुनने वाला बराबर हैं? {मथलन} (उपमा) स्पष्टीकरण (तफ़सीर) के कारण मनसूब (अक्यूज़ेटिव केस) में है (2)। {तो क्या तुम याद नहीं करोगे?} दोनों विशेषताओं के बारे में और विचार नहीं करोगे? अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने नूह को उसकी कौम की तरफ भेजा (कि) मैं तुम्हारे लिए एक खुला डराने वाला हूँ (25) कि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो। बेशक, मैं तुम्हारे लिए एक दर्दनाक दिन के अज़ाब से डरता हूँ। (26)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने नूह को उसकी कौम की तरफ भेजा}: अल्लाह सुभानहु व तआला ने नबियों (अलैहिमुस्सलाम) के किस्से नबी ﷺ को सुनाए ताकि उन्हें काफिरों की तकलीफों पर सब्र करने की हिदायत दी जा सके जब तक कि अल्लाह उन्हें उनके मामले में पर्याप्त न हो जाए। {इन्नी} (बेशक मैं) अर्थात्: उसने कहा: बेशक मैं; क्योंकि भेजने में कहने का अर्थ समाहित है। और इब्न कसीर, अबू अम्र और अल-किसाई ने इसे हमज़ा पर फ़त्हा के साथ "अन्नी" पढ़ा है (3), अर्थात्: हमने उन्हें इस संदेश के साथ भेजा कि मैं तुम्हारे लिए एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ (4)। और उसने "इन्नहु" (बेशक वह) नहीं कहा; क्योंकि वह ग़ायब (परोक्ष) से नूह के अपनी कौम को संबोधन की ओर लौट आया; जैसा कि उसने कहा: {और हमने उसके लिए तख्तियों पर हर चीज़ लिख दी} फिर उसने कहा: {तो उन्हें मजबूती से पकड़ लो} [अल-अराफ़: 145] (5)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो} अर्थात्: मूर्तियों को छोड़ दो और उनकी इबादत न करो, और अकेले अल्लाह की आज्ञा का पालन करो। और जिसने "इन्नी" कसरा के साथ पढ़ा है, उसने इसे कलाम (भाषण) में बीच में आने वाला (मोतरिज़ा) बना दिया, और अर्थ है: हमने उन्हें भेजा ताकि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो (6)। {बेशक, मैं तुम्हारे लिए एक दर्दनाक दिन के अज़ाब से डरता हूँ}। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उसकी कौम के उन सरदारों ने जिन्होंने कुफ्र किया था, कहा, "हम तो तुम्हें अपने ही जैसा एक मनुष्य देखते हैं, और हम नहीं देखते कि तुम्हारी पैरवी उन लोगों के सिवा किसी ने की हो जो हमारे बीच तुच्छ हैं और वे भी ऊपरी राय से। और हम तुम में अपने ऊपर कोई श्रेष्ठता नहीं देखते; बल्कि हम तुम्हें झूठा समझते हैं।" (27)} इसमें चार मसले (विषय) हैं:

(1) नहस की मआनी अल-कुरान 3/341। (2) (म) में: तमीज़ (विशिष्टीकरण), और दोनों का अर्थ एक ही है। देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/162। (3) अस-सबअ पृ. 332, अत-तयसीर पृ. 124, और तफ़सीर अल-बगवी 2/379, और शब्द इसी से हैं। (4) अल-फ़ारसी के लिए अल-हुज्जाह 4/315, और अल-कशफ अन वुजूह अल-किरात 1/525। मक्की ने कहा: क्योंकि "अरसाला" (भेजना) दो कर्मों (ऑब्जेक्ट्स) तक पहुँचता है, दूसरा प्रीपोजिशन के साथ। (5) अल-फ़ारसी के लिए अल-हुज्जाह 4/315 देखें। (6) अल-हुज्जाह 4/316 और अल-बहर 5/214 देखें।

97 سورہ ہود: آیات 24 - 27

ضحاک نے کہا: اندھا اور بہرا کافر کی مثال ہے، اور سننے والا اور دیکھنے والا مومن کی مثال ہے (1)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کیا اندھا اور دیکھنے والا برابر ہو سکتے ہیں، اور کیا بہرا اور سننے والا برابر ہو سکتے ہیں؟ ﴿مَثَلًا﴾ تفسیر کی بنیاد پر منصوب ہے (2) ﴿أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ کیا تم دونوں وصفوں میں غور و فکر نہیں کرتے؟ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ ﴿٢٥﴾ أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ أَلِيمٍ ﴿٢٦﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ﴾ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے انبیاء علیہم السلام کے قصے نبی ﷺ کے سامنے ذکر فرمائے تاکہ آپ کو کفار کی اذیتوں پر صبر جاری رکھنے کی تنبیہ ہو، یہاں تک کہ اللہ ان کے معاملے میں آپ کے لیے کافی ہو جائے۔ ﴿إِنِّي﴾ یعنی: اس نے کہا: میں؛ کیونکہ ارسال (بھیجنے) میں قول (کہنے) کا معنی پایا جاتا ہے۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو اور کسائی نے اسے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ "أَنِّي" پڑھا ہے (3) ، یعنی: ہم نے اسے اس بات کے ساتھ بھیجا کہ میں تمہارے لیے واضح ڈرانے والا ہوں (4)۔ اور "إنه" (کہ وہ) نہیں کہا؛ کیونکہ وہ غیبت (تیسرے شخص) سے نوح کے اپنی قوم سے خطاب کی طرف لوٹ آیا؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ﴾ پھر فرمایا: ﴿فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ﴾ [الاعراف: 145] (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ﴾ یعنی: بتوں کو چھوڑ دو اور ان کی عبادت نہ کرو، اور اکیلے اللہ کی اطاعت کرو۔ اور جس نے "إِنِّي" کسرہ کے ساتھ پڑھا اس نے اسے کلام میں معترضہ قرار دیا، اور معنی یہ ہے: ہم نے اسے بھیجا تاکہ تم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو (6)۔ ﴿إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ أَلِيمٍ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا نَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا بَادِيَ الرَّأْيِ وَمَا نَرَى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَظُنُّكُمْ كَذِبِينَ ﴿٢٧﴾﴾ اس میں چار مسائل ہیں:

(1) معانی القرآن للنحاس 3/341۔ (2) (م) میں: التمییز، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ دیکھیے المحرر الوجیز 3/162۔ (3) السبعة ص 332، والتيسير ص 124، وتفسير البغوي 2/379 اور عبارت وہیں سے ہے۔ (4) الحجة للفارسي 4/315، اور الكشف عن وجوه القراءات 1/525۔ مکی نے کہا: اس لیے کہ "أرسل" دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے، دوسرا حرف جر کے ساتھ۔ (5) دیکھیے الحجة للفارسي 4/315۔ (6) دیکھیے الحجة 4/316، اور البحر 5/214۔

98 Surah Hud: Verse 27

First: His Almighty's saying: {The chiefs said} Abu Ishaq Al-Zajjaj said: 'The chiefs' are the leaders; meaning, they are full (mali'un) of what they say (1). This has been previously mentioned in 'Al-Baqarah' (2) and others. {We do not see you but as a human} meaning: a son of Adam {like ourselves} is in the accusative case (nasb) as a 'hal' (state) (3). And 'mithlana' (like ourselves) is annexed (mudaf) to a definite noun, yet it is indefinite (nakirah) in which tanween (nunation) is estimated (4), as the poet said: O, many like you among women are naive (5)

Second: His Almighty's saying: {And we do not see that any followed you except those who are the lowest of us} 'Aradhil' is the plural of 'ardhal', and 'ardhal' is the plural of 'radhl', like 'kalb' (dog), 'aklub', and 'akalib' (6). It is also said: 'al-aradhil' is the plural of 'al-ardhal' (7), like 'asawid' (black snakes) is the plural of 'al-aswad' among snakes. And 'al-radhl' means: the base or ignoble. They meant: the meanest, the outcasts (8), and the lowest among us followed you. Al-Zajjaj said (9): They attributed them to weaving [and cupping], not knowing that crafts do not...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/47, and the author cited it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/279. In Al-Zajjaj it appears as: 'mala'un' (filled) with opinion and what is needed from them, instead of: 'mali'un' (full) of what they say. (2) 4/228. (3) The context of the speech of the author, may Allah have mercy on him, might give the impression that what is in the accusative case as a 'hal' is the word: 'mithlana' (like us), but what is actually in the accusative case as a 'hal' is the word: 'basharan' (human). This is on the assumption that the verb is of visual seeing; it is also possible for the verb to be of mental perception, in which case 'basharan' would be the second object. The same applies to His saying: {And we do not see you followed}. As for the word: 'mithlana', it is in the accusative case as an adjective (na't). See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/279, Al-Imla' by Al-Ukburi 3/267 (in the margin of Al-Futuhat al-Ilahiyyah), and Ruh al-Ma'ani by Al-Alusi 12/37. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/279. (5) Its second hemistich is: 'fair-skinned, I have provided for her with a divorce', and the verse is by Abu Mahjan al-Thaqafi as in 'al-Kitab' 1/427 and 2/286, 'Sharh al-Shawahid' by al-Shantamari p. 242 and 346, 'Sharh al-Mufassal' by Ibn Ya'ish 2/126, and it is unattributed in 'al-Muqtadab' 4/289, and 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/279. Al-Shantamari said: the evidence in it is the addition of 'rubba' to 'mithlika' because it is indefinite even if it is in a definite form. 'Al-gharirah' is the one deluded by a soft life, heedless of the vicissitudes of time. (6) Tafsir al-Baghawi 2/380. (7)

Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/341, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/163. (8) In (Zha'): and our castaways. (9) In Ma'ani al-Qur'an 4/95, and what will appear between brackets is from it.

९८ सूरा हूद: आयत २७

पहला: अल्लाह का कथन: {सरदारों ने कहा} अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'अल-मलाई' (सरदार) वे नेता हैं; यानी, वे जो कुछ कहते हैं उससे भरे हुए हैं (१)। इसका ज़िक्र पहले 'अल-बकराह' (२) और अन्य जगहों पर आ चुका है। {हम आपको अपने जैसा एक मनुष्य ही देखते हैं} यानी: आदम की संतान {अपने जैसा} हाल (स्थिति) के तौर पर नसब (कर्म कारक) में है (३)। और 'मिथलना' (हमारे जैसा) एक निश्चित संज्ञा (मारिफ़ा) से जुड़ा है, फिर भी यह अनिश्चित (नकिरा) है जिसमें तनवीन का अनुमान लगाया जाता है (४), जैसा कि कवि ने कहा है: ऐ रब, महिलाओं में आप जैसी कितनी ही भोली-भाली हैं (५)

दूसरा: अल्लाह का कथन: {और हम नहीं देखते कि आपके पीछे कोई चला हो सिवाय उनके जो हममें सबसे नीच हैं} 'अराज़िल' 'अरज़ल' का बहुवचन है, और 'अरज़ल' 'रज़्ल' का बहुवचन है, जैसे 'क़ल्ब' (कुत्ता), 'अक़्लुब' और 'अक़ालिब' (६)। यह भी कहा गया है: 'अल-अराज़िल' 'अल-अरज़ल' का बहुवचन है (७), जैसे 'असाविद' साँपों में 'अल-असवाद' का बहुवचन है। और 'अल-रज़्ल' का अर्थ है: नीच या अधम। उनका मतलब था: हमारे बीच के सबसे नीच, बहिष्कृत (८) और निम्न लोगों ने आपका अनुसरण किया। अल-ज़ज्जाज ने कहा (९): उन्होंने उन्हें बुनाई [और पछाना लगाने] के काम से जोड़ा, यह नहीं जानते हुए कि शिल्प कौशल...

---

(१) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन ३/४७, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन २/२७९ में उद्धृत किया है। अल-ज़ज्जाज में यह इस प्रकार है: 'मलाई' (भरा हुआ) राय से और जिसकी उनसे आवश्यकता है, इसके बजाय: जो वे कहते हैं उससे भरे हुए। (२) ४/२२८। (३) लेखक (रहिमाहुल्लाह) के भाषण का संदर्भ यह आभास दे सकता है कि जो 'हाल' के रूप में नसब में है वह शब्द 'मिथलना' (हमारे जैसा) है, लेकिन वास्तव में जो 'हाल' के रूप में नसब में है वह शब्द 'बशरन' (मनुष्य) है। यह इस धारणा पर आधारित है कि क्रिया आँखों से देखने की है; यह भी संभव है कि क्रिया मानसिक धारणा की हो, ऐसी स्थिति में 'बशरन' दूसरा कर्म (मफ़ऊल) होगा। यही बात अल्लाह के इस कथन पर भी लागू होती है: {और हम आपको अनुसरण करते हुए नहीं देखते}। जहाँ तक शब्द 'मिथलना' का प्रश्न है, यह विशेषण (न'त) के रूप में नसब में है। देखें अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन २/२७९, अल-उकबुरी द्वारा अल-इमला ३/२६७ (अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या के हाशिये में), और अल-आलूसी द्वारा रूह अल-मा'नी १२/३७। (४) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-

क़ुरआन २/२७९। (५) इसका दूसरा मिसरा है: 'गोरी चमड़ी वाली, मैंने उसे तलाक देकर विदा किया', और यह शेर अबू महजन अल-थक़फ़ी का है जैसा कि 'अल-किताब' १/४२७ और २/२८६ में है, अल-शंतमरी द्वारा 'शरह अल-शवाहिद' पृ. २४२ और ३४६, इब्न या'ईश द्वारा 'शरह अल-मुफ़स्सल' २/१२६, और यह 'अल-मुक़्तदब' ४/२८९ में बिना किसी श्रेय के है, और अल-नहस द्वारा 'इ'राब अल-क़ुरआन' २/२७९। अल-शंतमरी ने कहा: इसमें सबूत 'मिथलिका' में 'रब्बा' का जुड़ना है क्योंकि यह अनिश्चित है भले ही यह निश्चित रूप में हो। 'अल-ग़रीरा' वह है जो आरामदायक जीवन से भ्रमित है, समय के उतार-चढ़ाव से बेखबर है। (६) तफ़सीर अल-बग़वी २/३८०। (७) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन ३/३४१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१६३। (८) (ज़्हा) में: और हमारी गिरी हुई चीजें। (९) मा'नी अल-क़ुरआन ४/९५ में, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है।

۹۸ سورہ ہود: آیت ۲۷

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَقَالَ الْمَلَأُ﴾ ابو اسحاق الزجاج نے کہا: 'الملأ' سے مراد رؤسا (سردار) ہیں؛ یعنی وہ جو کچھ کہتے ہیں اس سے بھرے ہوئے ہیں (۱)۔ یہ بات پہلے 'البقرة' (۲) اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے۔ ﴿وَمَا نَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا﴾ یعنی: ایک انسان ﴿مِثْلَنَا﴾ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے (۳)۔ اور 'مثلنا' معرفہ کی طرف مضاف ہے، لیکن یہ نکرہ ہے جس میں تنوین مقدر مانی جاتی ہے (۴)، جیسا کہ شاعر نے کہا ہے: اے رب، عورتوں میں تجھ جیسی کتنی ہی بھولی بھالی ہیں (۵)

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَا مَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا﴾ 'أراذل' 'أرذل' کی جمع ہے، اور 'أرذل' 'رذل' کی جمع ہے، جیسے 'كَلْب'، 'أكْلُب' اور 'أكالِب' (۶)۔ اور کہا گیا ہے کہ: 'الأراذل' 'الأرذل' کی جمع ہے (۷)، جیسے سانپوں میں 'أساود' 'الأسود' کی جمع ہے۔ اور 'الرذل' کا مطلب ہے: کمینہ یا گھٹیا۔ ان کی مراد یہ تھی کہ: ہمارے کمینے، گرے پڑے (۸) اور نچلے طبقے کے لوگوں نے تمہاری پیروی کی ہے۔ الزجاج نے کہا (۹): انہوں نے انہیں بُنائی [اور پچھنے لگانے] کے پیشوں سے منسوب کیا، اور وہ نہیں جانتے تھے کہ پیشے...

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/۴۷، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۲/۲۷۹ میں نقل کیا ہے۔ اور الزجاج کے ہاں یہ اس طرح ہے: 'ملاء بالرأي' یعنی رائے اور جس چیز کی ان سے ضرورت ہو اس سے بھرے ہوئے، بجائے اس کے کہ: جو کچھ وہ کہتے ہیں اس سے بھرے ہوئے ہیں۔ (۲) ۴/۲۲۸۔ (۳) مصنف رحمہ اللہ کے کلام کا سیاق یہ وہم پیدا کر سکتا ہے کہ حال ہونے کی وجہ سے جو لفظ منصوب ہے وہ 'مثلنا' ہے، حالانکہ حال ہونے کی وجہ سے منصوب لفظ 'بشراً' ہے۔ اور یہ اس صورت میں ہے جب فعل 'رؤيت' (دیکھنا) آنکھ سے دیکھنے

کے معنی میں ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ فعل دل کی بصیرت کے معنی میں ہو، تو ایسی صورت میں 'بشراً' مفعولِ ثانی ہوگا۔ یہی معاملہ اللہ کے اس قول میں ہے: ﴿وَمَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ﴾۔ رہا لفظ 'مثلنا'، تو وہ صفت (نعت) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ دیکھیے إعراب القرآن للنحاس ۲/۲۷۹، الإملاء للعكبري ۳/۲۶۷ (الفتوحات الإلهية کے حاشیے میں)، اور روح المعانی للألوسي ۱۲/۳۷۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/۲۷۹۔ (۵) اس کا دوسرا مصرعہ ہے: 'گوری رنگت والی، میں نے اسے طلاق دے کر رخصت کیا'، اور یہ شعر ابو محجن الثقفی کا ہے جیسا کہ 'الكتاب' ۱/۴۲۷ اور ۲/۲۸۶ میں ہے، اور 'شرح الشواهد' للشنتمری ص ۲۴۲ اور ۳۴۶، اور 'شرح المفصل' لابن يعيش ۲/۱۲۶، اور یہ 'المقتضب' ۴/۲۸۹ میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور 'إعراب القرآن' للنحاس ۲/۲۷۹۔ الشنتمری نے کہا: اس میں شاہد 'رب' کا 'مثلك' کی طرف مضاف ہونا ہے؛ کیونکہ یہ نکرہ ہے اگرچہ معرفہ کے لفظ کے ساتھ ہے۔ اور 'الغريرة' سے مراد وہ عورت ہے جو آسودہ زندگی سے دھوکے میں ہو، زمانے کے اتار چڑھاؤ سے غافل ہو۔ (۶) تفسير البغوی ۲/۳۸۰۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۳/۳۴۱، اور المحرر الوجيز ۳/۱۶۳۔ (۸) (ظ) میں: 'سقطتنا' (ہماری گری پڑی چیزیں)۔ (۹) معانی القرآن ۴/۹۵ میں، اور جو کچھ کوسین (بڑی بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ماخوذ ہے۔

Surah Hud: Verse 27 99

...effect on religion. Al-Nahhas (1) said: The lowest (Al-Aradhil) are the poor, those who have no noble lineage, and those with mean crafts. And in the Hadith: "They were weavers and cuppers" (2). This was ignorance on their part; because they criticized the Prophet of Allah ﷺ for something that was not a fault in him; because the Prophets, peace and blessings of Allah be upon them, are only responsible for bringing proofs and signs, and they are not responsible for changing forms and appearances. They are sent to all people, so if a lowly person among them converts to Islam, no deficiency attaches to them from that; because they must accept the Islam of everyone who converts from among them. I say: The lowest here are the poor and the weak, as Heraclius said to Abu Sufyan: "Did the nobles of the people follow him or their weak ones?" He said: "Rather their weak ones." So he said: "They are the followers of the Messengers" (3). Our scholars said: That was only because leadership took hold of the nobles, and the difficulty of breaking away from it, and the pride of submitting to others; while the poor person is free from those obstacles, so he is quick to respond and submit. And this is the case for most people of this world (4). Third: The scholars differed in defining the "Siflah" (vile/lowly people) into several opinions: Ibn al-Mubarak mentioned from Sufyan: That the "Siflah" are those who practice 'taqlis' (5), and they come to the doors of judges and rulers seeking to give testimonies. And Tha'lab said from Ibn al-A'rabi: The "Siflah" are those who consume the world through their religion; it was said to him: Then who...

(1) In I'rab al-Qur'an 2/279. (2) We did not find it except with Al-Nahhas, and the author will mention it in the next issue from Ibn Abbas. It was mentioned by Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 19/107. (3) Narrated at length by Ahmad (2370), Al-Bukhari (2941), and Muslim (1773) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (4) Al-Mufhim 3/604. (5) In (Z): they turn over. At-taqlis: welcoming rulers upon their arrival with types of entertainment. Al-Lisan (Qals), and the report is in Rabi' al-Abrar wa Nusus al-Akhbar by Al-Zamakhshari 2/467.

सूरह हूद: आयत २७ ९९

...धर्म पर प्रभाव। अल-नहहास (१) ने कहा: निम्नतम (अल-अराज़िल) वे गरीब हैं, जिनका कोई कुलीन वंश नहीं है, और जो नीच पेशा करते हैं। और हदीस में है: "वे बुनकर और पछने लगाने वाले थे" (२)। यह उनकी अज्ञानता थी; क्योंकि उन्होंने अल्लाह के नबी ﷺ की ऐसी बात के लिए आलोचना की जिसमें कोई दोष नहीं था; क्योंकि नबियों (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) का काम केवल प्रमाण और संकेत लाना है, और रूप और स्वरूप को बदलना उनका काम नहीं है। उन्हें सभी लोगों के पास भेजा जाता है, इसलिए यदि उनमें से कोई नीच व्यक्ति इस्लाम स्वीकार करता है, तो इससे उनमें कोई कमी नहीं आती; क्योंकि उन्हें इस्लाम स्वीकार करने वाले हर व्यक्ति का इस्लाम स्वीकार करना चाहिए। मैंने कहा: यहाँ निम्नतम से तात्पर्य गरीब और कमजोर लोग हैं, जैसा कि हेराक्लियस ने अबू सुफियान से कहा था: "क्या लोगों के कुलीनों ने उसका अनुसरण किया या उनके कमजोरों ने?" उन्होंने कहा: "बल्कि उनके कमजोरों ने।" तो उन्होंने कहा: "वे ही रसूलों के अनुयायी होते हैं" (३)। हमारे विद्वानों ने कहा: यह केवल इसलिए था क्योंकि कुलीनों पर नेतृत्व हावी था, और उससे अलग होना मुश्किल था, और दूसरों के सामने झुकने का गर्व था; जबकि गरीब व्यक्ति उन बाधाओं से मुक्त है, इसलिए वह उत्तर देने और समर्पण करने में शीघ्र है। और दुनिया के अधिकांश लोगों का यही हाल है (४)। तीसरा: विद्वानों ने "सिफ्ला" (नीच/अधम लोग) को परिभाषित करने में विभिन्न मत व्यक्त किए हैं: इब्न अल-मुबारक ने सुफियान से उल्लेख किया: कि "सिफ्ला" वे लोग हैं जो 'तक़लीस' (५) करते हैं, और वे गवाही देने के लिए न्यायाधीशों और शासकों के दरवाजों पर आते हैं। और थालाब ने इब्न अल-अरबी से कहा: "सिफ्ला" वे लोग हैं जो अपने धर्म के माध्यम से दुनिया का उपभोग करते हैं; उनसे कहा गया: फिर कौन...

(१) इराब अल-कुरान २/२७९ में। (२) हमें यह अल-नहहास के अलावा कहीं नहीं मिला, और लेखक इसे अगले विषय में इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख करेंगे। अल-अलुसी ने रूह अल-मानी १९/१०७ में इसका उल्लेख किया है। (३) इसे अहमद (२३७०), अल-बुखारी (२९४१) और मुस्लिम (१७७३) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। (४) अल-मुफहिम ३/६०४। (५) (ज़) में: वे पलटते हैं। अत-तकलीस: शासकों के आगमन पर विभिन्न प्रकार के मनोरंजन के साथ उनका स्वागत करना। अल-लिसान (कलस), और यह विवरण अल-ज़मखशरी की रबी अल-अबरार व नुसूस अल-अखबार २/४६७ में है।

سورہ ہود: آیت ۲۷ ۹۹

...دین پر اس کا اثر۔ النحاس (۱) نے کہا: اراذل (کمتر لوگ) وہ فقراء ہیں، جن کا کوئی حسب نسب نہیں، اور جو گھٹیا پیشے والے ہیں۔ اور حدیث میں ہے: "وہ جولاہے اور حجامت کرنے والے تھے" (۲)۔ یہ ان کی جہالت تھی؛ اس لیے کہ انہوں نے اللہ کے نبی ﷺ پر ایسی بات کا عیب لگایا جس میں کوئی عیب نہ تھا؛ کیونکہ انبیاء علیہم الصلوۃ والسلام کی ذمہ داری صرف دلائل اور آیات لانا ہے، ان کا کام صورتوں اور ہیئتوں کو بدلنا نہیں ہے۔ انہیں تمام لوگوں کی طرف بھیجا جاتا ہے، چنانچہ اگر ان میں سے کوئی ادنیٰ شخص اسلام قبول کر لے تو اس سے ان کی شان میں کوئی کمی نہیں آتی؛ کیونکہ ان پر فرض ہے کہ جو بھی اسلام لائے اسے قبول کریں۔ میں نے کہا: یہاں اراذل سے مراد فقراء اور کمزور لوگ ہیں، جیسا کہ ہرقل نے ابوسفیان سے کہا تھا: "لوگوں کے معززین نے اس کی پیروی کی ہے یا کمزوروں نے؟" تو انہوں نے کہا: "بلکہ ان کے کمزوروں نے۔" اس پر اس نے کہا: "وہی رسولوں کے پیروکار ہوتے ہیں" (۳)۔ ہمارے علماء نے کہا: یہ اس لیے تھا کیونکہ سرداری معززین پر غالب تھی، اور اس سے دستبردار ہونا مشکل تھا، اور دوسروں کی اطاعت کرنے میں انا مانع تھی؛ جبکہ فقیر ان رکاوٹوں سے آزاد ہوتا ہے، اس لیے وہ دعوت قبول کرنے اور سر تسلیم خم کرنے میں جلدی کرتا ہے۔ اور دنیا والوں کا یہی اکثر حال ہے (۴)۔ تیسری بات: علماء نے "سفلہ" (گھٹیا/کمینے لوگ) کے تعین میں اختلاف کیا ہے، جس کے بارے میں کئی اقوال ہیں: ابن المبارک نے سفیان سے نقل کیا: کہ سفلہ وہ لوگ ہیں جو "تقلیس" (۵) کرتے ہیں، اور وہ قاضیوں اور حکمرانوں کے دروازوں پر گواہیاں دینے آتے ہیں۔ اور ثعلب نے ابن الاعرابی سے نقل کیا: سفلہ وہ لوگ ہیں جو اپنے دین کے بدلے دنیا کھاتے ہیں؛ ان سے پوچھا گیا: پھر کون...

(۱) اعراب القرآن ۲/ ۲۷۹ میں۔ (۲) ہمیں یہ النحاس کے علاوہ کسی اور کے ہاں نہیں ملا، اور مصنف اسے اگلے مسئلے میں ابن عباس کے قول سے ذکر کریں گے۔ اسے آلوسی نے روح المعانی ۱۰۷/۱۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۳۷۰)، بخاری (۲۹۴۱) اور مسلم (۱۷۷۳) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۴) المفہم ۳/ ۶۰۴۔ (۵) (ظ) میں ہے: "یتقلبون"۔ اور تقلیس سے مراد حکمرانوں کی آمد پر مختلف قسم کے لہو و لعب کے ساتھ ان کا استقبال کرنا ہے۔ لسان العرب (قلس)، اور یہ خبر زمخشری کی ربیع الابرار ونصوص الاخبار ۲/ ۴۶۷ میں موجود ہے۔

Surah Hud, Verse 27 / 100

The basest of the base? He said: He who rectifies the worldly life of another by corrupting his own religion (1). Ali (may Allah be pleased with him) was asked about the base (as-safila), and he said: Those who, when they gather, they dominate, and when they disperse, they are unknown. It was said to Malik bin Anas (may Allah be pleased with him): Who are the base? He said: He who insults the Companions (2). It was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): The lowest (al-ardhalun): weavers and cuppers. Yahya bin Aktham: The tanner and the sweeper if he is not from the Arabs (3). Fourth: If a woman says to her husband: O base man! and he says: If I am among them, then you are divorced. Al-Naqqash narrated that a man came to al-Tirmidhi and said: My wife said to me: O base man, and I said: If I am a base man, then you are divorced. Al-Tirmidhi asked: What is your trade? He said: A fishmonger. He said: Base, by Allah, base, by Allah. I say: According to what Ibn al-Mubarak mentioned from Sufyan, she is not divorced, and likewise according to the opinion of Malik and Ibn al-A'rabi, nothing is binding upon him. His word (the Almighty): {at first thought (badiya al-ra'y)}. Meaning: apparent opinion, while their inner state was contrary to that (4). It is said: "Bada yabdu" (appeared/seemed) when it becomes visible, as he said: So today when they appeared to the observers (5) The desert is called "badiya" because of its openness/visibility. And "it appeared (bada) to me to do so-and-so" means: a different opinion appeared to me.

---

(1) Rabi' al-Abrar 2/467, and al-Bayhaqi narrated it in Shu'ab al-Iman (6933) from Malik bin Anas that he was the one asked. (2) Al-Zamakhshari mentioned the previous two reports in Rabi' al-Abrar 2/487 and 468. (3) Rabi' al-Abrar 2/468. (4) Al-Wajiz by al-Wahidi (on the margin of Marah Labid) p. 383. Meaning: they followed you in what appeared of their affairs, and perhaps their inner selves are not with you. Al-Bahr 5/215. Al-Farsi said in al-Hujja 4/317: The meaning is: none followed you except the lowest in what appeared to them of opinion, i.e., they did not follow it up with scrutiny or clarification. (5) Its beginning is: "They used to hide their faces for concealment," and its author is al-Rabi' bin Ziyad as in al-Aghani 7/196, and al-Ta'azi wa al-Marathi by al-Mubarrad p. 280, and commentaries on Saqt al-Zand 1/52, and commentary on Diwan al-Hamasa by al-Tibrizi 3/26, and in it: "barazna" (emerged) instead of "badawna" (appeared).

सूरह हूद, आयत 27 / 100

नीचों में सबसे नीच? उन्होंने कहा: वह जो अपने धर्म को बिगाड़कर दूसरे की दुनिया संवारता है (1)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नीच (अस-सफ़िला) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: वे लोग जो इकट्ठा होते हैं तो हावी हो जाते हैं, और जब तितर-बितर होते हैं तो पहचाने नहीं जाते। मालिक बिन अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कहा गया: नीच कौन हैं? उन्होंने कहा: वह जो सहाबा (पैगंबर के साथियों) को गाली देता है (2)। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है: सबसे अधम (अल-अर्धलून): बुनकर और सींघी लगाने वाले। यह्या बिन अक्सम: चमार और मेहतर यदि वह अरबों में से नहीं है (3)। चौथा: यदि एक महिला अपने पति से कहती है: ओ नीच! और वह कहता है: यदि मैं उनमें से हूँ, तो तुम्हें तलाक है। अल-नक्कास ने उल्लेख किया है कि एक आदमी अल-तिर्मिज़ी के पास आया और कहा: मेरी पत्नी ने मुझसे कहा: ओ नीच, और मैंने कहा: यदि मैं नीच हूँ, तो तुम्हें तलाक है। अल-तिर्मिज़ी ने पूछा: तुम्हारा पेशा क्या है? उसने कहा: मछली बेचने वाला। उन्होंने कहा: नीच, अल्लाह की कसम, नीच, अल्लाह की कसम। मैंने कहा: इब्न अल-मुबारक ने सुफयान से जो उल्लेख किया है, उसके अनुसार तलाक नहीं होता, और इसी तरह मालिक और इब्न अल-अरबी की राय के अनुसार उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। अल्लाह तआला का कथन: {सरसरी तौर पर (बादिया अल-राय)}। अर्थात: स्पष्ट राय, जबकि उनका आंतरिक भाव इसके विपरीत था (4)। कहा जाता है: "बदा यबदु" (प्रकट हुआ) जब वह दिखाई देने लगे, जैसा कि उसने कहा: तो आज जब वे देखने वालों के सामने प्रकट हुए (5) रेगिस्तान को "बादिया" कहा जाता है क्योंकि वह खुला/दृश्यमान होता है। और "मुझे ऐसा करने का विचार आया (बदा ली)" का अर्थ है: मेरे सामने एक अलग राय प्रकट हुई।

---

(1) रबी अल-अबरार 2/467, और अल-बैहकी ने इसे शुआब अल-ईमान (6933) में मालिक बिन अनस से रिवायत किया है कि उनसे ही पूछा गया था। (2) अल-ज़मख्शरी ने रबी अल-अबरार 2/487 और 468 में पिछली दो खबरों का उल्लेख किया है। (3) रबी अल-अबरार 2/468। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वजीज़ (मराह लबिद के हाशिये पर) पृ. 383। अर्थ: उन्होंने आपके मामलों के ज़ाहिरी तौर पर आपका अनुसरण किया, और शायद उनका अंतर्मन आपके साथ नहीं है। अल-बहर 5/215। अल-फ़ारसी ने अल-हुज्जा 4/317 में कहा: अर्थ है: नीच लोगों के अलावा किसी ने भी आपके विचारों का अनुसरण नहीं किया, यानी, उन्होंने इसकी जांच या स्पष्टीकरण नहीं किया। (5) इसकी शुरुआत है: "वे छिपने के लिए अपने चेहरे छिपाते थे," और इसके रचयिता अल-रबी बिन ज़ियाद हैं जैसा कि

अल-अघानी 7/196 में है, और अल-मुबर्रद द्वारा अल-ताज़ी वा अल-मराथी पृ. 280, और सक़्त अल-ज़ंद की व्याख्या 1/52, और अल-तिब्रिज़ी द्वारा दीवान अल-हमासा की व्याख्या 3/26, और इसमें: "बदौना" के बजाय "बज़ना" है।

سورہ ہود، آیت 27 / 100

سفلہ السفلہ (کمینوں میں سب سے کمینہ)؟ انہوں نے کہا: وہ شخص جو اپنے دین کو بگاڑ کر دوسرے کی دنیا سنوارتا ہے (1)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے "سفلہ" کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: وہ لوگ جب جمع ہوں تو غالب آ جائیں، اور جب جدا ہوں تو پہچانے نہ جائیں۔ مالک بن انس رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: سفلہ کون ہے؟ انہوں نے فرمایا: وہ جو صحابہ کرام کو گالی دیتا ہے (2)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے: ارذلون (سب سے ذلیل لوگ): جولاہے اور پچھنے لگانے والے (حجام)۔ یحییٰ بن اکثم: دباغ (چمڑا رنگنے والا) اور بھنگی (جھاڑو دینے والا) اگر وہ غیر عربوں میں سے ہو (3)۔ چوتھی بات: اگر عورت اپنے شوہر سے کہے: اے سفلہ! اور وہ کہے: اگر میں ان میں سے ہوں تو تجھے طلاق ہے، تو نقاش نے ذکر کیا ہے کہ ایک شخص ترمذی کے پاس آیا اور کہا: میری بیوی نے مجھ سے کہا: اے سفلہ، تو میں نے کہا: اگر میں سفلہ ہوں تو تجھے طلاق ہے۔ ترمذی نے پوچھا: تمہارا پیشہ کیا ہے؟ اس نے کہا: مچھلی فروش۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! تو سفلہ ہے، اللہ کی قسم! تو سفلہ ہے۔ میں کہتا ہوں: ابن مبارک نے سفیان سے جو نقل کیا ہے اس کی بنا پر طلاق واقع نہیں ہوگی، اور اسی طرح مالک اور ابن اعرابی کے قول کے مطابق اس پر کچھ لازم نہیں آتا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {بادی الرأی}۔ یعنی: ظاہری رائے، اور ان کا باطن اس کے خلاف تھا (4)۔ کہا جاتا ہے: "بدا یبدو" جب کوئی چیز ظاہر ہو جائے، جیسا کہ اس نے کہا: آج کے دن جب وہ دیکھنے والوں کے سامنے ظاہر ہوئے (5) صحرا کو "بادیہ" کہا جاتا ہے کیونکہ وہ کھلا اور ظاہر ہوتا ہے۔ اور "بدا لي" (مجھے سوجھا) کہ میں ایسا کروں، یعنی: میرے سامنے ایک دوسری رائے ظاہر ہوئی۔

(1) ربیع الابرار 467/2، اور بیہقی نے شعب الایمان (6933) میں مالک بن انس سے روایت کی ہے کہ وہی مسئول (جن سے سوال کیا گیا) ہیں۔ (2) زمخشری نے ربیع الابرار 487/2 اور 468 میں مذکورہ بالا دو روایتیں ذکر کی ہیں۔ (3) ربیع الابرار 468/2۔ (4) الوجیز للواحدی (مراح لبید کے حاشیے پر) ص 383، اور مطلب ہے: انہوں نے اپنے معاملات کے ظاہر میں تمہاری پیروی کی، اور شاید ان کا باطن تمہارے ساتھ نہ ہو۔ البحر 215/5۔ اور فارسی نے الحجہ 317/4 میں کہا: مطلب یہ ہے کہ: ذلیلوں کے سوا کسی نے تمہاری اس رائے میں پیروی نہیں کی جو انہیں بظاہر نظر آئی، یعنی انہوں نے اس پر سوچ بچار یا وضاحت طلب نہیں کی۔ (5) اس کا پہلا مصرع ہے: "وہ پردہ پوشی کے لیے اپنے چہرے چھپاتی تھیں،" اور اس کے کہنے والے ربیع بن زیاد ہیں جیسا کہ الاغانی 196/7 میں ہے، اور التعازی والمراثی للمبرد ص 280، اور شروح سقط الزند 52/1، اور شرح دیوان الحماسہ للتبریزي 26/3، اور اس میں "بدونا" کی جگہ "برزنا" ہے۔

Surah Hud, Verses 27 - 31 101

The first. Al-Azhari said (1): Its meaning is: in what appears to us as an opinion. It is possible that "Badiya al-ra'i" is from "bada'a yabda'u" (to start), and the hamza was omitted.

Abu Amr pronounced the hamza and recited: "Badi'a al-ra'i" (2), meaning: the beginning of the opinion, i.e., they followed you when they first began to look, and if they had looked and thought deeply, they would not have followed you. The meaning here does not differ with the inclusion or exclusion of the hamza (3). It is in the accusative case due to the omission of "fi" (in), as the Almighty said: "And Moses chose [from] his people [seventy men]" [Al-A'raf: 155] (4).

"And we do not see in you any superiority over us," meaning: in following him, and this is a denial from them of his prophethood (peace be upon him). "Nay, we think you are liars." The address is to Noah and those who believed with him.

The Almighty's saying: "He said, 'O my people, have you considered: if I should be upon clear evidence from my Lord and He has given me mercy from Himself, but it has been made obscure to you, should we force it upon you while you are averse to it? (28) And O my people, I do not ask you for it any wealth. My reward is only from Allah. And I am not one to drive away those who have believed. Indeed, they will meet their Lord, but I see that you are a people behaving ignorantly. (29) And O my people, who would help me against Allah if I drove them away? Then will you not remind yourselves? (30) And I do not say to you that I have the depositories of Allah or that I know the unseen, nor do I say I am an angel, nor do I say of those upon whom your eyes look with disdain that Allah will never grant them any good. Allah is most knowing of what is within their souls. Indeed, I would then be among the wrongdoers.' (31)"

The Almighty's saying: "He said, 'O my people, have you considered: if I should be upon clear evidence from my Lord'" means: upon certainty; as stated by Abu Imran al-Juni (5). And it is said: upon a miracle, and this meaning has already been mentioned in "Al-An'am" (6).

---

(1) In Tahdhib al-Lugha 4 / 203. (2) Al-Sab'a p. 332, and Al-Taysir p. 124. (3) Al-Farsi said in Al-Hujjah 4/317-318: The beginning of a thing is an appearance, although appearance can be a beginning and non-beginning, therefore each of the two words is used in the place of the other. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2 / 280. (5) Al-

Mawardi cited it from him in Al-Nukat wal-'Uyun 2 / 465 with the wording: "upon trust" instead of "upon certainty." Likewise, it was narrated from him by Ibn Abi Hatim 6 / 2023 (10817). (6) 8 / 398.

सूरह हूद, आयत 27 - 31 101

पहला। अल-अज़हरी ने कहा (1): इसका अर्थ है: जो हमें राय में दिखाई देता है। और यह संभव है कि "बादिया अल-रा'ई" (الرَّأْي। بَادِيَ) "बदआ यबदउ" (शुरू करना) से हो, और हमज़ा को हटा दिया गया हो।

अबू 'अम्र ने हमज़ा को स्पष्ट रूप से पढ़ा: "बादिअ अल-रा'ई" (الرَّأْي। بَادِئَ) (2) यानी: राय की शुरुआत, अर्थात्: उन्होंने तब तुम्हारा अनुसरण किया जब उन्होंने देखना शुरू ही किया था, और यदि उन्होंने गहराई से विचार किया होता तो वे तुम्हारा अनुसरण न करते। यहाँ हमज़ा होने या न होने से अर्थ में कोई परिवर्तन नहीं होता (3)। और यह "फी" (में) के लोप के कारण नसब (accusative) में है, जैसा कि सर्वशक्तिमान अल्लाह ने फरमाया: "और मूसा ने अपनी कौम के[सत्तर आदमियों] को चुना" [अल-अअ़राफ़: 155] (4)।

"और हम तुममें अपने ऊपर कोई श्रेष्ठता नहीं देखते," यानी: उनके अनुसरण में, और यह उनकी ओर से उनकी नबुव्वत (पैग़म्बरी) ﷺ का इनकार है। "बल्कि हम तुम्हें झूठा समझते हैं।" यह संबोधन नूह और उनके साथ ईमान लाने वालों के लिए है।

अल्लाह तआला का फरमान है: "उसने कहा, 'ऐ मेरी कौम! भला बताओ तो सही, यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और उसने मुझे अपने पास से एक दया प्रदान की है, फिर वह तुम पर ओझल कर दी गई, तो क्या हम उसे तुम पर अनिवार्य कर दें जबकि तुम उसे नापसंद करते हो? (28) और ऐ मेरी कौम! मैं इस पर तुमसे कोई धन नहीं माँगता। मेरा बदला तो केवल अल्लाह के ज़िम्मे है। और मैं उन लोगों को दूर भगाने वाला नहीं हूँ जो ईमान लाए हैं। निस्संदेह वे अपने रब से मिलने वाले हैं, लेकिन मैं देख रहा हूँ कि तुम लोग अज्ञानता की बातें कर रहे हो। (29) और ऐ मेरी कौम! यदि मैं उन्हें भगा दूँ तो अल्लाह के मुक़ाबले में मेरी सहायता कौन करेगा? तो क्या तुम ध्यान नहीं देते? (30) और मैं तुमसे यह नहीं कहता कि मेरे पास अल्लाह के खज़ाने हैं, और न मैं परोक्ष का ज्ञान रखता हूँ, और न मैं यह कहता हूँ कि मैं कोई फरिश्ता हूँ, और न मैं उन लोगों के बारे में, जिन्हें तुम्हारी आँखें तुच्छ समझती हैं, यह कहता हूँ कि अल्लाह उन्हें कभी कोई भलाई प्रदान नहीं करेगा। अल्लाह भली-भाँति जानता है जो कुछ उनके मन में है। (यदि मैं ऐसा करूँ) तो निश्चित रूप से मैं ज़ालिमों में से हो जाऊँगा।' (31)"

अल्लाह तआला का फरमान है: "उसने कहा, 'ऐ मेरी कौम! भला बताओ तो सही, यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ'" यानी: निश्चितता पर; यह अबू इमरान अल-जौनी ने कहा है (5)। और कहा गया है: चमत्कार पर, और यह अर्थ पहले "अल-अनआम" में आ चुका है (6)।

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 4 / 203 में। (2) अल-सबआ पृष्ठ 332, और अल-तयसीर पृष्ठ 124। (3) अल-फ़ारसी ने अल-हुज्जह 4/317-318 में कहा: किसी चीज़ की शुरुआत एक प्रकटीकरण (ज़ुहूर) है, हालाँकि प्रकटीकरण शुरुआत भी हो सकता है और गैर-शुरुआत भी, इसलिए इन दो शब्दों में से प्रत्येक का उपयोग दूसरे के स्थान पर किया जाता है। (4) इअ़राब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 2 / 280। (5) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुक़त वल-उयून 2 / 465 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "भरोसे पर" (على ثقة)। "निश्चितता पर" के स्थान पर। इसी तरह इसे इब्न अबी हातिम 6 / 2023 (10817) ने उनके हवाले से निकाला है। (6) 8 / 398।

سورہ ہود، آیات 27 - 31 101

پہلا۔ اور الازہری نے کہا (1): اس کا معنی ہے: جو ہمیں رائے میں ظاہر ہوتا ہے۔ اور جائز ہے کہ «بَادِيَ الرَّأْي» لفظ "بدأ يبدأ" (شروع کرنا) سے ہو، اور ہمزہ حذف کر دیا گیا ہو۔

اور ابو عمرو نے ہمزہ کو واضح طور پر پڑھا: «بَادِئَ الرأي» (2) یعنی: رائے کی ابتدا، یعنی: انہوں نے تمہاری پیروی اس وقت کی جب انہوں نے دیکھنا شروع کیا، اور اگر وہ گہری سوچ اور فکر سے کام لیتے تو تمہاری پیروی نہ کرتے۔ اور یہاں ہمزہ لانے اور نہ لانے سے معنی میں کوئی فرق نہیں پڑتا (3)۔ اور یہ «فی» (میں) کے حذف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ﴾ [الأعراف: 155] (4)۔

﴿وَمَا نَرَىٰ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ﴾ یعنی: اس کی پیروی میں، اور یہ ان کی طرف سے ان کی نبوت ﷺ کا انکار ہے۔ ﴿بَلْ نَظُنُّكُمْ كَٰذِبِينَ﴾ خطاب نوح (علیہ السلام) اور ان کے ساتھ ایمان لانے والوں سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالَ يَٰقَوْمِ أَرَءَيْتُمْ إِن كُنتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّى وَءَاتَىٰنِي رَحْمَةً مِّنْ عِندِهِۦ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ أَنُلْزِمُكُمُوهَا وَأَنتُمْ لَهَا كَٰرِهُونَ (28) وَيَٰقَوْمِ لَا أَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِىَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّهُم مُّلَٰقُوا رَبِّهِمْ وَلَٰكِنِّى أَرَىٰكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ (29) وَيَٰقَوْمِ مَن يَنصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِن طَرَدتُّهُمْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (30) وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِندِى خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ إِنِّى مَلَكٌ وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِى أَعْيُنُكُمْ لَن يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا فِى أَنفُسِهِمْ إِنِّى إِذًا لَّمِنَ الظَّٰلِمِينَ (31)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالَ يَٰقَوْمِ أَرَءَيْتُمْ إِن كُنتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّى﴾ یعنی: یقین پر؛ یہ ابو عمران الجونی نے کہا ہے (5)۔ اور کہا گیا ہے: معجزے پر، اور یہ معنی «الأنعام» میں پہلے گزر چکا ہے (6)۔

(1) تہذیب اللغہ 4 / 203 میں۔ (2) السبعۃ ص 332، اور التیسیر ص 124۔ (3) الفارسی نے "الحجۃ" 4 / 317 - 318 میں کہا: کسی چیز کی ابتدا ظہور ہوتی ہے، اگرچہ ظہور کبھی ابتدا ہوتا ہے اور کبھی نہیں، اس لیے ان دو کلموں میں سے ہر ایک دوسرے کی جگہ استعمال ہوتا ہے۔ (4) اعراب القرآن للناحاس 2 / 280۔ (5) الماوردی نے اسے "النکت والعیون" 2 / 465 میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: «علی ثقة» (بھروسے پر)۔ بجائے «علی یقین» کے۔ اسی طرح ابن ابی حاتم 6 / 2023 (10817) نے بھی ان سے روایت کی ہے۔ (6) 8 / 398۔

١٠٢ Surah Hud: Verses 28 - 31

"And gave me mercy from Himself": Meaning: prophethood and messengership; narrated from Ibn Abbas (1); and it is a mercy upon creation. It is said: guidance to Allah through proofs. It is also said: faith (2) and Islam. "But it has been obscured from you": i.e., the message and guidance were hidden from you, so you did not understand them. It is said: it was hidden from such and such, and it was hidden from me, meaning: I did not understand it. The meaning is: mercy was obscured. It was said: it is inverted; because mercy does not go blind, rather one is blinded from it. It is like your saying: "I entered the cap into my head" (3), and "the shoe entered into my foot." Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i read it as: "fa-'ummiyat" with a damma on the 'ain and a shadda on the mim in the passive voice (4), meaning: Allah obscured it for you. Similarly, in the recitation of Ubayy: "fa-'ammaha"; mentioned by Al-Mawardi (5). "Shall we compel you to accept it?": It is said: the testimony that there is no god but Allah. It is said: the pronoun "ha" (it) refers back to mercy. It is said: to the clear proof, meaning: shall we force you to accept it, and make it obligatory upon you (6)?! This is an interrogative sentence in the sense of denial/disapproval, meaning: I cannot compel you to recognize it. Noah (peace be upon him) only intended with this statement to refute them. Al-Kisa'i and Al-Farra' (7) narrated: "anulzimkumuuha" with a sukun on the first mim for lightening the pronunciation, and it has...

---

(1) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 466/2. (2) In (m): with faith. (3) In (d), (f), and (m): I entered my head into the cap, and in (z): I entered the cap my head, and this passage is missing from (kh) and (z). What is established is from Al-Hujjah for Al-Farisi 322/4 and the speech is from him, Al-Muharrar al-Wajiz 164/3, Al-Bahr 216/5, and Ad-Durr al-Masun 314/6. Makki said in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 527/1: It is possible that the meaning of "'ummiyat" is: it was hidden, so there would be no inversion in it. (4) It is the recitation of Asim from the narration of Hafs as well. Al-Sab'ah p. 332, and At-Taysir p. 124. Al-Farra' mentioned it from Al-A'mash in Ma'ani al-Qur'an 12/2. (5) In An-Nukat wal-'Uyun 466/2, and Al-Farra' also mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 12/2, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 59. Al-Tabari mentioned it 382/12 from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (6) Mentioned this opinion and the one before it by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 466/2. (7) In Ma'ani al-Qur'an 12/2, and the author quoted it from him and from Al-Kisa'i through An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 280/2.

१०२ सूरा हूद: आयतें २८ - ३१

"और उसने मुझे अपनी ओर से एक दया प्रदान की": यानी: पैग़म्बरी और ईश्वरीय संदेश; इब्न अब्बास (१) से रिवायत है; और यह सृष्टि पर एक दया है। कहा गया है: प्रमाणों के माध्यम से अल्लाह की ओर मार्गदर्शन। और कहा गया है: ईमान (२) और इस्लाम। "लेकिन वह तुम पर ओझल कर दी गई": यानी, संदेश और मार्गदर्शन तुम पर छिपा दिया गया और तुम उसे समझ नहीं पाए। कहा जाता है: अमुक चीज़ मुझसे ओझल हो गई, यानी मुझे समझ नहीं आई। इसका अर्थ है: दया ओझल हो गई। कहा गया है: यह उलटा (व्युत्क्रम) है; क्योंकि दया स्वयं अंधी नहीं होती, बल्कि कोई उससे अंधा हो जाता है। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: "मैंने अपने सिर में टोपी डाल दी" (३), और "जूता मेरे पैर में घुस गया।" अल-अअमश, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे पढ़ा: "फ़-उम्मियत" ऐन पर दम्मा और मीम पर शद्दा के साथ कर्मवाच्य में (४), जिसका अर्थ है: अल्लाह ने इसे तुम पर ओझल कर दिया। इसी तरह उबय्य के पाठ में है: "फ़-अम्माहा"; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (५)। "क्या हम तुम्हें इसे स्वीकार करने के लिए विवश करें?": कहा गया है: यह गवाही कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। कहा गया है: सर्वनाम "हा" (इसे) दया की ओर संकेत करता है। कहा गया है: स्पष्ट प्रमाण की ओर, यानी: क्या हम तुम्हें इसे स्वीकार करने के लिए विवश करें और इसे तुम पर अनिवार्य कर दें (६)?! यह एक प्रश्न है जिसका अर्थ इनकार है, यानी: मैं तुम्हें इसे पहचानने के लिए मजबूर नहीं कर सकता। नूह (उन पर शांति हो) का इस कथन से उद्देश्य केवल उन्हें उत्तर देना था। अल-किसाई और अल-फर्रा (७) ने उल्लेख किया है: "अनुलज़िमकुमुहा" उच्चारण को हल्का करने के लिए पहले मीम पर सुकून के साथ, और यह...

---

(१) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून ४६६/२ में इसका उल्लेख किया है। (२) (म) में: ईमान के साथ। (३) (द), (फ) और (म) में: मैंने टोपी में अपना सिर डाला, और (ज़) में: मैंने टोपी अपना सिर डाला, और यह भाग (ख) और (ज़) से गायब है। जो स्थापित है वह अल-फारिसी के लिए अल-हुज्जाह ३२२/४ से है और कथन उन्हीं का है, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १६४/३, अल-बहर २१६/५, और अद-दुर्र अल-मसून ३१४/६। मक्की ने अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराअत ५२७/१ में कहा: यह संभव है कि 'उम्मियत' का अर्थ हो: 'छिपा हुआ', तो इसमें कोई उलटाव नहीं होगा। (४) यह हफ़्स के वर्णन से आसिम का पाठ भी है। अस-सबअह पृष्ठ ३३२, और अत-तयसीर पृष्ठ १२४। अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान १२/२ में अल-अअमश से इसका उल्लेख किया है। (५) अन-नुकात वल-उयून ४६६/२ में, और अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान १२/२ में भी इसका उल्लेख किया है, और इब्न खालवैह ने अल-

किराअत अश-शज़ाह पृष्ठ ५९ में। अल-तबरी ने ३८२/१२ में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसका उल्लेख किया है। (६) इस मत और इससे पहले वाले मत का उल्लेख अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून ४६६/२ में किया है। (७) मानी अल-कुरान १२/२ में, और लेखक ने इसे उनके और अल-किसाई के हवाले से अन-नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान २८०/२ में उद्धृत किया है।

۱۰۲ سورہ ہود: آیات ۲۸ - ۳۱

"اور اس نے مجھے اپنے پاس سے ایک رحمت عطا فرمائی": یعنی: نبوت اور رسالت؛ ابن عباس (۱) سے مروی ہے؛ اور یہ مخلوق پر ایک رحمت ہے۔ کہا گیا ہے: دلائل کے ذریعے اللہ کی طرف رہنمائی۔ اور کہا گیا ہے: ایمان (۲) اور اسلام۔ "پس وہ تم پر اوجھل کر دی گئی": یعنی، رسالت اور ہدایت تم پر چھپا دی گئی تو تم اسے سمجھ نہ سکے۔ کہا جاتا ہے: فلاں چیز مجھ پر اوجھل ہو گئی، یعنی مجھے سمجھ نہ آئی۔ مطلب یہ ہے کہ: رحمت اوجھل ہو گئی۔ کہا گیا ہے: یہ مقلوب (الٹا) ہے؛ کیونکہ رحمت خود اندھی نہیں ہوتی بلکہ اس سے اندھا ہوا جاتا ہے۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے آپ کہیں: "میں نے اپنے سر میں ٹوپی داخل کر دی" (۳)، اور "جوتا میرے پاؤں میں داخل ہو گیا۔" الاعمش، حمزہ اور الکسائی نے اسے پڑھا: "فَعُمِّيَتْ" عین پر ضمہ اور میم پر تشدید کے ساتھ مجہول کے صیغے میں (۴)، یعنی: پس اللہ نے اسے تم پر اوجھل کر دیا۔ اسی طرح ابی بن کعب کی قرات میں ہے: "فعماها"؛ الماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے (۵)۔ "کیا ہم تمہیں اس پر مجبور کریں؟": کہا گیا ہے: یہ گواہی کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ کہا گیا ہے: ضمیر "ہا" رحمت کی طرف لوٹتی ہے۔ کہا گیا ہے: واضح دلیل کی طرف، یعنی: کیا ہم تمہیں اسے قبول کرنے پر مجبور کریں اور اسے تم پر لازم کر دیں (۶)؟! یہ استفہام انکاری ہے، یعنی: میں تمہیں اس کی معرفت پر مجبور نہیں کر سکتا۔ نوح علیہ السلام کا اس قول سے مقصد صرف انہیں جواب دینا تھا۔ الکسائی اور الفراء (۷) نے حکایت کی ہے: "أَنُلْزِمُكُمُوهَا" تخفیف کے لیے پہلے میم کے سکون کے ساتھ، اور یہ...

---

(۱) الماوردی نے النکت والعیون ۴۶۶/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) (م) میں: ایمان کے ساتھ۔ (۳) (د)، (ف) اور (م) میں: میں نے ٹوپی میں اپنا سر داخل کیا، اور (ظ) میں: میں نے ٹوپی اپنا سر

داخل کیا، اور یہ مقام (خ) اور (ز) سے ساقط ہے، اور ثابت شدہ عبارت الحجۃ للفارسی ۳۲۲/۴ سے ہے اور کلام اسی سے ہے، اور المحرر الوجیز ۱۶۴/۳، البحر ۲۱۶/۵، اور الدر المصون ۳۱۴/۶۔ مکی نے الکشف عن وجوہ القراءات ۵۲۷/۱ میں کہا: جائز ہے کہ 'عمیت' کا معنی 'پوشیدہ ہو گئی' ہو، تو اس میں کوئی قلب (الٹ پلٹ) نہ ہو گا۔ (۴) اور یہی عاصم کی قرات حفص کی روایت سے بھی ہے۔ السبعۃ ص ۳۳۲، اور التیسیر ص ۱۲۴۔ اور الفراء نے اسے الاعمش سے معانی القرآن ۱۲/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴۶۶/۲ میں، اور الفراء نے بھی اسے معانی القرآن ۱۲/۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذۃ ص ۵۹ میں۔ اور الطبری نے ۳۸۲/۱۲ میں اسے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے۔ (۶) الماوردی نے النکت والعیون ۴۶۶/۲ میں اس قول اور اس سے پہلے والے قول کا ذکر کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن ۱۲/۲ میں، اور مصنف نے اسے ان سے اور الکسائی سے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۸۰/۲ میں نقل کیا ہے۔

Sibawayh allowed such a thing and recited: "So today I drink without incurring a sin from Allah, nor being an intruder." (1) Al-Nahhas said (2): According to the opinion of Yunus [in other than the Quran], it is permissible to say: "Anulzimukumuhā" (Shall we compel you to it), treating the pronoun like an explicit noun; just as you say: "Shall we compel you to that." {while you are averse to it} meaning: it is not correct for you to accept it while you hate it. Qatadah said: By Allah, if the Prophet of Allah Noah (peace be upon him) could have compelled his people to it, he would have, but he did not have the power to do so (3). Allah's saying: {O my people! I ask of you no wealth for it} meaning: for conveying the message, calling to Allah, and believing in Him, as a reward, i.e., {wealth} which would be a burden on you. {My reward is only with Allah} meaning: my reward for conveying the message. {And I am not going to drive away those who believe} They asked him to drive away the lowliest who believed in him, just as Quraysh asked the Prophet ﷺ to drive away the clients and the poor, as previously explained in "Al-An'am" (4). So he answered them by saying: {And I am not going to drive away those who believe; indeed, they are to meet their Lord} It is possible he said this to honor them for meeting Allah Almighty, and it is possible he said it by way of dispute, meaning: if I did that, they would contend with me before Allah, and He would reward them for their faith and punish the one who drove them away. {But I see you as a people behaving ignorantly} in considering them lowly and asking for their expulsion (5). Allah's saying: {And O my people! Who will help me against Allah} Al-Farra' said (6): i.e., prevent me from His punishment. {if I drive them away?} i.e., because of their faith. {Will you not then remember?} The 'ta' was assimilated into the 'dhal'. And it is permissible.

---

(1) Al-Kitab 4/204, and the verse is by Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 122 with the narration: "So today I am given to drink." And it preceded in 2/112. (2) In I'rab al-Quran 2/28, and what preceded it and what will come between brackets is from it. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/466, and the saying of Qatadah was extracted by al-Tabari 12/383. And Ibn Abi Hatim 6/2023 (10819). (4) 8/387 and onwards. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 2/467. (6) In Ma'ani al-Quran 2/13.

सिबावैह ने इस तरह की अनुमति दी, और पढ़ा: "तो आज मैं अल्लाह की ओर से किसी पाप या घुसपैठ के बिना पीता हूँ।" (1) अल-नह्हास ने कहा (2): यूनुस की राय के अनुसार [कुरान के अलावा], यह कहना जायज है: "अनुलज़िमुकुमुहा" (क्या हम तुम्हें इसके लिए मजबूर करें), सर्वनाम को एक स्पष्ट संज्ञा की तरह माना जाता है; जैसे आप कहते हैं: "क्या हम तुम्हें इसके लिए मजबूर करें।" {जबकि तुम उसे नापसंद करते हो} अर्थात: घृणा के साथ उसे स्वीकार करना तुम्हारे लिए सही नहीं है। क़तादाह ने कहा: अल्लाह की कसम, अगर अल्लाह के नबी नूह (अलैहिस्सलाम) अपने लोगों को इसके लिए मजबूर कर सकते, तो वे कर देते, लेकिन उनके पास इसका अधिकार नहीं था (3)। अल्लाह का कहना है: {हे मेरी कौम! मैं तुमसे इसके बदले कोई धन नहीं मांगता} अर्थात: संदेश पहुँचाने, अल्लाह की ओर बुलाने और उस पर विश्वास करने के बदले, कोई पुरस्कार, यानी {धन} जो तुम पर भारी पड़े। {मेरा बदला तो केवल अल्लाह के पास है} अर्थात: संदेश पहुँचाने का मेरा प्रतिफल। {और मैं उन लोगों को दूर करने वाला नहीं हूँ जो ईमान लाए हैं} उन्होंने उनसे उन नीच लोगों को दूर करने के लिए कहा जो उन पर ईमान लाए थे, जैसे कुरैश ने नबी ﷺ से दास-मुक्तों और गरीबों को दूर करने के लिए कहा था, जैसा कि "अल-अनाम" (4) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। तो उन्होंने उन्हें यह कहकर उत्तर दिया: {और मैं उन लोगों को दूर करने वाला नहीं हूँ जो ईमान लाए हैं; निःसंदेह वे अपने रब से मिलने वाले हैं} यह संभव है कि उन्होंने यह बात अल्लाह से मिलने के कारण उनके सम्मान में कही हो, और यह भी संभव है कि उन्होंने यह बात विवाद के रूप में कही हो, अर्थात: यदि मैं ऐसा करता, तो वे अल्लाह के सामने मेरे खिलाफ मामला उठाते, और वह उन्हें उनके ईमान के लिए बदला देता और उन्हें निकालने वाले को दंडित करता। {परंतु मैं तुम्हें ऐसी कौम देख रहा हूँ जो अज्ञानता की बातें करती है} उन्हें नीच समझने और उन्हें निकालने की मांग करने में (5)। अल्लाह का कहना है: {और हे मेरी कौम! अल्लाह के मुकाबले में मेरी मदद कौन करेगा} अल-फर्रा' ने कहा (6): अर्थात: मुझे उसके दंड से कौन बचाएगा। {यदि मैं उन्हें निकाल दूँ?} अर्थात: उनके ईमान के कारण। {क्या तुम फिर याद नहीं रखते?} 'ता' का 'ज़ाल' में विलय (Idgham) कर दिया गया है। और यह जायज है।

---

(1) अल-किताब 4/204, और यह शेर इम्रुल कैस का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 122 में इस विवरण के साथ है: "आज मुझे पिलाया जाता है।" और यह 2/112 में पहले आ चुका है। (2) इराब अल-कुरान 2/28 में, और जो इससे पहले आया और जो ब्रैकेट के बीच आएगा, वह उसी से है। (3)

अल-नुकत वल-उयून 2/466, और क़तादाह का कथन अल-तबरी 12/383 द्वारा निकाला गया था। और इब्न अबी हातिम 6/2023 (10819)। (4) 8/387 और उसके बाद। (5) अल-नुकत वल-उयून 2/467। (6) मआनी अल-कुरान 2/13 में।

سیبویہ نے اس جیسی چیز کی اجازت دی، اور پڑھا: "تو آج میں اللہ کی طرف سے کسی گناہ یا مداخلت کے بغیر پیتا ہوں۔" (۱) النحاس نے کہا (۲): یونس کے قول کے مطابق [قرآن کے علاوہ میں] یہ جائز ہے: "أنلزمكمها" (کیا ہم تمہیں اس پر مجبور کریں)، ضمیر کو ظاہر اسم کی طرح برتا جاتا ہے؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "کیا ہم تمہیں اس پر مجبور کریں۔" {اور تم اس سے بیزار ہو} یعنی: ناگواری کے ساتھ تمہارا اسے قبول کرنا صحیح نہیں ہے۔ قتادہ نے کہا: اللہ کی قسم، اگر اللہ کے نبی نوح علیہ السلام اپنی قوم کو اس پر مجبور کر سکتے تو ضرور کرتے، لیکن وہ اس کا اختیار نہیں رکھتے تھے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے میری قوم! میں تم سے اس پر کوئی مال نہیں مانگتا} یعنی: پیغام پہنچانے، اللہ کی طرف بلانے اور اس پر ایمان لانے کے بدلے، کوئی اجرت، یعنی {مال} جو تم پر گراں گزرے۔ {میرا اجر تو صرف اللہ ہی پر ہے} یعنی: پیغام رسانی کا میرا ثواب۔ {اور میں ان لوگوں کو نکالنے والا نہیں ہوں جو ایمان لائے ہیں} انہوں نے آپ سے ان کم تر لوگوں کو نکالنے کا مطالبہ کیا جو ایمان لائے تھے، جیسا کہ قریش نے نبی ﷺ سے موالی (آزاد کردہ غلاموں) اور فقراء کو نکالنے کا مطالبہ کیا تھا، جیسا کہ "الانعام" (۴) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ تو آپ نے انہیں یہ کہہ کر جواب دیا: {اور میں ان لوگوں کو نکالنے والا نہیں ہوں جو ایمان لائے ہیں، بے شک وہ اپنے رب سے ملنے والے ہیں} ممکن ہے کہ آپ نے یہ بات اللہ عزوجل سے ملاقات کی وجہ سے ان کی تعظیم کے طور پر کہی ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ آپ نے یہ بات جھگڑے کے طور پر کہی ہو، یعنی: اگر میں نے ایسا کیا تو وہ اللہ کے پاس مجھ سے جھگڑا کریں گے، پھر وہ انہیں ان کے ایمان کا بدلہ دے گا اور انہیں نکالنے والے کو سزا دے گا۔ {لیکن میں تمہیں ایسی قوم دیکھ رہا ہوں جو جہالت کی باتیں کرتی ہے} ان کو حقیر سمجھنے اور ان کو

نکالنے کا مطالبہ کرنے میں (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اے میری قوم! اللہ کے مقابلے میں میری کون مدد کرے گا} الفراء نے کہا (۶): یعنی: مجھے اس کے عذاب سے کون بچائے گا۔ {اگر میں انہیں نکال دوں؟} یعنی: ان کے ایمان کی وجہ سے۔ {کیا تم نصیحت حاصل نہیں کرتے؟} 'ت' کا 'ذ' میں ادغام کر دیا گیا ہے۔ اور یہ جائز ہے۔

---

(۱) الکتاب ۴/ ۲۰۴ ، اور یہ شعر امراء القیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۲۲ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "تو آج مجھے پلایا جاتا ہے۔" اور یہ ۲/ ۱۱۲ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۲/ ۲۸ میں، اور جو اس سے پہلے گزرا اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۴۶۶ ، اور قتادہ کا قول طبری نے ۱۲/ ۳۸۳ میں نکالا ہے۔ اور ابن ابی حاتم ۶/ ۲۰۲۳ (۱۰۸۱۹)۔ (۴) ۳۸۷/۸ اور اس کے بعد۔ (۵) النکت والعیون ۲/ ۴۶۷۔ (۶) معانی القرآن ۲/ ۱۳ میں۔

Deleting it, we say: {tadhakkarun} (you remember)(1).

His saying, the Almighty: {And I do not say to you that I have the treasures of Allah, nor do I know the unseen} He informed of his humility and humbleness before Allah, the Mighty and Sublime, and that he does not claim what is not his from the treasures of Allah, which are His blessings upon whom He wills of His servants. And that he does not know the unseen; because the unseen is known only to Allah, the Mighty and Sublime.

{And I do not say that I am an angel}, meaning: I do not say that my status among people is the status of angels. The scholars said: The benefit in the speech is to indicate that angels are superior to prophets; because of their continuous obedience and their constant worship until the Day of Resurrection, may Allah's blessings be upon them all(2). This meaning has already been mentioned in "Al-Baqarah"(3).

{And I do not say to those whom your eyes despise} meaning: your eyes deem insignificant(4) and look down upon. The original is: 'tazdarihim', the 'h' and 'm' were omitted due to the length of the noun. The 'dal' is substituted for 'ta'; because the original of 'tazdari' is 'taztari', but the 'ta' is changed to 'dal' after 'zay'; because 'zay' is voiced and 'ta' is voiceless, so the 'ta' was replaced with a voiced letter from its point of articulation(5). It is said: 'Azraytu 'alayhi' if you found fault with him, and 'Zaraytu 'alayhi' if you belittled him(6). Al-Farra recited(7): His friend distances himself from him, his wife despises him, and the child rebukes him.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/280. Hafs, Hamza, and al-Kisa'i read 'tadhakkarun' with a lightened 'dhal' whenever it appeared as it was with 'ta'. The rest of the readers read it with a doubled 'dhal'. Al-Taysir p. 108, and see Al-Sab'ah p. 272. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/280 - 281. (3) 1/430 and following. (4) In (M): 'tastaqill' (without emphasis). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/281. (6) See Al-Kamil by Al-Mubarrad 2/506, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/468. (7) The verse is by Urwa ibn al-Ward, in his Diwan p. 91, 'Uyun al-Akhbar by Ibn Qutayba 1/242, and Al-Bayan wa al-Tabyin 1/234 with the narration: 'And he is distanced in the assembly and despised...', and in Al-'Iqd al-Farid 3/29 with the narration: 'His relative distances himself from him...', which in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/468 matches the author's narration.

सूरह हूद: आयतें 28 - 31 104

इसे हटाते हुए हम कहते हैं: {तज़क्करून} (तुम नसीहत हासिल करते हो) (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और मैं तुमसे यह नहीं कहता कि मेरे पास अल्लाह के ख़ज़ाने हैं, और न ही मैं ग़ैब (परोक्ष) जानता हूँ} उन्होंने अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के सामने अपनी आज़िज़ी और विनम्रता की ख़बर दी, और यह कि वह अल्लाह के ख़ज़ानों में से उस चीज़ का दावा नहीं करते जो उनके पास नहीं है, और वह अल्लाह की अपने बंदों में से जिसे चाहे दी गई नेमतें हैं। और यह कि वह ग़ैब नहीं जानते; क्योंकि ग़ैब तो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के सिवा कोई नहीं जानता।

{और मैं यह नहीं कहता कि मैं एक फरिश्ता हूँ}, यानी: मैं यह नहीं कहता कि लोगों के बीच मेरा मकाम फरिश्तों वाला है। विद्वानों ने कहा है: इस कलाम (बात) में फायदा यह है: यह संकेत देना कि फरिश्ते नबियों से श्रेष्ठ हैं; उनकी निरंतर आज्ञाकारिता और कयामत के दिन तक उनकी निरंतर इबादत के कारण, उन सब पर अल्लाह की रहमतें हों (2)। यह अर्थ पहले "अल-बक़राह" में आ चुका है (3)।

{और न ही मैं उन लोगों के बारे में कहता हूँ जिन्हें तुम्हारी आँखें हिकारत (तुच्छता) से देखती हैं} यानी: तुम्हारी आँखें उन्हें कमतर (4) और हकीर समझती हैं। मूल रूप में 'तज़दरी-हिम' था, शब्द की लंबाई के कारण 'हा' और 'मीम' को हटा दिया गया। 'दाल' को 'ता' से बदल दिया गया है; क्योंकि 'तज़दरी' का मूल 'तज़्तरी' है, लेकिन 'ज़ा' के बाद 'ता' को 'दाल' में बदल दिया जाता है; क्योंकि 'ज़ा' मज़हूर (सघोष) है और 'ता' महमूस (अघोष) है, इसलिए 'ता' को उसके मखरज (उच्चारण स्थान) के एक मज़हूर हर्फ़ से बदल दिया गया (5)। कहा जाता है: 'अज़ैरतु अलैहि' जब आप उसमें दोष निकालें, और 'ज़ैरतु अलैहि' जब आप उसे हकीर समझें (6)। अल-फर्रा ने शेर पढ़ा (7): दोस्त उससे दूर हो जाता है, और उसकी बीवी उसे हकीर समझती है, और छोटा उसे झिड़क देता है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/280। हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने 'तज़क्करून' को 'ज़ाल' की हल्की आवाज़ के साथ पढ़ा, जब भी यह आया क्योंकि यह 'ता' के साथ था, और बाकियों ने इसे तशदीद (ज़ोर) के साथ पढ़ा। अत-तयसीर पृ. 108, और देखें अस-सब'ह पृ. 272। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/280 - 281। (3) 1/430 और उसके बाद। (4) (म) में: 'तस्तकिल' (बिना तशदीद के)। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/281। (6) देखें अल-कामिल, अल-मुबर्रद 2/506, और अल-नुकात वल-उयून 2/468। (7) यह शेर उरवा इब्न अल-वर्द का है, उनके दीवान पृ.

91, उयून अल-अख़बार, इब्न कुतैबा 1/242, और अल-बयान वत-तब्यीन 1/234 में इस रिवायत के साथ: 'और उसे सभा में दूर कर दिया जाता है और उसे हकीर समझा जाता है...', और अल-इक़्द अल-फ़रीद 3/29 में इस रिवायत के साथ: 'उसका करीबी उससे दूर हो जाता है...', और अल-नुकात वल-उयून 2/468 में यह लेखक की रिवायत के अनुरूप है।

سورة هود: الآيات ٢٨ - ٣١ ١٠٤

اسے حذف کرتے ہوئے ہم کہتے ہیں: {تَذَكَّرُونَ} (تم نصیحت حاصل کرتے ہو) (١)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور میں تم سے یہ نہیں کہتا کہ میرے پاس اللہ کے خزانے ہیں اور نہ ہی میں غیب کا علم رکھتا ہوں} انہوں نے اللہ عزوجل کے حضور اپنی عاجزی اور انکساری کی خبر دی، اور یہ کہ وہ اللہ کے خزانوں میں سے کسی ایسی چیز کا دعویٰ نہیں کرتے جو ان کے پاس نہیں ہے، اور وہ اللہ کی اپنے بندوں میں سے جس پر چاہے نوازشات ہیں۔ اور یہ کہ وہ غیب نہیں جانتے؛ کیونکہ غیب تو اللہ عزوجل کے سوا کوئی نہیں جانتا۔

{اور نہ ہی میں یہ کہتا ہوں کہ میں فرشتہ ہوں} یعنی: میں یہ نہیں کہتا کہ لوگوں کے نزدیک میرا مرتبہ فرشتوں والا ہے۔ علماء نے کہا ہے: اس کلام میں فائدہ یہ ہے کہ اس بات پر دلالت کی جائے کہ فرشتے انبیاء سے افضل ہیں؛ ان کی دائمی اطاعت اور قیامت کے دن تک ان کی مسلسل عبادت کی وجہ سے، ان سب پر اللہ کی رحمتیں ہوں (٢)۔ یہ معنی پہلے سورہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (٣)۔

{اور نہ ہی میں ان لوگوں کے بارے میں کہتا ہوں جنہیں تمہاری آنکھیں حقیر سمجھتی ہیں} یعنی: تمہاری آنکھیں انہیں کم تر (٤) اور حقیر سمجھتی ہیں۔ اصل لفظ "تزدریھم" تھا، طوالت کی وجہ سے "ہا" اور "میم" کو حذف کر دیا گیا۔ اور "دال" کو "تا" سے بدلا گیا ہے؛ کیونکہ "تزدری" کی اصل "تزتری" ہے، لیکن "زا" کے بعد "تا" کو "دال" سے بدل دیا جاتا ہے؛ کیونکہ "زا" مجہورہ ہے اور "تا" مہموسہ ہے، چنانچہ "تا" کو اس کے مخرج سے ایک مجہور حرف سے بدل دیا گیا (٥)۔ کہا جاتا ہے: "أزریت علیہ" جب آپ نے اس میں عیب نکالا، اور "زریت علیہ" جب آپ نے

اسے حقیر سمجھا (٦)۔ فراء نے یہ شعر پڑھا (٧): دوست اس سے دوری اختیار کرتا ہے، اور اس کی بیوی اسے حقیر سمجھتی ہے، اور چھوٹا اسے جھڑکتا ہے۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٨٠ ، حفص، حمزہ اور کسائی نے 'تذکرون' کو ذال کی تخفیف کے ساتھ پڑھا جہاں بھی یہ آیا کیونکہ یہ تاء کے ساتھ تھا، اور باقی قراء نے اسے تشدید کے ساتھ پڑھا۔ التیسیر ص ١٠٨، اور السبعہ ص ٢٧٢ ملاحظہ فرمائیں۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٨٠ - ٢٨١۔ (٣) ١ / ٤٣٠ اور اس کے بعد۔ (٤) نسخہ (م) میں: تستقل (بغیر تشدید کے)۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٨١۔ (٦) المبرد کی الکامل ٢ / ٥٠٦، اور النکت والعیون ٢ / ٤٦٨ ملاحظہ فرمائیں۔ (٧) یہ شعر عروہ بن الورد کا ہے، ان کے دیوان ص ٩١، ابن قتیبہ کی عیون الاخبار ١ / ٢٤٢، اور البیان والتبیین ١ / ٢٣٤ میں اس روایت کے ساتھ: "اور اسے محفل میں دور کر دیا جاتا ہے اور اسے حقیر سمجھا جاتا ہے..."، اور العقد الفرید ٣ / ٢٩ میں اس روایت کے ساتھ: "اس کا قریبی اس سے دوری اختیار کرتا ہے..."، اور یہ النکت والعیون ٢ / ٤٦٨ میں مصنف کی روایت کے مطابق ہے۔

Surah Hud: Verses 28 - 35 105

"**Allah will not grant them good**" means: Your contempt for them will not cause their rewards to be nullified or their recompense to be diminished. "**Allah is most knowing of what is within their souls**" so He will reward or hold them accountable for it. "**Indeed, I would then be of the wrongdoers**" i.e., if I said what was mentioned before (1). And "then" (idhan) is redundant here because it is intermediate (2).

Allah's Saying: "**They said, 'O Noah, you have disputed with us and been frequent in your dispute of us. So bring us what you threaten us with, if you should be of the truthful.' (32) He said, 'Allah will only bring it to you if He wills, and you will not cause [Him] failure. (33) And my advice will not benefit you - although I wished to advise you - If Allah should intend to put you in error. He is your Lord, and to Him you will be returned.' (34) Or do they say, 'He invented it'? Say, 'If I have invented it, then upon me is [the consequence of] my crime; but I am innocent of what [crimes] you commit.' (35)**"

Allah's Saying: "**They said, 'O Noah, you have disputed with us and been frequent in your dispute of us'**" means: You have argued with us, increased our dispute, and excelled in it. "Al-Jadal" (dispute/argument) in Arabic speech means exaggeration in a dispute, derived from "al-jadl," which is the tightness of twisting [a rope]. A falcon is also called "ajdal" because of its strength in flight (3); this meaning has already been discussed in "Al-An'am" (4) more extensively. Ibn Abbas recited: "fa-aktharta jadlana". Al-Nahhas mentioned it (5).

Disputation in religion is praiseworthy; therefore, Noah and the prophets disputed with their people so that the truth would appear. Whoever accepts it succeeds and prospers, and whoever rejects it fails and loses. As for disputation for other than the truth, such that falsehood appears in the guise of truth, it is blameworthy, and its practitioner is censured in both worlds.

"**So bring us what you threaten us with**" i.e., of punishment. "**If you should be of the truthful**" in what you say.

(1) Al-Nukat wa'l-'Uyun 2/468. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/281. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/49, and in it: because it is among the strongest of birds, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/281, and from it the author cited. (4) 17/9. (5) In I'rab al-

Qur'an 2/281, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhah p. 60, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/321 from Ibn Abbas and Ayyub al-Sakhtiyani.

सूरह हूद: आयतें 28 - 35 105

"**अल्लाह उन्हें कोई भलाई नहीं देगा**" अर्थात: तुम्हारे उन्हें तुच्छ समझने से उनके पुण्य (अज्र) व्यर्थ नहीं होंगे, न ही उनके पुरस्कार में कोई कमी आएगी। "**अल्लाह उनके दिलों की बातों को सबसे बेहतर जानता है**" इसलिए वह उन्हें उसी के अनुसार फल देगा और उनसे हिसाब लेगा। "**तब तो मैं निश्चय ही अन्यायियों में से हो जाऊँगा**" यानी: अगर मैंने वही कहा जो पहले उल्लेख किया गया है (1)। और "इज़न" (तब) यहाँ निरर्थक है क्योंकि यह मध्य में है (2)।

अल्लाह का कथन: "**वे बोले, 'ऐ नूह! तूने हमसे झगड़ा किया और बहुत झगड़ा किया, अब वह (अज़ाब) ले आ जिसका तू हमसे वादा करता है, यदि तू सच्चा है।' (32) उसने कहा, 'उसे तो अल्लाह ही तुम्हारे पास लाएगा यदि वह चाहेगा, और तुम (उसे) विवश न कर सकोगे। (33) और मेरा उपदेश तुम्हें कोई लाभ न देगा, चाहे मैं तुम्हारा भला ही क्यों न चाहूँ, यदि अल्लाह ने तुम्हें मार्गभ्रष्ट करने का इरादा कर लिया हो। वही तुम्हारा रब है और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे।' (34) क्या वे कहते हैं कि उसने इसे स्वयं गढ़ लिया है? कह दे, 'यदि मैंने इसे गढ़ लिया है, तो मेरा अपराध मुझ पर है, और जो अपराध तुम कर रहे हो, मैं उससे बरी हूँ।' (35)**"

अल्लाह का कथन: "**वे बोले, 'ऐ नूह! तूने हमसे झगड़ा किया और बहुत झगड़ा किया**'" अर्थात: तुमने हमसे बहस की और बहुत अधिक बहस की और उसमें चरम तक गए। अरबी भाषा में "अल-जदल" (बहस/झगड़ा) का अर्थ है विवाद में अतिशयोक्ति, जो "अल-जदल" से निकला है, जिसका अर्थ है रस्सी को कसकर बट्ना। बाज़ (falcon) को भी "अजदल" कहा जाता है क्योंकि वह उड़ान में बहुत शक्तिशाली होता है (3); यह अर्थ "अल-अनआम" में पहले (4) अधिक विस्तार से बताया जा चुका है। इब्न अब्बास ने "फ़-अक्सरत जदलना" (दाल पर सुकून के साथ) पढ़ा है। अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है (5)।

धर्म में तर्कवितर्क प्रशंसनीय है; इसीलिए नूह और पैगंबरों ने अपनी कौम से बहस की ताकि सत्य प्रकट हो जाए। जिसने उसे स्वीकार कर लिया वह सफल और सौभाग्यशाली हुआ, और जिसने उसे ठुकरा दिया वह निराश और घाटे में रहा। जहाँ तक सत्य के अलावा किसी और चीज़ के लिए तर्क का सवाल है, जिससे असत्य सत्य के रूप में दिखाई देने लगे, वह निंदनीय है, और ऐसा करने वाला दोनों लोकों में दोषी है।

"**तो वह ले आ जिसका तू हमसे वादा करता है**" अर्थात: दंड (अज़ाब)। "**यदि तू सच्चा है**" अपनी बात में।

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/468. (2) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/281. (3) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 3/49 और उसमें है: क्योंकि वह पक्षियों में सबसे शक्तिशाली है, और इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/281, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (4) 17/9. (5) इराब अल-कुरान 2/281 में, और इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 60 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/321 में इब्न अब्बास और अय्यूब अल-सख्तियानी के हवाले से।

سورہ ہود: آیات ۲۸ - ۳۵ ۱۰۵

"اللہ انہیں کوئی بھلائی نہیں دے گا" یعنی: تمہارے انہیں حقیر سمجھنے سے ان کے اجر ضائع نہیں ہوں گے، اور نہ ہی ان کے ثواب میں کوئی کمی آئے گی۔ **"اللہ بہتر جانتا ہے جو ان کے دلوں میں ہے"** پس وہ انہیں اس پر جزا دے گا اور ان کا مواخذہ کرے گا۔ **"یقیناً تب تو میں ظالموں میں سے ہوں گا"** یعنی: اگر میں نے وہ بات کہی جس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور "إذاً" (تب) یہاں لغو ہے؛ کیونکہ یہ درمیان میں آئی ہے (۲)۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: "وہ بولے اے نوح! تم نے ہم سے جھگڑا کیا اور بہت جھگڑا کیا، سو لے آؤ ہمارے پاس وہ (عذاب) جس کا تم ہم سے وعدہ کرتے ہو اگر تم سچوں میں سے ہو۔ (۳۲) (نوح نے) کہا: اسے تو اللہ ہی تمہارے پاس لائے گا اگر وہ چاہے گا اور تم (اسے) عاجز کرنے والے نہیں ہو۔ (۳۳) اور تمہیں میری نصیحت فائدہ نہیں دے گی اگرچہ میں تمہارا بھلا چاہوں، اگر اللہ ہی کا یہ ارادہ ہو کہ تمہیں گمراہ کر دے، وہی تمہارا رب ہے اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے۔ (۳٤) کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے خود گھڑ لیا ہے؟ کہہ دو: اگر میں نے اسے گھڑا ہے تو میرا گناہ مجھ پر ہے اور میں تمہارے گناہوں سے بری ہوں۔ (۳۵)"

ارشاد باری تعالیٰ ہے: "وہ بولے اے نوح! تم نے ہم سے جھگڑا کیا اور بہت جھگڑا کیا" یعنی: تم نے ہم سے بحث و تکرار کی اور بہت زیادہ کی اور اس میں مبالغہ کیا۔ اہل عرب کے کلام میں "الجَدَلُ" سے مراد جھگڑے میں مبالغہ کرنا ہے، یہ "الجَدْل" سے ماخوذ ہے جس کا معنی رسی کو سختی سے بٹنا ہے۔ شکرے (falcon) کو بھی "أجدل" کہا جاتا ہے؛ پرندوں میں اس کی طاقت و شدت کی وجہ سے (۳)؛ یہ معنی سورہ "الانعام" میں اس سے زیادہ تفصیل کے ساتھ (٤) گزر چکا

ہے۔ ابن عباس نے "فَأَكْثَرْتَ جَدْلَنَا" (دال کے سکون کے ساتھ) پڑھا ہے۔ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (٥)۔

دین میں جدل (بحث و مباحثہ) پسندیدہ ہے؛ اسی لیے نوح علیہ السلام اور انبیاء علیہم السلام نے اپنی قوموں سے بحث کی یہاں تک کہ حق ظاہر ہو جائے، پس جس نے اسے قبول کیا وہ کامیاب و بامراد ہوا، اور جس نے اسے رد کر دیا وہ ناامید اور خسارے میں رہا۔ رہا ناحق کے لیے جھگڑا تاکہ باطل حق کی صورت میں ظاہر ہو، تو یہ مذموم ہے اور اس کا کرنے والا دونوں جہانوں میں ملامت زدہ ہے۔

"**پس لے آؤ ہمارے پاس وہ جس کا تم ہم سے وعدہ کرتے ہو**" یعنی: عذاب۔ "**اگر تم سچوں میں سے ہو**" اپنی بات میں۔

(١) النكت والعيون ٢ / ٤٦٨۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٨١۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ٣ / ٤٩ اور اس میں ہے: کیونکہ وہ پرندوں میں سب سے زیادہ سخت ہے، اور إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٨١، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٤) ١٧ / ٩۔ (٥) إعراب القرآن ٢ / ٢٨١ میں، اور اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٦٠ میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ١ / ٣٢١ میں ابن عباس اور ایوب سختیانی سے نقل کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 32 - 35 106

Allah Almighty says: {He said, "Allah will only bring it to you if He wills"} meaning: if He wants to destroy you, He will punish you. {And you will not cause failure [to Him]} meaning: you cannot escape Him (1). It was said: [meaning] you will not overcome Him with your large numbers; because they were impressed by that; they had filled the earth, plains and mountains, as will be mentioned (2).

Allah Almighty says: {And my advice will not benefit you} meaning: my conveying [the message] and my effort for your faith {if I should want to advise you} meaning: because you do not accept advice, and the linguistic meaning of "advice" (Nush) was previously mentioned in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) (3).

{if Allah intends to put you in error} meaning: to mislead you. This is among what indicates the falsehood of the school of the Mu'tazilites and the Qadariyyah and those who agree with them; as they claimed that Allah Almighty does not want the sinner to disobey, nor the disbeliever to disbelieve, nor the misguided to go astray, and that they do these things while Allah does not want it; so Allah refuted them with His saying: {if Allah intends to put you in error}. This meaning has already been discussed in "Al-Fatihah" and elsewhere (4). They also belied their cursed leader Iblees as we explained in "Al-A'raf" (5) regarding Allah Almighty's misleading of him when he said: {"Because You have put me in error"} [Al-A'raf: 16], and there is no escape for them from the saying of Noah, peace be upon him: {if Allah intends to put you in error}, so he attributed their being put in error to Allah, Glorified and Exalted; for He is the Guide and the Misleader, far exalted is He above what the deniers and wrongdoers say.

It was said: "to put you in error" (an yughwiyakum) means: to destroy you; because misleading leads to destruction. Al-Tabari (6): "yughwiyakum" means: to destroy you with His punishment; it is narrated from the tribe of Tayy: so-and-so became "ghawiyan", meaning: sick, and "aghwaytuhu": I destroyed him, and from it: {they will meet 'ghayya'} [Maryam: 59].

{He is your Lord} so to Him belongs the misleading and to Him belongs the guidance. {And to Him you will be returned} a threat and a warning.

Allah Almighty says: {Or do they say, "He has invented it"?} referring to the Prophet ﷺ. "Iftara": fabricated, i.e., invented.

(1) Tafsir al-Baghawi 2/381. (2) Page 110 of this part. (3) 8/226. (4) 1/230 and 285, and 5/31, and others. (5) 9/171 - 172. (6) In his Tafsir 12/389, and the author quoted him via Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/345.

सूरह हूद: आयतें 32 - 35 106

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा, "अल्लाह ही उसे तुम्हारे पास लाएगा अगर उसने चाहा"} यानी: अगर वह तुम्हें तबाह करना चाहेगा तो तुम्हें अज़ाब देगा। {और तुम उसे बेबस करने वाले नहीं हो} यानी: भाग निकलने वाले नहीं हो (1)। और कहा गया: अपनी अधिक संख्या से ग़ालिब (प्रभावी) होने वाले नहीं हो; क्योंकि वे इस पर गर्व करते थे; जैसा कि आगे आएगा, उन्होंने ज़मीन के मैदानी और पहाड़ी इलाक़ों को भर दिया था (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और मेरा उपदेश तुम्हें कोई लाभ नहीं देगा} यानी: मेरा पहुँचाना और तुम्हारे ईमान के लिए मेरी कोशिश {अगर मैं तुम्हें उपदेश देना चाहूँ} यानी: क्योंकि तुम उपदेश स्वीकार नहीं करते, और "नुसह" (उपदेश) का भाषाई अर्थ "बारात" (सूरह तौबा) में पहले बताया जा चुका है (3)।

{अगर अल्लाह ही तुम्हें गुमराह करना चाहता हो} यानी: तुम्हें पथभ्रष्ट करना चाहता हो। यह उन चीज़ों में से है जो मोअतज़िला और क़दरिया और उनके समर्थकों के मज़हब (विचारधारा) के बातिल (ग़लत) होने की दलील है; क्योंकि उनका दावा है कि अल्लाह तआला नहीं चाहता कि गुनाहगार नाफ़रमानी करे, न ही यह कि काफ़िर कुफ़्र करे, और न ही गुमराह भटक जाए, और वे ऐसा करते हैं जबकि अल्लाह ऐसा नहीं चाहता; तो अल्लाह ने उनके इस दावे का अपने इस फ़रमान से खंडन किया: {अगर अल्लाह ही तुम्हें गुमराह करना चाहता हो}। और यह अर्थ "अल-फातिहा" और अन्य सूरतों में गुज़र चुका है (4)। और उन्होंने अपने मलऊन (धिक्कृत) सरदार इब्लीस को झुठलाया है जैसा कि हमने "अल-आराफ़" (5) में अल्लाह तआला द्वारा उसे गुमराह करने के बारे में स्पष्ट किया है जहाँ उसने कहा: {"चूंकि तूने मुझे गुमराह किया"} [अल-आराफ़: 16], और उनके पास नूह अलैहिस्सलाम के इस कथन से बचने का कोई रास्ता नहीं है: {अगर अल्लाह ही तुम्हें गुमराह करना चाहता हो}, तो उन्होंने उनके गुमराह होने की निस्बत अल्लाह सुब्हानहू व तआला की तरफ़ की; क्योंकि वही हिदायत देने वाला और गुमराह करने वाला है, वह पाक है उन बातों से जो इनकार करने वाले और ज़ालिम बड़ी सरकशी से कहते हैं।

और कहा गया: "أن يغويكم" (कि वह तुम्हें गुमराह करे): यानी तुम्हें हलाक (तबाह) कर दे; क्योंकि गुमराह करना हलाकत की तरफ़ ले जाता है। अत-तबरी (6): "يغويكم": यानी वह तुम्हें अपने अज़ाब से हलाक कर दे; कबीला तई से रिवायत है: फ़लाँ शख़्स "ग़ावियन" हो गया, यानी: बीमार हो गया,

और "अ़ग़वैतहु": मैंने उसे हलाक कर दिया, और इसी से है: {तो वे जल्द ही 'ग़य' (भटकाव/तबाही) से मिलेंगे} [मरयम: 59]।

{वही तुम्हारा रब है} तो गुमराह करना भी उसी की तरफ़ से है और हिदायत देना भी उसी की तरफ। {और उसी की तरफ़ तुम लौटाए जाओगे} यह एक धमकी और चेतावनी है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {या वे कहते हैं कि उसने इसे खुद घड़ लिया है?} उनका इशारा नबी ﷺ की तरफ़ है। "इफ़्तरा": यानी घड़ना, यानी मनगढ़ंत बनाना।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/381। (2) इस भाग का पृष्ठ 110। (3) 8/226। (4) 1/230 और 285, और 5/31, और अन्य। (5) 9/171 - 172। (6) अपनी तफ़सीर 12/389 में, और मुसन्निफ़ (लेखक) ने इसे उनके हवाले से अल-नह़्हास के ज़रिए "मआनी अल-क़ुरआन" 3/345 में नक़ल किया है।

سورہ ھود: آیات ۳۲ - ۳۵ ۱۰۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالَ إِنَّمَا يَأْتِيكُم بِهِ اللَّهُ إِن شَاءَ﴾ یعنی: اگر وہ تمہیں ہلاک کرنا چاہے گا تو تمہیں عذاب دے گا۔ ﴿وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ﴾ یعنی: بھاگ نکلنے والے نہیں ہو (۱)۔ اور کہا گیا: اپنی کثرت کی وجہ سے غالب آنے والے نہیں ہو؛ کیونکہ وہ اس پر نازاں تھے؛ جیسا کہ آگے آئے گا، انہوں نے زمین کے میدانی اور پہاڑی علاقوں کو بھر دیا تھا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا يَنفَعُكُمْ نُصْحِي﴾ یعنی: میرا پیغام پہنچانا اور تمہارے ایمان کے لیے میری کوشش ﴿إِنْ أَرَدتُّ أَنْ أَنصَحَ لَكُمْ﴾ یعنی: کیونکہ تم نصیحت قبول نہیں کرتے، اور لغت میں "نصح" کے معنی "براءت" (سورہ توبہ) میں پہلے گزر چکے ہیں (۳)۔

﴿إِن كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ﴾ یعنی: تمہیں گمراہ کرنا چاہے۔ اور یہ ان باتوں میں سے ہے جو معتزلہ، قدریہ اور ان کے ہمنواؤں کے مذہب کے باطل ہونے پر دلالت کرتی ہیں؛ کیونکہ ان کا دعویٰ ہے کہ اللہ تعالیٰ نہیں چاہتا کہ گناہ گار نافرمانی کرے، نہ یہ کہ کافر کفر کرے، اور نہ یہ کہ گمراہ بھٹک جائے، اور وہ ایسا کرتے ہیں جبکہ اللہ ایسا نہیں چاہتا؛ تو اللہ نے اپنے اس قول سے ان کی تردید فرمائی: ﴿إِن كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ﴾۔ اور یہ معنی "الفاتحہ" اور دیگر میں گزر چکا ہے (۴)۔ اور انہوں نے اپنے ملعون پیشوا ابلیس کو جھٹلایا ہے جیسا کہ ہم نے "الاعراف" (۵) میں اللہ تعالیٰ کے اسے گمراہ کرنے کے بارے میں بیان کیا ہے جہاں اس نے کہا: ﴿فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي﴾ [الاعراف: ۱۶]، اور ان کے پاس نوح علیہ السلام کے اس قول سے بچنے کی کوئی راہ نہیں ہے: ﴿إِن كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ﴾، پس انہوں نے ان کی گمراہی کی نسبت اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف کی؛ کیونکہ وہی ہدایت دینے والا اور گمراہ کرنے والا ہے، وہ پاک ہے ان باتوں سے جو منکرین اور ظالم بڑی سرکشی سے کہتے ہیں۔

اور کہا گیا: "أَنْ يُغْوِيَكُمْ": تمہیں ہلاک کر دے؛ کیونکہ گمراہی ہلاکت کی طرف لے جاتی ہے۔

الطبری (۶): "يُغْوِيَكُمْ": یعنی وہ تمہیں اپنے عذاب سے ہلاک کر دے؛ قبیلہ طے سے مروی ہے: فلاں شخص "غاوياً" ہو گیا، یعنی: بیمار ہو گیا، اور "أغويته": میں نے اسے ہلاک کر دیا، اور اسی سے ہے: ﴿فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا﴾ [مریم: ۵۹]۔

﴿هُوَ رَبُّكُمْ﴾ پس گمراہ کرنا بھی اسی کی طرف سے ہے اور ہدایت دینا भी उसी की तरफ। ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ یہ ایک دھمکی اور وعید ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰهُ﴾ ان کا اشارہ نبی ﷺ کی طرف ہے۔ "افترىٰ": یعنی گھڑا، یعنی من گھڑت بات بنانا۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳۸۱/۲۔ (۲) اس پارے کا صفحہ ۱۱۰۔ (۳) ۲۲۶/۸۔ (۴) ۲۳۰/۱ اور ۲۸۵، اور ۳۱/۵، وغیرہ۔ (۵) ۱۷۱/۹ - ۱۷۲۔ (۶) اپنی تفسیر ۳۸۹/۱۲ میں، اور مصنف نے اسے ان کے حوالے سے النحاس کے ذریعے "معانی القرآن" ۳۴۵/۳ میں نقل کیا ہے۔

the Quran from himself, and what he reported about Noah and his people; said Muqatil (1). Ibn Abbas said: It is from the dialogue of Noah with his people (2). And it is more apparent; because there is nothing before or after it except mention of Noah and his people, so the address is from them and to them. {Say: If I have fabricated it} meaning: invented and concocted it, meaning the revelation and the message. {then upon me is my crime} meaning: the punishment for my crime. And if I am truthful in what I say, then upon you is the punishment for your denial. 'Al-Ijram' (crime/guilt) is the verbal noun of 'ajrama'; which is committing a bad deed. It is said: The meaning is: the reward/recompense of my sin and gain. 'Jarama' and 'Ajrama' carry the same meaning, from Al-Nahhas and others (3). He said: Driven away by his kin, a captive of his crime, because of what my hand committed and my tongue reaped (4). And whoever read: 'ajrami' (my crimes) with the opening of the Hamza; went to the view that it is the plural of 'jurm' (crime); Al-Nahhas mentioned it as well (5). {And I am innocent of what you commit} meaning: of disbelief and denial. The Almighty's saying: {And it was revealed to Noah: 'None of your people will believe except those who have already believed. So do not be distressed by what they have been doing. (36) And construct the ship under Our eyes and Our inspiration, and do not address Me concerning those who have wronged; indeed, they are to be drowned. (37)'} The Almighty's saying: {And it was revealed to Noah: 'None of your people will believe except those who have already believed'} 'that' in

---

(1) Mentioned by Al-Baghawi 2/381, and Al-Tabari also held this view 12/389, and Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa al-Uyun' 2/468. (2) Mentioned by Al-Baghawi 2/381. (3) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/281, and 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj 3/49. (4) Its speaker is Al-Hayzadan Al-Sa'di as in 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubaydah 1/288 with the version: "a captive of sin", and it is in 'Al-Nukat wa al-Uyun' 2/468 without attribution, matching the author's version. Abu Al-Faraj mentioned it in 'Al-Aghani' 2/191 from the poet Al-Thawri with the version: Driven away by kin and driven away by war because of what my hand committed... (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/346, and 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra' 2/13, and for Al-Zajjaj 3/49, and Ibn Khalawayh mentioned the reading in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 60 from Al-Farra'.

कुरान अपनी ओर से, और जो उसने नूह और उसकी कौम के बारे में बताया; मुक़ातिल ने कहा (१)। इब्न अब्बास ने कहा: यह नूह और उनकी कौम के बीच के संवाद से है (२)। और यह अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इससे पहले या बाद में नूह और उनकी कौम के जिक्र के अलावा और कुछ नहीं है, इसलिए संबोधन उन्हीं से और उन्हीं के लिए है। {कह दीजिए: अगर मैंने इसे गढ़ा है} यानी: गढ़ा और बना लिया है, यानी वह्य (प्रकाशना) और संदेश। {तो मेरा अपराध मुझ पर है} यानी: मेरे अपराध की सजा। और अगर मैं जो कह रहा हूँ उसमें सच्चा हूँ, तो तुम्हारे झुठलाने की सजा तुम पर है। 'इक्राम' (अपराध) 'अजरमा' का स्रोत है; जिसका अर्थ है बुरा काम करना। कहा गया है: अर्थ है: मेरे अपराध और कमाई का बदला। 'जरमा' और 'अजरमा' एक ही अर्थ में हैं, अल-नहहास और अन्य से (३)। उसने कहा: कौम से निकाला गया और अपराध का बंदी, उसके कारण जो मेरे हाथ ने किया और मेरी जुबान ने कमाया (४)। और जिसने हमज़ा के फ़तह (अ-ध्वनि) के साथ 'अजरामी' पढ़ा; वह इस विचार पर गया कि यह 'जुर्म' (अपराध) का बहुवचन है; अल-नहहास ने भी इसका उल्लेख किया है (५)। {और मैं उस चीज़ से बरी हूँ जो तुम करते हो} यानी: कुफ्र और झुठलाने से। अल्लाह तआला का फरमान है: {और नूह की तरफ वह्य की गई कि तेरी कौम में से सिवाए उनके जो ईमान ला चुके हैं, कोई ईमान नहीं लाएगा, तो उनके कामों पर दुखी न हो। (३६) और हमारी आँखों के सामने और हमारी वह्य के मुताबिक कश्ती बना, और जालिमों के बारे में मुझसे बात न कर, वे यकीनन डूबने वाले हैं। (३७)} अल्लाह तआला का फरमान है: {और नूह की तरफ वह्य की गई कि तेरी कौम में से सिवाए उनके जो ईमान ला चुके हैं, कोई ईमान नहीं लाएगा} 'अन्नहु' इसमें...

---

(१) अल-बग़वी २/३८१ द्वारा उल्लेखित, और अल-तबरी १२/३८९ ने भी यही बात कही, और अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' २/४६८ में। (२) अल-बग़वी २/३८१ द्वारा उल्लेखित। (३) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' २/२८१, और अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-कुरान' ३/४९। (४) इसके कहने वाले अल-हैज़दान अल-सादी हैं जैसा कि अबू उबैदा की 'मजाज़ अल-कुरान' १/२८८ में है: "गुनाह का बंदी" के पाठ के साथ, और यह 'अल-नुकत वल-उयून' २/४६८ में बिना श्रेय के लेखक के पाठ के अनुरूप है। अबू अल-फ़रज ने 'अल-अघानी' २/१९१ में शायर अल-थौरी के हवाले से इस पाठ के साथ इसका उल्लेख किया है: कौम से निकाला गया और जंग से निकाला गया उसके कारण जो मेरे हाथ ने किया... (५) 'मानी अल-कुरान' ३/३४६ में, और अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरान' २/१३ में, और

अल-ज़ज्जाज ३/४९ के लिए, और इब्न खालवे ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ ६० में अल-फर्रा से इस किरात का उल्लेख किया है।

قرآن اپنی طرف سے، اور جو اس نے نوح اور ان کی قوم کے بارے میں بتایا؛ یہ مقاتل نے کہا (۱)۔ ابن عباس نے کہا: یہ نوح کی اپنی قوم کے ساتھ گفتگو میں سے ہے (۲)۔ اور یہی زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے اور بعد میں صرف نوح اور ان کی قوم کا ذکر ہے، چنانچہ خطاب ان سے اور انہی کے لیے ہے۔ {کہہ دیجئے: اگر میں نے اسے گھڑا ہے} یعنی: خود سے بنا لیا ہے، مراد وحی اور رسالت ہے۔ {تو میرا جرم مجھ پر ہے} یعنی: میرے جرم کی سزا۔ اور اگر میں جو کہہ رہا ہوں اس میں سچا ہوں تو تمہارے جھٹلانے کی سزا تم پر ہے۔ 'اجرام' مصدر ہے 'أجرم' کا؛ جس کا مطلب ہے برائی کا ارتکاب کرنا۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: میرے جرم اور میری کمائی کی جزا۔ 'جرم' اور 'أجرم' ایک ہی معنی میں ہیں، یہ النحاس وغیرہ سے مروی ہے (۳)۔ اس نے کہا: قبیلے سے نکالا ہوا اور جرم کا قیدی، اس کی وجہ سے جو میرے ہاتھ نے کیا اور میری زبان نے کمایا (۴)۔ اور جس نے ہمزہ کے زبر کے ساتھ 'أجرامي' پڑھا؛ وہ اس طرف گیا کہ یہ 'جرم' کی جمع ہے؛ النحاس نے بھی اس کا ذکر کیا ہے (۵)۔ {اور میں اس سے بری ہوں جو تم کر رہے ہو} یعنی: کفر اور جھٹلانے سے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور نوح کی طرف وحی کی گئی کہ تمہاری قوم میں سے ان کے سوا جو ایمان لا چکے ہیں، کوئی اور ایمان نہیں لائے گا، پس ان کے کاموں پر غمگین نہ ہو۔ (۳۶) اور ہماری آنکھوں کے سامنے اور ہماری وحی کے مطابق کشتی بناؤ، اور ان لوگوں کے بارے میں مجھ سے بات نہ کرو جنہوں نے ظلم کیا، بے شک وہ غرق ہونے والے ہیں۔ (۳۷)} اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور نوح کی طرف وحی کی گئی کہ تمہاری قوم میں سے ان کے سوا جو ایمان لا چکے ہیں، کوئی اور ایمان نہیں لائے گا} 'أنه' اس میں...

(۱) اسے البغوی ۳۸۱/۲ نے ذکر کیا ہے، اور یہی بات الطبری ۳۸۹/۱۲ نے بھی کہی ہے، اور الماوردی نے 'النکت والعیون' ۴۶۸/۲ میں۔ (۲) اسے البغوی ۳۸۱/۲ نے ذکر کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۸۱/۲، اور معانی القرآن للزجاج ۴۹/۳۔ (۴) اس کے کہنے والے الہیزدان السعدی ہیں جیسا کہ مجاز القرآن لأبی عبیدة ۲۸۸/۱ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "گناہ کا قیدی"، اور یہ 'النکت والعیون' ۴۶۸/۲ میں بغیر نسبت کے مصنف کی روایت کے مطابق ہے۔ اور ابو الفرج نے 'الأغانی' ۱۹۱/۲ میں شاعر الثوری سے اس روایت کے ساتھ اس کا ذکر کیا ہے: قبیلے سے نکالا ہوا اور جنگ سے نکالا ہوا اس کی وجہ سے جو میرے ہاتھ نے کیا... (۵) معانی القرآن ۳۴۶/۳ میں، اور معانی القرآن للفراء ۱۳/۲ میں، اور الزجاج ۴۹/۳ کے لیے، اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۶۰ میں الفراء سے اس قرآت کا ذکر کیا ہے۔

108 Surah Hud: Verses 36-37

The position is nominative (raf') as it is the subject of a passive verb (ism ma lam yusamma fa'iluhu). It is also permissible for it to be in the accusative (nasb) position, with the underlying estimation being: "bi-annahu" (1). And "amana" (he believed) is in the accusative position relative to "yu'minu" (he believes) (2). The meaning of the speech is despair over their faith and the continuation of their disbelief, to confirm the realization of the threat against them. Al-Dahhak said: So he prayed against them when he was informed of this, saying: "My Lord, do not leave upon the earth from among the disbelievers anyone living" [Nuh: 26-27] (3).

It was said: A man from the people of Noah carried his son on his shoulder. When the boy saw Noah, he said to his father: Give me a stone. So he gave him a stone, and he threw it at Noah, peace be upon him, making him bleed. Then Allah the Almighty revealed to him: ﴿That none of your people will believe except those who have already believed﴾ (4).

﴿So do not be distressed by what they used to do﴾ meaning do not be grieved by their destruction so that you become "ba'isan," meaning sad. "Al-bu's" is sadness, and from it is the poet's saying: How many a close friend or relative have I lost, yet I did not despair (abt'is), though the loss was great (5). It is said: A man is "ibta'asa" if something reaches him that he dislikes. "Al-ibti'as" is sadness in submissiveness. His words, the Almighty: ﴿And construct the ship under Our observation and Our inspiration﴾ meaning: make the ship so that you and those who believe with you can board it. ﴿Under Our observation﴾ (bi-a'yunina) means: in Our sight and where We see you (6). Al-Rabi' bin Anas said: With Our protection, [and the interpretation: with Our protection] of you, the protection of one who sees you (7). And Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them, said:

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/282. (2) This is what the author, may Allah have mercy on him, said. In reality, his saying "amana" is the relative clause (silat al-mawsul), and his saying "man qad amana" is in the nominative position as the subject of "yu'minu." See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/282, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/361, and Imla' al-'Ukburi 3/273 in the margin of al-Futuhat al-Ilahiyya. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/469, and al-Tabari reported the report of al-Dahhak 12/391. (4) Al-Tha'labi mentioned in 'Ara'is al-Majalis p. 56, al-Baghawi 2/382, and Ibn al-Jawzi 4/101 a story with this meaning, but we have not come across it with this wording mentioned by the author. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/469, and Abu Hayyan mentioned

it 5/220 with the narration: "nabta'is" instead of "abta'is." (6) See Al-Nukat wa al-'Uyun 2/469, and Tafsir al-Baghawi 2/382. Ibn 'Atiyya said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/166: He means: in Our sight and under Our perception, so it is an expression of perception, care, and protection. (7) Al-Wasit 2/572, and what was previously between brackets is from it. Ibn al-Jawzi also mentioned the report of al-Rabi' in Zad al-Masir 4/101.

१०८ सूरह हूद: आयत ३६ - ३७

इसका स्थान 'रफ़' (nominative) है क्योंकि यह उस क्रिया का कर्ता है जिसका नाम नहीं लिया गया (मजहूल/passive का 'नाइब फ़ाइल')। यह 'नस्ब' (accusative) के स्थान पर भी हो सकता है, और अर्थ होगा: 'बि-अन्नहु' (कि वह) (१)। और 'आमन' (उसने ईमान लाया) शब्द 'युमिनु' (वह ईमान लाता है) के संबंध में 'नस्ब' के स्थान पर है (२)। इस कथन का अर्थ उनके ईमान लाने से निराशा और उनके कुफ़्र (अविश्वास) की निरंतरता है, ताकि उन पर आने वाले वादे (अज़ाब) की पुष्टि हो सके। अज़्-ज़हक ने कहा: जब उन्हें इस बात की सूचना दी गई, तो उन्होंने उनके विरुद्ध दुआ की और कहा: "ऐ मेरे रब! धरती पर इनकार करने वालों में से किसी भी बसने वाले को न छोड़" [नूह: २६-२७] (३)।

कहा गया है कि नूह की कौम के एक आदमी ने अपने बेटे को अपने कंधे पर उठा रखा था। जब लड़के ने नूह को देखा, तो उसने अपने पिता से कहा: मुझे एक पत्थर दो। पिता ने उसे एक पत्थर दिया, और उसने नूह (अलैहिस्सलाम) पर उसे फेंका जिससे उनका खून बहने लगा। तब अल्लाह तआला ने उन पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: ﴾कि तुम्हारी कौम में से सिवाय उनके जो ईमान ला चुके हैं, अब कोई और ईमान नहीं लाएगा﴿ (४)।

﴾तो उनके कार्यों पर दुखी न हो, ﴿ यानी उनके विनाश से इतना व्यथित न हो कि तुम 'बाइस' (हताश) हो जाओ, यानी उदास। 'बौस' का अर्थ दुख है, और इसी संदर्भ में कवि का कथन है: मैंने कितने ही करीबी दोस्तों या रिश्तेदारों को खो दिया, लेकिन मैं हताश (अब्तइस) नहीं हुआ, हालांकि नुकसान बहुत बड़ा था (५)। कहा जाता है: एक व्यक्ति 'इब्तअसा' तब होता है जब उस तक कोई ऐसी चीज़ पहुँचती है जिसे वह नापसंद करता है। 'इब्तिआस' का अर्थ लाचारी में होने वाला दुख है। अल्लाह तआला का कथन: ﴾और हमारे आँखों के सामने और हमारी वह्य (प्रेरणा) के अनुसार कश्ती बनाओ, ﴿ यानी: कश्ती बनाओ ताकि तुम और तुम्हारे साथ ईमान लाने वाले उस पर सवार हो सकें। ﴾हमारी आँखों के सामने﴿ (बि-अयुनिना) का अर्थ है: हमारी दृष्टि में और जहाँ हम तुम्हें देख रहे हों (६)। रबीअ बिन अनस ने कहा: हमारी सुरक्षा में, [और इसकी व्याख्या है: हमारी सुरक्षा के साथ] तुम्हारी रक्षा, उस व्यक्ति की रक्षा की तरह जो तुम्हें देख रहा हो (७)। और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा:

(१) इराब अल-कुरआन, अल-नहहास २/२८२। (२) जैसा कि लेखक (रह.) ने कहा है, वास्तविकता यह है कि 'आमन' शब्द 'सिलात अल-मौसूल' (relative clause) है, और 'मन क़द आमन' शब्द 'युमिनु'

के कर्ता के रूप में 'रफ़' के स्थान पर है। देखिए: इराब अल-कुरआन, अल-नहहास २/२८२, मुशकिल इराब अल-कुरआन १/३६१, और इमला अल-उकबुरी ३/२७३, अल-फुतुहात अल-इलाहिया के हाशिए पर। (३) अल-नुकात वल-उयून २/४६९, और अज़-ज़हक की रिवायत अल-तबरी ने ३९१/१२ में उद्धृत की है। (४) अल-सालाबी ने अराइस अल-मजालिस पृ. ५६ में, अल-बगवी ने २/३८२ में, और इब्न अल-जौजी ने ४/१०१ में इस अर्थ वाली कहानी का उल्लेख किया है, लेकिन हमें लेखक द्वारा वर्णित इन शब्दों में यह कहानी नहीं मिली। (५) अल-नुकात वल-उयून २/४६९, और अबू हय्यान ने ५/२२० में 'अब्तइस' के बजाय 'नब्तइस' के पाठ के साथ इसका उल्लेख किया है। (६) देखिए अल-नुकात वल-उयून २/४६९, और तफ़सीर अल-बगवी २/३८२। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/१६६ में कहा है: उनका अर्थ है: हमारी दृष्टि में और हमारी समझ के दायरे में, इसलिए यह बोध, देखभाल और सुरक्षा की अभिव्यक्ति है। (७) अल-वसीत २/५७२, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है, और रबीअ की रिवायत का उल्लेख इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर ४/१०१ में भी किया है।

صفحہ ۱۰۸ سورہ ہود: آیات ۳۶ - ۳۷

یہ اس بنا پر محل رفع میں ہے کہ یہ اسم ما لم یسم فاعلہ (نائب فاعل) ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محل نصب میں ہو، اور تقدیر (پوشیدہ عبارت) اس طرح ہو: "بأنہ" (۱)۔ اور "آمَنَ" لفظ "یؤمن" کے تعلق سے محل نصب میں ہے (۲)۔ کلام کا مفہوم ان کے ایمان لانے سے مایوسی اور ان کے کفر پر اصرار ہے، تاکہ ان پر وعید کے نزول کی تصدیق ہو سکے۔ ضحاک نے کہا: پس جب انہیں اس کی خبر دی گئی تو انہوں نے ان کے خلاف دعا کی اور کہا: "اے میرے رب! زمین پر کافروں میں سے کسی بسنے والے کو نہ چھوڑ" [نوح: ۲۶-۲۷] (۳)۔

اور کہا گیا ہے کہ قومِ نوح کے ایک شخص نے اپنے بیٹے کو اپنے کندھے پر اٹھایا ہوا تھا۔ جب بچے نے نوح علیہ السلام کو دیکھا تو اپنے باپ سے کہا: مجھے ایک پتھر دو۔ باپ نے اسے پتھر دیا، اور اس نے نوح علیہ السلام کو پتھر مارا جس سے وہ لہولہان ہو گئے۔ تب اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی بھیجی: ﴿ کہ تمہاری قوم میں سے سوائے ان کے جو ایمان لا چکے ہیں، اب کوئی اور ہرگز ایمان نہیں لائے گا ﴾ (۴)۔

﴿ پس تم ان کے اعمال پر غمگین نہ ہو، ﴾ یعنی ان کی ہلاکت پر اس طرح رنجیدہ نہ ہو کہ تم 'بائس' ہو جاؤ، یعنی غمگین۔ 'بؤس' کا معنی ہے غم، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: میں نے کتنے ہی قریبی دوستوں یا عزیزوں کو کھو دیا، مگر میں غمگین (أبتئس) نہیں ہوا، اگرچہ صدمہ بہت بڑا تھا (۵)۔ کہا جاتا ہے: آدمی 'ابتأس' اس وقت ہوتا ہے جب اسے کوئی ایسی بات پہنچے جو اسے ناپسند ہو۔ اور 'ابتئاس' عاجزی و انکساری کے ساتھ غمگین ہونے کو کہتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اور ہماری آنکھوں کے سامنے اور ہماری وحی کے مطابق کشتی بناؤ، ﴾ یعنی: کشتی بناؤ تاکہ تم اور جو تمہارے ساتھ ایمان لائے ہیں اس پر سوار ہو سکیں۔ ﴿ ہماری آنکھوں کے سامنے ﴾ (بِأَعْيُنِنَا) کا

مطلب ہے: ہماری نگاہ میں اور وہاں جہاں ہم تمہیں دیکھ رہے ہوں (۶)۔ ربیع بن انس نے کہا: ہماری حفاظت میں، [اور تاویل یہ ہے: ہماری حفاظت کے ساتھ] تمہاری ایسی حفاظت جیسے کوئی دیکھنے والا حفاظت کرتا ہے (۷)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا:

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۸۲۔ (۲) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، جبکہ حقیقت یہ ہے کہ ان کا قول: "آمن"، صلہ موصول ہے، اور ان کا قول: "من قد آمن" "یؤمن" کے فاعل ہونے کی بنا پر محل رفع میں ہے۔ دیکھئے إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۸۲، مشکل إعراب القرآن ۱/ ۳۶۱، اور إملاء العكبري ۳/ ۲۷۳ الفتوحات الإلهية کے حاشیے پر۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۴۶۹، اور ضحاک کی روایت طبری نے ۱۲/ ۳۹۱ میں تخریج کی ہے۔ (۴) ثعلبی نے عرائس المجالس ص ۵۶ میں، بغوی نے ۲/ ۳۸۲ میں، اور ابن الجوزی نے ۴/ ۱۰۱ میں اس مفہوم کی کہانی ذکر کی ہے، مگر ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی جو مصنف نے ذکر کیے ہیں۔ (۵) النکت والعیون ۲/ ۴۶۹، اور ابو حیان نے ۵/ ۲۲۰ میں "نبتئس" کی روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے بجائے "أبتئس" کے۔ (۶) دیکھئے النکت والعیون ۲/ ۴۶۹، اور تفسیر بغوی ۲/ ۳۸۲۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۱۶۶ میں کہا ہے: مراد ہے: ہماری نظر میں اور ہمارے ادراک کے تحت، پس یہ ادراک، رعایت اور حفاظت سے عبارت ہے۔ (۷) الوسیط ۲/ ۵۷۲، اور جو کچھ قوسین کے درمیان گزرا ہے وہ اسی سے ہے، اور ربیع کی روایت ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۱۰۱ میں بھی ذکر کی ہے۔

...with Our protection, and the meaning is the same. Seeing was expressed by "eyes" because seeing occurs with them(1). The use of the plural "eyes" is for greatness, not for plurality; as the Almighty said: {And excellent are the Capable} [Al-Mursalat: 23], {And excellent are the Spreaders} [Az-Zariyat: 48], {And indeed, We are its expander} [Az-Zariyat: 47]. The meaning of "eyes" in this verse and others has been referred(2) back to the meaning of "eye"; as He said: {And that you may be reared under My eye} [Ta-Ha: 39]. All of that is an expression of perception and encompassment, and He, Glory be to Him, is transcendent above the senses, anthropomorphism, and modality. There is no Lord but He. It was said: The meaning: "under Our eyes," i.e., by the eyes of Our angels whom We have appointed as eyes for your protection and assistance. According to this, the plural indicates plurality in its literal sense. It was said: "under Our eyes" means: by Our knowledge; said by Muqatil(3). Ad-Dahhak and Sufyan said: "under Our eyes": by Our command. It was said: by Our revelation. And it was said: by Our help to you in making it. "And Our revelation" means: according to what We revealed to you about its making. {And do not address Me concerning those who have wronged; indeed, they are to be drowned} i.e., do not seek respite for them, for I am going to drown them. The Almighty's saying: {And he was constructing the ship, and whenever a committee of his people passed by him, they ridiculed him. He said, "If you ridicule us, then we will ridicule you just as you ridicule. (38) And you are going to know who will receive a punishment that will disgrace him and on whom will descend an enduring punishment." (39) [So it was], until when Our command came and the oven overflowed, We said, "Load upon it of every kind two mates and your family, except those for whom the word has preceded, and [include] whoever has believed." But none had believed with him, except a few. (40)} The Almighty's saying: {And he was constructing the ship} i.e., and he began to construct. Zaid bin Aslam said: He remained...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/469, and the right thing for this talk is to be mentioned after the first saying mentioned by the author, which is his saying: in Our sight, and so Al-Mawardi mentioned it. (2) In (d), (z), (f), and (m): "it may refer back", and what is fixed is from (zh). It occurred in Al-Muharrar al-Wajiz 3/169 (and the speech is from him): "so it referred back". (3) Tafsir al-Baghawi 2/382.

...हमारी सुरक्षा के साथ, और अर्थ एक ही है। देखने को "आँखों" द्वारा व्यक्त किया गया क्योंकि देखना उन्हीं से होता है(1)। और "आँखों" का बहुवचन महानता के लिए है न कि अधिकता के लिए; जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो हम कितने अच्छे सामर्थ्यवान हैं} [अल-मुरसलात: 23] {तो हम कितने अच्छे बिछाने वाले हैं} [अज़-ज़रियात: 48] {और हम निश्चित रूप से विस्तार करने वाले हैं} [अज़-ज़रियात: 47]। इस आयत और अन्य में "आँखों" का अर्थ "आँख" के अर्थ की ओर वापस गया(2) है; जैसा कि उसने फरमाया: {ताकि तुम्हारा पालन-पोषण मेरी आँख के सामने हो} [ता-हा: 39], और वह सब अनुभूति और घेराव की अभिव्यक्ति है, और वह, सुब्हानहु, इंद्रियों, उपमा और स्वरूप से पाक है, उसके सिवा कोई रब नहीं है। कहा गया: अर्थ: "हमारी आँखों के सामने", अर्थात: हमारे उन फरिश्तों की आँखों से जिन्हें हमने तुम्हारी रक्षा और सहायता के लिए आँखें बनाया है, तो इस आधार पर बहुवचन अपने शाब्दिक अर्थ में अधिकता के लिए होगा। और कहा गया: "हमारी आँखों के सामने" का अर्थ है: हमारे ज्ञान से; यह मुकातिल(3) ने कहा है। और अज़-ज़हहाक और सुफ़यान ने कहा: "हमारी आँखों के सामने": हमारे आदेश से। और कहा गया: हमारी वही (प्रकाशना) से। और कहा गया: इसे बनाने में तुम्हारी हमारी सहायता से। "और हमारी वही के अनुसार" अर्थात: हमने इसके निर्माण के बारे में तुम पर जो वही भेजी है उसके अनुसार। {और ज़ालिमों के बारे में मुझसे बात न करो, वे निश्चित रूप से डूबने वाले हैं} अर्थात: उन्हें मोहलत देने की माँग न करो क्योंकि मैं उन्हें डुबोने वाला हूँ। अल्लाह तआला का फरमान: {और वह नाव बनाने लगा, और जब भी उसकी कौम का कोई गिरोह उसके पास से गुज़रता, तो वे उसका मज़ाक उड़ाते। उसने कहा, "अगर तुम हमारा मज़ाक उड़ाते हो, तो हम भी तुम्हारा मज़ाक उड़ाएंगे जैसे तुम मज़ाक उड़ाते हो। (38) तो जल्द ही तुम्हें पता चल जाएगा कि किसके पास वह अज़ाब आता है जो उसे अपमानित कर देगा और उस पर स्थायी अज़ाब उतर जाएगा।" (39) यहाँ तक कि जब हमारा आदेश आ पहुँचा और तन्नूर (तंदूर) उबल पड़ा, तो हमने कहा, "इसमें हर किस्म के दो-दो जोड़े लाद लो, और अपने घरवालों को भी, सिवाय उनके जिनके बारे में बात पहले हो चुकी है, और जो ईमान लाए।" और उसके साथ ईमान नहीं लाए थे मगर थोड़े ही लोग। (40)} अल्लाह तआला का फरमान: {और वह नाव बनाने लगा} अर्थात: और वह बनाने में लग गया। ज़ैद बिन असलम ने कहा: वह ठहरे...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 469/2, और इस बात का हक यह था कि इसे लेखक द्वारा बताए गए पहले कथन के बाद उल्लेख किया जाता, जो कि उनका कहना है: हमारी नज़र के सामने, और ऐसा ही

अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है। (2) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: "वापस जा सकता है", और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 169/3 में आया है (और बात उनकी है): "तो वह वापस गया"। (3) तफ़सीर अल-बगवी 382/2।

ہماری حفاظت کے ساتھ، اور معنی ایک ہی ہے۔ دیکھنے کو "آنکھوں" سے تعبیر کیا گیا؛ کیونکہ دیکھنا ان ہی سے ہوتا ہے(١)۔ اور آنکھوں کا جمع لانا عظمت کے لیے ہے نہ کہ کثرت کے لیے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ﴾ [المرسلات: ٢٣] ﴿فَنِعْمَ الْمُتَمَهِدُونَ﴾ [الذاريات: ٤٨] ﴿وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ﴾ [الذاريات: ٤٧]۔ اور اس آیت اور دیگر میں "آنکھوں" کے معنی "آنکھ" کے معنی کی طرف لوٹ گئے(٢) ہیں؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي﴾ [طہ: ٣٩]، اور یہ سب ادراک اور احاطہ سے عبارت ہے، اور وہ سبحانہ حواس، تشبیہ اور کیفیت سے منزہ ہے، اس کے سوا کوئی رب نہیں۔ اور کہا گیا: معنی: "بأعيننا" (ہماری آنکھوں کے سامنے)، یعنی: ہمارے ان فرشتوں کی آنکھوں سے جنہیں ہم نے تمہاری حفاظت اور مدد پر آنکھیں (نگران) بنایا ہے، تو اس پر جمع اپنے باب پر کثرت کے لیے ہوگی۔ اور کہا گیا: "بأعيننا" یعنی: ہمارے علم سے؛ یہ مقاتل(٣) نے کہا ہے۔ اور ضحاک اور سفیان نے کہا: "بأعيننا": ہمارے حکم سے۔ اور کہا گیا: ہماری وحی سے۔ اور کہا گیا: اسے بنانے میں تمہاری ہماری مدد سے۔ "وَوَحْيِنَا" یعنی: اس کے بنانے کے بارے میں ہم نے جو تمہاری طرف وحی کی اس کے مطابق۔ ﴿وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ﴾ یعنی: انہیں مہلت دینے کا مطالبہ نہ کرو کیونکہ میں انہیں غرق کرنے والا ہوں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأٌ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ ﴿٣٨﴾ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ ﴿٣٩﴾ حَتَّى إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ ﴿٤٠﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ﴾ یعنی: اور وہ بنانے لگا۔ زید بن اسلم نے کہا: وہ ٹھہرے...

(١) النكت والعيون ٤٦٩/٢، اور اس بات کا حق یہ تھا کہ اسے مصنف کے ذکر کردہ پہلے قول کے بعد ذکر کیا جاتا، اور وہ ان کا قول ہے: ہماری نظروں کے سامنے، اور اسی طرح الماوردی نے اسے ذکر کیا ہے۔ (٢) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: "شاید لوٹ جائے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اور المحرر الوجیز ١٦٩/٣ میں (اور کلام ان ہی کا ہے) واقع ہوا: "تو وہ لوٹ گیا"۔

(٣) تفسیر البغوی ٣٨٢/٢۔

Surah Hud: Verses 38 - 40 110

Noah (peace be upon him) spent a hundred years planting trees, cutting them down, and drying them, and another hundred years building it (the ark) (1). Ibn al-Qasim narrated from Ibn Ashras from Malik, who said: "It reached me that Noah's people filled the earth, filling the plains and the mountains, so that these could not descend to those, and those could not ascend to these. So Noah remained for a hundred years planting trees for the work of the ship, then he gathered and dried them for a hundred years, while his people mocked him for what they saw him doing; until God's decree regarding them came to pass (2)." It is narrated from Amr ibn al-Harith who said: "Noah built his ship in the valley of Damascus, and cut its wood from Mount Lebanon (3)." The judge Abu Bakr ibn al-Arabi said: "When Allah, Glory be to Him, rescued those believers who were yet in the loins and wombs, Allah revealed to him: 'None of your people will believe except those who have already believed, so build the Ark.' He said: 'O Lord! I am not a carpenter.' He said: 'Yes, but it is under My watch.' So he took the adze in his hand, and his hand did not miss its mark. They would pass by him and say: 'This one who claims to be a prophet has become a carpenter.' He built it in forty years (4)." Al-Tha'labi and Abu Nasr al-Qushayri narrated from Ibn Abbas: "Noah built the ship in two years (5)." Al-Tha'labi added: "That was because he did not know how to construct the Ark, so Allah revealed to him: 'Construct it like the breast of a bird' (6)." Ka'b (7) said: "He built it in thirty years, and Allah knows best." Al-Mahdawi said: "It has come in reports that angels were teaching him how to build it."

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/470, and narrated by Ibn Abi Hatim 6/2026 (10846). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1045 - 1046. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/170 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1046. Narrated by Ibn Abi Hatim 6/2027 (10847) from Ka'b al-Ahbar. (5) Mentioned by al-Baghawi 2/382. (6) Narrated by al-Tabari 12/392, and Ibn Abi Hatim 6/2025 (10833). "Juj'u" means the breast. Al-Nihayah (juj'u). (7) He is Ka'b al-Ahbar, and his words are in Tafsir al-Baghawi 2/383.

सूरह हूद: आयतें 38 - 40 110

नूह (उन पर शांति हो) ने सौ साल तक पेड़ लगाए, उन्हें काटा और सुखाया, और सौ साल तक इसे (जहाज़ को) बनाया (1)। इब्न अल-कासिम ने इब्न अशरस से और उन्होंने मलिक से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "मुझ तक यह बात पहुँची है कि नूह की कौम ने धरती को भर दिया था, यहाँ तक कि मैदानों और पहाड़ों को भी भर दिया, तो ये लोग उन तक नहीं उतर सकते थे और वे लोग इन तक नहीं चढ़ सकते थे। इसलिए नूह जहाज बनाने के लिए सौ साल तक पेड़ लगाने में लगे रहे, फिर उन्होंने उन्हें इकट्ठा किया और सौ साल तक सुखाया, जबकि उनकी कौम उन्हें जो करते देख रही थी उस पर उनका मज़ाक उड़ा रही थी; यहाँ तक कि उनके बारे में अल्लाह का फैसला वही हुआ जो होना था (2)।" अम्र बिन अल-हारिस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "नूह ने अपनी नाव दमिश्क की घाटी में बनाई, और उसकी लकड़ी लेबनान के पहाड़ से काटी (3)।" काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने कहा: "जब अल्लाह सुभानहु व ताआला ने उन मोमिनों को बचा लिया जो अभी भी पुश्तों और गर्भाशयों में थे, तो अल्लाह ने उनकी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी: 'तुम्हारी कौम में से अब कोई ईमान नहीं लाएगा सिवाय उनके जो ईमान ला चुके हैं, इसलिए एक कश्ती बनाओ।' उन्होंने कहा: 'ऐ रब! मैं बढ़ई नहीं हूँ।' अल्लाह ने फ़रमाया: 'हाँ, लेकिन वह मेरी देखरेख में होगा।' तो उन्होंने बसूला अपने हाथ में लिया और उनका हाथ कभी नहीं चूकता था। वे (कौम के लोग) उनके पास से गुज़रते और कहते: 'यह जो नबी होने का दावा करता है, अब बढ़ई बन गया है'; तो उन्होंने इसे चालीस वर्षों में बनाया (4)।" अल-सालबानी और अबू नसर अल-कुशैरी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: "नूह ने दो साल में जहाज बनाया (5)।" अल-सालबानी ने जोड़ा: "और ऐसा इसलिए था क्योंकि वह नहीं जानते थे कि जहाज कैसे बनाया जाता है, तो अल्लाह ने उन्हें वह्य भेजी कि इसे एक पक्षी के सीने की तरह बनाओ (6)।" काब (7) ने कहा: "उन्होंने इसे तीस सालों में बनाया, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।" अल-महदवी ने कहा: "खबरों में आया है कि फ़रिश्ते उन्हें सिखा रहे थे कि इसे कैसे बनाया जाए।"

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/470, और इब्न अबी हातिम द्वारा रिवायत 6/2026 (10846)। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1045 - 1046। (3) इब्न अतियाह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/170 में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उल्लेख किया गया है। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1046। और इब्न अबी हातिम 6/2027 (10847) ने काब अल-अहबार से रिवायत की है। (5) अल-बगवी द्वारा उल्लेखित 2/382। (6) अल-तबरी

12/392, और इब्न अबी हातिम 6/2025 (10833) द्वारा रिवायत। "जौजाओ" का अर्थ है सीना। अल-निहाया (जौजाओ)। (7) वह काब अल-अहबार हैं, और उनकी बातें तफ़्सीर अल-बगवी 2/383 में हैं।

سورہ ہود: آیات ۳۸ - ۴۰ ۱۱۰

نوح علیہ السلام نے سو سال تک درخت لگائے، انہیں کاٹا اور خشک کیا، اور سو سال تک اسے (کشتی کو) بناتے رہے(۱)۔ ابن القاسم نے ابن اشرس سے اور انہوں نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: "مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ نوح کی قوم نے زمین کو بھر دیا تھا، یہاں تک کہ میدانوں اور پہاڑوں کو بھی بھر دیا، تو یہ لوگ ان تک نہیں اتر سکتے تھے اور نہ وہ لوگ ان تک چڑھ سکتے تھے، چنانچہ نوح علیہ السلام سو سال تک کشتی بنانے کے لیے درخت لگانے میں مصروف رہے، پھر انہیں جمع کیا اور سو سال تک خشک کیا، جبکہ ان کی قوم انہیں جو کرتے ہوئے دیکھ رہی تھی اس پر ان کا مذاق اڑاتی تھی؛ یہاں تک کہ ان کے بارے میں اللہ کا فیصلہ وہی ہوا جو ہونا تھا(۲)۔" عمرو بن الحارث سے روایت ہے، انہوں نے کہا: "نوح علیہ السلام نے اپنی کشتی دمشق کی وادیوں میں بنائی، اور اس کی لکڑی کوہِ لبنان سے کاٹی(۳)۔" قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا: "جب اللہ سبحانہ و تعالی نے ان مومنوں کو بچا لیا جو ابھی پشتوں اور رحموں میں تھے، تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: 'تمہاری قوم میں سے اب کوئی ایمان نہیں لائے گا سوائے ان کے جو ایمان لا چکے ہیں، پس ایک کشتی بناؤ۔' انہوں نے کہا: 'اے پروردگار! میں تو بڑھئی نہیں ہوں۔' فرمایا: 'ہاں، لیکن وہ میری نگرانی میں ہوگا۔' تو انہوں نے بسولہ ہاتھ میں لیا اور ان کا ہاتھ کبھی خطا نہیں کرتا تھا۔ وہ (قوم کے لوگ) ان کے پاس سے گزرتے اور کہتے: 'یہ جو نبی ہونے کا دعویٰ کرتا ہے اب بڑھئی بن گیا ہے'؛ چنانچہ انہوں نے اسے چالیس سال میں بنایا(٤)۔" ثعلبی اور ابونصر القشیری نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: "نوح علیہ السلام نے دو سال میں کشتی بنائی(٥)۔" ثعلبی نے مزید کہا: "اور یہ اس لیے تھا کیونکہ وہ نہیں جانتے تھے کہ کشتی کیسے بناتے ہیں، تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی کہ اسے پرندے کے سینے کی

طرح بناؤ(٦)۔" کعب(٧) نے کہا: "انہوں نے اسے تیس سال میں بنایا، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔" مہدوی نے کہا: "خبروں میں آیا ہے کہ فرشتے انہیں سکھا رہے تھے کہ اسے کیسے بنانا ہے۔"

---

(١) النکت والعیون ٢/٤٧٠، اور اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا ٦/٢٠٢٦ (١٠٨٤٦)۔ (٢) أحکام القرآن لابن العربی ٣/١٠٤٥ - ١٠٤٦۔ (٣) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣/١٧٠ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (٤) أحکام القرآن لابن العربی ٣/١٠٤٦۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے ٦/٢٠٢٧ (١٠٨٤٧) میں کعب الاحبار سے روایت کیا ہے۔ (٥) اسے بغوی نے ٣٨٢/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) اسے طبری نے ١٢/٣٩٢، اور ابن ابی حاتم نے ٦/٢٠٢٥ (١٠٨٣٣) میں روایت کیا ہے۔ "جؤجؤ" کا مطلب سینہ ہے۔ النہایہ (جؤجؤ)۔ (٧) وہ کعب الاحبار ہیں، اور ان کا کلام تفسیر بغوی ٣٨٣/٢ میں ہے۔

Surah Hud: Verses 38 - 40 111

They differed concerning its length and width; from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): Its length was three hundred cubits, its width fifty, and its thickness thirty cubits. It was made of teak wood (1). Al-Kalbi, Qatadah, and Ikrimah also said: Its length was three hundred cubits. And a cubit was up to the shoulder; so said Salman al-Farisi (2).

Al-Hasan al-Basri said: The length of the ship was one thousand two hundred cubits, and its width was six hundred cubits (3).

Al-Thalabi narrated (4) in the book "Al-Arais" (5): Ali ibn Zaid reported from Yusuf ibn Mihran, from Ibn Abbas, who said: The disciples said to Jesus (peace be upon him): "If only you would raise a man for us who witnessed the ship to tell us about it." So he went with them until he reached a mound of dust. He took a handful of that dust and asked, "Do you know what this is?" They replied, "Allah and His Messenger know best!" He said, "This is the grave of Shem, son of Noah" (6). He struck the mound with his staff and said, "Rise by Allah's leave," and behold, he stood up, shaking the dust from his head, having turned gray-haired (7). Jesus asked him, "Did you perish like this?" He replied, "No, but I died while I was young. However, I thought it was the Hour (of Resurrection), and that is why I turned gray." He asked, "Tell us about Noah's ship?" He said, "Its length was one thousand two hundred cubits, and its width was six hundred cubits. It had three levels: one level for beasts and wild animals, one level for humans, and one level for birds." And he mentioned the rest of the report.

(1) Tafsir al-Baghawi 2/382, and reported by al-Tabari 12/394 from Qatadah. Teak (saj) is a tree that grows very large in height and width; a man can cover himself with one of its leaves to shelter from the rain. Al-Lisan (s-w-j). (2) Reported by al-Tabari 12/400. (3) Reported by al-Tabari 12/395. (4) In (z), (z), (f), and (m): "And he narrated it," and the text is as established in (d). (5) Page 60, and reported by al-Tabari in Tafsir 12/395, and in Tarikh 1/181. (6) In "Al-Arais": This is Shem son of Noah, and in Tafsir al-Tabari: This is Ka'b, son of Ham son of Noah, and in Tarikh: This is the grave of Ham son of Noah. (7) In the manuscripts: "and he had aged," and the text is as established from (m) and sources.

सूरह हूद: आयत 38 - 40 111

वे इसकी लंबाई और चौड़ाई के बारे में अलग-अलग राय रखते थे; इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से: इसकी लंबाई तीन सौ हाथ, इसकी चौड़ाई पचास और इसकी मोटाई तीस हाथ थी। यह टीक की लकड़ी (साज) से बनी थी (1)। इसी तरह अल-कल्बी, कतादा और इकरीमा ने भी कहा: इसकी लंबाई तीन सौ हाथ थी। और एक हाथ कंधे तक का होता था; ऐसा सलमान अल-फारसी ने कहा (2)।

अल-हसन अल-बसरि ने कहा: जहाज की लंबाई एक हजार दो सौ हाथ थी और उसकी चौड़ाई छह सौ हाथ थी (3)।

अल-थालाबी ने किताब "अल-अराइस" (5) में वर्णन किया है (4): अली बिन ज़ैद ने यूसुफ़ बिन मेहरान से, इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: हवारियों (शिष्यों) ने ईसा (अलैहिस्सलाम) से कहा: "यदि आप हमारे लिए किसी ऐसे व्यक्ति को जीवित कर देते जिसने जहाज को देखा हो ताकि वह हमें उसके बारे में बता सके।" तो वह उन्हें लेकर चले यहाँ तक कि मिट्टी के एक ढेर के पास पहुँचे। उन्होंने उस मिट्टी की एक मुट्ठी ली और पूछा, "क्या तुम जानते हो यह क्या है?" उन्होंने कहा, "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं!" उन्होंने कहा, "यह नूह के पुत्र साम की कब्र है" (6)। उन्होंने अपनी लाठी से उस ढेर पर वार किया और कहा, "अल्लाह की आज्ञा से उठ जाओ," और अचानक वह खड़ा हो गया, अपने सिर से धूल झाड़ते हुए, और उसके बाल सफेद हो गए थे (7)। ईसा ने उससे पूछा, "क्या तुम इसी हाल में मरे थे?" उसने कहा, "नहीं, बल्कि मैं उस समय मरा था जब मैं जवान था, लेकिन मैंने सोचा कि क़यामत की घड़ी आ गई है, और इसी कारण मेरे बाल सफेद हो गए।" उन्होंने पूछा, "हमें नूह के जहाज के बारे में बताओ?" उसने कहा, "उसकी लंबाई एक हजार दो सौ हाथ थी और उसकी चौड़ाई छह सौ हाथ थी। इसमें तीन मंजिलें थीं: एक मंजिल जानवरों और जंगली जानवरों के लिए, एक मंजिल इंसानों के लिए और एक मंजिल पक्षियों के लिए।" और उन्होंने बाकी समाचारों का उल्लेख किया।

(1) तफ़्सीर अल-बघवी 2/382, और कतादा से अल-तबरी 12/394 द्वारा रिपोर्ट किया गया। साज (टीक) एक ऐसा पेड़ है जो बहुत बड़ा हो जाता है, लंबाई और चौड़ाई में फैलता है, एक आदमी उसके एक पत्ते से खुद को ढक सकता है ताकि बारिश से बच सके। अल-लिसान (स-व-ज)। (2) अल-तबरी 12/400 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (3) अल-तबरी 12/395 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (4)

(ज़), (ज़), (फ़), और (म) में: "और उन्होंने इसे वर्णित किया," और पाठ वैसा ही है जैसा (द) में स्थापित है। (5) पृष्ठ 60, और तफ़्सीर 12/395 में अल-तबरी द्वारा, और तारीख़ 1/181 में रिपोर्ट किया गया। (6) "अल-अराइस" में: यह नूह का पुत्र साम है, और तफ़्सीर अल-तबरी में: यह कअब है, जो नूह के पुत्र हाम का पुत्र है, और तारीख़ में: यह नूह के पुत्र हाम की कब्र है। (7) हस्तलिपियों में: "और वह बूढ़ा हो गया था," और पाठ वैसा ही है जैसा (म) और स्रोतों से स्थापित है।

سورہ ہود: آیات ۳۸ - ٤٠ ١١١

اور انہوں نے اس کی لمبائی اور چوڑائی میں اختلاف کیا؛ چنانچہ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: اس کی لمبائی تین سو ہاتھ، چوڑائی پچاس ہاتھ اور موٹائی تیس ہاتھ تھی، اور وہ ساگوان (ساج) کی لکڑی سے بنی تھی (١)۔ اور اسی طرح کلبی، قتادہ اور عکرمہ نے کہا: اس کی لمبائی تین سو ہاتھ تھی۔ اور ہاتھ کندھے تک تھا؛ یہ سلمان فارسی نے کہا (٢)۔

اور حسن بصری نے کہا: کشتی کی لمبائی ایک ہزار دو سو ہاتھ تھی، اور اس کی چوڑائی چھ سو ہاتھ تھی (٣)۔

اور ثعلبی نے کتاب "العرائس" (٥) میں حکایت بیان کی (٤): علی بن زید نے یوسف بن مہران سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: حواریوں نے عیسیٰ علیہ السلام سے عرض کیا: کاش آپ ہمارے لیے کسی ایسے شخص کو زندہ فرماتے جس نے کشتی دیکھی ہو تاکہ وہ ہمیں اس کے بارے میں بتائے۔ تو آپ انہیں لے کر چلے یہاں تک کہ مٹی کے ایک ٹیلے پر پہنچے۔ آپ نے اس مٹی کی ایک مٹھی لی اور فرمایا: کیا تم جانتے ہو یہ کیا ہے؟ انہوں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں! فرمایا: یہ نوح علیہ السلام کے بیٹے سام کی قبر ہے (٦)۔ پھر آپ نے اپنی لاٹھی ٹیلے پر ماری اور فرمایا: اللہ کے حکم سے کھڑے ہو جاؤ، تو وہ اچانک کھڑا ہو گیا اور اپنے سر سے مٹی جھاڑ رہا تھا جبکہ وہ بوڑھا (بال سفید) ہو چکا تھا (٧)۔ عیسیٰ علیہ السلام نے اس سے پوچھا: کیا تم اسی حالت میں ہلاک ہوئے تھے؟ اس نے کہا: نہیں، بلکہ میں جوانی کی حالت میں مرا تھا، لیکن میں نے سمجھا کہ قیامت آ گئی ہے، اس لیے میرے بال سفید ہو گئے۔ آپ نے پوچھا: ہمیں نوح علیہ السلام کی کشتی کے بارے میں بتاؤ؟ اس نے کہا: اس کی لمبائی بارہ سو ہاتھ تھی اور چوڑائی چھ سو ہاتھ تھی، اور وہ تین منزلوں پر مشتمل تھی؛ ایک منزل میں

جانور اور درندے تھے، ایک منزل میں انسان تھے اور ایک منزل میں پرندے تھے۔ اور باقی قصہ ذکر کیا۔

(١) تفسیر بغوی ٣٨٢/٢، اور طبری نے ١٢ / ٣٩٤ میں قتادہ سے اس کی تخریج کی ہے۔ اور ساج: ایک درخت ہے جو بہت بڑا ہوتا ہے، لمبائی اور چوڑائی میں پھیلتا ہے، آدمی اس کے ایک پتے سے خود کو ڈھانپ لیتا ہے تو وہ اسے بارش سے بچا لیتا ہے۔ اللسان (سوج)۔ (٢) اسے طبری نے ١٢ / ٤٠٠ میں نکالا ہے۔ (٣) اسے طبری نے ١٢ / ٣٩٥ میں نکالا ہے۔ (٤) (ز)، (ظ)، (ف) اور (م) میں: "وحکاہ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (د) سے ہے۔ (٥) ص ٦٠، اور طبری نے تفسیر ١٢ / ٣٩٥ اور تاریخ ١ / ١٨١ میں اس کی تخریج کی ہے۔ (٦) العرائس میں ہے: یہ سام بن نوح ہے، اور تفسیر طبری میں ہے: یہ کعب بن حام بن نوح ہے، اور تاریخ میں ہے: یہ حام بن نوح کی قبر ہے۔ (٧) قلمی نسخوں میں ہے: "وقد شاخ" (وہ بوڑھا ہو گیا تھا)، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور مآخذ سے ثابت ہے۔

Surah Hud: Verses 38 - 40 112

...based on what will be mentioned, God willing(1). Al-Kalbi said, as narrated by al-Naqqash: The water entered it four cubits deep, and it had three doors; a door for predators and birds, a door for wild beasts, and a door for men and women. Ibn Abbas said: He made it three levels; the bottom level for wild beasts, predators, and animals; the middle for food and drink; and he rode in the top level, and he carried the body of Adam (peace be upon him) with him, placed between the men and women(2), then buried him afterwards in Jerusalem, and Iblis (Satan) was with them in the stern(3). It was said: The snake and the scorpion came to enter the ark, and Noah said: I will not carry you; for you are the cause of harm and affliction. They said: Carry us, and we guarantee that we will not harm anyone who mentions you. So whoever recites, when fearing their harm: {Peace be upon Noah among the worlds} [Al-Saffat: 79], they will not harm him(4); as mentioned by Al-Qushayri and others. Al-Hafiz Ibn Asakir mentioned in his "History" as a marfu' (elevated) hadith from the report of Abu Umamah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever says when evening comes: 'May God's prayers be upon Noah, and peace be upon Noah,' no scorpion will sting him that night"(5). His Almighty's saying: {And whenever} is an adverb {a group of his people passed by him, they ridiculed him}. Al-Akhfash said...

---

(1) Page 121 of this part. Abu Hayyan said in Al-Bahr 5/221: They differed regarding its form in terms of squareness and length, the duration of its construction, the place where it was made, and its length and width, according to conflicting statements, none of which have been proven. Al-Razi said 17/224: Know that such research does not appeal to me; because they are matters that there is no need to know at all, and no benefit is related to knowing them whatsoever. (2) His saying: And he carried with him the body of Adam..., is part of a report recorded by Al-Tabari in the History 1/185 through Al-Kalbi, from Abu Salih from Ibn Abbas, and what preceded it was mentioned from Ibn Abbas by Al-Baghawi 2/383. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/171. Al-Kawthal: The stern of the ship. Al-Lisan (K-Th-L). (4) Tafsir al-Baghawi 2/384. (5) History of Ibn Asakir 62/256, and it was also recorded by Ibn Adi in Al-Kamil 2/440, and in it is Bishr bin Numayr, about whom Al-Hafiz said in Al-Taqrib: Abandoned, accused.

सूरा हुद: आयतें 38 - 40 112

...जो आगे बताया जाएगा, यदि ईश्वर ने चाहा(1)। अल-कल्बी ने कहा, जैसा कि अन-नक्काद ने वर्णन किया है: इसमें पानी चार हाथ तक समा गया था, और इसके तीन दरवाजे थे; एक दरवाजा हिंसक जानवरों और पक्षियों के लिए, एक जंगली जानवरों के लिए, और एक पुरुषों और महिलाओं के लिए। इब्न अब्बास ने कहा: उसने इसे तीन परतों (स्तरों) में बनाया; सबसे निचला स्तर जंगली जानवरों, हिंसक जानवरों और चौपायों के लिए; बीच का स्तर भोजन और पेय के लिए; और वह स्वयं ऊपरी स्तर पर सवार हुआ, और उसने आदम (अलैहिस्सलाम) के शरीर को अपने साथ रखा, जिसे पुरुषों और महिलाओं के बीच रखा गया था(2), फिर बाद में उसे यरुशलम में दफनाया, और इब्लिस (शैतान) उनके साथ जहाज के पिछले हिस्से (कौथल) में था(3)। कहा गया है: साँप और बिच्छू नाव में घुसने के लिए आए, तो नूह ने कहा: मैं तुम्हें नहीं ले जाऊँगा; क्योंकि तुम नुकसान और विपत्ति का कारण हो। उन्होंने कहा: हमें ले चलो, और हम गारंटी देते हैं कि हम तुम्हारा नाम लेने वाले किसी भी व्यक्ति को नुकसान नहीं पहुँचाएंगे। तो जो कोई उनके नुकसान के डर के समय यह पढ़े: {संसारों में नूह पर शांति हो} [अस-साफ़्फ़ात: 79], वे उसे नुकसान नहीं पहुँचाएंगे(4); जैसा कि अल-कुशैरी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है। अल-हाफिज़ इब्न असाकिर ने अपनी "इतिहास" (तारीख) में अबू उमामा की हदीस से मरफू (उन्नत) रूप में उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जो कोई शाम होने पर कहे: 'नूह पर अल्लाह की रहमत हो, और नूह पर सलामती हो', तो उस रात उसे कोई बिच्छू नहीं डसेगा"(5)। ईश्वर का कथन: {और जब भी} एक विशेषण है {उसके पास से उसकी कौम का कोई गिरोह गुजरता, वे उसका उपहास करते}। अल-अखफश ने कहा...

---

(1) इस भाग का पृष्ठ 121। अबू हयान ने अल-बहर 5/221 में कहा: वे इसके चौकोर होने और लंबाई के मामले में इसके रूप, इसके निर्माण की अवधि, जिस स्थान पर इसे बनाया गया था, और इसकी लंबाई और चौड़ाई के बारे में परस्पर विरोधी कथनों पर असहमत थे, जिनमें से कोई भी सही साबित नहीं हुआ है। अल-राजी 17/224 ने कहा: जान लो कि इस तरह के शोध मुझे पसंद नहीं हैं; क्योंकि ये ऐसी बातें हैं जिन्हें जानने की बिल्कुल भी आवश्यकता नहीं है, और न ही उन्हें जानने से कोई लाभ जुड़ा है। (2) उनका कथन: और उसने अपने साथ आदम के शरीर को ले लिया..., अल-तबारी द्वारा इतिहास 1/185 में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से इब्न अब्बास के अधिकार पर दर्ज एक रिपोर्ट का हिस्सा है, और इससे पहले जो उल्लेख किया गया था वह अल-बगवी 2/383 द्वारा इब्न

अब्बास से उल्लेख किया गया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/171 देखें। अल-कौथल: जहाज का पिछला हिस्सा। अल-लिसान (क-थ-ल)। (4) तफ़सीर अल-बगवी 2/384। (5) तारीख इब्न असाकिर 62/256, और इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 2/440 में भी दर्ज किया है, और इसमें बिश्र बिन नुमैर है, जिसके बारे में अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में कहा है: परित्यक्त (मतरूक), आरोपी।

سورہ ہود: آیات ۳۸ - ۴۰ ۱۱۲

...اس کے مطابق جو ذکر آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ(۱)۔ اور الکلبی نے کہا جیسا کہ النقاش نے نقل کیا ہے: اور اس میں پانی چار ہاتھ داخل ہوا، اور اس کے تین دروازے تھے؛ ایک دروازہ درندوں اور پرندوں کے لیے، ایک دروازہ جنگلی جانوروں کے لیے، اور ایک دروازہ مردوں اور عورتوں کے لیے۔ ابن عباس: اس کے تین حصے (منزلیں) بنائیں؛ سب سے نچلا حصہ وحشی جانوروں، درندوں اور چوپایوں کے لیے، اور درمیانی حصہ کھانے پینے کے لیے، اور وہ خود اوپری حصے میں سوار ہوئے، اور اپنے ساتھ آدم علیہ السلام کا جسم اٹھایا جو مردوں اور عورتوں کے درمیان رکھا گیا تھا(۲)، پھر بعد میں انہیں بیت المقدس میں دفن کیا، اور ابلیس ان کے ساتھ جہاز کے پچھلے حصے (کوٹل) میں تھا(۳)۔ اور کہا گیا: سانپ اور بچھو کشتی میں داخل ہونے کے لیے آئے، تو نوح نے کہا: میں تمہیں نہیں اٹھاؤں گا؛ کیونکہ تم نقصان اور بلا کا سبب ہو، تو ان دونوں نے کہا: ہمیں اٹھا لیں تو ہم آپ کے لیے اس بات کے ضامن ہیں کہ ہم کسی ایسے شخص کو نقصان نہیں پہنچائیں گے جو آپ کا ذکر کرے۔ چنانچہ جو شخص ان کے نقصان سے ڈرتے وقت یہ پڑھے: ﴿سَلَامٌ عَلَىٰ نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ﴾ [الصافات: ۷۹] تو وہ اسے نقصان نہیں پہنچائیں گے(٤)؛ اسے القشیری اور دوسروں نے ذکر کیا ہے۔ اور الحافظ ابن عساکر نے اپنی "تاریخ" میں مرفوعاً ابوامامہ کی حدیث سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے شام کے وقت کہا: اللہ تعالیٰ نوح پر رحمت نازل فرمائے، اور نوح پر سلامتی ہو، تو اس رات اسے کوئی بچھو نہیں ڈسے گا"(٥)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكُلَّمَا﴾ ظرف ہے ﴿مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأٌ مِّن قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ﴾ الاخفش نے کہا...

---

(۱) اس جزء کا صفحہ ۱۲۱۔ ابو حیان نے البحر ٥ / ۲۲۱ میں کہا: وہ اس کی چوکور ہونے اور لمبائی کے لحاظ سے ہیئت، اس کے بنانے کی مدت، اس جگہ جہاں وہ بنائی گئی تھی، اور اس کی

لمبائی اور چوڑائی کے بارے میں متضاد اقوال پر اختلاف رکھتے ہیں جن میں سے کوئی بھی صحیح ثابت نہیں ہوا۔ اور الرازی ۱۷ / ۲۲٤ نے کہا: جان لو کہ اس طرح کی ابحاث مجھے پسند نہیں؛ کیونکہ یہ ایسے امور ہیں جن کے جاننے کی بالکل حاجت نہیں، اور نہ ہی ان کے جاننے سے کوئی فائدہ متعلق ہے۔ (۲) ان کا قول: اور اپنے ساتھ آدم کا جسم اٹھایا...، ایک خبر کا حصہ ہے جسے الطبری نے تاریخ ۱/ ۱۸۵ میں الکلبی کے طریق سے، ابوصالح سے ابن عباس کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے اسے البغوی نے ابن عباس سے ۲/ ۳۸۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۱۷۱۔ اور الکوثل: جہاز کا پچھلا حصہ۔ اللسان (کثل)۔ (٤) تفسیر البغوی ۲ / ۳۸٤۔ (٥) تاریخ ابن عساکر ٦۲ / ۲٥٦، اور اسے ابن عدی نے الکامل ۲ / ٤٤۰ میں بھی روایت کیا ہے، اور اس میں بشر بن نمیر ہے، جس کے بارے میں الحافظ نے التقریب میں کہا: متروک متہم۔

Surah Hud: Verses 38 - 40 (113)

And Al-Kisa'i said: "Sakhtu bihi" (I mocked him) is used in this sense (1). There are two opinions regarding their mockery of him: First: They saw him building a ship on land, so they mocked and ridiculed him, saying: "O Noah, you have become a carpenter after being a prophet." Second: When they saw him building the ship, and they had never seen a ship built before, they said: "O Noah, what are you doing?" He said: "I am building a house that walks on water." They were amazed by his words and mocked him. Ibn Abbas said: There was no river or sea on earth before the Flood; that's why they mocked him, and the waters of the seas are the remains of the Flood (2). {He said, "If you mock us,} meaning: for our action today in building the ship, {then we will mock you} tomorrow when you drown. The meaning of mockery here is "treating as ignorant"; its meaning is: if you treat us as ignorant, we will treat you as ignorant just as you treat us (3). His words, Exalted be He: {And you will come to know who will be overtaken by a punishment that will disgrace him} is a threat, and "man" (who) is connected to "you will come to know," and "learn" here is from the category of transitivity to an object, meaning: you will come to know the one to whom the punishment comes. It is possible that "man" is interrogative; meaning: which of us will the punishment come to? It was said: "man" is in the nominative case as the subject (4), "comes to him" is the predicate, and "disgraces him" is an adjective for "punishment." Al-Kisa'i narrated: Some people from the Hijaz say: "saw-ta'lamun" (shortened from sawfa), and he said: whoever says "sata'lamun" drops both the waw and the fa. The Kufans narrated: "safa-ta'lamun", and no.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/282. (2) Thus the author quoted from al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 2/471, and it contradicts the explicit transmission, and there is doubt in attributing it to Ibn Abbas. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 2/471, and Ibn Atiyyah also mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 3/171 and said: except that the derivation weakens it. (4) This is how it appeared in the copies, and the fact is that "man" is in the nominative case as the subject, based on it being interrogative, so perhaps the correct thing is to delete the word "it was said" in his saying: and it was said: "man" is in the nominative case... and the phrase would be: and "man" is in the nominative case... see Tafsir al-Razi 17/224-225, and al-Bahr al-Muhit 5/222.

सूरह हूद: आयत 38 - 40 (113)

अल-किसाई ने कहा: "सखिर्तु बिहि" (मैंने उसका उपहास किया) इसी अर्थ में प्रयुक्त होता है (1)। उनके द्वारा उसका उपहास करने के संबंध में दो मत हैं: पहला: उन्होंने उसे सूखी भूमि पर एक जहाज बनाते देखा, इसलिए वे उसका मज़ाक उड़ाते और उपहास करते हुए कहते: "हे नूह, तुम नबी होने के बाद बढ़ई बन गए हो।" दूसरा: जब उन्होंने उसे जहाज बनाते देखा, और उन्होंने इससे पहले कभी जहाज बनते नहीं देखा था, तो उन्होंने कहा: "हे नूह, तुम क्या कर रहे हो?" उसने कहा: "मैं एक ऐसा घर बना रहा हूँ जो पानी पर चलता है।" वे उसकी बात पर चकित हुए और उसका उपहास किया। इब्न अब्बास ने कहा: प्रलय से पहले पृथ्वी पर कोई नदी या समुद्र नहीं था; इसलिए उन्होंने उसका उपहास किया, और समुद्रों का पानी प्रलय का अवशेष है (2)। {उसने कहा, "यदि तुम हमारा उपहास करते हो,} अर्थात: जहाज बनाने के आज के हमारे कार्य के लिए, {तो हम तुम्हारा उपहास करेंगे} कल जब तुम डूबोगे। यहाँ उपहास का अर्थ है "अज्ञानी समझना"; इसका अर्थ है: यदि तुम हमें अज्ञानी समझते हो, तो हम भी तुम्हें वैसा ही अज्ञानी समझेंगे जैसा तुम हमें समझते हो (3)। अल्लाह तआला का कथन: {और शीघ्र ही तुम्हें पता चल जाएगा कि किसके पास ऐसा दंड आएगा जो उसे अपमानित कर देगा} एक धमकी है, और "मन" (जो/कौन) "शीघ्र ही तुम्हें पता चल जाएगा" से जुड़ा है, और "पता चलना" यहाँ एक कर्म की ओर संक्रमण की श्रेणी से है, अर्थात: तुम्हें पता चल जाएगा कि किसके पास दंड आता है। यह संभव है कि "मन" प्रश्नवाचक हो; अर्थात: हममें से किसके पास दंड आएगा? यह कहा गया है: "मन" कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में है (4), "उसके पास आता है" विधेय है, और "उसे अपमानित करता है" "दंड" के लिए एक विशेषण है। अल-किसाई ने वर्णन किया: हिजाज़ के कुछ लोग कहते हैं: "सौ-तलमून" (सौफ़ा से संक्षिप्त), और उन्होंने कहा: जो "सतलमून" कहता है वह 'वाव' और 'फ़ा' दोनों को हटा देता है। कूफ़ियों ने वर्णन किया: "सफ़ा-तलमून", और नहीं।

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/282। (2) इस प्रकार लेखक ने अल-मावर्दी से अल-नुकात वल-उयून 2/471 में उद्धृत किया है, और यह स्पष्ट प्रसारण के विपरीत है, और इब्न अब्बास को इसका श्रेय देने में संदेह है। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/471, और इब्न अतिय्याह ने भी अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/171 में इसका उल्लेख किया है और कहा है: सिवाय इसके कि शब्द-व्युत्पत्ति इसे कमजोर करती है। (4) प्रतियों में ऐसा ही आया है, और वास्तविकता यह है कि "मन" कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में है, इस आधार पर कि यह प्रश्नवाचक है, इसलिए शायद सही बात उनके कथन में

"कहा गया" शब्द को हटाना है: और कहा गया: "मन" प्रथमा विभक्ति में है... और वाक्यांश होगा: और "मन" प्रथमा विभक्ति में है... देखें तफ़सीर अल-राज़ी 17/224-225, और अल-बहर अल-मुहीत 5/222।

سورہ ہود: آیات ۳۸ - ۴۰ (۱۱۳)

اور الکسائی نے کہا: "سَخِرْتُ به" (میں نے اس کا مذاق اڑایا) اسی معنی میں استعمال ہوتا ہے(۱)۔ ان کے مذاق اڑانے کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: انہوں نے دیکھا کہ وہ خشکی پر ایک کشتی بنا رہے ہیں، تو وہ ان کا مذاق اڑاتے اور استہزاء کرتے ہوئے کہتے: اے نوح، تم نبوت کے بعد بڑھئی بن گئے۔ دوسرا: جب انہوں نے انہیں کشتی بناتے دیکھا، اور اس سے پہلے انہوں نے کبھی کشتی بنتی نہیں دیکھی تھی، تو انہوں نے کہا: اے نوح، تم کیا کر رہے ہو؟ انہوں نے فرمایا: میں ایک ایسا گھر بنا رہا ہوں جو پانی پر چلتا ہے۔ وہ ان کی بات پر حیران ہوئے اور ان کا مذاق اڑایا۔ ابن عباس نے فرمایا: طوفان سے پہلے زمین پر کوئی دریا یا سمندر نہیں تھا؛ اسی لیے انہوں نے ان کا مذاق اڑایا، اور سمندروں کا پانی طوفان کا بقیہ حصہ ہے(۲)۔ ﴿قَالَ إِن تَسْخَرُوا مِنَّا﴾ یعنی: کشتی بنانے کے آج کے ہمارے فعل پر، ﴿فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنكُمْ﴾ کل ڈوبنے کے وقت۔ یہاں سخریہ (مذاق) سے مراد: جاہل سمجھنا ہے؛ اس کا مطلب ہے: اگر تم ہمیں جاہل سمجھتے ہو تو ہم بھی تمہیں ویسا ہی جاہل سمجھیں گے جیسا تم ہمیں سمجھتے ہو(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَن يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ﴾ یہ ایک دھمکی ہے، اور «مَنْ» کا تعلق «سوف تعلمون» سے ہے، اور یہاں «تعلمون» ایک مفعول کی طرف متعدی ہونے کے باب سے ہے، یعنی: تم جان لو گے کہ عذاب کس کے پاس آتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «مَنْ» استفہامیہ ہو؛ یعنی: ہم میں سے کس کے پاس عذاب آئے گا؟ اور کہا گیا: «مَنْ» مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے(۴)، اور «يأتيه» خبر ہے، اور «يُخْزِيهِ» لفظِ «عذاب» کی صفت ہے۔ اور الکسائی نے روایت کیا ہے: اہل حجاز میں سے کچھ لوگ کہتے ہیں: «سَوْ تعلمون»، اور انہوں نے کہا: جس نے «ستعلمون» کہا اس نے واؤ اور فاء دونوں کو گرا دیا۔ اور کوفیوں نے روایت کیا: «سَفَ تعلمون»، اور نہیں۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۸۲۔ (۲) اسی طرح مصنف نے الماوردی سے النکت والعیون ۲/ ۴۷۱ میں نقل کیا ہے، اور یہ صریح نقل کے خلاف ہے، اور اس کی ابن عباس کی طرف نسبت میں تامل ہے۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۴۷۱، اور اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۱۷۱ میں بھی ذکر کیا ہے اور کہا ہے: سوائے اس کے کہ تصریف (گردان) اسے کمزور کرتی ہے۔ (۴) نسخوں میں اسی طرح واقع ہوا ہے، اور حقیقت یہ ہے کہ «مَنْ» مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اس بنیاد پر کہ وہ استفہامیہ ہے، چنانچہ شاید درست بات ان کے اس قول میں لفظ «قیل» (کہا گیا) کو حذف کرنا ہے: اور کہا گیا: «من» حالتِ رفع میں ہے... اور عبارت ہوگی: اور «من» حالتِ رفع میں ہے... دیکھئے تفسیر الرازی ۱۷/ ۲۲۴ - ۲۲۵، اور البحر المحیط ۵/ ۲۲۲۔

114 Surah Hud: Verses 38 - 40

The Basrans know only "sawfa taf'alu" and "sa-taf'alu" as two dialects, neither of which is derived from the other (1).

"And there will descend upon him" meaning: it becomes obligatory for him and descends upon him. "A lasting punishment" meaning: permanent, referring to the punishment of the Hereafter.

The words of the Almighty: "Until, when Our command came and the oven overflowed..." There is a difference of opinion regarding the oven (at-Tannur) in seven sayings:

The first: That it is the face of the earth, and the Arabs call the face of the earth a "tannur"; this was said by Ibn Abbas, Ikrima, az-Zuhri, and Ibn 'Uyayna. This is because it was said to him: "When you see water on the face of the earth, then embark, you and those with you" (2).

The second: That it is the bread oven in which bread is baked, and it was an oven made of stones. It belonged to Eve until it came to Noah. So it was said to him: "When you see water gushing from the oven, then embark, you and your companions." Allah caused water to gush forth from the oven, so his wife learned of it and said: "O Noah, water is gushing from the oven," and he said: "The promise of my Lord has come true." This is the saying of al-Hasan, and it was said by Mujahid and 'Atiyya on the authority of Ibn Abbas (3).

The third: That it is the place where water gathers in the ship; also reported from al-Hasan (4).

The fourth: That it is the break of dawn and the light of morning, from their saying: "The dawn brightened (nawwara) with light"; said by Ali ibn Abi Talib (5).

The fifth: That it is the Mosque of Kufa; also said by Ali ibn Abi Talib (6), and said by Mujahid.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/282, and see al-Insaf fi Masa'il al-Khilaf 2/646-647. (2) An-Nukat wal-'Uyun 2/472, and reported from Ibn Abbas and Ikrima by at-Tabari 12/401-402, and mentioned from az-Zuhri by al-Baghawi 2/383. (3) At-Tabari reported these reports 12/404-405, and 'Atiyya is al-'Awfi. (4) Mentioned by Ibn 'Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 3/171. (5) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/348, and al-Mawardi in an-Nukat wal-'Uyun 2/472, and reported by at-Tabari 12/402-403. (6)

Mentioned by Abu al-Layth 2/126, and al-Mawardi in an-Nukat wal-'Uyun 2/472, and reported by at-Tabari 12/406 from ash-Sha'bi. And reported by Ibn Abi Hatim 6/2028 (10856) from Muhammad bin Ali.

114 सूरा हूद: आयत 38 - 40

बसरा वाले केवल "सौफ़ा तफ़अलु" और "स-तफ़अलु" को दो बोलियों के रूप में जानते हैं, जिनमें से कोई भी दूसरे से नहीं निकला है (1)।

"और उस पर उतरेगा" अर्थात्: उस पर अनिवार्य हो जाएगा और उस पर आ पड़ेगा। "स्थायी दंड" अर्थात्: निरंतर, इससे अभिप्राय परलोक का दंड है।

अल्लाह तआला का कथन: "यहाँ तक कि जब हमारा आदेश आ गया और तन्नूर उबल पड़ा..." तन्नूर (तंदूर) के विषय में सात कथनों में मतभेद है:

पहला: कि यह पृथ्वी की सतह है, और अरब पृथ्वी की सतह को तन्नूर कहते हैं; यह इब्न अब्बास, इकरिमा, अज़-ज़ुहरी और इब्न उययना ने कहा है। ऐसा इसलिए क्योंकि उनसे कहा गया था: "जब तुम पृथ्वी की सतह पर पानी देखो, तो तुम और तुम्हारे साथी सवार हो जाओ" (2)।

दूसरा: कि यह वह तंदूर है जिसमें रोटी पकाई जाती है, और यह पत्थरों का बना एक तंदूर था। यह हव्वा का था यहाँ तक कि नूह को मिला। तो उनसे कहा गया: "जब तुम तंदूर से पानी उबलता देखो, तो तुम और तुम्हारे साथी सवार हो जाओ।" अल्लाह ने तंदूर से पानी जारी कर दिया, तो उनकी पत्नी को इसका पता चला और उसने कहा: "हे नूह, तंदूर से पानी उबल रहा है," तो उन्होंने कहा: "मेरे रब का वादा सच हो गया।" यह अल-हसन का कथन है, और इसे मुजाहिद और अतिय्या ने इब्न अब्बास से उद्धृत किया है (3)।

तीसरा: कि यह वह स्थान है जहाँ जहाज में पानी इकट्ठा होता है; यह भी अल-हसन से वर्णित है (4)।

चौथा: कि यह भोर का उदय और सुबह का प्रकाश है; उनके इस कथन से कि: "भोर प्रकाशमान (नय्यरा) हो गई"; यह अली इब्न अबी तालिब ने कहा है (5)।

पांचवां: कि यह कूफ़ा की मस्जिद है; यह भी अली इब्न अबी तालिब ने कहा है (6), और मुजाहिद ने भी यही कहा है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/282, और देखें अल-इंसाफ फी मसाइल अल-खिलाफ 2/646-647। (2) अन-नुकत वल-उयून 2/472, और इसे इब्न अब्बास और इकरिमा से अत-तबरी ने 12/401-402 पर उद्धृत किया है, और अज़-ज़ुहरी से अल-बग़वी ने 2/383 पर उल्लेख किया है।

(3) अत-तबरी ने इन वृत्तांतों को 12/404-405 पर उद्धृत किया है, और अतिय्या 'अल-औफ़ी' हैं। (4) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/171 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-नहहास ने मानी अल-कुरान 3/348 में, और अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 2/472 में इसका उल्लेख किया है, और अत-तबरी ने 12/402-403 पर इसे उद्धृत किया है। (6) अबू अल-लैथ ने 2/126 में, और अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 2/472 में इसका उल्लेख किया है, और अत-तबरी ने 12/406 पर अल-शाबी से इसे उद्धृत किया है। और इब्न अबी हातिम ने 6/2028 (10856) पर मुहम्मद बिन अली से इसे उद्धृत किया है।

114 سورہ ہود: آیات 38 - 40

بصری نحوی صرف "سوف تفعل" اور "ستفعل" کو دو الگ لغات (بولیاں) مانتے ہیں، جن میں سے کوئی ایک دوسرے سے مشتق نہیں ہے (1)۔

"اور اس پر نازل ہوگا" یعنی: اس پر واجب ہو جائے گا اور اس پر اترے گا۔ "دائمی عذاب" یعنی: ہمیشہ رہنے والا، اس سے مراد آخرت کا عذاب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "یہاں تک کہ جب ہمارا حکم آگیا اور تنور ابل پڑا..." تنور کے بارے میں سات اقوال میں اختلاف ہے:

پہلا: کہ یہ زمین کی سطح ہے، اور عرب زمین کی سطح کو تنور کہتے ہیں؛ یہ ابن عباس، عکرمہ، زہری اور ابن عیینہ نے کہا ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ ان سے کہا گیا تھا: "جب تم زمین کی سطح پر پانی دیکھو تو تم اور تمہارے ساتھی سوار ہو جاؤ" (2)۔

دوسرا: کہ یہ روٹی پکانے والا تنور ہے جس میں روٹی پکائی جاتی ہے، اور یہ پتھروں کا بنا ہوا تنور تھا، جو حضرت حوا کا تھا یہاں تک کہ حضرت نوح کو ملا۔ پس ان سے کہا گیا: "جب تم دیکھو کہ تنور سے پانی ابل رہا ہے، تو تم اور تمہارے ساتھی سوار ہو جاؤ"۔ اللہ تعالیٰ نے تنور سے پانی جاری فرما دیا، تو ان کی بیوی کو اس کا علم ہوا اور اس نے کہا: "اے نوح، تنور سے پانی ابل رہا ہے"، تو انہوں نے فرمایا: "मेरे رب کا وعدہ سچ ہو گیا"۔ یہ حسن بصری کا قول ہے، اور یہی مجاہد اور عطیہ نے ابن عباس سے نقل کیا ہے (3)۔

تیسرا: کہ یہ کشتی میں پانی جمع ہونے کی جگہ ہے؛ یہ بھی حسن سے مروی ہے (4)۔

چوتھا: کہ یہ طلوعِ فجر اور صبح کی روشنی ہے؛ ان کے اس قول سے کہ: "فجر روشن ہوگئی (نورت)"؛ یہ علی ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے کہا ہے (5)۔

پانچواں: کہ یہ مسجدِ کوفہ ہے؛ یہ بھی علی ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے کہا ہے (6)، اور مجاہد نے بھی یہی کہا ہے۔

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 282/2، اور دیکھئے الانصاف فی مسائل الخلاف 646/2 - 647۔ (2) النکت والعیون 472/2، اور اسے ابن عباس اور عکرمہ سے طبری نے 401/12 - 402 پر روایت کیا ہے، اور زہری سے بغوی نے 383/2 پر ذکر کیا ہے۔ (3) ان روایات کو طبری نے 404/12 - 405 پر روایت کیا ہے، اور عطیہ سے مراد عطیہ عوفی ہے۔ (4) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 171/3 میں ذکر کیا ہے۔ (5) اسے نحاس نے معانی القرآن 348/3 میں، اور ماوردی نے النکت والعیون 472/2 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 402/12 - 403 پر روایت کیا ہے۔ (6) اسے ابواللیث نے 126/2 میں، اور ماوردی نے النکت والعیون 472/2 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 406/12 پر شعبی سے روایت کیا ہے۔ نیز ابن ابی حاتم نے 2028/6 (10856) پر محمد بن علی سے روایت کیا ہے۔

Page 115 Surah Hud: Verses 38 - 40

Mujahid said: The side of the oven (at-Tannur) was in Kufa. He said: Noah built the ship in the center of the mosque of Kufa, and the oven was to the right of the entrance from the direction of Kinda. The gushing of water from it was a sign for Noah and a proof of the destruction of his people (1). The poet Umayya said: Their oven gushed and surged with water, rising over the mountains until it covered them (2). The sixth [opinion]: It refers to the high parts of the earth and its elevated places; this was stated by Qatadah (3). The seventh [opinion]: It is the spring in Al-Jazeera called "Ain al-Warda," as narrated by Ikrimah (4). Muqatil said: That was Adam's oven, and it was in Sham (Greater Syria) at a place called "Ain Warda" (5). Ibn Abbas also said: Adam's oven gushed forth in India (6). Al-Nahhas said (7): These opinions are not contradictory; because Allah, the Mighty and Sublime, informed us that the water came from the sky and the earth; He said: {So We opened the gates of heaven with pouring water. And We caused the earth to burst forth with springs} [Al-Qamar: 11, 12]. Thus, these opinions agree that it was a sign. Al-Fawaran (gushing) means boiling (8). At-Tannur (oven) is a non-Arabic name that the Arabs Arabized; it is based on the form 'Fa'al', because its original construction is 'Tannar', and there is no 'noon' before 'raa' in the speech of the Arabs (9).

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 2/383-384, and 'Arais al-Majalis p. 57. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/472. Umayya is Ibn Abi al-Salt, and the verse in his Diwan p. 149 has the narration 'tam' (covered/overflowed) instead of 'sar' (became). (3) Narrated by al-Tabari 12/404. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/472, and narrated by Ibn Abi Hatim 6/2029 (10895) through Ikrimah from Ibn Abbas. 'Ain al-Warda: it is Ra's al-'Ayn, the famous city in Al-Jazeera. Near it lies Mount Tour-Zita by the Khabur bridge. See Mu'jam al-Buldan 4/47 and 180. (5) Tafsir al-Baghawi 2/384, and 'Arais al-Majalis p. 57. (6) Tafsir al-Baghawi 2/384, and narrated by al-Tabari 12/408 with the wording: the oven gushed in India. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/348-349. (8) 'Arais al-Majalis p. 57, and Tafsir al-Baghawi 2/384. (9) See Tahdhib al-Lugha 14/269-270, and Maqayis al-Lugha 3/28.

पृष्ठ ११५ सूरह हूद: आयतें ३८ - ४०

मुजाहिद ने कहा: तन्नूर (तंदूर) का स्थान कूफा में था। उन्होंने कहा: नूह ने कूफा की मस्जिद के बीचों-बीच किश्ती बनाई थी, और तन्नूर किन्दा की दिशा से प्रवेश करने पर दाईं ओर था। उससे पानी का उबलना नूह के लिए एक निशानी थी और उनकी कौम की तबाही का प्रमाण था (१)। कवि उमैया ने कहा: उनका तन्नूर उबला और पानी से उमड़ पड़ा, पहाड़ों के ऊपर चढ़ गया यहाँ तक कि उन्हें ढक लिया (२)। छठा [मत]: इसका अर्थ है धरती के ऊँचे भाग और ऊँचे स्थान; यह क़तादह ने कहा है (३)। सातवां [मत]: यह अल-जज़ीरा में स्थित वह चश्मा है जिसे "ऐन अल-वर्दा" कहा जाता है, जिसे इक्रमा ने बयान किया है (४)। मुक़ातिल ने कहा: वह आदम का तन्नूर था, और वह शाम (सीरिया) में "ऐन वर्दा" नामक स्थान पर था (५)। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: आदम का तन्नूर भारत में उबला था (६)। अन-नहहास ने कहा (७): ये बातें परस्पर विरोधी नहीं हैं; क्योंकि अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, ने हमें बताया कि पानी आकाश और धरती से आया था; उसने कहा: {तो हमने मूसलाधार पानी के साथ आकाश के द्वार खोल दिए। और हमने धरती से चश्मे फोड़ दिए} [अल-क़मर: ११, १२]। अतः ये मत इस बात पर सहमत हैं कि वह एक निशानी थी। 'फ़वरान' का अर्थ है उबलना (८)। 'तन्नूर' एक गैर-अरबी शब्द है जिसे अरबों ने अरबी बना लिया है; यह 'फ़अल्' के वज़्न (ढांचे) पर है, क्योंकि इसका मूल 'तन्नर' है, और अरबों की भाषा में 'रा' से पहले 'नून्' नहीं आता है (९)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) तफ़सीर अल-बग़वी २/३८३-३८४, और अराइस अल-मजालिस पृ. ५७। (२) अल-नुकत वल-'उयून २/४७२। उमैया इब्न अबी अल-सल्त हैं, और उनके दीवान पृ. १४९ में कविता 'सार' के बजाय 'तम्म' (भर गया/ढक लिया) के साथ है। (३) अल-तबरी १२/४०४ द्वारा उद्धृत। (४) अल-नुकत वल-'उयून २/४७२, और इब्न अबी हातिम ६/२०२९ (१०८९५) द्वारा इक्रमा के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत। ऐन अल-वर्दा: यह रास अल-ऐन है, जो अल-जज़ीरा का प्रसिद्ध शहर है। इसके पास खबूर पुल के पास तूर-ज़ीता पहाड़ है। देखें मुअजम अल-बुलदान ४/४७ और १८०। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/३८४, और अराइस अल-मजालिस पृ. ५७। (६) तफ़सीर अल-बग़वी २/३८४, और अल-तबरी १२/४०८ द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत: तन्नूर भारत में उबला। (७) मआनी अल-कुरान २/३४८-३४९ में। (८) अराइस अल-मजालिस पृ. ५७, और तफ़सीर अल-बग़वी २/३८४। (९) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा १४/२६९-२७०, और मक़ायिस अल-लुग़ा ३/२८।

صفحہ ۱۱۵ سورہ ہود: آیات ۳۸ - ۴۰

مجاہد نے کہا: تنور کا علاقہ کوفہ میں تھا۔ انہوں نے کہا: نوح علیہ السلام نے کشتی کوفہ کی مسجد کے اندر بنائی تھی، اور تنور مسجد میں داخل ہوتے وقت دائیں جانب کندہ کے رخ پر تھا۔ اس سے پانی کا ابلنا نوح علیہ السلام کے لیے ایک نشانی اور ان کی قوم کی ہلاکت کی دلیل تھا (۱)۔ شاعر امیہ نے کہا: ان کا تنور ابل پڑا اور پانی کی لہریں مارنے لگا، یہاں تک کہ پہاڑوں کے اوپر چڑھ گیا اور انہیں ڈھانپ لیا (۲)۔ چھٹا [قول]: اس سے مراد زمین کے بلند حصے اور اونچے مقامات ہیں؛ یہ قتادہ نے کہا ہے (۳)۔ ساتواں [قول]: یہ جزیرہ میں واقع وہ چشمہ ہے جسے "عین الوردہ" کہا جاتا ہے، اسے عکرمہ نے روایت کیا ہے (۴)۔ مقاتل نے کہا: وہ آدم علیہ السلام کا تنور تھا، اور وہ شام میں "عین وردہ" نامی مقام پر تھا (۵)۔ ابن عباس نے یہ بھی کہا: آدم علیہ السلام کا تنور ہندوستان میں ابلا تھا (۶)۔ النحاس نے کہا (۷): یہ اقوال ایک دوسرے کے متضاد نہیں ہیں؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے ہمیں خبر دی ہے کہ پانی آسمان اور زمین سے آیا تھا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر ہم نے موسلا دھار پانی کے ساتھ آسمان کے دروازے کھول دیے۔ اور ہم نے زمین سے چشمے جاری کر دیے} [القمر: ۱۱، ۱۲]۔ پس یہ اقوال اس بات پر جمع ہو جاتے ہیں کہ وہ ایک نشانی تھی۔ 'فوران' کے معنی جوش مارنے اور ابلنے کے ہیں (۸)۔ 'تنور' ایک عجمی (غیر عربی) اسم ہے جسے عربوں نے عربی بنا لیا ہے، اور یہ 'فَعَّل' کے وزن پر ہے؛ کیونکہ اس کی اصل 'تنَّر' ہے، اور عربوں کے کلام میں 'ر' سے پہلے 'ن' نہیں آتا (۹)۔

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۳۸۳/۲ - ۳۸۴ ، اور عرائس المجالس ص ۵۷ ۔ (۲) النکت والعیون ۴۷۲/۲ ، اور امیہ سے مراد ابن ابی الصلت ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۱۴۹ میں 'صار' کی جگہ 'طمَّ' (بھر گیا/ڈھانپ لیا) کی روایت کے ساتھ ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۴۰۴/۱۲ میں

روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴۷۲/۲ ، اور اسے ابن ابی حاتم نے ۲۰۲۹/۶ (۱۰۸۹۵) میں عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ عین الوردہ: یہ 'راس العین' ہے، جو جزیرہ کا مشہور شہر ہے۔ اس کے قریب پلِ خابور کے پاس کوہِ طور زیتا واقع ہے۔ دیکھیے معجم البلدان ۴۷/۴ اور ۱۸۰ ۔ (۵) تفسیر البغوی ۳۸۴/۲ ، اور عرائس المجالس ص ۵۷ ۔ (۶) تفسیر البغوی ۳۸۴/۲ ، اور اسے طبری نے ۴۰۸/۱۲ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: تنور ہندوستان میں ابلا۔ (۷) معانی القرآن میں ۳۴۸/۲ - ۳۴۹ ۔ (۸) عرائس المجالس ص ۵۷ ، اور تفسیر البغوی ۳۸۴/۲ ۔ (۹) دیکھیے تہذیب اللغہ ۲۶۹/۱۴ - ۲۷۰ ، اور مقاییس اللغہ ۲۸/۳ ۔

Surah Hud: Verses 38 - 40 116

And it was said: the meaning of "the oven boiled over" (fara al-tannur) is an allegory for the arrival of punishment, just as they say: "the furnace grew hot" (hamiya al-watis) when the war intensifies. And "al-watis" means the oven/furnace. It is also said: "the people's pot boiled" when their war intensifies (1); their poet said: "You left your pot with nothing in it, while the people's pot is hot and boiling." (2) His words, the Almighty: {We said, 'Load therein [of every creature] two mates, two'} means a male and a female, to preserve the origin of the lineage after the Flood. Hafs recited: {of every [kind] two mates, two} with nunation on "kull" (every), meaning: of every thing two mates (3). Both recitations boil down to one meaning (4): one with another that it cannot do without (5). And it is said of the two: they are a pair (zawjan), for every two where one cannot do without the other; for the Arabs call each one of them a mate (zawj) (6). It is said: he has a pair of sandals (zawja na'l), if he has two sandals. Likewise: he has a pair of pigeons, and on him a pair of shackles. Allah the Almighty said: {And that He created the two mates, the male and the female} [An-Najm: 45] (7). And it is said of a woman: she is the man's mate (zawj), and of the man: he is her mate. And it may be said of the two: they are a mate (zawj) (8). And the "two mates" (zawjan) may mean two types or two varieties, and every type is called a "zawj" (mate/pair); Allah the Almighty said: {and caused to grow therein every beautiful kind [mate]} [Al-Hajj: 5].

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/171, and Majma' al-Bayan 12/157. And his saying: "the furnace grew hot", the first to say this phrase was the Messenger of Allah (PBUH) in the Battle of Hunayn, he said: "This is when the furnace grew hot", narrated at length by Ahmad (1775) and Muslim (1775). Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 3/617: This is a wonderful metaphor, not known to have been spoken by anyone among the Arabs before the Prophet (PBUH), and from him it was received and became a proverb for a matter when it intensifies. (2) Its speaker is Jabal ibn Jawwal al-Tha'labi as in Sirat Ibn Hisham 2/273. (3) Al-Sab'ah p. 333, and Al-Taysir p. 124. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 3/51: The meaning is one for the two mates whether you added it (i'dafa) or did not add it. (4) After it in (M): thing. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/349. (6) Tafsir al-Baghawi 2/384. (7) Tafsir al-Tabari 12/408. Some scholars of the Arabic language from the Kufans mentioned it. (8) Al-Hujjah by Al-Farsi 4/325, and he mentioned it from Abu al-Hasan al-Akhfash.

सूरह हूद: आयतें 38 - 40 116

और कहा गया: "तंदूर उबल पड़ा" (फ़ारत तन्नूर) का अर्थ है: अज़ाब (दंड) की उपस्थिति के लिए एक उपमा, जैसा कि वे कहते हैं: "भट्टी गर्म हो गई" (हमिया अल-वतील) जब युद्ध तेज़ हो जाता है। और 'वतील' का अर्थ तंदूर (भट्टी) है। और कहा जाता है: "कौम की हांडी उबल पड़ी" जब उनका युद्ध तेज़ हो जाता है (1); उनके कवि ने कहा: "तुमने अपनी हांडी खाली छोड़ दी, जबकि कौम की हांडी गर्म है और उबल रही है।" (2) अल्लाह तआला का कथन: {हमने कहा, 'उसमें [हर जीव के] दो जोड़े, दो लाद लो'} का अर्थ है एक नर और एक मादा; प्रलय (तूफान) के बाद वंश की मूल को बचाए रखने के लिए। हफ्स ने पढ़ा है: {हर चीज़ में से दो जोड़े, दो} "कुल्ल" पर तनवीन के साथ, यानी: हर चीज़ में से दो जोड़े (3)। दोनों किरआतें (पाठ) एक ही अर्थ की ओर लौटती हैं (4): एक के साथ दूसरा जिसके बिना वह रह न सके(5)। और दो के लिए कहा जाता है: वे एक जोड़ा (ज़ौजैन) हैं, हर उस दो में जहाँ एक अपने साथी के बिना न रह सके, क्योंकि अरब उनमें से प्रत्येक को 'ज़ौज' (जोड़ा) पुकारते हैं (6)। कहा जाता है: उसके पास एक जोड़ी चप्पल है, यदि उसके पास दो चप्पलें हों। इसी प्रकार: उसके पास कबूतरों का एक जोड़ा है, और उस पर बेड़ियों का एक जोड़ा है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और यह कि उसने दो जोड़े पैदा किए, नर और मादा} [अन-नज्म: 45] (7)। और स्त्री के लिए कहा जाता है: वह पुरुष की ज़ौज (पत्नी/जोड़ा) है, और पुरुष के लिए: वह उसका ज़ौज (पति/जोड़ा) है। और कभी दो के लिए कहा जाता है: वे 'ज़ौज' (जोड़ा) हैं (8)। और 'ज़ौजैन' का अर्थ दो प्रकार या दो किस्में भी हो सकता है, और हर प्रकार को 'ज़ौज' कहा जाता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उसमें हर प्रकार के सुंदर जोड़े (क़िस्म) उगाए} [अल-हज्ज: 5]।

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/171, और मजमा अल-बयान 12/157। और उनका कथन: "भट्टी गर्म हो गई", इस शब्द को कहने वाले पहले व्यक्ति अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) थे हुनैन के युद्ध में, उन्होंने कहा: "यह वह समय है जब भट्टी गर्म हो गई", इसे अहमद (1775) और मुस्लिम (1775) ने विस्तार से उद्धृत किया है। अबू अल-अब्बास ने अल-मुफहिम 3/617 में कहा: यह रूपक (استعارة) अद्भुत है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पहले अरबों में से किसी को इसे बोलते हुए नहीं जाना गया, और उन्हीं से इसे लिया गया और मामले के गंभीर होने पर एक मुहावरा बन गया। (2) इसके कहने वाले जबल बिन जव्वाल अल-थालाबी हैं जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 2/273 में है। (3) अल-सबआ पृ. 333, और अल-तयसीर पृ. 124। अल-ज़ज्जाज ने मा'आनी अल-कुरान 3/51 में कहा: दोनों जोड़ों में अर्थ एक ही है, चाहे आपने इज़ाफ़त की हो या न

की हो। (4) इसके बाद (M) में है: चीज़। (5) अल-नहहास द्वारा मा'आनी अल-कुरान 3/349। (6) तफ़सीर अल-बगवी 2/384। (7) तफ़सीर अल-तबरी 12/408। और कूफ़ियों में से अरबों के कलाम के कुछ विद्वानों ने इसका उल्लेख किया है। (8) अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जाह 4/325, और उन्होंने इसे अबू अल-हसन अल-अख़फ़श से उद्धृत किया है।

سورہ ہود: آیات ۳۸ - ۴۰ ۱۱۶

اور کہا گیا: «فَارَ التَّنُّورُ» کا مطلب ہے: عذاب کی حاضری کے لیے ایک مثال، جیسا کہ وہ کہتے ہیں: «حَمِيَ الوطيسُ» (تنور گرم ہو گیا): جب جنگ شدت اختیار کر جائے۔ اور «الوطيسُ» کا معنی «التَّنُّور» (تنور/بھٹی) ہے۔ اور کہا جاتا ہے: «فارت قِدرُ القوم» (قوم کی ہانڈی ابل پڑی): جب ان کی جنگ شدید ہو جائے (۱)؛ ان کے شاعر نے کہا: تم نے اپنی ہانڈی خالی چھوڑ دی جبکہ قوم کی ہانڈی گرم ہے اور ابل رہی ہے (۲) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قلنا احمِل فيها مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ یعنی ایک نر اور ایک مادہ؛ تاکہ طوفان کے بعد نسل کی اصل باقی رہے۔ اور حفص نے ﴿مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ «كلٍّ» کی تنوین کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: ہر چیز میں سے دو جوڑے (۳)۔ اور دونوں قرأتیں ایک ہی معنی کی طرف لوٹتی ہیں (٤): ایک جس کے ساتھ دوسرا ہو جس سے وہ بے نیاز نہ ہو سکے (٥)۔ اور دو کے لیے کہا جاتا ہے: وہ دو جوڑے (زوجان) ہیں، ہر اس دو میں جہاں ایک دوسرے کے بغیر نہ رہ سکے؛ کیونکہ اہل عرب ان میں سے ہر ایک کو «زوج» (جوڑا) کہتے ہیں (٦)۔ کہا جاتا ہے: «له زوجا نعلٍ» (اس کے پاس جوتیوں کا ایک جوڑا ہے)، جب اس کے پاس دو جوتیاں ہوں۔ اسی طرح: «عنده زوجا حمام» (اس کے پاس کبوتروں کا ایک جوڑا ہے)، اور «عليه زوجا قيود» (اس پر بیڑیوں کا ایک جوڑا ہے)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَىٰ﴾ [النجم: ٤٥] (۷)۔ اور عورت کے لیے کہا جاتا ہے: وہ مرد کی «زوج» ہے، اور مرد کے لیے: وہ اس کا «زوج» ہے۔ اور کبھی دو کے لیے بھی کہا جاتا ہے: وہ «زوج» ہیں (۸)۔ اور کبھی «زوجان» سے مراد دو قسمیں یا دو انواع ہوتی ہیں، اور ہر قسم کو «زوج» کہا جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ [الحج: ٥]۔

(١) دیکھیے المحرر الوجیز ٣/ ١٧١، اور مجمع البیان ١٢/ ١٥٧۔ اور ان کا قول: «حمی الوطیس»، اس کلمے کو سب سے پہلے کہنے والے رسول اللہ ﷺ تھے غزوہ حنین میں، آپ نے فرمایا: «ہذا حین حمی الوطیس» (یہ وہ وقت ہے جب تنور گرم ہوا)، اسے امام احمد (١٧٧٥) اور مسلم (١٧٧٥) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ ابو العباس نے المفہم ٣/ ٦١٧ میں کہا: یہ استعارہ حیرت انگیز ہے، نبی ﷺ سے پہلے اہل عرب میں سے کسی کو اسے بولتے ہوئے نہیں جانا گیا، اور آپ ہی سے اسے لیا گیا اور معاملے کی شدت کے لیے بطور مثال مشہور ہو گیا۔ (٢) اس کے قائل جبل بن جوَّال ثعلبی ہیں جیسا کہ سیرت ابن ہشام ٢/ ٢٧٣ میں ہے۔ (٣) السبعۃ ص ٣٣٣، اور التیسیر ص ١٢٤۔ زجاج نے معانی القرآن ٣/ ٥١ میں کہا: دونوں میں معنی ایک ہی ہے خواہ آپ نے مضاف کیا ہو یا نہ کیا ہو۔ (٤) اس کے بعد (م) میں ہے: شيء۔ (٥) معانی القرآن لنحاس ٣/ ٣٤٩۔ (٦) تفسیر البغوی ٢/ ٣٨٤۔ (٧) تفسیر الطبری ١٢/ ٤٠٨۔ اور اسے کوفیوں میں سے علمائے لغت نے ذکر کیا ہے۔ (٨) الحجۃ للفارسی ٤/ ٣٢٥، اور انہوں نے اسے ابو الحسن اخفش سے ذکر کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 38 - 40 117

That is: from every color and type(1). Al-A'sha said: And every pair of brocade worn by Abu Qudamah is endowed with that together(2) He meant: every type and color. And ﴿مِن كُلٍّ زَوْجَيْنِ﴾ (from each kind two mates) is in the accusative position by the verb "carry" (3). ﴿ٱثْنَيْنِ﴾ (two) is an emphasis. ﴿وَأَهْلَكَ﴾ (and your family) meaning: and carry your family ﴿إِلَّا مَن سَبَقَ﴾ (except those against whom the word has already gone forth). "Man" (who) is in the accusative position due to exception (4). ﴿عَلَيْهِ ٱلْقَوْلُ﴾ (the word has gone forth) against them, meaning: by destruction, and he is his son Canaan and his wife Wa'ilah; they were both disbelievers (5). ﴿وَمَنْ ءَامَنَ﴾ (and those who believed). Ad-Dahhak and Ibn Jurayj said: Meaning: carry those who believed in me, i.e., those who believed you. So "man" is in the accusative position by "carry". ﴿وَمَآ ءَامَنَ مَعَهُۥٓ إِلَّا قَلِيلٌ﴾ (And none had believed with him, except a few). Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them) said: Eighty people from his tribe believed (6). Among them were three of his sons: Shem, Ham, and Japheth, and three daughters-in-law for him (7). When they left the ship, they built a village which is today called "The Village of Eighty" in the vicinity of Mosul (8). It was mentioned in reports: that there were eight people in the ship; Noah and his wife (other than the one who was punished), and his three sons and their wives. This is the saying of Qatadah, Al-Hakam bin Utaybah, and Ibn Jurayj.

---

(1) See Tafsir al-Tabari 12/408, and al-Muharrar al-Wajiz 3/171. (2) Diwan al-A'sha Maymun bin Qais p. 157, and Tafsir al-Tabari 12/409, and it is in both of them with a narration in both: "mahbuwa", and the verse is from a poem in praise of Hawdha bin Ali, who is Abu Qudamah. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/283. (4) The previous source. (5) Tafsir al-Baghawi 2/384, and al-Muharrar al-Wajiz 3/172 and in it: "Wala'ah", instead of: "Wa'ilah". Ibn Atiyyah said: It was said: it is general for whoever did not believe from the people of Noah and his tribe. (6) Narrated by al-Tabari 12/412. (7) Tafsir al-Tabari 12/411, and 'Ara'is al-Majalis p. 58, and Tafsir al-Baghawi 2/384. (8) It is a small town near Mount Judi near the Island of Ibn Umar al-Taghlibi above Mosul. Mu'jam al-Buldan 2/84, and the report was narrated at length by Ibn Abi Hatim 6/2032 (10882) on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them).

सूरह हूद: आयतें 38 - 40 117

अर्थात: हर रंग और प्रकार से(1)। अल-अशा ने कहा: और ब्रोकेड के प्रत्येक जोड़े को अबू क़ुदामा ने एक साथ पहना है(2) उनका अर्थ था: हर प्रकार और रंग। और ﴿مِن كُلٍّ زَوْجَيْنِ﴾ (हर प्रकार के दो जोड़े) "ले चलो" (carry) क्रिया के कारण कर्म कारक (accusative) स्थिति में है(3)। ﴿اثْنَيْنِ﴾ (दो) एक बल (emphasis) है। ﴿وَأَهْلَكَ﴾ (और अपने परिवार को) अर्थात: और अपने परिवार को ले चलो ﴿إِلَّا مَن سَبَقَ﴾ (सिवाय उन लोगों के जिनके विरुद्ध पहले ही निर्णय हो चुका है)। "मन" (जो) अपवाद के कारण कर्म कारक स्थिति में है(4)। ﴿الْقَوْلُ﴾ ﴿عَلَيْهِ﴾ (निर्णय हो चुका है) उनमें से, अर्थात: विनाश का, और वह उनका पुत्र कनान और उनकी पत्नी वाइला थे; वे दोनों अविश्वासी थे(5)। ﴿وَمَنْ ءَامَنَ﴾ (और जो विश्वास लाए)। अद-दहक और इब्न जुरायज ने कहा: अर्थात: उन लोगों को ले चलो जो मुझ पर विश्वास लाए, यानी जिन्होंने तुम्हें सच माना। तो "मन" "ले चलो" के द्वारा कर्म कारक स्थिति में है। ﴿وَمَا ءَامَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ﴾ (और उसके साथ बहुत कम लोगों ने विश्वास किया था)। इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा: उनकी जाति के अस्सी लोगों ने विश्वास किया(6)। उनमें उनके तीन बेटे थे: साम, हाम और याफथ, और उनकी तीन बहुएं(7)। जब वे जहाज़ से बाहर आए, तो उन्होंने एक गाँव बसाया जिसे आज मोसुल के पास "अस्सी का गाँव" (करात-अत-थमानिन) कहा जाता है(8)। और खबरों में आया है: कि जहाज़ में आठ लोग थे; नूह और उनकी पत्नी (उस पत्नी के अलावा जिसे दंडित किया गया था), और उनके तीन बेटे और उनकी पत्नियाँ। यह कतादाह, अल-हकाम बिन उतैबा और इब्न जुरायज का कहना है।

---

(1) देखें तफ़्सीर अल-तबारी 12/408, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/171। (2) दीवान अल-अशा मयमुन बिन क़ैस पृ. 157, और तफ़्सीर अल-तबारी 12/409, और यह उन दोनों में एक वर्णन के साथ है: "महबुआ", और पद हौदा बिन अली की प्रशंसा में एक कविता से है, जो अबू क़ुदामा हैं। (3) नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/283। (4) पिछला स्रोत। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/384, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/172 और इसमें: "वाइला" के बजाय "वालाआ"। इब्न अतिय्याह ने कहा: यह कहा गया था: यह नूह के उन लोगों और उनके कबीले के लिए सामान्य है जिन्होंने विश्वास नहीं किया। (6) अल-तबारी द्वारा वर्णित 12/412। (7) तफ़्सीर अल-तबारी 12/411, और अराइस अल-मजालिस पृ. 58, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/384। (8) यह मोसुल के ऊपर इब्न उमर अल-तग़लिबी के द्वीप के पास माउंट जूदी के पास एक छोटा शहर है। मुअजम अल-बुलदान 2/84, और रिपोर्ट इब्न

अबी हातिम 6/2032 (10882) द्वारा इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अधिकार पर विस्तार से सुनाई गई थी।

سورہ ہود: آیات 38 - 40 117

یعنی: ہر رنگ اور قسم سے(1)۔ الاعشی نے کہا: اور دیباج کا ہر جوڑا جو ابو قدامہ پہنتے ہیں، وہ ان سب کے ساتھ نوازے گئے ہیں(2) ان کی مراد تھی: ہر قسم اور رنگ۔ اور ﴿مِن كُلٍّ زَوْجَيْنِ﴾ فعل 'احمل' (لے چلو) کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے(3)۔ ﴿اثْنَيْنِ﴾ تاکید ہے۔ ﴿وَأَهْلَكَ﴾ یعنی: اور اپنے گھر والوں کو لے چلو ﴿إِلَّا مَن سَبَقَ﴾۔ 'مَن' استثناء کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے(4)۔ ﴿عَلَيْهِ الْقَوْلُ﴾ ان میں سے، یعنی: ہلاکت کا، اور وہ ان کا بیٹا کنعان اور ان کی بیوی واعلہ تھی؛ وہ دونوں کافر تھے(5)۔ ﴿وَمَنْ ءَامَنَ﴾ ضحاک اور ابن جریج نے کہا: یعنی: ان لوگوں کو لے چلو جو مجھ پر ایمان لائے، یعنی جنہوں نے تمہاری تصدیق کی۔ چنانچہ 'مَن' 'احمل' کے ذریعے حالتِ نصب میں ہے۔ ﴿وَمَا ءَامَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا: ان کی قوم کے اسی (80) لوگ ایمان لائے(6)۔ ان میں ان کے تین بیٹے تھے: سام، حام اور یافث، اور ان کی تین بہوئیں(7)۔ جب وہ کشتی سے باہر نکلے تو انہوں نے ایک گاؤں بسایا جسے آج موصل کے علاقے میں 'قریۃ الثمانین' (اسی کا گاؤں) کہا جاتا ہے(8)۔ اور روایت میں آیا ہے: کہ کشتی میں آٹھ افراد تھے؛ نوح اور ان کی بیوی (اس کے علاوہ جسے سزا دی گئی)، اور ان کے تین بیٹے اور ان کی بیویاں۔ یہ قتادہ، حکم بن عتیبہ اور ابن جریج کا قول ہے۔

---

(1) دیکھئے تفسیر الطبری 12/ 408، اور المحرر الوجیز 3/ 171۔ (2) دیوان الاعشی میمون بن قیس ص 157، اور تفسیر الطبری 12/ 409، اور یہ ان دونوں میں ایک روایت کے ساتھ ہے: 'محبوا'، اور یہ شعر ہوذۃ بن علی کی مدح میں ایک قصیدے سے ہے، جو ابو قدامہ ہیں۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/ 283۔ (4) سابقہ ذریعہ۔ (5) تفسیر البغوی 2/ 384، اور المحرر الوجیز 3/ 172 اور اس میں: واعلہ کی جگہ والعۃ ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: کہا گیا ہے: یہ ان لوگوں کے لئے عام ہے

جو نوح کی قوم اور ان کے قبیلے میں سے ایمان نہیں لائے۔ (6) اسے الطبری نے روایت کیا 12/ 412۔ (7) تفسیر الطبری 12/ 411، اور عرائس المجالس ص 58، اور تفسیر البغوی 2/ 384۔ (8) یہ موصل کے اوپر جزیرہ ابن عمر التغلبی کے قریب جبل الجودی کے پاس ایک چھوٹا شہر ہے۔ معجم البلدان 2/ 84، اور یہ خبر ابن ابی حاتم 6/ 2032 (10882) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے تفصیل سے روایت کی ہے۔

Surah Hud: Verses 38 - 44

... and Muhammad ibn Ka'b (1). Ham had intercourse with his wife in the Ark, so Noah prayed to God to change his semen, and so came the Black people (2). 'Ata said: Noah prayed against Ham that his children's hair should not pass their ears, and that wherever his offspring are, they should be slaves to the children of Shem and Japheth (3).

Al-A'mash said: They were seven: Noah, three daughters-in-law, and three sons (4), and he excluded Noah's wife. Ibn Ishaq said: They were ten besides their wives: Noah and his sons Shem, Ham, and Japheth, and six people from those who believed in him, along with all their wives (5).

And "qalil" (few) is in the nominative case (raf') because of "amana" (believed), and it is not permissible to put it in the accusative case as an exception; because the speech before it was not complete, except that the benefit of using "illa" (except) and "ma" (not) is that (6) if you said: "So-and-so and so-and-so believed with him," it could be that others also believed; but when you bring "ma" and "illa," you affirm it for those after "illa" and negate it for others.

Allah Almighty says: {And [Noah] said, "Embark therein; in the name of Allah is its course and its anchorage. Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful." (41) And it sailed with them through waves like mountains, and Noah called to his son who was apart [from them], "O my son, come aboard with us and be not with the disbelievers." (42) [He] said, "I will take refuge on a mountain to protect me from the water." [Noah] said, "There is no protector today from the decree of Allah, except for whom He gives mercy." And the waves came between them, and he was among the drowned. (43) And it was said, "O earth, swallow your water, and O sky, withhold [your rain]." And the water subsided, and the matter was accomplished, and the ship came to rest on the [mountain of] Judiyy. And it was said, "Away with the wrongdoing people." (44)}

Allah Almighty says: {And [Noah] said, "Embark therein"} is a command to embark; and it is possible that it is from Allah Almighty,

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/384 without mentioning the ruling, and it was narrated from Qatadah and Ibn Jurayj by al-Tabari 12/10/410-411. He narrated from al-Hakam his saying: {And none had believed with him, except a few}: Noah, his three sons, and four daughters-in-law. (2) This is the completion of Ibn Jurayj's report - mentioned in

the previous comment - in al-Tabari 12/411. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 62. (4) Narrated by al-Tabari 12/411. (5) Tafsir al-Baghawi 2/384. (6) In the manuscripts: "Because you", and what is established is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/283.

सूरह हूद: आयतें 38 - 44

... और मुहम्मद बिन काब (1)। हाम ने जहाज़ में अपनी पत्नी के साथ संभोग किया, इसलिए नूह ने अल्लाह से उसकी मणि (वीर्य) बदलने की प्रार्थना की, और इस तरह अश्वेत (सूडानी) लोग आए (2)। अता ने कहा: नूह ने हाम के खिलाफ प्रार्थना की कि उनके बच्चों के बाल उनके कानों से आगे न बढ़ें, और वे जहाँ कहीं भी हों, उनके बच्चे साम और याफिस की संतानों के गुलाम हों (3)।

अल-अमाश ने कहा: वे सात थे: नूह, तीन बहुएं और तीन बेटे (4), और उन्होंने नूह की पत्नी को बाहर रखा। इब्न इसहाक ने कहा: वे अपनी पत्नियों के अलावा दस थे: नूह और उनके बेटे साम, हाम और याफिस, और उन लोगों में से छह लोग जो उन पर विश्वास करते थे, और उन सभी की पत्नियाँ (5)।

और "क़लील" (थोड़े) "आमना" (ईमान लाया) के कारण रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, और इसे अपवाद के रूप में नसब (accusative) में रखना जायज़ नहीं है; क्योंकि इससे पहले की बात पूरी नहीं हुई थी, सिवाय इसके कि "इल्ला" (सिवाय) और "मा" (नहीं) का उपयोग करने का लाभ यह है (6) कि यदि आप कहते: "फलां और फलां ने उनके साथ ईमान लाया," तो संभव था कि अन्य लोगों ने भी ईमान लाया हो; लेकिन जब आप "मा" और "इल्ला" लाते हैं, तो आप "इल्ला" के बाद वालों के लिए इसकी पुष्टि करते हैं और दूसरों के लिए इसका खंडन करते हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और (नूह ने) कहा: इसमें सवार हो जाओ, अल्लाह ही के नाम से इसका चलना और इसका रुकना है, बेशक मेरा रब बड़ा क्षमाशील, दयावान है। (41) और वह उन्हें लेकर पहाड़ों जैसी लहरों में चलने लगी, और नूह ने अपने बेटे को पुकारा जो एक अलग स्थान पर था: ऐ मेरे बेटे! हमारे साथ सवार हो जा और काफ़िरों (अविश्वासियों) के साथ न रह। (42) उसने कहा: मैं किसी पहाड़ की शरण ले लूँगा जो मुझे पानी से बचा लेगा। (नूह ने) कहा: आज अल्लाह के हुक्म से बचाने वाला कोई नहीं सिवाय उसके जिस पर वह रहम करे। और उन दोनों के बीच लहर आ गई, तो वह डूबने वालों में से हो गया। (43) और कहा गया: ऐ ज़मीन! अपना पानी निगल जा, और ऐ आसमान! थम जा। और पानी सूख गया और मामला तय हो गया, और जहाज़ "जूदी" पहाड़ पर जा टिका, और कह दिया गया: धिक्कार है ज़ालिम लोगों पर! (44)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और (नूह ने) कहा: इसमें सवार हो जाओ} सवार होने का एक आदेश है; और यह संभव है कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से हो,

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/384 हुक्म का उल्लेख किए बिना, और इसे कतादा और इब्न जुराइज से अल-तबरी 12/10/410-411 ने उद्धृत किया है। और अल-हकम से उनका यह कथन उद्धृत किया: {और उनके साथ ईमान नहीं लाया था मगर थोड़े ही}: नूह, उनके तीन बेटे, और उनकी चार बहुएं। (2) यह इब्न जुराइज की रिपोर्ट का शेष भाग है - जिसका उल्लेख पिछली टिप्पणी में किया गया है - अल-तबरी 12/411 में। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 62। (4) अल-तबरी 12/411 द्वारा उद्धृत। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/384। (6) प्रतियों में: "क्योंकि आप", और जो प्रमाणित है वह अल-नहहास द्वारा "इराब अल-कुरान" 2/283 से है।

سورہ ہود: آیات 38 - 44

... اور محمد بن کعب (1)۔ حام نے کشتی میں اپنی بیوی سے مباشرت کی، تو نوح علیہ السلام نے اللہ سے دعا کی کہ اس کا نطفہ بدل دے، چنانچہ کالے لوگ (سودانی) پیدا ہوئے (2)۔ عطاء نے کہا: اور نوح علیہ السلام نے حام کے خلاف دعا کی کہ ان کی اولاد کے بال ان کے کانوں سے تجاوز نہ کریں، اور یہ کہ ان کی اولاد جہاں کہیں بھی ہو، سام اور یافث کی اولاد کی غلام ہو (3)۔

اور الاعمش نے کہا: وہ سات تھے: نوح، تین بہوئیں، اور تین بیٹے (4)، اور انہوں نے نوح کی بیوی کو خارج کر دیا۔ اور ابن اسحاق نے کہا: وہ اپنی بیویوں کے علاوہ دس تھے: نوح اور ان کے بیٹے سام، حام اور یافث، اور ان لوگوں میں سے چھ جو ان پر ایمان لائے تھے، اور ان سب کی بیویاں (5)۔

اور لفظ "قلیل" (تھوڑے) "آمَنَ" (ایمان لایا) کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اسے استثناء کے طور پر منسوب (نصب) کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے کی بات مکمل نہیں ہوئی، سوائے اس کے کہ "إِلَّا" (مگر) اور "ما" (نہیں) کے داخل ہونے کا فائدہ یہ ہے (6) کہ اگر آپ کہتے: "فلاں اور فلاں ان کے ساتھ ایمان لائے" تو یہ ممکن تھا کہ دوسروں نے بھی ایمان لایا ہو؛ لیکن جب آپ "ما" اور "إِلَّا" لاتے ہیں، تو آپ "إِلَّا" کے بعد والوں کے لیے اس کا اثبات کرتے ہیں اور دوسروں سے اس کی نفی کرتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور (نوح نے) کہا: اس میں سوار ہو جاؤ، اللہ ہی کے نام سے اس کا چلنا اور اس کا ٹھہرنا ہے، بے شک میرا رب بڑا بخشنے والا نہایت رحم والا ہے۔ (41) اور وہ انہیں لے کر پہاڑوں جیسی لہروں میں چلنے لگی، اور نوح نے اپنے بیٹے کو پکارا جو ایک الگ جگہ پر تھا: اے میرے بیٹے! ہمارے ساتھ سوار ہو جا اور کافروں کے ساتھ نہ رہ۔ (42) اس نے کہا:

میں کسی پہاڑ کی پناہ لے لوں گا جو مجھے پانی سے بچا لے گا۔ (نوح نے) کہا: آج اللہ کے حکم سے بچانے والا کوئی نہیں سوائے اس کے جس پر وہ رحم کرے۔ اور ان دونوں کے درمیان لہر آ گئی، تو وہ ڈوبنے والوں میں سے ہو گیا۔ (43) اور کہا گیا: اے زمین! اپنا پانی نگل جا، اور اے آسمان! تھم جا۔ اور پانی خشک ہو گیا اور معاملہ طے ہو گیا، اور کشتی "جودی" پہاڑ پر جا ٹکی، اور کہہ دیا گیا: ہلاکت ہو ظالم لوگوں کے لیے! (44)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور (نوح نے) کہا: اس میں سوار ہو جاؤ} سوار ہونے کا حکم ہے؛ اور یہ احتمال ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہو،

---

(1) تفسیر البغوی 2/384 حکم کے ذکر کے بغیر، اور اسے قتادہ اور ابن جریج سے الطبری 12/10/410-411 نے روایت کیا ہے۔ اور الحکم سے ان کا قول روایت کیا: {اور ان کے ساتھ ایمان نہیں لائے تھے مگر تھوڑے ہی}: نوح، ان کے تین بیٹے، اور ان کی چار بہوئیں، (2) یہ ابن جریج کی خبر کا بقیہ حصہ ہے - جس کا ذکر پچھلے تبصرے میں ہوا ہے - الطبری 12/411 کے ہاں۔ (3) عرائس المجالس ص62۔ (4) اسے الطبری نے روایت کیا ہے 12/411۔ (5) تفسیر البغوی 2/384۔ (6) نسخوں میں ہے: "کیونکہ آپ"، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی "إعراب القرآن" 2/283 سے ہے۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 119

It is possible that it was from Noah to his people. "Ar-Rukub" (riding/boarding) means rising above the back of something. It is also said: "debt rode him" (meaning he was overwhelmed by debt). There is an ellipsis in the speech, i.e., "board the water in the ship." It is said: the meaning is "board it," and the word "in" (fi) is for emphasis; as in the Almighty's saying: {If you are interpreters of visions} [Yusuf: 43] (1). The benefit of "in" is that they were commanded to be in its belly (inside it), not on its back (on top) (2). Ikrimah said: Noah, peace be upon him, boarded the Ark when ten days of Rajab had passed, and it settled on Al-Judi when ten days of Muharram had passed, which is six months. Qatadah said this and added: "And it was the day of Ashura, so he said to those with him: 'Whoever was fasting, let him complete his fast, and whoever was not fasting, let him fast'" (3). Al-Tabari mentioned a hadith regarding this from the Prophet (peace be upon him): Noah boarded the ship on the first day of Rajab and fasted the entire month. The ship carried them until the day of Ashura, when it anchored on Al-Judi, so Noah and those with him fasted (4). Al-Tabari mentioned from Ibn Ishaq what implies that he remained on the water for about a year (5). It passed by the House (the Kaaba) and circumambulated it seven times, as Allah had raised it from drowning so it was not submerged. Then it went on to Yemen, and returned to Al-Judi and settled upon it (6). His saying, the Almighty: {In the name of Allah be its course and its anchorage}: The reading of the people of the two Harams (Makkah and Madinah) and the people of Basra is with the damma (short vowel 'u').

(1) Meaning: if you interpret the vision, the 'lam' is a connecting particle. See Al-Mudhesh by Ibn al-Jawzi p. 33, Taj al-Arus (root 'br'), and Al-Bahr 5/312. (2) See Tafsir al-Razi 17/228, Al-Bahr 5/224, and Al-Durr al-Masun 6/324. (3) Al-Nukat wal-Uyun 2/473 from Qatadah, and Al-Tabari 12/420 narrated it from him, but we did not find it narrated from Ikrimah. (4) Tafsir al-Tabari 12/419-420 via Abdul Aziz ibn Abdul Ghafoor, from his father, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said, and he mentioned it. Al-Hafiz said in Al-Isaba 7/326: This is inverted and has a break in the chain. The correct version is the narration of Abdul Ghafoor from his father Abdul Aziz from his father Saeed. This is regarding the chain of narration; otherwise, its narrators range between weak and unknown. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/175. (6) Narrated by Al-Tabari 12/420 from Ibn Jurayj.

सूरह हूद: आयत 41 - 44 119

यह मुमकिन है कि यह नूह (अलैहिस्सलाम) की तरफ से उनकी कौम के लिए हो। 'अल-रुकूब' (सवारी करना) का अर्थ है किसी चीज़ की पीठ पर चढ़ना। कहा जाता है: "कर्ज़ ने उसे सवारी बना लिया" (वह कर्ज़ में डूब गया)। इस कलाम (भाषण) में कुछ शब्द छुपे हुए हैं, यानी: "कश्ती में सवार होकर पानी पर चलो।" यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: "उसमें सवार हो जाओ," और 'फी' (में) ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है; जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: {यदि तुम सपनों की व्याख्या करते हो} [यूसुफ: 43] (1)। 'फी' का लाभ यह है कि उन्हें उसके पेट (अंदर) में रहने का हुक्म दिया गया था, न कि उसकी पीठ (ऊपर) पर (2)। इक्रिमा ने कहा: नूह अलैहिस्सलाम रजब के दस दिन बीतने पर कश्ती में सवार हुए, और वह मुहर्रम के दस दिन बीतने पर 'अल-जूदी' पहाड़ पर टिकी, तो यह छह महीने की अवधि हुई। कतादा ने भी यही कहा और यह जोड़ा: "और वह आशूरा का दिन था, तो उन्होंने अपने साथियों से कहा: 'जो रोज़े से है वह अपना रोज़ा पूरा करे, और जो रोज़े से नहीं है वह रोज़ा रखे'" (3)। तबरी ने इसके बारे में नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से एक हदीस का उल्लेख किया है: नूह रजब के पहले दिन कश्ती में सवार हुए और पूरे महीने रोज़ा रखा। कश्ती उन्हें लेकर आशूरा के दिन तक चलती रही, फिर वह जूदी पर ठहर गई, तो नूह और उनके साथ वालों ने रोज़ा रखा (4)। तबरी ने इब्न इशाक से वह उल्लेख किया है जिसका तात्पर्य है कि वे लगभग एक साल तक पानी पर रहे (5)। कश्ती बैतुल्लाह (काबा) के पास से गुज़री और उसके सात चक्कर लगाए, और अल्लाह ने उसे डूबने से बचा लिया था इसलिए वह नहीं डूबा। फिर वह यमन की ओर गई, और फिर जूदी पर लौट आई और उस पर टिक गई (6)। अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह के नाम से है इसका चलना और इसका रुकना}: हरमैन (मक्का और मदीना) और बसरा के लोगों की किरात (पढ़ने का तरीका) दम्मा (पेश) के साथ है।

(1) यानी: यदि तुम सपने की व्याख्या करते हो, तो 'लाम' सिला (जोड़ने वाला) है। देखिए इब्न अल-जौज़ी की 'अल-मुदहिश' पृष्ठ 33, 'ताज अल-अरूस' (शब्द 'अब्र'), और 'अल-बहर' 5/312। (2) देखिए 'तफ़सीर अल-राज़ी' 17/228, 'अल-बहर' 5/224, और 'अल-दुर्र अल-मसून' 6/324। (3) 'अल-नुकात वल-उयून' 2/473 कतादा से, और तबरी ने इसे 12/420 में उनसे रिवायत किया है, लेकिन हमें इक्रिमा से यह रिवायत नहीं मिली। (4) 'तफ़सीर अल-तबरी' 12/419-420 अब्दुल अज़ीज़ बिन अब्दुल गफूर के माध्यम से, अपने पिता से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया, और उन्होंने इसका उल्लेख किया। अल-हाफिज़ ने 'अल-इसाबा' 7/326 में कहा: यह

उलटा है और इसमें विच्छेद है, और सही रिवायत अब्दुल गफूर की है जो अपने पिता अब्दुल अज़ीज़ से और वे अपने पिता सईद से करते हैं। यह सनद (सूत्र) के लिहाज़ से है; वरना इसके रावी (वर्णनकर्ता) कमज़ोर और अज्ञात के बीच हैं। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/175। (6) तबरी ने इसे 12/420 में इब्न जुरैज से रिवायत किया है।

سورہ ہود: آیات 41 - 44 119

اور احتمال ہے کہ یہ نوح (علیہ السلام) کی طرف سے اپنی قوم کے لیے ہو۔ 'الرکوب' کا مطلب ہے کسی چیز کی پشت پر سوار ہونا۔ کہا جاتا ہے: "قرض نے اسے سوار کر لیا" (وہ قرض کے بوجھ تلے دب گیا)۔ کلام میں حذف ہے، یعنی: "کشتی میں سوار ہو کر پانی پر چلو۔" اور کہا گیا ہے کہ معنی ہے: "اس میں سوار ہو جاؤ،" اور 'فی' تاکید کے لیے ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اگر تم خواب کی تعبیر کرتے ہو} [یوسف: 43] (1)۔ اور 'فی' کا فائدہ یہ ہے کہ انہیں اس کے پیٹ (اندر) میں رہنے کا حکم دیا گیا تھا، نہ کہ اس کی پشت (اوپر) پر (2)۔ عکرمہ نے کہا: نوح علیہ السلام رجب کے دس دن گزرنے پر کشتی میں سوار ہوئے، اور وہ محرم کے دس دن گزرنے پر 'جودی' پہاڑ پر ٹھہری، تو یہ چھ ماہ کی مدت ہوئی۔ قتادہ نے یہی کہا اور یہ اضافہ کیا: "اور وہ عاشورہ کا دن تھا، تو انہوں نے اپنے ساتھیوں سے کہا: 'جو روزے سے ہے وہ اپنا روزہ پورا کرے، اور جو روزے سے نہیں ہے وہ روزہ رکھے'" (3)۔ طبری نے اس بارے میں نبی ﷺ سے ایک حدیث کا ذکر کیا ہے کہ: نوح علیہ السلام رجب کے پہلے دن کشتی میں سوار ہوئے اور پورے مہینے کا روزہ رکھا۔ کشتی انہیں لے کر عاشورہ کے دن تک چلتی رہی، اس دن وہ جودی پر جا ٹھہری، تو نوح اور ان کے ساتھیوں نے روزہ رکھا (4)۔ طبری نے ابن اسحاق سے وہ ذکر کیا ہے جس کا تقاضا ہے کہ وہ تقریباً ایک سال تک پانی پر رہے (5)۔ کشتی بیت اللہ (کعبہ) کے پاس سے گزری اور اس کے سات چکر لگائے، اور اللہ نے اسے غرق ہونے سے بلند رکھا تھا اس لیے اسے غرق نہ پہنچا، پھر وہ یمن کی طرف چلی گئی، اور پھر جودی پر واپس آ کر اس پر ٹھہر گئی (6)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ ہی کے نام سے اس کا چلنا اور اس کا ٹھہرنا ہے}: اہل حرمین (مکہ و مدینہ) اور اہل بصرہ کی قرات (پیش) کے ساتھ ہے۔

(1) یعنی: اگر تم خواب کی تعبیر کرتے ہو، تو 'لام' صلہ ہے۔ ملاحظہ فرمائیں ابن الجوزی کی 'المدھش' صفحہ 33، 'تاج العروس' (مادہ عبر)، اور 'البحر' 5/312۔ (2) ملاحظہ فرمائیں 'تفسیر رازی' 17/228، 'البحر' 5/224، اور 'الدر المصون' 6/324۔ (3) 'النکت والعیون' 2/473 قتادہ سے، اور طبری نے اسے 12/420 میں ان سے روایت کیا ہے، لیکن ہمیں عکرمہ سے یہ روایت نہیں ملی۔ (4) 'تفسیر طبری' 12/419 - 420 عبدالعزیز بن عبدالغفور کے واسطے سے، اپنے والد سے، جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا، اور انہوں نے اس کا ذکر کیا۔ حافظ نے 'الاصابہ' 7/326 میں کہا: یہ مقلوب ہے اور اس میں انقطاع ہے، اور صحیح روایت عبدالعزیز سے ان کے والد عبدالعزیز سے ان کے والد سعید کی روایت ہے۔ یہ سند کے اعتبار سے ہے؛ ورنہ اس کے راوی ضعیف اور مجہول کے درمیان ہیں۔ (5) 'المحرر الوجیز' 3/175۔ (6) طبری نے اسے 12/420 میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔

The 'meem' in both of them except for those who stressed [from them] based on the meaning: In the name of Allah is its sailing and its anchoring. So, 'mujraha' and 'mursaha' are in the nominative case as a subject (mubtada). It is also permissible for them to be in the accusative case, and the estimation would be: In the name of Allah at the time of its sailing, then "time" was omitted, and "mujraha" took its place (1). Al-A'mash, Hamzah, and al-Kisa'i recited: {In the name of Allah, its sailing (majraha)} (2) with a fatha on the 'meem'. {and its anchoring (mursaha)} with a damma on the 'meem'. Yahya bin Isa narrated from al-A'mash, from Yahya bin Wathab: "In the name of Allah, its sailing and its anchoring (majraha wa marsaha)" with a fatha on the 'meem' in both, as a verbal noun (masdar) from 'jarat' (it flowed/sailed) which has 'majran' as a masdar, and 'rasat' (it anchored) which has 'marsan' as a masdar: when it becomes firm (3). Mujahid and Muslim (4) bin Jundub, Asim al-Jahdari, and Abu Raja' al-Utaridi recited: "In the name of Allah, the One who makes it sail and the One who makes it anchor (mujrīha wa mursīha)" as an adjective for Allah, Mighty and Sublime, in the genitive case. It is also permissible to be in the nominative case based on an implied subject, i.e., "He is the one who makes it sail and the one who makes it anchor." It is also permissible for it to be in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb) (5). Al-Dahhak said: When Noah, peace be upon him, said: "In the name of Allah, its sailing," it sailed. And when he said: "In the name of Allah, its anchoring," it anchored (6). Marwan bin Salim narrated from Talhah bin Ubaydullah bin Kurayz, from al-Husayn bin Ali, from the Prophet (peace be upon him), who said: "Safety for my nation from drowning when they board a ship is: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful:

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/283. What is between brackets is from it. Al-Nahhas mentioned that it is also permissible for the estimation to be: In the name of Allah is the place of its sailing, then "place" was omitted, and "mujraha" took its place. (2) Al-Sab'ah p. 333, and al-Taysir p. 124. The speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/283. (4) In the copies: "and Sulayman", and what is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, which is the correct version. See: Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar 1/184. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/283 - 284, and Ibn Khalawayh mentioned the recitation from Mujahid and al-Jahdari in 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 60. (6) Narrated by al-Tabari 12/416.

दोनों में 'मीम' [उनमें से] जो ज़ोर देते हैं, इस अर्थ पर: अल्लाह के नाम से इसका चलना और इसका लंगर डालना। अतः'मुजराहा' और 'मुरसाहा' प्रारंभ (मुबतदा) होने के कारण रफ़ा (nominative) की स्थिति में हैं। यह नसब (accusative) की स्थिति में भी हो सकता है, और अनुमान यह होगा: अल्लाह के नाम से इसके चलने के समय, फिर 'समय' को हटा दिया गया और 'मुजराहा' को उसके स्थान पर रखा गया (1)। अल-आमश, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {अल्लाह के नाम से इसका चलना (मजराहा)} (2) मीम पर फतह (ज़बर) के साथ। {और इसका लंगर डालना (मुरसाहा)} मीम पर दम्मा (पेश) के साथ। यह्या बिन ईसा ने अल-आमश से, उन्होंने यह्या बिन वत्ताब से रिवायत की: "अल्लाह के नाम से इसका चलना और लंगर डालना (मजराहा व मरसाहा)" दोनों में मीम पर फतह के साथ, 'जरात' (वह चली) जिसका मस्तर 'मजरा' है, और 'रसात' (वह ठहर गई) जिसका मस्तर 'मरसा' है, के मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में: जब वह स्थिर हो जाए (3)। मुजाहिद और मुस्लिम (4) बिन जुंदुब, असीम अल-जहदरी और अबू रजा अल-उतारीदी ने पढ़ा: "अल्लाह के नाम से, जो इसे चलाने वाला है और जो इसे ठहराने वाला है (मुजरीहा व मुरसीहा)" यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का विशेषण (नात) है जर (genitive) की स्थिति में। यह एक छिपे हुए कर्ता (मुबतदा) के आधार पर रफ़ा की स्थिति में भी हो सकता है, यानी: "वही इसे चलाने वाला और ठहराने वाला है।" और यह 'हाल' के रूप में नसब की स्थिति में भी हो सकता है (5)। अल-दहक ने कहा: नूह अलैहिस्सलाम जब कहते: "अल्लाह के नाम से इसका चलना", तो वह चल पड़ती। और जब वे कहते: "अल्लाह के नाम से इसका ठहरना", तो वह ठहर जाती (6)। मरवान बिन सालिम ने तलहा बिन उबैदुल्ला बिन कुरीज से, उन्होंने हुसैन बिन अली से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की कि आपने फ़रमाया: "मेरी उम्मत के लिए डूबने से सुरक्षा है जब वे नाव पर सवार हों: बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम:

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 2/283। कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है, और अन-नहहास ने उल्लेख किया है कि यह भी संभव है कि अनुमान यह हो: अल्लाह के नाम से इसके चलने का स्थान, फिर 'स्थान' शब्द को हटा दिया गया, और 'मजराहा' को उसके स्थान पर रखा गया। (2) अल-सबआ पृ. 333, और अल-तयसीर पृ. 124। कथन अन-नहहास के इराब अल-कुरान से है। (3) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 2/283। (4) प्रतियों में: 'और सुलेमान', और जो अन-नहहास के इराब अल-कुरान से पुष्ट है, वही सही है। देखें: मारिफत अल-कुर्रा अल-किबार 1/184। (5) इराब अल-कुरान,

अन-नहहास 2/283 - 284, और इब्न खलवैह ने 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृ. 60 में मुजाहिद और अल-जहदरी से इस किरअत का उल्लेख किया है। (6) इसे अल-तबरी ने 12/416 में निकाला है।

ان دونوں میں میم [ان میں سے] جس نے اس معنی پر زور دیا ہے: اللہ کے نام سے اس کا چلنا اور اس کا لنگر انداز ہونا۔ پس 'مُجراھا' اور 'مُرساھا' ابتدا (مبتدا) ہونے کی بنا پر حالتِ رفع میں ہیں، اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ حالتِ نصب میں ہوں، اور تقدیر (عبارت) یہ ہو: اللہ کے نام سے اس کے چلنے کے وقت، پھر 'وقت' کو حذف کر دیا گیا اور 'مُجراھا' کو اس کے مقام پر رکھ دیا گیا (1)۔ اور اعمش، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: ﴿بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا﴾ (2) میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ﴿وَمُرْسَاهَا﴾ میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ اور یحییٰ بن عیسیٰ نے اعمش سے، انہوں نے یحییٰ بن وثاب سے روایت کی: "بسم اللہ مَجْرَاھا وَمَرْسَاھا" دونوں میں میم کے فتحہ کے ساتھ، 'جرت' (وہ چلی) جس کا مصدر 'مجریٰ' ہے، اور 'رست' (وہ ٹھہر گئی) جس کا مصدر 'مرسیٰ' ہے، کے مصدر پر: جب وہ ثابت و مستحکم ہو جائے (3)۔ اور مجاہد اور مسلم (4) بن جندب اور عاصم جحدری اور ابو رجاء عطاردی نے پڑھا: "بسم اللہ مُجْرِیھا ومُرْسِیھا" اللہ عزوجل کی صفت (نعت) کے طور پر حالتِ جر میں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ایک پوشیدہ مبتدا کی بنا پر حالتِ رفع میں ہو، یعنی: "وہ اسے چلانے والا اور لنگر انداز کرنے والا ہے۔" اور حالت (حال) کی بنا پر نصب بھی جائز ہے (5)۔ اور ضحاک نے کہا: نوح علیہ السلام جب کہتے: "بسم اللہ مَجراھا"، تو وہ چل پڑتی۔ اور جب وہ کہتے: "بسم اللہ مَرساھا"، تو وہ رک جاتی (6)۔ اور مروان بن سالم نے طلحہ بن عبید اللہ بن کریز سے، انہوں نے حسین بن علی سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "میری امت کے لیے ڈوبنے سے امان ہے جب وہ کشتی میں سوار ہوں: بسم اللہ الرحمن الرحیم :

(1) إعراب القرآن للنحاس 283/2۔ اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور نحاس نے ذکر کیا ہے کہ یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر (عبارت) یہ ہو: اللہ کے نام سے اس کے چلنے کا مقام، پھر 'مقام' کو حذف کر دیا گیا، اور 'مجراها' کو اس کے مقام پر رکھا گیا۔ (2) السبعة ص 333، والتیسیر ص 124۔ اور کلام نحاس کی کتاب إعراب القرآن سے ہے۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 283/2۔ (4) نسخوں میں: "اور سلیمان"، اور جو نحاس کی إعراب القرآن سے ثابت ہے وہی درست ہے۔ دیکھیے: معرفة القراء الكبار 184/1۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 283/2 - 284، اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 60 میں مجاہد اور جحدری سے اس قراءت کا ذکر کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 416/12 میں روایت کیا ہے۔

121 Surah Hud: Verses 41 - 44

And [they did not esteem Allah with the esteem due to Him, while the entire earth shall be His handful on the Day of Resurrection, and the heavens shall be rolled up in His right hand. Exalted is He and high above what they associate with Him] [Az-Zumar: 67]. {In the name of Allah is its course and its anchorage. Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful}(1).

In this verse, there is evidence for mentioning the Basmalah at the beginning of every action, as we explained regarding the Basmalah(2), and praise be to Him. {Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful} i.e., for the people of the ship.

It was narrated from Ibn Abbas that he said: When the droppings and filth increased, Allah revealed to Noah: Squeeze the elephant's tail. So a male and female pig fell from it, and they began to eat the dung. Noah said: If I squeezed this pig's tail! He did so, and a male and female mouse came out. When they fell, they began gnawing at the ship and its ropes, and gnawing at the belongings and provisions, until they feared for the ship's ropes. So Allah revealed to Noah to stroke the lion's forehead. He stroked it, and two cats came out of it and ate the mice(3).

When the lion was carried onto the ship, he said: O Lord, where shall I feed it from? He said: I will occupy him. So a fever took him, and he has been feverish ever since(4).

Ibn Abbas said(5): The first of the animals Noah carried in the ark was the goose(6), and the last thing he carried was the donkey. He said: And Iblis clung to its tail, while his hands had entered the ship,

(1) Narrated by Abu Ya'la (6781), Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah' (500), and Ibn 'Adi 7/ 2655 - 2656. In its chain is Yahya bin al-'Ala' al-Razi. Ahmad said: A liar who fabricates Hadith. Al-Daraqutni said: Forsaken. Ibn Ma'in and a group weakened him. Al-Mizan 4/397, see Fayd al-Qadir 2/182. (2) 1/151. (3) Narrated by al-Tabari 12/395 - 396 and 400, and mentioned by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis' p. 60, and a part of it preceded on p. 111 of this volume. This report and those following it are Isra'iliyyat reports that have no basis. (4) Similarly in Tafsir Ibn Abi Hatim 6/ 2030 - 2031 (10869), (10870) and (10871), and 'Ara'is al-Majalis' p. 58. (5) Narrated by al-Tabari 12/398, and mentioned by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis' p. 58, and al-Baghawi 2/ 384. (6) Thus in the copies, and according to al-Tabari and al-Baghawi: the parrot (al-durrah). Hayat al-Hayawan by al-Damiri 1/336. In 'Ara'is al-Majalis': al-durrah, which is the singular of al-dharr: and it is small red ants. Hayat al-Hayawan 1/356.

121 सूरह हूद: आयतें 41 - 44

और [उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी उसकी कद्र करनी चाहिए थी, जबकि क़ियामत के दिन पूरी धरती उसकी मुट्ठी में होगी और आसमान उसके दाहिने हाथ में लिपटे होंगे। वह पवित्र और सर्वोच्च है उन चीज़ों से जिन्हें वे उसका शरीक ठहराते हैं] [अज़-ज़ुमर: 67]। {अल्लाह के नाम से ही इसका चलना और इसका लंगर डालना है। बेशक मेरा रब बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है} (1)।

इस आयत में हर कार्य की शुरुआत में बिस्मिल्लाह कहने का प्रमाण है, जैसा कि हमने बिस्मिल्लाह(2) के बारे में बताया है, और अल्लाह की प्रशंसा है। {बेशक मेरा रब बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है} यानी: जहाज वालों के लिए।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब लीद और गदंगी बढ़ गई, तो अल्लाह ने नूह को वहि की: हाथी की पूँछ दबाओ। तो उसमें से एक नर और एक मादा सुअर गिरा, और वे गोबर खाने लगे। नूह ने कहा: अगर मैं इस सुअर की पूँछ दबा दूँ! उन्होंने ऐसा किया, तो उसमें से एक नर और एक मादा चूहा निकला। जब वे गिरे, तो वे जहाज और उसकी रस्सियों को कुतरने लगे, और सामान और रसद को कुतरने लगे, यहाँ तक कि उन्हें जहाज की रस्सियों का डर सताने लगा। तब अल्लाह ने नूह को वहि की कि शेर के माथे पर हाथ फेरो। उन्होंने हाथ फेरा, तो उसमें से दो बिल्लियाँ निकलीं और उन्होंने चूहों को खा लिया(3)।

जब शेर को जहाज में लाया गया, तो उन्होंने कहा: ऐ रब, मैं उसे कहाँ से खिलाऊँगा? उसने कहा: मैं उसे व्यस्त कर दूँगा। तो उसे बुखार आ गया, और वह तब से बुखार में ही है(4)।

इब्न अब्बास ने कहा(5): नूह ने जहाज में जानवरों में से सबसे पहले बत्तख (हंस)(6) को चढ़ाया, और आखिरी चीज़ जो उन्होंने चढ़ाई वह गधा था। उन्होंने कहा: और इब्लीस उसकी पूँछ से चिपक गया, जबकि उसके हाथ जहाज में दाखिल हो चुके थे,

(1) इसे अबू याला (6781), इब्न अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम व अल-लैला' (500) और इब्न अदी 7/ 2655 - 2656 में उद्धृत किया है। इसके वर्णन-शृंखला में याह्या बिन अल-अला अल-राजी है। अहमद ने कहा: वह झूठा है और हदीसें गढ़ता है। अल-दारकुतनी ने कहा: वह त्याज्य (मतरूक) है। इब्न मुईन और एक समूह ने उसे कमजोर बताया है। अल-मीज़ान 4/ 397, देखें फैज़ अल-क़दीर 2/ 182। (2) 1/ 151। (3) इसे अल-तबरी 12/ 395 - 396 और 400 में उद्धृत किया गया है, और

अल-थलाबी ने 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 60 में इसका उल्लेख किया है, और इसका एक हिस्सा इसी खंड के पृष्ठ 111 पर आ चुका है। यह खबर और इसके बाद की खबरें इस्राइली रिवायतें हैं जिनका कोई आधार नहीं है। (4) इसी तरह इब्न अबी हातिम की तफसीर 6/ 2030 - 2031 (10869), (10870) और (10871), और 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 58 में है। (5) इसे अल-तबरी 12/ 398 ने उद्धृत किया है, और अल-थलाबी ने 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 58 में, और अल-बगवी 2/ 384 में इसका उल्लेख किया है। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-तबरी और अल-बगवी के अनुसार: 'अल-दुर्रह', जो तोता है। दमीरी की 'हयात अल-हैवान' 1/ 336। और 'अरैस अल-मजालिस' में: 'अल-दुर्रह', जो 'अद-दर' का एकवचन है: और वह छोटी लाल चींटी है। 'हयात अल-हैवान' 1/ 356।

121 سورہ ہود: آیات 41 - 44

اور [انہوں نے اللہ کی ویسی قدر نہ کی جیسی اس کی قدر کرنی چاہیے تھی، حالانکہ قیامت کے دن پوری زمین اس کی مٹھی میں ہوگی اور آسمان اس کے داہنے ہاتھ میں لپٹے ہوئے ہوں گے۔ وہ پاک اور برتر ہے ان چیزوں سے جنہیں وہ اس کا شریک ٹھہراتے ہیں] [الزمر: 67]۔ {اللہ ہی کے نام سے اس کا چلنا اور اس کا ٹھہرنا ہے۔ بے شک میرا رب بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے}(1)۔

اور اس آیت میں ہر کام کے آغاز پر بسم اللہ کہنے کی دلیل ہے، جیسا کہ ہم نے بسم اللہ(2) کے بیان میں واضح کیا ہے، اور تمام تعریفیں اسی کے لیے ہیں۔ {بے شک میرا رب بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے} یعنی: کشتی والوں کے لیے۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب لید اور گندگی زیادہ ہو گئی تو اللہ نے نوح علیہ السلام کی طرف وحی فرمائی: ہاتھی کی دم کو دباؤ۔ تو اس میں سے ایک نر اور مادہ سور گرا، اور وہ لید کھانے لگے۔ نوح علیہ السلام نے کہا: کاش میں اس سور کی دم دباتا! انہوں نے ایسا ہی کیا، تو اس میں سے ایک نر اور مادہ چوہا نکلا۔ جب وہ گرے تو وہ کشتی اور اس کے رسوں کو کترنے لگے، اور سامان اور زادِ راہ کو کترنے لگے، یہاں تک کہ انہیں کشتی کے رسوں کا خوف ہونے لگا۔ تو اللہ نے نوح علیہ السلام کی طرف وحی فرمائی کہ شیر کی پیشانی پر ہاتھ پھیریں۔ انہوں نے ہاتھ پھیرا تو اس میں سے دو بلیاں نکلیں اور انہوں نے چوہوں کو کھا لیا(3)۔

اور جب شیر کو کشتی میں لایا گیا تو انہوں نے کہا: اے رب، میں اسے کہاں سے کھلاؤں گا؟ اللہ نے فرمایا: میں اسے مصروف کر دوں گا۔ تو اسے بخار آ گیا، اور وہ ہمیشہ سے بخار میں مبتلا ہے(4)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے کہا(5): نوح علیہ السلام نے کشتی میں جانوروں میں سے سب سے پہلے بطخ (ہنس)(6) کو سوار کیا، اور سب سے آخری چیز جو سوار کی وہ گدھا تھا۔ انہوں نے کہا: اور ابلیس اس کی دم سے چمٹ گیا، جبکہ اس کے ہاتھ کشتی میں داخل ہو چکے تھے،

(1) اسے ابو یعلیٰ (6781)، ابن السنی نے 'عمل الیوم واللیلہ' (500) اور ابن عدی 7/ 2655 - 2656 میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں یحییٰ بن العلاء الرازی ہے۔ احمد نے کہا: وہ جھوٹا ہے، حدیثیں گھڑتا ہے۔ دارقطنی نے کہا: وہ متروک ہے۔ ابن معین اور ایک جماعت نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ المیزان 4/ 397، دیکھیے فیض القدیر 2/ 182۔ (2) 1/ 151۔ (3) اسے طبری 12/ 395 - 396 اور 400 نے روایت کیا ہے، اور ثعلبی نے 'عرائس المجالس' ص 60 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا اس جلد کے ص 111 پر گزر چکا ہے۔ یہ خبر اور اس کے بعد کی خبریں اسرائیلی روایات ہیں جن کی کوئی بنیاد نہیں ہے۔ (4) اسی طرح ابن ابی حاتم کی تفسیر 6/ 2030 - 2031 (10869) اور (10870) اور (10871) میں ہے، اور 'عرائس المجالس' ص 58 میں۔ (5) اسے طبری 12/ 398 نے روایت کیا ہے، اور ثعلبی نے 'عرائس المجالس' ص 58 میں اور بغوی نے 2/ 384 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور طبری اور بغوی کے نزدیک: 'الدرة' ہے، اور وہ طوطا ہے۔ دمیري کی 'حیاة الحیوان' 1/ 336۔ اور 'عرائس المجالس' میں: 'الدرة' ہے، جو 'الذر' کی واحد ہے: اور وہ چھوٹی سرخ چیونٹی ہے۔ 'حیاة الحیوان' 1/ 356۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 122

...and his legs were still outside. The donkey began to struggle and could not enter. Noah shouted at it: "Enter, woe to you!" It continued to struggle, so he said: "Enter, woe to you, even if Satan is with you!"—a word that slipped from his tongue. Then it entered, and Satan jumped in with it. Later, Noah saw him singing (1) in the ship and said to him: "O cursed one, what brought you into my house?!" He replied: "You gave me permission," and reminded him of what he had said. Noah told him: "Get up and leave." He replied: "You have no choice but to carry me with you," and so, as they claim, he remained on the back of the Ark.

Noah (peace be upon him) had two glowing beads, one in place of the sun and the other in place of the moon. Ibn Abbas said: One was white like the brightness of day, and the other black like the darkness of night. Through them, he knew the prayer times; when evening came, the blackness of one would overcome the whiteness of the other, and when morning came, the whiteness of this one would overcome the blackness of that one, according to the hours (2).

The Almighty's saying: {And it sailed with them through waves like mountains} "Al-Mawj" (waves) is the plural of "mawja," which is what rises from a large body of water when the wind intensifies. The "kaf" is for comparison, and it is in the genitive position as an adjective for the waves. It is stated in the interpretation that the water rose fifteen cubits above everything (3).

{And Noah called out to his son} It is said he was a disbeliever and his name was Canaan. Others said Yam (4). According to Sibawayh, it is permissible to read: "Wa nâdâ Nûhu-bnahu" by omitting the 'waw' from "ibnahu" in pronunciation (5), and he recited: "He has a clamor as if it were the voice of a camel driver" (6)

---

(1) In (D) and (Z): 'yutaghanni' (singing), and in (Zha): 'yata'ashsha' (having dinner). (2) Tarikh Ibn Asakir 62/262. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/53; al-Tha'labi mentioned it in 'Arais al-Majalis p. 59 on the authority of Ibn Abbas: that the water rose fifteen cubits above the highest mountain on earth. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 2/476, Zad al-Masir 4/109, and Majma' al-Bayan 11/158. (5) That is, with damma and ikhtilas without full elongation (ishba'), which is the reading of Abu Ja'far Muhammad bin Ali as in the Anomalous Recitations p. 60, and the author quoted Sibawayh via al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/284. (6) The first part of a verse by al-Shammakh, and its second part is: "When he seeks the 'wasiqa' or 'zamir'," found in his Diwan 155, Al-Kitab 1/30,

and Salaf 1/485. Al-Shantamari said in the commentary on the 'shawahid' p. 64: He intended: "ka-annahu" (as if he), but deleted the 'waw' out of necessity.

सूरह हूद: आयतें 41 - 44 122

...और उसके पैर अभी बाहर ही थे। गधा छटपटाने लगा और अंदर नहीं जा पा रहा था। नूह ने उसे पुकार कर कहा: "अंदर आओ, तुम्हारा बुरा हो!" वह छटपटाता रहा, तो उन्होंने कहा: "अंदर आओ, तुम्हारा बुरा हो, चाहे शैतान तुम्हारे साथ ही क्यों न हो!"—यह शब्द उनकी जुबान से फिसल गया। फिर वह अंदर आ गया, और शैतान उछलकर उसके साथ अंदर चला गया। बाद में, नूह ने उसे जहाज़ में गाते हुए (1) देखा, तो उससे कहा: "ऐ लानती, तुझे मेरे घर में किसने दाखिल किया?!" उसने जवाब दिया: "आपने ही मुझे इजाजत दी थी," और उन्हें उनकी बात याद दिलाई। नूह ने उससे कहा: "उठो और बाहर निकलो।" उसने कहा: "आपके पास मुझे अपने साथ ले जाने के अलावा कोई चारा नहीं है," और जैसा कि वे दावा करते हैं, वह कश्ती की छत पर रहा।

नूह (अ़लैहिस्सलाम) के पास दो चमकने वाले मनके(मोती) थे, एक सूरज की जगह और दूसरा चाँद की जगह। इब्न अब्बास ने कहा: उनमें से एक दिन की सफेदी की तरह सफेद था, और दूसरा रात की काली की तरह काला था। उनके जरिए उन्हें नमाज़ के वक्त का पता चलता था; जब शाम होती थी, तो एक की कालिख दूसरे की सफेदी पर हावी हो जाती थी, और जब सुबह होती थी, तो इसकी सफेदी उसकी कालिख पर हावी हो जाती थी, घंटों के हिसाब से (2)।

अल्लाह तआला का इरशाद: {और वह उन्हें पहाड़ों जैसी लहरों के बीच ले जा रही थी} "मौज" (लहरें) "मौजा" का बहुवचन है, जो हवा के तेज होने पर बहुत सारे पानी से ऊपर उठती है। "काफ" तुलना के लिए है, और यह लहरों के विशेषण के रूप में कर्मकारक (अवनत) स्थिति में है। व्याख्या में आया है कि पानी हर चीज़ से पंद्रह हाथ ऊपर चला गया था (3)।

{और नूह ने अपने बेटे को पुकारा} कहा जाता है कि वह काफिर था और उसका नाम कनान था। और कहा गया: याम (4)। सिबवई के कथन के अनुसार यह जायज़ है: "व नादा नूह-बनाहू" उच्चारण में "इब्नहु" से 'वाव' को हटाकर (5), और उन्होंने पढ़ा: "उसके पास एक शोर है मानो वह किसी ऊंट हाँकने वाले की आवाज़ हो" (6)

---

(1) (द) और (ज़) में: 'यतुग़न्नी' (गा रहा है), और (ज़ा) में: 'यताअ़श्शा' (रात का खाना खा रहा है)। (2) तारीख इब्न असाकिर 62/262। (3) ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान 3/53, और अल-सालाबी ने इसे अराइस अल-मजालिस पृ. 59 में इब्न अब्बास के हवाले से ज़िक्र किया है: कि पानी ज़मीन के सबसे ऊँचे पहाड़ से पंद्रह हाथ ऊपर उठ गया था। (4) अल-नुकत वल-उयून 2/476, ज़ाद अल-मसीर

4/109, और मजमा अल-बयान 11/158। (5) यानी: बिना पूरी खींच (इशबा) के पेश और इख्तिलास के साथ, और यह अबू जाफर मुहम्मद बिन अली की किरअत है जैसा कि शाज़ किरअत पृ. 60 में है, और लेखक ने नह्हास के माध्यम से एराबुल कुरान 2/284 में सिबवई के शब्दों को उद्धृत किया है। (6) शम्माख के एक शेर का पहला हिस्सा, और इसका दूसरा हिस्सा है: "जब वह वसीका या ज़मीर चाहता है", यह उनके दीवान 155, अल-किताब 1/30, और सलफ़ 1/485 में है। शंतमरी ने शवाहिद की शरह पृ. 64 में कहा: उनका इरादा "क-अन्नहु" (जैसे कि वह) था, लेकिन ज़रूरत के कारण 'वाव' को हटा दिया।

سورہ ہود : آیات ٤١ - ٤٤ ١٢٢

ورجلاه خارجةٌ بعدُ، فجعل الحمارُ يضطربُ ولا يستطيع أن يدخلَ، فصاح به نوح: ادخل ويلك! فجعل يضطرب، فقال: ادخل ويلك! وإن كان معك الشيطانُ؛ كلمةٌ زلَّتْ على لسانه، فدخل، ووثب الشيطانُ فدخل. ثم إن نوحاً رآه يغنِّي (١) في السفينة، فقال له: يا لعينُ، ما أدخلك بيتي؟! قال: أنتَ أذنت لي، فذكر له، فقال له: قم فاخرج. قال: ما لكَ بدٌ في أن تحملني معك، فكان فيما يزعمون في ظهر الفُلْك.

اور نوح علیہ السلام کے پاس دو چمکدار موتی تھے، ایک سورج کی جگہ اور دوسرا چاند کی جگہ۔ ابن عباس نے فرمایا: ایک دن کی سفیدی کی طرح سفید تھا اور دوسرا رات کی سیاہی کی طرح سیاہ۔ ان کے ذریعے وہ نماز کے اوقات جانتے تھے؛ جب شام ہوتی تو ایک کی سیاہی دوسرے کی سفیدی پر غالب آ جاتی، اور جب صبح ہوتی تو اس کی سفیدی اس کی سیاہی پر غالب آ جاتی، گھنٹوں کی مقدار کے مطابق (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ} موج، موجہ کی جمع ہے، اور یہ وہ پانی ہے جو ہوا کی تیزی کے وقت بہت زیادہ پانی سے بلند ہوتا ہے۔ اور "کاف" تشبیہ کے لیے ہے، اور یہ موج کی صفت ہونے کی وجہ سے حالتِ جر میں ہے۔ تفسیر میں آیا ہے کہ پانی ہر چیز سے پندرہ ہاتھ اوپر نکل گیا تھا (٣)۔

{وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ} کہا گیا: وہ کافر تھا اور اس کا نام کنعان تھا۔ اور کہا گیا: یام (٤)۔ اور سیبویہ کے قول کے مطابق جائز ہے: "ونادی نوحُ ابنه" لفظ میں "ابنه" سے واؤ کو حذف کر کے (٥)، اور انہوں نے شعر پڑھا: لَهُ زَجَلٌ كَأَنَّهُ صَوتُ حادٍ (٦)

(١) (د) اور (ز) میں: یتغنی، اور (ظ) میں: یتعشی۔ (٢) تاریخ ابن عساکر ٦٢/٢٦٢۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ٣/٥٣ ، اور اسے ثعلبی نے عرائس المجالس ص ٥٩ میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے: کہ پانی زمین کے سب سے اونچے پہاڑ سے پندرہ ہاتھ اوپر چڑھ گیا تھا۔ (٤) النکت والعیون ٢/٤٧٦ ، وزاد المسیر ٤/١٠٩ ، ومجمع البیان ١١/١٥٨ ۔ (٥) یعنی: ضمہ اور اختلاس کے ساتھ بغیر اشباع کے، اور یہ ابوجعفر محمد بن علی کی قرات ہے جیسا کہ قراتِ شاذہ ص ٦٠ میں ہے، اور مصنف نے سیبویہ کا کلام نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٢/ ٢٨٤ میں نقل کیا ہے۔ (٦) شماخ کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "إذا طلب الوسیقة أو زمیر"، یہ ان کے دیوان ١٥٥ ، الکتاب ١/٣٠ ، اور سلف ١/ ٤٨٥ میں ہے۔ شنتمری نے شرح الشواہد ص ٦٤ میں کہا: ان کی مراد "کأنھو" تھی، پس ضرورت کے تحت واؤ کو حذف کر دیا۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 Page 123

As for: "And Noah called his son, and he was..." it is an irregular (shadh) reading, narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) and Urwah bin al-Zubayr (1). Abu Hatim claimed that it is permissible on the basis that he means "his son (ibnaha)", so the Alif is omitted just as you say "ibnahu" (his son) and the Waw is omitted. Al-Nahhas (2) said: What Abu Hatim said is not permissible according to the school of Sibawayh; because Alif is light and it is not permissible to omit it, while Waw is heavy and it is permissible to omit it.

{And he was in isolation} meaning: from his father's religion. It was said: from the ship (3). It was also said: Noah did not know that his son was a disbeliever, and he thought he was a believer; therefore he said to him: {And do not be with the disbelievers} and this will follow (4). This call was before the people were certain of drowning, and before seeing despair; rather it was when the oven first overflowed, and the sign appeared to Noah.

Asim read: {O my son, embark with us} with the opening (fat'ha) of the Ya, while the rest read it with its breaking (kasra) (5). The origin of "Ya Bunayya" is to be with three Yas: the Ya of diminution (tasghir), the Ya of the verb (6), and the Ya of possessive addition (idafah). So the Ya of diminution was assimilated into the Lam of the verb, and the Lam of the verb was broken because of the Ya of possessive addition, and the Ya of possessive addition was omitted because it occupies the position of nunation (tanwin), or because of its stillness (sukun) and the stillness of the Ra in this position. This is the basis for the reading of those who break the Ya. It is also the basis for the reading of those who open it; because he turned the Ya of possessive addition into an Alif due to the lightness of the Alif, then omitted the Alif because it was a substitute for a letter that is omitted, or because of its stillness and the stillness of the Ra (7).

(1) Mentioned from Ali and Urwah by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 11/151, and Abu Hayyan in Al-Bahr 5/226, and it is in Al-Kashshaf 2/270, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/173, and Tafsir al-Razi 17/231 from Urwah and Ja'far bin Muhammad. Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 60 from Hisham from Urwah. And a reading from Ali will follow: "ibnaha" with an open Ha and an Alif. (2) In I'rab al-Qur'an 2/284, and what precedes it from him. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/54, and Al-Zajjaj said about the second opinion: and it is more likely. (4) Page 133 of this part. (5) Al-Sab'ah p. 334, and Al-Taysir p. 124. (6) It is its Lam; because the root of

"ibn" is: bana, on the scale of fa'ala. See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/529. (7) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/529 - 530, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/365, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/174.

सूरा हूद: आयतें 41 - 44 पृष्ठ 123

जहाँ तक: "और नूह ने अपने बेटे को पुकारा और वह था" का संबंध है, यह एक असामान्य (शाद) पाठ (क़िरात) है, और यह अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) और उरवा बिन अल-जुबैर (1) से वर्णित है। अबू हातिम ने दावा किया कि यह इस आधार पर जायज़ है कि उनका अर्थ "इब्नहा" (उसका बेटा) है, इसलिए अलिफ़ को हटा दिया गया जैसे आप "इब्नहू" कहते हैं और वाव को हटा दिया जाता है। अल-नहस (2) ने कहा: अबू हातिम ने जो कहा वह सिबावैह के सिद्धांत के अनुसार जायज़ नहीं है; क्योंकि अलिफ़ हल्का है इसलिए इसे हटाना जायज़ नहीं है, जबकि वाव भारी है इसलिए इसे हटाना जायज़ है।

{और वह अलग था} अर्थात: अपने पिता के धर्म से। और कहा गया: नाव से (3)। और यह भी कहा गया: नूह को यह नहीं पता था कि उनका बेटा काफिर (अविश्वासी) था, और उन्होंने सोचा कि वह एक मोमिन (आस्तिक) था; इसलिए उन्होंने उससे कहा: {और काफिरों के साथ न हो} और यह आगे आएगा (4)। और यह पुकार लोगों के डूबने के प्रति निश्चित होने से पहले और निराशा देखने से पहले थी; बल्कि यह तंदूर के पहली बार उबलने और नूह के लिए संकेत प्रकट होने के समय थी।

आसिम ने पढ़ा: {हे मेरे प्रिय पुत्र, हमारे साथ सवार हो जाओ} 'या' पर ज़बर (फतहा) के साथ, और बाकियों ने इसे जेर (कसरा) के साथ पढ़ा (5)। "या बुनिया" का मूल यह है कि यह तीन 'या' के साथ हो: तस्गीर (लघुता) का 'या', क्रिया (6) का 'या', और इज़ाफ़त (संबंध) का 'या'। इसलिए तस्गीर के'या' को क्रिया के'लाम' में मिला दिया गया, और क्रिया के'लाम' को इज़ाफ़त के'या' के कारण जेर दिया गया, और इज़ाफ़त के'या' को तनवीन के स्थान पर होने के कारण, या उसके सुकून और इस स्थान पर 'रा' के सुकून के कारण हटा दिया गया। यह उस व्यक्ति के पाठ का मूल है जिसने 'या' को जेर दिया। और यह उस व्यक्ति के पाठ का भी मूल है जिसने इसे ज़बर दिया; क्योंकि उसने अलिफ़ की हल्कापन के कारण इज़ाफ़त के'या' को अलिफ़ में बदल दिया, फिर अलिफ़ को हटा दिए गए अक्षर के बदले होने के कारण, या उसके सुकून और 'रा' के सुकून के कारण हटा दिया गया (7)।

(1) इसे अली और उरवा से अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 11/151 में, और अबू हयान ने अल-बहर 5/226 में उद्धृत किया है, और यह अल-कशाफ 2/270, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/173, और तफसीर अल-राज़ी 17/231 में उरवा और जाफर बिन मुहम्मद से है। इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शाद्दाह पृ. 60 में हिशाम से उरवा के माध्यम से इसका उल्लेख किया है। और अली से

एक पाठ आएगा: "इब्रहा" हा के ज़बर और अलिफ़ के साथ। (2) एराब अल-कुरान 2/284 में, और उससे पहले का अंश। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/54, और ज़ज्जाज ने दूसरे मत के बारे में कहा: और यह अधिक संभावित है। (4) इस भाग का पृष्ठ 133। (5) अल-सबआ पृ. 334, और अल-तयसीर पृ. 124। (6) और वह उसका 'लाम' है; क्योंकि "इब्न" का मूल है: 'बना', 'फअला' के वजन पर। अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात 1/529 देखें। (7) अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात 1/529 - 530, मुशकिल एराब अल-कुरान 1/365, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/174 देखें।

سورہ ہود: آیات 41 - 44 صفحہ 123

رہا یہ قول: "اور نوح نے اپنے بیٹے کو پکارا اور وہ تھا" تو یہ ایک شاذ (غیر معمولی) قرات ہے، اور یہ حضرت علی بن ابی طالب (کرم اللہ وجہہ) اور عروہ بن زبیر (1) سے مروی ہے۔ ابو حاتم نے دعویٰ کیا ہے کہ یہ اس بنیاد پر جائز ہے کہ ان کی مراد "ابنھا" (اس کا بیٹا) ہے، چنانچہ الف کو حذف کر دیا گیا جس طرح تم "ابنہ" کہتے ہو تو واؤ کو حذف کر دیتے ہو۔ نحاس (2) نے کہا: ابو حاتم نے جو کہا ہے وہ سیبویہ کے مسلک کے مطابق جائز نہیں ہے؛ کیونکہ الف ہلکا ہے اس لیے اسے حذف کرنا جائز نہیں، جبکہ واؤ بھاری ہے اس لیے اسے حذف کرنا جائز ہے۔

﴿اور وہ ایک علیحدہ جگہ پر تھا﴾ یعنی: اپنے باپ کے دین سے الگ۔ اور کہا گیا: کشتی سے الگ (3)۔ اور یہ بھی کہا گیا: حضرت نوح کو یہ علم نہیں تھا کہ ان کا بیٹا کافر ہے، بلکہ ان کا خیال تھا کہ وہ مومن ہے؛ اسی لیے انہوں نے اس سے کہا: ﴿اور کافروں کے ساتھ نہ ہو جاؤ﴾ اور یہ آگے آئے گا (4)۔ اور یہ پکار اس وقت تھی جب لوگوں کو غرق ہونے کا یقین ہونے سے پہلے، اور مایوسی دیکھنے سے پہلے؛ بلکہ یہ تنور کے جوش مارنے کے آغاز میں تھی، اور نوح علیہ السلام کے لیے نشانی ظاہر ہو چکی تھی۔

اور عاصم نے پڑھا: ﴿اے میرے پیارے بیٹے ہمارے ساتھ سوار ہو جاؤ﴾ یا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور باقی قراء نے اسے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (5)۔ "یا بنی" کی اصل یہ ہے کہ یہ تین یاؤں پر مشتمل ہو: یا تصغیر، یا فعل (6)، اور یا اضافہ، چنانچہ یا تصغیر کو لام فعل میں مدغم کر دیا گیا، اور لام فعل کو یا اضافہ کی وجہ سے کسرہ دیا گیا، اور یا اضافہ کو تنوین کے مقام پر واقع ہونے کی وجہ سے، یا اس کے سکون اور اس مقام پر راء کے سکون کی وجہ سے حذف کر دیا گیا۔ یہ اس شخص کی قرات کی اصل ہے جس نے یا کو کسرہ دیا۔ اور یہی اس شخص کی قرات

کی بھی اصل ہے جس نے فتحہ دیا؛ کیونکہ اس نے الف کی تخفیف کی وجہ سے یا اضافہ کو الف میں بدل دیا، پھر الف کو حذف شدہ حرف کے عوض ہونے کی وجہ سے، یا اس کے سکون اور راء کے سکون کی وجہ سے حذف کر دیا گیا (7)۔

(1) اسے علی اور عروہ سے طبرسی نے مجمع البیان 11/ 151 میں، اور ابو حیان نے البحر 5/ 226 میں ذکر کیا ہے، اور یہ الکشاف 2/ 270، المحرر الوجیز 3/ 173، اور تفسیر رازی 17/ 231 میں عروہ اور جعفر بن محمد سے مروی ہے۔ ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص 60 میں ہشام سے بحوالہ عروہ ذکر کیا ہے۔ اور حضرت علی سے ایک قرات آئے گی: "ابنها" ہاء کے فتحہ اور الف کے ساتھ (2) إعراب القرآن 2/ 284 میں، اور اس سے پہلے کی عبارت بھی وہیں سے ہے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 3/ 54، اور زجاج نے دوسرے قول کے بارے میں کہا: اور یہ زیادہ مشابہ (درست) ہے۔ (4) اسی جلد کا ص 133۔ (5) السبعۃ ص 334، اور التیسیر ص 124۔ (6) اور وہ اس کا لام ہے؛ کیونکہ "ابن" کی اصل "بنی" ہے، فَعَلَ کے وزن پر۔ دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات 1/ 529۔ (7) دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات 1/ 529 - 530، اور مشکل إعراب القرآن 1/ 365، اور المحرر الوجیز 3/ 174۔

Al-Nahhas(1) said: As for the recitation of 'Asim, it is problematic. Abu Hatim said: He means: "Ya bunayyah" (O my son), then it is omitted(2). Al-Nahhas said: I saw Ali ibn Sulayman going to the view that this is not permissible; because the Alif is light. Abu Ja'far al-Nahhas said: I do not know of any grammarian who permitted the speech in this except Abu Ishaq(3); for he claimed that the Fatha is from two aspects, and the Kasra is from two aspects. The Fatha is on the basis that it substitutes the Ya' with an Alif, as Allah, the Almighty and Sublime, said reporting: ﴿يُبَوَّئُكُمْ﴾ [Al-Furqan: 28] and as the poet said:

"O, how strange is her loaded saddle-beast!"(4)

Meaning: "Ya bunayya", then he omitted the Alif due to the meeting of two sakin (consonant) letters, just as you say: "Ja'ani 'abdu(5) Allah" (Allah's two servants came to me) in the dual. The other aspect is that the Alif is omitted because the vocative (nida') is a place of omission. And the Kasra is on the basis that the Ya' is omitted for the vocative. The other aspect is that it is omitted due to the meeting of two sakin letters.

The words of the Almighty: ﴿قَالَ سَآوِي﴾ i.e., I will return and seek shelter ﴿إِلَى جَبَلٍ﴾ ﴿يَعْصِمُنِي﴾ i.e., prevent me ﴿مِنَ الْمَاءِ﴾ so I do not drown. ﴿قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ﴾ i.e., no preventer; for it is a day on which punishment became due for the disbelievers. And "Asim" is in the accusative case for absolute negation (Tabri'ah)(6). It is also permissible for "La 'asima al-yawma" that "La" is in the sense of "laysa" (not)(7).

﴿إِلَّا مَن رَّحِمَ﴾ is in the accusative case as an exception not from the first; i.e., but whoever Allah has mercy upon, He protects him; Al-Zajjaj(8) said it. And it is permissible for it to be in the nominative case, on the basis that a protector...

---

(1) In I'rab al-Qur'an 2/284. (2) In I'rab al-Qur'an by al-Nahhas: then omitted. (3) He is al-Zajjaj, see his Ma'ani al-Qur'an 3/54. (4) And its beginning: "And the day I slaughtered my mount for the virgins," its author is Imru' al-Qais, it is in his Diwan 11, and previously mentioned 8/358. (5) In (m): 'abda. (6) i.e., the categorical negation (al-nafiya lil-jins). See Amali Ibn al-Shajari 2/527 - 530. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/285, and the permissibility of nunation (tanwin) of the nominative case, meaning in the language, not in the recitation. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/54.

सूरह हुद: आयतें 41 - 44 | 124

अल-नहस(1) ने कहा: जहाँ तक आसिम के पाठ का सवाल है, वह पेचीदा है। अबू हातिम ने कहा: उनका मतलब है: "या बुनय्याह" (हे मेरे बेटे), फिर इसे हटा दिया जाता है(2)। अल-नहस ने कहा: मैंने अली बिन सुलेमान को इस राय पर चलते देखा कि यह जायज़ नहीं है; क्योंकि अलिफ़ हल्का होता है। अबू जाफ़र अल-नहस ने कहा: मुझे व्याकरण के किसी भी विद्वान के बारे में नहीं पता जिसने अबू इसहाक़(3) के अलावा इस पर बात करने की अनुमति दी हो; क्योंकि उन्होंने दावा किया कि 'फ़तह' दो पहलुओं से है और 'कसर' दो पहलुओं से है। 'फ़तह' इस आधार पर है कि वह 'या' को 'अलिफ़' से बदल देता है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने ख़बर देते हुए कहा: ﴿يُبَوَّئُكُمْ﴾ [अल-फ़ुरक़ान: 28] और जैसा कि कवि ने कहा:

"आह, उसके लदे हुए सवारी वाले जानवर पर कितना आश्चर्य है!"(4)

तो इसका अर्थ है: "या बुनय्या", फिर उन्होंने दो साकिन (स्वर रहित) अक्षरों के मिलने के कारण अलिफ़ को हटा दिया, जैसे आप द्विवचन में कहते हैं: "जाअनी अब्दु(5) अल्लाह" (अल्लाह के दो सेवक मेरे पास आए)। दूसरा पहलू यह है कि अलिफ़ को हटा दिया जाता है क्योंकि संबोधन (निदा) हटाने का स्थान है। और 'कसर' इस आधार पर है कि संबोधन के लिए 'या' को हटा दिया जाता है। दूसरा पहलू यह है कि इसे दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण हटा दिया जाता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿قَالَ سَآوِي إِلَى جَبَلٍ﴾ यानी: मैं वापस जाऊँगा और जुड़ जाऊँगा ﴿يَعْصِمُنِي﴾ यानी: मुझे रोकेगा ﴿مِنَ الْمَاءِ﴾ ताकि मैं डूब न जाऊँ। ﴿قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ﴾ यानी: कोई रोकने वाला नहीं है; क्योंकि यह वह दिन है जब काफ़िरों पर अज़ाब (दंड) वाजिब हो गया। और "आसिम" पूर्ण निषेध (तबरीआ)(6) के कारण 'नसब' (कर्म कारक) में है। और यह जायज़ है: "ला आसिम अल-यौमा" में "ला" का अर्थ "लैसा" (नहीं)(7) हो।

﴿إِلَّا مَن رَّحِمَ﴾ 'नसब' के स्थान पर अपवाद के रूप में है जो पहले से नहीं है; यानी: लेकिन जिस पर अल्लाह ने दया की, वह उसे बचाता है; यह अल-ज़ज्जाज(8) ने कहा है। और यह 'रफ़ा' (कर्ता कारक) के स्थान पर भी हो सकता है, इस आधार पर कि एक रक्षक...

---

(1) इअराब अल-क़ुरआन 2/284 में। (2) अल-नहस के इअराब अल-क़ुरआन में: फिर हटा दिया गया। (3) वह अल-ज़ज्जाज हैं, देखें उनकी मा'आनी अल-क़ुरआन 3/54। (4) और इसका आरम्भ है:

"और जिस दिन मैंने कुंवारियों के लिए अपनी सवारी को ज़बह किया," इसके लेखक इमरु अल-क़ैस हैं, यह उनके दीवान 11 में है, और पहले 8/358 में आ चुका है। (5) (म) में: अब्दा। (6) अर्थात: श्रेणीगत निषेध (अल-नाफ़िया लिल-जिन्स)। देखें अमाली इब्न अल-शजरी 2/527 - 530। (7) अल-नहस द्वारा इअराब अल-क़ुरआन 2/285, और 'रफ़ा' के तनवीन की अनुमति, यानी भाषा में, न कि पाठ (क़िरात) में। (8) मा'आनी अल-क़ुरआन 2/54 में।

النحاس(1) نے کہا: جہاں تک عاصم کی قرأت کا تعلق ہے تو وہ مشکل (پیچیدہ) ہے۔ ابو حاتم نے کہا: ان کی مراد ہے: "یا بُنَیَّاہ" (اے میرے بیٹے)، پھر اسے حذف کر دیا جاتا ہے(2)؛ النحاس نے کہا: میں نے علی بن سلیمان کو اس طرف جاتے دیکھا کہ یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ الف ہلکا ہوتا ہے۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: مجھے علم نہیں کہ نحو کے ماہرین میں سے کسی نے ابو اسحاق(3) کے سوا اس کلام کو جائز قرار دیا ہو؛ کیونکہ انہوں نے دعویٰ کیا کہ فتح دو پہلوؤں سے ہے، اور کسرہ دو پہلوؤں سے ہے؛ پس فتح اس بنیاد پر ہے کہ وہ یاء کو الف سے بدل دیتا ہے، اللہ عزوجل نے خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿يُبَوَّئُكُمْ﴾ [الفرقان: 28] اور جیسا کہ شاعر نے کہا:

"فیا عجبًا من رَحْلِها المتحمّلِ"(4)

پس مراد ہے: "یا بُنَیَّا"، پھر الف کو دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے حذف کر دیا، جیسا کہ آپ تثنیہ میں کہتے ہیں: "جاءنی عبدُ(5) اللہ" (اللہ کے دو بندے میرے پاس آئے)۔ دوسرا پہلو یہ ہے کہ الف کو حذف کر دیا جائے؛ کیونکہ نداء (پکارنا) حذف کی جگہ ہے۔ اور کسرہ اس بنیاد پر ہے کہ یاء کو نداء کی وجہ سے حذف کر دیا جائے۔ دوسرا پہلو یہ ہے کہ اسے دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے حذف کر دیا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ سَآوِي﴾ یعنی: میں رجوع کروں گا اور پناہ لوں گا ﴿إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي﴾ یعنی: وہ مجھے بچائے گا ﴿مِنَ الْمَاءِ﴾ پس میں غرق نہیں ہوں گا ﴿قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ﴾ یعنی: کوئی روکنے والا نہیں؛ کیونکہ یہ وہ دن ہے جس میں کافروں پر عذاب ثابت ہو چکا ہے۔ اور

"عاصم" برائت (نفی جنس)(6) پر منصوب ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے: "لا عاصم الیوم" کہ "لا" "لیس" کے معنی میں ہو(7)۔

﴿إِلاَّ مَن رَّحِمَ﴾ استثنیٰ کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے جو پہلے (مستثنیٰ منہ) میں سے نہیں ہے؛ یعنی: لیکن جس پر اللہ نے رحم کیا وہ اسے بچاتا ہے؛ یہ زجاج(8) نے کہا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محلِ رفع میں ہو، اس بنیاد پر کہ عاصم...

---

(1) اعراب القرآن 2/ 284 میں۔ (2) النحاس کی اعراب القرآن میں: پھر حذف کر دیا گیا۔ (3) وہ الزجاج ہیں اور ان کی معانی القرآن 3/ 54 دیکھیں۔ (4) اور اس کا مصرع اول ہے: "ویوم عقرت للعذاری مطیتی"، اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، یہ ان کے دیوان 11 میں ہے، اور پہلے 8/ 358 میں گزر چکا ہے۔ (5) (م) میں: عبدا۔ (6) یعنی نفی جنس۔ دیکھئے امالی ابن الشجری 2/ 527 - 530۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 2/ 285، اور رفع کی تنوین کا جواز، یعنی زبان (لغت) میں، قرأت میں نہیں۔ (8) معانی القرآن 2/ 54 میںا

Surah Hud: Verses 41 - 44 Page 125

In the sense of 'ma'soom' (protected), like: {gushing water} [At-Tariq: 6], meaning: poured out(1). Thus, the exception in this case is connected; the poet said: Slow in rising, soft in speech / My heart has become captivated by him(2) Meaning: infatuated. Another said: Leave noble deeds, do not rise to seek them / And sit, for you are the one who is fed and clothed(3) Meaning: the one being fed and clothed. Al-Nahhas said(4): Among the best things said about it is that "man" is in the nominative position; meaning: "Nothing protects today from the command of Allah except the Merciful," i.e., except Allah - and this is the choice of Al-Tabari(5) - and this is better because you did not make "aasim" mean "ma'soom" thus taking it out of its category, nor "illa" mean "lakin" (but). {And the wave came between them} meaning between Noah and his son {and he was among those drowned}. It was said: he was riding a horse that was boastful of itself, and he was impressed by it. When he saw the water coming, he said: O father, the oven has boiled over! His father said to him: {O my son, embark with us}. He had not finished responding when a great wave came and swallowed him and his horse, and it came between him and Noah, so he drowned. It was also said: He made himself a house of glass to protect himself from the water. When the oven boiled over, he entered it and locked it from the inside, but he continued to defecate and urinate in it until he drowned in that(6). It was also said: The mountain he sought refuge in was "Mount Zeta"(7).

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/285. (2) Al-Sahah and Al-Lisan (fatana) with the narration: soft in speech, short in stature... (3) Its author is Al-Hutay'ah, and it is in his Diwan p. 284 with the narration: do not travel to seek them. (4) In I'rab al-Qur'an 2/285. (5) In his Tafsir 8/418. (6) Lata'if al-Isharat 2/139. (7) In (M): Mount Sinai, and what is established from the manuscripts and Al-Nukat wal-'Uyun 2/473, and the speech is from it. Mount Zeta is a proper name for a mountain near Ras al-Ayn at the Khabur bridge. Mu'jam al-Buldan 4/47-48.

सूरा हूद: आयतें 41 - 44 पृष्ठ 125

'मासूम' (संरक्षित) के अर्थ में, जैसे: {उछलते हुए पानी} [अत-तारिक़: 6] यानी: उड़ेल दिया गया(1), तो इस पर अपवाद जुड़ा हुआ है; कवि ने कहा: उठने में धीमा, बोलने में कोमल / मेरा दिल उसके द्वारा मोहित हो गया(2) अर्थात: मुग्ध। एक अन्य ने कहा: नेक कामों को छोड़ दो, उन्हें पाने के लिए मत उठो / और बैठो, क्योंकि तुम वही हो जिसे खिलाया और पहनाया जाता है(3) अर्थात: खिलाया जाने वाला और पहनाया जाने वाला। अल-नहस ने कहा(4): इसके बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक यह है कि "मन" कर्ता (nominative) स्थिति में है; जिसका अर्थ है: "आज अल्लाह के आदेश से कोई नहीं बचाएगा सिवाय दयालु के" यानी: अल्लाह के सिवाय - और यह अल-तबरी का चुनाव है(5) - और यह बेहतर है क्योंकि आपने "आसिम" को "मासूम" के अर्थ में नहीं बनाया है, इस प्रकार इसे इसकी श्रेणी से बाहर नहीं निकाला है, और न ही "इल्ला" का अर्थ "लाकिन" (लेकिन) किया है। {और उन दोनों के बीच लहर आ गई} अर्थात नूह और उनके बेटे के बीच {तो वह डूबने वालों में से हो गया}। कहा गया है: वह एक घोड़े पर सवार था जो अपने आप पर घमंडी था, और वह उससे प्रभावित था। जब उसने पानी आते देखा तो कहा: ऐ पिता, तंदूर उबल पड़ा है! उसके पिता ने उससे कहा: {ऐ मेरे बेटे, हमारे साथ सवार हो जाओ}। उसने अभी बात पूरी भी नहीं की थी कि एक बड़ी लहर आई और उसे और उसके घोड़े को निगल लिया, और उसके और नूह के बीच बाधा बन गई, इसलिए वह डूब गया। और यह भी कहा गया है: उसने पानी से खुद को बचाने के लिए शीशे का एक घर बनाया। जब तंदूर उबल पड़ा, तो वह उसमें घुस गया और उसे अंदर से बंद कर लिया, लेकिन वह उसमें मल-मूत्र त्यागता रहा यहाँ तक कि उसी में डूब गया(6)। और यह भी कहा गया है: जिस पहाड़ पर उसने शरण ली थी वह "तूर ज़ैता" था(7)।

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/285। (2) अल-सिहाह और अल-लिसान (फ़तना) वर्णन के साथ: कोमल वाणी, छोटा कद... (3) इसके लेखक अल-हुतैय्या हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 284 में इस वर्णन के साथ है: उनकी तलाश में यात्रा न करें। (4) इराब अल-कुरान 2/285 में। (5) उनके तफ़सीर 8/418 में। (6) लताइफ़ अल-इशारात 2/139। (7) (म) में: माउंट सिनाई, और पांडुलिपियों और अल-नुकत वल-उयून 2/473 से जो स्थापित है, और भाषण उसी से है। तूर ज़ैता खबूर पुल के पास रास अल-ऐन के पास एक पहाड़ का नाम है। मुअजम अल-बुलदान 4/47-48।

سورہ ھود: آیات 41 - 44 صفحہ 125

'معصوم' (محفوظ) کے معنی میں، جیسے: ﴿ مَّآءٍ دَافِقٍ ﴾ [الطارق: 6] یعنی: بہایا گیا(1)، تو اس پر استثناء متصل ہے؛ شاعر نے کہا: اٹھنے میں سست، گفتگو میں نرم / میرا دل اس کے ذریعے مفتون ہو گیا(2) یعنی: فریفتہ۔ ایک اور نے کہا: بلند اخلاق کو چھوڑ دو، ان کے حصول کے لیے نہ اٹھو / اور بیٹھے رہو، کیونکہ تم وہی ہو جسے کھلایا اور پہنایا جاتا ہے(3) یعنی: کھلایا جانے والا اور پہنایا جانے والا۔ النحاس نے کہا(4): اس بارے میں جو سب سے بہترین بات کہی گئی ہے وہ یہ کہ "مَن" حالتِ رفع میں ہے؛ بمعنی: "آج اللہ کے حکم سے سوائے رحم کرنے والے کے کوئی نہیں بچائے گا،" یعنی: سوائے اللہ کے - اور یہ طبری کا اختیار ہے(5) - اور یہ بہتر ہے کیونکہ آپ نے "عاصم" کو "معصوم" کے معنی میں نہیں لیا اس طرح اسے اس کے باب سے باہر نہیں نکالا، اور نہ ہی "إلا" کو "لیکن" کے معنی میں لیا ہے۔ ﴿ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ ﴾ یعنی نوح اور ان کے بیٹے کے درمیان ﴿ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ ﴾ کہا گیا ہے: وہ ایک ایسے گھوڑے پر سوار تھا جو خود پر اتراتا تھا، اور اسے وہ پسند تھا۔ جب اس نے پانی آتے دیکھا تو کہا: اے ابا، تنور ابل پڑا ہے! اس کے باپ نے اس سے کہا: ﴿ يَبُنَيَّ ارْكَب مَّعَنَا ﴾ اس نے ابھی بات مکمل نہیں کی تھی کہ ایک بڑی لہر آئی اور اسے اور اس کے گھوڑے کو نگل لیا، اور اس کے اور نوح کے درمیان حائل ہو گئی، چنانچہ وہ غرق ہو گیا۔ اور کہا گیا ہے: اس نے اپنے لیے شیشے کا ایک گھر بنایا تاکہ اس میں پانی سے بچ سکے، جب تنور ابلا تو وہ اس میں داخل ہوا اور اسے اندر سے بند کر لیا، پھر وہ اس میں بول و براز کرتا رہا یہاں تک کہ اسی سے غرق ہو گیا(6)۔ اور کہا گیا ہے: وہ پہاڑ جس کی اس نے پناہ لی تھی وہ "طورِ زیتا" ہے(7)۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 2 / 285۔ (2) الصحاح اور اللسان (فتن) بروایت: نرم کلام، پستہ قد...

(3) اس کا قائل الحطیئہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 284 میں بروایت ہے: ان کی طلب میں سفر نہ کرو۔ (4) إعراب القرآن 2 / 285 میں۔ (5) ان کی تفسیر 8 / 418 میں۔ (6) لطائف الإشارات 2 / 139۔ (7) (م) میں: طورِ سینا، اور جو نسخہ جاتِ خطیہ اور النکت والعیون 2 / 473 سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ طورِ زیتا خابور پل کے پاس راس عین کے قریب ایک پہاڑ کا نام ہے۔ معجم البلدان 4 / 47 - 48۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 126

The Almighty's saying: {And it was said: "O earth! Swallow up your water, and O sky! Withhold (your rain)."} This is a metaphor because they are inanimate. It is said: He placed in them that which they are distinguished by. And he who said: it is a metaphor, said: If the speech of the Arabs and non-Arabs were searched, nothing would be found in it like this verse in the beauty of its composition, the eloquence of its description, and the inclusiveness of meanings in it (1). And in the tradition: Allah the Almighty does not leave the earth without rain in a year or two (2), and no water ever descended from the sky except under the protection of an angel entrusted with it, except for the water of the Flood; for it came out in a way that the angel did not guard it. That is the saying of the Almighty: {Indeed, when the water overflowed, We carried you in the sailing vessel} [Al-Haqqah: 11]. So the ship sailed with them until the matter came to an end, then Allah commanded the pouring water from the sky to cease, and Allah commanded the earth to swallow. It is said: 'bala'a al-ma'a yabla'uhu'; like 'mana'a yamna'u', and 'bali'a yabla'u'; like 'hamida yahmadu', two linguistic variations reported by Al-Kisa'i and Al-Farra' (3). And 'balu'ah' (drain/sink) is the place where water is swallowed (4). Ibn al-Arabi said: (5) The two waters met for a matter already predestined, what was in the earth and what descended from the sky. So Allah commanded what descended from the sky to cease, and the earth did not absorb a single drop of it, and He commanded the earth to swallow only what came out from it. And that is the saying of the Almighty: {And it was said: "O earth! Swallow up your water, and O sky! Withhold (your rain), and the water subsided."} It is said: Allah distinguished between the two waters; as for the water of the earth, He commanded it and it swallowed it, and the water of the sky became seas.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/286. (2) It appeared in the printed edition of Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1300 (and the text is from it): In a cultivated area (amir) or a barren area (ghamir). (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/17, Tafsir al-Tabari 12/419, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/286. And Tahdhib al-Lughah 2/411. (4) See Tahdhib al-Lughah 2/411-412, and Maqayis al-Lughah 1/301. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1300-1301.

सूरह हूद: आयतें 41 - 44 126

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और कहा गया: "ऐ ज़मीन! अपना पानी निगल जा, और ऐ आसमान! (बरसना) रोक दे।"} यह एक रूपक (मजाज़) है क्योंकि वे निर्जीव हैं। यह भी कहा गया है कि: उनमें वह चीज़ रखी गई जिससे उन्हें पहचाना जा सके। जिसने कहा कि यह रूपक है, उसने कहा: यदि अरबों और गैर-अरबों की बातों की छानबीन की जाए, तो इस आयत जैसा कुछ भी इसके सुंदर विन्यास, इसके वर्णन की वाक्पटुता और इसमें मौजूद अर्थों की व्यापकता के मामले में नहीं पाया जाएगा (1)। एक रिवायत में है: अल्लाह तआला किसी भी एक या दो साल में ज़मीन को बारिश से खाली नहीं छोड़ता (2), और आसमान से जब भी पानी उतरा, तो वह उसकी सुरक्षा के लिए तैनात फरिश्ते के संरक्षण में था, सिवाय तूफ़ान के पानी के, क्योंकि वह इस तरह निकला कि फरिश्ते ने उसकी रक्षा नहीं की। और वही अल्लाह तआला का फरमान है: {निस्संदेह, जब पानी हद से बढ़ गया, तो हमने तुम्हें चलती नाव में सवार कर लिया} [अल-हाक्का: 11]। जहाज़ उन्हें लेकर चलता रहा यहाँ तक कि बात पूरी हो गई, फिर अल्लाह ने आसमान से बरसते पानी को रुकने का हुक्म दिया, और ज़मीन को निगलने का हुक्म दिया। कहा जाता है: 'बला-अल-मा' (उसने पानी निगला); जैसे 'मना'अ यमना'उ' (उसने रोका), और 'बलि'अ यबला'उ' जैसे 'हमिदा यहमदु' (उसने प्रशंसा की); ये दो भाषाएँ हैं जिनका उल्लेख अल-किसई और अल-फ़र्रा ने किया है (3)। और 'बालूआह' (नाला) वह स्थान है जहाँ पानी सोख लिया जाता है (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा: (5) दोनों पानी एक ऐसे मामले पर मिले जो पहले से तय किया जा चुका था, जो ज़मीन में था और जो आसमान से उतरा था। अल्लाह ने आसमान से उतरने वाले पानी को रुकने का हुक्म दिया, तो ज़मीन ने उसकी एक भी बूंद नहीं सोखी, और ज़मीन को सिर्फ वही निगलने का हुक्म दिया जो उससे निकला था। और वही अल्लाह तआला का फरमान है: {और कहा गया: "ऐ ज़मीन! अपना पानी निगल जा, और ऐ आसमान! (बरसना) रोक दे, और पानी सूख गया।"} यह भी कहा गया है: अल्लाह ने दोनों पानियों के बीच अंतर कर दिया, जो ज़मीन का पानी था उसे हुक्म दिया तो उसने उसे निगल लिया, और आसमान का पानी समुद्र बन गया।

---

(1) इ'राबुल कुरआन, अन-नहहास 2/286। (2) इब्न अल-अरबी की अहकामुल कुरआन 3/1300 में छपा है (और बात उन्हीं की है): आबाद क्षेत्र (आमिर) या निर्जन क्षेत्र (गामिर) में। (3) देखें मआनी अल-कुरआन, अल-फ़र्रा 2/17, तफ़सीर अल-तबरी 12/419, और इ'राबुल कुरआन, अन-नहहास

2/286। और तहज़ीब अल-लुग़ाह 2/411। (4) देखें तहज़ीब अल-लुग़ाह 2/411 - 412, और मक़ायिस अल-लुग़ाह 1/301। (5) अहकामुल कुरआन 3/1300 - 1301 में।

سورہ ہود: آیات 41 - 44 126

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کہا گیا: "اے زمین! اپنا پانی نگل جا، اور اے آسمان! (برسنا) تھم جا۔"} یہ مجاز ہے کیونکہ وہ بے جان اشیاء ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: ان میں ایسی چیز رکھی گئی ہے جس سے وہ امتیاز کرتی ہیں۔ اور جس نے کہا کہ یہ مجاز ہے، اس نے کہا: اگر عرب و عجم کے کلام کی چھان بین کی جائے تو اس جیسی آیت اس کے عمدہ نظم، فصاحتِ وصف، اور معانی کی جامعیت میں نہیں پائی جائے گی (1)۔ اور روایت میں ہے: اللہ تعالیٰ کسی ایک یا دو سال میں زمین کو بارش سے خالی نہیں چھوڑتا (2)، اور آسمان سے کبھی پانی نہیں اترا مگر ایک فرشتے کی حفاظت میں جو اس پر مقرر ہے، سوائے طوفان کے پانی کے؛ کیونکہ وہ اس طرح نکلا کہ فرشتے نے اسے محفوظ نہیں رکھا۔ اور وہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک جب پانی حد سے بڑھ گیا تو ہم نے تمہیں کشتی میں سوار کر لیا} [الحاقہ: 11]۔ پس کشتی انہیں لے کر چلتی رہی یہاں تک کہ معاملہ ختم ہو گیا، تو اللہ نے آسمان سے برسنے والے پانی کو رک جانے کا حکم دیا، اور زمین کو نگلنے کا حکم دیا۔ کہا جاتا ہے: 'بَلَعَ الماءَ يَبْلَعُهُ'؛ جیسے 'مَنَعَ يَمْنَعُ'، اور 'بَلِعَ يَبْلَعُ'؛ جیسے 'حَمِدَ يَحْمَدُ'، یہ دو لغات ہیں جنہیں الکسائی اور الفراء نے بیان کیا ہے (3)۔ اور 'بالوعہ' (موری) وہ جگہ ہے جہاں پانی پیا جاتا ہے (4)۔ ابن العربی نے کہا: (5) دونوں پانی ایک ایسے معاملے پر ملے جو مقدر ہو چکا تھا، جو زمین میں تھا اور جو آسمان سے اترا تھا۔ اللہ نے آسمان سے اترنے والے پانی کو تھم جانے کا حکم دیا، تو زمین نے اس کا ایک قطرہ بھی جذب نہیں کیا، اور زمین کو صرف وہی نگلنے کا حکم دیا جو اس سے نکلا تھا۔ اور وہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کہا گیا: "اے زمین! اپنا پانی نگل جا، اور اے آسمان! تھم جا، اور پانی خشک ہو گیا"۔} اور یہ

بھی کہا گیا: اللہ نے دونوں پانیوں کے درمیان فرق کر دیا، جو زمین کا پانی تھا اسے حکم دیا تو اس نے اسے نگل لیا، اور آسمان کا پانی سمندر بن گیا۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 286/2۔ (2) ابن العربی کی مطبوعہ 'احکام القرآن' 1300/3 میں واقع ہوا ہے (اور کلام انہی کا ہے): آباد (عامر) یا غیر آباد (غامر) زمین میں۔ (3) دیکھیے معانی القرآن للفراء 17/2، اور تفسیر الطبری 419/12، اور إعراب القرآن للنحاس 286/2۔ اور تہذیب اللغۃ 411/2۔ (4) دیکھیے تہذیب اللغۃ 411/2 - 412، اور مقاییس اللغۃ 301/1۔ (5) احکام القرآن 1300/3 - 1301 میں۔

Surah Hud: Verses 41 - 44

127

His saying, the Exalted: {And the water subsided} means: it decreased; it is said: the thing subsided, and I made it subside, just as it is said: it decreased by itself and someone else decreased it, and it is permissible: "ghuida" with a damma on the ghayn (1). {And the matter was concluded} means: it was perfected and finished; meaning: the people of Noah were destroyed in a complete and decisive manner.

It is said: Allah Almighty made the wombs of their women infertile forty years before the drowning, so there was no small child among those who perished (2). The correct view is that He destroyed the children in the flood, just as the birds and beasts perished, and the drowning was not a punishment for the children, animals, and birds, but rather they died at their appointed times (3).

And it was narrated that when the water increased in the streets, a mother of a boy feared for him, and she loved him dearly, so she went out with him to the mountain until she reached a third of it. When the water reached her, she went out until she reached two-thirds of it. When the water reached her, she stood level on the mountain. When the water reached her neck, she raised her hands with her son until the water took her away. If Allah had shown mercy to any of them, He would have shown mercy to the mother of the boy (4).

His saying, the Exalted: {And it settled on Mount Judi, and it was said, "Away with the wrongdoing people!"} meaning: destruction to them. Al-Judi: a mountain near Mosul (5), it settled on it on the tenth of Muharram, the day of Ashura, so Noah fasted and ordered all those with him of humans, beasts, birds, animals, and others to fast as an expression of gratitude to Allah Almighty, and this meaning has been mentioned before (6). And it was said: that was on Friday.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/286, and al-Kisa'i and Hisham read: "qila", "ghida", and "ji'a" with the Ishmam of the damma at the beginning wherever they occurred, and the rest with a pure kasra. Al-Taysir p. 72, and see Al-Sab'ah pp. 141 - 142. (2) Tarikh Ibn Asakir 12/249, and see Tafsir al-Tabari 12/396 - 398. (3) Narrated by al-Tabari 12/424 - 425 on the authority of al-Dahhak. (4) Tafsir al-Baghawi 2/385, and this is a part of a Hadith narrated by al-Tabari 12/394, and al-Hakim 2/342 on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her. In its chain is Musa bin Yaqub; al-Dhahabi said in Al-Talkhis: its chain is dark (weak), and Musa is not strong. (5) Yaqut

said in Mu'jam al-Buldan 2/179: It is a mountain overlooking Jazirat Ibn Umar on the eastern side of the Tigris, from the works of Mosul. (6) P. 119 of this part.

सूरह हूद: आयत 41 - 44

127

अल्लाह का कथन: {और पानी सूख गया} अर्थात: कम हो गया; कहा जाता है: चीज़ सूख गई, और मैंने उसे सुखा दिया, जैसे कहा जाता है: वह खुद कम हुई और किसी और ने उसे कम किया, और यह भी जायज़ है: 'ग़ुइज़ा' ग़ैन पर पेश (ज़म्मा) के साथ (1)। {और मामला तय कर दिया गया} अर्थात: इसे पूर्ण और समाप्त कर दिया गया; यानी: नूह की कौम की तबाही पूरी तरह और मजबूती से की गई।

कहा जाता है कि अल्लाह ने डूबने से चालीस साल पहले उनकी महिलाओं की कोख बाँझ कर दी थी, इसलिए मरने वालों में कोई छोटा बच्चा नहीं था (2)। सही बात यह है कि अल्लाह ने बच्चों को भी तूफान में हलाक किया, जैसे पक्षी और जानवर हलाक हुए। डूबना बच्चों, जानवरों और पक्षियों के लिए सज़ा नहीं थी, बल्कि वे अपनी नियत आयु (मौत के समय) पर मरे (3)।

और यह वर्णन किया गया है कि जब गलियों में पानी बढ़ गया, तो एक माँ को अपने बच्चे के लिए डर लगा, और वह उससे बहुत प्यार करती थी, इसलिए वह उसे लेकर पहाड़ की ओर निकली यहाँ तक कि वह उसके एक तिहाई हिस्से तक पहुँच गई। जब पानी उस तक पहुँचा, तो वह और ऊपर गई यहाँ तक कि वह पहाड़ के दो-तिहाई हिस्से तक पहुँच गई। जब पानी फिर उस तक पहुँचा, तो वह पहाड़ की चोटी पर खड़ी हो गई। जब पानी उसकी गर्दन तक पहुँच गया, तो उसने अपने बच्चे को अपने दोनों हाथों से ऊपर उठा लिया यहाँ तक कि पानी उसे बहा ले गया। अगर अल्लाह उनमें से किसी पर दया करता, तो उस बच्चे की माँ पर दया करता (4)।

अल्लाह का कथन: {और वह (किश्ती) जूदी (पहाड़) पर जा टिकी और कहा गया, "दूर हो ज़ालिम लोग!"} यानी: उनके लिए विनाश। अल-जूदी: मोसुल के पास एक पहाड़ है (5), किश्ती उस पर मुहर्रम की दसवीं तारीख, आशूरा के दिन टिकी, इसलिए नूह ने रोज़ा रखा और अपने साथ मौजूद सभी इंसानों, जंगली जानवरों, पक्षियों और मवेशियों को अल्लाह के शुक्र के रूप में रोज़ा रखने का आदेश दिया, और यह अर्थ पहले भी आ चुका है (6)। और कहा गया है कि वह जुमा (शुक्रवार) का दिन था।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास 2/286 द्वारा, और अल-किसाई और हिशाम ने 'क़ीला', 'ग़ीज़ा' और 'जीआ' को ज़म्मा के इष्माम के साथ पढ़ा जहाँ भी वे आए, और बाकी ने शुद्ध कसरा के साथ। अल-तयसीर पृ. 72, और देखें अल-सब'आ पृ. 141 - 142। (2) तारीख इब्न असाकिर 12/249, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 12/396 - 398। (3) अल-तबरी ने 12/424 - 425 में अद-दह्हाक से इसे उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/385, और यह हज़रत आयशा (रज़ि.) से वर्णित एक हदीस का हिस्सा है जिसे अल-तबरी 12/394 और अल-हाकिम 2/342 ने उद्धृत किया है। इसके इस्नाद (सूत्र) में मूसा बिन याकूब है; अल-ज़हबी ने 'अल-तल्खीस' में कहा: इसके इस्नाद अंधेरे (कमज़ोर) हैं, और मूसा भरोसेमंद नहीं है। (5) याकूत ने 'मुअजम अल-बुल्दान' 2/179 में कहा है: यह दजला के पूर्वी किनारे पर जजीरा इब्न उमर के सामने एक पहाड़ है, जो मोसुल के अंतर्गत आता है। (6) इस खंड का पृष्ठ 119।

سورہ ہود: آیات 41 - 44

127

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور پانی خشک ہو گیا} یعنی: کم ہو گیا؛ کہا جاتا ہے: چیز خشک ہو گئی، اور میں نے اسے خشک کر دیا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: وہ خود کم ہوئی اور اسے کسی اور نے کم کیا، اور یہ بھی جائز ہے: «غُیض» غین پر پیش کے ساتھ (1)۔ {اور فیصلہ کر دیا گیا} یعنی: اسے مکمل اور ختم کر دیا گیا؛ مطلب: نوح کی قوم کی ہلاکت مکمل طور پر اور پختگی کے ساتھ انجام پائی۔

کہا جاتا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے غرق ہونے سے چالیس سال پہلے ان کی عورتوں کے رحم بانجھ کر دیے تھے، اس لیے ہلاک ہونے والوں میں کوئی چھوٹا بچہ نہیں تھا (2)۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ اس نے بچوں کو طوفان میں ہلاک کیا، جیسے پرندے اور درندے ہلاک ہوئے، اور ڈوبنا بچوں، جانوروں اور پرندوں کے لیے سزا نہیں تھی، بلکہ وہ اپنی مدتِ حیات (اجل) پر مرے (3)۔

اور روایت ہے کہ جب گلیوں میں پانی زیادہ ہو گیا تو ایک ماں کو اپنے بچے کا خوف ہوا، اور وہ اس سے شدید محبت کرتی تھی، چنانچہ وہ اسے لے کر پہاڑ کی طرف نکلی یہاں تک کہ اس کے تہائی حصے تک پہنچ گئی۔ جب پانی اس تک پہنچا تو وہ اور اوپر گئی یہاں تک کہ پہاڑ کے دو تہائی حصے تک پہنچ گئی۔ جب پانی پھر اس تک پہنچا تو وہ پہاڑ کی چوٹی پر برابر کھڑی ہو گئی۔ جب پانی اس کی گردن تک پہنچا تو اس نے اپنے بچے کو اپنے ہاتھوں سے اوپر اٹھا لیا یہاں تک کہ پانی اسے بہا لے گیا۔ اگر اللہ ان میں سے کسی پر رحم فرماتا تو اس بچے کی ماں پر رحم فرماتا (4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ (کشتی) جودی (پہاڑ) پر جا ٹھہری اور کہا گیا، "دوری ہو ظالم لوگوں کے لیے!"} یعنی: ان کے لیے ہلاکت۔ الجودی: موصل کے قریب ایک پہاڑ ہے (5)، کشتی اس پر دسویں محرم، عاشورہ کے دن ٹھہری، تو نوح نے روزہ رکھا اور اپنے ساتھ موجود تمام انسانوں، درندوں، پرندوں اور جانوروں کو اللہ تعالیٰ کے شکر کے طور پر روزہ رکھنے کا حکم دیا، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (6)۔ اور کہا گیا ہے کہ وہ جمعہ کا دن تھا۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 286، اور الکسائی اور ہشام نے «قيل»، «غيض» اور «جيء» کو ضمہ کے اشمام کے ساتھ پڑھا جہاں کہیں بھی یہ آئے، اور باقیوں نے خالص کسرہ کے ساتھ۔ التيسير ص 72، اور دیکھیے السبعة ص 141 - 142۔ (2) تاريخ ابن عساكر 12/ 249، اور دیکھیے تفسير الطبری 12/ 396 - 398۔ (3) اسے الطبری نے 12/ 424 - 425 میں الضحاک سے روایت کیا ہے۔ (4) تفسير البغوی 2/ 385، اور یہ اس حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے الطبری نے 12/ 394 اور الحاکم نے 2/ 342 میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں موسیٰ بن یعقوب ہے؛ الذہبی نے 'التلخيص' میں کہا: اس کی سند تاریک ہے، اور موسیٰ قابلِ اعتماد نہیں ہے۔ (5) یاقوت نے 'معجم البلدان' 2/ 179 میں کہا ہے: یہ دجلہ کے مشرقی جانب جزیرہ ابن عمر کے سامنے ایک پہاڑ ہے، جو موصل کے مضافات میں سے ہے۔ (6) اس پارے کا صفحہ 119۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 128

It is narrated that Allah Almighty revealed to the mountains that the Ark would rest on one of them. So, they vied with each other in height, but Al-Judi remained humble for the sake of Allah and did not vie. Thus, the Ark rested upon it, and its planks remained there (1). It is mentioned in a Hadith that the Prophet ﷺ said: "Something remained of it that the early members of this Ummah witnessed" (2).

Mujahid said: The mountains towered and vied in height so that the flood would not reach them, so the water rose fifteen cubits above them. Al-Judi lowered itself and humbled itself to the command of Allah Almighty, so it was not submerged, and the Ark rested upon it (3).

It has been said that Al-Judi is a name for every mountain (4), and from this is the saying of Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl: "Glory be to Him, then glory be to Him, to whom praise returns, and before us, Al-Judi and Al-Jumud glorified Him" (5).

It is said that Al-Judi is one of the mountains of Paradise (6); that is why it rested upon it.

It is said: Allah honored three mountains with three individuals: Al-Judi with Noah, Mount Sinai with Moses, and Hira with Muhammad, peace and blessings of Allah be upon them all.

An issue: When Al-Judi humbled and submitted itself, it became mighty; and when others rose and exalted themselves, they were humiliated. This is Allah's way with His creation: He raises the one who is humble and humbles the one who is arrogant. How well the speaker said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 176/3, similar narrations from Mujahid will follow, see Tarikh Ibn 'Asakir 262/62. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 176/3. We did not find it attributed directly to the Prophet, but Al-Bukhari mentioned it as a comment before Hadith (4869) from Qatadah's saying. Abd al-Razzaq included it in his Tafsir 258/3, and Al-Tabari 128/22. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 59, and narrated by Al-Tabari 422/12. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 474/2. (5) The verse is attributed to Zayd in Majaz al-Qur'an 290/1, and Sharh Abyat Sibawayh by al-Sirafi 194/1, and Al-Nukat wa'l-Uyun 474/2. Sibawayh attributed it in al-Kitab 326/1 to Umayyah ibn Abi al-Salt, and it is in Umayyah's Diwan p. 161 with a slight variation. It was also attributed to Waraqah ibn Nawfal as in al-Aghani 121/3,

and al-Khizanah 388/3. His saying: "al-Jumud" is a mountain belonging to the Banu Nasr in Najd. Mu'jam al-Buldan 161/2. (6) Tarikh Ibn 'Asakir 262/62.

सूरा हूद: आयतें 41 - 44 128

वर्णन किया गया है कि अल्लाह ताआला ने पहाड़ों पर वह्य (प्रकाशना) भेजी कि कश्ती उनमें से किसी एक पर ठहरेगी। तो वे ऊँचे होने के लिए एक दूसरे से मुकाबला करने लगे, लेकिन अल-जुदी अल्लाह के लिए नम्रता के कारण ऊँचा नहीं हुआ। अतः कश्ती उस पर रुक गई, और उसके तख्ते उस पर बाकी रहे (1)। हदीस में है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "इसका कुछ हिस्सा बाकी रहा जिसे इस उम्मत के पूर्वजों ने पाया" (2)।

मुजाहिद ने कहा: पहाड़ ऊँचे और घमंडी हो गए ताकि डूबने से बच सकें, तो पानी उनके ऊपर पंद्रह हाथ चढ़ गया। अल-जुदी ने खुद को झुका लिया और अल्लाह ताआला के आदेश के सामने नम्र हो गया, इसलिए वह नहीं डूबा, और कश्ती उस पर रुक गई (3)।

कहा गया है कि अल-जुदी हर पहाड़ का नाम है (4), और इसी में ज़ैद बिन अम्र बिन नुफैल का कथन है: "उसकी पाकी है, फिर उसकी पाकी है जिसके लिए प्रशंसा लौटती है, और हमसे पहले अल-जुदी और अल-जुमुद ने उसकी पाकी बयान की" (5)।

कहा जाता है: अल-जुदी जन्नत के पहाड़ों में से है (6); इसीलिए वह उस पर ठहरी।

कहा जाता है: अल्लाह ने तीन पहाड़ों को तीन व्यक्तियों के साथ सम्मानित किया: नूह के साथ अल-जुदी को, मूसा के साथ तूर सिना को, और मुहम्मद के साथ हिरा को, उन सभी पर अल्लाह की रहमत और सलामती हो।

एक मसला: जब अल-जुदी ने नम्रता और अधीनता दिखाई, तो वह सम्मानित हुआ, और जब दूसरे ऊँचे हुए और घमंड किया, तो वे अपमानित हुए। यह अपनी सृष्टि में अल्लाह का नियम है: वह उसे उठाता है जो विनम्र होता है, और उसे गिराता है जो घमंड करता है। कहने वाले ने क्या खूब कहा है:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 176/3, मुजाहिद से इसके समान आगे आएगा, और तारीख इब्न असाकिर 262/62 देखें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 176/3, और हमें यह मरफू(पैगंबर से सीधे) नहीं मिला, और बुखारी ने इसे हदीस (4869) से पहले कतादा के कथन के रूप में उद्धृत किया है, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे तफ़सीर 258/3 में और तबरी ने 128/22 में जोड़ा है। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 59, और तबरी ने इसे 422/12 में उद्धृत किया है। (4) अल-नुकात वल-उयून 474/2। (5) यह शेर मजज़ अल-कुरान 290/1 में ज़ैद के लिए जिम्मेदार ठहराया गया है, और

सिराफी द्वारा शरह अबयात सिबावेह 194/1, और अल-नुकात वल-उयून 474/2। सिबावेह ने इसे अल-किताब 326/1 में उमैया बिन अबी अल-सल्त के लिए जिम्मेदार ठहराया है, और यह उमैया के दीवान पृ. 161 में थोड़े बदलाव के साथ है। इसे वरका बिन नौफल के लिए भी जिम्मेदार ठहराया गया था जैसा कि अल-अग़ानी 121/3 और अल-खिज़ाना 388/3 में है। उनका कथन: अल-जुमुद: नज्द में बनू नस्र का एक पहाड़ है। मुअजम अल-बुल्दान 161/2। (6) तारीख इब्न असाकिर 262/62।

سورہ ہود: آیات ۴۱ - ۴۴ ۱۲۸

مروی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے پہاڑوں کی طرف وحی فرمائی کہ کشتی ان میں سے کسی ایک پر ٹھہرے گی، تو وہ ایک دوسرے سے بڑھ چڑھ کر اونچے ہونے لگے، اور جودی اللہ کے لیے عاجزی کی وجہ سے اونچا نہ ہوا، تو کشتی اس پر ٹھہر گئی، اور اس کی لکڑیاں اس پر باقی رہیں (۱)۔ اور حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «اس کا کچھ حصہ باقی رہا جسے اس امت کے اگلوں نے پایا» (۲)۔

مجاہد نے کہا: پہاڑ اکڑ گئے اور اونچے ہوگئے تاکہ غرق نہ ہوں، تو پانی ان کے اوپر پندرہ ہاتھ بلند ہوگیا، اور جودی جھک گیا، اور اللہ تعالیٰ کے حکم کے سامنے عاجز بن گیا تو وہ غرق نہیں ہوا، اور کشتی اس پر ٹھہر گئی (۳)۔

اور کہا گیا ہے کہ: جودی ہر پہاڑ کا نام ہے (۴)، اور اسی میں سے زید بن عمرو بن نفیل کا قول ہے: «سبحانہ ثم سبحاناً یعود لہ ... وقبلنا سبح الجودي والجمُد» (۵)

اور کہا جاتا ہے: جودی جنت کے پہاڑوں میں سے ہے (۶)؛ اسی لیے کشتی اس پر ٹھہری۔

اور کہا جاتا ہے: اللہ نے تین پہاڑوں کو تین اشخاص کے ذریعے عزت بخشی: جودی کو نوح (علیہ السلام) کے ذریعے، طورِ سینا کو موسیٰ (علیہ السلام) کے ذریعے، اور حرا کو محمد ﷺ کے ذریعے، ان سب پر اللہ کی رحمتیں اور سلامتی ہوں۔

مسئلہ: جب جودی نے عاجزی کی اور جھک گیا تو وہ معزز ہوگیا، اور جب دوسرے اونچے ہوئے اور تکبر کیا تو وہ ذلیل ہوئے، اور اللہ کی اپنی مخلوق میں یہی سنت ہے کہ وہ اسے بلند کرتا ہے

جو عاجزی اختیار کرے، اور اسے پست کرتا ہے جو تکبر کرے۔ اور کہنے والے نے کیا خوب کہا ہے:

---

(۱) المحرر الوجیز ۱۷۶/۳، اور عنقریب مجاہد سے اس کی مثل آئے گا، اور دیکھئے تاریخ ابن عساکر ۲۶۲/۶۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۷۶/۳، اور ہم اس پر مرفوعاً مطلع نہیں ہوئے، اور بخاری نے اسے حدیث (۴۸۶۹) سے پہلے قتادہ کے قول کے طور پر معلق کیا ہے، اور عبد الرزاق نے اسے تفسیر ۲۵۸/۳ میں، اور طبری نے ۱۲۸/۲۲ میں متصل کیا ہے۔ (۳) عرائس المجالس ص۵۹، اور طبری نے اسے ۴۲۲/۱۲ میں نکالا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴۷۴/۲۔ (۵) یہ شعر مجاز القرآن ۲۹۰/۱ میں زید کی طرف منسوب ہے، اور سیرافی کی شرح ابیات سیبویہ ۱۹۴/۱، اور النکت والعیون ۴۷۴/۲ میں۔ اور سیبویہ نے اسے الکتاب ۳۲۶/۱ میں امیہ بن ابی الصلت کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ دیوان امیہ ص۱۶۱ میں تھوڑے فرق کے ساتھ ہے۔ اور ورقہ بن نوفل کی طرف منسوب ہے جیسا کہ الاغانی ۱۲۱/۳ اور الخزانہ ۳۸۸/۳ میں ہے۔ ان کا قول: الجمُد: نجد میں بنو نصر کا ایک پہاڑ ہے۔ معجم البلدان ۱۶۱/۲۔ (۶) تاریخ ابن عساکر ۲۶۲/۶۲۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 129

"And when necks humble themselves in submissiveness from us to You, then their glory is in their humiliation." (1)

In Sahih al-Bukhari and Muslim, it is narrated on the authority of Anas bin Malik, who said: The Prophet ﷺ had a she-camel named Al-Adhba', and she was never overtaken. Then a Bedouin came on a young camel of his and overtook her. This was distressing to the Muslims, and they said: "Al-Adhba' has been overtaken!" So the Messenger of Allah ﷺ said: "It is a right upon Allah that He does not elevate anything in this world except that He lowers it." (2)

Muslim (3) narrated on the authority of Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Charity does not decrease wealth, and Allah does not increase a servant who forgives except in honor, and no one humbles himself for the sake of Allah except that Allah elevates him."

And he ﷺ said: "Allah has revealed to me that you should be humble so that no one oppresses another and no one boasts over another." Narrated by al-Bukhari. (4)

Issue: In which we mention some of the story of Noah with his people and some mention of the ship.

Al-Hafiz Ibn Asakir mentioned in his "History" (5) on the authority of Al-Hasan: That Noah was the first messenger sent by Allah to the people of the earth; that is according to His saying, the Almighty: "And We certainly sent Noah to his people, and he remained among them a thousand years minus fifty years" [Al-Ankabut: 14]. Sin had increased among them, and tyrants had become numerous and they acted with great arrogance. Noah used to call them night and day, secretly and openly, and he was patient and forbearing. No prophet met more severe treatment than Noah; they used to come to him and choke him until he was left half-dead (6), and they would beat him in gatherings and he would be driven away, yet he did not cease calling to what...

Footnotes: (1) It is by Abu Ishaq al-Sabi as in "Yatimat al-Dahr" 2/325 with the narration: "as a means of closeness to You" instead of "in submissiveness from us to You". (2) Sahih al-Bukhari (2872), and it is with Ahmad (12010), and we did not find it with Muslim. His saying: "on a Qa'ud", a Qa'ud is a camel that can be ridden, the youngest of which is two years old. Al-Nihayah (qa'ad). (3) In his Sahih (2588), and it is

with Ahmad (9008). (4) In "Al-Adab al-Mufrad" (426) and (428), and it is with Muslim (2865): (64) and it is from the Hadith of 'Iyad bin Himar (may Allah be pleased with him). (5) 62/244. (6) Al-Waqidh: One who is unconscious; it is not known if he is dead or not. Al-Lisan (waqadh).

सूरह हूद: आयतें 41 - 44 129

"और जब हमारी ओर से गर्दनें आपके सामने विनम्रता से झुकती हैं, तो उनका सम्मान उनके इसी अपमान (विनम्रता) में होता है।" (1)

सहीह अल-बुखारी और मुस्लिम में अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ की 'अल-अज़बा' नाम की एक ऊँटनी थी, जो कभी किसी से पीछे नहीं रहती थी। फिर एक ग्रामीण अपनी जवान ऊँटनी पर आया और उससे आगे निकल गया। यह बात मुसलमानों पर भारी पड़ी और उन्होंने कहा: "अज़बा पीछे रह गई!" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह का यह हक है कि वह दुनिया में जिस चीज़ को भी बुलंद करता है, उसे नीचे भी लाता है।" (2)

मुस्लिम (3) ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सदका (दान) से माल कम नहीं होता, और अल्लाह माफ करने वाले बंदे की इज़्ज़त ही बढ़ाता है, और जो कोई अल्लाह के लिए विनम्रता अपनाता है, अल्लाह उसे बुलंद कर देता है।"

और आप ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने मेरी तरफ वह्य (प्रकाशना) भेजी है कि तुम विनम्रता अपनाओ, ताकि कोई किसी पर ज़ुल्म न करे और कोई किसी पर फख्र (घमंड) न करे।" इसे बुखारी ने निकाला है। (4)

विषय: इसमें हम नूह की उनकी कौम के साथ कहानी और किश्ती का कुछ ज़िक्र करेंगे।

हाफिज़ इब्न असीर ने अपनी "तारीख" (5) में हसन के हवाले से ज़िक्र किया है: कि नूह पहले रसूल थे जिन्हें अल्लाह ने ज़मीन वालों की तरफ भेजा; जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमने नूह को उसकी कौम की तरफ भेजा, तो वह उनमें पचास साल कम एक हज़ार साल रहे" [अल-अनकबूत: 14]। उनके बीच गुनाह बढ़ गए थे, और ज़ालिमों की संख्या बढ़ गई थी और उन्होंने बहुत सरकशी की थी। नूह उन्हें रात-दिन, गुप्त और प्रकट रूप से पुकारते थे, और वह बहुत सब्र करने वाले और सहनशील थे। किसी भी नबी को वह सब नहीं झेलना पड़ा जो नूह ने झेला; वे लोग उनके पास आते और उनका गला घोंटते यहाँ तक कि वह अधमरे (6) हो जाते, और वे उन्हें सभाओं में पीटते और उन्हें निकाल दिया जाता, फिर भी वह उस चीज़ की ओर बुलाना नहीं छोड़ते थे जिसे...

पादलेख: (1) यह अबू इसहाक अल-साबी का है जैसा कि "यतीमत अल-दहर" 325/2 में है, इस वर्णन के साथ: "आपकी निकटता के लिए", बजाय "हमारी ओर से आपके लिए विनम्रता से"। (2)

सहीह अल-बुखारी (2872), और यह अहमद (12010) के पास है, और हमें यह मुस्लिम के पास नहीं मिला। उनका कहना है: "एक क़ऊद पर", क़ऊद ऊँटों में से वह है जिस पर सवारी की जा सके और उसकी न्यूनतम आयु दो वर्ष होती है। अल-निहाया (क़अद)। (3) उनके सहीह (2588) में, और यह अहमद (9008) के पास है। (4) "अल-अदब अल-मुफ़्रद" (426) और (428) में, और यह मुस्लिम (2865): (64) में है और यह इयाज़ बिन हिमार (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है। (5) 62/244। (6) अल-वक़ीज़: वह जो बेहोश हो जाए; पता नहीं चलता कि वह मर गया है या नहीं। अल-लिसान (वक़ज़)।

سورہ ہود: آیات 41 - 44 129

"اور جب ہماری طرف سے گردنیں آپ کے سامنے عاجزی سے جھکتی ہیں، تو ان کی عزت ان کی اسی عاجزی میں ہے۔" (1)

صحیح بخاری اور مسلم میں انس بن مالک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی ایک اونٹنی تھی جس کا نام 'العضباء' تھا، وہ کبھی پیچھے نہیں رہتی تھی۔ پھر ایک دیہاتی اپنے ایک جوان اونٹ پر آیا اور اس سے آگے نکل گیا۔ یہ بات مسلمانوں پر شاق گزری اور انہوں نے کہا: "عضباء پیچھے رہ گئی!" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ پر یہ حق ہے کہ وہ دنیا میں جس چیز کو بھی بلند کرتا ہے، اسے پست بھی کرتا ہے۔" (2)

مسلم (3) نے ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "صدقہ سے مال میں کمی نہیں آتی، اور اللہ معاف کرنے والے بندے کی عزت ہی بڑھاتا ہے، اور جو کوئی اللہ کے لیے عاجزی اختیار کرتا ہے، اللہ اسے بلندی عطا فرماتا ہے۔"

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے میری طرف وحی بھیجی ہے کہ تم عاجزی اختیار کرو تاکہ کوئی کسی پر زیادتی نہ کرے اور کوئی کسی پر فخر نہ کرے۔" اسے بخاری نے روایت کیا ہے۔ (4)

مسئلہ: جس میں ہم نوح علیہ السلام کا ان کی قوم کے ساتھ قصہ اور کشتی کا کچھ ذکر کریں گے۔

حافظ ابن عساکر نے اپنی "تاریخ" (5) میں حسن سے ذکر کیا ہے: کہ نوح پہلے رسول تھے جنہیں اللہ نے اہل زمین کی طرف بھیجا؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، پس وہ ان میں پچاس سال کم ایک ہزار سال رہے" [العنکبوت: 14]۔ ان میں گناہ

بڑھ گئے تھے، اور جابر لوگ کثرت سے تھے اور انہوں نے بڑی سرکشی اختیار کی تھی، اور نوح انہیں رات دن، پوشیدہ اور اعلانیہ پکارتے تھے، اور وہ بڑے صابر اور حلیم تھے، اور انبیاء میں سے کسی نے وہ تکالیف نہیں اٹھائیں جو نوح نے اٹھائیں، لوگ ان کے پاس آتے اور ان کا گلا گھونٹتے یہاں تک کہ وہ ادھ موئے (6) ہو جاتے، اور انہیں مجلسوں میں مارتے اور نکال دیا جاتا، اور وہ اس چیز کی دعوت دینے سے باز نہ آتے تھے جسے...

حواشی: (1) یہ ابو اسحاق الصابی کا قول ہے جیسا کہ "یتیمۃ الدہر" 325/2 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "آپ کے قرب کے لیے"، بجائے اس کے کہ "ہماری طرف سے آپ کے لیے عاجزی سے"۔ (2) صحیح بخاری (2872)، اور یہ احمد (12010) کے ہاں ہے، اور ہمیں یہ مسلم کے ہاں نہیں ملا۔ ان کا قول: "قعود پر"، قعود اونٹوں میں سے وہ ہے جس پر سواری کی جا سکے، اور اس کی کم از کم عمر دو سال ہوتی ہے۔ النہایہ (قعد)۔ (3) اپنی صحیح (2588) میں، اور یہ احمد (9008) کے ہاں ہے۔ (4) "الادب المفرد" (426) اور (428) میں، اور یہ مسلم (2865): (64) میں ہے اور یہ عیاض بن حمار رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (5) 62/244۔ (6) الوقیذ: وہ شخص جو بے ہوش ہو جائے؛ پتہ نہ چلے کہ وہ مر گیا ہے یا نہیں۔ اللسان (وقذ)۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 130

...what is done to him is that he calls them (1), and says: "My Lord, forgive my people, for they do not know." This only increased their flight from him, so much so that when he spoke to a man among them, the man would wrap his head in his garment and put his fingers in his ears so as not to hear anything of his speech. That is what God Almighty says: {And indeed, every time I invited them that You may forgive them, they put their fingers in their ears and covered themselves with their garments} [Nuh: 7].

Mujahid and Ubaid bin Umair said: They used to beat him until he fainted, and when he regained consciousness, he would say: "My Lord, forgive my people, for they do not know" (2).

Ibn Abbas said: Noah used to be beaten, then wrapped in a felt mat (3) and thrown in his house, and they thought he had died. Then he would come out and call them. When he despaired of his people's belief, a man came to him with his son, leaning on a staff. He said: "O my son, look at this old man, do not let him deceive you." The boy said: "O my father, let me have the staff." So he gave it to him. He took the staff and said: "Put me down on the ground." So he put him down. He walked to him with the staff and struck him, causing a wound that exposed the bone (4) in his head, and blood flowed. Noah said: "Lord, You see what Your servants are doing to me. If there is any good in Your servants, then guide them. If it is otherwise, then give me patience until You judge, and You are the best of judges." Then Allah revealed to him and made him despair of his people's belief, and informed him that no believer remained in the loins of men or the wombs of women. He said: {And it was revealed to Noah: 'None of your people will believe except those who have already believed, so do not be distressed by what they used to do'} meaning: do not grieve for them {And construct the ship under Our eyes and Our inspiration}. He said: "O Lord, where is the wood?" He said: "Plant trees." He said: So he planted teak trees for twenty years, and stopped calling them, and they stopped mocking him. They used to ridicule him. When the trees matured, his Lord commanded him to cut them and dry them. He said: "O Lord, how do I make this house?" He said: "Make it in three forms: its head like the head of a rooster, and its chest..."

---

(1) In (m): He used to not supplicate against those who did this to him, but rather he would call them. (2) Tarikh Ibn Asakir 62/247, and Al-Tabari related it in 12/396 from

Ubaid bin Umair at length. (3) Al-Libd: A well-known type of carpet. Al-Lisan (L-B-D). (4) Al-Mudiha of wounds: One that reaches the bone and exposes it. Al-Lisan (W-D-H).

सूरह हूद: आयतें 41 - 44 130

...उनके साथ जो किया जाता था, वह उन्हें (अल्लाह की ओर) बुलाते थे (1), और कहते थे: «हे मेरे रब! मेरी कौम को क्षमा कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते»। इससे उनकी उससे दूरी और बढ़ जाती थी, यहाँ तक कि जब वह उनमें से किसी आदमी से बात करते, तो वह अपना सिर अपने कपड़े में लपेट लेता और अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डाल लेता ताकि उनकी कोई बात न सुन सके। इसी के बारे में अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿और जब कभी मैंने उन्हें बुलाया कि तू उन्हें क्षमा कर दे, तो उन्होंने अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डाल लीं और अपने कपड़ों से खुद को ढक लिया﴾ [नूह: 7]।

मुजाहिद और उबैद बिन उमैर ने कहा: वे उन्हें तब तक पीटते थे जब तक वे बेहोश न हो जाते, फिर जब उन्हें होश आता तो वे कहते: हे मेरे रब! मेरी कौम को क्षमा कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते (2)।

इब्न अब्बास ने कहा: नूह को पीटा जाता था, फिर उन्हें एक नमदे (3) में लपेटकर उनके घर में डाल दिया जाता था, उन्हें लगता था कि वे मर गए हैं, फिर वे बाहर निकलते और उन्हें बुलाते; यहाँ तक कि जब वे अपनी कौम के ईमान लाने से निराश हो गए, तो उनके पास एक आदमी अपने बेटे के साथ आया, जो एक लाठी के सहारे चल रहा था। उसने कहा: हे मेरे बेटे, इस बूढ़े आदमी को देख, यह तुझे धोखे में न डाल दे। लड़के ने कहा: हे पिता, मुझे लाठी दे दो। तो उसने उसे दे दी। उसने लाठी ली और कहा: मुझे जमीन पर रख दो। तो उसने उसे रख दिया। वह लाठी लेकर उनकी ओर चला और उन्हें मारा, जिससे उनके सिर पर एक गहरा घाव (4) हो गया और खून बहने लगा। नूह ने कहा: ऐ रब, तू देख रहा है कि तेरे बंदे मेरे साथ क्या कर रहे हैं। अगर तेरे बंदों में कोई भलाई है तो उन्हें हिदायत दे, और अगर ऐसा नहीं है तो मुझे तब तक सब्र दे जब तक तू फैसला न कर दे, और तू सबसे बेहतर फैसला करने वाला है। तब अल्लाह ने उनकी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी और उन्हें उनकी कौम के ईमान से निराश कर दिया, और उन्हें बताया कि अब पुरुषों की पीठ और महिलाओं के गर्भ में कोई मोमिन (ईमान वाला) नहीं बचा है। अल्लाह ने फ़रमाया: ﴿और नूह की ओर वह्य भेजी गई कि: 'तेरी कौम में से कोई ईमान नहीं लाएगा सिवाय उनके जो ईमान ला चुके हैं, अतः उनके कामों पर दुखी न हो'﴾ यानी: उन पर गम न कर ﴿और हमारी आँखों के सामने और हमारी वह्य के अनुसार कश्ती बना﴾ उन्होंने कहा: ऐ रब, लकड़ी कहाँ है? अल्लाह ने फ़रमाया: पेड़ लगा। उन्होंने कहा: तो उन्होंने बीस साल तक सागौन के पेड़ लगाए, और दावत (बुलाना) बंद कर दी, और वे मज़ाक उड़ाने से रुक गए। वे उनका उपहास करते थे। जब पेड़ बड़े हो गए, तो उनके रब ने उन्हें

काटने और सुखाने का आदेश दिया। उन्होंने कहा: ऐ रब, मैं इस घर को कैसे बनाऊं? अल्लाह ने फ़रमाया: इसे तीन रूपों में बना; इसका सिर मुर्गे के सिर जैसा हो, और इसका सीना...

---

(1) (म) में: वे उन लोगों के लिए बददुआ नहीं करते थे जो उनके साथ ऐसा करते थे बल्कि उन्हें बुलाते थे। (2) तारीख इब्न असाकिर 62/247, और तबरी ने इसे उबैद बिन उमैर से विस्तार से 12/396 में उद्धृत किया है। (3) अल-लिब्द: कालीन का एक प्रसिद्ध प्रकार। अल-लिसान (लिब्द)। (4) अल-मुदिहा घावों में से: वह जो हड्डी तक पहुँच जाए और उसे स्पष्ट कर दे। अल-लिसान (वज़ह)।

سورہ ہود: آیات 41 - 44 130

ان کے ساتھ جو کیا جاتا، وہ انہیں (اللہ کی طرف) بلاتے (1)، اور کہتے: «اے میرے رب! میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے»۔ یہ چیز ان کے فرار میں ہی اضافہ کرتی، یہاں تک کہ جب وہ ان میں سے کسی آدمی سے بات کرتے تو وہ اپنا سر اپنے کپڑے میں لپیٹ لیتا اور اپنی انگلیاں اپنے کانوں میں ڈال لیتا تاکہ ان کی کوئی بات نہ سن سکے، پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اور بے شک میں نے جب بھی انہیں بلایا تاکہ تو انہیں معاف کر دے، انہوں نے اپنی انگلیاں اپنے کانوں میں ڈال لیں اور اپنے کپڑے اوڑھ لیے﴾ [نوح: 7]۔

مجاہد اور عبید بن عمیر نے کہا: وہ انہیں مارتے تھے یہاں تک کہ وہ بے ہوش ہو جاتے، پھر جب انہیں ہوش آتا تو کہتے: اے میرے رب! میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے (2)۔

ابن عباس نے کہا: حضرت نوح علیہ السلام کو مارا جاتا، پھر انہیں ایک لبد (نمدا) (3) میں لپیٹ کر ان کے گھر میں پھینک دیا جاتا، وہ سمجھتے کہ وہ مر گئے ہیں، پھر وہ نکلتے اور انہیں بلاتے؛ یہاں تک کہ جب وہ اپنی قوم کے ایمان لانے سے مایوس ہو گئے، تو ان کے پاس ایک آدمی اپنے بیٹے کے ساتھ آیا، جو لاٹھی کا سہارا لیے ہوئے تھا۔ اس نے کہا: اے میرے بیٹے، اس بوڑھے کو دیکھ، یہ تجھے دھوکا نہ دے دے۔ لڑکے نے کہا: اے ابا، مجھے لاٹھی دیں، تو اس نے اسے دے دی۔ اس نے لاٹھی لی اور کہا: مجھے زمین پر رکھو، تو اس نے اسے رکھ دیا۔ وہ لاٹھی لے کر ان کی طرف چلا اور انہیں مارا، جس سے ان کے سر میں ایک موضحہ (ہڈی تک پہنچ جانے والا) زخم (4) آ گیا اور خون بہنے لگا۔ نوح علیہ السلام نے کہا: اے رب، تو دیکھ رہا ہے جو تیرے بندے میرے ساتھ کر رہے ہیں، پس اگر تیرے بندوں میں کوئی خیر ہے تو انہیں ہدایت دے، اور اگر اس کے علاوہ کچھ ہے تو مجھے صبر دے یہاں تک کہ تو فیصلہ کر دے، اور تو بہترین فیصلہ

کرنے والا ہے۔ پس اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی اور انہیں ان کی قوم کے ایمان سے مایوس کر دیا، اور انہیں خبر دی کہ اب مردوں کی پشتوں میں اور عورتوں کے رحموں میں کوئی مومن باقی نہیں رہا، اللہ نے فرمایا: ﴿اور نوح کی طرف وحی بھیجی گئی کہ 'تیری قوم میں سے کوئی ایمان نہیں لائے گا سوائے ان کے جو ایمان لا چکے ہیں، پس ان کے کاموں پر غمگین نہ ہو'﴾ یعنی: ان پر غم نہ کھا ﴿اور ہماری آنکھوں کے سامنے اور ہماری وحی کے مطابق کشتی بنا﴾ انہوں نے کہا: اے رب، اور لکڑی کہاں ہے؟ فرمایا: درخت لگاؤ۔ انہوں نے کہا: پس انہوں نے بیس سال تک ساگون کے درخت لگائے، اور دعوت سے رک گئے، اور وہ مذاق اڑانے سے رک گئے۔ وہ ان کا تمسخر اڑاتے تھے، پس جب درخت بڑے ہو گئے؛ تو ان کے رب نے انہیں کاٹنے اور خشک کرنے کا حکم دیا۔ انہوں نے کہا: اے رب، میں یہ گھر کیسے بناؤں؟ فرمایا: اسے تین صورتوں پر بنا؛ اس کا سر مرغے کے سر کی طرح ہو، اور اس کا سینہ...

---

(1) (م) میں ہے: اور وہ ان پر بددعا نہیں کرتے تھے جو ان کے ساتھ ایسا کرتے تھے بلکہ انہیں بلاتے تھے۔ (2) تاریخ ابن عساکر 62/247، اور اسے طبری نے 12/396 میں عبید بن عمیر سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (3) اللبد: فرشوں کی ایک معروف قسم۔ اللسان (لبد)۔ (4) الموضحہ زخموں میں سے: وہ جو ہڈی تک پہنچ جائے اور اسے ظاہر کر دے۔ اللسان (وضح)۔

Surah Hud: Verses 41 - 44 131

...like the breast of a bird, and its tail like the tail of a rooster; and make it layered, and make doors in its side, and fasten it with 'dusur', meaning iron nails. Allah sent Gabriel, who taught him the craft of making the ship, and his hand was made such that it never erred (1).

Ibn Abbas said: The home of Noah, peace be upon him, was Damascus, and he constructed his ship from Lebanon wood between Zamzam and the Rukn and Maqam. When it was completed, he carried the predators and beasts in the first door, and placed wild animals and birds in the second door and closed it over them, and placed the children of Adam—forty men and forty women—in the highest door and closed it over them, and placed the small ants with him in the highest door due to their weakness, so that the beasts would not trample them (2).

Al-Zuhri said: Allah, the Almighty and Sublime, sent a wind, which brought to him two of every kind, from predators, birds, wild animals, and cattle (3).

And Ja'far bin Muhammad said: Allah sent Gabriel, who gathered them, and he began striking with his hands upon each pair, so his right hand fell on the male and his left on the female, and he entered them into the ship.

And Zaid bin Thabit said: The female goat proved difficult for Noah to enter the ship, so he pushed it with his hand by its tail; because of that, its tail broke, became curved, and its private parts became visible. The ewe (female sheep) went along until it entered, so he wiped its tail, and its private parts were covered (4).

Ishaq said: A man from the people of knowledge informed us that Noah carried the people of the ship, and put two of every pair in it, and carried a pair of hoopoes (hudhud). The female hoopoe died in the ship before the earth appeared, so the hoopoe carried her and flew around the world with her to find a place for her, but he found neither mud nor soil. So his Lord had mercy on him and dug a grave for her in the back of his head and buried her in it, and that is the reason for the protruding feathers on the back of the neck...

---

(1) Reported by Ibn Asakir 62/248 - 249 from the route of Juwaybir, from Al-Dahhak, from Ibn Abbas. Al-Tha'labi mentioned it at length in Al-Arais pp. 56-57, and the report is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian narrations). (2) See Tarikh Ibn Asakir

62/241 and 249. (3) Reported by Ibn Asakir 62/255. (4) Both were reported by Ibn Asakir 62/252 - 253 and 255, and they are from the discarded/unreliable narrations.

सूरह हूद: आयत 41 - 44 131

...पक्षी के सीने की तरह, और उसकी पूंछ मुर्गे की पूंछ की तरह; और उसे परतों वाला बनाओ, और उसके किनारे पर दरवाजे बनाओ, और उसे 'दुसूर' यानी लोहे की कीलों से मजबूत करो। और अल्लाह ने जिब्रील को भेजा, जिन्होंने उन्हें जहाज बनाने की कला सिखाई, और उनका हाथ ऐसा बना दिया गया कि कभी चूकता नहीं था (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: नूह (अलैहिस्सलाम) का घर दमिश्क था, और उन्होंने अपने जहाज का निर्माण ज़मज़म और रुक्न व मक़ाम के बीच लेबनान की लकड़ी से किया था। जब वह पूरा हो गया, तो उन्होंने पहले दरवाजे में हिंसक पशुओं और चौपायों को रखा, और दूसरे दरवाजे में जंगली जानवरों और पक्षियों को रखकर उन्हें बंद कर दिया, और आदम की औलाद—चालीस पुरुषों और चालीस महिलाओं—को सबसे ऊपरी दरवाजे में रखा और उन्हें बंद कर दिया, और छोटी चींटियों को उनकी कमजोरी के कारण अपने साथ सबसे ऊपरी दरवाजे में रखा ताकि चौपायें उन्हें कुचल न दें (2)।

अल-ज़ुहरी ने कहा: अल्लाह (अज़ व जल्ल) ने एक हवा भेजी, जो उनके पास हिंसक पशुओं, पक्षियों, जंगली जानवरों और मवेशियों में से प्रत्येक के जोड़े (नर और मादा) ले आई (3)।

और जाफ़र बिन मुहम्मद ने कहा: अल्लाह ने जिब्रील को भेजा जिन्होंने उन्हें इकट्ठा किया, और वे अपने दोनों हाथों से जोड़ों पर थपथपाने लगे, जिससे उनका दायां हाथ नर पर और बायां हाथ मादा पर पड़ता, फिर वे उन्हें जहाज में प्रवेश कराते।

और ज़ैद बिन साबित ने कहा: बकरी के लिए जहाज में प्रवेश करना नूह पर कठिन हो गया, तो उन्होंने उसे अपने हाथ से उसकी पूंछ से धकेला; जिसके कारण उसकी पूंछ टूट गई और मुड़ गई और उसके गुप्त अंग दिखने लगे। और भेड़ चलती रही यहाँ तक कि वह प्रवेश कर गई, तो उन्होंने उसकी पूंछ पर हाथ फेरा जिससे उसके गुप्त अंग छिप गए (4)।

इसहाक ने कहा: हमें ज्ञान के लोगों में से एक व्यक्ति ने बताया कि नूह ने जहाज के लोगों को सवार किया, और उसमें प्रत्येक के जोड़े रखे, और हुदहुद (पक्षी) का एक जोड़ा रखा। मादा हुदहुद जमीन के प्रकट होने से पहले ही जहाज में मर गई, तो नर हुदहुद उसे लेकर दुनिया भर में घूमा ताकि उसके लिए कोई जगह पा सके लेकिन उसे न तो मिट्टी मिली और न ही धूल। तो उसके रब ने उस पर दया की और उसके सिर के पिछले हिस्से में उसके लिए एक कब्र खोदी और उसे उसमें दफना दिया, और यही कारण है कि गर्दन के पीछे उभरे हुए पंख...

(1) इसे इब्न असाकिर 62/248 - 249 ने जुवैबिर के माध्यम से, अद-दह्हाक से, इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। अल-सालाबी ने इसे अल-अरैस पृ. 56-57 में विस्तार से उल्लेख किया है, और यह रिवायत इस्राइली रिवायतों (इज़राइलियत) में से है। (2) देखिए तारीख इब्न असाकिर 62/241 और 249। (3) इसे इब्न असाकिर 62/255 ने उद्धृत किया है। (4) दोनों को इब्न असाकिर 62/252 - 253 और 255 ने उद्धृत किया है, और ये अविश्वसनीय/दुर्बल रिवायतों में से हैं।

سورہ ہود: آیات 41 - 44 131

...پرندے کے سینے کی طرح، اور اس کی دم مرغ کی دم کی طرح؛ اور اسے تہوں والا بناؤ، اور اس کے پہلو میں دروازے رکھو، اور اسے کیلوں سے مضبوط کرو، یعنی لوہے کی کیلیں۔ اور اللہ نے جبرائیل کو بھیجا تو انہوں نے آپ کو کشتی بنانے کی صنعت سکھائی، اور ان کا ہاتھ ایسا کر دیا گیا کہ غلطی نہیں کرتا تھا (1)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: نوح علیہ السلام کا گھر دمشق تھا، اور انہوں نے اپنی کشتی زمزم اور رکن و مقام کے درمیان لبنان کی لکڑی سے بنائی۔ جب وہ مکمل ہو گئی تو انہوں نے پہلے دروازے میں درندوں اور چوپایوں کو سوار کیا، اور دوسرے دروازے میں وحشی جانوروں اور پرندوں کو رکھا اور ان پر دروازہ بند کر دیا، اور اولادِ آدم میں سے چالیس مردوں اور چالیس عورتوں کو سب سے اوپر والے دروازے میں رکھا اور ان پر بند کر دیا، اور باریک چیونٹیوں کو ان کی کمزوری کی وجہ سے اپنے ساتھ اوپر والے دروازے میں رکھا؛ تاکہ چوپائے انہیں کچل نہ دیں (2)۔

زہری نے کہا: اللہ عزوجل نے ایک ہوا بھیجی، جو ان کے پاس ہر قسم کے درندوں، پرندوں، وحشی جانوروں اور چوپایوں میں سے ہر ایک کا جوڑا لے آئی (3)۔

اور جعفر بن محمد نے فرمایا: اللہ نے جبرائیل علیہ السلام کو بھیجا تو انہوں نے ان سب کو اکٹھا کیا، وہ جوڑوں پر اپنے ہاتھ مارنے لگے، چنانچہ ان کا دایاں ہاتھ نر پر اور بایاں ہاتھ مادہ پر پڑتا، اور وہ انہیں کشتی میں داخل کر دیتے۔

اور زید بن ثابت نے فرمایا: بکری نے نوح علیہ السلام کے لیے کشتی میں داخل ہونے میں مشکل پیدا کی، تو انہوں نے اپنے ہاتھ سے اس کی دم کی طرف سے اسے دھکیلا؛ اسی وجہ سے اس کی دم ٹوٹ کر ٹیڑھی ہو گئی اور اس کی شرمگاہ ظاہر ہو گئی۔ اور دُنبہ (بھیڑ) خود ہی چلتی ہوئی داخل ہو گئی، تو انہوں نے اس کی دم پر ہاتھ پھیرا جس سے اس کی شرمگاہ چھپ گئی (4)۔

اسحاق نے کہا: ہمیں اہلِ علم میں سے ایک شخص نے بتایا: کہ نوح علیہ السلام نے کشتی والوں کو سوار کیا، اور اس میں ہر ایک کا جوڑا رکھا، اور ہدہد کا بھی ایک جوڑا رکھا۔ مادہ ہدہد زمین ظاہر ہونے سے پہلے ہی کشتی میں مر گئی، تو نر ہدہد اسے اٹھا کر دنیا میں پھرتا رہا تاکہ اس کے لیے کوئی جگہ پائے، لیکن اسے نہ مٹی ملی اور نہ غبار| تو اس کے رب نے اس پر رحم کیا اور اس کے سر کے پچھلے حصے میں اس کے لیے ایک قبر کھودی اور اسے اس میں دفن کر دیا، چنانچہ وہی ابھرے ہوئے پر ہیں جو سر کے پیچھے...

---

(1) اسے ابن عساکر 248/62 - 249 نے جویبر کے طریق سے، ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ اور ثعلبی نے اسے 'العرائس' ص 56 - 57 میں تفصیل سے ذکر کیا ہے، اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (2) دیکھیے تاریخ ابن عساکر 241/62 اور 249۔ (3) اسے ابن عساکر 255/62 نے روایت کیا ہے۔ (4) ان دونوں کو ابن عساکر 252/62 - 253 اور 255 نے روایت کیا ہے، اور یہ دونوں من گھڑت یا ناقابلِ اعتبار (تالفہ) اخبار میں سے ہیں۔

Surah Hud: Verses 41 - 44, 132

The hoopoe [indicated] the location of the grave; that is why the back of the hoopoes' necks protrude (1).

And the Messenger of Allah ﷺ said: "Noah carried with him in the ark [seeds/ cuttings] from every tree, and Al-Ajwa [dates] from Paradise was with Noah in the ark" (2).

The author of the book "Al-Arous" (3) and others mentioned: that when Noah (peace be upon him) wanted to send someone to bring him news of the earth, the chicken said: "I will," so he took it and stamped its wing and said to it: "You are sealed with my seal, you shall never fly; you will benefit my nation." Then he sent the crow, and it found a carcass and fell upon it and was delayed, so he cursed it, and for that reason, it is killed in both the profane and sacred precincts (of Mecca), and he prayed for it to be fearful; therefore, it does not inhabit houses. Then he sent the dove, and it found no resting place, so it landed on a tree in the land of Sheba (4), and it carried an olive leaf and returned to Noah, so he knew that it had not been able to settle on the earth. Then he sent it after that, and it flew until it landed in the valley of the Haram (Mecca), and the water had receded from the sites of the Kaaba, and its clay was red, so its feet were stained. Then it came to Noah (peace be upon him) and said: "Good news from you, that you grant me the ring around my neck, and the dye on my feet, and that I may inhabit the Haram." So he wiped his hand over its neck and ringed it, and gave it the redness in its feet, and prayed for it and its offspring to be blessed.

(1) Tarikh Ibn Asakir 62/261. Ishaq is the son of Bishr. Al-Daraqutni said: A liar, abandoned. Mizan al-I'tidal 1/184. (2) Narrated by Ibn Asakir 62/261 from the hadith of Ali. And his saying: "Al-Ajwa is from Paradise." Narrated by Ahmad (8002) from the hadith of Abu Hurairah, and (11453) from the hadith of Jabir and Abu Sa'id al-Khudri, may Allah be pleased with them both, and (15508) from the hadith of Rafi' bin Amr al-Mazni, and (11938) from the hadith of Buraidah al-Aslami. The report is in Tarikh Ibn Asakir 62/263-264. (3) Kitab al-Arous by Ja'far bin Muhammad. Mulla Ali al-Qari said in Al-Masnu' p. 251: And al-Daylami said: The chains of narration for Kitab al-Arous by Abu al-Fadl Ja'far bin Muhammad bin Ja'far bin Muhammad bin Ali al-Husayni are weak and cannot be relied upon, and its hadiths are rejected. The report is mentioned by Ibn Asakir 62/263-264. It would have been better for the author to keep his book free from such fabricated stories. (4) In (D) and (M): Sinai.

सूरह हूद: आयतें 41 - 44, 132

हुदहुद ने कब्र के स्थान का संकेत दिया; इसीलिए हुदहुद की गर्दन का पिछला हिस्सा उभरा हुआ होता है (1)।

और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "नूह अपने साथ कश्ती में हर प्रकार के पेड़ ले गए थे, और जन्नत की अजवा (खजूर) भी नूह के साथ कश्ती में थी" (2)।

"अल-अरूस" (3) पुस्तक के लेखक और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है: कि जब नूह (उन पर शांति हो) ने पृथ्वी की खबर लाने के लिए किसी को भेजना चाहा, तो मुर्गी ने कहा: "मैं जाऊँगी," तो उन्होंने उसे लिया और उसके पंख पर मुहर लगा दी और उससे कहा: "तुम पर मेरी मुहर लगी है, तुम कभी नहीं उड़ोगी; तुम मेरी उम्मत (समुदाय) के काम आओगी।" फिर उन्होंने कौवे को भेजा, और उसे एक लाश मिली और वह उसी पर गिर गया और रुक गया, तो उन्होंने उसे शाप दिया, और इसी कारण से, उसे हराम और गैर-हराम दोनों क्षेत्रों में मार दिया जाता है, और उन्होंने उसके लिए डर की प्रार्थना की; इसलिए, वह घरों में नहीं रहता। फिर उन्होंने कबूतर को भेजा, और उसे कहीं ठहरने की जगह नहीं मिली, तो वह सबा की भूमि (4) में एक पेड़ पर बैठ गया, और उसने जैतून की एक पत्ती ली और नूह के पास वापस आ गया, तो उन्हें पता चला कि वह पृथ्वी पर बसने में सक्षम नहीं था। फिर उन्होंने उसे उसके बाद भेजा, और वह उड़ा यहाँ तक कि वह हरम (मक्का) की घाटी में उतरा, और पानी काबा के स्थानों से सूख गया था, और उसकी मिट्टी लाल थी, इसलिए उसके पैर रंग गए। फिर वह नूह (उन पर शांति हो) के पास आया और कहा: "आपकी ओर से खुशखबरी है कि आप मुझे मेरी गर्दन के चारों ओर घेरा और मेरे पैरों में रंग प्रदान करें, और मैं हरम में रहूँ।" तो उन्होंने अपना हाथ उसकी गर्दन पर फेरा और उसे घेरा दिया, और उसके पैरों में लाली दी, और उसके और उसकी संतानों के लिए बरकत की दुआ की।

(1) तारीख इब्न असाकिर 62/261। इशाक, बिशर का बेटा है। अल-दारकुतनी ने कहा: झूठा, छोड़ दिया गया। मिज़ान अल-इतिदाल 1/184। (2) इब्न असाकिर 62/261 ने अली की हदीस से उद्धृत किया है। और उनका कहना: "अजवा जन्नत से है।" अहमद (8002) ने अबू हुरैरा की हदीस से, और (11453) जाबिर और अबू सईद अल-खुदरा की हदीस से, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, और (15508) राफि' बिन अम्र अल-मजनी की हदीस से, और (11938) बुरैदा अल-असलामी की हदीस से उद्धृत किया है। यह रिपोर्ट तारीख इब्न असाकिर 62/263-264 में है। (3) जाफ़र बिन मुहम्मद

द्वारा रचित किताब अल-अरूस। मुल्ला अली अल-कारी ने अल-मसनू' पृष्ठ 251 में कहा: और अल-दयालमी ने कहा: अबू अल-फ़ज़ल जाफ़र बिन मुहम्मद बिन जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली अल-हुसैनी की किताब अल-अरूस की रिवायतें (सनद) बहुत कमजोर हैं और उन पर भरोसा नहीं किया जा सकता, और इसकी हदीसें मनगढ़ंत हैं। रिपोर्ट का उल्लेख इब्न असाकिर 62/263-264 द्वारा किया गया है। लेखक के लिए बेहतर होता कि वे अपनी पुस्तक को ऐसी मनगढ़ंत कहानियों से पाक रखते। (4) (द) और (म) में: सीना।

سورہ ہود: آیات ۴۱ - ۴۴، ۱۳۲

ہدہد نے قبر کی جگہ کی نشاندہی کی؛ اسی وجہ سے ہدہد کی گدیاں (گردن کا پچھلا حصہ) ابھری ہوئی ہوتی ہیں (۱)۔

اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نوح اپنے ساتھ کشتی میں ہر قسم کے درخت لے گئے تھے، اور جنت کی عجوہ (کھجور) بھی نوح کے ساتھ کشتی میں تھی" (۲)۔

کتاب "العروس" (۳) کے مصنف اور دیگر نے ذکر کیا ہے: کہ جب حضرت نوح علیہ السلام نے زمین کی خبر لانے کے لیے کسی کو بھیجنے کا ارادہ کیا تو مرغی نے کہا: "میں جاؤں گی،" تو آپ نے اسے پکڑا اور اس کے پر پر مہر لگا دی اور اس سے فرمایا: "تم پر میری مہر لگی ہے، تم کبھی نہیں اڑو گی؛ تم سے میری امت فائدہ اٹھائے گی۔" پھر آپ نے کوے کو بھیجا، تو اسے ایک مردار ملا اور وہ اسی پر گر گیا اور وہیں رک گیا، تو آپ نے اس پر لعنت کی، اور اسی وجہ سے اسے حل اور حرم دونوں میں مار دیا جاتا ہے، اور اس کے لیے خوف کی بددعا کی؛ اسی لیے وہ گھروں سے مانوس نہیں ہوتا۔ پھر آپ نے کبوتر کو بھیجا، تو اسے کوئی ٹھکانا نہ ملا، چنانچہ وہ ملکِ سبا (۴) میں ایک درخت پر بیٹھ گیا، اور اس نے زیتون کا ایک پتہ اٹھایا اور نوح کے پاس واپس آگیا، تو آپ کو معلوم ہوا کہ وہ زمین پر بسنے کی جگہ نہیں پا سکا تھا۔ پھر آپ نے اسے اس کے بعد دوبارہ بھیجا، تو وہ اڑا یہاں تک کہ وادیِ حرم (مکہ) میں جا گرا، اور پانی کعبہ کے مقامات سے خشک ہو چکا تھا، اور وہاں کی مٹی سرخ تھی، چنانچہ اس کے پاؤں رنگ گئے تھے۔ پھر وہ حضرت نوح علیہ السلام کے پاس آیا اور کہا: "آپ کی طرف سے خوشخبری ہے کہ آپ مجھے میری گردن میں طوق اور میرے پاؤں میں خضاب (رنگ) عطا فرمائیں، اور میں حرم میں

رہوں۔" تو آپ نے اپنا ہاتھ اس کی گردن پر پھیرا اور اسے طوق عطا کیا، اور اس کے پاؤں میں سرخی دے دی، اور اس کے لیے اور اس کی اولاد کے لیے برکت کی دعا فرمائی۔

(۱) تاریخ ابن عساکر ۲۶۱/۶۲۔ اور اسحاق، ابن بشر ہے۔ دارقطنی نے کہا: کذاب متروک (بہت جھوٹا، ناقابلِ اعتبار)۔ میزان الاعتدال ۱/۱۸۴۔ (۲) اسے ابن عساکر نے ۲۶۱/۶۲ میں حضرت علی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: "عجوہ جنت سے ہے۔" اسے احمد نے (۸۰۰۲) حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے، اور (۱۱۴۵۳) حضرت جابر اور حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور (۱۵۵۰۸) رافع بن عمرو المزنی کی حدیث سے، اور (۱۱۹۳۸) بریدہ الاسلمی ﷺ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ خبر تاریخ ابن عساکر ۲۶۳/۶۲ - ۲۶۴ میں ہے۔ (۳) کتاب العروس از جعفر بن محمد۔ ملا علی قاری نے المصنوع ص ۲۵۱ میں کہا ہے: اور دیلمی نے کہا ہے: ابو الفضل جعفر بن محمد بن جعفر بن محمد بن علی الحسینی کی کتاب العروس کی اسانید انتہائی کمزور ہیں جن پر اعتماد نہیں کیا جا سکتا، اور اس کی احادیث منکر (ناقابلِ قبول) ہیں۔ اور یہ خبر ابن عساکر ۲۶۳/۶۲ - ۲۶۴ میں مذکور ہے۔ مصنف کے لیے بہتر تھا کہ وہ اپنی کتاب کو ایسی بے بنیاد اور باطل کہانیوں سے پاک رکھتے۔ (۴) (د) اور (م) میں: سیناء۔

Surah Hud: Verses 41 - 47 133

Al-Tha'labi mentioned that after the crow, he sent the francolin (Al-Tudruj)(1), which was of the genus of chickens, and said: Beware of making excuses. It found greenery and space and did not return, and he took its children as hostages with him until the Day of Resurrection.

God the Almighty said: {And Noah called out to his Lord and said, "My Lord, indeed my son is of my family; and indeed, Your promise is the truth; and You are the most just of judges." (45) He said, "O Noah, indeed he is not of your family; indeed, he is [one whose] work was other than righteous, so ask Me not for that about which you have no knowledge. Indeed, I advise you lest you be among the ignorant." (46) [Noah] said, "My Lord, I seek refuge in You from asking You for that about which I have no knowledge. And unless You forgive me and have mercy upon me, I will be among the losers." (47)}

In it are five matters: The first: His saying, the Almighty: {And Noah called out to his Lord} meaning: he supplicated to Him. {and said, "My Lord, indeed my son is of my family"} meaning: from my family whom You promised to save from drowning; so there is an omission in the speech. {and indeed, Your promise is the truth} meaning the truthfulness.

Our scholars said: Noah only asked his Lord for his son because of His saying: "and your family," and leaving out His saying: {except for him against whom the word has gone forth}(2). Since he was considered part of his family to him, he said: {My Lord, indeed my son is of my family}. This is indicated by his saying: {and be not with the disbelievers} meaning: do not be among those whom you are not of; because he was a believer in his thought(3), and Noah would not say to his Lord: {indeed my son is of my family} unless it was so according to him; for it is impossible that he would ask for the destruction of the disbelievers and then ask for the salvation of some of them. His son was hiding disbelief and showing faith, so Allah Almighty informed Noah of what He alone knows of the unseen; meaning: I knew of your son's condition what you did not know.

Al-Hasan said: He was a hypocrite; therefore Noah deemed it permissible to call him(4). And from him also: He was the son...

(1) A bird that sings in orchards with beautiful voices, found in the land of Khorasan and other parts of Persia. Hayat al-Hayawan p. 163. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1046. (3) See Lata'if al-Isharat 2/137. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 2/476.

सूरह हूद: आयतें 41 - 47 133

अल-थालाबी ने उल्लेख किया है कि कौवे के बाद, उन्होंने तीतर (अल-तुद्रुज)(1) को भेजा, जो मुर्गियों की श्रेणी का था, और कहा: बहाना बनाने से सावधान रहना। उसे हरियाली और जगह मिली और वह वापस नहीं आया, और उसने उसके बच्चों को कयामत के दिन तक अपने पास बंधक बना लिया।

सर्वशक्तिमान अल्लाह ने कहा: {और नूह ने अपने पालनहार को पुकारा और कहा, "मेरे पालनहार, निस्संदेह मेरा बेटा मेरे परिवार का है; और निस्संदेह तेरा वादा सच्चा है; और तू सबसे न्यायप्रिय न्यायकर्ता है।" (45) उसने कहा, "ऐ नूह, वास्तव में वह तेरे परिवार का नहीं है; वास्तव में, उसका कर्म नेक नहीं था, इसलिए मुझसे वह न मांग जिसके बारे में तुझे ज्ञान नहीं है। वास्तव में, मैं तुझे उपदेश देता हूँ कि कहीं तू अज्ञानियों में से न हो जाए।" (46) [नूह ने] कहा, "मेरे पालनहार, मैं तुझसे वह मांगने से तेरी शरण चाहता हूँ जिसके बारे में मुझे ज्ञान नहीं है। और यदि तूने मुझे क्षमा न किया और मुझ पर दया न की, तो मैं घाटे में रहने वालों में से हो जाऊँगा।" (47)}

इसमें पाँच मामले हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का यह कहना: {और नूह ने अपने पालनहार को पुकारा} अर्थात्: उसने उनसे प्रार्थना की। {और कहा, "मेरे पालनहार, निस्संदेह मेरा बेटा मेरे परिवार का है"} अर्थात्: मेरे उस परिवार में से जिसे आपने डूबने से बचाने का वादा किया था; इसलिए कथन में कुछ विलोपन है। {और निस्संदेह तेरा वादा सच्चा है} अर्थात् सत्यता।

हमारे विद्वानों ने कहा: नूह ने अपने रब से अपने बेटे के लिए केवल इसलिए पूछा क्योंकि अल्लाह ने कहा था: "और तेरे परिवार", और अल्लाह के इस कथन को छोड़ दिया: {सिवाय उस व्यक्ति के जिसके विरुद्ध बात पहले ही हो चुकी है}(2)। चूँकि वह उनके अनुसार उनके परिवार का हिस्सा था, इसलिए उन्होंने कहा: {मेरे पालनहार, निस्संदेह मेरा बेटा मेरे परिवार का है}। यह उनके इस कथन से संकेतित होता है: {और काफिरों के साथ न हो} अर्थात्: उन लोगों में से न हो जिनमें से तू नहीं है; क्योंकि वह उनके विचार में आस्तिक था(3)। और नूह अपने पालनहार से यह नहीं कहते: {निस्संदेह मेरा बेटा मेरे परिवार का है} जब तक कि उनके पास ऐसा ही न हो; क्योंकि यह असंभव है कि वह काफ़िरों के विनाश की प्रार्थना करें और फिर उनमें से कुछ को बचाने की प्रार्थना करें। उसका बेटा कुफ्र (अविश्वास) छुपाता था और ईमान (विश्वास) दिखाता था, इसलिए अल्लाह तआला ने नूह को उस चीज़ के बारे में सूचित किया जो केवल वही परोक्ष (गैब) के ज्ञान से जानता है; अर्थात्: मैंने तेरे बेटे की वह स्थिति जानी जो तू नहीं जानता था।

अल-हसन ने कहा: वह एक पाखंडी था; इसलिए नूह ने उसे पुकारना जायज़ समझा(4)। और उनसे यह भी है कि: वह बेटा था...

---

(1) एक पक्षी जो बगीचों में मधुर स्वर में गाता है, खुरासान और फारस के अन्य भागों में पाया जाता है। हयात अल-हयवान पृष्ठ 163। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1046। (3) देखें लताइफ अल-इशारत 2/137। (4) अल-नुकात वल-उयून 2/476।

سورہ ہود: آیات 41 - 47 133

الثعلبی نے ذکر کیا کہ انہوں نے کوے کے بعد تدرج(1) (تیتر نما پرندہ) کو بھیجا، جو مرغی کی جنس سے تھا، اور کہا: خبردار عذر پیش نہ کرنا۔ اسے ہریالی اور کشادگی مل گئی تو وہ واپس نہ آیا، اور اس نے اس کے بچوں کو قیامت کے دن تک اپنے پاس بطور رہن رکھ لیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور نوح نے اپنے رب کو پکارا اور کہا، "اے میرے رب! میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے، اور تیرا وعدہ سچا ہے، اور تو سب سے بڑا منصف ہے۔" (45) فرمایا، "اے نوح! وہ تیرے گھر والوں میں سے نہیں ہے، اس کے عمل اچھے نہیں ہیں، تو مجھ سے ایسی بات نہ پوچھ جس کا تجھے علم نہیں، میں تجھے نصیحت کرتا ہوں کہ نادان نہ بن۔" (46) عرض کیا، "اے میرے رب! میں تیری پناہ مانگتا ہوں اس سے کہ تجھ سے وہ چیز مانگوں جس کا مجھے علم نہ ہو، اور اگر تو نے مجھے معاف نہ کیا اور مجھ پر رحم نہ فرمایا تو میں تباہ ہونے والوں میں سے ہو جاؤں گا۔" (47)﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور نوح نے اپنے رب کو پکارا﴾ یعنی: دعا کی۔ ﴿اور کہا، "اے میرے رب! میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے"﴾ یعنی: میرے ان گھر والوں میں سے جنہیں بچانے کا تو نے وعدہ کیا تھا؛ تو کلام میں حذف پایا جاتا ہے۔ ﴿اور تیرا وعدہ سچا ہے﴾ یعنی سچائی۔

ہمارے علماء نے کہا: نوح علیہ السلام نے اپنے رب سے اپنے بیٹے کے بارے میں صرف اللہ کے اس قول "اور تیرے گھر والے" کی وجہ سے پوچھا، اور اللہ کے اس قول کو چھوڑ دیا: ﴿بجز ان کے جن کے بارے میں پہلے فیصلہ ہو چکا ہے﴾(2)۔ چونکہ وہ ان کے خیال میں ان کے اہل میں سے تھا، انہوں نے کہا: ﴿اے میرے رب! میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے﴾ اس پر ان کا یہ قول

دلالت کرتا ہے: ﴿اور کافروں کے ساتھ نہ ہونا﴾ یعنی: ان میں سے نہ ہونا جن میں سے تم نہیں ہو؛ کیونکہ وہ ان کے گمان میں مومن تھا(3)، اور نوح علیہ السلام اپنے رب سے یہ نہ کہتے: ﴿میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے﴾ مگر یہ کہ ان کے نزدیک معاملہ ایسا ہی ہوتا؛ کیونکہ یہ ناممکن ہے کہ وہ کافروں کی ہلاکت کا سوال کریں اور پھر ان میں سے کسی کو بچانے کا سوال کریں، ان کا بیٹا کفر چھپاتا اور ایمان ظاہر کرتا تھا، تو اللہ تعالیٰ نے نوح علیہ السلام کو اس بات کی خبر دی جس کے علم غیب میں وہ اکیلا ہے؛ یعنی: میں نے تیرے بیٹے کا وہ حال جان لیا جو تو نہیں جانتا تھا۔

حسن بصری نے کہا: وہ منافق تھا؛ اسی لیے نوح علیہ السلام نے اسے پکارنا جائز سمجھا(4)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: وہ بیٹا تھا...

---

(1) ایک پرندہ جو باغات میں اچھی آوازوں میں چہچہاتا ہے، یہ سرزمین خراسان اور فارس کے دیگر علاقوں میں ہوتا ہے۔ حیاۃ الحیوان ص 163۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1046۔ (3) دیکھیے لطائف الاشارات 2/137۔ (4) النکت والعیون 2/476۔

Surah Hud: Verses 45 - 47 134

...his wife(1). The proof for it is the recitation of Ali: "And Noah called out to her son"(2).

﴿وَأَنتَ أَحْكَمُ الْحَكِمِينَ﴾ (And You are the most just of judges) - Subject and predicate. Meaning: You have decreed salvation for one group and drowning for another.

Second: The Almighty's saying: ﴿قَالَ يَنُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ﴾ (He said, 'O Noah, indeed he is not of your family') - meaning: he is not of your family whom I promised to save; this was said by Said ibn Jubayr. The majority of scholars said: He is not of your religion or your guardianship(3). So it is based on the omission of a possessive noun. This indicates that the ruling of agreement in religion is stronger than the ruling of kinship.

﴿إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَلِحٍ﴾ (Indeed, it is a deed that is not righteous) - Ibn Abbas, Urwah, Ikrimah, Yaqub, and al-Kisa'i recited it as: ﴿إِنَّهُ عَمِلَ غَيْرَ صَالِحٍ﴾(4) (Indeed, he has done a deed that is not righteous), meaning from disbelief and denial; this was chosen by Abu Ubayd. Others recited it as: ﴿عَمَلٌ﴾ meaning: your son is one who has unrighteous deeds, omitting the possessive; this was said by Al-Zajjaj and others(5). He said:

She grazes as long as she grazes until she remembers, Then she is all advancing and retreating(6)

Meaning: possessing advancement and retreat. This saying and the one before it lead to a single meaning.

It is possible that the pronoun "it" refers to the question, meaning: indeed your questioning Me to save him is an unrighteous deed. This was said by Qatadah(7).

Al-Hasan said: The meaning of "unrighteous deed" is that he was born on his [Noah's] bed but was not his son. And he was...

---

(1) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/575. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 60. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/476. (4) Al-Sab'ah p. 433, al-Taysir p. 125 on the authority of al-Kisa'i, and al-Nashr 2/289 on the authority of him and Yaqub. It was also narrated on the authority of Ibn Abbas by al-Tabari 12/435, and mentioned by Ibn 'Atiyyah 3/177 on the authority of Ali, Ibn Abbas, Aisha, and Anas (RA). (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/55, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/355. (6) The verse is by al-Khansa', in her Diwan p. 48, and previously mentioned in 3/54 and 9/259. (7) Narrated by Abd al-Razzaq in the Tafsir 1/310, and Sa'id ibn Mansur in his Sunan (1093 - Tafsir).

सूरह हूद: आयतें 45 - 47 134

...उसकी पत्नी (1)। इसका प्रमाण अली का पाठ है: "और नूह ने उसके बेटे को पुकारा" (2)।

﴿وَأَنتَ أَحْكَمُ الْحَكِمِينَ﴾ (और आप न्याय करने वालों में सबसे बेहतर न्याय करने वाले हैं) - उद्देश्य और विधेय। अर्थात: आपने एक समूह के लिए मुक्ति का और दूसरे समूह के लिए डूबने का निर्णय लिया है।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿قَالَ يَنُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ﴾ (कहा, 'हे नूह, वास्तव में वह तेरे परिवार में से नहीं है') - अर्थात: वह तेरे उस परिवार में से नहीं है जिसे बचाने का मैंने वादा किया था; यह सईद बिन जुबैर ने कहा है। बहुसंख्यक विद्वानों ने कहा: वह आपके धर्म या आपके अधिकार क्षेत्र (3) से नहीं है। तो यह एक लुप्त संबंधवाचक संज्ञा पर आधारित है। और यह इंगित करता है कि धर्म में सहमति का निर्णय रक्त संबंधों के निर्णय से अधिक मजबूत है।

﴿إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَلِحٍ﴾ (वास्तव में, यह एक ऐसा कार्य है जो नेक नहीं है) - इब्न अब्बास, उरवा, इक्रिमा, याकूब और अल-किसाई ने इसे इस प्रकार पढ़ा: ﴿(4) إِنَّهُ عَمِلَ غَيْرَ صَالِحٍ﴾ (वास्तव में, उसने ऐसा कार्य किया जो नेक नहीं है), अर्थात कुफ्र और झुठलाने में से; इसे अबू उबैद ने चुना है। दूसरों ने ﴿عَمَلٌ﴾ के रूप में पढ़ा, अर्थात: आपका बेटा बुरे कार्यों वाला है, यहाँ 'वाला' शब्द लुप्त है; यह अल-ज़ज्जाज और अन्य (5) द्वारा कहा गया है। उन्होंने कहा:

वह चरती है जब तक चरती है जब तक कि उसे याद न आ जाए, फिर वह केवल आगे बढ़ना और पीछे हटना है (6)

अर्थात: आगे बढ़ने और पीछे हटने वाली। यह कथन और इससे पहले वाला एक ही अर्थ की ओर संकेत करते हैं।

यह संभव है कि 'वह' सर्वनाम प्रश्न के लिए हो, अर्थात: वास्तव में उसे बचाने के लिए तुम्हारा मुझसे पूछना एक नेक कार्य नहीं है। यह कतादा (7) ने कहा है।

अल-हसन ने कहा: "नेक कार्य नहीं" का अर्थ यह है कि वह उसके बिस्तर पर पैदा हुआ था लेकिन उसका बेटा नहीं था। और वह...

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/575 में उद्धृत। (2) अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 60। (3) अल-नुकात व अल-उयून 2/476। (4) अल-सबह पृष्ठ 433 और अल-तयसीर पृष्ठ 125 अल-किसाई के अधिकार पर, और अल-नश्र 2/289 उनके और याकूब के अधिकार पर। इसे इब्न अब्बास के अधिकार पर अल-तबरी 12/435 द्वारा भी सुनाया गया था, और इब्न अतिय्या 3/177 द्वारा अली, इब्न अब्बास, आयशा और अनस (रजि.) के अधिकार पर उल्लेख किया गया था। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/55, और अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/355। (6) यह कविता अल-खंसा की है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 48 पर है, और पहले 3/54 और 9/259 में वर्णित है। (7) अल-तफसीर 1/310 में अब्द अल-रज्जाक द्वारा और सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (1093 - तफसीर) में उल्लेख किया है।

سورہ ہود: آیات 45 - 47 134

... اس کی بیوی(1)، اس کی دلیل حضرت علی کی قرات ہے: «ونادی نوحُ ابنَها» "اور نوح نے اس (عورت) کے بیٹے کو پکارا"(2)۔

﴿وَأَنتَ أَحْكَمُ الْحَكِمِينَ﴾ (اور تو سب سے بہتر فیصلہ کرنے والا ہے) مبتدا اور خبر۔ یعنی: تو نے ایک قوم کے لیے نجات کا اور ایک قوم کے لیے غرق ہونے کا فیصلہ کیا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ يَنُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ﴾ (فرمایا اے نوح! وہ تیرے گھر والوں میں سے نہیں ہے) یعنی: وہ ان گھر والوں میں سے نہیں ہے جن کی نجات کا میں نے وعدہ کیا تھا؛ یہ سعید بن جبیر نے کہا۔ جمہور نے کہا: وہ تمہارے دین اور تمہاری ولایت(3) میں سے نہیں ہے۔ تو یہ مضاف کے حذف ہونے پر مبنی ہے۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ دین میں اتفاق کا حکم نسب کے حکم سے زیادہ مضبوط ہے۔

﴿إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَلِحٍ﴾ (بے شک یہ عمل صالح نہیں ہے) ابن عباس، عروہ، عکرمہ، یعقوب اور کسائی نے اسے اس طرح پڑھا: ﴿إِنَّهُ عَمِلَ غَيْرَ صَالِحٍ﴾(4) (بے شک اس نے وہ کام کیا جو صالح نہیں ہے) یعنی: کفر اور جھٹلانے کا کام کیا، اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے۔ دوسروں نے ﴿عَمَلٌ﴾ پڑھا یعنی: تمہارا بیٹا برے عمل والا ہے، یہاں مضاف حذف ہے؛ یہ زجاج اور دوسروں(5) نے کہا ہے۔ شاعر نے کہا:

تَرْتَعُ ما رَتَعَتْ حتَّى إذَا ادَّكَرَتْ فإنّما هي إقبالٌ وإدبارُ(6)

یعنی: وہ آگے بڑھنے اور پیچھے ہٹنے والی ہے۔ یہ قول اور اس سے پہلے والا قول ایک ہی معنی کی طرف لوٹتے ہیں۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ "ہاء" (ضمیر) سوال کی طرف لوٹے، یعنی: بے شک تمہارا مجھ سے اسے نجات دلانے کا سوال کرنا عملِ غیر صالح ہے۔ یہ قتادہ(7) نے کہا ہے۔

اور حسن نے کہا: "عمل غیر صالح" کا معنی یہ ہے کہ وہ ان کے بستر پر پیدا ہوا تھا لیکن ان کا بیٹا نہیں تھا۔ اور وہ...

---

(1) اسے الواحدی نے الوسیط 2/575 میں ذکر کیا ہے۔ (2) القراءات الشاذة ص 60۔ (3) النکت والعیون 2/476۔ (4) السبعۃ ص 433 اور التیسیر ص 125 از الکسائی، اور النشر 2/289 از الکسائی و یعقوب، اور اسے ابن عباس سے الطبری 12/435 نے نکالا ہے، اور اسے ابن عطیہ 3/177 نے علی، ابن عباس، عائشہ اور انس رضی اللہ عنہم سے ذکر کیا ہے۔ (5) معانی القرآن از الزجاج 3/55، اور معانی القرآن از النحاس 3/355۔ (6) یہ شعر الخنساء کا ہے، ان کے دیوان ص 48 میں ہے، اور اس کا ذکر 3/54 اور 9/259 میں گزر چکا ہے۔ (7) اسے عبدالرزاق نے التفسیر 1/310 میں اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (1093 - تفسیر) میں نکالا ہے۔

Surah Hud: Verses 45 - 47 135

...of illegitimate birth, and Mujahid (1) also said this. Qatadah said: I asked Al-Hasan about him, and he said: By Allah, he was not his son. I said: But Allah informed [us] about Noah that he said: {Indeed, my son is of my family}. He (Al-Hasan) said: He did not say "from me", and this is an indication that he was the son of his wife from another husband. I said to him: Allah narrated from him that he said: {Indeed, my son is of my family} and {And Noah called out to his son}, and the People of the Two Books (Jews and Christians) do not differ that he was his son. Al-Hasan said: And who takes his religion from the People of the Book! They lie. And he recited: {but they betrayed them} [At-Tahrim: 10] (2). Ibn Jurayj said: He called him while thinking he was his son, and he was born in his bed, but his wife had betrayed him regarding him (3); that is why He said: {but they betrayed them}.

Ibn Abbas said: No wife of a prophet has ever committed adultery, and he was his biological son. Likewise said Ad-Dahhak, Ikrimah, Sa'id ibn Jubayr, Maymun ibn Mahran and others, that he was his biological son.

It was said to Sa'id ibn Jubayr: Noah says: {Indeed, my son is of my family}. Was he from his family? Was he his son? He glorified Allah for a long time then said: There is no god but Allah! Allah tells Muhammad ﷺ that he is his son, and you say: he is not his son! Yes, he was his son, but he was different in intention, action, and religion (4), and that is why Allah Almighty said: {Indeed, he is not of your family}.

And this is the correct view on this matter, God willing, due to the greatness of those who held it, and His saying: {Indeed, he is not of your family} is not something that negates that he was his son (5).

(1) An-Nukat wal-'Uyun 2/475, and At-Tabari narrated their words in 12/426 and 434. And his saying: "li-ghayr rushdah", meaning: out of wedlock and adultery. Al-Lisan (Rashad). Al-Alusi rejected this speech in Ruh al-Ma'ani 12/58, and said: attributing this saying to Al-Hasan and Mujahid is a clear lie. He said: Allah Almighty has purified the Prophets, peace be upon them, from what is much less than such deficiency, so far be it from them, and far be it from them that they should be pointed at with the finger of blame. Rather, what is meant by betrayal is betrayal in religion. (2) Narrated similarly by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 1/306, and at-Tabari 12/427. (3) Narrated by at-Tabari 12/428, and it was previously mentioned that this speech is not correct. (4) Narrated along with what preceded from the saying of Ibn Abbas and others by at-Tabari 12/428 - 433. (5) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 3/351.

सूरह हूद: आयत 45 - 47 135

...अवैध जन्म से, और मुजाहिद (1) ने भी यही कहा। कतादाह ने कहा: मैंने अल-हसन से उनके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, वह उनका बेटा नहीं था। मैंने कहा: अल्लाह ने नूह के बारे में बताया है कि उन्होंने कहा: {बेशक, मेरा बेटा मेरे परिवार से है}। उन्होंने (अल-हसन) कहा: उन्होंने यह नहीं कहा कि वह "मुझसे" है, और यह इस बात का संकेत है कि वह उनकी पत्नी का दूसरे पति से बेटा था। मैंने उनसे कहा: अल्लाह ने उनके बारे में बताया है कि उन्होंने कहा: {बेशक, मेरा बेटा मेरे परिवार से है} और {और नूह ने अपने बेटे को पुकारा}, और अहल-ए-किताब (यहूदी और ईसाई) इस बात में मतभेद नहीं रखते कि वह उनका बेटा था। अल-हसन ने कहा: और कौन अपना धर्म अहल-ए-किताब से लेता है! वे झूठ बोलते हैं। और उन्होंने पढ़ा: {लेकिन उन दोनों ने उनके साथ विश्वासघात किया} [अत-तहरीम: 10] (2)। इब्न जुरायज ने कहा: उन्होंने उसे यह सोचकर पुकारा कि वह उनका बेटा है, और वह उनके बिस्तर पर पैदा हुआ था, लेकिन उनकी पत्नी ने उसके बारे में उनके साथ विश्वासघात किया था (3); इसीलिए उन्होंने कहा: {लेकिन उन दोनों ने उनके साथ विश्वासघात किया}।

इब्न अब्बास ने कहा: किसी भी नबी की पत्नी ने कभी व्यभिचार नहीं किया, और वह उनका सगा बेटा था। इसी तरह अल-दहाक, इकरीमाह, सईद इब्न जुबैर, मैमुन इब्न मेहरान और अन्य लोगों ने कहा कि वह उनका सगा बेटा था।

सईद इब्न जुबैर से कहा गया: नूह कहते हैं: {बेशक, मेरा बेटा मेरे परिवार से है}। क्या वह उनके परिवार से था? क्या वह उनका बेटा था? उन्होंने लंबे समय तक अल्लाह की तस्बीह (महिमामंडन) की, फिर कहा: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं! अल्लाह मुहम्मद ﷺ को बता रहा है कि वह उनका बेटा है, और आप कहते हैं कि वह उनका बेटा नहीं है! हाँ, वह उनका बेटा था, लेकिन वह नियत, कर्म और धर्म में अलग था (4), और इसीलिए अल्लाह तआला ने कहा: {बेशक, वह तुम्हारे परिवार से नहीं है}।

और इंशाअल्लाह, इस मामले में यही सही विचार है, क्योंकि इसे कहने वाले महान लोग हैं, और उनका यह कहना: {बेशक, वह तुम्हारे परिवार से नहीं है} ऐसी बात नहीं है जो इस बात का खंडन करे कि वह उनका बेटा था (5)।

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/475, और अल-तबरी ने 12/426 और 434 में उनकी बात को उद्धृत किया है। और उनके कहने का अर्थ: "लि-ग़ैर रुशदा", यानी: अवैध और व्यभिचार। अल-लिसान (रशद)। अल-आलुसी ने रूह अल-मानी 12/58 में इस बात का खंडन किया है, और कहा है: इस कथन को अल-हसन और मुजाहिद की ओर जोड़ना सरासर झूठ है। उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने नबियों (उन पर शांति हो) को इस तरह की कमियों से बहुत ऊपर पाक रखा है, इसलिए उनसे ऐसी उम्मीद करना भी गलत है, और उन पर उंगली उठाना तो दूर की बात है। बल्कि विश्वासघात से तात्पर्य धर्म में विश्वासघात है। (2) अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 1/306 में और अल-तबरी ने 12/427 में इसी तरह उद्धृत किया है। (3) अल-तबरी ने 12/428 में इसे उद्धृत किया है, और पहले यह बताया जा चुका है कि यह बात सही नहीं है। (4) इसे इब्न अब्बास और अन्य के पिछले कथन के साथ अल-तबरी ने 12/428 - 433 में उद्धृत किया है। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/351।

سورة ہود: آیات 45 - 47 135

...ناجائز ولادت سے، اور مجاہد (1) نے بھی یہی کہا ہے۔ قتادہ کہتے ہیں: میں نے حسن بصری سے اس کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، وہ ان کا بیٹا نہیں تھا۔ میں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے نوح علیہ السلام کے بارے میں بتایا ہے کہ انہوں نے کہا: {بے شک میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے}۔ انہوں نے (حسن) کہا: انہوں نے یہ نہیں کہا کہ "مجھ سے ہے"، اور یہ اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ وہ ان کی بیوی کا کسی دوسرے شوہر سے بیٹا تھا، تو میں نے ان سے کہا: اللہ نے ان کے بارے میں نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: {بے شک میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے} اور {اور نوح نے اپنے بیٹے کو پکارا}، اور اہل کتاب میں اس بات پر کوئی اختلاف نہیں کہ وہ ان کا بیٹا تھا، تو حسن نے کہا: اور کون اپنا دین اہل کتاب سے لیتا ہے! وہ جھوٹ بولتے ہیں۔ اور انہوں نے یہ آیت پڑھی: {پس ان دونوں (بیویوں) نے ان دونوں (نبیوں) سے خیانت کی} [التحریم: 10] (2)۔ ابن جریج کہتے ہیں: انہوں نے اسے پکارا اس حال میں کہ وہ اسے اپنا بیٹا سمجھتے تھے، اور وہ ان کے بستر پر پیدا ہوا تھا، لیکن ان کی بیوی نے اس کے معاملے میں ان سے خیانت کی تھی (3)؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: {پس ان دونوں نے خیانت کی}۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: کسی بھی نبی کی بیوی نے کبھی بدکاری نہیں کی، اور وہ (لڑکا) ان کا صلبی (سگا) بیٹا ہی تھا۔ اسی طرح ضحاک، عکرمہ، سعید بن جبیر، میمون بن مہران وغیرہ نے بھی کہا ہے کہ وہ ان کا صلبی بیٹا تھا۔

سعید بن جبیر سے کہا گیا: نوح فرماتے ہیں: {بے شک میرا بیٹا میرے اہل میں سے ہے} کیا وہ ان کے اہل میں سے تھا؟ کیا وہ ان کا بیٹا تھا؟ انہوں نے طویل عرصے تک اللہ کی تسبیح بیان کی پھر فرمایا: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں! اللہ تعالیٰ محمد ﷺ کو بتا رہا ہے کہ وہ ان کا بیٹا ہے، اور تم

کہتے ہو کہ وہ ان کا بیٹا نہیں! ہاں، وہ ان کا بیٹا تھا، لیکن وہ نیت، عمل اور دین میں (اپنے والد کا) مخالف تھا (4)، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بے شک وہ تیرے اہل میں سے نہیں ہے}۔

اور ان شاء اللہ اس معاملے میں یہی قول صحیح ہے کیونکہ اس کے قائلین جلیل القدر لوگ ہیں، اور اللہ کا یہ فرمانا: {بے شک وہ تیرے اہل میں سے نہیں ہے} اس بات کی نفی نہیں کرتا کہ وہ ان کا بیٹا تھا (5)۔

(1) النکت والعیون 475/2، اور طبری نے 426/12 اور 434 میں ان دونوں کے قول کو نکالا ہے۔ اور ان کا قول: "لغير رشدة" یعنی: ناجائز اور زنا سے۔ اللسان (رشد)۔ اور آلوسی نے روح المعانی 58/12 میں اس کلام کو رد کیا ہے، اور کہا ہے: اس قول کی نسبت حسن اور مجاہد کی طرف کرنا صریح جھوٹ ہے۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انبیاء علیہم السلام کو اس سے بہت کم درجے کے نقائص سے پاک رکھا ہے، پس ان کی طرف طعن کی انگلی سے اشارہ کرنا بہت بعید بات ہے، بلکہ خیانت سے مراد دین میں خیانت ہے۔ (2) اسے اسی طرح عبد الرزاق نے التفسیر 306/1 اور طبری نے 427/12 میں نکالا ہے۔ (3) اسے طبری نے 428/12 میں نکالا ہے، اور پہلے گزر چکا ہے کہ یہ کلام صحیح نہیں ہے۔ (4) اسے ابن عباس وغیرہ کے سابقہ قول کے ساتھ طبری نے 428/12 - 433 میں نکالا ہے۔ (5) معانی القرآن للنحاس 351/3۔

And His saying: {so they betrayed them} means in religion, not in the bed(1). This is because she used to tell people that he was insane. She said to him: "Won't your Lord help you?" He replied: "Yes." She asked: "When?" He said: "When the oven gushes forth (water)." So she went out to her people saying: "O my people, by Allah, he is insane; he claims that his Lord will not help him until this oven gushes forth!" So this was her betrayal. Her other betrayal was that she used to lead (people) to the guests(2). As will come later, if Allah wills(3). And Allah knows best.

It was also said: A child may be called 'work' just as he is called 'earning', as in the report: "Your children are from your earnings"(4). Mentioned by al-Qushayri.

Third: In this verse there is consolation for people regarding the corruption of their children, even if they (the parents) are righteous(5). It is narrated that the son of Malik bin Anas came down from above with a pigeon he had covered. He (the narrator) said: Malik realized that people had understood it (the situation). Malik said: "Manners are the manners of Allah, not the manners of fathers and mothers. And goodness is the goodness of Allah, not the goodness of fathers and mothers"(6).

It also contains evidence that a son is from 'the family' (ahl) linguistically and legally, and from the people of the house(7). So whoever leaves a will for his family, his son and whoever is included in his home and is under his care are included in that. And Allah Almighty said in another verse: {And indeed Noah called to Us, and how excellent are the responders * And We saved him and his family from the great distress} [As-Saffat: 75-76]. So He called everyone included in his home as part of his family(8).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/387. (2) Reported in abridged form by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1/310, and al-Tabari 12/430 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. His saying "the other" refers to the wife of Lot. (3) Page 176 of this volume, and in the commentary of verse (10) of Surah al-Tahrim. (4) Part of a hadith reported by Ahmad (25296), al-Tirmidhi (1358), and Ibn Majah (2290) on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1047. (6) Reported by al-Ramahurmuzi in al-Muhaddith al-Fasil (148). (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1047. (8) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/225-226.

और उसका कथन: {तो उन दोनों ने उनके साथ विश्वासघात किया} का अर्थ धर्म में है, बिस्तर में नहीं(1)। ऐसा इसलिए था क्योंकि वह लोगों से कहती थी कि वह पागल हैं। उसने उनसे कहा: "क्या आपका रब आपकी सहायता नहीं करेगा?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने पूछा: "कब?" उन्होंने कहा: "जब तन्दूर (ओवन) उबलने लगेगा।" तो वह अपने लोगों के पास यह कहती हुई निकली: "हे मेरे लोगो, अल्लाह की कसम, वह पागल हैं; वह दावा करते हैं कि उनका रब उनकी सहायता तब तक नहीं करेगा जब तक कि यह तन्दूर उबल न जाए!" तो यह उसका विश्वासघात था। उसका दूसरा विश्वासघात यह था कि वह मेहमानों का पता बताती थी(2)। जैसा कि आगे आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा(3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और यह भी कहा गया है: बच्चे को 'अमल' (कार्य) कहा जा सकता है जैसे उसे 'कसब' (कमाई) कहा जाता है, जैसा कि हदीस में है: "तुम्हारी संतान तुम्हारी कमाई (कसब) में से है"(4)। अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है।

तीसरा: इस आयत में लोगों के लिए उनके बच्चों के बिगड़ने के मामले में सांत्वना है, भले ही वे (माता-पिता) नेक हों(5)। रिवायत है कि मलिक बिन अनस के बेटे ऊपर से नीचे आए और उनके पास एक कबूतर था जिसे उन्होंने ढक रखा था। रावी ने कहा: मलिक को एहसास हुआ कि लोग इसे समझ गए हैं। तो मलिक ने कहा: "अदब (शिष्टाचार) अल्लाह का अदब है, माता-पिता का अदब नहीं। और खैर (भलाई) अल्लाह की खैर है, माता-पिता की खैर नहीं"(6)।

इसमें इस बात का भी प्रमाण है कि पुत्र भाषाई और शरीयत के तौर पर 'अहल' (परिवार) से है, और घर वालों में से है(7)। तो जिसने अपने परिवार के लिए वसीयत की, उसमें उसका बेटा और वह व्यक्ति शामिल होगा जिसे उसके घर ने शामिल किया है और वह उसके आश्रितों में से है। और अल्लाह तआला ने एक अन्य आयत में फरमाया: {और नूह ने हमें पुकारा, तो हम कितने अच्छे उत्तर देने वाले हैं * और हमने उन्हें और उनके घर वालों को भारी संकट से बचा लिया} [अस-साफ़्फ़ात: 75-76]। तो उन्होंने उन सभी को जो उनके घर में शामिल थे, उनके परिवार (अहल) में शामिल किया(8)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/387। (2) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के अधिकार पर तफ़सीर 1/310 में अब्द अल-रज्जाक द्वारा संक्षिप्त रूप में और अल-तब़री 12/430 द्वारा रिपोर्ट किया गया

है। उनका कहना: 'दूसरी', यानी लूत की पत्नी। (3) इस भाग का पृष्ठ 176, और सूरह अत-तहरीम की आयत (10) की तफ़सीर में। (4) आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के अधिकार पर अहमद (25296), अल-तिर्मिज़ी (1358) और इब्न माजाह (2290) द्वारा रिपोर्ट की गई एक हदीस का हिस्सा। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1047। (6) अल-रामाहुरमुज़ी द्वारा अल-मुहद्दिस अल-फ़ासिल (148) में रिपोर्ट किया गया। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1047। (8) अल-किया अल-तब़री द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/225-226।

اور اللہ تعالیٰ کا قول: {پس ان دونوں نے ان سے خیانت کی} کا مطلب دین میں ہے، بستر میں نہیں(1)۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ وہ لوگوں کو بتاتی تھی کہ وہ (نوح علیہ السلام) مجنون ہیں، اور وہ اس طرح کہ اس نے آپ سے پوچھا: "کیا آپ کا رب آپ کی مدد نہیں کرے گا؟" آپ نے فرمایا: "ہاں۔" اس نے پوچھا: "کب؟" آپ نے فرمایا: "جب تنور ابل پڑے گا۔" تو وہ اپنی قوم کی طرف یہ کہتی ہوئی نکلی: "اے میری قوم، اللہ کی قسم، وہ مجنون ہے، وہ یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا رب اس کی مدد نہیں کرے گا جب تک کہ یہ تنور ابل نہ پڑے!" تو یہ اس کی خیانت تھی۔ اور اس کی دوسری خیانت یہ تھی کہ وہ مہمانوں کی نشان دہی کرتی تھی(2)۔ جیسا کہ ان شاء اللہ آگے آئے گا(3)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور کہا گیا ہے: اولاد کو 'عمل' کہا جاتا ہے جیسے اسے 'کسب' (کمائی) کہا جاتا ہے، جیسا کہ روایت میں ہے: "تمہاری اولاد تمہارے کسب (کمائی) میں سے ہے"(4)۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔

تیسری بات: اس آیت میں لوگوں کے لیے ان کی اولاد کے فساد پر تسلی ہے اگرچہ وہ (والدین) نیک ہی کیوں نہ ہوں(5)۔ مروی ہے کہ مالک بن انس کا بیٹا اوپر سے اترا اور اس کے پاس ایک کبوتر تھا جسے اس نے ڈھانپ رکھا تھا، راوی کہتا ہے: مالک سمجھ گئے کہ لوگوں نے اسے جان لیا ہے، تو مالک نے کہا: "ادب اللہ کا ادب ہے، نہ کہ ماں باپ کا ادب، اور خیر اللہ کی خیر ہے، نہ کہ ماں باپ کی خیر"(6)۔

اس میں اس بات پر بھی دلیل ہے کہ بیٹا لغت اور شرع میں 'اہل' (گھر والوں) میں سے ہے، اور اہل بیت میں سے ہے(7)، پس جس نے اپنے اہل کے لیے وصیت کی، اس میں اس کا بیٹا اور وہ

شخص شامل ہے جس کا اس کا گھر احاطہ کرتا ہے اور وہ اس کے عیال (زیر کفالت) میں سے ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے دوسری آیت میں فرمایا: {اور یقیناً ہمیں نوح نے پکارا، تو ہم کیا ہی اچھے جواب دینے والے ہیں * اور ہم نے اسے اور اس کے گھر والوں کو بڑی مصیبت سے نجات دی} [الصافات: 75-76]۔ پس اللہ نے ان تمام لوگوں کو جو ان کے گھر میں شامل تھے، ان کے اہل (گھر والوں) کا نام دیا(8)۔

---

(1) تفسیر البغوی 2/387۔ (2) اسے مختصراً عبد الرزاق نے تفسیر 1/310 میں اور الطبری نے 12/430 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور ان کا قول: 'دوسری'، یعنی لوط علیہ السلام کی بیوی۔ (3) اس حصے کا صفحہ 176، اور سورہ التحریم کی آیت (10) کی تفسیر میں۔ (4) عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (25296)، ترمذی (1358) اور ابن ماجہ (2290) نے روایت کیا ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/1047۔ (6) اسے الرامہرمزی نے المحدث الفاصل (148) میں روایت کیا ہے۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 3/1047۔ (8) احکام القرآن للکیا الطبری 3/ 225 - 226۔

Surah Hud: Verses 45 - 47 137

Fourth: The verse indicates the opinion of Al-Hasan, Mujahid, and others: that the child belongs to the bed (legal husband); therefore, Noah said what he said, taking the outward appearance of the bed. Sufyan bin Uyaynah narrated from Amr bin Dinar, that he heard Ubayd bin Umayr saying: We see that the Messenger of Allah (PBUH) only judged that the child belongs to the bed because of the son of Noah (PBUH), mentioned by Abu Umar in the book "Al-Tamheed" (1).

In the Sahih Hadith from the Prophet (PBUH), he said: "The child belongs to the bed, and for the adulterer is the stone" (2), meaning: failure. It was also said: stoning with stones (3).

Urwah bin Al-Zubayr read: "And Noah called her son" (4), meaning his wife's son, which is an interpretation of the reading previously mentioned from him and from Ali (5). This is an argument for Al-Hasan and Mujahid; however, it is an irregular (shadhdh) reading, so we do not leave the agreed-upon reading for it. And Allah knows best.

Fifth: His saying, the Almighty: {I advise you lest you be among the ignorant} means: I forbid you from this question, and I warn you so that you do not become, or due to dislike that you be, among the ignorant, i.e., the sinners (6). Among it is the saying of the Almighty: {Allah forbids you from ever returning to the like of it} [An-Nur: 17], i.e., Allah warns you and forbids you. It was also said: the meaning is: I elevate you from being among the ignorant (7).

Ibn al-Arabi said: This is an addition from Allah and an exhortation by which He elevates Noah from the station of the ignorant.

---

(1) 8/195, and narrated by Al-Tabari 12/428, which is weak due to being mursal (disconnected chain). (2) Narrated by Ahmad (2486), Al-Bukhari (2057), and Muslim (1457) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), and narrated by Ahmad (7262), and Muslim (1458) from the hadith of Abu Hurairah. (3) Al-Mufhim 4/197. Abu Al-Abbas weakened the second statement, as did Al-Nawawi in his commentary on Sahih Muslim 10/37, saying: because not every adulterer is stoned; only the married/fortified one (muhsan) is stoned specifically, and because stoning does not necessarily imply denying the child from him, whereas the hadith was narrated regarding denying the child from him. (4) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 5/226, and previously mentioned from Ali. (5) P. 123 of this volume, and it is the

reading: "And Noah called his son". (6) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/286, and Al-Wasit 2/576. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 2/476.

सूरह हूद: आयतें 45 - 47 137

चौथा: यह आयत अल-हसन, मुजाहिद और अन्य लोगों की राय की ओर संकेत करती है: कि संतान बिस्तर (कानूनी पति) की होती है; इसलिए नूह ने वही कहा जो उन्होंने बिस्तर की बाहरी स्थिति को देखते हुए कहा था। सुफियान बिन उययना ने अम्र बिन दिनार से रिवायत की है कि उन्होंने उबैद बिन उमैर को यह कहते सुना: हम देखते हैं कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने केवल नूह (अलै.) के बेटे के कारण ही यह फैसला सुनाया था कि संतान बिस्तर की होती है, इसका उल्लेख अबू उमर ने किताब "अल-तमहीद" (1) में किया है।

नबी (सल्ल.) से सहीह हदीस में है कि आपने फरमाया: "संतान बिस्तर की है, और व्यभिचारी के लिए पत्थर है" (2), जिसका अर्थ है: निराशा। और कहा गया: पत्थरों से रज़्म (पथराव) करना (3)।

उर्वा बिन अल-जुबैर ने पढ़ा: "और नूह ने उसके(उसकी पत्नी के) बेटे को पुकारा" (4), यानी उसकी पत्नी का बेटा, और यह उनसे और अली (5) से पहले बताई गई क़िरात (पठन) की व्याख्या है। यह अल-हसन और मुजाहिद के लिए एक प्रमाण है; हालाँकि, यह एक शाज़ (अनियमित) क़िरात है, इसलिए हम इसके लिए सर्वसम्मत क़िरात को नहीं छोड़ते। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का फरमान है: {मैं तुम्हें उपदेश देता हूँ कि तुम अज्ञानियों में से न हो जाओ} यानी: मैं तुम्हें इस सवाल से मना करता हूँ, और तुम्हें आगाह करता हूँ ताकि तुम अज्ञानियों, यानी गुनाहगारों में से न हो जाओ (6)। इसी तरह अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह तुम्हें उपदेश देता है कि तुम फिर कभी ऐसा न करो} [अन-नूर: 17] यानी: अल्लाह तुम्हें आगाह करता है और तुम्हें मना करता है। और कहा गया है: अर्थ यह है: मैं तुम्हें अज्ञानियों में शामिल होने से ऊपर उठाता हूँ (7)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: यह अल्लाह की ओर से एक अतिरिक्त अनुग्रह और उपदेश है जिसके माध्यम से वह नूह को अज्ञानियों के स्तर से ऊपर उठाता है।

---

(1) 8/195, और अल-तबरी 12/428 द्वारा उद्धृत, जो अपने मुरसल होने के कारण कमजोर है। (2) इसे अहमद (2486), अल-बुखारी (2057), और मुस्लिम (1457) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है, और अहमद (7262) और मुस्लिम (1458) ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है। (3) अल-मुफहिम 4/197। अबू अल-अब्बास ने दूसरे कथन को कमजोर बताया, और इसी

तरह अल-नवावी ने सहीह मुस्लिम की अपनी व्याख्या 10/37 में कहा: क्योंकि हर व्यभिचारी को पत्थर नहीं मारा जाता, बल्कि विशेष रूप से मुसहिन (विवाहित) को पत्थर मारा जाता है, और इसलिए कि उसे पत्थर मारने से उससे संतान के इनकार का पता नहीं चलता, जबकि हदीस उससे संतान के इनकार के बारे में ही आई है। (4) अबू हयान ने अल-बहर 5/226 में इसका उल्लेख किया है, और अली से इसका उल्लेख पहले हो चुका है। (5) इस खंड का पृष्ठ 123, और यह पठन है: "और नूह ने अपने बेटे को पुकारा"। (6) देखें नह्हास की 'एराब अल-कुरान' 2/286, और 'अल-वसीत' 2/576। (7) अल-नुकत वल-उयून 2/476।

سورہ ہود: آیات 45 - 47 137

چوتھا: یہ آیت حسن، مجاہد اور دیگر کے اس قول پر دلالت کرتی ہے کہ: بچہ بستر (شوہر) کا ہوتا ہے؛ اسی لیے نوح علیہ السلام نے بستر کے ظاہر کو دیکھتے ہوئے وہ بات کہی جو کہی۔ سفیان بن عیینہ نے عمرو بن دینار سے روایت کی ہے کہ انہوں نے عبید بن عمیر کو یہ کہتے سنا: ہم سمجھتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے نوح علیہ السلام کے بیٹے کی وجہ سے ہی یہ فیصلہ فرمایا تھا کہ بچہ بستر کا ہوتا ہے، اس کا ذکر ابو عمر نے کتاب "التمہید" (1) میں کیا ہے۔

اور نبی ﷺ سے صحیح حدیث میں ہے کہ آپ نے فرمایا: "بچہ بستر کا ہے، اور زانی کے لیے پتھر ہے" (2) یعنی: محرومی۔ اور کہا گیا: پتھروں سے رجم کرنا (3)۔

اور عروہ بن زبیر نے پڑھا: "وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهَا" (4) (اور نوح نے اس کے بیٹے کو پکارا) یعنی اپنی بیوی کے بیٹے کو، اور یہ ان سے اور علی (5) سے پہلے منقول قرات کی تفسیر ہے۔ یہ حسن اور مجاہد کے لیے دلیل ہے؛ مگر یہ ایک شاذ قرات ہے، اس لیے ہم اس کی وجہ سے متفق علیہ قرات کو نہیں چھوڑ سکتے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنِّي أَعِظُكَ أَن تَكُونَ مِنَ الْجَهِلِينَ﴾ (میں تمہیں نصیحت کرتا ہوں کہ تم جاہلوں میں سے نہ ہو جاؤ) یعنی: میں تمہیں اس سوال سے روکتا ہوں، اور تمہیں خبردار کرتا ہوں تاکہ تم جاہلوں، یعنی گناہگاروں میں سے نہ ہو جاؤ (6)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَن تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا﴾ [النور: 17] یعنی: اللہ تمہیں متنبہ کرتا ہے اور تمہیں روکتا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: میں تمہیں جاہلوں میں سے ہونے سے بلند کرتا ہوں (7)۔

ابن العربی نے کہا: یہ اللہ کی طرف سے ایک اضافہ اور نصیحت ہے جس کے ذریعے وہ نوح علیہ السلام کو جاہلوں کے مقام سے بلند کرتا ہے۔

---

(1) 8/195، اور اسے طبری نے 12/428 پر روایت کیا ہے، اور یہ اپنی ارسال کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (2) اسے احمد (2486)، بخاری (2057)، اور مسلم (1457) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد (7262) اور مسلم (1458) نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) المفہم 4/197۔ اور ابو العباس نے دوسرے قول کو ضعیف قرار دیا، اور اسی طرح نووی نے شرح صحیح مسلم 10/37 میں کہا: کیونکہ ہر زانی کو رجم نہیں کیا جاتا، بلکہ صرف محصن (شادی شدہ) کو رجم کیا جاتا ہے، اور اس لیے کہ اسے رجم کرنے سے اس سے بچے کی نفی لازم نہیں آتی، جبکہ حدیث بچے کی نفی کے بارے میں ہی آئی ہے۔ (4) اسے ابو حیان نے البحر 5/226 میں ذکر کیا ہے، اور حضرت علی سے اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ (5) اسی جلد کا صفحہ 123، اور یہ قرات ہے: "ونادی نوح ابنه"۔ (6) ملاحظہ ہو اعراب القرآن للنحاس 2/286، اور الوسیط 2/576۔ (7) النکت والعیون 2/476۔

And He elevates him thereby to the station of the scholars and the knowers. So Noah said: "O my Lord, I seek refuge in You from asking You for that of which I have no knowledge" [the verse]. These are the sins of the prophets, peace be upon them, so Allah thanked his humbleness and humility (1). "And unless You forgive me" – meaning: concerning the question – "and have mercy upon me" – meaning: through repentance – "I will be among the losers" – meaning: in terms of deeds. Then He said: "O Noah, disembark in peace from Us."

The Almighty's saying: "It was said, 'O Noah, disembark in peace from Us and blessings upon you and upon nations [descending] from those with you. But [other] nations We will grant enjoyment; then there will touch them from Us a painful punishment.'" (48)

The Almighty's saying: "It was said, 'O Noah, disembark in peace from Us'" – meaning: the angels said to him, or Allah Almighty said to him: descend from the ship to the land, or from the mountain to the land, for the water has been swallowed and it has dried up. "With peace from Us" means: with safety and security. It was also said: with a greeting (2).

"And blessings upon you" – meaning: fixed favors, derived from the kneeling of a camel (buruk al-jamal), which is its staying and remaining (3). From it comes the word 'Baraka' (blessing/pool); because of the water remaining in it.

Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: Noah is the Lesser Adam (4). Thus, all creatures now are from his lineage, and there were no men or women with him on the ship except those from his offspring, according to the statement of Qatada and others, as previously mentioned (5). And in the Revelation: "And We made his descendants those who remain." [As-Saffat: 77].

"And upon nations from those with you" – It was said: every believer until the Day of Resurrection entered into this. And into His saying: "And nations We will grant enjoyment; then there will touch them from Us a painful punishment" every disbeliever until the Day of Resurrection entered; it was narrated...

(1) See Tafsir al-Razi 3/18 - 4. Al-Razi responded to those who disparaged the infallibility of the prophets, mentioning that the speech here must be carried as being from the gate of leaving the best and most perfect. Allah Almighty said: "When the victory of Allah has come and the conquest..." until His saying: "then exalt [Him]

with praise of your Lord and ask forgiveness of Him." He said: It is well known that the coming of Allah's victory and conquest, and the entry of people into the religion of Allah in crowds, are not a sin that requires seeking forgiveness. (2) Al-Wajiz by al-Wahidi (on the margin of Marah Labid) p. 386. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/287. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/576. (5) P. 117 from this part, and see al-Wasit 2/576.

१३८ | सूरा हूद: आयतें ४५ - ४८

और वह इसके माध्यम से उसे विद्वानों और ज्ञानियों के पद तक ले जाता है, तो नूह ने कहा: "ऐ मेरे रब! मैं तेरी शरण चाहता हूँ कि मैं तुझसे वह माँगूँ जिसका मुझे ज्ञान नहीं" [आयत]। ये नबियों (पैगंबरों) के पाप हैं, उन पर शांति हो, तो अल्लाह ने उनकी दीनता और विनम्रता की सराहना की (१)। "और यदि तू मुझे क्षमा न करे" – अर्थात: प्रश्न के संबंध में – "और मुझ पर दया न करे" – अर्थात: पश्चाताप के माध्यम से – "तो मैं घाटा उठाने वालों में हो जाऊँगा" – अर्थात: कर्मों के मामले में। फिर उसने कहा: "ऐ नूह! हमारी ओर से सलामती के साथ उतर जा।"

अल्लाह तआला का कथन: "कहा गया, 'ऐ नूह! हमारी ओर से सलामती और उन बरकतों के साथ उतर जा जो तुझ पर और तेरे साथ के समुदायों पर होंगी। और कुछ समुदाय ऐसे हैं जिन्हें हम (कुछ समय के लिए) लाभ पहुँचाएंगे, फिर उन्हें हमारी ओर से एक दुखद दंड पहुँचेगा।'" (४८)

अल्लाह तआला का कथन: "कहा गया, 'ऐ नूह! हमारी ओर से सलामती के साथ उतर जा'" – अर्थात: फ़रिश्तों ने उनसे कहा, या अल्लाह तआला ने उनसे कहा: जहाज़ से ज़मीन पर उतरो, या पहाड़ से ज़मीन पर, क्योंकि पानी सोख लिया गया है और वह सूख गया है। "हमारी ओर से सलामती के साथ" अर्थात: सुरक्षा और शांति के साथ। और कहा गया है: अभिवादन के साथ (२)।

"और तुझ पर बरकतें" – अर्थात: स्थायी अनुग्रह, जो ऊँट के बैठने (ब्रुक अल-जमल) से लिया गया है, जिसका अर्थ उसका स्थिर होना और ठहरना है (३)। इसी से 'बरका' (तालाब) शब्द आया है; उसमें पानी के ठहरने के कारण।

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: नूह 'छोटे आदम' हैं (४)। अतः अब सभी जीव उनकी ही संतान हैं, और जहाज़ पर उनके साथ पुरुषों और महिलाओं में से केवल वही थे जो उनकी संतान थे, क़तादा और अन्य लोगों की राय के अनुसार, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (५)। और वहि (प्रकाशना) में है: "और हमने उसकी संतान को ही शेष रहने वाला बनाया।" [अस-साफ़्फ़ात: ७७]।

"और उन समुदायों पर जो तेरे साथ हैं" – कहा गया है: इसमें प्रलय के दिन तक का हर मोमिन (आस्थावान) शामिल है। और उनके इस कथन में: "और कुछ समुदाय ऐसे हैं जिन्हें हम लाभ पहुँचाएंगे, फिर उन्हें हमारी ओर से एक दुखद दंड पहुँचेगा" प्रलय के दिन तक का हर काफ़िर शामिल है; वर्णित है...

(१) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी ३/१८ - ४। अल-राज़ी ने उन लोगों का खंडन किया जिन्होंने पैगंबरों की मासूमियत पर प्रहार किया था, यह उल्लेख करते हुए कि यहाँ की बातचीत को सर्वोत्तम और सबसे पूर्ण चीज़ को छोड़ने के संदर्भ में लिया जाना चाहिए। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "जब अल्लाह की मदद और विजय आ जाए..." उनके इस कथन तक: "तो अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी महिमा करो और उससे क्षमा माँगो।" उन्होंने कहा: यह सर्वविदित है कि अल्लाह की मदद और विजय का आना, और लोगों का अल्लाह के धर्म में झुंड के झुंड प्रवेश करना, कोई पाप नहीं है जिसके लिए क्षमा माँगना आवश्यक हो। (२) अल-वाहिदी द्वारा अल-वजीज़ (मराह लबीद के हाशिये पर) पृष्ठ ३८६। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/२८७। (४) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/५७६ में उल्लेखित है। (५) इस भाग का पृष्ठ ११७, और अल-वसीत २/५७६ देखें।

اور وہ اس کے ذریعے اسے علماء اور عارفین کے مقام تک بلند کرتا ہے، چنانچہ نوحؑ نے کہا: ﴿رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ﴾ (اے میرے رب! میں تیری پناہ چاہتا ہوں اس سے کہ میں تجھ سے وہ چیز مانگوں جس کا مجھے علم نہیں) پوری آیت، اور یہ انبیاء علیہم السلام کے گناہ ہیں، چنانچہ اللہ نے ان کی عاجزی اور انکساری کی قدردانی فرمائی (۱)۔ ﴿وَإِذَا لَمْ تَغْفِرْ لِي﴾ یعنی: سوال کے بارے میں، ﴿وَتَرْحَمْنِي﴾ یعنی: توبہ کے ذریعے، ﴿أَكُن مِّنَ الْخَاسِرِينَ﴾ یعنی: اعمال کے لحاظ سے۔ پھر فرمایا: ﴿يَنُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِّنَّا﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قِيلَ يَنُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِّنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلَى أُمَمٍ مِّمَّن مَّعَكَ وَأُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ ٤٨﴾ (ارشاد ہوا، اے نوح! ہماری طرف سے سلامتی اور ان برکتوں کے ساتھ اتر جاؤ جو تم پر اور تمہارے ساتھ کے گروہوں پر ہوں گی۔ اور کچھ گروہ ایسے ہیں جنہیں ہم فائدہ پہنچائیں گے پھر انہیں ہماری طرف سے دردناک عذاب پہنچے گا)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قِيلَ يَنُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِّنَّا﴾ یعنی: فرشتوں نے ان سے کہا، یا اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: کشتی سے زمین کی طرف اترو، یا پہاڑ سے زمین کی طرف، کیونکہ پانی خشک ہو چکا ہے۔ "بِسَلَامٍ مِّنَّا" یعنی: سلامتی اور امن کے ساتھ اور کہا گیا ہے: تحیہ (سلام) کے ساتھ (۲)۔

﴿وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ﴾ یعنی: دائمی نعمتیں، یہ اونٹ کے بیٹھنے (بروک الجمل) سے ماخوذ ہے، اور وہ اس کا جمنا اور ٹھہرنا ہے (۳)۔ اسی سے 'برکہ' (تالاب) ہے؛ اس میں پانی کے ٹھہراؤ کی وجہ سے۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: نوح 'آدم اصغر' (چھوٹے آدم) ہیں (۴)۔ چنانچہ اب تمام مخلوقات ان کی نسل سے ہیں، اور کشتی میں مردوں اور عورتوں میں سے سوائے ان کی اولاد کے کوئی نہ تھا، قتادہ اور دیگر کے قول کے مطابق، جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (۵)، اور قرآن مجید میں ہے: ﴿وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ﴾ (اور ہم نے ان کی اولاد ہی کو باقی رہنے والا بنایا) [الصافات: ۷۷]۔

﴿وَعَلَى أُمَمٍ مِّمَّن مَّعَكَ﴾ کہا گیا ہے: اس میں قیامت تک کا ہر مومن شامل ہے۔ اور اللہ کے اس قول میں: ﴿وَأُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ قیامت تک کا ہر کافر داخل ہے؛ مروی ہے کہ...

(۱) دیکھئے تفسیر الرازی ۳/۱۸ - ۴۔ رازی نے ان لوگوں کا رد کیا ہے جنہوں نے انبیاء کی عصمت پر اعتراض کیا تھا، اور ذکر کیا ہے کہ یہاں کلام کو افضل اور اکمل چیز چھوڑنے کے باب پر محمول کرنا چاہیے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾ اپنے اس قول تک: ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ﴾۔ انہوں نے کہا: یہ معلوم ہے کہ اللہ کی نصرت اور فتح کا آنا، اور لوگوں کا اللہ کے دین میں فوج در فوج داخل ہونا، گناہ نہیں ہے جس پر استغفار واجب ہو۔ (۲) الوجیز للواحدی (مراح لبید کے حاشیہ پر) ص ۳۸۶۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۸۷۔ (۴) الواحدی نے اسے الوسیط ۲/ ۵۷۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اس جلد کا ص ۱۱۷، اور دیکھئے الوسیط ۲/ ۵۷۶۔

Surah Hud: Verses 48 - 49 139

That is from Muhammad bin Ka'b. The estimation based on this is: "And upon the descendants of nations from those with you, and descendants of nations whom We will grant enjoyment (1)."

It was said: "min" is for partitiveness (tab'id), and it can be for clarifying the genus.

"And [there will be] nations whom We will grant enjoyment"; "umamun" (nations) is in the nominative case (raf') meaning: and there will be nations. Al-Akhfash Said said: Like when you say: I spoke to Zaid while Amr was sitting. Al-Farra permitted in non-canonical readings: "umaman" (nations in accusative), and its estimation is: and We will grant enjoyment to nations (2). And "ala" (upon) was repeated with "umamin" because it is coordinated with the 'kaf' of "alayka" (upon you), which is a genitive pronoun, and coordination with a genitive pronoun is not done except by repeating the preposition according to the view of Sibawayh and others. This has been fully explained in Surah "An-Nisa" regarding the statement of Allah Almighty: {And fear Allah, through whom you ask one another, and the wombs} in the genitive case.

The 'ba' in His saying: "bisalam" (with peace) relates to an omitted word; because it is in the position of a state (hal), i.e., descend while peace is upon you. And "alayka" (3) is in the genitive position relating to an omitted word; because it is an adjective (na't) for the blessings. "And upon nations" relates to what "alayka" relates to; because it was repeated for the sake of coordination with the 'kaf'. And "min" in His saying: "from those with you" relates to an omitted word; because it is in the position of a genitive adjective for the nations.

And "with you" relates to an omitted verb; because it is a relative clause (silah) for "man", i.e., from those who settled with you, or believed with you, or rode with you (4).

Allah Almighty said: {That is from the news of the unseen which We reveal to you, [O Muhammad]. You knew it not, neither you nor your people, before this. So be patient; indeed, the [best] outcome is for the righteous (49)}

Allah Almighty said: {That is from the news of the unseen} i.e., those news, and in another place: "That", i.e., that news and the stories of what was absent from you. {We reveal it to you} i.e., so that you may be informed of them.

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/355 - 356, and the report from Ka'b was extracted by al-Tabari 12/438. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/287, and al-Farra's statement is in his Ma'ani al-Qur'an 2/18. (3) In the copies except (z): "and from us", and what is affirmed is from (z), and it is the correct one. (4) See al-Muharrar al-Wajiz 3/179.

सूरह हूद: आयतें 48 - 49 139

यह मुहम्मद बिन काब से उद्धृत है। और इसके आधार पर अनुमान यह है: "और आपके साथ रहने वालों में से समुदायों की संतानों पर, और उन समुदायों की संतानों पर जिन्हें हम लाभान्वित करेंगे (1)।"

कहा गया है: "मिन" (से) आंशिक होने के लिए है, और यह प्रकार स्पष्ट करने के लिए हो सकता है।

"और ऐसे समुदाय जिन्हें हम लाभान्वित करेंगे"; "उममुन" (समुदाय) को इस अर्थ में रफा (पेश) दिया गया है कि: और समुदाय होंगे। अल-अख़फ़श सईद ने कहा: जैसे आप कहें: मैंने ज़ैद से बात की और अम्र बैठा हुआ था। और अल-फ़र्रा ने क़िरअत के अलावा अन्य स्थानों पर "उममन" (ज़बर के साथ) को जायज़ माना है, और इसका अनुमान है: और हम समुदायों को लाभान्वित करेंगे (2)। और "अलैका" (आप पर) के काफ (ज़मीर) पर मातूफ़ होने के कारण "अला" (पर) शब्द को "उममिन" के साथ दोहराया गया है, क्योंकि सिबवैह और अन्य के अनुसार मजरूर ज़मीर पर मातूफ़ करने के लिए हरफ़-ए-जर (पूर्वसर्ग) को दोहराना आवश्यक है। सूरह "अन-निसा" में अल्लाह के कथन: {और डरो अल्लाह से जिसके नाम पर तुम एक-दूसरे से माँगते हो और नातों (को काटने) से} के संबंध में ज़ेर (कसरह) के साथ इसकी पूरी व्याख्या पहले आ चुकी है।

और उनके कथन: "बिसलाम" (शांति के साथ) में 'बा' एक लुप्त शब्द से संबंधित है; क्योंकि यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर है, अर्थात: आप पर सलामती के साथ उतरें। और "अलैका" (3) जर की स्थिति में एक लुप्त शब्द से संबंधित है; क्योंकि यह बरकतों के लिए सिफ़त (विशेषण) है। "व अला उममिन" (और समुदायों पर) उसी से संबंधित है जिससे "अलैका" संबंधित है; क्योंकि इसे 'काफ' पर मातूफ़ करने के कारण दोहराया गया है। और उनके कथन: "मिम्मन मअका" (उनमें से जो आपके साथ हैं) में "मिन" एक लुप्त शब्द से संबंधित है; क्योंकि यह समुदायों के लिए जर की स्थिति में सिफ़त है।

और "मअका" (आपके साथ) एक लुप्त क्रिया से संबंधित है; क्योंकि यह "मन" के लिए सिला (वाक्य का अंश) है, अर्थात: उन लोगों में से जो आपके साथ ठहरे, या आपके साथ ईमान लाए, या आपके साथ सवार हुए (4)।

अल्लाह तआला का कथन है: {यह ग़ैब (परोक्ष) की ख़बरों में से है जिसे हम आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) करते हैं। न आप इसे जानते थे और न आपकी कौम इससे पहले। अतः धैर्य रखें, निश्चय ही अंत भला परहेज़गारों के लिए है (49)}

अल्लाह तआला का कथन: {यह ग़ैब की ख़बरों में से है} अर्थात: वह ख़बरें, और दूसरे स्थान पर: "वह", अर्थात वह ख़बर और उन चीज़ों के किस्से जो आपसे ओझल थे। {हम इसे आपकी ओर वह्य करते हैं} अर्थात ताकि आप उनसे अवगत हों।

(1) अल-नहहास की मआनी अल-कुरान 3/355 - 356, और काब की रिपोर्ट अल-तबरी 12/438 द्वारा उद्धृत है। (2) अल-नहहास की इराब अल-कुरान 2/287, और अल-फ़र्रा का कथन उनकी मआनी अल-कुरान 2/18 में है। (3) (ज़) को छोड़कर अन्य प्रतियों में: "और हमसे", और (ज़) से जो सिद्ध है वही सही है। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/179।

سورہ ہود: آیات 48 - 49 139

یہ محمد بن کعب سے مروی ہے۔ اور اس کے مطابق تقدیر (تخمینہ) یہ ہے: "اور آپ کے ساتھ والوں میں سے امتوں کی نسل پر، اور ان امتوں کی نسل پر جنہیں ہم فائدہ پہنچائیں گے (1)۔"

کہا گیا ہے: "من" تبعیض (بعض ہونے) کے لیے ہے، اور یہ بیانِ جنس کے لیے ہو سکتا ہے۔

"اور کچھ امتیں ایسی ہیں جنہیں ہم فائدہ دیں گے"؛ "امم" کو اس معنی میں رفع دیا گیا ہے کہ: "اور امتیں ہوں گی"۔ اخفش سعید نے کہا: جیسے آپ کہیں: میں نے زید سے بات کی اور عمرو بیٹھا ہوا تھا۔ اور الفراء نے قرأت کے علاوہ میں "اممأً" (نصب کے ساتھ) کو جائز قرار دیا ہے، اور اس کی تقدیر "اور ہم امتوں کو فائدہ دیں گے" ہے (2)۔ اور "علیک" کے 'کاف' (ضمیر) پر معطوف ہونے کی وجہ سے "امم" کے ساتھ "علی" کا اعادہ کیا گیا ہے، کیونکہ سیبویہ اور دیگر کے نزدیک ضمیرِ مجرور پر عطف حرفِ جر کے اعادہ کے بغیر نہیں ہوتا۔ اور سورہ "النساء" میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {اور اللہ سے ڈرو جس کے واسطے سے تم ایک دوسرے سے سوال کرتے ہو اور رشتوں (کا لحاظ رکھو)} میں زیر (خفض) کے ساتھ اس کی پوری وضاحت گزر چکی ہے۔

اور اللہ کے قول "بسلام" (سلامتی کے ساتھ) میں 'با' محذوف سے متعلق ہے؛ کیونکہ یہ 'حال' کے مقام پر ہے، یعنی: آپ پر سلامتی کے ساتھ اتریں۔ اور "علیک" (3) محذوف سے متعلق ہونے کی وجہ سے محلِ جر میں ہے؛ کیونکہ یہ برکات کے لیے صفت ہے۔ "وعلی امم" اس سے متعلق ہے جس سے "علیک" متعلق ہے؛ کیونکہ اسے 'کاف' پر عطف کی وجہ سے دہرایا گیا ہے۔ اور "ممن معک" میں "من" محذوف سے متعلق ہے کیونکہ یہ امتوں کے لیے صفت کے محلِ جر میں ہے۔

اور "معک" فعلِ محذوف سے متعلق ہے؛ کیونکہ یہ "من" کے لیے صلہ ہے، یعنی: ان لوگوں میں سے جو آپ کے ساتھ ٹھہرے، یا آپ کے ساتھ ایمان لائے، یا آپ کے ساتھ سوار ہوئے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ غیب کی خبروں میں سے ہیں جنہیں ہم آپ کی طرف وحی کرتے ہیں، جنہیں اس سے پہلے نہ آپ جانتے تھے اور نہ آپ کی قوم۔ پس صبر کیجیے، یقیناً اچھا انجام پرہیزگاروں کے لیے ہے (49)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {تلک من انباء الغیب} یعنی: وہ خبریں، اور دوسری جگہ "ذلک" یعنی وہ خبر اور ان چیزوں کے قصے جو آپ سے پوشیدہ تھے۔ {نوحیھا الیک} یعنی تاکہ آپ ان سے واقف ہوں۔

(1) معانی القرآن للنحاس 3/355 - 356، اور کعب کی خبر طبری نے 12/438 میں نکالی ہے۔
(2) اعراب القرآن للنحاس 2/287، اور الفراء کا قول ان کی معانی القرآن 2/18 میں ہے۔ (3) نسخوں میں (ز) کے علاوہ: "ومنا" (اور ہم سے) ہے، اور جو (ز) میں ثابت ہے وہی درست ہے۔
(4) دیکھیے المحرر الوجیز 3/179۔

140 Surat Hud: Verses 49 - 60 "[Which] neither you nor your people knew [before this]" means: they were unaware of the matter of the Flood, and the Magians now deny it. "Before this" is a predicate, meaning: unknown to you and your people. "So be patient" regarding the hardships of the message and the harm caused by the people, just as Noah was patient(1). It is said: it refers to their ignorance of the story of Noah's son, even if they had heard of the matter of the Flood, as it was in general terms. "So be patient" means: O Muhammad, be patient in carrying out the command of Allah and delivering His message, and what you encounter of harm from the disbelieving Arabs, just as Noah was patient with the harm from his people. "Indeed, the [best] outcome" in this world is with victory, and in the hereafter with success "is for the righteous" who guard against polytheism and disobedience. The Almighty's saying: "And to 'Aad [We sent] their brother Hud. He said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. You are not but inventors [of falsehood]. (50) O my people, I do not ask you for it any reward. My reward is only from He who created me. Then will you not reason? (51) And O my people, ask forgiveness of your Lord and then repent to Him. He will send [rain from] the sky upon you in showers and increase you in strength [added] to your strength. And do not turn away, [being] criminals.' (52) They said, 'O Hud, you have not brought us clear evidence, and we are not ones to leave our gods on your say-so, nor are we believers in you. (53) We only say that some of our gods have possessed you with evil.' He said, 'Indeed, I call Allah to witness, and witness [yourselves] that I am free from whatever you associate with Allah (54) other than Him. So plot against me all together; then do not give me respite. (55) Indeed, I have relied upon Allah, my Lord and your Lord. There is no creature but that He holds its forelock. Indeed, my Lord is on a path that is straight.' (56) But if you turn away, then I have already conveyed to you that with which I was sent to you. My Lord will give succession to a people other than you, and you will not harm Him at all. Indeed my Lord is, over all things, Guardian. (57) And when Our command came, We saved Hud and those who believed with him, by mercy from Us; and We saved them from a harsh punishment. (58) And that was 'Aad, who rejected the signs of their Lord and disobeyed His messengers and followed the order of every obstinate tyrant. (59) And they were followed in this world with a curse and [as well] on the Day of Resurrection. Unquestionably, 'Aad disbelieved in their Lord; then away with 'Aad, the people of Hud. (60)" The Almighty's saying: "And to 'Aad [We sent] their brother Hud" means: and We sent, so it is conjoined with "We sent". (1) From his saying: "before this, a predicate," to this point, is from (M).

140 सूरह हूद: आयतें 49 - 60 "जिसे न आप जानते थे और न ही आपकी जाति" अर्थात: वे प्रलय की घटना से अनभिज्ञ थे, और पारसी अब इसका खंडन करते हैं। "इससे पहले" समाचार है, अर्थात: यह आपके और आपकी जाति के लिए अज्ञात था। "अतः धैर्य रखें" संदेश की कठिनाइयों और लोगों के उत्पीड़न पर, जैसा कि नूह ने धैर्य रखा था(1)। और कहा गया: इससे तात्पर्य नूह के पुत्र की कहानी से उनकी अनभिज्ञता है, भले ही उन्होंने प्रलय की घटना के बारे में सुना हो, क्योंकि वह संक्षेप में था। "अतः धैर्य रखें" अर्थात: हे मुहम्मद, अल्लाह की आज्ञा के पालन और उसके संदेश को पहुँचाने में धैर्य रखें, और अरब के काफिरों से मिलने वाली पीड़ा पर, जैसा कि नूह ने अपनी जाति की पीड़ा पर धैर्य रखा था। "निश्चय ही अंत" दुनिया में विजय के साथ, और परलोक में सफलता के साथ "परहेजगारों के लिए है" जो शिर्क और पापों से बचते हैं। अल्लाह तआला का कथन: "और आद की ओर उनके भाई हूद को (भेजा)। उन्होंने कहा, 'हे मेरी जाति के लोगो! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं। तुम केवल झूठ गढ़ने वाले हो। (50) हे मेरी जाति के लोगो! मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता। मेरा बदला तो केवल उसी पर है जिसने मुझे पैदा किया। तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते? (51) और हे मेरी जाति के लोगो! अपने रब से क्षमा माँगो, फिर उसकी ओर तौबा करो, वह तुम पर आकाश से मूसलाधार वर्षा भेजेगा और तुम्हारी शक्ति में और शक्ति बढ़ा देगा। और अपराधी बनकर मुँह न फेरो।' (52) उन्होंने कहा, 'हे हूद! तुम हमारे पास कोई प्रमाण लेकर नहीं आए हो, और हम तुम्हारे कहने से अपने पूज्यों को छोड़ने वाले नहीं हैं और न ही हम तुम पर विश्वास करने वाले हैं। (53) हम तो यही कहते हैं कि हमारे कुछ पूज्यों ने तुम्हें किसी बुराई से ग्रस्त कर दिया है।' उन्होंने कहा, 'मैं अल्लाह को गवाह बनाता हूँ और तुम भी गवाह रहो कि मैं उससे बरी हूँ जिसे तुम शरीक ठहराते हो (54) उसके सिवा। तो तुम सब मिलकर मेरे विरुद्ध चाल चल लो, फिर मुझे तनिक भी मोहलत न दो। (55) मैंने अल्लाह पर भरोसा किया है जो मेरा भी रब है और तुम्हारा भी रब। कोई भी चलने वाला जीव ऐसा नहीं जिसकी चोटी वह थामे न हो। निश्चय ही मेरा रब सीधे मार्ग पर है। (56) फिर यदि तुम मुँह फेर लो, तो मैंने वह संदेश तुम्हें पहुँचा दिया है जिसके साथ मैं तुम्हारी ओर भेजा गया था। और मेरा रब तुम्हारे स्थान पर दूसरी जाति को ले आएगा और तुम उसका कुछ भी बिगाड़ न सकोगे। निश्चय ही मेरा रब हर चीज़ का संरक्षक है।' (57) और जब हमारा आदेश आ गया, तो हमने हूद को और उनके साथ ईमान लाने वालों को अपनी दया से बचा लिया; और हमने उन्हें भारी यातना से बचा लिया। (58) और ये थे आद, जिन्होंने अपने रब की आयतों का इनकार किया और उसके रसूलों की अवज्ञा की और प्रत्येक हठधर्मी ज़ालिम के आदेश का पालन किया। (59) और इस दुनिया में भी उनके पीछे फिटकार लगा दी गई और क़ियामत के दिन भी। सुन लो!

आद ने अपने रब का इनकार किया। सुन लो! आद पर फिटकार हो जो हूद की जाति थी। (60)"
अल्लाह तआला का कथन: "और आद की ओर उनके भाई हूद को" अर्थात: और हमने भेजा, अतः यह "हमने भेजा" पर आश्रित है। (1) उनके कथन: "इससे पहले समाचार है," से लेकर इस स्थान तक, (म) से है।

140 سورہ ھود: آیات 49 - 60 "تم انہیں جانتے تھے اور نہ تمہاری قوم" یعنی: وہ طوفان کے معاملے سے ناواقف تھے، اور مجوسی اب اس کا انکار کرتے ہیں۔ "اس سے پہلے" خبر ہے، یعنی: یہ آپ کے اور آپ کی قوم کے نزدیک نامعلوم تھا۔ "پس صبر کیجئے" پیغام کی مشکلات اور قوم کی اذیت رسانی پر جیسا کہ نوح علیہ السلام نے صبر کیا(1)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد بیٹے کے قصے سے ان کی لاعلمی ہے، اگرچہ انہوں نے طوفان کا معاملہ سنا ہو کیونکہ وہ مجموعی طور پر تھا۔ "پس صبر کیجئے" یعنی: اے محمد! اللہ کے حکم پر قائم رہنے اور اس کا پیغام پہنچانے میں صبر کیجئے، اور عرب کے کافروں کی طرف سے ملنے والی اذیت پر، جیسا کہ نوح علیہ السلام نے اپنی قوم کی اذیت پر صبر کیا۔ "یقیناً انجام" دنیا میں فتح کے ساتھ، اور آخرت میں کامیابی کے ساتھ "پرہیزگاروں کے لیے ہے" جو شرک اور گناہوں سے بچنے والے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور (ہم نے) عاد کی طرف ان کے بھائی ہود کو (بھیجا)۔ انہوں نے کہا: اے میری قوم کے لوگو! اللہ کی بندگی کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں۔ تم تو محض بہتان تراش ہو۔ (50) اے میری قوم! میں تم سے اس پر کوئی اجرت نہیں مانگتا۔ میرا اجر تو بس اسی کے ذمے ہے جس نے مجھے پیدا کیا، کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟ (51) اور اے میری قوم! اپنے رب سے معافی مانگو، پھر اس کے حضور توبہ کرو، وہ تم پر آسمان سے موسلا دھار بارش برسائے گا اور تمہاری موجودہ قوت میں مزید قوت کا اضافہ کرے گا، اور تم مجرم بن کر روگردانی نہ کرو۔ (52) انہوں نے کہا: اے ہود! تم ہمارے پاس کوئی واضح دلیل لے کر نہیں آئے، اور ہم تمہارے کہنے سے اپنے معبودوں کو چھوڑنے والے نہیں ہیں اور نہ ہی ہم تم پر ایمان لانے والے ہیں۔ (53) ہم تو یہی کہتے ہیں کہ ہمارے معبودوں میں سے کسی نے تمہیں بری طرح لپیٹ میں لے لیا ہے۔ انہوں نے کہا: میں اللہ کو گواہ بناتا ہوں اور تم بھی گواہ رہو کہ میں ان سب (معبودوں)

سے بیزار ہوں جنہیں تم (اللہ کے) سوا شریک ٹھہراتے ہو۔ (54) سو تم سب مل کر میرے خلاف داؤ لگاؤ، پھر مجھے ذرا مہلت نہ دو۔ (55) بیشک میں نے اللہ پر بھروسہ کیا ہے جو میرا بھی رب ہے اور تمہارا بھی رب ہے۔ کوئی جاندار ایسا نہیں جس کی پیشانی اس (کے قبضے) میں نہ ہو۔ بیشک میرا رب سیدھی راہ پر ہے۔ (56) پھر اگر تم منہ پھیر لو تو میں نے تمہیں وہ پیغام پہنچا دیا ہے جس کے ساتھ میں تمہاری طرف بھیجا گیا تھا۔ اور میرا رب تمہاری جگہ دوسری قوم کو لے آئے گا اور تم اسے کچھ نقصان نہ پہنچا سکو گے۔ بیشک میرا رب ہر چیز کا نگہبان ہے۔ (57) اور جب ہمارا حکم آپہنچا تو ہم نے ہود کو اور ان کے ساتھ ایمان لانے والوں کو اپنی رحمت سے بچا لیا، اور ہم نے انہیں ایک سخت عذاب سے نجات دی۔ (58) اور یہ عاد تھے، انہوں نے اپنے رب کی آیات کا انکار کیا اور اس کے رسولوں کی نافرمانی کی اور ہر سرکش دشمنِ حق کے حکم کی پیروی کی۔ (59) اور اس دنیا میں بھی ان کے پیچھے لعنت لگا دی گئی اور قیامت کے دن بھی۔ سن لو! بیشک عاد نے اپنے رب کا کفر کیا، سن لو! دوری (اور ہلاکت) ہے عاد کے لیے جو ہود کی قوم تھی۔ (60)" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور عاد کی طرف ان کے بھائی ہود کو" یعنی: اور ہم نے بھیجا، پس یہ "ارسلنا" پر معطوف ہے۔ (1) ان کے قول "من قبل هذا، خبر" سے لے کر اس مقام تک، (م) سے ہے۔

141 Surah Hud: Verses 50 - 60

[Noah] [Hud: 25]. And he was called their brother; because he was of them, and the tribe united them, just as you say: O brother of Tamim. It was also said: He was only called their brother because he is of the children of Adam, just as they are of the children of Adam(1). This was previously mentioned in "Al-A'raf"(2), and they were idolaters.

It was said: They are two 'Ads, the first 'Ad and the later 'Ad. These are the first, and as for the later, it is Shaddad and Luqman mentioned in the Almighty's saying: {Iram, [the city] of pillars} [Al-Fajr: 7].

And 'Ad: is the name of a man, then it continued(3) to be applied to a people who attributed themselves to him.

{He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him"} with the genitive case (al-khafd) based on the wording, and "other than Him" with the nominative (al-raf') based on the position, and "other than Him" with the accusative (al-nasb) based on exception(4).

{You are not but inventors} i.e.: you are nothing but liars against Him in your taking a god other than Him, Exalted and Glorious be He(5).

The Almighty's saying: {And O my people, I do not ask you for it a reward. My reward is only from the one who created me} its meaning was previously mentioned(6). And al-Fitrah: the beginning of creation.

{Then will you not reason?} about what happened to the people of Noah when they denied the messengers.

The Almighty's saying: {And O my people, ask forgiveness of your Lord and then repent to Him} was mentioned at the beginning of the Surah(7).

{He will send [rain from] the sky} in the jussive case because it is a response, and it carries the meaning of recompense.

---

(1) Ibn Atiyyah weakened this view in Al-Muharrar al-Wajiz 3/179. (2) 9 / 262. (3) In (Z): became famous. (4) The genitive and nominative are two mutawatir (successive) readings, and discussion about them preceded in 9 / 260. As for the accusative, it is an irregular reading. Irregular Readings p. 44. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2 / 287. (6) Pp. 25-26 of this part. (7) P. 67 of this part.

141 सूरह हूद: आयतें 50 - 60

[नूह] [हूद: 25]। और उसे उनका भाई कहा गया; क्योंकि वह उन्हीं में से था, और कबीला उन्हें जोड़ता था, जैसा कि आप कहते हैं: ऐ तमीम के भाई। और यह भी कहा गया: उसे उनका भाई केवल इसलिए कहा गया क्योंकि वह आदम की संतान में से है, जैसे कि वे भी आदम की संतान में से हैं(1)। इसका उल्लेख पहले "अल-अअराफ़"(2) में हो चुका है, और वे मूर्तिपूजक थे।

कहा गया है: वे दो आद हैं, पहली आद और दूसरी आद। ये पहली हैं, और जहाँ तक दूसरी का सवाल है, वह शद्दाद और लुकमान हैं जिनका उल्लेख अल्लाह के इस फरमान में है: {इरम, जो ऊंचे स्तंभों वाला था} [अल-फज्र: 7]।

और आद: एक व्यक्ति का नाम है, फिर वह एक ऐसी कौम के लिए प्रयोग होने लगा(3) जो उससे संबंधित थी।

{[हूद ने] कहा: ऐ मेरी कौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो; उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है} शब्द के आधार पर जेर (ख़फ़्ज़) के साथ, और स्थान के आधार पर पेश (रफ़अ) के साथ, और अपवाद के आधार पर ज़बर (नस्ब) के साथ है(4)।

{तुम केवल झूठ गढ़ने वाले हो} यानी: उसके सिवा किसी और को खुदा बनाने में तुम उसके खिलाफ झूठ बोलने वालों के अलावा कुछ नहीं हो, वह महान और गौरवशाली है(5)।

अल्लाह का फरमान: {ऐ मेरी कौम! मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं मांगता। मेरा बदला तो उसी के जिम्मे है जिसने मुझे पैदा किया} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है(6)। और 'फ़ितरत' का अर्थ है: सृष्टि की शुरुआत।

{तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?} नूह की कौम के साथ जो हुआ, जब उन्होंने रसूलों को झुठलाया।

अल्लाह का फरमान: {ऐ मेरी कौम! अपने रब से माफ़ी मांगो और फिर उसकी तरफ तौबा करो} इसका उल्लेख सूरह की शुरुआत में हो चुका है(7)।

{वह तुम पर आसमान से (बारिश) भेजेगा} यह जज़म में है क्योंकि यह उत्तर है, और इसमें बदले (जज़ा) का भाव है।

(1) इब्न अतियाह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/179 में इस मत को कमजोर बताया है। (2) 9 / 262। (3) (ज़) में: प्रसिद्ध हुआ। (4) जेर और पेश दो मुतवातिर (लगातार) किराअतें हैं, और 9 / 260 में उन पर चर्चा हो चुकी है। जहाँ तक ज़बर का सवाल है, वह एक शाज़ (दुर्लभ) किराअत है। 'अश-शवाज़' पृष्ठ 44। (5) इअराब अल-कुरान, अन-नहहास 2 / 287। (6) इस भाग के पृष्ठ 25-26। (7) इस भाग के पृष्ठ 67।

١٤١ سورہ ہود: آیات ٥٠ - ٦٠

﴿نُوحًا﴾ [ہود: ٢٥]۔ اور اسے ان کا بھائی کہا گیا؛ کیونکہ وہ انہی میں سے تھے، اور قبیلہ انہیں جمع کرتا تھا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اے بھائی تمیم، اور کہا گیا: انہیں ان کا بھائی صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اولادِ آدم میں سے تھے، جیسا کہ وہ بھی اولادِ آدم ہیں(١)، اور یہ پہلے «الاعراف»(٢) میں گزر چکا ہے، اور وہ بتوں کے پجاری تھے۔

اور کہا گیا: وہ دو عاد ہیں، عادِ اولیٰ اور عادِ دوسری، پس یہ پہلی عاد ہیں، اور جہاں تک دوسری کا تعلق ہے تو وہ شداد اور لقمان ہیں جن کا ذکر اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ﴾ [الفجر: ٧]۔

اور عاد: ایک آدمی کا نام ہے، پھر وہ ایک ایسی قوم کے لیے مشہور ہو گیا(٣) جو اس کی طرف منسوب تھی۔

﴿قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ﴾ لفظ پر جر (خفض) کے ساتھ، اور «غیرُہُ» محل پر رفع کے ساتھ، اور «غیرَہُ» استثناء کی بنا پر نصب کے ساتھ ہے(٤)۔

﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُفْتَرُونَ﴾ یعنی: تم اس کے سوا کسی اور کو الٰہ بنانے میں اس پر جھوٹ باندھنے والوں کے سوا کچھ نہیں ہو، وہ جل وعز ہے(٥)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِي﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(٦)۔ اور الفطرہ: خلقت کی ابتدا۔

﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ کہ قوم نوح کے ساتھ کیا ہوا جب انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ﴾ سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے(٧)۔

﴿يُرْسِلِ السَّمَاءَ﴾ جزم کے ساتھ ہے کیونکہ یہ جواب ہے، اور اس میں جزا کا معنی ہے۔

---

(١) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١٧٩/٣ میں اس قول کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (٢) ٩ / ٢٦٢ ۔ (٣) (ظ) میں ہے: مشہور ہوا۔ (٤) خفض اور رفع دو متواتر قراتیں ہیں، اور ان کے بارے میں کلام ٩ / ٢٦٠ میں گزر چکا ہے، اور جہاں تک نصب کا تعلق ہے تو وہ ایک شاذ قرات ہے۔ القراءات الشاذة ص ٤٤ ۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٨٧ ۔ (٦) اس جزء کے ص ٢٥-٢٦۔ (٧) اس جزء کے ص ٦٧۔

Surah Hud: Verses 50 - 60, Page 142

"[Send down upon] you [rain] in abundance" (midraran): It is in the accusative case (mansub) as a circumstantial expression (hal), and it carries the meaning of multiplicity; i.e., He sends the sky with rain consecutively, one after another. The Arabs drop the 'ha' in the 'mif'al' form based on attribution (nasab). Most 'mif'al' forms come from the 'af'ala' stem, but here it comes from the 'fa'ala' stem; because it is from: 'the sky poured' (darrati-sama'u), it flows (tadirru/tadurru), so it is 'midrar' (abundant).

And the people of Hud - meaning 'Ad - were people of gardens, crops, and architecture, and their dwellings were the sands between Sham (the Levant) and Yemen (2), as mentioned in 'Al-A'raf' (3).

"and increase you": conjoined with "sends".

"strength [added] to your strength": Mujahid said: severity to (4) your severity. Ad-Dahhak: fertility to your fertility. Ali ibn Isa: might to (5) your might. Ikrimah: children of children (6). It was said: Allah withheld the rain from them and made the wombs barren for three years, so no child was born to them. Hud said to them: If you believe, Allah will revive your lands and provide you with wealth and children; that is the strength. Al-Zajjaj said (7): The meaning is: He increases your strength in blessings.

"and do not turn away as criminals": i.e., do not turn away from what I am calling you to, and persist in disbelief.

His saying (Exalted is He): "They said, 'O Hud, you have not brought us any clear proof'" i.e., a clear argument. "And we are not believers in you" is persistence (8) on their part in disbelief.

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/367. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/57. (3) 7/236, and in it that their dwellings were in the regions of Hadramaut to Yemen. (4) In (D) and (M): 'on'. (5) In (M): 'on'. (6) In (M): 'a child to your child', and in (Zha): 'continuation of offspring', and what is fixed from the rest of the copies, which is consistent with what is in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 2/477. (7) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/57. (8) In (M): 'insistence' (with nunation).

सूरा हूड: आयत ५० - ६०, पृष्ठ १४२

"﴿عَلَيْكُم مِّدْرَارًا﴾ (तुम पर मूसलाधार [वर्षा]): यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (कर्मकारक) में है, और इसमें बहुलता का अर्थ है; यानी: वह आकाश से वर्षा निरंतर भेजता है, एक के बाद एक। और अरब 'निस्बत' (संबंध) के आधार पर 'मिफ़आल' रूप में 'हा' को हटा देते हैं (१)। और 'मिफ़आल' का अधिकांश रूप 'अफ़अला' से आता है, लेकिन यहाँ यह 'फ़अला' से आया है; क्योंकि यह है: 'आकाश बरसा' (दर्रति-समाउ), वह बरसता है (तदिर्रतदुर्र), इसलिए वह 'मिदरार' (मूसलाधार) है।"

और हूड की कौम - यानी आद - बागों, फसलों और इमारतों वाले लोग थे, और उनके निवास स्थान शाम (लेवंत) और यमन के बीच की रेत थी (२), जैसा कि 'अल-अराफ़' (३) में पहले बताया जा चुका है।

"﴿وَيَزِدْكُمْ﴾ (और वह तुम्हें बढ़ाएगा): यह 'युरसिल' (भेजता है) पर अत्फ़ (संयोजन) है।"

"﴿قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ﴾ (तुम्हारी शक्ति में और शक्ति): मुजाहिद ने कहा: तुम्हारी कठोरता में (४) और कठोरता। अद-दह्हाक: तुम्हारी उर्वरता में और उर्वरता। अली बिन ईसा: तुम्हारे सम्मान में (५) और सम्मान। इकरिमा: बच्चों के बच्चे (पोते-पोतियां) (६)। और कहा गया है: अल्लाह ने उनसे तीन साल तक बारिश रोक ली और गर्भाशयों को बाँझ कर दिया, इसलिए उनके यहाँ कोई बच्चा पैदा नहीं हुआ। हूड ने उनसे कहा: यदि तुम ईमान लाओगे, तो अल्लाह तुम्हारे शहरों को जीवित कर देगा, और तुम्हें धन और संतान प्रदान करेगा, तो वही शक्ति है। और अल-ज़ज्जाज (७) ने कहा: इसका अर्थ है: वह तुम्हें नेमतों (ईश्वरीय उपहारों) में शक्ति बढ़ाएगा।"

"﴿وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ﴾ (और अपराधियों की तरह मुँह न फेरो): यानी: मैं तुम्हें जिस चीज़ की ओर बुला रहा हूँ, उससे मुँह न फेरो और कुफ्र (अविश्वास) पर टिके न रहो।"

अल्लाह तआला का कथन: "﴿قَالُوا يَهُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ﴾ (उन्होंने कहा: ऐ हूड, तुम हमारे पास कोई स्पष्ट प्रमाण नहीं लाए): यानी: स्पष्ट दलील। ﴿وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ﴾ (और हम तुम पर विश्वास करने वाले नहीं हैं): यह उनके कुफ्र पर टिके रहने (८) का ज़िक्र है।"

(१) मुश्किल इराब अल-कुरान १/३६७। (२) मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ३/५७। (३) ७/२३६, और इसमें यह है कि उनके घर हज़रमौत से यमन की दिशा में थे। (४) (द) और (म) में: 'पर'। (५) (म) में:

'पर'। (६) (म) में: 'तुम्हारे बच्चे के लिए बच्चा', और (ज़) में: 'संतान का बने रहना', और बाकी प्रतियों से जो प्रमाणित है, वही है जो 'अल-नुकात वल-उयून' २/४७७ में है। (७) मानी अल-कुरान ३/५७ में। (८) (म) में: 'इसरारन' (दृढ़ता के साथ)।

سورہ ہود: آیات ۵۰ - ۶۰، صفحہ ۱۴۲

﴿عَلَيْكُم مِّدْرَارًا﴾ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اس میں کثرت کا معنی ہے؛ یعنی: وہ آسمان سے لگاتار بارش بھیجتا ہے جو ایک کے پیچھے ایک آتی ہے، اور عرب 'مِفْعَال' کے وزن میں 'ہ' کو نسبت کی بنا پر حذف کر دیتے ہیں (۱)، اور 'مِفْعَال' کا اکثر استعمال 'أَفْعَلَ' سے ہوتا ہے، لیکن یہاں 'فَعَلَ' سے آیا ہے؛ کیونکہ یہ 'دَرَّتِ السماءُ تَدِرُّ وتَدُرُّ' (آسمان خوب برسا) سے ہے، پس وہ 'مِدْرَارٌ' (خوب برسنے والا) ہے۔

اور ہود علیہ السلام کی قوم - یعنی عاد - باغات، کھیتی باڑی اور عمارتوں والے لوگ تھے، اور ان کے ٹھکانے شام اور یمن کے درمیان ریتلے علاقے تھے (۲)، جیسا کہ 'الاعراف' (۳) میں گزر چکا ہے۔

﴿وَيَزِدْكُمْ﴾ کا عطف 'يُرسل' پر ہے۔

﴿قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ﴾ مجاہد نے کہا: تمہاری شدت میں (۴) مزید شدت۔ ضحاک: تمہاری شادابی میں مزید شادابی۔ علی بن عیسیٰ: تمہاری عزت میں (۵) مزید عزت۔ عکرمہ: اولاد کی اولاد (۶)۔ اور کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے ان سے تین سال تک بارش روک لی تھی اور عورتوں کے رحم بانجھ کر دیے تھے، چنانچہ ان کے ہاں کوئی بچہ پیدا نہ ہوا، تو ہود علیہ السلام نے ان سے کہا: اگر تم ایمان لے آؤ گے تو اللہ تمہارے شہروں کو زندہ کر دے گا اور تمہیں مال اور اولاد عطا کرے گا، پس وہی قوت ہے۔ اور زجاج نے کہا (۷): معنی یہ ہے کہ وہ تمہاری نعمتوں میں قوت زیادہ کر دے گا۔

﴿وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ﴾ یعنی: جس چیز کی طرف میں تمہیں بلا رہا ہوں اس سے اعراض نہ کرو اور کفر پر قائم نہ رہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا يَهُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ﴾ یعنی: واضح حجت۔ ﴿وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ﴾ ان کا کفر پر اصرار (۸) ہے۔

(۱) مشکل إعراب القرآن ۳۶۷/۱۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۵۷/۳۔ (۳) ۲۳۶/۷، اس میں ہے کہ ان کے مسکن حضرموت سے یمن کے نواحی علاقوں میں تھے۔ (۴) (د) اور (م) میں: 'علی' (پر)۔ (۵) (م) میں: 'علی' (پر)۔ (۶) (م) میں: 'تمہاری اولاد کی اولاد'، اور (ظ) میں: 'اولاد کا تسلسل'، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو 'النکت والعیون' ۴۷۷/۲ میں ہے۔ (۷) معانی القرآن ۵۷/۳ میں۔ (۸) (م) میں: 'إصراراً'۔

143 Surah Hud: Verses 50 - 60

His Almighty saying: {We say nothing but that some of our gods have afflicted you} meaning: struck you. {some of our gods} meaning: our idols. {with evil} meaning: with madness because of your reviling them, as narrated from Ibn Abbas and others (1). It is said: 'araahu' the matter and 'i'taraahu' and 'ataraahu' (2): when it befalls him. From it is {and feed the content and the beggar} [Al-Hajj: 36].

{He said, "Indeed, I call Allah to witness} meaning: against myself. {and bear witness} meaning: and I call you to witness, not that they were people of testimony, but it is the ultimate affirmation, meaning: so that you may know {that I am innocent of what you associate with Him} meaning: from the worship of the idols that you worship.

{So plot against me all of you} meaning: you and your idols in enmity towards me (4) and harming me. {then do not give me respite} meaning: do not delay. This statement, despite the multitude of enemies, indicates complete trust in the victory of Allah Almighty, and it is among the signs of Prophethood; that the Messenger alone says to his people: {So plot against me all of you}, and likewise the Prophet ﷺ said to Quraysh (5), and Noah ﷺ said: {So resolve upon your plan and [call upon] your associates} the verse [Yunus: 71].

His Almighty saying: {Indeed, I have relied upon Allah, my Lord and your Lord} meaning: I have accepted His judgment, and I am confident in His victory.

{There is no creature} meaning: a soul that creeps on the earth, and it is in the position of 'raf' (nominative case) by being the 'ibtida' (subject). {but He holds its forelock} meaning: He disposes of it as He wills, and prevents it from what He wills, meaning: so you will not reach my harm. Everything that has a spirit is called 'daab' and 'daabbah', and the 'ha' is for hyperbole (6). Al-Farra said: its owner, and the one capable over it. Al-Qutaybi said (7): its subduer; because whoever's forelock is grabbed has been subdued. Al-Dahhak said: He brings it to life then He causes it to die (8), and the meanings are close.

---

(1) Narrated by Al-Tabari 12/447. (2) His saying: 'wa'ataraahu', is not in (M). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/357. (4) In (Z): 'my punishment'. (5) Referring to His Almighty saying: {So if you have a plan, then plan against Me} [Al-Mursalat: 39]. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/288. (7) In Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 138. (8) Tafsir al-Baghawi 2/388 - 389, and the preceding sayings are from it.

143 सूरह हूद: आयतें 50 - 60

अल्लाह का कथन: {हम तो यही कहते हैं कि हमारे कुछ देवताओं ने तुम्हें पकड़ लिया है} यानी: तुम्हें चोट पहुँचाई है। {हमारे कुछ देवताओं} यानी: हमारी मूर्तियों ने। {बुराई के साथ} यानी: उनके प्रति तुम्हारी गाली-गलौज के कारण पागलपन के साथ, जैसा कि इब्न अब्बास और अन्य लोगों से वर्णित है (1)। कहा जाता है: 'अराह' मामला और 'इ'ताराह' और 'अताराह' (2): जब वह उस पर आ पड़े। इसी से है {और तृप्त रहने वालों और मांगने वालों को खिलाओ} [अल-हज्ज: 36]।

{उसने कहा, "निश्चय ही मैं अल्लाह को गवाह बनाता हूँ} यानी: अपने ऊपर। {और तुम भी गवाह रहो} यानी: और मैं तुम्हें गवाह बनाता हूँ, इसलिए नहीं कि वे गवाही देने के योग्य लोग थे, बल्कि यह पुष्टि की पराकाष्ठा है, यानी: ताकि तुम जान लो {कि मैं उससे बरी हूँ जिसे तुम शरीक ठहराते हो} यानी: उन मूर्तियों की इबादत से जिन्हें तुम पूजते हो।

{तो तुम सब मिलकर मेरे विरुद्ध चालें चल लो} यानी: तुम और तुम्हारे बुत मेरे साथ दुश्मनी (4) और मुझे नुकसान पहुँचाने में। {फिर मुझे मोहलत न दो} यानी: देरी न करो। दुश्मनों की बहुतायत के बावजूद यह कथन अल्लाह तआला की मदद पर पूर्ण विश्वास को दर्शाता है, और यह नबूवत के संकेतों में से है; कि रसूल अकेला ही अपनी कौम से कहता है: {तो तुम सब मिलकर मेरे विरुद्ध चालें चल लो}, और इसी तरह नबी ﷺ ने कुरैश से कहा था (5), और नूह ﷺ ने कहा था: {तो तुम सब मिलकर अपना काम पक्का कर लो और अपने साझीदारों को भी मिला लो} आयत [यूनुस: 71]।

अल्लाह का कथन: {निश्चय ही मैंने अल्लाह पर भरोसा किया है जो मेरा भी रब है और तुम्हारा भी रब है} यानी: मैं उसके फैसले पर राज़ी हूँ, और मुझे उसकी मदद पर भरोसा है।

{कोई भी चलने वाला जीव नहीं है} यानी: ज़मीन पर रेंगने वाली कोई जान, और यह 'इब्तिदा' (उद्देश्य) होने के कारण रफ़ा (विभक्ति) की स्थिति में है। {मगर यह कि वह उसे उसकी पेशानी (बालों) से पकड़े हुए है} यानी: वह उसे जैसे चाहता है चलाता है, और जिस चीज़ से चाहता है उसे रोकता है, यानी: तो तुम मुझे नुकसान नहीं पहुँचा पाओगे। हर वह चीज़ जिसमें रूह (प्राण) है उसे 'दाब' और 'दाबह' कहा जाता है, और 'हा' अतिशयोक्ति के लिए है (6)। अल-फर्रा ने कहा: उसका मालिक, और उस पर सामर्थ्य रखने वाला। अल-कुतैबी ने कहा (7): उसे वश में करने वाला; क्योंकि जिसकी पेशानी पकड़ ली गई उसे वश में कर लिया गया। अल-दहाक ने कहा: वह उसे जीवित करता है फिर उसे मार देता है (8), और ये अर्थ आपस में मिलते-जुलते हैं।

(1) इसे अल-तबरी 12/447 ने उद्धृत किया है। (2) उनका कहना: 'वा'अताराहु', (म) में नहीं है। (3) अल-नहस द्वारा मा'आनी अल-कुरान 3/357। (4) (ज़) में: 'मेरा अज़ाब'। (5) अल्लाह तआला के इस कथन की ओर इशारा है: {तो यदि तुम्हारे पास कोई चाल है, तो मेरे विरुद्ध चल लो} [अल-मुर्सलात: 39]। (6) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/288। (7) तावील मुश्किल अल-कुरान पृष्ठ 138 में। (8) तफसीर अल-बग़वी 2/388 - 389, और पिछले कथन उन्हीं के हैं।

۱۴۳ سورہ ہود: آیات ۵۰ - ۶۰

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِن نَّقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ﴾ یعنی: تجھے لاحق ہوئی۔ ﴿بَعْضُ آلِهَتِنَا﴾ یعنی: ہمارے بت۔ ﴿بِسُوءٍ﴾ یعنی: پاگل پن کے ساتھ تمہارے انہیں برا بھلا کہنے کی وجہ سے، ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(۱)۔ کہا جاتا ہے: 'عَرَاهُ' معاملہ اور 'اعْتَرَاهُ' اور 'عَتَرَهُ'(۲): جب اسے پہنچے۔ اور اسی سے ہے ﴿وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ﴾ [الحج: ٣٦]۔

﴿قَالَ إِنِّي أُشْهِدُ اللَّهَ﴾ یعنی: اپنے اوپر۔ ﴿وَاشْهَدُوا﴾ یعنی: اور میں تمہیں گواہ بناتا ہوں، نہ یہ کہ وہ گواہی کے اہل تھے، بلکہ یہ اقرار کی انتہا ہے، یعنی: تاکہ تم جان لو ﴿أَنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ﴾ یعنی: ان بتوں کی عبادت سے جنہیں تم پوجتے ہو۔

﴿فَكِيدُونِي جَمِيعًا﴾ یعنی: تم اور تمہارے بت میری دشمنی(۴) اور نقصان پہنچانے میں۔ ﴿ثُمَّ لَا تُنظِرُونِ﴾ یعنی: دیر نہ کرو۔ اور یہ قول دشمنوں کی کثرت کے باوجود اللہ تعالیٰ کی نصرت پر کامل بھروسے کی دلیل ہے، اور یہ نبوت کے علامات میں سے ہے؛ کہ تنہا رسول اپنی قوم سے کہتا ہے: ﴿فَكِيدُونِي جَمِيعًا﴾، اور اسی طرح نبی ﷺ نے قریش سے فرمایا(۵)، اور نوح ﷺ نے فرمایا: ﴿فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ﴾ آیت [یونس: ۷۱]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُم﴾ یعنی: میں اس کے فیصلے پر راضی ہوا، اور اس کی مدد پر بھروسہ کیا۔

﴿مَّا مِن دَابَّةٍ﴾ یعنی: زمین پر رینگنے والی کوئی جان، اور یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع کی جگہ پر ہے۔ ﴿إِلَّا هُوَ ءَاخِذُ بِنَاصِيَتِهَا﴾ یعنی: وہ اسے جس طرح چاہتا ہے پھیرتا ہے، اور جس چیز سے چاہتا ہے روکتا ہے، یعنی: تو تم میرا نقصان نہیں کر سکو گے۔ اور ہر وہ چیز جس میں روح ہو

اسے 'داب' اور 'دابہ' کہا جاتا ہے، اور 'ہا' مبالغہ کے لیے ہے(۶)۔ فراء نے کہا: اس کا مالک، اور اس پر قادر، اور قتیبی نے کہا(۷): اس کا قاہر (غالب آنے والا)؛ کیونکہ جس کی پیشانی پکڑ لی جائے وہ مغلوب ہو گیا۔ اور ضحاک نے کہا: وہ اسے زندہ کرتا ہے پھر مارتا ہے(۸)، اور معنی قریب قریب ہیں۔

---

(۱) اسے طبری نے ۴۴۷/۱۲ میں نکالا ہے۔ (۲) ان کا قول: 'واعترہ'، (م) میں نہیں ہے۔ (۳) معانی القرآن لنحاس ۳۵۷/۳۔ (۴) (ظ) میں: 'عذابی'۔ (۵) اللہ سبحانہ کے اس قول کی طرف اشارہ ہے: ﴿فَإِن كَانَ لَكُمْ كَيْدٌ فَكِيدُونِ﴾ [المرسلات: ۳۹]۔ (۶) اعراب القرآن لنحاس ۲۸۸/۲۔ (۷) تاویل مشکل القرآن ص ۱۳۸ میں۔ (۸) تفسیر بغوی ۳۸۸/۲ - ۳۸۹، اور گذشتہ اقوال اسی سے ہیں۔

Surah Hud: Verses 50 - 60 [Page] 144

The forelock (al-nasiyah): the hair at the front of the head. "Nasawtu al-rajul ansuhu naswan" means: I pulled his forelock.

Ibn Jarir (1) said: The forelock was specifically mentioned because the Arabs used it when describing a person with humiliation and submission. They say: "So-and-so's forelock is in the hands of so-and-so," meaning he is obedient to him, and he directs him as he wishes. When they took a captive and wanted to release him and show favor upon him, they would shear his forelock so that they would be known for having pride over him. Therefore, Allah addressed them in words they were familiar with.

Al-Tirmidhi al-Hakim said in "Nawadir al-Usul" (2): Allah Almighty's saying: {There is no creature but that He holds its forelock}. Its meaning for us is that Allah Almighty decreed the measures of the deeds of His servants, then He looked at them, then He created His creation. His sight had already encompassed all that they would do before He created them. When He created them, He placed the light of that gaze in their forelocks. That light holds their forelocks, leading them to their deeds decreed for them on the Day of Decrees.

Allah created the decrees fifty thousand years before He created the heavens and the earth, narrated by Abdullah bin Amr bin al-Aas, who said: I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say: "Allah decreed the measures fifty thousand years before He created the heavens and the earth" (3).

Therefore, the Messengers became strong and became among those of firm resolve (ulu al-'azm); because they observed the light of the forelocks, and they were certain that all of His creation are led (4) by those lights to the deeds His sight had already encompassed regarding them. The one who had the greatest portion of observation was the strongest in resolve. That is why the Prophet Hud (ﷺ) (5) was so strong that he said: {So plot against me, all of you, and do not give me respite. Indeed, I have relied upon Allah, my Lord and your Lord. There is no creature but that He holds its forelock}.

---

(1) In the manuscripts: Ibn Jurayj, which is a mistake. Ibn Jarir is al-Tabari, and the text is in his Tafsir 12/449. (2) His saying: in "Nawadir al-Usul" is not in (Z), and we did not find his words in the printed version of al-Nawadir. (3) Reported by Ahmad in his

Musnad (6579), and Muslim (2653). (4) In (Z): "mutafawitun" (differing/varying). (5) In (Z): "azm" (resolve) instead of "Hud".

सूरा हूद: आयतें 50 - 60 [पृष्ठ] 144

अल-नासियह (پیشانی کے بال): सिर के सामने के बाल। "नसौतु अल-रजुल अनसुहु नस्वन" का अर्थ है: मैंने उसकी पेशानी के बाल खींचे।

इब्न जरीर (1) ने कहा: पेशानी का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि अरब लोग किसी व्यक्ति को अपमान और अधीनता के साथ वर्णित करते समय इसका उपयोग करते थे। वे कहते हैं: "अमुक व्यक्ति की पेशानी अमुक के हाथ में है," जिसका अर्थ है कि वह उसकी आज्ञा मानता है, और वह उसे अपनी इच्छानुसार चलाता है। जब वे किसी को बंदी बनाते और उसे छोड़ना और उस पर एहसान करना चाहते, तो वे उसकी पेशानी के बाल काट देते थे ताकि वे उस पर गर्व करने के लिए जाने जाएँ। इसलिए, अल्लाह ने उन्हें उन्हीं शब्दों में संबोधित किया जिनसे वे परिचित थे।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिर अल-उसूल" (2) में कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {कोई भी जीव ऐसा नहीं है जिसकी पेशानी (की चोटी) वह न थामे हो}। हमारे लिए इसका अर्थ यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने सेवकों के कार्यों के भाग्य को निर्धारित किया, फिर उसने उनकी ओर देखा, फिर उसने अपनी सृष्टि की रचना की। उसकी दृष्टि ने उनके द्वारा किए जाने वाले सभी कार्यों को उनके पैदा होने से पहले ही देख लिया था। जब उसने उन्हें पैदा किया, तो उसने उस दृष्टि के प्रकाश को उनकी पेशानी में रख दिया। वह प्रकाश उनकी पेशानी को थामे रहता है, और उन्हें उन कार्यों की ओर ले जाता है जो उनके लिए भाग्य के दिन निर्धारित किए गए थे।

अल्लाह ने आकाश और पृथ्वी बनाने से पचास हजार साल पहले भाग्य का निर्माण किया था, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को कहते सुना: "अल्लाह ने आकाश और पृथ्वी बनाने से पचास हजार साल पहले भाग्य निर्धारित कर दिया था" (3)।

इसलिए, रसूल शक्तिशाली हो गए और दृढ़ संकल्प (उलू अल-अज़्म) वालों में से हो गए; क्योंकि उन्होंने पेशानी के प्रकाश को देखा, और उन्हें यकीन था कि उसकी सारी सृष्टि उन प्रकाशों के माध्यम से उन कार्यों की ओर ले जाई जा रही है (4) जो उसकी दृष्टि ने उनके बारे में पहले ही देख लिए थे। अवलोकन का सबसे बड़ा हिस्सा रखने वाला संकल्प में सबसे मजबूत था। यही कारण है कि पैगंबर हूद (ﷺ) (5) इतने शक्तिशाली थे कि उन्होंने कहा: {अतः तुम सब मिलकर मेरे विरुद्ध षड्यंत्र रच लो और मुझे कोई मोहलत न दो। वास्तव में, मैंने अल्लाह पर भरोसा किया है, जो मेरा पालनहार है और तुम्हारा भी। कोई भी जीव ऐसा नहीं है जिसकी पेशानी उसने न थाम रखी हो}।

(1) प्रतियों में: इब्न जुरैज, जो एक गलती है। इब्न जरीर अल-तबरी हैं, और यह बात उनके तफ़सीर 12/449 में है। (2) उनका कथन: "नवादिर अल-उसूल" में (ज़) में नहीं है, और हमें नवादिर के मुद्रित संस्करण में उनकी बातें नहीं मिलीं। (3) अहमद ने अपनी मसनद (6579) में और मुस्लिम (2653) ने इसे रिपोर्ट किया है। (4) (ज़) में: "मुतफ़ावितुन" (अलग-अलग)। (5) (ज़) में: हूद के स्थान पर "अज़्म" (संकल्प)।

سورہ ہود: آیات ۵۰ - ۶۰ [صفحہ] ۱۴۴

والناصیہ (پیشانی کے بال): سر کے اگلے حصے کے بال۔ "نَصَوْتُ الرجلَ أنصوہ نَصواً" کا مطلب ہے: میں نے اس کی پیشانی کے بال کھینچے ۔

ابن جریر (۱) نے کہا: پیشانی کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا گیا ہے کیونکہ عرب اسے کسی شخص کی ذلت اور اطاعت بیان کرنے کے لیے استعمال کرتے تھے۔ وہ کہتے ہیں: "فلاں کی پیشانی فلاں کے ہاتھ میں ہے،" یعنی وہ اس کا فرمانبردار ہے، اور وہ اسے جیسے چاہتا ہے چلاتا ہے۔ جب وہ کسی کو قیدی بناتے اور اسے رہا کرنا اور اس پر احسان کرنا چاہتے، تو وہ اس کی پیشانی کے بال کاٹ دیتے تھے تاکہ وہ اس پر فخر کے لیے جانے جائیں۔ اس لیے اللہ نے ان سے ان الفاظ میں خطاب کیا جن سے وہ واقف تھے۔

الترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" (۲) میں کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کوئی جاندار ایسا نہیں جس کی پیشانی اس نے نہ پکڑ رکھی ہو}۔ ہمارے نزدیک اس کا مفہوم یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے بندوں کے اعمال کی تقدیریں مقرر کیں، پھر ان کی طرف دیکھا، پھر اپنی مخلوق کو پیدا کیا۔ ان کے پیدا کرنے سے پہلے ہی اس کی نظر ان تمام اعمال پر تھی جو وہ کرنے والے تھے۔ جب اس نے انہیں پیدا کیا تو اس نے اس نظر کا نور ان کی پیشانیوں میں رکھ دیا۔ وہ نور ان کی پیشانیوں کو تھامے ہوئے ہے، اور انہیں ان اعمال کی طرف لے جاتا ہے جو تقدیر کے دن ان کے لیے مقدر کیے گئے تھے۔

اللہ نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے پچاس ہزار سال پہلے تقدیریں پیدا فرمائیں، عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "اللہ نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے پچاس ہزار سال پہلے تقدیریں مقرر کر دی تھیں" (۳)۔

اسی لیے رسول طاقتور ہوئے اور اولو العزم (پختہ ارادے والے) بن گئے؛ کیونکہ انہوں نے پیشانیوں کے نور کا مشاہدہ کیا، اور انہیں یقین ہو گیا کہ اس کی تمام مخلوق ان انوار کے ذریعے ان اعمال کی طرف لے جائی جا رہی ہے (۴) جو اس کی نظر ان کے بارے میں پہلے ہی دیکھ چکی تھی۔ مشاہدے میں سب سے زیادہ حصہ رکھنے والا عزم میں سب سے زیادہ مضبوط تھا۔ اسی لیے ہود (۵) نبی ﷺ اتنے طاقتور تھے کہ انہوں نے فرمایا: {پس تم سب مل کر میرے خلاف تدبیریں کرو اور مجھے مہلت نہ دو۔ بے شک میں نے اللہ پر بھروسہ کیا ہے جو میرا بھی رب ہے اور تمہارا بھی۔ کوئی جاندار ایسا نہیں جس کی پیشانی اس نے نہ پکڑ رکھی ہو}۔

---

(۱) نسخوں میں: ابن جریج ہے، جو کہ غلط ہے، اور ابن جریر: طبری ہیں، اور یہ بات ان کی تفسیر ۴۴۹/۱۲ میں ہے۔ (۲) ان کا قول: "نوادر الاصول میں" (ظ) میں نہیں ہے، اور ہمیں نوادر کے مطبوعہ نسخے میں ان کا کلام نہیں ملا۔ (۳) اسے احمد نے اپنی مسند (۶۵۷۹) اور مسلم (۲۶۵۳) نے روایت کیا ہے۔ (۴) (ظ) میں: "متفوتون" (مختلف) ہے۔ (۵) (ظ) میں: ہود کی جگہ "عزم" ہے۔

145 Surah Hud: Verses 50 - 60

It was called a 'nasiyah' (forelock) because deeds have been declared and emerged from the unseen of the unseen, becoming ordained in the fates. The Creator's sight has permeated all movements of creation through [His] power. Then, the movements of every living thing that crawls on the earth were placed in its forehead between its eyes. That spot was named 'nasiyah' because it declares the movements of the servants according to what He ordained. Thus, 'nasiyah' is derived from the 'mansoos' (declared) movements that Allah the Almighty looked upon before creating them.

And He described Abu Jahl's forelock, saying: "A lying, sinning forelock" [Al-Alaq: 16]; He informs that the forelocks contain lies and sins. According to what they interpreted, it is impossible for the forelock itself to be attributed to lying and error, and Allah knows best.

"Indeed, my Lord is on a straight path." Al-Nahhas said: The 'Sirat' (path) in language means: the clear way. The meaning is that Allah, glorified be His praise, although He is capable of everything, He only seizes them with justice(1). And it was said: its meaning is: there is no flaw in His management, and no disparity in His creation, Glory be to Him(2).

His saying: "If you turn away" is in a state of jussive (jazm); therefore, the 'nun' was omitted from it. The origin is: 'tatawallaw', so the 'ta' was omitted because of the meeting of two 'ta's. "I have conveyed to you that with which I was sent to you" means: I have clarified to you.

"And my Lord will replace you with another people" means: He will destroy you and create those who are more obedient to Him than you, who profess His oneness and worship Him. "Wayastakhlifu" (and He will replace) is disconnected from what precedes it, so it is in the nominative case (marfu'), or it is coordinated with what is required after the 'fa' in His saying: "I have conveyed to you"(3). It was narrated from Hafs from Asim: "Wayastakhlif" with jussive (jazm) based on the position of the 'fa' and what follows it(4), like: "and leaves them in their transgression, wandering blindly"(5) [Al-A'raf: 186].

---

(1) Ma'ani al-Quran 3/359. (2) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/288. (3) See I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/288. (4) Narrated by Hubayrah from Hafs. Al-Muharrar al-Wajiz 3/182, and the mutawatir recitation from Hafs is with nominative case (raf'), like the

recitation of the group. (5) This is the recitation of Hamzah and Al-Kisa'i, and its mention preceded in 9/404.

145 सूरह हूद: आयतें 50 - 60

इसे 'नासियह' (पेशानी के बाल) इसलिए कहा गया क्योंकि कर्म अदृश्य के भी अदृश्य से प्रकट और स्पष्ट हो गए हैं, और नियति में निर्धारित हो गए हैं। रचयिता की दृष्टि सृष्टि की सभी गतिविधियों में अपनी शक्ति से समा गई है। फिर, पृथ्वी पर रेंगने वाले प्रत्येक जीवित प्राणी की गतिविधियों को उसकी आँखों के बीच उसके माथे में रखा गया। उस स्थान का नाम 'नासियह' रखा गया क्योंकि यह बंदों की गतिविधियों को उसी के अनुसार प्रकट करता है जो अल्लाह ने निर्धारित किया है। अतः 'नासियह' उन 'मंसूज़' (घोषित) गतिविधियों से लिया गया है जिन्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके निर्माण से पहले देखा था।

और उन्होंने अबू जहल के ललाट का वर्णन करते हुए कहा: "झूठा, पापी ललाट" [अल-अलक़: 16]; वह सूचित करता है कि ललाट में झूठ और गलतियाँ हैं। उनके द्वारा की गई व्याख्या के अनुसार, यह असंभव है कि ललाट स्वयं झूठ और त्रुटि का कारण हो, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

"निश्चय ही मेरा रब सीधे मार्ग पर है।" अल-नहहास ने कहा: भाषा में 'सिरात' (मार्ग) का अर्थ है: स्पष्ट मार्ग। अर्थ यह है कि अल्लाह, जिसकी प्रशंसा महिमामय है, हालांकि वह हर चीज पर सक्षम है, वह उन्हें केवल न्याय के साथ पकड़ता है(1)। और कहा गया: इसका अर्थ है: उसके प्रबंधन में कोई दोष नहीं है, और उसकी रचना में कोई विसंगति नहीं है, वह पवित्र है(2)।

उसका कथन: "यदि तुम मुँह फेर लो" जज़्म की स्थिति में है; इसलिए इससे 'नून' हटा दिया गया है। मूल शब्द 'ततवल्लौ' है, तो दो 'ता' के मिलने के कारण एक 'ता' हटा दिया गया। "मैंने तुम्हें वह पहुँचा दिया है जिसके साथ मैं तुम्हारी ओर भेजा गया हूँ" का अर्थ है: मैंने तुम्हें स्पष्ट कर दिया है।

"और मेरा रब तुम्हारे स्थान पर दूसरे लोगों को ले आएगा" अर्थात: वह तुम्हें नष्ट कर देगा, और ऐसे लोगों को पैदा करेगा जो तुमसे अधिक उसके आज्ञाकारी होंगे, जो उसे एक मानेंगे और उसकी पूजा करेंगे। "वयस्तख़लिफ़ु" अपने से पहले के हिस्से से कटा हुआ है, इसलिए यह रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, या यह 'फ़ा' के बाद आवश्यक चीज़ पर आधारित है जैसा कि उनके कथन "मैंने तुम्हें पहुँचा दिया है" में है(3)। असीम से हफ़्स के माध्यम से वर्णित है: "वयस्तख़लिफ़" जज़्म के साथ 'फ़ा' और उसके बाद के स्थान के आधार पर(4), जैसे: "और वह उन्हें उनकी सरकशी में भटकता हुआ छोड़ देता है"(5) [अल-अराफ़: 186]।

(1) मआनी अल-कुरान 3/359। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/288। (3) देखिए इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/288। (4) इसे हुबैरा ने हफ़्स से रिवायत किया है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/182, और हफ़्स से मुतवातिर क़िराअत रफ़अ के साथ है, जैसा कि जमाअत की क़िराअत है। (5) यह हमज़ा और अल-किसाई की क़िराअत है, और इसका उल्लेख 9/404 में पहले हो चुका है।

١٤٥ سورہ ہود: آیات ٥٠ - ٦٠

اسے 'ناصیہ' (پیشانی کے بال) اس لیے کہا گیا کیونکہ اعمال غیب الغیب سے نکل کر ظاہر ہو گئے، اور تقدیر میں لکھ دیے گئے، خالق کی نظر اپنی قدرت سے تمام مخلوق کی حرکات و سکنات پر نافذ ہو چکی ہے۔ پھر زمین پر چلنے والے ہر زندہ جاندار کی حرکات اس کی پیشانی میں دونوں آنکھوں کے درمیان رکھ دی گئیں، چنانچہ اس جگہ کا نام 'ناصیہ' رکھا گیا؛ کیونکہ یہ بندوں کی حرکات کو اس کے مطابق ظاہر کرتی ہے جو اللہ نے مقدر فرمایا، پس ناصیہ ان 'منصوص' (طے شدہ) حرکات سے ماخوذ ہے جنہیں اللہ تعالیٰ نے انہیں پیدا کرنے سے پہلے دیکھا تھا۔

اور ابو جہل کی پیشانی کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: ﴿نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ﴾ [العلق: ١٦]؛ یہ خبر دی جا رہی ہے کہ پیشانیوں میں جھوٹ اور خطا ہے، تو جس طرح انہوں نے تاویل کی ہے اس کے مطابق یہ محال ہے کہ ناصیہ کی نسبت جھوٹ اور خطا کی طرف ہو، واللہ اعلم۔

﴿إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ النحاس نے کہا: لغت میں 'صراط' کے معنی واضح راستے کے ہیں، اور مطلب یہ ہے کہ اللہ جل شانہ، اگرچہ ہر چیز پر قادر ہے، لیکن وہ ان کا مواخذہ صرف حق کے ساتھ ہی کرتا ہے(١)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اس کی تدبیر میں کوئی خلل نہیں، اور اس کی تخلیق میں کوئی فرق نہیں، سبحانہ(٢)۔

باری تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِن تَوَلَّوْا﴾ جزم کے مقام پر ہے؛ اسی لیے اس سے 'نون' حذف کر دیا گیا، اور اصل 'تتولوا' تھا، تو دو 'تا' جمع ہونے کی وجہ سے ایک 'تا' حذف کر دیا گیا۔ ﴿فَقَدْ أَبْلَغْتُكُم مَّا أرسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ﴾ کا مطلب ہے: میں نے تمہارے لیے واضح کر دیا ہے۔

﴿وَيَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ﴾ یعنی: وہ تمہیں ہلاک کر دے گا، اور تم سے زیادہ اپنے فرمانبردار لوگ پیدا کرے گا جو اسے ایک مانیں گے اور اس کی عبادت کریں گے۔ «ویستخلف» اپنے سے ماقبل سے منقطع ہے، اس لیے یہ مرفوع ہے، یا اس چیز پر معطوف ہے جو 'فا' کے بعد ضروری ہے جیسا کہ اس کے قول «فقد أبلغتكم» میں ہے(۳)۔ اور حفص عن عاصم سے مروی ہے:

«ویستخلف» جزم کے ساتھ 'فا' اور اس کے بعد کے مقام پر محمول کرتے ہوئے(٤)، جیسے:

﴿وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾(٥) [الأعراف: ١٨٦]۔

---

(۱) معانی القرآن ۳۵۹/۳۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲۸۸/۲۔ (۳) دیکھیے إعراب القرآن للنحاس ۲۸۸/۲۔ (٤) اسے ہبیرہ نے حفص سے روایت کیا ہے۔ المحرر الوجیز ۱۸۲/۳، اور حفص سے متواتر قرآت رفع کے ساتھ ہے، جیسا کہ جماعت کی قرآت ہے۔ (٥) یہ حمزہ اور کسائی کی قرآت ہے، اور اس کا تذکرہ ٤٠٤/٩ میں گزر چکا ہے۔

146 Surah Hud: Verses 50 - 60 The Almighty says: {And you will not harm Him at all} meaning: by your turning away and your rejection. {Indeed, my Lord is over all things a Protector} meaning: a guardian over everything. "Over" (ʿalā) here has the meaning of the preposition "for" (li-), so He protects me from any harm you might inflict upon me. The Almighty says: {And when Our command came} meaning: Our punishment with the destruction of 'Ad. {We saved Hud and those who believed with him by a mercy from Us} because no one is saved except by the mercy of Allah, even if they have righteous deeds. And in the "Sahih" of Muslim, Bukhari, and others (1), from the Prophet ﷺ: "The deeds of anyone of you will not save him." They said: "Not even you, O Messenger of Allah?" He said: "Not even me, unless Allah envelops me in mercy from Him." It was also said: the meaning of {by a mercy from Us} is: by clarifying for them the Guidance, which is a mercy. They were four thousand, and it was also said: three thousand. {And We saved them from a severe punishment} meaning: the punishment of the Day of Resurrection, and it was also said: it is the "barren wind"; as Allah mentioned in "Adh-Dhariyat" and elsewhere, and it will be discussed later (2). Al-Qushayri Abu Nasr said: The punishment that a Prophet warns his people of, when it arrives, Allah saves the Prophet and the believers with him from it. Yes, it is not improbable that Allah might test a Prophet and his people with an affliction, which would be a punishment for the disbelievers and a purification for the believers, if it was not what the Prophet had warned them about. The Almighty says: {And that was 'Ad} subject and predicate. Al-Kisa'i related that some Arabs do not decline "'Ad", treating it as a name for the tribe (3). {They rejected the signs of their Lord} meaning: they belied the miracles and denied them. {And they disobeyed His messengers} meaning Hud alone, because no messenger was sent to them other than him. A similar instance is the Almighty's saying: {O messengers, eat from the good things} [Al-Mu'minun: 51], meaning the Prophet ﷺ alone; because there was no messenger in his time other than him. The plural is used here because whoever disbelieves in one messenger has disbelieved in all the messengers. It was also said: they disobeyed Hud and the messengers before him, and they were in a state where if...

---

(1) Sahih Muslim (2816): (71), and Sahih Bukhari (6462) on the authority of Abu Hurayrah, and it is in Al-Musnad (7203). (2) In the commentary of verse (41) thereof. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/289.

१४६ सूरह हूद: आयतें ५० - ६० अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तुम उसे तनिक भी हानि न पहुँचा सकोगे} यानी: तुम्हारे मुँह फेर लेने और पीठ दिखाने से। {बेशक मेरा रब हर चीज़ पर निगहबान है} यानी: हर चीज़ का रक्षक है। "पर" (ʿalā) यहाँ "के लिए" (li-) के अर्थ में है, अतः वह मुझे तुम्हारी पहुँचाई हुई किसी भी बुराई से सुरक्षित रखता है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब हमारा आदेश आ गया} यानी: आद जाति के विनाश के साथ हमारा अज़ाब। {हमने हूद को और उनके साथ ईमान लाने वालों को अपनी दया से बचा लिया} क्योंकि कोई भी व्यक्ति अल्लाह की दया के बिना नहीं बच सकता, चाहे उसके कर्म कितने ही नेक क्यों न हों। और मुस्लिम, बुखारी और अन्य की "सहीह" (१) में पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "तुम में से किसी का भी कर्म उसे (नर्क से) निजात नहीं दिलाएगा।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल! क्या आप भी नहीं?" उन्होंने फ़रमाया: "मैं भी नहीं, सिवाय इसके कि अल्लाह मुझे अपनी दया में ढाँप ले।" और यह भी कहा गया है: {अपनी दया से} का अर्थ है: उन्हें मार्गदर्शन (हिदायत) स्पष्ट कर देने के द्वारा, जो एक दया है। वे चार हज़ार थे, और यह भी कहा गया है कि वे तीन हज़ार थे। {और हमने उन्हें एक सख्त अज़ाब से बचा लिया} यानी: कयामत के दिन का अज़ाब, और यह भी कहा गया है: यह "बाँझ हवा" (अक़ीम हवा) है; जैसा कि अल्लाह ने "अज़-ज़ारियात" और अन्य जगहों पर उल्लेख किया है, और यह आगे आएगा (२)। अल-कुशैरी अबू नसर ने कहा: जिस अज़ाब की धमकी नबी अपनी उम्मत को देते हैं, जब वह आता है तो अल्लाह नबी और उनके साथ वाले मोमिनों को उससे बचा लेता है। हाँ, यह असंभव नहीं है कि अल्लाह किसी नबी और उसकी कौम को किसी आज़माइश (बला) में डाले, तो वह काफ़िरों के लिए सज़ा और मोमिनों के लिए पाकीज़गी (शुद्धिकरण) हो, बशर्ते कि वह वही अज़ाब न हो जिसकी नबी ने उन्हें धमकी दी थी। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और यह 'आद' थे} यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। अल-किसई ने उल्लेख किया है कि कुछ अरब "'आद" शब्द को गैर-मुन्सरिफ (अपरिवर्तनीय) मानते हैं, इसे कबीले का नाम मानकर (३)। {उन्होंने अपने रब की निशानियों का इंकार किया} यानी: उन्होंने चमत्कारों को झुठलाया और उन्हें मानने से इनकार कर दिया। {और उन्होंने उसके रसूलों की नाफरमानी की} यहाँ केवल हूद की मुराद है, क्योंकि उनके पास उनके सिवा कोई और रसूल नहीं भेजा गया था। इसका उदाहरण अल्लाह तआला का यह फ़रमान है: {ऐ रसूलों! पाक चीज़ों में से खाओ} [अल-मुमिनून: ५१] जिसका अर्थ केवल नबी ﷺ है; क्योंकि उनके ज़माने में उनके सिवा कोई और रसूल नहीं था। यहाँ बहुवचन का प्रयोग इसलिए किया गया है क्योंकि जिसने एक रसूल को झुठलाया, उसने सभी रसूलों का इंकार किया। और यह भी कहा गया है: उन्होंने हूद और उनसे पहले के रसूलों की नाफरमानी की, और वे इस हाल में थे कि अगर...

(१) सहीह मुस्लिम (२८१६): (७१), और सहीह बुखारी (६४६२) अबू हुरैरा से, और यह अल-मुसनद (७२०३) में है। (२) इसकी आयत (४१) की व्याख्या में। (३) इराब अल-कुरान, अल-नहहास २/२८९।

۱۴۶ سورہ ہود: آیات ۵۰ - ۶۰ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تَضُرُّونَهُۥ شَيْـًٔا﴾ یعنی: تمہارے منہ پھیرنے اور اعراض کرنے سے۔ ﴿إِنَّ رَبِّى عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ حَفِيظٌ﴾ یعنی: ہر چیز کا نگہبان۔ یہاں لفظ "علی" (پر) "لام" کے معنی میں ہے، یعنی وہ مجھے تمہاری برائی پہنچانے سے محفوظ رکھتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَمَّا جَآءَ أَمْرُنَا﴾ یعنی: قوم عاد کی ہلاکت کے ساتھ ہمارا عذاب۔ ﴿نَجَّيْنَا هُودًا وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ مَعَهُۥ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا﴾ کیونکہ کوئی بھی شخص اللہ کی رحمت کے بغیر نجات نہیں پا سکتا، چاہے اس کے اعمال کتنے ہی صالح کیوں نہ ہوں۔ اور "صحیح" مسلم، بخاری وغیرہ (۱) میں نبی کریم ﷺ سے مروی ہے: "تم میں سے کسی کا عمل اسے ہرگز نجات نہیں دلائے گا۔" صحابہ نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول! کیا آپ کو بھی نہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے بھی نہیں، الا یہ کہ اللہ مجھے اپنی رحمت میں ڈھانپ لے۔" اور کہا گیا ہے کہ: ﴿بِرَحْمَةٍ مِّنَّا﴾ کا مطلب ہے: انہیں ہدایت واضح کر کے جو کہ ایک رحمت ہے۔ وہ چار ہزار تھے، اور ایک قول کے مطابق تین ہزار تھے۔ ﴿وَنَجَّيْنَٰهُم مِّنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾ یعنی: قیامت کے دن کا عذاب، اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: اس سے مراد "بادِ بانجھ" (تیز ہوا) ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے "الذاریات" اور دیگر مقامات پر ذکر فرمایا ہے، اور یہ آگے آئے گا (۲)۔ القشیری ابو نصر فرماتے ہیں: وہ عذاب جس کی دھمکی نبی اپنی امت کو دیتے ہیں، جب وہ آتا ہے تو اللہ تعالیٰ نبی اور ان کے ساتھ والے مومنوں کو اس سے بچا لیتا ہے۔ ہاں، یہ بعید نہیں کہ اللہ کسی نبی اور اس کی قوم کو کسی آزمائش (بلا) میں مبتلا کرے، تو وہ کافروں کے لیے سزا اور مومنوں کے لیے تطہیر (پاکیزگی) ہو، بشرطیکہ وہ وہی عذاب نہ ہو جس کی نبی نے انہیں دھمکی دی تھی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَتِلْكَ عَادٌ﴾ یہ مبتدا اور خبر ہے۔ الکسائی نے نقل کیا ہے کہ عربوں میں سے کچھ لفظ "عاد" پر تنوین نہیں پڑھتے، اسے قبیلے کا نام قرار دیتے ہوئے (۳)۔ ﴿جَحَدُوا۟ بِـَٔايَٰتِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: انہوں نے معجزات کو جھٹلایا اور ان کا انکار کیا۔ ﴿وَعَصَوْا۟ رُسُلَهُۥ﴾ یعنی صرف ہود علیہ السلام کی نافرمانی کی، کیونکہ ان کی طرف ان

کے سوا کوئی رسول نہیں بھیجا گیا تھا۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلرُّسُلُ كُلُواْ مِنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ﴾ [المؤمنون: ۵۱] اس سے مراد صرف نبی کریم ﷺ ہیں؛ کیونکہ آپ کے زمانے میں آپ کے سوا کوئی رسول نہیں تھا، اور یہاں جمع اس لیے لائی گئی ہے کیونکہ جس نے ایک رسول کو جھٹلایا اس نے گویا تمام رسولوں کا انکار کیا۔ یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے ہود اور ان سے پہلے کے رسولوں کی نافرمانی کی، اور وہ ایسی حالت میں تھے کہ اگر...

---

(۱) صحیح مسلم (۲۸۱۶): (۷۱)، اور صحیح بخاری (۶۴۶۲) حضرت ابوہریرہ سے، اور یہ مسند (۷۲۰۳) میں بھی ہے۔ (۲) اس کی آیت (۴۱) کی تفسیر میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۸۹/۲۔

Surah Hud: Verses 50 - 60, page 147

If a thousand messengers were sent to them, they would have rejected them all.

"And they followed the command of every stubborn tyrant." Meaning: their commoners followed their leaders. The tyrant (Al-Jabbar) is the arrogant one, and the stubborn (Al-Anid) is the transgressor who does not accept the truth nor submit to it. Abu Ubaidah (1) said: Al-Anid, Al-Anud, Al-A'id, and Al-Mu'anid: the one who opposes by contradiction. From this, it is said of a vein that bursts with blood: 'Anid (stubborn/uncontrolled).

The poet said: "I am old and cannot handle the stubborn [camels]." (2)

His words, the Almighty: "And they were pursued in this world by a curse." Meaning: they were made to follow it. "And on the Day of Resurrection." Meaning: and they were followed on the Day of Resurrection by the same. The completion of the thought is at the phrase: "And the Day of Resurrection" (3).

"Unquestionably, 'Ad denied their Lord." Al-Farra' (4) said: meaning, they denied their Lord's favor. He said: it is said: "Kafartuhu" (I denied him) and "Kafartu bihi" (I disbelieved in him), like: "Shakartuhu" and "Shakartu lahu" (I thanked him).

"Unquestionably, away with 'Ad, the people of Hud." Meaning: may they always be far from the mercy of Allah. "Al-Bu'd" (distance) means destruction, and "Al-Bu'd" also means being distant from goodness. It is said: "Ba'uda, Yab'udu, Bu'dan" when one is late or becomes distant, and "Ba'ida, Yab'adu, Ba'adan" when one perishes. He said:

"May my people not perish, those who are the poison of the enemies and the bane of the slaughtered [camels]." (5)

Al-Nabigha said: "Do not be distant, for death is a watering place, and every man one day will find his state vanishing." (6)

---

(1) In (m): Abu Ubayd, and the confirmed is from (z) and (z), and the speech is in Majaz al-Qur’an for him 1/290, similarly, and see Tafsir al-Baghawi 2/389. (2) It was also cited by al-Tabari 12/452, and Ibn al-Shajari in his Amali 1/422, and before it with him: "If you ride, put me in the middle." And Al-Inda: the difficult camels, and the author will mention the rajaz when interpreting verse (15) of Surah Ibrahim. (3) The pause is good, as in Al-Waqf wa Al-Ibtida’ by Ibn Al-Anbari 2/714. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/20, and the author narrated it from him through al-Nahhas in I'rab al-

Qur'an 2/289. (5) Previously mentioned 3/56. (6) Diwan of Al-Nabigha Al-Dhubyani p. 90, and in it: Indeed, death is a rendezvous.

सूरह हूद: आयतें 50 - 60, पृष्ठ 147

यदि उनके पास एक हजार रसूल भेजे जाते, तो वे उन सभी को झुठला देते।

"और उन्होंने प्रत्येक जिद्दी अत्याचारी की आज्ञा का पालन किया।" अर्थात: उनके आम लोगों ने अपने नेताओं का अनुसरण किया। 'जब्बार' (अत्याचारी) वह है जो अहंकारी हो, और 'अनीद' (जिद्दी) वह उल्लंघनकारी है जो सत्य को स्वीकार नहीं करता और न ही उसके आगे झुकता है। अबू उबैदा (1) ने कहा: अनीद, अनूद, आइद और मुआनिद का अर्थ है विरोध करने वाला। इसी से उस नस के लिए कहा जाता है जिससे खून फूट निकलता है: 'आनिद' (बेकाबू)।

कवि ने कहा: "मैं बूढ़ा हूँ और जिद्दी [ऊंटों] को नहीं संभाल सकता।" (2)

अल्लाह तआला का कथन: "और इस दुनिया में उन पर लानत (धिक्कार) के पीछे लगा दी गई।" अर्थात: वे इसके साथ जोड़ दिए गए। "और कयामत के दिन भी।" अर्थात: कयामत के दिन भी उनके साथ ऐसा ही किया गया। पूर्णता "कयामत के दिन" (3) शब्द पर है।

"सुनो! बेशक आद ने अपने रब का इनकार किया।" अल-फर्रा (4) ने कहा: अर्थात, उन्होंने अपने रब की नेमतों का इनकार किया। उन्होंने कहा: कहा जाता है: "कफरतुहु" और "कफरतु बिही", जैसे: "शकरतुहु" और "शकरतु लहू" (मैंने उसका शुक्रिया अदा किया)।

"सुनो! हूद की कौम आद के लिए दूरी (फिटकार) हो।" अर्थात: वे अल्लाह की रहमत से हमेशा दूर रहें। 'बुअद' का अर्थ विनाश है, और 'बुअद' का अर्थ अच्छाई से दूर होना भी है। कहा जाता है: "बउद, यबउदु, बुअदन" जब कोई पीछे रह जाए या दूर हो जाए, और "बइद, यबअदु, बअदन" जब कोई नष्ट हो जाए। कवि ने कहा:

"मेरी कौम नष्ट न हो, वे लोग जो दुश्मनों के लिए जहर हैं और [जिबह किए गए ऊंटों] की आफत हैं।" (5)

अल-नाबिगा ने कहा: "दूर न हो, क्योंकि मौत एक घाट है, और हर आदमी का हाल एक दिन मिट जाने वाला है।" (6)

---

(1) (म) में: अबू उबैद, और (ज़) और (ज़) से पुष्ट, और उनके लिए मजाज़ अल-कुरान 1/290 में बात इसी तरह है, और तफसीर अल-बगवी 2/389 देखें। (2) इसे अल-तबरी 12/452, और इब्न अल-

शजरी ने अपनी अमाली 1/422 में भी उद्धृत किया है, और उनके पास इससे पहले है: "यदि तुम सवार हो, तो मुझे बीच में रखो।" और अल-इंदा: ऊंटों में से कठिन, और लेखक सूरह इब्राहिम की आयत (15) की व्याख्या करते समय रजज़ का उल्लेख करेंगे। (3) रुकना अच्छा है, जैसा कि इब्न अल-अंबारी की अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/714 में है। (4) मआनी अल-कुरान 2/20 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 2/289 में उनसे उद्धृत किया है। (5) पिछला 3/56। (6) दीवान अल-नाबिगा अल-धुबयानी पृष्ठ 90, और इसमें: वास्तव में मौत एक वादा (नियत समय) है।

سورہ ہود: آیات 50 - 60، صفحہ 147

اگر ان کی طرف ایک ہزار رسول بھیجے جاتے تو وہ ان سب کا انکار کر دیتے۔

﴿وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾ یعنی: ان کے عام لوگوں نے اپنے سرداروں کی پیروی کی۔ الجبار: تکبر کرنے والا، اور العنید: وہ سرکش جو حق کو قبول نہیں کرتا اور نہ ہی اس کے سامنے سر جھکاتا ہے۔ ابو عبیدہ (1) نے کہا: العنید، العنود، العائد اور المعاند سے مراد مخالفت کرنے والا ہے۔ اسی سے اس رگ کو 'عاند' کہا جاتا ہے جس سے خون پھوٹ نکلے۔

شاعر نے کہا: میں بوڑھا ہوں، سرکش [اونٹوں] کی طاقت نہیں رکھتا۔ (2)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأُتْبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً﴾ یعنی: لعنت ان کے پیچھے لگا دی گئی۔ ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ یعنی: اور قیامت کے دن بھی ان کے ساتھ ایسا ہی کیا گیا۔ کلام کی تکمیل «وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ» (3) پر ہے۔

﴿أَلَا إِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ﴾ الفراء (4) نے کہا: یعنی انہوں نے اپنے رب کی نعمتوں کا انکار کیا۔ انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے: "کفرتہ" اور "کفرت بہ" (میں نے اس کا انکار کیا)، جیسے: "شکرتہ" اور "شکرت لہ" (میں نے اس کا شکر ادا کیا)۔

﴿أَلَا بُعْدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ﴾ یعنی: وہ اللہ کی رحمت سے ہمیشہ دور رہیں۔ البعد: ہلاکت، اور البعد: بھلائی سے دوری۔ کہا جاتا ہے: "بَعُدَ يَبْعُدُ بُعْداً" جب کوئی پیچھے رہ جائے یا دور ہو جائے، اور "بَعِدَ يَبْعَدُ بَعَداً" جب کوئی ہلاک ہو جائے۔ اس نے کہا:

میری قوم ہلاک نہ ہو، وہ جو دشمنوں کے لیے زہر اور ذبح شدہ [اونٹوں] کے لیے آفت ہیں۔ (5)

اور النابغہ نے کہا: پس تو دور نہ ہو، کیونکہ موت ایک گھاٹ ہے، اور ہر انسان کی حالت ایک دن زائل ہونے والی ہے۔ (6)

---

(1) (م) میں: ابو عبید، اور (ز) اور (ظ) سے ثابت، اور ان کے نزدیک مجاز القرآن 1/290 میں کلام اسی طرح ہے، اور تفسیر البغوی 2/389 دیکھیں۔ (2) اسے الطبری 12/452 اور ابن الشجری نے اپنی امالی 1/422 میں بھی ذکر کیا ہے، اور ان کے نزدیک اس سے پہلے ہے: "جب تم سوار ہو تو مجھے درمیان میں رکھو"۔ اور العندا: اونٹوں میں سے مشکل، اور مصنف سورہ ابراہیم کی آیت (15) کی تفسیر میں اس رجز کا ذکر کریں گے۔ (3) وقف حسن ہے، جیسا کہ ابن الانباری کی الوقف والابتداء 2/714 میں ہے۔ (4) معانی القرآن 2/20 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/289 میں نقل کیا ہے۔ (5) سابقہ 3/56۔ (6) دیوان النابغہ الذبیانی ص 90، اور اس میں ہے: بے شک موت ایک وعدہ (مقررہ وقت) ہے۔

Surah Hud: Verse 61 | 148

The word of the Most High: {And to Thamud [We sent] their brother Salih. He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. He has produced you from the earth and settled you in it, so ask forgiveness of Him and then repent to Him. Indeed, my Lord is near and responsive."} [Surah Hud: 61]

In it are five issues:

The first: His saying, the Most High: {And to Thamud} meaning: We sent to Thamud {their brother} meaning: in lineage. {Salih}. Yahya bin Waththab read: "And to Thamudin" with nunation (tanwin) throughout the Quran(1), and the same was narrated from al-Hasan. Other reciters differed regarding it; they declined it (with nunation) in one place and did not decline it in another(2). Abu Ubaidah claimed that were it not for opposing the script (as-Sawad), the correct way would be to omit declension; since femininity was predominant in it. An-Nahhas said(3): What Abu Ubaidah—may Allah have mercy on him—said about femininity being predominant is a refuted statement; because Thamud is called a tribe (hayy) and it is called a clan (qabilah), and femininity is not predominant in it. Rather, the matter is contrary to what he said according to Sibawayh. The better way according to Sibawayh(4) for what is not called "Banu Fulan" (sons of so-and-so)—such as Quraysh, Thaqif, and the like, as well as Thamud—is declension (nunation). The reason for this is that since masculinity is the origin, and it can be applied to both masculine and feminine, the lighter original form is preferable, though femininity is also very good and fine. Sibawayh recited(4) regarding femininity: "Al-Walid overcame the generous ones in magnanimity, and he sufficed Quraysh in difficult matters and led them."(5)

The second: His saying, the Most High: {He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him"} has already been mentioned(6). {He produced you from the earth} meaning: He began your creation from the earth, and that is because Adam was created from...

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 44, and he also attributed it to al-A'mash. (2) See Al-Sab'ah p. 337, and Al-Taysir p. 125. (3) In I'rab al-Qur'an 2/289-290, and what precedes it is from it. Except that it contains: Abu Ubayd, in both places. (4) Al-Kitab 3/250. And the author quoted it from him through Al-Nahhas. (5) The verse is by Adi bin al-Raqa'. Al-Masamih: plural of Samh in a non-analogical way, which is a rare plural, and al-Mu'dilat: hardships. Sharh al-Shawahid for al-Shantamari pp. 460-461. (6) 9 / 260.

सूरह हूद: आयत 61 | 148

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने समूद की तरफ उनके भाई सालेह को भेजा। उन्होंने कहा, "ऐ मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई माबूद नहीं। उसी ने तुम्हें जमीन से पैदा किया और तुम्हें उसमें बसाया, तो उससे माफी मांगो और फिर उसकी तरफ तौबा करो। बेशक मेरा रब करीब है और दुआओं का जवाब देने वाला है।"} [सूरह हूद: 61]

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और समूद की तरफ} यानी: हमने समूद की तरफ भेजा {उनके भाई} यानी: नसब (वंश) में। {सालेह}। यहया बिन वस्साब ने पूरे कुरान में इसे "समूदिन" (तनवीन के साथ) पढ़ा है (1), और यही हसन से भी रिवायत है। अन्य कारी साहिबान (पाठकों) का इसमें मतभेद है; उन्होंने एक जगह इसे मुंसरिफ (तनवीन के साथ) पढ़ा और दूसरी जगह गैर-मुंसरिफ (2)। अबू उबैदा का दावा था कि अगर रसुल-खत (लिखावट) के खिलाफ न होता तो इसे गैर-मुंसरिफ पढ़ना ही सही होता; क्योंकि इसमें मुअन्नस (स्त्रीलिंग) का पहलू प्रबल है। अन-नहहास ने कहा (3): अबू उबैदा - रहिमहुल्लाह - ने जो कहा कि इसमें स्त्रीलिंग प्रबल है, वह बात रद्द करने के लायक है; क्योंकि समूद को 'हय' (कबीला) भी कहा जाता है और 'कबीला' भी, और इसमें स्त्रीलिंग का पहलू प्रबल नहीं है। बल्कि मामला इसके विपरीत है जैसा कि सीबवैह के पास है। सीबवैह के अनुसार (4) उन नामों में जहाँ "बनू फुलान" (फलां के बेटे) नहीं कहा जाता—जैसे कुरैश, सक़ीफ और इसी तरह के अन्य नाम, और समूद भी—तनवीन के साथ पढ़ना (सर्फ) सबसे बेहतर है। इसकी वजह यह है कि चूंकि मुज़क्कर (पुल्लिंग) मूल है, और यह पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों के लिए इस्तेमाल होता है; इसलिए हल्का मूल रूप ही बेहतर है, हालांकि स्त्रीलिंग रूप भी बहुत अच्छा और सही है। सीबवैह ने स्त्रीलिंग के बारे में शेर पढ़ा (4): "अल-वलीद सखावत में सखियों पर छा गया, और उसने कुरैश की मुश्किलों को हल किया और उनकी कयादत की।" (5)

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "ऐ मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई माबूद नहीं"} इसका जिक्र पहले आ चुका है (6)। {उसी ने तुम्हें जमीन से पैदा किया} यानी: उसने तुम्हारी पैदाइश की शुरुआत जमीन से की, और वह इसलिए कि आदम को ... से पैदा किया गया था।

(1) अल-किरात अल-शाज्जाह पेज 44, और इसे अल-अमश से भी जोड़ा गया है। (2) देखिए अल-सबअह पेज 337, और अल-तयसीर पेज 125। (3) इराब अल-कुरान 2/289-290 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। हालांकि इसमें दोनों जगह 'अबू उबैद' है। (4) अल-किताब 3/250। लेखक ने इसे अन-नहहास के जरिए उद्धृत किया है। (5) यह शेर अदी बिन अल-रक्का का है। 'अल-मसामीह': 'समह' का बहुवचन है जो नियम के खिलाफ है, और यह एक दुर्लभ बहुवचन है। 'अल-मुअदिलात': मुश्किलें। शरह अल-शवाहिद, अल-शन्तमरी द्वारा, पेज 460-461। (6) 9 / 260।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ہم نے ثمود کی طرف ان کے بھائی صالح کو بھیجا۔ انہوں نے کہا، "اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں۔ اسی نے تمہیں زمین سے پیدا کیا اور تمہیں اس میں بسایا، تو اس سے معافی مانگو اور پھر اس کی طرف توبہ کرو۔ بے شک میرا رب قریب ہے اور دعاؤں کا جواب دینے والا ہے۔"} [سورہ ہود: 61]

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ثمود کی طرف} یعنی: ہم نے ثمود کی طرف بھیجا {ان کے بھائی} یعنی: نسب میں۔ {صالح}۔ یحییٰ بن وثاب نے پورے قرآن میں اسے "ثمودٍ" (تنوین کے ساتھ) پڑھا ہے (۱)، اور حسن سے بھی یہی مروی ہے۔ دیگر قراء کا اس میں اختلاف ہے؛ انہوں نے ایک جگہ اسے منصرف (تنوین کے ساتھ) پڑھا اور دوسری جگہ غیر منصرف (۲)۔ ابو عبیدہ کا دعویٰ تھا کہ اگر رسم الخط کی مخالفت نہ ہوتی تو اسے غیر منصرف پڑھنا ہی صحیح ہوتا؛ کیونکہ اس میں تانیث (مؤنث ہونا) غالب ہے۔ النحاس نے کہا (۳): ابو عبیدہ - رحمہ اللہ - نے جو کہا کہ تانیث غالب ہے، وہ بات مردود ہے؛ کیونکہ ثمود کو 'حی' (قبیلہ) بھی کہا جاتا ہے اور 'قبیلہ' بھی، اور اس میں تانیث غالب نہیں ہے۔ بلکہ معاملہ اس کے برعکس ہے جیسا کہ سیبویہ کے ہاں ہے۔ سیبویہ کے نزدیک (۴) ان ناموں میں جہاں "بنو فلاں" نہیں کہا جاتا—جیسے قریش، ثقیف اور اسی طرح کے دیگر نام، اور ثمود بھی—صرف (تنوین کے ساتھ پڑھنا) سب سے بہتر ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ چونکہ تذکیر (مذکر ہونا) اصل ہے، اور یہ مذکر اور مؤنث دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے؛ اس لیے ہلکا اصل روپ ہی بہتر ہے، اگرچہ تانیث بھی بہت اچھی اور صحیح ہے۔ سیبویہ نے

تانیث کے بارے میں یہ شعر پڑھا (۴): "الولید سخاوت میں سخیوں پر غالب آگیا، اور اس نے قریش کی مشکلوں کو حل کیا اور ان کی سیادت کی۔" (۵)

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس نے کہا، "اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں"} اس کا ذکر پہلے آ چکا ہے (۶)۔ {اسی نے تمہیں زمین سے پیدا کیا} یعنی: اس نے تمہاری تخلیق کی ابتدا زمین سے کی، اور وہ اس لیے کہ آدم کو ... سے پیدا کیا گیا تھا۔

(۱) القراءات الشاذة ص ۴۴ ، اور اس کی نسبت الاعمش کی طرف بھی کی ہے۔ (۲) دیکھیے السبعة ص ۳۳۷ ، اور التیسیر ص ۱۲۵ ۔ (۳) إعراب القرآن ۲/ ۲۸۹ - ۲۹۰ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ سوائے اس کے کہ اس میں دونوں جگہ 'ابو عبید' ہے۔ (۴) الکتاب ۳/ ۲۵۰ ۔ اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۵) یہ شعر عدی بن الرقاع کا ہے۔ 'المسامیح': 'سمح' کی جمع ہے جو خلافِ قیاس ہے، اور یہ نادر جمع میں سے ہے، اور 'المعضلات': شدائد (مشکلات)۔ شرح الشواهد از الشنتمری ص ٤٦٠ - ٤٦١ ۔ (٦) ٩ / ٢٦٠ ۔

Page 149

Surah Hud: Verse 61

...the earth, as mentioned previously in "Al-Baqarah" and "Al-An'am"(1). And "hum" (they) is from it. It was also said: He brought you forth in the earth. And it is not permissible to merge (Idgham) the 'ha' of "ghayruhu" into the 'ha' of "huwa" except according to the dialect of those who omit the 'waw' in continuous speech (Idraj)(2). {And settled you therein} i.e., made you its builders and inhabitants. Mujahid said: The meaning of "ista'marakum" is: He gave you life in it (a'marakum), from their saying(3): So-and-so gave so-and-so a house for his lifetime ('umra). Qatadah said: He made you dwell in it. According to these two views, 'istaf'ala' is in the sense of 'af'ala', like 'istajaba' (responded) in the sense of 'ajaba' (answered). Al-Dhahhak said: He lengthened your lifespans, and their lifespans were from three hundred to a thousand years(4). Ibn Abbas: He gave you a living therein. Zayd bin Aslam: He commanded you with the construction of what you need therein, such as building houses and planting trees. It was said: The meaning is: He inspired you to cultivate it through ploughing, planting, digging rivers, and so on. Third: Ibn al-Arabi said(5): Some Shafi'i scholars said: "Al-isti'mar" means seeking construction (imarah), and an absolute request from God Almighty implies obligation (wujub). Judge Abu Bakr said: The word 'istaf'ala' comes in the Arabic language with several meanings, including: 'istaf'ala' in the sense of seeking the action, like saying: "istahmaltuhu", i.e., I asked him for transport (humlan); and in the sense of believing (i'tiqad), as they say: "istas'haltu hadha al-amr" (I found this matter easy): I believed it to be easy, or found it easy, and "ista'zamtuhu"; i.e., I believed it to be great and found it so; and from it, 'istaf'altu' in the sense of finding it so (asabtu), as they say: "istajadtuhu" i.e., I found it(6) good; and among them is in the sense of 'fa'ala', like saying: "qarra fil-makan wa istaqarra" (he settled in the place); and they said: and its acceptance: {they mock} [Al-An'am: 5].

---

(1) 1/417 and 8/318. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/290, and merging the 'ha' of "ghayruhu" into the 'ha' of "huwa" is from the Major Merging (al-Idgham al-Kabir) of Abu 'Amr al-Basri from the narration of al-Susi. (3) In (D) and (M): his saying. (4) See these views in Tafsir al-Tabari 12/453, al-Nukat wa al-'Uyun 2/479, and Tafsir al-Baghawi 2/390. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1047, and what follows between brackets is from it. (6) In (D): I found it, and in (Z): I hit upon.

पृष्ठ 149

सूरह हूद: आयत 61

...धरती, जैसा कि "अल-बकराह" और "अल-अनाम" (1) में पहले बताया जा चुका है। और "हुम" (वे) इसी से है। यह भी कहा गया है: उसने तुम्हें धरती में उत्पन्न किया। और "ग़ैरहु" (ghayruhu) के'हा' (h) को "हुवा" (huwa) के'हा' (h) में मिलाना (इदगाम) जायज़ नहीं है, सिवाय उन लोगों की बोली के जो लगातार बोलने (इदराज) में 'वाव' (w) को हटा देते हैं (2)। {और तुम्हें उसमें बसाया} यानी: तुम्हें उसका आबाद करने वाला और निवासी बनाया। मुजाहिद ने कहा: "इस्त'अमराकुम" का अर्थ है: उसने तुम्हें इसमें जीवन दिया (अ'अमराकुम), उनके इस मुहावरे से (3): अमुक व्यक्ति ने अमुक को अपना घर जीवन भर के लिए रहने को दिया ('उमरा)। क़तादाह ने कहा: उसने तुम्हें उसमें बसाया। इन दो विचारों के अनुसार, 'इस्तफ़अला' का अर्थ 'अफ़अला' जैसा है, जैसे 'इस्तजाबा' (जवाब दिया) का अर्थ 'अजाबा' (उत्तर दिया) है। अल-दह्हाक ने कहा: उसने तुम्हारी आयु लंबी कर दी, और उनकी आयु तीन सौ से एक हज़ार वर्ष तक होती थी (4)। इब्न अब्बास: उसने तुम्हें उसमें जीवन निर्वाह प्रदान किया। ज़ैद बिन असलम: उसने तुम्हें उसमें तुम्हारी ज़रूरत की चीज़ें बनाने का आदेश दिया, जैसे घर बनाना और पेड़ लगाना। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: उसने तुम्हें खेती, वृक्षारोपण, नदियाँ खोदने आदि के माध्यम से इसे आबाद करने की प्रेरणा दी। तीसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (5): कुछ शाफ़ई विद्वानों ने कहा: "अल-इस्त'मार" का अर्थ है आबाद करने (इमारह) की माँग करना, और अल्लाह तआला की ओर से कोई भी निरपेक्ष माँग अनिवार्यता (वुजूब) का संकेत देती है। न्यायाधीश अबू बक्र ने कहा: अरबी भाषा में 'इस्तफ़अला' शब्द के कई अर्थ होते हैं, जिनमें शामिल हैं: क्रिया की माँग करने के अर्थ में 'इस्तफ़अला', जैसे यह कहना: "इस्तहमल्तहु", यानी: मैंने उससे सवारी (हुमलान) माँगी; और विश्वास (एतिकाद) करने के अर्थ में, जैसा कि वे कहते हैं: "इस्तसहल्तु हाज़ा अल-अम्र" (मुझे यह मामला आसान लगा): मैंने इसे आसान माना, या इसे आसान पाया, और "इस्त'ज़मतुहु"; यानी: मैंने इसे महान माना और वैसा ही पाया; और इसी से, 'इस्तफ़अल्तु' उस चीज़ को वैसा पाने (असाबतु) के अर्थ में है, जैसे वे कहते हैं: "इस्तजदतुहु" यानी: मैंने इसे (6) अच्छा पाया; और उनमें से 'फ़अला' के अर्थ में भी है, जैसे कहना: "क़र्रा फ़िल-मकान व इस्तक़र्रा" (वह स्थान पर टिक गया और बस गया); और उन्होंने कहा: और उसकी स्वीकृति: {वे उपहास करते हैं} [अल-अनाम: 5]।

(1) 1/417 और 8/318। (2) अल-नह्हाह द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/290, और "ग़ैरहु" के'हा' को "हुवा" के'हा' में मिलाना अल-सूसी के वर्णन से अबू अम्र अल-बसरी के'अल-इदगाम अल-कबीर' (बड़े विलय) से है। (3) (द) और (म) में: उसका कथन। (4) ये विचार तफ़सीर अल-तबरी 12/453, अल-नुकत व अल-उयून 2/479, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/390 में देखे जा सकते हैं। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1047 में, और कोष्ठक के बीच आने वाली बातें वहीं से हैं। (6) (द) में: मैंने इसे पाया, और (ज़) में: मैंने सही पाया।

صفحہ 149

سورہ ہود: آیت 61

...زمین، جیسا کہ پہلے "البقرہ" اور "الانعام" (1) میں گزر چکا ہے۔ اور "ہم" (وہ) اسی سے ہے۔ اور کہا گیا: اس نے تمہیں زمین میں پیدا کیا۔ اور "غیرہ" کی 'ہا' کو "ھو" کی 'ہا' میں مدغم کرنا (ادغام) جائز نہیں ہے سوائے ان لوگوں کی لغت کے جو ادراج (مسلسل کلام) میں 'واؤ' کو حذف کر دیتے ہیں (2)۔ {اور تمہیں اس میں بسایا} یعنی: تمہیں اس کا آباد کار اور رہنے والا بنایا۔ مجاہد نے کہا: "استعمرکم" کا مطلب ہے: اس نے تمہیں اس میں زندگی دی (اعمرکم)، ان کے اس قول سے (3): فلاں نے فلاں کو اپنا گھر تاحیات رہنے کے لیے دیا (عمریٰ)۔ قتادہ نے کہا: اس نے تمہیں اس میں ٹھہرایا| ان دو اقوال کی بنیاد پر 'استفعل'، 'افعل' کے معنی میں ہے، جیسے 'استجاب' بمعنی 'اجاب' (جواب دیا)۔ ضحاک نے کہا: اس نے تمہاری عمریں لمبی کر دیں، اور ان کی عمریں تین سو سے ایک ہزار سال تک ہوتی تھیں (4)۔ ابن عباس: اس نے تمہیں اس میں زندگی بخشی۔ زید بن اسلم: اس نے تمہیں ان چیزوں کی تعمیر کا حکم دیا جن کی تمہیں ضرورت ہے، جیسے مکان بنانا اور درخت لگانا| اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اس نے تمہیں کھیتی باڑی، شجرکاری، نہریں کھودنے وغیرہ کے ذریعے اسے آباد کرنے کا الہام کیا۔ تیسری بات: ابن العربی نے کہا (5): بعض شافعی علماء نے کہا: "استعمار" سے مراد عمارت (آبادی) کی طلب ہے، اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے مطلق طلب وجوب (ضروری ہونے) پر دلالت کرتی ہے۔ قاضی ابوبکر نے کہا: عربوں کی زبان میں لفظ 'استفعل' کئی معانی میں آتا ہے، جن میں سے: 'استفعل' طلبِ فعل کے معنی میں، جیسے اس کا قول: "استحملتہ"، یعنی: میں نے اس سے سواری (حملان) طلب کی؛ اور اعتقاد (مان لینے) کے معنی میں، جیسا کہ ان کا قول ہے: "استسھلت ھذا الأمر" (میں نے اس معاملے کو آسان

پایا): یعنی میں نے اسے آسان سمجھا، یا اسے آسان پایا، اور "استعظمتہ"؛ یعنی: میں نے اسے بڑا سمجھا اور ویسا ہی پایا؛ اور اسی میں سے 'استفعلت' بمعنی 'اصبت' (پانا) ہے، جیسے ان کا قول: "استجدتہ" یعنی: میں نے اسے (6) اچھا پایا؛ اور ان میں سے 'فعل' کے معنی میں بھی ہے، جیسے اس کا قول: "قر فی المکان واستقر" (وہ جگہ پر ٹھہرا اور بس گیا)؛ اور انہوں نے کہا: اور اس کی قبولیت: {وہ مذاق اڑاتے ہیں} [الانعام: 5]۔

---

(1) 417/1 اور 318/8۔ (2) النحاس کی اعراب القرآن 290/2، اور "غیرہ" کی 'ہا' کا "ھو" کی 'ہا' میں ادغام، السوسی کی روایت سے ابو عمرو البصری کے ادغامِ کبیر سے ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: اس کا قول۔ (4) یہ اقوال تفسیر الطبری 453/12، النکت والعیون 479/2، اور تفسیر البغوی 390/2 میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (5) احکام القرآن 1047/3 میں، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (6) (د) میں: میں نے اسے پایا، اور (ظ) میں: میں نے درست پایا۔

Surah Hud: Verse 61 150

And the word {they mock} [As-Saffat: 14] is from it.

Regarding His saying: {and made you inhabit it}, [it means] He created you to cultivate it. It is not in the sense of 'I found it new or easy,' i.e., I found it good and easy, as this is impossible for the Creator. So it refers back to the meaning that He 'created,' because that is the benefit. A thing may be expressed by its benefit metaphorically. It is not correct to say that it is a request from Allah for its cultivation, as this wording is not permissible regarding Him. However, it is correct to say that He summoned its cultivation; for it came in the form of 'istaf'ala,' which is a summons to action by words from one who is above to one who is below if it is an order, and a request for action if it is from the lower to the higher [desire].

I say: He did not mention 'istaf'ala' in the sense of 'af'ala,' like his saying: 'istawqada' meaning 'awqada' (to light), as we have already mentioned (1). And it is:

Fourth: It contains evidence for 'al-Iskan' (housing) and 'al-Umra' (life-tenancy). The discussion on 'al-Sukna' and 'al-Ruqba' (types of property gifts) has already passed in [the commentary on] Al-Baqarah (2).

As for 'al-Umra,' scholars differed on it with three opinions:

The first: It is the gifting of the benefits of the property during the life of the recipient for the duration of his life. If heirs are not mentioned and the recipient dies, it returns to the one who gave it or to his heirs. This is the opinion of Al-Qasim ibn Muhammad, Yazid ibn Qusayt, and Al-Layth ibn Sa'd. It is the well-known position of Malik's school and one of the opinions of Al-Shafi'i. The evidence for this opinion was mentioned previously in Al-Baqarah (3).

The second: It is the gifting of both the property itself and its benefits, and it is a final, irrevocable gift (4). This is the opinion of Abu Hanifa, Al-Shafi'i and their companions, Al-Thawri, Al-Hasan ibn Hayy, Ahmad ibn Hanbal, and Ibn Shubruma.

---

(1) 1/321. (2) 1/445 and onwards. (3) 1/446. (4) In version (z) 'accepted'. And 'mabtula' means: separated from the property of its giver and detached from it, from 'al-batl': which is cutting and distinguishing one thing from another. Tahdhib al-Lugha 14/291.

सूरह हूद: आयत ६१ १५०

और {वे उपहास करते हैं} [अस-साफ़ात: १४] इसी से है।

अल्लाह के इस कथन के बारे में: {और उसने तुम्हें इसमें बसाया}, [इसका अर्थ है] उसने तुम्हें इसकी खेती/आबादी के लिए बनाया। यह 'मैंने इसे नया या आसान पाया' के अर्थ में नहीं है, यानी मैंने इसे अच्छा और आसान पाया, क्योंकि यह सृष्टिकर्ता के लिए असंभव है। अतः यह इस अर्थ पर वापस जाता है कि उसने 'सृजन' किया; क्योंकि यही लाभ है। कभी-कभी किसी चीज़ को उसके लाभ के आधार पर लाक्षणिक रूप से व्यक्त किया जाता है। यह कहना सही नहीं है कि यह अल्लाह की ओर से इसकी खेती के लिए एक अनुरोध है, क्योंकि यह शब्दावली उनके संबंध में अनुमेय नहीं है। हालांकि, यह कहना सही है कि उन्होंने इसके आबाद करने का आह्वान किया; क्योंकि यह 'इस्तफ़अला' के रूप में आया है, जो आदेश होने पर ऊपर वाले द्वारा नीचे वाले को शब्द के माध्यम से कार्य करने का आह्वान है, और नीचे वाले से ऊपर वाले को कार्य के लिए अनुरोध [इच्छा] है।

मैंने कहा: उन्होंने 'इस्तफ़अला' का उल्लेख 'अफ़अला' के अर्थ में नहीं किया, जैसे उनका कहना: 'इस्तवक़दा' का अर्थ 'अवक़दा' (जलाना) है, जैसा कि हम पहले उल्लेख कर चुके हैं (१)। और वह है:

चौथा: इसमें 'अल-इस्कान' (आवास) और 'अल-उमरा' (जीवन-पर्यन्त उपहार) का प्रमाण है। 'अस-सुकना' और 'अर-रुक़बा' के बारे में चर्चा 'अल-बक़रह' में हो चुकी है (२)।

जहाँ तक 'अल-उमरा' का प्रश्न है, विद्वानों के इसमें तीन मत हैं:

पहला: यह लाभार्थी के जीवन काल के दौरान संपत्ति के लाभों का स्वामित्व प्रदान करना है। यदि उत्तराधिकारियों का उल्लेख नहीं किया गया है और लाभार्थी की मृत्यु हो जाती है, तो यह उसे देने वाले या उसके उत्तराधिकारियों के पास वापस चला जाता है। यह अल-क़ासिम इब्न मुहम्मद, यज़ीद इब्न क़ुसैट और अल-लैथ इब्न साद का मत है। यह मलिक के मज़हब का प्रसिद्ध मत है और अल-शाफ़ई के मतों में से एक है। इस मत का प्रमाण 'अल-बक़रह' में पहले दिया जा चुका है (३)।

दूसरा: यह संपत्ति और उसके लाभों दोनों का स्वामित्व प्रदान करना है, और यह एक पूर्ण और स्थायी उपहार (४) है। यह अबू हनीफ़ा, अल-शाफ़ई और उनके साथियों, अल-थौरी, अल-हसन इब्न हय्य, अहमद इब्न हंबल और इब्न शुब्रमा का मत है।

(१) १/३२१. (२) १/४४५ और उसके बाद। (३) १/४४६. (४) प्रति (ज़) में 'स्वीकार्य' है। और 'मब्तूला' का अर्थ है: इसके दाता की संपत्ति से अलग और उससे बाहर, 'अल-बत्ल' से: जिसका अर्थ है काटना और एक चीज़ को दूसरी चीज़ से अलग करना। तहज़ीब अल-लुग़ा १४/२९१।

سورہ ہود: آیت ۶۱ ۱۵۰

اور {وہ مذاق اڑاتے ہیں} [الصافات: ۱۴] اسی سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں: {اور اس نے تمہیں اس میں بسایا}، [یعنی] اس نے تمہیں اس کی آبادی و عمارت کے لیے پیدا کیا۔ یہ 'میں نے اسے نیا یا آسان پایا' کے معنی میں نہیں ہے، یعنی میں نے اسے اچھا اور سہل پایا، کیونکہ یہ خالق کے حق میں ناممکن ہے۔ چنانچہ اس کا مطلب یہ ہے کہ اس نے 'پیدا کیا'؛ کیونکہ یہی فائدہ ہے۔ بسا اوقات کسی چیز کو اس کے فائدے کے ذریعے مجازاً بیان کیا جاتا ہے۔ یہ کہنا درست نہیں کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس کی آبادی کے لیے ایک مطالبہ ہے، کیونکہ یہ لفظ اس کے حق میں جائز نہیں ہے۔ البتہ یہ کہنا صحیح ہے کہ اس نے اس کی آبادی کا تقاضا کیا؛ کیونکہ یہ 'استَفْعَل' کے وزن پر آیا ہے، جو کہ حکم کی صورت میں اعلیٰ کی طرف سے ادنیٰ کو قول کے ذریعے فعل کا تقاضا ہے، اور ادنیٰ کی طرف سے اعلیٰ کی طرف فعل کی درخواست [رغبت] ہے۔

میں نے کہا: اس نے 'استَفْعَل' کو 'أَفْعَل' کے معنی میں ذکر نہیں کیا، جیسے اس کا قول: 'استوقدَ' بمعنی 'أوقدَ' (جلانا)، جیسا کہ ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں (۱)۔ اور وہ ہے:

چوتھی بات: اس میں 'الاسکان' (رہائش) اور 'العمریٰ' (عمر بھر کا عطیہ) پر دلیل ہے، اور 'السکنیٰ' اور 'الرقبیٰ' کے بارے میں بحث 'البقرہ' میں گزر چکی ہے (۲)۔

رہا 'العمریٰ' کا مسئلہ تو علماء کا اس میں تین اقوال پر اختلاف ہے:

پہلا قول: یہ کسی شے کے منافع کا اس شخص کی زندگی بھر کے لیے مالک بنانا ہے جسے وہ دی گئی ہو۔ اگر اولاد کا ذکر نہ کیا گیا ہو اور لینے والا مر جائے، تو وہ دینے والے یا اس کے وارثوں

کی طرف لوٹ جائے گی۔ یہ قاسم بن محمد، یزید بن قسیط اور لیث بن سعد کا قول ہے۔ یہ امام مالک کے مشہور مذہب اور امام شافعی کے اقوال میں سے ایک قول ہے، اور اس قول کی دلیل 'البقرہ' میں گزر چکی ہے (۳)۔

دوسرا قول: یہ اصل شے اور اس کے منافع دونوں کا مالک بنانا ہے، اور یہ ایک قطعی اور دائمی ہبہ (عطیہ) ہے (۴)۔ یہی قول امام ابو حنیفہ، امام شافعی اور ان کے اصحاب، سفیان ثوری، حسن بن حی، احمد بن حنبل اور ابن شبرمہ کا ہے۔

---

(۱) ۳۲۱/۱۔ (۲) ۴۴۵/۱ اور اس کے بعد۔ (۳) ۴۴۶/۱۔ (۴) نسخہ (ظ) میں 'مقبولہ' ہے۔ اور 'مبتولہ' کا مطلب ہے: واہب کے مال سے منقطع اور اس سے جدا، 'البتل' سے: جس کا معنی ہے کاٹنا اور ایک چیز کو دوسری چیز سے الگ کرنا۔ تہذیب اللغہ ۲۹۱/۱۴۔

151 Surah Hud: Verse 61

...and Abu Ubaid, they said: whoever grants something to a man for his life, it is his for his lifetime, and after his death for his heirs; because he has become the owner of its physical essence (raqba), and the condition set by the grantor for life or duration is void; because the Messenger of Allah ﷺ said: "The life-grant (Umra) is permissible" (1), and "The life-grant belongs to the one to whom it was gifted" (2).

Third: If he said: "For your life," and did not mention the progeny (aqib), it was like the first saying. If he said: "For your progeny," it was like the second saying, and this was said by Al-Zuhri, Abu Thawr, Abu Salama bin Abdul Rahman, and Ibn Abi Dhi'b (3), and it has been narrated from Malik, and it is apparent in his statement in "Al-Muwatta" (4).

And what is known from him and his companions is that it returns to the grantor (mu'mir) if the progeny of the grantee (mu'mar) becomes extinct, if the grantor is alive, otherwise to whoever is alive among his heirs and the most worthy of people to inherit from him. The grantee does not own anything of the physical essence (raqba) with the wording of Umra according to Malik and his companions; he only owns the benefit through the wording of Umra, not the physical essence (5).

Malik also said regarding endowment (Hubs) that if he endowed it for a man and his progeny: it does not return to him, but if he endowed it for a specific man for his life, it returns to him. Likewise, Umra by analogy (6), and it is apparent in "Al-Muwatta". And in "Sahih Muslim" from Jabir bin Abdullah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whichever man grants a life-grant (Umra) to a man for him and his progeny and says: I have given it to you and your progeny as long as any of you remain, then it belongs to the one to whom it was given (7), and it does not return to its owner; because he gave a gift in which inheritance has occurred." And from him, he said: The life-grant which the Messenger of Allah ﷺ permitted is for one to say: it is for you and your progeny. As for when he says: it is for you as long as you live, then it returns to its owner. Ma'mar said: And with that Al-Zuhri used to give fatwas (8).

(1) Narrated by Ahmad (8567), Al-Bukhari (2626), and Muslim (1626): (32) from the hadith of Abu Huraira (May Allah be pleased with him). (2) Narrated by Ahmad (14243), Al-Bukhari (2625), and Muslim (1625): (25) from the hadith of Jabir bin Abdullah (May Allah be pleased with him). (3) See Al-Tamhid 7/114 and following. (4) 2/756. (5) Al-Istidhkar 22/317. (6) Al-Kafi 2/1013. (7) After it in (z) and (z): and his

progeny. (8) Sahih Muslim (1625): (22) and (23), and they are in Musnad Ahmad (15290) and (14131).

१५१ सूरा हूद: आयत ६१

...और अबू उबैद ने कहा: जिसने किसी व्यक्ति को जीवन भर के लिए कुछ दिया, वह उसके जीवन भर के लिए उसका है, और उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारियों का है; क्योंकि वह उसकी वस्तु (रकबा) का स्वामी हो गया है, और देने वाले द्वारा जीवन या आयु की शर्त शून्य है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उमरा (जीवन-अनुदान) वैध है" (१), और "उमरा उसके लिए है जिसे वह दिया गया है" (२)।

तीसरा: यदि उसने कहा: "तुम्हारे जीवन के लिए," और संतान (अकिब) का उल्लेख नहीं किया, तो यह पहले कथन की तरह है, और यदि उसने कहा: "तुम्हारी संतान के लिए," तो यह दूसरे कथन की तरह है, और यही ज़ुहरी, अबू थौर, अबू सलमा बिन अब्दुर रहमान और इब्न अबी ज़ीब ने कहा है (३), और यह मालिक से रिवायत है, और यह "अल-मुवत्ता" (४) में उनके कथन से स्पष्ट है।

और उनसे और उनके साथियों से जो प्रसिद्ध है वह यह है कि यदि प्राप्तकर्ता की संतान समाप्त हो जाती है, तो वह मूल दाता (मु'मिर) को वापस मिल जाता है, यदि वह जीवित है, अन्यथा उसके उत्तराधिकारियों में से जो जीवित है और उसकी विरासत का सबसे अधिक पात्र है उसे मिलता है। मालिक और उनके साथियों के अनुसार 'उमरा' शब्द के साथ प्राप्तकर्ता वस्तु (रकबा) का स्वामी नहीं बनता है; वह केवल लाभ (मनफा) का स्वामी होता है, वस्तु का नहीं (५)।

मालिक ने 'हब्स' (वक्फ) के बारे में भी कहा है कि यदि उसने किसी व्यक्ति और उसकी संतान के लिए वक्फ किया: तो वह उसे वापस नहीं मिलता, और यदि उसने किसी विशिष्ट व्यक्ति के लिए उसके जीवन भर के लिए वक्फ किया, तो वह उसे वापस मिल जाता है। इसी तरह 'उमरा' भी सादृश्य (क़यास) से है (६), और यह "अल-मुवत्ता" में स्पष्ट है। और "सहीह मुस्लिम" में जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस किसी व्यक्ति ने किसी दूसरे को उसके और उसकी संतान के लिए उमरा दिया और कहा: मैंने इसे तुम्हें और तुम्हारी संतान को दे दिया है जब तक तुम में से कोई एक भी बाकी रहे, तो वह उसी का है जिसे दिया गया था (७), और वह अपने स्वामी के पास वापस नहीं जाता; क्योंकि उसने ऐसा दान दिया है जिसमें उत्तराधिकार लागू हो गया है।" और उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: वह उमरा जिसकी अल्लाह के रसूल ﷺ ने अनुमति दी है, वह यह है कि कोई कहे: यह तुम्हारे और तुम्हारी संतान के लिए है। लेकिन जब वह कहता है: यह

तुम्हारे लिए है जब तक तुम जीवित हो, तो वह अपने स्वामी के पास वापस आ जाता है। मा'मर ने कहा: और ज़ुहरी इसी के अनुसार फतवा देते थे (८)।

(१) अहमद (८५६७), अल-बुखारी (२६२६), और मुस्लिम (१६२६) द्वारा अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। (२) अहमद (१४२४३), अल-बुखारी (२६२५), और मुस्लिम (१६२५) द्वारा जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। (३) देखें अल-तमहीद ७/११४ और उसके बाद। (४) २/७५६। (५) अल-इस्तिज़कार २२/३१७। (६) अल-काफी २/१०१३। (७) इसके बाद (ज़) और (ज़) में: और उसकी संतान। (८) सहीह मुस्लिम (१६२५): (२२) और (२३), और वे मसनद अहमद (१५२९०) और (१४१३१) में हैं।

۱۵۱ سورہ ہود: آیت ۶۱

اور ابو عبید، انہوں نے کہا: جس نے کسی شخص کو اس کی زندگی بھر کے لیے کوئی چیز دی، وہ اس کی زندگی تک اسی کی ہے، اور اس کی وفات کے بعد اس کے وارثوں کی ہے؛ اس لیے کہ وہ اس کی اصل (رقبہ) کا مالک ہو گیا، اور دینے والے کی زندگی یا عمر کی شرط باطل ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عمریٰ جائز ہے" (۱)، اور "عمریٰ اسی کے لیے ہے جسے وہ ہبہ کیا گیا ہو" (۲)۔

تیسرا: اگر اس نے کہا: "تیری زندگی کے لیے"، اور اولاد (عقب) کا ذکر نہیں کیا، تو یہ پہلے قول کی طرح ہے، اور اگر اس نے کہا: "تیری اولاد کے لیے"، تو یہ دوسرے قول کی طرح ہے، اور یہی زہری، ابو ثور، ابو سلمہ بن عبد الرحمن اور ابن ابی ذئب نے کہا ہے (۳)، اور یہ امام مالک سے مروی ہے، اور "الموطأ" (۴) میں ان کے قول سے یہی ظاہر ہے۔

اور ان سے اور ان کے اصحاب سے مشہور بات یہ ہے کہ وہ اصل مالک (مُعمر) کی طرف لوٹ جائے گا اگر عطا پانے والے (مُعمر) کی نسل ختم ہو جائے، بشرطیکہ اصل مالک زندہ ہو، ورنہ اس کے وارثوں میں سے جو زندہ ہو اور اس کی میراث کا سب سے زیادہ حقدار ہو اسے ملے گا۔ امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک 'عمریٰ' کے لفظ سے عطا پانے والا شے کی اصل (رقبہ) کا مالک نہیں ہوتا؛ وہ صرف اس کے فائدے (منفعت) کا مالک ہوتا ہے نہ کہ اصل شے کا (۵)۔

اور امام مالک نے 'حبس' (وقف) کے بارے میں بھی کہا ہے کہ جب اس نے کسی شخص اور اس کی اولاد پر وقف کیا: تو وہ اس کی طرف واپس نہیں پلٹتا، اور اگر اس نے کسی معین شخص پر اس کی زندگی بھر کے لیے وقف کیا تو وہ اس کی طرف واپس پلٹ آتا ہے، اور اسی طرح قیاساً

عمریٰ کا بھی یہی حال ہے (۶)، اور یہی "الموطأ" سے ظاہر ہے۔ اور "صحیح مسلم" میں جابر بن عبد اللہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کسی شخص نے کسی کو اس کے اور اس کی اولاد کے لیے عمریٰ دیا اور کہا: میں نے یہ تجھے اور تیری اولاد کو دے دیا جب تک تم میں سے کوئی ایک بھی باقی رہے، تو وہ اسی کے لیے ہے جسے دی گئی (۷)، اور وہ اپنے مالک کی طرف واپس نہیں پلٹتی؛ اس لیے کہ اس نے ایسا عطیہ دیا جس میں وراثت جاری ہو گئی۔" اور ان سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ عمریٰ جس کی رسول اللہ ﷺ نے اجازت دی وہ یہ ہے کہ کوئی کہے: یہ تیرے لیے اور تیری اولاد کے لیے ہے۔ لیکن جب وہ کہتا ہے: یہ تیرے لیے ہے جب تک تو زندہ رہے، تو وہ اپنے مالک کی طرف واپس پلٹ جاتی ہے۔ معمر نے کہا: اور اسی پر زہری فتویٰ دیتے تھے (۸)۔

(۱) اسے احمد (۸۵۶۷)، بخاری (۲۶۲۶)، اور مسلم (۱۶۲۶): (۳۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۴۲۴۳)، بخاری (۲۶۲۵)، اور مسلم (۱۶۲۵): (۲۵) نے جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) دیکھیے التمهيد ۷/۱۱۴ اور اس کے بعد۔ (۴) ۲/۷۵۶۔ (۵) الاستذكار ۲۲/۳۱۷۔ (۶) الكافي ۲/۱۰۱۳۔ (۷) اس کے بعد (ز) اور (ظ) میں ہے: اور اس کی اولاد۔ (۸) صحیح مسلم (۱۶۲۵): (۲۲) اور (۲۳)، اور یہ مسند احمد (۱۵۲۹۰) اور (۱۴۱۳۱) میں ہیں۔

Surah Hud: Verses 61 - 68 152

I said: The meaning of the Qur'an follows the people of the second opinion; because Allah, the Exalted, said: {and has settled you therein} meaning He made you inhabit it. Thus, He made the righteous man inhabit it during his lifetime through righteous deeds, and after his death through good remembrance and fair praise. Conversely, the wicked man. So the world is a container for both of them, in life and in death. It may be said: fine praise takes the place of progeny. In the Revelation: {And grant me a reputation of honor among later generations} [Ash-Shu'ara: 84], meaning: good praise. And it was said: he is Muhammad (1) ﷺ. And He said: {And We made his progeny the survivors} [As-Saffat: 77]. And He said: {And We blessed him and Isaac. And among their progeny are the doers of good and those who clearly wrong themselves} [As-Saffat: 113].

Fifth: His Almighty's saying: {so ask forgiveness of Him} meaning: ask Him for forgiveness from the worship of idols. {and turn to Him in repentance} meaning: return to His worship. {Indeed, my Lord is near and responsive} meaning: near in response to whoever calls upon Him. And there has already passed in "Al-Baqarah" at His saying: {indeed I am near. I respond to the invocation of the supplicant} [186] the discourse regarding it (2).

His Almighty's saying: {They said, "O Salih, you were among us a source of hope before this. Do you forbid us to worship what our fathers worshipped? And indeed we are, about that to which you invite us, in disquieting doubt." (62) He said, "O my people, have you considered: if I should be upon clear evidence from my Lord and He has given me mercy from Himself, who would protect me from Allah if I disobeyed Him? So you would not increase me except in loss. (63) And O my people, this is the she-camel of Allah - [she is] for you a sign. So let her eat upon Allah's earth and do not touch her with harm, or you will be taken by an impending punishment." (64) But they hamstrung her. So he said, "Enjoy yourselves in your homes for three days. That is a promise not to be denied." (65) So when Our command came, We saved Salih and those who believed with him, by mercy from Us, and [saved them] from the disgrace of that day. Indeed, it is your Lord who is the Powerful, the Exalted in Might. (66) And the shriek seized those who had wronged, and they became within their homes [corpses] fallen prone (67) As if they had never prospered therein. Unquestionably, Thamud denied their Lord; then, away with Thamud. (68)}

His Almighty's saying: {They said, "O Salih, you were among us a source of hope before this"} meaning: we hoped that you would be a leader among us before this, meaning: before your call to prophethood. And it was said: Salih used to criticize their gods and detest them,

---

(1) See what will come in the interpretation of verse 83 of Surah Ash-Shu'ara. (2) 3/178 onwards.

सूरह हूद: आयतें 61 - 68 152

मैंने कहा: कुरान का अर्थ दूसरे मत के लोगों के साथ चलता है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने कहा है: {और उसने तुम्हें उसमें बसाया} यानी तुम्हें उसमें आबाद किया। अत; उसने नेक आदमी को उसके जीवनकाल में नेक कार्यों के माध्यम से उसमें आबाद किया, और उसकी मृत्यु के बाद अच्छे उल्लेख और सुंदर प्रशंसा के माध्यम से। और इसके विपरीत पापी व्यक्ति का मामला है। तो दुनिया जीवन और मृत्यु में दोनों के लिए एक पात्र (बर्तन) है। और यह भी कहा जा सकता है: कि सुंदर प्रशंसा संतान के स्थान पर होती है। और वही (रहस्योद्घाटन) में है: {और मेरे लिए बाद के लोगों में सच्चाई की ज़बान (अच्छी चर्चा) पैदा कर दे} [अश-शुआरा: 84] यानी: अच्छी प्रशंसा। और कहा गया: वह मुहम्मद ﷺ हैं (1)। और उसने कहा: {और हमने उसकी संतति को ही शेष रहने वाला बनाया} [अस-साफ़्फ़ात: 77]। और उसने कहा: {और हमने उस पर और इसहाक पर बरकत नाज़िल की। और उन दोनों की संतति में से कुछ सदाचारी हैं और कुछ अपने आप पर स्पष्ट रूप से अत्याचार करने वाले} [अस-साफ़्फ़ात: 113]।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो उससे क्षमा माँगो} यानी: मूर्तियों की पूजा से उससे क्षमा माँगो। {फिर उसकी ओर पलट आओ (तौबा करो)} यानी: उसकी इबादत (पूजा) की ओर लौट आओ। {बेशक मेरा रब करीब है, प्रार्थना सुनने वाला है} यानी: पुकारने वाले को उत्तर देने के लिए करीब है। और सूरह "अल-बकरा" में अल्लाह के इस कथन पर: {तो मैं करीब हूँ, पुकारने वाले की पुकार का उत्तर देता हूँ} [186] इस बारे में चर्चा हो चुकी है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "हे सालेह, इससे पहले तुम हममें एक आशा का केंद्र थे। क्या तुम हमें उससे रोकते हो जिसकी पूजा हमारे बाप-दादा करते थे? और जिस चीज़ की ओर तुम हमें बुला रहे हो, उसके बारे में हम वास्तव में एक व्याकुल करने वाले संदेह में हैं।" (62) उसने कहा, "हे मेरी कौम के लोगो, क्या तुमने देखा कि यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और उसने मुझे अपनी ओर से रहमत (दया) प्रदान की है, तो यदि मैं उसकी अवज्ञा करूँ तो अल्लाह के मुक़ाबले में मेरी कौन सहायता करेगा? तो तुम मुझे घाटे के सिवा और कुछ नहीं बढ़ाओगे। (63) और हे मेरी कौम, यह अल्लाह की ऊँटनी तुम्हारे लिए एक निशानी है। तो इसे अल्लाह की धरती में चरने के लिए छोड़ दो और इसे किसी बुराई (नुकसान) के साथ न छूना, अन्यथा तुम्हें जल्द ही आने वाला अज़ाब (दंड) पकड़ लेगा।" (64) फिर उन्होंने उसकी टाँगें काट दीं (उसे मार डाला)। तो उसने कहा, "अपने घरों में तीन दिन तक आनंद ले लो। यह एक वादा है जो झुठलाया नहीं जाएगा।" (65) फिर

जब हमारा आदेश आ गया, तो हमने सालेह को और उन लोगों को जो उसके साथ ईमान लाए थे, अपनी ओर से रहमत के द्वारा बचा लिया, और उस दिन की रुसवाई से भी। बेशक तुम्हारा रब ही शक्तिशाली, प्रभुत्वशाली है। (66) और उन लोगों को जिन्होंने ज़ुल्म किया था, एक चिंघाड़ ने आ पकड़ा, तो वे अपने घरों में औंधे पड़े रह गए (67) मानो वे वहाँ कभी बसे ही न थे। सुन लो, समूद ने अपने रब का इनकार किया। सुन लो, फिटकार है समूद पर! (68)}

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "हे सालेह, इससे पहले तुम हममें एक आशा का केंद्र थे"} यानी: हम उम्मीद करते थे कि तुम इससे पहले हमारे बीच एक सरदार होगे, यानी: तुम्हारे नुबुव्वत (पैगंबरी) के दावे से पहले। और कहा गया है: सालेह उनके देवताओं की निंदा किया करते थे और उनसे घृणा करते थे,

---

(1) सूरह अश-शुआरा की आयत 83 की व्याख्या में जो आएगा उसे देखें। (2) 3/178 और उसके बाद।

سورہ ہود: آیات ۶۱ - ۶۸ ۱۵۲

میں نے کہا: قرآن کا معنی دوسرے قول والوں کے ساتھ چلتا ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَٱسْتَعْمَرَكُمْ﴾ یعنی تمہیں اس میں بسایا، پس نیک آدمی کو اس میں اس کی زندگی کی مدت میں نیک اعمال کے ذریعے آباد کیا، اور اس کی موت کے بعد اچھے ذکر اور عمدہ ثنا کے ذریعے، اور اس کے برعکس بدکار آدمی ہے۔ پس دنیا زندگی اور موت میں ان دونوں کے لیے ایک ظرف (برتن) ہے۔ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے: کہ اچھی ثنا اولاد کے قائم مقام ہوتی ہے۔ اور وحی میں ہے: ﴿وَٱجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي ٱلآخِرِينَ﴾ [الشعراء: ۸۴] یعنی: اچھی ثنا، اور کہا گیا: وہ محمد ﷺ ہیں (۱)۔ اور فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ ٱلْبَاقِينَ﴾ [الصافات: ۷۷] اور فرمایا: ﴿وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَقَ وَمِن ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِّنَفْسِهِۦ مُبِينٌ﴾ [الصافات: ۱۱۳]۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَٱسْتَغْفِرُوهُ﴾ یعنی: بتوں کی پوجا سے اس سے بخشش مانگو۔ ﴿ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ﴾ یعنی: اس کی عبادت کی طرف لوٹ آؤ۔ ﴿إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُّجِيبٌ﴾ یعنی: پکارنے والے کو جواب دینے کے لیے قریب ہے۔ اور سورہ "البقرہ" میں اللہ کے اس فرمان کے پاس: ﴿فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ ٱلدَّاعِ﴾ [۱۸۶] اس بارے میں کلام گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنتَ فِينَا مَرْجُوّاً قَبْلَ هَذَا أَتَنْهَانَا أَن نَّعْبُدَ مَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُنَا وَإِنَّنَا لَفِي شَكٍّ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ ٦٢ قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِن كُنتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَءَاتَانِي مِنْهُ رَحْمَةً فَمَن يَنصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ ٦٣ وَيَا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ قَرِيبٌ ٦٤ فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ ٦٥ فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحاً وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ

الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ ٦٦ وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ ٦٧ كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْداً لِّثَمُودَ ٦٨﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنتَ فِينَا مَرْجُوّاً قَبْلَ هَذَا﴾ یعنی: ہم امید کرتے تھے کہ تم اس سے پہلے ہم میں سردار ہو گے، یعنی: تمہاری نبوت کی دعوت سے پہلے۔ اور کہا گیا ہے: صالح علیہ السلام ان کے معبودوں کی عیب جوئی کرتے اور ان سے نفرت کرتے تھے،

---

(۱) سورہ الشعراء کی آیت ۸۳ کی تفسیر میں جو کچھ آئے گا اسے دیکھیں۔ (۲) ۳/ ۱۷۸ اور اس کے بعد۔

Surah Hud: Verses 62 - 68 153

And they were hoping for his return to their religion, but when he called them to Allah, they said: our hope in you has been cut off (1). "Do you forbid us" (atánhānā) is a questioning meaning denial. "That we worship" (an naʿbuda) i.e., from worshipping "what our fathers worshipped" (mā yaʿbudu ābāʾunā). So "an" is in the accusative case due to the omission of the preposition. "And indeed we are in doubt" (wa-innanā lafī shakkin), and in Surah 'Ibrahim': "And indeed we" (wa-innā) [9], the original is 'wa-innanā', but three 'nuns' were considered heavy so the third was omitted (2). "From that which you call us to" (mimmā tadʿūnā). The address is to Salih, and in Surah 'Ibrahim': "you call us" (tadʿūnanā) [9] because the address is to the Messengers, peace and blessings be upon them. "To it, [that is] suspicious" (ilayhi murīb) from 'arabtuhu' so I am 'urībuhu': if you did an act to him that necessitates suspicion (3) on his part. Al-Hudhali said: When I came to him from an absence, he would smell my flank and pull my garment. As if I had caused him suspicion (4). The Almighty's saying: "He said, 'O my people, have you considered: if I should be upon clear evidence from my Lord and He has given me mercy from Himself...'" its meaning has been previously mentioned in the saying of Noah (5). "Who would help me against Allah if I were to disobey Him?" is a question meaning negation; i.e., no one will help me against Him if I disobey Him. "So you do not increase me except in loss" (famā tazīdūnanī ghayra takhsīrin) i.e., misguidance and distancing from good, as stated by Al-Farra' (6). The 'loss' (takhsir) is for them, not for him ﷺ, as if he said: nothing but loss for you, not for me. It was also said: the meaning is you do not increase me with your argumentation by the religion of your fathers except with insight into your loss, narrated from Ibn Abbas (7). The Almighty's saying: "And O my people, this is the she-camel of Allah" is a subject and predicate. "For you as a sign" (lakum āyatan) is in the accusative case as...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/390. (2) See Zad al-Masir 4/124. (3) In (D): necessitates by it. (4) Its speaker is Khalid bin Zuhair, whom Abu Dhu'ayb - his uncle - made a messenger between him and his mistress, but he corrupted her for him, so he used to doubt him. Khalid said these verses to him, and the poetry is in Diwan al-Hudhaliyyin 1/165, preceded by: "O people, what is wrong with Abu Dhu'ayb". And 'atawtuhu' is a dialectal variation of 'ataytuhu', and 'yabuzzu thawbi' means: he pulls it towards him. Lisan al-Arab: (ata) and (bazz). (5) Page 101 of this volume. (6) Ma'ani al-Quran 2/20, and it was transmitted from him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/290. (7) Tafsir al-Baghawi 2/391.

सूरह हुद: आयतें 62 - 68 153

और वे उनके अपने धर्म में लौटने की आशा कर रहे थे, लेकिन जब उन्होंने उन्हें अल्लाह की ओर बुलाया, तो उन्होंने कहा: आपसे हमारी आशा टूट गई है (1)। "क्या आप हमें मना करते हैं" (अतन्हाना) एक प्रश्न है जिसका अर्थ इनकार है। "कि हम इबादत करें" (अन ना'बुदा) यानी: उनकी इबादत करने से "जिन्हें हमारे पूर्वज पूजते थे" (मा या'बुदु आबाउना)। तो "अन" पूर्वसर्ग के विलोप के कारण कर्म कारक (accusative case) में है। "और वास्तव में हम संदेह में हैं" (व-इन्नाना लफी शक्किन), और सूरह 'इब्राहिम' में: "और वास्तव में हम" (व-इन्ना) [9] मूल रूप 'व-इन्नाना' है, लेकिन तीन 'नून' भारी लग रहे थे इसलिए तीसरे को हटा दिया गया (2)। "उससे जिसकी ओर आप हमें बुलाते हैं" (मिम्मा तद'ऊना)। संबोधन सालेह के लिए है, और सूरह 'इब्राहिम' में: "आप हमें बुलाते हैं" (तद'ऊनाना) [9] क्योंकि संबोधन रसूलों (संदेशवाहकों) के लिए है, उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो। "उस पर जो संदेहास्पद है" (इलैहि मुरीब) 'अराबतुहु' से है इसलिए मैं 'उरीबुहु' हूँ: यदि आपने उसके साथ ऐसा कार्य किया जो उसके मन में संदेह (3) पैदा करता है। अल-हुज़ली ने कहा: जब मैं उसके पास अनुपस्थिति के बाद आता था, तो वह मेरे शरीर की गंध सूंघता और मेरे कपड़े खींचता था। मानो मैंने उसे संदेह (4) में डाल दिया हो। अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'हे मेरी कौम, क्या तुमने सोचा है: यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और उसने मुझे अपनी ओर से दया प्रदान की है...'" इसका अर्थ नूह के कथन (5) में पहले बताया जा चुका है। "तो अल्लाह के मुक़ाबले में मेरी सहायता कौन करेगा यदि मैं उसकी अवज्ञा करूँ?" यह एक प्रश्न है जिसका अर्थ निषेध है; यानी: यदि मैं उसकी अवज्ञा करूँ तो अल्लाह के मुक़ाबले में कोई मेरी सहायता नहीं करेगा। "तो तुम मेरे लिए घाटे के सिवा कुछ नहीं बढ़ाते" (फ़मा तज़ीदूननी ग़ैरा तख़्सीरिन) यानी: पथभ्रष्टता और भलाई से दूरी, जैसा कि अल-फर्रा (6) ने कहा है। घाटा (तख़्सीर) उनके लिए है, उनके(ﷺ) लिए नहीं, जैसे उन्होंने कहा हो: तुम्हारे लिए घाटे के सिवा कुछ नहीं, मेरे लिए नहीं। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि तुम अपने पूर्वजों के धर्म के माध्यम से अपने तर्कों से मेरे घाटे की समझ के सिवा कुछ नहीं बढ़ाते, इब्न अब्बास (7) से वर्णित है। अल्लाह तआला का कथन: "और हे मेरी कौम, यह अल्लाह की ऊंटनी है" यह उद्देश्य (subject) और विधेय (predicate) है। "तुम्हारे लिए एक निशानी के रूप में" (लकुम आयतन) कर्म कारक में है...

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/390। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/124 देखें। (3) (द) में: उसके द्वारा आवश्यक होता है। (4) इसके कहने वाले खालिद बिन जुहैर हैं, जिन्हें अबू जुअैब - उनके चाचा - ने

अपने और अपनी प्रेमिका के बीच दूत बनाया था, लेकिन उन्होंने उन्हें भ्रष्ट कर दिया, इसलिए वह उन पर संदेह करते थे। खालिद ने उनसे ये पंक्तियाँ कहीं, और कविता दीवान अल-हुज़लियीन 1/165 में है, इससे पहले है: "हे लोगों, अबू ज़ुअैब को क्या हुआ है"। और 'अतौतुहु': 'अतैतुहु' की एक भाषा है, और 'यबुज़ु थौबी' का अर्थ है: वह इसे अपनी ओर खींचता है। लिसानुल अरब: (अता) और (बज़ज़)। (5) इस भाग का पृष्ठ 101। (6) मा'आनी अल-कुरान 2/20, और इसे नहस के माध्यम से ए'राब अल-कुरान 2/290 में उनसे उद्धृत किया गया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 2/391।

سورہ ھود: آیات ۶۲ - ۶۸ ۱۵۳

اور وہ ان کے اپنے دین میں واپس آنے کی امید رکھتے تھے، پھر جب انہوں نے انہیں اللہ کی طرف بلایا تو انہوں نے کہا: آپ سے ہماری امید منقطع ہو گئی (۱)۔ ﴿ أَتَنْهَانَا ﴾ استفہام ہے جس کا معنی انکار ہے۔ ﴿ أَن نَّعْبُدَ ﴾ یعنی: اس سے کہ ہم عبادت کریں ﴿ مَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُنَا ﴾ تو «أن» حرف جر کے حذف ہونے کی وجہ سے محل نصب میں ہے۔ ﴿ وَإِنَّنَا لَفِي شَكٍّ ﴾ اور سورہ «ابراہیم» میں ہے: ﴿ وَإِنَّا ﴾ [۹] اور اصل «إِنَّنَا» ہے، پس تین 'نون' ثقیل محسوس ہوئے تو تیسرا گرا دیا گیا (۲)۔ ﴿ مِمَّا تَدْعُونَا ﴾ خطاب صالح علیہ السلام سے ہے، اور سورہ «ابراہیم» میں ہے: ﴿ تَدْعُونَنَا ﴾ [۹] اس لیے کہ خطاب رسولوں علیہم السلام سے ہے ﴿ إِلَيْهِ مُرِيبٍ ﴾ 'أَرَبْتُه' سے ہے پس میں 'أُرِيبُه' ہوں: جب آپ اس کے ساتھ ایسا فعل کریں جو اس کے پاس شک (۳) کو واجب کر دے۔ ہذلی نے کہا: جب میں کسی غیبت کے بعد اس کے پاس آتا، تو وہ میرا پہلو سونگھتا اور میرا کپڑا کھینچتا۔ گویا میں نے اسے شک (۴) میں ڈال دیا ہو۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قَالَ يَقَوْمِ أَرَءَيْتُمْ إِن كُنتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَءَاتَانِي مِنْهُ رَحْمَةً ﴾ اس کا معنی نوح علیہ السلام کے قول (۵) میں گزر چکا ہے۔ ﴿ فَمَن يَنصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ ﴾ استفہام ہے جس کا معنی نفی ہے؛ یعنی: اگر میں اس کی نافرمانی کروں تو اللہ کے مقابلے میں کوئی میری مدد نہیں کرے گا۔ ﴿ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ ﴾ یعنی: گمراہی اور خیر سے دوری، یہ فراء نے کہا (۶)۔ اور تخسیر ان کے لیے ہے نہ کہ ان ﷺ کے لیے، گویا انہوں نے فرمایا: تمہارے لیے خسارے کے سوا کچھ نہیں، میرے لیے نہیں۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ تم اپنے باپ دادا کے دین کے ذریعے اپنے احتجاج سے میرے خسارے کی بصیرت کے سوا کچھ نہیں بڑھاتے۔ ابن عباس (۷) سے روایت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَيَقَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ ﴿ لَكُمْ ءَايَةً ﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے...

(۱) تفسیر البغوی ۳۹۰/۲ ۔ (۲) دیکھیے زاد المسیر ۱۲۴/۴ ۔ (۳) (د) میں ہے: توجب بہ۔ (۴) اس کے کہنے والے خالد بن زہیر ہیں، جنہیں ابو ذؤیب - ان کے ماموں - نے اپنے اور اپنی معشوقہ کے درمیان قاصد بنایا تھا، تو انہوں نے اسے ان پر بگاڑ دیا، پس وہ ان پر شک کرتے تھے، تو خالد نے ان سے یہ اشعار کہے، اور یہ اشعار دیوان الہذلیین ۱۶۵/۱ میں ہیں، اس سے پہلے ہے: یا قوم ما بال أبی ذؤیب۔ اور 'أتوته': 'أتیته' کی لغت ہے، اور 'یبز ثوبی' یعنی: اسے اپنی طرف کھینچتا ہے۔ اللسان: (أتی) اور (بزز)۔ (۵) اس پارے کا ص ۱۰۱ ۔ (۶) معانی القرآن ۲۰/۲ ، اور اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۹۰/۲ میں نقل کیا گیا ہے۔ (۷) تفسیر البغوی ۳۹۱/۲ ۔

... the case, and the factor is the meaning (1) of indication, or alertness in "this". It was only called: "the she-camel of Allah" because He brought it out for them from a mountain as they requested, on the condition that they would believe (2). And it was said: He brought it out from a solid, solitary rock in the direction of Al-Hijr called: Al-Ka'ibah. When the she-camel came out - as they requested - Allah's prophet Salih said to them: {This is Allah's she-camel as a sign for you}.

{Leave her to eat}: An order and its response, and the 'nun' was omitted from "fadharuha" because it is an order, and "wadhaara" nor "waadhir" is said except rarely. Grammarians have two opinions on this: Sibawayh (3) said: They replaced it with "taraka" (to leave). Others said: Since the 'waw' was heavy, and there was a verb in the language with its meaning that did not have a 'waw' in it, they discarded it. Abu Ishaq Al-Zajjaj said: It is permissible to raise the case (raf') of "ta'kul" (eats) as a state (hal) or resumption (isti'naf).

{And do not touch her}: Jussive (jazm) due to prohibition. {with harm}: Al-Farra' said: by hamstringing. {then there will seize you}: Response to the prohibition. {a near punishment}: Meaning: near to her hamstringing (4).

The Almighty's saying: {But they hamstrung her. So he said, "Enjoy yourselves in your homes for three days"}: This involves two issues:

The first: His saying: {But they hamstrung her}: only some of them hamstrung her, and it was attributed to everyone; because it was with the consent of the rest. Discussion on her hamstringing has already preceded in "Al-A'raf". It will also come later (5).

{So he said, "Enjoy yourselves"}: Meaning: Salih said to them: Enjoy, meaning: with the blessings of Allah, Mighty and Sublime, before the punishment. {in your homes}: Meaning: in your country, and if he meant the house, he would have said: in your "houses" (plural). And it was said: Meaning: each of you enjoys in his house and dwelling, like His saying: {He brings you out as a child} (6) [Ghafir: 67]; meaning: each one as a child. And he expressed enjoyment by life; because the dead do not enjoy nor...

---

(1) In (Th): in it. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/290. (3) Al-Kitab 1/25, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by an-Nahhas. (4) I'rab al-Qur'an by an-

Nahhas 2/290, and the previous sayings are from it. (5) See 9/270. And it will be mentioned in the interpretation of verse 29 of Surat Al-Qamar, and verse 14 of Surat Ash-Shams. (6) In (Th): {He brings you out as a child} [Al-Hajj: 5].

...स्थिति, और कारक "इस" (हाज़ा) में संकेत या ध्यान आकर्षित करने का अर्थ (1) है। और इसे केवल "अल्लाह की ऊँटनी" इसलिए कहा गया क्योंकि उसने इसे उनकी माँग के अनुसार एक पहाड़ से निकाला, इस शर्त पर कि वे विश्वास करेंगे (2)। और कहा गया है: उसने इसे अल-हिज्र की दिशा में एक ठोस, एकाकी चट्टान से निकाला जिसे अल-काहिबाह कहा जाता है। जब ऊँटनी निकली - जैसा कि उन्होंने माँगा था - तो अल्लाह के नबी सालेह ने उनसे कहा: {यह अल्लाह की ऊँटनी तुम्हारे लिए एक निशानी है}।

{उसे चरने के लिए छोड़ दो}: एक आदेश और उसकी प्रतिक्रिया, और "फधरूहा" से 'नून' को हटा दिया गया क्योंकि यह एक आदेश है, और "वज़र" या "वाज़िर" का प्रयोग दुर्लभ के अलावा नहीं किया जाता है। वैयाकरणों के इस पर दो मत हैं: सिबावेह (3) ने कहा: उन्होंने इसके बजाय "तरका" (छोड़ना) का उपयोग किया। अन्य ने कहा: चूँकि 'वाव' भारी था, और भाषा में इसके अर्थ वाली एक क्रिया थी जिसमें 'वाव' नहीं था, इसलिए उन्होंने इसे त्याग दिया। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने कहा: "ताकुल" (खाती है) को हाल (स्थिति) या इस्तियानफ़ (पुनारंभ) के रूप में रफ़ (पेश) देना जायज़ है।

{और उसे मत छूना}: निषेध के कारण जज़्म (शांति)। {बुराई के साथ}: अल-फ़र्रा ने कहा: कूँच काटने (वध करने) के द्वारा। {तो तुम्हें पकड़ लेगा}: निषेध की प्रतिक्रिया। {एक निकट का दंड}: यानी: उसके वध के निकट (4)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन उन्होंने उसकी कूँचें काट दीं (उसे मार डाला)। तो उसने कहा, "अपने घरों में तीन दिन तक आनंद उठा लो"}: इसमें दो मुद्दे हैं:

पहला: उनका कहना: {लेकिन उन्होंने उसकी कूँचें काट दीं}: केवल उनमें से कुछ ने ही उसे मारा था, और इसे सभी के लिए जिम्मेदार ठहराया गया; क्योंकि यह बाकी लोगों की सहमति से था। उसके वध के बारे में चर्चा "अल-अराफ़" में पहले ही हो चुकी है। यह बाद में भी आएगी (5)।

{तो उसने कहा, "आनंद उठाओ"}: यानी: सालेह ने उनसे कहा: आनंद लो, यानी: अज़ाब से पहले अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की नेमतों का। {अपने घरों में}: यानी: अपने देश में, और अगर उनका मतलब मकान होता तो वे कहते: अपने "घरों" (बहुवचन) में। और कहा गया: यानी: तुममें से प्रत्येक अपने घर और निवास में आनंद ले, जैसे उनका कहना: {वह तुम्हें एक बच्चे के रूप में निकालता है} (6)

[ग़ाफ़िर: 67]; यानी: प्रत्येक को एक बच्चे के रूप में। और उन्होंने जीवन द्वारा आनंद को व्यक्त किया; क्योंकि मृत व्यक्ति न तो आनंद लेता है और न ही...

---

(1) (ज़) में: उसमें। (2) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा 2/290। (3) अल-किताब 1/25, और लेखक ने इसे अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। (4) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा 2/290, और पिछला कथन उसी से है। (5) देखें 9/270। और यह सूरह अल-क़मर की आयत 29 और सूरह अल-शम्स की आयत 14 की व्याख्या में आएगा। (6) (ज़) में: {वह तुम्हें एक बच्चे के रूप में निकालता है} [अल-हज्ज: 5]।

حالت، اور عامل "ہذا" (اس) میں اشارہ یا تنبیہ کا معنی (1) ہے۔ اور اسے صرف "اللہ کی اونٹنی" اس لیے کہا گیا کیونکہ اللہ نے اسے ان کے لیے ان کے مطالبے کے مطابق ایک پہاڑ سے نکالا، اس شرط پر کہ وہ ایمان لائیں گے (2)۔ اور کہا گیا ہے: اسے الحجر کی ایک جانب ایک ٹھوس، تنہا چٹان سے نکالا گیا جسے "الکائبہ" کہا جاتا ہے۔ پس جب اونٹنی نکلی - جیسا کہ انہوں نے مانگا تھا - تو اللہ کے نبی صالح علیہ السلام نے ان سے فرمایا: {یہ اللہ کی اونٹنی تمہارے لیے ایک نشانی ہے}۔

{پس اسے چھوڑ دو کہ وہ کھائے}: امر اور اس کا جواب، اور "فذروھا" سے 'نون' حذف کر دیا گیا کیونکہ یہ امر ہے، اور "وذر" یا "واذر" کا لفظ شاذ کے علاوہ نہیں بولا جاتا۔ نحویوں کے اس میں دو قول ہیں: سیبویہ (3) نے کہا: انہوں نے اس کے بجائے "ترک" (چھوڑ دینا) کا لفظ اختیار کر لیا۔ دوسروں نے کہا: چونکہ 'واؤ' بھاری تھا، اور کلام میں اس کے ہم معنی ایک ایسا فعل موجود تھا جس میں 'واؤ' نہیں تھا، اس لیے انہوں نے اسے چھوڑ دیا۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا: "تأکل" (کھاتی ہے) کو حال یا استیناف کی بنا پر رفع دینا جائز ہے۔

{اور اسے مت چھونا}: نہی کی وجہ سے جزم۔ {برائی کے ساتھ}: الفراء نے کہا: کونچیں کاٹنے (مار ڈالنے) کے ساتھ۔ {ورنہ تمہیں پکڑ لے گا}: نہی کا جواب۔ {قریب کا عذاب}: یعنی: اس کی کونچیں کاٹنے کے قریب (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر انہوں نے اس کی کونچیں کاٹ ڈالیں تو اس نے کہا تم اپنے گھروں میں تین دن تک فائدہ اٹھا لو}: اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس انہوں نے اس کی کونچیں کاٹ ڈالیں}: درحقیقت اسے ان میں سے بعض نے مارا تھا، لیکن اس کی نسبت سب کی طرف کی گئی؛ کیونکہ یہ باقی لوگوں کی رضا مندی سے ہوا تھا۔ اسے مارنے کا تذکرہ "الاعراف" میں گزر چکا ہے۔ اور آگے بھی آئے گا (5)۔

{پس اس نے کہا فائدہ اٹھا لو}: یعنی صالح علیہ السلام نے ان سے کہا: فائدہ اٹھاؤ، یعنی عذاب سے پہلے اللہ عزوجل کی نعمتوں سے۔ {اپنے گھروں میں}: یعنی اپنے ملک میں، اور اگر گھر سے مراد مکان ہوتا تو وہ "دیار" کے بجائے "دور" (جمع) فرماتے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی تم میں سے ہر ایک اپنے گھر اور ٹھکانے میں فائدہ اٹھائے، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: {وہ تمہیں ایک بچے کے طور پر نکالتا ہے} (6) [غافر: 67]؛ یعنی ہر ایک کو ایک بچہ بنا کر۔ اور انہوں نے جینے کو تمتع (فائدہ اٹھانے) سے تعبیر کیا؛ کیونکہ مردہ نہ لذت پاتا ہے اور نہ...

---

(1) (ظ) میں: "فیہ" ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2 / 290۔ (3) الکتاب 1 / 25، اور مصنف نے اسے ان سے اعراب القرآن للنحاس کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2 / 290، اور سابقہ اقوال اسی سے ہیں۔ (5) دیکھئے 9 / 270۔ اور یہ سورہ القمر کی آیت 29 اور سورہ الشمس کی آیت 14 کی تفسیر میں آئے گا۔ (6) (ظ) میں: {وہ تمہیں ایک بچے کے طور پر نکالتا ہے} [الحج: 5]۔

...benefited from anything. So she [the camel] was hamstrung on Wednesday. They stayed on Thursday, Friday, and Saturday, and the punishment came to them on Sunday. They only stayed for three days because the foal cried out three times, as previously mentioned in "Al-A'raf"(1). Their colors turned yellow on the first day, then red on the second, then black on the third, and they perished on the fourth. This was previously mentioned in "Al-A'raf"(2).

Second: Our scholars inferred from God's postponement of the punishment for the people of Salih for three days that a traveler, if he does not resolve to stay for four nights, may shorten his prayer (Qasr); because the three days are outside the ruling of residency. What scholars have said about this was previously mentioned in "An-Nisa"(3).

His saying (Exalted be He): {That is a promise not to be belied} i.e., not a lie. It was also said: not to be belied in it.

His saying (Exalted be He): {So when Our command came} i.e., Our punishment. {We saved Salih and those who believed with him by a mercy from Us} previously mentioned(4). {and from the disgrace of that day} i.e., and We saved them from the disgrace of that day, meaning: from its scandal and humiliation. It was also said: the 'and' (waw) is extra; meaning: We saved them from the disgrace of that day. Its addition is not permissible according to Sibawayh(5) and the people of Basra, while according to the Kufans, its addition is permissible with "lamma" and "hatta" only(6).

Nafi' and al-Kisa'i read: "Yawma-idhin" with fat-ha (nasb), and the rest read it with kasra based on the annexation of "Yawm" to "Idh"(7). Abu Hatim said: Abu Zayd narrated to us from Abu Amr that he read: "wa min khizyi yawmi-idhin"; he assimilated the 'ya' into the 'ya', added annexation, and broke (placed kasra on) the 'mim' in "yawmi-idhin"(8). Al-Nahhas said(8): What is narrated...

(1) 9 / 271. (2) The author did not mention this in "Al-A'raf," see Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 422. (3) 7 / 83. (4) Its meaning was previously mentioned in the story of Hud on p. 146 of this volume. (5) Al-Kitab 3 / 103. (6) See Al-Insaaf by Al-Anbari 2 / 456 onwards. (7) Al-Sab'a p. 336, and Al-Taysir p. 125. (8) I'rab al-Qur'an 2 / 291, and what precedes it.

...किसी चीज़ का आनंद लिया। ऊंटनी बुधवार को मार दी गई थी। वे गुरुवार, शुक्रवार और शनिवार को ठहरे रहे, और रविवार को उन पर अज़ाब (दंड) आया। वे केवल तीन दिन ही ठहरे रहे क्योंकि ऊंटनी के बच्चे ने तीन बार आवाज़ दी थी, जैसा कि "अल-अराफ़"(1) में पहले बताया जा चुका है। पहले दिन उनके रंग पीले पड़ गए, फिर दूसरे दिन लाल, फिर तीसरे दिन काले, और वे चौथे दिन नष्ट हो गए। यह "अल-अराफ़"(2) में पहले बताया जा चुका है।

दूसरा: हमारे विद्वानों ने सालेह की जाति के लिए अल्लाह द्वारा तीन दिनों तक अज़ाब टालने से यह निष्कर्ष निकाला है कि यदि कोई यात्री चार रातों तक ठहरने का पक्का इरादा नहीं करता है, तो वह नमाज़ कम (क़स्र) कर सकता है; क्योंकि तीन दिन निवास के हुक्म से बाहर हैं। इस बारे में विद्वानों ने जो कहा है, वह "अन-निसा"(3) में पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह का कथन: {यह एक ऐसा वादा है जो झुठलाया नहीं जाएगा} यानी: झूठ नहीं। और कहा गया है: इसमें कोई झूठ नहीं है।

अल्लाह का कथन: {फिर जब हमारा आदेश आ गया} यानी: हमारा अज़ाब। {हमने सालेह और उनके साथ ईमान लाने वालों को अपनी दया से बचा लिया} पहले बताया जा चुका है(4)। {और उस दिन के अपमान से} यानी: और हमने उन्हें उस दिन के अपमान से बचा लिया, यानी: उसकी रुसवाई और ज़िल्लत से। कहा गया है कि 'वाव' (और) अतिरिक्त है; यानी: हमने उन्हें उस दिन की रुसवाई से बचा लिया। सिबावैह(5) और बसरा वालों के अनुसार इसे जोड़ना जायज़ नहीं है, जबकि कूफ़ा वालों के अनुसार इसे केवल "लम्मा" और "हत्ता" के साथ जोड़ना जायज़ है(6)।

नाफ़े और अल-किसाई ने "यौम-इज़िन" (ज़बर के साथ) पढ़ा है, और बाक़ी लोगों ने 'यौम' को 'इज़' की तरफ़ इज़ाफ़त (जोड़ने) के कारण ज़ेर (कसर) के साथ पढ़ा है(7)। अबू हातिम ने कहा: अबू ज़ैद ने हमें अबू अम्र से बताया कि उन्होंने पढ़ा: "व मिन खिज़्यि यौम-इज़िन"; उन्होंने 'या' को 'या' में मिला दिया, इज़ाफ़त की, और "यौम-इज़िन" में 'मीम' को ज़ेर (कसर) दिया(8)। अल-नहहास ने कहा(8): जो रिवायत किया गया है...

(1) 9 / 271 । (2) लेखक ने "अल-अराफ़" में इसका उल्लेख नहीं किया है, देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 422 । (3) 7 / 83 । (4) इसका अर्थ इस भाग के पृष्ठ 146 पर हूद की कहानी में पहले बताया जा चुका है। (5) अल-किताब 3 / 103 । (6) देखें अल-इंसाफ़ अल-अंबारी 2 / 456 और

उसके बाद। (7) अस-सबा पृष्ठ 336, और अत-तयसीर पृष्ठ 125 । (8) इराब अल-क़ुरआन 2 / 291, और उससे पहले का हिस्सा।

...کسی چیز سے فائدہ اٹھایا۔ پس بدھ کے دن اونٹنی کی کونچیں کاٹ دی گئیں، چنانچہ وہ جمعرات، جمعہ اور ہفتہ کے دن ٹھہرے رہے، اور اتوار کے دن ان پر عذاب آگیا۔ وہ صرف تین دن اس لیے ٹھہرے رہے کیونکہ اونٹنی کے بچے نے تین بار آواز دی تھی، جیسا کہ پہلے "الاعراف"(١) میں گزر چکا ہے۔ پہلے دن ان کے رنگ زرد پڑ گئے، پھر دوسرے دن سرخ، پھر تیسرے دن سیاہ، اور وہ چوتھے دن ہلاک ہو گئے، اور یہ "الاعراف"(٢) میں پہلے گزر چکا ہے۔

دوسری بات: ہمارے علماء نے قوم صالح کے عذاب کو اللہ تعالیٰ کی طرف سے تین دن تک موخر کرنے سے یہ استدلال کیا ہے کہ مسافر جب تک چار راتیں قیام کا ارادہ نہ کرلے وہ نماز قصر کرے گا؛ کیونکہ تین دن قیام کے حکم سے باہر ہیں۔ اس بارے میں علماء کا جو موقف ہے وہ "النساء"(٣) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ﴾ یعنی: جھوٹا نہیں۔ اور کہا گیا: اس میں جھوٹ کی کوئی گنجائش نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا﴾ یعنی: ہمارا عذاب۔ ﴿نَجَّيْنَا صَٰلِحًا وَالَّذِينَ ءَامَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا﴾ پہلے گزر چکا ہے(٤)۔ ﴿وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ﴾ یعنی: اور ہم نے انہیں اس دن کی رسوائی سے بچا لیا، یعنی: اس کی فضیحت اور ذلت سے۔ کہا گیا ہے کہ 'واؤ' زائد ہے؛ یعنی: ہم نے انہیں اس دن کی رسوائی سے نجات دی۔ سیبویہ(٥) اور اہل بصرہ کے نزدیک اس کا اضافہ جائز نہیں ہے، جبکہ کوفیوں کے نزدیک "لما" اور "حتی" کے ساتھ اس کا اضافہ جائز ہے، اس کے علاوہ نہیں(٦)۔

نافع اور کسائی نے "یومَئذٍ" زبر کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقی حضرات نے 'یوم' کی 'اذ' کی طرف اضافت کی بنا پر زیر کے ساتھ پڑھا ہے(۷)۔ ابو حاتم نے کہا: ہمیں ابو زید نے ابو عمرو سے روایت کیا کہ انہوں نے پڑھا: "وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ"؛ یا کو یا میں مدغم کیا، اضافت کی، اور "یومئذ" کی میم کو زیر دیا(۸)۔ نحاس نے کہا(۸): جو وہ روایت کرتے ہیں...

(۱) ۹ / ۲۷۱ ۔ (۲) مصنف نے "الاعراف" میں اس کا ذکر نہیں کیا، دیکھئے المحرر الوجیز ۲ / ٤۲۲ ۔ (۳) ۷ / ۸۳ ۔ (٤) اس کا معنی اسی جلد کے ص۱٤٦ پر قصہ ہود میں گزر چکا ہے۔ (٥) الکتاب ۳ / ۱۰۳ ۔ (٦) دیکھئے الانصاف للانباری ۲ / ٤٥٦ اور اس کے بعد۔ (۷) السبعہ ص۳۳٦، والتیسیر ص۱۲٥ ۔ (۸) اعراب القرآن ۲ / ۲۹۱، اور اس سے پہلے کا حصہ۔

156 Surah Hud: Verses 62 - 68

Grammarians like Sibawayh and those close to him(1) reported from Abu 'Amr regarding such instances of concealment (Ikhfa')(2). As for assimilation (Idgham), it is not permissible because two consonants would meet, and it is not permissible to break the 'Zay'(3). Allah's saying: {And the blast overtook those who wronged} [Hud: 67], meaning: on the fourth day; a blast was sounded against them and they died. It is mentioned in the masculine form because 'As-Sayhah' (the blast) and 'As-Siyah' (crying out) are the same. It is said: it was the blast of Gabriel, and it is said: it was a blast from the sky containing the sound of every thunderbolt and the sound of everything on earth, so their hearts were torn apart and they died(4). And He said here: {And the blast overtook those who wronged}, while He said in "Al-A'raf": {So the earthquake seized them} [78], and its explanation has already been provided there. In the commentary (Tafsir): When they were certain of the punishment, they said to one another: "What is the point of staying until the matter comes upon you suddenly?!" They said: "So what shall we do?" So they took their swords, spears, and equipment. They were, according to reports, twelve thousand tribes, with twelve thousand fighters in each tribe. They stood on the roads and mountain passes—they claimed—to face the punishment. Then Allah Almighty revealed to the angel in charge of the sun to punish them with its heat. He brought it close to their heads, so their hands were roasted, and their tongues hung down on their chests from thirst. All the animals they had with them died. Water began to gush from those springs, boiling until it reached the sky; it fell on nothing without destroying it due to the intensity of its heat. They remained in that state, and Allah revealed to the Angel of Death not to take their souls, as a punishment for them, until the sun set. Then the blast was sounded against them, and they were destroyed.

(1) In (Z): compared him. (2) Sibawayh said in Al-Kitab 4/438: "If before a voweled letter there is another letter like it, whether it's a consonant, it's not permissible to make it a consonant, but if you wish, you can conceal it, and it would remain metrically voweled." (3) Abu 'Amr al-Dani said in Jami' al-Bayan 1/183, affirming the school of Abu 'Amr al-Basri in Idgham: "As for identical letters if they are in two words, he assimilated the first into the second of them throughout the entire Quran, whether what precedes it is a consonant or voweled... except for one place in Luqman: {so let not his disbelief grieve you} [23], for he did not assimilate the 'Kaf' into the 'Kaf' there, because of the 'Nun' being a consonant before it, and its being concealed according to him. If he had assimilated it, two morphological changes

would have followed each other." (4) Tafsir al-Baghawi 2/391, and the second view was recorded by al-Tabari in his Tafsir 12/462 in a long context, from the hadith of 'Amr bin Kharijah as a marfu' (attributed to the Prophet) report.

156 सूरह हूद: आयतें 62 - 68

सिबावेह जैसे वैयाकरणों और उनके करीबियों(1) ने अबू 'अम्र से इस तरह के इख़फा (छिपाने)(2) के बारे में बताया है। जहाँ तक इद्गाम (आत्मसात करने) का सवाल है, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि दो साकिन (बिना स्वर वाले अक्षर) मिल जाएंगे, और 'ज़ै' को तोड़ना (उस पर ज़ेर लगाना) जायज़ नहीं है(3)। अल्लाह का फ़रमान: {और ज़ालिमों को एक भयानक चिंघाड़ ने आ पकड़ा} [हूद: 67], यानी: चौथे दिन; उन पर एक चिंघाड़ हुई और वे मर गए। यहाँ पुल्लिंग (मुज़क्कर) शब्द इस्तेमाल हुआ है क्योंकि 'अल-सैहाह' (चिंघाड़) और 'अल-सियाह' (चिल्लाना) एक ही हैं। कहा गया है: यह जिब्रईल की चिंघाड़ थी, और यह भी कहा गया है: यह आसमान से एक ऐसी चिंघाड़ थी जिसमें हर बिजली की कड़क और ज़मीन की हर चीज़ की आवाज़ शामिल थी, जिससे उनके दिल फट गए और वे मर गए(4)। और यहाँ फ़रमाया: {और ज़ालिमों को एक भयानक चिंघाड़ ने आ पकड़ा}, जबकि "अल-अ'राफ़" में फ़रमाया: {तो उन्हें एक भूकंप ने आ पकड़ा} [78], और उसका स्पष्टीकरण वहाँ पहले ही दिया जा चुका है। तफ़्सीर में है: जब उन्हें अज़ाब (सज़ा) का पूरा यकीन हो गया, तो उन्होंने एक-दूसरे से कहा: "जब तक आफ़त अचानक न आ जाए, तब तक तुम्हारा यहाँ रुकने का क्या फायदा?!" उन्होंने कहा: "तो हम क्या करें?" तो उन्होंने अपनी तलवारें, नेज़े और साजो-सामान उठा लिए। वे कथित तौर पर बारह हज़ार कबीले थे, और हर कबीले में बारह हज़ार लड़ाके थे। वे रास्तों और दर्रों पर खड़े हो गए - उन्होंने दावा किया - अज़ाब का मुक़ाबला करने के लिए। फिर अल्लाह तआला ने सूरज के ज़िम्मेदार फ़रिश्ते को हुक्म दिया कि उन्हें उसकी गर्मी से सज़ा दे। उसने सूरज को उनके सिरों के करीब कर दिया, जिससे उनके हाथ भुन गए और प्यास के मारे उनकी ज़बानें उनके सीने पर लटक गईं। उनके पास जितने भी जानवर थे, सब मर गए। उन चश्मों से पानी उबलकर निकलने लगा और आसमान तक पहुँचने लगा; वह जिस चीज़ पर भी गिरता, अपनी भीषण गर्मी से उसे तबाह कर देता। वे इसी हालत में रहे, और अल्लाह ने मौत के फ़रिश्ते को हुक्म दिया कि उनकी रूहें न कब्ज़ करे; यह उन्हें सज़ा देने के लिए था, यहाँ तक कि सूरज डूब गया। फिर उन पर एक चिंघाड़ हुई और वे हलाक (नष्ट) हो गए।

(1) (ज़) में: उसकी तुलना की। (2) सिबावेह ने 'अल-किताब' 4/438 में कहा है: "यदि स्वर वाले अक्षर से पहले उसके जैसा ही कोई अक्षर हो, चाहे वह साकिन (मौन) हो, तो उसे साकिन करना जायज़ नहीं है, लेकिन यदि आप चाहें तो उसे छिपा सकते हैं, और वह अपने वज़न में स्वर युक्त ही रहेगा।" (3) अबू 'अम्र अद-दानी ने 'जामि' अल-बयान' 1/183 में इद्गाम में अबू 'अम्र अल-बसरी के मत की

पुष्टि करते हुए कहा है: "जहाँ तक दो समान अक्षरों का सवाल है, यदि वे दो शब्दों में हों, तो उन्होंने पूरे कुरान में पहले को दूसरे में विलीन (इद्गाम) कर दिया, चाहे उससे पहले वाला साकिन हो या स्वर युक्त... सिवाय लुक़मान में एक जगह के {तो उसका कुफ्र तुम्हें दुखी न करे} [23], क्योंकि उन्होंने वहाँ 'काफ़' का 'काफ़' में इद्गाम नहीं किया; क्योंकि उससे पहले 'नून' साकिन है और उनके अनुसार वह छिपा हुआ (मखफी) है। यदि वह उसका इद्गाम करते, तो दो इल्लाल (परिवर्तन) एक के बाद एक आ जाते।" (4) तफ़्सीर अल-बगवी 2/391, और दूसरी बात अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 12/462 में एक लंबे संदर्भ में, 'अम्र बिन खारिजा की हदीस से मरफ़ूअ़ (नबी स.अ.व. की ओर निर्देशित) के रूप में उद्धृत की है।

156 سورہ ہود: آیات 62 - 68

نحویوں مثلاً سیبویہ اور ان کے ہم عصروں(1) نے ابو عمرو سے اس طرح کے اخفاء(2) کے بارے میں نقل کیا ہے، جہاں تک ادغام کا تعلق ہے تو وہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ دو ساکن جمع ہو جائیں گے، اور 'زای' کو کسرہ دینا (زیر لگانا) جائز نہیں ہے(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ یعنی: چوتھے دن؛ ان پر ایک چنگھاڑ ماری گئی اور وہ مر گئے، اور اسے مذکر لایا گیا؛ کیونکہ 'صحیحہ' اور 'صیاح' ایک ہی چیز ہیں۔ کہا گیا ہے: یہ جبریل کی چنگھاڑ تھی، اور کہا گیا ہے: یہ آسمان سے آنے والی ایک ایسی چنگھاڑ تھی جس میں ہر کڑک کی آواز اور زمین کی ہر چیز کی آواز شامل تھی، جس سے ان کے دل پھٹ گئے اور وہ مر گئے(4)۔ اور یہاں فرمایا: ﴿وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ جبکہ "الاعراف" میں فرمایا: ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ﴾ [78]، اور اس کی وضاحت وہاں پہلے گزر چکی ہے۔ اور تفسیر میں ہے: جب انہیں عذاب کا یقین ہو گیا تو انہوں نے ایک دوسرے سے کہا: "تمہارا کیا ٹھکانہ ہے کہ معاملہ تم پر اچانک آ جائے؟!" انہوں نے کہا: "پھر ہم کیا کریں؟" چنانچہ انہوں نے اپنی تلواریں، نیزے اور سامان اٹھا لیے، اور وہ بقولِ بعض: بارہ ہزار قبائل تھے، ہر قبیلے میں بارہ ہزار جنگجو تھے، وہ راستوں اور دروں پر کھڑے ہو گئے - ان کا گمان تھا - کہ وہ عذاب کا مقابلہ کریں گے، پھر اللہ تعالیٰ نے سورج پر مقرر فرشتے کو وحی بھیجی کہ انہیں اس کی گرمی سے عذاب دے، تو اس نے سورج کو ان کے سروں کے قریب کر دیا، ان کے ہاتھ بھن گئے، اور پیاس کی شدت سے ان کی زبانیں ان کے سینوں پر لٹک گئیں، اور ان کے ساتھ موجود تمام جانور مر گئے، اور ان چشموں سے پانی ابلنے لگا یہاں تک کہ وہ آسمان تک پہنچ گیا، وہ جس چیز پر भी गिरता اسے اپنی تپش کی شدت سے ہلاک کر دیتا، وہ اسی

حال میں رہے، اور اللہ نے ملک الموت کو وحی بھیجی کہ ان کی روحیں قبض نہ کرے؛ تاکہ سورج غروب ہونے تک انہیں عذاب دیا جائے، پھر ان پر چنگھاڑ ماری گئی اور وہ ہلاک ہو گئے۔

(1) (ظ) میں ہے: اس کا موازنہ کیا۔ (2) سیبویہ نے 'الکتاب' 438/4 میں کہا ہے: "اگر متحرک حرف سے پہلے اس جیسا ہی کوئی حرف ہو خواہ وہ ساکن ہو، تو اسے ساکن کرنا جائز نہیں، لیکن اگر تم چاہو تو اسے مخفی (اخفاء) کر سکتے ہو، اور وہ اپنے وزن کے اعتبار سے متحرک ہی رہے گا۔" (3) ابو عمرو الدانی نے 'جامع البیان' 183/1 میں ادغام میں ابو عمرو البصری کے مذہب کی تائید کرتے ہوئے کہا ہے: "رہے دو ہم جنس حرف (مثلین) تو اگر وہ دو کلموں میں ہوں تو انہوں نے پورے قرآن میں پہلے کا دوسرے میں ادغام کیا ہے، برابر ہے کہ اس سے پہلے والا ساکن ہو یا متحرک... سوائے سورہ لقمان کے ایک مقام کے: ﴿فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ﴾ [23] کیونکہ وہاں انہوں نے 'کاف' کا 'کاف' میں ادغام نہیں کیا؛ اس سے پہلے نون کے ساکن ہونے کی وجہ سے اور ان کے نزدیک اس کے مخفی ہونے کی وجہ سے، اگر وہ اس کا ادغام کرتے تو دو اعلالوں کا پے در پے آنا لازم آتا۔" (4) تفسیر البغوی 391/2، اور دوسرا قول طبری نے اپنی تفسیر 462/12 میں ایک طویل سیاق میں، عمرو بن خارجہ کی مرفوع حدیث سے نقل کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 62 - 71, 157

{So they became [as corpses] prostrate in their homes} meaning: fallen on their faces, having stuck to the ground, like birds when they sit.

{Unquestionably, Thamud denied their Lord; so away with Thamud.} Its meaning was mentioned previously(1).

Allah Almighty says: {And certainly did Our messengers come to Abraham with good tidings; they said, "Peace." He said, "Peace," and did not delay in bringing [them] a roasted calf. (69) But when he saw their hands not reaching for it, he mistrusted them and felt from them apprehension. They said, "Fear not. We have been sent to the people of Lot." (70) And his wife was standing, and she smiled. Then We gave her good tidings of Isaac and after Isaac, Jacob. (71)}

The words of the Almighty: {And certainly did Our messengers come to Abraham with good tidings} - This is the story of Lot, peace be upon him. He was the paternal cousin of Abraham, peace be upon him, closely related(2). The villages of Lot were in the regions of Sham (the Levant), and Abraham was in the lands of Palestine. When Allah sent the angels with the punishment for the people of Lot, they passed by Abraham and stayed with him. Everyone who stayed with him, he would treat them with hospitality. They passed by to give good tidings to Abraham. He thought they were guests, but they were Gabriel, Michael, and Raphael, peace be upon them; as said by Ibn Abbas. Al-Dahhak said: They were nine. Al-Suddi said: Eleven angels in the form of handsome youths with bright faces and outstanding beauty(3).

{With good tidings} It was said: with a child, and it was said: with the destruction of the people of Lot, and it was said: they gave him tidings that they were messengers of Allah Almighty, and that there was no fear for him.

{They said, "Peace"} (Salāman) is in the accusative case because the action fell upon it, as you say: "they said good". This is the choice of Al-Tabari(4). As for His saying: {They will say there were three} [Al-Kahf: 22], the "three" is a noun and not a reported speech(5).

---

(1) In the story of Hud, p. 147 of this part. (2) Meaning: closely related by lineage. Al-Sihah: (Lahhah). (3) See Tafsir al-Baghawi 2/392. (4) Tafsir al-Tabari 12/466. (5) In (D): non-transferred.

सूरह हुद: आयतें 62 - 71, 157

{तो वे अपने घरों में औंधे पड़े रह गए} अर्थात: अपने चेहरों के बल गिरे हुए, जमीन से चिपके हुए, जैसे पक्षी बैठते हैं।

{सुनो! निस्संदेह समुद ने अपने रब का इनकार किया। सुनो! धिक्कार है समुद पर!} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है(1)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और निश्चय ही हमारे भेजे हुए (फ़रिश्ते) इब्राहीम के पास शुभ-सूचना लेकर आए। उन्होंने कहा, "सलाम।" उसने कहा, "सलाम," और शीघ्र ही एक भुना हुआ बछड़ा ले आया। (69) फिर जब उसने देखा कि उनके हाथ उसकी ओर नहीं बढ़ रहे हैं, तो उसने उन्हें अपरिचित पाया और उनसे डरा। उन्होंने कहा, "डरो नहीं, हम लूत की क़ौम की ओर भेजे गए हैं।" (70) और उसकी पत्नी खड़ी थी, तो वह हँस पड़ी। फिर हमने उसे इसहाक़ की और इसहाक़ के बाद याक़ूब की शुभ-सूचना दी। (71)}

अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही हमारे भेजे हुए इब्राहीम के पास शुभ-सूचना लेकर आए} - यह लूत (अ.) की कहानी है, और वे इब्राहीम (अ.) के चचेरे भाई थे, करीबी रिश्तेदार(2)। लूत की बस्तियाँ शाम (लेवेंट) के क्षेत्रों में थीं, और इब्राहीम फ़िलिस्तीन की भूमि में थे। जब अल्लाह ने लूत की क़ौम के अज़ाब (दंड) के साथ फ़रिश्तों को भेजा, तो वे इब्राहीम के पास से गुज़रे और उनके यहाँ ठहरे। जो कोई भी उनके यहाँ ठहरता, वे उसकी अच्छी मेज़बानी करते थे। वे इब्राहीम को शुभ-सूचना देने के लिए गुज़रे थे। उन्होंने उन्हें मेहमान समझा, जबकि वे जिब्रील, मीकाईल और इसराफ़ील (अ.) थे; यह इब्न अब्बास ने कहा है। अल-दहाक ने कहा: वे नौ थे। अल-सुद्दी ने कहा: ग्यारह फ़रिश्ते सुंदर युवकों के रूप में, जिनके चेहरे चमक रहे थे और सुंदरता उत्कृष्ट थी(3)।

{शुभ-सूचना के साथ} कहा गया: बच्चे के साथ, और कहा गया: लूत की क़ौम के विनाश के साथ, और कहा गया: उन्होंने उसे शुभ-सूचना दी कि वे अल्लाह के दूत हैं, और उसे कोई डर नहीं है।

{उन्होंने कहा, "सलाम"} (सलामन्) कर्मवाच्य (नस्ब) में है क्योंकि क्रिया उस पर पड़ी, जैसे आप कहते हैं: "उन्होंने अच्छा कहा"। यह अल-तबरी का चुनाव है(4)। जहाँ तक उनके कथन का प्रश्न है: {वे कहेंगे कि वे तीन थे} [अल-कहफ़: 22], तो 'तीन' एक संज्ञा है न कि कहा हुआ वाक्य(5)।

(1) इस भाग के पृष्ठ 147 पर हुद की कहानी में। (2) अर्थात: वंश से निकटता से संबंधित। अल-सिहह: (लह्ह)। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/392 देखें। (4) तफ़सीर अल-तबरी 12/466। (5) (डी) में: गैर-स्थानांतरित।

سورہ ہود: آیات 62 - 71، 157

{تو وہ اپنے گھروں میں اوندھے پڑے رہ گئے} یعنی: اپنے چہروں کے بل گرے ہوئے، زمین سے چمٹے ہوئے، جیسے پرندے بیٹھتے ہیں۔

{سنو! بے شک ثمود نے اپنے رب کا انکار کیا، سنو! دوری ہے ثمود کے لیے۔} اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور یقیناً ہمارے بھیجے ہوئے (فرشتے) ابراہیم کے پاس خوشخبری لے کر آئے، انہوں نے کہا "سلام"، ابراہیم نے بھی کہا "سلام"، پھر دیر نہیں کی کہ ایک بھنا ہوا بچھڑا لے آئے (69) پھر جب دیکھا کہ ان کے ہاتھ اس کی طرف نہیں بڑھ رہے تو انہیں اجنبی سمجھا اور دل میں ان سے ڈر محسوس کیا۔ انہوں نے کہا "ڈرو نہیں، ہم قومِ لوط کی طرف بھیجے گئے ہیں" (70) اور اس کی بیوی کھڑی تھی تو وہ ہنس پڑی، پھر ہم نے اسے اسحاق کی اور اسحاق کے بعد یعقوب کی خوشخبری دی (71)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہمارے بھیجے ہوئے ابراہیم کے پاس خوشخبری لے کر آئے} - یہ قصہ لوط علیہ السلام کا ہے، اور وہ ابراہیم علیہ السلام کے سگے چچا زاد بھائی تھے(2)۔ لوط علیہ السلام کی بستیاں شام کے اطراف میں تھیں، اور ابراہیم علیہ السلام فلسطین کے ملک میں تھے۔ جب اللہ تعالیٰ نے قومِ لوط کے عذاب کے لیے فرشتوں کو بھیجا تو وہ ابراہیم علیہ السلام کے پاس سے گزرے اور ان کے ہاں اترے۔ جو بھی ان کے ہاں اترتا وہ اس کی بہترین مہمانی کرتے تھے۔ وہ ابراہیم علیہ السلام کو خوشخبری دینے کے لیے گزرے تھے۔ انہوں نے سمجھا کہ وہ مہمان ہیں، حالانکہ وہ جبرائیل، میکائیل اور اسرافیل علیہم السلام تھے؛ یہ قول ابن عباس کا ہے۔

ضحاک نے کہا: وہ نو تھے، سدی نے کہا: وہ خوبصورت جوانوں کی شکل میں گیارہ فرشتے تھے، جن کے چہرے روشن اور جمال بے مثال تھا(3)۔

{خوشخبری کے ساتھ} کہا گیا: اولاد کی، اور کہا گیا: قومِ لوط کی ہلاکت کی، اور کہا گیا: انہوں نے اسے خوشخبری دی کہ وہ اللہ کے رسول ہیں اور اسے کوئی خوف نہیں۔

{انہوں نے کہا سلام} (سلاماً) منسوب ہے فعل کے اس پر واقع ہونے کی وجہ سے، جیسے آپ کہتے ہیں: "قالوا خیراً" (انہوں نے اچھی بات کہی)، اور یہی طبری کا اختیار ہے(4)۔ رہا اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ کہیں گے کہ وہ تین تھے} [الکہف: 22]، تو 'ثلاثہ' اسم ہے نہ کہ مقولہ قول(5)۔

---

(1) اسی پارے کے صفحہ 147 پر قصہ ہود میں۔ (2) یعنی: قریبی نسبی رشتہ دار۔ الصحاح: (لحح)۔ (3) دیکھیے تفسیر بغوی 2/ 392۔ (4) تفسیر طبری 12/ 466۔ (5) (د) میں: غیر منقول۔

If both were nominative (marfu') or both were accusative (mansub) [in the phrase] "They said, 'Peace!' He said, 'Peace!'" it would be permissible in Arabic (1). It was said: It is accusative as an infinitive (masdar). And it was said: {They said, 'Peace!'} means: they addressed him with correct speech, as He [Allah] said: {and when the ignorant address them, they say, 'Peace!'} [Al-Furqan: 63] meaning: correctly. So "Salam" is the meaning of their speech, not its exact wording. Ibn al-Arabi said this is its meaning and chose it (2), saying: Do you not see that when Allah the Almighty wanted to mention the exact wording, He said it specifically, saying, reporting about the angels: {Peace be upon you for what you patiently endured} [Ar-Ra'd: 24] {Peace be upon you; you have become pure} [Az-Zumar: 73]. And it was said: they prayed for him, and the meaning is: May you be safe with peace. {He said, 'Peace!'} has two aspects in its nominative case: one is by assuming a hidden subject (mubtada'); i.e., "It is peace," or "My matter is peace." The other is in the sense of: "Peace be upon you," when it is taken as a greeting, so the predicate (khabar) is hidden. Using "salam" in the indefinite form is permissible because of its frequent use, so the definite article 'al' was omitted, just as it was omitted from 'lahum' in your saying 'Allahumma'. It was also recited as "Silm" (3). Al-Farra' said (4): "As-Salm" and "As-Salam" have the same meaning, like "al-hill" and "al-halal" (lawful). His [Allah's] words: {and he did not delay in bringing a roasted calf} contain fourteen issues (5): The first: His words: {and he did not delay in bringing} - "an" (that/to) is in the sense of "hatta" (until), according to great grammarians, as narrated by Ibn al-Arabi (6). The interpretation is: "He did not tarry until he came." It was also said: "an" is in the position of accusative (nasb) due to the omission of the preposition. The interpretation is: "He did not tarry from coming," i.e., he was not slow in his coming with a calf. When the preposition was omitted, "an" remained in the position of...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra', 2/21. (2) In Ahkam al-Qur'an, 3/1048. (3) Among the seven readers, Hamza and al-Kisa'i recited it thus. As-Sab'ah, pp. 337-338, and at-Taysir, p. 125. (4) Ma'ani al-Qur'an, 2/20-21. (5) The issues mentioned by the author organize this verse and the one following it. (6) Ahkam al-Qur'an, 3/1050, and he commented on it saying: I am surprised at how they allowed that despite the breadth of their knowledge. Then he mentioned that the correct investigation into the position of "an ja'a" is accusative as an object.

यदि दोनों (राफ़अ) 'पेश' के साथ होते या दोनों (नसब) 'ज़बर' के साथ होते [वाक्यांश में] {उन्होंने कहा, 'सलाम!' उसने कहा, 'सलाम!'} तो अरबी भाषा में यह जायज़ होता (1)। कहा गया है: यह स्रोत (मस्दर) के रूप में नसब (ज़बर) के साथ है। और यह भी कहा गया है: {उन्होंने कहा, 'सलाम!'} का अर्थ है: उन्होंने उसे सही बात से संबोधित किया, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {और जब अज्ञानी उनसे बात करते हैं, तो वे कहते हैं, 'सलाम!'} [अल-फ़ुरकान: 63] यानी: सही बात। तो "सलाम" उनके कहने का भाव है, उनके सटीक शब्द नहीं। इब्न अल-अरबी ने कहा कि यही इसका अर्थ है और उन्होंने इसे चुना (2), उन्होंने कहा: क्या आप नहीं देखते कि जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सटीक शब्दों का उल्लेख करना चाहा, तो उन्होंने इसे विशेष रूप से कहा, फ़रिश्तों के बारे में बताते हुए फरमाया: {तुम पर शांति हो क्योंकि तुमने धैर्य रखा} [अर-रद: 24] {तुम पर शांति हो; तुम पवित्र हो गए} [अज़-ज़ुमर: 73]। और कहा गया है: उन्होंने उसके लिए प्रार्थना की, और अर्थ है: आप शांति के साथ सुरक्षित रहें। {उसने कहा, 'सलाम!'} इसके पेश (रफ़अ) होने के दो पहलू हैं: एक एक छिपे हुए कर्ता (मुब्तदा) को मानकर; यानी: "यह सलाम है," या "मेरा मामला सलाम है।" और दूसरा: "तुम पर शांति हो" के अर्थ में, जब इसे अभिवादन के रूप में लिया जाता है, तो इसकी खबर (विधेय) छिपी होती है। "सलाम" का अनिश्चित रूप में उपयोग इसके अधिक उपयोग के कारण जायज़ है, इसलिए इसमें से 'अल' हटा दिया गया, जैसे 'अल्लाहुम्मा' में 'लाहुम' से हटाया गया। इसे "सिल्म" भी पढ़ा गया है (3)। अल-फर्रा ने कहा (4): "अस-सल्म" और "अस-सलाम" का एक ही अर्थ है, जैसे "अल-हिल्ल" और "अल-हलाल"। अल्लाह का कथन: {तो वह एक भुना हुआ बछड़ा लाने में देर नहीं की} इसमें चौदह मसले (विषय) हैं (5): पहला: अल्लाह का कथन: {तो वह लाने में देर नहीं की} - "अन" यहाँ "हत्ता" (जब तक) के अर्थ में है, यह महान वैयाकरणों का कहना है, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने वर्णित किया है (6)। अर्थ यह है: "उसने तब तक विलंब नहीं किया जब तक वह नहीं आया।" और कहा गया है: "अन" यहाँ पूर्वसर्ग (हर्फ़ए-जर) के हटने के कारण नसब की स्थिति में है। अर्थ यह है: "वह आने में देरी नहीं की," यानी: वह बछड़ा लाने में धीमा नहीं था। जब पूर्वसर्ग हटा दिया गया, तो "अन" की स्थिति बनी रही...

---

(1) मा'नी अल-कुरान, अल-फर्रा द्वारा, 2/21। (2) अहकाम अल-कुरान में, 3/1048। (3) सात पाठकों में से हमज़ा और अल-किसाई ने इसे इस तरह पढ़ा। अस-सबह, पृष्ठ 337-338, और अत-तयसीर, पृष्ठ 125। (4) मा'नी अल-कुरान, 2/20-21। (5) लेखक द्वारा बताए गए मसले इस आयत

और इसके बाद वाली आयत को व्यवस्थित करते हैं। (6) अहकाम अल-कुरान, 3/1050, और उन्होंने इस पर टिप्पणी करते हुए कहा: मुझे आश्चर्य है कि उनके ज्ञान की व्यापकता के बावजूद उन्होंने इसकी अनुमति कैसे दी। फिर उन्होंने उल्लेख किया कि "अन जा'आ" की स्थिति की सही जांच मफ़ूल (कर्म) के नियम पर नसब (ज़बर) है।

اگر دونوں مرفوع ہوتے یا دونوں منصوب ہوتے [اس قول میں] ﴿ قَالُوا سَلَماً قَالَ سَلَمٌ ﴾ تو یہ عربی زبان میں جائز ہوتا (۱)۔ کہا گیا ہے: یہ بطور مصدر منصوب ہے، اور کہا گیا ہے: ﴿ قَالُوا سَلَماً ﴾ یعنی: انہوں نے اسے درست بات سے مخاطب کیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَهِلُونَ قَالُوا سَلَماً ﴾ [الفرقان: ۶۳] یعنی: درست بات۔ پس "سلام" ان کے کہنے کا معنی ہے، ان کا لفظ نہیں۔ ابن العربی نے کہا کہ یہی اس کا معنی ہے اور انہوں نے اسے پسند کیا (۲)، انہوں نے کہا: کیا تم نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ نے جب لفظ کے ذکر کا ارادہ کیا تو اسے بعینہٖ ذکر فرمایا، پس فرشتوں کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿ سَلَمٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ ﴾ [الرعد: ۲۴] ﴿ سَلَمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ ﴾ [الزمر: ۷۳]۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اس کے لیے دعا کی، اور معنی ہے: تم سلامتی کے ساتھ محفوظ رہو۔ ﴿ قَالَ سَلَمٌ ﴾ اس کے رفع میں دو پہلو ہیں: ایک مبتدا کو محذوف مان کر؛ یعنی: "وہ سلام ہے"، یا "میرا معاملہ سلام ہے"۔ اور دوسرا: "تم پر سلامتی ہو" کے معنی میں، جب اسے بطور تحیہ (سلام) لیا جائے، تو خبر محذوف ہوگی۔ "سلام" کا نکرہ ہونا اس کے کثرت استعمال کی وجہ سے جائز ہے، پس اس سے الف اور لام حذف کر دیا گیا جیسا کہ تمہارے قول "اللھم" میں "لاہم" سے حذف کیا گیا۔ اور اسے "سِلْم" بھی پڑھا گیا ہے (۳)۔ فراء نے کہا (۴): "السَّلْم" اور "السَّلام" ہم معنی ہیں، جیسے "الحِلّ" اور "الحلال"۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَمَا لَبِثَ أَن جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ ﴾ اس میں چودہ مسائل ہیں (۵): پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَمَا لَبِثَ أَن جَاءَ ﴾ یہاں "أن" "حتّٰی" کے معنی میں ہے، یہ بڑے نحویوں کا قول ہے، جیسا کہ ابن العربی نے نقل کیا ہے (۶)۔ تقدیرِ کلام یہ ہے: "پس اس نے دیر نہیں کی یہاں تک کہ وہ آگیا"۔ اور کہا گیا ہے: "أن" حرفِ جر کے گرنے

کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، تقدیر یہ ہے: "پس اس نے آنے میں دیر نہیں کی"، یعنی: وہ بچھڑا لانے میں سست نہیں ہوا۔ جب حرفِ جر حذف ہوا تو "أن" اپنی جگہ باقی رہا...

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲۱/۲۔ (۲) في أحكام القرآن ۱۰۴۸/۳۔ (۳) اور اسے سات قراء میں سے حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے۔ السبعة ص ۳۳۷-۳۳۸، اور التیسیر ص ۱۲۵۔ (۴) معانی القرآن ۲۰/۲ - ۲۱۔ (۵) جو مسائل مصنف نے ذکر کیے ہیں وہ اس آیت اور اس کے بعد والی آیت کو منظم کرتے ہیں۔ (۶) أحكام القرآن ۱۰۵۰/۳، اور اس پر یہ تبصرہ کیا: مجھے تعجب ہے کہ ان کی وسعتِ علمی کے باوجود انہوں نے اسے کیسے جائز رکھا۔ پھر ذکر کیا کہ "أن جاء" کے محل کی صحیح تحقیق مفعول کے حکم پر نصب ہے۔

Surat Hud: Verses 69 - 71 159

...the accusative case, and in "labitha" (stayed) there is a pronoun referring to the name Ibrahim. And "ma" is negative, as said by Sibawayh. Al-Farra' said (1): "Fa-ma labitha maji'uhu," meaning: his arrival was not delayed. So, "an" is in the nominative position, and there is no pronoun in "labitha," and "ma" is negative. It is also possible for "ma" to mean "that which," and in "labitha" there is a pronoun for Ibrahim, and "an ja'a" is the predicate of "ma," meaning: that which Ibrahim delayed was his bringing a roasted calf. And (Hanidh) means roasted, and it was said: it is that which is roasted by the heat of stones without being touched by fire. It is said: I roasted (hanadhtu) the sheep, meaning: I roasted it and placed heated stones over it (2) to cook it, so it is "hanidh." And I sweated (hanadhtu) the horse—which is to make it run (3) a heat or two and then pile covers on it in the sun to make it sweat—so it is "mahnuudh" or "haniidh." If it doesn't sweat, it is said to have "kabā" (stumbled/ failed). And Hannadh is a place near Medina (4). It was also said: Al-Hanidh is "Al-Sammit" (scalded) (5). Ibn Abbas and others said: Hanidh means well-cooked (6). And Hanidh is in the sense of "mahnuudh." He brought a calf because cattle were the most of his wealth. Second: In this verse, regarding the etiquette of the guest, is to hasten their hospitality (meal), presenting what is available and easy at the moment, then following it with something else if he has the means, without burdening himself with what harms him. Hospitality is one of the noble manners, among the etiquettes of Islam, and part of the character of prophets and righteous people. Ibrahim was the first to host, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (7). It is not obligatory according to the majority of scholars, due to his ﷺ saying: "Hospitality is for three days, and its prize is a day and a night, and what is..."

(1) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/21. (2) In (Z): "and I placed them over." (3) It is said in "As-Sahah" (hadara): the horse was made to run (ahdara) and it ran (ihtadara), meaning: it galloped. And I made it run (istahdartuhu): I made it gallop. (4) As-Sahah: (hanadh). (5) Al-Sammit according to Al-Layth: if its wool is plucked off, then it is roasted in its skin. The origin of "samt" is to remove the wool of a slaughtered sheep with hot water for roasting. Lisan al-Arab: (samt). (6) Narrated by al-Tabari 12/468 - 469. (7) 2/352.

सूरा हूद: आयतें 69 - 71 159

...नसब (कर्मकारक), और "लबिथ" (ठहरा) में इब्राहीम के नाम का सर्वनाम है। और "मा" नकारात्मक है, सिबवय ने ऐसा कहा है। और अल-फर्रा ने कहा (1): "फ-मा लबिथ मजीउहु", यानी: उनके आने में देरी नहीं हुई। तो "अन" रफ़' (कर्ताकारक) के स्थान पर है, और "लबिथ" में कोई सर्वनाम नहीं है, और "मा" नकारात्मक है। और यह भी संभव है कि "मा" का अर्थ "जो" हो, और "लबिथ" में इब्राहीम का सर्वनाम हो, और "अन जा'अ" "मा" की खबर (विधेय) हो, यानी: जिस चीज़ में इब्राहीम ने देरी की वह उनका भुना हुआ बछड़ा लाना था। और (हनीज़) का अर्थ भुना हुआ है, और कहा गया है: यह वह है जो आग के छुए बिना पत्थरों की गर्मी से भुना गया हो। कहा जाता है: मैंने भेड़ को भुना (हनज़्तु), यानी: उसे भुना और उसके ऊपर (2) गर्म पत्थर रखे ताकि वह पक जाए, तो वह "हनीज़" है। और मैंने घोड़े को पसीना दिलाया (हनज़्तु) - जो कि उसे एक या दो चक्कर दौड़ाना (3) है और फिर पसीना निकालने के लिए उसे धूप में झूलों से ढंकना है - तो वह "मह्नूज़" या "हनीज़" है। अगर उसे पसीना न आए, तो कहा जाता है: "कबा" (लड़खड़ाया)। और हन्नाज़ मदीना के पास एक जगह है (4)। और कहा गया: अल-हनीज़ "अस-समीत" (खौलता हुआ) है (5)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: हनीज़ का अर्थ है अच्छी तरह पका हुआ (6)। और हनीज़ "मह्नूज़" के अर्थ में है। वे एक बछड़ा लाए क्योंकि मवेशी उनकी सबसे अधिक संपत्ति थे। दूसरा: इस आयत में अतिथि के शिष्टाचार के बारे में है कि उनकी मेहमाननवाजी (भोजन) में जल्दी की जाए, जो उस समय उपलब्ध और आसान हो उसे पेश किया जाए, फिर अगर सामर्थ्य हो तो उसके बाद कुछ और दिया जाए, बिना खुद पर ऐसा बोझ डाले जो उसे नुकसान पहुँचाए। अतिथि-सत्कार उत्तम व्यवहारों में से है, इस्लाम के शिष्टाचारों में से है, और नबियों और नेक लोगों के चरित्र का हिस्सा है। इब्राहीम पहले व्यक्ति थे जिन्होंने अतिथि-सत्कार किया, जैसा कि पहले "अल-बकरा" (7) में बताया गया है। अधिकांश विद्वानों के अनुसार यह अनिवार्य नहीं है; क्योंकि आप ﷺ का कथन है: "अतिथि-सत्कार तीन दिन का है, और उसका पुरस्कार एक दिन और एक रात है, और जो..."

(1) मआनी अल-कुरआन 2/21 में। (2) (ज़) में: और मैंने उन्हें ऊपर रखा। (3) अल-सिहाह (हज़र) में कहा गया है: घोड़े को दौड़ाया (अहज़रा) और वह दौड़ा (इहतज़रा), यानी: सरपट दौड़ा। और मैंने उसे दौड़ाया (इस्तहज़रतुह): मैंने उसे सरपट दौड़ाया। (4) अल-सिहाह: (हनज़)। (5) अल-लय्थ के अनुसार समीट: यदि उसकी ऊन नोच ली जाए, फिर उसे उसकी खाल में भुना जाए। "सम्त" का मूल

भूनने के लिए गर्म पानी से वध की गई भेड़ की ऊन निकालना है। लिसान अल-अरब: (सम्त)। (6) अल-तबरी 12/468 - 469 द्वारा वर्णित। (7) 2/352।

سورة ہود: آیات ۶۹ - ۷۱ ۱۵۹

...النصب، اور «لبث» (ٹھہرا) میں ابراہیم کے نام کی ضمیر ہے۔ اور «ما» نافیہ ہے، یہ سیبویہ نے کہا ہے۔ اور الفراء نے کہا (۱): «فما لبث مجيئه»، یعنی: ان کے آنے میں دیر نہیں ہوئی، پس «أن» رفع کے محل میں ہے، اور «لبث» میں کوئی ضمیر نہیں ہے، اور «ما» نافیہ ہے، اور یہ بھی درست ہے کہ «ما» بمعنی «الذي» (جو) ہو، اور «لبث» میں ابراہیم کی ضمیر ہو، اور «أن جاء» «ما» کی خبر ہو، یعنی: تو جس چیز میں ابراہیم نے تاخیر کی وہ بھنا ہوا بچھڑا لانا تھا۔ اور (حنیذ) بھنا ہوا ہے، اور کہا گیا ہے: یہ وہ ہے جو آگ کے چھوئے بغیر پتھروں کی تپش سے بھنا گیا ہو۔ کہا جاتا ہے: «حَنَذْتُ الشاةَ»، یعنی: میں نے بکری کو بھونا، اور اس کے اوپر (۲) گرم پتھر رکھے تاکہ وہ پک جائے، تو وہ «حنیذ» ہے۔ اور میں نے گھوڑے کو پسینہ دلایا (حَنَذْتُ الفرس) - اور وہ یہ ہے کہ اسے ایک یا دو چکر دوڑانا (۳) اور پھر دھوپ میں اس پر کپڑے ڈال دینا تاکہ پسینہ آ جائے - تو وہ «محنوذ» اور «حنیذ» ہے۔ پس اگر پسینہ نہ آئے تو کہا جاتا ہے: «كبا» (گر پڑا)۔ اور «حنّذ» مدینہ کے قریب ایک جگہ ہے (۴)۔ اور کہا گیا: الحنیذ، السمیط ہے (۵)۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: حنیذ بمعنی خوب پکا ہوا (۶)۔ اور حنیذ، محنوذ کے معنی میں ہے، اور وہ بچھڑا اس لیے لائے کیونکہ گائے ان کا سب سے زیادہ مال تھا۔ دوسری بات: اس آیت میں مہمان کے آداب میں سے ہے کہ اس کی ضیافت (کھانے) میں جلدی کی جائے، تو جو اس وقت میسر اور آسان ہو وہ پیش کر دیا جائے، پھر اگر وسعت ہو تو اس کے بعد کچھ اور پیش کیا جائے، اور ایسی چیز کا تکلف نہ کیا جائے جو اسے نقصان پہنچائے۔ اور ضیافت مکارم اخلاق، آداب اسلام اور انبیاء و صالحین کے اخلاق میں سے ہے، اور ابراہیم وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے مہمانی کی جیسا کہ

«البقرہ» (۷) میں گزر چکا ہے، اور جمہور اہل علم کے نزدیک یہ واجب نہیں ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «ضیافت تین دن ہے، اور اس کا انعام ایک دن اور ایک رات ہے، پس جو...»

(۱) معانی القرآن ۲/۲۱ میں۔ (۲) (ظ) میں: اور میں نے انہیں اوپر رکھا۔ (۳) الصحاح (حضر) میں کہا گیا ہے: «أحضر الفرسُ إحضاراً واحتضر»، یعنی: وہ دوڑا، اور «استحضرته»: میں نے اسے دوڑایا۔ (۴) الصحاح: (حنذ)۔ (۵) لیث کے قول میں السمیط: جب اس سے اون نکال دی جائے، پھر اسے اس کی کھال سمیت بھونا جائے۔ اور سمط کی اصل بھوننے کے لیے ذبح شدہ بکری کی اون کو گرم پانی سے نکالنا ہے۔ اللسان: (سمط)۔ (۶) اسے طبری نے ۱۲/۴۶۸ - ۴۶۹ میں روایت کیا ہے۔ (۷) ۲/۳۵۲ ۔

Surah Hud: Verses 69 - 71 160

...anything beyond that is charity"(1). "Al-Ja'izah" (The prize) means a gift and a connection, the basis of which is recommendation (Mandub). And the Prophet ﷺ said: "Whoever believes in Allah and the Last Day, let him honor his neighbor; and whoever believes in Allah and the Last Day, let him honor his guest"(2). Honoring a neighbor is not obligatory by consensus, so hospitality is like it(3). And Allah knows best. Al-Layth went towards its obligatoriness, adhering(4) to his ﷺ saying: "A night's stay for the guest is a right"(5), and other such hadiths. What we have pointed out is sufficient, and Allah is the Grantor of success in guidance.

Ibn al-Arabi said(6): "Some people have said that the obligation of hospitality was at the beginning of Islam and then it was abrogated. This is weak; for the obligation was never established, and no abrogator has been revealed." He mentioned the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, recorded by the Imams(7), which includes: "We asked them for hospitality, but they refused to host us, then the leader of that tribe was stung..." the hadith. He said: "This clearly shows that if hospitality were a right, the Prophet ﷺ would have blamed the people who refused and would have clarified it for them."

Thirdly: Scholars differed regarding who is addressed by it. Ash-Shafi'i and Muhammad ibn Abd al-Hakam held that both city dwellers and desert dwellers are addressed. Malik said: "There is no hospitality required of city dwellers." Sahnun said: "Hospitality is only for people of villages. As for the city, there is an inn for the traveler to stay in(8)." They argued using the hadith of Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Hospitality..."

---

(1) Narrated by Ahmad (16371), Al-Bukhari (6019), and Muslim (48):(14) [2/1352] with a similar wording, from the hadith of Abu Shuraih al-Khuza'i. At-Tirmidhi narrated it (1968) with the wording: "Whatever he spends on him after that is charity." (2) Narrated by Ahmad (7626), Al-Bukhari (6018), and Muslim (47):(74) from the hadith of Abu Hurairah. (3) At-Tamhid 21/47. (4) In (M): "adhering" (tamassukan). (5) Narrated by Ahmad (17172), Abu Dawood (3750), and Ibn Majah (3677) from the hadith of Abu Karima al-Miqdam bin Ma'dikarib. (6) In "Ahkam al-Qur'an" 3/1049-1050. (7) Narrated by Ahmad (11399), Al-Bukhari (2276), and Muslim (2201):(65). (8) Following this in (D) and (M): The author of Al-Ayn and others mentioned both dialects, and it is an insertion with no basis.

सूरह हूद: आयत 69 - 71 160

...इसके बाद जो कुछ भी है वह सदक़ा है"(1)। "अल-जाइज़ा" का अर्थ है उपहार और मेल-जोल, जिसका आधार सिफारिश (मन्दूब) है। और नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखता है, उसे अपने पड़ोसी का सम्मान करना चाहिए; और जो कोई अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखता है, उसे अपने मेहमान का सम्मान करना चाहिए"(2)। पड़ोसी का सम्मान करना सर्वसम्मति से अनिवार्य नहीं है, इसलिए आतिथ्य सत्कार भी वैसा ही है(3), और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल-लैथ इसकी अनिवार्यता की ओर गए, उनके ﷺ इस कथन पर कायम रहते हुए(4): "मेहमान के लिए एक रात का ठहराव उसका अधिकार है"(5), और इसी तरह की अन्य हदीसें। हमने जो संकेत दिया है वह पर्याप्त है, और अल्लाह ही मार्गदर्शन में सफलता देने वाला है।

इब्न अल-अरबी ने कहा(6): "कुछ लोगों ने कहा है कि आतिथ्य सत्कार की अनिवार्यता इस्लाम की शुरुआत में थी और फिर इसे निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया। यह विचार कमज़ोर है; क्योंकि अनिवार्यता कभी स्थापित ही नहीं हुई थी, और कोई निरस्त करने वाला प्रमाण नहीं आया।" उन्होंने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस का उल्लेख किया, जिसे इमामों ने दर्ज किया है(7), जिसमें शामिल है: "हमने उनसे मेहमाननवाज़ी माँगी, लेकिन उन्होंने हमारी मेज़बानी करने से मना कर दिया, फिर उस कबीले के सरदार को बिच्छू ने काट लिया..." हदीस। उन्होंने कहा: "यह स्पष्ट रूप से दर्शाता है कि यदि आतिथ्य सत्कार एक अधिकार होता, तो नबी ﷺ ने मना करने वाले लोगों को दोषी ठहराया होता और उनके लिए इसे स्पष्ट कर दिया होता।"

तीसरा: विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि यह किसे संबोधित किया गया है। अल-शाफई और मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम का मत है कि शहर के निवासियों और रेगिस्तान के निवासियों, दोनों को संबोधित किया गया है। मलिक ने कहा: "शहर के निवासियों पर कोई आतिथ्य सत्कार अनिवार्य नहीं है।" सहनून ने कहा: "आतिथ्य सत्कार केवल गाँवों के लोगों के लिए है। जहाँ तक शहरों का सवाल है, यात्री के ठहरने के लिए होटल (सराय) होते हैं(8)।" उन्होंने इब्न उमर की हदीस का तर्क दिया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "आतिथ्य..."

---

(1) इसे अहमद (16371), अल-बुखारी (6019), और मुस्लिम (48):(14) [2/1352] ने अबू शुरैह अल-खुज़ई की हदीस से इसी तरह के शब्दों में रिवायत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने इसे (1968)

रिवायत किया और उसमें है: "इसके बाद वह उस पर जो कुछ भी खर्च करता है वह सदक़ा है।" (2) इसे अहमद (7626), अल-बुखारी (6018), और मुस्लिम (47):(74) ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है। (3) अत-तमहीद 21/47। (4) (म) में: "दृढ़ता से पकड़ते हुए"। (5) इसे अहमद (17172), अबू दाऊद (3750), और इब्न माजह (3677) ने अबू करीमा अल-मिकदाम बिन मादीकरीब की हदीस से रिवायत किया है। (6) अहकाम अल-कुरआन 3/1049-1050 में। (7) इसे अहमद (11399), अल-बुखारी (2276), और मुस्लिम (2201):(65) ने रिवायत किया है। (8) इसके बाद (द) और (म) में: अल-ऐन के लेखक और अन्य ने दोनों बोलियों का उल्लेख किया है, और यह एक अनावश्यक प्रविष्टि है जिसका कोई आधार नहीं है।

سورہ ہود: آیات ۶۹ - ۷۱ ۱۶۰

جو اس کے علاوہ ہے وہ صدقہ ہے"(۱)، اور "الجائزہ" سے مراد وہ عطیہ اور صلہ ہے جس کی اصل مستحب (ندب) پر ہے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "جو اللہ اور آخرت کے دن پر ایمان رکھتا ہے، اسے چاہیے کہ اپنے پڑوسی کی عزت کرے، اور جو اللہ اور آخرت کے دن پر ایمان رکھتا ہے، اسے چاہیے کہ اپنے مہمان کی عزت کرے"(۲)۔ پڑوسی کی عزت کرنا اجماع کے مطابق واجب نہیں ہے، لہٰذا مہمانی بھی اسی کی طرح ہے(۳)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ لیث اس کے وجوب کی طرف گئے ہیں، انہوں نے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا ہے(۴): "مہمان کی ایک رات کا حق ہے"(۵) اور اس جیسی دیگر احادیث سے۔ جن باتوں کی طرف ہم نے اشارہ کیا وہ کافی ہیں، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

ابن العربی نے کہا(۶): "کچھ لوگوں نے کہا ہے کہ مہمانی کا وجوب اسلام کے شروع میں تھا پھر اسے منسوخ کر دیا گیا۔ یہ بات ضعیف ہے؛ کیونکہ وجوب ثابت ہی نہیں ہوا تھا، اور کوئی ناسخ وارد نہیں ہوا۔" انہوں نے ابو سعید الخدری کی حدیث ذکر کی جسے ائمہ نے روایت کیا ہے(۷)، اس میں ہے: "ہم نے ان سے مہمانی چاہی لیکن انہوں نے ہماری مہمانی کرنے سے انکار کر دیا، پھر اس قبیلے کے سردار کو ڈنگ مار دیا گیا..." حدیث۔ انہوں نے کہا: "یہ اس بات میں ظاہر ہے کہ اگر مہمانی حق ہوتی تو نبی ﷺ ان لوگوں پر ملامت فرماتے جنہوں نے انکار کیا تھا، اور ان کے لیے اسے واضح کر دیتے۔"

تیسری بات: علماء کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس کا مخاطب کون ہے؛ شافعی اور محمد بن عبد الحکم کا موقف ہے کہ اس کے مخاطب شہر والے اور دیہات والے دونوں ہیں، اور مالک نے کہا: "شہر والوں پر مہمانی واجب نہیں ہے۔" سحنون نے کہا: "مہمانی صرف دیہات والوں پر ہے،

جہاں تک شہروں کا تعلق ہے تو وہاں ہوٹل (سرائے) ہوتے ہیں جہاں مسافر قیام کرتا ہے(۸)۔"

انہوں نے ابن عمر کی حدیث سے استدلال کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مہمانی..."

---

(۱) اسے احمد (۱۶۳۷۱)، بخاری (۶۰۱۹)، اور مسلم (۴۸):(۱۴) [۲/ ۱۳۵۲] نے ابو شریح الخزاعی کی حدیث سے اسی طرح کے الفاظ میں روایت کیا ہے۔ ترمذی نے اسے روایت کیا (۱۹۶۸) اور اس میں ہے: "اور اس کے بعد جو کچھ اس پر خرچ کیا وہ صدقہ ہے"۔ (۲) اسے احمد (۷۶۲۶)، بخاری (۶۰۱۸)، اور مسلم (۴۷):(۷۴) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۲۱ / ۴۷ ۔ (۴) (م) میں: "تمسکاً" (پکڑتے ہوئے)۔ (۵) اسے احمد (۱۷۱۷۲)، ابو داؤد (۳۷۵۰)، اور ابن ماجہ (۳۶۷۷) نے ابو کریمہ المقدام بن معدی کرب کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن ۳ / ۱۰۴۹ - ۱۰۵۰ میں۔ (۷) اسے احمد (۱۱۳۹۹)، بخاری (۲۲۷۶)، اور مسلم (۲۲۰۱): (۶۵) نے روایت کیا ہے۔ (۸) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: لغت کے ماہرین صاحب العین وغیرہ نے دونوں لہجوں کو نقل کیا ہے، اور یہ یہاں بے جا داخل کیا گیا ہے جس کی کوئی وجہ نہیں ہے۔

...upon the people of the hair-tents (nomads), and it is not upon the people of the clay-houses (settlers)"(1). This is an unsound Hadith, and Ibrahim, the nephew of Abdul Razzaq, is one whose narrations are rejected (matruk), accused of lying. This is one of the reports he alone narrated and is attributed to his fabrication, as stated by Abu Omar bin Abd al-Barr(2). Ibn al-Arabi said(3): Hospitality is truly a collective obligation (fard al-kifayah). Some people have said: It is obligatory in rural areas where there is no food or shelter(4), unlike urban centers, for they are replete with accommodation(5) and provisions. There is no doubt that the guest is noble, and hospitality is an act of honor; if he is a stranger(6), it becomes a religious obligation.

Fourth: Ibn al-Arabi said(7): Some of our scholars said: Ibrahim's hospitality was minimal, so the Beloved (Allah) thanked him for it. This is a judgment based on conjecture in a place of certainty, and on analogy in a place of recorded transmission. From where was it known that it was minimal?! Rather, the exegetes have narrated that the angels were three: Jibril, Mika'il, and Israfil, and a calf for three is large. So what is this interpretation of the Book of Allah based on opinion?! This—by the trust of Allah—is the blameworthy kind of interpretation, so avoid it, for you have been warned about it.

Fifth: The Sunnah is that when food is presented to a guest, the recipient should hasten to eat; for the honor shown to a guest is in the speed of serving, and the honor shown to the host is in the promptness of acceptance. So when they withheld their hands, Ibrahim grew suspicious of them because they deviated from custom and contravened the Sunnah, and he feared there might be some malice(8) they intended(9). It is narrated that they were poking the meat with rods they held in their hands.

(1) Narrated by Ibn Adi in al-Kamil 1/271, and al-Quda'i in Musnad al-Shihab (284). Through the path of Ibrahim bin Abdullah, the nephew of Abd al-Razzaq. (2) In al-Tamhid 21/43-44. (3) In Ahkam al-Quran 3/1050. (4) In (d), (z), and (zah): "and no water." (5) In (d), (z), and (zah): "with water." (6) In (zah): "it was a wedding." (7) In Ahkam al-Quran 3/1051. (8) In (z) and (zah): "plot." (9) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1051.

सूरह हूद: आयतें 69 - 71 161

...बालों के तम्बुओं वालों (खानाबदोशों) पर है, और यह मिट्टी के घरों वालों (स्थायी निवासियों) पर नहीं है" (1)। यह एक अमान्य (ग़ैर-सही) हदीस है, और अब्दुल रज्जाक का भतीजा इब्राहिम 'मतरूक अल-हदीस' (जिसकी हदीसें त्याग दी गई हों) है, जिस पर झूठ बोलने का आरोप है। यह उन रिवायतों में से है जिन्हें उसने अकेले बयान किया है और इसे उसकी अपनी गढ़ी हुई बात माना गया है, जैसा कि अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र (2) ने कहा है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: मेहमाननवाज़ी हकीकत में एक सामूहिक अनिवार्य कर्तव्य (फ़र्ज़-ए-किफ़ाया) है। कुछ लोगों ने कहा है: यह उन बस्तियों में वाजिब (अनिवार्य) है जहाँ भोजन या आश्रय (4) नहीं मिलता, शहरों के विपरीत; क्योंकि वे निवासों (5) और भोजन सामग्री से भरे होते हैं। इसमें कोई संदेह नहीं कि मेहमान सम्मानित है, और मेहमाननवाज़ी एक बड़प्पन का काम है; यदि वह परदेसी (6) हो, तो यह एक धार्मिक दायित्व है।

चौथा: इब्न अल-अरबी (7) ने कहा: हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: इब्राहिम की मेहमाननवाज़ी कम थी, इसलिए महबूब (अल्लाह) ने उसकी सराहना की। यह निश्चितता के स्थान पर अनुमान से फ़ैसला करना है, और रिवायत के स्थान पर क़यास (तुलना) करना है। यह कहाँ से मालूम हुआ कि वह कम थी?! इसके विपरीत, मफ़स्सिरीन (व्याख्याकारों) ने उल्लेख किया है कि फ़रिश्ते तीन थे: जिब्रील, मीकाईल और इसराफ़ील, और तीन के लिए एक बछड़ा बहुत बड़ा होता है। तो अल्लाह की किताब की अपनी राय पर आधारित यह कैसी व्याख्या है?! यह—अल्लाह की अमानत की कसम—निंदनीय व्याख्या है, इसलिए इससे बचें, क्योंकि आपको इसके बारे में बता दिया गया है।

पाँचवाँ: सुन्नत यह है कि जब मेहमान को भोजन पेश किया जाए, तो जिसे पेश किया गया है उसे खाने में जल्दी करनी चाहिए; क्योंकि मेहमान का सम्मान भोजन जल्दी परोसने में है, और मेज़बान का सम्मान निमंत्रण जल्दी स्वीकार करने में है। इसलिए जब उन्होंने अपने हाथ रोक लिए, तो इब्राहिम उनसे सशंकित हो गए; क्योंकि उन्होंने रिवाज को छोड़ दिया था और सुन्नत के विरुद्ध किया था, और उन्हें डर हुआ कि कहीं उनके पीछे कोई बुराई (8) न हो जिसका वे इरादा (9) रखते हों। यह वर्णित है कि वे उन तीलियों/सलाखों से मांस को कुरेद रहे थे जो उनके हाथों में थीं।

(1) इसे इब्न अदी ने 'अल-कामिल' (1/271) में और अल-क़ुदाई ने 'मुस्नद अल-शिहाब' (284) में रिवायत किया है। इब्राहिम बिन अब्दुल्ला, अब्दुल रज्जाक के भतीजे के माध्यम से। (2) 'अल-तमहीद' (21/43-44) में। (3) 'अहकाम अल-क़ुरान' (3/1050) में। (4) (द), (ज़) और (ज़) में: "और पानी

नहीं।" (5) (द), (ज़) और (ज़) में: "पानी के साथ।" (6) (ज़) में: "वह शादी (उर्स) थी।" (7) 'अहकाम अल-क़ुरान' (3/1051) में। (8) (ज़) और (ज़) में: "साज़िश (मक्र)।" (9) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' (3/1051)।

سورہ ہود: آیات 69 - 71 161

اہلِ وبر (خانہ بدوشوں) پر ہے، اور اہلِ مدر (شہریوں) پر نہیں ہے" (1)۔ اور یہ ایسی حدیث ہے جو صحیح نہیں ہے، اور ابراہیم، عبد الرزاق کا بھتیجا، متروک الحدیث ہے، اس کی طرف جھوٹ منسوب ہے، اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جس میں وہ اکیلا ہے، اور اسے اس کی گھڑی ہوئی باتوں میں شمار کیا گیا ہے، یہ ابو عمر بن عبد البر (2) نے کہا ہے۔ ابن العربی (3) نے کہا: ضیافت (مہمان نوازی) حقیقت میں فرضِ کفایہ ہے، اور بعض لوگوں نے کہا ہے: یہ ان بستیوں میں واجب ہے جہاں کھانا اور ٹھکانا (4) میسر نہ ہو، بخلاف شہروں کے؛ کیونکہ وہ رہائش گاہوں (5) اور غذاؤں سے بھرے ہوتے ہیں۔ اور اس میں کوئی شک نہیں کہ مہمان معزز ہوتا ہے، اور ضیافت ایک اکرام ہے، پس اگر وہ مسافر (6) ہو تو یہ فریضہ ہے۔

چوتھی بات: ابن العربی (7) نے کہا: ہمارے بعض علماء نے کہا: ابراہیم کی ضیافت تھوڑی تھی، چنانچہ حبیب (اللہ) نے اس کا شکریہ ادا کیا۔ اور یہ یقینی معاملے میں گمان سے فیصلہ کرنا ہے، اور نقلی معاملے میں قیاس کرنا ہے، بھلا کہاں سے معلوم ہوا کہ وہ تھوڑی تھی؟! بلکہ مفسرین نے تو یہ نقل کیا ہے کہ فرشتے تین تھے: جبریل، میکائیل اور اسرافیل، اور تین کے لیے ایک بچھڑا بہت بڑا ہوتا ہے، تو اللہ کی کتاب کی اپنی رائے سے یہ کیسی تفسیر ہے؟! یہ—اللہ کی امانت کی قسم—قابلِ مذمت تفسیر ہے، پس اس سے بچو کیونکہ تم اسے جان چکے ہو۔

پانچویں بات: سنت یہ ہے کہ جب مہمان کے سامنے کھانا پیش کیا جائے تو جسے پیش کیا گیا ہے وہ کھانے میں پہل کرے؛ کیونکہ مہمان کا اکرام کھانا جلدی پیش کرنے میں ہے، اور میزبان کا اکرام دعوت قبول کرنے میں جلدی کرنے میں ہے، تو جب انہوں نے اپنے ہاتھ کھینچ لیے تو ابراہیم ان سے کھٹک گئے؛ کیونکہ وہ معمول سے ہٹ گئے تھے، اور سنت کی مخالفت کی تھی، اور انہیں

ڈر ہوا کہ کہیں ان کے پیچھے کوئی ناپسندیدہ بات (8) نہ ہو جس کا وہ ارادہ (9) رکھتے ہوں۔ اور مروی ہے کہ وہ ان سلاخوں سے گوشت کو کرید رہے تھے جو ان کے ہاتھوں میں تھیں۔

(۱) اسے ابن عدی نے 'الکامل' (۱/۲۷۱) میں، اور القضاعی نے 'مسند الشہاب' (۲۸۴) میں روایت کیا ہے۔ ابراہیم بن عبد اللہ بن اخی عبد الرزاق کے واسطے سے۔ (۲) 'التمہید' (۴۳/۲۱ - ۴۴) میں۔ (۳) 'احکام القرآن' (۱۰۵۰/۳) میں۔ (۴) (د)، (ز) اور (ظ) میں: اور نہ پانی۔ (۵) (د)، (ز) اور (ظ) میں: پانی کے ساتھ۔ (۶) (ظ) میں: شادی کی ضیافت (عرس) تھی۔ (۷) 'احکام القرآن' (۱۰۵۱/۳) میں۔ (۸) (ز) اور (ظ) میں: مکر (سازش)۔ (۹) ابن العربی کی 'احکام القرآن' (۱۰۵۱/۳)۔

Surah Hud: Verses 69 - 71 162

And their hands did not reach the meat. When he saw that from them, *'he felt suspicious of them and conceived a fear of them'* (1). That is: he concealed [fear], and it is said: he sensed. 'Al-Wujus' means: entering. The poet said (2):

The messenger came with a paper running with it, so the heart felt anguish from his paper.

'Khifatan': out of fear, i.e., panic. When they saw a guest not eating, they suspected evil from him. So the angels said: *'Fear not, we have been sent to the people of Lot'*.

Sixth: From the etiquette of dining is that the host may look at his guest to see if he is eating or not. This should be done with brief glances and stealthily, not with a fixed stare. It is narrated that a Bedouin ate with Sulayman ibn Abd al-Malik. Sulayman saw a hair in the Bedouin's morsel and said to him: 'Remove the hair from your morsel.' He replied: 'Do you look at me with the eye of one who sees a hair in my morsel?! By Allah, I will not eat with you again' (3).

I say: It has been mentioned that this story was actually with Hisham ibn Abd al-Malik, not Sulayman, and that the Bedouin left his presence saying:

Death is better than visiting a miser who intentionally watches the edges [mouth] of the eater (4).

Seventh: The Almighty's saying: *'But when he saw their hands not reaching for it, he mistrusted them'*. He says: he found them strange. You say: 'nakirtuka', 'ankartuka', and 'istankartuka' when you find someone to be other than what you knew of them. The poet said (5):

---

(1) Recorded by Al-Tabari in his Tafsir 12/471 from the saying of Jundub bin Sufyan. (2) He is Yazid bin Muawiyah, said it when news of his father Muawiyah's (RA) death reached him; the verse is in his Diwan, p. 25. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/188. (4) Al-Iqd al-Farid 6/182, and the verse is attributed to Hatim al-Tai, and to Qays bin Asim. It is in Al-Bayan wa al-Tabyin 3/310, and Uyun al-Akhbar 3/263 without attribution. See the comment of Professor Abd al-Salam Harun on Al-Bayan wa al-Tabyin. (5) Attributed to Al-A'sha, and the verse is in his Diwan p. 151, though Abu Ubaydah reported in Majaz al-Qur'an 1/293 from Yunus from Abu Amr that he is the one who added this verse to Al-A'sha's poetry and said: "I repent to Allah for it."

सूरह हूद: आयतें 69 - 71 162

और उनके हाथ मांस तक नहीं पहुँच रहे थे। जब उन्होंने यह देखा, तो 'वे उनसे आशंकित हुए और उनके मन में भय समा गया' (1)। अर्थात: उन्होंने (भय) छिपा लिया, और कहा गया है: उन्हें महसूस हुआ। 'अल-वुजूस' का अर्थ है: प्रवेश करना। कवि ने कहा है (2):

दूत एक पत्र लेकर आया और उसके साथ दौड़ पड़ा, तो उसके पत्र को देखकर हृदय में घबराहट पैदा हो गई।

'ख़ीफ़तन': डर के मारे, यानी घबराहट। जब वे किसी मेहमान को खाना न खाते देखते थे, तो वे उससे बुराई की आशंका करते थे। तब फ़रिश्तों ने कहा: 'डरो मत, हम लूत की क़ौम की ओर भेजे गए हैं'।

छठी बात: भोजन के शिष्टाचार में से यह है कि मेज़बान को अपने मेहमान को देखना चाहिए कि वह खा रहा है या नहीं। यह सरसरी नज़र और चुपके से होना चाहिए, न कि टकटकी लगाकर। बताया गया है कि एक ग्रामीण ने सुलेमान बिन अब्दुल मलिक के साथ खाना खाया। सुलेमान ने ग्रामीण के निवाले में एक बाल देखा और उससे कहा: 'अपने निवाले से बाल हटाओ।' उसने उत्तर दिया: 'क्या आप मुझे उस व्यक्ति की नज़र से देखते हैं जो मेरे निवाले में बाल देखता है?! अल्लाह की कसम, मैं फिर कभी आपके साथ खाना नहीं खाऊँगा' (3)।

मैं कहता हूँ: यह भी उल्लेख किया गया है कि यह कहानी वास्तव में हिशाम बिन अब्दुल मलिक के साथ हुई थी, न कि सुलेमान के साथ, और वह ग्रामीण उनके पास से यह कहते हुए निकला:

एक कंजूस के यहाँ जाने से तो मरना बेहतर है जो जानबूझकर खाने वाले के किनारों (मुंह) पर नज़र रखता है (4)।

सातवीं बात: अल्लाह का कथन: 'लेकिन जब उन्होंने देखा कि उनके हाथ उसकी ओर नहीं बढ़ रहे हैं, तो उन्होंने उन्हें अजनबी पाया'। वे कहते हैं: उन्होंने उन्हें नकार दिया। आप कहते हैं: 'नकिर्तुका', 'अंकर्तुका', और 'इस्तंकर्तुका': जब आप किसी को वैसा न पाएँ जैसा आप उसे जानते थे। कवि ने कहा है (5):

---

(1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 12/471 में जुंदुब बिन सुफ़ियान के कथन से उद्धृत किया है। (2) वह यज़ीद बिन मुआविया है, उसने यह तब कहा था जब उसके पास अपने पिता मुआविया (आरए) की मृत्यु का समाचार आया था; पद उसके दीवान, पृष्ठ 25 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

3/188। (4) अल-इक़्द अल-फ़रीद 6/182, और पद हातिम अल-ताई और क़ैस बिन आसिम को जिम्मेदार ठहराया गया है। यह अल-बयान व अल-तबीन 3/310 और उयून अल-अख़बार 3/263 में बिना किसी श्रेय के है। अल-बयान व अल-तबीन पर प्रोफेसर अब्द अल-सलाम हारून की टिप्पणी देखें। (5) इसे अल-अशा को जिम्मेदार ठहराया गया है, और पद उनके दीवान पृष्ठ 151 में है, हालांकि अबू उबैदा ने मजाज़ अल-क़ुरआन 1/293 में यूनुस से अबू अम्र के हवाले से बताया कि वही थे जिन्होंने अल-अशा की कविता में इस पद को जोड़ा था और कहा था: "मैं इसके लिए अल्लाह से तौबा करता हूँ।"

سورہ ہود: آیات 69 - 71 162

اور ان کے ہاتھ گوشت تک نہیں پہنچ رہے تھے، پس جب انہوں نے یہ دیکھا تو وہ ′ان سے بدک گئے اور اپنے دل میں ان سے خوف محسوس کرنے لگے′ (1)۔ یعنی: (خوف) چھپا لیا، اور کہا گیا ہے: محسوس کیا، اور 'الوجوس' کے معنی: داخل ہونا ہیں۔ شاعر نے کہا (2):

قاصد کاغذ لے کر آیا اور اس کے ساتھ دوڑ رہا تھا، پس دل اس کے کاغذ سے گھبرا اٹھا۔

'خیفۃ': خوف کی وجہ سے، یعنی گھبراہٹ، اور وہ جب دیکھتے تھے کہ مہمان کھانا نہیں کھا رہا تو اس سے برائی کا گمان کرتے تھے۔ پس فرشتوں نے کہا: ′ڈرو نہیں، ہم قومِ لوط کی طرف بھیجے گئے ہیں′۔

چھٹی بات: کھانے کے آداب میں سے یہ ہے کہ میزبان کو اپنے مہمان کی طرف دیکھنا چاہیے کہ وہ کھا رہا ہے یا نہیں، اور یہ ترچھی نظر اور چوری چھپے ہونا چاہیے، نہ کہ آنکھیں گاڑ کر۔ روایت ہے کہ ایک دیہاتی نے سلیمان بن عبدالملک کے ساتھ کھانا کھایا، تو سلیمان نے دیہاتی کے لقمے میں ایک بال دیکھا، تو اس سے کہا: اپنے لقمے سے بال ہٹا دو، تو اس نے کہا: کیا آپ میری طرف اس شخص کی نظر سے دیکھتے ہیں جو میرے لقمے میں بال دیکھ لیتا ہے؟! اللہ کی قسم، میں آپ کے ساتھ کبھی کھانا نہیں کھاؤں گا (3)۔

میں کہتا ہوں: یہ بھی ذکر کیا گیا ہے کہ یہ قصہ دراصل ہشام بن عبدالملک کے ساتھ ہوا تھا نہ کہ سلیمان کے ساتھ، اور وہ دیہاتی ان کے پاس سے یہ کہتا ہوا نکلا:

ایک بخیل کی زیارت سے موت بہتر ہے جو جان بوجھ کر کھانے والے کے کناروں (منہ) پر نظر رکھتا ہے (4)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: 'پس جب اس نے ان کے ہاتھ دیکھے کہ اس (کھانے) کی طرف نہیں پہنچ رہے تو وہ ان سے کھٹک گیا'۔ یعنی: انہیں اجنبی سمجھا، تم کہتے ہو: 'نکرتک'، 'انکرتک' اور 'استنکرتک' جب تم کسی کو اس کے برعکس پاؤ جیسا تم اسے جانتے تھے، شاعر نے کہا (5):

---

(1) اسے الطبری نے اپنی تفسیر 12/471 میں جندب بن سفیان کے قول سے نقل کیا ہے۔ (2) وہ یزید بن معاویہ ہے، اس نے یہ اس وقت کہا تھا جب اس کے والد معاویہ رضی اللہ عنہ کی وفات کی خبر آئی تھی، اور یہ شعر اس کے دیوان ص 25 میں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 3/188۔ (4) العقد الفرید 6/182، اور یہ شعر حاتم طائی اور قیس بن عاصم کی طرف منسوب ہے، اور یہ البیان والتبیین 3/310 اور عیون الاخبار 3/263 میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور البیان والتبیین پر پروفیسر عبدالسلام ہارون کا تعلیق دیکھیں۔ (5) یہ اعشی کی طرف منسوب ہے، اور شعر اس کے دیوان ص 151 میں ہے، مگر ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 1/293 میں یونس کے واسطے سے ابو عمرو سے نقل کیا ہے کہ وہی ہے جس نے اعشی کے شعر میں اس شعر کا اضافہ کیا تھا اور کہا تھا: میں اس سے اللہ کی بارگاہ میں توبہ کرتا ہوں۔

Surah Hud: Verses 69 - 71 163

"And you failed to recognize me, and what I found strange among the occurrences was nothing but grayness and baldness." So he combined the two linguistic usages(1). And it is said: "nakartu" is for what you see with your eye, and "ankartu" is for what you perceive with your heart. Eighth: The Almighty's saying: {And his wife was standing} - it is a subject and a predicate, meaning: standing such that she could see the angels. It was said: she was behind the curtain, and it was said: she was serving the angels while he was sitting. Muhammad ibn Ishaq said: standing in prayer(2), and in the reading of Abdullah ibn Mas'ud: "And his wife was standing while he was sitting"(3). Ninth: The Almighty's saying: {Then she laughed}. Mujahid and 'Ikrimah said(4): she menstruated, and she had been postmenopausal, to realize the glad tidings. Linguists recited in support of this: "And I come to the bride during her state of purity, and I avoid her on a day when she is laughing [menstruating]."(5) And another said: "The laughter of rabbits upon the smooth rocks is like the blood of the gut on the day of battle."(6) The Arabs say: "The rabbit laughed" when it menstruated. This is narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and 'Ikrimah(7), derived from their expression: "The camphor-shell laughed" - which is the outer skin of the date-palm blossom - when it splits open. Some linguists have denied that in the speech of the Arabs "laughed" signifies "menstruated."

---

(1) Tafsir al-Tabari 12/472. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 3/188: A group said. We have not come across the attribution of this statement to Ibn Ishaq. (3) Tafsir al-Tabari 12/473, and al-Muharrar al-Wajiz 3/188, and the reading of Ibn Mas'ud in both is: "while he was sitting," and al-Farra' mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 2/22 similarly to the author's report. (4) Mujahid's statement was recorded by al-Tabari 12/476-477, and 'Ikrimah's statement was recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/306. (5) Abu al-Shaykh cited it after 'Ikrimah's statement as mentioned by al-Suyuti in al-Durr al-Manthur 3/340, without attribution. (6) al-Tabari cited it in his Tafsir 12/477, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/189. (7) Ibn Abbas's statement was recorded by Ibn Abi Hatim and others as mentioned by al-Suyuti in al-Durr al-Manthur 3/340, and 'Ikrimah's statement was mentioned by al-Razi in his Tafsir 18/26.

सूरह हूद: आयतें 69 - 71 163

"और तुमने मुझे पहचानने से इनकार कर दिया, और समय की घटनाओं में से जिसे मैंने अपरिचित पाया वह सफेदी और गंजेपन के अलावा कुछ नहीं था।" तो उन्होंने दो बोलियों का समन्वय किया (1)। और कहा जाता है: "नकार्तु" उस चीज़ के लिए है जिसे आप अपनी आँख से देखते हैं, और "अंकार्तु" उस चीज़ के लिए है जिसे आप अपने दिल से महसूस करते हैं। आठवां: अल्लाह तआला का वचन: {और उसकी पत्नी खड़ी थी} - यह उद्देश्य और विधेय है, अर्थात: वह इस प्रकार खड़ी थी कि वह स्वर्गदूतों को देख रही थी। कहा गया कि वह पर्दे के पीछे थी, और कहा गया कि वह स्वर्गदूतों की सेवा कर रही थी जबकि वह (इब्राहीम) बैठे थे। मुहम्मद बिन इशाक ने कहा: वह नमाज़ पढ़ रही थी (2), और अब्दुल्ला बिन मसूद के पाठ में है: "और उसकी पत्नी खड़ी थी जबकि वह बैठे थे" (3)। नौवां: अल्लाह तआला का वचन: {तो वह हंस पड़ी}। मुजाहिद और इकरीमा ने कहा (4): उसे मासिक धर्म आ गया, जबकि वह रजोनिवृत्त (वृद्ध) हो चुकी थी, खुशखबरी की पुष्टि के लिए। भाषाविदों ने इसके प्रमाण में यह काव्य पढ़ा है: "और मैं अपनी दुल्हन के पास उसकी पवित्रता के समय आता हूँ, और जिस दिन वह हंसने वाली (रजस्वला) होती है, मैं उससे दूर रहता हूँ।" (5) और एक अन्य ने कहा: "चिकनी चट्टानों पर खरगोशों की हंसी, युद्ध के दिन पेट के खून की तरह है।" (6) अरब कहते हैं: "खरगोश हंसा" जब उसे मासिक धर्म आया। यह इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और इकरीमा से वर्णित है (7), जो उनके इस कथन से लिया गया है: "कफूरा हंसा" - जो खजूर के फूल का छिलका है - जब वह फट जाता है। कुछ भाषाविदों ने इस बात से इनकार किया है कि अरबों की भाषा में "हंसा" का अर्थ "मासिक धर्म" होता है।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 12/472। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/188 में: एक समूह ने कहा। हमें इब्न इशाक के प्रति इस कथन का कोई श्रेय नहीं मिला। (3) तफ़सीर अल-तबरी 12/473, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/188, और उन दोनों के पास इब्न मसूद का पाठ है: "जबकि वह बैठे थे", और अल-फर्रा ने इसे मआनी अल-कुरान 2/22 में लेखक के वर्णन की तरह उल्लेख किया है। (4) मुजाहिद का कथन अल-तबरी 12/476-477 द्वारा उद्धृत किया गया है, और इकरीमा का कथन अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/306 में उद्धृत किया है। (5) इसे अबू अल-शेख ने इकरीमा के कथन के बाद उद्धृत किया है जैसा कि अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मन्शूर 3/340 में उल्लेख किया है, बिना किसी श्रेय के। (6) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 12/477 में और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/189 में उद्धृत किया है। (7) इब्न अब्बास का कथन इब्न अबी हातिम और

अन्य लोगों द्वारा उद्धृत किया गया है जैसा कि अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मन्शूर 3/340 में उल्लेख किया है, और इकरीमा का कथन अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 18/26 में उल्लेख किया है।

سورہ ہود: آیات 69 - 71 163

"اور تم نے مجھے نہ پہچانا، اور زمانوں کے واقعات میں سے جس چیز کو میں نے اجنبی پایا وہ بڑھاپے کی سفیدی اور گنجے پن کے سوا کچھ نہ تھا۔" پس اس میں دو لغات کو جمع کر دیا گیا ہے (1)۔ اور کہا جاتا ہے: "نکرتُ" اس چیز کے لیے ہے جسے تم اپنی آنکھ سے دیکھو، اور "أنکرتُ" اس چیز کے لیے ہے جسے تم اپنے دل سے محسوس کرو۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَٱمۡرَأَتُهُۥ قَآئِمَةٞ﴾ (اور اس کی بیوی کھڑی تھی) - یہ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: وہ اس طرح کھڑی تھی کہ وہ فرشتوں کو دیکھ رہی تھی، کہا گیا ہے کہ وہ پردے کے پیچھے تھی، اور کہا گیا ہے کہ وہ فرشتوں کی خدمت کر رہی تھی جبکہ وہ (ابراہیم علیہ السلام) بیٹھے تھے، اور محمد بن اسحاق نے کہا: وہ نماز پڑھ رہی تھی (2)، اور عبداللہ بن مسعود کی قرأت میں ہے: "اور اس کی بیوی کھڑی تھی جبکہ وہ بیٹھے تھے" (3)۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَضَحِكَتۡ﴾ (پس وہ ہنس پڑی)۔ مجاہد اور عکرمہ نے کہا (4): اسے حیض آگیا، اور وہ مایوس (بانجھ/بوڑھی) ہو چکی تھی، تاکہ بشارت کی حقیقت واضح ہو سکے، اور ماہرین لغت نے اس پر یہ شعر پڑھا ہے: "اور میں اپنی دلہن کے پاس اس کی پاکی کے ایام میں آتا ہوں، اور جس دن وہ ہنسنے والی (حائضہ) ہوتی ہے اس دن اس سے دور رہتا ہوں۔" (5) اور ایک دوسرے نے کہا: "صاف چٹانوں پر خرگوشوں کا ہنسنا، میدانِ جنگ میں پیٹ کے خون کی طرح ہے۔" (6) عرب کہتے ہیں: "خرگوش ہنسا" جب اسے حیض آیا، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما اور عکرمہ سے مروی ہے (7)، یہ ان کے قول سے لیا گیا ہے: "کافورہ ہنسا" - جو کہ کھجور کے شگوفے کا چھلکا ہے - جب وہ پھٹ گیا، اور بعض ماہرین لغت نے اس بات کا انکار کیا ہے کہ عربوں کے کلام میں "ہنسا" کا مطلب "حیض آنا" ہوتا ہے۔

(1) تفسیر طبری 472/12۔ (2) المحرر الوجیز 188/3 میں: اور ایک گروہ نے کہا۔ ہمیں اس قول کی نسبت ابن اسحاق کی طرف نہیں ملی۔ (3) تفسیر طبری 473/12، اور المحرر الوجیز 188/3، اور ان دونوں کے ہاں ابن مسعود کی قرأت ہے: "وہ بیٹھے تھے"، اور الفراء نے اسے معانی القرآن 22/2 میں مصنف کی روایت کی طرح ذکر کیا ہے۔ (4) قول مجاہد کو طبری نے 476/12 - 477 میں نکالا ہے، اور قول عکرمہ کو عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 306/2 میں نکالا ہے۔ (5) اسے ابو الشیخ نے عکرمہ کے قول کے بعد ذکر کیا ہے جیسا کہ السیوطی نے الدر المنثور 3/ 340 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے اپنی تفسیر 477/12 میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 189/3 میں ذکر کیا ہے۔ (7) قول ابن عباس کو ابن ابی حاتم اور دیگر نے ذکر کیا ہے جیسا کہ السیوطی نے الدر المنثور 3/ 340 میں ذکر کیا ہے، اور قول عکرمہ کو رازی نے اپنی تفسیر 26/18 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 69 - 71 164

The majority said: It is the well-known laughter. They differed concerning it: it was said: it is laughter of wonder. Abu Dhu'ayb said: "He brought a mixture such as people had never seen before; it is 'al-dahik' (laughter), except that it is the work of bees." (1) Muqatil said: She laughed because of Ibrahim's fear and trembling at [the sight of] three individuals, while Ibrahim was among his retinue and servants (2), and Ibrahim alone was valued at a hundred men. He said: Laughter meaning 'menstruation' is not correct linguistically, and Abu Ubaydah (3) and al-Farra' denied that. Al-Farra' said (4): I did not hear it from a trustworthy source; it is merely an allusion. It is narrated that the angels wiped the calf, and it rose from its place and joined its mother. Sarah laughed at that, so they gave the glad tidings of Ishaq. It is said: Whenever Ibrahim, peace be upon him, wanted to honor his guests, he would have Sarah serve them. This is the meaning of His saying: "And his wife was standing," i.e., standing in their service. It is also said: "standing" due to Ibrahim's alarm, then "she laughed" at their saying: "Fear not," out of joy for safety (5). Al-Farra' said: There is an inversion in it; the meaning is: We gave her glad tidings of Ishaq, and then she laughed, i.e., she laughed with joy for the child, although she had grown old, and Allah knows best which of those it was (6).

---

(1) Diwan al-Hudhaliyin 1/42. 'Al-mazj' is honey, and 'al-dahik' is explained here as honeycomb, or foam, or snow. The best interpretation of the verse—as mentioned by Professor Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, in his commentary on Tafsir al-Tabari 15/393—is to say: 'al-dahik' here is the palm pollen when it splits from its core, being extremely white and pure. See Lisan al-Arab under (mazj) and (dahik). (2) Tafsir al-Baghawi 2/393. (3) In (m): Abu Ubayd; what is confirmed is from (z) and (zha), matching Tafsir al-Razi 18/26. Al-Razi quoted Abu Bakr al-Anbari saying: If these people do not know this language, others do. (4) Ma'ani al-Qur'an 2/22. (5) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/393, and Tafsir al-Razi 18/25-26. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/22, except that he was not certain of this statement, but mentioned it as something said by some commentators, then said: it is something the speech might bear, and Allah knows best the truth of it.

सूरा हूद: आयतें 69 - 71 164

बहुसंख्यक विद्वानों ने कहा: यह प्रसिद्ध हँसी है, और वे इसमें मतभेद रखते थे: कहा गया: यह विस्मय की हँसी है। अबू धुआयब ने कहा: "वह एक ऐसा मिश्रण लाया जैसा लोगों ने पहले कभी नहीं देखा था; यह 'अद-दहिक' (हँसी) है, सिवाय इसके कि यह मधुमक्खियों का कार्य है।" (1) मुकातिल ने कहा: वह इब्राहीम के भय और तीन व्यक्तियों से उनके कांपने के कारण हँसीं, जबकि इब्राहीम अपने अनुयायियों और सेवकों के बीच थे (2), और इब्राहीम अकेले सौ व्यक्तियों के बराबर आंके जाते थे। उन्होंने कहा: भाषा में 'हँसी' का अर्थ 'मासिक धर्म' होना सही नहीं है, और अबू उबैदा (3) और अल-फर्रा ने इसका खंडन किया। अल-फर्रा ने कहा (4): मैंने इसे किसी विश्वसनीय स्रोत से नहीं सुना; यह केवल एक संकेत है। वर्णन किया गया है कि फरिश्तों ने बछड़े को छुआ, तो वह अपनी जगह से उठ खड़ा हुआ और अपनी माँ के पास चला गया। सारा इस पर हँसीं, तब उन्होंने इसहाक की खुशखबरी दी। यह भी कहा जाता है: जब इब्राहीम (उन पर शांति हो) अपने मेहमानों का सत्कार करना चाहते थे, तो सारा उनकी सेवा के लिए खड़ी रहती थीं। यही उनके वचन का अर्थ है: "और उनकी पत्नी खड़ी थी" अर्थात् उनकी सेवा में खड़ी थी। यह भी कहा गया है: इब्राहीम की घबराहट के कारण "खड़ी" थी, फिर "हँसी" उनके यह कहने पर: "डरो मत," सुरक्षा की खुशी के कारण (5)। अल-फर्रा ने कहा: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, अर्थ है: हमने उसे इसहाक की खुशखबरी दी तो वह हँसीं, अर्थात् बच्चे की खुशी में हँसीं, जबकि वह वृद्ध हो चुकी थीं, और अल्लाह ही बेहतर जानता है कि इनमें से क्या हुआ था (6)।

---

(1) दीवान अल-हुज़ालियीन 1/42। 'मज़्ज' शहद है, और 'दहिक' के बारे में यहाँ कहा गया है: यह शहद का छत्ता है, और कहा गया: झाग, और कहा गया: बर्फ। आयत की व्याख्या में सबसे अच्छा—जैसा कि प्रोफेसर महमूद शाकिर (रह.) ने तफ़सीर अल-तबरी 15/393 पर अपनी टिप्पणी में उल्लेख किया है—यह कहना है कि यहाँ 'दहिक' खजूर का पराग है जब वह अपने खोल से बाहर निकलता है, जो बहुत सफेद और शुद्ध होता है। देखें लिसान अल-अरब: (मज़्ज) और (दहिक)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/393। (3) (m) में: अबू उबैद; जो (z) और (zha) से पुष्ट है, वह तफ़सीर अल-राज़ी 18/26 के अनुरूप है। अल-राज़ी ने अबू बक्र अल-अंसारी का यह कथन उद्धृत किया: यदि ये लोग इस भाषा को नहीं जानते, तो अन्य इसे जानते हैं। (4) मानी अल-कुरान 2/22। (5) देखें इराब अल-कुरान अल-नहहास 2/393, और तफ़सीर अल-राज़ी 18/25-26। (6) मानी अल-कुरान अल-फर्रा 2/22, सिवाय इसके कि उन्होंने इस कथन पर जोर नहीं दिया, बल्कि उल्लेख किया कि यह कुछ

व्याख्याकारों द्वारा कही गई बात है, फिर कहा: यह ऐसी बात है जिसे वाणी वहन कर सकती है, और अल्लाह सच्चाई को बेहतर जानता है।

سورہ ہود: آیات 69 - 71 164

جمہور نے کہا: یہ معروف ہنسی ہے، اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا: پس کہا گیا: یہ تعجب کی ہنسی ہے، ابو ذویب نے کہا: "پس وہ ایک ایسا آمیزہ لایا جس کی مثال لوگوں نے نہیں دیکھی، وہ 'الضحک' (ہنسی) ہے سوائے اس کے کہ یہ شہد کی مکھیوں کا کام ہے۔" (1) اور مقاتل نے کہا: وہ ابراہیم کے تین آدمیوں سے خوف اور ان کے کپکپانے کی وجہ سے ہنسیں، حالانکہ ابراہیم اپنے حشم و خدم میں تھے (2)، اور ابراہیم اکیلے سو آدمیوں کے برابر شمار کیے جاتے تھے۔ کہا: لغت میں ہنسی کا معنی 'حیض' ہونا درست نہیں ہے، اور ابو عبیدہ (3) اور الفراء نے اس کا انکار کیا۔ الفراء نے کہا (4): میں نے اسے کسی ثقہ سے نہیں سنا، یہ تو محض ایک کنایہ ہے۔ اور روایت ہے کہ فرشتوں نے بچھڑے کو چھوا تو وہ اپنی جگہ سے اٹھ کر اپنی ماں سے جا ملا، تو سارہ اس پر ہنس پڑیں، پھر انہوں نے اسحاق کی خوشخبری دی۔ اور کہا جاتا ہے: ابراہیم علیہ السلام جب اپنے مہمانوں کی اکرام کرنا چاہتے تھے تو سارہ کو ان کی خدمت کے لیے کھڑا کرتے تھے، تو یہی آپ کے اس قول کا مطلب ہے: ﴿وَأَمْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ﴾ یعنی: ان کی خدمت میں کھڑی تھیں۔ اور کہا گیا: ابراہیم کی گھبراہٹ کی وجہ سے "قائمہ" (کھڑی) تھیں، پھر ان کے اس قول پر "وہ ہنس پڑیں": "ڈرو مت"، امن کی خوشی کی وجہ سے (5)۔ اور الفراء نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، معنی یہ ہے: ہم نے انہیں اسحاق کی خوشخبری دی تو وہ ہنس پڑیں، یعنی: بچے کی خوشی میں ہنسیں، حالانکہ وہ بوڑھی ہو چکی تھیں، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ ان میں سے کون سی بات تھی (6)۔

---

(1) دیوان الہذلیین 1/ 42۔ المزج: شہد، اور الضحک: یہاں اس کی تفسیر میں کہا گیا ہے: یہ چھتہ ہے، اور کہا گیا: جھاگ، اور کہا گیا: برف، اور بیت کی تفسیر میں سب سے بہتر بات - جیسا کہ پروفیسر محمود شاکر رحمہ اللہ نے تفسیر طبری 15/ 393 پر اپنے تعلیق میں ذکر کیا ہے - یہ ہے

کہ کہا جائے: یہاں الضحک سے مراد کھجور کا گابھا ہے جب وہ اپنے اندرونی حصے سے پھٹتا ہے، اور وہ انتہائی سفید اور صاف ہوتا ہے۔ دیکھئے اللسان: (مزج) اور (ضحک)۔ (2) تفسیر بغوی 2/ 393۔ (3) (م) میں: ابو عبید ہے، اور جو (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو تفسیر رازی 18/ 26 میں ہے، اور رازی نے ابوبکر الانباری سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: یہ زبان اگر یہ لوگ نہیں جانتے تو دوسروں نے اسے جانا ہے۔ (4) معانی القرآن 2/ 22۔ (5) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 2/ 393، اور تفسیر رازی 18/ 25 - 26۔ (6) معانی القرآن للفراء 2/ 22، سوائے اس کے کہ انہوں نے اس قول پر جزم نہیں کیا، بلکہ ذکر کیا کہ یہ ان باتوں میں سے ہے جو بعض مفسرین کہتے ہیں، پھر کہا: اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جس کا کلام متحمل ہو سکتا ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

Surah Hud: Verses 69 - 71 165

Al-Nahhas said (1): Regarding this there are several opinions; the best of them is: that when they (the guests) did not eat, he (Abraham) found them strange (3) and feared them. When they said: "Do not fear," and informed him that they were messengers of God, he rejoiced at that, and his wife laughed out of joy for his happiness. It was also said: she had said to him: "I think that a punishment will descend upon these people, so gather Lot to you." When the messengers came with what she had said, she was pleased with it and laughed. Al-Nahhas said (4): And this, if its chain of narration is authentic, is good.

Laughter (Al-Dahik) is the exposure of the teeth, and it is also permissible for laughter to mean the radiance of the face. You say: "I saw so-and-so laughing," meaning: radiant. And "I came upon a laughing meadow," meaning: radiant. In the Hadith: "Verily, Allah, the Exalted, sends the clouds, and they laugh the best of laughter" (5); He made its clearing from lightning laughter, and this is metaphorical speech (6).

It was narrated from a man among the reciters of Mecca called Muhammad bin Ziyad al-A'rabi: "fadhahakat" (she laughed), with a fatha on the 'ha' (7). Al-Mahdawi said: pronouncing the 'ha' with a fatha in "fadhahakat" is unknown. And 'dahika yadhaku' (he laughed) has four linguistic variations: dahkan, dihkan, dahikan, and dihikan. And 'ad-dahkah' refers to a single instance of laughter, from which is the saying of Kuthayyir: "The necks of wealth were locked by his laughter" (8)

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3/363. (2) In (ظ): that he. (3) In (ز) and (ظ): 'nakirahum' (disliked/found strange). (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/363. (5) Narrated by Ahmad in his Musnad (23686) from a man of Bani Ghifar, with the wording: "Verily Allah creates the clouds, they speak the best of speech, and laugh the best of laughter." (6) This is the interpretation of Ibn al-Athir in 'al-Nihayah' (Dahak). Al-Tahawi interpreted it in 'Sharh Mushkil al-Athar' 13/218 as the laughter of clouds being the emergence of flowers and pasture in the gardens due to the water falling from it. (7) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 60 without attribution. (8) His Diwan p. 295, and its beginning is: "Full of the cloak when he smiled laughing."

सूरह हूद: आयतें 69 - 71 165

अल-नह़्हास ने कहा (1): इसके बारे में कई मत हैं; उनमें सबसे अच्छा यह है कि: जब उन्होंने (अतिथियों ने) खाना नहीं खाया, तो उन्होंने (इब्राहिम ने) उन्हें अजनबी पाया (3) और उनसे डरे। फिर जब उन्होंने कहा: "डरो मत," और उन्हें सूचित किया कि वे ईश्वर के दूत हैं, तो वे इससे प्रसन्न हुए, और उनकी पत्नी उनकी खुशी के कारण हंसी। यह भी कहा गया है: उसने उनसे कहा था: "मुझे लगता है कि इन लोगों पर कोई सज़ा आएगी, इसलिए लूत को अपने साथ मिला लो।" जब दूत वह लेकर आए जो उसने कहा था, तो वह इससे खुश हुई और हंसने लगी। अल-नह़्हास ने कहा (4): और यह, यदि इसकी वर्णन-श्रृंखला (इसनाद) सही है, तो अच्छा है।

हंसी (अद-द़ह़िक): दांतों का दिखाई देना है, और हंसी का अर्थ चेहरे की चमक भी हो सकता है। आप कहते हैं: "मैंने अमुक को हंसते हुए देखा," यानी: चमकता हुआ। और "मैं एक हंसते हुए उपवन में आया," यानी: खिला हुआ। हदीस में है: "बेशक अल्लाह सुब्हानहू बादलों को भेजता है, और वे बेहतरीन हंसी हंसते हैं" (5); बादलों से बिजली के निकलने को हंसी कहा गया है, और यह आलंकारिक भाषा (मजाज़) है (6)।

मक्का के पाठकों (क़ुर्रा) में से एक व्यक्ति से वर्णित है जिसे मुहम्मद बिन ज़ियाद अल-अरबी कहा जाता है: "फ़द़ह़िक़त" (वह हंसी), 'ह़ा' पर फ़त़ह़ा के साथ (7)। अल-महदवी ने कहा: "फ़द़ह़िक़त" में 'ह़ा' को फ़त़ह़ा के साथ पढ़ना अज्ञात है। और 'द़ह़िका यद़ह़कु के चार भाषाई रूप हैं: द़ह़कन, द़ि़ह़कन, द़ह़िकन और द़ि़ह़िकन। और 'अद-द़ह़कह' का अर्थ एक बार हंसना है, जिससे कुथय्यिर का कहना है: "उसकी हंसी से धन की गर्दनें रुक गईं" (8)

(1) मआनी अल-क़ुरआन 3/363 में। (2) (ज़ा) में: कि वह। (3) (ज़ा) और (ज़ा) में: नकिरहुम। (4) मआनी अल-क़ुरआन 3/363 में। (5) अहमद ने अपनी मसनद (23686) में बनी ग़िफ़ार के एक व्यक्ति की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "बेशक अल्लाह बादलों को बनाता है, तो वे बेहतरीन बात बोलते हैं, और बेहतरीन हंसी हंसते हैं।" (6) यह 'अन-निहाया' (द़ह़क) में इब्न अल-अथ़ीर की व्याख्या है। अल-त़ह़ावी ने 'शर्ह़ मुश्किल अल-आथ़ार' 13/218 में बादलों की हंसी की व्याख्या उनके पानी बरसने से बागों में फूलों और चरागाहों के निकलने के रूप में की है। (7) इब्न खालवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ह' पृ. 60 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (8) उनका

दीवान पृ. 295, और इसका शुरुआती हिस्सा है: "जब वे हंसते हुए मुस्कुराए तो उदारता से भरपूर थे।"

سورہ ہود: آیات 69 - 71 165

النحاس نے کہا (1): اس میں کئی اقوال ہیں: ان میں سب سے بہتر یہ ہے کہ: جب انہوں نے (مہمانوں نے) کھانا نہیں کھایا تو انہوں نے (ابراہیم علیہ السلام نے) انہیں اجنبی پایا (3) اور ان سے ڈرے، پھر جب انہوں نے کہا: "مت ڈرو،" اور انہیں بتایا کہ وہ اللہ کے بھیجے ہوئے فرشتے ہیں، تو وہ اس سے خوش ہوئے، تو ان کی بیوی ان کی خوشی کی وجہ سے ہنس پڑیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے ان سے کہا تھا: "میرا خیال ہے کہ ان لوگوں پر عذاب نازل ہونے والا ہے، لہذا لوط کو اپنے پاس بلا لو۔" چنانچہ جب فرشتے وہی پیغام لے کر آئے جو انہوں نے کہا تھا تو وہ اس سے خوش ہوئیں اور ہنس پڑیں۔ النحاس نے کہا (4): اور یہ اگر اس کی سند صحیح ہے تو اچھی بات ہے۔

ضحک (ہنسنا): دانتوں کا ظاہر ہونا ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ ضحک سے مراد چہرے کا روشن ہونا ہو، تم کہتے ہو: "میں نے فلاں کو ہنستے ہوئے دیکھا،" یعنی: روشن چہرے کے ساتھ۔ اور "میں ایک ہنستے ہوئے سبزہ زار پر آیا،" یعنی: شگفتہ و شاداب۔ حدیث میں ہے: "بے شک اللہ سبحانہ بادلوں کو بھیجتا ہے، تو وہ بہترین ہنسی ہنستے ہیں" (5)؛ بجلی کے چمکنے کو ہنسی قرار دیا گیا ہے، اور یہ استعارہ ہے (6)۔

مکہ کے قراء میں سے ایک شخص سے روایت ہے جنہیں محمد بن زیاد الاعرابی کہا جاتا ہے: "فَضَحَكَتْ"، 'حا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ (7)۔ المہدوی نے کہا: "فَضَحَكَتْ" میں 'حا' کا فتحہ معروف نہیں ہے۔ اور ضحک یضحک (ہنسنا) کے چار لغات (تلفظ) ہیں: ضَحْكاً، ضِحْكاً، ضَحِكاً، اور ضِحِكاً۔ اور "الضَّحْكة" ایک مرتبہ ہنستے کو کہتے ہیں، اسی سے کثیر کا قول ہے: "اس کے ایک بار ہنسنے پر مالوں کی گردنیں رک گئیں (یعنی فدا ہو گئیں)" (8)

(1) معانی القرآن 3/363 میں۔ (2) (ظ) میں: أنه (کہ وہ)۔ (3) (ز) اور (ظ) میں: نکرھم (انہیں برا جانا)۔ (4) معانی القرآن 3/363 میں۔ (5) اسے احمد نے اپنی مسند (23686) میں بنی غفار کے ایک شخص کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "بے شک اللہ بادل پیدا کرتا ہے، تو وہ بہترین گفتگو کرتے ہیں، اور بہترین ہنسی ہنستے ہیں۔" (6) یہ النہایہ (ضحک) میں ابن الاثیر کی تاویل ہے، اور الطحاوی نے شرح مشکل الآثار 13/218 میں بادلوں کے ہنسنے کی تاویل بادلوں کے برسنے والے پانی سے باغات میں پھولوں اور چراگاہوں کے نکلنے سے کی ہے۔ (7) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 60 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (8) ان کا دیوان ص 295، اور اس کا مصرع اول ہے: "جب وہ ہنستے ہوئے مسکرائے تو سخاوت سے بھرپور تھے۔"

Al-Jawhari said it(1). Tenth: Muslim narrated from Sahl bin Sa'd who said: Abu Usayd al-Sa'idi invited the Messenger of Allah (peace be upon him) to his wedding. His wife was their servant that day, and she was the bride. Sahl said: Do you know what she gave the Messenger of Allah (peace be upon him) to drink? She soaked some dates for him overnight in a stone vessel (tawr), and when he had eaten, she gave it to him to drink(2). Al-Bukhari also recorded it(3) and titled it: Chapter on women serving men at a wedding and serving them personally. Our scholars said: This indicates the permissibility of a bride serving her husband and his companions at her wedding. It also indicates that there is no harm in a man presenting his family to his righteous brothers and having them serve them. It is possible that this was before the revelation of the veil (Hijab). And Allah knows best. Eleventh: Al-Tabari mentioned(4) that when Ibrahim (peace be upon him) presented the calf, they said: We do not eat food except for a price. He said to them: Its price is that you mention Allah at its beginning and praise Him at its end. Gabriel then said to his companions: Truly, Allah has taken this one as a close friend (Khalil). Our scholars said: They did not eat because angels do not eat. While it was possible, just as Allah enabled the angels to take human form(5) in body and appearance, to also enable them to eat food; however, according to the scholars, He sent them in human form, and Ibrahim (peace be upon him) undertook the hospitality, until when he saw their refrainment and became afraid, the good news came to him suddenly. Twelfth: This indicates that saying Bismillah is at the beginning of the meal, and praising Allah (Alhamdulillah) is at its end.

---

(1) In Al-Sahah: (Dahika - laughed). (2) Sahih Muslim (2006) (86), and it is with Ahmad (16062). (3) Sahih Bukhari (5182). (4) Tafsir al-Tabari 12/473 - 474. (5) In (z) and (z): yasluku (enter/follow), and in (d): yasluku, and what is established is from (m) and Ahkam al-Quran. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1051, and what is between brackets is from it.

अल-जौहरी ने यह कहा(1)। दसवां: मुस्लिम ने सहल बिन साद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अबू उसैद अल-सादी ने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपनी शादी में बुलाया। उस दिन उनकी पत्नी उनकी खादिम (सेविका) थीं, जबकि वह दुल्हन थीं। सहल ने कहा: क्या आप जानते हैं कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को क्या पिलाया? उन्होंने उनके लिए रात में एक पत्थर के बर्तन (तौर) में कुछ खजूरें भिगो दी थीं, और जब उन्होंने खाना खा लिया, तो उन्होंने उन्हें वह पिलाया(2)। अल-बुखारी ने भी इसे संकलित किया है(3) और इसका शीर्षक दिया है: शादी में पुरुषों की सेवा करने वाली महिलाओं और स्वयं उनकी सेवा करने का अध्याय। हमारे विद्वानों ने कहा: इसमें अपनी शादी में पति और उसके साथियों की सेवा करने वाली दुल्हन की अनुमेयता है, और इसमें यह भी है कि एक व्यक्ति के लिए अपने नेक भाइयों के सामने अपने परिवार को पेश करने और उनसे उनकी सेवा कराने में कोई बुराई नहीं है। यह संभव है कि यह हिजाब (पर्दे) के अवतरण से पहले की बात हो। और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवां: अल-तबरी ने उल्लेख किया(4) कि जब इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) ने बछड़ा पेश किया, तो उन्होंने कहा: हम बिना कीमत चुकाए खाना नहीं खाते। उन्होंने उनसे कहा: इसकी कीमत यह है कि आप इसके शुरू में अल्लाह का जिक्र करें और इसके अंत में उसकी प्रशंसा करें। तब जिब्रईल ने अपने साथियों से कहा: सच में, अल्लाह ने इसे अपना करीबी दोस्त (खलील) बनाया है। हमारे विद्वानों ने कहा: उन्होंने नहीं खाया क्योंकि फरिश्ते (देवदूत) नहीं खाते। हालांकि यह संभव था, जैसे अल्लाह ने फरिश्तों के लिए मानव रूप(5) शरीर और रूप-रंग में धारण करना आसान बनाया, वैसे ही उनके लिए भोजन करना भी आसान बना देता; लेकिन विद्वानों के अनुसार, उसने उन्हें मानव रूप में भेजा, और इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) ने आतिथ्य सत्कार किया, यहाँ तक कि जब उन्होंने उनका रुकना देखा और डर गए, तो अचानक उनके पास खुशखबरी आ गई। बारहवां: यह इस बात का प्रमाण है कि भोजन के शुरू में बिस्मिल्लाह कहना और अंत में अलहम्दुलिल्लाह कहना चाहिए।

---

(1) अल-सहाह में: (दहिका - हँसा)। (2) सहीह मुस्लिम (2006) (86), और यह अहमद के पास है (16062)। (3) सहीह बुखारी (5182)। (4) तफ़सीर अल-तबरी 12/473 - 474। (5) (ज़) और (ज़) में: यसलुकू(प्रवेश करना), और (द) में: यसलुकू और जो स्थापित है वह (म) और अहकाम अल-कुरान से है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1051, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है।

یہ جوہری نے کہا ہے(1)۔ دسویں بات: مسلم نے سہل بن سعد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ابو اسید الساعدی نے رسول اللہ ﷺ کو اپنے ولیمے میں مدعو کیا، تو اس دن ان کی بیوی ان کی خدمت کر رہی تھی جبکہ وہ دلہن تھی، سہل نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ اس نے رسول اللہ ﷺ کو کیا پلایا؟ اس نے رات کو ایک پتھر کے برتن (تور) میں ان کے لیے کھجوریں بھگو دی تھیں، پھر جب آپ ﷺ نے کھانا کھا لیا تو اس نے وہ آپ کو پلایا(2)۔ اور اسے بخاری نے نکالا ہے(3) اور اس پر باب باندھا ہے: عورت کا شادی میں مردوں کی خدمت کرنا اور خود ان کی خدمت کرنا۔ ہمارے علماء نے کہا: اس میں دلہن کا اپنے شوہر اور اس کے ساتھیوں کی خدمت کرنا جائز ہے، اور اس میں یہ بھی ہے کہ مرد کا اپنے نیک بھائیوں کے سامنے اپنی اہل و عیال کو پیش کرنے اور ان سے خدمت لینے میں کوئی حرج نہیں، اور یہ احتمال ہے کہ یہ حجاب کے حکم سے پہلے کا واقعہ ہو۔ واللہ اعلم۔ گیارہویں بات: طبری نے ذکر کیا ہے(4) کہ جب ابراہیم علیہ السلام نے بچھڑا پیش کیا تو انہوں نے کہا: ہم قیمت کے بغیر کھانا نہیں کھاتے، تو آپ نے ان سے کہا: اس کی قیمت یہ ہے کہ تم اس کے شروع میں اللہ کا ذکر کرو اور اس کے آخر میں اس کی حمد کرو، تو جبرئیل نے اپنے ساتھیوں سے کہا: اللہ نے حق کے ساتھ ہی اسے اپنا خلیل بنایا ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: انہوں نے نہیں کھایا؛ کیونکہ فرشتے کھانا نہیں کھاتے۔ اور یہ جائز تھا جس طرح اللہ نے فرشتوں کے لیے انسانی شکل و صورت(5) اختیار کرنا آسان کیا، ویسے ہی ان کے لیے کھانا کھانا بھی آسان کر دیتا؛ لیکن علماء کے قول کے مطابق، اللہ نے انہیں انسانی صفت میں بھیجا، اور ابراہیم علیہ السلام نے ضیافت کی تکلف کی، یہاں تک کہ جب انہوں نے رکنا دیکھا اور خوفزدہ

ہوئے، تو اچانک ان کے پاس خوشخبری آگئی۔ بارہویں بات: اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کھانے کے شروع میں تسمیہ (بسم اللہ) اور آخر میں حمد (الحمد للہ) ہونی چاہیے۔

---

(1) الصحاح میں: (ضحک - ہنسا)۔ (2) صحیح مسلم (2006) (86)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (16062)۔ (3) صحیح بخاری (5182)۔ (4) تفسیر طبری 12/473 - 474۔ (5) (ز) اور (ظ) میں: یسلکوا، اور (د) میں: یسلکوا، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 3/1051، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

It was a custom among the nations before us. It has been mentioned in the Israelite reports that Abraham (peace be upon him) would not eat alone. When his food was ready, he would send for someone to eat with him. One day he met a man, and when the man sat down with him to eat, Abraham said to him, "Name God (say Bismillah)." The man said, "I do not know what God is." Abraham said to him, "Then get out from my food." When the man left, Gabriel descended to Abraham and said to him, "God says: Indeed He provides for him despite his disbelief throughout his life, yet you were stingy with a morsel for him." Abraham went out in a panic, dragging his cloak, and said, "Come back." The man said, "I will not return until you tell me why you turned me away for no reason?" So he told him the matter. The man said, "This is a generous Lord; I believe." He entered, named God, and ate as a believer(1).

Thirteenth: The Almighty's saying: {Then We gave her the glad tidings of Isaac}. When Ishmael was born to Abraham from Hagar, Sarah wished she had a son, but she despaired due to her old age. Then she was given the glad tidings of a son who would be a prophet and would father a prophet. This was glad tidings for her that she would see her grandchild.

Fourteenth: The Almighty's saying: {and after Isaac, Jacob}. Hamza and Abdullah bin Amir read: "Ya'quba" (Jacob) in the accusative case (nasb), while the others read it in the nominative case (raf')(2). The nominative is based on the meaning: and there will occur for her after Isaac, Jacob. It is also permissible for it to be raised (nominative) by the verb that operates in {and after}(3) as if the meaning is: and Jacob was established for her after Isaac. It is also permissible for it to be in the nominative as a subject (mubtada'), and be in the position of a circumstantial clause (hal), i.e., they gave her the glad tidings of Isaac, with Jacob corresponding to him. The accusative is based on the meaning: and We granted her, after Isaac, Jacob. Al-Kisa'i, Al-Akhfash, and Abu Hatim allowed "Ya'qub" to be in the genitive case (jarr), based on the meaning: and We gave her the glad tidings of [someone] after Isaac, of Jacob. Al-Farra'(4) said: The genitive is not permissible except by repeating the genitive particle (preposition). Sibawayh(5) said: If you said: I passed by Zaid, the first of...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1049. (2) There are two narrations from Asim: Abu Bakr narrated the nominative from him, and Hafs narrated the accusative from him. Al-Sab'ah p. 338, and Al-Taysir p. 125. (3) The word: "wara'" (after), is not in (m). (4) In Ma'ani al-Quran 2/22. (5) In Al-Kitab 1/93 - 94.

सूरह हूद: आयतें 69 - 71 167

यह हमसे पहले के समुदायों में एक प्रथा थी। इस्राइली वृत्तांतों में उल्लेख है कि इब्राहीम (उन पर शांति हो) कभी अकेले भोजन नहीं करते थे। जब उनका भोजन तैयार होता, तो वे किसी को अपने साथ खाने के लिए बुलाने भेजते। एक दिन उनकी मुलाकात एक आदमी से हुई, और जब वह आदमी उनके साथ भोजन करने बैठा, तो इब्राहीम ने उससे कहा, "अल्लाह का नाम लो (बिस्मिल्लाह कहो)।" आदमी ने कहा, "मैं नहीं जानता अल्लाह क्या है?" इब्राहीम ने उससे कहा, "तो मेरे भोजन से चले जाओ।" जब वह आदमी चला गया, तो जिब्राईल इब्राहीम के पास उतरे और उनसे कहा, "अल्लाह कहता है: वह उसे उसके पूरे जीवन भर उसके कुफ़्र (अविश्वास) के बावजूद रिज़्क (आजीविका) देता है, और तुमने उसे एक निवाले के लिए कंजूसी की।" इब्राहीम घबराहट में अपनी चादर खींचते हुए बाहर निकले और कहा, "वापस आओ।" आदमी ने कहा, "मैं तब तक वापस नहीं आऊंगा जब तक तुम मुझे यह नहीं बताओगे कि तुमने मुझे बिना किसी कारण के क्यों वापस भेजा?" तो उन्होंने उसे बात बताई। आदमी ने कहा, "यह एक उदार रब (ईश्वर) है; मैं ईमान लाया।" वह अंदर आया, अल्लाह का नाम लिया, और एक मोमिन (विश्वासी) के रूप में भोजन किया(1)।

तेरहवीं: अल्लाह तआला का कहना है: {तो हमने उसे इसहाक़ की शुभ सूचना दी}। जब हाजरा से इब्राहीम के बेटे इस्माइल का जन्म हुआ, तो सारा ने चाहा कि उनका भी एक बेटा हो, लेकिन वे अपने बुढ़ापे के कारण निराश थीं। फिर उन्हें एक बेटे की शुभ सूचना दी गई जो नबी होगा और नबी को जन्म देगा। यह उनके लिए एक शुभ सूचना थी कि वे अपने पोते को देखेंगी।

चौदहवीं: अल्लाह तआला का कहना है: {और इसहाक़ के बाद याकूब}। हमज़ा और अब्दुल्ला बिन आमिर ने "याक़ूबा" (याकूब) को नसब (accusative) में पढ़ा है, जबकि बाकियों ने इसे रफ़अ (nominative) में पढ़ा है(2)। रफ़अ इस अर्थ पर है कि: और इसहाक़ के बाद उसके लिए याकूब पैदा होगा। यह उस क्रिया द्वारा भी रफ़अ में हो सकता है जो {और बाद}(3) में कार्य करती है, जैसे कि अर्थ हो: और इसहाक़ के बाद उसके लिए याकूब साबित हुआ। यह इब्तिदा (subject) के रूप में भी रफ़अ में हो सकता है, और हाल (circumstantial clause) के स्थान पर हो सकता है, यानी: उन्होंने उसे इसहाक़ की शुभ सूचना दी और उसके साथ याकूब की। नसब इस अर्थ पर है: और हमने उसे इसहाक़ के बाद याकूब दान किया। अल-किसाई, अल-अखफश और अबू हातिम ने "याकूब" को जर्र (genitive) के स्थान पर होना जायज़ माना है, इस अर्थ पर: और हमने उसे इसहाक़ के बाद याकूब की शुभ सूचना दी। अल-फर्रा(4) ने कहा: जर्र तब तक जायज़ नहीं है जब

तक कि हरफेज़र (preposition) को दोहराया न जाए। सिबावैह(5) ने कहा: यदि तुम कहो: मैं ज़ैद के पास से गुज़रा, पहले...

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1049। (2) आसिम से दो रिवायतें हैं: अबू बक्र ने उनसे रफ़अ रिवायत किया है, और हफ्स ने उनसे नसब रिवायत किया है। अल-सबअ पृ. 338, और अल-तयसीर पृ. 125। (3) शब्द: "वरा" (बाद), (म) में नहीं है। (4) मआनी अल-कुरान 2/22 में। (5) अल-किताब 1/93 - 94 में।

سورہ ہود: آیات ٦٩ - ٧١ ١٦٧

یہ ہم سے پہلی امتوں میں مشروع (رائج) تھا، اور اسرائیلیات میں آیا ہے کہ ابراہیم علیہ السلام اکیلے کھانا نہیں کھاتے تھے، چنانچہ جب ان کا کھانا حاضر ہوتا تو وہ کسی کو بھیجتے جو ان کے ساتھ کھانا کھائے، تو ایک دن ایک آدمی سے ملے، پھر جب وہ ان کے ساتھ کھانے پر بیٹھا تو ابراہیم نے اس سے کہا: اللہ کا نام لو، اس آدمی نے کہا: میں نہیں جانتا اللہ کیا ہے؟ تو انہوں نے اس سے کہا: تو میرے کھانے سے نکل جا، جب وہ نکل گیا تو جبریل ان کے پاس اترے اور کہا: اللہ فرماتا ہے: وہ اسے اس کے کفر کے باوجود عمر بھر رزق دیتا ہے، اور تم نے اسے ایک لقمے کے معاملے میں بخل سے کام لیا، تو ابراہیم گھبرا کر اپنی چادر گھسیٹتے ہوئے نکلے اور کہا: واپس آ جاؤ، اس نے کہا: میں واپس نہیں آؤں گا جب تک تم مجھے یہ نہ بتا دو کہ تم نے مجھے بلا وجہ کیوں لوٹا دیا؟ تو انہوں نے اسے معاملہ بتا دیا، اس نے کہا: یہ تو بڑا کریم رب ہے، میں ایمان لایا، اور وہ داخل ہوا، اللہ کا نام لیا اور مومن ہو کر کھانا کھایا(١)۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَبَشَّرْنَهَا بِإِسْحَـٰقَ﴾ (تو ہم نے اسے اسحاق کی خوشخبری دی) جب ہاجرہ سے ابراہیم کے ہاں اسماعیل پیدا ہوئے تو سارہ نے تمنا کی کہ ان کا بھی ایک بیٹا ہو، اور وہ اپنے بڑھاپے کی وجہ سے مایوس ہو چکی تھیں، تو انہیں ایک ایسے بیٹے کی خوشخبری دی گئی جو نبی ہو گا اور نبی کو جنم دے گا، تو یہ ان کے لیے خوشخبری تھی کہ وہ اپنے پوتے کو دیکھیں گی۔

چودہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِن وَرَاءِ إِسْحَـٰقَ يَعْقُوبَ﴾ (اور اسحاق کے بعد یعقوب کی) حمزہ اور عبد اللہ بن عامر نے "یعقوبَ" زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے(٢)، تو رفع اس معنی پر ہے کہ: اور اسحاق کے بعد اس کے لیے یعقوب پیدا ہوگا،

اور یہ اس فعل کے ذریعے بھی مرفوع ہو سکتا ہے جو ﴿وَمِن وَراءِ﴾(٣) میں عمل کر رہا ہے گویا معنی یہ ہے کہ: اور اسحاق کے بعد اس کے لیے یعقوب ثابت ہوا، اور یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے بھی مرفوع ہو سکتا ہے اور حال کے مقام پر ہو گا، یعنی: انہوں نے اسے اسحاق کی خوشخبری دی درانحالیکہ اس کے ساتھ یعقوب بھی ہے، اور نصب اس معنی پر ہے: اور ہم نے اسے اسحاق کے بعد یعقوب عطا کیا، اور کسائی، اخفش اور ابو حاتم نے "یعقوب" کو جر (زیر) کی جگہ ہونا جائز قرار دیا ہے، اس معنی پر کہ: اور ہم نے اسے اسحاق کے بعد یعقوب کی خوشخبری دی۔ فراء(٤) نے کہا: حرفِ جار کے اعادہ کے بغیر کسرہ (زیر) جائز نہیں ہے۔ سیبویہ(٥) نے کہا: اور اگر تم کہو: میں زید کے پاس سے گزرا جو پہلا...

---

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/١٠٤٩ ۔ (٢) اور عاصم سے دو روایتیں ہیں: ان سے ابوبکر نے رفع روایت کیا ہے، اور حفص نے ان سے نصب روایت کیا ہے۔ السبعۃ ص ٣٣٨، اور التیسیر ص ١٢٥ ۔ (٣) لفظ: "وراء"، (م) میں نہیں ہے۔ (٤) معانی القرآن ٢/٢٢ میں۔ (٥) الکتاب ١/٩٣ - ١٩٤ میں۔

Surat Hud: Verses 69 - 72 168

...yesterday and 'Amr' yesterday was ugly and malicious; because you separated between the genitive and what shares it, which is the 'Waw' (and), just as you separate between the preposition and the genitive noun (1); because the preposition is not separated from the genitive, nor from the 'Waw' (2).

The Almighty's saying: {She said: "Alas for me! Shall I bear a child when I am an old woman and this husband of mine is an old man? Verily, this is a strange thing!" (72)}

In it are two matters: First: The Almighty's saying: {Ya Waylata} (Alas for me!). Al-Zajjaj said (3): Its origin is: 'Ya Waylati', so the 'Ya' was replaced by an 'Alif'; because it is lighter than 'Ya' and 'Kasra' (vowel). She did not intend to invoke destruction upon herself, but it is a word that flows easily on the tongues of women when something happens to them that they find amazing. She was amazed by her giving birth and her husband being (4) an old man; because it is outside the norm, and what is outside the norm is strange and objectionable. And {Shall I bear?} is a question meaning wonderment. {When I am an old woman} i.e., an elder, and indeed she has aged (expressed in various linguistic forms 'ajazat', 'a'jazat'). It is also said: 'Ajuzah'. [Linguistic note on variations of the root 'ajaza' relating to age and physical attributes]. Mujahid said: She was ninety-nine years old. Ibn Ishaq said: She was ninety. Others have said differently (5).

Second: The Almighty's saying: {and this husband of mine is an old man}. I.e., my husband. {Shaykhan} (an old man) is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (circumstantial state), and the governing factor in it is the attention-grabbing particle (tanbih) or the pointing (isharah), and "this is my husband" is a subject and predicate. Al-Akhfash said: and in a reading...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/293, and from him the author quoted the views of al-Farra' and Sibawayh. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/62. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/63. (4) In (d): "and if", and in (m): "and from the fact". (5) See Tafsir al-Baghawi 3/393.

सूरह हूद: आयतें 69 - 72 168

...कल और 'अम्र' कल भद्दा और बुरा था; क्योंकि आपने 'मजरूर' (genitive) और उसके साथ साझा करने वाले 'वाव' (और) के बीच अलगाव कर दिया, जैसे आप 'जार' और 'मजरूर' के बीच अलगाव करते हैं (1); क्योंकि 'जार' और 'मजरूर' के बीच, और न ही 'जार' और 'वाव' के बीच अलगाव किया जाता है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {वह बोली: "हाय मेरी कमबख्ती! क्या मैं बच्चे को जन्म दूँगी जबकि मैं एक बूढ़ी औरत हूँ और यह मेरा पति बूढ़ा है? निश्चय ही, यह तो बड़ी अजीब बात है!" (72)}

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {या वयलतय}। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): इसका मूल 'या वयलती' है, तो 'या' को 'अलिफ़' से बदल दिया गया; क्योंकि यह 'या' और 'कसरा' से हल्का है। उसने अपने ऊपर तबाही की दुआ नहीं माँगी थी, बल्कि यह एक ऐसा शब्द है जो महिलाओं की ज़ुबान पर तब आसानी से आता है जब उनके साथ कुछ ऐसा घटता है जिस पर उन्हें आश्चर्य होता है। उसे अपने बच्चे जनने और अपने पति के बूढ़े होने (4) पर हैरानी हुई; क्योंकि यह सामान्य से हटकर है, और जो सामान्य से हटकर होता है वह अजीब और असामान्य माना जाता है। और {क्या मैं जन्म दूँगी?} एक प्रश्न है जिसका अर्थ आश्चर्य है। {जबकि मैं एक बूढ़ी औरत हूँ} यानी वृद्धा। [अरबी भाषा के व्याकरण और शब्दों के रूपों की व्याख्या]। मुजाहिद ने कहा: वह निन्यानवे वर्ष की थीं। इब्न इशाक ने कहा: वह नब्बे वर्ष की थीं। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं (5)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और यह मेरा पति बूढ़ा है}। यानी मेरा शौहर। {शयखन} (बूढ़ा) यहाँ 'हाल' (अवस्था) के रूप में 'मंसूब' (accusative) है, और इसमें कारक 'तम्बीह' (सचेत करना) या 'इशारा' है, और "यह मेरा शौहर है" मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है। अल-अख़्फ़श ने कहा: और एक पाठ (किरअत) में...

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/293, और उनसे लेखक ने अल-फर्रा और सिबावैह के उद्धरण लिए हैं। (2) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/62। (3) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 3/63 में। (4) (द) में: "और यदि", और (म) में: "और होने से"। (5) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/393।

سورہ ہود: آیات 69 - 72 168

...کل اور 'عمرو' کل بدصورت اور خبیث تھا؛ کیونکہ آپ نے مجرور اور اس کے ساتھ شریک ہونے والے 'واؤ' کے درمیان تفریق کر دی، جس طرح آپ جار اور مجرور کے درمیان تفریق کرتے ہیں (1)؛ اس لیے کہ جار کو مجرور سے الگ نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی اسے واؤ سے الگ کیا جاتا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ کہنے لگی: "ہائے میری کم بختی! کیا میں بچے کو جنم دوں گی حالانکہ میں بڑھیا ہوں اور یہ میرا شوہر بوڑھا ہے؟ بے شک، یہ تو بڑی عجیب بات ہے!" (72)}

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {یا ویلتٰی}۔ زجاج نے کہا (3): اس کی اصل 'یا ویلتی' ہے، تو 'یا' کو 'الف' سے بدل دیا گیا؛ کیونکہ یہ 'یا' اور 'کسرہ' سے ہلکا ہے۔ اس نے اپنے نفس پر ہلاکت کی دعا نہیں چاہی تھی، بلکہ یہ ایک ایسا کلمہ ہے جو عورتوں کی زبانوں پر اس وقت ہلکا ہوتا ہے جب انہیں کسی ایسی چیز کا سامنا ہو جس پر انہیں تعجب ہو۔ اسے اپنی ولادت اور اپنے شوہر کے بوڑھا ہونے (4) پر تعجب ہوا؛ کیونکہ یہ عادت (معمول) سے ہٹ کر ہے، اور جو بات عادت سے ہٹ کر ہو اسے عجیب اور نامانوس سمجھا جاتا ہے۔ اور {کیا میں جنم دوں گی؟} استفہام ہے جس کا معنی تعجب ہے۔ {حالانکہ میں بڑھیا ہوں} یعنی بوڑھی عورت۔ [عربی لغوی اور گرامر کی بحث]۔ مجاہد نے کہا: وہ ننانوے سال کی تھیں۔ ابن اسحاق نے کہا: وہ نوے سال کی تھیں۔ اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے (5)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یہ میرا شوہر بوڑھا ہے}۔ یعنی میرا شوہر۔ {شیخاً} (بوڑھا) 'حال' ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اس میں عامل 'تنبیہ' یا 'اشارہ' ہے، اور "یہ میرا شوہر ہے" مبتدا اور خبر ہے۔ اخفش نے کہا: اور ایک قرات میں...

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 293، اور اسی سے مصنف نے فرا اور سیبویہ کے قول نقل کیے ہیں۔ (2) معانی القرآن للزجاج 3/ 62۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 3/ 63 میں۔ (4) (د) میں: "ولو أن"، اور (م) میں: "ومن كون"۔ (5) ملاحظہ کریں تفسیر البغوی 3/ 393۔

Page 169

Surah Hud: Verses 72 - 73

Ibn Mas'ud and Ubayy [read]: "And this is my husband, an old man." An-Nahhas said (1): Just as you say: "This is Zayd standing," so Zayd is an appositive (badal) for "this," and "standing" is the predicate of the subject. It is also permissible for "this" to be the subject (mubtada), and "Zayd standing" to be two predicates (khabars). Sibawayh reported (2): "This is sweet-sour."

And it is said: Ibrahim was one hundred and twenty years old, and it is said: one hundred, so he was more than that according to Mujahid's opinion by a year (3). And it is said: She hinted with her saying: {And this is my husband, an old man}, meaning: regarding his ceasing to have relations with her. And this Sarah is the wife of Ibrahim, daughter of Haran bin Nahur bin Sharugh bin Arghu bin Faligh, and she is Ibrahim's cousin (4).

{Indeed, this is a strange thing} means: that which you have given me good tidings of is a strange thing.

The Almighty's saying: {They said, 'Are you amazed at the decree of Allah? May the mercy of Allah and His blessings be upon you, people of the house. Indeed, He is Praiseworthy and Glorious.'}

In it are four matters:

The first: The Almighty's saying: {They said, 'Are you amazed at the decree of Allah?'} When she said: {And I am an old woman and this is my husband, an old man} and was amazed, the angels rebuked her amazement at the decree of Allah; meaning: at His decree and predestination, i.e., there is no wonder in Allah providing you both with a child, and he is Isaac.

And with this verse, many scholars argued that the one offered for sacrifice (Dhabih) was Ishmael, and that he is older than Isaac; because she was given tidings that Isaac would live until Jacob was born to him (5). Discussion on this and its explanation will come in "As-Saffat," if Allah the Almighty wills.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 2/294. (2) In al-Kitab 2/83. (3) Tafsir al-Baghawi 2/393. (4) And it is said: Regarding her lineage other than that, see At-Tabari 12/472 - 473, Al-Wasit 2/581, Tafsir al-Baghawi 2/392, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/189. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/190.

पृष्ठ १६९

सूरह हूद: आयत ७२ - ७३

इब्न मसूद और उबय [पढ़ते हैं]: "और यह मेरा पति है, एक बूढ़ा आदमी।" अन-नहास ने कहा (१): जैसे आप कहते हैं: "यह ज़ैद खड़ा है," तो ज़ैद 'यह' के लिए बदल (badal) है, और 'खड़ा' कर्ता का समाचार (predicate) है। यह भी स्वीकार्य है कि 'यह' कर्ता (mubtada) हो, और 'ज़ैद खड़ा' दो समाचार (khabars) हों। सिबावई ने उल्लेख किया (२): "यह खट्टा-मीठा है।"

और कहा गया है: इब्राहिम एक सौ बीस वर्ष के थे, और कहा गया है: सौ, तो मुजाहिद के अनुसार वह उससे एक साल अधिक थे (३)। और कहा गया है: उन्होंने अपने कथन से संकेत दिया: {और यह मेरा पति बूढ़ा है}, यानी: उनके साथ संबंध बनाना छोड़ने के बारे में। और यह सारा इब्राहिम की पत्नी हैं, जो हारान बिन नाहूर बिन शारुघ बिन अर्घु बिन फालिग की बेटी हैं, और वह इब्राहिम की चचेरी बहन हैं (४)।

{वास्तव में, यह एक अजीब बात है} यानी: वह जिसकी आपने मुझे खुशखबरी दी है, वह एक अजीब बात है।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, 'क्या तुम अल्लाह के आदेश पर आश्चर्य करती हो? अल्लाह की दया और उसकी बरकतें तुम पर हों, ऐ घर वालो। वास्तव में, वह प्रशंसनीय और प्रतापी है।'}

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, 'क्या तुम अल्लाह के आदेश पर आश्चर्य करती हो?'} जब उन्होंने कहा: {और मैं एक बूढ़ी औरत हूँ और यह मेरा पति बूढ़ा है} और उन्हें आश्चर्य हुआ, तो फरिश्तों ने अल्लाह के आदेश पर उनके आश्चर्य करने पर ऐतराज किया; यानी: उनके फैसले और तकदीर पर, यानी: इसमें कोई आश्चर्य की बात नहीं है कि अल्लाह आप दोनों को एक बच्चा प्रदान करे, और वह इसहाक है।

और इस आयत से बहुत से विद्वानों ने यह दलील दी है कि ज़बीह (बलि के लिए पेश किया गया) इस्माइल थे, और वह इसहाक से बड़े हैं; क्योंकि उन्हें यह खुशखबरी दी गई थी कि इसहाक तब तक जीवित रहेंगे जब तक कि उनके यहाँ याकूब पैदा न हो जाए (५)। और इस बारे में चर्चा और इसका स्पष्टीकरण इंशा अल्लाह "अस-साफ़ात" में आएगा।

(१) 'इराब अल-कुरान' २/२९४ में। (२) 'अल-किताब' २/८३ में। (३) 'तफ़्सीर अल-बग़वी' २/३९३। (४) और कहा गया है: उनके वंश के बारे में इसके अलावा भी मत हैं, देखें अत-तबरी १२/४७२ - ४७३, अल-वसीत २/५८१, तफ़्सीर अल-बग़वी २/३९२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१८९। (५) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९०।

صفحہ ۱۶۹

سورہ ہود: آیات ۷۲ - ۷۳

ابن مسعود اور ابی [پڑھتے ہیں]: "اور یہ میرے شوہر ہیں، ایک بوڑھے شخص۔" النحاس نے کہا (۱): جیسے تم کہتے ہو: "یہ زید کھڑا ہے،" تو زید 'یہ' سے بدل ہے، اور 'کھڑا' مبتدا کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "یہ" مبتدا ہو، اور "زید کھڑا" دو خبریں ہوں، اور سیبویہ نے حکایت کی ہے (۲): "یہ کھٹا میٹھا ہے۔"

اور کہا گیا ہے: ابراہیم علیہ السلام ایک سو بیس سال کے تھے، اور کہا گیا ہے: سو، تو مجاہد کے قول کے مطابق اس پر ایک سال زیادہ تھا (۳)۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اپنے اس قول سے اشارہ کیا: ﴿وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا﴾ یعنی: ان کے ساتھ ہم بستری چھوڑنے کے حوالے سے۔ اور یہ سارہ ابراہیم علیہ السلام کی اہلیہ ہیں، جو ہاران بن ناحور بن شاروغ بن ارغو بن فالغ کی بیٹی ہیں، اور وہ ابراہیم علیہ السلام کی چچا زاد بہن ہیں (۴)۔

﴿إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ﴾ یعنی: جس چیز کی تم نے مجھے بشارت دی ہے وہ ایک عجیب چیز ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ﴾ جب انہوں نے کہا: ﴿وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا﴾ اور تعجب کیا، تو فرشتوں نے اللہ کے حکم پر ان کے تعجب کا انکار کیا؛ یعنی: اس کے فیصلے اور تقدیر سے، یعنی: اس میں کوئی تعجب نہیں کہ اللہ تعالیٰ تم دونوں کو بیٹا عطا کرے، اور وہ اسحاق ہیں۔

اور اس آیت سے بہت سے علماء نے استدلال کیا ہے کہ ذبیح اسماعیل علیہ السلام تھے، اور وہ اسحاق علیہ السلام سے بڑے ہیں؛ اس لیے کہ انہیں یہ خوشخبری دی گئی تھی کہ اسحاق زندہ رہیں گے یہاں تک کہ ان کے ہاں یعقوب پیدا ہوں (۵)۔ اور اس بارے میں گفتگو اور اس کا بیان عنقریب "الصافات" میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

---

(۱) اعراب القرآن ۲/۲۹۴ میں۔ (۲) الکتاب ۲/۸۳ میں۔ (۳) تفسیر البغوی ۲/۳۹۳۔ (۴) اور کہا گیا ہے: ان کے نسب کے بارے میں اس کے علاوہ بھی ہے، دیکھئے الطبری ۱۲/۴۷۲ - ۴۷۳، الوسیط ۲/۵۸۱، تفسیر البغوی ۲/۳۹۲، اور المحرر الوجیز ۳/۱۸۹۔ (۵) دیکھئے المحرر الوجیز ۳/۱۹۰۔

Surah Hud: Verse 73 (Page 170)

Second: His Almighty's saying: {The mercy of Allah and His blessings} is a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is {be upon you}. Sibawayh narrated: "alaykim" with a kasra on the kaf because of its proximity to the ya'. Is it a statement or a prayer? Its being an informative statement is more noble; because that implies the occurrence of mercy and blessing for them. The meaning is: Allah has brought His mercy and blessings to you, the people of the house. Its being a prayer only implies that it is something hoped for and has not yet been attained. The word {people of the house} is in the accusative case (mansub) for specialization (ikhtisas), and this is Sibawayh's view (1). And it was said: for vocative (nida').

Third: This verse gives (2) that a man's wife is from his household (ahl al-bayt). This indicates that the wives of the prophets are from the household. Aisha, may Allah be pleased with her, and others are among the household of the Prophet, peace and blessings be upon him, about whom Allah said: {and purify you with a thorough purification} [Al-Ahzab: 33], and it will follow.

Fourth: The verse also indicates that the limit of greeting (salam) is: and His blessings, just as Allah informed about His righteous servants: {The mercy of Allah and His blessings be upon you, the people of the house}.

Blessing (barakah) is growth and increase. Among those blessings is that all the prophets and messengers were from the offspring of Ibrahim and Sarah (3).

Malik (4) narrated from Wahb bin Kaysan Abu Nu'aym, from Muhammad bin Amr bin Ata, who said: I was sitting with Abdullah bin Abbas, and a man from Yemen entered upon him and said: Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. Then he added something to that. Ibn Abbas, who was blind by then, said: Who is this? They said: The Yemeni who visits you. They introduced him, and he said: Indeed, the greeting ends at "blessings".

(1) Al-Kitab 2/236. The author quoted it from him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/294. (2) In (Zh): "implies". (3) Thus said the author, may Allah have mercy on him. Ibn al-Jawzi said in Zad al-Masir 4/133: Most of the prophets and the tribes were from Ibrahim and Sarah. (4) Al-Muwatta 2/959.

सूरह हूद: आयत ७३ (पृष्ठ १७०)

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: {अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें} मुब्तदा (विषय) है, और खबर (विधेय) {तुम पर} है। सिबावेह ने नक़ल किया है: 'अलैकिम' काफ़ के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ या' की निकटता के कारण। और क्या यह एक खबर (जानकारी) है या दुआ? इसका खबर होना अधिक गरिमापूर्ण है; क्योंकि इसका अर्थ उनके लिए रहमत और बरकत की प्राप्ति है। इसका अर्थ है: अल्लाह ने अपनी रहमत और बरकतें आप अहले बैत (घर वालों) तक पहुँचा दी हैं। और इसका दुआ होना केवल यह दर्शाता है कि यह एक ऐसी चीज़ है जिसकी आशा की जाती है और अभी तक प्राप्त नहीं हुई है। और {अहले बैत} को 'इख़्तिसास' (विशेषता) के आधार पर नसब (कर्मकारक) दिया गया है, और यह सिबावेह का मत है (१)। और कहा गया है: 'निदा' (संबोधन) के आधार पर।

तीसरा: यह आयत बताती है (२) कि किसी व्यक्ति की पत्नी उसके अहले बैत (घर वालों) में से है। इससे पता चलता है कि नबियों की पत्नियाँ अहले बैत में से हैं। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) और अन्य नबी ﷺ के अहले बैत में से हैं, जिनके बारे में अल्लाह ने कहा है: {और तुम्हें पूरी तरह पवित्र कर दे} [अल-अहज़ाब: ३३], और यह आगे आएगा।

चौथा: आयत यह भी बताती है कि सलाम का अंत 'व-बरकातुहू' पर है, जैसा कि अल्लाह ने अपने नेक बंदों के बारे में बताया है: {अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें तुम पर हों, ऐ अहले बैत}।

बरकत का अर्थ है वृद्धि और विकास। उन बरकतों में से एक यह है कि सभी नबी और रसूल इब्राहीम और सारा की संतान में से थे (३)।

मालिक (४) ने वहब बिन कैसान अबू नुयैम से, उन्होंने मुहम्मद बिन अम्र बिन अता से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैं अब्दुल्ला बिन अब्बास के पास बैठा था, तो यमन का एक आदमी उनके पास आया और कहा: अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाही व बरकातुहू। फिर उसने इसमें कुछ और जोड़ा। इब्न अब्बास, जो उस समय अंधे हो चुके थे, ने पूछा: यह कौन है? उन्होंने कहा: यमनी जो आपके पास आता रहता है। उन्होंने उसे पहचान लिया, तो उन्होंने कहा: सलाम 'बरकत' पर समाप्त हो जाता है।

(१) अल-किताब २/२३६। लेखक ने इसे नहस की एराब अल-क़ुरान २/२९४ के माध्यम से नक़ल किया है। (२) (ज़): 'तक़्तज़ी' (तात्पर्य है)। (३) लेखक (रह.) ने ऐसा ही कहा है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ४/१३३ में कहा है: अधिकांश नबी और असबात इब्राहीम और सारा से थे। (४) अल-मुवत्ता २/९५९।

سورہ ہود: آیت ۷۳ (صفحہ ۱۷۰)

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ﴾ مبتدا ہے، اور خبر ﴿عَلَيْكُمْ﴾ ہے۔ سیبویہ نے نقل کیا ہے: «عَلَيْكِم» کاف کے نیچے زیر کے ساتھ یاء کی مجاورت کی وجہ سے۔ اور کیا یہ خبر ہے یا دعا؟ اس کا خبر ہونا زیادہ معزز ہے؛ کیونکہ اس کا مطلب ان کے لیے رحمت اور برکت کا حصول ہے۔ معنی یہ ہے: اللہ نے اپنی رحمت اور برکتیں تم اہل بیت تک پہنچا دیں، اور اس کا دعا ہونا صرف اس بات کا متقاضی ہے کہ یہ ایسی چیز ہے جس کی امید کی جاتی ہے اور ابھی حاصل نہیں ہوئی۔ اور ﴿أَهْلَ الْبَيْتِ﴾ کو اختصاص کی بنا پر نصب دیا گیا ہے، اور یہی سیبویہ کا مذہب ہے (۱)۔ اور کہا گیا: ندا کی بنا پر۔

تیسری بات: یہ آیت یہ بتاتی (۲) ہے کہ آدمی کی بیوی اس کے اہل بیت میں سے ہے، پس اس نے اس بات پر دلالت کی کہ انبیاء کی بیویاں اہل بیت میں سے ہیں، چنانچہ عائشہ رضی اللہ عنہا اور دیگر نبی ﷺ کے اہل بیت میں سے ہیں، جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: ﴿وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾ [الاحزاب: ۳۳] اور یہ آگے آئے گا۔

چوتھی بات: آیت نے اس بات پر بھی دلالت کی کہ سلام کی انتہا: "وبرکاتہ" ہے، جیسا کہ اللہ نے اپنے نیک بندوں کے بارے میں خبر دی: ﴿رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ﴾۔

اور برکت سے مراد نشوونما اور زیادتی ہے، اور ان برکات میں سے یہ ہے کہ تمام انبیاء اور مرسلین ابراہیم اور سارہ کی اولاد میں سے تھے (۳)۔

اور مالک (۴) نے وہب بن کیسان ابو نعیم سے، انہوں نے محمد بن عمرو بن عطاء سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں عبداللہ بن عباس کے پاس بیٹھا تھا، تو ان کے پاس یمن کا ایک آدمی داخل

ہوا، اس نے کہا: السلام علیک ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، پھر اس نے اس کے ساتھ کچھ مزید اضافہ کیا، تو ابن عباس نے - جبکہ وہ اس وقت اپنی بینائی کھو چکے تھے - پوچھا: یہ کون ہے؟ لوگوں نے کہا: یہ وہ یمنی ہے جو آپ کے پاس آتا رہتا ہے، تو انہوں نے اسے پہچان لیا، پھر انہوں نے کہا: سلام تو برکت پر ختم ہو جاتا ہے۔

(١) الکتاب ٢/٢٣٦۔ اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ٢/٢٩٤ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: "تقتضی" (تقاضا کرتی ہے)۔ (٣) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤/١٣٣ میں کہا ہے: اکثر انبیاء اور اسباط ابراہیم اور سارہ سے ہیں۔ (٤) الموطأ ٢/٩٥٩۔

Surah Hud: Verses 73 - 76 171

It was narrated on the authority of Ali (may Allah be pleased with him) that he said: I entered the mosque, and there I found the Prophet (peace be upon him) in a group of his companions. I said: "Peace be upon you (As-Salamu 'alaykum)." He said: "And upon you be peace and the mercy of Allah; twenty for me, and ten for you." He said: I entered a second time and said: "Peace be upon you and the mercy of Allah." He said: "And upon you be peace and the mercy of Allah and His blessings; thirty for me and twenty (1) for you (2)." I entered a third time and said: "Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings." He said: "And upon you be peace and the mercy of Allah and His blessings; thirty for me and thirty for you. You and I are equal in peace (3)." "Indeed, He is Praiseworthy and Majestic" [Hud: 73] means: Praised and Great. We have explained them in "Al-Asma' al-Husna" (4). Allah's saying: "Then, when the fear had gone from Abraham and the glad tidings had reached him, he began to argue with Us concerning the people of Lot. [74] Indeed, Abraham was forbearing, grieving, and oft-turning to Allah. [75] O Abraham, leave this! Indeed, the command of your Lord has come, and indeed, there is coming to them a punishment that cannot be repelled." [76] Allah's saying: "Then, when the fear had gone from Abraham" means: the dread; it is said: he was startled by such-and-such if he was afraid. Al-Nabigha said: "He was startled by the voice of a dog-keeper, so he spent the night, yielding to the gloating legs [shāmitāt] out of fear and cold." (5) "And the glad tidings had reached him" means: of Isaac and Jacob. Qatada said: They gave him glad tidings that they had only come with punishment for the people of Lot, and that he should not fear (6).

(1) In (D) and (Z): and ten. (2) In (Zha): to my companions. (3) Narrated by al-Bazzar in his Musnad (808), and mentioned by al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 8/30, and he said: In it is Mukhtar bin Nafi' al-Taymi, and he is weak, and in it is 'Ubayd bin Ishaq al-'Attar, and he is discarded (matruk). (4) Explanation of "al-Majid" is in al-Asna p. 244, as for "al-Hamid", we did not find its explanation in the printed version of it. (5) Diwan al-Nabigha al-Dhubyani p. 32. He is describing a bull startled by the voice of a hunter who owns dogs, so he remained standing, yielding to his "shāmitāt" - meaning his legs, plural of "shāmitah" - out of fear and "sarad", which is cold. It is also said: "yielding to the shāmitāt" means he spent the night in a state that pleases his gloating enemies. See: Sharh al-Qasa'id al-Mashhurat by al-Nahhas 2/163, Sharh al-Qasa'id al-'Ashr pp. 353-354, and Khizanat al-Adab 3/188-189. (6) Tafsir al-Tabari 12/486.

सूरह हूद: आयतें 73 - 76 171

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं मस्जिद में दाखिल हुआ, तो मैंने नबी ﷺ को उनके साथियों के एक समूह में पाया। मैंने कहा: "अस्सलामु अलैकुम।" उन्होंने कहा: "और तुम पर भी सलामती और अल्लाह की रहमत हो; मेरे लिए बीस, और तुम्हारे लिए दस।" उन्होंने कहा: मैं दूसरी बार दाखिल हुआ और कहा: "अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाह।" उन्होंने कहा: "और तुम पर भी सलामती और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों; मेरे लिए तीस और तुम्हारे लिए बीस (1) (2)।" मैं तीसरी बार दाखिल हुआ और कहा: "अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहू।" उन्होंने कहा: "और तुम पर भी सलामती और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों; मेरे लिए तीस और तुम्हारे लिए तीस। मैं और तुम सलामती में बराबर हैं (3)।" "निस्संदेह वह प्रशंसनीय और प्रतापी है" [हूद: 73] यानी: जिसकी प्रशंसा की गई हो और जो महान हो। हमने "अल-अस्मा अल-हुस्ना" (4) में इन दोनों को स्पष्ट किया है। अल्लाह का कथन: "फिर जब इब्राहीम से डर दूर हो गया और उसे शुभ समाचार मिल गया, तो वह लूत की कौम के बारे में हमसे बहस करने लगा। [74] निस्संदेह इब्राहीम बहुत सहनशील, कोमल हृदय और अल्लाह की ओर झुकने वाला था। [75] ऐ इब्राहीम, इस बात को छोड़ दो! निस्संदेह तुम्हारे रब का आदेश आ चुका है, और निस्संदेह उन पर ऐसा अज़ाब आने वाला है जिसे टाला नहीं जा सकता।" [76] अल्लाह का कथन: "फिर जब इब्राहीम से डर दूर हो गया" यानी: खौफ; कहा जाता है: वह फलां चीज़ से डर गया जब वह भयभीत हो गया। अल-नाबिगा ने कहा: "वह एक कुत्ते पालने वाले की आवाज़ से डर गया, तो उसने रात गुज़ारी, डर और ठंड के कारण अपनी टांगों (शामितात) के अधीन होकर।" (5) "और उसे शुभ समाचार मिल गया" यानी: इसहाक और याकूब का। कतादा ने कहा: उन्होंने उसे खुशखबरी दी कि वे लूत की कौम के पास केवल अज़ाब लेकर आए हैं, और उसे डरने की ज़रूरत नहीं है (6)।

(1) (द) और (ज़) में: और दस। (2) (ज़ौ) में: मेरे साथियों के लिए। (3) अल-बज़्ज़ार ने अपनी मुसनद (808) में इसे निकाला है, और अल-हेशमी ने मजमा अल-ज़वाइद 8/30 में इसका उल्लेख किया है, और कहा: इसमें मुख्तार बिन नाफी अल-तैमी है, और वह कमज़ोर है, और इसमें उबैद बिन इसहाक अल-अत्तार है, और वह परित्यक्त (मतरूक) है। (4) "अल-मजीद" का वर्णन अल-अस्मा पृ. 244 में है, जहाँ तक "अल-हमीद" की बात है, तो हमें इसके मुद्रित संस्करण में इसका वर्णन नहीं मिला। (5) दीवान अल-नाबिगा अल-धुब्यानी पृ. 32। वह एक बैल का वर्णन कर रहा है जो शिकारी की आवाज़ से डर गया था जिसके पास कुत्ते हैं, इसलिए वह खड़ा रहा, अपने "शामितात" के अधीन - जिसका

अर्थ है उसके पैर, "शामिता" का बहुवचन - डर और "सरद" (ठंड) के कारण। यह भी कहा गया है: "शामितात के अधीन", यानी उसने रात उस हाल में बिताई जो उसके दुश्मनों को खुश करती है। देखें: अल-नहहास द्वारा शरह अल-क़साइड अल-मशहूरत 2/163, शरह अल-क़साइड अल-अश्र पृ. 353-354, और खिज़ानत अल-अदब 3/188-189। (6) तफ़सीर अल-तब़री 12/486।

سورہ ہود: آیات ۷۳ - ۷۶ ۱۷۱

حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں مسجد میں داخل ہوا تو کیا دیکھتا ہوں کہ نبی کریم ﷺ اپنے صحابہ کی ایک جماعت میں تشریف فرما ہیں۔ میں نے کہا: "السلام علیکم"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیک السلام ورحمة اللہ، میرے لیے بیس (نیکیاں) اور تمہارے لیے دس"۔ علی کہتے ہیں: پھر میں دوسری بار داخل ہوا اور کہا: "السلام علیکم ورحمة اللہ"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیک السلام ورحمة اللہ وبرکاتہ، میرے لیے تیس اور تمہارے لیے بیس (۱) (۲)"۔ پھر میں تیسری بار داخل ہوا اور کہا: "السلام علیکم ورحمة اللہ وبرکاتہ"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیک السلام ورحمة اللہ وبرکاتہ، تیس میرے لیے اور تیس تمہارے لیے، میں اور تم سلام (کے ثواب) میں برابر ہیں (۳)"۔ ﴿إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾ یعنی: قابلِ تعریف اور بزرگ و برتر۔ ہم نے ان دونوں کی وضاحت "الاسماء الحسنیٰ" (٤) میں کر دی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ ٧٤ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ ٧٥ يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ ٧٦﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ﴾ یعنی: خوف؛ کہا جاتا ہے: "ارتاع من کذا" جب وہ کسی چیز سے ڈر جائے۔ نابغہ نے کہا ہے: "وہ کتے والے شکاری کی آواز سے ڈر گیا، چنانچہ اس نے رات گزاری، خوف اور سردی کی وجہ سے اپنے پاؤں (شامِتات) کے تابع ہو کر (یعنی وہیں کھڑا رہا)" (٥)۔ ﴿وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى﴾ یعنی: اسحاق اور یعقوب (علیہما السلام) کی خوشخبری۔ قتادہ نے کہا: انہوں نے اسے خوشخبری دی کہ وہ قومِ لوط کے پاس صرف عذاب لے کر آئے ہیں اور اسے ڈرنے کی ضرورت نہیں ہے (٦)۔

حواشی: (۱) نسخہ (د) اور (ز) میں: "وعشرة" (اور دس)۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "لأصحابی" (میرے صحابہ کے لیے)۔ (۳) اسے بزار نے اپنی مسند (۸۰۸) میں روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے

مجمع الزوائد ٣٠/٨ میں ذکر کیا ہے اور کہا: اس میں مختار بن نافع تیمی ہے جو کہ ضعیف ہے، اور اس میں عبید بن اسحاق عطار ہے جو کہ متروک ہے۔ (٤) "المجید" کا بیان الاسنیٰ ص ٢٤٤ میں ہے، جہاں تک "الحمید" کا تعلق ہے تو ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں اس کا بیان نہیں ملا۔ (٥) دیوان النابغہ الذبیانی ص ٣٢۔ وہ ایک ایسے بیل کا وصف بیان کر رہا ہے جو شکاری کتوں والے کی آواز سے ڈر گیا تھا، چنانچہ وہ اپنے "شوامت" یعنی ٹانگوں کے تابع (کھڑا) رہا - شوامت شامتہ کی جمع ہے - خوف اور سردی کی وجہ سے۔ اور کہا گیا ہے: "طوع الشوامت" کا مطلب ہے کہ اس نے وہ رات گزاری جو اس پر خوش ہونے والے دشمنوں کو خوش کر دینے والی تھی۔ دیکھیے: شرح القصائد المشہورات للنحاس ١٦٣/٢، وشرح القصائد العشر ص ٣٥٣ - ٣٥٤، وخزانة الادب ١٨٨/٣ - ١٨٩۔ (٦) تفسیر الطبری ٤٨٦/١٢۔

Surah Hud: Verses 74 - 76 172

"Arguing with Us": meaning, he was arguing with our messengers, and He (Allah) attributed it to Himself because they descended by His command. This argument was narrated by Humayd bin Hilal, from Jundub, from Hudhayfah; that is when they said: "Indeed, we are going to destroy the people of this city" [Al-Ankabut: 31]. He said to them: "What do you think if there were fifty Muslims in it; would you destroy them?" They said: "No." He said: "Forty?" They said: "No." He said: "Thirty?" They said: "No." He said: "Twenty?" They said: "No." He said: "If there were ten - or five, Humayd doubted - ?" They said: "No" (1). Qatadah said something similar, he said: Meaning Ibrahim said: A people who do not have ten Muslims in them have no good in them (2). And it was said: Ibrahim said: "What do you think if there was one Muslim man in it, would you destroy it?" They said: "No." Ibrahim then said at that point: "Indeed, within it is Lot." They said, "We are more knowing of who is within it. We will surely save him and his family, except his wife - she is to be of those who remain behind" [Al-Ankabut: 32]. And Abd al-Rahman bin Samura said: They were four hundred thousand. Ibn Jurayj said: There were four million in the villages of the people of Lot (3). The school of Al-Akhfash and Al-Kisa'i is that "arguing with Us" (present tense) stands in place of "argued with Us" (past tense). Al-Nahhas said (4): Since the response to "when" (lamma) must be in the past tense, the future (present) was put in its place, just as the condition must be in the future, so the past was put in its place. There is another answer: that "arguing with Us" is in the position of a state (hal); meaning: he came arguing with Us, and this is the saying of Al-Farra' (5). "Indeed, Abraham was forbearing, compassionate and oft-returning [to Allah]" [Hud: 75]. The meaning of "Indeed, Abraham was compassionate and forbearing" was previously mentioned in "Bara'ah" [Surah At-Tawbah] (6). And Al-Munib: the one who returns (7). It is said: Anaba: when he returns. And Ibrahim (peace be upon him) was returning to Allah Almighty in all his affairs.

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 11/523-524, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 6/2057 (11037). (2) Tafsir Abd al-Razzaq 2/308. (3) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 12/492. (4) In I'rab al-Qur'an 2/295. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/23. (6) In 10/401-404. (7) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/293, and Tafsir Abu al-Layth 2/136.

सूरह हूद: आयतें ७४ - ७६ १७२

"हमसे बहस करने लगा": यानी, वह हमारे दूतों से बहस कर रहा था, और उसने (अल्लाह ने) इसे अपनी ओर संदर्भित किया क्योंकि वे उसके आदेश से उतरे थे। इस बहस को हुमैद बिन हिलाल ने जुंदुब से, उन्होंने हुजैफ़ा से रिवायत किया है; वह तब था जब उन्होंने कहा: "बेशक, हम इस बस्ती के लोगों को नष्ट करने वाले हैं" [अल-अंकबूत: ३१]। उन्होंने उनसे कहा: "तुम्हारा क्या विचार है अगर इसमें पचास मुसलमान हों; क्या तुम उन्हें नष्ट कर दोगे?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "चालीस?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तीस?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "बीस?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "अगर उसमें दस हों - या पांच, हुमैद को संदेह था - ?" उन्होंने कहा: "नहीं" (१)। कतादा ने इसके समान ही कहा है, उन्होंने कहा: यानी इब्राहीम ने कहा: जिस कौम में दस मुसलमान भी न हों, उनमें कोई खैर (भलाई) नहीं है (२)। और कहा गया है कि इब्राहीम ने कहा: "तुम्हारा क्या विचार है अगर इसमें एक मुसलमान आदमी हो, तो क्या तुम उसे नष्ट कर दोगे?" उन्होंने कहा: "नहीं।" तब इब्राहीम ने कहा: "बेशक इसमें लूत हैं।" उन्होंने कहा, "हम बेहतर जानते हैं कि उसमें कौन है। हम उन्हें और उनके परिवार को अवश्य बचा लेंगे, सिवाय उनकी पत्नी के- वह पीछे रह जाने वालों में से है" [अल-अंकबूत: ३२]। अब्द अल-रहमान बिन समरा ने कहा: वे चार लाख थे। इब्न जुरैज ने कहा: लूत की कौम की बस्तियों में चालीस लाख लोग थे (३)। अल-अखफ़श और अल-किसाई का मत है कि "युजादिलुना" (हमसे बहस करता है - वर्तमान काल) "जादलना" (हमसे बहस की - भूतकाल) के स्थान पर है। अल-नहहास ने कहा (४): चूंकि "लम्मा" का उत्तर भूतकाल में होना चाहिए, इसलिए भविष्य (वर्तमान) को उसके स्थान पर रखा गया, जैसे शर्त भविष्य में होनी चाहिए, इसलिए भूतकाल को उसके स्थान पर रखा गया। एक और उत्तर है: कि "युजादिलुना" हाल (अवस्था) के स्थान पर है; यानी: वह हमसे बहस करते हुए आया, और यह अल-फ़र्रा का कहना है (५)। "बेशक इब्राहीम बड़े सहनशील, कोमल हृदय और अल्लाह की ओर झुकने वाले थे" [हूद: ७५]। "बेशक इब्राहीम कोमल हृदय और सहनशील थे" का अर्थ पहले "बाराह" [सूरह अत-तौबा] (६) में गुजर चुका है। और अल-मुनीब: लौटने वाला (७)। कहा जाता है: अनाबा: जब वह लौटता है। और इब्राहीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने सभी मामलों में अल्लाह तआला की ओर लौटने वाले थे।

(१) इसे इब्न अबी शैबा ५२३/११ - ५२४, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर २०५७/६ (११०३७) में निकाला है। (२) तफ़सीर अब्द अल-रज्ज़ाक ३०८/२। (३) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ४९२/१२

में निकाला है। (४) इराब अल-कुरआन २९५/२ में। (५) मानी अल-कुरआन २३/२ में। (६) ४०१/१० - ४०४ में। (७) मजाज़ अल-कुरआन अबू उबैदा १/२९३, और तफ़सीर अबू अल-लैथ १३६/२ द्वारा।

سورہ ہود: آیات ۷۴ - ۷۶ ۱۷۲

«يُجَادِلُنَا» یعنی: وہ ہمارے رسولوں سے جھگڑا (بحث) کر رہا تھا، اور اللہ نے اسے اپنی طرف منسوب کیا؛ کیونکہ وہ اس کے حکم سے نازل ہوئے تھے۔ اس مجادلے کو حمید بن ہلال نے جندب سے، انہوں نے حذیفہ سے روایت کیا ہے؛ اور وہ اس وقت جب انہوں نے کہا: ﴿إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ﴾ [العنکبوت: ۳۱] (ہم اس بستی کے رہنے والوں کو ہلاک کرنے والے ہیں)۔ انہوں نے ان سے کہا: تمہارا کیا خیال ہے اگر اس میں پچاس مسلمان ہوں؛ کیا تم انہیں ہلاک کر دو گے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: چالیس؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: تیس؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: بیس؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: اگر اس میں دس ہوں - یا پانچ، حمید کو شک ہوا - ؟ انہوں نے کہا: نہیں (۱)۔ قتادہ نے بھی اسی طرح کا قول نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: یعنی ابراہیم نے کہا: جس قوم میں دس مسلمان نہ ہوں، ان میں کوئی خیر نہیں ہے (۲)۔ اور کہا گیا ہے کہ ابراہیم نے کہا: تمہارا کیا خیال ہے اگر اس میں ایک مسلمان مرد ہو، کیا تم اسے ہلاک کر دو گے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ تب ابراہیم نے اس وقت کہا: ﴿إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَن فِيهَا لَنُنَجِّيَنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَبِرِينَ﴾ [العنکبوت: ۳۲] (بے شک اس میں لوط ہیں، انہوں نے کہا ہم خوب جانتے ہیں جو اس میں ہیں، ہم ضرور ان کو اور ان کے گھر والوں کو بچا لیں گے سوائے ان کی بیوی کے جو پیچھے رہ جانے والوں میں سے ہے)۔ عبدالرحمن بن سمرہ نے کہا: وہ چار لاکھ تھے۔ ابن جریج نے کہا: قوم لوط کی بستیوں میں چالیس لاکھ (چار ہزار ہزار) لوگ تھے (۳)۔ اخفش اور کسائی کا مذہب یہ ہے کہ «يُجادلنا» (مضارع) «جادلنا» (ماضی) کے مقام پر ہے۔ نحاس نے کہا (۴): جب «لمَّا» کا جواب ماضی ہونا چاہیے تو مستقبل کو اس کی جگہ رکھ دیا گیا، جیسے شرط مستقبل ہونی چاہیے تو ماضی کو اس کی جگہ رکھ دیا گیا۔ اس میں ایک دوسرا جواب بھی

ہے: کہ «يُجادلنا» حال کے مقام پر ہے؛ یعنی: وہ ہماری طرف جھگڑتا ہوا آیا، اور یہ فرا کا قول ہے (۵)۔ ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُّنِيبٌ﴾ (بے شک ابراہیم بڑے حلیم، نرم دل اور رجوع کرنے والے تھے)۔ سورہ براءت (۶) میں ﴿لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾ کے معنی گزر چکے ہیں۔ اور المنیب: رجوع کرنے والا (۷)، کہا جاتا ہے: اناب: جب وہ رجوع کرے۔ اور ابراہیم ﷺ اپنے تمام امور میں اللہ تعالیٰ کی طرف رجوع کرنے والے تھے۔

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۵۲۳/۱۱ - ۵۲۴، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۲۰۵۷/۶ (۱۱۰۳۷) میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر عبد الرزاق ۳۰۸/۲۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۴۹۲/۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۲۹۵/۲ میں۔ (۵) معانی القرآن ۲۳/۲ میں۔ (۶) ۴۰۱/۱۰ - ۴۰۴ میں۔ (۷) مجاز القرآن ابوعبیدہ ۱/۲۹۳، اور تفسیر ابواللیث ۱۳۶/۲۔

١٧٣ Surah Hud: Verses 74 - 83

...all of them (1). It is said: 'Al-Awwah' is the one who sighs with regret over the lack of faith among the people of Lot.

The Almighty's saying: {O Abraham, desist from this!} meaning: leave off arguing about the people of Lot. {Indeed, the command of your Lord has come} meaning: His punishment for them. {And indeed, there is coming to them a punishment that will not be repelled.} meaning: not averted from them nor driven back (2).

The Almighty's saying: {And when Our messengers came to Lot, he was distressed for them and felt for them great discomfort and said, "This is a trying day." (77) And his people came hastening to him, and before [this] they had been doing evil deeds. He said, "O my people, these are my daughters; they are purer for you. So fear Allah and do not disgrace me concerning my guests. Is there not among you a right-minded man?" (78) They said, "You have already known that we have no interest in your daughters, and indeed, you know what we want." (79) He said, "If only I had against you some power or could take refuge in a strong support." (80) They [the angels] said, "O Lot, indeed we are messengers of your Lord; [therefore] they will never reach you. So set out with your family during a portion of the night and let not any among you look back - except your wife; indeed, she will be struck by that which strikes them. Indeed, their appointment is [for] the morning. Is not the morning near?" (81) So when Our command came, We made the highest part [of the city] its lowest and rained upon them stones of layered clay (82) Marked from your Lord. And it is not from the wrongdoers far off. (83)}

The Almighty's saying: {And when Our messengers came to Lot, he was distressed for them} When the angels left Abraham - and there were four farsakhs between Abraham and Lot's village - Lot's two daughters saw the angels while they were drawing water. They saw their beautiful appearance and asked, "What is your business? And where have you come from?" They said, "From such and such a place, wanting this village." The two girls said, "Its people are committers of indecencies." The angels asked, "Is there someone in it who will host us?" They said, "Yes, this old man," pointing to Lot. When Lot saw their appearance, he feared for them from his people (3).

{He was distressed for them} meaning: their arrival grieved him (4), it is said: 'saa'a' (it was bad/evil) is intransitive, and 'saa'ahu' (it grieved him/was bad for him).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/295. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/136, and Tafsir al-Baghawi 2/394. (3) Similar speech in Tafsir Abi al-Layth 2/136. (4) Tafsir al-Tabari 12/494, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/366.

१७३ सूरह हूद: आयत ७४ - ८३

...वे सभी (१)। और कहा गया है: 'अल-अव्वह' वह है जो लूत की कौम के ईमान न लाने पर अफसोस के साथ आह भरता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {हे इब्राहीम, इस बात से हट जाओ!} यानी: लूत की कौम के बारे में बहस छोड़ दो। {बेशक तुम्हारे रब का हुक्म आ चुका है} यानी: उनके लिए उसका अज़ाब। {और बेशक उनके पास ऐसा अज़ाब आने वाला है जो वापस नहीं पलटा जाएगा।} यानी: उनसे टाला नहीं जाएगा और न ही रोका जाएगा (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हमारे रसूल (फरिश्ते) लूत के पास आए, तो वह उनके कारण दुखी हुए और उनका दिल तंग हुआ और कहा, "यह एक कठिन दिन है।" (७७) और उसकी कौम के लोग उसके पास दौड़ते हुए आए, और इससे पहले वे बुरे काम किया करते थे। उसने कहा, "ऐ मेरी कौम के लोगो, ये मेरी बेटियाँ हैं; ये तुम्हारे लिए अधिक पवित्र हैं। सो अल्लाह से डरो और मेरे मेहमानों के बारे में मुझे अपमानित न करो। क्या तुममें कोई भला आदमी नहीं है?" (७८) उन्होंने कहा, "तुम तो जानते ही हो कि हमें तुम्हारी बेटियों की कोई ज़रूरत नहीं है, और तुम जानते हो कि हम क्या चाहते हैं।" (७९) उसने कहा, "काश! मेरे पास तुम्हारे मुकाबले की ताकत होती या मैं किसी मज़बूत पनाहगाह की शरण ले पाता।" (८०) उन्होंने कहा, "ऐ लूत, बेशक हम तुम्हारे रब के भेजे हुए हैं; वे तुम तक कभी नहीं पहुँच पाएंगे। सो रात के किसी हिस्से में अपने परिवार को लेकर निकल जाओ और तुममें से कोई पीछे मुड़कर न देखे - सिवाय तुम्हारी पत्नी के, उसे भी वही पहुँचेगा जो उन्हें पहुँचेगा। बेशक उनके वादे का समय सुबह है। क्या सुबह करीब नहीं है?" (८१) फिर जब हमारा हुक्म आया, तो हमने उस बस्ती के ऊपरी हिस्से को निचला हिस्सा बना दिया और उस पर तह-दर-तह पकी हुई मिट्टी के पत्थर बरसाए (८२) जो तुम्हारे रब के यहाँ से चिह्नित थे। और वह ज़ालिमों से कुछ दूर नहीं है। (८३)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हमारे रसूल लूत के पास आए, तो वह उनके कारण दुखी हुए} जब फरिश्ते इब्राहीम के पास से निकले - और इब्राहीम और लूत की बस्ती के बीच चार फरसख का फासला था - तो लूत की दो बेटियों ने फरिश्तों को देखा जबकि वे पानी भर रही थीं। उन्होंने उनका सुंदर रूप देखा और पूछा, "तुम्हारा क्या मामला है? और तुम कहाँ से आए हो?" उन्होंने कहा, "फलां जगह से, हम इस बस्ती में जाना चाहते हैं।" दोनों लड़कियों ने कहा, "बेशक इसके रहने वाले

अश्लील काम करने वाले हैं।" फरिश्तों ने पूछा, "क्या इसमें कोई है जो हमारी ज़ियाफ़त (मेजबानी) करे?" उन्होंने कहा, "हाँ, यह बुजुर्ग," और लूत की ओर इशारा किया। जब लूत ने उनका रूप देखा, तो उन्हें अपनी कौम से उनके लिए डर महसूस हुआ (३)।

{वह उनके कारण दुखी हुए} यानी: उनका आना उन्हें बुरा लगा (४), कहा जाता है: 'सा-अ' (बुरा होना) लाज़िम (अकर्मक) है, और 'सा-अहु' (उसे बुरा लगा)।

---

(१) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास २/२९५। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/१३६, और तफ़सीर अल-बग़वी २/३९४। (३) इसी तरह की बात तफ़सीर अबी अल-लैथ २/१३९ में है। (४) तफ़सीर अल-तबरी १२/४९४, और मा'नी अल-कुरान, अल-नहहास ३/३६६।

۱۷۳ سورہ ہود: آیات ۷۴ - ۸۳

تمام کی تمام (۱)۔ اور کہا گیا ہے: 'الاوّاہ' وہ ہے جو قومِ لوط کے ایمان نہ لانے پر افسوس سے آہیں بھرنے والا ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَٰٓإِبۡرَٰهِيمُ أَعۡرِضۡ عَنۡ هَٰذَآۖ﴾ یعنی: قومِ لوط کے بارے میں بحث و تکرار چھوڑ دو۔ ﴿إِنَّهُۥ قَدۡ جَآءَ أَمۡرُ رَبِّكَۖ﴾ یعنی: ان پر اللہ کا عذاب۔ ﴿وَإِنَّهُمۡ ءَاتِيهِمۡ عَذَابٌ غَيۡرُ مَرۡدُودٖ﴾ یعنی: ان سے ٹلنے والا نہیں اور نہ ہی دور ہونے والا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَمَّا جَآءَتۡ رُسُلُنَا لُوطٗا سِيٓءَ بِهِمۡ وَضَاقَ بِهِمۡ ذَرۡعٗا وَقَالَ هَٰذَا يَوۡمٌ عَصِيبٞ ٧٧ وَجَآءَهُۥ قَوۡمُهُۥ يُهۡرَعُونَ إِلَيۡهِ وَمِن قَبۡلُ كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ٱلسَّيِّـَٔاتِۚ قَالَ يَٰقَوۡمِ هَٰٓؤُلَآءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطۡهَرُ لَكُمۡۖ فَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَلَا تُخۡزُونِ فِي ضَيۡفِيٓۖ أَلَيۡسَ مِنكُمۡ رَجُلٞ رَّشِيدٞ ٧٨ قَالُواْ لَقَدۡ عَلِمۡتَ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكَ مِنۡ حَقّٖ وَإِنَّكَ لَتَعۡلَمُ مَا نُرِيدُ ٧٩ قَالَ لَوۡ أَنَّ لِي بِكُمۡ قُوَّةً أَوۡ ءَاوِيٓ إِلَىٰ رُكۡنٖ شَدِيدٖ ٨٠ قَالُواْ يَٰلُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَن يَصِلُوٓاْ إِلَيۡكَ فَأَسۡرِ بِأَهۡلِكَ بِقِطۡعٖ مِّنَ ٱلَّيۡلِ وَلَا يَلۡتَفِتۡ مِنكُمۡ أَحَدٌ إِلَّا ٱمۡرَأَتَكَۖ إِنَّهُۥ مُصِيبُهَا مَآ أَصَابَهُمۡۚ إِنَّ مَوۡعِدَهُمُ ٱلصُّبۡحُۚ أَلَيۡسَ ٱلصُّبۡحُ بِقَرِيبٖ ٨١ فَلَمَّا جَآءَ أَمۡرُنَا جَعَلۡنَا عَٰلِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمۡطَرۡنَا عَلَيۡهَا حِجَارَةٗ مِّن سِجِّيلٖ مَّنضُودٖ ٨٢ مُّسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَۖ وَمَا هِيَ مِنَ ٱلظَّٰلِمِينَ بِبَعِيدٖ ٨٣﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَمَّا جَآءَتۡ رُسُلُنَا لُوطٗا سِيٓءَ بِهِمۡ﴾ جب فرشتے ابراہیم علیہ السلام کے پاس سے نکلے - اور ابراہیم علیہ السلام اور لوط علیہ السلام کی بستی کے درمیان چار فرسخ کا فاصلہ تھا - تو لوط کی دو بیٹیوں نے فرشتوں کو دیکھا جب وہ پانی بھر رہی تھیں۔ انہوں نے ان کی خوبصورت ہیئت دیکھی تو پوچھا: تمہارا کیا معاملہ ہے؟ اور تم کہاں سے آئے ہو؟ انہوں نے کہا: فلاں جگہ سے، ہم اس بستی کا ارادہ رکھتے ہیں۔ دونوں لڑکیوں نے کہا: اس کے رہنے والے بے حیائی کے

کام کرنے والے ہیں۔ فرشتوں نے پوچھا: کیا یہاں کوئی ایسا ہے جو ہماری مہمانی کرے؟ انہوں نے کہا: ہاں، یہ بزرگ، اور لوط علیہ السلام کی طرف اشارہ کیا۔ جب لوط علیہ السلام نے ان کی ہیئت دیکھی تو انہیں اپنی قوم سے ان کے بارے میں ڈر محسوس ہوا (۳)۔

﴿سِيٓءَ بِهِمۡ﴾ یعنی: ان کا آنا انہیں ناگوار گزرا (۴)، کہا جاتا ہے: 'ساء يسوء' (برا ہونا) لازم ہے، اور 'ساءه يسوؤه' (اسے برا لگا)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۹۵۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۲ / ۱۳۶، اور تفسیر البغوی ۲ / ۳۹۴۔

(۳) اسی طرح کی گفتگو تفسیر ابی اللیث ۲ / ۱۳۶ میں ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۲ / ۴۹۴، اور معانی القرآن للنحاس ۳ / ۳۶۶۔

Surah Hud: Verses 77 - 83 (Page 174)

It is also transitive (1). If you wish, you can pronounce the 'sin' with a dammah (u sound) because its origin is dammah. The origin is "suwi'a bihim" from "su'" (evil/ unpleasantness). The vowel of the 'waw' was moved to the 'sin', so the 'waw' turned into a 'ya'. If you lighten the hamza, you throw its vowel onto the 'ya', so you say "si'a bihim" lightened, and it is an irregular dialect with shadda (doubling) (2).

{And was distressed on their account} (11:77) meaning: his chest felt tight because of their arrival, and he disliked it. It was said: his capacity and strength were constrained. Its origin is that a camel stretches its forelegs (yadhra'u) while walking according to the span of its step. If it is burdened with more than it can bear, it falls short of that, weakens, and extends its neck (3). So "tightness of the dhr'a" is an expression for tightness of capacity. It was also said: it is from "dhara'ahu al-qay'u" (vomit overcame him), meaning it overcame him, i.e., he was unable to contain the unpleasantness within himself (4). His heart was only constricted because of them due to what he saw of their beauty, and what he knew of his people's wickedness (5).

{and said, "This is a distressing day."} meaning: severe in evil (6). A poet said:

And if you do not please Bakr bin Wail ... it will be a distressing day for you in Iraq (7)

Another poet said:

A distressing day that binds the heroes ... [like] a strong person binds tall Salam trees (8)

It is said "asib" and "asabsab" for intensification, meaning: an accumulation of evil that is disliked. And "asaba" means: he bound together with evil a band (isabah). From it comes "usbah" and "isabah", meaning: those united in word/purpose, i.e.:

---

(1) See Tafsir al-Razi 18/31. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/295. (3) Tahdhib al-Lugha 2/316. (4) See Zad al-Masir 4/136. (5) See Tafsir al-Baghawi 2/394. (6) Majma' al-Bayan 12/194. (7) Its author is Utban bin Asilah - or Wasilah - al-Shaybani, and it's in al-Ishtiqaq by Ibn Duraid p.359 and Mu'jam al-Shu'ara' by al-Marzubani p.108. (8) It is in Majaz al-Quran by Abu Ubaidah 1/294, and Tafsir al-Tabari 12/498. And "al-Salam": trees of the acacia type (thorny). al-Sihah (slm).

सूरह हूद: आयतें 77 - 83 (पृष्ठ 174)

यह सकर्मक (transitive) भी है (1)। यदि आप चाहें, तो 'सीन' को दम्मा (u की मात्रा) के साथ पढ़ सकते हैं; क्योंकि इसका मूल दम्मा है। मूल "सुवी-अ बिहिम" (suwi'a bihim) था जो 'सूअ' (बुराई) से बना है। 'वाव' का स्वर 'सीन' पर स्थानांतरित कर दिया गया, जिससे 'वाव' 'या' में बदल गया। यदि आप हमज़ा को हल्का (तख़फ़ीफ़) करते हैं, तो आप उसका स्वर 'या' पर डाल देते हैं, तो आप हल्का करके"सी-अ बिहिम" (si'a bihim) कहते हैं, और तशदीद (द्वित्व) के साथ एक असामान्य बोली भी है (2)।

{और उनके कारण तंग दिल हुआ} (11:77) अर्थात: उनके आने से उसका सीना संकुचित हो गया, और उसने इसे नापसंद किया। कहा गया है: उसकी क्षमता और सामर्थ्य कम पड़ गई। इसका मूल यह है कि ऊँट चलते समय अपने डग की चौड़ाई के अनुसार अपने पैरों को फैलाता है (यधराउ)। यदि उस पर उसकी क्षमता से अधिक भार डाल दिया जाए, तो वह उससे तंग आ जाता है, कमज़ोर हो जाता है और अपनी गर्दन फैला देता है (3)। अतः "धिक-ए-ज़रअ" (Dhiq al-Dhar'a) क्षमता की तंगी के लिए एक अभिव्यक्ति है। यह भी कहा गया है: यह "ज़रा-अहु अल-क़य'उ" (उसे उल्टी आ गई) से है, अर्थात: वह उस पर हावी हो गया, यानी वह अपने भीतर की अप्रियता को रोकने में असमर्थ था (4)। उनके कारण उसका मन केवल इसलिए संकुचित हुआ क्योंकि उसने उनकी सुंदरता देखी थी, और वह अपनी जाति के दुराचार को जानता था (5)।

{और कहा, "यह एक कठिन दिन है।" } अर्थात: बुराई में कठोर (6)। कवि ने कहा:

और यदि तुम बक्र बिन वाइल को प्रसन्न नहीं करते... तो इराक में तुम्हारे लिए एक कठिन दिन होगा (7)

एक अन्य ने कहा:

एक कठिन दिन जो नायकों को जकड़ लेता है... [जैसे] एक शक्तिशाली व्यक्ति लंबे 'सल्लम' के पेड़ों को जकड़ता है (8)

"असीब" (asib) और "असबसब" (asabsab) अधिकता के लिए कहा जाता है, अर्थात: नापसंद बुराई का जमावड़ा। और "असबा" (asaba) का अर्थ है: उसने बुराई के साथ एक समूह (इसाबा) को

बांध दिया। इसी से "उस्बा" (usbah) और "इसाबा" (isabah) शब्द आए हैं, अर्थात: एकमत लोग, यानी:

---

(1) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 31/18। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/295। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 316/2। (4) देखें ज़ाद अल-मसीर 136/4। (5) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 394/2। (6) मजमा अल-बयान 194/12। (7) इसके रचयिता उत्बान बिन असीला - या वसीला - अल-शयबानी हैं, और यह इब्न दुरैद की अल-इश्तिक़ाक़ पृ. 359 और अल-मरज़ुबानी की मुअजम अल-शुअरा पृ. 108 में है। (8) यह अबू उबैदा की मजाज़ अल-कुरान 294/1 और तफ़्सीर अल-तबरी 498/12 में है। और 'अल-सल्लम': कांटेदार (अधाह) प्रकार के पेड़। अल-सिहह (सलम)।

سورہ ہود: آیات 77 - 83 (صفحہ 174)

تو یہ متعدی بھی ہے (١) ، اور اگر آپ چاہیں تو 'سین' کو ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھ سکتے ہیں؛ کیونکہ اس کی اصل ضمہ ہے، اور اصل "سُوِیءَ بِہِم" ہے جو 'سوء' (برائی/ناگواری) سے نکلا ہے، 'واؤ' کی حرکت 'سین' پر منتقل کر دی گئی تو وہ 'یاء' میں بدل گئی، اور اگر آپ نے ہمزہ کو ہلکا کیا تو اس کی حرکت 'یاء' پر ڈال دی، تو آپ نے تخفیف کے ساتھ «سِيءَ بِهِمْ» کہا، اور تشدید کے ساتھ ایک شاذ لغت بھی ہے (٢)۔

﴿وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا﴾ یعنی: ان کے آنے سے اس کا سینہ تنگ ہو گیا، اور اسے ناگوار گزرا۔ اور کہا گیا: اس کی وسعت اور طاقت جواب دے گئی۔ اور اس کی اصل یہ ہے کہ اونٹ چلتے وقت اپنے قدموں کی چوڑائی کے مطابق اپنے ہاتھ پھیلاتا (یذرع) ہے، پس جب اسے اس کی طاقت سے زیادہ پر لادا جائے تو وہ اس سے تنگ آ جاتا ہے، کمزور ہو جاتا ہے اور اپنی گردن لمبی کر لیتا ہے (٣) ، پس "ضیق الذرع" وسعت کی تنگی سے کنایہ ہے۔ اور کہا گیا: یہ «ذَرَعَهُ الْقَيْءُ» سے ہے، یعنی: وہ اس پر غالب آ گیا، یعنی: وہ اپنے نفس میں موجود ناگواری کو روکنے سے قاصر رہا (٤) ، اور ان کی وجہ سے اس کا دل صرف اس لیے تنگ ہوا کہ اس نے ان کا حسن و جمال دیکھا، اور اپنی قوم کی بدکاری سے واقف تھا (٥)۔

﴿وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ﴾ یعنی: شر کے اعتبار سے سخت دن (٦)۔ اور شاعر نے کہا:

اور اگر تم بکر بن وائل کو راضی نہیں کرتے... تو عراق میں تمہارے لیے ایک سخت دن ہو گا (٧)

ایک دوسرے نے کہا:

ایک سخت دن جو بہادروں کو جکڑ لیتا ہے... [جیسے] ایک طاقتور شخص لمبے 'سَلَم' کے درختوں کو جکڑتا ہے (۸)

اور کہا جاتا ہے: مبالغہ کے لیے «عَصِیبٌ» اور «عَصَبْصَبٌ»، یعنی: ناپسندیدہ شر کا مجموعہ، اور «عَصَبَ»؛ یعنی: اس نے شر کے ساتھ ایک جماعت (عصابہ) کو باندھ دیا، اور اسی سے «عُصبہ» اور «عِصابہ» کہا گیا، یعنی: ایک ہی بات پر جمع ہونے والے، یعنی:

---

(۱) دیکھئے تفسیر رازی ۳۱/۱۸ . (۲) إعراب القرآن لِلنحاس ۲۹۵/۲ . (۳) تہذیب اللغۃ ۳۱٦/۲ . (٤) دیکھئے زاد المسیر ۱۳٦/٤ . (٥) دیکھئے تفسیر بغوی ۳۹٤/۲ . (٦) مجمع البیان ۱۹٤/۱۲ . (۷) اس کے قائل عتبان بن أصیلة - اور کہا گیا ہے: وصیلة - الشیباني ہیں، اور یہ ابن درید کی الاشتقاق ص۳۵۹ اور مرزبانی کی معجم الشعراء ص۱۰۸ میں ہے۔ (۸) یہ ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ۲۹٤/۱، اور تفسیر طبری ٤۹۸/۱۲ میں ہے۔ اور 'السلم': خاردار (عضاہ) درخت۔ الصحاح (سلم)۔

Surah Hud: Verses 77 - 83 175 ...gathered within themselves. And a man's 'asabah' (kinship group) are those gathered with him in lineage, and "I became 'asaba' for so-and-so" means: I became like his 'asabah'. And a "ma'soob" man means: well-built/ tightly knit in physique.

The Almighty’s saying: {And his people came to him, rushing towards him} (11:78) is in the position of a circumstantial clause (Hal)(1). "Yuhra'un" (rushing) means they are hurrying. Al-Kisa'i, Al-Farra, and others from the people of language said: 'al-ihra' (rushing) only occurs as a hurrying with trembling/shaking(2). It is said: a man 'ahra'a' (hurried) an 'ihra'an' (hurrying), meaning: he hurried with a tremor from cold, anger, or fever, and he is 'muhra'(3). Muhalhil said: So they came rushing while they were captives ... we lead them despite their noses (in humiliation)(4). And another said: With swift things (camels) hurrying towards him(5). This is like: so-and-so was "awla'a" (made keen) on the matter, Zayd was "ur'ida" (made to tremble), and so-and-so was "zuhiya" (made proud). These come and are only used in this [passive] form. And it was said: "ahra'a", meaning: his greed made him hurry(6). According to this, "yuhra'un" means they are being urged/driven towards it(7). Whoever spoke the first view said: it was only heard as "ahra'a al-rajul" (the man was made to hurry), meaning: he hurried, in the passive form (where the subject is not named)(8). Ibn al-Qutiya(9) said: A person "hura'a" (hurried) a "har'an", and "ahra'a": he was driven and hurried. Al-Harawi said: It is said: "hura'a al-rajul" and "uhra'a", meaning: he was urged(10). Ibn...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/295, and what precedes it is from him. (2) In the manuscript copies: "sira'an" (quickly), and what is established is from (M). (3) See Tahdhib al-Lugha 1/141, al-Nukat wa al-'Uyun 2/488, and Zad al-Masir 4/137. (4) Tafsir al-Tabari 12/500, Tahdhib al-Lugha 1/141, and al-Muharrar al-Wajiz 3/194. (5) It is in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/294, and Tafsir al-Tabari 12/499. (6) Tafsir al-Razi 18/32. (7) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/294, and it says: they are urged towards him. (8) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 206, and al-Sihah (hr'). (9) Muhammad ibn Umar ibn Abdul Aziz al-Andalusi, al-Qurtubi, the grammarian, wrote "Tasarif al-Af'al" and compiled a history of al-Andalus. He died in the year (367 AH). Al-Siyar 16/219. (10) See Tahdhib al-Lugha 1/141.

सूरह हूद: आयत 77 - 83 175 ...अपने आप में एकत्रित। और किसी व्यक्ति का 'असबाह' (कुनबा) वे हैं जो उसके साथ वंश में एकत्रित हैं, और "मैं अमुक के लिए असबाह बन गया" का अर्थ है: मैं उसके असबाह जैसा हो गया। और 'मा'सूब' आदमी का अर्थ है: गठीले शरीर वाला।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसके पास उसकी कौम के लोग दौड़ते हुए आए} (11:78) 'हाल' (परिस्थिति) की स्थिति में है(1)। 'युहराऊन' का अर्थ है: वे जल्दी कर रहे हैं। अल-किसाई, अल-फर्रा और भाषा के अन्य जानकारों ने कहा है: 'इहराअ' (दौड़ना) केवल कंपन या थरथराहट के साथ जल्दी करने के रूप में होता है(2)। कहा जाता है: एक व्यक्ति 'अहराआ' (दौड़ा), जिसका अर्थ है: वह ठंड, क्रोध या बुखार के कारण कंपन के साथ जल्दी-जल्दी चला, और वह 'मुहरा'(3) (दौड़ाया हुआ/कांपता हुआ) है। मुहलहिल ने कहा: तो वे दौड़ते हुए आए जबकि वे कैदी थे ... हम उनकी नाक की अवमानना (अपमान) के बावजूद उन्हें ले जा रहे थे(4)। और एक अन्य ने कहा: तेजी से उसकी ओर बढ़ने वाली (ऊँटनियों) के साथ(5)। यह इस तरह के उदाहरणों के समान है: "औला'आ" (अमुक को किसी काम का शौक दिलाया गया), "उर'इदा" (ज़ैद को कंपाया गया), और "ज़ुहिया" (अमुक को घमंडी बनाया गया)। ये शब्द केवल इसी (कर्मवाच्य) रूप में उपयोग किए जाते हैं। और कहा गया है: "अहरा'आ", यानी: उसके लालच ने उसे दौड़ाया(6)। इस आधार पर "युहराऊन" का अर्थ है: उन्हें इसकी ओर प्रेरित/धकेला जा रहा है(7)। जिसने पहला मत दिया उसने कहा: यह केवल "अहरा'अ अल-रजुल" (आदमी को दौड़ाया गया) के रूप में सुना गया है, यानी: वह जल्दी-जल्दी चला, उस शब्द पर जिसका कर्ता नामित नहीं है (कर्मवाच्य)(8)। इब्न अल-कुतिया(9) ने कहा: व्यक्ति "हुरा'आ" (दौड़ा), और "अहरा'आ": उसे हांका गया और जल्दी कराई गई। अल-हरवी ने कहा: कहा जाता है: "हुरा'अ अल-रजुल" और "उहरा'आ", यानी: उसे प्रेरित किया गया(10)। इब्न...

(1) इराब अल-क़ुरान अल-नहस द्वारा 2/295, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: "सिराअन" (जल्दबाज़ी से), और जो स्थापित है वह (M) से है। (3) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 1/141, अल-नुकात व अल-उयून 2/488, और ज़ाद अल-मसीर 4/137। (4) तफ़सीर अल-तबरी 12/500, तहज़ीब अल-लुग़ा 1/141, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/194। (5) यह अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान 1/294 और तफ़सीर अल-तबरी 12/499 में है। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 18/32। (7) मजाज़ अल-क़ुरान अबू उबैदा द्वारा 1/294, और इसमें है: वे उसकी ओर प्रेरित किए जा रहे हैं। (8) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान इब्न कुतैबा द्वारा पृ. 206, और अल-सिहाह (हर')। (9) मुहम्मद इब्न उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़ अल-अंदलुसी, अल-कुर्तुबी, व्याकरणशास्त्री, ने

'तसारीफ अल-अफ़ाल' लिखी और अल-अंदलुस का इतिहास संकलित किया। उनका निधन वर्ष (367 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 16/219। (10) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 1/141।

سورہ ہود: آیات 77 - 83 175 ...ان کی اپنی ذات میں جمع۔ اور آدمی کا 'عصبہ' وہ لوگ ہیں جو اس کے ساتھ نسب میں جمع ہوں، اور "میں فلاں کے لیے عصبہ بن گیا" کا مطلب ہے: میں اس کے عصبہ کی طرح ہو گیا۔ اور 'معصوب' آدمی کا مطلب ہے: مضبوط جسم والا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اس کی قوم کے لوگ اس کے پاس دوڑتے ہوئے آئے} (11:78) یہ 'حال' کے مقام پر ہے(1)۔ «يُهْرَعُونَ» یعنی: وہ جلدی کر رہے ہیں۔ الکسائی، الفراء اور دیگر ماہرین لغت نے کہا ہے: 'اہراع' (دوڑنا) صرف کپکپاہٹ یا لرزش کے ساتھ جلدی کرنے کی صورت میں ہوتا ہے(2)۔ کہا جاتا ہے: آدمی 'أهرع الرجل إهراعاً' (تیزی سے گیا)، یعنی: وہ سردی، غصے یا بخار کی وجہ سے کپکپاہٹ کے ساتھ جلدی چلا، اور وہ 'مُہرَع'(3) (دوڑایا ہوا/لرزنے والا) ہے، مہلہل نے کہا: پس وہ دوڑتے ہوئے آئے جبکہ وہ قیدی تھے ... ہم ان کی ناک کی رگڑ (ذلت) کے باوجود انہیں ہانک رہے تھے(4)۔ اور دوسرے نے کہا: اس کی طرف تیزی سے بڑھنے والی (اونٹنیوں) کے ساتھ(5)۔ یہ اس طرح کے محاوروں کی طرح ہے: "أولع فلان بالأمر" (فلاں کو اس کام کا شوق دلایا گیا)، "أُرعِد زيد" (زید کو کپکپایا گیا)، اور "زُهي فلان" (فلاں کو متکبر بنایا گیا)۔ یہ الفاظ صرف اسی (مجہول) صورت میں استعمال ہوتے ہیں۔ اور کہا گیا: 'أهرع'، یعنی: اس کی لالچ نے اسے دوڑایا(6)۔ اس بنیاد پر «يُهْرَعُونَ» کا مطلب ہے: انہیں اس پر اکسایا/دھکیلا جا رہا ہے(7)۔ جس نے پہلا قول اختیار کیا اس نے کہا: یہ صرف "أهرع الرجل" (آدمی کو دوڑایا گیا) سنا گیا ہے، یعنی: وہ جلدی چلا، اس لفظ پر جس کا فاعل نامزد نہیں (مجہول فعل)(8)۔ ابن القوطیہ(9) نے کہا: 'هُرع الإنسان هَرعاً'، اور 'أهرع': اسے ہانکا گیا اور جلدی کرائی گئی۔ اور الہروی نے کہا: کہا جاتا ہے: 'هُرع الرجلُ وأُهرع'، یعنی: اسے اکسایا گیا(10)۔ ابن...

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/295، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (2) قلمی نسخوں میں: 'سراعاً' (جلدی سے)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) دیکھئے تہذیب اللغۃ 1/141، النکت والعیون 2/488، اور زاد المسیر 4/137۔ (4) تفسیر الطبری 12/500، تہذیب اللغۃ 1/141، اور المحرر الوجیز 3/194۔ (5) یہ ابوعبیدہ کی مجاز القرآن 1/294 اور تفسیر الطبری 12/499 میں ہے۔ (6) تفسیر الرازی 18/32۔ (7) مجاز القرآن ابوعبیدہ 1/294، اور اس میں ہے: انہیں اس کی طرف اکسایا جا رہا ہے۔ (8) تفسیر غریب القرآن ابن قتیبہ ص 206، اور الصحاح (برع)۔ (9) محمد بن عمر بن عبد العزیز الاندلسی، القرطبی، نحوی، انہوں نے «تصاریف الأفعال» لکھی، اور اندلس کی تاریخ مرتب کی۔ وفات (367ھ)۔ السیر 16/219۔ (10) دیکھئے تہذیب اللغۃ 1/141۔

Page: 176

Surah Hud: Verses 77 - 83

Abbas, Qatadah, and Al-Suddi: "Yu'ra'un" (they came rushing): means they were jogging. Al-Dahhak: they were running. Ibn 'Uyaynah: as if they were being pushed. Shamr ibn Atiyyah said: It is a gait between jogging and sprinting (al-Jamaza) (1). Al-Hasan said: a walk between two walks (2), and the meanings are similar.

The reason for their rushing was what was narrated: when Lot's disbelieving wife saw the guests and their beauty and appearance, she went out until she reached the gatherings of her people and said to them: Lot has hosted young men tonight whose like in beauty has never been seen, and so on and so forth. At that point, they came rushing to him (3).

It is mentioned that when the messengers reached Lot's land, they found Lot in a field of his. It was also said: they found his daughter drawing water from the river of Sodom (4), so they asked her to direct them to someone who would host them. She saw their appearance and feared for them from Lot's people, and said to them: Stay where you are! She went to her father and told him. He went out to them, and they said: We want you to host us tonight. He said to them: Or have you not heard of the deeds of these people? They said: what are their deeds? He said: I bear witness by God that they are the worst people on earth - and God Almighty had said to His angels: do not punish them until Lot testifies against them four times. When Lot made this statement, Gabriel said to his companions: this is one. The conversation continued between them until Lot repeated the testimony four times, then he entered the city with them (5).

The Almighty's saying: {and from before} means: before the arrival of the Messengers (6). And it was said: from before Lot (7).

(1) These narrations were related by Al-Tabari 12 / 500-501. Al-Jamaza: a type of fast walking. Al-Nihaya (Jamz). (2) Tafsir al-Baghawi 2 / 395. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 194, and Al-Tabari related it 12 / 504 from Ibn Ishaq in a similar manner. (4) Al-Azhari said in Tahdhib al-Lugha 12 / 374: Sodom: a city among the cities of Lot's people, its judge was called: Sodom. Abu Hatim said in the book Al-Mazal wal-Mufsad: it is rather Suthum, with the 'dhal', and 'dal' is an error. Al-Azhari said: this to me is correct. End quote. We say: a proverb is set by the injustice of its judge, it is said: more unjust than the judge of Sodom. Mu'jam al-Buldan 3 / 200. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 193.

Related by Al-Tabari 12 / 496 from Qatadah and Al-Suddi. (6) Tafsir al-Tabari 12 / 502, and Tafsir al-Baghawi 2 / 395. (7) Tafsir Abu al-Layth 2 / 136.

पृष्ठ: 176

सूरह हूद: आयतें 77 - 83

अब्बास, कतादा और अल-सुद्दी: "युहरा'ऊन" (दौड़ते हुए आए): का अर्थ है वे जल्दी चल रहे थे। अल-दहक: वे दौड़ रहे थे। इब्न उयैना: जैसे कि उन्हें धकेला जा रहा हो। शमर इब्न अतिय्या ने कहा: यह जोगिंग और तेज़ दौड़ने (अल-जमज़ा) (1) के बीच की चाल है। अल-हसन ने कहा: दो चालों के बीच की चाल (2), और अर्थ समान है।

उनके जल्दी करने का कारण वह था जो वर्णित है कि जब लूत की अविश्वासी पत्नी ने मेहमानों और उनकी सुंदरता और रूप को देखा, तो वह बाहर गई और अपने लोगों की सभाओं में पहुँची और उनसे कहा: लूत ने आज रात ऐसे युवकों की मेजबानी की है जिनकी सुंदरता के जैसा पहले कभी नहीं देखा गया, और ऐसा और वैसा। उस समय, वे उसके पास दौड़ते हुए आए (3)।

उल्लेख है कि जब फरिश्ते लूत की भूमि पर पहुँचे, तो उन्होंने लूत को अपने एक खेत में पाया। यह भी कहा गया है: उन्होंने उनकी बेटी को सदोम की नदी से पानी भरते हुए पाया (4), इसलिए उन्होंने उससे किसी ऐसे व्यक्ति के पास ले जाने को कहा जो उनकी मेजबानी करे। उसने उनका रूप देखा और लूत के लोगों से उनके लिए डर गई, और उनसे कहा: तुम यहीं रहो! वह अपने पिता के पास गई और उन्हें बताया। वह उनके पास बाहर आया, और उन्होंने कहा: हम चाहते हैं कि आप आज रात हमारी मेजबानी करें। उसने उनसे कहा: क्या तुमने इन लोगों के कामों के बारे में नहीं सुना है? उन्होंने कहा: उनके काम क्या हैं? उसने कहा: मैं ईश्वर की कसम खाकर गवाह हूँ कि वे पृथ्वी पर सबसे बुरे लोग हैं - और सर्वशक्तिमान ईश्वर ने अपने स्वर्गदूतों से कहा था: उन्हें तब तक दंड न दें जब तक कि लूत उनके खिलाफ चार गवाहियां न दे दे। जब लूत ने यह बयान दिया, तो जिब्रईल ने अपने साथियों से कहा: यह एक है। उनके बीच बातचीत तब तक जारी रही जब तक कि लूत ने चार बार गवाही नहीं दोहराई, फिर वह उनके साथ शहर में दाखिल हुआ (5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और पहले से} यानी: रसूलों (फरिश्तों) के आने से पहले (6)। और कहा गया है: लूत से पहले (7)।

(1) इन कथनों को अल-तबरी 12 / 500 - 501 ने उद्धृत किया है। और अल-जमज़ा: तेज़ चलने का एक प्रकार। अन-निहाया (जमज़)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2 / 395। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 194, और अल-तबरी ने इसे 12 / 504 पर इब्न इशाक से इसी तरह उद्धृत किया है। (4) अल-

अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 12 / 374 में कहा: सदोम: लूत के लोगों के शहरों में से एक शहर, इसके न्यायाधीश को कहा जाता था: सदोम। अबू हातिम ने किताब अल-मज़ाल वल-मुफ़्सद में कहा: यह केवल सधुम है, 'धाल' के साथ, और 'दाल' गलत है। अल-अज़हरी ने कहा: यह मेरे अनुसार सही है। समाप्त। हमने कहा: इसके न्यायाधीश के अन्याय के लिए एक मुहावरा दिया जाता है, कहा जाता है: सदोम के न्यायाधीश से भी अधिक अन्यायी। मुअजम अल-बुलदान 3 / 200। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 193। और अल-तबरी ने इसे 12 / 496 पर कतादा और अल-सुद्दी से उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 12 / 502, और तफ़सीर अल-बग़वी 2 / 395। (7) तफ़सीर अबू अल-लैथ 2 / 136।

صفحہ: 176

سورہ ہود: آیات 77 - 83

عباس، قتادہ اور سدی: "یُھرعون": یعنی وہ تیز چلتے ہوئے آئے۔ ضحاک: وہ دوڑ رہے تھے۔ ابن عیینہ: جیسے انہیں دھکیلا جا رہا ہو۔ اور شمر بن عطیہ نے کہا: یہ ہرولہ (تیز چلنے) اور جمزٰی (دوڑنے) کے درمیان کی چال ہے (1)۔ اور حسن نے کہا: دو چالوں کے درمیان کی چال (2)، اور معنی قریب قریب ہیں۔

ان کے جلدی کرنے کی وجہ وہ تھی جو روایت کی گئی ہے کہ جب لوط علیہ السلام کی کافر بیوی نے مہمانوں اور ان کے حسن و جمال اور ہیئت کو دیکھا، تو وہ باہر نکلی یہاں تک کہ اپنی قوم کی مجلسوں میں پہنچی اور ان سے کہا: لوط نے آج رات ایسے نوجوانوں کی مہمانی کی ہے جن جیسا حسن کبھی نہیں دیکھا گیا، اور ایسا اور ویسا، تو اس وقت وہ ان کے پاس دوڑتے ہوئے آئے (3)۔

ذکر کیا جاتا ہے کہ جب رسول (فرشتے) لوط علیہ السلام کی بستی پہنچے تو انہوں نے لوط علیہ السلام کو اپنے ایک کھیت میں پایا۔ اور کہا گیا: انہوں نے ان کی بیٹی کو سدوم کی نہر سے پانی بھرتے ہوئے پایا (4)، تو انہوں نے اس سے کسی ایسے شخص کی رہنمائی چاہی جو ان کی مہمانی کرے۔ اس نے ان کی ہیئت دیکھی تو لوط کی قوم سے ان کے بارے میں ڈر گئی، اور ان سے کہا: تم اپنی جگہ رہو! اور اپنے والد کے پاس گئی اور انہیں خبر دی، تو وہ ان کی طرف نکلے۔ انہوں نے کہا: ہم چاہتے ہیں کہ آپ آج رات ہماری مہمانی کریں۔ انہوں نے ان سے کہا: کیا تم نے ان لوگوں کے کاموں کے بارے میں نہیں سنا؟ انہوں نے کہا: ان کے کام کیا ہیں؟ انہوں نے کہا: میں اللہ کی گواہی دیتا ہوں کہ وہ زمین پر بدترین قوم ہیں - اور اللہ عزوجل نے اپنے فرشتوں سے فرمایا تھا: انہیں عذاب نہ دینا جب تک کہ لوط ان پر چار گواہیاں نہ دے دیں - تو جب لوط علیہ

السلام نے یہ بات کہی، تو جبرائیل علیہ السلام نے اپنے ساتھیوں سے کہا: یہ ایک ہوئی۔ اور ان کے درمیان بات چیت جاری رہی یہاں تک کہ لوط علیہ السلام نے چار بار گواہی دہرائی، پھر وہ انہیں لے کر شہر میں داخل ہوئے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِن قَبْلُ﴾ یعنی: رسولوں (فرشتوں) کے آنے سے پہلے (6)۔ اور کہا گیا: لوط علیہ السلام سے پہلے (7)۔

(1) ان اقوال کو طبری نے 12 / 500 - 501 میں نکالا ہے۔ اور الجَمَزٰی: تیز چلنے کی ایک قسم۔ النہایہ (جمز)۔ (2) تفسیر بغوی 2 / 395۔ (3) المحرر الوجیز 3 / 194، اور طبری نے اسے 12 / 504 میں ابن اسحاق سے اسی طرح نکالا ہے۔ (4) ازہری نے تہذیب اللغہ 12 / 374 میں کہا: سدوم: لوط کی قوم کے شہروں میں سے ایک شہر ہے، اس کے قاضی کو سدوم کہا جاتا تھا۔ ابو حاتم نے کتاب المزال والمفسد میں کہا: یہ سذوم ہے، 'ذال' کے ساتھ، اور 'دال' غلط ہے۔ ازہری نے کہا: میرے نزدیک یہی صحیح ہے۔ اھ ہم نے کہا: اس کے قاضی کے جور (ظلم) پر مثال دی جاتی ہے، کہا جاتا ہے: "اجور من قاضي سدوم" (سدوم کے قاضی سے بھی زیادہ ظالم)۔ معجم البلدان 3 / 200۔ (5) المحرر الوجیز 3 / 193۔ اور طبری نے اسے 12 / 496 میں قتادہ اور سدی سے نکالا ہے۔ (6) تفسیر طبری 12 / 502، اور تفسیر بغوی 2 / 395۔ (7) تفسیر ابو اللیث 2 / 136۔

177 Surah Hud: Verses 77 - 83

"They used to practice evil deeds" (Quran 11:78) meaning: it was their habit to engage in sodomy. When they came to Lot and targeted his guests, Lot stood up to defend them (1), and said: "These are my daughters" (2) as a subject and predicate. There is disagreement regarding his statement: "These are my daughters." It was said: He had three biological daughters. It was also said: Two daughters, Zita and Za'ura. It was said: They had two obeyed masters, so he wanted to marry his daughters to them (3). It was also said: He invited them in this situation to marriage, and it was their custom that a non-believer could marry a believer (4). This was permissible at the beginning of Islam and was then abrogated. The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) married one of his daughters to Utbah bin Abi Lahab and the other to Abu al-Aas bin al-Rabi' before the revelation, and both were non-believers (5).

A group - including Mujahid and Sa'id bin Jubayr - said: He referred by saying "my daughters" to women in general, as the prophet of a people is a father to them. This is strengthened by the recitation of Ibn Mas'ud: "The Prophet is closer to the believers than their own selves, and his wives are their mothers, and he is a father to them" (6).

Another group said: The speech was merely a defensive maneuver and he did not intend to carry it out. This view is narrated from Abu Ubaidah, just as it is said to someone forbidden from eating another's property: "Swine is more lawful for you than this" (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/194. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/295. (3) Majma' al-Bayan 12/197. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/194. (5) Tafsir al-Baghawi 2/395. The narration of the Prophet marrying Ruqayyah (may Allah be pleased with her) to Utbah bin Abi Lahab was recorded by al-Tabarani in al-Kabir 22/434 (1056). It states: ... When Allah the Blessed and Exalted revealed: "Perish the two hands of Abu Lahab", the Prophet asked Utbah to divorce Ruqayyah, and Ruqayyah asked him for that, so he divorced her. Then Uthman (may Allah be pleased with him) married Ruqayyah and she died with him. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in al-Fath 7/86 that Utbah married Ruqayyah before Uthman but did not consummate the marriage, so his father ordered him to part with her, and he did. The narration of the Prophet marrying Zaynab (may Allah be pleased with her) to Abu al-Aas bin al-Rabi' before he converted to Islam was recorded by al-Hakim in al-Mustadrak 3/236. Al-Bukhari titled

before hadith (3729): Chapter mentioning the sons-in-law of the Prophet, among them Abu al-Aas bin al-Rabi'. She bore him Umamah, whom the Prophet used to carry while praying, as in the famous hadith. (6) Recorded by al-Tabari 12/502-504. The recitation of Ibn Mas'ud is in al-Qira'at al-Shadhah p. 119. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/194. Ibn Atiyyah said: This hair-splitting is not from the speech of the Prophets (peace be upon them).

१७७ सूरा हूद: आयतें ७७ - ८३

"वे बुरे कर्म किया करते थे" यानी: पुरुषों के साथ संभोग करना उनकी आदत थी। जब वे लूत के पास आए और उनके मेहमानों का इरादा किया, तो लूत उनके बचाव में खड़े हुए (१), और कहा: "ये मेरी बेटियाँ हैं" (२) विशेष्य और विशेषण के रूप में। उनके कहने "ये मेरी बेटियाँ हैं" के बारे में मतभेद है। कहा गया है: उनकी अपनी तीन बेटियाँ थीं। यह भी कहा गया है: दो बेटियाँ, ज़ीता और ज़ऊरा। कहा गया: उनके दो आज्ञाकारी सरदार थे, इसलिए वे अपनी बेटियों का विवाह उनसे करना चाहते थे (३)। यह भी कहा गया: उन्होंने इस स्थिति में उन्हें विवाह के लिए आमंत्रित किया, और उनकी परंपरा थी कि एक काफ़िर एक मोमिना (आस्तिक महिला) से विवाह कर सकता था (४)। इस्लाम की शुरुआत में यह जायज़ था और फिर इसे निरस्त कर दिया गया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपनी एक बेटी का विवाह उ़त्बाह बिन अबी लहब से और दूसरी का अबु अल-आस बिन अल-रबी' से नुबूवत (प्रकाशोद्घाटन) से पहले किया था, और वे दोनों काफ़िर थे (५)।

एक समूह ने - जिनमें मुजाहिद और सईद बिन जुबैर शामिल हैं - कहा: उन्होंने "मेरी बेटियाँ" कहकर सामान्य रूप से महिलाओं की ओर इशारा किया, क्योंकि एक कौम का नबी उनके लिए पिता के समान होता है। इब्न मसूद के इस पाठ से इसे बल मिलता है: "नबी मोमिनों के लिए उनकी अपनी जान से बढ़कर हैं, और उनकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं और वह उनके पिता हैं" (६)।

एक अन्य समूह ने कहा: यह बात केवल बचाव के लिए थी और उनका इरादा इसे पूरा करने का नहीं था। यह बात अबू उबैदा से रिवायत की गई है, जैसा कि उस व्यक्ति से कहा जाता है जिसे दूसरे का माल खाने से रोका जाता है: "तुम्हारे लिए सूअर का मांस इससे अधिक हलाल है" (७)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९४। (२) एराब अल-कुरान लिन-नहस २/२९५। (३) मजमा अल-बयान १२/१९७। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९४। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/३९५। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा रुकय्या (रज़ियल्लाहु अन्हा) का निकाह उ़त्बाह बिन अबी लहब से करने की हदीस अल-तबरानी ने अल-कबीर २२/४३४ (१०५६) में दर्ज की है। इसमें है: ... जब अल्लाह तबारक व तआला ने नाज़िल किया: "बर्बाद हो जाएं अबू लहब के दोनों हाथ", तो नबी ने उ़त्बाह से रुकय्या को तलाक़ देने के लिए कहा, और रुकय्या ने भी उनसे यही मांग की, तो उसने उन्हें तलाक़ दे दी। फिर उ़स्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने रुकय्या से विवाह किया और उनका देहांत उन्हीं के पास हुआ। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ७/८६ में ज़िक्र किया है कि उ़त्बाह ने उ़स्मान से पहले रुकय्या से

निकाह किया था लेकिन संभोग नहीं किया था, तो उनके पिता ने उन्हें अलग होने का हुक्म दिया और वे अलग हो गए। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा ज़ैनब (रज़ियल्लाहु अन्हा) का निकाह इस्लाम लाने से पहले अबु अल-आस बिन अल-रबी' से करने की हदीस अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक ३/२३६ में दर्ज की है। बुखारी ने हदीस (३७२९) से पहले शीर्षक दिया है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दामादों का ज़िक्र, उनमें अबु अल-आस बिन अल-रबी' भी हैं। उनसे उमामा पैदा हुईं, जिन्हें नबी नमाज़ पढ़ते समय गोद में लिए रहते थे, जैसा कि मशहूर हदीस में है। (६) इसे अल-तबरी १२/५०२-५०४ ने निकाला है। इब्न मसूद का पाठ अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ ११९ में है। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९४। इब्न अतिय्या ने कहा: यह बाल की खाल निकालना नबियों (अलैहिमुस्सलाम) की बात नहीं है।

۱۷۷ سورہ ہود: آیات ۷۷ - ۸۳

﴿كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ﴾ یعنی: ان کی عادت مردوں کے پاس آنا (بد فعلی) تھی۔ پس جب وہ لوط کے پاس آئے اور ان کے مہمانوں کا ارادہ کیا، تو لوط ان کے دفاع میں کھڑے ہوئے(۱)، اور فرمایا: ﴿هَؤُلَاءِ بَنَاتِي﴾ (یہ میری بیٹیاں ہیں) مبتدا اور خبر کے طور پر(۲)۔ اور ان کے قول "یہ میری بیٹیاں ہیں" کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ پس کہا گیا: ان کی اپنی تین بیٹیاں تھیں۔ اور کہا گیا: دو بیٹیاں، زیتا اور زعوراء۔ پس کہا گیا: ان کے دو سردار تھے جن کی بات مانی جاتی تھی، تو انہوں نے ارادہ کیا کہ اپنی بیٹیوں کا نکاح ان سے کر دیں(۳)۔ اور کہا گیا: انہوں نے اس حالت میں انہیں نکاح کی طرف بلایا، اور ان کی شریعت میں کافر کا مومنہ سے نکاح جائز تھا(۴)، اور یہ اسلام کے شروع میں بھی جائز تھا پھر منسوخ ہو گیا، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اپنی ایک بیٹی کا نکاح عتبہ بن ابی لہب سے اور دوسری کا ابوالعاص بن الربیع سے وحی سے پہلے کیا تھا، اور وہ دونوں کافر تھے(۵)۔

اور ایک گروہ نے - جن میں مجاہد اور سعید بن جبیر شامل ہیں - کہا: آپ نے اپنے قول "میری بیٹیاں" سے مراد عموماً عورتیں لی تھیں، کیونکہ قوم کا نبی ان کے لیے باپ کے درجے میں ہوتا ہے، اور ابن مسعود کی قرأت اس کی تقویت کرتی ہے: "نبی مومنوں پر ان کی جانوں سے زیادہ حق رکھتے ہیں، اور ان کی بیویاں ان کی مائیں ہیں اور وہ ان کے باپ ہیں"(۶)۔

اور ایک جماعت نے کہا: یہ کلام محض مدافعت کے طور پر تھا، اور آپ کا ارادہ اسے نافذ کرنا نہ تھا، یہ قول ابو عبیدہ سے مروی ہے، جیسے اس شخص سے کہا جائے جسے دوسرے کا مال کھانے سے روکا جائے: "تمہارے لیے خنزیر اس سے زیادہ حلال ہے"(۷)۔

(۱) المحرر الوجيز ۱۹۴/۳۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲۹۵/۲۔ (۳) مجمع البيان ۱۹۷/۱۲۔ (۴) المحرر الوجيز ۱۹۴/۳۔ (۵) تفسير البغوي ۳۹۵/۲۔ اور نبی ﷺ کا رقیہ رضی اللہ عنہا کا نکاح عتبہ بن ابی لہب سے کرنے کی حدیث طبرانی نے الکبیر ۴۳۴/۲۲ (۱۰۵۶) میں نکالی ہے جس میں ہے: ... پس جب اللہ تبارک و تعالی نے نازل فرمایا: ﴿تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ﴾ تو نبی ﷺ نے عتبہ سے رقیہ کی طلاق کا مطالبہ کیا، اور رقیہ نے بھی ان سے یہی سوال کیا، تو اس نے طلاق دے دی، پھر عثمان ♦ نے رقیہ سے نکاح کیا اور وہ ان کے پاس وفات پا گئیں۔ انتہیٰ۔ اور حافظ ابن حجر نے الفتح ۸۶/۷ میں ذکر کیا ہے کہ عتبہ نے عثمان سے پہلے رقیہ سے نکاح کیا تھا مگر رخصتی نہیں ہوئی تھی، تو اس کے باپ نے اسے علیحدگی کا حکم دیا تو اس نے علیحدگی اختیار کر لی۔ اور نبی ﷺ کا زینب رضی اللہ عنہا کا نکاح ابوالعاص بن الربیع سے اسلام لانے سے پہلے کرنے کی حدیث حاکم نے مستدرک ۲۳۶/۳ میں نکالی ہے، اور بخاری نے حدیث (۳۷۲۹) سے پہلے باب باندھا ہے: باب ذكر أصهار النبي ﷺ، ان میں ابوالعاص بن الربیع بھی شامل ہیں۔ انتہیٰ۔ ان سے امامہ پیدا ہوئیں، جنہیں نبی ﷺ نماز پڑھتے ہوئے اٹھا لیا کرتے تھے، جیسا کہ مشہور حدیث میں ہے۔ (۶) اسے طبری ۵۰۲/۱۲ - ۵۰۴ نے نکالا ہے۔ اور ابن مسعود ♦ کی قرأت القراءات الشاذة ص ۱۱۹ میں ہے۔ (۷) المحرر الوجيز ۱۹۴/۳، اور ابن عطیہ نے کہا: یہ موشگافی انبیاء علیہم السلام کے کلام سے نہیں ہے۔

Ikrima said: He did not offer them his daughters nor the daughters of his nation; he only said this to them so they would depart (1). Allah's saying: {They are purer for you} is a subject and a predicate, meaning: your marrying them is purer for you than what you desire, i.e., more lawful. Purification is to refrain from what is not lawful. Ibn Abbas said: Their leaders had proposed to his daughters, but he did not respond to them (2), and on that day he wanted to ransom his guests with his daughters. The 'alif' in "atharu" (purer) is not for superlative/comparison so as to imagine that there is purity in the marriage [intercourse] of men (3), but it is like your saying: 'Allah is Greater (Akbar), Higher (A'la), and more Majestic (Ajall),' even if it is not a superlative; this is permissible and common in Arabic speech, and no one has ever rivaled Allah such that Allah would be 'greater' than them. Abu Sufyan ibn Harb said on the day of Uhud: "Be high, O Hubal," so the Prophet (peace be upon him) said to Umar: "Say: Allah is Higher and more Majestic." And Hubal was never high or majestic (4). The general public read [the word] with the elevation of the 'ra' (nominative case). Al-Hasan and Isa ibn Umar read: "hunna athara" with 'nasb' (accusative case) as a state (hal) (5). And "hunna" is a 'imad' (pillar pronoun). Al-Khalil, Sibawayh, and al-Akhfash do not allow "hunna" here to be a 'imad'; it only becomes a 'imad' in what the speech is not complete except with what follows it, such as: "Zaid was he, your brother," to indicate that 'brother' is not an adjective (6). Al-Zajjaj said (7): Through it, he indicates that "kana" needs a predicate. Others said: Through it, he indicates that the predicate is a definite noun or something close to it (8).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/368. (2) Mentioned by Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 3/195 in a similar way without attribution. (3) In the manuscripts: women, and it is an error. (4) See Tafsir al-Razi 18/33, and the hadith was reported by al-Bukhari at length from the hadith of al-Bara' ibn 'Azib (may Allah be pleased with him), and previously 5/358 - 359. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 60, and al-Muhtasab 1/325, and al-Muharrar al-Wajiz 3/194. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/296, and see the saying of al-Khalil and Sibawayh in al-Kitab 2/397, and the saying of al-Akhfash in Ma'ani al-Qur'an for him 2/581. (7) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/67, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/296. (8) In (M): compared it.

178 सूरा हूद: आयतें 77 - 83

इक्रिमा ने कहा: उन्होंने उनके सामने अपनी बेटियों या अपनी उम्मत की बेटियों की पेशकश नहीं की, बल्कि उन्होंने उनसे यह बात सिर्फ इसलिए कही ताकि वे चले जाएँ(1)। अल्लाह का कहना: {वे तुम्हारे लिए अधिक पवित्र हैं} एक विषय (subject) और विधेय (predicate) है, जिसका अर्थ है: उनके साथ तुम्हारा विवाह तुम्हारे लिए उससे अधिक पवित्र है जो तुम चाहते हो, यानी अधिक हलाल (वैध) है। पवित्रता उस चीज़ से दूर रहना है जो हलाल नहीं है। इब्न अब्बास ने कहा: उनके नेताओं ने उनकी बेटियों का हाथ माँगा था लेकिन उन्होंने उन्हें जवाब नहीं दिया था (2), और उस दिन वे अपनी बेटियों के बदले अपने मेहमानों को बचाना चाहते थे। "अतहारु" (अधिक पवित्र) में 'अलिफ' तुलना (superlative) के लिए नहीं है कि कोई यह मान ले कि पुरुषों के साथ [यौन संबंध] में कोई पवित्रता है (3), बल्कि यह आपके कहने की तरह है: 'अल्लाह सबसे महान (अकबर), सबसे ऊंचा (अला) और सबसे प्रतापी (अजल) है,' भले ही यह तुलना न हो; यह अरबी भाषा में स्वीकार्य और आम है, और किसी ने भी अल्लाह की बराबरी नहीं की है कि अल्लाह उनसे 'महान' हो। अबू सुफ़ियान इब्न हर्ब ने उहुद के दिन कहा: "ऐ हुबल, ऊंचे हो जा," तो पैगंबर (उन पर शांति हो) ने उमर से कहा: "कहो: अल्लाह सबसे ऊंचा और सबसे प्रतापी है।" और हुबल कभी ऊंचा या प्रतापी नहीं था (4)। सामान्य पाठकों ने 'रा' पर पेश (nominative) के साथ पढ़ा। अल-हसन और ईसा इब्न उमर ने "हुन्ना अतहारा" पढ़ा, जिसमें 'नसब' (accusative) एक 'हाल' (अवस्था) के रूप में है (5)। और "हुन्ना" एक 'इमाद' (स्तम्भ सर्वनाम) है। अल-खलील, सिबावैह और अल-अखफश यहाँ "हुन्ना" को 'इमाद' होने की अनुमति नहीं देते हैं; यह केवल उसी में 'इमाद' होता है जिसमें उसके बाद आने वाले के बिना बात पूरी नहीं होती, जैसे: "ज़ैद था वह, तुम्हारा भाई," यह दिखाने के लिए कि 'भाई' कोई विशेषण नहीं है (6)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): इसके माध्यम से वह संकेत देते हैं कि "काना" को एक खबर (predicate) की आवश्यकता है। दूसरों ने कहा: इसके माध्यम से वे संकेत देते हैं कि खबर एक निश्चित संज्ञा (definite noun) है या उसके करीब कुछ है (8)।

(1) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/368। (2) इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195 में बिना श्रेय के इसी तरह उल्लेख किया गया है। (3) प्रतियों में: महिलाएँ और यह एक त्रुटि है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 18/33 देखें, और हदीस अल-बखारी द्वारा अल-बरा इब्न अज़ीब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से वर्णित की गई है, और पहले 5/358 - 359। (5) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 60, और अल-मुहतासब 1/325, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/194।

(6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/296, और अल-किताब 2/397 में अल-खलील और सिबावैह का कहना देखें, और अल-अखफश का कहना उनके लिए मा'नी अल-कुरान 2/581 में। (7) उनके लिए मा'नी अल-कुरान 3/67 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 2/296 में अल-नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। (8) (म) में: इसकी तुलना की।

178 سورة ہود: آیات 77 - 83

عکرمہ نے کہا: انہوں نے ان پر اپنی بیٹیاں یا اپنی امت کی بیٹیاں پیش نہیں کیں، بلکہ انہوں نے ان سے یہ صرف اس لیے کہا تاکہ وہ واپس چلے جائیں (1)۔ اللہ کا فرمان: {وہ تمہارے لیے زیادہ پاکیزہ ہیں} مبتدا اور خبر ہے، یعنی: ان سے تمہارا نکاح تمہارے لیے اس سے زیادہ پاکیزہ ہے جو تم چاہتے ہو، یعنی زیادہ حلال ہے۔ طہارت اس چیز سے پرہیز ہے جو حلال نہیں ہے۔ ابن عباس نے کہا: ان کے سرداروں نے ان کی بیٹیوں کے نکاح کے لیے پیغام دیا تھا لیکن انہوں نے انہیں جواب نہیں دیا تھا (2)، اور اس دن انہوں نے اپنی بیٹیوں کے ذریعے اپنے مہمانوں کا فدیہ دینا چاہا۔ "اطہر" (زیادہ پاکیزہ) میں 'الف' تفضیل (superlative) کے لیے نہیں ہے کہ کوئی یہ گمان کرے کہ مردوں کے [ساتھ جنسی عمل] میں کوئی طہارت ہے (3)، بلکہ یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: 'اللہ سب سے بڑا (اکبر)، سب سے بلند (اعلیٰ) اور سب سے بزرگ (اجل) ہے'، اگرچہ یہ تقابل نہ ہو؛ یہ عربی کلام میں جائز اور رائج ہے، اور کسی نے بھی اللہ تعالیٰ کا مقابلہ نہیں کیا کہ اللہ تعالیٰ ان سے 'بڑا' ہو۔ ابو سفیان بن حرب نے احد کے دن کہا تھا: "اے ہبل، بلند ہو جا"، تو نبی کریم ﷺ نے عمر سے فرمایا: "کہو: اللہ سب سے بلند اور سب سے بزرگ ہے"۔ اور ہبل کبھی بھی بلند یا بزرگ نہیں تھا (4)۔ عام قراء نے 'را' کے رفع (پیشن) کے ساتھ پڑھا۔ حسن اور عیسیٰ بن عمر نے "هُنَّ اطهرَ" پڑھا، حال ہونے کی بنا پر نصب (زبر) کے ساتھ (5)۔ اور "هُنَّ" عماد (ضمیر فصل) ہے۔ خلیل، سیبویہ اور اخفش یہاں "هُنَّ" کے عماد ہونے کی اجازت نہیں دیتے؛ یہ صرف وہاں عماد ہوتا ہے جہاں کلام اس کے بعد والے کے بغیر مکمل نہ ہو، جیسے: "زید تھا وہ، تمہارا بھائی"، تاکہ اس سے یہ معلوم ہو کہ 'بھائی' صفت نہیں ہے (6)۔ زجاج نے کہا

(7): اس کے ذریعے وہ یہ بتاتے ہیں کہ "کان" کو خبر کی ضرورت ہے۔ دوسروں نے کہا: اس کے ذریعے وہ یہ بتاتے ہیں کہ خبر معرفہ ہے یا اس کے قریب ہے (8)۔

(1) معانی القرآن للنحاس 3/368۔ (2) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/195 میں بغیر نسبت کے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (3) نسخوں میں: عورتیں، اور یہ غلطی ہے۔ (4) دیکھیے تفسیر الرازی 18/33، اور حدیث بخاری نے البراء بن عازب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل نقل کی ہے، اور پہلے 5/358 - 359۔ (5) القراءات الشاذة ص 60، المحتسب 1/325، اور المحرر الوجیز 3/194۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 2/296، اور الکتاب 2/397 میں خلیل اور سیبویہ کا قول دیکھیے، اور معانی القرآن 2/581 میں اخفش کا قول۔ (7) اپنی کتاب معانی القرآن 3/67 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن 2/296 میں ان سے نقل کیا۔ (8) (م) میں: اس کا موازنہ کیا۔

Surah Hud, Verses 77 - 83

179

Allah's saying: {So fear Allah and do not disgrace me regarding my guests.} meaning: do not humiliate me or debase me, and from this is the saying of Hassan [bin Thabit]: May my Lord disgrace you, O 'Utaib bin Malik ... and meet you before death with one of the thunderbolts You stretched out a right hand to the Prophet intentionally ... and bloodied his mouth, may you be cut off by lightning bolts (1) It is also possible that it comes from "al-khazayah," which is shyness and shame. Dhu al-Rummah said: Shame overtook him after his roaming ... from the side of the rope, mixed with anger (2) And another said: Among the fair ladies who are not shamed if the wind sticks ... her garment to her, or if her jewelry leaves her neck (3) The word "guest" (dhayf) can be used for two or for a group in its singular form, because originally it is a verbal noun (masdar) (4). The poet said: Do not ever lack the blades of the slaughterer ... for the guest, and the guest is the most worthy visitor (5) And it is permissible to use the dual and plural forms (6), but the first [singular usage for plural] is more common, like saying: men [who are] fasting (sawm), breaking fast (fitr), and visitors (zur). And a man was ashamed (khaziya) with "khazayah" meaning: he felt shy (7), similar to: being lowly and humiliated. And he was disgraced (khaziya) with "khizyan" when he was exposed. The verb "yakhza" is used for both meanings (8).

---

(1) Diwan Hassan p. 347-348, and in it: "stretched out" instead of "extended", and "with a shot" instead of "intentionally", and "you made it bleed" instead of "you bloodied". (2) Diwan Dhu al-Rummah 1/103, and see Tahdhib al-Lugha 7/491. (3) Its author is Ibn al-Dumayna, and it is in his Diwan p. 52, and in it: "adhered" instead of "stuck", and al-Marzubani attributed it in Mu'jam al-Shu'ara' p. 134 to Ali bin Hassan al-Bakri, and in it: "her armor/shield" instead of "her garment", and al-Bakri attributed it in Simt al-La'ali 1/108 to al-Husayn bin Mutayr. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/296, and see al-Bayan by Abu al-Barakat al-Anbari 2/25. (5) We did not find its author, and it is in Fath al-Qadir 2/514. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/296. (7) See Tafsir al-Razi 18/34. (8) See Tahdhib al-Lugha 7/491 - 492.

सूरा हूद, आयतें 77 - 83

179

अल्लाह का कथन: {अल्लाह से डरो और मेरे मेहमानों के बारे में मुझे अपमानित न करो।} यानी: मुझे अपमानित न करो और मुझे नीचा न दिखाओ, और इसी से हस्सान का यह कहना है: मेरे रब ने तुझे अपमानित किया, ऐ 'उतैब बिन मलिक... और मौत से पहले तुझे बिजली की कड़क से मिलवाया। तुमने जानबूझकर नबी की ओर दाहिना हाथ बढ़ाया... और उनके मुँह को लहुलुहान कर दिया, तुम बिजली की कौंध से कट जाओ।(1) और यह भी संभव है कि यह "अल-खजाया" से हो; जिसका अर्थ है शर्म और हया, ज़ू अल-रुम्मा ने कहा: शर्म ने उसे उसकी गश्त के बाद पकड़ लिया... रस्सी की तरफ से, जिसमें गुस्सा मिला हुआ था।(2) और दूसरे ने कहा: उन गोरी महिलाओं में से जो शर्मिंदा नहीं होतीं यदि हवा उनके कपड़े को उनसे चिपका दे... या उनके आभूषण उनकी गर्दन छोड़ दें।(3) "अतिथि" (ज़ैफ़) शब्द का प्रयोग एकवचन रूप में दो या समूह के लिए किया जा सकता है; क्योंकि मूल रूप से यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है।(4) कवि ने कहा: कभी भी कसाई के छुरों की कमी न हो... मेहमान के लिए, और मेहमान सबसे योग्य आगंतुक है।(5) और इसमें द्विवचन और बहुवचन का प्रयोग भी जायज़ है(6), और पहला (बहुवचन के लिए एकवचन का प्रयोग) अधिक प्रचलित है जैसे तुम्हारा कहना: रोज़ा रखने वाले (सौम), इफ़्तार करने वाले (फ़ित्र) और आगंतुक (ज़ूर) पुरुष। और व्यक्ति शर्मिंदा हुआ (खज़िया) "खज़ाया" के साथ, यानी: वह शर्मा गया(7), जैसे: नीच और अपमानित होना। और वह कलंकित हुआ (खज़िया) "खिज़्यान" के साथ जब उसका भंडाफोड़ हो गया। क्रिया "यखज़ा" दोनों के लिए प्रयोग की जाती है।(8)

---

(1) दीवान हस्सान पृ. 347-348, और इसमें: "बसतता" (फैलाया) "मददता" (बढ़ाया) के स्थान पर, और "बरमियाह" "त'अम्मुदन" के स्थान पर, और "फ़अदमयता" "वदम्मयता" के स्थान पर। (2) दीवान ज़ू अल-रुम्मा 1/103, और देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 7/491। (3) इसके रचयिता इब्न अल-दुमयना हैं, और यह उनके दीवान पृ. 52 में है, और उसमें: "अलज़क़त" (चिपका दिया) "अल्सक़त" के स्थान पर, और अल-मरज़ुबानी ने इसे मुअजम अल-शुअरा' पृ. 134 में अली बिन हस्सान अल-बकरी के नाम बताया है, और उसमें: "दिर'अहा" "मिर्तहा" के स्थान पर, और अल-बकरी ने इसे सिम्ट अल-लआली 1/108 में अल-हुसैन बिन मुतैर के नाम बताया है। (4) इ'राब अल-कुरान अन-नह़ास द्वारा 2/296, और देखें अल-बयान अबू अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा 2/25। (5) हमें इसके

लेखक का पता नहीं चला, और यह फ़तह अल-क़दीर 2/514 में है। (6) इ'राब अल-कुरान अन-नह़ास द्वारा 2/296। (7) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 18/34। (8) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 7/491 - 492।

سورہ ہود، آیات ۷۷ - ۸۳

۱۷۹

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اللہ سے ڈرو اور میرے مہمانوں کے بارے میں مجھے رسوا نہ کرو} یعنی: مجھے ذلیل نہ کرو اور میری توہین نہ کرو، اور اسی سے حسان [بن ثابت] کا قول ہے: میرے رب نے تجھے رسوا کیا اے عتیبہ بن مالک ... اور تجھے موت سے پہلے بجلی کے کڑکوں میں سے ایک سے ملا دیا تو نے جان بوجھ کر نبی کی طرف اپنا دایاں ہاتھ بڑھایا ... اور ان کا منہ لہولہان کر دیا، تو بجلی کی چمک سے کاٹ دیا جائے۔ (۱) اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ "الخزایۃ" سے ہو؛ اور وہ حیا اور شرم ہے، ذو الرمہ نے کہا: شرمندگی نے اسے اس کے چکر کے بعد پا لیا ... رسی کی جانب سے جس میں غصہ ملا ہوا تھا (۲) اور دوسرے نے کہا: ان گوری عورتوں میں سے جو شرمندہ نہیں ہوتیں جب ہوا ان کا کپڑا ان سے چمٹا دے ... یا زیور ان کی گردن سے جدا ہو جائے (۳) لفظ "ضیف" (مہمان) دو اور سب کے لیے واحد کے لفظ پر بولا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ اصل میں مصدر ہے (۴)، شاعر نے کہا: زمانہ کبھی قصاب کی چھریوں سے خالی نہ رہے ... مہمان کے لیے، اور مہمان سب سے زیادہ حقدار ملاقاتی ہے (۵) اور اس میں تثنیہ اور جمع لانا بھی جائز ہے (۶)، اور پہلا (واحد کا استعمال) زیادہ ہے جیسے تمہارا قول: روزے دار (صوم)، افطار کرنے والے (فطر) اور ملاقاتی (زور) مرد۔ اور آدمی شرمندہ ہوا (خزی الرجل خزایۃ)، یعنی: اس نے حیا کی (۷)، جیسے: ذلیل و خوار ہونا۔ اور وہ رسوا ہوا (خزی خزیا) جب وہ بے نقاب ہو گیا۔ فعل "یخزی" دونوں معنوں میں استعمال ہوتا ہے (۸)۔

---

(۱) دیوان حسان ص ۳۴۷ - ۳۴۸، اور اس میں ہے: بسطت، مددت کی جگہ؛ اور برمیت، تعمدا کی جگہ؛ اور فأدمیت، ودمیت کی جگہ۔ (۲) دیوان ذی الرمہ ۱۰۳/۱، اور دیکھیے تہذیب اللغۃ ۴۹۱/۷۔

(۳) اس کے کہنے والے ابن الدمینہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۵۲ میں ہے اور اس میں ہے: ألزقت، ألصقت کی جگہ؛ اور مرزبانی نے معجم الشعراء ص ۱۳۴ میں اسے علی بن حسان البکری کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس میں ہے: درعہا، مرطہا کی جگہ؛ اور بکری نے سمط اللآلی ۱۰۸/۱ میں اسے حسین بن مطیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۶/۲، اور دیکھیے البیان لابی البرکات الانباری ۲۵/۲۔ (۵) ہمیں اس کے کہنے والے کا پتہ نہیں چلا، اور یہ فتح القدیر ۵۱۴/۲ میں ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۶/۲۔ (۷) دیکھیے تفسیر الرازی ۳۴/۱۸۔ (۸) دیکھیے تہذیب اللغۃ ۴۹۱/۷ - ۴۹۲۔

Surah Hud: Verses 77 - 83 [Page] 180

Then he rebuked them by saying: ﴿Is there not among you a man of sound judgment?﴾ (1) That is: a strong person who commands good and forbids evil. It was said: "rashid" means: possessing sound judgment (rushd). Or it means guiding (rashid) or guided (murshid), i.e., righteous or reformist. Ibn Abbas: a believer. Abu Malik: one who forbids evil. It was said: "Al-Rashid" means "al-Rushd" (sound judgment), and "al-Rashad" (guidance) and "al-Rushad" (guidance): guidance and uprightness. It is possible that "al-Murshid" (the guide) is meant, just like "al-Hakim" means "al-Muhkam" (firmly established) (2).

His saying, the Almighty: ﴿They said: "You have already known that we have no right to your daughters"﴾. It was narrated that the people of Lot proposed to his daughters, but he rejected them, and it was their custom that anyone who was rejected once in marriage proposal was never permitted to him again; therefore, His saying, the Almighty: ﴿They said: "You have already known that we have no right to your daughters"﴾, after that specific situation (3). The point of the speech is that they have no connection to his daughters, and they are not their goal, and we have no habit of seeking that (4). ﴿And you certainly know what we want﴾ refers to the guests.

His saying, the Almighty: ﴿He said: "If only I had power against you"﴾ when he saw their persistence in their error, and his weakness against them, and his inability to ward them off, he wished if he could find help against their rejection, so he said out of grief and submission: ﴿If only I had power against you﴾ (5) That is: supporters and helpers. Ibn Abbas said: He meant the child (6).

And "an" (أَنْ) is in the position of "raf'" (nominative) by a hidden verb, its estimation: "If it happened or occurred". And this is common in "an" that follows "law" (لَوْ). And the answer to "law" (لَوْ) is omitted (7), that is: I would have repented/rejected the people of corruption, and I would have intervened between them.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/195. (2) See: Al-Nukat wa al-'Uyun 2/489, Tafsir al-Baghawi 2/359, and Zad al-Masir 4/139. (3) In the manuscripts: "After that, this specific character." What is proven from Al-Muharrar al-Wajiz 3/195, and the speech from it. (4) In (d) and (z) and (z): "But we have a habit of seeking that." And in (f): "We do not have a habit of seeking that." What is proven is from (m) and Al-Muharrar al-Wajiz. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/195. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/490. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/195.

सूरा हूद: आयत 77 - 83 [पृष्ठ] 180

फिर उन्होंने यह कहकर उन्हें झिड़का: ﴿क्या तुम्हारे बीच कोई सही समझ वाला आदमी नहीं है?﴾ (1) अर्थात: कोई दृढ़ व्यक्ति जो भलाई का आदेश दे और बुराई से रोके। यह भी कहा गया है: "रशीद" का अर्थ है: सही समझ (रश्द) वाला। या इसका अर्थ है मार्गदर्शक (राशीद) या निर्देशित (मुरशिद), यानी: नेक या सुधारवादी। इब्न अब्बास: एक मोमिन। अबू मलिक: जो बुराई से रोकता है। कहा गया है: "अल-रशीद" का अर्थ "अल-रश्द", और "अल-रशाद": हिदायत (मार्गदर्शन) और इस्तिक़ामत (दृढ़ता) है। यह संभव है कि "अल-मुर्शिद" का अर्थ "अल-हकीम" की तरह "अल-मुहकम" (मजबूत) के अर्थ में हो (2)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿उन्होंने कहा: "तुम जानते हो कि तुम्हारी बेटियों पर हमारा कोई अधिकार नहीं है"﴾। यह रिवायत है कि लूत की कौम ने उनकी बेटियों के निकाह का पैगाम दिया था, लेकिन उन्होंने उन्हें मना कर दिया था, और उनका यह दस्तूर था कि जिस किसी का पैगाम एक बार ठुकरा दिया जाता था, वह उसके लिए फिर कभी हलाल नहीं होती थी; इसलिए अल्लाह ताला का यह कथन: ﴿उन्होंने कहा: "तुम जानते हो कि तुम्हारी बेटियों पर हमारा कोई अधिकार नहीं है"﴾, उस विशेष परिस्थिति के बाद आया (3)। बातचीत का मकसद यह है कि उनका उनकी बेटियों से कोई लगाव नहीं है, और वे उनका लक्ष्य नहीं हैं, और हमें वह मांगने की आदत नहीं है (4)। ﴿और तुम निश्चित रूप से जानते हो कि हम क्या चाहते हैं﴾ मेहमानों की ओर इशारा है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿उन्होंने कहा: "काश! मेरे पास तुम्हारे विरुद्ध कोई शक्ति होती"﴾ जब उन्होंने उनकी गुमराही में निरंतरता देखी, और उनके विरुद्ध अपनी कमजोरी और उन्हें रोकने में अपनी लाचारी देखी, तो उन्होंने तमन्ना की कि काश उन्हें उनके इनकार के खिलाफ कोई मदद मिल जाती, तो उन्होंने दुख और लाचारी के भाव से कहा: ﴿काश! मेरे पास तुम्हारे विरुद्ध कोई शक्ति होती﴾ (5) अर्थात: मददगार और समर्थक। इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब औलाद (बच्चा) था (6)।

और "अन" (أَنْ) एक छिपी हुई क्रिया द्वारा "रफ़" (nominative) की स्थिति में है, उसका अनुमान है: "अगर वह घटित हुआ या हुआ"। और यह "अन" में आम है जो "लौ" (لَوْ) के पीछे आता है। और "लौ" का उत्तर हटा दिया गया है (7), अर्थात: मैं भ्रष्टाचार के लोगों को हटा देता, और उनके बीच हस्तक्षेप करता।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195. (2) देखें: अल-नुक़ात व अल-'उयून 2/489, तफ़सीर अल-बग़वी 2/359, और ज़ाद अल-मसीर 4/139. (3) पांडुलिपियों में: "उसके बाद, यह विशिष्ट चरित्र।" जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195 से प्रमाणित है, और भाषण उसी से है। (4) (द) और (ज़) और (ज़) में: "लेकिन हमें वह मांगने की आदत है।" और (फ़) में: "हमें वह मांगने की आदत नहीं है।" जो प्रमाणित है वह (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195. (6) अल-नुक़ात व अल-'उयून 2/490. (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195.

سورة ہود: آیات 77 - 83 [صفحہ] 180

پھر انہوں نے ان کو یہ کہہ کر ڈانٹا: ﴿کیا تم میں کوئی سمجھدار آدمی نہیں ہے؟﴾ (1) یعنی: کوئی ایسا مضبوط شخص جو نیکی کا حکم دے اور برائی سے روکے۔ اور کہا گیا ہے: "رشید" یعنی: رشد (سمجھ بوجھ) والا۔ یا اس کا مطلب ہدایت دینے والا (راشد) یا ہدایت یافتہ (مرشد) ہے، یعنی: نیک یا اصلاح کرنے والا۔ ابن عباس: مومن۔ ابو مالک: برائی سے روکنے والا۔ کہا گیا ہے: الرشد، اور الرشاد: ہدایت اور استقامت۔ اور جائز ہے کہ "مرشد" کے معنی میں ہو جیسے "الحکیم" بمعنی "المحکم" (پختہ) (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿انہوں نے کہا: "تمہیں معلوم ہے کہ تمہاری بیٹیوں پر ہمارا کوئی حق نہیں ہے"﴾ مروی ہے کہ قومِ لوط نے ان کی بیٹیوں کا رشتہ مانگا تھا تو انہوں نے انکار کر دیا، اور ان کا یہ دستور تھا کہ جس کا رشتہ ایک بار رد کر دیا جاتا وہ اس کے لیے کبھی حلال نہ ہوتی تھی؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿انہوں نے کہا: "تمہیں معلوم ہے کہ تمہاری بیٹیوں پر ہمارا کوئی حق نہیں ہے"﴾ اس خصوصیت کے بعد ہے (3)۔ کلام کا مقصد یہ ہے کہ ان کا ان کی بیٹیوں سے کوئی لگاؤ نہیں ہے، اور نہ ہی وہ ان کا مقصود ہیں، اور نہ ہی ہماری یہ طلب کرنے کی عادت ہے (4)۔ ﴿اور تم جانتے ہو کہ ہم کیا چاہتے ہیں﴾ مہمانوں کی طرف اشارہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿انہوں نے کہا: "کاش! میرے پاس تمہارے مقابلے میں کوئی طاقت ہوتی"﴾ جب انہوں نے اپنی گمراہی میں ان کے اصرار کو دیکھا، اور ان کے مقابلے میں اپنی کمزوری محسوس کی، اور ان کو روکنے سے عاجز آگئے، تو تمنا کی کہ کاش انہیں ان کے رد کرنے کے خلاف کوئی مدد مل جاتی، تو حسرت اور عاجزی کے طور پر کہا: ﴿کاش! میرے پاس تمہارے

مقابلے میں کوئی طاقت ہوتی﴾ (5) یعنی: انصار اور مددگار۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کی مراد اولاد تھی (6)۔

اور "أن" ایک پوشیدہ فعل کے ذریعے "رفع" کی جگہ پر ہے، اس کا تقدیر یہ ہے: "اگر واقع ہوا"۔ اور یہ ان "أن" میں کثیر ہے جو "لو" کے بعد آتے ہیں۔ اور "لو" کا جواب محذوف ہے (7)، یعنی: میں اہل فساد کو ہٹا دیتا، اور ان کے درمیان حائل ہو جاتا۔

---

(1) المحرر الوجیز 3/195۔ (2) دیکھیے: النکت والعیون 2/489، تفسیر البغوی 2/359، اور زاد المسیر 4/139۔ (3) نسخوں میں: "اس کے بعد یہ خصوصیت۔" اور جو المحرر الوجیز 3/195 سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (4) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "لیکن ہماری یہ طلب کرنے کی عادت ہے۔" اور (ف) میں: "ہماری یہ طلب کرنے کی عادت نہیں ہے۔" جو ثابت ہے وہ (م) اور المحرر الوجیز سے ہے۔ (5) المحرر الوجیز 3/195۔ (6) النکت والعیون 2/490۔ (7) المحرر الوجیز 3/195۔

Surah Hud: Verses 77 - 83 181

...and clarifying what they want. "Or that I could take refuge in a strong support." (Surah Hud: 80) Meaning: seeking shelter and protection. It was also recited as: "aw āwiya" (1) in the accusative case (mansub) as a conjunction to "power" (quwwah), as if he said: "If only I had power against you" or a refuge to a strong support, meaning: "and that I take refuge," so it is accusative due to a hidden "an". Lut's intention by "support" (rukn) was his tribe and the protection provided by their large numbers (2). Their base behavior reached such a point that he said this, despite his knowledge of the support from Allah the Almighty. It is narrated that the angels felt bad for him when he spoke these words and said: "Indeed, your support is truly strong." In Bukhari, narrated from Abu Hurayrah, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "May Allah have mercy on Lut; he was indeed taking refuge in a strong support." This hadith was mentioned previously in the commentary of "Al-Baqarah" (3). Al-Tirmidhi also narrated it and added: "Allah did not send any prophet after him except within a position of strength (tharwah) among his people." Muhammad ibn Amr said: "Tharwah" means large numbers and protection; this is a good (hasan) hadith (4). It is narrated that when Lut (peace be upon him) was overcome by his people, and they intended to break down the door while he was holding it, the messengers (angels) said to him: "Step away from the door." So he stepped away and the door opened, then Jibril struck them with his wing and wiped out their eyes, so they became blind and retreated, saying: "Escape! Escape!" (5). Allah the Almighty said: "And they certainly demanded of him his guests, so We wiped out their eyes." [Al-Qamar: 37]. Ibn Abbas and the scholars of Tafsir said: Lut closed his door while the angels were with him inside the house, and he was debating with his people and pleading with them from behind the door, while they were trying to scale the wall. When the angels saw the hardship, distress, and exhaustion he suffered because of them, they said: "O Lut, indeed your support..."

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah, pp. 60-61, and al-Muhtasib 1/326. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/195. (3) 4/310. (4) Sunan al-Tirmidhi (3116), and Muhammad ibn Amr: he is Abu Abdullah, also called Abu al-Hasan, al-Laythi al-Madani, one of the narrators in the chain. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/195-196.

सूरा हुद: आयत 77 - 83 181

...और जो वे चाहते हैं उसे स्पष्ट किया। "या मैं किसी मज़बूत सहारे की शरण ले सकूँ।" (सूरा हुद: 80) यानी: शरण लेना और आश्रय पाना। इसे 'अव आविया' (1) भी पढ़ा गया है, 'शक्ति' (क़ुव्वह) पर आधारित होकर नसब (अव्यय) के साथ, मानो उन्होंने कहा हो: "काश मेरे पास तुम्हारे ख़िलाफ़ शक्ति होती" या किसी मज़बूत सहारे की शरण, यानी: "और यह कि मैं शरण लूँ," तो यह छिपे हुए 'अन' के कारण नसब में है। 'रुकन' (सहारे) से लूत का तात्पर्य उनके कबीले और संख्या की अधिकता से मिलने वाली सुरक्षा से था (2)। उनके बुरे व्यवहार ने उन्हें यह कहने पर मजबूर कर दिया, बावजूद इसके कि वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के पास जो शक्ति है उससे अवगत थे। यह वर्णित है कि जब उन्होंने ये शब्द कहे तो फ़रिश्तों ने उनके लिए दुख महसूस किया और कहा: "वास्तव में, आपका सहारा बहुत मज़बूत है।" बुखारी में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह लूत पर रहम करे; वे वास्तव में एक मज़बूत सहारे की शरण ले रहे थे।" यह हदीस 'अल-बकरा' (3) की व्याख्या में पहले आ चुकी है। तिरमिज़ी ने भी इसे रिवायत किया और जोड़ा: "अल्लाह ने उनके बाद किसी भी नबी को उनके लोगों की एक बड़ी जमात (थर्वह) के बिना नहीं भेजा।" मुहम्मद बिन अम्र ने कहा: 'थर्वह' का अर्थ है अधिक संख्या और सुरक्षा; यह एक हसन (अच्छी) हदीस है (4)। वर्णित है कि जब लूत (अलैहिस्सलाम) अपने लोगों से हार गए और उन्होंने दरवाज़ा तोड़ने का इरादा किया जबकि वे उसे पकड़े हुए थे, तो रसूलों (फ़रिश्तों) ने उनसे कहा: "दरवाज़े से हट जाओ।" तो वे हट गए और दरवाज़ा खुल गया, फिर जिब्रील ने उन्हें अपने पंख से मारा और उनकी आँखों की रोशनी मिटा दी, जिससे वे अंधे हो गए और यह कहते हुए पीछे हट गए: "बचो! बचो!" (5)। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उन्होंने वास्तव में उनसे उनके मेहमानों की माँग की, तो हमने उनकी आँखें मिटा दीं।" [अल-क़मर: 37]। इब्न अब्बास और तफ़सीर के जानकारों ने कहा: लूत ने अपना दरवाज़ा बंद कर लिया और फ़रिश्ते उनके साथ घर में थे, और वे दरवाज़े के पीछे से अपने लोगों के साथ बहस कर रहे थे और उनसे विनती कर रहे थे, जबकि वे दीवार फाँदने की कोशिश कर रहे थे। जब फ़रिश्तों ने उनकी वजह से होने वाली उनकी मेहनत, परेशानी और थकान को देखा, तो उन्होंने कहा: "ऐ लूत, वास्तव में आपका सहारा..."

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा, पृ. 60-61, और अल-मुहतसिब 1/326। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195। (3) 4/310। (4) सुनन अल-तिरमिज़ी (3116), और मुहम्मद बिन अम्र: वह अबू अब्दुल्ला हैं,

जिन्हें अबू अल-हसन, अल-लैथी अल-मदनी भी कहा जाता है, जो रिवायत करने वालों में से एक हैं।
(5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/195-196।

سورہ ہود: آیات 77 - 83 181

اور جو وہ چاہتے ہیں اسے واضح کیا۔ ﴿أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾ (سورہ ہود: 80) یعنی: پناہ لینا اور ٹھکانہ حاصل کرنا۔ اسے ﴿أو آوِيَ﴾ (1) بھی پڑھا گیا ہے، 'قوۃ' پر عطف کی وجہ سے حالتِ نصب میں، گویا انہوں نے کہا ہو: "کاش میرے پاس تمہارے خلاف قوت ہوتی" یا کسی مضبوط سہارے کی پناہ، یعنی: "اور یہ کہ میں پناہ لوں،" تو یہ پوشیدہ 'ان' کی وجہ سے منصوب ہے۔ 'رکن' (سہارے) سے حضرت لوط علیہ السلام کی مراد ان کا خاندان اور کثرتِ تعداد کی وجہ سے حاصل ہونے والی قوت و حفاظت تھی (2)۔ قوم کی بدسلوکی اس حد تک پہنچ گئی کہ انہوں نے یہ بات کہی، باوجود اس کے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے پاس موجود غیبی تائید کو جانتے تھے۔ مروی ہے کہ جب انہوں نے یہ الفاظ کہے تو فرشتوں کو ان پر ترس آیا اور انہوں نے کہا: یقیناً آپ کا سہارا تو بہت مضبوط ہے۔ بخاری میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ لوط پر رحم فرمائے، وہ تو ایک مضبوط سہارے کی پناہ لے رہے تھے" یہ حدیث پہلے 'البقرہ' (3) کی تفسیر میں گزر چکی ہے۔ اور اسے ترمذی نے بھی روایت کیا اور یہ اضافہ کیا: "اللہ نے ان کے بعد کسی نبی کو نہیں بھیجا مگر ان کی قوم کی ایک بڑی جماعت (ثروہ) میں۔" محمد بن عمرو نے کہا: 'ثروہ' کا مطلب کثرت اور بچاؤ ہے؛ یہ حدیث حسن ہے (4)۔ اور مروی ہے کہ جب لوط علیہ السلام پر ان کی قوم غالب آگئی، اور انہوں نے دروازہ توڑنے کا ارادہ کیا جسے وہ پکڑے ہوئے تھے، تو فرشتوں نے ان سے کہا: "دروازے سے ہٹ جائیں۔" پس وہ ہٹ گئے اور دروازہ کھل گیا، پھر جبرائیل علیہ السلام نے انہیں اپنے پر سے مارا جس سے ان کی آنکھیں مٹ گئیں، اور وہ اندھے ہو گئے اور یہ کہتے ہوئے الٹے پاؤں بھاگے: "بچو! بچو!" (5)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ﴾ [القمر: 37]۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ اور اہلِ تفسیر نے

کہا: حضرت لوط علیہ السلام نے اپنا دروازہ بند کر لیا اور فرشتے ان کے ساتھ گھر میں تھے، اور وہ دروازے کے پیچھے سے اپنی قوم سے بحث کر رہے تھے اور انہیں سمجھا رہے تھے، جبکہ وہ دیوار پھاندنے کی کوشش کر رہے تھے؛ پس جب فرشتوں نے وہ مشقت، تکلیف اور تھکن دیکھی جو ان کی وجہ سے انہیں پہنچی، تو انہوں نے کہا: "اے لوط، یقیناً آپ کا سہارا..."

(1) القراءات الشاذہ ص 60 - 61، والمحتسب 326/1۔ (2) المحرر الوجیز 195/3۔ (3) 310/4۔ (4) سنن ترمذی (3116)، اور محمد بن عمرو: وہ ابو عبداللہ ہیں، اور انہیں ابو الحسن بھی کہا جاتا ہے، اللیثی المدنی، اسناد کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (5) المحرر الوجیز 195/3 - 196۔

...severe, and indeed, a punishment is coming to them that cannot be averted. And [they said]: "We are messengers of your Lord; so open the door and let us deal with them." He opened the door, and Gabriel struck them with his wing as previously mentioned. It is said: Gabriel took a handful of dust and scattered it in their faces, and God caused that dust to reach the eyes of those far and near, blinding them. They did not know the way, nor were they guided to their houses. They began to say: "Escape! Escape! For in Lot's house are people who are the most magical on the face of the earth, and they have enchanted us and blinded our sight." They began to say: "O Lot, stay as you are until morning, then you will see"; they were threatening him (1).

The Almighty's words: {They said: "O Lot! Lo! we are messengers of thy Lord"} [Hud: 81]. When the angels saw his grief, agitation, and defense, they identified themselves to him. When he learned they were messengers, he allowed his people to enter. Then Gabriel (peace be upon him) passed his hand over their eyes and they became blind, and over their hands and they withered. {They shall not reach thee} i.e., with any harm.

{So travel by night with thy household} [Hud: 81], "fa-asri" is read with the joining (wasl) of the alif and its cutting (qat'), which are two eloquent dialects (2). Allah the Almighty said: {And the night when it departeth} [Al-Fajr: 4] and said: {Glorified be He who took His servant for a journey by night} [Al-Isra: 1]. Al-Nabigha said - combining the two dialects:

A night cloud from Gemini moved over him, driven by the north wind with frozen hail. (3) And another said (4): Greet the radiant lady of the chamber; she traveled to you by night while she was not a night traveler.

It has been said: "fa-asri" with the cutting (qat'): if he traveled at the beginning of the night, and "sara": if he traveled at the end of it.

(1) Arais al-Majalis p. 107, and Tafsir al-Baghawi 2/396. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/296. Among the seven reciters, Nafi' and Ibn Kathir read with the joined hamza, and the rest with the cut hamza. Al-Sab'a p. 338, and al-Taysir 125. (3) Diwan al-

Nabigha al-Dhubyani p. 31, and in it 'sarat' instead of 'asarat', and it is in al-Muharrar al-Wajiz 3/196 with the author's wording. (4) He is Hassan bin Thabit, and the verse is the beginning of a poem of his in the Diwan p. 224.

सूरह हूद: आयतें ७७ - ८३ १८२

...भीषण, और उनके पास एक ऐसा दंड आने वाला है जिसे टाला नहीं जा सकता। और उन्होंने कहा: "हम आपके पालनहार के संदेशवाहक हैं; तो द्वार खोलें और हमें और उन्हें अकेला छोड़ दें।" उन्होंने द्वार खोला, और जिब्रील (गैब्रियल) ने अपने पंख से उन्हें मारा जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। कहा जाता है: जिब्रील ने एक मुट्ठी धूल ली और उनके चेहरों पर बिखेर दी, और अल्लाह ने उस धूल को दूर और पास वालों की आँखों तक पहुँचा दिया, जिससे वे अंधे हो गए। उन्हें रास्ता नहीं मिला, और न ही वे अपने घरों का रास्ता ढूँढ सके। वे कहने लगे: "भागो! भागो! क्योंकि लूत के घर में ऐसे लोग हैं जो पृथ्वी पर सबसे बड़े जादूगर हैं, उन्होंने हम पर जादू कर दिया है और हमारी दृष्टि छीन ली है।" वे कहने लगे: "हे लूत, जैसे तुम हो वैसे ही रहो जब तक सुबह न हो जाए, तब तुम देखोगे"; वे उसे धमकी दे रहे थे (१)।

अल्लाह का कथन: {उन्होंने कहा: "ऐ लूत! निःसंदेह हम तेरे पालनहार के भेजे हुए (फ़रिश्ते) हैं"} [हूद: ८१]। जब फरिश्तों ने उसका दुख, व्याकुलता और बचाव देखा, तो उन्होंने अपनी पहचान बताई। जब उन्हें पता चला कि वे संदेशवाहक हैं, तो उन्होंने अपने लोगों को प्रवेश करने दिया। फिर जिब्रील (उन पर शांति हो) ने अपना हाथ उनकी आँखों पर फेरा तो वे अंधे हो गए, और उनके हाथों पर फेरा तो वे सूख गए। {वे तुझ तक नहीं पहुँच सकेंगे} अर्थात: किसी बुराई के साथ।

{अतः रात के किसी भाग में अपने घरवालों को लेकर निकल जा} [हूद: ८१], "फ़अस्रि" को अलिफ़ जोड़कर या अलग करके पढ़ा जाता है, ये दो स्पष्ट बोलियाँ हैं (२)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और रात की सौगंध जब वह बीतने लगे} [अल-फज्र: ४] और फरमाया: {पवित्र है वह जो रात ही रात अपने बंदे को ले गया} [अल-इसरा: १]। अल-नाबिगा ने कहा - दोनों बोलियों को मिलाते हुए -:

मिथुन राशि से एक रात का बादल उस पर चला, जिसे उत्तरी हवा जमी हुई ओलों के साथ ले आई। (३) और एक अन्य ने कहा (४): पर्दे वाली दीप्तिमान महिला का अभिवादन करो; वह रात में तुम्हारी ओर चली जबकि वह रात की यात्री नहीं थी।

कहा गया है: "फ़अस्रि" (हम्ज़ा काटकर) का अर्थ है यदि वह रात के आरंभ में चला, और "सरा" का अर्थ है यदि वह रात के अंत में चला।

(१) अराइस अल-मजालिस पृ. १०७, और तफ़सीर अल-बग़वी २/३९६। (२) इराब अल-क़ुरान अल-नहस द्वारा २/२९६, सात पाठकों में से नाफ़े और इब्न कसीर ने हम्ज़ा जोड़कर पढ़ा और बाकी ने काटकर पढ़ा। अल-सबआ पृ. ३३८, और अल-तयसीर १२५। (३) दीवान अल-नाबिगा अल-धुब्यानी पृ. ३१ और इसमें 'असरत' के बजाय 'सरत' है, और यह लेखक के शब्दों के साथ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९६ में है। (४) वह हसन बिन साबित हैं, और पद दीवान पृ. २२४ में उनकी एक कविता की शुरुआत है।

سورہ ہود: آیات ۷۷ - ۸۳ ۱۸۲

...شدید ہے، اور ان پر وہ عذاب آنے والا ہے جو ٹلنے والا نہیں، اور (انہوں نے کہا:) "ہم تیرے رب کے بھیجے ہوئے فرشتے ہیں؛ پس دروازہ کھول دے اور ہمیں اور ان کو چھوڑ دے۔" چنانچہ اس نے دروازہ کھولا تو جبرائیل نے اپنے پر سے ان کو مارا جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ اور کہا گیا: جبرائیل نے ایک مٹھی مٹی لی اور ان کے چہروں پر بکھیر دی، تو اللہ نے وہ مٹی دور اور قریب والوں کی آنکھوں تک پہنچا دی جس سے وہ اندھے ہو گئے۔ پس انہیں راستہ نہ سوجھا اور نہ وہ اپنے گھروں تک پہنچ سکے، اور وہ کہنے لگے: "بھاگو! بھاگو! کیونکہ لوط کے گھر میں ایسے لوگ ہیں جو روئے زمین پر سب سے بڑے جادوگر ہیں، انہوں نے ہم پر جادو کر دیا ہے اور ہماری بصارت چھین لی ہے۔" اور وہ کہنے لگے: "اے لوط، جیسے تم ہو ویسے ہی رہو یہاں تک کہ صبح ہو جائے، پھر تم دیکھو گے"؛ وہ اسے دھمکا رہے تھے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {فرشتوں نے کہا: اے لوط! بے شک ہم تمہارے پروردگار کے بھیجے ہوئے (فرشتے) ہیں} [ہود: ۸۱]۔ جب فرشتوں نے ان کا غم، اضطراب اور دفاع دیکھا تو انہوں نے اپنا تعارف کروایا۔ جب انہیں معلوم ہوا کہ وہ فرشتے ہیں تو انہوں نے اپنی قوم کو داخل ہونے دیا، پھر جبرائیل علیہ السلام نے اپنا ہاتھ ان کی آنکھوں پر پھیرا تو وہ اندھے ہو گئے، اور ان کے ہاتھوں پر تو وہ خشک ہو گئے۔ {وہ تم تک ہرگز نہیں پہنچ سکیں گے} یعنی: کسی برائی کے ساتھ۔

{پس اپنے گھر والوں کو رات کے کسی حصے میں لے کر نکل جائیے} [ہود: ۸۱]، "فأسر" کو الف کے وصل اور قطع کے ساتھ پڑھا گیا ہے، یہ دو فصیح لغتیں ہیں (۲)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور رات کی قسم جب وہ جانے لگے} [الفجر: ۴] اور فرمایا: {پاک ہے وہ ذات جو اپنے بندے کو راتوں رات لے گیا} [الاسراء: ۱]۔ النابغہ نے کہا - دونوں لغتوں کو جمع کرتے ہوئے -:

جوزا سے ایک رات کا بادل اس پر چلا، جسے شمال کی ہوا جمی ہوئی اولوں کے ساتھ لے آئی۔

(۳) کسی اور نے کہا (۴): پردہ نشین حسین خاتون کو سلام کرو؛ وہ رات میں تمہاری طرف چلی جبکہ وہ رات کی مسافر نہ تھی۔

اور کہا گیا ہے: "فأسر"؛ قطع کے ساتھ: جب وہ رات کے شروع میں چلا، اور "سری": جب وہ رات کے آخر میں چلا۔

(۱) عرائس المجالس ص ۱۰۷ ، اور تفسیر بغوی ۳۹۶/۲۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۹۶ ، اور سات قراء میں سے نافع اور ابن کثیر نے ہمزہ کے وصل کے ساتھ پڑھا اور باقیوں نے اسے قطع کے ساتھ پڑھا؛ السبعہ ص ۳۳۸ ، اور التیسیر ۱۲۵۔ (۳) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۳۱ اور اس میں 'أسرَت' کے بجائے 'سرَت' ہے، اور یہ المحرر الوجیز ۳/ ۱۹۶ میں مصنف کے الفاظ کے ساتھ ہے۔ (۴) وہ حسان بن ثابت ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۲۲۴ میں ایک قصیدے کا مطلع ہے۔

Surah Hud: Verses 77 - 83

Page 183

And it is not said during the day except: 'saara' [he traveled by night]. And Labid said: When a man travels by night for one night, he thinks he has completed a task, yet man is a doer as long as he lives(1).

And Abdullah bin Rawahah said: In the morning, the people praise the night journey, and the clouds of sleep clear from them(2).

{with a portion of the night} Ibn Abbas said: A portion of the night. Al-Dahhak: A remainder of the night. Qatadah: After the passing of a portion of the night(3). Al-Akhfash: After the darkness of the night. Ibn al-Arabi: An hour of the night. It is said: In the darkness of the night(4). It is said: After a part of the night has passed. It is said: A portion of the night. All are similar meanings.

It is said: It is half of the night, taken from 'qata'ahu nisfayn' (cutting it into two halves), and from this is the poet's saying: And a wailing woman wails in a portion of the night over a man on the wide open ground(5).

If it is asked: Night travel (al-sara) only happens at night, so what is the meaning of "with a portion of the night"? The answer: If He had not said: "with a portion of the night," it could have been at its beginning(6).

{And let none of you look back} i.e.: Let no one stay behind you, said Mujahid. Ibn Abbas: Let no one lag behind. Ali bin Isa: Let no one be occupied with wealth he left behind.

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 2/490. The verse is in Diwan Labid p. 254. (2) Al-Rajaz in Al-Nukat wal-Uyun 2/490, and attributed in Al-Hayawan 6/508 to Bakr bin Abdullah al-Muzani, and in Majma' al-Amthal 2/3 to Khalid bin al-Walid. (3) Al-Baghawi reported these sayings 2/396, and the saying of Ibn Abbas was also reported by Al-Tabari 12/524. (4) Al-Wahidi reported this saying in Al-Waseet 2/584 and attributed it to Ibn Abbas. (5) Al-Nukat wal-Uyun 2/491, and the verse was mentioned by Abu Bakr al-Anbari in Idah al-Waqf wal-Ibtida 1/85, and Al-Suyuti in Al-Durr al-Manthur 3/345, and Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 12/109 and attributed it to Malik bin Kinanah with the wording: And a wailing woman stands in a portion of night over a man whose people have humiliated him. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/296.

सूरह हूद: आयत 77 - 83

पृष्ठ 183

और दिन के दौरान यह नहीं कहा जाता सिवाय इसके 'सारा' (वह रात में चला)। और लबिद ने कहा: जब कोई व्यक्ति एक रात के लिए रात की यात्रा करता है, तो वह सोचता है कि उसने एक काम पूरा कर लिया है, फिर भी मनुष्य तब तक करने वाला है जब तक वह जीवित है (1)।

और अब्दुल्ला बिन रवाहा ने कहा: सुबह के समय, लोग रात की यात्रा की प्रशंसा करते हैं, और नींद के बादल उनसे छंट जाते हैं (2)।

{रात के एक हिस्से के साथ} इब्न अब्बास ने कहा: रात का एक हिस्सा। अल-दहाक: रात का बचा हुआ हिस्सा। कतादा: रात के एक हिस्से के बीत जाने के बाद (3)। अल-अखफश: रात के अंधेरे के बाद। इब्न अल-अरबी: रात का एक घंटा। कहा जाता है: रात के अंधेरे में (4)। कहा जाता है: रात का कुछ हिस्सा बीत जाने के बाद। कहा जाता है: रात का एक हिस्सा। ये सभी अर्थ समान हैं।

कहा जाता है: यह रात का आधा हिस्सा है, जो 'कत्ताहु निसफैन' (इसे दो हिस्सों में काटना) से लिया गया है, और इसी से कवि की कहावत है: और एक विलाप करने वाली महिला रात के एक हिस्से में विलाप करती है एक खुले मैदान में एक आदमी पर (5)।

यदि पूछा जाए: रात की यात्रा (अल-सरा) केवल रात में होती है, तो "रात के एक हिस्से के साथ" का क्या अर्थ है? उत्तर: यदि उन्होंने यह न कहा होता: "रात के एक हिस्से के साथ," तो यह इसकी शुरुआत में हो सकता था (6)।

{और तुम में से कोई पीछे मुड़कर न देखे} यानी: तुम्हारे पीछे कोई न रहे, मुजाहिद ने कहा। इब्न अब्बास: कोई पीछे न रहे। अली बिन ईसा: कोई भी अपने पीछे छोड़े गए धन में व्यस्त न हो।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/490। छंद दीवान लबिद पृष्ठ 254 में है। (2) अल-रजज़ अल-नुकात वल-उयून 2/490 में, और अल-हयवान 6/508 में बक्र बिन अब्दुल्ला अल-मुज़नी को दिया गया है, और मजमा अल-अमथल 2/3 में खालिद बिन अल-वलीद को। (3) अल-बग़वी ने इन कथनों की सूचना दी 2/396, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबारी 12/524 द्वारा भी सूचित किया गया था। (4) अल-वाहिदी ने इस कथन को अल-वसीत 2/584 में सूचित किया और इसे इब्न अब्बास को दिया। (5) अल-नुकात वल-उयून 2/491, और इस छंद का उल्लेख अबू बक्र अल-अंबारी ने इदाह अल-

वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/85 में, और अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर 3/345 में, और अल-आलूसी ने रूह अल-मानी 12/109 में किया और इसे मलिक बिन किनाना को इन शब्दों के साथ दिया: और एक विलाप करने वाली महिला रात के एक हिस्से में खड़ी होती है एक आदमी पर जिसके लोगों ने उसे अपमानित किया है। (6) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 2/296।

سورہ ہود: آیات 77 - 83

صفحہ 183

اور دن میں نہیں کہا جاتا سوائے اس کے: 'سار' (وہ رات کو چلا)۔ اور لبید نے کہا: جب کوئی شخص ایک رات کے لیے شب بسری کرتا ہے، تو وہ سمجھتا ہے کہ اس نے ایک کام مکمل کر لیا ہے، حالانکہ انسان جب تک زندہ ہے عمل کرنے والا ہے (1)۔

اور عبداللہ بن رواحہ نے کہا: صبح کے وقت لوگ شب بسری کی تعریف کرتے ہیں، اور نیند کی بدلیاں ان سے چھٹ جاتی ہیں (2)۔

{رات کے ایک ٹکڑے کے ساتھ} ابن عباس نے کہا: رات کا ایک حصہ۔ الضحاک: رات کا بقیہ حصہ۔ قتادہ: رات کا ایک حصہ گزرنے کے بعد (3)۔ الاخفش: رات کی تاریکی کے بعد۔ ابن العربی: رات کی ایک گھڑی۔ کہا گیا: رات کے اندھیرے میں (4)۔ کہا گیا: رات کا کچھ حصہ گزر جانے کے بعد۔ کہا گیا: رات کا ایک حصہ۔ سب کے معنی قریب قریب ہیں۔

کہا گیا: یہ آدھی رات ہے، جو 'قطعہ نصفین' (اس کے دو ٹکڑے کرنے) سے ماخوذ ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: اور ایک نوحہ کرنے والی رات کے ایک حصے میں بین کرتی ہے چٹیل میدان میں ایک شخص پر (5)۔

اگر یہ پوچھا جائے کہ: شب بسری (السری) تو صرف رات کو ہی ہوتی ہے، تو "رات کے ایک ٹکڑے کے ساتھ" کا کیا مطلب ہے؟ جواب: اگر وہ یہ نہ فرماتا: "رات کے ایک ٹکڑے کے ساتھ" تو ہو سکتا تھا کہ وہ اس کی ابتدا میں ہوتا (6)۔

{تم میں سے کوئی پیچھے مڑ کر نہ دیکھے} یعنی: تم میں سے کوئی پیچھے نہ رہے، مجاہد نے کہا۔ ابن عباس: کوئی پیچھے نہ رہ جائے۔ علی بن عیسیٰ: کوئی بھی اس مال میں مشغول نہ ہو جو وہ پیچھے چھوڑ آیا ہے۔

---

(1) النکت والعیون 2/490۔ شعر دیوان لبید ص 254 میں ہے۔ (2) الرجز فی النکت والعیون 2/490 میں، اور الحیوان 6/508 میں بکر بن عبداللہ المزنی کی طرف منسوب ہے، اور مجمع الامثال 2/3 میں خالد بن الولید کی طرف۔ (3) البغوی نے ان اقوال کو 2/396 میں نقل کیا، اور ابن عباس کا قول الطبری 12/524 نے بھی نقل کیا ہے۔ (4) الواحدی نے یہ قول الوسیط 2/584 میں نقل کیا اور اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا۔ (5) النکت والعیون 2/491، اور یہ شعر ابو بکر الانباری نے ایضاح الوقف والابتداء 1/85 میں، اور السیوطی نے الدر المنثور 3/345 میں، اور آلوسی نے روح المعانی 12/109 میں ذکر کیا اور اسے مالک بن کنانہ کی طرف منسوب کیا ان الفاظ کے ساتھ: اور ایک نوحہ کرنے والی رات کے ایک حصے میں کھڑی ہوتی ہے اس شخص پر جسے اس کی قوم نے رسوا کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 2/296۔

or enjoyment(1). "[except your wife]" with the accusative case (naṣb)(2), which is the clear and obvious reading in meaning, i.e., "set out with your family except your wife." Likewise, in the reading of Ibn Mas'ud: "set out with your family except your wife,"(3) so it is an exception from the family. Based on this, she did not go out with him. Allah Almighty said: "She was of those who remained behind" [Al-A'raf: 83], meaning of those who stayed. Abu Amr and Ibn Kathir read it: "except your wife" in the nominative case (raf') as a substitute for "anyone." A group of them, including Abu Ubayd, rejected this reading, saying: This is not correct unless "turns back" is also in the nominative case and acts as an adjective; because the meaning becomes - if you substitute and use the jussive - that the woman was permitted to turn back, and the meaning is not like that. Al-Nahhas(4) said: This interpretation by Abu Ubayd and others against someone like Abu Amr, despite his greatness and status in the Arabic language, should not be so. The nominative case as a substitute has a correct meaning. Its interpretation, as narrated by Muhammad bin Al-Walid(5) from Muhammad bin Yazid, is like a man saying to his chamberlain: "Let not so-and-so go out." The wording of the prohibition is for so-and-so, but the meaning is for the addressee, i.e., "do not let him go out." Similar to this is your saying: "Let no one stand except Zaid," its meaning being: "forbid them from standing except Zaid." Likewise, the prohibition was for Lot, but the wording was for others, as if he said: "forbid them so that none of them turns back except your wife." It is possible that it is an exception from the prohibition of turning back because it is complete speech, i.e., "let none of you turn back except your wife," for she will turn back and perish, and that Lot went out with her, and forbade those with him who were taken by night from turning back.

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 2/491, and Mujahid's statement recorded by Al-Tabari 12/524, and Ibn Abbas's statement (may Allah be pleased with them both) recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 6/2065. (2) Read this way by Nafi', Ibn Amir, 'Asim, Hamza, and al-Kisa'i. Al-Sab'a p. 338, and Al-Taysir p. 125. (3) Mentioned by Al-Tabari 12/525. And the discussion is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/296. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/297, and the preceding discussion contains similar points; see also Al-Bayan by Abu al-Barakat al-Anbari 2/26. (5) The Egyptian grammarian Al-Tamimi, known as Wallad, studied Sibawayh's book under Al-Mubarrad. Died in the year (298 AH). Inbah al-Ruwat 3/225.

१८४ सूरा हूद: आयतें ७७ - ८३

या उपभोग(१)। "सिवाय तुम्हारी पत्नी के" [इल्ला इमरा'अतका] नसब (accusative) के साथ(२), जो अर्थ में स्पष्ट और ज़ाहिर क़िरात (पठन) है, यानी: "अपने परिवार के साथ निकल जाओ सिवाय अपनी पत्नी के।" इसी तरह इब्न मसूद की क़िरात में है: "अपने परिवार के साथ निकल जाओ सिवाय अपनी पत्नी के"(३), तो यह परिवार से एक अपवाद (इस्तिसना) है। इसके आधार पर, वह उनके साथ बाहर नहीं निकली। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: "वह पीछे रह जाने वालों में से थी" [अल-अ'राफ़: ८३], यानी शेष रह जाने वालों में से। अबू अम्र और इब्न कसीर ने इसे पढ़ा: "इल्ला इमरा'अतुका" रफ़ (nominative) के साथ "अहद" (किसी) के बदल (substitute) के रूप में। अबू उबैद सहित उनके एक समूह ने इस क़िरात को अस्वीकार कर दिया, और कहा: यह तब तक सही नहीं है जब तक कि "यलतफ़ित" (मुड़कर देखना) को रफ़ न दिया जाए और वह एक विशेषण (सिफ़त) न हो; क्योंकि अर्थ यह हो जाता है - यदि आप बदल करते हैं और जज़्म (jussive) का उपयोग करते हैं - कि महिला को मुड़ने की अनुमति दी गई थी, और अर्थ ऐसा नहीं है। अल-नह़्ह़ास(४) ने कहा: अबू उबैद और अन्यों का अबू अम्र जैसे व्यक्ति के विरुद्ध यह दृष्टिकोण, उनकी महानता और अरबी भाषा में उनके स्थान के बावजूद, आवश्यक नहीं है। बदल के रूप में रफ़ का सही अर्थ है। इसकी व्याख्या, जैसा कि मुहम्मद बिन अल-वलीद(५) ने मुहम्मद बिन यज़ीद से रिवायत की है, ऐसी है जैसे कोई व्यक्ति अपने दरबान से कहे: "फ़लाँ बाहर न निकले।" मनाही के शब्द फ़लाँ के लिए हैं, लेकिन अर्थ संबोधित व्यक्ति (मख़ातब) के लिए है, यानी: "उसे बाहर न जाने दो।" इसी के समान आपकी बात है: "ज़ैद के अलावा कोई खड़ा न हो," इसका अर्थ होगा: "उन्हें खड़े होने से मना करो सिवाय ज़ैद के।" इसी प्रकार लूत के लिए मनाही थी और शब्द दूसरों के लिए थे, जैसे कि उन्होंने कहा: "उन्हें मना करो कि उनमें से कोई भी मुड़कर न देखे सिवाय तुम्हारी पत्नी के।" यह भी संभव है कि यह मुड़ने की मनाही से एक अपवाद हो क्योंकि यह पूर्ण कथन है, यानी: "तुम में से कोई मुड़कर न देखे सिवाय तुम्हारी पत्नी के" क्योंकि वह मुड़कर देखेगी और हलाक हो जाएगी, और यह कि लूत उसके साथ बाहर निकले, और अपने साथ वाले उन लोगों को जिन्हें रात में ले जाया गया था, मुड़ने से मना किया।

---

(१) अल-नुकत वल-उयून २/४९१, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी द्वारा १२/५२४ में निकाला गया, और इब्न अब्बास (रज़ि.) का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर ६/२०६५ में निकाला है। (२) इसे नाफ़े इब्न आमिर, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा। अल-सबआ पृ. ३३८, और अल-तयसीर पृ. १२५। (३) अल-तबरी १२/५२५ द्वारा उल्लिखित। और चर्चा अल-नह़्ह़ास द्वारा इ'राब अल-

क़ुरआन २/२९६ से है। (४) अल-नह़्ह़ास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन २/२९७, और इससे पहले की चर्चा में इसी तरह की बातें हैं; अल-बयान लिल-अबी अल-बरकात अल-अंबारी २/२६ भी देखें। (५) मिस्र के व्याकरणविद् अल-तमीमी, जिन्हें वल्लाद के नाम से जाना जाता है, उन्होंने अल-मुबर्रद से सिबवैया की किताब पढ़ी। वर्ष (२१८ हिजरी) में मृत्यु हुई। इनबाह अल-रुवात ३/२२५।

۱۸۴ سورة ہود: آیات ۷۷ - ۸۳

یا فائدہ (۱)۔ ﴿إِلَّا ٱمْرَأَتَكَ﴾ نصب کے ساتھ(۲)، اور یہ وہ قرأت ہے جو معنی میں واضح اور ظاہر ہے، یعنی: "اپنے گھر والوں کو لے کر نکل کھڑے ہوں سوائے اپنی بیوی کے۔" اور اسی طرح ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "اپنے گھر والوں کو لے کر نکل کھڑے ہوں سوائے اپنی بیوی کے"(۳)، پس یہ گھر والوں سے استثنا ہے۔ اور اسی بنا پر وہ آپ کے ساتھ نہیں نکلی۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: ﴿كَانَتْ مِنَ ٱلْغَٰبِرِينَ﴾ [الاعراف: ۸۳] یعنی: باقی رہ جانے والوں میں سے۔ اور ابو عمرو اور ابن کثیر نے اسے پڑھا: "إلا امرأتك" رفع کے ساتھ "أحد" سے بدل ہونے کی بنا پر۔ اور ان کی ایک جماعت نے اس قرأت کا انکار کیا ہے جن میں ابو عبید بھی شامل ہیں، انہوں نے کہا: یہ اس وقت تک درست نہیں جب تک کہ "یلتفت" کو رفع نہ دیا جائے اور وہ صفت واقع ہو؛ کیونکہ معنی یہ ہو جاتا ہے - جب آپ بدل کریں اور جزم دیں - کہ عورت کو مڑ کر دیکھنے کی اجازت دی گئی، حالانکہ معنی ایسا نہیں ہے۔ نحاس(۴) نے کہا: ابو عبید اور دوسروں کا ابو عمرو جیسی شخصیت پر یہ اعتراض، ان کی جلالتِ قدر اور عربیت میں ان کے مقام کے باوجود، ضروری نہیں ہے۔ بدل کی صورت میں رفع کا ایک صحیح معنی ہے۔ اور اس کی تاویل اس کے مطابق ہے جو محمد بن ولید(۵) نے محمد بن یزید سے نقل کی ہے کہ ایک آدمی اپنے دربان سے کہے: "فلاں نہ نکلے"۔ پس نہی کا لفظ فلاں کے لیے ہے اور اس کا معنی مخاطب کے لیے ہے، یعنی: "اسے نکلنے نہ دو"۔ اور اسی کی مثال آپ کا یہ قول ہے: "زید کے علاوہ کوئی کھڑا نہ ہو" اس کا معنی ہوگا: "انہیں کھڑے ہونے سے منع کرو سوائے زید کے"۔ اسی طرح لوط علیہ السلام کے لیے نہی تھی اور اس کا لفظ دوسروں کے لیے تھا، گویا انہوں نے کہا: "انہیں منع کرو کہ ان میں سے کوئی مڑ کر نہ دیکھے سوائے تمہاری بیوی کے"۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مڑ کر دیکھنے کی نہی سے

استثنا ہو کیونکہ یہ کلامِ تام ہے، یعنی: "تم میں سے کوئی مڑ کر نہ دیکھے سوائے تمہاری بیوی کے"، کیونکہ وہ مڑ کر دیکھے گی اور ہلاک ہو جائے گی، اور یہ کہ لوط علیہ السلام اسے ساتھ لے کر نکلے تھے، اور اپنے ساتھ ان لوگوں کو جنہیں رات کے وقت لے جایا گیا تھا، مڑ کر دیکھنے سے منع کیا تھا،

---

(۱) النکت والعیون ۲/۴۹۱، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۲/۵۲۴ میں روایت کیا ہے، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۶/۲۰۶۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے نافع، ابن عامر، عاصم، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے۔ السبعة ص ۳۳۸، اور التیسیر ص ۱۲۵۔ (۳) اسے طبری نے ۱۲/۵۲۵ میں ذکر کیا ہے۔ اور کلام نحاس کی اعراب القرآن ۲/۲۹۶ سے ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۹۷، اور اس سے پہلے کی گفتگو میں اسی طرح کی بات ہے، دیکھئے البیان لابی البرکات الانباری ۲/۲۶۔ (۵) مصری نحوی تمیمی، جو ولاد کے نام سے مشہور ہیں، انہوں نے مبرد سے سیبویہ کی کتاب پڑھی۔ وفات ۲۹۸ھ انباہ الرواۃ ۳/۲۲۵۔

Surah Hud: Verses 77 - 83 185

None of them looked back except for his wife, for when she heard the crash of the punishment, she turned around and said: "O my people!" Then a stone reached her and killed her (1).

{Indeed, it will strike her} meaning: from the punishment. The pronoun in "it" (إنه) refers to the matter and the situation, i.e., for the matter, situation, and story is (2):

{...that which will strike her is what struck them. Indeed, their appointment is the morning.} When the angels said: {Indeed, we are going to destroy the people of this city} [Al-Ankabut: 31], Lot said: "Now, now," hurrying them with the punishment due to his rage against his people. They said: {Is not the morning near?} Isa bin Omar read: {أَلَيْسَ الصُّبْحُ} with a damma on the letter 'ba', which is a dialect (3). It is possible that the morning was made the appointed time for their destruction because souls are more at rest then, and people are more gathered together (4).

Some of the people of interpretation said: Lot went out with his two daughters and no one else was with them at dawn. The angels had told him: Indeed, Allah has assigned to this city angels with them the sound of thunder, flashes of lightning, and great thunderbolts, and we have mentioned to them that Lot will go out, so do not harm him. His sign is that he will not turn back, nor should his daughters turn back, so do not let what you see terrify you. Lot went out, and Allah folded the earth for him at his time until he was saved and reached Abraham.

His saying, the Almighty: {So when Our command came} meaning: Our punishment. {We turned its uppermost part upside down} and that is because Gabriel, peace be upon him, placed his wing under the villages of the people of Lot, and they were five: Sodom—which was the great city—Gomorrah, Admah, Zeboiim, and Bela (5). He raised them from the depths of the earth until he brought them near to the sky with everything in them, so much so that the people of the sky heard the braying of their donkeys and the crying...

(1) Tafsir al-Baghawi 2/396. (2) See Majma' al-Bayan 12/195. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/297, and the reading of Isa bin Omar in the anomalous readings p. 61. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/491 - 492. (5) The copies and sources differed greatly in the names of these villages except for Sodom. See Al-Muhabbar p. 467, At-Ta'rif wa al-I'lam by al-Suhayli p. 176, and Mu'jam al-Buldan 2/418, 3/411, and 4/71.

सूरा हूद: आयतें 77 - 83 185

उनमें से किसी ने पीछे मुड़कर नहीं देखा सिवाय उसकी पत्नी के, क्योंकि जब उसने अज़ाब (दंड) की आवाज़ सुनी तो वह पीछे मुड़ी और कहा: "हाय मेरी कौम!", फिर उसे एक पत्थर लगा और उसने उसे मार डाला (1)।

{बेशक, उसे भी वही पहुंचेगा} यानी: अज़ाब में से। "إنه" (बेशक वह) में सर्वनाम मामले और स्थिति की ओर इशारा करता है, यानी: क्योंकि मामला, स्थिति और कहानी यह है कि (2):

{...उसे भी वही पहुंचेगा जो उन्हें पहुँचा है। बेशक, उनके वादे का समय सुबह है।} जब फ़रिश्तों ने कहा: {बेशक हम इस बस्ती के लोगों को हलाक (नष्ट) करने वाले हैं} [अल-अनक़बूत: 31], तो लूत ने कहा: "अभी, अभी," अपनी कौम पर गुस्से के कारण उन्हें अज़ाब के लिए जल्दी करने को कहा। उन्होंने कहा: {क्या सुबह करीब नहीं है?} ईसा बिन उमर ने इसे: {أَلَيْسَ الصُّبْحُ} 'बा' पर पेश (damma) के साथ पढ़ा, जो कि एक बोली है (3)। और यह संभव है कि सुबह को उनकी तबाही का समय इसलिए बनाया गया हो क्योंकि उस समय आत्माएं अधिक शांत होती हैं और लोग अधिक एकत्रित होते हैं (4)।

तफ़सीर (व्याख्या) के कुछ विद्वानों ने कहा: लूत भोर के समय अपनी दो बेटियों के साथ निकले, उनके साथ कोई और नहीं था। फ़रिश्तों ने उनसे कहा: अल्लाह ने इस बस्ती पर ऐसे फ़रिश्ते नियुक्त किए हैं जिनके पास गरज की आवाज़, बिजली की चमक और महान वज्रपात हैं, और हमने उन्हें बताया है कि लूत निकलेंगे, इसलिए उन्हें नुकसान न पहुँचाएँ। उनके लिए संकेत यह था कि वह पीछे मुड़कर नहीं देखेंगे, न ही उनकी बेटियाँ मुड़कर देखेंगी, इसलिए जो तुम देखो उससे डरो नहीं। लूत निकले और अल्लाह ने उनके लिए ज़मीन को समेट दिया यहाँ तक कि वह बच गए और इब्राहिम के पास पहुँच गए।

अल्लाह का कथन: {फिर जब हमारा हुक्म आया} यानी: हमारा अज़ाब। {हमने उसके ऊपर के हिस्से को नीचे कर दिया} और वह इसलिए कि जिब्रील अलैहिस्सलाम ने अपना पर लूत की कौम की बस्तियों के नीचे डाला, और वे पांच थीं: सदोम - जो सबसे बड़ी बस्ती थी - अमोराह, ददोमा, सा'रा और कतम (5)। उन्होंने उन्हें ज़मीन की गहराइयों से ऊपर उठाया यहाँ तक कि उन्हें आसमान के करीब ले गए उनके अंदर की हर चीज़ के साथ, यहाँ तक कि आसमान वालों ने उनके गधों के रेंकने और चिल्लाने की आवाज़ सुनी...

(1) तफ़सीर अल-बगवी 2/396। (2) देखें मजमा' अल-बयान 12/195। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहस 2/297, और असामान्य पाठों में ईसा बिन उमर का पाठ पृ. 61। (4) अल-नुकात व अल-'उयून 2/491-492। (5) पांडुलिपियों और स्रोतों में सदोम को छोड़कर इन बस्तियों के नामों में बहुत अंतर है। देखें अल-मुहब्बर पृ. 467, अल-त'रीफ़ व अल-इलाम अल-सुहैली पृ. 176, और मुअज्जम अल-बुलदान 2/418, 3/411 और 4/71।

سورة ہود: آیات ۷۷ - ۸۳ ۱۸۵

ان میں سے کسی نے پیچھے مڑ کر نہ دیکھا سوائے اس کی بیوی کے، کیونکہ جب اس نے عذاب کی آواز سنی تو وہ مڑی اور کہا: "ہائے میری قوم!"، پھر اسے ایک پتھر لگا جس نے اسے ہلاک کر دیا (۱)۔

﴿إِنَّهُ مُصِيبُهَا﴾ یعنی: عذاب میں سے۔ "إنه" میں ضمیر امر اور شان کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: کیونکہ معاملہ، شان اور قصہ یہ ہے کہ (۲):

﴿مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ﴾ جب فرشتوں نے کہا: ﴿إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ﴾ [العنکبوت: ۳۱] تو لوطؑ نے کہا: "ابھی، ابھی،" اپنی قوم پر غصے کی وجہ سے عذاب میں جلدی کرنے کو کہا۔ تو انہوں نے کہا: ﴿أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ﴾؟ اور عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: ﴿أَلَيْسَ الصُّبْحُ﴾ باء پر پیش کے ساتھ، اور یہ ایک لغت ہے (۳)۔ اور یہ احتمال ہے کہ صبح کو ان کی ہلاکت کا وقت اس لیے مقرر کیا گیا کیونکہ اس میں جانیں زیادہ پرسکون ہوتی ہیں، اور لوگ اس میں زیادہ جمع ہوتے ہیں (۴)۔

بعض اہل تفسیر نے کہا: لوطؑ اپنی دو بیٹیوں کے ساتھ نکلے، صبح صادق کے وقت ان کے ساتھ ان کے سوا کوئی نہ تھا۔ اور فرشتوں نے ان سے کہا تھا: اللہ نے اس بستی پر ایسے فرشتے مقرر کیے ہیں جن کے پاس گرج کی آواز، بجلی کی کڑک اور بڑے کڑاکے ہیں، اور ہم نے انہیں بتا دیا ہے کہ لوطؑ نکلیں گے لہذا انہیں تکلیف نہ پہنچائیں۔ اور ان کے لیے نشانی یہ تھی کہ وہ پیچھے مڑ کر نہ دیکھیں گے، اور نہ ہی ان کی بیٹیاں پیچھے مڑ کر دیکھیں، لہذا جو تم دیکھو وہ تمہیں خوفزدہ نہ

کرے۔ پس لوطؑ نکلے اور اللہ نے ان کے لیے زمین سمیٹ دی یہاں تک کہ وہ نجات پا گئے اور ابراہیمؑ کے پاس پہنچ گئے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا﴾ یعنی: ہمارا عذاب۔ ﴿جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا﴾ اور وہ اس لیے کہ جبریل علیہ السلام نے اپنا پر قوم لوط کی بستیوں کے نیچے ڈالا، اور وہ پانچ تھیں: سدوم - جو سب سے بڑی بستی تھی - اور عامورا، اور دادوما، اور صعرة، اور قتم (۵)۔ پس انہیں زمین کی گہرائیوں سے اٹھایا یہاں تک کہ انہیں آسمان کے قریب کر دیا ان میں موجود تمام چیزوں کے ساتھ، یہاں تک کہ آسمان والوں نے ان کے گدھوں کے ہینگنے اور چیخ و پکار کی آوازیں سنیں...

(۱) تفسیر البغوی ۳۹۶/۲۔ (۲) دیکھیے مجمع البیان ۱۹۵/۱۲۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۷/۲، اور عیسیٰ بن عمر کی قرات شاذہ قراتوں میں ص ۶۱۔ (۴) النکت والعیون ۴۹۱/۲ - ۴۹۲۔ (۵) نسخوں اور مآخذ میں سدوم کے علاوہ ان بستیوں کے ناموں میں بہت زیادہ اختلاف ہے۔ دیکھیے المحبر ص ۴۶۷، والتعریف والإعلام للسیہلی ص ۱۷۶، ومعجم البلدان ۴۱۸/۲ اور ۴۱۱/۳ اور ۷۱/۴۔

their roosters, not a jar of theirs was overturned, nor a vessel broken, then they were turned upside down, and Allah followed them with stones. Muqatil said: Four were destroyed, and a rock escaped. Others said differently, and Allah knows best (1). The Almighty's saying: {And We rained upon them stones of Sijjil} is evidence that those who do their deed, their punishment is stoning, as previously mentioned in "Al-A'raf" (2). In interpretation: We rained (amtarna) in punishment, and it rained (mutirna) in mercy (3). As for the speech of the Arabs, it is said: The sky rained (matarat) and caused rain (amtarat), as narrated by Al-Harawi (4). There was disagreement over "Sijjil"; Al-Bukhari said (5): Sijjil: The severe and plentiful, and sijjil and sijjin, the 'L' and 'N' are sisters. Abu Ubaidah said (6): Al-Sijjil is the severe, and he recited: A blow with which the heroes advised each other 'sijjina' (7) Al-Nahhas said (8): Abdullah bin Muslim rejected this statement (9) and said: This is sijjin and that is sijjil, so how can he cite it as evidence?! Al-Nahhas said: This rejection is not necessary, because Abu Ubaidah believed that the 'L' is substituted for the 'N' due to their proximity to each other. Abu Ubaidah's statement is rejected from another side, which is that if it were as he said, it would have been 'stones sijjil'; because it is not said: 'stones from severe'; because severe is an adjective. Abu Ubaid (10) narrated from Al-Farra (11) that it may be said for the stones of grinding mills: sijjil. And he narrated...

---

(1) Arais al-Majalis p. 107, Tafsir al-Baghawi 2/396, Al-Muharrar al-Wajiz 3/197, and previous text 9/280. (2) 9/274 and beyond. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/197. (4) Tahdhib al-Lugha 13/341. (5) In (M): Al-Nahhas, and the text is in Bukhari (4684), see Fath al-Bari 8/351. (6) In Majaz al-Qur'an 1/296. (7) It will come in full shortly. (8) In Ma'ani al-Qur'an 3/370 - 371. (9) He is Ibn Qutaybah, and his words are in Tafsir Gharib al-Qur'an p. 208. (10) In (D), (Z), and (M): Abu Ubaidah, and what is established is from (F) which matches I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/297, and the speech is from him. (11) In Ma'ani al-Qur'an 2/24.

१८६ सूरह हूद: आयत ७७ - ८३

उनके मुर्गों के लिए, न उनका कोई घड़ा उल्टा हुआ, न ही कोई बर्तन टूटा, फिर उन्हें औंधे मुँह गिरा दिया गया, और अल्लाह ने उनके पीछे पत्थर भेजे। मुक़ातिल ने कहा: चार नष्ट हो गए, और एक चट्टान बच गई। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है (१)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उन पर सिज्जील के पत्थर बरसाए} इस बात का प्रमाण है कि जो उनके जैसा कृत्य करता है उसका दंड पथराव (रज़्म) है, जैसा कि "अल-अअराफ़" में पहले बताया जा चुका है (२)। तफ़सीर में: हमने अज़ाब में बरसाया (अमतरना), और रहमत में बारिश हुई (मुतिरना) (३)। जहाँ तक अरबों की वाणी का प्रश्न है, कहा जाता है: आसमान बरसा (मतरत) और बारिश की (अमतरत), जैसा कि अल-हरवी ने उल्लेख किया है (४)। "सिज्जील" के बारे में मतभेद है; अल-बुखारी ने कहा (५): सिज्जील: कठोर और बहुत अधिक, और सिज्जील और सिज्जीन में 'लाम' और 'नून' बहनें (एक जैसे स्वर) हैं। अबू उबैदाह ने कहा (६): अल-सिज्जील कठोर है, और उन्होंने पढ़ा: एक प्रहार जिसकी वीरों ने एक-दूसरे को 'सिज्जीन' (७) के साथ वसीयत की थी। अल-नह़्हास ने कहा (८): अब्दुल्लाह बिन मुस्लिम ने इस कथन को खारिज कर दिया (९) और कहा: यह सिज्जीन है और वह सिज्जील, तो वह इसे प्रमाण के रूप में कैसे प्रस्तुत कर सकते हैं?! अल-नह़्हास ने कहा: यह अस्वीकृति आवश्यक नहीं है, क्योंकि अबू उबैदाह का मानना था कि 'लाम' को 'नून' से बदल दिया जाता है क्योंकि वे एक-दूसरे के निकट हैं। अबू उबैदाह के कथन को दूसरे पक्ष से खारिज किया जाता है, वह यह कि यदि यह उनके कहे अनुसार होता, तो यह 'हिजारत-न सिज्जीलन' होता; क्योंकि यह नहीं कहा जाता: 'कठोर से पत्थर'; क्योंकि कठोर एक विशेषण है। अबू उबैद (१०) ने अल-फर्रा (११) से उल्लेख किया है कि चक्की के पत्थरों को सिज्जील कहा जा सकता है। और उन्होंने उल्लेख किया...

---

(१) अराइस अल-मजालिस पृ. १०७, तफ़सीर अल-बग़वी २/३९६, अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ३/१९७, और पिछला पाठ ९/२८०। (२) ९/२७४ और उसके बाद। (३) देखें अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ३/१९७। (४) तहज़ीब अल-लुग़ा १३/३४१। (५) (M) में: अल-नह़्हास, और बुखारी (४६८४) में पाठ है, देखें फ़त़्ह़ अल-बारी ८/३५१। (६) मजाज़ अल-क़ुरआन १/२९६ में। (७) यह जल्द ही पूर्ण रूप में आएगा। (८) मआनी अल-क़ुरआन ३/३७० - ३७१ में। (९) वह इब्न क़ुतैबा हैं, और उनकी बातें तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. २०८ में हैं। (१०) (D), (Z), और (M) में: अबू उबैदाह, और जो स्थापित है वह (F) से

है जो अल-नह़्ह़ास की इराब अल-क़ुरआन २/२९७ के अनुकूल है, और कथन उन्हीं का है। (११) मआनी अल-क़ुरआन २/२४ में।

۱۸۶ سورہ ہود: آیات ۷۷ - ۸۳

ان کے مرغے، نہ ان کا کوئی گھڑا الٹا، اور نہ ہی ان کا کوئی برتن ٹوٹا، پھر انہیں ان کے سروں کے بل اوندھا کر دیا گیا، اور اللہ نے ان کے پیچھے پتھر برسائے۔ مقاتل نے کہا: چار ہلاک ہوئے، اور ایک چٹان بچ گئی۔ اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے ان پر سِجِّیل کے پتھر برسائے} اس بات کی دلیل ہے کہ جو ان جیسا عمل کرے اس کا حکم رجم (سنگساری) ہے، اور یہ بات پہلے "الاعراف" میں گزر چکی ہے (۲)۔ تفسیر میں ہے: ہم نے عذاب میں برسایا (أَمْطَرْنَا)، اور ہم پر رحمت میں بارش ہوئی (مُطِرْنَا) (۳)۔ جہاں تک اہل عرب کے کلام کا تعلق ہے، کہا جاتا ہے: آسمان برسا (مَطَرَتِ) اور بارش کی (أَمْطَرَتْ)، اسے ہروی نے نقل کیا ہے (۴)۔ لفظ "سِجِّیل" میں اختلاف پایا جاتا ہے؛ چنانچہ بخاری نے کہا (۵): سجیل: سخت اور کثیر، اور سجیل اور سجین میں 'لام' اور 'نون' بہنیں (ہم آواز) ہیں۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (۶): السِّجِّیل سخت کو کہتے ہیں، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: ایسی ضرب جس کی بہادروں نے ایک دوسرے کو 'سِجِّینا' (۷) کے ساتھ وصیت کی تھی۔ نحاس نے کہا (۸): عبداللہ بن مسلم نے اس قول کو رد کر دیا (۹) اور کہا: یہ 'سجین' ہے اور وہ 'سجیل'، تو وہ اسے دلیل کے طور پر کیسے پیش کر سکتے ہیں؟! نحاس نے کہا: یہ رد لازم نہیں آتا، کیونکہ ابو عبیدہ اس طرف گئے ہیں کہ 'لام' کو 'نون' سے بدل دیا جاتا ہے کیونکہ یہ ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ ابو عبیدہ کے قول کو دوسرے پہلو سے رد کیا جاتا ہے، اور وہ یہ کہ اگر بات ویسے ہوتی جیسے انہوں نے کہی، تو یہ 'حجارةً سجیلًا' ہوتا؛ کیونکہ یہ نہیں کہا جاتا: 'سخت سے پتھر'؛ اس لیے کہ سخت ایک صفت ہے۔ اور ابو عبید (۱۰) نے فراء (۱۱) سے نقل کیا ہے کہ چکی کے پتھروں کو بھی سجیل کہا جا سکتا ہے۔ اور نقل کیا...

(١) عرائس المجالس ص ١٠٧، تفسير البغوى ٣٩٦/٢، المحرر الوجيز ١٩٧/٣، اور ماقبل كلام ٢٨٠/٩۔ (٢) ٢٧٤/٩ اور اس كے بعد۔ (٣) ديكھيے المحرر الوجيز ١٩٧/٣۔ (٤) تہذيب اللغة ٣٤١/١٣۔ (٥) (م) ميں: النحاس، اور بخارى (٤٦٨٤) ميں كلام ہے، ديكھيے فتح البارى ٣٥١/٨۔ (٦) مجاز القرآن ٢٩٦/١ ميں۔ (٧) يہ عنقريب مكمل آئے گا۔ (٨) معانى القرآن ٣٧٠/٣ - ٣٧١ ميں۔ (٩) يہ ابن قتيبہ ہيں، اور ان كا كلام تفسير غريب القرآن ص ٢٠٨ ميں ہے۔ (١٠) (د) اور (ز) اور (م) ميں: ابو عبيده، اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے جو نحاس كى اعراب القرآن ٢٩٧/٢ كے مطابق ہے، اور كلام انہى كا ہے۔ (١١) معانى القرآن ٢٤/٢ ميں۔

Surah Hud: Verses 77 - 83 187

On the authority of Muhammad ibn al-Jahm(1) that "Sijjil" is clay that is cooked until it becomes like millstones.

A group - including Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and Ibn Ishaq - said: "Sijjil" is a non-Arabic word that was Arabized; its origin is "Sang" and "Gil". It is also said: "Sank" and "Kil", with "Kaf" in place of "Jim". In Persian, they mean stone and clay. The Arabs Arabized them and made them into a single name. It is also said: It is from the language of the Arabs.

Qatadah and 'Ikrimah said: "Al-Sijjil" is clay; as evidenced by His saying: {that We may send down upon them stones of clay} [Adh-Dhariyat: 33]. Al-Hasan said: The origin of the stones was clay which then hardened. And for the Arabs, "Al-Sijjil" is anything hard and firm. Ad-Dahhak said: It means baked bricks. Ibn Zayd said: Clay that was cooked until it was like baked bricks. It is also reported from him that "Sijjil" is the name of the lowest heaven(2), mentioned by Al-Mahdawi, and related by Al-Tha'labi from Abu al-'Aliyah. Ibn 'Atiyyah(3) said: This is weak, refuted by its description as "mandud" (layered/piled up). From 'Ikrimah: It is a sea suspended in the air between heaven and earth from which the stones descended(4). It is also said: They are mountains in the sky, which are those referred to by Allah the Almighty in His saying: {and sends down from the sky, from mountains therein, of hail}(5) [An-Nur: 43]. It was also said: It is from what was "sujjila" (recorded/decreed) for them, i.e., it was written for them that it should strike them, so it is in the sense of "Sijjin". Allah the Almighty said: {And what can make you know what is Sijjin? [It is] a register inscribed.} [Al-Mutaffifin: 8-9]. This was said and chosen by Al-Zajjaj(6). It is also said: It is a "fa'eel" form from "asjaltuhu"; meaning: I sent it, so it is as if they were sent upon them. And it was said: It is from "asjaltuhu": when you give it, so it is as if it is a punishment given to them. He said: Whoever competes with me, competes with a noble one, who fills the bucket up to the knot of the rope.(7)

(1) Abu Abdullah Al-Sammari, the man of letters, a student of Al-Farra and his narrator. He died in the year (277 AH). As-Siyar 13/163. (2) These sayings are looked at in Tafsir al-Tabari 12/526-529, Tafsir al-Baghawi 2/297, and Zad al-Masir 4/144. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/197. (4) Zad al-Masir 4/144. (5) Tafsir al-Baghawi 2/397. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/71. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/71, and the verse is by Al-Fadl ibn al-Abbas, and it is in Al-Kamil 1/250, and Al-Aghani =

सूरा हूद: आयतें ७७ - ८३ १८७

मुहम्मद बिन अल-जहम(१) से रिवायत है कि "सज्जील" वह मिट्टी है जिसे तब तक पकाया जाता है जब तक कि वह चक्की के पत्थर जैसी न हो जाए।

एक समूह ने - जिसमें इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर और इब्न इशाक शामिल हैं - कहा: "सज्जील" एक गैर-अरबी शब्द है जिसका अरबीकरण किया गया है, इसका मूल "संग" और "जील" है। और कहा जाता है: "संक" और "कील", "जीम" के स्थान पर "काफ" के साथ, और फारसी में इनका अर्थ पत्थर और मिट्टी है; अरबों ने इनका अरबीकरण किया और उन्हें एक नाम बना दिया। और यह भी कहा गया है: यह अरबों की भाषा से है।

कतादाह और इकरीमा ने कहा: "अल-सज्जील" मिट्टी है; जैसा कि उनके इस कथन से सिद्ध होता है: {ताकि हम उन पर मिट्टी के पत्थर भेजें} [अद-धारियात: ३३]। अल-हसन ने कहा: पत्थरों का मूल मिट्टी थी जो फिर सख्त हो गई। और अरबों के लिए "अल-सज्जील" हर सख्त और मजबूत चीज है। अद-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है पकी हुई ईंटें। इब्न ज़ैद ने कहा: मिट्टी जिसे पकाया गया था यहाँ तक कि वह पकी हुई ईंटों की तरह हो गई। उनसे यह भी उल्लेख है कि "सज्जील" सबसे निचले आसमान का नाम है(२), इसे अल-महदवी ने उल्लेख किया है, और अल-थलाबी ने इसे अबू अल-आलियाह से उद्धृत किया है। इब्न अतिय्याह(३) ने कहा: यह कमजोर है, इसका खंडन इसके"मंदूद" (परतदार/ढेर लगा हुआ) होने के वर्णन से होता है। इकरीमा से: यह आकाश और पृथ्वी के बीच हवा में लटका हुआ एक समुद्र है जिससे पत्थर नीचे आए(४)। और कहा गया है: वे आकाश में पहाड़ हैं, और वे वही हैं जिनकी ओर अल्लाह तआला ने अपने इस कथन में संकेत किया है: {और वह आकाश से, उसमें स्थित पहाड़ों से, ओले उतारता है}(५) [अन-नूर: ४३]। और कहा गया है: यह उस चीज से है जो उनके लिए "सुज्जिला" (दर्ज/निर्धारित) की गई थी, अर्थात उनके लिए लिखा गया था कि वह उन पर आ पड़े, तो यह "सज्जीन" के अर्थ में है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और आपको क्या पता कि सज्जीन क्या है? [यह] एक लिखी हुई किताब है।} [अल-मुतफ़्फ़िफीन: ८-९]। इसे अल-ज़ज्जाज(६) ने कहा और चुना है। और कहा गया है: यह "असजल्तुहू" से "फईल" का रूप है; यानी: मैंने इसे भेजा, तो जैसे कि वे उन पर भेजे गए थे। और कहा गया: यह "असजल्तुहू" से है: जब आप इसे देते हैं, तो जैसे कि यह एक सजा है जो उन्हें दी गई है। उन्होंने कहा: जो मुझसे होड़ करता है, वह एक महान व्यक्ति से होड़ करता है, जो बाल्टी को रस्सी की गांठ तक भर देता है।(७)

(१) अबू अब्दुल्ला अल-सम्मरी, साहित्यकार, अल-फर्रा के शिष्य और उनके रावी। उनकी मृत्यु वर्ष (२७७ हिजरी) में हुई। अस-सियार १३/१६३। (२) इन कथनों को तफ़सीर अल-तबरी १२/५२६-५२९, तफ़सीर अल-बग़वी २/२९७, और ज़ाद अल-मसीर ४/१४४ में देखा जा सकता है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९७ में। (४) ज़ाद अल-मसीर ४/१४४। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/३९७। (६) मानी अल-कुरआन ३/७१ में। (७) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरआन ३/७१, और यह शेर अल-फदल बिन अल-अब्बास का है, और यह अल-कामिल १/२५० और अल-अघानी में है =

سورة ہود: آیات ۷۷ - ۸۳ ۱۸۷

محمد بن الجہم(۱) سے روایت ہے کہ "سجیل" وہ مٹی ہے جسے اتنا پکایا جاتا ہے کہ وہ چکی کے پتھر کی طرح ہو جائے۔

ایک گروہ نے - جن میں ابن عباس، سعید بن جبیر اور ابن اسحاق شامل ہیں - کہا: "سجیل" ایک غیر عربی لفظ ہے جسے عربی بنا لیا گیا، اس کی اصل "سنگ" اور "جیل" ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "سنک" اور "کیل"، "جیم" کی جگہ "کاف" کے ساتھ، اور فارسی میں ان کا مطلب پتھر اور مٹی ہے؛ عربوں نے ان دونوں کو عربی بنا کر ایک نام بنا دیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ عربوں کی زبان سے ہے۔

قتادہ اور عکرمہ نے کہا: "السجیل" مٹی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ثابت ہے: {تاکہ ہم ان پر مٹی کے پتھر بھیجیں} [الذاریات: ۳۳]۔ الحسن نے کہا: پتھروں کی اصل مٹی تھی جو پھر سخت ہو گئی۔ اور عربوں کے نزدیک "السجیل" ہر سخت اور مضبوط چیز ہے۔ الضحاک نے کہا: اس سے مراد پکی ہوئی اینٹیں ہیں۔ ابن زید نے کہا: ایسی مٹی جسے پکایا گیا یہاں تک کہ وہ پکی ہوئی اینٹوں کی طرح ہو گئی۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ "سجیل" آسمانِ دنیا کا نام ہے(۲)، اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے، اور الثعلبی نے اسے ابو العالیہ سے نقل کیا ہے۔ ابن عطیہ(۳) نے کہا: یہ قول ضعیف ہے، اس کی صفت «منضود» (تہہ بہ تہہ) اس کی تردید کرتی ہے۔ عکرمہ سے مروی ہے: یہ آسمان اور زمین کے درمیان ہوا میں معلق ایک سمندر ہے جس سے پتھر نازل ہوئے(٤)۔ اور کہا گیا ہے: وہ آسمان میں پہاڑ ہیں، اور وہی ہیں جن کی طرف اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں اشارہ کیا ہے: {اور وہ آسمان سے، اس میں موجود پہاڑوں سے، اولے نازل کرتا ہے}(٥) [النور: ٤٣]۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس چیز سے ہے جو ان کے لیے "سُجل" (لکھ دی گئی/مقرر کر دی گئی)

تھی، یعنی ان کے لیے لکھ دیا گیا تھا کہ وہ انہیں پہنچ کر رہے، تو یہ "سجین" کے معنی میں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تجھے کیا معلوم کہ سجین کیا ہے؟ [وہ] ایک لکھی ہوئی کتاب ہے۔} [المطففین: ۸-۹]۔ یہ بات الزجاج(٦) نے کہی اور اسے پسند کیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ "اسجلتُہ" سے فعیل کے وزن پر ہے؛ یعنی: میں نے اسے بھیجا، تو گویا وہ ان پر بھیجے گئے تھے۔ اور کہا گیا ہے: یہ "اسجلتُہ" سے ہے: جب تم اسے دو، تو گویا یہ ایک عذاب ہے جو انہیں دیا گیا۔ شاعر نے کہا: جو مجھ سے مقابلہ کرتا ہے، وہ ایک سخی و بزرگ سے مقابلہ کرتا ہے، جو ڈول کو رسی کی گرہ تک بھر دیتا ہے۔(۷)

(۱) ابوعبداللہ السمری، ادیب، الفراء کے شاگرد اور ان کے راوی۔ وفات (۲۷۷ھ)۔ السیر ۱٦۳/۱۳۔ (۲) یہ اقوال تفسیر طبری ۵۲٦/۱۲ - ۵۲۹، تفسیر بغوی ۲۹۷/۲، اور زاد المسیر ۱٤٤/٤ میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۹۷/۳ میں۔ (٤) زاد المسیر ۱٤٤/٤۔ (۵) تفسیر بغوی ۳۹۷/۲۔ (٦) معانی القرآن ۷۱/۳ میں۔ (۷) الزجاج کی معانی القرآن ۷۱/۳، اور یہ شعر الفضل بن العباس کا ہے، اور یہ الکامل ۲۵۰/۱ اور الاغانی میں ہے =

188 Surah Hud: Verses 77 - 83

Philologists (Ahl al-Ma'ani) said: 'As-Sijjīl' and 'As-Sijjīn' mean the hard [quality] of stone and of striking. Ibn Muqbil said:

"And many a group of foot soldiers strike the helmets openly, a strike that heroes command each other with, as sijjīn (hard)." (1)

{Mandood} (Layered): Ibn Abbas said: Successive. Qatadah said: Placed one over the other. Al-Rabi' said: Layered one upon another until it became one body. Ikrimah said: Arranged (2). Some said: Compressed, and the meanings are close. It is said: I layered (nadadtu) the goods and the bricks: if you placed one upon the other, then it is 'manḍūd', 'naḍīd', and 'naḍd'. He said:

"And I raised it to the two curtains and the stack (naḍad)." (3)

Abu Bakr al-Hudhali said: Prepared, meaning: it is from what Allah has prepared for His oppressive enemies (4).

{Musawwamah} (Marked): Meaning marked, from 'seema', which is the sign, i.e., they had marks like seals (5). It was said: Written on each stone was the name of the person it was thrown at, and they did not resemble the stones of the earth (6). Al-Farra' (7) said: They claimed it was striped with red and black on white, and that is...

= 172/16. Al-Mubarrad said: The origin of 'musajala' is that two water-drawers draw water, each bringing out in his bucket (sajl) the like of what the other brings out; whichever of them falters is defeated. The Arabs used it as a metaphor for boasting. End. His words: 'al-Karab' is a rope tied to the crossbars of the bucket, doubled then tripled. 'Raghbat al-Amil' by Sayyid bin Ali al-Marsafi 237/2. (1) See 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubaidah 296/1, and the verse is in the 'Diwan of Tamim bin Muqbil', p. 333, and in it: 'an 'ard' instead of 'dahiya'. His words: 'al-Bayd' is the plural of 'baydah', which is the helmet. (2) These opinions are seen in 'Zad al-Masir' 145/4, and the two sayings of Al-Rabi' and Ikrimah were recorded by Al-Tabari 529/12. (3) See 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 371/3, and the verse is by al-Nabigha al-Dhubyani, and it is in his 'Diwan' p. 31, and its beginning is: 'Khalat sabil Utayyin kan yahbisuhu'. 'As-Sajfan' are two thin curtains at the front of a house. 'Sharh al-Qasa'id al-Mashhurat' by al-Nahhas 160/2, and the full verse will come in the interpretation of verse (29) of Surah Al-Waqi'ah. (4) Recorded by Al-Tabari 529/12. (5) 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubaidah 297/1, and 'al-Nukat wal-Uyun' 493/2. (6) See these opinions in 'Tafsir al-Tabari'

12/530-531, 'Tafsir al-Baghawi' 397/2, and 'Zad al-Masir' 145/4 - 146. (7) In 'Ma'ani al-Qur'an' 24/2, and the author quoted it from him via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 297/2.

188 सूरा हूद: आयतें 77 - 83

भाषाविदों (अहल अल-मानी) ने कहा: 'सिज्जील' और 'सिज्जीन' का अर्थ है पत्थर और प्रहार की कठोरता। इब्न मुक़्बिल ने कहा:

"और कई पैदल सैनिकों का समूह खुलेआम हेलमेट पर प्रहार करता है, ऐसा प्रहार जिसका बहादुर एक-दूसरे को आदेश देते हैं, सिज्जीन (कठोर) के रूप में।" (1)

{मंज़ूद} (परतदार): इब्न अब्बास ने कहा: क्रमिक। क़तादा ने कहा: एक के ऊपर एक रखा हुआ। अल-रबी' ने कहा: एक के ऊपर एक तब तक रखा गया जब तक कि वह एक शरीर न बन गया। इक़रमा ने कहा: पंक्तिबद्ध (2)। कुछ ने कहा: संकुचित, और अर्थ समान हैं। कहा जाता है: 'नददतु' (मैंने परतों में रखा) सामान और ईंटों को: यदि आपने उन्हें एक-दूसरे के ऊपर रखा है; तो वह 'मंज़ूद', 'नदीद' और 'नदद' है। उसने कहा:

"और मैंने इसे दो पर्दों (सजफैन) और ढेर (नदद) तक पहुँचाया।" (3)

अबू बक्र अल-हुज़ली ने कहा: तैयार, यानी: यह वह है जिसे अल्लाह ने अपने अत्याचारी शत्रुओं के लिए तैयार किया है (4)।

{मुसव्वमा} (चिह्नित): यानी चिह्नित, 'सीपा' से; जो संकेत है, यानी उन पर मुहरों जैसे निशान थे (5)। कहा गया: प्रत्येक पत्थर पर उस व्यक्ति का नाम लिखा था जिस पर वह फेंका गया था, और वे पृथ्वी के पत्थरों के समान नहीं थे (6)। अल-फ़र्रा' (7) ने कहा: उन्होंने दावा किया कि वे सफेद पर लाल और काले रंग की धारियों वाले थे, और वह...

= 172/16। अल-मुबर्रद ने कहा: 'मुसाजला' का मूल यह है कि दो पानी निकालने वाले पानी निकालें, जिनमें से प्रत्येक अपने डोल (सजल) में उतना ही निकाले जितना दूसरा निकालता है; उनमें से जो भी पीछे हट जाए वह हार गया। अरबों ने इसे शेखी बघारने के लिए एक उदाहरण के रूप में उपयोग किया। समाप्त। उनके शब्द: 'अल-करब' वह रस्सी है जो डोल के हैंडल्स पर बांधी जाती है, जिसे दोहरा और फिर तिहरा किया जाता है। 'रग़बत अल-आमिल' सैयद बिन अली अल-मरसफ़ी 237/2 द्वारा। (1) अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-कुरान' 296/1 देखें, और आयत 'तमीम बिन मुक़्बिल के दीवान', पृष्ठ 333 में है, और इसमें: 'दाहिया' के बजाय 'अन अर्द' है। उनके शब्द: 'अल-बैद', 'बैदा' का बहुवचन है, जिसका अर्थ हेलमेट है। (2) ये राय 'ज़ाद अल-मसीर' 145/4 में देखी गई हैं, और

अल-रबी' और इक़रमा के दो कथनों को अल-तबरी 529/12 ने दर्ज किया है। (3) अल-नहहास द्वारा 'मानी अल-कुरान' 371/3 देखें, और कविता अल-नाबिघा अल-धुब्यानी की है, और यह उनके 'दीवान' पृष्ठ 31 में है, और इसकी शुरुआत है: 'खलत सबीला उतय्यिन कान यहबिसुहु'। 'अस-सजफैन' घर के सामने दो पतले पर्दे हैं। अल-नहहास द्वारा 'शराह अल-कसीद अल-मशहूरात' 160/2, और पूरी कविता सूरा अल-वाक़िया की आयत (29) की व्याख्या में आएगी। (4) अल-तबरी 529/12 द्वारा दर्ज। (5) अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-कुरान' 297/1, और 'अल-नुकात वल-उयून' 493/2। (6) ये राय 'तफसीर अल-तबरी' 12/530-531, 'तफसीर अल-बग़वी' 397/2, और 'ज़ाद अल-मसीर' 145/4 - 146 में देखें। (7) 'मानी अल-कुरान' 24/2 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 297/2 में उद्धृत किया है।

۱۸۸ سورة ہود: آیات ۷۷ - ۸۳

اہلِ معانی نے کہا: السجیل اور السجین کے معنی پتھر اور ضرب کی سختی کے ہیں۔ ابن مقبل نے کہا:

ورجلة يضربون البيض ضاحية ضرباً تواصى به الأبطال سجينا (۱) (اور پیادوں کی ایک جماعت جو کھلم کھلا ہیلمٹ پر ایسی ضرب لگاتے ہیں جس کی بہادر ایک دوسرے کو وصیت کرتے ہیں، ایک سخت ضرب۔)

﴿مَّنضُودٍ﴾ ابن عباس نے کہا: پے در پے (ایک کے بعد ایک)۔ قتادہ نے کہا: ایک کے اوپر ایک تہہ بہ تہہ۔ ربیع نے کہا: ایک دوسرے پر جمے ہوئے یہاں تک کہ ایک جسم بن گئے۔ عکرمہ نے کہا: صف بستہ (۲)۔ بعض نے کہا: جڑے ہوئے، اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ کہا جاتا ہے: نضدت المتاع واللبن (میں نے سامان اور اینٹیں تہہ در تہہ لگائیں): یعنی ایک دوسرے پر رکھ دیں، تو وہ منضود، نضید اور نضد کہلاتا ہے۔ شاعر نے کہا:

ورفعته إلى السجفين فالنضد (۳) (اور میں نے اسے دو پردوں اور ڈھیر تک بلند کیا۔)

ابو بکر الہذلی نے کہا: تیار شدہ، یعنی: یہ وہ ہے جسے اللہ نے اپنے ظالم دشمنوں کے لیے تیار کیا ہے (٤)۔

﴿مُّسَوَّمَةً﴾ یعنی نشان زدہ، سیما سے ماخوذ؛ جس کے معنی علامت کے ہیں، یعنی ان پر مہروں کی طرح کے نشانات تھے (٥)۔ کہا گیا: ہر پتھر پر اس شخص کا نام لکھا ہوا تھا جس پر وہ پھینکا گیا، اور وہ زمین کے پتھروں کے مشابہ نہیں تھے (٦)۔ الفراء (۷) نے کہا: ان کا گمان ہے کہ وہ سفید رنگ پر سرخ اور سیاہ دھاریوں والے تھے، اور یہی---

= ۱۷۲/۱۶۔ المبرد نے کہا: مساجلہ کی اصل یہ ہے کہ دو پانی نکالنے والے پانی نکالیں، جن میں سے ہر ایک اپنے ڈول (سجل) میں اتنا ہی نکالے جتنا دوسرا نکالتا ہے؛ ان میں سے جو بھی عاجز آ جائے وہ مغلوب ہو گیا۔ عربوں نے اسے فخر و مباہات کے لیے بطور مثال استعمال کیا۔ انتہیٰ۔ ان کا قول: الکرب وہ رسی ہے جو ڈول کے کانوں پر باندھی جاتی ہے، جسے دہرا اور پھر تہرا کیا جاتا ہے۔ رغبة الآمل لسيد بن على المرصفى ۲۳۷/۲۔ (۱) دیکھیے مجاز القرآن لابی عبیدہ ۲۹۶/۱، اور یہ شعر دیوان تمیم بن مقبل ص ۳۳۳ میں ہے، اور اس میں 'ضاحية' کی جگہ 'عن عرض' ہے۔ ان کا قول: 'البیض' 'بیضہ' کی جمع ہے، جس سے مراد خود (ہیلمٹ) ہے۔ (۲) یہ اقوال زاد المسیر ۱۴۵/۴ میں دیکھے جا سکتے ہیں، اور ربیع و عکرمہ کے دونوں قول طبری ۵۲۹/۱۲ نے روایت کیے ہیں۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۳۷۱/۳، اور یہ شعر نابغہ ذبیانی کا ہے جو ان کے دیوان ص ۳۱ میں موجود ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: خلت سبيل أتي كان يحبسه۔ السجفان: دو باریک پردے جو گھر کے سامنے ہوتے ہیں۔ شرح القصائد المشهورات للنحاس ۱۶۰/۲، اور یہ شعر مکمل طور پر سورة الواقعہ کی آیت (۲۹) کی تفسیر میں آئے گا۔ (٤) اسے طبری نے ۵۲۹/۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (٥) مجاز القرآن لأبي عبيدة ۲۹۷/۱، اور النكت والعيون ٤٩٣/٢۔ (٦) یہ اقوال تفسیر طبری ۱۲ / ۵۳۰ - ۵۳۱، تفسیر بغوی ۳۹۷/۲، اور زاد المسیر ۱۴۵/۴ - ۱۴۶ میں ملاحظہ فرمائیں۔ (۷) معانی القرآن میں ۲۴/۲، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۹۷/۲ میں نقل کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 77 - 83

Page: 189

...marking them. Ka'b said: They were marked with white and red(1). The poet said: A youth whom God has endowed with beauty in his prime... He has signs (countenance) that are not difficult for the sight (to behold)(2). And 'marked' (musawwama) is an attribute of the stones. And 'piled' (mandood) is an attribute of 'sijjil' (baked clay). And in His saying: {with your Lord}, it is proof that they are not from the stones of the earth, as Al-Hasan said(3). {And they are not far from the wrongdoers}, meaning the people of Lot; i.e., they (the stones) did not miss them(4). Mujahid said: It warns the Quraysh(5), the meaning is: the stones are not far from the wrongdoers of your people, O Muhammad(6). Qatada and Ikrima said: It means the wrongdoers of this nation (Ummah), and by God, God has not granted safety from it to any wrongdoer afterwards(7). It is narrated from the Prophet ﷺ that he said: «At the end of my nation, there will be a people whose men will be satisfied with men and their women with women. When that happens, then watch out for the punishment of the people of Lot, that God sends upon them stones of baked clay (sijjil)», then the Messenger of God ﷺ recited {And they are not far from the wrongdoers}. In another narration from him, peace and blessings be upon him: «The nights and days shall not pass until this nation permits (the act of) the backsides of men as they permitted the backsides of women, then groups of this nation will be hit by stones from your Lord»(8). And it was said: the meaning is that these villages are not far from the wrongdoers, and they are between ash-Sham (the Levant) and Madinah(9). And 'far' (ba'eed) came in the masculine form based on the meaning of 'a far place'.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/493, and Zad al-Masir 4/145 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) The verse is by Ibn 'Anqa' al-Fazari, found in al-Aghani 19/208, al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by al-Amidi p. 238, and Simt al-La'ali 1/543, where they have "bi-al-khayr" instead of "bi-al-husn". (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/372. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/298. (5) Narrated by al-Tabari 12/532. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/25. (7) Narrated by al-Tabari 12/533. (8) We did not find it (as cited), but Ibn Hibban recorded something similar in al-Majruhin 2/182 from the hadith of Wathila bin al-Asqa' and Anas bin Malik (may Allah be pleased with them both) raised to the Prophet (marfu') with the wording: «This world will not pass away until women suffice with women and men with men; lesbianism is the adultery of women among themselves», and in its chain of transmission is al-'Ala' bin Kathir al-

Dimashqi. Ibn Hibban said: He was among those who narrated fabricated reports (mawdhu'at) from reliable sources. Al-Bukhari said: Denied hadith (munkar al-hadith), and Ahmad said: He is nothing. Mizan al-I'tidal 3/104. (9) See al-Muharrar al-Wajiz 3/198.

सूरह हूद: आयतें 77 - 83

पृष्ठ: 189

...उनका अंकन। काब ने कहा: वे सफेद और लाल रंग से अंकित थे(1)। और कवि ने कहा: एक युवक जिसे ईश्वर ने अपनी युवावस्था में सुंदरता से नवाज़ा है... उसके पास ऐसे संकेत (चेहरा) हैं जो दृष्टि के लिए (देखने में) कठिन नहीं हैं(2)। और 'मुसव्वमा' (अंकित) पत्थरों का एक विशेषण है। और 'मन्दूद' (पहुंचा हुआ/तह-ब-तह) 'सिज्जील' (पकी हुई मिट्टी) का विशेषण है। और उसके कथन में: {तुम्हारे रब के पास}, यह इस बात का प्रमाण है कि वे पृथ्वी के पत्थर नहीं हैं, जैसा कि अल-हसन ने कहा(3)। {और वे ज़ालिमों से दूर नहीं हैं}, यानी लूत की कौम; अर्थात, वे (पत्थर) उन्हें चूकते नहीं थे(4)। मुजाहिद ने कहा: यह कुरैश को डराता है(5), इसका अर्थ है: हे मुहम्मद, पत्थर तुम्हारी कौम के ज़ालिमों से दूर नहीं हैं(6)। कतादा और इकरीमा ने कहा: इसका अर्थ इस उम्मत के ज़ालिमों से है, और अल्लाह की कसम, अल्लाह ने इसके बाद किसी ज़ालिम को इससे सुरक्षा नहीं दी है(7)। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: «मेरी उम्मत के अंत में एक ऐसी कौम होगी जिसके पुरुष पुरुषों से और उनकी महिलाएं महिलाओं से संतुष्ट होंगी। जब ऐसा हो, तो लूत की कौम के अज़ाब का इंतज़ार करना, कि अल्लाह उन पर सिज्जील (पकी हुई मिट्टी) के पत्थर भेजेगा», फिर रसूलुल्लाह ﷺ ने पढ़ा {और वे ज़ालिमों से दूर नहीं हैं}। उनसे (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) एक और रिवायत में है: «रातें और दिन तब तक नहीं गुजरेंगे जब तक कि यह उम्मत पुरुषों के पीछे के हिस्सों को वैसे ही हलाल न कर दे जैसे उन्होंने महिलाओं के पीछे के हिस्सों को हलाल किया था, फिर इस उम्मत के कुछ समूहों को तुम्हारे रब की ओर से पत्थर लगेंगे»(8)। और यह कहा गया: इसका अर्थ है कि ये बस्तियाँ ज़ालिमों से दूर नहीं हैं, और वे शाम (लेवेंट) और मदीना के बीच हैं(9)। और 'बईद' (दूर) शब्द का प्रयोग 'एक दूर स्थान' के अर्थ के आधार पर पुल्लिंग रूप में आया है।

(1) अन-नुकात वल-उयून 2/493, और ज़ाद अल-मासीर 4/145 इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से। (2) यह शेर इब्न अनका अल-फज़ारी का है, और यह अल-अघानी 19/208, अल-मुतालिफ वल-मुख्तालिफ लिल-आमिदी पृ. 238, और सिम्त अल-लआली 1/543 में है, जहाँ उनके पास 'बिल-हुस्न' के बजाय 'बिल-खैर' है। (3) मआनी अल-कुरान लिन-नहस 3/372। (4) एराब अल-कुरान लिन-नहस 2/298। (5) इसे अत-तबरी ने 12/532 में दर्ज किया है। (6) मआनी अल-कुरान लिल-फर्रा 2/25। (7) इसे अत-तबरी ने 12/533 में दर्ज किया है। (8) हमें यह नहीं मिला (जैसा उद्धृत है), लेकिन इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 2/182 में वाथिला बिन अल-असका और अनस

बिन मालिक (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसी तरह का ज़िक्र किया है, जिसमें शब्द हैं: «दुनिया तब तक खत्म नहीं होगी जब तक कि महिलाएं महिलाओं से और पुरुष पुरुषों से बेनियाज़ न हो जाएं सहाक (लेस्बियनिज्म) महिलाओं के बीच का ज़िना है», और इसकी सनद में अल-अला बिन कसीर अद-दिमश्की है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह उन लोगों में से था जो भरोसेमंद सूत्रों से मनगढ़ंत बातें (मौज़ूआत) बयान करते थे। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस, और अहमद ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। मीज़ान अल-एतिदाल 3/104। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/198 देखें।

سورہ ہود: آیات 77 - 83

صفحہ نمبر: 189

...ان کی نشانی۔ کعب نے کہا: وہ سفید اور سرخ رنگ سے نشان زد تھے(1)۔ شاعر نے کہا: غلامٌ رماہ اللہُ بالحُسنِ یافعاً ... لہ سیمیاءٌ لا تَشُقُّ علی البَصَرِ(2) (ایک نوجوان جسے اللہ نے جوانی میں حسن سے نوازا... اس کا ایسا چہرہ ہے جسے دیکھنا نظروں کے لیے گراں نہیں گزرتا) اور «مُسَوَّمَةً» (نشان زدہ) پتھروں کی صفت ہے۔ اور «منضود» (تہ بہ تہ) «سجیل» (کچی پکی مٹی) کی صفت ہے۔ اور اس کے قول میں: { عِندَ رَبِّكَ } (تمہارے رب کے پاس)، یہ اس بات کی دلیل ہے کہ وہ زمین کے پتھر نہیں ہیں، یہ حسن (بصری) نے کہا(3)۔ { وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بِبَعِيدٍ } (اور وہ ظالموں سے کچھ دور نہیں)، یعنی قومِ لوط؛ یعنی: وہ (پتھر) ان سے خطا نہیں کرتے تھے(4)۔ مجاہد نے کہا: یہ قریش کو ڈراتا ہے(5)، معنی یہ ہے: اے محمد، وہ پتھر تمہاری قوم کے ظالموں سے دور نہیں ہیں(6)۔ قتادہ اور عکرمہ نے کہا: اس سے مراد اس امت کے ظالم ہیں، اور اللہ کی قسم، اللہ نے اس کے بعد کسی ظالم کو اس سے امان نہیں دی(7)۔ نبی ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: «میری امت کے آخری دور میں کچھ لوگ ایسے ہوں گے جن کے مرد مردوں پر اور ان کی عورتیں عورتوں پر اکتفا کریں گی، پس جب ایسا ہو جائے تو قومِ لوط کے عذاب کا انتظار کرو کہ اللہ ان پر سجیل کے پتھر بھیجے گا»، پھر رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: { وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بِبَعِيدٍ }۔ آپ ﷺ سے ایک اور روایت میں ہے: «راتیں اور دن اس وقت تک نہیں گزریں گے جب تک کہ یہ امت مردوں کی دبر کو حلال نہ کر لے جیسے انہوں نے عورتوں کی دبر کو حلال کیا تھا، پھر اس امت کے گروہوں کو تمہارے رب کی طرف سے پتھر پہنچیں گے»(8)۔ اور کہا

گیا: معنی یہ ہے کہ یہ بستیاں ظالموں سے دور نہیں ہیں، اور وہ شام اور مدینہ کے درمیان واقع ہیں(9)۔ اور لفظ «ببعید» (مذکر) «بمکانٍ بعید» (دور جگہ) کے معنی کی بنیاد پر آیا ہے۔

(1) النکت والعیون 2 / 493، اور زاد المسیر 4 / 145 ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی۔ (2) یہ شعر ابن عنقاء الفزاری کا ہے، اور یہ الاغانی 19/208، والمؤتلف والمختلف للآمدی ص 238، اور سمط اللآلئ 1/543 میں ہے، اور ان کے ہاں بالخیر بدل بالحسن ہے۔ (3) معانی القرآن للنحاس 3 / 372۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 2 / 298۔ (5) اسے طبری نے 12 / 532 میں نقل کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للفراء 2 / 25۔ (7) اسے طبری نے 12 / 533 میں نقل کیا ہے۔ (8) ہم اسے (اس لفظ کے ساتھ) نہ پا سکے، اور ابن حبان نے المجروحین 2 / 182 میں واثلہ بن الاسقع اور انس بن مالک رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اس کے ہم معنی نقل کیا ہے جو مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ ہے: «دنیا اس وقت تک ختم نہیں ہوگی جب تک کہ عورتیں عورتوں سے اور مرد مردوں سے بے نیاز نہ ہو جائیں، عورتوں کا آپس میں ہم جنسی کرنا ان کے درمیان زنا ہے»، اور اس کی سند میں العلاء بن کثیر الدمشقی ہے، ابن حبان نے کہا: وہ ان لوگوں میں سے تھا جو ثقہ راویوں سے من گھڑت روایات (موضوعات) بیان کرتے تھے۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث، اور احمد نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں۔ میزان الاعتدال 3 / 104۔ (9) دیکھئے المحرر الوجیز 3 / 198۔

Page: 190 Surah Hud: Verses 77 - 95

Regarding the stones that rained down, there are two opinions: First, that they rained upon the cities when Gabriel lifted them. Second, that they rained upon those of its inhabitants who were not in the cities but were outside of them (1).

Allah says: "And to Madyan [We sent] their brother Shu’ayb. He said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. And do not decrease from the measure and the scale. Indeed, I see you in prosperity, but indeed, I fear for you the punishment of an encompassing Day (84). And O my people, give full measure and weight in justice and do not deprive the people of their due and do not commit abuse on the earth, spreading corruption (85). What remains [as lawful] from Allah is better for you if you are believers. But I am not a guardian over you' (86). They said, 'O Shu’ayb, does your prayer command you that we should leave what our fathers worship or not do with our wealth what we please? Indeed, you are the forbearing, the discerning!' (87). He said, 'O my people, have you considered: if I should be upon clear evidence from my Lord while He has provided me with a good provision from Himself...? And I do not intend to differ from you in that which I have forbidden you; I only intend reform as much as I am able. And my success is not but through Allah. Upon Him I have relied, and to Him I return (88). And O my people, let not [your] dissension from me cause you to be struck by that similar to what struck the people of Noah or the people of Hud or the people of Salih. And the people of Lot are not from you far away (89). And ask forgiveness of your Lord and then repent to Him. Indeed, my Lord is Merciful and Affectionate' (90). They said, 'O Shu’ayb, we do not understand much of what you say, and indeed, we consider you among us as weak. And if not for your family, we would have stoned you; and you are not to us noble' (91). He said, 'O my people, is my family more honored for you than Allah? And you have put Him behind your backs [neglected]. Indeed, my Lord is encompassing of what you do (92). And O my people, work according to your position; indeed, I am working. You are going to know to whom will come a punishment that will disgrace him and who is a liar. So watch; indeed, I am with you a watcher' (93). And when Our command came, We saved Shu’ayb and those who believed with him, by mercy from Us. And the shriek seized those who had wronged, and they became within their homes [corpses] fallen prone (94). As if they had never prospered therein. Unquestionably, away with Madyan as Thamud was taken away (95).'"

His saying, the Almighty: "And to Madyan [We sent] their brother Shu’ayb" means: And We sent to Madyan, and Madyan are the people of Shu'ayb.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/494.

पृष्ठ: 190 सूरह हूद: आयतें 77 - 95

बरसने वाले पत्थरों के संबंध में दो मत हैं: पहला: कि वे शहरों पर तब बरसे जब जिब्रील ने उन्हें उठाया था। दूसरा: कि वे उन निवासियों पर बरसे जो शहरों में नहीं थे बल्कि उनसे बाहर थे (1)।

अल्लाह तआला का कथन है: "और मदयन की ओर हमने उनके भाई शुऐब को भेजा। उन्होंने कहा, 'ऐ मेरी कौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है। और नाप और तौल में कमी न करो। मैं तुम्हें खुशहाली में देख रहा हूँ, पर मुझे तुम्हारे लिए एक घेर लेने वाले दिन के अज़ाब (दंड) का डर है (84)। और ऐ मेरी कौम के लोगो! न्याय के साथ नाप और तौल पूरी करो और लोगों को उनकी चीज़ें कम करके न दो और धरती में बिगाड़ पैदा न करते फिरो (85)। अल्लाह का दिया हुआ बचा हुआ लाभ तुम्हारे लिए बेहतर है अगर तुम मोमिन (ईमान वाले) हो। और मैं तुम पर कोई निगहबान नहीं हूँ' (86)। उन्होंने कहा, 'ऐ शुऐब! क्या तुम्हारी नमाज़ तुम्हें यही आदेश देती है कि हम उन चीज़ों को छोड़ दें जिनकी इबादत हमारे बाप-दादा करते आए हैं, या यह कि हम अपने माल के बारे में जो चाहें वह न करें? वास्तव में तुम बड़े ही सहनशील और नेक इंसान हो!' (87)। उन्होंने कहा, 'ऐ मेरी कौम के लोगो! ज़रा सोचो तो सही, यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और उसने मुझे अपनी ओर से उत्तम आजीविका प्रदान की है...? और मैं यह नहीं चाहता कि जिस बात से तुम्हें मना करता हूँ, खुद उसके विरुद्ध करने लगूँ। मैं तो जहाँ तक मुमकिन हो, सुधार ही चाहता हूँ। और मेरा सामर्थ्य तो केवल अल्लाह की सहायता से है। उसी पर मैंने भरोसा किया है और उसी की ओर मैं रुजू (रुझान) करता हूँ (88)। और ऐ मेरी कौम के लोगो! मेरी दुश्मनी तुमसे ऐसा न कराए कि तुम पर भी वैसी ही मुसीबत आ पड़े जैसी नूह की कौम या हूद की कौम या सालेह की कौम पर आई थी। और लूत की कौम तो तुमसे कुछ दूर नहीं है (89)। और अपने रब से माफ़ी माँगो, फिर उसकी ओर पलट आओ। निस्संदेह मेरा रब बहुत दयावान और प्रेम करने वाला है' (90)। उन्होंने कहा, 'ऐ शुऐब! तुम्हारी बहुत सी बातें तो हमारी समझ में ही नहीं आतीं और हम तो तुम्हें अपने बीच कमज़ोर पाते हैं। अगर तुम्हारा कबीला न होता तो हम तुम्हें पत्थर मार-मार कर मार डालते, और हमारी नज़रों में तुम्हारी कोई इज़्ज़त नहीं है' (91)। उन्होंने कहा, 'ऐ मेरी कौम के लोगो! क्या मेरा कबीला तुम्हारे नज़दीक अल्लाह से भी अधिक सम्मानित है? और तुमने उसे (अल्लाह को) अपनी पीठ के पीछे डाल रखा है। निस्संदेह मेरा रब तुम्हारे सारे कर्मों को घेरे हुए है (92)। और ऐ मेरी कौम के लोगो! तुम अपनी जगह काम किए जाओ, मैं भी अपना काम कर रहा हूँ। जल्द ही तुम्हें पता चल जाएगा कि किस पर वह अज़ाब आता है जो उसे अपमानित कर दे और कौन झूठा है। और

तुम भी प्रतीक्षा करो, मैं भी तुम्हारे साथ प्रतीक्षा कर रहा हूँ' (93)। और जब हमारा हुक्म आ पहुँचा, तो हमने शुऐब को और उनके साथ ईमान लाने वालों को अपनी दया से बचा लिया, और उन ज़ालिमों को एक भयानक चिंघाड़ ने आ लिया, तो वे अपने घरों में औंधे पड़े रह गए (94)। मानो वे वहाँ कभी बसे ही न थे। सुन लो! मदयन के लिए भी वैसी ही फिटकार है जैसी समूद के लिए हुई थी (95)।'"

अल्लाह तआला का कथन: "और मदयन की ओर हमने उनके भाई शुऐब को भेजा" अर्थात: और हमने मदयन की ओर भेजा, और मदयन शुऐब की कौम है।

(1) अन-नुकत वल-'उयून 2/494।

صفحہ: ۱۹۰ سورہ ہود: آیات ۷۷ - ۹۵

برسنے والے پتھروں کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ شہروں پر اس وقت برسے جب جبرائیل علیہ السلام نے انہیں اٹھایا۔ دوسرا: یہ کہ وہ ان لوگوں پر برسے جو شہروں کے رہنے والوں میں سے شہر میں موجود نہ تھے بلکہ باہر تھے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور مدین کی طرف ان کے بھائی شعیب کو (بھیجا)۔ انہوں نے کہا، 'اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں۔ اور ناپ اور تول میں کمی نہ کرو۔ میں تمہیں خوشحالی میں دیکھ رہا ہوں، لیکن مجھے تم پر ایک گھیر لینے والے دن کے عذاب کا ڈر ہے (۸۴)۔ اور اے میری قوم! انصاف کے ساتھ پورا ناپو اور تولو اور لوگوں کو ان کی چیزیں گھٹا کر نہ دو اور زمین میں فساد مچاتے نہ پھرو (۸۵)۔ اللہ کا دیا ہوا بچا ہوا (نفع) تمہارے لیے بہتر ہے اگر تم مومن ہو۔ اور میں تم پر کوئی نگہبان نہیں ہوں' (۸۶)۔ انہوں نے کہا، 'اے شعیب! کیا تمہاری نماز تمہیں یہ حکم دیتی ہے کہ ہم ان کو چھوڑ دیں جن کی عبادت ہمارے باپ دادا کرتے تھے، یا یہ کہ ہم اپنے مالوں میں جو چاہیں وہ نہ کریں؟ بے شک تم بڑے ہی بردبار اور نیک ہو!' (۸۷)۔ انہوں نے کہا، 'اے میری قوم! دیکھو تو سہی، اگر میں اپنے رب کی طرف سے ایک واضح دلیل پر ہوں اور اس نے مجھے اپنی طرف سے بہترین رزق عطا فرمایا ہے...؟ اور میں یہ نہیں چاہتا کہ جس بات سے تمہیں منع کرتا ہوں خود اس کے خلاف کرنے لگوں۔ میں تو جہاں تک ہو سکے اصلاح ہی چاہتا ہوں۔ اور میری توفیق تو صرف اللہ ہی کی مدد سے ہے۔ اسی پر میں نے بھروسہ کیا اور اسی کی طرف میں رجوع کرتا ہوں (۸۸)۔ اور اے میری قوم! میری دشمنی تم سے ایسا نہ کرائے کہ تم پر بھی وہی مصیبت آ پڑے جو قومِ نوح یا قومِ ہود یا قومِ صالح پر آئی تھی۔ اور قومِ لوط تو تم سے کچھ دور نہیں ہے (۸۹)۔ اور اپنے رب سے معافی مانگو، پھر

اسی کی طرف توبہ کرو۔ بے شک میرا رب بڑا رحم والا اور محبت کرنے والا ہے' (۹۰)۔ انہوں نے کہا، 'اے شعیب! تمہاری بہت سی باتیں تو ہماری سمجھ میں ہی نہیں آتیں اور ہم تو تمہیں اپنے درمیان کمزور پاتے ہیں۔ اگر تمہارا قبیلہ نہ ہوتا تو ہم تمہیں سنگسار کر دیتے، اور ہماری نظر میں تمہاری کوئی عزت نہیں ہے' (۹۱)۔ انہوں نے کہا، 'اے میری قوم! کیا میرا قبیلہ تمہارے نزدیک اللہ سے زیادہ معزز ہے؟ اور تم نے اسے (اللہ کو) اپنی پیٹھ پیچھے ڈال رکھا ہے۔ بے شک میرا رب تمہارے تمام اعمال کا احاطہ کیے ہوئے ہے (۹۲)۔ اور اے میری قوم! تم اپنی جگہ کام کیے جاؤ، میں بھی اپنا کام کر رہا ہوں۔ جلد ہی تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ کس پر وہ عذاب آتا ہے جو اسے ذلیل کر دے اور کون جھوٹا ہے۔ اور تم بھی انتظار کرو، میں بھی تمہارے ساتھ انتظار کر رہا ہوں (۹۳)۔ اور جب ہمارا حکم آ پہنچا، تو ہم نے شعیب کو اور ان کے ساتھ ایمان لانے والوں کو اپنی رحمت سے بچا لیا، اور ان ظالموں کو ایک چنگھاڑ نے آ لیا، تو وہ اپنے گھروں میں اوندھے پڑے رہ گئے (۹۴)۔ گویا وہ وہاں کبھی بسے ہی نہ تھے۔ سن لو! مدین کے لیے بھی ویسی ہی دوری (پھٹکار) ہے جیسی ثمود کے لیے ہوئی تھی (۹۵)۔'"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور مدین کی طرف ان کے بھائی شعیب کو (بھیجا)" یعنی: اور ہم نے مدین کی طرف بھیجا، اور مدین شعیب کی قوم ہے۔

(۱) النکت والعیون ۲/ ۴۹۴۔

Page 191 Surah Hud: Verses 84 - 95

There are two opinions regarding their naming as such: First, they are the descendants of Madyan son of Ibrahim, so it was said: Madyan, meaning the descendants of Madyan. Just as it is said: Mudar, meaning the descendants of Mudar. Second: It is the name of their city, so they were attributed to it (1). Al-Nahhas said (2): Madyan is indeclinable (diptote) because it is the name of a city. This meaning and more have been previously mentioned in "Al-A'raf" (3). "He said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him'" - previously mentioned (4). "And do not decrease from the measure and the scale." - Alongside their disbelief, they were people of deficiency and fraud (5). When a seller of food came to them, they would take with an increased measure, taking as much as they could, and they committed injustice. And if a buyer of food came to them, they would sell with a deficient measure, being as stingy with him as they could. So they were commanded with faith to desist from polytheism, and with fulfillment as a prohibition from fraud. "Indeed, I see you in prosperity" - meaning: in abundance of provision and plenty of blessings (6). Al-Hasan said: Their prices were cheap (7). "And indeed, I fear for you the punishment of an encompassing day." - He described the day as encompassing, meaning to describe the day's encompassment of them. For if the day of punishment encompasses them, then the punishment has encompassed them. It is like your saying: a severe day, meaning its heat is severe. Opinions differed regarding that punishment; it was said: it is the punishment of Hellfire in the Hereafter. And it was said: the punishment of...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/494. (2) In I'rab al-Qur'an 2/398. (3) In 9/280 and following. (4) 9/257. (5) See Al-Nukat wal-'Uyun 2/495, and Tafsir al-Razi 18/40. (6) See Tafsir Abi al-Layth 2/139. (7) Narrated by al-Tabari 12/539.

पृष्ठ 191 सूरह हूद: आयतें 84 - 95

उन्हें इस नाम से बुलाने के संबंध में दो मत हैं: पहला: वे इब्राहीम के पुत्र मदयन की संतान हैं, इसलिए कहा गया: मदयन, और तात्पर्य मदयन की संतान है। जैसे कहा जाता है: मुदर, और तात्पर्य है: मुदर की संतान। दूसरा: यह उनके शहर का नाम है, इसलिए वे उससे संबंधित किए गए (1)। अल-नह़्हास ने कहा (2): मदयन शब्द अ-परिवर्तनीय (indeclinable) है क्योंकि यह एक शहर का नाम है। यह अर्थ और इससे अधिक "अल-आराफ़" में पहले बताया जा चुका है (3)। "उसने कहा, 'हे मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है'" - पहले उल्लेखित (4)। "और नाप और तौल में कमी न करो।" - वे अपने कुफ़्र के साथ-साथ, कमी और धोखाधड़ी करने वाले लोग थे (5)। जब कोई अनाज बेचने वाला उनके पास आता, तो वे बढ़ा हुआ नाप लेते, और जितना हो सकता उतना पूरा लेते, और अन्याय करते। और अगर कोई अनाज खरीदने वाला उनके पास आता, तो वे उसे कम नाप से बेचते, और उसके साथ यथासंभव कंजूसी करते। इसलिए उन्हें शिर्क छोड़ने के लिए ईमान लाने का आदेश दिया गया, और धोखाधड़ी रोकने के लिए नाप-तौल पूरा करने का आदेश दिया गया। "बेशक, मैं तुम्हें खुशहाली में देख रहा हूँ" - यानी: रिज़्क़ की प्रचुरता और नेमतों की अधिकता में (6)। अल-हसन ने कहा: उनके यहाँ कीमतें सस्ती थीं (7)। "और मुझे तुम पर एक घेर लेने वाले दिन के अज़ाब का डर है।" - उसने दिन को 'घेर लेने वाला' बताया, और उसका उद्देश्य उस दिन का उन्हें घेर लेना बताना था। क्योंकि अगर अज़ाब का दिन उन्हें घेर ले, तो अज़ाब ने उन्हें घेर लिया। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: एक कठोर दिन, यानी जिसकी गर्मी बहुत तेज हो। उस अज़ाब के बारे में मतभेद है, कहा गया है: यह आख़िरत में आग का अज़ाब है। और कहा गया है: ... का अज़ाब।

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/494। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 2/398 में। (3) 9/280 और उसके बाद में। (4) 9/257। (5) देखिए अल-नुकत वल-उयून 2/495, और तफ़सीर अल-राज़ी 18/40। (6) देखिए तफ़सीर अबी अल-लैस 2/139। (7) इसे अल-तबरी 12/539 ने उद्धृत किया है।

صفحہ ۱۹۱ سورہ ہود: آیات ۸۴ - ۹۵

ان کے اس نام سے موسوم ہونے کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: وہ مدین بن ابراہیم کی اولاد ہیں، چنانچہ کہا گیا: مدین، اور مراد بنو مدین ہے۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: مُضَر، اور مراد بنو مُضَر ہے۔ دوسرا: یہ ان کے شہر کا نام ہے، پس وہ اس کی طرف منسوب ہوئے(۱)۔ نحاس نے کہا(۲): مدین غیر منصرف ہے کیونکہ یہ ایک شہر کا نام ہے۔ اور "الاعراف" میں یہ معنی اور اس سے زیادہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿قَالَ يَٰقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُۥ﴾ پہلے گزر چکا ہے(٤)۔ ﴿وَلَا تَنقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ﴾ وہ اپنے کفر کے ساتھ ساتھ ناپ تول میں کمی کرنے والے لوگ تھے(٥)۔ جب کوئی غلہ بیچنے والا ان کے پاس آتا تو وہ بڑھا ہوا ناپ لیتے اور جتنا ہو سکتا پورا پورا وصول کرتے اور ظلم کرتے۔ اور اگر کوئی غلہ خریدنے والا ان کے پاس آتا تو اسے کم ناپ سے بیچتے اور اس کے ساتھ حد درجہ بخل کرتے۔ چنانچہ انہیں شرک سے باز آنے کے لیے ایمان لانے اور ڈنڈی مارنے سے روکنے کے لیے ناپ تول پورا کرنے کا حکم دیا گیا۔ ﴿إِنِّي أَرَاكُم بِخَيْرٍ﴾ یعنی: رزق کی کشادگی اور نعمتوں کی فراوانی میں(٦)۔ حسن نے کہا: ان کے ہاں نرخ سستا تھا(۷)۔ ﴿وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُّحِيطٍ﴾ دن کو 'محیط' (گھیر لینے والا) قرار دیا، اور ان کی مراد اس دن کا انہیں گھیر لینا تھا، کیونکہ عذاب کا دن جب انہیں گھیر لے گا تو گویا عذاب نے انہیں گھیر لیا، اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: سخت دن، یعنی جس کی تپش سخت ہو۔ اس عذاب کے بارے میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: وہ آخرت میں آگ کا عذاب ہے۔ اور کہا گیا: عذابِ...

(۱) النکت والعیون ۲/ ۴۹۴۔ (۲) فی إعراب القرآن ۲/ ۳۹۸۔ (۳) ۹/ ۲۸۰ اور اس کے بعد۔ (٤) ۹/ ۲۵۷۔ (٥) دیکھیے النکت والعیون ۲/ ۴۹۵، اور تفسیر الرازی ۱۸/ ۴۰۔ (٦) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۲/ ۱۳۹۔ (۷) اسے طبری نے ۱۲/ ۵۳۹ پر روایت کیا ہے۔

192 Surah Hud: Verses 84 - 95

...extirpation in this world. And it was said: high prices; its meaning was narrated from Ibn Abbas (1). And in the hadith from the Prophet ﷺ: "No people show fraud in measure and weight except that Allah afflicts them with drought and high prices," and it has been mentioned before (2).

His (the Exalted) saying: {And O my people, give full measure and weight with justice} is a command to fulfill after He forbade defrauding, as a confirmation. Fulfillment (Al-ifa') means completion. "With justice" means with fairness and truth, and the intention is that every shareholder receives his portion, and He does not mean fulfilling the measured and weighed (items), because He did not say: fulfill with the measure and with the weight, but rather He meant that you should not reduce the volume of the measure from what is customary, and likewise the standard weights.

{And do not deprive people of their things} i.e., do not diminish for them anything of what they have a right to (3). {And do not commit abuse on the earth, spreading corruption} He explained that treachery in measure and weight is an extreme degree of corruption on earth, and more on this has passed in "Al-A'raf" (4), and praise be to Allah.

His (the Exalted) saying: {What remains with Allah is better for you} i.e., what Allah leaves for you after fulfilling rights with justice is more blessed and has a more commendable outcome than what you keep for yourselves from the excess of defrauding through tyranny and injustice. Al-Tabari (5) and others stated this meaning. Mujahid said: "{What remains with Allah is better for you}" means His obedience (6). Al-Rabi' said: Allah's testament (7). Al-Farra' (8) said: Observance of Allah. Ibn Zayd: Allah's mercy.

(1) An-Nukat wal-'Uyun 2/495, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by Al-Tabari 12/538. (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/199 similarly, and we did not find it attributed directly to the Prophet (marfu') elsewhere. It was mentioned similarly from the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and the author attributed it there to Malik, and it is in Al-Muwatta 2/460. (3) See Tafsir Abi Al-Layth 2/139. (4) 9/282. (5) In his Tafsir 12/541, and see Al-Muharrar al-Wajiz 3/199. (6) Tafsir Mujahid 1/308, and narrated by Al-Tabari 12/542. (7) An-Nukat wal-'Uyun 2/495. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/25.

१९२ सूरा हूद: आयतें ८४ - ९५

...दुनिया में जड़ से मिटाना। और कहा गया: कीमतों का बढ़ना; इसका अर्थ इब्न अब्बास (१) से रिवायत है। और नबी ﷺ की हदीस में है: "जब भी किसी कौम ने नाप और तौल में धोखाधड़ी को खुलेआम किया, अल्लाह ने उन्हें अकाल और महंगाई में डाल दिया," और यह पहले बताया जा चुका है (२)।

अल्लाह का कथन: {और ऐ मेरी कौम, न्याय के साथ नाप और तौल पूरा करो} यह नाप-तौल में कमी (ततफीफ़) से मना करने के बाद, ताकीद (पुष्टि) के तौर पर पूरा करने का हुक्म है। और 'इफ़ा' का अर्थ है: पूरा करना। "न्याय के साथ" यानी: इंसाफ़ और सच्चाई के साथ, और मक़सद यह है कि हर हकदार को उसका हक मिल जाए, और इसका मतलब मापी और तौली जाने वाली चीजों को पूरा करना नहीं है, क्योंकि उन्होंने यह नहीं कहा: नाप और तौल के साथ पूरा करो, बल्कि उनका मतलब यह था कि तुम नाप के पैमाने के आकार को तयशुदा मानक से कम न करो, और इसी तरह बांटों (वजन) को भी।

{और लोगों को उनकी चीज़ों में कमी न दो} यानी: उन्हें उनके हक में से कुछ भी कम न करो (३)। {और धरती पर फसाद फैलाते हुए ज़्यादती न करो} उन्होंने स्पष्ट किया कि नाप और तौल में खयानत धरती पर बिगाड़ की इंतहा है, और इस बारे में 'अल-अराफ़' (४) में विस्तार से बताया जा चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

अल्लाह का कथन: {अल्लाह के पास जो बच रहे वह तुम्हारे लिए बेहतर है} यानी: न्याय के साथ अधिकारों को पूरा करने के बाद अल्लाह तुम्हारे पास जो छोड़ देता है, वह उससे कहीं अधिक बरकत वाला और बेहतर परिणाम वाला है जो तुम अपने पास ज़ुल्म और सरकशी के साथ नाप-तौल में कमी करके बचाते हो। अल-तबरी (५) और दूसरों ने यही अर्थ बताया है। मुजाहिद ने कहा: "{अल्लाह के पास जो बच रहे वह तुम्हारे लिए बेहतर है}" का अर्थ है उसकी इबादत (६)। रबी ने कहा: अल्लाह की वसीयत (७)। फरा (८) ने कहा: अल्लाह की निगरानी (मुराक़बा)। इब्न ज़ैद ने कहा: अल्लाह की रहमत।

(१) अन-नुकत वल-उयून २/४९५, और इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) का कथन अल-तबरी १२/५३८ द्वारा निकाला गया है। (२) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९९ में इसी तरह ज़िक्र किया है, और हमें यह कहीं और 'मरफ़ू के रूप में नहीं मिला। यह इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु

अन्हुमा) के कथन के रूप में इसी तरह पहले आ चुका है, और लेखक ने इसे वहां इमाम मालिक से जोड़ा है, और यह मुवत्ता २/४६० में है। (३) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ २/१३९। (४) ९/२८२। (५) उनकी तफ़सीर १२/५४१ में, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१९९। (६) तफ़सीर मुजाहिद १/३०८, और अल-तबरी १२/५४२ द्वारा निकाला गया। (७) अन-नुकत वल-उयून २/४९५। (८) मआनी अल-कुरआन २/२५ में।

۱۹۲ سورہ ہود: آیات ۸۴ - ۹۵

...دنیا میں جڑ سے اکھاڑنا۔ اور کہا گیا: قیمتوں کا بڑھنا؛ اس کا معنی ابن عباس (۱) سے مروی ہے۔ اور نبی ﷺ کی حدیث میں ہے: "جس قوم نے بھی ناپ اور تول میں کمی ظاہر کی، اللہ نے انہیں قحط اور مہنگائی میں مبتلا کر دیا،" اور یہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اے میری قوم، انصاف کے ساتھ ناپ اور تول پورا کرو} یہ ناپ تول میں کمی (تطفیف) سے منع کرنے کے بعد، تاکید کے طور پر پورا کرنے کا حکم ہے۔ اور 'ایفاء' کا مطلب ہے: مکمل کرنا۔ "انصاف کے ساتھ" یعنی: عدل اور حق کے ساتھ، اور مقصد یہ ہے کہ ہر حصہ دار اپنے حصے تک پہنچ جائے، اور اس کا مطلب یہ نہیں کہ ناپی اور تولی جانے والی چیزیں پوری کی جائیں، کیونکہ انہوں نے یہ نہیں کہا: ناپ اور تول کے ساتھ پورا کرو، بلکہ ان کا مقصد یہ تھا کہ تم ناپنے کے برتن (پیمانے) کے حجم کو مروجہ طریقے سے کم نہ کرو، اور اسی طرح باٹوں کو بھی۔

{اور لوگوں کو ان کی چیزوں میں کمی نہ دو} یعنی: جو ان کا حق ہے اس میں سے کچھ بھی کم نہ کرو (۳)۔ {اور زمین میں فساد پھیلاتے ہوئے زیادتی نہ کرو} انہوں نے واضح کیا کہ ناپ اور تول میں خیانت زمین پر فساد میں مبالغہ ہے، اور اس بارے میں 'الاعراف' (۴) میں مزید تفصیل گزر چکی ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اللہ کا بچایا ہوا تمہارے لیے بہتر ہے} یعنی: انصاف کے ساتھ حقوق ادا کرنے کے بعد اللہ تمہارے لیے جو باقی رکھتا ہے وہ اس سے زیادہ بابرکت اور بہتر انجام والا ہے جو تم اپنے لیے ظلم و جبر کے ذریعے ناپ تول میں کمی کر کے بچاتے ہو، طبری (۵) اور دوسروں نے یہی معنی بیان کیا ہے۔ مجاہد نے کہا: "{اللہ کا بچایا ہوا تمہارے لیے بہتر ہے}" سے مراد اس کی

اطاعت ہے (۶)۔ ربیع نے کہا: اللہ کی وصیت (۷)۔ فراء (۸) نے کہا: اللہ کی نگرانی (مراقبہ)۔ ابن زید نے کہا: اللہ کی رحمت۔

(۱) النکت والعیون ۲/۴۹۵، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری ۱۲/۵۳۸ نے نکالا ہے۔ (۲) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۱۹۹ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ کسی اور جگہ 'مرفوع' (نبی ﷺ تک سند کے ساتھ) نہیں ملا، اور یہ پہلے ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول کے طور پر اسی طرح گزر چکا ہے، اور مصنف نے وہاں اسے مالک کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ مؤطا ۲/۴۶۰ میں ہے۔ (۳) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۲/۱۳۹۔ (۴) ۹/۲۸۲۔ (۵) اپنی تفسیر ۱۲/۵۴۱ میں، اور دیکھئے المحرر الوجیز ۳/۱۹۹۔ (۶) تفسیر مجاہد ۱/۳۰۸، اور طبری ۱۲/۵۴۲ نے نکالا ہے۔ (۷) النکت والعیون ۲/۴۹۵۔ (۸) معانی القرآن ۲/۲۵ میں|

Page 193

Surah Hud: Verses 84 - 95

Qatada and Al-Hasan: Your portion from your Lord is better for you. Ibn Abbas said: God's provision is better for you (1). {If you are believers} He made this a condition because they would only recognize the truth of this if they were believers (2). It was said: It is possible they acknowledged that God is their Creator, so He addressed them thus. {And I am not a guardian over you} meaning: a watcher watching you during your measuring and weighing, i.e., I cannot witness every transaction that proceeds from you so as to hold you accountable for fulfilling the right. It was said: it means: it is not possible for me to protect you from the removal of God's blessings upon you due to your sins (3). The Almighty's saying: {They said, 'O Shu'ayb, does your prayer...} and it was read as {Asalatuka} (singular) without pluralization (4). {command you that we should leave what our fathers used to worship} 'An' (that) is in the accusative case (nasb); Al-Kisa'i said: its place is genitive (khafd) based on the implicit 'bi' (5). It is narrated that Shu'ayb (peace be upon him) used to pray a lot, being regular in worship (6), both obligatory and voluntary, and he would say: prayer restrains from indecency and wrongdoing. When he commanded and forbade them, they taunted him for the frequent prayer they saw him persist in, and they mocked him, saying what God reported about them (7). It was said: 'prayer' here means 'recitation'; Sufyan said it on the authority of Al-A'mash, i.e., your recitation commands you, and this indicates that they were disbelievers (8). Al-Hasan said: God did not send any prophet except that He mandated...

(1) Al-Tabari (12/543-544) extracted the three opinions, and Ibn al-Jawzi mentioned them in Zad al-Masir (4/149). (2) Zad al-Masir (4/149). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (2/298), and see Majma' al-Bayan (12/204). (4) Asim—in the narration of Hafs—Hamza, and al-Kisa'i read it in the singular, while the rest read it as 'Asalawatuka' (your prayers) in the plural. Al-Sab'a p. 317, and Al-Taysir p. 119. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (2/298). (6) In the manuscripts: 'regular in worship'. The established version is from (m). (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi (3/1051) similarly. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas (3/374), and al-A'mash's statement was extracted by al-Tabari (12/546-547) and Sufyan is al-Thawri.

पृष्ठ 193

सूरह हूद: आयतें 84 - 95

कतादा और अल-हसन: तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारा हिस्सा तुम्हारे लिए बेहतर है। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह का रिज़्क़ (प्रावधान) तुम्हारे लिए बेहतर है (1)। {यदि तुम ईमान वाले हो} उन्होंने यह शर्त रखी क्योंकि वे इसकी सच्चाई को तभी पहचानेंगे जब वे ईमान वाले होंगे (2)। यह भी कहा गया है: यह संभव है कि वे स्वीकार करते थे कि अल्लाह उनका रचयिता है, इसलिए उन्होंने उन्हें इस तरह संबोधित किया। {और मैं तुम पर कोई संरक्षक नहीं हूँ} यानी: एक निरीक्षक जो तुम्हारे नापने और तौलने के समय तुम्हारी निगरानी करता हो, यानी, मैं तुम्हारे द्वारा किए जाने वाले हर लेनदेन का गवाह नहीं बन सकता ताकि हक अदा करने के लिए तुम्हें जवाबदेह ठहरा सकूँ। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: मेरे लिए यह संभव नहीं है कि मैं तुम्हें तुम्हारे पापों के कारण अल्लाह की नेमतों के छिन जाने से बचा सकूँ(3)। अल्लाह का फरमान: {उन्होंने कहा, 'ऐ शुएब, क्या तुम्हारी नमाज़...} और इसे {असलातुका} (एकवचन) के रूप में बिना बहुवचन के पढ़ा गया है (4)। {तुम्हें हुक्म देती है कि हम उसे छोड़ दें जिसे हमारे बाप-दादा पूजते थे} 'अन' (कि) नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है; अल-किसाई ने कहा: इसका स्थान जर (सम्बन्ध कारक) है, जो अंतर्निहित 'बा' के आधार पर है (5)। यह वर्णित है कि शुएब (उन पर शांति हो) बहुत अधिक नमाज़ पढ़ते थे, इबादत (6) में नियमित थे, चाहे वह फ़र्ज़ हो या नफ़्ल, और वह कहते थे: नमाज़ अश्लीलता और बुराई से रोकती है। जब उन्होंने उन्हें आदेश दिया और मना किया, तो उन्होंने उन्हें उस अधिक नमाज़ के लिए ताना दिया जिसे वे उन्हें लगातार करते देखते थे, और उन्होंने उनका मज़ाक उड़ाया, जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में बताया है (7)। यह भी कहा गया है: यहाँ 'नमाज़' का अर्थ 'क़िरात' (पाठ) है; सुफ़यान ने अल-अ'मश के हवाले से यह बात कही है, यानी: तुम्हारा पाठ तुम्हें आदेश देता है, और इससे यह संकेत मिलता है कि वे काफ़िर (अविश्वासी) थे (8)। अल-हसन ने कहा: अल्लाह ने किसी भी नबी को नहीं भेजा मगर उस पर फ़र्ज़ किया...

(1) अल-तबरी (12/543-544) ने तीनों मतों को उद्धृत किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर (4/149) में उनका उल्लेख किया है। (2) ज़ाद अल-मसीर (4/149)। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान (2/298), और मजमा अल-बयान (12/204) देखें। (4) आसिम ने - हफ़्स के वर्णन में - हमज़ा और अल-किसाई ने इसे एकवचन में पढ़ा, जबकि बाकी लोगों ने 'असलवातुक' (बहुवचन) पढ़ा। अल-सबअ पृष्ठ 317, और अल-तयसीर पृष्ठ 119। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान

(2/298)। (6) पांडुलिपियों में: 'इबादत के पाबंद'। स्थापित संस्करण (म) से है। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान (3/1051) इसी तरह। (8) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान (3/374), और अल-अ'मश का बयान अल-तबरी (12/546-547) द्वारा निकाला गया था और सुफ़यान अल-थौरी है।

صفحہ ۱۹۳

سورۃ ہود: آیات ۸۴ - ۹۵

قتادہ اور الحسن: تمہارے رب کی طرف سے تمہارا حصہ تمہارے لیے بہتر ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: اللہ کا رزق تمہارے لیے بہتر ہے (۱)۔ ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (اگر تم مومن ہو) یہ شرط اس لیے لگائی کیونکہ وہ اس کی سچائی کو اسی صورت میں پہچانیں گے جب وہ مومن ہوں گے (۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ممکن ہے کہ وہ اس بات کا اعتراف کرتے ہوں کہ اللہ ان کا خالق ہے، اس لیے انہیں اس طرح مخاطب کیا گیا۔ ﴿وَمَا أَنَا عَلَيْكُم بِحَفِيظٍ﴾ (اور میں تم پر کوئی نگہبان نہیں ہوں) یعنی: ایسا نگران جو تمہارے ناپنے اور تولنے کے وقت تمہاری نگرانی کرے، یعنی، میں تمہارے ہر اس لین دین کا گواہ نہیں بن سکتا جو تم سے صادر ہو تاکہ حق کی ادائیگی پر تمہارا مواخذہ کر سکوں۔ اور کہا گیا ہے: یعنی، میرے لیے یہ ممکن نہیں ہے کہ میں تمہیں تمہارے گناہوں کی وجہ سے تم پر سے اللہ کی نعمتوں کے چھن جانے سے بچا سکوں (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَوٰتُكَ﴾ (انہوں نے کہا اے شعیب کیا تمہاری نماز...) اور اسے بغیر جمع کے ﴿أَصَلَوٰتُكَ﴾ (واحد) پڑھا گیا ہے (۴)۔ ﴿تَأْمُرُكَ أَن نَّتْرُكَ مَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُنَا﴾ (تمہیں حکم دیتی ہے کہ ہم اسے چھوڑ دیں جسے ہمارے باپ دادا پوجتے تھے) «أن» محل نصب میں ہے؛ الکسائی نے کہا: اس کا محل باء کے اخفا کی بنا پر محل جر ہے (۵)۔ اور روایت ہے کہ شعیب علیہ السلام کثرت سے نماز پڑھنے والے تھے، عبادت (۶) کے پابند تھے، خواہ وہ فرض ہو یا نفل، اور وہ فرماتے: نماز بے حیائی اور برائی سے روکتی ہے، تو جب انہوں نے انہیں حکم دیا اور منع کیا، تو انہوں نے انہیں اس کثرتِ نماز پر عار دلائی جس پر وہ انہیں مسلسل دیکھتے تھے، اور ان کا مذاق اڑایا، چنانچہ انہوں نے وہی کہا جو اللہ نے ان کے بارے میں بتایا ہے (۷)۔ اور کہا گیا ہے: یہاں نماز سے مراد قرات ہے؛

یہ بات سفیان نے الاعمش سے نقل کی ہے، یعنی: تمہاری قرات تمہیں حکم دیتی ہے، اور اس سے اس بات پر دلالت ملی کہ وہ کافر تھے (۸)۔ اور حسن نے کہا: اللہ نے کوئی نبی نہیں بھیجا مگر اس پر فرض کیا...

(۱) طبری (۱۲/۵۴۳-۵۴۴) نے تینوں اقوال کو نکالا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر (۴/۱۴۹) میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر (۴/۱۴۹)۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس (۲/۲۹۸)، اور دیکھیے مجمع البیان (۱۲/۲۰۴)۔ (۴) عاصم نے - حفص کی روایت میں - حمزہ اور الکسائی نے واحد پڑھا، اور باقی قراء نے جمع کے ساتھ «أصلواتك» پڑھا۔ السبعہ ص ۳۱۷، اور التیسیر ص ۱۱۹۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس (۲/۲۹۸)۔ (۶) نسخوں میں ہے: «مواظب العبادة»۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی (۳/۱۰۵۱) اسی طرح۔ (۸) معانی القرآن للنحاس (۳/۳۷۴)، اور الاعمش کا قول طبری (۱۲/۵۴۶-۵۴۷) نے نکالا ہے اور سفیان سے مراد الثوری ہیں۔

194 Surah Hud: Verses 84 - 95

...upon him be prayers and zakat (1). "{Or that we do with our wealth what we will}" Al-Farra' claimed (2) that the intended meaning is: "Or do you forbid us from doing with our wealth what we wish." Al-Sulami and Al-Dahhak bin Qais recited it as: "Or that *you* do with our wealth what *you* wish" with a 'ta' in both verbs (3). The meaning is: what you wish, O Shuaib. Al-Nahhas said: "Or that" in this recitation is conjoined to the first "that" (4). It was narrated from Zaid bin Aslam that he said: Part of what he forbade them from was 'clipping' (shaving) coins (5). It was also said that the meaning of "{Or that we do with our wealth what we will}" is: If we agree among ourselves on short-changing, then why do you prevent us from it (6)?! "{Indeed, you are the forbearing, the right-minded}" meaning, in your own eyes according to your claim (7). Similar to it is the description of Abu Jahl: "{Taste! Indeed, you are the mighty, the noble}" [Ad-Dukhan: 49], meaning: in your own eyes according to your claim. It was said: They said it as a way of mockery and sarcasm, as stated by Qatada (8). From this is their calling an Abyssinian 'Abu Al-Baida' (Father of the White) and a white person 'Abu Al-Jawn' (Jawn can mean both black and white), and from this is the saying of the keepers of Hell to Abu Jahl: "{Taste! Indeed, you are the mighty, the noble}" (9). Sufyan bin Uyaynah said: The Arabs describe a thing by its opposite for the sake of omen or optimism, as it is said of a person bitten by a snake: 'Saleem' (safe/sound), and for a desolate desert: 'Mafazah' (a place of success/safety) (10). It was also said: It is an insinuation by which they intended insult.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/200. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/25, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/298. (3) Al-Sulami recited: "na'fal" with 'nun', and Al-Dahhak recited: "taf'al" with 'ta', and both recited: "tasha'" with 'ta'. See 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 61, and 'Al-Durr al-Masun' 6/372. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/298. (5) Narrated by al-Tabari 12/545. Clipping dirhams, i.e., breaking/ shaving them. See 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 3/73. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/374. (7) Previous source. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/496. (9) Similar words are in 'Ara'is al-Majalis' p. 167. 'Al-Jawn' is among the contraries; it is said for white and black. 'Al-Adhdad' by Ibn al-Anbari p. 111. (10) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 2/398 without attribution.

१९४ सूरह हूद: आयत ८४ - ९५

...उन पर नमाज़ और ज़कात हो (१)। "{या यह कि हम अपने धन के साथ वह करें जो हम चाहें}" अल-फर्रा ने दावा किया (२) कि इसका अनुमानित अर्थ है: "या आप हमें अपने धन के साथ वह करने से रोकते हैं जो हम चाहते हैं।" अल-सुल्मी और अल-दह्हाक बिन क़ैस ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "या यह कि आप हमारे धन के साथ वह करें जो आप चाहें" दोनों क्रियाओं में 'ता' के साथ (३), और अर्थ है: जो आप चाहें, हे शुऐब। अल-नह्हास ने कहा: "या यह कि" इस पाठ में पहले "कि" से जुड़ा हुआ है (४)। ज़ैद बिन असलम से वर्णित है कि उन्होंने कहा: उन्होंने उन्हें जिन चीज़ों से मना किया था, उनमें से एक सिक्कों को कम करना (तराशना) था (५)। और यह भी कहा गया है: "{या यह कि हम अपने धन के साथ वह करें जो हम चाहें}" का अर्थ है: यदि हम आपस में कम तौलने पर सहमत हैं, तो आप हमें इससे क्यों रोकते हैं (६)?! "{वास्तव में, आप ही सहनशील, समझदार हैं}" उनका अर्थ है आपके अपने विचार में आपके दावे के अनुसार (७), और इसी के समान अबू जहल का वर्णन है: "{चख! निश्चय ही तू ही बड़ा बलशाली, सम्मानित है}" [अद-दुखान: ४९] यानी: आपके अपने विचार में आपके दावे के अनुसार। यह कहा गया है: उन्होंने यह मज़ाक और व्यंग्य के रूप में कहा था, जैसा कि क़तादा ने कहा (८)। इसी तरह उनका एक हब्शी को 'अबू अल-बैदा' (सफ़ेद का पिता) और एक गोरे व्यक्ति को 'अबू अल-जौन' कहना है, और इसी में से नरक के प्रहरियों का अबू जहल से कहना है: "{चख! निश्चय ही तू ही बड़ा बलशाली, सम्मानित है}" (९)। सुफ़ियान बिन उययना ने कहा: अरब किसी चीज़ का वर्णन उसके विपरीत शब्द से शगुन या आशावाद के लिए करते हैं, जैसे कि सांप के काटे हुए व्यक्ति के लिए कहा जाता है: 'सलीम' (स्वस्थ/सुरक्षित), और सुनसान रेगिस्तान के लिए: 'मफ़ाज़ा' (सफलता/सुरक्षा का स्थान) (१०)। और यह भी कहा गया है: यह एक कटाक्ष है जिससे उनका इरादा गाली देना था।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/ २००। (२) मानी अल-कुरान २/ २५ में, और लेखक ने इसे अल-नह्हास के माध्यम से इराब अल-कुरान २/ २९८ में उनसे उद्धृत किया है। (३) अल-सुल्मी ने पढ़ा: 'नफ़अल' 'नुन' के साथ, और अल-दह्हाक ने पढ़ा: 'तफ़अल' 'ता' के साथ, और दोनों ने पढ़ा: 'तशा' 'ता' के साथ। देखें अल-किरात अल-शाज़ाह पृ. ६१, और अल-दुर अल-मसून ६/ ३७२। (४) अल-नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान २/ २९८। (५) अल-तबरी १२/ ५४५ द्वारा निकाला गया। दिरहामों को हटाना, यानी: उन्हें तोड़ना/तराशना। अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान ३/ ७३ देखें। (६) अल-नह्हास द्वारा मानी अल-कुरान ३/ ३७४। (७) पिछला स्रोत। (८) अल-नुकत वल-उयून २/ ४९६। (९) अराइस अल-

मजालिस पृ. १६७ में इसी तरह की बात है। 'अल-जौन' विलोम शब्दों में से है, सफेद और काले के लिए कहा जाता है। इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अदाद पृ. १११। (१०) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर २/३९८ में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

١٩٤ سورہ ہود: آیات ٨٤ - ٩٥

...ان پر صلاۃ اور زکاۃ ہو (١)۔ ﴿أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشؤُا﴾ الفراء کا دعویٰ ہے (٢) کہ اس کا مفہوم یہ ہے: "یا آپ ہمیں اپنے مالوں میں اپنی مرضی کرنے سے روکتے ہیں۔" السُلمی اور الضحاک بن قیس نے اسے یوں پڑھا: "أو أن تَفعلَ في أموالنا ما تشاء" دونوں فعلوں میں 'تا' کے ساتھ (٣)، اور معنی ہے: جو آپ چاہیں اے شعیب۔ النحاس نے کہا: اس قرأت میں "أو أن" پہلے "أن" پر معطوف ہے (٤)۔ زید بن اسلم سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جن چیزوں سے انہوں نے منع کیا تھا ان میں درہموں کو گھسنا (کاٹنا) بھی شامل تھا (٥)۔ اور کہا گیا ہے کہ ﴿أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشؤُا﴾ کا مطلب ہے: جب ہم آپس میں کمی بیشی (ناپ تول میں کمی) پر راضی ہیں تو آپ ہمیں اس سے کیوں روکتے ہیں (٦)؟!۔ ﴿إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ﴾ یعنی آپ کے اپنے زعم میں (٧)، اور اس کی مثال ابوجہل کی صفت میں ہے: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ [الدخان: ٤٩] یعنی: آپ کے اپنے زعم کے مطابق۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے یہ بات استہزاء اور تمسخر کے طور پر کہی تھی، یہ قتادہ کا قول ہے (٨)۔ اسی طرح حبشی کو 'ابو البیضاء' (سفید فام کا باپ) اور گورے کو 'ابو الجون' کہنا ہے، اور اسی میں سے جہنم کے داروغوں کا ابوجہل سے کہنا ہے: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ (٩)۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: عرب کسی چیز کی صفت اس کی ضد سے بیان کرتے ہیں بدفالی سے بچنے یا نیک فال کے لیے، جیسا کہ سانپ کے ڈسے ہوئے کو 'سلیم' (صحیح سلامت) کہا جاتا ہے، اور چٹیل میدان (ریگستان) کو 'مفازہ' (کامیابی کی جگہ) (١٠)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ کنایہ ہے جس سے ان کا مقصد سب و شتم (گالی گلوچ) تھا۔

(١) المحرر الوجیز ٣/ ٢٠٠۔ (٢) معانی القرآن ٢/ ٢٥ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٢/ ٢٩٨ میں نقل کیا ہے۔ (٣) السلمی نے 'نفعل' نون کے ساتھ پڑھا،

اور الضحاک نے 'تفعل' تا کے ساتھ پڑھا، اور دونوں نے 'تشاء' تا کے ساتھ پڑھا۔ ملاحظہ کریں القراءات الشاذة ص ٦١، اور الدر المصون ٦/ ٣٧٢۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٩٨۔ (٥) اسے طبری نے ١٢/ ٥٤٥ میں روایت کیا ہے۔ درہموں کو حذف کرنا، یعنی: انہیں توڑنا یا کاٹنا۔ ملاحظہ کریں معانی القرآن للزجاج ٣/ ٧٣۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ٣/ ٣٧٤۔ (٧) مصدر سابق۔ (٨) النکت والعیون ٢/ ٤٩٦۔ (٩) اسی طرح کی بات عرائس المجالس ص ١٦٧ میں ہے۔ 'الجون' اضداد میں سے ہے، یہ سفید اور سیاہ دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ الأضداد لابن الأنباري ص ١١١۔ (١٠) بغوی نے اپنی تفسیر ٢/ ٣٩٨ میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Hud, Verses 84 - 95 (Page 195)

And better than all of this, and what precedes it indicates its correctness, is: You are indeed the forbearing and the right-minded. So how can you command us to leave what our fathers worshipped?! This is indicated by: {Does your prayer command you that we should leave what our fathers worship?} They denied - when they saw his many prayers and acts of worship, and that he was forbearing and right-minded - that he would command them to leave what their fathers worshipped. After it, there is also evidence: {He said, 'O my people, have you considered: if I am upon clear evidence from my Lord and He has provided me with a good provision from Himself?'} (1) meaning: Shall I not forbid you from misguidance?

And all of this indicates that they said it in reality, and that it was their belief about him. Similar to this meaning is the saying of the Jews of Banu Qurayza to the Prophet ﷺ when he said to them, "O brothers of monkeys!" they said, "O Muhammad, we never knew you to be ignorant!" (2)

Issue: The people of interpretation (Tafsir) said: Among the things he forbade them from, and for which they were punished, was the clipping of dinars and dirhams (3). They used to clip from the edges of sound coins so that the clippings would remain for them, and they used to deal with sound coins by count (4), and with clipped ones by weight, and they used to give less in weight.

Ibn Wahb said: Malik said: They used to break dinars and dirhams. Likewise, a group of early commentators like Sa'id ibn al-Musayyib, Zayd ibn Aslam, and others said that breaking them is a great sin (5). In the book of Abu Dawud, on the authority of Alqama ibn Abdullah, on the authority of his father, he said: The Messenger of Allah ﷺ forbade breaking the currency of the Muslims that is valid among them except in case of necessity (6). For if it...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/299. (2) al-Muharrar al-Wajiz 3/201, and the hadith was narrated by al-Hakim 3/34-35, and he said: This is a sahih (authentic) hadith according to the criteria of the two Shaykhs (Bukhari and Muslim), but they did not narrate it. And through his route, al-Bayhaqi narrated it in Dala'il al-Nubuwwah 4/8-9. In their version: "foul-mouthed" instead of "ignorant." The Prophet ﷺ said that to the Jews of Banu Qurayza when he raided them. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 167. (4) In (m): counting. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1051-1052. (6) Sunan Abi Dawud (3449). As-Sikkah: minted dinars and dirhams, each of them is called a 'sikka' because it was struck with an iron tool. Al-Nihayah (skk).

सूरा हूद, आयतें 84 - 95 (पृष्ठ 195)

और इस सब से बेहतर, और इसके पहले जो कुछ है वह इसकी सत्यता को दर्शाता है, अर्थात: वास्तव में आप सहनशील और समझदार हैं, तो आप हमें वह सब छोड़ने का आदेश कैसे दे सकते हैं जिसकी पूजा हमारे पूर्वज करते थे?! इसका संकेत इस आयत में है: {क्या तुम्हारी नमाज़ तुम्हें यह हुक्म देती है कि हम उन चीज़ों को छोड़ दें जिनकी हमारे पूर्वज पूजा करते थे?} उन्होंने इनकार किया - जब उन्होंने उनकी बहुत सारी नमाज़ें और इबादत देखी, और यह कि वे सहनशील और समझदार थे - कि वे उन्हें उन चीज़ों को छोड़ने का आदेश देंगे जिनकी उनके पूर्वज पूजा करते थे। इसके बाद भी साक्ष्य है: {उसने कहा, 'ऐ मेरी क़ौम! क्या तुमने देखा, यदि मैं अपने रब की ओर से एक साफ़ दलील पर हूँ और उसने मुझे अपनी ओर से उत्तम आजीविका प्रदान की है?'} (1) अर्थात: क्या मैं तुम्हें गुमराह होने से न रोकूँ?

और यह सब इस बात का प्रमाण है कि उन्होंने इसे हकीकत में कहा था, और यह उनके बारे में उनका विश्वास था। इस अर्थ के समान बनू क़ुरैज़ा के यहूदियों का नबी ﷺ से कहना है जब उन्होंने उनसे कहा था: "ऐ बंदरों के भाइयों!" तो उन्होंने कहा: "ऐ मुहम्मद, हमने आपको कभी अज्ञानी नहीं जाना!" (2)

मसला (विषय): मुफस्सिरीन (व्याख्याकारों) ने कहा: उन चीज़ों में से जिनसे उन्हें मना किया गया था, और जिसके लिए उन्हें दंडित किया गया था, दीनार और दिरहम को काटना (छीलना) था (3)। वे शुद्ध सिक्कों के किनारों से कतरन निकालते थे ताकि उनके पास कतरन (छीलने के बाद बचा हिस्सा) बच जाए, और वे शुद्ध सिक्कों का लेन-देन गिनती से करते थे (4), और कटे हुए सिक्कों का वज़न से, और वे वज़न में कमी करते थे।

इब्न वहब ने कहा: मालिक ने कहा: वे दीनार और दिरहम को तोड़ते थे। इसी तरह सईद बिन अल-मुसय्यब, ज़ैद बिन असलम और अन्य जैसे शुरुआती मुफस्सिरीन के एक समूह ने कहा कि उन्हें तोड़ना एक बड़ा पाप है (5)। अबू दाऊद की किताब में अलक़मा बिन अब्दुल्लाह के हवाले से, उनके पिता से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुसलमानों की उन मुद्राओं को तोड़ने से मना किया जो उनके बीच प्रचलित हैं, सिवाय मजबूरी के(6)। क्योंकि यदि वे...

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/299। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/201, और हदीस अल-हाकिम 3/34-35 द्वारा निकाली गई है, और उन्होंने कहा: यह हदीस शेख़ैन (बुखारी और

मुस्लिम) की शर्तों पर सही है, लेकिन उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। और उनके माध्यम से अल-बैहक़ी ने इसे दलाईल अल-नुबुव्वह 4/8-9 में उद्धृत किया है। उनके पास "फहाशन" (अभद्र) शब्द है, "जहूलन" (अज्ञानी) के बजाय। नबी ﷺ ने बनू कुरैज़ा के यहूदियों से ऐसा तब कहा था जब उन्होंने उन पर हमला किया था। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 167। (4) (म) में: 'गिनती'। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1051-1052। (6) सुनन अबी दाऊद (3449)। अल-सिक्का: ढले हुए दीनार और दिरहम, उनमें से प्रत्येक को सिक्का कहा जाता है; क्योंकि इसे लोहे के औज़ार (डाई) से छापा गया था। अल-निहाया (सकक)।

سورہ ہود، آیات 84 - 95 (صفحہ 195)

اور اس سب سے بہتر، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ اس کی صحت پر دلالت کرتا ہے، یعنی: بیشک آپ ہی حقیقی بردبار اور سمجھدار ہیں، تو آپ ہمیں ان چیزوں کو چھوڑنے کا حکم کیسے دے سکتے ہیں جن کی ہمارے باپ دادا عبادت کرتے تھے؟! اس پر دلالت کرتی ہے: {کیا تمہاری نماز تمہیں یہ حکم دیتی ہے کہ ہم ان چیزوں کو چھوڑ دیں جن کی ہمارے باپ دادا عبادت کرتے تھے؟} انہوں نے انکار کیا - جب انہوں نے آپ کی کثرتِ نماز اور عبادت دیکھی، اور یہ کہ آپ بردبار اور سمجھدار ہیں - کہ آپ انہیں ان چیزوں کو چھوڑنے کا حکم دیں گے جن کی ان کے باپ دادا عبادت کرتے تھے۔ اس کے بعد بھی اس پر دلالت کرنے والی چیز ہے: {اس نے کہا، اے میری قوم! تم نے دیکھا، اگر میں اپنے رب کی طرف سے ایک واضح دلیل پر ہوں اور اس نے مجھے اپنی طرف سے بہترین رزق دیا ہے؟} (1) یعنی: کیا میں تمہیں گمراہی سے نہ روکوں؟

اور یہ سب اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہوں نے یہ بات حقیقت کے طور پر کہی تھی، اور یہ آپ کے بارے میں ان کا عقیدہ تھا۔ اس معنی سے مشابہ بنو قریظہ کے یہودیوں کا نبی ﷺ سے وہ قول ہے جب آپ نے ان سے فرمایا تھا: "اے بندروں کے بھائیو!" تو انہوں نے کہا: "اے محمد، ہم نے آپ کو کبھی جاہل نہیں پایا!" (2)

مسئلہ: اہل تفسیر نے کہا: ان چیزوں میں سے جن سے انہیں منع کیا گیا تھا، اور جس کی وجہ سے انہیں عذاب دیا گیا، دیناروں اور درہموں کا کاٹنا (کترنا) تھا (3)۔ وہ صحیح سکوں کے کناروں سے کترن نکال لیتے تھے تاکہ ان کے پاس کترن بچ جائے، اور وہ صحیح سکوں کا لین دین گنتی کے حساب سے کرتے تھے (4)، اور کترے ہوئے سکوں کا وزن کے حساب سے، اور وہ وزن میں کمی کرتے تھے۔

ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: وہ دیناروں اور درہموں کو توڑتے تھے۔ اسی طرح متقدمین مفسرین کی ایک جماعت نے کہا جیسے سعید بن المسیب، زید بن اسلم اور دیگر، اور ان کا توڑنا گناہِ عظیم ہے (5)۔ ابو داؤد کی کتاب میں علقمہ بن عبداللہ سے، وہ اپنے والد سے روایت کرتے ہیں، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مسلمانوں کے ان سکوں کو توڑنے سے منع فرمایا جو ان کے درمیان رائج ہیں سوائے کسی ضرورت کے (6)۔ کیونکہ جب وہ...

(1) إعراب القرآن للنحاس 299/2۔ (2) المحرر الوجيز 201/3، اور حدیث کو الحاکم نے 34/3 - 35 میں روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث شیخین کی شرط پر صحیح ہے، لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا، اور ان کے واسطے سے بیہقی نے دلائل النبوة 8/4 - 9 میں روایت کیا ہے۔ اور ان کے ہاں "جاہلاً" کے بجائے "فحاشاً" (بد زبان) ہے۔ اور نبی ﷺ نے یہ بات بنو قریظہ کے یہودیوں سے اس وقت کہی تھی جب آپ نے ان سے جنگ کی تھی۔ (3) عرائس المجالس ص 167۔ (4) نسخہ (م) میں: عَدًّا۔ (5) أحكام القرآن لابن العربي 1051/3 - 1052۔ (6) سنن أبي داؤد (3449)۔ اور السکۃ: ڈھلے ہوئے دینار اور درہم، ان میں سے ہر ایک کو سکہ کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اسے لوہے (کے سانچے) سے ضرب لگائی جاتی ہے۔ النہایہ (سکک)۔

They were intact, their meaning established, and their benefit manifest. If broken, they became a mere commodity, and their benefit was invalidated, which harmed the people; for that reason, it was forbidden. It was said regarding the interpretation of the Almighty's saying: 'And there were in the city nine family groups spreading corruption in the land and not reforming' [An-Naml: 48] that they used to break dirhams; this was stated by Zayd ibn Aslam (1). Abu Umar ibn Abd al-Barr (2) said: They claimed there was no one in Medina more knowledgeable in the interpretation of the Qur'an than Zayd ibn Aslam after Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi.

Issue: Asbagh said: Abd al-Rahman ibn al-Qasim ibn Khalid ibn Junada, the client of Zayd ibn al-Harith al-'Atiqi, said: Whoever breaks them, his testimony shall not be accepted. Even if he apologizes out of ignorance, he is not excused, and this is not a place for an excuse. Ibn al-Arabi (3) said: As for his saying: 'his testimony shall not be accepted,' it is because he has committed a major sin, and major sins invalidate uprightness (integrity), unlike minor ones. As for his saying: 'his excuse of ignorance is not accepted in this,' it is because it is an obvious matter that is not hidden from anyone. An excuse is only accepted if truthfulness appears in it, or if the aspect of truthfulness is hidden, and God knows more about it than the servant, as Malik said.

Issue: If this was a sin and corruption by which testimony is rejected, then whoever does that is punished. Ibn al-Musayyib passed by a man who had been lashed and said: 'What is this?' They said (4): 'A man who clips dinars and dirhams.' Ibn al-Musayyib said: 'This is part of corruption in the land,' and he did not disapprove of his lashing. Similar reports came from Sufyan. Abu Abd al-Rahman al-Tujibi (5) said: I was sitting with Umar ibn Abd al-Aziz while he was the governor of Medina at the time. A man was brought who had been clipping dirhams and it was testified against him. So he struck him, shaved his head, and ordered that he be paraded around. He ordered him to say: 'This is the punishment for whoever clips dirhams.' Then he ordered him to be brought back to him and said: 'Nothing prevented me from cutting off your hand except that I had not previously issued a warning about that before today, and I have now issued a warning...'

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1052. (2) In al-Tamheed, 3/240. (3) In Ahkam al-Qur'an, 3/1052, and what precedes it is from him. (4) In the manuscripts: 'said'. What is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1053, and the speech is

from him. (5) It appeared in (Z) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 'al-Tujibi', but was not well-executed in (Zha), and we do not know him.

वे साबुत थे, उनका अर्थ स्थापित था और उनका लाभ स्पष्ट था। यदि वे टूट जाते, तो वे केवल एक वस्तु बन जाते और उनका लाभ शून्य हो जाता, जिससे लोगों को हानि होती; इसी कारण इसे वर्जित किया गया था। सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या के बारे में कहा गया है: 'और शहर में नौ ऐसे गिरोह थे जो ज़मीन में भ्रष्टाचार फैलाते थे और सुधार नहीं करते थे' [अन-नमल: 48] कि वे दिरहमों को तोड़ते थे; यह जैद इब्न असलम (1) द्वारा कहा गया था। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र (2) ने कहा: उनका दावा था कि मुहम्मद इब्न काब अल-कुराजी के बाद मदीना में जैद इब्न असलम से अधिक कुरान की व्याख्या का जानकार कोई नहीं था।

विषय: असबग ने कहा: जैद इब्न अल-हारिस अल-अतिकी के दास अब्द अल-रहमान इब्न अल-कासिम इब्न खालिद इब्न जुनादा ने कहा: जो उन्हें तोड़ता है, उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। यदि वह अज्ञानता का बहाना बनाता है, तो उसे क्षमा नहीं किया जाएगा, और यह क्षमा का स्थान नहीं है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: 'उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी,' तो ऐसा इसलिए है क्योंकि उसने एक बड़ा पाप किया है, और बड़े पाप ईमानदारी (अदालत) को समाप्त कर देते हैं, छोटे पापों के विपरीत। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: 'इसमें अज्ञानता का बहाना स्वीकार नहीं किया जाता,' तो ऐसा इसलिए है क्योंकि यह एक स्पष्ट मामला है जो किसी से छिपा नहीं है। बहाना तभी स्वीकार किया जाता है जब उसमें सच्चाई दिखाई दे, या यदि सच्चाई का पहलू छिपा हो, और ईश्वर उसके बारे में बंदे से अधिक जानता है, जैसा कि मलिक ने कहा।

विषय: यदि यह एक पाप और भ्रष्टाचार था जिससे गवाही रद्द कर दी जाती है, तो ऐसा करने वाले को दंडित किया जाता है। इब्न अल-मुसय्यिब एक ऐसे व्यक्ति के पास से गुजरे जिसे कोड़े मारे गए थे, और पूछा: 'यह क्या है?' उन्होंने कहा (4): 'एक व्यक्ति जो दीनार और दिरहम काटता है।' इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: 'यह ज़मीन में भ्रष्टाचार का हिस्सा है,' और उन्होंने उसे कोड़े मारने का विरोध नहीं किया। सुफयान से भी इसी तरह की बातें कही गई हैं। अबू अब्द अल-रहमान अल-तुजीबी (5) ने कहा: मैं उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ के पास बैठा था जब वे उस समय मदीना के गवर्नर थे। एक व्यक्ति लाया गया जो दिरहम काट रहा था और उसके विरुद्ध गवाही दी गई थी। तो उन्होंने उसे पीटा, उसका सिर मुंडवाया और उसे घुमाने का आदेश दिया। उन्होंने उसे यह कहने का आदेश दिया: 'दिरहम काटने वाले का यही दंड है।' फिर उन्होंने उसे वापस बुलाने का आदेश दिया और कहा:

'तुम्हारे हाथ काटने से मुझे किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि मैंने आज से पहले इस बारे में चेतावनी नहीं दी थी, और मैंने अब चेतावनी दे दी है...'

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान, 3/1052। (2) अल-तमीद में, 3/240। (3) अहकाम अल-कुरान में, 3/1052, और उससे पहले का अंश उन्हीं का है। (4) पांडुलिपियों में: 'कहा'। इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान, 3/1053 से जो स्थापित है, और यह बात उन्हीं की है। (5) (ज़) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में 'अल-तुजीबी' आया है, लेकिन (ज़ह) में अच्छी तरह से नहीं दिया गया है, और हम उसे नहीं जानते।

وہ صحیح سالم تھے، ان کا معنی قائم تھا، اور ان کا فائدہ ظاہر تھا، اور جب وہ ٹوٹ جاتے تو وہ محض ایک سامان بن جاتے، اور ان سے فائدہ باطل ہو جاتا، اس سے لوگوں کو نقصان پہنچتا؛ اسی لیے اسے حرام قرار دیا گیا۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں کہا گیا ہے: ﴿وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ﴾ [النمل: 48] کہ وہ درہم توڑتے تھے؛ یہ قول زید بن اسلم (1) کا ہے۔ ابو عمر بن عبد البر (2) نے کہا: ان کا خیال تھا کہ مدینہ میں محمد بن کعب القرظی کے بعد زید بن اسلم سے بڑھ کر قرآن کی تاویل کا جاننے والا کوئی نہ تھا۔

مسئلہ: اصبغ نے کہا: عبد الرحمن بن القاسم بن خالد بن جنادہ، مولیٰ زید بن الحارث العتیقی نے کہا: جو انہیں توڑے اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی، اور اگر وہ جہالت کا عذر پیش کرے تو اسے معذور نہیں سمجھا جائے گا، اور یہ عذر کا مقام نہیں ہے۔ ابن العربی (3) نے کہا: رہا ان کا یہ قول: 'اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی' تو اس کی وجہ یہ ہے کہ اس نے کبیرہ گناہ کا ارتکاب کیا ہے، اور کبیرہ گناہ عدالت کو گرا دیتے ہیں، صغیرہ گناہ نہیں۔ رہا ان کا یہ قول: 'اس میں جہالت کا عذر قبول نہیں کیا جاتا' تو اس لیے کہ یہ ایک واضح معاملہ ہے جو کسی پر مخفی نہیں ہے، اور عذر صرف تب قبول کیا جاتا ہے جب اس میں سچائی ظاہر ہو، یا سچائی کا پہلو پوشیدہ ہو، اور اللہ بندے سے زیادہ اس کے بارے میں جانتا ہے جیسا کہ مالک نے کہا۔

مسئلہ: اگر یہ معصیت اور فساد تھا جس سے گواہی رد ہو جاتی ہے؛ تو جو ایسا کرے اسے سزا دی جائے گی۔ ابن المسیب ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرے جسے کوڑے مارے گئے تھے، تو انہوں نے پوچھا: یہ کیا ہے؟ لوگوں نے کہا (4): ایک شخص ہے جو دینار اور درہم کاٹتا ہے۔ ابن المسیب نے کہا: یہ زمین میں فساد کا حصہ ہے، اور انہوں نے اسے کوڑے مارے جانے پر کوئی

اعتراض نہیں کیا۔ اسی طرح کی بات سفیان سے بھی منقول ہے۔ ابو عبد الرحمن التجیبی (5) نے کہا: میں عمر بن عبد العزیز کے پاس بیٹھا تھا جب وہ مدینہ کے امیر تھے، تو ایک شخص لایا گیا جو درہم کاٹتا تھا اور اس کے خلاف گواہی دی گئی، چنانچہ انہوں نے اسے مارا، اس کا سر منڈوایا، اور حکم دیا کہ اسے گھمایا جائے، اور اسے حکم دیا کہ وہ کہے: یہ درہم کاٹنے والے کی سزا ہے۔ پھر انہوں نے اسے واپس لانے کا حکم دیا اور کہا: مجھے تمہارا ہاتھ کاٹنے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے اس کے کہ میں نے آج سے پہلے اس بارے میں کوئی پیشگی تنبیہ نہیں کی تھی، اور آج میں نے پیشگی تنبیہ کر دی ہے...

---

(1) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۰۵۲۔ (2) التمہید ۳/ ۲۴۰ میں۔ (3) احکام القرآن ۳/ ۱۰۵۲ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: 'قال' (کہا)، اور ثابت شدہ عبارت احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۰۵۳ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (5) (ز) اور ابن العربی کی احکام القرآن میں 'التجیبی' واقع ہوا ہے، اور (ظ) میں اس کی تصحیح نہیں ہو سکی، اور ہم اسے نہیں جانتے۔

...that, so whoever wishes, let him cut. Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said (1): As for disciplining with a whip, there is no argument about it; as for shaving [the head], Umar did it, and I used to strike and shave during my days of judging between people. I only did that to someone who let his hair grow (2) as an aid for him in disobedience, and as a way to beautify himself for corruption. This is what is obligatory in every path to disobedience: that it be cut off if it does not affect the body. As for cutting off his hand, Umar took that from the excess (3) of theft. This is because clipping [edges of] dirhams is not like breaking them; breaking is ruining the description, and clipping is reducing the value, so it is taking money in a secretive way. If it is said: Is 'hirz' (secure custody) not a fundamental condition for amputation? We say: It is possible that Umar saw that their preparation for separation among people as a dinar or a dirham is a 'hirz' for them, and the 'hirz' of everything is according to its state. Ibn al-Zubayr carried this out and cut off a man's hand for clipping dinars and dirhams. Our Maliki scholars said: Dinars and dirhams are the seals of God, upon which is His name, and if – according to the interpretation's proponents – one who broke a seal of God was amputated, he would be deserving of that, because whoever (4) breaks a ruler's seal with his name on it is punished, and God's seal is what needs are fulfilled with, so they are not equal in punishment.

Ibn al-Arabi said (5): I believe amputation should be for clipping them, not [just] breaking them. I used to do that during my days in office, except that I was surrounded by the ignorant, so I did not answer (6) because of the talk of the misguided envious ones. Whoever among the people of truth is able to do it one day, let him do it seeking reward from God Almighty.

His saying, Exalted is He: {He said: "O my people! See you if I have a clear proof from my Lord, and He has given me a good sustenance from Himself?"} has preceded (7).

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1053, and what precedes it. (2) In the manuscripts: 'sees', and the established text is from Ahkam al-Qur'an. (3) In (Zha): intent. (4) In (Dal) and (Meem): or who, in (Zha): and who, and the established text is from (Zain) and (Fa), and it matches Ahkam al-Qur'an. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1054. (6) In (Meem): I was cowardly/refrained. (7) In 8/398, and p. 101 of this volume.

...वह, तो जो चाहे वह काट दे। काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने कहा (1): जहाँ तक कोड़े से दंडित करने का संबंध है, इसमें कोई विवाद नहीं है; जहाँ तक सिर मुंडवाने का प्रश्न है, तो उमर (रज़ि.) ने ऐसा किया था, और मैं अपने न्याय के दिनों में लोगों को मारता और उनके सिर मुंडवाता था। मैं केवल उसी के साथ ऐसा करता था जो अवज्ञा में सहायता के रूप में और बुराई के लिए स्वयं को सुंदर बनाने के लिए अपने बाल बढ़ाता (2) था, और यह पाप के हर मार्ग के लिए अनिवार्य है; कि उसे काट दिया जाए यदि वह शरीर को प्रभावित न करता हो। जहाँ तक हाथ काटने का प्रश्न है, तो उमर ने इसे चोरी की अधिकता (3) से लिया था। इसका कारण यह है कि दिरहम को तराशना (क़र्ज़) उन्हें तोड़ने (कसर) जैसा नहीं है, क्योंकि तोड़ना उसके स्वरूप को बिगाड़ना है और तराशना उसके मूल्य को कम करना है, तो यह चोरी-छिपे धन लेना हुआ। यदि यह कहा जाए: क्या 'हिर्ज़' (सुरक्षित अभिरक्षा) हाथ काटने के लिए एक मूल शर्त नहीं है? तो हम कहेंगे: संभव है कि उमर की राय रही हो कि लोगों के बीच लेनदेन के लिए दीनार और दिरहम का तैयार स्वरूप ही उनके लिए 'हिर्ज़' है, और हर चीज़ का हिर्ज़ उसकी स्थिति के अनुसार होता है। इब्न अल-जुबैर ने इसे लागू किया और दीनार और दिरहम तराशने पर एक व्यक्ति का हाथ काट दिया। हमारे मालिकी विद्वानों ने कहा है: दीनार और दिरहम अल्लाह की मुहरें हैं, जिन पर उसका नाम है, और यदि - व्याख्याकारों के अनुसार - अल्लाह की मुहर तोड़ने वाले का हाथ काट दिया जाए, तो वह इसका पात्र होगा, क्योंकि जो कोई (4) किसी सुल्तान की मुहर तोड़ता है जिस पर उसका नाम हो, उसे दंडित किया जाता है, और अल्लाह की मुहर वह है जिससे ज़रूरतें पूरी होती हैं, इसलिए दंड में दोनों बराबर नहीं हैं।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): मेरी राय है कि उन्हें तराशने पर हाथ काटा जाना चाहिए, न कि केवल तोड़ने पर। मैं अपने न्याय प्रशासन के दिनों में ऐसा ही करता था, सिवाय इसके कि मैं अज्ञानियों से घिरा हुआ था, इसलिए मैंने जवाब नहीं दिया (6) गुमराह ईर्ष्यालु लोगों की बातों के कारण। सत्य के मार्ग पर चलने वालों में से जो कोई भी किसी दिन इस पर सामर्थ्य रखे, उसे अल्लाह के लिए ऐसा करना चाहिए।

अल्लाह का कथन: {उसने कहा: 'हे मेरी कौम! देखो तो सही, यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और उसने मुझे अपनी ओर से अच्छी जीविका प्रदान की है?'} पहले आ चुका है (7)।

(1) अहकाम अल-क़ुरान 3/1053 में, और उससे पहले के अंश में। (2) पांडुलिपियों में: 'देखता है', और स्थापित पाठ अहकाम अल-क़ुरान से है। (3) (ज़ह) में: इरादा। (4) (दाल) और (मीम) में: या जो, (ज़ह) में: और जो, और स्थापित पाठ (ज़ैन) और (फ़ा) से है, और यह अहकाम अल-क़ुरान के अनुरूप है। (5) अहकाम अल-क़ुरान 3/1054 में। (6) (मीम) में: मैं डर गया/पीछे हट गया। (7) 8/398 में, और इसी भाग के पृष्ठ 101 पर।

...وہ، تو جو چاہے وہ کاٹ دے۔ قاضی ابوبکر بن العربی نے فرمایا (۱): جہاں تک کوڑے سے تادیب کا تعلق ہے تو اس میں کوئی کلام نہیں، اور جہاں تک سر منڈوانے کا تعلق ہے تو عمر رضی اللہ عنہ نے ایسا کیا تھا، اور میں اپنے فیصلے کے دنوں میں لوگوں کے درمیان مارتا اور منڈواتا تھا۔ میں یہ صرف اس شخص کے ساتھ کرتا تھا جو نافرمانی میں مدد کے طور پر اور فساد میں اپنی خوبصورتی کے لیے بال بڑھاتا (۲) تھا، اور یہ ہر اس چیز میں واجب ہے جو گناہ کی طرف لے جائے؛ کہ اسے کاٹ دیا جائے اگر اس کا اثر جسم پر نہ پڑتا ہو۔ اور جہاں تک ہاتھ کاٹنے کا تعلق ہے، تو حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اسے چوری کے زمرے (۳) میں لیا تھا۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ درہموں کا تراشنا (قرض) انہیں توڑنے (کسر) جیسا نہیں ہے، کیونکہ توڑنا اس کی ہیئت کو خراب کرنا ہے اور تراشنا اس کی قیمت کو کم کرنا ہے، تو یہ چھپ کر مال لینا ہوا۔ اگر یہ کہا جائے: کیا 'حرز' (محفوظ جگہ) ہاتھ کاٹنے کے لیے بنیادی شرط نہیں ہے؟ تو ہم کہیں گے: ممکن ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی رائے ہو کہ دینار اور درہم کی وہ خاص شکل جس میں وہ لوگوں کے درمیان تقسیم ہوتے ہیں، وہی ان کا 'حرز' ہے، اور ہر چیز کا حرز اس کی حالت کے مطابق ہوتا ہے۔ ابن زبیر رضی اللہ عنہ نے اس پر عمل کیا اور دینار و درہم تراشنے پر ایک شخص کا ہاتھ کاٹا۔ ہمارے مالکی علماء نے کہا ہے: دینار اور درہم اللہ کی مہریں ہیں، جن پر اس کا نام ہوتا ہے، اور اگر - اہل تاویل کے قول کے مطابق - اللہ کی مہر توڑنے والے کا ہاتھ کاٹ دیا جائے تو وہ اس کا مستحق ہوگا، کیونکہ جو (۴) کسی سلطان کی مہر توڑے جس پر اس کا نام ہو تو اسے سزا دی جاتی ہے، اور اللہ کی مہر سے ضرورتیں پوری ہوتی ہیں، لہٰذا سزا میں دونوں برابر نہیں ہیں۔

ابن العربی نے کہا (۵): میری رائے ہے کہ ان کے تراشنے پر ہاتھ کاٹنا چاہیے نہ کہ توڑنے پر، اور میں اپنے دورِ قضا میں ایسا ہی کرتا تھا، سوائے اس کے کہ میں جاہلوں میں گھرا ہوا تھا، چنانچہ میں نے جواب نہیں دیا (۶) گمراہ حاسدوں کے قول کی وجہ سے، پس اہلِ حق میں سے جو شخص کسی دن اس پر قدرت پائے اسے اللہ تعالیٰ کی رضا کے لیے ایسا کرنا چاہیے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس نے کہا: اے میری قوم! بتاؤ تو سہی اگر میں اپنے رب کی طرف سے ایک واضح دلیل پر ہوں اور اس نے مجھے اپنی طرف سے بہترین رزق عطا فرمایا ہو} پہلے گزر چکا ہے (۷)۔

---

(۱) احکام القرآن ۳/۱۰۵۳ میں، اور اس سے پہلے کے حصہ میں۔ (۲) نسخوں میں: 'دیکھتا ہے'، اور ثابت شدہ متن احکام القرآن سے ہے۔ (۳) (ظ) میں: قصد (ارادہ)۔ (۴) (د) اور (م) میں: یا جو، اور (ظ) میں: اور جو، اور ثابت شدہ (ز) اور (ف) سے ہے، اور یہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۵) احکام القرآن ۳/۱۰۵۴ میں۔ (۶) (م) میں: میں بزدلی دکھائی/رک گیا۔ (۷) ۸/۳۹۸ میں، اور اس جلد کے صفحہ ۱۰۱ پر۔

Surah Hud: Verses 84 - 95 198

[...a goodly] provision]" means: vast and lawful. Prophet Shu'ayb, peace be upon him, was wealthy, as stated by Ibn Abbas and others (1). It is also said: it meant guidance, success, knowledge, and wisdom (2). There is an ellipsis in the sentence, which is what we mentioned, meaning: 'Shall I not forbid you from misguidance?' (3). It is also said the meaning is: 'Have you considered: if I am upon clear evidence from my Lord,' would I follow misguidance? (4). And it is said: 'Have you considered: if I am upon clear evidence from my Lord,' would you command me to disobey regarding short-changing and cheating in weights and measures when Allah has enriched me beyond the need for them?!

"And I do not intend to differ from you" is in the accusative position due to "intend" (5). "in that which I forbid you from" meaning: I do not forbid you from something and then do it myself (6), just as I do not abandon what I command you to do. "I only intend reform as much as I am able" meaning: I only intend to do acts of righteousness, i.e., that you reform your worldly life with justice, and your hereafter with worship. He said: "as much as I am able" because ability is a condition for the action, not the intention (7). And "ma" is an infinitive particle, meaning: I only intend reform to the extent of my effort and ability (8). "And my success is not" meaning: my guidance; 'tawfiq' is guidance. "but through Allah. Upon Him I have relied" meaning: I depended on Him. "and to Him I return" meaning: I return to Him in all the calamities that befall me. It is also said: I return to Him in the Hereafter. And it is said that 'inaba' is supplication, and its meaning is: to Him I pray (9).

The Almighty's saying: "O my people, let not [your enmity towards me] make you sin." Yahya bin Wathab read it as: "yujrimannakum" (10).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 497/2, and Zad al-Masir 151/4. (2) See Tafsir al-Baghawi 398/2, and Zad al-Masir 151/4. (3) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 299/2, and Al-Nukat wa al-'Uyun 497/2. (4) Tafsir Abi al-Layth 139/2, and Zad al-Masir 151/4. (5) Meaning "that I differ from you" is in the accusative position due to "intend", see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 299/2. (6) In (Z): 'arkubuhu', and see Tafsir al-Tabari 549/12, and Tafsir al-Baghawi 398/2, and Zad al-Masir 151/4. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 497/2. (8) See Tafsir al-Razi 46/18. (9) See Al-Nukat wa al-'Uyun 497/2. (10) Al-Muhtasib 327/1.

सूरह हूद: आयतें 84 - 95 198

[...अच्छी] रोज़ी]" का अर्थ है: विशाल और हलाल। शुऐब अलैहिस्सलाम बहुत धनवान थे, यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है (1)। यह भी कहा गया है: इससे उनका तात्पर्य मार्गदर्शन, सफलता, ज्ञान और समझ था (2)। यहाँ वाक्य में कुछ छिपा हुआ है, जिसका उल्लेख हमने किया है, यानी: 'क्या मैं तुम्हें गुमराह होने से न रोकूँ' (3)। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: "क्या तुमने देखा कि यदि मैं अपने रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण पर हूँ," तो क्या मैं गुमराही का अनुसरण करूँगा? (4)। और यह भी कहा गया है: "क्या तुमने देखा कि यदि मैं अपने रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण पर हूँ," तो क्या तुम मुझे नाप-तोल में कमी करने और अवज्ञा करने का आदेश दोगे, जबकि अल्लाह ने मुझे उससे समृद्ध कर दिया है?!

"और मैं यह नहीं चाहता कि तुम्हारे विरुद्ध जाऊँ यह 'चाहता हूँ' शब्द के कारण कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है (5)। "उस चीज़ में जिससे मैं तुम्हें रोकता हूँ" अर्थात: मैं तुम्हें किसी चीज़ से रोकूँ और फिर स्वयं उसे करूँ ऐसा नहीं है (6), जैसे मैं उन चीज़ों को नहीं छोड़ता जिनका मैं तुम्हें आदेश देता हूँ। "मैं केवल सुधार चाहता हूँ जहाँ तक मैं समर्थ हूँ" अर्थात: मेरा इरादा केवल भलाई करना है, यानी कि तुम न्याय के साथ अपनी दुनिया संवारो, और इबादत के साथ अपनी आख़िरत। उन्होंने "जहाँ तक मैं समर्थ हूँ" कहा क्योंकि सामर्थ्य कार्य की शर्त है, इरादे की नहीं (7)। और "मा" यहाँ स्रोतवाचक है, यानी: मेरा इरादा केवल अपनी पूरी कोशिश और सामर्थ्य के अनुसार सुधार करना है (8)। "और मेरी सफलता नहीं है" यानी: मेरा मार्गदर्शन; 'तौफीक' का अर्थ मार्गदर्शन है। "मगर अल्लाह की सहायता से। उसी पर मैंने भरोसा किया" यानी: मैंने उसी का सहारा लिया। "और उसी की ओर मैं झुकता हूँ" यानी: मुझ पर आने वाली तमाम मुसीबतों में मैं उसी की ओर लौटता हूँ। यह भी कहा गया है: मैं आख़िरत में उसी की ओर लौटूंगा। और यह भी कहा गया है कि 'इनाबा' का अर्थ दुआ है, और इसका अर्थ है: मैं उसी से दुआ करता हूँ (9)।

अल्लाह तआला का कथन: "ऐ मेरी क़ौम, तुम्हें [मेरा विरोध] पाप का भागी न बना दे।" यह्या बिन वत्साब ने इसे "युज्रिमन्नकुम" पढ़ा है (10)।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 497/2, और जाद अल-मसीर 151/4. (2) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 398/2, और जाद अल-मसीर 151/4. (3) देखें इराब अल-क़ुरआन लिन-नह़ास 299/2, और अन-नुकात वल-उयून 497/2. (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 139/2, और जाद अल-मसीर 151/4. (5)

यानी "कि मैं तुम्हारे विरुद्ध जाऊँ 'अरीद' (चाहता हूँ) के कारण नस्ब की स्थिति में है, देखें इराब अल-क़ुरआन लिन-नह़ास 299/2. (6) (ज़) में: 'अरकुबहु', और देखें तफ़सीर अल-तबरी 549/12, और तफ़सीर अल-बग़वी 398/2, और जाद अल-मसीर 151/4. (7) अन-नुकात वल-उयून 497/2. (8) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 46/18. (9) देखें अन-नुकात वल-उयून 497/2. (10) अल-मुह्तसिब 327/1.

سورہ ہود: آیات 84 - 95 198

حَسَنًا﴾ یعنی: وسیع اور حلال۔ حضرت شعیب علیہ السلام بہت مالدار تھے، یہ قول ابن عباس اور دیگر کا ہے (1)۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد ہدایت، توفیق، علم اور معرفت ہے (2)۔ کلام میں ایک بات پوشیدہ ہے، جو ہم نے ذکر کی، یعنی: 'کیا میں تمہیں گمراہی سے منع نہ کروں؟' (3)۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: "بھلا دیکھو تو سہی اگر میں اپنے رب کی طرف سے روشن دلیل پر ہوں" تو کیا میں گمراہی کی پیروی کروں؟ (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی ہے: "بھلا دیکھو تو سہی اگر میں اپنے رب کی طرف سے روشن دلیل پر ہوں" تو کیا تم مجھے ناپ تول میں کمی اور نافرمانی کا حکم دیتے ہو جبکہ اللہ نے مجھے اس سے بے نیاز کر دیا ہے؟!

﴿وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ﴾ "أريد" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے (5)۔ ﴿إِلَى مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ﴾ یعنی: ایسا نہیں ہے کہ میں تمہیں کسی چیز سے روکوں اور خود اسے کرنے لگوں (6)، جیسا کہ میں ان کاموں کو نہیں چھوڑتا جن کا تمہیں حکم دیتا ہوں۔ ﴿إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ﴾ یعنی: میں صرف اصلاح ہی کرنا چاہتا ہوں، یعنی یہ کہ تم اپنی دنیا کو عدل کے ساتھ اور اپنی آخرت کو عبادت کے ساتھ سنوارو۔ اور انہوں نے "ما استطعتُ" (جہاں تک میں کر سکوں) کہا کیونکہ استطاعت فعل کی شرط ہے، ارادے کی نہیں (7)۔ اور "ما" مصدریہ ہے، یعنی: میں اپنی پوری کوشش اور استطاعت کے مطابق صرف اصلاح چاہتا ہوں (8)۔ ﴿وَمَا تَوْفِيقِي﴾ یعنی: میری ہدایت؛ اور توفیق کا مطلب ہدایت ہے۔ ﴿إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ﴾ یعنی: میں نے اسی پر بھروسہ کیا۔ ﴿وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾ یعنی: مجھ پر آنے والی تمام مصیبتوں میں میں اسی کی طرف رجوع کرتا ہوں۔ اور کہا گیا ہے: میں آخرت میں اسی کی طرف رجوع کروں گا۔ اور کہا گیا ہے کہ 'انابہ' سے مراد دعا ہے، اور اس کے معنی ہیں: میں اسی سے دعا مانگتا ہوں (9)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ﴾ اور یحییٰ بن وثاب نے اسے "يُجْرِمَنَّكُم" پڑھا ہے (10)۔

---

(1) النکت والعیون 497/2، اور زاد المسیر 151/4۔ (2) دیکھیں تفسیر البغوی 398/2، اور زاد المسیر 151/4۔ (3) دیکھیں اعراب القرآن للنحاس 299/2، اور النکت والعیون 497/2۔ (4) تفسیر ابی اللیث 139/2، اور زاد المسیر 151/4۔ (5) یعنی "أن أخالفكم" 'أرید' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، دیکھیں اعراب القرآن للنحاس 299/2۔ (6) (ظ) میں: 'أركبه'، اور دیکھیں تفسیر الطبری 549/12، اور تفسیر البغوی 398/2، اور زاد المسیر 151/4۔ (7) النکت والعیون 497/2۔ (8) دیکھیں تفسیر الرازی 46/18۔ (9) دیکھیں النکت والعیون 497/2۔ (10) المحتسب 327/1۔

Surah Hud: Verses 84 - 95 199

"My opposition" (shiqaqi) is in the nominative case. "That it should strike you" (an yusibakum) is in the accusative case (1), meaning: Do not let your enmity towards me lead you to abandon faith, causing what befell the disbelievers before you to befall you. This was said by Al-Hasan and Qatadah (2).

It was also said: Let not my opposition earn you the arrival of punishment, as it struck those before you. This was said by Al-Zajjaj (3). The meaning of "yajrimannakum" (let it lead you) was previously discussed in Surah Al-Ma'idah, and "shiqaq" (opposition/discord) in Surah Al-Baqarah (4). Here, it means enmity, as said by Al-Suddi, and from this is the saying of Al-Akhtal:

"Is there anyone who would convey a message from me? So how did you find the taste of discord?" (5)

Al-Hasan al-Basri said: It means harming me. Qatadah said: It means separating from me (6).

"And the people of Lot are not far off from you." This is because they were close in time to the destruction of the people of Lot.

It was also said: The dwellings of the people of Lot are not far from you (7), meaning in a far-off place; hence "ba'id" (far) is used in the singular form (8).

Al-Kisa'i said: It means their homes are within your homes (territory) (9).

The Almighty's saying: "And ask forgiveness of your Lord and turn to Him in repentance" has been discussed previously (10). "Indeed, my Lord is Merciful and Affectionate." These are two of His names, Glory be to Him. We have explained them in the book "Al-Asna fi Sharh al-Asma' al-Husna" (11). Al-Jawhari said (12): "Wadadtu al-rajula awadduhu wuddan" means I loved him, and "al-wadud" means the lover.

Footnotes: (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/299. (2) Narrated similarly by al-Tabari 12/551 from Qatadah. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/74 similarly, see also al-Nukat wa al-'Uyun 2/498. (4) In al-Ma'idah 7/265, and in al-Baqarah 2/419. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/498, the verse is in the Diwan of al-Akhtal p. 31, and it says: "Qaisan" instead of "anni". (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/498. (7) Tafsir al-Tabari 12/551-552, and Tafsir al-Baghawi 2/399. (8) Zad al-Masir 4/151. (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/299. (10) On page 67 of this volume. (11) See pages 81, 86, and 91, and see the

explanation of Al-Rahim on page 395, but the printed version does not contain the explanation of "Al-Wadud". (12) In al-Sihah (w-d-d).

सूरा हूद: आयतें 84 - 95 199

"मेरा विरोध" (शिकाकी) रफ़ (nominative) की स्थिति में है। "कि वह तुम पर आ पड़े" (अन युसीबकुम) नसब (accusative) की स्थिति में है (1), जिसका अर्थ है: मुझसे तुम्हारी दुश्मनी तुम्हें ईमान छोड़ने पर विवश न करे, जिससे तुम पर वही विपत्ति आ पड़े जो तुमसे पहले के काफ़िरों पर आई थी। यह अल-हसन और क़तादा ने कहा है (2)।

यह भी कहा गया है: मेरा विरोध तुम्हें अज़ाब (दंड) का पात्र न बना दे जैसा कि तुमसे पहले वालों को लगा था। यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (3)। "यज्रिमन्नकुम" (तुम्हें प्रेरित न करे) का अर्थ सूरा अल-माइदा में और "शिकाक़" (विरोध/फूट) का अर्थ सूरा अल-बक़रा में पहले आ चुका है (4)। यहाँ इसका अर्थ शत्रुता है, जैसा कि अल-सुद्दी ने कहा है, और अल-अख़्तल का यह शेर इसी से है:

"क्या कोई है जो मेरी ओर से पैगाम पहुँचा दे? तो तुमने फूट का स्वाद कैसा पाया?" (5)

अल-हसन अल-बसरी ने कहा: इसका अर्थ मुझे नुकसान पहुँचाना है। क़तादा ने कहा: मुझसे अलग होना (6)।

"और लूत की कौम तुमसे दूर नहीं है।" इसका कारण यह है कि वे लूत की कौम के विनाश के समय के बहुत करीब थे।

यह भी कहा गया है: लूत की कौम की बस्तियाँ तुमसे दूर नहीं हैं (7), यानी दूर स्थान पर नहीं हैं; इसीलिए "बईद" (दूर) शब्द का प्रयोग एकवचन में किया गया है (8)।

अल-किसाई ने कहा: यानी उनके घर तुम्हारे घरों (इलाके) के पास ही हैं (9)।

अल्लाह का फरमान: "और अपने रब से माफी मांगो, फिर उसकी ओर तौबा करो" पहले आ चुका है (10)। "बेशक मेरा रब बहुत रहम करने वाला, बहुत मुहब्बत करने वाला है।" ये अल्लाह के नामों में से दो नाम हैं। हमने इन्हें "अल-अस्ना फी शरह अल-अस्मा अल-हुस्ना" पुस्तक में स्पष्ट किया है (11)। अल-जौहरी ने कहा (12): "वददतु अल-रजुला अवदुहू वुद्दन" का अर्थ है कि मैंने उससे प्रेम किया, और "अल-वदूद" का अर्थ है प्रेम करने वाला।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/299। (2) अल-तबरी ने क़तादा से इसी तरह उद्धृत किया है 12/551। (3) मआनी अल-कुरान 3/74 में इसी तरह, और अल-नुकात व अल-उयून 2/498 देखें। (4) अल-माइदा 7/265 में, और अल-बक़रा 2/419 में। (5) अल-नुकात व अल-उयून

2/498, यह शेर दीवान अल-अख़्तल पृ. 31 में है, और उसमें "अन्नी" के स्थान पर "कैसन" है। (6) अल-नुकात व अल-उयून 2/498। (7) तफ़सीर अल-तबरी 12/551-552, और तफ़सीर अल-बगवी 2/399। (8) ज़ाद अल-मसीर 4/151। (9) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/299। (10) इस खंड के पृष्ठ 67 पर। (11) पृष्ठ 81, 86 और 91 देखें, और पृष्ठ 395 पर "अल-रहीम" की व्याख्या देखें, लेकिन इसके मुद्रित संस्करण में "अल-वदूद" की व्याख्या नहीं है। (12) अल-सिहाह (व-द-द) में।

سورہ ہود: آیات 84 - 95 199

﴿شِقَاقِي﴾ رفع کی جگہ میں ہے۔ ﴿أَن يُصِيبَكُمُ﴾ نصب کی جگہ میں ہے (1)، یعنی: میری دشمنی تمہیں ایمان چھوڑنے پر آمادہ نہ کرے جس کے نتیجے میں تم پر وہ مصیبت آ پڑے جو تم سے پہلے کافروں پر آئی تھی، یہ قول حسن اور قتادہ کا ہے (2)۔

اور کہا گیا ہے: میری مخالفت تمہیں عذاب کا مستحق نہ بنا دے جیسا کہ تم سے پہلے لوگوں کو پہنچا، یہ زجاج کا قول ہے (3)۔ «یجرمنکم» (تمہیں آمادہ نہ کرے) کے معنی «المائدہ» میں، اور «الشقاق» (مخالفت) کے معنی «البقرة» میں پہلے گزر چکے ہیں (4) اور یہاں اس سے مراد دشمنی ہے، یہ سدی کا قول ہے، اور اسی سے اخطل کا یہ شعر ہے:

کیا کوئی میری طرف سے پیغام پہنچانے والا ہے؟ کہ تم نے مخالفت کا ذائقہ کیسا پایا؟ (5)

اور حسن بصری نے کہا: (اس کا مطلب ہے) مجھے نقصان پہنچانا۔ اور قتادہ نے کہا: مجھ سے جدا ہونا (6)۔

﴿وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِّنكُم بِبَعِيدٍ﴾ اور یہ اس لیے کہ وہ قومِ لوط کی ہلاکت کے زمانے سے قریب تھے۔

اور کہا گیا: قومِ لوط کے گھر تم سے دور نہیں ہیں (7)، یعنی کسی دور مقام پر نہیں، اسی لیے «بعید» کو واحد لایا گیا ہے (8)۔

کسائی نے کہا: یعنی ان کے گھر تمہارے گھروں (کے علاقے) میں ہیں (9)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ﴾ پہلے گزر چکا ہے (10)۔ ﴿إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ﴾ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے دو نام ہیں، اور ہم نے ان دونوں کی وضاحت کتاب «الأسمى في شرح

الأسماء الحسنى» میں کر دی ہے (11)۔ جوہری نے کہا (12): «وَدِدْتُ الرَّجلَ أوَدُّه وُدًّا» جب میں نے اس سے محبت کی، اور «الودود» محبت کرنے والا۔

حواشی: (1) إعراب القرآن للنحاس 299/2۔ (2) اسے اسی طرح طبری نے 551/12 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (3) معانی القرآن 74/3 میں اسی طرح ہے، اور دیکھئے النکت والعیون 498/2۔ (4) المائدہ 265/7 میں، اور البقرہ 419/2 (5) ا؎ النکت والعیون 498/2، اور یہ شعر دیوان الاخطل ص31 میں ہے، اور اس میں «عني» کے بجائے «قيساً» ہے۔ (6) النکت والعیون 498/2۔ (7) تفسير الطبري 551/12 - 552، اور تفسير البغوي 399/2۔ (8) زاد المسير 151/4۔ (9) إعراب القرآن للنحاس 299/2۔ (10) اسی جلد کے صفحہ 67 پر۔ (11) دیکھئے ص 81 اور 86 اور 91، اور دیکھئے شرح الرحیم ص 395، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں «الودود» کی شرح نہیں ہے۔ (12) الصحاح (ودد) میں۔

Surat Hud: Verses 84 - 95 200 Al-Muhibb (The Lover), and al-Wadd, al-Widd, and al-Wudd: [all mean] affection (1). It was narrated from the Prophet ﷺ that whenever Shuaib was mentioned, he said: "That is the orator of the Prophets" (2). The Almighty's saying: {They said, "O Shuaib, we do not understand much of what you say"} i.e., we do not comprehend; because you direct us towards unseen matters of Resurrection and Procreation, and you exhort us with things the like of which we have no acquaintance with. It was also said: they said that turning away from listening to him, and in contempt for his words (3). It is said: "faqiha yafqahu" when he understands; "faqahan" and "faqahan". Al-Kisa'i related: "faquhanan", and "faquha fiqhan" and "fuqhan" (4): when he becomes a jurist (faqih). {And indeed, we see you among us as weak} It was said: he was afflicted in his sight; said by Sa'id ibn Jubayr and Qatadah. And it was said: he was of weak eyesight; said by al-Thawri (5), and al-Nahhas (6) related from him something similar to the saying of Sa'id ibn Jubayr and Qatadah. Al-Nahhas said: Linguists related that the people of Himyar say of a blind person: "weak", i.e., he has become weak due to the loss of his sight, just as he is called "darir" (harmed), i.e., he has been harmed by the loss of his sight, and as he is called "makfuf" (restrained), i.e., he has been restrained from looking by the loss of his sight (7). Al-Hasan said: Its meaning is: lowly. And it was said: The meaning is weak in body; related by Ali ibn Isa. Al-Suddi said: alone, you have no army or helpers by whom you could oppose us. And it was said: possessing little knowledge of worldly interests and the governance of its people (8).

---

(1) In (M): al-Wadd, al-Widd, al-Wudd, and al-mawaddah: love. (2) Previously mentioned 9/281, and it is a weak hadith. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/499. (4) The phrase appeared in (M): "faqiha yafqahu" if he understands "fiqhan", and Al-Kisa'i related: "faquha fuqhan and fiqhan...", and what is established is from the manuscript copies, and it agrees with "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/299, and the speech is from it. (5) Tafsir al-Tabari 12/553, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/499. (6) In "Ma'ani al-Qur'an" 3/375. (7) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 3/376. Ibn Atiyyah said in "al-Muharrar al-Wajiz" 3/202: All of this is weak, and there is no evidence for the weakness of his sight or body. The apparent meaning of their saying "weak" is that he is weak in victory and power. End quote. Likewise, al-Razi weakened this view from several aspects, which can be seen in his Tafsir 18/49. (8) Al-Mawardi cited these views in "al-Nukat wa al-'Uyun" 2/499.

सूरा हूद: आयतें 84 - 95 200 अल-मुहिब, और अल-वद्द, अल-विद्द और अल-वुद्द: स्नेह (1)। नबी ﷺ से रिवायत है कि जब भी शुएब का ज़िक्र होता, वे फ़रमाते: "वह नबियों के खतीब (वक्ता) थे" (2)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, "ऐ शुएब, हम तुम्हारी बहुत सी बातें नहीं समझते"} यानी: हम नहीं समझते; क्योंकि तुम हमें पुनरुत्थान और प्रलय के अदृश्य मामलों की ओर ले जाते हो, और हमें ऐसी चीज़ों का उपदेश देते हो जिनसे हमारा कोई परिचय नहीं है। और यह भी कहा गया है: उन्होंने यह बात उसे सुनने से कतराने और उसकी बातों को तुच्छ समझने की वजह से कही थी (3)। कहा जाता है: "फ़क़िह यफ़क़हु": जब वह समझ जाए; "फ़क़हन" और "फ़क़हन"। अल-किसाई ने रिवायत की: "फ़क़ुहानान", और "फ़क़ुह फ़क़हन" और "फ़ुख़हन" (4): जब वह फ़कीह (धर्मविज्ञानी) बन जाए। {और वास्तव में हम तुम्हें अपने बीच कमज़ोर देखते हैं} कहा गया है: वे आँखों की तकलीफ़ में मुब्तिला थे; यह सईद बिन जुबैर और क़तादा ने कहा है। और कहा गया: उनकी नज़र कमज़ोर थी; यह अल-थौरी (5) ने कहा, और अल-नहहास (6) ने उनसे सईद बिन जुबैर और क़तादा के कथन जैसा ही ज़िक्र किया है। अल-नहहास ने कहा: भाषाविदों ने रिवायत की है कि हिम्यर के लोग अंधे को "कमज़ोर" कहते हैं, यानी: अपनी दृष्टि खोने के कारण वह कमज़ोर हो गया है, जैसे उसे "दहीर" कहा जाता है, यानी: दृष्टि खोने से उसे क्षति पहुँची है, और जैसे उसे "मकफ़ूफ़" कहा जाता है, यानी: दृष्टि खोने की वजह से उसे देखने से रोक दिया गया है (7)। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: तुच्छ। और कहा गया: अर्थ शरीर में कमज़ोर है; इसे अली बिन ईसा ने रिवायत किया है। अल-सुद्दी ने कहा: अकेले, तुम्हारे पास कोई सेना या मददगार नहीं है जिनसे तुम हमारा विरोध कर सको। और कहा गया: दुनिया के हितों और उसके लोगों की राजनीति का कम ज्ञान रखने वाला (8)।

---

(1) (म) में: अल-वद्द, अल-विद्द, अल-वुद्द और अल-मवद्दह: प्रेम। (2) पिछला 9/281, और यह एक कमज़ोर हदीस है। (3) अल-नुक़त वल-उयून 2/499। (4) (म) में यह वाक्य इस प्रकार आया: "फ़क़िह यफ़क़हु" यदि वह "फ़िक़हन" समझता है, और अल-किसाई ने रिवायत की: "फ़क़ुह फ़ुक़हन" और "फ़िक़हन"..., और जो स्थापित है वह हस्तलिखित प्रतियों से है, और यह अल-नहहास के"इराब अल-क़ुरान" 2/299 के अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (5) तफ़सीर अल-तबरी 12/553, और अल-नुक़त वल-उयून 2/499। (6) "मानी अल-क़ुरान" 3/375 में। (7) अल-नहहास द्वारा "मानी अल-क़ुरान" 3/376। इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 3/202 में कहा: यह सब कमज़ोर है, और उनकी दृष्टि या शरीर की कमज़ोरी पर कोई दलील नहीं है। उनके यह कहने कि "कमज़ोर" का ज़ाहिरी अर्थ यह है कि वह जीत और ताक़त में कमज़ोर है। अंत। इसी तरह अल-राज़ी

ने इस कथन को कई पहलुओं से कमज़ोर बताया है, जिसे उनकी तफ़सीर 18/49 में देखा जा सकता है। (8) अल-मावर्दी ने इन कथनों को "अल-नुक़त वल-उयून" 2/499 में पेश किया है।

سورہ ہود: آیات ۸۴ - ۹۵ ۲۰۰ المُحِبّ، اور الوَدّ، الوِدّ اور الوُدّ: المودة (محبت) (۱)۔ نبی ﷺ سے روایت ہے کہ جب شعیب (علیہ السلام) کا ذکر کیا جاتا تو آپ فرماتے: «وہ نبیوں کے خطیب تھے» (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ﴾ یعنی: ہم نہیں سمجھتے؛ اس لیے کہ تم ہمیں بعثت اور نشر (دوبارہ جی اٹھنے) جیسی غیبی باتوں پر مائل کرتے ہو، اور ہمیں ایسی چیزوں کی نصیحت کرتے ہو جن کا ہمیں تجربہ نہیں۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے یہ بات انہیں سننے سے اعراض کرنے اور ان کے کلام کو حقیر جاننے کی وجہ سے کہی (۳)، کہا جاتا ہے: فَقِهَ يفقه: جب وہ سمجھ جائے؛ فَقَهاً اور فَقَهاً، اور کسائی نے روایت کی: فَقُهاناً، اور فَقُهَ فقهاً اور فَقُهاً (۴): جب وہ فقیہ بن جائے۔ ﴿وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا﴾ کہا گیا ہے کہ: آپ کی بینائی میں نقص تھا؛ یہ سعید بن جبیر اور قتادہ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: آپ کمزور بصارت والے تھے؛ یہ ثوری (۵) نے کہا، اور ان سے نحاس (۶) نے سعید بن جبیر اور قتادہ کے قول کی طرح روایت کی ہے۔ نحاس نے کہا: ماہرینِ لغت نے ذکر کیا ہے کہ حِمیر کے لوگ اندھے کو "ضعیف" کہتے ہیں، یعنی: وہ اپنی بینائی کے جانے کی وجہ سے کمزور ہو گیا ہے، جیسا کہ اسے "ضریر" کہا جاتا ہے، یعنی: بینائی ختم ہونے سے اسے نقصان پہنچا ہے، اور جیسا کہ اسے "مکفوف" کہا جاتا ہے، یعنی: بینائی جانے کی وجہ سے اسے دیکھنے سے روک دیا گیا ہے (۷)۔ حسن نے کہا: اس کا معنی ہے: مِہین (ذلیل)۔ اور کہا گیا: معنی بدن میں کمزور ہے؛ اسے علی بن عیسیٰ نے روایت کیا ہے۔ اور سدی نے کہا: تنہا، تمہارے پاس کوئی لشکر اور مددگار نہیں جن کے ذریعے تم ہماری مخالفت کر سکو۔ اور کہا گیا: دنیا کے مفادات اور اس کے لوگوں کی سیاست کی تھوڑی پہچان رکھنے والا (۸)۔

---

(۱) (م) میں: والوَدُّ والوِدُّ والوُدُّ والمودة: المحبة۔ (۲) سابقہ ۹/۲۸۱، اور یہ ضعیف حدیث ہے۔ (۳) النکت والعیون ۲/۴۹۹۔ (۴) (م) میں یہ عبارت اس طرح آئی: فَقِهَ يفقه اگر وہ فِقْهاً سمجھے، اور

کسائی نے روایت کی: فَقُهَ فَقُهاً اور فَقْهاً۔، اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے، اور یہ نحاس کی اعراب القرآن ۲/۲۹۹ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) تفسیر طبری ۱۲/۵۵۳، اور النکت والعیون ۲/۴۹۹۔ (۶) معانی القرآن ۳/۳۷۵ میں۔ (۷) معانی القرآن للہنحاس ۳/۳۷۶۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۲۰۲ میں کہا: یہ سب ضعیف ہے، اور ان کی بصارت یا بدن کی کمزوری پر کوئی دلیل نہیں ہے، اور ان کے قول "ضعیفاً" سے ظاہر یہ ہے کہ وہ غلبے اور قدرت کے لحاظ سے کمزور ہے۔ اھ اور اسی طرح رازی نے اس قول کو کئی پہلوؤں سے ضعیف قرار دیا ہے، ان کی تفسیر ۱۸/۴۹ میں دیکھیں۔ (۸) ماوردی نے یہ اقوال النکت والعیون ۲/۴۹۹ میں ذکر کیے ہیں۔

Surah Hud: Verses 84 - 95 Page: 201

And "da'ifan" (weak) is in the accusative case (mansub) as a circumstantial adverb (hal). {And were it not for your family/tribe} (wa-lawla rahtuka) is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada')(1). A man's "raht" refers to his kinsfolk or tribe upon whom he relies and by whom he is strengthened. From this is derived the term "al-rahtah" for the jerboa's burrow, because it secures it and hides its young within(2). The meaning of {we would have stoned you} (la-rajamnaka) is: we would have killed you by stoning. When they used to kill a person, they would stone him with rocks. His "raht" (tribe) were followers of their religion(3). It was also said: the meaning of "la-rajamnaka" is: we would have reviled/insulted you, as per the saying of Al-Ja'di: We pelted each other with bitter words until... we became like two racing horses(4). And "rajm" also means cursing; and from it comes: the accursed (rajim) Satan(5). {And you are not powerful over us} (wa ma anta 'alayna bi-'aziz) means: you are not dominant over us, nor a subduer, nor inaccessible(6). His saying (Exalted is He): {He said: O my people, is my tribe...} (qala ya qawmi arahti). "Arahti" is in the nominative case as a subject, and the meaning is: Is my tribe in your hearts {more powerful to you than Allah} and greater and more majestic while He is the One who rules you?!(7) {And you have taken Him behind you as a thing forgotten (dhahriyyan)} means: you have taken what I brought to you of Allah's command behind your backs, and you refrained from killing me only out of fear of my people(8). It is said: "I put his command behind a back" (ja'altu amrahu bi-dhahrin) if you fall short in it(9). This has already been mentioned in [Surah] "al-Baqarah"(10).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 299/2. (2) See Tahdhib al-Lughah 175/6, and al-Muharrar al-Wajiz 202/3. (3) See Zad al-Masir 153/4. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 499/2 - 500. The verse is in the Diwan of al-Nabighah al-Ja'di p. 165, and it contains: "bi-sadr" (with the chest) instead of "bi-murr" (with bitter words). (5) Tafsir Abi al-Layth 140/2. (6) See al-Wasit by al-Wahidi 587/2, and al-Nukat wa al-'Uyun 500/2. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 299/2. (8) See Tafsir Abi al-Layth 140/2, and al-Wasit by al-Wahidi 587/2. (9) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 377/3 similarly. (10) 268/2.

सूरा हूद: आयतें 84 - 95 पृष्ठ: 201

और "दईफ़न" (कमज़ोर) हाल (circumstantial adverb) के रूप में नसब (mansub) में है। {और यदि आपका कुनबा न होता} (व-लौला रहतुका) मुब्तदा (subject) होने के कारण रफ़अ (marfu') में है(1)। किसी आदमी का "रहत" उसका कबीला या परिवार होता है जिस पर वह भरोसा करता है और जिससे उसे शक्ति मिलती है। इसी से जरबोआ (एक प्रकार का चूहा) के बिल के लिए "अल-राहता" शब्द आया है; क्योंकि वह उसमें सुरक्षित रहता है और अपने बच्चों को उसमें छिपाता है(2)। {हम आपको पत्थर मार-मार कर मार डालते} (ल-रजमनाक) का अर्थ है: हम आपको संगसार करके(पत्थरों से मारकर) जान से मार देते। जब वे किसी व्यक्ति को मारते थे, तो उसे पत्थरों से संगसार करते थे। उसका "रहत" (कुनबा) उनके धर्म के अनुयायी थे(3)। यह भी कहा गया है कि "ल-रजमनाक" का अर्थ है: हम आपको बुरा-भला कहते, जैसा कि अल-जा'दी का कथन है: हमने एक-दूसरे पर कड़वे शब्दों की बौछार की यहाँ तक कि... हम दौड़ के दो घोड़ों की तरह हो गए(4)। और "रज़्म" का अर्थ लानत (शाप) भी है; और इसी से है: शैतान रज़ीम (शापित शैतान)(5)। {और आप हम पर शक्तिशाली नहीं हैं} (व मा अंता अलैना बि-अज़ीज़) का अर्थ है: आप हम पर हावी नहीं हैं, न ही विजेता हैं और न ही अजेय हैं(6)। अल्लाह तआला का कथन है: {उसने कहा: ऐ मेरी कौम, क्या मेरा कुनबा...} (क़ाला या क़ौमी अरहती)। "अरहती" मुब्तदा होने के कारण रफ़अ में है, और इसका अर्थ है: क्या मेरे कबीले का सम्मान तुम्हारे दिलों में {अल्लाह से अधिक शक्तिशाली है} और अधिक महान और भव्य है, जबकि वह तुम्हारा मालिक (शासक) है?!(7) {और तुमने उसे अपने पीछे पीठ के पीछे (भुला दिया) कर दिया} (वत्तखज़्तुमुहु वराअकुम ज़िहरिय्यन) का अर्थ है: तुम अल्लाह के जिस आदेश को मैं लेकर आया था उसे अपनी पीठ के पीछे फेंक दिया, और तुम मुझे मारने से केवल मेरे कबीले के डर से रुके रहे(8)। कहा जाता है: "मैंने उसके काम को पीठ के पीछे डाल दिया" (जअल्तु अम्रहु बि-ज़ह्रिन) यदि आपने उसमें कोताही की हो(9)। यह पहले सूरा "अल-बकराह" में आ चुका है(10)।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 299/2. (2) देखें तहज़ीब अल-लुग़ह 175/6, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 202/3. (3) देखें ज़ाद अल-मसीर 153/4. (4) अल-नुकत व अल-'उयून 499/2 - 500, और यह शेर दीवान अन-नाबिगा अल-जा'दी पृष्ठ 165 में है, और उसमें "बि-मुर" की जगह "बि-सद्र" है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 140/2. (6) देखें अल-वसीत - अल-वाहिदी 587/2, और अल-नुकत व अल-'उयून 500/2. (7) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 299/2. (8) देखें तफ़सीर

अबी अल-लैथ 140/2, और अल-वसीत - अल-वाहिदी 587/2. (9) मआनी अल-क़ुरआन - अल-नहहास 377/3 इसी तरह। (10) 268/2.

سورہ ہود: آیات 84 - 95 صفحہ: 201

اور "ضعیفاً" حال ہونے کی بنا پر منسوب ہے۔ ﴿وَلَوْلَا رَهْطُكَ﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے(1)۔ اور آدمی کا "رہط" اس کا وہ خاندان اور قبیلہ ہے جس پر وہ بھروسہ کرتا ہے اور ان کے ذریعے تقویت پاتا ہے۔ اسی سے جربوع (صحرائی چوہا) کے بل کے لیے "الراہطاء" کا لفظ ہے؛ کیونکہ وہ اس میں خود کو محفوظ رکھتا ہے اور اپنے بچوں کو اس میں چھپاتا ہے(2)۔ اور ﴿لَرَجَمْنَاكَ﴾ کا معنی ہے: ہم تمہیں سنگسار کر کے قتل کر دیتے۔ جب وہ کسی شخص کو قتل کرتے تھے تو اسے پتھروں سے سنگسار کر دیا کرتے تھے، اور اس کا "رہط" (قبیلہ) ان کے ہم مذہب تھے(3)۔ اور کہا گیا ہے کہ "لرجمنک" کا معنی ہے: ہم تمہیں گالیاں دیتے، جیسا کہ الجعدی کا قول ہے: ہم نے ایک دوسرے پر کڑوی باتوں کی بوچھاڑ کی یہاں تک کہ... ہم دوڑ کے دو گھوڑوں کی طرح ہو گئے(4)۔ اور "رجم" کا معنی لعنت بھی ہے؛ اور اسی سے ہے: شیطان رجیم(5)۔ ﴿وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ﴾ یعنی: آپ ہم پر غالب، نہ قاہر اور نہ ہی ناقابلِ تسخیر ہیں(6)۔ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿قَالَ يٰقَوْمِ أَرَهْطِي﴾ "أرهطي" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور معنی یہ ہے: کیا میرا قبیلہ تمہارے دلوں میں ﴿أَعَزُّ عَلَيْكُم مِّنَ اللَّهِ﴾ اللہ سے زیادہ باعزت اور عظیم و جلیل ہے حالانکہ وہی تمہارا مالک ہے؟!(7) ﴿وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظِهْرِيًّا﴾ یعنی: تم نے اللہ کے اس حکم کو جو میں تمہارے پاس لایا تھا پسِ پشت ڈال دیا، اور تم میرے قبیلے کے خوف سے مجھے قتل کرنے سے باز رہے(8)۔ کہا جاتا ہے: "جعلتُ أمرَه بظهرٍ" (میں نے اس کے معاملے کو پیٹھ پیچھے ڈال دیا) جب تم نے اس میں کوتاہی کی ہو(9)۔ یہ بات پہلے سورہ "البقرہ" میں گزر چکی ہے(10)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 299/2. (2) ينظر تهذيب اللغة 175/6، والمحرر الوجيز 202/3. (3) ينظر زاد المسير 153/4. (4) النكت والعيون 499/2 - 500، اور یہ شعر دیوان النابغہ الجعدي ص

165 میں ہے، اور اس میں "بمرّ" کی جگہ "بصدر" ہے۔ (5) تفسير أبي الليث 140/2. (6) ينظر الوسيط للواحدي 587/2، والنكت والعيون 500/2. (7) إعراب القرآن للنحاس 299/2. (8) ينظر تفسير أبي الليث 140/2، والوسيط للواحدي 587/2. (9) معاني القرآن للنحاس 377/3 بنحوه. (10) 268/2.

Surah Hud: Verses 84 - 95 202 [Verily, my Lord encompasses what you do] Meaning: from disbelief and disobedience. [Encompassing] Meaning: All-Knowing. And it was said: Guarding (1). His saying, Exalted is He: [O my people, work according to your position; indeed, I am working. You are going to know] A threat and a warning (2), and it has already been mentioned in Al-An'am (3). [To whom will come a punishment that will disgrace him] Meaning: it will destroy him. And "Who" (man) is in the position of the accusative (nasb), like: [He knows the corrupter from the reformer] [Al-Baqarah: 220]. [And who is a liar] It is coordinated with it (4). And it was said: Meaning: and you will soon know which of us is a liar. And it was said: In the position of the nominative (raf'), its estimation being: and the one who is a liar will be disgraced (5). And it was said: its estimation is: and whoever is a liar, he will soon know his lie, and he will taste the consequences of his matter (6). Al-Farra' (7) claimed that they only brought "he" (huwa) in [and who he is a liar] because they do not say: "Who is standing" (man qa'im), they only say: "who stood" (man qama), "who stands" (man yaqumu), and "who is the standing one" (man al-qa'imu), so they added "he" (huwa) so that it becomes a sentence taking the place of a verb (fa'ala and yaf'alu). Al-Nahhas said: Evidence for the opposite of this is his saying: Who is a messenger to Al-Thurayya, [telling] that I ... have become distressed by her desertion and the book (8) [And watch; indeed, I am with you a watcher] Meaning: Wait for the punishment and wrath, for I am waiting for victory and mercy (9). His saying, Exalted is He: [And when Our command came] It was said: Gabriel shouted at them a single cry and their souls left [their bodies].

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/501. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/501, and Tafsir Abi al-Layth 2/140. (3) 9/35. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/299-300. (5) See Al-Nukat wa al-'Uyun 2/501. (6) Tafsir al-Baghawi 2/399. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/26, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/300. (8) Its speaker is 'Umar ibn Abi Rabi'ah, and it is in his Diwan p. 30, and in it: "rasuli" (my messenger), instead of: "rasulun" (a messenger). (9) See Tafsir al-Baghawi 2/399.

सूरह हुद: आयतें 84 - 95 202 [बेशक, मेरा रब उन पर जो तुम करते हो] यानी: कुफ़्र और अवज्ञा में से। [घेरने वाला है] यानी: सब कुछ जानने वाला। और कहा गया: रक्षा करने वाला (1)। अल्लाह तआला का कथन: [और ऐ मेरी कौम, तुम अपनी जगह काम करो; बेशक, मैं (भी) काम करने वाला हूँ। तुम जल्द ही जान लोगे] यह एक धमकी और चेतावनी है (2), और इसका उल्लेख 'अल-अनाम' में पहले ही हो चुका है (3)। [वह जिसे अपमानजनक दंड आएगा] यानी: उसे नष्ट कर देगा। और "जो" (मन) 'नसब' (कर्म कारक) की स्थिति में है, जैसे: [वह सुधार करने वाले से बिगाड़ने वाले को जानता है] [अल-बकराह: 220]। [और जो झूठा है] उस पर जुड़ा हुआ है (4)। और कहा गया: यानी: और तुम जल्द ही जान लोगे कि हम में से कौन झूठा है। और कहा गया: 'रफ़' (कर्ता कारक) की स्थिति में, इसका अर्थ है: और जो झूठा है वह अपमानित होगा (5)। और कहा गया: इसका अर्थ है: और जो झूठा है, वह जल्द ही अपना झूठ जान लेगा, और वह अपने मामले के दुष्परिणामों को चखेगा (6)। अल-फर्रा (7) ने दावा किया कि उन्होंने [और जो वह झूठा है] में "वह" (हुवा) केवल इसलिए लाया क्योंकि वे यह नहीं कहते: "कौन खड़ा है" (मन काइम), वे केवल कहते हैं: "कौन खड़ा हुआ" (मन कामा), "कौन खड़ा होता है" (मन यकुमू), और "कौन खड़ा होने वाला है" (मन अल-काइमु), इसलिए उन्होंने "वह" (हुवा) जोड़ दिया ताकि यह 'फअला' और 'यफअलु' (क्रिया) का स्थान लेने वाला वाक्य बन जाए। अल-नहस ने कहा: इसके विपरीत का प्रमाण उनका यह कथन है: कौन थुरैया के पास संदेशवाहक है कि मैं ... उसके त्याग और किताब से तंग आ गया हूँ (8) [और तुम इंतज़ार करो; बेशक, मैं (भी) तुम्हारे साथ इंतज़ार करने वाला हूँ] यानी: दंड और प्रकोप का इंतज़ार करो, क्योंकि मैं जीत और दया का इंतज़ार कर रहा हूँ (9)। अल्लाह तआला का कथन: [और जब हमारा आदेश आ गया] कहा गया: जिब्रील ने उन्हें एक चीख मारी और उनकी रूहें निकल गईं।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/501। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/501, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/140। (3) 35/9। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/299-300। (5) देखिए अल-नुकत वल-उयून 2/501। (6) तफ़सीर अल-बगवी 2/399। (7) मा'नी अल-कुरान 2/26 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 2/300 में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (8) इसके कहने वाले उमर बिन अबी रबीअह हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 30 में है, और उसमें: 'रसूली' है, 'रसूलुन' के बजाय। (9) देखिए तफ़सीर अल-बगवी 2/399।

سورہ ہود: آیات 84 - 95 202 [بے شک میرا رب جو تم عمل کرتے ہو] یعنی: کفر اور معصیت میں سے۔ [گھیرے ہوئے ہے] یعنی: سب کچھ جاننے والا۔ اور کہا گیا: حفاظت کرنے والا (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: [اور اے میری قوم، تم اپنی جگہ پر کام کرو؛ بے شک میں (بھی) کام کرنے والا ہوں۔ عنقریب تم جان لوگے] یہ دھمکی اور وعید ہے (2)، اور اس کا ذکر پہلے 'الأنعام' میں آ چکا ہے (3)۔ [وہ جس پر رسوا کرنے والا عذاب آئے گا] یعنی: اسے ہلاک کر دے گا۔ اور "جو" (مَن) نصب کی جگہ پر ہے، جیسے: [وہ مصلح سے مفسد کو جانتا ہے] [البقرة: 220]۔ [اور وہ جو جھوٹا ہے] اس پر عطف ہے (4)۔ اور کہا گیا: یعنی: اور تم عنقریب جان لوگے کہ ہم میں سے کون جھوٹا ہے۔ اور کہا گیا: یہ محلِ رفع میں ہے، اس کا تخمینہ یہ ہے: اور جو جھوٹا ہے وہ رسوا ہوگا (5)۔ اور کہا گیا: اس کا تخمینہ ہے: اور جو جھوٹا ہے وہ عنقریب اپنا جھوٹ جان لے گا، اور وہ اپنے معاملے کا وبال چکھے گا (6)۔ الفراء (7) کا گمان ہے کہ انہوں نے [اور وہ جو وہ جھوٹا ہے] میں "وہ" (هو) اس لیے لایا کیونکہ وہ یہ نہیں کہتے: "کون کھڑا ہے" (من قائم)، وہ صرف کہتے ہیں: "کون کھڑا ہوا" (من قام)، "کون کھڑا ہوتا ہے" (من يقوم)، اور "کون کھڑا ہونے والا ہے" (من القائم)، چنانچہ انہوں نے "هو" کا اضافہ کیا تاکہ یہ ایک جملہ بن جائے جو 'فَعَلَ' اور 'يَفْعَلُ' کے قائم مقام ہو۔ النحاس نے کہا: اس کے خلاف پر ان کا یہ قول دلالت کرتا ہے: کون ہے جو ثریا تک پیغام پہنچائے کہ میں ... اس کی جدائی اور کتاب سے تنگ آ گیا ہوں (8) [اور تم انتظار کرو؛ بے شک میں (بھی) تمہارے ساتھ انتظار کرنے والا ہوں] یعنی: عذاب اور ناراضگی کا انتظار کرو، کیونکہ میں فتح اور رحمت کا منتظر ہوں (9)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: [اور جب ہمارا حکم آ گیا] کہا گیا: جبریل علیہ السلام نے ان پر ایک چیخ ماری تو ان کی روحیں نکل گئیں۔

(1) النکت والعیون 501/2 - (2) النکت والعیون 501/2 ، اور تفسیر ابی اللیث 140/2 - (3) 35/9 - (4) إعراب القرآن للنحاس 299/2 - 300 - (5) دیکھیے النکت والعیون 501/2 - (6) تفسیر البغوی 399/2 - (7) معانی القرآن 26/2 میں، اور مصنف نے اسے إعراب القرآن 300/2 میں النحاس کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (8) اس کے کہنے والے عمر بن ابی ربیعہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 30 میں ہے، اور اس میں: "رسولي"، کی جگہ "رسولٌ" ہے۔ (9) دیکھیے تفسیر البغوی 399/2

Surah Hud: Verses 84 - 99 203

...from their bodies(1), {And when Our command came, We saved Shu'ayb and those who believed with him, by mercy from Us. And the shriek seized those who had wronged} i.e., the shriek of Gabriel. The verb was made feminine based on the wording of "the shriek" (as-sayhah), while in the case of the shriek of Salih, He said: {And the shriek seized those who had wronged} [Hud: 67], where the masculine form of the verb was used based on the meaning of "shouting" (siyaah). Ibn Abbas said: Allah did not destroy two nations with one and the same punishment except for the people of Salih and the people of Shu'ayb; Allah destroyed them with the shriek, except that the shriek seized the people of Salih from beneath them, and it seized the people of Shu'ayb from above them(2). {And they became within their homes fallen prone. As if they had never prospered therein. Unquestionably, away with Madyan as Thamud was taken away.} Its meaning has been mentioned previously(3). Al-Kisa'i related that Abu Abd al-Rahman al-Sulami read: "as Thamud was taken away" (ba'udat) with a damma on the 'ayn. Al-Nahhas said(4): What is known in the language is only said: ba'ida yab'adu ba'adan and bu'dan: when he perished. Al-Mahdawi said: Whoever puts a damma on the 'ayn in "ba'udat", it is a linguistic usage for both good and evil, and its verbal noun is "al-bu'd". Whereas "ba'idat" is used specifically for evil; it is said: ba'ida yab'adu ba'adan. So "al-bu'd" according to the reading of the majority means a curse. The meanings of both linguistic forms may converge due to their close meanings, so it is a case where the verbal noun comes in a form different from its verb due to the closeness of meanings. The words of the Almighty: {And We had certainly sent Moses with Our signs and a clear authority (96) To Pharaoh and his establishment, but they followed the command of Pharaoh, and the command of Pharaoh was not [at all] discerning (97) He will precede his people on the Day of Resurrection and lead them into the Fire; and wretched is the place to which they are led (98) And they were followed in this [world] with a curse and on the Day of Resurrection. Wretched is the gift which is given (99)} The words of the Almighty: {And We had certainly sent Moses with Our signs} He clarified that He followed one Prophet with another to establish the proof.

(1) Tafsir al-Tabari 12/559-560, and Tafsir al-Baghawi 2/400. (2) Tafsir al-Razi 18/51. (3) The meaning of His saying: "And they became within their homes fallen prone" was mentioned on p. 157 of this volume, and His saying: "As if they had never prospered therein" on 9/286, and His saying: "Unquestionably, away with..." on p. 147 of this

volume. (4) In I'rab al-Qur'an 2/300, and what precedes it is from it, and al-Sulami's reading is in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 61.

सूरह हूद: आयतें 84 - 99 203

...उनके शरीरों से(1), {और जब हमारा आदेश आया, तो हमने शुऐब और उनके साथ ईमान लाने वालों को अपनी दया से बचा लिया। और ज़ुल्म करने वालों को एक चिंघाड़ (चीख़) ने आ दबोचा} अर्थात्, जिब्रील की चीख़। "चीख़" (अस-सय़हह) शब्द के स्त्रीलिंग होने के कारण क्रिया को स्त्रीलिंग रखा गया है, जबकि सालेह की चीख़ के बारे में उन्होंने कहा: {और ज़ुल्म करने वालों को एक चिंघाड़ ने आ दबोचा} [हूद: 67], जहाँ "चिल्लाने" (सियाह) के अर्थ के आधार पर क्रिया के पुल्लिंग रूप का उपयोग किया गया था। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने सालेह की कौम और शुऐब की कौम के अलावा किसी भी दो जातियों को एक ही अज़ाब (दंड) से नष्ट नहीं किया; अल्लाह ने उन्हें चीख़ से नष्ट कर दिया, सिवाय इसके कि चीख़ ने सालेह की कौम को उनके नीचे से पकड़ा, और शुऐब की कौम को उनके ऊपर से पकड़ा(2)। {तो वे अपने घरों में औंधे मुंह पड़े रह गए। मानो वे वहां कभी बसे ही न थे। सुन लो, मदयन के लिए भी वैसी ही दूरी (फिटकार) है जैसी समूद के लिए हुई थी।} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है(3)। अल-किसाई ने उल्लेख किया है कि अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने "बउदत" (ऐन पर धम्मह के साथ) पढ़ा। अल-नहहास ने कहा(4): भाषा में जो ज्ञात है वह केवल यही कहा जाता है: बइ-द यब-अदु बअ-दन और बुअ-दन: जब वह नष्ट हो गया। अल-महदवी ने कहा: "बउदत" में जो ऐन पर धम्मह लगाता है, वह एक भाषाई प्रयोग है जो अच्छाई और बुराई दोनों के लिए उपयोग किया जाता है, और इसका संज्ञा रूप "अल-बुअद" है। जबकि "बइदत" का प्रयोग विशेष रूप से बुराई के लिए किया जाता है; कहा जाता है: बइ-द यब-अदु बअ-दन। अतः बहुमत के पाठ के अनुसार "अल-बुअद" का अर्थ अभिशाप (लानत) है। दोनों भाषाई रूपों के अर्थ उनके निकट के अर्थों के कारण मिल सकते हैं, इसलिए यह एक ऐसा मामला है जहाँ संज्ञा रूप अपने क्रिया के शब्द से अलग शब्द पर आता है क्योंकि अर्थ निकट हैं। अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही हमने मूसा को अपनी निशानियों और स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा (96) फ़िरऔन और उसके दरबारियों की ओर, तो उन्होंने फ़िरऔन के आदेश का पालन किया, जबकि फ़िरऔन का आदेश सही (मार्गदर्शक) न था (97) वह कयामत के दिन अपनी कौम के आगे-आगे होगा और उन्हें आग (नर्क) में पहुँचा देगा; और वह पहुँचने की जगह कितनी बुरी है (98) और इस (दुनिया) में भी उनके पीछे फिटकार लगा दी गई और कयामत के दिन भी। कितना बुरा है वह उपहार जो दिया गया (99)} अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही हमने मूसा को अपनी निशानियों के साथ भेजा} उन्होंने स्पष्ट किया कि उन्होंने प्रमाण स्थापित करने के लिए एक नबी के बाद दूसरे नबी को भेजा।

(1) तफसीर अल-तबरी 12/559-560, और तफसीर अल-बग़वी 2/400। (2) तफसीर अल-राज़ी 18/51। (3) उनके इस कथन का अर्थ: "तो वे अपने घरों में औंधे मुंह पड़े रह गए" इस खंड के पृष्ठ 157 पर उल्लेख किया गया है, और उनके इस कथन का अर्थ: "मानो वे वहां कभी बसे ही न थे" 9/286 में, और उनके इस कथन का अर्थ: "सुन लो, दूरी..." इस खंड के पृष्ठ 147 पर उल्लेख किया गया है। (4) इराब अल-कुरान 2/300 में, और उससे पहले जो कुछ है वह उसी से है, और अल-सुलमी का पाठ अल-किरात अल-शाज्जाह पृष्ठ 61 में है।

سورہ ہود: آیات 84 - 99 203

ان کے اجساد سے(1)، ﴿وَنَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ یعنی: جبرائیل کی چیخ۔ اور فعل کو لفظ 'صیحہ' کی مناسبت سے مؤنث لایا گیا، اور صالح علیہ السلام کی چیخ کے بارے میں فرمایا: ﴿وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ [ہود: 67]، تو یہاں 'صیاح' (چلانے) کے معنی کی رعایت کرتے ہوئے مذکر لایا گیا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے سوائے قومِ صالح اور قومِ شعیب کے کسی بھی دو امتوں کو ایک ہی عذاب سے ہلاک نہیں کیا، اللہ نے انہیں چیخ کے ذریعے ہلاک کیا، سوائے اس کے کہ قومِ صالح کو چیخ نے ان کے نیچے سے پکڑا، اور قومِ شعیب کو چیخ نے ان کے اوپر سے پکڑا(2)۔ ﴿فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ . كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا بُعْدًا لِّمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(3)۔ اور الکسائی نے حکایت کی ہے کہ ابو عبد الرحمن السلمی نے عین کے ضمہ کے ساتھ «كَمَا بَعُدَتْ ثَمُودُ» پڑھا ہے۔ نحاس نے کہا(4): لغت میں معروف یہی ہے کہ کہا جاتا ہے: بَعِدَ يَبْعَدُ بَعَداً اور بُعْداً: جب وہ ہلاک ہو گیا۔ اور المہدوی نے کہا: جس نے «بَعُدَتْ» کے عین پر ضمہ پڑھا تو وہ ایسی لغت ہے جو خیر اور شر دونوں میں استعمال ہوتی ہے، اور اس کا مصدر "البُعد" ہے، اور «بَعِدَتْ» خاص طور پر شر میں استعمال ہوتا ہے، کہا جاتا ہے: بَعِدَ يَبْعَد بَعَداً، پس جمہور کی قراءت کے مطابق "البُعد" لعنت کے معنی میں ہے، اور کبھی دونوں لغتوں کے معنی قریب ہونے کی وجہ سے جمع ہو جاتے ہیں، چنانچہ یہ ان الفاظ میں سے ہے جن کا مصدر معانی کے قریب ہونے کی وجہ سے اپنے لفظ کے علاوہ پر آتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (96) إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ (97) يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَبِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ (98) وَأُتْبِعُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ (99)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ

أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا﴾ بیان فرمایا کہ اللہ نے حجت قائم کرنے کے لیے ایک نبی کے بعد دوسرے نبی کو بھیجا۔

(1) تفسیر طبری 12/ 559 - 560 ، اور تفسیر بغوی 2/ 400 - (2) تفسیر رازی 18/ 51 - (3) ان کے قول: «فأصبحوا في ديارهم جاثمين» کا معنی اسی جلد کے ص 157 پر گزر چکا ہے، اور ان کے قول: «كأن لم يغنوا فيها» کا 9/ 286 میں، اور ان کے قول: «ألا بعداً» کا اسی جلد کے ص 147 پر۔ (4) اعراب القرآن 2/ 300 میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے، اور السلمی کی قراءت القراءات الشاذہ ص 61 میں ہے۔

Page 204 | Surah Hud: Verses 96 - 99

...and removing every excuse. {With Our signs} means: with the Torah, and it was said: with miracles. {And a clear authority} means: a clear proof, referring to the staff (1). The meaning of authority (Sultan) and its derivation has already been discussed in 'Al Imran' (2), so there is no need for repetition.

{To Pharaoh and his chiefs, but they followed the command of Pharaoh} meaning: his affair and his condition, until they took him as a god and disobeyed the command of Allah Almighty. {And the command of Pharaoh was not right-minded} meaning: not sound leading to correctness. And it was said: 'right-minded' (rashid) means: guiding to goodness (3).

Allah Almighty's saying: {He will precede his people on the Day of Resurrection} means that he will lead them to the Fire, as he is their leader. It is said: 'qadamahum yaqdumu-hum qadman wa quduman' when he precedes them (4). {And lead them into the Fire} means: he entered them into it. It was mentioned in the past tense, but the meaning is: he will lead them into the Fire, and what is certain to occur is as if it has already happened, so the future is expressed in the past tense (5). {And wretched is the place to which they are led} means: wretched is the entrance into which they enter. He did not say 'bi'sat' (feminine); because the speech refers back to 'al-wird' (the place of water) (6), and it is as you say: 'Ni'm al-manzilu daruka' (Good is the house that is your home) or 'Ni'mat al-manzilu daruka'. And 'al-wird' (7): is the water that is approached, and the place that is approached, and it has the meaning of the object (maf'ul).

Allah Almighty's saying: {And they were followed in this [world] with a curse} meaning: in this world. {And on the Day of Resurrection} meaning: and a curse on the Day of Resurrection, and this meaning has already been mentioned (8).

{Wretched is the gift that is given} Al-Kisa'i and Abu Ubaida reported: 'rafadtuhu arfiduhu rafdan', meaning: I helped him.

---

(1) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/588 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) 4/357. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/588. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/300. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/205. (6) In (m): Al-Mawrud. Similar speech is in the Tafsir of Al-Razi 18/54. (7) In (m): And Al-Mawrud. (8) P. 147 of this volume.

पृष्ठ 204 | सूरा हूद: आयत 96 - 99

...और हर बहाने को दूर करना। {हमारे संकेतों के साथ} का अर्थ है: तौरात के साथ, और कहा गया: चमत्कारों के साथ। {और एक स्पष्ट अधिकार} का अर्थ है: एक स्पष्ट प्रमाण, यानी लाठी (1)। 'सुल्तान' (अधिकार) का अर्थ और उसकी व्युत्पत्ति 'आल इमरान' (2) में पहले ही बताई जा चुकी है, इसलिए दोहराने का कोई मतलब नहीं है।

{फिरौन और उसके सरदारों की ओर, लेकिन उन्होंने फिरौन के आदेश का पालन किया} यानी: उसके मामले और उसकी स्थिति का, यहाँ तक कि उन्होंने उसे ईश्वर मान लिया और अल्लाह के आदेश की अवज्ञा की। {और फिरौन का आदेश सही नहीं था} यानी: सही नहीं था जो सही मार्ग की ओर ले जाए। और कहा गया: 'रशीद' (सही-दिमाग) का अर्थ है: भलाई की ओर मार्गदर्शन करने वाला (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वह प्रलय के दिन अपनी प्रजा के आगे चलेगा} का अर्थ है कि वह आग की ओर उनका नेतृत्व करेगा, क्योंकि वह उनका नेता है। कहा जाता है: 'क़दामहुम यक़्दुमु-हुम क़दमान वा क़ुदूमान' जब वह उनके आगे चलता है (4)। {और उन्हें आग में ले गया} का अर्थ है: उसने उन्हें उसमें प्रवेश कराया। इसका उल्लेख भूतकाल में किया गया है, जबकि अर्थ है: वह उन्हें आग में ले जाएगा, और जिसका होना निश्चित है वह ऐसा है जैसे वह हो चुका हो, इसलिए भविष्य को भूतकाल में व्यक्त किया जाता है (5)। {और कितना बुरा है वह स्थान जहाँ उन्हें ले जाया गया} का अर्थ है: कितना बुरा है वह प्रवेश द्वार जिसमें वे प्रवेश करते हैं। उसने 'बिसात' (स्त्रीलिंग) नहीं कहा; क्योंकि बात 'अल-विर्द' (पानी का स्थान) (6) की ओर वापस जाती है, और यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: 'निअमल मंज़िलु दारुक' (कितना अच्छा घर है आपका घर) या 'निअमतल मंज़िलु दारुक'। और 'विर्द' (7): वह पानी है जहाँ पहुँचा जाता है, और वह स्थान जहाँ पहुँचा जाता है, और यह कर्म (मफ़ऊल) के अर्थ में है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और इस [दुनिया] में एक अभिशाप उनके पीछे लगा दिया गया} यानी: दुनिया में। {और प्रलय के दिन} यानी: और प्रलय के दिन भी एक अभिशाप, और यह अर्थ पहले ही बताया जा चुका है (8)।

{कितना बुरा है वह उपहार जो दिया गया} अल-किसाई और अबू उबैदा ने बताया: 'रफ़दतुहु अरफ़िदुहु रफ़दन', जिसका अर्थ है: मैंने उसकी सहायता की।

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/588 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (2) 4/357। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/588। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/300। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/205 देखें। (6) (म) में: अल-मौरूद। इसी तरह की बात अल-राज़ी की तफ़सीर 18/54 में है। (7) (म) में: और अल-मौरूद। (8) इस खंड का पृष्ठ 147।

صفحہ ۲۰۴ | سورہ ہود: آیات ۹۶ - ۹۹

...اور ہر عذر کو دور کرنا۔ ﴿بِآيَاتِنَا﴾ یعنی: تورات کے ساتھ، اور کہا گیا: معجزات کے ساتھ۔ ﴿وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ﴾ یعنی: واضح حجت، مراد عصا ہے (۱)۔ 'سلطان' کے معنی اور اس کا مشتق ہونا 'آل عمران' (۲) میں گزر چکا ہے، لہذا اعادے کی ضرورت نہیں ہے۔

﴿فرعون اور اس کے سرداروں کی طرف، تو انہوں نے فرعون کے حکم کی پیروی کی﴾ یعنی: اس کے معاملے اور حال کی، یہاں تک کہ انہوں نے اسے الہ بنا لیا، اور اللہ تعالیٰ کے حکم کی مخالفت کی۔ ﴿اور فرعون کا حکم درست نہ تھا﴾ یعنی: پختہ اور صحیح نہیں تھا جو درستی کی طرف لے جائے۔ اور کہا گیا: 'برشید' یعنی: خیر کی طرف رہنمائی کرنے والا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ قیامت کے دن اپنی قوم کے آگے چلے گا﴾ یعنی وہ آگ کی طرف ان کی قیادت کرے گا، کیونکہ وہ ان کا سربراہ ہے۔ کہا جاتا ہے: 'قدمہم یقدمہم قدماً وقدوماً' جب وہ ان کے آگے چلے (۴)۔ ﴿پھر اس نے انہیں آگ میں لا اتارا﴾ یعنی: انہیں اس میں داخل کر دیا۔ ماضی کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا گیا ہے، جبکہ معنی یہ ہیں کہ: وہ انہیں آگ میں وارد کرے گا، اور جس چیز کا ہونا یقینی ہو وہ گویا واقع ہو چکی ہے، اسی لیے مستقبل کی تعبیر ماضی سے کی جاتی ہے (۵)۔ ﴿اور کتنا برا ہے وہ گھاٹ جس پر وہ اتارے گئے﴾ یعنی: کتنا برا ہے وہ داخل ہونے کا مقام جس میں وہ داخل ہوئے، اور 'بئست' (مونث) نہیں کہا؛ کیونکہ کلام 'الورد' (گھاٹ) (۶) کی طرف لوٹتا ہے، اور یہ ویسے ہی ہے جیسے آپ کہیں: 'نعم المنزل دارک' یا 'نعمت المنزل دارک'۔ اور 'الورد' (۷): وہ پانی جس پر وارد ہوا جائے، اور وہ جگہ جہاں پہنچا جائے، اور یہ مفعول کے معنی میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان کے پیچھے اس دنیا میں لعنت لگا دی گئی﴾ یعنی: دنیا میں۔ ﴿اور قیامت کے دن﴾ یعنی: اور قیامت کے دن کی لعنت، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (۸)۔

﴿کتنا برا ہے وہ عطیہ جو دیا گیا﴾ الکسائی اور ابو عبیدہ نے حکایت کی: 'رفدتہ أرفدہ رفداً'، یعنی: میں نے اس کی مدد کی۔

---

(۱) اسے الواحدی نے الوسیط ۲/ ۵۸۸ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (۲) ۴/ ۳۵۷۔ (۳) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۸۸۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۰۰۔ (۵) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/ ۲۰۵۔ (۶) (م) میں: المورود۔ اور اسی طرح کا کلام تفسیر الرازی ۱۸/ ۵۴ میں ہے۔ (۷) (م) میں: والمورود۔ (۸) اس پارے کا ص ۱۴۷۔

...and I gave it to him. The name of the gift is: ar-rifd (1), meaning: what an evil gift and aid. Ar-rifd and ar-rifd (2) also means: a large bowl; Al-Jawhari said it (3), and the estimation is: What an evil rifd (gift) is the rifd (gift) of the recipient of the gift. Al-Mawardi mentioned: that ar-rifd with a fatha on the 'ra' is the bowl, and ar-rifd with a kasra on it is what is in the bowl of drink; this was narrated from Al-Asma'i, so it is as if that which they are given to drink in the Fire was dispraised by that. It was also said: that ar-rifd is an addition, meaning: What an evil addition they are given after drowning, which is the Fire; Al-Kalbi said it (4).

Allah Almighty said: {That is from the news of the cities, which We relate to you; of them, some are [still] standing and some are [as] a harvest [mown down] (100) And We wronged them not, but they wronged themselves. And they were not availed at all by their gods which they invoked other than Allah when there came the command of your Lord. And they did not increase them other than in ruin (101) And thus is the seizure of your Lord when He seizes the cities while they are committing wrong. Indeed, His seizure is painful and severe (102) Indeed in that is a sign for those who fear the punishment of the Hereafter. That is a Day for which the people will be collected, and that is a Day [which will be] witnessed (103) And We do not delay it except for a limited term (104) The Day it comes no soul will speak except by His permission. And among them will be the wretched and the prosperous (105) As for those who were wretched, they will be in the Fire. For them therein is [violent] exhaling and inhaling (106) [They will be] abiding therein as long as the heavens and the earth endure, except what your Lord should will. Indeed, your Lord is an effecter of what He intends (107) And as for those who were prosperous, they will be in Paradise, abiding therein as long as the heavens and the earth endure, except what your Lord should will - a bestowal uninterrupted (108) So do not be in doubt as to what these [polytheists] are worshipping. They worship not except as their fathers worshipped before. And indeed, We will give them their share undiminished (109)}

Allah Almighty said: {That is from the news of the cities, which We relate to you} "That" (Dhalika) is in the nominative case (raf') based on a hidden subject (mubtada'), meaning: The matter is that. And if you wish, [it is] by being the subject itself (5), and the meaning is: that mentioned news from the news of the cities.

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/300. And the words of Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 1/298. (2) His words: "and ar-rifd (the second one)" is not in (m). (3) As-Sihah (rifd). (4) An-Nukat wal-Uyun 2/502. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/300.

सूरह हूद: आयतें 96 - 109 | 205

...और मैंने उसे दिया। उपहार का नाम है: 'अल-रिफ़्द' (1), अर्थात: कितना बुरा उपहार और सहायता है। 'अल-रिफ़्द' और 'अल-रिफ़्द' (2) का अर्थ विशाल प्याला भी है; अल-जौहरी ने यह कहा है (3), और अनुमान यह है: कितना बुरा उपहार है वह उपहार जो उपहार पाने वाले को दिया गया। अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है: 'र' पर फ़त्हा के साथ 'अर-रिफ़्द' प्याला है, और उस पर कसरा के साथ 'अर-रिफ़्द' वह पेय है जो प्याले में है; यह अल-अस मई से वर्णित है, तो मानो उस पेय की निंदा की गई है जो उन्हें आग में पिलाया जाएगा। और यह भी कहा गया है: कि 'अर-रिफ़्द' अधिकता है, अर्थात: डूबने के बाद उन्हें जो कुछ अतिरिक्त दिया जाता है वह आग है, यह अल-कल्बी ने कहा है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {यह बस्तियों के उन समाचारों में से है जिन्हें हम आपको सुनाते हैं; उनमें से कुछ अब भी खड़ी हैं और कुछ कट चुकी हैं (100) और हमने उन पर कोई ज़ुल्म नहीं किया, बल्कि उन्होंने स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म किया। और उनके वे देवता जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पुकारते थे, उनके किसी काम न आए जब आपके रब का आदेश आ पहुँचा। और उन्होंने उनके विनाश के सिवा और कुछ न बढ़ाया (101) और आपके रब की पकड़ ऐसी ही होती है जब वह बस्तियों को पकड़ता है जबकि वे ज़ालिम होती हैं। वास्तव में उसकी पकड़ बहुत दुखद और कठोर है (102) निःसंदेह इसमें उसके लिए एक बड़ी निशानी है जो आख़िरत (परलोक) के अज़ाब से डरा। वह ऐसा दिन होगा जिसके लिए लोग एकत्र किए जाएँगे, और वह उपस्थित होने का दिन होगा (103) और हम उसे केवल एक गिनी-चुनी अवधि तक के लिए विलंबित कर रहे हैं (104) जिस दिन वह आएगा, कोई व्यक्ति उसकी अनुमति के बिना बात न कर सकेगा। फिर उनमें से कुछ हतभाग्य होंगे और कुछ भाग्यशाली (105) रहे वे जो हतभाग्य हुए, तो वे आग में होंगे, उनके लिए उसमें चीखना और चिल्लाना होगा (106) वे उसमें सदैव रहेंगे जब तक आकाश और धरती स्थिर हैं, सिवाय इसके कि आपका रब चाहे। वास्तव में आपका रब जो चाहता है, कर डालता है (107) और रहे वे जो भाग्यशाली हुए, तो वे जन्नत (स्वर्ग) में होंगे, उसमें सदैव रहने वाले होंगे जब तक आकाश और धरती स्थिर हैं, सिवाय इसके कि आपका रब चाहे - यह एक कभी न समाप्त होने वाला उपहार होगा (108) अतः आप उनके बारे में किसी संदेह में न रहें जिनकी ये पूजा करते हैं। ये उसी तरह पूजा करते हैं जैसे इनसे पहले इनके बाप-दादा पूजा करते थे। और हम उन्हें उनका पूरा हिस्सा बिना किसी कमी के देने वाले हैं (109)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {यह बस्तियों के उन समाचारों में से है जिन्हें हम आपको सुनाते हैं} "वह" (ज़ालिका) एक छिपे हुए कर्ता (मुब्तदा) के आधार पर रफ़अ (nominative case) में है, अर्थात: बात वह है। और यदि आप चाहें तो इसे आरंभिक (मुब्तदा) मान सकते हैं (5), और अर्थ है: बस्तियों के समाचारों में से वह पिछला समाचार।

(1) अन-नह़ास द्वारा इ'राबुल क़ुरआन 2/300। और अबू उबैदा का कथन मजाज़ुल क़ुरआन में 1/298। (2) उनका कथन: "और अर-रिफ़्द (दूसरा वाला)", (म) प्रति में नहीं है। (3) अस-सिह़ाह़ (रिफ़्द)। (4) अन-नुकत वल-उयून 2/502। (5) अन-नह़ास द्वारा इ'राबुल क़ुरआन 2/300।

اور میں نے اسے دیا۔ عطیہ کا نام "الرِّفد" (۱) ہے، یعنی: کتنا برا عطیہ اور مدد ہے۔ "الرِّفد" اور "الرِّفْد" (۲) کے معنی بڑا پیالہ بھی ہیں؛ یہ جوہری (۳) نے کہا ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: کتنا برا عطیہ ہے وہ عطیہ جو عطا پانے والے کو ملا۔ الماوردی نے ذکر کیا ہے کہ: "الرِّفْد" رے کے زبر کے ساتھ پیالہ ہے، اور "الرِّفْد" رے کے زیر کے ساتھ وہ مشروب ہے جو پیالے میں ہے؛ یہ اصمعی سے منقول ہے، تو گویا اس کے ذریعے اس چیز کی مذمت کی گئی ہے جو انہیں آگ میں پلائی جائے گی۔ اور کہا گیا ہے: کہ "الرِّفْد" زیادتی (اضافہ) ہے، یعنی: غرق ہونے کے بعد انہیں جس چیز کا اضافہ دیا جائے گا وہ آگ ہے، یہ کلبی (۴) نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ (١٠٠) وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ ءَالِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ (١٠١) وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ (١٠٢) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ (١٠٣) وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلَّا لِأَجَلٍ مَعْدُودٍ (١٠٤) يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ (١٠٥) فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ (١٠٦) خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ (١٠٧) وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ (١٠٨) فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ مَا يَعْبُدُونَ إِلَّا كَمَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُ وَإِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ (١٠٩) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ﴾ "ذَلِكَ" مبتدا کے محذوف ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، یعنی: معاملہ یہ ہے۔ اور اگر آپ چاہیں تو اسے مبتدا (۵) کے طور پر بھی لے سکتے ہیں، اور معنی یہ ہے: بستیوں کی خبروں میں سے وہ پہلی خبر۔

(۱) اعراب القرآن لِلنحاس ۲/ ۳۰۰۔ اور ابو عبیدہ کی قول مجاز القرآن میں ۱/ ۲۹۸۔ (۲) ان کا قول: "والرِّفد" (دوسرا والا)، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۳) الصحاح (رفد)۔ (۴) النکت والعیون ۲/ ۵۰۲۔ (۵) اعراب القرآن لِلنحاس ۲/ ۳۰۰۔

We relate it to you. {Of them, some are standing and others mown down}. Qatada said: 'Standing' refers to what was standing (1) on its foundations, and 'mown down' (hasid) refers to what has no trace left. It is also said: 'Standing' is prosperous, and 'mown down' is ruined; this was said by Ibn Abbas (2). Mujahid said: 'Standing' is empty upon its foundations, and 'mown down' is uprooted, meaning harvested, like crops when they are harvested. A poet said: "And people in the distribution of death among them... are like crops, some standing and some mown down." (3) Another said: "Indeed, we are like a stalk of crops... so whenever its time comes, its harvester arrives." (4) Al-Akhfash Said (5) said: 'Hasid' means harvested, and its plural is 'Hasda' and 'Hisad', like 'Marda' and 'Mirad'. He said: for rational beings, it is 'Hasda', like 'Qateel' and 'Qatla' (6). {And We did not wrong them}. The root of 'zulm' (wrongdoing/ oppression) in language is putting something in the wrong place, and it was previously discussed comprehensively in [the commentary on Surah] 'Al-Baqara' (7). {But they wronged themselves} through disbelief and sins. Sibawayh recounted that it is said: he wronged him (8). {And not availed} meaning: repelled. {them their gods whom they invoked besides Allah in any way} there is an omission in the speech, meaning: those they used to worship, i.e., invoke. {when the command of your Lord came, and they added nothing to them but ruin} meaning: nothing but loss, said by Mujahid and Qatada (9). And Labid said:

(1) In (D), (Z), (F), and (M): 'empty', and what is established is from (Zah), which agrees with what Al-Tabari reported in 12/567. (2) Reported by Al-Tabari 12/567 in similar wording. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/503. (4) Its speaker is Al-Tirimmah, and it is in his Diwan p. 198, and the first hemistich in it is: "Indeed, people are like the growth of crops." And Ibn Faris mentioned it with the author's wording in Mu'jam Maqayis al-Lugha 2/71. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/582, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/301. (6) In I'rab al-Qur'an: And it is permissible for rational beings: 'Hasada' like: 'Qabeel' and 'Qubala'. See Al-Durr al-Masun 6/384. (7) 1/460-461. (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/301. (9) Reported by Al-Tabari 12/569-570.

हम इसे आपको सुनाते हैं। {उनमें से कुछ खड़े हैं और कुछ कटे हुए हैं}। क़तादा ने कहा: 'खड़े' (क़ायम) से मुराद वह है जो अपनी नींव पर खड़ा (१) था, और 'कटे हुए' (हसीद) से मुराद वह है जिसका कोई निशान न बचा हो। यह भी कहा गया है: 'खड़े' का अर्थ समृद्ध है, और 'कटे हुए' का अर्थ वीरान है; यह इब्न अब्बास (२) ने कहा है। मुजाहिद ने कहा: 'खड़ा' यानी अपनी छतों पर गिरा हुआ, और 'कटा हुआ' यानी जड़ से उखाड़ा गया, यानी काटा गया, जैसे फसल कटने के बाद होती है। कवि ने कहा है: "और लोगों के बीच मौत के बंटवारे में... वे फसल की तरह हैं, कुछ खड़े और कुछ कटे हुए।" (३) एक अन्य ने कहा: "हम तो बस फसल के डंठल की तरह हैं... जब भी समय आता है, काटने वाला आ जाता है।" (४) अल-अख़्फ़श सईद (५) ने कहा: 'हसीद' यानी कटा हुआ, और इसका बहुवचन 'हस्दा' और 'हसाद' है, जैसे 'मर्दा' और 'मिराद'। उन्होंने कहा: बुद्धिमान प्राणियों के लिए यह 'हस्दा' है, जैसे 'क़तील' और 'क़त्ला' (६)। {और हमने उन पर ज़ुल्म नहीं किया}। भाषा में 'ज़ुल्म' की जड़ किसी चीज़ को उसके गलत स्थान पर रखना है, और सूरह 'अल-बक़रा' (७) में इसके बारे में विस्तार से बताया जा चुका है। {बल्कि उन्होंने खुद पर ज़ुल्म किया} कुफ़्र और गुनाहों के ज़रिए। सिबवैय ने उल्लेख किया कि कहा जाता है: उसने उस पर ज़ुल्म किया (८)। {तो काम न आए} यानी: दूर न कर सके। {उनसे उनके वे देवता जिन्हें वे अल्लाह के अलावा पुकारते थे किसी भी चीज़ में} यहाँ वाक्य में कुछ शब्द छिपे हैं, यानी: जिनकी वे इबादत करते थे, यानी पुकारते थे। {जब आपके रब का हुक्म आ गया, और उन्होंने उन्हें बर्बादी के अलावा कुछ न दिया} यानी: घाटे के अलावा कुछ नहीं, यह मुजाहिद और क़तादा (९) ने कहा है। और लबीद ने कहा:

(१) (द), (ज़), (फ़), और (म) में: 'खाली', और जो प्रमाणित है वह (ज़ह) से है, जो अल-तबरी १२/५६७ द्वारा उद्धृत के अनुरूप है। (२) अल-तबरी १२/५६७ द्वारा इसी तरह उद्धृत। (३) अल-नुक़त वल-'उयून २/५०३। (४) इसके रचयिता अल-तिरिम्माह हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ १९८ में है, और इसका पहला मिसरा है: "बेशक लोग फसल की उपज की तरह हैं।" और इब्न फारिस ने इसे लेखक के शब्दों में मुअजम मक़ायिस अल-लुग़ा २/७१ में उद्धृत किया है। (५) मआनी अल-क़ुरआन २/५८२ में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-क़ुरआन २/३०१ में उनसे उद्धृत किया है। (६) इराब अल-क़ुरआन में: और बुद्धिमान प्राणियों के लिए जायज़ है: 'हसदा' जैसे: 'क़बील' और 'क़ुबला'। देखिए अल-दुर्र अल-मसन ६/३८४। (७) १/४६०-४६१। (८) अल-नहस द्वारा इराब अल-क़ुरआन २/३०१। (९) अल-तबरी १२/५६९-५७० द्वारा उद्धृत।

ہم اسے آپ کے سامنے بیان کرتے ہیں۔ ﴿مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ﴾ (ان بستیوں میں سے بعض کھڑی ہیں اور بعض کٹی ہوئی کھیتی کی طرح ہیں)۔ قتادہ نے کہا: 'قائم' وہ ہے جو اپنی بنیادوں (۱) پر قائم تھا، اور 'حصید' وہ ہے جس کا کوئی نام و نشان باقی نہ رہا ہو۔ اور کہا گیا ہے کہ 'قائم' سے مراد آباد، اور 'حصید' سے مراد ویران ہے، یہ قول ابن عباس (۲) کا ہے۔ مجاہد نے کہا: 'قائم' یعنی اپنی چھتوں پر گرا ہوا، اور 'حصید' یعنی جڑ سے اکھڑا ہوا، یعنی کاٹا ہوا، جیسے فصل جب کاٹ لی جائے۔ شاعر نے کہا: والناس في قسم المنيَّة بينهم ... كالزرع منه قائم وحصيد (۳) (اور لوگوں کے درمیان موت کی تقسیم میں... وہ کھیتی کی طرح ہیں، کوئی قائم ہے اور کوئی کٹا ہوا)۔ اور دوسرے نے کہا: إنما نحن مثل خامة زرع ... فمتى يأنِ يأتِ محتصدُه (٤) (ہم تو بس کھیتی کے ایک تنے کی مانند ہیں... جب وقت آتا ہے تو کاٹنے والا آ جاتا ہے)۔ اخفش سعید (۵) نے کہا: 'حصید' یعنی کٹا ہوا، اور اس کی جمع 'حَصْدَى' اور 'حصاد' آتی ہے، جیسے 'مرضىٰ' اور 'مراض'۔ انہوں نے کہا: ذوی العقول کے لیے 'حَصْدَى' آتا ہے، جیسے 'قتیل' اور 'قتلىٰ' (٦)۔ ﴿وَمَا ظَلَمْتَهُمْ﴾ (اور ہم نے ان پر ظلم نہیں کیا)۔ لغت میں ظلم کی اصل کسی چیز کو اس کے بے محل رکھنا ہے، اور یہ سورہ 'بقرہ' (۷) میں مکمل تفصیل سے گزر چکا ہے۔ ﴿وَلَكِن ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ﴾ (لیکن انہوں نے خود اپنی جانوں پر ظلم کیا) کفر اور گناہوں کے ذریعے۔ سیبویہ نے حکایت کی ہے کہ کہا جاتا ہے: 'ظلم اياه' (۸)۔ ﴿فَمَا أَغْنَتْ﴾ یعنی: دور نہ کر سکے۔ ﴿عَنْهُمْ ءَالِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مِن شَيْءٍ﴾ (ان کے وہ معبود جنہیں وہ اللہ کے سوا پکارتے تھے، ان کے کسی کام نہ آئے)۔ کلام میں حذف ہے، یعنی جن کی وہ عبادت کرتے تھے، یعنی جنہیں پکارتے تھے۔ ﴿لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ﴾ (جب آپ

کے رب کا حکم آگیا، اور انہوں نے ان کی ہلاکت کے سوا کسی چیز میں اضافہ نہ کیا)۔ یعنی: سوائے خسارے کے، یہ قول مجاہد اور قتادہ (۹) کا ہے۔ اور لبید نے کہا:

(۱) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں 'خاوياً' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہی طبری ۱۲/۵٦۷ کی روایت کے موافق ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۲/۵٦۷ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۲/۵۰۳۔ (٤) اس کے قائل طرماح ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۱۹۸ میں ہے، اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: 'انما الناس مثل نابتة الزرع'۔ اور اسے مصنف نے ابن فارس کے لفظوں میں 'معجم مقاییس اللغہ' ۲/۷۱ میں نقل کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲/۵۸۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے 'اعراب القرآن' ۲/۳۰۱ میں نقل کیا ہے۔ (٦) اعراب القرآن میں ہے: اور ذوی العقول میں 'حصداء' جائز ہے جیسے 'قبیل' اور 'قبلاء'۔ دیکھئے الدر المصون ٦/۳۸٤۔ (۷) ۱/٤٦۰ - ٤٦۱۔ (۸) اعراب القرآن للہ نحاس ۲/۳۰۱۔ (۹) اسے طبری نے ۱۲/۵٦۹ - ۵۷۰ میں روایت کیا ہے۔

207 Surah Hud, Verses 100 - 109

"For indeed I have worn out, and every possessor of newness returns to weariness, and that of yours is destruction (al-tattbeeb)." (1) Al-Tabab: Destruction and loss. It contains an elliptical expression (idmar), meaning: the worship of idols did not increase them [in anything except loss], so the annexation (mudaf) was omitted, meaning: their worship of them had lost them the reward of the Hereafter (2). The Almighty's saying: {And thus is the seizure of your Lord when He seizes the cities} meaning: just as He seized these cities that belonged to Noah, 'Ad, and Thamud, He seizes all the wrongdoing cities. Asim al-Jahdari and Talha bin Musarrif recited: "And thus your Lord seized (akhadha) when He seized the cities." (3) And from al-Jahdari also: "And thus is the seizure (akhdhu) of your Lord" like the group (of reciters) "when He seized the cities." (4) Al-Mahdawi said: Whoever recited: "And thus your Lord seized (akhadha) when (idh) He seized," it is a report of what has been (5) customary in the destruction of previous nations. The meaning is: and thus your Lord seized those whom He seized from the (6) destroyed nations when He seized them. The recitation of the majority (Jama'ah) is that it is a verbal noun (masdar), and the meaning is: thus is the seizure of your Lord of whoever He intended to destroy whenever He seizes him. So "idh" is for the past, i.e., when He seized the cities, and "idha" is for the future. {While they were wrongdoers} meaning: and their people were wrongdoers, so the annexation (mudaf) was omitted, like: {And ask the city} [Yusuf: 82] (7).

---

(1) We did not find it in the printed Diwan of Labid. The discussion is in al-Nukat wa al-'Uyun 2/503. Al-Zajjaji mentioned the verse in his Amali, p. 127, as part of a poem by Thuwayfi' bin Nufay' al-Faq'asi, and its wording is: She said: You have grown old, and every possessor of pleasure returns to weariness, and that is destruction (al-tattbeeb). (2) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/301. (3) Tafsir al-Tabari 12/572, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/301 on the authority of Asim al-Jahdari. And al-Muharrar al-Wajiz 3/206 on the authority of Abu Raja' al-'Utaridi and al-Jahdari, and in it: idha, instead of: idh. (4) From his saying: "And from al-Jahdari" to this point is not in (Za). (5) In (Meem): "ja'at" (came). (6) From his saying: "and the meaning" to this point is not in (Za). (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/301.

207 सूरा हूद, आयतें 100 - 109

"मैं निश्चित रूप से पुराना हो गया हूँ, और हर नई चीज़ का मालिक क्षय (पुरानेपन) की ओर लौटता है, और तुम्हारा वह विनाश (अत-ततबीब) है।" (1) अत-तबाब: विनाश और हानि। इसमें एक गुप्त भाव (इज़मार) है, यानी: मूर्तियों की पूजा ने उन्हें [हानि के सिवा] कुछ नहीं बढ़ाया, इसलिए संबंधित शब्द (मुदाफ़) हटा दिया गया, यानी: उनकी उनकी पूजा ने उन्हें परलोक के प्रतिफल से वंचित कर दिया (2)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और इसी तरह तुम्हारे रब की पकड़ होती है जब वह बस्तियों को पकड़ता है} यानी: जैसे उसने नूह, आद और समूद की इन बस्तियों को पकड़ा, वैसे ही वह सभी अत्याचारी बस्तियों को पकड़ता है। असीम अल-जहदूरी और तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "और इसी तरह तुम्हारे रब ने पकड़ा (अखज़ा) जब उसने बस्तियों को पकड़ा।" (3) और अल-जहदूरी से यह भी है: "और इसी तरह तुम्हारे रब की पकड़ (अखज़ु) है" समूह (पाठकों के) की तरह "जब उसने बस्तियों को पकड़ा।" (4) अल-महदवी ने कहा: जिसने पढ़ा: "और इसी तरह तुम्हारे रब ने पकड़ा (अखज़ा) जब (इज़) उसने पकड़ा," तो यह पिछली उम्मतों के विनाश में जो प्रथा (5) रही है, उसकी सूचना है। इसका अर्थ है: और इसी तरह तुम्हारे रब ने उन्हें पकड़ा जिन्हें उसने (6) विनष्ट उम्मतों में से पकड़ा जब उसने उन्हें पकड़ा। बहुमत (जमात) का पाठ यह है कि यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है, और अर्थ है: इसी तरह तुम्हारे रब की पकड़ है जिसे वह नष्ट करने का इरादा करता है जब भी वह उसे पकड़ता है। तो "इज़" अतीत के लिए है, यानी, जब उसने बस्तियों को पकड़ा, और "इज़ा" भविष्य के लिए है। {जबकि वे अत्याचारी थीं} यानी: और उनके लोग अत्याचारी थे, इसलिए संबंधित शब्द (मुदाफ़) हटा दिया गया, जैसे: {और बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82] (7)।

---

(1) हमें यह लबीद के मुद्रित दीवान में नहीं मिला। चर्चा अल-नुकत व अल-'उयून 2/503 में है। अल-ज़ज्जाजी ने अपनी अमाली, पृ. 127 में इस शेर का उल्लेख थुवैफिअ बिन नुफयअ अल-फक'असी की एक कविता के हिस्से के रूप में किया है, और इसके शब्द हैं: उसने कहा: तुम बूढ़े हो गए हो, और हर सुख भोगने वाला क्षय की ओर लौटता है और यही विनाश (अत-ततबीब) है। (2) देखें नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/301। (3) तफ़सीर अल-तबरी 12/572, और असीम अल-जहदूरी के अधिकार पर नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/301। और अबू रजा अल-'उत्तरीदी और अल-जहदूरी के अधिकार पर अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/206, और इसमें है: इज़ा, बजाय: इज़। (4) उनके कथन से: "और अल-जहदूरी से" इस स्थान तक (ज़ा) में नहीं है। (5) (मीम) में: "जाअत" (आया)। (6) उनके कथन से: "और अर्थ" इस स्थान तक (ज़ा) में नहीं है। (7) नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/301।

۲۰۷ سورہ ہود، آیات ۱۰۰ - ۱۰۹

"یقیناً میں پرانا ہو چکا ہوں، اور ہر نئی چیز والا بوسیدگی کی طرف لوٹتا ہے، اور تمہارا یہ انجام ہلاکت (التتبیب) ہے۔" (۱) التَّبَاب: ہلاکت اور نقصان۔ اس میں ایک پوشیدہ مفہوم (اضمار) ہے، یعنی: بتوں کی عبادت نے انہیں (نقصان کے سوا) کچھ نہیں بڑھایا، چنانچہ مضاف کو حذف کر دیا گیا، یعنی: ان کی بت پرستی نے انہیں آخرت کے ثواب سے محروم (نقصان میں) کر دیا (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ﴾ یعنی: جس طرح اس نے ان بستیوں کو پکڑا جو نوح، عاد اور ثمود کی تھیں، وہ تمام ظالم بستیوں کو پکڑتا ہے۔ اور عاصم الجحدری اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: «وَكَذَلِكَ أَخَذَ رَبُّكَ إِذْ أَخَذَ الْقُرَى» (۳) (یعنی: اور اسی طرح تیرے رب نے پکڑا جب اس نے بستیوں کو پکڑا)۔ اور جحدری سے یہ بھی مروی ہے: «وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ» جماعت (قراء) کی طرح «إِذْ أَخَذَ الْقُرَى» (۴)۔ مہدوی نے کہا: جس نے پڑھا: «وكذلك أَخَذَ ربُّك إِذْ أَخَذَ»، تو یہ ان قوموں کی ہلاکت کے بارے میں خبر ہے جن کے ساتھ (۵) عادت جاری رہی، اور معنی یہ ہے: اور اسی طرح تیرے رب نے ان کو پکڑا جنہیں ہلاک ہونے والی قوموں (۶) میں سے پکڑا جب ان کی پکڑ کی۔ اور جماعت (جمہور) کی قرات اس کے مصدر ہونے پر ہے، اور معنی یہ ہے: اسی طرح تیرے رب کی پکڑ ہے اسے جسے وہ ہلاک کرنا چاہے جب بھی اسے پکڑے۔ چنانچہ «إِذْ» ماضی کے لیے ہے، یعنی: جب اس نے بستیوں کو پکڑا، اور «إِذَا» مستقبل کے لیے ہے۔ ﴿وَهِيَ ظَالِمَةٌ﴾ یعنی: اور اس کے رہنے والے ظالم تھے، چنانچہ مضاف کو حذف کر دیا گیا، جیسے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (اور بستی سے پوچھو [یعنی بستی والوں سے]) [یوسف: ۸۲] (۷)۔

---

(۱) ہمیں یہ لبید کے مطبوعہ دیوان میں نہیں ملا۔ اس پر گفتگو 'النکت والعیون' ۵۰۳/۲ میں ہے، اور زجاجی نے اپنی 'امالی' ص ۱۲۷ میں اسے ثویفع بن نفیع الفقعسی کے ایک قصیدے میں ذکر

کیا ہے، جس کے الفاظ یہ ہیں: قالت: کبرتَ، وکل صاحب لذّةٍ لبلی یعود وذلك التتبیب (۲) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۳۰۱/۲۔ (۳) تفسیر طبری ۱۲/ ۵۷۲، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۰۱ عاصم الجحدری سے۔ اور المحرر الوجیز ۲۰۶/۳ ابو رجاء العطاردی اور الجحدری سے، اور اس میں 'اذ' کی جگہ 'اذا' ہے۔ (۴) ان کے قول "وعن الجحدري" سے یہاں تک (ظ) میں نہیں ہے۔ (۵) (م) میں: 'جاءت' ہے۔ (۶) ان کے قول "والمعنی" سے یہاں تک (ظ) میں نہیں ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۰۱۔

208 Surah Hud: Verses 100 - 109

"Indeed, His seizure is painful and severe" (11:102) - meaning: His punishment for the people of polytheism (shirk) is painful and harsh.

In "Sahih" Muslim and At-Tirmidhi (1) from the Hadith of Abu Musa: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah Almighty gives respite to the wrongdoer, but when He seizes him, He does not let him go." Then he recited: "And such is the seizure of your Lord when He seizes the cities..." (11:102) the verse. Abu Isa said: This is a Hasan Sahih Gharib Hadith.

His saying: "Indeed in that is a sign" (11:103) - i.e., for a lesson and an admonition. "For him who fears the punishment of the Hereafter". "That is a Day" (11:103) - subject and predicate. "Collected" is one of its descriptions. "For it the people" - the subject of the passive verb. For this reason, it did not say "majmu'un" (collected together - plural); if you estimated the nominative case of "An-Nas" (the people) as a subject, and the predicate as "majmu'un lahu", then it only did not say "majmu'un" based on this estimation because "lahu" (for it) stands in place of the agent (2). Collection: Resurrection, i.e., they are gathered for that day. "And that is a witnessed Day" (11:103) - i.e., witnessed by the righteous and the wicked, and witnessed by the inhabitants of heaven. We have mentioned these two names along with others among the names of the Day of Judgment in the book "At-Tadhkirah" (3) and explained them, and praise be to Allah.

His saying: "And We do not delay it" (11:104) - i.e., We do not delay that day. "Except for a term numbered" - i.e., for a term that Our decree has preceded, and it is numbered with Us. "The Day it comes" (11:105) - and it is read: "yawma ya'ti" (with 'ya'); because the 'ya' is deleted if there is a kasra before it, you say: "la adri" (I don't know), mentioned by Al-Qushayri.

An-Nahhas said (4): The people of Medina, Abu Amr, and Al-Kisa'i read it with the 'ya' in continuous reading and deleted it in pausing. It is narrated that Ubayy and Ibn Mas'ud read: "yawma ya'ti" with 'ya' in both pause and continuation (5). Al-A'mash and Hamza read: "yawma ya'ti" without 'ya' in pause and continuation (6).

(1) Sahih Muslim (2583), Sunan At-Tirmidhi (3110), and it is with Al-Bukhari (4686). (2) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/301. (3) pp. 220 and 229. (4) In I'rab al-Qur'an 2/301-302. (5) And it is the recitation of Ibn Kathir and Ya'qub. Al-Sab'ah p. 338-339,

At-Taysir p. 127, and An-Nashr 2/292. (6) Recitation of Hamza in Al-Sab'ah p. 339, and Ibn 'Amir and 'Asim agreed with him.

२०८ सूरा हुद: आयतें १०० - १०९

"निश्चित रूप से उसकी पकड़ दुखद और कठोर है" (११:१०२) - अर्थ: बहुदेववाद (शिर्क) के लोगों के लिए उसकी सजा दर्दनाक और सख्त है।

सहीह मुस्लिम और तिरमिज़ी में (१) अबू मूसा की हदीस से: अल्लाह के रसूल (स.) ने कहा: "निश्चित रूप से अल्लाह सर्वशक्तिमान अत्याचारी को ढील देता है, यहाँ तक कि जब वह उसे पकड़ता है, तो उसे नहीं छोड़ता।" फिर उन्होंने पढ़ा: "और ऐसी ही है तुम्हारे रब की पकड़ जब वह बस्तियों को पकड़ता है..." (११:१०२) आयत। अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन सहीह ग़रीब हदीस है।

उनका कहना: "निश्चित रूप से इसमें एक निशानी है" (११:१०३) - यानी सबक और उपदेश के लिए। "उसके लिए जो परलोक के दंड से डरता है"। "वह एक दिन है" (११:१०३) - विषय और विधेय। "एकत्रित" इसके विशेषणों में से एक है। "उसके लिए लोग" - कर्मवाच्य क्रिया का कर्ता। इसी कारण, "मजमून" (बहुवचन) नहीं कहा गया; यदि आप "अन-नास" (लोगों) के कर्ता कारक को विषय के रूप में और विधेय को "मजमून लहू" के रूप में मानते हैं, तो इस अनुमान के आधार पर "मजमून" केवल इसलिए नहीं कहा गया क्योंकि "लहू" (उसके लिए) कर्ता का स्थान लेता है (२)। संग्रह: हश्र (मैदान-ए-हश्र), अर्थात वे उस दिन के लिए एकत्र किए जाएंगे। "और वह एक साक्षी (देखा जाने वाला) दिन है" (११:१०३) - अर्थात, नेक और पापी इसे देखते हैं, और आकाश के निवासी इसे देखते हैं। हमने कयामत के नामों में से इन दो नामों का उल्लेख अन्य नामों के साथ पुस्तक "अत-तज़किराह" (३) में किया है और उन्हें स्पष्ट किया है, और अल्लाह की स्तुति है।

उनका कहना: "और हम इसे विलंबित नहीं करते" (११:१०४) - यानी, हम उस दिन को विलंबित नहीं करते। "सिवाय एक गिनी हुई अवधि के लिए" - यानी, एक ऐसी अवधि के लिए जो हमारे फैसले से पहले से तय है, और वह हमारे पास गिनी हुई है। "जिस दिन वह आएगा" (११:१०५) - और इसे पढ़ा गया है: "यौमा यती" (या के साथ); क्योंकि 'या' को हटा दिया जाता है यदि उससे पहले कसरा (ज़ेर) हो, जैसे आप कहते हैं: "ला अदरी" (मुझे नहीं पता), अल-कुशायरी द्वारा उल्लेख किया गया है।

अन-नहस ने कहा (४): मदीना के लोगों, अबू अम्र और अल-किसाई ने इसे निरंतर पढ़ने में 'या' के साथ पढ़ा और रुकने (वक़्फ़) में इसे हटा दिया। यह वर्णित है कि उबैय और इब्न मसूद ने पढ़ा: रुकने और जारी रखने दोनों में 'या' के साथ "यौमा यती" (५)। अल-आमश और हमजा ने पढ़ा: रुकने और जारी रखने में बिना 'या' के"यौमा यती" (६)।

(१) सहीह मुस्लिम (२५८३), सुनन अत-तिरमिज़ी (३११०), और यह अल-बुखारी (४६८६) के पास है। (२) इराब अल-कुरान, अन-नहस २/३०१। (३) पृष्ठ २२० और २२९। (४) इराब अल-कुरान २/३०१-३०२ में। (५) और यह इब्न कसीर और याकूब की किरात है। अल-सबआ पृष्ठ ३३८-३३९, अत-तयसीर पृष्ठ १२७, और अल-नश्र २/२९२। (६) अल-सबआ पृष्ठ ३३९ में हमज़ा की किरात, और इब्न आमिर और आसिम ने उनसे सहमति व्यक्त की।

۲۰۸ سورہ ہود: آیات ۱۰۰ - ۱۰۹

﴿إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ﴾ یعنی: مشرکین کے لیے اس کی سزا تکلیف دہ اور غلیظ (سخت) ہے۔

اور "صحیح" مسلم اور ترمذی (۱) میں ابو موسیٰ کی حدیث سے ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ ظالم کو مہلت دیتا ہے، یہاں تک کہ جب اسے پکڑتا ہے تو اسے نہیں چھوڑتا"، پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى﴾۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً﴾ یعنی: عبرت اور نصیحت کے لیے۔ ﴿لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ﴾۔ ﴿ذَلِكَ يَوْمٌ﴾، مبتدا اور خبر۔ ﴿مَجْمُوعٌ﴾ اس کی صفت ہے، ﴿لَهُ النَّاسُ﴾ نائب فاعل ہے، اور اسی لیے "مجموعون" (جمع) نہیں کہا گیا؛ اگر آپ "الناس" کے رفع کو مبتدا مانیں اور خبر "مجموع له" ہو، تو اس تقدیر پر "مجموعون" صرف اس لیے نہیں کہا گیا کیونکہ "له" فاعل کے قائم مقام ہے (۲)۔ اور جمع: حشر ہے، یعنی: وہ اس دن کے لیے جمع کیے جائیں گے۔ ﴿وَذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ﴾ یعنی: نیک اور بد اس کا مشاہدہ کریں گے، اور آسمان والے اس کا مشاہدہ کریں گے۔ اور ہم نے ان دو ناموں کا ذکر قیامت کے دیگر ناموں کے ساتھ کتاب "التذکرہ" (۳) میں کیا ہے اور ان کی وضاحت کی ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا نُؤَخِّرُهُ﴾ یعنی: ہم اس دن کو مؤخر نہیں کرتے۔ ﴿إِلَّا لِأَجَلٍ مَعْدُودٍ﴾ یعنی: اس مدت کے لیے جو ہمارے فیصلے میں طے پا چکی ہے، اور وہ ہمارے پاس گنی ہوئی ہے۔ ﴿يَوْمَ يَأْتِ﴾، اور پڑھا گیا ہے: ﴿يَوْمَ يَأْتِي﴾؛ کیونکہ یاء حذف ہو جاتی ہے اگر اس سے پہلے کسرہ (زیر) ہو، جیسے آپ کہیں: "لا أدرِ" (مجھے معلوم نہیں)، اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔

نحاس نے کہا (۴): اسے اہل مدینہ، ابو عمرو اور کسائی نے ملا کر پڑھنے میں یاء کے اثبات کے ساتھ اور وقف کی صورت میں اس کے حذف کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور مروی ہے کہ ابی (بن کعب) اور ابن مسعود نے وقف اور وصل دونوں میں یاء کے ساتھ "یوم یأتی" پڑھا (۵)۔ اور اعمش اور حمزہ نے وقف اور وصل دونوں میں بغیر یاء کے "يَوْمَ يَأْتِ" پڑھا (۶)۔

(۱) صحیح مسلم (۲۵۸۳) ، وسنن ترمذی (۳۱۱۰) ، اور یہ بخاری (۴۶۸۶) میں بھی ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳۰۱/۲۔ (۳) ص ۲۲۰ اور ۲۲۹۔ (۴) إعراب القرآن ۳۰۱/۲ - ۳۰۲ میں۔ (۵) اور یہ ابن کثیر اور یعقوب کی قرأت ہے، السبعۃ ص ۳۳۸-۳۳۹ ، التیسر ص ۱۲۷ ، اور النشر ۲۹۲/۲۔ (۶) السبعۃ ص ۳۳۹ میں حمزہ کی قرأت، اور ابن عامر اور عاصم نے ان کی موافقت کی۔

Surah Hud: Verses 100 - 109 209

Abu Ja'far al-Nahhas (1) said: The proper way in this is not to pause on it, and to connect it with the 'ya', because a group of grammarians said: The 'ya' should not be deleted, and a word should not be apocopated without a cause. As for pausing without the 'ya', there is a saying by Al-Kisa'i; he said: because the sound verb is paused upon like the apocopated one, so the 'ya' is deleted as the dammah is deleted. Regarding Hamza's recitation, Abu Ubayd argued for deleting the 'ya' in both connection and pause with two arguments: First: he claimed that he saw it in the master copy (Imam) which is said to be the mushaf of Uthman (may Allah be pleased with him) without a 'ya'. The other argument: he narrated that it is the dialect of Hudhayl, saying: "ma adri" (I don't know).

Al-Nahhas (2) said: As for his argument regarding Uthman's mushaf, it is something rejected by most scholars. Malik ibn Anas (may Allah have mercy on him) said: I asked about Uthman's mushaf, and it was said to me: It is lost. As for his argument with their saying: "ma adri", there is no evidence in it; because this letter (word) (3) has been narrated by early grammarians, and they mentioned its reason, and that it is not to be used for analogy. Al-Farra' recited regarding the deletion of the 'ya': Your two hands, one does not keep a dirham out of generosity, and the other covers the sword with blood. (4) Meaning: it gives. Sibawayh and Al-Khalil narrated that the Arabs say: "la adri", so the 'ya' is deleted and the kasra suffices, but they claim that this is due to frequent usage. Al-Zajjaj (5) said: The better way in grammar is to keep the 'ya'. He said: What I see is following the Mushaf and the consensus of the reciters; because recitation is a tradition, and similar instances have occurred in the speech of the Arabs. "No soul shall speak except by His permission" [Quran 11:105]. The origin is: "tatakallamu", one of the two 'ta's was deleted for ease of pronunciation (6).

---

(1) In I'rab al-Quran 2/302. (2) In I'rab al-Quran 2/302, and what precedes it from him. (3) In (D) and (M): deletion, and what is established from (Z), (Za), and (F), which matches I'rab al-Quran. (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/27, al-Ad-dad by al-Anbari p. 264, and Durrat al-Ghawwas by al-Hariri p. 165. His saying: "ma tuliqu dirhaman", means: it does not hold it or stick to it. Lisan (layq). (5) In Ma'ani al-Quran 3/77, and what precedes it from him. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/302.

सूरा हूद: आयतें 100 - 109 209

अबू जाफ़र अल-नहहास (1) ने कहा: इसमें सही तरीका यह है कि इस पर रुका न जाए, और इसे 'या' के साथ जोड़ा जाए, क्योंकि व्याकरणविदों के एक समूह ने कहा है: 'या' को हटाया नहीं जाना चाहिए, और किसी शब्द को बिना कारण के अपोकोपेटेड (मजज़ूम) नहीं किया जाना चाहिए। जहाँ तक बिना 'या' के रुकने की बात है, अल-किसाई का एक कथन है; उन्होंने कहा: क्योंकि स्वस्थ क्रिया पर अपोकोपेटेड की तरह रुका जाता है, इसलिए 'या' को हटा दिया जाता है जैसे धम्मा को हटा दिया जाता है। हमज़ा के पाठ (किरात) के संबंध में, अबू उबैद ने 'या' को जोड़ने और रुकने दोनों स्थितियों में हटाने के पक्ष में दो तर्क दिए: पहला: उन्होंने दावा किया कि उन्होंने इसे उस मुख्य प्रति (इमाम) में देखा जिसे उस्मान (रज़िअल्लाहु अन्हु) का मुसहफ़ कहा जाता है, बिना 'या' के। दूसरा तर्क उन्होंने वर्णन किया कि यह हुज़ैल की बोली है, जो कहते हैं: "मा अदरी" (मुझे नहीं पता)।

अल-नहहास (2) ने कहा: जहाँ तक उस्मान के मुसहफ़ के बारे में उनके तर्क की बात है, यह एक ऐसी चीज़ है जिसे अधिकांश विद्वानों ने खारिज कर दिया है। मालिक इब्न अनस (रहमतुल्लाह अलैह) ने कहा: मैंने उस्मान के मुसहफ़ के बारे में पूछा, तो मुझसे कहा गया: वह खो गया है। जहाँ तक उनके"मा अदरी" कहने के तर्क की बात है, इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि इस शब्द (3) का वर्णन पुराने व्याकरणविदों ने किया है, और उन्होंने इसका कारण भी बताया है, और यह कि इस पर सादृश्य (कियास) नहीं किया जा सकता। अल-फर्रा ने 'या' को हटाने के बारे में यह कविता पढ़ी: तेरे दो हाथ, एक उदारता के कारण दिरहम नहीं रखता, और दूसरा तलवार को खून से ढकता है। (4) यानी: वह देता है। सिबावैह और अल-खलील ने वर्णन किया है कि अरब कहते हैं: "ला अदरी", इसलिए 'या' को हटा दिया जाता है और कसरा पर्याप्त होता है, लेकिन उनका दावा है कि ऐसा अधिक उपयोग के कारण होता है। अल-ज़ज्जाज (5) ने कहा: व्याकरण में 'या' को बनाए रखना बेहतर है। उन्होंने कहा: मुझे जो लगता है वह मुसहफ़ और पाठकों (क़ुर्रा) की आम सहमति का पालन करना है; क्योंकि पाठ (किरात) एक सुन्नत (परंपरा) है, और अरबों की बातचीत में इसके उदाहरण मिलते हैं। "कोई भी आत्मा उसकी अनुमति के बिना बात नहीं करेगी" [कुरान 11:105]। मूल है: "ततक़ल्लमु", उच्चारण की सुगमता के लिए दो 'ता' में से एक को हटा दिया गया (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 2/302 में। (2) इ'राब अल-कुरान 2/302 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से। (3) (द) और (म) में: विलोपन (हज़्फ़), और (ज़), (ज़ा) और (फ़) से जो स्थापित है, जो इ'राब अल-

कुरान के अनुरूप है। (4) अल-फर्रा द्वारा म'आनी अल-कुरान 2/27, अल-अंबारी द्वारा अल-अद-दाद पृष्ठ 264, और अल-हरीरी द्वारा दुर्रत अल-गव्वास पृष्ठ 165। उनके शब्द: "मा तुलीकु दिरहमन" का अर्थ है: वह इसे रोकती नहीं है और न ही यह उससे चिपकता है। लिसान (लयक)। (5) म'आनी अल-कुरान 3/77 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से। (6) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/302।

سورہ ہود: آیات 100 - 109 209

ابو جعفر النحاس (1) نے کہا: اس میں درست طریقہ یہ ہے کہ اس پر وقف نہ کیا جائے، اور اسے 'یاء' کے ساتھ ملا کر پڑھا جائے، کیونکہ نحویوں کی ایک جماعت نے کہا ہے: 'یاء' کو حذف نہیں کیا جانا چاہیے، اور کسی چیز کو بغیر جازم کے مجزوم نہیں کیا جا سکتا۔ جہاں تک 'یاء' کے بغیر وقف کا تعلق ہے، تو اس میں الکسائی کا ایک قول ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ فعل سالم پر مجزوم کی طرح وقف کیا جاتا ہے، لہذا 'یاء' کو حذف کر دیا جاتا ہے جیسے ضمہ کو حذف کیا جاتا ہے۔ جہاں تک حمزہ کی قرات کا تعلق ہے، تو ابو عبید نے وصل اور وقف دونوں میں 'یاء' کے حذف کرنے پر دو دلیلیں پیش کیں: پہلی: انہوں نے دعویٰ کیا کہ انہوں نے اسے اس امام (بڑی کاپی) میں دیکھا جسے حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کا مصحف کہا جاتا ہے، 'یاء' کے بغیر۔ دوسری دلیل: انہوں نے ذکر کیا کہ یہ ہذیل کی لغت ہے، وہ کہتے ہیں: "ما ادر"۔

النحاس (2) نے کہا: جہاں تک مصحف عثمانی سے ان کے استدلال کا تعلق ہے، تو یہ ایسی چیز ہے جسے اکثر علماء نے مسترد کر دیا ہے۔ مالک بن انس رحمہ اللہ نے کہا: میں نے مصحف عثمانی کے بارے میں پوچھا تو مجھ سے کہا گیا: وہ ضائع ہو گیا ہے۔ اور رہا ان کا "ما ادر" کہنے سے استدلال، تو اس میں کوئی حجت نہیں ہے؛ کیونکہ یہ لفظ (3) پرانے نحویوں نے نقل کیا ہے، اور انہوں نے اس کی وجہ بھی بتائی ہے، اور یہ کہ اس پر قیاس نہیں کیا جا سکتا۔ الفراء نے 'یاء' کے حذف کے بارے میں یہ شعر پڑھا: تیرے دو ہاتھ، ایک سخاوت کی وجہ سے درہم نہیں روکتا، اور دوسرا تلوار کو خون سے ڈھانپتا ہے۔ (4) یعنی: دیتا ہے۔ سیبویہ اور الخلیل نے نقل کیا ہے کہ اہل عرب کہتے ہیں: "لا ادرِ"، چنانچہ 'یاء' حذف کر دیتے ہیں اور کسرہ پر اکتفا کرتے ہیں، مگر ان کا دعویٰ ہے کہ یہ کثرتِ استعمال کی وجہ سے ہے۔ الزجاج (5) نے کہا: نحو میں زیادہ بہتر

'یاء' کو ثابت رکھنا ہے۔ انہوں نے کہا: میری رائے میں مصحف کی پیروی اور قراء کا اجماع بہتر ہے؛ کیونکہ قرات سنت ہے، اور اہل عرب کے کلام میں اس کی مثالیں آئی ہیں۔ ﴿کوئی جان اس کی اجازت کے بغیر کلام نہ کرے گی﴾ اصل: تتکلم، تخفیف کی خاطر دو 'تا' میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا (6)۔

---

(1) اعراب القرآن 302/2 میں۔ (2) اعراب القرآن 302/2 میں، اور اس سے پہلے کا کلام ان ہی سے ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: حذف، اور (ز) و (ظ) و (ف) میں جو ثابت ہے، جو اعراب القرآن کے موافق ہے۔ (4) معانی القرآن للفراء 27/2، اور الأضداد للانباری ص 264، اور درة الغواص للحريري ص 165۔ ان کا قول: "ما تليق درهماً"، یعنی: اسے نہیں روکتی اور نہ ہی وہ اس سے چپکتا ہے۔ اللسان (لیق)۔ (5) معانی القرآن 77/3 میں، اور اس سے پہلے کا کلام ان ہی سے ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 302/2۔

Surah Hud: Verses 105 - 109 210

And there is an omission in it, meaning: no soul speaks except that which is permitted of good speech; because they are compelled to leave what is ugly. And it was said: the meaning is: do not speak with proof or intercession except with His permission. And it was said: they have a time in the standing place when they are prevented from speaking except with His permission (1). And this verse is what the people of atheism in religion ask about most. For he says: why did He say: {No soul shall speak except with His permission} and {This is a Day when they will not speak, nor will they be permitted to offer excuses} [Al-Mursalat: 35]. And He said in a place mentioning the Resurrection: {Then some of them approached others, blaming each other} [Al-Qalam: 30]. And He said: {The Day when every soul will come disputing for itself} [An-Nahl: 111]. And He said: {And stop them; indeed, they are to be questioned} [As-Saffat: 24]. And He said: {Then on that Day none will be asked about his sin among men or jinn} (2) [Ar-Rahman: 39]. The answer is what we mentioned, that they do not speak with a proof that is due to them, but they speak by acknowledging their sins, blaming each other, and throwing sins onto each other. As for speaking and uttering with a proof for them, then no. This is like what you say to someone who talks to you a lot and his speech is void of proof: you haven't spoken anything, and you haven't uttered anything. So, whoever speaks without a proof for him is called non-speaking. Some people said: that day is long, and it has places and stations; in some of them they are prevented from speaking, and in some of them speaking is allowed for them. This indicates that no soul speaks except with His permission (3). {So among them will be the wretched and the blessed} meaning: of the souls, or of the people, and He mentioned them in His saying: {The Day He will assemble you for the Day of Assembly}. The wretched one is he for whom wretchedness is written, and the blessed one is he for whom happiness is written. Labid said (4): So among them is a blessed one receiving his share And among them is a wretched one content with livelihood At-Tirmidhi (5) narrated from Ibn Umar, from Umar ibn al-Khattab, who said: When this verse was revealed...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/503. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/77-78. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/78-79. (4) His Diwan, p. 170. (5) In his Sunan (3111), and it is with Ahmad (196).

सूरह हूद: आयतें 105 - 109 210

और इसमें एक विलोपन है, जिसका अर्थ है: कोई भी आत्मा केवल वही नहीं बोलेगी जिसकी अनुमति दी गई है, वह भी अच्छी बात; क्योंकि वे बुराई को छोड़ने के लिए विवश हैं। और कहा गया है: अर्थ है: उसकी अनुमति के बिना किसी प्रमाण या सिफारिश के साथ बात न करें। और कहा गया है: उनके पास ठहरने के स्थान पर एक समय होता है जब उन्हें उसकी अनुमति के बिना बोलने से रोका जाता है (1)। और यह आयत वह है जिसके बारे में धर्म में नास्तिकता के लोग सबसे अधिक पूछते हैं। वह कहता है: उसने ऐसा क्यों कहा: {कोई भी आत्मा उसकी अनुमति के बिना नहीं बोलेगी} और {यह वह दिन है जब वे नहीं बोलेंगे, और न ही उन्हें बहाने बनाने की अनुमति दी जाएगी} [अल-मुर्सलात: 35]। और उसने कयामत का जिक्र करते हुए एक जगह कहा: {फिर उनमें से कुछ दूसरों के पास आए, एक-दूसरे को दोष देते हुए} [अल-कलम: 30]। और उसने कहा: {वह दिन जब हर आत्मा अपनी ओर से बहस करती हुई आएगी} [अन-नहल: 111]। और उसने कहा: {और उन्हें रोको; वास्तव में, उनसे पूछताछ की जानी है} [अस-साफ़ात: 24]। और उसने कहा: {तो उस दिन न तो मनुष्यों में से और न ही जिन्नों में से किसी से उसके पाप के बारे में पूछा जाएगा} (2) [अर-रहमान: 39]। उत्तर वह है जिसका हमने उल्लेख किया है, कि वे ऐसे प्रमाण के साथ नहीं बोलते जो उनके पक्ष में हो, बल्कि वे अपने पापों को स्वीकार करते हुए, एक-दूसरे को दोष देते हुए और एक-दूसरे पर पाप डालते हुए बोलते हैं। जहाँ तक उनके लिए किसी प्रमाण के साथ बोलने और उच्चारण करने की बात है, तो वह नहीं है। यह वैसा ही है जैसे आप उस व्यक्ति से कहते हैं जो आपसे बहुत बात करता है और उसकी बातें प्रमाण रहित होती हैं: आपने कुछ नहीं बोला, और आपने कुछ नहीं कहा। इसलिए, जो व्यक्ति बिना प्रमाण के बोलता है, उसे न बोलने वाला कहा जाता है। कुछ लोगों ने कहा: वह दिन लंबा है, और उसके कई पड़ाव और स्थान हैं; उनमें से कुछ में उन्हें बोलने से रोका जाता है, और उनमें से कुछ में उनके लिए बोलना संभव होता है। यह इस बात का प्रमाण है कि कोई भी आत्मा उसकी अनुमति के बिना नहीं बोलती (3)। {तो उनमें से कुछ अभागे होंगे और कुछ भाग्यशाली} यानी: आत्माओं में से, या लोगों में से, और उसने अपनी इस बात में उनका उल्लेख किया है: {जिस दिन वह तुम्हें एकत्र होने के दिन के लिए एकत्र करेगा}। अभागा वह है जिसके भाग्य में दुख लिखा है, और भाग्यशाली वह है जिसके भाग्य में सुख लिखा है। लबीद ने कहा (4): तो उनमें से कोई भाग्यशाली है जो अपना हिस्सा ले रहा है और उनमें से कोई अभागा है जो जीविका पर संतोष करता

है तिर्मिज़ी (5) ने इब्न उमर से, उमर इब्न अल-खत्ताब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब यह आयत अवतरित हुई...

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/503। (2) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/77-78। (3) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/78-79। (4) उनका दीवान, पृ. 170। (5) उनकी सुनन (3111) में, और यह अहमद (196) के पास है।

سورہ ہود: آیات ۱۰۵ - ۱۰۹ ۲۱۰

اور اس میں ایک پوشیدہ پہلو ہے، یعنی: کوئی نفس کلام نہیں کرے گا سوائے اس کے جس کی اسے اجازت دی گئی ہو وہ بھی اچھے کلام کی؛ اس لیے کہ وہ برائی کو چھوڑنے پر مجبور ہیں۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ: اس کی اجازت کے بغیر کسی دلیل یا سفارش کے ساتھ بات نہ کریں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: میدانِ حشر میں ان کے لیے ایک وقت ایسا ہوگا جس میں انہیں کلام کرنے سے روک دیا جائے گا سوائے اس کے جس کی اجازت ہو (۱)۔ اور یہ آیت وہ ہے جس کے بارے میں ملحدین سب سے زیادہ سوال کرتے ہیں۔ وہ کہتے ہیں: اللہ نے کیوں فرمایا: ﴿لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ﴾ اور ﴿هَذَا يَوْمُ لَا يَنطِقُونَ وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ﴾ [المرسلات: ۳۵]۔ اور قیامت کے ذکر میں ایک جگہ فرمایا: ﴿فأقبل بعضهم على بعض يتلاومون﴾ [القلم: ۳۰]۔ اور فرمایا: ﴿يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَن نَّفْسِهَا﴾ [النحل: ۱۱۱]۔ اور فرمایا: ﴿وَقِفُوهُمْ إِنَّهُم مَّسْئُولُونَ﴾ [الصافات: ۲۴]۔ اور فرمایا: ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَّا يُسْأَلُ عَن ذَنْبِهِ إِنسٌ وَلَا جَانٌّ﴾ (۲) [الرحمن: ۳۹]۔ جواب وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا، کہ وہ ایسی دلیل کے ساتھ کلام نہیں کریں گے جو ان کے حق میں ہو، بلکہ وہ اپنے گناہوں کا اقرار کرتے ہوئے، ایک دوسرے کو ملامت کرتے ہوئے، اور ایک دوسرے پر گناہ ڈالتے ہوئے کلام کریں گے۔ جہاں تک ان کے حق میں کسی دلیل کے ساتھ کلام کرنے اور بولنے کا تعلق ہے تو وہ نہیں ہوگا۔ یہ بالکل ایسا ہی ہے جیسے آپ کسی ایسے شخص سے کہیں جو آپ سے بہت باتیں کرتا ہو مگر اس کی باتیں دلیل سے خالی ہوں: تم نے کچھ نہیں بولا، اور تم نے کچھ کلام نہیں کیا۔ پس جو شخص بغیر کسی دلیل کے کلام کرے اسے نہ بولنے والا کہا گیا۔ اور ایک گروہ نے کہا: وہ دن بہت طویل ہے، اور اس کے مختلف مقامات اور مواقع ہیں، بعض میں انہیں کلام کرنے سے روک دیا جائے گا، اور بعض میں انہیں کلام کرنے کی اجازت ہوگی۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کوئی

نفس اس کی اجازت کے بغیر کلام نہ کرے گا (۳)۔ ﴿فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ﴾ یعنی: نفوس میں سے، یا لوگوں میں سے، اور اللہ نے ان کا ذکر اس قول میں فرمایا ہے: ﴿يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ﴾۔ اور بدبخت وہ ہے جس پر بدبختی لکھ دی گئی ہو، اور سعادت مند وہ ہے جس پر خوش بختی لکھ دی گئی ہو۔ لبید نے کہا ہے (۴): پس ان میں سے کوئی سعادت مند ہے جو اپنا حصہ پا رہا ہے اور کوئی بدبخت ہے جو گزر اوقات پر قناعت کرنے والا ہے اور ترمذی (۵) نے ابن عمر سے، انہوں نے عمر بن خطاب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی...

(۱) النکت والعیون ۲/ ۵۰۳۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۷۷ - ۷۸۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۷۸ - ۷۹۔ (۴) دیوانِ لبید ص ۱۷۰۔ (۵) اپنی سنن (۳۱۱۱) میں، اور یہ احمد کے ہاں (۱۹۶) پر ہے۔

Surah Hud: Verses 100 - 109 211

{Some of them will be wretched and some happy.} I asked the Messenger of Allah (peace be upon him), and said: O Prophet of Allah, for what then do we work? For something already determined, or for something not yet determined? He said: "Rather, for something already determined, and for which the pens have dried, O Umar, but everyone is facilitated for that which he was created for." He said: This is a good, rare (hasan gharib) hadith from this perspective; we do not know it except from the narration of Abdullah bin Umar, and it has been previously mentioned in "Al-A'raf"(1).

His words (the Almighty): {As for those who were wretched} is the beginning (subject). {They will be in the Fire} is in the position of the predicate, as is {for them therein will be sighing and wailing.} Abu al-Aliyah said: Al-Zafir (sighing) is from the chest, and al-Shahiq (wailing/sobbing) is from the throat(2), and it was also narrated from him the opposite of that(3). Al-Zajjaj said(4): Al-Zafir is from intense moaning, and al-Shahiq is from very high-pitched moaning. He said: The linguists of Kufa and Basra claimed that Al-Zafir is like the beginning of a donkey's braying, and Al-Shahiq is like the end of its braying. Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said the opposite; he said: Al-Zafir is a loud sound, and Al-Shahiq is a faint sound(5). Al-Dahhak and Muqatil said: Al-Zafir is like the beginning of a donkey's bray, and Al-Shahiq is like its end when it finishes its sound(6). The poet said: It rattled in the chest as a rasp or a sob, until it was said he is braying, though he didn't bray(7). And it was said: Al-Zafir is exhaling the breath, which is when the chest is filled with distress so it comes out with the breath, and Al-Shahiq is inhaling the breath(8).

(1) 376/9. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/303, and al-Muharrar al-Wajiz 3/207. (3) Narrated by al-Tabari 12/577. (4) In Ma'ani al-Quran 3/79, and transcribed by the author via I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/303. (5) Narrated by al-Tabari 12/577. (6) Tafsir al-Baghawi 2/402. (7) Al-Rajaz by Ru'bah bin al-Ajjaj, in his Diwan p. 106, and al-Sahil: the sound that goes around in the donkey's chest. Al-Lisan (sahl). (8) See Tahdhib al-Lugha 13/193.

सूरा हुद: आयतें 100 - 109 211

{तो उनमें से कुछ अभागे होंगे और कुछ भाग्यशाली।} मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा और कहा: हे अल्लाह के नबी, फिर हम किस लिए काम करते हैं? क्या उस चीज़ के लिए जो पहले ही तय हो चुकी है, या उस चीज़ के लिए जो अभी तय नहीं हुई है? उन्होंने कहा: "बल्कि उस चीज़ के लिए जो पहले ही तय हो चुकी है, और जिसके लिए कलम चल चुकी हैं, हे उमर, लेकिन हर किसी के लिए वह काम आसान कर दिया जाता है जिसके लिए उसे बनाया गया है।" उन्होंने कहा: यह इस दृष्टिकोण से एक हसन गरीब हदीस है; हम इसे केवल अब्दुल्ला बिन उमर के माध्यम से जानते हैं, और इसका उल्लेख पहले "अल-आराफ"(1) में किया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जो अभागे रहे} शुरुआत (विषय) है। {वे आग में होंगे} खबर (विधेय) के स्थान पर है, और वैसे ही {उनके लिए उसमें गहरी आहें और सिसकियाँ होंगी।} अबू अल-आलिया ने कहा: ज़फ़िर (गहरी आह) सीने से आती है, और शहीद (सिसकी) गले से(2), और उनसे इसके विपरीत भी वर्णित है(3)। अल-ज़ज्जाज ने कहा(4): ज़फ़िर तीव्र कराहने से है, और शहीद बहुत ऊँची कराह से है। उन्होंने कहा: कूफ़ा और बसरा के भाषाविदों का दावा है कि ज़फ़िर गधे के रेंकने की आवाज़ की शुरुआत की तरह है, और शहीद उसके रेंकने के अंत की तरह है। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसके विपरीत कहा; उन्होंने कहा: ज़फ़िर तेज़ आवाज़ है, और शहीद धीमी आवाज़ है(5)। अल-दहाक और मुक़ातिल ने कहा: ज़फ़िर गधे के रेंकने की शुरुआत की तरह है, और शहीद उसके अंत की तरह है जब वह अपनी आवाज़ समाप्त करता है(6)। कवि ने कहा: सीने में घरघराहट या सिसकी उठी, यहाँ तक कि कहा गया कि वह रेंक रहा है, हालाँकि उसने रेंका नहीं था(7)। और कहा गया है: ज़फ़िर साँस बाहर निकालना है, जो तब होता है जब सीना दुःख से भर जाता है और साँस के साथ निकलता है, और शहीद साँस अंदर लेना है(8)।

(1) 376/9. (2) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/303, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/207। (3) अल-तबरी 12/577 द्वारा उद्धृत। (4) मा'नी अल-कुरान 3/79 में, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/303 के माध्यम से लेखक द्वारा उद्धृत। (5) अल-तबरी 12/577 द्वारा उद्धृत। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/402। (7) रुबह बिन अल-अज्जाज द्वारा अल-रजज़, उनके दीवान पृष्ठ 106 में, और अल-सहील: वह आवाज़ जो गधे के सीने में गूँजती है। अल-लिसान (सहल)। (8) तहज़ीब अल-लुग़ा 13/193 देखें।

سورة ہود: آیات ۱۰۰ - ۱۰۹ ۲۱۱

﴿فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ﴾ (پس ان میں سے کوئی بدبخت ہے اور کوئی خوش بخت)۔ میں نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا، میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی! پھر ہم کس بنیاد پر عمل کریں؟ کیا ایسی چیز پر جو پہلے سے طے ہو چکی ہے، یا ایسی چیز پر جو ابھی طے نہیں ہوئی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ اس چیز پر جو طے ہو چکی ہے اور جس پر قلم چل چکے ہیں اے عمر، لیکن ہر ایک کے لیے وہی کام آسان کیا جاتا ہے جس کے لیے وہ پیدا کیا گیا ہے۔" آپ نے فرمایا: یہ اس لحاظ سے حدیثِ حسن غریب ہے، ہم اسے صرف عبداللہ بن عمر کی حدیث سے جانتے ہیں، اور یہ پہلے "الاعراف"(۱) میں گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا﴾ (پس جو لوگ بدبخت ہوئے) یہ مبتدا ہے۔ ﴿فَفِي النَّارِ﴾ (پس وہ آگ میں ہوں گے) خبر کے مقام پر ہے، اور اسی طرح ﴿لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ﴾ (ان کے لیے اس میں چیخنا اور چلانا ہوگا)۔ ابو العالیہ نے کہا: زفیر سینے سے نکلنے والی آواز ہے اور شہیق حلق سے(۲)، اور ان سے اس کے برعکس بھی مروی ہے(۳)۔ زجاج نے کہا(۴): زفیر شدید کراہنے سے ہے، اور شہیق بہت اونچی آواز میں کراہنے سے ہے۔ انہوں نے کہا: کوفی اور بصری ماہرینِ لغت کا خیال ہے کہ زفیر گدھے کے رینگنے کی آواز کے آغاز کی طرح ہے، اور شہیق گدھے کے رینگنے کے آخری حصے کی طرح ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے اس کے برعکس فرمایا؛ انہوں نے کہا: زفیر: بلند آواز ہے، اور شہیق: پست آواز ہے(۵)۔ ضحاک اور مقاتل نے کہا: زفیر گدھے کے رینگنے کے پہلے حصے کی طرح ہے، اور شہیق اس کے آخری حصے کی طرح ہے جب وہ اپنی آواز ختم کر لیتا ہے(۶)، شاعر نے کہا: سینے میں گھڑگھڑاہٹ یا سسکی ابھری، یہاں تک کہ کہا گیا کہ وہ رینگ رہا ہے حالانکہ اس نے رینگا نہ تھا(۷)۔ اور کہا گیا ہے: زفیر: سانس

باہر نکالنا ہے، اور یہ تب ہوتا ہے جب سینہ غم سے بھر جائے تو وہ سانس کے ساتھ نکلتا ہے، اور شہیق: سانس اندر کھینچنا ہے(۸)۔

(۱) ۳۷۶/۹ . (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۳/۲ ، اور المحرر الوجیز ۲۰۷/۳ . (۳) اسے طبری نے ۵۷۷/۱۲ میں روایت کیا۔ (۴) معانی القرآن میں ۷۹/۳ ، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۳۰۳/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۵۷۷/۱۲ میں روایت کیا۔ (۶) تفسیر بغوی ۴۰۲/۲ . (۷) الرجز رؤبہ بن العجاج کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۰۶ میں ہے، اور السحیل: وہ آواز ہے جو گدھے کے سینے میں گھومتی ہے۔ اللسان (سحل)۔ (۸) دیکھئے تہذیب اللغۃ ۱۹۳/۱۳ .

Surah Hud: Verses 100 - 109 212

It is said: *Az-Zafir* is the repetition of the breath from intense grief, derived from *az-zafr*, which is carrying [a load] on the back due to its weight. *Ash-Shahid* is the long, extended breath, derived from their saying: "A towering (*shahiq*) mountain," meaning: tall (1). *Az-Zafir* and *ash-Shahid* are among the sounds of the sorrowful (2).

The saying of the Almighty: "Abiding therein as long as the heavens and the earth endure" [11:107]. "As long as" (*ma damat*) is in the accusative case (*nasb*) as an adverb of time (*zarf*), meaning: the duration of the heavens and the earth, and the estimation is: during that time (3).

There is disagreement regarding the interpretation of this. A group, including Ad-Dahhak, said: The meaning is: as long as the heavens of Paradise and Hell and their respective earths endure. Heaven is everything that is above you and shades you, and earth is what your foot rests upon (4). And in the Revelation: "And they will say, 'Praise be to Allah, who has fulfilled for us His promise and has made us inherit the earth [so] we may settle in Paradise wherever we will'" [Az-Zumar: 74].

It is also said: He meant by it the heaven and the earth known in this world, and He applied that according to the custom of the Arabs in reporting the permanence and eternity of a thing, such as their saying: "I will not come to you as long as the night falls, or a flood flows, and as long as night and day alternate, and as long as a pigeon coos, and as long as the heavens and the earth endure," and similar expressions by which they mean length without end. So Allah made them understand the eternal residence of the disbelievers through that, even though He had informed of the passing away of the heavens and the earth (5).

On the authority of Ibn Abbas: All created things originate from the light of the Throne, and the heavens and the earth in the Hereafter are returned to the light from which they were taken, so they are everlasting forever in the light of the Throne (6).

The saying of the Almighty: "except what your Lord should will." In the accusative case (*nasb*), because it is an exception that is not from...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/504. (2) Tahdhib al-Lugha 5/389. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/303. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 2/591, and Tafsir al-Baghawi 2/402. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/208. (6) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/208 in a similar abbreviated manner.

सूरह हूद: आयतें १०० - १०९ २१२

यह कहा गया है: 'अज़-ज़फीर' अत्यधिक दुख के कारण सांस का बार-बार आना है, जो 'अज़-ज़फ़्र' से निकला है, जिसका अर्थ इसके भारीपन के कारण पीठ पर (बोझ) उठाना है। और 'अश-शहीक': लंबी, विस्तारित सांस है, जो उनके इस कथन से निकली है: "एक ऊँचा (शाहिक़) पर्वत," यानी: लंबा (१)। अज़-ज़फीर और अश-शहीक शोक संतप्त लोगों की आवाज़ों में से हैं (२)।

अल्लाह का कथन: "वे उसमें तब तक रहेंगे जब तक आसमान और ज़मीन रहेंगे।" "मा दमत" (जब तक रहे) शब्द व्याकरणिक रूप से समय के क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में प्रयुक्त हुआ है, जिसका अर्थ है: आकाश और पृथ्वी की अवधि, और अनुमान है: उस समय के दौरान (३)।

इसकी व्याख्या के संबंध में मतभेद है। एक समूह ने, जिनमें अद्-दह्हाक भी शामिल हैं, कहा: इसका अर्थ है: जब तक जन्नत और जहन्नम के आसमान और उनकी ज़मीन बनी रहेगी। आसमान वह सब कुछ है जो तुम्हारे ऊपर है और तुम्हें छाया देता है, और ज़मीन वह है जिस पर तुम्हारा पैर टिका है (४)। और प्रकाशना (कुरान) में है: "और वे कहेंगे, 'सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे अपना वादा पूरा किया और हमें इस ज़मीन (जन्नत) का वारिस बनाया, हम जन्नत में जहाँ चाहें रह सकते हैं'" [अज़-ज़ुमर: ७४]।

और यह भी कहा गया है: उनका तात्पर्य दुनिया के जाने-माने आसमान और ज़मीन से था, और उन्होंने इसे अरबों की उस आदत के अनुसार लागू किया जिसमें वे किसी चीज़ की निरंतरता और अनंतता की सूचना देते हैं, जैसे उनका कहना: "मैं तुम्हारे पास तब तक नहीं आऊँगा जब तक रात छाती है, या कोई बाढ़ बहती है, और जब तक रात और दिन बदलते रहते हैं, और जब तक कबूतर कूकता है, और जब तक आसमान और ज़मीन कायम रहते हैं," और इसी तरह की अन्य बातें जिनसे उनका अभिप्राय बिना अंत के लंबी अवधि से होता है। अतः अल्लाह ने उन्हें इसके माध्यम से काफिरों के हमेशा के लिए रहने की बात समझाई, भले ही उन्होंने आसमान और ज़मीन के खत्म होने की सूचना दी थी (५)।

इब्न अब्बास से रिवायत है: सभी निर्मित वस्तुओं का मूल अर्श (सिंहासन) का नूर (प्रकाश) है, और परलोक में आसमान और ज़मीन को उसी नूर की ओर लौटा दिया जाता है जिससे उन्हें लिया गया था, इसलिए वे अर्श के नूर में हमेशा-हमेशा के लिए बने रहेंगे (६)।

अल्लाह का कथन: "सिवाय उसके जो तुम्हारा रब चाहे।" यह व्याकरणिक रूप से 'नस्ब' (accusative case) की स्थिति में है, क्योंकि यह एक ऐसा अपवाद है जो...

(१) अन-नुकात वल-उयून २/५०४। (२) तहज़ीब अल-लुगा ५/३८९। (३) इराब अल-कुरान अल-नहस २/३०३ द्वारा। (४) अल-वासित अल-वाहिदी द्वारा २/५९१, और तफ़सीर अल-बग़वी २/४०२। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२०८। (६) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२०८ में संक्षेप में उल्लेख किया गया है।

سورہ ہود: آیات ۱۰۰ - ۱۰۹ ۲۱۲

اور کہا گیا ہے: 'الزفیز' شدید غم کی وجہ سے سانس کا بار بار آنا ہے، جو 'الزفر' سے ماخوذ ہے، اور وہ اس کی شدت (وزن) کی وجہ سے پیٹھ پر بوجھ لادنا ہے۔ اور 'الشھیق': لمبی، کھچی ہوئی سانس ہے، جو ان کے قول سے ماخوذ ہے: "جبل شاہق" (بلند پہاڑ)، یعنی: لمبا (۱)۔ اور زفیر اور شہیک غمزدہ لوگوں کی آوازوں میں سے ہیں (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ اس میں رہیں گے جب تک آسمان اور زمین قائم ہیں۔" "ما دامت" ظرف کی بنا پر نصب کے مقام پر ہے، یعنی: آسمانوں اور زمین کا دوام، اور تقدیر (مراد) ہے: اس وقت تک (۳)۔

اس کی تاویل میں اختلاف کیا گیا ہے، چنانچہ ایک گروہ نے کہا جن میں ضحاک بھی شامل ہیں: معنی یہ ہے: جب تک جنت اور دوزخ کے آسمان اور ان کی زمینیں قائم رہیں۔ اور آسمان ہر وہ چیز ہے جو تم سے بلند ہو کر تم پر سایہ کرے، اور زمین وہ ہے جس پر تمہارے قدم ٹکیں (۴)۔ اور تنزیل (قرآن) میں ہے: "اور ہمیں زمین کا وارث بنا دیا کہ ہم جنت میں جہاں چاہیں جگہ پکڑیں" [الزمر: ۷۴]۔

اور کہا گیا ہے: اس سے دنیا کے معروف آسمان اور زمین مراد ہیں، اور اسے عربوں کے اس دستور پر جاری کیا گیا ہے جو وہ کسی چیز کے دوام اور ہمیشگی کی خبر دینے میں استعمال کرتے ہیں، جیسے ان کا قول: "میں تمہارے پاس تب تک نہیں آؤں گا جب تک رات چھائی رہے، یا کوئی سیلاب بہتا رہے، اور جب تک رات اور دن بدلتے رہیں، اور جب تک کبوتر بولتا رہے، اور جب تک آسمان اور زمین قائم رہیں،" اور اس طرح کی باتیں جن سے وہ لامتناہی طوالت مراد لیتے

ہیں۔ چنانچہ اللہ نے انہیں اس کے ذریعے کافروں کے ہمیشہ رہنے کا مفہوم سمجھایا، اگرچہ وہ آسمانوں اور زمین کے زوال کی خبر دے چکا ہے (۵)۔

ابن عباس سے روایت ہے کہ: تمام مخلوق اشیاء کی اصل عرش کا نور ہے، اور آخرت میں آسمانوں اور زمین کو اسی نور کی طرف لوٹا دیا جائے گا جس سے انہیں لیا گیا تھا، پس وہ عرش کے نور میں ہمیشہ دائمی رہیں گے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "مگر جو تیرا رب چاہے" نصب کے مقام پر ہے، کیونکہ یہ ایسا استثناء ہے جو...

(۱) النكت والعيون ۲/۵۰۴۔ (۲) تہذیب اللغة ۵/۳۸۹۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۲/۳۵۳۔ (۴) الوسيط للواحدي ۲/۵۹۱، وتفسير البغوي ۲/۴۵۲۔ (۵) المحرر الوجيز ۳/۲۰۸۔ (۶) ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ۳/۲۰۸ میں اسے اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 100 - 109 213

The first (1), and ten opinions have differed regarding it:

First: It is an exception from His saying: ﴿فَفِي النَّارِ﴾ (then they are in the Fire), as if He said: except for what your Lord wills regarding delaying some people from that. This is an opinion narrated by Abu Nadra from Abu Sa'id al-Khudri or Jabir (2), may Allah be pleased with them (3). He did not say: "whoever wills" (man sha'a) because what is meant is number, not persons, like His saying: ﴿مَا طَابَ لَكُم﴾ [An-Nisa: 3]. From Abu Nadra, from the Messenger of Allah ﷺ: "Except whom He wills not to enter them, even if they were wretched because of disobedience" (4).

Second: The exception is only for the disobedient among the believers regarding their being taken out after a period of time from the Fire. According to this, His saying: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا﴾ (As for those who were wretched) is general, including both disbelievers and the disobedient, and the exception is from "abiding therein"; this was said by Qatada, al-Dahhak, Abu Sinan, and others (5).

In the Sahih, from the hadith of Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "People will enter Hell, until they become like charcoal (al-humama); then they will be taken out from it and enter Paradise, and it will be said: these are the 'Jahannamiyyun' (the people of Hellfire)" (6). This meaning has been previously mentioned in "An-Nisa" (7) and elsewhere.

Third: The exception is from the sighing and sobbing (al-zafir wa al-shahiq), meaning: they have therein sighing and sobbing except what your Lord wills of the types of punishment that He did not mention, and likewise for the people of Paradise regarding the bliss, what He mentioned and what He did not mention. This was narrated by Ibn al-Anbari (8).

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/303. (2) In the copies: "and Jabir," and what is confirmed is from sources of Takharuj. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his tafsir 2/313, and al-Tabari 12/581, and Abu Nadra is: al-Mundhir bin Malik. (4) Thus mentioned by al-Mawardi in 'al-Nukat wa al-Uyun' 2/505 as a mursal report. (5) Narrated by al-Tabari 12/579 - 581, and see al-Muharrar al-Wajiz 3/208, and Abu Sinan is: Dirar bin Murra al-Shaybani. (6) Narrated similarly by Ahmad (12258), and al-Bukhari (6559). And al-humama: charcoal. Al-Nihayah (h-m-m). (7) 7/40 and thereafter. (8) Al-Nukat wa al-Uyun 2/505-506, and it is the opinion of al-Zajjaj in 'Ma'ani al-Quran' 3/80.

सूरह हूद: आयतें 100 - 109 213

पहला (1), और इसके बारे में दस मतों में मतभेद है:

पहला: यह उनके इस कथन से एक अपवाद है: ﴿النَّارِ﴾ ﴿فَفِي﴾ (तो वे आग में होंगे), जैसे कि उन्होंने कहा: सिवाय उसके जो तुम्हारा रब कुछ लोगों को उससे विलंबित करने के लिए चाहे। यह एक राय है जिसे अबू नदरा ने अबू सईद अल-खुदरी या जाबिर (2) से रिवायत किया है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो (3)। उन्होंने यह नहीं कहा: "जो कोई चाहे" (मन शाआ); क्योंकि तात्पर्य संख्या से है, व्यक्तियों से नहीं, जैसे उनका कथन है: ﴿مَا طَابَ لَكُم﴾ [अन-निसा: 3]। अबू नदरा से, अल्लाह के रसूल ﷺ से: "सिवाय उनके जिन्हें वह उनमें प्रवेश न कराने की इच्छा करे, भले ही वे अवज्ञा के कारण अभागे हों" (4)।

दूसरा: अपवाद केवल विश्वासियों के बीच के अवज्ञाकारियों के लिए है कि उन्हें आग से कुछ समय बाद बाहर निकाला जाए। इसके अनुसार, उनका कथन: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا﴾ (तो जो अभागे हुए) काफिरों और अवज्ञाकारियों दोनों के लिए सामान्य है, और अपवाद "हमेशा रहने वालों" से है; यह क़तादा, अल-दह्हाक, अबू सिनान और अन्य (5) द्वारा कहा गया है।

सहीह में, अनस बिन मालिक की हदीस से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "लोग जहन्नुम में प्रवेश करेंगे, यहाँ तक कि जब वे कोयले (अल-हुमामा) की तरह हो जाएंगे; तो उन्हें उसमें से निकाला जाएगा और वे जन्नत में प्रवेश करेंगे, और कहा जाएगा: ये 'जहन्नमी' (जहन्नम के लोग) हैं" (6)। यह अर्थ "अन-निसा" (7) और अन्य स्थानों में पहले भी उल्लेखित किया जा चुका है।

तीसरा: अपवाद आह और सिसकी (अल-ज़फ़िर व अल-शहीक़) से है, यानी: उनके लिए उसमें आह और सिसकी है सिवाय उसके जो तुम्हारा रब उन प्रकार के दंडों में से चाहे जिनका उसने उल्लेख नहीं किया है, और इसी तरह जन्नत के लोगों के लिए सुख-सुविधाओं में से, जिसका उसने उल्लेख किया और जिसका नहीं किया। इसे इब्न अल-अनबारी (8) ने वर्णित किया है।

---

(1) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/303. (2) प्रतियों में: "और जाबिर," और जो पुष्टि की गई है वह तखराज के स्रोतों से है। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर 2/313 में और अल-तबरी ने 12/581 में रिवायत किया है, और अबू नदरा हैं: अल-मुनज़िर बिन मालिक। (4) इसी तरह अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात व अल-उयून' 2/505 में मुरसल रिवायत के रूप में उल्लेख किया है। (5) इसे

अल-तबरी ने 12/579 - 581 में रिवायत किया है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/208 देखें, और अबू सिनान हैं: दिरार बिन मुर्रा अल-शयबानी। (6) इसे अहमद (12258) और अल-बुखारी (6559) ने इसी तरह रिवायत किया है। और अल-हुमामा: कोयला। अल-निहाया (ह-म-म)। (7) 7/40 और उसके बाद। (8) अल-नुकात व अल-उयून 2/505-506, और यह अल-ज़ज्जाज की राय 'मा'नी अल-कुरान' 3/80 में है।

سورہ ہود: آیات ۱۰۰ - ۱۰۹ ۲۱۳

پہلا (۱)، اور اس کے بارے میں دس اقوال پر اختلاف ہوا ہے:

پہلا: یہ کہ یہ اللہ کے اس قول سے استثنا ہے: ﴿فَفِي النَّارِ﴾ (پس وہ آگ میں ہوں گے) گویا اس نے فرمایا: سوائے اس کے جو تیرا رب چاہے کہ کچھ لوگوں کو اس سے تاخیر میں رکھے۔ اور یہ قول ابو نضرہ نے ابو سعید خدری یا جابر (۲) رضی اللہ عنہما (۳) سے روایت کیا ہے۔ اور "مَن شاء" (جو چاہے) اس لیے نہیں فرمایا کہ مراد تعداد ہے نہ کہ اشخاص، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿مَا طَابَ لَكُم﴾ (جو تمہیں پسند آئیں) [النساء: ۳]۔ اور ابو نضرہ سے مروی ہے، رسول اللہ ﷺ سے: "سوائے اس کے جس کے بارے میں وہ چاہے کہ انہیں داخل نہ کرے اگرچہ وہ نافرمانی کی وجہ سے بدبخت ہوئے ہوں" (۴)۔

دوسرا: یہ کہ استثنا صرف مومنین میں سے گنہگاروں کے لیے ہے کہ انہیں ایک مدت کے بعد آگ سے نکالا جائے، اور اس بنا پر اللہ کا یہ قول: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا﴾ (پس جو لوگ بدبخت ہوئے) کفار اور گنہگاروں کے لیے عام ہے، اور استثنا "خَالِدِينَ" (ہمیشہ رہنے والے) سے ہے؛ یہ قتادہ، ضحاک، ابو سنان اور دیگر (۵) نے کہا ہے۔

اور صحیح میں انس بن مالک کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کچھ لوگ جہنم میں داخل ہوں گے، یہاں تک کہ جب وہ کوئلے (حممۃ) کی طرح ہو جائیں گے؛ تو انہیں اس سے نکالا جائے گا اور وہ جنت میں داخل ہوں گے، پس کہا جائے گا: یہ 'جہنمی' ہیں" (۶) اور یہ معنی "النساء" (۷) وغیرہ میں پہلے گزر چکا ہے۔

تیسرا: یہ کہ استثنا "زفیر" اور "شھیق" (آہ و زاری) سے ہے، یعنی: ان کے لیے اس میں آہ و زاری ہے سوائے اس کے جو تیرا رب ان قسم کے عذابوں میں سے چاہے جن کا اس نے ذکر نہیں فرمایا، اور اسی طرح اہل جنت کے لیے نعمتوں میں سے، جن کا ذکر کیا اور جن کا ذکر نہیں کیا۔ اسے ابن الانباری (۸) نے حکایت کیا ہے۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۳/۲ . (۲) نسخوں میں: "وجابر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ تخریج کے مصادر سے ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۳۱۳/۲ میں اور طبری نے ۵۸۱/۱۲ میں روایت کیا ہے، اور ابو نضرہ: منذر بن مالک ہیں۔ (۴) اسی طرح اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' ۵۰۵/۲ میں مرسل روایت کے طور پر ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۵۷۹/۱۲ - ۵۸۱ میں روایت کیا ہے، اور دیکھیے 'المحرر الوجیز' ۲۰۸/۳، اور ابو سنان: ضرار بن مرہ شیبانی ہیں۔ (۶) اسے احمد (۱۲۲۵۸) اور بخاری (۶۵۵۹) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور "حممۃ": کوئلہ۔ النہایۃ (حمم)۔ (۷) ۴۰/۷ اور اس کے بعد۔ (۸) النکت والعیون ۵۰۵/۲ - ۵۰۶ ، اور یہی 'معانی القرآن' ۸۰/۳ میں زجاج کا قول ہے۔

Fourth: Ibn Mas'ud said: {Abiding therein as long as the heavens and the earth endure}: they do not die in it, nor are they brought out of it {except what your Lord wills}, which is that He commands the Fire to consume them and destroy them, then renews their creation (1).

I say: This saying is specific to the disbeliever, and the exception for him is in consumption and the renewal of creation.

Fifth: That "except" (illa) means "besides" (siwa), as you say in speech: "No man is with me except Zaid," and "I owe you a thousand dirhams except the thousand that I owe you" (2).

It was said: The meaning is: as long as the heavens and the earth endure besides what your Lord wills of eternity.

Sixth: That it is an exception from being brought out, and He does not intend to bring them out of it. As you say in speech: "I wanted to do that except that I will otherwise," while you are persistent in that action. So the meaning is that if He willed to bring them out, He would have brought them out, but He has informed them that they are eternal therein. Al-Zajjaj (3) mentioned these two sayings on the authority of the linguists, and he said: For the masters of meanings, there are two other sayings:

One of the two sayings: {Abiding therein as long as the heavens and the earth endure except what your Lord wills} of the amount of their standing at the head of their graves, for reckoning, and the measure of their stay in the world, the Isthmus (Barzakh), and the standing for judgment.

The other saying: The occurrence of the exception in addition to the bliss and the punishment, and its estimation is: {Abiding therein as long as the heavens and the earth endure except what your Lord wills} of increasing the bliss for the people of bliss, and increasing the punishment for the people of Hell (4).

I say: So the exception is in addition to eternity over the period of the existence of heaven and earth.

---

(1) Zad al-Masir 4/160. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/208. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/79-80. (4) This saying is not in the meanings of Al-Zajjaj, and the other saying mentioned by Al-Zajjaj is the third saying mentioned by the author previously.

214 सूरह हूद: आयतें 100 - 109

चौथा: इब्न मसूद ने कहा: {वे उसमें तब तक रहेंगे जब तक आकाश और पृथ्वी रहेंगे}: वे इसमें नहीं मरेंगे, और न ही इससे निकाले जाएंगे {सिवाय उसके जो आपका रब चाहे}, और वह यह है कि वह आग को उन्हें खाने और खत्म करने का आदेश देता है, फिर उनके निर्माण का नवीनीकरण करता है (1)।

मैंने कहा: और यह कथन काफिर के लिए विशेष है और उसके लिए अपवाद खाने और निर्माण के नवीनीकरण में है।

पांचवां: कि "इल्ला" (सिवाय) का अर्थ "सिवा" (सुवा) है, जैसा कि आप बातचीत में कहते हैं: "मेरे साथ ज़ैद के सिवा कोई आदमी नहीं है", और "मुझ पर तुम्हारे एक हज़ार दिरहम हैं सिवाय उस हज़ार के जो मुझ पर तुम्हारे हैं" (2)।

कहा गया: तो अर्थ है: जब तक आकाश और पृथ्वी रहेंगे सिवाय उसके जो आपका रब अमरता में से चाहे।

छठा: कि यह बाहर निकालने से एक अपवाद है, और वह उन्हें इससे बाहर निकालना नहीं चाहता। जैसा कि आप बातचीत में कहते हैं: "मैंने वह करना चाहा सिवाय इसके कि मैं कुछ और चाहूँ", जबकि आप उस कार्य पर डटे हुए हैं, तो अर्थ यह है कि यदि वह उन्हें बाहर निकालना चाहता, तो वह उन्हें बाहर निकाल देता, लेकिन उसने उन्हें सूचित कर दिया है कि वे उसमें हमेशा रहेंगे। अल-ज़ज्जाज (3) ने भाषाविदों के हवाले से इन दो कथनों का उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: अर्थ के विद्वानों के लिए दो अन्य कथन हैं:

दो कथनों में से एक: {वे उसमें तब तक रहेंगे जब तक आकाश और पृथ्वी रहेंगे सिवाय उसके जो आपका रब चाहे} उनकी कब्रों के सिरहाने खड़े होने की मात्रा, हिसाब के लिए, और दुनिया में उनके रहने की अवधि, बरज़ख, और फैसले के लिए खड़े होने की मात्रा से।

और दूसरा कथन: सुख और दंड में वृद्धि में अपवाद का होना, और इसका अनुमान है: {वे उसमें तब तक रहेंगे जब तक आकाश और पृथ्वी रहेंगे सिवाय उसके जो आपका रब चाहे} सुख वालों के लिए सुख में वृद्धि, और नरक वालों के लिए दंड में वृद्धि (4)।

मैंने कहा: तो अपवाद स्वर्ग और पृथ्वी के अस्तित्व की अवधि पर अमरता में वृद्धि में है।

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/160 । (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/208 । (3) मा'नी अल-कुरान 3/79-80 में। (4) यह कथन अल-ज़ज्जाज के मा'नी में नहीं है, और अल-ज़ज्जाज द्वारा उल्लिखित दूसरा कथन वह तीसरा कथन है जिसका लेखक ने पहले उल्लेख किया है।

٢١٤ سورہ ہود: آیات ١٠٠ - ١٠٩

چوتھا: ابن مسعود نے کہا: ﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ﴾ (وہ اس میں رہیں گے جب تک کہ آسمان اور زمین قائم ہیں): وہ اس میں نہیں مریں گے، اور نہ ہی اس سے نکالے جائیں گے ﴿إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ﴾ (مگر جو تمہارا رب چاہے) اور وہ یہ ہے کہ وہ آگ کو حکم دیتا ہے تو وہ انہیں کھا لیتی ہے اور فنا کر دیتی ہے، پھر ان کی تخلیق کی تجدید کرتا ہے (١)۔

میں نے کہا: اور یہ قول کافر کے ساتھ خاص ہے اور اس کے لیے استثنا کھانے اور تخلیق کی تجدید میں ہے۔

پانچواں: یہ کہ «إلا» بمعنی «سوی» (سوا) ہے، جیسا کہ آپ کلام میں کہتے ہیں: "ما معي رجل إلا زيد" (میرے ساتھ زید کے سوا کوئی آدمی نہیں)، اور "ولي عليك ألف درهم إلا الألف التي لي عليك" (مجھ پر تمہارے ایک ہزار درہم ہیں سوائے اس ہزار کے جو مجھ پر تمہارے ہیں) (٢)۔

کہا گیا: پس معنی یہ ہے: جب تک آسمان اور زمین قائم ہیں سوائے اس کے جو تمہارا رب ہمیشگی میں سے چاہے۔

چھٹا: یہ کہ یہ نکالے جانے سے استثنا ہے، اور وہ انہیں اس سے نکالنا نہیں چاہتا۔ جیسا کہ آپ کلام میں کہتے ہیں: "أردت أن أفعل ذلك إلا أن أشاء غيره" (میں نے چاہا کہ وہ کروں سوائے اس کے کہ میں کچھ اور چاہوں)، جبکہ آپ اس فعل پر قائم ہیں، تو معنی یہ ہے کہ اگر وہ انہیں نکالنا چاہتا تو نکال دیتا، لیکن اس نے انہیں بتا دیا ہے کہ وہ اس میں ہمیشہ رہنے والے ہیں۔ الزجاج (٣) نے ماہرین لغت کے حوالے سے یہ دو اقوال ذکر کیے ہیں، انہوں نے کہا: اور اہل معانی کے لیے دو دوسرے اقوال ہیں:

پس دو اقوال میں سے ایک: ﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ﴾ ان کی قبروں کے سرہانے کھڑے ہونے کی مقدار، حساب کے لیے، اور دنیا میں ان کے ٹھہرنے کی مدت، برزخ، اور حساب کے لیے کھڑے ہونے کی مقدار میں سے۔

اور دوسرا قول: نعمت اور عذاب میں اضافے میں استثنا کا واقع ہونا، اور اس کی تقدیر (مراد) ہے: ﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ﴾ اہل نعمت کے لیے نعمت میں اضافے میں سے، اور اہل جہنم کے لیے عذاب میں اضافے میں سے (٤)۔

میں نے کہا: پس استثنا آسمان اور زمین کے قیام کی مدت پر ہمیشگی میں اضافے میں ہے۔

---

(١) زاد المسير ٤ / ١٦٠ . (٢) المحرر الوجيز ٣ / ٢٠٨ . (٣) فی معانی القرآن ٣ / ٧٩ - ٨٠ . (٤) یہ قول معانی الزجاج میں نہیں ہے، اور الزجاج نے جو دوسرا قول ذکر کیا ہے وہ تیسرا قول ہے جسے مصنف نے پہلے ذکر کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 100 - 109 215

The two mentioned in this world, and it was chosen by Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah Muhammad bin Ali (1), meaning: they will remain therein as long as the heavens and the earth endure, which is the duration of the world. For the heaven and the earth, there is a time when they will change, which is the word of the Almighty: "The Day the earth will be replaced by another earth" [Ibrahim: 48]. So Allah, the Almighty, created human beings and dealt with them, and bought from them their lives and their wealth for Paradise, and upon that He took their oath on the Day of the Covenant. Whoever fulfills that covenant will have Paradise, and whoever goes with his neck (is led to destruction) will be immortalized in Hell for the duration of the heavens and the earth, for they only existed for the dealing. Likewise, the people of Paradise; eternal life in Paradise for that duration. When this dealing is completed, everyone falls under the will of Allah. Allah Almighty said: "And We did not create the heavens and the earth and that between them in play. We did not create them except in truth" [Ad-Dukhan: 38]. So the people of both abodes are immortalized for the duration of their endurance, and it is the right of Lordship by that amount of greatness. Then He made eternity obligatory for them in both abodes; for the right of Oneness. So whoever meets Him as a monotheist for His Oneness, stays in his home forever, and whoever meets Him associating another god with His Oneness, stays in prison forever. Allah informed the servants of the duration of immortality, then He said: "Except what your Lord wills" of the increase in duration that hearts fail to comprehend; because it has no end. So by belief, their immortality in both abodes lasted forever.

It has been said: "Except" (illā) means "and" (wa), as said by Al-Farra' (2) and some scholars of vision. This is the eighth [meaning] (3). The meaning is: And what your Lord willed of the increase in immortality over the duration of the heavens and the earth in this world. It was said regarding the verse: "Except those who did wrong" [Al-Ankabut: 46] meaning: and not those who did wrong. The poet said:

And every brother will be parted from by his brother, by the life of your father, except the two stars of the Little Bear (4).

Meaning: and the two stars. Abu Muhammad Makki said: This is a far-fetched view according to the Basrans that it should be...

(1) We have not come across it. (2) In Ma'ani al-Quran 2/28. (3) The author did not mention the seventh. (4) Previously mentioned on page 54 of this part.

सूरह हूद: आयत 100 - 109 215

दुनिया में दो प्रसिद्ध, और इसे अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अली (1) ने चुना था, अर्थात: वे उसमें तब तक रहेंगे जब तक आकाश और पृथ्वी बने रहेंगे, और वह दुनिया की अवधि है। आकाश और पृथ्वी के लिए एक समय है जब वे बदल जाएंगे, जो सर्वशक्तिमान का वचन है: "जिस दिन पृथ्वी को दूसरी पृथ्वी से बदल दिया जाएगा" [इब्राहिम: 48]। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मनुष्यों को बनाया और उनके साथ व्यवहार किया, और उनसे उनके प्राणों और उनके माल को स्वर्ग के बदले खरीद लिया, और उसी पर उन्होंने संधि के दिन उनके साथ शपथ ली। जिसने उस वाचा को पूरा किया, उसके लिए स्वर्ग है, और जो अपनी गर्दन के साथ गया (विनाश की ओर ले जाया गया) वह नर्क में तब तक रहेगा जब तक आकाश और पृथ्वी बने रहेंगे, क्योंकि वे केवल व्यवहार के लिए ही बने रहे। इसी प्रकार स्वर्ग के निवासी; स्वर्ग में उसी अवधि तक अमर रहेंगे। जब यह व्यवहार पूरा हो जाएगा, तो सभी अल्लाह की इच्छा के अधीन हो जाएंगे। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और हमने आकाशों और पृथ्वी को और जो कुछ उनके बीच है, खेल के रूप में नहीं बनाया। हमने उन्हें सत्य के अतिरिक्त किसी और कारण से नहीं बनाया" [अद-दुखान: 38]। तो दोनों घरों के लोग उनकी अवधि तक अमर रहेंगे, और वह उस महानता की मात्रा के आधार पर प्रभुत्व का अधिकार है। फिर उसने दोनों घरों में उनके लिए अनंत काल अनिवार्य कर दिया; एकत्व (अहदियत) के अधिकार के लिए। तो जो कोई उससे उसकी एकता के लिए एकेश्वरवादी के रूप में मिलता है, वह हमेशा के लिए अपने घर में रहता है, और जो कोई उससे उसकी एकता के साथ किसी ईश्वर को शरीक (साझेदार) बनाकर मिलता है, वह हमेशा के लिए जेल में रहता है। अल्लाह ने बंदों को अमरता की अवधि के बारे में बताया, फिर उसने कहा: "सिवाय इसके कि जो तुम्हारा रब चाहे" समय की उस वृद्धि में से जिसे समझने में दिल असमर्थ हैं; क्योंकि इसका कोई अंत नहीं है। तो विश्वास के कारण, दोनों घरों में उनकी अमरता हमेशा के लिए बनी रही।

और यह कहा गया है: "इल्ला" (सिवाय) "वा" (और) के अर्थ में है, यह अल-फर्रा (2) और कुछ विचारकों ने कहा है। और यह आठवां [अर्थ] (3) है। इसका अर्थ है: और जो तुम्हारे रब ने दुनिया में आकाश और पृथ्वी की अवधि पर अमरता में वृद्धि की इच्छा की। और अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा गया है: "सिवाय उनके जिन्होंने अन्याय किया" [अल-अंकबूत: 46] अर्थात: और वे नहीं जिन्होंने अन्याय किया। कवि ने कहा:

और हर भाई को उसका भाई छोड़ जाएगा, तुम्हारे पिता की उम्र की कसम, सिवाय दो सितारों (फरकदान) के(4)।

अर्थात: और दो सितारे। अबू मुहम्मद मक्की ने कहा: बसरा के विद्वानों के अनुसार यह कहना दूर की बात है कि यह...

---

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) मआनी अल-क़ुरान 2/28 में। (3) लेखक ने सातवें का उल्लेख नहीं किया। (4) इस भाग के पृष्ठ 54 पर पहले आ चुका है।

سورہ ہود: آیات 100 - 109 215

دنیا میں مشہور دو، اور اسے الترمذی الحکیم ابو عبد اللہ محمد بن علی (1) نے اختیار کیا ہے، یعنی: وہ اس میں اس وقت تک رہیں گے جب تک آسمان اور زمین قائم رہیں گے، اور وہ دنیا کی مدت ہے۔ آسمان اور زمین کے لیے ایک وقت ہے جس میں وہ بدل جائیں گے، جیسا کہ اللہ سبحانہ کا فرمان ہے: "جس دن زمین دوسری زمین سے بدل دی جائے گی" [ابراہیم: 48]۔ پس اللہ سبحانہ نے انسانوں کو پیدا کیا اور ان سے معاملہ کیا، اور ان سے ان کی جانیں اور ان کے مال جنت کے بدلے خرید لیے، اور اسی پر میثاق کے دن ان سے بیعت لی۔ پس جس نے اس عہد کو پورا کیا اس کے لیے جنت ہے، اور جو اپنی گردن لے گیا (تباہ ہو گیا) وہ دوزخ میں آسمان و زمین کے دوام کی مقدار کے برابر ہمیشہ رہے گا، کیونکہ وہ دونوں صرف معاملے کے لیے ہی باقی تھے۔ اسی طرح اہل جنت؛ جنت میں اسی مقدار تک ہمیشگی ہے۔ پھر جب یہ معاملہ مکمل ہو گیا، تو سب اللہ کی مشیت میں واقع ہوئے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے کھیل کے طور پر نہیں پیدا کیا۔ ہم نے انہیں حق ہی کے ساتھ پیدا کیا ہے" [الدخان: 38]۔ پس دونوں گھروں کے رہنے والے ان کے دوام کی مقدار تک ہمیشہ رہیں گے، اور وہ اس مقدار کی عظمت کے ساتھ حق ربوبیت ہے۔ پھر اس نے ان کے لیے دونوں گھروں میں ابدیت واجب کر دی؛ حق احدیت کی وجہ سے۔ پس جو اس سے اس کی احدیت پر موحد ہو کر ملا، وہ ہمیشہ اپنے گھر میں رہا، اور جو اس سے اس کی احدیت کے ساتھ کسی کو الہ شریک بنا کر ملا، وہ ہمیشہ قید خانے میں رہا۔ پس اللہ نے بندوں کو ہمیشگی کی مقدار سے آگاہ کیا، پھر فرمایا: "مگر جو تمہارا رب چاہے" اس مدت کے اضافے میں سے جسے سمجھنے سے دل قاصر ہیں؛ کیونکہ

اس کی کوئی انتہا نہیں ہے۔ پس عقیدے کی بنا پر دونوں گھروں میں ان کا خلود ہمیشہ کے لیے قائم رہا۔

اور کہا گیا ہے کہ: "إلا" (بجز) "واؤ" (اور) کے معنی میں ہے، یہ الفراء (2) اور بعض اہل نظر کا قول ہے۔ اور یہ آٹھواں [معنی] (3) ہے، اور معنی یہ ہے: اور جو تمہارے رب نے دنیا میں آسمان و زمین کے دوام کی مدت پر خلود میں زیادتی چاہی۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: "مگر وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا" [العنکبوت: 46] کے بارے میں کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے: اور نہ وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا۔ اور شاعر نے کہا:

اور ہر بھائی کو اس کا بھائی چھوڑنے والا ہے، تیرے باپ کی عمر کی قسم بجز دو ستاروں (فرقدان) کے (4)۔

یعنی: اور دو ستارے۔ اور ابو محمد مکی نے کہا: بصریوں کے نزدیک یہ قول بعید ہے کہ یہ ہو...

---

(1) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (2) معانی القرآن 2/28 میں۔ (3) مصنف نے ساتویں کا ذکر نہیں کیا۔ (4) اس حصے کے ص 54 پر گزر چکا ہے۔

"Except" (illa) has the meaning of "and," and its explanation has already been provided in "Al-Baqarah" (1).

And it is said: its meaning is: "as your Lord willed," like His Almighty's saying: {And do not marry those [women] whom your fathers married, except what has already passed} [An-Nisa: 22], meaning: as has already passed, and this is the ninth [view] (2).

The tenth: It is that His Almighty's saying: "Except what your Lord wills" is only by way of the exception (istithna) that the Sharia encouraged using in all speech. It is on the level of His Almighty's saying: {You will surely enter the Sacred Mosque, if Allah wills, in safety} [Al-Fath: 27]. So it is an exception in something obligatory/certain. This exception is also like a condition, as if He said: "If your Lord wills." Thus, it is not described as connected or disconnected. This is supported and strengthened by His Almighty's saying: {A gift without end} (3). Similarly, from Abu Ubayd, who said: Allah's resolute will for the eternity of the two groups in the two abodes was already established, so the wording of exception occurred while the resolution for eternity had already preceded. He said: This is like His Almighty's saying: {You will surely enter the Sacred Mosque, if Allah wills, in safety}, and it was known that they would enter it inevitably. Thus, the exception in both places did not imply an alternative, as the will had already been established with resolution regarding eternity in the two abodes and entry into the Sacred Mosque. Something similar is reported from Al-Farra (4).

An eleventh view: It is that the wretched ones are the blessed ones, and the blessed ones are the wretched ones, none other. The exception in both places refers back to them. Its explanation: "ma" (what) has the meaning of "man" (who). Allah, the Mighty and Sublime, excepted from those entering the Fire to dwell therein forever those from the Ummah of Muhammad (peace be upon him) who will come out of it due to the faith they have. And He excepted from those entering Paradise to dwell therein forever those who enter the Fire for their sins before entering Paradise, then they come out of it to Paradise. They are the ones to whom the second exception applies, as if Allah Almighty said: {As for those who were wretched, they will be in the Fire; for them therein is [violent] exhaling and inhaling...}

---

(1) 2/455 - 456. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/161 and attributed to al-Tha'labi. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/208. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/28.

सूरह हूद: आयत १०० - १०९ | २१६

"इल्ला" (सिवाय) का अर्थ "और" (वाव) के अर्थ में है, और इसका विवरण "अल-बकराह" में दिया जा चुका है (१)।

और कहा गया है: इसका अर्थ है: "जैसा कि आपके रब ने चाहा", जैसे अल्लाह तआला का कहना है: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था, सिवाय उसके जो पहले हो चुका} [अन-निसा: २२], अर्थात: जैसा कि पहले हो चुका है, और यह नौवां (दृश्य) है (२)।

दसवां: वह यह है कि अल्लाह तआला का कहना: "सिवाय उसके जो आपका रब चाहे" केवल उस अपवाद (इस्तिथना) के तरीके पर है जिसे शरीयत ने हर बातचीत में उपयोग करने के लिए प्रोत्साहित किया है। यह अल्लाह तआला के इस कथन के स्तर पर है: {तुम अवश्य ही मस्जिद-अल-हराम में प्रवेश करोगे, यदि अल्लाह ने चाहा, शांति के साथ} [अल-फ़तह: २७]। तो यह एक अनिवार्य/निश्चित बात में अपवाद है। यह अपवाद भी एक शर्त की तरह है, जैसे कि उसने कहा हो: "यदि आपका रब चाहे।" इस प्रकार, इसे निरंतर या असंबद्ध के रूप में वर्णित नहीं किया जा सकता है। अल्लाह तआला का यह कथन इसका समर्थन और पुष्टीकरण करता है: {एक ऐसा उपहार जिसका अंत न हो} (३)। इसी तरह, अबू उबैद से, जिन्होंने कहा: दोनों समूहों के दोनों घरों में अनंत काल तक रहने के बारे में अल्लाह तआला की संकल्प इच्छा पहले ही हो चुकी थी, इसलिए अपवाद का शब्द आया जबकि अनंत काल का संकल्प पहले ही हो चुका था। उन्होंने कहा: यह अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: {तुम अवश्य ही मस्जिद-अल-हराम में प्रवेश करोगे, यदि अल्लाह ने चाहा, शांति के साथ}, और यह ज्ञात था कि वे उसमें निश्चित रूप से प्रवेश करेंगे। इस प्रकार, दोनों स्थानों पर अपवाद ने किसी विकल्प को अनिवार्य नहीं किया, क्योंकि इच्छा पहले ही दोनों घरों में अनंत काल और मस्जिद-अल-हराम में प्रवेश के संकल्प के साथ हो चुकी थी। अल-फर्रा से भी इसी तरह की बात कही गई है (४)।

ग्यारहवाँ विचार: यह है कि अभागे (अशकिया) ही सौभाग्यशाली (सुअदा) हैं, और सौभाग्यशाली ही अभागे हैं, कोई और नहीं। दोनों स्थानों पर अपवाद उन्हीं की ओर लौटता है। इसका विवरण: "मा" (जो) का अर्थ "मन" (जो व्यक्ति) के अर्थ में है। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने नर्क में प्रवेश करने वालों और उसमें हमेशा रहने वालों में से मुहम्मद ﷺ की उम्मत के उन लोगों को बाहर रखा जो अपने ईमान के कारण उससे बाहर निकलेंगे। और जन्नत में प्रवेश करने वालों और उसमें हमेशा रहने वालों

में से उन लोगों को बाहर रखा जो जन्नत में प्रवेश करने से पहले अपने पापों के कारण नर्क में प्रवेश करते हैं, फिर वे उससे निकलकर जन्नत में जाते हैं। वे ही लोग हैं जिन पर दूसरा अपवाद लागू होता है, जैसे कि अल्लाह तआला ने कहा हो: {तो जो अभागे हुए, वे आग में होंगे; उनके लिए उसमें ज़ोर से सांस लेना और छोड़ना होगा...}

---

(१) २/४५५ - ४५६। (२) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ४/१६१ में इसका उल्लेख किया है और इसे अल-थलाबी को जिम्मेदार ठहराया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२०८। (४) मआनी अल-कुरान २/२८ में।

«إلا» واو کے معنی میں ہے، اور اس کی وضاحت «البقرہ» میں گزر چکی ہے (۱)۔

اور کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: جیسا کہ تیرے رب نے چاہا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ ءَابَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ﴾ [النساء: ۲۲] یعنی: جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اور یہ نواں (قول) ہے (۲)۔

دسواں: وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» صرف اس استثناء کے طور پر ہے جس کے استعمال کی شریعت نے ہر کلام میں ترغیب دی ہے، پس یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ عَامِنِينَ﴾ [الفتح: ۲۷] پس یہ واجب (یقینی بات) میں استثناء ہے، اور یہ استثناء بھی شرط کے حکم میں ہے، گویا اس نے کہا: اگر تیرے رب نے چاہا۔ پس اسے متصل یا منقطع سے موصوف نہیں کیا جا سکتا، اور اس کی تائید و تقویت اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد کرتا ہے: «عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ» (۳)، اور اسی طرح ابوعبیدہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کی طرف سے دونوں گھروں میں دونوں گروہوں کے ہمیشہ رہنے کا پختہ ارادہ پہلے ہی ہو چکا تھا، پس استثناء کا لفظ واقع ہوا جبکہ ہمیشگی का پختہ ارادہ پہلے سے موجود تھا۔ انہوں نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ عَامِنِينَ﴾ جبکہ یہ معلوم تھا کہ وہ اس میں ضرور داخل ہوں گے، پس دونوں جگہوں پر استثناء نے کسی اختیار کو واجب نہیں کیا، کیونکہ دونوں گھروں میں ہمیشگی اور مسجد حرام میں داخلے کا پختہ ارادہ پہلے ہی ہو چکا تھا۔ فراء سے بھی اسی طرح مروی ہے (۴)۔

گیارہواں قول: وہ یہ کہ بدبخت ہی خوش بخت ہیں اور خوش بخت ہی بدبخت ہیں، کوئی اور نہیں، اور دونوں جگہوں پر استثناء ان ہی کی طرف لوٹتا ہے۔ اس کی وضاحت یہ ہے کہ: «ما» «مَن»

کے معنی میں ہے، اللہ عزوجل نے آگ میں داخل ہونے والے اور اس میں ہمیشہ رہنے والوں میں سے امت محمدیہ ﷺ کے ان لوگوں کو مستثنیٰ کیا جو اپنے ایمان کی وجہ سے وہاں سے نکلیں گے، اور جنت میں داخل ہونے والے اور اس میں ہمیشہ رہنے والوں میں سے ان لوگوں کو مستثنیٰ کیا جو جنت میں داخل ہونے سے پہلے اپنے گناہوں کی وجہ سے آگ میں داخل ہوں گے، پھر وہ وہاں سے نکل کر جنت میں جائیں گے، اور یہ وہی لوگ ہیں جن پر دوسرا استثناء واقع ہوا ہے، گویا اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ ...﴾

---

(١) ٤٥٥/٢ - ٤٥٦۔ (٢) ابن الجوزی نے زاد المسیر ١٦١/٤ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٢٠٨/٣۔ (٤) معانی القرآن ٢٨/٢ میں۔

Surah Hud: Verses 100 - 109 217

"They will dwell therein as long as the heavens and the earth endure, except as your Lord wills" [implies] that He will not make them stay forever in it. These are the ones who exit from it among the nation of Muhammad (peace be upon him) due to their faith and the intercession of Muhammad (peace be upon him). By entering the Fire, they are called 'the wretched' (al-ashqiya'), and by entering Paradise, they are called 'the blessed' (al-su'ada'). As Al-Dahhak narrated from Ibn Abbas when he said: "Those who were made [wretched] by entering the Fire, then were made blessed by exiting it and entering Paradise"(1). Al-A'mash, Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i read: {And as for those who were made blessed (su'idu)} with a damma on the letter 'Seen'. Abu 'Amr said: The evidence that it is "su'idu" [passive] is that the first [occurrence in the verse] was "shaqu" [active], and he did not say "ushuqu". Al-Nahhas(2) said: I saw Ali ibn Sulayman wondering at Al-Kisa'i's reading: "su'idu" despite his knowledge of Arabic! For this is a linguistic error that is not permissible; because it is only said: "Sa'ida so-and-so" [so-and-so was happy] and "As'adahu Allah" [God made him happy]. "As'ada" is like "amrada" [made ill]. Al-Kisa'i only argued based on their saying: "Mas'ud" [blessed person], but there is no proof for him in it; because it is said: "A place mas'ud in it" [a place blessed in], then the 'in it' is omitted and it is named by it. Al-Mahdawi said: Whoever gives the damma to the 'Seen' in "su'idu," it is based on their saying "Mas'ud," which is rare and irregular; because it is not said: "Sa'adahu Allah" [God blessed him], it is only said: "As'adahu Allah"(3). Al-Tha'labi said: "su'idu" with a damma on the 'Seen' means: they were granted happiness. It is said: "Sa'ida" and "As'ada" with the same meaning. The rest read: "Sa'idu" with a fatha on the 'Seen' by analogy to "shaqu," and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim. Al-Jawhari(4) said: Happiness (sa'ada) is the opposite of wretchedness (shaqawa). You say: "Sa'ida al-rajul" [the man was happy] - with a kasra - so he is "Sa'id," just as "Salima" [he was safe] so he is "Salim." And "Su'ida" so he is "Mas'ud." It is not said of him "Mus'ad," as if they dispensed with it in favor of "Mas'ud." Abu Nasr Abd al-Rahim al-Qushayri said: It has been reported: "Sa'adahu Allah" so he is "Mas'ud," and "As'adahu Allah" [so he is] "Mus'ad." This strengthens the view of the Kufans. Sibawayh said: It is not said: "Su'ida."

(1) Mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-'Uyun', 2/505, similarly. (2) In 'I'rab al-Qur'an', 2/303, and what precedes it is from it. And the reading of Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i is in 'Al-Sab'ah', p. 339, and 'Al-Taysir', p. 126. (3) See 'Mushkil I'rab al-Qur'an', 1/374, and 'Al-Muharrar al-Wajiz', 3/209. (4) In 'Al-Sihah' (sa'ad).

सूरा हूद: आयतें १०० - १०९ २१७

"वे उसमें तब तक रहेंगे जब तक आसमान और ज़मीन रहेंगे, सिवाय इसके कि आपका रब चाहे" [इसका अर्थ है] कि वह उन्हें उसमें हमेशा के लिए नहीं रखेगा। वे मुहम्मद (उन पर शांति हो) की उम्मत में से वे लोग हैं जो अपने ईमान और मुहम्मद (उन पर शांति हो) की शफ़ाअत (सिफारिश) के कारण इससे बाहर निकलेंगे। आग में प्रवेश करने से उन्हें 'अभागा' (अश्क़िया) कहा जाता है, और जन्नत में प्रवेश करने से उन्हें 'सौभाग्यशाली' (सुअदा) कहा जाता है। जैसा कि अज़-ज़ह्हाक ने इब्न अब्बास से रिवायत की है जब उन्होंने कहा: "वे जो आग में प्रवेश करके अभागे हुए (सुईद्), फिर उससे निकलकर और जन्नत में प्रवेश करके सौभाग्यशाली हुए (सुईद्)"(१)। अल-अ'मश़, हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {और जहाँ तक उन लोगों का संबंध है जो सौभाग्यशाली हुए (सुईद्)} सीन पर 'दम्मा' (उ की मात्रा) के साथ। अबू अम्र ने कहा: इसका प्रमाण कि यह "सुईद्" है, यह है कि पहला "श़क़ू" (अभागे हुए) था, और उन्होंने "उश़क़ू" नहीं कहा। अल-नह्हास(२) ने कहा: मैंने अली बिन सुलेमान को अल-किसाई के"सुईद्" पढ़ने पर आश्चर्य करते हुए देखा, जबकि वे अरबी भाषा के ज्ञाता थे! क्योंकि यह एक भाषाई त्रुटि (लहन) है जो जायज़ नहीं है; क्योंकि केवल यह कहा जाता है: "सइदा फ़ुलां" (अमुक सुखी हुआ) और "असअदहु अल्लाह" (अल्लाह ने उसे सुखी किया)। "असअद" "अमराद" (बीमार किया) की तरह है। अल-किसाई ने केवल उनके"मसऊद" (सौभाग्यशाली) कहने से तर्क दिया, लेकिन इसमें उनके लिए कोई दलील नहीं है; क्योंकि कहा जाता है: "मकानुन मसऊदुन फ़ीहि" (एक स्थान जिसमें सौभाग्य है), फिर 'फ़ीहि' को हटा दिया जाता है और इसे उसी नाम से पुकारा जाता है। अल-महदवी ने कहा: जिसने "सुईद्" में सीन पर दम्मा दिया है, वह उनके"मसऊद" कहने पर आधारित है, जो कि दुर्लभ और असामान्य (श़ाज़) है; क्योंकि यह नहीं कहा जाता: "सअदहु अल्लाह" (अल्लाह ने उसे सौभाग्य दिया), केवल "असअदहु अल्लाह" कहा जाता है(३)। अल-त़ालबी ने कहा: सीन पर दम्मा के साथ "सुईद्" का अर्थ है: उन्हें सौभाग्य (सआदा) दिया गया। कहा जाता है: "सइदा" और "असअदा" एक ही अर्थ में हैं। बाकी सब ने "श़क़ू" की तुलना में सीन पर फ़तहा (अ की मात्रा) के साथ "सइद्" पढ़ा, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना। अल-जौहरी(४) ने कहा: सौभाग्य (सआदा) दुर्भाग्य (श़क़ावा) का विलोम है। आप कहते हैं: "सइदा अर-रजुलु" (आदमी सुखी हुआ) - कसरा के साथ - तो वह "सईद" है, जैसे "सलिमा" (वह सुरक्षित रहा) तो वह "सलीम" है। और "सुइदा" तो वह "मसऊद" है। उसके बारे में "मुसअद" नहीं कहा जाता है, जैसे कि उन्होंने "मसऊद" के लिए इसे छोड़ दिया हो। अबू नसर अब्दुल रहीम अल-कुश़ैरी ने

कहा: यह उल्लेखित है: "सअदहु अल्लाह" तो वह "मसऊद" है, और "असअदहु अल्लाह" [तो वह] "मुसअद" है। यह कूफ़ा वालों के मत को पुष्ट करता है। सिबवेह ने कहा: "सुइदा" नहीं कहा जाता है।

(१) अल-मावर्दी ने 'अन-नुकत वल-उयून' २/५०५ में इसी तरह इसका उल्लेख किया है। (२) 'इराब अल-क़ुरान' ३०३/२ में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। और हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई का पाठ 'अल-सबआ' पृष्ठ ३३९, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ १२६ में है। (३) देखिए 'मुश्किल इराब अल-क़ुरान' ३७४/१, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २०९/३। (४) 'अस-सिह़ाह़' (सअद) में।

سورہ ہود: آیات ۱۰۰ - ۱۰۹ ۲۱۷

"وہ اس میں رہیں گے جب تک آسمان اور زمین قائم ہیں، سوائے اس کے کہ آپ کا رب چاہے" [اس کا مفہوم یہ ہے کہ] وہ انہیں اس میں ہمیشہ نہیں رکھے گا۔ یہ وہ لوگ ہیں جو امت محمد ﷺ میں سے اپنے ایمان اور محمد ﷺ کی شفاعت کی وجہ سے دوزخ سے نکلیں گے۔ آگ میں داخل ہونے کی وجہ سے انہیں 'اشقیاء' (بدبخت) کہا جاتا ہے، اور جنت میں داخل ہونے کی وجہ سے 'سعداء' (خوش بخت) کہا جاتا ہے۔ جیسا کہ ضحاک نے ابن عباس سے روایت کیا جب انہوں نے کہا: "وہ لوگ جو آگ میں داخل ہو کر بدبخت ہوئے (سُعِدوا)، پھر وہاں سے نکلنے اور جنت میں داخل ہونے کی وجہ سے خوش بخت ہوئے (سُعِدوا)" (۱)۔ اور اعمش، حفص، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا﴾ سین کے ضمہ (پیش) کے ساتھ۔ ابو عمرو نے کہا: "سُعِدوا" ہونے کی دلیل یہ ہے کہ پہلا "شَقُوا" (بدبخت ہوئے) تھا، اور انہوں نے "أُشْقُوا" نہیں کہا۔ نحاس (۲) نے کہا: میں نے علی بن سلیمان کو کسائی کی قراءت "سُعِدوا" پر حیران ہوتے دیکھا باوجود اس کے کہ وہ عربی زبان کے عالم تھے! کیونکہ یہ ایک ایسی لغوی غلطی (لحن) ہے جو جائز نہیں؛ اس لیے کہ صرف یہ کہا جاتا ہے: "سَعِد فلان" (فلاں خوش ہوا) اور "أَسْعَدَهُ الله" (اللہ نے اسے خوش بخت کیا)۔ "أَسْعَد" "أَمْرَض" (بیمار کر دیا) کی طرح ہے۔ کسائی نے صرف ان کے قول "مسعود" (خوش بخت) سے استدلال کیا ہے، لیکن اس میں ان کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: "مكان مسعودٌ فيه" (ایسی جگہ جہاں خوش بختی ہو)، پھر اس میں سے 'فیہ' کو حذف کر کے اسے اسی نام سے پکارا جاتا ہے۔ مہدوی نے کہا: جس نے "سُعِدوا" میں سین پر ضمہ دیا ہے، وہ ان کے قول "مسعود" پر محمول ہے، جو کہ شاذ اور کم ہے؛ اس لیے کہ "سَعَدَهُ الله" نہیں کہا جاتا، بلکہ صرف "أَسْعَدَهُ الله" کہا جاتا ہے (۳)۔ ثعلبی نے کہا: "سُعِدوا" سین کے ضمہ کے ساتھ، یعنی: انہیں

سعادت عطا کی گئی۔ کہا جاتا ہے: "سَعِد" اور "أَسْعَد" ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور باقی قراء نے "شَقُوا" پر قیاس کرتے ہوئے سین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ "سَعِدوا" پڑھا ہے، اور اسی کو ابو عبید اور ابو حاتم نے پسند کیا ہے۔ جوہری (۴) نے کہا: سعادت (خوش بختی) شقاوت (بدبختی) کی ضد ہے۔ آپ کہتے ہیں: "سَعِد الرجل" (آدمی خوش بخت ہوا) - کسرہ کے ساتھ - تو وہ "سعید" ہے، جیسے "سَلِم" (وہ سلامت رہا) تو وہ "سلیم" ہے۔ اور "سُعِد" تو وہ "مسعود" ہے۔ اس کے بارے میں "مُسْعَد" نہیں کہا جاتا، گویا انہوں نے "مسعود" کی وجہ سے اس سے بے نیازی برتی۔ ابو نصر عبد الرحیم قشیری نے کہا: یہ وارد ہوا ہے: "سَعَدَهُ الله" تو وہ "مسعود" ہے، اور "أَسْعَدَهُ الله" [تو وہ] "مُسْعَد" ہے۔ یہ اہل کوفہ کے قول کو تقویت دیتا ہے۔ سیبویہ نے کہا: "سُعِد" نہیں کہا جاتا۔

(۱) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' ۵۰۵/۲ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) 'إعراب القرآن' ۳۰۳/۲ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ اور حفص، حمزہ اور کسائی کی قراءت 'السبعة' ص ۳۳۹، اور 'التیسیر' ص ۱۲۶ میں ہے۔ (۳) دیکھئے 'مشکل إعراب القرآن' ۳۷۴/۱، اور 'المحرر الوجیز' ۲۰۹/۳۔ (۴) 'الصحاح' (سعد) میں۔

Page 218, Surah Hud: Verses 100 - 110.

"so-and-so", just as it is not said: "so-and-so is wretched"; because it is intransitive (1). {A gift uninterrupted} i.e., not cut off, from 'jadhdhahu yajudhdhuhu', meaning: he cut it. Al-Nabigha said: "It cuts [tajuddu] the Saluqi (armor) of double weave, and ignites the fire of Al-Hubahib on the flat stones." (2) Allah's words: {So be not} [fa-la taku] apocopated due to prohibition, and the 'nun' was omitted due to frequent usage. {in doubt} i.e., in suspicion. {of what these (people) worship} of idols, that they are false. Better than this is: O Muhammad, say to everyone who doubts: "Be not in doubt about what these people worship," for Allah Almighty did not command them to do so; they only worship them as their fathers used to do, out of imitation (3). {And indeed, We will surely give them their full share undiminished} regarding this, there are three opinions: First: Their share of provision (rizq); said by Abu Al-Aliyah (4). Second: Their share of punishment; said by Ibn Zayd. Third: What they were promised of good or evil; said by Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both (5). Allah's words: {And We had certainly given Moses the Scripture, but it was differed over. And if not for a word that preceded from your Lord, it would have been judged between them. And indeed they are, concerning it, in disquieting doubt.} (110) Allah's words: {And if not for a word that preceded from your Lord} The 'word' is that Allah Almighty decreed...

---

(1) See Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 4/378. (2) Diwan al-Nabighah al-Dhubyani p. 11, where it has: 'taqiddu' instead of 'tajuddu', and it will appear on p. 319 of this volume. His words: 'Al-Saluqi' refers to Saluq, a village in Yemen to which armor and dogs are attributed. 'Al-Siffah': wide, thin stones. 'Al-Hubahib': night-flying insects that emit light like a lamp, hence: the fire of Hubahib, or it's the sparks of fire struck in the air from stones colliding. Al-Qamus (salqa) (safaha) (habba). In this verse, Al-Nabigha describes the swords as cutting through double-woven armor, the rider, and the horse until they reach the ground, causing fire to spark from the stones. Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/170. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/304. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (11250) 6/2089. (5) Al-Tabari (12/591-592) narrated this opinion and the one before it.

पृष्ठ 218, सूरह हुद: आयत 100 - 110.

"अमुक व्यक्ति", जैसे यह नहीं कहा जाता: "अमुक व्यक्ति दुखी है (कर्मवाच्य)"; क्योंकि यह अकर्मक है (1)। {एक उपहार जो निर्बाध है} अर्थात: काटा नहीं गया, 'जज्ज़हु यजुज्जुहु' से, जिसका अर्थ है: उसने इसे काट दिया। अल-नाबिगा ने कहा: "यह दोहरी बुनाई वाले सलूक़ी (कवच) को काट देता है [तजुद्दु], और चपटे पत्थरों पर अल-हुबाहिब की आग जला देता है।" (2) अल्लाह का कथन: {तो मत हो} [फला तकु निषेध के कारण जज़्म (छोटा) हुआ है, और 'नुन' को बार-बार उपयोग के कारण हटा दिया गया है। {संदेह में} अर्थात: शंका में। {उसके बारे में जिसकी ये (लोग) पूजा करते हैं} मूर्तियों के बारे में, कि वे झूठी हैं। इससे भी बेहतर यह है: हे मुहम्मद, हर उस व्यक्ति से कहो जो संदेह करता है: "इन लोगों द्वारा पूजी जाने वाली चीज़ों के बारे में संदेह न करें," क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें ऐसा करने का आदेश नहीं दिया था; वे केवल वैसा ही करते हैं जैसा उनके पूर्वज करते थे, उनका अनुकरण करते हुए (3)। {और वास्तव में, हम निश्चित रूप से उन्हें उनका पूरा हिस्सा बिना किसी कमी के देंगे} इस संबंध में तीन मत हैं: पहला: जीविका (रिज़्क़) का उनका हिस्सा; अबू अल-आलिया द्वारा कहा गया (4)। दूसरा: दंड का उनका हिस्सा; इब्न ज़ैद द्वारा कहा गया। तीसरा: उनसे भलाई या बुराई का जो वादा किया गया था; इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) द्वारा कहा गया (5)। अल्लाह का कथन: {और हमने मूसा को किताब दी थी, फिर उसमें मतभेद किया गया। और यदि आपके रब की ओर से पहले ही एक बात न कह दी गई होती, तो उनके बीच फैसला कर दिया गया होता। और वास्तव में वे इसके बारे में बेचैन करने वाले संदेह में हैं।} (110) अल्लाह का कथन: {और यदि आपके रब की ओर से पहले ही एक बात न कह दी गई होती} 'बात' यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फैसला किया...

---

(1) देखें अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबअ 4/378। (2) दीवान अल-नाबिगा अल-दुब्यानी पृ. 11, जिसमें 'तजुद्दु' के स्थान पर 'तकिद्दु' है, और यह इस खंड के पृ. 319 पर आएगा। उनके शब्द: 'अल-सलूकी'; यमन के एक गाँव सलूक से संबंधित है जिससे कवच और कुत्तों को जोड़ा जाता है। 'अल-सिफ़ाह': चौड़े, पतले पत्थर। 'अल-हुबाहिब': रात में उड़ने वाले कीड़े जो दीपक की तरह रोशनी देते हैं, इसलिए: हुबाहिब की आग, या यह पत्थरों के टकराने से हवा में उठी आग की चिंगारी है। अल-कामूस (सलका) (सफ़हा) (हब्बा)। इस शेर में, अल-नाबिगा तलवारों का वर्णन करता है कि वे दोहरी बुनाई वाले कवच, सवार और घोड़े को तब तक काटती हैं जब तक कि वे ज़मीन तक न पहुँच जाएँ जिससे पत्थरों से आग भड़क उठती है। अश-शेर व अश-शुआरा 1/170। (3) इराब अल-

कुरान, अल-नहस द्वारा 2/304। (4) इब्न अबी हातिम (11250) 6/2089 द्वारा वर्णित। (5) अल-तबरी (12/591-592) ने इस राय और इससे पहले वाली राय को उद्धृत किया है।

صفحہ 218، سورہ ہود: آیات 100 - 110۔

فلاں، جیسا کہ یہ نہیں کہا جاتا: فلاں بدبخت ہوا؛ کیونکہ یہ فعل لازم ہے (1)۔ ﴿عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ﴾ یعنی: نہ ختم ہونے والا، 'جذہ یجذہ' سے، یعنی: اسے کاٹ دیا۔ النابغہ نے کہا: "وہ دوہری بنتی والے سلوقی (زرہ) کو کاٹ دیتی ہے، اور ہموار پتھروں پر جگنو (حباحب) کی آگ روشن کر دیتی ہے۔" (2) اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَا تَكُ﴾ ممانعت (نہی) کی وجہ سے مجزوم ہے، اور کثرت استعمال کی وجہ سے 'نون' حذف کر دیا گیا ہے۔ ﴿فِي مِرْيَةٍ﴾ یعنی: شک میں۔ ﴿مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ﴾ ان معبودوں کے بارے میں کہ وہ باطل ہیں۔ اور اس سے بہتر یہ ہے: اے محمد، ہر اس شخص سے کہہ دیں جو شک میں ہے: "ان لوگوں کے معبودوں کے بارے میں شک نہ کرو" بیشک اللہ عزوجل نے انہیں ان کا حکم نہیں دیا، وہ تو صرف ویسا ہی کرتے ہیں جیسا ان کے باپ دادا کرتے تھے؛ ان کی تقلید میں (3)۔ ﴿وَإِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ غَيْرَ مَنقُوصٍ﴾ اس میں تین اقوال ہیں: پہلا: ان کا رزق کا حصہ؛ یہ ابو العالیہ نے کہا (4)۔ دوسرا: ان کا عذاب کا حصہ؛ یہ ابن زید نے کہا۔ تیسرا: ان سے جو بھلائی یا برائی کا وعدہ کیا گیا تھا؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا (5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا مُوسَى الْكِتَبَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ﴾ (110) اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ﴾ کلمہ سے مراد یہ ہے کہ اللہ عزوجل نے فیصلہ فرمایا...

---

(1) دیکھئے الحجۃ للقراء السبعۃ 4/378۔ (2) دیوان النابغہ الذبیانی ص 11، اور اس میں 'تجد' کی جگہ 'تقد' ہے، اور اس کا تذکرہ اسی جلد کے ص 319 پر آئے گا۔ اس کا قول: السلوقی؛ یمن کے ایک گاؤں 'سلوق' کی طرف نسبت ہے جس کی طرف زرہیں اور کتے منسوب کیے جاتے ہیں۔ والصفاح: چوڑے باریک پتھر۔ والحباحب: رات کو اڑنے والا کیڑا جس کی روشنی چراغ کی طرح

ہوتی ہے، اسی سے 'نار الحباحب' ہے، یا یہ وہ آگ کی چنگاریاں ہیں جو پتھروں کے ٹکرانے سے ہوا میں پیدا ہوتی ہیں۔ القاموس (سلق) (صفح) (حبب)۔ النابغہ اس شعر میں تلواروں کی صفت بیان کر رہا ہے کہ وہ دوہری بنی ہوئی زرہوں، سوار اور گھوڑے کو چیرتی ہوئی زمین تک پہنچ جاتی ہیں، تو پتھروں سے آگ نکلتی ہے۔ الشعر والشعراء 1/170۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 2/304۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے (11250) 6/2089 میں روایت کیا ہے۔ (5) اس قول اور اس سے پہلے والے قول کو طبری نے 12/591 - 592 میں روایت کیا ہے۔

Page 219 Surah Hud: Verses 110 - 111

...that He delays them until the Day of Resurrection because of what He knows of the benefit in that. If it were not for that, their term would have been decided between them by rewarding the believer and punishing the disbeliever (1). It was said: It means between those who differed regarding the book of Moses, for they were divided between believers and deniers in it. And it was said: between these who differ regarding you, O Muhammad, by hastening the punishment, but the judgment has preceded to delay the punishment for this nation until the Day of Resurrection (2). "And indeed, they are in disquieting doubt about it" - if this is applied to the people of Moses, it means: in doubt regarding the book of Moses, so they are in doubt regarding the Quran.

The Almighty's saying: {And indeed, to each [of them] your Lord will surely fully repay their deeds. Indeed, He is Acquainted with what they do. (111)} The Almighty's saying: {And indeed, to each [of them] your Lord will surely fully repay their deeds} means: each of the nations we have mentioned will see the recompense for their deeds, and so will your people, O Muhammad. The reciters differed in the reading of {And indeed, each (Wa-inna kullan lammā)}. The people of the Two Holy Cities; Nafi', Ibn Kathir, and Abu Bakr with them, read it: "Wa-in kullan" with lightening (takhfif) (3), on the basis that it is the lightened "in" from the heavy "inna" being operative (mu'malah). Al-Khalil and Sibawayh (4) mentioned this. Sibawayh (5) said: Someone I trust told me that he heard the Arabs saying: "In Zaidan la-muntaliqun" (Truly Zaid is departing). And he recited the poet's saying: As if she were a gazelle reaching out towards a leafy salam tree (6)

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas, 2/304. (2) See Tafsir al-Tabari, 12/592, and al-Muharrar al-Wajiz, 3/210. (3) Al-Sab'ah, p. 339, and al-Taysir, p. 126. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas, 2/305. (5) Al-Kitab, 2/140. (6) This is the second half of a verse; the first half is: "And one day she came to us with a divided face." There is disagreement over its author. Sibawayh in 'Al-Kitab' (2/134) attributed it to Ibn Sarim al-Yashkuri. Al-Asma'i in 'Al-Asma'iyyat' (p. 175) attributed it to 'Ilba bin Arqam al-Yashkuri, and Al-Akhfash al-Asghar Ali bin Sulayman in 'Al-Ikhtiyarain' (p. 205) also attributed it to him. It has been attributed to others as well. See Sharh Abyat al-Mughni by al-Baghdadi, 1/159-160. 'Ta'tu' means reaching out for tree leaves while grazing. 'Al-wariq' means leafy. 'Al-salam' is a specific type of tree. Tahsil 'Ayn al-Dhahab, p. 285.

पृष्ठ 219 सूरह हूद: आयत 110 - 111

...कि वह उन्हें क़यामत के दिन तक विलंबित करता है क्योंकि वह इसमें जो भलाई है उसे जानता है। और यदि ऐसा न होता, तो उनके बीच उनके समय का निर्णय आस्तिक को प्रतिफल देने और नास्तिक को दंड देने के द्वारा कर दिया गया होता (1)। कहा गया है: इसका अर्थ मूसा की किताब के बारे में मतभेद रखने वालों के बीच है, क्योंकि वे इसके प्रति विश्वास करने वालों और झुठलाने वालों में बंटे हुए थे। और कहा गया है: इन लोगों के बीच जो आप (हे मुहम्मद) के बारे में मतभेद रखते हैं, दंड में शीघ्रता करके लेकिन इस उम्मत (राष्ट्र) के लिए दंड को क़यामत के दिन तक टालने का फैसला पहले ही हो चुका है (2)। {और वास्तव में, वे इसके बारे में बेचैन करने वाले संदेह में हैं} - यदि इसे मूसा की कौम पर लागू किया जाए, तो इसका अर्थ है: मूसा की किताब के बारे में संदेह में, इसलिए वे कुरान के बारे में संदेह में हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही, प्रत्येक को आपका रब उनके कर्मों का पूरा-पूरा बदला देगा। वास्तव में, वह उससे पूरी तरह अवगत है जो वे करते हैं। (111)} अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही, प्रत्येक को आपका रब उनके कर्मों का पूरा-पूरा बदला देगा} का अर्थ है: जिन जातियों का हमने उल्लेख किया है उनमें से प्रत्येक अपने कर्मों का प्रतिफल देखेंगे, और वैसा ही आपकी कौम भी देखेगी, हे मुहम्मद। क़ारी (कुरान पढ़ने वाले) {व-इन्ना कुल्लन लम्मा (Wa-inna kullan lammā)} के पाठ में भिन्न हैं। हरमैन (मक्का और मदीना) के लोगों; नाफ़े इब्न कसीर और उनके साथ अबू बक्र ने इसे पढ़ा: "व-इन कुल्लन" तख़फ़ीफ़ (हल्के स्वर) के साथ (3), इस आधार पर कि यह भारी "इन्ना" से हल्का किया गया "इन" है जो कार्यरत (मुअमला) है। अल-खलील और सिबवैह (4) ने इसका उल्लेख किया है। सिबवैह (5) ने कहा: मुझे किसी ऐसे व्यक्ति ने बताया जिस पर मुझे भरोसा है कि उसने अरबों को यह कहते हुए सुना है: "इन ज़ैदन ल-मुंतलिक़ुन" (निश्चित रूप से ज़ैद जा रहा है)। और उन्होंने कवि के वचन को उद्धृत किया: जैसे कि वह एक हिरणी हो जो हरे-भरे 'सलम' के पेड़ की ओर हाथ बढ़ा रही हो (6)

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा, 2/304। (2) देखें तफ़सीर अल-तबरी, 12/592, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 3/210। (3) अल-सबा, पृष्ठ 339, और अल-तयसीर, पृष्ठ 126। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा, 2/305। (5) अल-किताब, 2/140। (6) यह एक शेर का दूसरा हिस्सा है, और इसका पहला हिस्सा है: "और एक दिन वह हमारे पास एक विभाजित चेहरे के साथ आई।" इसके लेखक के बारे में मतभेद है। सिबवैह ने 'अल-किताब' (2/134) में इसे इब्न सरिम अल-यशकुरी

का बताया है। अल-असमत ने 'अल-असमैयात' (पृष्ठ 175) में और अल-अखफश अल-असगर अली बिन सुलेमान ने 'अल-इख्तियारैन' (पृष्ठ 205) में इसे इल्बा बिन अरक़म अल-यशकुरी का बताया है। इसे दूसरों को भी समर्पित किया गया है। देखें बग़दादी द्वारा 'शरह अब्यात अल-मुग़नी', 1/159-160। 'ताअतु' का अर्थ है चरते समय पेड़ के पत्तों तक पहुंचना। 'अल-वारिक' का अर्थ है पत्तेदार। 'अल-सलम' एक विशेष प्रकार का पेड़ है। तहसील ऐन अल-ज़हब, पृष्ठ 285।

صفحہ ۲۱۹ سورہ ہود: آیات ۱۱۰ - ۱۱۱

...کہ وہ انہیں قیامت کے دن تک مؤخر کرتا ہے اس لیے کہ وہ اس میں جو مصلحت ہے اسے جانتا ہے، اور اگر یہ بات نہ ہوتی تو ان کے درمیان ان کی مدت کا فیصلہ مومن کو ثواب دینے اور کافر کو سزا دینے کے ذریعے کر دیا گیا ہوتا (۱)۔ کہا گیا: اس سے مراد موسیٰ کی کتاب کے بارے میں اختلاف کرنے والوں کے درمیان ہے، کیونکہ وہ اسے ماننے والوں اور جھٹلانے والوں میں منقسم تھے۔ اور کہا گیا: ان لوگوں کے درمیان جو آپ کے بارے میں اختلاف کرتے ہیں اے محمد، سزا میں جلدی کر کے، لیکن اس امت سے عذاب کو قیامت کے دن تک مؤخر کرنے کا فیصلہ پہلے ہی ہو چکا ہے (۲)۔ {وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ} "اور بے شک وہ اس کے بارے میں ایک ایسے شک میں ہیں جو بے چین کرنے والا ہے" - اگر اسے موسیٰ کی قوم پر محمول کیا جائے تو اس کا مطلب ہے: موسیٰ کی کتاب کے بارے میں شک میں، چنانچہ وہ قرآن کے بارے میں شک میں ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَإِنَّ كُلًّا لَّمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ١١١} "اور یقیناً ان میں سے ہر ایک کو تمہارا رب ان کے اعمال کا پورا پورا بدلہ دے گا، بے شک وہ اس سے باخبر ہے جو وہ کرتے ہیں۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَإِنَّ كُلًّا لَّمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ} یعنی: جن قوموں کا ہم نے ذکر کیا ہے ان میں سے ہر ایک اپنے اعمال کی جزا دیکھے گی، اور اسی طرح آپ کی قوم بھی اے محمد۔ قراء نے {وَإِنَّ كُلًّا لَّمَّا} کی قرات میں اختلاف کیا ہے۔ اہل حرمین؛ نافع اور ابن کثیر اور ان کے ساتھ ابوبکر نے اسے "وإِنْ كُلاً" تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اس بنیاد پر کہ یہ "اِنَّ" ثقیلہ سے مخففہ ہے جو کہ عمل کر رہی (معملہ) ہے۔ الخلیل اور سیبویہ (۴) نے اس کا ذکر کیا ہے۔ سیبویہ (۵) نے کہا: مجھ سے اس شخص نے بیان کیا جس پر میں اعتماد کرتا ہوں کہ اس نے عربوں کو یہ کہتے ہوئے سنا: "إن زيداً لمنطلقٌ" (بے شک زید جانے والا ہے)۔ اور انہوں نے

شاعر کا یہ قول پڑھا: كأن ظَبْيَةً تَعْطُو إلى وَارِقِ السَّلَمْ (٦) (گویا کہ وہ ایک ہرنی ہے جو ہرے بھرے سلم کے درخت کی طرف ہاتھ بڑھا رہی ہے)

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣٠٤/٢۔ (٢) دیکھیے تفسیر الطبری ٥٩٢/١٢، اور المحرر الوجیز ٢١٠/٣۔ (٣) السبعة ص ٣٣٩، اور التیسیر ص ١٢٦۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٣٠٥/٢۔ (٥) الكتاب ١٤٠/٢۔ (٦) یہ ایک شعر کا دوسرا مصرع ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے: "ویوماً توافینا بوجه مُقَسَّم"۔ اس کے کہنے والے کے بارے میں اختلاف پایا जाता ہے۔ سیبویہ نے 'الكتاب' (٢/١٣٤) میں اسے ابن صریم الیشکری کی طرف منسوب کیا ہے، اصمعی نے 'الاصمعیات' (ص ١٧٥) میں اور اخفش اصغر علی بن سلیمان نے 'الاختیارین' (ص ٢٠٥) میں اسے علباء بن ارقم الیشکری کی طرف منسوب کیا ہے۔ یہ دوسروں کی طرف بھی منسوب ہوا ہے۔ دیکھیے شرح ابیات المغنی للبغدادی ١٥٩/١ - ١٦٠۔ 'تعطو' یعنی چرتے ہوئے درخت کے پتے لینا، 'الوارق' یعنی پتوں والا، اور 'السلم' ایک مخصوص درخت کا نام ہے۔ تحصیل عین الذهب ص ٢٨٥۔

Surah Hud: Verse 111 ... 220

He meant: "as if it were a doe," so he lightened the "inna" and made the following noun accusative. The Basrans permit the lightening of the doubled "inna" while keeping its grammatical effect. Al-Kisa'i denied this and said: "I do not know on what basis it was recited: {And indeed all (wa-in kullan)}!" Al-Farra claimed that "kullan" was made accusative in the reading of those who lightened it due to the phrase: "He will surely pay them in full," meaning: "And indeed, He will surely pay them all in full." All grammarians denied this and said: "This is a major error; it is not permissible according to anyone to say: Zayd I will surely strike him (Zaydan la-adribannahu)."(1)

The rest of the reciters doubled the "inna" and made "kullan" accusative according to its original rule.

Asim, Hamza, and Ibn Amir recited: {lamma} with a shadda (doubling). The rest lightened it(2), with the meaning: "And indeed all, He will surely pay them in full." They treated "ma" as a connective particle (sila). It was also said: It was inserted to separate the two "lams" that receive the oath, both of which are with a fat-ha, so they were separated by "ma."(3)

Al-Zajjaj said: The "lam" of "lamma" is the "lam" of "inna," and "ma" is an extra emphatic particle(4). You say: "Indeed Zayd is departing (Inna Zaydan la-muntaliqun)," for "inna" requires that its predicate or subject be preceded by a "lam," as in His saying: {Indeed, Allah is Forgiving and Merciful} [An-Nahl: 18] and His saying: {Indeed, in that is a reminder} [Az-Zumar: 21]. The "lam" in "layuwaffiyannahum" is the one used for the oath; it enters upon the verb and requires the doubled or lightened "nun." When the two "lams" met, they were separated by "ma," and "ma" is an extra emphatic particle(5).

Al-Farra(6) said: "ma" is in the sense of "man" (who/those), as in His saying: {And indeed, among you is he who would linger behind} [An-Nisa: 72], meaning: "And indeed, all are those whom He will surely pay in full," and the "lam" in "layuwaffiyannahum" is for the oath. This meaning goes back to the saying...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/305. Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 2/29-30, where he said: "It is a way I do not desire." (2) Al-Sab'ah p. 339, and al-Taysir p. 126. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/374-375. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/81. (5) See al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 4/385. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/28-29.

सूरह हूद: आयत 111 ... 220

उनका अर्थ था: "जैसे कि वह एक हिरणी हो," इसलिए उन्होंने उसे हल्का किया और उसके बाद आने वाले शब्द को कर्मकारक (नसब) में रखा। बसरा के व्याकरणविद् 'इन्ना' (مشددة) को हल्का करने की अनुमति देते हैं जबकि उसका व्याकरणिक प्रभाव बना रहता है। अल-किसाई ने इसका खंडन किया और कहा: "मुझे नहीं पता कि किस आधार पर यह पढ़ा गया: {और निश्चय ही सब (व-इन कुल्लन)}!" अल-फर्रा ने दावा किया कि 'कुल्लन' को उन लोगों के पाठ में कर्मकारक बनाया गया जिन्होंने इसे 'लियुवफ्फियन्नहुम' (निश्चित ही वह उन्हें पूरा बदला देगा) वाक्यांश के कारण हल्का किया, यानी: "और निश्चय ही वह उन सभी को पूरा बदला देगा।" सभी व्याकरणविदों ने इसका खंडन किया और कहा: "यह एक बड़ी गलती है; किसी के भी अनुसार यह कहना जायज़ नहीं है: ज़ैद को मैं ज़रूर मारूँगा (ज़ैदन ल-अदिरबन्नहु)।" (1)

बाकी पाठकों ने 'इन्ना' पर ज़ोर दिया और उसके मूल नियम के अनुसार 'कुल्लन' को कर्मकारक बनाया।

आसिम, हमज़ा और इब्न आमिर ने {लम्मा} को तशदीद (द्वित्व) के साथ पढ़ा। बाकी ने इसे हल्का पढ़ा(2), जिसका अर्थ है: "और निश्चय ही सब, वह उन्हें पूरा बदला देगा।" उन्होंने 'मा' को एक संबंधक कण (सिला) माना। यह भी कहा गया है: यह उन दो 'लाम' के बीच अंतर करने के लिए आया है जो शपथ के लिए आते हैं, और दोनों 'फतहा' के साथ हैं, इसलिए उन्हें 'मा' द्वारा अलग किया गया। (3)

अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'लम्मा' में 'लाम' 'इन्ना' का 'लाम' है, और 'मा' एक अतिरिक्त बल देने वाला शब्द है (4)। आप कहते हैं: "निश्चय ही ज़ैद जाने वाला है (इन्ना ज़ैदन ल-मुन्तलिक़ुन)," क्योंकि 'इन्ना' की यह माँग है कि उसके विधेय (ख़बर) या कर्ता (इस्म) पर 'लाम' आए, जैसे अल्लाह का कहना है: {निश्चय ही अल्लाह क्षमाशील, दयावान है} [अन-नहल: 18] और उनका कहना है: {निश्चय ही इसमें एक नसीहत है} [अज़-ज़ुमर: 21]। 'लियुवफ्फियन्नहुम' में 'लाम' वह है जो शपथ के लिए आता है; यह क्रिया पर आता है, और इसके साथ द्वित्व या हल्की 'नून' आवश्यक है। जब दो 'लाम' एक साथ आ गए, तो उन्हें 'मा' द्वारा अलग किया गया, और 'मा' एक अतिरिक्त बल देने वाला शब्द है। (5)

अल-फर्रा (6) ने कहा: 'मा' यहाँ 'मन' (जो/वे जो) के अर्थ में है, जैसे अल्लाह का कहना है: {और निश्चय ही तुममें से कोई ऐसा है जो पीछे रह जाता है} [अन-निसा: 72], अर्थात: "और निश्चय ही सब वे

हैं जिन्हें वह पूरा बदला देगा," और 'लियुवफ्फियन्नहुम' में 'लाम' शपथ के लिए है। इसका अर्थ उस बात की ओर जाता है...

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/305। मानी अल-कुरान 2/29-30 में अल-फर्रा के शब्द, जहाँ उन्होंने कहा: "यह एक ऐसा तरीका है जिसे मैं पसंद नहीं करता।" (2) अल-सबआ पृष्ठ 339, और अल-तयसीर पृष्ठ 126। (3) मुशकिल इराब अल-कुरान 1/374-375। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/81। (5) देखिए अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबआ 4/385। (6) मानी अल-कुरान 2/28-29 में।

سورہ ہود: آیت 111 ... 220

مراد یہ تھی: "گویا وہ ایک ہرنی ہے"، تو اس نے تخفیف کی اور اس کے بعد والے کو نصب دیا۔ بصری 'انّ' مشددہ کی تخفیف کو اس کے عمل کے ساتھ جائز قرار دیتے ہیں، اور الکسائی نے اس کا انکار کیا اور کہا: "میں نہیں جانتا کہ کس بنیاد پر یہ پڑھا گیا: {وَإِنْ كُلًّا}!" الفراء کا خیال تھا کہ جس نے تخفیف کی اس کی قرات میں 'کلًّا' کو اس کے قول: "لیوفّینّھم" کی وجہ سے نصب دیا گیا ہے، یعنی: "اور بیشک وہ ان سب کو ضرور پورا پورا بدلہ دے گا"۔ تمام نحویوں نے اس کا انکار کیا اور کہا: "یہ بہت بڑی غلطی ہے، کسی کے نزدیک یہ جائز نہیں: زیداً لأضربنَّه (زید کو میں ضرور ماروں گا)" (1)۔

باقیوں نے 'انّ' کو مشدد پڑھا اور اس کے اصل کے مطابق 'کلًّا' کو نصب دیا۔

عاصم، حمزہ اور ابن عامر نے {لَمَّا} تشدید کے ساتھ پڑھا۔ باقیوں نے اسے ہلکا (تخفیف کے ساتھ) پڑھا (2) اس معنی پر کہ: "اور بیشک سب کو وہ ضرور پورا پورا بدلہ دے گا"۔ انہوں نے 'ما' کو صلہ قرار دیا۔ یہ بھی کہا گیا: یہ ان دو لاموں کے درمیان فرق کرنے کے لیے داخل ہوا جو قسم کے لیے آتے ہیں، اور دونوں مفتوح (زبر والے) ہیں، لہذا ان کے درمیان 'ما' کے ذریعے جدائی کی گئی (3)۔

الزجاج نے کہا: 'لما' کا لام 'انّ' کا لام ہے اور 'ما' زائدہ مؤکدہ ہے (4)، تم کہتے ہو: "بیشک زید جانے والا ہے (انّ زیداً لمنطلق)"، کیونکہ 'انّ' کا تقاضا ہے کہ اس کی خبر یا اسم پر لام داخل ہو جیسے اللہ کا قول ہے: {بیشک اللہ بڑا بخشنے والا نہایت رحم والا ہے} [النحل: 18] اور اس کا قول: {بیشک اس میں ایک نصیحت ہے} [الزمر: 21]۔ اور 'لیوفّینّھم' میں لام وہ ہے جو قسم کے لیے آتا ہے، اور یہ فعل پر داخل ہوتا ہے، اور اس کے ساتھ نون مشددہ یا مخففہ لازم ہے، اور جب

دو لام جمع ہو گئے تو ان کے درمیان 'ما' کے ذریعے جدائی کی گئی، اور 'ما' زائدہ مؤکدہ ہے (5)۔

الفراء (6) نے کہا: 'ما' بمعنی 'مَن' ہے، جیسے اللہ کا قول ہے: {اور بیشک تم میں سے کوئی ایسا ہے جو پیچھے رہ جاتا ہے} [النساء: 72]، یعنی: "اور بیشک سب وہی ہیں جنہیں وہ ضرور پورا پورا بدلہ دے گا"، اور 'ليوفّينّهم' میں لام قسم کے لیے ہے۔ اور یہ معنی لوٹتا ہے اس قول کی طرف...

(1) اعراب القرآن للنحاس 305/2۔ اور الفراء کی کلام معانی القرآن 29/2 - 30 میں اور اس میں انہوں نے کہا: "یہ ایک ایسی وجہ ہے جسے میں پسند نہیں کرتا"۔ (2) السبعة ص 339، اور التيسير ص 126۔ (3) مشكل إعراب القرآن 374/1 - 375۔ (4) معانی القرآن للزجاج 81/3۔ (5) ينظر الحجة للقراء السبعة 385/4۔ (6) معانی القرآن میں 28/2 - 29۔

Surah Hud: Verse 111, Page 221

Al-Zajjaj, however, considered "ma" as redundant, while Al-Farra considered it a noun meaning "man" (who). It was said: It is not redundant, but it is a noun preceded by the 'Lam' of emphasis, and it is the predicate (khabar) of 'Inna', and 'layuwaffiyannahum' is the response to an oath. The estimation is: "Indeed, each is a creation that your Lord will surely pay back for their deeds"(1). It was also said: "ma" means "man" (who), as in the saying: {marry those that please you of women} [An-Nisa: 3], i.e., "man" (whoever). All of this is Al-Farra's view exactly. As for those who emphasized (doubled the consonant) in "lamma" and read: "wa inna kullan lamma" with shadda (emphasis) on both - which is the reading of Hamza and those who agreed with him - it was said: It is a grammatical error. It was narrated from Muhammad ibn Yazid that this is not permissible; it is not said: "Indeed Zaid except I will surely strike him," nor "lamma I will surely strike him"(2). Al-Kisa'i said: Allah knows best about this reading, and I do not know a reason for it. He and Abu Ali al-Farsi said(3): The emphasis in both is problematic. Al-Nahhas(4) and others said: The grammarians have opinions on this: First: Its origin is "la-man ma" (from those who), then the 'noon' was turned into a 'meem', and three 'meems' came together, so the middle one was deleted, and it became "lamma". According to this view, "ma" means "man" (who), and the estimation is: "Indeed, each belongs to those who...", like their saying: "And I am surely of those who issue the matter in its proper way, when its sources are unable to find the path." Al-Zajjaj(6) refuted this view, saying: "man" is a noun consisting of two letters, so it cannot be deleted.

(1) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab', 1/537. (2) In (z) and (zha): "darabtuhu", in (m): "ladarabtuhu", and the fixed text matches what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/305 and the speech is from him. (3) Al-Hujja lil-Qurra' al-Sab'a, 4/387. (4) In I'rab al-Qur'an, 2/306. (5) In (d), (zha), and (m): "lamma", and the fixed text is from (z) and (f), matching what is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/29, and Tafsir al-Tabari 12/593. It is evidence for deleting a 'meem' when 'meems' follow each other, not that "ma" means "man" because "limamma" in the verse is originally: la-min-ma, 'min' being a preposition. See Sheikh Mahmoud Shakir's commentary on this verse in Tafsir al-Tabari (his edition) 15/494. (6) In Ma'ani al-Qur'an, 3/81.

सूरह हूद: आयत १११, पृष्ठ २२१

अल-ज़ज्जाज, हालांकि, 'मा' को अतिरिक्त (ज़ायदह) मानते हैं, जबकि अल-फर्रा के अनुसार यह 'मन' (जो/कौन) के अर्थ में एक संज्ञा (इस्म) है। यह कहा गया है: यह अतिरिक्त नहीं है, बल्कि यह एक संज्ञा है जिस पर ताकीद का 'लाम' लगा है, और यह 'इन्ना' की खबर है, और 'लयुवफ्फियन्नहुम' कसम का जवाब है। इसका अनुमान है: "और वास्तव में प्रत्येक एक रचना है जिसे तुम्हारा रब उनके कर्मों का पूरा बदला देगा"(१)। यह भी कहा गया है: 'मा', 'मन' के अर्थ में है, जैसे अल्लाह का कहना है: {तो उन औरतों से निकाह करो जो तुम्हें पसंद आएं} [अन-निसा: ३] यानी: 'मन' (जो), और यह सब बिल्कुल अल-फर्रा का विचार है। रही बात उनकी जिन्होंने 'लम्मा' को कड़ा (शद्दा के साथ) पढ़ा और पढ़ा: "व इन्ना कुल्लन लम्मा" दोनों में शद्दा के साथ - और वे हमज़ा और उनके समर्थक हैं - तो कहा गया: यह एक भाषाई त्रुटि (लहन) है। मुहम्मद बिन यज़ीद से वर्णित है कि यह अनुमत नहीं है, और यह नहीं कहा जाता: "वास्तव में ज़ैद मगर मैं उसे ज़रूर मारूँगा," और न ही "लम्मा मैं उसे ज़रूर मारूँगा"(२)। अल-किसाई ने कहा: अल्लाह इस क़िराअत (पठन) के बारे में बेहतर जानता है, और मुझे इसके लिए कोई आधार नहीं पता। उन्होंने और अबू अली अल-फारसी ने कहा(३): दोनों में शद्दा (तशदीद) समस्याग्रस्त है। अल-नह्हास(४) और अन्य लोगों ने कहा: इस बारे में व्याकरणविदों के कई मत हैं: पहला: इसका मूल 'लमन मा' था, फिर 'नुन' को 'मीम' में बदल दिया गया, और तीन 'मीम' एक साथ आ गए, इसलिए बीच वाले को हटा दिया गया, और यह 'लम्मा' बन गया। इस कथन के अनुसार 'मा' का अर्थ 'मन' (जो) है, इसका अर्थ होगा: और वास्तव में प्रत्येक उन लोगों में से है जो... जैसा कि उनका कहना है: "और मैं निश्चय ही उनमें से हूँ जो मामले को सही दिशा देते हैं, जब उसके स्रोत रास्ता पाने में असमर्थ हो जाते हैं।" अल-ज़ज्जाज(६) ने इस मत का खंडन किया और कहा: 'मन' दो अक्षरों वाली संज्ञा है, इसलिए इसे हटाना संभव नहीं है।

(१) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराआत अल-सबअ ५३७/१। (२) (ज़) और (ज़ा) में: "दरब्तुहु", और (म) में: "ल-दरब्तुहु", और जो सिद्ध है वह अल-नह्हास के'एराब अल-कुरआन ३०५/२ के अनुकूल है और कथन उन्हीं का है। (३) अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबआ ४ / ३८७। (४) एराब अल-कुरआन २/ ३०६ में। (५) (द), (ज़ा) और (म) में: "लम्मा", और सिद्ध पाठ (ज़) और (फ़) से है जो अल-फर्रा की 'मआनी अल-कुरआन २/ २९ और तफ़्सीर अल-तबरी १२/ ५९३ के अनुकूल है। यह मीम के लगातार आने पर एक मीम को हटाने का प्रमाण है, न कि 'मा' के'मन' के अर्थ में होने का, क्योंकि शेर में "लिमम्मा" का मूल: 'ल-मिन मा' है, 'मिन' यहाँ अव्यय (हर्फ़ जर) है। इस शेर पर शेख महमूद शाकिर

(रहमतुल्लाहि अलैहि) की टिप्पणी तफ़्सीर अल-तबरी (उनके संस्करण) १५/ ४९४ में देखें। (६) मआनी अल-कुरआन ३/ ८१ में।

سورہ ہود: آیت ۱۱۱، صفحہ ۲۲۱

زجاج، البتہ زجاج کے نزدیک «ما» زائد ہے، اور فراء کے نزدیک یہ «من» کے معنی میں ایک اسم ہے۔ اور کہا گیا: یہ زائد نہیں ہے، بلکہ یہ ایک اسم ہے جس پر لامِ تاکید داخل ہوا ہے، اور یہ «إن» کی خبر ہے، اور «لیوفینھم» جوابِ قسم ہے، تقدیر (مراد) یہ ہے: "اور بے شک ہر ایک ایک مخلوق ہے جسے تمہارا رب ان کے اعمال کا پورا پورا بدلہ دے گا"(۱)۔ اور کہا گیا: «ما»، «من» کے معنی میں ہے جیسے اللہ کا فرمان ہے: ﴿فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ﴾ [النساء: ۳] یعنی: مَنْ (جو)، اور یہ سب بعینہ فراء کا قول ہے۔ رہی بات ان کی جنہوں نے «لمَّا» کو مشدد پڑھا اور «وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا» دونوں میں تشدید کے ساتھ پڑھا - اور وہ حمزہ اور ان کے موافقین ہیں - تو کہا گیا: یہ لَحَن (لسانی غلطی) ہے، محمد بن یزید سے مروی ہے کہ یہ جائز نہیں ہے، اور یہ نہیں کہا جاتا: "بے شک زید مگر میں اسے ضرور ماروں گا،" اور نہ ہی "لما میں اسے ضرور ماروں گا"(۲)۔ کسائی نے کہا: اللہ ہی اس قراءت کو بہتر جانتا ہے، اور میں اس کی کوئی وجہ نہیں جانتا۔ انہوں نے اور ابو علی الفارسی نے کہا(۳): دونوں میں تشدید (شِدّت) مشکل ہے۔ نحاس(۴) اور دوسروں نے کہا: نحویوں کے اس بارے میں کئی اقوال ہیں: پہلا: اس کی اصل «لَمَن ما» تھی، پھر نون کو میم سے بدل دیا گیا، اور تین میں اکٹھی ہو گئیں، تو درمیانی میم کو حذف کر دیا گیا، پس یہ «لمَّا» ہو گیا۔ اس قول کے مطابق «ما»، «من» کے معنی میں ہے، تقدیر یہ ہو گی: اور بے شک ہر ایک ان لوگوں میں سے ہے جو... جیسے ان کا قول ہے: "اور میں یقیناً ان میں سے ہوں جو معاملے کو درست رخ پر چلاتا ہے، جب اس کے ذرائع راستہ پانے سے عاجز ہو جائیں۔" زجاج(۶) نے اس قول کی تردید کی اور کہا: «مَن» دو حرفی اسم ہے، لہذا اسے حذف کرنا جائز نہیں۔

(۱) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۵۳۷۔ (۲) (ز) اور (ظ) میں: "ضربته"، اور (م) میں: "لضربته"، اور ثابت شدہ متن نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۳۰۵ کے موافق ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (۳) الحجة للقراء السبعة ۴/ ۳۸۷۔ (۴) اعراب القرآن ۲/ ۳۰۶ میں۔ (۵) (د) اور (ظ) اور (م) میں: "لما"، اور ثابت شدہ متن (ز) اور (ف) سے ہے جو فراء کی معانی القرآن ۲/ ۲۹ اور تفسیر طبری ۱۲/ ۵۹۳ کے موافق ہے۔ یہ میم کے پے در پے آنے پر ایک میم کے حذف پر شاہد ہے، نہ کہ اس پر کہ «ما»، «من» کے معنی میں ہے، کیونکہ شعر میں «لمما» کی اصل: لَمِنْ ما ہے، «مِن» یہاں حرفِ جر ہے۔ اس شعر پر شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ کا تبصرہ تفسیر طبری (ان کی طبع) ۱۵/ ۴۹۴ میں دیکھیں۔ (۶) معانی القرآن ۳/ ۸۱ میں۔

Surah Hud: Verse 111 222

Second: That the original was: "lamin ma", so the kasra-bearing Meem was omitted due to the meeting of multiple Meems, and the estimation is: "And indeed each, from among creations, He will fully repay them"(1).

It was said: "lamma" is the infinitive of "lamma" (to collect) and it came without nunation (tanwin) carrying the case of joining onto the case of pausing(2). Based on this, it is like His saying: ﴿And you consume inheritance, devouring [it] with greed (lamma)﴾ [Al-Fajr: 19], meaning: gathering the consumed wealth. So the estimation based on this is: "And indeed each of them, your Lord will repay them their deeds a complete repayment (tawfiyatan lamman)", meaning: gathering their deeds collectively. It is like your saying: "Qiyaman la-aqumanna" (Standing, I shall surely stand).

Al-Zuhri recited: "lamman" with shadda and tanwin according to this meaning(3).

Third: That "lamma" is in the sense of "illa" (except); linguists narrated: "I asked you by Allah 'lamma' (but that) you do [it]", meaning: "illa" (unless) you do [it]. Similar to it is His saying: ﴿There is no soul but that over it is a guardian﴾ [Al-Tariq: 4], meaning: except over it. So the meaning of the verse is: There is no one among them but that He will repay them.

Al-Qushayri said: Al-Zajjaj rejected this view because there is no negation in His saying: "And indeed each lamma" for "illa" to be estimated, and it is not said: "People left lamma Zaid"(4).

Fourth: Abu Uthman Al-Mazini said: The original was: "And indeed each lama" with a lightened "lamma", then it was made heavy (doubled) like his saying: I truly feared to see a drought in our year this, after it had been fertile (akhsabba)(5) Abu Ishaq Al-Zajjaj said(6): This is an error, for only what is heavy is lightened, and what is light is not made heavy.

---

(1) Mentioned by Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/29, and he cited the previous verse for it. (2) Mentioned by Makki in al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/537, and he said: it is a weak view in grammar. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahas 2/305, al-Qira'at al-Shadhah p. 61, and al-Muhtasib 1/328. (4) Al-Zajjaj did not reject this view as the author quoted from Al-Qushayri; rather Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 3/81-82: I consider no other view permissible, and it will come soon. The one who weakened this view was Al-

Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/29, saying: "As for the one who makes 'lamma' in the position of 'illa', it is a way we do not know." (5) The Rajaz is by Ru'bah, and it is in his Diwan p. 169. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/81, and the author quoted him via Al-Nahas in I'rab al-Qur'an 2/306.

सूरह हूद: आयत 111 222

दूसरा (व्याख्या): कि मूल रूप "लमिन् मा" (lamin ma) था, फिर कई 'मीम' एक साथ आने के कारण कसरा वाली 'मीम' को हटा दिया गया, और इसका अर्थ यह निकाला गया: "और निश्चित रूप से हर एक को, सृष्टि में से, वह पूरी तरह प्रतिफल देगा"(1)।

कहा गया है कि "लम्मा" (lamma) "लम्म" (lamm) का स्रोत है और यह रुकने की स्थिति को जोड़ने की स्थिति पर लागू करते हुए बिना तनवीन के आया है(2)। इस आधार पर, यह उनके इस कथन के समान है: ﴿और तुम विरासत को बड़े लालच (लम्मा) के साथ खाते हो﴾ [अल-फज्र: 19], अर्थात: उपभोग किए गए धन को इकट्ठा करना। तो इस आधार पर अनुमान है: "और निश्चित रूप से उनमें से प्रत्येक को, आपका रब उनके कर्मों का पूरा प्रतिफल (तौफ़ियतन लम्मन) देगा", अर्थात: उनके कर्मों को सामूहिक रूप से इकट्ठा करना। यह आपके इस कहने जैसा है: "क़ियामन ला-अक़ूमुन्ना" (खड़े होकर, मैं निश्चित रूप से खड़ा रहूँगा)।

अज़-ज़ुहरी ने इस अर्थ के अनुसार "लम्मन" (lamman) को शद्दा और तनवीन के साथ पढ़ा है(3)।

तीसरा: कि "लम्मा" (lamma) "इल्ला" (illa - सिवाय) के अर्थ में है; भाषाविदों ने वर्णन किया है: "मैंने अल्लाह के वास्ते तुमसे 'लम्मा' (कि) ऐसा करने के लिए कहा", जिसका अर्थ है: "इल्ला" (सिवाय इसके कि) तुमने किया। इसी के समान अल्लाह का यह कथन है: ﴿कोई प्राण ऐसा नहीं जिसके ऊपर कोई संरक्षक (हाफिज़) न हो﴾ [अत-तारिक़: 4], अर्थात: उसके ऊपर (एक संरक्षक) होने के सिवाय। तो आयत का अर्थ है: उनमें से प्रत्येक का प्रतिफल दिए जाने के सिवाय और कुछ नहीं है।

अल-कुशैरी ने कहा: अल-ज़ज्जाज ने इस मत को यह कहकर खारिज कर दिया कि उनके कथन में कोई निषेध नहीं है: "और निश्चित रूप से हर 'लम्मा'" ताकि "इल्ला" का अनुमान लगाया जा सके और यह नहीं कहा जाता: "लोग चले गए 'लम्मा' ज़ैद"(4)।

चौथा: अबू उस्मान अल-माज़िनी ने कहा: मूल "लमा" (lama) था जिसमें "लम्मा" को हल्का किया गया था, फिर उसे भारी (दोहरा) कर दिया गया जैसा कि उनके इस कथन में है: "मुझे वास्तव में डर था कि मैं अकाल देखूँगा हमारे इस वर्ष में, इसके उपजाऊ होने (अख्सब्बा) के बाद"(5) अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज ने कहा(6): यह एक गलती है, क्योंकि केवल भारी को हल्का किया जाता है, और हल्के को भारी नहीं किया जाता है।

(1) अल-फर्रा ने 'मा'नी अल-कुरान' 2/29 में इसका उल्लेख किया है, और इसके लिए पिछले पद्य का प्रमाण दिया है। (2) मक्की ने 'अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात' 1/537 में इसका उल्लेख किया है, और कहा है: यह व्याकरण में एक कमजोर मत है। (3) अल-नहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/305, 'अल-किरात अल-शादाह' पृष्ठ 61, और 'अल-मुहतासिब' 1/328। (4) अल-ज़ज्जाज ने इस मत को खारिज नहीं किया जैसा कि लेखक ने अल-कुशैरी से उद्धृत किया है; बल्कि अल-ज़ज्जाज ने 'मा'नी अल-कुरान' 3/81-82 में कहा है: मेरे विचार में इसके अलावा कोई अन्य मत जायज़ नहीं है, और यह जल्द ही आएगा। जिस व्यक्ति ने इस मत को कमजोर बताया वह अल-फर्रा थे 'मा'नी अल-कुरान' 2/29 में, उन्होंने कहा: "जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जो 'लम्मा' को 'इल्ला' के स्थान पर रखता है, तो यह एक ऐसा तरीका है जिसे हम नहीं जानते।" (5) यह रजज़ (काव्य रूप) रुबाह का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 169 में है। (6) 'मा'नी अल-कुरान' 3/81 में, और लेखक ने इसे अल-नहास के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 2/306 में उद्धृत किया है।

سورہ ہود: آیت ۱۱۱ ۲۲۲

دوسرا: کہ اصل "لَمِنْ ما" تھی، پس مکسور 'میم' کو 'میموں' کے اجتماع کی وجہ سے حذف کر دیا گیا، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: "اور یقیناً ہر ایک کو، مخلوق میں سے، وہ ضرور پورا پورا بدلہ دے گا"(۱)۔

اور کہا گیا ہے کہ "لَمَّا" مصدر ہے "لَمَّ" کا اور یہ بغیر تنوین کے آیا ہے وقف کی حالت کو وصل پر محمول کرتے ہوئے(۲)۔ چنانچہ اس لحاظ سے یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ أَكْلًا لَّمًّا﴾ [الفجر: ۱۹] یعنی: کھائے جانے والے مال کو جمع کرنا۔ تو اس بنیاد پر مراد یہ ہے: "اور یقیناً ان میں سے ہر ایک کو، تیرا رب ان کے اعمال کا پورا پورا بدلہ (توفیۃً لمّاً) دے گا"، یعنی: ان کے اعمال کو اجتماعی طور پر جمع کرنا۔ یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: "قیاماً لاقومنّ" (کھڑے ہوتے ہوئے، میں ضرور کھڑا ہوں گا)۔

اور زہری نے اس معنی کے مطابق "لمّاً" کو تشدید اور تنوین کے ساتھ پڑھا ہے(۳)۔

تیسرا: کہ "لَمَّا"، "اِلَّا" کے معنی میں ہے؛ اہل لغت نے نقل کیا ہے: "سألتك بالله لمَّا فعلت" یعنی: "اِلَّا فعلت"۔ اسی کی طرح اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿إِن كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾ [الطارق: ۴] یعنی: اس پر (نگہبان) ہونے کے سوا کچھ نہیں۔ تو آیت کا معنی یہ ہوا: ان میں سے ہر ایک کا حال یہی ہے کہ وہ ضرور انہیں پورا بدلہ دے گا۔

قشیری نے کہا: زجاج نے اس قول کو یہ کہہ کر رد کیا ہے کہ ان کے قول "وإن كلاً لما" میں کوئی نفی نہیں ہے کہ "الا" مراد لیا جا سکے، اور یہ نہیں کہا جاتا: "ذہب الناس لما زید"(۴)۔

چوتھا: ابو عثمان مازنی نے کہا: اصل "وإن كلاً لَمَا" تھی "لَمَّا" کی تخفیف کے ساتھ، پھر اسے ثقیل (دوہرا) کر دیا گیا جیسا کہ ان کا قول ہے: لقد خَشيتُ أن أرى جَدْبًا في عامنا ذا بعد ما أخصَبَّا(۵) اور ابو اسحاق زجاج نے کہا(۶): یہ غلطی ہے، کیونکہ صرف ثقیل کو ہلکا کیا جاتا ہے، اور ہلکے کو ثقیل نہیں کیا جاتا۔

---

(۱) اسے فراء نے 'معانی القرآن' ۲۹/۲ میں ذکر کیا ہے، اور اس پر سابقہ شعر سے استدلال کیا ہے۔ (۲) اسے مکی نے 'الکشف عن وجوہ القراءات' ۵۳۷/۱ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ نحو میں ایک کمزور قول ہے۔ (۳) نحاس کی 'اعراب القرآن' ۳۰۵/۲، 'القراءات الشاذہ' ص ۶۱، اور 'المحتسب' ۳۲۸/۱۔ (۴) زجاج نے اس قول کو رد نہیں کیا جیسا کہ مصنف نے قشیری کے حوالے سے نقل کیا ہے، بلکہ زجاج نے 'معانی القرآن' ۸۱/۳-۸۲ میں کہا ہے: میرے نزدیک اس کے علاوہ کوئی اور قول جائز نہیں، اور یہ جلد ہی آئے گا۔ جس نے اس قول کو کمزور قرار دیا وہ فراء تھے 'معانی القرآن' ۲۹/۲ میں، انہوں نے کہا: "اور رہا وہ شخص جس نے 'لما' کو 'الا' کے درجے میں رکھا، تو یہ ایسی وجہ ہے جسے ہم نہیں جانتے"۔ (۵) یہ رجز رؤبہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۶۹ میں ہے۔ (۶) 'معانی القرآن' ۸۱/۳ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے 'اعراب القرآن' ۳۰۶/۲ میں نقل کیا ہے۔

Fifth: Abu Ubaid al-Qasim ibn Sallam said: It is possible that the emphasis (tashdid) comes from their saying: "lamamtu al-shay'a alummuhu lamman" (I gathered the thing): when I collected it, then he derived from it "fa'la", just as it was read: (Then We sent Our messengers in succession) [Al-Mu'minun: 44] without tanwin and with tanwin. The Alif in this case is for feminization, and it is inclined (imala) according to this opinion for those who use imala.

Abu Ishaq(1) said: The only permissible opinion in my view is that "in" is lightened from the heavy (insha'), and it carries the meaning of "ma" (negation), such as: (There is no soul but has over it a protector) [At-Tariq: 4], and likewise it is emphasized according to its origin, and "ma" follows, and "lama" carries the meaning of "illa" (except), as narrated by Al-Khalil, Sibawayh, and all the Basrans, that "lama" is used in the sense of "illa".

I say: This is the opinion that al-Zajjaj accepted, as narrated by al-Nahas and others, and similar views have been mentioned before with al-Zajjaj's weakening of it, except that the correct part of that opinion is: "in" in it is negating, and here it is lightened from the heavy, so they differ(2).

Two readings remain. Abu Hatim said: And in the reading of Ubayy: "And all of them but [He] will surely compensate them"(3). And it is narrated from Al-A'mash: "And all but..." with the lightening of "in", the raising (raf') of "kull", and the emphasis of "lama"(4).

Al-Nahas(5) said: These readings that differ from the standard script (al-sawad) are such that "in" in them means "ma" and nothing else, and they are based on interpretation; because it is not permissible to read anything that contradicts the standard script except based on this.

---

(1) He is al-Zajjaj, and his words are in "Ma'ani al-Qur'an" 3/81. (2) The researchers of (M) mentioned that it appeared in the margins of one of the manuscripts: "What the Sheikh (may Allah have mercy on him) mentioned is correct to say: except that in this opinion 'in' is negating, and in the previous opinion 'in' is lightened from the heavy, so they differ." (3) In (M): "And all except will compensate them", and in Al-Nahas's "I'rab al-Qur'an" 2/305 (and the speech is from him): "And all except your Lord will compensate them for their deeds." In "Al-Durr al-Masun" 6/398: Abu Hatim said: what is in the Mushaf of Ubayy: "And if from all except will surely compensate them." Al-

Samin mentioned in "Al-Durr" 6/397 another reading for Ubayy, which is: "And all but..." with the lightening of "in", the raising of "kull", and the emphasis of "lama". (4) Ibn Jinni mentioned in "Al-Muhtasib" 1/328 and Al-Samin in "Al-Durr al-Masun" 6/397 that Al-A'mash read: "And all but surely He will compensate them." The reading mentioned by the author is for Ubayy as in the previous comment. (5) In "I'rab al-Qur'an" 2/305, and what precedes it is from it.

सूरह हुद: आयत 111 | पृष्ठ 223

पांचवां: अबू उबैद अल-कासिम बिन सलाम ने कहा: यह संभव है कि तशदीद (बल) उनके कहने से हो: "लममतु अल-शय अ अलुम्मुहु लम्मन" (मैंने चीज़ को इकट्ठा किया): जब मैंने इसे एकत्र किया, फिर उन्होंने उससे "फ़अ्ला" बनाया, जैसा कि पढ़ा गया: (फिर हमने अपने रसूलों को एक के बाद एक भेजा) [अल-मुमिनून: 44] बिना तनवीन के और तनवीन के साथ। इस मामले में अलिफ़ स्त्रीत्व के लिए है, और इस मत के अनुसार इमाला करने वालों के लिए यह इमाला (झुका हुआ) है।

अबू इशाक (1) ने कहा: मेरे विचार में एकमात्र स्वीकार्य मत यह है कि "इन" भारी (इनशा) से हल्का किया गया है, और इसका अर्थ "मा" (निषेध) है, जैसे: (कोई भी आत्मा ऐसी नहीं है जिस पर कोई रक्षक न हो) [अत-तारिक: 4], और इसी तरह इसे इसके मूल के अनुसार बल दिया गया है, और "मा" आता है, और "लम्मा" का अर्थ "इल्ला" (सिवाय) है, जैसा कि अल-खलील, सिबावैह और सभी बसरावासियों ने वर्णन किया है कि "लम्मा" का प्रयोग "इल्ला" के अर्थ में होता है।

मैं कहता हूँ: यह वह मत है जिसे अल-ज़ज्जाज ने स्वीकार किया था, जैसा कि अल-नहास और अन्य लोगों ने वर्णन किया है, और इसी तरह के विचार पहले भी अल-ज़ज्जाज द्वारा इसे कमजोर बताए जाने के साथ आए हैं, सिवाय इसके कि उस मत का सही हिस्सा यह है: इसमें "इन" निषेधात्मक है, और यहाँ यह भारी से हल्का किया गया है, इसलिए वे भिन्न हैं (2)।

दो किरअतें (पाठ) शेष हैं। अबू हातिम ने कहा: और उबै की किरअत में: "और उन सबको अल्लाह अवश्य ही उनके कर्मों का पूरा बदला देगा" (3)। और अल-आमश से वर्णित है: "और सभी लेकिन..." "इन" के हल्का होने के साथ, "कुल" के रफ़अ (पेश) के साथ, और "लम्मा" के तशदीद के साथ (4)।

अल-नहास (5) ने कहा: ये किरअतें जो मानक लिपि (अल-सवाद) से भिन्न हैं, उनमें "इन" का अर्थ "मा" के अलावा और कुछ नहीं है, और वे व्याख्या पर आधारित हैं; क्योंकि मानक लिपि के विरुद्ध कुछ भी पढ़ना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह इस पर आधारित न हो।

---

(1) वह अल-ज़ज्जाज है, और उसकी बात "मा'आनी अल-कुरआन" 3/81 में है। (2) (म) के शोधकर्ताओं ने उल्लेख किया कि एक पांडुलिपि के हाशिये में यह आया है: "शेख (अल्लाह उन पर दया करे) ने जो उल्लेख किया है वह यह कहना सही है: सिवाय इसके कि इस मत में 'इन'

निषेधात्मक है, और पिछले मत में 'इन' भारी से हल्का किया गया है, इसलिए वे भिन्न हैं।" (3) (म) में: "और सब सिवाय बदला देगा", और अल-नहास की "इ'राब अल-कुरआन" 2/305 में: "और सब सिवाय आपका रब उनके कर्मों का बदला देगा।" "अल-दुर्र अल-मसन" 6/398 में: अबू हातिम ने कहा: उबै के मुसहफ़ में जो है: "और यदि सभी में से सिवाय अवश्य बदला देगा।" अल-समीन ने "अल-दुर्र" 6/397 में उबै के लिए एक और किरअत का उल्लेख किया है, जो है: "और सभी लेकिन..." "इन" के हल्के होने, "कुल" के रफ़अ और "लम्मा" के तशदीद के साथ। (4) इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतासिब" 1/328 में और अल-समीन ने "अल-दुर्र अल-मसन" 6/397 में उल्लेख किया है कि अल-आमश ने पढ़ा: "और सब सिवाय इसके कि वह उन्हें बदला देगा।" लेखक द्वारा उल्लेखित किरअत उबै की है जैसा कि पिछली टिप्पणी में है। (5) "इ'राब अल-कुरआन" 2/305 में, और जो उससे पहले है वह उसी से है।

سورہ ہود: آیت 111 | صفحہ 223

پانچواں: ابو عبید القاسم بن سلام نے کہا: یہ جائز ہے کہ تشدید ان کے قول سے ہو: "لممت الشيء ألمه لَمّاً" (میں نے چیز کو جمع کیا): جب میں نے اسے جمع کیا، پھر اس سے "فَعْلَى" بنایا گیا، جیسا کہ پڑھا گیا: (ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَا) [المؤمنون: 44] بغیر تنوین اور تنوین کے ساتھ۔ پس الف اس بنا پر تانیث کے لیے ہے، اور اس قول پر اصحابِ امالہ کے لیے اس میں امالہ کیا جائے گا۔

ابو اسحاق(1) نے کہا: میرے نزدیک وہ قول جس کے سوا کوئی دوسرا جائز نہیں وہ یہ ہے کہ "إِن" ثقیلہ سے مخففہ ہے، اور "ما" کے معنی میں ہے، جیسے: (إِن كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ) [الطارق: 4]، اور اسی طرح یہ اپنی اصل پر مشدد بھی ہوتی ہے، اور "ما" کے معنی میں ہوتی ہے، اور "لَمَّا" بمعنی "إلا" (بجز) ہوتی ہے، یہ خلیل، سیبویہ اور تمام بصریین نے حکایت کیا ہے کہ "لَمَّا" بمعنی "إلا" استعمال ہوتا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ وہ قول ہے جسے زجاج نے پسند کیا ہے، اسے نحاس اور دیگر نے ان سے حکایت کیا ہے، اور اس جیسی بات اور زجاج کا اسے ضعیف قرار دینا پہلے گزر چکا ہے، سوائے اس کے کہ اس قول کی درستی یہ ہے کہ: "إِن" اس میں نافیہ ہے، اور یہاں یہ ثقیلہ سے مخففہ ہے، پس دونوں میں فرق ہے(2)۔

اور دو قراتیں باقی رہ گئیں۔ ابو حاتم نے کہا: اور ابیّ بن کعب کے حرف (قرات) میں ہے: "وإِنْ كُلًّا إِلَّا لَيُوفِّيَنَّهُم"(3)۔ اور اعمش سے مروی ہے: "وإِنْ كُلٌّ لَمَّا" "إِن" کے تخفیف، "كل" کے رفع، اور "لَمَّا" کی تشدید کے ساتھ(4)۔

نحاس(5) نے کہا: اور یہ قراتیں جو رسم الخط (سواد)के خلاف ہیں، ان میں "إن" بمعنی "ما" ہی ہوتی ہے، اور یہ تفسیر کی بنیاد پر ہوتی ہیں؛ کیونکہ رسم الخط کے خلاف پڑھنا جائز نہیں سوائے اس کے جو اس پر مبنی ہو۔

حواشی: (1) یہ زجاج ہیں، اور ان کا کلام "معانی القرآن" 3/81 میں ہے۔ (2) (م) کے محققین نے ذکر کیا ہے کہ ایک نسخے کے حاشیے میں یہ عبارت آئی ہے: شیخ (رحمہ اللہ) نے جو ذکر کیا ہے اس کا درست متن یہ ہونا چاہیے: سوائے اس کے کہ اس قول میں 'إن' نافیہ ہے، اور گزشتہ قول میں 'إن' ثقیلہ سے مخففہ ہے، پس دونوں میں فرق ہے۔ (3) (م) میں ہے: "وإن كل إلا ليوفينهم"، اور نحاس کی "إعراب القرآن" 2/305 میں ہے: "وإن كل إلا ليوفين ربك أعمالهم"۔ اور "الدر المصون" 6/398 میں ہے: ابو حاتم نے کہا: ابیّ کے مصحف میں ہے: "وإن من كل إلا ليوفينهم"۔ اور سمین نے "الدر" 6/397 میں ابیّ کی ایک اور قرات ذکر کی ہے، جو ہے: "وإن كل لما..." 'إن' کے تخفیف، 'كل' کے رفع اور 'لَمَّا' کی تشدید کے ساتھ۔ (4) ابن جنی نے "المحتسب" 1/328 میں اور سمین نے "الدر المصون" 6/397 میں ذکر کیا ہے کہ اعمش نے پڑھا: "وإن كل إلا ليوفينهم"۔ اور جو قرات مصنف نے ذکر کی ہے وہ ابیّ کی ہے جیسا کہ گزشتہ تبصرے میں گزرا۔ (5) "إعراب القرآن" 2/305 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Hud: Verse 112 224 The aspect. {Indeed He is All-Aware of what you do} is a threat and warning. The Almighty's saying: {So remain on a right course as you have been commanded, [you] and those who have turned back with you [to Allah], and do not transgress. Indeed, He is Seeing of what you do. 112} The Almighty's saying: {So remain on a right course as you have been commanded}: The address is to the Prophet ﷺ and to others. And it was said: It is for him, and the intention is his nation; as Al-Suddi said. It was also said: "Remain on a right course" means: seek steadfastness on religion from Allah and ask Him for that. So the 'seen' is the 'seen' of asking, just as you say: 'I seek forgiveness from Allah' (Astaghfirullah), meaning: I seek forgiveness from Him. And steadfastness (Istiqaamah) is: continuing in one direction without turning to the right or left, meaning(1): remain steadfast upon complying with Allah's command. And in 'Sahih' Muslim(2) on the authority of Sufyan bin Abdullah al-Thaqafi, who said: I said: O Messenger of Allah, tell me something about Islam that I will not need to ask anyone about after you. He said: "Say: 'I believe in Allah,' and then remain steadfast." And Al-Darimi Abu Muhammad narrated in his 'Musnad' from Uthman bin Hadhir al-Azdi who said: I visited Ibn Abbas and said: Advise me. He said: Yes, be mindful of Allah and remain steadfast; follow and do not innovate(3). {and those who have turned back with you} means: you remain steadfast and they too, meaning his companions who repented from polytheism, and those who followed him from his nation after them. Ibn Abbas said: No verse was revealed to the Messenger of Allah ﷺ that was harder or more difficult for him than this verse, and for that reason, he said to his companions when they said to him: Gray hair has come quickly to you!: He said: "Surah Hud and its sisters have turned my hair white." And this was mentioned at the beginning of the Surah(4).

(1) His saying: 'i.e.', from (Z) and (F). (2) Number (38), and it was mentioned before in 2/227. (3) Musnad Al-Darimi (141), and it was also reported by Ibn Waddah in 'Al-Bida' p. 25, and similarly by Al-Marwazi in 'Al-Sunnah' (83) via Tawus from Ibn Abbas. (4) P. 63 of this volume, and it is a weak hadith, discussed previously there.

सूरह हूद: आयत ११२ २२४ पक्ष। {निस्संदेह वह उससे पूरी तरह अवगत है जो तुम करते हो} एक धमकी और चेतावनी है। अल्लाह का कथन: {अतः आप डटे रहें जैसा कि आपको आदेश दिया गया है, [आप] और वे भी जिन्होंने आपके साथ (अल्लाह की ओर) तौबा की है, और सीमा का उल्लंघन न करें। निस्संदेह, वह देख रहा है जो तुम करते हो। ११२} अल्लाह का कथन: {अतः आप डटे रहें जैसा कि आपको आदेश दिया गया है}: यह संबोधन नबी ﷺ और दूसरों के लिए है। और कहा गया: यह उनके लिए है, और तात्पर्य उनकी उम्मत से है; जैसा कि अल-सुद्दी ने कहा। और यह भी कहा गया: "इस्तिक़ामत (डटे रहना)" का अर्थ है: अल्लाह से दीन पर अडिग रहने की मांग करना और उससे यह मांगना। तो 'सीन' (स) मांगने का 'सीन' है, जैसे आप कहते हैं: 'अस्तग़फिरुल्लाह' (मैं अल्लाह से क्षमा मांगता हूँ): जिसका अर्थ है: मैं उससे क्षमा मांगता हूँ। और इस्तिक़ामत (अडिगता) है: दाएं या बाएं मुड़े बिना एक ही दिशा में निरंतर चलते रहना, अर्थात(१): अल्लाह की आज्ञा के पालन पर अडिग रहें। और 'सहीह' मुस्लिम(२) में सुफियान बिन अब्दुल्ला अल-थकाफी से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मुझे इस्लाम के बारे में कुछ ऐसा बताएं कि मुझे आपके बाद किसी से पूछने की जरूरत न पड़े। उन्होंने कहा: "कहो: 'मैं अल्लाह पर ईमान लाया,' और फिर उस पर अडिग रहो।" और अल-दारीमी अबू मुहम्मद ने अपनी 'मुसनद' में उस्मान बिन हाज़िर अल-अज़दी से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैं इब्न अब्बास के पास गया और कहा: मुझे वसीयत (नसीहत) करें। उन्होंने कहा: हाँ, अल्लाह का डर रखो और अडिग रहो; अनुसरण करो और नई बातें पैदा (बिदअत) न करो(३)। {और वे भी जिन्होंने आपके साथ तौबा की है} अर्थात: आप भी अडिग रहें और वे भी, इससे उनका तात्पर्य उनके उन साथियों से है जिन्होंने शिर्क(बहुदेववाद) से तौबा की थी, और उनके बाद उनकी उम्मत के वे लोग जिन्होंने उनका अनुसरण किया। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ पर ऐसी कोई आयत नाज़िल नहीं हुई जो उनके लिए इस आयत से अधिक कठोर या कठिन हो, और इसी कारण उन्होंने अपने साथियों से कहा जब उन्होंने उनसे कहा: आपके बाल कितनी जल्दी सफेद हो गए हैं!: तो उन्होंने कहा: "सूरह हूद और उसकी सहेलियों (वैसी ही अन्य सूरतों) ने मुझे बूढ़ा कर दिया है।" और इसका उल्लेख सूरह के शुरू में हो चुका है(४)।

(१) उनका कहना: 'अर्थात', (ज़) और (फ़) से। (२) संख्या (३८), और २/२२७ में पहले आ चुका है। (३) मुसनद अल-दारीमी (१४१), और इसे इब्न वद्दाह ने 'अल-बिदा' पृ. २५ में भी उद्धृत किया है, और इसी तरह अल-मर्वज़ी ने 'अल-सुन्ना' (८३) में ताऊस के माध्यम से इब्न अब्बास से। (४) इस खंड का पृष्ठ ६३ और यह एक कमज़ोर हदीस है, जिस पर पहले चर्चा की जा चुकी है।

سورہ ہود: آیت ۱۱۲ ۲۲۴ جہت۔ ﴿إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ (بے شک وہ اس سے پوری طرح باخبر ہے جو تم کرتے ہو) یہ تہدید اور وعید (دھمکی) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۱۱۲﴾ (پس آپ ثابت قدم رہیں جیسا کہ آپ کو حکم دیا گیا ہے، اور وہ لوگ بھی جنہوں نے آپ کے ساتھ توبہ کی، اور سرکشی نہ کریں، بے شک وہ جو تم کرتے ہو اسے دیکھنے والا ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾: یہ خطاب نبی ﷺ اور دوسروں کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: خطاب آپ ﷺ سے ہے لیکن مراد آپ کی امت ہے؛ یہ سُدّی کا قول ہے۔ اور کہا گیا: "استقم" کا مطلب ہے: اللہ سے دین پر قائم رہنے کی طلب کرو اور اس سے اس کا سوال کرو۔ تو سین سوال کا سین ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: استغفر اللہ: یعنی میں اس سے مغفرت طلب کرتا ہوں۔ اور استقامت کا مطلب ہے: دائیں بائیں مڑے بغیر ایک ہی سمت میں مسلسل چلنا، یعنی(۱): اللہ کے حکم کی تعمیل پر ثابت قدم رہو۔ اور 'صحیح' مسلم(۲) میں سفیان بن عبداللہ الثقفی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، مجھے اسلام کے بارے میں ایسی بات بتائیں کہ آپ کے بعد مجھے کسی سے پوچھنے کی ضرورت نہ رہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: میں اللہ پر ایمان لایا، پھر اس پر ثابت قدم رہو"۔ اور دارمی ابو محمد نے اپنی 'مسند' میں عثمان بن حاضر الازدی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں ابن عباس کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کی: مجھے وصیت فرمائیں۔ انہوں نے کہا: ہاں، تقویٰ اختیار کرو اور استقامت اختیار کرو، اتباع کرو اور بدعت نہ نکالو(۳)۔ ﴿وَمَنْ تَابَ مَعَكَ﴾ یعنی: آپ بھی ثابت قدم رہیں اور وہ بھی، مراد آپ کے وہ صحابہ ہیں جنہوں نے شرک سے توبہ کی، اور ان کے بعد آپ کی امت کے وہ لوگ جنہوں نے آپ کی پیروی کی۔ ابن عباس نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ پر اس آیت سے زیادہ سخت اور دشوار کوئی آیت نازل نہیں ہوئی، اور اسی وجہ سے آپ ﷺ نے اپنے صحابہ سے فرمایا جب انہوں نے آپ سے کہا کہ آپ کے بال جلد سفید ہو گئے ہیں!: تو آپ ﷺ نے فرمایا: "سورہ ہود اور

اس کی ساتھی سورتوں نے مجھے بوڑھا کر دیا ہے"۔ اور یہ بات سورہ کے شروع میں گزر چکی ہے(۴)۔

(۱) ان کا قول: 'یعنی'، (ز) اور (ف) سے۔ (۲) نمبر (۳۸)، اور ۲/۲۲۷ میں پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ (۳) مسند دارمی (۱۴۱)، اور اسے ابن وضاح نے 'البدع' صفحہ ۲۵ میں بھی نکالا ہے، اور اسی طرح المروزی نے 'السنہ' (۸۳) میں طاؤس کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسی جلد کا صفحہ ۶۳، اور یہ حدیث ضعیف ہے، وہاں اس پر کلام گزر چکا ہے۔

Surah Hud: Verses 112 - 113 225 It was narrated from Abu Abd al-Rahman al-Sulami, he said: I heard Abu Ali al-Shabbawi(1) say: I saw the Prophet ﷺ in a dream and I said: O Messenger of Allah! It has been narrated from you that you said: "Surah Hud made me gray-haired." He said: Yes. I asked him: What part of it made you gray-haired? The stories of the prophets and the destruction of nations? He replied: No, but His saying: {So remain on a right course as you have been commanded}(2). {And do not transgress}: This is a prohibition against tyranny (tughyan), and tughyan means exceeding the limit, and from it: {Indeed, when the water overflowed} al-Haqqah: 11. It is also said: It means do not act haughtily towards anyone. His saying, Exalted is He: {And do not incline toward those who do wrong, lest you be touched by the Fire, and you would not have other than Allah any protectors; then you would not be helped.} There are four issues regarding it: First: His saying, Exalted is He: {And do not incline}. The essence of 'rukoon' (inclining)(4) is: leaning on, relying upon, finding stillness in something, and being pleased with it. Qatadah said: Its meaning is: Do not love them and do not obey them(5). Ibn Jurayj said: Do not lean toward them(6). Abu al-Aliyah said: Do not be pleased with their actions. All these meanings are close. Ibn Zaid said: 'Rukoon' here means: compromising, which is not denouncing their disbelief(7). Second: The majority read: "tarkanoo" with a fatha on the 'kaf'. Abu Amr said: It is the dialect of the people of Hijaz. Talhah ibn Musarrif, Qatadah, and others read it: "tarkunoo" with a damma on the 'kaf'; Al-Farra' said:

---

(1) It was corrupted in some manuscripts and in 'Shu'ab al-Iman' to: "al-Sirri", and he is Muhammad ibn Umar ibn Shabbuwayh al-Shabbawi al-Marwazi, the narrator of Sahih al-Bukhari from Abu Abd Allah al-Firabri, died around (380) AH. Al-Siyar 16/423, Tawdih al-Mushtabih 5/291, al-Taqyid by Ibn Nuqta 1/85. (2) Reported by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2439), mentioned by al-Qushayri in al-Risalah: 94, al-Suyuti in al-Durr al-Manthur 8/9, al-Dhahabi in al-Siyar 16/423, and Ibn Rajab in Jami' al-Ulum 1/509-510. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/212. (4) In (M): essence. (5) We did not find it from Qatadah, but rather from Ikrimah as in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/385, and al-Wasit by al-Wahidi 2/593, and al-Suyuti mentioned it in al-Durr 3/351 from Ikrimah as well, and attributed it to Abu al-Shaykh. (6) Reported by al-Tabari 13/601 via Ibn Jurayj from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and it was also mentioned from Ibn Abbas by al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 2/508, and al-Wahidi in al-Wasit 2/593. (7) Al-Tabari reported the saying of Abu al-Aliyah and Ibn Zaid in 12/600 and 601.

सूरह हूद: आयतें 112 - 113 225 अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अबू अली अल-शब्बावी(1) को कहते सुना: मैंने सपने में पैगंबर ﷺ को देखा और मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल! आपसे रिवायत है कि आपने कहा: "सूरह हूद ने मुझे बूढ़ा (सफेद बालों वाला) कर दिया।" उन्होंने कहा: हाँ। मैंने उनसे पूछा: इसके किस हिस्से ने आपको बूढ़ा किया? पैगंबरों की कहानियों और राष्ट्रों के विनाश ने? उन्होंने कहा: नहीं, बल्कि उनके इस कथन ने: {अतः आप डटे रहें जैसा कि आपको आदेश दिया गया है}(2)। {और सीमा पार न करो}: यह ज़ुल्म (तुग़यान) की मनाही है, और तुग़यान का अर्थ है सीमा से बाहर निकल जाना, और इसी से है: {निश्चय ही जब पानी मर्यादा से बाहर हो गया} अल-हाक्काह: 11। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि किसी पर भी अहंकार न करो। अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों की ओर न झुकना जिन्होंने ज़ुल्म किया है, अन्यथा तुम्हें आग छुएगी, और अल्लाह के सिवा तुम्हारा कोई संरक्षक न होगा; फिर तुम्हारी कोई सहायता नहीं की जाएगी।} इसमें चार मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और न झुकना}। 'रुकून' (झुकना)(4) की वास्तविकता है: सहारा लेना और भरोसा करना, किसी चीज़ में सुकून पाना और उससे संतुष्ट होना। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है: उनसे प्रेम न करो और उनकी आज्ञा न मानो(5)। इब्न जुरैज ने कहा: उनकी ओर मत झुको(6)। अबू अल-अलियाह ने कहा: उनके कार्यों से संतुष्ट न होओ। ये सभी अर्थ एक-दूसरे के निकट हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: यहाँ 'रुकून' का अर्थ है: चापलूसी (समझौता), और वह यह है कि उनके कुफ़्र (अविश्वास) को अस्वीकार न किया जाए(7)। दूसरा: बहुमत ने 'काफ़' पर फतह के साथ "तरकनू" पढ़ा है। अबू अम्र ने कहा: यह हिजाज़ के लोगों की भाषा है। तल्हा बिन मुसर्रिफ, क़तादा और अन्य लोगों ने इसे 'काफ़' पर दम्मा के साथ "तरकुनू" पढ़ा है; अल-फर्रा ने कहा:

---

(1) कुछ प्रतियों और 'शुअब अल-ईमान' में इसे बदलकर "अल-सिर्री" कर दिया गया है, और वह मुहम्मद बिन उमर बिन शब्बवैह अल-शब्बावी अल-मारवाज़ी हैं, जो अबू अब्द अल्लाह अल-फ़िरब्री से सहीह अल-बुखारी के रावी (वर्णनकर्ता) हैं, जिनकी मृत्यु लगभग (380) हिजरी में हुई थी। अल-सियार 16/423, तौदीह अल-मुशतबिह 5/291, इब्न नुकता द्वारा अल-तक़यीद 1/85। (2) इसे अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (2439) में निकाला है, और अल-कुशैरी ने अल-रिसाला: 94 में, अल-सुयूती ने अल-दुर्र अल-मंसूर 8/9 में, अल-ज़हबी ने अल-सियार 16/423 में और इब्न रजब ने जामे अल-उलूम 1/509-510 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/212। (4) (म) में: वास्तविकता। (5) हमें यह क़तादा से नहीं मिला, बल्कि इकरामा से मिला है जैसा कि अल-नहहास

द्वारा अल-कुरान के अर्थ 3/385 में और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/593 में है, और अल-सुयूती ने इसका उल्लेख अल-दुर्र 3/351 में इकरामा से भी किया है, और इसे अबू अल-शेख के नाम किया है। (6) इसे अल-तबरी 13/601 ने इब्न जुरैज के माध्यम से इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से निकाला है, और इसका उल्लेख इब्न अब्बास से अल-मावर्दी द्वारा अल-नुक़त वल-उयून 2/508 में और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/593 में भी किया गया है। (7) अल-तबरी ने 12/600 और 601 में अबू अल-अलियाह और इब्न ज़ैद का कथन निकाला है।

سورہ ہود: آیات ۱۱۲ - ۱۱۳ ۲۲۵ ابو عبدالرحمن السلمی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابو علی الشبوی(۱) کو کہتے سنا: میں نے خواب میں نبی ﷺ کو دیکھا تو میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! آپ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "سورہ ہود نے مجھے بوڑھا کر دیا۔" آپ ﷺ نے فرمایا: ہاں، تو میں نے عرض کیا: اس کی کس چیز نے آپ کو بوڑھا کیا؟ انبیاء کے قصوں اور قوموں کی ہلاکت نے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: نہیں، بلکہ اس قول نے: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾ (پس ڈٹے رہیے جیسا کہ آپ کو حکم دیا گیا ہے)(۲)۔ ﴿وَلَا تَطْغَوْا﴾ (اور سرکشی نہ کرو) یہ سرکشی سے ممانعت ہے، اور طغیان کا مطلب ہے حد سے تجاوز کرنا، اور اسی سے ہے: ﴿إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ﴾ [الحاقہ: ۱۱] (بے شک جب پانی حد سے گزر گیا)(۳)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی کسی پر تکبر نہ کرو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ﴾ (اور ان لوگوں کی طرف نہ جھکنا جنہوں نے ظلم کیا، ورنہ تمہیں آگ چھو لے گی، اور اللہ کے سوا تمہارا کوئی مددگار نہ ہوگا، پھر تمہاری مدد نہیں کی جائے گی)۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَرْكَنُوا﴾۔ 'رکون' کی حقیقت(۴) یہ ہے: سہارا لینا، بھروسہ کرنا، کسی چیز سے سکون پانا اور اس پر راضی ہونا۔ قتادہ نے کہا: اس کا مطلب ہے: ان سے محبت نہ کرو اور ان کی اطاعت نہ کرو(۵)۔ ابن جریج: ان کی طرف مائل نہ ہو(۶)۔ ابو العالیہ: ان کے اعمال سے راضی نہ ہو۔ یہ سب قریب قریب ہیں۔ اور ابن زید نے کہا: یہاں 'رکون' سے مراد ہے: مداہنت (مصلحت پسندی)، اور وہ یہ ہے کہ ان کے کفر پر نکیر (انکار) نہ کی جائے(۷)۔ دوسرا: جمہور نے "تَرْكَنُوا" کاف کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، ابو عمرو نے کہا: یہ اہل حجاز کی لغت ہے۔ اور طلحہ بن مصرف، قتادہ اور دیگر نے اسے "ترکنوا" کاف کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے؛ فراء نے کہا:

(۱) نسخوں اور شعب الایمان میں یہ تحریف ہو کر "السری" ہو گیا ہے، اور وہ محمد بن عمر بن شبویہ الشبوی المروزی ہیں، جو ابو عبد اللہ الفربری سے صحیح بخاری کے راوی ہیں، ان کا انتقال تقریباً (۳۸۰) ھ میں ہوا۔ السیر ۱۶/۴۲۳، توضیح المشتبہ ۵/۲۹۱، التقیید لابن نقطہ ۱/۸۵۔ (۲) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۲۴۳۹) میں روایت کیا ہے، اور قشیری نے الرسالہ: ۹۴ میں، سیوطی نے الدر المنثور ۹/۸ میں، ذہبی نے السیر ۱۶/۴۲۳ میں اور ابن رجب نے جامع العلوم ۱/۵۰۹-۵۱۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/۲۱۲۔ (۴) (م) میں: حقیقت۔ (۵) ہمیں یہ قتادہ سے نہیں ملا، بلکہ عکرمہ سے ملا ہے جیسا کہ نحاس کی معانی القرآن ۳/ ۳۸۵ اور واحدی کی الوسیط ۲/ ۵۹۳ میں ہے، اور سیوطی نے اسے الدر ۳/ ۳۵۱ میں عکرمہ سے بھی ذکر کیا ہے، اور اسے ابو الشیخ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۳/۶۰۱ میں ابن جریج کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور ابن عباس سے ماوردی نے النکت والعیون ۲/۵۰۸ میں اور واحدی نے الوسیط ۲/۵۹۳ میں بھی ذکر کیا ہے۔ (۷) طبری نے ۱۲/ ۶۰۰ اور ۶۰۱ میں ابو العالیہ اور ابن زید کا قول نقل کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 113 - 114 | Page 226

And it is the dialect of Tamim and Qays (1). A group has permitted 'rakina yarkanu' (he inclined), like 'mana'a yamna'u' (2). Third: His words, the Exalted: "[and do not incline] toward those who do wrong" [11:113]. It is said: they are the people of polytheism. And it is said: it is general to them and to the disobedient, similar to His words, the Exalted: "And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses..." the verse [Al-An'am: 68], and it has been discussed before. This is the correct meaning of the verse, and it indicates the desertion of the people of disbelief and disobedience from among the people of innovation and others; for their companionship is disbelief or disobedience; because companionship only arises from affection. A wise man once said (3): "Do not ask about a man, but ask about his companion, for every companion follows the one he is paired with." If the companionship is out of necessity or Taqiyyah (precautionary concealment); the discussion on it has already passed in "Al Imran" and "Al-Ma'idah" (4). The companionship of an oppressor based on Taqiyyah is excepted from the prohibition in a state of necessity (5). And Allah knows best. Fourth: His words, the Exalted: "lest the Fire touch you" [11:113]. Meaning: it will burn you, due to mixing with them, accompanying them, assisting them in their turning away, and agreeing with them in their affairs. His words, the Exalted: "And establish prayer at the two ends of the day and at the approach of the night. Indeed, good deeds do away with misdeeds. That is a reminder for those who remember." (114) There are six issues regarding it: The first: His words, the Exalted: "And establish prayer at the two ends of the day". No one from among the people [of knowledge] has disagreed...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/306, and the reading in al-Qira'at al-Shadhah p. 61, and al-Muhtasab 1/329. (2) Al-Muhtasab 1/329, and the general reading is 'rakina yarkanu' with a kasrah on the 'ayn in the past tense like 'alima'. See Tahdhib al-Lughah 10/189, and al-Durr al-Masun 6/418. (3) He is Tarafa bin al-Abd, and the verse is in his Diwan p. 44, and it is said it is by Adi bin Zaid and Salaf 5/273, and the speech is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1054. (4) 5/87 in the Tafsir of "Al Imran", and we did not find it in the Tafsir of "Al-Ma'idah". (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1054.

सूरा हूद: आयतें 113 - 114 | पृष्ठ 226

यह तमीम और क़ैस की बोली है (1)। कुछ लोगों ने 'रकन यर्कन' (झुकना) को 'मनअ यमनअ' की तरह जायज़ माना है (2)। तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "[और मत झुको] उन लोगों की ओर जिन्होंने ज़ुल्म किया" [11:113]। कहा गया है: ये शिर्क करने वाले लोग हैं। और कहा गया है: यह उनके और अवज्ञाकारियों के बारे में सामान्य है, अल्लाह तआला के इस फ़रमान की तरह: "और जब आप उन लोगों को देखें जो हमारी आयतों में उलझते हैं..." आयत [अल-अनआम: 68], और यह पहले गुज़र चुका है। आयत का सही अर्थ यही है, और यह बिदअती लोगों और अन्य लोगों में से कुफ़्र और अवज्ञा के लोगों को छोड़ने का संकेत देती है; क्योंकि उनका साथ कुफ़्र या अवज्ञा है; क्योंकि संगति केवल प्रेम से ही होती है; और एक बुद्धिमान व्यक्ति ने कहा है (3): "किसी व्यक्ति के बारे में न पूछो बल्कि उसके साथी के बारे में पूछो, क्योंकि हर साथी अपने साथ रहने वाले का अनुसरण करता है।" यदि संगति मजबूरी या तक़िया (सावधानी) के कारण है; तो उस पर चर्चा "आल इमरान" और "अल-माइदा" (4) में हो चुकी है। मजबूरी की स्थिति में तक़िया के आधार पर अत्याचारी की संगति को मनाही से अलग रखा गया है (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "तो तुम्हें आग छुएगी" [11:113]। अर्थात: उनके साथ मेलजोल, संगति, उनके मुँह मोड़ने में उनकी मदद करने और उनके मामलों में उनकी सहमति के कारण वह तुम्हें जलाएगी। अल्लाह तआला का फ़रमान: "और दिन के दोनों सिरों पर और रात के कुछ हिस्सों में नमाज़ क़ायम करो। बेशक, नेकियाँ बुराइयों को दूर कर देती हैं। यह याद रखने वालों के लिए एक नसीहत है।" (114) इसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और दिन के दोनों सिरों पर नमाज़ क़ायम करो"। [इल्म] वालों में से किसी ने भी मतभेद नहीं किया है...

---

(1) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 2/306, और अल-क़िरात अल-शज़ाह पृष्ठ 61 में पाठ, और अल-मुहतासब 1/329। (2) अल-मुहतासब 1/329, और आम पाठ 'रकन यर्कन' है जिसमें 'अल्म' की तरह माज़ी (भूतकाल) में ऐन पर कसरा है। तहज़ीब अल-लुग़ह 10/189, और अल-दुर्र अल-मसून 6/418 देखें। (3) वह तरफ़ा बिन अल-अब्द है, और शेर उनके दीवान पृष्ठ 44 में है, और कहा जाता है कि यह अदी बिन ज़ैद का है और सलफ़ 5/273, और बात इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1054 से है। (4) "आल इमरान" की तफ़सीर में 5/87, और हमें "अल-माइदा" की तफ़सीर में यह नहीं मिला। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1054।

اور یہ تمیم اور قیس کی لغت ہے (۱)۔ اور ایک گروہ نے 'رَکِن یرکَن' (جھکنا) کو 'منَعَ یَمنَع' کی طرح جائز قرار دیا ہے (۲)۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "[اور نہ جھکو] ان لوگوں کی طرف جنہوں نے ظلم کیا" [۱۱:۱۱۳]۔ کہا گیا ہے: یہ اہل شرک ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان میں اور نافرمانوں میں عام ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح: "اور جب آپ ان لوگوں کو دیکھیں جو ہماری آیات میں بحث کرتے ہیں..." آیت [الانعام: ۶۸] اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور آیت کے معنی میں یہی صحیح ہے، اور یہ اہل بدعت اور دیگر لوگوں میں سے کفر اور معصیت والوں کو چھوڑ دینے پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ ان کی صحبت کفر یا معصیت ہے؛ اس لیے کہ صحبت صرف محبت ہی سے ہوتی ہے؛ اور ایک دانا نے کہا ہے (۳): "آدمی کے بارے میں نہ پوچھو بلکہ اس کے ساتھی کے بارے میں پوچھو، کیونکہ ہر ساتھی اپنے ساتھ والے کی پیروی کرتا ہے۔" پس اگر صحبت ضرورت اور تقیہ کی بنا پر ہو؛ تو اس پر گفتگو "آل عمران" اور "المائدہ" (۴) میں گزر چکی ہے۔ اور اضطرار کی حالت میں تقیہ پر ظالم کی صحبت کو ممانعت سے مستثنیٰ قرار دیا گیا ہے (۵)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تو تمہیں آگ چھوئے گی" [۱۱:۱۱۳]۔ یعنی: ان سے میل جول، ان کی صحبت، ان کے اعراض میں ان کی مدد اور ان کے امور میں ان کی موافقت کی وجہ سے وہ تمہیں جلائے گی۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور نماز قائم کرو دن کے دونوں سروں پر اور رات کے کچھ حصوں میں، بے شک نیکیاں برائیوں کو دور کر دیتی ہیں، یہ یاد رکھنے والوں کے لیے ایک نصیحت ہے" (۱۱۴)۔ اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور نماز قائم کرو دن کے دونوں سروں پر"۔ اہل [علم] میں سے کسی نے بھی اختلاف نہیں کیا...

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣٠٦/٢، والقراءة في القراءات الشاذة ص٦١، والمحتسب ٣٢٩/١۔ (٢) المحتسب ٣٢٩/١، اور عام قراءت 'رَكِن یرکَن' ماضی میں عین کے کسرہ کے ساتھ جیسے 'علم' ہے۔ دیکھیے تہذیب اللغۃ ١٨٩/١٠، اور الدر المصون ٤١٨/٦۔ (٣) وہ طرفہ بن العبد ہے، اور بیت اس کے دیوان ص ٤٤ میں ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ عدی بن زید کا ہے اور سلف ٢٧٣/٥، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ١٠٥٤/٣ سے ہے۔ (٤) ٨٧/٥ تفسیر "آل عمران" میں، اور ہمیں تفسیر "المائدہ" میں یہ نہیں ملا۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ١٠٥٤/٣۔

227 Surah Hud: Verse 114

The interpretation is that the "prayer" in this verse refers to the obligatory prayers (1); and they are specifically mentioned because they are the second pillar of faith and a refuge in times of calamity; and the Prophet ﷺ, whenever a matter troubled him, would turn to prayer (2).

Sufi masters said: The meaning of this verse is the total absorption of time in worship, both obligatory and voluntary; Ibn al-Arabi said (3): This is weak, for the command does not encompass that; neither as an obligation [for they are five prayers, and] nor as voluntary, for the daily litanies (awrad) are known, and the times of encouraged voluntary prayers are limited, and other times are subject to recommended acts interchangeably, not universally, and that is not within human capacity.

Second: His, the Exalted, saying: {at the two ends of the day} Mujahid said: The first end is the morning prayer, and the second end is the Dhuhr and Asr prayers. This was chosen by Ibn Atiyyah (5).

It is said: The two ends are morning and sunset; this was said by Ibn Abbas and al-Hasan (6).

From al-Hasan also: The second end is Asr alone. This was said by Qatadah and al-Dahhak (7).

It is said: The two ends are Dhuhr and Asr, and the 'zulaf' (parts of the night) are Maghrib, Isha, and Fajr. It seems this speaker took into account the audible recitation (8).

Al-Mawardi narrated: That the first end is the Fajr prayer by consensus (9).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/212, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1056. (2) Previously mentioned 1/262 from the hadith of Hudhayfah ibn al-Yaman (RA). (3) In Ahkam al-Quran 3/1057, and what is before it and what will come between brackets is from it, and the saying of Sufi masters in Ibn al-Arabi's transmission is from Lata'if al-Isharat 2/161. (4) In the manuscripts: "except", and what is established is from Ahkam al-Quran. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/212, and narrated from Mujahid by al-Tabari 12/602. (6) Narrated from them by al-Tabari 12/603. (7) Al-Tabari narrated their saying 12/604-605. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/212, and the saying is mentioned in al-Tabari 12/605. (9) Al-Nukat wa al-Uyun 2/508.

227 सूरह हूद: आयत 114

व्याख्या में कहा गया है कि इस आयत में नमाज़ से मुराद फर्ज़ नमाज़ें हैं (1); और विशेष रूप से उनका उल्लेख इसलिए किया गया है क्योंकि वे ईमान के बाद दूसरा स्थान रखती हैं, और विपत्तियों में उनकी ओर ही शरण ली जाती है; और नबी ﷺ को जब भी कोई मामला परेशान करता था, तो आप नमाज़ की ओर रुख करते थे (2)।

सूफी उस्तादों ने कहा: इस आयत का अर्थ है इबादत में समय का पूर्ण तल्लीन होना, चाहे वह फर्ज़ हो या नफिल; इब्न अल-अरबी ने कहा (3): यह कमजोर मत है, क्योंकि आदेश इसमें शामिल नहीं है; न फर्ज़ के रूप में [क्योंकि वे पांच नमाज़ें हैं, और] न ही नफिल के रूप में, क्योंकि वज़ीफ़े(औराद) ज्ञात हैं, और प्रोत्साहित नफिल नमाज़ों के समय सीमित हैं, और अन्य समयों में सिफारिश किए गए कार्य वैकल्पिक रूप से होते हैं, सार्वभौमिक रूप से नहीं, और यह मानव क्षमता के भीतर नहीं है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {दिन के दो सिरों पर} मुजाहिद ने कहा: पहला सिरा सुबह की नमाज़ है, और दूसरा सिरा जुहर और अस्र की नमाज़ है। इब्न अतिय्याह (5) ने इसे चुना है।

और कहा गया है: दो सिरे सुबह और मगरिब हैं; यह इब्न अब्बास और अल-हसन (6) ने कहा है।

अल-हसन से यह भी है: दूसरा सिरा केवल अस्र है। यह क़तादाह और अल-दह्हाक (7) ने कहा है।

और कहा गया है: दो सिरे जुहर और अस्र हैं, और 'ज़ुलफ़' (रात के हिस्से) मगरिब, ईशा और फज्र हैं। ऐसा लगता है कि इस वक्ता ने ऊँची आवाज़ में तिलावत (जह्र) को ध्यान में रखा है (8)।

अल-मावर्दी ने वर्णन किया है: कि पहला सिरा आम सहमति से फज्र की नमाज़ है (9)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/212, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1056। (2) हुज़ैफा इब्न अल-यमान (रज़ि.) की हदीस से 1/262 में उल्लेख किया गया है। (3) अहकाम अल-क़ुरान 3/1057 में, और इससे पहले और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है, और इब्न अल-अरबी के वर्णन में सूफी उस्तादों का कहना लताइफ अल-इशारत 2/161 से है। (4) पाण्डुलिपियों में: "सिवाय", और जो स्थापित है वह अहकाम अल-क़ुरान से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/212 में, और अल-तबरी 12/602 द्वारा मुजाहिद से उद्धृत। (6) अल-तबरी 12/603 द्वारा उनसे उद्धृत। (7) अल-तबरी 12/604-605 ने उनके कथन को उद्धृत किया। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/212, और यह बात अल-तबरी 12/605 में उल्लिखित है। (9) अल-नुकात व अल-उयून 2/508।

۲۲۷ سورہ ہود: الآية ١١٤

تاویل یہ ہے کہ اس آیت میں نماز سے مراد فرض نمازیں ہیں (1)؛ اور ان کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا گیا ہے کیونکہ وہ ایمان کے بعد دوسرا درجہ رکھتی ہیں، اور مصائب میں انہی کی طرف رجوع کیا جاتا ہے؛ اور نبی ﷺ کو جب بھی کوئی معاملہ پریشان کرتا تھا، تو آپ نماز کی طرف لپکتے تھے (2)۔

صوفی مشائخ نے کہا: اس آیت سے مراد عبادت میں اوقات کا مکمل غرق ہونا ہے، خواہ وہ فرض ہو یا نفل؛ ابن العربی (3) نے کہا: یہ کمزور بات ہے، کیونکہ حکم اس پر محیط نہیں ہے؛ نہ واجب کے طور پر [کیونکہ وہ پانچ نمازیں ہیں، اور] نہ ہی نفل کے طور پر، کیونکہ اوراد معلوم ہیں، اور ترغیب دی گئی نفل نمازوں کے اوقات محدود ہیں، اور دیگر اوقات میں مستحب اعمال متبادل کے طور پر ہوتے ہیں نہ کہ عمومی طور پر، اور یہ انسانی طاقت میں نہیں ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿طَرَفَيِ النَّهَارِ﴾ مجاہد نے کہا: پہلا سرا صبح کی نماز ہے، اور دوسرا سرا ظہر اور عصر کی نماز ہے۔ ابن عطیہ (5) نے اسی کو اختیار کیا ہے۔

اور کہا گیا: دونوں سرے صبح اور مغرب ہیں؛ یہ ابن عباس اور الحسن (6) نے کہا ہے۔

الحسن سے یہ بھی منقول ہے: دوسرا سرا صرف عصر ہے۔ یہ قتادہ اور الضحاک (7) نے کہا ہے۔

اور کہا گیا: دونوں سرے ظہر اور عصر ہیں، اور 'زلف' (رات کے حصے) مغرب، عشاء اور فجر ہیں۔ گویا اس کہنے والے نے جہرِ قراءت کا لحاظ رکھا ہے (8)۔

الماوردی نے نقل کیا: کہ پہلا سرا بالاتفاق فجر کی نماز ہے (9)۔

(١) المحرر الوجيز ٢١٢/٣ ، وأحكام القرآن لابن العربي ١٠٥٦/٣ . (٢) سلف ٢٦٢/١ من حديث حذيفة بن اليمان ﷺ. (٣) في أحكام القرآن ١٠٥٧/٣ ، وما قبله وما سيأتي بين حاصرتين منه، وقول شيوخ الصوفية في نقل ابن العربي من لطائف الإشارات ١٦١/٢ . (٤) في النسخ: إلا، والمثبت من أحكام القرآن. (٥) في المحرر الوجيز ٢١٢/٣ ، وأخرجه عن مجاهد الطبري ٦٠٢/١٢ . (٦) أخرجه عنهما الطبري ٦٠٣/١٢ . (٧) أخرج قولهم الطبري ٦٠٤/١٢ - ٦٠٥ . (٨) المحرر الوجيز ٢١٢/٣ ، وذكر القول الطبري ٦٠٥/١٢ . (٩) النكت والعيون ٥٠٨/٢ .

Surah Hud: Verse 114 | 228

I say: This consensus is contradicted by the statement before it. Al-Tabari (1) preferred that the two ends (sides) are: the morning (Subh) and the evening (Maghrib), and that this is the apparent meaning; Ibn Atiyyah said: It was refuted by the fact that Maghrib is not included in it because it is part of the night prayer (2). Ibn al-Arabi said: "And the wonder is from Al-Tabari, who sees the two ends of the day as being morning and evening, while they are the two ends of the night! He turned the bow into a 'rakwa' (small vessel/boat) (3), and deviated from the target (barjas) by a 'ghalwa' (shot's distance) (4); Al-Tabari said: The proof for it is the consensus of everyone that one of the two ends is the morning prayer, so this indicates that the other end is the evening prayer. And no one agreed with him on that (5)." I say: This is prejudice on the part of Ibn al-Arabi in his rebuttal, claiming that no one agreed with him on that. We have already mentioned from Mujahid that the first end is the morning prayer. There is a consensus – except for those who are eccentric – that whoever eats or has intercourse after dawn intentionally, that day of his is a day of breaking fast (fitr), and he must make it up (qada') and pay expiation (kaffarah). That is only because what follows dawn is of the day; this proves the correctness of what Al-Tabari said regarding the morning. The point remains regarding the evening, and the rebuttal against him on it is as previously stated. And Allah knows best.

---

(1) In his Tafsir 12/605, and the speech is by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/212. (2) We did not find this statement in al-Muharrar al-Wajiz; Ibn Atiyyah's statement was made after Al-Tabari's statement: except that the generality of the five prayers in the verse is more appropriate. The rebuttal mentioned by the author is for Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 3/1056. (3) The 'rakwah' (with three vowel markings): a small boat. 'Turning the bow into a rakwa' is an idiom used for regression or the reversal of matters. Al-Qamus (rak-w). (4) Al-Barjas: a target in the air on the head of a spear or similar, to be shot at. Taj al-Arus (barjas). 'Al-Gharad' is the target at which the intended thing is thrown. 'Al-Ghalwah' is three hundred to four hundred cubits, or it is the distance of the furthest arrow shot. Mu'jam Matn al-Lughah (gharad) and (ghuluw). A commentary on 'al-barjas' appeared in (Zah) and (Fa) inserted by the copyists within the text. It stated after his mention of 'al-barjas': 'a target in the air to be shot at'. I think it is a post-classical (muwallad) term. Al-Jawhari said it. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1056-1057. Al-Tabari's mention of consensus is in his Tafsir 12/601-602 and 605. (6) In (Zah): 'an' instead of: 'wa ma'.

सूरह हूद: आयत 114 | 228

मैंने कहा: और यह सहमति उससे पहले वाले कथन द्वारा खंडित हो जाती है। अल-तब़री (1) ने इस बात को प्राथमिकता दी कि 'दोनों किनारे' सुबह (सुब्ह) और शाम (मग़रिब) की नमाज़ें हैं, और यही ज़ाहिरी अर्थ है; इब्न अतिया ने कहा: इस पर यह आपत्ति जताई गई कि मग़रिब इसमें शामिल नहीं है क्योंकि यह रात की नमाज़ का हिस्सा है (2)। इब्न अल-अरबी ने कहा: "और आश्चर्य तो अल-तब़री पर है, जो दिन के दो किनारों को सुबह और शाम मानते हैं, जबकि वे रात के दो किनारे हैं! उन्होंने धनुष को एक छोटी नाव (रकवा) (3) में बदल दिया, और लक्ष्य (बर्गास) से एक तीर की दूरी (ग़लवा) (4) तक भटक गए; अल-तब़री ने कहा: इसका प्रमाण सभी की सर्वसम्मति (इज्मा) है कि दोनों किनारों में से एक सुब्ह (सुबह) है, तो यह इस बात का संकेत है कि दूसरा किनारा मग़रिब है। और इस पर उनके साथ कोई और सहमत नहीं हुआ (5)।" मैंने कहा: यह इब्न अल-अरबी की ओर से खंडन करने में पक्षपात है, कि उनके साथ इस पर कोई सहमत नहीं हुआ। हमने मुजाहिद से यह उल्लेख किया है कि पहला किनारा सुब्ह की नमाज़ है। और इस पर सहमति रही है - सिवाय उनके जो अलग राय रखते हैं - कि जिस किसी ने फज्र (भोर) के बाद जानबूझकर कुछ खा लिया या सहवास किया, उसका वह दिन रोज़ा टूटने (इफ़्तार) का दिन माना जाएगा, और उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है। और ऐसा इसलिए है क्योंकि फज्र के बाद का समय दिन का हिस्सा है; तो यह सुब्ह के बारे में अल-तब़री की बात की सत्यता को सिद्ध करता है। जहाँ तक मग़रिब की बात है, उस पर उनका रुख़ वही रहता है, और उस पर खंडन वही है जो पहले बताया जा चुका है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

---

(1) अपनी तफ़सीर 12/605 में, और यह कथन इब्न अतिया का 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/212 में है। (2) हमें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में यह कथन नहीं मिला; इब्न अतिया का कथन अल-तब़री के इस कथन के बाद आया है: "बशर्ते कि आयत में पाँचों नमाज़ों का समावेश अधिक उपयुक्त है"। लेखक द्वारा उल्लेखित खंडन इब्न अल-अरबी का 'अहकाम अल-कुरान' 3/1056 में है। (3) रकवा (तीनों हरकतों के साथ): एक छोटी नाव। 'धनुष को रकवा बनाना' एक मुहावरा है जो उलटफेर या मामलों के बिगड़ने के लिए इस्तेमाल किया जाता है। अल-कामूस (रक-व)। (4) अल-बर्गास: हवा में भाले की नोक पर रखा गया एक लक्ष्य जिसे मारा जाता है। ताज अल-अरूस (बर्जस)। 'अल-ग़रज़' वह लक्ष्य है जिस पर निशाना लगाया जाता है। 'ग़लवा' तीन सौ से चार सौ हाथ की दूरी है, या यह सबसे दूर तक फेंके गए तीर की दूरी है। मुअजम मतन अल-लुग़ा (ग़रज़) और (ग़ुलुव)। अल-बर्गास

की व्याख्या (ज़) और (फ़) प्रतियों में लेखकों द्वारा मूल पाठ के बीच शामिल की गई थी। उसमें 'बर्गास' शब्द के बाद लिखा था: 'हवा में एक लक्ष्य जिसे मारा जाता है'। मुझे लगता है कि यह एक नया (मुवल्लद) शब्द है। अल-जौहरी ने ऐसा कहा है। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1056-1057। अल-तब़री द्वारा इज्मा (सर्वसम्मति) का ज़िक्र उनकी तफ़सीर 12/601-602 और 605 में है। (6) प्रति (ज़) में: 'मा' के स्थान पर 'अन' है।

میں نے کہا: اور یہ اتفاق اس قول سے ٹوٹ جاتا ہے جو اس سے پہلے ہے۔ اور طبری (١) نے اس بات کو ترجیح دی کہ 'طرفین' (دو کنارے) سے مراد صبح اور مغرب ہیں، اور یہی ظاہر بات ہے؛ ابن عطیہ نے کہا: ان پر یہ اعتراض کیا گیا کہ مغرب اس میں داخل نہیں ہے کیونکہ وہ رات کی نماز میں سے ہے (٢)۔ ابن العربی نے کہا: "اور تعجب ہے طبری پر جو دن کے دو کناروں کو صبح اور مغرب سمجھتے ہیں، حالانکہ وہ رات کے دو کنارے ہیں! انہوں نے کمان کو چھوٹی کشتی (رکوہ) (٣) بنا دیا، اور نشانے (برجاس) سے ایک 'غلوہ' (تیر کی مسافت) (٤) دور ہٹ گئے؛ طبری نے کہا: اس پر دلیل سب کا اس بات پر اجماع ہے کہ دونوں کناروں میں سے ایک صبح ہے، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ دوسرا کنارہ مغرب ہے۔ اور اس بات پر ان کے ساتھ کسی نے اتفاق نہیں کیا (٥)۔" میں نے کہا: یہ ابن العربی کی طرف سے رد کرنے میں زیادتی ہے، کہ ان کے ساتھ اس پر کسی نے اتفاق نہیں کیا۔ اور ہم مجاہد سے ذکر کر چکے ہیں کہ پہلا کنارہ نمازِ صبح ہے، اور اس بات پر اتفاق ہو چکا ہے - سوائے ان کے جو الگ رائے رکھتے ہیں - کہ جس نے طلوعِ فجر کے بعد جان بوجھ کر کچھ کھایا یا جماع کیا تو اس کا وہ دن افطار (روزہ ٹوٹنے) کا دن ہے، اور اس پر قضا اور کفارہ لازم ہے، اور یہ صرف اس وجہ سے ہے کہ طلوعِ فجر کے بعد کا وقت دن میں سے ہے؛ تو یہ صبح کے بارے میں طبری کی بات کی صحت پر دلالت کرتا ہے، اور مغرب کی بات ان پر باقی رہتی ہے، اور اس پر رد وہی ہے جو پہلے گزر چکا۔ واللہ اعلم۔

---

(١) اپنی تفسیر ٦٠٥/١٢ میں، اور یہ کلام ابن عطیہ کا 'المحرر الوجیز' ٢١٢/٣ میں ہے۔ (٢) ہمیں 'المحرر الوجیز' میں یہ قول نہیں ملا؛ اور ابن عطیہ کا قول طبری کے اس قول کے بعد ہے: "بجز

اس کے کہ آیت میں پانچوں نمازوں کا عموم زیادہ بہتر ہے"۔ اور مصنف نے جو رد ذکر کیا ہے وہ ابن العربی کا ہے 'احکام القرآن' ۱۰۵٦/۳ میں۔ (۳) الرکوہ (تینوں حرکات کے ساتھ): ایک چھوٹی کشتی۔ 'کمان کا رکوہ بن جانا' ایک محاورہ ہے جو پیٹھ پھیرنے اور معاملات کے الٹ جانے پر بولا جاتا ہے۔ القاموس (رکو)۔ (٤) البرجاس: ہوا میں نیزے کی نوک پر رکھا ہوا ایک نشانہ جسے مارا جاتا ہے۔ تاج العروس (برجس)۔ 'الغرض' وہ ہدف ہے جس پر مقصود چیز ماری جاتی ہے۔ اور 'الغلوہ': تین سو سے چار سو ہاتھ کی مسافت ہے، یا یہ سب سے دور پھینکے گئے تیر کی مسافت ہے۔ معجم متن اللغہ (غرض) اور (غلو)۔ اور برجاس کی شرح (ظ) اور (ف) نسخوں میں کاتبوں نے متن کے اندر ہی درج کر دی تھی۔ اس میں ان کے قول برجاس کے بعد یہ لکھا تھا: 'ہوا میں ایک نشانہ جسے مارا جاتا ہے'۔ میرے خیال میں یہ لفظِ نو (مولد) ہے۔ جوہری نے ایسا ہی کہا ہے۔ (٥) احکام القرآن از ابن العربی ۱۰۵٦/۳ - ۱۰۵۷۔ اور طبری کا اجماع کا ذکر ان کی تفسیر ٦۰۲-٦۰۱/۱۲ اور ٦۰٥ میں ہے۔ (٦) نسخہ (ظ) میں: 'وما' کی جگہ 'أن' ہے۔

Surah Hud: Verse 114 229

Thirdly: The Almighty's saying: {and in the approaches of the night} meaning: in approaches (zulaf) of the night. 'Al-Zulaf' are the hours close to one another; and from it, 'Al-Muzdalifah' was named because it is a station after Arafat near Mecca(1).

Ibn al-Qa'qa', Ibn Abi Ishaq, and others recited it as: "wa zulufan"; with a dammah on the 'lam', the plural of 'zulfah'; because it has been pronounced as 'zuleef'(2). It is permissible for its singular to be "zulfah" linguistically, like 'busrah' and 'busur', in the dialect of those who put a dammah on the 'seen'(3).

Ibn Muhaysin recited it as: "wa zulfan mina al-layl", with a sukun on the 'lam', and the singular "zulfah" is gathered as a collective noun for individuals, like 'durrah' and 'durr', and 'burrah' and 'burr'(4).

Mujahid and Ibn Muhaysin also recited: "zulfā" like 'qurbā'(5). The rest recited it as: "wa zulafan" with a fatha on the 'lam', like 'ghurfah' and 'ghuraf'. Ibn al-A'rabi said: 'Al-Zulaf' are the hours, the singular of which is 'zulfah'. Some people said: 'Al-Zulfah' is the first hour of the night(6) after sunset. Based on this, what is meant by 'zulaf al-layl' is the Isha prayer; as said by Ibn Abbas. Al-Hasan said: Maghrib and Isha(7). It was also said: Maghrib, Isha, and Fajr, and this has been mentioned before. Al-Akhfash said: it means the night prayer without specifying.

Fourthly: The Almighty's saying: {Indeed, good deeds do away with misdeeds}. The majority of interpreters went from...

(1) See Tafsir al-Tabari 12/606, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/387, al-Nukat wa al-'Uyun 2/508-509, and al-Muharrir al-Wajiz 3/212. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/307, the recitation of Abu Ja'far Yazid bin al-Qa'qa' in al-Nashr 2/291-292, and from Ibn Abi Ishaq in al-Muhtasib 1/330. (3) Al-Muhtasib 1/330. It is also permissible for "zulufan" to be a singular noun like "unq". See al-Durr al-Masun 6/420. (4) Al-Muhtasib 1/330. Ibn Jinni said: That is because 'al-zulfah' is a genus of created things even if it is not a substance. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/387, and al-Muharrir al-Wajiz 3/212. Al-Nahhas said: except that Ibn Muhaysin used nunation in insertion. (6) Mentioned by al-Azhari in Tahdhib al-Lughah 13/214 on the authority of al-Layth who said: 'Al-Zulaf' are the first hours of the night. (7) The saying of Ibn Abbas and the saying of al-Hasan were reported by al-Tabari 12/608, 609.

सूरह हूद: आयत 114 229

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और रात के कुछ हिस्सों में} यानी: रात के जुल्फ (हिस्सों) में। 'अल-जुल्फ' (الزُّلَف) वे घंटे हैं जो एक-दूसरे के करीब होते हैं; और इसी से 'अल-मुज़दलिफ़ा' (المزدلفة) का नाम पड़ा; क्योंकि यह मक्का के पास अराफात के बाद एक पड़ाव है(1)।

इब्न अल-कका, इब्न अबी इशाक और अन्य लोगों ने इसे पढ़ा: "व ज़ुलुफ़न" (وزُلُفًا); 'लाम' पर दम्माह के साथ, 'ज़ुलफ़ह' का बहुवचन; क्योंकि इसे 'ज़ुलीफ' के रूप में उच्चारित किया गया है(2)। भाषाई रूप से इसका एकवचन "ज़ुलफ़ह" होना जायज़ है, जैसे 'बुसरह' और 'बुसुर', उन लोगों की बोली में जो 'सीन' पर दम्माह लगाते हैं(3)।

इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: "व ज़ुल्फ़न मिन अल-लैल" (وزُلْفًا من الليل), 'लाम' पर सुकून के साथ, और एकवचन "ज़ुलफ़ह" को उन प्रजातियों के समूह के रूप में एकत्र किया जाता है जो व्यक्ति हैं, जैसे 'दुर्रह' और 'दुर्र, और 'बुर्रह' और 'बुर्र(4)।

मुजाहिद और इब्न मुहयसिन ने यह भी पढ़ा: "ज़ुल्फ़ा" (زُلْفَى) जैसे 'क़ुर्बा'(5)। बाकी लोगों ने पढ़ा: "व ज़ुलफ़न" (وزُلَفًا) 'लाम' पर फतह के साथ जैसे 'ग़ुरफ़ह' और 'ग़ुरफ़'। इब्न अल-अराबी ने कहा: 'अल-जुल्फ' घंटे हैं, जिनमें से एकवचन 'ज़ुलफ़ह' है। कुछ लोगों ने कहा: 'अल-ज़ुल्फ़ह' सूर्यास्त के बाद रात का पहला घंटा है(6), इस आधार पर 'जुल्फ अल-लैल' का अर्थ ईशा की नमाज़ है; जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा। अल-हसन ने कहा: मग़रिब और ईशा(7)। और यह भी कहा गया: मग़रिब, ईशा और फज्र, और यह पहले भी आ चुका है। अल-अख्फश ने कहा: इसका अर्थ रात की नमाज़ है और उन्होंने इसे निर्दिष्ट नहीं किया।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, नेकियाँ बुराइयों को दूर कर देती हैं}। अधिकांश व्याख्याकारों का मानना है कि...

(1) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 12/606, अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/387, अल-नुकात व अल-उयून 2/508-509, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/212। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/307, अल-नश्र 2/291-292 में अबू जाफर यज़ीद बिन अल-क़का की क़िरात, और अल-मुहतासिब 1/330 में इब्न अबी इशाक से। (3) अल-मुहतासिब 1/330। यह भी संभव है कि "ज़ुलुफ़न" एकवचन संज्ञा हो जैसे "उंक"। देखिए अल-दुर्र अल-मसन 6/420। (4) अल-मुहतासिब 1/330, और इब्न जिन्नी ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि 'अल-ज़ुल्फ़ह' जीवित चीज़ों की एक प्रजाति

है भले ही वह सार न हो। (5) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/387, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/212। अल-नहहास ने कहा: सिवाय इसके कि इब्न मुहयसिन ने सम्मिलन में तनवीन का प्रयोग किया। (6) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ह 13/214 में अल-लैथ के हवाले से इसका उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: 'अल-जुलफ़' रात के पहले घंटे हैं। (7) इब्न अब्बास और अल-हसन का कथन अल-तबरी 12/608, 609 द्वारा उद्धृत किया गया है।

سورہ ہود: آیت ۱۱٤ ۲۲۹

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَزُلَفًا مِّنَ الَّيْلِ﴾ یعنی: رات کے کچھ حصوں (زلف) میں۔ 'الزلف' وہ گھڑیاں ہیں جو ایک دوسرے کے قریب ہوں؛ اسی وجہ سے 'مزدلفہ' का नام رکھا گیا؛ کیونکہ یہ مکہ کے قریب عرفات کے بعد ایک منزل ہے(1)۔

ابن القعقاع، ابن ابی اسحاق اور دیگر نے اسے "وزُلُفًا" پڑھا ہے؛ 'لام' کے ضمہ کے ساتھ، جو کہ 'زُلفہ' کی جمع ہے؛ کیونکہ اسے 'زلیف' بھی بولا گیا ہے(2)۔ لغت کے اعتبار سے اس کا واحد "زُلفہ" ہونا جائز ہے، جیسے 'بُسرہ' اور 'بُسر'، ان لوگوں کی لغت میں جو 'سین' پر ضمہ پڑھتے ہیں(3)۔

ابن محیصن نے "وزُلْفًا من اللیل" پڑھا، 'لام' کے سکون کے ساتھ، اور اس کا واحد "زُلفہ" ہے جو ان اجناس کی طرح جمع کیا جاتا ہے جو اشخاص ہوں، جیسے 'درّہ' اور 'دُرّ'، اور 'بُرّہ' اور 'بُرّ'(4)۔

مجاہد اور ابن محیصن نے یہ بھی پڑھا: "زُلْفَی" جیسے 'قُربی'(5)۔ باقی تمام لوگوں نے "وزُلَفًا" پڑھا ہے، 'لام' کے فتحہ کے ساتھ، جیسے 'غُرفہ' اور 'غُرف'۔ ابن الاعرابی نے کہا: 'الزلف' گھڑیاں ہیں، جن کا واحد 'زُلفہ' ہے۔ کچھ لوگوں نے کہا: 'الزلفہ' غروب آفتاب کے بعد رات کی پہلی گھڑی ہے(6)، اس بنا پر 'زلف اللیل' سے مراد نماز عشاء ہے؛ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ حسن بصری نے کہا: مغرب اور عشاء(7)۔ اور یہ بھی کہا گیا: مغرب، عشاء اور صبح، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اخفش نے کہا: اس سے مراد رات کی نماز ہے اور انہوں نے اسے متعین نہیں کیا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾ جمہور مفسرین کا اس طرف رجحان ہے کہ...

(١) دیکھئے تفسیر الطبری ٦٠٦/١٢، معانی القرآن للنحاس ٣٨٧/٣، النکت والعیون ٥٠٨/٢ - ٥٠٩ اور المحرر الوجیز ٢١٢/٣۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٣٠٧/٢، اور ابو جعفر یزید بن القعقاع سے قرات النشر ٢٩١/٢ - ٢٩٢ میں، اور ابن ابی اسحاق سے المحتسب ٣٣٠/١ میں۔ (٣) المحتسب ٣٣٠/١۔ یہ بھی جائز ہے کہ "زُلُفًا" اسم مفرد ہو جیسے 'عُنُق'۔ دیکھئے الدر المصون ٤٢٠/٦۔ (٤) المحتسب ٣٣٠/١، اور ابن جنی نے کہا: یہ اس لیے کہ 'الزلفہ' مخلوقات کی ایک جنس ہے اگرچہ وہ جوہر نہ ہو۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٣٨٧/٣، اور المحرر الوجیز ٢١٢/٣۔ نحاس نے کہا: سوائے اس کے کہ ابن محیصن نے ادراج میں تنوین پڑھی ہے۔ (٦) اسے ازہری نے تہذیب اللغہ ٢١٤/١٣ میں لیث سے نقل کیا ہے جنہوں نے کہا: 'الزلف' رات کی پہلی گھڑیاں ہیں۔ (٧) ابن عباس اور حسن کا قول طبری نے ٦٠٨/١٢، ٦٠٩ میں نقل کیا ہے۔

the Companions and the Successors, may Allah be pleased with them all: [they are of the view] that 'the good deeds' here refer to the five daily prayers. Mujahid said: 'The good deeds' are the person's saying: 'Glory be to Allah, praise be to Allah, there is no god but Allah, and Allah is the Greatest.' Ibn Atiyyah said (1): This is by way of example for good deeds. What appears to be the case is that the wording is general regarding good deeds and specific regarding bad deeds, due to his saying (2) ﷺ: "As long as the major sins are avoided" (3). I say: The reason for revelation supports the view of the majority; it was revealed concerning a man from the Ansar. It was said: He is Abu Al-Yasar bin Amr. And it was said: His name is Abbad. He was alone with a woman and kissed her and found pleasure with her in things short of intercourse (4). At-Tirmidhi narrated from Abdullah who said: A man came to the Prophet ﷺ and said: I have dealt with a woman in the outskirts of Madinah, and I have had from her what is short of touching her, and here I am, so judge for me as you wish. Umar said to him: Allah has screened you, if only you had screened yourself! The Messenger of Allah ﷺ did not reply to him at all. So the man went away. Then the Messenger of Allah ﷺ sent a man after him to call him, and he recited to him: {And establish prayer at the two ends of the day and at the approach of the night. Indeed, good deeds do away with misdeeds. That is a reminder for those who remember} to the end of the verse. A man from the people said: Is this for him specifically? He said: "No, but for all people together." At-Tirmidhi said: A Hasan Sahih Hadith (5). It was also narrated from Ibn Mas'ud that a man got a forbidden kiss from a woman, so he came to the Prophet ﷺ and asked him about its expiation. Then it was revealed: {And establish prayer at the two ends of the day and at the approach of the night. Indeed, good deeds do away with misdeeds}. The man said: Is this for me, O Messenger of Allah? He said: "For you and for whoever acts upon it from..."

(1) In al-Muharrar al-Wajiz 3/212-213, and what precedes it is from him. (2) In al-Muharrar al-Wajiz: By his saying. (3) Narrated by Ahmad (8715), and Muslim (233) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) with the wording: "The five daily prayers, and Friday to Friday are expiations for what is between them, as long as the major sins are avoided." (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/213. Al-Hafiz mentioned in Al-Fath 8/356-357 the difference regarding the name of the protagonist of the story and the narrations mentioned about it, then he said: As for the story of Abbad, Al-Qurtubi narrated it but did not attribute it. Abbad is the name of Abu Al-Yasar's grandfather, so perhaps he was attributed [to him] then something was

dropped, and the strongest of all is that he is Abu Al-Yasar. End of quote. The report of Abu Al-Yasar will come in the upcoming reports. (5) Sunan At-Tirmidhi (3112), and it was also narrated by Muslim (2763): (42), and similarly by Ahmad (4250).

सूरह हूद: आयत 114 230

सहाबा और ताबेईन (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो): कि यहाँ 'अच्छाइयाँ' (हसनात) से तात्पर्य पाँच समय की नमाज़ें हैं। मुजाहिद ने कहा: 'अच्छाइयाँ' आदमी का यह कहना है: 'सुभानल्लाह, अल्हम्दुलिल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह और अल्लाहु अकबर'। इब्न अतिय्याह ने कहा (1): यह अच्छाइयों में उदाहरण के तौर पर है। और जो बात स्पष्ट होती है वह यह है कि शब्द अच्छाइयों के मामले में आम (सामान्य) है और बुराइयों के मामले में खास (विशिष्ट) है; क्योंकि उनका ﷺ कथन है (2): "जब तक कि बड़े गुनाहों (कबायिर) से बचा जाए" (3)। मैं कहता हूँ: अवतरण का कारण (शब-ए-नुज़ूल) बहुसंख्यक (जमहूर) की बात का समर्थन करता है; यह अंसार के एक व्यक्ति के बारे में अवतरित हुई थी। कहा गया है: वह अबू अल-यसर बिन अम्र थे। और कहा गया: उनका नाम अब्बाद था। वह एक महिला के साथ अकेले थे और उन्होंने उसका चुंबन लिया और संभोग से कम चीज़ों में उससे आनंद प्राप्त किया (4)। तिर्मिज़ी ने अब्दुल्ला से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: मैंने शहर के बाहरी इलाके में एक महिला के साथ कुछ किया है, और मैंने संभोग के अलावा उससे वह सब कुछ प्राप्त किया है, और मैं यहाँ हूँ, इसलिए मेरे बारे में जो चाहें फ़ैसला करें। उमर ने उनसे कहा: अल्लाह ने तुम्हारा पर्दा रखा, काश तुमने खुद भी अपना पर्दा रखा होता! अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें कोई जवाब नहीं दिया। फिर वह व्यक्ति चला गया। इसके बाद अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक आदमी को उसके पीछे भेजा और उसे बुलाया, और उसे यह आयत पढ़कर सुनाई: {और दिन के दोनों सिरों पर और रात के कुछ हिस्सों में नमाज़ क़ायम करो। बेशक अच्छाइयाँ बुराइयों को दूर कर देती हैं। यह याद रखने वालों के लिए एक नसीहत है} आयत के अंत तक। लोगों में से एक व्यक्ति ने पूछा: क्या यह विशेष रूप से उनके लिए है? आपने कहा: "नहीं, बल्कि सभी लोगों के लिए है।" तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है (5)। इब्न मसूद से यह भी रिवायत है कि एक व्यक्ति ने एक महिला का हराम चुंबन लिया, फिर वह नबी ﷺ के पास आया और उसके कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) के बारे में पूछा। तब यह आयत अवतरित हुई: {और दिन के दोनों सिरों पर और रात के कुछ हिस्सों में नमाज़ क़ायम करो। बेशक अच्छाइयाँ बुराइयों को दूर कर देती हैं}। उस आदमी ने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह मेरे लिए है? आपने फ़रमाया: "तुम्हारे लिए और उन सबके लिए जो इस पर अमल करेंगे..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/212-213 में, और इससे पहले का अंश भी उन्हीं से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: उनके कथन द्वारा। (3) इसे अहमद (8715) और मुस्लिम (233) ने अबू हुरैरा

(रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "पाँच समय की नमाज़ें, और एक जुमा से दूसरे जुमा तक, उनके बीच के गुनाहों का कफ़्फ़ारा हैं, जब तक कि बड़े गुनाहों से बचा जाए।" (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/213। हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' 8/356-357 में कहानी के नायक के नाम और इस बारे में वर्णित रिवायतों के मतभेद का उल्लेख किया है, फिर उन्होंने कहा: जहाँ तक अब्बाद की कहानी का सवाल है, अल-क़ुर्तुबी ने इसे बयान किया है लेकिन इसका स्रोत नहीं बताया है। अब्बाद अबू अल-यसर के दादा का नाम है, तो शायद उनकी ओर संबद्ध किया गया और फिर कुछ हिस्सा छूट गया, और सबसे मज़बूत बात यह है कि वह अबू अल-यसर ही हैं। अंत। अबू अल-यसर की ख़बर आने वाली ख़बरों में आएगी। (5) सुनन तिर्मिज़ी (3112), और इसे मुस्लिम (2763): (42) ने भी रिवायत किया है, और इसी तरह अहमद (4250) के यहाँ भी है।

سورہ ہود: آیت ۱۱۴ ۲۳۰

صحابہ اور تابعین (اللہ ان سب سے راضی ہو): اس بات کی طرف کہ یہاں 'نیکیاں' (حسنات) سے مراد پانچ وقت کی نمازیں ہیں۔ مجاہد نے کہا: 'حسنات' (نیکیاں) بندے کا یہ کہنا ہے: 'سبحان اللہ، والحمد للہ، ولا إلہ إلا اللہ، واللہ اکبر'۔ ابن عطیہ نے کہا (۱): یہ نیکیوں کی ایک مثال کے طور پر ہے۔ اور جو بات ظاہر ہوتی ہے وہ یہ ہے کہ یہ لفظ نیکیوں کے بارے میں عام ہے اور برائیوں کے بارے میں خاص ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے (۲): «ما اجتُنِبت الكبائر» یعنی: "جب تک کبیرہ گناہوں سے بچا جائے" (۳)۔ میں کہتا ہوں: شانِ نزول جمہور کے قول کی تائید کرتا ہے؛ یہ انصار کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی، کہا گیا کہ وہ ابو الیسر بن عمرو تھے، اور کہا گیا کہ ان کا نام عباد تھا۔ وہ ایک عورت کے ساتھ تنہائی میں تھے اور اسے بوسہ دیا اور ہمبستری کے علاوہ دیگر لذت حاصل کی (۴)۔ ترمذی نے عبداللہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کی: میں نے شہر کے ایک دور دراز علاقے میں ایک عورت کے ساتھ (غیر شرعی) حرکت کی ہے، اور میں نے اس سے ہمبستری کے علاوہ سب کچھ حاصل کیا ہے، اور میں حاضر ہوں، پس آپ میرے بارے میں جو چاہیں فیصلہ فرمائیں۔ حضرت عمر نے ان سے کہا: اللہ نے تمہارا پردہ رکھا تھا، کاش تم نے خود بھی اپنا پردہ رکھا ہوتا! رسول اللہ ﷺ نے اسے کوئی جواب نہ دیا۔ پس وہ شخص چلا گیا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے ایک شخص کو اس کے پیچھے بھیجا اور اسے بلوایا، پھر اسے یہ آیت سنائی: ﴿ وَأَقِمِ الصَّلَوٰةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِّنَ الَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَٰلِكَ ذِكْرَىٰ لِلذَّاكِرِينَ ﴾ یعنی: {اور نماز قائم کرو دن کے دونوں سروں پر اور رات کے کچھ حصوں میں۔ بے شک نیکیاں برائیوں کو مٹا دیتی ہیں۔ یہ نصیحت ماننے والوں کے لیے ایک نصیحت ہے} آیت کے آخر تک۔ لوگوں میں سے ایک شخص

نے پوچھا: کیا یہ خاص طور پر اسی کے لیے ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «لا، بل للناس كافة» یعنی: "نہیں، بلکہ تمام لوگوں کے لیے ہے"۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۵)۔ ابن مسعود سے یہ بھی مروی ہے کہ ایک شخص نے ایک عورت کا حرام بوسہ لیا، پھر وہ نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور اس کے کفارے کے بارے میں پوچھا۔ تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ وَأَقِمِ الصَّلَوٰةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِّنَ الَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ﴾۔ اس شخص نے عرض کی: اے اللہ کے رسول، کیا یہ میرے لیے ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «لك ولمن عَمِلَ بها من...» یعنی: "تمہارے لیے اور اس شخص کے لیے جو اس پر عمل کرے..."

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۱۲ - ۲۱۳ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہی کا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز میں: ان کے قول کے مطابق۔ (۳) اسے احمد (۸۷۱۵) اور مسلم (۲۳۳) نے ابوہریرہ (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "پانچوں نمازیں اور ایک جمعہ سے دوسرا جمعہ ان گناہوں کا کفارہ ہیں جو ان کے درمیان ہوئے، بشرطیکہ بڑے گناہوں سے بچا جائے"۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۲۱۳۔ حافظ (ابن حجر) نے 'الفتح' ۸/ ۳۵۶ - ۳۵۷ میں اس قصے کے مرکزی کردار کے نام اور اس سلسلے میں مروی روایات کے اختلاف کا ذکر کیا ہے، پھر فرمایا: جہاں تک عباد کے قصے کا تعلق ہے تو اسے قرطبی نے ذکر کیا ہے لیکن اس کی سند بیان نہیں کی، اور عباد ابو الیسر کے دادا کا نام ہے، تو شاید ان کی طرف نسبت کی گئی اور پھر کچھ حذف ہو گیا، اور سب سے قوی بات یہی ہے کہ وہ ابو الیسر ہی ہیں۔ ختم شد۔ ابو الیسر کی خبر آنے والی خبروں میں آئے گی۔ (۵) سنن ترمذی (۳۱۱۲)، اور اسے مسلم (۲۷۶۳): (۴۲) نے بھی روایت کیا ہے، اور اسی طرح احمد (۴۲۵۰) کے ہاں بھی ہے۔

my nation." At-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih (fair and authentic) hadith(1). And it was narrated from Abu Al-Yasar that he said: A woman came to me to buy dates, so I said: Indeed, in the house there are dates better than these. So she entered with me into the house, and I inclined towards her and kissed her. Then I went to Abu Bakr and mentioned that to him, so he said: Conceal your [sin] and repent, and do not tell anyone. But I could not be patient, so I went to Umar and mentioned that to him, so he said: Conceal your [sin] and repent, and do not tell anyone. But I could not be patient, so I went to the Messenger of Allah (peace be upon him) and mentioned that to him. He said: "Did you treat the family of a warrior in the cause of Allah like this in his absence?!" To the point that he [Abu Al-Yasar] wished he had not become Muslim except at that moment, until he thought he was among the people of the Fire. He said: And the Messenger of Allah (peace be upon him) lowered his head until Allah revealed to him: {And establish prayer at the two ends of the day and at the approach of the night. Indeed, good deeds do away with misdeeds. That is a reminder for those who remember.} Abu Al-Yasar said: So I went to him and the Messenger of Allah (peace be upon him) recited it to me. His companions said: O Messenger of Allah! Is this especially for him, or for people in general? He said: "Rather, for people in general." Abu Isa said: This is a Hasan Gharib hadith, and Qais ibn al-Rabi' was weakened by Waki' and others(2). And it has been narrated that the Prophet (peace be upon him) turned away from him, and the Asr prayer was established. When he finished it, Gabriel (peace be upon him) descended with the verse, so he called him and said to him: "Did you witness the prayer with us?" He said: Yes! He said: "Go, for indeed it is an expiation for what you have done"(3). And it was narrated that when the Prophet (peace be upon him) recited this verse to him, he said to him: "Stand up and pray four rak'ahs"(4).

(1) Sunan at-Tirmidhi (3114), and it is with Ahmad (3653), Al-Bukhari (526) and (4687), and Muslim (2763): (39). (2) Sunan at-Tirmidhi (3115). And it occurred in the printed [edition]: Hasan Sahih, and what the author mentioned is in accordance with what is in At-Tuhfa 8/307. At-Tirmidhi also said: Sharik narrated from Uthman ibn Abdullah this hadith similar to the narration of Qais ibn al-Rabi'. Finished. We say: It was extracted through the mentioned route of Sharik by An-Nasa'i in Al-Kubra (7286). (3) Mentioned by Az-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/297, and Al-Hafiz attributed it in Al-Fath 8/356 to Ibn Mandah via the route of Al-Kalbi from Abu Salih from Ibn Abbas. And Ahmad (22163) and Muslim (2765) extracted it similarly from the hadith of Abu

Umamah (may Allah be pleased with him). Al-Bukhari (6823) and Muslim (2764) also extracted it from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (4) Extracted by Al-Bazzar (2219) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): And Abd al-Razzaq extracted it in the Tafsir =

मेरी उम्मत"। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है (१)। और अबू अल-यसर से रिवायत है, उन्होंने कहा: एक महिला मेरे पास खजूर खरीदने आई, तो मैंने कहा: घर में इससे भी बेहतर खजूर हैं। तो वह मेरे साथ घर में आई, और मैं उसकी ओर झुका और उसे चूम लिया। फिर मैं अबू बक्र के पास गया और उनसे इसका जिक्र किया, तो उन्होंने कहा: अपने (गुनाह) को छुपाए रखो और तौबा करो, और किसी को मत बताओ। लेकिन मुझे सब्र नहीं हुआ, तो मैं उमर के पास गया और उनसे इसका जिक्र किया, तो उन्होंने कहा: अपने (गुनाह) को छुपाए रखो और तौबा करो, और किसी को मत बताओ। फिर भी मुझे सब्र नहीं हुआ, तो मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास गया और उनसे इसका जिक्र किया। उन्होंने कहा: "क्या तुमने अल्लाह की राह में लड़ने वाले योद्धा के परिवार के साथ उसकी अनुपस्थिति में ऐसा व्यवहार किया?!" यहाँ तक कि उसने (अबू अल-यसर ने) कामना की कि वह उसी घड़ी मुसलमान हुआ होता, यहाँ तक कि उसे लगने लगा कि वह जहन्नुमियों में से है। उन्होंने कहा: और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपना सिर झुका लिया यहाँ तक कि अल्लाह ने उन पर यह आयत उतारी: {और दिन के दोनों सिरों पर और रात के कुछ हिस्सों में नमाज़ कायम करो। बेशक, नेकियाँ बुराइयों को मिटा देती हैं। यह नसीहत हासिल करने वालों के लिए एक नसीहत है।} अबू अल-यसर ने कहा: तो मैं उनके पास गया और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझे इसे पढ़कर सुनाया। उनके साथियों ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! क्या यह विशेष रूप से उनके लिए है या आम लोगों के लिए? उन्होंने कहा: "बल्कि, आम लोगों के लिए।" अबू ईसा ने कहा: यह हदीस हसन गरीब है, और कैस इब्न अल-रबी' को वकी' और अन्य लोगों ने कमजोर (ज़ईफ़) बताया है (२)। और यह रिवायत किया गया है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे मुँह मोड़ लिया, और अस्र की नमाज़ खड़ी की गई। जब वह इससे फारिग हुए, तो जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) आयत लेकर उतरे, तो उन्होंने उसे बुलाया और उससे कहा: "क्या तुम हमारे साथ नमाज़ में शरीक थे?" उसने कहा: हाँ! उन्होंने कहा: "जाओ, क्योंकि यह तुम्हारे किए का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है" (३)। और रिवायत है कि जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें यह आयत सुनाई, तो उनसे कहा: "उठो और चार रकअत नमाज़ पढ़ो" (४)।

(१) सुनन अत-तिर्मिज़ी (३११४), और यह अहमद (३६५३), अल-बुखारी (५२६) और (४६८७), और मुस्लिम (२७६३): (३९) के पास भी है। (२) सुनन अत-तिर्मिज़ी (३११५)। और मुद्रित संस्करण में यह 'हसन सहीह' के रूप में आया है, और लेखक ने जो उल्लेख किया है वह अत-तुहफा ८/३०७ के

अनुसार है। अत-तिर्मिज़ी ने यह भी कहा: शरीक ने उस्मान इब्न अब्दुल्ला से यह हदीस कैस इब्न अल-रबी' की रिवायत की तरह ही रिवायत की है। समाप्त। हम कहते हैं: इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (७२८६) में शरीक के उल्लेखित मार्ग से निकाला है। (३) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ २/२९७ में इसका उल्लेख किया है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह ८/३५६ में इसे इब्न मन्दा की ओर अल-कल्बी के माध्यम से अबू सालिह से इब्न अब्बास की रिवायत के रूप में संदर्भित किया है। और अहमद (२२१६३) और मुस्लिम (२७६५) ने इसे अबू उमामा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह निकाला है। अल-बुखारी (६८२३) और मुस्लिम (२७६४) ने भी इसे अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (४) अल-बज़ार (२२१९) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला गया: और अब्द अल-रज्जाक ने इसे तफ़सीर में निकाला =

۲۳۱ سورہ ہود: الآية ١١٤

میری امت»۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(۱)۔ اور ابو الیسر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ایک عورت میرے پاس کھجور خریدنے آئی، تو میں نے کہا: گھر میں اس سے بہتر کھجوریں ہیں۔ چنانچہ وہ میرے ساتھ گھر میں داخل ہوئی، تو میں اس کی طرف مائل ہوا اور اسے چوم لیا| پھر میں ابوبکر کے پاس گیا اور ان سے اس کا ذکر کیا، تو انہوں نے کہا: اپنے (گناہ) پر پردہ ڈالو اور توبہ کرو، اور کسی کو نہ بتاؤ۔ لیکن مجھ سے صبر نہ ہوا، تو میں عمر کے پاس گیا اور ان سے اس کا ذکر کیا، تو انہوں نے کہا: اپنے (گناہ) پر پردہ ڈالو اور توبہ کرو، اور کسی کو نہ بتاؤ۔ پھر بھی مجھ سے صبر نہ ہوا، تو میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور ان سے اس کا ذکر کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم نے اللہ کی راہ میں جہاد کرنے والے کے اہل و عیال کے ساتھ اس کے پیچھے ایسا سلوک کیا؟!» یہاں تک کہ اس (ابو الیسر) نے تمنا کی کہ کاش وہ اسی گھڑی اسلام لایا ہوتا، یہاں تک کہ اسے گمان ہوا کہ وہ اہل دوزخ میں سے ہے۔ انہوں نے کہا: اور رسول اللہ ﷺ نے اپنا سر جھکا لیا یہاں تک کہ اللہ نے آپ پر وحی نازل فرمائی: ﴿اور دن کے دونوں کناروں پر اور رات کے کچھ حصوں میں نماز قائم کرو۔ یقیناً نیکیاں برائیوں کو مٹا دیتی ہیں۔ یہ نصیحت حاصل کرنے والوں کے لیے ایک نصیحت ہے﴾ ابو الیسر نے کہا: تو میں آپ کے پاس آیا اور رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت مجھے پڑھ کر سنائی۔ آپ ﷺ کے صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! کیا یہ خاص طور پر ان کے لیے ہے، یا عام لوگوں کے لیے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «بلکہ عام لوگوں کے لیے ہے»۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اور قیس بن الربیع کو وکیع اور دیگر نے ضعیف قرار دیا ہے(۲)۔ اور یہ روایت ہے کہ نبی ﷺ نے اس سے اعراض فرمایا، اور نماز عصر قائم کی گئی۔ جب آپ اس سے فارغ ہوئے تو جبریل علیہ السلام آیت لے کر

نازل ہوئے، تو آپ ﷺ نے اسے بلایا اور اس سے فرمایا: «کیا تم ہمارے ساتھ نماز میں شریک تھے؟» اس نے کہا: جی ہاں! آپ ﷺ نے فرمایا: «جاؤ، کیونکہ یہ تمہارے عمل کا کفارہ ہے»(۳)۔ اور روایت ہے کہ نبی ﷺ نے جب اس پر یہ آیت تلاوت فرمائی تو اس سے فرمایا: «اٹھو اور چار رکعتیں پڑھو»(۴)۔

(١) سنن الترمذي (٣١١٤)، وهو عند أحمد (٣٦٥٣)، والبخاري (٥٢٦) و(٤٦٨٧)، ومسلم (٢٧٦٣): (٣٩)۔ (٢) سنن الترمذي (٣١١٥)۔ ووقع في المطبوع: حسن صحيح، وما ذكره المصنف موافق لما في التحفة ٨/٣٠٧۔ وقال الترمذي أيضاً: وروى شريك عن عثمان بن عبد الله هذا الحديث مثل رواية قيس بن الربيع۔ اهـ قلنا: أخرجه من طريق شريك المذكور النسائي في الكبرى (٧٢٨٦)۔ (٣) ذكره الزمخشري في الكشاف ٢/٢٩٧، وعزاه الحافظ في الفتح ٨/٣٥٦ لابن منده من طريق الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس۔ وأخرجه بنحوه أحمد (٢٢١٦٣)، ومسلم (٢٧٦٥) من حديث أبي أمامةؓ۔ وأخرجه أيضاً البخاري (٦٨٢٣)، ومسلم (٢٧٦٤) من حديث أنسؓ۔ (٤) أخرجه البزار (٢٢١٩) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما: وأخرجه عبد الرزاق في التفسير =

Surah Hud: Verse 114 | 232

And Allah knows best.

Al-Tirmidhi al-Hakim narrated in «Nawadir al-Usul» from the hadith of Ibn Abbas from the Messenger of Allah ﷺ, who said: «I have not seen anything better at seeking nor faster at overtaking than a recent good deed for an old sin: {Indeed, good deeds do away with misdeeds. That is a reminder for those who remember} (1)».

Fifth: The verse, along with these hadiths, indicates that a forbidden kiss and forbidden touching do not require the prescribed punishment (Hadd). It may also be used as evidence that there is no prescribed punishment (Hadd) or disciplinary measure (Adab) for a man and a woman even if they are found under one garment, which is the choice of Ibn al-Mundhir (2); because when he mentioned the disagreement of scholars on this issue, he mentioned this hadith, indicating that nothing is obligatory upon them, and what scholars say on this will come in «Al-Nur» (3) if Allah Almighty wills.

Sixth: Allah, Glorified be He, mentioned in His Book prayer with its bowing, prostration, standing, recitation, and names. He said: {Establish the prayer} the verse [Luqman: 17]. And He said: {Establish the prayer at the decline of the sun} the verse [Al-Isra: 78]. And He said: {So glorify Allah when you reach evening and when you reach morning. And to Him belongs [all] praise throughout the heavens and the earth. And [glorify Him] in the late afternoon and when you are at noon} [Ar-Rum: 17-18]. And He said: {And glorify the praise of your Lord before the rising of the sun and before its setting} [Taha: 130]. And He said: {Bow down and prostrate yourselves} [Al-Hajj: 77]. And He said:

= 1/315, and Al-Tabari 12/623 - 624 from the way of Yahya bin Ja'dah that a man from the companions of the Prophet ﷺ, and he mentioned the story. And Al-Tirmidhi (3113) extracted it from the way of Abdur-Rahman bin Abi Laila from Mu'adh, and in it: ... so he commanded him to perform ablution and pray..., Al-Tirmidhi said: This hadith's chain of narration is not connected; Abdur-Rahman bin Abi Laila did not hear from Mu'adh. (1) Nawadir al-Usul p. 238, and Al-Uqayli extracted it 4/421, and Al-Tabarani in Al-Kabir (12798), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 22/213. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/39: In its chain of narration is Malik bin Yahya bin Amr al-Nukri, and he is weak, and so is his father. Al-Uqayli said: Yahya bin Amr al-Nukri is not followed in his hadith. And Ibn al-Mubarak extracted it in Al-Zuhd (75 - Nu'aym's

additions), and Ibn Abi Shaybah 13/475 from Fudayl bin Zayd al-Raqashi's saying. (2) In Al-Ishraf 2/55. (3) At the interpretation of the second verse thereof.

सूरह हूद: आयत 114 | 232

और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने «नवादिर अल-उसूल» में इब्न अब्बास की हदीस से अल्लाह के रसूल ﷺ से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: «मैंने पुराने पाप के लिए ताज़ा नेक काम से बेहतर कुछ खोजने वाला और न ही तेज़ी से पकड़ने वाला कुछ देखा है: {बेशक नेकियाँ बुराइयों को मिटा देती हैं। यह याद रखने वालों के लिए एक नसीहत है} (1)»।

पाँचवाँ: इस आयत और इन हदीसों से यह संकेत मिलता है कि हराम चुंबन और हराम स्पर्श के लिए निर्धारित दंड (हद्द) अनिवार्य नहीं है। इसे इस बात के प्रमाण के रूप में भी इस्तेमाल किया जा सकता है कि एक पुरुष और महिला के लिए कोई निर्धारित दंड (हद्द) या अनुशासनात्मक कार्रवाई (अदब) नहीं है, भले ही वे एक ही कपड़े में पाए जाएँ जो इब्न अल-मुन्ज़िर (2) का मत है; क्योंकि जब उन्होंने इस मुद्दे पर विद्वानों की असहमति का उल्लेख किया, तो उन्होंने इस हदीस का उल्लेख किया, यह संकेत देते हुए कि उन पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है, और इस पर विद्वानों का क्या कहना है, वह «अल-नूर» (3) में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

छठा: अल्लाह सुब्हानहु ने अपनी किताब में प्रार्थना (नमाज़) का उसके रुकू सजदा, कयाम, किराअत और नामों के साथ उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: {नमाज़ कायम करो} आयत [लुक़मान: 17]। और उन्होंने कहा: {सूरज के ढलने पर नमाज़ कायम करो} आयत [अल-इसरा: 78]। और उन्होंने कहा: {तो अल्लाह की तस्बीह करो जब तुम शाम करते हो और जब तुम सुबह करते हो। और आसमानों और ज़मीन में उसी के लिए सारी प्रशंसा है, और तीसरे पहर में और जब तुम पर दोपहर होती है} [अर-रूम: 17-18]। और उन्होंने कहा: {और अपने रब की प्रशंसा के साथ तस्बीह करो सूरज निकलने से पहले और उसके डूबने से पहले} [ताहा: 130]। और उन्होंने कहा: {रुकू करो और सजदा करो} [अल-हज्ज: 77]। और उन्होंने कहा:

= 1/315, और अल-तबरी 12/623 - 624 याह्या बिन जादा के माध्यम से कि नबी ﷺ के साथियों में से एक आदमी, और उन्होंने कहानी का उल्लेख किया। और अल-तिर्मिज़ी (3113) ने इसे अब्दुर-रहमान बिन अबी लैला के माध्यम से मुआज़ से निकाला, और इसमें है: ... तो उन्होंने उसे वज़ू करने और नमाज़ पढ़ने का आदेश दिया..., अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस की सनद जुड़ी हुई नहीं है; अब्दुर-रहमान बिन अबी लैला ने मुआज़ से नहीं सुना। (1) नवादिर अल-उसूल पृ. 238, और अल-

उकैली ने इसे 4/421 निकाला, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (12798) में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 22/213 में। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/39 में कहा: इसकी सनद में मलिक बिन याह्या बिन अम्र अल-नुकरी है, और वह कमज़ोर है, और उसके पिता भी। अल-उकैली ने कहा: याह्या बिन अम्र अल-नुकरी की हदीस में पैरवी नहीं की जाती। और इब्न अल-मुबारक ने इसे अल-जुहद (75 - नुअयम के इजाफे) में निकाला, और इब्न अबी शैबा 13/475 ने फुज़ैल बिन ज़ैद अल-रक़ाशी के कथन से। (2) अल-इशराफ 2/55 में। (3) इसकी दूसरी आयत की व्याख्या के समय।

واللهُ أعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

ترمذی حکیم نے «نوادر الأصول» میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے رسول اللہ ﷺ کا یہ قول نقل کیا ہے: «میں نے کسی پرانے گناہ کے لیے تازہ نیکی سے بہتر طلب کرنے والی اور نہ ہی تیزی سے پکڑنے والی کوئی چیز نہیں دیکھی: ﴿بیشک نیکیاں برائیوں کو دور کر دیتی ہیں، یہ نصیحت حاصل کرنے والوں کے لیے ایک یاد دہانی ہے﴾ (۱)»۔

پانچویں بات: اس آیت نے ان احادیث کے ساتھ مل کر یہ ظاہر کیا کہ حرام بوسہ اور حرام لمس (چھونا) میں حد (مقررہ سزا) واجب نہیں ہوتی۔ اس سے یہ دلیل بھی لی جا سکتی ہے کہ مرد اور عورت پر کوئی حد یا تعزیر نہیں ہے چاہے وہ ایک ہی کپڑے میں پائے جائیں، اور یہی ابن المنذر (۲) کا پسندیدہ موقف ہے؛ کیونکہ جب انہوں نے اس مسئلے میں علماء کے اختلاف کا ذکر کیا تو اس حدیث کو پیش کیا، یہ اشارہ کرتے ہوئے کہ ان پر کچھ واجب نہیں ہے، اور اس بارے میں علماء کی تفصیل "النور" (۳) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

چھٹی بات: اللہ سبحانہ نے اپنی کتاب میں نماز کا ذکر اس کے رکوع، سجود، قیام، قرأت اور ناموں کے ساتھ کیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿أَقِمِ الصَّلَوٰةَ﴾ (نماز قائم کرو) [لقمان: ۱۷]۔ اور فرمایا: ﴿أَقِمِ الصَّلَوٰةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ﴾ (سورج ڈھلنے کے وقت نماز قائم کرو) [الإسراء: ۷۸]۔ اور فرمایا: ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ﴾ (پس اللہ کی تسبیح کرو جب تم شام کرتے ہو اور جب صبح کرتے ہو۔ اور اسی کے لیے آسمانوں اور زمین میں حمد ہے، اور تیسرے پہر میں اور جب تم پر دوپہر ڈھلتی ہے) [الروم: ۱۷-۱۸]۔ اور فرمایا: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا﴾ (اور اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کرو سورج

نکلنے سے پہلے اور اس کے غروب ہونے سے پہلے) [طه: ۱۳۰]۔ اور فرمایا: ﴿أَرْكَعُوا وَاسْجُدُوا﴾ (رکوع کرو اور سجدہ کرو) [الحج: ۷۷]۔ اور فرمایا:

= ۳۱۵/۱، اور طبری ۱۲/ ۶۲۳ - ۶۲۴ یحییٰ بن جعدہ کے طریق سے کہ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص نے قصہ ذکر کیا۔ اور اسے ترمذی (۳۱۱۳) نے عبدالرحمن بن ابی لیلیٰ کے طریق سے حضرت معاذ سے روایت کیا، جس میں ہے: ... پس انہیں حکم دیا کہ وضو کریں اور نماز پڑھیں...، امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث اس کی سند متصل نہیں ہے؛ عبدالرحمن بن ابی لیلیٰ نے حضرت معاذ سے نہیں سنا۔ (۱) نوادر الأصول ص ۲۳۸، اور اسے عقیلی نے ۴۲۱/۴ میں، اور طبرانی نے الکبیر (۱۲۷۹۸) میں، اور ابن عبدالبر نے التمہید ۲۱۳/۲۲ میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۳۹/۷ میں کہا: اس کی سند میں مالک بن یحییٰ بن عمرو النکری ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور اسی طرح اس کا باپ بھی۔ عقیلی نے کہا: یحییٰ بن عمرو النکری کی حدیث کی متابعت نہیں کی جاتی۔ اور ابن المبارک نے الزہد (۷۵ - زوائد نعیم) میں، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۳/ ۴۷۵ میں فضیل بن زید الرقاشی کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۲) الإشراف ۲/ ۵۵ میں۔ (۳) اس کی دوسری آیت کی تفسیر کے وقت۔

233 Surah Hud: Verses 114 - 116

[And stand before Allah, devoutly obedient] [Al-Baqarah: 238]. And He said: [So, when the Quran is recited, listen to it and be silent] [Al-A'raf: 204] as previously mentioned. And He said: [And do not recite your prayer too loudly or too quietly] [Al-Isra: 110] meaning: your recitation. All of this is concise as He stated in His book, and He referred to His Prophet for its explanation. The Exalted said: [And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them] [An-Nahl: 44]. So the Prophet (peace and blessings be upon him) explained the times of prayer, the number of rak'ahs and prostrations, and the description of all prayers —both obligatory and sunnah—along with the essential duties without which prayer is invalid, and the recommended sunnahs and virtues. He said in Sahih al-Bukhari: "Pray as you have seen me praying."(1) This was transmitted from him by many from many, as is well known. The Prophet (peace and blessings be upon him) did not die until he had explained everything people needed. Thus, he perfected the religion and clarified the path; Allah the Almighty said: [This day I have perfected for you your religion and completed My favor upon you and have approved for you Islam as religion] [Al-Ma'idah: 3].

His saying: [That is a reminder for those who remember] meaning: the Quran is an admonition and repentance for whoever takes heed and remembers. He specifically mentioned "those who remember" because they are the ones who benefit from the reminder. "Dhikra" (reminder) is a verbal noun that ends with the feminine alif.

WWW.NAFSEISLAM.COM

His saying: [And be patient, for indeed, Allah does not allow to be lost the reward of those who do good] (115) [So why were there not among the generations before you those of understanding who would forbid corruption on earth, except a few of those We saved from among them? But those who wronged followed what they were given of luxury in it, and they were criminals] (116).

His saying: [And be patient] meaning: regarding the prayer, as in His saying: [And enjoin prayer upon your family and be steadfast therein] [Ta-Ha: 132]. And it was said: the meaning is: O Muhammad, be patient with the harm you encounter. [For indeed, Allah does not allow to be lost the reward of those who do good] meaning those who pray.

His saying: [So why were there not] i.e., "Would that there had been" [among the generations before you] i.e., among the nations that were before you [those of understanding] i.e., people of obedience, religion, intellect, and insight [who would forbid] their people [from].

(1) Sahih al-Bukhari (631), and previously 1/67.

२३३ सूरा हुद: आयतें ११४ - ११६

[और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी बनकर खड़े रहो] [अल-बक़रह: २३८]। और उसने कहा: [तो जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे सुनो और चुप रहो] [अल-अराफ़: २०४] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। और उसने कहा: [और न तो अपनी प्रार्थना में बहुत ज़ोर से चिल्लाओ और न ही इसे बहुत धीमे करो] [अल-इसरा: ११०] यानी: अपना पाठ। यह सब संक्षिप्त है जिसे उन्होंने अपनी किताब में संक्षेप में बताया है, और उन्होंने इसकी व्याख्या के लिए अपने पैगंबर का हवाला दिया है। महान प्रभु ने फरमाया: [और हमने आप पर यह ज़िक्र (अनुस्मारक) उतारा है ताकि आप लोगों को स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है] [अन-नहल: ४४]। अतः पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने प्रार्थना के समय, रकात और सजदों की संख्या और सभी प्रार्थनाओं के विवरण - चाहे वह अनिवार्य हों या सुन्नत - उन फ़र्ज़ों के साथ जिनके बिना प्रार्थना मान्य नहीं है, और उनमें अनुशंसित सुन्नतों और गुणों को स्पष्ट किया। उन्होंने सहीह अल-बुखारी में फरमाया: "वैसे ही नमाज़ पढ़ो जैसे तुमने मुझे नमाज़ पढ़ते देखा है।"(१) इसे उनसे बड़ी संख्या में लोगों ने बड़ी संख्या में लोगों से सुना है, जैसा कि सर्वविदित है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की मृत्यु तब तक नहीं हुई जब तक कि उन्होंने उन सभी चीजों को स्पष्ट नहीं कर दिया जिनकी लोगों को आवश्यकता थी। इस प्रकार, उन्होंने धर्म को पूर्ण किया और मार्ग स्पष्ट किया; अल्लाह तआला ने फरमाया: [आज मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारा धर्म पूर्ण कर दिया है और तुम पर अपनी कृपा पूरी कर दी है और तुम्हारे लिए इस्लाम को धर्म के रूप में पसंद किया है] [अल-माहिदा: ३]।

उनका कहना: [यह याद रखने वालों के लिए एक याद है] यानी: कुरान उन लोगों के लिए नसीहत और तौबा है जो सबक लेते हैं और याद करते हैं। उन्होंने विशेष रूप से याद करने वालों का उल्लेख किया; क्योंकि वे ही हैं जिन्हें याद दिलाने से लाभ होता है। 'धिकरा' (याद) एक संज्ञा है जो स्त्रीलिंग अलिफ़ के साथ आई है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

उनका कहना: [और धैर्य रखें, क्योंकि वास्तव में अल्लाह नेकी करने वालों का प्रतिफल व्यर्थ नहीं करता] (११५) [तो आपसे पहले की पीढ़ियों में ऐसे समझदार लोग क्यों नहीं हुए जो पृथ्वी पर बिगाड़ से रोकते, सिवाय उनमें से थोड़े से लोगों के जिन्हें हमने बचा लिया? और ज़ुल्म करने वालों ने उसी सुख-सुविधा का अनुसरण किया जो उन्हें दी गई थी, और वे अपराधी थे] (११६)।

उनका कहना: [और धैर्य रखें] यानी: नमाज़ पर, जैसा कि उनके इस कथन में है: [और अपने परिवार को नमाज़ का हुक्म दें और उस पर अडिग रहें] [ता-हा: १३२]। और कहा गया है: इसका अर्थ है: ऐ मुहम्मद, आपको जो कष्ट पहुँचता है उस पर धैर्य रखें। [क्योंकि वास्तव में अल्लाह नेकी करने वालों का प्रतिफल व्यर्थ नहीं करता] यानी नमाज़ पढ़ने वालों का।

उनका कहना: [तो क्यों न हुए] यानी: काश ऐसे होते [आपसे पहले की पीढ़ियों में] यानी: उन राष्ट्रों में जो आपसे पहले थे [समझदार लोग] यानी: आज्ञाकारिता, धर्म, बुद्धि और दूरदर्शिता वाले लोग [जो रोकते] अपने लोगों को [बुराई से]।

(१) सहीह अल-बुखारी (६३१), और पहले १/६७।

۲۳۳ سورہ ہود: آیات ۱۱۴ - ۱۱۶

﴿اور اللہ کے لیے فرمانبردار بن کر کھڑے ہو جاؤ﴾ [البقرہ: ۲۳۸]۔ اور فرمایا: ﴿اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو﴾ [الاعراف: ۲۰۴] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور فرمایا: ﴿اور نہ اپنی نماز میں بہت آواز بلند کرو اور نہ ہی اسے بہت آہستہ پڑھو﴾ [الاسراء: ۱۱۰] یعنی: اپنی قراءت میں۔ یہ سب کچھ مجمل ہے جو اللہ نے اپنی کتاب میں اجمالاً بیان کیا، اور اس کی تشریح کے لیے اپنے نبی کی طرف رجوع کیا، چنانچہ اللہ جل شانہ نے فرمایا: ﴿اور ہم نے آپ کی طرف یہ ذکر نازل کیا تاکہ آپ لوگوں کے لیے وہ (پیغام) واضح کر دیں جو ان کی طرف اتارا گیا ہے﴾ [النحل: ٤٤]، پس نبی کریم ﷺ نے نماز کے اوقات، رکعات اور سجدوں کی تعداد، اور تمام نمازوں کی صفت، ان کے فرائض اور سنن، اور وہ فرائض جن کے بغیر نماز درست نہیں ہوتی، اور ان میں مستحب سنتیں اور فضائل بیان کر دیے۔ چنانچہ آپ ﷺ نے «صحیح» بخاری میں فرمایا: "نماز اسی طرح پڑھو جس طرح تم نے مجھے نماز پڑھتے ہوئے دیکھا ہے"(۱)۔ اور اسے ایک بڑی جماعت نے دوسری بڑی جماعت سے نقل کیا، جیسا کہ معلوم ہے۔ اور نبی کریم ﷺ اس وقت تک وفات نہیں پائے جب تک کہ آپ نے ان تمام چیزوں کو واضح نہیں کر دیا جن کی لوگوں کو ضرورت تھی۔ پس آپ نے دین مکمل کیا اور راستہ واضح کر دیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿آج میں نے تمہارے لیے تمہارا دین مکمل کر دیا اور تم پر اپنی نعمت پوری کر دی اور تمہارے لیے اسلام کو بطور دین پسند کر لیا﴾ [المائدہ: ۳]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یہ یاد دہانی ہے یاد رکھنے والوں کے لیے﴾ یعنی: قرآن نصیحت اور توبہ ہے اس کے لیے جو نصیحت حاصل کرے اور یاد کرے، اور یاد کرنے والوں کو ذکر کے ساتھ خاص کیا؛

کیونکہ وہی یاد دہانی سے فائدہ اٹھانے والے ہیں۔ اور "ذکریٰ" مصدر ہے جو الف تانیث کے ساتھ آیا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ ١١٥﴾ ﴿فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِن قَبْلِكُمْ أُوْلُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِّمَّنْ أَنجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ ١١٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاصْبِرْ﴾ یعنی: نماز پر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اپنے گھر والوں کو نماز کا حکم دیجیے اور خود بھی اس پر ثابت قدم رہیے﴾ [طٰہٰ: ١٣٢]۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اے محمد! جو تکلیف آپ کو پہنچے اس پر صبر کیجیے۔ ﴿یقیناً اللہ نیکی کرنے والوں کا اجر ضائع نہیں کرتا﴾ یعنی نمازیوں کا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَوْلَا كَانَ﴾ یعنی: پس کیوں نہ ہوئے ﴿من القرون من قبلكم﴾ یعنی: ان امتوں میں سے جو تم سے پہلے گزریں ﴿أولوا بقية﴾ یعنی: اطاعت، دین، عقل اور بصیرت والے لوگ ﴿ينهون﴾ اپنی قوم کو ﴿عن﴾۔

(١) صحیح بخاری (٦٣١)، اور سابقہ ٦٧/١۔

٢٣٤ Surah Hud: Verses 115 - 119 ...corruption in the land, because of the intellects Allah Almighty gave them and the signs He showed them. This is a reprimand for the disbelievers. It was said: "Law-la" (Why not) here is for negation; meaning: there were not any before you, like His saying: {If only there had been a city that believed} [Yunus: 98] meaning: there was not. {Except a few} is a severed exception (istithna' munqati'), meaning: but a few (1) {whom We saved from among them} forbade corruption in the land. It was said: they are the people of Yunus; due to His saying: {Except the people of Yunus} [Yunus: 98]. And it was said: they are the followers of the prophets and the people of truth. {And those who wronged followed} meaning: associated partners with Allah and disobeyed {that in which they were indulged} meaning: from being occupied with wealth and pleasures, and preferring that over the Hereafter {and they were criminals}. Allah Almighty's saying: {And your Lord would not have destroyed the cities unjustly while their people were reformers (117) And if your Lord had willed, He could have made mankind one community; but they will not cease to differ (118) Except whom your Lord has given mercy, and for that He created them. And the word of your Lord has been fulfilled: "I will surely fill Hell with jinn and men all together." (119)} Allah Almighty's saying: {And your Lord would not have destroyed the cities} meaning: the people of the cities {unjustly} meaning: with polytheism and disbelief {while their people were reformers} meaning: among themselves in dealing with rights, meaning: He would not destroy them for disbelief alone until corruption is added to it, as He destroyed the people of Shu'ayb for cheating in weight and measure, and the people of Lot for sodomy (2). This indicates that sins are closer to the punishment of eradication in this world than polytheism, even if the punishment for polytheism in the Hereafter is more severe. In the "Sahih" of Al-Tirmidhi from the hadith of Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him), he said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) saying: "Indeed, when people see an oppressor and do not take him by his hands (stop him), Allah is likely to encompass them all with a punishment from Him." And it has been mentioned before (3).

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/214. (2) See Tafsir Abi al-Layth 2/146 - 147. (3) 3/386, and it is in Sunan al-Tirmidhi (2168), and in the author's saying: Sahih al-Tirmidhi, it is a permissible usage.

२३४ सूरा हूद: आयतें ११५ - ११९ ...धरती पर भ्रष्टाचार, उन बुद्धि के कारण जो अल्लाह ताला ने उन्हें दी थी और जो निशानियाँ उसने उन्हें दिखाई थीं। और यह काफ़िरों के लिए फटकार है। और कहा गया है: "लौला" (क्यों नहीं) यहाँ निषेध के लिए है; यानी: तुमसे पहले कोई नहीं था, जैसा कि उसका कहना है: {तो फिर कोई ऐसी बस्ती क्यों न हुई जो ईमान लाती} [यूनुस: ९८] यानी: नहीं थी। {मगर थोड़े ही} यह एक विच्छिन्न अपवाद (इस्तिथना मुंक़ति) है, यानी: लेकिन थोड़े से (१) {जिन्हें हमने उनमें से बचा लिया} उन्होंने धरती पर भ्रष्टाचार से रोका। कहा गया: वे यूनुस की कौम हैं; उसके इस कथन के कारण: {सिवाय यूनुस की कौम के} [यूनुस: ९८]। और कहा गया: वे नबियों के अनुयायी और सत्य के लोग हैं। {और जिन्होंने ज़ुल्म किया उन्होंने पैरवी की} यानी: शिर्क किया और नाफरमानी की {जिसमें वे ऐश कर रहे थे} यानी: धन-दौलत और सुख-सुविधाओं में व्यस्त रहने और उसे आख़िरत पर प्राथमिकता देने से {और वे अपराधी थे}। अल्लाह ताला का कथन: {और तुम्हारा रब ऐसा नहीं है कि बस्तियों को अन्याय से नष्ट कर दे जबकि उनके निवासी सुधार करने वाले हों (११७) और यदि तुम्हारा रब चाहता तो मनुष्यों को एक ही समुदाय बना देता; और वे निरंतर मतभेद करते रहेंगे (११८) सिवाय उनके जिन पर तुम्हारे रब ने दया की, और इसी के लिए उसने उन्हें पैदा किया है। और तुम्हारे रब की बात पूरी हो गई कि: "मैं नरक को जिन्नों और मनुष्यों, सभी से भर दूँगा।" (११९)} अल्लाह ताला का कथन: {और तुम्हारा रब बस्तियों को नष्ट करने वाला नहीं था} यानी: बस्तियों के लोग {अन्याय से} यानी: शिर्क और कुफ़्र के साथ {जबकि उनके लोग सुधारक हों} यानी: अपने बीच अधिकारों के लेन-देन में, यानी: वह उन्हें केवल कुफ़्र के कारण नष्ट नहीं करता जब तक कि उसमें भ्रष्टाचार न जुड़ जाए, जैसा कि उसने शुएब की कौम को नाप और तौल में कमी करने के कारण नष्ट किया, और लूत की कौम को समलैंगिकता के कारण (२)। और यह इस बात का प्रमाण है कि पाप दुनिया में जड़ से मिटाने वाले अज़ाब के शिर्क की तुलना में अधिक निकट हैं, भले ही आख़िरत में शिर्क का अज़ाब अधिक कठिन हो। तिरमिज़ी की "सहीह" में अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "निस्संदेह, जब लोग किसी ज़ालिम को देखें और उसके हाथ न पकड़ें (उसे न रोकें), तो निकट है कि अल्लाह उन सबको अपने अज़ाब में लपेट ले।" और यह पहले गुज़र चुका है (३)।

---

(१) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२१४। (२) देखें तफसीर अबी अल-लैथ २/१४६ - १४७। (३) ३/३८६, और यह सुनन अल-तिरमिज़ी (२१६८) में है, और लेखक का यह कहना: "सहीह तिरमिज़ी", जायज़ है।

۲۳۴ سورہ ہود: آیات ۱۱۵ - ۱۱۹ ...زمین میں فساد، ان عقلوں کی وجہ سے جو اللہ تعالیٰ نے انہیں عطا کی تھیں اور جو نشانیاں انہیں دکھائیں تھیں۔ اور یہ کفار کے لیے ملامت ہے۔ اور کہا گیا: یہاں "لولا" نفی کے لیے ہے؛ یعنی: تم سے پہلے کوئی نہ تھا، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ﴾ [یونس: ۹۸] یعنی: نہ تھی۔ ﴿إِلَّا قَلِيلًا﴾ استثنائے منقطع ہے، یعنی: لیکن تھوڑے (۱) ﴿مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ﴾ جنہوں نے زمین میں فساد سے روکا۔ کہا گیا: وہ قومِ یونس ہیں؛ اللہ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ﴾ [یونس: ۹۸]۔ اور کہا گیا: وہ انبیاء کے پیروکار اور اہلِ حق ہیں۔ ﴿وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ یعنی: شرک کیا اور نافرمانی کی ﴿مَا أُتْرِفُوا فِيهِ﴾ یعنی: مال و دولت اور لذتوں میں مشغول رہنے اور اسے آخرت پر ترجیح دینے سے ﴿وَكَانُوا مُجْرِمِينَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ (۱۱۷) وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ (۱۱۸) إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (۱۱۹)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَىٰ﴾ یعنی: بستیوں کے رہنے والے ﴿بِظُلْمٍ﴾ یعنی: شرک اور کفر کے ساتھ ﴿وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ﴾ یعنی: آپس میں حقوق کی ادائیگی کے معاملے میں، یعنی: وہ انہیں صرف کفر کی وجہ سے ہلاک نہیں کرتا تھا جب تک کہ اس کے ساتھ فساد نہ جڑ جائے، جیسا کہ اللہ نے قومِ شعیب کو ناپ تول میں کمی کی وجہ سے ہلاک کیا، اور قومِ لوط کو لواطت کی وجہ سے (۲)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ گناہ دنیا میں عذابِ استیصال (جڑ سے مٹا دینے والے عذاب) کے شرک کی نسبت زیادہ قریب ہیں، اگرچہ آخرت میں شرک کا عذاب زیادہ سخت ہے۔ ترمذی کی "صحیح" میں حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک جب لوگ کسی ظالم کو دیکھیں اور اس کے ہاتھ نہ پکڑیں (اسے نہ روکیں)، تو قریب ہے کہ اللہ ان سب کو اپنے عذاب کی لپیٹ میں لے لے۔" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

(١) دیکھئے المحرر الوجیز ٣/ ٢١٤۔ (٢) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ٢/ ١٤٦ - ١٤٧۔ (٣) ٣/ ٣٨٦، اور یہ سنن ترمذی (٢١٦٨) میں ہے، اور مصنف کا قول "صحیح ترمذی" کہنا مجازاً جائز ہے۔

It was said: The meaning is: Your Lord would not destroy cities unjustly while their people are reformers (righteous), for that would be an injustice to them and a reduction of their right, meaning: He did not destroy a people except after offering an excuse and warning. Al-Zajjaj said: It is possible that the meaning is: Your Lord would not destroy anyone while He treats them unjustly, even if they are at the peak of righteousness; because it is an exercise of His sovereignty (1); the evidence for it is His saying: {Indeed, Allah does not wrong the people at all} [Yunus: 44] (2). It was said: The meaning is: Allah would not destroy them for their sins while they are reformers, i.e., sincere in faith. Thus, "injustice" refers to sins in this context (3). His words, Most High: {And if your Lord had willed, He could have made mankind one community}. Sa'id bin Jubayr said: Upon the religion of Islam alone. Al-Dahhak said: People of one religion, people of misguidance or people of guidance (4). {But they will not cease to differ}, meaning: regarding various religions; said Mujahid and Qatadah (5). {Except those whom your Lord has shown mercy}. A disconnected exception; meaning: but those whom your Lord has shown mercy with faith and guidance, they did not differ (6). It was said: they differ in provision, this one is rich and that one is poor {Except those whom your Lord has shown mercy} with contentment; said Al-Hasan (7).

---

(1) In (Z) and (Th): Because His action. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/83 without the phrase: "even if they are at the peak of righteousness because it is an exercise of His sovereignty." (3) Ibn Atiyyah mentioned this saying in al-Muharrar al-Wajiz 3/215, and he preferred that the meaning of "bi-zulmin" (unjustly) is: by injustice from Him towards them, Exalted is He above that. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 2/511. (5) Al-Mawardi mentioned it in al-Nukat wa al-Uyun from Mujahid and Ata, and Ibn Abi Hatim narrated it 6/2093 (11282) from Al-Hasan, and we did not find it from Qatadah. (6) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/83, and Tafsir al-Baghawi 2/406. Abu Hayyan said in Al-Bahr 5/273: It is a connected exception from His saying: "and they will not cease to differ," and there is no necessity to take it as meaning "but," which would make it a disconnected exception. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 2/511. Al-Tabari narrated something similar 13/636.

पृष्ठ २३५ सूरह हूद: आयतें ११७ - ११९

और कहा गया है: इसका अर्थ है: आपका रब बस्तियों को अन्यायपूर्ण तरीके से नष्ट नहीं करेगा जबकि उनके लोग सुधारक हों, क्योंकि यह उनके साथ अन्याय होगा और उनके हक में कमी होगी, अर्थात्: उन्होंने किसी कौम को तब तक नष्ट नहीं किया जब तक कि उन्हें चेतावनी और अवसर न दे दिया गया हो। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह संभव है कि इसका अर्थ हो: आपका रब किसी को भी नष्ट नहीं करेगा और वह उन पर ज़ुल्म नहीं करेगा चाहे वे सदाचार के शिखर पर हों; क्योंकि यह उनके प्रभुत्व का प्रयोग है (१); इसका प्रमाण उनका यह कथन है: {निस्संदेह अल्लाह लोगों पर रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं करता} [यूनुस: ४४] (२)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: अल्लाह उनके पापों के कारण उन्हें नष्ट नहीं करेगा जबकि वे सुधारक हों, यानी ईमान में निष्ठावान हों। इस आधार पर "अन्याय" का अर्थ पाप है (३)। अल्लाह का कथन: {और यदि आपका रब चाहता तो वह मानवजाति को एक ही समुदाय बना सकता था}। सईद बिन जुबैर ने कहा: केवल इस्लाम धर्म पर। अल-दहाक ने कहा: एक धर्म के लोग, चाहे गुमराह हों या मार्गदर्शन पाने वाले (४)। {परन्तु वे मतभेद करते रहेंगे}, अर्थात्: विभिन्न धर्मों के बारे में; यह मुजाहिद और कतादा ने कहा है (५)। {सिवाय उनके जिन पर आपके रब ने दया की}। एक विच्छेदित अपवाद; यानी: लेकिन जिन पर आपके रब ने ईमान और मार्गदर्शन के साथ दया की, वे मतभेद नहीं करते (६)। और कहा गया है: वे जीविका में भिन्न हैं, यह अमीर है और वह गरीब है {सिवाय उनके जिन पर आपके रब ने दया की} संतोष (कनाअत) के साथ; यह अल-हसन ने कहा है (७)।

---

(१) (ज़) और (ज़) में: क्योंकि उनका कार्य। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/८३, बिना इस वाक्यांश के "चाहे वे सदाचार के शिखर पर हों क्योंकि यह उनके प्रभुत्व का प्रयोग है।" (३) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/२१५ में इस कथन का उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे प्राथमिकता दी कि "बि-ज़ुल्मिन" का अर्थ है: उनकी ओर से उन पर अन्याय, अल्लाह इससे ऊपर और पवित्र है। (४) अल-नुकत वा अल-उयुन २/५११। (५) अल-मावर्दी ने इसे मुजाहिद और अता से अल-नुकत वा अल-उयुन में उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम ने इसे ६/२०९३ (११२८२) में अल-हसन से उद्धृत किया है, और हमें यह कतादा से नहीं मिला। (६) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/८३, और तफ़सीर अल-बग़वी २/४०६ देखें। अबू हय्यान ने अल-बह्र ५/२७३ में कहा: यह उनके कथन "और वे मतभेद करते रहेंगे" से एक निरंतर अपवाद है, और इसे "लेकिन" के अर्थ में

लेने की कोई आवश्यकता नहीं है, जो इसे एक विच्छेदित अपवाद बना दे। (७) अल-नुकत वा अल-उयुन २/५११। अल-तबरी ने इसे १३/६३६ में इसी तरह उद्धृत किया है।

صفحہ ۲۳۵ سورہ ہود: آیات ۱۱۷ - ۱۱۹

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تمہارا رب بستیوں کو اس حال میں ناحق ہلاک کرنے والا نہیں کہ ان کے رہنے والے اصلاح کرنے والے ہوں، کیونکہ یہ ان کے ساتھ ظلم اور ان کے حق میں کمی ہوگی، یعنی: اللہ نے کسی قوم کو ہلاک نہیں کیا مگر عذر اور انتباہ (وارننگ) کے بعد۔ اور الزجاج نے کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: تمہارا رب کسی کو ہلاک نہیں کرے گا درآنحالیکہ وہ اس پر ظلم کر رہا ہو، اگرچہ وہ انتہائی درجے کی نیکی پر ہو؛ کیونکہ یہ اس کی ملکیت میں تصرف ہے (۱)؛ اس کی دلیل اس کا قول ہے: {بیشک اللہ لوگوں پر ذرہ برابر ظلم نہیں کرتا} [یونس: ۴۴] (۲)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اللہ انہیں ان کے گناہوں کی وجہ سے ہلاک نہیں کرے گا جب کہ وہ اصلاح کرنے والے ہوں، یعنی ایمان میں مخلص ہوں۔ پس اس بنیاد پر ظلم سے مراد گناہ ہیں (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر تمہارا رب چاہتا تو تمام انسانوں کو ایک ہی امت بنا دیتا}۔ سعید بن جبیر نے کہا: صرف ملتِ اسلام پر۔ اور الضحاک نے کہا: ایک ہی دین والے، چاہے وہ گمراہ ہوں یا ہدایت یافتہ (۴)۔ {اور وہ ہمیشہ اختلاف کرتے رہیں گے} یعنی: مختلف ادیان پر؛ یہ بات مجاہد اور قتادہ نے کہی (۵)۔ {مگر وہ جن پر تمہارے رب نے رحم کیا} یہ استثنائے منقطع ہے؛ یعنی: لیکن جن پر تمہارے رب نے ایمان اور ہدایت کے ساتھ رحم فرمایا، وہ اختلاف نہیں کرتے (۶)۔ اور کہا گیا: رزق میں مختلف ہیں، تو یہ غنی ہے اور وہ فقیر {مگر وہ جن پر تمہارے رب نے رحم کیا} قناعت کے ساتھ؛ یہ حسن بصری نے کہا ہے (۷)۔

---

(۱) (ز) اور (ظ) میں ہے: کیونکہ اس کا تصرف۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۸۳، بغیر اس قول کے: "اگرچہ وہ انتہائی درجے کی نیکی پر ہو کیونکہ یہ اس کی ملکیت میں تصرف ہے"۔ (۳) ابن عطیہ نے اس قول کا ذکر المحرر الوجیز ۳/ ۲۱۵ میں کیا ہے، اور انہوں نے اسے ترجیح دی ہے

کہ "بظلم" کے معنی ہیں: اللہ کی طرف سے ان پر ظلم، وہ اس سے بلند و برتر ہے۔ (۴) النکت والعیون ۲/ ۵۱۱۔ (۵) الماوردی نے اسے النکت والعیون میں مجاہد اور عطاء سے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اسے ۶/ ۲۰۹۳ (۱۱۲۸۲) میں حسن سے روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ قتادہ سے نہیں ملا۔ (۶) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۸۳، اور تفسیر البغوی ۲/ ۴۰۶۔ اور ابو حیان نے البحر ۵/ ۲۷۳ میں کہا: یہ اس کے قول "اور وہ ہمیشہ اختلاف کرتے رہیں گے" سے استثنائے متصل ہے، اور ایسی کوئی ضرورت نہیں جو اسے "لیکن" کے معنی میں لینے پر مجبور کرے جس سے یہ استثنائے منقطع ہو جائے۔ (۷) النکت والعیون ۲/ ۵۱۱۔ اور طبری نے اس کی مانند ۱۳/ ۶۳۶ میں روایت کیا ہے۔

236 Surah Hud: Verses 117 - 119

﴿وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ Al-Hasan, Muqatil, ‘Ata, and Yaman said: The reference is to the disagreement, meaning: and for disagreement He created them (1).

Ibn Abbas, Mujahid, Qatadah, and ad-Dahhak said: And for His mercy He created them (2). It was only said: "And for that" [dhalika - masculine], and not: "And for those" [tilka - feminine], even though mercy [rahmah] is feminine; because it is a verbal noun [masdar], and also because the femininity of mercy is not real, so it was applied to the meaning of 'grace' [fadl] (3).

It was said: The reference with "that" is to both disagreement and mercy, and sometimes "that" is used to refer to two opposing things, as in the Almighty's saying: ﴿لَا فارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ﴾ [Al-Baqarah: 68] (4) and He did not say "between those two" [masculine or feminine dual], and He said: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا﴾ [Al-Furqan: 67] and He said: ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا﴾ [Al-Isra: 110]. Likewise His saying: ﴿وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا﴾ [Yunus: 58]. And this is the best of opinions, if Allah the Almighty wills; because it is general, and since their creation was mentioned.

And to this Malik, may Allah have mercy on him, pointed in what Ashhab narrated from him; Ashhab said: I asked Malik about this verse, he said: He created them so that there would be a group in Paradise and a group in the Blaze (5). Meaning: He created the people of disagreement for disagreement, and the people of mercy for mercy.

It was also narrated from Ibn Abbas that he said: He created them as two groups; a group He has mercy on, and a group He does not have mercy on (6).

Al-Mahdawi said: In the speech on this estimation there is precedence and delay, the meaning is: and they will not cease...

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 2/511 from Al-Hasan and 'Ata, and Al-Wasit 2/597 from Al-Hasan and Muqatil. (2) At-Tabari narrated their saying in 13/639 - 640. (3) Tafsir al-Razi 18/79. (4) See Tafsir at-Tabari 13/640 - 641, Al-Muharrar al-Wajiz 3/215, and Al-Bahr 5/273. At-Tabari chose this saying and said: the meaning of the letter 'lam' in His saying: ﴿وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ is in the sense of 'on' [ala], like your saying to a man: I honored you on account of your kindness to me. And I honored you for your kindness to me.

(5) Tafsir al-Baghawi 2/406, and at-Tabari narrated it in 13/639. (6) At-Tabari narrated it in 13/638.

२३६ सूरह हूद: आयतें ११७ - ११९

﴿وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ अल-हसन, मुकातिल, अता और यमान ने कहा: संकेत मतभेद की ओर है, अर्थात: मतभेद के लिए ही उसने उन्हें पैदा किया (१)।

इब्न अब्बास, मुजाहिद, कतादा और अद-दह्हाक ने कहा: और अपनी दया के लिए उसने उन्हें पैदा किया (२)। केवल "और उसी के लिए" (पुल्लिंग) कहा गया, और "और उसके लिए" (स्त्रीलिंग) नहीं कहा गया, जबकि दया (रहमह) स्त्रीलिंग है; क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, और यह भी कि दया का स्त्रीलिंग होना वास्तविक नहीं है, इसलिए इसे 'अनुग्रह' (फ़ज़्ल) के अर्थ में लिया गया (३)।

कहा गया है: "उसी" (ज़ालिका) का संकेत मतभेद और दया दोनों की ओर है, और कभी-कभी "ज़ालिका" का उपयोग दो विपरीत चीजों के लिए किया जाता है, जैसे अल्लाह तआला का कथन है: ﴿لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ﴾ [अल-बकराह: ६८] (४) और उन्होंने "इन दोनों के बीच" (द्विवचन) नहीं कहा, और उसने कहा: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا﴾ [अल-फ़ुरकान: ६७] और उसने कहा: ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا﴾ [अल-इसरा: ११०]। इसी प्रकार उसका कथन है: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا﴾ [यूनुस: ५८]। और इंशाअल्लाह यह सबसे अच्छा विचार है; क्योंकि यह व्यापक है, और चूँकि उनकी रचना का उल्लेख किया गया है।

और इसी की ओर मालिक (रहमतुल्लाह अलैह) ने संकेत किया है जैसा कि अश्हब ने उनसे रिवायत की है; अश्हब ने कहा: मैंने मालिक से इस आयत के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: उसने उन्हें इसलिए पैदा किया ताकि एक समूह जन्नत में हो और एक समूह भड़कती आग में (५)। अर्थात: मतभेद वाले लोगों को मतभेद के लिए पैदा किया, और दया वाले लोगों को दया के लिए।

इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: उसने उन्हें दो समूहों के रूप में पैदा किया; एक समूह जिस पर वह दया करता है, और एक समूह जिस पर वह दया नहीं करता (६)।

अल-महदवी ने कहा: इस अनुमान के अनुसार कलाम में 'तकदीम' और 'ताखीर' (आगे-पीछे होना) है, अर्थ है: और वे हमेशा...

---

(१) अन-नुकात वल-उयून २/५११ अल-हसन और अता से, और अल-वसीत २/५९७ अल-हसन और मुकातिल से। (२) अत-तबरी १३/६३९-६४० ने उनके कथन को उद्धृत किया है। (३) तफसीर अल-

राज़ी १८/७९। (४) देखें तफसीर अत-तबरी १३/६४०-६४१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२१५, और अल-बहर ५/२७३। अत-तबरी ने इसी मत को चुना और कहा: उसके कथन में "लाम" का अर्थ: وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ 'पर' (अला) के अर्थ में है, जैसे आप किसी व्यक्ति से कहें: मैंने आपके मेरे प्रति अच्छे व्यवहार पर आपका सम्मान किया। और मैंने आपके मेरे प्रति अच्छे व्यवहार के लिए आपका सम्मान किया। (५) तफसीर अल-बगवी २/४०६, और अत-तबरी १३/६३९ ने इसे निकाला है। (६) अत-तबरी १३/६३८ ने इसे निकाला है।

236 سورہ ہود: آیات 117 - 119

﴿وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ حسن، مقاتل، عطا اور یمان نے کہا: اشارہ اختلاف کی طرف ہے، یعنی: اور اختلاف ہی کے لیے اللہ نے انہیں پیدا کیا (1)۔

ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور ضحاک نے کہا: اور اپنی رحمت کے لیے انہیں پیدا کیا (2)۔ اور صرف "ولذلک" (مذکر) کہا، اور "ولتلك" (مونث) نہیں کہا، حالانکہ رحمت مونث ہے؛ اس لیے کہ یہ مصدر ہے، اور اس لیے بھی کہ رحمت کی تانیث حقیقی نہیں ہے، لہذا اسے 'فضل' کے معنی پر محمول کیا گیا (3)۔

اور کہا گیا ہے: "ذلک" سے اشارہ اختلاف اور رحمت دونوں کی طرف ہے، اور کبھی "ذلک" سے دو متضاد چیزوں کی طرف اشارہ کیا جاتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ﴾ [البقرہ: 68] (4) اور "بين ذينك" یا "تينك" (تثنیہ) نہیں کہا، اور فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا﴾ [الفرقان: 67] اور فرمایا: ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا﴾ [الاسراء: 110]۔ اسی طرح اس کا فرمان ہے: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا﴾ [یونس: 58]۔ اور ان شاء اللہ یہ سب سے بہترین قول ہے؛ کیونکہ یہ عام ہے، اور جب ان کی تخلیق کا ذکر کیا گیا۔

اور اسی طرف مالک رحمہ اللہ نے اشارہ کیا ہے اس میں جو ان سے اشہب نے روایت کیا ہے؛ اشہب نے کہا: میں نے مالک سے اس آیت کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: انہیں اس لیے پیدا کیا تاکہ ایک گروہ جنت میں ہو اور ایک گروہ جہنم میں (5)۔ یعنی: اختلاف والوں کو اختلاف کے لیے پیدا کیا، اور رحمت والوں کو رحمت کے لیے۔

ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: انہیں دو گروہ بنا کر پیدا کیا؛ ایک گروہ جس پر وہ رحم فرماتا ہے، اور ایک گروہ جس پر وہ رحم نہیں فرماتا (6)۔

مہدوی نے کہا: اس تقدیر پر کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، معنی یہ ہے: اور وہ ہمیشہ...

---

(1) النکت والعیون 511/2 از حسن و عطا، اور الوسیط 597/2 از حسن و مقاتل۔ (2) طبری 13/ 639 - 640 نے ان کا قول نقل کیا ہے۔ (3) تفسیر رازی 79/18۔ (4) دیکھئے تفسیر طبری 13/ 640 - 641 ، والمحرر الوجیز 215/3 ، والبحر 273/5۔ اور طبری نے اسی قول کو اختیار کیا اور کہا: پس اللہ کے قول میں "لام" کا معنی: ﴿وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ "علی" (پر) کے معنی میں ہے، جیسے تم کسی شخص سے کہو: میں نے تمہارے مجھ پر احسان کی وجہ سے تمہاری عزت کی۔ اور میں نے تمہارے احسان کی خاطر تمہاری عزت کی۔ (5) تفسیر بغوی 406/2 ، اور طبری 13/ 639 نے اسے نقل کیا ہے۔ (6) طبری 13/ 638 نے اسے نقل کیا ہے۔

Surah Hud: Verses 117 - 120 237

...differing, except those whom your Lord has shown mercy. And the word of your Lord has been fulfilled: "I will surely fill Hell with jinn and mankind all together." And for that He created them(1). It is said: It relates to His saying: {That is a Day for which the people will be gathered, and that is a Day [that will be] witnessed} [Hud: 103]. The meaning is: He created them for the witnessing of that Day. And it is said: It relates to His saying: {Among them will be the wretched and the prosperous} [Hud: 105], i.e., He created them for happiness and wretchedness(2). His saying: {And the word of your Lord has been fulfilled}: The meaning of "fulfilled" is: that became established as He informed and decreed in pre-eternity. The fulfillment of the word is its immunity from accepting change and alteration. {I will surely fill Hell with jinn and mankind all together}: "Min" (from) is for clarifying the kind, i.e., from the kind of jinn and the kind of humans. "All together" is for emphasis. And just as He informed that He will fill His fire, He also informed through the tongue of His Prophet ﷺ that He will fill His paradise by saying: "And for each of you two is its fill." Al-Bukhari recorded it from the Hadith of Abu Hurairah, and it has been mentioned previously(3). His saying: {And each [story] We relate to you from the news of the messengers is that by which We make firm your heart. And there has come to you, in this, the truth and an admonition and a reminder for the believers.} His saying: {And each [story] We relate to you}: "Kullan" (each) is in the accusative case because of "naqussu" (We relate). Its meaning is: all that you need from the news of the messengers, We relate to you(4). Al-Akhfash said: "Kullan" is a preceding circumstantial qualifier (hal), like saying: "Each, I struck the people"(5). {From the news of the messengers}, i.e., from their stories and their patience over the harm of their people. {That by which We make firm your heart}, i.e., upon the delivery of the message, and patience over the harm that reaches you in it. It is said: We increase you in firmness and certainty by it. Ibn Abbas said: "That by which We strengthen your heart"(6). And Ibn

(1) Al-Mahdawi's saying was mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 5/273 and he said: This is very far from the structures of Arabic speech. (2) Ibn Atiyyah mentioned the last two opinions in Al-Muharrar al-Wajiz 3/215, and said: Although these two meanings are correct, this distant return is not good. (3) 1/356 - 357, and it is in Bukhari (4850). (4) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/84. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/308, and see Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/585. (6) Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 2/598 with the wording: to increase your certainty and strengthen your heart.

सूरह हूद: आयतें 117 - 120 237

...मतभेद करते रहे, सिवाय उन लोगों के जिन पर आपके रब ने दया की। और आपके रब की बात पूरी हुई: "मैं निश्चित रूप से जिन्न और मनुष्यों, दोनों से मिलकर नरक को भर दूँगा।" और इसी के लिए उसने उन्हें पैदा किया है(1)। और कहा गया है: यह उसके इस कथन से संबंधित है: {वह ऐसा दिन होगा जिसके लिए लोग एकत्र किए जाएँगे, और वह एक देखा जाने वाला दिन होगा} [हूद: 103]। इसका अर्थ है: उस दिन को देखने के लिए उसने उन्हें पैदा किया। और कहा गया है: यह उसके इस कथन से संबंधित है: {तो उनमें से कुछ अभागे होंगे और कुछ भाग्यशाली} [हूद: 105] अर्थात: सौभाग्य और दुर्भाग्य के लिए उसने उन्हें पैदा किया(2)। उसका कथन: {और आपके रब की बात पूरी हुई}: "पूरी हुई" का अर्थ है: वह वैसे ही सिद्ध हो गई जैसा कि उसने अपनी अनादिता में सूचित किया और निर्धारित किया था। बात के पूरा होने का अर्थ है उसका परिवर्तन और अदल-बदल स्वीकार करने से मुक्त होना। {मैं निश्चित रूप से जिन्न और मनुष्यों, दोनों से मिलकर नरक को भर दूँगा}: "मिन" (से) वर्ग बताने के लिए है, अर्थात: जिन्न के वर्ग से और मनुष्यों के वर्ग से। "सब मिलकर" ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है। और जैसे उसने सूचित किया कि वह अपनी आग को भर देगा, वैसे ही उसने अपने नबी ﷺ की ज़ुबान से भी सूचित किया कि वह अपनी जन्नत को भरेगा, यह कहकर: "और तुम दोनों में से प्रत्येक के लिए उसका भराव है।" इसे बुखारी ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है और यह पहले आ चुका है(3)। उसका कथन: {और प्रेरितों के वृत्तांतों में से हम सब कुछ आपको सुनाते हैं जिससे हम आपके हृदय को स्थिरता प्रदान करते हैं। और आपके पास इसमें सत्य और मोमिनों के लिए उपदेश और अनुस्मरण आ पहुँचा है।} उसका कथन: {और सब कुछ हम आपको सुनाते हैं}: "कुल्लन" (सब कुछ) "नकुस्सु" के कारण कर्म कारक (नसब) में है। इसका अर्थ है: प्रेरितों के वृत्तांतों में से जिसकी भी आपको आवश्यकता है, वह सब हम आपको सुनाते हैं(4)। अख़फश ने कहा: "कुल्ला" एक पहले आने वाली अवस्था (हाल) है, जैसे आप कहें: "सबको, मैंने लोगों को मारा"(5)। {प्रेरितों के वृत्तांतों में से} अर्थात: उनके समाचारों और अपनी कौम की तकलीफों पर उनके धैर्य के बारे में। {जिससे हम आपके हृदय को स्थिरता प्रदान करते हैं} अर्थात: संदेश पहुँचाने पर, और उसमें आपको मिलने वाली तकलीफों पर धैर्य रखने पर। और कहा गया है: हम इसके माध्यम से आपकी दृढ़ता और विश्वास बढ़ाते हैं। इब्न अब्बास ने कहा: जिससे हम आपके दिल को मज़बूत करते हैं(6)। और इब्न

(1) अल-महदवी का कथन अबू हय्यान ने अल-बहर 5/273 में उद्धृत किया है और कहा: यह अरबी भाषा की संरचनाओं से बहुत दूर है। (2) इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/215 में अंतिम दो मतों का उल्लेख किया है, और कहा: हालाँकि ये दोनों अर्थ सही हैं, लेकिन यह दूर का संबंध अच्छा नहीं है। (3) 1/356 - 357, और यह बुखारी (4850) में है। (4) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/84। (5) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/308, और अख़फश द्वारा मआनी अल-कुरान 2/585 देखें। (6) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 2/598 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: ताकि आपका विश्वास बढ़े और आपके दिल को मजबूती मिले।

سورہ ہود: آیات ۱۱۷ - ۱۲۰ ۲۳۷

...مختلف رہیں گے، سوائے ان کے جن پر تیرے رب نے رحم کیا، اور تیرے رب کی بات پوری ہو گئی کہ میں جہنم کو جنوں اور انسانوں سب سے ضرور بھر دوں گا، اور اسی لیے اس نے انہیں پیدا کیا(۱)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس کے قول: ﴿ ذٰلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَذٰلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ ﴾ [ہود: ۱۰۳] سے متعلق ہے، اور معنی یہ ہے: اس دن کی حاضری کے لیے اس نے انہیں پیدا کیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس کے قول: ﴿ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ ﴾ [ہود: ۱۰۵] سے متعلق ہے، یعنی: سعادت اور شقاوت کے لیے اس نے انہیں پیدا کیا(۲)۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ ﴾، "تمت" کا معنی ہے: یہ بات ثابت ہو گئی جیسا کہ اس نے اپنی ازلیت میں خبر دی اور مقدر کیا۔ اور کلمہ کا تمام ہونا: اس کا تبدیلی اور تغیر قبول کرنے سے رک جانا ہے۔ ﴿ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴾ میں لفظ "من" جنس بیان کرنے کے لیے ہے، یعنی: جنوں کی جنس سے اور انسانوں کی جنس سے۔ "اجمعین" تاکید کے لیے ہے، اور جس طرح اس نے خبر دی کہ وہ اپنی آگ کو بھر دے گا اسی طرح اس نے اپنے نبی ﷺ کی زبان پر یہ خبر دی کہ وہ اپنی جنت کو بھی بھرے گا، یہ فرما کر: "اور تم دونوں میں سے ہر ایک کے لیے اس کا بھرنا ہے"۔ اسے بخاری نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴾ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ ﴾، لفظ "کلا" "نقص" کی وجہ سے حالت نصب میں ہے، اس کا معنی ہے: رسولوں کی خبروں میں سے وہ تمام چیزیں جن کی آپ کو ضرورت ہے ہم آپ کو سناتے ہیں(۴)۔ اور اخفش نے کہا: "کلا" حال مقدم ہے، جیسے تمہارا قول: "کُلا ضربتُ القوم"(۵)۔ ﴿ مِنْ أَنبَاءِ الرُّسُلِ ﴾ یعنی: ان کی خبروں اور اپنی قوم کی اذیتوں پر ان کے صبر کے بیان سے۔ ﴿ مَا نُثَبِّتُ بِهِ

فُؤَادَكَ ﴾ یعنی: رسالت کی ادائیگی پر، اور اس میں آپ کو پہنچنے والی اذیت پر صبر کرنے پر۔ اور کہا گیا ہے: ہم اس کے ذریعے آپ کو مزید ثبات اور یقین عطا کرتے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: جس سے ہم آپ کے دل کو مضبوط کرتے ہیں(٦)۔ اور ابن

(١) مہدوی کا قول ابو حیان نے البحر ٥/٢٧٣ میں ذکر کیا اور کہا: یہ عربوں کے کلام کی تراکیب سے بہت بعید ہے۔ (٢) آخری دو قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣/٢١٥ میں ذکر کیے، اور کہا: یہ دونوں معنی اگرچہ صحیح ہیں، لیکن یہ دور کی واپسی اچھی نہیں ہے۔ (٣) ١/ ٣٥٦ - ٣٥٧ ، اور یہ بخاری (٤٨٥٠) میں ہے۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٨٤۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٣٠٨/٢، اور دیکھیے معانی القرآن للاخفش ٢/ ٥٨٥۔ (٦) اسے واحدی نے الوسیط ٢/ ٥٩٨ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: تاکہ آپ کے یقین میں اضافہ کرے اور آپ کے دل کو قوی کرے۔

Surah Hud: Verses 120 - 123 238

Jurayj: We make your heart firm with it so that you do not grieve. The people of meanings said: We make it pleasant, and the meanings are close. And "what" is a substitute for "each". The meaning is: We relate to you from the news of the messengers what we make your heart firm with(1). {And there has come to you in this the truth} i.e., in this Surah; narrated from Ibn Abbas, Abu Musa(2) and others. This Surah was specified because it contains news of the prophets, Paradise, and Hellfire. It is also said: It was specified for mention as an emphasis, even though the truth is in the whole Quran(3). And Qatada and Al-Hasan said: The meaning is: in this world, meaning prophethood(4). {and an admonition and a reminder for the believers} Admonition: what is taken as a lesson from the destruction of past nations and preceding lying generations. This is an honor for this Surah; because other Surahs have contained the truth, admonition, and reminder, yet it was not said in them as it was said in this specific case. "and a reminder for the believers" i.e., they remember what befell those who perished and thus repent. He specified the believers because they are the ones who take heed when they hear the stories of the prophets. His saying: {And say to those who do not believe, "Work according to your position; indeed, we are working. (121) And wait; indeed, we are waiting." (122) And to Allah belongs the unseen [aspects] of the heavens and the earth and to Him will be returned the matter, all of it, so worship Him and rely upon Him. And your Lord is not unaware of what you do. (123)}. His saying: {And say to those who do not believe, "Work according to your position"} is a threat and a warning. {Indeed, we are working. And wait; indeed, we are waiting} is another threat, and its meaning has been mentioned previously(5). His saying: {And to Allah belongs the unseen of the heavens and the earth} i.e., their unseen and their seen; so it was omitted because the meaning indicates it. Ibn Abbas said: The treasures of the heavens and the earth. Ad-Dahhak said: All...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/84. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 2/512, and their statement was narrated by al-Tabari 13/643-644, and it was also narrated from Ibn Abbas by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (1108 - Tafsir). (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/84-85. (4) Zad al-Masir 4/173, and their statement was narrated by al-Tabari 12/647. (5) See 9/133 and p. 58 of this part.

सूरह हूद: आयतें 120 - 123 238

जुरैज: हम इसके ज़रिए आपके दिल को मज़बूत करते हैं ताकि आप दुखी न हों। अर्थ विशेषज्ञों ने कहा: हम इसे सुखद बनाते हैं, और अर्थ करीब हैं। और "मा" (जो) "कुल्लन" (प्रत्येक) का विकल्प है। अर्थ है: हम आपको रसूलों की खबरों में से वह सुनाते हैं जिससे हम आपके दिल को मज़बूत करते हैं(1)। {और इस (सूरह) में आपके पास सत्य आया है} यानी: इस सूरह में; इब्न अब्बास, अबू मूसा(2) और अन्य लोगों से वर्णित है। इस सूरह को विशेष रूप से चुना गया क्योंकि इसमें नबियों, जन्नत और जहन्नुम की खबरें हैं। यह भी कहा गया है: इसे ज़िक्र के लिए विशेष किया गया ताकि ताकीद (ज़ोर) दी जा सके हालांकि पूरा कुरआन ही सत्य है(3)। क़तादा और अल-हसन ने कहा: अर्थ है: इस दुनिया में, जिसका अर्थ है नुबुब्बत (पैगम्बरी)(4)। {और ईमान वालों के लिए नसीहत और याददिहानी है} नसीहत: वह जिससे पिछली उम्मतों और गुज़री हुई झुठलाने वाली पीढ़ियों के विनाश से सबक लिया जाए। यह इस सूरह के लिए एक सम्मान है; क्योंकि अन्य सूरतों में भी सत्य, नसीहत और याददिहानी आई है, लेकिन उनमें वैसा नहीं कहा गया जैसा इस विशिष्ट मामले में कहा गया है। "और ईमान वालों के लिए याददिहानी" यानी: वे याद करते हैं कि हलाक होने वालों पर क्या बीती, फिर वे तौबा करते हैं। उन्होंने ईमान वालों को विशेष किया क्योंकि वे ही वे लोग हैं जो नबियों की कहानियाँ सुनकर नसीहत हासिल करते हैं। अल्लाह तआला का फरमान: {और उन लोगों से कह दो जो ईमान नहीं लाते कि, "तुम अपनी जगह काम करो, हम (अपनी जगह) काम कर रहे हैं। (121) और इंतज़ार करो, हम भी इंतज़ार कर रहे हैं।" (122) और आसमानों और ज़मीन का ग़ैब अल्लाह ही के लिए है और उसी की तरफ तमाम मामलात लौटाए जाते हैं, तो उसी की इबादत करो और उसी पर भरोसा रखो। और तुम्हारा रब उससे बेखबर नहीं है जो तुम करते हो। (123)}। अल्लाह का फरमान: {और उन लोगों से कह दो जो ईमान नहीं लाते कि, "तुम अपनी जगह काम करो"} यह एक धमकी और चेतावनी है। {हम काम कर रहे हैं। और इंतज़ार करो, हम भी इंतज़ार कर रहे हैं} यह एक और धमकी है, और इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है(5)। अल्लाह का फरमान: {और आसमानों और ज़मीन का ग़ैब अल्लाह ही के लिए है} यानी: उनका ग़ैब (अनदेखा) और शहादत (देखा हुआ); तो अर्थ के संकेत के कारण इसे हटा दिया गया। इब्न अब्बास ने कहा: आसमानों और ज़मीन के खज़ाने। अद-दहाक ने कहा: सभी...

(1) मा'ानी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/84। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/512, और उनके कथन को अल-तबरी 13/643-644 ने उद्धृत किया है, और इसे इब्न अब्बास से सईद बिन मंसूर ने अपनी

सुनन (1108 - तफसीर) में भी उद्धृत किया है। (3) मा'ानी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/84-85। (4) ज़ाद अल-मसीर 4/173, और उनके कथन को अल-तबरी 12/647 ने उद्धृत किया है। (5) इस भाग का 9/133 और पृष्ठ 58 देखें।

سورہ ہود: آیات ۱۲۰ - ۱۲۳ ۲۳۸

جریج: ہم اس کے ذریعے آپ کے دل کو ثابت قدم رکھتے ہیں تاکہ آپ رنجیدہ نہ ہوں۔ معانی والوں نے کہا: ہم اسے خوشگوار بناتے ہیں، اور معنی قریب قریب ہیں۔ اور لفظ "ما" "کلاً" سے بدل ہے، معنی یہ ہے: ہم آپ کو رسولوں کی خبروں میں سے وہ سناتے ہیں جس سے ہم آپ کے دل کو ثابت قدم رکھتے ہیں(۱)۔ ﴿وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ﴾ یعنی: اس سورت میں؛ ابن عباس، ابوموسیٰ(۲) اور دوسروں سے مروی ہے۔ اس سورت کو اس لیے خاص کیا گیا کیونکہ اس میں انبیاء، جنت اور جہنم کی خبریں ہیں۔ اور کہا گیا ہے: اسے ذکر کے لیے تاکیداً خاص کیا گیا ہے، اگرچہ پورا قرآن حق ہے(۳)۔ قتادہ اور حسن نے کہا: معنی ہے: اس دنیا میں، مراد نبوت ہے(۴)۔ ﴿وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ موعظہ (نصیحت): وہ جس سے گزشتہ امتوں اور جھٹلانے والی خالی صدیوں کی ہلاکت سے سبق حاصل کیا جائے۔ اور یہ اس سورت کی فضیلت ہے؛ کیونکہ دوسری سورتوں میں بھی حق، نصیحت اور یاددہانی آئی ہے، لیکن ان میں وہ تخصیص نہیں کی گئی جو اس میں کی گئی ہے۔ "وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ" یعنی: وہ یاد کرتے ہیں کہ ہلاک ہونے والوں پر کیا گزری، پھر وہ توبہ کرتے ہیں، اور مومنوں کو اس لیے خاص کیا کیونکہ وہی نصیحت پکڑنے والے ہیں جب وہ انبیاء کے قصے سنتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقُل لِّلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنَّا عَامِلُونَ (۱۲۱) وَانتَظِرُوا إِنَّا مُنتَظِرُونَ (۱۲۲) وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۱۲۳)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقُل لِّلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ﴾ دھمکی اور وعید ہے۔ ﴿إِنَّا عَامِلُونَ . وَانتَظِرُوا إِنَّا مُنتَظِرُونَ﴾ ایک اور دھمکی ہے، اور اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: ان کا غیب اور شہود؛

تو دلالتِ معنی کی بنا پر اسے حذف کر دیا گیا۔ ابن عباس نے کہا: آسمانوں اور زمین کے خزانے۔ ضحاک نے کہا: تمام...

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۸۴۔ (۲) النکت والعیون ۲/ ۵۱۲، اور طبری نے ان دونوں کا قول ۱۳/ ۶۴۳ - ۶۴۴ میں نقل کیا ہے، اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (۱۱۰۸ - تفسیر) میں اسے ابن عباس سے بھی نقل کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۸۴ - ۸۵۔ (۴) زاد المسیر ۴/ ۱۷۳، اور طبری نے ان دونوں کا قول ۱۲/ ۶۴۷ میں نقل کیا ہے۔ (۵) دیکھیے ۹/ ۱۳۳ اور اس جز کا ص ۵۸۔

...what is hidden from the servants in them(1). And others said: The unseen of the heavens and the earth: the descent of punishment from the sky, and its rising from the earth. And Abu Ali al-Farisi said: "And to Allah belongs the knowledge(2) of the unseen of the heavens and the earth," meaning: knowledge of what is hidden in them(3); he added "the unseen" - which is an object-based possessive - for broadness; because he omitted the preposition; you say: "I was absent (hidden) in the earth" or "I was absent in such-and-such a land." {And to Him all matters will be returned} meaning: on the Day of Resurrection; since no creature has any authority except by His permission. Nafi' and Hafs read: {yurja'u} with a dammah on the 'ya' and a fatha on the 'jeem'(4); meaning: they are returned. {So worship Him and rely upon Him} meaning: resort to Him and trust in Him. {And your Lord is not unaware of what you do} meaning: He recompenses everyone for their deeds. The people of Madinah, Sham, and Hafs read it with a 'ta' addressing [the audience]. The others read it with a 'ya' as a report(5). Al-Akhfash Sa'id(6) said: "ya'maluna" (they do) is used if the Prophet ﷺ was not addressed with them. He said: some said "ta'maluna" (you [plural] do) with a 'ta' because He addressed the Prophet ﷺ, or He said: Tell them: {And your Lord is not unaware of what you do}. Ka'b al-Ahbar said: The conclusion of the Torah is the conclusion of "Hud"(7) from His saying: {And to Allah belongs the unseen of the heavens and the earth} until the end of the Surah. Surah Hud is complete, and Surah Yusuf, peace be upon him, follows it.

---

(1) The saying of Ibn Abbas and the saying of Al-Dahhak were mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 12/238. (2) His saying: "knowledge" (ilm), from (Z) and (Zha). (3) Al-Wasit 2/598, and Zad al-Masir 4/175. (4) The rest read it with fatha on the 'ya' and kasra on the 'jeem'. Al-Sab'a p. 340, and Al-Taysir p. 126. (5) Nafi', Ibn 'Amir, and Hafs read: "ta'maluna" with 'ta', and the rest with 'ya'. Al-Sab'a p. 340, and Al-Taysir p. 126. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/586. (7) Narrated by Al-Tabari 13/649, and previously 8/311.

सूरह हूद: आयतें 121 - 123 | 239

...उनमें सेवकों से जो कुछ छिपा है (1)। दूसरों ने कहा: आकाशों और पृथ्वी का अनदेखा: आकाश से दंड का उतरना और पृथ्वी से उसका उदय होना। अबू अली अल-फ़ारसी ने कहा: "और अल्लाह ही के पास आकाशों और पृथ्वी के परोक्ष (अनदेखे) का ज्ञान(2) है," अर्थात: उनमें जो कुछ छिपा है उसका ज्ञान(3); उन्होंने "परोक्ष" जोड़ा - जो कि कर्म-आधारित संबंध कारक है - विस्तार के लिए; क्योंकि उन्होंने पूर्वसर्ग (preposition) को हटा दिया; आप कहते हैं: "मैं पृथ्वी में अनुपस्थित (छिपा) था" या "मैं फलां देश में अनुपस्थित था।" {और उसी की ओर सारे मामले लौटाए जाएंगे} अर्थात: पुनरुत्थान के दिन; क्योंकि उनकी अनुमति के बिना किसी भी प्राणी का कोई अधिकार नहीं है। नाफ़ि और हफ़्स ने पढ़ा: {युरजउ} 'या' पर दम्मा और 'जीम' पर फ़तहा के साथ(4); अर्थात: वे लौटाए जाते हैं। {अतः उसी की इबादत करो और उसी पर भरोसा रखो} अर्थात: उसकी शरण लो और उस पर भरोसा करो। {और तुम्हारा रब उससे बेखबर नहीं है जो तुम करते हो} अर्थात: वह हर किसी को उसके कर्मों का बदला देता है। मदीना, शाम के लोगों और हफ़्स ने इसे संबोधित करते हुए 'ता' के साथ पढ़ा। बाकियों ने इसे विवरण के रूप में 'या' के साथ पढ़ा(5)। अल-अखफ़श सईद(6) ने कहा: "यमलूना" (वे करते हैं) का प्रयोग तब किया जाता है जब नबी ﷺ को उनके साथ संबोधित नहीं किया गया हो। उन्होंने कहा: कुछ ने कहा "तमलूना" (तुम करते हो) 'ता' के साथ क्योंकि उन्होंने नबी ﷺ को संबोधित किया, या उन्होंने कहा: उनसे कहो: {और तुम्हारा रब उससे बेखबर नहीं है जो तुम करते हो}। का'ब अल-अहबार ने कहा: तौरात का समापन "हूद" (7) का समापन है, उनके इस कथन से: {और अल्लाह ही के पास आकाशों और पृथ्वी का परोक्ष है} सूरह के अंत तक। सूरह हूद पूरी हुई, और इसके बाद सूरह यूसुफ (अलैहिस्सलाम) है।

---

(1) इब्न अब्बास के कथन और अल-दह्हाक के कथन का उल्लेख अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 12/238 में किया है। (2) उनका कहना: 'ज्ञान' (इल्म), (ज़) और (ज़ा) से। (3) अल-वसीत 2/598, और ज़ाद अल-मसीर 4/175। (4) बाकियों ने इसे 'या' पर फ़तहा और 'जीम' पर कसरा के साथ पढ़ा। अल-सब'आ पृ. 340, और अल-तयसीर पृ. 126। (5) नाफ़ि, इब्न आमिर और हफ़्स ने पढ़ा: 'ता' के साथ "तमलूना", और बाकी ने 'या' के साथ। अल-सब'आ पृ. 340, और अल-तयसीर पृ. 126। (6) मआनी अल-कुरान 2/586 में। (7) अल-तबरी 13/649 द्वारा उद्धृत, और पहले 8/311।

...جو کچھ ان میں بندوں سے پوشیدہ ہے(1)۔ اور دوسروں نے کہا: آسمانوں اور زمین کا غیب: آسمان سے عذاب کا نازل ہونا، اور زمین سے اس کا نکلنا۔ ابو علی الفارسی نے کہا: "اور اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کے غیب کا علم(2)"، یعنی: ان میں جو کچھ پوشیدہ ہے اس کا علم(3)؛ انہوں نے "غیب" کو مضاف کیا - جو کہ مفعول کی طرف مضاف ہے - وسعت کے لیے؛ کیونکہ انہوں نے حرفِ جر کو حذف کر دیا؛ آپ کہتے ہیں: "میں زمین میں غائب ہوا" یا "میں فلاں ملک میں غائب ہوا"۔ ﴿وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ﴾ یعنی: قیامت کے دن؛ کیونکہ اس کی اجازت کے بغیر کسی مخلوق کا کوئی اختیار نہیں ہے۔ نافع اور حفص نے پڑھا: ﴿يُرْجَعُ﴾ یاء کے ضمہ اور جیم کے فتحہ کے ساتھ(4)؛ یعنی: لوٹائے جائیں گے۔ ﴿فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ﴾ یعنی: اسی کی پناہ لو اور اسی پر بھروسہ کرو۔ ﴿وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ یعنی: وہ ہر ایک کو اس کے عمل کا بدلہ دے گا۔ اہل مدینہ، شام اور حفص نے اسے تخاطب کے لیے 'تاء' کے ساتھ پڑھا۔ باقیوں نے اسے خبر کے طور پر 'یاء' کے ساتھ پڑھا(5)۔ الاخفش سعید(6) نے کہا: "یعلمون" (وہ کرتے ہیں) اس وقت جب ان کے ساتھ نبی ﷺ کو مخاطب نہ کیا گیا ہو، انہوں نے کہا: بعض نے کہا: "تعملون" 'تاء' کے ساتھ کیونکہ اللہ نے نبی ﷺ کو مخاطب کیا، یا فرمایا: ان سے کہو: ﴿وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾۔ کعب الاحبار نے کہا: تورات کا اختتام "ہود"(7) کا اختتام ہے، اللہ کے اس قول سے: ﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ سورہ کے آخر تک۔ سورہ ہود مکمل ہوئی، اور اس کے بعد سورہ یوسف علیہ السلام ہے۔

---

(1) ابن عباس اور ضحاک کا قول طبرسی نے مجمع البیان 12/238 میں ذکر کیا ہے۔ (2) ان کا قول: علم، (ز) اور (ظ) سے۔ (3) الوسیط 2/598، اور زاد المسیر 4/175۔ (4) باقیوں نے اسے یاء کے فتحہ اور جیم کے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص 340، اور التیسیر ص 126۔ (5) نافع،

ابن عامر اور حفص نے پڑھا: "تعملون" تاء کے ساتھ، اور باقیوں نے یاء کے ساتھ السبعہ ص 340، اور التیسیر ص 126۔ (6) معانی القرآن 2/586 میں۔ (7) اسے طبری نے 13/649 میں روایت کیا ہے، اور پہلے 8/311 میں۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah Yusuf, peace be upon him

It is entirely Meccan. Ibn Abbas and Qatadah said: "Except for four verses from it."(1) It is narrated that the Jews asked the Messenger of Allah ﷺ about the story of Joseph, so this Surah was revealed; this will be discussed later.(2)

Sa'd ibn Abi Waqqas said: "The Quran was revealed to the Messenger of Allah ﷺ, and he recited it to them for a period. Then they said: 'O, if only you would tell us stories.' So, [Alif, Lam, Ra. These are the verses of the clear Book] was revealed up to His saying: [We relate to you]. He recited it to them for a period, and then they said: 'If only you would narrate to us discourse.' So, [Allah has sent down the best of discourse] was revealed (Az-Zumar: 23)."(3)

The scholars said: "Allah mentioned the stories of the prophets in the Quran and repeated them with the same meaning in various ways, with words varying in levels of eloquence. The story of Joseph was mentioned but not repeated, so no opponent could challenge what was repeated, nor oppose what was not repeated. It is a sign of miraculousness for those who reflect."

His saying, Exalted is He: {Alif, Lam, Ra. These are the verses of the clear Book (1)}

Regarding His saying: {Alif, Lam, Ra}, the discussion about it has preceded(4), and the interpretation here is: "These verses of the Book" are on...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/3. (2) Pages 242 and 259 of this volume. (3) Narrated by Al-Bazzar (1152) and (1153), Abu Ya'la (740), Al-Tabari 8/13, Ibn Hibban (6209), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 273, and what is between brackets is from the sources. (4) 1/237 and thereafter, and 10/445-446.

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम

सूरह यूसुफ़ अलैहिस्सलाम

यह पूरी तरह मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: "इसकी चार आयतों को छोड़कर।"(1) यह रिवायत है कि यहूदियों ने अल्लाह के रसूल ﷺ से यूसुफ़ की कहानी के बारे में पूछा, तो यह सूरह नाज़िल हुई, और इसका विवरण आगे आएगा।(2)

साद बिन अबी वक़्क़ास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ पर कुरान नाज़िल हुआ, तो उन्होंने उसे कुछ समय तक उन्हें पढ़कर सुनाया, फिर उन्होंने कहा: "ऐ काश! आप हमें कहानियाँ सुनाते", तो नाज़िल हुआ: {अलिफ़, लाम, रा। ये स्पष्ट किताब की आयतें हैं} उनके इस वचन तक: {हम आपको सुनाते हैं}। फिर उन्होंने इसे कुछ समय तक उन्हें पढ़कर सुनाया, तो उन्होंने कहा: "काश आप हमें कुछ हदीसें (बातें) सुनाते", तो नाज़िल हुआ: {अल्लाह ने बेहतरीन बात (हदीस) उतारी है} [अज़-ज़ुमर: 23] (3)।

विद्वानों ने कहा: "अल्लाह ने कुरान में नबियों की कहानियों का उल्लेख किया और उन्हें अलग-अलग तरीकों से एक ही अर्थ के साथ दोहराया, जिसमें बलाग़त (वक्तृत्व कला) के विभिन्न स्तरों वाले विभिन्न शब्दों का उपयोग किया गया। लेकिन यूसुफ़ की कहानी का उल्लेख किया गया और उसे दोहराया नहीं गया। इसलिए, कोई भी विरोधी उस पर आपत्ति नहीं कर सका जिसे दोहराया गया था, और न ही उस पर जो दोहराया नहीं गया था। और यह चिंतन करने वालों के लिए एक चमत्कार है।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अलिफ़, लाम, रा। ये स्पष्ट किताब की आयतें हैं (1)}

उनका कथन: {अलिफ़, लाम, रा} इसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (4), और यहाँ अर्थ यह है: "किताब की ये आयतें" ... पर हैं।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/3। (2) इस भाग के पृष्ठ 242 और 259। (3) इसे अल-बज़्ज़ार (1152) और (1153), अबू याला (740), अल-तबारी 8/13, इब्न हिब्बान (6209), और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 273 में उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच की सामग्री स्रोतों से है। (4) 1/237 और उसके बाद, और 10/445-446।

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سورة یوسف علیہ السلام

یہ پوری مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: "سوائے اس کی چار آیات کے"(۱)۔ اور روایت ہے کہ یہودیوں نے اللہ کے رسول ﷺ سے یوسف علیہ السلام کے قصے کے بارے میں پوچھا، تو یہ سورہ نازل ہوئی، اور یہ (آگے) آئے گا(۲)۔

سعد بن ابی وقاص نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ پر قرآن نازل ہوا، تو آپ نے ایک مدت تک انہیں پڑھ کر سنایا، پھر انہوں نے کہا: "کاش کہ آپ ہمیں قصے سناتے"، تو نازل ہوا: {الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ} آپ ﷺ کے اس قول تک: {نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ}، پھر آپ نے ایک مدت تک انہیں پڑھ کر سنایا، تو انہوں نے کہا: "کاش آپ ہمیں کچھ باتیں (حدیثیں) سناتے"، تو نازل ہوا: {اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ} [الزمر: ۲۳] (۳)۔

علماء نے کہا: "اللہ نے قرآن میں انبیاء کے قصے ذکر کیے اور انہیں ایک ہی معنی کے ساتھ مختلف طریقوں سے دہرایا، جن میں فصاحت و بلاغت کے مختلف درجوں کے حامل مختلف الفاظ استعمال کیے گئے، اور یوسف علیہ السلام کا قصہ بیان کیا گیا لیکن اسے دہرایا نہیں گیا۔ چنانچہ کوئی مخالف نہ تو اس پر اعتراض کر سکا جسے دہرایا گیا، اور نہ ہی اس پر جسے دہرایا نہیں گیا، اور یہ غور و فکر کرنے والوں کے لیے ایک معجزہ ہے"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۱)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {الر} اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۴)، اور یہاں مفہوم یہ ہے: "کتاب کی یہ آیات" ... پر ہیں۔

(۱) النکت والعیون ۵/۳۔ (۲) اسی جلد کے صفحات ۲۴۲ اور ۲۵۹۔ (۳) اسے البزار (۱۱۵۲) اور (۱۱۵۳)، ابو یعلیٰ (۷۴۰)، الطبری ۸/۱۳، ابن حبان (۶۲۰۹) اور الواحدی نے اسباب النزول ص ۲۷۳ میں روایت کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت مصادر سے ہے۔ (۴) ۱/۲۳۷ اور اس کے بعد، اور ۱۰/۴۴۵ - ۴۴۶۔

Surah Yusuf: Verses 1-2 241

The beginning and the predicate (1). It was said: "Alif-Lam-Ra" is the name of the Surah, i.e., this Surah named "Alif-Lam-Ra". {These are the verses of the clear Book} means by the clear Book: the clear Quran, i.e., clarifying its lawful and unlawful, its limits and rulings, its guidance and blessing (2). And it was said: i.e., these are those verses that you were promised in the Torah (3). Allah Almighty's saying: {Indeed, We have sent it down as an Arabic Quran that you might understand 2} Allah Almighty's saying: {Indeed, We have sent it down as an Arabic Quran} It is possible that the meaning is: Indeed, We have revealed the Quran in Arabic (4), "Quranan" is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), i.e., collected, and "Arabiyyan" is an adjective for the word "Quranan". It is also possible to be a preamble for the circumstantial adverb, as you say: "I passed by Zaid, a righteous man," and "Arabiyyan" is the circumstantial adverb, i.e., it is recited in your language, O assembly of Arabs. [And the meaning of] "A'raba": clarified, and from it: "A previously married woman (Thayib) expresses herself clearly (tu'ribu)" (5). {That you might understand} i.e., so that you may know its meanings and understand what is in it (6). Some Arabs use "an" with "la'alla" (perhaps/so that) in resemblance to "asa" (might be). The "lam" in "la'alla" is extra for emphasis, as the poet said: "O my father, perhaps you, or might be you" (7) And it was said: "{That you might understand}" i.e., so that you might be in hope of contemplating it, so the meaning of doubt returns to them, not to the Book, nor to Allah Mighty and Majestic.

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/309. (2) Tafsir al-Baghawi 2/408. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/87, and for al-Nahhas 3/395. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/395. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/309, and what preceded between brackets is from it. And his saying: "The previously married woman expresses herself..." is a part of a Hadith narrated by Ahmad (17722), and Ibn Majah (1872) from the path of Adi bin Adi al-Kindi from his father. (6) Tafsir al-Baghawi 2/408. (7) Al-Rajaz by al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 181, and Al-Kitab 2/375, and Al-Khazanah 5/362, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/309, and the speech is from him.

सूरह यूसुफ: आयत 1-2 241

शुरुआत और खबर (1)। कहा गया है: "अलिफ-लाम-रा" सूरह का नाम है, यानी: "अलिफ-लाम-रा" नाम की यह सूरह। {ये स्पष्ट पुस्तक की आयतें हैं} स्पष्ट पुस्तक से तात्पर्य है: स्पष्ट कुरान, यानी: जो उसके हलाल और हराम, उसकी सीमाओं और फैसलों, उसके मार्गदर्शन और बरकत को स्पष्ट करता है (2)। और कहा गया: यानी: ये वे आयतें हैं जिनका तुमसे तौरात में वादा किया गया था (3)। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक हमने इसे अरबी कुरान के रूप में उतारा है ताकि तुम समझ सको 2} अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक हमने इसे अरबी कुरान के रूप में उतारा है} मुमकिन है कि इसका अर्थ हो: हमने कुरान को अरबी में उतारा है (4), "क़ुरानन" को 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (accusative) दिया गया है, यानी: संकलित, और "अरबिय्यन" शब्द "क़ुरानन" के लिए एक विशेषण (सिफत) है। यह भी संभव है कि यह 'हाल' के लिए एक आधार हो, जैसे आप कहते हैं: "मैं ज़ैद के पास से गुज़रा जो एक नेक आदमी है," और "अरबिय्यन" 'हाल' के रूप में है, यानी: यह तुम्हारी भाषा में पढ़ा जाता है, ऐ अरबों के समूह। [और अर्थ] "अ'रबा" (أعرب): स्पष्ट किया, और इसी से है: "एक विधवा या तलाकशुदा महिला (सय्यिब) अपनी बात स्पष्ट रूप से व्यक्त करती है" (5)। {ताकि तुम समझ सको} यानी: ताकि तुम इसके अर्थ जान सको और उसमें जो है उसे समझ सको (6)। कुछ अरब "ला'अल्ला" (ताकि/शायद) के साथ "अन" का प्रयोग करते हैं, "असा" (शायद) के समान। "ला'अल्ला" में "लाम" ताकीद (ज़ोर देने) के लिए अतिरिक्त है, जैसा कि कवि ने कहा है: "ऐ मेरे पिता, शायद आप या संभवतः आप" (7) और कहा गया: "{ताकि तुम समझ सको}" यानी: ताकि तुम इसके चिंतन की आशा में रहो, तो संदेह का अर्थ उनकी ओर लौटता है, न कि पुस्तक की ओर, और न ही अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की ओर।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/309। (2) तफ़्सीर अल-बगवी 2/408। (3) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/87, और अल-नहहास के लिए 3/395। (4) मानी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/395। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/309, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। और उनका कहना: "सय्यिब महिला अपनी बात व्यक्त करती है..." अहमद (17722) और इब्न माजाह (1872) द्वारा आदि बिन आदि अल-किंदी के मार्ग से उनके पिता से वर्णित हदीस का एक हिस्सा है। (6) तफ़्सीर अल-बगवी 2/408। (7) अल-अज्जाज द्वारा अल-रजज़, और यह उनके दीवान पृष्ठ 181, और अल-किताब 2/375, और अल-खज़ानाह 5/362, और इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/309 में है, और कथन उन्हीं का है।

سورہ یوسف: آیات ۱ - ۲ ۲۴۱

ابتدا اور خبر (۱)۔ اور کہا گیا ہے: «الر» سورت کا نام ہے، یعنی: یہ سورت جس کا نام «الر» ہے۔ {تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ} کتابِ مبین سے مراد ہے: واضح قرآن، یعنی: وہ جو اس کے حلال و حرام، اس کی حدود و احکام اور اس کی ہدایت و برکت کو واضح کرنے والا ہے (۲)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: یہ وہ آیات ہیں جن کا تم سے تورات میں وعدہ کیا گیا تھا (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {إِنَّا أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ۲} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {إِنَّا أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا} ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: ہم نے قرآن کو عربی میں نازل کیا (۴)، «قرآناً» کو حال کے طور پر نصب دیا گیا ہے، یعنی: مجموعہ، اور «عربیاً» لفظ «قرآناً» کی صفت ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ حال کے لیے تمہید ہو، جیسے تم کہتے ہو: «مررت بزيد رجلاً صالحاً» (میں زید کے پاس سے گزرا جو ایک نیک آدمی ہے)، اور «عربیاً» حال کے طور پر ہے، یعنی: یہ تمہاری زبان میں پڑھا جاتا ہے اے گروہِ عرب۔ [اور معنی] «أعرب»: واضح کیا، اور اسی سے ہے: «الثيب تعرب عن نفسها» (بیوہ یا مطلقہ عورت اپنی بات خود واضح کرتی ہے) (۵)۔ {لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} یعنی: تاکہ تم اس کے معانی جان لو، اور جو کچھ اس میں ہے اسے سمجھ لو (۶)۔ بعض عرب «لعل» کے ساتھ «ان» لاتے ہیں، «عسی» کے ساتھ مشابہت دیتے ہوئے۔ اور «لعل» میں «لام» تاکید کے لیے زائد ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: «يا أبتا علّك أو عساكا» (اے میرے باپ، شاید آپ یا ہو سکتا ہے آپ) (۷) اور کہا گیا: «لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» یعنی: تاکہ تم اس کے تدبر کی امید پر رہو، پس شک کا معنی ان کی طرف لوٹتا ہے، کتاب کی طرف نہیں، اور نہ ہی اللہ عزوجل کی طرف۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۰۹/۲۔ (۲) تفسير البغوي ۴۰۸/۲۔ (۳) معاني القرآن للزجاج ۸۷/۳ ، وللنحاس ۳۹۵/۳۔ (۴) معاني القرآن للنحاس ۳۹۵/۳۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۳۰۹/۲ ، اور جو

بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور ان کا قول: «الثيب تعرب...» اس حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (۱۷۷۲۲) اور ابن ماجہ (۱۸۷۲) نے عدی بن عدی الکندی کے واسطے سے ان کے والد سے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسير البغوي ۴۰۸/۲۔ (۷) الرجز للعجاج، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۸۱، اور الكتاب ۳۷۵/۲، اور الخزانة ۳۶۲/۵، اور إعراب القرآن للنحاس ۳۰۹/۲ میں ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

242 Surah Yusuf: Verses 2 - 3

And it was said: the meaning of "We have sent it down" is: We have sent down the news of Joseph. Al-Nahhas (1) said: This is more likely the meaning; because it is narrated that the Jews said: Ask him why the family of Jacob moved from Sham to Egypt, and about the news of Joseph. So God Almighty sent this down in Makkah, agreeing with what is in the Torah, and in it there is an addition that they do not have. This was for the Prophet ﷺ - as he told them and he had never read a book at all nor was he in a place of books - like the bringing of the dead to life by Jesus, peace be upon him, according to what follows (2).

The Almighty's saying: {We relate to you the best of stories in what We have revealed to you of this Quran although you were, before it, among the unaware}

The Almighty's saying: {We relate to you} is a subject and predicate. {the best of stories} is in the sense of the infinitive, and the estimation is: stories (3) the best of stories. And the origin of "Qasas" (storytelling/stories) is following something, and from it is the Almighty's saying: {And she said to his sister, "Follow him"} [Al-Qasas: 11] i.e.: follow his tracks, for the narrator follows (4) the tracks and reports them. And the "goodness" (in "best") returns to the narration (qasas) not to the story (qissah). It is said: "So-and-so is good at narrating the hadith (speech)"; meaning: good in its delivery. It was said: "al-qasas" is not an infinitive, but rather it is in the meaning of a noun, as it is said: "Allah is our hope", i.e.: our object of hope. The meaning based on this is: We inform you with the best of news (5). {by what We have revealed to you} i.e.: by our revelation, for "maa" with the verb is in the position of an infinitive. {this Quran} the "Quran" is in the accusative case as an adjective for "this", or a substitute for it, or an explanatory apposition (6).

---

(1) In Ma'ani al-Quran 3/396. (2) Page 259 of this volume. (3) In (D), (Z), and (M): "We narrated", and the fixed one is from the rest of the copies, and it is what agrees with the Parsing of the Quran by Al-Nahhas 2/310, and the speech is from him. (4) In (Zha): for the narrator follows. (5) See Tafsir al-Razi 18/85. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/219, and Ibn Atiyya weakened its being an explanatory apposition.

पृष्ठ 242 सूरह यूसुफ़: आयतें 2 - 3

और कहा गया है: "हमने इसे उतारा" का अर्थ है: हमने यूसुफ़ का वृत्तांत उतारा; अल-नहहास (1) ने कहा: यह अर्थ के अधिक निकट है; क्योंकि यह वर्णित है कि यहूदियों ने कहा: उनसे पूछो कि याक़ूब का परिवार शाम से मिस्र क्यों चला गया, और यूसुफ़ के वृत्तांत के बारे में। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मक्का में इसे तौरात में जो है उसके अनुरूप उतारा, और इसमें अतिरिक्त जानकारी है जो उनके पास नहीं है। यह नबी ﷺ के लिए था - क्योंकि उन्होंने उन्हें बताया और उन्होंने कभी कोई किताब नहीं पढ़ी थी और न ही वह किताबों के स्थान पर थे - जैसे ईसा अलैहिस्सलाम द्वारा मुर्दों को जीवित करना, जैसा कि आगे आएगा (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {हम आपको सबसे बेहतरीन कहानियाँ सुनाते हैं उस माध्यम से जो हमने आपकी ओर इस क़ुरआन को वह्य किया है, यद्यपि आप इससे पहले बेख़बरों में से थे}

अल्लाह तआला का कथन: {हम आपको सुनाते हैं} एक विषय और विधेय है। {सबसे बेहतरीन कहानियाँ} क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) के अर्थ में है, और अनुमान है: कहानियाँ (3) सबसे अच्छी कहानियाँ। "क़सस" (कहानियों) का मूल अर्थ किसी चीज़ का पीछा करना है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और उसने उसकी बहन से कहा, "उसके पीछे जा"} [अल-क़सस: 11] यानी: उसके पदचिन्हों का पीछा कर, क्योंकि कथावाचक (4) पदचिन्हों का पीछा करता है और उनके बारे में बताता है। और "अच्छाई" ("बेहतरीन" में) वर्णन (क़सस) की ओर लौटती है न कि कहानी (क़िस्सा) की ओर। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति हदीस (बात) सुनाने में अच्छा है"; अर्थात: उसके प्रस्तुतीकरण में अच्छा है। कहा गया है: "अल-क़सस" क्रियावाचक संज्ञा नहीं है, बल्कि यह संज्ञा के अर्थ में है, जैसे कहा जाता है: "अल्लाह हमारी आशा है", यानी: हमारी आशा का विषय। इस आधार पर अर्थ है: हम आपको सबसे अच्छी ख़बरों की सूचना देते हैं (5)। {उस माध्यम से जो हमने आपकी ओर वह्य किया है} यानी: हमारे वह्य द्वारा, क्योंकि "मा" क्रिया के साथ क्रियावाचक संज्ञा के स्थान पर है। {इस क़ुरआन} में "क़ुरआन" "इसा" (यह) के विशेषण के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है, या उसके स्थान पर, या व्याख्यात्मक समानाधिकरण (6) के रूप में।

पाद टिप्पणियाँ: (1) मआनी अल-क़ुरआन 3/396 में। (2) इस खंड का पृष्ठ 259। (3) (द), (ज़), और (म) में: "हमने सुनाया", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और वह नहहास की ए'राब अल-क़ुरआन 2/310 में जो है उसके अनुरूप है, और कथन उन्हीं का है। (4) (ज़्हा) में: तो कथावाचक

पीछा करता है। (5) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 18/85। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/219, और इब्न अतिय्या ने इसके व्याख्यात्मक समानाधिकरण होने को कमज़ोर बताया है।

۲۴۲ سورہ یوسف: آیات ۲ - ۳

اور کہا گیا: «أَنْزَلْنَاهُ» (ہم نے اسے نازل کیا) کا معنی ہے: ہم نے یوسف علیہ السلام کی خبر نازل کی؛ النحاس (۱) نے کہا: یہ معنی کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ روایت ہے کہ یہودیوں نے کہا: ان سے پوچھو کہ آلِ یعقوب شام سے مصر کیوں منتقل ہوئے، اور یوسف کی خبر کے بارے میں۔ تو اللہ عزوجل نے یہ مکہ میں نازل کیا جو تورات میں موجود معلومات کے موافق تھا، اور اس میں ایسی زیادتی (اضافہ) ہے جو ان کے پاس نہیں ہے۔ تو یہ نبی ﷺ کے لیے - جب آپ نے انہیں خبر دی اور آپ نے کبھی کوئی کتاب نہیں پڑھی تھی اور نہ ہی آپ کتابوں کے مقام پر تھے - ایسا ہی تھا جیسے عیسیٰ علیہ السلام کا مردے کو زندہ کرنا، جیسا کہ اس کے بارے میں آگے آئے گا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِن كُنتَ مِن قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (ہم آپ کو سناتے ہیں) مبتدا اور خبر ہے۔ ﴿أَحْسَنَ الْقَصَصِ﴾ (بہترین قصے) مصدر کے معنی میں ہے، اور تقدیر (مراد) ہے: قصصاً (۳) أحسن القصص (بہترین طریقے سے قصے سنانا)۔ اور "القصص" کی اصل کسی چیز کے پیچھے چلنا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ﴾ [القصص: ۱۱] یعنی: اس کے نقشِ قدم کے پیچھے جا، تو قصہ گو آثار (نشانات) کی پیروی کرتا ہے (۴) اور پھر ان کی خبر دیتا ہے۔ اور "حُسن" (خوبی) کا تعلق "قصص" (بیان کرنے کے انداز) سے ہے نہ کہ "قصہ" (واقعہ) سے۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص بات کو بیان کرنے (اقتصاص) میں بہت اچھا ہے؛ یعنی: اس کے بیان کرنے کا انداز عمدہ ہے۔ اور کہا گیا: "القصص" مصدر نہیں ہے، بلکہ یہ اسم کے معنی میں ہے، جیسے کہا جاتا ہے: "اللہ ہماری امید ہے", یعنی: ہمارا مرجعِ امید، تو اس لحاظ سے معنی یہ ہے: ہم آپ کو

بہترین خبروں سے آگاہ کرتے ہیں (۵)۔ ﴿بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ یعنی: ہماری وحی کے ذریعے، پس «ما» فعل کے ساتھ مصدر کے درجے میں ہے۔ ﴿هَذَا الْقُرْآنَ﴾ یہاں "القرآن" مفعول ہونے کی وجہ سے نصب میں ہے کہ وہ «هذا» کی صفت ہے، یا اس کا بدل ہے، یا عطفِ بیان ہے (۶)۔

حواشی: (۱) معانی القرآن ۳۹۶/۳ میں۔ (۲) اس جلد کا صفحہ ۲۵۹۔ (۳) (د) اور (ز) اور (م) میں: قصصنا، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور وہ النحاس کی إعراب القرآن ۳۱۰/۲ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۴) (ظ) میں: پس قصہ گو پیروی کرتا ہے۔ (۵) دیکھیے تفسیر رازی ۸۵/۱۸۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۱۹/۳، اور ابن عطیہ نے اس کے عطفِ بیان ہونے کو ضعیف قرار دیا ہے۔

Surah Yusuf: Verse 3 Page 243

Al-Farra' allowed the genitive (al-khafd); he said: based on repetition (1). According to the Basrans, it is based on apposition (al-badal) for 'ma' (2). Abu Ishaq (3) allowed the nominative (al-raf') by implying a subject; as if someone asked about the revelation and was told: it is this Qur'an (4). {And indeed, you were, before it, among the unaware} meaning: among those unaware of what We have made known to you (5).

Problem: Scholars differed as to why this surah was named 'The Best of Stories' among all other narrations?

It was said: Because there is no story in the Qur'an that contains the lessons and wisdom that this story contains, and the explanation is His saying at its end: {In their stories there is certainly a lesson for people of understanding} [Verse: 111].

And it was said: He named it 'The Best of Stories' because of the goodness of Joseph's requital (6) towards his brothers (7), his patience with their harm, his pardoning them - after meeting them - from mentioning what they had done [to him], and his generosity in pardoning them, until he said: {No blame will there be upon you today} [Yusuf: 92].

And it was said: Because it mentions prophets and righteous people, angels and devils, jinn and humans, cattle and birds, the lives of kings and slaves (8), merchants, scholars, and the ignorant.

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/32, and the author cited it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/310. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/310. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 3/88: the meaning would be: We narrate to you the best of stories by this Qur'an. It should not be recited with it. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/88. (4) In (D), (Z), and (Zha): "It is the Qur'an", and in (F) and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj: "This Qur'an", and what is established is from (M). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/310. (6) In the manuscripts: "muhawazah", and in (M): "mujawazah", and what is established is from 'Ara'is al-Majalis p. 110, and the speech and what follows between brackets are from it. (7) In (M): "towards his brothers". (8) In (M): "the kingdoms".

सूरह यूसुफ: आयत 3 पृष्ठ 243

अल-फर्रा' ने अल-खफ्द (जेर) की अनुमति दी; उन्होंने कहा: दोहराव (1) के आधार पर। बसरियों के अनुसार, यह 'मा' (2) के लिए बदल (प्रतिस्थापन) पर आधारित है। अबू इसहाक (3) ने एक मुब्तदा (विषय) को निहित मानकर रफ़' (पेश) की अनुमति दी; जैसे कि किसी ने रहस्योद्घाटन के बारे में पूछा और उससे कहा गया: यह यह कुरान है (4)। {और वास्तव में, आप इससे पहले अनभिज्ञ लोगों में से थे} अर्थात्: उन लोगों में से जो उससे अनभिज्ञ थे जो हमने आपको बताया था (5)।

मसाला (प्रश्न): विद्वानों में इस बात को लेकर मतभेद है कि इस सूरह को अन्य सभी कहानियों के बीच 'सबसे अच्छी कहानी' क्यों कहा गया?

कहा गया है: क्योंकि कुरान में ऐसी कोई कहानी नहीं है जिसमें वे सबक और हिकमत (ज्ञान) शामिल हों जो इस कहानी में शामिल हैं, और इसका स्पष्टीकरण इसके अंत में उनका कहना है: {निश्चित रूप से उनकी कहानियों में समझदार लोगों के लिए एक सबक है} [आयत: 111]।

और कहा गया है: उन्होंने इसे 'सबसे अच्छी कहानी' इसलिए कहा क्योंकि यूसुफ ने अपने भाइयों (7) के साथ जो अच्छा व्यवहार (6) किया, उनके नुकसान पर उनका धैर्य, उनसे मिलने के बाद उनके द्वारा किए गए व्यवहार का उल्लेख न करके उन्हें क्षमा करना, और उन्हें क्षमा करने में उनकी उदारता, यहाँ तक कि उन्होंने कहा: {आज तुम पर कोई दोष नहीं है} [यूसुफ: 92]।

और कहा गया है: क्योंकि इसमें नबियों और नेक लोगों, फरिश्तों और शैतानों, जिन्नों और इंसानों, मवेशियों और पक्षियों, राजाओं और गुलामों (8), व्यापारियों, विद्वानों और अज्ञानियों का उल्लेख है।

(1) अल-फर्रा' द्वारा मानी अल-कुरान 2/32, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 2/310 में उद्धृत किया है। (2) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/310। अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 3/88 में कहा: इसका अर्थ होगा: हम इस कुरान के माध्यम से आपको सबसे अच्छी कहानियां सुनाते हैं। इसे इसके साथ न पढ़ें। (3) मानी अल-कुरान 3/88 में। (4) (डी), (जेड) और (ज़): "वह कुरान है", और (एफ) और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान में: "यह कुरान", और जो स्थापित है वह (एम) से है। (5) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/310। (6) पांडुलिपियों में: "मुहावज़ह", और (एम) में: "मुजावज़ह", और जो स्थापित है वह अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 110 से है, और भाषण और कोष्ठक के बीच जो आने वाला है वह उसी से है। (7) (एम) में: "अपने भाइयों से"। (8) (एम) में: "राज्य"।

سورہ یوسف: آیت 3 صفحہ 243

الفراء نے الخفض (جر) کی اجازت دی؛ انہوں نے کہا: تکرار (1) پر مبنی۔ بصریوں کے نزدیک یہ 'ما' (2) سے بدل پر مبنی ہے۔ اور ابو اسحاق (3) نے مبتدا کے اضمار پر الرفع کی اجازت دی؛ گویا کسی سائل نے ان سے وحی کے بارے میں پوچھا تو اسے کہا گیا: یہ یہ قرآن ہے (4)۔ {اور بے شک آپ اس سے پہلے بے خبروں میں سے تھے} یعنی: ان لوگوں میں سے جو اس سے بے خبر تھے جو ہم نے آپ کو بتایا تھا (5)۔

مسئلہ: علماء میں اس بات پر اختلاف ہے کہ اس سورہ کو تمام قصوں میں 'احسن القصص' (سب سے بہترین قصہ) کیوں کہا گیا؟

کہا گیا: کیونکہ قرآن میں کوئی ایسا قصہ نہیں ہے جو اتنے عبرت اور حکمت پر مشتمل ہو جتنا یہ قصہ مشتمل ہے، اور اس کا بیان اس کے آخر میں اللہ کا فرمان ہے: {بے شک ان کے قصوں میں عقل والوں کے لیے عبرت ہے} [آیت: 111]۔

اور کہا گیا: اس کا نام احسن القصص یوسف علیہ السلام کے اپنے بھائیوں (7) کے ساتھ حسنِ بدلہ (6) (یا سلوک)، ان کی ایذا رسانی پر صبر، اور ان سے ملنے کے بعد ان کے کیے ہوئے سلوک کے ذکر سے درگزر کرنے، اور ان کو معاف کرنے میں ان کے کرم کی وجہ سے رکھا گیا، یہاں تک کہ انہوں نے فرمایا: {آج تم پر کوئی ملامت نہیں} [یوسف: 92]۔

اور کہا گیا: کیونکہ اس میں انبیاء، صالحین، فرشتے، شیاطین، جن و انس، چوپائے، پرندے، بادشاہوں اور غلاموں (8) کی سیرت، تاجروں، علماء اور جاہلوں کا ذکر ہے۔

(1) معانی القرآن للفراء 32/2، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 310/2 میں نقل کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 310/2، اور الزجاج نے معانی القرآن 88/3 میں کہا: تو معنی یہ ہوگا: ہم اس قرآن کے ذریعے آپ کو بہترین قصہ سناتے ہیں۔ اور اس کے ساتھ نہ پڑھا جائے۔ (3) معانی القرآن 88/3 میں۔ (4) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "وہ قرآن ہے"، اور (ف) اور معانی القرآن للزجاج میں: "یہ قرآن ہے"، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 310/2۔ (6) قلمی نسخوں میں: "محاوزة"، اور (م) میں: "مجاوزة"، اور عرائس المجالس صفحہ 110 سے ثابت ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (7) (م) میں: "اپنے بھائیوں سے"۔ (8) (م) میں: "ممالک"۔

Page 244 Surah Yusuf: Verses 3 - 4

...and men and women, their tricks and their plots. In it, there is a mention of Monotheism (Tawhid), jurisprudence (Fiqh)(1), biographies (Siyar), interpretation of dreams, politics, social interaction, management of livelihood, and a collection of benefits suitable for religion and the world.

It was said: Because it contains a mention of the lover and the beloved and their stories. And it was said: "Best" (Ahsan) here means: "most wondrous" (A'jab).

Some scholars of meaning said: It is only the best of stories because everyone mentioned in it ended up in happiness. Look at Yusuf, his father, his brothers, and the wife of Al-Aziz. It was said: and the King also accepted Islam through Yusuf and his Islam was good, and the dream interpreter, the cupbearer, and the witness in what is said(2). The matter of everyone was nothing but good.

Allah's saying: {When Yusuf said to his father, "O my father, indeed I have seen eleven stars and the sun and the moon; I saw them prostrating to me." 4}

Allah's saying: {When Yusuf said} "When" (Idh) is in a position of accusative (nasb) as an adverb (zarf), meaning: Remind them when Yusuf said. The general reading is with a damma on the [letter] Seen. Talha bin Musarrif read: "Yu'sif" with a hamza and a kasra on the Seen. Abu Zaid related: "Yaw-saf" with a hamza and a fatha on the Seen. It is indeclinable (laysa bi-munsarif) because it is a foreign (non-Arabic) name(3). It was said: It is Arabic(4).

Abu al-Hasan al-Aqtah - who was a wise man - was asked about "Yusuf", and he said: "Asaf" in the language is grief; and "Asif" is the slave, and both met in Yusuf; therefore he was named Yusuf(5).

(1) In 'Ara'is al-Majalis: and chastity. (2) And he is the one mentioned in the Almighty's saying: {And a witness from her family testified} [Yusuf: 26]. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/310, see also Abnormal Readings p. 62. (4) Mentioned by al-Zamakhshari 2/301 and he said: It is not correct; because if it were Arabic, it would be declinable, as it would lack any other reason besides being a proper noun (ta'rif). (5) 'Ara'is al-Majalis p. 110, and Tafsir al-Baghawi 2/409.

पृष्ठ २४४ सूरह यूसुफ: आयत ३ - ४

...और पुरुष और स्त्रियाँ, उनकी चालें और उनकी साजिशें। इसमें एकेश्वरवाद (तौहीद), न्यायशास्त्र (फिक्ह)(१), जीवनियाँ (सियर), सपनों की व्याख्या, राजनीति, सामाजिक मेल-मिलाप, आजीविका का प्रबंधन और धर्म और दुनिया के लिए उपयुक्त लाभों का संग्रह है।

कहा गया: क्योंकि इसमें प्रेमी और प्रेमिका और उनकी कहानियों का उल्लेख है। और कहा गया: "सबसे अच्छी" (अहसन) का अर्थ यहाँ है: "सबसे अद्भुत" (अअजब)।

अर्थों के कुछ विद्वानों ने कहा: यह कहानियों में सबसे अच्छी केवल इसलिए है क्योंकि इसमें वर्णित प्रत्येक व्यक्ति का अंत सुखद रहा। यूसुफ, उनके पिता, उनके भाइयों और अज़ीज़ की पत्नी को देखें। कहा गया: और राजा ने भी यूसुफ के माध्यम से इस्लाम स्वीकार किया और उनका इस्लाम अच्छा था, और सपनों की व्याख्या करने वाला पिलाने वाला (साकी), और जो कहा जाता है उसमें गवाह(२)। हर किसी का अंत केवल अच्छाई की ओर था।

अल्लाह का कहना है: {जब यूसुफ ने अपने पिता से कहा, "हे मेरे पिता, वास्तव में मैंने ग्यारह सितारों और सूरज और चाँद को देखा; मैंने उन्हें अपने सामने सजदा करते हुए देखा।" ४}

अल्लाह का कहना है: {जब यूसुफ ने कहा} "जब" (इज़) क्रिया विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में नस्ब (अक्युसेटिव केस) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: उन्हें याद दिलाओ जब यूसुफ ने कहा था। सामान्य पाठ (क़िरात) 'सीन' पर दम्मा के साथ है। तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "युअसिफ़" हमज़ा और 'सीन' पर कसरा के साथ। अबू ज़ैद ने बताया: "यव-सफ़" हमज़ा और 'सीन' पर फ़तहा के साथ। यह अनम्य (गैर-मुनस्सरिफ़) है क्योंकि यह एक विदेशी (गैर-अरबी) नाम है(३)। कहा गया: यह अरबी है(४)।

अबू अल-हसन अल-अक़्तह - जो एक बुद्धिमान व्यक्ति थे - से "यूसुफ" के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: भाषा में "असफ़" का अर्थ दुख है; और "असीफ़" का अर्थ दास है, और दोनों यूसुफ में एक साथ आ गए; इसलिए उनका नाम यूसुफ रखा गया(५)।

(१) अराइस अल-मजालिस में: और शुद्धता (पाकीज़गी)। (२) और वह वही है जिसका उल्लेख सर्वशक्तिमान के कथन में है: {और उसके परिवार के एक गवाह ने गवाही दी} [यूसुफ: २६]। (३) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा ३१०/२, असामान्य पाठ (किरात-ए-शाज़ा) पृष्ठ ६२ भी देखें। (४)

अल-ज़मखशरी द्वारा २/३०१ में उल्लेख किया गया है और उन्होंने कहा: यह सही नहीं है; क्योंकि अगर यह अरबी होता, तो यह मुनस़रिफ़ होता, क्योंकि इसमें परिभाषा (तारीफ़) के अलावा कोई और कारण नहीं होता। (५) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ ११०, और तफ़सीर अल-बग़वी ४०९/२।

صفحہ ۲۴۴ سورہ یوسف: آیات ۳ - ۴

...اور مرد اور عورتیں، ان کی چالیں اور ان کے مکر، اور اس میں توحید، فقہ(۱)، سیرت، خوابوں کی تعبیر، سیاست، معاشرت اور تدبیرِ معاش کا ذکر ہے، اور ایسے فوائد کا مجموعہ ہے جو دین اور دنیا کے لیے موزوں ہیں۔

کہا گیا: اس لیے کہ اس میں حبیب اور محبوب اور ان کی سیرتوں کا ذکر ہے۔ اور کہا گیا: یہاں «أَحْسَنَ» کا معنی «أَعْجَبَ» (زیادہ حیرت انگیز) ہے۔

بعض اہل معنی نے کہا: یہ قصوں میں سب سے بہتر اس لیے ہے کہ جس کا بھی اس میں ذکر ہوا اس کا انجام سعادت پر ہوا؛ یوسف، ان کے والد، ان کے بھائیوں اور عزیز کی بیوی کو دیکھو؛ کہا گیا: بادشاہ بھی یوسف کے ذریعے مسلمان ہوا اور اس کا اسلام اچھا رہا، اور خواب کی تعبیر پوچھنے والا ساقی، اور گواہ جس کے بارے میں کہا جاتا ہے(۲)، غرض سب کا معاملہ خیر پر ہی ختم ہوا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب یوسف نے اپنے باپ سے کہا اے میرے باپ میں نے گیارہ ستارے اور سورج اور چاند دیکھے میں نے انہیں اپنے سامنے سجدہ کرتے ہوئے دیکھا ۴﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جب یوسف نے کہا﴾ «إِذْ» ظرف کی بنا پر محلِ نصب میں ہے، یعنی: ان کو وہ وقت یاد دلائیں جب یوسف نے کہا تھا۔ عام قراءت سین کے ضمہ کے ساتھ ہے۔ اور طلحہ بن مصرف نے «يُؤْسِف» ہمزہ اور سین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ اور ابو زید نے «يَوْسَف» ہمزہ اور سین کے فتحہ کے ساتھ حکایت کیا۔ اور یہ غیر منصرف ہے کیونکہ یہ عجمی (غیر عربی) ہے(۳)۔ اور کہا گیا: یہ عربی ہے(۴)۔

ابو الحسن الاقطع سے - جو کہ ایک حکیم تھے - «یوسف» کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: لغت میں «الأسف» کا مطلب غم ہے؛ اور «الأسیف» غلام کو کہتے ہیں، اور یہ دونوں یوسف میں جمع ہو گئے؛ اسی لیے ان کا نام یوسف رکھا گیا(۵)۔

(۱) عرائس المجالس میں ہے: اور عفت۔ (۲) اور وہ وہی ہے جس کا ذکر اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿اور اس کے گھر والوں میں سے ایک گواہ نے گواہی دی﴾ [یوسف: ۲۶]۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳۱۰/۲، اور دیکھیے القراءات الشاذة ص ۶۲۔ (۴) اسے زمخشری نے ۳۰۱/۲ میں ذکر کیا ہے اور کہا: یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ عربی ہوتا تو منصرف ہوتا، کیونکہ تعریف کے علاوہ اس میں (عدمِ انصراف کا) کوئی اور سبب موجود نہیں۔ (۵) عرائس المجالس ص ۱۱۰، اور تفسیر البغوی ۴۰۹/۲۔

245 Surah Yusuf, Verse 4

"To his father, O my father" [yā abati] with a kasra on the ta', this is the recitation of Abu Amr, Asim, Nafi', Hamza, and al-Kisa'i (1). According to the Basrans, it is a mark of femininity; it was introduced specifically for "father" in the vocative case as a substitute for the genitive 'ya'. Sometimes the feminine mark is used for males, as in saying: a man who marries often [nukahah] or a man who mocks often [huzah] (2). Al-Nahhas (3) said: When you say "O my father" [yā abati] with a kasra on the ta', the ta' according to Sibawayh (4) is a substitute for the genitive 'ya'. According to him, pausing on it is only allowed with a 'ha' [yā abah], and he has arguments for this; among them: your saying "O my father" [yā abah] conveys the meaning of "O my father" [yā abī], and it is only said "O my father" [yā abah] in a definite context. It is not said: "a father-figure [abah] came to me," and the Arabs only use this specifically in the vocative case. Nor is it said: "O my father-ly [yā abatiy]"; because the ta' is a substitute for the ya', so they cannot be combined.

Al-Farra' (6) claimed that if one says: "O my father" [yā abati] - with a kasra - one pauses on the ta' (7) and nothing else; because the ya' is intended. Abu Ishaq (8) claimed this is an error, and the truth is what he said; how can the ya' be intended when it is not said: "O my father-ly" [yā abatiy]?!

Abu Ja'far, al-A'raj, and Abd Allah bin 'Amir recited: "O my father" [yā abata] with a fatha on the ta' (9). The Basrans said: They intended "O my father" [yā abatiy] with a ya', then the ya' was changed to an alif, becoming "yā abata", then the alif was deleted and the fatha remained on the ta' (10).

(1) Ibn Kathir also recited it this way. Al-Sab'ah p. 344, and al-Taysir p. 60 and 127. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/89, similarly. (3) In I'rab al-Quran 2/310. (4) See al-Kitab 2/210-211. (5) In (m): "ya abat", and similarly for the following word. The recorded versions and the grammar of the Quran by Al-Nahhas confirm the text as written. (6) In Ma'ani al-Quran 2/32. (7) In (m): "indicated the ya'". (8) He is al-Zajjaj, and his words are in Ma'ani al-Quran 3/89. (9) Al-Sab'ah p. 344, al-Taysir p. 127 on the authority of Ibn 'Amir, and al-Nashr 2/293 on the authority of Ibn 'Amir and Abu Ja'far. Al-Nahhas mentioned it from all of them in I'rab al-Quran 2/310. (10) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/90.

245 सूरह यूसुफ, आयत 4

"अपने पिता से, हे मेरे पिता" [या अबति] ता पर कसरा के साथ। यह अबू अम्र, आसिम, नाफ़े हमज़ा और अल-किसाई (1) का पाठ (क़िरात) है। बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार, यह स्त्रीत्व का चिह्न है; इसे संबोधन में "पिता" के लिए विशेष रूप से 'या-ए-इज़ाफ़त' (मेरे लिए प्रयुक्त प्रत्यय) के विकल्प के रूप में लाया गया है। कभी-कभी पुल्लिंग के लिए भी स्त्रीत्व चिह्न का उपयोग किया जाता है, जैसे कहा जाता है: बहुत विवाह करने वाला व्यक्ति [नुक़हह] या बहुत मज़ाक उड़ाने वाला व्यक्ति [हुज़अह] (2)। अल-नहहास (3) ने कहा: जब आप ता पर कसरा के साथ "या अबति" कहते हैं, तो सीबावैह (4) के अनुसार ता 'या-ए-इज़ाफ़त' का विकल्प है। उनके अनुसार, इस पर रुकना केवल 'हा' के साथ जायज़ है [या अबह], और इसके पक्ष में उनके पास प्रमाण हैं; जिनमें से एक यह है कि आपका "या अबह" कहना "या अबी" (हे मेरे पिता) के अर्थ को व्यक्त करता है, और "या अबह" केवल निश्चित (मआरिफ़ा) संदर्भ में ही कहा जाता है। यह नहीं कहा जाता: "एक पिता-स्वरूप [अबह] मेरे पास आया", और अरब इसका प्रयोग केवल संबोधन में ही करते हैं। न ही "या अबती" कहा जाता है; क्योंकि ता या (Yaa) का विकल्प है, इसलिए दोनों को एक साथ नहीं जोड़ा जा सकता।

अल-फ़र्रा (6) का दावा था कि यदि कोई ता पर कसरा के साथ "या अबति" कहता है, तो वह केवल ता (7) पर ही रुकता है; क्योंकि या (Yaa) नियत है। अबू इसहाक (8) ने दावा किया कि यह एक त्रुटि है, और सत्य वही है जो उन्होंने कहा; या (Yaa) नियत कैसे हो सकती है जबकि "या अबती" नहीं कहा जाता?!

अबू जाफ़र, अल-अरज और अब्दुल्ला बिन आमिर ने ता पर फ़तहा के साथ "या अबत" पढ़ा (9)। बसरा के विद्वानों ने कहा: वे या (Yaa) के साथ "या अबती" चाहते थे, फिर या को अलिफ़ में बदल दिया गया जिससे वह "या अबता" हो गया, फिर अलिफ़ को हटा दिया गया और ता पर फ़तहा शेष रह गया (10)।

(1) इब्न कसीर ने भी इसे इसी तरह पढ़ा। अल-सबअह पृ. 344, और अल-तयसीर पृ. 60 और 127। (2) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरान 3/89, इसी तरह। (3) इराब अल-क़ुरान 2/310 में। (4) अल-किताब 2/210-211 देखें। (5) (m) में: "या अबत", और इसके बाद वाले शब्द के लिए भी यही। पांडुलिपियों और अल-नहहास के इराब अल-क़ुरान से प्रमाणित है। (6) मआनी अल-क़ुरान 2/32 में। (7) (m) में: "या (Yaa) को इंगित किया"। (8) वह ज़ज्जाज है, और उसकी बातें मआनी अल-क़ुरान

3/89 में हैं। (9) अल-सबअह पृ. 344, इब्न आमिर की ओर से अल-तयसीर पृ. 127, और इब्न आमिर और अबू जाफ़र की ओर से अल-नश्र 2/293। अल-नहहास ने इराब अल-क़ुरान 2/310 में उन सभी से इसका उल्लेख किया है। (10) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरान 3/90।

٢٤٥ سورہ یوسف، آیت ٤

﴿لأَبِيهِ يَتَأَبَتِ﴾ تاء کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ، یہ ابو عمرو، عاصم، نافع، حمزہ اور کسائی کی قراءت ہے (١)، اور بصریوں کے نزدیک یہ تانیث (مونث) کی علامت ہے؛ اسے نداء (پکارنے) میں خاص طور پر باپ کے لیے یائے اضافت کے بدلے لایا گیا ہے، اور کبھی تانیث کی علامت مذکر پر بھی داخل ہوتی ہے جیسے کہا جاتا ہے: بہت نکاح کرنے والا شخص (نكحة) اور بہت مذاق اڑانے والا شخص (ہزأة) (٢)؛ نحاس (٣) نے کہا: جب تم تاء کے کسرہ کے ساتھ «يَا أَبَتِ» کہتے ہو، تو سیبویہ (٤) کے نزدیک تاء یائے اضافت کا بدل ہے؛ اور ان کے قول کے مطابق اس پر وقف صرف 'ہاء' کے ساتھ ہی جائز ہے [یا ابہ]، اور ان کے پاس اس قول پر دلائل ہیں؛ جن میں سے ایک یہ ہے کہ تمہارا کہنا: «يا أبه» وہی معنی ادا کرتا ہے جو «يا أبي» کا ہے، اور یہ کہ «يا أبه» صرف معرفہ ہی میں کہا جاتا ہے، اور یہ نہیں کہا جاتا: «جاءني أبة» (میرے پاس کوئی باپ جیسا آیا)، اور عرب اسے صرف نداء ہی میں استعمال کرتے ہیں، اور «يا أبتي» نہیں کہا جاتا؛ کیونکہ تاء یاء کا بدل ہے، پس ان دونوں کو جمع نہیں کیا جا سکتا۔

اور فراء (٦) کا گمان ہے کہ جب کوئی «يَا أَبَتِ» - کسرہ کے ساتھ - کہے، تو تاء (٧) پر ہی وقف کرے گا؛ کیونکہ یاء نیت میں (پوشیدہ) ہے۔ اور ابو اسحاق (٨) کا گمان ہے کہ یہ غلط ہے، اور حق وہی ہے جو انہوں نے کہا؛ نیت میں یاء کیسے ہو سکتی ہے جبکہ «يا أبتي» نہیں کہا جاتا؟!

اور ابو جعفر، اعرج اور عبد اللہ بن عامر نے «يا أَبَتَ» تاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (٩)؛ بصریوں نے کہا: ان کا ارادہ یاء کے ساتھ «يا أبتي» تھا، پھر یاء کو الف سے بدل دیا گیا تو وہ «يا أبتا» ہو گیا، پھر الف کو حذف کر دیا گیا اور تاء پر فتحہ باقی رہ گیا (١٠)۔

(١) اسے ابن کثیر نے بھی پڑھا ہے۔ السبعہ ص ٣٤٤، اور التیسیر ص ٦٠ اور ١٢٧۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٨٩ اسی طرح۔ (٣) اعراب القرآن ٢/ ٣١٠ میں۔ (٤) دیکھیے الکتاب ٢/ ٢١٠ - ٢١١۔ (٥) (م) میں: «یا أبت» اور اسی طرح اس کے بعد والا لفظ، اور قلمی نسخوں اور نحاس کے اعراب القرآن سے یہی ثابت ہے۔ (٦) معانی القرآن ٢/ ٣٢ میں۔ (٧) (م) میں: یاء پر دلالت کی۔ (٨) وہ زجاج ہیں، اور ان کی بات معانی القرآن ٣/ ٨٩ میں ہے۔ (٩) السبعہ ص ٣٤٤، اور التیسیر ص ١٢٧ ابن عامر سے، اور النشر ٢/ ٢٩٣ ابن عامر اور ابو جعفر سے، اور ان سب سے نحاس نے اعراب القرآن ٢/ ٣١٠ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (١٠) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٩٠۔

Surah Yusuf: Verse 4 246

It was said: The origin is the kasra, then the kasra was replaced with a fatha, just as the yaa is replaced with an alif; so it is said in: "ya ghulami aqbil" (O my boy, come): "ya ghulaman aqbil"(1). Al-Farra'(2) allowed: "ya abati" with a damma on the taa.

{I saw eleven stars} There is no disagreement among grammarians that it is said: "ja'ani ahada 'ashara" (eleven came to me), and "marartu bi-ahada 'ashara" (I passed by eleven), and likewise thirteen and nineteen and what is between them; they made the two names one name and inflected them with the lightest of vowels(3).

Al-Suhayli(4) said: The names of these stars were mentioned in a narrated chain; recorded by Al-Harith bin Abi Usamah, who said: Bustanah(5) - a man from the People of the Book - came and asked the Prophet ﷺ about the eleven stars that Joseph saw. He said: "Al-Harthan, Tariq, Al-Dhayyal, Qabis, Al-Natah, Al-Taruh, Dhu al-Kinfan, Dhu al-Far'u, Al-Faylaq, Wath-thab, and the two Pillars (Al-Amudan). Joseph, peace be upon him, saw them prostrating to him"(6).

Ibn Abbas, Qatada, and Ibn Jurayj(7) said: The stars are his brothers, the sun is his mother, and the moon is his father.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/312, and what was previously between brackets is from it. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/32, and the author cited him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/310. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/312. (4) In al-Ta'rif wa al-I'lam p. 79. (5) In the manuscripts: Bustan, and what is fixed from (M) is what matches some sources of graduation as follows, and it occurred in al-Ta'rif wa al-I'lam and some sources: Bustani. (6) Narrated by Sa'id bin Mansur in his Sunan (1111 - Tafsir), al-Bazzar (2220 - Kashf), al-Tabari 13/10, Ibn Hibban in al-Majruhin 1/250-251, al-Uqayli in al-Du'afa' 1/259, al-Bayhaqi in al-Dala'il 6/277, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at (70). The names of the stars differed greatly in the sources, and we have established what most of our manuscripts agreed upon and was consistent with al-Ta'rif wa al-I'lam and some sources of graduation. Al-Bazzar said: We do not know it narrated from the Prophet ﷺ except with this chain. Ibn Hibban said: This hadith has no basis in the speech of the Messenger of Allah ﷺ. Ibn al-Jawzi said: This hadith is fabricated against the Messenger of Allah ﷺ. Al-Uqayli said: Nothing from this text is authentic from the Prophet ﷺ from any established path. See al-Fawa'id al-Majmu'ah p. 464. (7) His saying: and Ibn Jurayj, from (Zah), and Al-Tabari narrated their saying 13/12-13.

सूरा यूसुफ़: आयत ४ २४६

और यह कहा गया: मूल 'कसरा' है, फिर कसरा को 'फ़तहा' से बदल दिया गया, जैसे 'या' को 'अलिफ़' से बदल दिया जाता है; तो "या गुलामी अक़बिल" (ऐ मेरे लड़के आ) के बजाय "या गुलामन अक़बिल"(१) कहा जाता है। अल-फ़र्रा'(२) ने "या अबति" में ता पर 'दम्मा' (पेश) की अनुमति दी है।

{मैंने ग्यारह सितारे देखे} व्याकरणविदों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यह कहा जाता है: "जा'अनी अहदा अ़शरा" (मेरे पास ग्यारह आए), और "मररतु बि-अहदा अ़शरा" (मैं ग्यारह के पास से गुज़रा), और इसी तरह तेरह और उन्नीस और उनके बीच की संख्याएँ उन्होंने दो नामों को एक नाम बना दिया और उन्हें सबसे हल्की हरकतों (स्वरों) के साथ व्यक्त किया(३)।

अल-सुहैली(४) ने कहा: इन सितारों के नाम एक रिवायत के साथ आए हैं; इसे अल-हारिस बिन अबी उसामा ने रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: बुस्ताना(५) - जो अहल-ए-किताब में से एक व्यक्ति था - आया और नबी ﷺ से उन ग्यारह सितारों के बारे में पूछा जिन्हें यूसुफ़ ने देखा था। उन्होंने कहा: "अल-हरसान, तारिक़, अल-ज़याल, क़ाबिस, अल-नतह, अल-तरुह, ज़ुल-किन्फ़ान, ज़ुल-फ़रअ़, अल-फ़ैलक़, वस्साब, और दो स्तंभ (अल-अमूदैन)। यूसुफ़ अलैहिस्सलाम ने उन्हें अपने सामने सजदा करते हुए देखा"(६)।

इब्न अब्बास, क़तादा और इब्न ज़ुरैज(७) ने कहा: सितारे उनके भाई हैं, सूरज उनकी माँ है और चाँद उनके पिता हैं।

(१) इराबुल क़ुरआन अन-नहहास ३१२/२, और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह इसी से है। (२) मानी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा' ३२/२, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से इराबुल क़ुरआन ३१०/२ में उद्धृत किया है। (३) इराबुल क़ुरआन अन-नहहास ३१२/२। (४) अत-तारीफ़ वल इ'लाम पृष्ठ ७९। (५) पांडुलिपियों में: बुस्तान, और जो (म) से तय है वह कुछ तख़रीज स्रोतों के अनुरूप है जैसा कि आगे आता है, और अत-तारीफ़ वल इ'लाम और कुछ स्रोतों में 'बुस्तानी' आया है। (६) इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (११११ - तफ़सीर), अल-बज़्ज़ार (२२२० - कश्फ़), अल-तबरी १०/१३, इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन १/२५०-२५१ में, अल-अक़ीली ने अद-दुआफ़ा १/२५९ में, अल-बैहक़ी ने अद-दलायिल ६/२७७ में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत (७०) में निकाला है। स्रोतों में सितारों के नामों में बहुत अंतर है, और हमने वही तय किया है जिस पर हमारी अधिकांश प्रतियाँ सहमत थीं और जो अत-तारीफ़ वल इ'लाम और तख़रीज के कुछ स्रोतों के अनुकूल था। अल-बज़्ज़ार ने कहा: हम

नबी ﷺ से इस सनद के अलावा इसे रिवायत होते नहीं जानते। इब्न हिब्बान ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ की हदीस में इस हदीस का कोई आधार नहीं है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ पर गढ़ी गई है। अल-अक़ीली ने कहा: नबी ﷺ से इस इबारत के बारे में किसी भी प्रामाणिक रास्ते से कुछ भी सही नहीं है। अल-फ़वायद अल-मजमुआ पृष्ठ ४६६ देखें। (७) उनका कहना: और इब्न जुरैज, (ज़) से है, और अल-तबरी ने उनका कथन १२/१३ - १३ में निकाला है।

سورہ یوسف: آیت ٤ ٢٤٦

اور کہا گیا: اصل کسرہ ہے، پھر کسرہ کو فتحہ سے بدل دیا گیا، جیسے یاء کو الف سے بدل دیا جاتا ہے؛ چنانچہ "یا غلامی أقبل" (اے میرے لڑکے، آ) کی جگہ "یا غلاماً أقبل"(١) کہا جاتا ہے۔ اور الفراء(٢) نے "یا أبتِ" میں تاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ اجازت دی ہے۔

﴿إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا﴾ نحویوں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یہ کہا جاتا ہے: "جاءنی أحدَ عشرَ" (میرے پاس گیارہ آئے)، اور "مررتُ بأحدَ عشرَ" (میں گیارہ کے پاس سے گزرا)، اور اسی طرح تیرہ سے انیس تک کی تمام گنتیاں؛ انہوں نے دونوں ناموں کو ایک نام قرار دیا اور انہیں ہلکی ترین حرکات کے ساتھ معرب کیا(٣)۔

السہیلی(٤) نے کہا: ان ستاروں کے نام ایک سند کے ساتھ منقول ہیں؛ اسے الحارث بن ابی اسامہ نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: بستانہ(٥) نامی ایک شخص - جو اہل کتاب میں سے تھا - آیا اور نبی کریم ﷺ سے ان گیارہ ستاروں کے بارے میں پوچھا جو یوسف علیہ السلام نے دیکھے تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "الحرثان، طارق، الذیال، قابس، النطح، الطروح، ذو الکنفان، ذو الفرع، الفیلق، وثّاب، اور العمودان۔ یوسف علیہ السلام نے انہیں اپنے سامنے سجدہ کرتے ہوئے دیکھا"(٦)۔

ابن عباس، قتادہ اور ابن جریج(٧) نے کہا: ستارے ان کے بھائی ہیں، سورج ان کی ماں ہے اور چاند ان کے والد ہیں۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣١٢/٢، اور جو پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ (٢) معانی القرآن للفراء ٣٢/٢، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٣١٠/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٣١٢/٢۔ (٤) في التعريف والإعلام ص ٧٩۔ (٥) خطی نسخوں میں:

بستان، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ تخریج کے بعض ذرائع کے مطابق ہے جیسا کہ آگے آتا ہے، اور التعریف والإعلام اور بعض ذرائع میں "بستانی" واقع ہوا ہے۔ (٦) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (١١١١ - تفسیر)، البزار (٢٢٢٠ - کشف)، الطبری ١٠/١٣، ابن حبان نے المجروحین ٢٥٠/١ - ٢٥١، العقیلی نے الضعفاء ٢٥٩/١، البیہقی نے الدلائل ٢٧٧/٦، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (٧٠) میں روایت کیا ہے۔ ذرائع میں ستاروں کے ناموں میں بہت زیادہ اختلاف پایا جاتا ہے، اور ہم نے وہی ثابت کیا ہے جس پر ہمارے اکثر نسخے متفق تھے اور جو التعریف والإعلام اور تخریج کے بعض ذرائع کے مطابق تھا۔ البزار نے کہا: ہمیں معلوم نہیں کہ یہ نبی ﷺ سے اس سند کے علاوہ روایت ہوا ہو۔ ابن حبان نے کہا: یہ ایسی حدیث ہے جس کی رسول اللہ ﷺ کی حدیث میں کوئی اصل نہیں ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ پر گھڑی گئی (موضوع) ہے۔ العقیلی نے کہا: نبی ﷺ سے اس متن کے بارے میں کسی بھی ثابت شدہ طریقے سے کچھ بھی صحیح نہیں۔ دیکھیے الفوائد المجموعة ص ٤٦٤۔ (٧) ان کا قول: اور ابن جریج، (ظ) سے ہے، اور طبری نے ان کا قول ١٢/١٣ - ١٣ میں نقل کیا ہے۔

Qatada also said: "The sun is his maternal aunt; because his mother had died, and his maternal aunt was married to his father."(1)

"[I saw] them" (ra'aytuhum) is for emphasis. And He said: "I saw them prostrating to me," so it came in the masculine form. The opinion according to Al-Khalil and Sibawayh is that since He described these things with obedience and prostration, which are actions of rational beings, He spoke of them as one speaks of rational beings.(2) This meaning has been mentioned before in His saying: "And you see them looking at you" [Al-A'raf: 198]. The Arabs treat what is irrational as rational when they accord it that status, even if it is fundamentally different.

His words, the Almighty: "He said, 'O my son, do not relate your vision to your brothers lest they contrive against you a plan. Indeed, Satan, to man, is a manifest enemy.' [Verse 5]"

In it are eleven issues:

The first: His saying, the Almighty: "lest they contrive against you a plan," meaning: they might plot for your destruction, because its interpretation is obvious, so Satan might incite them to intend harm for you then. The 'lām' in 'laka' (to/for you) is for emphasis, like His saying: "if you are to interpret dreams."(3)

The second: The vision is an honorable state and a high status; the Prophet ﷺ said: "Nothing remains after me of the glad tidings except the righteous dream seen by a righteous man, or seen for him."(4) And he said: "The truest of you in vision is the truest of you in speech."(5) And he ﷺ ruled that it is: "A part of forty-six parts of prophecy."(6)

---

(1) Mentioned by Al-Baghawi 2/409. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahas 2/313, and see Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/33. (3) See Tafsir al-Tabari 13/14 - 15. See also what preceded on p. 119 of this part. (4) Part of a hadith narrated by Ahmad (1900) and Muslim (479) from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (5) Part of a hadith narrated by Ahmad (7642) and Muslim (2263): (6) from Abu Hurairah ؓ. (6) Part of the preceding hadith. It was also narrated by Ahmad (12037), Al-Bukhari (6983), and Muslim (2264) from the hadith of Anas ؓ. It was also narrated by Ahmad (22697), Al-Bukhari (6987), and Muslim (2264) from the hadith of 'Ubadah ibn al-Samit ؓ. And

narrated by Al-Bukhari (6988) from Abu Hurairah ﷺ, and (6989) from Abu Sa'id al-Khudri ﷺ. See Al-Tamhid by Ibn Abd al-Barr 1/280.

247 सूरह यूसुफ: आयत 4-5

क़तादा ने यह भी कहा: "सूरज उनकी मौसी हैं; क्योंकि उनकी माँ का देहांत हो चुका था, और उनकी मौसी उनके पिता के निकाह में थीं।"(1)

"मैंने उन्हें देखा" (रा'अैतुहुम) ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है। और उसने कहा: "मैंने उन्हें अपने सामने सजदा करते हुए देखा," तो यह पुल्लिंग रूप में आया। अल-खलील और सिबावेह के अनुसार कहना यह है कि चूंकि उसने इन चीज़ों के बारे में आज्ञाकारिता और सजदे के साथ बताया है, जो बुद्धिमानों (इंसानों) के कार्य हैं, इसलिए उसने उनके बारे में वैसे ही बताया जैसे बुद्धिमानों के बारे में बताया जाता है।(2) यह अर्थ अल्लाह के इस कथन में पहले भी आ चुका है: "और तुम उन्हें अपनी ओर देखते हुए पाते हो" [अल-अराफ़: 198]। अरब लोग गैर-बुद्धिमान चीज़ों को बुद्धिमानों की तरह बहुवचन में लाते हैं जब वे उन्हें उनका दर्जा देते हैं, भले ही वह मूल रूप से अलग हों।

अल्लाह तआला का फरमान है: "उसने कहा, 'ऐ मेरे बेटे! अपना सपना अपने भाइयों को न बताना, वरना वे तुम्हारे विरुद्ध कोई चाल चलेंगे। निस्संदेह, शैतान मनुष्य का खुला शत्रु है।' [आयत 5]"

इसमें ग्यारह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "वरना वे तुम्हारे विरुद्ध कोई चाल चलेंगे," यानी: वे तुम्हारी बर्बादी की योजना बनाएंगे; क्योंकि इसकी व्याख्या (ताबीर) स्पष्ट है, तो हो सकता है कि शैतान उस समय उन्हें तुम्हें नुकसान पहुँचाने के लिए उकसाए। 'लक' (तुम्हारे लिए) में 'लाम' ताकीद के लिए है, जैसे उसका कथन है: "यदि तुम सपनों की व्याख्या करते हो।"(3)

दूसरा: सपना (रूया) एक सम्मानित स्थिति और उच्च पद है; पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "मेरे बाद खुशखबरी देने वाली चीज़ों में से कुछ भी शेष नहीं रहा सिवाय नेक सपने के जिसे एक नेक आदमी देखता है, या उसके लिए देखा जाता है।"(4) और उन्होंने फरमाया: "तुममें से सपने में सबसे सच्चा वह है जो बातचीत में सबसे सच्चा है।"(5) और उन्होंने ﷺ फैसला सुनाया कि यह: "नुबुव्वत (पैगंबरी) का छियालीसवां हिस्सा है।"(6)

---

(1) इसे अल-बगवी 2/409 ने उल्लेख किया है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 2/313, और देखें अल-बयान, इब्न अल-अंबारी 2/33। (3) देखें तफ़सीर अल-तबरी 13/14 - 15। इस भाग के पृष्ठ 119 पर जो पहले आया है उसे भी देखें। (4) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से अहमद (1900) और

मुस्लिम (479) द्वारा वर्णित एक हदीस का हिस्सा। (5) अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से अहमद (7642) और मुस्लिम (2263): (6) द्वारा वर्णित एक हदीस का हिस्सा। (6) पिछली हदीस का हिस्सा। इसे अहमद (12037), अल-बुखारी (6983), और मुस्लिम (2264) ने अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से भी वर्णित किया है। अहमद (22697), अल-बुखारी (6987), और मुस्लिम (2264) ने उबादा बिन अल-सामित रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से भी इसे वर्णित किया है। और अल-बुखारी (6988) ने अबू हुरैरा से, और (6989) ने अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित किया है। अल-तम्हीद, इब्न अब्द अल-बर्र 1/280 देखें।

247 سورہ یوسف: آیات ۴-۵

اور قتادہ نے یہ بھی کہا: سورج ان کی خالہ ہیں؛ کیونکہ ان کی والدہ کا انتقال ہو چکا تھا، اور ان کی خالہ ان کے والد کے نکاح میں تھیں(۱)۔

﴿رَأَيْتُهُمْ﴾ تاکید کے لیے ہے۔ اور فرمایا: «رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ» تو یہ مذکر کے صیغے میں آیا، خلیل اور سیبویہ کے نزدیک قول یہ ہے کہ جب ان چیزوں کے بارے میں اطاعت اور سجدے کے ساتھ خبر دی گئی اور یہ دونوں عقل رکھنے والوں کے افعال ہیں، تو ان کے بارے میں ویسے ہی خبر دی جیسے عقل رکھنے والوں کے بارے میں دی جاتی ہے(۲)۔ اور یہ معنی اللہ تعالیٰ کے اس قول میں پہلے گزر چکا ہے: ﴿وَتَرَىٰهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ﴾ [الأعراف: ۱۹۸]۔ اور اہل عرب غیر ذوی العقول کی جمع ذوی العقول کی طرح لاتے ہیں جب وہ انہیں ان کے مقام پر رکھتے ہیں، اگرچہ وہ اصل سے خارج ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ يَٰبُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُءْيَاكَ عَلَىٰٓ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا۟ لَكَ كَيْدًا ۖ إِنَّ الشَّيْطَٰنَ لِلْإِنسَٰنِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ۵﴾

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا﴾ یعنی: وہ تمہاری ہلاکت کی چال چلیں گے؛ کیونکہ اس کی تعبیر ظاہر ہے، تو شاید شیطان اس وقت انہیں تمہیں نقصان پہنچانے پر اکسا دے۔ اور «لک» میں 'لام' تاکید کے لیے ہے، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿إِن كُنتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ﴾ (۳)۔

دوسرا: خواب ایک معزز حالت اور بلند مرتبہ ہے؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «میرے بعد خوشخبریوں میں سے کچھ باقی نہیں رہا سوائے نیک خواب کے جسے ایک نیک آدمی دیکھتا ہے، یا اس کے لیے

دیکھا جاتا ہے»(۴)۔ اور فرمایا: «تم میں سے خواب میں سب سے سچا وہ ہے جو بات چیت میں سب سے سچا ہے»(۵)۔ اور آپ ﷺ نے فیصلہ فرمایا کہ یہ: «نبوت کے چھیالیس حصوں میں سے ایک حصہ ہے»(۶)۔

---

(۱) اسے البغوی نے ۴۰۹/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۱۳/۲، اور دیکھیے البیان لابن الانباری ۳۳/۲۔ (۳) دیکھیے تفسیر الطبری ۱۴/۱۳ - ۱۵۔ اور اسی طرح جو اس جلد کے ص ۱۱۹ پر گزر چکا ہے۔ (۴) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے احمد (۱۹۰۰) اور مسلم (۴۷۹) کی مرویہ ایک حدیث کا ٹکڑا۔ (۵) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے احمد (۷۶۴۲) اور مسلم (۲۲۶۳): (۶) کی مرویہ ایک حدیث کا ٹکڑا۔ (۶) اس سے پہلی والی حدیث کا ٹکڑا۔ اسے احمد (۱۲۰۳۷)، بخاری (۶۹۸۳) اور مسلم (۲۲۶۴) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ اور احمد (۲۲۶۹۷)، بخاری (۶۹۸۷) اور مسلم (۲۲۶۴) نے حضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (۶۹۸۸) نے حضرت ابوہریرہ سے، اور (۶۹۸۹) نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے التمہید لابن عبد البر ۲۸۰/۱۔

248 Surah Yusuf: Verse 5

And it was narrated: "one of seventy parts of Prophethood"(1). And it was narrated from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): "a part of forty parts of Prophethood"(2). And from the hadith of Ibn Amr(3): "a part of forty-nine parts". And from the hadith of Al-Abbas: "a part of fifty parts of Prophethood"(4). And from the hadith of Anas: "of twenty-six"(5) and from 'Ubadah bin As-Samit: "of forty-four parts of Prophethood"(6).

The correct one among them is the hadith of forty-six, followed in correctness by the hadith of seventy; Muslim did not record in his Sahih any but these two hadiths. As for the rest, they are from the hadiths of the Sheikhs; this was said by Ibn Battal(7).

Abu Abdullah al-Mazari said: "The majority and most correct according to the people of hadith is: 'of forty-six'"(8).

Al-Tabari said: "The correct view is to say: Most of these hadiths or most of them are authentic, and each hadith has a reasonable explanation; as for his saying: 'it is one of seventy parts of Prophethood'..."

---

(1) Recorded by Ahmad (4678), and Muslim (2265) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), and recorded by Ahmad (2894) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Mentioned about Ibn Abbas by Al-Qadi Iyad in 'Ikmal al-Mu'allim' 7/211, and Abu al-Abbas in 'al-Mufhim' 6/12, and Ibn Hajar in 'al-Fath' 12/363, and Ibn Hajar attributed it to al-Tabari, and recorded by Ahmad (16183), al-Tirmidhi (2278) and Ibn Abd al-Barr in 'al-Tamhid' 1/283 from the hadith of Abu Razin al-Uqayli (may Allah be pleased with him). (3) In the manuscripts: Ibn Umar, and what is established in 'Ikmal al-Mu'allim' 7/211, and likewise recorded by Ahmad (7044), and al-Tabari 12/218 from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both). (4) Recorded at length by al-Bazzar (2124 - Kashf), and Ibn Abd al-Barr in 'al-Tamhid' 1/281. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 7/172-173: It contains Ibn Ishaq, who is a Mudallis, and the rest of its men are trustworthy. (5) Recorded by Ibn Abd al-Barr in 'al-Tamhid' 1/282 and he said: Good chain of narration. (6) Recorded by al-Tabari 12/218, and Ibn Abd al-Barr weakened its chain of narration in 'al-Tamhid' 1/281. (7) Ibn Hajar also mentioned the saying of Ibn Battal in 'al-Fath' 12/365. (8) 'al-Mufhim' 6/12, and see 'al-Mu'allim' by al-Mazari 3/117-118.

२४८ सूरह यूसुफ़: आयत ५

और रिवायत किया गया है: "नुबुवत (पैगंबरी) के सत्तर हिस्सों में से एक"(१)। और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत है: "नुबुवत के चालीस हिस्सों में से एक हिस्सा"(२)। और इब्न अम्र(३) की हदीस से: "उनचास हिस्सों में से एक हिस्सा"। और अल-अब्बास की हदीस से: "नुबुवत के पचास हिस्सों में से एक हिस्सा"(४)। और अनस की हदीस से: "छब्बीस में से"(५) और उबादा बिन अस-सामित से: "नुबुवत के चवालीस हिस्सों में से एक"(६)।

इनमें से सही छियालीस वाली हदीस है, उसके बाद सेहत (प्रामाणिकता) में सत्तर वाली हदीस है; मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' में इन दो हदीसों के अलावा कोई और रिवायत नहीं की है। जहाँ तक बाकी का सवाल है, वे शेखों की हदीसों में से हैं; यह इब्न बट्टाल(७) ने कहा है।

अबू अब्दुल्लाह अल-माज़री ने कहा: "हदीस वालों के अनुसार सबसे ज़्यादा और सबसे सही: 'छियालीस में से' है"(८)।

अल-तबरी ने कहा: "सही बात यह कहना है कि: इनमें से अधिकांश हदीसें या उनमें से अधिकांश सही (प्रामाणिक) हैं, और उनमें से प्रत्येक हदीस का एक उचित स्पष्टीकरण है; जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: 'यह नुबुवत के सत्तर हिस्सों में से एक है'..."

---

(१) अहमद (४६७८) और मुस्लिम (२२६५) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे दर्ज किया है, और अहमद (२८९४) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे दर्ज किया है। (२) इब्न अब्बास के बारे में अल-क़ाज़ी अयाज़ ने 'इकमल अल-मुअल्लिम' ७/२११ में, और अबू अल-अब्बास ने 'अल-मुफ़्हिम' ६/१२ में, और इब्न हजर ने 'अल-फ़तह' १२/३६३ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न हजर ने इसे अल-तबरी को श्रेय दिया है, और अहमद (१६१८३), अल-तिरमिज़ी (२२७८) और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' १/२८३ में अबू रज़ीन अल-अक़ीली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे दर्ज किया है। (३) पांडुलिपियों में: इब्न उमर, और 'इकमल अल-मुअल्लिम' ७/२११ में जो स्थापित है, और इसी तरह अहमद (७०४४) और अल-तबरी १२/२१८ ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे दर्ज किया है। (४) अल-बज़्ज़ार (२१२४ - कश्फ) ने इसे विस्तार से दर्ज किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' १/२८१ में। अल-हैथमी ने 'मजमा' अल-ज़वाइद' ७/१७२-१७३ में कहा है: इसमें इब्न इसहाक है, जो एक मुदल्लिस है, और इसके बाकी आदमी विश्वसनीय हैं। (५) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' १/२८२ में इसे दर्ज किया है और कहा:

इसकी इसनाद (कड़ी) हसन है। (६) अल-तबरी १२/२१८ द्वारा दर्ज, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' १/२८१ में इसकी इसनाद को कमजोर बताया है। (७) इब्न हजर ने 'अल-फ़तह' १२/३६५ में इब्न बट्टाल के कथन का भी उल्लेख किया है। (८) 'अल-मुफ़्हिम' ६/१२, और अल-माज़री द्वारा 'अल-मुअल्लिम' ३/११७-११८ देखें।

۲۴۸ سورہ یوسف: آیت ۵

اور روایت کیا گیا ہے: "نبوت کے ستر حصوں میں سے ایک حصہ"(۱)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے مروی ہے: "نبوت کے چالیس حصوں میں سے ایک حصہ"(۲)۔ اور ابن عمرو(۳) کی حدیث سے: "انچاس حصوں میں سے ایک حصہ"۔ اور عباس کی حدیث سے: "نبوت کے پچاس حصوں میں سے ایک حصہ"(۴)۔ اور انس کی حدیث سے: "چھبیس میں سے"(۵) اور عبادہ بن صامت سے: "نبوت کے چوالیس حصوں میں سے"(۶)۔

ان میں سے صحیح چھیالیس والی حدیث ہے، اور صحت میں اس کے بعد ستر والی حدیث ہے؛ مسلم نے اپنی صحیح میں ان دو حدیثوں کے علاوہ کوئی روایت نہیں کی۔ جہاں تک باقی کا تعلق ہے، وہ شیوخ کی احادیث میں سے ہیں؛ یہ ابن بطال(۷) نے کہا ہے۔

ابو عبداللہ المازری نے کہا: "اہل حدیث کے نزدیک کثیر اور سب سے زیادہ صحیح یہ ہے کہ: 'چھیالیس میں سے' ہے"(۸)۔

طبری نے کہا: "درست بات یہ کہنا ہے کہ: ان احادیث کا اکثر حصہ یا ان میں سے زیادہ تر صحیح ہیں، اور ان میں سے ہر حدیث کی ایک معقول توجیہ موجود ہے؛ جہاں تک آپ کے اس قول کا تعلق ہے: 'یہ نبوت کے ستر حصوں میں سے ایک حصہ ہے'..."

---

(۱) اسے احمد (۴۶۷۸) اور مسلم (۲۲۶۵) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد (۲۸۹۴) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسے روایت کیا ہے۔ (۲) قاضی عیاض نے 'إکمال المعلم' ۷/۲۱۱ میں ابن عباس سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ابوالعباس نے 'المفہم' ۶/۱۲ میں، اور ابن حجر نے 'الفتح' ۱۲/۳۶۳ میں، اور ابن حجر نے اسے طبری کی طرف

منسوب کیا ہے، اور اسے احمد (۱۶۱۸۳)، ترمذی (۲۲۷۸) اور ابن عبدالبر نے 'التمہید' ۱/۲۸۳ میں ابورزین العقیلی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں: ابن عمر، اور 'إکمال المعلم' ۷/۲۱۱ میں جو ثابت ہے، اور اسی طرح اسے احمد (۷۰۴۴) اور طبری نے ۱۲/۲۱۸ میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے بزار (۲۱۲۴ - کشف) نے تفصیل سے روایت کیا ہے، اور ابن عبدالبر نے 'التمہید' ۱/۲۸۱ میں۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۷/۱۷۲ - ۱۷۳ میں کہا ہے: اس میں ابن اسحاق ہے جو مدلس ہے، اور اس کے بقیہ راوی ثقہ ہیں۔ (۵) ابن عبدالبر نے 'التمہید' ۱/۲۸۲ میں اسے روایت کیا اور کہا: اس کی سند حسن ہے۔ (۶) اسے طبری ۱۲/۲۱۸ نے روایت کیا، اور ابن عبدالبر نے 'التمہید' ۱/۲۸۱ میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا۔ (۷) ابن حجر نے 'الفتح' ۱۲/۳۶۵ میں ابن بطال کا قول بھی ذکر کیا ہے۔ (۸) 'المفہم' ۶/۱۲، اور مازری کی 'المعلم' ۳/۱۱۷ - ۱۱۸ دیکھیں۔

Surah Yusuf: Verse 5

Page 249

For that is a general saying regarding every righteous, true vision, and for every Muslim who sees it in their sleep, regardless of their condition. As for his saying: it is from forty or forty-six; he means by that whoever was in the state mentioned about as-Siddiq (Abu Bakr) – may Allah be pleased with him – that he was in. Whoever is among the people who perform thorough ablution in the severe cold (1), show patience for Allah's sake amidst hardships, and wait for prayer after prayer, then his righteous vision – if Allah wills – is one part of forty parts of prophecy. Whoever's personal state is between that, their true vision is between the two parts; between forty and sixty (2), not less than seventy and increasing over forty.

Towards this meaning Abu 'Umar ibn 'Abd al-Barr (3) pointed out, saying: "The variation of the traditions (athar) in this chapter regarding the number of parts of the vision is not, in my view, a variation of contradiction and opposition, and Allah knows best; because it is possible that the righteous vision from some who see it depends on their truthfulness in speech, fulfillment of trust, strong religion, and goodness of certainty. Depending on the difference of people in what we have described, their visions will be according to different numbered parts. So whoever has sincerity (4) of intention in worshipping his Lord, certainty, and truthfulness in speech, his vision is more truthful and closer to prophecy, just as prophets excel one another [and prophecy likewise]; Allah Almighty said: {And We have preferred some of the prophets over others} [Al-Isra: 55]."

I say: This interpretation brings together the disparate traditions, and it is better than interpreting some and disregarding others.

Abu Sa'id al-Asfaqusi (5) mentioned from some of the people of knowledge, saying: The meaning of his saying: "A part of six..."

---

(1) Plural of 'Sabra' with a sukun on the 'ba', meaning severe cold. Al-Nihayah (s-b-r). (2) As occurred in the text, and perhaps the correct is: seventy. Al-Tabari's words were similarly cited by Al-Maziri in Al-Mu'lim 3/118, Abu al-Abbas in Al-Mufhim 6/15-16, and Ibn Hajar in Al-Fath 12/365. (3) In Al-Tamhid 1/283, and what will come between brackets is from it. (4) In (d), (z), and (f): 'has attained'. (5) Mentioned by Ibn Hajar in Al-Fath 12/364 with the wording: Al-Safaqusi, and he cited his words from Ibn Battal, and what will come between brackets is from it.

सूरह यूसुफ: आयत 5

पृष्ठ 249

क्योंकि वह प्रत्येक अच्छे और सच्चे स्वप्न के बारे में एक सामान्य कथन है, और प्रत्येक उस मुसलमान के लिए है जिसने उसे अपनी नींद में देखा हो, चाहे उसकी अवस्था कैसी भी हो। रहा उनका यह कहना कि: 'यह चालीस या छियालीस (भागों) में से है'; तो इससे उनका तात्पर्य उस व्यक्ति से है जो उस अवस्था में हो जैसा कि सिद्दीक़ (अबू बक्र) - रज़ियल्लाहु अन्हु - के बारे में बताया गया है कि वे उस पर थे। अतः जो उन लोगों में से है जो कड़ाके की ठंड (1) में पूर्ण वुज़ू (आचमन) करते हैं, अप्रिय परिस्थितियों में अल्लाह के लिए धैर्य रखते हैं, और एक नमाज़ के बाद दूसरी नमाज़ का इंतज़ार करते हैं, तो उनका नेक स्वप्न - यदि अल्लाह ने चाहा - नबुव्वत (पैग़म्बरी) के चालीस भागों में से एक भाग है। और जिसकी अपनी व्यक्तिगत स्थिति इनके बीच हो, तो उसका सच्चा स्वप्न इन दो भागों के बीच होगा; चालीस से साठ (2) के बीच, सत्तर से कम नहीं और चालीस से अधिक।

इसी अर्थ की ओर अबू उमर बिन अब्दुल बर्र (3) ने संकेत करते हुए कहा: "इस विषय में स्वप्न के भागों की संख्या के संबंध में उल्लेखों (आसार) का अंतर मेरे विचार में विरोधाभास और टकराव वाला अंतर नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है; क्योंकि यह संभव है कि नेक स्वप्न उसे देखने वाले की सच्चाई, अमानतदारी, दृढ़ धर्मपरायणता और दृढ़ विश्वास के अनुसार हो। अतः जैसा कि हमने वर्णन किया है, लोगों में जितना अंतर होगा, उनके स्वप्न भी उतनी ही अलग-अलग संख्या वाले भागों पर होंगे। तो जिसकी अपने रब की इबादत में नीयत (4) शुद्ध हो गई, और उसका यकीन और सच्ची बातचीत पूर्ण हुई, उसका स्वप्न अधिक सच्चा और नबुव्वत के अधिक निकट होगा, ठीक वैसे ही जैसे नबी एक-दूसरे पर श्रेष्ठता रखते हैं [और नबुव्वत भी ऐसी ही है]; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने कुछ नबियों को कुछ पर श्रेष्ठता दी है} [अल-इसरा: 55]।"

मैं कहता हूँ: अतः यह व्याख्या बिखरी हुई हदीसों को एकत्रित करती है, और यह कुछ की व्याख्या करने और कुछ को छोड़ देने या खारिज करने से बेहतर है।

अबू सईद अल-अस्फ़ाक़ुसी (5) ने कुछ विद्वानों से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: उनके कथन का अर्थ है: "छह में से एक भाग..."

---

(1) 'सब्रा' का बहुवचन 'सबरात', 'ब' पर सुकून के साथ, जिसका अर्थ है कड़ाके की ठंड। अल-निहाया (स-ब-र)। (2) जैसा कि पाठ में आया है, और शायद सही है: सत्तर। अल-तबरी के शब्दों को इसी तरह अल-माज़िरी ने अल-मुअल्लिम 3/118 में, अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़हिम 6/15-16 में और इब्न हजर ने अल-फ़तह 12/365 में उद्धृत किया है। (3) अल-तमहीद 1/283 में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (4) (द), (ज़), और (फ) में: 'हासिल हुई'। (5) इब्न हजर ने अल-फ़तह 12/364 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: अल-सफ़ाक़ुसी, और उन्होंने इब्न बत्तल से उनके शब्दों को उद्धृत किया, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है।

سورة یوسف: آیت ۵

صفحہ ۲۴۹

پس یہ بات ہر اچھی اور سچی خواب کے بارے میں عام ہے، اور ہر اس مسلمان کے لیے ہے جس نے اسے اپنی نیند میں دیکھا ہو، خواہ اس کا حال کیسا ہی ہو۔ رہا ان کا یہ قول کہ 'یہ چالیس یا چھیالیس (اجزاء) میں سے ہے'؛ تو اس سے ان کی مراد وہ شخص ہے جو اس حالت میں ہو جو صدیق (ابوبکر) رضی اللہ عنہ کے بارے میں ذکر کی گئی ہے کہ وہ اس پر تھے۔ پس جو ان لوگوں میں سے ہو جو کڑاکے کی سردی (۱) میں مکمل وضو کرتے ہیں، ناگوار حالات میں اللہ کی خاطر صبر کرتے ہیں، اور ایک نماز کے بعد دوسری نماز کا انتظار کرتے ہیں، تو اس کا نیک خواب - اگر اللہ نے چاہا - نبوت کے چالیس حصوں میں سے ایک حصہ ہے۔ اور جس کی اپنی ذاتی حالت ان کے درمیان ہو، تو اس کا سچا خواب ان دو حصوں کے درمیان ہوگا؛ چالیس سے ساٹھ (۲) کے درمیان، ستر سے کم نہیں اور چالیس سے زیادہ۔

اسی مفہوم کی طرف ابو عمر بن عبد البر (۳) نے اشارہ کرتے ہوئے فرمایا: "اس باب میں خواب کے اجزاء کی تعداد کے حوالے سے آثار کا اختلاف میرے نزدیک تضاد اور ٹکراؤ والا اختلاف نہیں ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے؛ کیونکہ یہ ممکن ہے کہ نیک خواب اس کے دیکھنے والے کے اعتبار سے اس کی سچائی، امانت داری، پختہ دینداری اور حسنِ یقین کے مطابق ہو۔ لہٰذا جس قدر لوگوں میں ان صفات کا تفاوت ہوگا جن کا ہم نے ذکر کیا، اسی قدر ان کے خواب مختلف تعداد والے اجزاء پر ہوں گے۔ تو جس کی نیت (۴) اپنے رب کی عبادت میں خالص ہو گئی، اور اس کا یقین اور سچی گفتگو کامل ہوئی، اس کا خواب زیادہ سچا اور نبوت کے زیادہ قریب ہوگا، جس طرح

انبیاء ایک دوسرے پر فضیلت رکھتے ہیں [اور نبوت کا بھی یہی حال ہے]؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ہم نے بعض انبیاء کو بعض پر فضیلت دی ہے﴾ [الاسراء: ۵۵]۔"

میں کہتا ہوں: پس یہ تاویل بکھری ہوئی احادیث کو جمع کرتی ہے، اور یہ بعض کی تفسیر کرنے اور بعض کو چھوڑ دینے اور رد کرنے سے بہتر ہے۔

ابو سعید الاسفاقسی (۵) نے بعض اہل علم سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: ان کے قول کا معنی ہے: "چھ میں سے ایک حصہ..."

---

(۱) 'سبرة' کی جمع 'سبرات'، 'ب' کے سکون کے ساتھ، جس کا مطلب ہے سخت سردی۔ النہایۃ (سبر)۔ (۲) اسی طرح واقع ہوا، اور شاید درست 'ستر' ہے۔ طبری کے کلام کو مازری نے 'المعلم' ۳/۱۱۸ میں، ابو العباس نے 'المفہم' ۱۵/۶-۱۶ میں اور ابن حجر نے 'الفتح' ۱۲/۳۶۵ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ (۳) 'التمہید' ۱/۲۸۳ میں، اور بریکٹ کے درمیان جو آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) نسخہ (د)، (ظ) اور (ف) میں: 'حاصل ہوئی'۔ (۵) ابن حجر نے 'الفتح' ۱۲/۳۶۴ میں 'السفاقسی' کے لفظ سے ذکر کیا، اور ان کا کلام ابن بطال سے نقل کیا، اور بریکٹ کے درمیان جو آئے گا وہ اسی سے ہے۔

...and forty parts of Prophethood." For Allah Almighty revealed to Muhammad ﷺ [in a dream for six months, then He revealed to him after that] in Prophethood for twenty-three years - as narrated by Ikrimah and Amr bin Dinar from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both)(1) - so if we relate six months to twenty-three years, we find that to be one part of forty-six parts.

Al-Maziri pointed to this view in his book "Al-Mu'allim"(2), and Al-Ghaznawi(3) chose it in his tafsir of Surah Yunus, regarding Allah's saying: {For them are glad tidings in the life of the world} [Verse: 64].

And it is invalid for two reasons: First: What Abu Salamah narrated from Ibn Abbas and Aisha: that the duration of the revelation was twenty years(4), and that the Prophet ﷺ was sent at the age of forty, and stayed in Makkah for ten years; which is the view of Urwah, Al-Sha'bi, Ibn Shihab, Al-Hasan, and Ata al-Khurasani, and Sa'id ibn al-Musayyib according to different reports from him, and it is the narration of Rabi'ah and Abu Ghalib from Anas(5), and if this difference(6) is established, that interpretation becomes void. Second: That the rest of the Hadiths regarding the different parts remain without meaning. Third: Vision was only a part of Prophethood because it contains things that are impossible and restricted, such as flying, transforming entities, and gaining knowledge of some of the unseen, as he (peace and blessings be upon him) said:

(1) The narration of Ikrimah from Ibn Abbas is in Ahmad (2242) and Al-Bukhari (3851). And the narration of Amr bin Dinar from Ibn Abbas is in Muslim (2351). (2) 3 / 117. (3) In (m): Al-Qunawi, in (d): Al-Quruni, in (z): Al-Azizi, and what is confirmed is from the rest of the copies. (4) Narrated by Ahmad (2696), and Al-Bukhari (4464, 4465) with the wording: That the Prophet ﷺ stayed in Makkah for ten years while the Quran was being revealed to him, and in Madinah for ten. (5) At-Tamhid 3 / 16, and the narration of Rabi'ah (who is Ibn Abi Abd al-Rahman) from Anas in Ahmad (13519), and Al-Bukhari (3547) and Muslim (2347). And the narration of Abu Ghalib from Anas in Ahmad (12529), see At-Tamhid 9/3-12. (6) In (m): the Hadith, and in (d) and (f): the difference.

250 सूरह यूसुफ: आयत 5

...और नुबुव्वत (पैगंबरी) के छियालीस हिस्सों में से एक हिस्सा है।" क्योंकि अल्लाह तआला ने मुहम्मद ﷺ पर [छह महीने तक सपने में वह्य (प्रकाशना) भेजी, फिर उसके बाद नुबुव्वत में] तेईस वर्षों तक वह्य भेजी - जैसा कि इक्रिमा और अम्र बिन दीनार ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)(1) से रिवायत की है - तो यदि हम तेईस वर्षों से छह महीनों का अनुपात निकालें, तो हम इसे छियालीस हिस्सों में से एक हिस्सा पाते हैं।

अल-माज़िरी ने अपनी पुस्तक "अल-मुअल्लिम"(2) में इस विचार की ओर इशारा किया है, और अल-गज़नवी(3) ने इसे सूरह यूनुस की अपनी तफ़सीर में, अल्लाह के इस कथन पर चुना है: {उनके लिए सांसारिक जीवन में शुभ समाचार है} [आयत: 64]।

और यह दो कारणों से अमान्य है: पहला: जो अबू सलमा ने इब्न अब्बास और आयशा से रिवायत किया है: कि वह्य की अवधि बीस वर्ष(4) थी, और यह कि नबी ﷺ को चालीस वर्ष की आयु में भेजा गया था, और आप मक्का में दस साल रहे; और यह उरवा, अश-शाबी, इब्न शिहाब, अल-हसन और अता अल-ख़ुरासानी का विचार है, और सईद इब्न अल-मुसय्यब से उनके अलग-अलग बयानों के अनुसार, और यह रबीया और अबू ग़ालिब की अनस(5) से रिवायत है, और यदि यह मतभेद(6) सिद्ध हो जाता है, तो वह व्याख्या व्यर्थ हो जाती है। दूसरा: कि विभिन्न हिस्सों के संबंध में अन्य हदीसें बिना किसी अर्थ के रह जाती हैं। तीसरा: स्वप्न नुबुव्वत का एक हिस्सा केवल इसलिए था क्योंकि इसमें ऐसी चीजें शामिल हैं जो असंभव और वर्जित हैं, जैसे उड़ना, वस्तुओं का रूप बदलना, और अदृश्य (ग़ैब) के ज्ञान के कुछ हिस्से की जानकारी होना, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा:

(1) इब्न अब्बास से इक्रिमा की रिवायत अहमद (2242) और अल-बुखारी (3851) में है। और इब्न अब्बास से अम्र बिन दीनार की रिवायत मुस्लिम (2351) में है। (2) 3 / 117। (3) (म) में: अल-कुनवी, (द) में: अल-कुरूनी, (ज़) में: अल-अज़ीज़ी, और अन्य प्रतियों से इसकी पुष्टि होती है। (4) इसे अहमद (2696), और अल-बुखारी (4464, 4465) ने इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: कि नबी ﷺ मक्का में दस साल रहे, उन पर कुरान उतरता रहा, और मदीना में दस साल। (5) अत-तमहीद 3 / 16, और रबीया (जो इब्न अबी अब्द अल-रहमान हैं) की अनस से रिवायत अहमद (13519), अल-बुखारी (3547) और मुस्लिम (2347) में है। और अबू ग़ालिब की अनस से रिवायत अहमद (12529) में है, देखें अत-तमहीद 9/3-12। (6) (म) में: हदीस, और (द) और (फ़) में: मतभेद (इख़्तिलाफ़)।

۲۵۰ سورہ یوسف: آیت ۵

اور نبوت کے چھیالیس حصوں میں سے ایک حصہ ہے۔" کیونکہ اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ پر [چھ ماہ تک خواب میں وحی فرمائی، پھر اس کے بعد نبوت میں] تئیس سال تک وحی فرمائی - جیسا کہ عکرمہ اور عمرو بن دینار نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما (۱) سے روایت کیا ہے - پس اگر ہم تئیس سالوں میں سے چھ ماہ کی نسبت نکالیں، تو ہم اسے چھیالیس حصوں میں سے ایک حصہ پاتے ہیں۔

المازری نے اپنی کتاب "المعلم" (۲) میں اس قول کی طرف اشارہ کیا ہے، اور الغزنوی (۳) نے اسے سورہ یونس کی اپنی تفسیر میں، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس پسند کیا ہے: {ان کے لیے دنیا کی زندگی میں خوشخبری ہے} [آیت: ۶۴]۔

اور یہ دو وجوہات کی بنا پر فاسد ہے: پہلی: وہ جو ابو سلمہ نے ابن عباس اور عائشہ سے روایت کیا ہے: کہ وحی کی مدت بیس سال (۴) تھی، اور یہ کہ نبی ﷺ کو چالیس سال کی عمر میں مبعوث کیا گیا، پھر آپ مکہ میں دس سال رہے؛ اور یہی عروہ، الشعبی، ابن شہاب، الحسن اور عطاء الخراسانی کا قول ہے، اور سعید بن المسیب سے ان کے مختلف بیانات کے مطابق، اور یہ ربیعہ اور ابو غالب کی انس (۵) سے روایت ہے، اور اگر یہ اختلاف (۶) ثابت ہو جائے تو وہ تاویل باطل ہو جاتی ہے۔ دوسری: یہ کہ مختلف حصوں کے بارے میں باقی احادیث بے معنی رہ جاتی ہیں۔ تیسری: خواب نبوت کا ایک حصہ صرف اس لیے تھا کہ اس میں ایسی چیزیں ہیں جو عاجز کرنے والی اور ناممکن ہیں، جیسے اڑنا، اعیان (اشیاء) کا بدل جانا، اور علم غیب کی کسی چیز پر مطلع ہونا، جیسا کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا:

(۱) ابن عباس سے عکرمہ کی روایت احمد (۲۲۴۲) اور بخاری (۳۸۵۱) کے ہاں ہے۔ اور ابن عباس سے عمرو بن دینار کی روایت مسلم (۲۳۵۱) کے ہاں ہے۔ (۲) ۳ / ۱۱۷ . (۳) (م) میں: القونوی، اور (د) میں: القرونی، اور (ظ) میں: العزیزی، اور باقی نسخوں سے یہی ثابت ہے۔ (۴) اسے احمد (۲۶۹۶)، اور بخاری (۴۴۶۴، ۴۴۶۵) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ مکہ میں دس سال رہے، ان پر قرآن نازل ہوتا رہا، اور مدینہ میں دس سال۔ (۵) التمہید ۳ / ۱۶، اور ربیعہ (جو ابن ابی عبد الرحمن ہیں) کی انس سے روایت احمد (۱۳۵۱۹)، بخاری (۳۵۴۷) اور مسلم (۲۳۴۷) کے ہاں ہے۔ اور ابو غالب کی انس سے روایت احمد (۱۲۵۲۹) کے ہاں ہے، دیکھیے التمہید ۳/۹-۱۲ . (۶) (م) میں: الحدیث، اور (د) اور (ف) میں: الخلاف۔

251 Surah Yusuf: Ayah 5

"Nothing remains of the glad tidings of prophethood except a true dream during sleep" - the hadith (1). In summary, a true dream is from Allah and it is a part of prophethood; the Prophet ﷺ said: "A true dream is from Allah, and a bad dream (hulm) is from Satan" (2). Believing in them is true, and they have good interpretations, and sometimes some of them suffice without interpretation. They contain Allah's wonderful [wisdom] and kindness that increases the believer in faith. There is no disagreement on this among the people of religion and truth from the people of opinion and tradition (athar), and no one denies dreams except the people of atheism and a small group of the Mu'tazilah (3).

Fourth: If it is said: If a true dream is a part of prophethood, then how can a disbeliever, a liar, or a confused person be worthy of it? Indeed, true and correct dreams have occurred to some disbelievers and others whose religion is not acceptable, such as the dream of the King who saw seven cows, the dream of the two youths in prison, the dream of Nebuchadnezzar which Daniel interpreted regarding the loss of his kingdom, the dream of Khosrow regarding the appearance of the Prophet (4) ﷺ, and the dream of Atikah, the paternal aunt of the Messenger of Allah ﷺ, regarding his matter while she was a disbeliever (5). Al-Bukhari has titled a chapter: "Chapter of the dreams of the people in prison" (6).

The answer is: The disbeliever, the profligate, the wicked, and the liar, even if their dreams come true at certain times, they are not considered revelation nor prophethood. This is because not everyone who speaks truly about the unseen makes that report a prophecy. It has already been mentioned in "Al-An'am" (7) that a soothsayer and others may inform...

---

(1) Previously mentioned in the second issue. (2) Part of a hadith narrated by Ahmad (22525), Al-Bukhari (3292), and Muslim (2261) on the authority of Abu Qatadah (may Allah be pleased with him). (3) At-Tamheed 1/285, and what was previously between brackets is from it. (4) At-Tamheed 1/285, and see the account of this dream in Tarikh al-Tabari 2/166, Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 1/126-129, and al-Bidayah wa al-Nihayah 3/395. (5) At-Tamheed 1/285, and the account of Atikah's dream in Sirat Ibn Hisham 1/207 on the authority of Ibn Ishaq who said: I was told by someone I do not suspect on the authority of Ikrimah, the freed slave of Ibn Abbas, from Ibn Abbas. And Yazid bin Ruman from Urwah said: Atikah saw it, and he mentioned the report at

length. (6) Sahih al-Bukhari, before hadith (6992) with the wording: "Chapter: Dreams of the people of prisons, corruption, and polytheism." (7) 8/405.

251 सूरह युसुफ: आयत 5

"नुबुव्वत (पैगंबरी) की खुशखबरी देने वाली चीज़ों में से नींद में सच्चे सपनों के सिवा कुछ नहीं बचा" - हदीस (1)। संक्षेप में, सच्चा सपना अल्लाह की ओर से है और नुबुव्वत का एक हिस्सा है; पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "सच्चा सपना अल्लाह की ओर से है, और बुरा सपना (हुल्म) शैतान की ओर से है" (2)। उन पर विश्वास करना सच है, और उनकी अच्छी व्याख्या होती है, और कभी-कभी उनमें से कुछ बिना व्याख्या के ही पर्याप्त होते हैं। उनमें अल्लाह की अद्भुत [बुद्धिमत्ता] और कृपा है जो आस्तिक के विश्वास को बढ़ाती है। धार्मिक और सत्यनिष्ठ लोगों के बीच, चाहे वे राय वाले हों या परंपरा वाले (असर), इस पर कोई असहमति नहीं है, और नास्तिकता वाले लोगों और मुअतज़िला (3) के एक छोटे समूह के अलावा कोई भी सपनों का खंडन नहीं करता है।

चौथा: यदि कहा जाए: यदि सच्चा सपना नुबुव्वत का हिस्सा है, तो एक काफिर (अविश्वासी), झूठा, या भ्रमित व्यक्ति इसके योग्य कैसे हो सकता है? वास्तव में, कुछ काफिरों और अन्य लोगों को भी सच्चे और सही सपने आए हैं जिनका धर्म स्वीकार्य नहीं है, जैसे कि उस राजा का सपना जिसने सात गायें देखी थीं, जेल में दो युवकों का सपना, नेबुचदनेज़र का सपना जिसकी व्याख्या दानियाल ने उसके साम्राज्य के पतन के संबंध में की थी, पैगंबर ﷺ के आगमन के संबंध में खुसरो का सपना (4), और अल्लाह के रसूल ﷺ की बुआ आतिकाह का सपना उनके मामले में जब वे काफिर थीं (5)। अल-बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "जेल के लोगों के सपनों का अध्याय" (6)।

उत्तर यह है: काफिर, अन्यायी, दुष्ट और झूठा, भले ही उनके सपने कुछ समय के लिए सच हो जाएं, वे न तो वही (प्रकाशना) माने जाते हैं और न ही नुबुव्वत। ऐसा इसलिए है क्योंकि हर वह व्यक्ति जो अदृश्य (ग़ैब) के बारे में सच बोलता है, वह खबर नुबुव्वत नहीं हो जाती। "अल-अनआम" (7) में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि एक ज्योतिषी और अन्य भी सूचना दे सकते हैं...

---

(1) पहले दूसरे मुद्दे में उल्लेख किया गया है। (2) अहमद (22525), अल-बुखारी (3292), और मुस्लिम (2261) द्वारा अबू क़तादा ؓ से वर्णित हदीस का एक हिस्सा। (3) अत-तम्हीद 1/285, और जो पहले कोष्ठक में था वह इसी से है। (4) अत-तम्हीद 1/285, और इस सपने का वृत्तांत तारीख अल-तबारी 2/166, दलाईल अल-नुबुव्वह अल-बैहकी 1/126-129, और अल-बिदाया वा अल-निहाया 3/395 में देखें। (5) अत-तम्हीद 1/285, और इब्न हिशाम की सीरत 1/207 में आतिकाह के सपने का वृत्तांत इब्न इस्हाक के माध्यम से है जिन्होंने कहा: मुझे एक ऐसे व्यक्ति ने बताया जिस पर मुझे

संदेह नहीं है, इकरीमा से, जो इब्न अब्बास के स्वतंत्र किए हुए दास थे, इब्न अब्बास से। और उर्वा से यज़ीद बिन रूमान ने कहा: आतिकाह ने इसे देखा था, और उन्होंने इस खबर का विस्तार से उल्लेख किया। (6) सहीह अल-बुखारी, हदीस (6992) से पहले इन शब्दों के साथ: "अध्याय: जेलों के लोगों, भ्रष्टाचार और शिर्क(बहुदेववाद) के सपने।" (7) 8/405.

251 سورہ یوسف: آیت 5

«بیشک نبوت کی خوشخبریوں میں سے نیند میں سچے خواب کے سوا کچھ باقی نہیں بچا» الحدیث(1)۔ خلاصہ کلام یہ ہے کہ سچا خواب اللہ کی طرف سے ہے، اور وہ نبوت کا ایک حصہ ہے؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «سچا خواب اللہ کی طرف سے ہے، اور برا خواب (حلم) شیطان کی طرف سے ہے»(2)۔ ان کی تصدیق کرنا حق ہے، اور ان کی اچھی تعبیر ہوتی ہے، اور بسا اوقات بعض خواب تعبیر سے بے نیاز کر دیتے ہیں، اور ان میں اللہ کی حیرت انگیز [حکمت] اور اس کا لطف پایا جاتا ہے جو مومن کے ایمان میں اضافہ کرتا ہے؛ اور اہل دین اور اہل حق میں سے اہل الرائے اور اہل الاثر کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور خواب کا انکار صرف اہل الحاد (ملحدین) اور معتزلہ کا ایک گروہ کرتا ہے(3)۔

چوتھی بات: اگر یہ کہا جائے: جب سچا خواب نبوت کا ایک حصہ ہے؛ تو کافر، جھوٹا اور خلط ملط کرنے والا اس کا اہل کیسے ہو سکتا ہے؟ حالانکہ بعض کافروں اور دوسروں سے، جن کا دین پسندیدہ نہیں ہے، سچے اور درست خواب واقع ہوئے ہیں؛ جیسے اس بادشاہ کا خواب جس نے سات گائیں دیکھیں، اور قید خانے میں موجود دو نوجوانوں کا خواب، اور بخت نصر کا خواب جس کی تعبیر دانیال علیہ السلام نے اس کی بادشاہت کے چھن جانے سے کی تھی، اور نبی کریم ﷺ کے ظہور کے بارے میں کسریٰ کا خواب(4)، اور رسول اللہ ﷺ کی پھوپھی عاتکہ کا آپ ﷺ کے معاملے میں خواب جبکہ وہ کافرہ تھیں(5)۔ اور امام بخاری نے عنوان قائم کیا ہے: باب رؤيا أهل السجن (قید خانے والوں کے خواب کا باب)(6)۔

تو جواب یہ ہے: کافر، فاجر، فاسق اور جھوٹا، اگرچہ بعض اوقات ان کے خواب سچے ثابت ہوں، وہ نہ وحی میں سے ہوتے ہیں اور نہ ہی نبوت میں سے؛ کیونکہ ہر وہ شخص جو غیب کی کسی

بات میں سچ بولے، اس کی وہ خبر نبوت نہیں کہلاتی؛ اور سورہ «الانعام»(7) میں یہ بات گزر چکی ہے کہ کاہن وغیرہ بھی خبر دے سکتے ہیں...

---

(1) مسئلہ دوم میں پہلے گزر چکا ہے۔ (2) ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے امام احمد (22525)، بخاری (3292) اور مسلم (2261) نے ابو قتادہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ (3) التمہید 1/ 285، اور بریکٹ میں جو کچھ گزرا وہ اسی سے ہے۔ (4) التمہید 1/ 285، اور اس خواب کی خبر تاریخ طبری 166/2، دلائل النبوۃ للبیہقی 126/1-129، اور البدایۃ والنہایۃ 3/ 395 میں دیکھیں۔ (5) التمہید 1/ 285، اور ابن ہشام کی سیرت 207/1 میں ابن اسحاق کی روایت سے عاتکہ کے خواب کی خبر ہے، انہوں نے کہا: مجھے اس نے بتایا جس پر میں تہمت نہیں لگاتا، عکرمہ مولیٰ ابن عباس سے، انہوں نے ابن عباس سے۔ اور یزید بن رومان نے عروہ سے نقل کیا کہ عاتکہ نے اسے دیکھا، اور انہوں نے اس قصے کو تفصیل سے ذکر کیا۔ (6) صحیح بخاری، حدیث (6992) سے پہلے ان الفاظ کے ساتھ: "باب: قید خانے، فساد اور شرک والوں کے خواب"۔ (7) 8/ 405۔

Page 252 - Surah Yusuf: Verse 5

...with the word of truth and it comes true, but that is rare and few; likewise is the vision of these people. Al-Muhallab said: Al-Bukhari titled it this way because it is possible for the visions of polytheists to be true, just as the visions of the two young men were true, except that it is not permissible to attribute them to prophethood as the vision of a believer is attributed to it; because not everything that has a valid interpretation of a vision is in reality a part of prophethood. Fifth: The vision attributed to Allah Almighty is the one that is free from jumbled dreams and delusions, and its interpretation is in accordance with what is in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). Those that are in the realm(2) of jumbled dreams are 'Al-Hulum' (dreams), which are attributed to the Devil. They are called 'Dighthan' (jumbled) because they contain contradictory things; this meaning was stated by Al-Muhallab. The Messenger of Allah ﷺ divided visions into categories that make everyone's words unnecessary; Awf bin Malik narrated from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Visions are of three types: some are terrors from Satan to grieve the son of Adam, some are what a person is concerned(3) with in his wakefulness and then sees in his sleep, and some are one of forty-six parts of prophethood." He said: I said: Did you hear this from the Messenger of Allah ﷺ? He said: Yes! I heard it from the Messenger of Allah (4)ﷺ. Sixth: Allah Almighty's saying: {He said, "O my son, do not relate your vision to your brothers...} the verse. 'Al-Ru'ya' (vision) is a verbal noun: he saw a vision in his sleep, on the pattern of 'Fu'la', like 'Al-Suqya' and 'Al-Bushra', and its Alif is for femininity; therefore, it is indeclinable (diptote)(5). Scholars have differed about the reality of the vision; it was said: it is a perception in parts that have not been affected by any ailment,

(1) Al-Mufhim 6/13. (2) In the copies except (Z): 'Khabar' (news), and what is established is from (Z). (3) In (Za) and (Ma): 'Yahtamm' (he cares), and in (Fa): 'Hamm' (concern), and what is established is from (Da) and (Za) and sources as follows. (4) Al-Tamhid 1/285-286, and the Hadith was narrated by Ibn Majah (3907), and Ibn Hibban (6042). The questioner at the end of the Hadith is Muslim bin Mishkam, and he is the one who narrated it from Awf (may Allah be pleased with him). (5) Al-Mufhim 5/6.

पृष्ठ २५२ - सूरह यूसुफ: आयत ५

...सत्य के वचन के साथ और वह सच हो जाता है, लेकिन ऐसा दुर्लभ और कम होता है; इसी प्रकार इन [लोगों] का स्वप्न भी होता है(१)। अल-मुहल्लब ने कहा: अल-बुखारी ने इसे इस तरह शीर्षक दिया है क्योंकि मुशरिकों (बहुदेववादियों) के सपने भी सच्चे हो सकते हैं, जैसे कि दो युवकों के सपने सच्चे थे, सिवाय इसके कि उन्हें नुबुव्वत (पैगंबरी) से जोड़ना जायज़ नहीं है जैसा कि एक मोमिन (आस्तिक) के सपने को उससे जोड़ा जाता है; क्योंकि हर वह चीज़ जिसका स्वप्न की व्याख्या के रूप में सही अर्थ निकलता है, वास्तव में नुबुव्वत का हिस्सा नहीं होती। पांचवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर श्रेय दिया जाने वाला स्वप्न वह है जो भ्रामक सपनों और भ्रमों से मुक्त होता है, और उसकी व्याख्या वही होती है जो 'लौह-ए-महफ़ूज़' (संरक्षित पट्टिका) में है। और जो भ्रामक सपनों के दायरे(२) में हैं, वे 'अल-हुलुम' (स्वप्न) हैं, जो शैतान की ओर श्रेय दिए जाते हैं। इन्हें 'दिग्थ' (मिश्रित) कहा जाता है क्योंकि इनमें विरोधाभासी चीजें होती हैं; अल-मुहल्लब ने यह अर्थ बताया है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने सपनों को उन श्रेणियों में विभाजित किया है जो हर कहने वाले की बात को बेमानी बना देते हैं; औफ बिन मालिक ने अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "स्वप्न तीन प्रकार के होते हैं: कुछ शैतान के डराने वाले होते हैं ताकि आदम की संतान दुखी हो, कुछ वे होते हैं जिनके बारे में व्यक्ति अपनी जाग्रत अवस्था में चिंतित(३) रहता है और फिर उन्हें अपनी नींद में देखता है, और कुछ नुबुव्वत के छियालीस हिस्सों में से एक हिस्सा होते हैं।" उन्होंने कहा: मैंने कहा: क्या आपने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना है? उन्होंने कहा: हाँ! मैंने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना है(४)। छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "हे मेरे पुत्र, अपने स्वप्न का वर्णन अपने भाइयों से न करना...} आयत। 'अल-रुया' (स्वप्न) एक क्रियावाचक संज्ञा है: उसने नींद में एक सपना देखा, 'फुला' के वजन पर, जैसे 'अल-सुक्या' और 'अल-बुशरा', और इसका अलिफ स्त्रीत्व के लिए है; इसलिए यह 'ग़ैर-मुनसरिफ' (अपरिवर्तनीय)(५) है। सपनों की वास्तविकता के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद रहा है; यह कहा गया है: यह उन अंगों में एक बोध है जिनमें कोई दोष नहीं आया है,

(१) अल-मुफ्हिम १३/६। (२) (ज़ै) के अलावा प्रतियों में: 'ख़बर' (समाचार), और जो स्थापित है वह (ज़ै) से है। (३) (ज़ा) और (मीम) में: 'यहतम' (वह परवाह करता है), और (फा) में: 'हम्म' (चिंता), और जो स्थापित है वह (दाल) और (ज़ै) और स्रोतों से है जैसा कि नीचे दिया गया है। (४) अल-तमहीद १/२८५-२८६, और हदीस को इब्न माजाह (३९०७) और इब्न हिब्बान (६०४२) ने निकाला है। हदीस के

अंत में पूछने वाले मुस्लिम बिन मिश्कम हैं, और वही हैं जिन्होंने इसे औफ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। (५) अल-मुफ्हिम ५/६।

صفحہ ۲۵۲ - سورہ یوسف: آیت ۵

...کلمہ حق کے ساتھ تو وہ سچ ہو جاتا ہے، لیکن یہ شاذ و نادر اور کم ہوتا ہے، اسی طرح ان [لوگوں] کا خواب ہے(۱)۔ مہلب نے کہا: بخاری نے یہ باب اس لیے باندھا ہے کہ مشرکین کا خواب سچا ہونا جائز ہے، جیسا کہ ان دو نوجوانوں کا خواب سچا تھا، سوائے اس کے کہ اسے نبوت کی طرف منسوب کرنا جائز نہیں ہے جیسا کہ مومن کے خواب کو اس کی طرف منسوب کیا جاتا ہے؛ کیونکہ ہر وہ چیز جس کی خواب کے طور پر صحیح تعبیر ہو، حقیقت میں نبوت کا حصہ نہیں ہوتی۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب خواب وہ ہے جو پریشان خوابوں اور وہموں سے پاک ہو، اور اس کی تعبیر لوح محفوظ کے مطابق ہو۔ اور جو پریشان خوابوں کے دائرے(۲) سے ہیں وہ 'حلم' (شیطانی خواب) ہیں، جو شیطان کی طرف منسوب ہیں، اور انہیں 'ضغث' (ملا جلا) اس لیے کہا گیا کیونکہ ان میں متضاد چیزیں ہوتی ہیں؛ مہلب نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔ رسول اللہ ﷺ نے خوابوں کو ایسی اقسام میں تقسیم کر دیا ہے جو ہر کہنے والے کی بات سے بے نیاز کر دیتی ہیں؛ عوف بن مالک نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "خواب تین طرح کے ہیں؛ ان میں سے کچھ شیطان کی طرف سے ڈراوے ہیں تاکہ ابن آدم غمگین ہو، اور کچھ وہ ہیں جن کا انسان اپنی بیداری میں ارادہ(۳) کرتا ہے، پھر اسے اپنی نیند میں دیکھتا ہے، اور کچھ نبوت کے چھیالیس حصوں میں سے ایک حصہ ہیں"۔ راوی نے کہا: میں نے کہا: کیا آپ نے یہ رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے؟ انہوں نے کہا: جی ہاں! میں نے اسے رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے(۴)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قَالَ يَبُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُءْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ} آیت۔ 'رؤیا' مصدر ہے: 'رأى في المنام رؤيا'، یہ 'فعلى' کے وزن پر ہے، جیسے 'سقیا' اور 'بشری'، اور اس کا الف تانیث

کے لیے ہے؛ اسی لیے یہ غیر منصرف (٥) ہے۔ علماء نے خواب کی حقیقت میں اختلاف کیا ہے؛ پس کہا گیا: یہ ان اجزاء میں ادراک ہے جن میں کوئی آفت داخل نہیں ہوئی،

(١) المفہم ٦/١٣۔ (٢) (ز) کے علاوہ نسخوں میں: 'خبر'، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے۔ (٣) (ظ) اور (م) میں: 'یہتم' (وہ فکر کرتا ہے)، اور (ف) میں: 'ہم' (ارادہ)، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) اور ذرائع سے ہے جو درج ذیل ہیں۔ (٤) التمہید ١/ ٢٨٥ - ٢٨٦ ، اور حدیث کی تخریج ابن ماجہ (٣٩٠٧) اور ابن حبان (٦٠٤٢) ।ने की है। حدیث کے آخر میں سوال کرنے والے مسلم بن مشکم ہیں، اور یہی وہ ہیں جنہوں نے اسے عوفؓ سے روایت کیا ہے۔ (٥) المفہم ٦/٥۔

٢٥٣ (253) Surah Yusuf, Verse 5

...like deep sleep and others. This is why most visions occur in the latter part of the night, due to the less overwhelming nature of sleep. Allah Almighty creates a nascent knowledge for the seer and creates what they see according to how they see it so that the perception becomes sound.

Ibn al-Arabi said(1): "In a dream, one only sees what is valid to perceive while awake. Therefore, one does not see a person standing and sitting at the same time in any case. Rather, one sees permissible things [supernatural occurrences, or ordinary things]."

It was said: "Allah has an angel who presents visions to the perceiving faculty of the sleeper, representing them as sensible images. Sometimes these images are examples corresponding to what occurs in reality, and sometimes they are [examples] for abstract(2) meanings that are not sensible. In both cases, they are either good tidings or warnings. The Prophet ﷺ said in Sahih Muslim and others: 'I saw a black woman with disheveled hair leaving Medina for Mahya'ah, and I interpreted it as fever.'(3) And: 'I saw that my sword's tip was broken and cattle were being slaughtered. I interpreted them as: a man from my household being killed, and the cattle being a group of my companions who would be killed.'(4) And: 'I saw that I inserted my hand into a strong coat of mail, and I interpreted it as Medina.'(5) And: 'I saw two bracelets on my hands, and I interpreted them as two liars who would emerge after me.'(6) Among other things for which examples were set; some of which have their meaning appearing first(7), and some..."

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1061; what precedes it and what follows in brackets are from it. (2) In (D): "al-Ma'ani", in (Z): "Ma'ani", and in (Zha) and (M): "li-ma'ani". What is established is from al-Mufhim 6/7, as is the speech and what is in brackets. (3) We did not find it in Muslim; it was narrated by Ahmad (5849) and al-Bukhari (7038) from the hadith of Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them). Mahya'ah: is the name for al-Juhfah, which is the miqat for the people of Sham. al-Nihayah (Mahya'). (4) The author mentioned the wording of this hadith and the one before it citing Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3/1062. It was narrated in meaning by al-Bukhari (3622) and Muslim (7272) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) in length. It was also narrated by Ahmad (13825) and al-Bazzar (2131 - Kashf) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and by Ahmad (14787) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-

Arabi 3/1062. It was narrated in length without the phrase "I inserted my hand" by Ahmad (2445) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and (14787) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1062. It was narrated in more detail than here by al-Bukhari (3621) and Muslim (2274) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (7) In other copies except (Zha), "fa-awwalan" follows it. What is established is from (Zha) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1062, and the speech is from him.

पृष्ठ 253 सूरह यूसुफ, आयत 5

...जैसे गहरी नींद और अन्य। यही कारण है कि अधिकांश स्वप्न (दर्शन) रात के अंतिम भाग में होते हैं; क्योंकि नींद का प्रभाव कम होता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान देखने वाले के लिए एक उत्पन्न ज्ञान पैदा करता है, और वह जो देखता है उसे उसी तरह से बनाता है जैसे वह उसे देखता है ताकि अनुभूति सही हो जाए।

इब्न अल-अरबी ने कहा(1): "नींद में कोई वही देखता है जिसकी अनुभूति जागते समय मान्य हो। इसलिए, कोई भी किसी व्यक्ति को किसी भी स्थिति में एक साथ खड़ा और बैठा हुआ नहीं देखता। बल्कि, वह जायज़ चीजें [अलौकिक घटनाएं या सामान्य चीजें] देखता है।"

कहा गया है: "अल्लाह का एक फ़रिश्ता है जो सोने वाले की बोध क्षमता के सामने दृश्यों को प्रस्तुत करता है, उन्हें बोधगम्य छवियों के रूप में चित्रित करता है। कभी-कभी वे चित्र वास्तविकता में होने वाली घटनाओं के अनुरूप उदाहरण होते हैं, और कभी-कभी वे अमूर्त(2) अर्थों के[उदाहरण] होते हैं जो बोधगम्य नहीं होते। दोनों ही स्थितियों में, वे या तो शुभ समाचार होते हैं या चेतावनी। पैगंबर ﷺ ने 'सहीह' मुस्लिम और अन्य में कहा: 'मैंने एक काली औरत को बिखरे हुए बालों के साथ मदीना से मह्याह (Mahya'ah) की ओर निकलते देखा, और मैंने इसकी व्याख्या बुखार के रूप में की।'(3) और: 'मैंने देखा कि मेरी तलवार की नोक टूट गई थी और मवेशियों को ज़बह किया जा रहा था। मैंने उनकी व्याख्या इस प्रकार की: मेरे परिवार का एक आदमी मारा जाएगा, और मवेशी मेरे साथियों का एक समूह हैं जो मारे जाएंगे।'(4) और: 'मैंने देखा कि मैंने अपना हाथ एक मज़बूत कवच में डाला है, और मैंने इसकी व्याख्या मदीना के रूप में की।'(5) और: 'मैंने अपने हाथों में दो कंगन देखे, और मैंने उनकी व्याख्या दो झूठों के रूप में की जो मेरे बाद निकलेंगे।'(6) उन चीज़ों के अलावा जिनके लिए उदाहरण दिए गए हैं; जिनमें से कुछ का अर्थ पहले(7) प्रकट होता है, और कुछ का..."

(1) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1061 में; इससे पहले की बातें और कोष्ठक में जो कुछ भी है, उसी से है। (2) (द) में: "अल-मानी", (ज़) में: "मानी", और (ज़ा) और (म) में: "लि-मानी"। जो स्थापित है वह अल-मुफिम 7/6 से है, जैसा कि भाषण और कोष्ठक में दिया गया है। (3) हमें यह मुस्लिम में नहीं मिला; इसे अहमद (5849) और अल-बुखारी (7038) ने अब्दुल्ला बिन उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। मह्याह: अल-जुहफ़ा का नाम है, जो शाम के लोगों के लिए मीक़ात है। अन-निहाया (मह्या)। (4) लेखक ने इस हदीस और उससे पहले वाली हदीस के शब्दों का

उल्लेख इब्न अल-अरबी के हवाले से अहकाम अल-क़ुरआन 3/1062 में किया है। अल-बुखारी (3622) और मुस्लिम (7272) ने अबू मूसा अल-अशअरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसका अर्थ विस्तार से उद्धृत किया है। अहमद (13825) और अल-बज़ार (2131 - कश्फ़) ने अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। और अहमद (14787) ने जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1062, और इसे बिना 'मैंने अपना हाथ डाला' वाक्यांश के विस्तार से अहमद (2445) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और अहमद (14787) ने जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1062, और इसे यहाँ से अधिक विस्तार में अल-बुखारी (3621) और मुस्लिम (2274) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (7) इसके बाद प्रतियों में (ज़ा) के अलावा: "फ़-अव्वलन" है। जो स्थापित है वह (ज़ा) और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1062 से है, और भाषण उन्हीं का है।

صفحہ ۲۵۳ سورۃ یوسف، آیت ۵

...جیسے گہری نیند وغیرہ۔ اسی لیے خواب اکثر رات کے آخری حصے میں ہوتے ہیں؛ کیونکہ نیند کا غلبہ کم ہوتا ہے۔ پس اللہ تعالیٰ خواب دیکھنے والے کے لیے ایک نیا علم پیدا کرتا ہے، اور اس کے لیے وہ چیز پیدا کرتا ہے جو وہ دیکھتا ہے اس طرح کہ جس طرح وہ اسے دیکھتا ہے تاکہ ادراک درست ہو جائے۔

ابن العربی۸{(۱)} نے کہا: "خواب میں وہی دیکھا جاتا ہے جس کا ادراک بیداری میں درست ہو۔ اسی لیے خواب में किसी شخص کو کسی حال میں ایک ساتھ کھڑا اور بیٹھا ہوا نہیں دیکھا جاتا۔ بلکہ صرف وہی چیزیں دیکھی جاتی ہیں جو جائز [خلاف عادت یا عادتاً ہونے والی اشیاء] ہوں۔"

اور کہا گیا: "اللہ کا ایک فرشتہ ہے جو خواب دیکھنے والے کی قوت مدرکہ کے سامنے خوابوں کو پیش کرتا ہے، پس وہ ان کی حسی تصویریں بناتا ہے۔ کبھی وہ تصویریں ایسی مثالیں ہوتی ہیں جو وجود میں آنے والے واقعات کے موافق ہوتی ہیں، اور کبھی وہ غیر حسی معقول معانی۸{(۲)} کی [مثالیں] ہوتی ہیں۔ دونوں صورتوں میں وہ خوشخبری دینے والی یا ڈرانے والی ہوتی ہیں؛ آپ ﷺ نے 'صحیح' مسلم وغیرہ میں فرمایا: 'میں نے ایک سیاہ عورت کو بکھرے بالوں کے ساتھ مدینہ سے مہیعہ کی طرف نکلتے دیکھا، تو میں نے اس کی تعبیر بخار سے کی۔'۸{(۳)} اور: 'میں نے دیکھا کہ میری تلوار کی نوک ٹوٹ گئی ہے اور گائیں ذبح کی جا رہی ہیں۔ میں نے ان دونوں کی تعبیر یہ کی: میرے اہل بیت میں سے ایک شخص قتل کیا جائے گا، اور گائیں میرے صحابہ کی ایک جماعت ہے جو قتل کیے جائیں گے۔'۸{(۴)} اور: 'میں نے دیکھا کہ میں نے اپنا ہاتھ ایک مضبوط زرہ میں داخل کیا ہے، تو میں نے اس کی تعبیر مدینہ سے کی۔'۸{(۵)} اور: 'میں نے اپنے دونوں ہاتھوں میں دو کنگن دیکھے، تو میں نے ان کی تعبیر دو جھوٹوں سے کی جو میرے

بعد نکلیں گے۔'٨{(٦)} اس کے علاوہ اور بھی مثالیں دی گئی ہیں؛ جن میں سے کچھ کا مفہوم پہلے٨{(٧)} ظاہر ہو جاتا ہے، اور کچھ کا...

(١) احکام القرآن ١٠٦١/٣ میں، اور اس سے پہلے اور جو کچھ آگے بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٢) (د) میں: "المعانی"، اور (ز) میں: "معانی"، اور (ظ) اور (م) میں: "لمعانی"، اور جو ثابت ہے وہ المفہم ٧/٦ سے ہے اور کلام اور جو بریکٹ میں ہے وہیں سے ہے۔ (٣) ہمیں یہ مسلم کے ہاں نہیں ملا، اسے احمد (٥٨٤٩) اور بخاری (٧٠٣٨) نے عبداللہ بن عمر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ مہیعہ: جحفہ کا نام ہے، اور وہ اہل شام کا میقات ہے۔ النہایۃ (مہیع)۔ (٤) مصنف نے اس حدیث اور اس سے پہلی حدیث کے الفاظ ابن العربی سے احکام القرآن ١٠٦٢/٣ میں نقل کیے ہیں اور اسے اس کے ہم معنی بخاری (٣٦٢٢) اور مسلم (٧٢٧٢) نے ابوموسیٰ اشعری ؓ کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (١٣٨٢٥)، اور بزار (٢١٣١ - کشف) نے انس ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٤٧٨٧) نے جابر ؓ کی حدیث سے۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ١٠٦٢/٣، اور اسے احمد (٢٤٤٥) نے ابن عباس ؓ کی حدیث سے، اور (١٤٧٨٧) نے جابر ؓ کی حدیث سے لفظ "میں نے اپنا ہاتھ داخل کیا" کے بغیر طویل روایت کیا ہے۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ١٠٦٢/٣، اور اسے یہاں سے زیادہ طویل بخاری (٣٦٢١) اور مسلم (٢٢٧٤) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٧) اس کے بعد نسخوں میں سوائے (ظ) کے: "فأولاً" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور احکام القرآن لابن العربی ١٠٦٢/٣ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Surah Yusuf: Verse 5 254

...which does not appear except after reflection. A sleeper in the time of Joseph (peace be upon him) saw cows, so Joseph interpreted them as years. And he saw eleven stars, the sun, and the moon, so he interpreted them as his brothers and parents.

Seventh: If it is said: Joseph (peace be upon him) was young at the time of his vision, and the actions of a child carry no legal weight, so how could he have a vision that carries such weight that his father says to him: "Do not relate your vision to your brothers"? The answer is: A vision is the perception of reality as we previously established, so it occurs for a child just as true perception occurs for him while awake. If he reports what he saw, he is truthful, and likewise, if he reports what he sees in a dream (1). And Allah the Almighty informed about his vision and that it occurred as he saw it, so there is no objection. It is narrated that Joseph (peace be upon him) was twelve years old (2).

Eighth: This verse is a principle that a vision should not be told to anyone except a compassionate person, an advisor, or someone who is not proficient in its interpretation. Abu Razin al-Uqayli narrated that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "A vision is one of forty parts of prophecy. A vision is suspended on a bird's leg as long as the one who saw it does not talk about it. Once he talks about it, it happens. So do not talk about it except to a wise person, a loved one, or a sincere advisor." It was recorded by Al-Tirmidhi who said: it is a good and authentic (hasan sahih) hadith, and Abu Razin's name is Laqit bin 'Amir (3).

It was said to Malik: "Can anyone interpret a vision?" He said: "Is prophecy to be played with?" Malik said: "No one should interpret a vision except one who is proficient in it. If he sees something good, let him report it; and if he sees something disliked, let him say something good or remain silent." It was said: "Should he interpret it as good even if he perceives it as disliked because of the saying: 'it is according to how it was interpreted (4)'?" He said: "No!" Then he said: "A vision is a part of prophecy, so do not play with prophecy."

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1062-1063. (2) Ara'is al-Majalis p. 112 from Ibn Wahb. (3) Sunan al-Tirmidhi (2278), and recorded by Ahmad (16183), and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 1/283, and the wording is his. (4) In (d), (z), and (m): interpreted

(ta'awwalat), and in (zha): interpreted (ta'awwala), and in (fa): was interpreted (tuwuyyilat), and what is confirmed is from al-Tamhid 1/288, and the speech is from it.

सूरह यूसुफ: आयत 5 254

...जो सोच-विचार के बाद ही प्रकट होता है। यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के समय में एक सोने वाले ने गायें देखीं, तो यूसुफ ने उनकी व्याख्या वर्षों के रूप में की। और उन्होंने ग्यारह सितारों, सूर्य और चंद्रमा को देखा, तो उन्होंने उनकी व्याख्या अपने भाइयों और माता-पिता के रूप में की।

सातवाँ: यदि यह कहा जाए: यूसुफ (अलैहिस्सलाम) अपने सपने के समय छोटे थे, और एक बच्चे के कार्य का कोई कानूनी महत्व नहीं होता, तो उनके पास ऐसा सपना कैसे हो सकता है जिसका इतना महत्व हो कि उनके पिता उनसे कहें: "अपने सपने का जिक्र अपने भाइयों से न करना"? उत्तर यह है: सपना वास्तविकता का बोध है जैसा कि हमने पहले स्थापित किया है, इसलिए यह एक बच्चे के लिए वैसा ही होता है जैसा कि जागते समय उसे वास्तविक बोध होता है। यदि वह जो देखता है उसके बारे में बताता है, तो वह सच्चा है, और इसी तरह, यदि वह सपने में जो देखता है उसके बारे में बताता है (1)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके सपने के बारे में बताया और यह कि वह वैसा ही घटित हुआ जैसा उन्होंने देखा था, इसलिए कोई आपत्ति नहीं है। यह वर्णित है कि यूसुफ (अलैहिस्सलाम) बारह वर्ष के थे (2)।

आठवाँ: यह आयत इस बात का आधार है कि सपना किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं बताना चाहिए जो दयालु, सलाहकार न हो, या जो उसकी व्याख्या करने में निपुण न हो; अबू रज़ीन अल-उकैली ने वर्णन किया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "सपना भविष्यवाणी के चालीस भागों में से एक है। सपना एक पक्षी के पैर पर लटका हुआ होता है जब तक कि उसे देखने वाला इसके बारे में बात नहीं करता। एक बार जब वह इसके बारे में बात करता है, तो वह घटित हो जाता है। इसलिए इसके बारे में केवल एक बुद्धिमान व्यक्ति, एक प्रियजन, या एक ईमानदार सलाहकार से ही बात करें।" इसे अल-तिर्मिज़ी ने दर्ज किया है और कहा है: यह एक अच्छी और प्रामाणिक (हसन सहीह) हदीस है, और अबू रज़ीन का नाम लकीत बिन आमिर है (3)।

इमाम मलिक से कहा गया: "क्या कोई भी सपने की व्याख्या कर सकता है?" उन्होंने कहा: "क्या भविष्यवाणी के साथ खेला जाना चाहिए?" मलिक ने कहा: "किसी को भी सपने की व्याख्या नहीं करनी चाहिए सिवाय उसके जो इसमें निपुण हो। यदि वह कुछ अच्छा देखता है, तो उसे बताए; और यदि वह कुछ नापसंद देखता है, तो उसे अच्छी बात कहनी चाहिए या चुप रहना चाहिए।" कहा गया: "क्या वह इसे अच्छा बता सकता है भले ही वह उसे नापसंद लगे क्योंकि किसी ने कहा है: 'यह उसी

के अनुसार है जैसा कि इसकी व्याख्या की गई थी (4)'?" उन्होंने कहा: "नहीं!" फिर उन्होंने कहा: "सपना भविष्यवाणी का एक हिस्सा है, इसलिए भविष्यवाणी के साथ खिलवाड़ न करें।"

---

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1062-1063। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 112 इब्न वहब से। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2278), और अहमद (16183) द्वारा दर्ज, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 1/283 में, और शब्द उन्हीं के हैं। (4) (द), (ज़), और (म) में: व्याख्या की गई (ta'awwalat), और (ज़हा) में: व्याख्या की गई (ta'awwala), और (फ़ा) में: व्याख्या की गई थी (tuwuyyilat), और जो पुष्टि की गई है वह अल-तमहीद 1/288 से है, और भाषण उसी से है।

سورہ یوسف: آیت 5 254

...جو غور و فکر کے بعد ہی ظاہر ہوتا ہے۔ حضرت یوسف علیہ السلام کے زمانے میں ایک سونے والے نے گائیں دیکھیں تو یوسف علیہ السلام نے ان کی تعبیر برسوں سے کی۔ اور آپ نے گیارہ ستاروں، سورج اور چاند کو دیکھا تو ان کی تعبیر اپنے بھائیوں اور والدین سے کی۔

ساتواں: اگر یہ کہا جائے کہ: یوسف علیہ السلام اپنے خواب کے وقت چھوٹے تھے، اور بچے کے فعل کا کوئی حکم نہیں ہوتا، تو ان کا خواب ایسا کیسے ہو سکتا ہے جس کا کوئی حکم ہو یہاں تک کہ ان کے والد ان سے کہیں: ﴿لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ﴾ (اپنا خواب اپنے بھائیوں کو نہ سنانا)؟ جواب یہ ہے کہ: خواب حقیقت کا ادراک ہے جیسا کہ ہم نے پہلے بیان کیا، چنانچہ یہ بچے سے اسی طرح ہوتا ہے جس طرح بیداری میں اس سے حقیقی ادراک ہوتا ہے۔ جب وہ اپنی دیکھی ہوئی چیز کی خبر دیتا ہے تو وہ سچا ہوتا ہے، اور اسی طرح جب وہ خواب میں دیکھی ہوئی چیز کی خبر دیتا ہے (1)۔ اور اللہ سبحانہ و تعالی نے ان کے خواب کے بارے میں بتایا اور یہ کہ وہ ویسا ہی پایا گیا جیسا انہوں نے دیکھا تھا، لہذا کوئی اعتراض نہیں۔ مروی ہے کہ یوسف علیہ السلام بارہ سال کے تھے (2)۔

آٹھواں: یہ آیت اس بارے میں اصل ہے کہ خواب کسی شفیق، خیر خواہ یا اس شخص کے سوا کسی کو نہ سنایا جائے جو اس کی تعبیر میں مہارت نہ رکھتا ہو؛ ابو رزین العقیلی نے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «خواب نبوت کے چالیس حصوں میں سے ایک حصہ ہے، اور خواب پرندے کے پاؤں پر لٹکا ہوا ہوتا ہے جب تک کہ صاحبِ خواب اسے بیان نہ کر دے، جب وہ اسے بیان کر دیتا ہے تو وہ واقع ہو جاتا ہے، لہذا اسے کسی عقلمند، محب یا خیر خواہ کے سوا کسی سے بیان نہ

کرو» اسے ترمذی نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور ابو رزین کا نام لقیط بن عامر ہے (3)۔

اور امام مالک سے کہا گیا: کیا ہر کوئی خواب کی تعبیر دے سکتا ہے؟ تو انہوں نے فرمایا: کیا نبوت کے ساتھ کھیلا جائے گا؟ اور امام مالک نے فرمایا: خواب کی تعبیر وہی دے جو اس میں مہارت رکھتا ہو، پس اگر وہ خیر دیکھے تو اس کی خبر دے، اور اگر کوئی ناپسندیدہ چیز دیکھے تو خیر کی بات کہے یا خاموش رہے۔ کہا گیا: کیا وہ اسے خیر پر محمول کر کے تعبیر دے سکتا ہے جبکہ وہ اس کے نزدیک ناپسندیدہ ہو، اس شخص کے قول کی وجہ سے جس نے کہا: خواب اسی پر ہوتا ہے جس پر اس کی تعبیر دی جائے (4)؟ تو انہوں نے فرمایا: نہیں! پھر فرمایا: خواب نبوت کا ایک حصہ ہے لہذا نبوت کے ساتھ کھلواڑ نہ کیا جائے۔

---

(1) احكام القرآن لابن العربى 3/ 1062 - 1063۔ (2) عرائس المجالس ص 112 عن ابن وهب۔

(3) سنن الترمذي (2278)، وأخرجه أحمد (16183)، وابن عبد البر في التمهيد 1/ 283 اور الفاظ انہی کے ہیں۔ (4) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: 'تأولت'، اور (ظ) میں: 'تأول'، اور (ف) میں: 'تويلت'، اور جو ثابت ہے وہ تمہید 1/ 288 سے ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah Yusuf: Verse 5 255

Ninth: In this verse there is evidence that it is permissible (1) for a Muslim to warn his Muslim brother against someone he fears for him, and this is not included in the meaning of backbiting (Ghibah); because Yaqub (Jacob), peace be upon him, warned Yusuf (Joseph) against narrating his vision to his brothers so they would not plot against him. And in it also there is evidence of the permissibility of not showing a blessing in the presence of someone whose evil is feared due to envy and plotting; and the Prophet ﷺ said: "Seek help in fulfilling your needs by being secretive; for every person with a blessing is envied" (2). And in it also is clear evidence of Yaqub's, peace be upon him, knowledge of the interpretation of visions; for he knew from its interpretation that he (Yusuf) would prevail over them, and he did not mind that for himself; for a man wishes his child to be better than him, while a brother does not wish that for his brother (3). It also indicates that Yaqub, peace be upon him, had sensed from his sons their envy and hatred of Yusuf, so he forbade him from telling them the vision for fear that their hearts would harbor malice because of it, and they would resort to a trick for his destruction. From here, and from their actions towards Yusuf, it shows that they were not prophets at that time. It was mentioned in the book of Al-Tabari from Ibn Zaid that they were prophets, but this is refuted by the certainty of the infallibility of prophets from worldly envy, from disobedience to parents, from exposing a believer to destruction, and from conspiring to kill him (4). No attention should be paid to the saying of those who said: "They were prophets, and a prophet's slip is not rationally impossible," except that this slip combined types of major sins, and the Muslims have reached a consensus on their infallibility.

(1) In (Zha): on the basis that it is permissible. (2) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 3/229, and the hadith was narrated by Ibn Hibban in Rawdat al-'Uqala p. 187, and al-Sahmi in the History of Jurjan p. 223 from the hadith of Abu Hurayrah. The hadith was also narrated from Mu'adh as in al-Du'afa by al-'Uqayli 2/108, and al-Kamil by Ibn 'Adi 2/770-771 and 3/1240, and Akhbar Isbahan by Abu Nu'aym 2/217 and al-Mawdu'at by Ibn al-Jawzi (889) and (890). And from Ibn 'Abbas as in al-Majruheen by Ibn Hibban 1/384-385, and al-Mawdu'at (891) and (892). Ibn al-Jawzi said: This is a hadith that is not authentic. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1063. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/220, and the report of Ibn Zaid is in Tafsir al-Tabari 13/13.

सूरह यूसुफ: आयत 5 255

नौवां: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि एक मुसलमान के लिए यह जायज़ (1) है कि वह अपने मुसलमान भाई को किसी ऐसे व्यक्ति से आगाह करे जिससे उसे उसका डर हो, और यह पीठ पीछे बुराई (गीबत) के अर्थ में शामिल नहीं होगा; क्योंकि याकूब अलैहिस्सलाम ने यूसुफ को अपना सपना अपने भाइयों को सुनाने से मना किया था ताकि वे उनके खिलाफ कोई साजिश न करें। इसमें इस बात का भी प्रमाण है कि उस व्यक्ति के सामने अपनी नेमत (ईश्वर का उपहार) को प्रकट न करना जायज़ है जिसके बारे में ईर्ष्या और साजिश का डर हो; और नबी ﷺ ने फरमाया: "अपनी जरूरतों को पूरा करने में गोपनीयता से मदद लो; क्योंकि हर नेमत वाले से ईर्ष्या की जाती है" (2)। इसमें याकूब अलैहिस्सलाम के सपनों की व्याख्या के ज्ञान का भी स्पष्ट प्रमाण है; क्योंकि वे उसकी व्याख्या से जानते थे कि यूसुफ उन पर प्रबल होंगे, और उन्हें अपने बारे में इसकी कोई परवाह नहीं थी; क्योंकि एक आदमी चाहता है कि उसका बच्चा उससे बेहतर हो, जबकि एक भाई अपने भाई के लिए ऐसा नहीं चाहता (3)। यह इस बात की ओर भी संकेत करता है कि याकूब अलैहिस्सलाम ने अपने बेटों की ओर से यूसुफ के प्रति ईर्ष्या और नफरत को महसूस कर लिया था, इसलिए उन्होंने उन्हें सपना सुनाने से मना किया था, इस डर से कि उनके दिल में इसकी वजह से दुर्भावना पैदा होगी और वे उनके विनाश के लिए कोई चाल चलेंगे। यहाँ से, और यूसुफ के साथ उनके व्यवहार से यह पता चलता है कि वे उस समय नबी नहीं थे। इब्न ज़ैद के हवाले से अल-तब़री की किताब में आया है कि वे नबी थे, लेकिन यह बात नबियों की दुनियावी ईर्ष्या, माता-पिता की अवज्ञा, किसी मोमिन को विनाश के खतरे में डालने और उसकी हत्या की साजिश रचने से उनकी मासूमियत के निश्चित सिद्धांत से खारिज हो जाती है (4)। उन लोगों की बात पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए जिन्होंने कहा: "वे नबी थे, और बुद्धि के अनुसार नबी से चूक होना असंभव नहीं है," सिवाय इसके कि इस चूक ने कई प्रकार के बड़े गुनाहों को इकट्ठा कर दिया था, और मुसलमान नबियों की मासूमियत पर सहमत हैं।

(1) (ज़): इस आधार पर कि यह जायज़ है। (2) अल-किया अल-तब़री की अहकाम अल-क़ुरान 3/229, और हदीस को इब्न हिब्बान ने रज़ात अल-उकला पृ. 187 में, और अल-सहमी ने तारीख़-ए-जुरजान पृ. 223 में अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। हदीस को मुआज़ से भी उद्धृत किया गया है जैसा कि अल-उकैली की अल-दुआफ़ा 2/108 में है, और इब्न अदी की अल-कामिल 2/770-771 और 3/1240 में, और अबू नुऐम की अख़बार असबाहान 2/217 और इब्न अल-जौज़ी की अल-मौदूआत (889) और (890) में है। और इब्न अब्बास से जैसा कि इब्न हिब्बान की अल-

मजरूहीन 1/384-385 में है, और अल-मौदूआत (891) और (892) में है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस सही नहीं है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1063। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/220, और इब्न ज़ैद की रिपोर्ट तफ़सीर अल-तबरी 13/13 में है।

سورہ یوسف: آیت ۵ ۲۵۵

نویں بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ ایک مسلمان کے لیے یہ مباح (جائز) ہے (۱) کہ وہ اپنے مسلمان بھائی کو کسی ایسے شخص سے خبردار کرے جس سے اسے اس کا اندیشہ ہو، اور یہ غیبت کے زمرے میں نہیں آئے گا؛ کیونکہ یعقوب علیہ السلام نے یوسف (علیہ السلام) کو خبردار کیا تھا کہ وہ اپنا خواب اپنے بھائیوں کو نہ سنائیں مبادا کہ وہ ان کے خلاف کوئی چال چلیں۔ اس میں اس بات کی بھی دلیل ہے کہ اس شخص کے سامنے نعمت کا اظہار نہ کرنا جائز ہے جس کے حسد اور شر کا اندیشہ ہو؛ اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اپنی ضرورتوں کی تکمیل میں رازداری سے مدد لیا کرو؛ کیونکہ ہر صاحبِ نعمت سے حسد کیا جاتا ہے» (۲)۔ اس میں یعقوب علیہ السلام کے خوابوں کی تعبیر کے علم کی بھی واضح دلیل ہے؛ کیونکہ وہ اس کی تعبیر سے جان گئے تھے کہ وہ (یوسف علیہ السلام) ان پر غالب آئیں گے، اور انہوں نے اپنے جی میں اس کی پروا نہیں کی؛ کیونکہ انسان چاہتا ہے کہ اس کا بیٹا اس سے بہتر ہو، جبکہ ایک بھائی اپنے بھائی کے لیے یہ پسند نہیں کرتا (۳)۔ یہ اس بات کی بھی نشاندہی کرتا ہے کہ یعقوب علیہ السلام نے اپنے بیٹوں کی جانب سے یوسف علیہ السلام کے خلاف حسد اور بغض کو محسوس کر لیا تھا، اسی لیے انہوں نے انہیں خواب سنانے سے منع کیا تھا اس ڈر سے کہ ان کے سینوں میں اس کی وجہ سے کینہ بھر جائے گا اور وہ ان کی ہلاکت کے لیے کوئی تدبیر کریں گے۔ یہاں سے اور یوسف علیہ السلام کے ساتھ ان کے طرزِ عمل سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ وہ اس وقت نبی نہیں تھے، اور طبری کی کتاب میں ابن زید سے منقول ہے کہ وہ نبی تھے، لیکن یہ بات انبیاء کی دنیاوی حسد، والدین کی نافرمانی، کسی مومن کو ہلاکت میں ڈالنے اور اسے قتل کرنے کی سازش سے معصومیت (عصمت) کے قطعی اصول کی بنیاد پر مسترد ہو جاتی ہے (٤)۔ اس قول کی طرف

التفات نہیں کرنا چاہیے جس میں کہا گیا: «وہ نبی تھے، اور عقل کی رو سے نبی سے لغزش ہونا نامکن نہیں ہے»، سوائے اس کے کہ اس لغزش نے کئی قسم کے کبیرہ گناہوں کو جمع کر دیا تھا، اور مسلمان انبیاء کی عصمت پر متفق ہیں۔

(١) (ظ) میں: اس بنا پر کہ یہ مباح ہے۔ (٢) الکیا طبری کی احکام القرآن ٢٢٩/٣، اور حدیث کو ابن حبان نے روضة العقلاء ص١٨٧ میں، اور السہمی نے تاریخ جرجان ص٢٢٣ میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور حدیث حضرت معاذ رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے جیسا کہ عقیلی کی الضعفاء ١٠٨/٢ میں ہے، اور ابن عدی کی الکامل ٧٧٠/٢ - ٧٧١ اور ١٢٤٠/٣ میں، اور ابونعیم کی اخبار اصبہان ٢١٧/٢ اور ابن الجوزی کی الموضوعات (٨٨٩) اور (٨٩٠) میں۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے جیسا کہ ابن حبان کی المجروحین ٣٨٤/١ - ٣٨٥ میں ہے، اور الموضوعات (٨٩١) اور (٨٩٢) میں۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔ (٣) ابن العربی کی احکام القرآن ١٠٦٣/٣۔ (٤) المحرر الوجیز ٢٢٠/٣، اور ابن زید کی روایت تفسیر طبری ١٣/١٣ میں ہے۔

Surah Yusuf: Verse 5 256

...from it, and they differed about minor sins according to what preceded and will follow (1).

Tenth: Al-Bukhari reported (2) from Abu Hurayrah who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "Nothing remains of prophethood except the glad tidings (al-mubashshirat)." They asked, "And what are the glad tidings?" He said, "The righteous dream." This hadith outwardly indicates that a dream is glad tidings in absolute terms, but that is not the case; for a true dream may be a warning from Allah the Almighty that does not please the dreamer, and Allah the Almighty only shows it to the believer out of kindness and mercy to him, so that he may prepare for the descent of affliction before it occurs (3); if he realizes its interpretation himself, fine, otherwise he asks someone qualified for that. Al-Shafi'i (may Allah be pleased with him) while in Egypt saw a dream regarding Ahmad ibn Hanbal indicating his trial (mihna), so he wrote to him about it so that he might prepare for it (4).

It was previously mentioned in "Yunus" regarding the interpretation of the words of the Almighty: {For them are glad tidings in the life of this world} [Ayah: 64] that it refers to the righteous dream. This hadith of Al-Bukhari is based on the majority [of cases] (5), and Allah knows best.

Eleventh: Al-Bukhari reported (6) from Abu Salama who said: I used to see dreams that would make me sick, until I heard Abu Qatada saying: And I used to see dreams that would make me sick until I heard the Messenger of Allah saying: "The good dream is from Allah; so if any of you sees what he likes, let him not speak of it except to those whom he loves, and if he sees what he dislikes, let him seek refuge in Allah from its evil, and let him spit [dryly] three times (7), and not speak of it to anyone, for then it will not harm him."

---

(1) Preceded 1/459-460, and will follow on p. 265 of this volume. (2) In his Sahih (6990). (3) Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in Al-Fath 12/375-376 something similar to this from Al-Muhallab. (4) Ibn al-Jawzi reported the account in detail in "Manaqib al-Imam Ahmad" p. 551, and Al-Maqdisi in "Mihnat al-Imam Ahmad" pp. 8-10. (5) Meaning that the expression 'mubashshirat' and 'bushra' is used according to what is most common. See Al-Fath 12/375. (6) In his Sahih (7044), and it is with Ahmad (22644), and Muslim (2261): (4). (7) In (M): three times.

सूरह यूसुफ़: आयत 5 256

...उसमें से, और उन्होंने छोटे पापों के बारे में मतभेद किया जैसा कि पहले बताया गया है और आगे आएगा (1)।

दसवीं बात: अल-बुखारी ने (2) अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "नुबुवत में से केवल शुभ समाचार (अल-मुबशशिरात) शेष रह गए हैं।" उन्होंने पूछा, "और शुभ समाचार क्या हैं?" उन्होंने कहा, "सच्चा सपना।" यह हदीस प्रत्यक्ष रूप से संकेत करती है कि सपना पूर्ण रूप से एक शुभ समाचार है, लेकिन ऐसा नहीं है; क्योंकि एक सच्चा सपना अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से एक चेतावनी भी हो सकता है जो देखने वाले को खुश नहीं करता है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान इसे मोमिन (आस्तिक) को केवल उस पर दया और कृपा के रूप में दिखाता है, ताकि वह विपत्ति आने से पहले उसके लिए तैयार हो सके(3); यदि वह स्वयं इसकी व्याख्या समझ लेता है तो ठीक है, अन्यथा वह किसी योग्य व्यक्ति से इसके बारे में पूछता है। इमाम अल-शफीई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने मिस्र में रहते हुए अहमद बिन हंबल के बारे में एक सपना देखा था जो उनकी परीक्षा (मिहना) की ओर इशारा कर रहा था, इसलिए उन्होंने उन्हें इस बारे में लिखा ताकि वे इसके लिए तैयार हो सकें(4)।

"यूनुस" में अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में पहले उल्लेख किया जा चुका है: {उनके लिए इस दुनिया के जीवन में शुभ समाचार है} [आयत: 64] कि यह सच्चे सपने की ओर इशारा करता है। और अल-बुखारी की यह हदीस अधिकतर मामलों पर आधारित है (5), और अल्लाह बेहतर जानता है।

ग्यारहवीं बात: अल-बुखारी ने (6) अबू सलमा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं ऐसे सपने देखा करता था जो मुझे बीमार कर देते थे, यहाँ तक कि मैंने अबू कतादा को यह कहते हुए सुना: और मैं भी ऐसे सपने देखा करता था जो मुझे बीमार कर देते थे यहाँ तक कि मैंने अल्लाह के रसूल को यह कहते हुए सुना: "अच्छा सपना अल्लाह की ओर से है; इसलिए यदि तुममें से कोई ऐसा सपना देखे जो उसे पसंद हो, तो वह इसे केवल उसी को बताए जिसे वह प्यार करता है, और यदि वह ऐसा कुछ देखे जो उसे नापसंद हो, तो उसे उसकी बुराई से अल्लाह की पनाह मांगनी चाहिए, और तीन बार (बाईं ओर) थूकना (शुष्क थूक) चाहिए (7), और किसी को इसके बारे में नहीं बताना चाहिए, क्योंकि तब यह उसे नुकसान नहीं पहुँचाएगा।"

(1) पहले 1/459-460 में आ चुका है, और इस भाग के पृष्ठ 265 पर आएगा। (2) अपनी सहीह (6990) में। (3) अल-हाफिज इब्न हजर ने अल-फतह 12/375-376 में अल-मुहल्लब से इस तरह की बात का उल्लेख किया है। (4) इब्न अल-जौज़ी ने "मनाकिब अल-इमाम अहमद" पृष्ठ 551 में और अल-मकदीसी ने "मिहनात अल-इमाम अहमद" पृष्ठ 8-10 में इस वृत्तांत को विस्तार से दर्ज किया है। (5) यानी 'मुबशशिरात' और 'बुशरा' शब्दों का प्रयोग अधिकांश मामलों के आधार पर हुआ है। देखिए अल-फतह 12/375। (6) अपनी सहीह (7044) में, और यह अहमद (22644), और मुस्लिम (2261): (4) के पास है। (7) (म) में: तीन बार।

سورہ یوسف: آیت ۵ ۲۵۶

...اس میں سے، اور صغیرہ گناہوں کے بارے میں ان کا اختلاف ویسا ہی ہے جیسا پہلے گزرا اور آگے آئے گا (۱)۔

دسویں بات: بخاری (۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "نبوت میں سے سوائے خوشخبریوں (مبشرات) کے کچھ باقی نہیں رہا۔" انہوں نے پوچھا: مبشرات کیا ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "صالح (اچھا) خواب۔" یہ حدیث بظاہر اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ خواب مطلق طور پر خوشخبری ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ سچا خواب اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک تنبیہ بھی ہو سکتا ہے جو خواب دیکھنے والے کو خوش نہیں کرتا، اور اللہ تعالیٰ مومن کو اس پر شفقت اور رحمت کے طور پر وہ دکھاتا ہے، تاکہ وہ بلا کے آنے سے پہلے اس کے لیے تیار ہو جائے (۳)؛ اگر وہ خود اس کی تاویل سمجھ لے تو ٹھیک، ورنہ اس سے پوچھے جو اس کا اہل ہو۔ امام شافعی رضی اللہ عنہ نے مصر میں احمد بن حنبل کے متعلق ایک خواب دیکھا تھا جو ان کی آزمائش (محنت) پر دلالت کرتا تھا، تو آپ نے انہیں اس بارے میں لکھا تاکہ وہ اس کے لیے تیار ہو جائیں (۴)۔

سورہ "یونس" میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے: {لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} [آیت: ۶۴] کہ اس سے مراد صالح خواب ہے۔ اور بخاری کی یہ حدیث اکثر و بیشتر کے اعتبار سے ہے (۵)، واللہ اعلم۔

گیارہویں بات: بخاری (۶) نے ابوسلمہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں خواب دیکھا کرتا تھا جو مجھے بیمار کر دیتے تھے، یہاں تک کہ میں نے ابو قتادہ کو فرماتے ہوئے سنا: میں بھی خواب دیکھا کرتا تھا جو مجھے بیمار کر دیتے تھے یہاں تک کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا:

"اچھا خواب اللہ کی طرف سے ہے؛ پس جب تم میں سے کوئی ایسا خواب دیکھے جو اسے پسند ہو تو وہ اسے صرف اسی سے بیان کرے جس سے وہ محبت کرتا ہے، اور اگر وہ ناپسندیدہ خواب دیکھے تو اللہ کی پناہ مانگے اس کے شر سے، اور تین بار تھوکے (۷)، اور کسی کو وہ خواب نہ بتائے، کیونکہ وہ اسے نقصان نہیں پہنچائے گا۔"

---

(۱) پہلے ۱/ ۴۵۹ - ۴۶۰ میں گزر چکا ہے، اور اس جلد کے ص ۲۶۵ پر آئے گا۔ (۲) اپنی صحیح (۶۹۹۰) میں۔ (۳) حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۲/ ۳۷۵ - ۳۷۶ میں مہلب سے اسی طرح کی کلام کا ذکر کیا ہے۔ (۴) اس خبر کو ابن الجوزی نے "مناقب الامام احمد" ص ۵۵۱ میں، اور مقدسی نے "محنۃ الامام احمد" ص ۸ - ۱۰ میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۵) یعنی مبشرات اور بشری کا لفظ اکثر کے اعتبار سے آیا ہے۔ دیکھیے الفتح ۱۲/ ۳۷۵۔ (۶) اپنی صحیح (۷۰۴۴) میں، اور یہ احمد (۲۲۶۴۴)، اور مسلم (۲۲۶۱): (۴) کے پاس ہے۔ (۷) نسخہ (م) میں ہے: تین بار۔

Our scholars said: Allah has made seeking refuge from them something that removes their harm; do you not see the saying of Abu Salamah(1): "I used to see a vision that was heavier on me than a mountain, but when I heard this Hadith, I no longer considered it anything." And Muslim(2) added from the Hadith of Jabir from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "If any of you sees a vision he dislikes, let him spit to his left three times, seek refuge with Allah from Satan three times, and turn over from the side he was on." And in the Hadith of Abu Hurairah from the Prophet ﷺ, he said: "If any of you sees what he dislikes, let him stand up and pray"(3).

Our scholars said: All of this is not contradictory, but this command to turn over and pray is an addition. So the seer should do all of them, and standing up for prayer includes them all; because if he prays, his act of praying encompasses all those matters; because if he stands up for prayer, he turns from his side, and if he rinses his mouth, he blows(4) and spits, and if he stands up for prayer, he seeks refuge, supplicates, and entreats Allah Almighty to suffice him from its evil in a state that is the closest of states to being answered, which is the pre-dawn time of the night.

Allah Almighty's saying: {And thus will your Lord choose you and teach you the interpretation of narratives and complete His favor upon you and upon the family of Jacob, as He completed it upon your fathers before, Abraham and Isaac. Indeed, your Lord is Knowing and Wise} [Surah Yusuf: 6].

Allah Almighty's saying: {And thus will your Lord choose you} The 'kaf' is in the position of 'nasb' (accusative case); because it is an adjective for an omitted infinitive. Likewise, the 'kaf' in His saying: {as He completed it upon your fathers before} and "ma" is 'kaffah' (restrictive)(5).

---

(1) In the manuscripts: saying of Qatadah, and in (M): saying of Abu Qatadah, and what is established is from Sahih Bukhari (5747) and Sahih Muslim (2261): (2). (2) Number (2262), and it is with Ahmad (14780). (3) Narrated at length by Ahmad (7622), and Muslim (2263). (4) In (D), (Zah), and (M): 'tafal' (light spitting), and what is established is from the rest of the manuscripts and Al-Mufhim 6/19, and the speech is from it. (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/314, and the estimation for the first 'kaf' is: And like that great choice, He chooses you. It is permissible to have 'raf' (nominative case) as the predicate of a hidden subject, i.e.: The matter is like that. Al-Durr al-Masun 6/440.

हमारे विद्वानों ने कहा है: अल्लाह ने उनसे पनाह माँगने को उनके नुक़सान को दूर करने का ज़रिया बनाया है; क्या आप अबू सलमा(1) का यह कथन नहीं देखते: "मैं ऐसे सपने देखता था जो मुझ पर पहाड़ से भी ज़्यादा भारी होते थे, लेकिन जब मैंने यह हदीस सुनी, तो मैं उन्हें कुछ भी नहीं समझने लगा।" और मुस्लिम(2) ने जाबिर की हदीस से अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जब तुम में से कोई ऐसा सपना देखे जो उसे नापसंद हो, तो उसे अपने बाईं ओर तीन बार थूकना चाहिए, और तीन बार शैतान से अल्लाह की पनाह माँगनी चाहिए, और उस करवट से मुड़ जाना चाहिए जिस पर वह था।" और अबू हुरैरा की हदीस में नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जब तुम में से कोई वह देखे जिसे वह नापसंद करता है, तो उसे खड़े होकर नमाज़ पढ़नी चाहिए"(3)।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह सब विरोधाभासी नहीं है, बल्कि करवट बदलने और नमाज़ पढ़ने का यह आदेश अतिरिक्त है। इसलिए देखने वाले को ये सब करना चाहिए, और नमाज़ के लिए खड़े होने में ये सब शामिल है; क्योंकि यदि वह नमाज़ पढ़ता है, तो उसके नमाज़ पढ़ने के कार्य में वे सभी बातें शामिल हो जाती हैं; क्योंकि यदि वह नमाज़ के लिए खड़ा होता है, तो वह अपनी करवट बदलता है, और यदि वह कुल्ला करता है, तो वह फूँकता है(4) और थूकता है, और यदि वह नमाज़ के लिए खड़ा होता है, तो वह पनाह माँगता है, दुआ करता है और अल्लाह तआला से गिड़गिड़ाता है कि वह उसे उसके बुराई से बचाए, ऐसी स्थिति में जो दुआ के कुबूल होने के सबसे करीब की स्थिति है, और वह रात का आखिरी पहर (सहर) है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और इसी तरह तुम्हारा रब तुम्हें चुन लेगा और तुम्हें बातों (सपनों) की ताबीर सिखाएगा और तुम पर और याकूब के खानदान पर अपनी नेमत पूरी करेगा, जैसा कि उसने इससे पहले तुम्हारे बाप-दादा इब्राहीम और इसहाक पर पूरी की थी। बेशक तुम्हारा रब जानने वाला, हिकमत वाला है।} [सूरा यूसुफ़: 6]।

अल्लाह तआला का फरमान: {और इसी तरह तुम्हारा रब तुम्हें चुन लेगा} इसमें 'काफ़' नसब (accusative) की स्थिति में है; क्योंकि यह एक छिपे हुए मसदर (infinitive) का विशेषण है। इसी तरह अल्लाह के इस फरमान में 'काफ़' है: {जैसा कि उसने इसे तुम्हारे बाप-दादा पर पहले पूरा किया था} और "मा" 'काफ़्फ़ा' है(5)।

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: क़तादा का कथन, और (म) में: अबू क़तादा का कथन, और जो सिद्ध है वह सहीह बुखारी (5747) और सहीह मुस्लिम (2261) से है: (2)। (2) संख्या (2262), और यह अहमद के पास है (14780)। (3) इसे अहमद (7622) और मुस्लिम (2263) ने विस्तार से वर्णित किया है। (4) (द), (ज़) और (म) में: 'तफ़ल' (हल्का थूकना), और जो सिद्ध है वह बाकी प्रतियों और अल-मुफ्हिम 6/19 से है, और शब्द उसी से हैं। (5) नह्हास द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/314, और पहले 'काफ़' के लिए अनुमान है: और उसी महान चयन की तरह वह तुम्हें चुनता है। इसमें एक छिपे हुए मुब्तदा (subject) की खबर (predicate) के रूप में 'रफ़' (nominative) भी जायज़ है, यानी: मामला इसी तरह है। अद-दुर्र अल-मसून 6/440।

سورہ یوسف، آیات 5 - 6 257

ہمارے علماء نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے ان سے پناہ مانگنے کو ان کی تکلیف دور کرنے کا ذریعہ بنایا ہے؛ کیا آپ ابو سلمہ(1) کا یہ قول نہیں دیکھتے: "میں ایسے خواب دیکھتا تھا جو مجھ پر پہاڑ سے زیادہ بھاری ہوتے تھے، لیکن جب میں نے یہ حدیث سنی تو میں انہیں کچھ بھی نہ سمجھنے لگا۔" اور مسلم(2) نے حضرت جابر کی حدیث سے رسول اللہ ﷺ کا یہ قول نقل کیا ہے: "جب تم میں سے کوئی ایسا خواب دیکھے جسے وہ ناپسند کرتا ہو تو اسے چاہیے کہ اپنی بائیں جانب تین بار تھوک دے، اور تین بار شیطان سے اللہ کی پناہ مانگے، اور جس کروٹ پر وہ تھا اس سے پھر جائے۔" اور حضرت ابوہریرہ کی حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی وہ دیکھے جسے وہ ناپسند کرتا ہے تو اسے چاہیے کہ کھڑے ہو کر نماز پڑھے"(3)۔

ہمارے علماء نے فرمایا: یہ سب متصادم نہیں ہے، بلکہ کروٹ بدلنے اور نماز پڑھنے کا یہ حکم اضافی ہے۔ لہٰذا خواب دیکھنے والے کو یہ سب کرنا چاہیے، اور نماز کے لیے کھڑا ہونا ان سب کو شامل ہے؛ کیونکہ جب وہ نماز پڑھے گا تو اس کے نماز پڑھنے کے فعل میں وہ تمام امور شامل ہو جائیں گے؛ کیونکہ جب وہ نماز کے لیے کھڑا ہوتا ہے تو وہ اپنی کروٹ سے پھر جاتا ہے، اور جب وہ کلی کرتا ہے تو وہ پھونکتا(4) اور تھوکتا ہے، اور جب وہ نماز کے لیے کھڑا ہوتا ہے تو وہ پناہ مانگتا ہے، دعا کرتا ہے اور اللہ تعالیٰ کے حضور گڑگڑاتا ہے کہ وہ اسے اس کے شر سے بچائے، ایسی حالت میں جو قبولیت کے سب سے زیادہ قریب ہے، اور وہ رات کا آخری پہر (سحر) ہے۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ ءَالِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَىٰ أَبَوَيْكَ مِن قَبْلُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَٰقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ٦﴾

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ﴾ اس میں 'کاف' محلِ نصب میں ہے؛ کیونکہ یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہے۔ اسی طرح اللہ کے اس فرمان میں 'کاف' ہے: ﴿ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَى أَبَوَيْكَ مِن قَبْلُ﴾ اور "ما" کافہ ہے(5)۔

---

(1) قلمی نسخوں میں: قتادہ کا قول، اور (م) میں: ابو قتادہ کا قول، اور جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری (5747) اور صحیح مسلم (2261) سے ہے: (2)۔ (2) نمبر (2262)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (14780)۔ (3) اسے احمد (7622) اور مسلم (2263) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (4) (د)، (ظ) اور (م) میں: 'تفل' (ہلکا تھوکنا)، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور المفہم 19/6 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2 / 314، اور پہلے 'کاف' میں تقدیر یہ ہے: اور اس عظیم انتخاب کی طرح وہ تمہیں منتخب کرتا ہے۔ اس میں ایک محذوف مبتدا کی خبر کے طور پر رفع بھی جائز ہے، یعنی: معاملہ اسی طرح ہے۔ الدر المصون 6 / 440۔

Surah Yusuf: Verse 6 (Page 258)

It was said: "And thus" means: just as He honored you with the vision, so He chooses you and treats you kindly by fulfilling the vision. Muqatil said: by the prostration to you. Al-Hasan said: with Prophethood (1).

Choosing (Al-Ijtaba'): is selecting the highest matters for the chosen one, and its origin is from 'jabaitu ash-shay' (I gathered the thing), meaning: I obtained it. From it: 'jabaitu al-maa fil-hawd' (I gathered water in the basin); as said by Al-Nahas (2). This is praise from Allah Almighty for Yusuf (peace be upon him), and an enumeration of the blessings He bestowed upon him, such as empowerment on Earth and teaching the interpretation of narratives; and they agreed that this refers to the interpretation of dreams (3).

Abdullah bin Shaddad bin al-Had said: The interpretation of Yusuf's (PBUH) vision was after forty years, and that was the end of the vision (4).

By "narratives" (ahadith), he meant what people see in sleep, and it was a miracle for him, as no error befell him in it. Yusuf (peace be upon him) was the most knowledgeable of people in interpreting them, and our Prophet (PBUH) was similar to that. Al-Siddiq was among the most expert in interpreting them, and Ibn Sirin achieved great advancement, natural talent, and excellence in it. Said bin al-Musayyib was similar or close to that according to what was mentioned (5).

It was also said: Regarding the interpretation of His saying: "And teaches you the interpretation of narratives," it means: the narratives of nations, books, and proofs of Monotheism (6). Thus, it is an indication of Prophethood, which is intended by His saying: "And completes His favor upon you," meaning: with Prophethood. And it was said: by making your brothers need you (7). And it was said: by saving you from every harm.

---

(1) The saying of Al-Hasan in al-Nukat wal-Uyun 3/8. Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/181 on the authority of Ibn Abbas. (2) In Ma'ani al-Quran 3/398. (3) Al-Tamhid 1/313. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Nahas 3/397, and narrated by Ibn Abi Shaybah 11/82, and al-Tabari 13/358. (5) Al-Tamhid 1/314. (6) Mentioned similarly by al-Zajjaj in Ma'ani al-Quran 3/92. (7) In (Z) and (M): by bringing out, which agrees with what appeared in the printed edition of al-Nukat wal-Uyun 3/8, and what is confirmed in the rest of the copies, which agrees with Zad al-Masir 4/181, as quoted by Ibn al-Jawzi from al-Mawardi.

सूरह यूसुफ़: आयत 6 (पृष्ठ 258)

कहा गया है: "और इसी प्रकार" का अर्थ है: जैसे उन्होंने आपको सपने से सम्मानित किया, वैसे ही वह आपको चुनते हैं और सपने को पूरा करके आपके साथ अच्छा व्यवहार करते हैं। मुकातिल ने कहा: आपको सजदा करने के माध्यम से। अल-हसन ने कहा: नबूवत (पैगंबरी) के माध्यम से (1)।

चयन (अल-इज्तिबा): चुने हुए व्यक्ति के लिए उच्चतम मामलों का चयन करना है, और इसका मूल 'जबातु अल-शय' (मैंने चीज़ को इकट्ठा किया) से है, जिसका अर्थ है: मैंने इसे प्राप्त किया। इसी से है: 'जबातु अल-मा फिल-हौद' (मैंने कुंड में पानी जमा किया); जैसा कि अल-नहास ने कहा (2)। यह यूसुफ़ (उन पर शांति हो) के लिए अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रशंसा है, और उन पर दी गई नियामतों (आशीर्वादों) की गणना है, जैसे पृथ्वी पर अधिकार और घटनाओं की व्याख्या (तावील अल-अहादीथ) सिखाना; और वे सहमत थे कि यह सपनों की व्याख्या के बारे में है (3)।

अब्दुल्लाह बिन शद्दाद बिन अल-हाद ने कहा: यूसुफ़ (स.अ.व.) के सपने की व्याख्या चालीस साल बाद हुई थी, और वह सपने का अंत था (4)।

"अहादीथ" (बातों/कहानियों) से उनका तात्पर्य उन चीज़ों से था जो लोग नींद में देखते हैं, और यह उनके लिए एक चमत्कार था; क्योंकि इसमें उनसे कोई गलती नहीं हुई। यूसुफ़ (उन पर शांति हो) उनकी व्याख्या करने में लोगों में सबसे अधिक जानकार थे, और हमारे नबी (स.अ.व.) भी वैसे ही थे। सिद्दीक (अबू बक्र) उनकी व्याख्या करने में सबसे विशेषज्ञ लोगों में से थे, और इब्न सिरीन ने इसमें महान प्रगति, स्वाभाविक प्रतिभा और उत्कृष्टता प्राप्त की। जैसा कि उल्लेख किया गया है, सईद बिन अल-मुसय्यिब भी वैसा ही या उसके करीब था (5)।

यह भी कहा गया है: उनके इस कथन की व्याख्या में: "और आपको बातों की व्याख्या सिखाता है" अर्थात: राष्ट्रों की बातें, किताबें और एकेश्वरवाद के प्रमाण (6)। अतः, यह नबूवत की ओर एक संकेत है, जिसका अर्थ उनके इस कथन से है: "और आप पर अपनी नियामत पूरी करता है" अर्थात: नबूवत के साथ। और कहा गया: आपके भाइयों को आपका मोहताज बनाकर (7)। और कहा गया: आपको हर बुराई से बचाकर।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/8 में अल-हसन का कथन। और इब्न अल-जौज़ी ने इब्न अब्बास के हवाले से ज़ाद अल-मसीर 4/181 में इसका उल्लेख किया है। (2) मा'नी अल-कुरान 3/398 में। (3) अल-

तमहीद 1/313। (4) अल-नहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/397, और इब्न अबी शैबा 11/82, और अल-तबरी 13/358 द्वारा संकलित। (5) अल-तमहीद 1/314। (6) अल-ज़ज्जाज ने मा'नी अल-कुरान 3/92 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (7) (ज़) और (म) में: 'इखराज' (निकालना) द्वारा, जो अल-नुकत वल-उयून 3/8 के मुद्रित संस्करण में दिखाई देने वाली चीज़ों से सहमत है, और बाकी प्रतियों में पुष्टि की गई है, जो ज़ाद अल-मसीर 4/181 के साथ सहमत है, जैसा कि इब्न अल-जौज़ी ने अल-मावर्दी से उद्धृत किया है।

سورہ یوسف: آیت 6 (صفحہ 258)

اور کہا گیا ہے: «وَكَذَٰلِكَ » یعنی: جس طرح اس نے آپ کو خواب سے نوازا، اسی طرح وہ آپ کو منتخب کرتا ہے، اور خواب کو سچ کر دکھا کر آپ پر احسان فرماتا ہے۔ مقاتل نے کہا: آپ کو سجدہ کروانے کے ذریعے۔ الحسن نے کہا: نبوت کے ذریعے (1)۔

اجتباء (انتخاب کرنا): منتخب شخص کے لیے اعلیٰ امور کا انتخاب کرنا ہے، اور اس کا اصل 'جبیتُ الشیء' سے ہے، یعنی: میں نے اسے حاصل کیا۔ اسی سے ہے: 'جبیتُ الماء فی الحوض' (میں نے حوض میں پانی جمع کیا)؛ یہ النحاس نے کہا (2)۔ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے یوسف علیہ السلام کی تعریف ہے، اور ان نعمتوں کا شمار ہے جو اللہ تعالیٰ نے انہیں عطا کیں، جیسے زمین میں اقتدار، اور خوابوں کی تعبیر سکھانا؛ اور سب کا اتفاق ہے کہ یہ خوابوں کی تعبیر کے بارے میں ہے (3)۔

عبداللہ بن شداد بن الہاد نے کہا: یوسف ﷺ کے خواب کی تعبیر چالیس سال بعد ہوئی، اور وہ خواب کی انتہا تھی (4)۔

اور 'احادیث' سے ان کی مراد وہ چیزیں ہیں جو لوگ خواب میں دیکھتے ہیں، اور یہ ان کے لیے ایک معجزہ تھا؛ کیونکہ اس میں ان سے کوئی غلطی نہیں ہوئی تھی۔ یوسف علیہ السلام ان کی تعبیر کے سب سے زیادہ جاننے والے تھے، اور ہمارے نبی ﷺ کا بھی یہی حال تھا، اور صدیق (اکبر) ان کی تعبیر کرنے والوں میں سب سے ماہر تھے، اور ابن سیرین کو اس میں بڑی ترقی، طبعی میلان اور مہارت حاصل ہوئی، اور سعید بن المسیب کا بھی یہی یا اس کے قریب حال تھا جیسا کہ انہوں نے ذکر کیا ہے (5)۔

اور کہا گیا ہے: اللہ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿ وَيُعَلِّمُكَ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ﴾ یعنی: امتوں کے واقعات، کتابیں اور توحید کے دلائل (6)، پس یہ نبوت کی طرف اشارہ ہے، اور یہی اللہ کے اس قول سے مراد ہے: ﴿ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ ﴾ یعنی: نبوت کے ساتھ اور کہا گیا: آپ کے بھائیوں کو آپ کا محتاج بنا کر (7)۔ اور کہا گیا: آپ کو ہر ناپسندیدہ چیز سے بچا کر۔

---

(1) النکت والعیون 3/8 میں الحسن کا قول۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/181 میں ابن عباس سے اسے ذکر کیا ہے۔ (2) معانی القرآن 3/398 میں۔ (3) التمہید 1/313۔ (4) معانی القرآن للنحاس 3/397، اور اسے ابن ابی شیبہ 11/82 اور طبری 13/358 نے روایت کیا ہے۔ (5) التمہید 1/314۔ (6) الزجاج نے معانی القرآن 3/92 میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے۔ (7) (ظ) اور (م) میں: 'بإخراج' (نکالنے کے ذریعے)، جو النکت والعیون 3/8 کے مطبوعہ نسخے کے مطابق ہے، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ زاد المسیر 4/181 کے مطابق ہے جسے ابن الجوزی نے الماوردی سے نقل کیا ہے۔

259 Surah Yusuf: Verses 6-9

﴿...as He completed it upon your fathers before, Abraham﴾ through close friendship (khulla) and saving him from the fire, ﴿and Isaac﴾ with prophethood. It is said: saving him (1) from sacrifice; this was stated by Ikrimah (2). Allah Almighty informed him through His words: ﴿and upon the family of Jacob﴾ that He would grant prophethood to all the children of Jacob; this was stated by a group of commentators (3). ﴿Indeed, your Lord is Knowing﴾ of what He gives you, ﴿Wise﴾ in His actions toward you.

His saying: ﴿Indeed, in Joseph and his brothers there were signs for those who ask. (7) When they said, "Joseph and his brother are more beloved to our father than we, while we are a group. Indeed, our father is in clear error. (8) Kill Joseph or cast him out to [another] land; the face of your father will be free for you, and you will be, after that, a righteous people." (9)﴾

His saying: ﴿Indeed, in Joseph and his brothers there were signs for those who ask﴾ means: whoever asks about their story. The people of Mecca recited: «ayah» (a sign) in the singular (4); Abu Ubaid chose: «ayat» (signs) in the plural; he said: because it is much goodness. Al-Nahhas (5) said: And «ayah» here is a good recitation, meaning: there was for those who asked about the news of Joseph a sign in what they were informed of; because they asked the Prophet ﷺ while he was in Mecca, saying: tell us about a man from the Prophets who was in Sham, whose son was taken out to Egypt, and he wept for him until he became blind - and there was no one in Mecca from the People of the Book, nor anyone who knew the news of the Prophets; and it was only that the Jews directed to him (6) from Medina to ask him about this - so Allah, the Mighty and Majestic, revealed Surah Yusuf as a whole; in it is all that is in the Torah of news and more. So that was a sign for the Prophet ﷺ; equivalent to the bringing to life of the dead by Jesus, the son of Mary, peace be upon him.

---

(1) His saying: saving him, from (ظ). (2) Reported by al-Tabari 16/13. It was previously noted in 2/409 that the correct view is that the sacrifice was Ismail, peace be upon him. (3) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/92, al-Nukat wa al-'Uyun 3/8, Tafsir al-Baghawi 2/410, and al-Muharrar al-Wajiz 3/221. (4) It is the recitation of Ibn Kathir al-Makki, and the rest are on the plural. Al-Sab'a p. 344, and al-Taysir p. 127. (5) In I'rab al-Quran 2/314, and what precedes it is from it, except that it appeared in it: many lessons, instead of: much goodness. (6) In (z), (f), and (m): to them, and it is not in (d), and the confirmed text is from (zh) and I'rab al-Quran.

259 सूरह यूसुफ: आयत 6 - 9

﴿...जैसा कि उसने इसे पहले तुम्हारे पूर्वजों इब्राहीम पर पूरा किया﴾ प्रगाढ़ मित्रता (खुल्ला) और उन्हें आग से बचाने के साथ, ﴿और इसहाक﴾ को पैग़म्बरी के साथ। कहा गया है: उन्हें (1) बलिदान से बचाना; यह इकरीमा (2) द्वारा कहा गया था। अल्लाह तआला ने उन्हें अपने शब्दों के माध्यम से सूचित किया: ﴿और याकूब के परिवार पर﴾ कि वह याकूब की सभी संतानों को पैग़म्बरी प्रदान करेगा; यह टिप्पणीकारों के एक समूह (3) द्वारा कहा गया था। ﴿निश्चय ही आपका पालनहार जानने वाला है﴾ कि वह आपको क्या देता है, ﴿तत्वदर्शी है﴾ आपके प्रति अपने कार्यों में।

अल्लाह का कथन: ﴿निस्संदेह यूसुफ़ और उसके भाइयों में पूछने वालों के लिए निशानियाँ थीं। (7) जब उन्होंने कहा, "यूसुफ़ और उसका भाई हमारे पिता को हमसे अधिक प्रिय हैं, जबकि हम एक समूह हैं। वास्तव में हमारे पिता स्पष्ट भ्रम में हैं। (8) यूसुफ़ को मार डालो या उसे [किसी अन्य] भूमि में फेंक दो; तुम्हारे पिता का ध्यान केवल तुम्हारी ओर हो जाएगा, और तुम उसके बाद एक नेक लोग बन जाओगे।" (9)﴾

अल्लाह का कथन: ﴿निस्संदेह यूसुफ़ और उसके भाइयों में पूछने वालों के लिए निशानियाँ थीं﴾ यानी: जो कोई भी उनकी कहानी के बारे में पूछता है। मक्का के लोगों ने पढ़ा: «आयत» (एक निशानी) एकवचन में (4); अबू उबैद ने चुना: «आयात» (निशानियाँ) बहुवचन में; उन्होंने कहा: क्योंकि यह बहुत अधिक भलाई है। अल-नहहास (5) ने कहा: और «आयत» यहाँ एक अच्छा पाठ है, जिसका अर्थ है: यूसुफ की खबर के बारे में पूछने वालों के लिए उन्हें जो बताया गया था उसमें एक निशानी थी; क्योंकि उन्होंने नबी ﷺ से पूछा था जब वह मक्का में थे, यह कहते हुए: हमें नबियों में से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में बताएं जो शाम में था, जिसका बेटा मिस्र ले जाया गया था, और वह उसके लिए इतना रोया कि वह अंधा हो गया - और मक्का में अहले किताब में से कोई नहीं था, और न ही कोई ऐसा व्यक्ति जो नबियों की खबर जानता हो; और यह केवल इसलिए था क्योंकि यहूदियों ने उन्हें (6) मदीना से उनके पास इस बारे में पूछने के लिए भेजा था - तो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने पूरी सूरह यूसुफ को एक बार में उतारा; इसमें वह सब कुछ है जो तौरात में खबर के रूप में है और उससे भी अधिक। तो वह नबी ﷺ के लिए एक निशानी थी; मरयम के पुत्र ईसा अलैहिस्सलाम द्वारा मुर्दों को जीवित करने के समान।

(1) उनका कथन: उन्हें बचाना, (ظ) से। (2) अल-तबरी 16/13 द्वारा उद्धृत। यह पहले 2/409 में उल्लेख किया गया था कि सही विचार यह है कि बलिदान इस्माइल अलैहिस्सलाम थे। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 3/92, अल-नुकात वल-उयून 3/8, तफ़सीर अल-बग़वी 2/410, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/221 देखें। (4) यह इब्न कसीर अल-मक्की का पाठ है, और बाकी बहुवचन पर हैं। अल-सब'आ पृ. 344, और अल-तयसीर पृ. 127। (5) इ'राब अल-क़ुरान 2/314 में, और उससे पहले का हिस्सा उसी से है, सिवाय इसके कि इसमें "कई सबक" आया है, "बहुत भलाई" के स्थान पर। (6) (ज़), (फ़), और (म) में: उन्हें, और यह (द) में नहीं है, और पुष्ट पाठ (ظ) और इ'राब अल-क़ुरान से है।

۲۵۹ سورہ یوسف: آیات ۶ - ۹

﴿...جس طرح اس نے اسے پہلے تمہارے آباء و اجداد ابراہیم پر پورا کیا﴾ خلت (گہری دوستی) اور انہیں آگ سے بچانے کے ساتھ، ﴿اور اسحاق﴾ کو نبوت کے ساتھ اور کہا گیا: انہیں (۱) ذبح سے بچانا؛ یہ عکرمہ (۲) نے کہا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنے اس قول سے آگاہ کیا: ﴿اور آلِ یعقوب پر﴾ کہ وہ یعقوب کی تمام اولاد کو نبوت عطا فرمائے گا؛ یہ مفسرین کی ایک جماعت (۳) نے کہا ہے۔ ﴿بے شک تمہارا رب علم والا ہے﴾ اس پر جو وہ تمہیں دیتا ہے، ﴿حکمت والا ہے﴾ تمہارے ساتھ اپنے فعل میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بلاشبہ یوسف اور ان کے بھائیوں میں پوچھنے والوں کے لیے نشانیاں تھیں (۷) جب انہوں نے کہا کہ یوسف اور اس کا بھائی ہمارے والد کو ہم سے زیادہ پیارے ہیں حالانکہ ہم ایک (طاقتور) جماعت ہیں۔ یقیناً ہمارے والد کھلی غلطی پر ہیں (۸) یوسف کو قتل کر دو یا اسے کسی (نامعلوم) زمین میں پھینک دو، تمہارے والد کی توجہ صرف تمہاری طرف ہو جائے گی اور تم اس کے بعد نیک بن جانا (۹)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بلاشبہ یوسف اور ان کے بھائیوں میں پوچھنے والوں کے لیے نشانیاں تھیں﴾ یعنی: جو ان کے قصے کے بارے میں پوچھے۔ اور اہل مکہ نے «آیۃ» (واحد) پڑھا ہے (۴)؛ اور ابو عبید نے «آیات» (جمع) کو پسند کیا ہے؛ انہوں نے کہا: اس لیے کہ یہ بہت زیادہ خیر ہے۔ النحاس (۵) نے کہا: اور «آیۃ» یہاں ایک اچھی قرأت ہے، یعنی: یوسف کی خبر کے بارے میں پوچھنے والوں کے لیے ان کو جو خبر دی گئی اس میں ایک نشانی تھی؛ کیونکہ انہوں نے نبی ﷺ سے پوچھا تھا جب وہ مکہ میں تھے، انہوں نے کہا: ہمیں انبیاء میں سے ایک ایسے شخص کے بارے میں بتائیں جو شام میں تھا، اس کا بیٹا مصر نکال دیا گیا، تو وہ اس پر اتنا رویا کہ نابینا ہو گیا

- اور مکہ میں اہل کتاب میں سے کوئی نہ تھا، اور نہ ہی کوئی ایسا جو انبیاء کی خبر جانتا ہو؛ بلکہ صرف یہودیوں نے مدینہ سے ان کی طرف (۶) اشارہ کیا تھا تاکہ وہ اس بارے میں پوچھیں - تو اللہ عزوجل نے پوری سورہ یوسف ایک ہی بار نازل فرمائی؛ اس میں وہ سب کچھ ہے جو تورات میں خبر کے طور پر ہے اور اس سے زیادہ بھی۔ تو یہ نبی ﷺ کے لیے ایک نشانی تھی؛ جیسے عیسیٰ بن مریم علیہ السلام کا مردوں کو زندہ کرنا۔

---

(۱) ان کا قول: اسے بچانا، (ظ) سے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۶/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ اور پہلے ۴۰۹/۲ پر یہ تنبیہ گزر چکی ہے کہ صحیح بات یہ ہے کہ ذبیح اسماعیل علیہ السلام ہیں۔ (۳) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۹۲/۳، النکت والعیون ۸/۳، تفسیر البغوی ۴۱۰/۲، اور المحرر الوجیز ۲۲۱/۳۔ (۴) یہ ابن کثیر المکی کی قرأت ہے اور باقی سب جمع پر ہیں۔ السبعہ ص ۳۴۴، اور التیسیر ص ۱۲۷۔ (۵) اعراب القرآن ۲/۳۱۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے، سوائے اس کے کہ اس میں «عبر کثیرة» (کئی عبرتیں) واقع ہوا ہے، بجائے «خیر کثیر» کے۔ (۶) (ز) اور (ف) اور (م) میں: «إلیهم» (ان کی طرف)، اور یہ (د) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ (ظ) اور اعراب القرآن سے ہے۔

260 Surah Yusuf: Verses 7 - 9

"Ayah" (1): An admonition. It is said: a lesson. It is narrated that in some manuscripts it is: "lesson" (ibrah). It is said: insight (2). And it is said: a wonder; you say: so-and-so is an "ayah" (wonder) in knowledge and beauty; meaning: a wonder. Al-Tha'labi said in his "Tafsir": When the dream reached Joseph's brothers, they envied him; Ibn Zaid said: they were prophets, and they said: he is not satisfied that his brothers prostrate to him until his parents prostrate to him! So they treated him with hostility. And the refutation of this saying has already been mentioned (3). Allah Almighty said: {Certainly in Joseph and his brothers...} and their names are: Reuben, who was the eldest, Simeon, Levi, Judah, Zebulun, and Issachar, and their mother was Leah bint Laban, who was the daughter of Jacob's maternal uncle. And four persons were born to him from two concubines; Dan, Naphtali, Gad, and Asher. Then Leah died, so Jacob married her sister Rachel, and she gave birth to Joseph and Benjamin. So the sons of Jacob were twelve men (4). Al-Suhayli (5) said: Jacob's mother's name was Rebecca, and Rachel died while giving birth to Benjamin, and Laban bin Nahor bin Azar was Jacob's maternal uncle. It was said regarding the names of the two maidservants: Leah and Tilta. One of them was for Rachel, and the other for her sister Leah, and they had gifted them to Jacob (6). Jacob had combined [marrying] them, and it was not permissible for anyone after him (7); because of Allah Almighty's saying: {And that you should not have two sisters together in marriage, except what has already passed} [An-Nisa: 23]. And the refutation of what Ibn Zaid said has already been mentioned (8), and praise be to Allah.

(1) In (M): Ayāt. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/92, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/399. (3) Page 255 of this volume. (4) Tafsir al-Baghawi 2/410 - 411, and in it occurred: Asher instead of Yashjar, and Ashir instead of Asher. (5) In al-Ta'rif wal-I'lam pp. 79 - 80. (6) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 82. (7) See Tafsir Abi al-Layth 2/151, and Abu al-Layth mentioned that Jacob combined Rachel and her sister Leah; he said: People used to combine two sisters until Allah sent Moses, peace be upon him. (8) His saying: "And the refutation has already been mentioned...", the author mentioned it before, and it has no place here.

260 सूरह यूसुफ: आयत 7 - 9

"आया" (1): एक उपदेश। कहा गया है: एक शिक्षा। यह वर्णित है कि कुछ पांडुलिपियों में यह "इब्रह" (शिक्षा) है। कहा गया है: अंतर्दृष्टि (2)। और कहा गया है: एक आश्चर्य; आप कहते हैं: फलां व्यक्ति ज्ञान और सुंदरता में एक "आया" (आश्चर्य) है; अर्थात: आश्चर्य। अल-थलाबी ने अपनी "तफसीर" में कहा: जब स्वप्न यूसुफ के भाइयों तक पहुँचा, तो वे उससे ईर्ष्या करने लगे; इब्न ज़ैद ने कहा: वे नबी (पैगंबर) थे, और उन्होंने कहा: वह इससे संतुष्ट नहीं है कि उसके भाई उसे सजदा (प्रणाम) करें जब तक कि उसके माता-पिता उसे सजदा न करें! इसलिए उन्होंने उसके साथ शत्रुता का व्यवहार किया। और इस कथन का खंडन पहले ही उल्लेख किया जा चुका है (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निश्चित रूप से यूसुफ और उसके भाइयों में...} और उनके नाम हैं: रुबेल जो सबसे बड़ा था, शमऊन, लावी, यहूदा, ज़ियालुन और यशुजर, और उनकी माँ लिया बिंत लियान थीं, जो याकूब के मामा की बेटी थीं। और दो उपपत्नियों (दासियों) से उसके चार पुत्र हुए; दान, नफताली, गाद और आशर। फिर लिया की मृत्यु हो गई, तो याकूब ने उसकी बहन राहिल से विवाह कर लिया, और उसने यूसुफ और बिन्यामिन को जन्म दिया। इस प्रकार याकूब के पुत्र बारह पुरुष थे (4)। अल-सुहैली (5) ने कहा: याकूब की माँ का नाम रफ़्का था, और राहिल की मृत्यु बिन्यामिन के जन्म के समय प्रसव पीड़ा में हुई थी, और लियान बिन नाहर बिन अज़र याकूब के मामा थे। दो दासियों के नामों के बारे में कहा गया: लिया और तिल्ता। उनमें से एक राहिल की थी, और दूसरी उसकी बहन लिया की, और उन्होंने उन्हें याकूब को उपहार में दिया था (6)। याकूब ने उन दोनों (बहनों) को एक साथ निकाह में रखा था, और उसके बाद किसी के लिए ऐसा करना जायज़ नहीं था (7); क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यह कि तुम दो बहनों को एक साथ (विवाह में) न रखो, सिवाय उसके जो पहले हो चुका हो} [अन-निसा: 23]। और इब्न ज़ैद ने जो कहा था उसका खंडन पहले ही किया जा चुका है (8), और अल्लाह की प्रशंसा हो।

(1) (एम) में: आयत। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/92, और अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/399। (3) इस खंड का पृष्ठ 255। (4) तफसीर अल-बग़वी 2/410 - 411, और इसमें यह आया: यशुजर के स्थान पर आशर, और आशर के स्थान पर अशीर। (5) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 79 - 80 में। (6) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 82। (7) तफसीर अबी अल-लैथ 2/151 देखें, और अबू अल-लैथ ने उल्लेख किया कि याकूब ने राहिल और उसकी बहन लिया को एक साथ रखा था; उन्होंने कहा: लोग दो बहनों को एक साथ रखते थे जब तक कि अल्लाह ने मूसा (अ.) को नहीं भेजा। (8)

उनका कहना: "और खंडन पहले ही हो चुका है...", लेखक ने इसका पहले उल्लेख किया था, और यहाँ इसका कोई स्थान नहीं है।

260 سورہ یوسف: آیات 7 - 9

«آیہ»(1): نصیحت۔ اور کہا گیا: عبرت۔ اور مروی ہے کہ بعض مصاحف میں یہ «عبرہ» ہے۔ اور کہا گیا: بصیرت(2)۔ اور کہا گیا: تعجب؛ آپ کہتے ہیں: فلاں شخص علم اور حسن میں ایک آیت ہے؛ یعنی: تعجب۔ ثعلبی نے اپنی «تفسیر» میں کہا: جب یوسف علیہ السلام کا خواب ان کے بھائیوں تک پہنچا تو انہوں نے ان سے حسد کیا؛ ابن زید نے کہا: وہ انبیاء تھے، اور انہوں نے کہا: وہ اس پر راضی نہیں کہ اس کے بھائی اسے سجدہ کریں یہاں تک کہ اس کے والدین اسے سجدہ کریں! چنانچہ انہوں نے ان سے دشمنی کی۔ اور اس قول کی تردید پہلے گزر چکی ہے(3)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَّقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ﴾ اور ان کے نام یہ ہیں: روبیل جو ان میں سب سے بڑے تھے، شمعون، لاوی، یہودا، زیالون اور یشجر، اور ان کی والدہ لیا بنت لیان تھیں، جو یعقوب علیہ السلام کے ماموں کی بیٹی تھیں۔ اور ان کے ہاں دو لونڈیوں سے چار بیٹے پیدا ہوئے؛ دان، نفتالی، جاد اور آشر۔ پھر لیا کا انتقال ہو گیا تو یعقوب علیہ السلام نے ان کی بہن راحیل سے نکاح کر لیا، ان سے یوسف اور بنیامین پیدا ہوئے۔ چنانچہ یعقوب علیہ السلام کے بیٹے بارہ مرد تھے(4)۔ سہیلی(5) نے کہا: اور یعقوب علیہ السلام کی والدہ کا نام رفقا تھا، اور راحیل کا انتقال بنیامین کی ولادت کے وقت نفاس میں ہوا، اور لیان بن ناہر بن آزر یعقوب علیہ السلام کے ماموں تھے۔ اور دونوں لونڈیوں کے نام کے بارے میں کہا گیا: لیا اور تلتا، ان میں سے ایک راحیل کی تھی اور دوسری ان کی بہن لیا کی، اور ان دونوں نے وہ یعقوب علیہ السلام کو ہبہ کر دی تھیں(6)۔ اور یعقوب علیہ السلام نے ان دونوں (بہنوں) کو جمع کیا تھا، اور ان کے بعد کسی کے لیے یہ حلال نہیں رہا(7)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَن تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ﴾ [النساء: 23]۔ اور ابن زید نے جو کہا تھا اس کی تردید پہلے گزر چکی ہے(8)، والحمد للہ۔

(1) نسخہ (م) میں: آیات۔ (2) معانی القرآن للزجاج 3/92، اور معانی القرآن للنحاس 3/399۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 255۔ (4) تفسیر البغوی 2/410 - 411، اور اس میں واقع ہوا ہے: یشجر کی جگہ آشر، اور آشر کی جگہ اشیر۔ (5) التعریف والاعلام صفحہ 79 - 80 میں۔ (6) التعریف والاعلام صفحہ 82۔ (7) دیکھئے تفسیر ابی اللیث 2/151، اور ابو اللیث نے ذکر کیا ہے کہ یعقوب علیہ السلام نے راحیل اور ان کی بہن لیا کو جمع کیا تھا، انہوں نے کہا: لوگ دو بہنوں کو جمع کرتے تھے یہاں تک کہ اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کو مبعوث فرمایا۔ (8) ان کا قول: "اور تردید پہلے گزر چکی ہے..."، مصنف نے اس کا ذکر پہلے کر دیا ہے، اور یہاں اس کا کوئی محل نہیں ہے۔

Surah Yusuf: Verses 7 - 9 261

The Almighty's saying: {When they said, "Truly Yusuf..."} 'Yusuf' is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'); the 'lam' is for emphasis, which is the one used in oaths, meaning: By God, truly Yusuf. {...and his brother} is conjoined to it. {...are more beloved to our father than we are} is the predicate (khabar), and it is neither dualized nor pluralized because it carries the meaning of a verb(1); they said this because news of the dream reached them, so they conspired against him.

{...while we are a group} meaning: a group, and they were ten. 'Usbah' is between one and ten, it is said: up to fifteen. And it is said: between forty and ten. It has no singular form from its own root, like 'nafar' and 'raht'(2).

{Indeed, our father is in clear error} they did not mean error in religion; for if they had meant that, they would have been disbelievers. Rather, they meant: in a departure from the right course of management, by favoring two over ten despite their equal lineage to him. It is also said: in a clear mistake by favoring Yusuf and his brother over us(3).

The Almighty's saying: {Kill Yusuf} there is an omission in the speech, meaning: one of them said: {Kill Yusuf} to be more decisive in the matter. {or cast him out to a [some] land} meaning: in a land, so the preposition (khafid) was dropped, and 'land' became accusative (mansub); Sibawayh cited(4) regarding the omission of 'fi' (in):

"A supple spear-shaft, shaken by the hand, washing its back... as the fox trots upon the path"(5)

Al-Nahhas said(6): Except that in the verse it is very good; because it [the verb] extends to two objects; one of them with a preposition, so if the preposition is dropped, the verb extends to it directly.

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/315. (2) Tafsir al-Baghawi 2/411. (3) Tafsir al-Baghawi 2/411. Al-Alusi said 12/190: What should be relied upon is that he (peace be upon him) only loved him more than them because he saw in him signs of goodness that he did not see in them, and that love increased after the vision as it confirmed those signs to him. (4) In al-Kitab 1/36 and 214. (5) i.e., in the path, and the verse is by Sa'ida bin Juwayya, and it is in the commentary on the Diwan of the Hudhailis 3/1120, and previously 9/172. (6) In I'rab al-Qur'an 2/315, and what precedes it is from it.

सूरा यूसुफ: आयत 7 - 9 261

अल्लाह तआला का फरमान: {जब उन्होंने कहा: "یوسف بیشک..."} 'यूसुफ' मुब्तदा (subject) होने के कारण रफ़ा (nominative) की हालत में है; और 'लाम' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है, जो कसम (शपथ) के जवाब में आता है, यानी: खुदा की कसम, बेशक यूसुफ। {...और उसका भाई} उस पर अतफ़ (conjoined) है। {...हमारे पिता को हमसे ज़्यादा प्यारे हैं} उसकी ख़बर (predicate) है, और इसका न तो द्विवचन (dual) बनता है और न ही बहुवचन (plural) क्योंकि यह क्रिया (verb) के अर्थ में है(1); उन्होंने यह इसलिए कहा क्योंकि उन्हें ख्वाब की खबर मिल गई थी, इसलिए उन्होंने उसके खिलाफ साजिश रची।

{...जबकि हम एक गिरोह हैं} यानी: एक जमात, और वे दस थे। 'उस्बाह' (usbah) एक से दस के बीच की संख्या को कहते हैं, कहा गया है: पंद्रह तक। और कहा गया है: चालीस से दस के बीच। इसका अपने मूल शब्द से कोई एकवचन नहीं है, जैसे 'नफ़र' और 'रहत' (2)।

{बेशक हमारे पिता खुली गुमराही में हैं} उनका मतलब दीन की गुमराही नहीं था; क्योंकि अगर उनका यह मतलब होता तो वे काफिर होते, बल्कि उनका मतलब था: सही प्रबंधन के रास्ते से हट जाना, दो को दस पर तरजीह देना जबकि वे सभी उनके वंशज होने में बराबर थे। और यह भी कहा गया है: यूसुफ और उसके भाई को हम पर तरजीह देकर स्पष्ट गलती करना(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {यूसुफ को मार डालो} कलाम में कुछ हिस्सा छुपा हुआ (omission) है, यानी: उनमें से एक कहने वाले ने कहा: {यूसुफ को मार डालो} ताकि मामला पूरी तरह खत्म हो जाए। {या उसे किसी जमीन में फेंक दो} यानी: एक जमीन में, तो हर्फ़ए-जर (preposition) गिरा दिया गया, और 'ज़मीन' (अर्द) मन्सूब (accusative) हो गया; सिबावैह ने(4) 'फ़ी' (में) को हटाए जाने के बारे में यह शेर पढ़ा है:

"एक लचीला नेज़ा, हाथ से हिलाया गया, अपनी पीठ धोता हुआ... जैसे लोमड़ी रास्ते पर तेज़ी से चलती है"(5)

अन-नहहास ने कहा(6): सिवाय इसके कि आयत में यह बहुत अच्छा है; क्योंकि यह (क्रिया) दो कर्मों (objects) तक पहुँचता है; उनमें से एक हर्फ़ए-जर के साथ, इसलिए जब हर्फ़ गिरा दिया जाता है, तो क्रिया सीधे उस तक पहुँच जाती है।

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 2/315। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/411। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/411। अल-आलूसी ने कहा 12/190: जिस बात पर भरोसा किया जाना चाहिए वह यह है कि उन्होंने (उन पर शांति हो) उन्हें उनसे अधिक प्यार केवल इसलिए किया क्योंकि उन्होंने उनमें अच्छाई के ऐसे लक्षण देखे जो उनमें नहीं देखे थे, और उस सपने के बाद वह प्यार और बढ़ गया क्योंकि उसने उन संकेतों की पुष्टि कर दी थी। (4) अल-किताब 1/36 और 214 में। (5) यानी, रास्ते में, और यह शेर साअदा बिन जुवैया का है, और यह हुज़ैलियों के दीवान की व्याख्या 3/1120 में है, और पहले 9/172 में। (6) इराब अल-कुरान 2/315 में, और इससे पहले वाला हिस्सा भी उन्हीं का है।

سورہ یوسف: آیات 7 - 9 261

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ﴾ "یوسف" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے؛ اور "لام" تاکید کے لیے ہے، یہ وہی ہے جس کے ذریعے قسم کا جواب دیا جاتا ہے، یعنی: اللہ کی قسم، یقیناً یوسف۔ ﴿وَأَخُوهُ﴾ اس پر عطف ہے۔ ﴿أَحَبُّ إِلَى أَبِينَا مِنَّا﴾ اس کی خبر ہے، اور اس کا نہ تثنیہ لایا جاتا ہے اور نہ جمع کیونکہ یہ فعل کے معنی میں ہے(1)؛ انہوں نے یہ اس لیے کہا کیونکہ انہیں خواب کی خبر پہنچ گئی تھی تو انہوں نے اس کے خلاف سازش کا منصوبہ بنایا۔

﴿وَنَحْنُ عُصْبَةٌ﴾ یعنی: ایک گروہ، اور وہ دس تھے۔ اور "عصبہ" ایک سے دس کے درمیان کی تعداد کو کہتے ہیں، اور کہا گیا ہے: پندرہ تک۔ اور کہا گیا ہے: چالیس سے دس کے درمیان۔ اس کا اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے، جیسے "نفر" اور "رہط"(2)۔

﴿إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ ان کی مراد دین کی گمراہی نہیں تھی؛ کیونکہ اگر وہ یہ مراد لیتے تو وہ کافر ہو جاتے، بلکہ ان کی مراد تھی: انتظام کے طریقے سے ہٹ جانا، اس بات میں کہ ان سے نسبت میں برابر ہونے کے باوجود دس پر دو کو ترجیح دی۔ اور کہا گیا ہے: یوسف اور ان کے بھائی کو ہم پر ترجیح دے کر واضح غلطی میں ہیں(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اقْتُلُوا يُوسُفَ﴾ کلام میں حذف ہے، یعنی: ان میں سے ایک کہنے والے نے کہا: ﴿اقْتُلُوا يُوسُفَ﴾ تاکہ معاملے کو جڑ سے ختم کر دیا جائے۔ ﴿أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا﴾ یعنی: کسی زمین میں، تو حرفِ جار گرا دیا گیا، اور "ارض" منصوب ہو گیا؛ اور سیبویہ نے(4) اس کے بارے میں جس سے "فی" حذف ہو گیا ہو، یہ شعر پڑھا ہے:

لَدْنُ بَهزُ الكَفِّ يَغسِلُ مَتنَهُ فيه كما عَسَلَ الطَّريقَ الثَّعلَبُ(5)

نحاس نے کہا(6): مگر یہ کہ آیت میں یہ بہت اچھا اور کثیر ہے؛ کیونکہ یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے؛ ان میں سے ایک حرفِ جار کے ساتھ، پس جب حرف حذف کر دیا گیا تو فعل اس کی طرف خود متعدی ہو گیا۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 315. (2) تفسير البغوي 2/ 411. (3) تفسير البغوي 2/ 411.

آلوسی نے کہا 12/ 190: اور جس پر اعتماد کرنا چاہیے وہ یہ ہے کہ آپ (علیہ السلام) نے انہیں ان سے زیادہ اس لیے پسند کیا کیونکہ آپ نے ان میں خیر کے وہ آثار دیکھے جو ان میں نہیں دیکھے تھے، اور خواب کے بعد اس محبت میں اضافہ ہو گیا کیونکہ اس نے ان علامات کی تصدیق کر دی تھی۔ (4) في الكتاب 1/ 36 و 214 . (5) یعنی: راستے میں، اور یہ شعر ساعدہ بن جویہ کا ہے، اور یہ شرح دیوان الہذلیین 3/ 1120 میں ہے، اور پیچھے 9/ 172 میں گزر چکا ہے۔ (6) في إعراب القرآن 2/ 315 ، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔

Page 262 Surah Yusuf: Verses 7 - 10

And it was said that the speaker was Sham’un (Simeon); this was stated by Wahb ibn Munabbih. Ka’b al-Ahbar said: Dan. Muqatil said: Roubil (Reuben)(1). And Allah knows best. The meaning is: a land far from his father. This implication is necessary because he was with his father in a land(2).

{yakhlu} (be free/become vacant) is in the jussive case because it is the response to the command; its meaning is: to become pure and clear for you {the face of your father} so he will turn towards you completely. {and you will be after it} i.e., after the sin, and it was said: after Joseph {a righteous people} i.e., repentant, i.e., you perform repentance after that and Allah accepts it from you(3); in this is evidence that the repentance of a murderer is acceptable, because Allah Almighty did not deny this statement from them. It was also said: "righteous" means: your condition with your father will be rectified without preference or favoritism(4).

The words of the Almighty: {A speaker among them said, "Do not kill Joseph but throw him into the bottom of the well; some caravan will pick him up - if you would be doing [something]." (10)}

In it are thirteen points:

The first: The words of the Almighty: {A speaker among them said} The speaker was Judah, and he was the eldest of Jacob's children; this was stated by Ibn Abbas(5). It was also said: Roubil (Reuben), and he was the son of his maternal aunt, and he is the one who said: {I will never leave the land} [Surah Yusuf: 80]. And it was said: Sham’un (Simeon)(6).

{and throw him into the bottom of the well} The people of Makkah, Basra, and Kufa recited it as: {fi ghayabati al-jubb} (singular). The people of Madinah recited it as: {fi ghayabati al-jubb} (plural)(7). Abu Ubayd chose the singular; because...

(1) Al-Baghawi mentioned their sayings 2/411. (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/93, and by al-Nahhas 3/399-400. (3) Al-Wasit 2/601, and al-Wahidi mentioned it from Ibn Abbas. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/11. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi 4/184 through Abu Salih from him. (6) Al-Tabari cited the last two sayings 13/20-21; the first from Qatadah and Ibn Ishaq, and the second from Mujahid. (7) It is the reading of Nafi' and Abu Ja'far. Al-Sab'ah p. 345, al-Taysir p. 127, and al-Nashr 2/293.

पृष्ठ २६२ सूरा यूसुफ: आयत ७ - १०

और कहने वाले के बारे में कहा गया: वह शमुन (शिमोन) था; यह वहब बिन मुनब्बिक ने कहा है। कअब अल-अहबार ने कहा: दान। मुकातिल ने कहा: रूबील (रेउबेन)(१)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इसका अर्थ है: अपने पिता से दूर एक भूमि। यह अर्थ निहित होना आवश्यक है क्योंकि वह अपने पिता के साथ एक भूमि में था(२)।

{यखलू} (खाली होना/बचना) मज्जूम (jussive) है क्योंकि यह आदेश का उत्तर है; इसका अर्थ है: तुम्हारे लिए {तुम्हारे पिता का चेहरा} निष्पक्ष और स्पष्ट हो जाए ताकि वह पूरी तरह से तुम्हारी ओर मुड़ जाए। {और तुम उसके बाद हो जाओगे} यानी पाप के बाद, और कहा गया: यूसुफ के बाद {एक नेक कौम} यानी पश्चाताप करने वाले, यानी इसके बाद तुम तौबा (पश्चाताप) कर लोगे और अल्लाह उसे तुमसे स्वीकार कर लेगा(३)। इसमें इस बात का प्रमाण है कि कातिल की तौबा स्वीकार्य है, क्योंकि अल्लाह तआला ने उनके इस कथन का खंडन नहीं किया। और कहा गया: "नेक" का अर्थ है: तुम्हारे पिता के पास तुम्हारी स्थिति बिना किसी प्राथमिकता या पक्षपात के सुधर जाएगी(४)।

अल्लाह तआला का कथन: {उनमें से एक कहने वाले ने कहा, "यूसुफ को मारो नहीं, बल्कि उसे कुएं के अंधेरे तल में डाल दो; उसे कोई यात्री काफिला उठा लेगा - यदि तुम्हें कुछ करना ही है।" (१०)}

इसमें तेरह मसले (बिंदु) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उनमें से एक कहने वाले ने कहा} कहने वाला यहूदा था, और वह याकूब की संतानों में सबसे बड़ा था; यह इब्न अब्बास ने कहा है(५)। और कहा गया: रूबील, और वह उसकी मौसी का बेटा था, और वह वही है जिसने कहा था: {मैं इस भूमि को कभी नहीं छोड़ूँगा} [सूरा यूसुफ: ८०]। और कहा गया: शमुन (शिमोन)(६)।

{और उसे कुएं के अंधेरे तल में डाल दो} मक्का, बसरा और कूफ़ा वालों ने इसे {फी गयबत अल-जुब्ब} (एकवचन) पढ़ा है। और मदीना वालों ने इसे {फी गयबात अल-जुब्ब} (बहुवचन)(७) पढ़ा है। अबू उबैद ने एकवचन को चुना; क्योंकि...

(१) अल-बग़वी ने उनके कथनों का उल्लेख ४११/२ में किया है। (२) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान ३/९३ और अल-नहहास की ३/३९९-४०० देखें। (३) अल-वसीत ६०१/२, और अल-वाहिदी ने इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (४) अल-नुकत वल-उयून ११/३। (५) इब्न अल-

जौज़ी ने ४/१८४ में अबू सालेह के माध्यम से इसका उल्लेख किया है। (६) अत-तबरी ने अंतिम दो कथनों को २०/१३-२१ में उद्धृत किया है; पहला कतादा और इब्न इस्हाक से, और दूसरा मुजाहिद से। (७) यह नाफी' और अबू जाफ़र की किराअत (पाठ) है। अस-सबअह पृ. ३४५, अत-तयसीर पृ. १२७, और अन-नशर २९३/२।

صفحہ ۲۶۲ سورہ یوسف: آیات ۷ - ۱۰

اور کہنے والے کے بارے میں کہا گیا: وہ شمعون تھا؛ یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے۔ کعب الاحبار نے کہا: دان۔ مقاتل نے کہا: روبیل(۱)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ معنی یہ ہیں: اپنے باپ سے دور کوئی زمین۔ اس مراد کا ہونا ضروری ہے؛ کیونکہ وہ اپنے باپ کے پاس ایک زمین میں تھا(۲)۔

{یخلُ} جزم ہے؛ کیونکہ یہ امر (حکم) کا جواب ہے؛ اس کا مطلب ہے: تمہارے لیے {تمہارے باپ کا چہرہ} خالص اور واضح ہو جائے تاکہ وہ مکمل طور پر تمہاری طرف متوجہ ہو جائیں۔ {اور تم اس کے بعد ہو جاؤ گے} یعنی گناہ کے بعد، اور کہا گیا: یوسف کے بعد {نیک لوگ} یعنی توبہ کرنے والے، یعنی اس کے بعد تم توبہ کر لو گے تو اللہ تم سے اسے قبول کر لے گا(۳)۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ قاتل کی توبہ قبول ہوتی ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے اس قول پر نکیر نہیں فرمائی۔ اور کہا گیا: "صالحین" یعنی: تمہارے باپ کے پاس تمہارے حالات بغیر کسی ترجیح یا جانبداری کے درست ہو جائیں گے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان میں سے ایک کہنے والے نے کہا، یوسف کو قتل نہ کرو بلکہ اسے کنویں کی گہرائی میں ڈال دو کہ اسے کوئی قافلہ اٹھا لے جائے اگر تم نے کچھ کرنا ہی ہے (۱۰)}

اس میں تیرہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان میں سے ایک کہنے والے نے کہا} کہنے والا یہودا تھا، اور وہ یعقوب کی اولاد میں سب سے بڑا تھا؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے(۵)۔ اور کہا گیا: روبیل، جو ان کے خالہ زاد بھائی تھے، اور یہ وہی ہیں جنہوں نے کہا تھا: {میں ہرگز اس زمین کو نہیں چھوڑوں گا} [سورہ یوسف: ۸۰]۔ اور کہا گیا: شمعون(۶)۔

{اور اسے کنویں کی گہرائی میں ڈال دو} اہل مکہ، اہل بصرہ اور اہل کوفہ نے اسے: {فی غَيْبَتِ الْجُبِّ} (واحد) پڑھا ہے۔ اور اہل مدینہ نے: {فی غَيَابَاتِ الْجُبِّ} (جمع)(۷) پڑھا ہے۔ ابو عبید نے واحد کو پسند کیا؛ کیونکہ...

(۱) ان کے اقوال بغوی نے ۴۱۱/۲ میں ذکر کیے ہیں۔ (۲) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۹۳/۳، وللنحاس ۳۹۹/۳ - ۴۰۰۔ (۳) الوسیط ۶۰۱/۲، اور اسے الواحدی نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۱۱/۳۔ (۵) اسے ابن الجوزی نے ۱۸۴/۴ میں ابو صالح کے طریق سے ان سے ذکر کیا ہے۔ (۶) الطبری نے آخری دو اقوال ۲۰/۱۳ - ۲۱ میں نقل کیے ہیں؛ پہلا قتادہ اور ابن اسحاق سے، اور دوسرا مجاہد سے۔ (۷) یہ نافع اور ابو جعفر کی قرات ہے۔ السبعہ ص ۳۴۵، التیسیر ص ۱۲۷، اور النشر ۲۹۳/۲۔

Surah Yusuf: Verse 10 263

on one specific place where they cast him into, and he rejected the plural form for this. An-Nahhas said(1): This is a restriction in the language, and "ghayabat" (depths/ hidden parts) in the plural is permissible [for two reasons]: Sibawayh reported: they said "ushayyanat" and "usaylanat" (plurals of evening and late afternoon), meaning: many evenings and late afternoons, making every moment of them an evening or an afternoon(2). Thus, every place that hides something is made a "ghayaba". The other reason: is that there were many hidden spots in the well. And it is said: ghaaba yagheebu(3) (to disappear) - ghayban, ghayabatan, and ghiyaban; as the poet said: Stay for two months or half of a third *** until that which has hidden me hides me(4) (5) Al-Harawi said(6): Al-Ghayaba is like a ledge(7), or a shelf in the well just above the water, where something disappears from view. Ibn Aziz said(8): Anything that hides something from you is a ghayaba. I say: From this it was said: for the grave: ghayaba(9); the poet said: If one day my depth (grave) hides me *** then walk by my conduct among the kin and family(10) And Al-Jubb: is a well that has not been lined (with stones), and if it is lined, it is a Bi'r (well)(11); Al-A'sha said(12):

---

(1) In I'rab al-Qur'an 2/315, and what precedes it and what follows between brackets is from it. (2) Al-Kitab 3/484. Sibawayh said: They said: ushayyanat, as if they named every part of it an evening. (3) From the words: ghayaba and the other..., up to this place from (M) and I'rab al-Qur'an. (4) In (M): I am those two indeed, and in the rest of the copies: to those two indeed, and what is fixed is from I'rab al-Qur'an and the rest of the sources as follows. (5) Its speaker is Ibn Ahmar, as in Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 1/187, and Al-Azmina wal-Amkina by Al-Marzuqi 2/377, and Amali Ibn al-Shajari 3/75, and it is without attribution in Al-Muhtasib 2/227, and Al-Khizana 11/71. Al-Marzuqi said: He meant by ghiyab: al-ghayaba; therefore he feminized [the verb]. Meaning: he feminized the verb 'ghayabatni'. (6) In (Z): Al-Mahdawi. (7) A hole in the side of the well. Al-Qamus (Lajaf). (8) In Sharh Gharib al-Qur'an p. 343. (9) See Al-Wasit 2/601-602, and Al-Lisan (Ghayb). (10) Its speaker is Al-Munkhal bin Subai' al-Anbari, as in Majaz al-Qur'an 1/302, and Zad al-Masir 4/185. It is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/94 with the narration: 'ghayabatni maniyati' (my death has hidden me). (11) Tafsir al-Gharib by Ibn Aziz p. 194. And al-Rakiyya: the well. Al-Qamus (Raku). And in Al-Lisan (Tawa): He lined the well (tawa al-rakiyya) - he built its walls with stones and bricks. (12) In his Diwan p. 173.

सूरह यूसुफ: आयत 10 263

एक ही स्थान पर जहाँ उन्होंने उसे डाला, और उन्होंने इसके लिए बहुवचन के उपयोग को नकार दिया। अन-नहहास ने कहा(1): यह भाषा में संकुचन है, और बहुवचन में "ग़यााबात" (गहराइयाँ/छिपे हुए स्थान) [दो कारणों से] अनुमत है: सिबावैह ने वर्णन किया है: उन्होंने "उशय्यानात" और "असैलानात" (शाम और दोपहर के बहुवचन) कहा, जिसका अर्थ है: कई शामें और दोपहरें, उन्होंने इसके हर समय को एक शाम और एक दोपहर बना दिया(2)। इसी तरह, हर वह स्थान जो किसी चीज़ को छिपा देता है, उसे "ग़यााबा" बना दिया गया। दूसरा कारण: यह हो सकता है कि कुएं में कई छिपे हुए स्थान थे। और कहा जाता है: ग़ाबा यग़ीबु(3) (गायब होना) - ग़ैबन, ग़यााबतन और ग़ियाबन; जैसा कि कवि ने कहा है: दो महीने या तीसरे के आधे समय तक ठहरो *** जब तक कि जिसने मुझे छिपाया है वह मुझे छिपा न दे(4)(5) अल-हरवी ने कहा(6): अल-ग़यााबा कुएं के किनारे एक ताक(7) या पानी के ठीक ऊपर एक छज्जे जैसा होता है, जहाँ चीज़ आँखों से ओझल हो जाती है। इब्न अज़ीज़ ने कहा(8): हर वह चीज़ जो तुमसे किसी चीज़ को छिपा दे, वह ग़यााबा है। मैं कहता हूँ: इसी से कब्र को ग़यााबा कहा गया(9); कवि ने कहा: यदि किसी दिन मेरी गहराई (कब्र) मुझे छिपा ले *** तो मेरे आचरण के अनुसार रिश्तेदारों और परिवार में चलना(10) और अल-जुब्ब: वह कुआँ है जिसे (पत्थरों से) पक्का नहीं किया गया है, और यदि इसे पक्का कर दिया जाए तो यह बी'र (कुआँ) बन जाता है(11); अल-आशा ने कहा(12):

---

(1) इराब अल-कुरान 2/315 में, और कोष्ठक के बीच जो पहले और बाद में है वह इसी से है। (2) अल-किताब 3/484। सिबावैह ने कहा: उन्होंने कहा: उशय्यानात, मानो उन्होंने इसके हर हिस्से को एक शाम का नाम दिया हो। (3) शब्द से: ग़यााबा और दूसरा..., (M) और इराब अल-कुरान के इस स्थान तक। (4) (M) में: 'अना ज़ाकुमा क़द', और बाकी प्रतियों में: 'इला ज़ाकुमा क़द', और जो प्रमाणित है वह इराब अल-कुरान और बाकी स्रोतों से निम्न प्रकार है। (5) इसके कहने वाले इब्न अहमार हैं, जैसा कि अल-अखफश की मा'नी अल-कुरान 1/187 में है, और अल-मरज़ूकी की अल-अज़मिना वल-अमकिना 2/377 में, और इब्न अल-शजरी की अमाली 3/75 में, और यह अल-मुहतासिब 2/227 और अल-खिज़ाना 11/71 में बिना श्रेय के है। अल-मरज़ूकी ने कहा: उसका तात्पर्य ग़ियाब से 'ग़यााबा' था; इसलिए उसने क्रिया को स्त्रीलिंग बनाया। यानी: 'ग़यबत्ली' क्रिया को स्त्रीलिंग बनाया। (6) (Z) में: अल-महदवी। (7) कुएं के किनारे एक गड्ढा। अल-कामूस (लजफ)। (8) शरह ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 343 में। (9) अल-वसीत 2/601-602, और अल-लिसान (ग़ैब) देखें।

(10) इसके कहने वाले अल-मुनखल बिन सुबै' अल-अनबारी हैं, जैसा कि मजाज़ अल-कुरान 1/302 में है, और ज़ाद अल-मसीर 4/185 में। यह अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 3/94 में इस रिवायत के साथ है: 'ग़ायबत्नी मनियती' (मेरी मौत ने मुझे छिपा दिया)। (11) इब्न अज़ीज़ द्वारा तफ़सीर अल-ग़रीब पृष्ठ 194। और अल-रकिय्या: कुआँ। अल-कामूस (रक्क़)। और अल-लिसान (तवा) में: उसने कुएं को पत्थर और ईंटों से पक्का किया। (12) उनके दीवान पृष्ठ 173 में।

سورہ یوسف: آیت ۱۰ ۲۶۳

اس ایک جگہ پر جہاں انہوں نے اسے پھینکا، اور انہوں نے اس کے لیے جمع کے صیغے کا انکار کیا۔ النحاس نے کہا(1): یہ لغت میں تنگی ہے، اور جمع کے طور پر «غیابات» [دو وجوہات سے] جائز ہے: سیبویہ نے حکایت کی ہے: انہوں نے «عُشَيَّانات» اور «أصَيْلانات» (شام اور سہ پہر کی جمع) کہا، مراد یہ کہ: کئی شامیں اور سہ پہریں، تو انہوں نے اس کے ہر وقت کو ایک شام اور ایک سہ پہر قرار دیا(2)۔ اسی طرح ہر وہ جگہ جو چھپا دے، اسے غیابہ قرار دیا گیا۔ دوسری وجہ: یہ کہ کنویں میں کئی چھپنے کی جگہیں ہوں۔ اور کہا جاتا ہے: غاب يَغِيبُ(3) غيباً اور غيابة اور غياباً؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: دو مہینے یا تیسرے کے آدھے وقت تک ٹھہرو *** یہاں تک کہ جس نے مجھے چھپایا ہے وہ مجھے چھپا دے(4)(5) الہروی نے کہا(6): الغیابہ کنویں کے پہلو میں ایک سوراخ(7)، یا پانی کے ذرا اوپر کنویں میں ایک طاق کی طرح ہے، جہاں چیز نظروں سے اوجھل ہو جاتی ہے۔ ابن عزیز نے کہا(8): ہر وہ چیز جو تم سے کسی چیز کو چھپا دے، وہ غیابہ ہے۔ میں کہتا ہوں: اسی سے قبر کو غیابہ کہا گیا(9)؛ شاعر نے کہا: اگر کسی دن میری گہرائی (قبر) مجھے چھپا لے *** تو میری سیرت کے مطابق رشتہ داروں اور گھر والوں میں چلنا(10) اور الجُبُّ: وہ کنواں ہے جس کی منڈیر یا دیواریں (پتھروں سے) نہ بنائی گئی ہوں، اور جب وہ بنا دی جائیں تو وہ بئر (کنواں) کہلاتا ہے(11)؛ الاعشی نے کہا(12):

---

(1) إعراب القرآن ۲/ ۳۱۵ میں، اور اس سے پہلے اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) الکتاب ۳/ ٤٨٤۔ سیبویہ نے کہا: انہوں نے کہا: عشینات، گویا انہوں نے اس کے ہر حصے کو شام کا نام دیا۔ (3) لفظ سے: غیابہ اور دوسرا...، (م) اور اعراب القرآن کے اس مقام تک۔ (4) (م) میں: 'أنا ذاكما قد'، اور باقی نسخوں میں: 'إلى ذاكما قد'، اور جو ثابت ہے وہ اعراب

القرآن اور باقی ذرائع سے درج ذیل ہے۔ (5) اس کے کہنے والے ابن احمر ہیں، جیسا کہ الاخفش کی معانی القرآن ۱/ ۱۸۷ میں ہے، اور المرزوقی کی الازمنة والامکنة ۲/ ۳۷۷ میں، اور ابن الشجری کی امالی ۳/ ۷۵ میں، اور یہ المحتسب ۲/ ۲۲۷ اور الخزانہ ۱۱/ ۷۱ میں بغیر نسبت کے ہے۔ المرزوقی نے کہا: اس نے غیاب سے غیابہ مراد لیا؛ اسی لیے فعل کو مونث لایا۔ یعنی: فعل 'غيبتني' کو مونث لایا۔ (6) (ظ) میں: المہدوی۔ (7) کنویں کے پہلو میں کھدائی۔ القاموس (لجف)۔ (8) شرح غریب القرآن ص ۳٤۳ میں۔ (9) الوسیط ۲/ ٦۰۱ - ٦۰۲، اور اللسان (غیب) دیکھیں۔ (10) اس کے کہنے والے المنخل بن سبییع العنبري ہیں، جیسا کہ مجاز القرآن ۱/ ۳۰۲ میں ہے، اور زاد المسیر ٤/ ۱۸۵ میں۔ یہ الزجاج کی معانی القرآن ۳/ ۹٤ میں اس روایت کے ساتھ ہے: 'غيبتني منيتي' (میری موت نے مجھے چھپا دیا)۔ (11) ابن عزیز کی تفسیر الغریب ص ۱۹٤۔ اور الرکیة: کنواں۔ القاموس (رکو)۔ اور اللسان (طوی) میں ہے: 'طوی الرکیة طیاً': اس کی دیواروں کو پتھروں اور اینٹوں سے پکا کیا۔ (12) ان کے دیوان ص ۱۷۳ میں۔

Surah Yusuf: Verse 10 | 264

“Even if you were in a well eighty fathoms deep, and you ascended the ways of heaven with a ladder.”

It was called a "jubb" (well) because it was cut (qata'a) into the earth. The plural of "jubb" is: "jibabah", "jibab", and "ajbab" (1).

And it combined "ghayabah" (the bottom/dark part) and "jubb" because he meant: cast him into a dark place in the well so that the gaze of onlookers does not reach him. It is said: it is the well of Jerusalem (2). And it was said: it is in Jordan; stated by Wahb ibn Munabbih. Muqatil said: it is three parasangs from the dwelling of Jacob (3).

Second: The Almighty's saying: {some of the caravan may pick him up}. It is in the jussive (jazm) as a response to the command. Mujahid, Abu Raja, Al-Hasan, and Qatadah read: “taltaqituhu” with a 'ta' (feminine form) (4). This is interpreted based on the meaning; because "some of the caravan" is itself a caravan. Sibawayh narrated: “some of his fingers fell” (using a feminine verb with a masculine subject due to its connection to a feminine noun), and he recited:

“And you are choked by the words you have broadcasted, just as the spearhead is choked with blood” (5).

And another said:

“I see the passage of years have taken from me, just as the 'sarar' takes from the crescent” (6).

He did not say: "shariqa" (masculine) nor "akhadhat" (feminine). And "as-sayyarah" (the caravan): refers to the group traveling on the road for a journey; and this speaker only said this...

---

(1) Tahdhib al-Lugha 10/511. (2) Recorded by Abd al-Razzaq 1/318, and al-Tabari 13/21-22, and mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/602. (3) Al-Wasit 2/602. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 62, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/316, and the wording is from him. (5) Al-Kitab 1/52, the verse is by Al-A'sha, and it is in his Diwan p. 173. His saying: “wa tashraqu” with a fatha, is conjoined to what precedes it. He addresses Yazid ibn Musahhar al-Shaybani saying: the harm of what you broadcasted about me of speech, and the ugliness you attributed to me, will return to you. "Sharq" with water is like choking on food. The point of evidence in it is the feminization of the

verb for "sadr" (chest), which is masculine, because it is annexed to a feminine noun. Sharh al-Shawahid by al-Shantamari p. 80. (6) The verse is by Jarir, in his Diwan with the commentary of Muhammad ibn Habib 2/546 with the narration: “she saw the passage of years.” The commentator of the Diwan said: he meant: she saw the years. The "sarar" are two nights remaining of the month if it is complete, and if it is incomplete, its "sarar" is one night. End. In Lisan al-Arab (sarar): “istasarra al-hilal” at the end of the month means it was hidden.

सूरह यूसुफ: आयत १० | २६४

"भले ही तुम अस्सी हाथ गहरे कुएं में हो, और तुम सीढ़ी से स्वर्ग के रास्तों पर चढ़ गए हो।"

इसे 'जुब्ब' (कुआं) कहा गया क्योंकि इसे जमीन में काटकर (क़ता) बनाया गया था। 'जुब्ब' का बहुवचन है: 'जिबाबा', 'जीबाब' और 'अज्बाब' (१)।

'ग़यावा' (गहराई/अंधेरा) और 'जुब्ब' को एक साथ इसलिए रखा गया क्योंकि उनका अर्थ था: उसे कुएं के किसी अंधेरे स्थान में फेंक दो ताकि देखने वालों की नज़र उस पर न पड़े। कहा जाता है: यह येरुशलम का कुआं है (२)। और कहा गया है: यह जॉर्डन में है; वहब इब्न मुनब्बिह ने यह कहा। मुकातिल ने कहा: यह याकूब के घर से तीन फ़रसख़ की दूरी पर है (३)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {ताकि कोई कारवां उसे उठा ले}। यह क्रिया आदेश के उत्तर के रूप में 'जज़्म' (विभक्तिरहित) है। मुजाहिद, अबू रजा, अल-हसन और क़तादा ने इसे 'तल्तकिथु' (स्त्रीलिंग रूप में) पढ़ा है (४)। यह अर्थ पर आधारित है; क्योंकि 'कारवां का कुछ हिस्सा' भी एक कारवां है। सिबावैह ने वर्णन किया है: 'उसकी कुछ उंगलियां गिर गईं' (पुल्लिंग कर्ता के साथ स्त्रीलिंग क्रिया), और उन्होंने पढ़ा:

"और तुम उन शब्दों से घुट रहे हो जिन्हें तुमने प्रसारित किया है, जैसे भाले की नोक खून से भर जाती है" (५)।

और दूसरे ने कहा:

"मैं देखता हूं कि वर्षों के बीतने ने मुझमें से ले लिया है, जैसे चंद्रमा के अंत की रातें (सरार) हिलाल से लेती हैं" (६)।

उन्होंने 'शरिका' (पुल्लिंग) या 'अखधत' (स्त्रीलिंग) नहीं कहा। और 'सय्याराह' (कारवां): उन लोगों का समूह है जो यात्रा के लिए सड़क पर चलते हैं; वास्तव में इस वक्ता ने यह कहा...

---

(१) तहज़ीब अल-लुग़ा १०/५११। (२) अब्द अल-रज्जाक १/३१८ और अल-तबरी १३/२१-२२ द्वारा वर्णित, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/६०२ में उल्लेखित। (३) अल-वसीत २/६०२। (४) अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृ. ६२, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/३१६, और पाठ उन्हीं से है। (५) अल-किताब १/५२, पद अल-अशा का है, उनके दीवान पृ. १७३ में। 'वा तशराकु का उनका

कहना पिछले से जुड़ा है। वह यजीद इब्न मुसहहर अल-शायबानी को संबोधित करते हुए कहते हैं: जो आपने मेरे बारे में बात प्रसारित की है, उसका नुकसान आप पर वापस आएगा, और वह बुराई जो आपने मेरी तरफ़ जोड़ी। पानी के साथ 'शरक़' होना भोजन पर दम घुटने जैसा है। इसमें साक्ष्य 'सद्र' (छाती/अगला हिस्सा) की क्रिया का स्त्रीलिंग होना है, जो पुल्लिंग है, क्योंकि इसे स्त्रीलिंग शब्द से जोड़ा गया है। शरह अल-शवाहिद अल-शंतमरी पृ. ८०। (६) यह पद जरीर का है, उनके दीवान में मुहम्मद इब्न हबीब २/५४६ की व्याख्या के साथ इस संस्करण के साथ: 'उसने वर्षों का बीतते देखा'। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: उसका अर्थ था: उसने वर्षों को देखा। 'सरार' महीने की वे दो रातें हैं जो महीना पूर्ण होने पर बचती हैं, और यदि अधूरा हो, तो 'सरार' एक रात होती है। समाप्त। लिसान अल-अरब (सरार) में: महीने के अंत में चांद का छिप जाना।

لئن كنتَ في جب ثمانين قامة ورُقِيتَ أسبابَ السَّماءِ بسُلَّمِ (اگرچہ تم اسی ہاتھ گہرے کنویں میں ہو اور سیڑھی کے ذریعے آسمان کے راستوں پر چڑھ جاؤ)

اسے 'جُب' (کنواں) اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ زمین میں کاٹ کر (قطعاً) بنایا گیا تھا۔ جُب کی جمع ہے: جِبَبَة، جِبَاب اور أجباب (۱)۔

اور 'غيابة' اور 'جُب' کو ایک ساتھ ذکر کیا گیا ہے؛ کیونکہ اس کی مراد تھی: اسے کنویں کے کسی تاریک مقام پر پھینک دو تاکہ دیکھنے والوں کی نظر اس پر نہ پڑے۔ کہا گیا: یہ بیت المقدس کا کنواں ہے (۲)۔ ایک قول ہے کہ یہ اردن میں ہے؛ یہ وہب بن منبہ نے کہا۔ مقاتل نے کہا: یہ یعقوب (علیہ السلام) کی منزل سے تین فرسخ کے فاصلے پر ہے (۳)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾ (تاکہ کچھ مسافر اسے اٹھا لیں)۔ یہ فعل امر کے جواب میں جزم کے ساتھ ہے۔ مجاہد، ابو رجاء، حسن اور قتادہ نے اسے «تَلْتَقِطْهُ» (تاء کے ساتھ) پڑھا ہے (۴)۔ یہ معنی پر محمول ہے؛ کیونکہ قافلے کا بعض حصہ خود ایک قافلہ (سیارہ) ہے، اور سیبویہ نے حکایت کی ہے: 'اس کی بعض انگلیاں گر گئیں'، اور یہ شعر پڑھا:

وتَشْرَقُ بالقول الذي قد أذَعْتَه كما شَرِقَتْ صَدْرُ القناةِ من الدَّمِ (۵) (اور تم اس بات سے گھٹ رہے ہو جسے تم نے پھیلایا ہے، جیسے نیزے کا اگلا حصہ خون سے بھر جاتا ہے)

اور دوسرے نے کہا:

أَرَى مَرَّ السِّنِينَ أَخَذْنَ مَنِّي كما أَخَذَ السِّرَارُ من الهلال (۶) (میں دیکھ رہا ہوں کہ برسوں کے گزرنے نے مجھ سے لے لیا ہے، جیسے چاند کی آخری راتیں ہلال سے لے لیتی ہیں)

اس نے 'شرق' (مذکر) یا 'اخذت' (مونث) نہیں کہا۔ اور 'سیارہ': ان لوگوں کی جماعت ہے جو سفر کے لیے راستے پر چلتے ہیں؛ دراصل اس قائل نے یہ کہا...

---

(۱) تہذیب اللغۃ ۵۱۱/۱۰۔ (۲) اسے عبد الرزاق ۳۱۸/۱ اور طبری ۲۱/۱۳ - ۲۲ نے نقل کیا، اور واحدی نے الوسیط ۶۰۲/۲ میں اس کا ذکر کیا۔ (۳) الوسیط ۶۰۲/۲۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۶۲، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۱۶/۲ اور عبارت اسی سے ہے۔ (۵) الکتاب ۵۲/۱، یہ بیت اعشیٰ کا ہے، اور اس کے دیوان ص ۱۷۳ میں ہے۔ اور اس کا قول: 'وتشرق' فتحہ کے ساتھ، ماقبل پر معطوف ہے۔ وہ اس سے یزید بن مسہر الشیبانی کو مخاطب کر کے کہتا ہے: تم نے جو قول میرے بارے میں پھیلایا ہے اس کی برائی تم ہی پر لوٹے گی، اور وہ قبیح بات جس کی تم نے میری طرف نسبت کی۔ 'شرق' پانی کے ساتھ ایسے ہی ہے جیسے کھانے کے ساتھ حلق میں پھانس لگنا۔ اس میں شاہد 'صدر' کے فعل کو مونث لانا ہے حالانکہ وہ مذکر ہے؛ کیونکہ اس کی اضافت مونث کی طرف ہے۔ شرح الشواہد للشنتمری ص ۸۰۔ (۶) یہ شعر جریر کا ہے، اور اس کے دیوان میں محمد بن حبیب کی شرح ۵۴۶/۲ کے ساتھ اس روایت کے ساتھ ہے: 'رأت مرَّ السنین'۔ دیوان کے شارح نے کہا: اس کی مراد ہے کہ اس نے سالوں کو دیکھا۔ اور 'سرار' مہینہ مکمل ہونے کی صورت میں دو راتیں ہوتی ہیں، اور اگر نامکمل ہو تو اس کا سرار ایک رات ہوتی ہے۔ اھ اور لسان العرب (سرر) میں ہے: مہینے کے آخر میں ہلال کا چھپ جانا۔

Surah Yusuf: Verse 10 [Page] 265

...so that they would not need to carry him to a distant place, and the intended purpose would be achieved; for whoever picks him up from the caravan will carry him to a distant place. This was a strategy so they wouldn't have to move themselves, as their father might not permit them, and he might discover their intention.

Thirdly: In this, there is evidence that Joseph's brothers were not prophets, neither initially nor eventually (1); because prophets do not plot to kill a Muslim. Rather, they were Muslims who committed a sin and then repented.

It was said: They were prophets, and it's not intellectually impossible for a prophet to slip, so this was a slip on their part. This is refuted by the fact that prophets are protected from major sins as we mentioned before (2). It was also said: They were not prophets at that time, then God made them prophets (3), and this is more likely, and Allah knows best.

Fourthly: Ibn Wahb said: Malik said: Joseph was cast into the well while he was a young boy. Ibn al-Qasim also narrated from him, meaning he was small. The evidence for this is the Almighty's saying: {Kill not Joseph, but cast him down into the depths of the well, so that some caravan may pick him up}. He said: Only a small person is picked up. Also His saying: {and I fear that the wolf may eat him}, which is something specific to small children (4), and their saying: {Send him with us tomorrow to enjoy himself and play, and we will indeed look after him}.

Fifthly: Al-Iltiqat (picking up/finding): It is taking something from the path, and from it comes 'laqit' (foundling) and 'luqatah' (found item). We mention its rulings as indicated by the Verse and the Sunnah, and what the people of knowledge and linguistics have said about it.

Ibn Arafa said: Al-Iltiqat is finding something without searching for it, and from it is the Almighty's saying: {some caravan may pick him up}, meaning: find him without expecting him.

---

(1) In (F) and (M): neither first nor last. (2) 1/459 - 460 and p. 255 of this part. (3) Mentioned by al-Baghawi 2/412 from Abu Amr ibn al-Ala. Ibn Kathir said when explaining the seventh verse of this surah: Know that no evidence has been established for the prophethood of Joseph's brothers... and some people claim that it was revealed to them after that, and there is doubt in this, and the claimant needs

evidence... etc. See the rest of his statement there. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1065 - 1066.

सूरह यूसुफ़: आयत 10 [पृष्ठ] 265

...ताकि उन्हें उसे किसी दूर स्थान पर ले जाने की आवश्यकता न पड़े, और अभीष्ट उद्देश्य प्राप्त हो जाए; क्योंकि जो कोई भी उसे कारवां (काफ़िले) से उठाएगा वह उसे किसी दूर स्थान पर ले जाएगा। यह प्रबंधन का एक तरीका था ताकि उन्हें स्वयं न जाना पड़े, क्योंकि शायद उनके पिता उन्हें अनुमति न दें, और उन्हें उनके इरादे का पता चल जाए।

तीसरा: इसमें इस बात का प्रमाण है कि यूसुफ़ के भाई न तो शुरू में और न ही बाद में नबी (पैगंबर) थे (1); क्योंकि नबी किसी मुसलमान की हत्या की योजना नहीं बनाते। बल्कि, वे मुसलमान थे जिन्होंने पाप किया और फिर पश्चाताप किया।

कहा गया: वे नबी थे, और बुद्धि के अनुसार किसी नबी से चूक होना असंभव नहीं है, इसलिए यह उनकी ओर से एक चूक थी। इसका खंडन इस तथ्य से होता है कि नबी बड़े पापों से सुरक्षित हैं जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है (2)। यह भी कहा गया: वे उस समय नबी नहीं थे, फिर अल्लाह ने उन्हें नबी बनाया (3), और यह अधिक संभावित है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: यूसुफ़ को कुएं में तब फेंका गया था जब वे बालक थे। इब्न अल-कासिम ने भी उनके हवाले से यही वर्णन किया है, जिसका अर्थ है कि वे छोटे थे। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {यूसुफ़ की हत्या न करो, बल्कि उसे कुएं की गहराई में डाल दो, कि उसे कारवां का कोई व्यक्ति उठा ले}। उन्होंने कहा: केवल एक छोटे बच्चे को ही उठाया जाता है। और उनका यह कहना: {और मुझे डर है कि भेड़िया उसे खा न जाए}, यह कुछ ऐसा है जो विशेष रूप से छोटे बच्चों के लिए है (4), और उनका कहना: {कल उसे हमारे साथ भेजें ताकि वह खाए-पीए और खेले, और हम निश्चित रूप से उसकी रक्षा करेंगे}।

पांचवां: अल-इल्तिकात (उठाना/पाना): यह रास्ते से कोई चीज़ लेना है, और इसी से 'लक़ीत' (पाया हुआ बच्चा) और 'लुक़ता' (पाई हुई चीज़) निकला है। हम इसके उन नियमों का उल्लेख करते हैं जो आयत और सुन्नत से संकेतित हैं, और ज्ञान और भाषा के लोगों ने इस बारे में क्या कहा है।

इब्न अराफ़ा ने कहा: इल्तिकात बिना खोजे किसी चीज़ का मिलना है, और इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {कारवां का कोई व्यक्ति उसे उठा ले}, यानी: उसे बिना किसी उम्मीद के पाए।

(1) (फ़) और (म) में: न पहले और न ही अंत में। (2) 1/459 - 460 और इस भाग का पृष्ठ 255। (3) इसे अल-बग़वी ने अबू अम्र इब्न अल-अला से 2/412 में उद्धृत किया है। इब्न कसीर ने इस सूरह की सातवीं आयत की व्याख्या करते हुए कहा: जान लो कि यूसुफ़ के भाइयों की नबूवत (पैग़ंबरी) के लिए कोई प्रमाण स्थापित नहीं हुआ है... और कुछ लोग दावा करते हैं कि उसके बाद उन पर वह्य (प्रकाशना) हुई थी, और इसमें संदेह है, और इसके दावेदार को प्रमाण की आवश्यकता है... आदि। वहां उनके शेष कथन को देखें। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1065 - 1066।

سورہ یوسف: آیت ۱۰ ۲۶۵

تاکہ انہیں اسے کسی دور جگہ لے جانے کی ضرورت نہ پڑے، اور مقصد حاصل ہو جائے؛ کیونکہ جو کوئی اسے قافلے سے اٹھائے گا وہ اسے کسی دور جگہ لے جائے گا۔ یہ تدبیر کا ایک پہلو تھا تاکہ انہیں خود حرکت کرنے کی ضرورت نہ پڑے، کیونکہ ہو سکتا ہے ان کے والد انہیں اجازت نہ دیں، اور شاید وہ ان کے ارادے سے واقف ہو جائیں۔

تیسری بات: اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ یوسف کے بھائی نہ تو پہلے نبی تھے اور نہ ہی بعد میں(۱)؛ کیونکہ انبیاء کسی مسلمان کے قتل کی تدبیر نہیں کرتے، بلکہ وہ مسلمان تھے، پھر انہوں نے گناہ کیا اور توبہ کر لی۔

کہا گیا: وہ نبی تھے، اور عقل میں نبی سے لغزش ہونا محال نہیں ہے، تو یہ ان کی طرف سے ایک لغزش تھی۔ اس کا رد اس حقیقت سے ہوتا ہے کہ انبیاء کبیرہ گناہوں سے معصوم ہوتے ہیں جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا(۲)۔ اور کہا گیا: وہ اس وقت نبی نہیں تھے پھر اللہ نے انہیں نبوت عطا فرمائی(۳)، اور یہ زیادہ قرین قیاس ہے، واللہ اعلم۔

چوتھی بات: ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: یوسف کو کنویں میں پھینکا گیا جبکہ وہ لڑکے تھے۔ اسی طرح ابن القاسم نے ان سے روایت کی ہے، یعنی وہ چھوٹے تھے، اور اس پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿لا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾ انہوں نے کہا: اور صرف چھوٹے کو ہی اٹھایا جاتا ہے، اور اس کا قول: ﴿وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ اور یہ ایسی بات ہے جو چھوٹے بچوں کے ساتھ خاص ہے(۴)، اور ان کا قول: ﴿أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ وَإِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ﴾۔

پانچویں بات: الالتقاط (اٹھانا): راستے سے کسی چیز کو لینا، اور اسی سے 'لقیط' (لاوارث بچہ) اور 'لقطہ' (گری پڑی چیز) ہے، اور ہم اس کے ان احکام کا ذکر کریں گے جن پر آیت اور سنت دلالت کرتی ہے، اور اہل علم اور لغت نے اس بارے میں کیا کہا ہے۔

ابن عرفہ نے کہا: التقاط کسی چیز کا بغیر طلب کے مل جانا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾ یعنی: وہ اسے غیر متوقع طور پر پائے۔

---

(۱) (ف) اور (م) میں: نہ پہلے اور نہ آخر میں۔ (۲) ۱/۴۵۹ - ۴۶۰ اور اس جزء کا صفحہ ۲۵۵۔

(۳) اسے بغوی نے ۲/۴۱۲ میں ابو عمرو بن العلاء سے ذکر کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس سورہ کی ساتویں آیت کی تفسیر کرتے ہوئے کہا: جان لو کہ یوسف کے بھائیوں کی نبوت پر کوئی دلیل قائم نہیں ہوئی... اور لوگوں میں سے بعض کا گمان ہے کہ اس کے بعد ان کی طرف وحی کی گئی، اور اس میں نظر (شک) ہے، اور اس کے مدعی کو دلیل کی ضرورت ہے... الخ اور وہاں ان کے کلام کا بقیہ حصہ دیکھا جائے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۰۶۵ - ۱۰۶۶ ۔

Scholars have differed regarding the foundling (laqit); it was said: his origin is freedom, due to the predominance of free people over slaves. It was narrated from Al-Hasan bin Ali that he ruled that the foundling is free, and he recited: "And they sold him for a reduced price, a few dirhams." This was the view of Ashhab, the companion of Malik, and it is the saying of Umar ibn al-Khattab, and it is likewise narrated from Ali and a group. Ibrahim al-Nakha'i said: If he intended for him to be a slave, he is owned, and if he intended it as an act of piety, he is free (1). Malik said in his "Muwatta" (2): The matter with us regarding the outcast (manbudh) is that he is free, and that his loyalty (wala') belongs to the community of Muslims; they inherit from him and pay blood money (ya'qiluna) on his behalf. Ash-Shafi'i said the same; and he argued with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Loyalty is only for the one who manumits" (3). He said: So he negated loyalty from anyone other than the manumitter. Malik, Ash-Shafi'i, and their companions agreed that the foundling does not pledge loyalty to anyone, and no one inherits from him by way of loyalty. Abu Hanifa, his companions, and most of the Kufans said: The foundling may pledge loyalty to whomever he wishes; whoever he pledges loyalty to inherits from him and pays blood money on his behalf. According to Abu Hanifa: He may move his loyalty wherever he wishes, as long as the one he pledged loyalty to has not paid blood money for a crime on his behalf. If he has paid blood money for a crime of his, he can never move his loyalty away from him (4). Abu Bakr bin Abi Shaybah (5) mentioned from Ali (may Allah be pleased with him): The outcast is free; if he wishes to pledge loyalty to the one who found him, he may, and if he wishes to pledge loyalty to someone else, he may. Something similar is narrated from Ata (6), and it is the saying of Ibn Shihab and a group of the people of Medina (7), and he is free. Ibn al-Arabi (8) said: The origin of the foundling was freedom only because of the predominance of free people over slaves.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1066 except for Ashhab's saying, and Ibn Abd al-Barr mentioned his saying in al-Istidhkar 22/156, and the saying of Umar was recorded by Malik in al-Muwatta 2/738, and Ali's saying will follow soon. (2) 2/738. (3) Al-Istidhkar 22/158, and the Hadith was mentioned previously in 8/247. (4) Al-Istidhkar 22/158. (5) In his Musannaf 11/406. (6) Al-Musannaf 11/407. (7) Al-Istidhkar 22/159. (8) In Ahkam al-Qur'an 3/1067 - 1068.

२६६ सूरा यूसुफ: आयत १०

विद्वानों ने लावारिस बच्चे (लकीत) के संबंध में मतभेद किया है; यह कहा गया है: उसका मूल स्वतंत्र होना है; क्योंकि दासों की तुलना में स्वतंत्र लोगों की प्रधानता है। अल-हसन बिन अली से वर्णित है कि उन्होंने फैसला सुनाया कि लावारिस बच्चा स्वतंत्र है, और उन्होंने पढ़ा: "और उन्होंने उसे बहुत कम कीमत में, कुछ दिरहमों में बेच दिया।" मलिक के साथी अशहब का भी यही विचार था, और यही उमर बिन अल-खत्ताब का कथन है, और इसी तरह अली और एक समूह से वर्णित है। इब्राहिम अल-नखाई ने कहा: यदि उसने उसे गुलाम बनाने का इरादा किया, तो वह स्वामित्व में है, और यदि उसने इसे पुण्य का कार्य (हिसबा) माना, तो वह स्वतंत्र है (१)। मलिक ने अपनी "मुवत्ता" (२) में कहा: हमारे यहाँ परित्यक्त (मनबज़) के बारे में मामला यह है कि वह स्वतंत्र है, और उसका 'वला' (निष्ठा) मुसलमानों के समुदाय के लिए है; वे उसके उत्तराधिकारी होंगे और उसकी ओर से रक्त धन (दिया) अदा करेंगे। अल-शाफई ने भी यही कहा; और उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन से तर्क दिया: "वला केवल उसी के लिए है जो मुक्त करता है" (३)। उन्होंने कहा: इसलिए उन्होंने मुक्त करने वाले के अलावा किसी और से वला का खंडन किया। मलिक, अल-शाफई और उनके साथी इस बात पर सहमत हुए कि लावारिस बच्चा किसी के प्रति वला की प्रतिज्ञा नहीं करता है, और वला के माध्यम से कोई भी उसका उत्तराधिकारी नहीं बनता है। अबू हनीफा, उनके साथियों और अधिकांश कूफियों ने कहा: लावारिस बच्चा जिसके प्रति चाहे वला की प्रतिज्ञा कर सकता है; जिसके प्रति वह वला की प्रतिज्ञा करता है, वह उसका उत्तराधिकारी होता है और उसकी ओर से रक्त धन अदा करता है। अबू हनीफा के अनुसार: वह जब चाहे अपनी वला को स्थानांतरित कर सकता है, जब तक कि जिस व्यक्ति के प्रति उसने वला की प्रतिज्ञा की है, उसने उसके किसी अपराध के लिए रक्त धन का भुगतान न किया हो। यदि उसने उसके अपराध के लिए रक्त धन का भुगतान कर दिया है, तो वह अपनी वला को कभी भी उससे दूर नहीं ले जा सकता (४)। अबू बक्र बिन अबी शायबा (५) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया है: परित्यक्त बच्चा स्वतंत्र है; यदि वह उसे पाने वाले के प्रति वला की प्रतिज्ञा करना चाहता है, तो वह कर सकता है, और यदि वह किसी और के प्रति वला की प्रतिज्ञा करना चाहता है, तो वह कर सकता है। अता (६) से भी ऐसा ही वर्णित है, और यह इब्न शिहाब और मदीना के लोगों (७) के एक समूह का कथन है, और वह स्वतंत्र है। इब्न अल-अरबी (८) ने कहा: लावारिस बच्चे का मूल केवल स्वतंत्र होना था क्योंकि दासों की तुलना में स्वतंत्र लोगों की प्रधानता है।

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१०६६, अशहब के कथन को छोड़कर, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिज़कार २२/१५६ में उनके कथन का उल्लेख किया है, और उमर का कथन मलिक द्वारा अल-मुवत्ता २/७३८ में उद्धृत किया गया है, और अली का कथन जल्द ही आएगा। (२) २/७३८। (३) अल-इस्तिज़कार २२/१५८, और हदीस पहले ८/२४७ में आ चुकी है। (४) अल-इस्तिज़कार २२/१५८। (५) उनके मुसन्नफ ११/४०६ में। (६) मुसन्नफ ११/४०७। (७) अल-इस्तिज़कार २२/१५९। (८) अहकाम अल-कुरान ३/१०६७ - १०६८ में।

۲۶۶ سورہ یوسف: آیت ۱۰

علماء کا لقیط (لاوارث بچے) کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ کہا گیا: اس کی اصل آزادی ہے؛ کیونکہ غلاموں پر آزاد لوگوں کا غلبہ ہے۔ حسن بن علی سے روایت ہے کہ انہوں نے فیصلہ دیا کہ لقیط آزاد ہے، اور تلاوت کی: ﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ﴾ (اور انہوں نے اسے گھٹیا قیمت پر، چند گنتی کے درہموں کے عوض بیچ ڈالا)۔ امام مالک کے صاحب اشہب اسی طرف گئے ہیں، اور یہی عمر بن الخطاب کا قول ہے، اور اسی طرح علی اور ایک جماعت سے مروی ہے۔ ابراہیم نخعی نے کہا: اگر اس نے اسے غلام بنانے کی نیت کی تو وہ مملوک ہے، اور اگر اس نے ثواب کی نیت کی تو وہ آزاد ہے (۱)۔ امام مالک نے اپنی "موطأ" (۲) میں فرمایا: ہمارے نزدیک منبوذ (پھینکے ہوئے بچے) کا معاملہ یہ ہے کہ وہ آزاد ہے، اور یہ کہ اس کی ولاء (وفاداری/وراثت کا حق) مسلمانوں کی جماعت کے لیے ہے، وہی اس کے وارث ہوں گے اور وہی اس کی طرف سے دیت (خون بہا) ادا کریں گے۔ یہی بات امام شافعی نے کہی؛ اور انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا: "ولاء صرف اسی کے لیے ہے جس نے آزاد کیا" (۳)۔ انہوں نے کہا: پس آپؐ نے آزاد کرنے والے کے علاوہ کسی اور سے ولاء کی نفی فرمائی۔ امام مالک، امام شافعی اور ان کے ساتھیوں کا اس پر اتفاق ہے کہ لقیط کسی سے ولاء کا رشتہ قائم نہیں کرتا، اور نہ ہی ولاء کی وجہ سے کوئی اس کا وارث ہوتا ہے۔ امام ابوحنیفہ، ان کے اصحاب اور اکثر اہل کوفہ نے کہا: لقیط جس سے چاہے ولاء کا رشتہ جوڑ سکتا ہے، پس جس سے وہ ولاء کا رشتہ جوڑے گا وہی اس کا وارث ہوگا اور اس کی طرف سے دیت ادا کرے گا۔ امام ابوحنیفہ کے نزدیک: اسے اپنی ولاء کو جہاں چاہے منتقل کرنے کا حق ہے، جب تک کہ جس سے اس نے ولاء کا رشتہ جوڑا ہے اس کی طرف سے کسی جرم کی دیت ادا نہ کی ہو، اگر اس نے اس کی طرف سے کسی

جرم کی دیت ادا کر دی، تو پھر اسے کبھی بھی اپنی ولاء اس سے منتقل کرنے کا حق نہیں ہوگا (۴)۔ ابوبکر بن ابی شیبہ (۵) نے علی رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے: منبوذ آزاد ہے، پس اگر وہ چاہے کہ اسے اٹھانے والے کے ساتھ ولاء کا رشتہ قائم کرے تو کر سکتا ہے، اور اگر چاہے کہ کسی دوسرے کے ساتھ ولاء کا رشتہ قائم کرے تو کر سکتا ہے۔ اسی طرح عطا (۶) سے بھی مروی ہے، اور یہی ابن شہاب اور اہل مدینہ کی ایک جماعت کا قول ہے (۷)، اور وہ آزاد ہے۔ ابن العربی (۸) نے کہا: لقیط کی اصل آزادی محض اس وجہ سے ہے کہ غلاموں کے مقابلے میں آزاد لوگوں کا غلبہ ہے۔

(۱) احکام القرآن از ابن العربی ۳/۱۰۶۶ سوائے اشہب کے قول کے، اور ابن عبدالبر نے الاستذکار ۲۲/۱۵۶ میں ان کے قول کا ذکر کیا ہے، اور عمر کا قول امام مالک نے موطأ ۲/۷۳۸ میں نقل کیا ہے، اور علی کا قول عنقریب آئے گا۔ (۲) ۲/۷۳۸۔ (۳) الاستذکار ۲۲/۱۵۸، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۸/۲۴۷۔ (۴) الاستذکار ۲۲/۱۵۸۔ (۵) اپنی مصنف ۱۱/۴۰۶ میں۔ (۶) المصنف ۱۱/۴۰۷۔ (۷) الاستذکار ۲۲/۱۵۹۔ (۸) احکام القرآن ۳/۱۰۶۷ - ۱۰۶۸ میں۔

Surah Yusuf: Verse 10 267

...it is decided (1) by the majority, just as he was judged to be a Muslim based on the majority. If he was in a village where there are Christians and Muslims; Ibn al-Qasim said: It is judged by the majority. If he is found wearing Jewish attire, then he is a Jew, and if he is found wearing Christian attire, then he is a Christian. Otherwise, he is a Muslim, unless most of the people of the village are non-Muslims (2). Others said: Even if there were only one Muslim in it, the foundling (laqit) would be judged as a Muslim, giving precedence to the rule of Islam which prevails and is not prevailed over (3). This is consistent with the opinion of Ashhab; Ashhab said: He is always a Muslim; because I make him a Muslim in any case, just as I make him free in any case (4).

Jurisprudents (fuqaha) differed regarding a discarded child (manbudh) whom witnesses testify is a slave. A group of the people of Medina said: Their testimony in that regard is not accepted. Ashhab held this view; because of Umar's saying: "He is free." Whoever has ruled his freedom (5) does not accept the evidence that he is a slave. Ibn al-Qasim said: The evidence for that is accepted. This is the view of ash-Shafi'i and the Kufan [scholars] (6).

Sixth: Malik said regarding the foundling: If the finder (multaqit) spends on him, then a man provides evidence that he is his son, the finder can claim back from the father if he abandoned him intentionally. If he did not abandon him but the child got lost, then nothing is due from the father, and the finder is a volunteer in spending. Abu Hanifa said: If he spends on the foundling, he is a volunteer, unless the judge orders him to. Al-Awza'i said: Anyone who spends on someone for whom they are not obligated to provide maintenance can claim back what they spent (7).

Al-Shafi'i said: If the foundling has no money, his maintenance is mandatory from the public treasury (Bayt al-Mal). If there isn't...

---

(1) In the manuscripts: "faqada" (he decided). What is fixed is from "Ahkam al-Qur'an". (2) Al-Istidhkar 22/157. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1068. (4) Al-Istidhkar 22/157. (5) In the printed version of Al-Istidhkar 22/156 (and the speech is from it): "And whoever decided by his Hadith". (6) In Al-Istidhkar: "and the Kufans". (7) Al-Tamhid 3/128-129, and what preceded in brackets is from it.

सूरा यूसुफ: आयत 10 267

...तो बहुमत के आधार पर निर्णय लिया जाता है (1), जैसा कि उसे बहुमत के आधार पर मुस्लिम माना गया है। यदि वह ऐसे गाँव में था जहाँ ईसाई और मुस्लिम दोनों रहते हैं; इब्न अल-कासिम ने कहा: बहुमत के आधार पर निर्णय लिया जाएगा। यदि वह यहूदियों की पोशाक में पाया जाता है, तो वह यहूदी है, और यदि वह ईसाइयों की पोशाक में पाया जाता है, तो वह ईसाई है। अन्यथा वह मुस्लिम है, सिवाय इसके कि गाँव के अधिकांश लोग गैर-मुस्लिम हों (2)। दूसरों ने कहा: यदि उसमें केवल एक मुस्लिम भी हो, तो लावारिस बच्चे (लकीत) को मुस्लिम घोषित किया जाएगा, इस्लाम के शासन को प्राथमिकता देते हुए जो सर्वोच्च है और जिसके ऊपर कोई नहीं है (3)। यह अशहब के कथन के अनुरूप है; अशहब ने कहा: वह हमेशा मुस्लिम है; क्योंकि मैं उसे हर हाल में मुस्लिम मानता हूँ, जैसे मैं उसे हर हाल में स्वतंत्र (आज़ाद) मानता हूँ (4)।

न्यायविदों (फुकहा) के बीच उस परित्यक्त बच्चे (मनबूध) के बारे में मतभेद था जिसके बारे में गवाह गवाही दें कि वह एक दास है; मदीना के लोगों के एक समूह ने कहा: इस मामले में उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। अशहब का यही विचार था; उमर के इस कथन के कारण: "वह स्वतंत्र है।" जिसने उसकी स्वतंत्रता का निर्णय दे दिया है (5), वह इस साक्ष्य को स्वीकार नहीं करता कि वह एक दास है। इब्न अल-कासिम ने कहा: इस बारे में साक्ष्य स्वीकार किया जाता है। यही अल-शाफई और कूफी [विद्वानों] का विचार है (6)।

छठा: मालिक ने लावारिस बच्चे के बारे में कहा: यदि उसे पाने वाले (मुल्तकीत) ने उस पर खर्च किया, फिर एक आदमी ने साक्ष्य प्रस्तुत किया कि वह उसका बेटा है, तो पाने वाला पिता से खर्च वापस ले सकता है यदि उसने उसे जानबूझकर छोड़ा था। यदि उसने उसे नहीं छोड़ा था बल्कि वह उससे गुम हो गया था, तो पिता पर कुछ भी देय नहीं है, और पाने वाला खर्च करने में स्वयंसेवक (वॉलंटियर) है। अबू हनीफा ने कहा: यदि वह लावारिस बच्चे पर खर्च करता है, तो वह स्वयंसेवक है, सिवाय इसके कि न्यायाधीश उसे आदेश दे। अल-औज़ाई ने कहा: जो कोई भी ऐसे व्यक्ति पर खर्च करता है जिसके लिए वह भरण-पोषण प्रदान करने के लिए बाध्य नहीं है, वह अपने द्वारा खर्च की गई राशि वापस ले सकता है (7)।

अल-शाफई ने कहा: यदि लावारिस बच्चे के पास कोई धन नहीं है, तो उसका भरण-पोषण सार्वजनिक खजाने (बैत अल-माल) से अनिवार्य है। यदि नहीं है...

(1) प्रतियों में: "फकदा" (उसने निर्णय किया)। "अहकाम अल-कुरान" से जो निश्चित है। (2) अल-इस्तिधकार 22/157। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1068। (4) अल-इस्तिधकार 22/157। (5) अल-इस्तिधकार 22/156 के मुद्रित संस्करण में (और भाषण उसी से है): "और जिसने उसकी हदीस से निर्णय किया"। (6) अल-इस्तिधकार में: "और कूफी"। (7) अल-तमहीद 3/128-129, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह इसी से है।

سورہ یوسف: آیت 10 267

...تو غالب (اکثریت) کے مطابق فیصلہ کیا جاتا ہے (1)، جیسا کہ اسے غالب کی بنا پر مسلمان قرار دیا گیا ہے۔ اگر وہ کسی ایسی بستی میں ہو جس میں عیسائی اور مسلمان ہوں؛ ابن القاسم نے کہا: اکثریت کے مطابق فیصلہ کیا جائے گا، اگر اس پر یہودیوں کا لباس پایا جائے تو وہ یہودی ہے، اور اگر اس پر عیسائیوں کا لباس پایا جائے تو وہ عیسائی ہے۔ ورنہ وہ مسلمان ہے، سوائے اس کے کہ بستی کے اکثر لوگ غیر مسلم ہوں (2)۔ دوسروں نے کہا: اگر اس میں صرف ایک مسلمان بھی ہو تو لقیط (لاوارث بچہ) کے اسلام کا فیصلہ کیا جائے گا، اسلام کے حکم کو غلبہ دیتے ہوئے جو بلند ہوتا ہے اور مغلوب نہیں ہوتا (3)، اور یہی اشہب کے قول کا تقاضا ہے؛ اشہب نے کہا: وہ ہمیشہ مسلمان ہے؛ کیونکہ میں اسے ہر حال میں مسلمان بناتا ہوں، جیسے میں اسے ہر حال میں آزاد قرار دیتا ہوں (4)۔

فقہاء نے اس منبوذ (پھینکے ہوئے بچے) کے بارے میں اختلاف کیا ہے جس کے بارے میں گواہی دی جائے کہ وہ غلام ہے؛ مدینہ کے لوگوں کی ایک جماعت نے کہا: اس بارے میں ان کا قول قبول نہیں کیا جائے گا۔ اشہب کی بھی یہی رائے تھی؛ حضرت عمر کے قول کی وجہ سے: "وہ آزاد ہے۔" اور جس نے اس کی آزادی کا فیصلہ کر دیا (5) وہ اس بات کی گواہی قبول نہیں کرتا کہ وہ غلام ہے۔ ابن القاسم نے کہا: اس بارے میں گواہی قبول کی جاتی ہے۔ اور یہی امام شافعی اور اہل کوفہ کا قول ہے (6)۔

چھٹی بات: امام مالک نے لقیط کے بارے میں فرمایا: اگر اسے اٹھانے والے (ملتقط) نے اس پر خرچ کیا، پھر کسی آدمی نے گواہی دی کہ یہ اس کا بیٹا ہے، تو ملتقط باپ سے خرچ واپس لے سکتا ہے اگر باپ نے اسے جان بوجھ کر چھوڑا تھا، اور اگر اس نے نہیں چھوڑا تھا بلکہ وہ اس

سے گم ہو گیا تھا تو باپ پر کچھ نہیں ہے، اور ملتقط خرچ کرنے میں نفلی (رضاکار) ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جب وہ لقیط پر خرچ کرے گا تو وہ نفلی خرچ کرنے والا ہے، سوائے اس کے کہ اسے حاکم حکم دے۔ اوزاعی نے کہا: ہر وہ شخص جس نے کسی ایسے شخص پر خرچ کیا جس کا نفقہ اس پر واجب نہیں تھا؛ تو وہ اپنے خرچ کردہ مال کا مطالبہ کر سکتا ہے (7)۔

امام شافعی نے فرمایا: اگر لقیط کے پاس مال نہ ہو تو اس کا نفقہ بیت المال پر واجب ہوگا، پس اگر نہ ہو...

---

(1) نسخوں میں ہے: "فقضی" اور جو ثابت ہے وہ "احکام القرآن" سے ہے۔ (2) الاستذکار 22/ 157۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1068۔ (4) الاستذکار 22/ 157۔ (5) الاستذکار 22/ 156 کے مطبوعہ نسخے میں (اور کلام اسی سے ہے): "اور جس نے اس کی حدیث سے فیصلہ کیا"۔ (6) الاستذکار میں: "اور کوفی"۔ (7) التمہید 3/ 128 - 129، اور جو قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔

Surah Yusuf: Verse 10 268 Regarding it, there are two opinions: First: a loan is taken for him on his responsibility. Second: it is apportioned among the Muslims without compensation (1). Seventh: As for found property (Luqatah) and stray animals (Dawall), the scholars have differed regarding their ruling; a group of people of knowledge said: found property and stray animals are the same in meaning, and the ruling for both is the same. This was the view of Abu Ja'far al-Tahawi, and he rejected the saying of Abu 'Ubayd al-Qasim bin Salam - that a stray is only in animals, and found property is in other than animals - and said: This is a mistake; he argued with the saying of the Prophet (ﷺ) in the Hadith of the Slander to the Muslims: "Indeed your mother lost her necklace," thus applying that to a necklace (2). Eighth: The scholars reached a consensus that found property, as long as it is not something insignificant and trivial, or something that does not last (3), then it must be announced for a full year. And they agreed that its owner, if he comes, has more right to it than the one who found it if it is proven to him that he is the owner. And they agreed that if the one who found it eats it after the year and the owner wants him to compensate for it, then that is his right, and if he gave it in charity, then its owner has the choice between compensation or accepting the reward for it, whichever he chooses, that is for him by consensus; and the finder's hand does not move to give it in charity, nor is it disposed of before the year. And they agreed that taking a stray sheep in a place where it is feared for it, it is permissible for him to eat it. Ninth: The jurists differed on whether it is better to leave it or take it; part of that is that there is evidence in the Hadith for the permissibility of picking up found property and taking a stray animal as long as it is not a camel. And he said regarding a sheep: "It is for you, or for your brother, or for the wolf," encouraging him to take it, and he did not say regarding anything: "Leave it until it is lost."

---

(1) Al-Tanbih by Al-Shirazi, p. 134. (2) Al-Tamhid 3/111-112, and Al-Istidhkar 22/333-334, and the saying of Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/139, and the Hadith with this wording was narrated by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/111. The Hadith of Al-Ifk was narrated in detail by Al-Bukhari (2661) and Muslim (2770) without the mentioned wording, and look at what was reported in Hadiths regarding the story of Aisha (may Allah be pleased with her) losing her necklace in what preceded 6/354-357. (3) In the manuscripts: "for her," and what is established is from Al-Tamhid 3/107, Al-Istidhkar 22/329, and the words and what will come between brackets are from them.

सूरह यूसुफ़: आयत 10 268 इसके बारे में दो मत हैं: पहला: उसके लिए उसकी जिम्मेदारी पर ऋण लिया जाता है। दूसरा: इसे बिना किसी मुआवज़े के मुसलमानों के बीच विभाजित किया जाता है (1)। सातवां: जहाँ तक पाई हुई वस्तु (लुकाता) और भटके हुए जानवरों (दवाल) का सवाल है, विद्वानों ने उनके निर्णय के संबंध में मतभेद किया है; विद्वानों के एक समूह ने कहा: पाई हुई वस्तु और भटके हुए जानवर अर्थ में समान हैं, और दोनों का निर्णय समान है। यह अबू जाफ़र अल-तहावी का विचार था, और उन्होंने अबू उबैद अल-कासिम बिन सलाम के इस कथन को खारिज कर दिया कि भटकना केवल जानवरों में होता है, और पाई हुई वस्तु जानवरों के अलावा अन्य में होती है - और कहा: यह एक गलती है; उन्होंने इफ़्क (आरोप) की हदीस में मुसलमानों के लिए पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से तर्क दिया: "तुम्हारी माँ ने अपना हार खो दिया," इस प्रकार हार पर उस शब्द का प्रयोग किया (2)। आठवां: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि पाई हुई वस्तु जब तक मामूली और तुच्छ न हो, या ऐसी चीज़ न हो जो टिकती न हो (3), तो उसकी घोषणा पूरे एक साल तक की जानी चाहिए। और वे सहमत हुए कि उसका मालिक, यदि वह आता है, तो वह उसे पाने वाले की तुलना में उसका अधिक हकदार है यदि यह साबित हो जाए कि वह मालिक है। और वे सहमत हुए कि यदि पाने वाला साल के बाद उसे खा लेता है और मालिक चाहता है कि वह उसकी भरपाई करे, तो यह उसका अधिकार है, और यदि उसने उसे दान कर दिया, तो उसके मालिक के पास मुआवजे या उसके पुण्य को स्वीकार करने के बीच विकल्प है, वह जो भी चुनेगा, वह सर्वसम्मति से उसका होगा; और उसे पाने वाले का हाथ उसे दान करने के लिए आगे नहीं बढ़ता है, और न ही साल पूरा होने से पहले उसका निपटान किया जाता है। और वे इस बात पर सहमत हुए कि भेड़ के भटके हुए बच्चे को ऐसी जगह से लेना जहाँ उसके लिए डर हो, उसे खाना उसके लिए जायज़ है। नौवां: न्यायविदों ने इस बात पर मतभेद किया कि उसे छोड़ना बेहतर है या लेना; इसमें से यह है कि हदीस में पाई हुई वस्तु को उठाने और भटके हुए जानवर को लेने की अनुमति का प्रमाण है जब तक कि वह ऊंट न हो। और उन्होंने भेड़ के बारे में कहा: "यह तुम्हारे लिए है, या तुम्हारे भाई के लिए, या भेड़िये के लिए," उसे लेने के लिए प्रोत्साहित किया, और उन्होंने किसी चीज़ के बारे में यह नहीं कहा: "इसे छोड़ दो जब तक कि यह खो न जाए।"

---

(1) अल-तनबीह अल-शिराज़ी द्वारा, पृ. 134. (2) अल-तमहीद 3/111-112, और अल-इस्तिदकार 22/333-334, और शर्ह मानी अल-अथार 4/139 में अल-तहावी का कथन, और इस शब्दों वाली हदीस अल-तहावी द्वारा शर्ह मानी अल-अथार 1/111 में वर्णित है। इफ्क की हदीस को अल-बुखारी

(2661) और मुस्लिम (2770) द्वारा विस्तृत रूप में उल्लेखित शब्दों के बिना वर्णित किया गया है, और आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अपना हार खोने की कहानी के संबंध में जो हदीसें पूर्व में आई हैं उन्हें देखें 6/354-357। (3) प्रतियों में: "उसके लिए," और जो स्थापित है वह अल-तमहीद 3/107, अल-इस्तिदकार 22/329 से है, और शब्द और जो कोष्ठक के बीच आएगा वे उन्हीं से हैं।

سورہ یوسف: آیت ۱۰ ۲۶۸ اس میں دو اقوال ہیں: پہلا: اس کے لیے اس کے ذمہ پر قرض لیا جائے۔ دوسرا: مسلمانوں پر بغیر کسی معاوضے کے تقسیم کر دیا جائے (۱)۔ ساتواں: رہا لقطہ (پڑی ہوئی چیز) اور ضوال (گمشدہ جانور) کا معاملہ، تو علماء نے ان کے حکم میں اختلاف کیا ہے؛ اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: لقطہ اور ضوال معنی میں برابر ہیں، اور دونوں کا حکم ایک ہی ہے۔ ابو جعفر الطحاوی اسی طرف گئے ہیں، اور انہوں نے ابو عبید القاسم بن سلام کے قول کا انکار کیا کہ - ضالہ (گمشدہ) صرف جانوروں میں ہوتا ہے، اور لقطہ جانوروں کے علاوہ میں ہوتا ہے - اور کہا: یہ غلطی ہے؛ اور انہوں نے حدیثِ افک میں مسلمانوں کے لیے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "تمہاری ماں کا ہار گم ہو گیا ہے" تو انہوں نے اس کا اطلاق ہار پر کیا (۲)۔ آٹھواں: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ لقطہ جب تک معمولی اور حقیر نہ ہو، یا ایسی چیز نہ ہو جو باقی نہ رہنے والی ہو (۳) ، تو اس کی تشہیر پورے ایک سال تک کی جائے گی۔ اور انہوں نے اتفاق کیا ہے کہ اس کا مالک اگر آ جائے تو وہ اسے پانے والے سے زیادہ اس کا حقدار ہے اگر یہ ثابت ہو جائے کہ وہی مالک ہے۔ اور انہوں نے اتفاق کیا ہے کہ اگر پانے والے نے سال گزرنے کے بعد اسے کھا لیا اور مالک چاہے کہ وہ اس کا ضمان (تاوان) دے تو یہ اس کا حق ہے، اور اگر اس نے اسے صدقہ کر دیا تو اس کے مالک کو اختیار ہے کہ وہ ضمان لے لے یا اس کے اجر پر راضی ہو جائے، پس وہ جو بھی اختیار کرے گا وہ بالاجماع اس کا ہوگا؛ اور پانے والے کا ہاتھ اس پر صدقہ کرنے کے لیے نہیں بڑھے گا، اور نہ ہی سال سے پہلے اسے ٹھکانے لگایا جائے گا۔ اور انہوں نے اتفاق کیا ہے کہ بھیڑ بکری کے گمشدہ بچے کو ایسی جگہ سے لینا جہاں اس کے ضائع ہونے کا ڈر ہو، اسے کھانا اس کے لیے جائز ہے۔ نواں: فقہاء نے اس بات میں اختلاف کیا ہے کہ اسے چھوڑ دینا افضل ہے یا اسے اٹھا لینا؛ اس میں سے یہ ہے کہ حدیث میں لقطہ اٹھانے اور ضالہ

(گمشدہ جانور) کو لینے کے جائز ہونے کی دلیل ہے جب تک کہ وہ اونٹ نہ ہو۔ اور آپ ﷺ نے بکری کے بارے میں فرمایا: "وہ تمہارے لیے ہے، یا تمہارے بھائی کے لیے، یا بھیڑیے کے لیے" اسے لینے کی ترغیب دی، اور آپ نے کسی چیز کے بارے میں یہ نہیں فرمایا: "اسے چھوڑ دو یہاں تک کہ وہ ضائع ہو جائے۔"

---

(۱) التنبیہ للشیرازی ص ۱۳۴۔ (۲) التمہید ۳/ ۱۱۱ - ۱۱۲ ، والاستذکار ۲۲/ ۳۳۳ - ۳۳۴ ، اور شرح معانی الآثار ۴/ ۱۳۹ میں طحاوی کا قول، اور حدیث ان الفاظ کے ساتھ طحاوی نے شرح معانی الآثار ۱/ ۱۱۱ میں روایت کی ہے۔ اور حدیثِ افک کو بخاری (۲۶۶۱) اور مسلم (۲۷۷۰) نے مذکورہ الفاظ کے بغیر مفصل روایت کیا ہے، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کے ہار گم کرنے کے قصے میں جو احادیث آئی ہیں وہ سابقہ صفحات ۶/ ۳۵۴ - ۳۵۷ میں دیکھی جا سکتی ہیں۔ (۳) نسخوں میں: "لھا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ التمہید ۳/ ۱۰۷ ، والاستذکار ۲۲/ ۳۲۹ سے ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔

or its owner comes to it. If leaving a lost item (luqatah) were better, the Messenger of Allah (PBUH) would have commanded it, as he said regarding the stray camel, and Allah knows best (1).

The general position of the companions of Malik is that one has a choice: if he wishes, he takes it, and if he wishes, he leaves it. This is the saying of Ismail bin Ishaq, may Allah have mercy on him.

Al-Muzani narrated from Al-Shafi'i: "I do not like for anyone to leave a lost item if he finds it, provided he is trustworthy over it." He said: "Whether the lost item is small or large, it is the same (2)."

The Tenth: The Imams narrated; Malik and others on the authority of Zaid bin Khalid al-Juhani who said: A man came to the Prophet (PBUH) and asked him about a lost item (luqatah). He said: "Identify its container and its strap, then announce it for a year. If its owner comes, well and good; otherwise, it is yours." He asked: "What about a lost sheep, O Messenger of Allah?" He replied: "It is for you, or for your brother, or for the wolf." He asked: "What about a lost camel?" He replied: "What have you to do with it? It has its water-supply and its feet (hooves); it goes to water and eats from trees until its owner finds it (3)."

In the hadith of Ubayy, he said: "Keep count of its number, its container, and its strap. If its owner comes, well and good; otherwise, enjoy it." This hadith adds the detail of "number"; narrated by Muslim and others (4).

The scholars unanimously agreed that the container (ifas) and the strap (wika) of a lost item are among its identifying marks and signs (5). So, if the owner of the lost item provides all its descriptions, it must be handed over to him. Ibn al-Qasim said: "The finder is compelled to hand it over." If a claimant comes with clear evidence that it was his, the finder does not owe anything (6). And whether...

---

(1) At-Tamheed 3/108, and the hadith of the stray camel and stray sheep will follow in the next issue. (2) At-Tamheed 3/109 and 110. (3) Al-Muwatta 2/757, and through Malik it was narrated by Al-Bukhari (2429), and Muslim (1722): (1), and narrated similarly from other than Malik's path by Ahmad (17050). The 'Ifas' is the container in which the money is kept, made of leather, cloth, or otherwise. The 'Wika' is the string with which the bundle or bag is tied. Al-Nihayah (afas) and (waka). (4) Sahih Muslim

(1723), and it is found in Ahmad (21166). (5) At-Tamheed 3/107. (6) At-Tamheed 3/120, and Al-Istidhkar 22/339.

सूरह यूसुफ, आयत 10 269

या उसका मालिक उसके पास आ जाए। यदि खोई हुई वस्तु (लुक़ता) को छोड़ना बेहतर होता, तो अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने इसका आदेश दिया होता, जैसा कि उन्होंने आवारा ऊँट के बारे में कहा था, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

इमाम मालिक के साथियों का सामान्य मत यह है कि इसमें विकल्प है; यदि वह चाहे तो उसे उठा ले, और यदि चाहे तो छोड़ दे; यह इस्माइल बिन इसहाक (रह.) का कथन है।

अल-मुज़नी ने इमाम शाफ़ई से रिवायत की है: "मुझे यह पसंद नहीं है कि कोई व्यक्ति खोई हुई वस्तु मिलने पर उसे छोड़ दे, यदि वह उस पर अमानतदार (भरोसेमंद) हो।" उन्होंने कहा: "चाहे वस्तु कम हो या अधिक, यह बराबर है (2)।"

दसवीं बात: इमामों ने रिवायत किया है; मालिक और अन्य ने ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी से, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी (सल्ल.) के पास आया और उनसे खोई हुई वस्तु (लुक़ता) के बारे में पूछा। आपने फरमाया: "उसके बर्तन और उसके बंधन (डोरी) को पहचान लो, फिर एक साल तक उसकी घोषणा करो, यदि उसका मालिक आ जाए तो ठीक, अन्यथा वह तुम्हारा है।" उसने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, खोई हुई भेड़ के बारे में क्या?" आपने फरमाया: "वह तुम्हारे लिए है, या तुम्हारे भाई के लिए, या भेड़िए के लिए।" उसने पूछा: "खोए हुए ऊँट के बारे में क्या?" आपने फरमाया: "तुम्हें उससे क्या लेना-देना? उसके साथ उसकी मशक (पानी का थैला) और उसके पैर (खुर) हैं; वह पानी पर जाता है और पेड़ खाता है जब तक कि उसका मालिक उसे न पा ले (3)।"

और उबैय की हदीस में है, उन्होंने कहा: "उसकी संख्या, उसके बर्तन और उसके बंधन को याद रखो, यदि उसका मालिक आए तो ठीक, अन्यथा उसका लाभ उठाओ।" इस हदीस में 'संख्या' का उल्लेख अतिरिक्त है; इसे मुस्लिम और अन्य ने रिवायत किया है (4)।

विद्वानों का इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि खोई हुई वस्तु का बर्तन (इफास) और उसका बंधन (विका) उसकी पहचान और प्रमाणों में से हैं (5)। अतः यदि खोई हुई वस्तु का मालिक उसके सभी विवरण बता देता है, तो वह उसे दे दी जाएगी। इब्न अल-कासिम ने कहा: उसे देने के लिए मजबूर किया जाएगा। यदि कोई हकदार प्रमाण (सबूत) के साथ आता है कि वह उसकी थी, तो उठाने वाला किसी चीज़ का उत्तरदायी नहीं होगा (6)। और क्या...

(1) अत-तम्हीद 3/108, और आवारा ऊँट और भेड़ की हदीस अगले विषय में आएगी। (2) अत-तम्हीद 3/109 और 110। (3) अल-मुवत्ता 2/757, और मालिक के माध्यम से इसे बुखारी (2429) और मुस्लिम (1722): (1) ने निकाला है, और अहमद (17050) ने मालिक के अलावा अन्य माध्यमों से इसे निकाला है। 'इफास' वह बर्तन है जिसमें खर्च रखा जाता है, चाहे वह चमड़े का हो या कपड़े का आदि। 'विका' वह धागा या डोरी है जिससे थैली बांधी जाती है। अन-निहाया (अफस) और (वका)। (4) सहीह मुस्लिम (1723), और यह अहमद (21166) के पास है। (5) अत-तम्हीद 3/107। (6) अत-तम्हीद 3/120, और अल-इस्तिज़कार 22/339।

سورہ یوسف، آیت ۱۰ ۲۶۹

یا اس کا مالک اس کے پاس آ جائے۔ اور اگر لقطہ (گری پڑی چیز) کو چھوڑ دینا بہتر ہوتا تو رسول اللہ ﷺ اس کا حکم دیتے، جیسا کہ آپ ﷺ نے گمشدہ اونٹ کے بارے میں فرمایا، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔

امام مالک کے اصحاب کے مذہب کا خلاصہ یہ ہے کہ اسے اختیار حاصل ہے؛ اگر چاہے تو اسے اٹھا لے اور اگر چاہے تو چھوڑ دے؛ یہ اسماعیل بن اسحاق رحمہ اللہ کا قول ہے۔

اور المزنی نے شافعی سے روایت کیا ہے: "میں کسی کے لیے لقطہ کو پانے کے بعد چھوڑ دینا پسند نہیں کرتا، بشرطیکہ وہ اس پر امین (دیانتدار) ہو،" انہوں نے کہا: "لقطہ تھوڑا ہو یا زیادہ، دونوں برابر ہیں (۲)۔"

دسویں بات: ائمہ نے روایت کیا ہے؛ مالک اور دیگر نے زید بن خالد الجہنی سے، انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ سے لقطہ کے بارے میں پوچھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کے برتن اور اس کے بندھن (ڈوری) کو پہچان لو، پھر ایک سال تک اس کی تشہیر کرو، پس اگر اس کا مالک آ جائے (تو اسے دے دو) ورنہ وہ تمہارا ہے۔" اس نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، گمشدہ بکری کا کیا حکم ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ تمہارے لیے ہے، یا تمہارے بھائی کے لیے، یا پھر بھیڑیے کے لیے۔" اس نے پوچھا: اور گمشدہ اونٹ؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں اس سے کیا لینا دینا؟ اس کے پاس اپنی مشک (پانی کا ذخیرہ) اور اپنے پاؤں (سم) موجود ہیں، وہ خود پانی پر پہنچ جاتا ہے اور درختوں سے چارہ کھا لیتا ہے یہاں تک کہ اس کا مالک اسے پا لے (۳)۔"

اور ابی کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: "اس کی تعداد، اس کے برتن اور اس کے بندھن کو یاد رکھو، پس اگر اس کا مالک آئے (تو ٹھیک) ورنہ اس سے فائدہ اٹھاؤ۔" پس اس حدیث میں 'تعداد' کا اضافہ ہے؛ اسے مسلم اور دیگر نے روایت کیا ہے (۴)۔

اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ لقطہ کا برتن (عفاص) اور اس کا بندھن (وکاء) اس کی علامات اور دلائل میں سے ہیں (۵)، چنانچہ اگر لقطہ کا مالک اس کے تمام اوصاف بیان کر دے تو وہ اسے دے دیا جائے گا؛ ابن القاسم نے کہا: اسے دینے پر مجبور کیا جائے گا۔ پھر اگر کوئی حقدار گواہی کے ساتھ آئے کہ وہ اس کی تھی، تو اٹھانے والا کسی چیز کا ضامن نہیں ہوگا (۶)۔ اور کیا...

---

(۱) التمہید ۱۰۸/۳، اور گمشدہ اونٹ اور گمشدہ بکری کی حدیث اگلے مسئلہ میں آئے گی۔ (۲) التمہید ۱۰۹/۳ اور ۱۱۰۔ (۳) الموطأ ۷۵۷/۲، اور مالک کے واسطے سے اسے بخاری (۲۴۲۹) اور مسلم (۱۷۲۲): (۱) نے نکالا ہے، اور اسے امام احمد نے مالک کے علاوہ دیگر طرق سے بھی نکالا ہے (۱۷۰۵۰)۔ 'عفاص' وہ برتن ہے جس میں رقم وغیرہ رکھی جاتی ہے، چاہے وہ چمڑے کا ہو یا کپڑے کا وغیرہ۔ اور 'وکاء' وہ دھاگہ ہے جس سے تھیلی یا پوٹلی باندھی جاتی ہے۔ النہایہ (عفص) اور (وکأ)۔ (۴) صحیح مسلم (۱۷۲۳)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۲۱۱۶۶)۔ (۵) التمہید ۱۰۷/۳۔ (۶) التمہید ۱۲۰/۳، اور الاستذکار ۳۳۹/۲۲۔

Surah Yusuf: Ayah 10 270

...is he made to swear an oath along with providing descriptions or not? There are two opinions: the first is from Ashhab, and the second is from Ibn al-Qasim. According to Malik and his companions, Ahmad ibn Hanbal, and others, a clear proof (bayyinah) is not required of him(1). Abu Hanifa and al-Shafi'i said: It is not handed over to him unless he establishes clear proof that it belongs to him. This contradicts the literal text of the Hadith; for if clear proof were a condition for handing it over, then mentioning the container (al-'ifas), the string (al-wika'), and the count would be meaningless, as he would deserve it with clear proof in any case. Moreover, the Prophet's (peace be upon him) silence regarding that would not have been permissible, as delaying clarification past the time of need [is not allowed](2). And Allah knows best. Eleventh: The Hadith explicitly mentioned camels and sheep and explained their rulings, while remaining silent about other animals. Our scholars have differed regarding cows: are they categorized with camels or with sheep? There are two opinions. Similarly, our imams differed on picking up lost horses, mules, and donkeys. The apparent meaning of Ibn al-Qasim's view is that they may be picked up, while Ashhab and Ibn Kinana said they should not be picked up(3). Ibn al-Qasim's view is more correct due to the Prophet's (peace and blessings be upon him) saying: "Keep for your believer brother his lost property"(4). Twelfth: Scholars differed regarding the expenses spent on lost animals. Malik said, as reported by Ibn al-Qasim: If the finder spends on the animals, camels, etc., he has the right to reclaim the expenses from the owner, whether he spent on them by order of the authority or without it. He said: He may withhold it against the expenses spent on it, and he has more right to it, like a pledge (rahn). Al-Shafi'i said: If the person who took the lost animals spends on them, he is a volunteer; this was narrated from him by al-Rabi'. Al-Muzani narrated from him: If the judge orders him to spend, it becomes a debt, and what is claimed is accepted from him if it is a reasonable amount. Abu Hanifa said: If he spends on a found item (luqatah) or a runaway slave (abiq)(5)...

---

(1) Al-Mufhim 5/183. (2) The previous source. (3) Al-Mufhim 5/190. (4) Part of a hadith recorded by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/135-136, and al-Bayhaqi 4/153, with the narration "hold" (ihbis) instead of "keep" (ihfaz). Al-Tahawi said: This hadith permits taking lost property that might be feared lost, and holding it for him (i.e., for its owner). (5) In (d) and (m): "and camels", and in (z), (zha), and (f): "and the son", and what is established is from Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 4/349, and al-

Tamhid 3/129, and the speech is from it, and what will follow between brackets is from them.

सूरह यूसुफ: आयत 10 270

...क्या उसे विवरण देने के साथ शपथ दिलाई जाती है या नहीं? दो राय हैं: पहली अशहब की है, और दूसरी इब्न अल-कासिम की। मलिक और उनके साथियों, अहमद बिन हनबल और अन्य के अनुसार, उसे स्पष्ट प्रमाण (बय्यिनह) पेश करने की आवश्यकता नहीं है[1]। अबू हनीफा और अल-शाफी ने कहा: उसे तब तक नहीं दिया जाएगा जब तक वह स्पष्ट प्रमाण न दे दे कि वह उसका है। यह हदीस के स्पष्ट पाठ के विपरीत है; क्योंकि यदि स्पष्ट प्रमाण देना सुपुर्दगी के लिए शर्त होती, तो पात्र (अल-इफ़ास), डोरी (अल-विका) और गिनती का उल्लेख करने का कोई अर्थ नहीं होता; क्योंकि वह किसी भी स्थिति में स्पष्ट प्रमाण के साथ इसका हकदार होता। और न ही पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इस बारे में चुप रहना जायज होता, क्योंकि ज़रूरत के समय स्पष्टीकरण में देरी करना [अनुमत नहीं है][2]। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। ग्यारहवीं बात: हदीस ने स्पष्ट रूप से ऊंटों और भेड़ों का उल्लेख किया और उनके नियमों के बारे में बताया, जबकि अन्य जानवरों के बारे में चुप्पी साध ली। हमारे विद्वानों में गायों के बारे में मतभेद है; क्या उन्हें ऊंटों के साथ जोड़ा जाए या भेड़ों के साथ? दो राय हैं। इसी प्रकार, हमारे इमामों ने खोए हुए घोड़ों, खच्चरों और गधों को उठाने के बारे में मतभेद किया। इब्न अल-कासिम के कथन का ज़ाहिरी अर्थ यह है कि उन्हें उठाया जा सकता है, जबकि अशहब और इब्न किनाना ने कहा: उन्हें न उठाया जाए[3]। इब्न अल-कासिम की बात अधिक सही है; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "अपने आस्तिक भाई के लिए उसकी खोई हुई चीज़ सुरक्षित रखो"[4]। बारहवीं बात: विद्वानों ने खोए हुए जानवरों पर होने वाले खर्च के बारे में मतभेद किया है। मलिक ने इब्न अल-कासिम द्वारा वर्णित बात में कहा: यदि उठाने वाला चौपायों, ऊंटों और अन्य पर खर्च करता है, तो उसे मालिक से खर्च वापस लेने का अधिकार है, चाहे उसने सुल्तान (अधिकारी) के आदेश से खर्च किया हो या उसके बिना। उन्होंने कहा: वह उस पर किए गए खर्च के बदले उसे रोक सकता है, और वह गिरवी (रहन) की तरह उस पर अधिक अधिकार रखता है। अल-शाफी ने कहा: यदि खोए हुए जानवरों को लेने वाला व्यक्ति उन पर खर्च करता है, तो वह स्वेच्छा से करने वाला है; यह उनसे रबी' द्वारा वर्णित है। अल-मुज़नी ने उनसे वर्णित किया: यदि न्यायाधीश उसे खर्च करने का आदेश देता है, तो वह एक ऋण होगा, और जो दावा किया जाएगा वह स्वीकार किया जाएगा यदि वह उचित मात्रा में हो। अबू हनीफा ने कहा: यदि उसने मिली हुई चीज़ (लुक़तह) और भागे हुए गुलाम (आबिक़) पर खर्च किया[5]...

(1) अल-मुफ़हिम 5/183। (2) पिछला स्रोत। (3) अल-मुफ़हिम 5/190। (4) अल-तहावी द्वारा शरह मानी अल-अथार 4/135-136 और अल-बैहकी 4/153 में दर्ज एक हदीस का हिस्सा। "इहफ़ज़" (सुरक्षित रखो) के बजाय "इहबिस" (रोको) के साथ। अल-तहावी ने कहा: इस हदीस में उन खोई हुई चीज़ों को लेने की अनुमति है जिनके खो जाने का डर हो, और उन्हें उसके लिए (यानी उसके मालिक के लिए) रोक कर रखना। (5) (द) और (म) में: "और ऊंट", और (ज़), (ज़) और (फ़) में: "और बेटा", और जो स्थापित है वह अल-जस्सास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 4/349 और अल-तमहीद 3/129 से है, और शब्द उनसे हैं, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह भी उन्हीं से है।

سورة یوسف: آیت ۱۰ ۲۷۰

...کیا اس سے اوصاف کے ساتھ قسم لی جائے گی یا نہیں؟ دو قول ہیں: پہلا اشہب کا ہے، اور دوسرا ابن القاسم کا۔ امام مالک، ان کے اصحاب، احمد بن حنبل اور دیگر کے نزدیک اس پر بینہ (واضح ثبوت) لازم نہیں ہے[1]۔ امام ابو حنیفہ اور امام شافعی نے فرمایا: اسے (مال) نہیں دیا جائے گا جب تک کہ وہ بینہ پیش نہ کر دے کہ یہ اس کا ہے۔ یہ حدیث کے نص کے خلاف ہے؛ کیونکہ اگر بینہ سپردگی کے لیے شرط ہوتی تو پھر برتن (عفاص)، رسی (وکاء) اور تعداد کے ذکر کا کوئی فائدہ نہ ہوتا؛ کیونکہ وہ بینہ کے ساتھ تو بہرحال اس کا مستحق ہوتا، اور نہ ہی اس بارے میں نبی ﷺ کا خاموش رہنا جائز ہوتا، کیونکہ حاجت کے وقت بیان میں تاخیر [جائز نہیں][2]۔ واللہ اعلم۔ گیارہویں بات: حدیث نے اونٹ اور بکری کی صراحت کی ہے اور ان کے حکم کو بیان کیا ہے، اور ان کے علاوہ دیگر جانوروں کے بارے میں خاموشی اختیار کی ہے۔ ہمارے علماء کا گائے کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا اسے اونٹ کے ساتھ لاحق کیا جائے یا بکری کے ساتھ؟ اس میں دو قول ہیں۔ اسی طرح ہمارے ائمہ کا گھوڑوں، خچروں اور گدھوں کو پکڑنے (اٹھانے) کے بارے میں اختلاف ہے، ابن القاسم کے قول کا ظاہر یہ ہے کہ انہیں اٹھایا جا سکتا ہے، جبکہ اشہب اور ابن کنانہ نے کہا: انہیں نہ اٹھایا جائے[3]۔ ابن القاسم کا قول زیادہ صحیح ہے؛ آپ ﷺ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "اپنے مومن بھائی کی گمشدہ چیز کو اس کے لیے محفوظ رکھو"[4]۔ بارہویں بات: علماء نے گمشدہ جانوروں پر ہونے والے اخراجات (نفقة) کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ امام مالک نے ابن القاسم کی روایت کے مطابق فرمایا: اگر اٹھانے والے نے چوپایوں، اونٹوں وغیرہ پر خرچ کیا، تو اسے حق ہے کہ وہ مالک سے خرچ کا مطالبہ کرے، چاہے اس نے حاکم کے حکم سے خرچ کیا

ہو یا اس کے بغیر۔ انہوں نے فرمایا: وہ خرچ کیے گئے مال کے عوض اسے روک سکتا ہے، اور وہ اس کا زیادہ حقدار ہے جیسے کہ رہن۔ امام شافعی نے فرمایا: جس نے گمشدہ جانوروں کو اٹھا کر ان پر خرچ کیا تو وہ تبرع (احسان) کرنے والا ہے؛ یہ ان سے ربیع نے نقل کیا ہے۔ المزنی نے ان سے نقل کیا: اگر حاکم اسے خرچ کرنے کا حکم دے تو وہ قرض ہوگا، اور جو دعویٰ کرے گا وہ قبول کیا جائے گا اگر وہ مناسب حد تک ہو۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر اس نے لقطہ (گری پڑی چیز) اور بھاگے ہوئے غلام پر خرچ کیا[5]...

---

(۱) المفہم ۵/ ۱۸۳۔ (۲) مصدر سابق۔ (۳) المفہم ۵/ ۱۹۰۔ (۴) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۴/ ۱۳۵ - ۱۳۶ میں اور بیہقی نے ۴/ ۱۵۳ میں روایت کیا ہے۔ "احفظ" کے بجائے "احبس" (روکو) کے الفاظ کے ساتھ طحاوی نے کہا: اس حدیث میں ان گمشدہ چیزوں کو لینے کی اجازت ہے جن کے ضائع ہونے کا ڈر ہو، اور اسے اس کے (یعنی اس کے مالک کے) لیے روک رکھنا۔ (۵) (د) اور (م) میں ہے: "والإبل" (اور اونٹ)، اور (ز)، (ظ) اور (ف) میں ہے: "والابن" (اور بیٹا)، اور جو متن میں ہے وہ جصاص کی "مختصر اختلاف العلماء" ۴/ ۳۴۹ اور "التمہید" ۳/ ۱۲۹ سے ہے، اور عبارت انہی کی ہے، اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ بھی انہی سے ہے۔

...without the judge's order, then he is acting voluntarily. If he spends by the judge's order, then that is a debt upon its owner when they appear. He has the right to retain it [in exchange for expenses] when its owner is present. The expenditure upon it is for three days or similar, until the judge orders the sale of the sheep and its like and settles the expenditure. Thirteenth: There is nothing in the saying of the Prophet (Peace be upon him) regarding a found item (luqatah) after its identification period: "Enjoy it"(1), or: "It is for you to deal with"(2), or: "It is for you"(3), or: "Spend it"(4), or: "Then eat it"(5), or: "It is the wealth of Allah that He gives to whom He wills"(6), as per what is in "Sahih" Muslim and others, that indicates transferring of ownership and the waiving of liability (daman) from the finder if its owner appears. For in the hadith of Zaid bin Khalid al-Juhani from the Prophet (Peace be upon him): "If it is not recognized, then spend it, and let it be a trust (wadi'ah) with you. Then if its owner comes one day, hand it over to him"(7). In another narration: "Then eat it, and if its owner comes, hand it over to him," recorded by al-Bukhari and Muslim(8). The scholars have reached a consensus that whenever the owner appears, he has more right to it, except for what Dawud [al-Zahiri] opined: that the finder owns the lost item after identification; based on those literal meanings. No regard is paid to his opinion; due to its contradiction of people's practice [consensus], and due to his (PBUH) saying: "Hand it over to him"(10).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Mentioned previously in the tenth issue from the hadith of Abu [companion name truncated]. (2) Mentioned previously in the tenth issue from the hadith of Zaid bin Khalid al-Juhani. (3) This narration was recorded by Ahmad (17037) and Muslim (1722): (6). (4) Recorded by Ahmad (17060), al-Bukhari (2427), and Muslim (1722): (3) and (5). (5) Recorded by Ahmad (21686), Muslim (1722): (7), and all these narrations are from the hadith of Zaid bin Khalid al-Juhani. (6) Recorded by Ahmad (17481), Abu Dawud (1709), an-Nasa'i in al-Kubra (5776), and Ibn Majah (2505) from the hadith of 'Iyad bin Himar. (7) Recorded with this wording by Muslim (1722): (5), and similar by al-Bukhari (2428). (8) Sahih al-Bukhari (91), Sahih Muslim (1722): (7), and it is with Ahmad (21686) and its documentation preceded at the start of this issue. In al-Bukhari, it appears: "Enjoy it" instead of "Then eat it." (9) In manuscript [ظ]: "Due to its contradiction." (10) Al-Mufhim 5/187-188.

271 | सूरह यूसुफ, आयत 10

...काजी के आदेश के बिना, तो वह स्वयंसेवक है। और यदि वह काजी के आदेश से खर्च करता है, तो वह उसके मालिक के आने पर उस पर ऋण है। मालिक के आने पर उसे [खर्च के एवज में] रोक रखने का अधिकार है। उस पर खर्च तीन दिन या उससे मिलती-जुलती अवधि के लिए है, जब तक कि काजी भेड़ और उसके जैसी चीजों को बेचने का आदेश न दे दे और खर्च का निपटारा न कर दे। तेरहवीं: सार्वजनिक घोषणा के बाद पाई गई वस्तु (लुक़ताह) के बारे में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन में: "उसका आनंद लें"(1), या: "यह तुम्हारे लिए है"(2), या: "यह तुम्हारा है"(3), या: "इसे खर्च करो"(4), या: "फिर इसे खाओ"(5), या: "यह अल्लाह का माल है जिसे वह जिसे चाहता है देता है"(6), जैसा कि "सहीह" मुस्लिम और अन्य में वर्णित है, ऐसा कुछ भी नहीं है जो स्वामित्व के हस्तांतरण और मालिक के आने पर पाने वाले की जिम्मेदारी (ज़मानत) की समाप्ति का संकेत देता हो। क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी की हदीस में है: "यदि इसकी पहचान न हो सके, तो इसे खर्च करें, और इसे अपने पास अमानत (वदीअह) के रूप में रहने दें। फिर यदि इसका मालिक किसी दिन आ जाए, तो उसे सौंप दें"(7)। एक अन्य वर्णन में: "फिर इसे खाएं, और यदि इसका मालिक आ जाए, तो उसे सौंप दें," जिसे बुखारी और मुस्लिम ने उद्धृत किया है(8)। विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति व्यक्त की है कि मालिक जब भी आए, वह उसका अधिक हकदार है, सिवाय उस राय के जो दाऊद ने दी थी: कि पाने वाला घोषणा के बाद खोई हुई वस्तु का मालिक बन जाता है; उन स्पष्ट अर्थों के आधार पर। और उनकी राय पर कोई ध्यान नहीं दिया जाता; क्योंकि यह लोगों के आचरण (आम सहमति) के खिलाफ है, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "उसे उसे सौंप दो"(10)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) दसवीं समस्या में अबू [नाम संक्षिप्त] की हदीस से पूर्व में उल्लेखित। (2) दसवीं समस्या में ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी की हदीस से पूर्व में उल्लेखित। (3) इस वर्णन को अहमद (17037) और मुस्लिम (1722): (6) ने उद्धृत किया है। (4) इसे अहमद (17060), बुखारी (2427) और मुस्लिम (1722): (3) और (5) ने उद्धृत किया है। (5) इसे अहमद (21686), मुस्लिम (1722): (7) ने उद्धृत किया है, और ये सभी वर्णन ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी की हदीस से हैं। (6) इसे अहमद (17481), अबू दाऊद (1709), अन-नसाई ने अल-कुबरा (5776) में, और इब्न माजाह (2505) ने इयाज़ बिन हिमार की हदीस से उद्धृत किया है। (7) इसे मुस्लिम द्वारा इन शब्दों के साथ (1722):

(5) और इसी तरह बुखारी (2428) द्वारा उद्धृत किया गया है। (8) सहीह अल-बुखारी (91), सहीह मुस्लिम (1722): (7), और यह अहमद (21686) के पास है और इसकी दस्तावेज़ीकरण इस मुद्दे की शुरुआत में हो चुकी है। बुखारी में "फिर इसे खाओ" के बजाय "उसका आनंद लें" शब्द आए हैं। (9) [ظ] पांडुलिपि में: "इसके विरोधाभास के कारण"। (10) अल-मुफ्हिम 5/187-188।

...قاضی کے حکم کے بغیر، تو وہ رضاکار ہے، اور اگر اس نے قاضی کے حکم سے خرچ کیا تو وہ اس کے مالک کے آنے پر اس پر قرض ہوگا۔ اسے حق حاصل ہے کہ مالک کے آنے پر اسے [خرچ کی وجہ سے] روک لے۔ اس پر خرچ تین دن یا اس جیسی مدت کے لیے ہے، یہاں تک کہ قاضی بھیڑ اور اس جیسی چیزوں کو بیچنے کا حکم دے دے اور خرچ ادا کر دے۔ تیرہویں: تعریف (اعلان) کے بعد لقطہ (گری پڑی چیز) کے بارے میں آپ ﷺ کے اس قول میں کہ: «اس سے فائدہ اٹھاؤ»(۱) یا: «تم اسے سنبھالو»(۲) یا: «یہ تمہارے لیے ہے»(۳) یا: «اسے خرچ کرو»(۴) یا: «پھر اسے کھا لو»(۵) یا: «یہ اللہ کا مال ہے وہ جسے چاہتا ہے دیتا ہے»(۶) جیسا کہ «صحیح» مسلم وغیرہ میں ہے، کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو ملکیت اور مالک کے آنے پر اٹھانے والے کے ضامن ہونے کے خاتمے پر دلالت کرتی ہو، کیونکہ نبی ﷺ سے زید بن خالد الجہنی کی حدیث میں ہے: «اگر وہ نہ پہچانی جائے تو اسے خرچ کر دو، اور وہ تمہارے پاس بطور ودیعت (امانت) ہونی چاہیے، پھر اگر کسی دن اس کا مالک آ جائے تو اسے واپس کر دو»(۷)۔ ایک روایت میں ہے: «پھر اسے کھا لو، پس اگر اس کا مالک آ جائے تو اسے واپس کر دو» اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے(۸)۔ اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ جب بھی مالک آ جائے وہی اس کا زیادہ حقدار ہے، سوائے اس کے جو داؤد کی رائے ہے کہ تعریف (اعلان) کے بعد اٹھانے والا لقطہ کا مالک بن جاتا ہے؛ ان ظاہری الفاظ کی وجہ سے۔ اور ان کے قول کی طرف کوئی التفات (توجہ) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ لوگوں (جمہور) کے خلاف ہے، اور آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے کہ: «اسے واپس کر دو»(۱۰)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

١) دسویں مسئلہ میں حدیثِ ابی [صحابی کا نام مخفف ہے] ♦ سے گزر چکا ہے۔ ٢) دسویں مسئلہ میں زید بن خالد الجہنی ♦ کی حدیث سے گزر چکا ہے۔ ٣) اس روایت کو احمد (١٧٠٣٧) اور مسلم (١٧٢٢): (٦) نے روایت کیا ہے۔ ٤) اسے احمد (١٧٠٦٠)، بخاری (٢٤٢٧) اور مسلم (١٧٢٢): (٣) اور (٥) نے روایت کیا ہے۔ ٥) اسے احمد (٢١٦٨٦)، مسلم (١٧٢٢): (٧) نے روایت کیا ہے، اور یہ تمام روایات زید بن خالد الجہنی ♦ کی حدیث سے ہیں۔ ٦) اسے احمد (١٧٤٨١)، ابو داؤد (١٧٠٩)، نسائی نے الکبریٰ (٥٧٧٦) میں، اور ابن ماجہ (٢٥٠٥) نے عیاض بن حمار کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ٧) اسے مسلم نے ان الفاظ کے ساتھ (١٧٢٢): (٥) اور بخاری نے اسی طرح (٢٤٢٨) روایت کیا ہے۔ ٨) صحیح بخاری (٩١)، صحیح مسلم (١٧٢٢): (٧)، اور یہ احمد (٢١٦٨٦) کے ہاں ہے اور اس مسئلہ کے شروع میں اس کی تخریج گزر چکی ہے، اور بخاری میں «اس سے فائدہ اٹھاؤ» کے الفاظ آئے ہیں، بجائے «پھر اسے کھا لو» کے۔ ٩) (ظ) کے نسخہ میں: «اس کی مخالفت کی وجہ سے»۔ ١٠) المفہم ٥ / ١٨٧ - ١٨٨۔

272 Surah Yusuf: Verses 11 - 12

Allah Almighty says: {They said, "O our father, why do you not trust us with Joseph, while we are indeed sincere to him? (11) Send him with us tomorrow that he may enjoy himself and play, and we will indeed be his guardians." (12)}

His saying: {They said, "O our father, why do you not trust us with Joseph..."} It was said to Al-Hassan: Does a believer feel envy? He said: Have you forgotten the sons of Jacob(1)! For this reason, it was said: The father is a provider, and the brother is a taker(2).

At that, they agreed to separate him from his child by a kind of deception, and they said to Jacob: {O our father, why do you not trust us with Joseph}. It was said: When they negotiated and separated upon the opinion of the second speaker, they returned to Jacob, peace be upon him, and said this. This is evidence that they had asked him before that for Joseph to go out with them and he refused, as will come.

Yazid ibn al-Qa'qa', Amr ibn 'Ubayd, and al-Zuhri read: "la ta'manna" with assimilation (idgham) and without ishmam (a slight lip movement to indicate a vowel), which is the standard rule; because what is assimilated should be silent.

Talha ibn Musarrif read: "la ta'manuna" with two distinct 'nun's according to the original form.

Yahya ibn Wathab and Abu Razin - and it is narrated from al-A'mash - read: "la teemanunna" with a kasra (short 'i' vowel) on the 'ta', which is the dialect of Tamim; they say: "anta tidrib" (you hit); and this has been mentioned before(3).

The rest of the people read with assimilation and ishmam, to indicate the state of the letter before its assimilation(4).

{And indeed, we are sincere towards him} means: in protecting him and caring for him until we return him to you(5). Muqatil said: There is a preceding and succeeding in the speech, and that is that the brothers of Joseph said to their father: {Send him with us tomorrow...} the verse, then at that time their father said: {Indeed, it saddens me that you should take him away}, and they said then in response to his words: {What is with you...

---

(1) Reported by Hannad in "Al-Zuhd" (1394), and Ibn Hibban in "Rawdat al-'Uqala'" p. 136. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 114. (3) 1/226 and 9/297. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas

2/316, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/94, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/38, Mukhtasar Shawadh al-Qur'an p. 62, and al-Muharrar al-Wajiz 3/223. (5) Tafsir al-Tabari 13/24.

272 सूरह यूसुफ: आयतें 11 - 12

अल्लाह तआला का फरमान: {उन्होंने कहा, "हे हमारे पिता, आपको क्या हुआ है कि आप यूसुफ के मामले में हम पर भरोसा नहीं करते, जबकि हम वास्तव में उसके शुभचिंतक हैं? (11) उसे कल हमारे साथ भेजें ताकि वह खाए-पीए और खेले, और हम वास्तव में उसके रक्षक होंगे।" (12)}

उनका कहना: {उन्होंने कहा, "हे हमारे पिता, आपको क्या हुआ है कि आप यूसुफ के मामले में हम पर भरोसा नहीं करते..."} अल-हसन से पूछा गया: क्या मोमिन (आस्तिक) ईर्ष्या करता है? उन्होंने कहा: क्या आप याकूब के बेटों को भूल गए(1)! इसी कारण कहा गया है: पिता देने वाला होता है और भाई छीनने वाला(2)।

उस समय, उन्होंने एक प्रकार के छल से उसे उसके बच्चे से अलग करने पर सहमति व्यक्त की, और उन्होंने याकूब से कहा: {हे हमारे पिता, आपको क्या हुआ है कि आप यूसुफ के मामले में हम पर भरोसा नहीं करते}। कहा गया है: जब उन्होंने आपस में चर्चा की और दूसरे वक्ता की राय पर सहमत होकर अलग हुए, तो वे याकूब (उन पर शांति हो) के पास वापस आए और यह बात कही। इसमें इस बात का प्रमाण है कि उन्होंने उससे पहले भी यूसुफ को अपने साथ बाहर ले जाने के लिए कहा था और उन्होंने मना कर दिया था, जैसा कि आगे आएगा।

यज़ीद बिन अल-क़अक़ाअ, अम्र बिन उबैद और अल-जुहरी ने इसे "ला तअमन्ना" पढ़ा है, जिसमें इद्गाम (संधि) है और इश्माम (होठों का सूक्ष्म हलन-चलन) नहीं है, जो कि नियम के अनुसार है; क्योंकि जिस अक्षर की संधि की जाती है उसे साकिन (स्वररहित) होना चाहिए।

तलहा बिन मुसर्रिफ़ ने मूल रूप के अनुसार दो 'नून' के साथ "ला तअमनुना" पढ़ा है।

यहया बिन वथाब और अबू रज़ीन ने - और यह अल-अअमश से भी वर्णित है - 'ता' पर कसरा के साथ "ला तीमन्ना" पढ़ा है, जो तमीम की बोली है; वे कहते हैं: "अंता तिदरिब" (तुम मारते हो); और यह पहले भी आ चुका है(3)।

बाकी लोगों ने इद्गाम और इश्माम के साथ पढ़ा है, ताकि संधि से पहले अक्षर की स्थिति का पता चल सके(4)।

{और वास्तव में हम उसके शुभचिंतक हैं} अर्थात: उसकी सुरक्षा और देखभाल में जब तक कि हम उसे आपके पास वापस न ले आएं(5)। मुक़ातिल ने कहा: इस बातचीत में शब्दों का क्रम आगे-पीछे

है, वह यह कि यूसुफ के भाइयों ने अपने पिता से कहा: {उसे कल हमारे साथ भेजें...} आयत के अंत तक, तब उनके पिता ने कहा: {निश्चित रूप से, यह मुझे दुखी करता है कि तुम उसे ले जाओ}, और तब उन्होंने उनके शब्दों के उत्तर में कहा: {आपको क्या हुआ है...

---

(1) इसे हन्नाद ने "अज़-जुहद" (1394) में और इब्न हिब्बान ने "रौदतुल उक़ला" पृष्ठ 136 में उद्धृत किया है। (2) अरायिस अल-मजालिस पृष्ठ 114। (3) 1/226 और 9/297। (4) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/316, मआनी अल-कुरान ज़ज्जाज द्वारा 3/94, मआनी अल-कुरान फर्रा द्वारा 2/38, मुख्तसर शवाज़ अल-कुरान पृष्ठ 62, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/223। (5) तफ़सीर अल-तबरी 13/24।

272 سورہ یوسف: آیات 11 - 12

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا: "اے ہمارے باپ! آپ کو کیا ہوا ہے کہ آپ یوسف کے بارے میں ہم پر بھروسہ نہیں کرتے، حالانکہ ہم اس کے خیر خواہ ہیں؟ (11) کل اسے ہمارے ساتھ بھیج دیجئے کہ وہ کھائے پیے اور کھیلے، اور ہم یقیناً اس کی حفاظت کرنے والے ہوں گے۔" (12)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا: "اے ہمارے باپ! آپ کو کیا ہوا ہے کہ آپ یوسف کے بارے میں ہم پر بھروسہ نہیں کرتے..."} حسن سے پوچھا گیا: کیا مومن حسد کرتا ہے؟ انہوں نے کہا: کیا آپ یعقوب کے بیٹوں کو بھول گئے(1)! اسی لیے کہا گیا: باپ دینے والا اور بھائی چھیننے والا ہوتا ہے(2)۔

اس وقت، انہوں نے ایک طرح کی دھوکہ دہی کے ذریعے اسے اپنے بچے سے الگ کرنے پر اتفاق کیا، اور انہوں نے یعقوب سے کہا: {اے ہمارے باپ! آپ کو کیا ہوا ہے کہ آپ یوسف کے بارے میں ہم پر بھروسہ نہیں کرتے}۔ کہا گیا: جب انہوں نے آپس میں بات چیت کی اور دوسرے بولنے والے کی رائے پر متفق ہو کر الگ ہوئے، تو وہ یعقوب علیہ السلام کے پاس واپس آئے اور یہ بات کہی۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ انہوں نے اس سے پہلے بھی ان سے پوچھا تھا کہ یوسف ان کے ساتھ باہر نکلے مگر انہوں نے انکار کر دیا تھا، جیسا کہ آگے آئے گا۔

یزید بن القعقاع، عمرو بن عبید اور الزہری نے "لا تأمنا" ادغام کے ساتھ اور بغیر اشمام کے پڑھا ہے، اور یہی قاعدہ ہے؛ کیونکہ جس کا ادغام کیا جائے اسے ساکن ہونا چاہیے۔

طلحہ بن مصرف نے اصل کے مطابق دو نون کے ساتھ "لَا تَأْمَنُنَا" پڑھا ہے۔

یحییٰ بن وثاب اور ابو رزین نے - اور یہ اعمش سے بھی مروی ہے - تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "لا تیمنا" پڑھا ہے، جو بنو تمیم کی زبان ہے؛ وہ کہتے ہیں: "أنت تضرب"؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

باقی تمام لوگوں نے ادغام اور اشمام کے ساتھ پڑھا ہے، تاکہ ادغام سے پہلے حرف کی حالت پر دلالت کرے(4)۔

{اور بے شک ہم اس کے خیر خواہ ہیں} یعنی: اس کی حفاظت اور نگرانی میں یہاں تک کہ ہم اسے آپ کی طرف واپس کر دیں(5)۔ مقاتل نے کہا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، وہ اس طرح کہ یوسف کے بھائیوں نے اپنے باپ سے کہا: {اسے کل ہمارے ساتھ بھیج دیجئے...} پوری آیت، تب ان کے باپ نے کہا: {یقیناً مجھے یہ بات غمگین کرتی ہے کہ تم اسے لے جاؤ}، تو انہوں نے اس وقت ان کے اس قول کے جواب میں کہا: {ما لك...

---

(1) اسے ہناد نے الزہد (1394) میں اور ابن حبان نے روضۃ العقلاء ص 136 میں روایت کیا ہے۔ (2) عرائس المجالس ص 114۔ (3) 226/1 اور 297/9۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 316/2، ومعاني القرآن للزجاج 94/3، ومعاني القرآن للفراء 38/2، ومختصر شواذ القرآن ص 62، والمحرر الوجيز 223/3۔ (5) تفسير الطبري 24/13۔

Surah Yusuf: Verses 11 - 12 273

{Do not trust us with Yusuf} the verse {Send him with us tomorrow} to the desert (1) {to frolic and play}. "Tomorrow" (Ghadan) is an adverb, and according to Sibawayh, its root is 'Ghadw', and it has been pronounced according to its root (2). Al-Nadr ibn Shumayl said: The time between dawn and the morning prayer is called 'Ghadwah', and likewise 'Bukrah' (3). "Narta' wa Nal'ab" (we frolic and we play) with the letter 'Nun' and 'Sukun' on the 'Ayn' is the reading of the people of Basra. The well-known reading of the people of Mecca is "Narta'i" with 'Nun' and 'Kasra' on the 'Ayn'. The reading of the people of Kufa is "Yarta' wa Yal'ab" with 'Ya' and 'Sukun' on the 'Ayn'. The reading of the people of Medina is with 'Ya' and 'Kasra' on the 'Ayn' (4). The first reading comes from the Arab saying: the human and the camel 'rata'a' (grazed/ frolicked) when they eat as they wish. The meaning is: we enjoy abundance/fertility; and every fertile place is a 'Rati'' (pasture) (5). A poet said:

"Graze, O Fazarah, for there is no pasture there." (6)

Another said: "It grazes as long as it is heedless, but when it remembers, it is but turning hither and thither." (7)

And another said: "Shall I be ungrateful after death was turned away from me, and after your gift of a hundred grazing [camels]?" (8)

Meaning: magnificent due to the abundance of pasture. Ma'mar narrated from Qatadah: "Tarta'" means to strive/run. Al-Nahhas said: He took it from the verse: "We went racing," because the meaning is: we race in running to a goal.

---

(1) Zad al-Masir 186/4 - 187. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 317/2. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 223/3, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 317/2. (4) Tafsir al-Tabari 24/13 - 25, and al-Taysir p. 128, and al-Sab'ah pp. 345 - 346. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 95/3, and al-Nukat wa al-'Uyun 12/3 - 13. (6) The latter part of a verse by al-Farazdaq, the first part is: "And the mounts departed for Maslamah bidding farewell," and it is in his Diwan 408/1. (7) The verse is by al-Khansa in her Diwan p. 48, and previously mentioned 54/3. (8) The verse is by al-Qutami in his Diwan p. 37, and previously mentioned 105/5.

सूरह यूसुफ: आयत 11 - 12 273

{हमें यूसुफ के बारे में तुम पर भरोसा नहीं है} आयत {उसे कल हमारे साथ भेज दो} रेगिस्तान में (1) {ताकि वह खाए-पीए और खेले}। 'ग़दन' (कल) एक क्रिया-विशेषण है। सिबावेह के अनुसार इसका मूल 'ग़दव' है, और इसे इसके मूल रूप में भी उच्चारित किया गया है (2)। अन-नद्र इब्न शुमैल ने कहा: भोर और सुबह की नमाज़ के बीच के समय को 'ग़दवा' कहा जाता है, और इसी तरह 'बुकरा' भी (3)। 'नरतअ व नलअब' (हम खाएंपीएं और खेलें) 'नुन' और 'ऐन' पर 'सुकून' के साथ बसरा के लोगों का पाठ है। मक्का के लोगों का प्रसिद्ध पाठ 'नरतइ' है जिसमें 'नुन' और 'ऐन' पर 'कसरा' है। कूफ़ा के लोगों का पाठ 'यरतअ व यलअब' है जिसमें 'या' और 'ऐन' पर 'सुकून' है। मदीना के लोगों का पाठ 'या' और 'ऐन' पर 'कसरा' के साथ है (4)। पहला पाठ अरबों की इस कहावत से आता है: इंसान और ऊंट 'रतअ' (चरते/मौज करते) हैं जब वे अपनी मर्जी से खाते हैं। इसका अर्थ है: हम प्रचुरता/उपजाऊपन का आनंद लेते हैं; और हर उपजाऊ स्थान 'रातिअ' (चारागाह) है (5)। एक कवि ने कहा:

"चरो, ऐ फ़ज़ाराह, वहाँ कोई चारागाह नहीं है।" (6)

एक अन्य ने कहा: "यह तब तक चरता है जब तक कि यह बेखबर होता है, लेकिन जब इसे याद आता है, तो यह केवल इधर-उधर मुड़ना है।" (7)

और एक अन्य ने कहा: "क्या मैं मृत्यु के टल जाने के बाद, और तुम्हारे सौ चरने वाले [ऊंटों] के उपहार के बाद कृतघ्न रहूँगा?" (8)

अर्थात्: चारे की अधिकता के कारण शानदार। मअमर ने क़तादाह से उल्लेख किया है: "तरतअ" का अर्थ है दौड़ना/प्रयास करना। अल-नहहास ने कहा: उन्होंने इसे आयत "हम दौड़ने/प्रतियोगिता करने गए" से लिया है, क्योंकि अर्थ है: हम एक लक्ष्य तक दौड़ने में प्रतिस्पर्धा करते हैं।

---

(1) जाद अल-मसीर 186/4 - 187। (2) अल-नहहास कृत इराब अल-क़ुरआन 317/2। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 223/3, और अल-नहहास कृत इराब अल-क़ुरआन 317/2। (4) तफ़सीर अल-तबरी 24/13 - 25, और अल-तयसीर पृष्ठ 128, और अल-सबअ पृष्ठ 345 - 346। (5) अल-ज़ज्जाज कृत मआनी अल-क़ुरआन 95/3, और अल-नुकत व अल-उयून 12/3 - 13। (6) अल-फरज़दक़ के एक शेर का उत्तरार्द्ध, पूर्वार्द्ध है: "और मर्सलमा के लिए विदाई देते हुए ऊंट चले गए," और यह

उनके दीवान 408/1 में है। (7) यह शेर अल-ख़ंसा का उनके दीवान पृष्ठ 48 में है, और पहले उल्लेखित 54/3। (8) यह शेर अल-कुतामी का उनके दीवान पृष्ठ 37 में है, और पहले उल्लेखित 105/5।

سورہ یوسف: آیات ۱۱ - ۱۲ ۲۷۳

﴿ لَا تَأْمَنَّا عَلَىٰ يُوسُفَ ﴾ آیت ﴿ أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا ﴾ صحرا کی طرف (۱) ﴿ يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ ﴾۔ «غداً» (کل) ظرف ہے، اور سیبویہ کے نزدیک اس کی اصل «غدو» ہے، اور اسے اصل کے مطابق بھی بولا گیا ہے (۲)؛ النضر بن شمیل نے کہا: فجر اور نمازِ صبح کے درمیانی وقت کو «غدوة» کہا جاتا ہے، اور اسی طرح «بکرة» بھی (۳)۔ «نَرْتَعْ وَنَلْعَبْ» نون کے ساتھ اور عین پر سکون، اہل بصرہ کی قرات ہے، اور اہل مکہ کی معروف قرات «نَرْتَعِ» ہے نون کے ساتھ اور عین کے نیچے کسرہ۔ اہل کوفہ کی قرات «يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ» ہے یاء کے ساتھ اور عین پر سکون۔ اور اہل مدینہ کی قرات یاء کے ساتھ اور عین کے نیچے کسرہ ہے (۴)۔ پہلی قرات عربوں کے اس قول سے ہے: انسان اور اونٹ 'رتع' کرتے ہیں: جب وہ اپنی مرضی سے کھائیں، اور معنی یہ ہیں: ہم شادابی اور فراخی میں وقت گزاریں؛ اور ہر شاداب جگہ 'راتع' (چراگاہ) ہے (۵)؛ شاعر نے کہا:

فارعي فَزارَةُ لا هُناكَ المَرْتَعُ (٦)

اور ایک دوسرے نے کہا: تَرْتَعُ ما غَفَلَتْ حتّى إذا ادَّكَرَتْ فإنَّما هي إقبال وإدبار (٧)

اور ایک اور نے کہا: أكفراً بعد رَدِّ الموتِ عنِّي وبعد عطائك المِئة الرِّتاعا (٨)

یعنی: چراگاہ کی کثرت کی وجہ سے شاندار۔ اور معمر نے قتادہ سے روایت کیا: «ترتع» کا مطلب ہے: سعی کرنا (دوڑنا)؛ النحاس نے کہا: انہوں نے اسے اللہ کے قول «إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ» سے لیا ہے کیونکہ معنی یہ ہیں: ہم دوڑنے میں ایک حد تک مقابلہ کرتے ہیں۔

---

(۱) زاد المسير ۱۸۶/۴ - ۱۸۷۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳۱۷/۲۔ (۳) المحرر الوجيز ۲۲۳/۳، اور إعراب القرآن للنحاس ۳۱۷/۲۔ (۴) تفسير الطبري ۲۴/۱۳ - ۲۵، اور التيسير ص ۱۲۸، اور

السبعة ص ۳۴۵ - ۳۴۶۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۹۵/۳، اور النکت والعیون ۱۲/۳ - ۱۳۔ (۶) الفرزدق کے ایک شعر کا عجز (دوسرا مصرع)، اس کا صدر (پہلا مصرع) یہ ہے: "ومضت لمَسْلَمَةَ الرکاب مودعاً"، اور یہ ان کے دیوان ۱/ ۴۰۸ میں ہے۔ (۷) یہ شعر الخنساء کا ہے ان کے دیوان ص ۴۸ میں، اور پہلے گزر چکا ۵۴/۳۔ (۸) یہ شعر القُطامی کا ہے ان کے دیوان ص ۳۷ میں، اور پہلے گزر چکا ۱۰۵/۵۔

Surah Yusuf: Verses 11 - 14 / 274

...exactly; and likewise: "yarta'" (يرتع) with a sukun on the 'ayn, except that it is for Yusuf alone (PBUH). And "yarta'i" (يرتعِ) with a kasra on the 'ayn is from grazing sheep, i.e., so he may practice that and grow manly; so sometimes he grazes, and sometimes he plays because of his smallness. Al-Qutaybi said: "narta'" (نرتع) means we guard and protect each other, and look after one another; from your saying: "May Allah protect you (ra'ak Allah)"; i.e., preserve you. "wa nal'ab" (and we play) is from playing. It was said to Abu 'Amr bin al-'Ala': How could they say: "and we play" when they were prophets? He said: They were not prophets on that day(1). And it was said: What is meant by play is permissible recreation, not forbidden play which is the opposite of truth; for this reason Jacob did not deny their saying: "and we play"(2). From this is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Why not a virgin so you can play with her and she can play with you?"(3). Mujahid and Qatadah read: "yurta'" (يُرتع)(4), meaning his mount is pastured, so the object was omitted, and "wa yal'abu" (he plays) with raf' (nominative case) as an initiation; the meaning being: he is one of those who play.

{And indeed, we will be his guardians} from everything you fear for him. Then it is possible they went out riding, and it is possible they were walking. It has been reported that they carried Yusuf on their shoulders as long as Jacob could see them, then when they were out of his sight, they threw him down; so he would walk with them to harm him(5).

His, the Almighty's, saying: {He said, "Indeed, it saddens me that you should take him away, and I fear that a wolf would eat him while you are of him unaware." (13) They said, "If a wolf should eat him while we are a [strong] group, then indeed, we would be losers." (14)}

His, the Almighty's, saying: {He said, "Indeed, it saddens me that you should take him away"} - "that you should take him away" is in the place of raf' (nominative position); i.e., your taking him away [saddens me].

---

(1) Tafsir al-Tabari 13/25, and al-Muharrar al-Wajiz 3/224. (2) al-Nukat wa al-'Uyun 3/12-13, and Zad al-Masir 4/188. (3) Narrated by Ahmad (14306), al-Bukhari (2309), and Muslim (715). (4) Ibn Jinni attributed it in al-Muhtasib 1/333, Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/224, and Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 5/285 to Abu Raja'. Ibn 'Atiyyah and Abu Hayyan mentioned that the reading of Mujahid and Qatadah is

"turta'" with a damma on the nun and kasra on the ta', and Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 4/187 to Anas and Abu Raja'. (5) Tafsir al-Baghawi 2/413-414.

सूरह यूसुफ़: आयतें 11 - 14 / 274

...बिल्कुल वैसा ही; और इसी तरह: "यर्तअ" (يرتع) ऐन पर सुकून के साथ, सिवाय इसके कि यह अकेले यूसुफ़ (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए है। और "यर्तइ" (يرتعِ) ऐन के नीचे कसरा के साथ भेड़ों को चराने से है, यानी: ताकि वह इसके द्वारा अभ्यास करे और पुरुषोचित बने; तो कभी वह चरता है, और कभी अपने छोटेपन के कारण खेलता है। अल-कुतैबी ने कहा: "नर्तअ" (نرتع) का अर्थ है हम एक-दूसरे की रखवाली और रक्षा करते हैं, और एक-दूसरे की देखभाल करते हैं; आपके कहने से: "अल्लाह आपकी रक्षा करे (रआक अल्लाह)"; यानी: आपकी हिफ़ाज़त करे। "व नलअब" (और हम खेलते हैं) खेलने से है। अबू अम्र बिन अल-अला से कहा गया: उन्होंने "और हम खेलते हैं" कैसे कहा जबकि वे नबी थे? उन्होंने कहा: वे उस दिन नबी नहीं थे(1)। और कहा गया: खेल से तात्पर्य अनुमेय मनोरंजन है, वह वर्जित खेल नहीं जो सत्य के विपरीत है; इसीलिए याकूब ने उनके "और हम खेलते हैं" कहने पर आपत्ति नहीं की(2)। इसी से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "तुमने किसी कुंवारी से निकाह क्यों नहीं किया ताकि तुम उसके साथ खेलते और वह तुम्हारे साथ खेलती?"(3)। मुजाहिद और कतादाह ने पढ़ा: "युर्तअ" (يُرتع)(4), इस अर्थ में कि उसकी सवारी को चराया जाता है, इसलिए कर्म (object) को हटा दिया गया, और "व यलअबू" (वह खेलता है) रफ़ (nominative case) के साथ एक नई शुरुआत के रूप में; जिसका अर्थ है: वह खेलने वालों में से है।

{और हम निश्चय ही उसके संरक्षक हैं} हर उस चीज़ से जिससे आप उसके लिए डरते हैं। फिर यह संभव है कि वे सवार होकर निकले हों, और यह भी संभव है कि वे पैदल हों। यह बताया गया है कि उन्होंने यूसुफ़ को अपने कंधों पर तब तक उठाया जब तक याकूब उन्हें देख सकते थे, फिर जब वे उनकी आँखों से ओझल हो गए, तो उन्होंने उसे नीचे पटक दिया; ताकि वह उनके साथ चले और उसे कष्ट हो(5)।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "वास्तव में, यह मुझे दुखी करता है कि तुम उसे ले जाओ, और मुझे डर है कि भेड़िया उसे खा जाएगा जबकि तुम उससे बेखबर होगे।" (13) उन्होंने कहा, "यदि भेड़िया उसे खा गया जबकि हम एक शक्तिशाली समूह हैं, तो वास्तव में, हम घाटे में रहने वाले होंगे।" (14)}

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "वास्तव में, यह मुझे दुखी करता है कि तुम उसे ले जाओ"} - "कि तुम उसे ले जाओ" रफ़ (कर्ता कारक) के स्थान पर है; यानी: तुम्हारा उसे ले जाना [मुझे दुखी करता है]।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 13/25, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/224। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/12-13, और ज़ाद अल-मसीर 4/188। (3) इसे अहमद (14306), बुखारी (2309), और मुस्लिम (715) ने उद्धृत किया है। (4) इब्न जिन्नी ने इसे अल-मुहतासिब 1/333 में, इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/224 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 5/285 में अबू रजा से संबंधित किया है। इब्न अतिया और अबू हय्यान ने उल्लेख किया कि मुजाहिद और कतादाह का पाठ नून पर दम्मा और ता पर कसरा के साथ "तुर्तइ" है, और इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर 4/187 में इसे अनस और अबू रजा से संबंधित किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/413-414।

سورہ یوسف: آیات ۱۱ - ۱٤ / ۲۷٤

بعینہ؛ اور اسی طرح: «یرتع» عین کے سکون کے ساتھ، سوائے اس کے کہ یہ تنہا یوسف علیہ السلام کے لیے ہے۔ اور «یرتعِ» عین کے کسرہ کے ساتھ بھیڑ بکریاں چرانے سے ہے، یعنی: تاکہ وہ اس کے ذریعے مشق کریں اور مردانہ وار چلنا پھرنا سیکھیں؛ تو کبھی وہ چرتا ہے، اور کبھی اپنے بچپن کی وجہ سے کھیلتا ہے۔ القتیبی نے کہا: «نرتع» ہم ایک دوسرے کی حفاظت اور نگہبانی کرتے ہیں، اور ایک دوسرے کا خیال رکھتے ہیں؛ آپ کے قول سے: «رعاك الله»؛ یعنی: اللہ آپ کی حفاظت کرے۔ «ونلعب» کھیلنے سے ہے، اور ابو عمرو بن العلاء سے کہا گیا: انہوں نے «ونلعب» کیسے کہا جبکہ وہ انبیاء تھے؟ تو انہوں نے کہا: وہ اس دن انبیاء نہیں تھے(۱)۔ اور کہا گیا: کھیل سے مراد مباح تفریح اور خوش طبعی ہے، وہ ممنوع کھیل نہیں جو حق کے خلاف ہے؛ اسی لیے یعقوب علیہ السلام نے ان کے قول «ونلعب» پر اعتراض نہیں کیا(۲)۔ اسی سے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «تم نے کسی کنواری سے شادی کیوں نہ کی کہ تم اس کے ساتھ کھیلتے اور وہ تمہارے ساتھ کھیلتی»(۳)۔ مجاہد اور قتادہ نے «یُرتع» پڑھا ہے(٤)، اس معنی میں کہ اس کی سواری کو چرایا جائے، تو مفعول کو حذف کر دیا گیا، اور «وَيَلْعَبُ» رَفْع (پیش) کے ساتھ استئناف کے طور پر؛ اور معنی یہ ہے کہ: وہ کھیلنے والوں میں سے ہے۔

﴿وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ﴾ ہر اس چیز سے جس کا آپ کو ان پر اندیشہ ہے۔ پھر احتمال ہے کہ وہ سوار ہو کر نکلتے ہوں، اور احتمال ہے کہ وہ پیادہ (پیدل) ہوں۔ اور یہ نقل کیا گیا ہے کہ انہوں نے یوسف کو اپنے کندھوں پر اٹھایا ہوا تھا جب تک یعقوب انہیں دیکھ رہے تھے، پھر جب وہ ان کی نظروں سے اوجھل ہو گئے تو انہوں نے انہیں اتار دیا؛ تاکہ وہ ان کے ساتھ پیدل چل کر تکلیف اٹھائیں(٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَن تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ (١٣) قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّا إِذًا لَّخَاسِرُونَ (١٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَن تَذْهَبُوا بِهِ﴾ - «أَن تَذْهَبُوا بِهِ» محلِ رفع میں ہے؛ یعنی: تمہارا اسے لے جانا [مجھے غمگین کرتا ہے]۔

---

(١) تفسیر طبری ٢٥/١٣، اور المحرر الوجیز ٢٢٤/٣۔ (٢) النکت والعیون ١٢/٣ - ١٣، اور زاد المسیر ١٨٨/٤۔ (٣) اسے احمد (١٤٣٠٦)، بخاری (٢٣٠٩)، اور مسلم (٧١٥) نے روایت کیا ہے۔ (٤) ابن جنی نے اسے المحتسب ٣٣٣/١ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢٢٤/٣ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ٢٨٥/٥ میں ابو رجاء کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ اور ابو حیان نے ذکر کیا کہ مجاہد اور قتادہ کی قرات نون کے ضمہ اور تا کے کسرہ کے ساتھ «تُرتعِ» ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ١٨٧/٤ میں اسے انس اور ابو رجاء کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) تفسیر بغوی ٤١٣/٢ - ٤١٤ |

Page 275 Surah Yusuf, Verses 13 - 14

...with it (1). He expressed his grief over his absence. {and I fear that the wolf may consume him} and that is because he saw in his dream that a wolf attacked Yusuf, so he feared for him because of that; said Al-Kalbi. And it was said: He saw in his dream as if he were on the peak of a mountain, and as if Yusuf were in the middle of the valley, and then ten wolves surrounded him wanting to eat him, then one defended him, then the earth split open, and Yusuf hid in it for three days. The ten were his brothers, when they conspired to kill him, and the one who defended him was his eldest brother Judah, and his hiding in the earth is his stay in the pit for three days. And it was said: He only said that out of fear of them for him, and that he meant them by 'the wolf', so his fear was only of them killing him, so he alluded to them as the wolf to hide it from them. Ibn Abbas said: So he called them wolves. And it was said: He did not fear them for him, for if he had feared them, he would not have sent him with them, but rather he feared the wolf because it is the most common fear in the deserts (2). And the word 'wolf' (Al-Dhi'b) is derived from the phrase 'the wind fluctuated' (tadha'abat al-rih): when it comes from every direction; thus said Ahmad ibn Yahya; he said: the word 'wolf' is hamzated [contains a glottal stop]; because it comes from every direction. And Warsh narrated from Nafi': 'Al-Dheeb' without a hamzah; because when the hamzah was quiescent (sakinah) and preceded by a kasrah, it was lightened; it became a 'Ya' (3). {while you are heedless of him} meaning: busy with grazing. His saying, the Almighty: {They said, "If the wolf should consume him while we are a group...} meaning: a group that sees the wolf and then we do not ward it off from him (4) {indeed, we then would be losers."} meaning: in guarding our sheep. That is: if we are not able to ward off the wolf from our brother, then we are even more incapable of warding it off from our sheep. And it was said: "losers" means:

Footnotes: (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/317 - 318. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/13, Al-Muharrar al-Wajiz 3/224, Zad al-Masir 4/188-189, and 'Ara'is al-Majalis p. 114. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/318, and also read 'Al-Dheeb' without hamzah: Abu 'Amr in the narration of al-Susi, al-Kisa'i, and Hamza in stopping. Al-Sab'ah p. 346, and al-Taysir p. 128. (4) Al-Wasit 2/602, and Zad al-Masir 4/188.

पृष्ठ २७५ सूरह यूसुफ, आयत १३ - १४

...उसके साथ (१)। उन्होंने उसकी अनुपस्थिति पर अपना दुख व्यक्त किया। {और मुझे डर है कि कहीं भेड़िया उसे खा न जाए} और ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने अपने सपने में देखा था कि एक भेड़िये ने यूसुफ पर हमला किया था, इसलिए वे उसके बारे में डर गए; अल-कल्बी ने यह कहा। और कहा गया है: उन्होंने अपने सपने में देखा जैसे कि वह एक पहाड़ की चोटी पर थे, और जैसे कि यूसुफ घाटी के बीच में था, और तभी दस भेड़ियों ने उसे घेर लिया और उसे खाना चाहते थे, फिर एक ने उसका बचाव किया, फिर जमीन फट गई, और यूसुफ तीन दिनों तक उसमें छिपा रहा। वे दस उसके भाई थे, जब उन्होंने उसे मारने की साजिश रची थी, और जिसने उसका बचाव किया वह उसका सबसे बड़ा भाई यहूदा था, और जमीन में उसका छिपना कुएं में उसका तीन दिनों तक रहना है। और यह भी कहा गया है: उन्होंने यह केवल उनके प्रति अपने डर के कारण कहा था, और यह कि उनका अर्थ 'भेड़िये' से वे ही थे, इसलिए उनका डर केवल उनके द्वारा उसे मारने का था, इसलिए उन्होंने उन्हें छिपाने के लिए भेड़िये के रूप में संकेत दिया। इब्न अब्बास ने कहा: तो उन्होंने उन्हें भेड़िये कहा। और कहा गया है: उन्हें उनके प्रति कोई डर नहीं था, क्योंकि यदि उन्हें डर होता, तो वे उसे उनके साथ नहीं भेजते, बल्कि वे भेड़िये से डरते थे क्योंकि रेगिस्तानों में सबसे आम डर वही होता है (२)। और 'भेड़िया' (अज़-ज़ि'ब) शब्द 'हवा का डगमगाना' (तज़ा'अबत अर-रीह) से लिया गया है: जब वह हर दिशा से आती है; अहमद बिन याह्या ने ऐसा ही कहा; उन्होंने कहा: 'भेड़िया' शब्द हमज़ायुक्त (हम्ज़ा के साथ) है; क्योंकि वह हर दिशा से आता है। और वर्श ने नाफी से रिवायत की: 'अज़-ज़ीब' बिना हमज़ा के क्योंकि जब हमज़ा साकिन था और उससे पहले कसरा था, तो उसे हल्का कर दिया गया; वह 'या' बन गया (३)। {जबकि तुम उससे बेखबर होगे} यानी: चराने में व्यस्त। अल्लाह तआला का फरमान: {उन्होंने कहा, "अगर भेड़िया उसे खा जाए जबकि हम एक गिरोह हैं...} यानी: एक समूह जो भेड़िये को देखता है और फिर उसे उससे दूर नहीं करता (४) {तो वास्तव में हम घाटे में रहने वाले होंगे।"} यानी: अपनी भेड़ों की रखवाली में। यानी: अगर हम अपने भाई से भेड़िये को दूर भगाने में सक्षम नहीं हैं, तो हम अपनी भेड़ों से उसे दूर भगाने में और भी अधिक असमर्थ हैं। और कहा गया: "घाटे में रहने वाले" का अर्थ है:

पाद टिप्पणियाँ: (१) ए'राब अल-कुरान अन-नहहास २/ ३१७ - ३१८ द्वारा। (२) अन-नुकत वल-उयून ३/१३, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२२४, ज़ाद अल-मसीर ४/१८८-१८९, और अराइस अल-मजालिस पृ. ११४। (३) ए'राब अल-कुरान अन-नहहास २/३१८ द्वारा, और सूसू की रिवायत में अबू अम्र, अल-

किसाई और वक्फ में हमज़ा ने भी बिना हमज़ा के'अज़-ज़ीब' पढ़ा। अस-सबा पृ. ३४६, और अत-तयसीर पृ. १२८। (४) अल-वसीत २/६०२, और ज़ाद अल-मसीर ४/१८८।

صفحہ ۲۷۵ سورہ یوسف، آیات ۱۳ - ۱۴

...اس کے ساتھ (۱)۔ انہوں نے اس کی غیر موجودگی پر اپنے غم کا اظہار کیا۔ ﴿وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ (اور میں ڈرتا ہوں کہ اسے بھیڑیا کھا جائے) اور یہ اس لیے کہ انہوں نے خواب میں دیکھا تھا کہ ایک بھیڑیے نے یوسف پر حملہ کیا ہے، اس لیے انہیں ان کے بارے میں ڈر لگا؛ یہ الکلبی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے خواب میں دیکھا گویا وہ پہاڑ کی چوٹی پر ہیں، اور گویا یوسف وادی کے بیچ میں ہیں، تبھی دس بھیڑیوں نے انہیں گھیر لیا اور انہیں کھانا چاہا، پھر ایک نے ان کا دفاع کیا، پھر زمین پھٹ گئی، اور یوسف اس میں تین دن تک چھپے رہے، وہ دس ان کے بھائی تھے، جب انہوں نے ان کے قتل کی سازش کی تھی، اور جس نے ان کا دفاع کیا وہ ان کا بڑا بھائی یہودا تھا، اور زمین میں ان کا چھپنا کنویں میں ان کا تین دن قیام ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے یہ صرف ان کے ڈر کی وجہ سے کہا تھا، اور یہ کہ ان کی مراد بھیڑیے سے وہی تھے، چنانچہ ان کا ڈر صرف ان کے قتل سے تھا، تو انہوں نے ان سے چھپانے کے لیے بھیڑیے کا کنایہ استعمال کیا، ابن عباس نے کہا: پس انہوں نے انہیں بھیڑیے نام دیا۔ اور کہا گیا: انہیں ان سے کوئی ڈر نہیں تھا، اگر انہیں ڈر ہوتا تو وہ انہیں ان کے ساتھ نہ بھیجتے، بلکہ وہ بھیڑیے سے ڈرتے تھے کیونکہ صحراؤں میں سب سے زیادہ اسی کا خوف ہوتا ہے (۲)۔ اور بھیڑیا (الذئب) 'تذاءبت الريح' سے ماخوذ ہے: جب ہوا ہر طرف سے آئے؛ احمد بن یحییٰ نے ایسا ہی کہا؛ انہوں نے کہا: بھیڑیا (الذئب) ہمزہ کے ساتھ ہے؛ کیونکہ وہ ہر طرف سے آتا ہے۔ اور ورش نے نافع سے روایت کی: 'الذيب' بغیر ہمزہ کے؛ جب ہمزہ ساکن تھا اور اس سے پہلے کسرہ (زیر) تھی تو اسے ہلکا کر دیا گیا؛ وہ 'یاء' بن گیا (۳)۔ ﴿وَأَنتُمْ عَنْهُ غَفِلُونَ﴾ یعنی: چرانے میں مشغول۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ﴾ یعنی: ایسی جماعت جو بھیڑیے کو دیکھے اور پھر اسے اس سے دور نہ

کرے (۴) ﴿إِنَّا إِذًا لَّخَسِرُونَ﴾ یعنی: اپنی بھیڑ بکریاں چرانے میں۔ یعنی: اگر ہم اپنے بھائی سے بھیڑیا ہٹانے کی قدرت نہیں رکھتے تو ہم اپنی بھیڑ بکریوں سے اسے ہٹانے میں زیادہ عاجز ہوں گے۔ اور کہا گیا: "لخاسرون" کا مطلب ہے:

حواشی: (۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۱۷ - ۳۱۸۔ (۲) النکت والعیون ۱۳/۳، والمحرر الوجیز ۲۲۴/۳، وزاد المسیر ۴/ ۱۸۸ - ۱۸۹، وعرائس المجالس ص ۱۱۴۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳۱۸/۲، اور ابو عمرو نے سوسی کی روایت میں، الکسائی نے اور وقف کی صورت میں حمزہ نے بھی بغیر ہمزہ کے 'الذیب' پڑھا ہے۔ السبعة ص ۳۴۶، والتیسیر ص ۱۲۸۔ (۴) الوسیط ۶۰۲/۲، وزاد المسیر ۱۸۸/۴۔

Page 276 Surah Yusuf: Verses 13 - 15

...ignorant of his right. It was also said: [they were] incapable(1). Allah Almighty's saying: {So when they took him away and agreed to put him in the bottom of the well, We inspired into him: "You will surely inform them of this affair of theirs while they perceive not." [Verse 15]} Allah Almighty's saying: {So when they took him away and agreed to put him...} "to" (an) is in the position of the accusative case(2), meaning: upon putting him in the bottom of the well. It was said in the story: When Jacob, peace be upon him, sent him with them, he took a solemn covenant from them that they would surely protect him. He handed him over to Reuben and said: "O Reuben, he is young, and you know, my son, my compassion for him; if he gets hungry, feed him, if he gets thirsty, give him drink, and if he gets tired, carry him, then hasten to return him to me."(3) He said: So they began carrying him on their shoulders; as soon as one put him down, another picked him up, and Jacob was seeing them off for a mile then he returned. When their father's sight of them was cut off, the one who was carrying him threw him to the ground until he was almost broken. He sought refuge with another, but he found in each of them more intense anger and harshness than the other. So he cried out to Reuben for help and said: "You are the eldest of my brothers, the successor after my father over me, and the closest of brothers to me; so have mercy on me and have mercy on my weakness." Reuben slapped him hard and said: "There is no kinship between me and you, so call upon the eleven stars to save you from us." Then he realized that their hatred was because of his vision. Then he clung to his brother Judah and said: "O brother, have mercy on my weakness, my helplessness, and the youth of my age, and have mercy on the heart of your father Jacob; how quickly you have forgotten his will and broken his covenant!" Judah's heart softened and he said: "By Allah, they shall never reach you as long as I am alive." Then he said: "O my brothers, indeed killing the soul which Allah has forbidden is one of the greatest sins. So return this boy to his father, and let us pledge that he shall never tell his father anything of what happened." His brothers said to him: "By Allah, you only want to have the high status with Jacob. By Allah, if you do not leave him, we will surely kill you with him." He said: "If you refuse anything but that, then here is this..."

(1) See Tafsir al-Tabari 13/29, Tafsir al-Kashshaf 2/306, and Tafsir al-Razi 18/98. (2) Tafsir al-Kashshaf 2/306. (3) See 'Ara'is al-Majalis p. 115.

पृष्ठ २७६ सूरह यूसुफ: आयतें १३ - १५

...उसके अधिकार से अनभिज्ञ। और कहा गया: अक्षम(१)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे उसे ले गए और इस बात पर सहमत हो गए कि उसे कुएं की गहराई में डाल दें, तो हमने उसकी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी कि "तू उन्हें उनके इस काम की सूचना अवश्य देगा और उन्हें पता भी न होगा।" [आयत १५]} अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे उसे ले गए और सहमत हो गए कि उसे...} "कि" (अन) यहाँ कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है(२), अर्थात: उसे कुएं की गहराई में डालने के लिए। कहानी में कहा गया है: जब हज़रत याकूब (अलैहिस्सलाम) ने उसे उनके साथ भेजा, तो उनसे एक पक्का वादा लिया कि वे उसकी रक्षा करेंगे। उन्होंने उसे रूबील के सुपुर्द किया और कहा: "ऐ रूबील, वह छोटा है, और तुम जानते हो, मेरे बेटे, उसके लिए मेरी दया; यदि उसे भूख लगे तो उसे खाना खिलाना, यदि उसे प्यास लगे तो उसे पानी पिलाना, और यदि वह थक जाए तो उसे उठा लेना, फिर उसे जल्दी मेरे पास वापस ले आना।" (३) कहा: तो वे उसे अपने कंधों पर उठाने लगे; एक उसे उतारता तो दूसरा उठा लेता, और याकूब एक मील तक उन्हें विदा करने गए फिर वापस आ गए। जब उनके पिता की नज़र उन पर से हट गई, तो जो उसे उठा रहा था उसने उसे ज़मीन पर पटक दिया जिससे वह लगभग टूट गया। वह दूसरे की शरण में गया, लेकिन उसे उनमें से हर एक के पास दूसरे से अधिक क्रोध और कठोरता मिली। तो उसने रूबील से मदद की गुहार लगाई और कहा: "तुम मेरे भाइयों में सबसे बड़े हो, मेरे पिता के बाद मेरे ऊपर उत्तराधिकारी हो, और मेरे सबसे करीबी भाई हो; तो मुझ पर दया करो और मेरी कमज़ोरी पर दया करो।" रूबील ने उसे ज़ोर से थप्पड़ मारा और कहा: "मेरे और तुम्हारे बीच कोई रिश्ता नहीं है, इसलिए उन ग्यारह सितारों को बुलाओ जो तुम्हें हमसे बचाएं।" तब उसे एहसास हुआ कि उनकी नफ़रत उसके सपने की वजह से थी। फिर वह अपने भाई यहूदा से लिपट गया और कहा: "ऐ भाई, मेरी कमज़ोरी, मेरी बेबसी और मेरी कम उम्र पर दया करो, और अपने पिता याकूब के दिल पर दया करो; तुमने कितनी जल्दी उनकी वसीयत को भुला दिया और उनके वादे को तोड़ दिया!" यहूदा का दिल पसीज गया और उसने कहा: "अल्लाह की कसम, जब तक मैं जीवित हूँ वे तुम तक कभी नहीं पहुँच पाएंगे।" फिर उसने कहा: "ऐ भाइयों, वास्तव में उस जान को मारना जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सबसे बड़े पापों में से एक है। इसलिए इस लड़के को उसके पिता के पास लौटा दो, और हम यह वादा करते हैं कि वह अपने पिता को जो कुछ भी हुआ उसके बारे में कभी कुछ नहीं बताएगा।" उसके भाइयों ने उससे कहा: "अल्लाह की कसम, तुम केवल याकूब के पास ऊंचा दर्जा पाना चाहते हो। अल्लाह की

कसम, अगर तुम उसे नहीं छोड़ोगे तो हम तुम्हें भी उसके साथ मार देंगे।" उसने कहा: "अगर तुम इसके अलावा कुछ नहीं मानते, तो यहाँ यह है..."

(१) देखें तफ़सीर अल-तबरी २९/१३, तफ़सीर अल-कश्शाफ़ ३०६/२, और तफ़सीर अल-राज़ी ९८/१८। (२) तफ़सीर अल-कश्शाफ़ ३०६/२। (३) देखें अराइस अल-मजालिस पृष्ठ ११५।

صفحہ ۲۷٦ سورہ یوسف: آیات ۱۳ - ۱۵

...اس کے حق سے جاہل۔ اور کہا گیا: عاجز (قاصر)(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ اسے لے گئے اور اس بات پر سب کا اتفاق ہوگیا کہ اسے گہرے کنویں میں ڈال دیں، اور ہم نے اس کی طرف وحی بھیجی کہ "تم انہیں ان کے اس کام کی ضرور خبر دو گے اور انہیں (اس کی) خبر تک نہ ہوگی۔" [آیت ۱۵]} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ اسے لے گئے اور انہوں نے اس بات پر اتفاق کیا کہ وہ اسے...} «أن» (کہ) یہاں نصب کے مقام پر ہے(۲)، یعنی: اس بات پر کہ اسے کنویں کی گہرائی میں ڈال دیں۔ قصے میں کہا گیا ہے کہ: جب یعقوب علیہ السلام نے اسے ان کے ساتھ بھیجا تو ان سے پختہ عہد لیا کہ وہ اس کی حفاظت کریں گے۔ انہوں نے اسے روبیل کے سپرد کیا اور کہا: "اے روبیل، وہ چھوٹا ہے، اور اے میرے بیٹے، تم اس پر میری شفقت کو جانتے ہو؛ اگر اسے بھوک لگے تو اسے کھانا کھلانا، اور اگر پیاس لگے تو اسے پانی پلانا، اور اگر وہ تھک جائے تو اسے اٹھا لینا، پھر جلدی اسے میرے پاس واپس لے آنا۔"(۳) کہا: تو وہ اسے اپنے کندھوں پر اٹھانے لگے؛ ایک اسے اتارتا تو دوسرا اٹھا لیتا، اور یعقوب ایک میل تک انہیں رخصت کرنے گئے پھر واپس آ گئے۔ جب ان کے باپ کی نظر ان سے اوجھل ہوگئی، تو جس نے اسے اٹھایا ہوا تھا اس نے اسے زمین پر پٹخ دیا یہاں تک کہ وہ ٹوٹنے ہی والا تھا۔ وہ دوسرے کی پناہ میں گیا، لیکن اسے ہر ایک کے پاس دوسرے سے زیادہ غصہ اور سختی ملی۔ تو اس نے روبیل سے فریاد کی اور کہا: "تم میرے بھائیوں میں سب سے بڑے ہو، اور میرے باپ کے بعد مجھ پر جانشین ہو، اور میرے سب سے قریبی بھائی ہو؛ پس مجھ پر رحم کرو اور میری کمزوری پر رحم کرو۔" روبیل نے اسے زور سے تھپڑ مارا اور کہا: "मेरे और تمہارے درمیان کوئی رشتہ نہیں ہے، لہذا ان گیارہ ستاروں کو پکارو تاکہ وہ تمہیں ہم سے بچائیں۔" تب اسے احساس ہوا کہ ان کا کینہ اس

کے خواب کی وجہ سے ہے۔ پھر وہ اپنے بھائی یہودا سے لپٹ گیا اور کہا: "اے بھائی، میری کمزوری، میری عاجزی اور میری کم سنی پر رحم کرو، اور اپنے باپ یعقوب کے دل پر رحم کرو؛ تم نے کتنی جلدی ان کی وصیت کو فراموش کر دیا اور ان کے عہد کو توڑ دیا!" یہودا کا دل پسیج گیا اور اس نے کہا: "اللہ کی قسم، جب تک میں زندہ ہوں وہ تم تک کبھی نہیں پہنچ پائیں گے۔" پھر اس نے کہا: "اے بھائیو، بیشک اس جان کو قتل کرنا جسے اللہ نے حرام کیا ہے، بڑے گناہوں میں سے ہے۔ لہذا اس لڑکے کو اس کے باپ کے پاس واپس کر دو، اور ہم یہ عہد کرتے ہیں کہ وہ اپنے باپ کو جو کچھ ہوا اس کے بارے میں کبھی کچھ نہیں بتائے گا۔" اس کے بھائیوں نے اس سے کہا: "اللہ کی قسم، تم صرف یعقوب کے ہاں مقام و مرتبہ چاہتے ہو۔ اللہ کی قسم، اگر تم اسے نہیں چھوڑو گے تو ہم تمہیں بھی اس کے ساتھ قتل کر دیں گے۔" اس نے کہا: "اگر تم اس کے علاوہ کچھ نہیں مانتے تو یہاں یہ..."

(۱) دیکھئے تفسیر الطبری ۲۹/۱۳، اور تفسیر الکشاف ۳۰۶/۲، اور تفسیر الرازی ۹۸/۱۸۔ (۲) تفسیر الکشاف ۳۰۶/۲۔ (۳) دیکھئے عرائس المجالس ص۱۱۵۔

277 Surah Yusuf: Verse 15

The well [was] desolate and barren, which is the shelter of snakes and insects. So they threw him into it, for if he were struck by any of that, then that was the goal, and you would be relieved of his blood. And if he escaped through the hands of a caravan who took him to another land, then that was [also] the goal. So their opinion agreed upon that (1). This is the word of Allah Almighty: {So when they took him away and agreed that they should put him in the depths of the well...} [Quran 12:15]. The response (jawab) to "lemma" (when) is omitted; meaning: when they took him away and agreed to throw him into the well, their trial became great (2). It was also said: the response to "lemma" is their saying: {They said, "O our father, indeed we went racing..."} [Yusuf: 17]. It was also said: the estimation is: when they took him away from their father and agreed to put him in the depths of the well, they put him in it. This is according to the school of the Basrans. As for the saying of the Kufans, the response is: "We inspired" (3), and the "wa" (and) is intrusive [superfluous]. According to them, the "wa" is added with "lemma" and "hatta" [until]; Allah Almighty said: {...until, when they reach it while its gates have been opened...} [Az-Zumar: 73] i.e., were opened. And His saying: {...until when Our command came and the oven overflowed...} [Hud: 40] i.e., it overflowed. Imru' al-Qais said: "So when we passed the courtyard of the tribe and he turned away..." (4) Meaning: he turned away. From this is His saying, Almighty: {And when they had both submitted and he put him down upon his forehead, And We called him...} [As-Saffat: 103-104] i.e., We called him.

And in His saying: {and We inspired to him...} is evidence of his prophethood at that time. Al-Hasan, Mujahid, Al-Dahhak, and Qatadah said: Allah gave him prophethood while he was in the well on a stone elevated above the water. Al-Kalbi said: He was thrown into the well when he was eighteen years old, so he was not a child. And whoever said: he was a child, it is not far-fetched in reason for a child to be a prophet and be inspired. It was said: it was a revelation of inspiration (wahy ilham), like His saying:

(1) See Tafsir al-Tabari 13/30, Tafsir al-Baghawi 2/413-414, al-Wasit 2/603, and Zad al-Masir 4/189. (2) See al-Muharrar al-Wajiz 3/225, al-Kashshaf 2/306, and Tafsir al-Razi 18/99. (3) Al-Tabari said in the Tafsir 13/30: "And they agreed" is the response. (4) And its second hemistich: "with us a valley of sand dunes with accumulated hills." The verse is in his Diwan, p. 15. "And I turned towards someone," meaning: I appeared to him. Lisan (nahy).

277 सूरह यूसुफ: आयत 15

वह कुआँ वीरान और उजाड़ था, जो साँपों और कीड़ों का ठिकाना था। उन्होंने उसे उसमें फेंक दिया, क्योंकि अगर वह उनमें से किसी चीज़ का शिकार हो जाता, तो वही उद्देश्य था, और तुम्हें उसके खून से छुटकारा मिल जाता। और अगर वह किसी काफिले के हाथों बच निकलता जो उसे किसी (अन्य) ज़मीन पर ले जाता, तो वह (भी) उद्देश्य था। तो उनकी राय इसी पर सहमत हुई (1)। यह अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जब वे उसे ले गए और इस बात पर सहमत हो गए कि उसे कुएं की गहराई में डाल दें...} [कुरान 12:15]। 'लम्मा' (जब) का जवाब (जवाब अल-शर्त) हटा दिया गया है; यानी: जब वे उसे ले गए और उसे कुएं में फेंकने पर सहमत हुए, तो उनकी आज़माइश बड़ी हो गई (2)। यह भी कहा गया है: 'लम्मा' का जवाब उनका यह कहना है: {उन्होंने कहा, "ऐ हमारे पिता, वास्तव में हम दौड़ लगा रहे थे..."} [यूसुफ: 17]। यह भी कहा गया है: अनुमान यह है: जब वे उसे उसके पिता के पास से ले गए और उसे कुएं की गहराई में डालने पर सहमत हुए, तो उन्होंने उसे उसमें डाल दिया। यह बसरा के विद्वानों (बसरियों) के मत के अनुसार है। जहाँ तक कूफ़ियों के कथन का सवाल है, जवाब "हमने वह्य की" (3) है और 'वाव' (और) अतिरिक्त है। उनके अनुसार, 'लम्मा' और 'हत्ता' के साथ 'वाव' जोड़ा जाता है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {...यहाँ तक कि जब वे उसके पास आए और उसके द्वार खोल दिए गए...} [अज़-ज़ुमर: 73] यानी खोल दिए गए। और उसका कथन: {...यहाँ तक कि जब हमारा आदेश आया और तन्नूर (तंदूर) उबल पड़ा...} [हूद: 40] यानी उबल पड़ा। इमरुल क़ैस ने कहा: "फिर जब हमने कबीले के आंगन को पार किया और वह एक तरफ हो गया..." (4) अर्थात्: वह मुड़ गया। इसी से सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {फिर जब उन दोनों ने आज्ञा मान ली और उसने उसे माथे के बल लिटा दिया, और हमने उसे पुकारा...} [अस-साफ़्फ़ात: 103-104] यानी हमने उसे पुकारा।

और उसके इस कथन में: {और हमने उसकी ओर वह्य की...} उस समय उसकी नबूवत (पैग़म्बरी) का प्रमाण है। अल-हसन, मुजाहिद, अल-दह्हाक और क़तादह ने कहा: अल्लाह ने उन्हें नबूवत दी जब वे कुएं में पानी से ऊपर उठे हुए एक पत्थर पर थे। अल-कलबी ने कहा: उन्हें अठारह वर्ष की आयु में कुएं में डाला गया था, इसलिए वे छोटे नहीं थे। और जिसने कहा कि वे छोटे थे, तो बुद्धि से यह दूर नहीं है कि कोई बच्चा नबी बने और उस पर वह्य आए। कहा गया है: यह इल्हाम की वह्य थी जैसे उसका कथन:

(1) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 13/30, तफ़्सीर अल-बग़वी 2/413-414, अल-वसीत 2/603, और ज़ाद अल-मसीर 4/189। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/225, अल-कशफ़ाफ़ 2/306, और तफ़्सीर अल-राज़ी 18/99। (3) और अल-तबरी ने तफ़्सीर 13/30 में कहा: "और वे सहमत हुए" ही जवाब है। (4) और इसका दूसरा भाग (मिजरा): "रेत के टीलों की घाटी में हमारे साथ"। यह शेर उनके दीवान के पृष्ठ 15 पर है। "इंतहैतु लि-फ़ुलान", अर्थात्: मैं उसके सामने आया। अल-लिसान (नही)।

277 سورہ یوسف: آیت 15

وہ کنواں وحشت ناک اور ویران تھا، جو سانپوں اور حشرات الارض کا مسکن تھا، تو انہوں نے اسے اس میں پھینک دیا، کیونکہ اگر اسے ان میں سے کسی چیز سے نقصان پہنچتا تو یہی مقصود تھا، اور تمہیں اس کے خون سے راحت مل جاتی۔ اور اگر وہ کسی قافلے کے ہاتھ لگ جاتا جو اسے کسی زمین پر لے جاتے تو وہ (بھی) مقصود تھا۔ پس ان کی رائے اسی پر متفق ہوگئی (1)۔ یہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا أَن يَجْعَلُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ﴾ [یوسف: 15] (پھر جب وہ اسے لے گئے اور اس بات پر متفق ہوگئے کہ اسے کنویں کی گہرائی میں ڈال دیں)۔ یہاں 'لما' کا جواب محذوف ہے؛ یعنی: جب وہ اسے لے گئے اور اسے کنویں میں ڈالنے پر متفق ہوئے تو ان کا فتنہ (آزمائش) بڑھ گیا (2)۔ اور کہا گیا ہے کہ 'لما' کا جواب ان کا یہ قول ہے: ﴿قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ﴾ [یوسف: 17] (انہوں نے کہا، اے ہمارے باپ، ہم ایک دوسرے سے آگے نکلنے کی دوڑ لگا رہے تھے)۔ اور کہا گیا کہ اصل عبارت یوں ہے: جب وہ اسے اس کے باپ کے پاس سے لے گئے اور اسے کنویں کی گہرائی میں ڈالنے پر متفق ہوئے، تو انہوں نے اسے اس میں ڈال دیا۔ یہ اہل بصرہ کے مذہب کے مطابق ہے۔ جہاں تک اہل کوفہ کے قول کا تعلق ہے، تو جواب ﴿وَأَوْحَيْنَا﴾ (ہم نے وحی کی) (3) ہے اور 'واؤ' زائد ہے۔ ان کے نزدیک 'واؤ' 'لما' اور 'حتی' کے ساتھ زائد ہوتی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ [الزمر: 73] یعنی 'فتحت' (کھول دیے گئے)۔ اور اللہ کا قول: ﴿حَتَّى إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ﴾ [ہود: 40] یعنی 'فار' (ابل پڑا)۔ امرؤ القیس نے کہا: فَلَمَّا أَجَزْنَا سَاحَةَ الحَيِّ وانتَحَى (4) یعنی 'انتحی' (وہ ایک طرف مڑ گیا)۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ وَنَدَيْنَاهُ﴾ [الصافات: 103-104] یعنی ہم نے اسے پکارا۔

اور اللہ کے قول: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ﴾ میں اس وقت ان کی نبوت پر دلیل ہے۔ حسن، مجاہد، ضحاک اور قتادہ نے کہا: اللہ نے انہیں نبوت دی جبکہ وہ کنویں میں پانی سے اوپر ایک پتھر پر تھے۔ اور کلبی نے کہا: انہیں کنویں میں اس وقت ڈالا گیا جب وہ اٹھارہ سال کے تھے، لہذا وہ چھوٹے نہیں تھے۔ اور جس نے کہا کہ وہ چھوٹے تھے، تو عقل کے نزدیک یہ بعید نہیں کہ بچہ نبی بن جائے اور اس کی طرف وحی کی جائے۔ اور کہا گیا کہ یہ وحی الہام تھی جیسے اللہ کا قول:

(1) دیکھئے تفسیر الطبری 13/30، اور تفسیر البغوی 2/413-414، اور الوسیط 2/603، اور زاد المسیر 4/189۔ (2) دیکھئے المحرر الوجیز 3/225، اور الکشاف 2/306، اور تفسیر الرازی 18/99۔ (3) اور الطبری نے تفسیر 13/30 میں کہا: "وأجمعوا" ہی جواب ہے۔ (4) اور اس کا مصرعہ ثانی ہے: بنا بطن حقف ذي ركام عقنقل۔ یہ شعر ان کے دیوان، صفحہ 15 پر ہے۔
"وانتحيت لفلان" یعنی میں اس کے سامنے آیا۔ اللسان (نحی)۔

278 Surah Yusuf, Verse 15

{And your Lord inspired the bee} [An-Nahl: 68], and it was said: it was a dream, and the first [opinion] is more apparent - and Allah knows best - and that Jibril (Gabriel) brought him the revelation (1).

Allah's saying: {You will surely inform them of this affair of theirs} there are two aspects to it:

First: That it was revealed to him that he would meet them and rebuke them for what they did. According to this, the revelation was after he was thrown into the well to strengthen his heart and give him glad tidings of safety.

Second: That he was informed of what they would do to him; according to this, the revelation was before he was thrown into the well as a warning to him. {while they perceive not} that you are Joseph, and that is because Allah Almighty commanded him, when the matter reached him in Egypt, not to inform his father and brothers of his location. And it was said: by Allah Almighty's revelation of prophethood; said by Ibn Abbas and Mujahid (2). And it was said: the "ha" (pronoun) refers to Jacob (3), Allah Almighty inspired him with what they had done to Joseph, and that He would make them aware of his affair, and they are unaware of what Allah inspired him with, and Allah knows best.

Among what is mentioned of his story when he was thrown into the well is what As-Suddi and others mentioned, that when his brothers began lowering him into the well, he clung to the edge of the well, so they tied his hands and took off his shirt. He said: "O my brothers! Give me back my shirt to cover myself with in this well, for if I die, it will be my shroud, and if I live, I will cover my nakedness with it." They said: "Call the sun, the moon, and the eleven stars to keep you company and clothe you." He said: "I have not seen anything." So they lowered him into the well until, when he reached halfway, they threw him intending for him to fall and die. There was water in the well, so he fell into it, then he sought refuge on a rock and stood on it (4).

It was said: Shim’on (Simeon) was the one who cut the rope intending for him to be crushed on the rock, and Jibril was under the leg of the Throne, so Allah inspired him to catch My servant. Jibril said: "So I hurried..."

(1) See Tafsir al-Tabari 13/31-32, Al-Muharrar al-Wajiz 3/225, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/14, Al-Kashshaf 2/307, Tafsir al-Razi 18/99, and Zad al-Masir 4/190-191. (2) Al-Nukat

wa al-'Uyun 3/14, and see Zad al-Masir 4/191. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/225. (4) Tafsir al-Tabari 13/30, and Zad al-Masir 4/189-190.

278 सूरह यूसुफ़, आयत 15

{और आपके रब ने मधुमक्खी को प्रेरित किया} [अन-नहल: 68], और कहा गया: यह एक सपना था, और पहला [विचार] अधिक स्पष्ट है - और अल्लाह बेहतर जानता है - और यह कि जिब्रील (गैब्रियल) उनके पास वह्य (वही/प्रकाशना) लेकर आए (1)।

अल्लाह का कथन: {तुम उन्हें उनके इस काम के बारे में ज़रूर बताओगे} इसमें दो पहलू हैं:

पहला: उन्हें यह बताया गया कि वह उनसे मिलेंगे और उन्होंने जो किया उसके लिए उन्हें फटकारेंगे। इसके अनुसार, वह्य (वही) उन्हें कुएं में फेंके जाने के बाद उनके दिल को मज़बूत करने और सुरक्षा की खुशखबरी देने के लिए थी।

दूसरा: उन्हें उस चीज़ के बारे में बताया गया जो वे उनके साथ करेंगे; इसके अनुसार, कुएं में फेंके जाने से पहले वह्य उनके लिए एक चेतावनी थी। {जबकि वे नहीं समझते होंगे} कि तुम यूसुफ हो, और ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें आदेश दिया था, जब मिस्र में मामला उनके पास पहुँचा, कि वे अपने पिता और भाइयों को अपने ठिकाने के बारे में न बताएं। और कहा गया: अल्लाह तआला द्वारा नबूवत (पैगंबरी) की वह्य के माध्यम से; यह इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा है (2)। और कहा गया: "हा" (सर्वनाम) याकूब के लिए है (3), अल्लाह तआला ने उन्हें वह सब बताया जो उन्होंने यूसुफ के साथ किया था, और यह कि वह उन्हें उनके काम से अवगत कराएगा, और वे उस चीज़ से बेखबर हैं जो अल्लाह ने उन्हें बताई है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

उनके कुएं में फेंके जाने की कहानी के बारे में जो बताया गया है, उनमें से एक अल-सुद्दी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है कि जब उनके भाइयों ने उन्हें कुएं में उतारना शुरू किया, तो वह कुएं के किनारे से चिपक गए, इसलिए उन्होंने उनके हाथ बांध दिए और उनकी कमीज़ उतार दी। उन्होंने कहा: "ओ मेरे भाइयो! मेरी कमीज़ मुझे वापस दे दो ताकि मैं इस कुएं में खुद को ढक सकूँ क्योंकि अगर मैं मर गया तो यह मेरा कफ़न होगा, और अगर मैं जीवित रहा तो मैं इससे अपना सतर (नग्नता) ढंकूँगा।" उन्होंने कहा: "सूरज, चाँद और ग्यारह सितारों को बुलाओ ताकि वे तुम्हारा साथ दें और तुम्हें कपड़े पहनाएँ।" उन्होंने कहा: "मैंने कुछ भी नहीं देखा।" इसलिए उन्होंने उन्हें कुएं में तब तक उतारा जब तक कि वे आधे रास्ते तक नहीं पहुँच गए, फिर उन्होंने उन्हें इस इरादे से छोड़ दिया कि वे गिरकर मर जाएँ। कुएं में पानी था, इसलिए वे उसमें गिर गए, फिर उन्होंने एक चट्टान का सहारा लिया और उस पर खड़े हो गए (4)।

कहा गया है कि शमऊन ने ही रस्सी काट दी थी ताकि वे चट्टान पर गिरकर चकनाचूर हो जाएँ और जिब्रील अर्श (सिंहासन) के पाए के नीचे थे, तो अल्लाह ने उन्हें प्रेरित किया कि मेरे बंदे को थाम लो; जिब्रील ने कहा: "तो मैं तेज़ी से दौड़ा..."

(1) देखें तफ़सीर अल-तबारी 13/31-32, अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/225, अल-नुक़त वल-'उयून 3/14, अल-कश्शाफ़ 2/307, तफ़सीर अल-राज़ी 18/99, और ज़ाद अल-मसीर 4/190-191। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 3/14, और देखें ज़ाद अल-मसीर 4/191। (3) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/225। (4) तफ़सीर अल-तबारी 13/30, और ज़ाद अल-मसीर 4/189-190।

۲۷۸ سورہ یوسف، آیت ۱۵

{اور آپ کے رب نے شہد کی مکھی کی طرف وحی کی} [النحل: ۶۸]، اور کہا گیا: یہ ایک خواب تھا، اور پہلا [قول] زیادہ ظاہر ہے - اور اللہ بہتر جانتا ہے - اور یہ کہ جبرائیل ان کے پاس وحی لے کر آئے تھے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم انہیں ان کے اس کام کے بارے میں ضرور بتاؤ گے} اس میں دو پہلو ہیں:

پہلا: یہ کہ ان کی طرف وحی کی گئی کہ وہ ان سے ملیں گے اور انہوں نے جو کیا اس پر انہیں ملامت کریں گے۔ اس بنا پر وحی کنویں میں ڈالے جانے کے بعد ان کے دل کی تقویت اور سلامتی کی بشارت کے لیے تھی۔

دوسرا: یہ کہ ان کی طرف وحی کی گئی اس بارے میں جو وہ ان کے ساتھ کرنے والے تھے؛ اس بنا پر وحی کنویں میں ڈالے جانے سے پہلے ان کے لیے ایک انتباہ تھی۔ {اور وہ نہیں سمجھتے ہوں گے} کہ تم یوسف ہو، اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں حکم دیا تھا کہ جب مصر میں معاملہ ان کے سپرد ہوا تو وہ اپنے والد اور بھائیوں کو اپنے ٹھکانے کی خبر نہ دیں۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کی طرف سے نبوت کی وحی کے ذریعے؛ یہ ابن عباس اور مجاہد نے کہا ہے (۲)۔ اور کہا گیا: "ہا" (ضمیر) یعقوب کے لیے ہے (۳)، اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی کی جو کچھ انہوں نے یوسف کے ساتھ کیا تھا، اور یہ کہ وہ انہیں ان کے کام سے واقف کرائے گا، اور وہ اس سے بے خبر ہیں جو اللہ نے ان کی طرف وحی کی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

ان کے قصے کے بارے میں جو ذکر کیا گیا ہے جب انہیں کنویں میں ڈالا گیا، ان میں سے وہ بھی ہے جسے سدی اور دوسروں نے ذکر کیا ہے کہ جب ان کے بھائیوں نے انہیں کنویں میں لٹکانا

شروع کیا، تو وہ کنویں کے کنارے سے لپٹ گئے، چنانچہ انہوں نے ان کے ہاتھ باندھ دیے اور ان کی قمیض اتار دی، تو انہوں نے کہا: اے میرے بھائیو! میری قمیض مجھے واپس کر دو تاکہ میں اس کنویں میں خود کو چھپا سکوں، کیونکہ اگر میں مر گیا تو یہ میرا کفن ہو گا، اور اگر میں زندہ رہا تو اس سے اپنی ستر پوشی کروں گا۔ انہوں نے کہا: سورج، چاند اور گیارہ ستاروں کو پکارو تاکہ وہ تمہارا دل بہلائیں اور تمہیں لباس پہنائیں۔ انہوں نے کہا: میں نے کچھ نہیں دیکھا۔ چنانچہ انہوں نے انہیں کنویں میں لٹکایا یہاں تک کہ جب وہ آدھے رستے تک پہنچ گئے تو انہوں نے انہیں اس ارادے سے چھوڑ دیا کہ وہ گر کر مر جائیں۔ کنویں میں پانی تھا، تو وہ اس میں گر گئے، پھر انہوں نے ایک چٹان کا سہارا لیا اور اس پر کھڑے ہو گئے (۴)۔

اور کہا گیا: شمعون وہ شخص تھا جس نے رسی کاٹ دی تھی اس ارادے سے کہ وہ چٹان پر گر کر پاش پاش ہو جائیں، اور جبرائیل عرش کے پائے کے نیچے تھے، تو اللہ نے ان کی طرف وحی کی کہ میرے بندے کو تھام لو؛ جبرائیل نے کہا: "تو میں تیزی سے لپکا..."

(۱) دیکھئے تفسیر الطبری ۱۳/ ۳۱-۳۲، والمحرر الوجیز ۳/ ۲۲۵، والنکت والعیون ۳/ ۱۴، والکشاف ۲/ ۳۰۷، وتفسیر الرازی ۱۸/ ۹۹، وزاد المسیر ۴/ ۱۹۰-۱۹۱۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۱۴، اور دیکھئے زاد المسیر ۴/ ۱۹۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۲۲۵۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۳/ ۳۰، وزاد المسیر ۴/ ۱۸۹-۱۹۰۔

Surah Yusuf, Verse 15 279

And I descended until I intercepted him between being thrown and falling, and I seated him safely on the rock. That well was a shelter for vermin, so he stood on the rock and began to cry. They [his brothers] called out to him, and he thought it was mercy reaching them, so he answered them. They wanted to crush him with a rock, but Judah prevented them. Judah used to bring him food. When he fell in naked, Gabriel descended to him; and when Abraham was thrown into the fire naked, Gabriel brought him a shirt made of the silk of Paradise and dressed him in it. That shirt was with Abraham, then Isaac inherited it, then Jacob inherited it. When Joseph grew up, Jacob placed that shirt in an amulet and hung it around his neck, so it never left him. When he was thrown into the well naked, Gabriel brought out that shirt and dressed him in it(1).

Wahb said: When he stood on the rock, he said: 'O my brothers, every dead person has a will, so listen to my will.' They said: 'What is it?' He said: 'When you all gather and keep each other company, remember my loneliness; when you eat, remember my hunger; when you drink, remember my thirst; when you see a stranger, remember my estrangement; and when you see a young man, remember my youth.' Gabriel said to him: 'O Joseph! Refrain from this and occupy yourself with supplication, for supplication has a high place with Allah.' Then he taught him, saying: 'Say: O Allah, O Companion of every stranger, O Friend of every lonely person, O Refuge of every fearful person, O Reliever of every distress, O Knower of every secret conversation, O End of every complaint, O Witness of every gathering, O Ever-Living, O Self-Subsisting, I ask You to cast Your hope into my heart, so that I have no worry or preoccupation other than You, and that You grant me relief and a way out from my affair. Indeed, You are powerful over all things.' The angels said: 'Our God, we hear a voice and a prayer; the voice is the voice of a boy, but the prayer is the prayer of a prophet.'

Al-Dahhak said: Gabriel, peace be upon him, descended to Joseph while he was in the well and said to him: 'Shall I not teach you words which, if you say them, Allah will hasten your exit from this well?' He said: 'Yes!' He said to him: 'Say: O Maker of everything made, O Mender of everything broken, O Witness of every secret conversation, O Present at every gathering, O Reliever of every distress, O Companion of every stranger, O Friend of every lonely person...'

---

(1) 'Ara'is al-Majalis' pp. 115-116, 'Tafsir al-Kashshaf' 2/307, and 'Tafsir al-Razi' 18/99.

सूरह यूसुफ, आयत 15 279

और मैं तब तक नीचे उतरा जब तक कि मैंने उसे फेंकने और गिरने के बीच में नहीं रोक लिया, और उसे सुरक्षित रूप से चट्टान पर बैठा दिया। वह कुआं कीड़ों-मकोड़ों का आश्रय स्थल था, इसलिए वह चट्टान पर खड़ा हो गया और रोने लगा। उन्होंने [उसके भाइयों ने] उसे पुकारा, तो उसने सोचा कि उन पर दया आ गई है, इसलिए उसने उन्हें उत्तर दिया। वे उसे चट्टान से कुचलना चाहते थे, लेकिन यहूदा ने उन्हें रोक दिया। यहूदा उसके लिए भोजन लाया करता था। जब वह नग्न अवस्था में कुएं में गिरा, तो जिब्रईल उसके पास उतरे; और जब इब्राहीम को नग्न अवस्था में आग में फेंका गया था, तो जिब्रईल उनके लिए जन्नत के रेशम की एक कमीज लाए थे और उन्हें पहनाई थी। वह कमीज इब्राहीम के पास थी, फिर इसहाक को विरासत में मिली, फिर याकूब को विरासत में मिली। जब यूसुफ बड़े हुए, तो याकूब ने उस कमीज को एक ताबीज में रख दिया और उनके गले में डाल दिया, इसलिए वह कभी उनसे अलग नहीं होती थी। जब उन्हें नग्न अवस्था में कुएं में फेंका गया, तो जिब्रईल ने वह कमीज निकाली और उन्हें पहना दी(1)।

वहाब ने कहा: जब वह चट्टान पर खड़ा हुआ, तो उसने कहा: 'ऐ मेरे भाइयों, हर मरने वाले की एक वसीयत होती है, इसलिए मेरी वसीयत सुनो।' उन्होंने कहा: 'वह क्या है?' उसने कहा: 'जब तुम सब मिलो और एक-दूसरे का साथ दो, तो मेरी तन्हाई को याद करना; जब तुम खाओ, तो मेरी भूख को याद करना; जब तुम पियो, तो मेरी प्यास को याद करना; जब तुम किसी अजनबी को देखो, तो मेरी परदेसी हालत को याद करना; और जब तुम किसी जवान को देखो, तो मेरी जवानी को याद करना।' जिब्रईल ने उससे कहा: 'ऐ यूसुफ! इसे छोड़ो और दुआ में लग जाओ, क्योंकि अल्लाह के पास दुआ का बड़ा मकाम है।' फिर उन्होंने उसे सिखाया और कहा: 'कहो: ऐ अल्लाह, ऐ हर अजनबी के साथी, ऐ हर अकेले के दोस्त, ऐ हर डरने वाले की पनाहगाह, ऐ हर दुख को दूर करने वाले, ऐ हर गुप्त बातचीत के जानने वाले, ऐ हर शिकायत के ठिकाने, ऐ हर महफिल में मौजूद रहने वाले, ऐ हमेशा जीवित रहने वाले, ऐ स्वयं से कायम रहने वाले, मैं तुझसे मांगता हूँ कि तू अपनी उम्मीद मेरे दिल में डाल दे, ताकि तेरे सिवा मुझे कोई चिंता या काम न रहे, और तू मेरे मामले में मुझे राहत और निकलने का रास्ता अता फरमा। बेशक तू हर चीज पर कादिर है।' फरिश्तों ने कहा: 'ऐ हमारे रब, हम एक आवाज़ और दुआ सुन रहे हैं; आवाज़ तो एक बच्चे की है, लेकिन दुआ एक नबी की दुआ है।'

अद-दहाक ने कहा: जिब्रईल अलैहिस्सलाम यूसुफ के पास उतरे जब वे कुएं में थे और उनसे कहा: 'क्या मैं तुम्हें ऐसे शब्द न सिखाऊं जिन्हें अगर तुम कहो तो अल्लाह इस कुएं से तुम्हारे निकलने में

जल्दी फरमा दे?' उन्होंने कहा: 'हाँ!' उन्होंने उससे कहा: 'कहो: ऐ हर बनी हुई चीज़ के बनाने वाले, ऐ हर टूटी हुई चीज़ को जोड़ने वाले, ऐ हर गुप्त बातचीत के गवाह, ऐ हर महफिल में मौजूद रहने वाले, ऐ हर दुख को दूर करने वाले, ऐ हर अजनबी के साथी, ऐ हर अकेले के दोस्त...'

---

(1) 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 115-116, 'तफसीर अल-कश्शाफ' 2/307, और 'तफसीर अल-राज़ी' 18/99।

سورہ یوسف، آیت ۱۵ ۲۷۹

اور میں اترا یہاں تک کہ میں نے اسے پھینکنے اور گرنے کے درمیان روک لیا، اور اسے بحفاظت چٹان پر بٹھا دیا، اور وہ کنواں زہریلے جانوروں کا ٹھکانہ تھا، چنانچہ وہ چٹان پر کھڑا ہوا اور رونے لگا، پھر انہوں نے اسے پکارا، تو اس نے سوچا کہ ان پر رحم آ گیا ہے، اس لیے اس نے انہیں جواب دیا؛ تو انہوں نے چاہا کہ اسے چٹان سے کچل دیں، لیکن یہودا نے انہیں روک دیا، اور یہودا اس کے پاس کھانا لایا کرتا تھا، پس جب وہ برہنہ گرا تو جبرائیل اس کے پاس اترے؛ اور ابراہیم علیہ السلام کو جب برہنہ آگ میں ڈالا گیا تھا تو جبرائیل ان کے پاس جنت کے ریشم کی ایک قمیص لائے تھے اور انہیں پہنائی تھی، پس وہ قمیص ابراہیم علیہ السلام کے پاس تھی، پھر اسحاق علیہ السلام اس کے وارث ہوئے، پھر یعقوب علیہ السلام اس کے وارث ہوئے، پس جب یوسف علیہ السلام جوان ہوئے تو یعقوب علیہ السلام نے اس قمیص کو ایک تعویذ میں ڈال کر ان کے گلے میں لٹکا دیا، چنانچہ وہ کبھی ان سے جدا نہ ہوتی تھی، پس جب انہیں برہنہ کنویں میں ڈالا گیا تو جبرائیل نے وہ قمیص نکالی اور انہیں پہنا دی(۱)۔

وہب نے کہا: جب وہ چٹان پر کھڑے ہوئے تو کہا: اے میرے بھائیو، ہر مرنے والے کی ایک وصیت ہوتی ہے، تو میری وصیت سنو، انہوں نے کہا: وہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: جب تم سب جمع ہو اور ایک دوسرے کا دل بہلاؤ، تو میری تنہائی کو یاد کرنا، اور جب تم کھانا کھاؤ، تو میری بھوک کو یاد کرنا، اور جب تم پانی پیو، تو میری پیاس کو یاد کرنا، اور جب تم کسی پردیسی کو دیکھو، تو میری پردیس کی حالت کو یاد کرنا، اور جب تم کسی جوان کو دیکھو، تو میری جوانی کو یاد کرنا۔ تو جبرائیل علیہ السلام نے ان سے کہا: اے یوسف! اس سے باز رہو، اور دعا میں مشغول ہو جاؤ، کیونکہ اللہ کے نزدیک دعا کا بڑا مقام ہے۔ پھر انہیں سکھایا اور کہا: کہو: اے اللہ، اے ہر

پردیسی کے ساتھی، اے ہر تنہا کے دوست، اے ہر ڈرنے والے کی پناہ گاہ، اے ہر مصیبت کو دور کرنے والے، اے ہر پوشیدہ گفتگو کے جاننے والے، اے ہر شکایت کی انتہا، اے ہر محفل میں حاضر رہنے والے، اے حی و قیوم، میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ تو اپنی امید میرے دل میں ڈال دے، یہاں تک کہ تیرے سوا میرا کوئی غم اور مصروفیت نہ رہے، اور یہ کہ تو میرے معاملے میں میرے لیے کشادگی اور نکلنے کا راستہ بنا دے، بیشک تو ہر چیز پر قادر ہے۔ تو فرشتوں نے کہا: اے ہمارے الہ، ہم ایک آواز اور دعا سن رہے ہیں، آواز تو ایک بچے کی ہے، اور دعا ایک نبی کی دعا ہے۔

اور ضحاک نے کہا: جبرائیل علیہ السلام یوسف علیہ السلام کے پاس اترے جبکہ وہ کنویں میں تھے اور ان سے کہا: کیا میں تمہیں ایسے کلمات نہ سکھاؤں کہ جب تم انہیں کہو تو اللہ اس کنویں سے تمہارے نکلنے میں جلدی فرمائے؟ انہوں نے کہا: ہاں! انہوں نے ان سے کہا: کہو: اے ہر بنی ہوئی چیز کے بنانے والے، اے ہر ٹوٹے ہوئے کو جوڑنے والے، اے ہر پوشیدہ گفتگو کے گواہ، اے ہر محفل میں حاضر رہنے والے، اے ہر مصیبت کو دور کرنے والے، اے ہر پردیسی کے ساتھی، اے ہر تنہا کے مونس...

---

(١) عرائس المجالس ص ١١٥ - ١١٦ ، وتفسير الكشاف ٣٠٧/٢ ، وتفسير الرازي ٩٩/١٨ .

Surah Yusuf: Verses 15 - 16 280

Bring me relief and hope, and cast Your hope into my heart so that I hope in no one but You. Joseph repeated this many times during his night, and Allah brought him out of the well on the morning of that day(1).

Allah's saying: {And they came to their father at night, weeping} [Yusuf: 16]

There are two issues in it: The first: His saying: {And they came to their father at night} meaning: at night, which is an adverb of time in the position of a state (hal)(2); they only came at night so that they would be better able to make excuses in the darkness. Therefore, it is said: Do not seek a need at night, for modesty is in the eyes, and do not apologize for a sin during the day or you might stammer in the apology(3). It is narrated that when Jacob (peace be upon him) heard their crying, he said: What is wrong with you? Did something happen to the sheep? They said: No. He said: Then where is Joseph? They said: We went racing, and the wolf ate him. So he cried and shouted and said: Where is his shirt? This will be explained later, God willing(4).

Al-Suddi and Ibn Hibban said: When they said: The wolf ate him, he fell down unconscious. They poured water on him, but he did not move, and they called him but he did not answer.

Wahb said: Judah put his hand on Jacob's breathing passages and felt no breath, and no vein moved for him. Judah said to them: Woe to us from the Judge of the Day of Judgment! We lost our brother and killed our father. Jacob did not wake up except with the coolness of the dawn(5). He woke up with his head in Reuben's lap and said: O Reuben, did I not entrust my son to you? Did I not take a covenant from you? He said: O father! Stop your crying so I can tell you. So Jacob stopped his crying, and he said: O father, {Indeed, we went racing and left Joseph with our belongings, and the wolf ate him}.

---

(1) 'Arais al-Majalis, p. 116, and Zad al-Masir 4/190. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/318. (3) 'Arais al-Majalis, p. 117, and see Zad al-Masir 4/191. (4) See al-Wasit 2/603, al-Kashaf 2/307, and Tafsir al-Razi 18/101. (5) See 'Arais al-Majalis, p. 117.

सूरह यूसुफ: आयत 15 - 16 280

'मुझे राहत और आशा प्रदान कर, और अपनी आशा मेरे दिल में डाल दे ताकि मैं तेरे सिवा किसी और से उम्मीद न रखूँ।' यूसुफ ने अपनी रात में इसे कई बार दोहराया, और अल्लाह ने उन्हें उस दिन की सुबह कुएं से बाहर निकाल दिया(1)।

अल्लाह का कथन: {और वे अपने पिता के पास रात के समय रोते हुए आए} [यूसुफ: 16]

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: उसका कथन: {और वे अपने पिता के पास रात के समय (इशा) आए} यानी: रात में, जो कि एक कालवाचक क्रियाविशेषण है जो 'हाल' के स्थान पर है(2); वे रात में केवल इसलिए आए ताकि वे अंधेरे में बहाना बनाने में अधिक सक्षम हो सकें। इसीलिए कहा गया है: रात में अपनी ज़रूरत के लिए मत मांगो, क्योंकि लज्जा आँखों में होती है, और दिन में किसी पाप के लिए क्षमा मत मांगो वरना तुम क्षमा मांगने में हकलाने लगोगे(3)। यह वर्णन है कि जब याकूब (उन पर शांति हो) ने उनके रोने की आवाज़ सुनी, तो उन्होंने कहा: तुम्हें क्या हुआ है? क्या भेड़ों के साथ कुछ हुआ? उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: फिर यूसुफ कहाँ है? उन्होंने कहा: हम दौड़ लगाने (मुकाबला करने) चले गए थे, और भेड़िये ने उसे खा लिया। तो वह रोए और चिल्लाए और कहा: उसकी कमीज़ कहाँ है? जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो आगे स्पष्ट किया जाएगा(4)।

अस-सुद्दी और इब्न हिब्बान ने कहा: जब उन्होंने कहा कि भेड़िये ने उसे खा लिया, तो वह बेहोश होकर गिर पड़े। उन्होंने उन पर पानी डाला, लेकिन वह हिले नहीं, और उन्होंने उन्हें पुकारा लेकिन उन्होंने उत्तर नहीं दिया।

वहब ने कहा: यहूदा ने याकूब के साँस लेने के रास्तों पर अपना हाथ रखा और कोई साँस महसूस नहीं की, और उनके लिए कोई नस नहीं हिली। यहूदा ने उनसे कहा: प्रलय के दिन के न्यायकर्ता से हमारे लिए विनाश है! हमने अपने भाई को खो दिया और अपने पिता को मार डाला। याकूब भोर की ठंडक के सिवा नहीं जागे(5)। वह जागे और उनका सिर रूबेन की गोद में था, और उन्होंने कहा: ऐ रूबेन, क्या मैंने अपना बेटा तुम्हारे भरोसे नहीं छोड़ा था? क्या मैंने तुमसे वादा नहीं लिया था? उसने कहा: ऐ पिता! अपना रोना बंद करो ताकि मैं तुम्हें बता सकूँ। तो याकूब ने अपना रोना बंद कर दिया, और उसने कहा: ऐ पिता, {हम दौड़ लगाने गए थे और यूसुफ को अपने सामान के पास छोड़ गए थे, और उसे भेड़िये ने खा लिया}।

(1) अरायिस अल-मजालिस पृ. 116, और ज़ाद अल-मसीर 4/190। (2) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/318। (3) अरायिस अल-मजालिस पृ. 117, और ज़ाद अल-मसीर 4/191 देखें। (4) अल-वसीत 2/603, अल-कशाफ 2/307, और तफ़सीर अल-राज़ी 18/101 देखें। (5) अरायिस अल-मजालिस पृ. 117 देखें।

سورہ یوسف: آیات 15 - 16 280

'مجھے کشادگی اور امید عطا فرما، اور اپنی امید میرے دل میں ڈال دے تاکہ میں تیرے سوا کسی سے امید نہ رکھوں۔' یوسف نے اپنی رات میں اسے بار بار دہرایا، تو اللہ نے انہیں اسی دن کی صبح کنویں سے نکال لیا(1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ﴾ [یوسف: 16]

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً﴾ یعنی: رات کے وقت، اور یہ ظرف ہے جو حال کے مقام پر ہے(2)؛ وہ عشاء (رات) کے وقت اس لیے آئے تاکہ تاریکی میں عذر پیش کرنے پر زیادہ قادر ہوں، اسی لیے کہا گیا ہے: رات کے وقت ضرورت طلب نہ کرو، کیونکہ حیا آنکھوں میں ہوتی ہے، اور دن کے وقت گناہ کا عذر پیش نہ کرو ورنہ عذر پیش کرنے میں ہچکچاہٹ ہوگی(3)۔ مروی ہے کہ جب یعقوب علیہ السلام نے ان کے رونے کی آواز سنی تو فرمایا: تمہیں کیا ہوا ہے؟ کیا بھیڑوں میں کچھ ہوا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ فرمایا: پھر یوسف کہاں ہے؟ انہوں نے کہا: ہم دوڑنے (مقابلہ کرنے) چلے گئے تھے، تو اسے بھیڑیا کھا گیا۔ پس وہ روئے اور چیخے اور فرمایا: اس کی قمیص کہاں ہے؟ جیسا کہ ان شاء اللہ آگے بیان آئے گا(4)۔

سدی اور ابن حبان نے کہا: جب انہوں نے کہا کہ اسے بھیڑیا کھا گیا، تو وہ بے ہوش ہو کر گر پڑے، انہوں نے ان پر پانی ڈالا مگر وہ حرکت نہ کی، اور انہیں پکارا مگر انہوں نے جواب نہ دیا۔

وہب نے کہا: یہودا نے یعقوب کے سانس لینے کے راستوں پر ہاتھ رکھا تو کوئی سانس محسوس نہ کی، اور نہ ہی ان کی کوئی رگ حرکت کر رہی تھی، تو یہودا نے ان سے کہا: قیامت کے دن کے جزا دینے والے سے ہماری تباہی ہے! ہم نے اپنے بھائی کو ضائع کر دیا اور اپنے باپ کو مار ڈالا۔

یعقوب علیہ السلام سحر کی ٹھنڈک ہی میں ہوش میں آئے(5)، وہ جاگے تو ان کا سر روبیل کی گود میں تھا، انہوں نے فرمایا: اے روبیل، کیا میں نے تمہیں اپنے بیٹے کا امین نہیں بنایا تھا؟ کیا میں نے تم سے عہد نہیں لیا تھا؟ اس نے کہا: اے ابا جان! اپنا رونا بند کریں میں آپ کو بتاتا ہوں، تو یعقوب نے اپنا رونا روک لیا، تو اس نے کہا: اے ابا جان ﴿إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِندَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ﴾۔

---

(1) عرائس المجالس ص 116، اور زاد المسیر 4/190۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/318۔ (3) عرائس المجالس ص 117، اور دیکھیے زاد المسیر 4/191۔ (4) دیکھیے الوسیط 2/603، اور الکشاف 2/307، اور تفسیر الرازی 18/101۔ (5) دیکھیے عرائس المجالس ص 117۔

Surah Yusuf: Verses 16 - 17 281

The second: Our scholars said: This verse is evidence that a person's weeping does not indicate the truthfulness of his speech, due to the possibility that it is affected; for some of creation are capable of that, and some are not. It has been said: Manufactured tears are not hidden; as a wise man said: If tears clash on cheeks, it becomes clear who cried from who pretended to cry. (1) The Almighty's saying: {They said, "O our father, indeed we went racing each other and left Joseph with our possessions, and a wolf ate him. But you would not believe us, even if we were truthful."} In it are seven issues: The first: The Almighty's saying: "nastabiqu" is of the form nafta'ilu, from musabaqah (racing). It was said: meaning: we compete in archery, and likewise in the reading of Abdullah: "inna dhahabna nantadhil" (indeed we went to compete in archery), which is a type of racing; Al-Zajjaj said it (2). Al-Azhari said (3): Nidal is in arrows, rihan is in horses, and musabaqah encompasses both. Al-Qushayri Abu Nasr said: "nastabiqu" means: in shooting, or on horseback, or on foot. The purpose of racing on foot is to train the self in running; because it is the tool in fighting the enemy and repelling the wolf from the sheep (4). Al-Suddi and Ibn Hayyan (5) said: "nastabiqu": we run intensely; to see which of us is faster (6). Ibn al-Arabi (7) said: Racing is a sanctioned practice in Sharia, a wonderful quality, and an aid for...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1063, and the verse was mentioned previously 10/336. (2) In Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/95, see also al-Nukat wa al-'Uyun 3/14, al-Muharrar al-Wajiz 3/226, and Tafsir al-Razi 18/101. (3) In al-Zahir p. 536. (4) See Tafsir al-Razi 18/101. (5) In (Z): Abu Hayyan. (6) Zad al-Masir 4/191-192, from al-Suddi. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/1063-1064.

सूरह यूसुफ: आयत 16 - 17 281

दूसरी: हमारे विद्वानों ने कहा: यह आयत इस बात का प्रमाण है कि किसी व्यक्ति का रोना उसके कथन की सच्चाई को नहीं दर्शाता है, क्योंकि इसकी संभावना है कि यह बनावटी हो; क्योंकि सृष्टि में से कुछ लोग ऐसा करने में सक्षम हैं, और कुछ नहीं। और यह कहा गया है: बनावटी आँसू छिपे नहीं रहते; जैसा कि एक बुद्धिमान व्यक्ति ने कहा: जब आँसू गालों पर टकराते हैं, तो स्पष्ट हो जाता है कि कौन रोया और किसने रोने का नाटक किया। (1) अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "हे हमारे पिता, वास्तव में हम दौड़ प्रतियोगिता करने गए थे और यूसुफ को अपने सामान के पास छोड़ दिया था, तो उसे भेड़िये ने खा लिया। लेकिन आप हमारा विश्वास नहीं करेंगे, चाहे हम सच्चे ही क्यों न हों।" } इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "नस्तबिक़ु 'मुसाबाक़ह' (प्रतियोगिता) से 'नफ़तइलु' के वज़्न पर है। और कहा गया: यानी: हम तीरंदाजी की प्रतियोगिता करते हैं, और इसी तरह अब्दुल्ला की क़िरअत में है: "इन्ना ज़हबना ननतज़िल" (वास्तव में हम तीरंदाजी की प्रतियोगिता करने गए थे), और यह प्रतियोगिता का एक प्रकार है; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (2)। अल-अज़हरी ने कहा (3): 'निदाल' तीरों में है, 'रिहान' घोड़ों में है, और 'मुसाबाक़ह' इन दोनों को शामिल करता है। अल-क़ुशैरी अबू नस्र ने कहा: "नस्तबिक़ु यानी: तीरंदाजी में, या घोड़े पर, या पैदल। पैदल दौड़ने की प्रतियोगिता का उद्देश्य दौड़ने में स्वयं को प्रशिक्षित करना है; क्योंकि यह दुश्मन से लड़ने और भेड़ों से भेड़िया दूर भगाने का साधन है (4)। अल-सुद्दी और इब्न हय्यान (5) ने कहा: "नस्तबिक़ु': हम तेज़ी से दौड़ते हैं; ताकि देखें कि हममें से कौन आगे निकलता है (6)। इब्न अल-अरबी (7) ने कहा: दौड़ प्रतियोगिता शरीयत में एक निर्धारित विधान है, और एक अद्भुत गुण है, और सहायता है...

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1063, और शेर पहले 10/336 पर बीत चुका है। (2) मआनी अल-कुरान वा एराबुहु 3/95 में, और देखें अल-नुकत वा अल-उयून 3/14, अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/226, और तफसीर अल-राज़ी 18/101। (3) अल-ज़ाहिर पृष्ठ 536 में। (4) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 18/101। (5) (ज़) में: अबू हय्यान। (6) ज़ाद अल-मसीर 4/191 - 192, अल-सुद्दी से। (7) अहकाम अल-कुरान 3/1063 - 1064 में।

سورہ یوسف: آیات ١٦ - ١٧ ٢٨١

دوسری بات: ہمارے علماء نے کہا: یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ کسی شخص کا رونا اس کی بات کی سچائی پر دلالت نہیں کرتا، کیونکہ اس بات کا احتمال ہے کہ وہ بناوٹی ہو؛ کیونکہ مخلوق میں سے کچھ لوگ اس پر قدرت رکھتے ہیں اور کچھ نہیں رکھتے۔ اور کہا گیا ہے: بناوٹی آنسو چھپے نہیں رہتے؛ جیسا کہ ایک دانا نے کہا: جب آنسو گالوں پر باہم مل جاتے ہیں، تو ظاہر ہو جاتا ہے کہ کون رویا اور کس نے رونے کا تماشہ کیا۔ (١) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا يَتَأَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِندَ مَتَعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَلَوْ كُنَّا صَدِقِينَ ﴾ (انہوں نے کہا، "اے ہمارے باپ، ہم ایک دوسرے سے آگے نکلنے کی دوڑ کرنے گئے اور یوسف کو اپنے سامان کے پاس چھوڑ دیا، تو اسے بھیڑیے نے کھا لیا۔ اور آپ ہمارا یقین نہیں کریں گے اگرچہ ہم سچے ہی کیوں نہ ہوں۔") اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: «نَسْتَبِقُ» باب افتعال سے ہے، مسابقت سے۔ اور کہا گیا: یعنی: ہم تیر اندازی کا مقابلہ کرتے ہیں، اور اسی طرح عبداللہ کی قرأت میں ہے: «إِنَّا ذَهَبْنَا نَنْتَضِل»، اور یہ مسابقت کی ایک قسم ہے؛ یہ زجاج نے کہا (٢)۔ اور ازہری (٣) نے کہا: نضال تیروں میں ہوتا ہے، اور رہان گھوڑوں میں، اور مسابقت ان دونوں کو شامل ہے۔ قشیری ابو نصر نے کہا: «نَسْتَبِقُ» یعنی: تیر اندازی میں، یا گھوڑے پر، یا قدموں پر (پیدل)۔ اور پیدل مسابقت کا مقصد نفس کو دوڑنے کی تربیت دینا ہے؛ کیونکہ یہ دشمن سے لڑنے اور بھیڑیے کو بکریوں سے دور بھگانے کا آلہ ہے (٤)۔ اور سدی اور ابن حیان (٥) نے کہا: «نَسْتَبِقُ» : ہم تیزی سے دوڑتے ہیں؛ تاکہ دیکھیں کہ ہم میں سے کون سبقت لے جاتا ہے (٦)۔ ابن العربی (٧) نے کہا: مسابقت شریعت میں ایک مشروع کام ہے، اور ایک عمدہ خصلت ہے، اور مددگار ہے...

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٠٦٣ ، اور شعر پہلے ٣٣٦/١٠ پر گزر چکا ہے۔ (٢) معانی القرآن و اعرابة ٣/ ٩٥ میں، اور دیکھئے النکت والعیون ٣/ ١٤ ، اور المحرر الوجیز ٣/ ٢٢٦ ، اور تفسیر الرازی ١٨/ ١٠١ ۔ (٣) الزاهر ص ٥٣٦ میں۔ (٤) دیکھئے تفسیر الرازی ١٨/ ١٠١ ۔ (٥) (ظ) میں: ابو حیان۔ (٦) زاد المسیر ٤/ ١٩١ - ١٩٢ ، سدی سے۔ (٧) احکام القرآن ٣/ ١٠٦٣ - ١٠٦٤ میں۔

Surah Yusuf: Ayah 17 | 282

...war; and he ﷺ did it himself and with his horses, and he raced against Aisha, may Allah be pleased with her, on foot and beat her; then when the Messenger of Allah ﷺ grew older, he raced against her and she beat him, so he said to her: "This is for that" (2).

I say: And Salama bin al-Akwa' raced a man when they returned from Dhi Qarad to Madinah, and Salama beat him. Narrated by Muslim (3).

Second: Malik narrated from Nafi' from Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ held a race between horses that had been trained (made lean/slim) from al-Hafya, and their goal was Thaniyat al-Wada', and he held a race between horses that had not been trained from al-Thaniya to the mosque of Bani Zuraiq, and Abdullah bin Umar was among those who raced them (4).

This Hadith, along with its authenticity in this chapter, includes three conditions, and racing is not permissible without them, which are: First, that the distance must be known. Second: that the horses must be equal in condition. Third: that a trained horse should not be raced against an untrained one in the same duration and for the same goal. The horses that must be trained and raced, and in which this Sunnah is established, are the horses prepared for Jihad against the enemy, not for fighting Muslims in times of trials (fitna) (5).

Third: As for racing with arrows (shooting) and camels, Muslim narrated (6) from Abdullah bin Amr who said: We traveled with the Messenger of Allah ﷺ, and we stopped at a place, and some of us were fixing their tents, and some of us were competing in shooting arrows. And he mentioned the Hadith.

---

(1) In the manuscript copies and Ahkam al-Qur'an: "He did it." (2) Narrated by Ahmad (24118), al-Nasa'i in al-Kubra (8894), and Ibn Majah (1979). (3) In his Sahih, No. (1807), and it is with Ahmad (16539). Dhu Qarad: water at two nights' distance from Madinah between it and Khaybar. Mu'jam al-Buldan 4/321. (4) In al-Muwatta 2/467-468, and it is with al-Bukhari (2869), and Muslim (1870). Al-Hafya: a place near Madinah from where the Messenger of Allah ﷺ started the horse race. Mu'jam al-Buldan 2/276. Training horses (tadhmeer): to keep feeding them fodder until they get fat, then they are given only enough food to sustain them so they become lean. Al-Nihaya fi Gharib al-Hadith (Khamr). (5) Al-Tamhid 14/81-82, and al-Istidhkar 14/307-308. (6) In his Sahih (1844).

सूरा यूसुफ: आयत 17 | 282

...युद्ध; और उन्होंने ﷺ इसे स्वयं और अपने घोड़ों के साथ किया, और उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के साथ पैदल दौड़ लगाई और उन्हें हरा दिया; फिर जब अल्लाह के रसूल ﷺ बूढ़े हो गए, तो उन्होंने उनके साथ दौड़ लगाई और उन्होंने उन्हें हरा दिया, तो उन्होंने उनसे कहा: "यह उसके बदले में है" (2)।

मैंने कहा: और सलामा बिन अल-अकवा ने एक व्यक्ति के साथ दौड़ लगाई जब वे ज़ी क़रद से मदीना लौटे, और सलामा ने उसे हरा दिया। इसे मुस्लिम ने निकाला है (3)।

दूसरा: मालिक ने नाफ़ि' से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अल-हफ़या से उन घोड़ों के बीच दौड़ कराई जिन्हें प्रशिक्षित (दुबला) किया गया था, और उनका लक्ष्य थानियत अल-वदा' था, और उन्होंने उन घोड़ों के बीच दौड़ कराई जिन्हें प्रशिक्षित नहीं किया गया था, अल-थनिया से बनी ज़ुरैइक की मस्जिद तक, और अब्दुल्ला बिन उमर उन लोगों में से थे जिन्होंने उनके साथ दौड़ लगाई थी (4)।

यह हदीस, इस अध्याय में अपनी प्रामाणिकता के साथ, तीन शर्तों को शामिल करती है, और उनके बिना दौड़ की अनुमति नहीं है, जो हैं: पहला, दूरी ज्ञात होनी चाहिए। दूसरा: घोड़ों की स्थिति समान होनी चाहिए। तीसरा: एक ही अवधि और लक्ष्य में प्रशिक्षित घोड़े को अप्रशिक्षित घोड़े के साथ नहीं दौड़ाया जाना चाहिए। जिन घोड़ों को प्रशिक्षित और दौड़ाया जाना चाहिए, और जिनमें यह सुन्नत स्थापित है, वे दुश्मन के खिलाफ जिहाद के लिए तैयार किए गए घोड़े हैं, न कि फितनों में मुसलमानों से लड़ने के लिए (5)।

तीसरा: जहाँ तक तीरों (निशानेबाजी) और ऊंटों के साथ दौड़ का सवाल है, मुस्लिम ने (6) अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत की है जिन्होंने कहा: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ यात्रा की, और हम एक जगह रुके, तो हम में से कुछ लोग अपना तम्बू ठीक कर रहे थे, और हम में से कुछ तीरंदाजी की प्रतियोगिता कर रहे थे। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों और अहकाम अल-कुरान में: "इसे किया"। (2) अहमद (24118), अल-नसाई ने अल-कुबरा (8894) में और इब्न माजाह (1979) ने निकाला। (3) उनकी सहीह में संख्या (1807), और यह अहमद (16539) के पास भी है। ज़ू क़रद: मदीना से दो रातों की दूरी पर मदीना

और खैबर के बीच एक जलाशय है। मुजम अल-बुल्दान 4/321। (4) अल-मुवत्ता 2/467-468 में, और यह अल-बुखारी (2869) और मुस्लिम (1870) के पास है। अल-हफ़या: मदीना के पास एक स्थान जहाँ से अल्लाह के रसूल ﷺ ने दौड़ में घोड़े दौड़ाए थे। मुजम अल-बुल्दान 2/276। घोड़ों को प्रशिक्षित करना (तज़मीर): घोड़ों को चारा खिलाना ताकि वे मोटे हो जाएँ, फिर उन्हें केवल उतना ही भोजन दिया जाए जिससे वे हल्के और फुर्तीले हो जाएँ। अल-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस (खम्र)। (5) अल-तमहीद 14/81-82, और अल-इस्तिज़कार 14/307-308। (6) उनकी सहीह में (1844)।

جنگ؛ اور آپ ﷺ نے خود اور اپنے گھوڑوں کے ساتھ ایسا کیا، اور آپ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے ساتھ پیدل مقابلہ کیا اور ان سے آگے نکل گئے؛ پھر جب رسول اللہ ﷺ بوڑھے ہو گئے تو آپ نے ان سے دوبارہ مقابلہ کیا اور وہ آپ سے آگے نکل گئیں، تو آپ نے ان سے فرمایا: "یہ اس کے بدلے میں ہے" (2)۔

میں نے کہا: اور سلمہ بن اکوع نے ایک شخص کے ساتھ دوڑ کا مقابلہ کیا جب وہ ذی قرد سے مدینہ واپس آ رہے تھے، تو سلمہ اس سے آگے نکل گئے۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (3)۔

دوسری بات: امام مالک نے نافع سے اور انہوں نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان گھوڑوں کے درمیان دوڑ کا مقابلہ کروایا جنہیں الحفیاء سے (دبلا پتلا کر کے) تیار کیا گیا تھا، اور ان کی حد ثنیۃ الوداع تھی، اور ان گھوڑوں کے درمیان مقابلہ کروایا جنہیں تیار نہیں کیا گیا تھا، ثنیہ سے بنو زریق کی مسجد تک، اور عبداللہ بن عمر ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے ان کے ساتھ مقابلہ کیا تھا (4)۔

یہ حدیث اس باب میں اپنی صحت کے ساتھ تین شرائط پر مشتمل ہے، جن کے بغیر مقابلہ جائز نہیں ہے، اور وہ یہ ہیں: پہلا، فاصلہ معلوم ہونا چاہیے۔ دوسرا: گھوڑے حالت میں برابر ہونے چاہئیں۔ تیسرا: ایک ہی وقت اور ایک ہی مقصد کے لیے تیار شدہ گھوڑے کا غیر تیار شدہ گھوڑے کے ساتھ مقابلہ نہ کرایا جائے۔ وہ گھوڑے جنہیں تیار کیا جانا چاہیے اور ان پر مقابلہ ہونا چاہیے اور جن میں یہ سنت قائم ہے، وہ دشمن کے خلاف جہاد کے لیے تیار کیے گئے گھوڑے ہیں، نہ کہ فتنوں میں مسلمانوں سے لڑنے کے لیے (5)۔

تیسری بات: رہا تیر اندازی اور اونٹوں کا مقابلہ، تو مسلم (6) نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سفر کیا، ہم ایک جگہ اترے، تو ہم میں سے کوئی اپنا خیمہ درست کر رہا تھا، اور کوئی تیر اندازی کا مقابلہ کر رہا تھا۔ اور پوری حدیث ذکر کی۔

---

(1) قلمی نسخوں اور احکام القرآن میں ہے: "فعلہ" (اسے کیا)۔ (2) اسے احمد (24118)، نسائی نے الکبریٰ (8894) میں اور ابن ماجہ (1979) نے روایت کیا ہے۔ (3) اپنی صحیح میں نمبر (1807) پر، اور یہ احمد (16539) کے پاس بھی ہے۔ ذو قَرَد: مدینہ اور خیبر کے درمیان مدینہ سے دو راتوں کی مسافت پر ایک چشمہ ہے۔ معجم البلدان 4/321۔ (4) الموطا 2/467-468 میں، اور یہ بخاری (2869) اور مسلم (1870) کے پاس ہے۔ الحفیاء: مدینہ کے قریب ایک جگہ جہاں سے رسول اللہ ﷺ نے گھڑ دوڑ کروائی تھی۔ معجم البلدان 2/276۔ گھوڑوں کو تیار کرنا (تضمیر): یہ ہے کہ انہیں چارہ کھلا کر موٹا کیا جائے، پھر انہیں صرف اتنی خوراک دی جائے کہ وہ ہلکے پھلکے ہو جائیں۔ النہایہ فی غریب الحدیث (خمر)۔ (5) التمہید 14/81-82، اور الاستذکار 14/307-308۔ (6) اپنی صحیح میں (1844)۔

An-Nasa'i (1) narrated from Abu Huraira that the Messenger of Allah ﷺ said: "There is no competition prize (Sabaq) except in archery (Nasl), camel racing (Khuff), or horse racing (Hafir)." The mention of archery was confirmed in the hadith of Ibn Abi Dhi'b, from Nafi' bin Abu Nafi', from Abu Huraira. An-Nasa'i mentioned it, and this is what the jurists of Hijaz and Iraq say (2).

Al-Bukhari (3) narrated from Anas who said: The Prophet ﷺ had a she-camel named Al-Adhba' which was never beaten - Humayd said: or almost never beaten - but then a Bedouin came on a young camel and beat it. This was hard for the Muslims to bear until he realized it, and said: "It is a right upon Allah that nothing rises in this world except that He lowers it."

Fourth: The Muslims agreed that competition for a prize is not permissible in the form of a bet except in camel racing, horse racing, and archery. Ash-Shafi'i said: Competition in anything other than these three is gambling.

Abu al-Bakhtari al-Qadi added to the hadith of camels, horses, and archery: "or wings (pigeon racing)", a word he added for Al-Rashid. Therefore, the scholars abandoned his hadith for this and other fabrications of his, so the scholars do not record his hadith at all (4). It was narrated from Malik that he said: There is no competition prize except in horses and archery; because it is a source of strength against the people of war. He said: Horse racing is more beloved to us than archery competition (5). The apparent meaning of the hadith equates between competition on noble camels (6) and competition on horses. Some scholars forbade betting in everything except in horses, because it was the custom of the Arabs to bet on them. It was narrated from 'Ata' that betting on everything is permissible (7). It has been interpreted against him (8); because...

(1) In al-Kubra (4410), and al-Mujtaba 6/226. (2) Al-Tamhid 14/94. (3) In his Sahih (2872). (4) Al-Tamhid 14/88 and 94, see Tarikh Baghdad 13/455. Abu al-Bakhtari is: Wahb bin Wahb bin Kathir al-Qadi al-Qurashi. Ahmad said: He used to fabricate hadiths. Mizan al-I'tidal 4/353-354. (5) Al-Tamhid 14/84, and al-Istidhkhar 14/310. (6) Plural of Najeebah, which refers to camels. (7) In (m): permissible (feminine form). (8) In (m): his saying.

अन-नसाई (1) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "इनाम वाली प्रतियोगिता (सबक) केवल तीरंदाज़ी (नस्ल), ऊंट दौड़ (खुफ़) या घुड़दौड़ (हाफ़िर) में ही है।" तीरंदाज़ी का ज़िक्र इब्न अबी ज़ीब की हदीस में, नाफ़े बिन अबी नाफ़े से, अबू हुरैरा के माध्यम से पुख्ता हुआ है। अन-नसाई ने इसका ज़िक्र किया है; और हिजाज़ और इराक के फुक़हा (विधिवेत्ता) यही कहते हैं (2)।

अल-बुखारी (3) ने अनस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ के पास अल-अधबा नाम की एक ऊँटनी थी जिसे हराया नहीं जा सकता था - हुमैद ने कहा: या लगभग कभी नहीं हराया गया था - फिर एक ग्रामीण एक जवान ऊँट पर आया और उसे हरा दिया। यह मुसलमानों के लिए सहना मुश्किल था जब तक कि उन्हें पता नहीं चला, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह पर यह हक़ है कि दुनिया में जो भी चीज़ ऊंची उठती है, वह उसे नीचे गिरा देता है।"

चौथा: मुसलमानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि बाज़ी लगाने के रूप में प्रतियोगिता केवल ऊंट दौड़, घुड़दौड़ और तीरंदाज़ी में ही जायज़ है। अल-शाफ़ई ने कहा: इन तीनों के अलावा किसी भी चीज़ में प्रतियोगिता जुआ है।

अबू अल-बख्तरी अल-कादी ने ऊंटों, घोड़ों और तीरंदाज़ी की हदीस में "या पंख (कबूतर दौड़)" शब्द जोड़ा, जो उन्होंने अल-रशीद के लिए गढ़ा था। इसलिए, विद्वानों ने इसके और उनकी अन्य मनगढ़ंत बातों के कारण उनकी हदीस को छोड़ दिया, इसलिए विद्वान उनकी हदीस को कतई नहीं लिखते (4)। मलिक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: घोड़ों और तीरंदाज़ी के अलावा कोई प्रतियोगिता पुरस्कार नहीं है; क्योंकि यह युद्ध के लोगों के खिलाफ ताकत का स्रोत है। उन्होंने कहा: घुड़दौड़ हमें तीरंदाज़ी प्रतियोगिता से अधिक प्रिय है (5)। हदीस का प्रत्यक्ष अर्थ कुलीन ऊंटों (6) पर दौड़ और घोड़ों पर दौड़ के बीच समानता बताता है। कुछ विद्वानों ने घोड़ों के अलावा हर चीज़ में सट्टेबाजी को मना किया है; क्योंकि सट्टेबाजी करना अरबों का रिवाज था। अता से रिवायत है कि हर चीज़ में सट्टेबाजी जायज़ है (7)। इसकी व्याख्या उनके विरुद्ध की गई है (8); क्योंकि...

(1) अल-कुबरा (4410) में, और अल-मुजतबा 6/226 में। (2) अल-तमहीद 14/94। (3) उनके सहीह (2872) में। (4) अल-तमहीद 14/88 और 94, देखें तारीख बगदाद 13/455। अबू अल-बख्तरी है: वहब बिन वहब बिन कसीर अल-कादी अल-कुरैशी। अहमद ने कहा: वह हदीसें गढ़ा

करता था। मीज़ान अल-इतेदाल 4/353-354। (5) अल-तमहीद 14/84, और अल-इस्तिज़खार 14/310। (6) नजीबा का बहुवचन, जो ऊंटों को संदर्भित करता है। (7) (m) में: जायज़ (स्त्रीलिंग रूप)। (8) (m) में: उनका कहना।

اور نسائی (۱) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مقابلہ کا انعام (سبق) صرف تیر اندازی (نصل)، اونٹ کی دوڑ (خف) یا گھوڑوں کی دوڑ (حافر) میں ہی ہے۔" اور تیر اندازی کا ذکر ابن ابی ذئب کی حدیث سے ثابت ہے، نافع بن ابی نافع سے، ابو ہریرہ کے حوالے سے۔ اسے نسائی نے ذکر کیا ہے؛ اور حجاز و عراق کے فقہاء (۲) کا یہی قول ہے۔

اور بخاری (۳) نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: نبی اکرم ﷺ کی ایک اونٹنی تھی جس کا نام العضباء تھا، وہ پیچھے نہیں رہتی تھی - حمید نے کہا: یا قریب تھا کہ پیچھے نہ رہے - پس ایک اعرابی (دیہاتی) ایک جوان اونٹ پر آیا اور اس سے آگے نکل گیا، تو یہ بات مسلمانوں پر شاق گزری یہاں تک کہ آپ ﷺ کو اس کا علم ہوا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ پر یہ حق ہے کہ دنیا کی جو چیز بھی بلند ہوتی ہے وہ اسے پست کر دیتا ہے۔"

چوتھی بات: مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ شرط (جوا) کی صورت میں مقابلہ جائز نہیں ہے سوائے اونٹ، گھوڑے اور تیر اندازی کے؛ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: ان تینوں کے علاوہ کسی چیز میں مقابلہ جوا ہے۔

اور ابو البختری القاضی نے اونٹ، گھوڑے اور تیر اندازی کی حدیث میں "یا پر (کبوتر بازی)" کا لفظ زیادہ کر دیا، اور یہ ایک ایسا لفظ تھا جو اس نے (خلیفہ) رشید کے لیے گھڑا تھا، چنانچہ علماء نے اس کی اس بات اور اس کے علاوہ دیگر من گھڑت باتوں کی وجہ سے اس کی حدیث کو چھوڑ دیا، لہٰذا علماء کسی حال میں اس کی حدیث نہیں لکھتے (۴)۔ اور امام مالک رحمہ اللہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مقابلہ کا انعام صرف گھوڑوں اور تیر اندازی میں ہے؛ کیونکہ یہ اہل حرب کے خلاف قوت ہے؛ انہوں نے کہا: گھوڑوں کا مقابلہ ہمیں تیر اندازی کے مقابلے سے زیادہ پسند

ہے (۵)۔ اور حدیث کا ظاہری مفہوم اصیل اونٹوں (۶) پر مقابلہ اور گھوڑوں پر مقابلہ کے درمیان برابری کرتا ہے۔ اور بعض علماء نے گھوڑوں کے علاوہ ہر چیز میں شرط لگانے سے منع کیا ہے؛ کیونکہ یہ عربوں کی عادت تھی کہ وہ ان پر شرط لگاتے تھے۔ اور عطا سے مروی ہے کہ ہر چیز میں شرط لگانا جائز ہے (۷)۔ اور اس کی تاویل ان پر کی گئی ہے (۸)؛ کیونکہ...

(۱) الکبریٰ (۴۴۱۰) میں، اور المجتبیٰ ۶ / ۲۲۶ میں۔ (۲) التمهید ۱۴ / ۹۴۔ (۳) اپنی صحیح (۲۸۷۲) میں۔ (۴) التمهید ۱۴ / ۸۸ اور ۹۴، اور دیکھیں تاریخ بغداد ۱۳ / ۴۵۵۔ اور ابو البختری یہ ہے: وہب بن وہب بن کثیر القاضی القرشی۔ امام احمد نے فرمایا: وہ حدیثیں گھڑا کرتا تھا۔ میزان الاعتدال ۴ / ۳۵۳ - ۳۵۴۔ (۵) التمهید ۱۴ / ۸۴، اور الاستذکار ۱۴ / ۳۱۰۔ (۶) نجیبہ کی جمع، اور یہ اونٹ ہیں۔ (۷) (م) میں: جائزة۔ (۸) (م) میں: قوله۔

Taking it generally in everything leads to permitting gambling, which is forbidden by consensus (1). Fifth: Racing with horses and camels is not permissible except with a known finish line and a known duration, as we mentioned. Likewise, archery contests are not permissible except with a known target, a known number of shots, and a specified type of hit, such as 'khasq'(2) [lodging in the target], or hitting without a specific condition. Stakes (awards) are of three types: A stake given by the ruler—or a man other than the ruler—voluntarily from his own money, where he sets a known amount for the winner; whoever wins takes it. A stake provided by one of the competitors but not the other; if the other competitor wins, he takes it, and if the provider wins, he takes it, and it is better that he spends it on the purpose for which he provided it and not return it to his personal wealth; and this is something about which there is no disagreement. The third type of stake: There is disagreement about it, which is when each of them provides something equal to what his companion provides. Whoever wins secures his own stake and wins his companion's stake. This form is not permissible until they introduce a 'muhallil' [legitimatizer] between them, whom they cannot be sure of beating. If the 'muhallil' wins, he secures both stakes and takes them both for himself. If one of the competitors wins, he secures his own stake and takes his companion's stake, and the 'muhallil' gets nothing and owes nothing. If the second competitor beats the third, it is as if neither of the two original competitors won. Abu Ali ibn Khayran, from the Shafi'i school, said: The rule for the 'muhallil' horse is that its running ability should be unknown; it is called 'muhallil' because it legitimizes the stake for the competitors or for itself. Scholars agreed that if there is no 'muhallil' between them, and each competitor stipulates that if he wins, he takes his stake and his companion's stake, then it is gambling and is not permissible (3). In 'Sunan' Abi Dawud (4), on the authority of Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ, who said: 'Whoever introduces a horse between...'

---

(1) Al-Mufhim 3/701. (2) 'Khasaqal-sahm al-hadaf khasqan': If the arrow does not penetrate completely. Ibn Faris said: If it remains fixed in it and attached. Ibn al-Qatta' said: If it passes through the target. Al-Misbah al-Munir (kh-s-q). (3) Al-Tamhid 14/85-87, Al-Istidhkar 14/311-312, Al-Mufhim 3/701-702, and Ikmal al-Mu'allim 6/284-285. (4) Number (2579) and (2580), and it is in Ahmad (10557).

२८४ सूरह यूसुफ़: आयत १७

इसे हर चीज़ में सामान्य रूप से लेना जुए को अनुमति देने की ओर ले जाता है, जो सर्वसम्मति से हराम (वर्जित) है (१)। पाँचवाँ: घोड़ों और ऊँटों की दौड़ में तब तक पुरस्कार (बाज़ी) लगाना जायज़ नहीं है जब तक कि लक्ष्य और अवधि निश्चित न हो, जैसा कि हमने ज़िक्र किया है। इसी प्रकार तीरंदाज़ी में भी तब तक बाज़ी लगाना जायज़ नहीं है जब तक कि लक्ष्य और राउंड निश्चित न हों, और चोट लगने का प्रकार 'खसक़'(२) [लक्ष्य में धंसना] के रूप में निर्धारित न हो, या बिना किसी शर्त के चोट। पुरस्कार तीन प्रकार के होते हैं: एक पुरस्कार जो शासक—या शासक के अलावा कोई अन्य व्यक्ति—अपनी संपत्ति से स्वेच्छा से देता है, और वह जीतने वाले के लिए कुछ निश्चित राशि तय करता है; जो जीतता है वह उसे ले लेता है। और एक पुरस्कार जो प्रतियोगियों में से केवल एक निकालता है; यदि उसका साथी जीतता है तो वह उसे ले लेता है, और यदि स्वयं निकालने वाला जीतता है तो वह उसे ले लेता है, और यह बेहतर है कि वह इसे उसी उद्देश्य में खर्च करे जिसके लिए उसने निकाला था और अपनी संपत्ति में वापस न ले जाए; और यह ऐसी बात है जिसमें कोई मतभेद नहीं है। तीसरा प्रकार: इसमें मतभेद है, और वह यह है कि उनमें से प्रत्येक उतना ही अंश निकाले जितना उसके साथी ने निकाला है। फिर उनमें से जो भी जीतेगा, वह अपना अंश सुरक्षित कर लेगा और अपने साथी का अंश जीत लेगा। यह तरीका तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वे अपने बीच एक 'मुहल्लिल' (वैध करने वाला) को शामिल न करें, जिसके बारे में वे निश्चित न हों कि वे उसे हरा देंगे। यदि 'मुहल्लिल' जीतता है, तो वह दोनों पुरस्कार सुरक्षित कर लेता है और उन्हें अकेले ले लेता है। यदि प्रतियोगियों में से एक जीतता है, तो वह अपना हिस्सा सुरक्षित करता है और अपने साथी का हिस्सा ले लेता है, और इसमें 'मुहल्लिल' के लिए कुछ नहीं है और न ही उस पर कुछ भार है। और यदि उनमें से दूसरा तीसरे से आगे निकल जाता है, तो यह वैसा ही है जैसे उनमें से कोई भी नहीं जीता। शाफ़ई मत के विद्वानों में से अबू अली बिन खैरान ने कहा: 'मुहल्लिल' घोड़े का नियम यह है कि उसकी दौड़ की गति अज्ञात होनी चाहिए; और उसे 'मुहल्लिल' इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह प्रतियोगियों के लिए या स्वयं के लिए पुरस्कार को वैध बनाता है। और विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यदि उनके बीच कोई 'मुहल्लिल' नहीं है, और प्रत्येक प्रतियोगी ने यह शर्त रखी है कि यदि वह जीता तो वह अपना हिस्सा और अपने साथी का हिस्सा लेगा: तो यह जुआ है और जायज़ नहीं है (३)। और 'सुनन' अबू दाऊद (४) में, अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: 'जिसने दो घोड़ों के बीच एक ऐसा घोड़ा शामिल किया...'

(१) अल-मुफ़हिम ३/७०१। (२) 'खसक़ल-सहमु अल-हदफ़ा खसक़न': यदि तीर लक्ष्य को पूरी तरह से पार न करे। इब्न फ़ारिस ने कहा: यदि वह उसमें स्थिर हो जाए और अटक जाए। इब्न अल-क़त्ताअ ने कहा: यदि वह शिकार के आर-पार निकल जाए। अल-मिस्बाह अल-मुनीर (ख-स-क़)। (३) अल-तमहीद १४/८५-८७, अल-इस्तिज़कार १४/३११-३१२, अल-मुफ़हिम ३/७०१-७०२, और इकमाल अल-मुअल्लिम ६/२८४-२८५। (४) संख्या (२५७९) और (२५८०), और यह अहमद (१०५५७) के पास है।

۲۸٤ سورہ یوسف: آیت ۱۷

اسے ہر چیز پر عام طور پر لاگو کرنا جوئے کو جائز قرار دینے کی طرف لے جاتا ہے، اور یہ بالاتفاق حرام ہے(۱)۔ پانچویں بات: گھوڑوں اور اونٹوں کی دوڑ میں انعام (سبقت) جائز نہیں ہے سوائے ایک معلوم حد اور معلوم مدت تک، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اسی طرح تیر اندازی میں مقابلہ جائز نہیں ہے سوائے معلوم نشانے اور معلوم تعداد (رشق) کے، اور زخم کی ایک خاص قسم 'خسق'(۲) [نشانے میں پیوست ہونا] شرط ہو، یا بغیر کسی شرط کے نشانہ لگنا۔ مقابلے کے انعامات تین طرح کے ہیں: ایک وہ انعام جو حکمران—یا حکمران کے علاوہ کوئی شخص—اپنے مال سے اپنی خوشی سے دیتا ہے، اور وہ جیتنے والے کے لیے ایک معلوم چیز مقرر کرتا ہے، تو جو جیت جائے وہ اسے لے لیتا ہے۔ دوسرا وہ انعام جو دو مقابلہ کرنے والوں میں سے ایک نکالتا ہے دوسرا نہیں؛ اگر اس کا ساتھی جیت جائے تو وہ اسے لے لے گا، اور اگر وہ خود جیت جائے تو وہ اسے لے لے گا، اور بہتر یہ ہے کہ وہ اسے اسی مصرف میں خرچ کر دے جس کے لیے اس نے نکالا تھا اور اپنے مال میں واپس نہ لائے، اور یہ ان امور میں سے ہے جن میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ تیسری صورت: اس میں اختلاف ہے، اور وہ یہ ہے کہ ہر ایک اتنی ہی رقم نکالے جتنی اس کے ساتھی نے نکالی ہے۔ پھر ان میں سے جو بھی جیتے گا، وہ اپنا حصہ بھی بچا لے گا اور اپنے ساتھی کا حصہ بھی جیت لے گا۔ یہ صورت اس وقت تک جائز نہیں ہے جب تک کہ وہ اپنے درمیان ایک 'محلل' (حلال کرنے والا تیسرا فریق) شامل نہ کر لیں جس کے بارے میں انہیں یہ اطمینان نہ ہو کہ وہ اس سے جیت جائیں گے۔ اگر 'محلل' جیت گیا تو وہ دونوں انعامات حاصل کر لے گا اور تنہا انہیں لے لے گا، اور اگر مقابلہ کرنے والوں میں سے ایک جیت گیا تو اس نے اپنا حصہ بچا لیا اور اپنے ساتھی کا حصہ لے لیا، اور محلل کے لیے اس میں کچھ نہیں ہے اور نہ ہی

اس پر کچھ واجب ہے۔ اور اگر ان میں سے دوسرا تیسرے سے پہلے نکل گیا تو یہ ایسا ہی ہے جیسے ان میں سے کوئی بھی نہیں جیتا۔ شافعی مسلک کے اصحاب میں سے ابو علی بن خیران نے کہا: 'محلل' گھوڑے کا حکم یہ ہے کہ اس کی رفتار معلوم نہ ہو؛ اور اسے 'محلل' اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ مقابلہ کرنے والوں کے لیے یا اپنے لیے انعام کو حلال کرتا ہے۔ اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر ان کے درمیان کوئی 'محلل' نہ ہو، اور مقابلہ کرنے والوں میں سے ہر ایک نے یہ شرط لگائی ہو کہ اگر وہ جیتا تو اپنا حصہ بھی لے گا اور اپنے ساتھی کا بھی، تو یہ جُوا ہے اور جائز نہیں ہے(۳)۔ اور 'سنن' ابی داود(٤) میں حضرت ابوہریرہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: 'جس نے دو گھوڑوں کے درمیان ایک گھوڑا داخل کیا...'

---

(۱) المفہم ۳/۷۰۱۔ (۲) 'خسق السہم الہدف خسقاً': جب تیر نشانے میں بہت گہرائی تک پیوست نہ ہو۔ ابن فارس نے کہا: جب وہ اس میں ٹھہر جائے اور اٹک جائے۔ ابن القطاع نے کہا: جب وہ شکار کے پار نکل جائے۔ المصباح المنیر (خسق)۔ (۳) التمہید ۱٤/۸۵-۸۷، والاستذکار ۱٤/۳۱۱-۳۱۲، والمفہم ۳/۷۰۱-۷۰۲، وإکمال المعلم ٦/۲۸٤-۲۸۵۔ (٤) نمبر (۲۵۷۹) اور (۲۵۸۰)، اور یہ مسند احمد میں بھی ہے (۱۰۵۵۷)۔

Page 285 Surah Yusuf, Verse 17

...two horses, and he is not certain of winning; then it is not gambling. But whoever enters it while being certain of winning, it is gambling.

In "Al-Muwatta" (1), from Sa'id ibn al-Musayyib, he said: There is no harm in horse racing if a "muhallil" (a third horse) is introduced; if it wins, it takes the prize, and if it is beaten, it owes nothing.

Al-Shafi'i and the majority of the people of knowledge held this view. Malik's opinion on this varied; he once said: A muhallil is not mandatory in horses, and we do not follow Sa'id's view on it. Then he said: It is not permissible except with a muhallil, and this is the better of his two opinions (2).

Sixth: Only a mature person (who has reached puberty) should be put on horses and camels in races, although it would be better if their owners rode them. It was narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: No one should ride horses in races except their owners. Al-Shafi'i said: The minimum lead is to precede with the neck (al-hadi) or part of it, or with the rump (al-kifl) or part of it. Competition between archers (3) is of this nature according to him, and the view of Muhammad ibn al-Hasan in this chapter is similar to Al-Shafi'i's view (4).

Seventh: It was narrated from the Prophet ﷺ that he raced with Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both); the Messenger of Allah ﷺ won, Abu Bakr came second (salla), and Umar came third (thallatha) (5). The meaning of "Abu Bakr salla" is that the head of his horse was at the "salaway" (6) of the Messenger of Allah's ﷺ horse. The "salawan" refers to the area of the rump.

The Almighty's saying: {And we left Yusuf with our belongings} meaning: with our clothes and fabrics as a guard.

---

(1) 2/468. (2) Al-Istidhkar 14/311, and Al-Mufhim 3/701-702. (3) In (d), (z), and (m): 'from', and what is established is from (zh), which corresponds to what is in Al-Tamheed 14/86. (4) Al-Tamheed 14/79-80 and 86. 'Al-Hadi': the neck. 'Al-Kifl': the rump, or its back part, or the loin. Al-Qamus (hadi) and (kifl). (5) Previous 1/259. (6) In (m): sala.

पृष्ठ २८५ सूरा यूसुफ़, आयत १७

...दो घोड़े, और उसे जीतने का भरोसा नहीं है; तो यह जुआ नहीं है। और जो कोई इस भरोसे के साथ इसमें शामिल होता है कि वह जीतेगा; तो वह जुआ है।

और "अल-मुवत्ता" (१) में सईद इब्न अल-मुसय्यब से रिवायत है कि उन्होंने कहा: घुड़दौड़ में कोई हर्ज नहीं है यदि इसमें एक 'मुहल्लि' (तीसरा पक्ष) शामिल किया जाए। यदि वह जीतता है, तो वह पुरस्कार लेता है, और यदि वह हार जाता है, तो उस पर कुछ नहीं होता।

इमाम शाफ़ई और अधिकांश विद्वानों ने यही कहा है। इमाम मालिक की इस बारे में राय अलग-अलग थी; एक बार उन्होंने कहा: घोड़ों की दौड़ में मुहल्लि ज़रूरी नहीं है, और हम सईद की बात नहीं मानते। फिर उन्होंने कहा: मुहल्लि के बिना यह जायज़ नहीं है, और यह उनकी बातों में से बेहतर है (२)।

छठा: दौड़ के लिए घोड़ों और ऊंटों पर केवल बालिग (वयस्क) व्यक्ति को ही बैठाया जाना चाहिए, और यदि उनके मालिक उन पर सवार हों तो बेहतर होगा; उमर इब्न अल-ख़त्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: दौड़ में घोड़ों पर उनके मालिकों के अलावा कोई और सवार न हो। शाफ़ई ने कहा: दौड़ में जीत का न्यूनतम अंतर गर्दन (अल-हादी) या उसके कुछ हिस्से से, या पुट्ठे (अल-किफ़्ल) या उसके कुछ हिस्से से आगे निकलना है। उनके अनुसार तीरंदाजों (३) के बीच मुक़ाबला भी इसी तरह होता है, और इस अध्याय में मुहम्मद इब्न अल-हसन का विचार शाफ़ई के विचार के समान है (४)।

सातवां: नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के साथ दौड़ लगाई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ आगे निकल गए, अबू बक्र दूसरे स्थान पर रहे (सल्ला), और उमर तीसरे स्थान पर रहे (थल्लथ) (५)। "अबू बक्र सल्ला" का अर्थ है कि उनके घोड़े का सिर अल्लाह के रसूल ﷺ के घोड़े के पुट्ठे (सलवई) (६) के पास था। "सलवान" का अर्थ पुट्ठे का स्थान है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने यूसुफ़ को अपने सामान के पास छोड़ा} यानी: अपने कपड़ों और वस्त्रों के पास एक रक्षक के रूप में।

---

(१) ४६८/२. (२) अल-इस्तिज़कार ३११/१४, और अल-मुफ़हिम ७०१/३ - ७०२. (३) (द), (ज़) और (म) में: 'से', और जो प्रमाणित है वह (ज़ह) से है, जो अल-तमहीद ८६/१४ में दी गई जानकारी के अनुरूप

है। (४) अल-तमहीद ७९/१४ - ८० और ८६. 'अल-हादी': गर्दन। 'अल-किफ़्ल': पुट्ठा, या उसका पिछला हिस्सा। अल-क़ामूस (हादी) और (किफ़्ल)। (५) पिछला २५९/१. (६) (म) में: सला।

صفحہ ۲۸۵ سورہ یوسف، آیت ۱۷

...دو گھوڑے، اور اسے جیتنے کا یقین نہیں؛ تو یہ جوا نہیں ہے۔ اور جس نے اسے اس حال میں داخل کیا کہ اسے جیتنے کا یقین ہو؛ تو وہ جوا ہے۔

اور "الموطأ" (۱) میں سعید بن المسیب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: گھڑ دوڑ میں کوئی حرج نہیں جب اس میں کوئی 'محلّل' (تیسرا گھوڑا) شامل ہو، اگر وہ جیت جائے تو انعام لے لے، اور اگر ہار جائے تو اس پر کچھ نہیں۔

امام شافعی اور جمہور اہل علم کا یہی قول ہے۔ اس بارے میں امام مالک کا قول مختلف رہا، ایک بار انہوں نے کہا: گھوڑوں میں محلّل واجب نہیں، اور ہم اس میں سعید کا قول نہیں لیتے، پھر انہوں نے کہا: محلّل کے بغیر جائز نہیں، اور یہ ان کے اقوال میں سے بہتر ہے (۲)۔

چھٹا: دوڑ میں گھوڑوں اور اونٹوں پر صرف بالغ شخص کو ہی سوار کیا جائے، اور اگر ان کے مالکان خود سوار ہوں تو بہتر ہے؛ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: دوڑ میں گھوڑوں پر ان کے مالکان کے علاوہ کوئی سوار نہ ہو۔ شافعی نے کہا: دوڑ میں سبقت کی کم از کم حد گردن (الہادی) یا اس کے کچھ حصے سے، یا پٹھے (الکفل) یا اس کے کچھ حصے سے آگے نکلنا ہے۔ ان کے نزدیک تیر اندازوں (۳) کے درمیان مقابلہ بھی اسی طرح ہے، اور اس باب میں محمد بن الحسن کا قول شافعی کے قول کی طرح ہے (٤)۔

ساتواں: نبی ﷺ سے مروی ہے کہ انہوں نے ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما سے دوڑ لگائی، تو رسول اللہ ﷺ سبقت لے گئے، ابوبکر دوسرے نمبر پر رہے (صلی)، اور عمر تیسرے نمبر پر

(ثلّث) (٥)۔ "ابوبکر صلی" کا مطلب یہ ہے کہ ان کے گھوڑے کا سر رسول اللہ ﷺ کے گھوڑے کے پٹھوں (صَلَوَي) (٦) کے پاس تھا، اور "صَلَوان" پٹھوں کی جگہ کو کہتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے یوسف کو اپنے سامان کے پاس چھوڑا} یعنی: اپنے کپڑوں اور مال و اسباب کے پاس بطور محافظ

---

(١) ٤٦٨/٢۔ (٢) الاستذکار ٣١١/١٤، والمفہم ٧٠١/٣ - ٧٠٢۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: 'من'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو التمہید ١٤/٨٦ کے مطابق ہے۔ (٤) التمہید ٧٩/١٤ - ٨٠ اور ٨٦۔ 'الہادی': گردن۔ 'الکفل': پٹھا، یا اس کا پچھلا حصہ۔ القاموس (ہدی) اور (کفل)۔ (٥) سابقہ ١/٢٥٩۔ (٦) (م) میں: صلا۔

Page 286 Surah Yusuf: Verses 17 - 18

...to her(1). {So the wolf ate him}. This is because when they heard their father saying: "I fear that the wolf might eat him," they took that from his mouth and avoided(2) it; because it was the most apparent fear for him. {But you are not a believer in us} meaning: a confirmer(3). {Even if we were} meaning: although we were; stated by Al-Mubarrid(4) and Ibn Ishaq(5). {Truthful} in our words. Jacob did not believe them because of the strength of the accusation and the abundance of evidence contrary to what they said, as will be explained later. It was said: "Even if we were truthful" means: even if we were people of trust and truthfulness in your eyes, you would not have believed us and would have accused us in this matter, due to your intense love for Joseph; its meaning was stated by Al-Tabari, Al-Zajjaj, and others(6).

Allah Almighty says: {And they brought upon his shirt false blood. He said, "Rather, your souls have enticed you to something, so patient endurance is most fitting. And Allah is the one sought for help against that which you describe." (18)}

Allah Almighty says: {And they brought upon his shirt false blood}

There are three issues in it: First: Allah Almighty's saying: {false blood}. Mujahid said: It was the blood of a lamb or a young goat that they slaughtered. Qatada said: It was the blood of a doe(7), meaning: they brought false blood on his shirt, so he described the blood with the verbal noun (infinitive), so its estimation became: blood of falsehood, like: {And ask the village}. The active and passive participles are sometimes named with the verbal noun. It is said: "This is the beating of the prince," meaning: his beaten one, and "pouring water," meaning:

---

(1) See Al-Nukat wal-Uyun 3/14. (2) Meaning: they refrained. Al-Qamus (haram). (3) Al-Kashshaf 2/308, and Zad al-Masir 4/192. (4) In Al-Kamil 1/361, and it was transmitted by the author through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/226. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/15, and Zad al-Masir 4/192. (6) Tafsir al-Tabari 13/34, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/96, Al-Muharrar al-Wajiz 3/226, and Zad al-Masir 4/192. (7) Al-Nukat wal-Uyun 3/15, and the saying of Mujahid was narrated by al-Tabari 13/35.

पृष्ठ २८६ सूरा यूसुफ़: आयतें १७ - १८

...उसके लिए(१)। {तो भेड़िये ने उसे खा लिया}। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब उन्होंने अपने पिता को यह कहते सुना: "मुझे डर है कि भेड़िया उसे खा जाएगा," तो उन्होंने उनके मुँह से यह बात पकड़ ली और इससे बचे(२); क्योंकि यह उनके लिए सबसे स्पष्ट डर था। {परंतु आप हम पर विश्वास नहीं करेंगे} यानी: पुष्टि करने वाले(३)। {भले ही हम हों} यानी: हालाँकि हम थे; अल-मुबर्रिद(४) और इब्न इशाक(५) ने ऐसा कहा है। {सच्चे} अपनी बात में। याकूब ने उनकी बात पर विश्वास नहीं किया क्योंकि उनके विरुद्ध आरोप की प्रबलता और उनके कहे के विपरीत साक्ष्यों की बहुलता थी, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। कहा गया है: "भले ही हम सच्चे हों" का अर्थ है: भले ही हम आपकी नज़र में विश्वास और सच्चाई वाले लोग होते, तो भी आप हम पर विश्वास नहीं करते और इस मामले में हम पर आरोप लगाते, क्योंकि यूसुफ़ के प्रति आपका प्रेम बहुत अधिक था; इसका अर्थ अल-तबरी, अल-ज़ज्जाज और अन्य(६) ने बताया है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वे उसकी कमीज़ पर झूठा खून लगा लाए। उसने कहा, "बल्कि तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए एक बात बना ली है, तो धैर्य ही उत्तम है। और जो कुछ तुम बता रहे हो उसके विरुद्ध अल्लाह ही से मदद माँगी जा सकती है।" (१८)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वे उसकी कमीज़ पर झूठा खून लगा लाए}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {झूठा खून}। मुजाहिद ने कहा: वह किसी मेमने या बकरी के बच्चे का खून था जिसे उन्होंने ज़बह किया था। कतादा ने कहा: वह हिरणी का खून था(७), अर्थात: वे उसकी कमीज़ पर ऐसा खून लाए जिसमें झूठ था, तो खून का वर्णन स्रोत (मस्दर) के साथ किया गया, तो इसका अर्थ हुआ: झूठ वाला खून, जैसे: {और बस्ती से पूछो}। कर्ता और कर्म को कभी-कभी स्रोत के नाम से पुकारा जाता है। कहा जाता है: "यह अमीर की पिटाई है," यानी: उसके द्वारा पीटा गया व्यक्ति, और "बहता पानी," यानी:

---

(१) देखें अन-नुकत वल-उयून ३/१४। (२) यानी: वे रुक गए। अल-कामूस (हरम)। (३) अल-कश्शाफ़ २/३०८, और ज़ाद अल-मसीर ४/१९२। (४) अल-कामिल १/३६१ में, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२२६ में इसे उद्धृत किया है। (५) अन-नुकत वल-उयून ३/१५, और ज़ाद अल-मसीर ४/१९२। (६) तफ़सीर अल-तबरी १३/३४, मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज ३/९६,

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२२६, और ज़ाद अल-मसीर ४/१९२। (७) अन-नुकत वल-उयून ३/१५, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी १३/३५ द्वारा निकाला गया है।

صفحہ ۲۸۶ سورہ یوسف: آیات ۱۷ - ۱۸

...اس کے لیے(۱)۔ {تو اسے بھیڑیا کھا گیا}۔ یہ اس لیے ہے کہ جب انہوں نے اپنے باپ کو یہ کہتے سنا: "مجھے ڈر ہے کہ اسے بھیڑیا کھا جائے گا" تو انہوں نے ان کے منہ سے یہ بات پکڑ لی، اور اس سے پرہیز کیا(۲)؛ کیونکہ یہ ان کے لیے سب سے واضح خوف تھا۔ {اور آپ ہم پر یقین کرنے والے نہیں ہیں} یعنی: تصدیق کرنے والے(۳)۔ {اگرچہ ہم ہوں} یعنی: اگرچہ ہم تھے؛ یہ مبرد(۴) اور ابن اسحاق(۵) نے کہا ہے۔ {سچے} اپنی بات میں۔ یعقوب علیہ السلام نے ان کی تصدیق نہیں کی کیونکہ ان پر لگنے والی تہمت کی مضبوطی اور ان کی کہی ہوئی بات کے خلاف دلائل کی کثرت تھی، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔ کہا گیا ہے: "اگرچہ ہم سچے ہوں" یعنی: اگرچہ ہم آپ کے نزدیک معتبر اور سچے ہوتے، تب بھی آپ ہماری تصدیق نہ کرتے اور اس معاملے میں ہم پر تہمت لگاتے، یوسف علیہ السلام سے آپ کی شدید محبت کی وجہ سے؛ اس کا مفہوم طبری، زجاج اور دیگر(۶) نے بیان کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ اس کی قمیص پر جھوٹا خون لگا لائے۔ (یعقوب نے) کہا، "بلکہ تمہارے نفسوں نے تمہارے لیے ایک بات گھڑ لی ہے، پس صبر ہی بہتر ہے۔ اور جو کچھ تم بیان کر رہے ہو اس پر اللہ ہی سے مدد مانگی جا سکتی ہے۔" (۱۸)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ اس کی قمیص پر جھوٹا خون لگا لائے}

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {جھوٹا خون}۔ مجاہد نے کہا: وہ کسی میمنے یا بکری کے بچے کا خون تھا جسے انہوں نے ذبح کیا تھا۔ قتادہ نے کہا: وہ ہرنی کا خون تھا(۷)، یعنی: وہ اس کی قمیص پر ایسا خون لائے جس میں جھوٹ تھا، چنانچہ خون کی صفت مصدر کے ساتھ بیان کی گئی، تو اس کی تقدیر (مراد) یہ ہوئی: جھوٹ والا خون، جیسے: {اور بستی سے

پوچھو}۔ فاعل اور مفعول کبھی کبھی مصدر کے نام سے پکارے جاتے ہیں، کہا جاتا ہے: "یہ امیر کی پٹائی ہے"، یعنی: اس کا پٹا ہوا، اور "بہتا پانی"، یعنی:

---

(۱) دیکھئے النکت والعیون ۳/۱۴۔ (۲) یعنی: وہ باز رہے۔ القاموس (حرم)۔ (۳) الکشاف ۲/۳۰۸، اور زاد المسیر ۴/۱۹۲۔ (۴) الکامل ۱/۳۶۱ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۳/۲۲۶ میں نقل کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/۱۵، اور زاد المسیر ۴/۱۹۲۔ (۶) تفسیر طبری ۱۳/۳۴، معانی القرآن للزجاج ۳/۹۶، المحرر الوجیز ۳/۲۲۶، اور زاد المسیر ۴/۱۹۲۔ (۷) النکت والعیون ۳/۱۵، اور مجاہد کا قول طبری ۱۳/۳۵ نے روایت کیا ہے۔

Surah Yusuf: Verse 18 287

...poured, and "maa'un ghawr" (sinking water), meaning: sunken, and "rajulun 'adl" (a just man), meaning: just (1). Al-Hasan and Aisha read: "bi damin kadibin" (with deceptive blood), with the letter 'dal' without a dot (2), meaning: fresh blood; it is said that fresh blood is "kadib". It is also reported that it means changed blood, as stated by Ash-Sha'bi (3). "Kadib" is also the white spots that appear on the fingernails of youths. So, it is possible that the blood on the shirt was compared to the white spots on the fingernails due to the difference between the two colors (4). The second [point]: Our scholars, may Allah have mercy on them, said: When they intended to make the blood a sign of their truthfulness, Allah coupled this sign with another sign that contradicted it, which was the safety of the shirt from tearing (5). For it is impossible for a wolf to prey on Joseph while he was wearing the shirt and the shirt remains intact from tearing (6). When Jacob, peace be upon him, examined the shirt and found no tear or mark in it, he deduced their lie from that and said to them: "When was this wolf so gentle (7) that it would eat Joseph and not tear the shirt?!" This was stated by Ibn Abbas and others (8). Israel narrated from Simak bin Harb, from Ikrimah, from Ibn Abbas, who said: The blood was the blood of a lamb. Sufyan narrated from Simak, from Ikrimah, from Ibn Abbas, who said: When he looked at it, he said: "You lied; if the wolf had eaten him, it would have torn the shirt" (9).

(1) Similar speech is in Tafsir al-Razi 18/102. (2) Rare recitations (Qira'at Shadhah) p. 62 - 63 from al-Hasan, and Al-Muhtasab 1/335 from al-Hasan and Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. And from Aisha, may Allah be pleased with her, as mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 5/289. (3) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/15. (4) See Al-Muhtasab 1/335. (5) In version (ظ): tearing (takhriq). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1065. (7) In versions (ظ) and (م): wise (hakiman). (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/227. This report was also extracted by al-Tabari 13/36 - 37. (9) Al-Tabari extracted both in 13/36 - 38, and the second report with him is through Sufyan from Simak from Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

सूरह यूसुफ: आयत 18 287

...डाला हुआ, और "मा-उन गौर" (डूबता हुआ पानी), जिसका अर्थ है: गहरा डूबा हुआ, और "रजुलुन अदल" (एक न्यायप्रिय व्यक्ति), जिसका अर्थ है: न्यायप्रिय (1)। अल-हसन और आयशा ने पढ़ा: "बि दमिन कदिबिन" (झूठे खून के साथ), बिना नुक्ते वाली 'दाल' के साथ (2), जिसका अर्थ है: ताज़ा खून; कहा जाता है कि ताज़ा खून "कदिब" है। यह भी बताया गया है कि इसका अर्थ बदला हुआ खून है, जैसा कि अश-शाबी ने कहा है (3)। "कदिब" युवाओं के नाखूनों पर दिखाई देने वाले सफेद धब्बे भी हैं। तो, यह संभव है कि शर्ट पर लगे खून की तुलना नाखूनों पर सफेद धब्बों से की गई हो, क्योंकि दोनों रंगों में अंतर होता है (4)। दूसरा [बिंदु]: हमारे विद्वानों ने, अल्लाह उन पर दया करे, कहा है: जब उन्होंने खून को अपनी सच्चाई का संकेत बनाने का इरादा किया, तो अल्लाह ने इस संकेत के साथ एक और संकेत जोड़ा जो इसका खंडन करता था, वह था शर्ट का फटने से सुरक्षित रहना (5)। क्योंकि यह असंभव है कि एक भेड़िया यूसुफ का शिकार करे जब उन्होंने शर्ट पहनी हो और शर्ट फटने से बच जाए (6)। जब याकूब अलैहिस्सलाम ने शर्ट की जांच की और उसमें कोई छेद या निशान नहीं पाया, तो उन्होंने इससे उनके झूठ का अनुमान लगाया और उनसे कहा: "यह भेड़िया कब से इतना उदार (7) हो गया कि उसने यूसुफ को खा लिया और शर्ट को नहीं फाड़ा?!" यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है (8)। इस्राइल ने सिमक बिन हर्ब से, उन्होंने इक्रिमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, जिन्होंने कहा: खून एक मेमने का खून था। सुफियान ने सिमक से, उन्होंने इक्रिमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, जिन्होंने कहा: जब उन्होंने इसे देखा, तो कहा: "तुमने झूठ बोला; अगर भेड़िया उसे खा जाता, तो वह शर्ट को फाड़ देता" (9)।

(1) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-राज़ी 18/102 में है। (2) अल-हसन से अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 62 - 63, और अल-हसन और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अल-मुहतासब 1/335। और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से, जैसा कि अबू हयान ने अल-बहर 5/289 में उल्लेख किया है। (3) देखें अल-नुकात व अल-उयून 3/15। (4) देखें अल-मुहतासब 1/335। (5) (ظ) संस्करण में: फाड़ना (तखरीक)। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1065। (7) (ظ) और (م) संस्करणों में: बुद्धिमान (हकीमन)। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/227। इस रिवायत को अल-तबरी 13/36 - 37 ने भी उद्धृत किया है। (9) अल-तबरी ने दोनों को 13/36 - 38 में उद्धृत किया है, और उनके पास दूसरी रिवायत सुफियान के माध्यम से सिमक से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से है।

سورہ یوسف: آیت 18 287

...بہایا ہوا، اور "ماءٌ غَوْرٌ" (ڈوبتا ہوا پانی)، یعنی: گہرا، اور "رجلٌ عَدْلٌ" (ایک عادل شخص)، یعنی: عادل (1)۔ الحسن اور عائشہ نے پڑھا: "بِدَمٍ كَدِبٍ" (جھوٹے خون کے ساتھ)، بغیر نقطے والی 'دال' کے ساتھ (2)، یعنی: تازہ خون؛ کہا جاتا ہے کہ تازہ خون "کدب" ہے۔ یہ بھی مروی ہے کہ اس سے مراد بدلا ہوا خون ہے، جیسا کہ شعبی نے کہا (3)۔ "کدب" نوجوانوں کے ناخنوں پر ظاہر ہونے والے سفید دھبوں کو بھی کہتے ہیں۔ تو، یہ ممکن ہے کہ قمیض پر موجود خون کو ناخنوں پر موجود سفیدی سے تشبیہ دی گئی ہو کیونکہ دونوں رنگوں میں فرق ہوتا ہے (4)۔ دوسری [بات]: ہمارے علماء نے، اللہ ان پر رحم فرمائے، کہا: جب انہوں نے خون کو اپنی سچائی کی علامت بنانا چاہا تو اللہ تعالیٰ نے اس علامت کے ساتھ ایک ایسی علامت جوڑ دی جو اس کے برعکس تھی، اور وہ تھی قمیض کا پھٹنے سے محفوظ رہنا (5)۔ کیونکہ یہ ناممکن ہے کہ بھیڑیا یوسف کو شکار کرے جبکہ انہوں نے قمیض پہن رکھی ہو اور قمیض پھٹنے سے بچ جائے (6)۔ جب یعقوب علیہ السلام نے قمیض کا جائزہ لیا اور اس میں کوئی پھٹن یا نشان نہ پایا تو اس سے ان کے جھوٹ پر استدلال کیا اور ان سے کہا: "یہ بھیڑیا کب سے اتنا بردبار (7) ہو گیا کہ یوسف کو کھا گیا اور قمیض نہیں پھاڑی؟Official" یہ بات ابن عباس اور دیگر نے کہی ہے (8)۔ اسرائیل نے سماک بن حرب سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: وہ خون ایک بھیڑ کے بچے کا خون تھا۔ سفیان نے سماک سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: جب انہوں نے اسے دیکھا تو کہا: "تم نے جھوٹ بولا، اگر بھیڑیا اسے کھا جاتا تو قمیض پھاڑ دیتا" (9)۔

(1) اسی طرح کی گفتگو تفسیر الرازی 18/102 میں ہے۔ (2) القراءات الشاذة ص 62 - 63 عن الحسن، اور المحتسب 1/335 عن الحسن وابن عباس رضی اللہ عنہما۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے، جیسا کہ ابو حیان نے البحر 5/289 میں ذکر کیا ہے۔ (3) دیکھیے النکت والعیون 15/3۔ (4) دیکھیے المحتسب 335/1۔ (5) (ظ) میں ہے: التخریق (پھاڑنا)۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 1065/3۔ (7) (ظ) اور (م) میں ہے: حکیماً (حکیم)۔ (8) المحرر الوجیز 227/3۔ اور اس اثر کو طبری نے 13/36 - 37 میں نکالا ہے۔ (9) طبری نے دونوں کو 13/36 - 38 میں نکالا ہے، اور دوسرا اثر ان کے پاس سفیان کے واسطے سے سماک سے، سعید بن جبیر سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ہے۔

Surah Yusuf: Verse 18 Page 288

Al-Mawardi related that there were three signs in the shirt: when they came with false blood on it, when his shirt was torn from the back, and when it was cast over his father's face and he regained his sight(1).

I say: This is rejected, for the shirt they brought with blood is not the same shirt that was torn, nor the same shirt the messenger of good news brought to him. It has been said: The shirt that was torn is the one that was brought to him and he regained his sight, as will be explained at the end of the Surah, God willing(2).

It is narrated that they said to him: "No, thieves killed him." Their statements differed, so he suspected them. Jacob said to them: "You claim the wolf ate him, but if he had eaten him, he would have torn his shirt before reaching his skin, yet I see no tear in the shirt. And you claim thieves killed him, but if they had killed him, they would have taken his shirt; do they want anything but his clothes?!" At that, they said: "But thou wilt never believe us even though we tell the truth"; narrated from Al-Hasan and others. Meaning: even if we were described as truthful, you would suspect us(3).

Third: Jurists used this verse as evidence for applying signs (circumstantial evidence) in matters of jurisprudence, such as Qasama (collective oath) and others. They agreed that Jacob, peace be upon him, deduced their lie from the wholeness of the shirt. Likewise, a judge or observer must notice signs and indicators if they conflict; whichever of them outweighs the others, he rules according to the weight of evidence, which is the strength of the accusation, and there is no dispute in ruling by it; said Ibn al-Arabi(4).

The Almighty's saying: {He said: "Nay, but your souls have seduced you into something. So patience is most fitting."}

In it are three issues:

First: It is narrated that when they said to Jacob: "The wolf ate him," he said to them: "Did the wolf not leave a limb for him that you could bring to me so I could find comfort in it?! Did it not leave me a garment in which I could smell his scent?!" They said: "Yes, this..."

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/15. Mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3/1065. (2) Verse (93). (3) Mentioned by the author before this verse and attributed it to Al-Tabari

and Al-Zajjaj; see Majma' al-Bayan by Al-Tabarsi 12/28-29. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1065, see Al-Muharrar al-Wajiz 3/227.

सूरह यूसुफ: आयत 18 पृष्ठ 288

अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है कि कमीज़ में तीन निशानियाँ थीं: जब वे उस पर झूठा खून लगाकर लाए, जब उनकी कमीज़ पीछे से फटी थी, और जब उसे उनके पिता के चेहरे पर डाला गया और उनकी दृष्टि वापस आ गई (1)।

मैंने कहा: यह बात अस्वीकार्य है, क्योंकि जिस कमीज़ पर वे खून लगाकर लाए थे, वह फटी हुई कमीज़ से अलग थी, और उस कमीज़ से भी अलग थी जिसे खुशखबरी लाने वाला लाया था। यह भी कहा गया है: जो कमीज़ फटी थी, वही लाई गई थी और वे फिर से देखने लगे, जैसा कि सूरह के अंत में स्पष्ट किया जाएगा, इंशाअल्लाह (2)।

यह वर्णित है कि उन्होंने उससे कहा: "नहीं, बल्कि चोरों ने उसे मार डाला।" उनके बयानों में अंतर था, इसलिए उसने उन पर संदेह किया। याकूब ने उनसे कहा: "तुम दावा करते हो कि भेड़िये ने उसे खा लिया, लेकिन अगर उसने उसे खाया होता, तो उसकी त्वचा तक पहुँचने से पहले वह उसकी कमीज़ फाड़ देता, फिर भी मुझे कमीज़ में कोई छेद नहीं दिख रहा है। और तुम दावा करते हो कि चोरों ने उसे मार डाला, लेकिन अगर उन्होंने उसे मारा होता, तो वे उसकी कमीज़ ले जाते; क्या वे उसके कपड़ों के अलावा कुछ और चाहते थे?!" इस पर उन्होंने कहा: "किन्तु आप तो हमारी बात का कदापि विश्वास न करेंगे, चाहे हम सच ही क्यों न हों"; अल-हसन और अन्यों से वर्णित है। अर्थात: यदि हम सच्चे भी होते, तब भी आप हम पर संदेह करते (3)।

तीसरा: न्यायविदों ने इस आयत को न्यायशास्त्र के मामलों, जैसे क़सामा (सामूहिक शपथ) और अन्य में संकेतों (परिस्थितिजन्य साक्ष्य) के उपयोग के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है। वे इस बात पर सहमत हुए कि याकूब (अलैहिस्सलाम) ने कमीज़ के सही-सलामत होने से उनके झूठ का अनुमान लगाया था। इसी तरह, एक न्यायाधीश या पर्यवेक्षक को संकेतों और संकेतों पर ध्यान देना चाहिए यदि वे परस्पर विरोधी हों; उनमें से जो भी भारी हो, वह उसी के अनुसार निर्णय लेता है, जो आरोप की ताकत है, और इसके द्वारा निर्णय लेने में कोई विवाद नहीं है; इब्न अल-अरबी ने कहा (4)।

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "बल्कि तुम्हारे अपने ही मन ने तुम्हारे लिए एक बात गढ़ ली है। अतः (मेरे लिए) धैर्य ही उत्तम है।"}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: यह वर्णित है कि जब उन्होंने याकूब से कहा: "भेड़िये ने उसे खा लिया," तो उन्होंने उनसे कहा: "क्या भेड़िये ने उसका कोई अंग नहीं छोड़ा जिसे तुम मेरे पास ला सको ताकि मुझे उससे सुकून मिले?! क्या उसने मेरे लिए कोई कपड़ा नहीं छोड़ा जिसमें मैं उसकी खुशबू सूंघ सकूं?!" उन्होंने कहा: "हाँ, यह..."

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/15। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 3/1065 में इसका उल्लेख किया है। (2) आयत (93)। (3) लेखक ने इस आयत से पहले इसका उल्लेख किया है और इसे अल-तबरी और अल-ज़ज्जाज को जिम्मेदार ठहराया है; अल-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान 12/28-29 देखें। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1065 में, अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/227 देखें।

سورہ یوسف: آیت ۱۸ صفحہ ۲۸۸

الماوردی نے روایت کی ہے کہ قمیض میں تین نشانیاں تھیں: جب وہ اس پر جھوٹا خون لگا کر لائے، جب اس کی قمیض پیچھے سے پھٹی ہوئی تھی، اور جب وہ اس کے والد کے چہرے پر ڈالی گئی تو ان کی بینائی لوٹ آئی(۱)۔

میں کہتا ہوں: یہ بات مردود ہے، کیونکہ جس قمیض پر وہ خون لگا کر لائے تھے وہ اس قمیض سے مختلف تھی جو پھٹی ہوئی تھی، اور اس قمیض سے بھی الگ تھی جسے خوشخبری لانے والا لایا تھا۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: جو قمیض پھٹی ہوئی تھی وہی لائی گئی تھی اور وہ بینا ہو گئے، جیسا کہ سورہ کے آخر میں ان شاء اللہ تعالیٰ واضح کیا جائے گا(۲)۔

روایت ہے کہ انہوں نے اس سے کہا: بلکہ اسے چوروں نے قتل کر دیا۔ ان کے بیانات مختلف تھے، چنانچہ اس نے ان پر شک کیا۔ یعقوب علیہ السلام نے ان سے فرمایا: تمہارا دعویٰ ہے کہ اسے بھیڑیے نے کھا لیا، اگر وہ اسے کھاتا تو اس کی جلد تک پہنچنے سے پہلے اس کی قمیض پھاڑ دیتا، مگر میں قمیض میں کوئی شگاف نہیں دیکھ رہا۔ اور تمہارا دعویٰ ہے کہ چوروں نے اسے مار ڈالا، اگر وہ اسے مارتے تو اس کی قمیض لے جاتے؛ کیا وہ اس کے کپڑوں کے سوا کچھ اور چاہتے تھے؟! اس پر انہوں نے کہا: "اور آپ تو ہمارا یقین کرنے سے رہے، خواہ ہم سچے ہی کیوں نہ ہوں"؛ حسن بصری وغیرہ سے مروی ہے۔ یعنی: اگر ہم سچائی کے ساتھ بھی بیان کیے جاتے تب بھی آپ ہم پر تہمت لگاتے(۳)۔

تیسری بات: فقہاء نے اس آیت سے فقہی مسائل، جیسے قسامہ وغیرہ میں قرائن (علامات) کے استعمال پر استدلال کیا ہے۔ انہوں نے اس بات پر اتفاق کیا کہ یعقوب علیہ السلام نے قمیض کے

صحیح ہونے سے ان کے جھوٹ پر استدلال کیا، اور اسی طرح ناظر (جج) پر لازم ہے کہ اگر علامات اور اشارات میں تعارض ہو تو ان پر غور کرے، پس ان میں سے جو غالب ہو اسی کے مطابق فیصلہ کرے، اور یہ تہمت کی قوت ہے، اور اس کے ساتھ فیصلہ کرنے میں کوئی اختلاف نہیں ہے؛ ابن العربی نے یہ بات کہی ہے(۴)۔

فرمان الٰہی: ﴿فرمایا بلکہ تمہارے نفسوں نے تمہارے لیے ایک بات بنا لی ہے، پس صبر ہی بہتر ہے﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: روایت ہے کہ جب انہوں نے یعقوب علیہ السلام سے کہا: "اسے بھیڑیے نے کھا لیا" تو انہوں نے ان سے فرمایا: کیا بھیڑیے نے اس کا کوئی عضو نہیں چھوڑا جسے تم میرے پاس لاتے تاکہ میں اس سے تسلی پاتا؟! کیا اس نے میرے لیے کوئی ایسا کپڑا نہیں چھوڑا جس میں میں اس کی خوشبو سونگھتا؟! انہوں نے کہا: کیوں نہیں، یہ...

(۱) النکت والعیون ۳ / ۱۵۔ اور ابن العربی نے اسے احکام القرآن ۳ / ۱۰۶۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) آیت (۹۳)۔ (۳) مصنف نے اس آیت سے پہلے اس کا ذکر کیا ہے اور اسے طبری اور زجاج کی طرف منسوب کیا ہے، دیکھیے مجمع البیان للطبرسی ۲۸/۱۲ - ۲۹۔ (۴) احکام القرآن ۳ / ۱۰۶۵ میں، دیکھیے المحرر الوجیز ۳ / ۲۲۷۔

Surah Yusuf: Verse 18 289 His shirt was stained with blood, and that is what the Almighty said: {And they brought his shirt with false blood on it}. Jacob wept at that and said to his sons: "Show me his shirt." So they showed it to him, and he smelled it and kissed it. Then he began turning it over, but he saw no tear or rip in it. He said: "By God, besides whom there is no god, I have never seen a wolf more forbearing (1) than this one; it ate my son and snatched him from his shirt without tearing it on him." He realized that the matter was not as they said, and that the wolf had not eaten him. So he turned away from them, angry, weeping, and sad, and said: "O group of my children, lead me to my son. If he is alive, I will bring him back to me, and if he is dead, I will shroud him and bury him." It was said: At that point, they said: "Don't you see how our father calls us liars in what we say? Come, let's take him out of the well and cut him piece by piece, and bring our father one of his limbs, so he will believe our words and lose hope." Judah said: "By God, if you do that, I will be your enemy as long as I live, and I will inform your father of your evil deed." They said: "If you prevent us from this, then come, let's catch a wolf for him." He said: So they caught a wolf and stained it with blood and bound it with ropes, then they brought it to Jacob and said: "O our father, this is the wolf that prowls among our sheep and preys on them, and perhaps it is the one that caused us grief for our brother; we have no doubt about it, and here is his blood on it." Jacob said: "Release him." So they released him, and the wolf wagged its tail for him. It approached him, and Jacob said to it: "Come closer, come closer," until he pressed his cheek against its cheek. Jacob said to it: "O wolf, why did you grieve me for my son and leave me with long-lasting sorrow?" Then he said: "O God, make him speak." So Almighty God made him speak, and he said: "By Him who chose you as a prophet, I did not eat his flesh, nor did I tear his skin, nor did I pluck a single hair of his. By God, I have no knowledge of your son. I am just a stranger wolf who came from the outskirts of Egypt in search of a lost brother of mine, not knowing if he is alive or dead. Your children caught me and bound me. Indeed, the flesh of prophets is forbidden to us and to all wild beasts. By God, I will not stay in a land where the children of prophets lie about wild beasts." Jacob released him and said: "By God, you have provided evidence against yourselves. This is a dumb beast that set out following the tracks of its brother, while you have lost your brother, and I have known..." (1) In (m): wiser.

सूरह यूसुफ़: आयत 18 289 उसकी कमीज खून से सनी हुई थी, और यही अल्लाह तआला का कहना है: {और वे उसकी कमीज पर झूठा खून ले आए}। यह देखकर याकूब रोने लगे और अपने बेटों से कहा: "मुझे उसकी कमीज दिखाओ।" तो उन्होंने उसे दिखाई, और उन्होंने उसे सूंघा और चूमा, फिर वे उसे पलटने लगे, लेकिन उन्हें उसमें कोई छेद या फटा हुआ हिस्सा नहीं दिखा। उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, मैंने आज जैसा सहनशील (1) भेड़िया कभी नहीं देखा; इसने मेरे बेटे को खा लिया और उसकी कमीज से उसे निकाल लिया लेकिन कमीज नहीं फाड़ी।" उन्हें समझ आ गया कि मामला वैसा नहीं है जैसा वे कह रहे थे, और भेड़िए ने उसे नहीं खाया है। वे गुस्से, रोते हुए और दुखी मन से उनसे मुँह मोड़ लिया और कहा: "ऐ मेरे बच्चों के समूह, मुझे मेरे बेटे तक पहुँचा दो, अगर वह जीवित है तो मैं उसे वापस ले आऊंगा, और अगर वह मर गया है तो मैं उसे कफ़न पहनाकर दफना दूंगा।" कहा गया: उस समय उन्होंने कहा: "क्या तुम नहीं देखते कि हमारे पिता हमारी बात को कैसे झुठला रहे हैं? आओ, उसे कुएं से निकालें और उसके टुकड़े-टुकड़े कर दें, और अपने पिता के पास उसका कोई अंग ले आएं ताकि वे हमारी बात मान लें और उनकी उम्मीद टूट जाए।" यहूदा ने कहा: "अल्लाह की कसम, अगर तुम ऐसा करोगे तो जब तक मैं जीवित हूँ तुम्हारा दुश्मन रहूँगा, और मैं तुम्हारे पिता को तुम्हारी इस बुरी करतूत की खबर दे दूँगा।" उन्होंने कहा: "अगर तुम हमें इससे रोकते हो, तो आओ हम उसके लिए एक भेड़िया पकड़ते हैं।" उसने कहा: तो उन्होंने एक भेड़िया पकड़ा और उसे खून से रंग दिया और रस्सियों से बाँध दिया, फिर उसे याकूब के पास ले आए और कहा: "ऐ हमारे पिता, यह वही भेड़िया है जो हमारी भेड़ों पर हमला करता है और उन्हें मारता है, और शायद यही वह है जिसने हमारे भाई के बारे में हमें दुख दिया है; हमें इसमें कोई संदेह नहीं है, और यह उस पर उसका खून है।" याकूब ने कहा: "इसे छोड़ दो।" तो उन्होंने उसे छोड़ दिया, और भेड़िया उनके लिए अपनी पूंछ हिलाने लगा। वह उनके करीब आने लगा और याकूब उससे कह रहे थे: "करीब आओ, करीब आओ," यहाँ तक कि उन्होंने अपना गाल उसके गाल से सटा दिया। याकूब ने उससे कहा: "ऐ भेड़िये, तुमने मुझे मेरे बेटे के लिए क्यों दुखी किया और मुझे लंबे समय के लिए गमगीन कर दिया?" फिर उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, इसे बोलने की शक्ति दे।" तो अल्लाह तआला ने उसे बोलने वाला बना दिया, तो उसने कहा: "उसकी कसम जिसने तुम्हें नबी के रूप में चुना, मैंने उसका मांस नहीं खाया, न ही उसकी खाल फाड़ी, और न ही उसका एक बाल भी नोचा। अल्लाह की कसम, मुझे तुम्हारे बेटे के बारे में कोई खबर नहीं है। मैं तो एक अजनबी भेड़िया हूँ जो मिस्र के इलाकों से अपने एक खोए हुए भाई की तलाश में आया हूँ, मुझे नहीं पता कि वह जीवित है या मर गया है। तुम्हारे बेटों ने मुझे पकड़ लिया और बाँध दिया। वास्तव में, नबियों का मांस

हम पर और सभी जंगली जानवरों पर हराम है। अल्लाह की कसम, मैं उस देश में नहीं रहूँगा जहाँ नबियों की औलाद जंगली जानवरों पर झूठ बोलती है।" याकूब ने उसे छोड़ दिया और कहा: "अल्लाह की कसम, तुम खुद अपने खिलाफ सबूत ले आए हो। यह एक बेज़ुबान जानवर है जो अपने भाई के हक की तलाश में निकला है, और तुमने अपने भाई को खो दिया है, और मुझे पता चल गया है..." (1) (m) में: अधिक बुद्धिमान।

سورہ یوسف: آیت ۱۸ ۲۸۹ اس کی قمیض خون سے لت پت تھی، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ﴾ (اور وہ اس کی قمیض پر جھوٹا خون لگا کر لائے)۔ اس پر یعقوب علیہ السلام رو پڑے اور اپنے بیٹوں سے کہا: "مجھے اس کی قمیض دکھاؤ۔" تو انہوں نے انہیں دکھائی، انہوں نے اسے سونگھا اور چوما، پھر اسے الٹ پلٹ کر دیکھنے لگے تو اس میں کوئی شگاف یا پھٹن نظر نہ آئی۔ انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں، میں نے آج کے دن جیسا بردبار (۱) بھیڑیا کبھی نہیں دیکھا؛ اس نے میرے بیٹے کو کھا لیا اور اسے قمیض سے نکال لیا اور قمیض بھی نہیں پھاڑی۔" وہ سمجھ گئے کہ معاملہ ویسا نہیں جیسا وہ کہہ رہے ہیں، اور بھیڑیے نے اسے نہیں کھایا۔ چنانچہ وہ غصے، گریہ و زاری اور غم کی حالت میں ان سے کنارہ کش ہو گئے اور فرمایا: "اے میرے بیٹوں کے گروہ، مجھے میرے بیٹے کا پتہ بتاؤ، اگر وہ زندہ ہوا تو میں اسے واپس لے آؤں گا، اور اگر وہ مر چکا ہوا تو میں اسے کفن دوں گا اور دفناؤں گا۔" کہا گیا: اس وقت انہوں نے کہا: "کیا تم نہیں دیکھتے کہ ہمارے والد ہماری بات کو کیسے جھٹلا رہے ہیں؟ آؤ، اسے کنویں سے نکالیں اور اس کے ٹکڑے ٹکڑے کر دیں، اور اپنے والد کے پاس اس کا کوئی عضو لے جائیں، تاکہ وہ ہماری بات کا یقین کر لیں اور ان کی امید ٹوٹ جائے۔" یہودا نے کہا: "اللہ کی قسم، اگر تم نے ایسا کیا تو میں جب تک زندہ ہوں تمہارا دشمن رہوں گا، اور میں تمہارے والد کو تمہاری اس بدسلوکی کی خبر دے دوں گا۔" انہوں نے کہا: "اگر تم ہمیں اس سے روکتے ہو تو آؤ اس کے لیے ایک بھیڑیا پکڑتے ہیں۔" اس نے کہا: چنانچہ انہوں نے ایک بھیڑیا پکڑا اور اسے خون سے لت پت کر دیا اور رسیوں سے جکڑ دیا، پھر اسے یعقوب علیہ السلام کے پاس لائے اور کہا: "اے ہمارے ابا جان، یہ وہ بھیڑیا ہے جو ہماری بھیڑوں میں گھس آتا ہے اور انہیں پھاڑ کھاتا ہے، اور شاید یہی وہ ہے جس نے ہمیں اپنے بھائی کے بارے میں غمزدہ

کیا ہے، ہمیں اس میں کوئی شک نہیں، اور یہ اس پر اس کا خون ہے۔" یعقوب علیہ السلام نے فرمایا: "اسے چھوڑ دو۔" تو انہوں نے اسے چھوڑ دیا، اور بھیڑیا ان کے سامنے دم ہلانے لگا۔ وہ ان کے قریب آنے لگا اور یعقوب علیہ السلام اس سے کہہ رہے تھے: "قریب آؤ، قریب آؤ،" یہاں تک کہ انہوں نے اپنا گال اس کے گال سے ملا دیا۔ یعقوب علیہ السلام نے اس سے کہا: "اے بھیڑیے، تو نے مجھے میرے بیٹے کے لیے کیوں غمزدہ کیا اور مجھے طویل غم دے دیا؟" پھر انہوں نے دعا کی: "اے اللہ، اسے گویائی عطا فرما۔" تو اللہ تعالیٰ نے اسے قوتِ گویائی دی، اس نے کہا: "اس ذات کی قسم جس نے آپ کو نبی منتخب کیا، میں نے نہ اس کا گوشت کھایا، نہ اس کی کھال پھاڑی، اور نہ ہی اس کا ایک بال نوچا۔ اللہ کی قسم، میرا آپ کے بیٹے سے کوئی واسطہ نہیں، میں تو ایک اجنبی بھیڑیا ہوں جو مصر کے نواحی علاقوں سے اپنے ایک گمشدہ بھائی کی تلاش میں آیا ہوں، مجھے نہیں معلوم کہ وہ زندہ ہے یا مر گیا، آپ کے بیٹوں نے مجھے پکڑ لیا اور جکڑ دیا۔ یقیناً انبیاء کا گوشت ہم پر اور تمام درندوں پر حرام ہے، اور اللہ کی قسم، میں اس سر زمین پر نہیں رہوں گا جہاں انبیاء کی اولاد درندوں پر جھوٹ بولتی ہے۔" یعقوب علیہ السلام نے اسے چھوڑ دیا اور فرمایا: "اللہ کی قسم، تم خود اپنے خلاف دلیل لے کر آئے ہو، یہ ایک بے زبان جانور ہے جو اپنے بھائی کے تعلق کی وجہ سے نکلا ہے، اور تم نے اپنے بھائی کو ضائع کر دیا، اور مجھے معلوم ہو گیا..." (۱) (م) میں ہے: احکم (زیادہ دانا)۔

Surah Yusuf: Verse 18 290

...that the wolf is innocent of what you have brought (1). {Nay, but your souls have enticed you to something} meaning: embellished. {your souls [have enticed you] to something} other than what you are describing and mentioning. Then he said, preparing himself: {So patience is most fitting} and it is: Second: Al-Zajjaj said (2): Meaning, my state - or what I believe - is beautiful patience. Qutrub said: Meaning, my patience is a beautiful patience. It was said: Meaning, beautiful patience is more appropriate for me, so it is a subject whose predicate is omitted. It is narrated that the Prophet (PBUH) was asked about beautiful patience, and he said: "It is that with which there is no complaint" (3). Further explanation will come at the end of the chapter, God willing. Abu Hatim said: Isa bin Umar read, as Sahl bin Yusuf claimed (4): "So [be patient with] a beautiful patience [in the accusative case]". He said: And so read Al-Ashhab Al-Uqayli, and he said: And so it is in the codex of Anas and Abu Salih (5). Al-Mubarrad said: "{So patience is most fitting} with the nominative case is better than the accusative; because the meaning is: He said: Lord, I have beautiful patience. He said (6): The accusative is only as an infinitive object, meaning: I shall surely be patient with a beautiful patience. He said: My camel complained to me of the length of the night journey, [I said] "beautiful patience," for both of us are afflicted. (7) Beautiful patience is that in which there is no panic or complaint. It was said: The meaning is: I will not associate with you with a dejected face and a frowning brow, but rather I will associate with you as I was with you. This indicates that he forgave them for their actions. From Habib bin Abi Thabit, that Yaqub's eyebrows had fallen over his eyes, so he used to lift them with a piece of cloth. It was said to him: What is this? He said: The long duration of time and the frequency of...

---

(1) See Ara'is al-Majalis pp. 117-118. This story is from the Isra'iliyyat. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/96, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/318. (3) Narrated by al-Tabari 13/41 from Hibban bin Abi Jabalah in a mursal form. (4) Perhaps it is Sahl bin Yusuf al-Anmati al-Basri, Abu Abd al-Rahman. He died in (190 AH). Tahdhib al-Kamal 12/213. (5) Thus in the copies and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/318 (the speech is from him): Abu Salih, and perhaps the correct one is Ubayy, as in Al-Muharrar al-Wajiz 3/227, and Al-Bahr al-Muhit 5/289. (6) Meaning Abu Ja'far al-Nahhas, and his words are in I'rab al-Qur'an 2/318, and what preceded is from him, and the reading of Isa bin Umar is in The Anomalous Readings p. 63. (7) Preceded 3/250.

सूरह यूसुफ: आयत १८ २९०

...कि भेड़िया उस चीज़ से निर्दोष है जिसे तुम लाए हो(१)। {नहीं, बल्कि तुम्हारे दिलों ने तुम्हें किसी बात पर उकसाया है} अर्थात: सजाया है। {तुम्हारे दिलों ने [उकसाया है] किसी बात पर} उसके अलावा जो तुम बयान कर रहे हो और ज़िक्र कर रहे हो। फिर उसने स्वयं को तैयार करते हुए कहा: {तो सुंदर धैर्य [ही बेहतर है]} और यह है: दूसरा: अल-ज़ज्जाज ने कहा (२): अर्थात मेरा मामला - या जो मैं मानता हूँ - एक सुंदर धैर्य है। कुतरुब ने कहा: अर्थात: मेरा धैर्य एक सुंदर धैर्य है। कहा गया है: अर्थात: सुंदर धैर्य मेरे लिए अधिक उपयुक्त है, इसलिए यह एक उद्देश्य (subject) है जिसका विधेय (predicate) लुप्त है। वर्णित है कि पैगंबर (स.अ.व.) से सुंदर धैर्य के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "यह वह है जिसके साथ कोई शिकायत न हो"(३)। इंशा अल्लाह, सूरह के अंत में इसका और अधिक स्पष्टीकरण आएगा। अबू हातिम ने कहा: ईसा बिन उमर ने पढ़ा, जैसा कि सहल बिन यूसुफ ने दावा किया (४): "तो एक सुंदर धैर्य [के साथ]" (accusative case में)। उन्होंने कहा: और अल-अशहब अल-अक़ीली ने भी ऐसा ही पढ़ा, और उन्होंने कहा: अनस और अबू सालेह के मुसहफ (पाण्डुलिपि) में भी ऐसा ही है(५)। अल-मुबर्रद ने कहा: "तो सुंदर धैर्य" (nominative case में) 'नस्ब' (accusative case) से बेहतर है; क्योंकि अर्थ यह है: उसने कहा: हे रब, मेरे पास सुंदर धैर्य है। उन्होंने कहा (६): 'नस्ब' केवल 'मस्दर' (infinitive) के रूप में है, अर्थात: मैं निश्चित रूप से एक सुंदर धैर्य के साथ धैर्य रखूँगा। उन्होंने कहा: मेरे ऊँट ने लंबी रात की यात्रा की शिकायत मुझसे की, [मैंने कहा] "सुंदर धैर्य", क्योंकि हम दोनों ही पीड़ित हैं। (७) सुंदर धैर्य वह है जिसमें कोई घबराहट या शिकायत न हो। कहा गया है: अर्थ यह है: मैं तुम्हारे साथ उदास चेहरे और माथे पर शिकन के साथ नहीं रहूँगा, बल्कि मैं तुम्हारे साथ वैसे ही रहूँगा जैसे मैं तुम्हारे साथ था। यह इस बात का संकेत है कि उन्होंने उन्हें उनके व्यवहार के लिए क्षमा कर दिया था। हबीब बिन अबी साबित से वर्णित है कि याकूब की भौहें उनकी आँखों पर गिर गई थीं, इसलिए वह उन्हें कपड़े के एक टुकड़े से उठाते थे। उनसे पूछा गया: यह क्या है? उन्होंने कहा: समय का लंबा बीत जाना और...

---

(१) देखें अरैस अल-मजालिस पृ. ११७ - ११८। यह कहानी इस्राइलीयत (Isra'iliyyat) से है। (२) मानी अल-कुरआन ३/९६ में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से एराब अल-कुरआन २/३१८ में उद्धृत किया है। (३) इसे अल-तबरी १३/४१ ने हिब्बान बिन अबी जबला से 'मुर्सल' रूप में उद्धृत किया है। (४) शायद वह सहल बिन यूसुफ अल-अनमती अल-बसरी, अबू अब्द अल-रहमान हैं। उनकी मृत्यु (१९० हिजरी) में हुई थी। तहज़ीब अल-कमाल १२/२१३। (५) प्रतियों और नहस द्वारा एराब अल-

कुरआन २/३१८ में ऐसा ही है (और यह कथन उन्हीं का है): अबू सालेह, और शायद सही नाम उबई है, जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२२७ और अल-बहर अल-मुहीत ५/२८९ में है। (६) इसका अर्थ अबू जाफ़र अल-नहस है, और उनके शब्द एराब अल-कुरआन २/३१८ में हैं, और जो इससे पहले आया वह उन्हीं से है, और ईसा बिन उमर का पाठ 'अस्वाभाविक पाठ' (The Anomalous Readings) पृ. ६३ में है। (७) पूर्व ३/२५०।

سورہ یوسف: آیت ۱۸ ۲۹۰

...کہ بھیڑیا اس بات سے بری ہے جو تم لائے ہو(۱)۔ ﴿بَلْ سَوَّلَتْ﴾ یعنی: مزین کر دیا (آراستہ کر دیا)۔ ﴿لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا﴾ اس کے علاوہ جو تم بیان کرتے ہو اور تذکرہ کرتے ہو۔ پھر اس نے اپنے آپ کو تیار کرتے ہوئے کہا: ﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ اور یہ ہے: دوسری بات: الزجاج نے کہا(۲): یعنی میرا معاملہ - یا جس کا میں معتقد ہوں - صبر جمیل ہے۔ اور قطرب نے کہا: یعنی میرا صبر، صبر جمیل ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی صبر جمیل میرے لیے بہتر ہے، پس یہ مبتدا ہے اور اس کی خبر محذوف ہے۔ اور روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ سے صبر جمیل کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "یہ وہ ہے جس کے ساتھ کوئی شکایت نہ ہو"(۳)۔ اور انشاء اللہ سورہ کے آخر میں اس کی مزید وضاحت آئے گی۔ ابو حاتم نے کہا: عیسیٰ بن عمر نے پڑھا جیسا کہ سہل بن یوسف نے دعویٰ کیا(۴): "فصبراً جميلاً" (نصب کے ساتھ)۔ انہوں نے کہا: اور اسی طرح الاشہب العقیلی نے پڑھا، اور کہا: اور اسی طرح انس اور ابو صالح کے مصحف میں ہے(۵)۔ مبرد نے کہا: "فصبرٌ جميل" (رفع کے ساتھ) نصب سے بہتر ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: اس نے کہا: اے میرے رب، میرے پاس صبر جمیل ہے۔ انہوں نے کہا(۶): اور نصب صرف مصدر کی بنا پر ہے، یعنی: میں ضرور صبر جمیل کروں گا۔ انہوں نے کہا: شکایت کی مجھ سے میرے اونٹ نے لمبی مسافت کی، [میں نے کہا] صبر جمیل، کیونکہ ہم دونوں ہی آزمائش میں ہیں۔(۷) اور صبر جمیل وہ ہے جس میں کوئی جزع و فزع اور شکایت نہ ہو۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: میں تم سے اداس چہرے اور ماتھے پر تیوری کے ساتھ نہیں ملوں گا، بلکہ تمہارے ساتھ اسی طرح رہوں گا جس طرح میں تمہارے ساتھ تھا، اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ انہوں نے ان کی پکڑ سے درگزر فرمایا۔ اور حبیب بن ابی ثابت سے مروی ہے کہ یعقوب علیہ السلام کی بھویں ان کی آنکھوں پر گر گئی تھیں، پس وہ

انہیں کپڑے کے ایک ٹکڑے سے اوپر اٹھاتے تھے، ان سے پوچھا گیا: یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: زمانے کا طویل ہونا اور کثرت سے...

---

(۱) ملاحظہ فرمائیں عرائس المجالس ص۱۱۷ - ۱۱۸۔ اور یہ قصہ اسرائیلیات میں سے ہے۔ (۲) معانی القرآن ۹۶/۳ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/۳۱۸ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۳/۴۱ میں حبان بن ابی جبلہ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (۴) شاید یہ سہل بن یوسف الانماطی البصری، ابو عبد الرحمن ہیں۔ ان کی وفات (۱۹۰ھ) میں ہوئی۔ تہذیب الکمال ۲۱۳/۱۲۔ (۵) نسخوں اور اعراب القرآن للنحاس ۳۱۸/۲ میں اسی طرح ہے (اور کلام انہی کا ہے): ابی صالح، اور شاید درست ابیّ ہے، جیسا کہ المحرر الوجیز ۲۲۷/۳ اور البحر المحیط ۲۸۹/۵ میں ہے۔ (۶) یعنی ابوجعفر النحاس، اور ان کا کلام اعراب القرآن ۳۱۸/۲ میں ہے، اور اس سے پہلے والی بات انہی سے ہے، اور عیسیٰ بن عمر کی قرات القراءات الشاذة ص ۶۳ میں ہے۔ (۷) گزشتہ ۳/۲۵۰۔

Surah Yusuf: Verses 18 - 19 291

...griefs, so Allah revealed to him: "Are you complaining about Me, O Ya'qub?!" He said: "O Lord, a sin I have committed, so forgive me."(1) {And Allah is the one sought for help} Subject and predicate {against that which you describe} i.e., in enduring the lie you are describing. Third: Ibn Abi Rifa'ah said(2): People of sound judgment should suspect their own opinion in light of Ya'qub's (peace be upon him) suspicion, though he was a prophet, when his sons said to him: {We went racing with each other and left Yusuf with our belongings, and the wolf ate him} he said: {Rather, your souls have enticed you to something, so patience is most fitting} and he was correct here. Then they said to him: {Indeed, your son has stolen, and we testify not except to what we knew, and we were not guardians of the unseen} he said: {Rather, your souls have enticed you to something} and he was not correct. The Almighty's saying: {And there came a caravan, and they sent their water-drawer, and he let down his bucket. He said, "Good news! Here is a boy." And they hid him as merchandise, and Allah is Knowing of what they do.} The Almighty's saying: {And there came a caravan} meaning: a traveling party passing from Sham (Greater Syria) to Egypt. They lost their way and wandered until they alighted near the well. The well was in a desert far from civilization, meant only for shepherds and passers-by. Its water was salty, but it became sweet when Yusuf was thrown into it.(3) {So they sent their water-drawer} He mentioned it according to the meaning [of the word 'caravan' as a group of people], and if he had said: "So she sent her water-drawer" it would have followed the literal [feminine] form,(4) like "And there came [feminine]". The 'warid' (water-drawer) is the one who goes to the water to fetch it for the people. His name - according to what the commentators mentioned - was Malik bin Du'r (5), from the 'Arab al-Ariba (pure Arabs) (6).

---

(1) Reported by al-Tabari 13/42. (2) We do not know him, and we have not come across his saying. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 118, and Tafsir al-Baghawi 2/415. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/319. (5) In the copies: Dhu'r (with Dhāl), and al-Fayruzabadi mentioned that it is a scribal error, and the correct name is Du'r (with Dāl). Al-Qamus (D-'-R) and (Dh-'-R). (6) See 'Ara'is al-Majalis p. 118, al-Muharrar al-Wajiz 3/228, and Tafsir al-Baghawi 2/415.

सूरह यूसुफ: आयत 18 - 19 291

...दुखों ने घेर लिया, तो अल्लाह ने उनकी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "क्या आप मेरी शिकायत कर रहे हैं, ऐ याकूब?!" उन्होंने कहा: "ऐ रब, एक खता मुझसे हो गई है, सो मुझे क्षमा कर दे।" (1) {और अल्लाह ही सहारा है} इब्तिदा और ख़बर {उस पर जो तुम बयान करते हो} यानी: जो झूठ तुम कह रहे हो उसे बर्दाश्त करने में। तीसरी बात: इब्न अबी रफ़ाआ ने कहा (2): अक्लमंद लोगों को चाहिए कि वे अपनी राय पर शक करें, जैसा कि याकूब (अलैहिस्सलाम) ने शक किया था जबकि वे एक नबी थे। जब उनके बेटों ने उनसे कहा: {हम दौड़ लगाने चले गए और यूसुफ को अपने सामान के पास छोड़ दिया, तो उसे भेड़िया खा गया} उन्होंने कहा: {बल्कि तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए एक बात गढ़ ली है, तो सब्र ही बेहतर है} तो यहाँ वे सही थे। फिर उन्होंने उनसे कहा: {निश्चित रूप से आपके बेटे ने चोरी की है, और हमने वही गवाही दी जो हम जानते थे, और हम परोक्ष के रक्षक नहीं थे} उन्होंने कहा: {बल्कि तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए एक बात गढ़ ली है} तो यहाँ वे सही नहीं थे। अल्लाह तआला का कथन: {और एक काफिला आया, फिर उन्होंने अपने पानी भरने वाले को भेजा, तो उसने अपना डोल डाला। उसने कहा, "खुशखबरी! यह तो एक लड़का है।" और उन्होंने उसे एक व्यापारिक वस्तु के रूप में छिपा लिया, और अल्लाह भली-भाँति जानता है जो वे करते हैं।} अल्लाह तआला का कथन: {और एक काफिला आया} यानी: शाम से मिस्र की ओर जाने वाले राहगीरों का एक समूह। वे रास्ता भटक गए और भटकते हुए कुएँ के पास जा रुके। वह कुआँ आबादी से दूर एक वीरान जगह में था, जो केवल चरवाहों और राहगीरों के लिए था। उसका पानी खारा था, लेकिन जब यूसुफ को उसमें डाला गया तो वह मीठा हो गया। (3) {फिर उन्होंने अपने पानी भरने वाले को भेजा} यहाँ अर्थ के आधार पर पुलिंग (मुज़क्कर) का प्रयोग किया गया है, और यदि वह कहता: "तो उसने (स्त्रीलिंग) अपने पानी भरने वाले को भेजा" तो वह शब्द (काफ़िला) के अनुसार होता, (4) जैसे "और आई"। 'वारिद' वह है जो लोगों के लिए पानी भरने के लिए पानी पर आता है। उसका नाम - जैसा कि व्याख्याकारों ने उल्लेख किया है - मलिक बिन दु'र (5) था, जो अरब-ए-आरिबा (मूल अरबों) में से था (6)।

---

(1) इसे अल-तबरी 13/42 ने उद्धृत किया है। (2) हम उन्हें नहीं जानते, और न ही हमें उनके इस कथन के बारे में जानकारी मिली है। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 118, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/415। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/319। (5) प्रतियों में: 'धु'र' (धाल के साथ), और अल-फ़ैरुज़ाबादी ने उल्लेख किया है कि यह एक लिपिक त्रुटि है, और सही नाम 'दु'र' (दाल के साथ) है।

अल-कामूस (द-अ-र) और (ध-अ-र)। (6) देखें अराइस अल-मजालिस पृ. 118, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/228, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/415।

سورہ یوسف: آیات ۱۸ - ۱۹ ۲۹۱

غموں نے گھیر لیا، تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: "اے یعقوب! کیا تم میری شکایت کر رہے ہو؟!" انہوں نے کہا: "اے رب، ایک خطا مجھ سے ہوگئی ہے، پس مجھے معاف فرما۔" (۱) ﴿وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ﴾ مبتدا اور خبر ﴿عَلَى مَا تَصِفُونَ﴾ یعنی: جو جھوٹ تم بیان کر رہے ہو اس پر صبر کرنے میں۔ تیسری بات: ابن ابی رفاعہ نے کہا (۲): عقل مند لوگوں کو چاہیے کہ وہ اپنی رائے پر شک کریں جیسا کہ یعقوب علیہ السلام نے شک کیا تھا حالانکہ وہ ایک نبی تھے، جب ان کے بیٹوں نے ان سے کہا: ﴿ہم دوڑ لگانے چلے گئے اور یوسف کو اپنے سامان کے پاس چھوڑ دیا، تو اسے بھیڑیا کھا گیا﴾ انہوں نے فرمایا: ﴿بلکہ تمہارے نفسوں نے تمہارے لیے ایک بات گھڑ لی ہے، پس صبر ہی بہتر ہے﴾ تو یہاں وہ درست تھے، پھر انہوں نے ان سے کہا: ﴿بیشک آپ کے بیٹے نے چوری کی ہے، اور ہم نے اسی کی گواہی دی جو ہم جانتے تھے، اور ہم غیب کے نگہبان نہ تھے﴾ انہوں نے فرمایا: ﴿بلکہ تمہارے نفسوں نے تمہارے لیے ایک بات گھڑ لی ہے﴾ تو یہاں وہ درست نہ تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ وَأَسَرُّوهُ بِضَاعَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ *﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ﴾ یعنی: شام سے مصر کی طرف جانے والے مسافروں کی ایک جماعت۔ وہ راستہ بھٹک گئے اور بھٹکتے ہوئے کنویں کے پاس آ ٹھہرے۔ کنواں آبادی سے دور ایک ویران جگہ پر تھا، جو صرف چرواہوں اور راہگیروں کے لیے تھا۔ اس کا پانی کھاری تھا، لیکن جب یوسف کو اس میں ڈالا گیا تو وہ میٹھا ہو گیا۔ (۳) ﴿فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ﴾ یہاں معنی کے اعتبار سے مذکر کا صیغہ استعمال کیا گیا ہے، اور اگر وہ کہتا: "پس اس (مونث) نے اپنا پانی لانے والا بھیجا" تو وہ لفظ (سیارہ) کے مطابق ہوتا، (۴) جیسے "وجاءت" (اور آئی)۔ 'وارد' وہ ہے جو لوگوں کے لیے پانی بھرنے کے لیے پانی پر آتا ہے۔ اس کا نام - جیسا

کہ مفسرین نے ذکر کیا ہے - مالک بن ذُعْر (۵) تھا، جو عربِ عاربہ (خالص عرب) میں سے تھا (۶)۔

---

(۱) اسے الطبری نے ۱۳/۴۲ پر روایت کیا ہے۔ (۲) ہم انہیں نہیں جانتے، اور نہ ہی ہمیں ان کے اس قول کے بارے میں معلومات ملی ہیں۔ (۳) عرائس المجالس ص ۱۱۸، اور تفسیر البغوی ۲/۴۱۵۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۱۹۔ (۵) نسخوں میں: ذُعْر، ذال کے ساتھ ہے، اور الفیروز آبادی نے ذکر کیا ہے کہ یہ کتابت کی غلطی ہے، اور صحیح دعر ہے، دال کے ساتھ القاموس (دعر) اور (ذعر)۔ (۶) ملاحظہ کریں عرائس المجالس ص ۱۱۸، المحرر الوجیز ۳/۲۲۸، اور تفسیر البغوی ۲/۴۱۵۔

292 Surah Yusuf: Verse 19

{So he lowered his bucket} meaning: he sent it down. It is said: "adla dalwahu" (he lowered his bucket) when he sends it down to fill it, and "dallaha" means: he brought it out. This is according to Al-Asma'i and others(1). "Dala" is from the roots ending in 'waw', "yadlu dalwan", meaning: he pulled and brought out. Similarly, "adla" means when he sent it down. When it became heavy, they changed it to 'ya', because it is lighter than 'waw', as said by the Kufans. Al-Khalil and Sibawayh said: when it exceeds three letters, it reverts to 'ya', following the future tense. The plural of "dalw" for a small number is "adlin", and when there are many, you say "duliyy" and "duliyy"; so the 'waw' was flipped to 'ya' because(2) the nature of pluralization involves change, and to distinguish between singular and plural; also "dila'".

So Joseph caught hold of the rope, and when he came out, there was a boy like the moon on a full moon night; the most beautiful of boys. The Prophet (PBUH) said in the Hadith of Al-Isra from Sahih Muslim: "Then I met Joseph, and he had been given half of all beauty"(3). Ka'b al-Ahbar said: Joseph was handsome-faced, with curly hair, large eyes, well-proportioned in creation, white in color, with thick forearms and upper arms, lean in the belly, small-navelled; when he smiled, you saw light from his laughter, and when he spoke, you saw the rays of the sun from his teeth; no one could describe him. His beauty was like daylight against the night, and he resembled Adam (peace be upon him) on the day Allah created him and breathed His spirit into him before he committed a sin. It is said: he inherited that beauty from his grandmother Sarah, who had been given a sixth of all beauty(4).

When Malik ibn Dhu'r saw him, he said: {O good news! This is a boy} This is the reading of the people of Medina and Basra(5), except for Ibn Abi Ishaq, who read: "Ya bushrayya hadha ghulam"(6), flipping the 'alif' to 'ya', because this 'ya' requires the preceding letter to have a kasra. Since the 'alif' cannot take a kasra, flipping it was a substitute. The people of...

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/405. (2) In the manuscripts: "except that", but what is confirmed is from the I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/319, and the speech is from him. (3) Sahih Muslim (162) from the Hadith of Anas ibn Malik (RA), and it is in Musnad Ahmad (12505). (4) Al-Waseet 4/604, and see 'Ara'is al-Majalis pp. 111-112. (5) It is the reading of Nafi' al-Madani, Abu 'Amr al-Basri, Ibn Kathir al-Makki, and Ibn 'Amir al-Shami. Al-Sab'ah p. 347, al-Taysir p. 128, and al-Nashr 2/293. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 62, and al-Muhtasib 1/336.

292 सूरह यूसुफ: आयत 19

{तो उसने अपना डोल लटका दिया} यानी: उसे नीचे भेजा। कहा जाता है: "अदला दलवहु" (उसने अपना डोल लटकाया) जब वह उसे भरने के लिए नीचे भेजता है, और "दल्लाहा" का अर्थ है: उसने उसे बाहर निकाला। यह अल-अस्माई और अन्य के अनुसार है(1)। "दला" वाव-अंत वाले मूल से है, "यदलु दलवन", यानी: उसने खींचा और बाहर निकाला। इसी तरह, "अदला" का अर्थ है जब उसने भेजा। जब यह भारी हो गया, तो उन्होंने इसे 'या' में बदल दिया, क्योंकि यह 'वाव' से हल्का है, जैसा कि कूफ़ियों ने कहा है। अल-खलील और सिबवैय ने कहा: जब यह तीन अक्षरों से अधिक हो जाता है, तो यह भविष्य काल के अनुसरण में 'या' पर वापस आ जाता है। "दलव" (डोल) का बहुवचन कम संख्या के लिए "अदलिन" है, और जब बहुत हों तो आप "दुलिय्य" और "दुलिय्य" कहते हैं; तो 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया क्योंकि(2) बहुवचन का स्वरूप परिवर्तन वाला होता है, और एकवचन और बहुवचन के बीच अंतर करने के लिए; और "दिला" भी।

तो यूसुफ ने रस्सी पकड़ ली, और जब वह बाहर निकले, तो वहां पूर्णिमा की रात के चाँद की तरह एक लड़का था; लड़कों में सबसे सुंदर। पैगंबर (स.अ.व.) ने सहीह मुस्लिम की इसरा की हदीस में कहा: "फिर मेरी मुलाकात यूसुफ से हुई, और उन्हें सुंदरता का आधा हिस्सा दिया गया था"(3)। काब अल-अहबार ने कहा: यूसुफ सुंदर चेहरे वाले, घुंघराले बाल, बड़ी आंखें, सुडौल शरीर, गोरे रंग के थे, उनकी कलाइयां और भुजाएं मोटी थीं, पेट कम था, नाभि छोटी थी; जब वे मुस्कुराते थे, तो आप उनकी हंसी से नूर देखते थे, और जब वे बोलते थे, तो आप उनके दांतों से सूरज की किरणें देखते थे; कोई भी उनका वर्णन नहीं कर सकता था। उनकी सुंदरता रात के मुकाबले दिन की रोशनी की तरह थी, और वे आदम (अलैहिस्सलाम) के समान थे जिस दिन अल्लाह ने उन्हें बनाया और उनमें अपनी रूह फूंकी थी, इससे पहले कि उनसे कोई गुनाह होता। कहा जाता है: उन्हें वह सुंदरता अपनी दादी सारा से विरासत में मिली थी, जिन्हें सुंदरता का छठा हिस्सा दिया गया था(4)।

जब मलिक इब्न धुअर ने उन्हें देखा, तो उन्होंने कहा: {ओह खुशखबरी! यह एक लड़का है} यह मदीना और बसरा के लोगों की क़िरात (पठन) है(5), सिवाय इब्न अबी इशाक के जिन्होंने पढ़ा: "या बुश्रय्या हाज़ा ग़ुलाम"(6), 'अलिफ़' को 'या' में बदल दिया, क्योंकि यह 'या' अपने से पहले वाले अक्षर पर कसरा (इ की मात्रा) की माँग करती है। चूंकि अलिफ़ पर कसरा नहीं आ सकता, इसलिए उसे बदलना एक विकल्प था। ...के लोगों ने पढ़ा...

(1) नहहास द्वारा रचित मानी अल-कुरान 3/405 देखें। (2) प्रतियों में: "सिवाय इसके कि", लेकिन जो पुष्ट है वह नहहास द्वारा रचित इराब अल-कुरान 2/319 से है, और कथन उन्हीं का है। (3) अनस बिन मलिक (रज़ि.) की हदीस से सहीह मुस्लिम (162), और यह मुसनद अहमद (12505) में है। (4) अल-वसीत 4/604, और अराइस अल-मजालिस पृ. 111-112 देखें। (5) यह नाफ़ि अल-मदनी, अबू अम्र अल-बसरी, इब्न कसीर अल-मक्की और इब्न आमिर अल-शामी का पठन है। अल-सबा पृ. 347, अल-तयसीर पृ. 128, और अल-नश्र 2/293। (6) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ा पृ. 62, और अल-मुहतसिब 1/336।

۲۹۲ سورہ یوسف: آیت ۱۹

﴿فَأَدْلَىٰ دَلْوَهُ﴾ یعنی: اس نے اپنا ڈول نیچے لٹکایا۔ کہا جاتا ہے: "أدلى دلوه" جب اسے بھرنے کے لیے نیچے بھیجے، اور "دلاها" کا مطلب ہے: اسے باہر نکالا۔ یہ اصمعی اور دیگر سے منقول ہے(۱)۔ "دلا" واؤ والے حروفِ علت میں سے ہے، "يدلو دلواً"، یعنی: کھینچا اور نکالا، اور اسی طرح "أدلى" کا معنی ہے جب اس نے لٹکایا۔ پھر جب یہ لفظ بھاری ہو گیا تو انہوں نے اسے 'یا' کی طرف لوٹا دیا، کیونکہ یہ 'واؤ' سے ہلکی ہے، یہ کوفیوں کا قول ہے۔ خلیل اور سیبویہ نے کہا: جب یہ تین حروف سے تجاوز کر گیا تو مستقبل (مضارع) کی پیروی میں 'یا' کی طرف لوٹ آیا۔ اور "دلو" کی جمع قلت (کم تعداد کے لیے) "أدلٍ" آتی ہے، اور جب زیادہ ہوں تو "دليّ" اور "دليّ" کہا جاتا ہے؛ پس واؤ کو 'یا' سے بدل دیا گیا کیونکہ(۲) جمع کا باب تبدیلی کا ہوتا ہے، اور تاکہ واحد اور جمع کے درمیان فرق کیا جا سکے، اور "دلاء" بھی اس کی جمع ہے۔

چنانچہ حضرت یوسف علیہ السلام رسی سے چمٹ گئے، پھر جب وہ باہر آئے تو ایک لڑکا چودھویں کے چاند کی طرح چمک رہا تھا؛ لڑکوں میں سب سے زیادہ حسین و جمیل۔ نبی کریم ﷺ نے صحیح مسلم کی حدیثِ اسراء میں فرمایا: "پھر میرا گزر یوسف علیہ السلام پر ہوا، تو انہیں حسن کا آدھا حصہ دیا گیا تھا"(۳)۔ کعب الاحبار نے کہا: حضرت یوسف حسین چہرے والے، گھنگریالے بالوں والے، بڑی آنکھوں والے، متوازن جسم، سفید رنگ، موٹے بازوؤں اور کاندھوں والے، پتلے پیٹ والے، چھوٹی ناف والے تھے؛ جب وہ مسکراتے تو ان کے دانتوں سے نور چمکتا دکھائی دیتا، اور جب وہ کلام کرتے تو ان کے سامنے والے دانتوں سے سورج کی کرنیں پھوٹتی محسوس ہوتیں، کوئی بھی ان کا مکمل وصف بیان کرنے کی قدرت نہیں رکھتا۔ ان کا حسن رات کے اندھیرے میں دن کی روشنی کی مانند تھا، اور وہ (حضرت) آدم علیہ السلام کے مشابہ تھے

جس دن اللہ نے انہیں پیدا کیا اور ان میں اپنی روح پھونکی تھی، اس سے پہلے کہ وہ کسی لغزش کا شکار ہوتے۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے وہ حسن اپنی دادی سارہ سے وراثت میں پایا تھا، اور انہیں حسن کا چھٹا حصہ عطا کیا گیا تھا(٤)۔

پھر جب مالک بن ذعر نے انہیں دیکھا تو کہا: ﴿یا بُشریٰ هذا غُلامٌ﴾ یہ اہل مدینہ اور اہل بصرہ کی قرأت ہے(٥)، سوائے ابن ابی اسحاق کے، انہوں نے اسے یوں پڑھا: "يَا بُشْرَيَّ هَذَا غُلَامٌ"(٦) پس انہوں نے الف کو 'یا' سے بدل دیا، کیونکہ اس 'یا' سے پہلے والے حرف پر کسرہ (زیر) آتا ہے، تو جب الف پر کسرہ لانا جائز نہ ہوا تو اس کا بدل 'یا' قرار دیا گیا۔ اور اہل ... نے پڑھا ...

(١) دیکھیے: معانی القرآن للنحاس ٣/ ٤٠٥۔ (٢) نسخوں میں ہے: "إلا أن" (مگر یہ کہ)، لیکن جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣١٩ سے ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (٣) صحیح مسلم (١٦٢) از حدیث انس بن مالک رضی اللہ عنہ، اور یہ مسند احمد (١٢٥٠٥) میں بھی ہے۔ (٤) الوسیط ٤/٦٠٤، اور دیکھیے: عرائس المجالس ص ١١١ - ١١٢۔ (٥) یہ نافع مدنی، ابو عمرو بصری، ابن کثیر مکی اور ابن عامر شامی کی قرأت ہے۔ السبعہ ص ٣٤٧، والتیسیر ص ١٢٨، والنشر ٢/ ٢٩٣۔ (٦) القراءات الشاذہ ص ٦٢، والمحتسب ١/ ٣٣٦۔

Surah Yusuf: Verse 19 293

Kufa: "Ya Bushra" (O good news) (1) is not annexed (mudaf). There are two opinions regarding its meaning: first, it is the name of the boy; second, its meaning is: O good news, this is your time and moment. Qatada and Al-Suddi said: When the drawer let down his bucket, Joseph clung to it, so he said: O my good news (2) this is a boy. Qatada said: He gave the good news to his companions that he found a slave. Al-Suddi said: He called a man named Bushra. Al-Nahas (3) said: Qatada's opinion is more appropriate, because naming individuals in the Quran is rare; it usually uses metonymy (kinayah), as the Almighty said: {And on the day when the wrongdoer bites his hands} [Al-Furqan: 27], referring to Uqbah ibn Abi Mu'ayt, and followed by {O, would that I had not taken so-and-so for a friend} [Al-Furqan: 28], referring to Umayyah ibn Khalaf. Al-Nahas (4) said: The meaning in calling "Bushra" is bringing good tidings to those present, which is more emphatic than saying: I received good news, just as you say: O wonder! meaning: O wonder, this is from your days and signs, so be present. This is the school of Sibawayh (5), and similarly said Al-Suhayli (6). It is also said: It is as you say: O what joy! And that "Bushra" is a verbal noun from "istibshar" (rejoicing). This is more correct; because if it were a proper noun, it wouldn't be annexed to the first-person pronoun. Accordingly, "Bushrayi" would be in the accusative case because it is a vocative with an annex; the meaning of the vocative here is for drawing attention, i.e., pay attention to my joy and happiness. According to Al-Suddi's view, it would be in the nominative case as you say: O Zaid, this is a boy. It is also permissible for its place to be accusative like saying: O man, and His saying: {Alas for the servants} [Ya-Sin: 30], but "Bushra" was not nunated because it is indeclinable (7).

(1) Al-Sab'a p. 347, Al-Taysir p. 128, and Al-Nashr 2/293. (2) In (m): Bushra. (3) In I'rab al-Qur'an by al-Nahas 2/319, and what preceded it is from it, and the aforementioned opinions were narrated by al-Tabari 13/43-44. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/406. (5) Al-Kitab 2/217, and see what preceded 8/358. (6) In Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 80, and what follows from it. (7) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at by Makki 2/7, and Tafsir al-Baghawi 2/415.

सूरह यूसुफ: आयत १९ २९३

कूफ़ा: «या बुशरा» (हे शुभ समाचार) (१) अनुलग्न (मुदाफ़) नहीं है। इसके अर्थ के संबंध में दो मत हैं: पहला: लड़के का नाम, और दूसरा: इसका अर्थ है: हे शुभ समाचार, यह तुम्हारा समय और अवसर है। कतादा और अल-सुद्दी ने कहा: जब डोल डालने वाले ने अपना डोल डाला, तो यूसुफ उससे चिपक गए, तो उसने कहा: हे मेरे शुभ समाचार (२) यह एक लड़का है। कतादा ने कहा: उसने अपने साथियों को शुभ समाचार दिया कि उसने एक गुलाम पाया है। अल-सुद्दी ने कहा: उसने बुशरा नाम के एक आदमी को पुकारा। अल-नहास (३) ने कहा: कतादा का मत अधिक उपयुक्त है; क्योंकि कुरान में बहुत कम लोगों का नाम लेकर उल्लेख किया गया है, बल्कि यह परोक्ष रूप (किनाया) से आता है जैसा कि अल्लाह ने कहा है: {और जिस दिन अत्याचारी अपने हाथों को काटेगा} [अल-फ़ुरकान: २७], जो उक़्बा बिन अबी मुअैत है, और उसके बाद {हाय काश! मैंने अमुक को अपना मित्र न बनाया होता} [अल-फ़ुरकान: २८], जो उमैया इब्न खलफ़ है। अल-नहास (४) ने कहा: 'बुशरा' पुकारने का अर्थ है उपस्थित लोगों को शुभ समाचार देना, और यह 'तबशर्तु' (मैंने शुभ समाचार प्राप्त किया) कहने से अधिक प्रभावशाली है, जैसे आप कहते हैं: 'या अजबाह!' अर्थात: हे आश्चर्य, यह तुम्हारे दिनों और संकेतों में से है, तो उपस्थित हो। यह सीबवैय (५) का मत है, और अल-सुहैली (६) ने भी यही कहा है। और कहा गया है: यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: 'वासरुराह!' (कितनी खुशी की बात है!) और यह कि 'बुशरा' 'इस्तिबशार' (खुशी मनाना) से बना एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है। और यह अधिक सही है; क्योंकि यदि यह एक व्यक्तिवाचक संज्ञा होता, तो इसे उत्तम पुरुष सर्वनाम के साथ नहीं जोड़ा जाता; और इस आधार पर 'बुशराई' कर्म कारक (मंसूब) की स्थिति में होगा; क्योंकि यह एक अनुलग्न संबोधन (निदा मुदाफ़) है, और यहाँ संबोधन का अर्थ ध्यान आकर्षित करना है, यानी: मेरी खुशी और हर्ष पर ध्यान दो। और अल-सुद्दी के मत के अनुसार, यह कर्ता कारक (रफ़ा) की स्थिति में होगा जैसे आप कहते हैं: 'हे ज़ैद, यह एक लड़का है'। और यह भी संभव है कि इसका स्थान कर्म कारक (नसब) हो जैसे आपका कहना: 'हे व्यक्ति', और अल्लाह का कथन: {हाय अफ़सोस बंदों पर} [या-सीन: ३०], लेकिन 'बुशरा' पर तनवीन नहीं लगाई गई क्योंकि यह अपरिवर्तनीय (गैर मुन्सरिफ) है (७)।

(१) अल-सबा पृ. ३४७, अल-तयसीर पृ. १२८, और अल-नश्र २/२९३। (२) (म) में: बुशरा। (३) अल-नहास द्वारा इराब अल-कुरान २/३१९ में, और जो इससे पहले है वह उसी से है, और उपरोक्त मतों को अल-तबरी १३/४३-४४ ने उद्धृत किया है। (४) मानी अल-कुरान ३/४०६ में। (५) अल-किताब

२/२१७, और देखें जो पहले ३५८/८ में आया है। (६) अल-तारीफ वल-इलाम पृ. ८० में, और इसके बाद का हिस्सा वहीं से है। (७) मक्की द्वारा अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात ७/२, और तफसीर अल-बग़वी २/४१५ देखें।

سورہ یوسف: آیت ۱۹ ۲۹۳

کوفہ: «یا بُشْرَی» (اے خوشخبری) (۱) غیر مضاف ہے۔ اور اس کے معنی کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: لڑکے کا نام، اور دوسرا: اس کا معنی ہے: اے خوشخبری، یہ تیرا وقت اور گھڑی ہے۔ قتادہ اور سدی نے کہا: جب ڈول ڈالنے والے نے اپنا ڈول ڈالا تو یوسف اس سے چمٹ گئے، تو اس نے کہا: اے میری خوشخبری (۲) یہ تو ایک لڑکا ہے۔ قتادہ نے کہا: اس نے اپنے ساتھیوں کو بشارت دی کہ اسے ایک غلام مل گیا ہے۔ اور سدی نے کہا: اس نے بشریٰ نامی ایک شخص کو پکارا۔ نحاس (۳) نے کہا: قتادہ کا قول بہتر ہے؛ کیونکہ قرآن میں بہت کم لوگوں کے نام آئے ہیں، بلکہ کنایہ کے طور پر آتا ہے جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور جس دن ظالم اپنے ہاتھ کاٹے گا} [الفرقان: ۲۷]، اور وہ عقبہ بن ابی معیط ہے، اور اس کے بعد {اے کاش! میں نے فلاں کو اپنا دوست نہ بنایا ہوتا} [الفرقان: ۲۸]، اور وہ امیہ بن خلف ہے۔ نحاس (۴) نے کہا: اور بشریٰ کی پکار میں معنی یہ ہے کہ جو حاضر ہیں انہیں خوشخبری سنائی جائے، اور یہ تیرے اس قول سے زیادہ تاکیدی ہے: میں نے خوشخبری پائی، جیسا کہ تم کہتے ہو: 'یا عجباہ!' یعنی: اے تعجب، یہ تیرے دنوں اور تیری نشانیوں میں سے ہے تو حاضر ہو، اور یہ سیبویہ (۵) کا مذہب ہے، اور اسی طرح سہیلی (۶) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ ویسا ہی ہے جیسا تم کہتے ہو: 'واسروراہ!' اور یہ کہ 'بشریٰ' استبشار سے مصدر ہے۔ اور یہ زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اگر یہ اسم علم ہوتا تو ضمیر متکلم کی طرف مضاف نہ ہوتا؛ اور اس بنیاد پر «بُشرایَ» نصب کے مقام پر ہوگا؛ کیونکہ یہ نداء مضاف ہے، اور یہاں نداء کا معنی تنبیہ ہے، یعنی: میری خوشی اور مسرت کی طرف متوجہ ہو جاؤ، اور سدی کے قول کے مطابق یہ رفع کے مقام پر ہوگا جیسا کہ تم کہتے ہو: اے زید، یہ ایک لڑکا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا محل نصب ہو جیسا کہ تمہارا قول: اے مرد، اور اللہ کا

فرمان: {ہائے افسوس بندوں پر} [یس: ۳۰]، لیکن اس نے «بُشْرَی» پر تنوین نہیں دی کیونکہ یہ غیر منصرف ہے (۷)۔

(۱) السبعہ ص ۳۴۷، التیسیر ص ۱۲۸، اور النشر ۲/ ۲۹۳۔ (۲) (م) میں: بشریٰ۔ (۳) نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۳۱۹ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے، اور پچھلے اقوال طبری ۱۳/ ۴۴-۴۳ نے نقل کیے ہیں۔ (۴) معانی القرآن ۳/ ۴۰۶ میں۔ (۵) الکتاب ۲/ ۲۱۷، اور دیکھیے جو پہلے ۳۵۸/ ۸ میں گزرا۔ (۶) التعریف والاعلام ص ۸۰ میں، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۷) مکی کی الکشف عن وجوہ القراءات ۷/ ۲، اور تفسیر بغوی ۲/ ۴۱۵ دیکھیے۔

Surah Yusuf: Verses 19 - 20 294 "And they hid him as a piece of merchandise" (12:19). The pronoun 'him' refers to Yusuf (peace be upon him). As for the 'they' (the plural suffix 'waw' in 'asarruuhu'), it refers to his brothers. It was also said: to the merchants who bought him (1). Others said: to the person who went for water and his companions (2). "Merchandise" (bida'ah) is in the accusative case as a 'haal' (state/ condition). Mujahid said: Malik ibn Du'r and his companions among the merchants who were with them in the caravan hid him. They said to them: He is a piece of merchandise entrusted to us by some people of Sham (Syria), or the people of this well, to be taken to Egypt. They only said this for fear of sharing [the profit] (3). Ibn Abbas said: Yusuf's brothers hid him as merchandise when he was pulled out from the well. That is because they came and said: "Evil is what you have done; this is a runaway slave of ours." They said to Yusuf in Hebrew: "Either you admit to us your slavery so we may sell you to these people, or we take you and kill you." He said: "I admit my slavery to you." So he admitted it to them, and they sold him from among them (4). It was said: Judah advised his brother Yusuf in their language to admit to being a slave to his brothers, saying: "I fear that if you do not, they will kill you. Perhaps Allah will make a way out for you, and you will escape being killed." So Yusuf concealed his true status for fear that his brothers would kill him. Malik said: "By Allah, these are not the characteristics of slaves." They said: "He was raised in our laps, adopted our manners, and was disciplined with our character." He said: "What do you say, O boy?" He said: "They spoke the truth; I was raised in their laps and adopted their manners." Malik said: "If you sell him to me, I will buy him from you." So they sold him from among them (5). And that is: The words of the Almighty: "And they sold him for a reduced price - a few dirhams - and they were regarding him of those indifferent [to the outcome]." (12:20) There are six issues in it: The first: The words of the Almighty: "And they sold him" (washarawhu). It is said: 'sharaitu' means 'I bought', and 'sharaitu' means 'I sold'.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/319. (2) See Tafsir al-Tabari 13/46-49. (3) Narrated by al-Tabari 13/46-47, and see Tafsir al-Baghawi 2/415. (4) Narrated by al-Tabari 13/49 summarized. (5) 'Ara'is al-Majalis pp. 118-119 similarly.

सूरह यूसुफ: आयत 19 - 20 294 "और उन्होंने उसे व्यापारिक वस्तु के रूप में छिपा लिया" (12:19)। सर्वनाम 'उसे' (ही) यूसुफ (उन पर शांति हो) की ओर इशारा करता है। जहाँ तक 'उन्होंने' (वौ) का संबंध है, यह उनके भाइयों की ओर इशारा करता है। और कहा गया है: उन व्यापारियों के बारे में जिन्होंने उन्हें खरीदा था (1), और कहा गया है: पानी लाने वाले और उसके साथियों के बारे में (2)। "व्यापारिक वस्तु" (बिदा'अह) 'हाल' (स्थिति) के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है। मुजाहिद ने कहा: मलिक इब्न दुअर और उनके साथियों ने, जो व्यापारियों के साथ थे, उन्हें छिपा लिया। उन्होंने उनसे कहा: वह एक व्यापारिक वस्तु है जिसे शाम के कुछ लोगों ने, या इस कुएँ के लोगों ने हमें मिस्र ले जाने के लिए सौंपा है। उन्होंने ऐसा केवल लाभ में हिस्सेदारी के डर से कहा (3)। इब्न अब्बास ने कहा: जब यूसुफ को कुएं से निकाला गया, तो उनके भाइयों ने उन्हें माल के रूप में छिपा लिया। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि वे आए और कहा: "तुमने जो किया वह बुरा है; यह हमारा एक भागा हुआ गुलाम है।" उन्होंने इब्रानी भाषा में यूसुफ से कहा: "या तो तुम हमारे सामने अपनी गुलामी स्वीकार करो ताकि हम तुम्हें इन लोगों को बेच सकें, या हम तुम्हें ले जाकर मार डालेंगे।" उन्होंने कहा: "मैं तुम्हारे सामने अपनी गुलामी स्वीकार करता हूँ।" तो उन्होंने उनके सामने इसे स्वीकार कर लिया, और उन्होंने उन्हें बेच दिया (4)। कहा गया है: यहूदा ने अपने भाई यूसुफ को उनकी भाषा में सलाह दी कि वह अपने भाइयों के सामने दासता स्वीकार कर ले, यह कहते हुए: "मुझे डर है कि यदि तुम ऐसा नहीं करोगे, तो वे तुम्हें मार डालेंगे। शायद अल्लाह तुम्हारे लिए कोई रास्ता निकाल दे, और तुम मारे जाने से बच जाओ।" इसलिए यूसुफ ने इस डर से अपना असली हाल छिपा लिया कि उनके भाई उन्हें मार डालेंगे। मलिक ने कहा: "अल्लाह की कसम, ये गुलामों के लक्षण नहीं हैं।" उन्होंने कहा: "वह हमारी गोद में पला-बढ़ा है, उसने हमारे तौर-तरीके अपनाए हैं, और हमारे चरित्र से अनुशासित हुआ है।" उसने कहा: "हे बालक, तुम क्या कहते हो?" उसने कहा: "उन्होंने सच कहा; मैं उनकी गोद में पला-बढ़ा हूँ और उनके आचरण को अपनाया है।" मलिक ने कहा: "यदि तुम उसे मुझे बेच दो, तो मैं उसे तुमसे खरीद लूँगा।" तो उन्होंने उन्हें बेच दिया (5), और वह है: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने उसे बहुत कम मूल्य पर - कुछ ही दिरहमों में - बेच दिया और वे उसके बारे में उपेक्षा करने वालों में से थे।" (12:20) इसमें छह मसले (मुद्दे) हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने उसे बेच दिया" (वशरौहू)। कहा जाता है: 'शरैतु' का अर्थ है 'मैंने खरीदा', और 'शरैतु' का अर्थ 'मैंने बेचा' भी होता है।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/319। (2) तफसीर अल-तबरी 13/46-49 देखें। (3) अल-तबरी 13/46-47 द्वारा उद्धृत, और तफसीर अल-बग़वी 2/415 देखें। (4) अल-तबरी 13/49 द्वारा संक्षेप में उद्धृत। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 118 - 119 इसी तरह।

سورہ یوسف: آیات ۱۹ - ۲۰ ۲۹۴ ﴿وَأَسَرُّوهُ بِضَاعَةً﴾ 'ہ' کی ضمیر یوسف علیہ السلام کے لیے ہے؛ جہاں تک 'و' (واو) کا تعلق ہے تو وہ ان کے بھائیوں کے لیے کنایہ ہے۔ اور کہا گیا: ان تاجروں کے بارے میں جنہوں نے انہیں خریدا تھا (۱)، اور کہا گیا: پانی لانے والے اور اس کے ساتھیوں کے بارے میں (۲)۔ «بِضَاعَةً» حال ہونے کی بنا پر نصب کی حالت میں ہے۔ مجاہد نے کہا: مالک بن دُعر اور قافلے میں ان کے ساتھ موجود تاجروں نے انہیں چھپا لیا، اور انہوں نے ان سے کہا: یہ ایک مالِ تجارت ہے جو اہل شام کے کچھ لوگوں نے، یا اس پانی (کنویں) کے رہنے والوں نے ہمیں مصر لے جانے کے لیے دیا ہے، اور انہوں نے یہ بات صرف شرکت کے خوف سے کہی (۳)۔ ابن عباس نے کہا: جب یوسف علیہ السلام کو کنویں سے نکالا گیا تو ان کے بھائیوں نے انہیں مالِ تجارت بنا کر چھپایا۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ وہ آئے اور کہنے لگے: تم نے یہ کیا برا کام کیا؛ یہ ہمارا ایک بھاگا ہوا غلام ہے، اور انہوں نے عبرانی زبان میں یوسف سے کہا: یا تو تم ہمارے لیے غلامی کا اقرار کرو تاکہ ہم تمہیں ان لوگوں کے ہاتھ بیچ دیں، ورنہ ہم تمہیں لے جا کر قتل کر دیں گے۔ انہوں نے کہا: میں تمہارے لیے غلامی کا اقرار کرتا ہوں۔ چنانچہ انہوں نے ان کے سامنے اقرار کر لیا اور انہوں نے انہیں ان کے ہاتھ بیچ دیا (۴)۔ اور کہا گیا: یہودا نے اپنے بھائی یوسف کو ان کی زبان میں وصیت کی کہ اپنے بھائیوں کے لیے غلامی کا اعتراف کر لو، کیونکہ مجھے ڈر ہے کہ اگر تم نے ایسا نہ کیا تو وہ تمہیں قتل کر دیں گے، شاید اللہ تمہارے لیے کوئی راستہ نکال دے، اور تم قتل سے بچ جاؤ، چنانچہ یوسف علیہ السلام نے اس خوف سے اپنا معاملہ چھپایا کہ ان کے بھائی انہیں قتل نہ کر دیں، تو مالک نے کہا: اللہ کی قسم، یہ غلاموں کی علامت نہیں ہے، انہوں نے کہا: یہ ہماری گودوں میں پلا بڑھا ہے، اور اس نے ہمارے اخلاق اپنائے ہیں اور ہمارے آداب سیکھے ہیں، اس نے پوچھا: اے لڑکے، تم کیا کہتے ہو؟ انہوں نے کہا: انہوں نے سچ کہا، میں ان کی گودوں میں پلا بڑھا ہوں اور ان کے اخلاق اپنائے ہیں، تو مالک نے کہا: اگر تم

اسے میرے ہاتھ بیچ دو تو میں اسے تم سے خرید لوں گا، چنانچہ انہوں نے اسے بیچ دیا (۵)۔ اور یہی ہے: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ ٢٠﴾ اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَشَرَوْهُ﴾ کہا جاتا ہے: 'شريتُ' خریدنے کے معنی میں بھی آتا ہے، اور 'شريتُ' بیچنے کے معنی میں بھی آتا ہے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۱۹/۲۔ (۲) دیکھیے تفسير الطبري ۴۶/۱۳ - ۴۹۔ (۳) اسے طبری نے ۱۳/۴۶ - ۴۷ میں روایت کیا ہے، اور دیکھیے تفسير البغوي ۴۱۵/۲۔ (۴) اسے طبری نے ۴۹/۱۳ میں اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۵) عرائس المجالس ص ۱۱۸ - ۱۱۹ اسی طرح۔

295 Surah Yusuf: Verse 20

"I sold" is a linguistic usage (1), the poet said: "And I sold Burda, I wish I were after Burda a night-owl" (2) Meaning: I sold. Another said: "When he sold her, the eye overflowed with tears, and in the chest is a burning grief from meanness" (3) {for a miserable price} meaning: a deficiency, and here it is a gerund used in place of a noun, i.e., they sold him for a devalued price, i.e., diminished. His brothers' intention was not what they would benefit from his price, but rather their intention was what they would benefit from their father's attention being exclusively on them (4). It was said: Judah saw from afar that Joseph was taken out of the well, so he informed his brothers, and they came and sold him to the travelers. And it was said: No, rather they returned after three days to the well to find out the news, so they saw the tracks of the caravan, followed them and said: This is our slave who escaped from us, so they sold him to them (5). Qatada said: "Bakhs" means injustice. Al-Dahhak, Muqatil, Al-Suddi, and Ibn Atiyyah said: "Bakhs" means forbidden (6). Ibn al-Arabi said (7): It has no basis, but rather the indication in it is that his full price was not received.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1067. (2) Its sayer is Yazid ibn Mufrigh al-Himyari, see volume 3/391, and Burda: the name of a boy whose sale he regretted. Al-Muharrar al-Wajiz 3/230. Al-Hama: a nocturnal bird; the Arabs used to claim that the soul of a slain person whose blood remains unavenged becomes a "Hama" and screeches at his grave, saying: Give me drink, give me drink; then when his blood is avenged, it flies away. Al-Sihah (Haym). (3) Its sayer is Al-Shammakh ibn Dirar, and it is in his Diwan p. 190, and in it: "Al-Wajd" (grief) instead of "Al-Lu'm" (meanness). Al-Hazzaz: what cuts into the heart. Al-Hamazah: intensity, and a man "hamuza" (became firm), so he is firm-hearted. Al-Sihah (Hazz) and (Hamz). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1067. (5) See Arais al-Majalis pp. 118-119. (6) Tafsir al-Tabari 13/54-55, Al-Nukat wa al-Uyun 3/18, and Tafsir al-Baghawi 2/416. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/1067.

295 सूरह यूसुफ़: आयत 20

"मैंने बेच दिया" भाषाई अर्थ है (1), कवि ने कहा: "और मैंने बुर्दा को बेच दिया, काश मैं बुर्दा के बाद एक उल्लू होता" (2) अर्थ: मैंने बेच दिया। एक अन्य ने कहा: "जब उसने उसे बेचा, तो आँखों से आँसू छलक पड़े, और सीने में नीचता से एक चुभन भरा दुःख है" (3) {थोड़ी सी कीमत पर} यानी: कमी, और यहाँ यह एक संज्ञा के स्थान पर प्रयुक्त क्रियावाचक संज्ञा है, अर्थात, उन्होंने उसे कम मूल्य पर बेचा, यानी घटा हुआ मूल्य। उनके भाइयों का इरादा वह नहीं था जो वे उसकी कीमत से लाभान्वित होंगे, बल्कि उनका इरादा वह था जो वे अपने पिता का ध्यान केवल स्वयं पर होने से लाभान्वित होंगे (4)। कहा गया है: यहूदा ने दूर से देखा कि यूसुफ को कुएं से निकाल लिया गया है, तो उसने अपने भाइयों को सूचित किया, और वे आए और उसे यात्रियों को बेच दिया। और यह कहा गया: नहीं, बल्कि वे तीन दिनों के बाद कुएं के पास खबर जानने के लिए लौटे, तो उन्होंने काफिले के निशान देखे, उनका पीछा किया और कहा: यह हमारा गुलाम है जो हमसे भाग गया था, फिर उन्होंने उसे उन्हें बेच दिया (5)। क़तादा ने कहा: "बख़्स" का अर्थ है अन्याय। अल-दहाक, मुक़ातिल, अल-सुद्दी और इब्न अतियाह ने कहा: "बख़्स" का अर्थ है हराम (वर्जित) (6)। इब्न अल-अरबी ने कहा (7): इसका कोई आधार नहीं है, बल्कि इसमें संकेत यह है कि उसकी पूरी कीमत नहीं मिली थी।

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1067। (2) इसके कहने वाले यज़ीद इब्न मुफ़रिग अल-हिमयरी हैं, देखें 3/391, और बुर्दा: एक लड़के का नाम जिसके बिकने पर उसे पछतावा हुआ। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/230। अल-हामा: रात के पक्षी; अरबों का दावा था कि मारे गए व्यक्ति की आत्मा जिसका बदला नहीं लिया गया, वह "हामा" बन जाती है और उसकी कब्र पर चिल्लाती है, कहती है: मुझे पिलाओ, मुझे पिलाओ; फिर जब बदला ले लिया जाता है, तो वह उड़ जाती है। अल-सिहाह (हयम)। (3) इसके कहने वाले अल-शम्माख इब्न दिरार हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 190 में है, और उसमें: "अल-वजद" (दुःख) के बदले "अल-लुअम" (नीचता) है। अल-हज़्ज़ाज़: जो दिल को काट दे। अल-हमाज़ाह: तीव्रता, और एक आदमी "हमज़ा" (दृढ़ हो गया), तो वह दृढ़-हृदय है। अल-सिहाह (हज़्ज़) और (हमज़)। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1067। (5) देखें अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 118-119। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 13/54-55, अल-नुकत वल-उयून 3/18, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/416। (7) अहकाम अल-कुरान 3/1067 में।

295 سورہ یوسف: آیت 20

"بِعْتُ" لغوی استعمال ہے(1)، شاعر نے کہا: "اور میں نے برد کو بیچ دیا، کاش میں برد کے بعد ایک الّو ہوتا" (2) یعنی: میں نے بیچ دیا۔ ایک اور نے کہا: "جب اس نے اسے بیچا تو آنکھ آنسوؤں سے چھلک پڑی، اور سینے میں کمینگی کی وجہ سے ایک چبھن بھرا غم ہے" (3) ﴿بہت تھوڑی قیمت پر﴾ یعنی: کمی، اور یہاں یہ مصدر ہے جو اسم کے قائم مقام ہے، یعنی: انہوں نے اسے کم قیمت پر بیچا، یعنی گھٹی ہوئی قیمت۔ ان کے بھائیوں کا مقصد وہ فائدہ نہیں تھا جو وہ اس کی قیمت سے حاصل کرتے، بلکہ ان کا مقصد وہ فائدہ تھا جو وہ اپنے والد کی توجہ ان کی طرف خالص ہونے سے حاصل کرتے (4)۔ کہا گیا ہے: یہودا نے دور سے دیکھا کہ یوسف کو کنویں سے نکالا گیا ہے، تو اس نے اپنے بھائیوں کو بتایا، چنانچہ وہ آئے اور اسے مسافروں کے ہاتھ بیچ دیا۔ اور یہ کہا گیا: نہیں، بلکہ وہ تین دن بعد کنویں پر خبر معلوم کرنے کے لیے واپس آئے، تو انہوں نے قافلے کے نشانات دیکھے، ان کے پیچھے گئے اور کہا: یہ ہمارا غلام ہے جو ہم سے بھاگ گیا تھا، پھر انہوں نے اسے ان کے ہاتھ بیچ دیا (5)۔ قتادہ نے کہا: "بخس" کے معنی ظلم ہیں۔ ضحاک، مقاتل، سدی اور ابن عطیہ نے کہا: "بخس" حرام ہے (6)۔ ابن العربی (7) نے کہا: اس کی کوئی وجہ نہیں ہے، بلکہ اس میں اشارہ اس بات کی طرف ہے کہ اس کی پوری قیمت وصول نہیں کی گئی تھی۔

---

(1) احکام القرآن از ابن العربی 3/1067۔ (2) اس کے کہنے والے یزید بن مفرغ الحمیمی ہیں، دیکھئے 3/391، اور برد: ایک لڑکے کا نام ہے جس کے بیچنے پر اسے ندامت ہوئی۔ المحرر الوجیز 3/230۔ الہامہ: رات کے پرندوں میں سے ہے، عربوں کا گمان تھا کہ مقتول کی روح جس کا بدلہ نہ لیا گیا ہو، ہامہ بن جاتی ہے اور اس کی قبر کے پاس چیختی ہے، کہتی ہے: مجھے پلاؤ،

مجھے پلاؤ، پھر جب اس کا بدلہ لے لیا جاتا ہے تو وہ اڑ جاتی ہے۔ الصحاح (ہیم)۔ (3) اس کے کہنے والے الشماخ بن ضرار ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 190 میں ہے، اور اس میں: "الوجد" (غم)، "اللؤم" (کمینگی) کی جگہ ہے۔ الحزاز: وہ جو دل میں چبھن پیدا کرے۔ الحمازہ: سختی، اور آدمی "حمز" (سخت دل) ہو گیا، پس وہ حمیز الفواد اور حامز ہے۔ الصحاح (حزز) اور (حمز)۔ (4) احکام القرآن از ابن العربی 3/1067۔ (5) دیکھئے عرائس المجالس ص 118 - 119۔ (6) تفسیر الطبری 13/54 - 55، اور النکت والعیون 3/18، اور تفسیر البغوی 2/416۔ (7) احکام القرآن 3/1067 میں۔

296 Surah Yusuf, Verse 20

...at value; because his brothers, if they were the ones who sold him, their intention was not what they would gain from his price, but rather their intention was what they would gain from their father's face being free of him. And if those who sold him were the travelers, then they hid him as a found item, or they said to their companions: a piece of merchandise was sent with us, so they saw that they were not given a price for it, and that whatever they took for it was all profit. I say: His saying: "And the indication in it is that his price was not fully paid at value" indicates that if they had taken the full value for it, that would have been permissible. But it is not so, which indicates the correctness of what al-Suddi and others said; because they applied the sale to a soul whose sale is not permissible, therefore its price was not lawful for them. Ikrimah and al-Sha'bi said: [It was] a little (1). Ibn Hayyan said: Counterfeit (2). On the authority of Ibn Abbas and Ibn Mas'ud, they sold him for twenty dirhams, each of his brothers took two dirhams, and they were ten; this was said by Qatadah and al-Suddi. Abu al-Aliyah and Muqatil said: twenty-two dirhams, and they were eleven, each one took two dirhams; this was said by Mujahid. Ikrimah said: forty dirhams (3). What is narrated from the Companions is more worthy. And "bakhsin" (deficient) is an attribute of the "thaman" (price). {Dirhams} is an appositive and an explanation for it. It is said: "Darahim" as a plural of "Dirham", and it may be a collective noun according to Sibawayh, and it is also according to him on the basis of lengthening the "kasra" so it became a "ya", and this is not like the lengthening of the "Maqsur"; because lengthening the "Maqsur" is not permissible according to the Basrans in poetry or otherwise. The grammarians recited: "Her hands expel the pebbles in every midday heat, as the dirhams are expelled [rejected] when submitted to the critics [money-changers]" (4).

(1) Narrated by al-Tabari 13/55. (2) Mentioned by al-Baghawi 2/416 on the authority of Ibn Abbas and Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with them. (3) These sayings were narrated by al-Tabari 13/56-59, see Al-Nukat wal-Uyun 3/18, Tafsir al-Baghawi 2/416, and Zad al-Masir 4/197. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/320, the verse is by al-Farazdaq, and it is in Al-Kitab 1/28, Al-Kamil by al-Mubarrad 1/329, and Al-Khazanah 4/426. In it, he describes his she-camel's speed of travel in the midday heat, saying: her hands, due to the severity of their striking the pebbles, expel them, so some strike others, and a clinking sound is heard from them like the clinking of dinars when the money-changer examines them, rejecting the bad ones from the good ones. He specified the midday heat because travel is difficult in it. Al-Khazanah.

२९६ सूरा यूसुफ, आयत २०

...मूल्य पर; क्योंकि उसके भाई, यदि उन्होंने उसे बेचा था, तो उनका उद्देश्य वह नहीं था जो वे उसकी कीमत से लाभ उठाएंगे, बल्कि उनका उद्देश्य वह था जो वे अपने पिता के चेहरे के उससे मुक्त होने से लाभ उठाएंगे। और यदि उसे बेचने वाले यात्री थे, तो उन्होंने उसे एक पाई हुई वस्तु के रूप में छिपा दिया, या उन्होंने अपने साथियों से कहा: हमारे साथ माल का एक टुकड़ा भेजा गया था, इसलिए उन्होंने देखा कि उन्हें इसके लिए कोई कीमत नहीं दी गई थी, और जो कुछ भी उन्होंने इसके लिए लिया वह सब लाभ था। मैंने कहा: उनका कहना: "और इसमें संकेत यह है कि उसकी कीमत मूल्य के अनुसार पूरी नहीं दी गई थी" यह दर्शाता है कि यदि उन्होंने इसके लिए पूरा मूल्य लिया होता, तो वह जायज़ होता। लेकिन ऐसा नहीं है, जो अल-सुद्दी और अन्य लोगों द्वारा कही गई बात की सत्यता को इंगित करता है; क्योंकि उन्होंने बिक्री को एक ऐसी आत्मा पर लागू किया जिसकी बिक्री जायज़ नहीं है, इसलिए उसकी कीमत उनके लिए हलाल नहीं थी। इक्रिमा और अल-शाबी ने कहा: [यह] थोड़ा (१) था। इब्न हयान ने कहा: जाली (२)। इब्न अब्बास और इब्न मसूद के अधिकार पर, उन्होंने उसे बीस दिरहम में बेच दिया, उसके प्रत्येक भाई ने दो दिरहम लिए, और वे दस थे; यह कतादा और अल-सुद्दी ने कहा था। अबू अल-आलिया और मुकातिल ने कहा: बाईस दिरहम, और वे ग्यारह थे, प्रत्येक ने दो दिरहम लिए; यह मुजाहिद ने कहा था। इक्रिमा ने कहा: चालीस दिरहम (३)। सहाबा (साथियों) से जो वर्णित है वह अधिक योग्य है। और "बख्सिन" (न्यून) "थमन" (कीमत) का एक गुण है। {दिरहम} इसके लिए एक बदल (प्रतिस्थापन) और व्याख्या है। यह कहा जाता है: "दराहीम" "दिरहाम" के बहुवचन के रूप में, और यह सिबवैह के अनुसार एक सामूहिक संज्ञा हो सकती है, और यह उसके अनुसार "कसरा" को लंबा करने के आधार पर भी है जिससे यह "या" बन गया, और यह "मक़्सूर" को लंबा करने जैसा नहीं है; क्योंकि बसरियों के अनुसार कविता या अन्य में "मक़्सूर" को लंबा करना जायज़ नहीं है। वैयाकरणों ने पढ़ा: "उसके हाथ हर दोपहर की गर्मी में कंकड़ को निकाल देते हैं, जैसे कि आलोचकों [मुद्रा-परिवर्तकों] को सौंपे जाने पर दिरहम निकाल [अस्वीकार] दिए जाते हैं" (४)।

(१) अल-तबरी १३/५५ द्वारा वर्णित। (२) अल-बगवी २/४१६ द्वारा इब्न अब्बास और इब्न मसूद, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, के अधिकार पर उल्लेख किया गया है। (३) ये बातें अल-तबरी १३/५६-५९ द्वारा वर्णित की गई थीं, देखें अल-नुकात वल-उयून ३/१८, तफ़्सीर अल-बगवी २/४१६, और ज़ाद अल-मसीर ४/१९७। (४) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान २/३२०, श्लोक अल-फरज़दक द्वारा है, और

यह अल-किताब १/२८, अल-मुबर्राद द्वारा अल-कामिल १/३२९, और अल-खज़ाना ४/४२६ में है। इसमें, वह दोपहर की गर्मी में अपनी ऊँटनी की यात्रा की गति का वर्णन करता है, कहता है: उसके हाथ, कंकड़ पर उनके प्रहार की गंभीरता के कारण, उन्हें निकाल देते हैं, इसलिए कुछ दूसरों से टकराते हैं, और उनसे एक खनक सुनाई देती है जैसे दीनार की खनक जब मुद्रा-परिवर्तक उनकी जांच करता है, अच्छे से बुरे को अलग करता है। उसने दोपहर की गर्मी को विशेष रूप से चुना क्योंकि उसमें यात्रा करना कठिन होता है। अल-खज़ाना।

...قیمت پر؛ کیونکہ اس کے بھائی، اگر انہوں نے اسے بیچا تھا، تو ان کا مقصد وہ نہیں تھا جو وہ اس کی قیمت سے حاصل کرتے، بلکہ ان کا مقصد وہ تھا جو وہ اپنے باپ کے چہرے کے اس سے خالی ہونے سے حاصل کرتے۔ اور اگر اسے بیچنے والے قافلے والے تھے، تو انہوں نے اسے ایک ملی ہوئی چیز کے طور پر چھپا لیا، یا انہوں نے اپنے ساتھیوں سے کہا: ہمارے ساتھ ایک سامان بھیجا گیا ہے، تو انہوں نے دیکھا کہ انہیں اس کی کوئی قیمت نہیں دی گئی، اور جو کچھ انہوں نے اس کے بدلے لیا وہ سب نفع تھا۔ میں نے کہا: ان کا قول: "اور اس میں اشارہ یہ ہے کہ اس کی قیمت پوری ادا نہیں کی گئی تھی" اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اگر وہ اس کی پوری قیمت لے لیتے تو وہ جائز ہوتا۔ لیکن ایسا نہیں ہے، جو السدی اور دیگر کے قول کی صحت پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ انہوں نے ایسی جان پر بیع واقع کی جس کی بیع جائز نہیں ہے، اس لیے اس کی قیمت ان کے لیے حلال نہیں تھی۔ عکرمہ اور شعبی نے کہا: تھوڑا (۱)۔ ابن حیان نے کہا: کھوٹا (۲)۔ ابن عباس اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ انہوں نے اسے بیس درہم میں بیچا، ان کے بھائیوں میں سے ہر ایک نے دو دو درہم لیے، اور وہ دس تھے؛ یہ قتادہ اور السدی نے کہا۔ ابو العالیہ اور مقاتل نے کہا: بائیس درہم، اور وہ گیارہ تھے، ہر ایک نے دو دو درہم لیے؛ یہ مجاہد نے کہا۔ عکرمہ نے کہا: چالیس درہم (۳)۔ صحابہ سے جو مروی ہے وہ زیادہ بہتر ہے۔ اور "بخس" (کم) ثمن کی صفت ہے۔ {دراہم} اس سے بدل اور اس کی تفسیر پر ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "دراہیم" اس بنا پر کہ یہ درہام کی جمع ہے، اور سیبویہ کے نزدیک یہ اسم جمع بھی ہو سکتا ہے، اور ان کے نزدیک اس بنا پر بھی ہے کہ کسرہ کو لمبا کر دیا گیا تو وہ "یا" بن گیا، اور یہ مقصور کو لمبا کرنے کی طرح نہیں ہے؛ کیونکہ بصریوں کے نزدیک شعر یا غیر شعر میں

مقصور کو لمبا کرنا جائز نہیں ہے۔ اور نحویوں نے پڑھا: "اس کے ہاتھ ہر دوپہر کی تپش میں کنکریوں کو دور پھینکتے ہیں، جیسے صرافوں کے پرکھنے پر کھوٹے درہم دور پھینک دیے جاتے ہیں" (٤)۔

(١) اسے طبری نے ١٣/ ٥٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اسے بغوی نے ٢/ ٤١٦ میں ابن عباس اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (٣) ان اقوال کو طبری نے ١٣/ ٥٦-٥٩ میں روایت کیا ہے، اور دیکھیے النکت والعیون ٣/ ١٨، تفسیر بغوی ٢/ ٤١٦، اور زاد المسیر ٤/ ١٩٧۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٢٠، یہ شعر فرزدق کا ہے، اور یہ الکتاب ١/ ٢٨، الکامل للمبرد ١/ ٣٢٩، اور الخزانہ ٤/ ٤٢٦ میں ہے۔ اس میں وہ دوپہر کی سخت گرمی میں اپنی اونٹنی کی رفتار بیان کر رہا ہے، وہ کہتا ہے: اس کے ہاتھ کنکریوں پر زور سے پڑنے کی وجہ سے انہیں دور پھینکتے ہیں، تو ایک کنکری دوسری سے ٹکراتی ہے، اور ان سے ایسی آواز سنائی دیتی ہے جیسی صراف کے پرکھنے پر دیناروں کی جھنکار ہوتی ہے، جب وہ کھرے سے کھوٹے کو الگ کرتا ہے۔ اور دوپہر کی تپش کو خاص اس لیے کیا کیونکہ اس وقت چلنا دشوار ہوتا ہے۔ الخزانہ۔

Surah Yusuf: Verse 20 297

{maʿdūda} [counted] is an adjective, and this indicates that prices used to circulate among them by counting, not by weighing weight for weight. It was also said: it is an expression of the low price; because they were dirhams that did not reach the point of being weighed due to their small amount, and that is because they used to not weigh what was less than an 'Uqiyyah, which is forty dirhams (1). Second: Judge Ibn al-Arabi said (2): The origin of the two currencies is weight. The Prophet ﷺ said: "Do not sell gold for gold, nor silver for silver, except weight for weight. Whoever increases or seeks an increase has committed riba (usury)" (3). Weight has no benefit except the amount. As for its essence, there is no benefit in it. However, counting was practiced as an easing for people because of the frequency of transactions, as weighing becomes burdensome. Even if mithqals or dirhams were struck, it would be permissible to sell some for others by count if there is no deficiency or excess. If they decrease, the matter returns to weight. For this reason, breaking or clipping them was considered corruption in the earth as mentioned previously (4). Third: Scholars differed regarding whether dirhams and dinars are specific or not. Narrations differ from Malik in this regard; Ashhab went to the opinion that they are not specific, which is the apparent meaning of Malik's statement, and Abu Hanifa held this view. Ibn al-Qasim went to the opinion that they are specific, and it is narrated from al-Karkhi, and al-Shafi'i held this view. The benefit of the disagreement is that if we say: they are not specific; then if he says: I sold you these dinars for these dirhams, the dinars become a liability for their owner, and the dirhams a liability for their owner. If they were specific and then were destroyed, nothing would be attached to their liability, and the contract would be void, like selling specific items of goods and others. Fourth: It is narrated from al-Hasan bin Ali (may Allah be pleased with them both) that he ruled regarding a foundling that he is free, and he recited: {And they sold him for a low price, for a few dirhams counted} and the discussion about it has passed (5).

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 18/3 - 19, and Al-Muharrar al-Wajiz 230/3. (2) In Ahkam al-Qur'an 1067/3. (3) Narrated by Ahmad (22729), and Muslim (1587) in a similar length from the hadith of Ubadah bin al-Samit (may Allah be pleased with him). In the chapter from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) in Ahmad (11006), al-Bukhari (2176), and Muslim (1584). From Abu Bakra (may Allah be pleased with him) in Ahmad (20395), al-Bukhari (2175), and Muslim (1590). From Abu Hurayrah

(may Allah be pleased with him) in Ahmad (7558), and Muslim (1588). (4) 3/387, pp. 195-197 of this part. (5) p. 266 of this part, and al-Hasan's statement preceded there.

सूरह यूसुफ: आयत २० २९७

"म'दूदा" (गिनती के) एक विशेषण है, और यह इंगित करता है कि उनके बीच कीमतें गिनती के अनुसार चलती थीं, वजन के अनुसार नहीं। और यह भी कहा गया है: यह कीमत की कमी की अभिव्यक्ति है; क्योंकि वे ऐसे दिरहम थे जो अपनी अल्पता के कारण तौले जाने तक नहीं पहुँचते थे, और वह इसलिए कि वे एक 'ओकिया' से कम को नहीं तौलते थे, जो चालीस दिरहम है (१)। दूसरा: काज़ी इब्न अल-अरबी ने कहा (२): दोनों मुद्राओं का आधार वजन है। पैगंबर ﷺ ने कहा: "सोने को सोने के बदले और चांदी को चांदी के बदले न बेचें, सिवाय वजन के बराबर। जिसने अधिक दिया या अधिक मांगा उसने ब्याज (सूद) लिया" (३)। वजन का कोई लाभ नहीं है सिवाय मात्रा के। जहाँ तक इसके स्वरूप का प्रश्न है, इसमें कोई लाभ नहीं है। लेकिन लेन-देन की अधिकता के कारण लोगों की सुगमता के लिए गिनती का प्रचलन हुआ, क्योंकि तौलना कठिन हो जाता है। यहाँ तक कि यदि मिथकाल या दिरहम ढाले गए हों, तो कमी या अधिकता न होने पर उन्हें एक-दूसरे के बदले गिनती से बेचना जायज होगा। यदि वे कम हो जाते हैं, तो मामला वजन पर वापस आ जाता है। इसी कारण से, उन्हें तोड़ना या काटना धरती पर भ्रष्टाचार माना जाता था, जैसा कि पहले बताया गया है (४)। तीसरा: विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद था कि दिरहम और दीनार विशिष्ट (तयशुदा) होते हैं या नहीं? इस बारे में मालिक से रिवायतें अलग-अलग हैं; अशहब इस राय पर गए कि वे विशिष्ट नहीं होते हैं, जो कि मालिक के कथन का स्पष्ट अर्थ है, और यही अबू हनीफा ने कहा है। इब्न अल-कासिम इस राय पर गए कि वे विशिष्ट होते हैं, और यह अल-करखी से वर्णित है, और शफीई ने यही कहा है। मतभेद का लाभ यह है कि यदि हम कहें: वे विशिष्ट नहीं हैं; तो जब वह कहता है: मैंने आपको ये दीनार इन दिरहमों के बदले बेचे, तो दीनार उसके मालिक की देनदारी बन जाते हैं, और दिरहम उसके मालिक की देनदारी। यदि वे विशिष्ट होते और फिर नष्ट हो जाते, तो उनकी देनदारी से कुछ भी नहीं जुड़ता, और अनुबंध शून्य हो जाता, जैसे कि माल और अन्य की विशिष्ट वस्तुओं को बेचना। चौथा: अल-हसन बिन अली (उन दोनों से अल्लाह प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने एक लावारिस बच्चे के बारे में फैसला सुनाया कि वह स्वतंत्र है, और उन्होंने पढ़ा: {और उन्होंने उसे कम कीमत पर बेचा, गिनती के कुछ दिरहमों में} और इसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (५)।

(१) अल-नुकात वल-उयून १८/३ - १९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज २३०/३। (२) अहकाम अल-क़ुरान १०६७/३ में। (३) अहमद (२२७२९) और मुस्लिम (१५८७) द्वारा उबादा बिन अल-सामित (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से उद्धृत। अध्याय में अहमद (११००६), बुखारी (२१७६), और

मुस्लिम (१५८४) में अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से। अहमद (२०३९५), बुखारी (२१७५), और मुस्लिम (१५९०) में अबू बकरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से। अहमद (७५५८) और मुस्लिम (१५८८) में अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से। (४) ३/३८७, इस भाग का पृष्ठ १९५-१९७। (५) इस भाग का पृष्ठ २६६, और हसन का कथन वहां पहले आ चुका है।

سورہ یوسف: آیت ۲۰ ۲۹۷

"معدودة" صفت ہے، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کے ہاں قیمتیں گنتی سے چلتی تھیں نہ کہ وزن سے۔ اور کہا گیا ہے: یہ قیمت کی کمی کا کنایہ ہے؛ کیونکہ وہ ایسے درہم تھے جو اپنی قلت کی وجہ سے تولے جانے کی حد تک نہیں پہنچتے تھے، اور وہ اس لیے کہ وہ ایک اوقیہ سے کم کو نہیں تولتے تھے، اور وہ چالیس درہم ہے (۱)۔ دوسری بات: قاضی ابن العربی (۲) نے کہا: دونوں نقدیوں (سونے چاندی) کی اصل وزن ہے، نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "سونے کو سونے کے بدلے اور چاندی کو چاندی کے بدلے نہ بیچو مگر برابر برابر وزن کے ساتھ، جس نے زیادہ دیا یا زیادہ کا مطالبہ کیا تو اس نے سود کھایا" (۳)۔ وزن کا کوئی فائدہ نہیں سوائے مقدار کے، رہی اس کی ذات تو اس میں کوئی فائدہ نہیں، لیکن معاملات کی کثرت کی وجہ سے لوگوں کی آسانی کے لیے ان میں گنتی رائج ہو گئی، کیونکہ وزن کرنا مشکل ہو جاتا ہے، یہاں تک کہ اگر مثقال یا درہم ڈھالے گئے ہوں تو انہیں ایک دوسرے کے بدلے گنتی سے بیچنا جائز ہو گا جب ان میں کوئی کمی یا زیادتی نہ ہو، پس اگر ان میں کمی ہو جائے تو معاملہ وزن کی طرف لوٹ جائے گا، اور اسی وجہ سے ان کا توڑنا یا کترنا زمین میں فساد شمار ہوتا تھا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ تیسری بات: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ درہم اور دینار متعین ہوتے ہیں یا نہیں؟ اس بارے میں امام مالک سے روایت مختلف ہے؛ اشہب اس طرف گئے ہیں کہ یہ متعین نہیں ہوتے، اور یہی امام مالک کے قول کا ظاہر ہے، اور یہی ابوحنیفہ نے کہا ہے۔ ابن القاسم اس طرف گئے ہیں کہ یہ متعین ہوتے ہیں، اور الکرخی سے بھی یہی حکایت کیا گیا ہے، اور یہی امام شافعی نے کہا ہے۔ اختلاف کا فائدہ یہ ہے کہ اگر ہم کہیں: یہ متعین نہیں ہوتے؛ تو جب وہ کہے: میں نے تجھے یہ دینار ان درہموں کے بدلے بیچے، تو دینار اس کے مالک کے ذمے ہو گئے، اور درہم اس کے

مالک کے ذمے، اور اگر وہ متعین ہوتے پھر ہلاک ہو جاتے تو ان کے ذمے کچھ متعلق نہ ہوتا، اور عقد باطل ہو جاتا جیسے تجارتی سامان وغیرہ کے عیان (معین چیزوں) کی فروخت ہوتی ہے۔

چوتھی بات: حضرت حسن بن علی رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ انہوں نے لاوارث بچے کے بارے میں فیصلہ کیا کہ وہ آزاد ہے، اور انہوں نے یہ آیت پڑھی: {اور انہوں نے اسے بہت کم قیمت پر بیچ دیا، جو گنتی کے چند درہم تھے} اور اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۵)۔

(۱) النکت والعیون ۱۸/۳ - ۱۹، اور المحرر الوجیز ۲۳۰/۳۔ (۲) احکام القرآن ۱۰۶۷/۳ میں۔ (۳) اسے احمد (۲۲۷۲۹)، اور مسلم (۱۵۸۷) نے اسی طرح طوالت کے ساتھ حضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس باب میں حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے احمد (۱۱۰۰۶)، بخاری (۲۱۷۶)، اور مسلم (۱۵۸۴) کے ہاں مروی ہے۔ اور حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ سے احمد (۲۰۳۹۵)، بخاری (۲۱۷۵)، اور مسلم (۱۵۹۰) کے ہاں مروی ہے۔ اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے احمد (۷۵۵۸)، اور مسلم (۱۵۸۸) کے ہاں مروی ہے۔ (۴) ۳۸۷/۳، ص ۱۹۵-۱۹۷ اس حصے سے۔ (۵) ص ۲۶۶ اس حصے سے، اور وہاں حسن کا قول پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Yusuf: Verses 20 - 21 298

Fifth: His saying, the Almighty: {and they were of those who cared little for him} [12:20]. It was said: it refers to his brothers. It was also said: the caravan. It was also said: the water-fetchers. On any account, he was not highly valued by them. Not by the brothers, because their goal was his removal from his father, not his wealth. Nor by the caravan, because the brothers said: he is a slave who fled from us; and 'zuhd' (caring little) means lack of desire. Nor by the water-fetchers, because they feared their companions would share with them, and they thought a small portion of his price individually was better (1).

Sixth: In this verse, there is clear evidence for the permissibility of buying something significant for a small price, and the sale is binding. For this reason, Malik said: If someone sold a pearl of great value for a dirham and then said: "I didn't know it was a pearl and thought it was a 'mukhashlabah' (bead made of fiber and stones)" (2), the sale remains binding, and his claim is not considered. It was also said: {and they were of those who cared little for him} meaning: in his beauty; because although Allah the Almighty gave Yusuf half of all beauty, He turned the people's carnal desires away from him as an honor for him. And it was said: {and they were of those who cared little for him} as they did not know his status with Allah Almighty (3). Sibawayh and Al-Kisa'i narrated: 'zahidtu' and 'zahadtu'; with a kasrah and fathah on the letter 'ha' (4).

His saying, the Almighty: {And he who bought him from Egypt said to his wife, "Make his stay comfortable. Perhaps he will benefit us, or we will adopt him as a son." And thus We established Joseph in the land that We might teach him the interpretation of events. And Allah is predominant over His affair, but most of the people do not know. 21}

His saying, the Almighty: {And he who bought him from Egypt said to his wife, "Make his stay comfortable"}. It was said: 'buying' here means exchange, as it was not a formal contract, similar to: {Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance} [Al-Baqarah: 16]. And it was said: they thought it was a purchase in outward appearance, so this wording was used.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 3/1067. (2) Al-Mukhashlabah: An Iraqi word, not following Arabic construction rules; it is made from fibers and beads, like jewelry. Al-Lisan (Shakhlab). We did not find the mentioned saying of Malik. (3) Narrated by al-

Tabari 13/61 on the authority of al-Dahhak and Ibn Jurayj. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/320.

सूरह यूसुफ: आयत 20 - 21 298

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और वे उसके बारे में अरुचि रखने वालों में से थे} [12:20]। कहा गया: इससे तात्पर्य उनके भाइयों से है। और कहा गया: काफिले वालों से। और कहा गया: पानी भरने वालों से। किसी भी स्थिति में, वह उनके पास मूल्यवान नहीं थे, न ही भाइयों के पास; क्योंकि उनका उद्देश्य अपने पिता से उनका दूर होना था, न कि उनका धन। और न ही काफिले वालों के पास; क्योंकि भाइयों ने कहा: वह हमारा एक भागा हुआ गुलाम है; और 'जुहद' का अर्थ है इच्छा की कमी। और न ही पानी भरने वालों के पास; क्योंकि उन्हें डर था कि उनके साथी उनके साथ साझा करेंगे, और उन्होंने सोचा कि अकेले में उसकी कीमत का थोड़ा हिस्सा बेहतर है (1)।

छठा: इस आयत में एक महत्वपूर्ण वस्तु को कम कीमत पर खरीदने की अनुमति का स्पष्ट प्रमाण है, और बिक्री अनिवार्य होगी। इसी कारण से इमाम मालिक ने कहा: यदि किसी ने एक महान मूल्य का मोती एक दिरहम में बेच दिया और फिर कहा: "मुझे नहीं पता था कि यह मोती है और मैंने इसे फाइबर और मोतियों से बना (मुखशलाबा) समझा था" (2), तो बिक्री अनिवार्य रहती है, और उसकी बात पर ध्यान नहीं दिया जाता। और कहा गया: {और वे उसके बारे में अरुचि रखने वालों में से थे} यानी: उसकी सुंदरता में; क्योंकि हालांकि अल्लाह ने यूसुफ को सुंदरता का आधा हिस्सा दिया था, उसने लोगों के मन की इच्छाओं को उनके सम्मान के रूप में उनसे दूर कर दिया। और कहा गया: {और वे उसके बारे में अरुचि रखने वालों में से थे} क्योंकि वे अल्लाह तआला के पास उनके दर्जे को नहीं जानते थे (3)। सिबवैह और अल-किसाई ने वर्णन किया है: 'ज़हिदतु' और 'ज़हदतु'; 'हा' अक्षर पर कसरा और फतह के साथ (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {और मिस्र के जिस व्यक्ति ने उसे खरीदा था, उसने अपनी पत्नी से कहा, "उसके रहने का अच्छा प्रबंध करो। हो सकता है कि वह हमारे काम आए या हम उसे बेटा बना लें।" और इस प्रकार हमने यूसुफ को उस भूमि में स्थापित किया ताकि हम उसे घटनाओं की व्याख्या सिखा सकें। और अल्लाह अपने काम पर प्रभावी है, लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते। 21}

अल्लाह तआला का कथन: {और मिस्र के जिस व्यक्ति ने उसे खरीदा था, उसने अपनी पत्नी से कहा, "उसके रहने का अच्छा प्रबंध करो"}। कहा गया है: यहाँ 'खरीदना' विनिमय के अर्थ में है, क्योंकि यह एक औपचारिक अनुबंध नहीं था, जैसे: {ये वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता खरीदी है}

[अल-बकरा: 16]। और कहा गया है: उन्होंने इसे बाहरी रूप में एक खरीद समझा, इसलिए इस शब्द का प्रयोग किया गया।

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1067। (2) अल-मुखशलाबा: एक इराकी शब्द, अरबी निर्माण पर आधारित नहीं है, यह फाइबर और मोतियों से बना है, जैसे गहने। अल-लिसान (शखलब)। हमें मालिक का उल्लेखित कथन नहीं मिला। (3) अल-तबरी 13/61 द्वारा अल-दह्हाक और इब्न जुराइज के अधिकार पर वर्णित। (4) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/320।

سورہ یوسف: آیات ۲۰ - ۲۱ ۲۹۸

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ﴾ (اور وہ اس کے بارے میں بے رغبتوں میں سے تھے)۔ کہا گیا: اس سے مراد اس کے بھائی ہیں۔ اور کہا گیا: قافلہ والے۔ اور کہا گیا: پانی نکالنے والے۔ کسی بھی تقدیر پر وہ ان کے نزدیک قیمتی نہیں تھے، نہ بھائیوں کے نزدیک؛ کیونکہ مقصد ان کا اپنے باپ سے دور ہونا تھا نہ کہ مال۔ اور نہ قافلہ والوں کے نزدیک؛ کیونکہ بھائیوں نے کہا: یہ ہمارا بھاگا ہوا غلام ہے؛ اور زہد کا مطلب رغبت کی کمی ہے۔ اور نہ پانی نکالنے والوں کے نزدیک؛ کیونکہ انہیں خوف تھا کہ ان کے ساتھی ان کے ساتھ شریک ہو جائیں گے، اور انہوں نے سوچا کہ تنہائی میں اس کی قیمت کا تھوڑا حصہ بہتر ہے (۱)۔

چھٹی بات: اس آیت میں کسی گراں قدر چیز کو معمولی قیمت پر خریدنے کے جواز کی واضح دلیل ہے، اور ایسی بیع لازم ہوتی ہے، اسی لیے امام مالک نے فرمایا: اگر کسی نے ایک عظیم قدر و قیمت والا موتی ایک درہم میں بیچ دیا پھر کہا: "مجھے علم نہیں تھا کہ یہ موتی ہے اور میں نے اسے فائبر اور منکوں سے بنا (مخشلبہ) سمجھا تھا" (۲) تو اس پر بیع لازم ہو جائے گی، اور اس کی بات کی طرف التفات نہیں کیا جائے گا۔ اور کہا گیا: ﴿وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ﴾ یعنی: اس کے حسن میں؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اگرچہ یوسف کو حسن کا آدھا حصہ عطا فرمایا تھا، لیکن لوگوں کے دلوں کی رغبت کو ان کے اکرام کے طور پر ان سے پھیر دیا تھا۔ اور کہا گیا: ﴿وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ﴾ کہ وہ اللہ تعالیٰ کے ہاں ان کے مرتبے کو نہیں جانتے تھے (۳)۔ اور سیبویہ اور کسائی نے نقل کیا ہے: 'زَہِدتُ' اور 'زَہَدتُ'؛ 'ہا' کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِن مِّصْرَ لِامْرَأَتِهِ، أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَى أَن يَنفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ وَلِنُعَلِّمَهُ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَاللَّهُ غَالِبُ عَلَىٰ أَمْرِهِ، وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا

يَعْلَمُونَ ٢١﴾ (اور مصر کے جس شخص نے اسے خریدا تھا اس نے اپنی بیوی سے کہا: اس کا ٹھکانا عزت والا بناؤ، ہو سکتا ہے کہ یہ ہمیں نفع دے یا ہم اسے بیٹا بنا لیں، اور اسی طرح ہم نے یوسف کو اس زمین میں جگہ دی تاکہ ہم اسے باتوں کی تعبیر سکھائیں، اور اللہ اپنے کام پر غالب ہے لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِن مِّصْرَ لِامْرَأَتِهِ، أَكْرِمِي مَثْوَاهُ﴾۔ کہا گیا: یہاں شراء (خریدنا) تبادلے کے معنی میں ہے، کیونکہ یہ کوئی (باقاعدہ) عقد نہیں تھا، جیسے: ﴿أُوْلَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے ہدایت کے بدلے گمراہی خریدی) [البقرہ: ١٦]۔ اور کہا گیا: انہوں نے بظاہر اسے خریدنا سمجھا، اس لیے یہ لفظ استعمال ہوا۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/١٠٦٧۔ (٢) المخشلبة: عراقی لفظ ہے، عربی زبان کے وزن پر نہیں ہے، یہ ریشوں اور دانوں سے زیور کی طرح بنائی جاتی ہے۔ اللسان (شخلب)۔ اور ہمیں امام مالک کا مذکورہ قول نہیں ملا۔ (٣) اسے طبری نے ١٣/٦١ میں ضحاک اور ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/٣٢٠۔

299 Surah Yusuf, Verse 21

Based on the outward appearance of opinion. Ad-Dahhak said: This is the one who bought him, the King of Egypt, and his title was Al-Aziz. Al-Suhayli (1): And his name was Qitfir. Ibn Ishaq said: Itfir bin Ruwayhib (2); he bought him for his wife Ra'il; mentioned by Al-Mawardi (3). It was said: Her name was Zulaikha, and God had cast love for Joseph into the heart of Al-Aziz, so he recommended him to his family, as mentioned by Al-Qushayri. Al-Tha'labi (4) and others mentioned the two opinions regarding her name. Ibn Abbas said: Rather, Qitfir, the vizier of the King of Egypt, bought him, and he was Al-Rayyan bin Al-Walid. It was said: Al-Walid bin Al-Rayyan, and he was a man from the Amalekites (5). It was said: He was the Pharaoh of Moses (6), because of Moses' saying: {And Joseph had come to you before with clear proofs} [Ghafir: 34], and that he lived for four hundred years. It was said: The Pharaoh of Moses was from the offspring of the Pharaoh of Joseph, as will be explained in "Ghafir" (7). This Aziz who bought Joseph was in charge of the royal treasuries. He bought Joseph from Malik bin Du'r for twenty dinars, and added a suit of clothes and a pair of sandals (8). It was said: He bought him from the people of the caravan. It was said: They outbid each other in his price until it reached multiples of his weight in musk, amber, silk, silver, gold, pearls, and jewels whose value only God knows. So Qitfir purchased him from Malik at this price, said Wahb bin Munabbih (9).

---

(1) At-Ta'rif wa Al-I'lam p. 80. (2) In Tafsir Al-Tabari 61/13, and Al-Wasit by Al-Wahidi 605/2: Ruhib. (3) In An-Nukat wa Al-'Uyun 19/3, and narrated by Al-Tabari 61/13 - 62. (4) Al-Tha'labi mentioned in Arais Al-Majalis p. 120 that her name was Ra'il, or Buka bint Fayyush. Ibn Atiyyah mentioned the two names cited by the author, may Allah have mercy on him, in Al-Muharrar Al-Wajiz 231/3, and Al-Baghawi in his Tafsir 416/2. (5) Tafsir Al-Tabari 61/13, and An-Nukat wa Al-'Uyun 19/3. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 230/3, Ibn Atiyyah said: This is weak. (7) In the interpretation of Verse (34), and see Tafsir Al-Razi 108/18. (8) See An-Nukat wa Al-'Uyun 19/3. (9) Arais Al-Majalis p. 120, and Tafsir Al-Baghawi 416/2.

प्रतीत होने वाली राय के आधार पर। अद-दहाक ने कहा: यह वह है जिसने उसे खरीदा था, मिस्र का राजा, और उसकी उपाधि अल-अज़ीज़ थी। अल-सुहैली (१): और उसका नाम कितफ़िर था। इब्न इस्हाक ने कहा: इतफ़िर बिन रुवैहिब (२); उसने उसे अपनी पत्नी राईल के लिए खरीदा था; अल-मावर्दी (३) ने इसका उल्लेख किया है। कहा जाता है: उसका नाम ज़ुलैखा था, और ईश्वर ने अल-अज़ीज़ के दिल में यूसुफ़ के लिए प्रेम डाल दिया था, इसलिए उसने अपने परिवार को उसके बारे में वसीयत की, जैसा कि अल-क़ुशैरी ने उल्लेख किया है। अल-थलाबी (४) और अन्य लोगों ने उसके नाम के बारे में दो मतों का उल्लेख किया है। इब्न अब्बास ने कहा: बल्कि, मिस्र के राजा के वज़ीर कितफ़िर ने उसे खरीदा था, और वह अल-रय्यान बिन अल-वलीद था। कहा गया: अल-वलीद बिन अल-रय्यान, और वह अमालेकियों (५) में से एक व्यक्ति था। यह भी कहा गया: वह मूसा का फिरौन (६) था, क्योंकि मूसा ने कहा था: {और यूसुफ़ पहले तुम्हारे पास स्पष्ट प्रमाणों के साथ आया था} [ग़ाफ़िर: ३४], और वह चार सौ साल तक जीवित रहा। कहा गया: मूसा का फिरौन यूसुफ़ के फिरौन की संतान में से था, जैसा कि 'ग़ाफ़िर' (७) में स्पष्ट किया जाएगा। यह अज़ीज़ जिसने यूसुफ़ को खरीदा था, शाही खजानों का प्रभारी था। उसने यूसुफ़ को मलिक बिन दुअर से बीस दीनार में खरीदा, और उसे एक जोड़ी कपड़े और सैंडल (८) दिए। कहा गया: उसने उसे काफिले के लोगों से खरीदा। कहा गया: उन्होंने उसकी कीमत में एक-दूसरे से बढ़-चढ़कर बोली लगाई, यहाँ तक कि वह उसके वजन के कई गुना कस्तूरी, अम्बर, रेशम, चांदी, सोना, मोती और रत्नों तक पहुँच गई, जिसका मूल्य केवल ईश्वर ही जानता है। तो कितफ़िर ने मलिक से इस कीमत पर उसे खरीदा, वहाब बिन मुनाबिह (९) ने कहा।

---

(१) अत-तारीफ व अल-इलाम पृष्ठ ८०। (२) तफ़सीर अल-तबरी ६१/१३ में, और अल-वाहिदी की अल-वसीत ६०५/२ में: रुहिब। (३) अन-नुकात व अल-उयून १९/३ में, और अल-तबरी ६१/१३ - ६२ द्वारा निकाला गया। (४) अल-थलाबी ने अरैस अल-मजालिस पृष्ठ १२० में उल्लेख किया है कि उसका नाम राईल, या बुका बिंत फय्यूश था। लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) द्वारा बताए गए दोनों नामों का उल्लेख इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २३१/३ में और अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर ४१६/२ में किया है। (५) तफ़सीर अल-तबरी ६१/१३, और अन-नुकात व अल-उयून १९/३। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २३०/३, इब्न अतिय्या ने कहा: यह कमजोर है। (७) आयत (३४) की तफ़सीर में, और

तफ़सीर अल-राज़ी १०८/१८ देखें। (८) अन-नुकात व अल-उयून १९/३ देखें। (९) अरैस अल-मजालिस पृष्ठ १२०, और तफ़सीर अल-बघवी ४१६/२।

۲۹۹ سورہ یوسف، آیت ۲۱

ظاہری گمان کے مطابق۔ الضحاک نے کہا: یہ وہ ہے جس نے اسے خریدا تھا، مصر کا بادشاہ، اور اس کا لقب عزیز تھا۔ السہیلی (۱): اور اس کا نام قطفیر تھا۔ ابن اسحاق نے کہا: اطفیر بن رویحب (۲)؛ اس نے اسے اپنی بیوی راعیل کے لیے خریدا تھا؛ الماوردی (۳) نے اسے ذکر کیا ہے۔ کہا گیا: اس کا نام زلیخا تھا، اور اللہ نے عزیز کے دل میں یوسف کی محبت ڈال دی تھی، چنانچہ اس نے اپنے گھر والوں کو اس کے بارے میں وصیت کی، اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔ الثعلبی (۴) اور دیگر نے اس کے نام کے بارے میں دو اقوال ذکر کیے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: بلکہ اسے مصر کے بادشاہ کے وزیر قطفیر نے خریدا تھا، اور وہ الریان بن الولید تھا۔ کہا گیا: الولید بن الریان، اور وہ عمالقہ (۵) میں سے ایک شخص تھا۔ کہا گیا: وہ موسیٰ کا فرعون (۶) تھا، موسیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور یقیناً یوسف اس سے پہلے تمہارے پاس واضح دلائل لے کر آئے تھے} [غافر: ۳۴]، اور یہ کہ وہ چار سو سال زندہ رہا۔ کہا گیا: موسیٰ کا فرعون یوسف کے فرعون کی اولاد میں سے تھا، جیسا کہ 'غافر' (۷) میں اس کا بیان آئے گا۔ اور یہ عزیز جس نے یوسف کو خریدا تھا، بادشاہ کے خزانوں کا نگران تھا۔ اس نے یوسف کو مالک بن ذُغر سے بیس دینار میں خریدا، اور اسے ایک جوڑا لباس اور دو جوتیاں (۸) زائد دیں۔ کہا گیا: اس نے اسے قافلے والوں سے خریدا۔ کہا گیا: اس کی قیمت میں ایک دوسرے سے بڑھ کر بولی لگائی گئی یہاں تک کہ وہ اس کے وزن کے کئی گنا مشک، عنبر، ریشم، چاندی، سونا، موتیوں اور جواہرات تک پہنچ گئی جن کی قیمت اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا، چنانچہ قطفیر نے مالک سے اسی قیمت پر اسے خریدا، یہ وہب بن منبہ (۹) نے کہا ہے۔

(۱) التعریف والإعلام ص ۸۰۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۳/۶۱ میں، اور الوسیط للواحدی ۲/۶۰۵ میں: روحیب۔ (۳) النکت والعیون ۳/۱۹ میں، اور اسے طبری ۱۳/۶۱ - ۶۲ نے روایت کیا ہے۔ (۴) الثعلبی نے عرائس المجالس ص ۱۲۰ میں ذکر کیا ہے کہ اس کا نام راعیل، یا بکا بنت فیوش تھا۔ اور مصنف رحمہ اللہ کے ذکر کردہ دونوں ناموں کا تذکرہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۲۳۱ اور البغوی نے اپنی تفسیر ۲/۴۱۶ میں کیا ہے۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۳/۶۱، اور النکت والعیون ۳/۱۹۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/۲۳۰، ابن عطیہ نے کہا: یہ ضعیف ہے۔ (۷) آیت (۳۴) کی تفسیر میں، اور دیکھیے تفسیر الرازی ۱۸/۱۰۸۔ (۸) دیکھیے النکت والعیون ۳/۱۹۔ (۹) عرائس المجالس ص ۱۲۰، اور تفسیر البغوی ۲/۴۱۶۔

Wahb and others also said: When Malik bin Du'r bought Joseph from his brothers, he wrote a document between them: This is what Malik bin Du'r bought from the sons of Jacob, who are so-and-so and so-and-so, as a slave for twenty dirhams. They stipulated that he was a runaway and that he should only be transported bound and in chains. He gave them the covenant of God on that. He (Wahb) said: Joseph then bid them farewell, saying: "May God protect you even though you lost me, may God help you even though you failed me, may God have mercy on you even though you did not have mercy on me." They said: The sheep aborted thick blood due to the severity of this farewell. They carried him on a saddle without a cover or bedding, bound, shackled, and in chains. He passed by the cemetery of the people of Canaan and saw his mother's grave. A black man had been assigned to guard him, but the man became negligent. Joseph threw himself onto his mother's grave, rolling on it, embracing it, and trembling, saying: "O mother, raise your head and see your son shackled, bound, and in chains. They have separated me from my father. Ask God to reunite us in the abode of His mercy; indeed, He is the Most Merciful of the merciful." The black man looked for him on the camel and did not see him. He followed his tracks and saw something white on a grave. He looked closely and it was him. He kicked him with his foot in the dirt, dragged him, and beat him painfully. Joseph said to him: "Do not do that. By God, I did not run away nor was I a runaway. I only passed by my mother's grave and wanted to bid her farewell. I will not return to what you dislike." The black man said: "By God, you are an evil slave! You call your father one time and your mother another! Why wasn't this with your masters?" Joseph raised his hands to the sky and said: "O God, if I have a sin that has worn out my face before You, I ask You by the right of my fathers Abraham, Isaac, and Jacob to forgive me and have mercy on me." The angels in heaven cried out, and Gabriel descended and said to him: "O Joseph, lower your voice, for you have made the angels of heaven weep. Do you want me to overturn the earth and make its top its bottom?" Joseph said: "Wait, O Gabriel, for God is Forbearing and does not hasten." Then Gabriel struck the earth with his wing, and it grew dark, dust rose, and the sun was eclipsed. The caravan remained in such a state that they did not recognize one another. The leader of the caravan said: "Who among you has done something? For I have been traveling for such and such a time and nothing like this has ever happened to me." The black man said: "I slapped that Hebrew boy, and he raised his hand to the sky

and spoke words I do not know, and I have no doubt that he prayed against us." He said to him: "What did you want?"

सूरह यूसुफ: आयत 21 300

वहाब और अन्य लोगों ने यह भी कहा: जब मलिक बिन दुर ने यूसुफ को उनके भाइयों से खरीदा, तो उन्होंने आपस में एक दस्तावेज़ लिखा: यह वह है जिसे मलिक बिन दुर ने याकूब के बेटों से खरीदा है, जो फलां और फलां हैं, उनके गुलाम के रूप में बीस दिरहम में। उन्होंने यह शर्त रखी कि वह भगोड़ा है और उसे केवल बेड़ियों और जंजीरों में बांधकर ही ले जाया जाना चाहिए। मलिक ने उन्हें इस पर खुदा की गवाही दी। वहाब ने कहा: तब यूसुफ ने उन्हें विदा किया और कहने लगे: "अल्लाह तुम्हारी रक्षा करे चाहे तुमने मुझे खो दिया हो, अल्लाह तुम्हारी मदद करे चाहे तुमने मेरा साथ छोड़ दिया हो, अल्लाह तुम पर रहम करे चाहे तुमने मुझ पर रहम न किया हो।" उन्होंने कहा: विदाई की इस तीव्रता के कारण भेड़ों ने गाढ़ा खून गिरा दिया। उन्होंने उन्हें बिना किसी कवर या बिस्तर के काठी पर लाद दिया, वे बेड़ियों और जंजीरों में जकड़े हुए थे। वे कनान के लोगों के कब्रिस्तान से गुजरे, जहाँ उन्होंने अपनी माँ की कब्र देखी। एक अश्वेत व्यक्ति को उनकी रखवाली के लिए तैनात किया गया था, लेकिन वह व्यक्ति लापरवाह हो गया। यूसुफ ने खुद को अपनी माँ की कब्र पर गिरा दिया, उस पर लोटने लगे, कब्र को गले लगाने लगे और कांपते हुए कहने लगे: "ओ माँ, अपना सिर उठाओ और अपने बेटे को बेड़ियों और जंजीरों में बंधा हुआ देखो। उन्होंने मुझे मेरे पिता से अलग कर दिया है। अल्लाह से प्रार्थना करो कि वह हमें अपनी दया के स्थान पर फिर से मिला दे; वास्तव में, वह दयालुओं में सबसे दयालु है।" अश्वेत व्यक्ति ने ऊंट पर उन्हें खोजा लेकिन वह नहीं मिले। उसने पदचिन्हों का पीछा किया और एक कब्र पर कुछ सफेद देखा। उसने गौर से देखा तो वह वही थे। उसने उन्हें मिट्टी में लात मारी, घसीटा और बेरहमी से पीटा। यूसुफ ने उससे कहा: "ऐसा मत करो। अल्लाह की कसम, मैं न तो भागा हूँ और न ही भगोड़ा हूँ। मैं बस अपनी माँ की कब्र के पास से गुजरा और उन्हें विदा करना चाहा। मैं फिर कभी ऐसा नहीं करूँगा जो तुम्हें नापसंद हो।" अश्वेत व्यक्ति ने कहा: "अल्लाह की कसम, तुम एक बुरे गुलाम हो! तुम कभी अपने पिता को पुकारते हो और कभी अपनी माँ को! यह तुम्हारे मालिकों के पास क्यों नहीं था?" यूसुफ ने अपने हाथ आसमान की ओर उठाए और कहा: "ऐ अल्लाह, अगर मेरा कोई ऐसा गुनाह है जिसने मेरा चेहरा तेरे सामने काला कर दिया है, तो मैं अपने पूर्वजों इब्राहिम, इस्हाक और याकूब के वास्ते तुझसे प्रार्थना करता हूँ कि मुझे माफ कर दे और मुझ पर रहम कर।" आसमान में फरिश्ते चिल्लाने लगे, और जिब्रील उतरे और उनसे कहा: "ऐ यूसुफ, अपनी आवाज़ धीमी करो, क्योंकि तुमने आसमान के फरिश्तों को रुला दिया है। क्या तुम चाहते हो कि मैं धरती को पलट दूँ और उसके ऊपर के हिस्से को नीचे कर दूँ?" यूसुफ ने कहा: "ठहरो, ऐ

जिब्रील, क्योंकि अल्लाह सहनशील है और जल्दबाजी नहीं करता।" फिर जिब्रील ने अपने पंख से धरती पर प्रहार किया, जिससे अंधेरा छा गया, धूल उड़ने लगी और सूर्य ग्रहण लग गया। काफिले की हालत ऐसी हो गई कि वे एक-दूसरे को पहचान नहीं पा रहे थे। काफिले के सरदार ने कहा: "तुम में से किसने कुछ किया है? क्योंकि मैं इतने लंबे समय से यात्रा कर रहा हूँ और मेरे साथ ऐसा कभी नहीं हुआ।" अश्वेत व्यक्ति ने कहा: "मैंने उस इब्रानी लड़के को थप्पड़ मारा था, और उसने अपना हाथ आसमान की ओर उठाया और कुछ ऐसे शब्द कहे जिन्हें मैं नहीं जानता, और मुझे कोई संदेह नहीं है कि उसने हमारे खिलाफ दुआ की है।" सरदार ने उससे कहा: "तुम क्या चाहते थे?"

سورہ یوسف: آیت ۲۱ ۳۰۰

وہب اور دیگر نے بھی کہا ہے: جب مالک بن دُعر نے یوسف کو ان کے بھائیوں سے خریدا تو ان کے درمیان ایک تحریر لکھی گئی: یہ وہ ہے جو مالک بن دُعر نے بنی یعقوب سے خریدا، جو کہ فلاں اور فلاں ہیں، ان کے غلام کی حیثیت سے بیس درہم میں۔ انہوں نے یہ شرط رکھی کہ وہ بھگوڑا ہے، اور اسے صرف بیڑیوں اور زنجیروں میں جکڑ کر ہی لے جایا جائے گا۔ اس نے اس پر اللہ کا عہد دیا۔ وہب کہتے ہیں: اس وقت یوسف نے انہیں الوداع کہا، اور کہنے لگے: اللہ تمہاری حفاظت کرے اگرچہ تم نے مجھے ضائع کر دیا، اللہ تمہاری مدد کرے اگرچہ تم نے میرا ساتھ چھوڑ دیا، اللہ تم پر رحم کرے اگرچہ تم نے مجھ پر رحم نہیں کیا۔ راوی کہتا ہے: اس الوداع کی شدت کی وجہ سے بھیڑوں کے رحم سے تازہ خون گرنے لگا۔ انہوں نے یوسف کو بغیر کسی ڈھانپنے والے کپڑے یا بستر کے کجاوے پر لاد دیا، وہ بیڑیوں اور زنجیروں میں جکڑے ہوئے تھے۔ وہ آلِ کنعان کے قبرستان سے گزرے تو انہوں نے اپنی ماں کی قبر دیکھی۔ ایک سیاہ فام شخص کو ان کی نگرانی پر مامور کیا گیا تھا، وہ شخص غافل ہوا تو یوسف نے خود کو اپنی ماں کی قبر پر گرا دیا۔ وہ مٹی میں لوٹنے لگے، قبر سے لپٹ گئے اور تڑپ کر کہنے لگے: اے ماں! اپنا سر اٹھائیں اور اپنے بیٹے کو بیڑیوں اور زنجیروں میں جکڑا ہوا دیکھیں۔ انہوں نے میرے اور میرے والد کے درمیان جدائی ڈال دی ہے، پس اللہ سے دعا کریں کہ وہ ہمیں اپنی رحمت کے ٹھکانے میں اکٹھا کر دے، بے شک وہ سب سے بڑھ کر رحم کرنے والا ہے۔ اس سیاہ فام نے اونٹ پر یوسف کو تلاش کیا تو وہ نہ ملے، وہ ان کے نقشِ قدم پر چلا تو دیکھا کہ ایک قبر پر سفیدی سی ہے۔ غور سے دیکھا تو وہ یوسف ہی تھے۔ اس نے انہیں خاک میں ٹھوکر ماری، گھسیٹا اور دردناک مار ماری۔ یوسف نے اس سے کہا: ایسا نہ کرو، خدا کی قسم میں نہ بھاگا ہوں اور نہ ہی

مفرور ہوں، میں تو اپنی ماں کی قبر کے پاس سے گزرا تو چاہا کہ انہیں الوداع کہہ دوں، اب میں وہ کام نہیں کروں گا جو تمہیں ناپسند ہو۔ سیاہ فام نے کہا: خدا کی قسم تو برا غلام ہے، کبھی اپنے باپ کو پکارتا ہے اور کبھی اپنی ماں کو! یہ سب تیرے مالکوں کے پاس کیوں نہ تھا؟ یوسف نے اپنے ہاتھ آسمان کی طرف اٹھائے اور کہا: اے اللہ! اگر میرا کوئی ایسا گناہ ہے جس نے تیرے حضور میرا چہرہ پرانا کر دیا ہو، تو میں تیرے حضور اپنے آباء و اجداد ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کے حق کا واسطہ دے کر سوال کرتا ہوں کہ مجھے معاف کر دے اور مجھ پر رحم فرما۔ پس آسمان میں فرشتے تڑپ اٹھے اور جبرائیل نازل ہوئے اور کہا: اے یوسف! اپنی آواز دھیمی کرو، تم نے آسمان کے فرشتوں کو رلا دیا ہے، کیا تم چاہتے ہو کہ میں زمین کو الٹ دوں اور اس کے اوپر کے حصے کو نیچے کر دوں؟ یوسف نے کہا: اے جبرائیل ٹھہر جاؤ، بے شک اللہ بردبار ہے، جلدی نہیں کرتا۔ پھر جبرائیل نے اپنے پر سے زمین پر ضرب لگائی تو اندھیرا چھا گیا، گرد و غبار بلند ہوا اور سورج کو گرہن لگ گیا۔ قافلہ اس حال میں رہ گیا کہ ایک دوسرے کو پہچان نہیں پاتے تھے۔ قافلے کے سردار نے کہا: تم میں سے کس نے کوئی نیا کام کیا ہے؟ کیونکہ میں مدت دراز سے سفر کر رہا ہوں، میرے ساتھ کبھی ایسا واقعہ پیش نہیں آیا۔ سیاہ فام نے کہا: میں نے اس عبرانی لڑکے کو طمانچہ مارا تھا، تو اس نے اپنا ہاتھ آسمان کی طرف اٹھایا اور ایسی باتیں کیں جو میں نہیں جانتا، مجھے کوئی شک نہیں کہ اس نے ہمارے حق میں بددعا کی ہے۔ اس نے سیاہ فام سے کہا: تو کیا چاہتا تھا؟

Surah Yusuf, Verse 21 301

...except for our destruction! Bring him to us." So he brought him to him, and he said to him: "O young man, this servant has slapped you(1), and what you saw came upon us. So if you wish to take retribution, then take it from whomever you will; and if you forgive, then that is what is expected of you." He said: "I have forgiven, hoping that Allah will forgive me." So the dust cleared, the sun appeared, and the easts and wests of the earth shone. The merchant began visiting him morning and evening and honoring him until they reached Egypt. He bathed in its Nile, and Allah removed from him the gloom of travel and restored his beauty to him. He entered the city by day, and his light shone upon the walls. They put him up for sale(2), and Qitfir, the king's minister, bought him; this was stated by Ibn Abbas as mentioned previously(3).

It was said: This king did not die until he believed and followed Yusuf in his religion. Then the king died while Yusuf was in charge of the storehouses of the land. After him, Qabus became king, and he was a disbeliever. Yusuf invited him to Islam, but he refused(4).

﴿Make his stay honorable﴾ meaning: his home and stay, with good food and fine clothing. It is derived from 'thawa bil-makan', i.e., he stayed there(5), as mentioned previously in "Al-Imran"(6) and elsewhere.

﴿Perhaps he will benefit us﴾ meaning: take care of some important matters for us when he reaches maturity. ﴿Or we may adopt him as a son﴾. Ibn Abbas said: [Qitfir] was impotent and could not father children. Ibn Ishaq also said: Qitfir did not approach women and did not have children(7). If it is asked: How did he say: "Or we may adopt him as a son" while he is his property, and sonship with...

---

(1) His saying: "this servant," from (Zha). (2) The report is from Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). See 'Ara'is al-Majalis' by al-Tha'labi, pp. 119-120, and 'al-Wasit' by al-Wahidi, 2/605. (3) Page 299 of this volume. (4) Tafsir al-Razi 18/108. (5) Tafsir al-Razi 18/109. (6) 5/357 (6). (7) Ibn Abbas's statement was mentioned by al-Wahidi in 'al-Wasit' 2/605, and al-Razi in his Tafsir 18/109 without attribution. Ibn Ishaq's statement was recorded by al-Tabari 13/63.

सूरह यूसुफ़, आयत 21 301

...सिवाय हमारी तबाही के उसे हमारे पास लाओ," तो वह उसे उसके पास ले आया। उसने उससे कहा: "ऐ लड़के, इस गुलाम ने तुम्हें थप्पड़ मारा है(1), और जो तुमने देखा वह हम पर आ पड़ा। यदि तुम बदला लेना चाहते हो, तो जिससे चाहो लो; और यदि तुम क्षमा करते हो, तो यही तुमसे अपेक्षित है।" उसने कहा: "मैंने क्षमा कर दिया है, इस उम्मीद में कि अल्लाह मुझे क्षमा कर देगा।" फिर धूल साफ हो गई, सूरज दिखाई दिया और धरती के पूरब और पश्चिम चमक उठे। व्यापारी सुबह और शाम उससे मिलने आने लगा और उसका सम्मान करने लगा जब तक कि वे मिस्र नहीं पहुँच गए। उसने वहाँ की नील नदी में स्नान किया, और अल्लाह ने उससे यात्रा की उदासी दूर कर दी और उसकी सुंदरता उसे वापस लौटा दी। उसने दिन के समय शहर में प्रवेश किया, और उसकी रोशनी दीवारों पर चमकी। उन्होंने उसे बिक्री के लिए रख दिया(2), और राजा के मंत्री कितफ़िर ने उसे खरीद लिया; इब्न अब्बास ने ऐसा कहा जैसा कि पहले बताया गया है(3)।

कहा गया है: यह राजा तब तक नहीं मरा जब तक कि वह ईमान नहीं लाया और अपने धर्म में यूसुफ़ का अनुसरण नहीं किया। फिर राजा की मृत्यु हो गई जबकि यूसुफ़ उस समय धरती के खजानों के प्रभारी थे। उसके बाद क़ाबूश राजा बना और वह काफ़िर था। यूसुफ़ ने उसे इस्लाम की दावत दी, लेकिन उसने मना कर दिया(4)।

﴿उसे ससम्मान रखो﴾ यानी: उसका घर और निवास, अच्छे भोजन और सुंदर कपड़ों के साथ। यह 'थवा बिल-मकान' से निकला है, यानी: वह वहां ठहरा(5), जैसा कि "आल इमरान"(6) और अन्य जगहों पर पहले उल्लेख किया गया है।

﴿शायद वह हमें लाभ पहुँचाए﴾ यानी: जब वह बड़ा हो जाए तो हमारे कुछ महत्वपूर्ण कार्यों को पूरा करे। ﴿या हम उसे बेटा बना लें﴾। इब्न अब्बास ने कहा: [कितफ़िर] निःसंतान था, उसके बच्चे नहीं हो सकते थे। इब्न इसहाक ने भी कहा: कितफ़िर औरतों के पास नहीं जाता था और उसकी कोई संतान नहीं थी(7)। यदि यह पूछा जाए: उसने "या हम उसे बेटा बना लें" कैसे कहा जबकि वह उसकी मिल्कियत (संपत्ति) है, और पुत्रत्व के साथ...

---

(1) उनका कहना: "यह गुलाम," (ज़ा) से। (2) यह खबर इसराइलीयत (यहूदी-ईसाई परंपराओं) से है। देखिए अल-थलाबी की 'अराइस अल-मजालिस', पृष्ठ 119-120, और अल-वाहिदी की 'अल-वासीत' 2/605। (3) इस भाग का पृष्ठ 299। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 18/108। (5) तफ़सीर अल-राज़ी

18/109। (6) 5/357 (6)। (7) इब्न अब्बास का कथन अल-वाहिदी ने 'अल-वासीत' 2/605 में उल्लेख किया है, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 18/109 में बिना किसी श्रेय के। इब्न इसहाक के कथन को अल-तबरी ने 13/63 में उद्धृत किया है।

سورہ یوسف، آیت 21 301

...سوائے ہماری ہلاکت کے! اسے ہمارے پاس لاؤ،" چنانچہ وہ اسے اس کے پاس لے آیا۔ اس نے اس سے کہا: "اے لڑکے، اس غلام نے تمہیں تھپڑ مارا ہے(1)، اور جو تم نے دیکھا وہ ہم پر آپڑا۔ اگر تم بدلہ لینا چاہتے ہو تو جس سے چاہو لے لو؛ اور اگر تم معاف کر دو تو یہی تم سے توقع ہے۔" اس نے کہا: "میں نے معاف کر دیا، اس امید پر کہ اللہ مجھے معاف کر دے گا۔" پھر غبار چھٹ گیا، سورج نکل آیا اور زمین کے مشارق و مغارب روشن ہو گئے۔ سوداگر صبح و شام اس کی زیارت کرنے لگا اور اس کی عزت کرنے لگا یہاں تک کہ وہ مصر پہنچ گئے۔ اس نے دریائے نیل میں غسل کیا، اور اللہ نے اس سے سفر کی وحشت دور کر دی اور اس کا حسن اسے لوٹا دیا۔ وہ دن کے وقت شہر میں داخل ہوا تو اس کا نور دیواروں پر چمکنے لگا۔ انہوں نے اسے فروخت کے لیے پیش کیا(2)، تو اسے بادشاہ کے وزیر قطفیر نے خرید لیا؛ یہ بات ابن عباس نے کہی جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

اور کہا گیا: یہ بادشاہ نہیں مرا یہاں تک کہ وہ ایمان لایا اور دین میں یوسف کی پیروی کی، پھر بادشاہ کا انتقال ہو گیا جبکہ یوسف اس وقت زمین کے خزانوں پر مامور تھے، تو اس کے بعد قابوس بادشاہ بنا اور وہ کافر تھا، یوسف نے اسے اسلام کی دعوت دی تو اس نے انکار کر دیا(4)۔

﴿اسے عزت کے ساتھ رکھو﴾ یعنی: اس کا ٹھکانہ اور رہائش اچھے کھانے اور عمدہ لباس کے ساتھ، اور یہ 'ثوی بالمکان' سے ماخوذ ہے، یعنی: وہ وہاں ٹھہرا(5)، اور یہ پہلے "آل عمران"(6) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔

﴿شاید وہ ہمیں فائدہ پہنچائے﴾ یعنی: جب وہ جوان ہو جائے تو ہمارے کچھ اہم کاموں میں کفایت کرے۔ ﴿یا ہم اسے بیٹا بنا لیں﴾۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ حصور (نامرد) تھا، اس کی اولاد نہیں ہوتی تھی، اور اسی طرح ابن اسحاق نے کہا: قطفیر عورتوں کے پاس نہیں جاتا تھا اور اس کی اولاد نہیں ہوتی تھی(7)۔ اگر یہ کہا جائے: اس نے "یا ہم اسے بیٹا بنا لیں" کیسے کہا جبکہ وہ اس کی ملکیت ہے، اور بیٹا بنانا...

---

(1) ان کا قول: "یہ غلام،" (ظ) سے۔ (2) یہ خبر اسرائیلیات سے ہے، اور دیکھیے ثعلبی کی 'عرائس المجالس' ص 119 - 120، اور واحدی کی 'الوسیط' 2/605۔ (3) اس حصے کا صفحہ 299۔ (4) تفسیر رازی 18/108۔ (5) تفسیر رازی 18/109۔ (6) 5/357 (6)۔ (7) ابن عباس رضی اللہ عنہ کا قول واحدی نے 'الوسیط' 2/605 میں ذکر کیا ہے، اور رازی نے اپنی تفسیر 18/109 میں بغیر کسی نسبت کے۔ اور ابن اسحاق کا قول طبری نے 13/63 میں نکالا ہے۔

Surah Yusuf: Verse 21 [Page] 302 Does slavery(1) contradict this? It was said to him: He frees him and then adopts him as a son, and adoption was well-known among nations back then, and it was also so at the beginning of Islam, as will be explained in "Al-Ahzab"(2), God willing. Abdullah bin Masud said: Three people were the best in intuition (firasa): Al-Aziz when he had an intuition about Joseph and said: "Perhaps he will be of benefit to us, or we may adopt him as a son," Shuaib's daughter when she said to her father regarding Moses: "O my father, hire him. Indeed, the best one you can hire is the strong and the trustworthy" [Al-Qasas: 26], and Abu Bakr when he appointed Umar as his successor(3). Ibn al-Arabi said(4): How strange it is for the commentators to agree on bringing this report! Intuition (firasa) is knowledge of the unseen(5), as will be explained in Surah Al-Hijr(6), and it is not so in what they reported; because As-Siddiq [Abu Bakr] only appointed Umar based on experience in deeds, constant companionship, its length, and knowledge of what he witnessed of his learning and grace. This is not through intuition. As for Shuaib's daughter, she had clear signs, as will be explained in "Al-Qasas"(7). As for Al-Aziz's case, it can be considered intuition because there was no obvious sign with him. And Allah knows best. His (the Exalted) saying: "And thus We established Joseph in the land" The 'kaaf' is in the position of accusative, meaning: just as We saved him from his brothers and from the well, so too We established him, meaning: We turned the heart of the king who bought him towards him until he became capable of command and prohibition in the land over which the king has authority(8).

---

(1) In (Z): And parenthood with slavery. (2) In the interpretation of verses (4) and (37). (3) Narrated by Al-Tabari 13/64. (4) In 'Ahkam al-Qur'an' 3/1068, and the aforementioned saying of Ibn Masud. (5) In (M): strange, and in Ibn al-Arabi's 'Ahkam al-Qur'an': its limit is strange. (6) In the interpretation of verse (75). (7) In the interpretation of verse (26). (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/320.

सूरह यूसुफ: आयत 21 [पृष्ठ] 302 क्या दासता(1) इससे विरोधाभासी है? उससे कहा गया: वह उसे मुक्त कर देता है और फिर उसे बेटे के रूप में गोद ले लेता है, और उन राष्ट्रों के बीच गोद लेना प्रसिद्ध था, और इसी तरह इस्लाम की शुरुआत में भी था, जैसा कि "अल-अहज़ाब"(2) में स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह ने चाहा। अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: तीन लोग अंतर्दृष्टि (फ़िरासा) में सबसे अच्छे थे: अज़ीज़ जब उसने यूसुफ के बारे में अंतर्दृष्टि दिखाई और कहा: "शायद वह हमारे काम आए, या हम उसे बेटा बना लें," शुऐब की बेटी जब उसने अपने पिता से मूसा के बारे में कहा: "हे मेरे पिता! उसे काम पर रख लीजिए, निश्चय ही जिसे आप काम पर रखें उनमें वह सबसे अच्छा, शक्तिशाली और विश्वसनीय है" [अल-क़सस: 26], और अबू बक्र जब उन्होंने उमर को अपना उत्तराधिकारी बनाया(3)। इब्न अल-अरबी ने कहा(4): टीकाकारों का इस रिपोर्ट को लाने पर सहमत होना आश्चर्यजनक है! अंतर्दृष्टि (फ़िरासा) अदृश्य का ज्ञान है(5), जैसा कि सूरह अल-हिज्र(6) में स्पष्ट किया जाएगा, और उनके द्वारा बताई गई बातों में ऐसा नहीं है; क्योंकि अस-सिद्दीक़ [अबू बक्र] ने उमर को केवल कार्यों के अनुभव, निरंतर साथ रहने, उसकी लंबी अवधि और उनके ज्ञान और कृपा के कारण नियुक्त किया था जिसे उन्होंने देखा था। यह अंतर्दृष्टि के माध्यम से नहीं है। जहाँ तक शुऐब की बेटी की बात है, तो उसके पास स्पष्ट संकेत थे, जैसा कि "अल-क़सस"(7) में स्पष्ट किया जाएगा। जहाँ तक अज़ीज़ के मामले की बात है, इसे अंतर्दृष्टि माना जा सकता है; क्योंकि उसके साथ कोई स्पष्ट संकेत नहीं था। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: "और इस प्रकार हमने यूसुफ को उस भूमि में प्रतिष्ठित किया" 'काफ़' नसब (accusative) के स्थान पर है, अर्थात: जिस प्रकार हमने उसे उसके भाइयों और कुएं से बचाया; उसी प्रकार हमने उसे प्रतिष्ठित किया, अर्थात: हमने उस राजा के दिल को उसके प्रति मोड़ दिया जिसने उसे खरीदा था, यहाँ तक कि वह उस देश में आदेश देने और निषेध करने में सक्षम हो गया जिस पर राजा का अधिकार है(8)।

---

(1) (ज़) में: दासता के साथ पितृत्व। (2) आयत (4) और (37) की व्याख्या में। (3) अल-तबरी द्वारा वर्णित 13/64। (4) 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1068 में, और इब्न मसूद का पूर्वोक्त कथन। (5) (एम) में: अजीब, और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' में: इसकी सीमा अजीब है। (6) आयत (75) की व्याख्या में। (7) आयत (26) की व्याख्या में। (8) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 2/320।

سورہ یوسف: آیت ۲۱ [صفحہ] ۳۰۲ کیا غلامی(۱) اس کے متصادم ہے؟ اس سے کہا گیا: وہ اسے آزاد کرتا ہے پھر اسے بطور بیٹا اپنا لیتا ہے، اور ان قوموں میں متبنی بنانا (گود لینا) معروف تھا، اور اسی طرح اسلام کے آغاز میں بھی تھا، جیسا کہ عنقریب "الاحزاب"(۲) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: تین لوگ فراست میں سب سے بہترین تھے: عزیز جب اس نے یوسف میں فراست دیکھی اور کہا: "ہو سکتا ہے کہ وہ ہمیں فائدہ پہنچائے، یا ہم اسے بیٹا بنا لیں"، اور شعیب کی بیٹی جب اس نے اپنے باپ سے موسیٰ کے بارے میں کہا: "اے میرے باپ! آپ اسے ملازم رکھ لیجیے، یقیناً بہترین شخص جسے آپ ملازم رکھیں وہ ہے جو طاقتور اور امانت دار ہو" [القصص: ۲۶]، اور ابوبکر جب انہوں نے عمر کو خلیفہ بنایا(۳)۔ ابن العربی نے کہا(٤): مفسرین کے اس خبر کو لانے پر اتفاق پر تعجب ہے! اور فراست علم غیب ہے(٥)، جیسا کہ عنقریب سورہ الحجر(٦) میں اس کا بیان آئے گا، اور جو انہوں نے نقل کیا ہے اس میں ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ صدیق (رضی اللہ عنہ) نے تو عمر کو کاموں کے تجربے، طویل اور مستقل رفاقت، اور ان کے علم اور احسان کے مشاہدے کی بنیاد پر خلیفہ بنایا تھا، اور یہ فراست کے طریقے سے نہیں ہے۔ رہی شعیب کی بیٹی؛ تو اس کے پاس واضح نشانی تھی جیسا کہ عنقریب "القصص"(۷) میں اس کا بیان آئے گا۔ جہاں تک عزیز کا معاملہ ہے تو اسے فراست قرار دیا جا سکتا ہے؛ کیونکہ اس کے پاس کوئی ظاہری نشانی نہیں تھی۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي ٱلْأَرْضِ﴾ (اور اسی طرح ہم نے یوسف کو زمین میں تمکن عطا کیا) یہاں 'کاف' محلِ نصب میں ہے، یعنی: جس طرح ہم نے اسے اس کے بھائیوں اور کنویں سے نجات دی؛ اسی طرح ہم نے اسے تمکن بخشا، یعنی: ہم نے اس بادشاہ کے دل کو اس کی طرف موڑ دیا جس نے اسے خریدا تھا یہاں تک کہ وہ اس شہر میں امر و نہی کے معاملے میں با اختیار ہو گیا جس پر بادشاہ کا تسلط ہے(۸)۔

(١) (ظ) میں ہے: غلامی کے ساتھ ولدیت۔ (٢) آیت (٤) اور (٣٧) کی تفسیر میں۔ (٣) اسے طبری نے ٦٤/١٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) احکام القرآن ١٠٦٨/٣ میں، اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کا سابقہ قول اس میں ہے۔ (٥) (م) میں ہے: غریب، اور ابن العربی کی احکام القرآن میں ہے: غریبٌ حدُّہ (اس کی حد غریب ہے)۔ (٦) آیت (٧٥) کی تفسیر میں۔ (٧) آیت (٢٦) کی تفسیر میں۔ (٨) نحاس کی اعراب القرآن ٣٢٠/٢۔

Surah Yusuf: Verse 21 303

"And that We might teach him the interpretation of events (dreams)" i.e., We did that to confirm Yaqub's statement: "And He will teach you the interpretation of events" [Yusuf: 6]. It is also said: The meaning is that We empowered him so that We could reveal to him words from Us, and teach him its interpretation and explanation, and the interpretation of dreams, and the speech was completed (1). "And Allah is predominant over His affair" The pronoun refers to Allah Almighty, i.e., nothing overcomes Allah, rather He is predominant over His own affair in what He intends to say to it: "Be," and it is. It is also said: It refers to Yusuf, i.e., Allah is predominant over Yusuf's affair, managing it and protecting him, and does not entrust it to anyone else, so that no plotter's scheme reaches him (2). "But most of the people do not know" i.e., they do not see His unseen (ghayb). It is also said: Most here refers to everyone; because no one knows the unseen. It is also said: It is taken literally, as He may show whomever He wills some of His unseen. And it is said: The meaning is: "But most people do not know" that Allah is predominant over His affair, and they are the polytheists and those who do not believe in destiny (qadar) (3). The wise ones said regarding this verse: "And Allah is predominant over His affair" when Yaqub commanded him not to tell his dream to his brothers, but Allah's command prevailed until he told it. Then his brothers intended to kill him, but Allah's command prevailed until he became a king and they prostrated before him. Then the brothers intended that their father's face (attention) should be exclusively for them, but Allah's command prevailed until their father's heart became constrained for them and he remembered Yusuf after seventy or eighty years, saying: "O my sorrow for Yusuf" [Yusuf: 84]. Then they planned to be righteous people after that, i.e., repentant, but Allah's command prevailed until they forgot the sin and persisted in it until they confessed before Yusuf in the end after seventy years, and said to their father: "Indeed, we were mistaken." Then they intended to deceive their father with crying and the shirt, but Allah's command prevailed, so he was not deceived, and said: "Rather, your souls have enticed you to something" [Yusuf: 83]. Then they plotted so that his love would leave their father's heart, but Allah's command prevailed.

---

(1) Previous source. (2) Similar speech is in Tafsir al-Baghawi 2/417, and see al-Nukat wa al-'Uyun 3/20. (3) See al-Wasit by al-Wahidi 2/606.

सूरा यूसुफ: आयत 21 303

"और ताकि हम उसे बातों (सपनों) की ताबीर (व्याख्या) सिखाएं' यानी: हमने यह याकूब के कथन की पुष्टि करने के लिए किया: "और वह तुम्हें बातों की ताबीर सिखाएगा" [यूसुफ: 6]। और कहा गया है: इसका अर्थ है कि हमने उसे इसलिए सामर्थ्य दी ताकि हम उसे अपनी ओर से कलाम (शब्दों) का वह्य (रहस्योद्घाटन) कर सकें, और उसे उसकी ताबीर और व्याख्या सिखा सकें, और सपनों की ताबीर सिखा सकें, और बात पूरी हुई (1)। "और अल्लाह अपने काम पर गालिब (प्रभावी) है" यहाँ सर्वनाम अल्लाह तआला की ओर जाता है, यानी: कोई भी चीज़ अल्लाह पर हावी नहीं हो सकती, बल्कि वह अपने काम पर स्वयं गालिब है, जो वह कहना चाहता है: "हो जा," और वह हो जाता है। और कहा गया है: यह यूसुफ की ओर जाता है, यानी: अल्लाह यूसुफ के मामले पर गालिब है, उसका प्रबंध करता है और उसकी रक्षा करता है, और उसे किसी और के सुपुर्द नहीं करता, ताकि किसी साजिश करने वाले की चाल उस तक न पहुँच सके(2)। "लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते" यानी: वे उसके गैब (परोक्ष) को नहीं देख सकते। और कहा गया है: यहाँ 'अधिकांश' का अर्थ 'सभी' है; क्योंकि कोई भी गैब नहीं जानता। और कहा गया है: इसे इसके प्रत्यक्ष अर्थ में लिया गया है, क्योंकि वह जिसे चाहता है अपने कुछ गैब से अवगत करा देता है। और कहा गया है: अर्थ यह है: "लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते" कि अल्लाह अपने काम पर गालिब है, और वे मुशरिक (बहुदेववादी) और वे लोग हैं जो तक़दीर (भाग्य) में विश्वास नहीं करते (3)। विद्वानों ने इस आयत के बारे में कहा है: "और अल्लाह अपने काम पर गालिब है" जब याकूब ने उन्हें आदेश दिया कि वे अपने भाइयों को अपना सपना न बताएं, तो अल्लाह का हुक्म गालिब रहा यहाँ तक कि उन्होंने बता दिया। फिर उनके भाइयों ने उन्हें मारने का इरादा किया, तो अल्लाह का हुक्म गालिब रहा यहाँ तक कि वह राजा बन गए और वे उनके सामने सजदे में गिर गए। फिर भाइयों ने चाहा कि उनके पिता का ध्यान केवल उन्हीं पर रहे, तो अल्लाह का हुक्म गालिब रहा यहाँ तक कि उनके पिता का दिल उनके लिए तंग हो गया और उन्होंने सत्तर या अस्सी साल बाद यूसुफ को याद किया, और कहा: "हाय यूसुफ पर मेरा दुख" [यूसुफ: 84]। फिर उन्होंने विचार किया कि इसके बाद वे नेक (भले) लोग बन जाएंगे, यानी: तौबा करने वाले, लेकिन अल्लाह का हुक्म गालिब रहा यहाँ तक कि वे गुनाह को भूल गए और उस पर अड़े रहे यहाँ तक कि सत्तर साल बाद अंत में यूसुफ के सामने स्वीकार किया, और अपने पिता से कहा: "बेशक हम ही खतावार (अपराधी) थे।" फिर उन्होंने रोने और कमीज़ के साथ अपने पिता को धोखा देने का इरादा किया, तो अल्लाह का हुक्म गालिब रहा, वह धोखे में नहीं आए और कहा:

"बल्कि तुम्हारे नफ़्स (मन) ने तुम्हारे लिए एक बात गढ़ ली है" [यूसुफ: 83]। फिर उन्होंने चाल चली कि उनके पिता के दिल से उनकी (यूसुफ की) मोहब्बत निकल जाए, तो अल्लाह का हुक्म गालिब रहा।

---

(1) पूर्व स्रोत। (2) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-बग़वी 2/417 में है, और देखें अल-नुकत वल-'उयून 3/20। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/606 देखें।

سورہ یوسف: آیت ۲۱ ۳۰۳

﴿وَلِنُعَلِّمَهُ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ یعنی: ہم نے یہ یعقوب علیہ السلام کے اس قول کی تصدیق کے لیے کیا: ﴿وَيُعَلِّمُكَ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ [یوسف: ٦]۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ ہم نے اسے اس لیے قدرت دی تاکہ ہم اپنی طرف سے اس پر کلام کی وحی کریں، اور اسے اس کی تاویل و تفسیر اور خوابوں کی تعبیر سکھائیں، اور کلام مکمل ہوا (۱)۔ ﴿وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ﴾ یہاں ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: کوئی چیز اللہ پر غالب نہیں آسکتی، بلکہ وہ خود اپنے کام پر غالب ہے جس کے بارے میں وہ کہنا چاہتا ہے: "ہو جا،" تو وہ ہو جاتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ یوسف علیہ السلام کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: اللہ یوسف کے معاملے پر غالب ہے، وہ اس کی تدبیر کرتا ہے اور اس کی حفاظت کرتا ہے اور اسے کسی اور کے سپرد نہیں کرتا، یہاں تک کہ کسی سازش کرنے والے کی چال اس تک نہ پہنچ سکے (۲)۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی: وہ اس کے غیب پر مطلع نہیں ہوتے۔ اور کہا گیا ہے: اکثر سے مراد تمام لوگ ہیں؛ کیونکہ کوئی بھی غیب نہیں جانتا۔ اور کہا گیا ہے: اسے اس کے ظاہر پر محمول کیا گیا ہے، کیونکہ وہ جس کو چاہتا ہے اپنے بعض غیب پر مطلع کر دیتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ کہ اللہ اپنے کام पर غالب ہے، اور وہ مشرکین اور وہ لوگ ہیں جو تقدیر پر ایمان نہیں رکھتے (۳)۔ اور حکماء نے اس آیت کے بارے میں کہا: ﴿وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ﴾ جب یعقوب علیہ السلام نے انہیں حکم دیا کہ وہ اپنا خواب اپنے بھائیوں کو نہ بتائیں، تو اللہ کا حکم غالب رہا یہاں تک کہ انہوں نے بتا دیا۔ پھر انके بھائیوں نے انہیں قتل کرنے کا ارادہ کیا، تو اللہ کا حکم غالب رہا یہاں تک کہ وہ بادشاہ بن گئے اور وہ ان کے سامنے سجدہ ریز ہوئے۔ پھر بھائیوں نے ارادہ کیا کہ ان کے باپ کی توجہ صرف ان کے لیے ہو جائے، تو اللہ کا حکم غالب رہا یہاں تک کہ ان کے باپ کا دل ان کے لیے تنگ ہو گیا

اور انہوں نے ستر یا اسی سال بعد یوسف کو یاد کیا، اور کہا: ﴿يَتَأَسَّفَى عَلَى يُوسُفَ﴾ [یوسف: ٨٤]، پھر انہوں نے غور کیا کہ اس کے بعد وہ نیک لوگ بن جائیں گے، یعنی: توبہ کرنے والے، تو اللہ کا حکم غالب رہا یہاں تک کہ وہ گناہ کو بھول گئے اور اس پر اصرار کرتے رہے یہاں تک کہ ستر سال بعد آخر کار یوسف کے سامنے اقرار کیا، اور اپنے باپ سے کہا: "بیشک ہم ہی خطا کار تھے،" پھر انہوں نے رونے اور قمیض کے ذریعے اپنے باپ کو دھوکہ دینے کا ارادہ کیا، تو اللہ کا حکم غالب رہا، وہ دھوکے میں نہ آئے، اور کہا: ﴿بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا﴾ [یوسف: ٨٣]، پھر انہوں نے چال چلی کہ ان کے باپ کے دل سے ان کی محبت نکل جائے، تو اللہ کا حکم غالب رہا۔

---

(١) المصدر السابق۔ (٢) اسی طرح کی بات تفسیر بغوی ٢/ ٤١٧ میں ہے، اور دیکھئے النکت والعیون ٣/ ٢٠۔ (٣) دیکھئے الوسیط للواحدی ٢/ ٦٠٦۔

Surah Yusuf: Verses 21 - 22 Page 304

Love and longing increased in his heart. Then the wife of Al-Aziz plotted that if she initiated conversation with him, she would overcome him. But Allah's command prevailed until Al-Aziz said: {Seek forgiveness for your sin. Indeed, you have been of the sinners} [Yusuf: 29]. Then Yusuf planned to escape prison by mentioning the cupbearer, but Allah's command prevailed; the cupbearer forgot, and Yusuf remained in prison for several [more] years (1).

Allah Almighty says: {And when he attained his full strength, We gave him judgment and knowledge. And thus do We reward the doers of good} [Yusuf: 22].

His words: {And when he attained his full strength} 'Ashuddahu' (his full strength) according to Sibawayh is a plural, its singular is 'shiddah'. Al-Kisa'i said: its singular is 'shadd', as the poet said:

My acquaintance with him was in the heat of the day, as if... his fingertips (2) and head were dyed with 'izlim' (3).

Abu Ubaidah (4) claimed that it has no singular from its own root according to the Arabs. Its meaning is the completion of strength, after which comes decline. Mujahid and Qatadah said: 'Al-ashudd' is thirty-three years. Rabi'ah, Zaid bin Aslam, and Malik bin Anas said: 'Al-ashudd' is reaching puberty (5). What scholars have said on this has already been discussed in detail in [the chapters of] 'An-Nisa' and 'Al-An'am' (6).

{We gave him judgment and knowledge} It is said: We made him the one in charge of judgment, so he would judge within the king's dominion, meaning: We gave him knowledge of judgment (7). Mujahid said: Intellect, understanding, and prophethood (8).

---

(1) Similar speech in Zad al-Masir 4/199. (2) In (M): Al-Luban, which is a narration as in al-Khazanah 9/492, and al-Luban means the chest. (3) Its speaker is Antara al-Absi, and it is in his Diwan p. 27, where it says: "madd al-nahar" instead of "shadd al-nahar" - these are two narrations as in al-Khazanah. The verse was cited in the wording of the author an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/321, and the commentary is from him. Al-Izlim: a red dye. Al-Lisan (izlim). (4) In (D), (Z), (T), and (M): Abu Ubaid, and the confirmed one is from (F) and Nahhas's I'rab al-Qur'an. Abu Ubaidah's statement is in his book Majaz al-Qur'an 1/305. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/321, and the preceding statements were reported by at-Tabari 13/67, and Ibn Abi

Hatim in his Tafsir 7/2118-2119. (6) 6/60-61 (An-Nisa) and 9/111-112 (An-An'am). (7) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/321. (8) Reported by at-Tabari 13/68 and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 7/2119, with the wording: Intellect and knowledge before prophethood.

सूरा यूसुफ: आयत २१ - २२ पृष्ठ ३०४

उसके हृदय में प्रेम और लालसा बढ़ गई। फिर अज़ीज़ की पत्नी ने योजना बनाई कि यदि वह उससे बातचीत शुरू करेगी, तो वह उस पर हावी हो जाएगी। परन्तु अल्लाह का आदेश प्रबल रहा यहाँ तक कि अज़ीज़ ने कहा: {अपने पाप के लिए क्षमा माँग। वास्तव में, तू अपराधियों में से है} [यूसुफ: २९]। फिर यूसुफ ने साकी (शराब पिलाने वाले) का ज़िक्र करके जेल से छूटने की योजना बनाई, लेकिन अल्लाह का आदेश प्रबल रहा और साकी भूल गया, और यूसुफ कई [और] वर्षों तक जेल में रहा (१)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जब वह अपनी पूरी शक्ति को पहुँच गया, तो हमने उसे हिकमत (निर्णय) और ज्ञान प्रदान किया। और इसी तरह हम नेक काम करने वालों को बदला देते हैं} [यूसुफ: २२]।

उसका कथन: {और जब वह अपनी पूरी शक्ति (अशुद्दहु) को पहुँच गया} सिबावेह के अनुसार 'अशुद्दहु' बहुवचन है, इसका एकवचन 'शिद्दह' है। अल-किसानी ने कहा: इसका एकवचन 'शद्द' है, जैसा कि कवि ने कहा है:

उससे मेरी मुलाकात दिन की तपिश में थी, मानो... उसकी उंगलियों के पोरों (२) और सिर को 'इज़्लिम' (३) से रंगा गया था।

अबू उबैदाह (४) ने दावा किया कि अरबों के अनुसार इसके मूल शब्द से कोई एकवचन नहीं है। इसका अर्थ शक्ति की पूर्णता है, जिसके बाद गिरावट आती है। मुजाहिद और कतादाह ने कहा: 'अल-अशुद्द' तैंतीस वर्ष है। रबीअह, ज़ैद बिन असलम और मलिक बिन अनस ने कहा: 'अल-अशुद्द' यौवन (५) तक पहुँचना है। विद्वानों ने इस पर जो कुछ कहा है, वह 'अन-निसा' और 'अल-अनाम' (६) में विस्तार से बीत चुका है।

{हमने उसे हिकमत और ज्ञान प्रदान किया} कहा जाता है: हमने उसे शासन का अधिपति बनाया, इसलिए वह राजा के अधिकार क्षेत्र में न्याय करता था, अर्थात: हमने उसे न्याय का ज्ञान दिया (७)। मुजाहिद ने कहा: बुद्धि, समझ और नबूवत (पैगंबरी) (८)।

---

(१) ज़ाद अल-मसीर ४/१९९ में इसी तरह की बात। (२) (म) में: अल-लुबान है, और यह एक वर्णन है जैसा कि अल-खज़ाना ९/४९२ में है, और अल-लुबान का अर्थ सीना है। (३) इसके कहने वाले अन्तरा अल-अब्सी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ २७ में है, और इसमें "शद्द अल-नहार" के बजाय "मद अल-

नहार" है - ये दो वर्णन हैं जैसा कि अल-खज़ाना में है। इस छंद को लेखक अन-नहहास ने 'इराब अल-क़ुरान' २/३२१ में उनके शब्दों में उद्धृत किया है, और टिप्पणी उन्हीं की है। अल-इज़्लिम: एक लाल रंग। अल-लिसान (इज़्लिम)। (४) (द), (ज़), (त), और (म) में: अबू उबैद, और पुष्ट नाम (फ़) और नहहास की 'इराब अल-क़ुरान' से है। अबू उबैदाह का कथन उनकी पुस्तक 'मजाज़ अल-क़ुरान' १/३०५ में है। (५) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' २/३२१, और पिछले कथनों को अल-तबरी १३/६७ और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर ७/२११८-२११९ में रिपोर्ट किया था। (६) ६/६०-६१ (अन-निसा) और ९/१११-११२ (अन-अनाम)। (७) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' २/३२१। (८) अल-तबरी १३/६८ और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर ७/२११९ में इस शब्द के साथ रिपोर्ट किया: नबूवत से पहले बुद्धि और ज्ञान।

سورہ یوسف: آیات ۲۱ - ۲۲ صفحہ ۳۰۴

ان کے دل میں محبت اور شوق بڑھ گیا، پھر عزیز کی بیوی نے تدبیر کی کہ اگر وہ بات چیت کی ابتدا کرے گی تو وہ ان پر غالب آ جائے گی، لیکن اللہ کا حکم غالب رہا یہاں تک کہ عزیز نے کہا: {اپنے گناہ کی معافی مانگ، بے شک تو ہی خطاکاروں میں سے ہے} [یوسف: ۲۹]، پھر یوسف (علیہ السلام) نے ساقی کا ذکر کر کے قید خانے سے خلاصی کی تدبیر کی، تو اللہ کا حکم غالب رہا اور ساقی بھول گیا، اور یوسف (علیہ السلام) کئی سال قید خانے میں رہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جب وہ اپنی پوری قوت کو پہنچ گیا تو ہم نے اسے حکم (حکمت/ فیصلہ) اور علم عطا کیا، اور ہم اسی طرح نیکی کرنے والوں کو جزا دیتے ہیں} [یوسف: ۲۲]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب وہ اپنی پوری قوت (اَشُدَّهُ) کو پہنچ گیا} سیبویہ کے نزدیک 'أَشُدَّه' جمع ہے، جس کا واحد 'شِدَّة' ہے۔ اور کسائی نے کہا: اس کا واحد 'شَدٌّ' ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

اس سے میرا واسطہ دن کی تپش میں پڑا گویا کہ... اس کی انگلیوں کے پور (۲) اور سر 'عِظْلِم' (۳) سے رنگے ہوئے تھے۔

ابو عبیدہ (۴) کا دعویٰ ہے کہ عربوں کے نزدیک اس کے اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے، اور اس کا معنی قوت کا مکمل ہونا ہے، جس کے بعد کمی آتی ہے۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: 'اَشد' تینتیس سال کی عمر ہے۔ ربیعہ، زید بن اسلم اور مالک بن انس نے کہا: 'اَشد' بلوغت (۵) کو پہنچنا ہے، اور علماء نے اس بارے میں جو کچھ کہا ہے وہ 'النساء' اور 'الانعام' (۶) میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔

{ہم نے اسے حکم اور علم عطا کیا} کہا گیا: ہم نے اسے حکومت پر مسلط کر دیا، چنانچہ وہ بادشاہ کی سلطنت میں فیصلے کرتے تھے، یعنی: ہم نے انہیں فیصلے کا علم عطا کیا (۷)۔ مجاہد نے کہا: عقل، سمجھ بوجھ اور نبوت (۸)۔

---

(۱) اسی طرح کی بات زاد المسیر ۱۹۹/۴ میں ہے۔ (۲) (م) میں: اللبان ہے، اور یہ ایک روایت ہے جیسا کہ الخزانہ ۴۹۲/۹ میں ہے، اور اللبان کا مطلب سینہ ہے۔ (۳) اس کے کہنے والے عنترہ العبسی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۷ میں ہے، اور اس میں "شد النهار" کے بجائے "مد النهار" ہے - یہ دو روایتیں ہیں جیسا کہ الخزانہ میں ہے - اور مصنف النحاس نے اعراب القرآن ۳۲۱/۲ میں اس شعر کو ان ہی الفاظ کے ساتھ پیش کیا ہے، اور کلام ان ہی کا ہے، اور العظلم: سرخ رنگ ہے۔ اللسان (عظلم)۔ (۴) (د) اور (ز) اور (ط) اور (م) میں: ابو عبید ہے، اور درست وہی ہے جو (ف) اور نحاس کی اعراب القرآن سے ہے، اور ابو عبیدہ کا قول ان کی کتاب مجاز القرآن ۳۰۵/۱ میں ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنشاص ۳۲۱/۲، اور گزشتہ اقوال طبری ۶۷/۱۳، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۲۱۱۸/۷ - ۲۱۱۹ میں نقل کیے ہیں۔ (۶) ۶/ ۶۰ - ۶۱ (النساء) اور ۱۱۱/۹ - ۱۱۲ (الانعام)۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۱/۲۔ (۸) اسے طبری نے ۶۸/۱۳ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۲۱۱۹/۷ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: نبوت سے پہلے عقل اور علم۔

Surah Yusuf: Verses 22 - 24 305

It was said: "Wisdom" is prophethood (1), and "Knowledge" is religious knowledge. It was also said: it is the knowledge of interpreting dreams (2). Those who say he was given prophethood as a youth say: "When he reached maturity, We increased him in understanding and knowledge."

{And thus We reward the doers of good} means the believers. It was also said: those who are patient during calamities, just as Yusuf was patient; this was stated by Al-Dahhak (3). Al-Tabari (4) said: Although this appears to apply generally to every doer of good, it is intended for Muhammad ﷺ. God Almighty says: "Just as I did this for Yusuf after he endured what he endured, and then I gave him what I gave him, I will likewise rescue you from the polytheists among your people who intend hostility toward you, and I will establish you in the land."

God Almighty says: {And she, in whose house he was, sought to seduce him. She closed the doors and said, "Come, you!" He said, "[I seek] refuge in Allah. Indeed, he is my master, who has made my residence good. Indeed, wrongdoers will not succeed." (23) And she certainly determined [to seduce] him, and he would have inclined to her had he not seen the proof of his Lord. Thus [it was] that We should avert from him evil and immorality. Indeed, he was of Our chosen servants. (24)}

God Almighty's saying: {And she, in whose house he was, sought to seduce him} – she is the wife of the Aziz, and she asked him to have intercourse with her. The root of "muraawadah" (seducing/enticing) is "iradah" (will/desire) and seeking with gentleness and softness. "Al-Rawd" and "Al-Riyad" refer to seeking pasture. It was said it comes from "ruwaydan"; it is said: "So-and-so walks 'ruwaydan'," meaning gently. So "muraawadah" is gentleness in asking. It is said of a man: "He 'rawada' her for herself," and of a woman: "She 'rawadat-hu' for himself." "Al-Rawd" means taking one's time; it is said: "Arwidni," meaning "give me time."

{She closed the doors} – "ghallaqat" (closed firmly/many doors) is used for intensification. One doesn't just say "ghalaqa al-bab" (closed the door) in this sense. "Aghlaqa" can refer to many or few, as Al-Farazdaq said regarding Abu Amr ibn Al-Ala: I continued to close doors and open them until I came to Abu Amr ibn Ammar (5)

---

(1) Related by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 7/2120 from Al-Suddi. (2) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/21, and Zad al-Masir 4/201. (3) Reported by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir

4/201 without attribution. (4) In his Tafsir 13/69. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/321, and the verse is in Adab al-Katib p. 461, and al-Bayan wa al-Tabyin 1/321...

सूरह यूसुफ: आयत 22 - 24 305

यह कहा गया है: "हिकमत" (निर्णय) से तात्पर्य नबुवत (पैग़म्बरी) है (1), और "इल्म" (ज्ञान) से तात्पर्य दीन का ज्ञान है। यह भी कहा गया है कि यह सपनों की ताबीर (व्याख्या) का ज्ञान है (2)। और जिसने कहा कि उन्हें बचपन में नबुवत दी गई थी, उसने कहा: जब वह अपनी परिपक्वता (जवानी) को पहुंचे, तो हमने उनके ज्ञान और समझ में वृद्धि की।

{और इसी प्रकार हम नेकी करने वालों को बदला देते हैं} यानी ईमान वालों को। यह भी कहा गया है: जो विपत्तियों में धैर्य रखते हैं जैसा कि यूसुफ ने रखा था; यह अल-दह्हाक (3) ने कहा है। अल-तबरी (4) ने कहा: हालांकि यह बात प्रत्यक्ष रूप से हर नेकी करने वाले पर लागू होती है, लेकिन यहाँ इससे मुराद मुहम्मद ﷺ हैं। अल्लाह तआला फ़रमाता है: जैसा कि मैंने यूसुफ के साथ किया जब उन्होंने उन कठिनाइयों को सहा जिन्हें उन्होंने सहा, फिर मैंने उन्हें वह सब दिया जो मैंने दिया, वैसे ही मैं तुम्हें तुम्हारी कौम के मुशरिकों (बहुदेववादियों) से बचाऊंगा जो तुम्हारे साथ शत्रुता का इरादा रखते हैं, और मैं तुम्हें धरती पर अधिकार प्रदान करूँगा।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जिस औरत के घर में वह थे, उसने उन्हें रिझाने की कोशिश की। उसने दरवाज़े बंद कर दिए और कहा, "आ जाओ!" उन्होंने कहा, "अल्लाह की पनाह! बेशक वह मेरा मालिक है, उसने मेरा ठिकाना अच्छा बनाया है। बेशक ज़ालिम कामयाब नहीं होते।" (23) और निश्चित रूप से उसने उनके प्रति इच्छा की, और वह भी उसकी ओर प्रवृत्त होते यदि उन्होंने अपने रब की दलील न देख ली होती। इसी तरह हुआ ताकि हम उनसे बुराई और निर्लज्जता को दूर रखें। बेशक वह हमारे चुने हुए बंदों में से थे। (24)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस औरत के घर में वह थे, उसने उन्हें रिझाने की कोशिश की} - वह अज़ीज़ की पत्नी थी, उसने उनसे संभोग की मांग की। "मुरावदाह" (रिझाना/फुसलाना) का मूल अर्थ कोमलता और नरमी के साथ इच्छा करना और मांगना है। "अल-रौद" और "अल-रियाद" का अर्थ चारागाह की तलाश है। कहा गया है कि यह "रुवैदन" से है; कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति 'रुवैदन' चलता है", यानी धीरे और नरमी से। तो "मुरावदाह" मांगने में नरमी है। पुरुष के लिए कहा जाता है: "उसने उसे खुद के लिए रिझाया," और महिला के लिए: "उसने उसे खुद के लिए रिझाया।" "अल-रौद" का अर्थ है धीरे करना; कहा जाता है: "अरविदनी," यानी "मुझे मोहलत दो।"

{और उसने दरवाज़े बंद कर दिए} - "ग़ल्लाक़त" (मजबूती से/कई दरवाज़े बंद करना) शब्द बहुलता या तीव्रता के लिए उपयोग किया जाता है। "ग़लक़ल बाब" (दरवाज़ा बंद किया) इस अर्थ में नहीं कहा जाता। "अग़लक़ा" शब्द बहुत या कम दोनों के लिए उपयोग हो सकता है, जैसा कि अल-फ़रज़दक़ ने अबू अम्र बिन अल-अला के बारे में कहा: मैं दरवाज़े बंद करता रहा और उन्हें खोलता रहा यहाँ तक कि मैं अबू अम्र बिन अम्मार के पास आ गया (5)

---

(1) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 7/2120 में अल-सुद्दी से उद्धृत किया। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/21, और ज़ाद अल-मसीर 4/201 देखें। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/201 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। (4) अपनी तफ़सीर 13/69 में। (5) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/321, और यह शेर अदब अल-कातिब पृष्ठ 461, और अल-बयान वल-तबीन 1/321 में है...

سورہ یوسف: آیات ۲۲ - ۲۴ ۳۰۵

اور کہا گیا: "الحُکْم" سے مراد نبوت ہے (۱)، اور "العِلم" سے مراد علم دین ہے، اور کہا گیا: یہ خوابوں کی تعبیر کا علم ہے (۲)۔ اور جس نے کہا کہ انہیں بچپن میں نبوت دی گئی، اس نے کہا: جب وہ اپنی جوانی کو پہنچے تو ہم نے ان کے فہم اور علم میں اضافہ کر دیا۔

﴿وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾ یعنی مومنین۔ اور کہا گیا: مصائب پر صبر کرنے والے جیسا کہ یوسف علیہ السلام نے صبر کیا، یہ ضحاک (۳) نے کہا ہے۔ اور طبری (۴) نے کہا: یہ بات اگرچہ بظاہر ہر محسن (نیکی کرنے والے) کے لیے ہے، لیکن اس سے مراد محمد ﷺ ہیں، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: جیسا کہ میں نے یوسف کے ساتھ کیا اس کے بعد کہ انہوں نے ان تکالیف کو برداشت کیا جو انہوں نے کیں، پھر میں نے انہیں وہ دیا جو میں نے دیا، اسی طرح میں تمہیں تمہاری قوم کے مشرکین سے نجات دوں گا جو تمہارے ساتھ دشمنی کا ارادہ رکھتے ہیں، اور میں تمہیں زمین میں تمکن (اقتدار) عطا کروں گا۔

قولہ تعالی: ﴿وَرَوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٣﴾ وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَن رَّءَا بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَٰلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ ﴿٢٤﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَرَوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ﴾ اور وہ عزیز کی بیوی تھی، اس نے ان سے اپنی خواہش پوری کرنے کا مطالبہ کیا۔ "مراودہ" کی اصل نرمی اور مہربانی سے کسی چیز کا ارادہ اور مطالبہ کرنا ہے۔ "الرَّوْد" اور "الرِّیاد" چارے کی تلاش کو کہتے ہیں؛ اور کہا گیا: یہ "رُوید" سے ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں "رویداً" چل رہا ہے، یعنی نرمی سے؛ پس مراودہ مطالبہ میں

نرمی ہے؛ مرد کے بارے میں کہا جاتا ہے: "راوَدَها عن نفسها" (اس نے اسے اپنی طرف مائل کرنا چاہا)، اور عورت کے بارے میں: "راوَدَتْه عن نفسه" (اس نے اسے اپنی طرف مائل کرنا چاہا)۔ "الرَّوْد" سے مراد آہستگی ہے؛ کہا جاتا ہے: "أَرْوِدْني" یعنی مجھے مہلت دو۔

﴿وَغلَّقَتِ الْأَبْوَابَ﴾ "غلَّق" کثرت کے لیے ہے، اور (اس معنی میں) "غلَق الباب" نہیں کہا جاتا، جبکہ "أغلق" کثیر اور قلیل دونوں کے لیے آتا ہے، جیسا کہ فرزدق نے ابو عمرو بن العلاء کے بارے میں کہا: ما زلتُ أغلقُ أبواباً وأفتحُهَا حتى أتيتُ أبا عمرو بن عَمَّارِ (۵)

---

(۱) ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۷/ ۲۱۲۰ میں سدی سے روایت کیا۔ (۲) دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۲۱ ، اور زاد المسیر ۴/ ۲۰۱ ۔ (۳) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۲۰۱ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا۔ (۴) اپنی تفسیر ۱۳/ ۶۹ میں۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۱/۲ ، اور یہ شعر ادب الکاتب ص ۴۶۱ ، اور البیان والتبیین ۱/ ۳۲۱ میں ہے...

Surah Yusuf: Verses 23 - 24 306

It is said: There were seven doors she locked, then she called him to herself and said: ﴿وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ﴾ (And she said: "Come hither!") Meaning: Come, approach, and come along. It has no root word (masdar) and no conjugation (tasreef)(1). Al-Nahhas(2) said: Regarding it, there are seven recitations (qira'at). Among the most magnificent and most authentic in terms of chain of narration is what Al-A'mash narrated from Abu Wa'il, who said: I heard Abdullah bin Mas'ud reciting: "hayta laka" [هَيْتَ لَكَ]. He said: I said: Indeed, some people recite it: "heeta laka" [هِيتَ لك]. So he said: "I only recite as I was taught"(3). Abu Ja'far(4) said: Some say: From Abdullah bin Mas'ud, from the Prophet ﷺ, and that is not far-fetched; because his saying: "I only recite as I was taught" indicates that it is attributed back to the Prophet (marfu'). This recitation with the opening (fatha) of the 'taa' and 'haa' is the correct one from the recitation of Ibn Abbas, Sa'id bin Jubayr, Al-Hasan, Mujahid, and Ikrimah. And with it recited Abu Amr bin Al-Ala, Asim, Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i(5). Abdullah bin Mas'ud said: Do not be pedantic (tannata'u)(6) in the Quran; for it is only like one of you saying: "Come" and "Come here"(7). Ibn Abi Ishaq al-Nahwi recited: "wa qalat hayti laka" [وَقَالَتْ هَيْتِ لَكَ]; with the opening (fatha) of the 'haa' and the breaking (kasra) of the 'taa'. And he recited...

= In both, there's a narration: I kept opening and closing doors. 'Ghallaqa' (closed shut) can come with the singular, so it is said: I closed (ghallaqtu) the door, if you close one door repeatedly, or close a door firmly. Mufradat al-Raghib (ghalaqa). (1) Al-Waseet 2/606 - 607. (2) In I'rab al-Qur'an 2/322. (3) Reported by Abu Dawood (4004) and (4005), and the author of Badhl al-Majhud 16/332 specified the second "hayta" in one of the two narrations with a kasra on the 'haa', sukun on the 'yaa', and damma on the 'taa' [heettu], and the second narration is similar but with a hamza instead of the 'yaa', i.e., "hi'tu". Bukhari reported it summarized (4692). (4) In I'rab al-Qur'an 2/322. (5) Al-Sab'ah p. 347, and Al-Taysir p. 128 from Abu Amr, Hamzah, Asim, and Al-Kisa'i. (6) In (d) and (m): taqta'u (break off). (7) Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 3/210, and reported by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/320, Ibn Abi Shaybah 10/488, and Al-Tabari 13/77. Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (nata'a): He intended to forbid disputing over the different recitations, and that their reference is to one correct aspect, just as "halam" means "ta'ala" (come).

सूरह युसुफ: आयत 23 - 24 306

कहा जाता है: वे सात दरवाज़े थे जिन्हें उसने बंद कर दिया था, फिर उसने उसे अपनी ओर बुलाया और कहा: ﴿وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ﴾ (और उसने कहा: "आओ!") अर्थ: "आओ", "निकट आओ", "चले आओ"। इसका न कोई मूल शब्द (मस्दर) है और न ही कोई क्रिया-रूप (तसरीफ)(1)। अल-नह़ास(2) ने कहा: इसमें सात प्रकार के पाठ (क़िरात) हैं। इनमें सबसे शानदार और रिवायत (शृंखला) के लिहाज़ से सबसे सही वह है जिसे अल-अ'मश ने अबू वाइल से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्ला बिन मसूद को पढ़ते हुए सुना: "हयता लका" [هَيْتَ لَكَ]। उन्होंने कहा: मैंने कहा: "निश्चित रूप से, कुछ लोग इसे 'हीता लका' [هِيتَ لك] पढ़ते हैं।" तो उन्होंने कहा: "मैं केवल वैसे ही पढ़ता हूँ जैसा मुझे सिखाया गया है"(3)। अबू ज'फर(4) ने कहा: कुछ लोग कहते हैं: अब्दुल्ला बिन मसूद से, पैगंबर ﷺ से, और यह असंभव नहीं है; क्योंकि उनका यह कहना: "मैं केवल वैसे ही पढ़ता हूँ जैसा मुझे सिखाया गया है", इंगित करता है कि यह 'मरफ़ू' (पैगंबर तक पहुँचने वाली बात) है। 'ता' और 'हा' पर 'फतह' के साथ यह पाठ इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर, अल-हसन, मुजाहिद और इकरिमा के पाठों में से सही है। और इसी के साथ अबू अम्र बिन अल-अला, आसिम, अल-अ'मश, हमज़ा और अल-किसाई(5) ने पढ़ा है। अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: कुरान में बाल की खाल न निकालो (तनत्तऊ)(6); क्योंकि यह वैसा ही है जैसे तुम में से कोई कहे: "इधर आओ" और "चले आओ"(7)। इब्न अबी इसहाक अल-नहवी ने पढ़ा: "व क़ाल़त हयति लका" [وَقَالَتْ هَيْتِ لَكَ]; 'हा' पर फतह और 'ता' के नीचे कसरा (जेर) के साथ। और उन्होंने पढ़ा...

= दोनों में एक रिवायत के साथ है: मैं दरवाज़े खोलता और बंद करता रहा। कभी-कभी 'ग़ल्लक़' (मजबूती से बंद करना) एकवचन के साथ भी आता है, तो कहा जाता है: मैंने दरवाज़ा बंद कर दिया (ग़ल्लक्तु), यदि आप एक ही दरवाज़े को बार-बार बंद करते हैं, या किसी दरवाज़े को बहुत मजबूती से बंद करते हैं। मुफ़रदात अल-राग़िब (ग़लक़)। (1) अल-वसीत 2/606 - 607। (2) इ'राब अल-कुरान 2/322 में। (3) इसे अबू दाऊद (4004) और (4005) ने निकाला है, और 'बज़ल अल-मजहूद' के लेखक ने 16/332 में दो रिवायतों में से एक में दूसरी "हयत" को 'हा' के नीचे कसरा, 'या' पर सुकून और 'ता' पर दम्मा [हीतु] के साथ दर्ज किया है, और दूसरी रिवायत वैसी ही है लेकिन 'या' के स्थान पर 'हमज़ा' है, यानी: "हीअ्तु"। इसे बुखारी (4692) ने संक्षेप में निकाला है। (4) इ'राब अल-कुरान 2/322 में। (5) अल-सब'ह पृष्ठ 347, और अल-तयसीर पृष्ठ 128 अबू अम्र, हमज़ा, आसिम और अल-किसाई से। (6) (द) और (म) में: तक़्तऊ (काट दो/अलग कर दो)। (7) अल-नह़ास के

'मआनी अल-कुरान' 3/210, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने 'अल-तफ़सीर' 1/320 में, इब्न अबी शैबा ने 10/488 में और अल-तब़री ने 13/77 में निकाला है। इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' (नत'अ) में कहा: उनका इरादा अलग-अलग क़िरातों में बहस-मुबाहसा से रोकना था, और यह कि उनका आधार सच्चाई का एक ही पहलू है, जैसे "हलुम" का अर्थ "तआला" (आओ) है।

سورہ یوسف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۰۶

کہا جاتا ہے: وہ سات دروازے تھے جنہیں اس نے بند کر دیا تھا پھر اسے اپنی طرف بلایا اور کہا: ﴿وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ﴾ (اور اس نے کہا: آ جاؤ!) یعنی: آؤ، قریب آؤ اور چلے آؤ۔ اس کا نہ کوئی مصدر ہے اور نہ ہی گردان (تصریف)(۱)۔ النحاس(۲) نے کہا: اس میں سات قراءتیں ہیں، ان میں سب سے جلیل القدر اور اسناد کے لحاظ سے سب سے صحیح وہ ہے جو الاعمش نے ابو وائل سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عبد اللہ بن مسعود کو پڑھتے ہوئے سنا: «هَيْتَ لَكَ»۔ انہوں نے کہا: میں نے کہا: کچھ لوگ اسے «هِيتَ لك» پڑھتے ہیں، تو انہوں نے کہا: «میں تو ویسے ہی پڑھتا ہوں جیسے مجھے سکھایا گیا ہے»(۳)۔ ابو جعفر(۴) نے کہا: اور بعض کہتے ہیں: عبد اللہ بن مسعود سے، نبی ﷺ سے مروی ہے، اور یہ بعید نہیں؛ کیونکہ ان کا قول: "میں ویسے ہی پڑھتا ہوں جیسے مجھے سکھایا گیا ہے"، اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ مرفوع ہے۔ اور 'تاء' اور 'ہاء' کے فتحہ کے ساتھ یہ قراءت ابن عباس، سعید بن جبیر، الحسن، مجاہد اور عکرمہ کی قراءت سے صحیح ہے۔ اور اسی کے ساتھ ابو عمرو بن العلاء، عاصم، الاعمش، حمزہ اور الکسائی نے پڑھا ہے(۵)۔ عبد اللہ بن مسعود نے کہا: قرآن میں بال کی کھال نہ نکالو (تَنَطَّعوا)(۶)؛ کیونکہ یہ تمہارے کسی کے اس قول کی طرح ہے: ہلمّ اور تعالَ (آؤ اور چلے آؤ)(۷)۔ اور ابن ابی اسحاق النحوی نے پڑھا: «وَقَالَتْ هَيْتِ لَكَ»؛ ہاء کے فتحہ اور تاء کے کسرہ کے ساتھ۔ اور انہوں نے پڑھا...

= ان دونوں میں اس روایت کے ساتھ ہے: میں مسلسل دروازے کھولتا اور بند کرتا رہا۔ اور کبھی 'غَلَّقَ' مفرد کے ساتھ بھی آتا ہے، چنانچہ کہا جاتا ہے: 'غَلَّقْتُ الباب' (میں نے دروازہ مضبوطی سے بند کر دیا)، اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب آپ ایک ہی دروازے کو بار بار بند کریں، یا کسی دروازے کو اچھی طرح بند کر دیں۔ مفردات الراغب (غلق)۔ (۱) الوسیط ۲/۶۰۶ - ۶۰۷ ۔ (۲)

اعراب القرآن ۳۲۲/۲ میں۔ (۳) اسے ابو داؤد (۴۰۰۴) اور (۴۰۰۵) نے روایت کیا ہے، اور صاحب بذل المجہود نے ۱۶/۳۳۲ میں دو روایتوں میں سے ایک میں دوسری «هيت» کو ہاء کے کسرہ، یاء کے سکون اور تاء کے ضمہ کے ساتھ مقید کیا ہے، اور دوسری روایت اسی کی طرح ہے لیکن یاء کی جگہ ہمزہ ہے، یعنی: «هِئْتُ»۔ اور اسے مختصراً بخاری (۴۶۹۲) نے روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن ۳۲۲/۲ میں۔ (۵) السبعة ص ۳۴۷، اور التیسیر ص ۱۲۸ ابو عمرو، حمزہ، عاصم اور الکسائی سے۔ (۶) (د) اور (م) میں: تقطعوا۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۲۱۰/۳، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۱/۳۲۰ میں، ابن ابی شیبہ ۱۰/۴۸۸ میں، اور الطبری ۱۳/۷۷ میں روایت کیا ہے۔ ابن الاثیر نے النہایہ (نطع) में कहा: ان کا مقصد مختلف قراءتوں میں جھگڑنے سے روکنا تھا، اور یہ کہ ان کا مرجع حق کی ایک ہی جہت ہے، جیسے 'ہلمّ' کا معنی 'تعال' ہے۔

307 Surah Yusuf: Verses 23 - 24

Abu Abd al-Rahman al-Sulami and Ibn Kathir read: «هَيْتُ لَكَ» (haytu laka); with a fatha on the ha' and a damma on the ta' (1); Tarafah said: My people are not distant when a caller from the clan says: «هَيْتُ» (haytu) (2). So these are three readings in which the ha' in them is open (with fatha). Abu Ja'far, Shaybah, and Nafi' read: «وَقَالَتْ هِيتَ لَكَ» (wa qalat hita laka) with a kasra on the ha' and a fatha on the ta' (3). Yahya bin Waththab read: «وَقَالَتْ هِيتُ لَكَ» (wa qalat hitu laka) with a kasra on the ha' followed by a silent ya' and a damma on the ta'. It was narrated from Ali bin Abi Talib - may Allah be pleased with him - and Ibn Abbas, Mujahid, and Ikrima: «وَقَالَتْ هِئْتُ لَكَ» (wa qalat hi'tu laka) with a kasra on the ha' followed by a silent hamza and a damma on the ta' (4). And from Ibn 'Amir and the people of Sham: «وَقَالَتْ هِئْتَ لَكَ» (wa qalat hi'ta laka) with a kasra on the ha', with a hamza, and with a fatha on the ta' (5). Abu Ja'far (6) said: «هيتَ لَكَ» (hita laka) with a fatha on the ta' due to the meeting of two silent letters; because it is a sound like: mah and sah, it should not be declined, and fatha is light (7); because before the ta' there is a ya' like: ayna (where) and kayfa (how). Whoever gives the ta' a kasra, it is because the original rule is kasra; for if a silent letter is moved, it is moved to a kasra. And whoever gives it a damma, it is because it carries the meaning of an end goal, i.e., she said: my call is for you, so when the possessive construction was deleted, it was built on damma, like: haythu (where) and ba'du (after). The reading of the people of Medina has two opinions: One of them: that the fatha is due to the meeting of two silent letters as...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/322, the reading of Ibn Kathir in Al-Sab'ah p. 347, Al-Taysir p. 128, and the reading of Ibn Abi Ishaq in Al-Muhtasib 1/337. (2) Diwan Tarafah p. 143. (3) Al-Sab'ah p. 347, Al-Taysir p. 128, and Al-Nashr 2/293 from Nafi', Abu Ja'far, and Ibn Dhakwan, the narrator from Ibn 'Amir. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/321, and the reading of Ali and Ibn Abbas - may Allah be pleased with them - in Al-Muhtasib 1/337. (5) Al-Sab'ah p. 347, Al-Taysir p. 128, and it is from the narration of Hisham from Ibn 'Amir. (6) He is al-Nahhas, and his speech is in I'rab al-Qur'an 2/322, and what precedes it is from him. (7) Up to this point is the speech of al-Nahhas, and what follows is from Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/100.

307 सूरा यूसुफ़: आयतें 23 - 24

अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और इब्न कसीर ने पढ़ा: «هَيْتُ لَكَ» (हैतु लका); 'हा' पर फतह और 'ता' पर दम्मा के साथ (1); तरफ़ा ने कहा: मेरे लोग दूर नहीं होते जब गोत्र का कोई पुकारने वाला कहता है: «هَيْتُ» (हैतु) (2)। तो ये तीन क़िरात (पठन) हैं जिनमें 'हा' पर फतह है। अबू जाफ़र, शैबा और नाफ़े ने पढ़ा: «وَقَالَتْ هِيتَ لَكَ» (व क़ालत हीता लका) 'हा' के नीचे कसरा और 'ता' पर फतह के साथ (3)। याह्या बिन वथ़ाब ने पढ़ा: «وَقَالَتْ هِيتُ لَكَ» (व क़ालत हीतु लका) 'हा' के नीचे कसरा और उसके बाद एक साकिन 'या' और 'ता' पर दम्मा के साथ। अली बिन अबी तालिब - अल्लाह उनसे प्रसन्न हो - इब्न अब्बास, मुजाहिद और इकरीमा से वर्णित है: «وَقَالَتْ هِئْتُ لَكَ» (व क़ालत हिअ्तु लका) 'हा' के नीचे कसरा और उसके बाद एक साकिन 'हमज़ा' और 'ता' पर दम्मा के साथ (4)। और इब्न आमिर और शाम के लोगों से: «وَقَالَتْ هِئْتَ لَكَ» (व क़ालत हिअ्ता लका) 'हा' के नीचे कसरा, हमज़ा के साथ और 'ता' पर फतह के साथ (5)। अबू जाफ़र (6) ने कहा: «هيتَ لَكَ» (हीता लका) में 'ता' पर फतह दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण है; क्योंकि यह 'मह' और 'सह' जैसी एक ध्वनि है, इसे विभक्त नहीं किया जाना चाहिए, और फतह हल्का होता है (7); क्योंकि 'ता' से पहले 'या' है जैसे: 'ऐना' (कहाँ) और 'कैफ़ा' (कैसे)। जिसने 'ता' को कसरा दिया, उसने ऐसा इसलिए किया क्योंकि मूल नियम कसरा है; क्योंकि यदि किसी साकिन अक्षर को हरकत दी जाती है, तो उसे कसरा की ओर ले जाया जाता है। और जिसने इसे दम्मा दिया, वह इसलिए क्योंकि इसमें एक अंतिम लक्ष्य का अर्थ है, यानी उसने कहा: मेरी पुकार तुम्हारे लिए है, इसलिए जब इज़फ़त (सम्बन्ध) को हटा दिया गया, तो इसे दम्मा पर बनाया गया, जैसे: 'हैसु' और 'बादु'। मदीना के लोगों के पाठ के बारे में दो मत हैं: पहला: यह कि फतह दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण है जैसा कि...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 2/322, अल-सबआ में इब्न कसीर का पाठ पृष्ठ 347, अल-तयसीर पृष्ठ 128, और अल-मुह़तसिब 1/337 में इब्न अबी इसह़ाक़ का पाठ। (2) दीवान तरफ़ा पृष्ठ 143. (3) अल-सबआ पृष्ठ 347, अल-तयसीर पृष्ठ 128, और अल-नश्र 2/293 नाफ़े, अबू जाफ़र और इब्न आमिर के रावी इब्न ज़कवान से। (4) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 2/321, और अल-मुह़तसिब 1/337 में अली और इब्न अब्बास - अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो - का पाठ। (5) अल-सबआ पृष्ठ 347, अल-तयसीर पृष्ठ 128 और यह इब्न आमिर से हिशाम के वर्णन से है। (6) वह अल-नह़्हास हैं, और उनकी बात इ'राब अल-क़ुरआन 2/322 में है, और जो कुछ उससे पहले है वह

उन्हीं का है। (7) यहाँ तक अल-नह़ह़ास की बात है, और इसके बाद ज़ज्जाज की मा'आनी अल-क़ुरआन 3/100 से है।

ابو عبدالرحمن السلمی اور ابن کثیر نے پڑھا: «هَيْتُ لَكَ»؛ ہاء کے فتحہ اور تاء کے ضمہ کے ساتھ (۱)؛ طرفہ نے کہا: میرے لوگ دور نہیں ہوتے جب قبیلے کا کوئی پکارنے والا کہے: «هَيْتُ» (۲)۔ پس یہ تین قراتیں ہیں جن میں ہاء مفتوح ہے۔ اور ابوجعفر، شیبہ اور نافع نے پڑھا: «وَقَالَتْ هِيتَ لَكَ» ہاء کے کسرہ اور تاء کے فتحہ کے ساتھ (۳)۔ اور یحییٰ بن وثاب نے پڑھا: «وَقَالَتْ هِيتُ لَكَ» ہاء کے کسرہ کے ساتھ جس کے بعد یاء ساکنہ اور تاء مضموم ہے۔ اور علی بن ابی طالب - رضی اللہ عنہ -، ابن عباس، مجاہد اور عکرمہ سے مروی ہے: «وَقَالَتْ هِئْتُ لَكَ» ہاء کے کسرہ کے ساتھ جس کے بعد ہمزہ ساکنہ اور تاء مضموم ہے (۴)۔ اور ابن عامر اور اہل شام سے: «وَقَالَتْ هِئْتَ لَكَ» ہاء کے کسرہ، ہمزہ اور تاء کے فتحہ کے ساتھ (۵)۔ ابوجعفر (۶) نے کہا: «هيتَ لَكَ» تاء کے فتحہ کے ساتھ التقائے ساکنین کی وجہ سے؛ کیونکہ یہ ایک آواز ہے جیسے: مہ اور صہ، اس کی اعرابی حالت نہیں ہونی چاہیے، اور فتحہ ہلکا ہوتا ہے (۷)؛ کیونکہ تاء سے پہلے یاء ہے جیسے: أین اور کیف۔ اور جس نے تاء کو کسرہ دیا اس نے اس لیے دیا کہ اصل کسرہ ہے؛ کیونکہ ساکن کو جب حرکت دی جائے تو کسرہ کی طرف حرکت دی جاتی ہے، اور جس نے ضمہ دیا تو اس لیے کہ اس میں غایت (انتہا) کا معنی ہے، یعنی اس نے کہا: میری پکار تمہارے لیے ہے، پس جب اضافت کو حذف کر دیا گیا تو اسے ضمہ پر مبنی کر دیا گیا، جیسے: حیث اور بعد۔ اور اہل مدینہ کی قرات میں دو قول ہیں: پہلا: یہ کہ فتحہ التقائے ساکنین کی وجہ سے ہے جیسا کہ...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۲۲/۲، وقراءة ابن كثير في السبعة ص ۳۴۷، والتيسير ص ۱۲۸، وقراءة ابن أبي إسحاق في المحتسب ۳۳۷/۱. (۲) ديوان طرفة ص ۱۴۳. (۳) السبعة ص ۳۴۷، والتيسير ص ۱۲۸، والنشر ۲۹۳/۲ عن نافع وأبي جعفر وابن ذكوان راوي ابن عامر. (۴) إعراب القرآن للنحاس

٣٢١/٢، وقراءة علي وابن عباس - رضي الله عنهما - في المحتسب ٣٣٧/١. (٥) السبعة ص ٣٤٧، والتيسير ص ١٢٨ وهي من رواية هشام عن ابن عامر. (٦) وہ نحاس ہیں، اور ان کا کلام إعراب القرآن ٣٢٢/٢ میں ہے، اور اس سے پہلے کا کلام بھی ان ہی کا ہے۔ (٧) یہاں تک نحاس کا کلام ہے، اور اس کے بعد زجاج کی معانی القرآن ١٠٠/٣ سے ہے۔

Surah Yusuf: Verses 23 - 24 308

...passed. And the other: that it is a verb from: hā’a yahī’u (to appear/be in a state), like: jā’a yajī’u (to come). Thus, the meaning in "Hayta" is: your appearance has become good [and the hamza was lightened], and "laka" (for you) would be from another speech, as if you say: "I mean for you"(1). And whoever pronounces it with a hamza and damma on the ta' (Hī'tu), it is a verb meaning: "I have prepared for you," and likewise for whoever reads: "Hī'tu laka." Abu Amr rejected this reading; Abu Ubaidah Ma'mar bin al-Muthanna said(2): Abu Amr was asked about the reading of one who reads with a kasra on the ha' and a damma on the ta' with a hamza (Hī'tu), and Abu Amr said: "False, he made it from 'tahayya'tu' (I prepared); go and survey the Arabs until you reach Yemen; do you know anyone who says this?" Al-Kisa'i also said: "Hī'tu" has not been narrated from the Arabs. Ikrimah said: "Hī'tu laka" means: I have prepared for you, adorned myself, and improved myself(3), but it is an unsatisfactory reading because it hasn't been heard in the Arabic language. An-Nahhas said(4): It is good according to the Basrans because it is said: "hā’a al-rajulu yahā’u wa yahī’u hay’atan" (the man appeared/was in a state), so "hā’a yahī’u" is like "jā’a yajī’u", and "hī’tu" is like "ji’tu". And breaking (kasra) the ha' in "Hayta" is a dialect of a people who prefer the kasra of the ha' over its fatha. Az-Zajjaj said(5): The best of the readings is: "Hayta" with fatha on both the ha' and the ta'. Tarafa said: "My people are not among those far away when a caller from the tribe says: Haytu"(6)

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/322 - 323, and what was previously between brackets is from it. Likewise is the saying regarding "Huni'tu" which is with hamza and fatha on the ta'. Ad-Durr al-Masun 6/464 - 465. (2) In Majaz al-Qur'an 1/306 - 307. (3) The saying of Ikrimah and the saying of al-Kisa'i were narrated by at-Tabari 13/75 and 76. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/410. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/100. (6) This verse was mentioned earlier, and after it in (m) it occurred: with fatha on the ha' and ta'. But mentioning this verse in this place is a mistake by the author, may Allah have mercy on him, for Az-Zajjaj mentioned in this place the two verses that will follow after it regarding Ali. Then he said: Qutrub narrated that some people of Hijaz recited it for Tarafa... as evidence for the reading of "Haytu" with damma on the ta', and this is indicated by the fact that he paired it with another verse from the same poem which ends with damma on the ta' in the rhyme.

सूरह युसूफ: आयतें 23 - 24 308

...बीत गया। और दूसरा: कि यह 'हा-अ यही-उ' (hā’a yahī’u) से एक क्रिया है, जैसे: 'जा-अ यजी-उ' (jā’a yajī’u - आना)। तो "हैता" (Hayta) में अर्थ होगा: तुम्हारी आकृति अच्छी हो गई [और हमज़ा को हल्का कर दिया गया], और "लका" (laka - तुम्हारे लिए) एक अन्य वाक्य का हिस्सा होगा, जैसा कि आप कहते हैं: "मेरा मतलब तुम्हारे लिए है"(1)। और जिसने ता (ta') पर हमज़ा और दम्मा के साथ पढ़ा (Hī'tu), वह एक क्रिया है जिसका अर्थ है: "मैं तुम्हारे लिए तैयार हूँ," और इसी तरह उसके लिए भी जिसने पढ़ा: "ही'तु लका" (Hī'tu laka)। अबू अम्र ने इस किरात (पाठ) को अस्वीकार कर दिया; अबू उबैदा मा'मर बिन अल-मुथन्ना ने कहा(2): अबू अम्र से उस व्यक्ति के पाठ के बारे में पूछा गया जो हा' (ha') के नीचे कसरा और ता' (ta') पर दम्मा के साथ हमज़ा लगा कर पढ़ता है (Hī'tu), तो अबू अम्र ने कहा: "झूठ है, उसने इसे 'तहय्यतु' (tahayya'tu - मैं तैयार हुआ) से बना दिया; जाओ और अरबों का सर्वेक्षण करो जब तक कि तुम यमन न पहुँच जाओ; क्या तुम किसी को जानते हो जो ऐसा कहता है?" अल-किसाई ने भी कहा: अरबों से "ही'तु" (Hī'tu) का वर्णन नहीं किया गया है। इकरीमा ने कहा: "ही'तु लका" (Hī'tu laka) का अर्थ है: मैं तुम्हारे लिए तैयार हो गई, खुद को संवारा और सुंदर बनाया(3), लेकिन यह एक असंतोषजनक पाठ है क्योंकि इसे अरबी भाषा में सुना नहीं गया है। अन-नहस ने कहा(4): बसरा के विद्वानों के अनुसार यह अच्छा है; क्योंकि कहा जाता है: "हा-अल-रजलु यहा-उ व यही-उ है-अतन" (hā’a al-rajulu yahā’u wa yahī’u hay’atan), इसलिए "हा-अ यही-उ" "जा-अ यजी-उ" की तरह है, और "ही'तु" "जि'तु" की तरह है। और "हैता" (Hayta) में हा' पर कसरा लगाना उन लोगों की भाषा है जो हा' के फतह के ऊपर कसरा को प्राथमिकता देते हैं। अज़-ज़ज्जाज ने कहा(5): सबसे बेहतरीन पाठ "हैता" (Hayta) है जिसमें हा' और ता' दोनों पर फतह है। तरफ़ा ने कहा: "मेरे लोग दूर रहने वालों में से नहीं हैं जब कबीले का कोई पुकारने वाला कहता है: हैतु"(6)

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नहस द्वारा 2/322 - 323, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया वह उसी से है। इसी तरह "हुनी'तु" (Huni'tu) के बारे में भी कहा गया है जो हमज़ा और ता' पर फतह के साथ है। अद-दुर अल-मसून 6/464 - 465। (2) मजाज़ अल-कुरान 1/306 - 307 में। (3) इकरीमा का कथन और अल-किसाई का कथन अल-तबारी 13/75 और 76 द्वारा निकाला गया है। (4) मा'नी अल-कुरान 3/410 में। (5) मा'नी अल-कुरान 3/100 में। (6) यह शेर पहले भी आ चुका है, और इसके बाद (म) में आया: हा' और ता' पर फतह के साथ। लेकिन इस स्थान पर इस शेर का उल्लेख

लेखक (रह.) की ओर से एक चूक है, क्योंकि अज़-ज़ज्जाज ने इस स्थान पर उन दो शेरों का उल्लेख किया है जो इसके बाद अली के बारे में आएंगे। फिर उन्होंने कहा: क़ुतरुब ने ज़िक्र किया कि हिजाज़ के कुछ लोगों ने इसे तरफ़ा के लिए पढ़ा... ता' पर दम्मा के साथ "हैतु" (Haytu) के पाठ के प्रमाण के रूप में, और यह इस बात से सिद्ध होता है कि उन्होंने इसे उसी कविता के एक अन्य शेर के साथ जोड़ा है जिसका अंत काफ़िया में ता' पर दम्मा के साथ है।

سورہ یوسف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۰۸

مرَّ۔ اور دوسرا یہ کہ وہ: 'ہَاءَ یَھِیْءُ' سے ایک فعل ہو، جیسے: 'جَاءَ یَجِیْءُ'۔ چنانچہ «ہَیْتَ» میں معنی یہ ہوں گے کہ: تمہاری ہیئت (حالت) اچھی ہوگئی [اور ہمزہ کو ہلکا کر دیا گیا]، اور «لَکَ» دوسری کلام سے ہوگا، جیسا کہ تم کہتے ہو: «لَکَ اَعْنِیْ» (یعنی میں تمہارے لیے مراد لیتا ہوں) (۱)۔ اور جس نے ہمزہ کے ساتھ اور تا پر ضمہ پڑھا (ہِئْتُ) تو وہ ایک فعل ہے جس کے معنی ہیں: 'میں تمہارے لیے تیار ہوا'، اور اسی طرح اس کے لیے بھی ہے جس نے پڑھا: «ہِئْتُ لَکَ»۔ ابو عمرو نے اس قرأت کا انکار کیا؛ ابو عبیدہ معمر بن المثنیٰ نے کہا(۲): ابو عمرو سے اس شخص کی قرأت کے بارے میں پوچھا گیا جس نے ہاء کے کسرہ اور تا کے ضمہ کے ساتھ ہمزہ لگا کر پڑھا (ہِئْتُ)، تو ابو عمرو نے کہا: 'باطل ہے، اس نے اسے «تَہَیَّأْتُ» سے بنا دیا؛ تم جاؤ اور عربوں کا سروے کرو یہاں تک کہ تم یمن پہنچ جاؤ؛ کیا تم کسی کو جانتے ہو جو یہ کہتا ہو؟' اور کسائی نے بھی کہا: عربوں سے «ہِئْتُ» نقل نہیں کیا گیا۔ عکرمہ نے کہا: «ہِئْتُ لَکَ» کے معنی ہیں: میں تمہارے لیے تیار ہوئی، بنی سنوری اور خوبصورت بنی(۳)، اور یہ ایک ناپسندیدہ قرأت ہے؛ کیونکہ اسے عربی زبان میں نہیں سنا گیا ہے۔ النحاس نے کہا(۴): یہ بصریوں کے نزدیک اچھی ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: «ہَاءَ الرَّجُلُ یَہَاءُ وَ یَہِیْءُ ہَیْئَۃً»، پس «ہَاءَ یَہِیْءُ» «جَاءَ یَجِیْءُ» کی طرح ہے، اور «ہِئْتُ» «جِئْتُ» کی طرح ہے۔ اور «ہَیْتَ» میں ہاء کا کسرہ ان لوگوں کی لغت ہے جو ہاء کے فتحہ پر کسرہ کو ترجیح دیتے ہیں۔ زجاج نے کہا(۵): سب سے بہترین قرأت ہاء اور تا کے فتحہ کے ساتھ «ہَیْتَ» ہے۔ طرفہ نے کہا: لَیسَ قَومِی بِالأَبعَدِینَ إِذَا مَا قَالَ دَاعٍ مِنَ العَشِیرَۃِ ہَیْتُ(٦)

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۲/۲ - ۳۲۳، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور یہی قول «ہَئِتَ» کے بارے میں بھی ہے جو ہمزہ اور تا کے فتحہ کے ساتھ ہے۔ الدر المصون

۴۶۴/۶ - ۴۶۵۔ (۲) مجاز القرآن ۳۰۶/۱ - ۳۰۷ میں۔ (۳) عکرمہ کا قول اور کسائی کا قول طبری نے ۱۳/۷۵ اور ۷۶ میں نقل کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۴۱۰/۳ میں۔ (۵) معانی القرآن ۱۰۰/۳ میں۔ (٦) یہ شعر قریب ہی گزرا ہے، اور (م) میں اس کے بعد واقع ہوا: ہاء اور تا کے فتحہ کے ساتھ لیکن اس جگہ اس شعر کا ذکر مصنف رحمہ اللہ کی طرف سے وہم (غلطی) ہے، کیونکہ زجاج نے اس مقام پر ان دو اشعار کا ذکر کیا ہے جو اس کے بعد علی کے بارے میں آئیں گے۔ پھر انہوں نے کہا: قطرب نے ذکر کیا کہ حجاز کے بعض لوگوں نے اسے طرفہ کے لیے پڑھا... تا پر ضمہ کے ساتھ «بَيْتُ» کی قرأت پر بطور گواہ، اور اس پر دلیل یہ ہے کہ انہوں نے اسے اسی قصیدے کے ایک اور شعر کے ساتھ جوڑا ہے جس کا قافیہ تا پر ضمہ کے ساتھ ہے۔

Surah Yusuf: Verses 23 - 24 309

And the poet said regarding Ali bin Abi Talib: "Convey to the Commander of the Faithful, the brother of Iraq, when you arrive, That Iraq and its people are at peace with you, so come, come." (1)

Ibn Abbas and al-Hasan said: "Hayt" is a Syriac word; she invites him to herself (2). And as-Suddi said: Its meaning in Coptic is: "Come to you" [meaning: come here] (3). Abu Ubaid said: Al-Kisa'i used to say: It is a dialect for the people of Hawran that reached the people of Hijaz, meaning: Come. Abu Ubaid said: So I asked a learned elder from Hawran, and he mentioned that it is their language (4). And Ikrimah said this (5). Mujahid and others said: It is an Arabic language [word] with which she invites him to herself, and it is a word of urging and approaching things (6). Al-Jawhari (7) said: It is said: "hawwata bihi" and "hayyata bihi" when someone shouts at him and calls him. He said: "It has made me doubt that the camel driver was silent; if he were concerned with her, he would have called out [hayyata]." (8)

(1) Majaz al-Qur'an 1/305, Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/100, Tafsir al-Tabari 13/70, al-Hujjah by al-Farisi 4/417, as-Sihah (hayt), and al-Tabari attributed it in at-Tarikh 4/564 to a man from the people of Iraq, and its narration in the sources is: "unuq" instead of "salm". And the meaning of "unuq" is: they came to you in their group, and it is said: they are leaning towards you and waiting. Al-Lisan (anq), and the two verses are in it. (2) an-Nukat wa al-Uyun 3/23, Zad al-Masir 4/203, and at-Tabari related it 13/72, all of them from al-Hasan, and we did not find it from Ibn Abbas. (3) Related by at-Tabari 13/72. (4) Related by at-Tabari 13/74. (5) Al-Bukhari mentioned it before Hadith (4692), and at-Tabari connected it 13/72 through Ikrimah from Ibn Abbas. (6) Tafsir al-Baghawi 2/417, and at-Tabari related it 13/73. (7) In as-Sihah (hayt). (8) al-Hujjah by al-Farisi 4/418, as-Sihah (hayt), and al-Fa'iq 2/315. Al-Farisi attributed it to some Baghdadians.

सूरा यूसुफ़: आयतें 23 - 24 309

और कवि ने अली बिन अबी तालिब के बारे में कहा: "ईमान वालों के अमीर, इराक़ के भाई को सूचित करें जब आप पहुँचें, कि इराक़ और उसके लोग आपके लिए अमन (शांति) हैं, तो आ जाओ, आ जाओ।" (1)

इब्न अब्बास और अल-हसन ने कहा: "हय्त" (Hayt) सीरियाई भाषा का एक शब्द है; वह उसे अपनी ओर बुलाती है (2)। और अस-सुद्दी ने कहा: कॉप्टिक भाषा में इसका अर्थ है: "आओ तुम्हारे लिए" [यानी इधर आओ] (3)। अबू उबैद ने कहा: अल-किसाई कहते थे: यह हौरान के लोगों की एक बोली है जो हिजाज़ के लोगों तक पहुँची, इसका अर्थ है: आओ। अबू उबैद ने कहा: तो मैंने हौरान के एक विद्वान बुजुर्ग से पूछा, और उन्होंने उल्लेख किया कि यह उनकी भाषा है (4)। और इकरीमा ने भी यही कहा (5)। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: यह अरबी भाषा [का शब्द] है जिससे वह उसे अपनी ओर बुलाती है, और यह चीज़ों के प्रति उकसाने और आगे बढ़ने का शब्द है (6)। अल-जौहरी (7) ने कहा: कहा जाता है: "हव्वाता बिही" और "हय्यता बिही" जब कोई किसी को ज़ोर से पुकारे और बुलाए। उन्होंने कहा: "मुझे इस बात ने संदेह में डाल दिया कि ऊंट चालक चुप था; अगर उसे उसकी चिंता होती, तो वह ज़रूर पुकारता [हय्यता]।" (8)

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/305, ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन 3/100, तफ़सीर अल-तबरी 13/70, अल-फ़ारिसी की अल-हुज्जाह 4/417, अस-सिहाह (हय्त)। अल-तबरी ने 'अत-तारीख़' 4/564 में इसे इराक़ के एक व्यक्ति की ओर मनसूब किया है, और स्रोतों में इसका वर्णन "उनुक़" है, "सल्म" के स्थान पर। और "उनुक़" का अर्थ है: वे अपनी जमात के साथ आपके पास आए, और कहा जाता है: वे आपकी ओर झुके हुए हैं और प्रतीक्षा कर रहे हैं। अल-लिसान (अनक़), और दोनों शेर इसमें हैं। (2) अन-नुक़्त व अल-उयून 3/23, ज़ाद अल-मसीर 4/203, और अल-तबरी ने इसे 13/72 पर रिवायत किया है, ये सभी हसन से हैं, और हमें यह इब्न अब्बास से नहीं मिला। (3) अल-तबरी द्वारा रिवायत 13/72। (4) अल-तबरी द्वारा रिवायत 13/74। (5) अल-बुख़ारी ने इसे हदीस (4692) से पहले उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने इसे 13/72 पर इकरीमा के ज़रिये इब्न अब्बास से जोड़ा है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/417, और अल-तबरी ने इसे 13/73 पर रिवायत किया है। (7) अस-सिहाह (हय्त) में। (8) अल-फ़ारिसी की अल-हुज्जाह 4/418, अस-सिहाह (हय्त), और अल-फ़ाइक़ 2/315। अल-फ़ारिसी ने इसे कुछ बाग़दादवासियों की ओर मनसूब किया है।

سورہ یوسف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۰۹

اور شاعر نے علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہ) کے بارے میں کہا: امیر المومنین، عراق کے بھائی کو مطلع کریں جب آپ پہنچیں، کہ عراق اور اس کے باشندے آپ کے ساتھ امن سے ہیں، تو آ جاؤ، آ جاؤ (۱)

ابن عباس اور الحسن نے کہا: "ہیت" سریانی زبان کا ایک لفظ ہے؛ وہ اسے اپنی طرف بلاتی ہے (۲)۔ اور السُّدِّيُّ نے کہا: قبطی زبان میں اس کا معنی ہے: "آؤ تمہارے لئے" [یعنی ادھر آؤ] (۳)۔ ابو عبید نے کہا: الکسائی کہا کرتے تھے: یہ حوران کے لوگوں کی ایک لغت ہے جو اہل حجاز تک پہنچی، اس کا معنی ہے: آؤ۔ ابو عبید نے کہا: تو میں نے حوران کے ایک عالم بزرگ سے پوچھا، تو انہوں نے ذکر کیا کہ یہ ان کی لغت ہے (۴)۔ اور یہی عکرمہ (۵) نے کہا۔ اور مجاہد اور دیگر نے کہا: یہ عربی زبان ہے جس کے ذریعے وہ اسے اپنی طرف بلاتی ہے، اور یہ چیزوں کی طرف ترغیب دینے اور بلانے کا کلمہ ہے (۶)۔ الجوہری (۷) نے کہا: کہا جاتا ہے: "ہوَّتَ بہ" اور "ہیَّتَ بہ": جب کوئی اسے پکارے اور بلائے۔ اس نے کہا: مجھے اس بات نے پریشان کر دیا کہ اونٹ ہانکنے والا خاموش رہا، اگر وہ اس کی فکر کرتا تو ضرور آواز دیتا [ہیّتا] (۸)

(۱) مجاز القرآن ۱/۳۰۵ اور معانی القرآن للزجاج ۳/۱۰۰، وتفسیر الطبری ۱۳/۷۰، والحجة للفارسی ۴/۴۱۷، والصحاح (ہیت)۔ الطبری نے اسے تاریخ (۴/۵۶۴) میں اہل عراق کے ایک شخص کی طرف منسوب کیا ہے، اور مصادر میں روایت: "عُنُق" ہے، "سلم" کے بجائے۔ اور "عنق" کا معنی ہے: وہ گروہ در گروہ آپ کی طرف آئے، اور کہا گیا ہے: وہ آپ کی طرف مائل ہیں اور منتظر ہیں۔ لسان العرب (عنق)، اور دونوں شعر اسی میں ہیں۔ (۲) النکت والعیون ۳/۲۳، وزاد المسیر ۴/۲۰۳، اسے الطبری نے ۱۳/۷۲ پر روایت کیا ہے، یہ تمام حسن سے ہیں، اور ہمیں

ابن عباس سے یہ نہیں ملا۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۳/۷۲ پر روایت کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۱۳/۷۴ پر روایت کیا ہے۔ (۵) البخاری نے اسے حدیث (۴۶۹۲) سے پہلے ذکر کیا ہے، اور الطبری نے اسے ۱۳/۷۲ پر عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے نقل کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۲/۴۱۷، اور اسے الطبری نے ۱۳/۷۳ پر روایت کیا ہے۔ (۷) الصحاح (ہیت) میں۔ (۸) الحجة للفارسی ۴/۴۱۸، والصحاح (ہیت)، والفائق ۲/۳۱۵۔ اور فارسی نے اسے بعض بغدادیوں کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Yusuf: Verses 23 - 24 310

That is: he cried out. Another said: "Every young man leads with 'Hayyat'" (1)

His words, Exalted be He: {He said: "God forbid!"} meaning: I seek refuge in Allah and seek His protection from what you have invited me to. It is a verbal noun (Masdar), meaning: I seek refuge in Allah with seeking refuge, then the verb is omitted (2) and the verbal noun is made accusative (Mansub) by the omitted verb. The verbal noun is added to the name of Allah just as a verbal noun is added to an object, like saying: "I passed by Zaid as Amr passed," meaning: like my passing by Amr.

{Indeed, he is my lord} meaning her husband, i.e.: he is my master, he honored me, so I will not betray him; this was said by Mujahid, Ibn Ishaq, and Al-Suddi (3). Al-Zajjaj said: meaning that Allah is my Lord, He looked after me with His kindness; so I will not commit what He has forbidden (4). {Indeed, the wrongdoers will not succeed}.

In the report, it is said that she said to him: O Yusuf, how beautiful is the image of your face! He said: In the womb, my Lord fashioned me. She said: O Yusuf, how beautiful is your hair! He said: It is the first thing that will decay from me in my grave. She said: O Yusuf, how beautiful are your eyes! He said: With them, I look towards my Lord. She said: O Yusuf, raise your gaze and look at my face. He said: I fear blindness in my hereafter. She said: O Yusuf, I draw near to you and you move away from me?! He said: By that, I seek closeness to my Lord. She said: O Yusuf, the inner room (Al-Qaytun), I have furnished it for you, so enter with me. He said: The inner room does not hide me from my Lord. She said: O Yusuf, the silk bed, I have furnished it for you, get up and fulfill my need. He said: Then my share of Paradise would go away. Among other things she said while he was responding to her until he inclined towards her (5).

(1) It is in 'As-Sahah' (Hayt), and 'Asas al-Balagha' (Hayt). (2) In (Zh): Then the verb is omitted. (3) 'An-Nukat wal-Uyun' 23/3, and Al-Tabari reported their saying in 13/78-79. Al-Baghawi said in 2/418: This is the view of most commentators. (4) This was mentioned by the author, and likewise Al-Mawardi quoted in 'An-Nukat wal-Uyun' 3/23 from Al-Zajjaj. What is in 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 3/101: {Indeed, he is my lord} meaning: the Aziz is my companion... so this saying would be like the one before it. (5) 'Nawadir al-Usul' p. 249, 'Al-Wasit' 2/607, and Al-Tabari reported it in 13/80, summarized from Al-Suddi. =

सूरह यूसुफ़: आयत 23 - 24 310

अर्थात्: वह चिल्लाया। और दूसरे ने कहा: "हर युवक 'हय्यात' के साथ हाँकता है" (1)

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "अल्लाह की पनाह!"} अर्थात्: मैं अल्लाह की पनाह मांगता हूँ और उससे सुरक्षा चाहता हूँ उस चीज़ से जिसकी ओर तुमने मुझे बुलाया है, और यह एक म़सदर (क्रियावाचक संज्ञा) है, अर्थात्: मैं अल्लाह से पनाह माँगता हूँ पनाह माँगना, फिर क्रिया को हटा दिया जाता है (2) और म़सदर को हटाई गई क्रिया द्वारा नसब (accusative) दिया जाता है। म़सदर को अल्लाह के नाम के साथ उसी तरह जोड़ा जाता है जैसे म़सदर को कर्म के साथ जोड़ा जाता है, जैसे आप कहते हैं: "मैं ज़ैद के पास से अम्र के गुज़रने की तरह गुज़रा," यानी: अम्र के पास से मेरे गुज़रने की तरह।

{निस्संदेह, वह मेरा पालनहार है} यानी उसका पति, अर्थात्: वह मेरा स्वामी है, उसने मेरा सम्मान किया है, इसलिए मैं उसके साथ विश्वासघात नहीं करूँगा; यह मुजाहिद, इब्न इसहाक और अस-सुद्दी ने कहा है (3)। और अज़-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थात् अल्लाह ही मेरा पालनहार है, उसने अपनी कृपा से मेरी देखभाल की है; इसलिए मैं वह काम नहीं करूँगा जिसे उसने हराम किया है (4)। {निस्संदेह, अत्याचारी सफल नहीं होंगे}।

रिवायत में है कि उसने उससे कहा: ऐ यूसुफ़, तुम्हारे चेहरे की छवि कितनी सुंदर है! उसने कहा: गर्भाशय में मेरे पालनहार ने मुझे बनाया है। उसने कहा: ऐ यूसुफ़, तुम्हारे बाल कितने सुंदर हैं! उसने कहा: यह मेरी कब्र में सबसे पहले गलने वाली चीज़ है। उसने कहा: ऐ यूसुफ़, तुम्हारी आँखें कितनी सुंदर हैं! उसने कहा: उनसे मैं अपने पालनहार की ओर देखता हूँ। उसने कहा: ऐ यूसुफ़, अपनी निगाहें उठाओ और मेरे चेहरे को देखो। उसने कहा: मुझे अपने परलोक में अंधे होने का डर है। उसने कहा: ऐ यूसुफ़, मैं तुम्हारे करीब आती हूँ और तुम मुझसे दूर हटते हो?! उसने कहा: इसके द्वारा मैं अपने पालनहार की निकटता चाहता हूँ। उसने कहा: ऐ यूसुफ़, अंदरूनी कमरा (अल-क़ैतून), मैंने इसे तुम्हारे लिए सजाया है, तो मेरे साथ अंदर आओ। उसने कहा: अंदरूनी कमरा मुझे मेरे पालनहार से नहीं छिपा सकता। उसने कहा: ऐ यूसुफ़, रेशम का बिछावन, मैंने इसे तुम्हारे लिए बिछाया है, उठो और मेरी इच्छा पूरी करो। उसने कहा: तब जन्नत से मेरा हिस्सा चला जाएगा। इसी तरह की अन्य बातें जो उसने कहीं और वह उसे उत्तर देते रहे यहाँ तक कि उनका मन उसकी ओर झुकने लगा (5)।

(1) यह 'अस-सिहाह' (हैत) और 'असास अल-बलाग़ा' (हैत) में है। (2) (ज़) में: तो क्रिया को हटा दिया जाता है। (3) 'अन-नुकत वल-उयून' 3/23, और अल-तबरी ने 13/78-79 में उनके कथन को उद्धृत किया है। अल-बग़वी ने 2/418 में कहा: यह अधिकांश टिप्पणीकारों का मत है। (4) ऐसा लेखक ने उल्लेख किया है और इसी तरह अल-मावर्दी ने 'अन-नुकत वल-उयून' 3/23 में अज़-ज़ज्जाज से उद्धृत किया है। और अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/101 में जो है: {निस्संदेह, वह मेरा पालनहार है} अर्थात्: अज़ीज़ मेरा साथी है... तो यह कथन पहले वाले की तरह होगा। (5) 'नवादिर अल-उसूल' पृष्ठ 249, 'अल-वसीत' 2/607, और अल-तबरी ने इसे 13/80 में अस-सुद्दी से संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है। =

سورہ یوسف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۱۰

یعنی: وہ چیخا۔ اور کسی دوسرے نے کہا: يَحْدو بها كلُّ فَتًى هَيَّاتِ (۱)

اللہ تعالیٰ کا قول: {قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ} یعنی: میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں اور اس سے پناہ چاہتا ہوں اس چیز سے جس کی طرف تم نے مجھے بلایا ہے، اور یہ مصدر ہے، یعنی: میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں پناہ مانگنا، پس فعل حذف کر دیا جاتا ہے (۲) اور مصدر فعلِ محذوف کی وجہ سے منصوب ہوتا ہے۔ اور مصدر کی اضافت اللہ کے نام کی طرف اسی طرح کی جاتی ہے جس طرح مصدر کی اضافت مفعول کی طرف کی جاتی ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: مررتُ بزيدٍ مرورَ عمرو، یعنی: جیسا کہ میں عمرو کے پاس سے گزرا۔

{إِنَّهُ رَبِّي} یعنی اس کا شوہر، یعنی: وہ میرا آقا ہے، اس نے مجھے عزت دی ہے لہٰذا میں اس سے خیانت نہیں کروں گا؛ یہ قول مجاہد، ابن اسحاق اور السُّدِّي کا ہے (۳)۔ اور الزجاج نے کہا: یعنی اللہ ہی میرا رب ہے اس نے اپنے لطف و کرم سے میری پرورش کی ہے؛ لہٰذا میں وہ کام نہیں کروں گا جسے اس نے حرام کیا ہے (۴)۔ {إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ}۔

روایت میں ہے کہ اس (زلیخا) نے ان سے کہا: اے یوسف، تمہارے چہرے کی تصویر کتنی خوبصورت ہے! انہوں نے کہا: میرے رب نے مجھے رحمِ مادر میں بنایا ہے۔ اس نے کہا: اے یوسف، تمہارے بال کتنی خوبصورت ہیں! انہوں نے کہا: یہ میری قبر میں مجھ سے سب سے پہلے بوسیدہ ہونے والی چیز ہے۔ اس نے کہا: اے یوسف، تمہاری آنکھیں کتنی خوبصورت ہیں! انہوں نے کہا: ان سے میں اپنے رب کی طرف دیکھتا ہوں۔ اس نے کہا: اے یوسف، اپنی نظریں اٹھاؤ اور میرے چہرے کو دیکھو۔ انہوں نے کہا: میں اپنی آخرت میں اندھے پن سے ڈرتا ہوں۔ اس نے کہا: اے یوسف، میں تمہارے قریب آتی ہوں اور تم مجھ سے دور ہوتے ہو؟! انہوں نے کہا: میں اس کے

ذریعے اپنے رب کی قربت چاہتا ہوں۔ اس نے کہا: اے یوسف، اندرونی کمرہ (القیطون)، میں نے اسے تمہارے لیے بچھا دیا ہے، پس میرے ساتھ اندر آؤ۔ انہوں نے کہا: اندرونی کمرہ مجھے میرے رب سے نہیں چھپا سکتا۔ اس نے کہا: اے یوسف، ریشم کا بستر، میں نے تمہارے لیے بچھا دیا ہے، اٹھو اور میری حاجت پوری کرو۔ انہوں نے کہا: تب تو جنت سے میرا حصہ چلا جائے گا۔ اسی طرح کی دیگر باتیں جو اس نے کہیں اور وہ اسے جواب دیتے رہے یہاں تک کہ ان کے دل میں اس کا خیال آیا (۵)۔

(۱) یہ الصحاح (ہیت) اور اساس البلاغۃ (ہیت) میں ہے۔ (۲) (ظ) میں ہے: پس فعل کو حذف کر دیا جاتا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۲۳/۳، اور طبری نے ۱/۷۸-۷۹ میں ان کا قول نقل کیا ہے۔ بغوی نے ۲/۴۱۸ میں کہا: یہ اکثر مفسرین کا قول ہے۔ (۴) مصنف نے ایسا ہی ذکر کیا ہے اور اسی طرح الماوردی نے النکت والعیون ۲۳/۳ میں الزجاج سے نقل کیا ہے، اور الزجاج کی معانی القرآن ۱۰۱/۳ میں جو ہے: {إِنَّهُ رَبِّي} یعنی: عزیز میرا ساتھی ہے... تو یہ قول پہلے قول کی طرح ہوگا۔ (۵) نوادر الاصول ص ۲۴۹، والوسیط ۶۰۷/۲، اور طبری نے ۸۰/۱۳ میں اسے السدی سے مختصراً نقل کیا ہے۔ =

Some have mentioned: Women continued to incline towards Joseph with lust until Allah commissioned him as a prophet. Then, He cast upon him the awe of prophethood, and this awe preoccupied anyone who saw him, distracting them from his beauty. Scholars have differed regarding his "inclination" (hamm). There is no dispute that her inclination was for disobedience (sin). As for Joseph, he would have inclined towards her "had he not seen the proof of his Lord." But since he saw the proof, he did not incline. This is due to the necessity of infallibility ('isma) for Prophets. Allah the Almighty said: {Thus [it was], that We might avert from him evil and immorality. Indeed, he was of Our chosen servants}. Therefore, there is a transposition (presenting one thing before another) in the wording, meaning: Had he not seen the proof of his Lord, he would have inclined towards her (1). Abu Hatim said: I was reading the "Gharib al-Qur'an" to Abu 'Ubayda. When I reached his words: {And she certainly determined to have him, and he would have inclined to her...} the verse, Abu 'Ubayda said: This is based on transposition. It is as if he meant: And she certainly determined to have him, and had he not seen the proof of his Lord, he would have inclined towards her meaning: he did not incline towards her. And Ahmad bin Yahya said: Meaning: Zulaykha determined on disobedience and was persistent, while Joseph had a thought/inclination but did not enact what he thought of; there is a difference between the two types of inclination (3). Al-Harawi mentioned these two views in his book. Jamil said: I intended to have them from Buthaina, had it appeared... I would have quenched the burning desires of love from my heart (4). Another: I intended but did not act, and I was on the verge, and I wish... I had left the wives of 'Uthman weeping over him (5).

= And al-qaytun: a bedroom/inner chamber in the dialect of the people of Egypt. Al-Sihah (qatan). His statement at the end of the report: "he inclined towards her" is not to be paid attention to, because Allah the Almighty said: {and he would have inclined to her had he not seen the proof of his Lord}. Thus, the inclination was prevented by the presence of the proof, as will follow. (1) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' by Abu Bakr al-Anbari 2/721, and al-Addad by him p. 412, and al-Muktafa fi al-Waqf wa al-Ibtida' by al-Dani p. 325, and Tafsir al-Baghawi 2/418. Ibn al-Anbari said: The stopping point in this school of thought is at: {And she certainly determined to have him}. (2) Al-Qat' wa al-I'tinaf by al-Nahhas 1/331, and what is between brackets is from it. (3) Tahdhib al-Lugha 5/382, and al-Wasit 2/608. Ahmad bin Yahya is Tha'lab. (4) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/24. (5) Its speaker is Dabi' bin al-Harith al-Burjumi,

as in al-Addad by Abu Bakr al-Anbari p. 411, Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/174, and al-Khizana 9/323. He had intended to kill 'Uthman (may Allah be pleased with him), but it was discovered, so he was beaten and imprisoned. Concerning that, he said the verses which include this line, al-Khizana 9/326.

कुछ लोगों ने उल्लेख किया है कि: स्त्रियां यूसुफ की ओर कामेच्छा के साथ झुकती रहीं जब तक कि अल्लाह ने उन्हें नबी नहीं बना दिया। फिर, अल्लाह ने उन पर नबूवत की गरिमा डाल दी, और उनकी गरिमा ने उन्हें देखने वाले हर व्यक्ति को उनके सौंदर्य से विचलित कर दिया। विद्वानों ने उनके "इरादे" (हम्म) के संबंध में मतभेद किया है। इसमें कोई विवाद नहीं है कि उसका (ज़ुलैखा का) इरादा अवज्ञा (पाप) के लिए था। जहाँ तक यूसुफ का सवाल है, उन्होंने उसकी ओर इरादा किया होता "यदि उन्होंने अपने पालनहार का प्रमाण न देखा होता"। लेकिन चूंकि उन्होंने प्रमाण देख लिया, इसलिए उन्होंने इरादा नहीं किया; और यह नबियों के लिए 'इस्मत' (पाप-मुक्ति) की आवश्यकता के कारण है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {इसी प्रकार [हुआ], ताकि हम उनसे बुराई और निर्लज्जता को दूर रखें। वास्तव में, वह हमारे चुने हुए बंदों में से थे}। अतः, वाक्य-विन्यास में आगे-पीछे का मामला है, अर्थात्: यदि उन्होंने अपने पालनहार का प्रमाण न देखा होता, तो वे उसकी ओर इरादा करते (1)। अबू हातिम ने कहा: मैं अबू उबैदा को "ग़रीब अल-क़ुरआन" सुना रहा था। जब मैं उनके इस वचन पर पहुँचा: {और निश्चय ही उसने (स्त्री ने) उनके प्रति इरादा किया, और उन्होंने भी उसके प्रति इरादा किया होता...} आयत, तो अबू उबैदा ने कहा: यह शब्द-क्रम के आगे-पीछे होने पर आधारित है। जैसे कि उनका तात्पर्य था: और निश्चय ही उसने उनके प्रति इरादा किया, और यदि उन्होंने अपने पालनहार का प्रमाण न देखा होता तो वह भी इरादा करते अर्थात्: उन्होंने इरादा नहीं किया। अहमद बिन यहया ने कहा: अर्थात्: ज़ुलैखा ने अवज्ञा का इरादा किया और वह उस पर अडिग थी, जबकि यूसुफ के मन में विचार आया लेकिन उन्होंने वह नहीं किया जिसका विचार आया था; इन दोनों प्रकार के'इरादों' में अंतर है (3)। अल-हरवी ने अपनी पुस्तक में इन दो विचारों का उल्लेख किया है। जमील ने कहा: मैंने बुथैना की ओर से उन्हें प्राप्त करने का इरादा किया, यदि वह प्रकट होती... तो मैं अपने हृदय से प्रेम की प्यास बुझा लेता (4)। अन्य: मैंने इरादा किया लेकिन किया नहीं और मैं करने ही वाला था और काश... मैं उस्मान की पत्नियों को उन पर विलाप करते हुए छोड़ देता (5)।

= और अल-कैतून: मिस्र के लोगों की भाषा में शयनकक्ष/भीतरी कमरा। अल-सिहह (क़तन)। खबर के अंत में उनका यह कथन: "उन्होंने इरादा किया", ध्यान देने योग्य नहीं है, क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उन्होंने उसकी ओर इरादा किया होता यदि उन्होंने अपने पालनहार का प्रमाण न देखा होता}। अतः प्रमाण की उपस्थिति के कारण इरादा रुक गया, जैसा कि आगे आएगा। (1) अबू बक्र अल-अंबारी द्वारा इदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा' 2/721, और उनके द्वारा अल-अद्द पृष्ठ

412, और अल-दानी द्वारा अल-मुक्तफ़ा फ़ी अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा' पृष्ठ 325, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/418। इब्न अल-अंबारी ने कहा: इस विचारधारा में विराम स्थल यहाँ है: {और निश्चय ही उसने उनके प्रति इरादा किया}। (2) अल-नहहास द्वारा अल-क़त' व अल-इतिनाफ़ 1/331, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 5/382, और अल-वसीत 2/608। अहमद बिन यहया 'था'लब' हैं। (4) अल-मावरदी द्वारा अल-नुकत व अल-'उयून 3/24 में उल्लेखित। (5) इसके कहने वाले डाबी' बिन अल-हारिस अल-बुरजुमी हैं, जैसा कि अबू बक्र अल-अंबारी द्वारा अल-अद्दद पृष्ठ 411, तबक़ात फ़ुहूल अल-शुआरा' 1/174, और अल-ख़िज़ाना 9/323 में है। उन्होंने उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हत्या का इरादा किया था, लेकिन इसके बारे में पता चल गया, इसलिए उन्हें पीटा गया और कैद कर दिया गया। उस बारे में उन्होंने वे छंद कहे जिनमें से यह पद है, अल-ख़िज़ाना 9/326।

بعض لوگوں نے ذکر کیا ہے کہ: عورتیں یوسف علیہ السلام کی طرف شہوت کی میلان رکھتی رہیں یہاں تک کہ اللہ نے انہیں نبی بنا دیا، تو ان پر نبوت کی ہیبت ڈال دی، پس ان کی ہیبت نے ہر دیکھنے والے کو ان کے حسن سے غافل کر دیا۔ اور علماء نے ان کے "ہم" (ارادے) کے بارے میں اختلاف کیا ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس عورت کا ارادہ نافرمانی کا تھا، اور رہا یوسف علیہ السلام کا معاملہ تو انہوں نے اس کی طرف ارادہ کیا ہوتا ﴿ لَوْلَا أَن رَّأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ ﴾ (اگر وہ اپنے رب کی برہان نہ دیکھ لیتے) لیکن جب انہوں نے برہان دیکھ لی تو ارادہ نہیں کیا؛ اور یہ انبیاء کے لیے عصمت کے وجوب کی وجہ سے ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ كَذَٰلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ ﴾ (اسی طرح تاکہ ہم اس سے برائی اور فحاشی کو پھیر دیں، بے شک وہ ہمارے چنے ہوئے بندوں میں سے تھا)۔ پس کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: اگر وہ اپنے رب کی برہان نہ دیکھ لیتے تو اس کی طرف ارادہ کرتے (۱)۔ ابو حاتم نے کہا: میں ابو عبیدہ کو "غریب القرآن" پڑھ کر سنا رہا تھا، جب میں ان کے اس قول پر پہنچا: ﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا ﴾ (اور یقیناً اس عورت نے ان کا ارادہ کیا اور انہوں نے بھی اس کا ارادہ کیا ہوتا...) آیت، تو ابو عبیدہ نے کہا: یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے۔ گویا ان کی مراد تھی: اور یقیناً اس عورت نے ان کا ارادہ کیا، اور اگر وہ اپنے رب کی برہان نہ دیکھ لیتے تو اس کا ارادہ کرتے یعنی: انہوں نے ارادہ نہیں کیا۔ اور احمد بن یحییٰ نے کہا: یعنی: زلیخا نے معصیت کا ارادہ کیا اور وہ اس پر مصر تھی، اور یوسف علیہ السلام کے دل میں خیال آیا لیکن انہوں نے وہ کام نہیں کیا جس کا خیال آیا تھا؛ پس دونوں ارادوں میں فرق ہے(۳)، ہروی نے اپنی کتاب میں ان دو قولوں کا ذکر کیا ہے۔ جمیل نے کہا: میں نے بثینہ کی طرف سے ان کا ارادہ کیا، اگر وہ ظاہر ہوتی... تو میں اپنے دل سے محبت

کی پیاس بجھا لیتا (۴)۔ دوسرا: میں نے ارادہ کیا اور کیا نہیں اور میں کرنے ہی والا تھا اور کاش... میں عثمان کی بیویوں کو ان پر روتا ہوا چھوڑ دیتا (۵)۔

= والقیطون: اہل مصر کی لغت میں خواب گاہ/اندرونی کمرہ۔ الصحاح (قطن)۔ اور خبر کے آخر میں اس کا قول: "انھوں نے ارادہ کیا"، اس کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ اور انھوں نے اس کا ارادہ کیا ہوتا اگر وہ اپنے رب کی برہان نہ دیکھ لیتے ﴾۔ پس برہان کی موجودگی کی وجہ سے ارادہ ممتنع ہو گیا، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۱) ایضاح الوقف والابتداء لأبی بکر الأنباری ۷۲۱/۲، اور الأضداد له ص ۴۱۲، اور المکتفی فی الوقف والابتداء للدانی ص ۳۲۵، اور تفسیر البغوی ۴۱۸/۲۔ ابن الانباری نے کہا: اس مسلک میں وقف ﴿ وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ ﴾ پر ہے۔ (۲) القطع والائتناف للنحاس ۳۳۱/۱، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۳۸۲/۵، اور الوسیط ۶۰۸/۲، اور احمد بن یحییٰ ثعلب ہیں۔ (۴) الماوردی نے النکت والعیون ۲۴/۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) اس کا کہنے والا ضابئ بن الحارث البرجمی ہے، جیسا کہ ابو بکر الانباری کی الأضداد ص ۴۱۱، اور طبقات فحول الشعراء ۱۷۴/۱، اور الخزانة ۳۲۳/۹ میں ہے۔ اس نے عثمان رضی اللہ عنہ کو قتل کرنے کا ارادہ کیا تھا، تو اس کی اطلاع مل گئی، پس انہیں مارا گیا اور قید کیا گیا، اور اس بارے میں انہوں نے وہ اشعار کہے جن میں سے یہ شعر ہے الخزانة ۳۲۶/۹۔

All of this is inner monologue without determination. And it was said: "He inclined towards her" means he desired her as a wife(1). And it was said: "He inclined towards her," meaning: he intended to strike her and repel her from himself, and the "proof" was his refraining from striking; for if he had struck her, it would have suggested that he intended something forbidden with her, she refused, and so he struck her(2). And it was said: Yusuf's inclination was a sin, and that he sat with her as a man sits with his wife. Most commentators and the general public hold this view, according to what Al-Qushayri Abu Nasr, Ibn al-Anbari, al-Nahhas, al-Mawardi, and others mentioned(3); Ibn Abbas said: He untied the waistband and sat with her like a circumciser, and on his authority: she lay on her back, and he sat between her legs removing his clothes. Said ibn Jubayr said: He loosened the drawstring of his trousers. Mujahid said: He loosened the trousers until they reached the buttocks, and sat with her as a man sits with his wife(4). Ibn Abbas said: When he said: "That he may know that I did not betray him in secret," Gabriel said to him: "Not even when you inclined towards her, Yusuf?" Thereupon he said: "And I do not acquit myself"(5). They said: And the abstention...

(1) Mentioned by Al-Tha'labi in 'Arais al-Majalis' p. 122 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) 'Al-Addad' by Ibn al-Anbari, p. 411. (3) 'Al-Addad' p. 412, 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 3/411, and 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/25. (4) Al-Tabari reported these statements 13/82-85 and they are all fabricated Israelite narratives (Isra'iliyyat). Abu Hayyan said in 'Al-Bahr' 5/295: Commentators went to great lengths in interpreting these two inclinations, and some attributed to Yusuf what should not be attributed even to ordinary sinners. My preferred view is that Yusuf did not have any inclination at all; rather, it is negated by the presence of seeing the "proof", just as you say: "You would have done it had Allah not protected you..." As for the sayings of the predecessors, we believe that nothing of that is authentically reported from any of them; because they are contradictory statements that negate each other, in addition to being defamatory even to some Muslim sinners, let alone to those whose infallibility is certain. What was narrated from the predecessors is not supported by Arabic usage; because they assumed the response to "lawla" (if not) was omitted without evidence... until the end of his words. Al-Alusi mentioned in 'Ruh al-Ma'ani' 12/215 from Al-Tibi: Most of these narrations, if not all, are taken from the People of the Book. (5) Reported by Al-Harith (716) (Bughyat al-Bahith), Al-Tabari 13/210, and Al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (7290). Al-Harith said: It is not

correct, for the prophets are infallible before and after their mission. Furthermore, the context of the verse refutes the report, for His saying: "That he may know that I did not betray him in secret... And I do not acquit myself" is from what Allah Almighty narrated about the wife of Al-Aziz and it is not from Yusuf's words, since Yusuf (peace be upon him) was not with them at the time, but was brought by the king later. Ibn Kathir mentioned this in his Tafsir.

यह सब बिना किसी पक्के इरादे के मन का विचार है। और कहा गया: "उसने उसका इरादा किया" का अर्थ है: उसने उसकी पत्नी बनने की कामना की (1)। और कहा गया: "उसने उसका इरादा किया," यानी: उसे मारने और खुद से दूर करने के लिए, और "प्रमाण" उसे मारने से रोकना था; क्योंकि अगर वह उसे मारता, तो यह भ्रम पैदा होता कि उसने उसके साथ हराम का इरादा किया था, उसने मना कर दिया, इसलिए उसने उसे मारा (2)। और कहा गया: यूसुफ का इरादा गुनाह का था, और वह उसके पास वैसे ही बैठा जैसे एक आदमी अपनी पत्नी के पास बैठता है। अधिकांश टिप्पणीकारों और जनसाधारण का यही मत है, जैसा कि अल-कुशैरी अबू नस्र, इब्न अल-अंबारी, अल-नहस, अल-मावर्दी और अन्य ने उल्लेख किया है (3); इब्न अब्बास ने कहा: उसने कमरबंद खोल दिया और उसके पास खतन करने वाले की तरह बैठा, और उनके अधिकार पर: वह अपनी पीठ के बल लेट गई, और वह उसके कपड़े उतारते हुए उसके पैरों के बीच बैठ गया। सईद इब्न जुबैर ने कहा: उसने अपने पजामे का नाड़ा ढीला कर दिया। मुजाहिद ने कहा: उसने पजामा इतना ढीला कर दिया कि वह कूल्हों तक पहुँच गया, और उसके पास वैसे ही बैठा जैसे एक पुरुष अपनी पत्नी के पास बैठता है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: जब उसने कहा: "ताकि वह जान ले कि मैंने परोक्ष में उसके साथ विश्वासघात नहीं किया," तो जिब्रील ने उससे कहा: "तब भी नहीं जब आपने उसका इरादा किया था, हे यूसुफ?" तब उसने कहा: "और मैं खुद को दोषमुक्त नहीं करता" (5)। उन्होंने कहा: और परहेज...

(1) अल-थलाबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 122 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (2) इब्न अल-अंबारी द्वारा 'अल-अद्दाद' पृष्ठ 411। (3) 'अल-अद्दाद' पृष्ठ 412, अल-नहस द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 3/411, और 'अल-नुकात वल-'उयुन' 3/25। (4) अल-तबरी ने इन कथनों को 13/82-85 में उद्धृत किया है और ये सभी मनगढ़ंत इजराइली रिवायतें (इसराइलियात) हैं। अबू हयान ने 'अल-बहर' 5/295 में कहा: व्याख्याकारों ने इन दो इरादों की व्याख्या में बहुत विस्तार किया है, और उनमें से कुछ ने यूसुफ की ओर वह बातें आरोपित कीं जो साधारण पापियों के लिए भी उचित नहीं हैं। मेरा चुना हुआ मत यह है कि यूसुफ का कोई इरादा नहीं था; बल्कि "प्रमाण" देखने के कारण इसकी मनाही है, जैसा कि आप कहते हैं: "तुम ऐसा कर देते अगर अल्लाह तुम्हें न बचाता..." जहाँ तक पूर्वजों के कथनों का सवाल है, हमारा मानना है कि उनमें से किसी से भी कुछ भी सही साबित नहीं है; क्योंकि वे विरोधाभासी कथन हैं जो एक-दूसरे का खंडन करते हैं, इसके अलावा वे कुछ मुस्लिम पापियों के लिए भी अपमानजनक हैं, उन लोगों की तो बात

ही छोड़ दें जिनकी मासूमियत (इस्म) निश्चित है। पूर्वजों से जो कुछ भी रिवायत किया गया है वह अरबी भाषा के अनुसार समर्थित नहीं है... उनके शब्दों के अंत तक। अल-अलुसी ने 'रूह अल-मानी' 12/215 में अल-तिबी से उनके इस कथन का उल्लेख किया है: इन रिवायतों में से अधिकांश, यदि सभी नहीं, तो अहले किताब के मसलों से ली गई हैं। (5) इसे अल-हारिस (716) (बुग्यत अल-बाहिथ), अल-तबरी 13/210 और अल-बैहाकी ने 'अल-शुअब' (7290) में निकाला है। अल-हारिस ने कहा: यह सही नहीं है, और नबी मिशन से पहले और बाद में मासूम (गुनाहों से पाक) होते हैं। इसके अलावा, आयत का संदर्भ इस रिपोर्ट को खारिज करता है क्योंकि उनका कहना: "ताकि वह जान ले कि मैंने परोक्ष में उसके साथ विश्वासघात नहीं किया... और मैं खुद को दोषमुक्त नहीं करता" उन बातों में से है जो अल्लाह तआला ने अज़ीज़ की पत्नी के बारे में बताई हैं और यह यूसुफ के शब्द नहीं हैं, क्योंकि यूसुफ (अलैहिस्सलाम) उस समय उनके पास नहीं थे, बल्कि उसके बाद राजा ने उन्हें बुलाया था। इब्न कथीर ने अपनी तफसीर में इसका उल्लेख किया है।

یہ سب بغیر کسی پختہ ارادے کے محض دل کا خیال ہے۔ اور کہا گیا: "اس نے اس کا ارادہ کیا" کا مطلب ہے: اس نے اس کی بیوی بننے کی تمنا کی(1)۔ اور کہا گیا: "اس نے اس کا ارادہ کیا،" یعنی: اسے مارنے اور اسے اپنے آپ سے دور کرنے کا، اور "برہان" (دلیل) اسے مارنے سے روکنا تھا؛ کیونکہ اگر وہ اسے مارتے تو اس سے یہ گمان پیدا ہوتا کہ انہوں نے اس کے ساتھ حرام کا ارادہ کیا تھا، اس نے انکار کیا، تو انہوں نے اسے مارا(2)۔ اور کہا گیا: یوسف کا ارادہ گناہ کا تھا، اور وہ اس کے پاس ویسے ہی بیٹھے جیسے مرد اپنی عورت کے پاس بیٹھتا ہے۔ مفسرین کی اکثریت اور عام لوگوں کا یہی خیال ہے، جیسا کہ القشیری ابو نصر، ابن الانباری، النحاس، الماوردی اور دیگر نے ذکر کیا ہے(3)؛ ابن عباس نے کہا: کمر بند کھول دیا اور اس کے پاس ختنہ کرنے والے کی طرح بیٹھے، اور ان سے روایت ہے: وہ اپنی پیٹھ کے بل لیٹ گئی، اور وہ اپنے کپڑے اتارتے ہوئے اس کی ٹانگوں کے درمیان بیٹھے۔ سعید بن جبیر نے کہا: اپنے پاجامے کا ناڑا ڈھیلا کر دیا۔ مجاہد نے کہا: پاجامہ اتنا ڈھیلا کر دیا کہ وہ کولہوں تک پہنچ گیا، اور اس کے پاس ویسے ہی بیٹھے جیسے مرد اپنی بیوی کے پاس بیٹھتا ہے(4)۔ ابن عباس نے کہا: جب اس نے کہا: ﴿تاکہ وہ جان لے کہ میں نے پیٹھ پیچھے اس کی خیانت نہیں کی﴾ تو جبریل نے اس سے کہا: "اس وقت بھی نہیں جب تم نے اس کا ارادہ کیا تھا، اے یوسف؟" تب اس نے کہا: ﴿اور میں اپنے آپ کو بری نہیں کرتا﴾(5)۔ انہوں نے کہا: اور باز رہنا...

(1) اسے الثعلبی نے 'عرائس المجالس' ص 122 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (2) 'الاضداد' از ابن الانباری ص 411۔ (3) 'الاضداد' ص 412، النحاس کی 'معانی القرآن' 3/411، اور 'النکت والعیون' 3/25۔ (4) طبری نے ان اقوال کو 13/82-85 میں نقل کیا ہے اور

یہ سب من گھڑت اسرائیلی روایات (اسرائیلیات) ہیں۔ ابو حیان نے 'البحر' 5/295 میں کہا: مفسرین نے ان دونوں ارادوں کی تفسیر میں بہت طوالت دی ہے، اور ان میں سے بعض نے یوسف کی طرف وہ باتیں منسوب کیں جو عام فاسقوں کی طرف منسوب کرنا بھی جائز نہیں، اور میرا پسندیدہ قول یہ ہے کہ یوسف سے قطعاً کوئی برا ارادہ سرزد نہیں ہوا، بلکہ "برہان" دیکھنے کی وجہ سے اس کی نفی ہوتی ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "تم یہ کر گزرتے اگر اللہ تمہیں نہ بچاتا..." جہاں تک سلف کے اقوال کا تعلق ہے، ہمارا یہ عقیدہ ہے کہ ان میں سے کسی سے بھی یہ باتیں ثابت نہیں ہیں؛ کیونکہ یہ متضاد اقوال ہیں جو ایک دوسرے کی نفی کرتے ہیں، اس کے ساتھ ساتھ یہ بعض مسلمان فاسقوں کے لیے بھی توہین آمیز ہیں، چہ جائیکہ ان ہستیوں کے لیے جن کی عصمت یقینی ہے۔ سلف سے جو کچھ مروی ہے وہ کلامِ عرب کے مطابق بھی نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے "لولا" کا جواب محذوف مانا ہے جس پر کوئی دلیل نہیں ہے... ان کی کلام کے آخر تک۔ اور الالوسی نے 'روح المعانی' 12/215 میں الطیبی سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: ان میں سے اکثر روایات بلکہ سب کی سب اہل کتاب کے مسائل سے ماخوذ ہیں۔ (5) اسے الحارث (716) (بغیۃ الباحث)، طبری 13/210، اور البیہقی نے 'الشعب' (7290) میں نکالا ہے۔ الحارث نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے، اور انبیاء بعثت سے پہلے اور بعد میں معصوم ہوتے ہیں۔ اہـ پھر آیت کا سیاق بھی اس روایت کو رد کرتا ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمانا: ﴿تاکہ وہ جان لے کہ میں نے پیٹھ پیچھے اس کی خیانت نہیں کی... اور میں اپنے آپ کو بری نہیں کرتا﴾ یہ ان باتوں میں سے ہے جو اللہ تعالیٰ نے عزیز کی بیوی کی زبان سے نقل کی ہیں نہ کہ یہ یوسف علیہ السلام کا کلام ہے، کیونکہ یوسف علیہ السلام اس وقت ان کے پاس موجود نہیں تھے، بلکہ اس کے بعد بادشاہ نے انہیں حاضر کیا تھا۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں یہ ذکر کیا ہے۔

In such a case, it is indicative of sincerity and greater for reward. I said: This was the reason for Allah Almighty's praise of Dhul-Kifl, according to what will be explained in (Saad), if Allah Almighty wills (1). The response to "lawla" (if not) in this context is omitted, meaning: Had he not seen the proof of his Lord, he would have carried out what he intended (2). Similar to: {No! If you only knew with knowledge of certainty} [At-Takathur: 5], and its response is: you would not have competed. Ibn Atiyyah said (3): This statement is narrated from Ibn Abbas and a group of the predecessors (Salaf), and they said: The wisdom in this is that it serves as an example for sinners, so they see that their repentance returns them to the forgiveness of Allah Almighty, just as it returned one who was better than them (4). Being near to sin did not ruin him. All this is based on the premise that Yusuf's intention reached a point—as reported by this group—where he sat between the legs of Zulaikha, and began undoing his clothes and waistband, and the like, while she had reclined for him. At-Tabari narrated it (5). Abu Ubaid al-Qasim bin Sallam said: Ibn Abbas and those below him do not differ in that he intended her, and they are more knowledgeable about Allah and the interpretation of His book, and more severe in honoring the prophets than to speak of them without knowledge. Al-Hasan said: Indeed, Allah, Mighty and Sublime, did not mention the sins of the prophets to shame them with them, but He mentioned them so that you may not despair of repentance (6). Al-Ghaznawi said: Furthermore, the slips of the prophets carry wisdoms: an increase in awe, intensity of modesty through shame, abandonment of conceit in deeds, finding delight in the blessing of forgiveness after hope, and their being leaders of hope for those who slip.

(1) The author did not mention anything in his story in (Saad), but mentioned it in the interpretation of Surah Al-Anbiya, verse (85). (2) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/101. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/233-234, and what will come between brackets is from it. (4) In (Za) and (Fa): 'from', and in the rest of the copies: 'from whom'. What is established is from Al-Muharrar al-Wajiz. (5) See Tafsir at-Tabari 13/80-86. (6) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 3/413-414. Abu Ubaid's speech could be accepted if those narrations were authentic, but far from it, far from it!

सूरह यूसुफ: आयत 23 - 24 313

ऐसी स्थिति में, यह ईमानदारी का सूचक है और पुरस्कार के लिए महान है। मैंने कहा: यही कारण था कि अल्लाह तआला ने ज़ुल-किफ़्ल की प्रशंसा की, जैसा कि (साद) में स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा (1)। इस संदर्भ में "लौला" (यदि नहीं) का उत्तर लुप्त है, अर्थात: यदि उसने अपने रब का प्रमाण न देखा होता, तो उसने वह कर दिया होता जिसका उसने इरादा किया था (2)। इसके समान है: {कभी नहीं! यदि तुम निश्चित ज्ञान के साथ जानते} [अत-तकाथुर: 5], और इसका उत्तर है: तुम प्रतिस्पर्धा न करते। इब्न अतिय्या ने कहा (3): यह कथन इब्न अब्बास और पूर्वजों (सलफ़) के एक समूह से वर्णित है, और उन्होंने कहा: इसमें हिकमत यह है कि यह गुनहगारों के लिए एक उदाहरण बने ताकि वे देखें कि उनका तौबा उन्हें अल्लाह तआला की माफी की ओर वापस लाता है, जैसे कि वह उनसे बेहतर व्यक्ति को वापस लाया (4)। पाप के निकट होने ने उसे नष्ट नहीं किया। यह सब इस आधार पर है कि यूसुफ का इरादा—जैसा कि इस समूह द्वारा बताया गया है—उस बिंदु तक पहुँच गया था जहाँ वह ज़ुलैखा के पैरों के बीच बैठ गया, और अपने कपड़े और कमरबंद आदि को खोलना शुरू कर दिया, जबकि वह उसके लिए लेट गई थी। अत-तब़री ने इसे वर्णित किया है (5)। अबू उबैद अल-कासिम बिन सल्लम ने कहा: इब्न अब्बास और उनके बाद के लोग इस बात में मतभेद नहीं रखते कि उन्होंने उसका इरादा किया था, और वे अल्लाह और उसकी किताब की व्याख्या के बारे में अधिक जानते हैं, और नबियों के सम्मान में अधिक कठोर हैं कि वे बिना ज्ञान के उनके बारे में बात करें। अल-हसन ने कहा: वास्तव में, अल्लाह अ़ज़्ज़ा व जल्ल ने नबियों के पापों का उल्लेख उन्हें शर्मिंदा करने के लिए नहीं किया, बल्कि उनका उल्लेख इसलिए किया ताकि तुम तौबा से निराश न हो (6)। अल-ग़ज़नवी ने कहा: इसके साथ ही, नबियों की चूक के कुछ नियम हैं: भय में वृद्धि, शर्म के साथ हया की तीव्रता, कर्म के घमंड को त्यागना, आशा के बाद क्षमा की नेमत का आनंद लेना, और चूक करने वालों के लिए आशा के मार्गदर्शक होना।

(1) लेखक ने (साद) में अपनी कहानी में कुछ भी उल्लेख नहीं किया, लेकिन सूरह अल-अंबिया, आयत (85) की व्याख्या में इसका उल्लेख किया। (2) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/101 द्वारा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/233-234 में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (4) (ज़ा) और (फ़ा) में: 'से', और बाकी प्रतियों में: 'जिससे'। जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (5) तफ़सीर अत-तबरी 13/80-86 देखें। (6) मआनी अल-कुरान अन-नह़्हास 3/413-414 द्वारा।

अबू उबैद की बात स्वीकार की जा सकती है यदि वे वर्णन प्रामाणिक हों, लेकिन यह बहुत दूर की बात है!

سورہ یوسف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۱۳

ایسی صورت میں، یہ اخلاص پر دلالت کرتا ہے اور ثواب کے لیے زیادہ بڑا ہے۔ میں نے کہا: یہی وجہ تھی کہ اللہ تعالیٰ نے ذوالکفل کی تعریف کی، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ (ص) میں اس کی وضاحت آئے گی (۱)۔ اس مقام پر "لولا" (اگر نہ) کا جواب محذوف ہے، یعنی: اگر وہ اپنے رب کی برہان نہ دیکھ لیتے تو وہ کر گزرتے جس کا انہوں نے ارادہ کیا تھا (۲)۔ اسی طرح کی مثال: ﴿ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ ﴾ [التکاثر: ۵] اور اس کا جواب ہے: تم ایک دوسرے سے مقابلہ نہ کرتے۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): یہ قول ابن عباس اور سلف کی ایک جماعت سے مروی ہے، اور انہوں نے کہا: اس میں حکمت یہ ہے کہ یہ گناہ گاروں کے لیے ایک مثال ہو تاکہ وہ دیکھیں کہ ان کی توبہ انہیں اللہ تعالیٰ کی معافی کی طرف واپس لے آتی ہے، جیسا کہ وہ ان سے بہتر شخص کو واپس لائی (۴)۔ گناہ سے قربت نے اسے تباہ نہیں کیا۔ یہ سب اس بنیاد پر ہے کہ یوسف علیہ السلام کا ارادہ—جیسا کہ اس گروہ نے روایت کیا ہے—اس حد تک پہنچ گیا تھا کہ وہ زلیخا کے پاؤں کے درمیان بیٹھ گئے، اور اپنے کپڑے اور کمر بند وغیرہ کھولنے لگے، جبکہ وہ ان کے لیے لیٹ چکی تھی۔ اسے طبری نے بیان کیا ہے (۵)۔ ابو عبید القاسم بن سلام نے کہا: ابن عباس اور ان کے بعد کے لوگ اس بات میں اختلاف نہیں کرتے کہ انہوں نے اس کا ارادہ کیا تھا، اور وہ اللہ اور اس کی کتاب کی تاویل کو زیادہ جانتے ہیں، اور انبیاء کی تعظیم میں اس سے کہیں زیادہ سخت ہیں کہ وہ ان کے بارے میں بلا علم بات کریں۔ حسن بصری نے کہا: بے شک اللہ عزوجل نے انبیاء کے گناہوں کا ذکر انہیں شرمندہ کرنے کے لیے نہیں کیا، بلکہ اس لیے کیا تاکہ تم توبہ سے مایوس نہ ہو جاؤ (۶)۔ غزنوی نے کہا: اس کے باوجود، انبیاء کی لغزش کے کچھ احکام ہیں: خوف میں

اضافہ، شرم کے ساتھ حیا کی شدت، عمل کے عجب (خود پسندی) سے دستبرداری، امید کے بعد عفو و درگزر کی نعمت سے لذت اندوز ہونا، اور لغزش کرنے والوں کے لیے امید کے امام ہونا۔

(۱) مصنف نے (ص) میں اپنے قصے میں کچھ ذکر نہیں کیا، بلکہ اسے سورہ انبیاء، آیت (۸۵) کی تفسیر میں ذکر کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۰۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۲۳۳ - ۲۳۴ میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) (ظ) اور (ف) میں: 'من'، اور باقی نسخوں میں: 'ممن'۔ جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔ (۵) دیکھئے تفسیر الطبری ۱۳/ ۸۰ - ۸۶۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۴۱۳ - ۴۱۴، اور ابو عبید کی بات تسلیم کی جا سکتی ہے؛ اگر وہ روایات درست ہوتیں، لیکن کہاں وہ اور کہاں یہ حقیقت!

Al-Qushayri Abu Nasr said: Some people said: An inclination (hamm) occurred from Yusuf, and that inclination was an instinctive movement without any firm intention to commit the act. Whatever is of this nature, the servant is not held accountable (1) for it. Just as it might occur to a person while fasting to drink cold water or eat delicious food, if they do not eat or drink, and do not resolve their will to eat and drink, they are not held accountable for what crossed their mind. The "proof" (burhan) turned him away from this inclination until it did not become a resolute intention.

I say: This is a good statement. Among those who said it was Al-Hasan.

Ibn Atiyya said (2): What I say regarding this verse is: That Yusuf was a prophet at the time of this incident has not been authenticated, nor has any narration supported it. If that is the case, he was a believer who had been given judgment and knowledge, and an inclination—which is the desire for something without committing it—is permissible for him, as is entertaining a bad thought despite the sin involved. Even if we assume he was a prophet at that time, I do not consider permissible for him except the inclination that is a passing thought. Nothing mentioned about untying his waistband or similar things is valid for him because infallibility ('ismah) accompanies prophethood. As for what was narrated—that it was said to him: "Will you be in the register of prophets and act like the foolish?" (3) —it only means the promise of prophethood later on.

I say: The detail he mentioned is correct, but the Almighty's words: {And We revealed to him} indicate that he was a prophet as we mentioned, which is the opinion of a group of scholars. If he was a prophet, then nothing remains but that the inclination he felt was what crosses the mind and does not settle in the heart. This is what God has removed accountability for from creation, as the person bound by religious law (mukallaf) has no power to repel it. His saying: {And I do not acquit myself} —if it was Yusuf's words—means: from this inclination, or it could be from him as a way of humility and admitting the soul's opposition (4) to what it was purified and acquitted of before. And Allah Almighty has informed...

---

(1) In (M): taken (yukhadh). (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/234. (3) Narrated by al-Tabari 13/89-90 from Qatadah, and narrated by al-Tha'labi in Al-'Ara'is p. 122 from Ibn Abbas at length, and the author will mention it soon in the interpretation of the Almighty's

words: {Had he not seen the proof of his Lord}. (4) In the copies: "for opposition", and what is confirmed is from Al-Shifa by Qadi 'Iyad 2/375, and the speech is from him.

सूरह युसूफ: आयतें 23 - 24 | 314

अल-कुशायरी अबू नस्र ने कहा: कुछ लोगों ने कहा: युसूफ से एक 'हम्म' (झुकाव या विचार) हुआ, और वह झुकाव एक स्वाभाविक हरकत थी जो बिना किसी दृढ़ इरादे के कार्य करने के लिए हुई थी। इस तरह की चीज़ों के लिए बंदे को जवाबदेह (1) नहीं ठहराया जाता है। जैसे उपवास रखने वाले व्यक्ति के मन में ठंडा पानी पीने या स्वादिष्ट भोजन खाने का विचार आ सकता है, लेकिन यदि वह नहीं खाता-पीता और खाने-पीने का पक्का इरादा नहीं करता, तो मन में आए विचारों के लिए उसे दोषी नहीं माना जाता। और 'प्रमाण' (बुरहान) ने उन्हें इस झुकाव से दूर कर दिया, यहाँ तक कि वह एक दृढ़ संकल्प नहीं बना।

मैंने कहा: यह एक अच्छा कथन है। इसे कहने वालों में अल-हसन भी शामिल थे।

इब्न अतिया ने कहा (2): इस आयत के संबंध में मैं जो कहता हूँ वह यह है: इस घटना के समय युसूफ का नबी होना प्रमाणित नहीं हुआ है, और न ही किसी वर्णन ने इसका समर्थन किया है। यदि ऐसा है, तो वह एक मोमिन थे जिन्हें न्याय और ज्ञान दिया गया था, और उनके लिए 'हम्म' - जो कि किसी चीज़ की इच्छा है बिना उसे किए - संभव है, और पाप के बावजूद बुरे विचार का मन में आना भी। यदि हम उन्हें उस समय नबी मान भी लें, तो मेरे विचार में उनके लिए केवल वही 'हम्म' जायज़ है जो एक विचार मात्र हो। उनके बारे में जो कुछ भी पाजामा के बंद खोलने आदि जैसी बातें कही गई हैं, वे सही नहीं हैं; क्योंकि मासूमियत (इस्मत) नबूवत के साथ होती है। और जो यह रिवायत है कि उनसे कहा गया: "क्या तुम नबियों के रजिस्टर में होगे और मूर्खों जैसा काम करोगे?!" (3) तो इसका अर्थ केवल भविष्य में नबूवत का वादा है।

मैंने कहा: उन्होंने जो विस्तार बताया है वह सही है, लेकिन अल्लाह तआला का यह कहना: {और हमने उनकी ओर वह्य भेजी} यह दर्शाता है कि वह नबी थे जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और यह विद्वानों के एक समूह का मत है। यदि वह नबी थे, तो फिर यही बचता है कि जिस 'हम्म' का उन्होंने इरादा किया था वह वह था जो मन में आता है और दिल में नहीं टिकता, और यही वह चीज़ है जिसमें अल्लाह ने सृष्टि से जवाबदेही हटा दी है; क्योंकि मुकल्लफ (धार्मिक रूप से जवाबदेह व्यक्ति) के पास इसे रोकने की शक्ति नहीं है। और उनका यह कहना: {और मैं अपने आप को पाक साफ नहीं बताता} - यदि यह युसूफ का कथन है - तो इसका अर्थ है: इस 'हम्म' से, या यह उनकी ओर से

विनम्रता और उस आत्मा के विरोध (4) को स्वीकार करने के रूप में हो सकता है जिसे पहले पवित्र और बरी कर दिया गया था। और अल्लाह तआला ने खबर दी है...

---

(1) (M) में: पकड़ा जाना (युख़ज़)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/234 में। (3) इसे तबरी 13/89-90 में कतादाह से उद्धृत किया गया है, और अल-थ़ालाबी ने 'अल-अराइस' पेज 122 में इब्न अब्बास से विस्तार से उद्धृत किया है, और लेखक जल्द ही अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में इसका उल्लेख करेंगे: {यदि उन्होंने अपने रब का प्रमाण न देख लिया होता}। (4) प्रतियों में: "विरोध के लिए", और जो पुष्ट है वह काज़ी अयाज़ की 'अल-शिफ़ा' 2/375 से है, और यह बात उन्हीं की है।

القشیری ابو نصر نے کہا: ایک قوم نے کہا: یوسف (علیہ السلام) سے ایک "ہَمّ" (رجحان یا خیال) صادر ہوا، اور وہ ہمّ ایک فطری حرکت تھی جو عمل کے پختہ ارادے کے بغیر پیدا ہوئی، اور اس نوعیت کی چیز پر بندے کا مواخذہ (۱) نہیں ہوتا۔ کبھی روزہ دار کے دل میں ٹھنڈا پانی پینے اور لذیذ کھانا کھانے کا خیال آتا ہے، پس اگر وہ نہیں کھاتا پیتا اور کھانے پینے پر اپنا پختہ ارادہ نہیں کرتا، تو جو کچھ دل میں آیا اس پر اس کا مواخذہ نہیں کیا جاتا۔ اور "برہان" (دلیل) نے انہیں اس ہمّ سے پھیر دیا یہاں تک کہ وہ پختہ ارادہ نہیں بنا۔

میں نے کہا: یہ ایک اچھی بات ہے۔ حسن بصری بھی ان لوگوں میں شامل ہیں جنہوں نے یہ بات کہی۔

ابن عطیہ نے کہا (۲): اس آیت کے بارے میں میں جو کہتا ہوں وہ یہ ہے: اس واقعے کے وقت یوسف کا نبی ہونا ثابت نہیں ہے، اور نہ ہی کسی روایت نے اس کی تائید کی ہے۔ اور اگر ایسا ہی ہے تو وہ ایک مومن تھے جنہیں حکمت اور علم دیا گیا تھا، اور ان کے لیے وہ "ہمّ" جائز ہے جو کسی چیز کا محض ارادہ ہو بغیر اسے کیے، اور یہ کہ برے خیال کو ساتھ رکھا جائے باوجود اس کے کہ اس میں گناہ کا پہلو ہو۔ اور اگر ہم انہیں اس وقت نبی مان لیں، تو میرے نزدیک ان کے لیے صرف وہی "ہمّ" جائز ہے جو ایک گزرتا ہوا خیال ہو۔ ان کے بارے میں جو کچھ پاجامہ کا بند کھولنے وغیرہ جیسی باتیں مروی ہیں وہ صحیح نہیں ہیں؛ کیونکہ عصمت نبوت کے ساتھ ہوتی ہے۔ اور جو یہ مروی ہے کہ ان سے کہا گیا: "کیا تم انبیاء کے رجسٹر میں ہو گے اور بیوقوفوں جیسا کام کرو گے؟!" (۳) تو اس کا مطلب صرف مستقبل میں نبوت کا وعدہ ہے۔

میں نے کہا: انہوں نے جو تفصیل ذکر کی ہے وہ درست ہے، لیکن اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ نبی تھے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور یہ علماء کی ایک جماعت کا قول ہے۔ اگر وہ نبی تھے تو پھر صرف یہی رہ جاتا ہے کہ جس "ہمّ" کا انہوں نے ارادہ کیا وہ وہ تھا جو نفس میں گزرتا ہے اور سینے میں نہیں ٹھہرتا، اور یہ وہی چیز ہے جس میں اللہ نے مخلوق سے مواخذہ اٹھا لیا ہے؛ کیونکہ مکلف کے پاس اسے دور کرنے کی قدرت نہیں ہے۔ اور ان کا یہ قول: ﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي﴾ - اگر یہ یوسف کا قول ہو - تو اس کا مطلب ہے: اس ہمّ سے، یا یہ ان کی طرف سے تواضع اور نفس کی مخالفت (٤) کے اعتراف کے طور پر ہے اس چیز کے مقابلے میں جس سے اسے پہلے پاک اور بری کر دیا گیا تھا۔ اور اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے...

---

(١) (م) میں: یؤخذ۔ (٢) المحرر الوجیز ٣ / ٢٣٤ میں۔ (٣) اسے طبری نے ١٣/ ٨٩ - ٩٠ میں قتادہ سے روایت کیا ہے، اور ثعلبی نے "العرائس" ص ١٢٢ میں ابن عباس سے طویل روایت کیا ہے، اور مصنف جلد ہی اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں اسے ذکر کریں گے: ﴿لَوْلَا أَن رَّأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ﴾۔ (٤) نسخوں میں: "لمخالفة"، اور جو ثابت ہے وہ قاضی عیاض کی "الشفا" ٢ / ٣٧٥ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Surah Yusuf: Verses 23 - 24 315 Regarding the state of Yusuf from the time he reached maturity, He said: {And when he reached maturity, We gave him wisdom and knowledge} [Yusuf: 22], as explained previously. The report of Allah Almighty is truth, His description is correct, and His word is true. Yusuf acted upon what Allah taught him regarding the prohibition of adultery and its preliminaries, and betraying a master, a neighbor, or a stranger regarding his family. Thus, he did not approach the wife of Al-Aziz, nor did he respond to the solicitation; rather, he turned away from her and fled from her, a wisdom he was specifically granted, and acting in accordance with what Allah had taught him(1).

In "Sahih" Muslim, on the authority of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The angels said: 'O Lord, that servant of Yours intends to perform an evil deed,' though He knows best about it. He said: 'Watch him; if he performs it, record it for him as its equivalent, but if he refrains from it, record it for him as a good deed; for he only refrained from it because of Me'"(2).

And he (peace and blessings be upon him) said, reporting from his Lord: "If My servant intends an evil deed but does not perform it, it is recorded as a good deed"(3). If what the servant intends of an evil deed is recorded for him as a good deed by refraining from it, then there is no sin. And in the Sahih: "Allah has forgiven my nation for what their souls whisper to them as long as they do not act upon it or speak of it," and this was mentioned previously(4).

Ibn al-Arabi(5) said: There was in the City of Peace (Baghdad) an Imam among the leaders of Sufism - and what an Imam - known as Ibn 'Ata'. He spoke one day about Yusuf and his stories until he mentioned his acquittal from the distasteful things attributed to him,

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1070. He also said: This obliterates the faces of the ignorant people, and the negligent among the scholars in attributing to him what is not appropriate for him. The least they intruded upon was that he loosened his

trousers, and they rushed into what they saw as interpretation. Allah forbid! I did not know any evil of him; rather, I cleared him of what Allah cleared him of... What is wrong with these commentators that they hardly understand a statement? They say: he did this and that, while Allah only said: "She desired him and he would have desired her" (hamm biha). Al-Imam al-Razi, may Allah have mercy on him, elaborated in his Tafsir 18/115-120 on this issue, and on proving the infallibility of Yusuf, peace be upon him, from what was attributed to him, and he mentioned that the proponents of this view did not mention a verse to argue with, nor a Sahih hadith that can be relied upon in validating their statement. (2) Sahih Muslim (129), and it is with Ahmad (8219). His saying: "Min jarraay" means: for My sake. Al-Mufhim 1/342. (3) Narrated at length by Ahmad (7296), and Al-Bukhari (7501) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). And Muslim narrated it (131) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) 4/487. (5) In Ahkam al-Quran 3/1070 - 1071.

सूरह यूसुफ: आयत 23 - 24 315 यूसुफ की उस समय की स्थिति के बारे में जब वह अपनी परिपक्वता (जवानी) को पहुंचे, तो उन्होंने कहा: {और जब वह अपनी परिपक्वता को पहुंचे, तो हमने उन्हें हिकमत (बुद्धि) और ज्ञान प्रदान किया} [यूसुफ: 22] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। अल्लाह तआला की खबर सच्ची है, उसका वर्णन सही है, और उसकी बात सत्य है। यूसुफ ने उस पर अमल किया जो अल्लाह ने उन्हें व्यभिचार और उसके शुरुआती चरणों की मनाही, और अपने स्वामी, पड़ोसी या किसी अजनबी के परिवार के साथ विश्वासघात की मनाही के बारे में सिखाया था। अतः उन्होंने अज़ीज़ की पत्नी की ओर कोई रुख नहीं किया, और न ही उसके प्रलोभन का जवाब दिया, बल्कि उससे मुँह मोड़ लिया और उससे भाग निकले; यह वह हिकमत थी जो उन्हें विशेष रूप से प्रदान की गई थी, और अल्लाह ने उन्हें जो सिखाया था, उसके अनुसार कार्य किया था(1)।

"सहीह" मुस्लिम में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "फरिश्तों ने कहा: ऐ रब, आपका वह बंदा एक बुरा काम करना चाहता है, हालांकि वह (अल्लाह) उसके बारे में बेहतर जानता है। तो अल्लाह ने फरमाया: उसकी निगरानी करो; यदि वह उसे कर ले, तो उसके लिए वैसा ही एक (गुनाह) लिखो, और यदि वह उसे छोड़ दे, तो उसके लिए एक नेकी लिखो; क्योंकि उसने इसे केवल मेरी वजह से छोड़ा है"(2)।

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने रब से रिवायत करते हुए फरमाया: "जब मेरा बंदा किसी बुराई का इरादा करता है लेकिन उस पर अमल नहीं करता, तो एक नेकी लिख दी जाती है"(3)। यदि बंदा जिस बुराई का इरादा करता है, उसे छोड़ने पर उसके लिए एक नेकी लिखी जाती है, तो कोई गुनाह नहीं है। और सहीह में है: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत के लिए उन बातों को माफ कर दिया है जो उनके दिल में आती हैं जब तक कि वे उस पर अमल न करें या उसे ज़बान पर न लाएं' और यह पहले भी गुज़र चुका है(4)।

इब्न अल-अरबी(5) ने कहा: शांति के शहर (बगदाद) में सूफियों के इमामों में से एक इमाम थे - और क्या ही इमाम थे - जिन्हें इब्न अता के नाम से जाना जाता था। उन्होंने एक दिन यूसुफ और उनकी कहानियों पर बात की यहाँ तक कि उन्होंने उन बुरी बातों से उनकी बेगुनाही का ज़िक्र किया जो उनकी ओर मनगढ़ंत तरीके से जोड़ी गई थीं,

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1070। उन्होंने यह भी कहा: यह अज्ञानी लोगों के चेहरों को और विद्वानों के बीच के गाफिल लोगों के चेहरों को धुंधला कर देता है जो उनकी ओर वह सब जोड़ते हैं जो उनके लिए उचित नहीं है। कम से कम जो उन्होंने किया वह यह था कि उन्होंने पायजामा ढीला कर दिया, और वे उस चीज़ में कूद पड़े जिसे उन्होंने व्याख्या के रूप में देखा। अल्लाह की पनाह! मैं उसके बारे में कोई बुराई नहीं जानता था; बल्कि मैंने उन्हें उस चीज़ से बरी कर दिया जिससे अल्लाह ने उन्हें बरी किया... इन टीकाकारों को क्या हो गया है कि वे शायद ही किसी बात को समझते हैं? वे कहते हैं: उन्होंने यह और वह किया, जबकि अल्लाह ने केवल इतना कहा: "उसने उसका इरादा किया और वह उसका इरादा करते" (हम्म बिहा)। अल-इमाम अल-राज़ी (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनी तफ़सीर 18/115-120 में इस मसले पर और यूसुफ (अलैहिस्सलाम) की उन बातों से बेगुनाही साबित करने पर विस्तार से चर्चा की है जो उनकी ओर जोड़ी गई थीं, और उन्होंने उल्लेख किया कि इस राय के समर्थकों ने तर्क देने के लिए न तो कोई आयत पेश की और न ही कोई सहीह हदीस जिस पर उनकी बात की पुष्टि के लिए भरोसा किया जा सके। (2) सहीह मुस्लिम (129), और यह अहमद (8219) के पास है। उनका कहना: "मिन जर्राय" का अर्थ है: मेरी वजह से। अल-मुफ्हिम 1/342। (3) इसे अहमद (7296) और अल-बुखारी (7501) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। और मुस्लिम ने इसे (131) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) 4/487। (5) अहकाम अल-कुरान में 3/1070 - 1071।

سورہ یوسف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۱۵ یوسف علیہ السلام کے اس وقت کے حال کے بارے میں جب وہ اپنی جوانی کو پہنچے، تو فرمایا: {اور جب وہ اپنی پوری قوت (جوانی) کو پہنچے تو ہم نے انہیں حکمت اور علم عطا فرمایا} [یوسف: ۲۲] جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے، اور اللہ تعالیٰ کی خبر سچی ہے، اس کا وصف صحیح ہے، اور اس کا کلام حق ہے، چنانچہ یوسف علیہ السلام نے اس پر عمل کیا جو اللہ نے انہیں زنا اور اس کے مقدمات کی حرمت، اور آقا، پڑوسی اور اجنبی کے گھر والوں کے بارے میں خیانت کی ممانعت کے متعلق سکھایا تھا۔ چنانچہ انہوں نے عزیز کی بیوی کی طرف کوئی توجہ نہ دی، اور نہ ہی اس کی دعوت کا جواب دیا، بلکہ اس سے منہ موڑ لیا اور وہاں سے بھاگ نکلے؛ یہ وہ حکمت تھی جس کے ساتھ وہ خاص کیے گئے تھے، اور اللہ کے سکھائے ہوئے علم کے تقاضے کے مطابق عمل کرتے ہوئے(۱)۔

اور "صحیح" مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "فرشتوں نے عرض کیا: اے پروردگار، وہ آپ کا بندہ ہے جو برائی کرنا چاہتا ہے، حالانکہ وہ (اللہ) اس کے بارے میں خوب جانتا ہے، تو اللہ نے فرمایا: اس کی نگرانی کرو، اگر وہ اسے کر گزرے تو اس کے لیے اس کے برابر ہی (گناہ) لکھو، اور اگر وہ اسے چھوڑ دے تو اس کے لیے ایک نیکی لکھ دو؛ اس نے اسے محض میری وجہ سے چھوڑا ہے"(۲)۔

اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے اپنے رب سے روایت کرتے ہوئے فرمایا: "جب میرا بندہ کسی برائی کا ارادہ کرے پھر اسے نہ کرے، تو ایک نیکی لکھ دی جاتی ہے"(۳) پس اگر بندہ جس برائی کا ارادہ کرتا ہے اسے چھوڑنے پر اس کے لیے نیکی لکھی جاتی ہے تو پھر کوئی گناہ نہیں۔ اور صحیح میں ہے: "بے شک اللہ نے میری امت کے لیے ان باتوں سے درگزر فرمایا ہے جو ان

کے دلوں میں آتی ہیں جب تک کہ وہ ان پر عمل نہ کریں یا ان کو زبان پر نہ لائیں" اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(۴)۔

ابن العربی(۵) نے کہا: مدینۃ السلام (بغداد) میں صوفیا کے ائمہ میں سے ایک امام تھے - اور کیا ہی خوب امام تھے - جو ابن عطا کے نام سے معروف تھے، انہوں نے ایک دن یوسف علیہ السلام اور ان کے قصوں پر کلام کیا یہاں تک کہ ان کی ان بری باتوں سے براءت کا ذکر کیا جو ان کی طرف منسوب کی گئی تھیں،

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۰۷۰۔ اور انہوں نے یہ بھی فرمایا: اور یہ جاہل لوگوں کے چہروں کو اور علماء میں سے غافل لوگوں کے چہروں کو مٹا دیتا ہے جو ان کی طرف وہ منسوب کرتے ہیں جو ان کے شایانِ شان نہیں، اور کم از کم جس میں وہ گھس پڑے وہ یہ تھا کہ انہوں نے شلوار ڈھیلی کر دی، اور وہ اس میں کود پڑے جسے وہ تاویل سمجھ رہے تھے، اللہ کی پناہ! میں ان کے بارے میں کسی برائی کو نہیں جانتا، بلکہ میں نے انہیں اس سے بری کیا جس سے اللہ نے انہیں بری کیا... ان مفسرین کو کیا ہو گیا ہے کہ وہ شاید ہی کوئی بات سمجھتے ہوں، اور کہتے ہیں: انہوں نے یہ کیا اور وہ کیا، حالانکہ اللہ نے صرف یہ فرمایا: "اس نے اس کا ارادہ کیا" (ہمَّ بھا)۔ امام رازی رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر ۱۸/ ۱۱۵ - ۱۲۰ میں اس مسئلے پر، اور یوسف علیہ

السلام کی ان چیزوں سے براءت ثابت کرنے پر سیر حاصل بحث کی ہے جو ان کی طرف منسوب کی گئی تھیں، اور ذکر کیا کہ اس قول کے ماننے والوں نے نہ تو کوئی ایسی آیت پیش کی جس سے استدلال کیا جا سکے، اور نہ ہی کوئی ایسی صحیح حدیث جس پر ان کے قول کی تصحیح میں بھروسہ کیا جا سکے۔ (۲) صحیح مسلم (۱۲۹)، اور یہ احمد (۸۲۱۹) کے ہاں بھی ہے۔ آپ کا قول: "من جرَّاي" یعنی: میری خاطر۔ المفہم ۱/ ۳۴۲۔ (۳) اسے مفصل طور پر احمد (۷۲۹۶) اور بخاری (۷۵۰۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے مسلم (۱۳۱) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) ۴/ ۴۸۷۔ (۵) احکام القرآن ۳/ ۱۰۷۰ - ۱۰۷۱ میں۔

Surah Yusuf, Verses 23 - 24 316

A man stood up from the back of his assembly—which was crowded with people of every sort—and said: "O Sheikh, O our master, did Joseph then desire and not complete [the act]?" He replied: "Yes, because divine care was from then." Look at the sweetness of the teacher and the learner, and look at the commoner's wit in his question, and the scholar's answer in its brevity and comprehensiveness; therefore, Sufi scholars said: the benefit of His saying: {And when he attained his full maturity, We gave him wisdom and knowledge} is that He gave him that during the height of desire so it would be a means of protection for him.

I say: Since his protection and innocence are established by Allah Almighty's praise for him, what the weak narrator Ibn Uthman said is not correct: that Sulayman bin Yasar was among the most beautiful of people, and a woman desired him. She offered herself to him, but he refused her and reminded her [of God]. She said: "If you do not, I will defame you." So he left and abandoned her. He then saw Joseph the Truthful, peace be upon him, sitting in his dream and asked: "Are you Joseph?" He replied: "I am the Joseph who desired, and you are the Sulayman who did not desire" (1). For this implies that the level of sainthood (Wilayah) is higher than the level of prophethood, which is impossible. Even if we considered Joseph not to be a prophet, his status would be sainthood, so he would be protected like him. If doors were locked on Sulayman, and he was terrified by the speech and address, the words and the answer, with the length of companionship, temptation and great trial would have been feared for him, and Allah knows best.

His saying, Exalted is He: {Had he not seen the proof of his Lord}. "An" is in the nominative case (Raf'); meaning: had he not seen the proof of his Lord. The apodosis (answer) is omitted because the listener knows it (2), meaning: then what would have happened would have happened. This proof is not mentioned in the Quran; it is narrated from Ali bin Abi Talib that Zulaikha went to an idol crowned with pearls and rubies in a corner of the house and covered it with a cloth. He asked: "What are you doing?" She said: "I am ashamed for my god to see me in this state." Joseph said: "I am more worthy of being ashamed before Allah" (3).

---

(1) Narrated by Abu Nu’aym in Al-Hilya 2/190-191, and Al-Bayhaqi in Al-Shu’ab (7111) and (7280), and its chain is broken as mentioned by Al-Dhahabi in Al-Siyar 4/444. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/323. (3) Narrated from Ali by Abu Nu’aym in Al-Hilya

3/181. And narrated by Al-Tha'labi in Al-'Ara'is p. 123 from Ali bin Al-Husayn, and similarly mentioned by Al-Baghawi in Al-Tafsir 2/420-421, from Ali bin Al-Husayn.

सूरह यूसुफ, आयतें 23 - 24 316

उनकी सभा के अंत से एक व्यक्ति खड़ा हुआ - जो हर वर्ग के लोगों से भरी हुई थी - और कहा: "हे शेख, हे हमारे स्वामी, क्या यूसुफ ने इच्छा की और फिर उसे पूरा नहीं किया?" उन्होंने कहा: "हाँ, क्योंकि दिव्य कृपा वहीं से थी।" शिक्षक और शिक्षार्थी की मधुरता को देखें, और अपनी बात में एक आम आदमी की बुद्धिमत्ता को देखें, और विद्वान के संक्षिप्त और व्यापक उत्तर को देखें; इसलिए सूफ़ी विद्वानों ने कहा: उनके इस कथन का लाभ: {और जब वह अपनी पूर्ण परिपक्वता को पहुँच गया, तो हमने उसे हिकमत (बुद्धिमत्ता) और ज्ञान प्रदान किया} यह है कि उन्होंने उसे यह सब इच्छा के प्रबल होने के समय दिया ताकि यह उसके लिए सुरक्षा का कारण बने।

मैंने कहा: जब अल्लाह तआला द्वारा उनकी प्रशंसा के माध्यम से उनकी सुरक्षा और निर्दोषता स्थापित हो गई है, तो इब्न उस्मान जैसे कमजोर कथावाचक ने जो कहा है वह सही नहीं है: कि सुलेमान बिन यसार लोगों में सबसे सुंदर चेहरे वाले थे, और एक महिला ने उनकी इच्छा की। उसने स्वयं को उन्हें अर्पित किया, लेकिन उन्होंने उसे मना कर दिया और उसे [ईश्वर की] याद दिलाई। उसने कहा: "यदि आप ऐसा नहीं करते हैं, तो मैं आपको बदनाम कर दूँगी।" इसलिए वह बाहर चले गए और उसे छोड़ दिया। फिर उन्होंने अपने सपने में यूसुफ सिद्दीक (शांति उन पर हो) को बैठे हुए देखा और पूछा: "क्या आप यूसुफ हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "मैं वह यूसुफ हूँ जिसने इच्छा की थी, और आप वह सुलेमान हैं जिसने इच्छा नहीं की" (1)। क्योंकि इसका तात्पर्य यह है कि विलायत (संतत्व) का स्तर नबूवत (पैग़म्बरी) के स्तर से ऊँचा है, जो कि असंभव है। यदि हम यूसुफ को पैग़म्बर न भी मानें, तो भी उनका स्तर विलायत का होता, तो वे उनकी तरह सुरक्षित होते। यदि सुलेमान पर दरवाजे बंद कर दिए जाते, और वे बातचीत, संबोधन, शब्दों और उत्तरों से भयभीत होते, और साथ ही साथ लंबा साथ होता, तो उनके लिए फितना (प्रलोभन) और बड़ी परीक्षा का भय होता, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {यदि उसने अपने रब का प्रमाण न देख लिया होता}। यहाँ "अन्" रफ़' (कर्ता कारक) की स्थिति में है; अर्थात: यदि उसने अपने रब का प्रमाण न देखा होता। उत्तर श्रोता के ज्ञान के कारण हटा दिया गया है (2), अर्थात: तो वह होता जो होता। यह प्रमाण कुरान में वर्णित नहीं है; अली बिन अबू तालिब से रिवायत है कि ज़ुलैखा घर के एक कोने में मोतियों और माणिकों से सजी एक मूर्ति के पास गई और उसे कपड़े से ढक दिया। उन्होंने पूछा: "तुम क्या कर रही हो?" उसने

कहा: "मुझे अपने इस भगवान से शर्म आती है कि वह मुझे इस स्थिति में देखे।" यूसुफ ने कहा: "मैं अल्लाह से शर्मिंदा होने का अधिक पात्र हूँ" (3)।

---

(1) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 2/190-191 में और अल-बैहकी ने 'अश-शुआब' (7111) और (7280) में उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला टूटी हुई (मुनक़ति) है जैसा कि अल-ज़हबी ने 'अल-सियार' 4/444 में उल्लेख किया है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/323। (3) इसे अली से अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 3/181 में उद्धृत किया है। और अल-सा'लबी ने 'अल-अराइस' पृष्ठ 123 में अली बिन अल-हुसैन से इसे उद्धृत किया है, और इसी तरह अल-बग़वी ने 'अल-तफ़सीर' 2/420-421 में अली बिन अल-हुसैन से इसका उल्लेख किया है।

سورہ یوسف، آیات 23 - 24 316

ان کی مجلس کے آخری حصے سے ایک شخص کھڑا ہوا - جو ہر طبقے کے لوگوں سے بھری ہوئی تھی - اور کہا: اے شیخ، اے ہمارے سردار، کیا یوسف نے ارادہ کیا اور پھر اسے پورا نہیں کیا؟ انہوں نے کہا: ہاں، کیونکہ الٰہی عنایت وہیں سے تھی۔ پس عالم اور طالب علم کی مٹھاس کو دیکھو، اور ایک عام آدمی کی اپنے سوال میں ذہانت، اور عالم کے جواب میں اس کے اختصار اور جامعیت کو دیکھو؛ اسی لیے صوفی علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا فائدہ: {اور جب وہ اپنی پوری جوانی کو پہنچا تو ہم نے اسے حکمت اور علم عطا کیا} یہ ہے کہ اللہ نے اسے یہ سب خواہش کے غلبے کے وقت عطا کیا تاکہ یہ اس کے لیے عصمت (گناہوں سے بچنے) کا سبب بنے۔

میں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کی تعریف کے ذریعے ان کی عصمت اور براءت ثابت ہو گئی ہے، تو ابن عثمان جیسے ضعیف راوی کا یہ کہنا صحیح نہیں ہے کہ: سلیمان بن یسار لوگوں میں سب سے خوبصورت چہرے والے تھے، تو ایک عورت ان پر فریفتہ ہو گئی اور اس نے انہیں اپنی طرف مائل کرنا چاہا، لیکن انہوں نے انکار کیا اور اسے نصیحت کی، تو اس نے کہا: اگر تم نے ایسا نہ کیا تو میں تمہیں رسوا کر دوں گی۔ پس وہ باہر نکل گئے اور اسے چھوڑ دیا، پھر انہوں نے اپنے خواب میں یوسف صدیق علیہ السلام کو بیٹھے ہوئے دیکھا تو پوچھا: کیا آپ یوسف ہیں؟ انہوں نے فرمایا: میں وہ یوسف ہوں جس نے ارادہ کیا تھا، اور تم وہ سلیمان ہو جس نے ارادہ نہیں کیا (1)۔ کیونکہ اس سے یہ لازم آتا ہے کہ ولایت کا درجہ نبوت کے درجے سے بلند ہو، اور یہ محال ہے۔ اگر ہم یوسف علیہ السلام کو نبی نہ بھی مانیں تو ان کا درجہ ولایت کا ہوتا، تو وہ ان کی طرح محفوظ ہوتے۔ اور اگر سلیمان پر دروازے بند کر دیے جاتے، اور وہ کلام اور

خطاب، گفتگو اور جواب، اور طویل صحبت کے ساتھ خوفزدہ ہوتے، تو ان کے لیے فتنے اور بڑی آزمائش کا خوف ہوتا، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر وہ اپنے رب کی برہان (دلیل) نہ دیکھ لیتا}۔ یہاں "اَن" رفع کی جگہ پر ہے؛ یعنی: اگر وہ اپنے رب کی برہان نہ دیکھ لیتے۔ اور جواب (جزا) سننے والے کے علم کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے (2)، یعنی: تو وہی ہوتا جو ہونا تھا۔ اور یہ برہان قرآن میں مذکور نہیں ہے؛ پس حضرت علی بن ابی طالب سے مروی ہے کہ زلیخا گھر کے ایک کونے میں موتیوں اور یاقوت سے جڑے ایک بت کے پاس گئی اور اسے کپڑے سے ڈھانپ دیا، تو آپ نے پوچھا: تم کیا کر رہی ہو؟ اس نے کہا: مجھے اپنے اس معبود سے شرم آتی ہے کہ وہ مجھے اس حالت میں دیکھے۔ تو یوسف علیہ السلام نے فرمایا: میں اللہ سے شرم کرنے کا زیادہ حقدار ہوں (3)۔

---

(1) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 2/190-191 میں، اور بیہقی نے الشعب (7111) اور (7280) میں نکالا ہے، اور اس کی سند منقطع ہے جیسا کہ ذہبی نے السیر 4/444 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن، للنحاس 2/323۔ (3) اسے علی رضی اللہ عنہ سے ابو نعیم نے الحلیہ 3/181 میں نکالا ہے۔ اور اسے ثعلبی نے العرائس ص 123 میں علی بن الحسین سے نکالا ہے، اور اسی طرح بغوی نے التفسیر 2/420-421 میں علی بن الحسین سے اسے ذکر کیا ہے۔

And this is the best of what has been said about it; because it involves establishing proof. And it was said: He saw written on the ceiling of the house: {And do not approach adultery. Indeed, it is ever an immorality and is evil as a way} [Al-Isra: 32] (1). And Ibn Abbas said: A hand appeared with it written upon it: {And indeed, [appointed] over you are keepers} [Al-Infitar: 10] (2). And some people said: He remembered the covenant and pact of Allah. And it was said: It was called out: O Joseph! You are written in the register of prophets, and you do the deeds of the foolish?! (3) And it was said: He saw an image of Jacob on the walls (4) biting his fingertip, threatening him, so he calmed down, and his desire left from his fingertips. This was said by Qatadah, Mujahid, Al-Hasan, Al-Dahhak, Abu Salih, and Said ibn Jubayr (5). And Al-A'mash narrated from Mujahid who said: He [Joseph] loosened his trousers, so Jacob appeared before him and said to him: O Joseph! So he turned away fleeing. And Sufyan narrated from Abi Husayn from Said ibn Jubayr who said: Jacob appeared to him, struck his chest, and his desire left from his fingertips (6). Mujahid said: So twelve males were born to each of Jacob's children, except Joseph, to whom only two boys were born, and it decreased by that...

(1) Reported by Al-Tabari 13/98 from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi. (2) Reported at length by Al-Thalabi in Al-Arais p. 122, and Al-Wahidi in Al-Wasit 2/608 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (3) Previously on p. 314 of this volume from Ibn Abbas and Qatadah. (4) In (Z) and (Th): The wall. (5) Their saying was reported by Al-Tabari 13/90 - 97. (6) Al-Nahhas mentioned the two reports in Ma'ani al-Quran 3/412, and the report of Said ibn Jubayr was reported by Al-Tabari 13/91 and 92. Abu Hayyan said in Al-Bahr 5/295: The proof that Joseph saw is the knowledge that Allah gave him, which indicates the prohibition of what Allah has forbidden.

और इसके बारे में जो कहा गया है उसमें यह सबसे अच्छा है; क्योंकि इसमें प्रमाण स्थापित करना शामिल है। और यह कहा गया: उसने घर की छत पर लिखा हुआ देखा: {और व्यभिचार के निकट न जाओ। वास्तव में, वह एक अश्लीलता है और एक बुरा मार्ग है} [अल-इसरा: 32] (1)। और इब्न अब्बास ने कहा: एक हाथ दिखाई दिया जिस पर लिखा था: {और वास्तव में, तुम पर रक्षक नियुक्त हैं} [अल-इन्फ़ितार: 10] (2)। और कुछ लोगों ने कहा: उसे अल्लाह की वाचा और संधि याद आ गई। और यह कहा गया: पुकारा गया: हे यूसुफ! तुम नबियों के रजिस्टर में लिखे गए हो, और तुम मूर्खों वाला काम करते हो?! (3) और यह कहा गया: उसने दीवारों पर याकूब की एक छवि देखी (4) जो अपनी उंगली काट रहे थे और उसे डरा रहे थे, तो वह शांत हो गया और उसकी कामुक इच्छा उसकी उंगलियों के पोरों से निकल गई। यह कतादा, मुजाहिद, अल-हसन, अल-दह्हाक, अबू सालेह और सईद इब्न जुबैर ने कहा है (5)। और अल-अमश ने मुजाहिद से रिवायत की, उन्होंने कहा: उसने [यूसुफ ने] अपना पजामा ढीला किया, तो याकूब उनके सामने प्रकट हुए और उनसे कहा: हे यूसुफ! तो वह पीठ फेर कर भाग गया। और सुफियान ने अबी हुसैन से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से रिवायत की, उन्होंने कहा: याकूब उनके सामने प्रकट हुए, उनके सीने पर मारा, और उनकी कामुक इच्छा उनकी उंगलियों के पोरों से निकल गई (6)। मुजाहिद ने कहा: याकूब की संतानों में से प्रत्येक के बारह पुत्र पैदा हुए, सिवाय यूसुफ के, जिनके केवल दो लड़के पैदा हुए, और उस कारण से कमी आई...

(1) मुहम्मद बिन काब अल-कुराज़ी से अल-तबरी 13/98 द्वारा निकाला गया। (2) अल-थलाबी द्वारा अल-अराइस पृष्ठ 122 में विस्तार से निकाला गया, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/608 में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला गया। (3) इस खंड के पृष्ठ 314 पर इब्न अब्बास और कतादा से पहले उल्लेख किया गया है। (4) (ज़) और (ज़) में: दीवार। (5) उनके कथन को अल-तबरी 13/90 - 97 द्वारा निकाला गया। (6) अल-नहहास ने मा'नी अल-कुरान 3/412 में दोनों खबरों का उल्लेख किया है, और सईद इब्न जुबैर की खबर को अल-तबरी 13/91 और 92 द्वारा निकाला गया है। अबू हयान ने अल-बहर 5/295 में कहा: और वह प्रमाण जो यूसुफ ने देखा, वह वह ज्ञान है जो अल्लाह ने उन्हें दिया था, जो अल्लाह द्वारा हराम की गई चीजों की मनाही को दर्शाता है।

اور اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے بہتر ہے؛ کیونکہ اس میں دلیل قائم کرنا پایا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: اس نے گھر کی چھت پر لکھا ہوا دیکھا: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰٓ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾ [الإسراء: ۳۲] (۱)۔ اور ابن عباس نے کہا: ایک ہاتھ ظاہر ہوا جس پر لکھا تھا: ﴿وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ﴾ [الانفطار: ۱۰] (۲)۔ اور ایک گروہ نے کہا: اسے اللہ کا عہد اور میثاق یاد آگیا۔ اور کہا گیا: ندا دی گئی: اے یوسف! تم انبیاء کے دیوان میں لکھے ہوئے ہو، اور تم بیوقوفوں والا عمل کرتے ہو؟! (۳)۔ اور کہا گیا: اس نے دیواروں پر یعقوب (علیہ السلام) کی صورت دیکھی (۴) جو اپنی انگلی دانتوں تلے دبائے اسے ڈرا رہے تھے، تو وہ پرسکون ہو گئے، اور ان کی شہوت انگلیوں کے پوروں سے نکل گئی۔ یہ قتادہ، مجاہد، حسن، ضحاک، ابوصالح اور سعید بن جبیر نے کہا ہے (۵)۔ اور اعمش نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اس نے اپنی شلوار کی گرہ کھولی تو یعقوب (علیہ السلام) ان کے سامنے آگئے اور کہا: اے یوسف! تو وہ پیٹھ پھیر کر بھاگ کھڑے ہوئے۔ اور سفیان نے ابی حصین سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: یعقوب (علیہ السلام) ان کے سامنے آگئے، ان کے سینے پر مارا تو ان کی شہوت انگلیوں کے پوروں سے نکل گئی (۶)۔ مجاہد نے کہا: یعقوب (علیہ السلام) کی اولاد میں سے ہر ایک کے ہاں بارہ بارہ بیٹے پیدا ہوئے، سوائے یوسف کے جن کے ہاں صرف دو لڑکے پیدا ہوئے، اور اس وجہ سے کمی واقع ہوئی...

(۱) اسے طبری نے ۱۳/۹۸ میں محمد بن کعب القرظی سے نقل کیا ہے۔ (۲) اسے ثعلبی نے 'العرائس' ص ۱۲۲ میں تفصیل سے اور واحدی نے 'الوسیط' ۶۰۸/۲ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ (۳) اس پارے کے ص ۳۱۴ پر ابن عباس اور قتادہ سے گزر چکا ہے۔

(۴) نسخہ (ز) اور (ظ) میں ہے: 'الجدار' (دیوار)۔ (۵) ان کا قول طبری نے ۱۳/۹۰ - ۹۷ میں نقل کیا ہے۔ (۶) نحاس نے 'معانی القرآن' ۴۱۲/۳ میں دونوں روایتوں کا ذکر کیا ہے، اور سعید بن جبیر کی روایت طبری نے ۱۳/۹۱ اور ۹۲ میں نقل کی ہے۔ ابو حیان نے 'البحر المحیط' ۲۹۵/۵ میں کہا: اور وہ برہان جو یوسف (علیہ السلام) نے دیکھا، وہ وہ علم ہے جو اللہ نے انہیں عطا کیا تھا جو اللہ کی حرام کردہ چیزوں کی حرمت پر دلالت کرتا ہے۔

Surah Yusuf, Verses 23 - 25 318 ...desire for his child (1). It was said otherwise. In summary, that proof was a sign from Allah's signs, which Allah showed to Joseph until his faith grew strong, and he abstained from the sin. His statement (Exalted is He): {Thus [it was] that We might avert from him evil and immorality.} The 'kaf' in "ka-dhalika" (thus) can be in the nominative case, as it is the predicate of a deleted subject, the estimation being: [The matter of] the proofs is thus, and it [can also be] an adjective for a deleted infinitive; meaning: We showed him the proofs a seeing like that (2). And "al-su'" (evil): desire, and "al-fahsha'" (immorality): direct contact. It was said: "al-su'" is ugly praise, and "al-fahsha'" is adultery. It was said: "al-su'" is betrayal of his companion, and "al-fahsha'" is committing the lewd act. It was said: "al-su'" is the punishment of the Mighty King (3). Ibn Kathir, Abu Amr, and Ibn Amir read: {al-mukhliseen} (those who are sincere) with a 'kasra' on the 'lam', and its interpretation is: those who were sincere in their obedience to Allah. The rest read it with a 'fatha' on the 'lam' {al-mukhlasseen}, and its interpretation is: those whom Allah chose for His message. Joseph (peace be upon him) possessed both of these attributes; because he was sincere in obedience to Allah the Exalted, and chosen for the message of Allah the Exalted (4). His statement (Exalted is He): {And they both raced to the door, and she tore his shirt from the back, and they found her husband at the door. She said, 'What is the recompense of one who intended evil for your family except that he be imprisoned or a painful punishment?' 25} His statement (Exalted is He): {And they both raced to the door, and she tore his shirt from the back.} In it are two issues:

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/26. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/385, and similarly in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/323, and what was previously between brackets is from them. (3) These sayings are seen in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/102, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/416, and Al-Nukat wa al-'Uyun 3/26. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/26, and the two readings are in Al-Sab'ah p. 348, and Al-Taysir p. 128.

सूरा यूसुफ, आयतें 23 - 25 318 ...अपनी संतान की इच्छा (1)। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं। सारांश यह है कि वह प्रमाण अल्लाह की निशानियों में से एक निशानी थी, जिसे अल्लाह ने यूसुफ को दिखाया ताकि उनका ईमान मज़बूत हो जाए और वह पाप से बच सकें। अल्लाह का कथन: {इसी प्रकार ताकि हम उनसे बुराई और निर्लज्जता को दूर रखें।} "क-ज़ालिका" (इसी प्रकार) में 'काफ़' रफ़अ (nominative case) में हो सकता है, इस प्रकार कि यह एक हटाए गए विषय (मूबतदा) की खबर (predicate) हो, अनुमान यह है: [प्रमाणों का मामला] इसी तरह है। और यह एक हटाए गए स्रोत (मस्दर) का विशेषण भी हो सकता है; यानी: हमने उन्हें उसी तरह के प्रमाण दिखाए (2)। और "अस-सू" (बुराई): इच्छा, और "अल-फ़हशा" (निर्लज्जता): प्रत्यक्ष संपर्क। कहा गया है: "अस-सू" का अर्थ है बुराई वाली प्रशंसा, और "अल-फ़हशा" का अर्थ है व्यभिचार। कहा गया है: "अस-सू" का अर्थ है अपने साथी के साथ विश्वासघात, और "अल-फ़हशा" का अर्थ है अश्लील कृत्य करना। कहा गया है: "अस-सू" का अर्थ है अज़ीज़ राजा का दंड (3)। इब्न कसीर, अबू अम्र और इब्न आमिर ने 'लाम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ {अल-मुख़्लिसीन} (निष्ठावान लोग) पढ़ा है, और इसका अर्थ है: वे लोग जो अल्लाह की आज्ञाकारिता में सच्चे थे। बाकी लोगों ने 'लाम' पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ {अल-मुख़्लससीन} पढ़ा है, और इसका अर्थ है: वे लोग जिन्हें अल्लाह ने अपने संदेश के लिए चुना था। यूसुफ (उन पर शांति हो) इन दोनों गुणों के स्वामी थे; क्योंकि वह अल्लाह की आज्ञाकारिता में सच्चे थे, और अल्लाह के संदेश के लिए चुने गए थे (4)। अल्लाह का कथन: {और वे दोनों दरवाज़े की ओर दौड़े, और उसने उसका कुर्ता पीछे से फाड़ दिया, और उन्होंने उसके पति को दरवाज़े पर पाया। उसने कहा, 'उस व्यक्ति का क्या बदला है जिसने तुम्हारे परिवार के साथ बुराई का इरादा किया हो, सिवाय इसके कि उसे कैद कर लिया जाए या कोई दर्दनाक सजा दी जाए?' 25} अल्लाह का कथन: {और वे दोनों दरवाज़े की ओर दौड़े, और उसने उसका कुर्ता पीछे से फाड़ दिया।} इसमें दो मसले हैं:

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/26। (2) मुश्किल एराब अल-कुरआन 1/385, और इसी तरह अल-नहहास की एराब अल-कुरआन 2/323 में, और कोष्ठकों के बीच जो पहले आया वह उनमें से है। (3) ये बातें अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरआन 3/102, अल-नहहास की मानी अल-कुरआन 3/416 और अल-नुकत वल-उयून 3/26 में देखी जा सकती हैं। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/26, और दो कअत (पठन) अल-सबआ पृष्ठ 348 और अल-तयसीर पृष्ठ 128 में हैं।

سورة یوسف، آیات ۲۳ - ۲۵ ۳۱۸ ... اپنی اولاد کی خواہش (۱)۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ خلاصہ یہ کہ وہ برہان (دلیل) اللہ کی نشانیوں میں سے ایک نشانی تھی، جسے اللہ نے یوسف کو دکھایا یہاں تک کہ ان کا ایمان مضبوط ہو گیا، اور وہ گناہ سے باز رہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {كذلك لنصرف عنه السوء والفحشاء} (اسی طرح تاکہ ہم ان سے برائی اور بے حیائی کو دور کر دیں)۔ "كذلك" میں 'کاف' حالتِ رفع میں ہو سکتا ہے، اس طرح کہ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہو، تقدیر یہ ہے: [برہان کا معاملہ] اسی طرح ہے، اور [یہ بھی ہو سکتا ہے کہ] یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہو؛ یعنی: ہم نے انہیں اس طرح کے مشاہدے کے ساتھ برہان دکھائے (۲)۔ اور "السوء" (برائی): خواہش، اور "الفحشاء" (بے حیائی): مباشرت۔ کہا گیا ہے: "السوء" سے مراد بری تعریف ہے، اور "الفحشاء" سے مراد زنا ہے۔ کہا گیا ہے: "السوء" اپنے ساتھی کی خیانت، اور "الفحشاء" فحش کام کا ارتکاب۔ کہا گیا ہے: "السوء" سے مراد عزیز بادشاہ کی سزا ہے (۳)۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو اور ابن आमिर ने 'لام' کے نیچے زیر کے ساتھ {المُخْلِصِينَ} پڑھا ہے، اور اس کی تاویل ہے: وہ لوگ جنہوں نے اللہ کی اطاعت کو خالص کیا۔ اور باقیوں نے 'لام' پر زبر کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کی تاویل ہے: وہ لوگ جنہیں اللہ نے اپنی رسالت کے لیے چن لیا، اور یوسف علیہ السلام ان دونوں صفتوں کے حامل تھے؛ کیونکہ وہ اللہ تعالیٰ کی اطاعت میں مخلص تھے، اور اللہ تعالیٰ کی رسالت کے لیے منتخب کیے گئے تھے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {واستبقا الباب وقدت قميصه من دبر وألفيا سيدها لدا الباب قالت ما جزاء من أراد بأهلك سوءا إلا أن يسجن أو عذاب أليم ۲۵} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {واستبقا الباب وقدت قميصه من دبر} (اور وہ دونوں دروازے کی طرف دوڑے اور اس نے اس کا کرتہ پیچھے سے پھاڑ دیا)۔ اس میں دو مسئلے ہیں:

(۱) النکت والعیون ۲۶/۳۔ (۲) مشکل إعراب القرآن ۳۸۵/۱، اور اسی طرح إعراب القرآن للنحاس ۳۲۳/۲ میں ہے، اور جو کچھ قوسین میں گزرا وہ ان میں سے ہے۔ (۳) یہ اقوال معانی القرآن للزجاج ۱۰۲/۳، معانی القرآن للنحاس ۴۱۶/۳، اور النکت والعیون ۲۶/۳ میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (۴) النکت والعیون ۲۶/۳، اور دونوں قرأتیں السبعہ ص ۳۴۸، اور التیسیر ص ۱۲۸ میں ہیں۔

Surah Yusuf: Verse 25

319

First: The words of the Almighty: "And they raced to the door". The scholars said: This is part of the miraculous brevity of the Quran, in which meanings are concentrated; and that is because when he saw the proof of his Lord, he fled from her, and they raced; she to pull him back to herself, and he to escape from her. She caught him before he could exit, so she tore his shirt from behind - meaning from his back - she grabbed the top of his shirt, and the shirt tore at its collar, and the tear went down to the bottom of the shirt (1). "Al-Istibaq" (racing) means seeking to reach a thing first, and from it comes the word "Sibaq" (race). "Al-Qadd" means cutting, and it is mostly used for what is lengthwise; Al-Nabigha said:

It tears through the Saluqi [armor] of double-woven fabric... and strikes sparks of fire like fireflies from the flintstones (2)

"Al-Qatt" with the letter 'Ta' is used for what is widthwise (3).

Al-Mufaddal bin Harb said: I read in a Mushaf: "When he saw his shirt 'utta' (was torn) from behind" (4), meaning it was split. Yaqub said (5): "Al-'Att" is a split in sound skin and sound cloth.

The Alif was dropped from "Istabaqa" in pronunciation because of its stillness (sukun) and the stillness of the Lam after it, just as it is said: "Ja'ani 'Abdu Allah" (Abdullah came to me) in the dual form. Among the Arabs are those who say: "Ja'ani 'Abda Allah", retaining the Alif without a Hamza, combining two stationary letters because the second is assimilated (mudgham) and the first is a letter of prolongation (madd). Others say: "Abda Allah" by retaining the Alif and the Hamza, as you would say in a pause (6).

Second: In the verse, there is evidence for analogy (Qiyas), consideration, and acting upon custom and habit, because of what was mentioned...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/235. (2) Diwan of al-Nabigha al-Dhubyani p. 11, and previously p. 218 of this volume with the narration: "Tajudhthu al-Saluqiyya...". (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/235. (4) Mentioned by al-Zamakhshari in Asas al-Balagha (att), and al-Saghani in al-Ubab al-Zakhir (att) from al-Mufaddal, and Ibn Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 3/236 without attribution. Al-Saghani said: I do not know of anyone from the people of anomalous recitations who read it this way.

End. And we did not find [more information on] al-Mufaddal bin Harb. (5) He is Ibn al-Sikkit, and his words in Tahdhib al-Alfadh 1/104 are shortened to the phrase: "Al-att: the split", and see Tahdhib al-Lugha 1/86. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/323-324.

सूरह यूसुफ़: आयत 25

319

पहली [बात]: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और वे दोनों दरवाज़े की ओर दौड़े"। विद्वानों ने कहा: यह कुरान की चमत्कारी संक्षिप्तता का हिस्सा है जिसमें अर्थों का समावेश होता है; और वह इसलिए कि जब उन्होंने अपने रब का प्रमाण देखा, तो वे उससे दूर भागे, और वे दोनों एक-दूसरे से आगे निकलने की कोशिश करने लगे; वह उन्हें अपनी ओर वापस लाने के लिए, और वे उससे बचने के लिए। उसने उन्हें बाहर निकलने से पहले पकड़ लिया, तो उसने उनका कुर्ता पीछे से फाड़ दिया - यानी पीछे की ओर से - उसने उनके कुर्ते के ऊपरी हिस्से को पकड़ लिया और कुर्ता उसके कॉलर के पास फट गया, और फटन कुर्ते के नीचे तक पहुँच गई (1)। "अल-इस्तिबाक" (होड़) का अर्थ है किसी चीज़ तक पहले पहुँचने की कोशिश करना, और इसी से "सिबाक" (दौड़) शब्द बना है। "अल-क़द्द" का अर्थ है काटना, और इसका उपयोग अधिकतर लंबाई में काटने के लिए किया जाता है; अल-नाबिगा ने कहा:

यह दोहरी बुनाई वाले सलूकी [कवच] को फाड़ देता है... और चकमक पत्थरों से जुगनू जैसी आग की चिंगारी निकालता है (2)

"अल-क़त्त" (तौ के साथ) का उपयोग चौड़ाई में काटने के लिए किया जाता है (3)।

अल-मुफद्दल बिन हर्ब ने कहा: मैंने एक मुसहफ में पढ़ा: "जब उसने देखा कि उसका कुर्ता पीछे से 'उत्त' (फट गया) है" (4), जिसका अर्थ है 'फाड़ा गया'। याकूब ने कहा (5): "अल-अत्त" का अर्थ है स्वस्थ त्वचा और साबुत कपड़े में फटन।

"इस्तबका" से 'अलिफ़' को उच्चारण में हटा दिया गया है क्योंकि यह और इसके बाद वाला 'लाम' दोनों साकिन (स्थिर) हैं, जैसे कहा जाता है: "जा'नी अब्दुल्लाह" (तथनिया/द्विवचन में)। अरबों में से कुछ कहते हैं: "जा'नी अब्दा अल्लाह"; बिना हमजा के अलिफ़ को बरकरार रखते हुए, दो साकिनों को मिलाते हुए; क्योंकि दूसरा मुदगम (मिश्रित) है और पहला मद और लीन का अक्षर है। उनमें से कुछ कहते हैं: "अब्दा अल्लाह" अलिफ़ और हमजा दोनों को बरकरार रखते हुए, जैसा कि आप वक़्फ़ (विराम) में कहते हैं (6)।

दूसरी [बात]: इस आयत में कयास (तुलना), विचार, और रीति-रिवाजों एवं आदतों पर अमल करने का प्रमाण है; क्योंकि जो ज़िक्र किया गया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/235। (2) दीवान अल-नाबिगा अल-दुब्यानी पृ. 11, और इसी भाग के पृ. 218 पर रिवायत के साथ: "तजुद्दु अल-सलूकिया..."। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/235। (4) अल-ज़मख्शरी ने 'असास अल-बलाग़ा' (अत्त) में इसका ज़िक्र किया है, और अल-सग़ानी ने 'अल-उबाब अल-ज़खिर' (अत्त) में अल-मुफद्दल से, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/236 में बिना किसी संदर्भ के इसका ज़िक्र किया है। अल-सग़ानी ने कहा: मुझे शाज़ किरातों (विचित्र पाठों) के लोगों में से किसी के बारे में नहीं पता जिसने इसे इस तरह पढ़ा हो। समाप्त। और हमें अल-मुफद्दल बिन हर्ब के बारे में कोई और जानकारी नहीं मिली। (5) वह इब्न अल-सिक्कीत हैं, और 'तहजीब अल-अल्फ़ाज़' 1/104 में उनके शब्द संक्षिप्त रूप में हैं: "अल-अत्त: फटन", और देखें 'तहजीब अल-लुग़ा' 1/86। (6) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/323-324।

سورہ یوسف: آیت ۲۵

۳۱۹

پہلی [بات]: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَٱسۡتَبَقَا ٱلۡبَابَ﴾ یعنی "اور وہ دونوں دروازے کی طرف دوڑے"۔ علماء نے کہا: یہ قرآن کے معجزانہ اختصار میں سے ہے جس میں معانی سمٹ آتے ہیں؛ اور وہ اس لیے کہ جب انہوں نے اپنے رب کی برہان (دلیل) دیکھ لی تو وہ اس سے بھاگے، پس وہ دونوں ایک دوسرے کے مقابلے میں دوڑے؛ وہ (عورت) اس لیے کہ انہیں اپنی طرف واپس کھینچے، اور وہ (یوسف علیہ السلام) اس لیے کہ اس سے دور بھاگیں، پس اس نے انہیں باہر نکلنے سے پہلے ہی پکڑ لیا، اور ان کی قمیص پیچھے سے پھاڑ دی - یعنی ان کی پشت کی طرف سے - اس نے ان کی قمیص کے اوپری حصے کو پکڑا تو قمیص گریبان کے پاس سے پھٹ گئی، اور پھٹن قمیص کے نچلے حصے تک پہنچ گئی (۱)۔ "استباق" کا مطلب ہے کسی چیز کی طرف سبقت لے جانے کی کوشش کرنا، اور اسی سے "سباق" (دوڑ) نکلا ہے۔ اور "قَدّ" کا مطلب ہے کاٹنا، اور یہ زیادہ تر لمبائی میں کاٹنے کے لیے استعمال ہوتا ہے؛ نابغہ نے کہا:

وہ دوہرے بنے ہوئے سلوقی [زرہ] کو پھاڑ دیتا ہے... اور چقماق کے پتھروں سے جگنوؤں جیسی آگ کی چنگاریاں نکالتا ہے (۲)

اور "قَطّ" (ط کے ساتھ) چوڑائی میں کاٹنے کے لیے استعمال ہوتا ہے (۳)۔

اور مفضل بن حرب نے کہا: میں نے ایک مصحف میں پڑھا: "فَلَمَّا رأى قميصهُ عُطَّ من دُبُرٍ" (٤) یعنی پھاڑ دی گئی۔ یعقوب نے کہا (٥): "عَطّ" کا مطلب ہے صحیح و سالم جلد یا صحیح و سالم کپڑے میں شگاف یا پھٹن۔

اور "اسْتَبَقَا" سے الف تلفظ میں گر گیا ہے؛ کیونکہ اس پر بھی سکون ہے اور اس کے بعد والے 'لام' پر بھی سکون ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "جاءني عبدُ الله" (تثنیہ کی صورت میں)۔ اور عربوں میں سے کچھ وہ ہیں جو کہتے ہیں: "جاءني عبدا الله"؛ الف کو بغیر ہمزہ کے ثابت رکھتے ہوئے، دو ساکنوں کو جمع کرتے ہوئے؛ کیونکہ دوسرا مدغم ہے اور پہلا حرف مد و لین ہے۔ اور ان میں سے بعض کہتے ہیں: "عبدا أَلله" الف اور ہمزہ دونوں کے اثبات کے ساتھ، جیسا کہ تم وقف کی حالت میں کہتے ہو (٦)۔

دوسری [بات]: آیت میں قیاس، اعتبار، اور عرف و عادت پر عمل کرنے کی دلیل ہے؛ اس کی وجہ سے جو ذکر کیا گیا...

(١) المحرر الوجيز ٣ / ٢٣٥ ۔ (٢) ديوان النابغہ الذبيانی ص ١١ ، اور اس سے پہلے اس جلد کے ص ٢١٨ پر اس روایت کے ساتھ: "تَجُذُّ السَّلُوقِيَّ . . ." (٣) المحرر الوجيز ٣ / ٢٣٥ ۔ (٤) اسے زمخشری نے 'اساس البلاغہ' (عطط) میں، اور صغانی نے 'العباب الزاخر' (عطط) میں مفضل سے نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے 'المحرر الوجيز' ٣ / ٢٣٦ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ صغانی نے کہا: میں شواذ (غیر معروف قراتوں) والوں میں سے کسی کو نہیں جانتا جس نے اسے اس طرح پڑھا ہو۔ اھ اور ہمیں مفضل بن حرب کے بارے میں کوئی علم نہیں ہو سکا۔ (٥) وہ ابن السکیت ہیں، اور 'تہذیب الالفاظ' ١٠٤/١ میں ان کی بات مختصر لفظوں میں ہے: "العط: الشق" (یعنی شگاف)، اور دیکھیے 'تہذیب اللغہ' ١/ ٨٦ ۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٢٣ - ٣٢٤ ۔

320 Surah Yusuf: Verses 25 - 29

...from the tearing of the shirt from the front and from the back, and this is something that the Malikis alone mentioned in their books. That is because if the shirt is pulled from behind, it tears from that direction, and if it is pulled from the front, it tears from that direction, and this is what is most common (1).

The Almighty's saying: {And they found her master at the door} i.e., they found Al-Aziz (the minister) at the door. "Master" here refers to the husband, and the Copts call the husband "master" (2). It is said: "Alfah", "Sadafah", "Waratah", "Walatah", and "Latah" all have the same meaning. When she saw her husband, she sought a way to trick him and plotted, so {she said: "What is the recompense for one who intended evil for your family...} i.e., adultery {...except that he be imprisoned or a painful punishment"} she means: to be beaten painfully.

And "What is the recompense" is the beginning of the sentence, and its predicate is "that he be imprisoned". "Or a painful punishment" is a conjunction following the grammatical position of "that he be imprisoned"; because the meaning is: except imprisonment. It is also permissible to say: "or a painful punishment" [in the accusative case], meaning: or he be punished with a painful punishment; Al-Kisa'i said this (3).

The Almighty's saying: {He said, "It was she who sought to seduce me." And a witness from her family testified. "If his shirt is torn from the front, then she has told the truth, and he is of the liars. (26) But if his shirt is torn from the back, then she has lied, and he is of the truthful. (27) So when his master saw his shirt torn from the back, he said, "Indeed, it is of the women's plan. Indeed, your plan is great. (28) Joseph, ignore this. And, [wife], ask forgiveness for your sin. Indeed, you were of the sinners." (29)}

The Almighty's saying: {He said, "It was she who sought to seduce me." And a witness from her family testified.} There are three matters concerning this: First: The scholars said: when she exonerated herself, she was not sincere in her love - because the nature of...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1071 and 1073. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 3/27. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/324, and Zaid bin Ali read: "or a painful punishment", as in al-Bahr 5/297.

320 सूरह यूसुफ़: आयत 25 - 29

...कमीज के आगे और पीछे से फटने से, और यह एक ऐसी बात है जिसे मालिकियों ने अकेले अपनी पुस्तकों में उल्लेख किया है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि कमीज पीछे से खींची जाती है, तो वह उसी दिशा से फटती है, और यदि वह सामने से खींची जाती है, तो वह उसी दिशा से फटती है, और यही सामान्यतः होता है (1)।

अल्लाह का कथन: {और उन दोनों ने उसके स्वामी को द्वार के पास पाया} यानी, उन्होंने द्वार पर अल-अज़ीज़ को पाया। यहाँ 'स्वामी' से तात्पर्य पति से है, और कबाती लोग पति को 'स्वामी' कहते हैं (2)। यह कहा जाता है: "अल्फ़ा", "सादाफ़ा", "वरताह", "वलाताह", और "लाताह", इन सभी का अर्थ एक ही है। जब उसने अपने पति को देखा, तो उसने छल का रास्ता ढूँढा और साज़िश रची, तो {उसने कहा: "उस व्यक्ति का क्या बदला है जिसने तुम्हारे परिवार के साथ बुराई का इरादा किया हो...} यानी, व्यभिचार {...सिवाय इसके कि उसे कैद कर दिया जाए या दुखद दंड दिया जाए"} उसका मतलब है: उसे दर्दनाक तरीके से पीटा जाए।

और "क्या बदला है" वाक्य की शुरुआत है, और इसकी खबर (विधेय) है "कि उसे कैद किया जाए"। "या दुखद दंड" का व्याकरणिक संबंध "कि उसे कैद किया जाए" के स्थान से है; क्योंकि अर्थ है: कैद के अलावा कुछ नहीं। और यह भी जायज़ है: "या दुखद दंड" [कर्म कारक में], जिसका अर्थ है: या उसे दुखद दंड दिया जाए; अल-किसाई ने यह कहा है (3)।

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "उसी ने मुझे लुभाने की कोशिश की थी।" और उसके परिवार के एक गवाह ने गवाही दी। "यदि उसकी कमीज़ आगे से फटी है, तो वह (स्त्री) सच्ची है और वह (यूसुफ) झूठों में से है। (26) और यदि उसकी कमीज़ पीछे से फटी है, तो वह झूठी है और वह सच्चों में से है। (27) फिर जब (उसके पति ने) देखा कि उसकी कमीज़ पीछे से फटी है, तो उसने कहा, "निश्चय ही यह तुम स्त्रियों की चाल है। वास्तव में तुम्हारी चाल बहुत बड़ी है। (28) ऐ यूसुफ़, इसे अनदेखा करो। और (ऐ स्त्री), तू अपने पाप के लिए क्षमा माँग। वास्तव में तू ही अपराधियों में से थी।" (29)}

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "उसी ने मुझे लुभाने की कोशिश की थी।" और उसके परिवार के एक गवाह ने गवाही दी।} इसमें तीन मसले हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: जब उसने खुद को निर्दोष बताया, तो वह अपने प्यार में सच्ची नहीं थी - क्योंकि...

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 3/1071 और 1073। (2) अल-नुक़त वल-उयून 3/27। (3) इराब अल-क़ुरान, अल-नहस 2/324, और ज़ैद बिन अली ने पढ़ा: "या दुखद दंड", जैसा कि अल-बहर 5/297 में है।

320 سورہ یوسف: آیات ۲۵ - ۲۹

...قمیض کے آگے اور پیچھے سے پھٹنے سے، اور یہ ایسی بات ہے جس میں مالکیوں نے اپنی کتابوں میں انفرادیت اختیار کی ہے۔ وہ اس طرح کہ اگر قمیض پیچھے سے کھینچی جائے تو وہ اسی سمت سے پھٹتی ہے، اور اگر وہ آگے سے کھینچی جائے تو وہ اسی سمت سے پھٹتی ہے، اور یہی عام طور پر ہوتا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْبَابِ﴾ یعنی: انہوں نے عزیز کو دروازے کے پاس پایا۔ اور 'سید' سے مراد شوہر ہے، اور قبطی لوگ شوہر کو 'سید' کہتے ہیں (۲)۔ کہا جاتا ہے: "ألفاه"، "صادفه"، "وارطه"، "والطه" اور "لاطه"، ان سب کا ایک ہی معنی ہے۔ جب اس نے اپنے شوہر کو دیکھا تو اس نے حیلہ سازی کا راستہ تلاش کیا اور چال چلی، تو ﴿کہنے لگی: "اس شخص کی کیا سزا ہے جس نے تیرے گھر والوں کے ساتھ برائی کا ارادہ کیا ہو...﴾ یعنی: بدکاری ﴿...بجز اس کے کہ اسے قید کر دیا جائے یا دردناک عذاب دیا جائے"﴾ اس کا مطلب ہے: اسے تکلیف دہ مار ماری جائے۔

اور «ما جَزاءُ» مبتدا ہے، اور اس کی خبر «أَنْ يُسْجَنَ» ہے۔ «أَوْ عَذَابٌ» کا عطف «أَنْ يُسْجَنَ» کے محل پر ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: سوائے قید کے۔ اور یہ بھی جائز ہے: «أو عذاباً أليماً» (منصوب)، اس معنی میں کہ: یا اسے دردناک عذاب دیا جائے؛ یہ الکسائی نے کہا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اس نے کہا: "اسی نے مجھے اپنی طرف مائل کرنا چاہا تھا" اور اس کے گھر والوں میں سے ایک گواہ نے گواہی دی کہ "اگر اس کا قمیض آگے سے پھٹا ہوا ہے تو وہ سچی ہے اور وہ جھوٹوں میں سے ہے۔ (۲۶) اور اگر اس کا قمیض پیچھے سے پھٹا ہوا ہے تو اس نے جھوٹ بولا ہے اور وہ سچوں میں سے ہے۔ (۲۷) پھر جب اس (شوہر) نے دیکھا کہ اس کا

قمیض پیچھے سے پھٹا ہوا ہے تو اس نے کہا: "بے شک یہ تم عورتوں کی چال ہے، یقیناً تمہاری چال بہت بڑی ہے۔ (۲۸) اے یوسف! اس سے درگزر کر۔ اور (اے عورت!) اپنے گناہ کی معافی مانگ، بے شک تو ہی خطاکاروں میں سے ہے" (۲۹)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اس نے کہا: "اسی نے مجھے اپنی طرف مائل کرنا چاہا تھا" اور اس کے گھر والوں میں سے ایک گواہ نے گواہی دی﴾۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: علماء نے کہا: جب اس نے خود کو بری الذمہ قرار دیا، اور وہ اپنی محبت میں سچی نہیں تھی - کیونکہ...

---

(۱) احکام القرآن، ابن العربی ۳/ ۱۰۷۱ و ۱۰۷۳۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۲۷۔ (۳) اعراب القرآن، النحاس ۲/ ۳۲۴، اور زید بن علی نے پڑھا: «أو عذاباً أليماً»، جیسا کہ البحر ۵/ ۲۹۷ میں ہے۔

The lover prefers the beloved - he said: {It was she who tried to seduce me}. Yusuf spoke the truth in response to her slander and lies against him. Nawf al-Shami and others said: Yusuf, peace be upon him, had not spoken to reveal the matter, but when she persisted in her injustice, he got angry and spoke the truth (2).

Second: {And a witness from her own family testified} because when they contradicted each other in statement, the King needed a witness to know the truthful from the liar. So a witness from her family testified, meaning: a judge from her family ruled; because it was a judgment from him, not a testimony (3).

There has been disagreement regarding this witness into four views: First: That it was an infant in the cradle who spoke. Al-Suhayli said: This is the correct view, due to the Hadith reported regarding it from the Prophet ﷺ, which is his saying: "None spoke in the cradle except three," and he mentioned among them Yusuf's witness (4). Abu Nasr al-Qushayri said: It was said: He was an infant in the cradle in the house and was her nephew (her sister's son). Said ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas from the Prophet ﷺ that he said: "Four spoke when they were small," and he mentioned among them Yusuf's witness (5). This is one view.

Second: That the witness was the tearing of the shirt; reported by Ibn Abi Najih from Mujahid (6). This is a valid metaphor linguistically, for the language of circumstances is more eloquent than the language of words. The Arabs may attribute speech to inanimate objects and report about them based on their qualities. This is frequent in their poetry and speech. Among the sweetest is the saying of some: The wall said to the peg: "Why do you split me?" It replied: "Ask the one who is hammering me." However, Allah's later saying: {from her family} invalidates the shirt being the witness (7).

---

(1) In (D) and Al-Muharrar al-Wajiz 3/236 (and the wording is from it): [acting] upon. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/236, and reported by al-Tabari 13/104 in a similar manner. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/27-28. (4) Al-Ta'rif wa al-I'lam pp. 80-81, and the Hadith is mentioned previously in 5/139. (5) Reported by Ahmad (2822), al-Bazzar (54-Kashf), al-Tabari 13/106, and al-Hakim 2/496-497 as marfu', and Ahmad also reported it (2821) as mawquf. (6) Reported by al-Tabari 13/111. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1072, and in it occurs: "wa min ajlaahu" instead of "wa min ahlaahu".

प्रेमी अपने प्रिय को प्राथमिकता देता है - उसने कहा: {उसी ने मुझे लुभाने की कोशिश की थी}। यूसुफ़ ने उसके द्वारा लगाए गए झूठे आरोपों और झूठ के जवाब में सच बोला। नौफ़ अल-शामी और अन्य लोगों ने कहा: यूसुफ़ (उन पर शांति हो) ने मामले का खुलासा करने के लिए बोलना शुरू नहीं किया था, लेकिन जब वह अपने अन्याय पर अड़ी रही, तो उन्हें क्रोध आया और उन्होंने सच कह दिया (2)।

दूसरा: {और उसके अपने परिवार के एक गवाह ने गवाही दी} क्योंकि जब उन दोनों के बयानों में विरोधाभास हुआ, तो राजा को सच बोलने वाले और झूठ बोलने वाले को जानने के लिए एक गवाह की आवश्यकता हुई। तो उसके परिवार के एक गवाह ने गवाही दी, यानी: उसके परिवार के एक न्यायाधीश ने फैसला सुनाया; क्योंकि यह उसकी ओर से एक निर्णय था, न कि केवल एक गवाही (3)।

इस गवाह के बारे में चार राय हैं: पहला: कि वह पालने में बोलने वाला एक शिशु था। अल-सुहैली ने कहा: यही सही है; क्योंकि पैगंबर ﷺ से इसके बारे में एक हदीस आई है, जो उनका यह कहना है: "पालने में केवल तीन ही बोले हैं," और उन्होंने उनमें यूसुफ़ के गवाह का उल्लेख किया (4)। अबू नस्र अल-कुशैरी ने कहा: कहा गया है कि वह घर में पालने में एक बालक था और उसकी मौसी का बेटा था। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास के माध्यम से पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "चार लोग तब बोले जब वे छोटे थे," और उन्होंने उनमें यूसुफ़ के गवाह का उल्लेख किया (5)। यह एक मत है।

दूसरा: कि गवाह कमीज का फटना था; इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत किया है (6)। यह भाषाई दृष्टि से एक सही रूपक (metaphor) है; क्योंकि स्थितियों की भाषा शब्दों की भाषा से अधिक प्रभावशाली होती है। अरब लोग निर्जीव वस्तुओं के लिए भाषण का गुण आरोपित करते हैं और उनके गुणों के आधार पर उनके बारे में बताते हैं। यह उनकी कविता और भाषा में बहुत अधिक है। उनमें से सबसे सुंदर कुछ लोगों का यह कहना है: दीवार ने खूँटी से कहा: "तुम मुझे क्यों चीर रही हो?" उसने कहा: "उससे पूछो जो मुझे ठोक रहा है।" हालांकि, अल्लाह का बाद में यह कहना: {उसके परिवार में से} इस बात को खारिज करता है कि कमीज गवाह हो सकती है (7)।

---

(1) (द) में और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/236 में (और शब्द वहीं से हैं): पर। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/236, और अल-तबरी 13/104 द्वारा इसी तरह रिपोर्ट किया गया। (3) अल-नुकात वल-

उयून 3/27-28। (4) अल-तारीफ वल-इलाम पृ. 80-81, और हदीस पहले 5/139 में आ चुकी है। (5) अहमद (2822), अल-बज़ार (54-कशफ), अल-तबरी 13/106, और अल-हाकिम 2/496-497 द्वारा मरफू के रूप में रिपोर्ट किया गया, और अहमद ने इसे (2821) मौकूफ़ के रूप में भी रिपोर्ट किया। (6) अल-तबरी 111/13 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1072, और इसमें "व मिन अहलाहु" के बजाय "व मिन अजलाहु" आया है।

محب کا اپنے محبوب کو ترجیح دینا - اس نے (یوسف علیہ السلام نے) کہا: {اسی نے مجھے ورغلانے کی کوشش کی تھی}۔ یوسف علیہ السلام نے اس (عورت) کے بہتان اور جھوٹ کے مقابلے میں حق بات کہی۔ نوف الشامی وغیرہ نے کہا: یوسف علیہ السلام پہلے اس معاملے کو ظاہر کرنے کا ارادہ نہیں رکھتے تھے، لیکن جب اس نے زیادتی کی تو آپ کو غصہ آیا اور آپ نے سچی بات کہہ دی (۲)۔

دوسری بات: {اور اس (عورت) کے گھر والوں میں سے ایک گواہ نے گواہی دی} کیونکہ جب ان دونوں کے بیانات میں اختلاف ہوا، تو بادشاہ کو سچے اور جھوٹے کے درمیان تمیز کرنے کے لیے ایک گواہ کی ضرورت پڑی۔ چنانچہ اس کے خاندان کے ایک شخص نے گواہی دی، یعنی: اس کے خاندان کے ایک حکم دینے والے (جج) نے فیصلہ دیا؛ کیونکہ یہ اس کی طرف سے ایک فیصلہ تھا، محض گواہی نہیں تھی (۳)۔

اس گواہ کے بارے میں چار مختلف اقوال ہیں: پہلا قول: وہ گہوارے میں ایک بچہ تھا جو بول اٹھا۔ السہیلی نے کہا: یہی قول صحیح ہے؛ کیونکہ اس سلسلے میں نبی کریم ﷺ سے حدیث مروی ہے، آپ ﷺ کا فرمان ہے: "گہوارے میں صرف تین افراد نے کلام کیا،" اور ان میں یوسف کے گواہ کا ذکر فرمایا (٤)۔ ابونصر القشیری نے کہا: کہا جاتا ہے کہ وہ گھر میں گہوارے میں ایک بچہ تھا جو اس (عورت) کی خالہ کا بیٹا تھا۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "چار افراد ایسے ہیں جو بچپن میں بولے،" اور ان میں یوسف کے گواہ کا تذکرہ فرمایا (٥)۔ تو یہ ایک قول ہے۔

دوسرا قول: گواہ قمیص کا پھٹنا تھا۔ اسے ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا ہے (٦)۔ لغوی اعتبار سے یہ ایک صحیح مجاز ہے؛ کیونکہ حال کی زبان مقال کی زبان سے زیادہ بلیغ ہوتی ہے۔ اہل عرب بے جان چیزوں کی طرف کلام کی نسبت کر دیتے ہیں اور ان کی صفات کے مطابق ان کے بارے میں خبر دیتے ہیں۔ یہ ان کے اشعار اور کلام میں بکثرت ملتا ہے۔ ان میں سب سے خوبصورت قول یہ ہے کہ: دیوار نے میخ سے کہا: "تو مجھے کیوں چیر رہی ہے؟" اس نے جواب دیا: "اس سے پوچھ جو مجھ پر ضرب لگا رہا ہے۔" لیکن اللہ تعالیٰ کا بعد میں یہ فرمانا: {اس کے گھر والوں میں سے}، اس بات کو باطل کر دیتا ہے کہ قمیص گواہ ہو (٧)۔

---

(١) نسخہ (د) اور المحرر الوجیز ٣/ ٢٣٦ میں (اور کلام اسی سے ہے): "علی" (پر)۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/ ٢٣٦، اور طبری نے اپنی تفسیر ١٣/ ١٠٤ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٣/ ٢٧ - ٢٨ ۔ (٤) التعریف والإعلام ص ٨٠ - ٨١ ، اور یہ حدیث ٥/ ١٣٩ میں پہلے گزر چکی ہے۔ (٥) اسے احمد (٢٨٢٢)، بزار (٥٤ - کشف)، طبری ١٣/ ١٠٦، اور حاکم ٢/ ٤٩٦ - ٤٩٧ نے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور امام احمد نے اسے (٢٨٢١) موقوفاً بھی روایت کیا ہے۔ (٦) اسے طبری نے ١١١/١٣ میں روایت کیا ہے۔ (٧) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٠٧٢، اور اس میں "ومن احلاہ" کی جگہ "ومن اجلاہ" واقع ہوا ہے۔

Third: That he is a creation from among the creations of Allah Almighty, neither human nor jinn. Mujahid also said this (1). This is refuted by His Almighty saying: {from her people}.

Fourth: That he was a wise man of intellect, whom the minister used to consult in his affairs. He was among the woman's family and was with her husband. He said: "I heard the rushing (2) and the clamor from behind the door, and the tearing of the shirt. It is not known which of you was in front of the other. If the shirt is torn from the front, then you are truthful; but if it is from behind, then he is truthful." So they looked at the shirt, and it was torn from the back. This is the opinion of Al-Hasan, Ikrimah, Qatadah, Al-Dahhak, Mujahid, and also Al-Suddi. Al-Suddi said: He was her cousin. It was narrated from Ibn Abbas, and it is the correct view on this matter. And Allah knows best.

It was narrated from Ibn Abbas - Israel narrated it from him, from Simak, from Ikrimah - who said: He was a bearded man. Said Sufyan, on the authority of Jabir, on the authority of Ibn Abi Mulaykah, on the authority of Ibn Abbas, that he said: He was among the king's inner circle. Ikrimah said: He was not a boy, but he was a wise man. Sufyan narrated from Mansur, from Mujahid, who said: He was a man (3).

Abu Ja'far al-Nahhas (4) said: What is most likely in meaning - and Allah knows best - is that he was a sane, wise man whom the king consulted. So he came up with this indication. If he had been a child, his testimony for Yusuf (PBUH) would have dispensed with the need for evidence based on custom; because a child's speech is a miraculous sign, so it would have been clearer than reasoning by custom. This does not contradict the hadith: "Four spoke while they were young," including Yusuf's companion. The meaning would be: young, not an old man. There is another proof in this, which is that Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) narrated the hadith from the Prophet (PBUH), and reports from him have followed consecutively that Yusuf's companion was not an infant.

---

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/28, and narrated by Ibn Abi Hatim 7/2128 (11506). Ibn Kathir said regarding the interpretation of this verse: This is a strange saying. (2) In manuscript (ظ): Al-Istibaq (racing), and it occurred in Al-Wasit 2/609, and Zad Al-Masir 4/211: Al-Ishtidad (intensification/running fast). (3) Al-Tabari narrated all the preceding reports in the fourth opinion 13/107-110. (4) In I'rab al-Qur'an 2/324.

322 सूरह यूसुफ: आयत 26 - 29

तीसरा: कि वह अल्लाह सर्वशक्तिमान की कृतियों में से एक कृति है, न तो मानव और न ही जिन्न। मुजाहिद ने भी यही कहा है (1)। इसका खंडन अल्लाह के इस कथन से होता है: {उसके अपने लोगों में से}।

चौथा: कि वह बुद्धिमान और समझदार व्यक्ति था, जिससे मंत्री अपने मामलों में परामर्श लिया करता था। वह स्त्री के परिवार में से था और उसके पति के साथ था। उसने कहा: "मैंने दरवाजे के पीछे से तेज़ दौड़ने (2) और शोर-शराबे की आवाज़ सुनी, और कमीज़ का फटना भी। यह पता नहीं चल रहा है कि आप दोनों में से कौन दूसरे के आगे था। यदि कमीज़ सामने से फटी है, तो आप (स्त्री) सच्ची हैं; लेकिन यदि पीछे से फटी है, तो वह (यूसुफ) सच्चा है।" फिर उन्होंने कमीज़ को देखा, तो वह पीछे से फटी हुई थी। यह अल-हसन, इकरीमा, क़तादाह, अल-दह्हाक, मुजाहिद और अल-सुद्दी का मत है। अल-सुद्दी ने कहा: वह उसका चचेरा भाई था। यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है, और इस मामले में यही सही विचार है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

इब्न अब्बास से वर्णित है - इसराइल ने उनसे, सिमाक से, इकरीमा से वर्णन किया - जिन्होंने कहा: वह एक दाढ़ी वाला आदमी था। सुफ़यान ने जाबिर के माध्यम से, इब्न अबी मुलयकाह के माध्यम से, इब्न अब्बास के माध्यम से कहा कि उन्होंने कहा: वह राजा के खास लोगों में से था। इकरीमा ने कहा: वह कोई बच्चा नहीं था, बल्कि एक बुद्धिमान व्यक्ति था। सुफ़यान ने मंसूर के माध्यम से, मुजाहिद से वर्णन किया जिन्होंने कहा: वह एक आदमी था (3)।

अबू जाफ़र अल-नह्हाह (4) ने कहा: अर्थ के लिहाज से सबसे अधिक संभावना यही है - और अल्लाह बेहतर जानता है - कि वह एक समझदार, बुद्धिमान व्यक्ति था जिससे राजा ने परामर्श लिया था। इसलिए उसने यह संकेत दिया। यदि वह बच्चा होता, तो यूसुफ (उन पर शांति हो) के लिए उसकी गवाही प्रथा के आधार पर सबूत की आवश्यकता को समाप्त कर देती; क्योंकि एक बच्चे का बोलना एक चमत्कारी संकेत है, इसलिए यह प्रथा द्वारा तर्क करने से अधिक स्पष्ट होता। यह इस हदीस के विपरीत नहीं है: "चार लोग तब बोले जब वे छोटे थे," जिनमें यूसुफ का साथी भी शामिल था। इसका अर्थ होगा: कम उम्र का, बूढ़ा नहीं। इसमें एक और प्रमाण है, वह यह कि इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने पैगंबर (उन पर शांति हो) से हदीस का वर्णन किया है, और उनसे लगातार यह रिपोर्ट मिली है कि यूसुफ का साथी बच्चा (शिशु) नहीं था।

(1) अल-नुकात वा अल-उयुन 3/28, और इब्न अबी हातिम 7/2128 (11506) द्वारा वर्णित। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या के बारे में कहा: यह एक अजीब कथन है। (2) पांडुलिपि (ظ) में: अल-इस्तिबाक (दौड़), और यह अल-वासित 2/609 में आया है, और ज़ाद अल-मसीर 4/211 में: अल-इश्तिदाद (तेज़ी से दौड़ना)। (3) अल-तबरी ने चौथे मत में पिछली सभी रिपोर्टों का उल्लेख किया है 13/107-110। (4) इराब अल-कुरान 2/324 में।

322 سورہ یوسف: آیات ٢٦ - ٢٩

تیسرا: یہ کہ وہ اللہ تعالیٰ کی مخلوق میں سے ایک مخلوق ہے، نہ انسان ہے اور نہ ہی جن۔ مجاہد نے بھی یہی کہا ہے (١)۔ اور اس کی تردید اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿مِنْ أَهْلِهَا﴾ (اس کے گھر والوں میں سے)۔

چوتھا: یہ کہ وہ ایک عقل مند اور دانا آدمی تھا، وزیر اپنے معاملات میں اس سے مشورہ لیا کرتا تھا، وہ عورت کے گھر والوں میں سے تھا، اور اس کے شوہر کے ساتھ تھا۔ اس نے کہا: میں نے دروازے کے پیچھے سے بھاگنے (٢) اور شور و غل کی آواز سنی، اور قمیض پھٹنے کی آواز آئی۔ یہ معلوم نہیں ہو رہا کہ آپ دونوں میں سے کون دوسرے کے آگے تھا؛ پس اگر قمیض سامنے سے پھٹی ہے تو تو (عورت) سچی ہے، اور اگر وہ پیچھے سے پھٹی ہے تو وہ (یوسف) سچا ہے۔ پس انہوں نے قمیض کو دیکھا تو وہ پیچھے سے پھٹی ہوئی تھی۔ یہ حسن، عکرمہ، قتادہ، ضحاک، مجاہد اور سدی کا قول ہے۔ سدی نے کہا: وہ اس کا چچا زاد بھائی تھا۔ ابن عباس سے بھی مروی ہے، اور اس باب میں یہی صحیح قول ہے۔ واللہ اعلم (اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے)۔

ابن عباس سے مروی ہے - اسے اسرائیل نے ان سے، سماک سے، عکرمہ سے روایت کیا ہے - انہوں نے کہا: وہ داڑھی والا آدمی تھا۔ سفیان نے جابر سے، انہوں نے ابن ابی ملیکہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ بادشاہ کے خاص آدمیوں میں سے تھا۔ عکرمہ نے کہا: وہ بچہ نہیں تھا، بلکہ ایک دانا آدمی تھا۔ سفیان نے منصور سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: وہ ایک آدمی تھا (٣)۔

ابو جعفر النحاس (٤) نے کہا: معنی کے اعتبار سے سب سے زیادہ قرینِ قیاس بات - واللہ اعلم - یہ ہے کہ وہ ایک عاقل و دانا آدمی ہو جس سے بادشاہ نے مشورہ کیا تھا، چنانچہ وہ یہ دلیل لے کر آیا۔

اور اگر وہ بچہ ہوتا تو یوسف علیہ السلام کے حق میں اس کی گواہی عادت (انسانی عقل و رواج) سے دلیل لانے کی ضرورت ختم کر دیتی؛ کیونکہ بچے کا کلام ایک معجزانہ نشانی ہے، تو وہ عادت سے استدلال کرنے سے زیادہ واضح ہوتی۔ اور یہ اس حدیث کے خلاف نہیں ہے: «تكلَّم أربعة وهم صغار» (چار بچوں نے کلام کیا) جن میں یوسف کا ساتھی بھی شامل تھا۔ معنی یہ ہوگا کہ: وہ عمر میں چھوٹا تھا، بوڑھا نہیں تھا۔ اور اس میں ایک اور دلیل بھی ہے، وہ یہ کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے نبی کریم ﷺ سے حدیث روایت کی ہے، اور ان سے متواتر روایت ہے کہ یوسف کا ساتھی بچہ نہیں تھا۔

---

(١) النكت والعيون ٣/٢٨، اور اسے ابن ابی حاتم نے ٧/٢١٢٨ (١١٥٠٦) میں نکالا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ قول غریب (انوکھا) ہے۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: الاستباق (دوڑنا)، اور یہ الوسیط ٢/٦٠٩ میں آیا ہے، اور زاد المسیر ٤/٢١١ میں: الاشتداد (تیزی سے دوڑنا)۔ (٣) طبری نے چوتھے قول میں تمام پچھلی روایات ذکر کی ہیں ١٣/١٠٧ - ١١٠۔ (٤) إعراب القرآن ٢/٣٢٤ میں۔

323 Surah Yusuf, Verses 26 - 29

I said: It has been narrated from Ibn Abbas, Abu Huraira, Ibn Jubayr, Hilal bin Yasaf, and Al-Dahhak that [the witness] was an infant in the cradle (1). However, if it were a speaking infant, the evidence would have been the speech itself, without needing to deduce from the shirt, and that would have been a breaking of norms and a type of miracle. Allah knows best. We will mention those who spoke in the cradle among children in Surah Al-Buruj (2), God willing. Third: If we assume the witness was a small child, then it would not serve as evidence for acting upon circumstantial indicators (signs) as we mentioned. But if it were a man, it would be valid to use it as an argument for judging based on signs in cases of found property (luqatah) and many other instances. Malik said regarding thieves: If goods are found with them and a group of people comes claiming them without evidence, the authority should wait for them in that regard; if no one else comes, they should be given to them (3). Muhammad said regarding household items if a man and woman disagree over them: Whatever is for men belongs to the man, whatever is for women belongs to the woman, and whatever belongs to both belongs to the man (4). Shurayh and Iyas ibn Mu'awiyah used to act upon signs in legal disputes, and the basis for this is this verse (5). Allah knows best. The Almighty's saying: {If his shirt was torn from the front} "kana" (was) is in a position of jasm (jussive) due to the condition, and there is a grammatical complexity in this; because conditional particles turn the past tense into the future, but this is not the case with "kana". Al-Mubarrad, Muhammad bin Yazid, said: This is due to the strength of "kana" and because it is used to express all actions. Al-Zajjaj said (6): The meaning is: "If it be", i.e., "If it becomes known", and the knowledge has not occurred, and likewise the state of being; because it conveys knowledge. {torn from the front} - so he reported about "kana" with the past tense verb, as Zuhair said:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/236, and their opinion was narrated by Al-Tabari 13/105-107. (2) At the interpretation of verses (4-7) therein. (3) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 3/231. Al-talawwum: waiting and lingering. As-Sihah (l-w-m). (4) Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 3/171, and Muhammad is Ibn al-Hasan al-Shaybani. (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 3/231. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/104, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/324 and what precedes it.

323 सूरा युसूफ, आयत 26 - 29

मैंने कहा: इब्न अब्बास, अबू हुरैरा, इब्न जुबैर, हिलाल बिन यासाफ और अल-दह्हाक से रिवायत है कि वह (गवाह) पालने में एक बच्चा था (1)। हालांकि, अगर वह बोलने वाला बच्चा होता, तो सबूत खुद उसकी बातचीत होती, न कि कमीज से अनुमान लगाने की जरूरत पड़ती, और यह सामान्य नियम के खिलाफ और एक प्रकार का चमत्कार होता। अल्लाह ही बेहतर जानता है। और इंशा अल्लाह, सूरा अल-बुरुज (2) में उन बच्चों का जिक्र आएगा जिन्होंने पालने में बात की थी। तीसरी बात: अगर हम इस बात पर सहमत हों कि गवाह एक छोटा बच्चा था, तो इसमें संकेतों (निशानियों) पर काम करने का कोई प्रमाण नहीं होगा जैसा कि हमने उल्लेख किया है। लेकिन अगर वह एक आदमी था, तो लावारिस सामान (लुक़ता) और कई अन्य स्थानों पर निशानी के आधार पर निर्णय लेने के लिए इसे तर्क बनाना सही होगा। यहाँ तक कि इमाम मालिक ने चोरों के बारे में कहा: यदि उनके पास सामान पाया जाता है और कुछ लोग आकर उस पर दावा करते हैं लेकिन उनके पास कोई सबूत नहीं है, तो सुल्तान उस मामले में उनके लिए इंतजार (तलव्वुम) करेगा; यदि कोई और नहीं आता है, तो वह उन्हें दे दिया जाएगा (3)। मुहम्मद ने घर के सामान के बारे में कहा जब पुरुष और महिला के बीच मतभेद हो: जो पुरुषों के लिए है वह पुरुष का है, जो महिलाओं के लिए है वह महिला का है, और जो पुरुष और महिला दोनों के लिए है वह पुरुष का है (4)। शुरैह और इयास बिन मुआविया अदालतों में संकेतों पर काम करते थे, और इसका आधार यही आयत है (5)। अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {यदि उसकी कमीज सामने से फटी हो} "काना" शर्त के कारण जज़्म (jussive) की स्थिति में है, और इसमें व्याकरण की दृष्टि से कुछ कठिनाई है; क्योंकि शर्त के अक्षर भूतकाल को भविष्य में बदल देते हैं, लेकिन "काना" के साथ ऐसा नहीं है; इसलिए अल-मुबर्रद मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह "काना" की शक्ति के कारण है, और क्योंकि इसका उपयोग सभी क्रियाओं को व्यक्त करने के लिए किया जाता है। ज़ज्जाज ने कहा (6): अर्थ है: "यदि हो", यानी "यदि ज्ञात हो जाए", और ज्ञान अभी घटित नहीं हुआ है, और इसी तरह होना भी; क्योंकि यह ज्ञान की जानकारी देता है। {सामने से फटी हो} तो "काना" के बारे में भूतकाल की क्रिया के साथ बताया, जैसा कि ज़ुहैर ने कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/236, और तबरी ने उनका कथन 13/105-107 में उद्धृत किया है। (2) उसकी आयत (4-7) की व्याख्या के समय। (3) अहकाम अल-क़ुरान लिल-किया अल-तबरी 3/231। अल-तलव्वुम: प्रतीक्षा और रुकना। अस-सिहाह (ल-व-म)। (4) अहकाम अल-क़ुरान लिल-

जस्सास 3/171, और मुहम्मद से तात्पर्य इब्न अल-हसन अल-शैबानी है। (5) अहकाम अल-क़ुरान लिल-किया अल-तबरी 3/231। (6) मआनी अल-क़ुरान 3/104 में, और लेखक ने इसे नह्हास के माध्यम से एराब अल-क़ुरान 2/324 और उससे पहले के संदर्भ से उद्धृत किया है।

میں نے کہا: ابن عباس، ابو ہریرہ، ابن جبیر، ہلال بن یساف اور ضحاک سے مروی ہے کہ وہ (گواہ) پنگھوڑے میں ایک بچہ تھا (۱)۔ تاہم، اگر وہ بولنے والا بچہ ہوتا، تو دلیل خود اس کی گفتگو ہوتی، نہ کہ قمیض سے استدلال کرنے کی ضرورت ہوتی، اور یہ خلافِ عادت اور ایک قسم کا معجزہ ہوتا۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور سورہ بروج (۲) میں پنگھوڑے میں کلام کرنے والے بچوں کا ذکر آئے گا، ان شاء اللہ۔ تیسری بات: اگر ہم اس بات پر اتریں کہ گواہ ایک چھوٹا بچہ تھا، تو اس میں علامات (نشانیوں) پر عمل کرنے کی کوئی دلیل نہیں ہوگی جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اگر وہ ایک مرد تھا، تو لقطہ (گری پڑی چیز) اور بہت سے مقامات پر علامت کے ذریعے حکم لگانے کے لیے اسے حجت بنانا درست ہوگا۔ یہاں تک کہ امام مالک نے چوروں کے بارے میں فرمایا: اگر ان کے پاس سامان پایا جائے اور کچھ لوگ آ کر اس کا دعویٰ کریں لیکن ان کے پاس گواہی نہ ہو، تو سلطان اس معاملے میں ان کا انتظار (تلوّم) کرے گا، اگر کوئی دوسرا نہ آئے تو وہ سامان انہیں دے دیا جائے گا (۳)۔ محمد نے گھر کے سامان کے بارے میں فرمایا جب عورت اور مرد میں اختلاف ہو جائے: جو مردوں کا سامان ہے وہ مرد کا ہے، جو عورتوں کا ہے وہ عورت کا ہے، اور جو مرد اور عورت دونوں کا ہو وہ مرد کا ہے (۴)۔ شریح اور ایاس بن معاویہ مقدمات میں علامات پر عمل کرتے تھے، اور اس کی اصل یہی آیت ہے (۵)۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اگر اس کی قمیض آگے سے پھٹی ہوئی ہو} "کان" شرط کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہے، اور اس میں نحوی اعتبار سے کچھ اشکال ہے؛ کیونکہ حروفِ شرط ماضی کو مستقبل کے معنی میں کر دیتے ہیں، اور "کان" میں ایسا نہیں ہے؛ چنانچہ مبرد محمد بن یزید نے کہا: یہ "کان" کی قوت کی وجہ سے ہے، اور یہ کہ اس کے ذریعے تمام افعال کی تعبیر کی جاتی ہے۔ زجاج نے کہا

(۶): معنی یہ ہے: "اگر ہو"، یعنی "اگر معلوم ہو جائے"، اور علم واقع نہیں ہوا، اور اسی طرح ہونا بھی؛ کیونکہ یہ علم کی خبر دیتا ہے۔ {آگے سے پھٹی ہوئی ہو} تو "کان" کے بارے میں فعلِ ماضی کے ساتھ خبر دی، جیسا کہ زہیر نے کہا:

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۳۶، اور طبری نے ان کا قول ۱۳/ ۱۰۵ - ۱۰۷ میں نکالا ہے۔ (۲) اس کی آیات (۴ - ۷) کی تفسیر کے وقت۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۲۳۱۔ التلوّم: انتظار اور ٹھہرنا۔ الصحاح (لوم)۔ (۴) احکام القرآن للجصاص ۳/ ۱۷۱، اور محمد سے مراد ابن الحسن الشیبانی ہیں۔ (۵) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۲۳۱۔ (۶) معانی القرآن ۳/ ۱۰۴ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/ ۳۲۴ اور اس سے پہلے کے حوالے سے نقل کیا ہے۔

"He concealed a hidden intention within himself, so he neither disclosed it nor did he proceed with it." (1)

Yahya ibn Ya'mar and Ibn Abi Ishaq read: «min qubulin» with a damma on the Qaf, Ba, and Lam, and likewise «duburin» (2). Al-Zajjaj said (3): He makes them two final limits like 'qablu' and 'ba'du', as if he said: 'from his front' (min qubulih) and 'from his back' (min duburih). When the mudaf ilayh (the following noun in the possessive phrase) was omitted—while it was still intended—the mudaf became its own limit after the mudaf ilayh had been a limit for it.

It is also permissible to read: «min qabala» and «min dabara» with a fatha on the Ra and Lam, resembling nouns that are diptotes (non-declinable); because it is a proper noun that has been shifted from its original grammatical category (4).

Mahbub narrated from Abu 'Amr: «min qublin» and «min dubrin» shortened and in the genitive case (5).

His Almighty's saying: {So when he saw his shirt torn from the back, he said, "Indeed, it is of the deceit of you women."} It was said: The Aziz said that to her when she said: "What is the recompense for one who intended evil for your family" (6). It was also said: The witness said it to her. Deceit (Al-Kayd) is plotting and trickery. It was mentioned previously in "Al-Anfal" (7). {Indeed, your deceit is great} He only said: "great" because of the magnitude of their temptation and their trickery in escaping from their predicaments.

Muqatil narrated from Yahya ibn Abi Kathir, from Abu Huraira who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, the deceit of women is greater than the deceit of Satan; because Allah Almighty says: {Indeed, the plot of Satan has ever been weak} [An-Nisa: 76] and He said: {Indeed, your deceit is great}" (8).

---

(1) Diwan Zuhayr p. 22, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/325 (the text is from it), and al-Khizana 3/14, 3/4. Al-Baghdadi said: It is said: 'tawa kashhah 'ala fi'lah' (he folded his flank over a deed) when he conceals it within himself. 'Al-mustakinna' is the hidden thing, i.e., he concealed a hidden betrayal. 'Al-kashh' is the side, and it is said: the waist. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/325, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 63, and al-Muhtasib 1/338. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/103, and also mentioned by al-Nahhas in

I'rab al-Qur'an 2/325. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/103, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/325. (5) Mentioned from Abu 'Amr by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/236, and it is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 63 from al-Hasan. (6) Thus said the author, may Allah have mercy on him, and al-Zajjaj mentioned in Ma'ani al-Qur'an 3/103 that the meaning is: your saying 'What is the recompense for one who intended evil for your family...' is part of your deceit. (7) 9/479. (8) We did not find it. Its chain of transmission is extremely weak; Muqatil—who is Ibn Sulayman—was called a liar, abandoned, and accused of anthropomorphism, =

सूरह यूसुफ़: आयतें 26 - 29 | 324

"उसने अपने भीतर एक गुप्त इरादा छुपा लिया, न तो उसे प्रकट किया और न ही उस पर आगे बढ़ा।" (1)

यहीया बिन यामर और इब्न अबी इसहाक़ ने पढ़ा: «मिन् क़ुबुलिन्» क़ाफ़, बा और लाम पर धम्मा (पेश) के साथ, और इसी तरह «दुबुरिन्» (2); अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): वह उन्हें 'क़ब्लू' (पहले) और 'बअदू' (बाद में) की तरह दो अंतिम बिंदु बनाता है, जैसे कि उसने कहा हो: 'उसके सामने से' (मिन् क़ुबुलिहि) और 'उसके पीछे से' (मिन् दुबुरिहि)। जब मुदाफ़ इलैह (सम्बन्धवाचक पद का दूसरा भाग) हटा दिया गया - जबकि वह अभिप्रेत था - तो मुदाफ़ (पहला भाग) अपना स्वयं का अंतिम बिंदु बन गया, इसके बाद कि मुदाफ़ इलैह उसके लिए अंतिम बिंदु था।

यह भी अनुमेय है: «मिन् क़बला» और «मिन् दबरा» रा और लाम पर फतह (ज़बर) के साथ, उन शब्दों के समान जो गैर-विकारी (diptotes) हैं; क्योंकि यह निश्चित (definite) है और अपनी मूल श्रेणी से विस्थापित है (4)।

महबूब ने अबू अम्र से रिवायत की: «मिन् क़ुब्लिन्» और «मिन् दुब्रिन्» संक्षिप्त और जेर (genitive case) के साथ (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उसने उसका कुर्ता पीछे से फटा हुआ देखा, तो कहा, "निस्संदेह, यह तुम स्त्रियों का छल है।"} कहा गया: अज़ीज़ ने उससे यह तब कहा जब उसने कहा था: "उस व्यक्ति का बदला क्या है जिसने तुम्हारे परिवार के साथ बुराई का इरादा किया हो" (6)। यह भी कहा गया: गवाह ने उससे यह कहा। छल (अल-कैद) का अर्थ है चाल और मक्कारी। इसका उल्लेख पहले "अल-अनफाल" (7) में हो चुका है। {निस्संदेह, तुम्हारा छल बहुत बड़ा है} उसने "बड़ा" केवल इसलिए कहा क्योंकि उनके प्रलोभन और अपनी मुसीबतों से बचने की उनकी चतुराई बहुत अधिक है।

मुक़ातिल ने यहीया बिन अबी कसीर से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "निस्संदेह, महिलाओं का छल शैतान के छल से बड़ा है; क्योंकि अल्लाह तआला कहता है: {निस्संदेह, शैतान की चाल हमेशा से कमज़ोर रही है} [अन-निसा: 76] और उसने कहा: {निस्संदेह, तुम्हारा छल बहुत बड़ा है}" (8)।

(1) दीवान ज़ुहैर पृ. 22, और अल-नहहास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/325 (पाठ उसी से है), और अल-ख़िज़ाना 3/14, और 3/4। अल-बगदादी ने कहा: कहा जाता है: 'तवा कशहहु अला फ़िलाह' (उसने किसी कार्य पर अपनी कोख मोड़ ली) जब वह उसे अपने भीतर छुपा लेता है। 'अल-मुस्तकिन्ना' छुपा हुआ है, अर्थात: उसने एक छिपे हुए विश्वासघात को छुपा लिया। 'अल-कशह' बगल है, और कहा गया है: कमर। (2) अल-नहहास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/325, और अल-किराआत अल-शाज़ाह पृ. 63, और अल-मुहतसिब 1/338। (3) मानी अल-क़ुरआन 3/103 में, और अल-नहहास ने एराब अल-क़ुरआन 2/325 में भी इसका उल्लेख किया है। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 3/103, और अल-नहहास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/325। (5) अबू अम्र से इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/236 में उल्लेख किया गया है, और यह अल-किराआत अल-शाज़ाह पृ. 63 में अल-हसन से है। (6) ऐसा लेखक ने कहा है, अल्लाह उन पर रहम करे, और अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-क़ुरआन 3/103 में उल्लेख किया है कि अर्थ यह है: तुम्हारा यह कहना कि 'उस व्यक्ति का बदला क्या है जिसने तुम्हारे परिवार के साथ बुराई का इरादा किया हो...', तुम्हारे छल का हिस्सा है। (7) 9/479। (8) हमें यह नहीं मिला। इसकी हदीस की श्रृंखला (सनद) अत्यंत कमज़ोर है; मुक़ातिल - जो इब्न सुलेमान है - को लोगों ने झूठा कहा, उसे त्याग दिया और उस पर मानवरूपवाद (anthropomorphism) का आरोप लगाया गया, =

"اس نے اپنے دل میں ایک مخفی ارادہ چھپا لیا، چنانچہ نہ تو اس نے اسے ظاہر کیا اور نہ ہی اسے آگے بڑھایا۔" (1)

یحییٰ بن یعمر اور ابن ابی اسحاق نے پڑھا: «من قُبُلٍ» قاف، باء اور لام کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور اسی طرح «دُبُرٍ» (2)؛ زجاج نے کہا (3): وہ ان دونوں کو 'قَبْلُ' اور 'بَعْدُ' کی طرح دو غایت (انتہا) قرار دیتا ہے، گویا اس نے کہا: 'اس کے آگے سے' (من قُبُلِهِ) اور 'اس کے پیچھے سے' (من دُبُرِهِ)۔ چنانچہ جب مضاف الیہ حذف کر دیا گیا - حالانکہ وہ مراد تھا - تو مضاف اپنی ذات کی غایت بن گیا اس کے بعد کہ مضاف الیہ اس کے لیے غایت تھا۔

اور یہ بھی جائز ہے: «من قَبَلَ» اور «من دَبَرَ» راء اور لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ان الفاظ سے تشبیہ دیتے ہوئے جو غیر منصرف ہیں؛ کیونکہ یہ معرفہ ہے اور اپنے اصلی باب سے ہٹا ہوا ہے (4)۔

محبوب نے ابو عمرو سے روایت کیا: «من قُبْلٍ» اور «من دُبْرٍ» مخفف اور مجرور (5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَلَمَّا رَأَىٰ قَمِيصَهُ قُدَّ مِن دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِن كَيْدِكُنَّ ﴾ (پھر جب اس نے اس کا قمیص پیچھے سے پھٹا ہوا دیکھا تو کہا: بے شک یہ تم عورتوں کا فریب ہے) کہا گیا ہے: عزیز نے اسے یہ بات اس وقت کہی جب اس نے کہا تھا: «ما جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا» (اس شخص کی سزا کیا ہے جس نے تمہارے گھر والوں کے ساتھ برائی کا ارادہ کیا ہو) (6)۔ اور یہ بھی کہا گیا: اسے گواہ نے کہا تھا۔ 'کید' کا مطلب ہے مکر اور حیلہ۔ اور یہ پہلے 'الأنفال' میں گزر چکا ہے (7)۔ ﴿ إِنَّ

كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ ﴾ (بے شک تمہارا مکر بہت بڑا ہے) اس نے «عظيمٌ» صرف ان کے فتنے کی بڑائی اور اپنی مشکلات سے نکلنے کے لیے ان کی حیلہ سازی کی وجہ سے کہا۔

مقاتل نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک عورتوں کا مکر شیطان کے مکر سے بڑا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا ﴾ [النساء: ٧٦] (بے شک شیطان کا مکر کمزور ہے) اور فرمایا: ﴿ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ ﴾" (8)۔

---

(1) دیوان زهير ص ٢٢، اور إعراب القرآن للنحاس ٣٢٥/٢ (عبارت اسی سے ہے)، اور الخزانة ١٤/٣، اور ٤/٣۔ بغدادی نے کہا: کہا جاتا ہے: 'طوى كشحه على فعلة' (اس نے کسی کام پر اپنا پہلو لپیٹ لیا) جب وہ اسے اپنے نفس میں چھپا لے۔ اور 'المستكنَّة' چھپی ہوئی چیز ہے، یعنی: اس نے ایک چھپی ہوئی غداری پر پردہ ڈال دیا۔ 'الكشح' پہلو ہے، اور کہا گیا: کمر۔ (2) إعراب القرآن للنحاس ٣٢٥/٢، اور القراءات الشاذة ص ٦٣، اور المحتسب ٣٣٨/١۔ (3) معانی القرآن ١٠٣/٣ میں، اور نحاس نے بھی اسے إعراب القرآن ٣٢٥/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج ١٠٣/٣، اور إعراب القرآن للنحاس ٣٢٥/٢۔ (5) اسے ابو عمرو سے ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ٢٣٦/٣ میں ذکر کیا ہے، اور یہ القراءات الشاذة ص ٦٣ میں حسن سے مروی ہے۔ (6) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے کہا ہے، اور زجاج نے معانی القرآن ١٠٣/٣ میں ذکر کیا ہے کہ معنی یہ ہے: تمہارا یہ کہنا: 'اس شخص کی سزا کیا ہے جس نے تمہارے گھر والوں کے ساتھ برائی کا ارادہ کیا ہو...'، تمہارے مکر میں سے ہے۔ (7) ٤٧٩/٩۔ (8) ہم اسے نہیں پا سکے۔ اور اس کی سند انتہائی کمزور ہے، مقاتل - جو ابن سلیمان ہے - اسے لوگوں نے جھٹلایا، اسے چھوڑ دیا گیا اور اس پر تجسیم (خدا کو انسانی شکل دینے) کی تہمت لگائی گئی، =

Surah Yusuf: Verses 26 - 32 | Page 325

Allah Almighty says: {O Joseph, turn away from this.} The speaker here is the witness. "Joseph" is a vocative, meaning: O Joseph, with the vocative particle omitted. "Turn away from this" means: do not mention this to anyone and keep it secret. Then he turned to her and said: {And ask forgiveness for your sin.} He says: Ask your husband's forgiveness for your sin so that he does not punish you.

{Indeed, you were of the sinful [masculine plural].} He did not say "of the sinful [feminine plural]" because he intended to refer to both males and females, so the masculine form predominated. The meaning is: from among the sinful people, or from among the sinful folk, similar to: {Indeed, she was from a disbelieving people} [An-Naml: 43] and {And she was of the obedient ones} [At-Tahrim: 12] (1).

It was also said: The one saying to Joseph "turn away" and to her "ask forgiveness" was her husband, the king (Aziz); regarding this, there are two opinions: First, that he was not jealous, hence he remained quiet. Lack of jealousy was common among many Egyptians. Second, that Allah Almighty stripped him of jealousy as a kindness to Joseph, so he was spared his outburst and he behaved with forbearance toward her (2).

Allah Almighty says: {And women in the city said: "The wife of the Aziz is seeking to seduce her slave boy; he has passionately filled her heart with love. Indeed, we see her in clear error." (30) So when she heard of their plotting, she sent for them and prepared for them a banquet and gave each one of them a knife and said [to Joseph], "Come out before them." And when they saw him, they greatly admired him and cut their hands and said, "Perfect is Allah! This is not a man; this is none but a noble angel." (31) She said, "That is the one about whom you blamed me. And I certainly sought to seduce him, but he firmly refused. And if he does not do what I order him, he will surely be imprisoned and will be of those debased." (32)}

Allah Almighty says: {And women in the city said}. And it is said: "Nuswah" with a damma on the letter Noon, and it is a reading...

= As mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in al-Taqrib. Furthermore, Yahya ibn Abi Kathir does not narrate from the Companions. (1) Tafsir al-Baghawi 2/422. (2) In (d), (z), and (m): "and he pardoned her", and the fixed version is from (z) and (f), which corresponds to what is in al-Nukat wa al-'Uyun 3/29. The words from it exclude his

statement: "and the lack of jealousy in many Egyptians is present", and it was not appropriate for the author, may Allah have mercy on him, to say this!

सूरा यूसुफ: आयत 26 - 32 | पृष्ठ 325

अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ यूसुफ़! इस बात को टाल दो।} यह कहने वाला गवाह है। 'यूसुफ़' संबोधन (निदा) है, यानी: ऐ यूसुफ़, जहाँ संबोधन शब्द हटा दिया गया है। 'इस बात को टाल दो' का अर्थ है: इसका उल्लेख किसी से न करो और इसे गुप्त रखो। फिर वह उस औरत की ओर मुड़ा और कहा: {और अपने गुनाह की माफ़ी मांग।} यानी: अपने पति से अपने गुनाह की माफ़ी मांग ताकि वह तुम्हें दंड न दे।

{बेशक तू ही गुनहगारों में से थी।} यहाँ 'ख़ातिईन' (पुल्लिंग) कहा गया है, 'ख़ातिआत' (स्त्रीलिंग) नहीं; क्योंकि उसका उद्देश्य स्त्री और पुरुष दोनों के बारे में बताना था, इसलिए पुल्लिंग शब्द को प्रधानता दी गई। इसका अर्थ है: गुनहगार लोगों में से, या गुनहगार कौम में से, जैसे कि: {बेशक वह काफिर कौम में से थी} [अन-नमल: 43] और {और वह आज्ञाकारियों में से थी} [अत-तहरीम: 12] (1)।

यह भी कहा गया है: यूसुफ़ से 'टाल दो' और औरत से 'माफ़ी मांगो' कहने वाला उसका पति (अज़ीज़) था। इसके बारे में दो राय हैं: पहली यह कि वह ईर्ष्यालु नहीं था, इसलिए चुप रहा। और मिस्र के बहुत से लोगों में ईर्ष्या की कमी पाई जाती थी। दूसरी यह कि अल्लाह तआला ने यूसुफ़ पर कृपा करते हुए उससे ईर्ष्या छीन ली थी, ताकि यूसुफ़ उसकी क्रोध से बच जाए और उसने धैर्य से काम लिया (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और शहर की औरतों ने कहा: "अज़ीज़ की पत्नी अपने गुलाम को फुसला रही है; उसके प्यार ने उसे दीवाना कर दिया है। बेशक हम उसे खुली गुमराह में देख रहे हैं।" (30) फिर जब उसने उनकी मक्कारी की खबर सुनी, तो उसने उन्हें बुलवाया और उनके लिए महफ़िल सजाई और उनमें से हर एक को एक चाकू दे दिया और (यूसुफ़ से) कहा, "उनके सामने निकल आओ।" फिर जब उन्होंने उसे देखा, तो वे दंग रह गईं और अपने हाथ काट डाले और कहने लगीं, "अल्लाह पाक है! यह इंसान नहीं है; यह तो कोई सम्मानित फरिश्ता है।" (31) उसने कहा, "यही वह है जिसके बारे में तुम मुझे मलामत (बुरा-भला) करती थीं। और मैंने वाकई उसे लुभाने की कोशिश की थी, लेकिन वह बच रहा। और अगर उसने वह न किया जिसका मैं उसे हुक्म देती हूँ, तो वह ज़रूर कैद किया जाएगा और वह ज़लील होने वालों में से होगा।" (32)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और शहर की औरतों ने कहा}। और कहा जाता है: 'नुन' पर पेश के साथ 'नुसवा', और यह एक किरात (पठन शैली) है...

= जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में ज़िक्र किया है, फिर याह्या इब्न अबी कसीर सहाबा से रिवायत नहीं करते हैं। (1) तफ़सीर अल-बगवी 2/422। (2) (द), (ज़) और (म) में: 'और उसने उसे माफ कर दिया', और जो साबित है वह (ज़) और (फ़) से है, जो अल-नुकात वल-उयून 3/29 में मौजूद बात के अनुरूप है। इसका अंश उसके इस कथन को छोड़कर है: 'और मिस्र के बहुत से लोगों में ईर्ष्या की कमी मौजूद है', और मुसन्निफ (लेखक) रहिमहुल्लाह के लिए ऐसा कहना उचित नहीं था!

سورہ یوسف: آیات ۲۶ - ۳۲ | صفحہ ۳۲۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا﴾ (اے یوسف! اس بات سے درگزر کر)۔ یہ کہنے والا گواہ ہے۔ اور «یوسف» پکارنے کا صیغہ ہے، یعنی: اے یوسف۔ پس حرفِ ندا حذف ہے۔ «أعرض عن هذا» کا مطلب ہے: اس کا تذکرہ کسی سے نہ کرو اور اسے چھپاؤ۔ پھر وہ اس عورت کی طرف متوجہ ہوا اور کہا: اور تو اپنے گناہ کی معافی مانگ۔ وہ کہتا ہے: اپنے گناہ پر اپنے شوہر سے معافی مانگ؛ تاکہ وہ تجھے سزا نہ دے۔

﴿إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ﴾ (بیشک تو ہی خطاکاروں میں سے تھی)۔ اور یہاں «من الخاطئات» نہیں کہا؛ کیونکہ اس کا مقصد مذکر اور مؤنث دونوں کی خبر دینا تھا، پس مذکر کو غالب رکھا گیا، اور معنی یہ ہے: خطاکار لوگوں میں سے، یا خطاکار قوم میں سے، جیسا کہ: ﴿إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ﴾ [النمل: ٤٣] اور ﴿وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ﴾ [التحريم: ١٢] (۱)۔

اور کہا گیا: یوسف سے 'درگزر کر' اور اس عورت سے 'معافی مانگ' کہنے والا اس کا شوہر بادشاہ تھا؛ اس میں دو قول ہیں: پہلا یہ کہ وہ غیور نہیں تھا؛ اس لیے خاموش رہا۔ اور بہت سے اہلِ مصر میں غیرت کا نہ ہونا پایا جاتا تھا۔ دوسرا یہ کہ اللہ تعالیٰ نے اس سے غیرت چھین لی تھی، اور اس میں یوسف کے لیے نرمی تھی یہاں تک کہ وہ اس کی اچانک گرفت سے بچ گئے اور اس نے بردباری دکھائی (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٣٠) فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ

كَرِيمٌ (٣١) قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ (٣٢)﴾

الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ﴾ اور کہا جاتا ہے: «نُسوة» نون کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور یہ ایک قرأت ہے...

= جیسا کہ الحافظ ابن حجر نے التقریب میں ذکر کیا، پھر یحییٰ بن ابی کثیر صحابہ سے روایت نہیں کرتے ہیں۔ (١) تفسیر البغوی ٤٢٢/٢۔ (٢) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'اور اس نے اسے معاف کر دیا'، اور جو ثابت ہے وہ نسخہ (ظ) اور (ف) سے ہے، جو 'النکت والعیون' ٣/٢٩ کے موافق ہے، اور کلام کا وہ حصہ اس کے قول 'اور بہت سے اہلِ مصر میں غیرت کا نہ ہونا پایا جاتا تھا' کے علاوہ ہے، اور مصنف رحمہ اللہ کے لیے یہ کہنا مناسب نہیں تھا!

Surah Yusuf: Verses 30 - 32 326

Al-A'mash, Al-Mufaddal, and Al-Sulami, and the vast majority: "Nisa'" (women) (1). It is permissible to say: "wa qalat niswatun" (and women said - feminine verb) and "wa qala niswatun" (and women said - masculine verb), similar to: "qalat al-A'rab" and "qala al-A'rab" (the bedouins said). That is because the story spread among the people of Egypt, and the women talked. It was said: the wife of the Aziz's cupbearer, the baker's wife, the wife of his stablemaster, and the wife of his jailer. And it was said: the wife of the chamberlain. On the authority of Ibn Abbas and others (2). {She is seeking to seduce her young man against his will} "Al-fata" in the speech of the Arabs is the young man, and the woman is "fataat". {Love for him has stricken her heart} It was said: "shaghafaha" means it overcame her (3). And it was said: his love entered her "shaghaf" (inner lining of the heart). On the authority of Mujahid (4) and others. Amr ibn Dinar narrated from Ikrimah, from Ibn Abbas, who said: It entered under her "shaghaf" (5). Al-Hasan said: "Al-shaghaf" (6) is the interior of the heart. Al-Suddi and Abu Ubaydah (7) said: "shaghaf al-qalb" is its covering; it is a membrane over it. And it was said: it is the center of the heart (8). The meanings in these sayings are close, and the meaning is: his love reached her heart's lining, so it overcame her (9); Al-Nabighah said: And a worry came between that and the inside ... entering the heart's lining sought by the fingers (10)

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/325, without mentioning the reading, and al-'Ukburi mentioned it in al-Imla' (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/330 without attribution. (2) See 'Ara'is al-Majalis pp. 123-124, Tafsir of Abi al-Layth 2/159, Tafsir of al-Baghawi 2/422, Zad al-Masir 4/214, and Tafsir of al-Razi 18/126. (3) Al-Tabari recorded this statement from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in 13/116. (4) Recorded by Al-Tabari 13/116. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/418, and al-Tabari recorded it in 13/115 through the route of Amr from Ikrimah. (6) In the manuscripts: "Al-shaghaf", and what is established from al-Nukat wal-'Uyun 3/30 and Mufradat al-Raghib (shaghaf), and in both is the statement of al-Hasan. (7) In (d) and (m): Abu 'Ubayd. And the words of Abu 'Ubaydah in his book Majaz al-Qur'an 1/308, and al-Mawardi mentioned it from al-Suddi in al-Nukat wal-'Uyun 3/30. (8) Mufradat al-Raghib (shaghaf). (9) In Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/419 (and the text is from him): so it overcame her heart. (10) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/419, and for al-Zajjaj 3/105, and the verse is in the Diwan of al-Nabighah al-Dhubyani p. 79 =

सूरह यूसुफ: आयत 30 - 32 326

अल-अमश, अल-मुफद्दल, और अल-सुलमी, और बहुमत: "निसा" (महिलाएं) (1)। यह कहना जायज़ है: "व कालत निसवतुल" और "व काला निसवतुल", जैसे: "कालत अल-अराब" और "काला अल-अराब" (बदुआओं ने कहा)। इसका कारण यह है कि कहानी मिस्र के लोगों में फैल गई, और महिलाओं ने आपस में बात की। कहा गया: अज़ीज़ के साकी (पिलाने वाले) की पत्नी, बेकर (नानबाई) की पत्नी, उसके अस्तबल के मालिक की पत्नी और उसके जेलर की पत्नी। और कहा गया: द्वारपाल की पत्नी। इब्न अब्बास और अन्य से रिवायत है (2)। {वह अपने जवान सेवक को उसके मन के विरुद्ध फुसला रही है} अरबों की भाषा में "अल-फ़ता" का अर्थ है युवक, और महिला "फ़तात" है। {उसके प्रति प्रेम उसके दिल में समा गया है} कहा गया: "शग़फ़हा" का अर्थ है उसने उसे जीत लिया (3)। और कहा गया: उसका प्यार उसके"शग़ाफ़" (दिल की अंदरूनी परत) में समा गया। मुजाहिद (4) और अन्य से रिवायत है। अम्र इब्न दीनार ने इकरीमा से, इब्न अब्बास से रिवायत की है जिन्होंने कहा: यह उसके शग़ाफ़ के नीचे समा गया (5)। अल-हसन ने कहा: "अल-शग़ाफ़" (6) दिल का भीतरी हिस्सा है। अल-सुद्दी और अबू उबैदा (7) ने कहा: "शग़ाफ़ अल-क़ल्ब" उसका आवरण है; यह उसके ऊपर एक झिल्ली है। और कहा गया: यह दिल का केंद्र है (8)। इन कथनों के अर्थ निकट हैं, और अर्थ है: उसका प्यार उसके दिल की परत तक पहुँच गया, इसलिए उसने उस पर काबू पा लिया (9); अल-नाबिग़ा ने कहा: और एक चिंता उसके और अंदर के बीच आ गई... दिल की परत में प्रवेश जिसे उंगलियां तलाशती हैं (10)

(1) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/325, किरात का उल्लेख किए बिना, और अल-उकबुरी ने अल-इमला (अल-फुतुहात अल-इलाहियाह के हाशिए पर) 3/330 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। (2) देखें अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 123-124, अबी अल-लैथ की तफ़सीर 2/159, अल-बग़वी की तफ़सीर 2/422, ज़ाद अल-मसीर 4/214, और अल-राज़ी की तफ़सीर 18/126। (3) अल-तबरी ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से यह कथन 13/116 में उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी 13/116 द्वारा उद्धृत। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/418, और अल-तबरी ने इसे इकरीमा से अम्र के माध्यम से 13/115 में उद्धृत किया है। (6) प्रतियों में: "अल-शग़फ़", और अल-नुकात वल-उयून 3/30 और मुफ़रदात अल-राग़िब (शग़फ़) से जो प्रमाणित है, और उन दोनों में अल-हसन का कथन है। (7) (द) और (म) में: अबू उबैद। और अबू उबैदा के उनकी पुस्तक मजाज़ अल-कुरान 1/308 में शब्द, और अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात

वल-उयून 3/30 में अल-सुद्दी से उद्धृत किया है। (8) मुफ़रदात अल-राग़िब (शग़फ़)। (9) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/419 में (और पाठ उन्हीं का है): तो उसने उसके दिल पर काबू पा लिया। (10) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/419, और अल-ज़ज्जाज के लिए 3/105, और यह छंद अल-नाबिग़ा अल-धुबयानी के दीवान पृष्ठ 79 में है।

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۲۶

الاعمش، المفضل اور السلمی، اور جمہور: "نساء" (عورتیں) (۱)۔ اور جائز ہے: "وقالت نسوة" اور "وقال نسوة"، جیسے: "قالت الأعراب" اور "وقال الأعراب" (دیہاتیوں نے کہا)۔ اور یہ اس لیے کہ قصہ اہل مصر میں پھیل گیا، تو عورتوں نے باتیں کیں۔ کہا گیا: عزیز کے ساقی کی بیوی، نانبائی کی بیوی، اس کے جانوروں کے نگران کی بیوی، اور اس کے قید خانے کے نگران کی بیوی۔ اور کہا گیا: دربان کی بیوی۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۲)۔ {وہ اپنے جوان (خادم) کو اس کے جی سے بہکا رہی ہے} عربوں کے کلام میں "الفتی" نوجوان کو کہتے ہیں، اور عورت "فتاة" ہے۔ {اس کی محبت اس کے دل میں سما گئی ہے} کہا گیا: "شغفها" یعنی اس پر غالب آگئی (۳)۔ اور کہا گیا: اس کی محبت اس کے "شغاف" (دل کی جھلی) میں داخل ہوگئی۔ مجاہد (۴) اور دیگر سے مروی ہے۔ عمرو بن دینار نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: وہ اس کے شغاف کے نیچے داخل ہوگئی (۵)۔ حسن بصری نے کہا: "الشغاف" (۶) دل کا اندرونی حصہ ہے۔ السدی اور ابو عبیدہ (۷) نے کہا: "شغاف القلب" اس کا غلاف ہے؛ اور وہ اس پر ایک جھلی ہے۔ اور کہا گیا: وہ دل کا وسط ہے (۸)۔ ان اقوال کے معنی قریب قریب ہیں، اور معنی یہ ہے: اس کی محبت اس کے دل کی جھلی تک پہنچ گئی، پس وہ اس پر غالب آگئی (۹)؛ نابغہ نے کہا: اور ایک فکر اس کے اور اندرونی حصے کے درمیان حائل ہوگئی... شغاف میں داخل ہونا جسے انگلیاں تلاش کرتی ہیں (۱۰)

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۲۵/۲، قرات کے ذکر کے بغیر، اور العکبری نے الإملاء (على هامش الفتوحات الإلهية) ۳۳۰/۳ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) دیکھیے عرائس المجالس ص ۱۲۳-۱۲۴، تفسير أبي الليث ۱۵۹/۲، تفسير البغوي ۴۲۲/۲، زاد المسير ۲۱۴/۴، اور

تفسير الرازي ١٢٦/١٨۔ (٣) الطبری نے ١١٦/١٣ میں یہ قول ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ١١٦/١٣ میں روایت کیا ہے۔ (۵) معاني القرآن للنحاس ۴١٨/٣، اور الطبری نے اسے ١١۵/١٣ میں عمرو عن عکرمہ کی سند سے نقل کیا ہے۔ (۶) نسخوں میں ہے: "الشغف"، اور جو النکت والعیون ٣٠/٣ اور مفردات الراغب (شغف) میں ثابت ہے، اور ان دونوں میں حسن کا قول ہے۔ (٧) (د) اور (م) میں ہے: ابو عبید۔ اور ابو عبیدہ کا کلام ان کی کتاب مجاز القرآن ٣٠٨/١ میں ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ٣٠/٣ میں اسے السدی سے نقل کیا ہے۔ (٨) مفردات الراغب (شغف)۔ (٩) معاني القرآن للنحاس ۴١٩/٣ میں (اور یہ کلام انہی کا ہے): پس وہ اس کے دل پر غالب آگئی۔ (١٠) معاني القرآن للنحاس ۴١٩/٣، اور الزجاج ١٠۵/٣ کے لیے، اور یہ شعر دیوان النابغہ الذبیانی ص ٧٩ میں ہے =

Surah Yusuf: Verses 30 - 32 327

It has been said: "Al-Shaghaf" is a disease. Al-Asma'i recited for the poet: "He follows her while she is to him a 'Shaghaf' (a profound ailment of the heart)." (1)

Ja'far (2) bin Muhammad, Ibn Muhaysin, and Al-Hasan read it as: "Sha'afaha" with the letter 'Ain' without a dot (3). Ibn al-A'rabi said: It means his love burned her heart. He added: And the first reading is what is acted upon (4). Al-Jawhari (5) said: "Sha'afahu al-hubb" (Love passionately consumed him): it burned his heart. Abu Zayd said: It made him ill. One is "shu'ifa" (passionately enamored) with something, so he is "mash'uf". Al-Hasan read: "qad sha'afaha" (he has passionately enamored her), saying: It filled her inward being with love. Al-Nahhas (6) said: According to most linguists, its meaning is: He has taken her completely; because "shi'af" of mountains are their peaks, and someone is "shu'ifa" by that with "shaghf" with a sukun on the 'ghayn' (7): when one is intensely devoted to it, except that Abu Ubayd (8) recited the verse of Imru' al-Qays: "Would he kill me (9) when I have passionately enamored her heart, just as the man who applies pitch (tali) enamors the mangy she-camel (al-mahnu'a)?" (10)

---

(1) With the version: "occupying a place", instead of: "entering inside". Al-Baghdadi mentioned it in Al-Khizana 2/456 and said: fingers seek it: meaning doctors' fingers feel for it; has it descended towards the spleen so that death is expected for its owner?. (1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/419. (2) In (f) and (m): Abu Ja'far, which is an error. (3) Al-Muhtasib 1/339. (4) Yaqutat al-Sirat by Ghulam Tha'lab p. 274 without attribution. (5) In Al-Sahah (sh-'-f). (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/419-420. (7) In (z), (f), and the printed edition of Ma'ani al-Qur'an: "sha'afa" by that "shaghaf" with a sukun on the 'ain', and what is established from the rest of the copies is consistent with what is in Lisan al-Arab and Taj al-Arus (sh-gh-f). (8) In the copies except (d): Abu Ubaydah, and what is established is from (d) and Ma'ani al-Qur'an. (9) In (m): "li-taqtulani" (so that she kills me), and in (d) and (z): "li-yaqtulani" (so that he kills me), and in (zha): "fa-taqtulani" (then she kills me), and what is established is from (f) and sources as follows. (10) Amali al-Qali 1/205, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/420, and it is in the Diwan with the version: "shaghaftu... kama shaghaf", with the dotted 'ghayn', and the commentator of the Diwan said: It is also narrated: "sha'aftu", with the undotted 'ain', and the meaning is: I reached the ultimate limit until I overcame her heart, just as pitch reaches the mangy she-camel, which is coated with pitch, and she finds pleasure in it until she almost faints.

सूरह यूसुफ: आयत 30 - 32 327

कहा गया है: "अल-शग़ाफ़" एक बीमारी है। अल-असमी ने एक शायर का शेर पढ़ा: "वह उसके पीछे चलता है जबकि वह उसके लिए 'शग़ाफ़' (दिल की गहरी बीमारी) है।" (1)

जाफ़र (2) बिन मुहम्मद, इब्न मुहैसिन और अल-हसन ने इसे "शाअफ़हा" (बिना बिंदु वाले 'ऐन' के साथ) पढ़ा है (3)। इब्न अल-अराबी ने कहा: इसका अर्थ है कि उसके प्यार ने उसके दिल को जला दिया। उन्होंने आगे कहा: और पहली किरअत (पाठ) पर ही अमल किया जाता है (4)। अल-जौहरी (5) ने कहा: "शाअफ़हु अल-हुब्ब" (प्रेम ने उसे जुनून की हद तक पागल कर दिया): इसने उसके दिल को जला दिया। अबू ज़ैद ने कहा: इसने उसे बीमार कर दिया। किसी चीज़ का "शुआफ़ा" (दीवाना) हो जाना, तो वह "मशूफ़" कहलाता है। अल-हसन ने पढ़ा: "क़द शाअफ़हा" (उसने उसे दीवाना बना दिया), और कहा: उसने उसके अंदरूनी हिस्से को प्यार से भर दिया। अल-नह़ास (6) ने कहा: अधिकांश भाषाविदों के अनुसार इसका अर्थ है: वह उसे पूरी तरह से ले गया है; क्योंकि पहाड़ों की "शिआफ़" उनकी चोटियां होती हैं, और किसी को "शग़फ़" (ग़ैन पर सुकून के साथ) के साथ "शुआफ़ा" कहा जाता है (7): जब कोई उसके प्रति अत्यधिक समर्पित हो, सिवाय इसके कि अबू उबैद (8) ने इमरुल क़ैस का शेर सुनाया: "क्या वह मुझे मार डालेगा (9) जबकि मैंने उसके दिल को दीवाना बना दिया है, ठीक उसी तरह जैसे तारकोल (ताली) लगाने वाला आदमी खुजली वाली ऊंटनी (अल-मह्नूआ) को दीवाना बना देता है?" (10)

---

(1) इस पाठ के साथ: "जगह घेरने वाला", बजाय इसके "अंदर प्रवेश करने वाला"। अल-बग़दादी ने अल-खिज़ाना 2/456 में इसका उल्लेख किया और कहा: उंगलियां इसे खोजती हैं: यानी हकीमों की उंगलियां इसे महसूस करती हैं; क्या यह तिल्ली (Spleen) की ओर उतर गया है जिससे इसके स्वामी की मृत्यु की आशंका है? (1) मानी अल-क़ुरआन अल-नह़ास द्वारा 3/419। (2) (फ़) और (म) में: अबू जाफ़र, जो कि एक गलती है। (3) अल-मुह़तसिब 1/339। (4) याकूत अल-सिरात गुलाम सालाब द्वारा, पृष्ठ 274, बिना संदर्भ के। (5) अल-सिह़ाह (श-अ-फ़) में। (6) मानी अल-क़ुरआन 3/419-420 में। (7) (ज़), (फ़) और मानी अल-क़ुरआन के मुद्रित संस्करण में: 'ऐन' पर सुकून के साथ "शग़फ़" के साथ "शाअफ़ा", और बाकी प्रतियों से जो स्थापित है वह लिसान अल-अरब और ताज अल-अरूस (श-ग़-फ़) के अनुरूप है। (8) प्रतियों में (द) को छोड़कर: अबू उबैदा, और जो स्थापित है वह (द) और मानी अल-क़ुरआन से है। (9) (म) में: "ली-तक्तुलनी" (ताकि वह मुझे मार डाले), और (द) और

(ज़) में: "ली-यक्तुलनी" (ताकि वह मुझे मार डाले), और (ज़ा) में: "फ़-तक्तुलनी" (तो वह मुझे मार डाले), और जो स्थापित है वह (फ़) और स्रोतों से इस प्रकार है। (10) अमाली अल-क़ाली 1/205, और मानी अल-क़ुरआन अल-नह़ास द्वारा 3/420, और यह दीवान में इस पाठ के साथ है: "शग़फ्तु... कमा शग़फ़", बिंदु वाले 'ग़ैन' के साथ, और दीवान के व्याख्याकार ने कहा: यह इस प्रकार भी वर्णित है: "शाअफ़्तु", बिना बिंदु वाले 'ऐन' के साथ, और अर्थ है: मैं अंतिम सीमा तक पहुँच गया यहाँ तक कि मैंने उसके दिल पर काबू पा लिया, ठीक वैसे ही जैसे तारकोल खुजली वाली ऊंटनी तक पहुँचता है, जिसे तारकोल से लेपा गया है, और वह इसमें आनंद लेती है यहाँ तक कि वह लगभग बेहोश हो जाती है।

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۲۷

اور کہا گیا ہے کہ: "الشغاف" ایک بیماری ہے۔ اور الاصمعی نے راجز کے لیے پڑھا: "وہ اس کے پیچھے چلتا ہے جبکہ وہ اس کے لیے 'شغاف' (دل کی گہری بیماری) ہے۔" (۱)

اور جعفر (۲) بن محمد، ابن محیصن اور الحسن نے اسے: "شَعَفَهَا" (غیر منقوطہ عین کے ساتھ) پڑھا ہے (۳)۔ ابن الاعرابی نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ اس کی محبت نے اس کے دل کو جلا دیا۔ انہوں نے کہا: اور پہلے (قراءت) پر ہی عمل ہے (٤)۔ الجوہری (٥) نے کہا: "شَعَفَه الحب" (محبت نے اسے دیوانہ کر دیا): اس نے اس کے دل کو جلا دیا۔ ابو زید نے کہا: اسے بیمار کر دیا۔ اور کوئی چیز کا "شُعِف" (دیوانہ) ہو جانا، تو وہ "مشعوف" کہلاتا ہے۔ الحسن نے پڑھا: "قَدْ شَعَفَهَا" (اس نے اسے دیوانہ بنا دیا) اور کہا: اس کے باطن کو محبت سے بھر دیا۔ النحاس (٦) نے کہا: اکثر اہل لغت کے نزدیک اس کا معنی ہے: وہ اسے ہر لحاظ سے لے اڑا ہے؛ کیونکہ پہاڑوں کی "شِعاف" ان کی چوٹیاں ہوتی ہیں، اور اسی سے "شُعِف" ہے "شغفاً" غین کے سکون کے ساتھ (۷): جب کوئی اس کا بہت گرویدہ ہو جائے، سوائے اس کے کہ ابو عبید (۸) نے امرؤ القیس کا شعر پڑھا: "کیا وہ مجھے قتل کر دے گا (۹) حالانکہ میں نے اس کے دل کو دیوانہ بنا دیا ہے، جیسا کہ تارکول (طالی) ملنے والا آدمی خارش زدہ اونٹنی (المہنوءہ) کو دیوانہ بنا دیتا ہے؟" (۱۰)

---

(۱) روایت کے ساتھ: "شاغل مکان" (جگہ گھیرنے والا)، بجائے: "داخل دخول"۔ البغدادی نے الخزانہ ٤٥٦/٢ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: انگلیاں اسے تلاش کرتی ہیں: یعنی طبیبوں کی انگلیاں اسے ٹٹولتی ہیں؛ کیا وہ تلی کی طرف اتر گئی ہے جس سے اس کے صاحب کی موت کی توقع کی جائے؟ (۱) معانی القرآن للنحاس ٤١٩/٣۔ (۲) (ف) اور (م) میں: ابو جعفر، جو کہ غلطی ہے۔ (۳) المحتسب ٣٣٩/١۔ (٤) یاقوتة الصراط لغلام ثعلب ص ٢٧٤ بغیر کسی نسبت کے۔ (٥) الصحاح

(شعف) میں۔ (٦) معانی القرآن ٤١٩/٣ - ٤٢٠ میں۔ (٧) (ز) اور (ف) اور مطبوعہ معانی القرآن میں: شعف بذلک شغفاً عین کے سکون کے ساتھ، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ لسان العرب اور تاج العروس (شغف) کے موافق ہے۔ (٨) نسخوں میں سوائے (د): ابا عبیدہ، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور معانی القرآن سے ہے۔ (٩) (م) میں: "لتقتلني" (تاکہ وہ مجھے مار ڈالے)، اور (د) اور (ز) میں: "ليقتلني" (تاکہ وہ مجھے مار ڈالے)، اور (ظ) میں: "فتقتلني" (پس وہ مجھے مار ڈالے)، اور جو ثابت ہے وہ (ف) اور ذرائع سے درج ذیل ہے۔ (١٠) امالی القالی ٢٠٥/١، اور معانی القرآن للنحاس ٤٢٠/٣، اور یہ دیوان میں اس روایت کے ساتھ ہے: شغفت... کما شغف، منقوطہ (غین) کے ساتھ، اور شارح دیوان نے کہا: اور روایت کیا جاتا ہے: شَعَفْتُ، غیر منقوطہ عین کے ساتھ، اور معنی ہے: میں انتہا تک پہنچ گیا یہاں تک کہ میں اس کے دل پر غالب آ گیا، جس طرح تارکول خارش زدہ اونٹنی تک پہنچتا ہے، اور وہ تارکول ملی ہوئی ہے، اور وہ اس سے لذت پاتی ہے یہاں تک کہ قریب ہے کہ وہ بے ہوش ہو جائے۔

He said: The anguish and passion of love were likened to that. It was narrated from Al-Sha'bi that he said: "Ash-shaghaf" with the letter 'ghayn' is love, and "ash-sha'af" with the letter 'ayn' is madness (1). Al-Nahas said (2): It was narrated: "qad shaghafaha" with a kasra on the 'ghayn', but it is not known in the speech of the Arabs except as "shaghafaha" with a fatha on the 'ghayn', and likewise "sha'afaha", meaning: he left her infatuated (mash'ufa). Said bin Abi 'Aruba said on the authority of Al-Hasan: "Ash-shaghaf" is the veil/pericardium of the heart (3), and "ash-sha'af" is the core of the heart, so if love reached the "sha'af," she would die. Al-Hasan said: Indeed, "ash-shaghaf" is the membrane adhering to the heart that is not seen, which is the white membrane (4); so his love stuck to her heart as the membrane sticks to the heart. His word (The Almighty): {Indeed, we see her in clear error} meaning: in this action. Qatada said: "Her youth" (fataha), he was her husband's youth; because Joseph was among them in the status of slaves, and her command was executed over him. Muqatil narrated from Abu 'Uthman al-Nahdi, from Salman al-Farsi who said: The wife of the Aziz asked her husband for Joseph, so he gave him to her and said: What will you do with him? She said: I will take him as a son. He said: He is yours. So she raised him until he grew up, and in her soul towards him was what was in her soul; she used to reveal herself to him, beautify herself, and call him in a gentle manner, but God protected him (5). His word (The Almighty): {And when she heard of their craftiness (makrihinna)} meaning: their backbiting of her, and their maneuvering to disparage her. It was also said: She informed them and asked them to keep the secret (6), but they spread her secret, so that was called craftiness/ plotting.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/31, and recorded by Al-Tabari 13/116 - 117. (2) In I'rab al-Qur'an 2/325. (3) Recorded by Ibn Abi Hatim 7/2131 (11523) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). We did not find it from Al-Hasan; Al-Hasan's previously mentioned view was: Shaghaf is the interior of the heart. (4) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/30 from Al-Suddi and Sufyan similarly, and we did not find it from Al-Hasan. (5) We did not find it. (6) In (m): she entrusted them; in (d): she enabled them; the confirmed reading is from the rest of the copies, which agrees with what is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahas 3/420, and the text is from it.

उन्होंने कहा: प्यार की तड़प और उसकी गहराई की तुलना इससे की गई है। अल-शबी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: 'ग़ैन' अक्षर के साथ 'अश-शग़ाफ़' प्यार है, और 'ऐन' अक्षर के साथ 'अश-शअफ़' पागलपन है (1)। अल-नह़ास ने कहा (2): यह बताया गया है: "क़द शग़िफ़हा" 'ग़ैन' पर कसरा के साथ, लेकिन अरबों की बोली में यह केवल 'ग़ैन' पर फ़त्हा के साथ "शग़ाफ़हा" के रूप में जाना जाता है, और इसी तरह "शअफ़हा", यानी: उसने उसे व्याकुल (मशऊफ़ा) छोड़ दिया। सईद बिन अबी अरुबा ने हसन के हवाले से कहा: 'अश-शग़ाफ़' ह़दय का आवरण (पेरिकार्डियम) है (3), और 'अश-शआफ़' ह़दय का अंतरतम है, इसलिए यदि प्रेम 'शआफ़' तक पहुँच जाता, तो वह मर जाती। हसन ने कहा: वास्तव में, 'अश-शग़ाफ़' ह़दय से चिपकी हुई वह झिल्ली है जो दिखाई नहीं देती, जो कि सफेद झिल्ली है (4); इसलिए उसका प्रेम उसके ह़दय से वैसे ही चिपक गया जैसे झिल्ली ह़दय से चिपकी रहती है। अल्लाह का कथन: {निश्चित रूप से, हम उसे स्पष्ट त्रुटि में देखते हैं} अर्थात: इस कार्य में। क़तादा ने कहा: "उसका युवक" (फ़ताहा), वह उसके पति का युवक था; क्योंकि यूसुफ़ उनके बीच गुलामों की हैसियत में थे, और उस पर उसका हुक्म चलता था। मुक़ातिल ने अबू उस्मान अल-नहदी से, सलमान अल-फ़ारसी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अज़ीज़ की पत्नी ने अपने पति से यूसुफ़ को मांगा, तो उसने उसे उसे दे दिया और कहा: तुम उसके साथ क्या करोगी? उसने कहा: मैं उसे पुत्र के रूप में अपनाऊँगी। उसने कहा: वह तुम्हारा है। तो उसने उसे पाला-पोसा जब तक कि वह बड़ा नहीं हो गया, और उसके मन में उसके प्रति वही भाव थे जो थे; वह उसके सामने स्वयं को प्रकट करती थी, सजती-सँवरती थी, और उसे कोमल तरीके से बुलाती थी, लेकिन अल्लाह ने उसे सुरक्षित रखा (5)। अल्लाह का कथन: {और जब उसने उनकी चालाकी (मक़रिहिन्ना) के बारे में सुना} अर्थात: उनकी उसकी पीठ पीछे बुराई करने, और उसे नीचा दिखाने के लिए उनकी चालबाज़ी के बारे में। यह भी कहा गया है: उसने उन्हें जानकारी दी और उनसे गुप्त रखने को कहा (6), लेकिन उन्होंने उसका राज़ फैला दिया, इसलिए उसे चालाकी/मक्कारी कहा गया।

---

(1) अल-नुक़त व अल-'उयून 3/31, और अल-तबरी 13/116 - 117 द्वारा उद्धृत। (2) इराब अल-कुरआन 2/325 में। (3) इब्न अबी हातिम 7/2131 (11523) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ि.) से उद्धृत। हमें यह हसन से नहीं मिला; हसन का पिछला मत था: शग़ाफ़ ह़दय का भीतरी भाग है। (4) अल-मावरदी द्वारा अल-नुक़त व अल-'उयून 3/30 में अल-सुद्दी और सुफ़यान से इसी तरह उद्धृत, और हमें यह हसन से नहीं मिला। (5) हमें यह नहीं मिला। (6) (म) में: उसने उन पर भरोसा किया; (द) में: उसने

उन्हें समर्थ बनाया; शेष प्रतियों से पुष्ट पाठ वही है जो अल-नह़ास द्वारा मा'आनी अल-कुरआन 3/420 में है, और पाठ वहीं से है।

کہا: محبت کی تڑپ اور اس کی گہرائی کو اس سے تشبیہ دی گئی۔ اور شعبی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: غین معجمہ کے ساتھ "الشغف" محبت ہے، اور عین غیر معجمہ کے ساتھ "الشعف" جنون ہے (۱)۔ نحاس نے کہا (۲): مروی ہے: «قد شَغِفَها» غین کے کسرہ کے ساتھ، لیکن عرب کے کلام میں یہ صرف غین کے فتحہ کے ساتھ «شَغَفَها» ہی جانا جاتا ہے، اور اسی طرح «شَعَفَها»، یعنی: اسے والہ و شیدا (مشعوفہ) چھوڑ دیا۔ سعید بن ابی عروبہ نے حسن سے روایت کی: "الشغاف" دل کا پردہ ہے (۳)، اور "الشعاف" دل کی گہرائی (سویداء) ہے، چنانچہ اگر محبت شعاف تک پہنچ جائے تو وہ مر جائے۔ اور حسن نے کہا: بے شک شغاف دل کے ساتھ جڑی ہوئی وہ جھلی ہے جو نظر نہیں آتی، اور وہ سفید جھلی ہے (۴)؛ پس اس کی محبت اس کے دل سے ایسے ہی چمٹ گئی جیسے جھلی دل سے چمٹی ہوتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ یعنی: اس فعل میں۔ قتادہ نے کہا: «فتَاهَا» اور وہ اس کے شوہر کا غلام تھا؛ اس لیے کہ یوسف ان کے نزدیک غلاموں کے حکم میں تھے، اور اس پر اس کا حکم چلتا تھا۔ مقاتل نے ابو عثمان النہدی سے، انہوں نے سلمان فارسی سے روایت کی، انہوں نے کہا: عزیز کی بیوی نے اپنے شوہر سے یوسف کو مانگ لیا، تو اس نے اسے وہ دے دیا اور پوچھا: تم اس کا کیا کرو گی؟ اس نے کہا: میں اسے بیٹا بنا لوں گی، اس نے کہا: وہ تمہارا ہے۔ چنانچہ اس نے اسے پالا یہاں تک کہ وہ جوان ہو گیا اور اس کے دل میں ان کے بارے میں وہی کچھ تھا جو تھا، پس وہ ان کے سامنے بے حجاب ہوتی، بنتی سنورتی اور انہیں نرمی کے ساتھ اپنی طرف بلاتی، مگر اللہ نے انہیں بچا لیا (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ﴾ یعنی: ان کی غیبت، اور اس کی مذمت میں

ان کے حیلہ سازی کے بارے میں۔ اور کہا گیا: اس نے انہیں آگاہ کیا تھا اور ان سے راز رکھنے کو کہا تھا (۶) لیکن انہوں نے اس کا راز فاش کر دیا، تو اسے مکر کا نام دیا گیا۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/۳۱، اور اسے طبری نے ۱۱۶/۱۳ - ۱۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۲) إعراب القرآن ۲/ ۳۲۵ میں۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے ۷/ ۲۱۳۱ (۱۱۵۲۳) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ ہمیں یہ حسن سے نہیں ملا، حسن کا سابقہ قول تھا: شغاف دل کا باطن ہے۔ (۴) ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۳۰ میں سدی اور سفیان سے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ حسن سے نہیں ملا۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۶) (م) میں: ان پر اعتماد کیا؛ اور (د) میں: انہیں موقع دیا؛ اور ثابت شدہ متن باقی نسخوں سے ہے، اور یہ نحاس کی معانی القرآن ۳/ ۴۲۰ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Page 329

Surah Yusuf: Verses 30 - 32

And His saying: {She sent for them} There is an omission in the speech, meaning: she sent for them inviting them to a feast to make them fall into what she had fallen into(1); Mujahid said on the authority of Ibn Abbas: The wife of Al-Aziz said to her husband: I want to prepare food and invite these women. He said to her: Do it. So she prepared food, then she 'najjadat' (decorated) the houses for them - 'najjadat' means she decorated, and 'najd' is what a house is decorated with in terms of furnishings, meaning: it is adorned, and the plural is 'nujud'; on the authority of Abu Ubaid, and 'tanjid' is decoration(2) - and she sent to them to attend her food, and that no woman among those I have named should stay behind.

Wahb ibn Munabbih said: They were forty women(3), so they came against their will, and Umayyah ibn Abi al-Salt said about them:

Until when they came to her by force, and she prepared for them cushions and pillows(4)

And it is narrated: 'anmatan' (carpets/patterns).

Wahb said: So they came and took their seats. {And she prepared for them a 'muttaka'} meaning: she prepared for them places to recline on. Ibn Jubayr said: In every seat there was a bowl containing honey, a citron (utrujj), and a sharp knife.

Mujahid and Sa'id ibn Jubayr read: 'mutkan' with a lightened pronunciation, without a hamza(5), and 'mutk' is the citron in the language of the Copts. Mujahid interpreted it similarly; Sufyan narrated from Mansur from Mujahid who said: 'Muttaka' with a heavy pronunciation: food, and 'mutk' with a lightened pronunciation: the citron(6); and the poet said:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/325. (2) Al-Sihah (najd). (3) Mentioned by al-Baghawi 2/423. (4) Thus in the copies, and we did not find it. 'Andadan' is the plural of 'nadad', which is stacked furniture or the best of it. And I stacked the furniture ('nadadtu' and 'naddadtu'): I put some of it next to each other in order or piled up. See Asas al-Balagha and al-Qamus (nadad). (5) 'Ara'is al-Majalis p. 124 on the authority of Mujahid, and Ibn Jinni mentioned it in al-Muhtasib 1/339 on the authority of Ibn Abbas, Ibn Umar, Qatada, and others. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/420-421,

and extracted by al-Tabari 13/127. The citron (utrujj) is from the citrus family, called 'kubbad' in the Levant, its singular is 'utrujja'. Mu'jam Matn al-Lugha (taraj).

पृष्ठ ३२९

सूरह यूसुफ: आयत ३० - ३२

और उनका कहना: {उसने उन्हें बुलावा भेजा} बातचीत में कुछ हिस्सा लुप्त है, यानी: उसने उन्हें एक दावत में आमंत्रित करने के लिए भेजा ताकि उन्हें भी उसी स्थिति में डाल सके जिसमें वह खुद थी(१); मुजाहिद ने इब्न अब्बास के हवाले से कहा: अज़ीज़ की पत्नी ने अपने पति से कहा: मैं खाना तैयार करना चाहती हूँ और इन महिलाओं को आमंत्रित करना चाहती हूँ। उसने उससे कहा: ऐसा करो। तो उसने खाना तैयार किया, फिर उनके लिए घरों को 'नज्जादत' (सजाया) - 'नज्जादत' का अर्थ है सजाया, और 'नज्द' वह सामान है जिससे घर को सजाया जाता है, यानी: सजावट का सामान, और इसका बहुवचन 'नुजूद' है; अबू उबैद के अनुसार, और 'तन्जीद' सजावट है(२) - और उसने उन्हें अपने भोजन में शामिल होने के लिए भेजा, और यह कि जिन लोगों का मैंने नाम लिया है उनमें से कोई भी महिला पीछे न रहे।

वहाब बिन मुनब्बिह ने कहा: वे चालीस महिलाएँ थीं(३), इसलिए वे अपनी इच्छा के विरुद्ध आईं, और उमय्या बिन अबी अल-सल्त ने उनके बारे में कहा:

यहाँ तक कि जब वे उसके पास जबरदस्ती आईं, और उसने उनके लिए गद्दी और कालीन तैयार किए थे(४)

और यह भी वर्णित है: 'अन्मातन' (कालीन/पैटर्न)।

वहाब ने कहा: तो वे आईं और अपनी जगहें ले लीं। {और उसने उनके लिए एक 'मुत्तका' (सहारा लेने का स्थान) तैयार किया} यानी: उसने उनके लिए सहारा लेकर बैठने की जगहें तैयार कीं। इब्न जुबैर ने कहा: हर जगह पर एक कटोरा था जिसमें शहद, एक चकोतरा (उतरुज्ज) और एक तेज़ चाकू था।

मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने इसे 'मुत्कन' पढ़ा, बिना हमजा के हल्के उच्चारण के साथ(५), और 'मुत्क' कॉप्टिक भाषा में चकोतरा है। मुजाहिद ने इसी तरह इसकी व्याख्या की; सुफ़यान ने मंसूर से और उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की जिन्होंने कहा: 'मुत्तका' भारी उच्चारण के साथ: भोजन, और 'मुत्क' हल्के उच्चारण के साथ: चकोतरा(६); और कवि ने कहा:

---

(१) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान २/३२५। (२) अल-सिहाह (नज्द)। (३) अल-बग़वी २/४२३ द्वारा उल्लेखित। (४) प्रतियों में ऐसा ही है, और हमें यह नहीं मिला। 'अंदादान' 'नदद' का बहुवचन है, जो

रखे हुए सामान या उनमें से सबसे अच्छे सामान को कहते हैं। और मैंने सामान को व्यवस्थित किया ('नदद्तु' और 'नद्दद्तु'): मैंने उसका कुछ हिस्सा एक-दूसरे के साथ क्रम में या ढेर लगाकर रखा। असस अल-बलाघा और अल-कामूस (नदद) देखें। (५) अराइस अल-मजालिस पृ. १२४ मुजाहिद के हवाले से, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/३३९ में इब्न अब्बास, इब्न उमर, कतादा और अन्य के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (६) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ३/४२०-४२१, और अल-तब़री १३/१२७ द्वारा उद्धृत। चकोतरा (उतरुज्ज) खट्टे फलों के परिवार से है, जिसे शाम (सीरिया क्षेत्र) में 'कुब्बाद' कहा जाता है, इसका एकवचन 'उतरुज्जह' है। मुअजम मतन अल-लुग़ा (तरज)।

صفحہ ۳۲۹

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲

اور اس کا قول: {اس نے ان کی طرف پیغام بھیجا} کلام میں حذف ہے، یعنی: اس نے ان کی طرف ایک ضیافت کی دعوت دینے کے لیے بھیجا تاکہ انہیں اسی کیفیت میں مبتلا کر دے جس میں وہ خود مبتلا تھی(۱)؛ مجاہد نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: عزیز کی بیوی نے اپنے شوہر سے کہا: میں کھانا تیار کرنا چاہتی ہوں اور ان عورتوں کو بلانا چاہتی ہوں۔ اس نے اس سے کہا: ایسا ہی کرو۔ چنانچہ اس نے کھانا تیار کیا، پھر ان کے لیے گھروں کو 'نجدت' (سجایا) - 'نجدت' یعنی اس نے سجایا، اور 'نجد' وہ سامان ہے جس سے گھر سجایا جاتا ہے، یعنی: آرائشی سامان، اور اس کی جمع 'نجود' ہے؛ ابو عبید کے حوالے سے، اور 'تنجید' کے معنی سجانا ہے(۲) - اور اس نے ان کی طرف پیغام بھیجا کہ وہ اس کے کھانے پر حاضر ہوں، اور تم میں سے کوئی ایسی عورت پیچھے نہ رہے جس کا میں نے نام لیا ہے۔

وہب بن منبہ نے کہا: وہ چالیس عورتیں تھیں(۳)، چنانچہ وہ ناگواری کے باوجود آئیں، اور ان کے بارے میں امیہ بن ابی الصلت نے کہا ہے:

حتیٰ کہ جب وہ اس کے پاس زبردستی آئیں، اور اس نے ان کے لیے گدے اور تکیے بچھا رکھے تھے(۴)

اور ایک روایت میں ہے: 'انماطا' (قالین/نمونے)۔

وہب نے کہا: وہ آئیں اور اپنی نشستیں سنبھال لیں۔ {اور اس نے ان کے لیے ایک 'متکا' تیار کیا} یعنی: اس نے ان کے لیے ٹیک لگا کر بیٹھنے کی جگہیں تیار کیں۔ ابن جبیر نے کہا: ہر نشست پر ایک پیالہ تھا جس میں شہد، ایک چکوترا (اترج) اور ایک تیز چھری تھی۔

مجاہد اور سعید بن جبیر نے اسے 'متکا' (بغیر ہمزہ کے ہلکے لہجے میں) پڑھا ہے(۵)، اور قبطیوں کی زبان میں 'متک' چکوترا کو کہتے ہیں۔ مجاہد نے بھی اسی طرح اس کی تفسیر کی ہے؛ سفیان نے منصور سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: 'متکا' تشدید کے ساتھ: کھانا، اور 'متک' بغیر تشدید کے: چکوترا(۶)؛ اور شاعر نے کہا:

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۵/۲۔ (۲) الصحاح (نجد)۔ (۳) اسے بغوی نے ۴۲۳/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ہمیں یہ نہیں ملا۔ 'انضادا' 'نضد' کی جمع ہے، اور یہ تیکھے ہوئے سامان یا اس کے بہترین حصے کو کہتے ہیں۔ اور میں نے سامان کو ترتیب دیا ('نضدت' اور 'نضدت'): میں نے اس کے کچھ حصے کو دوسرے کے ساتھ ترتیب سے یا ڈھیر لگا کر جوڑا۔ دیکھیے اساس البلاغہ اور القاموس (نضد)۔ (۵) عرائس المجالس ص ۱۲۴ بحوالہ مجاہد، اور ابن جنی نے المحتسب ۳۳۹/۱ میں ابن عباس، ابن عمر، قتادہ اور دیگر سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۰ - ۴۲۱ ، اور اسے طبری نے ۱۲۷/۱۳ میں نکالا ہے۔ اترج (چکوترا): ترش پھلوں کے خاندان سے ہے، اسے شام میں 'کباد' کہا جاتا ہے، اس کا واحد 'اترجہ' ہے۔ معجم متن اللغہ (ترج)۔

Surah Yusuf: Verses 30 - 32 330 "We drink sin by the sa' (a measure) openly, and you see the 'mutk' borrowed among us."(1) Azd Shanu'ah might say: The citron (utrujjah) is "al-mutkah." Al-Jawhari said: "Al-mutk" is what is left by the circumciser, and the origin of "al-mutk" is "al-zumaward." A "mutka" woman is one who has not been circumcised. Al-Farra' said: A reliable elder from the people of Basra told me that "al-mutk" (without a shadda) is "al-zumaward." Some said: It is the citron. This was narrated by Al-Akhfash(2). Ibn Zayd said: Citrons and honey eaten with it(3); the poet said: "So we remained(4) in blessing and reclined, and we drank the lawful (halal) from its jars (qulal)"(5) Meaning: We ate. An-Nahhas: His Almighty's saying: {and prepared} is from "al-atad," which is everything you have made as preparation for something. "Muttaqa'an" (a place to recline/a meal): the most correct thing said about it is what Ali bin Abi Talhah narrated from Ibn Abbas, who said: A sitting place. As for the opinion of a group of people of interpretation that it is food, it is permissible based on an assumption: "food for reclining," like: {And ask the village} [meaning its people]. This deletion is indicated by: {and gave each one of them a knife}; because the presence of women with knives is only for food that is cut with knives. This is what he said in his book "I'rab al-Qur'an"(6).

---

(1) Preceded 9/211. (2) Al-Sahah (mtk), and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 2/42. His saying: Al-zumaward, is a dish made of eggs and meat, Arabized. Al-Lisan (wrd). His saying: "did not undergo khafd," "al-khafd" is the circumcision of a girl. Al-Lisan (khfd). (3) Narrated by Al-Tabari 13/129. (4) In (m): "fazalilna." (5) Its speaker is Jamil Buthaynah, and it is in his Diwan p. 189, Al-Ma'ani Al-Kabir by Ibn Qutaybah 1/457, and Al-Khazanah 10/21. His saying: "Al-Halal," Al-Baghdadi mentioned from Al-Shirazi that he said: It is wine (nabidh), and he called it "halal" out of wantonness. Al-Baghdadi said: It is not hidden that taking it at its face value is more appropriate; because its speaker was a believer, and he was in Arafat during the Hajj season. "Al-qulal" is the plural of "qullah," which is an Arab vessel like a jar. (6) 2/326.

सूरह यूसुफ: आयत 30 - 32 330 "हम खुल्लम-खुल्ला साअ (एक पैमाना) से पाप पीते हैं, और तुम हमारे बीच 'मुत्क' को उधार के रूप में देखते हो।" (1) अज़द शनूआह जनजाति कह सकती है: चकोतरा (उतरुज्जह) 'मुत्क' है। अल-जौहरी ने कहा: 'मुत्क' वह है जो खतना करने वाली छोड़ देती है, और 'मुत्क' का मूल 'ज़ुमावर्द' है। 'मुत्का' महिला वह है जिसका खतना नहीं हुआ है। अल-फर्रा ने कहा: बसरा के विश्वसनीय लोगों में से एक बुज़ुर्ग ने मुझे बताया कि 'मुत्क' (बिना शद्दा के) 'ज़ुमावर्द' है। कुछ ने कहा: यह चकोतरा है। इसे अल-अख़फश ने वर्णित किया है (2)। इब्न ज़ैद ने कहा: चकोतरा और उसके साथ खाया जाने वाला शहद (3); कवि ने कहा: "तो हम (4) कृपा में रहे और हमने सहारा लिया, और हमने उसके घड़ों (कुलल) से हलाल पिया" (5)। यानी: हमने खाया। अन-नह्हास: अल्लाह तआला का कथन: {और उसने तैयार किया} 'अताद' से है, और यह वह सब कुछ है जिसे आपने किसी चीज़ की तैयारी के रूप में रखा है। "मुत्तक़अन" (सहारा लेने की जगह/भोजन): इसके बारे में कही गई सबसे सही बात वह है जो अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: बैठने की जगह। जहाँ तक व्याख्या करने वालों के एक समूह की राय है कि यह भोजन है, तो यह इस अनुमान पर जायज़ है: "सहारा लेने के लिए भोजन", जैसे: {और बस्ती से पूछो} [अर्थात उसके लोगों से]। इस विलोपन को दर्शाता है: {और उनमें से प्रत्येक को एक चाकू दिया}; क्योंकि चाकुओं वाली महिलाओं की उपस्थिति केवल ऐसे भोजन के लिए होती है जिसे चाकुओं से काटा जाता है। उन्होंने अपनी पुस्तक "एराब अल-कुरान" (6) में यही कहा है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) पहले 9/211 पर आया है। (2) अस-सिह़ाह़ (मुतक), और अल-फर्रा का कथन उनके'मआनी अल-कुरान' 2/42 में। उनका कथन: 'ज़ुमावर्द', अंडे और मांस से बना एक भोजन है, जो अरबीकृत है। अल-लिसान (वरद)। उनका कथन: "खफ्द नहीं किया गया", 'अल-खफ्द' एक लड़की का खतना है। अल-लिसान (खफद)। (3) अत-तबरी द्वारा निकाला गया 13/129। (4) (म) में: "फ़ज़लिल्ना"। (5) इसके कहने वाले जमील बुथैना हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 189, इब्न कुतैबा की 'अल-मआनी अल-कबीर' 1/457, और 'अल-खज़ाना' 10/21 में है। उनका कथन: "अल-हलाल", अल-बगदादी ने अल-शिराज़ी से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: यह नबीज़ (एक प्रकार की शराब) है, और उन्होंने इसे ढिठाई से "हलाल" कहा। अल-बगदादी ने कहा: यह स्पष्ट है कि इसे इसके शाब्दिक अर्थ में लेना अधिक उपयुक्त है; क्योंकि इसके कहने वाले एक आस्तिक थे, और वह हज के मौसम के दौरान अराफात में थे। 'अल-कुलल', 'कुल्लह' का बहुवचन है, जो अरबों का मटके जैसा एक बर्तन है। (6) 2/326।

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۳۰ "ہم صواع (ایک پیمانہ) سے کھلم کھلا گناہ پیتے ہیں، اور تم دیکھتے ہو کہ 'متک' ہمارے درمیان ادھار لی جاتی ہے۔" (۱) قبیلہ ازد شنوءہ شاید کہے: ترنج (اترجہ) ہی "متکہ" ہے۔ جوہری نے کہا: "متک" وہ حصہ ہے جسے ختنہ کرنے والی عورت چھوڑ دیتی ہے، اور "متک" کی اصل "زماورد" ہے۔ اور "متکاء" وہ عورت ہے جس کا ختنہ نہ ہوا ہو۔ فراء نے کہا: مجھے بصرہ کے ثقہ لوگوں میں سے ایک بزرگ نے بتایا کہ "متک" (بغیر تشدید کے) "زماورد" ہے۔ اور بعض نے کہا: یہ اترج (چکوترا) ہے۔ اسے اخفش نے بیان کیا ہے (۲)۔ ابن زید نے کہا: اترج اور شہد جس کے ساتھ اسے کھایا جائے (۳)؛ شاعر نے کہا: "پس ہم (۴) نعمت میں رہے اور ہم نے ٹیک لگائی، اور ہم نے اس کے مٹکوں (قلل) سے حلال پیا" (۵)۔ یعنی: ہم نے کھایا۔ نحاس: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَأَعْتَدَتْ} (اور اس نے تیار کیا) "عتاد" سے ہے، اور یہ وہ ہر چیز ہے جسے تم نے کسی چیز کے لیے سامان کے طور پر رکھا ہو۔ "متکأ" (ٹیک لگانے کی جگہ/کھانا) کے بارے میں سب سے صحیح بات وہ ہے جو علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: بیٹھنے کی جگہ۔ رہا مفسرین کی ایک جماعت کا یہ قول کہ اس سے مراد کھانا ہے، تو یہ اس تقدیر (اندرونی مفہوم) پر جائز ہے: "ٹیک لگانے کا کھانا"، جیسے کہ: {وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ} (بستی سے پوچھو - یعنی بستی والوں سے)۔ اور اس حذف پر یہ جملہ دلالت کرتا ہے: {وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا} (اور ان میں سے ہر ایک کو ایک چھری دے دی)؛ کیونکہ چھریوں والی عورتوں کی موجودگی صرف اس کھانے کے لیے ہوتی ہے جو چھریوں سے کاٹا جائے۔ انہوں نے اپنی کتاب "اعراب القرآن" (۶) میں اسی طرح کہا ہے۔

حواشی: (۱) سابقہ ۲۱۱/۹۔ (۲) الصحاح (متک)، اور فراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۴۲/۲ میں۔ ان کا قول: الزماورد، یہ انڈوں اور گوشت سے بنا ایک کھانا ہے، معرب ہے۔ اللسان (ورد)۔

اور ان کا قول: "لم تخفض"، الخفض: لڑکی کی ختنہ کرنا۔ اللسان (خفض)۔ (۳) اسے طبری نے ۱۲۹/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۴) (م) میں: "فظلنا"۔ (۵) اس کے کہنے والے جمیل بثینہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۸۹، ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر ۴۵۷/۱، اور الخزانہ ۲۱/۱۰ میں ہے۔ ان کا قول: "الحلال"، بغدادی نے شیرازی کے حوالے سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: یہ نبید (ایک مشروب) ہے، اور انہوں نے اسے بے باکی کے طور پر حلال کا نام دیا۔ بغدادی نے کہا: یہ پوشیدہ نہیں ہے کہ اسے اس کے ظاہر پر محمول کرنا زیادہ مناسب ہے؛ کیونکہ اس کے کہنے والے مومن تھے، اور وہ حج کے موسم میں عرفہ میں تھے۔ اور "القلل" "قلہ" کی جمع ہے، جو عربوں کا ایک برتن ہے جیسے مٹکا۔ (۶) ۳۲۶/۲۔

Surah Yusuf, Verses 30 - 32 331

And he said in the book "Ma'ani al-Qur'an"(1): Ma'mar narrated from Qatada who said: "Al-mutka'": food. It was also said: "Al-mutka'" is everything one leans upon during eating, drinking, or talking, and this is what is known among linguists, except that narrations have confirmed this. Al-Qutaybi(2) reported that it is said: We leaned at so-and-so's, meaning: we ate.

The root of "mutka'" is: mawtaka', similar to it: muttazan and mutt'ad; because it is from wazantu (I weighed), wa'adtu (I promised), and waka'tu, and it is said: ittaka'a yattaki'u ittika'an(3).

{and gave each one of them a knife} - two objects. Al-Kisa'i and al-Farra' reported that the knife (sikkeen) is treated as both masculine and feminine; and al-Farra' recited: So he cut into the hump on a cold morning ... with a knife of firmly fixed handle.(4)

Al-Jawhari: And the predominant form for it is masculine; and he said: He appears sincere in what is manifest, but when alone ... then that is a sharp knife upon the throat.(5)

Al-Asma'i: Only the masculine form is known for the knife.(6)

His saying, the Almighty: {And she said: 'Come out before them'} with a dammah on the 'taa' due to the meeting of two unvoweled consonants; because the kasrah is heavy if it is followed by a dammah, and the kasrah(7) of the 'taa' is according to the original rule(8).

---

(1) 3/421. (2) In "Tafsir al-Gharib" p. 216, and "Ta'wil al-Mushkil" p. 138. (3) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/326. (4) "Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath" by al-Farra' p. 27, and "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/326 (and the speech is from him), and "Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath" by Abu Bakr al-Anbari 1/388, and "Majalis al-Ulama" by al-Zajjaji p. 101, and "Al-Mukhassas" by Ibn Sida 16/17, and "Al-Lisan" (ayth) and (sakan), and Ibn Manzur said: 'Ayth in the hump with a knife' means it left a mark. (5) "Al-Sihah" (sakan), and the verse is by Abu Dhu'ayb, and it is in "Diwan al-Hudhaliyin" 1/151. And the commentator of the Diwan said. And it is narrated: 'upon the throat haliq'. (6) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/326, and see "Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath" by Abu Bakr al-Anbari 1/389. (7) In (m): and it was broken (kasarat). (8) Abu 'Amr, 'Asim, and Hamza read with a kasrah on the 'taa', and the rest of the seven with a dammah. "Al-Sab'ah" p. 348 and "Al-Taysir" p. 78.

सूरह यूसुफ, आयतें 30 - 32 331

और उन्होंने पुस्तक "मानी अल-कुरान"(1) में कहा: मअमर ने कतादा से रिवायत की, उन्होंने कहा: "अल-मुतका": भोजन। और यह भी कहा गया: "अल-मुतका" वह सब कुछ है जिस पर भोजन, पेय या बातचीत के दौरान सहारा लिया जाता है, और भाषाविदों के बीच यही प्रसिद्ध है, सिवाय इसके कि रिवायतों ने इसकी पुष्टि की है। अल-कुतैबी(2) ने वर्णन किया कि कहा जाता है: हमने फलां के यहाँ सहारा लिया, जिसका अर्थ है: हमने खाया।

"मुतका" का मूल है: मौतका, और इसके समान: मुत्तज़न और मुत्त'अद; क्योंकि यह वज़न्तु (मैंने तोला), वअदतु (मैंने वादा किया) और वकअतु से बना है, और कहा जाता है: इत्तका'अ यत्तकी'उ इत्तिका'अन(3)।

{और उनमें से हर एक को एक चाकू दिया} - दो कर्म (objects)। अल-किसाई और अल-फर्रा ने उल्लेख किया है कि चाकू(सिककीन) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है; और अल-फर्रा ने शेर पढ़ा: उसने ठंड की सुबह कूबड़ को काट दिया ... एक मज़बूत हत्थे वाले चाकू से।(4)

अल-जौहरी: और इस पर पुल्लिंग होना प्रबल है; और उन्होंने कहा: वह प्रकट में नेक दिखाई देता है, लेकिन जब अकेला होता है ... तो वह गले पर एक तेज़ चाकू के समान होता है।(5)

अल-अस मई: चाकू के लिए केवल पुल्लिंग ही ज्ञात है।(6)

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने कहा: 'उनके सामने बाहर निकलो'} दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण 'ता' पर ज़म्मा के साथ; क्योंकि अगर इसके बाद ज़म्मा हो तो कसरा भारी लगता है, और 'ता' का कसरा(7) मूल नियम(8) के अनुसार है।

---

(1) 3/421. (2) तफ़सीर अल-ग़रीब पृष्ठ 216, और ता'वील अल-मुश्किल पृष्ठ 138 में। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/326। (4) अल-मुधक्कर व अल-मुअन्नथ, अल-फर्रा द्वारा पृष्ठ 27, और इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/326 (और यह कथन उन्हीं का है), और अल-मुधक्कर व अल-मुअन्नथ, अबू बक्र अल-अंसारी द्वारा 1/388, और मजालिस अल-उलमा, अल-ज़ज्जाजी द्वारा पृष्ठ 101, और अल-मुख़स्सस, इब्न सीदा द्वारा 16/17, और अल-लिसान (अैथ) और (सकन), और इब्न मंज़ूर ने कहा: चाकू से कूबड़ में 'अैथ' का अर्थ है: निशान छोड़ना। (5) अल-सिहाह (सकन), और यह शेर अबू धुऐब का है, जो दीवान अल-हुदलियीन 1/151 में है। और दीवान के व्याख्याकार ने कहा।

और रिवायत है: गले पर हालिक। (6) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/326, और देखें अल-मुधक्कर व अल-मुअन्नथ, अबू बक्र अल-अंसारी द्वारा 1/389। (7) (म) में: और कसरा दिया गया। (8) अबू अम्र, आसिम और हमज़ा ने 'ता' पर कसरा के साथ पढ़ा, और सात में से बाकी ने ज़म्मा के साथ। अल-सब'आ पृष्ठ 348 और अल-तयसीर पृष्ठ 78।

سورہ یوسف، آیات 30 - 32 331

اور کتاب «معانی القرآن»(1) میں کہا گیا ہے: معمر نے قتادہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: «المتکأ»: کھانا۔ اور کہا گیا ہے: «المتکأ» وہ ہر چیز ہے جس پر کھانے، پینے یا گفتگو کے وقت ٹیک لگائی جائے، اور اہل لغت کے نزدیک یہی معروف ہے، سوائے اس کے کہ روایات سے یہ بات ثابت ہو چکی ہے۔ القتبی(2) نے بیان کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: ہم نے فلاں کے ہاں ٹیک لگائی، یعنی: ہم نے کھانا کھایا۔

اور «متکأ» کی اصل «موتُکأ» ہے، اور اسی کی طرح «مُتَّزن» اور «مُتَّعد» ہیں؛ کیونکہ یہ «وَزَنْتُ»، «وَعَدْتُ» اور «ووکأتُ» سے ہے، اور کہا جاتا ہے: «اتکأ یَتَّکِئُ اتکاءً»(3)۔

﴿وَءَاتَتْ كُلَّ وَٰحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا﴾ دو مفعول ہیں۔ الکسائی اور الفراء نے حکایت کی ہے کہ «سکین» (چھری) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتی ہے؛ اور الفراء نے یہ شعر پڑھا: پس اس نے سردی کی صبح کوبڑ میں چیر پھاڑ کی ... ایک مضبوط دستے والی چھری کے ساتھ(4)

الجوہری: اور اس پر تذکیر (مذکر ہونا) غالب ہے؛ اور انہوں نے کہا: وہ ظاہر میں خیر خواہ نظر آتا ہے لیکن جب اکیلا ہوتا ہے ... تو وہ حلق پر چلنے والی ایک تیز چھری ہے۔(5)

الاصمعی: چھری کے بارے میں صرف تذکیر (مذکر ہونا) ہی معلوم ہے۔(6)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ﴾ دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے 'تا' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ؛ کیونکہ کسرہ (زیر) بوجھل ہوتا ہے جب اس کے بعد ضمہ ہو، اور 'تا' کا کسرہ(7) اصل(8) کے مطابق ہے۔

(1) 3/421. (2) تفسیر الغریب ص 216، اور تاویل المشکل ص 138 میں۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/326. (4) المذکر والمؤنث للفراء ص 27، اور اعراب القرآن للنحاس 2/326 (اور یہ کلام انہی کا ہے)، اور المذکر والمؤنث لأبی بکر الأنباری 1/388، اور مجالس العلماء للزجاجی ص 101، اور المخصص لابن سیدہ 16/17، اور اللسان (عیث) اور (سکن)، اور ابن منظور نے کہا: چھری سے کوبڑ میں 'عیث' کا مطلب ہے: اثر چھوڑنا۔ (5) الصحاح (سکن)، اور یہ شعر ابو ذویب کا ہے، جو دیوان الہذلیین 1/151 میں ہے۔ اور دیوان کے شارح نے کہا۔ اور ایک روایت میں ہے: علی الحلق حالق۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/326، اور دیکھئے المذکر والمؤنث لأبی بکر الأنباری 1/389. (7) (م) میں: اور کسرہ دیا گیا۔ (8) ابو عمرو، عاصم اور حمزہ نے 'تا' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور سات میں سے باقی نے ضمہ کے ساتھ۔ السبعۃ ص 348 اور التیسیر ص 78-

Surah Yusuf, Verses 30 - 32 332

It was said: She said to them: "Do not cut and do not eat until I inform you," then she said to her servant: "When I say to you: 'Call Ila for me,' then call Yusuf." And Ila was an idol they used to worship. Yusuf, peace be upon him, was working in the mud, with his lower garment tied tight and his forearms exposed. So she said to the servant: "Call Ila for me," meaning: "Call the Lord for me," and Ila in Hebrew means: the Lord. He said: The women were amazed and said: "How can he come?!" So the servant went up and called Yusuf. When he descended, she said to them: "Cut what is with you." {So when they saw him, they greatly admired him and cut their hands} with knives, until the knives reached the bone; this was stated by Wahb ibn Munabbih.

Sa'id ibn Jubayr: He did not come out to them until she had adorned him. So he appeared to them suddenly, and they were stunned by him, and bewildered by the beauty of his face, his adornment, and what he was wearing. They began cutting their hands, thinking they were cutting citrons.

They differed in the meaning of: {they greatly admired him (akbarnahu)}; Juwaybir narrated from al-Dahhak from Ibn Abbas: they exalted him and were awestruck by him (1).

Also from him: they ejaculated or emitted pre-seminal fluid out of shock; and the poet said: When they see the stallion from atop a hill, they neigh and ejaculate flowing semen (2).

Ibn Sam'an said on the authority of a number of his companions that they said: they emitted pre-seminal fluid out of passion.

Wahb ibn Munabbih: They loved him so much that ten of them died in that gathering from shock, bewilderment, and intense longing for Yusuf (3).

---

(1) Reported by al-Tabari 13/131-132 through Ali ibn Abi Talha from Ibn Abbas, and reported by Ibn Abi Hatim 7/2135 (11553) through Abu Ruq from al-Dahhak from Ibn Abbas. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 3/239: This is the view of the majority. (2) The poetry and the saying before it were reported by Abu al-Shaykh from al-Kumayt as in al-Durr al-Manthur 4/16, and we did not find it from Ibn Abbas. Al-Qarah: A small hill separated from the mountains, or a great rock. Al-Qamus (Qar). (3) 'Ara'is al-Majalis, p. 124.

सूरह यूसुफ, आयत 30 - 32 332

कहा गया: उसने उनसे कहा: "जब तक मैं तुम्हें न बताऊँ तब तक मत काटो और मत खाओ," फिर उसने अपने सेवक से कहा: "जब मैं तुमसे कहूँ: 'मेरे लिए इला को बुलाओ,' तो यूसुफ को बुलाना।" और इला एक मूर्ति थी जिसकी वे पूजा करते थे। यूसुफ (अलैहिस्सलाम) मिट्टी में काम कर रहे थे, उनका तहबंद कसकर बँधा हुआ था और उनकी भुजाएँ खुली हुई थीं। तो उसने सेवक से कहा: "मेरे लिए इला को बुलाओ," यानी: "मेरे लिए रब को बुलाओ," और इब्रानी भाषा में इला का अर्थ रब है। उसने कहा: स्त्रियाँ चकित हुईं और कहने लगीं: "वह कैसे आ सकता है?!" तो सेवक ऊपर गया और यूसुफ को बुलाया। जब वह नीचे आए, तो उसने उनसे कहा: "तुम्हारे पास जो है उसे काटो।" {फिर जब उन्होंने उसे देखा, तो वे उसकी बड़ी प्रशंसा करने लगीं और अपने हाथ काट लिए} छुरियों से, यहाँ तक कि छुरियाँ हड्डी तक पहुँच गईं; यह वहब इब्न मुनब्बिह ने कहा है।

सईद इब्न जुबैर: वह उनके सामने तब तक नहीं आए जब तक कि उसने उन्हें सजा नहीं दिया। फिर वह अचानक उनके सामने आए और वे उन्हें देखकर दंग रह गईं, और उनके चेहरे की सुंदरता, उनके श्रृंगार और उन्होंने जो पहना था, उससे चकित रह गईं। वे अपने हाथ काटने लगीं, यह सोचकर कि वे चकोतरा काट रही हैं।

{अकबरनाहु} (उन्होंने उनकी बड़ी प्रशंसा की) के अर्थ में मतभेद है; जुवैबिर ने अल-दहाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है: उन्होंने उन्हें महान समझा और उनसे प्रभावित हुईं (1)।

उन्हीं से यह भी रिवायत है: वे सदमे से उत्तेजित हो गईं; और कवि ने कहा: जब वे टीले के ऊपर से सांड को देखती हैं, तो वे हिनहिनाती हैं और वीर्य बहाती हैं (2)।

इब्न समआन ने अपने कई साथियों के हवाले से कहा कि उन्होंने कहा: वे प्रेम के कारण उत्तेजित हो गईं।

वहब इब्न मुनब्बिह: उन्होंने उनसे इतना प्रेम किया कि उनमें से दस की उसी सभा में सदमे, व्याकुलता और यूसुफ के प्रति तीव्र लालसा के कारण मृत्यु हो गई (3)।

---

(1) इसे अल-तबरी 13/131-132 ने अली इब्न अबी तल्हा के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है, और इसे इब्न अबी हातिम 7/2135 (11553) ने अबू रुक के माध्यम से अल-दहाक से, इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/239 में कहा: यह बहुमत का

विचार है। (2) कविता और उससे पहले की बात अबू अल-शेख ने अल-कुमैत से उद्धृत की है जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर 4/16 में है, और हमें यह इब्न अब्बास से नहीं मिला। अल-कारा: पहाड़ों से अलग एक छोटी पहाड़ी, या एक बड़ी चट्टान। अल-कामूस (कार)। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 124।

سورہ یوسف، آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۳۲

کہا گیا: اس نے ان سے کہا: "جب تک میں تمہیں نہ بتا دوں، تم نہ کاٹو اور نہ کھاؤ،" پھر اس نے اپنے خادم سے کہا: "جب میں تم سے کہوں: 'میرے لیے ایلا کو بلاؤ،' تو یوسف کو بلانا۔" اور ایلا ایک بت تھا جس کی وہ پوجا کرتے تھے۔ یوسف علیہ السلام مٹی میں کام کر رہے تھے، انہوں نے اپنا تہبند کس کر باندھا ہوا تھا اور ان کے بازو کھلے ہوئے تھے، تو اس نے خادم سے کہا: "میرے لیے ایلا کو بلاؤ،" یعنی: "میرے لیے رب کو بلاؤ،" اور عبرانی میں ایلا کا مطلب رب ہے۔ اس نے کہا: عورتیں حیران ہوئیں اور کہنے لگیں: "وہ کیسے آ سکتا ہے؟!" تو خادم اوپر گیا اور یوسف کو بلایا، جب وہ نیچے آئے تو اس نے ان سے کہا: "تمہارے پاس جو ہے اسے کاٹو۔" {پھر جب انہوں نے اسے دیکھا تو اسے بہت بڑا پایا (دنگ رہ گئیں) اور اپنے ہاتھ کاٹ لیے} چھریوں سے، یہاں تک کہ چھریاں ہڈی تک پہنچ گئیں؛ یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے۔

سعید بن جبیر: وہ ان کے سامنے تب تک نہیں نکلے جب تک اس نے انہیں سنوار نہیں دیا، پس وہ ان پر اچانک نکلے تو وہ انہیں دیکھ کر دنگ رہ گئیں، اور ان کے چہرے کے حسن، زینت اور ان کے لباس پر حیران رہ گئیں، پس وہ اپنے ہاتھ کاٹنے لگیں اور سمجھ رہی تھیں کہ وہ ترنج (چکوترا) کاٹ رہی ہیں۔

اور {أَكْبَرْنَهُ} کے معنی میں اختلاف کیا گیا ہے؛ پس جویبر نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: انہوں نے اسے عظیم جانا اور اس سے مرعوب ہوئیں (۱)۔

اور ان سے یہ بھی مروی ہے: وہ دہشت کی وجہ سے انزال کر گئیں؛ اور شاعر نے کہا: جب وہ ٹیلے کے اوپر سے سانڈ کو دیکھتی ہیں تو ہنہناتی ہیں اور بہتا ہوا مادہ خارج کرتی ہیں (۲)۔

اور ابن سمعان نے اپنے کئی ساتھیوں سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: وہ عشق کی وجہ سے انزال کر گئیں۔

وہب بن منبہ: انہوں نے ان سے اس قدر عشق کیا کہ ان میں سے دس اس مجلس میں دہشت، حیرت اور یوسف کے وجد میں مر گئیں (۳)۔

---

(۱) اسے طبری ۱۳ / ۱۳۱ - ۱۳۲ نے علی بن ابی طلحہ کے واسطے سے ابن عباس سے نکالا ہے، اور اسے ابن ابی حاتم ۷ / ۲۱۳۵ (۱۱۵۵۳) نے ابوروق کے واسطے سے، ضحاک سے، ابن عباس سے نکالا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳ / ۲۳۹ میں کہا: یہ جمہور کا قول ہے۔ (۲) یہ شعر اور اس سے پہلے کا قول ابو الشیخ نے کمیت سے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۴ / ۱۶ میں ہے، اور ہمیں یہ ابن عباس سے نہیں ملا۔ اور القارہ: پہاڑوں سے الگ چھوٹا پہاڑ، یا عظیم چٹان۔ القاموس (قار)۔ (۳) عرائس المجالس ص ۱۲۴۔

Page 333 - Surah Yusuf: Verses 30 - 32

It was said: Its meaning is: they menstruated out of astonishment; this was stated by Qatada, Muqatil, and al-Suddi (1). The poet said: "We come to women during their purity, and we do not come to women when they menstruate heavily (akbarna ikbaran)" (2). Abu Ubaidah (3) and others rejected this, saying: This is not found in the speech of the Arabs, but it is possible that they menstruated due to the intensity of their glorification of him; a woman might be terrified and thus miscarry her child or menstruate. Al-Zajjaj (4) said: It is said: "akbarnahu" (they magnified him), and it is not said: "hadna-hu" (they menstruated him); so "akbara" does not mean menstruation. Al-Azhari (5) responded, saying: "Akbartu" can mean "I menstruated," because when a woman first menstruates, she moves from the category of childhood to adulthood (al-kibr). He said: The 'ha' in "akbarnahu" could be the 'ha' of pause (ha al-waqf), not the 'ha' of pronoun (ha al-kinaya). This is rejected; because the 'ha' of pause is dropped in connection (wasl). Better than that is the saying of Ibn al-Anbari: The 'ha' is a pronoun referring to the verbal noun of the verb, i.e., they magnified a magnification (akbarna ikbaran), meaning they menstruated a menstruation. According to the first saying of Ibn Abbas, the 'ha' refers to Joseph; i.e., they magnified and exalted Joseph. The Almighty's saying: {And they cut their hands} Mujahid said: They cut them until they fell off (6). It was also said: They scratched them. Ibn Abi Najih narrated from Mujahid who said: Slitting with a knife; Al-Nahhas (7) said: He means...

(1) We did not find it from them, and it was narrated by al-Tabari 13/131, and Ibn Abi Hatim 7/2135 (11551) and (11552) via Abdul Samad bin Ali bin Abdullah bin Abbas, from his father, from his grandfather Ibn Abbas. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 3/239: This is a weak saying whose meaning is rejected, and Abdul Samad is not among the narrators of knowledge, may Allah have mercy on him. Look at Tahdhib al-Lugha 10/212. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/106, Tafsir al-Tabari 13/132, and al-Muharrar al-Wajiz 3/239. Al-Tabari said: I do not think it has a basis; because it is not known among narrators. Ibn Atiyyah said: The verse is fabricated. (3) In Majaz al-Quran 1/309. (4) In Ma'ani al-Quran 3/106. (5) In Tahdhib al-Lugha 10/211-212. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/239 and narrated by al-Tabari 13/135. Ibn Atiyyah said: Its apparent meaning is that the hands were severed, and that is weak in its meaning. (7) In Ma'ani al-Quran 3/422, and what precedes it is from him, and al-Tabari narrated the saying of Mujahid 13/133.

पृष्ठ ३३३ - सूरह यूसुफ़: आयतें ३० - ३२

कहा गया है: इसका अर्थ है: वे विस्मय से रजस्वला हो गईं; यह कतादा, मुकातिल और अल-सुद्दी द्वारा कहा गया था (१)। कवि ने कहा: "हम स्त्रियों के पास उनकी पवित्रता के समय आते हैं, और हम स्त्रियों के पास तब नहीं आते जब वे भारी रजस्वला होती हैं (अकबरना इकबरन)" (२)। अबू उबैदा (३) और अन्य लोगों ने इसे नकारते हुए कहा: यह अरबों की बोली में नहीं पाया जाता है, लेकिन यह संभव है कि वे उसके प्रति अपने अत्यंत सम्मान के कारण रजस्वला हो गई हों; एक महिला भयभीत हो सकती है और इस प्रकार उसका गर्भपात हो सकता है या वह रजस्वला हो सकती है। अल-ज़ज्जाज (४) ने कहा: यह कहा जाता है: "अकबरनाहु" (उन्होंने उसे बड़ा माना), और यह नहीं कहा जाता है: "हदना-हु" (उन्होंने उसे रजस्वला किया); इसलिए "अकबर" का अर्थ मासिक धर्म नहीं है। अल-अज़हरी (५) ने उत्तर देते हुए कहा: "अकबरतु" का अर्थ "मैं रजस्वला हुई" हो सकता है, क्योंकि जब एक महिला पहली बार रजस्वला होती है, तो वह बचपन से वयस्कता (अल-किब्र) की श्रेणी में चली जाती है। उन्होंने कहा: "अकबरनाहु" में 'हा' विश्राम का 'हा' (हा अल-वक़्फ़) हो सकता है, सर्वनाम का 'हा' (हा अल-किनाया) नहीं। इसे खारिज कर दिया गया है; क्योंकि विश्राम का 'हा' जोड़ने (वस्ल) में गिर जाता है। इससे बेहतर इब्न अल-अंबारी का कथन है: 'हा' क्रिया के क्रियावाचक संज्ञा की ओर संकेत करने वाला एक सर्वनाम है, अर्थात उन्होंने एक महानता को महान माना (अकबरना इकबरन), जिसका अर्थ है कि वे रजस्वला हुईं। इब्न अब्बास के पहले कथन के अनुसार, 'हा' यूसुफ को संदर्भित करता है; अर्थात उन्होंने यूसुफ की महिमा की और उन्हें बड़ा माना। सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्होंने अपने हाथ काट लिए} मुजाहिद ने कहा: उन्होंने उन्हें काट दिया जब तक कि वे गिर नहीं गए (६)। यह भी कहा गया: उन्होंने उन्हें खरोंच दिया। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की जिन्होंने कहा: चाकू से काटना; अल-नहस (७) ने कहा: उनका तात्पर्य है...

(१) हमें उनके बारे में पता नहीं चला, और इसे अल-तबरी १३/१३१, और इब्न अबी हातिम ७/२१३५ (११५५१) और (११५५२) द्वारा अब्दुल समद बिन अली बिन अब्दुल्ला बिन अब्बास के माध्यम से उनके पिता, उनके दादा इब्न अब्बास से निकाला गया था। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/२३९ में कहा: यह एक कमजोर कथन है जिसका अर्थ अस्वीकार्य है, और अब्दुल समद ज्ञान के वर्णनकर्ताओं में से नहीं हैं, अल्लाह उन पर दया करे। तहजीब अल-लुगा १०/२१२ देखें। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/१०६, तफ़सीर अल-तबरी १३/१३२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/२३९। अल-तबरी ने कहा: मुझे नहीं लगता कि इसका कोई आधार है; क्योंकि यह वर्णनकर्ताओं के

बीच ज्ञात नहीं है। इब्न अतिय्याह ने कहा: कविता मनगढ़ंत है। (३) मजाज़ अल-कुरान १/३०९ में। (४) मा'नी अल-कुरान ३/१०६ में। (५) तहजीब अल-लुगा १०/२११-२१२ में। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/२३९ और अल-तबरी १३/१३५ द्वारा निकाला गया। इब्न अतिय्याह ने कहा: इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि हाथ अलग हो गए थे, और यह अपने अर्थ में कमजोर है। (७) मा'नी अल-कुरान ३/४२२ में, और जो कुछ उससे पहले है वह उन्हीं का है, और अल-तबरी ने मुजाहिद का कथन १३/१३३ निकाला।

صفحہ ۳۳۳ - سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ حیرت کی وجہ سے حائضہ ہوگئیں؛ یہ قتادہ، مقاتل اور سدی نے کہا ہے (۱)۔ شاعر نے کہا: "ہم عورتوں کے پاس ان کی پاکی کی حالت میں آتے ہیں، اور جب وہ حائضہ ہوتی ہیں تو ہم ان کے پاس نہیں آتے (اکبرن اکباراً)" (۲)۔ ابو عبیدہ (۳) اور دیگر نے اس کا انکار کیا اور کہا: عربوں کے کلام میں یہ نہیں ہے، لیکن یہ جائز ہے کہ ان کی انتہائی تعظیم کی وجہ سے انہیں حیض آگیا ہو؛ عورت کبھی خوفزدہ ہو جاتی ہے تو اس کا حمل گر جاتا ہے یا اسے حیض آجاتا ہے۔ زجاج (۴) نے کہا: کہا جاتا ہے: "اکبرنہ" (انہوں نے اسے بڑا جانا)، اور یہ نہیں کہا جاتا: "حضنہ" (انہوں نے اسے حائضہ کیا)؛ پس "اکبار" حیض کے معنی میں نہیں ہے۔ ازہری (۵) نے جواب دیتے ہوئے کہا: "اکبرتُ" حائضہ ہونے کے معنی میں جائز ہے؛ کیونکہ عورت جب ابتدا میں حائضہ ہوتی ہے تو وہ بچپن کے دائرے سے نکل کر بڑائی (کبر) میں داخل ہو جاتی ہے، انہوں نے کہا: "اکبرنہ" میں ہاء ہاء وقف ہو سکتی ہے نہ کہ ہاء کنایہ۔ اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ ہاء وقف وصل میں گر جاتی ہے، اور اس سے بہتر ابن انباری کا قول ہے: کہ ہاء فعل کے مصدر سے کنایہ ہے، یعنی: انہوں نے بہت بڑائی کی (اکبرن اکباراً)، جس کا مطلب ہے کہ انہیں حیض آگیا۔ اور ابن عباس کے پہلے قول کے مطابق ہاء یوسف کی طرف لوٹتی ہے؛ یعنی: انہوں نے یوسف کو عظیم جانا اور ان کی بڑائی بیان کی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور انہوں نے اپنے ہاتھ کاٹ لیے} مجاہد نے کہا: انہیں کاٹ ڈالا یہاں تک کہ وہ گر گئے (۶)۔ اور کہا گیا: انہیں خراشیں لگائیں| اور ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: چھری سے کاٹنا؛ نحاس (۷) نے کہا: اس کی مراد ہے...

(۱) ہم ان سے اس پر واقف نہیں ہو سکے، اور اسے طبری نے ۱۳۱/۱۳ ، اور ابن ابی حاتم نے ۲۱۳۵/۷ (۱۱۵۵۱) اور (۱۱۵۵۲) میں عبد الصمد بن علی بن عبد اللہ بن عباس کے واسطے سے ان کے والد، ان کے دادا ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۳۹/۳ میں کہا: یہ ایک ضعیف قول ہے جس کا معنی منکر ہے، اور عبد الصمد اہل علم راویوں میں سے نہیں ہیں، اللہ ان پر رحم فرمائے۔ انتہیٰ۔ اور دیکھیے تہذیب اللغہ ۲۱۲/۱۰ ۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۱۰۶/۳ ، اور تفسیر طبری ۱۳۲/۱۳ ، اور المحرر الوجیز ۲۳۹/۳ ۔ طبری نے کہا: میں اس کی کوئی اصل نہیں سمجھتا؛ क्योंकि یہ راویوں کے ہاں معروف نہیں ہے۔ اور ابن عطیہ نے کہا: یہ شعر من گھڑت ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۳۰۹/۱ میں۔ (۴) معانی القرآن ۱۰۶/۳ میں۔ (۵) تہذیب اللغہ ۲۱۱/۱۰ - ۲۱۲ میں۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۳۹/۳ اور اسے طبری نے ۱۳۵/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: اس کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ ہاتھ الگ ہو گئے، اور یہ اپنے معنی کے لحاظ سے ضعیف ہے۔ (۷) معانی القرآن ۴۲۲/۳ में، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ انہی کا ہے، اور طبری نے مجاہد کا قول ۱۳۳/۱۳ نکالا ہے۔

Page 334 Surah Yusuf: Verses 30 - 32

Mujahid said that it was not a complete cutting off of the hand, but rather a scratch and a notch, and it is known in the language to say, when a person scratches his companion's hand: "he cut his hand." Ikrimah said: "their hands" means their sleeves, which is far-fetched. It was also said: their fingertips, meaning they did not feel the pain of the cutting and wounding because their hearts were preoccupied with Yusuf. The intensive form of "cutting" (taqti') indicates multiplicity, so the multiplicity could refer to each woman (1) wounding her hand in several places, or it could refer to their number. His saying, Exalted is He: {And they said, "Hasha lillah"} means: "Allah forbid." Al-Asma'i narrated from Nafi' that he read as Abu Amr ibn al-Ala' read: {And they said, "Hasha lillah"} by establishing the alif, which is the original form (2). Those who deleted it made the 'lam' in (lillah) a substitute for it. There are four linguistic variations: it is said: hashaka, hasha laka, hasha laka, and hasha laka. And it is said: hasha Zaydin and hasha Zaydan; Al-Nahhas said (3): And I heard Ali ibn Sulayman saying: I heard Muhammad ibn Yazid saying: the accusative case (nasb) is preferable because it has been proven to be a verb; based on their saying: "hasha li-Zayd," and a particle does not have letters deleted from it (4). Al-Nabigha said: "And I do not exclude (uhashi) anyone among the people." (5) Some said: "hasha" is a particle, and "uhashi" is a verb. The occurrence of a preposition after "hasha" (6) indicates that it is a verb. Abu Zayd narrated from a Bedouin: "O Allah, forgive me and those who hear, except (hasha)..."

Footnotes: (1) In (M): that the multiplicity returns to one, and in (D), (Z), and (Zha): to each one, and what is established is from (F). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/326, and the reading of Abu Amr in al-Sab'ah p. 348, and al-Taysir p. 128, and al-Asma'i's narration from Nafi' was included by Ibn Mujahid in al-Sab'ah p. 348, and it is not the famous one from him. (3) In I'rab al-Qur'an 2/326, and what precedes it. (4) Meaning the deletion of the alif from "hasha," and deletion only occurs in verbs. Asrar al-Arabiyyah by Abu al-Barakat al-Anbari p. 191. (5) Its beginning: "And I do not see a doer among people who resembles him," and it is in the Diwan of al-Nabigha p. 33, and al-Khizanah 3/403. Al-Baghdadi said: His saying: "And I do not exclude (uhashi)," meaning: I do not except anyone from those who do good. The evidence in it is: the conjugation of the verb hasha, and conjugation is a characteristic of verbs. Asrar al-Arabiyyah p. 191. (6) See Asrar al-Arabiyyah pp. 190 - 192. Abu al-Barakat said: The preposition only relates to the verb, because a particle does not relate to another particle.

पृष्ठ ३३४ सूरा यूसुफ़: आयत ३० - ३२

मुजाहिद ने कहा कि यह हाथ का पूरी तरह कटना नहीं था, बल्कि एक खरोंच और चीरा था, और भाषा में यह ज्ञात है कि जब कोई व्यक्ति अपने साथी के हाथ पर खरोंच लगाता है, तो कहा जाता है: "उसने उसका हाथ काट दिया।" इक्रमाह ने कहा: "उनके हाथ" का अर्थ है उनकी आस्तीन, जो कि दूर की बात लगती है। यह भी कहा गया: उनकी उंगलियों के पोर, अर्थात यूसुफ के विचार में डूबे होने के कारण उन्हें काटने और घायल होने का दर्द महसूस नहीं हुआ। "काटना" (तक़्ती') शब्द का प्रयोग बहुलता को दर्शाता है, इसलिए बहुलता का तात्पर्य प्रत्येक महिला (१) द्वारा अपने हाथ को कई स्थानों पर घायल करने से हो सकता है, या यह उनकी संख्या की ओर संकेत कर सकता है। अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने कहा, "हाशा लिल्लाह"} का अर्थ है: "अल्लाह की पनाह।" अल-असमी ने नाफी से रिवायत की है कि उन्होंने वैसा ही पढ़ा जैसा अबू अम्र इब्न अल-अला ने पढ़ा था: {और उन्होंने कहा, "हाशा लिल्लाह"} अलिफ को बरकरार रखते हुए, जो कि मूल रूप है (२)। जिन्होंने इसे हटा दिया, उन्होंने (लिल्लाह) में 'लाम' को इसके विकल्प के रूप में रखा। इसमें चार भाषाई विविधताएं हैं, कहा जाता है: हाशाका, हाशा लका, हाश लका, और हशा लका। और कहा जाता है: हाशा ज़ैदिन और हाशा ज़ैदन; अन-नह्हास ने कहा (३): और मैंने अली इब्न सुलेमान को कहते सुना: मैंने मुहम्मद इब्न यजीद को कहते सुना: 'नसब' (कर्म कारक) अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यह सिद्ध हो चुका है कि यह एक क्रिया है; उनके इस कथन के कारण: "हाश ली-ज़ैद," और एक अव्यय (हर्फ़) से अक्षर नहीं हटाए जाते (४), और अन-नाबिगा ने कहा है: "और मैं लोगों में से किसी को भी बाहर नहीं रखता (उहाशी)।" (५) कुछ ने कहा: "हाश" एक अव्यय है, और "उहाशी" एक क्रिया है। "हाशा" के बाद पूर्वसर्ग (हर्फ़े जर) का आना (६) इसके क्रिया होने का प्रमाण है। अबू ज़ैद ने एक ग्रामीण से रिवायत की है: "ऐ अल्लाह, मुझे और सुनने वालों को क्षमा कर, सिवाय (हाशा)..."

फुटनोट्स: (१) (म) में: कि बहुलता एक की ओर लौटती है, और (द), (ज़) और (ज़ा) में: प्रत्येक की ओर, और जो स्थापित है वह (फ़) से है। (२) इराब अल-कुरान, अन-नह्हास २/३२६ द्वारा, और अल-सबा पृष्ठ ३४८ में अबू अम्र की किरअत, और अल-तयसीर पृष्ठ १२८, और नाफी से अल-असमी की रिवायत इब्न मुजाहिद द्वारा अल-सबा पृष्ठ ३४८ में शामिल की गई थी, और यह उनके द्वारा प्रसिद्ध नहीं है। (३) इराब अल-कुरान २/३२६ में, और इससे पहले। (४) यानी "हाशा" से अलिफ का हटना, और हटाना केवल क्रिया में होता है। असरार अल-अरबिय्याह, अबू अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा पृष्ठ १९१। (५) इसकी शुरुआत: "और मैं लोगों में उसके जैसा कोई कर्ता नहीं देखता," और यह अन-

नाबिगा के दीवान पृष्ठ ३३, और अल-खिज़ाना ३/४०३ में है। अल-बगदादी ने कहा: उनका कहना: "और मैं उहाशी (बाहर) नहीं रखता," यानी: मैं भला करने वालों में से किसी को भी नहीं छोड़ता। इसमें प्रमाण यह है: क्रिया हाशा का रूपांतरण, और रूपांतरण क्रियाओं की विशेषता है। असरार अल-अरबिय्याह पृष्ठ १९१। (६) देखें असरार अल-अरबिय्याह पृष्ठ १९० - १९२। अबू अल-बरकात ने कहा: पूर्वसर्ग केवल क्रिया से संबंधित होता है; क्योंकि एक अव्यय दूसरे अव्यय से संबंधित नहीं होता है।

صفحہ ۳۳۴ سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲

مجاہد نے کہا کہ یہ ہاتھ کا مکمل طور پر کٹنا نہیں تھا، بلکہ ایک خراش اور کٹاؤ تھا، اور زبان میں یہ معروف ہے کہ جب کوئی شخص اپنے ساتھی کے ہاتھ پر خراش ڈالتا ہے تو کہا جاتا ہے: "اس نے اس کا ہاتھ کاٹ دیا۔" عکرمہ نے کہا: "اَيْدِيَهُنَّ" (ان کے ہاتھ) سے مراد ان کی آستینیں ہیں، اور اس میں بعید ہونا پایا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: ان کی پوریں، یعنی: انہوں نے کاٹنے اور زخمی ہونے میں کوئی درد محسوس نہیں کیا، کیونکہ ان کے دل یوسف کے خیال میں مشغول تھے۔ تقطیع (بار بار کاٹنا) کثرت کی طرف اشارہ کرتا ہے، پس کثرت کا تعلق اس بات سے ہو سکتا ہے کہ ہر ایک عورت (۱) نے اپنے ہاتھ کو کئی جگہوں سے زخمی کیا، اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ اس کا تعلق ان کی تعداد سے ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقُلْنَ حَشَ لِلَّهِ﴾ یعنی: اللہ کی پناہ۔ اور اصمعی نے نافع سے روایت کی ہے کہ انہوں نے ویسے ہی پڑھا جیسے ابو عمرو بن العلاء نے پڑھا: ﴿وَقُلْنَ حاشا لله﴾ الف کے اثبات کے ساتھ، اور یہی اصل ہے (۲)۔ اور جس نے اسے حذف کیا، اس نے (لله) میں 'لام' کو اس کا عوض قرار دیا۔ اس میں چار لغات ہیں، کہا جاتا ہے: حَاشَاكَ، اور حَاشَا لَكَ، اور حاشَ لَكَ، اور حشا لَكَ۔ اور کہا جاتا ہے: حَاشَا زيدٍ اور حاشا زيداً؛ نحاس نے کہا (۳): اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میں نے محمد بن یزید کو کہتے سنا: نصب (زبر) زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ یہ فعل ہے؛ ان کے اس قول کی وجہ سے: "حاش لزيد"، اور حرف سے حروف حذف نہیں کیے جاتے (۴)۔ اور نابغہ نے کہا ہے: وَلَا أُحاشِي مِنَ الأقوامِ مِنْ أَحَدِ (۵) (اور میں لوگوں میں سے کسی کو مستثنیٰ نہیں کرتا) اور بعض نے کہا: حاشَ حرف ہے، اور أحاشي فعل ہے۔ اور "حاشا" کے فعل ہونے پر اس کے بعد حرفِ جر کا آنا دلالت کرتا ہے (۶)۔ اور

ابو زید نے ایک دیہاتی سے روایت کی ہے: اے اللہ مجھے اور سننے والوں کو بخش دے، سوائے (حاشا)...

حواشی: (۱) (م) میں ہے: کہ کثرت ایک کی طرف لوٹتی ہے، اور (د) و (ز) و (ظ) میں: ہر ایک کی طرف، اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے۔ (۲) اعراب القرآن لِلنحاس ۳۲۶/۲، اور ابو عمرو کی قرأت السبعہ ص ۳۴۸ میں، اور التیسیر ص ۱۲۸، اور نافع سے اصمعی کی روایت ابن مجاہد نے السبعہ ص ۳۴۸ میں نقل کی ہے، اور یہ ان کی مشہور روایت نہیں ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳۲۶/۲ میں، اور اس سے پہلے۔ (۴) یعنی "حاشا" سے الف کا حذف ہونا، اور حذف صرف فعل میں ہوتا ہے۔ اسرار العربیہ لابی البرکات الانباری ص ۱۹۱۔ (۵) اس کا پہلا مصرع ہے: "اور میں لوگوں میں اس جیسا کوئی کام کرنے والا نہیں دیکھتا"، اور یہ دیوانِ نابغہ ص ۳۳، اور الخزانہ ۴۰۳/۳ میں ہے۔ بغدادی نے کہا: ان کا قول: "ولا أحاشي"، یعنی: میں بھلائی کرنے والوں میں سے کسی کو مستثنیٰ نہیں کرتا۔ اس میں دلیل یہ ہے کہ فعل حاشا کی گردان ہوئی ہے، اور گردان افعال کی خصوصیات میں سے ہے۔ اسرار العربیہ ص ۱۹۱۔ (۶) دیکھیے اسرار العربیہ ص ۱۹۰ - ۱۹۲۔ ابو البرکات نے کہا: حرفِ جر صرف فعل سے متعلق ہوتا ہے؛ کیونکہ حرف دوسرے حرف سے متعلق نہیں ہوتا۔

Surah Yusuf: Verses 30 - 32 335

...the devil and Aba al-Asba', so he made it accusative (nasaba) with it (1). Al-Hasan recited: "wa qulna hasha lillahi" with a sukun on the shin, and also from him: "hashal-Ilah". Ibn Mas'ud and Ubayy: "hasha Allahi" (2) without the 'lam'. From this is the poet's saying: "Far be it from Abi Thawban, for in him Is a reluctance towards quarreling and abuse" (3) Al-Zajjaj said: The origin of the word is from 'hashiyah' (edge/fringe), and 'al-husha' means side/direction. You say: I was in so-and-so's 'husha', meaning in his side. So your saying: "hasha li-Zaid" means: Zaid is excluded from this and distant from it. Exception is the removal and exclusion from the total mentioned (4). Abu Ali said: It is [the form] "fa'ala" from 'al-muhashah'; meaning: Yusuf was excluded and placed in a margin and side away from what he was accused of (5), or from being a human. So 'hasha' and 'hash' in exception are prepositions according to Sibawayh (6), and according to what Al-Mubarrad and Abu Ali said, it is a verb. His words, Most High: "This is not a human." Al-Khalil and Sibawayh said: "Ma" is in the position of "laysa" (is not); you say: Zaid is not standing, and "This is not a human" and "They are not their mothers" [Al-Mujadila: 2]. The Kufans said: When...

(1) Al-Muhtasab 1/342, Sharh al-Mufassal 2/85, and al-Mughni p. 165. (2) In (d), (z), and (m): 'hash', and it also occurred in the anomalous readings p. 63, and the established one is consistent with what is in Al-Muhtasab 1/341, Al-Muharrar al-Wajiz 3/239, Al-Bahr 5/303, and Ad-Durr al-Masun 6/486. See preceding readings in these sources. (3) Majaz al-Quran 1/310, Al-Hujjah for Al-Farisi 4/422, Al-Muhtasab 1/341, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/240. It is in Al-Mufaddaliyyat p. 367, and Al-Asma'iyyat p. 218, attributed to Al-Jumayh al-Asadi with the narration: Far be it from Aba Thawban, for indeed Aba Thawban is not a mute or a fool. Amr bin Abdullah, for in him is a reluctance towards quarreling and abuse. (4) Similarly in Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/107. (5) Similarly in Al-Hujjah for Al-Farisi 4/422-423, and see Mushkil I'rab al-Quran 1/386, and the estimation of the speech according to what is mentioned in these two sources: "hash lillahi" means: Yusuf was distant from this which he was accused of for God, i.e., out of his fear of God and his mindfulness of Him. The author will mention something similar from Abu Nasr al-Qushayri. (6) Al-Kitab 2/349.

सूरह यूसुफ: आयत 30 - 32 335

...शैतान और अबा अल-असबा, तो उन्होंने इसके साथ इसे नसब (नकारात्मक/नसब अवस्था) में रखा (1)। अल-हसन ने पढ़ा: "वा कुलना हाश लिल्लाहि" शीन पर सुकून के साथ, और उनसे यह भी है: "हाश अल-इलाह"। इब्न मसूद और उबय्य: "हाशाल्लाही" (2) 'लाम' के बिना, और इसी से कवि का कथन है: "अबी सौबान से यह दूर रहे, क्योंकि उनमें झगड़े और गाली-गलौज से परहेज है" (3) अल-ज़ज्जाज ने कहा: शब्द का मूल 'हाशियाह' (किनारा) से है, और 'अल-हुशा' का अर्थ है दिशा/तरफ। आप कहते हैं: मैं अमुक के'हुशा' में था, यानी उसकी तरफ। तो आपका यह कहना: "हाशा ली-ज़ैद", यानी: ज़ैद को इससे अलग रखा गया है और उससे दूर है। अपवाद (इस्तिसना) का अर्थ है उल्लेखित समूह से बाहर निकालना और अलग करना (4)। अबू अली ने कहा: यह 'अल-मुहाशाह' से "फ़ा'अला" है; यानी: यूसुफ को अलग रखा गया और उन आरोपों से किनारे और दूर कर दिया गया जो उन पर लगाए गए थे (5), या मानव होने से। तो सिबावैह के अनुसार अपवाद में 'हाशा' और 'हाश' पूर्वसर्ग (हर्फ़ जर) हैं (6), और अल-मुबर्रद और अबू अली के अनुसार यह एक क्रिया (फ़ेल) है। अल्लाह तआला का कथन: "यह मानव नहीं है।" अल-ख़लील और सिबावैह ने कहा: "मा" यहाँ "लैसा" (नहीं है) के स्थान पर है; आप कहते हैं: ज़ैद खड़ा नहीं है, और "यह मानव नहीं है" और "वे उनकी माताएं नहीं हैं" [अल-मुजादिला: 2]। कूफ़ा के विद्वानों ने कहा: जब...

(1) अल-मुह्तसिब 1/342, शरह अल-मुफस्सल 2/85, और अल-मुग़नी पृष्ठ 165। (2) (द), (ज़) और (म) में: 'हाश', और यह अनियमित पाठों (शद्दाह) पृष्ठ 63 में भी आया है, और स्थापित पाठ अल-मुह्तसिब 1/341, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/239, अल-बह्र 5/303, और अद-दुर्र अल-मसनून 6/486 के अनुरूप है। इन स्रोतों में पहले के पाठ देखें। (3) मजाज़ अल-कुरान 1/310, अल-हुज्जाह (अल-फ़ारसी के लिए) 4/422, अल-मुह्तसिब 1/341, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/240। यह अल-मुफ़ज़्ज़लिय्यात पृष्ठ 367, और अल-अस़्मइय्यात पृष्ठ 218 में है, जो अल-जुमय् अल-असदी से इस वर्णन के साथ संबंधित है: अबा सौबान से यह दूर रहे, क्योंकि बेशक अबा सौबान गूंगा या मूर्ख नहीं है। अम्र बिन अब्दुल्ला, क्योंकि उनमें झगड़े और गाली-गलौज से परहेज है। (4) इसी प्रकार अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/107 में। (5) इसी प्रकार अल-हुज्जाह (अल-फ़ारसी के लिए) 4/422 - 423 में, और देखें मुश्क़िल ए'राब अल-कुरान 1/386, और इन दो स्रोतों में उल्लेख के अनुसार कथन का अनुमान: "हाश लिल्लाहि" यानी: यूसुफ उस चीज़ से दूर रहे जिसका उन पर

आरोप लगाया गया था अल्लाह के लिए, यानी: अल्लाह के डर और उसकी निगरानी के कारण। लेखक अबू नसर अल-कुशैरी से इसी तरह का उल्लेख करेंगे। (6) अल-किताब 2/349।

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۳۵

شیطان اور ابا الاصبع، پس اس نے اسے نصب دیا (۱)۔ اور حسن نے پڑھا: «وَقُلْنَ حاشْ لِلهِ» شین کے سکون کے ساتھ، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: «حاشَ الإله»۔ ابن مسعود اور ابیّ: «حاشَى(۲) اللهِ» بغیر لام کے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: حاشا أبي ثوبانَ إنَّ بهِ ضَنَّاً عن المَلْحاةِ والشَّتْمِ(۳) (ترجمہ: ابو ثوبان اس سے دور رہیں، کیونکہ ان میں جھگڑے اور گالی گلوچ سے پرہیز ہے) زجاج نے کہا: کلمہ کی اصل 'حاشیہ' سے ہے، اور 'حشا' کے معنی سمت یا کنارے کے ہیں، تم کہتے ہو: میں فلاں کے 'حشا' میں تھا، یعنی اس کی سمت میں، پس تمہارا یہ کہنا: 'حاشا لزید'، یعنی: زید اس بات سے الگ ہے اور اس سے دور ہے، اور استثناء مذکورہ مجموعہ سے نکالنے اور دور کرنے کو کہتے ہیں (۴)۔ اور ابو علی نے کہا: یہ 'المحاشاة' سے «فَاعَلَ» کے وزن پر ہے؛ یعنی: یوسف علیہ السلام کو الگ کر دیا گیا اور وہ ان الزامات سے کنارے اور دور ہو گئے جو ان پر لگائے گئے تھے (۵)، یا انسان ہونے سے؛ پس سیبویہ کے نزدیک استثناء میں 'حاشا' اور 'حاش' حرف جر ہیں (۶)، اور مبرد اور ابو علی کے نزدیک یہ فعل ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا هَذَا بَشَرًا﴾ خلیل اور سیبویہ نے کہا: «ما» یہاں «لیس» کے درجے میں ہے؛ تم کہتے ہو: 'لیس زید قائما' (زید کھڑا نہیں ہے)، اور ﴿مَا هَذَا بَشَرًا﴾ اور ﴿مَا هُنَّ أُمَّهَٰتِهِمْ﴾ [المجادلہ: ۲]۔ اور کوفیوں نے کہا: جب---

(۱) المحتسب ۱/ ۳۴۲، وشرح المفصل ۲/ ۸۵، والمغنی ص ۱۶۵۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: 'حاش'، اور اسی طرح یہ قراءات شاذہ ص ۶۳ میں بھی آیا ہے، اور ثابت شدہ متن المحتسب ۱/ ۳۴۱، المحرر الوجیز ۳/ ۲۳۹، البحر ۵/ ۳۰۳، اور الدر المصون ۶/ ۴۸۶ کے موافق ہے۔ ان مآخذ میں گذشتہ قراءات کو دیکھا جا سکتا ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۱/ ۳۱۰، والحجة للفارسی ۴/ ۴۲۲،

والمحتسب ۱/ ۳۴۱، والمحرر الوجيز ۳/ ۲۴۰۔ اور یہ المفضليات ص ۳۶۷، اور الأصمعيات ص ۲۱۸ میں ہے، جو اس روایت کے ساتھ الجميح الاسدی کی طرف منسوب ہے: حاشا أبا ثوبانَ إنَّ أبا ثوبانَ ليس ببُكمةٍ فَدْمِ عمرو بن عبد الله إن به ضَنّاً عن المَلْحاةِ والشَّتْمِ (۴) اسی طرح معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۰۷ میں ہے۔ (۵) اسی طرح الحجة للفارسی ۴/ ۴۲۲ - ۴۲۳ میں ہے، اور دیکھئے مشکل إعراب القرآن ۱/ ۳۸۶، اور ان دونوں مآخذ میں ذکر کردہ کلام کی تقدیر یہ ہے: «حاش لله» یعنی: یوسف اس سے دور رہے جو ان پر تہمت لگائی گئی اللہ کے لیے، یعنی: اللہ کے خوف اور اس کی نگرانی کی وجہ سے۔ اور مصنف عنقریب ابو نصر القشیری سے اسی طرح کا قول ذکر کریں گے۔ (۶) الکتاب ۲/ ۳۴۹۔

If the 'Ba' is omitted, it becomes accusative (nasb). The explanation for this—according to what Ahmad bin Yahya said—is that when you say: "Zaid is not going" (ma Zaidun bi-muntaliqin), the position of the 'Ba' is the position of accusative. This is the case with all particles of genitive (khafd). When the 'Ba' was omitted, it was made accusative to indicate its original place. He said: This is the opinion of Al-Farra'. He said: "Ma" does not perform any grammatical action. The Basrans forced them to say: "Zaid is the moon" (Zaidun al-qamara), because the meaning is "like the moon" (ka-al-qamar). Ahmad bin Yahya countered by saying: 'Ba' is more deeply rooted among the particles of genitive than 'Kaf', because 'Kaf' can function as a noun.

Al-Nahhas said (1): Only the opinion of the Basrans is correct, and this statement is contradictory; because Al-Farra' explicitly allowed: "Not going is Zaid" (ma bi-muntaliqin Zaidun), and recited as evidence: "By Allah, if you were free, you are not free nor noble." (2)

And he specifically forbade the accusative, yet we know of no disagreement among grammarians that it is permissible: "Zaid is not desiring in you," and "Amr is not aiming towards you," then they omit the 'Ba' and use the nominative (raf'). The Basrans and Kufans narrated: "Zaid is not going" with the nominative (ma Zaidun muntaliqun), and the Basrans narrated that it is the dialect of Tamim, and they recited: "Do you make a peer for me from Taym? For Taym is no peer for a person of noble lineage." (3)

An-Nidd, an-Nadeed, and an-Nadeedah mean: the peer and the like (4). Al-Kisa'i narrated that it is the dialect of Tihama and Najd. Al-Farra' claimed that the nominative (raf') is the stronger of the two options. Abu Ishaq said: This is a mistake; the Book of Allah, Mighty and Sublime, and the language of the Messenger of Allah ﷺ are stronger and more worthy (5).

I say: In the Mushaf of Hafsah, may Allah be pleased with her, it is: "This is not a human" (mā hādhā bi-basharin), mentioned by Al-Ghaznawi.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 327/2 - 328, see Sibawayh's words in al-Kitab 57/1 - 69 and 122, and al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 42/2. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 44/2, and al-Khizanah 141/4. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 326/2. The verse is by Jarir, in his Diwan 331/1, and al-Khizanah 27/3. The Diwan's version is 'A-Tayman' instead of

'A-Tayman'. (4) As-Sahah (ndd). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 326/2, al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 42/2, and Abu Ishaq's (az-Zajjaj) words in Ma'ani al-Qur'an 108/3.

पृष्ठ ३३६ सूरह यूसुफ़: आयतें ३० - ३२

यदि 'बा' को हटा दिया जाए, तो यह कर्मकारक (नस्ब) हो जाता है। इसका स्पष्टीकरण—अहमद बिन यह्या के अनुसार—यह है कि जब आप कहते हैं: "ज़ैद जाने वाला नहीं है" (मा ज़ैदुन बि-मुन्तलिकिन), तो 'बा' का स्थान कर्मकारक का स्थान है। इसी प्रकार अन्य 'ख़फ़्द' (संबंधकारक) के अक्षरों के साथ भी होता है। जब 'बा' को हटा दिया गया, तो इसके मूल स्थान को दर्शाने के लिए इसे कर्मकारक बनाया गया। उन्होंने कहा: यह अल-फर्रा का मत है। उन्होंने कहा: 'मा' कोई व्याकरणिक कार्य नहीं करता है। बसरा वासियों ने उन्हें यह कहने के लिए मजबूर किया: "ज़ैद चंद्रमा है" (ज़ैदुन अल-क़मरा); क्योंकि इसका अर्थ है: "चंद्रमा के समान" (का-अल-क़मर)। अहमद बिन यह्या ने यह कहकर उत्तर दिया कि: 'बा', 'काफ़' की तुलना में 'ख़फ़्द' के अक्षरों में अधिक गहराई से समाया हुआ है; क्योंकि 'काफ़' एक संज्ञा (नाम) हो सकता है।

अल-नह्हास ने कहा (१): केवल बसरा वासियों का मत ही सही है, और यह कथन विरोधाभासी है; क्योंकि अल-फर्रा ने स्पष्ट रूप से अनुमति दी है: "नहीं जाने वाला है ज़ैद" (मा बि-मुन्तलिकिन ज़ैदुन), और प्रमाण के रूप में पढ़ा: "अल्लाह की कसम, यदि तुम स्वतंत्र होते, तो तुम न स्वतंत्र होते और न ही कुलीन।" (२)

और उन्होंने स्पष्ट रूप से कर्मकारक को वर्जित किया, फिर भी हम व्याकरणविदों के बीच किसी भी मतभेद के बारे में नहीं जानते हैं कि यह स्वीकार्य है: "ज़ैद तुम में इच्छुक नहीं है," और "अम्र तुम्हारी ओर लक्ष्य नहीं कर रहा है," फिर वे 'बा' को हटा देते हैं और कर्ताकारक (रफ़अ) का उपयोग करते हैं। बसरा और कूफ़ा वासियों ने वर्णन किया है: "ज़ैद जाने वाला नहीं है" कर्ताकारक के साथ (मा ज़ैदुन मुन्तलिकुन), और बसरा वासियों ने वर्णन किया कि यह तमीम की बोली है, और उन्होंने पढ़ा: "क्या तुम मेरे लिए तमीम से एक समकक्ष बनाते हो? क्योंकि तमीम किसी कुलीन व्यक्ति के लिए कोई समकक्ष नहीं है।" (३)

अन-निद्द, अन-नदीद, और अन-नदीदा का अर्थ है: समकक्ष और समान (४)। अल-किसाई ने वर्णन किया कि यह तिहामा और नजद की बोली है। अल-फर्रा ने दावा किया कि कर्ताकारक (रफ़अ) दोनों विकल्पों में से अधिक सशक्त है। अबू इसहाक ने कहा: यह एक गलती है; अल्लाह की किताब, जो पराक्रमी और महान है, और अल्लाह के रसूल ﷺ की भाषा अधिक सशक्त और अधिक योग्य है (५)।

मैं कहता हूँ: हफ़सा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के मुसह़फ़ में यह है: "यह कोई मनुष्य नहीं है" (मा हाज़ा बि-बशारिन), जिसका उल्लेख अल-ग़ज़नवी ने किया है।

---

(१) ए'राब अल-क़ुरान ३२७/२ - ३२८ में, अल-किताब ५७/१ - ६९ और १२२ में सिबावैह के शब्दों को देखें, और मानी अल-क़ुरान ४२/२ में अल-फर्रा के शब्दों को देखें। (२) मानी अल-क़ुरान अल-फर्रा द्वारा ४१/२, और अल-ख़िज़ाना १४१/४। (३) ए'राब अल-क़ुरान अल-नह्हास द्वारा ३२६/२। छंद जरीर का है, जो उनके दीवान ३३१/१ में है, और अल-ख़िज़ाना २७/३। दीवान का संस्करण 'अ-तयमन' के बजाय 'अ-तयमन' है। (४) अस-सह़ाह़ (नद्द)। (५) ए'राब अल-क़ुरान अल-नह्हास द्वारा ३२६/२, मानी अल-क़ुरान ४२/२ में अल-फर्रा के शब्द, और मानी अल-क़ुरान १०८/३ में अबू इसहाक (अज़-ज़ज्जाज) के शब्द।

صفحہ ۳۳۶ سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲

اگر 'با' کو حذف کر دیا جائے تو یہ نصب (مفعولی حالت) میں ہو جاتا ہے۔ اس کی تشریح—احمد بن یحییٰ کے قول کے مطابق—یہ ہے کہ جب آپ کہتے ہیں: "زید جانے والا نہیں ہے" (ما زید بمنطلق)، تو 'با' کا مقام نصب کا مقام ہے، اور اسی طرح دیگر حروفِ جر کا بھی۔ پس جب 'با' کو حذف کیا گیا تو اسے نصب دیا گیا تاکہ اس کے (اصلی) محل پر دلالت کرے۔ انہوں نے کہا: اور یہ فراء کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: اور 'ما' نے کوئی عمل نہیں کیا۔ تو بصریوں نے ان پر یہ لازم کیا کہ وہ کہیں: "زید چاند ہے" (زیدٌ القمرَ)؛ کیونکہ معنی ہے: "چاند کی طرح" (کالقمر)۔ تو احمد بن یحییٰ نے یہ کہہ کر رد کیا کہ: 'با' حروفِ جر میں 'کاف' سے زیادہ گہرا داخل ہے؛ کیونکہ 'کاف' اسم بھی ہوتا ہے۔

نحاس نے کہا (۱): صرف بصریوں کا قول ہی صحیح ہے، اور یہ قول متضاد ہے؛ کیونکہ فراء نے صراحتاً جائز قرار دیا ہے: "ما بمنطلقٍ زیدٌ"، اور یہ شعر پڑھا: "خدا کی قسم، اگر تم آزاد ہوتے، تو نہ تم آزاد ہو اور نہ ہی قدیم (معزز)۔" (۲)

اور انہوں نے صراحتاً نصب کو روکا، حالانکہ ہم نحویوں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں جانتے کہ یہ جائز ہے: "زید تم میں رغبت رکھنے والا نہیں ہے" (ما فيك براغبٍ زیدٌ)، اور "عمرو تمہارا قصد کرنے والا نہیں ہے" (وما إليك بقاصدٍ عمروٌ)، پھر وہ 'با' کو حذف کر دیتے ہیں اور رفع دیتے ہیں۔ اور بصریوں اور کوفیوں نے روایت کیا ہے: "ما زیدٌ منطلقٌ" رفع کے ساتھ، اور بصریوں نے روایت کیا کہ یہ بنو تمیم کی لغت ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "کیا تم میرے لیے تمیم کو ہمسر بناتے ہو؟ حالانکہ تمیم کسی صاحبِ حسب کے لیے ہمسر نہیں ہے۔" (۳)

النِّد، النَّدِيد اور النَّدِيدة کا مطلب ہے: مثل اور نظیر (۴)۔ اور کسائی نے روایت کیا کہ یہ تہامہ اور نجد کی لغت ہے۔ اور فراء کا گمان ہے کہ رفع دونوں صورتوں میں زیادہ قوی ہے۔ ابو اسحاق نے کہا: یہ غلطی ہے؛ اللہ عزوجل کی کتاب اور رسول اللہ ﷺ کی لغت زیادہ قوی اور زیادہ اولیٰ ہے (۵)۔

میں کہتا ہوں: اور حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کے مصحف میں ہے: «مَا هَذَا بِبَشَرٍ» (یہ کوئی انسان نہیں ہے)، اس کا ذکر غزنوی نے کیا ہے۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳۲۷/۲ - ۳۲۸ میں، اور کتاب میں سیبویہ کا قول ۵۷/۱ - ۶۹ اور ۱۲۲ دیکھیں، اور فراء کا قول معانی القرآن ۴۲/۲ میں دیکھیں۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۴۴/۲، اور الخزانہ ۱۴۱/۴۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۶/۲، اور یہ شعر جریر کا ہے، جو ان کے دیوان ۳۳۱/۱ میں ہے، اور الخزانہ ۲۷/۳، اور دیوان کی روایت ہے: أتيما، بدل: أتيماً۔ (۴) الصحاح (ندد)۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۶/۲، اور معانی القرآن ۴۲/۲ میں فراء کا کلام، اور معانی القرآن ۱۰۸/۳ میں ابو اسحاق زجاج کا کلام۔

Surah Yusuf: Verses 30 - 32 337

Al-Qushayri Abu Nasr said: The women mentioned that Yusuf is more beautiful than the human form; rather, he is in the form of an angel. Allah the Almighty said: {We have certainly created man in the best of stature} [At-Tin: 4]. Reconciling the two verses is that their saying: {Hasha lillah} (Allah forbid!) is an exoneration of Yusuf (1) from what the wife of Al-Aziz accused him of regarding solicitation. That is: Yusuf is far from this. Their saying: (for Allah) means: out of fear of Him, i.e., an acquittal before Allah from this, meaning: Yusuf has escaped that, so this is not about appearance at all. The meaning is: he is like angels in being free from sins; thus, there is no contradiction.

It was also said: The intent is to declare him beyond resembling humans in form due to his excessive beauty. Their saying: {for Allah} is an emphasis of this meaning. Based on this meaning, the women said that based on their assumption that the form of an angel is better, and the saying of Allah the Almighty: {We have certainly created man in the best of stature} [At-Tin: 4] had not reached them, for it is from our Book. Some weak-minded people thought that if this statement was a false assumption on their part, it would be obligatory for Allah to refute them and clarify their falsehood. This is invalid; because there is no obligation upon Allah the Almighty, and not everything that Allah informs about regarding the disbelief of the disbelievers and the lies of the liars must be accompanied by a refutation. Also, people of custom might say about something ugly: "it's like a devil," and about something beautiful: "it's like an angel," meaning: its like has not been seen. This is because people do not see angels, so it is based on an assumption that the form of an angel is better, or it is reporting the purity of his character and his distance from suspicion.

{This is none other than a noble angel} means: this is nothing but an angel. The poet said:

"You are not human, but an angel, descending from the atmosphere of heaven, coming down." (2)

It was narrated from Al-Hasan: "Ma hadha bishira" (What is this purchase?); with a kasra on the 'ba' and 'shin', meaning: this is not a slave being bought. Meaning: one like this should not be sold. The infinitive (Masdar) was placed in the position of the passive participle (Ism al-Maf'ul), just as He said: {Lawful to you is the game of the sea} [Al-Ma'idah: 96], meaning: what is caught from it, and there are many such

examples. It is also possible that the meaning is: this is not for a price, meaning: his equal cannot be priced or valued. Thus, "purchase" in this sense would mean:

---

(1) In (Za): his saying "Hasha lillah" is an exoneration for Yusuf. (2) Previously mentioned 1/393.

सूरह यूसुफ़: आयतें 30 - 32 337

अल-कुशैरी अबू नस्र ने कहा: महिलाओं ने उल्लेख किया कि यूसुफ़ मानव रूप से अधिक सुंदर हैं, बल्कि वे एक फ़रिश्ते के रूप में हैं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {निस्संदेह हमने मनुष्य को सर्वोत्तम रूप में बनाया है} [अत-तीन: 4]। दोनों आयतों के बीच मेल यह है कि उनका कहना: {हाशा लिल्लाह} (अल्लाह की पनाह!) यूसुफ़ (1) को अज़ीज़ की पत्नी द्वारा उन पर लगाए गए बहकाने के आरोप से बरी करना है, यानी: यूसुफ़ इससे बहुत दूर हैं। उनका कहना: (अल्लाह के लिए) का अर्थ है: उसके डर से, यानी अल्लाह के सामने इससे बरी होना, यानी: यूसुफ़ इससे बच गए हैं, तो इसका रूप-रंग से कोई लेना-देना नहीं है। इसका अर्थ यह है कि: वे पापों से पवित्रता में फ़रिश्तों के समान हैं; इस प्रकार, कोई विरोधाभास नहीं है।

यह भी कहा गया है: इसका उद्देश्य उनके अत्यधिक सौंदर्य के कारण उन्हें रूप में मनुष्यों की समानता से ऊपर बताना है। उनका कहना: {अल्लाह के लिए} इस अर्थ की पुष्टि है। इस अर्थ के आधार पर, महिलाओं ने यह इस धारणा के आधार पर कहा कि फ़रिश्ते का रूप बेहतर है, और अल्लाह तआला का यह वचन उन तक नहीं पहुँचा था: {निस्संदेह हमने मनुष्य को सर्वोत्तम रूप में बनाया है} [अत-तीन: 4], क्योंकि यह हमारी किताब से है। कुछ कमज़ोर बुद्धि वाले लोगों ने सोचा कि यदि यह कथन उनकी ओर से एक गलत धारणा होती, तो अल्लाह पर उन्हें झुठलाना और उनके झूठ को स्पष्ट करना अनिवार्य होता। यह बात गलत है; क्योंकि अल्लाह तआला पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है, और अल्लाह द्वारा काफिरों के कुफ़्र और झूठों के झूठ के बारे में दी गई हर जानकारी के साथ उसका खंडन करना आवश्यक नहीं है। इसके अलावा, आम लोग बदसूरत चीज़ के बारे में कह सकते हैं: "जैसे कि वह शैतान हो," और सुंदर चीज़ के बारे में: "जैसे कि वह फ़रिश्ता हो," यानी: उसके जैसा कभी नहीं देखा गया; क्योंकि लोग फ़रिश्तों को नहीं देखते हैं, इसलिए यह इस धारणा पर आधारित है कि फ़रिश्ते का रूप बेहतर है, या उनके चरित्र की पवित्रता और संदेह से उनकी दूरी की सूचना देने पर आधारित है।

{यह कोई और नहीं बल्कि एक सम्मानित फ़रिश्ता है} यानी: यह एक फ़रिश्ते के अलावा कुछ नहीं है। कवि ने कहा है:

"तुम इंसान नहीं हो, बल्कि एक फ़रिश्ते हो, जो आसमान की फ़ज़ा से नीचे उतर रहा है।" (2)

और अल-हसन से रिवायत है: "मा हाज़ा बिशिरा" (यह क्या खरीद है?); 'बा' और 'शीन' के नीचे ज़ेर के साथ, यानी: यह कोई खरीदा हुआ गुलाम नहीं है। यानी: ऐसे व्यक्ति को बेचना उचित नहीं है। यहाँ स्रोत (मस्दर) को कर्म (इस्म मफ़ऊल) के स्थान पर रखा गया है, जैसा कि उन्होंने फ़रमाया: {तुम्हारे लिए समुद्र का शिकार हलाल किया गया} [अल-माइदा: 96], यानी: उसका शिकार किया हुआ, और इसके बहुत से उदाहरण हैं। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: यह किसी कीमत का नहीं है, यानी: उसके समान का कोई मूल्य या मूल्यांकन नहीं किया जा सकता है। इस आधार पर "खरीद" से तात्पर्य होगा:

---

(1) (ज़) में: उनका कहना "हाशा लिल्लाह" यूसुफ़ के लिए एक पवित्रता (बरी होना) है। (2) पूर्वोक्त 1/393।

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۳۷

القشیری ابو نصر نے کہا: خواتین نے ذکر کیا کہ یوسف انسانی صورت سے زیادہ خوبصورت ہیں، بلکہ وہ ایک فرشتے کی صورت میں ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التین: ٤] (بے شک ہم نے انسان کو بہترین ساخت میں پیدا کیا)۔ دونوں آیتوں کے درمیان تطبیق یہ ہے کہ ان کا قول: {حَاشَ لِلَّهِ} یوسف علیہ السلام کی اس سے برأت (۱) ہے جس کا عزیز کی بیوی نے ان پر مائل کرنے کے حوالے سے الزام لگایا تھا، یعنی: یوسف اس سے دور ہیں۔ ان کا قول: (للہ) یعنی: اللہ کے خوف سے، یعنی اللہ کے لیے اس سے برأت، یعنی: یوسف اس سے بچ گئے، تو اس کا صورت سے کوئی تعلق نہیں ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: وہ گناہوں سے پاکیزگی میں فرشتوں کی طرح ہیں؛ اس بنیاد پر کوئی تضاد نہیں ہے۔

اور کہا گیا: مراد ان کے حد درجہ حسن و جمال کی وجہ سے انہیں صورت میں انسانوں کی مشابہت سے منزہ (پاک) قرار دینا ہے۔ ان کا قول: {للہ} اس معنی کی تاکید ہے۔ اس معنی کی بنیاد پر، خواتین نے یہ اس گمان میں کہا کہ فرشتے کی صورت زیادہ بہتر ہے، اور اللہ تعالیٰ کا یہ قول ان تک نہیں پہنچا تھا: {لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التین: ٤]، کیونکہ یہ ہماری کتاب میں سے ہے۔ بعض کمزور عقل والے لوگوں نے یہ گمان کیا کہ اگر یہ قول ان کی طرف سے ایک باطل گمان ہوتا تو اللہ پر لازم تھا کہ وہ ان کی تردید کرتا اور ان کے جھوٹ کو واضح کرتا، اور یہ بات باطل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ پر کچھ بھی واجب نہیں ہے، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ کفار کے کفر اور جھوٹوں کے جھوٹ کی جو بھی خبر دیتا ہے، اس کے لیے یہ ضروری نہیں کہ وہ اس کے ساتھ اس کی تردید بھی کرے۔ نیز، اہل عرف بدصورت کے بارے میں کہہ دیتے ہیں: گویا وہ شیطان ہے، اور خوبصورت کے بارے میں: گویا وہ فرشتہ ہے، یعنی: اس جیسا نہیں دیکھا گیا؛

کیونکہ لوگ فرشتوں کو نہیں دیکھتے، تو یہ اس گمان پر مبنی ہے کہ فرشتے کی صورت زیادہ بہتر ہے، یا ان کے اخلاق کی پاکیزگی اور تہمتوں سے ان کی دوری کی خبر دینے پر مبنی ہے۔

{إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ} یعنی: یہ ایک معزز فرشتے کے سوا کچھ نہیں۔ شاعر نے کہا:

"تم انسان نہیں ہو بلکہ ایک فرشتے ہو، جو آسمان کی فضا سے نیچے اتر رہا ہے۔" (۲)

اور حسن سے مروی ہے: "ما هذا بشرى"؛ ب کے کسرہ (زیر) اور ش کے ساتھ، یعنی: یہ کوئی خریدا ہوا غلام نہیں ہے، یعنی: ایسے شخص کو بیچنا مناسب نہیں ہے۔ تو مصدر کو اسم مفعول کی جگہ رکھا گیا ہے، جیسا کہ فرمایا: {أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ} [المائدہ: ۹۶] یعنی: اس کا شکار کیا ہوا، اور اس کی مثالیں بہت ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: یہ کسی قیمت کے بدلے نہیں ہے، یعنی: اس جیسی قیمت نہیں لگائی جا سکتی اور نہ ہی اندازہ کیا جا سکتا، تو اس بنیاد پر خریداری سے مراد ہو گا:

---

(۱) (ظ) میں: ان کا قول حاش لله یوسف کے لیے تنزیہ (برأت) ہے۔ (۲) سابقہ ۳۹۳/۱۔

Surah Yusuf: Verses 30 - 32 338 The price paid for him, like your saying: 'This is not for a thousand,' when you negate someone's statement saying: 'This is for a thousand.' According to this, the 'ba' (preposition) is related to a deleted word which is the predicate (khabar) (1), as if she said: 'This is not valued by purchase.' And the common recitation is more likely; because after it is: {This is none other than a noble angel} (Quran 12:31), an exaggeration in favoring him within the genus of angels to magnify his status, and because words like 'Bushra' are written in the Mushaf (Quran) with the letter 'ya' (2). Allah Almighty's saying: {She said, "That is the one about whom you blamed me"} when she saw their fascination with Yusuf, she revealed her excuse by saying: 'you blamed me about him,' meaning: in her love for him. And 'dhalika' (that) means 'hadha' (this), which is the choice of Al-Tabari (3). And it was said: the 'ha' refers to love, and 'dhalika' remains in its literal sense (4), and the meaning: that is the love you blamed me for, i.e., the love of this one is that [intense] love. Blame (lawm): describing something as ugly. Then she admitted and said: {And I did certainly try to seduce him, but he firmly refused} (Quran 12:32), i.e., he abstained. Innocence ('ismah) is called so because it prevents committing a sin. It is said: 'ista'sama' means 'ista'sa' (resisted) (5), and the meaning is the same. {And if he does not do what I order him, he will surely be imprisoned} she repeated the attempt at seduction in their presence, discarded the veil of modesty, and promised imprisonment if he did not comply. She only did this when she no longer feared blame or gossip, unlike the beginning of the matter when it was just between him and her. {and will surely be of those debased} i.e., the humiliated. The writing in the Mushaf is: 'wa-yakunan' with an 'alif', and it is read with a light 'nun' for emphasis. The 'nun' of emphasis can be heavy or light. Pausing on the word: {la-yusjanannа} is with the 'nun' because it is heavy (double), and on 'wa-yakunan' with 'alif' because it is light, and it resembles the 'nun' of declension in... (1) Al-Muhtasib 1/342. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/423, see also al-Nukat wa-al-'Uyun 3/33. (3) In his Tafsir 13/141. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/241, and his saying: 'on its gate', i.e., in referring to the absent, as mentioned by Ibn Atiyyah. (5) Narrated by al-Tabari 13/142 from Qatadah. And in (Z) it occurred: 'ista'affa' instead of 'ista'sa'.

सूरह यूसुफ: आयतें 30 - 32 338 वह मूल्य जिससे उसे खरीदा गया, जैसे आपका कहना: 'यह एक हजार का नहीं है,' जब आप कहने वाले के इस कथन का खंडन करते हैं कि: 'यह एक हजार का है।' इस आधार पर 'बा' (अव्यय) एक लुप्त शब्द से संबंधित है जो 'ख़बर' (विधेय) है (1), मानो उसने कहा हो: 'यह खरीदारी द्वारा मूल्यवान नहीं है।' और आम पाठ अधिक उपयुक्त है; क्योंकि इसके बाद है: {यह तो बस एक सम्मानित फ़रिश्ता है} (कुरान 12:31), फ़रिश्तों की श्रेणी में उनकी स्थिति को बड़ा दिखाने के लिए उनके पक्ष में अतिशयोक्ति है, और इसलिए भी कि 'बुशरा' जैसे शब्द मुसहफ़ (कुरान) में 'या' अक्षर के साथ लिखे जाते हैं (2)। अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "यही है वह जिसके विषय में तुमने मुझे मलामत की थी"} जब उसने युसूफ के प्रति उनके आकर्षण को देखा, तो उसने अपना बहाना यह कहकर प्रकट किया: 'तुमने इसके बारे में मुझे मलामत की,' अर्थात: उसके प्रति अपने प्रेम के कारण। और 'दालिका' (वह) का अर्थ 'हाज़ा' (यह) है, जो अल-तबरी का चुनाव है (3)। और यह कहा गया: 'हा' प्रेम के लिए है, और 'दालिका' अपने मूल अर्थ में है (4), और अर्थ है: वह प्रेम जिसके लिए तुमने मुझे मलामत की थी, अर्थात: इसका प्रेम वही [तीव्र] प्रेम है। और मलामत (लौम): किसी चीज़ को बुरा बताना। फिर उसने स्वीकार किया और कहा: {और मैंने निश्चित रूप से उसे रिझाने की कोशिश की थी, लेकिन उसने दृढ़ता से इनकार कर दिया} (कुरान 12:32), अर्थात: वह रुक गया। शुद्धता ('इस्मत) को 'इस्मत' इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह पाप करने से रोकती है। कहा गया है: 'इस्ता'सामा' का अर्थ 'इस्ता'सा' (विरोध किया) है (5), और अर्थ एक ही है। {और यदि उसने वह न किया जिसका मैं उसे आदेश देती हूँ, तो वह अवश्य ही कैद किया जाएगा} उसने उनकी उपस्थिति में दोबारा रिझाने का प्रयास किया, और लज्जा का पर्दा हटा दिया, और यदि वह बात न माने तो कैद करने का वादा किया। उसने ऐसा तभी किया जब उसे अब मलामत या चर्चा का कोई डर नहीं था, मामले की शुरुआत के विपरीत जब यह सिर्फ उसके और उनके बीच था। {और वह निश्चित रूप से अपमानित होने वालों में से होगा} अर्थात: अपमानित। मुसहफ़ का लेखन है: 'व-यकुनन्' अलिफ़ के साथ, और इसे ज़ोर देने के लिए हल्की 'नून' के साथ पढ़ा जाता है। ताकीद की 'नून' भारी और हल्की होती है। शब्द: {ल-युसजनन्न} पर रुकना 'नून' के साथ है क्योंकि यह भारी (तशदीद वाली) है, और 'व-यकुनन्' पर अलिफ़ के साथ क्योंकि यह हल्की है, और यह इनके जैसा है ... (1) अल-मुहतासिब 1/342। (2) नह्हास द्वारा मआनी अल-कुरान 3/423, अल-नुकत वल-उयून 3/33 भी देखें। (3) अपनी तफ़सीर में 13/141। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/241, और उनका कहना: 'अपने द्वार पर', अर्थात: अनुपस्थित की ओर संकेत करने में, जैसा कि इब्न अतिया ने

उल्लेख किया है। (5) तबरी 13/142 द्वारा कतादा से वर्णित। और (ज़) में 'इस्त'अस्सा' के बजाय 'इस्त'अफ़' आया है।

سورہ یوسف: آیات ۳۰ - ۳۲ ۳۳۸ وہ قیمت جس سے اسے خریدا گیا، جیسے تمہارا قول: 'یہ ایک ہزار کا نہیں ہے،' جب تم کہنے والے کے اس قول کی نفی کرتے ہو کہ: 'یہ ایک ہزار کا ہے۔' اس بنا پر 'با' (حرف جار) ایک محذوف لفظ سے متعلق ہے جو 'خبر' ہے(۱)، گویا اس نے کہا: 'یہ خریداری کے ذریعے مقدر نہیں ہے۔' اور عام قراءت زیادہ قرینِ قیاس ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ہے: ﴿اِنْ هٰذَا اِلَّا مَلَكٌ كَرِيْمٌ﴾ (یہ تو بس ایک معزز فرشتہ ہے) ان کی شان کی بڑائی بیان کرنے کے لیے فرشتوں کی جنس میں ان کی فضیلت میں مبالغہ ہے، اور اس لیے کہ 'بشریٰ' جیسے الفاظ مصحف میں 'یا' کے ساتھ لکھے جاتے ہیں(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَتْ فَذٰلِكُنَّ الَّذِيْ لُمْتُنَّنِيْ فِيْهِ﴾ (اس نے کہا، 'تو یہی ہے وہ جس کے بارے میں تم نے مجھے ملامت کی تھی') جب اس نے یوسف کے بارے میں ان کی وارفتگی دیکھی تو اس نے اپنا عذر ان الفاظ سے ظاہر کیا: 'تم نے مجھے اس کے بارے میں ملامت کی،' یعنی: اس کی محبت میں۔ اور 'ذلک' (وہ) 'هذا' (یہ) کے معنی میں ہے، اور یہی طبری کا اختیار ہے(۳)۔ اور کہا گیا: 'با' محبت کے لیے ہے، اور 'ذلک' اپنے اصلی معنی پر ہے(۴)، اور معنی یہ ہے: وہ محبت جس پر تم نے مجھے ملامت کی، یعنی: اس کی محبت وہی [شدید] محبت ہے۔ اور لوم (ملامت): کسی چیز کو برا بتانا| پھر اس نے اعتراف کیا اور کہا: ﴿وَلَقَدْ رَوَدْتُّهٗ عَنْ نَّفْسِهٖ فَاسْتَعْصَمَ﴾ (اور بے شک میں نے اسے ورغلانے کی کوشش کی تھی، لیکن وہ بچ رہا) یعنی: اس نے انکار کر دیا۔ اور عصمت کو 'عصمت' اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ گناہ کے ارتکاب سے روکتی ہے۔ کہا گیا ہے: 'استعصم' یعنی 'استعصی' (روک لیا)(۵)، اور معنی ایک ہی ہے۔ ﴿وَلَئِنْ لَّمْ يَفْعَلْ مَا ءَامُرُهٗ لَيُسْجَنَنَّ﴾ (اور اگر اس نے وہ نہ کیا جس کا میں اسے حکم دیتی ہوں تو وہ ضرور قید کیا جائے گا) اس نے ان کی موجودگی میں دوبارہ ورغلانے کی کوشش کی، اور حیا کا پردہ چاک کر دیا، اور بات نہ ماننے کی صورت میں قید کی دھمکی دی۔ اس نے ایسا اس وقت کیا جب اسے ملامت یا کسی گفتگو کا خوف نہ رہا، معاملے کے آغاز کے برعکس جب یہ بات

صرف اس کے اور ان کے درمیان تھی۔ ﴿وَلَيَكُوناً مِّنَ الصَّغِرِينَ﴾ (اور وہ ضرور ذلیل ہونے والوں میں سے ہوگا) یعنی: رسوا ہونے والوں میں سے۔ مصحف کی تحریر 'وليكونا' الف کے ساتھ ہے، اور اسے تاکید کے لیے نونِ خفیفہ کے ساتھ پڑھا جاتا ہے، اور نونِ تاکید ثقیلہ اور خفیفہ ہوتی ہے۔ ﴿لَيُسْجَنَنَّ﴾ پر وقف نون کے ساتھ ہے کیونکہ وہ ثقیلہ ہے، اور 'وليكونا' پر الف کے ساتھ کیونکہ وہ خفیفہ ہے، اور یہ اعراب کے نون کے مشابہ ہے ... (۱) المحتسب ۱/ ۳۴۲۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۳، نیز دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۳۳۔ (۳) اپنی تفسیر میں ۱۳/ ۱۴۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۲۴۱، اور ان کا قول: 'على بابه'، یعنی: غائب کی طرف اشارہ کرنے میں، جیسا کہ ابن عطیہ نے ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۳/ ۱۴۲ پر قتادہ سے روایت کیا ہے۔ اور (ظ) میں 'استعصى' کی جگہ 'استعف' واقع ہوا ہے۔

339 Surah Yusuf, verses 30 - 34

Your saying: "I saw a man, Zayd, and 'Amr," and like it is His saying: {We will surely drag him by the forelock} [Al-'Alaq: 15] and the like. Pausing (1) on them is with an 'alif', as the poet Al-A'sha said: "And do not worship Satan, and worship Allah" (2) He meant: "fa-a'budan" (worship - with a nun of emphasis), and when he paused on it, the pause was with an 'alif'. The Almighty's saying: {He said, "My Lord, prison is more to my liking than that to which they invite me. And if You do not avert from me their plan, I might incline toward them and [thus] be of the ignorant." (33) So his Lord responded to him and averted from him their plan. Indeed, He is the Hearing, the Knowing. (34)} The Almighty's saying: {He said, "My Lord, prison is more to my liking than that to which they invite me."} meaning: entering prison. Thus, the mudaf (possessive construct head) was omitted; this was stated by Az-Zajjaj and An-Nahhas (4). "More to my liking" means: easier for me and more bearable than falling into sin, not that entering prison is something truly loved. It is narrated that when Joseph, peace be upon him, said: {Prison is more to my liking}, Allah inspired him: "O Joseph! You have imprisoned yourself by saying: 'Prison is more to my liking.' Had you said: 'Well-being is more to my liking,' you would have been granted well-being." (5) Abu Hatim narrated that Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him) recited: "As-Sajn" with a fatha on the 'sin' (the act of imprisoning), and he narrated that this was also the recitation of Ibn Abi Ishaq, Abd al-Rahman al-A'raj, and Ya'qub. It is the verbal noun (masdar) of: 'sajanahu sajnan' (he imprisoned him) (6).

Footnotes: (1) In (Th): "and the pause". What is established is from the rest of the manuscripts. Tafsir al-Tabari 13/142-143, and the speech is from it. (2) Tafsir al-Tabari 13/143, and its beginning according to him is: "And pray at the times of evenings and forenoon," and it is in the Diwan (collection of poems), p. 187, with the version: And do not forget this erected idol... and do not worship Satan... (3) In Tafsir al-Tabari: "fa-a'budan". (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/108, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/328. (5) 'Uyun al-Akhbar by Ibn Qutayba 1/79. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/328, and the recitation of Ya'qub in al-Nashr 2/295, and it is among the ten.

३३९ सूरह यूसुफ, आयत ३० - ३४

आपका कहना: "मैंने एक आदमी, ज़ैद और अम्र को देखा," और इसी तरह उनका कहना: {हम उसे माथे के बालों से ज़रूर घसीटेंगे} [अल-अलक़: १५] और इसके जैसे अन्य। उन पर रुकना (वक़्फ़) (१) 'अलिफ़' के साथ होता है, जैसा कि अल-अशा ने कहा: "और शैतान की इबादत न करो, और अल्लाह की इबादत करो" (२) उनका इरादा था: "फ़ा-अ'बुदन" (इबादत करो - ताकीद के नून के साथ), और जब वे उस पर रुके, तो रुकना 'अलिफ़' के साथ हुआ। अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, "ऐ मेरे रब! जेल मुझे उस चीज़ से ज़्यादा पसंद है जिसकी तरफ ये मुझे बुला रही हैं। और अगर तूने मुझसे उनकी चाल को न टाला, तो मैं उनकी तरफ झुक जाऊँगा और जाहिलों में से हो जाऊँगा।" (३३) तो उसके रब ने उसकी दुआ कुबूल कर ली और उसकी चाल को उससे टाल दिया। बेशक वह सुनने वाला, जानने वाला है। (३४)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, "ऐ मेरे रब! जेल मुझे उस चीज़ से ज़्यादा पसंद है जिसकी तरफ ये मुझे बुला रही हैं।"} यानी: जेल में दाखिल होना। यहाँ 'मुज़ाफ़' (सम्बन्धवाचक शब्द) को हटा दिया गया है; यह बात अल-ज़ज्जाज और अल-नहहास ने कही है (४)। "मुझे ज़्यादा पसंद है" का अर्थ है: गुनाह में पड़ने की तुलना में मेरे लिए आसान और हल्का है, इसका यह अर्थ नहीं है कि जेल में दाखिल होना हकीकत में पसंदीदा चीज़ है। यह रिवायत है कि जब यूसुफ़ अलैहिस्सलाम ने कहा: {जेल मुझे ज़्यादा पसंद है}, तो अल्लाह ने उनकी तरफ वह्य भेजी: "ऐ यूसुफ़! तुमने खुद को कैद कर लिया जब तुमने कहा: 'जेल मुझे ज़्यादा पसंद है।' अगर तुम कहते: 'आफ़ियत (कुशलता) मुझे ज़्यादा पसंद है,' तो तुम्हें आफ़ियत दी जाती।" (५) अबू हातिम ने रिवायत की है कि उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने "अस्-सज्न" (सीन पर फ़तहा के साथ) पढ़ा, और उन्होंने रिवायत की कि यह इब्न अबी इसहाक़, अब्दुर्रहमान अल-आरज और याकूब की भी क़िराअत है। यह 'सजनाहु सज्नन' (उसने उसे कैद किया) का मस्दर (क्रियावाचक संज्ञा) है (६)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) (ज़) में: "और रुकना"। बाकी प्रतियों से जो प्रमाणित है। तफ़्सीर अल-तबरी १३/१४२-१४३, और कथन उन्हीं का है। (२) तफ़्सीर अल-तबरी १३/१४३, और उनके पास इसकी शुरुआत है: "और शाम और सुबह के समय नमाज़ पढ़ो," और यह दीवान (कविता संग्रह), पृष्ठ १८७ में इस संस्करण के साथ है: और इस खड़े किए गए बुत को न भूलना... और शैतान की इबादत न करना... (३) तफ़्सीर अल-तबरी में: "फ़ा-अ'बुदन"। (४) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/१०८, और अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान २/३२८। (५) इब्न कुतैबा द्वारा उयून अल-अख़बार १/७९।

(६) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान २/३२८, और अल-नश्र २/२९५ में याकूब की क़िराअत, और यह दस (क़िराअतों) में से है।

آپ کا قول: "میں نے ایک آدمی، زید اور عمرو کو دیکھا،" اور اسی کی مثال اللہ کا قول ہے: {ہم اسے پیشانی کے بالوں سے ضرور گھسیٹیں گے} [العلق: ۱۵] اور اس جیسی مثالیں۔ ان پر وقف(۱) الف کے ساتھ ہوتا ہے، جیسا کہ الاعشی نے کہا: "اور شیطان کی عبادت نہ کرو، اور اللہ ہی کی عبادت کرو" (۲) مراد تھی: "فاعبدَنْ" (عبادت کرو - نونِ تاکید کے ساتھ)، تو جب اس پر وقف کیا گیا تو وقف الف کے ساتھ ہوا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اس نے کہا، "اے میرے رب! جیل مجھے اس چیز سے زیادہ پسند ہے جس کی طرف یہ مجھے بلا رہی ہیں۔ اور اگر تو نے مجھ سے ان کی چال کو نہ ٹالا، تو میں ان کی طرف مائل ہو جاؤں گا اور جاہلوں میں سے ہو جاؤں گا۔" (۳۳) تو اس کے رب نے اس کی دعا قبول کر لی اور ان کی چال کو اس سے ٹال دیا۔ بے شک وہی سننے والا، جاننے والا ہے۔ (۳۴)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اس نے کہا، "اے میرے رب! جیل مجھے اس چیز سے زیادہ پسند ہے جس کی طرف یہ مجھے بلا رہی ہیں۔"} یعنی: جیل میں داخل ہونا۔ پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے؛ یہ بات الزجاج اور النحاس نے کہی ہے(۴)۔ "مجھے زیادہ پسند ہے" یعنی: گناہ میں پڑنے کے مقابلے میں میرے لیے زیادہ آسان اور ہلکا ہے، نہ یہ کہ جیل میں داخل ہونا حقیقت میں کوئی پسندیدہ چیز ہے۔ روایت ہے کہ جب یوسف علیہ السلام نے کہا: {جیل مجھے زیادہ پسند ہے} تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: "اے یوسف! تم نے خود کو قید کر لیا جب تم نے کہا: 'جیل مجھے زیادہ پسند ہے۔' اگر تم کہتے: 'عافیت مجھے زیادہ پسند ہے،' تو تمہیں عافیت دی جاتی۔"(۵) ابو حاتم نے روایت کی ہے کہ عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے "السَّجْن" (سین کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا، اور انہوں نے روایت کی کہ یہ ابن ابی اسحاق، عبد

الرحمن الاعرج اور یعقوب کی بھی قرأت ہے۔ یہ 'سَجَنَہ سَجْناً' (اس نے اسے قید کیا) کا مصدر ہے(۶)۔

حواشی: (۱) (ظ) میں: "والوقف"۔ باقی نسخوں سے جو ثابت ہے۔ تفسیر الطبری ۱۴۲/۱۳ - ۱۴۳ ، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۴۳/۱۳ ، اور ان کے ہاں اس کا آغاز ہے: "اور شام اور صبح کے وقت نماز پڑھو،" اور یہ دیوان (مجموعہ کلام)، ص ۱۸۷ میں اس روایت کے ساتھ ہے: اور اس کھڑے کیے گئے بت کو نہ بھولنا... اور شیطان کی عبادت نہ کرنا... (۳) تفسیر الطبری میں: "فاعبدَنْ"۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۱۰۸/۳ ، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۲۸/۲ ۔ (۵) عیون الأخبار لابن قتیبہ ۷۹/۱ ۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۸/۲ ، اور النشر ۲۹۵/۲ میں یعقوب کی قرأت، اور یہ دس (قرأتوں) میں سے ہے۔

340 Surah Yusuf: Verses 33 - 34

{And if You do not turn away from me their plot} i.e., the plot of the women. It was said: the plot of the women who saw him; for they ordered him to obey the wife of the Aziz, and said to him: She is wronged, and you have wronged her. It was also said: each one of them asked to be alone with him to advise him regarding the wife of the Aziz, while the intention was to blame him for her right, and order him to help her, so that perhaps he might respond. Thus, each one became alone with him individually and would say to him: O Yusuf, fulfill my need for I am better for you than your mistress. Each one was calling him to herself and enticing him, so he said: O Lord, there was one, and now they have become a group. It was also said: The plot of the wife of the Aziz in what she called him to of indecency, and she was referred to with plural address; either to magnify her status (1) in the address, or to divert from explicit statement to insinuation. And 'kayd' (plot/ruse) is: trickery and effort; for this reason war is called 'kayd'; because of people's trickery in it; Umar bin Laja said: Umm Bishr appeared so she might plot against you ... and a plot with display of beauty is what she plots (2) {I might incline towards them} response to the condition, meaning: I might lean towards them; from 'saba yasbu': when one leans and longs, 'sabwan' and 'sabwatan' (3); he said: Towards Hind my heart longed ... and Hind is one like whom makes one long (4) Meaning: If You are not kind to me in avoiding disobedience, I will fall into it (5). {And be among the ignorant} i.e., among those who commit sin and deserve blame, or among those who do the work of the ignorant; and this indicates that

Footnotes: (1) In (d), (z), and (m): to magnify her status, and what is established is from (zh) and (f), which is consistent with what is in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 34/3, and the speech is from it. (2) 'Al-Muwashsha' by Abu al-Tayyib al-Washsha p. 112 with narration: ... Umm 'Amr and your plot ..., and 'Muntaha al-Talab' 299/7 with narration: She appeared and displayed her beauty to you, Umm Badr ... and a plot with display of beauty... (3) Tafsir al-Baghawi 424/2. (4) Its speaker is Yazid bin Dabbah, as in 'Majaz al-Qur'an' 311/1, and 'al-Aghani' 102/7, and it is in 'Tafsir al-Tabari' 145/13 without attribution. (5) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 328/2.

340 सूरा यूसुफ़: आयत 33 - 34

{और यदि तू मुझसे उनकी चाल को न फेर देगा} यानी: औरतों की चाल। कहा गया: उन औरतों की चाल जिन्होंने उसे देखा था; क्योंकि उन्होंने उसे अज़ीज़ की पत्नी की आज्ञा मानने का आदेश दिया, और उससे कहा: वह मज़लूम है, और तुमने उस पर ज़ुल्म किया है। और यह भी कहा गया: उनमें से हर एक ने अज़ीज़ की पत्नी के बारे में उसे सलाह देने के लिए उसके साथ अकेले होने के लिए कहा, और इसके साथ उद्देश्य उसे उसके हक़ में फटकारना और उसे उसकी मदद करने का आदेश देना था, ताकि शायद वह मान जाए। तो उनमें से हर एक उसके साथ अलग से अकेले हो गई और उससे कहती: हे यूसुफ़, मेरी ज़रूरत पूरी कर दे क्योंकि मैं तेरे लिए तेरी स्वामिनी से बेहतर हूँ। उनमें से हर एक उसे अपने पास बुलाती और उसे रिझाती, तो उसने कहा: ऐ रब! एक थी अब वे एक समूह बन गई हैं। और यह भी कहा गया: अज़ीज़ की पत्नी की चाल उस अश्लीलता में जिसके लिए उसने उसे बुलाया था, और उसे बहुवचन संबोधन के साथ संबोधित किया गया; या तो संबोधन में उसकी स्थिति को बढ़ाने के लिए (1), या स्पष्ट कथन से संकेत की ओर मुड़ने के लिए। और 'कयद' (चाल) है: छल और प्रयास; इसी कारण युद्ध को 'कयद' कहा जाता है; क्योंकि इसमें लोगों का छल होता है; उमर बिन लजा ने कहा: उम्म बिश्र प्रकट हुई ताकि वह तेरे विरुद्ध चाल चले ... और बनाव-श्रृंगार के साथ चाल वह है जो वह चलती है (2) {तो मैं उनकी ओर झुक जाऊँगा} शर्त का उत्तर, यानी: मैं उनकी ओर झुक जाऊँगा; 'सबा यसबू' से: जब कोई झुकता है और लालायित होता है, 'सब्वा' और 'सब्वा' (3); उसने कहा: हिंद की ओर मेरा दिल लालायित हुआ ... और हिंद वैसी ही है जिसके लिए कोई लालायित हो (4) यानी: यदि तू मुझ पर अवज्ञा से बचने में दया न करेगा तो मैं उसमें गिर जाऊँगा (5)। {और अज्ञानियों में से हो जाऊँगा} यानी: उनमें से जो पाप करते हैं और निंदा के पात्र हैं, या उनमें से जो अज्ञानियों जैसा काम करते हैं; और यह इस बात का प्रमाण है कि

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (द), (ज़) और (म) में: उसकी स्थिति को बढ़ाने के लिए, और (ज़) और (फ) से जो प्रमाणित है, वह 'अल-नुकत वल-उयून' 3/34 के अनुरूप है, और बात उसी से है। (2) अबू अल-तैयब अल-वाशा द्वारा 'अल-मुवाशशा' पृ. 112 रिवायत के साथ: ... उम्म अम्र और तेरी चाल ..., और 'मुंतहा अल-तलब' 7/299 रिवायत के साथ: उम्म बद्र तेरे सामने आई और उसने अपना श्रृंगार दिखाया ... और श्रृंगार के साथ चाल ... (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/424। (4) इसके कहने वाले यज़ीद बिन दब्बा हैं, जैसा कि 'मजाज़ अल-कुरान' 1/311 में है, और 'अल-अघानी' 7/102 में है, और यह

'तफ़सीर अल-तबरी' 13/145 में बिना किसी श्रेय के है। (5) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/328।

۳۴۰ سورة یوسف: آیات ۳۳ - ۳۴

﴿وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ﴾ یعنی: عورتوں کی چال۔ اور کہا گیا: ان عورتوں کی چال جنہوں نے اسے دیکھا تھا؛ کیونکہ انہوں نے اسے عزیز کی بیوی کی اطاعت کا حکم دیا، اور اس سے کہا: وہ مظلوم ہے، اور تم نے اس پر ظلم کیا ہے۔ اور کہا گیا: ہر ایک نے عزیز کی بیوی کے بارے میں نصیحت کے لیے اس کے ساتھ تنہائی کی درخواست کی، اور اس سے مقصد اسے اس کے حق میں ملامت کرنا اور اسے اس کی مدد کا حکم دینا تھا، تاکہ شاید وہ مان جائے، چنانچہ ہر ایک اس کے ساتھ الگ الگ تنہائی میں جانے لگی اور اس سے کہتی: اے یوسف، میری ضرورت پوری کرو کیونکہ میں تمہارے لیے تمہاری مالکن سے بہتر ہوں۔ ہر ایک اسے اپنی طرف بلاتی اور اسے ورغلاتی، تو اس نے کہا: اے رب، ایک تھی اب وہ جماعت بن گئی ہیں۔ اور کہا گیا: عزیز کی بیوی کی چال اس فحاشی میں جس کی طرف اس نے اسے بلایا تھا، اور اس کے لیے جمع کا صیغہ استعمال کیا گیا؛ یا تو کلام میں اس کی شان بڑھانے کے لیے (۱)، یا صراحت سے کنایہ کی طرف مائل ہونے کے لیے۔ اور 'کید' (چال): حیلہ سازی اور کوشش ہے؛ اسی لیے جنگ کو 'کید' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اس میں لوگوں کی حیلہ سازی ہوتی ہے؛ عمر بن لجا نے کہا: ام بشر سامنے آئی تاکہ وہ تیرے خلاف چال چلے ... اور بناؤ سنگھار کے ساتھ وہ چال ہے جو وہ چلتی ہے (۲) ﴿أَصْبُ إِلَيْهِنَّ﴾ شرط کا جواب، یعنی: ان کی طرف مائل ہو جاؤں گا؛ 'صبا یصبو' سے: جب کوئی مائل ہو اور شوق رکھے، 'صبواً' اور 'صبوۃً' (۳)؛ شاعر نے کہا: ہند کی طرف میرا دل مائل ہوا ... اور ہند ایسی ہی ہے جیسی کی طرف دل مائل ہوتا ہے (۴) یعنی: اگر تو نے نافرمانی سے بچنے میں مجھ پر لطف و کرم نہ کیا تو میں اس میں پڑ جاؤں گا (۵)۔ ﴿وَأَكُن مِّنَ الْجَاهِلِينَ﴾ یعنی: ان لوگوں میں سے

جو گناہ کا ارتکاب کرتے ہیں اور ملامت کے مستحق ہوتے ہیں، یا ان میں سے جو جاہلوں جیسا کام کرتے ہیں؛ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ

حواشی: (۱) (د)، (ز) اور (م) میں: اس کی شان بڑھانے کے لیے، اور (ظ) اور (ف) سے جو ثابت ہے، وہ 'النکت والعیون' ۳۴/۳ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) الموشی از ابوطیب الوشاء ص ۱۱۲ بروایت: ... ام عمرو اور تمہاری چال ...، اور منتہی الطلب ۲۹۹/۷ بروایت: ام بدر تمہارے سامنے آئی اور اپنا سنگھار دکھایا ... اور سنگھار کے ساتھ چال ... (۳) تفسیر بغوی ۴۲۴/۲۔ (۴) اس کے قائل یزید بن ضبہ ہیں، جیسا کہ 'مجاز القرآن' ۳۱۱/۱ میں ہے، اور 'الاغانی' ۱۰۲/۷ میں، اور یہ 'تفسیر طبری' ۱۴۵/۱۳ میں بغیر نسبت کے ہے۔ (۵) اعراب القرآن از نحاس ۳۲۸/۲۔

No one can abstain from disobeying Allah except with Allah's help; it also indicates the ugliness of ignorance and blame for its possessor.

Allah Almighty's saying: {So his Lord answered him} when he said: "unless You turn away from me their plot"; it is a form of supplication, as if he said: O Allah, turn away from me their plot; so He answered his supplication, showed him kindness, and protected him from falling into adultery. "their plot" It was said: because they were a group who had solicited him. And it was said: He meant the plot of women in general. And it was said: He meant the plot of the wife of Al-Aziz, as mentioned in the previous verse, and the general meaning is more appropriate.

Allah Almighty's saying: {Then it occurred to them after they had seen the signs that they should surely imprison him for a time} [35]

There are four matters in it:

First: Allah Almighty's saying: {Then it occurred to them} i.e., it appeared to Al-Aziz and his advisors {after they had seen the signs} i.e., the signs of Yusuf's innocence—the tearing of the shirt from behind, the testimony of the witness, the cutting of hands, and their lack of patience for not meeting Yusuf—that they should imprison him to suppress the story so that it would not spread among the common people, and to create a barrier between him and her. And it was said: the signs refer to the blessings that were opening up for them as long as Yusuf was among them. The first interpretation is more correct.

Muqatil said on the authority of Mujahid on the authority of Ibn Abbas regarding His saying: {Then it occurred to them after they had seen the signs} He said: [The tearing] of the shirt is among the signs, the testimony of the witness is among the signs, the cutting of hands is among the signs, and the women's veneration of him is among the signs(1).

And it was said: Shame before people and fear from despair forced her to accept a veil instead of the fear of his departure, so she could find some relief if she were prevented from looking at him; he said: And the longing of one who yearns with hope for meeting is not like the longing of one who is without hope(2).

(1) Zad al-Masir 4/221, and what is in brackets is from it; and narrated by Ibn Abi Hatim 7/2139 (11582) via Ikrimah from Ibn Abbas with the wording: "Among the

signs are: tearing of the shirt, and the mark of the knife." (2) The verse is by Al-Mutanabbi, and it is in his Diwan, p. 336.

सूरह यूसुफ़: आयतें 33 - 35 | पृष्ठ 341

कोई भी अल्लाह की मदद के बिना उसकी अवज्ञा से नहीं बच सकता; यह अज्ञानता की कुरूपता और इसके धारक की निंदा का भी संकेत देता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {तो उसके रब ने उसकी पुकार सुन ली} जब उसने कहा: "यदि तू मुझसे उनकी चाल को न टालेगा"; यह दुआ के लिए एक प्रस्ताव है, जैसे कि उसने कहा हो: हे अल्लाह, उनकी चाल को मुझसे दूर कर दे; तो अल्लाह ने उसकी दुआ स्वीकार कर ली, उस पर दया की, और उसे व्यभिचार में पड़ने से बचा लिया। "उनकी चाल" (उनका षड्यंत्र) के बारे में कहा गया: क्योंकि वे एक समूह थीं जिन्होंने उसे अपनी ओर आकर्षित करने की कोशिश की थी। और कहा गया: इसका अर्थ आम तौर पर महिलाओं की चाल है। और कहा गया: इसका अर्थ अज़ीज़ की पत्नी की चाल है, जैसा कि पहले की आयत में उल्लेख किया गया है, और व्यापक अर्थ अधिक उपयुक्त है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {फिर उन्हें वे लक्षण देखने के बाद यह सूझा कि वे उसे एक समय के लिए कैद कर दें} [35]

इसमें चार मामले हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {फिर उन्हें सूझा} यानी, अज़ीज़ और उसके सलाहकारों को यह स्पष्ट हो गया {वे लक्षण देखने के बाद} यानी, यूसुफ़ की निर्दोषता के लक्षण—पीछे से कमीज़ का फटना, गवाह की गवाही, हाथों का कटना, और यूसुफ़ से मिलने के लिए उनके धैर्य की कमी—कि वे उसे कहानी को छिपाने के लिए कैद कर दें ताकि यह आम लोगों में न फैले, और उसके और उसके बीच एक बाधा पैदा करने के लिए। और कहा गया: ये वे बरकतें हैं जो उनके लिए खुल रही थीं जब तक यूसुफ़ उनके बीच थे। और पहली बात अधिक सही है।

मुक़ातिल ने मुजाहिद के माध्यम से इब्न अब्बास से उनके इस कथन के बारे में कहा: {फिर उन्हें वे लक्षण देखने के बाद यह सूझा} उन्होंने कहा: कमीज़ का [फटना] लक्षणों में से है, गवाह की गवाही लक्षणों में से है, हाथों का कटना लक्षणों में से है, और महिलाओं द्वारा उसका सम्मान करना लक्षणों में से है(1)।

और कहा गया: लोगों के सामने शर्म और निराशा के डर ने उसे उसके चले जाने के डर के बजाय हिजाब (पर्दा) स्वीकार करने के लिए मजबूर किया, ताकि अगर उसे उसे देखने से मना किया जाए तो

उसे सुकून मिल सके कवि ने कहा है: और मिलन की आशा रखने वाले का तड़पना वैसा नहीं है जैसा कि बिना आशा के तड़पने वाले का(2)।

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/221, और कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है; और इसे इब्न अबी हातिम 7/2139 (11582) ने इकरीमा के माध्यम से इब्न अब्बास से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "लक्षणों में से हैं: कमीज़ का फटना, और चाकू का निशान।" (2) यह शेर अल-मुतनब्बी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 336 में है।

کوئی بھی اللہ کی نافرمانی سے نہیں رک سکتا سوائے اللہ کی مدد کے؛ اور یہ جہالت کی قباحت اور اس کے حامل کے لیے مذمت پر بھی دلالت کرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ﴾ (پس اس کے رب نے اس کی دعا قبول کر لی) جب اس نے کہا: «وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ» (اور اگر تو مجھ سے ان کا مکر نہ ٹالے گا)؛ یہ دعا کے لیے پیشکش ہے، گویا اس نے کہا: اے اللہ، ان کا مکر مجھ سے دور کر دے؛ تو اللہ نے اس کی دعا قبول کر لی، اس پر لطف فرمایا، اور اسے زنا میں پڑنے سے بچا لیا۔ «كَيْدَهُنَّ» (ان کا مکر) کہا گیا: اس لیے کہ وہ ایک گروہ تھا جس نے اسے اپنی طرف مائل کرنے کی کوشش کی تھی۔ اور کہا گیا: یعنی عورتوں کا مکر۔ اور کہا گیا: یعنی عزیز کی بیوی کا مکر، جیسا کہ پچھلی آیت میں ذکر ہوا، اور عموم (عام ہونا) زیادہ بہتر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ بَدَا لَهُم مِّن بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّىٰ حِينٍ﴾ [۳۵] (پھر ان نشانیوں کو دیکھنے کے بعد انہیں یہی سوجھا کہ اسے ایک وقت تک قید میں رکھیں)۔

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ بَدَا لَهُم﴾ یعنی: عزیز اور اس کے مشیروں پر ظاہر ہوا ﴿مِّن بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ﴾ یعنی: یوسف کی بے گناہی کی نشانیاں - پیچھے سے قمیص کے پھٹنے، گواہ کی گواہی، ہاتھوں کا کٹنا، اور یوسف سے ملنے کے لیے ان کے صبر کی کمی سے - کہ وہ اسے قصے کو چھپانے کے لیے قید کر دیں تاکہ وہ عام لوگوں میں نہ پھیلے، اور اس کے اور اس کے درمیان

حائل ہونے کے لیے۔ اور کہا گیا: وہ برکات ہیں جو ان پر کھل رہی تھیں جب تک یوسف ان میں موجود تھے۔ اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے۔

مقاتل نے مجاہد کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے اس قول کے بارے میں روایت کی: ﴿ثُمَّ بَدَا لَهُم مِّن بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ﴾، فرمایا: قمیص کا [پھٹنا] نشانیوں میں سے ہے، گواہ کی گواہی نشانیوں میں سے ہے، ہاتھوں کا کٹنا نشانیوں میں سے ہے، اور عورتوں کا ان کی تعظیم کرنا نشانیوں میں سے ہے (١)۔

اور کہا گیا: لوگوں سے شرمندگی اور مایوسی کے خوف نے اسے اس پر آمادہ کیا کہ وہ جدائی کے خوف کی جگہ حجاب (پردے) پر راضی ہو جائے، تاکہ اگر اسے اس کے دیدار سے روک دیا جائے تو وہ شفا پائے؛ شاعر نے کہا: وما صَبابةُ مشتاقٍ على أَمَلٍ من اللقاء كمشتاقٍ بلا أمَلِ اور ملنے کی امید رکھنے والے مشتاق کی تڑپ اس مشتاق کی طرح نہیں جو بغیر امید کے ہو (٢)۔

(١) زاد المسير ٢٢١/٤، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور اسے ابن ابی حاتم ٢١٣٩/٧ (١١٥٨٢) نے عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: نشانیوں میں سے: قمیص کا پھٹنا، اور چھری کا اثر۔ (٢) یہ شعر متنبی کا ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ٣٣٦ پر ہے۔

Page 342 Surah Yusuf: Verse 35

Or she plotted against him hoping that he would grow weary of his imprisonment and thus surrender himself. Second: The words of the Almighty: "they should imprison him" [Layusjununnahu] is in the position of the subject (Fa'il), meaning: it appeared to them that they should imprison him. This is the opinion of Sibawayh. Al-Mubarrad said: This is an error; the subject cannot be a sentence, but rather the subject is what "bada" (appeared) indicates, which is a verbal noun, i.e., "bada'un" (an idea) appeared to them. So [the subject] was omitted because the verb indicates it, as the poet said: "And it is right for him whose father is Abu Musa, that He who set up the mountains should grant him success" (1) Meaning: and the truth was right, so it was omitted. It was also said: The meaning is: Then a view appeared to them that they did not know before, and this was omitted because there is an indication of it in the speech, and the "saying" was also omitted, meaning: they said: "Let us imprison him" (2). The "Lam" is an answer to a hidden oath. This was said by Al-Farra' (3), and it is a masculine verb, not a feminine one; if it were feminine, it would have been: "Layasjununnahu" (with feminine markers). This is supported by His saying: "to them" [lahum - masculine] and He did not say: "to them" [lahunna - feminine], as if He reported about the women and their supporters, and predominated the masculine. This was said by Abu Ali. Al-Suddi said: The reason for Yusuf's imprisonment was that the wife of Al-Aziz complained to him that he had disgraced her and spread news of her (4). According to this, the pronoun in "to them" [lahum] refers to the King's household. Third: The words of the Almighty: "until a time" [hatta hin] meaning: for an unspecified period. This was said by many commentators (5). Ibn Abbas said: Until the rumors circulating in the city ceased (6). Sa'id bin...

(1) The verse is by Dhu al-Rumma, and it is in his Diwan 1546/3, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 329/2, and the speech and what preceded it between brackets are from him. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 329/2. (3) In Ma'ani al-Qur'an 44/2. (4) Narrated by al-Tabari 150/13. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 35/3. (6) Mentioned by al-Razi 133/18, and cited by al-Wahidi in al-Wasit 612/2, and al-Baghawi 425/2 on the authority of 'Ata'.

पृष्ठ ३४२ सूरह यूसुफ़: आयत ३५

या उसने इस उम्मीद में उसके खिलाफ साजिश रची कि वह अपनी कैद से तंग आ जाएगा और खुद को समर्पित कर देगा। दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: "कि उसे कैद कर दें" [लयुसजुनुन्नहु] कर्ता (फा'इल) के स्थान पर है, यानी: उन्हें लगा कि उन्हें उसे कैद कर देना चाहिए। यह सिबावैह का मत है। अल-मुबर्रद ने कहा: यह गलत है; कर्ता एक वाक्य नहीं हो सकता, बल्कि कर्ता वह है जो "बदा" (प्रकट हुआ) संकेत करता है, जो एक भाववाचक संज्ञा है, यानी: उनके मन में एक विचार (बदाउन) आया; इसलिए [कर्ता] को हटा दिया गया क्योंकि क्रिया इसकी ओर संकेत करती है, जैसा कि कवि ने कहा: "और वह हकदार है जिसका पिता अबू मूसा है, कि पहाड़ों को स्थापित करने वाला उसे सफलता प्रदान करे" (१) अर्थात्: और सत्य सही था, इसलिए इसे हटा दिया गया। और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: फिर उनके सामने एक ऐसा विचार आया जिसे वे पहले नहीं जानते थे, और इसे हटा दिया गया क्योंकि बातचीत में इसका संकेत मौजूद है, और "कहना" को भी हटा दिया गया, यानी: उन्होंने कहा: "उसे कैद कर लो" (२)। "लाम" एक छिपे हुए शपथ का उत्तर है। यह अल-फर्रा (३) ने कहा है, और यह एक पुल्लिंग क्रिया है, स्त्रीलिंग नहीं; यदि यह स्त्रीलिंग होती, तो यह "लयसजुनुन्नहु" (स्त्रीलिंग चिन्हों के साथ) होता। यह उनके इस कथन से सिद्ध होता है: "उनके लिए" [लहुम - पुल्लिंग] और उन्होंने "उनके लिए" [लहुन्ना - स्त्रीलिंग] नहीं कहा, मानो उन्होंने महिलाओं और उनके समर्थकों के बारे में बताया और पुल्लिंग को प्रधानता दी। यह अबू अली ने कहा है। अल-सुद्दी ने कहा: यूसुफ की कैद का कारण यह था कि अजीज की पत्नी ने उससे शिकायत की थी कि उसने उसे बदनाम किया है और उसकी खबरें फैलाई हैं (४)। इस आधार पर, "उनके लिए" [लहुम] में सर्वनाम राजा के घर के लोगों के लिए है। तीसरा: अल्लाह तआला का कहना: "एक समय तक" [हत्ता हीन] अर्थात्: एक अनिश्चित अवधि के लिए। यह कई टिप्पणीकारों (५) ने कहा है। इब्न अब्बास ने कहा: जब तक कि शहर में फैली अफवाहें थम न गईं (६)। सईद बिन...

(१) यह शेर ज़ू अर-रुम्मा का है, और यह उनके दीवान १५४६/३ में है, और अल-नहहास की इ'राब अल-क़ुरान ३२९/२ में है, और कोष्ठक के बीच की बात और उससे पहले की बात उन्हीं की है। (२) अल-नहहास की इ'राब अल-क़ुरान ३२९/२। (३) मआनी अल-क़ुरान ४४/२ में। (४) इसे अल-तबरी १३/१५० ने उद्धृत किया है। (५) अल-नुकत वल-उयून ३/३५। (६) इसे अल-राज़ी १८/१३३ ने उल्लेख किया है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत २/६१२ में, और अल-बग़वी ने २/४२५ में अता के अधिकार से उद्धृत किया है।

صفحہ ۳۴۲ سورہ یوسف: آیت ۳۵

یا اس نے اس امید میں اس کے خلاف چال چلی کہ وہ اپنی قید سے تنگ آ جائے گا اور خود کو سپرد کر دے گا۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَيَسْجُنُنَّهُ ﴾ (کہ وہ اسے قید کر دیں) فاعل کے مقام پر ہے، یعنی: ان پر ظاہر ہوا کہ وہ اسے قید کر دیں۔ یہ سیبویہ کا قول ہے۔ مبرد نے کہا: یہ غلط ہے؛ فاعل جملہ نہیں ہو سکتا، بلکہ فاعل وہ ہے جس پر «بدا» دلالت کرتا ہے، اور وہ مصدر ہے، یعنی: ان کے لیے ایک رائے (بداءٌ) ظاہر ہوئی؛ پس [فاعل] کو حذف کر دیا گیا کیونکہ فعل اس پر دلالت کرتا ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: وحُقَّ لمن أبو موسى أبوهُ يُوَفَّقه الذي نَصَبَ الجبالاً (۱) یعنی: اور حق (بات) سچی ثابت ہوئی، تو حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: پھر ان کے سامنے ایک ایسی رائے آئی جسے وہ پہلے نہیں جانتے تھے، اور اسے حذف کر دیا گیا کیونکہ کلام میں اس پر دلیل موجود ہے، اور قول کو بھی حذف کر دیا گیا، یعنی: انہوں نے کہا: اسے ضرور قید کر دو (۲)۔ "لام" قسمِ مقدر کا جواب ہے۔ یہ الفراء (۳) نے کہا ہے، اور یہ فعلِ مذکر ہے فعلِ مؤنث نہیں، اگر فعلِ مؤنث ہوتا تو "لَيَسْجُنُنَّنِّه" ہوتا، اور اس پر ان کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿ لَهُمْ ﴾ اور "لہنَّ" نہیں کہا، گویا انہوں نے عورتوں اور ان کے مددگاروں کے بارے میں بتایا، پس مذکر کو غالب رکھا۔ یہ ابو علی نے کہا ہے۔ اور السدی نے کہا: یوسف کی قید کی وجہ یہ تھی کہ عزیز کی بیوی نے اس سے شکایت کی کہ اس نے اسے رسوا کیا ہے اور اس کی خبریں پھیلا دی ہیں (۴)، پس اس بنا پر «لَهُمْ» میں ضمیر بادشاہ کے (گھر والوں) کے لیے ہے۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ حَتَّى حِينٍ ﴾ یعنی: ایک غیر معینہ مدت تک۔ یہ بہت سے مفسرین (۵) نے کہا ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہاں تک کہ شہر میں جو افواہیں پھیلی تھیں وہ ختم ہو جائیں (۶)۔ اور سعید بن...

(۱) یہ شعر ذی الرمہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ۱۵۴۶/۳ میں ہے، اور نحاس کی اعراب القرآن ۳۲۹/۲ میں ہے، اور قوسین کے درمیان کی بات اور جو اس سے پہلے ہے وہ انہی سے ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۹/۲۔ (۳) معانی القرآن ۴۴/۲ میں۔ (۴) اسے طبری نے ۱۵۰/۱۳ میں نکالا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳۵/۳۔ (۶) اسے رازی نے ۱۳۳/۱۸ میں ذکر کیا ہے، اور واحدی نے الوسیط ۶۱۲/۲ میں اور بغوی نے ۴۲۵/۲ میں عطا سے روایت کیا ہے۔

Jubayr: Up to six months(1). Al-Kiya narrated that he meant thirteen months(2). 'Ikrimah: Seven years(3). Al-Kalbi: Five years(4). Muqatil: Twelve years. The statement about "al-heen" (a period of time) and its related rulings has already been discussed in Surah Al-Baqarah(6). Wahb said: He stayed in prison for twelve years(7). And "hatta" (until) means "ila" (to), as in His saying: {Until the rise of dawn} [Al-Qadr: 5].

Allah made imprisonment a purification for Yusuf (PBUH) from his concern about the woman. It is as if the Aziz (nobleman)—even though he knew Yusuf's innocence—obeyed the woman in imprisoning Yusuf. Ibn Abbas said: Yusuf made three slips: when he felt concern for her, he was imprisoned; when he said to the youth, {Mention me to your master}, so he stayed in prison for several years; and when he said to his brothers, {Indeed, you are thieves}, and they said, {If he steals—there was a brother of his who has stolen before}(8).

Fourth: Yusuf (peace be upon him) was coerced into immorality through imprisonment, and he stayed [in it] for five years, but he did not consent to that due to his great status and noble character. If a man were coerced into adultery by imprisonment, it would not be permissible for him by consensus. If he were coerced by beating, the scholars differed about it; the correct view is that if it is severe, the sin of adultery alone is dropped from him. Some of our scholars said that the legal punishment (hadd) is not dropped, which is a weak view; for Allah Almighty does not combine two punishments upon His servant.

(1) Recorded by Ibn Abi Hatim 7/2141 (11591) and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 3/34. (2) Thus in the copies, and what is in Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 3/237: thirteen years. (3) In (d), (z), and (m): nine years, and what is established is from the rest of the copies and sources. It was recorded by Al-Tabari 13/151, Ibn Abi Hatim 7/2141 (11592), and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 3/34. (4) Tafsir Abi Al-Layth 2/161, and Tafsir Al-Baghawi 2/425. (5) His saying: twelve years, was omitted from the handwritten copies, and what is established is from Al-Wasit 2/613, and Tafsir Al-Razi 18/133. (6) 1/478 - 480. (7) Recorded by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/323 with the wording: Yusuf stayed in prison for seven years, and likewise mentioned by Al-Jassas in Ahkam al-Qur'an 3/173. (8) Recorded by Al-Tabari 13/149 and Al-Hakim 2/346. Al-Dhahabi said in his summary: and it is a rejected (munkar) report.

जुबैर: छह महीने तक(1)। अल-किया ने वर्णन किया कि उनका अर्थ तेरह महीने था(2)। इकरीमा: सात साल(3)। अल-कल्बी: पांच साल(4)। मुक़ातिल: बारह साल। "अल-हीन" (एक समय अवधि) और उससे संबंधित फैसलों के बारे में बात पहले ही "अल-बकरा"(6) में हो चुकी है। वहब ने कहा: वह बारह साल तक जेल में रहे(7)। और "हत्ता" (तक) का अर्थ "इला" (तक) है, जैसे कि उनकी उक्ति: {भोर के उदय होने तक} [अल-क़द्र: 5]।

अल्लाह ने जेल को यूसुफ (उन पर शांति हो) के लिए उस महिला के प्रति उनके विचार से पवित्र करने का माध्यम बनाया। ऐसा लगता है कि अज़ीज़ ने - भले ही वह यूसुफ की बेगुनाही जानता था - यूसुफ को जेल में डालने में महिला की बात मान ली। इब्न अब्बास ने कहा: यूसुफ से तीन गलतियाँ हुईं: जब उन्होंने उसके बारे में सोचा, तो उन्हें जेल में डाल दिया गया; जब उन्होंने उस युवक से कहा, {अपने मालिक के पास मेरा जिक्र करना}, तो वह कई सालों तक जेल में रहे; और जब उन्होंने अपने भाइयों से कहा, {तुम चोर हो}, और उन्होंने कहा, {अगर वह चोरी करता है - तो पहले उसका एक भाई भी चोरी कर चुका है}(8)।

चौथा: यूसुफ (उन पर शांति हो) को जेल के माध्यम से अनैतिकता के लिए मजबूर किया गया था, और वह [इसमें] पांच साल तक रहे, लेकिन उन्होंने अपने उच्च पद और महान चरित्र के कारण इसे स्वीकार नहीं किया। यदि किसी व्यक्ति को जेल के माध्यम से व्यभिचार के लिए मजबूर किया जाता है, तो सर्वसम्मति से उसके लिए [ऐसा करना] जायज नहीं होगा। यदि उसे पीटने से मजबूर किया जाता है, तो विद्वानों में इस बारे में मतभेद है; सही यह है कि यदि यह गंभीर है, तो अकेले व्यभिचार का पाप उससे हट जाता है। हमारे कुछ विद्वानों ने कहा कि निर्धारित दंड (हद्द) नहीं हटता है, जो कि एक कमजोर विचार है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान अपने सेवक पर दो दंडों को इकट्ठा नहीं करता है।

(1) इब्न अबी हातिम 7/2141 (11591) द्वारा निकाला गया और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 3/34 में उल्लेख किया गया। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/237 में जो है: तेरह साल। (3) (द), (ज़), और (म) में: नौ साल, और बाकी प्रतियों और स्रोतों से जो स्थापित है। इसे अल-तबरी 13/151, इब्न अबी हातिम 7/2141 (11592) द्वारा निकाला गया और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 3/34 में उल्लेख किया गया। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ

2/161, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/425। (5) उनकी उक्ति: बारह साल, हस्तलिखित प्रतियों से छूट गई थी, और अल-वसीत 2/613 और तफ़सीर अल-राज़ी 18/133 से स्थापित है। (6) 1/478 - 480। (7) अब्द अल-रज्जाक द्वारा अल-तफसीर 2/323 में इन शब्दों के साथ निकाला गया: यूसुफ सात साल तक जेल में रहे, और इसी तरह अल-जस्सास ने अहकाम अल-कुरान 3/173 में उल्लेख किया। (8) अल-तबरी 13/149 और अल-हाकिम 2/346 द्वारा निकाला गया। अल-धहाबी ने अपने सारांश में कहा: और यह एक अस्वीकार्य (मुनकर) रिपोर्ट है।

جبیر: چھ ماہ تک(۱)۔ اور الکیا نے روایت کیا ہے کہ اس سے مراد تیرہ ماہ تھے(۲)۔ عکرمہ: سات سال(۳)۔ الکلبی: پانچ سال(۴)۔ مقاتل: بارہ سال۔ اور "الحین" (ایک وقت) اور اس سے متعلقہ احکام کے بارے میں کلام "البقرۃ"(٦) میں گزر چکا ہے۔ اور وہب نے کہا: وہ بارہ سال جیل میں رہے(۷)۔ اور "حتی" (تک) یہاں "الی" (تک) کے معنی میں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾ [القدر: ۵]۔

اور اللہ نے قید کو یوسف علیہ السلام کے لیے اس عورت کے خیال سے پاکیزگی کا ذریعہ بنا دیا۔ اور گویا عزیز نے - اگرچہ وہ یوسف کی بے گناہی جانتا تھا - یوسف کو قید کرنے میں عورت کی اطاعت کی۔ ابن عباس نے کہا: یوسف سے تین لغزشیں ہوئیں: جب انہوں نے عورت کا خیال کیا تو قید کیے گئے، اور جب انہوں نے نوجوان سے کہا: ﴿اذْكُرْنِي عِندَ رَبِّكَ﴾ تو وہ قید میں کئی سال رہے، اور جب انہوں نے اپنے بھائیوں سے کہا: ﴿إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ﴾ تو انہوں نے کہا: ﴿إِن يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَّهُ مِن قَبْلُ﴾(۸)۔

چوتھی بات: یوسف علیہ السلام کو قید کے ذریعے بے حیائی پر مجبور کیا گیا، اور وہ [اس میں] پانچ سال رہے، اور انہوں نے اپنے بلند مرتبے اور شریف قدر کی وجہ سے اسے پسند نہیں کیا، اور اگر کسی شخص کو قید کے ذریعے زنا پر مجبور کیا جائے تو بالاتفاق اس کے لیے [ایسا کرنا] جائز نہیں ہے۔ اگر مار پیٹ کے ذریعے مجبور کیا جائے تو اس میں علماء کا اختلاف ہے؛ اور صحیح یہ ہے کہ اگر وہ شدید ہو تو اس سے صرف زنا کا گناہ ساقط ہو جاتا ہے۔ اور ہمارے بعض علماء نے کہا ہے کہ اس سے حد ساقط نہیں ہوتی، اور یہ قول ضعیف ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ اپنے بندے پر دو عذابوں کو جمع نہیں کرتا۔

(۱) اسے ابن ابی حاتم ۷/۲۱۴۱ (۱۱۵۹۱) نے روایت کیا ہے اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/۳۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور جو الکیا کی احکام القرآن ۳/۲۳۷ میں ہے: تیرہ سال۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: نو سال، اور باقی نسخوں اور مصادر سے ثابت شدہ یہی ہے۔ اسے الطبری ۱۳/۱۵۱، ابن ابی حاتم ۷/۲۱۴۱ (۱۱۵۹۲) نے روایت کیا ہے اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/۳۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲/۱۶۱، اور تفسیر البغوی ۲/۴۲۵۔ (۵) ان کا قول: بارہ سال، قلمی نسخوں سے ساقط ہو گیا تھا، اور الوسیط ۲/۶۱۳ اور تفسیر الرازی ۱۸/۱۳۳ سے ثابت شدہ ہے۔ (٦) ۱/۴۷۸ - ۴۸۰۔ (۷) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲/۳۲۳ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: یوسف علیہ السلام سات سال جیل میں رہے، اور اسی طرح الجصاص نے احکام القرآن ۳/۱۷۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) اسے الطبری ۱۳/۱۴۹ اور الحاکم ۲/۳۴۶ نے روایت کیا ہے۔ اور الذہبی نے اپنی تلخیص میں کہا: اور یہ منکر خبر ہے۔

Surah Yusuf: Verses 35 - 38 [Page] 344

And let Him not turn him between two afflictions; for it is among the greatest constraints in religion(1), "and He has not placed upon you in the religion any difficulty" [Al-Hajj: 78]. The explanation of this will come in "An-Nahl", God willing(2). Yusuf was patient [with imprisonment], and sought refuge with Him from the plot(3), so He answered him as mentioned before.

Allah Almighty's saying: {And there entered the prison with him two young men. One of them said, "Indeed, I see myself [in a dream] pressing wine." And the other said, "Indeed, I see myself carrying upon my head [some] bread, from which the birds are eating. Inform us of its interpretation; indeed, we see you to be of those who do good." [36] He said, "There will not come to you food with which you are provided except that I will have informed you of its interpretation before it comes to you. That is from what my Lord has taught me. Indeed, I have left the religion of a people who do not believe in Allah, and they, in the Hereafter, are disbelievers. [37] And I have followed the religion of my fathers, Abraham, Isaac and Jacob. It was not for us to associate anything with Allah. That is from the favor of Allah upon us and upon the people, but most of the people are not grateful [38]}.

Allah Almighty's saying: {And there entered the prison with him two young men} "فتيان" (fatiyan) is the dual of "فتى" (fata - young man), and it is from the root ending in 'ya'. Their saying "الفُتُوَّة" (al-futuwwa) is anomalous(4). Wahb and others said: Yusuf was taken to prison shackled on a donkey, and paraded around: "This is the reward for one who disobeys his mistress"(5). And he was saying: "This is easier than the garments of fire, the shirts of tar, the drink of boiling water, and the eating of Zaqqum."

When Yusuf arrived at the prison, he found people whose hope had been cut off and whose affliction had intensified. So he began saying to them: "Be patient and rejoice, you will be rewarded." They said to him: "O young man, how beautiful is your speech!"

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1074, and what was previously between brackets is from it, except that it stated: "He stayed there seven years," instead of "five years." (2) In the commentary of verse (106) thereof. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1074, and what was previously between brackets is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/328. In (m) it appeared as "al-fatu" instead of "al-futuwwa". "Al-

futuww" - on the pattern of fu'ul - is the plural of fata. Sibawayh said: They substituted the 'waw' in the plural and the infinitive as an anomalous substitution. Al-Sihah (f-t-a). (5) Ibn 'Atiyyah mentioned in al-Muharrar al-Wajiz 3/242 on the authority of Ibn 'Abbas something similar, except that it says: It was announced in the markets of Egypt: "Yusuf the Hebrew intended harm to his mistress, so this is his punishment to be imprisoned."

सूरा यूसुफ: आयत 35 - 38 [पृष्ठ] 344

और वह उसे दो विपत्तियों के बीच न फेरे; क्योंकि यह धर्म में सबसे बड़ी कठिनाइयों में से है(1), "और उसने तुम पर धर्म के मामले में कोई तंगी नहीं रखी" [अल-हज्ज: 78]। इसका स्पष्टीकरण इंशा अल्लाह "अन-नहल" में आएगा(2)। यूसुफ ने [कारावास पर] धैर्य रखा, और साज़िश से बचने के लिए उसकी शरण ली(3), तो उसने उसकी पुकार सुनी जैसा कि पहले बताया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसके साथ जेल में दो युवक प्रविष्ट हुए। उनमें से एक ने कहा, "मैंने अपने आप को (सपने में) शराब निचोड़ते देखा है।" और दूसरे ने कहा, "मैंने अपने आप को अपने सिर पर रोटी ले जाते देखा है, जिसे पक्षी खा रहे हैं। हमें इसका अर्थ बताइए; निःसंदेह, हम आपको नेक लोगों में से देखते हैं।" [36] उसने कहा, "तुम्हारे पास जो भोजन दिया जाता है, उसके तुम्हारे पास आने से पहले ही मैं तुम्हें उसका अर्थ बता दूँगा। यह उन चीज़ों में से है जो मेरे पालनहार ने मुझे सिखाई हैं। वास्तव में, मैंने उन लोगों के धर्म को छोड़ दिया है जो अल्लाह पर ईमान नहीं रखते और वे आख़िरत (परलोक) के भी इनकारी हैं। [37] और मैंने अपने पूर्वजों, इब्राहिम, इसहाक और याकूब के धर्म का अनुसरण किया है। हमारे लिए यह शोभा नहीं देता कि हम अल्लाह के साथ किसी को साझी ठहराएं। यह हम पर और लोगों पर अल्लाह का अनुग्रह है, लेकिन अधिकांश लोग आभारी नहीं होते [38]}।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसके साथ जेल में दो युवक प्रविष्ट हुए} "فتيان" (फ़तियान), "فتى" (फ़ता - युवक) का द्विवचन है, और यह 'या' मूल वाला शब्द है। उनका "الفُتُوَّة" (अल-फ़ुतुव्वा) कहना अपवाद स्वरूप (असामान्य) है(4)। वहब और अन्य ने कहा: यूसुफ को गधे पर बाँधकर जेल ले जाया गया, और घुमाया गया: "यह उसकी सज़ा है जो अपनी स्वामिनी की अवज्ञा करता है"(5)। और वह कह रहे थे: "यह आग के कपड़ों, तारकोल के कुर्तों, उबलते पानी के पेय और ज़क़्क़ूम खाने से कहीं आसान है।"

जब यूसुफ जेल पहुँचे, तो उन्होंने वहां ऐसे लोगों को पाया जिनकी आशा टूट चुकी थी और उनकी विपत्ति बढ़ गई थी। तो उन्होंने उनसे कहना शुरू किया: "धैर्य रखें और प्रसन्न हों, आपको इसका प्रतिफल मिलेगा।" उन्होंने उनसे कहा: "हे युवक, आपकी बातें कितनी सुंदर हैं!"

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1074, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है, सिवाय इसके कि इसमें "पांच साल" के बजाय "सात साल" लिखा है। (2) इसकी आयत (106) की व्याख्या

में। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1074, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। (4) अन-नहहास की इराब अल-क़ुरान 2/328। (म) में "अल-फ़ुतुव्वा" के स्थान पर "अल-फ़ुतू" आया है। "अल-फ़ुतुव्व" - फ़ुऊल के वज़न पर - फ़ता का बहुवचन है। सिबवैह ने कहा: उन्होंने बहुवचन और कृदंत में 'वाव' को एक अपवाद स्वरूप प्रतिस्थापन के रूप में बदल दिया। अल-सिहह (फ़-त-अ)। (5) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/242 में इब्न अब्बास के हवाले से इसी तरह का ज़िक्र किया है, सिवाय इसके कि उसमें है: मिस्र के बाज़ारों में मुनादी की गई: "इब्रानी यूसुफ ने अपनी स्वामिनी के साथ बुरा इरादा किया था, इसलिए इसकी सज़ा यह है कि इसे जेल में डाल दिया जाए।"

سورہ یوسف: آیات ۳۵ - ۳۸ ۳۴۴

اور وہ اسے دو بلاؤں کے درمیان نہ پھیرے؛ کیونکہ یہ دین میں سب سے بڑی تنگی میں سے ہے(۱)، ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ۷۸]۔ اور اس کا بیان ان شاء اللہ سورہ «النحل» میں آئے گا(۲)۔ اور یوسف نے [قید پر] صبر کیا، اور مکارانہ چال سے بچنے کے لیے اللہ کی پناہ مانگی(۳)، تو اللہ نے ان کی دعا قبول فرمائی جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اس کے ساتھ جیل میں دو نوجوان داخل ہوئے۔ ان میں سے ایک نے کہا: "میں نے خواب دیکھا ہے کہ میں شراب نچوڑ رہا ہوں۔" اور دوسرے نے کہا: "میں نے دیکھا کہ میں اپنے سر پر روٹی اٹھائے ہوئے ہوں جسے پرندے کھا رہے ہیں۔ ہمیں اس کی تعبیر بتائیے؛ ہم آپ کو نیک لوگوں میں سے دیکھتے ہیں۔" ۳۶ اس نے کہا: "تمہارے پاس جو کھانا آتا ہے، اس کے آنے سے پہلے ہی میں تمہیں اس کی تعبیر بتا دوں گا۔ یہ ان باتوں میں سے ہے جو میرے رب نے مجھے سکھائی ہیں۔ میں نے ان لوگوں کا طریقہ چھوڑ دیا ہے جو اللہ پر ایمان نہیں لاتے اور آخرت کے منکر ہیں۔ ۳۷ اور میں نے اپنے آبا و اجداد ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کے دین کی پیروی کی ہے۔ ہمارے لیے یہ جائز نہیں کہ ہم اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک ٹھہرائیں۔ یہ اللہ کا ہم پر اور لوگوں پر فضل ہے، لیکن اکثر لوگ شکر ادا نہیں کرتے۔ ۳۸﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِ﴾ "فتیان" فتیٰ کا تثنیہ ہے، اور یہ "ی" والی جڑ سے ہے، اور ان کا قول "الْفُتُوَّة" شاذ (خلافِ قاعدہ) ہے(۴)۔ وہب وغیرہ نے کہا: یوسف کو گدھے پر زنجیروں میں جکڑ کر جیل لے جایا گیا، اور ان کی تشہیر کی گئی کہ: "یہ اس کی سزا ہے جو اپنی مالکن کی نافرمانی کرتا ہے"(۵)۔ اور وہ کہہ رہے تھے: "یہ آگ کے لباس، گندھک (تارکول) کے پیراہن، کھولتے ہوئے پانی اور زقوم کھانے سے کہیں زیادہ آسان ہے۔"

پس جب یوسف جیل پہنچے تو وہاں ایسے لوگوں کو پایا جن کی امیدیں ٹوٹ چکی تھیں اور ان کی مصیبت بڑھ گئی تھی، تو وہ ان سے کہنے لگے: "صبر کرو اور خوشخبری سنو کہ تمہیں اجر دیا جائے گا"۔ تو انہوں نے ان سے کہا: اے نوجوان، تمہاری گفتگو کتنی پیاری ہے!

---

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٠٧٤، اور اس میں جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، سوائے اس کے کہ اس میں "پانچ سال" کے بجائے "سات سال" درج ہے۔ (٢) اس کی آیت (١٠٦) کی تفسیر کے وقت۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٠٧٤، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٢٨، اور (م) میں "الفتوة" کی جگہ "الفتو" واقع ہوا ہے۔ اور "الفتو" - فعول کے وزن پر - فتیٰ کی جمع ہے۔ سیبویہ نے کہا: انہوں نے جمع اور مصدر میں واؤ کو شاذ طریقے سے بدلا ہے۔ الصحاح (فتا)۔ (٥) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣/ ٢٤٢ میں ابن عباس سے اسی طرح ذکر کیا ہے، سوائے اس کے کہ اس میں ہے: اور مصر کے بازاروں میں منادی کی گئی: "عبرانی یوسف نے اپنی مالکن کے ساتھ برا ارادہ کیا تھا، چنانچہ اس کی سزا یہ ہے کہ اسے قید کر دیا جائے"۔

"We have been blessed by your neighborhood, who are you, young man?" He said: "I am Yusuf (Joseph), the son of the chosen of Allah, Ya'qub (Jacob), the son of the sacrifice of Allah, Ishaq (Isaac), the son of the friend of Allah, Ibrahim (Abraham)" (1).

Ibn Abbas said: When the woman said to her husband, "This Hebrew slave has shamed me, and I want you to imprison him," he imprisoned him. In prison, he would comfort the grieving, visit the sick, treat the wounded, and pray all night, weeping until the walls, roofs, and doors of the houses wept with him. The prison was purified by him, and the inmates found comfort in him. When a man was released from prison, he would return just to sit in prison with Yusuf. The prison keeper loved him and granted him more space. Then he said to him, "O Yusuf! I have loved you with a love like I have never loved anything else." He (Yusuf) said, "I seek refuge in Allah from your love!" He asked, "And why is that?" He said, "My father loved me, and so my brothers did to me what they did. My mistress loved me, and so what you see befell me." He remained in prison until the King became angry with his baker and his cupbearer. This was because the King lived a long life among them and they grew tired of him. They conspired with his baker and cupbearer to poison him. The baker agreed, but the cupbearer refused. The cupbearer went and informed the King, so the King ordered their imprisonment. They found solace in Yusuf. That is His saying: "And there entered the prison with him two young men" (Quran 12:36). WWW.NAFSEISLAM.COM

It was said: The baker put poison in the food. When the food was served, the cupbearer said, "O King! Do not eat, for the food is poisoned." The baker said, "O King, do not drink! For the drink is poisoned." The King said to the cupbearer, "Drink." He drank and was not harmed. He said to the baker, "Eat." He refused. So he tested the food on an animal, and it died instantly. He imprisoned them for a year, and they remained in prison for that period with Yusuf (2).

The cupbearer's name was Manja, and the other was Majlath; mentioned by Al-Thalabī on the authority of Ka'b. And Al-Naqqash said:

---

(1) Reported by Al-Tabari 13/157-158 from Qatada in detail, and there is doubt in this report, as the sacrificed one was Ismail according to the correct view. (2) See Arais al-Majalis pp. 124-126, Tafsir al-Baghawi 2/425, al-Muharrar al-Wajiz 3/243, and Zad al-Masir 4/222.

"हमें आपके सानिध्य में बरकत मिली है, आप कौन हैं, हे नवयुवक?" उन्होंने कहा: "मैं यूसुफ़ हूँ, अल्लाह के चुनिंदा याक़ूब का पुत्र, अल्लाह के ज़बीह (क़ुर्बानी) इसहाक़ का पुत्र, अल्लाह के खलील इब्राहिम का पुत्र" (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: जब उस महिला ने अपने पति से कहा, "इस इब्रानी गुलाम ने मुझे शर्मिंदा किया है, और मैं चाहती हूँ कि आप उसे जेल में डाल दें," तो उसने उसे जेल में डाल दिया। जेल में, वह दुखी लोगों को दिलासा देते थे, बीमारों की देखभाल करते थे, घायलों का इलाज करते थे, और पूरी रात नमाज़ पढ़ते थे, यहाँ तक कि रोते थे कि घरों की दीवारें, छतें और दरवाज़े भी उनके साथ रोने लगते थे। जेल उनके कारण शुद्ध हो गई, और जेल के लोग उनके साथ सुकून महसूस करने लगे। जब कोई व्यक्ति जेल से रिहा होता, तो वह सिर्फ यूसुफ़ के साथ बैठने के लिए जेल वापस आता। जेलर ने उनसे प्यार किया और उन्हें जेल में जगह दी। फिर उसने उनसे कहा, "हे यूसुफ़! मैंने तुमसे इतना प्यार किया है जितना किसी और चीज़ से नहीं किया।" उन्होंने कहा, "मैं तुम्हारे प्यार से अल्लाह की शरण माँगता हूँ!" उसने पूछा, "और ऐसा क्यों?" उन्होंने कहा, "मेरे पिता ने मुझसे प्यार किया, और मेरे भाइयों ने मेरे साथ वही किया जो उन्होंने किया। मेरी मालकिन ने मुझसे प्यार किया, और जो तुम देख रहे हो वह मुझ पर बीता।" वह जेल में ही थे जब राजा अपने रसोइए (बेकर) और पिलाने वाले (साक़ी) पर क्रोधित हो गया। इसका कारण यह था कि राजा उनके बीच लंबे समय तक जीवित रहा और वे उससे ऊब गए थे। उन्होंने रसोइए और साक़ी के साथ मिलकर उसे ज़हर देने की साज़िश रची। रसोइया सहमत हो गया, लेकिन साक़ी ने मना कर दिया। साक़ी गया और राजा को इसकी सूचना दी, इसलिए राजा ने उन्हें जेल में डालने का आदेश दिया। उन्हें यूसुफ़ में सांत्वना मिली। वही अल्लाह का कहना है: "और उसके साथ जेल में दो नवयुवक दाखिल हुए" (क़ुरान 12:36)। WWW.NAFSEISLAM.COM

कहा गया है: रसोइए ने खाने में ज़हर मिला दिया। जब खाना लाया गया, तो साक़ी ने कहा, "हे राजा! मत खाओ, क्योंकि खाना ज़हरीला है।" रसोइए ने कहा, "हे राजा, मत पियो! क्योंकि पेय ज़हरीला है।" राजा ने साक़ी से कहा, "पियो।" उसने पिया और उसे कोई नुकसान नहीं हुआ। उसने रसोइए से कहा, "खाओ।" उसने मना कर दिया। इसलिए उसने खाने का परीक्षण एक जानवर पर किया, और वह तुरंत मर गया। उसने उन्हें एक साल के लिए जेल में डाल दिया, और वे उस अवधि तक यूसुफ़ के साथ जेल में रहे (2)।

साक़ी का नाम मंजा था, और दूसरे का मज्लथ; इसका उल्लेख अल-सालाबी ने क'ब के हवाले से किया है। और अल-नक्काश ने कहा:

---

(1) इसे अल-तबरी 13/157-158 में कतादा से विस्तार से उद्धृत किया गया है, और इस रिपोर्ट में संदेह है, क्योंकि सही विचार के अनुसार ज़बीह इस्माइल थे। (2) देखिए अराइस अल-मजालिस पृ. 124-126, तफ़सीर अल-बग़वी 2/425, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/243, और ज़ाद अल-मसीर 4/222।

"ہمیں آپ کے پڑوس میں برکت ملی ہے، آپ کون ہیں اے نوجوان؟" انہوں نے کہا: "میں یوسف ہوں، اللہ کے صفی یعقوب کا بیٹا، اللہ کے ذبیح اسحاق کا بیٹا، اللہ کے خلیل ابراہیم کا بیٹا" (۱)۔

ابن عباس نے کہا: جب اس عورت نے اپنے شوہر سے کہا: "اس عبرانی غلام نے مجھے رسوا کر دیا ہے، اور میں چاہتی ہوں کہ تم اسے قید کر دو،" تو اس نے اسے قید خانے میں ڈال دیا۔ وہاں وہ غمزدہ لوگوں کی تعزیت کرتے، بیماروں کی عیادت کرتے، زخمیوں کا علاج کرتے، اور پوری رات نماز پڑھتے تھے، اور اتنا روتے تھے کہ گھروں کی دیواریں، چھتیں اور دروازے بھی ان کے ساتھ رونے لگتے تھے۔ جیل ان کی وجہ سے پاک ہو گئی، اور قیدی ان سے مانوس ہو گئے۔ جب کوئی شخص قید خانے سے رہا ہوتا تو وہ صرف یوسف کے پاس بیٹھنے کے لیے واپس جیل آتا۔ جیلر ان سے محبت کرنے لگا اور ان کے لیے وہاں گنجائش پیدا کی۔ پھر اس نے ان سے کہا: "اے یوسف! میں نے تم سے ایسی محبت کی ہے جیسی کسی اور چیز سے نہیں کی۔" انہوں نے کہا: "میں تمہاری محبت سے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں!" اس نے پوچھا: "اور وہ کیوں؟" انہوں نے کہا: "मेरे والد نے مجھ سے محبت کی تو میرے بھائیوں نے میرے ساتھ وہ کیا جو انہوں نے کیا، اور میری مالکن نے مجھ سے محبت کی تو مجھ پر وہ گزری جو تم دیکھ رہے ہو۔" وہ قید میں ہی تھے کہ بادشاہ اپنے باورچی اور ساقی پر ناراض ہو گیا۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ بادشاہ نے ان کے درمیان لمبی عمر گزاری تو وہ اس سے اکتا گئے، چنانچہ انہوں نے باورچی اور ساقی کے پاس پیغام بھیجا کہ وہ دونوں اسے زہر دے دیں۔ باورچی نے ہامی بھر لی جبکہ ساقی نے انکار کر دیا۔ ساقی نے جا کر بادشاہ کو اس کی خبر دے دی، تو بادشاہ نے ان دونوں کو قید کرنے کا حکم دیا۔ وہ

یوسف سے مانوس ہو گئے، پس یہی اللہ کا قول ہے: ﴿وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِ﴾۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور کہا گیا ہے کہ: باورچی نے کھانے میں زہر ڈال دیا تھا۔ جب کھانا پیش کیا گیا تو ساقی نے کہا: "اے بادشاہ! مت کھائیں کیونکہ کھانا زہریلا ہے۔" باورچی نے کہا: "اے بادشاہ! مت پییں کیونکہ مشروب زہریلا ہے۔" بادشاہ نے ساقی سے کہا: "پیو۔" اس نے پیا تو اسے کوئی نقصان نہ ہوا۔ اور باورچی سے کہا: "کھاؤ۔" اس نے انکار کر دیا۔ چنانچہ کھانے کا تجربہ ایک جانور پر کیا گیا تو وہ وہیں مر گیا، تو بادشاہ نے ان دونوں کو ایک سال کے لیے قید کر دیا، اور وہ اس مدت تک یوسف کے ساتھ جیل میں رہے (۲)۔

ساقی کا نام منجا تھا، اور دوسرے کا مجلث؛ اسے ثعلبی نے کعب سے نقل کیا ہے۔ اور نقاش نے کہا:

---

(۱) اسے طبری نے ۱۳/۱۵۷ - ۱۵۸ پر قتادہ سے تفصیل سے بیان کیا ہے، اور اس خبر میں کلام ہے، کیونکہ صحیح قول کے مطابق ذبیح اسماعیل علیہ السلام ہیں۔ (۲) دیکھیے عرائس المجالس ص ۱۲۴ - ۱۲۶، اور تفسیر البغوی ۲/۴۲۵، اور المحرر الوجیز ۳/۲۴۳، اور زاد المسیر ۴/۲۲۲۔

346 Surah Yusuf: Verses 36 - 38

The name of one was Sharham, and the other was Sarham; the first with the dotted 'shin' (ش), and the second with the undotted 'sin' (س). Al-Tabari said: The one who saw himself pressing wine was Nabw. Al-Suhayli said: He mentioned the name of the other, but I did not record it (1).

He said "two young men" (fatiyan) because they were two slaves, and a slave is called "fata" (young man), whether young or old; this was mentioned by Al-Mawardi (2).

Al-Qushayri said: Perhaps 'fata' was a name for a slave in their custom; that is why He said: {She seeks to seduce her young man [servant] from himself}. It is possible that 'fata' was a name for a servant even if he was not owned. It is also possible that their imprisonment was along with Joseph's, or after it, or before it; however, they entered the same house [prison] where he was.

{One of them said, "Indeed, I see myself [in a dream] pressing wine"} meaning: grapes. Joseph had said to the people of the prison: "I interpret dreams." So one of the two young men said to his companion: "Come, let us test this Hebrew slave." They asked him without actually having seen anything. This was said by Ibn Mas'ud (3).

Al-Tabari related (4): They asked him about his knowledge, and he said: "I interpret visions." So they asked him about their visions. Ibn Abbas and Mujahid said: They were true visions they had seen and asked him about; that is why the interpretation came true (5). In the Sahih from Abu Huraira, the Prophet ﷺ said: "The truest of you in visions are the truest of you in speech" (6).

---

(1) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 81, and from it the author cited the saying of Al-Tabari and Al-Naqqash. Al-Tabari's saying in his tafsir 13/151-152; narrated from Ibn Ishaq, mentioning that the name of the other was Majlath. (2) In Al-Nukat wal-'Uyun 3/36. (3) Narrated by Al-Tabari 13/153 and 167-168. (4) In his tafsir 13/152-153, and the author cited him via Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/36. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/36, except that in it: Ibn Ishaq instead of Ibn Abbas; similarly narrated by Al-Tabari 13/153-154 from Mujahid and Ibn Ishaq. (6) Part of a hadith narrated by Ahmad (7642) and Muslim (2263) from Abu Huraira.

३४६ सूरह यूसुफ़: आयत ३६ - ३८

उनमें से एक का नाम शरहम था, और दूसरे का सरहम; पहला 'श' (शिन) के साथ और दूसरा 'स' (सीन) के साथ। अल-तबारी ने कहा: जिसने खुद को शराब निचोड़ते देखा, उसका नाम नब्व था। अल-सुहैली ने कहा: उसने दूसरे का नाम बताया था लेकिन मैंने उसे दर्ज नहीं किया (१)।

उन्होंने "दो युवक" (फ़तियान) कहा क्योंकि वे दो गुलाम थे, और गुलाम को "फ़ता" (युवक) कहा जाता है, चाहे वह छोटा हो या बड़ा; इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है (२)।

अल-कुशैरी ने कहा: शायद उनके रिवाज़ में 'फ़ता' गुलाम के लिए एक नाम था; इसीलिए अल्लाह ने फरमाया: {वह अपने युवक (सेवक) को रिझाने की कोशिश करती है}। यह संभव है कि 'फ़ता' सेवक के लिए एक नाम हो भले ही वह खरीदा हुआ न हो। यह भी संभव है कि उनकी जेल यूसुफ की जेल के साथ थी, या उसके बाद, या उससे पहले; हालाँकि, वे उसी घर (जेल) में दाखिल हुए जहाँ वह थे।

{उनमें से एक ने कहा, "वास्तव में, मैंने खुद को (सपने में) शराब निचोड़ते देखा है"} जिसका अर्थ है: अंगूर। यूसुफ ने जेल के लोगों से कहा था: "मैं सपनों की व्याख्या करता हूँ।" तो दोनों युवकों में से एक ने अपने साथी से कहा: "आओ, इस इब्रानी गुलाम का परीक्षण करें।" उन्होंने उससे बिना कुछ देखे ही सवाल किया। यह इब्न मसूद ने कहा है (३)।

अल-तबारी ने वर्णन किया (४): उन्होंने उनसे उनके ज्ञान के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "मैं सपनों की व्याख्या करता हूँ।" तब उन्होंने उनसे अपने सपनों के बारे में पूछा। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: वे सच्चे सपने थे जो उन्होंने देखे थे और उनके बारे में पूछा था; इसीलिए उनकी व्याख्या सच साबित हुई (५)। सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "तुममें से वे लोग जिनके सपने सबसे सच्चे होते हैं, वे अपनी बातों में सबसे सच्चे होते हैं" (६)।

---

(१) अल-तारीफ वल-इलाम पृ. ८१, और यहीं से लेखक ने अल-तबारी और अल-नक्कास के कथन को उद्धृत किया। अल-तबारी का कथन उनकी तफ़सीर १३/१५१ - १५२ में; इब्न इशाक से रिवायत है, जिसमें उल्लेख है कि दूसरे का नाम मज्लथ था। (२) अल-नुकत वल-उयून ३/३६ में। (३) अल-तबारी १३/१५३ और १६७ - १६८ द्वारा रिवायत। (४) उनकी तफ़सीर १३/१५२ - १५३ में, और लेखक ने अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकत वल-उयून ३/३६ में उन्हें उद्धृत किया। (५) अल-नुकत वल-उयून ३/३६, सिवाय इसके कि इसमें इब्न अब्बास के स्थान पर इब्न इशाक आया है; इसी तरह अल-तबारी ने

१३/१५३ - १५४ में मुजाहिद और इब्न इशाक से रिवायत किया है। (६) अबू हुरैरा से अहमद (७६४२) और मुस्लिम (२२६३) द्वारा रिवायत की गई हदीस का एक हिस्सा।

٣٤٦ سورہ یوسف: آیات ٣٦ - ٣٨

ان میں سے ایک کا نام شرہم تھا، اور دوسرے کا سرہم؛ پہلا شین معجمہ (نقطے والی ش) کے ساتھ، اور دوسرا سین مہملہ (بغیر نقطے والی س) کے ساتھ۔ طبری نے کہا: جس نے خود کو شراب نچوڑتے دیکھا وہ نبو تھا، سہیلی نے کہا: اس نے دوسرے کا نام ذکر کیا تھا مگر میں نے اسے محفوظ نہیں کیا(١)۔

اور "فتیان" (دو نوجوان) کہا کیونکہ وہ دونوں غلام تھے، اور غلام کو "فتی" کہا جاتا ہے، خواہ وہ چھوٹا ہو یا بڑا؛ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(٢)۔

قشیری نے کہا: شاید ان کے عرف میں 'فتی' غلام کا نام تھا؛ اسی لیے فرمایا: ﴿وہ اپنے جوان (خادم) کو خود سے بہکانے کی کوشش کرتی ہے﴾۔ یہ بھی احتمال ہے کہ 'فتی' خادم کا نام ہو خواہ وہ غلام نہ ہو، اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ ان کا قید ہونا یوسف کے ساتھ ہو یا اس کے بعد یا اس سے پہلے، مگر یہ ہے کہ وہ اسی گھر (قید خانے) میں داخل ہوئے جس میں وہ تھے۔

﴿ان میں سے ایک نے کہا: میں نے خود کو (خواب میں) شراب نچوڑتے دیکھا ہے﴾ یعنی: انگور۔ یوسف نے قید خانے والوں سے کہا تھا: میں خوابوں کی تعبیر دیتا ہوں، تو ان دونوں نوجوانوں میں سے ایک نے اپنے ساتھی سے کہا: آؤ ہم اس عبرانی غلام کا تجربہ کریں، چنانچہ انہوں نے بغیر کچھ دیکھے ہی سوال کر دیا۔ یہ ابن مسعود نے کہا ہے(٣)۔

اور طبری نے بیان کیا(٤): کہ ان دونوں نے ان سے ان کے علم کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: میں خوابوں کی تعبیر دیتا ہوں، تب انہوں نے اپنے خوابوں کے بارے میں پوچھا| ابن عباس اور مجاہد نے کہا: وہ سچے خواب تھے جو انہوں نے دیکھے تھے اور ان کے بارے میں

سوال کیا تھا؛ اسی لیے ان کی تعبیر سچی نکلی(۵)۔ اور صحیح میں ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سب سے سچے خواب والا وہ ہے جو سب سے سچی بات کہنے والا ہو"(۶)۔

---

(۱) التعریف والإعلام ص ۸۱، اور اس سے مصنف نے طبری اور نقاش کا قول نقل کیا ہے۔ اور طبری کا قول اپنی تفسیر ۱۵۱/۱۳ - ۱۵۲ میں؛ ابن اسحاق سے روایت کیا ہے، اور اس میں ذکر کیا ہے کہ دوسرے کا نام: مجلث تھا۔ (۲) النکت والعیون ۳۶/۳ میں۔ (۳) طبری نے اسے ۱۵۳/۱۳ اور ۱۶۷ - ۱۶۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اپنی تفسیر ۱۵۲/۱۳ - ۱۵۳ میں، اور اسے مصنف نے ماوردی کے واسطے سے النکت والعیون ۳۶/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳۶/۳، سوائے اس کے کہ اس میں ابن عباس کی جگہ ابن اسحاق واقع ہوا ہے؛ اسی طرح طبری نے ۱۵۳/۱۳ - ۱۵۴ میں مجاہد اور ابن اسحاق سے روایت کیا ہے۔ (۶) ابو ہریرہ سے احمد (۷۶۴۲) اور مسلم (۲۲۶۳) کی روایت کردہ حدیث کا ایک ٹکڑا۔

Surah Yusuf: Verses 36 - 38 | Page 347

It was said: It was a false dream they asked him about as a trial, and this is the opinion of Ibn Mas'ud and al-Suddi (1).

It was said: The one of them who was crucified was lying, and the other was truthful. This was said by Abu Mijlaz (2).

Al-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas from the Prophet (PBUH) who said: "Whoever claims to have had a dream falsely shall be tasked on the Day of Resurrection with tying a knot between two grains of barley [and he will never be able to tie it]." Abu Isa said: This is a Good-Authentic (Hasan Sahih) hadith (3).

And from Ali from the Prophet (PBUH) who said: "Whoever lies about his dream shall be tasked on the Day of Resurrection with tying a barley grain." He said: A Good (Hasan) hadith (4).

Ibn Abbas said: When they saw their dreams, they woke up distressed. Yusuf said to them: Why do I see you distressed? They said: O our master, we saw what we disliked. He said: Then recount it to me. So they recounted it to him. They said: Inform us of the interpretation of what we saw. This indicates that it was a dream during sleep (5).

{Indeed, we see you to be of the doers of good}: His goodness was that he used to visit the sick and treat them, and comfort the grieving (6). Al-Dahhak said: If a man from the prison folk fell ill, he would take care of him, and if his situation was narrow, he would broaden it for him, and if he was in need, he would collect for him and ask on his behalf (7).

It was said: "of the doers of good" meaning: the scholars who perfected their knowledge; this was said by Al-Farra' (8).

(1) Reported from al-Suddi by al-Tabari 13/153, and previously from Ibn Mas'ud. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/36. (3) Sunan al-Tirmidhi (2283), and what is in the brackets is from it; and it was also reported by Ahmad (1866) and al-Bukhari (7042). Ahmad also reported it (10549) from the hadith of Abu Hurairah. (4) Sunan al-Tirmidhi (2281), and it is in Ahmad (568). (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/223 from the path of Abu Salih from Ibn Abbas. (6) Mentioned by Ibn al-Jawzi 4/223 from the path of Mujahid from Ibn Abbas. (7) 'Ara'is al-Majalis pp. 125-126, and in it: "and he asked his

Lord" instead of "and he asked for him," and al-Tabari reported it 13/156-157. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/45.

सूरह यूसुफ: आयत 36 - 38 | पृष्ठ 347

यह कहा गया है: यह एक झूठा सपना था जिसके बारे में उन्होंने उसे आज़माने के लिए पूछा था, और यह इब्न मसूद और अल-सुद्दी की राय है (1)।

यह कहा गया है: उनमें से जिसे सूली पर चढ़ाया गया था वह झूठ बोल रहा था, और दूसरा सच्चा था। यह अबू मिजलाज़ ने कहा था (2)।

अल-तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से, पैगंबर (सल्ल.) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जिसने झूठा सपना देखने का दावा किया, उसे कयामत के दिन जौ के दो दानों के बीच गाँठ बाँधने का काम दिया जाएगा [और वह उनके बीच कभी गाँठ नहीं बाँध पाएगा]।" अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (3)।

और अली से रिवायत है कि पैगंबर (सल्ल.) ने फरमाया: "जो अपने सपने में झूठ बोलेगा, उसे कयामत के दिन जौ के दाने में गाँठ बाँधने का काम सौंपा जाएगा।" उन्होंने कहा: यह एक हसन हदीस है (4)।

इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्होंने अपने सपने देखे, तो वे परेशान होकर उठे। यूसुफ ने उनसे कहा: क्या बात है कि मैं तुम्हें परेशान देख रहा हूँ? उन्होंने कहा: हे हमारे स्वामी, हमने वह देखा जो हमें नापसंद था। उन्होंने कहा: तो मुझे बताओ। तो उन्होंने उन्हें बताया। उन्होंने कहा: हमें उस चीज़ की ताबीर (व्याख्या) बताएं जो हमने देखी है। यह इस बात का संकेत है कि यह नींद का सपना था (5)।

{निश्चित रूप से हम आपको नेकी करने वालों (अल-मुहसिनीन) में से देखते हैं}: उनकी नेकी यह थी कि वे बीमारों की इयादत करते थे और उनका इलाज करते थे, और दुखियों को दिलासा देते थे (6)। अल-दहाक ने कहा: जब जेल के लोगों में से कोई आदमी बीमार होता था, तो वे उसकी देखभाल करते थे, और जब वह तंगी में होता, तो वे उसके लिए रास्ता आसान करते, और जब उसे ज़रूरत होती, तो वे उसके लिए (मदद) इकट्ठा करते और उसकी तरफ से मांगते थे (7)।

कहा गया है: "नेकी करने वालों में से" यानी: वे विद्वान जिन्होंने अपने ज्ञान को बेहतर बनाया; यह अल-फर्रा ने कहा है (8)।

(1) इसे अल-सुद्दी से अल-तबरी 13/153 द्वारा निकाला गया है, और इब्न मसूद से पहले उल्लेख किया गया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/36। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2283), और कोष्ठक के

भीतर जो है वह उसी से है; और इसे अहमद (1866) और अल-बुखारी (7042) ने भी निकाला है। और अहमद ने इसे (10549) अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2281), और यह अहमद (568) के पास है। (5) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/223 में इब्न अब्बास से अबू सालेह के माध्यम से इसका उल्लेख किया है। (6) इब्न अल-जौज़ी ने 4/223 में इब्न अब्बास से मुजाहिद के माध्यम से इसका उल्लेख किया है। (7) अराइस अल-मजालिस पृ. 125-126, और इसमें: "और उसने अपने रब से मांगा" के बजाय "और उसने उसके लिए मांगा", और इसे अल-तबरी 13/156-157 ने निकाला है। (8) मआनी अल-कुरान 2/45 में।

اور کہا گیا ہے: یہ ایک جھوٹا خواب تھا جس کے بارے میں انہوں نے آزمائش کے طور پر ان سے پوچھا تھا، اور یہ ابن مسعود اور سدی (١) کا قول ہے۔

اور کہا گیا ہے: ان میں سے جسے سولی دی گئی وہ جھوٹا تھا، اور دوسرا سچا تھا۔ یہ ابو مجلز (٢) نے کہا۔

ترمذی نے ابن عباس سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے جھوٹ موٹ کا خواب گھڑا، اسے قیامت کے دن دو جو کے دانوں کے درمیان گرہ لگانے کا مکلف کیا جائے گا [اور وہ ان کے درمیان ہرگز گرہ نہیں لگا سکے گا]"۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (٣)۔

اور حضرت علی سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے خواب میں جھوٹ بولا، اسے قیامت کے دن جو کے دانوں میں گرہ لگانے کا کام سونپا جائے گا"۔ انہوں نے کہا: یہ حسن حدیث ہے (٤)۔

ابن عباس نے فرمایا: جب انہوں نے اپنے خواب دیکھے تو وہ پریشان حال اٹھے، تو یوسف علیہ السلام نے ان سے پوچھا: کیا بات ہے کہ میں تمہیں پریشان دیکھ رہا ہوں؟ انہوں نے کہا: اے ہمارے سردار، ہم نے وہ دیکھا جو ہمیں ناپسند گزرا۔ انہوں نے کہا: تو مجھے سناؤ، چنانچہ انہوں نے آپ کو سنایا۔ انہوں نے کہا: ہمیں اس کی تعبیر بتائیں جو ہم نے دیکھا۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ نیند کا خواب تھا (٥)۔

﴿إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ یعنی ہم آپ کو احسان کرنے والوں میں سے دیکھتے ہیں: ان کا احسان یہ تھا کہ وہ بیماروں کی عیادت کرتے اور ان کا علاج کرتے تھے، اور غم زدوں کی تعزیت (دلجوئی) کرتے تھے (٦)۔ ضحاک نے کہا: جب قیدیوں میں سے کوئی شخص بیمار ہو جاتا تو وہ اس کی دیکھ بھال کرتے، اور جب وہ تنگ ہوتا تو اس کے لیے آسانی پیدا کرتے، اور جب اسے ضرورت ہوتی تو اس کے لیے (مدد) جمع کرتے اور اس کے لیے سوال کرتے تھے (٧)۔

اور کہا گیا ہے: "نیکی کرنے والوں میں سے" یعنی: وہ علماء جنہوں نے اپنے علم کو بہتر کیا؛ یہ فرا (٨) نے کہا ہے۔

(١) اسے سدی سے طبری نے ١٥٣/١٣ میں روایت کیا ہے، اور ابن مسعود سے پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٣/ ٣٦ ۔ (٣) سنن ترمذی (٢٢٨٣)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور اسے احمد (١٨٦٦) اور بخاری (٧٠٤٢) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٠٥٤٩) نے اسے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) سنن ترمذی (٢٢٨١)، اور یہ احمد (٥٦٨) کے پاس ہے۔ (٥) اسے ابن جوزی نے زاد المسیر ٤/ ٢٢٣ میں ابو صالح کے واسطے سے ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (٦) اسے ابن جوزی نے ٤/ ٢٢٣ میں مجاہد کے واسطے سے ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (٧) عرائس المجالس ص ١٢٥ - ١٢٦ ، اور اس میں: "وسأله ربه" (اپنے رب سے مانگا) ہے بجائے "وسأل له" (اس کے لیے مانگا) کے، اور اسے طبری نے ١٣/ ١٥٦-١٥٧ میں روایت کیا ہے۔ (٨) معانی القرآن ٢/ ٤٥ میں۔

348 Surah Yusuf: Verses 36 - 38 Ibn Ishaq said: From the 'Muhsineen' (doers of good) to us if you interpret it (1), as you would say: "Do so-and-so while you are a doer of good." He (Joseph) said: "What did you both see?" The baker said: "I saw as if I had baked in three ovens, and put it in three baskets, then placed it on my head, and birds came and ate from it." The other said: "I saw as if I had taken three clusters of white grapes, and pressed them into three vessels, then strained it and gave the King to drink as was my custom in the past (2)." This is His saying: {Indeed, I see myself pressing wine (khamran)} i.e., grapes, in the language of Oman; this was said by Al-Dahhak (3). Ibn Mas'ud read: "Indeed, I see myself pressing grapes (inaban)" (4). Al-Asma'i said: Al-Mu'tamir ibn Sulayman informed me that he met a Bedouin carrying grapes and asked him: "What do you have with you?" He replied: "Wine (khamr)." It was also said: the meaning of {pressing wine} is grapes for wine, so the possessed noun (mudaf) was omitted (5). It is said: Khamra (one wine unit), Khamr (wine), and Khumur (plural of wine), similar to Tamra (one date), Tamr (dates), and Tumur (plural of dates) (6). {He (Joseph) said} to them: {No food will come to you with which you are provided} meaning, no food from your homes will come to you tomorrow {except that I will inform you of its interpretation} so that you both may know that I know the interpretation of your dream. They said: "Do so!" So he said to them: "Such and such will come to you," and it was as he said. This was from the knowledge of the unseen with which Joseph was specially endowed. It was explained that Allah singled him out with this knowledge because he had left the religion of a people who did not believe in Allah, meaning the King's religion. The meaning of the speech to me is: Knowledge of the interpretation of your dream, knowledge of the food that comes to you, and knowledge of Allah's religion. So first, listen to what pertains to religion so that you may be guided. For this reason, he did not interpret for them until he called them to Islam, saying: {O companions of the prison, are many different lords better or Allah, the One...} (1) Narrated by al-Tabari 13/158, and mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/37. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 125, Tafsir al-Baghawi 2/425, and Zad al-Masir 4/223. (3) Narrated by al-Tabari 13/155. (4) Al-Muhtasib 1/343. (5) Al-Wasit 2/613, and the report of al-Asma'i from al-Mu'tamir is also mentioned by Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/243. (6) Al-Sihah (khamr).

३४८ सूरह यूसुफ़: आयतें ३६ - ३८ इब्न इशाक ने कहा: हमारे लिए 'मोहसिनीन' (भलाई करने वालों) में से, यदि आप इसकी व्याख्या करें (१), जैसा कि आप कहते हैं: "ऐसा करो जबकि तुम भलाई करने वाले हो।" उसने (यूसुफ़ ने) कहा: "तुम दोनों ने क्या देखा?" बेकर (रोटी बनाने वाला) ने कहा: "मैंने देखा कि जैसे मैंने तीन तंदूरों में रोटियाँ सेंकीं, और उन्हें तीन टोकरियों में रखा, फिर उन्हें अपने सिर पर रखा, और पक्षी आए और उसमें से खाने लगे।" दूसरे ने कहा: "मैंने देखा कि जैसे मैंने सफेद अंगूरों के तीन गुच्छे लिए, और उन्हें तीन बर्तनों में निचोड़ा, फिर उसे छानकर राजा को पीने के लिए दिया जैसा कि अतीत में मेरा रिवाज था (२)।" यही उनका कहना है: {निश्चित रूप से, मैं स्वयं को शराब (ख़म्रन) निचोड़ते हुए देखता हूँ} यानी: अंगूर, ओमान की भाषा में; यह अल-दह्हाक (३) ने कहा था। इब्न मसूद ने पढ़ा: "निश्चित रूप से, मैं स्वयं को अंगूर (इनबन) निचोड़ते हुए देखता हूँ" (४)। अल-असमी ने कहा: अल-मुतामिर इब्न सुलेमान ने मुझे बताया कि वह एक बेदौइन से मिला जिसके पास अंगूर थे और उससे पूछा: "तुम्हारे पास क्या है?" उसने उत्तर दिया: "शराब (ख़म्र)।" यह भी कहा गया है: {शराब निचोड़ना} का अर्थ है शराब के लिए अंगूर, इसलिए संबंधित संज्ञा (मुदाफ़) को हटा दिया गया (५)। यह कहा जाता है: ख़मरा (एक शराब), ख़म्र (शराब), और खुमूर (शराब का बहुवचन), जैसे तमरा (एक खजूर), तम्र (खजूर), और तुमूर (खजूर का बहुवचन) (६)। {उसने (यूसुफ़ ने) कहा} उनसे: {तुम्हारे पास कोई भोजन नहीं आएगा जो तुम्हें प्रदान किया जाता है} यानी, कल तुम्हारे घर से कोई भोजन तुम्हारे पास नहीं आएगा {सिवाय इसके कि मैं तुम्हें उसकी व्याख्या बता दूँगा} ताकि तुम दोनों जान सको कि मैं तुम्हारे सपने की व्याख्या जानता हूँ। उन्होंने कहा: "ऐसा ही करो!" तो उसने उनसे कहा: "तुम्हारे पास ऐसा और ऐसा आएगा," और वैसा ही हुआ जैसा उसने कहा था। यह उस अदृश्य (ग़ैब) के ज्ञान में से था जिससे यूसुफ़ को विशेष रूप से नवाज़ा गया था। यह स्पष्ट किया गया कि अल्लाह ने उन्हें इस ज्ञान के साथ विशेष किया क्योंकि उन्होंने उन लोगों के धर्म को छोड़ दिया था जो अल्लाह पर विश्वास नहीं करते थे, यानी राजा का धर्म। मेरे विचार में इस कथन का अर्थ है: तुम्हारे सपने की व्याख्या का ज्ञान, तुम्हारे पास आने वाले भोजन का ज्ञान, और अल्लाह के धर्म का ज्ञान। तो पहले, वह सुनें जो धर्म से संबंधित है ताकि आप मार्गदर्शन पा सकें। इसी कारण से, उसने उनके लिए व्याख्या तब तक नहीं की जब तक कि उसने उन्हें इस्लाम की ओर नहीं बुलाया, यह कहते हुए: {हे जेल के साथियों, क्या कई अलग-अलग रब बेहतर हैं या अल्लाह, जो एक है...} (१) अल-तबरी १३/१५८ द्वारा वर्णित, और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात व अल-उयून ३/३७ में उल्लेखित। (२) अराइस अल-मजालिस पृ. १२५, तफ़्सीर अल-बग़वी २/४२५, और ज़ाद अल-मसीर ४/२२३। (३) अल-तबरी १३/१५५ द्वारा वर्णित। (४) अल-मुहतसिब १/३४३। (५) अल-वसीत २/६१३, और मुतामिर से

अल-असमी की रिपोर्ट का उल्लेख इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२४३ में भी किया है।
(६) अल-सिहाह (ख़म्र)।

۳۴۸ سورۃ یوسف: آیات ۳۶ - ۳۸ ابن اسحاق نے کہا: ہمارے لیے 'محسنین' (احسان کرنے والوں) میں سے ہوں گے اگر آپ اس کی تعبیر بیان کریں (۱)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "ایسا کام کرو جب کہ تم احسان کرنے والے ہو۔" اس (یوسف) نے کہا: "تم دونوں نے کیا دیکھا؟" نانبائی نے کہا: "میں نے دیکھا گویا میں نے تین تنوروں میں روٹیاں پکائیں، اور انہیں تین ٹوکریوں میں رکھا، پھر انہیں اپنے سر پر رکھا، تو پرندے آئے اور اس میں سے کھانے لگے۔" دوسرے نے کہا: "میں نے دیکھا گویا میں نے سفید انگوروں کے تین خوشے لیے، اور انہیں تین برتنوں میں نچوڑا، پھر اسے چھان کر بادشاہ کو پلایا جیسا کہ ماضی میں میرا دستور تھا (۲)۔" پس یہی اللہ کا قول ہے: {بیشک میں اپنے آپ کو شراب نچوڑتے ہوئے دیکھتا ہوں} یعنی: انگور، عمان کی لغت میں؛ یہ بات ضحاک (۳) نے کہی۔ ابن مسعود نے اسے یوں پڑھا: "بیشک میں اپنے آپ کو انگور نچوڑتے ہوئے دیکھتا ہوں" (۴)۔ اصمعی نے کہا: معتمر بن سلیمان نے مجھے بتایا کہ وہ ایک دیہاتی سے ملے جس کے پاس انگور تھے تو اس سے پوچھا: "تمہارے پاس کیا ہے؟" اس نے کہا: "شراب (خمر)۔" اور کہا گیا ہے: {شراب نچوڑنا} کے معنی ہیں شراب کے لیے انگور، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا (۵)۔ اور کہا جاتا ہے: خمرۃ، خمر اور خمور، جیسے تمرۃ، تمر اور تمور (۶)۔ یوسف نے ان سے {کہا}: {تمہارے پاس کوئی کھانا نہیں آئے گا جو تمہیں دیا جاتا ہے} یعنی کل تمہارے گھر سے تمہارے پاس کوئی کھانا نہیں آئے گا {مگر یہ کہ میں تمہیں اس کی تعبیر بتا دوں گا} تاکہ تم دونوں جان لو کہ میں تمہارے خواب کی تعبیر جانتا ہوں۔ ان دونوں نے کہا: "ایسا ہی کریں!" تو اس نے ان سے کہا: "تمہارے پاس ایسا اور ایسا آئے گا،" تو ویسا ہی ہوا جیسا اس نے کہا تھا۔ اور یہ غیب کے اس علم میں سے تھا جس کے ساتھ یوسف کو خاص کیا گیا تھا۔ اور بیان کیا کہ اللہ نے انہیں اس علم کے ساتھ خاص کیا کیونکہ انہوں نے ان لوگوں کی ملت کو چھوڑ دیا تھا جو اللہ پر ایمان نہیں رکھتے تھے، یعنی بادشاہ کا دین۔ اور میرے نزدیک کلام کا مفہوم یہ ہے:

تمہارے خواب کی تعبیر کا علم، تمہارے پاس آنے والے کھانے کا علم، اور اللہ کے دین کا علم۔ تو پہلے وہ بات سنو جس کا تعلق دین سے ہے تاکہ تم ہدایت پاؤ، اور اسی لیے اس نے ان کے لیے تعبیر بیان نہیں کی یہاں تک کہ انہیں اسلام کی طرف بلایا، پس کہا: {اے قید خانے کے ساتھیو، کیا متفرق رب بہتر ہیں یا اللہ جو ایک ہے...} (۱) اسے طبری نے ۱۳/۱۵۸ میں روایت کیا، اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/۳۷ میں اس کا ذکر کیا۔ (۲) عرائس المجالس ص ۱۲۵، تفسیر بغوی ۲/۴۲۵، اور زاد المسیر ۴/۲۲۳۔ (۳) اسے طبری نے ۱۳/۱۵۵ میں روایت کیا۔ (۴) المحتسب ۱/۳۴۳۔ (۵) الوسیط ۲/۶۱۳، اور معتمر سے اصمعی کی روایت کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۲۴۳ میں بھی کیا ہے۔ (۶) الصحاح (خمر)۔

"The Subduer. Whatever you worship..." the entire verse, as follows. It was said: He knew that one of them would be killed, so he invited them to Islam so they would find happiness in it. It was said: Joseph disliked interpreting what they asked him because of the harm he knew would befall one of them. So he turned away from their question and began another topic, saying: "No food shall come to you as your provision" [Quran 12:37] in a dream, "but I will inform you" [Quran 12:37] of its interpretation while awake; this was said by Al-Suddi (1). They said to him: "This is the work of diviners and priests!" Joseph (peace be upon him) said to them: "I am not a priest, rather this is from what my Lord has taught me" (2). I do not inform you by means of divination or astrology, but rather it is by revelation from Allah, the Almighty. Ibn Jurayj said: When the King wanted to kill someone, he would prepare a specific type of food for them and send it to them. So the meaning is: no food that you are provided in wakefulness shall come to you. Based on this, "you are provided with it" means it is served to you by the King or someone else (3). It is also possible that it means: Allah provides for you. Al-Hasan said: He used to inform them about unseen things, like Jesus (peace be upon him) (4). It was said: He only invited them to Islam through that, making the miracle by which they could find proof his informing them of unseen matters. His saying, Exalted is He: "And I have followed the religion of my fathers, Abraham, Isaac, and Jacob" [Quran 12:38] because they were prophets upon the truth. "It was not" [Quran 12:38] meaning: it is not appropriate "for us to associate anything with Allah" [Quran 12:38]. The word "min" (any) is for emphasis, like saying: "No one (min ahad) came to me." And His saying, Exalted is He: "That is of the grace of Allah upon us" [Quran 12:38] is an indication of his protection from adultery, "and upon mankind" [Quran 12:38] meaning: upon the believers whom Allah protected from shirk (associating partners with Him). It was said: "That is of the grace of Allah upon us" since He made us prophets, "and upon mankind" since He made us messengers to them. "But most people are not grateful" [Quran 12:38] for His blessings through monotheism (5) and faith.

(1) Similar to it in Al-Muharrar al-Wajiz 3/244. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 126, and Tafsir al-Baghawi 2/426. (3) Tafsir al-Tabari 13/161-162. (4) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/37. (5) In (m): for the blessing of monotheism.

३४९ सूरा युसूफ: आयतें ३६ - ३८

"अल-क़हहार (सब पर प्रभुत्व रखने वाला)। तुम जिसकी पूजा करते हो..." पूरी आयत, जैसा कि आगे आता है। कहा गया है: वह जानते थे कि उनमें से एक मारा जाएगा, इसलिए उन्होंने उन दोनों को इस्लाम की ओर बुलाया ताकि वे उससे खुशहाल हो सकें। कहा गया है: युसूफ ने उनके द्वारा पूछे गए स्वप्न की व्याख्या करना नापसंद किया, क्योंकि वह जानते थे कि उनमें से एक के साथ कुछ बुरा होने वाला है। इसलिए उन्होंने उनके प्रश्न से मुँह मोड़ लिया और दूसरी बात शुरू की, कहा: "तुम्हें जो भोजन दिया जाता है, वह तुम्हारे पास नहीं आने पाएगा" [कुरान १२:३७] स्वप्न में, "कि मैं तुम्हें उसकी व्याख्या बता दूँ" [कुरान १२:३७] जागते हुए; यह बात अल-सुद्दी ने कही है (१)। उन्होंने उससे कहा: "यह तो ज्योतिषियों और पुजारियों का काम है!" युसूफ (उन पर शांति हो) ने उनसे कहा: "मैं कोई पुजारी नहीं हूँ, बल्कि यह उस ज्ञान में से है जो मेरे रब ने मुझे सिखाया है" (२)। मैं तुम्हें भविष्यवाणी या ज्योतिष के माध्यम से नहीं बता रहा हूँ, बल्कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से प्राप्त वह्य (रहस्योद्घाटन) है। इब्न जुरैज ने कहा: जब राजा किसी व्यक्ति को मारना चाहता था, तो वह उसके लिए एक विशेष प्रकार का भोजन बनवाता और उसे भेज देता था। तो अर्थ यह है: जागते हुए तुम्हें जो भोजन दिया जाता है, वह तुम्हारे पास नहीं आएगा। इसके आधार पर, "तुम्हें दिया जाता है" का अर्थ है: वह तुम्हें राजा या किसी और की ओर से दिया जाता है (३)। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: अल्लाह तुम्हें प्रदान करता है। अल-हसन ने कहा: वह उन्हें परोक्ष (गायब) की बातें बताया करते थे, जैसे ईसा (उन पर शांति हो) (४)। कहा गया है: उन्होंने इसके माध्यम से उन्हें इस्लाम की ओर आमंत्रित किया, और उस चमत्कार को जिससे वे प्रमाण पा सकें, उनके द्वारा परोक्ष की जानकारी देना बना दिया। अल्लाह का कथन: "और मैंने अपने पूर्वजों इब्राहिम, इसहाक और याकूब के धर्म का अनुसरण किया है" [कुरान १२:३८] क्योंकि वे सत्य पर आधारित नबी थे। "यह हमारे लिए नहीं था" [कुरान १२:३८] अर्थात: यह हमारे लिए उचित नहीं है "कि हम अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराएँ" [कुरान १२:३८]। यहाँ "मिन" (कोई भी) शब्द बल देने के लिए है, जैसे आप कहें: "मेरे पास कोई भी (मिन अहद) नहीं आया"। और अल्लाह का कथन: "यह हम पर अल्लाह का अनुग्रह है" [कुरान १२:३८] व्यभिचार से उनके संरक्षण का संकेत है, "और लोगों पर भी" [कुरान १२:३८] अर्थात: उन ईमान वालों पर जिन्हें अल्लाह ने शिर्क से बचाया। कहा गया है: "यह हम पर अल्लाह का अनुग्रह है" क्योंकि उसने हमें नबी बनाया, "और लोगों पर भी" क्योंकि उसने हमें उनकी ओर रसूल (दूत)

बनाकर भेजा। "किन्तु अधिकांश लोग कृतज्ञ नहीं होते" [कुरान १२:३८] एकेश्वरवाद (तौहीद) (५) और ईमान के माध्यम से उसकी नियामतों (आशीर्वादों) के लिए।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२४४ में इसी तरह। (२) अराइस अल-मजालिस पृ. १२६, और तफ़सीर अल-बग़वी २/४२६। (३) तफ़सीर अल-तबरी १३/१६१-१६२। (४) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ३/३७ में इसका उल्लेख किया है। (५) (m) में: तौहीद की नियामत के लिए।

۳۴۹ سورہ یوسف: آیات ۳۶ - ۳۸

"القہار (سب پر غالب)۔ تم جس کی عبادت کرتے ہو..." پوری آیت، جیسا کہ آگے آتا ہے۔ کہا گیا ہے: آپ (یوسف علیہ السلام) کو معلوم تھا کہ ان میں سے ایک قتل کر دیا جائے گا، اس لیے آپ نے ان دونوں کو اسلام کی دعوت دی تاکہ وہ اس کے ذریعے سعادت مند ہو جائیں۔ کہا گیا ہے: یوسف علیہ السلام نے ان کے پوچھے گئے خواب کی تعبیر بیان کرنا ناپسند کیا، کیونکہ آپ کو معلوم تھا کہ ان میں سے ایک کے ساتھ ناگوار واقعہ پیش آنے والا ہے۔ چنانچہ آپ نے ان کے سوال سے اعراض کیا اور دوسری بات شروع کر دی، فرمایا: "تمہارے پاس وہ کھانا نہیں آنے پائے گا جو تمہیں دیا جاتا ہے" [قرآن ۱۲:۳۷] خواب میں، "مگر یہ کہ میں تمہیں اس کی تعبیر بتا دوں گا" [قرآن ۱۲:۳۷] بیداری میں؛ یہ قول سدی کا ہے (۱)۔ ان دونوں نے آپ سے کہا: "یہ تو کاہنوں اور نجومیوں کا کام ہے!" یوسف علیہ السلام نے ان سے فرمایا: "میں کاہن نہیں ہوں، بلکہ یہ تو اس علم میں سے ہے جو میرے رب نے مجھے سکھایا ہے" (۲)۔ میں تمہیں کہانت یا نجوم کے ذریعے خبر نہیں دے رہا، بلکہ یہ اللہ عزوجل کی طرف سے وحی ہے۔ ابن جریج نے کہا: بادشاہ جب کسی انسان کو قتل کرنے کا ارادہ کرتا تو اس کے لیے ایک معروف کھانا بنواتا اور اسے بھیج دیتا۔ تو معنی یہ ہیں کہ: بیداری میں تمہیں دیا جانے والا کھانا تمہارے پاس نہیں آئے گا۔ اس بنا پر "ترزقانہ" (تمہیں دیا جاتا ہے) کا مطلب ہے کہ بادشاہ یا کسی اور کی طرف سے تمہیں دیا جاتا ہے (۳)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ: اللہ تمہیں رزق دیتا ہے۔ حسن بصری نے کہا: آپ انہیں غیب کی خبریں دیتے تھے، جیسے عیسیٰ علیہ السلام دیا کرتے تھے (۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ: آپ نے اس کے ذریعے انہیں اسلام کی طرف بلایا، اور وہ معجزہ جس سے وہ استدلال کر سکیں، غیب کی خبریں دینا قرار دیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ ءَابَاءِى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ﴾ "اور میں

نے اپنے آباء و اجداد ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کے دین کی پیروی کی ہے" کیونکہ وہ حق پر مبنی انبیاء تھے۔ ﴿مَا كَانَ﴾ یعنی: ہمارے لیے یہ لائق نہیں تھا ﴿لَنَا أَن نُّشْرِكَ بِاللَّهِ مِن شَيْءٍ﴾ "کہ ہم اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک ٹھہرائیں"۔ لفظ "من" تاکید کے لیے ہے، جیسے آپ کہیں: "میرے پاس کوئی (من احد) نہیں آیا"۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ مِن فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا﴾ "یہ ہم پر اللہ کا فضل ہے" آپ کی زنا سے حفاظت کی طرف اشارہ ہے، ﴿وَعَلَى النَّاسِ﴾ "اور لوگوں پر بھی" یعنی ان مومنوں پر جنہیں اللہ نے شرک سے بچایا۔ اور کہا گیا ہے: ﴿ذَٰلِكَ مِن فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا﴾ "یہ ہم پر اللہ کا فضل ہے" کہ اس نے ہمیں نبی بنایا، ﴿وَعَلَى النَّاسِ﴾ "اور لوگوں پر بھی" کہ اس نے ہمیں ان کی طرف رسول بنا کر بھیجا۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾ "لیکن اکثر لوگ شکر ادا نہیں کرتے" توحید (۵) اور ایمان کے ذریعے اس کی نعمتوں پر۔

(۱) اسی طرح المحرر الوجیز ۳/۲۴۴ میں ہے۔ (۲) عرائس المجالس ص ۱۲۶، اور تفسیر بغوی ۲/۴۲۶۔ (۳) تفسیر طبری ۱۳/۱۶۱ - ۱۶۲۔ (۴) ماوردی نے النکت والعیون ۳/۳۷ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: توحید کی نعمت پر۔

Surah Yusuf: Verses 39 - 40 350

His saying, Exalted is He: {O two companions of the prison, are separate lords better or Allah, the One, the Prevailing? (39) You worship not besides Him except [mere] names you have named them, you and your fathers, for which Allah has sent down no authority. Legislation is not but for Allah. He has commanded that you worship not except Him. That is the correct religion, but most of the people do not know. (40)}

His saying, Exalted is He: {O two companions of the prison} meaning: O inhabitants of the prison. Companionship is mentioned due to the length of their stay in it, like saying: 'Companions of Paradise' and 'Companions of the Fire'(1). {Are separate lords} meaning: in smallness, greatness, and being in between, or separate in number. {Better or Allah, the One, the Prevailing?} It was said: The address is to both of them and the people of the prison. There were idols before them that they worshipped besides Allah the Exalted. So he said that as a binding argument, meaning: are various deities that neither harm nor benefit 'better or Allah, the One, the Prevailing' who has prevailed over everything? Its parallel is: {Is Allah better or what they associate with Him?} [An-Naml: 59]. It was also said: He indicated by 'separation' that if gods were multiple, they would differ in will and some would try to overcome others, and he showed that if they are separate, they cannot be gods.

His saying, Exalted is He: {You worship not besides Him except names} clarifies the helplessness and weakness of idols. He said: "You worship not besides Him", i.e., besides Allah, except entities with names but no meanings. {You have named them} yourselves. It was said: He meant by names the named objects, meaning: you worship only idols that have nothing of divinity except the name; because they are inanimate objects.

And he said: "You [plural] worship", although he started by addressing the two; because he intended all who are in a similar state of polytheism(2).

{Except names you have named them, you and your fathers} The second object was omitted for indication, and the meaning is: you named them gods by yourselves. {Allah has not sent down} that in a book. Said ibn Jubayr said:

(1) Tafsir al-Baghawi 2/427, and al-Muharrar al-Wajiz 3/245. (2) Tafsir al-Baghawi 2/427.

सूरा यूसुफ़: आयत 39 - 40 350

अल्लाह तआला का कथन: {हे जेल के मेरे दो साथियों! क्या अलग-अलग रब (स्वामी) बेहतर हैं या अल्लाह, जो एक है और सब पर भारी (प्रभावी) है? (39) तुम उसके सिवा जिनकी इबादत करते हो, वे केवल कुछ नाम हैं जो तुमने और तुम्हारे बाप-दादाओं ने रख लिए हैं। अल्लाह ने उनके लिए कोई दलील (प्रमाण) नहीं उतारी। हुक्म (फैसला) तो अल्लाह ही का है। उसने आदेश दिया है कि तुम उसके सिवा किसी की इबादत न करो। यही सीधा और सही दीन (धर्म) है, किन्तु अधिकतर लोग नहीं जानते। (40)}

अल्लाह तआला का कथन: {हे जेल के दो साथियों} यानी: ऐ जेल में रहने वालों। 'साथी' शब्द का प्रयोग वहाँ उनके लंबे समय तक रहने के कारण किया गया है, जैसे कहा जाता है: 'जन्नत वाले' और 'जहन्नुम वाले'(1)। {क्या अलग-अलग रब} यानी: छोटे, बड़े और मझोले होने में, या संख्या में अलग-अलग। {बेहतर हैं या अल्लाह, जो एक है और सब पर भारी है?} कहा गया है: यह संबोधन उन दोनों और जेल के अन्य लोगों के लिए था। उनके सामने कुछ मूर्तियाँ थीं जिनकी वे अल्लाह के सिवा इबादत करते थे। तो उन्होंने यह बात दलील पेश करने के लिए कही, यानी: क्या अलग-अलग देवता जो न नुकसान पहुँचा सकते हैं न फायदा, 'बेहतर हैं या अल्लाह, जो एक और सब पर प्रभावी है' जिसने हर चीज़ पर काबू पा रखा है? इसकी मिसाल है: {क्या अल्लाह बेहतर है या वे जिन्हें वे शरीक ठहराते हैं?} [अन-नम्ल: 59]। यह भी कहा गया है: उन्होंने 'अलग-अलग' होने से इस ओर इशारा किया कि अगर ईश्वर अनेक होते, तो उनकी इच्छाएँ अलग होतीं और उनमें से कुछ दूसरों पर हावी होने की कोशिश करते, और उन्होंने स्पष्ट किया कि यदि वे अलग-अलग हैं, तो वे ईश्वर नहीं हो सकते।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम उसके सिवा जिनकी इबादत करते हो, वे केवल कुछ नाम हैं} मूर्तियों की बेबसी और कमज़ोरी को स्पष्ट किया। कहा: "तुम उसके सिवा इबादत नहीं करते" यानी अल्लाह के सिवा, सिवाय उन अस्तित्वों के जिनके नाम तो हैं पर उनका कोई हकीकत (अर्थ) नहीं। {तुमने उन्हें नाम दिए हैं} अपनी तरफ से। कहा गया है: नामों से मुराद वे चीजें हैं जिन्हें नाम दिए गए, यानी: तुम केवल उन मूर्तियों की पूजा करते हो जिनमें दिव्यता का नाम के अलावा कुछ भी नहीं है; क्योंकि वे निर्जीव वस्तुएं हैं।

और उन्होंने कहा: "तुम [बहुवचन] इबादत करते हो", हालाँकि उन्होंने दो व्यक्तियों को संबोधित करना शुरू किया था; क्योंकि उनका उद्देश्य उन सभी लोगों से था जो उनके जैसी शिर्क(बहुदेववाद) की स्थिति में हों(2)।

{सिवाय उन नामों के जो तुमने और तुम्हारे बाप-दादाओं ने रखे हैं} यहाँ दूसरे कर्म (object) को संकेत के लिए हटा दिया गया है, और अर्थ है: तुमने उन्हें अपनी तरफ से 'ईश्वर' नाम दे दिया है। {अल्लाह ने नहीं उतारा} इसके बारे में किसी किताब में। सईद बिन जुबैर ने कहा:

(1) तफ़सीर अल-बगवी 2/427, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/245। (2) तफ़सीर अल-बगवी 2/427।

سورہ یوسف: آیات ۳۹ - ۴۰ ۳۵۰

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے جیل کے میرے دونوں ساتھیو! کیا الگ الگ رب بہتر ہیں یا اللہ جو اکیلا ہے اور سب پر غالب ہے؟ (۳۹) تم اللہ کے سوا جن کی عبادت کرتے ہو وہ محض چند نام ہیں جو تم نے اور تمہارے باپ دادا نے رکھ لیے ہیں، اللہ نے ان کی کوئی سند نازل نہیں فرمائی۔ حکم صرف اللہ ہی کا ہے۔ اس نے حکم دیا ہے کہ اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو۔ یہی سیدھا دین ہے لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے۔ (۴۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے قید خانے کے ساتھیو﴾ یعنی: اے قید خانے میں رہنے والو۔ وہاں قیام کی طوالت کی وجہ سے 'ساتھی' کا لفظ استعمال کیا گیا، جیسے کہا جاتا ہے: جنتی لوگ اور دوزخی لوگ (۱)۔ ﴿کیا الگ الگ رب﴾ یعنی: چھوٹا، بڑا اور درمیانہ ہونے میں، یا تعداد میں الگ الگ۔ ﴿بہتر ہیں یا اللہ جو اکیلا اور سب پر غالب ہے؟﴾ کہا گیا ہے: یہ خطاب ان دونوں اور قید خانے کے دیگر لوگوں سے تھا، ان کے سامنے کچھ بت تھے جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے، تو (حضرت یوسف علیہ السلام نے) یہ بات حجت قائم کرنے کے لیے کہی، یعنی: کیا مختلف معبود جو نہ نقصان پہنچا سکتے ہیں نہ فائدہ 'بہتر ہیں یا اللہ جو اکیلا اور سب پر غالب ہے' جس نے ہر چیز کو مغلوب کر رکھا ہے؟ اس کی مثال یہ آیت ہے: ﴿کیا اللہ بہتر ہے یا وہ جنہیں وہ شریک ٹھہراتے ہیں؟﴾ [النمل: ۵۹]۔ یہ بھی کہا گیا کہ انہوں نے 'متفرق' ہونے سے اس طرف اشارہ کیا کہ اگر معبود متعدد ہوتے تو ان کے ارادے بھی مختلف ہوتے اور وہ ایک دوسرے پر غالب آنے کی کوشش کرتے، اور واضح کیا کہ اگر وہ متفرق ہوں تو معبود نہیں ہو سکتے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تم اس کے سوا نہیں پوجتے مگر صرف چند ناموں کو﴾ بتوں کی عاجزی اور کمزوری واضح کی، فرمایا: "تم اس کے سوا نہیں پوجتے" یعنی اللہ کے سوا، سوائے ان ہستیوں

کے جن کے صرف نام ہیں اور ان کی کوئی حقیقت نہیں۔ ﴿تم نے ان کے نام رکھ لیے ہیں﴾ اپنی طرف سے۔ کہا گیا ہے: ناموں سے مراد نام رکھنے والی چیزیں ہیں، یعنی: تم صرف ان بتوں کی پوجا کرتے ہو جن میں الوہیت کا سوائے نام کے کچھ نہیں ہے؛ کیونکہ وہ جمادات (بے جان چیزیں) ہیں۔

اور فرمایا: "تم (جمع) عبادت کرتے ہو"، حالانکہ انہوں نے دو افراد کو مخاطب کرنا شروع کیا تھا؛ کیونکہ ان کا مقصد ان تمام لوگوں سے تھا جو شرک کی حالت میں ان جیسے ہوں (۲)۔

﴿مگر صرف چند نام جن کے تم نے اور تمہارے باپ دادا نے نام رکھ لیے ہیں﴾ یہاں مفعول ثانی کو دلالت کی بنا پر حذف کر دیا گیا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: تم نے اپنی طرف سے ان کا نام 'خدا' رکھ لیا ہے۔ ﴿اللہ نے نازل نہیں فرمایا﴾ اس کے بارے میں کسی کتاب میں۔ سعید بن جبیر نے کہا:

(۱) تفسیر بغوی ۲/۴۲۷، اور المحرر الوجیز ۳/۲۴۵۔ (۲) تفسیر بغوی ۲/۴۲۷۔

Surah Yusuf: Verses 39 - 41 351

{...of authority} i.e., of proof(1). {The decision belongs only to Allah} Who is the Creator of all. {He has commanded that you worship not except Him.} {That is the correct religion} i.e., the upright one. {But most people do not know.}

His saying, Exalted is He: {O my two companions of the prison, as for one of you, he will give his master wine to drink; but as for the other, he will be crucified, and the birds will eat from his head. The matter has been decreed about which you both inquire. (41)}

In it are two issues: First: His saying, Exalted is He: {as for one of you, he will give his master wine to drink} i.e., he said to the cupbearer: You will be returned to your work that you were doing of giving drink to the king after three days. And he said to the other: As for you, you will be called within three days, and you will be crucified and the birds will eat from your head. He said: By Allah, I did not see anything. He said: Whether you saw it or did not see it, {The matter has been decreed about which you both inquire.}(2)

Linguists have related that "saqa" (gave drink) and "asqa" (provided with drink) are two dialects with one meaning, as the poet said: "My people gave drink to the sons of Majd and provided drink to Numayr and the tribes from Hilal."(3) Al-Nahhas said(4): What most linguists are upon is that the meaning of "saqahu" is: he handed it to him and he drank, or he poured water into his throat. And the meaning of "asqahu" is: he made a drink for him; Allah Almighty said: {And we have provided you with sweet water.} [Al-Mursalat: 27].

Second: Our scholars said(5): If it is asked: If someone lies about his dream and the interpreter interprets it for him, is its judgment binding on him? We said: It is not binding on him. This was only the case with Yusuf because he was a prophet, and the interpretation of a prophet is a judgment. He said: "It will be so and so," so Allah Almighty brought about what he informed as he said, in realization of his prophethood.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/330. (2) This statement was narrated similarly by al-Tabari 13/167-169 from Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him, and others. (3) Its sayer is Labid, and the verse preceded in 2/135. (4) In I'rab al-Qur'an 2/330, and what precedes it is from him. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1075.

सूरह यूसुफ़: आयतें 39 - 41 351

{...कोई प्रमाण} यानी: कोई दलील(1)। {फ़ैसला तो केवल अल्लाह ही का है} जो सबका रचयिता है। {उसने आदेश दिया है कि तुम उसके सिवा किसी की इबादत न करो।} {यही सीधा धर्म है} यानी: दुरुस्त। {परन्तु अधिकतर लोग नहीं जानते।}

उसका कहना, वह महान है: {हे जेल के मेरे दोनों साथियों! तुममें से एक तो अपने स्वामी को शराब पिलायेगा, और रहा दूसरा, तो उसे सूली पर चढ़ाया जायेगा और पक्षी उसके सिर में से खायेंगे। उस बात का फ़ैसला हो चुका है जिसके विषय में तुम दोनों पूछ रहे हो। (41)}

इसमें दो मसले हैं: पहला: उसका कहना, वह महान है: {तुममें से एक तो अपने स्वामी को शराब पिलायेगा} यानी: उसने साकी से कहा: तुम तीन दिनों के बाद अपने उस काम पर वापस लौट जाओगे जो तुम राजा को पिलाने का करते थे। और दूसरे से कहा: रहा तू, तो तुझे तीन दिनों में बुलाया जाएगा, फिर तुझे सूली पर चढ़ाया जाएगा और पक्षी तेरे सिर में से खायेंगे। उसने कहा: अल्लाह की कसम, मैंने कुछ नहीं देखा; उसने कहा: तूने देखा हो या न देखा हो, {उस बात का फ़ैसला हो चुका है जिसके विषय में तुम दोनों पूछ रहे हो।}(2)

भाषाविदों ने उल्लेख किया है कि 'सक़ा' और 'अस्क़ा' एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं, जैसा कि कवि ने कहा: "मेरी कौम ने मजद के बेटों को पिलाया और नुमैर और हिलाल के कबीलों को पानी पिलाया।" (3) अल-नह़्हास ने कहा(4): जिस पर अधिकांश भाषाविद् हैं वह यह है कि 'सक़ाहु' का अर्थ है: उसने उसे पकड़ाया और उसने पी लिया, या उसके गले में पानी डाला। और 'अस्क़ाहु' का अर्थ है: उसने उसके लिए पीने का इंतज़ाम किया; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमने तुम्हें मीठा पानी पिलाया।} [अल-मुरसलात: 27]।

दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा(5): यदि यह पूछा जाए: यदि कोई अपने सपने के बारे में झूठ बोलता है और व्याख्याकार उसके लिए इसकी व्याख्या करता है, तो क्या इसका फैसला उस पर लागू होता है? हमने कहा: यह उस पर लागू नहीं होता है। यह यूसुफ़ के मामले में केवल इसलिए था क्योंकि वह एक नबी थे, और नबी की व्याख्या एक फैसला है। उन्होंने कहा: "यह ऐसा और वैसा होगा," इसलिए अल्लाह तआला ने वही किया जिसकी उन्होंने सूचना दी थी जैसा कि उन्होंने कहा था, उनकी नबूवत की पुष्टि के लिए।

(1) इ'राब अल-कुरआन, अल-नह़्हास 2/330। (2) इस बात को इसी तरह अल-त़बरी 13/167-169 ने अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ि.) और अन्य से उद्धृत किया है। (3) इसके रचयिता लबीद हैं, और यह शेर 2/135 में पहले आ चुका है। (4) इ'राब अल-कुरआन 2/330 में, और इससे पहले वाला भी उन्हीं का है। (5) अह़्काम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1075।

سورہ یوسف: آیات ۳۹ - ۴۱ ۳۵۱

﴿مِن سُلْطَانٍ﴾ یعنی: کوئی دلیل (۱)۔ ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ جو سب کا خالق ہے ﴿أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ﴾۔ ﴿ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾ یعنی: سیدھا اور درست۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿يَاصَاحِبَيِ السِّجْنِ أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا وَأَمَّا الْآخَرُ فَيُصْلَبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِن رَّأْسِهِ قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ ٤١﴾

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا﴾ یعنی: ساقی سے کہا: تم تین دن بعد اپنے اسی کام پر لوٹ جاؤ گے جو تم بادشاہ کو پلانے کا کرتے تھے، اور دوسرے سے کہا: جہاں تک تمہارا تعلق ہے تو تمہیں تین دن میں بلایا جائے گا، پھر تمہیں سولی دی جائے گی اور پرندے تمہارے سر سے کھائیں گے، اس نے کہا: اللہ کی قسم میں نے کچھ نہیں دیکھا؛ آپ نے فرمایا: تم نے دیکھا ہو یا نہ دیکھا ہو ﴿قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ﴾ (جس بات کے بارے میں تم پوچھ رہے ہو اس کا فیصلہ ہو چکا ہے) (۲)۔

اور اہل لغت نے ذکر کیا ہے کہ 'سقی' اور 'اسقی' ایک ہی معنی کی دو لغتیں ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا: سَقَى قومي بَني مَجْدٍ وأسْقَى نُمَيْراً والقبائلَ من هلالِ (۳) نحاس نے کہا(۴): اکثر اہل لغت جس پر ہیں وہ یہ ہے کہ 'سقاہ' کا معنی ہے: اس نے اسے پکڑایا تو اس نے پی لیا، یا اس کے حلق میں پانی ڈالا۔ اور 'اسقاہ' کا معنی ہے: اس کے لیے پینے کا انتظام کیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَسْقَيْنَاكُم مَّاءً فُرَاتًا﴾ [المرسلات: ۲۷]۔

دوسرا: ہمارے علماء نے کہا(۵): اگر یہ کہا جائے کہ: اگر کوئی اپنے خواب کے بارے میں جھوٹ بولے اور تعبیر کرنے والا اس کی تعبیر کر دے، تو کیا اس کا حکم اس پر لازم ہو جائے گا؟ ہم نے

کہا: لازم نہیں ہوتا۔ یہ صرف حضرت یوسفؑ کے معاملے میں اس لیے تھا کیونکہ وہ نبی تھے، اور نبی کی تعبیر ایک حکم ہوتی ہے، اور آپ نے فرما دیا تھا کہ ایسا اور ویسا ہوگا، تو اللہ تعالیٰ نے وہی ظاہر کر دیا جس کی آپ نے خبر دی تھی جیسا کہ آپ نے فرمایا تھا، تاکہ آپ کی نبوت کی تصدیق ہو۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۳۰ . (۲) اس کلام کو اسی طرح طبری نے ۱۳/ ۱۶۷ - ۱۶۹ میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ وغیرہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) اس کا کہنے والا لبید ہے، اور یہ شعر ۲/ ۱۳۵ میں گزر چکا ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۲/ ۳۳۰ میں، اور اس سے پہلے والا بھی انہی کا ہے۔ (۵) أحكام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۰۷۵ .

352 Surah Yusuf: Verses 41 - 42

If it is said: Abd al-Razzaq (1) narrated from Ma'mar, from Qatadah, who said: A man came to Umar ibn al-Khattab and said: I saw a dream as if I were in a fertile land, then in a barren land, then in a fertile land, then in a barren land. Umar said to him: You are a man who believes then disbelieves, then believes then disbelieves, then dies as a disbeliever. The man said: I didn't see anything! Umar said to him: What was decreed for you is what was decreed for Yusuf's companion. We say: This does not apply to anyone after Umar; because Umar was 'Muhaddath' (divinely inspired), and whenever he had a thought, it would come to pass, and whenever he spoke of something, it happened, as mentioned in many reports about him. Among them: a man entered upon him, and he said to him: I think you are a soothsayer, and it was as he thought. Recorded by al-Bukhari (2). And among them: he asked a man about his name, and he gave him names that were all names of fire (3). Umar said to him: Go back to your family, for they have been burned. And it was as he said. Recorded in 'Al-Muwatta' (4). More explanation of this will follow in Surah al-Hijr (5), if Allah wills. Allah's saying: {And he said to the one whom he thought would be saved of the two, "Mention me to your lord." But Satan made him forget the mention of his lord, and [Joseph] remained in prison several years. (42)} In it are five issues: First: Allah's saying: {And he said to the one whom he thought}. "Thought" here means "was certain," according to most commentators. Qatadah explained it as suspicion, which is the opposite of certainty; he said: Yusuf only thought of his salvation; because the dream interpreter has a thought, and your Lord creates what He wills. The first view is more correct, and more fitting to the situation...

---

(1) In his Musannaf (20362). (2) In his Sahih (3866) in detail. (3) In Ahkam al-Qur'an: He told him all the names of fire. (4) 973/2 from Yahya bin Said from Umar, and it is interrupted (munqati'). Abd al-Razzaq (19864) extracted it from Ma'mar, from a man, from Ibn al-Musayyib. Ibn Hajar attributed it in al-Isaba 128/2 to Abd al-Razzaq but said: from al-Zuhri, from Ibn al-Musayyib. Abu al-Qasim bin Bishran extracted it through Musa bin Uqba, from Nafi', from Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, as in al-Isaba 128/2. (5) In the commentary of verse (75) from it.

352 सूरा युसूफ: आयत 41 - 42

यदि यह कहा जाए: अब्दुल रज्जाक (1) ने मा'मार से, कतादाह से रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति उमर इब्न अल-खत्ताब के पास आया और कहा: मैंने सपना देखा जैसे कि मैं एक उपजाऊ भूमि में था, फिर एक बंजर भूमि में, फिर एक उपजाऊ भूमि में, फिर एक बंजर भूमि में। उमर ने उससे कहा: तुम एक ऐसे व्यक्ति हो जो विश्वास करता है फिर इनकार करता है, फिर विश्वास करता है फिर इनकार करता है, फिर काफिर (अविश्वासी) होकर मर जाता है। उस व्यक्ति ने कहा: मैंने कुछ नहीं देखा! उमर ने उससे कहा: तुम्हारे लिए वही फैसला किया गया है जो युसूफ के साथी के लिए किया गया था। हम कहते हैं: यह उमर के बाद किसी के लिए नहीं है; क्योंकि उमर 'मुहद्दथ' (दैवीय रूप से प्रेरित) थे, और जब भी वह कोई धारणा बनाते थे, वह सच होती थी, और जब भी वह कुछ बोलते थे, वह घटित होता था, जैसा कि उनके बारे में कई रिपोर्टों में आया है। उनमें से एक: एक व्यक्ति उनके पास आया, और उन्होंने उससे कहा: मुझे लगता है कि तुम एक भविष्यवक्ता हो, और वह वैसा ही था जैसा उन्होंने सोचा था। इसे बुखारी (2) ने दर्ज किया है। और उनमें से: उन्होंने एक व्यक्ति से उसका नाम पूछा, और उसने उन्हें वे नाम बताए जो सभी आग के नाम थे (3)। उमर ने उससे कहा: अपने परिवार के पास जाओ, क्योंकि वे जल गए हैं। और वैसा ही हुआ जैसा उन्होंने कहा था। इसे 'अल-मुवत्ता' (4) में दर्ज किया गया है। इसका और अधिक विवरण सूरा अल-हिज्र (5) में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा। अल्लाह का फरमान: {और उसने उन दोनों में से जिससे समझा कि वह बच जाएगा, उससे कहा: अपने मालिक के पास मेरा ज़िक्र करना, तो शैतान ने उसे अपने मालिक के पास ज़िक्र करना भुला दिया, तो वह कई साल कैद में रहा। (42)} इसमें पाँच मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {और उसने उससे कहा जिसे उसने सोचा}। यहाँ "सोचा" (ज़न्न) का अर्थ अधिकांश मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) के अनुसार "यकीन होना" (निश्चित होना) है। कतादाह ने इसकी व्याख्या संदेह के रूप में की है, जो यकीन के विपरीत है; उन्होंने कहा: युसूफ ने केवल अपनी मुक्ति के बारे में सोचा था; क्योंकि सपने की व्याख्या करने वाला एक धारणा बनाता है, और आपका रब जो चाहता है पैदा करता है। पहला विचार अधिक सही है, और स्थिति के अधिक अनुकूल है...

---

(1) उनकी मुसन्नाफ़ में (20362)। (2) उनकी सहीह में (3866) विस्तार से। (3) अहकाम अल-कुरान में: उन्होंने उसे आग के सभी नाम बताए। (4) 973/2 याह्या बिन सईद से उमर से, और यह मुनक़ती' (टूटा हुआ) है। अब्दुल रज्जाक (19864) ने इसे मा'मार से, एक व्यक्ति से, इब्न अल-मुसय्यब से निकाला। इब्न हजर ने अल-इसाबा 128/2 में इसे अब्दुल रज्जाक की ओर श्रेय दिया लेकिन कहा:

जुहरी से, इब्न अल-मुसय्यब से। अबू अल-कासिम बिन बिशरान ने इसे मूसा बिन उकबा के माध्यम से, नाफी' से, इब्न उमर से निकाला, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, जैसा कि अल-इसाबा 128/2 में है। (5) उसकी आयत (75) की तफसीर में।

352 سورہ یوسف: آیات 41 - 42

اگر یہ کہا جائے: تو عبد الرزاق (1) نے معمر سے، انہوں نے قتادہ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص عمر بن خطاب کے پاس آیا اور کہا: میں نے خواب دیکھا گویا میں سرسبز زمین میں تھا، پھر بنجر زمین میں، پھر سرسبز میں، پھر بنجر میں۔ عمر نے اس سے کہا: تم ایسے شخص ہو جو ایمان لاتا ہے پھر کفر کرتا ہے، پھر ایمان لاتا ہے پھر کفر کرتا ہے، پھر کفر کی حالت میں مرتا ہے۔ اس شخص نے کہا: میں نے تو کچھ نہیں دیکھا! عمر نے اس سے کہا: تمہارے بارے میں وہی فیصلہ کر دیا گیا ہے جو یوسف کے ساتھی کے لیے کیا گیا تھا۔ ہم کہتے ہیں: یہ عمر کے بعد کسی کے لیے نہیں ہے؛ کیونکہ عمر 'محدث' (الہامی بصیرت والے) تھے، اور جب وہ کوئی گمان کرتے تو وہ ہو جاتا، اور جب وہ کوئی بات کہتے تو وہ واقع ہو جاتی، جیسا کہ ان کے بارے میں مروی خبروں میں ہے اور وہ بہت سی ہیں۔ ان میں سے ایک یہ ہے: ایک شخص ان کے پاس داخل ہوا، تو انہوں نے اس سے کہا: میرا گمان ہے کہ تم کاہن ہو، تو وہ ویسا ہی نکلا جیسا انہوں نے گمان کیا تھا۔ اسے بخاری (2) نے روایت کیا ہے۔ اور ان میں سے ایک یہ ہے: انہوں نے ایک شخص سے اس کا نام پوچھا، تو اس نے انہیں ایسے نام بتائے جو سب آگ کے نام تھے (3)، تو عمر نے اس سے کہا: اپنے گھر والوں کی خبر لو وہ جل گئے ہیں، تو ویسا ہی تھا جیسا انہوں نے کہا تھا۔ اسے 'الموطأ' (4) نے روایت کیا ہے۔ اس کی مزید وضاحت سورہ الحجر (5) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور (یوسف نے) ان دونوں میں سے اس شخص سے کہا جس کے بارے میں ان کا گمان تھا کہ وہ ان میں سے بچ جائے گا کہ اپنے رب (بادشاہ) کے پاس میرا ذکر کرنا، تو شیطان نے اسے اپنے رب کے پاس ذکر کرنا بھلا دیا، چنانچہ وہ کئی سال جیل میں رہے (42)} اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس نے اس شخص سے کہا جس کے

بارے میں گمان کیا}۔ یہاں "ظن" (گمان) اکثر مفسرین کے نزدیک "یقین" کے معنی میں ہے۔ قتادہ نے اس کی تفسیر اس گمان سے کی ہے جو یقین کے خلاف ہے؛ انہوں نے کہا: یوسف نے صرف اپنی نجات کا گمان کیا تھا؛ کیونکہ خواب کی تعبیر کرنے والا ایک گمان کرتا ہے، اور آپ کا رب جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور (یوسف علیہ السلام کے) حال کے زیادہ مشابہ ہے...

---

(1) اپنی مصنف میں (20362)۔ (2) اپنی صحیح میں (3866) تفصیل سے۔ (3) احکام القرآن میں: تو اس نے اسے آگ کے تمام نام بتائے۔ (4) 973/2 یحییٰ بن سعید سے بحوالہ عمر، اور یہ منقطع ہے، اور اسے عبد الرزاق (19864) نے معمر سے، ایک شخص سے، ابن المسیب سے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے الاصابہ 128/2 میں اسے عبد الرزاق کی طرف منسوب کیا ہے لیکن کہا: زہری سے، ابن المسیب سے۔ اور اسے ابو القاسم بن بشران نے موسیٰ بن عقبہ کے واسطے سے، نافع سے، ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے جیسا کہ الاصابہ 128/2 میں ہے۔ (5) اس کی آیت (75) کی تفسیر کے وقت۔

...prophets, and that what he said to the two youths in the interpretation of the dream was through revelation, and it is only a conjecture in the judgment of people, but as for the prophets, their judgment is truth however it occurs (1).

Second: His (the Almighty's) saying: {Mention me to your lord} i.e., your master, and it is well-known in the language that a master is called 'Rabb'; Al-A'sha said: My lord is generous, he does not spoil a favor, and when implored by scrolls (of poetry or prophetic books), he recited (responded) (2). That is: mention what you saw, and what I am regarding the expression of the dream to the king, and inform him that I am oppressed and imprisoned without sin.

And in "Sahih" Muslim and others from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "None of you should say: 'Water your lord, feed your lord, perform ablution for your lord,' and none of you should say: 'My lord,' but let him say: 'My master, my protector,' and none of you should say: 'My slave, my bondmaid,' but let him say: 'My young man, my young woman, my boy'" (3).

And in the Qur'an: {Mention me to your lord}, {to your lord} [Yusuf: 50], {Indeed, he is my lord; he has made my dwelling place good} [Yusuf: 23] meaning: my companion, meaning Al-Aziz. And it is said of everyone who corrected something and completed it: he has 'rabbed' it, so he is a 'Rabb' to it (4).

The scholars said: His (peace and blessings be upon him) saying: "None of you should say" and "let him say" is from the category of guidance to using the more appropriate name, not that using that name is forbidden; because it has been reported from him (peace and blessings be upon him): "that the slave-girl will give birth to her lord" (5) meaning: her owner and master, and this is consistent.

---

(1) See Tafsir al-Tabari 13/171, Al-Muharrar al-Wajiz 3/246-247, and the statement of Qatadah narrated by al-Tabari 13/171. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/428, and the verse is in Diwan al-A'sha p. 279 with the narration: "implored". It appeared in (Za) and (Meem) as: "in the scrolls", and Ibn Qutaybah mentioned it in Al-Ma'ani al-Kabir 1/547 and said: "in" carries the meaning of the letter "ba". He said in his commentary: He does not spoil a favor with reminders of benevolence, and if they implored him with scrolls — which are the books of the prophets — he recited to them, i.e., he answered them. (3) Sahih Muslim (2249): (15), narrated by Ahmad (8197) and al-Bukhari (2552), and previously 5/188 abridged. (4) See Tahdhib al-Lughah 15/177, and

Ikmal al-Mu'allim 7/188. (5) Part of the long Hadith of Jibreel, narrated by Ahmad (9501), al-Bukhari (50), and Muslim (9): (5) from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and previously 1/211 with the narration: "her mistress".

सूरह यूसुफ़: आयत 42 | 353

...नबियों, और यह कि उन्होंने स्वप्न की व्याख्या में उन दो युवकों से जो कहा वह वह्य (ईश्वरीय प्रेरणा) द्वारा था, और यह केवल लोगों के निर्णय में एक अनुमान होता है, लेकिन नबियों के संबंध में, उनका निर्णय सत्य है चाहे वह कैसे भी घटित हो (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अपने रब (स्वामी) के पास मेरा उल्लेख करना} यानी: तुम्हारा स्वामी, और भाषा में यह ज्ञात है कि स्वामी को 'रब' कहा जाता है; अल-आशा ने कहा: मेरा रब उदार है, वह उपकार को नहीं बिगाड़ता, और जब उसे लिखित पत्रों (कविता या नबियों की पुस्तकों) द्वारा पुकारा जाता है, तो वह सुनाता (उत्तर देता) है (2)। यानी: जो तुमने देखा है उसका ज़िक्र करो, और मैं स्वप्न की व्याख्या के बारे में जो हूँ वह राजा को बताओ, और उसे बताओ कि मैं निर्दोष और बिना किसी अपराध के जेल में हूँ।

और "सहीह" मुस्लिम और अन्य में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुममें से कोई यह न कहे: 'अपने रब को पानी पिलाओ, अपने रब को खाना खिलाओ, अपने रब को वुज़ू कराओ,' और तुममें से कोई 'मेरा रब' न कहे, बल्कि वह कहे: 'मेरे स्वामी, मेरे संरक्षक', और तुममें से कोई यह न कहे: 'मेरा दास, मेरी दासी', बल्कि कहे: 'मेरा युवक, मेरी युवती, मेरा लड़का'" (3)।

और कुरान में है: {अपने रब के पास मेरा ज़िक्र करना}, {अपने रब की ओर} [यूसुफ: 50], {निश्चित रूप से वह मेरा रब है, उसने मेरा ठिकाना अच्छा बनाया} [यूसुफ: 23] यानी: मेरा साथी, यानी अल-अज़ीज़। और हर उस व्यक्ति के बारे में जो किसी चीज़ को सुधारता और पूरा करता है, कहा जाता है: उसने उसे 'रब' (सँवारा) किया, इसलिए वह उसका 'रब' है (4)।

विद्वानों ने कहा: उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना: "तुममें से कोई न कहे" और "कहे" यह अधिक उपयुक्त नाम के प्रयोग के मार्गदर्शन के लिए है, न कि उस नाम का प्रयोग वर्जित है; क्योंकि उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) माध्यम से आया है: "कि दासी अपने रब को जन्म देगी" (5) अर्थात: उसका मालिक और स्वामी, और यह इसके अनुकूल है।

---

(1) देखें तफ़सीर अल-तबरी 13/171, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/246-247, और क़तादा का कथन अल-तबरी द्वारा निकाला गया है 13/171। (2) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/428, और छंद

दीवान अल-आशा पृ. 279 में इस रिवायत के साथ है: "पुकारा जाता है"। और (ज़) और (म) में आया है: "पत्रों में", और इब्न कुतैबा ने इसे अल-मानी अल-कबीर 1/547 में उल्लेख किया है और कहा: "में" का अर्थ पत्र "ब" के समान है। उन्होंने अपनी व्याख्या में कहा: वह उपकार के प्रदर्शन के साथ एहसान को खराब नहीं करता है, और यदि वे उसे पत्रों के साथ पुकारते हैं - जो नबियों की पुस्तकें हैं - तो वह उन्हें सुनाता है, यानी: उन्हें उत्तर देता है। (3) सहीह मुस्लिम (2249): (15), और इसे अहमद (8197) और बुखारी (2552) ने निकाला है, और पहले 5/188 संक्षिप्त रूप में। (4) देखें तहजीब अल-लुगा 15/177, और इकमाल अल-मुअल्लिम 7/188। (5) जिब्रईल की लंबी हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (9501), बुखारी (50), और मुस्लिम (9): (5) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) से निकाला है, और पहले 1/211 रिवायत के साथ: "उसकी मालकिन"।

انبیاء، اور یہ کہ انہوں نے خواب کی تعبیر میں جو ان دو نوجوانوں سے کہا وہ وحی کے ذریعے تھا، اور یہ صرف لوگوں کے فیصلے میں ایک گمان ہوتا ہے، لیکن انبیاء کے حق میں ان کا فیصلہ برحق ہے چاہے جیسے بھی واقع ہو (١)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ﴾ یعنی: اپنے مالک کے پاس، اور لغت میں یہ بات معروف ہے کہ مالک کو رب کہا جاتا ہے؛ اعشی نے کہا: میرا رب کریم ہے وہ احسان کو گدلا نہیں کرتا، اور جب اس سے صحیفوں کے ذریعے التجا کی جاتی ہے تو وہ سناتا (جواب دیتا) ہے (٢)۔ یعنی: جو کچھ تم نے دیکھا اسے ذکر کرو، اور میں خواب کی تعبیر کے حوالے سے جس حال میں ہوں وہ بادشاہ کو بتاؤ، اور اسے بتاؤ کہ میں مظلوم ہوں اور بلا کسی گناہ کے قید میں ہوں۔

اور "صحیح" مسلم وغیرہ میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: اپنے رب کو پانی پلاؤ، اپنے رب کو کھانا کھلاؤ، اپنے رب کو وضو کراؤ، اور تم میں سے کوئی 'میرا رب' نہ کہے، بلکہ کہے: 'میرا سید، میرا مولا'۔ اور تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: 'میرا بندہ، میری لونڈی' بلکہ کہے: 'میرا جوان، میری جوان لڑکی، میرا لڑکا'" (٣)۔

اور قرآن میں ہے: ﴿اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ﴾ ، ﴿إِلَىٰ رَبِّكَ﴾ [یوسف: ٥٠]، ﴿إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ﴾ [یوسف: ٢٣] یعنی: میرا صاحب، یعنی عزیز مصر۔ اور ہر اس شخص کے لیے کہا جاتا ہے جس نے کسی چیز کی اصلاح کی اور اسے مکمل کیا: اس نے اسے سنوارا (ربَّہ)، پس وہ اس کے لیے رب ہے (٤)۔

علماء نے کہا: آپ ﷺ کا فرمان: "تم میں سے کوئی نہ کہے" اور "کہے" یہ افضل نام کے استعمال کی رہنمائی کے باب سے ہے، نہ کہ اس نام کا استعمال حرام ہے؛ اس لیے کہ آپ ﷺ سے یہ مروی ہے: "کہ لونڈی اپنے رب کو جنے گی" (٥) یعنی: اپنے مالک اور سردار کو، اور یہ اس کے موافق ہے۔

---

(١) دیکھیے تفسیر الطبری ١٧١/١٣، اور المحرر الوجیز ٢٤٦/٣ - ٢٤٧، اور قتادہ کا قول طبری نے نقل کیا ہے ١٧١/١٣۔ (٢) معانی القرآن للنحاس ٤٢٨/٣، اور شعر دیوان الاعشی ص ٢٧٩ میں اس روایت کے ساتھ ہے: یناشد۔ اور (ظ) اور (م) میں واقع ہوا: في المهارق، اور اسی طرح ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر ٥٤٧/١ میں ذکر کیا اور کہا: 'في' یہاں 'ب' کے معنی میں ہے۔ اور اپنی شرح میں کہا: وہ احسان جتلا کر نعمت کو گدلا نہیں کرتا، اور جب وہ اسے مہارق — جو انبیاء کی کتابیں ہیں — کے ساتھ پکارتے ہیں تو وہ انہیں سناتا ہے، یعنی: انہیں جواب دیتا ہے۔ (٣) صحیح مسلم (٢٢٤٩): (١٥)، اور اسے احمد (٨١٩٧) اور بخاری (٢٥٥٢) نے روایت کیا، اور سابقہ ١٨٨/٥ مختصراً۔ (٤) دیکھیے تہذیب اللغۃ ١٧٧/١٥، اور اکمال المعلم ١٨٨/٧۔ (٥) حدیثِ جبریل طویل کا ایک حصہ، اسے احمد (٩٥٠١)، بخاری (٥٠) اور مسلم (٩): (٥) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، اور سابقہ ٢١١/١ میں اس روایت کے ساتھ: ربتها۔

Surah Yusuf: Verse 42 354 ...for the Quran in using that term. Thus, the prohibition in this regard was so that we do not take these names as a habit, thereby leaving what is more appropriate and better. It has been said: A man's saying "my slave" (abdi) and "my bondwoman" (amati) combines two meanings: One of them: That servitude in reality belongs only to Allah Almighty. So, a person's saying to their owned person "my slave" or "my bondwoman" is an aggrandizement over them and attributing them to oneself in the same way Allah Almighty attributed them to Himself; and that is not permissible. The second: That the owned person feels something of belittlement through that naming, which leads them to poor obedience. Ibn Sha'ban said in "Al-Zahi": The master should not say "my slave" or "my bondwoman", and the owned person should not say "my lord" (rabbi) or "my lady" (rabbati) (1). This is understood based on what we have mentioned. It was said: The Prophet ﷺ only said: "The slave should not say 'my lord' (rabbi), but should say 'my master' (sayyidi)"; because 'Al-Rabb' is one of the names of Allah Almighty used by consensus. There was disagreement regarding 'Al-Sayyid'; is it one of the names of Allah Almighty or not? If we say: it is not one of Allah's names, then the difference is clear, as there is no confusion or problem [resulting from its usage]. And if we say: it is one of His names, it is not as famous or commonly used as the term 'Al-Rabb', so the distinction remains (2). Ibn al-Arabi said (3): It is possible that this was permissible in the law of Yusuf (Joseph), peace be upon him. Third: Allah's saying: {Then Satan made him forget the mention of his lord}. The pronoun in "made him forget" (ansahu) refers to...

(1) Ikmal al-Mu'allim 7/187. Qadi Iyad said after mentioning Ibn Sha'ban's statement: He mentioned a hadith regarding that, similar to what is in Muslim's book. End of quote. Ibn Sha'ban is Muhammad ibn al-Qasim ibn Sha'ban al-'Ammari al-Misri, Abu Ishaq, a Sheikh of the Malikis, a descendant of Ammar ibn Yasir. He was known as Ibn al-Qurti, referring to the selling of clover. He died in the year 355 AH. Al-Siyar 16/78. (2) Al-Mufhim 5/554, and what preceded in brackets is from it. (3) In Ahkam al-Quran 3/1077.

सूरह यूसुफ: आयत 42 354 ...कुरान के लिए उस शब्द के प्रयोग में। इस प्रकार, इस मामले में निषेध इसलिए था ताकि हम इन नामों को आदत न बना लें, जिससे जो अधिक उपयुक्त और बेहतर है उसे छोड़ दें। यह कहा गया है: एक आदमी का अपने दास के लिए "मेरा दास" (अब्दी) और "मेरी दासी" (अमती) कहना दो अर्थों को जोड़ता है: पहला: यह कि वास्तव में दासता केवल अल्लाह तआला के लिए है। अत; किसी व्यक्ति का अपने स्वामित्व वाले व्यक्ति से "मेरा दास" या "मेरी दासी" कहना उस पर बड़प्पन जताना है और उसे अपनी ओर उसी तरह से जोड़ना है जैसे अल्लाह तआला ने उन्हें अपनी ओर जोड़ा है; और यह जायज़ नहीं है। दूसरा: यह कि उस नामकरण से दास के मन में हीनता की भावना आती है, जो उसे अवज्ञा की ओर ले जाती है। इब्न शाबान ने "अल-ज़ाही" में कहा: मालिक को "मेरा दास" या "मेरी दासी" नहीं कहना चाहिए, और दास को "मेरा रब" या "मेरी रब्बा" (1) नहीं कहना चाहिए। इसे उसी आधार पर समझा गया है जिसका हमने उल्लेख किया है। कहा गया है: नबी ﷺ ने केवल इसलिए कहा: "दास को 'मेरा रब' नहीं कहना चाहिए, बल्कि 'मेरा मालिक' (सैय्यदी) कहना चाहिए"; क्योंकि 'अल-रब' सर्वसम्मति से अल्लाह तआला के नामों में से एक है। 'अल-सैय्यद' के संबंध में मतभेद था; क्या यह अल्लाह तआला के नामों में से एक है या नहीं? यदि हम कहें: यह अल्लाह के नामों में से नहीं है, तो अंतर स्पष्ट है, क्योंकि इसके उपयोग से कोई भ्रम या समस्या नहीं होती है। और यदि हम कहें: यह उनके नामों में से एक है, तो यह 'अल-रब' शब्द की तरह प्रसिद्ध या आम तौर पर उपयोग नहीं किया जाता है, इसलिए अंतर बना रहता है (2)। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): यह संभव है कि यूसुफ अलैहिस्सलाम की शरीयत में यह जायज़ रहा हो। तीसरा: अल्लाह का कथन: {फिर शैतान ने उसे उसके रब का ज़िक्र भुला दिया}। "भुला दिया" (अंसाहु) में सर्वनाम...

(1) इकमाल अल-मुअल्लिम 7/187। कादी अयाज़ ने इब्न शाबान के कथन का उल्लेख करने के बाद कहा: उन्होंने इसके बारे में एक हदीस का उल्लेख किया, जो मुस्लिम की किताब में मौजूद हदीस के समान है। समाप्त। इब्न शाबान मुहम्मद इब्न अल-कासिम इब्न शाबान अल-अम्मरी अल-मिस्री, अबू इशाक हैं, जो मलिकियों के शेख थे, अम्मार इब्न यासिर के वंशज थे। उन्हें इब्न अल-कुर्ती के नाम से जाना जाता था, जो तिपतिया घास की बिक्री से संबंधित है। उनकी मृत्यु वर्ष 355 हिजरी में हुई थी। अल-सियार 16/78। (2) अल-मुफिम 5/554, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है। (3) अहकाम अल-कुरान 3/1077 में।

سورہ یوسف: آیت 42 354 ...قرآن کے لیے اس لفظ کے استعمال میں۔ چنانچہ اس باب میں ممانعت کا محل یہ تھا کہ ہم ان ناموں کو عادت نہ بنا لیں، جس کے نتیجے میں اولیٰ اور احسن کو چھوڑ دیا جائے۔ اور یہ کہا گیا ہے: ایک شخص کا اپنے غلام کے لیے "میرا بندہ" (عبدی) اور "میری لونڈی" (امتی) کہنا دو معنوں کا مجموعہ ہے: ایک یہ کہ: حقیقت میں بندگی صرف اللہ تعالیٰ ہی کے لیے ہے، چنانچہ کسی شخص کا اپنے غلام سے "میرا بندہ" یا "میری لونڈی" کہنا اس پر بڑائی جتانا ہے اور اسے اپنی طرف اس طرح منسوب کرنا ہے جس طرح اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنی طرف منسوب کیا ہے؛ اور یہ جائز نہیں ہے۔ دوسرا یہ کہ: اس نام سے پکارے جانے کی وجہ سے غلام کے دل میں کمتری کا احساس پیدا ہوتا ہے، جو اسے نافرمانی پر آمادہ کرتا ہے۔ ابن شعبان نے "الزاہی" میں کہا: آقا کو "میرا بندہ" یا "میری لونڈی" نہیں کہنا چاہیے، اور غلام کو "میرا رب" یا "میری ربّہ" (1) نہیں کہنا چاہیے۔ یہ اسی پر محمول ہے جو ہم نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: نبی ﷺ نے صرف اس لیے فرمایا: "غلام کو 'میرا رب' نہیں کہنا چاہیے، بلکہ 'میرا سید' (آقا) کہنا چاہیے"؛ کیونکہ 'الرب' بالاتفاق اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک ہے۔ جبکہ 'السید' کے بارے میں اختلاف ہے کہ آیا یہ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ہے یا نہیں؟ اگر ہم کہیں کہ یہ اللہ کے ناموں میں سے نہیں ہے تو فرق واضح ہے، کیونکہ اس کے استعمال سے کوئی اشتباہ یا مشکل پیش نہیں آتی۔ اور اگر ہم کہیں کہ یہ اس کے ناموں میں سے ہے تو شہرت اور استعمال میں یہ لفظ 'الرب' کی طرح نہیں ہے، لہٰذا فرق حاصل ہو جاتا ہے (2)۔ اور ابن العربی (3) نے کہا: ممکن ہے کہ یہ یوسف علیہ السلام کی شریعت میں جائز رہا ہو۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَنسَهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ﴾ (پھر شیطان نے اسے اپنے رب کا ذکر بھلا دیا)۔ "فَأَنسَهُ" میں ضمیر...

(1) اکمال المعلم 187/7، اور قاضی عیاض نے ابن شعبان کا قول ذکر کرنے کے بعد کہا: انہوں نے اس سلسلے میں ایک حدیث ذکر کی ہے جو مسلم کی کتاب میں موجود حدیث کے مشابہ ہے۔ اھ ابن شعبان محمد بن القاسم بن شعبان العماری المصری، ابو اسحاق ہیں، جو مالکیہ کے شیخ تھے، عمار بن یاسر کی اولاد میں سے تھے۔ انہیں ابن القرطی کے نام سے جانا جاتا تھا، جو کرتب (ایک قسم کی گھاس) کی فروخت کی نسبت سے ہے۔ ان کی وفات سن 355ھ میں ہوئی۔ السیر 78/16۔ (2) المفہم 554/5، اور قوسین کے درمیان جو گزرا وہ اسی سے ہے۔ (3) احکام القرآن 1077/3 میں۔

Surah Yusuf: Verse 42 355

Two opinions:

One of them: That it refers back to Yusuf, peace be upon him, meaning: Satan made him forget the remembrance of Allah, the Mighty and Sublime. This is because when Yusuf said to the king's cupbearer—when he knew he would be saved and return to his former position with the king—: "Mention me to your master," he forgot at that time to complain to Allah and seek His help, and leaned towards seeking protection through a created being (1); thus he was punished with staying [in prison].

Abdul Aziz bin Umair al-Kindi (2) said: Gabriel entered upon the Prophet Yusuf, peace be upon him, in prison. Yusuf recognized him and said: O brother of warners! Why do I see you among the sinners?! Gabriel, peace be upon him, said: O Purest of the pure (3)! The Lord of the Worlds sends His peace to you and says: Were you not ashamed when you sought help from mortals?! By My Might, I will certainly keep you in prison for several years. He said: O Gabriel! Is He pleased with me? He said: Yes! He said: Then I do not mind the time (4).

It is narrated that Gabriel, peace be upon him, came to him and reproached him on behalf of Allah regarding that and his long imprisonment, and said to him: O Yusuf! Who saved you from being killed at the hands of your brothers?! He said: Allah Almighty. He said: Who brought you out of the well? He said: Allah Almighty. He said: Who protected you from immorality? He said: Allah Almighty. He said: Who turned away from you the plot of women? He said: Allah Almighty. He said: Then how did you trust a created being and leave your Lord without asking Him?! He said: O Lord, a word slipped from me, I ask You, O God of Abraham, Isaac, and the elder Jacob, peace be upon them, to have mercy on me. Gabriel said to him: Then your punishment is that you stay in prison for several years (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/247. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Sifat al-Safwa' 4/234 in the sixth level of the people of Sham, and he said: His origin is from Khorasan, but he lived in Damascus. (3) In (M): Son of the pure. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/163, mentioned by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis' p. 127, and al-Wahidi in 'al-Wasit' 2/614 without attribution. Mentioned by al-Baghawi 2/428 from al-Hasan. (5) Narrated by Ibn Abi Hatim 7/2149 - 2150 (11642) from Anas in a similar manner, and also mentioned in brief by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis' p. 127.

सूरह यूसुफ: आयत 42 355

दो मत:

उनमें से एक: कि यह यूसुफ अलैहिस्सलाम की ओर लौटता है, यानी: शैतान ने उन्हें अल्लाह अज़-व-जल् की याद भुला दी; और वह इसलिए कि जब यूसुफ ने राजा के साक़ी (पिलाने वाले) से कहा - जब उन्हें पता चला कि वह बच जाएगा और राजा के साथ अपनी पहली स्थिति में लौट जाएगा -: "अपने स्वामी के पास मेरा ज़िक्र करना," तो वह उस समय अल्लाह से शिकायत करना और उससे मदद माँगना भूल गए, और एक प्राणी (मखलूक) का सहारा लेने की ओर झुक गए (1); इसलिए उन्हें जेल में रहने की सज़ा दी गई।

अब्दुल अज़ीज़ बिन उमैर अल-किंदी (2) ने कहा: जिब्रील जेल में नबी यूसुफ अलैहिस्सलाम के पास आए, तो यूसुफ ने उन्हें पहचान लिया और कहा: ऐ डराने वालों के भाई! मैं तुम्हें गुनहगारों के बीच क्यों देख रहा हूँ?! जिब्रील अलैहिस्सलाम ने कहा: ऐ पाकों के पाक (3)! रब्बुल आलमीन तुम्हें सलाम कहता है और फरमाता है: क्या तुम्हें शर्म नहीं आई जब तुमने इंसानों से मदद माँगी?! मेरी इज़्ज़त की कसम, मैं तुम्हें ज़रूर कई साल जेल में रखूँगा। उन्होंने कहा: ऐ जिब्रील! क्या वह मुझसे खुश हैं? उन्होंने कहा: हाँ! उन्होंने कहा: तो मुझे अब किसी बात की परवाह नहीं (4)।

और वर्णित है कि जिब्रील अलैहिस्सलाम उनके पास आए और इस बारे में और उनकी लंबी क़ैद के बारे में अल्लाह तआला की ओर से उन्हें डांटा, और उनसे कहा: ऐ यूसुफ! तुम्हें तुम्हारे भाइयों के हाथों कत्ल होने से किसने बचाया?! उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने। उन्होंने कहा: तुम्हें कुएँ से किसने निकाला? उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने। उन्होंने कहा: तुम्हें व्यभिचार से किसने बचाया? उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने। उन्होंने कहा: औरतों की साज़िश को तुमसे किसने दूर किया? उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने। उन्होंने कहा: फिर तुमने एक मखलूक (प्राणी) पर कैसे भरोसा किया और अपने रब को छोड़ दिया और उससे नहीं मांगा?! उन्होंने कहा: ऐ मेरे रब, मेरे मुँह से एक बात निकल गई, मैं आपसे इब्राहीम, इसहाक और बुजुर्ग याकूब अलैहिमुस्सलाम के खुदा के वास्ते माँगता हूँ कि मुझ पर रहम फरमाएं। तो जिब्रील ने उनसे कहा: फिर तुम्हारी सज़ा यह है कि तुम कई साल जेल में रहो (5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/247। (2) इब्न अल-जौज़ी ने 'सिफत अल-सफ़वा' 4/234 में शाम के लोगों के छठे स्तर में इसका उल्लेख किया है, और कहा: उनकी जड़ खुरासान से है, लेकिन वह

दमिश्क में रहते थे। (3) (म) में: पाकों के बेटे। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/163, और अल-थलाबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 127 में इसका उल्लेख किया है, और अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 2/614 में बिना किसी श्रेय के। और अल-बग़वी ने अल-हसन से 2/428 में इसका उल्लेख किया है। (5) इब्न अबी हातिम 7/2149 - 2150 (11642) ने अनस से इसी तरह रिवायत की है, और अल-थलाबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 127 में भी इसे संक्षेप में इसी तरह ज़िक्र किया है।

سورہ یوسف: آیت ٤٢ ٣٥٥

دو اقوال:

پہلا: یہ کہ یہ یوسف علیہ السلام کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: شیطان نے انہیں اللہ عزوجل کا ذکر بھلا دیا؛ اور وہ اس لیے کہ جب یوسف نے بادشاہ کے ساقی سے کہا - جب انہیں معلوم ہوا کہ وہ بچ جائے گا اور بادشاہ کے پاس اپنی پہلی حالت پر لوٹ جائے گا -: "اپنے آقا کے پاس میرا ذکر کرنا،" تو وہ اس وقت اللہ سے شکوہ کرنے اور اس سے مدد مانگنے کو بھول گئے، اور ایک مخلوق کا سہارا لینے کی طرف مائل ہو گئے (١)؛ چنانچہ انہیں قید میں رہنے کی سزا دی گئی۔

عبدالعزیز بن عمیر الکندی (٢) نے کہا: جبریل علیہ السلام جیل میں نبی یوسف علیہ السلام کے پاس آئے، تو یوسف نے انہیں پہچان لیا اور کہا: اے خبردار کرنے والوں کے بھائی! میں آپ کو گنہگاروں کے درمیان کیوں دیکھ رہا ہوں؟! جبریل علیہ السلام نے کہا: اے پاکیزہ لوگوں میں سب سے زیادہ پاکیزہ (٣)! رب العالمین آپ کو سلام کہتا ہے اور فرماتا ہے: کیا آپ کو شرم نہ آئی جب آپ نے انسانوں سے فریاد کی؟! میری عزت کی قسم، میں آپ کو ضرور کئی سال قید میں رکھوں گا۔ انہوں نے کہا: اے جبریل! کیا وہ مجھ سے راضی ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں! انہوں نے کہا: تو مجھے اب اس وقت کی کوئی پروا نہیں (٤)۔

اور مروی ہے کہ جبریل علیہ السلام ان کے پاس آئے اور اس بارے میں اور ان کی طویل قید کے بارے میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان پر عتاب کیا، اور ان سے کہا: اے یوسف! آپ کو آپ کے بھائیوں کے ہاتھوں قتل سے کس نے بچایا؟! انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے، انہوں نے کہا: آپ کو کنویں سے کس نے نکالا؟ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے، انہوں نے کہا: آپ کو بدکاری سے کس نے بچایا؟ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے، انہوں نے کہا: عورتوں کی سازش کو آپ سے کس نے پھیرا؟

انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے، انہوں نے کہا: پھر آپ نے مخلوق پر کیسے بھروسہ کیا اور اپنے رب کو چھوڑ دیا اور اس سے نہ مانگا؟! انہوں نے کہا: اے رب، مجھ سے ایک بات لغزش کے طور پر نکل گئی، میں تجھ سے اے ابراہیم، اسحاق اور بزرگ یعقوب علیہم السلام کے معبود، سوال کرتا ہوں کہ مجھ پر رحم فرما؛ تو جبریل نے ان سے کہا: پھر آپ کی سزا یہ ہے کہ آپ کئی سال قید میں رہیں (۵)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲٤۷ ۔ (۲) ابن الجوزی نے صفت الصفوة ٤/ ۲۳٤ میں اہل شام کے چھٹے طبقے میں ان کا ذکر کیا ہے، اور کہا: ان کی اصل خراسان سے ہے، لیکن وہ دمشق میں مقیم تھے۔ (۳) (م) میں: پاک لوگوں کے بیٹے۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۱٦۳، اور الثعلبی نے عرائس المجالس ص ۱۲۷ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور الواحدی نے الوسیط ۲/ ٦۱٤ میں بغیر کسی نسبت کے۔ اور البغوی نے ۲/ ٤۲۸ میں اسے الحسن سے نقل کیا ہے۔ (۵) ابن ابی حاتم ۷ / ۲۱٤۹ ۔ ۲۱۵۰ (۱۱٦٤۲) نے انس سے اسی طرح کی روایت کی ہے، اور الثعلبی نے بھی عرائس المجالس ص ۱۲۷ میں اسے مختصراً اسی طرح ذکر کیا ہے۔

356 Surah Yusuf: Verse 42

Abu Salamah narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "May Allah have mercy on Joseph. Had it not been for the words he spoke: {Mention me to your lord}, he would not have remained in prison for several years." (1)

Ibn Abbas said: Joseph was punished with a long imprisonment of several years when he said to the one of the two who was saved: {Mention me to your lord}. Had Joseph remembered his Lord, He would have delivered him. (2)

Ismail bin Ibrahim narrated from Yunus, from Al-Hasan, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Had it not been for Joseph's words—meaning his saying: {Mention me to your lord}—he would not have stayed in prison as long as he did." He said: Then Al-Hasan would weep and say: "When a matter befalls us, we complain to people." (3)

It was said: The pronoun "him" (in "Satan made him forget") refers to the one who was saved, so he is the forgetful one. That is: Satan made the cupbearer forget to mention Joseph to his master. There is an omission here, meaning: Satan made him forget to mention him to his master. (4) Some scholars preferred this view, saying: If Satan had not made Joseph forget the remembrance of Allah, he would not have deserved the punishment of staying in prison, since the forgetful person is not held accountable.

Those who held the first view replied: Forgetfulness can mean abandonment; so when he abandoned the remembrance of Allah and Satan called him to that, he was punished.

The proponents of the second view refuted them with the Almighty's saying: {And the one of the two who was saved and remembered after a time said...} [Yusuf: 45]. This indicates that the forgetful one was the cupbearer, not Joseph, along with the Almighty's saying: {Indeed, My servants - no authority will you have over them} [Al-Hijr: 42]. So how can it be correct to attribute his forgetfulness to Satan, when he has no authority over the Prophets?!

It was said: As for forgetfulness, Prophets are not infallible regarding it except in one respect, which is conveying news from Allah.

(1) Narrated by Ibn Hibban (6206) and Ibn Abi Hatim 7/2148 (11634). (2) Al-Nukat wal-Uyun 3/40, and narrated by Ibn Abi Hatim 7/2150 (11643) without his saying: "Had Joseph remembered his Lord, He would have delivered him." (3) Narrated by Ahmad in Al-Zuhd p. 103, and Al-Tabari 13/173. (4) Tafsir al-Baghawi 2/428.

३५६ सूरह युसूफ: आयत ४२

अबू सलमा ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह युसूफ पर रहम करे, अगर वह शब्द न होते जो उन्होंने कहे थे: {अपने रब (स्वामी) के पास मेरा जिक्र करना}, तो वह जेल में कई साल और न रहते।" (१)

इब्न अब्बास ने कहा: युसूफ को कई साल की लंबी जेल की सजा दी गई जब उन्होंने उन दोनों में से बचने वाले से कहा: {अपने रब के पास मेरा जिक्र करना}। और अगर युसूफ ने अपने रब को याद किया होता, तो वह उन्हें रिहा कर देता। (२)

इस्माइल बिन इब्राहिम ने यूनुस से, उन्होंने हसन से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अगर युसूफ के शब्द न होते—यानी उनका यह कहना: {अपने रब के पास मेरा जिक्र करना}—तो वह जेल में उतना समय न बिताते जितना उन्होंने बिताया।" उन्होंने कहा: फिर अल-हसन रोने लगते और कहते: "जब हम पर कोई मामला आता है, तो हम लोगों से शिकायत करते हैं।" (३)

कहा गया है: सर्वनाम 'उसे' (शैतान ने उसे भुला दिया में) बचने वाले की ओर इशारा करता है, तो वही भूलने वाला है, यानी: शैतान ने साकी (पिलाने वाले) को अपने मालिक से युसूफ का जिक्र करना भुला दिया। इसमें विलोप है, यानी: शैतान ने उसे अपने मालिक के पास उनका जिक्र करना भुला दिया। (४) कुछ विद्वानों ने इस मत को प्राथमिकता दी और कहा: यदि शैतान ने युसूफ को अल्लाह की याद नहीं भुलाई होती, तो वह जेल में रहने की सजा के पात्र नहीं होते; क्योंकि भूलने वाले की पकड़ नहीं होती।

पहले मत के लोगों ने उत्तर दिया: भूलने का अर्थ त्यागना भी हो सकता है, इसलिए जब उन्होंने अल्लाह की याद को छोड़ दिया और शैतान ने उन्हें इसकी ओर बुलाया, तो उन्हें सजा दी गई।

दूसरे मत के लोगों ने उन्हें अल्लाह के इस फरमान से जवाब दिया: {और उन दोनों में से जो बच गया था उसने कहा और एक मुद्दत के बाद उसे याद आया...} [युसूफ: ४५], तो यह इस बात का प्रमाण है कि भूलने वाला साकी था न कि युसूफ, साथ ही अल्लाह के इस फरमान के साथ: {बेशक मेरे बंदों पर तेरा कोई ज़ोर नहीं} [अल-हिज्र: ४२], तो उनके भूलने को शैतान की ओर जोड़ना कैसे सही हो सकता है, जबकि उसका नबियों पर कोई अधिकार नहीं है?!

कहा गया: जहाँ तक भूलने की बात है, नबियों को इससे कोई मासूमियत (पवित्रता) प्राप्त नहीं है सिवाय एक मामले में, और वह है अल्लाह की ओर से खबर देना।

---

(१) इसे इब्न हिब्बान (६२०६) और इब्न अबी हातिम ७/२१४८ (११६३४) ने निकाला है। (२) अन-नुकात वल-उयून ३/४०, और इसे इब्न अबी हातिम ७/२१५० (११६४३) ने निकाला है बिना उनके इस कथन के "और अगर युसूफ ने अपने रब को याद किया होता, तो वह उन्हें रिहा कर देता।" (३) इसे अहमद ने अल-जुहद पृष्ठ १०३ और अल-तबरी १३/१७३ में निकाला है। (४) तफसीर अल-बगवी २/४२८।

۳۵۶ سورہ یوسف: آیت ۴۲

ابو سلمہ نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ یوسف پر رحم فرمائے، اگر وہ لفظ نہ ہوتے جو انہوں نے کہے تھے: ﴿اذْكُرْنِي عِندَ رَبِّكَ﴾ (اپنے رب کے پاس میرا ذکر کرنا)، تو وہ کئی سال قید خانے میں نہ ٹھہرتے" (۱)۔

ابن عباس نے فرمایا: یوسف علیہ السلام کو کئی سال کی طویل قید کی سزا دی گئی جب انہوں نے ان دونوں میں سے نجات پانے والے سے کہا: ﴿اذْكُرْنِي عِندَ رَبِّكَ﴾، اور اگر یوسف اپنے رب کو یاد کرتے تو وہ انہیں رہا کر دیتا (۲)۔

اسماعیل بن ابراہیم نے یونس سے، انہوں نے حسن سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر یوسف کا قول نہ ہوتا—یعنی ان کا یہ کہنا: ﴿اذْكُرْنِي عِندَ رَبِّكَ﴾—تو وہ قید خانے میں اتنا عرصہ نہ ٹھہرتے جتنا وہ ٹھہرے"۔ انہوں نے کہا: پھر حسن رو پڑتے اور کہتے: "ہم پر جب کوئی معاملہ نازل ہوتا ہے تو ہم لوگوں سے شکایت کرتے ہیں" (۳)۔

اور کہا گیا ہے کہ: ضمیر 'اسے' (شیطان نے اسے بھلا دیا میں) نجات پانے والے کی طرف لوٹتی ہے، پس وہی بھولنے والا ہے، یعنی: شیطان نے ساقی کو اپنے آقا سے یوسف کا ذکر کرنا بھلا دیا۔ اور اس میں حذف ہے، یعنی: شیطان نے اسے اپنے آقا کے سامنے ان کا ذکر کرنا بھلا دیا (۴)۔ بعض علماء نے اسی قول کو ترجیح دی ہے اور کہا: اگر شیطان نے یوسف کو اللہ کا ذکر نہ بھلایا ہوتا تو وہ قید میں ٹھہرنے کی سزا کے مستحق نہ ہوتے؛ کیونکہ بھولنے والے کا مواخذہ نہیں ہوتا۔

پہلے قول والوں نے جواب دیا کہ: بھولنا ترک کرنے کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، پس جب انہوں نے اللہ کا ذکر ترک کر دیا اور شیطان نے انہیں اس کی طرف بلایا تو انہیں سزا دی گئی۔

دوسرے قول والوں نے ان پر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے رد کیا: ﴿وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ﴾ [یوسف: ۴۵] (اور ان دونوں میں سے جو بچ گیا تھا اس نے کہا اور ایک مدت کے بعد اسے یاد آیا...)، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ بھولنے والا ساقی تھا نہ کہ یوسف، اس کے ساتھ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد بھی ہے: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ﴾ [الحجر: ۴۲] (بے شک میرے بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں)، تو ان کے بھولنے کو شیطان کی طرف منسوب کرنا کیسے درست ہو سکتا ہے، جبکہ انبیاء پر اس کا کوئی غلبہ نہیں ہے؟!

کہا گیا: جہاں تک بھولنے کا تعلق ہے، تو انبیاء کو اس سے کوئی عصمت حاصل نہیں ہے سوائے ایک صورت کے، اور وہ ہے اللہ کی طرف سے خبر دینا۔

---

(۱) اسے ابن حبان (۶۲۰۶) اور ابن ابی حاتم ۷/ ۲۱۴۸ (۱۱۶۳۴) نے روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۴۰، اور اسے ابن ابی حاتم ۷/ ۲۱۵۰ (۱۱۶۴۳) نے روایت کیا ہے، بغیر اس قول کے: "اور اگر یوسف اپنے رب کو یاد کرتے تو وہ انہیں رہا کر دیتا"۔ (۳) اسے احمد نے الزہد ص ۱۰۳ اور طبری نے ۱۳/ ۱۷۳ میں روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۲/ ۴۲۸۔

...Almighty in what they convey, for they are infallible in that. And if forgetfulness occurs from them where it is permissible to occur, it is attributed to the Devil absolutely. That only happens in what God has informed about them [or what they inform about themselves], and that is not permissible for us to attribute to them (1). He (Peace be upon him) said: "Adam forgot, so his offspring forgot." And he said: "I am only a human being; I forget just as you forget." And this has been mentioned before (2).

Fourth: His saying, the Almighty: {So he remained in prison for several [bid'i] years}. The word 'bid'i' refers to a portion of time over which there is disagreement. Yaqub said on the authority of Abu Zaid: It is said 'bad'i' and 'bid'i', with the opening (fatha) or breaking (kasra) of the letter 'Ba' (3). Most of them said: It is not said 'bid'u and a hundred', but rather it is up to ninety (4).

Al-Harawi said: The Arabs use 'bid'i' for what is between three and nine. 'Bad'u' and 'bid'ah' are the same, and their meaning is: a portion of a number.

It was narrated from Abu Ubaidah that he said (5): 'Bid'i' is what is less than half a decade. He means between one and four, and this is nothing.

In the Hadith, the Messenger of God (Peace be upon him) said to Abu Bakr al-Siddiq (may God be pleased with him): "And how much is 'bid'i'?" He said: Between three and seven. So he said: "Go and increase the stake [khatar]" (6).

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1076 - 1077, and what preceded in brackets is from it. (2) The first Hadith preceded in 1/293 - 294, and the second Hadith in 8/421. (3) Similar to it is in Islah al-Mantiq p. 36, and Tahdhib al-Lughah 1/488. (4) It is in Tafsir al-Tabari in a similar way 13/177. (5) The fixed text is from (Zah), and in others: Abu Ubaidah narrated that he said, and see Tahdhib al-Lughah 1/488, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/247. (6) Al-khatar: What is placed in competition and betting, so whoever wins takes it. Tahdhib al-Lughah 7/224. The Messenger of God (Peace be upon him) said that to Abu Bakr (may God be pleased with him) when he bet with the polytheists on the victory of the Romans over the Persians. It was recorded by al-Tabari 18/455-456 from the Hadith of Ibn Mas'ud (may God be pleased with him) with the wording: "Go and increase their number and add sixty." It was also recorded by Ibn Abi Hatim as in Tafsir Ibn Kathir at the interpretation of the first verses of Surah al-Rum from the Hadith of al-Bara' bin 'Azib (may God be pleased with him) with the

wording: "Confront them and make the stake great...". It was recorded in a similar way by Ahmad (2495), at-Tirmidhi (3191) and (3193), and an-Nasa'i in al-Kubra (11325) from the Hadith of Ibn 'Abbas (may God be pleased with both of them). At-Tirmidhi said: Hasan Gharib. And it was recorded in a similar way =

सूरह यूसुफ: आयत 42 | 357

...सर्वशक्तिमान जो वे पहुँचाते हैं, क्योंकि वे उसमें अचूक (मासूम) हैं। और यदि उनसे विस्मृति होती है जहाँ उसका होना जायज़ है; तो उसे पूर्णतः शैतान की ओर जिम्मेदार ठहराया जाता है। और वह केवल उसी में होता है जिसके बारे में अल्लाह ने उनके बारे में सूचित किया है [या जो वे अपने बारे में बताते हैं], और हमारे लिए उनके बारे में ऐसा करना जायज़ नहीं है (1); उन्होंने (उन पर शांति हो) कहा: "आदम भूल गए, तो उनकी संताने भी भूल गईं।" और उन्होंने कहा: "मैं केवल एक इंसान हूँ; मैं वैसे ही भूलता हूँ जैसे तुम भूलते हो।" और यह पहले बताया जा चुका है (2)।

चौथा: उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {अतः वह कई [बिद'इ] वर्षों तक जेल में रहा}। शब्द 'बिद'इ' समय के एक हिस्से को संदर्भित करता है जिस पर असहमति है। याकूब ने अबू ज़ैद के अधिकार पर कहा: 'बद'इ' और 'बिद'इ' कहा जाता है, अक्षर 'बा' के खोलने (फत्हा) या तोड़ने (कसरा) के साथ (3)। उनमें से अधिकांश ने कहा: 'बिद'उ और सौ' नहीं कहा जाता है, बल्कि यह केवल नब्बे तक है (4)।

अल-हरवी ने कहा: अरब 'बिद'इ' का उपयोग तीन और नौ के बीच के लिए करते हैं। 'बद'उ' और 'बिद'अह' एक ही हैं, और उनका अर्थ है: संख्या का एक हिस्सा।

अबू उबैदा से रिवायत है कि उन्होंने कहा (5): 'बिद'इ' वह है जो एक दशक के आधे से कम हो। उनका मतलब एक से चार के बीच है, और यह कुछ भी नहीं है।

हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने अबू बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से कहा: "और 'बिद'इ' कितना है?" उन्होंने कहा: तीन और सात के बीच। तो उन्होंने कहा: "जाओ और दांव [खतर] बढ़ाओ" (6)।

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1076 - 1077, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। (2) पहली हदीस 1/293 - 294 में पहले आई है, और दूसरी हदीस 8/421 में। (3) इसके समान इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 36 में है, और तहज़ीब अल-लुगह 1/488 में। (4) यह तफ़सीर अल-तबरी में इसी तरह है 13/177। (5) स्थिर पाठ (ज़ाह) से है, और अन्य में: अबू उबैदा ने रिवायत की कि उन्होंने कहा, और तहज़ीब अल-लुगह 1/488, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/247 देखें। (6) अल-खतर: जो संघर्ष और दांव में लगाया जाता है, जो जीतता है वह उसे ले लेता है। तहज़ीब अल-लुगह 7/224। अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से यह तब

कहा था जब उन्होंने रोमियों की फारसियों पर जीत पर बहुदेववादियों के साथ दांव लगाया था। इसे अल-तबरी 18/455-456 ने इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इन शब्दों के साथ निकाला है: "जाओ और उनकी संख्या बढ़ाओ और साठ और जोड़ो।" इसे इब्न अबी हातिम ने भी निकाला है जैसा कि तफ़सीर इब्न कसीर में सूरह अल-रूम की पहली आयतों की व्याख्या में अल-बड़ा बिन आज़िब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इन शब्दों के साथ है: "उनका सामना करो और दांव बड़ा करो..."। इसे अहमद (2495), अल-तिरमिज़ी (3191) और (3193), और अन-नसाई ने अल-कुबरा (11325) में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: हसन ग़रीब। और इसे इसी तरह निकाला गया =

...تعالیٰ اس میں جو وہ پہنچاتے ہیں، کیونکہ وہ اس میں معصوم ہوتے ہیں، اور اگر ان سے بھول چوک ہو جائے جہاں اس کا وقوع جائز ہے؛ تو اس کی نسبت علی الاطلاق شیطان کی طرف کی جاتی ہے، اور وہ صرف اسی میں ہوتا ہے جس کی اللہ نے ان کے بارے میں خبر دی ہے [یا وہ اپنے بارے میں بتاتے ہیں]، اور ہمارے لیے ان کے بارے میں ایسا کرنا جائز نہیں ہے(١)؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "آدم بھول گئے، تو ان کی اولاد بھی بھول گئی"۔ اور فرمایا: "میں بھی انسان ہوں، اسی طرح بھولتا ہوں جیسے تم بھولتے ہو"۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٢)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ﴾ بضع: زمانے کا ایک ٹکڑا ہے جس میں اختلاف ہے؛ یعقوب نے ابو زید سے نقل کیا: بَضْع اور بِضْع کہا جاتا ہے، با کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ(٣)، ان میں سے اکثر نے کہا: بضع اور سو (بضع ومئة) نہیں کہا جاتا، بلکہ یہ نوے تک ہے(٤)۔

اور ہروی نے کہا: عرب بضع کا استعمال تین سے نو کے درمیان کے لیے کرتے ہیں۔ بضع اور بضعہ ایک ہی ہیں، اور ان کا معنی ہے: عدد کا ایک ٹکڑا۔

اور ابو عبیدہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا(٥): بضع دہائی کے آدھے سے کم کو کہتے ہیں۔ ان کی مراد ایک سے چار کے درمیان ہے، اور یہ کوئی چیز نہیں۔

اور حدیث میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ابوبکر صدیق ؓ سے فرمایا: "اور بضع کتنا ہے؟" انہوں نے کہا: تین سے سات کے درمیان، تو آپ نے فرمایا: "جاؤ اور شرط (خطر) بڑھا دو"(٦)۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٠٧٦ - ١٠٧٧، اور قوسین میں جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٢) پہلی حدیث ١/ ٢٩٣ - ٢٩٤ میں گزر چکی ہے، اور دوسری حدیث ٨/ ٤٢١ میں۔ (٣) اسی طرح اصلاح المنطق ص ٣٦، اور تہذیب اللغہ ١/ ٤٨٨ میں ہے۔ (٤) یہ تفسیر طبری میں اسی طرح ہے ١٣/ ١٧٧۔ (٥) (ظ) میں اسی طرح ثابت ہے، اور دوسروں میں: ابو عبیدہ نے حکایت کی کہ انہوں نے کہا، اور تہذیب اللغہ ١/ ٤٨٨، اور المحرر الوجیز ٣/ ٢٤٧ دیکھیں۔ (٦) الخطر: وہ چیز جو مقابلے اور شرط میں رکھی جائے، جو جیت جائے وہ اسے لے لے۔ تہذیب اللغہ ٧/ ٢٢٤۔ اور رسول اللہ ﷺ نے یہ بات ابوبکر ؓ سے اس وقت کہی تھی جب انہوں نے مشرکین سے رومیوں کے فارسیوں پر غالب آنے پر شرط لگائی تھی۔ اور اسے طبری نے ١٨/ ٤٥٥-٤٥٦ میں ابن مسعود ؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "جاؤ اور ان کی تعداد بڑھاؤ اور ساٹھ کا اضافہ کرو" اور ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا ہے جیسا کہ تفسیر ابن کثیر میں سورہ روم کی ابتدائی آیات کی تفسیر میں براء بن عازب ؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے साथ ہے: "ان کے سامنے پیش کرو اور خطرہ (شرط) کو بڑا کرو..."۔ اور اسے احمد (٢٤٩٥)، ترمذی (٣١٩١) اور (٣١٩٣)، اور نسائی نے الکبریٰ (١١٣٢٥) میں ابن عباس ؓ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حسن غریب۔ اور اسے اسی طرح روایت کیا گیا ہے =

358 Surah Yusuf: Verse 42

And according to most of the commentators, "bid'u" (a few) means seven; related by Al-Thalabi (1). Al-Mawardi said: It is the saying of Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) and Qutrub.

Mujahid said: From three to nine. And Al-Asma'i said it. Ibn Abbas: From three to ten (2). Al-Zajjaj related that it is between three and five. Al-Farra' said: "Bid'u" is mentioned only with ten, twenty, up to ninety, and it is not mentioned after one hundred (3).

There are three opinions regarding the duration of Yusuf's imprisonment: First: Seven years; stated by Ibn Jurayj, Qatadah, and Wahb bin Munabbih; Wahb said: Job (Ayyub) stayed in affliction for seven years, and Yusuf stayed in prison for seven years. Second: Twelve years; stated by Ibn Abbas. Third: Fourteen years; stated by Al-Dahhak (4).

Muqatil narrated from Mujahid, from Ibn Abbas, who said: Yusuf remained in prison for five and a few (bid'u) years. Its derivation is from "bad'atu al-shay'", meaning: I cut it, so it is a piece of the number. Thus, Allah punished Yusuf by imprisoning him for seven years, or nine years after the five that had passed. So "bid'u" is the duration of the punishment, not the entire duration of the imprisonment (5).

= Also narrated by Al-Tirmidhi (3194) from the hadith of Tayyar bin Mukram al-Aslami, and he said: It is a sound (sahih), good (hasan), rare (gharib) hadith. None of these narrations mention that "bid'u" is from three to seven; rather, it appears in some of them as being from three to nine, and in some as being less than ten. Similarly, Ibn Atiyyah used it as evidence in Al-Muharrar al-Wajiz 3/247 that "bid'u" is from three to nine. (1) In 'Ara'is al-Majalis p. 127, and similarly related by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/614, and Al-Baghawi 2/428. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/40, and the saying of Mujahid was recorded by Al-Tabari 13/176, and he narrated from Ibn Abbas that "bid'u" is what is less than ten, and similarly mentioned by Al-Baghawi 2/428. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/40, and Al-Zajjaj's words in his Ma'ani 3/112, where he preferred the saying of Mujahid and Al-Asma'i. (4) Al-Mawardi mentioned these sayings in Al-Nukat wa'l-Uyun 3/40-41, except for the saying of Wahb bin Munabbih, and the documentation of his report will follow. (5) Al-Thalabi mentioned it in 'Ara'is al-Majalis p. 127, similar to what was narrated from Al-Kalbi.

358 सूरह यूसुफ: आयत 42

और अधिकांश टिप्पणीकारों के अनुसार, "बिदअ" (कुछ) का अर्थ सात है; यह अल-थलबी (1) द्वारा उद्धृत किया गया है। अल-मावर्दी ने कहा: यह अबू बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) और कुत्रुब का कहना है।

मुजाहिद ने कहा: तीन से नौ तक। और अल-असमी ने भी यही कहा। इब्न अब्बास: तीन से दस तक (2)। अल-ज़ज्जाज ने बताया कि यह तीन और पांच के बीच है। अल-फ़र्रा ने कहा: "बिदअ" का उल्लेख केवल दस, बीस से नब्बे के साथ किया जाता है, और सौ के बाद इसका उल्लेख नहीं किया जाता है (3)।

यूसुफ के जेल में रहने की अवधि के संबंध में तीन मत हैं: पहला: सात साल; यह इब्न जुरैज, कतादा और वहब बिन मुनाबिह ने कहा है; वहब ने कहा: अय्यूब (अय्यूब) सात साल तक विपत्ति में रहे, और यूसुफ सात साल तक जेल में रहे। दूसरा: बारह साल; यह इब्न अब्बास ने कहा। तीसरा: चौदह साल; यह अल-दह्हाक (4) ने कहा।

मुकातिल ने मुजाहिद के माध्यम से, इब्न अब्बास से वर्णन किया, जिन्होंने कहा: यूसुफ जेल में पांच और कुछ (बिदअ) साल रहे। इसकी व्युत्पत्ति "बदअतु अल-शय" से हुई है, जिसका अर्थ है: मैंने इसे काटा, इसलिए यह संख्या का एक टुकड़ा है। इस प्रकार, अल्लाह ने यूसुफ को पांच साल बीत जाने के बाद सात साल या नौ साल के लिए कैद करके दंडित किया। अतः"बिदअ" सजा की अवधि है, न कि पूरी कैद की अवधि (5)।

= अल-तिर्मिज़ी (3194) ने तैयार बिन मुकरम अल-अस्लमी की हदीस से भी उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह एक सही (सहीह), अच्छी (हसन), दुर्लभ (गरीब) हदीस है। इनमें से किसी भी वर्णन में यह नहीं कहा गया है कि "बिदअ" तीन से सात तक है; बल्कि, उनमें से कुछ में यह तीन से नौ के रूप में आता है, और कुछ में दस से कम के रूप में। इसी तरह, इब्न अत्तियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/247 में इसे इस प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया कि "बिदअ" तीन से नौ तक है। (1) अराइस अल-मजालिस पृ. 127 में, और इसी तरह अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/614 में, और अल-बघवी 2/428 में उद्धृत किया गया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/40, और मुजाहिद के कथन को अल-तबरी 13/176 द्वारा निकाला गया था, और उन्होंने इब्न अब्बास से वर्णन किया कि "बिदअ" दस से कम है, और इसी तरह अल-बघवी 2/428 द्वारा इसका उल्लेख किया गया है। (3)

अल-नुकात वल-उयून 3/40, और उनके मानी 3/112 में अल-ज़ज्जाज के शब्द, जहाँ उन्होंने मुजाहिद और अल-असमी के कथन को प्राथमिकता दी। (4) अल-मावर्दी ने वहब बिन मुनाबिह के कथन को छोड़कर अल-नुकात वल-उयून 3/40-41 में इन कथनों का उल्लेख किया है, और उनकी रिपोर्ट का स्रोत बाद में आएगा। (5) अल-थलबी ने अराइस अल-मजालिस पृ. 127 में अल-कल्बी से वर्णित इसी तरह का उल्लेख किया है।

358 سورہ یوسف: آیت 42

اور اسی پر اکثر مفسرین کا اتفاق ہے کہ "بضع" (کچھ) سے مراد سات ہے؛ اسے ثعلبی (1) نے بیان کیا ہے۔ ماوردی کہتے ہیں: یہ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ اور قطرب کا قول ہے۔

مجاہد نے کہا: تین سے نو تک۔ اور اصمعی نے بھی یہی کہا۔ ابن عباس: تین سے دس تک (2)۔ زجاج نے نقل کیا ہے کہ یہ تین سے پانچ کے درمیان ہے۔ فراء نے کہا: "بضع" کا ذکر صرف دس، بیس سے نوے تک کے ساتھ ہوتا ہے، اور سو کے بعد اس کا ذکر نہیں کیا جاتا (3)۔

یوسف علیہ السلام کے جیل میں رہنے کی مدت کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا: سات سال؛ یہ قول ابن جریج، قتادہ اور وہب بن منبہ کا ہے۔ وہب نے کہا: ایوب علیہ السلام سات سال تک آزمائش میں رہے، اور یوسف علیہ السلام سات سال جیل میں رہے۔ دوسرا: بارہ سال؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ تیسرا: چودہ سال؛ یہ ضحاک (4) نے کہا ہے۔

مقاتل نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: یوسف جیل میں پانچ اور کچھ (بضع) سال رہے۔ اس کا مادہ "بضعت الشيء" ہے، یعنی: میں نے اسے کاٹ دیا، پس یہ عدد کا ایک ٹکڑا ہے۔ چنانچہ اللہ نے یوسف کو سزا دی کہ وہ گزرے ہوئے پانچ سالوں کے بعد سات سال یا نو سال قید رہے۔ پس "بضع" سزا کی مدت ہے، نہ کہ پوری قید کی مدت (5)۔

= ترمذی (3194) نے طیار بن مکرم اسلمی کی حدیث سے بھی روایت کی ہے، اور کہا: یہ صحیح حسن غریب ہے۔ ان میں سے کسی بھی روایت میں یہ نہیں آیا کہ "بضع" تین سے سات تک ہے، بلکہ ان میں سے بعض میں یہ آیا ہے کہ یہ تین سے نو تک ہے، اور بعض میں دس سے کم۔ اسی طرح ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/247 میں اس سے استدلال کیا ہے کہ "بضع" تین سے

نو تک ہے۔ (1) عرائس المجالس ص 127 میں، اور اسی طرح واحدی نے الوسیط 2/614 میں، اور بغوی نے 2/428 میں نقل کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 3/40، اور مجاہد کے قول کو طبری 13/176 نے روایت کیا ہے، اور ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ "بضع" دس سے کم ہے، اور اسی طرح بغوی 2/428 نے اسے ذکر کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 3/40، اور زجاج کا کلام اپنے معانی 3/112 میں، جہاں انہوں نے مجاہد اور اصمعی کے قول کو ترجیح دی ہے۔ (4) ماوردی نے ان اقوال کو النکت والعیون 3/40-41 میں ذکر کیا ہے، سوائے وہب بن منبہ کے قول کے، اور ان کی روایت کی تخریج آگے آئے گی۔ (5) ثعلبی نے عرائس المجالس ص 127 میں کلبی سے اس کی مانند ذکر کیا ہے۔

Wahb ibn Munabbih said: Joseph was imprisoned for seven years, Job stayed in affliction for seven years, and Nebuchadnezzar was punished by metamorphosis for seven years (1). Abdullah ibn Rashid al-Basri (2) related from Sa'id ibn Abi Arubah: "Al-Bid'u" (a few) is between five and twelve years.

Fifth: This verse is evidence of the permissibility of holding on to causes (means) even if certainty is attained, for affairs are in the hands of their Causer, but He made them a chain and connected some to others. Moving them is a Sunnah (way), and relying on the Ultimate End is certainty. What indicates the permissibility of this is attributing the forgetfulness that occurred to Satan, as happened to Moses in meeting Al-Khidr; and this is clear, so reflect on it (3).

The Almighty's saying: {And [then] the king said, "Indeed, I have seen [in a dream] seven fat cows being eaten by seven lean [ones], and seven green spikes [of grain] and others [that were] dry. O eminent ones, explain to me my vision, if you should interpret visions." (43)}

The Almighty's saying: {And the king said, "Indeed, I have seen seven fat cows..."} When the relief for Joseph (peace be upon him) approached, the king had his dream. Then Gabriel descended, greeted Joseph, gave him glad tidings of relief, and said: Indeed, Allah is bringing you out of your prison and establishing you in the land; its kings will submit to you, its tyrants will obey you, and He will give you the highest word over your brothers. This is because of a dream the king saw, which was such and such, and its interpretation is thus and so. He did not remain in prison much longer after the king saw the dream before he was released. Thus, Allah made the dream at first a trial and hardship for Joseph, and made it at the end glad tidings and mercy.

That is because the great king, Al-Rayyan ibn Al-Walid, saw in his sleep as if seven fat cows came out of a dry river, followed by seven lean ones - meaning emaciated - and the lean ones approached...

(1) Narrated by Abd al-Razzaq 1/323, and al-Tabari 13/175. It appears in Abd al-Razzaq: "Nebuchadnezzar was punished by being changed among the wild beasts for seven years," and similar in al-Tabari except that he said "wanders" instead of "changed." (2) We did not find his biography. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1077.

वहब इब्न मुनब्बिह ने कहा: यूसुफ़ को सात साल तक कैद में रखा गया, अय्यूब सात साल तक विपत्ति में रहे, और नेबुचदनेज़र (बख्तनसर) को सात साल तक कायापलट (मस्ख) के माध्यम से दंडित किया गया (1)। अब्दुल्लाह इब्न राशिद अल-बसरी (2) ने सईद इब्न अबी अरुबा से रिवायत की: "अल-बिदउ" (कुछ) पांच से बारह साल के बीच है।

पांचवीं बात: यह आयत कारणों (साधनों) पर निर्भर रहने की अनुमेयता का प्रमाण है, भले ही पूर्ण विश्वास प्राप्त हो, क्योंकि मामले उनके कारण (अल्लाह) के हाथ में हैं, लेकिन उसने उन्हें एक श्रृंखला बनाया है, और कुछ को दूसरों से जोड़ा है। उन्हें संचालित करना एक सुन्नत (रीति) है, और अंतिम परिणाम पर भरोसा करना विश्वास (यक़ीन) है। इसकी अनुमेयता का प्रमाण यह है कि भूल को शैतान की ओर जिम्मेदार ठहराया गया है, जैसा कि मूसा के साथ अल-खिज़्र से मिलने में हुआ था; और यह स्पष्ट है, इसलिए इस पर विचार करें (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और राजा ने कहा, "मैंने [सपनों में] सात मोटी गायों को देखा है जिन्हें सात दुबली [गायें] खा रही हैं, और अनाज की सात हरी बालियाँ और कुछ सूखी बालियाँ। हे दरबारियो! मुझे मेरे स्वप्न के बारे में बताओ, यदि तुम स्वप्न का अर्थ बता सकते हो।" (43)}

अल्लाह तआला का कथन: {और राजा ने कहा, "मैंने सात मोटी गायों को देखा है..."} जब यूसुफ़ (उन पर शांति हो) की मुक्ति का समय आया, तो राजा ने अपना स्वप्न देखा। फिर जिब्रील उतरे, यूसुफ़ को सलाम किया, और उन्हें मुक्ति की खुशखबरी दी और कहा: वास्तव में, अल्लाह तुम्हें तुम्हारी कैद से बाहर निकाल रहा है, और तुम्हें धरती पर अधिकार दे रहा है; इसके राजा तुम्हारे सामने झुकेंगे, इसके अत्याचारी तुम्हारी आज्ञा मानेंगे, और वह तुम्हें तुम्हारे भाइयों पर सर्वोच्च स्थान देगा। यह राजा द्वारा देखे गए एक स्वप्न के कारण है, जो ऐसा और वैसा था, और उसकी व्याख्या ऐसी और वैसी है। राजा के स्वप्न देखने के बाद वह अधिक समय तक कैद में नहीं रहे और बाहर आ गए। इस प्रकार, अल्लाह ने स्वप्न को पहले यूसुफ़ के लिए परीक्षा और कठिनाई बनाया, और अंत में इसे खुशखबरी और दया बनाया।

और वह इसलिए कि बड़े राजा, अल-रयान इब्न अल-वलीद ने अपनी नींद में देखा मानो एक सूखी नदी से सात मोटी गायें निकलीं, उनके पीछे सात दुबली - यानी कमज़ोर - गायें आईं, और दुबली गायें...

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक 1/323, और अल-तबारी 13/175 द्वारा उद्धृत किया गया है। अब्द अल-रज्जाक में है: "बख्तनसर को सात साल तक जंगली जानवरों के बीच बदल (मस्ख) कर दंडित किया गया," और अल-तबारी में भी वैसा ही है सिवाय इसके कि उन्होंने "बदलने" के स्थान पर "घूमने" (यजुल) शब्द का प्रयोग किया है। (2) हमें उनकी जीवनी नहीं मिली। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1077।

وہب بن منبہ نے کہا: یوسف علیہ السلام سات سال قید خانے میں رہے، ایوب علیہ السلام سات سال آزمائش میں رہے، اور بخت نصر کو سات سال تک مسخ کر کے عذاب دیا گیا (1)۔ اور عبداللہ بن راشد البصری (2) نے سعید بن ابی عروبہ سے روایت کی: بضع (کچھ عرصہ) پانچ سے بارہ سال کے درمیان ہوتا ہے۔

پانچویں بات: یہ آیت اس بات پر دلیل ہے کہ اسباب پر بھروسہ کرنا جائز ہے اگرچہ یقین حاصل ہو، کیونکہ تمام امور مسبب الاسباب (اللہ) کے ہاتھ میں ہیں، لیکن اس نے انہیں ایک زنجیر بنایا ہے، اور ان میں سے بعض کو بعض پر مرکب کیا ہے، لہٰذا انہیں حرکت دینا سنت ہے، اور منتہیٰ (آخری انجام) پر بھروسہ کرنا یقین ہے۔ جو چیز اس کے جواز پر دلالت کرتی ہے وہ پیش آنے والی بھول کی نسبت شیطان کی طرف کرنا ہے، جیسا کہ حضرت موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ خضر علیہ السلام سے ملاقات کے وقت ہوا؛ اور یہ واضح ہے، پس اس پر غور کریں (3)۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿اور بادشاہ نے کہا کہ میں نے خواب میں سات موٹی گائیں دیکھیں جنہیں سات دبلی گائیں کھا رہی ہیں اور اناج کے سات سبز خوشے اور دوسرے خشک (خوشے دیکھے)۔ اے دربار والو! اگر تم خوابوں کی تعبیر دے سکتے ہو تو مجھے میرے خواب کی تعبیر بتاؤ (43)﴾

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿اور بادشاہ نے کہا کہ میں نے سات موٹی گائیں دیکھیں...﴾ جب یوسف علیہ السلام کی رہائی کا وقت قریب آیا تو بادشاہ نے خواب دیکھا، پس جبرائیل علیہ السلام نازل ہوئے، یوسف علیہ السلام کو سلام کیا، اور انہیں رہائی کی خوشخبری سنائی اور کہا: بے شک اللہ تجھے تیرے قید خانے سے نکالنے والا ہے، اور تجھے زمین میں تمکنت عطا فرمانے والا ہے، اس کے

بادشاہ تیرے سامنے جھکیں گے، اس کے جابر تیری اطاعت کریں گے، اور وہ تجھے تیرے بھائیوں پر بلند کلمہ عطا فرمائے گا، اور یہ اس خواب کی وجہ سے ہے جو بادشاہ نے دیکھا ہے، اور وہ ایسا ایسا ہے، اور اس کی تعبیر ایسی ایسی ہے۔ پس بادشاہ کے خواب دیکھنے کے بعد وہ قید میں زیادہ دیر نہ رہے یہاں تک کہ نکل آئے، چنانچہ اللہ نے خواب کو پہلے یوسف علیہ السلام کے لیے آزمائش اور سختی بنایا، اور اسے آخر میں بشارت اور رحمت بنا دیا۔

اور وہ اس لیے کہ سب سے بڑے بادشاہ ریان بن ولید نے اپنی نیند میں دیکھا کہ گویا ایک خشک نہر سے سات موٹی گائیں نکلیں، ان کے پیچھے سات دبلی - یعنی کمزور - گائیں آئیں، اور دبلی گائیں ان کی طرف متوجہ ہوئیں...

(1) اسے عبد الرزاق 1/323 اور طبری 13/175 نے روایت کیا ہے، اور عبد الرزاق کے ہاں ہے: بخت نصر کو سات سال تک درندوں میں تبدیل کر کے عذاب دیا گیا، اور طبری کے ہاں بھی اسی طرح ہے سوائے اس کے کہ انہوں نے 'حول' (تبدیل کیا گیا) کی جگہ 'یجول' (گھومتا رہا) کہا ہے۔ (2) ہم ان کے حالات زندگی سے واقف نہیں ہو سکے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1077-

Surah Yusuf, Verse 43. Page 360.

...the fat ones, so they grabbed them by their ears and ate them, except for the horns. And he saw seven green ears of grain being approached by seven dry ones, which ate them until they were gone, and nothing remained of them while they were dry. Likewise, the cows were lean, and they did not increase in size from eating the fat ones. The vision terrified him, so he sent for the people, the men of knowledge among them, those skilled in priestcraft, astrology, divination, and magic, and the nobles of his people. He said: "O eminent ones, explain to me my vision," and he related it to them. The people said: "They are [but] muddled dreams"(1).

Ibn Jurayj said: Ata told me: Indeed, muddled dreams (adghath al-ahlam) are the false and mistaken ones among visions. Juwaybir said, on the authority of Ad-Dahhak, from Ibn Abbas, who said: Visions: some are true, and some are muddled dreams, meaning false ones(2).

Al-Harawi said: The Almighty's saying: {muddled dreams} means: mixtures of dreams(3). And 'al-dighth' in the language means: a bundle of something, like vegetables, fodder, and the like. That is, they said: Your vision is not clear. And 'al-ahlam' refers to confused visions(4).

Mujahid said: Muddled visions are their terrors. Abu Ubaidah said: Muddled dreams are those visions that have no interpretation(5).

The Almighty's saying: {seven fat cows}: The 'haa' was omitted from 'sab' (seven) to distinguish between masculine and feminine. 'Siman' (fat) is an adjective for the cows. Outside the Quran, it is permissible to say: 'sab'a bakaraatin simaanan'.

(1) Similar to it in 'Ara'is al-Majalis' p. 127, 'al-Wasit' 2/615, and 'Tafsir al-Baghawi' 2/428. (2) We did not find it from Ibn Abbas; At-Tabari 13/180 transmitted it via Juwaybir and others similar to it from Ad-Dahhak. (3) Al-Mawardi mentioned in 'al-Nukat wal-'Uyun' 3/41 this saying from Ma'mar and Qatadah. (4) See 'Ma'ani al-Quran' by an-Nahhas 3/431, and 'Tahdhib al-Lughah' 8/4-6. (5) 'al-Nukat wal-'Uyun' 3/42, and the saying of Abu Ubaidah is in his book 'Majaz al-Quran' 1/312. Mujahid's saying was transmitted by At-Tabari 16/226.

सूरह यूसुफ, आयत 43। पृष्ठ 360।

...मोटी वाली, तो उन्होंने उन्हें उनके कानों से पकड़ लिया और उन्हें खा गईं, सिवाय सींगों के। और उसने सात हरी बालियाँ देखीं जिनके पास सात सूखी बालियाँ आईं, और उन्हें खा गईं यहाँ तक कि वे उनके पास आ गईं, तो उनमें से कुछ भी नहीं बचा जबकि वे सूखी थीं। इसी तरह, गायें दुबली थीं, और मोटी गायों को खाने से उनमें कुछ भी वृद्धि नहीं हुई। इस दृश्य ने उसे भयभीत कर दिया, इसलिए उसने लोगों और उनमें से ज्ञानियों, पुरोहित विद्या, ज्योतिष, शकुन विचार और जादू के जानकारों और अपनी जाति के सरदारों को बुलवाया। उसने कहा: "हे दरबारियों! मुझे मेरे सपने का अर्थ बताओ," और उसने उन्हें वह सुनाया। लोगों ने कहा: "ये तो उलझे हुए सपने हैं"(1)।

इब्न जुरैज ने कहा: अता ने मुझसे कहा: वास्तव में उलझे हुए सपने (अदग़ाथ अल-अहलाम): सपनों में से झूठे और गलत सपने हैं। जुवैबिर ने अद-दह्हाक के माध्यम से इब्न अब्बास से कहा: सपने: कुछ सच्चे होते हैं, और कुछ उलझे हुए सपने होते हैं, जिसका अर्थ झूठे सपने हैं(2)।

अल-हरवी ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: {उलझे हुए सपने} अर्थात: सपनों का मिश्रण(3)। और भाषा में 'दिग्स' का अर्थ है: किसी चीज़ का गट्ठर, जैसे साग-सब्ज़ी, चारा और उसके समान। यानी, उन्होंने कहा: आपका सपना स्पष्ट नहीं है। और 'अल-अहलाम': मिश्रित सपने(4)।

मुजाहिद ने कहा: उलझे हुए सपने: उनके भय हैं। अबू उबैदह ने कहा: उलझे हुए सपने वे सपने हैं जिनकी कोई व्याख्या नहीं होती(5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {सात मोटी गायें}: पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के बीच अंतर करने के लिए 'सब' (सात) से 'हा' हटा दिया गया है। 'सिमान' (मोटी) गायों का विशेषण है। कुरान के बाहर, यह कहना अनुमेय है: 'सब'अ बकरातिन सिमानन'।

(1) इसी तरह 'अराइस अल-मजालिस' पृ. 127, 'अल-वासित' 2/615, और 'तफ़सीर अल-बग़वी' 2/428 में। (2) हमने इसे इब्न अब्बास से नहीं पाया; अत-तबारी 13/180 ने जुवैबिर और अन्य के माध्यम से अद-दह्हाक से इसके समान उल्लेख किया है। (3) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' 3/41 में मा'मर और कतादा से यह बात उद्धृत की है। (4) अन-नह्हास की 'मानी अल-कुरान' 3/431 और 'तहज़ीब अल-लुग़ह' 8/4-6 देखें। (5) 'अल-नुकत वल-उयून' 3/42, और अबू उबैदह का कथन उनकी पुस्तक 'मजाज़ अल-कुरान' 1/312 में है। मुजाहिद का कथन अत-तबारी 16/226 द्वारा निकाला गया है।

سورہ یوسف، آیت 43۔ صفحہ 360۔

...موٹی والی، تو انہوں نے انہیں ان کے کانوں سے پکڑ لیا اور انہیں کھا گئیں، سوائے سینگوں کے۔ اور اس نے سات سبز بالیاں دیکھیں جن کے پاس سات خشک بالیاں آئیں، اور انہیں کھا گئیں یہاں تک کہ وہ ان کے پاس آگئیں، تو ان میں سے کچھ بھی باقی نہ رہا جبکہ وہ خشک تھیں۔ اسی طرح، گائیں دبلی پتلی تھیں، اور موٹی گایوں کو کھانے سے ان میں کچھ اضافہ نہ ہوا۔ اس خواب نے اسے خوفزدہ کر دیا، چنانچہ اس نے لوگوں اور ان میں موجود اہل علم، کہانت، نجوم، عرافہ اور جادو کے ماہرین اور اپنی قوم کے اشرافیہ کو پیغام بھیجا۔ اس نے کہا: "اے درباریو! مجھے میرے خواب کی تعبیر بتاؤ،" اور اس نے انہیں خواب سنایا۔ لوگوں نے کہا: "یہ تو پریشان کن خواب ہیں"(1)۔

ابن جریج نے کہا: مجھ سے عطا نے کہا: بے شک پریشان کن خواب (اضغاث احلام): خوابوں میں سے جھوٹے اور غلط خواب ہیں۔ جویبر نے ضحاک کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: خواب: کچھ سچے ہوتے ہیں، اور کچھ پریشان کن خواب ہوتے ہیں، یعنی جھوٹے خواب(2)۔

ہروی نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پریشان کن خواب} یعنی: خوابوں کا مجموعہ(3)۔ اور لغت میں 'ضغث' کا مطلب ہے: کسی چیز کا گٹھا، جیسے ساگ پات، چارہ اور اس جیسی چیزیں۔ یعنی، انہوں نے کہا: آپ کا خواب واضح نہیں ہے۔ اور 'احلام': ملے جلے خواب(4)۔

مجاہد نے کہا: خوابوں کے اضغاث: ان کی ہولناکیاں۔ ابو عبیدہ نے کہا: اضغاث: وہ خواب جن کی کوئی تعبیر نہ ہو(5)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {سات موٹی گائیں}: مذکر اور مونث میں فرق کرنے کے لیے لفظ 'سبع' سے 'ہا' حذف کر دیا گیا ہے۔ 'سمان' گایوں کی صفت ہے، اور قرآن کے علاوہ یہ جائز ہے: 'سبع بكرات سماناً'۔

(1) اسی طرح 'عرائس المجالس' ص 127، 'الوسيط' 2/615، اور 'تفسير البغوي' 2/428 میں۔ (2) ہمیں یہ ابن عباس سے نہیں ملا؛ طبری 13/180 نے جویبر وغیرہ کے واسطے سے ضحاک سے اس طرح روایت کی ہے۔ (3) ماوردی نے 'النكت والعيون' 3/41 میں یہ قول معمر اور قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (4) دیکھیے نحاس کی 'معاني القرآن' 3/431، اور 'تہذیب اللغة' 8/4-6۔ (5) 'النكت والعيون' 3/42، اور ابو عبیدہ کا قول ان کی کتاب 'مجاز القرآن' 1/312 میں ہے۔ مجاہد کا قول طبری 16/226 نے روایت کیا ہے۔

Surah Yusuf: Verse 43. Page 361.

It is an adjective for seven, and likewise for 'khidr' (green); Al-Farra said: 'And its like is: {seven heavens in layers} [Al-Mulk: 3]'(1). Its derivation and meaning have already been discussed in Surah Al-Baqarah(2).

Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: 'When goats and cows enter the city, if they are fat, then they represent years of ease, and if they are lean, then they are years of hardship. If the city is a maritime city and it is the travel season, then ships arrive in their number and condition. Otherwise, they represent successive trials, as if they are the faces of cows - as mentioned in the report: "They resemble one another"(3). In another report concerning trials: "As if they are the horns of cows"(4), meaning due to their similarity - unless they are all yellow, in which case they are diseases that afflict people. If they are of different colors, with ugly horns, and people flee from them, or if fire and smoke come out of their mouths, then it is an army or a raid, or an enemy attacking them and descending upon their courtyard(5).'

A cow may also signify a wife, a servant, produce, and a year; because of the offspring, produce, and plants that come from it.

{Seven lean ones eat them} is from 'ajifa ya'jafu', on the weight of 'adhuma ya'dhumu'. It is also reported as 'ajafa ya'jifu', on the weight of 'hamida yahmadu'.

The words of the Almighty: {O chiefs, explain to me my vision} the plural of vision (ru'ya) is 'ru'an', meaning: inform me of the judgment of this vision. {if you can interpret visions}. Interpretation (ibarah) is derived from crossing (ubur) a river. So, the meaning of 'I crossed the river' is: I reached its bank. Thus, the interpreter of a vision 'crosses' to what its matter leads to. The 'lam' in 'lil-ru'ya'...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 331/2, and the words of Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 47/2. (2) 178/2. (3) A part of a Hadith from Hudhayfah (may Allah be pleased with him) related by Ahmad (23328) with the wording: "Trials like parts of the dark night follow one another, coming to you confusingly like the faces of cows." It was mentioned similarly in 188/2. (4) Related by Ahmad (17004) from the Hadith of Abdullah bin Hawala (may Allah be pleased with him). And 'siyasi al-baqar' means its horns. Lisan (sys). (5) This statement was mentioned in the book of Dream Interpretation attributed to Ibn Sirin, p. 214, without attribution.

सूरह यूसुफ: आयत 43। पृष्ठ 361।

यह 'सात' के लिए एक विशेषण है, और इसी प्रकार 'खिज़्र' (हरे) के लिए भी; अल-फर्रा ने कहा: 'और इसका उदाहरण है: {सात आसमान परतों में} [अल-मुल्क: 3]'(1)। इसकी व्युत्पत्ति और अर्थ का उल्लेख पहले ही सूरह अल-बकरा(2) में हो चुका है।

अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: 'जब बकरी और गाय शहर में दाखिल होती हैं, अगर वे मोटी हों, तो वे खुशहाली के वर्ष होते हैं, और अगर वे दुबली हों, तो वे कठिनाई के वर्ष होते हैं। यदि शहर एक समुद्री शहर है और यात्रा का मौसम है, तो जहाज़ उनकी संख्या और स्थिति के अनुसार पहुँचते हैं। अन्यथा, वे निरंतर आने वाली परीक्षाओं (फ़ितनों) का प्रतिनिधित्व करते हैं, मानो वे गायों के चेहरे हों - जैसा कि रिपोर्ट में है: "वे एक-दूसरे के समान होते हैं"(3)। फितनों के संबंध में एक अन्य रिपोर्ट में है: "मानो वे गायों के सींग हों"(4), जिसका अर्थ उनकी समानता से है - जब तक कि वे सभी पीले न हों, ऐसी स्थिति में वे बीमारियां हैं जो लोगों को प्रभावित करती हैं। यदि वे विभिन्न रंगों के हों, भद्दे सींगों वाले हों, और लोग उनसे भागते हों, या उनके मुंह से आग और धुआं निकलता हो, तो वह एक सेना या छापा है, या कोई दुश्मन उन पर हमला कर रहा है और उनके आंगन में उतर रहा है(5)।'

गाय एक पत्नी, सेवक, उपज और एक वर्ष का संकेत भी दे सकती है; क्योंकि इसमें होने वाली संतान, उपज और पौधों के कारण।

{सात दुबली उन्हें खा जाती हैं} 'अजीफ़ा या'जाफ़ु' से है, 'अज़ुमा या'ज़ुमु' के वज़न पर। इसे 'अजाफ़ा या'जीफ़ु' भी बताया गया है, 'हमिदा यहमदु' के वज़न पर।

सर्वशक्तिमान के शब्द: {हे सरदारों, मुझे मेरे सपने की व्याख्या बताओ} स्वप्न (रुया) का बहुवचन 'रुआ' है, जिसका अर्थ है: मुझे इस सपने के निर्णय के बारे में सूचित करें। {यदि तुम सपनों की व्याख्या कर सकते हो}। व्याख्या (इबारा) नदी पार करने (उबूर) से लिया गया है। तो, 'मैंने नदी पार की' का अर्थ है: मैं इसके किनारे पहुँच गया। इस प्रकार, सपने का व्याख्याकार उस ओर 'पार' करता है जहाँ उसका मामला ले जाता है। 'लिल-रुया' में 'लाम'...

(1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 331/2, और मा'नी अल-कुरान 47/2 में अल-फर्रा के शब्द। (2) 178/2। (3) हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (23328) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "अंधेरी रात के हिस्सों की तरह फितने एक के बाद एक आते हैं, जो

गायों के चेहरों की तरह भ्रमित करने वाले होते हैं।" इसका उल्लेख 188/2 में भी इसी प्रकार किया गया है। (4) अहमद (17004) द्वारा अब्दुल्ला बिन हवाली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। 'सियासी अल-बकर' का अर्थ उसके सींग हैं। लिसान (सीस)। (5) यह बात इब्न सिरीन की ओर से बताई गई स्वप्न व्याख्या (तफसीर अल-अहलाम) की पुस्तक में पृष्ठ 214 पर बिना किसी संदर्भ के उल्लेखित है।

سورہ یوسف: آیت ٤٣۔ صفحہ ٣٦١۔

یہ 'سبع' (سات) کی صفت ہے، اور اسی طرح 'خضراً' (سبز) کی بھی؛ الفراء نے کہا: اور اس کی مثال: {سات آسمان تہہ بہ تہہ} [الملک: ٣] ہے(١)۔ اور سورہ بقرہ میں اس کا اشتقاق اور معنی گزر چکا ہے(٢)۔

علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: بکریاں اور گائے جب شہر میں داخل ہوں، اگر وہ فربہ ہوں تو وہ خوشحالی کے سال ہیں، اور اگر وہ دبلی ہوں تو وہ تنگی کے سال ہیں۔ اگر شہر سمندری ہو اور سفر کا وقت ہو تو ان کی تعداد اور حالت کے مطابق جہاز آئیں گے، ورنہ وہ پے در پے فتنے ہوں گے، گویا وہ گائے کے چہرے ہوں - جیسا کہ حدیث میں ہے: «ان کا بعض بعض کے مشابہ ہے»(٣)۔ فتنوں کے بارے میں ایک اور روایت میں ہے: «گویا وہ گائے کے سینگ ہوں»(٤) یعنی اپنی مشابہت کی وجہ سے - الّا یہ کہ وہ سب زرد ہوں، تو وہ ایسی بیماریاں ہیں جو لوگوں میں پھیلتی ہیں۔ اور اگر وہ مختلف رنگوں کی ہوں، ان کے سینگ خوفناک ہوں، اور لوگ ان سے بھاگ رہے ہوں، یا ان کے منہ سے آگ اور دھواں نکل رہا ہو، تو وہ لشکر یا چھاپہ مار کارروائی ہے، یا کوئی دشمن ان پر حملہ آور ہو کر ان کے صحن میں اتر رہا ہے(٥)۔

گائے سے مراد بیوی، خادم، غلہ اور سال بھی ہو سکتا ہے؛ اس میں ہونے والی اولاد، غلہ اور نباتات کی وجہ سے۔

{انہیں سات دبلی گائیں کھا جاتی ہیں} 'عجِف یَعجَف' سے ہے، 'عظُم یَعظُم' کے وزن پر۔ اور ایک روایت میں 'عجَف یَعجِف' ہے، 'حمد یحمد' کے وزن پر۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے دربار والو، مجھے میرے خواب کی تعبیر بتاؤ} 'رؤیا' کی جمع 'رؤیٰ' ہے، یعنی: مجھے اس خواب کی تعبیر کے بارے میں بتاؤ۔ {اگر تم خواب کی تعبیر جانتے ہو}۔ 'عبارت' (تعبیر) کا لفظ نہر عبور کرنے سے مشتق ہے، چنانچہ 'عبرت النہر' کا مطلب ہے: میں اس کے کنارے پہنچ گیا۔ خواب کی تعبیر کرنے والا اس بات کی طرف عبور کرتا ہے جس کی طرف اس کا معاملہ منتہی ہوتا ہے۔ اور 'للرؤیا' میں 'لام'...

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣٣١/٢، اور الفراء کا قول معانی القرآن میں ٤٧/٢۔ (٢) ١٧٨/٢۔ (٣) حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا جسے احمد (٢٣٣٢٨) نے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "فتنے تاریک رات کے ٹکڑوں کی طرح پے در پے آتے ہیں، جو گائے کے چہروں کی طرح مشتبہ ہوتے ہیں۔" اور اسی طرح ١٨٨/٢ میں گزر چکا ہے۔ (٤) اسے احمد (١٧٠٠٤) نے عبداللہ بن حوالہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ 'صیاصی البقر' سے مراد اس کے سینگ ہیں۔ لسان العرب (صیص)۔ (٥) یہ قول ابن سیرین کی طرف منسوب خوابوں کی تعبیر کی کتاب میں ص ٢١٤ پر بغیر حوالے کے ذکر کیا گیا ہے۔

For clarification, i.e., 'if you can interpret', then he clarified and said: 'dreams'; as stated by Al-Zajjaj(1).

Allah Almighty's saying: ﴿They said, "[It is but] a mixture of false dreams, and we are not learned in the interpretation of dreams." ٤٤﴾

There are two issues in it:

First: His saying: ﴿mixture of false dreams﴾. Al-Farra' said: It is permissible to say: 'adghātha aḥlām' (in the accusative case)(2); Al-Nahhas said: The accusative is unlikely; because the meaning is: You have not seen anything that has an interpretation, it is only a mixture of dreams(3), i.e., mixtures. The singular of 'adghāth' is 'dighth'. It is said of any mixture of herbs or grass or anything else: 'dighth'(4); a poet said:

Like a handful of a dream by which its dreamer was deceived(5)

﴿...and we are not learned in the interpretation of dreams.﴾ Al-Zajjaj said: The meaning is: in the interpretation of mixed dreams(6). They denied having knowledge of what has no interpretation, not that they denied having knowledge of interpretation itself.

It was also said: They denied having knowledge of dream interpretation. 'Adghāth' (mixtures) according to this view means: groups of visions that include true ones and false ones. For this reason, the cupbearer said: "I will inform you of its interpretation," so it was known that the people were unable to interpret, not that they claimed there was no interpretation for it.

And it was said: They did not intend to provide an explanation, but rather they wanted to erase it from the King's mind so that it would not occupy his thoughts(7), and according to this as well, they possess knowledge.

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 112/3. Al-Zamakhshari said in al-Kashshaf 323/2: "And I interpreted the dream" - with the lightened form - is what the reliable authorities adopted. (2) He means in language, not in the recitation, i.e., "I saw mixtures of dreams". Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 47/2, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 331/3. (3) I'rab al-Qur'an 331/2. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 431/3. (5) Mentioned by Abu Ubaydah in Majaz al-Qur'an 35/1, and Al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 42/3.

(6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 113/3, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 331/3. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1078/3.

सूरह यूसुफ: आयत 43 - 44 | 362

स्पष्टीकरण के लिए, यानी: 'यदि तुम व्याख्या कर सकते हो', फिर उन्होंने स्पष्ट किया और कहा: 'सपनों की'; अल-ज़ज्जाज ने कहा (1)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿उन्होंने कहा, "[यह तो] झूठे सपनों का एक मिश्रण है, और हम सपनों की व्याख्या के जानकार नहीं हैं।" ٤٤﴾

इसमें दो मामले हैं:

पहला: उसका कथन: ﴿झूठे सपनों का मिश्रण﴾। अल-फ़र्रा ने कहा: यह जायज़ है [कहना]: 'अदगाथ अहलाम' (नसब के साथ)(2); अल-नहस ने कहा: नसब दूर की बात है; क्योंकि अर्थ है: आपने ऐसी कोई चीज़ नहीं देखी जिसकी कोई व्याख्या हो, यह केवल 'झूठे सपनों का मिश्रण' है(3), यानी: मिश्रण। 'अदगाथ' का एकवचन 'दिग्थ' है। जड़ी-बूटियों या घास या अन्य किसी भी मिश्रण को 'दिग्थ' कहा जाता है(4); एक कवि ने कहा है:

एक सपने की मुट्ठी की तरह जिससे उसका सपना देखने वाला धोखा खा गया(5)

﴿...और हम सपनों की व्याख्या के जानकार नहीं हैं।﴾ अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: मिश्रित सपनों की व्याख्या में(6)। उन्होंने उस चीज़ के ज्ञान से इनकार किया जिसकी कोई व्याख्या नहीं है, न कि उन्होंने व्याख्या के ज्ञान से स्वयं का इनकार किया।

और कहा गया: उन्होंने स्वयं को व्याख्या (ताबीर) के ज्ञान से अलग बताया। इस अनुसार 'अदगाथ' का अर्थ है: दृश्यों के समूह जिनमें से कुछ सही और कुछ झूठे होते हैं, इसीलिए साक़ी (पिलाने वाला) ने कहा: "मैं तुम्हें इसकी व्याख्या बताऊंगा", तो यह ज्ञात हुआ कि वे लोग व्याख्या करने में असमर्थ थे, न कि उन्होंने यह दावा किया कि इसकी कोई व्याख्या नहीं है।

और कहा गया: उनका इरादा व्याख्या करना नहीं था, बल्कि वे इसे राजा के दिल से मिटाना चाहते थे ताकि यह उसके मन को विचलित न करे(7), और इस आधार पर भी, उनके पास ज्ञान है।

---

(1) 'मानी अल-क़ुरान' 112/3 में। अल-ज़मख़्शरी ने 'अल-कश्शाफ़' 323/2 में कहा: और मैंने सपने की व्याख्या की - तख़फ़ीफ़ के साथ - यही वह है जिसे विश्वसनीय लोगों ने अपनाया है। (2) उनका अर्थ भाषा में है, क़िरात में नहीं, यानी: मैंने सपनों के मिश्रण देखे। अल-फ़र्रा द्वारा 'मानी अल-क़ुरान'

47/2, और अल-नहस द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 331/3। (3) 'इराब अल-क़ुरान' 331/2। (4) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' 431/3। (5) अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-क़ुरान' 35/1 में और अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 42/3 में इसका उल्लेख किया है। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' 113/3, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरान' 331/3 में उद्धृत किया है। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' 1078/3।

وضاحت کے لیے، یعنی: 'اگر تم تعبیر کر سکتے ہو'، پھر اس نے واضح کیا اور کہا: 'خواب کی'؛ یہ الزجاج نے کہا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿انہوں نے کہا، "[یہ تو] پریشان خوابوں کا ایک مجموعہ ہے، اور ہم خوابوں کی تعبیر کا علم نہیں رکھتے۔" ٤٤﴾

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ کا فرمان: ﴿پریشان خوابوں کا مجموعہ﴾۔ الفراء نے کہا: یہ جائز ہے [کہنا]: 'أضغاثَ أحلام' (نصب کے ساتھ)(2)؛ النحاس نے کہا: نصب بعید ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: آپ نے ایسی کوئی چیز نہیں دیکھی جس کی کوئی تعبیر ہو، یہ محض 'پریشان خوابوں کا مجموعہ' ہے(3)، یعنی: اختلاط 'أضغاث' کا واحد 'ضغث' ہے، جڑی بوٹیوں یا گھاس یا کسی اور چیز کے ہر مجموعہ کو 'ضغث' کہا جاتا ہے(4)؛ شاعر نے کہا:

خواب کی ایک مٹھی کی طرح جس سے اس کا خواب دیکھنے والا دھوکہ کھا گیا(5)

﴿...اور ہم خوابوں کی تعبیر کا علم نہیں رکھتے۔﴾ الزجاج نے کہا: معنی یہ ہے: ملے جلے خوابوں کی تعبیر کا(6)۔ انہوں نے اس چیز کے علم کی نفی کی جس کی کوئی تعبیر نہیں ہوتی، نہ یہ کہ انہوں نے اپنے آپ سے علمِ تعبیر کی نفی کی۔

اور کہا گیا: انہوں نے اپنے آپ سے علمِ تعبیر کی نفی کی۔ اس اعتبار سے 'أضغاث' کا مطلب ہے: خوابوں کے وہ مجموعے جن میں سے کچھ سچے ہوتے ہیں اور کچھ باطل، اسی لیے ساقی نے

کہا: "میں تمہیں اس کی تعبیر بتاؤں گا"، تو معلوم ہوا کہ وہ لوگ تعبیر کرنے سے عاجز تھے، نہ کہ انہوں نے یہ دعویٰ کیا کہ اس کی کوئی تعبیر نہیں ہے۔

اور کہا گیا: ان کا مقصد تعبیر کرنا نہیں تھا، بلکہ وہ بادشاہ کے دل سے اسے مٹانا چاہتے تھے تاکہ اس کا ذہن اس میں مشغول نہ رہے(7)، اور اس بنیاد پر بھی، ان کے پاس علم ہے۔

---

(1) معانی القرآن 112/3 میں۔ الزمخشری نے الکشاف 323/2 میں کہا: اور میں نے خواب کی تعبیر کی - تخفیف کے ساتھ - یہی وہ ہے جس پر ثقہ لوگوں نے اعتماد کیا ہے۔ (2) ان کی مراد زبان (لغت) میں ہے، قرأت میں نہیں، یعنی: میں نے پریشان خواب دیکھے۔ معانی القرآن للفراء 47/2، اور اعراب القرآن للنحاس 331/3۔ (3) اعراب القرآن 331/2۔ (4) معانی القرآن للنحاس 431/3۔ (5) اسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 35/1 میں، اور الماوردی نے النکت والعیون 42/3 میں ذکر کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للزجاج 113/3، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 331/3 میں نقل کیا ہے۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 1078/3۔

363 Surah Yusuf: Verses 44 - 46

And "al-Ahlam" is the plural of "hulum". "Al-Hulum" with a damma (u sound) is what a sleeper sees. From it, one says: "halama" with a fatha (a sound) and "ihtalama". You say: "I dreamed of such-and-such" or "I dreamed it". A poet said: "I dreamed of her while the sons of Rufaydah were before her... may her dreamed-of phantom not be distant (1)." Its root is deliberation (anāt), and from it is derived "hilm" (forbearance) which is the opposite of recklessness (taysh). What is seen in sleep is called "hulum" because sleep is a state of deliberation, stillness, and tranquility (2).

Second: The verse contains evidence for the invalidity of the statement of those who say: "A vision (dream) is according to the first interpretation (3)"; because the people said, "confused dreams" and it did not occur as such; rather Yusuf interpreted it as years of drought and abundance, so it was as he interpreted. It also contains evidence for the invalidity of the [narration] that: "A vision is on a bird's leg, and when it is interpreted, it falls (4)."

Allah Almighty says: {And the one of the two who was saved remembered after a time and said, "I will inform you of its interpretation, so send me." (45) [He said], "Joseph, O man of truth, explain to us about seven fat cows eaten by seven lean [ones], and seven green spikes [of grain] and others [that were] dry - that I may return to the people; perhaps they will know [it]." (46)}

Allah Almighty says: {And the one of the two who was saved} meaning the king's cupbearer. {and remembered after a time} i.e., after...

---

(1) Al-Sihah (h-l-m), the verse is by al-Akhtal, and it is in his Diwan p. 88. Rufaydah is the ancestor of an Arab tribe called the Rufaydat. Al-Lisan (r-f-d). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/42. (3) Narrated by Ibn Majah (3915) from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: "...And the vision is for the first interpreter." Al-Hafiz said in Al-Fath 12/432: It is a weak hadith containing Yazid al-Raqashi, but it has a corroborating witness narrated by Abu Dawud, al-Tirmidhi, and Ibn Majah with a good (hasan) chain, and authenticated by al-Hakim from Abu Razin al-Uqayli..., see this witness in the upcoming comment. (4) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 4/232, and al-Kiya transmitted it from Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/173, and what precedes in brackets is from them: and his saying: "A vision is on a bird's leg..." is a marfu' hadith narrated by Ahmad (16182), Abu Dawud (5020), al-Tirmidhi (2279), and Ibn Majah (3914) from the

hadith of Abu Razin al-Uqayli, may Allah be pleased with him. Al-Tirmidhi said: A good authentic (hasan sahih) hadith. Al-Sindi said in the commentary on Sunan Ibn Majah 2/451: His saying: "bird's leg" with a kasra on the 'ra', as if it were hanging from a bird. It was said: This is a metaphor, meaning it does not settle until it is interpreted.

३६३ सूरह यूसुफ़: आयत ४४ - ४६

और "अल-अहलाम" (الأَحْلامُ) हुलुम (حُلُم) का बहुवचन है, और "अल-हुलुम" (धम्मा/पेश के साथ) वह है जो सोने वाला व्यक्ति देखता है। इसके लिए 'हलमा' (फत्हा/ज़बर के साथ) और 'इहतलमा' शब्द का प्रयोग होता है। आप कहते हैं: "मैंने ऐसा सपना देखा"। एक कवि ने कहा है: "मैंने उसका सपना देखा जबकि बनू रुफ़ैदा उसके सामने थे... उसका वह स्वप्निल साया कभी दूर न हो (१)।" इसका मूल 'अनाह' (धैर्य और गंभीरता) है, और इसी से 'हिल्म' (सहनशीलता) शब्द बना है जो 'तायशा' (जल्दबाज़ी) का विलोम है। अतः नींद में देखी जाने वाली चीज़ को 'हुलुम' कहा जाता है क्योंकि नींद धैर्य, स्थिरता और शांति की स्थिति है (२)।

दूसरा: आयत इस बात का प्रमाण है कि उन लोगों का कथन असत्य है जो कहते हैं: "सपना पहली व्याख्या (तबीर) के अनुसार होता है (३)"; क्योंकि उन लोगों ने कहा था, "भ्रामक सपने" और वैसा नहीं हुआ; बल्कि यूसुफ़ अलैहिस्सलाम ने इसकी व्याख्या सूखे और प्रचुरता के वर्षों के रूप में की, तो वैसा ही हुआ जैसा उन्होंने व्याख्या की थी। इसमें उस [रिवायत] के अमान्य होने का भी प्रमाण है कि: "सपना पक्षी के पैर पर होता है, और जब इसकी व्याख्या की जाती है तो वह घटित होता है (४)।"

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और उन दोनों में से जो बच गया था उसे एक अरसे के बाद याद आया और उसने कहा, "मैं तुम्हें इसकी व्याख्या बताऊंगा, अतः मुझे भेज दो।" (४५) [उसने कहा], "हे यूसुफ़! हे सत्यवादी! हमें सात मोटी गायों के बारे में बताएं जिन्हें सात दुबली गायें खा रही हैं, और सात हरी बालियों और अन्य सूखी बालियों के बारे में - ताकि मैं लोगों के पास वापस जा सकूँ शायद वे जान लें।" (४६)}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और उन दोनों में से जो बच गया था} अर्थात राजा का साकी (पिलाने वाला)। {और एक मुद्दत के बाद याद आया} अर्थात, उसके बाद...

---

(१) अल-सिहाह (हल्मा), यह शेर अल-अख़तल का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ ८८ पर है। रुफ़ैदा अरबों के एक कबीले के पूर्वज हैं जिन्हें रुफ़ैदात कहा जाता है। अल-लिसान (रफ़दा)। (२) अल-नुकात वल-उयून ३/४२। (३) इब्न माजा (३९१५) ने अनस बिन मलिक रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "...और सपना पहली व्याख्या करने वाले के लिए होता है।" हाफ़िज़ ने अल-फ़तह १२/४३२ में कहा है: यह एक कमज़ोर हदीस है जिसमें यज़ीद अल-रक़ाशी है, लेकिन इसके लिए एक गवाह है जिसे अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और इब्न

माजा ने हसन सनद के साथ रिवायत किया है और अल-हाकिम ने अबू रज़ीन अल-उकैली के हवाले से इसे सही ठहराया है..., इस गवाह को आने वाली टिप्पणी में देखें। (४) अल-किया की 'अहकाम अल-क़ुरान' ४/२३२, और अल-किया ने इसे अल-जस्सास की 'अहकाम अल-क़ुरान' ३/१७३ से उद्धृत किया है, और जो पहले कोष्ठक में था वह उनमें से है: और उनका कहना: "सपना पक्षी के पैर पर होता है..." यह एक मरफ़ू हदीस है जिसे अहमद (१६१८२), अबू दाऊद (५०२०), तिर्मिज़ी (२२७९) और इब्न माजा (३९१४) ने अबू रज़ीन अल-उकैली रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से रिवायत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सही है। सिंधी ने सुनन इब्न माजा २/४५१ की व्याख्या में कहा: उनका कहना: "पक्षी का पैर" (رجل طائر) 'रा' के नीचे कसरा के साथ, जैसे कि वह किसी पक्षी से लटका हुआ हो। कहा गया है: यह एक रूपक है, और इसका तात्पर्य यह है कि जब तक उसकी व्याख्या न की जाए वह स्थिर नहीं होता।

۳۶۳ سورہ یوسف: آیات ۴۴ - ۴۶

لفظ «الأَحْلامُ» حُلُم کی جمع ہے، اور الحُلُم (پیش کے ساتھ) اس خواب کو کہتے ہیں جو سونے والا دیکھتا ہے۔ اس سے فعل 'حَلَمَ' (زبر کے ساتھ) اور 'احْتَلَمَ' استعمال ہوتا ہے۔ تم کہتے ہو: 'حَلَمْتُ بکذا' (میں نے ایسا خواب دیکھا) یا 'حَلَمْتُه'۔ شاعر نے کہا: 'میں نے اس کا خواب دیکھا جبکہ بنو رفیدہ اس کے سامنے تھے... اس کا وہ خوابیدہ خیال کبھی جدا نہ ہو (۱)۔' اس کی اصل 'اَنَاة' (بردباری و سکون) ہے، اسی سے 'حِلم' ہے جو جلد بازی (طیش) کی ضد ہے۔ چنانچہ نیند میں جو کچھ دیکھا جاتا ہے اسے 'حُلُم' کہا جاتا ہے کیونکہ نیند بردباری، سکون اور آرام کی حالت ہوتی ہے (۲)۔

دوسری بات: اس آیت میں ان لوگوں کے قول کے باطل ہونے کی دلیل ہے جو کہتے ہیں کہ: 'خواب پہلی تعبیر کے مطابق ہوتا ہے (۳)۔' کیونکہ ان لوگوں نے کہا تھا: 'یہ پریشان خواب ہیں' (اضغاث احلام) لیکن ویسا نہیں ہوا؛ چنانچہ یوسف علیہ السلام نے ان خوابوں کی تعبیر قحط اور خوشحالی کے سالوں سے کی، تو ویسا ہی ہوا جیسی انہوں نے تعبیر دی تھی۔ اس میں اس [روایت] کے فاسد ہونے کی بھی دلیل ہے کہ 'خواب پرندے کے پاؤں پر ہوتا ہے، جب اس کی تعبیر کر دی جائے تو وہ واقع ہو جاتا ہے' (۴)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿اور ان دونوں میں سے جو بچ گیا تھا اسے ایک مدت کے بعد یاد آیا اور کہنے لگا: "میں تمہیں اس کی تعبیر بتاؤں گا، سو مجھے بھیج دو۔" (۴۵) [اس نے جا کر کہا:] "اے یوسف! اے بہت بڑے سچے! ہمیں سات موٹی گایوں کے بارے میں بتائیے جنہیں سات دبلی گائیں کھا رہی ہیں، اور سات سبز خوشوں اور دوسرے خشک خوشوں کے بارے میں - تاکہ میں لوگوں کی طرف واپس جاؤں؛ شاید وہ جان لیں" (۴۶)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا﴾ (ان دونوں میں سے جو بچ گیا تھا) یعنی بادشاہ کا ساقی۔ ﴿وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ﴾ یعنی ایک مدت کے بعد...

---

(۱) الصحاح (حلم)، یہ شعر الاخطل کا ہے، جو ان کے دیوان صفحہ ۸۸ پر ہے۔ رفیدہ: عربوں کا ایک قبیلہ ہے جنہیں الرفیدات کہا جاتا ہے۔ اللسان (رفد)۔ (۲) النکت والعیون ۳/۴۲۔ (۳) ابن ماجہ (۳۹۱۵) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "...اور خواب پہلے تعبیر کرنے والے کا ہوتا ہے۔" حافظ نے الفتح ۱۲/۴۳۲ میں کہا ہے: یہ ضعیف حدیث ہے اس میں یزید الرقاشی ہے، لیکن اس کا ایک شاہد ابو داؤد، ترمذی اور ابن ماجہ نے حسن سند کے ساتھ روایت کیا ہے اور حاکم نے ابو رزین العقیلی سے اسے صحیح قرار دیا ہے...، اس شاہد کو آنے والے تبصرے میں دیکھیں۔ (۴) احکام القرآن للکیا ۴/۲۳۲، الکیا نے اسے احکام القرآن للجصاص ۳/۱۵۳ سے نقل کیا ہے، اور جو بریکٹ میں گزرا وہ ان سے ہے: اور ان کا قول: "خواب پرندے کے پاؤں پر ہے..." یہ مرفوع حدیث ہے جسے احمد (۱۶۱۸۲)، ابو داؤد (۵۰۲۰)، ترمذی (۲۲۷۹) اور ابن ماجہ (۳۹۱۴) نے ابو رزین العقیلی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ سندھی نے شرح سنن ابن ماجہ ۲/۴۵۱ میں کہا: ان کا قول: «رجل طائر» 'ر' کے کسرہ کے ساتھ، گویا وہ کسی پرندے سے لٹکا ہوا ہو۔ کہا گیا: یہ ایک مثال ہے، اور مراد یہ ہے کہ وہ اس وقت تک قرار نہیں پکڑتا جب تک اس کی تعبیر نہ کی جائے۔

364 Surah Yusuf: Verses 45 - 46

... [a] time; from Ibn Abbas and others(1). From it is: {to a numbered period (ummah)} [Hud: 8], and its origin is: a period of time. Ibn Durustawayh said(2): "Al-Ummah" is not [used for] "time" except by omitting a prefixed noun (mudaf) and placing the following noun (mudaf ilayh) in its place, as if he said - and Allah knows best -: "And remember after a time of a nation (ummah)," or "after a period of a nation (ummah)," or something similar. And "Al-Ummah" is: a large group of people. Al-Akhfash said: It is singular in wording but plural in meaning. Every species of animal is a nation (ummah). In the Hadith: "If it were not that dogs are a nation from among the nations, I would have ordered their killing."(3) The Almighty's saying: {And he remembered} means: he remembered Yusuf's need, which was his saying: "Mention me to your lord." Ibn Abbas read, according to what Affan narrated from Hammam, from Qatadah, from Ikrimah, from him: "And he remembered after 'amahin' (forgetfulness)." Al-Nahhas said(4): The well-known reading from Ibn Abbas, Ikrimah, and Al-Dahhak(5) is: "And he remembered after 'amahin'," with a fatha on the hamza and a light meem, meaning: after forgetfulness. The poet said: "I became forgetful (amihtu) though I used not to forget a matter... thus time destroys minds."(6) From Shuba'il ibn 'Azra al-Duba'i(7): "After 'amhin'" with a fatha on the alif and a sukun on the meem and a haa. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Reported by Al-Tabari 13/181-184. (2) He is Abdullah bin Ja'far bin Durustawayh bin Al-Marzuban, Abu Muhammad al-Farsi the grammarian, a student of Al-Mubarrad, a supporter of the Basran school of grammar, died in the year (347 AH). Al-Siyar 15/531. (3) Al-Sihah (amm). The Hadith was reported by Ahmad (16788), Abu Dawud (2845), Al-Tirmidhi (1486), Al-Nasa'i 7/185, and Ibn Majah (3205) from the hadith of Abdullah bin Mughaffal al-Muzani. Al-Tirmidhi said: A good (Hasan) authentic (Sahih) Hadith. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/432, and what precedes it is from it. The reading was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 64, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/344. (5) His saying: "and Al-Dahhak" is not in Ma'ani al-Qur'an. Al-Tabari reported the reading from him, Ibn Abbas, Ikrimah, and others 13/184-186. (6) Al-Sihah (amah). (7) The name was confused in the manuscripts, and the confirmed one is from (m), which is correct. Al-Hafiz said in al-Taqrib: Shuba'il - in diminutive form - ibn 'Azra with a fatha on the unpointed letter followed by a silent zay and then raa, Abu 'Amr al-Basri the grammarian. He said in al-Tahdhib 2/152: He narrated from Anas and others. Ibn Hibban said: He was among the elite of the people of Basra and their reciters. End. The reading - which will follow - was

mentioned about him by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/249. Al-Tabari reported it 13/186 from Mujahid.

३६४ सूरा यूसुफ: आयत ४५ - ४६

...समय; इब्न अब्बास और अन्य से(१), और इसी से है: {एक गिनी-चुनी अवधि (उम्मत) तक} [हूद: ८] और इसका मूल है: समय का एक अंतराल। इब्न दुरुस्तवैह ने कहा(२): "अल-उम्मत" का अर्थ "समय" केवल तभी होता है जब एक पूर्वपद (मुदाफ़) को हटा दिया जाए और उत्तरपद (मुदाफ़ इलैह) को उसका स्थान दे दिया जाए, जैसे कि उन्होंने कहा हो - और अल्लाह बेहतर जानता है - : "और एक उम्मत (राष्ट्र) के समय के बाद याद किया," या "एक उम्मत की अवधि के बाद," या इसके जैसा कुछ। और "अल-उम्मत" है: लोगों का एक बड़ा समूह। अल-अख़फ़श ने कहा: यह शब्द में एकवचन है, लेकिन अर्थ में बहुवचन है। और जानवरों की हर प्रजाति एक उम्मत (राष्ट्र) है। हदीस में है: "अगर कुत्ते उम्मतों में से एक उम्मत न होते, तो मैं उन्हें मारने का आदेश देता।" (३) अल्लाह तआला का कथन: {और उसने याद किया} यानी: उसने यूसुफ की ज़रूरत को याद किया, जो कि उनका यह कहना था: "अपने पालनहार के पास मेरा ज़िक्र करना।" इब्न अब्बास ने पढ़ा, जैसा कि अफ़्फ़ान ने हम्माम से, उन्होंने क़तादा से, उन्होंने इक्रमा से, और उन्होंने उनसे रिवायत किया है: "और उसने 'अमहिन' (भूलने) के बाद याद किया।" अल-नहहास ने कहा(४): इब्न अब्बास, इक्रमा और अज़-ज़ह्हाक(५) की प्रसिद्ध क़िरात (पठन) है: "और उसने 'अमहिन' के बाद याद किया," हमज़ा पर फ़तहा और मीम के तख़फ़ीफ़ (हल्के उच्चारण) के साथ, यानी: भूलने के बाद। कवि ने कहा: "मैं भूल गया (अमिहतु) जबकि मैं किसी बात को नहीं भूलता था... इसी तरह समय बुद्धियों को नष्ट कर देता है।" (६) और शुबैल बिन अज़रा अद-दुबई(७) से: "अमहिन के बाद" अलिफ़ पर फ़तहा, मीम के सुकून और हा के साथ। WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) इसे अल-तबरी १३/१८१-१८४ ने निकाला है। (२) वह अब्दुल्ला बिन जाफ़र बिन दुरुस्तवैह बिन अल-मरुज़बान, अबू मुहम्मद अल-फ़ारसी वैयाकरण हैं, जो अल-मुबर्रद के छात्र थे और बसरा के व्याकरण के समर्थक थे, उनका निधन साल ३४७ हिजरी में हुआ। अल-सियर १५/५३१। (३) अल-सिहाह (अम्म)। हदीस को अहमद (१६७८८), अबू दाऊद (२८४५), तिरमिज़ी (१४८६), नसाई ७/१८५ और इब्न माजा (३२०५) ने अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल अल-मुज़नी की हदीस से निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: हदीस हसन सही है। (४) मआनी अल-क़ुरआन ३/४३२ में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। इब्न खालवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' पृष्ठ ६४ में इस क़िरात का ज़िक्र किया है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/३४४ में। (५) उनका कहना: "और अज़-ज़ह्हाक" मआनी अल-क़ुरआन में नहीं है। अल-तबरी १३/१८४-१८६ ने उनसे, इब्न अब्बास, इक्रमा और अन्य से यह क़िरात निकाली है।

(६) अल-सिहाह (अमह)। (७) पांडुलिपियों में नाम को लेकर भ्रम था, और (म) से जो पुष्ट है वही सही है। हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा: शुबैल - लघु रूप में - बिन अज़रा, मुहमाला (बिना बिंदु वाला अक्षर) पर फ़तहा उसके बाद साकिन ज़ाय और फिर रा, अबू अम्र अल-बसरी वैयाकरण। उन्होंने 'अल-तहज़ीब' २/१५२ में कहा: उन्होंने अनस और अन्य से रिवायत की है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह बसरा के श्रेष्ठ लोगों और उनके पाठकों में से थे। इति। और यह क़िरात - जो आगे आएगी - इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/२४९ में उनके हवाले से ज़िक्र की है। और अल-तबरी १३/१८६ ने इसे मुजाहिद से निकाला है।

...وقت؛ ابن عباس اور دیگر سے (۱)، اور اسی سے ہے: ﴿إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ﴾ [ہود: ۸] اور اس کی اصل ہے: وقت کا ایک عرصہ۔ اور ابن درستویہ نے کہا (۲): "الامۃ" کا لفظ وقت کے لیے صرف مضاف کے حذف اور مضاف الیہ کے اس کے مقام پر قائم ہونے کی صورت میں آتا ہے، گویا انہوں نے کہا ہو ۔ واللہ اعلم ۔ : "اور ایک امت (قوم) کے عرصے کے بعد یاد کیا"، یا "ایک امت کی مدت کے بعد"، اور اس جیسی بات۔ اور "الامۃ": لوگوں کی ایک بڑی جماعت ہے۔ الاخفش نے کہا: یہ لفظ میں واحد ہے، اور معنی میں جمع ہے۔ اور جانوروں کی ہر جنس ایک امت ہے؛ اور حدیث میں ہے: "اگر یہ بات نہ ہوتی کہ کتے امتوں میں سے ایک امت ہیں تو میں ان کے قتل کا حکم دے دیتا" (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَادَّكَرَ﴾ یعنی: یوسف کی ضرورت کو یاد کیا، اور وہ ان کا یہ قول ہے: "اپنے رب کے پاس میرا ذکر کرنا"۔ اور ابن عباس نے اس میں پڑھا جو عفان نے ہمام سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے عکرمہ سے، ان سے روایت کیا: "وادکر بعد امہٍ"؛ النحاس (۴): اور ابن عباس، عکرمہ اور الضحاک (۵) کی قراءت سے مشہور ہے: "وادکر بعد امہٍ"، ہمزہ کے فتحہ اور میم کی تخفیف کے ساتھ، یعنی: بھول جانے کے بعد؛ شاعر نے کہا: میں بھول گیا (امہتُ) حالانکہ میں کوئی بات نہیں بھولتا تھا... اسی طرح زمانہ عقلوں کو تباہ کر دیتا ہے (۶) اور شبیل بن عزرہ الضبعی (۷) سے مروی ہے: "بعد اَمْہٍ" الف کے فتحہ اور میم کے سکون اور ہاء کے ساتھ WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) اسے الطبری نے ۱۸۱/۱۳ - ۱۸۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) وہ عبد اللہ بن جعفر بن درستویہ بن المرزبان، ابو محمد الفارسی النحوی ہیں، المبرد کے شاگرد تھے، اور بصریوں کی نحو کے حامی تھے، وفات سنہ (۳۴۷ھ) میں ہوئی۔ السیر ۵۳۱/۱۵۔ (۳) الصحاح (امم)۔ اور حدیث کو احمد

(۱۶۷۸۸)، ابوداؤد (۲۸۴۵)، الترمذی (۱۴۸۶)، النسائی ۱۸۵/۷ اور ابن ماجہ (۳۲۰۵) نے عبد اللہ بن مغفل المزنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے۔ (۴) معانی القرآن ۳/ ۴۳۲ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۶۴ میں اس قراءت کا ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۳۴۴/۱ میں۔ (۵) ان کا قول: "والضحاک"، معانی القرآن میں نہیں ہے، اور الطبری نے ۱۳/ ۱۸۴ - ۱۸۶ میں ان سے، ابن عباس، عکرمہ اور دیگر سے یہ قراءت روایت کی ہے۔ (۶) الصحاح (امہ)۔ (۷) خطی نسخوں میں نام میں اضطراب تھا، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی صحیح ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: شُبَيْل - تصغیر کے ساتھ - بن عَزْرَہ مہملہ کے فتحہ کے ساتھ اس کے بعد زائے ساکنہ پھر را، ابو عمرو البصری النحوی۔ اور انہوں نے تہذیب ۲/ ۱۵۲ میں کہا: انہوں نے انس اور دیگر سے روایت کی ہے، اور ابن حبان نے کہا: وہ اہل بصرہ کے اکابر اور ان کے قراء میں سے تھے۔ انتہی۔ اور وہ قراءت - جو آگے آئے گی - ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۴۹/۳ میں ان سے ذکر کی ہے۔ اور اسے الطبری نے ۱۸۶/۱۳ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔

Surah Yusuf: Verses 45 - 46 365 purely. And it is like 'amah' (forgetting), and they are two linguistic variants, both meaning: forgetfulness. It is said: 'amaha ya'mahu amahan' if he forgot; accordingly: "and he remembered after 'amah' (forgetting)"; mentioned by al-Nahhas (1). And a man who is 'amih' (2): is someone who has lost his mind. Al-Jawhari said: As for what is in the hadith of al-Zuhri: "amiha" meaning: he acknowledged and confessed, it is an uncommon linguistic variant (3). Al-Ashhab al-Uqayli recited: "ba'da immah", meaning: after a blessing, i.e., after God had blessed him with salvation (4). Then it was said: The young man forgot Joseph due to God Almighty's decree for him to remain in prison for a duration. It was also said: He did not forget, but he was afraid to remind the King of the sin because of which he and the baker were imprisoned, so his saying: "wa iddakar" means: he mentioned and informed. Al-Nahhas (5) said: The origin of 'iddakara' is 'idhtakara', and the 'dhal' is close in articulation to the 'ta', and it was not permissible to assimilate into it because the 'dhal' is voiced and the 'ta' is voiceless. If they had assimilated, the voicing would have been lost, so they replaced the 'ta' with a voiced letter, which is the 'dal', and it was more appropriate than the 'ta' because the 'ta' is velarized. So it became: 'idhdakara', then they assimilated the 'dhal' into the 'dal' [so it became: 'iddakara'. Al-Khalil and Sibawayh reported that some Arabs say: 'idhdhakara', assimilating the 'dal' into the 'dhal'] because of the fricative nature (6) and softness of the 'dhal'. Then he said: (I WILL INFORM YOU OF ITS INTERPRETATION), meaning: I will tell you. Al-Hassan recited: "I will bring you...

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 2/331, and al-Samin said in 'al-Durr al-Masun' 6/508: It is said: amaha ya'mahu amahan and amhan with the fatha of the mim or its sukun. (2) After it in (d) and (f): and wamahu, and in (z): and ammah, and in (zha): and ummah, and what is established is from (m). It came in 'Tahdhib al-Lugha' 6/475 from al-Farra': aih al-rajul fahuwa ma'muh, and he is the one who has no intellect. (3) Al-Sihah (amah). The hadith of al-Zuhri is: Whoever is tested regarding a legal punishment and then confesses (amiha) then recants, there is no punishment upon him: 'Gharib al-Hadith' by Abu 'Ubaid 4/477. (4) Al-Muhtasib 1/344, and it is also in the anomalous recitations p. 64. (5) In 'I'rab al-Qur'an' 2/331, and what follows between brackets is from it. (6) In the manuscripts: 'al-dal', and what is established is from 'I'rab al-Qur'an', which is correct because 'al-dal' is one of the plosive letters.

सूरा यूसुफ़: आयतें 45 - 46 365 पूर्ण रूप से। और यह 'अमह' (भूलना) के समान है, और वे दो भाषाई रूप हैं, दोनों का अर्थ है: विस्मृति। कहा जाता है: 'अमह य'महु अमहन' यदि वह भूल गया; तदनुसार: "और उसने 'अमह' (भूलने) के बाद याद किया"; अल-नहास (1) द्वारा उल्लेख किया गया है। और एक आदमी जो 'अमिह' (2) है: वह है जिसने अपना मानसिक संतुलन खो दिया है। अल-जौहरी ने कहा: जहाँ तक अल-जुहरी की हदीस में है: "अमिह" का अर्थ है: उसने स्वीकार किया और स्वीकार किया, यह एक असामान्य भाषाई रूप (3) है। अल-अशहब अल-उकैली ने पढ़ा: "बा'द इम् मह", जिसका अर्थ है: एक आशीर्वाद के बाद, यानी, भगवान द्वारा उसे मोक्ष (4) के साथ आशीर्वाद देने के बाद। फिर कहा गया: युवक यूसुफ को भूल गया क्योंकि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने उसे कुछ समय के लिए जेल में रखने का आदेश दिया था। यह भी कहा गया: वह भूला नहीं था, लेकिन वह राजा को उस पाप की याद दिलाने से डरता था जिसके कारण उसे और बेकर को जेल हुई थी, इसलिए उसका कहना: "वा इद्दाकर" का अर्थ है: उसने उल्लेख किया और सूचित किया। अल-नहास (5) ने कहा: 'इद्दाकर' का मूल 'इधताकर' है, और 'धाल' का उच्चारण 'ता' के करीब है, और इसमें समाहित करना जायज़ नहीं था क्योंकि 'धाल' सघोष है और 'ता' अघोष। यदि वे आत्मसात कर लेते, तो घोषत्व समाप्त हो जाता, इसलिए उन्होंने 'ता' के स्थान पर एक सघोष अक्षर रख दिया, जो 'दाल' है, और यह 'ता' से अधिक उपयुक्त था क्योंकि 'ता' मूर्धन्य है। तो यह 'इधदकर' बन गया, फिर उन्होंने 'धाल' को 'दाल' में समाहित कर दिया [तो यह बन गया: 'इद्दाकर'। अल-खलील और सिबवैह ने बताया कि कुछ अरब 'इधधकर' कहते हैं, 'दाल' को 'धाल' में आत्मसात करते हुए] 'धाल' की घर्षी प्रकृति (6) और कोमलता के कारण। फिर उसने कहा: (मैं तुम्हें इसकी व्याख्या बताऊंगा) यानी: मैं तुम्हें बताऊंगा। अल-हसन ने पढ़ा: "मैं तुम्हारे पास लाऊंगा...

---

(1) 'इराब अल-कुरान' 2/331 में, और अल-समीन ने 'अल-दुर्र अल-मसन' 6/508 में कहा: कहा जाता है: अमह यअमह अमहन और अम्हन मीम के फतह या उसके सुकुन के साथ। (2) इसके बाद (द) और (फ) में: और वामहु, और (ज) में: और अम्मह, और (ज़) में: और उम्मह, और जो स्थापित है वह (म) से है। 'तहजीब अल-लुगा' 6/475 में अल-फर्रा से आया है: ऐह अल-रजुल फहुवा मा'मुह, और वह वह है जिसके पास बुद्धि नहीं है। (3) अल-सिहाह (अमह)। अल-जुहरी की हदीस है: जिसे कानूनी सजा के बारे में परखा गया और फिर उसने स्वीकार किया (अमिह) फिर मुकर गया, तो उस पर कोई सजा नहीं है: अबू उबैद द्वारा 'गरीब अल-हदीस' 4/477। (4) अल-मुहतासिब 1/344, और यह असामान्य पाठों पृष्ठ 64 में भी है। (5) 'इराब अल-कुरान' 2/331 में, और कोष्ठक के बीच जो

आता है वह उसी से है। (6) पांडुलिपियों में: 'अल-दाल', और जो स्थापित है वह 'इराब अल-कुरान' से है, जो सही है क्योंकि 'अल-दाल' कठोर (स्पर्श) अक्षरों में से एक है।

سورہ یوسف: آیات 45 - 46 365 خالصتاً۔ اور یہ 'أمه' (بھولنا) کی طرح ہے، اور یہ دو لسانی لغات ہیں، اور ان دونوں کا معنی ہے: بھول جانا۔ کہا جاتا ہے: 'أمه يَأْمَهُ أمَهاً' جب وہ بھول گیا؛ اس کے مطابق: "اور اسے 'أمه' (بھولنے) کے بعد یاد آیا"؛ اسے النحاس(1) نے ذکر کیا ہے۔ اور وہ شخص جو 'أَمِهٌ'(2) ہو: جس کی عقل چلی گئی ہو۔ جوہری نے کہا: جہاں تک زہری کی حدیث میں ہے: "أمِهَ" یعنی: اس نے اقرار کیا اور اعتراف کیا، تو یہ غیر مشہور لغت ہے(3)۔ الاشہب العقیلی نے پڑھا: "بَعْدَ إِمَّةٍ"، یعنی: نعمت کے بعد، یعنی: اللہ کے اسے نجات(4) کے ساتھ نوازنے کے بعد۔ پھر کہا گیا: نوجوان یوسف کو بھول گیا؛ قضاء الٰہی کے تحت ان کے قید خانے میں ایک مدت تک رہنے کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: وہ بھولا نہیں تھا، بلکہ وہ بادشاہ کو اس گناہ کی یاد دلانے سے ڈرتا تھا جس کی وجہ سے وہ اور نانبائی قید کیے گئے تھے، تو اس کا قول: "وادَّكَر" یعنی: اس نے ذکر کیا اور بتایا۔ النحاس(5) نے کہا: 'ادَّكر' کی اصل 'اذْتكر' ہے، اور 'ذال' کا مخرج 'تاء' سے قریب ہے، اور اس کا اس میں ادغام جائز نہیں تھا؛ کیونکہ 'ذال' مجہورہ ہے، اور 'تاء' مہموسہ ہے، تو اگر وہ ادغام کرتے تو جہر ختم ہو جاتا، لہذا انہوں نے تاء کی جگہ ایک مجہور حرف بدلا، جو کہ 'دال' ہے، اور یہ 'طاء' سے زیادہ موزوں تھا؛ کیونکہ 'طاء' مُطْبقة ہے، تو یہ 'اذْدَكر' ہو گیا، پھر انہوں نے 'ذال' کا 'دال' میں ادغام کر دیا [تو یہ 'ادَّكر' بن گیا۔ اور خلیل اور سیبویہ نے حکایت کی ہے کہ عربوں میں سے کچھ 'اذَّكَر' کہتے ہیں، یعنی دال کا ذال میں ادغام کرتے ہوئے] 'ذال'(6) کی نرمی اور رخاوت کی وجہ سے۔ پھر فرمایا: (أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ) یعنی: میں تمہیں بتاؤں گا۔ اور حسن نے پڑھا: "میں تمہارے پاس لاؤں گا...

---

(1) اعراب القرآن 2/331 میں، اور السمین نے الدر المصون 6/508 میں کہا: کہا جاتا ہے: أمه يأمه أمهاً اور أمهاً میم کے فتحہ اور اس کے سکون کے ساتھ۔ (2) اس کے بعد (د) اور (ف) میں:

ووامه، اور (ز) میں: وأمة، اور (ظ) میں: وأمّة، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ اور تہذیب اللغہ 6/475 میں الفراء سے مروی ہے: أيه الرجل فهو مأموه، اور وہ وہ ہے جس کی عقل نہ ہو۔ (3) الصحاح (أمه)۔ اور زہری کی حدیث یہ ہے: جس کا حد کے معاملے میں امتحان لیا گیا پھر اس نے اعتراف (أمه) کیا پھر مکر گیا، تو اس پر کوئی سزا نہیں ہے: غريب الحديث از ابو عبيد 4/477۔ (4) المحتسب 1/344، اور یہ شاذ قرآت میں بھی ہے ص 64۔ (5) اعراب القرآن 2/331 میں، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (6) نسخوں میں: الدال، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن سے ہے، اور یہی درست ہے کیونکہ دال حروف شدید میں سے ہے۔

366 Surah Yusuf: Verses 45 - 47

...with its interpretation," and he said: How can the infidel inform them?! Al-Nahhas said(1): The meaning of: ﴿أُنَبِّئُكُمْ﴾ (I will inform you) is correct and good, i.e., I will tell you if I ask.

﴿فَأَرْسِلُونِ﴾ (Send me forth): He addressed the King, but with terms of exaltation, or he addressed the King and his courtiers.

﴿يُوسُفُ﴾ (Joseph): A singular call, and similarly ﴿الصِّدِّيقُ﴾ (the truthful one), i.e., the one who is very truthful(2). ﴿أَفْتِنَا﴾ (Give us a ruling): i.e., so they sent him, and he came to Joseph and said: O truthful one, and asked him about the King's dream. ﴿لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ﴾ (That I may return to the people): i.e., to the King and his companions. ﴿لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (That they may know): the interpretation, or ﴿لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (that they may know) your status of merit and knowledge and so you may come out. It is possible that by "the people" he means the King alone as a form of respect for him.

Allah Almighty says: ﴿قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ ٤٧﴾ (He said, 'You will sow for seven years continuously. Then what you harvest, leave it in its ear, except for a little from which you eat.')

There are two issues in it:

The first: Allah Almighty's saying: ﴿قَالَ تَزْرَعُونَ﴾ (He said, 'You will sow...'). When he (the servant) informed him of the dream, he began to interpret it for him, so he said: The seven fat cows and the green ears of grain are seven fertile years, and as for the lean cows and the dry ears, they are seven years of drought. That is His saying: ﴿تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا﴾ (You will sow for seven years continuously), i.e., successively and consecutively, and it is a verbal noun (masdar) of a different root(3); because the meaning of "you sow" is: you work persistently(4) according to your habit in farming for seven years. It is said: it is a circumstantial phrase (hal), i.e., being persistent. And it is said: it is an adjective for seven years, i.e., persistent ones.

Abu Hatim narrated from Ya'qub: "da'aban" with the movement of the hamza, and likewise Hafs narrated from...

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3/433, and what precedes it is from him, and the reading was mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p. 64. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/331. (3) In (d) and (z): the chest (Al-Sadr). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/333. This statement was mentioned by Al-Samin in Al-Durr Al-Masun 6/510 from Al-

Mubarrad, and that it is from the category of: "I sat the squatting position" (qa'adtu al-qurfasa'). Al-Samin said: There is a point of contention in it; because it is not a specific type peculiar to it, unlike 'al-qurfasa' with sitting. It was mentioned from Sibawayh: that it is in the accusative case due to an implied verb, the estimation of which is: you work persistently (tada'abun).

३६६ सूरा यूसुफ: आयत ४५ - ४७

...इसकी व्याख्या के साथ," और उन्होंने कहा: काफ़िर उन्हें कैसे सूचित कर सकता है?! अल-नहहास ने कहा(१): ﴿أُنَبِّئُكُمْ﴾ (मैं तुम्हें सूचित करूँगा) का अर्थ सही और अच्छा है, यानी: यदि मैं पूछूँ तो मैं आपको बता दूँगा।

﴿فَأَرْسِلُونِ﴾ (मुझे भेज दो): उन्होंने राजा को संबोधित किया, लेकिन सम्मानजनक शब्दों के साथ, या उन्होंने राजा और उनके दरबारियों को संबोधित किया।

﴿يُوسُفُ﴾ (यूसुफ): एकवचन पुकार, और इसी तरह ﴿الصِّدِّيقُ﴾ (सिद्दीक - सच्चा), यानी: बहुत सच्चा व्यक्ति(२)। ﴿أَفْتِنَا﴾ (हमें फतवा दो/निर्णय दो): यानी, उन्होंने उसे भेजा, तो वह यूसुफ के पास आया और कहा: हे सिद्दीक, और उनसे राजा के सपने के बारे में पूछा। ﴿لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ﴾ (ताकि मैं लोगों के पास वापस जा सकूँ: यानी, राजा और उनके साथियों के पास। ﴿لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (ताकि वे जान सकें: व्याख्या, या ﴿لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (ताकि वे जान सकें) आपकी श्रेष्ठता और ज्ञान के बारे में और आप बाहर आ सकें। यह संभव है कि "लोगों" से उनका तात्पर्य केवल राजा से हो, उनके सम्मान के लिए।

अल्लाह तआला का कथन है: ﴿قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ ٤٧﴾ (उसने कहा, 'तुम सात वर्षों तक लगातार खेती करोगे। फिर जो तुम काटो, उसे उसकी बाली में ही रहने दो, सिवाय उस थोड़े के जो तुम खाओगे।')

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴿قَالَ تَزْرَعُونَ﴾ (उसने कहा, 'तुम खेती करोगे...')। जब उसने उसे सपने के बारे में बताया, तो वह उसकी व्याख्या करने लगा, तो उसने कहा: सात मोटी गायें और सात हरी बालियां सात उपजाऊ वर्ष हैं, और दुबली गायें और सूखी बालियां सात सूखे के वर्ष हैं। यही उनका कथन है: ﴿تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا﴾ (तुम सात वर्षों तक लगातार खेती करोगे), यानी: निरंतर और क्रमवार, और यह मूल क्रिया (मस्दर) के अलावा एक मस्दर है(३); क्योंकि "तुम खेती करोगे" का अर्थ है: तुम सात वर्षों तक खेती में अपनी आदत के अनुसार मेहनत करोगे(४)। कहा गया है: यह हाल (परिस्थिति) है, यानी: मेहनत करने वाले। और कहा गया है: यह सात वर्षों का विशेषण है, यानी: निरंतर वाले।

अबू हातिम ने याकूब से रिवायत की है: हमज़ा की हरकत के साथ "दाअबन", और इसी तरह हफ़्स ने... से रिवायत की है।

---

(१) मा'नी अल-कुरान ३/४३३ में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है, और इस किरात का उल्लेख इब्न खालवैह ने 'अल-किरात अल-शाज़ह' पृ. ६४ में किया है। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/३३१। (३) (द) और (ज़) में: अल-सदर (सीना)। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/३३३। यह कथन अल-समीन ने 'अल-दुर अल-मसून' ६/५१० में अल-मुबर्रद के हवाले से उल्लेख किया है, और यह कि यह इस श्रेणी से है: "मैं उकड़ू बैठा" (कअदतु अल-कुरफसा)। अल-समीन ने कहा: इसमें आपत्ति की गुंजाइश है; क्योंकि यह उसके लिए कोई विशेष प्रकार नहीं है, बैठने के साथ 'अल-कुरफसा' के विपरीत। सीबवैह से उल्लेख किया गया है: कि यह एक अनुमानित क्रिया के कारण नसब (accusative) में है, जिसका अनुमान है: तुम निरंतर मेहनत करोगे (तदाअवून)।

۳۶۶ سورہ یوسف: آیات ۴۵ - ۴۷

...اس کی تاویل کے ساتھ"، اور کہا: کافر انہیں کیسے خبر دے سکتا ہے؟! النحاس نے کہا(۱): ﴿أُنَبِّئُكُمْ﴾ (میں تمہیں خبر دوں گا) کے معنی درست اور اچھے ہیں، یعنی: میں تمہیں بتا دوں گا جب میں پوچھوں گا۔

﴿فَأَرْسِلُونِ﴾ (مجھے بھیج دو): اس نے بادشاہ کو مخاطب کیا لیکن تعظیمی الفاظ میں، یا بادشاہ اور اس کے اہل مجلس کو مخاطب کیا۔

﴿يُوسُفُ﴾ (یوسف): ندا مفرد ہے، اور اسی طرح ﴿الصِّدِّيقُ﴾ (الصدیق) یعنی: بہت سچا(۲)۔ ﴿أَفْتِنَا﴾ (ہمیں فتویٰ دو/بتلاؤ): یعنی، پس انہوں نے اسے بھیجا، تو وہ یوسف کے پاس آیا اور کہا: اے صدیق، اور ان سے بادشاہ کے خواب کے بارے میں پوچھا۔ ﴿لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ﴾ (تاکہ میں لوگوں کی طرف لوٹ جاؤں): یعنی بادشاہ اور اس کے ساتھیوں کی طرف۔ ﴿لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (تاکہ وہ جان لیں): تعبیر، یا ﴿لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (تاکہ وہ جان لیں) فضل و علم میں آپ کا مقام تو آپ باہر نکل آئیں۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ لوگوں سے مراد صرف بادشاہ ہو، اس کی تعظیم کے لیے۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ ٤٧﴾ (اس نے کہا، تم سات سال تک لگاتار کھیتی کرو گے۔ پھر جو تم کاٹو، اسے اس کے خوشے میں رہنے دو سوائے اس تھوڑے کے جو تم کھاؤ گے۔)

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ تَزْرَعُونَ﴾ (اس نے کہا تم کھیتی کرو گے...)۔ جب اس نے اسے خواب کی خبر دی تو وہ اس کی تفسیر کرنے لگا، پس اس نے کہا: سات موٹی گائیں اور سات سبز خوشے

سات زرخیز سال ہیں، اور دبلی گائیں اور خشک خوشے سات قحط زدہ سال ہیں، پس یہی اس کا قول ہے: ﴿تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا﴾ (تم سات سال تک لگاتار کھیتی کرو گے) یعنی: پے در پے اور مسلسل، اور یہ غیر مصدر پر مصدر ہے(۳)؛ کیونکہ "تزرعون" کے معنی ہیں: "تدأبون" (تم محنت کرو گے)(۴) جیسا کہ سات سال تک زراعت میں تمہاری عادت ہے۔ اور کہا گیا: یہ حال ہے، یعنی: محنت کرتے ہوئے۔ اور کہا گیا: یہ سات سالوں کی صفت ہے، یعنی: مسلسل رہنے والے۔

اور ابو حاتم نے یعقوب سے روایت کیا: "دأباً" ہمزہ کی حرکت کے ساتھ، اور اسی طرح حفص نے... سے روایت کیا۔

---

(۱) معانی القرآن ۳/۴۳۳ میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے، اور قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۶۴ میں کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۳۱۔ (۳) (د) اور (ز) میں: الصدر۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۳۳۔ اور یہ قول السمین نے الدر المصون ۶/۵۱۰ میں المبرد سے ذکر کیا ہے، اور یہ کہ یہ باب: "قعدت القرفصاء" سے ہے۔ السمین نے کہا: اس میں تامل ہے؛ کیونکہ یہ اس کے ساتھ کوئی خاص قسم نہیں ہے، برخلاف قعود کے ساتھ قرفصاء کے۔ اور سیبویہ سے ذکر کیا گیا ہے: کہ یہ فعل مقدر کی وجہ سے منصوب ہے، جس کی تقدیر ہے: "تدأبون"۔

Asim, and they are two linguistic variations. There are two opinions regarding it: Abu Hatim's opinion is that it is from 'da'iba'. Al-Nahhas said (1): Linguists only know 'da'aba'. The other opinion is that it was vocalized because it contains a guttural letter; this was stated by Al-Farra'. He said (2): Likewise, every letter whose first is open (fatha) and whose second is silent (sukun), its strengthening (adding a vowel to the second letter) is permissible if the second letter is a hamza, ha, 'ayn, ghayn, ha, or kha. Its root meaning is 'custom' or 'habit'. He said: "As was your habit with Umm al-Huwayrith before her" And the discussion regarding this has already passed in 'Al Imran' (3). "And what you harvest, leave it in its spikes" [12:47]. It was said: so that it does not get infested with weevils, and so that it lasts longer; and this is how things are done in the land of Egypt. "except for a little of what you eat" [12:47], meaning: take out what you need from it according to the need. This statement is a command, while the first was informative. It is possible that the first was also a command even though the apparent meaning is informative; so the meaning of "you shall sow" would be: "sow" (4). The Second (point): This verse is a foundational basis for the discourse on Sharia-compliant interests (Al-Masalih al-Shar'iyyah), which are: the preservation of religion, lives, intellect, lineage, and wealth. Everything that involves achieving any of these matters is an interest (maslahah), and everything that causes the loss of any of them is a harm (mafsadah), and repelling it is an interest. There is no dispute that the objective of religious laws is to guide people to their worldly interests, so that they may attain the ability to know God Almighty and worship Him, which lead to eternal happiness in the Hereafter. Heeding this is a grace from God, Mighty and Majestic, and a mercy by which He has shown mercy to His servants, without it being obligatory upon Him or a right they deserve. This is the doctrine of all the verifiers among the People of the Sunnah (Ahl al-Sunnah); and its elaboration is found in the principles of jurisprudence (Usul al-Fiqh).

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 2/332, and what precedes it. See 'Tafsir al-Baghawi' 2/429, and the reading of Hafs in 'Al-Sab'ah' p. 349, and 'Al-Taysir' p. 129. (2) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/47. (3) 5/35, and the verse preceded there; it is by Imru' al-Qays, and its second hemistich is: "And her neighbor Umm al-Rabab in Ma'sal," and it is in his Diwan p. 9 with the narration: "As your debt/custom," instead of: "As your habit." (4) 'Al-Kashshaf' 2/325, and Al-Samin said in 'Al-Durr al-Masun' 6/509: There is no room for his command to them to farm; because they farm according to their custom, whether he commanded them or not.

सूरह यूसुफ: आयत 47 367

आसिम, और ये दो भाषाएँ(लहजे) हैं। इसमें दो मत हैं: अबू हातिम का मत है कि यह 'दइबा' (da'iba) से है। अल-नहस ने कहा (1): भाषा के जानकार केवल 'दअबा' (da'aba) को ही जानते हैं। दूसरा मत यह है कि इसे स्वरयुक्त किया गया क्योंकि इसमें कंठ्य वर्ण (الحلق حروف) है; यह अल-फर्रा ने कहा है। उन्होंने कहा (2): इसी तरह हर वह शब्द जिसका पहला अक्षर फतहा (अ-ध्वनि) युक्त हो और दूसरा सुकूँ(मौन) हो, तो उसे भारी करना (दूसरे अक्षर पर स्वर लगाना) जायज़ है यदि दूसरा अक्षर हमज़ा, हा, ऐन, ग़ैन, हा या खा हो। इसका मूल अर्थ 'आदत' है। उन्होंने कहा: "जैसा तुम्हारा तरीका उम्म अल-हुवैरथ के साथ उससे पहले था" और इसके बारे में चर्चा 'आल-इमरान' में बीत चुकी है (3)। "फिर जो तुम काटो उसे उसकी बालियों में ही रहने दो" [12:47]। कहा गया: ताकि उसमें घुन न लगे, और ताकि वह लंबे समय तक बना रहे; और मिस्र के देशों में ऐसा ही होता है। "सिवाय उसके थोड़े के जो तुम खाते हो" [12:47], यानी: ज़रूरत के मुताबिक जितना तुम्हें चाहिए उतना ही निकालो। यह कथन एक आदेश है, जबकि पहला सूचनात्मक था। यह संभव है कि पहला भी आदेश हो यद्यपि उसका स्पष्ट अर्थ सूचनात्मक है; तो "तुम बोओगे" का अर्थ होगा: "बोओ" (4)। दूसरा (बिंदु): यह आयत शरीयत के हितों (मसालिह अल-शरईया) के बारे में बात करने का एक आधार है; जो हैं: धर्म, जीवन, बुद्धि, वंश और धन की रक्षा। हर वह चीज़ जिसमें इनमें से किसी भी चीज़ की प्राप्ति शामिल है वह एक हित (मसलहत) है, और हर वह चीज़ जो इनमें से किसी को खो देती है वह एक बुराई (मफ़्सदत) है, और उसे दूर करना एक हित है। इसमें कोई विवाद नहीं है कि शरीयत का उद्देश्य लोगों को उनके दुनियावी हितों की ओर मार्गदर्शन करना है; ताकि उन्हें अल्लाह तआला को जानने और उसकी इबादत करने की क्षमता प्राप्त हो सके जो आख़िरत (परलोक) की खुशी की ओर ले जाती है। इसका ध्यान रखना अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल का एक फज़्ल (अनुग्रह) और रहमत है जिसके ज़रिए उसने अपने बंदों पर दया की है, बिना उस पर किसी अनिवार्यता या हक के। यह सुन्नत के तमाम शोधकर्ताओं का मत है; और इसका विवरण उसूल अल-फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र के सिद्धांतों) में है।

(1) इ'राब अल-कुरान 2/332 में, और उससे पहले भी। देखें तफसीर अल-बगवी 2/429, और अल-सब'आ पृ. 349 में हफ़्स का पाठ, और अल-तयसीर पृ. 129। (2) मानी अल-कुरान 2/47 में। (3) 5/35, और वह शेर वहां पहले आ चुका है, वह इमरुल क़ैस का है, और उसका दूसरा भाग है: "और उसकी पड़ोसी उम्म अल-रबाब मासल में", और यह उनके दीवान पृ. 9 में इस वर्णन के साथ है:

"कदीनिका" (kadînika), "कदअ़बिका" (kad’abika) के बजाय। (4) अल-कशशाफ 2/325, और अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसून 6/509 में कहा: उनके लिए खेती करने का उनका आदेश देने का कोई स्थान नहीं है; क्योंकि वे अपनी आदत के अनुसार खेती करते हैं, चाहे उन्होंने उन्हें आदेश दिया हो या न दिया हो।

سورہ یوسف: آیت 47 367

عاصم، اور یہ دو لغتیں (لہجے) ہیں، اور اس میں دو قول ہیں: ابو حاتم کا قول ہے کہ یہ 'دَئِبَ' سے ہے۔ نحاس نے کہا (1): لغت والے صرف 'دَأَبَ' ہی جانتے ہیں۔ دوسرا قول یہ ہے کہ اسے متحرک کیا گیا کیونکہ اس میں حروفِ حلق میں سے ایک حرف ہے؛ یہ فرّاء کا قول ہے، انہوں نے کہا (2): اور اسی طرح ہر وہ حرف (لفظ) جس کا پہلا متحرک (مفتوح) اور دوسرا ساکن ہو، تو اس کا ثقیل کرنا (دوسرے پر حرکت دینا) جائز ہے بشرطیکہ دوسرا حرف ہمزہ، ہاء، عین، غین، حاء یا خاء ہو۔ اور اس کی اصل 'عادت' ہے؛ شاعر نے کہا: كَدَأبِكِ مِن أُمِّ الحُوَيرِثِ قَبْلَها (جیسا کہ تمہارا طریقہ اس سے پہلے ام الحویرث کے ساتھ تھا) اور 'آل عمران' میں اس کے بارے میں قول گزر چکا ہے (3)۔ ﴿ فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ ﴾ (پھر جو تم کاٹو تو اسے اس کے خوشوں ہی میں رہنے دو)۔ کہا گیا: تاکہ اس میں گھن نہ لگے، اور تاکہ وہ زیادہ دیر تک باقی رہے؛ اور مصر کے علاقوں میں یہی طریقہ رائج ہے۔ ﴿ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ ﴾ (سوائے اس تھوڑے کے جو تم کھاتے ہو)، یعنی: ضرورت کے مطابق جتنا تمہیں چاہیے اتنا ہی نکالو۔ یہ قول امر (حکم) ہے، اور پہلا خبر تھا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ پہلا بھی امر ہو اگرچہ اس کا ظاہر خبر ہے؛ تو «تَزْرَعُونَ» کا معنی ہوگا: «ازرعوا» (تم کاشت کرو) (4)۔ دوسری بات: یہ آیت مصالحِ شرعیہ کے بارے میں گفتگو کے لیے ایک اصل (بنیاد) ہے؛ جو کہ ہیں: دین، جان، عقل، نسل اور مال کی حفاظت۔ پس ہر وہ چیز جو ان امور میں سے کسی کی تحصیل کو شامل ہو وہ مصلحت ہے، اور ہر وہ چیز جو ان میں سے کسی کو ضائع کر دے وہ مفسدہ ہے، اور اسے دور کرنا مصلحت ہے۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ شرائع کا مقصد لوگوں کو ان کے دنیاوی مصالح کی طرف رہنمائی کرنا ہے؛ تاکہ انہیں اللہ تعالیٰ کی معرفت اور اس کی عبادت کا موقع حاصل ہو سکے جو اخروی سعادت تک پہنچانے والے

ہیں، اور اس کا لحاظ رکھنا اللہ عزوجل کا فضل اور رحمت ہے جس کے ذریعے اس نے اپنے بندوں پر رحم فرمایا، بغیر کسی وجوب یا استحقاق کے۔ یہ تمام محققینِ اہل سنت کا مذہب ہے؛ اور اس کی تفصیل اصولِ فقہ میں ہے۔

(1) إعراب القرآن 2/332، اور اس سے پہلے۔ دیکھیے تفسیر البغوی 2/429، اور القراءات السبع ص 349 میں حفص کی قرات، اور التیسیر ص 129۔ (2) معانی القرآن 2/47۔ (3) 5/35، اور وہاں یہ شعر گزر چکا ہے، یہ امرؤ القیس का है، और उसका दूसरा मصرعہ है: "وجارتها أم الرباب بمأسل"، اور یہ ان کے دیوان ص 9 میں "كدينك" کی روایت کے ساتھ ہے، بجائے "كدأبك" کے۔ (4) الکشاف 2/325، اور سمین نے الدر المصون 6/509 میں کہا: انہیں زراعت کا حکم دینے کی کوئی گنجائش نہیں؛ کیونکہ وہ اپنی عادت کے مطابق کاشتکاری کرتے ہیں، خواہ وہ انہیں حکم دیں یا نہ دیں۔

Surah Yusuf: Verse 48 368

Allah the Almighty says: {Then will come after that seven tough [years] which will consume what you saved for them, except a little of what you store.} (48)

In it are two issues:

First: His saying, the Almighty: {seven tough [years]} means the drought years. {consume} is metaphorical, and the meaning is: their people consume. {what you saved for them} i.e., what you stored for their sake (1); and similar to it is the saying of the speaker: Your day, O deluded one, is distraction and heedlessness, and your night is sleep, and death is inevitable for you. (2) The day does not get distracted, and the night does not sleep; rather, one is distracted in the day, and one sleeps at night. Zaid bin Aslam narrated from his father: that Joseph used to place food for two, then bring it to one man, who would eat some of it, until one day he brought it to him and he ate it all, so Joseph said: This is the first day of the seven tough [years] (3).

{except a little} is in the accusative case due to exception. {of what you store} i.e.: of what you withhold to sow (4); because keeping back seeds is a way of securing food supplies. Abu Ubaidah said: "you safeguard" (5). Qatadah said: "{you store}": you hoard (6). The meaning is one, and it indicates the permissibility of storing food until the time of need.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/332. (2) Ibn Rashiq attributed it in al-'Umdah 1/37, and al-'Amili in al-Kashkul 2/382 to Umar bin Abdul Aziz (may Allah have mercy on him). It was mentioned in al-Akhbar al-Tiwal by Abu Hanifa al-Dinawari p. 331, and Sifat al-Safwa by Ibn al-Jawzi 2/124-125 that Umar used to recite it. It is in the Tafsir of al-Tabari 13/190-191 without attribution. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 3/44. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/332. (5) Majaz al-Qur'an 1/313, and narrated by al-Tabari 13/192 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (6) Narrated by al-Tabari 13/191-192.

सूरह युसुफ: आयत 48 368

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर उसके बाद सात कठिन [वर्ष] आएंगे जो वह सब खा जाएंगे जो तुमने उनके लिए बचाकर रखा था, सिवाय उस थोड़े के जिसे तुम सुरक्षित रखते हो।} (48)

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {सात कठिन [वर्ष]} का अर्थ है सूखे के वर्ष। {खा जाएंगे} लाक्षणिक (मज़ाज़) है, और अर्थ है: उनके लोग खाएंगे। {जो तुमने उनके लिए बचाकर रखा था} अर्थात: जो तुमने उनके वास्ते जमा किया था (1); और इसी तरह कहने वाले का कथन है: ऐ धोखे में पड़े व्यक्ति, तेरा दिन लापरवाही और गफ़लत है, और तेरी रात नींद है, और मौत तेरे लिए अनिवार्य है। (2) दिन गफ़लत नहीं करता और न रात सोती है; बल्कि दिन में गफ़लत बरती जाती है और रात में सोया जाता है। ज़ैद बिन असलम ने अपने पिता से रिवायत की है: कि युसुफ (अ.स.) दो लोगों का खाना रखते थे, फिर उसे एक आदमी के पास लाते थे, तो वह उसमें से कुछ खाता था, यहाँ तक कि जब एक दिन आया तो उन्होंने उसे उसके पास रखा और उसने वह सब खा लिया, तो युसुफ (अ.स.) ने कहा: यह सात कठिन वर्षों का पहला दिन है (3)।

{सिवाय थोड़े के} अपवाद (इस्तिसना) के कारण नसब (ज़बर) की स्थिति में है। {जिसे तुम सुरक्षित रखते हो} अर्थात: जिसे तुम बोने के लिए बचाकर रखते हो (4); क्योंकि बीज को बाकी रखना खाद्यों को सुरक्षित रखना है। अबू उबैदा ने कहा: तुम हिफाज़त करते हो (5)। कतादा ने कहा: {तुम सुरक्षित रखते हो}: तुम ज़खीरा (जमा) करते हो (6)। अर्थ एक ही है, और यह ज़रूरत के वक्त तक खाने की वस्तुओं को जमा करने (जमाखोरी) की वैधता की ओर इशारा करता है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/332. (2) इसे इब्न रशीक ने अल-उमदा 1/37 में और अल-आमिली ने अल-कश्कुल 2/382 में उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (रहमतुल्लाह अलैह) की ओर मंसूब किया है। अबू हनीफा अल-दीनवरी की अल-अखबार अल-तिवाल पृष्ठ 331, और इब्न अल-जौज़ी की सिफ़त अल-सफ़वा 2/124-125 में आया है कि उमर (रज़ि.) इसे मिसाल के तौर पर इस्तेमाल करते थे। यह तफ़सीर अल-तबरी 13/190-191 में बिना किसी निस्बत के है। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/44. (4) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/332. (5) मज़ाज़ अल-कुरान 1/313, और अल-तबरी 13/192 ने इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से रिवायत किया है। (6) अल-तबरी ने इसे 13/191-192 में रिवायत किया है।

سورہ یوسف: آیت 48 368

قول باری تعالیٰ ہے: ﴿ پھر اس کے بعد سات سخت (سال) آئیں گے جو وہ سب کھا جائیں گے جو تم نے ان کے لیے بچا کر رکھا تھا، سوائے اس تھوڑے کے جو تم محفوظ کر لو گے۔ (48) ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ سات سخت (سال) ﴾ یعنی قحط کے سال۔ ﴿ کھا جائیں گے ﴾ مجاز ہے، اور معنی یہ ہے کہ ان کے رہنے والے کھائیں گے۔ ﴿ جو تم نے ان کے لیے بچا کر رکھا تھا ﴾ یعنی: جو تم نے ان کی خاطر ذخیرہ کیا تھا (1)؛ اور اسی طرح کہنے والے کا قول ہے: اے دھوکے میں پڑے ہوئے شخص، تیرا دن سہو و غفلت ہے اور تیری رات نیند ہے اور موت تیرے لیے لازم ہے۔ (2) اور دن غافل نہیں ہوتا، اور نہ رات سوتی ہے؛ بلکہ دن میں غفلت کی جاتی ہے، اور رات میں سویا جاتا ہے۔ اور زید بن اسلم نے اپنے والد سے حکایت کی ہے کہ: یوسف علیہ السلام دو آدمیوں کا کھانا رکھتے تھے، پھر اسے ایک آدمی کے قریب کرتے، تو وہ اس کا کچھ حصہ کھاتا، یہاں تک کہ جب ایک دن آیا تو اسے اس کے پاس لائے تو اس نے وہ سب کھا لیا، تو یوسف علیہ السلام نے فرمایا: یہ سات سخت سالوں کا پہلا دن ہے (3)۔

﴿ سوائے تھوڑے کے ﴾ استثناء کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔ ﴿ جو تم محفوظ کر لو گے ﴾ یعنی: جو تم کاشت کرنے کے لیے روک رکھو گے (4)؛ کیونکہ بیج کو باقی رکھنا خوراک کی حفاظت ہے۔ اور ابوعبیدہ نے کہا: تم بچاتے ہو (تحفظ کرتے ہو) (5)۔ اور قتادہ نے کہا: ﴿ تم محفوظ کر لو گے ﴾: تم ذخیرہ کرتے ہو (6)۔ اور معنی ایک ہی ہے، اور یہ ضرورت کے وقت تک خوراک کو ذخیرہ کرنے کے جواز پر دلالت کرتا ہے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 332 . (2) اسے ابن رشیق نے العمدہ 1/ 37 میں، اور العاملی نے الکشکول 2/ 382 میں عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ تعالی کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابوحنیفہ دینوری کی الاخبار الطوال ص 331، اور ابن الجوزی کی صفۃ الصفوۃ 2/ 124-125 میں آیا ہے کہ عمر (رض) اس کی مثال دیا کرتے تھے۔ اور یہ تفسیر طبری 13/ 190 - 191 میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ (3) النکت والعیون 3/ 44 . (4) إعراب القرآن للنحاس 2/ 332 . (5) مجاز القرآن 1/ 313 ، اور طبری نے اسے 13/ 192 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 13/ 191 - 192 میں روایت کیا ہے۔

369 Surah Yusuf: Verses 48 - 49

Second: This verse is a basis for the validity of a non-believer's dream, and that it is interpreted according to what they saw, especially if it concerns a believer. How much more so if it were a sign for a Prophet, a miracle for a Messenger, a confirmation for an elect for conveyance, and a proof for the intermediary between God, Exalted be His Majesty, and His servants(1)? God Almighty's saying: {Then there will come after that a year in which the people will be given rain and in which they will press [grapes and olives]} (49) God Almighty's saying: {Then there will come after that a year} - this is news from Joseph, peace be upon him, about what was not in the King's dream, but rather from the knowledge of the unseen that God gave him. Qatadah said: God added to him the knowledge of a year they did not ask him about(2), to show his merit and to make known his status in knowledge and expertise. {In which the people will be given rain [yughāth]} - from relief (ighātha) or help (ghawth). A man's help; he says: "Oh, help!" The nouns are: al-ghawth, al-ghawāth, and al-ghiwāth. Someone sought my help and I helped him, the noun being al-ghiyāth; the 'waw' became 'ya' because of the preceding kasra. Al-ghayth is rain. The rain "ghātha" the earth, i.e., hit it; and God "ghātha" the lands, i.e., rained on them. The earth was rained upon; it is a rained-upon land (mughītha or maghyūta)(3). So the meaning of "the people will be given rain" is: it will rain on them. {And in which they will press} - Ibn Abbas said: They press grapes and oil; Bukhari mentioned it(4). Hajjaj narrated from Ibn Jurayj that he said: [Ibn Abbas said:] They press grapes into wine, sesame into oil, and olives into oil(5). It was said: He meant milking because of its abundance(6); and that indicates an abundance of plants. It was said: "Ya'sirun" means they are saved, which is from 'usrah, meaning salvation; said by...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1077/3. (2) Reported by al-Tabari 193/13, and what follows is from the words of Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 1078/3. (3) Al-Sahah (ghawth) and (ghayth). (4) Before Hadith (6992), and connected by al-Tabari 194/13. (5) Reported by al-Tabari 194/13, and what is between brackets is from it. (6) Reported by al-Tabari 195/13 from Ibn Abbas, may God be pleased with them both, with the wording: In it they milk.

369 सूरह यूसुफ़: आयतें 48 - 49

दूसरा: यह आयत एक काफ़िर (अविश्वासी) के सपने की सत्यता के लिए एक आधार है, और यह कि इसकी व्याख्या उसके अनुसार की जाती है जो उसने देखा, विशेषकर यदि यह एक मोमिन (आस्तिक) से संबंधित हो। फिर वह कितना अधिक होगा यदि वह एक नबी के लिए निशानी, एक रसूल के लिए चमत्कार, संदेश पहुँचाने के लिए चुने हुए व्यक्ति के लिए पुष्टि, और अल्लाह महान और उसके बंदों के बीच मध्यस्थ के लिए एक प्रमाण हो(1)? अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उसके बाद एक ऐसा साल आएगा जिसमें लोगों को वर्षा दी जाएगी और जिसमें वे (अंगूर और जैतून) निचोड़ेंगे} (49) अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उसके बाद एक साल आएगा} - यह यूसुफ़ अलैहिस्सलाम की ओर से उस चीज़ की ख़बर है जो राजा के सपने में नहीं थी, बल्कि उस ग़ैब (परोक्ष) के ज्ञान से थी जो अल्लाह ने उन्हें दिया था। क़तादा ने कहा: अल्लाह ने उन्हें एक साल का अतिरिक्त ज्ञान दिया जिसके बारे में उन्होंने उनसे नहीं पूछा था(2), ताकि उनकी श्रेष्ठता प्रदर्शित हो और ज्ञान और अनुभव में उनकी स्थिति का पता चले। {जिसमें लोगों को वर्षा दी जाएगी [युग़ास]} - यह 'इग़ासा' (राहत) या 'ग़ौस' (मदद) से है। एक आदमी की मदद; वह कहता है: "हे मदद!" संज्ञाएं हैं: अल-ग़ौस, अल-ग़वाथ, और अल-ग़िवाथ। किसी ने मुझसे मदद माँगी और मैंने उसकी मदद की, संज्ञा 'ग़ियास' है; पूर्ववर्ती कसरा के कारण 'वाव' 'या' बन गया। 'ग़ैथ' का अर्थ वर्षा है। वर्षा ने पृथ्वी को 'ग़ासा', यानी उस पर गिरी; और अल्लाह ने भूमि पर 'ग़ासा' किया, यानी वर्षा की। पृथ्वी वर्षा से सिंचित हुई; वह एक वर्षा-सिंचित भूमि है (मुग़ीसा या मग़यूता)(3)। तो "लोगों को वर्षा दी जाएगी" का अर्थ है: उन पर वर्षा होगी। {और जिसमें वे निचोड़ेंगे} - इब्न अब्बास ने कहा: वे अंगूर और तेल निचोड़ेंगे; बुख़ारी ने इसका उल्लेख किया है(4)। हज्जाज ने इब्न जुरैज से रिवायत की कि उन्होंने कहा: [इब्न अब्बास ने कहा:] वे अंगूरों से शराब, तिल से तेल, और जैतून से तेल निचोड़ेंगे(5)। कहा गया है: उनका तात्पर्य इसकी प्रचुरता के कारण दूध दुहना था(6); और यह वनस्पतियों की प्रचुरता का संकेत देता है। कहा गया है: "यअसिरून" का अर्थ है वे बचा लिए जाएंगे, जो 'उसराह' से है, जिसका अर्थ है बचाव; यह कहा है...

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 1077/3। (2) अल-तबरी 193/13 द्वारा वर्णित, और इसके बाद की बातें अहकाम अल-क़ुरान 1078/3 में इब्न अल-अरबी के शब्द हैं। (3) अल-सहाह (ग़ौस) और (ग़ैथ)। (4) हदीस (6992) से पहले, और अल-तबरी 194/13 द्वारा जोड़ा गया। (5) अल-तबरी

194/13 द्वारा वर्णित, और कोष्ठक के बीच वाला हिस्सा उसी से है। (6) अल-तबरी 195/13 द्वारा इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से इन शब्दों के साथ वर्णित: उसमें वे दूध दुहेंगे।

369 سورہ یوسف: آیات 48 - 49

دوسری بات: یہ آیت کافر کے خواب کی سچائی کے لیے ایک بنیاد ہے، اور یہ کہ اس کی تعبیر اس کے مطابق نکالی جاتی ہے جو اس نے دیکھا، خاص طور پر جب اس کا تعلق کسی مومن سے ہو۔ پھر اس کا کیا کہنا اگر وہ کسی نبی کے لیے نشانی، رسول کے لیے معجزہ، تبلیغ کے لیے منتخب کردہ کی تصدیق، اور اللہ جل جلالہ اور اس کے بندوں کے درمیان واسطہ کے لیے حجت ہو(1)؟ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اس کے بعد ایک ایسا سال آئے گا جس میں لوگوں کو بارش دی جائے گی اور جس میں وہ (انگور اور زیتون) نچوڑیں گے} (49) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اس کے بعد ایک سال آئے گا} - یہ حضرت یوسف علیہ السلام کی طرف سے اس بات کی خبر ہے جو بادشاہ کے خواب میں نہیں تھی، بلکہ یہ اس غیب کے علم سے تھا جو اللہ نے انہیں عطا کیا تھا۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے انہیں ایک ایسے سال کے علم میں اضافہ فرمایا جس کے بارے میں انہوں نے سوال نہیں کیا تھا(2)، تاکہ ان کی فضیلت کا اظہار ہو اور علم و معرفت میں ان کے مقام کی آگاہی ہو۔ {جس میں لوگوں کو بارش دی جائے گی [یُغاث]} - یہ اغاثہ یا غوث سے ہے؛ آدمی کی مدد، وہ کہتا ہے: واغوثاہ (ہائے مدد)۔ اسم غوث، غواث اور غواث ہیں۔ فلاں نے مجھ سے مدد مانگی تو میں نے اس کی مدد کی، اور اسم غیاث ہے؛ ماقبل کسرہ کی وجہ سے 'واؤ' 'یاء' میں بدل گیا۔ اور غیث بارش کو کہتے ہیں۔ بارش نے زمین کو سیراب کیا یعنی اسے پہنچی؛ اور اللہ نے شہروں کو سیراب کیا، یعنی بارش برسائی۔ زمین سیراب کی گئی، تو وہ سیراب شدہ زمین ہے (مغیثہ یا مغیوتہ)(3)۔ پس "لوگوں کو بارش دی جائے گی" کا مطلب ہے: ان پر بارش برسائی جائے گی۔ {اور جس میں وہ نچوڑیں گے} - ابن عباس نے کہا: وہ انگور اور تیل نچوڑیں گے؛ اسے بخاری نے ذکر کیا ہے(4)۔ اور حجاج نے ابن جریج سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: [ابن عباس نے کہا:] وہ انگور سے شراب،

تل سے تیل اور زیتون سے تیل نچوڑیں گے(5)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد دودھ دوہنا ہے اس کی کثرت کی وجہ سے(6)؛ اور یہ نباتات کی کثرت پر دلالت کرتا ہے۔ اور کہا گیا: "يَعصِرون" یعنی وہ نجات پائیں گے، اور یہ عُصرہ سے ہے جس کا معنی جائے نجات ہے؛ یہ قول ہے...

(1) احکام القرآن لابن العربی 1077/3۔ (2) اسے طبری نے 13/193 میں روایت کیا، اور اس کے بعد احکام القرآن 3/1078 میں ابن العربی کے کلام سے ہے۔ (3) الصحاح (غوث) اور (غیث)۔ (4) حدیث (6992) سے پہلے، اور طبری نے اسے 13/194 پر موصول کیا ہے۔ (5) اسے طبری نے 13/194 میں روایت کیا، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (6) اسے طبری نے 13/195 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: اس میں وہ دودھ دوہتے ہیں۔

370 Surah Yusuf, Verses 49 - 51

Abu 'Ubaydah (1). And *al-'asar* with vocalization [vowels on both letters] means: the refuge and salvation, as does *al-'usrah*; Abu Zubayd (2) said: *Thirsty, seeking help without being helped ... and he was the refuge of the distressed.* And *al-manjud* means: the frightened (3). "I sought help from so-and-so (*i'tasartu bi-fulan*) and I sought refuge (*ta'assartu*)", meaning: I turned to him for refuge. Abu al-Ghawth said: {they press} (*ya'sirun*): they exploit; and it is from the pressing of grapes. "I extracted his money (*i'tasartu malah*)," meaning: I took it from his hand (4). And 'Isa recited: "you are rained upon" (*tu'sarun*) with *dammah* on the *ta* and *fathah* on the *sad* (5), and its meaning is: you are rained upon; from the word of Allah: {And We sent down from the rain clouds pouring water} [An-Naba: 14], and likewise is the meaning of "you are rained upon" (*tu'sirun*) with *dammah* on the *ta* and *kasrah* on the *sad*, for those who recited it thus (6). The Almighty's saying: {And the king said: "Bring him to me." But when the messenger came to him, [Yusuf] said: "Return to your lord and ask him: 'What happened to the women who cut their hands? Indeed, my Lord is Knowing of their plan.'" 50 [The king] said: "What was your case when you sought to seduce Joseph?" They said: "Perfect is Allah! We know about him no evil." The wife of the governor said: "Now the truth has become evident. It was I who sought to seduce him, and indeed, he is of the truthful." 51} The Almighty's saying: {And the king said: "Bring him to me."} meaning: so the messenger went and informed the king, so he said:

(1) In (D) and (M): Abu 'Ubaydah said, and what is established is from the rest of the copies, and the saying of Abu 'Ubaydah is in *Majaz al-Qur'an* 1/313, and the author quoted it from him via al-Jawhari in *as-Sihah* (root: 'sr) and what follows it from him. Al-Tabari rejected it 13/205 and said: The disagreement with the saying of all the people of knowledge from the Companions and Successors is sufficient testimony to his error. (2) Harmalah bin Mundhir al-Ta'i, and it is said: al-Mundhir bin Harmalah. He was a Christian and there is disagreement about his conversion to Islam. He was one of those who lived a long life, it is said he lived a hundred and fifty years. *Al-Isabah* 11/154. The verse is in *Tafsir al-Tabari* 13/197, *Amali al-Yazidi* p. 8, *as-Sihah* ('sr), and *al-Iqtadab* p. 390. (3) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Nahhas 3/435. (4) *as-Sihah* ('sr), and Abu al-Ghawth al-A'rabi is among those whom al-Jawhari heard from, and he has been mentioned in *as-Sihah* in several places. (5) Abu Hayyan mentioned it in *al-Bahr* 5/316, and he also mentioned from 'Isa that he recited: "they are rained upon" (*yu'sarun*) with *dammah* on the *ya* and *fathah* on the *sad*, and likewise Ibn Khalawayh

mentioned it from him in *al-Qira'at al-Shadhdhah* p. 64, and Ibn Jinni in *al-Muhtasib* 1/344. (6) We did not find this recitation.

३७० सूरा यूसुफ, आयत ४९ - ५१

अबू उबैदा (1)। और 'अल-असर' (स्वर के साथ): शरण और बचाव का स्थान, और इसी तरह 'अल-उसराह' भी है; अबू जुबैद (2) ने कहा: प्यास से बेहाल, बिना किसी मदद के गुहार लगाता रहा... और वह व्यथित व्यक्ति के लिए शरण का स्थान था। और 'अल-मंजूद' का अर्थ है: भयभीत (3)। और 'इअतसरतु बि-फुलान' और 'तअस्सरतु', यानी: मैंने उसकी शरण ली। अबू अल-गौस ने कहा: ﴿يَعْصِرُونَ﴾: वे लाभ उठाते हैं; और यह अंगूर निचोड़ने (असर) से निकला है। "मैंने उसका धन निकाल लिया" (इअतसरतु मालह), यानी: मैंने उसे उसके हाथ से निकाल लिया (4)। और ईसा ने पढ़ा: «تُعْصَرُونَ» (तुम पर वर्षा की जाती है) 'ता' पर पेश (धम्मा) और 'साद' पर ज़बर (फतहा) के साथ (5), और इसका अर्थ है: तुम पर वर्षा की जाती है; अल्लाह के कथन से: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا﴾ [अन-नबा: 14], और इसी तरह «تُعْصِرون» का अर्थ 'ता' पर पेश और 'साद' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ भी वही है, उन लोगों के लिए जिन्होंने इसे इस प्रकार पढ़ा है (6)। अल्लाह का फरमान है: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ ۖ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ وَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ ۚ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ ٥٠ قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدتُّنَّ مَا بَالُ النِّسِهِ ۚ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِن سُوءٍ ۚ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدتُّهُ عَن نَّفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ٥١﴾ ईश्वर का कथन: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ﴾ यानी: तो संदेशवाहक गया और राजा को सूचित किया, तो उसने कहा:

(१) (द) और (म) में: अबू उबैदा ने कहा, और अन्य प्रतियों से यही पुष्ट होता है, और अबू उबैदा का कथन 'मजाज अल-कुरान' १/३१३ में है, और लेखक ने अल-जौहरी के माध्यम से 'अस-सिह' (असर) और उसके बाद के अंशों में इसे उद्धृत किया है। और अल-तबरी ने इसे २०५/१३ पर अस्वीकार कर दिया और कहा: सहाबा और ताबिईन के बीच सभी विद्वानों के कथन के विपरीत होना ही उसकी गलती का पर्याप्त प्रमाण है। (२) हरमला बिन मुन्ज़िर अल-ताई, और कहा जाता है: अल-मुन्ज़िर बिन हरमला। वे ईसाई थे और उनके इस्लाम लाने के बारे में मतभेद है। वे बहुत लंबी आयु जीने वालों में से थे, कहा जाता है कि वे एक सौ पचास साल जीवित रहे। 'अल-इसाबा' ११/१५४। और यह शेर तबरी की तफ़सीर १३/१९७, अमाली अल-यज़ीदी पृष्ठ ८, 'अस-सिह' (असर), और 'अल-इक्तादाब' पृष्ठ ३९० में है। (३) नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरान' ३/४३५। (४) 'अस-सिह' (असर), और अबू अल-गौस अल-अराबी उन लोगों में से हैं जिनसे अल-जौहरी ने सुना है, और उनका उल्लेख 'अस-सिह' में कई स्थानों पर किया गया है। (५) अबू हय्यान ने 'अल-बहर' ५/३१६ में इसका उल्लेख किया है, और ईसा

के बारे में यह भी बताया है कि उन्होंने पढ़ा: «يُعْصَرون» (उन पर वर्षा की जाती है) 'या' पर पेश और 'साद' पर ज़बर के साथ, और इसी तरह इब्न खालवैह ने 'अल-किरात अल-शज्जा' पृष्ठ ६४ में, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/३४४ में इसका उल्लेख किया है। (६) हमें यह पाठ (किरात) नहीं मिला।

٣٧٠ سورة يوسف، آيات ٤٩ - ٥١

ابو عبیدہ(١)۔ اور العَصَر تحریک (زبر) کے ساتھ: پناہ گاہ اور نجات کی جگہ، اور اسی طرح العُصْرة ہے؛ ابو زُبید(٢) نے کہا: پیاسا مدد مانگتا ہے بغیر کسی مدد کے... اور وہ پریشان حال کے لیے جائے پناہ تھا۔ اور المَنْجود: خوفزدہ(٣)۔ اور "اعتصرت بفلان" اور "تَعَصَّرْتُ"، یعنی: میں نے اس کی پناہ لی۔ ابو الغوث نے کہا: ﴿يَعْصِرُونَ﴾: وہ فائدہ اٹھاتے ہیں؛ اور یہ انگور نچوڑنے سے ہے۔ اور "اعتصرت مالَه"، یعنی: میں نے اس کے ہاتھ سے اسے نکال لیا(٤)۔ اور عیسیٰ نے پڑھا: «تُعْصَرُونَ» تاء کے پیش اور صاد کے زبر کے ساتھ(٥)، اور اس کا معنی ہے: تم پر بارش برسائی جاتی ہے؛ اللہ کے قول سے: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا﴾ [النبأ: ١٤]، اور اسی طرح «تُعْصِرون» کا معنی تاء کے پیش اور صاد کے زیر کے ساتھ ہے، ان کے نزدیک جنہوں نے اسے اسی طرح پڑھا ہے(٦)۔ قولِ باری تعالیٰ: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ ۖ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ ۚ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ ٥٠ قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدتُّنَّ يُوسُفَ عَن نَّفْسِهِ ۚ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِن سُوءٍ ۚ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدتُّهُ عَن نَّفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ٥١﴾ قولِ باری تعالیٰ: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ﴾ یعنی: پس قاصد گیا اور بادشاہ کو خبر دی، تو اس نے کہا:

(١) (د) اور (م) میں: ابو عبیدہ نے کہا، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہی ہے، اور ابو عبیدہ کا قول مجاز القرآن ٣١٣/١ میں ہے، اور مصنف نے اسے الجوہری کے واسطے سے الصحاح (عصر) اور اس کے بعد کے حصوں میں نقل کیا ہے۔ اور طبری نے اسے ٢٠٥/١٣ میں مسترد کر دیا اور کہا: صحابہ اور تابعین میں سے تمام اہل علم کے قول کے خلاف ہونا ہی اس کی غلطی پر کافی گواہی ہے۔ (٢) حرملہ بن منذر الطائی، اور کہا جاتا ہے: المنذر بن حرملہ۔ وہ نصرانی تھے

اور ان کے اسلام لانے میں اختلاف ہے۔ وہ طویل عمر پانے والوں میں سے تھے، کہا جاتا ہے کہ وہ ڈیڑھ سو سال زندہ رہے۔ الاصابہ ۱۵۴/۱۱۔ اور یہ شعر تفسیر طبری ۱۹۷/۱۳، امالی الیزیدی صفحہ ۸، الصحاح (عصر)، اور الاقتضاب صفحہ ۳۹۰ میں ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۴۳۵/۳۔ (۴) الصحاح (عصر)، اور ابو الغوث الاعرابی ان میں سے ہیں جن سے الجوہری نے سنا ہے، اور ان کا تذکرہ الصحاح میں کئی مقامات پر آیا ہے۔ (۵) اسے ابو حیان نے البحر ۳۱۶/۵ میں ذکر کیا ہے، اور عیسیٰ کے بارے میں یہ بھی ذکر کیا ہے کہ انہوں نے پڑھا: «يُعْصَرون» یاء کے پیش اور صاد کے زبر کے ساتھ، اور اسی طرح ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ۶۴ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ۳۴۴/۱ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) ہمیں یہ قرأت نہیں ملی۔

"Bring him to me" {So when the messenger came to him} meaning: ordering him to come out, he said: {Go back to your lord and ask him what is the case of the women} i.e., the condition of the women {who cut their hands}. He refused to come out until his innocence was proven to the king regarding what he was accused of, and that he was imprisoned without a crime (1).

At-Tirmidhi narrated from Abu Huraira who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, the honorable, son of the honorable, son of the honorable, son of the honorable is Joseph, son of Jacob, son of Isaac, son of Abraham." He said: "And if I had stayed in prison as long as he stayed, then the messenger came to me, I would have answered," then he read: {So when the messenger came to him, he said, 'Go back to your lord and ask him what is the case of the women who cut their hands'}; he said: "And may Allah have mercy on Lot; he used to seek shelter in a strong support when he said: {If only I had strength against you or could take refuge in a strong support} and Allah did not send any prophet after him except from the peak of his people" (2).

Al-Bukhari narrated from Abu Huraira who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "May Allah have mercy on Lot, he used to seek shelter in a strong support, and if I had stayed in prison as long as Joseph stayed, I would have answered the caller, and we are more deserving than Abraham when it was said to him: {Have you not believed? He said, 'Yes, but that my heart may be at peace.'} [Al-Baqarah: 260]" (3).

It was narrated from the Prophet (PBUH) that he said: "May Allah have mercy on my brother Joseph, he was patient and forbearing, and if I had stayed in prison as long as he stayed; I would have answered the caller and would not have sought an excuse" (4). A similar hadith was narrated via Abd al-Rahman bin al-Qasim, the companion of Malik, in the book of Tafsir of "Sahih" al-Bukhari, and Ibn al-Qasim has no other hadith in the collection besides it (5). And in the narration of al-Tabari (6):

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/332, see also Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1079. (2) Sunan at-Tirmidhi (3116), and it is in Ahmad (8391). The last part of it was mentioned on page 181 of this volume. The first phrase was narrated by Ahmad (8391) from the hadith of Abu Huraira, and also (5712), and al-Bukhari (3390) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (3) Sahih al-Bukhari (4694), it is in Ahmad (8328 - 8329), and Muslim (151). Previously mentioned 4/310. (4)

Narrated similarly by Ahmad (8554), al-Tabari 13/200-201, and al-Hakim 2/346. From the hadith of Abu Huraira. The author's words are in al-Muharrar al-Wajiz 3/252. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/252, and the referred hadith in al-Bukhari is the previous hadith of Abu Huraira. (6) In his Tafsir 13/200.

"उसे मेरे पास लाओ" {फिर जब संदेशवाहक उसके पास आया} अर्थात: उसे बाहर आने का आदेश देते हुए, उसने कहा: {अपने रब के पास वापस जाओ और उससे पूछो कि उन औरतों का क्या मामला है} यानी: उन औरतों की स्थिति {जिन्होंने अपने हाथ काट लिए थे}। उन्होंने बाहर आने से इनकार कर दिया जब तक कि राजा के सामने उनकी बेगुनाही साबित नहीं हो गई, उस आरोप के बारे में जो उन पर लगाया गया था, और यह कि उन्हें बिना किसी अपराध के जेल में रखा गया था (१)।

अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक, शरीफ़, शरीफ़ के बेटे, शरीफ़ के पोते, शरीफ़ के परपोते यूसुफ बिन याकूब बिन इसहाक बिन इब्राहिम हैं।" उन्होंने फ़रमाया: "और अगर मैं जेल में उतने समय तक रहा होता जितना वे रहे, फिर संदेशवाहक मेरे पास आता, तो मैं स्वीकार कर लेता", फिर उन्होंने पढ़ा: {फिर जब संदेशवाहक उनके पास आया, तो उन्होंने कहा, 'अपने रब के पास वापस जाओ और उससे पूछो कि उन औरतों का क्या मामला है जिन्होंने अपने हाथ काट लिए थे'}; उन्होंने फ़रमाया: "और लूत पर अल्लाह की रहमत हो; वे एक मज़बूत सहारे की शरण लिया करते थे जब उन्होंने कहा था: {काश मेरे पास तुम्हारे ख़िलाफ़ ताक़त होती या मैं किसी मज़बूत सहारे की शरण ले पाता} और अल्लाह ने उनके बाद कोई भी नबी नहीं भेजा सिवाय उनके क़ौम के शिखर (कुलीन वर्ग) से" (२)।

अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह लूत पर रहम करे, वे एक मज़बूत सहारे की शरण लेते थे, और अगर मैं जेल में उतना समय रहा होता जितना यूसुफ रहे, तो मैं बुलाने वाले को जवाब देता, और हम इब्राहिम से ज़्यादा हक़दार हैं जब उनसे कहा गया था: {क्या तुमने विश्वास नहीं किया? उन्होंने कहा, 'क्यों नहीं, लेकिन ताकि मेरे दिल को सुकून मिल जाए।' [अल-बकराह: २६०]" (३)।

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "अल्लाह मेरे भाई यूसुफ पर रहम करे, वे धैर्यवान और सहनशील थे, और अगर मैं जेल में उतना समय रहा होता जितना वे रहे; तो मैं बुलाने वाले का जवाब देता और कोई बहाना नहीं तलाशता" (४)। इसी तरह की हदीस मलिक के साथी अब्द अल-रहमान बिन अल-कासिम के माध्यम से "सहीह" अल-बुखारी की तफ़सीर की किताब में रिवायत की गई है, और इब्न अल-कासिम के पास इसके अलावा संकलन में कोई और हदीस नहीं है (५)। और अल-तबरी की रिवायत में (६):

(१) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/३३२, इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१०७९ भी देखें। (२) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३११६), और यह अहमद (८३९१) में है। इसका आखिरी हिस्सा इसी खंड के पृष्ठ १८१ पर आ चुका है। पहला वाक्यांश अहमद (८३९१) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है, और इसे (५७१२) ने भी निकाला है, और अल-बुखारी (३३९०) ने इब्न उमर की हदीस से निकाला है, अल्लाह उन दोनों से खुश हो। (३) सहीह अल-बुखारी (४६९४), यह अहमद (८३२८ - ८३२९) और मुस्लिम (१५१) में है। पहले ३१०/४ में बीत चुका है। (४) इसी तरह की रिवायत अहमद (८५५४), अल-तबरी १३/२००-२०१, और अल-हाकिम २/३४६ ने की है। अबू हुरैरा की हदीस से। अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ३/२५२ में लेखक के शब्द। (५) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ३/२५२, और अल-बुखारी में संदर्भित हदीस अबू हुरैरा की पिछली हदीस है। (६) अपनी तफ़सीर १३/२०० में।

"اسے میرے پاس لاؤ" {پھر جب رسول اس کے پاس آیا} یعنی: اسے باہر آنے کا حکم دیتے ہوئے، اس نے کہا: {اپنے رب کے پاس واپس جاؤ اور اس سے پوچھو کہ ان عورتوں کا کیا حال ہے} یعنی: ان عورتوں کی حالت {جنہوں نے اپنے ہاتھ کاٹ لیے تھے}۔ انہوں نے باہر آنے سے انکار کر دیا جب تک کہ بادشاہ کے سامنے ان کی بے گناہی ثابت نہ ہو گئی اس الزام کے بارے میں جو ان پر لگایا گیا تھا، اور یہ کہ انہیں بغیر کسی جرم کے قید کیا گیا تھا (۱)۔

ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک، شریف، شریف کے بیٹے، شریف کے پوتے، شریف کے پرپوتے یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اور اگر میں قید خانے میں اتنی مدت رہتا جتنی وہ رہے، پھر میرے پاس پیغام رساں آتا، تو میں قبول کر لیتا"، پھر آپ ﷺ نے پڑھا: {پھر جب اس کے پاس پیغام رساں آیا، تو اس نے کہا، 'اپنے رب کے پاس واپس جاؤ اور اس سے پوچھو کہ ان عورتوں کا کیا حال ہے جنہوں نے اپنے ہاتھ کاٹ لیے تھے'}؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "اور اللہ لوط پر رحم فرمائے، وہ ایک مضبوط سہارے کی پناہ لیا کرتے تھے جب انہوں نے کہا تھا: {کاش میرے پاس تمہارے خلاف طاقت ہوتی یا میں کسی مضبوط سہارے کی پناہ لے پاتا} اور اللہ نے ان کے بعد کوئی بھی نبی نہیں بھیجا مگر ان کی قوم کے معزز گھرانے سے" (۲)۔

بخاری نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ لوط پر رحم فرمائے، وہ ایک مضبوط سہارے کی پناہ لیا کرتے تھے، اور اگر میں قید خانے میں اتنی مدت رہتا جتنی یوسف رہے، تو میں بلانے والے کا جواب دیتا، اور ہم ابراہیم سے زیادہ حقدار ہیں جب ان

سے کہا گیا تھا: {کیا تم نے یقین نہیں کیا؟ انہوں نے کہا، 'کیوں نہیں، لیکن تاکہ میرا دل مطمئن ہو جائے'۔ [البقرة: ۲۶۰]" (۳)۔

نبی ﷺ سے روایت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ میرے بھائی یوسف پر رحم فرمائے، وہ صابر اور حلیم تھے، اور اگر میں قید خانے میں اتنی مدت رہتا جتنی وہ رہے؛ تو میں بلانے والے کا جواب دیتا اور عذر تلاش نہ کرتا" (۴)۔ اسی طرح کی حدیث مالک کے ساتھی عبد الرحمن بن القاسم کے ذریعے "صحیح" بخاری کی کتاب التفسیر میں روایت کی گئی ہے، اور ابن القاسم کی دیوان میں اس کے علاوہ کوئی اور حدیث نہیں ہے (۵)۔ اور طبری کی روایت میں (۶):

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۳۲/۲، اور دیکھیے أحكام القرآن لابن العربی ۱۰۷۹/۳۔ (۲) سنن الترمذی (۳۱۱۶)، اور یہ احمد (۸۳۹۱) میں ہے۔ اس کا آخری حصہ اسی جلد کے صفحہ ۱۸۱ پر گزر چکا ہے۔ پہلا جملہ احمد (۸۳۹۱) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے (۵۷۱۲) نے بھی، اور بخاری (۳۳۹۰) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح البخاری (۴۶۹۴)، یہ احمد (۸۳۲۸ - ۸۳۲۹) اور مسلم (۱۵۱) में है। اور ۴/ ۳۱۰ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) اس کی مثل احمد (۸۵۵۴)، طبری ۱۳/ ۲۰۰ - ۲۰۱، اور حاکم ۲/ ۳۴۶ نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کی۔ اور مصنف کا کلام المحرر الوجیز ۳/ ۲۵۲ میں ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۲۵۲، اور بخاری میں اشارہ کردہ حدیث وہی ابوہریرہ کی سابقہ حدیث ہے۔ (۶) اپنی تفسیر میں ۱۳/ ۲۰۰۔

"May Allah have mercy on Yusuf. If I were the one imprisoned and then sent for, I would have come out quickly; indeed, he was most clement and patient."

And he (PBUH) said: "I was amazed at Yusuf, his patience and his nobility. By Allah, may He forgive him when he was asked about the cows; had I been in his place, I would not have informed them until I conditioned that they release me. And I was amazed at him when the messenger came to him; had I been in his place, I would have hurried to the door."(1)

Ibn Atiyyah(2) said: This action from Yusuf (peace be upon him) was out of patience and deliberation, and a quest for exoneration. This is because—as narrated—he feared that if he left and attained a rank from the King, and the matter of his alleged sin was silently overlooked, people would always view him with that eye and say: "This is the one who seduced his master's wife." So Yusuf (peace be upon him) wanted to demonstrate his innocence and establish his status(3) of chastity and goodness, and then emerge to favor and status. For this reason, he said to the messenger: "Return to your lord and ask him: What happened to the women?" Yusuf's (peace be upon him) intention was: "Tell him to investigate my alleged sin and look into my case, whether I was imprisoned rightly or unjustly." And he refrained from mentioning [the mention of] the wife of Al-Aziz out of good conduct and respect for the protection Al-Aziz the King had provided him.

If it is asked: How did the Prophet (PBUH) praise Yusuf for patience and deliberation and not rushing to leave, yet then distance himself from a state for which he had praised another?

The explanation for that is: The Prophet (PBUH) took for himself another perspective, which also has an aspect of excellence, saying: "If it were me, I would have hastened to leave, then attempted to clarify my excuse afterward." This is because these stories and events [indeed] are subject to being followed by people until the Day of Resurrection. So the Messenger of Allah (PBUH) wanted to guide people toward the more prudent course of action; this is because...

(1) Reported by At-Tabari 13/202, and At-Tabarani (11640) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and the discussion is in 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/179. (2) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/252. And what will appear in

brackets is from it. (3) In 'Al-Muharrar al-Wajiz': "that his innocence becomes clear and his status is established."

सूरह यूसुफ़: आयत 50 - 51 | 372

"अल्लाह यूसुफ़ पर रहम करे। अगर मैं वह होता जो कैद था और फिर मुझे बुलाया जाता, तो मैं जल्दी से बाहर आ जाता; वास्तव में, वे बहुत ही सहनशील और धैर्यवान थे।"

और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "मुझे यूसुफ़, उनके धैर्य और उनकी उदारता पर आश्चर्य हुआ। खुदा की कसम, वह उन्हें माफ कर दे जब उनसे गायों के बारे में पूछा गया था; अगर मैं उनकी जगह होता, तो मैं उन्हें तब तक नहीं बताता जब तक कि मैं अपनी रिहाई की शर्त न रख देता। और मुझे उन पर तब आश्चर्य हुआ जब दूत उनके पास आया; अगर मैं उनकी जगह होता, तो मैं दरवाजे की ओर दौड़ पड़ता।" (1)

इब्न अतिय्याह (2) ने कहा: यूसुफ़ (अल्लाह की उन पर शांति हो) का यह कार्य धैर्य और विचारशीलता से भरा था, और खुद को निर्दोष साबित करने की एक कोशिश थी। ऐसा इसलिए था—जैसा कि वर्णित है—उन्हें डर था कि अगर वह बाहर निकलते हैं और राजा से कोई पद प्राप्त करते हैं, और उनके कथित पाप के मामले को चुपचाप नजरअंदाज कर दिया जाता है, तो लोग उन्हें हमेशा उसी नजर से देखेंगे और कहेंगे: "यह वही है जिसने अपने मालिक की पत्नी को बहकाने की कोशिश की थी।" इसलिए यूसुफ़ (अल्लाह की उन पर शांति हो) अपनी बेगुनाही दिखाना चाहते थे और पवित्रता और अच्छाई की अपनी स्थिति (3) स्थापित करना चाहते थे, और फिर सम्मान और पद के साथ बाहर निकलना चाहते थे। इसी कारण से, उन्होंने दूत से कहा: "अपने स्वामी के पास वापस जाओ और उससे पूछो: उन औरतों का क्या मामला था?" यूसुफ़ (अल्लाह की उन पर शांति हो) का इरादा था: "उससे कहो कि वह मेरे कथित पाप की जांच करे और मेरे मामले को देखे, कि क्या मुझे सही तरीके से कैद किया गया था या अन्यायपूर्ण तरीके से।" और उन्होंने अज़ीज़ की पत्नी का [जिक्र] करने से परहेज किया, जो उनके अच्छे आचरण और अज़ीज़ राजा द्वारा उन्हें दी गई सुरक्षा के सम्मान के कारण था।

यदि यह पूछा जाए: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने धैर्य और विचारशीलता और बाहर निकलने की जल्दी न करने के लिए यूसुफ़ की प्रशंसा कैसे की, और फिर स्वयं को उस स्थिति से दूर कर लिया जिसके लिए उन्होंने दूसरे की प्रशंसा की थी?

इसका कारण यह है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने लिए एक दूसरा दृष्टिकोण अपनाया, जिसका अपना एक उत्कृष्ट पहलू है, उन्होंने कहा: "अगर मैं होता, तो मैं बाहर निकलने में जल्दी

करता, फिर उसके बाद अपनी बेगुनाही स्पष्ट करने की कोशिश करता।" ऐसा इसलिए है क्योंकि ये कहानियाँ और घटनाएं[वास्तव में] कयामत के दिन तक लोगों द्वारा अनुसरण किए जाने के लिए हैं। इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लोगों को अधिक विवेकपूर्ण कार्य की ओर ले जाना चाहते थे; ऐसा इसलिए है क्योंकि...

(1) इसे अल-तबरी 13/202 द्वारा रिपोर्ट किया गया है, और अल-तबरानी (11640) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और चर्चा इब्न अल-अरबी 3/179 द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' में है। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/252 में। और जो कोष्ठक में दिखाई देगा वह उसी से है। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में: "कि उनकी बेगुनाही स्पष्ट हो जाए और उनकी स्थिति स्थापित हो जाए।"

"اللہ یوسف پر رحم فرمائے، اگر میں قید ہوتا اور پھر مجھے بلایا جاتا تو میں جلدی سے نکل آتا، بے شک وہ بہت بردبار اور صبر والے تھے۔"

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے یوسف، ان کے صبر اور ان کی کرم نوازی پر تعجب ہوا، اور اللہ انہیں معاف فرمائے جب ان سے گایوں کے بارے میں پوچھا گیا، اگر میں ان کی جگہ ہوتا تو انہیں کبھی نہ بتاتا جب تک یہ شرط نہ رکھتا کہ وہ مجھے نکال دیں۔ اور مجھے ان پر تعجب ہوا جب ان کے پاس قاصد آیا، اگر میں ان کی جگہ ہوتا تو دروازے کی طرف لپکتا۔"(1)

ابن عطیہ(2) نے کہا: یوسف علیہ السلام کا یہ فعل بردباری، صبر اور براءتِ ذمہ کی طلب پر مبنی تھا۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ—جیسا کہ مروی ہے—انہیں ڈر تھا کہ وہ باہر نکلیں اور بادشاہ کے ہاں کوئی مرتبہ پا لیں، اور ان کے گناہ کے معاملے پر درگزر کرتے ہوئے خاموشی اختیار کر لی جائے، تو لوگ انہیں ہمیشہ اسی نظر سے دیکھیں گے اور کہیں گے: "یہ وہی ہے جس نے اپنے آقا کی بیوی کو ورغلایا تھا،" چنانچہ یوسف علیہ السلام نے چاہا کہ وہ اپنی براءت ظاہر کریں اور عفت و خیر میں اپنے مرتبے(3) کو ثابت کریں، اور تب ہی عزت و منزلت کے ساتھ باہر نکلیں۔ اسی لیے انہوں نے قاصد سے کہا: "اپنے رب کے پاس واپس جاؤ اور اس سے پوچھو: ان عورتوں کا کیا حال تھا؟" اور یوسف علیہ السلام کا مقصد یہ تھا: "اس سے کہو کہ وہ میرے گناہ کی تفتیش کرے اور میرے معاملے کو دیکھے، کیا میں حق پر قید کیا گیا تھا یا ظلم سے؟" اور انہوں نے عزیز کی بیوی کا [ذکر] کرنے سے گریز کیا، جو کہ ان کے حسنِ معاشرت اور عزیزِ مصر کی طرف سے دی گئی پناہ کی رعایت کی وجہ سے تھا۔

اگر یہ کہا جائے کہ: نبی کریم ﷺ نے یوسف علیہ السلام کی صبر، بردباری اور نکلنے میں جلدی نہ کرنے پر کس طرح تعریف کی، پھر وہ خود کو اس حالت سے دور کیوں لے جاتے ہیں جس پر انہوں نے دوسرے کی تعریف کی تھی؟

تو اس کی وجہ یہ ہے کہ: نبی کریم ﷺ نے اپنے لیے ایک دوسرا پہلو اختیار کیا، جس کی اپنی ایک خوبی ہے، آپ فرماتے ہیں: "اگر میں ہوتا تو میں نکلنے میں پہل کرتا، پھر اس کے بعد اپنی عذر خواہی بیان کرنے کی کوشش کرتا۔" اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ قصے اور واقعات [بے شک] قیامت کے دن تک لوگوں کی پیروی کے لیے پیش کیے گئے ہیں، تو رسول اللہ ﷺ نے چاہا کہ لوگوں کو زیادہ محتاط اور بہتر طرزِ عمل کی طرف راغب کریں؛ اور وہ یہ کہ...

(1) اسے طبری 202/13 اور طبرانی (11640) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بحث ابن العربی کی احکام القرآن 179/3 میں ہے۔ (2) المحرر الوجیز 252/3 میں۔ اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) المحرر الوجیز میں: "کہ ان کی براءت ظاہر ہو جائے اور ان کا مرتبہ ثابت ہو جائے۔"

The profound thinker (1) in such a calamity, who leaves the opportunity to exit from such a prison, might result in him [from that] staying in his prison, and the person releasing him might turn away from him. Even if Yusuf, peace be upon him, was safe from that due to his knowledge from Allah, others would not be safe from it. Thus, the state in which the Prophet ﷺ himself went was a state of determination [and praise], and what Yusuf, peace be upon him, did was great patience and endurance.

Allah's saying: {Ask him what happened to the women} mentioned the women collectively so as to include the wife of Al-Aziz among them, as a general entry through allusion, so that no explicit mention would fall upon her. This is good companionship and etiquette. There is something omitted in the speech, meaning: ask him to find out what happened to the women.

Ibn Abbas said: So the King sent for the women and for the wife of Al-Aziz - and Al-Aziz had died - and he called them and {said, "What was your business} meaning: what was your affair {when you sought to seduce Yusuf?"} That is because each one of them spoke to Yusuf for her own sake, as mentioned previously (2), or he meant the saying of each one: "The wife of Al-Aziz has done wrong," so that was seduction from them. {They said, "God forbid!} meaning: Allah forbid! {We know no evil of him."} meaning: adultery. {The wife of Al-Aziz said, "Now the truth has come out."} When she saw their acknowledgment of Yusuf's innocence, and feared that they would testify against her if she denied it, she also acknowledged it. This was a kindness from Allah to Yusuf.

And "the truth has come out" (hashasa al-haqq) means: it has become clear and apparent. Its origin is 'hassas', so it was said 'hashasa', just as it is said: 'kabkabu' for 'kabbu', and 'kafkafa' for 'kaffa'; this was said by Al-Zajjaj and others (3).

The root of 'al-hass' is the complete removal of a thing; it is said: 'hassa sha'rahu' (he cut his hair) when he uproots it by shearing (4); he said...

---

(1) In the manuscripts: "And that is because leaving determination in such...", and what is established is from 'Al-Muharrar al-Wajiz'. By 'al-mutammiq' (the profound/deeply involved) he means the one who goes to extremes and is strict in a matter. (2) Page 340 of this volume. (3) Mentioned on the authority of Al-Zajjaj by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/47, and it was also said by Al-Nahhas in 'Ma'ani al-Qur'an' 5/89, and Al-Tabari 13/206. (4) Tafsir al-Tabari 13/206.

ऐसी विपत्ति में गहरा विचार करने वाला (1), जो ऐसी जेल से बाहर निकलने का अवसर छोड़ देता है, उसके लिए संभवतः[उससे] अपनी जेल में ही रह जाना हो सकता है, और उसे बाहर निकालने वाला व्यक्ति उससे विमुख हो सकता है। भले ही यूसुफ (अलैहिस्सलाम) अल्लाह के अपने ज्ञान के कारण इससे सुरक्षित थे; लेकिन अन्य लोग इससे सुरक्षित नहीं रहते। इसलिए, जिस स्थिति में पैगंबर ﷺ स्वयं गए, वह दृढ़ संकल्प [और प्रशंसा] की स्थिति थी, और यूसुफ (अलैहिस्सलाम) ने जो किया वह महान धैर्य और सहनशक्ति थी।

अल्लाह का कथन: {उससे पूछो कि उन औरतों का क्या मामला था} औरतों का सामूहिक रूप से उल्लेख किया ताकि उनमें अज़ीज़ की पत्नी को भी शामिल किया जा सके संकेत के माध्यम से सामान्य प्रविष्टि के रूप में, ताकि उस पर कोई स्पष्ट उल्लेख न हो; और यह अच्छा साथ और शिष्टाचार है। भाषण में कुछ लोप है, यानी: उससे पूछो कि वह पता लगाए कि उन औरतों का क्या मामला था।

इब्न अब्बास ने कहा: तो राजा ने औरतों और अज़ीज़ की पत्नी को बुलवाया - और अज़ीज़ की मृत्यु हो चुकी थी - और उन्हें बुलाया और {कहा, "तुम्हारा क्या मामला था} यानी: तुम्हारी क्या स्थिति थी {जब तुमने यूसुफ को रिझाने की कोशिश की थी?"} ऐसा इसलिए क्योंकि उनमें से प्रत्येक ने अपने हक में यूसुफ से बात की थी, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (2), या उनका अर्थ प्रत्येक का यह कहना था: "अज़ीज़ की पत्नी ने गलत किया है," तो यह उनकी ओर से बहकाना था। {उन्होंने कहा, "ईश्वर की पनाह!} यानी: अल्लाह की पनाह! {हमें उसके बारे में कोई बुराई मालूम नहीं है।"} यानी: व्यभिचार। {अज़ीज़ की पत्नी ने कहा, "अब सच्चाई सामने आ गई है।"} जब उसने यूसुफ की बेगुनाही की उनकी स्वीकारोक्ति देखी, और उसे डर लगा कि अगर उसने इनकार किया तो वे उसके खिलाफ गवाही देंगी, तो उसने भी स्वीकार कर लिया। यह यूसुफ पर अल्लाह की ओर से एक कृपा थी।

और "सच्चाई सामने आ गई" (हस-हसल हक़्क़ु) का अर्थ है: स्पष्ट और प्रकट हो गई। इसका मूल 'हस्सासा' है, तो 'हसहसा' कहा गया, जैसे कहा जाता है: 'कबकबूं' (kabkabu), 'कब्बू' (kabbu) के लिए, और 'कफकफा' (kafkafa), 'कफ़्फ़ा' (kaffa) के लिए; यह अल-ज़ज्जाज और अन्य लोगों ने कहा है (3)।

'अल-हस्स' का मूल किसी चीज को जड़ से उखाड़ना है; कहा जाता है: 'हस्स शरहू' (hassa sha'rahu) (उसने अपने बाल काटे): जब उसने उन्हें जड़ से काट दिया हो (4); उसने कहा...

---

(1) प्रतियों में: "और यह इसलिए है क्योंकि ऐसी स्थिति में दृढ़ संकल्प को छोड़ना...", और जो स्थापित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' से है। 'अल-मुतअम्मिक' से उनका तात्पर्य है उस व्यक्ति से जो किसी मामले में अति करता है और सख्त है। (2) इस खंड का पृष्ठ 340। (3) अल-ज़ज्जाज के हवाले से अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 3/47 में इसका उल्लेख किया है, और अल-नहहास ने 'मानी अल-कुरआन' 5/89 में, और अल-तबरी 13/206 में भी इसे कहा है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 13/206।

المُتَعَمِّقُ (١) في مثل هذه النازلة، التارك فرصة الخروج من مثل ذلك السجن، ربما نتج له [من ذلك] البقاء في سجنه، وانصرفت نفسُ مُخْرِجه عنه، وإن كان يوسف عليه السلام أمِن من ذلك بعلمه من الله؛ فغيرُه من الناس لا يأمن ذلك، فالحالةُ التي ذهب النبي ﷺ بنفسه إليها حالةُ حزم [ومدح]، وما فعله يوسف عليه السلام صبرٌ عظيمٌ وجَلَدٌ.

قوله تعالى: ﴿ فَسْئَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ﴾ ذَكَرَ النِّساءَ جملةً ليدخل فيهنَّ امرأة العزيز، مدخلَ العمومِ بالتلويح، حتى لا يقعَ عليها تصريح؛ وذلك حُسنُ عِشرةٍ وأدب، وفي الكلام محذوف، أي: فاسأله أن يتعرَّفَ ما بالُ النسوة.

قال ابن عباس: فأرسل الملكُ إلى النسوة وإلى امرأة العزيز - وكان قد مات العزيز - فدعاهنَّ فَـ ﴿قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ﴾ أي: ما شأنكنَّ ﴿إِذْ رَوَدتُّنَّ يُوسُفَ عَن نَّفْسِهِ﴾ وذلك أنَّ كلَّ واحدةٍ منهنَّ كلَّمت يوسف في حقِّ نفسها، على ما تقدَّم (٢)، أو أراد قولَ كلِّ واحدة: قد ظلمت امرأة العزيز، فكان ذلك مراودةً منهن. ﴿قُلْنَ حَشَ لِلَّهِ﴾ أي: معاذ الله ﴿مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِن سُوءٍ﴾ أي: زنى. ﴿قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ الْتَنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ﴾ لمَّا رأت إقرارهنَّ ببراءة يوسف، وخافت أن يشهدنَ عليها إن أنكرت، أقرَّت هي أيضاً، وكان ذلك لطفاً من الله بيوسف.

و«حَصْحَصَ الْحَقُّ» أي: تبيَّن وظَهَر، وأصله: حصَّص، فقيل: حصحص، كما قال: كَبْكَبُوا، في كَبّوا، وكَفْكَفَ في كَفَّ؛ قاله الزجاج وغيره (٣).

وأصل الحَصِّ: استئصال الشيء؛ يقال: حصَّ شعره: إذا استأصله جَزّاً (٤)؛ قال

(١) في النسخ: وذلك أن ترك الحزم في مثل، والمثبت من المحرر الوجيز، ويعني بالمتعمق: المبالغ في الأمر المتشدد فيه. (٢) ص ٣٤٠ من هذا الجزء. (٣) ذكره عن الزجاج الماوردي في النكت والعيون ٤٧/٣ ، وقاله أيضاً النحاس في معاني القرآن ٨٩/٥ ، والطبري ٢٠٦/١٣ . (٤) تفسير الطبري ٢٠٦/١٣ .

Abu Qais bin Al-Aslat(1): "The helmet has worn away my head, so I do not taste sleep except as a nap." And a "hassa'ah" year (a barren year), i.e., bare, with no good in it; Jarir said: "One driven by a barren year and the wolf comes to you without favor or denial." As if he wanted to say: "and the hyena," which represents a drought year; so he put "wolf" in its place for the sake of rhyme(2). So the meaning of "The truth has become manifest (hashas)" is: it has separated from falsehood by its appearance and stability. He said: "Who will convey a message from me to Khidash, for he is a liar when the truth manifests (hashas), a wrongdoer(3)." It was said: it is derived from "hissah" (portion/share); so the meaning is: the portion of truth has become distinct from the portion of falsehood(4). Its origin(5) is taken from their saying: "hassa sha'rahu" (he cut his hair): when he uprooted a piece [so its spots appeared]. From it: a portion (hissah) of land: when it is cut from it. And "al-hishas" with a kasra: soil and stones; mentioned by Al-Jawhari(6). "﴿I was the one who sought to seduce him, and indeed, he is of the truthful﴾." This statement from her - even though he did not ask about it - is a manifestation of her repentance, and a confirmation of Joseph's truthfulness and nobility; because the confession of the confessor against themselves is stronger than the testimony against them. Thus, Allah combined for Joseph, to show his truthfulness, both testimony and confession, so that no thought would cross a soul, and no doubt would mix with it(7).

(1) Al-Awsi, there is disagreement over his name; it was said: Sayfi, and said: Al-Harith, and said: Abdullah, and said Sirma. There is disagreement about his Islam. Al-Isabah 11/309. The verse is in Al-Mufaddaliyat p. 284, Al-Kamil 1/235, As-Sihah (H-S-S), and Al-Khizana 3/411. (2) As-Sihah (H-S-S), and the verse is in Diwan Jarir 1/349 (with Ibn Habib's commentary). (3) Al-Nukat wa al-Uyun 3/47. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/115, and Zad al-Masir 4/237. (5) In the copies, before it was the statement: "And Mujahid and Qatadah said," which is an illusion; the speech is in Al-Nukat wa al-Uyun 3/47, and what follows in brackets is from it. (6) In As-Sihah (H-S-S). (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/47.

अबू कैस बिन अल-अस्लत(1): "हेलमेट ने मेरे सिर को घिस दिया है, इसलिए मैं झपकी के अलावा नींद का स्वाद नहीं चखता।" और एक "हस्साह" वर्ष (बांझ वर्ष), यानी: बंजर, जिसमें कोई अच्छाई नहीं है; जरीर ने कहा: "जो बांझ वर्ष और भेड़िये द्वारा लाया गया है, वह बिना किसी एहसान या इनकार के तुम्हारे पास आता है।" जैसे कि वह कहना चाहता था: "और लकड़बग्घा," जो एक सूखे वर्ष का प्रतीक है; इसलिए उसने तुकबंदी(2) के लिए "भेड़िया" शब्द का प्रयोग किया। तो "हस-हस अल-हक़" (सत्य स्पष्ट हो गया) का अर्थ है: अपनी उपस्थिति और स्थिरता से असत्य से अलग हो गया। उसने कहा: "कौन मेरी ओर से खिदाश को संदेश पहुँचाएगा, क्योंकि वह झूठा है जब सत्य स्पष्ट (हस-हस) होता है, एक अत्याचारी(3)।" कहा गया है: यह "हिस्सा" (भाग) से निकला है; तो अर्थ है: सत्य का हिस्सा असत्य के हिस्से से अलग हो गया(4)। इसका मूल(5) उनके इस कथन से लिया गया है: "हस्सा शाअरहु" (उसने अपने बाल काटे): जब उसने एक हिस्सा उखाड़ दिया [तो उसकी जगह दिखने लगी]। इसी से है: भूमि का एक हिस्सा (हिस्सा): जब वह उससे काटा जाता है। और "अल-हिश-हिस" कसरा के साथ: मिट्टी और पत्थर; अल-जौहरी(6) ने इसका उल्लेख किया है। "﴿मैंने ही उसे बहकाने की कोशिश की थी, और वास्तव में वह सच्चों में से है।﴾" उसका यह कथन - भले ही उसके बारे में पूछा न गया हो - उसके पश्चाताप का प्रदर्शन है, और यूसुफ की सच्चाई और सम्मान की पुष्टि है; क्योंकि खुद के खिलाफ कबूलनामा किसी के खिलाफ गवाही से अधिक मजबूत होता है। इस प्रकार, अल्लाह ने यूसुफ के लिए उसकी सच्चाई दिखाने के लिए गवाही और कबूलनामे दोनों को इकट्ठा किया, ताकि किसी के मन में कोई विचार न आए और न ही कोई संदेह उसमें मिले(7)।

(1) अल-औसी, उनके नाम पर असहमति है; कहा गया: सैफी, अल-हारिस, अब्दुल्ला, और सिरमा। उनके इस्लाम के बारे में असहमति है। अल-इसाबा 11/309। कविता अल-मुफद्दलियत पृ. 284, अल-कामिल 1/235, अस-सिहाह (ह-स-स), और अल-खिजाना 3/411 में है। (2) अस-सिहाह (ह-स-स), और कविता दीवान जरीर 1/349 (इब्न हबीब की व्याख्या के साथ) में है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/47। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 3/115, और ज़ाद अल-मसीर 4/237। (5) प्रतियों में, इससे पहले यह कथन था: "मुजाहिद और कतादा ने कहा," जो एक भ्रम है; भाषण अल-नुकत वल-उयून 3/47 में है, और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है। (6) अस-सिहाह (ह-स-स) में। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/47।

ابو قیس بن الاسلت(۱): "خوُد (ہیلمٹ) نے میرے سر کو گھسا دیا ہے، اب میں تھوڑی سی نیند کے سوا نیند کا مزہ نہیں چکھتا۔" اور "سنۃ حصاء" یعنی: بانجھ سال جس میں کوئی خیر نہ ہو؛ جریر نے کہا: "جو بانجھ سال اور بھیڑیا تمہارے پاس لاتا ہے وہ بغیر کسی احسان یا انکار کے آتا ہے۔" گویا اس نے کہنا چاہا: "اور لکڑ بگھّا"، جو کہ خشک سالی کا سال ہے؛ تو اس نے قافیہ(۲) کی خاطر "بھیڑیا" کا لفظ رکھا۔ تو "حَصْحَصَ الْحَقُّ" کے معنی ہیں: حق اپنی ظاہر ہونے اور ثبات کی وجہ سے باطل سے الگ ہو گیا؛ شاعر نے کہا: "کون ہے جو میری طرف سے خداش کو پیغام پہنچائے گا، کیونکہ وہ جھوٹا ہے جب حق واضح (حصحص) ہو جائے، وہ ظالم ہے(۳)۔" اور کہا گیا ہے: یہ "حصہ" سے مشتق ہے؛ تو مطلب یہ ہے کہ: حق کا حصہ باطل کے حصے سے الگ ہو گیا(۴)۔ اس کی اصل(۵) ان کے اس قول سے لی گئی ہے: "حصّ شعرہ" (اس نے اپنے بال کاٹے): جب اس نے ایک حصہ جڑ سے اکھاڑ دیا [تو اس کی جگہ ظاہر ہو گئی]۔ اسی سے ہے: زمین کا حصہ (حصہ): جب وہ اس سے کاٹ لیا جائے۔ اور "الحِصْحِص" زیر کے ساتھ: مٹی اور پتھر؛ اسے جوہری نے ذکر کیا ہے(۶)۔ "﴿میں نے ہی اسے ورغلانے کی کوشش کی تھی، اور بے شک وہ سچوں میں سے ہے۔﴾" اور اس کا یہ کہنا - اگرچہ اس سے اس بارے میں پوچھا نہیں گیا تھا - اس کی توبہ کا اظہار ہے، اور یوسف کی سچائی اور ان کی عزت کی تصدیق ہے؛ کیونکہ اقرار کرنے والے کا اپنے خلاف اقرار دوسروں کی گواہی سے زیادہ قوی ہوتا ہے۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے یوسف کی سچائی ظاہر کرنے کے لیے گواہی اور اقرار دونوں کو جمع فرما دیا، تاکہ کسی کے دل میں کوئی وہم پیدا نہ ہو اور نہ ہی اس میں کوئی شک ملے(۷)۔

(۱) الاوسی، ان کے نام میں اختلاف ہے؛ کہا گیا: صیفی، الحارث، عبد اللہ، اور صرمہ۔ ان کے اسلام میں اختلاف ہے۔ الاصابہ ۳۰۹/۱۱۔ اور شعر المفضلیات ص۲۸۴، الکامل ۲۳۵/۱، الصحاح (حصص)، اور الخزانہ ۴۱۱/۳ میں ہے۔ (۲) الصحاح (حصص)، اور شعر دیوان جریر ۳۴۹/۱ میں ہے (ابن حبیب کی شرح کے ساتھ)۔ (۳) النکت والعیون ۴۷/۳۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۱۱۵/۳، اور زاد المسیر ۲۳۷/۴۔ (۵) نسخوں میں اس سے پہلے یہ قول تھا: "اور مجاہد اور قتادہ نے کہا"، جو کہ وہم ہے؛ کلام النکت والعیون ۴۷/۳ میں ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) الصحاح (حصص) میں۔ (۷) النکت والعیون ۴۷/۳۔

Surah Yusuf, Verses 50 - 53 375

The "nun" in «khatbukunna» and «rawadtunna» is doubled because it stands in place of the "meem" and "waw" in the masculine form (1).

The Almighty's saying: {[That is so Joseph] may know that I did not betray him in [his] absence and that Allah does not guide the plan of betrayers (52) And I do not acquit myself. Indeed, the soul is a persistent enjoiner of evil, except those upon which my Lord has mercy. Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful (53)}

The Almighty's saying: {[That is so Joseph] may know that I did not betray him in [his] absence}: There is a difference of opinion as to who said this. It is said: It is from the words of the wife of Al-Aziz, and it is connected to her saying: {Now the truth has become manifest} (2), meaning: I have admitted the truth so that he may know that I did not betray him {in [his] absence}, meaning (3): by lying about him, and I did not mention him in a bad way while he was absent, but rather I spoke the truth and refrained from betrayal. Then she said: {And I do not acquit myself}, but rather I tried to seduce him. According to this, she was acknowledging the Creator, which is why she said: {Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful}.

And it was said: It is from the words of Joseph, meaning: Joseph said: That matter which I did, of sending back the messenger, was "so that [Al-Aziz] may know" {that I did not betray him in [his] absence}. This was said by Al-Hasan, Qatada, and others (4).

The meaning of "in absence" is: while he was away. Joseph said that in the presence of the king, and he said "so that he may know" referring to the absent one out of respect for the king. It was also said: he said it when the messenger returned to him while he was still in prison. Ibn Abbas said: The messenger came to Joseph, peace be upon him, with the news, and Gabriel was with him talking to him. So Joseph said: {That is so [he] may know that I did not betray him in [his] absence and that Allah does not guide the plan of betrayers}, meaning: I did not betray my master in his absence. Then Gabriel, peace be upon him, said to him: O Joseph, not even when you loosened the waistband and sat in a man's position with a woman?! So Joseph said: {And I do not acquit myself...} the verse (5).

As-Suddi said: The wife of Al-Aziz said to him: Not even when you loosened your trousers, O Joseph?! So he said...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/232. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/254. (3) His saying: {in [his] absence}, meaning, from (M). (4) Tafsir al-Tabari 13/207-208, and al-Nukat wal-'Uyun 3/47. (5) Previously on page 312 of this part; see what we mentioned there regarding scholars' responses to this report and similar reports that contradict the infallibility of the Prophets.

सूरह यूसुफ, आयतें 50 - 53 375

"ख़ब्बुकुन्ना" और "रावदतुन्ना" में "नून" पर तशदीद है क्योंकि यह पुल्लिंग में "मीम" और "वाओ" के स्थान पर है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {[ताकि वह] जान ले कि मैंने पीठ पीछे उसके साथ ख़यानत नहीं की और यह कि अल्लाह ख़यानत करने वालों की चाल को कामयाब नहीं होने देता (52) और मैं अपने आप को पाक साफ नहीं बताता। बेशक नफ़्स (मन) तो बुराई का बहुत हुक्म देने वाला है, मगर जिस पर मेरा रब रहम करे। बेशक मेरा रब बहुत बख्शने वाला, निहायत मेहरबान है (53)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {[ताकि वह] जान ले कि मैंने पीठ पीछे उसके साथ ख़यानत नहीं की}: इस बारे में मतभेद है कि यह किसने कहा। कहा गया है: यह अज़ीज़ की पत्नी का कथन है, और यह उसके इस कथन से जुड़ा है: {अब सच ज़ाहिर हो गया है} (2) अर्थात: मैंने सच स्वीकार कर लिया ताकि वह जान ले कि मैंने पीठ पीछे उसके साथ ख़यानत नहीं की, यानी (3): उसके बारे में झूठ बोलकर, और मैंने उसकी अनुपस्थिति में उसकी बुराई नहीं की, बल्कि मैंने सच बोला और ख़यानत से दूर रही। फिर उसने कहा: {और मैं अपने आप को पाक साफ नहीं बताता}, बल्कि मैंने ही उसे बहकाने की कोशिश की थी। इसके अनुसार, वह सृष्टिकर्ता को स्वीकार कर रही थी, इसीलिए उसने कहा: {बेशक मेरा रब बहुत बख्शने वाला, निहायत मेहरबान है}।

और कहा गया है: यह यूसुफ (अलैहिस्सलाम) का कथन है, अर्थात: यूसुफ ने कहा: वह काम जो मैंने किया, यानी संदेशवाहक को वापस भेजना, वह इसलिए था "ताकि [अज़ीज़] जान ले" {कि मैंने पीठ पीछे उसके साथ ख़यानत नहीं की}। यह हसन, क़तादह और अन्य लोगों ने कहा है (4)।

"पीठे पीछे" का अर्थ है: उसकी अनुपस्थिति में। यूसुफ ने यह राजा की उपस्थिति में कहा था, और राजा के सम्मान में अनुपस्थित व्यक्ति के लिए "ताकि वह जान ले" कहा। और कहा गया है: उन्होंने यह तब कहा जब संदेशवाहक जेल में उनके पास वापस आया। इब्न अब्बास ने कहा: संदेशवाहक यूसुफ अलैहिस्सलाम के पास खबर लेकर आया और जिब्रील अलैहिस्सलाम उनके साथ थे और उनसे बात कर रहे थे। तो यूसुफ ने कहा: {ताकि वह जान ले कि मैंने पीठ पीछे उसके साथ ख़यानत नहीं की और यह कि अल्लाह ख़यानत करने वालों की चाल को कामयाब नहीं होने देता} अर्थात: मैंने अपने स्वामी के पीठ पीछे ख़यानत नहीं की। तो जिब्रील अलैहिस्सलाम ने उनसे कहा: ऐ यूसुफ, तब

भी नहीं जब आपने तहबंद खोला था और स्त्री के सामने पुरुष की तरह बैठ गए थे?! तब यूसुफ ने कहा: {और मैं अपने आप को पाक साफ नहीं बताता...} आयत के अंत तक (5)।

अस-सुद्दी ने कहा: अज़ीज़ की पत्नी ने उनसे कहा: ऐ यूसुफ, तब भी नहीं जब आपने अपनी पाजामा की डोरी खोल दी थी?! तो उन्होंने कहा...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/232। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/254। (3) उनका कहना है: {पीठ पीछे}, अर्थात, (म) से। (4) तफ़सीर अल-तबरी 13/207 - 208, और अल-नुक़्त वल-उयून 3/47। (5) इस खंड के पृष्ठ 312 पर पहले बताया जा चुका है, और वहां हमारे द्वारा इस रिपोर्ट और इसी तरह की अन्य रिपोर्टों पर विद्वानों की प्रतिक्रियाओं को देखें जो नबियों की मासूमियत के खिलाफ हैं।

سورہ یوسف، آیات ۵۰ - ۵۳ ۳۷۵

«خَطْبُكُنَّ» اور «راوَدتُنَّ» میں نون پر تشدید ہے کیونکہ یہ مذکر میں میم اور واؤ کے قائم مقام ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ ۵۲ وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي ۚ إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي ۚ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَّحِيمٌ ۵۳﴾ (ترجمہ: [یہ اس لیے کہ وہ] جان لے کہ میں نے اس کی پیٹھ پیچھے خیانت نہیں کی اور یہ کہ اللہ خیانت کرنے والوں کی چال کو کامیاب نہیں ہونے دیتا۔ اور میں اپنے نفس کی پاکیزگی کا دعویٰ نہیں کرتا، بے شک نفس تو برائی کا بہت حکم دینے والا ہے، سوائے اس کے جس پر میرا رب رحم فرمائے۔ بے شک میرا رب بہت بخشنے والا، نہایت مہربان ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ﴾ (تاکہ وہ جان لے کہ میں نے پیٹھ پیچھے اس کی خیانت نہیں کی)۔ اس کے کہنے والے کے بارے میں اختلاف ہے، چنانچہ کہا گیا ہے: یہ عزیز کی بیوی کا قول ہے، اور یہ اس کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ﴾ (اب حق کھل کر سامنے آگیا ہے) (۲) یعنی: میں نے سچائی کا اقرار کیا تاکہ وہ جان لے کہ میں نے ﴿بِالْغَيْبِ﴾ یعنی (۳): اس پر جھوٹ بول کر اس کی خیانت نہیں کی، اور میں نے اس کی غیر موجودگی میں اس کا ذکر برائی سے نہیں کیا، بلکہ میں نے سچ بولا اور خیانت سے دور رہی، پھر اس نے کہا: ﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي﴾ بلکہ میں نے ہی اسے ورغلایا تھا۔ اس قول کی بنا پر وہ خالق (صانع) کی معترف تھی، اسی لیے اس نے کہا: ﴿إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾۔

اور کہا گیا ہے: یہ یوسف علیہ السلام کا قول ہے، یعنی: یوسف نے کہا: وہ کام جو میں نے کیا یعنی قاصد کو واپس بھیجنا وہ اس لیے تھا تاکہ عزیز «لِيَعْلَمَ» (جان لے) ﴿أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ﴾۔ یہ حسن، قتادہ اور دیگر کا قول ہے (۴)۔

اور «بالغیب» کا معنی ہے: اس کی غیر موجودگی میں۔ اور یوسف علیہ السلام نے یہ بادشاہ کی موجودگی میں کہا تھا، اور بادشاہ کی توقیر کی خاطر غائب کے صیغے سے «لیعلم» (تاکہ وہ جان لے) کہا۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس وقت کہا جب قاصد جیل میں ان کے پاس واپس آیا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: قاصد یوسف علیہ السلام کے پاس خبر لے کر آیا اور جبریل علیہ السلام ان کے پاس تھے اور ان سے گفتگو کر رہے تھے، تو یوسف علیہ السلام نے کہا: ﴿ذَٰلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ﴾ یعنی: میں نے پیٹھ پیچھے اپنے آقا کی خیانت نہیں کی۔ تو جبریل علیہ السلام نے ان سے کہا: اے یوسف! اور اس وقت بھی نہیں جب آپ نے تہبند کی گرہ کھول دی تھی اور عورت کے سامنے اس طرح بیٹھ گئے تھے جیسے مرد بیٹھتا ہے؟! تو یوسف علیہ السلام نے کہا: ﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي﴾ الآیة (۵)۔

اور سدی نے کہا: عزیز کی بیوی نے ان سے کہا: اے یوسف! اور اس وقت بھی نہیں جب تم نے اپنا پاجامہ کھول دیا تھا؟! تو انہوں نے کہا...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۳۲۔ (۲) المحرر الوجيز ۳/ ۲۵۴۔ (۳) اس کا قول: ﴿بِالْغَيْبِ﴾، یعنی، (م) سے۔ (۴) تفسير الطبري ۱۳/ ۲۰۷ - ۲۰۸ ، والنكت العيون ۳/ ۴۷ ۔ (۵) اس جلد کے صفحہ ۳۱۲ پر گزر چکا ہے، اور وہاں ان روایات پر علماء کے رد کو ملاحظہ کریں جو انبیاء کی عصمت کے منافی ہیں۔

٣٧١ Surah Yusuf: Verses 52 - 53

Yusuf: ﴿And I do not acquit myself﴾(1).

It was said: ﴿That is so he may know﴾ is from the speech of the Aziz, meaning: so that Yusuf may know that I did not betray him in [his] absence, and that I did not fail to reward him for his honesty(2). ﴿And that Allah does not guide the plan of betrayers﴾ means: that Allah does not guide the betrayers in their plotting(3).

The Almighty's saying: ﴿And I do not acquit myself﴾, it was said: it is from the speech of the woman. Al-Qushayri said: The apparent meaning is that His saying: ﴿That is so he may know﴾ and His saying: ﴿And I do not acquit myself﴾ are from the speech of Yusuf.

I say: If it is possible that it is from the speech of the woman, then saying so is more appropriate so that we may acquit Yusuf of loosening the waist-cloth and trousers. And if we consider it from Yusuf's speech, it would be from what occurred to his heart, according to what we have previously presented of the chosen opinion regarding His saying: ﴿And she desired him, and he would have desired her﴾ [Verse: 24].

Abu Bakr al-Anbari said(4): Among the people are those who say: ﴿That is so he may know that I did not betray him in [his] absence﴾ until His saying: ﴿Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful﴾ is from the speech of the Aziz's wife, because it is connected to her saying: ﴿I tried to seduce him, and indeed he is of the truthful.﴾ This is the view of those who negate the "desire" (hamm) from Yusuf, peace be upon him. So whoever builds upon their saying says: From her saying: ﴿The Aziz's wife said﴾ to His saying: ﴿Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful﴾ is continuous speech, and there is no truly complete stop in it. We do not choose this saying nor do we follow it.

Al-Hasan said: When Yusuf said: ﴿That is so he may know that I did not betray him in [his] absence,﴾ the Prophet of Allah disliked that he might have praised himself, so he said: ﴿And I do not acquit myself﴾(5) because self-praise is blameworthy. Allah Almighty said: ﴿So do not claim purity for yourselves﴾ [An-Najm: 32], and we have explained it in "An-Nisa"(6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/48, and Tafsir al-Baghawi 2/431. (2) Zad al-Masir 4/240. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/47. (4) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/724 - 725. (5) Zad al-Masir 4/241. (6) 6/407 and what follows.

३७६ सूरह यूसुफ: आयत ५२ - ५३

यूसुफ: ﴾और मैं अपने आप को निर्दोष नहीं ठहराता﴿(१)।

और कहा गया है: ﴾यह इसलिए ताकि वह जान ले﴿ अज़ीज़ (शासक) का कथन है, अर्थात: ताकि यूसुफ जान ले कि मैंने उसकी अनुपस्थिति में उसके साथ विश्वासघात नहीं किया, और यह कि मैंने उसकी ईमानदारी के लिए उसे पुरस्कृत करने में कोताही नहीं की(२)। ﴾और यह कि अल्लाह विश्वासघातियों की चाल को सफल नहीं करता﴿ इसका अर्थ है: कि अल्लाह विश्वासघातियों को उनकी साजिशों में सफल नहीं होने देता(३)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾और मैं अपने आप को निर्दोष नहीं ठहराता﴿, कहा गया है: यह उस स्त्री का कथन है। अल-कुशैरी ने कहा: स्पष्ट बात यह है कि उनका कथन: ﴾यह इसलिए ताकि वह जान ले﴿ और उनका कथन: ﴾और मैं अपने आप को निर्दोष नहीं ठहराता﴿ यूसुफ के कथन हैं।

मैं कहता हूँ: यदि यह संभावना है कि यह उस स्त्री का कथन है, तो ऐसा कहना अधिक उचित है ताकि हम यूसुफ को 'इज़ार और पतलून' (कपड़े) ढीले करने (के आरोप) से बरी कर सकें। और यदि हम इसे यूसुफ का कथन मानें, तो यह उन बातों में से होगा जो उनके दिल में आईं, जैसा कि हमने उनके इस कथन ﴾और उसने उसका इरादा किया (और वह भी उसका इरादा करता)﴿ [आयत: २४] के बारे में चुनिंदा राय में पहले प्रस्तुत किया है।

अबू बक्र अल-अंबारी(४) ने कहा: लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं: ﴾यह इसलिए ताकि वह जान ले कि मैंने उसकी अनुपस्थिति में उसके साथ विश्वासघात नहीं किया﴿ से लेकर उनके कथन ﴾बेशक मेरा रब बहुत क्षमाशील और दयावान है﴿ तक अज़ीज़ की पत्नी का कथन है, क्योंकि यह उनके इस कथन से जुड़ा है: ﴾मैंने ही उसे बहलाने-फुसलाने की कोशिश की थी, और वास्तव में वह सच्चों में से है।﴿ और यह उन लोगों का मत है जो यूसुफ अलैहिस्सलाम से 'हम्म' (इरादे) का खंडन करते हैं। तो जो लोग उनकी बात पर भरोसा करते हैं, वे कहते हैं: उनके इस कथन ﴾अज़ीज़ की पत्नी ने कहा﴿ से लेकर ﴾बेशक मेरा रब बहुत क्षमाशील और दयावान है﴿ तक, यह सब एक ही बात है और इसमें कहीं भी पूर्ण विराम नहीं है। हम इस राय को नहीं चुनते और न ही इसे मानते हैं।

अल-हसन ने कहा: जब यूसुफ ने कहा: ﴾यह इसलिए ताकि वह जान ले कि मैंने उसकी अनुपस्थिति में उसके साथ विश्वासघात नहीं किया,﴿ तो अल्लाह के नबी को यह नापसंद हुआ कि उन्होंने अपनी प्रशंसा की हो, इसलिए उन्होंने कहा: ﴾और मैं अपने आप को निर्दोष नहीं ठहराता﴿(५) क्योंकि आत्म-

प्रशंसा निंदनीय है। अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿तो अपने आप को पवित्र मत कहो﴾ [अन-नज्म: ३२], और हमने इसे 'अन्-निसा' (की व्याख्या) में स्पष्ट किया है(६)।

---

(१) अल-नुकत वल-'उयून ३/४८, और तफसीर अल-बग़वी २/४३१। (२) ज़ाद अल-मसीर ४/२४०। (३) अल-नुकत वल-'उयून ३/४७। (४) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा में २/७२४ - ७२५। (५) ज़ाद अल-मसीर ४/२४१। (६) ६/४०७ और उसके बाद।

٣٧٦ سورہ یوسف: آیات ٥٢ - ٥٣

یوسف: ﴿اور میں اپنے نفس کو پاک قرار نہیں دیتا﴾(١)۔

اور کہا گیا ہے: ﴿یہ اس لیے تاکہ وہ جان لے﴾ عزیز (حاکم) کا قول ہے، یعنی: تاکہ یوسف جان لے کہ میں نے اس کی غیر موجودگی میں اس کے ساتھ خیانت نہیں کی، اور یہ کہ میں نے اس کی امانت داری پر اسے جزا دینے میں غفلت نہیں برتی(٢)۔ ﴿اور بے شک اللہ خیانت کرنے والوں کی چال کو کامیاب نہیں ہونے دیتا﴾ اس کا مطلب ہے: کہ اللہ خیانت کرنے والوں کو ان کی چالوں میں کامیابی کی راہ نہیں دکھاتا(٣)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور میں اپنے نفس کو پاک قرار نہیں دیتا﴾ کہا گیا ہے: یہ اس عورت کا قول ہے۔ القشیری نے کہا: ظاہر یہی ہے کہ اللہ کا قول: ﴿یہ اس لیے تاکہ وہ جان لے﴾ اور ﴿اور میں اپنے نفس کو پاک قرار نہیں دیتا﴾ یوسف علیہ السلام کے اقوال ہیں۔

میں کہتا ہوں: اگر اس بات کا احتمال ہو کہ یہ عورت کا قول ہے؛ تو یہی کہنا زیادہ بہتر ہے تاکہ ہم یوسف علیہ السلام کو ازار اور پاجامہ کھولنے (کے الزام) سے بری کر سکیں، اور اگر ہم اسے یوسف کا قول قرار دیں؛ تو یہ ان باتوں میں سے ہوگا جو ان کے دل میں خطرہ بن کر گزریں، جیسا کہ ہم نے اللہ کے قول: ﴿اور اس نے اس کا ارادہ کیا (اور وہ بھی اس کا ارادہ کرتا)﴾ [آیت: ٢٤] کے بارے میں پسندیدہ قول میں پہلے بیان کیا ہے۔

ابو بکر الانباری(٤) نے کہا: لوگوں میں سے بعض وہ ہیں جو کہتے ہیں: ﴿یہ اس لیے تاکہ وہ جان لے کہ میں نے پیٹھ پیچھے اس کی خیانت نہیں کی﴾ سے لے کر اللہ کے قول ﴿بے شک میرا رب بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے﴾ تک عزیز کی بیوی کا کلام ہے، کیونکہ یہ اس کے اس قول کے

ساتھ ملا ہوا ہے: ﴿میں نے ہی اسے اس کے نفس سے ورغلایا تھا اور وہ یقیناً سچوں میں سے ہے۔﴾ اور یہ ان لوگوں کا مذہب ہے جو یوسف علیہ السلام سے (گناہ کے) ارادے کی نفی کرتے ہیں۔ پس جو ان کے قول پر بنیاد رکھتے ہیں وہ کہتے ہیں: اس کے قول ﴿عزیز کی بیوی نے کہا﴾ سے لے کر ﴿بے شک میرا رب بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے﴾ تک کا کلام ایک دوسرے سے ملا ہوا ہے، اور اس میں حقیقت میں کہیں وقفِ تام نہیں ہے، اور ہم نہ تو اس قول کو پسند کرتے ہیں اور نہ ہی اسے مانتے ہیں۔

حسن بصری نے کہا: جب یوسف علیہ السلام نے کہا: ﴿یہ اس لیے تاکہ وہ جان لے کہ میں نے پیٹھ پیچھے اس کی خیانت نہیں کی،﴾ تو اللہ کے نبی نے اسے ناپسند کیا کہ گویا انہوں نے اپنے نفس کا تزکیہ (پاکیزگی کا دعویٰ) کیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿اور میں اپنے نفس کو پاک قرار نہیں دیتا﴾(٥) کیونکہ نفس کا تزکیہ مذموم ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تم اپنے نفسوں کی پاکیزگی کا دعویٰ نہ کرو﴾ [النجم: ٣٢]، اور ہم نے اسے سورہ "النساء" (کی تفسیر) میں بیان کر دیا ہے(٦)۔

---

(١) النكت والعيون ٤٨/٣، وتفسير البغوي ٤٣١/٢. (٢) زاد المسير ٢٤٠/٤. (٣) النكت والعيون ٤٧/٣. (٤) في إيضاح الوقف والابتداء ٧٢٤/٢ - ٧٢٥. (٥) زاد المسير ٢٤١/٤. (٦) ٤٠٧/٦ وما بعدها.

Page 377 Surah Yusuf: Verses 53 - 54

And it was said: It is from the words of Al-Aziz, meaning: I do not acquit myself of suspecting Yusuf (1). {Indeed, the soul is a persistent enjoiner of evil} i.e., desiring it. {Except those upon whom my Lord has mercy} in the accusative case due to exception (2), and 'ma' is in the sense of 'man' (who), i.e., except those whom my Lord has mercy on and thus protects, and 'ma' is used instead of 'man' commonly; Allah Almighty said: {Marry those who seem good to you among women} [An-Nisa: 3]. It is a discontinuous exception (istithna' munqati'); because it is the exception of the one shown mercy through protection from the soul that enjoins evil (3). And in the report from the Prophet (PBUH) that he said: "What do you say about a companion of yours; if you honor him, feed him, and clothe him, he leads you to an evil end, and if you humiliate him, leave him naked, and starve him, he leads you to a good end?" They said: O Messenger of Allah, this is the worst companion on earth. He said: "By Him in whose hand is my soul, it is your souls which are between your sides" (4).

Allah Almighty's saying: {And the king said, "Bring him to me; I will appoint him for myself." And when he had spoken to him, he said, "Indeed, you are today established [in position] and trusted with us." 54}

Allah Almighty's saying: {And the king said, "Bring him to me; I will appoint him for myself."} When the king was certain of his innocence from what was attributed to him, and his honesty was confirmed in the story, and he also understood his patience and endurance; his status became great with him, and being certain of his good qualities he said: "Bring him to me; I will appoint him for myself." Look at the king's first statement - when his knowledge was verified -: {Bring him to me} [Yusuf: 50] only, but when Yusuf did what he did, he said the second time: {Bring him to me; I will appoint him for myself} (5).

It was narrated from Wahb bin Munabbih who said: When Yusuf was summoned, he stood at the door and said: My Lord is sufficient for me against His creation, mighty is His protection, sublime is His praise, and there is no god but Him. Then he entered, and when the king looked at him, he descended...

(1) Zad al-Masir 4/241. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/333. (3) See al-Muharrar al-Wajiz 3/254, Tafsir al-Baghawi 2/431, and Tafsir al-Razi 18/157. (4) We have not come across it, and Allah knows best about its authenticity. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/255.

पृष्ठ 377 सूरह यूसुफ़: आयतें 53 - 54

कहा गया है: यह अज़ीज़ (मिस्र के वज़ीर) का कथन है, अर्थात: मैं यूसुफ़ के बारे में बुरा सोचने से अपने आप को निर्दोष नहीं ठहराता (1)। {निश्चित रूप से, आत्मा बुराई का आदेश देने वाली है} यानी, उसकी इच्छा रखने वाली। {सिवाय उस पर जिसके ऊपर मेरे रब ने दया की} अपवाद के कारण कर्म कारक (नसब) की स्थिति में (2), और 'मा' यहाँ 'मन' (जो/जिसने) के अर्थ में है, अर्थात: सिवाय उसके जिस पर मेरे रब ने दया की और उसे बचा लिया, और 'मा' का प्रयोग 'मन' की जगह कसरत से होता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {उन स्त्रियों से विवाह करो जो तुम्हें अच्छी लगें} [अन-निसा: 3]। यह एक 'मुन्क़तिअ' (कटा हुआ) अपवाद है; क्योंकि यह उस व्यक्ति का अपवाद है जिस पर बुराई का आदेश देने वाली आत्मा से बचाकर दया की गई हो (3)। नबी (स.अ.व.) से एक हदीस में वर्णित है कि उन्होंने फ़रमाया: "तुम अपने उस साथी के बारे में क्या कहते हो; अगर तुम उसका सम्मान करो, उसे खिलाओ और उसे कपड़े पहनाओ, तो वह तुम्हें एक बुरे अंजाम की ओर ले जाए, और अगर तुम उसे अपमानित करो, उसे नंगा छोड़ो और उसे भूखा रखो, तो वह तुम्हें एक अच्छे अंजाम की ओर ले जाए?" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह तो ज़मीन पर सबसे बुरा साथी है। उन्होंने फ़रमाया: "उसकी क़सम जिसके हाथ में मेरी जान है, वह तुम्हारी अपनी आत्माएँ हैं जो तुम्हारे दो पहलुओं के बीच हैं" (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और राजा ने कहा, "उसे मेरे पास लाओ; मैं उसे अपने लिए चुन लूँगा।" फिर जब उसने उससे बात की, तो उसने कहा, "बेशक, आज तू हमारे पास प्रतिष्ठित और भरोसेमंद है।" 54}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और राजा ने कहा, "उसे मेरे पास लाओ; मैं उसे अपने लिए चुन लूँगा।"} जब राजा पर उसकी उन बातों से बेगुनाही साबित हो गई जो उस पर लगाई गई थीं, और कहानी में उसकी अमानतदारी पुख़्ता हो गई, और उसने उसके सब्र और हिम्मत को भी समझ लिया; तो राजा की नज़रों में उसका मर्तबा बढ़ गया, और उसकी अच्छी आदतों का यक़ीन होने पर उसने कहा: "उसे मेरे पास लाओ; मैं उसे अपने लिए चुन लूँगा।" राजा के पहले कथन को देखो - जब उसका ज्ञान पुख़्ता हुआ -: {उसे मेरे पास लाओ} [यूसुफ़: 50] सिर्फ इतना, लेकिन जब यूसुफ़ ने जो किया वह दोबारा किया, तो राजा ने कहा: {उसे मेरे पास लाओ; मैं उसे अपने लिए चुन लूँगा} (5)।

वहब बिन मुनाबिह से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब यूसुफ़ को बुलाया गया, तो वह दरवाज़े पर खड़े हुए और कहा: मेरा रब मुझे अपनी मख्लूक (सृष्टि) से बचाने के लिए काफ़ी है, उसका पड़ोसी (संरक्षण) शक्तिशाली है, उसकी प्रशंसा महान है, और उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं। फिर वह दाखिल हुए, और जब राजा ने उन्हें देखा तो वह नीचे उतर आया...

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/241. (2) इ'राब अल-क़ुरआन - अन-नह़्हास 2/333. (3) देखिए अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 3/254, तफ़्सीर अल-बग़वी 2/431, और तफ़्सीर अर-राज़ी 18/157. (4) हमें यह नहीं मिला, और अल्लाह इसकी सत्यता को बेहतर जानता है। (5) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 3/255।

صفحہ 377 سورہ یوسف: آیات 53 - 54

اور کہا گیا ہے: یہ عزیز (مصر) کا قول ہے، یعنی: میں یوسف کے بارے میں بدگمانی سے اپنی برأت کا اظہار نہیں کرتا (1)۔ ﴿بے شک نفس تو برائی کا بہت حکم دینے والا ہے﴾ یعنی: اس کی خواہش کرنے والا۔ ﴿مگر جس پر میرا رب رحم فرمائے﴾ استثناء کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے (2)، اور «ما»، «مَنْ» کے معنی میں ہے، یعنی: سوائے اس کے جس پر میرے رب نے رحم کیا اور اسے (گناہ سے) بچا لیا، اور «ما» کثرت سے «مَنْ» کے معنی میں استعمال ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿پس ان عورتوں سے نکاح کرو جو تمہیں پسند آئیں﴾ [النساء: 3]۔ اور یہ استثنائے منقطع ہے؛ کیونکہ یہ نفسِ امارہ بالسوء سے بچا کر رحم کیے جانے والے کا استثناء ہے (3)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "تمہارا اپنے اس ساتھی کے بارے میں کیا خیال ہے؛ اگر تم اس کی عزت کرو، اسے کھلاؤ اور اسے پہناؤ تو وہ تمہیں برے انجام کی طرف لے جائے، اور اگر تم اسے ذلیل کرو، ننگا رکھو اور اسے بھوکا رکھو تو وہ تمہیں بہترین انجام کی طرف لے جائے؟" صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، یہ تو زمین پر بدترین ساتھی ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، وہ تمہارے اپنے ہی نفس ہیں جو تمہارے پہلوؤں کے درمیان ہیں" (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بادشاہ نے کہا کہ اسے میرے پاس لاؤ، میں اسے خاص اپنے لیے رکھوں گا۔ پھر جب اس نے اس سے گفتگو کی تو کہا کہ بیشک تم آج ہمارے ہاں بڑے صاحبِ مرتبہ اور معتمد ہو (54)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بادشاہ نے کہا کہ اسے میرے پاس لاؤ، میں اسے خاص اپنے لیے رکھوں گا﴾۔ جب بادشاہ پر اس کی ان باتوں سے براءت ثابت ہوگئی جو اس کی طرف منسوب کی گئی تھیں،

اور قصے میں اس کی امانت داری واضح ہوگئی، اور اس نے اس کے صبر و استقامت کو بھی سمجھ لیا؛ تو اس کے ہاں یوسف کا مرتبہ بڑھ گیا، اور ان کی اچھی خصلتوں کا یقین ہو جانے پر اس نے کہا: "اسے میرے پاس لاؤ، میں اسے خاص اپنے لیے رکھوں گا"۔ بادشاہ کے پہلے قول کو دیکھو - جب اس کا علم متحقق ہوا -: ﴿اسے میرے پاس لاؤ﴾ [یوسف: 50] صرف اتنا کہا، پھر جب یوسف نے وہ کیا جو کیا تو دوسری بار کہا: ﴿اسے میرے پاس لاؤ، میں اسے خاص اپنے لیے رکھوں گا﴾ (5)۔

وہب بن منبہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب یوسف کو بلایا گیا تو وہ دروازے پر کھڑے ہوئے اور کہا: میرا رب مجھے اپنی مخلوق سے بچانے کے لیے کافی ہے، اس کی پناہ زبردست ہے، اور اس کی تعریف بلند و بالا ہے، اور اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ پھر وہ داخل ہوئے، تو جب بادشاہ نے انہیں دیکھا تو وہ نیچے اتر آیا...

(1) زاد المسیر 4/241۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/333۔ (3) دیکھئے المحرر الوجیز 3/254، تفسیر البغوی 2/431، اور تفسیر الرازی 18/157۔ (4) ہمیں اس کی اطلاع نہیں ملی، اور اللہ اس کی صحت کے بارے میں بہتر جانتا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 3/255۔

Surah Yusuf: Verse 54. Page 378. From his throne, he fell down prostrate before him, then the king seated him with him on his throne and said: "Indeed, today, you are with us established and trusted." (Verse 54). Joseph said to him: "Appoint me over the storehouses of the land. Indeed, I will be a knowing guardian" (Verse 55) - a guardian of the storehouses, knowing the ways of their disposal (1). And it was said: a guardian of accounts, knowing in languages (2). In the report: "May Allah have mercy on my brother Joseph; if he had not said: 'Appoint me over the storehouses of the land,' he would have employed him from that very hour, but he delayed that for a year" (3). And it was said: His empowerment was delayed for a year only because he did not say: "If Allah wills" (4). It has been said in this story: When Joseph, peace be upon him, entered upon the king, he said: "O Allah, I ask You for the good of his good, and I seek refuge in You from his evil and the evil of others." Then he greeted the king in Arabic. He said: "What language is this?!" He said: "This is the language of my uncle Ishmael." Then he prayed for him in Hebrew. He said: "What language is this?!" He said: "The language of my fathers Abraham, Isaac, and Jacob." The king spoke seventy languages, and whenever the king spoke to Joseph (5) in a language, Joseph answered him in that language. The king was amazed by his matter. Joseph was then thirty years old. Then he seated him on his throne and said: "I would like to hear from you about my dream." Joseph said: "Yes, O King, I saw seven fat cows, bright white and beautiful (6), the Nile revealed them to you, they came up to you from its bank, their udders gushing with milk. While you were looking at them and marveling at their beauty, the Nile dried up, and its water receded...

(1) 'Ara'is al-Majalis, pp. 128-129, and Tafsir al-Baghawi, 2/431-432. (2) Tafsir al-Tabari, 13/219, and Zad al-Masir, 4/243. (3) Narrated by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis, pp. 129-130, via Ishaq ibn Bishr, from Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) raised to the Prophet (marfu'), and via al-Tha'labi narrated by al-Wahidi in al-Wasit, 2/618. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Kafi al-Shaf, p. 90: "This is a weak chain of transmission." (4) See Zad al-Masir, 4/243-244. (5) In (m): "Whenever the King spoke," and what is established is according to 'Ara'is al-Majalis, p. 129, and this entire story is in it and in Tafsir al-Baghawi, 2/431-432, and it is the one whose chain of transmission Al-Hafiz Ibn Hajar commented on as previously mentioned. (6) Thus in the copies: "shuhuban ghurran husanan," and in 'Ara'is al-Majalis and Tafsir al-Baghawi: "shuhub ghurr husan."

सूरा यूसुफ: आयत 54, पृष्ठ 378 अपने सिंहासन से वह उसके आगे सजदा में गिर पड़ा, फिर राजा ने उसे अपने साथ सिंहासन पर बिठाया और कहा: "निश्चय ही, आज आप हमारे यहाँ प्रतिष्ठित और विश्वसनीय हैं।" (आयत 54)। यूसुफ ने उससे कहा: "मुझे देश के खजानों पर नियुक्त कर दें। वास्तव में, मैं एक जानकार रक्षक हूँ" (आयत 55) - खजानों का रक्षक, उनके निपटान के तरीकों का जानकार (1)। और यह भी कहा गया: हिसाब-किताब का रक्षक, भाषाओं का जानकार (2)। हदीस में आया है: "अल्लाह मेरे भाई यूसुफ पर रहम करे; अगर उन्होंने यह न कहा होता: 'मुझे देश के खजानों पर नियुक्त कर दें', तो राजा उन्हें उसी समय नियुक्त कर देता, लेकिन उन्होंने इसमें एक साल की देरी कर दी" (3)। और कहा गया: उनकी नियुक्ति में एक वर्ष की देरी केवल इसलिए हुई क्योंकि उन्होंने "इन्शा अल्लाह" (यदि अल्लाह ने चाहा) नहीं कहा था (4)। इस कहानी में कहा गया है: जब यूसुफ (अलैहिस्सलाम) राजा के पास गए, तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, मैं तुझसे उसकी भलाई माँगता हूँ, और उसकी और दूसरों की बुराई से तेरी शरण माँगता हूँ।" फिर उन्होंने अरबी में राजा का अभिवादन किया। राजा ने पूछा: "यह कौन सी भाषा है?!" उन्होंने कहा: "यह मेरे चाचा इस्माइल की भाषा है।" फिर उन्होंने इब्रानी (हिब्रू) में उसके लिए प्रार्थना की। राजा ने पूछा: "यह कौन सी भाषा है?!" उन्होंने कहा: "मेरे पूर्वजों इब्राहिम, इसहाक और याकूब की भाषा।" राजा सत्तर भाषाएं बोलता था, और जब भी वह यूसुफ (5) से किसी भाषा में बात करता, तो यूसुफ उसे उसी भाषा में जवाब देते। राजा उनके मामले से चकित रह गया। उस समय यूसुफ तीस वर्ष के थे। फिर उसने उन्हें अपने सिंहासन पर बिठाया और कहा: "मैं आपसे अपने सपने के बारे में सुनना चाहता हूँ।" यूसुफ ने कहा: "हाँ, हे राजा, मैंने सात मोटी गायें देखीं, जो चमकीली सफेद और सुंदर थीं (6), नील नदी ने उन्हें आपके सामने प्रकट किया, वे किनारे से आपकी ओर आईं, उनके थनों से दूध बह रहा था। जब आप उन्हें देख रहे थे और उनकी सुंदरता पर आश्चर्य कर रहे थे, तभी नील नदी सूख गई और उसका पानी कम हो गया..."

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 128-129, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/431-432। (2) तफ़सीर अल-तबरी 13/219, और ज़ाद अल-मसीर 4/243। (3) अल-थलाबी ने अराइस अल-मजालिस पृ. 129-130 में इशाक बिन बिशर के माध्यम से, जुवैबिर से, अल-दह्हाक से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से मरफू रिवायत किया है, और अल-वहिदी ने अल-वसीत 2/618 में अल-थलाबी के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृ. 90 में कहा: "यह सनद (शृंखला) कमज़ोर है।" (4) ज़ाद अल-मसीर 4/243-244 देखें। (5) (म) में: "जब भी राजा ने बात की,"

और जो स्थापित है वह अराइस अल-मजालिस पृ. 129 के अनुसार है, और यह पूरी कहानी इसमें और तफ़सीर अल-बग़वी 2/431-432 में है, और यही वह है जिसकी सनद पर अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने टिप्पणी की थी जैसा कि पहले बताया गया है। (6) प्रतियों में ऐसा ही है: "शुहुबन ग़ुर्रन हुसानान", और अराइस अल-मजालिस और तफ़सीर अल-बग़वी में: "शुहुब ग़ुर्र हुसान"।

سورہ یوسف: آیت ٥٤ صفحہ ٣٧٨ اپنے تخت سے وہ اس کے سامنے سجدے میں گر پڑا، پھر بادشاہ نے اسے اپنے ساتھ تخت پر بٹھایا اور کہا: "بے شک آج آپ ہمارے ہاں باوقار اور امانت دار ہیں" (آیت ۵۴)۔ یوسف نے اس سے کہا: "مجھے زمین کے خزانوں پر مقرر کر دیجیے۔ یقیناً میں (ان کا) نگہبان اور واقف کار ہوں" (آیت ۵۵) - خزانوں کا نگہبان، ان کے انتظام و انصرام کے طریقوں کا علم رکھنے والا (۱)۔ اور کہا گیا: حساب کتاب کا محافظ، زبانوں کا جاننے والا (۲)۔ اور حدیث میں ہے: "اللہ میرے بھائی یوسف پر رحم کرے، اگر وہ یہ نہ کہتے: 'مجھے زمین کے خزانوں پر مقرر کر دیجیے'، تو وہ (بادشاہ) اسی وقت انہیں مقرر کر دیتا، لیکن اس (بات) نے اسے ایک سال پیچھے کر دیا" (۳)۔ اور کہا گیا: ان کی حکمرانی میں تاخیر ایک سال تک اس لیے ہوئی کیونکہ انہوں نے "ان شاء اللہ" نہیں کہا تھا (۴)۔ اور اس قصے میں کہا گیا ہے: جب یوسف علیہ السلام بادشاہ کے پاس داخل ہوئے تو کہا: "اے اللہ، میں تجھ سے اس کی خیر میں سے خیر مانگتا ہوں اور اس کے شر اور دوسروں کے شر سے تیری پناہ مانگتا ہوں"، پھر عربی میں بادشاہ کو سلام کیا، تو اس نے پوچھا: یہ کون سی زبان ہے؟! انہوں نے کہا: یہ میرے چچا اسماعیل کی زبان ہے، پھر عبرانی میں اس کے لیے دعا کی، تو اس نے پوچھا: یہ کون سی زبان ہے؟! انہوں نے کہا: میرے آباء ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کی زبان، بادشاہ ستر زبانیں بولتا تھا، چنانچہ جب بھی وہ یوسف (۵) سے کسی زبان میں بات کرتا، یوسف اسے اسی زبان میں جواب دیتے، تو بادشاہ کو ان کا معاملہ بہت پسند آیا، یوسف اس وقت تیس سال کے تھے، پھر بادشاہ نے انہیں اپنے تخت پر بٹھایا اور کہا: میں چاہتا ہوں کہ آپ سے اپنا خواب سنوں، یوسف نے کہا: جی ہاں اے بادشاہ، میں نے سات موٹی گائیں دیکھیں جو سفید اور خوبصورت تھیں (۶)، دریائے نیل نے انہیں آپ پر ظاہر کیا، وہ کنارے سے آپ کی طرف نکلیں، ان کے تھنوں سے دودھ بہہ رہا تھا، اس دوران کہ آپ انہیں

دیکھ رہے تھے اور ان کے حسن پر تعجب کر رہے تھے کہ اچانک نیل خشک ہو گیا اور اس کا پانی زمین میں اتر گیا...

(۱) عرائس المجالس ص۱۲۸ - ۱۲۹، اور تفسیر البغوی ۴۳۱/۲ - ۴۳۲۔ (۲) تفسیر الطبری ۲۱۹/۱۳، اور زاد المسیر ۲٤۳/٤۔ (۳) اسے الثعلبی نے عرائس المجالس ص۱۲۹-۱۳۰ میں اسحاق بن بشر کے طریق سے، جویبر سے، الضحاک سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور الثعلبی کے طریق سے اسے الواحدی نے الوسیط ۶۱۸/۲ میں روایت کیا ہے، الحافظ ابن حجر نے الکافی الشاف ص۹۰ میں کہا: "یہ سند ساقط (کمزور) ہے۔" (۴) دیکھیے زاد المسیر ۲۴۳/۴ - ۲۴۴۔ (۵) (م) میں ہے: "چنانچہ جب بھی بادشاہ نے بات کی"، اور جو متن میں ہے وہ عرائس المجالس ص۱۲۹ کے موافق ہے، اور یہ مکمل قصہ اس میں اور تفسیر البغوی ۴۳۱/۲ - ۴۳۲ میں ہے، اور یہی وہ ہے جس کی سند پر الحافظ ابن حجر نے کلام کیا ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۶) نسخوں میں اسی طرح ہے: "شہباً غراً حساناً"، اور عرائس المجالس اور تفسیر البغوی میں: "شہب غر حسان"۔

Surah Yusuf: Verse 54 379

And its root began to appear, and from its mud and mire emerged seven lean, disheveled, dusty cows with shrunken bellies. They had neither udders nor teats; they had tusks and molars, and paws like those of dogs, and trunks like those of beasts of prey. They mixed with the fat ones and preyed upon them as beasts of prey do; they ate their flesh, tore their skins, crushed their bones, and sucked out their marrow (1). While you were watching and wondering how they overcame them while they were so thin, no fatness or increase appeared in them after eating them! Then, seven green, fresh, soft ears of corn appeared, full of grain and water, and beside them were seven dry ones with no water or greenness in them, all in one growing place, their roots in the soil and water. While you were saying to yourself: What is this?! These are green and fruitful, and those are black and dry, yet the growing place is one, and their roots are in the water. Then a wind blew and scattered the leaves from the dry black ones onto the green fruitful ones, and it set fire to them, burning them, so they became black and dusty. Then you woke up terrified, O King. The King said: By Allah, the nature of this vision, though strange, is no more wondrous than what I have heard from you! What do you see in my vision, O truthful one? Yusuf said: I see that you should gather food and sow many crops in these fertile years; for if you were to sow on stone or clod, it would grow, and Allah would manifest growth and blessing in it. Then you should harvest the crop with its stalks and ears, and build grand storehouses for it. The stalks and ears will be fodder for the animals, and the grain for the people. You should command the people to bring a fifth of their food to your granaries (3), and the food you collect will suffice for the people of Egypt and those around them. People will come to you from all sides to buy provisions from you, and you will accumulate treasures that no one before you ever gathered. The King said: Who will manage these affairs for me? Even if I gathered all the people of Egypt, they could not manage it, nor would they be trustworthy in it. At that, Yusuf (peace be upon him) said: {Appoint me over the storehouses of the land}, meaning: over the storehouses of your land, which is the plural of storehouse (khizana).

---

(1) Al-Tamshish: Extracting the marrow. Al-Qamus al-Muhit (mshsh). (2) In (z), (f), and (m): from them. (3) Al-Ahra', plural: huri, which is a large house in which the Sultan's food is gathered. Al-Qamus al-Muhit (hrw).

सूरह यूसुफ़: आयत 54 379

और उसकी जड़ दिखने लगी, तो उसके कीचड़ और दलदल से सात दुबली-पतली, बिखरे बालों वाली, धूल भरी गायें निकलीं जिनके पेट पिचके हुए थे। उनके न तो थन थे और न ही स्तन; उनके बड़े दाँत और दाढ़ें थीं, और कुत्तों जैसे पंजे, और दरिंदों जैसी सूँड़ें थीं। वे मोटी गायों के साथ मिल गईं और उन्हें दरिंदों की तरह शिकार कर लिया; उन्होंने उनका मांस खाया, उनकी खाल फाड़ दी, उनकी हड्डियाँ तोड़ दीं और उनका गूदा निकाल लिया (1)। जब आप देख रहे थे और हैरान थे कि दुबली गायों ने उन पर कैसे विजय प्राप्त की, जबकि वे इतनी लाचार थीं, तो उन्हें खाने के बाद भी उन दुबली गायों में कोई मोटापा या वृद्धि दिखाई नहीं दी! तभी अनाज की सात हरी, ताज़ा, मुलायम बालियाँ दिखाई दीं, जो दाने और पानी से भरी थीं, और उनके बगल में सात सूखी बालियाँ थीं जिनमें न पानी था और न हरियाली, सभी एक ही उगने के स्थान पर थीं, उनकी जड़ें मिट्टी और पानी में थीं। जब आप अपने मन में कह रहे थे: यह क्या है?! ये हरी और फलदायी हैं, और वे काली और सूखी हैं, फिर भी उगने की जगह एक ही है, और उनकी जड़ें पानी में हैं। तभी एक हवा चली और सूखी काली बालियों के पत्तों को हरी फलदायी बालियों पर बिखेर दिया, और उनमें आग लगा दी, जिससे वे जल गईं और काली और धूल भरी हो गईं। फिर आप घबराकर जाग गए, हे राजा। राजा ने कहा: अल्लाह की कसम, इस सपने की प्रकृति, हालांकि अजीब है, लेकिन आपसे जो मैंने सुना है उससे कम अद्भुत नहीं है! हे सच्चे व्यक्ति, आप मेरे सपने में क्या देखते हैं? यूसुफ़ ने कहा: मेरा विचार है कि आपको भोजन इकट्ठा करना चाहिए, और इन उपजाऊ वर्षों में बहुत अधिक फसल बोनी चाहिए; क्योंकि यदि आप पत्थर या मिट्टी पर भी बोते, तो वह उग आता, और अल्लाह उसमें वृद्धि और बरकत प्रकट करता। फिर आपको फसल को उसके डंठल और बालियों के साथ उठा लेना चाहिए, और उसके लिए बड़े गोदाम बनाने चाहिए। डंठल और बालियाँ जानवरों के लिए चारा होंगी, और दाना लोगों के लिए। आप लोगों को आज्ञा दें कि वे अपने भोजन का पाँचवाँ हिस्सा आपके अन्नागारों (3) में पहुँचाएँ, तो जो भोजन आपने इकट्ठा किया है वह मिस्र के लोगों और उसके आसपास के लोगों के लिए पर्याप्त होगा। लोग आपसे रसद खरीदने के लिए चारों ओर से आपके पास आएंगे, और आपके पास इतने खजाने जमा हो जाएंगे जो आपसे पहले किसी के पास जमा नहीं हुए होंगे। राजा ने कहा: मेरे लिए इन मामलों का प्रबंधन कौन करेगा? यदि मैं मिस्र के सभी लोगों को भी इकट्ठा कर लूँ, तो वे इसे नहीं संभाल पाएंगे और न ही वे इसमें ईमानदार होंगे। उस समय, यूसुफ़ (उन पर शांति हो)

ने कहा: {मुझे भूमि के खजानों पर नियुक्त करें}, अर्थात: अपनी भूमि के खजानों पर, और यह 'ख़ज़ाना' (khizana) का बहुवचन है।

---

(1) अल-तमशीश: गूदा निकालना। अल-क़ामूस अल-मुहीत (मशश)। (2) (ज़), (फ़) और (म) में: उनसे। (3) अल-अहरा', बहुवचन: हुरी, जो एक बड़ा घर है जहाँ सुल्तान का भोजन इकट्ठा किया जाता है। अल-क़ामूस अल-मुहीत (ह्रव)।

سورہ یوسف: آیت 54 379

اور اس کی بنیاد ظاہر ہوئی، تو اس کے کیچڑ اور دلدل سے سات دبلی پتلی، پراگندہ حال، گرد آلود گائیں نکلیں جن کے پیٹ سکڑے ہوئے تھے۔ ان کے نہ تھن تھے اور نہ ہی پستان؛ ان کے نوکیلے دانت اور داڑھ تھیں، اور کتے کے پنجوں کی طرح ان کے پنجے تھے، اور درندوں کی سی سونڈیں تھیں، پس وہ موٹی گایوں کے ساتھ مل گئیں اور انہیں درندوں کی طرح چیر پھاڑ ڈالا؛ انہوں نے ان کا گوشت کھایا، ان کی کھالیں پھاڑ دیں، ان کی ہڈیاں توڑ دیں، اور ان کا گودا چاٹ گئیں (1)۔ جب آپ یہ دیکھ کر حیران ہو رہے تھے کہ ان دبلی پتلیوں نے ان پر کیسے قابو پا لیا، حالانکہ وہ لاغر تھیں، پھر انہیں کھانے کے بعد بھی ان میں کوئی موٹاپا یا زیادتی ظاہر نہ ہوئی! کہ اچانک اناج کی سات ہری، تر و تازہ اور ملائم بالیاں نمودار ہوئیں جو دانوں اور پانی سے بھری ہوئی تھیں، اور ان کے پہلو میں سات سوکھی بالیاں تھیں جن میں نہ پانی تھا اور نہ ہریالی، اور وہ سب ایک ہی جگہ اگی ہوئی تھیں، ان کی جڑیں مٹی اور پانی میں تھیں۔ جب آپ اپنے دل میں کہہ رہے تھے: یہ کیا چیز ہے؟! یہ ہری بھری اور پھل دار ہیں، اور یہ کالی اور سوکھی ہیں، حالانکہ اگنے کی جگہ ایک ہی ہے، اور ان کی جڑیں پانی میں ہیں، کہ اچانک ایک ہوا چلی جس نے ان کالی سوکھی بالیوں کے پتے اڑا کر ہری پھل دار بالیوں پر ڈال دیے، پس ان میں آگ بھڑک اٹھی اور انہیں جلا دیا، یہاں تک کہ وہ گرد آلود کالی ہو گئیں۔ پس اے بادشاہ، آپ گھبرا کر بیدار ہو گئے۔ بادشاہ نے کہا: اللہ کی قسم، اس خواب کی حقیقت اگرچہ عجیب ہے، لیکن اس سے زیادہ عجیب نہیں جو میں نے آپ سے سنا! اے سچے انسان، آپ میرے خواب کے بارے میں کیا رائے رکھتے ہیں؟ یوسف نے کہا: میرا مشورہ ہے کہ آپ کھانا جمع کریں، اور ان زرخیز سالوں میں کثرت سے کھیتی باڑی کریں، کیونکہ اگر آپ پتھر یا ڈھیلے پر بھی بیج ڈالیں گے تو وہ اگ آئے گا، اور اللہ اس

میں نشوونما اور برکت ظاہر فرمائے گا، پھر آپ فصل کو اس کے ڈنٹھل اور بالیوں سمیت اٹھا لیں، اور اس کے لیے بڑے گودام بنائیں، پس ڈنٹھل اور بالیاں چوپایوں کا چارہ ہوں گی، اور دانہ انسانوں کے لیے، اور آپ لوگوں کو حکم دیں کہ وہ اپنے کھانے کا پانچواں حصہ آپ کے گوداموں (3) میں جمع کرائیں، پس جو کھانا آپ نے جمع کیا ہوگا وہ اہل مصر اور گرد و نواح کے لوگوں کے لیے کافی ہوگا، اور لوگ دور دراز علاقوں سے آپ کے پاس غلہ لینے آئیں گے، اور آپ کے پاس اتنے خزانے جمع ہو جائیں گے جو آپ سے پہلے کسی کے پاس جمع نہیں ہوئے ہوں گے۔ بادشاہ نے کہا: ان امور کی تدبیر میرے لیے کون کرے گا؟ اگر میں تمام اہل مصر کو بھی جمع کر لوں تو وہ اس کی طاقت نہیں رکھیں گے اور نہ ہی وہ اس میں امانت دار ہوں گے۔ تب یوسف علیہ السلام نے فرمایا: {اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ} یعنی: مجھے اپنی زمین کے خزانوں پر مقرر کر دیں، اور یہ 'خزانہ' کی جمع ہے۔

---

(1) التمشيش: گودا نکالنا۔ القاموس المحيط (مشيش)۔ (2) (ز) اور (ف) اور (م) میں: ان میں سے۔

(3) الاهراء، جمع: هُري، اور یہ ایک بڑا گھر ہوتا ہے جس میں سلطان کا کھانا جمع کیا جاتا ہے۔ القاموس المحيط (ہرو)۔

The definite article (alif-lam) replaced the possessive construction (idafa), as said by al-Nabigha: They have a character that God did not give to others... from generosity and wisdom, not false. (1)

God's saying: {I will select him for myself} is in the jussive mood because it is the response to a command (2); and this indicates that his saying: {That is so he may know that I did not betray him in secret} happened in prison. It is possible it happened with the King, then he said in another session: {Bring him to me} as confirmation {I will select him for myself} i.e., I will make him exclusively for myself, entrusting him with the affairs of my kingdom. So they went and brought him, and this is indicated by: {And when he spoke to him} i.e., the King spoke to Joseph, and asked him about the dream, and Joseph answered, so the King {said}: {Indeed, today you are with us established and secure} i.e., influential with a commanding word, "secure" you shall not fear betrayal (3).

God's saying: {He said, "Appoint me over the storehouses of the land. Indeed, I am a knowing guardian." (55)} In it are four issues: The first: God's saying: {He said, "Appoint me over the storehouses of the land"} Said bin Mansur said: I heard Malik bin Anas say: Egypt is the storehouse of the earth, have you not heard his saying: {Appoint me over the storehouses of the land} (4) i.e., over their protection, the possessed noun was omitted. {Indeed, I am a guardian} of what I am entrusted with {knowing} of its affairs (5). In the interpretation: I am a calculator and a writer, and he was the first to write on papyrus (6). And it was said: "guardian" of food allocations, "knowing" of the years of famine (7). He said

---

(1) Diwan al-Nabigha p. 12, it has 'awazib' instead of 'kawadhib', and the verse precedes 4/171. His saying 'al-ahlam': plural of 'hulm', which is patience and intellect. Al-Lisan (hulm). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/333. (3) Previous source. (4) We did not find it in Said bin Mansur, Ibn Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 3/256 from Malik. (5) Al-Wasit 2/618. (6) Mentioned by al-Askari in al-Awa'il 2/202. (7) 'Ara'is al-Majalis p. 129.

सूरह यूसुफ: आयत 54 - 55 380

'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित लेख) का प्रयोग संबंध कारक (इज़ाफ़त) के बदले हुआ है, जैसे नाबिघा का कथन है: उनके पास ऐसा स्वभाव है जो अल्लाह ने उनके अलावा किसी को नहीं दिया... उदारता और विवेक से जो झूठा नहीं है। (1)

अल्लाह तआला का कथन: {मैं उसे अपने लिए चुन लूँ} जज्म (मज़्मूम) में है क्योंकि यह आदेश का उत्तर है (2); और यह इस बात का प्रमाण है कि उनका कथन: {यह इसलिए है ताकि वह जान ले कि मैंने पीठ पीछे उसके साथ विश्वासघात नहीं किया} जेल में हुआ था। और यह भी संभावना है कि यह राजा के पास हुआ, फिर उसने दूसरी सभा में कहा: {उसे मेरे पास लाओ} पुष्टि के रूप में {मैं उसे अपने लिए चुन लूँ} यानी: मैं उसे विशेष रूप से अपने लिए कर लूँ, अपने राज्य के मामले उसे सौंप दूँ, तो वे गए और उसे ले आए, और इस पर यह संकेत करता है: {फिर जब उसने उससे बात की} यानी: राजा ने यूसुफ से बात की, और उनसे सपने के बारे में पूछा तो यूसुफ ने उत्तर दिया, तो राजा ने {कहा}: {निश्चित रूप से आज आप हमारे पास प्रतिष्ठित और भरोसेमंद हैं} यानी: आप प्रभावशाली हैं जिनकी बात मानी जाती है, "भरोसेमंद" आपको धोखे का डर नहीं होगा (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "मुझे भूमि के खज़ानों पर नियुक्त कर दीजिए। निश्चित रूप से मैं रक्षक और ज्ञानवान हूँ।" (55)} इसमें चार मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "मुझे भूमि के खज़ानों पर नियुक्त कर दीजिए"} सईद बिन मंसूर ने कहा: मैंने मलिक बिन अनस को कहते सुना: मिस्र पृथ्वी का खज़ाना है, क्या आपने उनका यह कथन नहीं सुना: {मुझे भूमि के खज़ानों पर नियुक्त कर दीजिए} (4) यानी: उनकी सुरक्षा पर, तो मज़ाफ़ (विशेष्य) को हटा दिया गया है। {निश्चित रूप से मैं रक्षक हूँ} उस चीज़ का जो मुझे सौंपी जाएगी {ज्ञानवान हूँ} उसके मामलों का (5)। और व्याख्या में है: मैं हिसाब रखने वाला और लेखक हूँ, और वह पहले व्यक्ति थे जिन्होंने कागज़ (क़िरतास) पर लिखा (6)। और कहा गया: "रक्षक" भोजन के अनुमान के लिए, "ज्ञानवान" अकाल के वर्षों के बारे में (7)। उन्होंने कहा।

---

(1) दीवान अल-नाबिघा पृ. 12, इसमें 'कवाज़िब' के स्थान पर 'अवाज़िब' है, और यह छंद 4/171 में पहले आ चुका है। 'अल-अहलाम' 'हुल्म' का बहुवचन है, जिसका अर्थ धैर्य और बुद्धि है। अल-लिसान (हुल्म)। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/333। (3) पिछला स्रोत। (4) हमें यह सईद बिन मंसूर के पास नहीं मिला, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/256 में मलिक से इसका उल्लेख

किया है। (5) अल-वसीत 2/618। (6) अल-अस्करी द्वारा अल-अवाइल 2/202 में उल्लेखित। (7) अराइस अल-मजालिस पृ. 129।

سورہ یوسف: آیات ۵۴ - ۵۵ ۳۸۰

الف اور لام اضافت کے بدلے آئے ہیں، جیسا کہ نابغہ کا قول ہے: ان کی ایسی خصلت ہے جو اللہ نے ان کے سوا کسی کو نہیں دی... سخاوت اور عقل مندی سے جو جھوٹی نہیں ہے۔ (۱)

اللہ تعالیٰ کا قول: {میں اسے اپنے لیے منتخب کر لوں گا} جزم میں ہے کیونکہ یہ امر کا جواب ہے (۲)؛ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس کا قول: {یہ اس لیے ہے تاکہ وہ جان لے کہ میں نے پسِ پردہ اس سے خیانت نہیں کی} قید خانے میں ہوا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ بادشاہ کے پاس ہوا، پھر اس نے دوسری مجلس میں کہا: {اسے میرے پاس لاؤ} تاکید کے طور پر {تاکہ میں اسے اپنے لیے خاص کر لوں} یعنی: اسے اپنے لیے خالص کر لوں، اپنی مملکت کے امور اس کے سپرد کر دوں، تو وہ گئے اور اسے لے آئے، اور اس پر یہ دلالت کرتا ہے: {پھر جب اس نے اس سے کلام کیا} یعنی: بادشاہ نے یوسف سے کلام کیا، اور ان سے خواب کے بارے میں پوچھا تو یوسف نے جواب دیا، تو بادشاہ نے {کہا}: {بیشک آج تم ہمارے پاس بااختیار اور امانت دار ہو} یعنی: تم بااثر ہو جس کی بات مانی جاتی ہے، "امانت دار" تمہیں دھوکے کا ڈر نہیں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اس نے کہا کہ مجھے زمین کے خزانوں پر (مقرر) کر دیجئے، بیشک میں حفاظت کرنے والا اور علم رکھنے والا ہوں (۵۵)} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اس نے کہا کہ مجھے زمین کے خزانوں پر کر دیجئے} سعید بن منصور نے کہا: میں نے مالک بن انس کو فرماتے سنا: مصر زمین کا خزانہ ہے، کیا تم نے اس کا یہ قول نہیں سنا: {مجھے زمین کے خزانوں پر مقرر کر دیجئے} (٤) یعنی: ان کی حفاظت پر، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ {بیشک میں حفاظت کرنے والا ہوں} اس چیز کی جو میرے سپرد کی جائے گی {علم رکھنے والا ہوں} اس کے معاملات کا (٥)۔ اور تفسیر میں ہے: میں حساب دان اور کاتب ہوں، اور وہ پہلے

شخص ہیں جنہوں نے قرطاس (کاغذ) پر لکھا (٦)۔ اور کہا گیا: "حفیظ" غلہ کی مقدار مقرر کرنے کے لیے، "علیم" قحط کے سالوں کا علم رکھنے والا (٧)۔ انہوں نے کہا۔

---

(١) دیوان النابغة ص ١٢، اور اس میں 'کواذب' کی جگہ 'عوازب' ہے، اور یہ بیت پہلے ٤ / ١٧١ میں گزر چکا ہے اور اس کا قول: 'الاحلام': 'حلم' کی جمع ہے، اور وہ بردباری اور عقل ہے۔ اللسان (حلم)۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٣٣٣۔ (٣) پچھلا ماخذ۔ (٤) ہمیں یہ سعید بن منصور کے ہاں نہیں ملا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣ / ٢٥٦ میں مالک سے اسے ذکر کیا ہے۔ (٥) الوسیط ٢ / ٦١٨۔ (٦) اسے عسکری نے الأوائل ٢ / ٢٠٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٧) عرائس المجالس ص ١٢٩۔

Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "May Allah have mercy on my brother Joseph; had he not said: 'Appoint me over the storehouses of the land,' he would have been employed immediately, but that was delayed from him for a year."(1)

Ibn Abbas said: When the year had passed(2) from the day he requested the leadership, the King called him, crowned him, and girded him with his sword. He set for him a throne of gold, inlaid with pearls and rubies, and threw over him a robe of brocade. The throne was thirty cubits long and ten cubits wide, with thirty mattresses and sixty cushions(3) on it. Then he ordered him to go out, so he came out crowned, his color like snow, and his face like the moon. A beholder could see his own face in(4) the clarity of his face's complexion. He sat on the throne, and kings submitted to him. The King entered his house with his wives and delegated the affairs of Egypt to him, dismissing Qitfir from his position and putting Joseph in his place(5).

Ibn Zayd said: Pharaoh, the King of Egypt, had many treasuries besides food, and he surrendered all his authority to him(6). Qitfir died during those nights, so the King married Joseph to Ra'il, the wife of the Aziz. When he entered upon her, he said: "Is this not better than what you wanted?!" She said: "O truthful one, do not blame me, for I was a beautiful, delicate woman as you see, and my companion did not approach women, and you were as Allah made you in beauty, so my soul overcame me." Joseph found her a virgin, so he had relations with her, and she bore him two sons: Ephraim son of Joseph, and Manasseh son of Joseph(7).

---

(1) Preceded on p. 378 of this part. And the statement of Al-Hafiz Ibn Hajar was mentioned previously: Its chain of narration is fallen (weak). (2) In (m): ended. (3) Al-Mirfaqah: The pillow. Al-Qamus Al-Muhit (rafq). (4) In (d), (f), and (m): from. (5) Arais al-Majalis p. 130, and Tafsir al-Baghawi 2/432 - 433. (6) Narrated by al-Tabari 13/218. (7) Arais al-Majalis p. 130, and Tafsir al-Baghawi 2/433.

सूरा यूसुफ़, आयत 55 381

जुवैबिर, अल-दहक से, इब्न अब्बास से रिवायत करते हैं, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह मेरे भाई यूसुफ़ पर रहम करे; अगर उन्होंने यह न कहा होता: 'मुझे देश के खज़ानों पर नियुक्त कर दें,' तो उन्हें उसी समय नियुक्त कर दिया जाता, लेकिन वह उनसे एक साल के लिए टाल दिया गया।" (1)

इब्न अब्बास ने कहा: जब नेतृत्व माँगने के दिन से वह साल बीत गया (2), तो राजा ने उन्हें बुलाया, उन्हें मुकुट पहनाया, और अपनी तलवार से सुशोभित किया। उनके लिए सोने का एक सिंहासन रखा, जो मोतियों और माणिकों से जड़ा हुआ था, और उन पर कीमती रेशम का एक चोगा पहनाया। सिंहासन की लंबाई तीस हाथ और चौड़ाई दस हाथ थी, उस पर तीस बिस्तर और साठ तकिए (3) थे। फिर उसने उन्हें बाहर जाने का आदेश दिया, तो वे मुकुट पहनकर बाहर आए, उनका रंग बर्फ़ जैसा और चेहरा चाँद जैसा था। देखने वाला उनके चेहरे की चमक में (4) अपना चेहरा देख सकता था। वे सिंहासन पर बैठे, और राजाओं ने उनके सामने आत्मसमर्पण कर दिया। राजा अपनी पत्नियों के साथ अपने घर में दाखिल हुआ और मिस्र का शासन उन्हें सौंप दिया, कितफिर को उसके पद से हटा दिया और यूसुफ़ को उसकी जगह पर बिठा दिया (5)।

इब्न ज़ैद ने कहा: मिस्र के राजा फ़िरौन के पास भोजन के अलावा और भी बहुत से खज़ाने थे, और उसने अपना सारा अधिकार उन्हें सौंप दिया (6)। उन रातों के दौरान कितफिर की मृत्यु हो गई, इसलिए राजा ने यूसुफ़ का निकाह रैल (अज़ीज़ की पत्नी) से कर दिया। जब वह उसके पास गए, तो उन्होंने कहा: "क्या यह उससे बेहतर नहीं है जो तुम चाहती थीं?!" उसने कहा: "ऐ सिद्दीक़ (सच्चे), मुझे दोष न दें, क्योंकि मैं एक सुंदर, कोमल स्त्री थी जैसा कि आप देखते हैं, और मेरे पति स्त्रियों के पास नहीं जाते थे, और आप वैसे ही थे जैसे अल्लाह ने आपको सुंदरता में बनाया था, इसलिए मेरा मन मुझ पर हावी हो गया।" यूसुफ़ ने उसे कुंवारी पाया, और उनसे उनके दो पुत्र हुए: इफ़्राइम बिन यूसुफ़ और मनशा बिन यूसुफ़ (7)।

---

(1) इस भाग के पृष्ठ 378 पर पहले आ चुका है। और हाफ़िज़ इब्न हजर का कथन पहले उल्लेखित है: इसकी रिवायत की श्रृंखला कमज़ोर है। (2) (m) में: समाप्त हो गया। (3) अल-मिरफ़क़ाह: तकिया। अल-क़ामूस अल-मुहीत (रफ़्क़)। (4) (d), (f) और (m) में: से। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 130,

और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/432 - 433। (6) इसे अल-तबरी 13/218 ने उद्धृत किया है। (7) अराइस अल-मजालिस पृ. 130, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/433।

سورہ یوسف، آیت ۵۵ ۳۸۱

جویبر، ضحاک سے، وہ ابن عباس سے روایت کرتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ میرے بھائی یوسف پر رحم کرے؛ اگر انہوں نے یہ نہ کہا ہوتا: 'مجھے زمین کے خزانوں پر مقرر کر دے،' تو انہیں اسی وقت مقرر کر دیا جاتا، لیکن وہ کام ان سے ایک سال کے لیے مؤخر کر دیا گیا" (1)۔

ابن عباس نے کہا: جب امارت مانگنے کے دن سے وہ سال گزر گیا (2)؛ تو بادشاہ نے انہیں بلایا، تاج پہنایا، اپنی تلوار ان کے گلے میں ڈالی، اور ان کے لیے سونے کا ایک تخت بچھایا جو موتیوں اور یاقوت سے مرصع تھا، اور ان پر ریشم کا ایک جوڑا ڈالا۔ تخت کی لمبائی تیس ہاتھ اور چوڑائی دس ہاتھ تھی، اس پر تیس بستر اور ساٹھ تکیے (3) تھے۔ پھر بادشاہ نے انہیں باہر نکلنے کا حکم دیا، وہ تاج پہنے ہوئے باہر نکلے، ان کی رنگت برف جیسی اور چہرہ چاند جیسا تھا، دیکھنے والا ان کے چہرے کی صفائی میں (4) اپنا عکس دیکھ سکتا تھا۔ وہ تخت پر بیٹھے اور بادشاہوں نے ان کی اطاعت کی، اور بادشاہ اپنی بیویوں کے پاس گھر چلا گیا، اور مصر کا معاملہ ان کے سپرد کر دیا، اور قطفیر کو اس کے عہدے سے معزول کر دیا، اور یوسف کو اس کی جگہ مقرر کر دیا (5)۔

ابن زید نے کہا: مصر کے بادشاہ فرعون کے پاس خوراک کے علاوہ بھی بہت سے خزانے تھے، پس اس نے اپنی تمام سلطنت ان کے حوالے کر دی (6)۔ ان راتوں میں قطفیر ہلاک ہو گیا، تو بادشاہ نے یوسف کا نکاح عزیز کی بیوی راعیل سے کر دیا۔ جب وہ ان کے پاس آئے تو انہوں نے کہا: کیا یہ اس سے بہتر نہیں ہے جو تم چاہتی تھیں؟! اس نے کہا: اے صدیق، مجھے ملامت نہ کریں، کیونکہ میں ایک خوبصورت اور نازک عورت تھی جیسا کہ آپ دیکھ رہے ہیں، اور میرا شوہر عورتوں کے پاس نہیں آتا تھا، اور آپ ویسے ہی تھے جیسا اللہ نے آپ کو حسن عطا کیا تھا، پس

میرا نفس مجھ پر غالب آگیا۔ یوسف نے انہیں کنواری پایا، پس ان سے ان کے دو بیٹے پیدا ہوئے: افرائیم بن یوسف اور منشا بن یوسف (7)۔

---

(1) اس پارے کے صفحہ ۳۷۸ پر گزر چکا ہے۔ اور حافظ ابن حجر کا قول پہلے ذکر ہوا ہے کہ: اس کی سند ساقط ہے۔ (2) (م) میں ہے: ختم ہو گیا۔ (3) المرفقة: تکیہ۔ القاموس المحیط (رفق)۔ (4) (د)، (ف) اور (م) میں ہے: سے۔ (5) عرائس المجالس ص ۱۳۰، اور تفسیر البغوی ۲/ ۴۳۲ - ۴۳۳۔ (6) اسے طبری نے ۱۳/ ۲۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (7) عرائس المجالس ص ۱۳۰، اور تفسیر البغوی ۲/ ۴۳۳۔

Surah Yusuf, Verse 55 382

Wahb ibn Munabbih said: The marriage to Zulaikha, the wife of al-Aziz, took place between the two visits of the brothers. This is because Zulaikha's husband died while Yusuf was in prison. Her wealth was gone and she became blind from weeping over Yusuf. She began begging from people; some would pity her and some would not. Once a week, Yusuf would ride in a procession of about a hundred thousand of the noblemen of his people. It was said to her: "If you present yourself to him, perhaps he might help you with something." Then she was told: "Do not do it, for he might remember some of your past soliciting and imprisonment and treat you poorly." She replied: "I know the character of my beloved better than you." Then she waited until he rode in his procession; she stood up and called out at the top of her voice: "Glory be to Him who turned kings into slaves through their disobedience, and turned slaves into kings through their obedience." Yusuf asked: "Who is this?" So they brought her. She said: "I am the one who used to serve you at the tops of my feet(1), combed your hair with my hands, you were raised in my house, and I honored your stay. But because of my excessive ignorance and arrogance, I tasted the consequence of my actions. My wealth is gone, my strength is weakened, my humiliation has been prolonged, my sight is gone, and after being the envy of the people of Egypt, I have become the object of their pity, begging from people; some pity me and some do not. And this is the reward of the transgressors." Yusuf wept profusely, then said to her: "Do you still find anything in your heart of your love for me?" She said: "By God, a single glance at your face is dearer to me than the entire world in its entirety. But hand me the end of your whip." He handed it to her, and she placed it on her chest. He felt the whip in his hand tremble and vibrate from the thumping of her heart. He wept and then went to his home. He sent a messenger to her saying: "If you are single, we shall marry you, and if you have a husband, we shall enrich you." She said to the messenger: "I seek refuge in God from the King mocking me. He did not want me during the days of my youth, wealth, and honor, so does he want me today when I am an old, blind, and poor woman?!" The messenger informed him of her words. When he rode out the following week, she presented herself to him. He said to her: "Did the messenger not reach you?" She said: "I have told you that a single glance at your face is dearer to me than the world and all that is in it." So he gave orders regarding her, her condition was improved and she was prepared, then she was wedded to him. Yusuf stood to pray and supplicate to Allah, and she stood behind him...

(1) In (Zha): I used to present you before the chests of my people. In (Za) and (Fa): I am the one who used to serve you before the chests of my people.

सूरह यूसुफ, आयत 55 382

वाहब इब्न मुनब्बिह ने कहा: अल-अजीज़ की पत्नी ज़ुलैखा से विवाह भाइयों की दो यात्राओं के बीच हुआ था। इसका कारण यह था कि जब यूसुफ जेल में थे तब ज़ुलैखा के पति की मृत्यु हो गई थी। उनकी संपत्ति समाप्त हो गई थी और यूसुफ के लिए रोते-रोते वह अंधी हो गई थीं। वह लोगों से भीख माँगने लगीं; कुछ उन पर दया करते और कुछ नहीं। यूसुफ सप्ताह में एक बार अपने लोगों के लगभग एक लाख महानुभावों के जुलूस में सवारी करते थे। उनसे कहा गया: "यदि आप उनके सामने जाएँ तो शायद वह आपकी कुछ मदद कर सकें।" फिर उनसे कहा गया: "ऐसा मत करो, क्योंकि शायद उन्हें तुम्हारी पुरानी छेड़खानी और कैद की कुछ याद आ जाए और वह तुम्हारे साथ बुरा व्यवहार करें।" उन्होंने उत्तर दिया: "मैं अपने प्रिय के चरित्र को तुम लोगों से बेहतर जानती हूँ।" फिर उन्होंने प्रतीक्षा की जब तक कि वह अपने जुलूस में नहीं निकले; वह खड़ी हुईं और अपनी पूरी आवाज़ में पुकारा: "पवित्र है वह जिसने राजाओं को उनकी अवज्ञा के कारण गुलाम बना दिया, और गुलामों को उनकी आज्ञाकारिता के कारण राजा बना दिया।" यूसुफ ने पूछा: "यह कौन है?" वे उन्हें ले आए। उन्होंने कहा: "मैं वही हूँ जो अपने पैरों के ऊपरी भाग पर आपकी सेवा करती थी(1), अपने हाथों से आपके बालों को संवारती थी, आप मेरे घर में पले-बढ़े, और मैंने आपके ठहरने का सम्मान किया। लेकिन मेरी अत्यधिक अज्ञानता और अहंकार के कारण, मैंने अपने कार्यों का परिणाम भोगा। मेरा धन चला गया, मेरी शक्ति कम हो गई, मेरा अपमान लंबा हो गया, मेरी दृष्टि चली गई, और मिस्र के लोगों की ईर्ष्या होने के बाद, मैं उनकी दया का पात्र बन गई हूँ, लोगों से भीख माँग रही हूँ; कुछ मुझ पर दया करते हैं और कुछ नहीं। और यही उल्लंघन करने वालों का प्रतिफल है।" यूसुफ फूट-फूट कर रोए, फिर उनसे कहा: "क्या आप अभी भी अपने दिल में मेरे प्रति अपने प्रेम का कुछ अंश पाती हैं?" उन्होंने कहा: "ईश्वर की कसम, आपके चेहरे की एक झलक मेरे लिए पूरी दुनिया से बढ़कर प्यारी है। लेकिन मुझे अपने कोड़े का सिरा पकड़ा दें।" उन्होंने कोड़ा पकड़ाया, और उन्होंने उसे अपने सीने पर रख लिया। उन्होंने अपने हाथ में कोड़े को उनके दिल की धड़कन से कांपते और थरथराते हुए महसूस किया। वह रोए और फिर अपने घर चले गए। उन्होंने उनके पास एक दूत भेजा: "यदि आप अविवाहित हैं, तो हम आपसे विवाह करेंगे, और यदि आपका पति है, तो हम आपको समृद्ध करेंगे।" उन्होंने दूत से कहा: "मैं अल्लाह की शरण लेती हूँ कि राजा मेरा मजाक उड़ाए। उन्होंने मेरी जवानी, धन और सम्मान के दिनों में मुझे नहीं चाहा, तो क्या वह मुझे आज चाहते हैं जब मैं एक बूढ़ी, अंधी और गरीब महिला हूँ?!" दूत ने उन्हें उनके शब्दों की सूचना दी। जब वह अगले

सप्ताह बाहर निकले, तो वह उनके सामने आईं। उन्होंने उनसे कहा: "क्या दूत आप तक नहीं पहुँचा?" उन्होंने कहा: "मैंने आपसे कह दिया है कि आपके चेहरे की एक झलक मेरे लिए दुनिया और उसमें जो कुछ भी है, उससे कहीं अधिक प्यारी है।" तो उन्होंने उनके बारे में आदेश दिए, उनकी स्थिति में सुधार किया गया और उन्हें तैयार किया गया, फिर उनका उनसे विवाह कर दिया गया। यूसुफ नमाज़ पढ़ने और अल्लाह से दुआ करने के लिए खड़े हुए, और वह उनके पीछे खड़ी हुईं...

(1) पादलेख: (ज़): में 'मैं आपको अपने लोगों के सीनों के सामने पेश करती थी'। (ज़) और (फ़) में: 'मैं वही हूँ जो आपके लोगों के सीनों के सामने आपकी सेवा करती थी' ।

سورہ یوسف، آیت ۵۵ ۳۸۲

وہب بن منبہ نے کہا: عزیز کی بیوی زلیخا سے یوسف کا نکاح بھائیوں کی دو آمدوں کے درمیان ہوا تھا۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ زلیخا کا شوہر مر گیا تھا جب کہ یوسف جیل میں تھے، اور ان کا مال چلا گیا تھا اور یوسف کے غم میں رو رو کر ان کی بینائی چلی گئی تھی، تو وہ لوگوں سے مانگنے لگیں، ان میں سے کچھ ان پر رحم کرتے اور کچھ نہیں کرتے تھے۔ یوسف ہر ہفتے میں ایک بار اپنی قوم کے تقریباً ایک لاکھ عمائدین کے جلوس میں سوار ہوتے تھے، تو ان سے کہا گیا: "اگر تم ان کے سامنے آؤ تو شاید وہ تمہاری کچھ مدد کر سکیں"۔ پھر ان سے کہا گیا: "ایسا نہ کرو، کیونکہ شاید انہیں تمہاری پرانی چھیڑ چھاڑ اور قید کی کچھ یاد آ جائے اور وہ تمہارے ساتھ برا سلوک کریں"۔ انہوں نے کہا: "میں اپنے محبوب کے اخلاق کو تم سے بہتر جانتی ہوں"۔ پھر انہوں نے انتظار کیا یہاں تک کہ جب وہ اپنے جلوس میں سوار ہوئے؛ تو وہ کھڑی ہو گئیں اور بلند آواز سے پکارا: "پاک ہے وہ جس نے بادشاہوں کو ان کی نافرمانی کی وجہ سے غلام بنا دیا، اور غلاموں کو ان کی اطاعت کی وجہ سے بادشاہ بنا دیا"۔ یوسف نے پوچھا: "یہ کون ہے؟" وہ انہیں لے آئے۔ انہوں نے کہا: "میں وہی ہوں جو اپنے قدموں کے تلووں پر آپ کی خدمت کرتی تھی(۱)، اپنے ہاتھوں سے آپ کے بالوں میں کنگھی کرتی تھی، آپ میرے گھر میں پلے بڑھے، اور میں نے آپ کے قیام کا اکرام کیا، لیکن میری جہالت اور سرکشی کی انتہا کی وجہ سے، میں نے اپنے کیے کا وبال چکھا، میرا مال چلا گیا، میری طاقت کمزور پڑ گئی، میری ذلت طویل ہو گئی، میری بینائی چلی گئی، اور اہل مصر کے لیے قابل رشک ہونے کے بعد اب میں ان کی ہمدردی کا مرکز بن گئی ہوں، لوگوں سے مانگتی پھرتی ہوں، ان میں سے کوئی مجھ پر رحم کرتا ہے اور کوئی نہیں، اور یہی فساد کرنے والوں کی سزا ہے۔" یوسف زار و قطار روئے، پھر ان سے کہا: "کیا تمہارے دل

میں میری محبت کا کچھ حصہ ابھی باقی ہے؟" انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، آپ کے چہرے کی ایک جھلک مجھے پوری دنیا اور اس کی تمام چیزوں سے زیادہ عزیز ہے۔ لیکن مجھے اپنے کوڑے کا سرا تھما دیں"۔ انہوں نے کوڑا پکڑا دیا، تو انہوں نے اسے اپنے سینے پر رکھ لیا، تو انہوں نے اپنے ہاتھ میں کوڑے میں ان کے دل کے دھڑکنے کی وجہ سے لرزش اور کپکپاہٹ محسوس کی، تو وہ رو پڑے پھر اپنے گھر چلے گئے، اور ان کی طرف ایک قاصد بھیجا: "اگر آپ اکیلی ہیں تو ہم آپ سے نکاح کریں گے، اور اگر آپ شوہر والی ہیں تو ہم آپ کو غنی کر دیں گے"۔ انہوں نے قاصد سے کہا: "میں اللہ کی پناہ مانگتی ہوں کہ بادشاہ مجھ سے مذاق کرے۔ اس نے مجھے میری جوانی، امیری، مال اور عزت کے دنوں میں نہیں چاہا، تو کیا وہ مجھے آج چاہتا ہے جب کہ میں ایک بوڑھی، اندھی اور فقیر عورت ہوں؟!" قاصد نے انہیں ان کے قول کی اطلاع دی۔ پھر جب وہ دوسرے ہفتے سوار ہوئے تو وہ ان کے سامنے آئیں، انہوں نے ان سے کہا: "کیا قاصد تم تک نہیں پہنچا؟" انہوں نے کہا: "میں نے آپ کو بتا دیا ہے کہ آپ کے چہرے کی ایک نظر مجھے دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے زیادہ پیاری ہے"۔ تو انہوں نے ان کے بارے میں حکم دیا، چنانچہ ان کی حالت سنواری گئی اور انہیں تیار کیا گیا، پھر ان کی ان سے رخصتی ہوئی، تو یوسف نماز پڑھنے اور اللہ سے دعا مانگنے کھڑے ہوئے، اور وہ ان کے پیچھے کھڑی ہوئیں...

(۱) حاشیہ: نسخہ (ظ) میں ہے: 'میں تمہیں اپنی قوم کے سینوں پر مقدم رکھتی تھی'، اور (ز) اور (ف) میں ہے: 'میں وہی ہوں جو تمہاری قوم کے سینوں پر تمہاری خدمت کرتی تھی'۔

She asked Allah Almighty to restore her youth, beauty, and sight to her, so Allah restored her youth, beauty, and sight to her until she became more beautiful than she was on the day she enticed him, as an honor for Yusuf, peace be upon him, when he refrained from what Allah had forbidden. He then joined with her and found her to be a virgin(1). He asked her about it, and she said: O Prophet of Allah, my husband was impotent and did not approach women, and you were of such beauty and handsomeness that cannot be described. He said: They lived in a life of ease, and every day Allah renewed goodness for them, and she bore him two sons: Ephraim and Manasseh(2).

It was narrated that Allah Almighty cast into Yusuf’s heart many times more love for her than was in her heart for him. He said to her: What is the matter with you that you do not love me as you did at first? She replied: When I tasted the love of Allah Almighty, it preoccupied me from everything else(3).

Second: Some scholars said: In this verse, there is that which permits a virtuous man to work for a wicked man or a disbelieving ruler, provided that he knows he is delegated to act in a way that will not be opposed(4), so he can rectify what he wishes. However, if his work is according to the choice, desires, and wickedness of the wrongdoer, then it is not permissible.

A group said: This was specific to Yusuf, and today it is not permissible. The first view is more appropriate if it is on the condition we mentioned. And Allah knows best.

Al-Mawardi(5) said: If the one appointing is an oppressor, then people have differed regarding the permissibility of holding office from...

---

(1) Al-Allamah Al-Alusi said in his Tafsir 5/13: It is common among storytellers that she returned as a young virgin as an honor for him, peace be upon him... and this is something that has no basis, and the report of her marriage is also among things that are not relied upon by Hadith scholars. (2) Ibn al-Jawzi mentioned this story in Al-Muntazam 1/315 in a similar way, and mentioned at the end that she gave birth to twelve children. Ibn Atiyyah mentioned part of it in Al-Muharrar al-Wajiz 3/256, then said: Similar stories are narrated whose authenticity cannot be confirmed and mentioning them at length would be tedious. (3) We have not found it. (4) In (Z), (Zh), and (F): 'in a matter he will not be opposed in'. In Al-Muharrar al-Wajiz 3/256 (and the

text is from it): 'in a matter he will not be opposed in'. What is confirmed is from (D) and (M). (5) In Al-Nukat wa al-Uyun 3/50, and what is between the brackets is from it.

सूरह यूसुफ़: आयत ५५ | ३८३

उसने अल्लाह सर्वशक्तिमान से प्रार्थना की कि वह उसकी जवानी, सुंदरता और दृष्टि उसे लौटा दे, तो अल्लाह ने उसकी जवानी, सुंदरता और दृष्टि उसे लौटा दी, यहाँ तक कि वह वैसी ही सुंदर हो गई जैसी उस दिन थी जब उसने उसे लुभाया था। यह यूसुफ़ (अलैहिस्सलाम) के सम्मान में था क्योंकि उन्होंने अल्लाह की वर्जित चीज़ों से परहेज़ किया था। फिर उन्होंने उससे विवाह किया और पाया कि वह कुंवारी (१) थी। उन्होंने उससे इसके बारे में पूछा, तो उसने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, मेरा पति नपुंसक था और वह महिलाओं के पास नहीं जाता था, और आप सुंदरता और सौंदर्य के ऐसे धनी थे जिसका वर्णन नहीं किया जा सकता। कहा गया: वे सुख-सुविधाओं में रहे, और हर दिन अल्लाह उनके लिए अच्छाई को नया करता रहा, और उसने उनके लिए दो पुत्रों को जन्म दिया: इफ्राइम और मनश्शे (२)।

रिवायत है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यूसुफ़ के दिल में उसके प्रति उससे कई गुना अधिक प्रेम डाल दिया जितना उसके दिल में यूसुफ़ के लिए था। यूसुफ़ ने उससे कहा: क्या बात है कि तुम मुझसे वैसा प्रेम नहीं करतीं जैसा पहले करती थीं? उसने उत्तर दिया: जब मैंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रेम का स्वाद चखा, तो उसने मुझे हर चीज़ से बेखबर कर दिया (३)।

दूसरा: कुछ विद्वानों ने कहा: इस आयत में वह है जो एक सदाचारी व्यक्ति को एक दुष्ट व्यक्ति या काफ़िर शासक के लिए काम करने की अनुमति देता है, इस शर्त पर कि वह जानता हो कि उसे ऐसे कार्यों में अधिकार दिया गया है जिसमें उसका विरोध नहीं किया जाएगा (४), ताकि वह जो चाहे सुधार सके। लेकिन यदि उसका कार्य दुष्ट की पसंद, इच्छाओं और दुराचार के अनुसार है, तो यह अनुमत नहीं है।

एक समूह ने कहा: यह केवल यूसुफ़ के लिए विशिष्ट था, और आज यह अनुमत नहीं है। यदि वह शर्त पूरी हो जो हमने बताई है, तो पहला मत अधिक उपयुक्त है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल-मावर्दी (५) ने कहा: यदि नियुक्त करने वाला अत्याचारी हो, तो लोगों में शासन के पद को स्वीकार करने की अनुमति के संबंध में मतभेद है...

---

(१) अल्लामा अल-आलुसी ने अपनी तफ़सीर ५/१३ में कहा: किस्सा सुनाने वालों के बीच यह प्रचलित है कि वह उनके सम्मान में एक युवा कुंवारी के रूप में वापस आ गई थी... और यह ऐसी बात है

जिसका कोई आधार नहीं है, और उनके विवाह की खबर भी उन बातों में से है जिस पर हदीस के विद्वानों द्वारा भरोसा नहीं किया जाता है। (२) इब्न अल-जौज़ी ने अल-मुंतज़म १/३१५ में इस कहानी का इसी तरह उल्लेख किया है, और अंत में उल्लेख किया है कि उसने बारह बच्चों को जन्म दिया। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ३/२५६ में इसका एक हिस्सा उल्लेख किया है, फिर कहा: इस तरह की कहानियाँ रिवायत की गई हैं जिनकी प्रामाणिकता की पुष्टि नहीं की जा सकती और उनके वर्णन को लंबा करना उबाऊ होगा। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) (ज़), (ज़ह), और (फ़) में: 'ऐसी बात में जिसमें उसका विरोध न किया जाए'। अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ३/२५६ में (और शब्द वहीं से हैं): 'ऐसी बात में जिसमें उसका विरोध न किया जाए'। (द) और (म) से पुष्टि की गई है। (५) अल-नुकात वल-उयून ३/५० में, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

اس نے اللہ تعالیٰ سے سوال کیا کہ وہ اس کی جوانی، خوبصورتی اور بصارت اسے لوٹا دے، تو اللہ نے اس کی جوانی، خوبصورتی اور بصارت اسے لوٹا دی یہاں تک کہ وہ ویسی ہی حسین ہو گئی جیسی اس دن تھی جب اس نے انہیں راغب کرنے کی کوشش کی تھی۔ یہ یوسف علیہ السلام کے اعزاز میں تھا کیونکہ انہوں نے اللہ کی حرام کردہ چیزوں سے پرہیز کیا تھا۔ پھر انہوں نے اس سے ازدواجی تعلق قائم کیا تو اسے کنواری (۱) پایا۔ انہوں نے اس سے پوچھا، تو اس نے کہا: اے اللہ کے نبی، میرا شوہر نامرد تھا وہ عورتوں کے پاس نہیں جاتا تھا، اور آپ حسن و جمال میں ایسے تھے کہ بیان نہیں کیا جا سکتا۔ کہا گیا: وہ خوشحال زندگی بسر کرنے لگے، اور ہر روز اللہ ان کے لیے خیر کی تجدید فرماتا رہا، اور اس نے ان کے دو بیٹے پیدا کیے: افراثیم اور منشا (۲)۔

روایات میں ہے کہ اللہ تعالیٰ نے یوسف کے دل میں اس کی محبت اس سے کئی گنا زیادہ ڈال دی جتنی اس کے دل میں ان کے لیے تھی۔ یوسف نے اس سے کہا: تمہیں کیا ہوا کہ تم مجھ سے ویسی محبت نہیں کرتیں جیسی پہلی بار کرتی تھیں؟ اس نے جواب دیا: جب میں نے اللہ تعالیٰ کی محبت کا مزہ چکھ لیا تو اس نے مجھے ہر چیز سے بے نیاز کر دیا (۳)۔

دوسرا: بعض اہل علم نے کہا: اس آیت میں ایسی بات ہے جو ایک نیک آدمی کو ایک فاجر آدمی یا کافر سلطان کے لیے کام کرنے کی اجازت دیتی ہے، بشرطیکہ وہ جانتا ہو کہ اسے ایسے کام کا اختیار دیا گیا ہے جس میں اس کی مخالفت نہیں کی جائے گی (۴)، تاکہ وہ جس چیز کی چاہے اصلاح کر سکے۔ لیکن اگر اس کا کام فاجر کی پسند، خواہشات اور فسق و فجور کے مطابق ہو تو یہ جائز نہیں ہے۔

ایک گروہ نے کہا: یہ صرف یوسف علیہ السلام کے لیے خاص تھا، اور آج یہ جائز نہیں ہے۔ اگر وہی شرط ہو جس کا ہم نے ذکر کیا ہے تو پہلا قول زیادہ بہتر ہے۔ واللہ اعلم۔

الماوردی (۵) نے کہا: اگر مقرر کرنے والا ظالم ہو تو لوگوں نے اس کی طرف سے ولایت (عہدہ) کے جواز میں اختلاف کیا ہے...

---

(۱) علامہ آلوسی نے اپنی تفسیر ۱۳/۵ میں کہا: قصہ گو لوگوں میں یہ مشہور ہے کہ وہ ان کے اعزاز میں جوان کنواری بن کر لوٹ آئی تھیں... اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جس کی کوئی اصل نہیں، اور ان کے نکاح کی خبر بھی ان چیزوں میں سے ہے جس پر محدثین کے نزدیک اعتماد نہیں کیا جاتا۔ (۲) ابن الجوزی نے المنتظم ۳۱۵/۱ میں اسی طرح اس قصے کا ذکر کیا ہے، اور آخر میں ذکر کیا ہے کہ اس نے بارہ بچوں کو جنم دیا۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۵۶/۳ میں اس کا ایک حصہ ذکر کیا، پھر کہا: اس طرح کے قصوں میں ایسی روایات ہیں جن کی صحت پر یقین نہیں کیا جا سکتا اور ان کو طول دینا باعث اکتاہٹ ہو گا۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۴) (ز)، (ظ) اور (ف) میں ہے: 'ایسے معاملے میں جس میں اس کی مخالفت نہ کی جائے'۔ المحرر الوجیز ۲۵۶/۳ میں (اور کلام وہیں سے ہے): 'ایسے معاملے میں جس میں اس کی مخالفت نہ کی جائے'۔ (د) اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۵) النکت والعیون ۵۰/۳ میں، اور قوسین کے درمیان جو ہے وہ وہیں سے ہے۔

Surah Yusuf: Verse 55 | 384

It was said according to two opinions:

One of them: Its permissibility if he acts with truth in what he was entrusted with; because Joseph was appointed by Pharaoh, and because the consideration in his case is based on his own actions, not the actions of others.

The second: That it is not permissible; because it involves supporting wrongdoers by assisting them and validating them by executing (1) their works. Those who hold this view responded to Joseph's appointment by Pharaoh with two answers:

One of them: That Joseph's Pharaoh was righteous, and the tyrant was only Moses' Pharaoh.

The second: That he looked [for him] into his properties rather than his actions, so the responsibility for it was removed from him.

Al-Mawardi said (2): The most correct approach from stating these two opinions is to detail what is undertaken from the side of the wrongdoer into three categories:

One of them: What is permissible for its people to do without independent legal reasoning (ijtihad) in its execution; such as charities and Zakat. So, it is permissible to undertake it from the side of the wrongdoer, because the text specifying those entitled to it has made ijtihad unnecessary, and the permissibility of its owners handling it independently has made formal appointment (taqlid) unnecessary.

The second category: What they are not allowed to handle independently, and ijtihad is required in its distribution, such as war booty (fay') funds. So, it is not permissible to undertake it from the side of the wrongdoer; because he acts without right, and exercises ijtihad in what he is not entitled to.

The third category: What its people are allowed to undertake (3), and where ijtihad has a role, such as legal cases and judgments. In this, the contract of appointment [in it] is dissolved. If the consideration is the execution of a judgment between two consenting parties, or mediation between two coerced parties, it is permissible. But if it is a forced compulsion, it is not permissible.

---

(1) In (m): by entrusting. (2) In "An-Nukat wal-Uyun" 3/51. (3) In (m): for its people, and it occurred in (f): what is not permissible for its people to undertake.

सूरह यूसुफ: आयत 55 | 384

इसे दो मतों के आधार पर कहा गया है:

पहला: इसकी अनुमति है यदि वह उस कार्य में सत्य के साथ कार्य करता है जिसे उसे सौंपा गया है; क्योंकि यूसुफ को फिरौन द्वारा नियुक्त किया गया था, और क्योंकि उनके मामले में विचार उनके अपने कार्यों पर आधारित है, न कि दूसरों के कार्यों पर।

दूसरा: कि यह जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें अत्याचारियों की सहायता करना और उनके कार्यों को क्रियान्वित (1) करके उन्हें प्रमाणित करना शामिल है। जिन लोगों ने यह मत अपनाया, उन्होंने फिरौन द्वारा यूसुफ की नियुक्ति के बारे में दो उत्तर दिए:

एक: कि यूसुफ का फिरौन नेक था, और अत्याचारी केवल मूसा का फिरौन था।

दूसरा: कि उसने उसके लिए उसकी संपत्तियों को देखा न कि उसके कार्यों को, इसलिए उससे इसकी जिम्मेदारी समाप्त हो गई।

अल-मावर्दी ने कहा (2): इन दो मतों को व्यक्त करने का सबसे सही तरीका यह है कि अत्याचारी की ओर से जो कुछ भी संभाला जाता है, उसे तीन श्रेणियों में विभाजित किया जाए:

पहली: वह जिसे उसके पात्र लोग इसके निष्पादन में बिना किसी इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) के कर सकते हैं; जैसे सदका और जकात। इसलिए, अत्याचारी की ओर से इसे संभालना जायज़ है, क्योंकि इसके पात्रों को निर्दिष्ट करने वाले पाठ (नस्) ने इसमें इज्तिहाद की आवश्यकता को समाप्त कर दिया है, और इसके मालिकों द्वारा इसे स्वतंत्र रूप से संभालने की अनुमति ने नियुक्त किए जाने की आवश्यकता को समाप्त कर दिया है।

दूसरी श्रेणी: जिसे वे स्वतंत्र रूप से नहीं संभाल सकते, और इसके वितरण में इज्तिहाद की आवश्यकता होती है, जैसे 'फय' (युद्ध की लूट) का धन। इसलिए, इसे अत्याचारी की ओर से संभालना जायज़ नहीं है; क्योंकि वह बिना अधिकार के कार्य करता है, और उस चीज़ में इज्तिहाद करता है जिसका वह हकदार नहीं है।

तीसरी श्रेणी: जिसे उसके पात्र लोग संभाल सकते हैं (3), और जिसमें इज्तिहाद की गुंजाइश है, जैसे अदालती मामले और निर्णय। इसमें नियुक्ति का अनुबंध [इसमें] शिथिल है। यदि विचार दो सहमत

पक्षों के बीच निर्णय का निष्पादन है, या दो मजबूर पक्षों के बीच मध्यस्थता है, तो यह जायज़ है। लेकिन अगर यह जबरन मजबूरी है, तो यह जायज़ नहीं है।

---

(1) (म) में: सौंपने के द्वारा। (2) "अल्-नुकात वल्-उयून" 3/51 में। (3) (म) में: इसके लोगों के लिए, और (फ़) में आया है: जो इसके लोगों के लिए संभालना जायज़ नहीं है।

یہ دو اقوال پر مبنی ہے:

پہلا: اس کا جواز بشرطیکہ وہ جس منصب پر فائز ہے اس میں حق کے ساتھ کام کرے؛ کیونکہ یوسف علیہ السلام کو فرعون کی طرف سے مقرر کیا گیا تھا، اور اس لیے کہ ان کے حق میں اعتبار ان کے اپنے فعل کا ہے، نہ کہ دوسروں کے فعل کا۔

دوسرا: یہ کہ یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں ظالموں کی مدد کرنا اور ان کے کاموں کو نافذ (۱) کر کے ان کی توثیق کرنا پایا جاتا ہے۔ چنانچہ جن لوگوں نے یہ موقف اپنایا، انہوں نے فرعون کی طرف سے یوسف علیہ السلام کی ولایت کے بارے میں دو جواب دیے:

ایک: یہ کہ یوسف کا فرعون نیک تھا، اور سرکش تو صرف موسیٰ کا فرعون تھا۔

دوسرا: یہ کہ اس نے اس کے لیے اس کی املاک میں نظر کی نہ کہ اس کے اعمال میں، اس لیے اس کی ذمہ داری اس سے ختم ہو گئی۔

الماوردی (۲) نے کہا: ان دو اقوال کے اطلاق میں سب سے صحیح یہ ہے کہ ظالم کی طرف سے جو ذمہ داری لی جائے اسے تین اقسام میں تقسیم کیا جائے:

پہلی قسم: وہ کام جسے اس کے اہل لوگ اس کے نفاذ میں بغیر کسی اجتہاد کے کر سکیں؛ جیسے صدقات اور زکات۔ چنانچہ اسے ظالم کی طرف سے سنبھالنا جائز ہے، کیونکہ اس کے مستحقین پر نص (واضح حکم) نے اس میں اجتہاد سے بے نیاز کر دیا ہے، اور اس کے مالکوں کے اس میں تنہا تصرف کے جواز نے تقلید (مقرر کیے جانے) سے بے نیاز کر دیا ہے۔

دوسری قسم: وہ کام جس میں وہ تنہا تصرف نہ کر سکیں، اور اس کے مصرف میں اجتہاد لازم ہو، جیسے اموالِ فئی۔ چنانچہ اسے ظالم کی طرف سے سنبھالنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ وہ ناحق تصرف کرتا ہے، اور اس میں اجتہاد کرتا ہے جس کا وہ مستحق نہیں۔

تیسری قسم: وہ جسے اس کے اہل لوگ سنبھال سکیں (۳)، اور اس میں اجتہاد کا دخل ہو، جیسے مقدمات اور احکام۔ اس میں تقلید کا معاہدہ [اس میں] منسوخ ہے۔ پس اگر غور و فکر دو راضی ہونے والوں کے درمیان فیصلے کو نافذ کرنے، اور دو مجبوروں کے درمیان ثالثی کے لیے ہو تو جائز ہے، اور اگر جبری طور پر لازم کرنا ہو تو جائز نہیں۔

---

(۱) (م) میں: سپردگی کے ساتھ (۲) النکت والعیون ۳/۵۱ میں۔ (۳) (م) میں: اس کے اہل کے لیے، اور (ف) میں واقع ہوا ہے: جسے اس کے اہل کے لیے سنبھالنا جائز نہیں۔

Surah Yusuf: Verse 55 385

Third: The verse also indicates that it is permissible for a person to seek a job for which they are qualified(1). If it is said: Muslim narrated from Abd al-Rahman bin Samura, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to me: “O Abd al-Rahman, do not ask for leadership (imarah); for if you are given it because of asking, you will be left to it (without divine aid), and if you are given it without asking, you will be helped in it.”(2)

And from Abu Burda, who said: Abu Musa said: I went to the Prophet (peace be upon him) with two men from the Ash’aris, one on my right and the other on my left. Both of them asked for work, while the Prophet (peace be upon him) was using a siwak. He said: “What do you say, O Abu Musa - or O Abdullah bin Qays -?” He said: I said: By Him who sent you with the truth, they did not inform me of what was in their souls, and I did not realize that they were seeking work. He said: It is as if I am looking at his siwak under his lip which had retracted, and he said: “We do not, or: will not, appoint to our work someone who seeks it.” And he mentioned the hadith, narrated by Muslim as well and others(3).

The answer is: First: Joseph (peace be upon him) only requested the governorship because he knew that no one else would take his place in justice, reform, and ensuring the poor receive their rights. So he saw that it was an individual obligation (fard 'ayn) upon him, as there was no one else. Such is the ruling today; if a person knows of himself that he can uphold the truth in judgment or accountability (hisbah), and there is no one else suitable or able to take his place, it would become an obligation upon him. It would be mandatory for him to take it up and ask for it, and to state the qualities that make him deserving, such as knowledge, competence, and so on, as Joseph (peace be upon him) said. However, if there is someone else who can perform it and is suitable for it, and he knows that, then it is better not to seek it, due to the Prophet's saying to Abd al-Rahman: “Do not ask for leadership.” Moreover, seeking it and being eager for it, despite knowing its many pitfalls and the difficulty of escaping them, is evidence that he seeks it for himself and his own purposes. Whoever is like this is likely to be overcome by his desires and perish. This is the meaning of his saying: “he will be left to it.” But whoever refuses it due to his knowledge of its pitfalls, and for fear of falling short in its duties, [and] flees from it, then if...

(1) An-Nukat wal-Uyun 3/50. (2) Sahih Muslim (1652), also in Ahmad (20618), and Bukhari (6622). (3) Sahih Muslim 3/1456 (1733): (15), also in Ahmad (19666), and Bukhari (2261).

सूरह युसूफ: आयत 55 385

तीसरा: आयत यह भी संकेत देती है कि किसी व्यक्ति के लिए उस नौकरी के लिए आवेदन करना जायज़ है जिसके लिए वह योग्य हो(1)। यदि यह कहा जाए: मुस्लिम ने अब्द अल-रहमान बिन समुरा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझसे कहा: "हे अब्द अल-रहमान, नेतृत्व (इमारत) की मांग न करो; क्योंकि यदि तुम्हें मांगने पर यह दिया गया, तो तुम्हें इसी के भरोसे छोड़ दिया जाएगा (अल्लाह की सहायता के बिना), और यदि तुम्हें बिना मांगे दिया गया, तो इसमें तुम्हारी सहायता की जाएगी।" (2)

और अबू बुर्दा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अबू मूसा ने कहा: मैं पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास अशअरी कबीले के दो आदमियों के साथ गया, एक मेरे दाहिने ओर और दूसरा मेरे बाएं ओर। उन दोनों ने काम (पद) की मांग की, जबकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिस्वाक कर रहे थे। उन्होंने कहा: "हे अबू मूसा - या हे अब्दुल्ला बिन क़ैस - तुम क्या कहते हो?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: उस सत्ता की कसम जिसने आपको सच्चाई के साथ भेजा है, उन्होंने मुझे अपने मन की बात नहीं बताई थी, और मुझे आभास नहीं था कि वे काम मांग रहे हैं। उन्होंने कहा: जैसे कि मैं उनके होंठ के नीचे मिस्वाक को देख रहा हूँ जो सिकुड़ गया था, और उन्होंने कहा: "हम अपने काम पर उसे नियुक्त नहीं करते, या: नहीं करेंगे, जो उसे मांगता है।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, जिसे मुस्लिम और अन्य ने भी उद्धृत किया है(3)।

जवाब यह है: पहला: युसूफ (अलैहिस्सलाम) ने केवल इसलिए शासन की मांग की क्योंकि वह जानते थे कि न्याय, सुधार और गरीबों को उनके अधिकार दिलाने में उनकी जगह लेने वाला कोई नहीं था। इसलिए उन्होंने देखा कि यह उन पर एक व्यक्तिगत कर्तव्य (फर्ज़-ए-ऐन) था, क्योंकि वहां कोई और नहीं था। आज भी यही नियम है; यदि कोई व्यक्ति अपने बारे में जानता है कि वह न्याय या जवाबदेही (हिस्बाह) में सच्चाई को कायम रख सकता है, और वहां कोई अन्य उपयुक्त व्यक्ति नहीं है जो उसका स्थान ले सके, तो यह उस पर अनिवार्य हो जाएगा। उसके लिए इसे संभालना और इसकी मांग करना अनिवार्य होगा, और उन गुणों को बताना होगा जो उसे इसके योग्य बनाते हैं, जैसा कि युसूफ (अलैहिस्सलाम) ने कहा था। हालाँकि, यदि वहां कोई और है जो इसे कर सकता है और इसके लिए उपयुक्त है, और वह यह जानता है, तो बेहतर है कि इसकी मांग न की जाए, क्योंकि पैगंबर ने अब्द अल-रहमान से कहा था: "नेतृत्व की मांग न करो।" इसके अलावा, इसके खतरों और उनसे बचने की कठिनाई को जानने के बावजूद इसकी मांग करना और इसके लिए उत्सुक होना इस बात का प्रमाण

है कि वह इसे अपने लिए और अपने उद्देश्यों के लिए मांग रहा है। जो कोई ऐसा होता है, उसकी इच्छाएं उस पर हावी हो सकती हैं और वह नष्ट हो सकता है। यही उनके इस कथन का अर्थ है: "उसे उसी के भरोसे छोड़ दिया जाएगा।" लेकिन जो कोई इसके खतरों के ज्ञान के कारण और इसके कर्तव्यों में कमी रहने के डर से इससे इनकार करता है, [और] इससे भागता है, तो यदि...

(1) अन-नुकात वल-उयून 3/50। (2) सहीह मुस्लिम (1652), अहमद (20618) और बुखारी (6622) में भी है। (3) सहीह मुस्लिम 3/1456 (1733): (15), अहमद (19666) और बुखारी (2261) में भी है।

سورہ یوسف: آیت 55 385

تیسرا: آیت اس بات پر بھی دلالت کرتی ہے کہ انسان کے لیے ایسے کام کی درخواست کرنا جائز ہے جس کے لیے وہ اہل ہو(1)۔ اگر یہ کہا جائے کہ: مسلم نے عبدالرحمن بن سمرہ سے روایت کی ہے کہ اللہ کے رسول ﷺ نے مجھ سے فرمایا: «اے عبدالرحمن، امارت (عہدہ) مت مانگو؛ کیونکہ اگر تمہیں مانگنے پر دی گئی تو تم اسی کے حوالے کر دیے جاؤ گے (اللہ کی مدد سے محروم رہو گے)، اور اگر تمہیں بن مانگے دی گئی تو اس میں تمہاری مدد کی جائے گی»(2)۔

اور ابوبردہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا کہ ابوموسیٰ نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا، میرے ساتھ اشعری قبیلے کے دو آدمی تھے، ایک میری دائیں طرف اور دوسرا میری بائیں طرف۔ ان دونوں نے کام (عہدہ) طلب کیا، جبکہ نبی کریم ﷺ مسواک فرما رہے تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «اے ابوموسیٰ - یا اے عبداللہ بن قیس - تم کیا کہتے ہو؟» انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، ان دونوں نے مجھے اپنے دل کی بات نہیں بتائی تھی، اور مجھے احساس نہیں ہوا کہ وہ کام طلب کر رہے ہیں۔ انہوں نے کہا: گویا میں ان کے ہونٹ کے نیچے ان کی مسواک کو دیکھ رہا ہوں جو سمٹ گیا تھا، آپ ﷺ نے فرمایا: «ہم اپنے کام پر اسے مقرر نہیں کرتے، یا: نہیں کریں گے، جو اسے طلب کرے» اور حدیث ذکر کی، اسے مسلم اور دیگر نے بھی روایت کیا ہے(3)۔

جواب یہ ہے: اول: یوسف علیہ السلام نے ولایت (حکمرانی) کا مطالبہ صرف اس لیے کیا تھا کیونکہ وہ جانتے تھے کہ عدل، اصلاح اور غریبوں کو ان کے حقوق پہنچانے میں ان کا کوئی متبادل نہیں ہے۔ پس انہوں نے دیکھا کہ یہ ان پر فرض عین ہے، کیونکہ وہاں ان کے سوا کوئی اور نہ تھا۔ آج بھی یہی حکم ہے؛ اگر کوئی انسان اپنے بارے میں جانتا ہو کہ وہ عدل یا احتساب (حسبہ)

میں حق پر قائم رہ سکتا ہے، اور وہاں کوئی اور ایسا نہ ہو جو اس کا اہل ہو اور اس کا قائم مقام بن سکے، تو یہ اس پر متعین (لازم) ہو جائے گا۔ اس کے لیے واجب ہو جائے گا کہ وہ اس کا ذمہ لے اور اس کی درخواست کرے، اور اپنی ان صفات سے آگاہ کرے جن کی وجہ سے وہ اس کا مستحق ہے، جیسے علم، کفایت وغیرہ، جیسا کہ یوسف علیہ السلام نے فرمایا۔ لیکن اگر وہاں کوئی ایسا موجود ہو جو اس کام کو انجام دے سکے اور اس کا اہل ہو، اور اسے اس کا علم ہو تو بہتر یہی ہے کہ وہ اسے طلب نہ کرے، کیونکہ نبی کریم ﷺ نے عبدالرحمن سے فرمایا تھا: «امارت مت مانگو»۔ نیز، اس کی آفات کی کثرت اور ان سے بچنے کی دشواری کے علم کے باوجود اسے طلب کرنا اور اس پر حریص ہونا اس بات کی دلیل ہے کہ وہ اسے اپنی ذات اور اپنے مقاصد کے لیے طلب کر رہا ہے، اور جو ایسا ہو قریب ہے کہ اس کا نفس اس پر غالب آجائے اور وہ ہلاک ہوجائے۔ آپ ﷺ کے اس ارشاد «اسی کے حوالے کر دیا جائے گا» کا یہی مطلب ہے۔ لیکن جو اس کی آفات کے علم کی بنا پر اور اس کے حقوق میں کوتاہی کے خوف سے اس سے انکار کرے، [اور] اس سے بھاگے، پھر اگر...

(1) النکت والعیون 3/ 50۔ (2) صحیح مسلم (1652)، یہ احمد (20618) اور بخاری (6622) کے ہاں بھی ہے۔ (3) صحیح مسلم 3/ 1456 (1733): (15)، یہ احمد (19666) اور بخاری (2261) کے ہاں بھی ہے۔

386 Surah Yusuf: Verses 55 - 57

...afflicted by it, so it is hoped for him to be rid of it, which is the meaning of his saying: "helped against it"(1). Second: He did not say: I am of noble lineage and generous, although he was as the Prophet ﷺ said: "The generous, son of the generous, son of the generous, son of the generous: Joseph, son of Jacob, son of Isaac, son of Abraham"(2) nor did he say: I am beautiful and handsome, he only said: {Indeed, I am a knowing guardian}, so he asked for it by guardianship and knowledge, not by lineage and beauty. Third: He only said that to someone who did not know him, so he wanted to introduce himself, and that became an exception to the words of the Almighty: {So do not claim purity for yourselves} [An-Najm: 32]. Fourth: He saw that as an individual obligation upon him; because there was no one else there(3), and this is the most apparent view, and God knows best. Fourth [Point]: The verse also indicated that it is permissible for a person to describe himself with the knowledge and merit he possesses. Al-Mawardi said(4): This is not absolute for all qualities, but rather it is specific to what is linked to achieving a goal, or related to an apparent gain, and forbidden in other cases; because of the self-praise and showing off it contains. Even if a virtuous person were to abstain(5) from it, it would be more befitting of his merit. Indeed, necessity called Joseph to it because of his previous situation, and for what he hoped of achieving success for his family. The Almighty's saying: {And thus We established Joseph in the land to settle therein wherever he willed. We touch with Our mercy whom We will, and We do not allow to be lost the reward of those who do good. (56) And the reward of the Hereafter is better for those who believed and used to fear [Allah]. (57)} The Almighty's saying: {And thus We established Joseph in the land to settle therein wherever he willed} i.e., and like...

(1) Al-Mufhim 4/16, and what is between the brackets is from it. (2) Previously on p. 371 of this volume. (3) The second, third and fourth views are from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1080. (4) In an-Nukat wa al-'Uyun 3/52, and the fourth view before it is from him. (5) In the manuscripts [it is] "distinguished him," and the confirmed [text] is from an-Nukat wa al-'Uyun.

386 सूरह यूसुफ़: आयत 55 - 57

...उससे पीड़ित हो, तो उससे छुटकारा पाने की आशा की जाती है, जो उनके इस कथन का अर्थ है: "उस पर सहायता दी गई"(1)। दूसरा: उन्होंने यह नहीं कहा कि मैं कुलीन और उदार हूँ, हालाँकि वे वैसे ही थे जैसा कि पैगंबर ﷺ ने कहा था: "उदार, उदार के बेटे, उदार के पोते, उदार के परपोते: यूसुफ़ बिन याकूब बिन इसहाक बिन इब्राहिम"(2) और न ही उन्होंने कहा कि मैं सुंदर और आकर्षक हूँ, बल्कि उन्होंने केवल यह कहा: {निश्चय ही मैं एक जानकार संरक्षक हूँ}, तो उन्होंने संरक्षण और ज्ञान के आधार पर इसकी मांग की, न कि वंश और सुंदरता के आधार पर। तीसरा: उन्होंने यह बात केवल उसे कही जो उन्हें नहीं जानता था, इसलिए वे अपना परिचय देना चाहते थे, और यह अल्लाह के इस कथन का अपवाद बन गया: {अतः तुम स्वयं को पवित्र न ठहराओ} [अन-नज्म: 32]। चौथा: उन्होंने इसे अपने ऊपर एक व्यक्तिगत दायित्व के रूप में देखा; क्योंकि वहाँ कोई और नहीं था(3), और यही सबसे स्पष्ट विचार है, और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथी बात: आयत ने यह भी संकेत दिया कि मनुष्य के लिए स्वयं को उस ज्ञान और गुण के साथ वर्णित करना जायज है जो उसके पास है। अल-मावर्दी ने कहा(4): यह सभी गुणों पर पूर्ण रूप से लागू नहीं होता है, बल्कि यह विशेष रूप से उस चीज़ के लिए है जो किसी उद्देश्य को प्राप्त करने से जुड़ी हो, या किसी स्पष्ट लाभ से संबंधित हो, और अन्य मामलों में वर्जित है; क्योंकि इसमें आत्म-प्रशंसा और दिखावा होता है। भले ही कोई गुणवान व्यक्ति इससे परहेज(5) करे, तो यह उसके गुण के लिए अधिक उपयुक्त होगा। वास्तव में, यूसुफ़ को उनकी पिछली स्थिति के कारण और अपने परिवार के लिए सफलता प्राप्त करने की आशा में आवश्यकता ने इसके लिए प्रेरित किया। अल्लाह का कथन: {और इस प्रकार हमने यूसुफ़ को उस भूमि में अधिकार दिया कि वह उसमें जहाँ चाहे रहे। हम अपनी दया जिसे चाहते हैं पहुँचाते हैं, और हम सुकर्मियों का बदला व्यर्थ नहीं जाने देते। (56) और परलोक का बदला उन लोगों के लिए बेहतर है जो ईमान लाए और डरते रहे। (57)} अल्लाह का कथन: {और इस प्रकार हमने यूसुफ़ को उस भूमि में अधिकार दिया कि वह उसमें जहाँ चाहे रहे} यानी: और जैसा...

(1) अल-मुफ़हिम 4/16, और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है। (2) इस खंड के पृष्ठ 371 पर पहले आ चुका है। (3) दूसरा, तीसरा और चौथा विचार इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 3/1080 से है। (4) अन-नुकात वल-उयून 3/52 में, और उससे पहले का चौथा विचार भी उन्हीं का है। (5) पांडुलिपियों में "उसे विशिष्ट किया" है, और पुष्ट पाठ अन-नुकात वल-उयून से है।

۳۸۶ سورہ یوسف: آیات ۵۵ - ۵۷

...اس میں مبتلا ہو، تو اس سے چھٹکارا پانے کی امید کی جاتی ہے، اور یہی ان کے قول کا مطلب ہے: "اس پر مدد دی گئی"(۱)۔ دوسرا: انہوں نے یہ نہیں کہا کہ میں حسب و نسب والا اور سخی ہوں، اگرچہ وہ ویسے ہی تھے جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "کریم، ابن کریم، ابن کریم، ابن کریم: یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم"(۲) اور نہ ہی انہوں نے یہ کہا کہ میں خوبصورت اور وجیہ ہوں، بلکہ انہوں نے صرف یہ کہا: ﴿إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾، پس انہوں نے حفاظت اور علم کے ذریعے مطالبہ کیا، نہ کہ نسب اور حسن و جمال کے ذریعے۔ تیسرا: انہوں نے یہ بات صرف اسے کہی جو انہیں نہیں جانتا تھا، اس لیے انہوں نے اپنا تعارف کروانا چاہا، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مستثنیٰ ہوگیا: ﴿فَلَا تُزَكُّوٓاْ أَنفُسَكُمۡ﴾ [النجم: ۳۲]۔ چوتھا: انہوں نے اسے اپنے اوپر ایک متعین فرض سمجھا؛ کیونکہ وہاں ان کے سوا کوئی اور نہ تھا(۳)، اور یہی سب سے زیادہ واضح قول ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ چوتھی بات: آیت نے اس بات پر بھی دلالت کی کہ انسان کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے آپ کو اس علم اور فضل سے موصوف کرے جو اس میں موجود ہے۔ الماوردی نے کہا(۴): یہ تمام صفات پر علی الاطلاق نہیں ہے، بلکہ یہ اس معاملے کے ساتھ مخصوص ہے جو کسی مقصد کے حصول سے وابستہ ہو، یا کسی ظاہری فائدے سے متعلق ہو، اور اس کے علاوہ دیگر صورتوں میں ممنوع ہے؛ کیونکہ اس میں خود ستائی اور دکھاوا پایا جاتا ہے، اور اگر صاحب فضل اس سے گریز(۵) کرے تو یہ اس کے فضل کے زیادہ لائق ہوگا، مگر یوسف علیہ السلام کو ان کے سابقہ حالات کی وجہ سے ضرورت نے اس پر مجبور کیا، اور اس لیے بھی کہ وہ اپنے خاندان کی کامیابی کی امید رکھتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي ٱلۡأَرۡضِ يَتَبَوَّأُ مِنۡهَا حَيۡثُ يَشَآءُ نُصِيبُ بِرَحۡمَتِنَا مَن نَّشَآءُ وَلَا نُضِيعُ أَجۡرَ ٱلۡمُحۡسِنِينَ ٥٦ وَلَأَجۡرُ ٱلۡأٓخِرَةِ خَيۡرٞ لِّلَّذِينَ ءَامَنُواْ

وَكَانُواْ يَتَّقُونَ ٥٧﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي ٱلۡأَرۡضِ يَتَبَوَّأُ مِنۡهَا حَيۡثُ يَشَآءُ﴾ یعنی: اور اسی طرح...

(۱) المفہم ۴/ ۱۶، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۲) اس جلد کے ص ۳۷۱ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) دوسرا، تیسرا اور چوتھا قول ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۰۸۰ سے ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۵۲ میں، اور اس سے پہلا چوتھا قول ان ہی کا ہے۔ (۵) نسخوں میں "میزہ" ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ النکت والعیون سے ہے۔

Surah Yusuf, Verses 56 - 57

387

This blessing that We bestowed upon him by bringing him closer to the King's heart and saving him from prison; We established him in the land, meaning: We empowered him to do what he wanted (1).

Al-Kiya al-Tabari said: The words of the Almighty: {And thus We established Yusuf in the land} is evidence of the permissibility of using stratagems (hila) to reach what is permissible (mubah), and what contains envy-free happiness (ghibtah) and righteousness, and extracting rights. Similar to it is the words of the Almighty: {And take in your hand a bundle [of grass] and strike with it and do not break your oath} [Saad: 44], and the hadith of Abu Sa'id al-Khudri regarding the worker in Khaybar, and the dates he brought to the Messenger of Allah ﷺ, and what he said (2).

I say: This is refuted by what follows (3). It is said: We established him (makkannahu) and We established for him (makkanna lahu), Allah Almighty said: {We had established them upon the earth as We have not established you} [Al-An'am: 6].

Al-Tabari said (4): The great king, Al-Walid ibn al-Rayyan, appointed Yusuf as successor over the work of Itfir and removed him. Mujahid said: He embraced Islam at his hands (5). Ibn Abbas said: He made him king after a year and a half (6). Muqatil narrated that the Prophet ﷺ said: "If Yusuf had said: 'I am a guardian and knower, if Allah wills', he would have been made king at that time" (7).

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/619. (2) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 3/233, but what is in it is that the words of the Almighty: {Thus did We plan for Yusuf} [Verse: 76] is the evidence for the permissibility of stratagems... and it will come on page 417 of this part. The hadith of the worker of Khaybar was recorded by Al-Bukhari (2201) and (2202), and Muslim (1593) from the hadith of Abu Hurayrah and Abu Sa'id, may Allah be pleased with them, and its wording: the Messenger of Allah ﷺ employed a man over Khaybar, so he came to him with 'Janib' dates. The Messenger of Allah ﷺ said: "Are all the dates of Khaybar like this?" He said: No, by Allah, O Messenger of Allah, we take one sa' of this for two sa's, and two sa's for three. So the Messenger of Allah ﷺ said: "Do not do that, sell the mixed dates (jam') for dirhams, then buy Janib dates with the dirhams." And it is similar in Ahmad (11412). Al-Janib: a known good type of dates, and Al-Jam': a mixed type from different kinds that is not desirable. Al-Nihayah (Janb) and (Jam'). (3) Pages 416-417 of this part. (4) In his Tafsir 13/220, and the

author quoted it from him through Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/52, and the statements after it are from him. (5) Recorded by Al-Tabari 13/222. (6) Zad al-Masir 4/244. (7) We did not come across it, and it is narrated as 'mursal' (with a missing link in the chain), and its like was mentioned on page 378 of this part, and it is also weak.

सूरह यूसुफ, आयत 56 - 57

387

यह वह अनुग्रह है जो हमने उन्हें राजा के दिल के करीब लाकर और उन्हें जेल से बचाकर दिया; हमने उन्हें भूमि में स्थापित किया, जिसका अर्थ है: हमने उन्हें वह करने का सामर्थ्य दिया जो वे चाहते थे (1)।

अल-किया अल-तबारी ने कहा: सर्वशक्तिमान के शब्द: {और इस प्रकार हमने यूसुफ को भूमि में स्थापित किया} जायज (मुबाह) चीजों तक पहुँचने के लिए युक्ति (हीला) की अनुमति का प्रमाण है, और जिसमें खुशी (ग़िबता) और भलाई हो, और अधिकारों को निकालना शामिल है। इसी के समान सर्वशक्तिमान का यह कहना है: {और अपने हाथ में [घास का] एक गट्ठा लो और उससे मारो और अपनी शपथ मत तोड़ो} [साद: 44], और खैबर के कर्मचारी के बारे में अबू सईद अल-खुदरा की हदीस, और जो खजूर वे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लाए थे, और जो उन्होंने कहा था (2)।

मैंने कहा: यह आगे आने वाली बात से खारिज हो जाता है (3)। कहा जाता है: मक्कन्नाहु और मक्कन्ना लहू (हमने उसे स्थापित किया और हमने उसके लिए स्थापित किया), अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हमने उन्हें पृथ्वी पर वह अधिकार दिया था जो हमने तुम्हें नहीं दिया} [अल-अनआम: 6]।

तबारी ने कहा (4): महान राजा, अल-वलीद इब्न अल-रय्यान ने यूसुफ को इतफीर के काम पर उत्तराधिकारी नियुक्त किया और उसे हटा दिया। मुजाहिद ने कहा: उसने उनके हाथों इस्लाम स्वीकार किया (5)। इब्न अब्बास ने कहा: डेढ़ साल बाद उसने उन्हें राजा बना दिया (6)। मुकातिल ने वर्णन किया कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "अगर यूसुफ ने कहा होता: 'मैं रक्षक और जानने वाला हूँ, इंशाअल्लाह', तो उन्हें उसी समय राजा बना दिया जाता" (7)।

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/619। (2) अल-किया तबारी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/233, लेकिन इसमें यह है कि सर्वशक्तिमान के शब्द: {इस प्रकार हमने यूसुफ के लिए योजना बनाई} [आयत: 76] जायज चीजों तक पहुँचने के लिए युक्ति की अनुमति का प्रमाण है... और यह इस भाग के पृष्ठ 417 पर आएगा। खैबर के कार्यकर्ता की हदीस अल-बुखारी (2201) और (2202), और मुस्लिम (1593) द्वारा अबू हुरैरा और अबू सईद रदियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत है, और इसके शब्द हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर पर एक आदमी को नियुक्त किया, तो वह उनके पास

'जनीब' खजूर लेकर आया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क्या खैबर के सभी खजूर ऐसे ही हैं?" उसने कहा: नहीं, अल्लाह की कसम, ऐ अल्लाह के रसूल, हम इसके एक साअ के बदले दो साअ लेते हैं, और दो के बदले तीन। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐसा मत करो, मिश्रित खजूरों (जमअ) को दिरहम के बदले बेचो, फिर दिरहम से जनीब खजूर खरीदो।" और यह अहमद (11412) में भी इसी तरह है। अल-जनीब: खजूर का एक प्रसिद्ध अच्छा प्रकार, और अल-जमअ: विभिन्न प्रकारों का मिश्रित प्रकार जो वांछनीय नहीं है। अल-निहाया (जनब) और (जमअ)। (3) इस भाग का पृष्ठ 416-417। (4) उनकी तफ़सीर 13/220 में, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकात वल-उयून 3/52 में उनसे उद्धृत किया है, और इसके बाद के कथन उन्हीं से हैं। (5) तबारी 13/222 द्वारा उद्धृत। (6) ज़ाद अल-मसीर 4/244। (7) हमें यह नहीं मिला, और यह इस तरह 'मुरसल' है, और इसके जैसा पहले इस भाग के पृष्ठ 378 पर आ चुका है, और वह भी कमजोर है।

سورہ یوسف، آیات 56 - 57

387

یہ وہ انعام ہے جو ہم نے انہیں بادشاہ کے دل کے قریب کرنے اور قید سے نجات دلانے کے ذریعے دیا؛ ہم نے انہیں زمین میں مستحکم کیا، یعنی: ہم نے انہیں اس بات پر قدرت دی جو وہ چاہتے تھے (1)۔

اور الکیا الطبری نے کہا، اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اسی طرح ہم نے یوسف کو زمین میں مستحکم کیا} جائز (مباح) چیزوں تک رسائی کے لیے حیلے کی اجازت کی دلیل ہے، اور جس میں رشک (غبطہ) اور اصلاح ہو، اور حقوق کی وصولی ہو۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور اپنے ہاتھ میں (گھاس کا) ایک مٹھا لو اور اس سے مارو اور اپنی قسم نہ توڑو} [ص: 44]، اور خیبر کے عامل کے بارے میں ابوسعید الخدری کی حدیث، اور وہ کھجوریں جو وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس لائے، اور جو انہوں نے کہا (2)۔

میں نے کہا: یہ آنے والی بات سے رد ہوتا ہے (3)۔ کہا جاتا ہے: مکنّاہ اور مکنّا لہ، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ہم نے انہیں زمین میں وہ جگہ دی جو ہم نے تمہیں نہیں دی} [الانعام: 6]۔

طبری نے کہا (4): بڑے بادشاہ ولید بن ریان نے یوسف کو اطفیر کے کام پر خلیفہ مقرر کیا اور اسے معزول کر دیا۔ مجاہد نے کہا: وہ ان کے ہاتھ پر اسلام لایا (5)۔ ابن عباس نے کہا: ڈیڑھ سال بعد اسے بادشاہ بنا دیا (6)۔ مقاتل نے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اگر یوسف کہتے: 'میں حفاظت کرنے والا اور علم والا ہوں، ان شاء اللہ' تو انہیں اسی وقت بادشاہ بنا دیا جاتا" (7)۔

(1) الوسیط للواحدی 619/2۔ (2) احکام القرآن للکیا الطبری 3/ 233، لیکن اس میں یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: {اسی طرح ہم نے یوسف کے لیے تدبیر کی} [آیت: 76] مباح تک رسائی کے لیے حیلے کی اجازت کی دلیل ہے... اور یہ اسی حصے کے صفحہ 417 پر آئے گا۔ خیبر کے عامل کی حدیث بخاری (2201) اور (2202) اور مسلم (1593) نے حضرت ابوہریرہ اور ابوسعید رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کی ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ نے خیبر پر ایک آدمی کو مقرر کیا، تو وہ آپ کے پاس 'جنیب' کھجوریں لے کر آیا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا خیبر کی تمام کھجوریں ایسی ہی ہیں؟" اس نے کہا: نہیں، اللہ کی قسم یا رسول اللہ، ہم اس کا ایک صاع دو صاع کے بدلے لیتے ہیں، اور دو صاع تین کے بدلے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایسا نہ کرو، مخلوط کھجوریں (جمع) درہم کے عوض بیچو، پھر درہم سے جنیب کھجوریں خریدو"۔ اور یہ احمد (11412) کے ہاں بھی اسی طرح ہے۔ الجنیب: کھجوروں کی ایک مشہور عمدہ قسم، اور الجمع: مختلف قسموں کا مجموعہ جو پسندیدہ نہیں ہوتا۔ النہایۃ (جنب) اور (جمع)۔ (3) اس حصے کا صفحہ 416-417۔ (4) اپنی تفسیر 13/ 220 میں، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون 3/ 52 میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس کے بعد والے اقوال انہی سے ہیں۔ (5) طبری 13/ 222 نے روایت کیا۔ (6) زاد المسیر 4/ 244۔ (7) ہمیں اس پر اطلاع نہیں ملی، اور یہ اسی طرح مرسل ہے، اور اس کی طرح پہلے اس حصے کے صفحہ 378 پر گزر چکا ہے، اور وہ بھی ضعیف ہے۔

Surah Yusuf, Verses 56 - 57

388

Then Itfir (Potiphar) died, and Al-Walid married Yusuf to Itfir's wife, Ra'il. Yusuf went in unto her and found her a virgin. She bore him two sons: Ephraim and Manasseh, the sons of Yusuf. Those who claim she was Zulaikha said: Yusuf did not marry her; rather, when she saw him in his procession, she wept and said: "Praise be to Allah, who made kings slaves through disobedience, and praise be to Allah, who made slaves kings through obedience." So he took her into his care, and she remained part of his household until she died with him, but he did not marry her. This was mentioned by Al-Mawardi, which contradicts what was previously mentioned by Wahb (1), and Al-Tha'labi mentioned it too. Allah knows best.

When the King entrusted the affairs of Egypt to Yusuf, he was kind to the people and began calling them to Islam until they believed in him. He established justice among them, and so men and women loved him.

Wahb, Al-Suddi, Ibn Abbas, and others said: Then the fertile years began. Yusuf ordered the improvement of farms and told the people to expand their cultivation. When the harvest was ready, he ordered it to be collected. He then built granaries and gathered that year's harvest in them, to the point that the storehouses were too narrow for it due to its abundance. He continued to collect each year's harvest in the same way. When the seven fertile years ended and the barren years arrived, Gabriel descended and said: "O people of Egypt, go hungry, for Allah has imposed hunger upon you for seven years."

Some wise people said: Hunger and famine have two signs. The first: the soul desires food more than usual, and hunger strikes more quickly than before, and one consumes food beyond sufficiency. The second: food is lost and cannot be found at all, becoming extremely scarce.

These two signs came together during the time of Yusuf. Men, women, and children woke up crying out: "Hunger! Hunger!" They would eat but not feel full. Even the King woke up crying: "Hunger! Hunger!" Yusuf prayed for him, and Allah cured him of that. Then Yusuf woke up and announced throughout all the land of Egypt: "O people, let no one sow seeds, for the seeds will be wasted and nothing will grow." And those years came with a great, indescribable horror.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/52, and the story was told at length on pages 382-383 of this volume, and see what we quoted from Al-Alusi there.

सूरह यूसुफ, आयतें 56 - 57

388

फिर इतफीर की मृत्यु हो गई, तो अल-वलीद ने यूसुफ का विवाह इतफीर की पत्नी राईल से कर दिया। यूसुफ उसके पास गए और उसे कुंवारी पाया। उसने उन्हें दो पुत्रों को जन्म दिया: इफ्राइम और मनश्शे, यूसुफ के पुत्र। जो लोग दावा करते हैं कि वह ज़ुलैखा थी, उन्होंने कहा: यूसुफ ने उससे शादी नहीं की; बल्कि, जब उसने उन्हें अपने जुलूस में देखा, तो वह रोई और कहा: "उस अल्लाह की प्रशंसा हो, जिसने अवज्ञा के माध्यम से राजाओं को दास बना दिया, और उस अल्लाह की प्रशंसा हो, जिसने आज्ञाकारिता के माध्यम से दासों को राजा बना दिया।" इसलिए उन्होंने उसे अपने संरक्षण में ले लिया, और वह उनके घर का हिस्सा बनी रही जब तक कि उनकी देखरेख में उसकी मृत्यु नहीं हो गई, लेकिन उन्होंने उससे शादी नहीं की। इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है, जो वहाब (1) द्वारा पहले उल्लेख किए गए बात के विपरीत है, और अल-थलाबी ने भी इसका उल्लेख किया है। अल्लाह बेहतर जानता है।

जब राजा ने मिस्र के मामलों को यूसुफ को सौंप दिया, तो वह लोगों के प्रति दयालु थे और उन्हें इस्लाम की ओर बुलाने लगे जब तक कि वे उन पर विश्वास नहीं कर लाए। उन्होंने उनके बीच न्याय स्थापित किया, और इस तरह पुरुष और महिलाएं उनसे प्रेम करने लगे।

वहाब, अस-सुद्दी, इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: फिर उपजाऊ वर्ष शुरू हुए। यूसुफ ने खेतों के सुधार का आदेश दिया और लोगों को अपनी खेती का विस्तार करने के लिए कहा। जब फसल तैयार हो गई, तो उन्होंने इसे इकट्ठा करने का आदेश दिया। फिर उन्होंने अनाज के भंडार बनाए और उस वर्ष की फसल उनमें एकत्र की, यहाँ तक कि भंडार उनकी प्रचुरता के कारण उनके लिए संकीर्ण हो गए। उन्होंने इसी तरह हर साल की फसल इकट्ठा करना जारी रखा। जब सात उपजाऊ वर्ष समाप्त हो गए और बंजर वर्ष आए, तो जिब्रईल उतरे और कहा: "ऐ मिस्र के लोगों, भूखे रहो, क्योंकि अल्लाह ने तुम पर सात वर्षों के लिए भूख थोप दी है।"

कुछ विद्वानों ने कहा: भूख और अकाल के दो लक्षण हैं। पहला: आत्मा सामान्य से अधिक भोजन की इच्छा करती है, और भूख पहले की तुलना में अधिक तेज़ी से लगती है, और व्यक्ति पर्याप्त से अधिक भोजन ग्रहण करता है। दूसरा: भोजन गायब हो जाता है और बिल्कुल भी नहीं मिलता है, जो अत्यंत दुर्लभ हो जाता है।

यूसुफ के समय में ये दोनों लक्षण एक साथ आए। पुरुष, महिलाएं और बच्चे चिल्लाते हुए जागे: "भूख! भूख!" वे खाते थे लेकिन पेट नहीं भरता था। यहाँ तक कि राजा भी चिल्लाते हुए जागा: "भूख! भूख!" यूसुफ ने उसके लिए प्रार्थना की, और अल्लाह ने उसे उससे मुक्त कर दिया। फिर यूसुफ ने पूरे मिस्र की भूमि में घोषणा की: "ऐ लोगों, कोई भी बीज न बोए, क्योंकि बीज बर्बाद हो जाएंगे और कुछ भी नहीं उगेगा।" और वे वर्ष एक महान, अवर्णनीय आतंक के साथ आए।

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/52, और कहानी को इस खंड के पृष्ठ 382-383 पर विस्तार से बताया गया है, और वहां अल-आलूसी से हमारे द्वारा उद्धृत किए गए अंशों को देखें।

سورہ یوسف، آیات ٥٦ - ٥٧

٣٨٨

پھر اطفیر فوت ہو گیا تو ولید نے یوسف علیہ السلام کا نکاح اطفیر کی بیوی راعیل سے کر دیا۔ چنانچہ یوسف علیہ السلام ان کے پاس تشریف لے گئے تو انہیں کنواری پایا۔ انہوں نے یوسف علیہ السلام کے دو بیٹوں افرائیم اور منشا کو جنم دیا۔ اور جس نے یہ دعویٰ کیا کہ وہ زلیخا تھی، اس نے کہا: یوسف علیہ السلام نے ان سے نکاح نہیں کیا تھا؛ بلکہ جب انہوں نے آپ کو اپنے جلوس میں دیکھا تو وہ رو پڑیں اور کہا: "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے نافرمانی کی وجہ سے بادشاہوں کو غلام بنا دیا، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے فرمانبرداری کی وجہ سے غلاموں کو بادشاہ بنا دیا۔" چنانچہ آپ نے انہیں اپنے پاس جگہ دی اور وہ آپ کی وفات تک آپ کے اہل و عیال میں شامل رہیں لیکن آپ نے ان سے نکاح نہیں کیا، اس کا ذکر الماوردی نے کیا ہے، جو وہب (١) سے پہلے بیان کردہ روایت کے خلاف ہے، اور ثعلبی نے بھی اس کا ذکر کیا ہے، اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور جب بادشاہ نے مصر کے معاملات یوسف علیہ السلام کے سپرد کر دیے تو آپ لوگوں کے ساتھ نرمی سے پیش آئے اور انہیں اسلام کی دعوت دینے لگے یہاں تک کہ وہ آپ پر ایمان لے آئے۔ آپ نے ان میں عدل و انصاف قائم کیا تو مرد و خواتین سب آپ سے محبت کرنے لگے۔

وہب، السدی، ابن عباس اور دیگر نے کہا: پھر خوشحالی کے سال شروع ہوئے، تو یوسف علیہ السلام نے کھیتوں کی اصلاح کا حکم دیا، اور انہیں زراعت میں وسعت پیدا کرنے کا حکم دیا۔ چنانچہ جب فصل تیار ہو گئی تو آپ نے اسے جمع کرنے کا حکم دیا۔ پھر آپ نے غلے کے گودام

تعمیر کیے اور اس سال کا غلہ ان میں جمع کیا یہاں تک کہ کثرت کی وجہ سے گودام تنگ پڑ گئے۔ اسی طرح آپ نے ہر سال کا غلہ جمع کیا، یہاں تک کہ جب خوشحالی کے سات سال گزر گئے اور قحط کے سال آئے تو جبریل علیہ السلام نازل ہوئے اور کہا: اے اہل مصر! بھوکے رہو، کیونکہ اللہ نے تم پر سات سال کی بھوک مسلط کر دی ہے۔

اور بعض اہل حکمت نے کہا: بھوک اور قحط کی دو علامتیں ہیں: ایک یہ کہ نفس معمول سے زیادہ کھانے کی رغبت کرتا ہے، اور اس سے پہلے کی حالت کے برعکس بھوک جلدی لگتی ہے، اور انسان ضرورت سے زیادہ کھانا کھاتا ہے۔ دوسری یہ کہ کھانا مفقود ہو جاتا ہے اور بالکل نہیں ملتا اور انتہائی نایاب ہو جاتا ہے۔

چنانچہ یوسف علیہ السلام کے دور میں یہ دونوں علامتیں جمع ہو گئیں، تو مرد، عورتیں اور بچے بیدار ہو کر پکارنے لگے: بھوک! بھوک! وہ کھاتے تھے مگر سیر نہیں ہوتے تھے۔ اور بادشاہ بھی پکارتا ہوا بیدار ہوا: بھوک! بھوک! راوی کہتا ہے: یوسف علیہ السلام نے اس کے لیے دعا کی تو اللہ نے اسے اس تکلیف سے شفا دے دی۔ پھر یوسف علیہ السلام نے صبح ہوتے ہی پورے ملک مصر میں پکارا: اے لوگو! کوئی بھی بیج نہ بوئے کیونکہ بیج ضائع ہو جائے گا اور کچھ بھی نہیں اگے گا۔ اور وہ سال ایسی عظیم ہولناکی کے ساتھ آئے جس کا وصف بیان نہیں کیا جا سکتا۔

(۱) النکت والعیون ۵۲/۳، اور یہ قصہ اسی جلد کے صفحات ۳۸۲-۳۸۳ پر تفصیل سے گزر چکا ہے، اور وہاں ہم نے الآلوسی سے جو نقل کیا ہے اسے دیکھ لیں۔

Surah Yusuf: Verses 56 - 57 389

Ibn Abbas said: When the famine began, while the king was in the middle of the night, he was struck by hunger in the middle of the night. So the king cried out: O Joseph, hunger, hunger! Joseph said: This is the time of famine. When the first year of the famine years began, everything they had prepared during the fertile years perished. So the people of Egypt began buying food from Joseph. In the first year, he sold to them for money, until not a single dinar or dirham remained in Egypt that he had not collected. In the second year, he sold to them for jewelry and gems, until nothing of them remained in the hands of the people. In the third year, he sold to them for livestock and animals, until he had acquired them all. In the fourth year, he sold to them for male and female slaves, until he possessed them all. In the fifth year, he sold to them for real estate and lands, until he owned them all. In the sixth year, he sold to them for their children and women, enslaving them all. In the seventh year, he sold to them for their own persons, until there remained(1) in Egypt no free person or slave who did not become a slave to him. Then the people said: By God, we have never seen a king more majestic or greater than this. Joseph said to the king of Egypt: How do you see the work of my Lord in what He has bestowed upon me? Now all this is yours, so what do you think? He said: I have delegated the matter to you, so do as you wish. We are but followers of yours, and I am not one to refrain from your worship and obedience, nor am I anything but one of your subjects, and a servant among your servants. Then Joseph, peace be upon him, said: I did not rescue them from hunger to enslave them, nor did I protect them from calamity to be a calamity upon them. I bear witness before God and I bear you witness that I have freed all the people of Egypt, every last one of them, and I have returned to them their wealth and property, and I have returned your kingdom to you on the condition that you follow my example.

It is narrated that Joseph, peace be upon him, would not eat his fill of food during those years. It was said to him: "Do you go hungry while the storehouses of the earth are in your hand?!" He replied: "I fear that if I am full, I will forget the hungry." Joseph ordered the king's cook to make his lunch at midday, so that the king would taste the taste of hunger and not forget the hungry. From then on, kings made their lunch at midday(2).

---

(1) After it in (M): In the seventh year. (2) 'Ara'is al-Majalis pp. 130-131, and Tafsir al-Baghawi 2/433-434.

सूरह यूसुफ: आयत 56 - 57 389

इब्न अब्बास ने कहा: जब अकाल शुरू हुआ, तो राजा आधी रात के समय भूख से तड़पने लगा। राजा ने पुकारा: ऐ यूसुफ, भूख, भूख! यूसुफ ने कहा: यह अकाल का समय है। जब अकाल के वर्षों का पहला वर्ष आया, तो उपजाऊ वर्षों के दौरान उन्होंने जो कुछ भी तैयार किया था, वह सब नष्ट हो गया। अतः मिस्र के लोग यूसुफ से भोजन खरीदने लगे। पहले वर्ष में, उन्होंने उन्हें धन के बदले बेचा, जब तक कि मिस्र में एक भी दीनार या दिरहम नहीं बचा जो उन्होंने एकत्र न कर लिया हो। दूसरे वर्ष में, उन्होंने उन्हें गहनों और रत्नों के बदले बेचा, यहाँ तक कि लोगों के पास उनमें से कुछ भी नहीं बचा। तीसरे वर्ष में, उन्होंने उन्हें पशुओं और मवेशियों के बदले बेचा, यहाँ तक कि उन्होंने उन सभी को प्राप्त कर लिया। चौथे वर्ष में, उन्होंने उन्हें दास और दासियों के बदले बेचा, यहाँ तक कि वे सभी उनके अधिकार में आ गए। पांचवें वर्ष में, उन्होंने उन्हें अचल संपत्ति और भूमि के बदले बेचा, यहाँ तक कि वे उन सभी के मालिक बन गए। छठे वर्ष में, उन्होंने उन्हें उनके बच्चों और महिलाओं के बदले बेचा और उन सभी को गुलाम बना लिया। सातवें वर्ष में, उन्होंने उन्हें स्वयं उनके शरीर (स्वतंत्रता) के बदले बेचा, यहाँ तक कि मिस्र में कोई स्वतंत्र व्यक्ति या दास नहीं बचा जो उनका गुलाम न बन गया हो(1)। तब लोगों ने कहा: ईश्वर की कसम, हमने इससे अधिक प्रतापी या महान राजा कभी नहीं देखा। यूसुफ ने मिस्र के राजा से कहा: मेरे ईश्वर ने मुझे जो कुछ दिया है, उसमें आपने उनका कार्य कैसा देखा? अब यह सब आपका है, तो आप इसके बारे में क्या सोचते हैं? उसने कहा: मैंने मामला आपको सौंप दिया है, इसलिए जैसा आप चाहें वैसा करें। हम तो आपके अनुयायी मात्र हैं, और मैं आपकी सेवा और आज्ञाकारिता से पीछे हटने वाला नहीं हूँ, और मैं आपकी प्रजा में से एक और आपके सेवकों में से एक सेवक के अलावा कुछ नहीं हूँ। तब यूसुफ (अलैहिस्सलाम) ने कहा: मैंने उन्हें गुलाम बनाने के लिए भूख से नहीं बचाया, और न ही मैंने उन्हें आपदा से बचाने के लिए उन पर आपदा बनने के लिए बचाया। मैं ईश्वर को गवाह मानता हूँ और आपको गवाह बनाता हूँ कि मैंने मिस्र के सभी लोगों को, एक-एक करके मुक्त कर दिया है, और मैंने उन्हें उनका धन और संपत्ति लौटा दी है, और मैंने आपका राज्य आपको इस शर्त पर लौटा दिया है कि आप मेरे मार्ग (सुन्नत) का अनुसरण करेंगे।

यह वर्णित है कि यूसुफ (अलैहिस्सलाम) उन वर्षों के दौरान भरपेट भोजन नहीं करते थे। उनसे कहा गया: "क्या आप भूखे रहते हैं जबकि पृथ्वी के खजाने आपके हाथ में हैं?!" उन्होंने उत्तर दिया: "मुझे डर है कि यदि मेरा पेट भरा होगा, तो मैं भूखों को भूल जाऊँगा।" यूसुफ ने राजा के रसोइये को

दोपहर के समय भोजन बनाने का आदेश दिया, ताकि राजा भूख का स्वाद चखे और भूखों को न भूले। तभी से राजाओं ने दोपहर के समय भोजन करना शुरू किया(2)।

---

(1) इसके बाद (M) में: सातवें वर्ष में। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 130-131, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/433-434।

سورہ یوسف: آیات ۵۶ - ۵۷ ۳۸۹

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب قحط کا آغاز ہوا، تو بادشاہ آدھی رات کے وقت بھوک کی شدت محسوس کرنے لگا۔ بادشاہ نے پکارا: اے یوسف، بھوک، بھوک! یوسف علیہ السلام نے فرمایا: یہ قحط کا وقت ہے۔ جب قحط کے برسوں کا پہلا سال شروع ہوا، تو جو کچھ انہوں نے خوشحالی کے برسوں میں جمع کیا تھا وہ سب ختم ہو گیا۔ چنانچہ اہل مصر یوسف علیہ السلام سے اناج خریدنے لگے۔ پہلے سال انہوں نے انہیں نقدی کے بدلے بیچا، یہاں تک کہ مصر میں ایک دینار یا درہم بھی ایسا نہ بچا جو انہوں نے حاصل نہ کر لیا ہو۔ دوسرے سال انہوں نے انہیں زیورات اور جواہرات کے بدلے بیچا، یہاں تک کہ لوگوں کے ہاتھوں میں کچھ نہ رہا۔ تیسرے سال انہوں نے انہیں مویشیوں اور چوپایوں کے بدلے بیچا، یہاں تک کہ وہ سب ان کے قبضے میں آگئے۔ چوتھے سال انہوں نے انہیں غلاموں اور لونڈیوں کے بدلے بیچا، یہاں تک کہ وہ سب ان کی ملکیت میں آگئے۔ پانچویں سال انہوں نے انہیں جائیدادوں اور زمینوں کے بدلے بیچا، یہاں تک کہ وہ ان سب کے مالک بن گئے۔ چھٹے سال انہوں نے انہیں ان کی اولادوں اور عورتوں کے بدلے بیچا اور ان سب کو غلام بنا لیا۔ ساتویں سال انہوں نے انہیں خود ان کی ذات (آزادی) کے بدلے بیچا، یہاں تک کہ مصر میں کوئی آزاد یا غلام ایسا نہ بچا جو ان کا غلام نہ بن گیا ہو(۱)۔ تب لوگوں نے کہا: خدا کی قسم، ہم نے اس سے بڑھ کر عالی شان اور عظیم بادشاہ کبھی نہیں دیکھا۔ یوسف علیہ السلام نے مصر کے بادشاہ سے کہا: تم نے میرے رب کی اس عنایت کو کیسا پایا جو اس نے مجھ پر کی؟ اب یہ سب تمہارا ہے، تو تمہاری کیا رائے ہے؟ اس نے کہا: میں نے معاملہ آپ کے سپرد کر دیا ہے، آپ جو چاہیں کریں۔ ہم تو آپ کے تابع فرمان ہیں، اور میں آپ کی اطاعت اور بندگی سے منہ موڑنے والا نہیں ہوں، میں تو آپ کی رعایا میں سے ایک فرد اور آپ کے خادموں

میں سے ایک خادم ہوں۔ تب یوسف علیہ السلام نے فرمایا: میں نے انہیں بھوک سے اس لیے نجات نہیں دی کہ انہیں اپنا غلام بنا لوں، اور نہ ہی میں نے انہیں مصیبت سے اس لیے بچایا کہ میں خود ان کے لیے مصیبت بن جاؤں۔ میں اللہ کو گواہ بناتا ہوں اور تمہیں گواہ بناتا ہوں کہ میں نے مصر کے تمام لوگوں کو آزاد کر دیا ہے، اور میں نے ان کے مال اور جائیدادیں انہیں واپس کر دی ہیں، اور میں نے تمہاری بادشاہت تمہیں اس شرط پر واپس کر دی ہے کہ تم میری سنت (طریقہ کار) پر چلو گے۔

مروی ہے کہ یوسف علیہ السلام ان برسوں میں کبھی پیٹ بھر کر کھانا نہیں کھاتے تھے۔ ان سے کہا گیا: "کیا آپ بھوکے رہتے ہیں جبکہ زمین کے خزانے آپ کے ہاتھ میں ہیں؟!" انہوں نے فرمایا: "مجھے ڈر ہے کہ اگر میرا پیٹ بھرا ہوا ہوگا تو میں بھوکوں کو بھول جاؤں گا۔" یوسف علیہ السلام نے بادشاہ کے باورچی کو حکم دیا کہ وہ اس کا دوپہر کا کھانا نصف النہار (دوپہر) کے وقت تیار کرے، تاکہ بادشاہ بھوک کا ذائقہ چکھے اور بھوکوں کو نہ بھولے۔ اسی وقت سے بادشاہوں نے اپنا کھانا دوپہر کے وقت کھانا شروع کیا(۲)۔

---

(۱) اس کے بعد (م) میں ہے: ساتویں سال میں۔ (۲) عرائس المجالس ص ۱۳۰ - ۱۳۱ ، اور تفسیر البغوی ۴۳۳/۲ - ۴۳۴ ۔

His words, Exalted is He: { We bestow Our mercy upon whom We will } meaning: by Our benevolence, and mercy is grace and benevolence(1). { and We do not allow to be lost the reward of those who do good } meaning: their reward. Ibn Abbas and Wahb said: it means the patient ones(2); because of his patience in the well, in slavery, and in prison, and his patience against the prohibitions of Allah from what the woman invited him to.

Al-Mawardi(3) said: There is disagreement regarding what was given to Joseph in this situation, based on two opinions: First: that it is a reward from Allah Almighty for what He tested him with. Second: that He bestowed favor(4) upon him with that as a bounty from Him, and his reward remains as it is in the Hereafter.

His words, Exalted is He: { And the reward of the Hereafter is better } meaning: what We give in the Hereafter is better and more than what We gave him in this world, because the reward of the Hereafter is eternal, and the reward of this world ends(5), and the literal meaning of the verse is general for every pious believer, and they recited: Is there not in the Messenger of Allah, Joseph, an example... for someone like you imprisoned upon injustice and falsehood? He practiced beautiful patience in prison for a time... so beautiful patience led him to sovereignty(6).

And some of them wrote to a friend of his: Behind the narrowness of fear is the expanse of security... and the beginning of joy is the end of sorrow. So do not despair(7), for Allah made Joseph master... of his treasuries after deliverance from prison(8).

And some of them recited:

---

(1) Mercy is an attribute of Allah, the Mighty and Sublime, established for Him, while His benevolence and grace are other attributes of Him, the Glorified and Exalted. (2) Tafsir al-Baghawi 2/433. (3) In Al-Nukat wa al-Uyun 3/53. (4) In (m): Allah bestowed favor. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/53. (6) The two verses are by al-Buhturi, and they are in his Diwan 3/1564, and in it: "the prison" (al-sijn) instead of "the confinement" (al-habs). (7) In (d): So do not be grieved. (8) The two verses are in 'Ara'is al-Majalis p. 130 without attribution, and al-Safadi attributed them in al-Wafi bi al-Wafayat 15/47 to Zaid ibn Muhammad ibn Zaid al-Alawi.

परमेश्वर का कथन: { हम जिसे चाहते हैं अपनी दया से नवाजते हैं } अर्थात: हमारे एहसान से, और दया अनुग्रह और परोपकार है(१)। { और हम भलाई करने वालों का प्रतिफल व्यर्थ नहीं जाने देते } अर्थात: उनका इनाम। इब्न अब्बास और वहब ने कहा: इसका अर्थ है धैर्य रखने वाले(२); कुएं में, गुलामी में और जेल में उनके धैर्य के कारण, और अल्लाह के निषेधों के प्रति उनके धैर्य के कारण जिस ओर महिला ने उन्हें आमंत्रित किया था।

अल-मावर्दी(३) ने कहा: यूसुफ को इस स्थिति में जो कुछ दिया गया था, उसके बारे में दो राय हैं: पहला: यह कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से उन्हें आज़माने का इनाम है। दूसरा: यह कि उन्होंने अपनी ओर से उदारता के रूप में उन पर कृपा(४) की, और उनका प्रतिफल परलोक में वैसा ही बना रहेगा।

परमेश्वर का कथन: { और परलोक का प्रतिफल और भी उत्तम है } अर्थात: जो हम परलोक में देंगे वह इस दुनिया में दिए गए फल से बेहतर और अधिक है, क्योंकि परलोक का प्रतिफल स्थायी है, और दुनिया का प्रतिफल समाप्त हो जाता है(५), और आयत का स्पष्ट अर्थ हर परहेज़गार आस्तिक के लिए सामान्य है, और उन्होंने कहा: क्या अल्लाह के रसूल यूसुफ में कोई उदाहरण नहीं है... तुम जैसे अन्याय और झूठ के कारण कैद व्यक्ति के लिए? उन्होंने कुछ समय तक जेल में सुंदर धैर्य बनाए रखा... तो सुंदर धैर्य उन्हें सत्ता तक ले गया(६)।

और उनमें से कुछ ने अपने एक दोस्त को लिखा: भय की संकीर्णता के पीछे सुरक्षा का विस्तार है... और खुशी की शुरुआत दुख का अंत है। तो निराश न हों(७), क्योंकि अल्लाह ने यूसुफ को मालिक बनाया... जेल से रिहाई के बाद उसके खजाने का(८)।

और उनमें से कुछ ने सुनाया:

---

(१) दया अल्लाह अज़ व जल्ल का एक गुण है जो उनके लिए निश्चित है, और जहाँ तक उनके परोपकार और अनुग्रह की बात है, वे उनके लिए अन्य गुण हैं। (२) तफ़सीर अल-बग़वी २/ ४३३। (३) अल-नुकात वल-उयून ३/ ५३ में। (४) (म) में: अल्लाह ने कृपा की। (५) अल-नुकात वल-उयून ३/ ५३। (६) ये दो शेर अल-बुहतुरी के हैं, और वे उनके दीवान ३/ १५६४ में हैं, और उसमें: 'कैद' (अल-हब्स) के बजाय 'जेल' (अल-सिजन) है। (७) (द) में: तो दुखी न हों। (८) ये दो शेर अराइस अल-मजालिस पृ.

१३० में बिना श्रेय के हैं, और अल-सफ़ादी ने अल-वाफ़ी बिल-वफ़यात १५/ ४७ में इन्हें ज़ैद इब्न मुहम्मद इब्न ज़ैद अल-अलावी से जोड़ा है।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَن نَّشَاءُ ﴾ یعنی: اپنے احسان کے ساتھ، اور رحمت سے مراد نعمت اور احسان ہے(۱)۔ ﴿ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ ﴾ یعنی: ان کا ثواب۔ ابن عباس اور وہب نے کہا: اس سے مراد صابرین ہیں(۲)؛ ان کے کنویں میں، غلامی میں، اور قید خانے میں صبر کی وجہ سے، اور اللہ کی حرام کردہ چیزوں سے ان کے صبر کی وجہ سے جس کی طرف عورت نے انہیں دعوت دی تھی۔

الماوردی(۳) نے کہا: اس حال میں یوسف علیہ السلام کو جو کچھ عطا کیا گیا اس کے بارے میں دو اقوال میں اختلاف ہے: پہلا: یہ کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کی آزمائش پر ثواب ہے۔ دوسرا: یہ کہ اللہ نے ان پر بطورِ فضل احسان(۴) فرمایا، اور ان کا ثواب آخرت میں اپنی جگہ برقرار ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ ﴾ یعنی: آخرت میں جو ہم عطا کریں گے وہ دنیا میں دی گئی چیزوں سے بہتر اور زیادہ ہے، کیونکہ آخرت کا اجر دائمی ہے، اور دنیا کا اجر منقطع ہو جاتا ہے(۵)، اور آیت کا ظاہر ہر متقی مومن کے لیے عام ہے، اور انہوں نے یہ اشعار پڑھے: کیا رسول اللہ یوسف میں کوئی نمونہ نہیں ہے... تم جیسے ظلم اور بہتان پر قید کیے گئے شخص کے لیے؟ انہوں نے ایک عرصے تک قید خانے میں بہترین صبر کا مظاہرہ کیا... تو بہترین صبر نے انہیں اقتدار تک پہنچا دیا(۶)۔

اور ان میں سے بعض نے اپنے ایک دوست کو لکھا: خوف کی تنگی کے پیچھے امن کی وسعت ہے... اور خوشی کی ابتدا غم کا خاتمہ ہے۔ پس مایوس نہ ہو(۷) کیونکہ اللہ نے یوسف کو مالک بنا دیا... قید سے رہائی کے بعد اس کے خزانوں کا(۸)۔

اور بعض نے پڑھا:

---

(١) رحمت اللہ عزوجل کی صفات میں سے ایک صفت ہے جو اس کے لیے ثابت ہے، اور رہا اس کا احسان اور نعمت تو وہ اس کی دیگر صفات ہیں۔ (٢) تفسیر البغوی ٢/ ٤٣٣۔ (٣) النکت والعیون ٣/ ٥٣ میں۔ (٤) (م) میں: اللہ نے احسان فرمایا۔ (٥) النکت والعیون ٣/ ٥٣۔ (٦) یہ دونوں اشعار بحتری کے ہیں، اور وہ اس کے دیوان ٣/ ١٥٦٤ میں ہیں، اور اس میں: "الحبس" کی جگہ "السجن" ہے۔ (٧) (د) میں: پس غمزدہ نہ ہو۔ (٨) یہ دونوں اشعار عرائس المجالس ص ١٣٠ میں بغیر نسبت کے ہیں، اور صفدی نے الوافی بالوفیات ١٥/ ٤٧ میں انہیں زید بن محمد بن زید العلوی کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Yusuf: Verses 56 - 58 391

When calamities reach their peak, and hearts are about to melt because of them, And affliction descends and solace diminishes, then at the ultimate limit comes relief. (1) And poetry in this meaning is abundant. His Almighty's saying: {And Joseph's brothers came and entered upon him, and he recognized them, but they were unaware of him (58)} His Almighty's saying: {And Joseph's brothers came} meaning: they came to Egypt when famine struck them to procure provisions. This is part of the miraculous brevity of the Quran (2). Ibn Abbas and others said: When famine and hardship struck the people, and that descended upon the land of Canaan, Yaqub (peace be upon him) sent his children for provisions. News of Yusuf (peace be upon him) had spread across horizons for his gentleness, closeness, mercy, kindness, justice, and conduct (3). Yusuf (peace be upon him), when the hardship befell the people, would sit for the people during sales himself, giving them food according to the number of heads, one wasq for each head. {And Joseph's brothers came and entered upon him, and he recognized them} - Yusuf recognized them {but they were unaware of him} because they had left him as a young boy, and they did not imagine that after slavery he would reach such a state of kingship (4), along with the length of time, which was forty years. It was said: they did not recognize him because they believed he was a disbelieving king. And it was said: they saw him wearing silk, with a gold collar around his neck, and a crown on his head, having adopted the attire of the Pharaoh of Egypt, while Yusuf saw them as he last knew them in dress and ornaments. It is possible they saw him behind a screen and thus did not recognize him (5). It was also said: they did not recognize him due to a supernatural matter by which Allah tested Yaqub.

---

(1) Mentioned by Abu Ali al-Tanukhi in "Al-Faraj Ba'd al-Shiddah" 5/23 without attribution, and by Ibn Abd al-Barr in "Bahjat al-Majalis" 1/180 attributing them to Mansur al-Faqih. With them: "al-mada" (limit) instead of "al-nuha" (peak), and with al-Tanukhi: "wajalla" (magnified) instead of "wahalla" (descended), and with Ibn Abd al-Barr: "al-wafa" (loyalty/fulfillment) instead of "al-aza" (solace). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/333. (3) Zad al-Masir 4/246. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/333-334. (5) The aforementioned sayings are in "Ara'is al-Majalis" p. 131, Tafsir al-Baghawi 2/434, and Tafsir al-Razi 18/166.

सूरा यूसुफ: आयतें 56 - 58 391

जब विपत्तियाँ अपने चरम पर पहुँच जाती हैं, और उनके कारण हृदय पिघलने वाले होते हैं, और कष्ट आ पड़ता है और सांत्वना कम हो जाती है, तब अपनी पराकाष्ठा पर राहत आती है। (1) और इस अर्थ में कविताएँ प्रचुर मात्रा में हैं। अल्लाह तआला का फरमान है: {और यूसुफ के भाई आए और उसके पास दाखिल हुए, तो उसने उन्हें पहचान लिया, जबकि वे उससे अनभिज्ञ थे (58)} अल्लाह तआला का कहना: {और यूसुफ के भाई आए} यानी: वे मिस्र आए जब उन्हें अकाल ने घेर लिया ताकि वे रसद प्राप्त कर सकें। यह कुरान की चमत्कारी संक्षिप्तता का हिस्सा है (2)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: जब लोगों पर अकाल और कठिनाई आई, और वह कनान की भूमि पर उतरी, तो याकूब (उन पर शांति हो) ने अपने बच्चों को रसद के लिए भेजा। यूसुफ (उन पर शांति हो) की चर्चा उनकी कोमलता, निकटता, दया, करुणा, न्याय और आचरण के कारण चारों दिशाओं में फैल गई थी (3)। यूसुफ (उन पर शांति हो), जब लोगों पर कठिनाई आई, तो वे स्वयं बिक्री के समय लोगों के लिए बैठते थे, और उन्हें सिरों की संख्या के अनुसार भोजन देते थे, प्रत्येक व्यक्ति के लिए एक 'वस्क' (एक माप)। {और यूसुफ के भाई आए और उसके पास दाखिल हुए, तो उसने उन्हें पहचान लिया} - यूसुफ ने उन्हें पहचान लिया {जबकि वे उससे अनभिज्ञ थे} क्योंकि उन्होंने उसे एक बालक के रूप में छोड़ा था, और उन्होंने कल्पना भी नहीं की थी कि दासता के बाद वह राज्य की ऐसी स्थिति तक पहुँच जाएगा (4), साथ ही लंबी अवधि, जो चालीस वर्ष थी। कहा गया है: उन्होंने उसे नहीं पहचाना क्योंकि उनका मानना था कि वह एक काफिर राजा है। और कहा गया: उन्होंने उसे रेशम पहने हुए देखा, उसके गले में सोने का हार था, और उसके सिर पर एक मुकुट था, उसने मिस्र के फिरौन की पोशाक धारण की हुई थी, जबकि यूसुफ ने उन्हें वैसे ही देखा जैसा उसने उन्हें आखिरी बार पहनावे और गहनों में जाना था। यह संभव है कि उन्होंने उसे पर्दे के पीछे देखा और इसलिए उसे नहीं पहचाना (5)। यह भी कहा गया है: उन्होंने उसे एक अलौकिक बात के कारण नहीं पहचाना जिससे अल्लाह ने याकूब की परीक्षा ली थी।

---

(1) अबू अली अल-तनूखी ने "अल-फरज बाद अल-शिद्दाह" 5/23 में बिना किसी श्रेय के इनका उल्लेख किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने "बहजत अल-मजालिस" 1/180 में मंसूर अल-फकीह को श्रेय देते हुए इनका उल्लेख किया है। उनके पास: "अल-नुहा" (चरम) के स्थान पर "अल-मदा" (सीमा) है, और अल-तनूखी के पास: "व-हल्ला" (उतरा) के स्थान पर "व-जल्ला" (महान हुआ) है, और इब्न अब्द अल-बर्र के पास: "अल-अज़ा" (सांत्वना) के स्थान पर "अल-वफ़ा" (वफ़ादारी) है। (2) इ'राब

अल-कुरान, अल-नहस 2/333 द्वारा। (3) ज़ाद अल-मसीर 4/246। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 2/333-334 द्वारा। (5) उपर्युक्त कथन "अरैस अल-मजालिस" पृ. 131, तफ़सीर अल-बगवी 2/434 और तफ़सीर अल-राज़ी 18/166 में हैं।

سورہ یوسف: آیات 56 - 58 391

جب حادثات انتہا کو پہنچ جائیں، اور ان کی وجہ سے کلیجے پگھلنے کے قریب ہوں، اور مصیبت نازل ہو اور صبر و قرار کم پڑ جائے، تو انتہا کے وقت ہی کشادگی (فرج) ہوتی ہے۔ (1) اور اس معنی میں شاعری بہت زیادہ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور یوسف کے بھائی آئے اور ان کے پاس داخل ہوئے، پس یوسف نے انہیں پہچان لیا اور وہ اس سے ناواقف تھے (58)} اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یوسف کے بھائی آئے} یعنی: جب انہیں قحط نے آ گھیرا تو وہ غلہ لینے کے لیے مصر آئے۔ یہ قرآن کے معجزانہ اختصار میں سے ہے (2)۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: جب لوگوں کو قحط اور سختی پہنچی، اور وہ سرزمینِ کنعان میں نازل ہوئی، تو یعقوب علیہ السلام نے اپنے بیٹوں کو غلے کے لیے بھیجا۔ یوسف علیہ السلام کا چرچا ان کی نرمی، قربت، رحمت، شفقت، عدل اور سیرت کی وجہ سے آفاق میں پھیل چکا تھا (3)۔ یوسف علیہ السلام جب لوگوں پر سختی آئی تو خود فروخت کے وقت لوگوں کے لیے بیٹھتے تھے، اور انہیں ان کی تعداد کے حساب سے کھانا دیتے تھے، ہر شخص کے لیے ایک 'وسق' (ایک پیمانہ)۔ {اور یوسف کے بھائی آئے اور ان کے پاس داخل ہوئے، پس یوسف نے انہیں پہچان لیا} - یوسف نے انہیں پہچان لیا {اور وہ اس سے ناواقف تھے} کیونکہ انہوں نے انہیں بچپن میں چھوڑا تھا، اور انہیں یہ گمان بھی نہ تھا کہ غلامی کے بعد وہ بادشاہت کے اس مقام تک پہنچ جائیں گے (4)، مزید یہ کہ طویل عرصہ گزر چکا تھا جو کہ چالیس سال تھا۔ کہا گیا: انہوں نے انہیں اس لیے نہیں پہچانا کیونکہ ان کا خیال تھا کہ وہ ایک کافر بادشاہ ہیں۔ اور کہا گیا: انہوں نے انہیں ریشم پہنے ہوئے دیکھا، ان کے گلے میں سونے کا ہار تھا، اور سر پر تاج تھا، انہوں نے مصر کے فرعون کا لباس اختیار کر رکھا تھا، جبکہ یوسف نے انہیں ویسے ہی دیکھا جیسا ان کا لباس اور حلیہ ان کے علم میں تھا۔ یہ بھی ممکن ہے کہ انہوں نے انہیں

پردے کے پیچھے سے دیکھا ہو اس لیے نہ پہچان سکے ہوں (5)۔ اور کہا گیا: انہوں نے انہیں کسی مافوق الفطرت امر کی وجہ سے نہیں پہچانا جس کے ذریعے اللہ نے یعقوب کا امتحان لیا تھا۔

---

(1) ابو علی التنوخی نے اسے "الفرج بعد الشدة" 5/23 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ابن عبد البر نے "بہجة المجالس" 1/180 میں منصور الفقیہ کی طرف منسوب کر کے ذکر کیا ہے، ان کے ہاں: "النہی" کی جگہ "المدی" ہے، التنوخی کے ہاں: "وحلّ" کی جگہ "وجلّ" ہے، اور ابن عبد البر کے ہاں: "العزاء" کی جگہ "الوفاء" ہے۔ (2) اعراب القرآن للنساس 2/333۔ (3) زاد المسیر 4/246۔ (4) اعراب القرآن للنساس 2/333-334۔ (5) گزشتہ اقوال "عرائس المجالس" ص 131، تفسیر البغوی 2/434 اور تفسیر الرازی 18/166 میں ہیں۔

Surah Yusuf: Verses 59 - 61 392

Allah Almighty says: {And when he had furnished them with their supplies, he said, "Bring me a brother of yours from your father. Do you not see that I give full measure and that I am the best of hosts? (59) But if you do not bring him to me, then there will be no measure [of grain] for you with me, nor will you come near me." (60) They said, "We will attempt to dissuade his father from [keeping] him, and indeed, we will do [it]." (61)}

His Almighty saying: {And when he had furnished them with their supplies} It is said: 'jahhaztu al-qawma tajhizan', meaning: I took the trouble of providing them with their travel provisions. 'Jahaz al-aroos' refers to what is needed when presenting a bride to her husband. Some Kufans allowed the word 'al-Jihaz' with a kasrah on the 'jeem' (1). In this verse, 'al-jahaz' refers to the food they sought from him (2). Al-Suddi said: There were eleven camels with Joseph's brothers, while they were ten men. They said to Joseph: "Indeed, we have a brother who stayed behind, and his camel is with us." He asked them: "Why did he stay behind?" They said: "Because of his father's love for him." They mentioned to him that he had an older brother who went out into the wilderness and perished. He said to them: "I want to see this brother of yours you mentioned, to know the extent of your father's love for him, and to know your truthfulness." It is narrated that they left Simeon with him as a hostage until they brought their brother Benjamin (3).

Ibn Abbas said: Joseph said to the interpreter: "Tell them: Your language is different from ours, and your attire is different from ours; perhaps you are spies." They said: "By Allah, we are not spies, but rather the sons of one father, who is a truthful old man." He asked: "How many are you in number?" They said: "We were twelve, and one brother of ours went into the wilderness and perished there." He asked: "Where is the other one?" They said: "With our father." He asked: "Who knows your truthfulness?" They said: "No one knows us here, but we have informed you of our lineages, so what will set your mind at ease regarding us?" Joseph said: {Bring me a brother of yours from your father} if you are truthful, I will be satisfied with that. {Do you not see that I give full measure} meaning: I complete it and do not diminish it, and I will add a camel's load for your brother. {But if you do not bring him to me, then there will be no measure [of grain] for you with me} He threatened them that he would not sell them food if they did not bring him (4).

(1) Tahdhib al-Lugha 6/35-36. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/258. (3) Narrated by al-Tabari 13/223-224 similarly. (4) Similar wording in Tafsir al-Baghawi 2/434-435, and Zad al-Masir 4/246-247.

सूरा यूसुफ: आयत 59 - 61 392

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब उसने उनका सामान तैयार कर दिया, तो उसने कहा, "अपने पिता की ओर से अपने एक भाई को मेरे पास लाना। क्या तुम नहीं देखते कि मैं पूरा नाप देता हूँ और मैं सबसे अच्छा मेज़बान हूँ? (59) फिर यदि तुम उसे मेरे पास न लाए, तो मेरे पास तुम्हारे लिए कोई नाप (अनाज) नहीं होगा और न ही तुम मेरे पास आना।" (60) उन्होंने कहा, "हम उसके पिता को उसके बारे में मनाने की कोशिश करेंगे, और वास्तव में हम ऐसा करेंगे।" (61)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उसने उनका सामान तैयार कर दिया} कहा जाता है: 'जह्हज़्तुल क़ौमा तजहीज़न्', यानी: मैंने उनके सफ़र के सामान का इंतज़ाम करने की ज़हमत उठाई। 'जहाज़ुल अरूस' का अर्थ वह सामान है जो दुल्हन को उसके पति के पास भेजते समय ज़रूरी होता है। कुछ कूफ़ा वासियों ने 'जहाज़' शब्द को 'जीम' के नीचे जेर (कसरा) के साथ पढ़ने की अनुमति दी है (1)। इस आयत में 'जहाज़' का अर्थ वह भोजन है जो उन्होंने उससे प्राप्त किया था (2)। अस-सुद्दी ने कहा: यूसुफ के भाइयों के साथ ग्यारह ऊँट थे, जबकि वे दस लोग थे। उन्होंने यूसुफ से कहा: "हमारा एक भाई है जो पीछे रह गया है, और उसका ऊँट हमारे साथ है।" उसने उनसे पूछा: "वह पीछे क्यों रहा?" उन्होंने कहा: "अपने पिता के उससे प्रेम के कारण।" उन्होंने उसे बताया कि उसका एक बड़ा भाई था जो जंगल में गया और मर गया। उसने उनसे कहा: "मैं तुम्हारे उस भाई को देखना चाहता हूँ जिसका तुमने ज़िक्र किया है, ताकि मैं उसके प्रति तुम्हारे पिता के प्रेम के कारण को जान सकूँ और तुम्हारी सच्चाई को जान सकूँ।" यह वर्णन किया गया है कि उन्होंने अपने भाई बिनयामीन को लाने तक शमऊन को बंधक के रूप में उसके पास छोड़ दिया (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: यूसुफ ने दुभाषिए से कहा: "उनसे कहो: तुम्हारी भाषा हमारी भाषा से अलग है, और तुम्हारी वेशभूषा हमारी वेशभूषा से अलग है; शायद तुम जासूस हो।" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, हम जासूस नहीं हैं, बल्कि हम एक ही पिता की संतान हैं, जो एक सच्चे बुजुर्ग हैं।" उसने पूछा: "तुम्हारी संख्या कितनी है?" उन्होंने कहा: "हम बारह थे, और हमारा एक भाई जंगल में गया और वहाँ मर गया।" उसने पूछा: "दूसरा कहाँ है?" उन्होंने कहा: "हमारे पिता के पास।" उसने पूछा: "तुम्हारी सच्चाई को कौन जानता है?" उन्होंने कहा: "यहाँ हमें कोई नहीं जानता, लेकिन हमने आपको अपने वंश के बारे में बता दिया है, तो किस चीज़ से आपको हम पर भरोसा होगा?" यूसुफ ने कहा: {अपने पिता की ओर से अपने एक भाई को मेरे पास लाना} अगर तुम सच्चे हो, तो मैं उससे संतुष्ट हो जाऊँगा। {क्या तुम नहीं देखते कि मैं पूरा नाप देता हूँ} यानी: मैं उसे पूरा करता हूँ और उसमें कमी

नहीं करता, और मैं तुम्हारे भाई के लिए एक ऊँट का भार और बढ़ा दूँगा। {फिर यदि तुम उसे मेरे पास न लाए, तो मेरे पास तुम्हारे लिए कोई नाप नहीं होगा} उसने उन्हें धमकी दी कि अगर वे उसे नहीं लाए तो वह उन्हें भोजन नहीं बेचेगा (4)।

(1) तहज़ीबुल लुग़ा 6/35-36। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/258। (3) इसे अत-तबरी 13/223-224 में इसी तरह उद्धृत किया गया है। (4) इसी तरह की बात तफ़्सीर अल-बाग़वी 2/434-435 और ज़ादुल मसीर 4/246-247 में है।

سورة یوسف: آیات 59 - 61 392

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جب اس نے ان کا سامان تیار کر دیا تو کہا: تم اپنے باپ کی طرف سے اپنے ایک بھائی کو میرے پاس لانا۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ میں پورا ناپ دیتا ہوں اور میں بہترین میزبانی کرنے والا ہوں؟ (59) پھر اگر تم اسے میرے پاس نہ لائے تو میرے پاس تمہارے لیے کوئی ناپ (غلہ) نہیں ہو گا اور نہ ہی تم میرے قریب آنا۔ (60) انہوں نے کہا: ہم اس کے بارے میں اس کے باپ کو راضی کرنے کی کوشش کریں گے، اور یقیناً ہم ایسا ہی کریں گے۔ (61)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب اس نے ان کا سامان تیار کر دیا} کہا جاتا ہے: 'جہزت القوم تجہیزاً'، یعنی: میں نے ان کے سفر کے سامان کا بندوبست کرنے کی تکلیف اٹھائی۔ 'جہاز العروس' سے مراد وہ سامان ہے جو دلہن کو اس کے شوہر کے ہاں بھیجتے وقت ضروری ہوتا ہے۔ بعض کوفیوں نے 'جھاز' کو جیم کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھنے کی اجازت دی ہے (1)۔ اس آیت میں 'جھاز' سے مراد وہ غلہ ہے جو انہوں نے اس سے حاصل کیا (2)۔ سدی نے کہا: یوسف کے بھائیوں کے ساتھ گیارہ اونٹ تھے، جبکہ وہ خود دس آدمی تھے۔ انہوں نے یوسف سے کہا: "ہمارا ایک بھائی ہے جو پیچھے رہ گیا ہے، اور اس کا اونٹ ہمارے ساتھ ہے۔" اس نے ان سے پوچھا: "وہ پیچھے کیوں رہا؟" انہوں نے کہا: "اپنے والد کی اس سے محبت کی وجہ سے۔" انہوں نے ذکر کیا کہ اس کا ایک بڑا بھائی تھا جو جنگل میں گیا اور ہلاک ہو گیا۔ اس نے ان سے کہا: "میں تمہارے اس بھائی کو دیکھنا چاہتا ہوں جس کا تم نے ذکر کیا ہے، تاکہ میں اس کے لیے تمہارے باپ کی محبت کی وجہ جان سکوں اور تمہاری سچائی کو جان لوں۔" مروی ہے کہ انہوں نے شمعون کو بطور ضمانت (یرغمال) اس کے پاس چھوڑا، یہاں تک کہ وہ اپنے بھائی بن یامین کو لے آئیں (3)۔

ابن عباس نے کہا: یوسف نے ترجمان سے کہا: "ان سے کہو: تمہاری زبان ہماری زبان سے مختلف ہے، اور تمہارا لباس ہمارے لباس سے مختلف ہے؛ شاید تم جاسوس ہو۔" انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، ہم جاسوس نہیں ہیں، بلکہ ہم ایک ہی باپ کے بیٹے ہیں، اور وہ ایک سچے بوڑھے آدمی ہیں۔" اس نے پوچھا: "تمہاری تعداد کتنی ہے؟" انہوں نے کہا: "ہم بارہ تھے، ہمارا ایک بھائی جنگل کی طرف گیا اور وہاں ہلاک ہو گیا۔" اس نے پوچھا: "دوسرا کہاں ہے؟" انہوں نے کہا: "ہمارے والد کے پاس۔" اس نے پوچھا: "تمہاری سچائی کو کون جانتا ہے؟" انہوں نے کہا: "یہاں ہمیں کوئی نہیں جانتا، اور ہم نے تمہیں اپنا نسب بتا دیا ہے، تو کس چیز سے تمہارے دل کو ہم پر اطمینان ہو گا؟" یوسف نے کہا: {اپنے باپ کی طرف سے اپنے ایک بھائی کو میرے پاس لانا} اگر تم سچے ہو، تو میں اس سے مطمئن ہو جاؤں گا۔ {کیا تم نہیں دیکھتے کہ میں پورا ناپ دیتا ہوں} یعنی: میں اسے پورا کرتا ہوں اور اس میں کمی نہیں کرتا، اور میں تمہارے بھائی کے لیے ایک اونٹ کے بوجھ کا اضافہ کر دوں گا۔ {پھر اگر تم اسے میرے پاس نہ لائے تو میرے پاس تمہارے لیے کوئی ناپ نہیں ہو گا} انہیں دھمکی دی کہ اگر وہ اسے نہ لائے تو وہ انہیں غلہ نہیں بیچے گا (4)۔

(1) تہذیب اللغۃ 6/35-36۔ (2) المحرر الوجیز 3/258۔ (3) اسے طبری نے 13/223-224 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (4) اسی طرح کی بات تفسیر بغوی 2/434-435 اور زاد المسیر 4/246-247 میں ہے۔

Surah Yusuf: Verses 59 - 61 393

His Almighty's saying: {Do you not see that I give full measure} carries two possibilities: One of them: that he discounted the price for them, thus it became an increase in the measure. And the second: that he measured for them with a full measure. {and that I am the best of hosts} has two possibilities: One: meaning (1) the best of hosts; because he showed them the best hospitality, said Mujahid. The second: which is plausible, i.e., the best of those whom you have stayed with among the trustworthy ones. According to the first interpretation, it is derived from 'nuzul', which is food, and according to the second from 'manzil', which is the house (2). His Almighty's saying: {But if you do not bring him to me, then there shall be no measure for you with me} meaning: I will not sell you anything hereafter; because he has fulfilled their measure in this instance. {nor shall you come near me} meaning: I will not give you the status of proximity with me, and he did not mean (3) that they should stay away from him or not return to him; because he was urging them to return. Al-Suddi said: He asked them for a hostage until they returned, so he took Simeon as a hostage. Al-Kalbi said: He only chose Simeon from among them because on the day of the pit, he was the most eloquent and had the best opinion (4). And "taqrabun" (come near) is in the jussive case (jazm) due to the prohibition, that's why the 'nun' was omitted from it, and the 'ya' was omitted because it is the end of a verse; if it were a predicate (khabar), it would have been "taqrabuna" with a fatha on the 'nun' (5). His Almighty's saying: {They said, "We will try to persuade his father for him"} meaning: we will request him from him, and ask him to send him with us. {and indeed, we will do [it]} meaning: we are guarantors of bringing him (6), and we will devise a way for that.

---

(1) In (m): that he. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/54, and Mujahid's saying was recorded by Al-Tabari 13/225. (3) In (d), (z), and (m): that they, and in (z): that he, and there is an omission at this point in (f), and what is established is from Al-Nukat wal-'Uyun 3/55, and the speech is from it. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/55. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/334. (6) Al-Wasit 2/620.

सूरह यूसुफ: आयत 59 - 61 393

अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या तुम नहीं देखते कि मैं पूरा माप देता हूँ} इसके दो पहलू हो सकते हैं: पहला: कि उसने उनके लिए कीमत कम कर दी, जिससे माप में बढ़ोतरी हो गई। और दूसरा: यह कि उसने उनके लिए भरपूर पैमाने से मापा। {और मैं सबसे उत्तम मेजबान हूँ} इसमें दो पहलू हैं: पहला: यानी [1] सबसे अच्छा मेजबान; क्योंकि उसने उनका बेहतरीन आतिथ्य सत्कार किया, मुजाहिद ने यही कहा है। दूसरा: जो कि मुमकिन है, यानी: भरोसेमंद लोगों में से सबसे बेहतर जिसके पास तुम ठहरे। पहली व्याख्या के अनुसार यह 'नुजुल' से लिया गया है, जिसका अर्थ है भोजन, और दूसरी के अनुसार 'मंज़िल' से, जिसका अर्थ है घर [2]। अल्लाह तआला का फ़रमान: {लेकिन अगर तुम उसे मेरे पास नहीं लाए, तो मेरे पास तुम्हारे लिए कोई माप (अनाज) नहीं होगा} यानी: मैं आगे से तुम्हें कुछ नहीं बेचूँगा; क्योंकि उसने इस बार उनका माप पूरा कर दिया है। {और न तुम मेरे करीब आना} यानी: मैं तुम्हें अपने करीब वह मर्तबा नहीं दूँगा, और उसका मतलब यह नहीं था [3] कि वे उससे दूर रहें या उसके पास वापस न आएँ क्योंकि वह उन्हें वापस आने के लिए प्रोत्साहित कर रहा था। अल-सुद्दी ने कहा: उसने उनके लौटने तक उनसे एक बंधक माँगा, तो शमौन को अपने पास बंधक रख लिया। अल-कल्बी ने कहा: उसने उनमें से शमौन को ही इसलिए चुना; क्योंकि कुएं वाले दिन वह बातचीत में सबसे बेहतर और सबसे अच्छी राय वाला था [4]। और "तक़रबून" (करीब आना) निषेध (नही) के कारण 'जज़्म' की स्थिति में है, इसलिए इससे 'नून' हटा दिया गया है, और 'या' हटा दिया गया है क्योंकि यह आयत का अंत है; यदि यह खबर (बयान) होता तो 'नून' पर फ़त्हा के साथ "तक़रबूना" होता [5]। अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, "हम उसके बारे में उसके पिता को मनाने की कोशिश करेंगे"} यानी: हम उससे उसकी माँग करेंगे, और उससे उसे हमारे साथ भेजने के लिए कहेंगे। {और हम यकीनन ऐसा ही करेंगे} यानी: हम उसे लाने के जामिन (गारंटर) हैं [6], और इसके लिए तदबीर करेंगे।

---

(1) (m) में: कि वह। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/54, और मुजाहिद का कथन अल-तबारी 13/225 द्वारा उद्धृत है। (3) (d), (z) और (m) में: कि वे, और (z) में: कि वह, और (f) में इस स्थान पर कुछ छूटा हुआ है, और जो स्थापित है वह अल-नुकात वल-उयून 3/55 से है, और यह इबारत उसी की है। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/55। (5) इराब अल-कुरान अल-नहस 2/334 द्वारा। (6) अल-वसीत 2/620।

سورہ یوسف: آیات 59 - 61 393

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا تم نہیں دیکھتے کہ میں پورا ناپ دیتا ہوں} اس کے دو پہلو ہو سکتے ہیں: پہلا: یہ کہ اس نے ان کے لیے قیمت کم کر دی، تو وہ ناپ میں اضافے کے مترادف ہو گیا۔ اور دوسرا: یہ کہ اس نے ان کے لیے بھرپور پیمانے سے ناپا۔ {اور میں سب سے بہتر میزبان ہوں} اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: یعنی [1] بہترین میزبان؛ کیونکہ اس نے ان کی بہترین ضیافت کی، یہ مجاہد کا قول ہے۔ دوسرا: جو کہ ممکن ہے، یعنی: ان امانت دار لوگوں میں سے بہترین جن کے ہاں تم ٹھہرے ہو۔ پہلی تاویل کے مطابق یہ 'نُزل' سے مشتق ہے، جس کے معنی کھانا ہیں، اور دوسری کے مطابق 'منزل' سے، جس کے معنی گھر ہیں [2]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم اسے میرے پاس نہ لائے تو میرے ہاں تمہارے لیے کوئی ناپ نہیں ہوگا} یعنی: میں آئندہ تمہیں کچھ نہیں بیچوں گا؛ کیونکہ اس نے اس حال میں ان کا ناپ پورا کر دیا ہے۔ {اور نہ تم میرے قریب آنا} یعنی: میں تمہیں اپنے ہاں قریبی والا مرتبہ نہیں دوں گا، اور اس کا مقصد یہ نہیں تھا [3] کہ وہ اس سے دور رہیں یا اس کے پاس واپس نہ آئیں؛ کیونکہ وہ انہیں واپس آنے کی ترغیب دے رہا تھا۔ سُدی کہتے ہیں: اس نے ان کے واپس آنے تک ان سے ایک رہن (ضمانت) طلب کیا، چنانچہ شمعون کو اپنے پاس رہن رکھ لیا۔ کلبی کہتے ہیں: اس نے ان میں سے شمعون کو اس لیے منتخب کیا؛ کیونکہ کنویں والے دن وہ ان میں سب سے بہتر گفتگو کرنے والا اور سب سے اچھی رائے والا تھا [4]۔ اور «تَقْرَبُونِ» نہی کی وجہ سے جزم کی حالت میں ہے، اسی لیے اس سے نون حذف کر دیا گیا ہے، اور یاء حذف کر دی گئی ہے کیونکہ یہ آیت کا اختتام ہے؛ اگر یہ خبر ہوتی تو نون کے فتحہ کے ساتھ «تقربون» ہوتا [5]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، "ہم اس کے بارے میں اس کے باپ کو منانے کی کوشش کریں گے"} یعنی: ہم اس سے اس کا مطالبہ کریں گے، اور اس سے کہیں گے

کہ اسے ہمارے ساتھ بھیج دے۔ {اور ہم یقیناً ایسا کرنے والے ہیں} یعنی: ہم اسے لانے کے ضامن ہیں [6]، اور اس کے لیے کوئی تدبیر کریں گے۔

---

(1) (م) میں ہے: کہ وہ۔ (2) النکت والعیون 3/ 54، اور مجاہد کا قول طبری نے 13/ 225 میں روایت کیا ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: کہ وہ (جمع)، اور (ظ) میں ہے: کہ وہ (واحد)، اور (ف) میں اس جگہ کچھ عبارت ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون 3/ 55 سے ہے، اور عبارت اسی کی ہے۔ (4) النکت والعیون 3/ 55۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/ 334۔ (6) الوسیط 2/ 620۔

Issue: If it is asked: How did Yusuf allow himself to cause grief to his father by requesting his brother? It is said to him: There are four answers to this: One: It is possible that Allah, the Almighty, commanded him to do so as a trial for Ya'qub; so that his reward would be great, so he followed His command in that. Second: It is possible that he wanted thereby to alert Ya'qub to the condition of Yusuf, peace be upon them both. Third: So that the joy would be doubled for Ya'qub when both his sons returned to him. Fourth: To prioritize the joy of his brother by meeting him before his other brothers, due to an inclination he had towards him. The first is more apparent (1), and Allah knows best. The Almighty's saying: {And he said to his servants, "Put their merchandise into their saddlebags so they might recognize it when they return to their people that they might come back."} (62) The Almighty's saying: {And he said to his servants (fityānihī)}: This is the recitation of the people of Medina, Abu 'Amr, and 'Asim (2), and it is the choice of Abu Hatim, Al-Nahhas, and others. The rest of the Kufans recited: "fityānihī", which is the choice of Abu 'Ubayd, who said: It is likewise in the Mushaf of 'Abdullah (3). Al-Tha'labi said: They are two good dialects, like 'subyan' and 'sibyah' (4). Al-Nahhas said (5): "fityānihi" contradicts the majority script; because in the script there is no Alif and no Nun in it, and the consensus script should not be abandoned for this broken chain of narration; also "fityah" is more similar than "fityān" because...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/55, and Zad al-Masir 4/248 - 249. (2) Ibn Kathir al-Makki and Ibn 'Amir al-Shami agreed with them, and 'Asim's recitation is in the narration of Abu Bakr. Al-Sab'ah p. 349, and Al-Taysir p. 129. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/334 without his saying: and it is the choice of Abu Hatim. (4) And it is the saying of Al-Baghawi in his tafsir 2/435. (5) In I'rab al-Qur'an 2/334.

३९४ सूरह यूसुफ: आयतें ५९ - ६२

मसला: यदि पूछा जाए: यूसुफ ने अपने भाई की मांग करके अपने पिता को दुखी करना कैसे जायज़ समझा? उससे कहा जाता है: इसके चार उत्तर हैं: एक: यह संभव है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने याकूब की परीक्षा के रूप में उन्हें ऐसा करने का आदेश दिया हो; ताकि उनका प्रतिफल महान हो, इसलिए उन्होंने इस बारे में उनके आदेश का पालन किया। दूसरा: यह संभव है कि वे इसके माध्यम से याकूब को यूसुफ की स्थिति से अवगत कराना चाहते हों, उन दोनों पर शांति हो। तीसरा: ताकि दोनों पुत्रों के वापस लौटने पर याकूब की खुशी दोगुनी हो जाए। चौथा: अपने भाई के साथ मिलने की खुशी को अन्य भाइयों से पहले प्राथमिकता देना, उनके प्रति उनके झुकाव के कारण। और पहला अधिक स्पष्ट है (१), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {और उसने अपने सेवकों से कहा, "उनका माल उनके सामान में रख दो ताकि जब वे अपने लोगों के पास लौटें तो उसे पहचान लें और संभव है कि वे वापस आएँ।" } (६२) अल्लाह का कथन: {और उसने अपने सेवकों (फ़ित्यानिही) से कहा}: यह मदीना वालों, अबू अम्र और आसिम की क़िराअत (पाठ) है (२), और यही अबू हातिम, अल-नहहास और अन्य लोगों की पसंद है। शेष कूफ़ियों ने "फ़ित्यानिही" पढ़ा, जो अबू उबैद की पसंद है, जिन्होंने कहा: यह अब्दुल्ला के मुसहफ़ में भी इसी तरह है (३)। अल-थालाबी ने कहा: वे दो अच्छी बोलियाँ हैं, जैसे 'सुबयान' और 'सिब्याह' (४)। अल-नहहास ने कहा (५): "फ़ित्यानिही" बहुमत की लिपि (सवाद) के विरुद्ध है; क्योंकि लिपि में इसमें न तो अलिफ़ है और न ही नून, और इस टूटी हुई रिवायत की श्रृंखला के लिए सर्वसम्मत लिपि को नहीं छोड़ा जाना चाहिए; इसके अलावा "फ़ित्याह" "फ़ित्यान" की तुलना में अधिक मिलता-जुलता है; क्योंकि...

(१) अल-नुकत वल-उयून ३/५५, और ज़ाद अल-मसीर ४/२४८ - २४९। (२) इब्न कसीर अल-मक्की और इब्न आमिर अल-शामी उनसे सहमत थे, और आसिम की क़िराअत अबू बक्र की रिवायत में है। अल-सबआ पृष्ठ ३४९, और अल-तयसीर पृष्ठ १२९। (३) इराब अल-क़ुरान अल-नहहास द्वारा २/३३४ बिना उनके इस कथन के और यह अबू हातिम की पसंद है। (४) और यही अल-बग़वी का उनके तफ़सीर २/४३५ में कथन है। (५) इराब अल-क़ुरान २/३३४ में।

394 سورہ یوسف: آیات 59 - 62

مسئلہ: اگر پوچھا جائے: یوسف علیہ السلام نے اپنے بھائی کا مطالبہ کر کے اپنے والد کو غمزدہ کرنا کیسے جائز سمجھا؟ اسے کہا جاتا ہے: اس کے چار جوابات ہیں: پہلا: یہ ممکن ہے کہ اللہ عزوجل نے یعقوب علیہ السلام کی آزمائش کے طور پر انہیں ایسا کرنے کا حکم دیا ہو؛ تاکہ ان کا ثواب عظیم ہو جائے، چنانچہ انہوں نے اس معاملے میں اللہ کے حکم کی پیروی کی۔ دوسرا: یہ ممکن ہے کہ انہوں نے اس سے یعقوب علیہ السلام کو یوسف علیہ السلام کے حال سے آگاہ کرنا چاہا ہو، ان دونوں پر سلام ہو۔ تیسرا: تاکہ یعقوب علیہ السلام کے دونوں بیٹوں کے واپس لوٹنے پر ان کی خوشی دوگنی ہو جائے۔ چوتھا: اپنے بھائی کے ساتھ ملاقات کی خوشی کو دوسرے بھائیوں سے پہلے مقدم کرنا، ان کی طرف ایک خاص میلان کی وجہ سے۔ اور پہلا جواب زیادہ واضح ہے (1)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس نے اپنے جوانوں (خادموں) سے کہا کہ ان کا مال ان کے کجاووں میں رکھ دو تاکہ جب وہ اپنے گھر والوں کی طرف لوٹیں تو اسے پہچان لیں، شاید وہ واپس آئیں۔} (62) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس نے اپنے جوانوں (فِتْيَانِهِ) سے کہا}: یہ مدینہ والوں، ابو عمرو اور عاصم کی قراءت ہے (2)، اور یہی ابو حاتم، النحاس اور دیگر کا انتخاب ہے۔ باقی کوفیوں نے "فِتْيَانِهِ" پڑھا، جو ابو عبید کا انتخاب ہے، انہوں نے کہا: یہ عبداللہ (بن مسعود) کے مصحف میں بھی اسی طرح ہے (3)۔ ثعلبی نے کہا: یہ دونوں بہترین زبانیں (لغات) ہیں، جیسے 'صبیان' اور 'صبیہ' (4)۔ النحاس نے کہا (5): "فِتْيَانِهِ" سوادِ اعظم (اکثریتی رسم الخط) کے خلاف ہے؛ کیونکہ رسم الخط میں نہ اس میں الف ہے اور نہ نون، اور اس منقطع سند کی وجہ سے متفقہ رسم الخط کو نہیں چھوڑا جائے گا؛ نیز "فتية" "فتيان" سے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ...

(1) النکت والعیون 55/3، وزاد المسیر 248/4 - 249۔ (2) ابن کثیر المکی اور ابن عامر الشامی نے ان سے اتفاق کیا ہے، اور عاصم کی قراءت ابوبکر کی روایت میں ہے۔ السبعة ص 349، والتیسیر ص 129۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 334/2 ان کے اس قول کے بغیر کہ: یہ ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ (4) اور یہی بغوی کا ان کی تفسیر 435/2 میں قول ہے۔ (5) إعراب القرآن 334/2 میں۔

Surah Yusuf, Verses 62 - 65 395

"Youths" (fityah) according to the Arabs refers to a small number, and it is more likely for a few people to put merchandise in luggage.

These youths were preparing their equipment, and for this reason, they were able to put their merchandise in their luggage.

It is possible that they were free men, and they were his assistants.

Their merchandise was the price of what they bought of food. It was said: they were dirhams and dinars. Ibn Abbas said: sandals, leather, and traveler's belongings(1), and it is called a "rahl" (luggage/saddlebag). Ibn al-Anbari said(2): the container is called "rahl", and the house is called "rahl".

And He said: {that they might recognize it} for the possibility that it might not remain safe on the way. It was said: he only did that so they would return when they found that; because he knew they would not accept food except for its price. It was said: so they could use that to help them return to buy food. It was said: he found it distasteful to take the price of food from his father and brothers. It was said: so they could see his bounty and desire to return to him(3).

The words of the Almighty: {So when they returned to their father, they said, "O our father, the measure has been denied to us, so send with us our brother [that] we may get [more] measure. And indeed, we will be his guardians." (63) He said, "Should I entrust you with him except as I entrusted you with his brother before? But Allah is the best guardian, and He is the most merciful of the merciful." (64) And when they opened their baggage, they found their merchandise returned to them. They said, "O our father, what [more] could we desire? This is our merchandise returned to us. And we will provide for our family and protect our brother and obtain an increase of a camel's load; that is an easy measurement." (65)}

The words of the Almighty: {So when they returned to their father, they said, "O our father, the measure has been denied to us"} because he had said to them: {But if you do not bring him to me, there will be no measure for you from me}(4). And they informed him of what had happened with them and of their honorable treatment(5), and that Simeon was held as a pledge until the truth of their words was known. {so send with us our brother [that] we may get [more] measure} meaning: they said

(1) Al-Waseet by al-Wahidi 2 / 620, and Tafsir al-Baghawi 2 / 435. (2) Mentioned by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 13 / 81. (3) Similar speech in Al-Nukat wa'l-'Uyun 3 / 56, and al-Muharrar al-Wajiz 3 / 259, and Zad al-Masir 4 / 249 - 250. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2 / 334. (5) After it in (d), (z), and (m): him.

सूरह यूसुफ, आयत 62 - 65 395

अरबों के अनुसार "फ़ित्या" (युवा) की संख्या कम होती है, और कम संख्या में सामान को बोरियों में रखना अधिक उपयुक्त है।

और ये युवक अपना सामान तैयार कर रहे थे, इसलिए वे अपने माल को अपनी बोरियों में रखने में सक्षम थे।

यह संभव है कि वे स्वतंत्र व्यक्ति थे और उसके सहायक थे।

उनका माल उनके द्वारा खरीदे गए भोजन की कीमत थी। कहा गया है: वे दिरहम और दीनार थे। इब्न अब्बास ने कहा: जूते, चमड़ा और यात्री का सामान (1), और इसे "रह्ल" कहा जाता है। इब्न अल-अंबारी ने कहा (2): पात्र को "रह्ल" कहा जाता है, और घर को "रह्ल" कहा जाता है।

और उसने कहा: {ताकि वे उसे पहचान लें} इस संभावना के कारण कि यह रास्ते में सुरक्षित न रहे। यह कहा गया था: उसने ऐसा केवल इसलिए किया ताकि जब वे उसे पाएं तो लौट आएं क्योंकि वह जानता था कि वे बिना कीमत के भोजन स्वीकार नहीं करेंगे। कहा गया था: ताकि वे भोजन खरीदने के लिए लौटने में इसका उपयोग कर सकें। कहा गया था: उसने अपने पिता और भाइयों से भोजन की कीमत लेना अनुचित समझा। कहा गया था: ताकि वे उसकी उदारता देखें और उसके पास लौटने की इच्छा रखें (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे अपने पिता के पास लौटे तो कहने लगे, "ऐ हमारे पिता! हमें गल्ला (अनाज का माप) देने से मना कर दिया गया है, अतः हमारे भाई को हमारे साथ भेज दीजिए ताकि हम गल्ला ला सकें और निश्चय ही हम उसके रक्षक हैं।" (63) उसने कहा, "क्या मैं उसके विषय में तुम पर वैसा ही विश्वास करूँ जैसा मैंने इससे पहले उसके भाई के विषय में तुम पर विश्वास किया था? तो अल्लाह ही सबसे अच्छा रक्षक है और वह सबसे अधिक दयावान है।" (64) और जब उन्होंने अपना सामान खोला तो पाया कि उनका माल उन्हें वापस कर दिया गया है। उन्होंने कहा, "ऐ हमारे पिता! हमें और क्या चाहिए? यह हमारा माल है जो हमें वापस कर दिया गया है। और हम अपने घर वालों के लिए रसद लाएँगे, अपने भाई की रक्षा करेंगे और एक ऊँट का भार और अधिक प्राप्त करेंगे; वह तो एक मामूली माप है।" (65)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे अपने पिता के पास लौटे तो कहने लगे, "ऐ हमारे पिता! हमें गल्ला देने से मना कर दिया गया है"} क्योंकि उसने उनसे कहा था: {फिर यदि तुम उसे मेरे पास न लाए, तो मेरे यहाँ तुम्हारे लिए कोई माप (गल्ला) न होगा} (4)। और उन्होंने उसे अपने साथ जो हुआ और उनके सम्मानपूर्ण सत्कार के बारे में बताया (5), और यह कि शमऊन को बंधक रखा गया था जब तक कि उनकी बात की सच्चाई का पता न चल जाए। {अतः हमारे भाई को हमारे साथ भेज दीजिए ताकि हम गल्ला ला सकें} यानी: उन्होंने कहा

---

(1) अल-वाहिदी की अल-वसीत 2/620, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/435। (2) मजमा अल-बयान 13/81 में अल-तबरसी द्वारा उल्लेखित। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/56, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/259, और जाद अल-मसीर 4/249-250 में इसी तरह की बात है। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/334। (5) (द), (ज) और (म) में इसके बाद है: उसे।

سورہ یوسف، آیات 62 - 65 395

عربوں کے نزدیک لفظ "فتیہ" (نوجوان) کم تعداد کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور تھوڑے لوگوں کا اپنا سامان کجاووں میں رکھنا زیادہ مناسب ہے۔

اور یہ نوجوان اپنا سامان درست کر رہے تھے، اسی لیے ان کے لیے اپنا سامان اپنے کجاووں میں رکھنا ممکن ہوا۔

یہ بھی ممکن ہے کہ وہ آزاد ہوں اور اس کے مددگار ہوں۔

اور ان کا سامان اس غلے کی قیمت تھی جو انہوں نے خریدا تھا۔ کہا گیا: وہ درہم اور دینار تھے۔ ابن عباس نے کہا: جوتے، چمڑا اور مسافر کا سامان (1)، اور اسے "رَحْل" کہا جاتا ہے۔ ابن الانباری نے کہا (2): برتن کو "رَحْل" کہا جاتا ہے، اور گھر کو "رَحْل" کہا جاتا ہے۔

اور اس نے کہا: {تاکہ وہ اسے پہچان لیں} اس خدشے کے پیش نظر کہ شاید وہ راستے میں محفوظ نہ رہے۔ اور کہا گیا: اس نے یہ کام صرف اس لیے کیا تاکہ جب وہ اسے پا لیں تو واپس لوٹ آئیں؛ کیونکہ وہ جانتا تھا کہ وہ بغیر قیمت کے غلہ قبول نہیں کریں گے۔ کہا گیا: تاکہ وہ غلہ خریدنے کے لیے واپس آنے میں اس سے مدد لیں۔ کہا گیا: اس نے اپنے باپ اور بھائیوں سے غلے کی قیمت لینا ناپسند کیا۔ کہا گیا: تاکہ وہ اس کے فضل کو دیکھیں اور اس کی طرف لوٹنے کی رغبت کریں (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {پھر جب وہ اپنے باپ کی طرف لوٹے تو انہوں نے کہا: اے ہمارے باپ! ہم سے غلہ روک لیا گیا ہے، پس ہمارے بھائی کو ہمارے ساتھ بھیج دیجئے تاکہ ہم غلہ لا سکیں، اور ہم یقیناً اس کے نگہبان ہیں۔ (63) اس نے کہا: کیا میں اس کے بارے میں تم پر ویسا ہی بھروسہ کروں جیسا کہ میں نے اس سے پہلے اس کے بھائی کے بارے میں تم پر بھروسہ کیا تھا؟ پس اللہ

ہی بہتر نگہبان ہے اور وہ سب سے زیادہ رحم کرنے والا ہے۔ (64) اور جب انہوں نے اپنا سامان کھولا تو اپنا مال دیکھا جو انہیں واپس کر دیا گیا تھا۔ انہوں نے کہا: اے ہمارے باپ! ہمیں اور کیا چاہیے؟ یہ ہمارا مال ہے جو ہمیں واپس کر دیا گیا ہے، اور ہم اپنے گھر والوں کے لیے غلہ لائیں گے، اپنے بھائی کی حفاظت کریں گے اور ایک اونٹ کا بوجھ غلہ زیادہ لائیں گے، یہ تھوڑا غلہ ہے۔ (65)}

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {پھر جب وہ اپنے باپ کی طرف لوٹے تو انہوں نے کہا: اے ہمارے باپ! ہم سے غلہ روک لیا گیا ہے} کیونکہ اس نے ان سے کہا تھا: {پس اگر تم اسے میرے پاس نہ لائے تو میرے پاس تمہارے لیے کوئی غلہ نہیں ہو گا} (4)۔ اور انہوں نے اسے اپنے حال اور اپنی عزت و تکریم کے بارے میں بتایا (5)، اور یہ کہ شمعون کو رہین (گروی) رکھا گیا ہے یہاں تک کہ ان کی بات کی سچائی معلوم ہو جائے۔ {پس ہمارے بھائی کو ہمارے ساتھ بھیج دیجئے تاکہ ہم غلہ لا سکیں} یعنی: انہوں نے کہا

---

(1) الواحدی کی الوسیط 2/ 620، اور تفسیر البغوی 2/ 435۔ (2) اسے الطبرسی نے مجمع البیان 13/ 81 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسی طرح کی گفتگو النکت والعیون 3/ 56، المحرر الوجیز 3/ 259، اور زاد المسیر 4/ 249 - 250 میں ہے۔ (4) النحاس کی اعراب القرآن 2/ 334۔ (5) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) میں ہے: اسے۔

Surah Yusuf: Verses 63 - 65 [Page] 396

At that point: {So send our brother with us that we may get measure [of grain]} [Yusuf: 63]. The original word was "naktālu" (we get measure), but the dammah (u sound) was removed from the 'lām' due to it being in the jussive case (jazm), and the 'alif' was deleted to avoid the meeting of two silent consonants (iltiqā' al-sākinayn).

The recitation of the people of the two Harams (Makkah and Madinah), Abu 'Amr, and 'Asim is: "naktal" with the letter 'nūn'(1), while the rest of the Kufans recited: "yaktal" with the letter 'yā''. The first one is the choice of Abu 'Ubayd, so that they all would be included among those who get the measure. He claimed that if it were with the 'yā'', it would be for the brother alone. Al-Nahhās said (2): This is not necessarily true; because the speech cannot escape one of two possibilities: either the meaning is: "So send our brother to get measure with us," thus it would be for everyone; or the estimation is without forward or backward placement, so there would be evidence in the speech for everyone, because of His saying: {But if you do not bring him to me, then there shall be no measure [of grain] for you with me} [Yusuf: 60]. {And indeed, we will be its guardians} [Yusuf: 63] from any harm reaching him.

His saying, the Almighty: {He said, "Should I entrust you with him except [as] I entrusted you with his brother before?"} [Yusuf: 64]. Meaning: You were negligent regarding Yusuf, so how can I entrust you with his brother?!

{But Allah is the best guardian} [Yusuf: 64]. "Hifzan" (as a guardian/in protection) is in the accusative case as a specification (bayan), and this is the recitation of the people of Madinah, Abu 'Amr, and 'Asim (3). The rest of the Kufans recited: "hāfizan" (as a guardian) as a circumstantial qualifier (hāl). Al-Zajjāj said: as a specification (4). This is evidence that he [Jacob] agreed to send him with them. The meaning of the verse is: Allah's protection of him is better than your protection of him.

Ka'b al-Ahbar said: When Jacob said, "But Allah is the best guardian," Allah the Almighty said: "By My Might and My Majesty, I will surely return both your sons to you after you have placed your trust in Me" (5).

(1) Ibn 'Amir al-Shami agreed with them. Al-Sab'ah p. 349-350, and Al-Taysir p. 129. (2) In I'rab al-Qur'an 2/334-335, and what precedes it. (3) Ibn Kathir al-Makki and Ibn 'Amir al-Shami agreed with them, and the recitation of 'Asim in the narration of Abu Bakr. Al-Sab'ah p. 350, and Al-Taysir p. 129. (4) In Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/118. Al-Zajjaj mentioned that "hafizan" is in the accusative as a circumstantial qualifier

(hal), then said: it is permissible to be in the accusative as a specification (bayan). The author quoted al-Zajjaj's statement via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/335. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 2/621, and Tafsir al-Baghawi 2 / 437.

सूरा यूसुफ़: आयतें 63 - 65 [पृष्ठ] 396

उस समय: {तो हमारे भाई को हमारे साथ भेज दो ताकि हम माप (अनाज) प्राप्त कर सकें} [यूसुफ़: 63]। मूल शब्द "नक्तालु" (हम माप प्राप्त करते हैं) था, लेकिन जज़्म (jussive case) के कारण 'लाम' से दम्मा (u ध्वनि) हटा दी गई थी, और दो शांत व्यंजनों (इल्तिका अल-साकिनैन) के मिलन से बचने के लिए 'अलिफ़' को हटा दिया गया था।

दो हरमों के लोगों (मक्का और मदीना), अबू अम्र और असीम का पाठ है: "नक्ताल" 'नून' अक्षर के साथ (1), जबकि बाकी कूफ़ियों ने इसे 'या' अक्षर के साथ "यक्ताल" पढ़ा। पहला अबू उबैद की पसंद है, ताकि वे सभी अनाज मापने वालों में शामिल हो सकें। उन्होंने दावा किया कि यदि यह 'या' के साथ होता, तो यह केवल भाई के लिए होता। अल-नहस ने कहा (2): यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि भाषण दो संभावनाओं में से एक से बच नहीं सकता: या तो अर्थ यह है: "तो हमारे भाई को हमारे साथ माप लेने के लिए भेजें," इस प्रकार यह सभी के लिए होगा; या अनुमान आगे-पीछे के स्थान के बिना है, इसलिए भाषण में सभी के लिए सबूत होगा, उनके कहने के कारण: {लेकिन यदि आप उसे मेरे पास नहीं लाते हैं, तो मेरे पास आपके लिए कोई माप (अनाज) नहीं होगा} [यूसुफ़: 60]। {और वास्तव में, हम उसके संरक्षक होंगे} [यूसुफ़: 63] उसे किसी भी नुकसान से बचाने के लिए।

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {उन्होंने कहा, "क्या मैं आप पर उसके साथ भरोसा करूँ सिवाय इसके कि जैसे मैंने पहले उसके भाई के साथ आप पर भरोसा किया था?"} [यूसुफ़: 64]। अर्थ: आपने यूसुफ़ के संबंध में लापरवाही की, तो मैं उसके भाई के मामले में आप पर कैसे भरोसा करूँ?

{लेकिन अल्लाह सबसे अच्छा संरक्षक है} [यूसुफ़: 64]। "हिफ़्ज़ान" (संरक्षण के रूप में) बयान (स्पष्टीकरण) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, और यह मदीना के लोगों, अबू अम्र और असीम का पाठ है (3)। बाकी कूफ़ियों ने इसे "हाफ़िज़ान" (एक संरक्षक के रूप में) हाल (परिस्थिति सूचक) के रूप में पढ़ा। अल-ज़ज्जाज ने कहा: बयान के रूप में (4)। यह इस बात का प्रमाण है कि वह [याकूब] उसे उनके साथ भेजने के लिए सहमत हो गए। आयत का अर्थ है: अल्लाह का उसका संरक्षण आपके द्वारा उसके संरक्षण से बेहतर है।

का'ब अल-अहबार ने कहा: जब याकूब ने कहा, "लेकिन अल्लाह सबसे अच्छा संरक्षक है," तो अल्लाह तआला ने कहा: "मेरी गरिमा और मेरे प्रताप की कसम, मेरे ऊपर भरोसा करने के बाद मैं निश्चित रूप से तुम्हारे दोनों पुत्रों को तुम्हारे पास लौटा दूँगा" (5)।

(1) इब्न आमिर अल-शामी उनसे सहमत थे। अल-सबआ पृष्ठ 349-350, और अल-तयसीर पृष्ठ 129। (2) इराब अल-कुरान 2/334-335 में, और उससे पहले जो कुछ भी है। (3) इब्न कसीर अल-मक्की और इब्न आमिर अल-शामी उनसे सहमत थे, और अबू बक्र के वर्णन में असीम का पाठ। अल-सबआ पृष्ठ 350, और अल-तयसीर पृष्ठ 129। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/118 में। अल-ज़ज्जाज ने उल्लेख किया कि "हाफ़िज़ान" हाल के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, फिर कहा: बयान के रूप में कर्म कारक में होना जायज़ है। लेखक ने इराब अल-कुरान 2/335 में अल-नहस के माध्यम से अल-ज़ज्जाज के कथन को उद्धृत किया। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/621, और तफ़सीर अल-बगवी 2 / 437।

سورہ یوسف: آیات 63 - 65 [صفحہ] 396

اس وقت: ﴿فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانَا نَكْتَلْ﴾ (پس ہمارے بھائی کو ہمارے ساتھ بھیج دے تاکہ ہم غلہ حاصل کریں) [یوسف: 63]۔ اصل لفظ "نکتال" (ہم غلہ حاصل کریں) تھا، پس جزم کی وجہ سے 'لام' سے ضمہ ہٹا دیا گیا، اور دو ساکن حرفوں کے اجتماع (التقاء الساکنین) کی وجہ سے 'الف' کو حذف کر دیا گیا۔

اہلِ حرمین (مکہ و مدینہ)، ابو عمرو اور عاصم کی قرأت: "نکتل" 'نون' کے ساتھ ہے (1)، اور باقی کوفیوں نے 'یا' کے ساتھ "یکتل" پڑھا ہے۔ پہلا (نون کے ساتھ) ابو عبید کا اختیار ہے، تاکہ وہ سب غلہ لینے والوں میں شامل ہو جائیں۔ انہوں نے دعویٰ کیا کہ اگر یہ 'یا' کے ساتھ ہوتا تو یہ صرف بھائی کے لیے ہوتا۔ النحاس نے کہا (2): یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ کلام دو جہتوں میں سے ایک سے خالی نہیں: یا تو معنی یہ ہو کہ: "پس ہمارے بھائی کو بھیجیں تاکہ وہ ہمارے ساتھ غلہ لے"؛ تو یہ سب کے لیے ہوگا، یا یہ تقدیر (تقدیم و تاخیر) کے بغیر ہو، تو کلام میں سب کے لیے دلیل ہوگی، اس کے قول کی وجہ سے: ﴿فَإِن لَّمْ تَأْتُونِي بِهِۦ فَلَا كَيْلَ لَكُمْ عِندِي﴾ (پس اگر تم اسے میرے پاس نہ لائے تو میرے پاس تمہارے لیے کوئی غلہ نہیں)۔ ﴿وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ﴾ (اور بے شک ہم اس کی حفاظت کرنے والے ہیں) اس بات سے کہ اسے کوئی تکلیف پہنچے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمِنتُكُمْ عَلَىٰ أَخِيهِ مِن قَبْلُ﴾ (اس نے کہا، "کیا میں اس کے بارے میں تم پر ویسا ہی بھروسہ کروں جیسا کہ میں نے اس سے پہلے اس کے بھائی کے بارے میں تم پر بھروسہ کیا تھا؟") [یوسف: 64]۔ یعنی: تم نے یوسف کے معاملے میں کوتاہی کی، تو اب میں اس کے بھائی کے بارے میں تم پر کیسے بھروسہ کروں؟!

﴿فَاللَّهُ خَيْرٌ حَفِظًا﴾ (پس اللہ ہی بہترین محافظ ہے) [یوسف: 64]۔ "حفظاً" بیان کی بنیاد پر منصوب ہے، اور یہ اہل مدینہ، ابو عمرو اور عاصم کی قرأت ہے (3)۔ اور باقی کوفیوں نے "حافظاً" حال کے طور پر پڑھا ہے۔ الزجاج نے کہا: بیان کی بنیاد پر (4)؛ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ انہوں نے اسے ان کے ساتھ بھیجنے پر آمادگی ظاہر کر دی۔ اور آیت کا معنی ہے: اللہ کا اس کی حفاظت کرنا تمہاری حفاظت سے بہتر ہے۔

کعب الاحبار نے کہا: جب یعقوب علیہ السلام نے کہا: "فالله خير حافظاً" تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: میری عزت اور جلال کی قسم، میں تمہارے دونوں بیٹوں کو تمہارے پاس ضرور واپس کروں گا جب کہ تم نے مجھ پر توکل کیا (5)۔

(1) ابن عامر الشامی نے ان سے اتفاق کیا۔ السبعہ صفحہ 349 - 350، اور التیسیر صفحہ 129۔ (2) اعراب القرآن 2 / 334 - 335 میں، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (3) اور ان سے ابن کثیر المکی اور ابن عامر الشامی نے اتفاق کیا، اور ابو بکر کی روایت میں عاصم کی قرأت ہے۔ السبعہ صفحہ 350، اور التیسیر صفحہ 129۔ (4) الزجاج کی معانی القرآن 3/ 118 میں، اور الزجاج نے ذکر کیا ہے کہ "حافظاً" حال کے طور پر منصوب ہے، پھر کہا: جائز ہے کہ وہ بیان کی بنیاد پر منصوب ہو۔ مصنف نے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2 / 335 میں الزجاج کا قول نقل کیا ہے۔ (5) الواحدی کی الوسیط 2/ 621، اور تفسیر البغوی 2 / 437۔

The Almighty's saying: {And when they opened their baggage...} the verse has no problematic meaning. {What [more] can we desire?} "What" (Ma) is an interrogative in the accusative position, meaning: what thing are we seeking beyond this?! He (the ruler) gave us the full measure and returned our capital to us; they intended by this to appease their father's mind.

It is also said: it is negative, meaning: we do not desire from you dirhams or goods, rather our own goods which were returned to us are sufficient for us(1).

It is narrated from Al-qama: "RIDDAT ILAYNA" with a kasra on the 'ra'; because the origin is "rudidat", and when it was assimilated (idgham), the vowel of the 'dal' was transferred to the 'ra'(2). His saying: {and we will provide for our family} meaning: we will fetch food for them. The poet said: I sent you as a provider, and you stayed for a year ... when will your succor reach the one you help?(3)

Al-Sulami read it with a damma on the 'nun'(4), meaning: we help them with provisions. {and we will have the additional measure of a camel's load; that is an easy measure.} meaning: the load of a camel for Benjamin.

The Almighty's saying: {[Jacob] said, "Never will I send him with you until you give me a promise [oath] from Allah that you will surely bring him back to me, unless you should be surrounded." And when they had given him their promise, he said, "Allah, over what we say, is Witness." (66)}

There are two issues in it: First: The Almighty's saying: {until you give me} meaning: you grant me {a promise [oath] from Allah} meaning: a binding covenant.

---

(1) Similar talk is in Tafsir al-Baghawi 2/436, and al-Muharrar al-Wajiz 3/260. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/335, and Al-qama's recitation in al-Muhtasab 1/345. (3) Mentioned by al-Tabari in his Tafsir 13/233, al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/58, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/260 without attribution. Mentioned by al-Askari in Jamharat al-Amthal 1/250, and al-Zamakhshari in al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab 1/23, attributing it to Aisha bint Sa'd ibn Abi Waqqas (may Allah be pleased with her). Both have: "I sent you as a fire-fetcher..." and that is correct according to what Ibn Manzur mentioned in al-Lisan (Ghawth). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/260.

सूरा यूसुफ: आयत 63 - 66 | 397

अल्लाह का कथन: {और जब उन्होंने अपना सामान खोला...} इस आयत में कोई जटिल अर्थ नहीं है। {हम और क्या चाहते हैं?} यहाँ 'क्या' (मा) एक प्रश्नवाचक शब्द है जो कर्म (नसब) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: हम इसके अलावा और क्या चीज़ मांग रहे हैं?! उसने हमें पूरा माप दिया और हमारी पूंजी हमें लौटा दी; इससे उनका उद्देश्य अपने पिता का मन शांत करना था।

यह भी कहा गया है: यह नकारात्मक है, अर्थात: हम आपसे दिरहम या माल नहीं चाहते, बल्कि हमारा यह माल जो हमें लौटा दिया गया है, वही हमारे लिए पर्याप्त है(1)।

अल-क़मा से रिवायत है: 'रा' पर ज़ेर (कसरा) के साथ "रिद्दत इलैना"; क्योंकि मूल शब्द "रुदिदत" था, और जब इदघाम (दो अक्षरों का मेल) हुआ, तो 'दाल' की हरकत 'रा' पर आ गई(2)। और उनका कथन: {और हम अपने परिवार के लिए रसद लाएंगे} अर्थात: हम उनके लिए भोजन लाएंगे। कवि ने कहा है: मैंने तुम्हें रसद लाने वाला बनाकर भेजा, और तुम एक साल तक ठहरे रहे ... तुम्हारी मदद उस तक कब पहुँचेगी जिसकी तुम मदद करते हो?(3)

अल-सुलामी ने इसे 'नुन' पर पेश (दम्मा) के साथ पढ़ा है(4), जिसका अर्थ है: हम रसद जुटाने में उनकी मदद करेंगे। {और हम एक ऊँट का बोझ और अधिक लाएंगे; यह माप आसान है।} अर्थात: बिनयामीन के लिए एक ऊँट का भार।

अल्लाह का कथन: {[याकूब ने] कहा, "मैं उसे तुम्हारे साथ कदापि नहीं भेजूँगा जब तक कि तुम अल्लाह की शपथ खाकर मुझसे पक्का वादा न करो कि तुम उसे मेरे पास ज़रूर वापस लाओगे, सिवाय इसके कि तुम घेर लिए जाओ।" फिर जब उन्होंने उसे अपना वचन दे दिया, तो उसने कहा, "जो कुछ हम कह रहे हैं, अल्लाह उस पर गवाह है।" (66)}

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {जब तक तुम मुझे न दो} अर्थात: तुम मुझे प्रदान करो {अल्लाह की ओर से एक पक्का वचन} अर्थात: एक ऐसा अनुबंध जिसे मज़बूत किया गया हो।

---

(1) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-बग़वी 2/436 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/260 में है। (2) इ'राब अल-क़ुरआन (नह़ास द्वारा) 2/335, और अल-मुह़तसब 1/345 में अल-क़मा की क़िरात। (3) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 13/233 में, अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/58 में, और इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/260 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। अल-असकरी

ने जमहरत अल-अमसाल 1/250 में और अल-ज़मखशरी ने अल-मुस्तक़्सा फ़ी अमसाल अल-अरब 1/23 में इसका उल्लेख किया है और इसे आयशा बिंत साद इब्न अबी वक़्क़ास (रज़ियल्लाहु अन्हा) से जोड़ा है। उन दोनों के पास है: "मैंने तुम्हें आग लाने वाला बनाकर भेजा..." और इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (ग़ौस) में जो उल्लेख किया है, उसके अनुसार यही सही है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/260.

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَعَهُمْ﴾ اس آیت میں کوئی ایسا معنی نہیں ہے جو الجھن کا باعث ہو۔ ﴿ما نَبْغِي﴾ میں «ما» استفہامیہ ہے جو کہ مفعول کی جگہ پر ہے، اور معنی یہ ہے: ہم اس کے علاوہ اور کیا طلب کر رہے ہیں؟! اس نے ہمیں پورا ناپ دیا اور ہماری پونجی ہمیں واپس کر دی؛ اس سے ان کا مقصد اپنے باپ کا دل خوش کرنا تھا۔

اور کہا گیا ہے: یہ نافیہ (منفی) ہے، یعنی: ہم آپ سے درہم یا سامان طلب نہیں کر رہے، بلکہ ہمارا اپنا یہی سامان جو ہمیں واپس کر دیا گیا ہے ہمارے لیے کافی ہے(۱)۔

اور علقمہ سے مروی ہے: «رِدَّتْ إِلَيْنَا» را کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ؛ اس لیے کہ اصل میں یہ «رُدِدَتْ» تھا، پھر جب ادغام ہوا تو دال کی حرکت را کی طرف منتقل ہوگئی(۲)۔ اور اس کا قول: ﴿وَنَمِيرُ أَهْلَنَا﴾ یعنی: ہم ان کے لیے غلہ لائیں گے، شاعر نے کہا: بَعَثْتُكَ مائراً فمكَثْتَ حَوْلاً ... مَتَى يأتي غِيَاثُكَ مَنْ تُغِيثُ(۳) (ترجمہ: میں نے تجھے غلہ لانے والا بنا کر بھیجا اور تو ایک سال ٹھہر گیا... تیری مدد اس شخص تک کب پہنچے گی جس کی تو مدد کرتا ہے؟)

اور السلمی نے نون کے پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے(۴)، یعنی: ہم غلہ حاصل کرنے میں ان کی مدد کریں گے۔ ﴿وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ ذَلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ﴾، یعنی: بنیامین کے لیے ایک اونٹ کا بار (بوجھ)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِّنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَن يُحَاطَ بِكُمْ فَلَمَّا ءَاتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ (۶۶)﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تُؤْتُونِ﴾ یعنی: تم مجھے دو ﴿مَوْثِقًا مِّنَ اللَّهِ﴾ یعنی: ایک ایسا عہد جو مضبوط کیا گیا ہو۔

(۱) اسی قسم کی بات تفسیر بغوی ۲/۴۳۶ اور المحرر الوجیز ۳/۲۶۰ میں ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۳۵ اور علقمہ کی قرآت المحتسب ۱/۳۴۵ میں۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۳ / ۲۳۳ میں، ماوردی نے النکت والعیون ۳/۵۸ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳ / ۲۶۰ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ عسکری نے جمہرۃ الامثال ۱ / ۲۵۰ میں اور زمخشری نے المستقصی فی امثال العرب ۲۳/۱ میں اسے ذکر کیا ہے اور عائشہ بنت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہا کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان دونوں کے ہاں یہ الفاظ ہیں: "بعثتک قابساً" (میں نے تجھے آگ لینے والا بنا کر بھیجا)۔ اور ابن منظور نے لسان العرب (غوث) میں جو ذکر کیا ہے اس کے مطابق یہی صحیح ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳ / ۲۶۰۔

398

Surah Yusuf: Ayah 66

with it(1); Al-Suddi said: They swore by Allah that they would surely return him to him and not surrender him(2), and the 'lam' in {لَتَأْتُنَّنِي} (you will surely bring him to me) is the 'lam' of an oath(3).

{إِلَّا أَن يُحَاطَ بِكُمْ} (unless you are surrounded/overpowered); Mujahid said: unless you perish or die. Qatadah said: unless you are overcome in regard to him(4). Al-Zajjaj said: it is in the position of 'nasb' (accusative)(5). {فَلَمَّا ءَاتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ} (And when they had given him their pledge, he said, "Allah, over what we say, is Witness"); meaning: a preserver of the oath. It was also said: a guardian of the covenant, established in planning and justice.

The second point: This verse is a basis for the permissibility of 'al-hamala' (suretyship/guarantee)(6) for property and 'al-wathiqa bin-nafs' (guarantee for the person). Scholars have differed on this; Malik, all his companions, and most scholars said: it is permissible if the guaranteed object is property. Al-Shafi'i weakened 'al-hamala bil-wajh' (suretyship for the person's appearance) regarding property, though he has a view similar to Malik's(7). Uthman al-Batti said: If one guarantees a person in 'qisas' (retaliation) or wounds; then if he does not bring him, he is liable for the 'diyah' (blood money) and the 'arsh' (compensation) for the wounds, and it would be from the wealth of the perpetrator, as there is no retaliation (qisas) upon a guarantor(8). Thus, these are three opinions on suretyship for the person. The correct view is Malik's distinction in that regard, that it applies to property and does not apply to 'hadd' (divinely prescribed punishment) or 'ta'zir' (discretionary punishment), as will be explained later(9).

(1) Tafsir al-Tabari 13/235, and Zad al-Masir 4/253. (2) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/58 with the wording: their swearing by Allah. (3) Meaning: the 'lam' occurring in the response to an oath. Al-Samin said in al-Durr al-Masun 6/521: This is a response to the implicit oath in his words: "a pledge"; because it is in the sense of: until you swear to me that you will surely bring him to me. (4) The statements of Mujahid and Qatadah were recorded by al-Tabari 13/235 and 236, and Mujahid's statement is in his Tafsir 1/317. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/119, and al-Zajjaj said: The meaning is: that you will surely bring him to me unless there is an encompassing of you, and this is called 'maf'ul lahu'. See al-Durr al-Masun 6/521. (6) Al-Hamala: Suretyship (al-kafala). Al-Zahir by al-Azhari p. 330, and Ibn 'Abd al-Barr

said in al-Istidhkar 22/275: Al-kafala and al-hamala are two words meaning guarantee (al-daman). Al-Jawhari said in al-Sihah (h-m-l): Al-hamala is what you bear for people of blood money or a fine. (7) Al-Ishraf 1/125, and al-Azhari said in al-Zahir p. 331: Al-Shafi'i, may Allah have mercy on him, meant by 'kafala al-wajh': bodily guarantee. Al-Kasani said in Bada'i' al-Sana'i' 7/399: If he attributes the guarantee to a comprehensive part such as the head, face, neck, and the like, it is permissible; because these things are used to express the whole body. (8) Al-Istidhkar 22/277. (9) Pp. 409-411 of this volume, and see al-Ishraf 1/124-125.

398

सूरह यूसुफ़: आयत 66

उसके साथ(1); अल-सुद्दी ने कहा: उन्होंने अल्लाह की कसम खाई कि वे उसे निश्चित रूप से उसके पास वापस लाएंगे और उसे नहीं सौंपेंगे(2), और {لَتَأْتُنَّنِي} (तुम उसे निश्चित रूप से मेरे पास लाओगे) में 'लाम' कसम का 'लाम' है(3)।

{إِلَّا أَن يُحَاطَ بِكُمْ} (सिवाय इसके कि तुम घिर जाओ/काबू पा लिए जाओ); मुजाहिद ने कहा: सिवाय इसके कि तुम नष्ट हो जाओ या मर जाओ। कतादा ने कहा: सिवाय इसके कि तुम उस पर पराजित हो जाओ(4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह 'नसब' (कर्म कारक) की स्थिति में है(5)। {فَلَمَّا ءَاتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ} (फिर जब उन्होंने उसे अपना वचन दे दिया, तो उसने कहा, "हम जो कह रहे हैं, उस पर अल्लाह गवाह है"); यानी: कसम की हिफाजत करने वाला। यह भी कहा गया है: वादे का रक्षक, प्रबंधन और न्याय में कायम।

दूसरा बिंदु: यह आयत धन के लिए 'अल-हमाला' (ज़मानत)(6) और जान के लिए 'अल-वथीका' (गारंटी) की वैधता का आधार है। विद्वानों ने इस पर मतभेद किया है; मलिक, उनके सभी साथियों और अधिकांश विद्वानों ने कहा: यदि गारंटी वाली चीज़ धन है तो यह जायज़ है। अल-शाफिई ने धन के मामले में 'हमाला बिल-वजह' (व्यक्ति की उपस्थिति की ज़मानत) को कमज़ोर माना है, और उनका एक विचार मलिक जैसा भी है(7)। उस्मान अल-बत्ती ने कहा: यदि कोई 'किसास' (बदला) या घावों के मामले में किसी व्यक्ति की ज़मानत लेता है; तो यदि वह उसे नहीं लाता है, तो उसे 'दियत' (रक्त धन) और घावों का 'अर्श' (मुआवजा) देना होगा, और यह अपराधी के धन से होगा, क्योंकि ज़मानत देने वाले पर कोई किसास (बदला) नहीं होता(8)। इस प्रकार, व्यक्ति की ज़मानत के बारे में ये तीन मत हैं। सही बात यह है कि मलिक ने इसमें जो अंतर किया है, वह यह है कि यह धन में होती है, और यह 'हद्द' (निर्धारित दंड) या 'ताज़ीर' (विवेकाधीन दंड) में नहीं होती, जैसा कि आगे बताया जाएगा(9)।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 13/235, और ज़ाद अल-मसीर 4/253। (2) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-'उयून' 3/58 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: अल्लाह की उनकी कसम। (3) यानी: कसम के जवाब में आने वाला 'लाम'। अल-समीन ने 'अल-दुर्र अल-मसून' 6/521 में कहा: यह उनके शब्दों "मवथिक़ा" (वचन) में छिपी कसम का जवाब है; क्योंकि इसका अर्थ है: जब तक तुम मेरे लिए कसम

न खा लो कि तुम उसे निश्चित रूप से मेरे पास लाओगे। (4) मुजाहिद और कतादा के बयानों को अल-तबरी 13/235 और 236 द्वारा दर्ज किया गया था, और मुजाहिद का बयान उनकी तफ़सीर 1/317 में है। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/119, और अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थ यह है: कि तुम उसे निश्चित रूप से मेरे पास लाओगे सिवाय इसके कि तुम्हारा घेराव हो जाए, और इसे 'मफ़ऊल लहू' कहा जाता है। 'अल-दुर्र अल-मसून' 6/521 देखें। (6) अल-हमाला: कफ़ाला (ज़मानत)। अल-अज़हरी द्वारा 'अल-ज़ाहिर' पृ. 330, और इब्न अब्द अल-बर ने 'अल-इस्तिज़कार' 22/275 में कहा: कफ़ाला और हमाला: ये दो शब्द हैं जिनका अर्थ गारंटी (ज़मानत) है। अल-जौहरी ने 'अल-सिहाह' (h-m-l) में कहा: हमाला वह है जो आप लोगों के लिए रक्त धन या जुर्माने के रूप में उठाते हैं। (7) अल-इशराफ़ 1/125, और अल-अज़हरी ने 'अल-ज़ाहिर' पृ. 331 में कहा: अल-शाफ़िई रहिमहुल्लाह का 'कफ़ाला अल-वजह' से तात्पर्य शारीरिक ज़मानत था। अल-कासानी ने 'बदइ अल-सनाई' 7/399 में कहा: यदि वह ज़मानत को सिर, चेहरे, गर्दन आदि जैसे व्यापक हिस्से से जोड़ता है, तो यह जायज़ है; क्योंकि इन चीज़ों का उपयोग पूरे शरीर को व्यक्त करने के लिए किया जाता है। (8) अल-इस्तिज़कार 22/277। (9) इस भाग के पृ. 409-411, और अल-इशराफ़ 1/124-125 देखें।

398

سورہ یوسف: آیت 66

اس کے ساتھ(1)؛ سدی نے کہا: انہوں نے اللہ کی قسم کھائی کہ وہ اسے ضرور اس کی طرف لوٹائیں گے اور اسے سپرد نہیں کریں گے(2)، اور {لَتَأْتُنَّنِي} (تم اسے ضرور میرے پاس لاؤ گے) میں 'لام' قسم کا 'لام' ہے(3)۔

{إِلَّا أَن يُحَاطَ بِكُمْ} (مگر یہ کہ تم گھیر لیے جاؤ)؛ مجاہد نے کہا: مگر یہ کہ تم ہلاک ہو جاؤ یا مر جاؤ۔ قتادہ نے کہا: مگر یہ کہ تم اس پر مغلوب ہو جاؤ(4)۔ زجاج نے کہا: یہ حالت نصب میں ہے(5)۔ {فَلَمَّا ءَاتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ} (پھر جب انہوں نے اسے اپنا عہد دے دیا تو اس نے کہا: ہم جو کچھ کہہ رہے ہیں اس پر اللہ نگہبان ہے)؛ یعنی: قسم کی حفاظت کرنے والا۔ اور کہا گیا: عہد کا محافظ، تدبیر اور عدل کے ساتھ قائم۔

دوسرا مسئلہ: یہ آیت مال کی 'حمالہ' (ضمانت)(6) اور جان کی ضمانت کے جواز میں اصل ہے۔ اور علماء کا اس میں اختلاف ہے؛ چنانچہ مالک اور ان کے تمام اصحاب اور اکثر علماء نے کہا: یہ جائز ہے اگر جس چیز کی ضمانت لی جا رہی ہے وہ مال ہو۔ اور شافعی نے مال میں 'حمالہ بالوجہ' (حاضر ضامنی) کو ضعیف قرار دیا ہے، اور ان کا ایک قول مالک کے قول کی طرح بھی ہے(7)۔ عثمان البتی نے کہا: اگر کسی نے قصاص یا زخموں میں کسی جان کی ضمانت لی؛ تو اگر وہ اسے نہ لایا تو اس پر دیت اور زخموں کا ارش (تاوان) لازم ہوگا، اور وہ مجرم کے مال میں سے ہوگا، کیونکہ ضامن پر قصاص نہیں ہوتا(8)۔ پس جان کی ضمانت (حمالہ بالوجہ) میں یہ تین اقوال ہیں۔ اور صحیح بات اس میں مالک کی تفریق ہے، کہ یہ مال میں ہوتی ہے، اور حد یا تعزیر میں نہیں ہوتی، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا(9)۔

(1) تفسیر طبری 13/ 235، اور زاد المسیر 4/ 253۔ (2) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' 3/ 58 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: ان کا اللہ کی قسم کھانا۔ (3) یعنی: وہ لام جو قسم کے جواب میں واقع ہوتا ہے، سمین نے 'الدر المصون' 6/ 521 میں کہا: یہ اس کے قول "موثقاً" میں پوشیدہ قسم کا جواب ہے؛ کیونکہ یہ اس معنی میں ہے: یہاں تک کہ تم میرے لیے قسم کھاؤ کہ تم اسے ضرور میرے پاس لاؤ گے۔ (4) مجاہد اور قتادہ کے اقوال کو طبری نے 13/ 235 اور 236 میں نقل کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 1/ 317 میں ہے۔ (5) معانی القرآن للزجاج 3/ 119، اور زجاج نے کہا: اور معنی یہ ہے: کہ تم اسے ضرور میرے پاس لاؤ گے سوائے اس کے کہ تمہارا گھیراؤ کر لیا جائے، اور اسے 'مفعول لہ' کہا جاتا ہے۔ دیکھئے الدر المصون 6/ 521۔ (6) الحمالہ: ضمانت (الکفالہ)۔ الزاھر للازہری ص 330، اور ابن عبد البر نے 'الاستذکار' 22/ 275 میں کہا: کفالہ اور حمالہ: یہ دو لفظ ہیں جن کا معنی ضمانت (الضمان) ہے۔ اور جوہری نے 'الصحاح' (حمل) میں کہا: الحمالہ: وہ دیت یا جرمانہ جو آپ لوگوں کی طرف سے برداشت کرتے ہیں۔ (7) الاشراف 1/ 125، اور ازہری نے 'الزاہر' ص 331 میں کہا: اور شافعی رحمہ اللہ نے 'کفالۃ الوجہ' سے مراد بدن کی ضمانت لی تھی۔ اور کاسانی نے 'بدائع الصنائع' 7/ 399 میں کہا: اگر اس نے ضمانت کو کسی جامع حصے جیسے سر، چہرہ، گردن وغیرہ کی طرف منسوب کیا تو یہ جائز ہے؛ کیونکہ ان چیزوں سے پورے بدن کی تعبیر کی جاتی ہے۔ (8) الاستذکار 22/ 277۔ (9) اسی جلد کے صفحات 409-411، اور دیکھئے الاشراف 1/ 124-125۔

399 Surah Yusuf: Verse 67 Allah Almighty says: {And he said: "O my sons! Do not enter by one gate, but enter by different gates, and I cannot avail you against Allah at all. Verily, the judgment is only with Allah. In Him I put my trust and in Him let all those who trust put their trust." (67)} In it are seven issues: The first: When they intended to depart, he feared for them the evil eye, so he ordered them not to enter Egypt through one gate. Egypt had four gates. He only feared the evil eye for them because they were eleven men belonging to one man [father] (1), and they were people of beauty, perfection, and stature. This was stated by Ibn Abbas, al-Dahhak, Qatadah, and others (2). The second: Since this is the meaning of the verse, it contains evidence for taking precautions against the evil eye. The evil eye is a reality. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The evil eye causes a man to enter the grave and a camel to enter the cooking pot" (3). And in his (peace be upon him) seeking refuge: "I seek refuge in the perfect words of Allah from every devil and poisonous creature and from every evil eye" (4), there is evidence for that. Malik narrated from Muhammad bin Abi Umamah bin Sahl bin Hunayf, that he heard his father say: My father Sahl bin Hunayf bathed at al-Kharrar, so he took off a cloak he was wearing, while Amir bin Rabi'ah was looking. He said: Sahl was a white man with beautiful skin. He said: Amir bin Rabi'ah said to him: "I have never seen anything like today, not even the skin of a virgin!" At once Sahl fell ill and his condition worsened. So, they came to the Messenger of Allah (peace be upon him)... (1) In (Z): like a man. (2) Their statement was narrated by al-Tabari 13/237-238. (3) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 7/90, al-Quda'i in Musnad al-Shihab (1057), and al-Khatib in Tarikh Baghdad 9/244 from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (4) Narrated by Ahmad (2112) and al-Bukhari (3371) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). The wording in al-Bukhari is: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to seek protection for al-Hasan and al-Husayn and say: "Your father used to seek protection with them for Ismail and Ishaq: 'I seek refuge in the words of Allah...'"; His saying "wa hammah" refers to one of the venomous pests. It is also said it means every soul intending evil. Al-Fath 6/410. His saying "lammah" means possessing 'lamam', which is a touch of madness that affects a person. Al-Nihayah (lmm).

399 सूरह यूसुफ: आयत 67 अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसने कहा: "ऐ मेरे बेटों! एक ही दरवाज़े से दाखिल न होना, बल्कि अलग-अलग दरवाज़ों से दाखिल होना; और मैं अल्लाह की तरफ से (आने वाली) किसी चीज़ को तुमसे टाल नहीं सकता। हुक्म तो बस अल्लाह ही का है। उसी पर मैंने भरोसा किया और भरोसा करने वालों को उसी पर भरोसा करना चाहिए।" (67)} इसमें सात मसायल (विषय) हैं: पहला: जब उन्होंने निकलने का इरादा किया, तो उसे उनके लिए नज़र (बुरी नज़र) का डर हुआ, इसलिए उसने उन्हें हुक्म दिया कि वे मिस्र में एक ही दरवाज़े से दाखिल न हों। मिस्र के चार दरवाज़े थे। उसे उनके लिए नज़र का डर इसलिए हुआ क्योंकि वे एक ही बाप के ग्यारह बेटे थे (1), और वे खूबसूरती, कमाल और कद-काठी वाले लोग थे। यह बात इब्न अब्बास, अद-दहाक, कतादा और अन्यों ने कही है (2)। दूसरा: और जब आयत का यही अर्थ है, तो इसमें नज़र से बचाव के उपाय करने का प्रमाण है। नज़र लगना सच है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक नज़र आदमी को कब्र में और ऊंट को हंडिया में पहुँचा देती है" (3)। और आपके ﷺ पनाह माँगने के अल्फाज़: "मैं अल्लाह के मुकम्मल कलिमों की पनाह माँगता हूँ हर शैतान और ज़हरीले जानवर से और हर नुकसान पहुँचाने वाली नज़र से" (4) में भी इसका सबूत है। मालिक ने मुहम्मद बिन अबी उमामा बिन सहल बिन हुनैन से रिवायत की है कि उन्होंने अपने वालिद को कहते सुना: मेरे वालिद सहल बिन हुनैन ने अल-खरार में गुस्ल किया, तो उन्होंने अपना जुब्बा उतार दिया, जबकि आमिर बिन रबीआ देख रहे थे। उन्होंने कहा: सहल गोरे रंग और खूबसूरत खाल वाले आदमी थे। उन्होंने कहा: तो आमिर बिन रबीआ ने उनसे कहा: "मैंने आज जैसा नज़ारा कभी नहीं देखा, यहाँ तक कि किसी कुंवारी लड़की की खाल भी ऐसी नहीं!" तो सहल उसी जगह बीमार पड़ गए और उनकी हालत बिगड़ गई। फिर रसूलुल्लाह ﷺ के पास आए... (1) (ज़) में: 'एक आदमी की तरह' है। (2) उनके इस कौल को अल-तबरी 13/237-238 ने नकल किया है। (3) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 7/90 में, अल-कुज़ाई ने 'मुसनद अल-शिहाब' (1057) में और अल-खतीब ने 'तारीख बगदाद' 9/244 में जाबिर रज़ि. की हदीस से नकल किया है। (4) इसे अहमद (2112) और बुखारी (3371) ने इब्न अब्बास रज़ि. की हदीस से नकल किया है। बुखारी के लफ़्ज़ हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ हसन और हुसैन के लिए पनाह माँगते थे और फरमाते थे: "तुम्हारे बाप (इब्राहीम अ.स.) इनके ज़रिए इस्माईल और इसहाक के लिए पनाह माँगते थे: 'मैं अल्लाह के कलिमों की पनाह माँगता हूँ...'"। और लफ़्ज़ "हाम्मा" ज़हरीले कीड़ों-मकोड़ों के लिए इस्तेमाल होता है। और कहा गया है कि इससे मुराद हर वो जान है जो बुराई का इरादा रखे। 'अल-फतह' 6/410। और लफ़्ज़ "लाम्मा" यानी 'लमाम' वाली, और लमाम दीवानगी या जुनून का एक हिस्सा है जो इंसान पर तारी होता है। 'अल-निहाया' (लमम)।

۳۹۹ سورہ یوسف: آیت ۶۷ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اس نے کہا: اے میرے بیٹو! تم ایک ہی دروازے سے داخل نہ ہونا بلکہ مختلف دروازوں سے داخل ہونا، اور میں اللہ کی طرف سے (آنے والی) کسی چیز کو تم سے ٹال نہیں سکتا۔ حکم تو صرف اللہ ہی کا ہے۔ اسی پر میں نے بھروسہ کیا اور بھروسہ کرنے والوں کو اسی پر بھروسہ کرنا چاہیے۔ (۶۷)﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: جب انہوں نے نکلنے کا ارادہ کیا تو اسے ان پر نظر (بد) کا خوف ہوا، اس لیے اس نے انہیں حکم دیا کہ وہ مصر میں ایک ہی دروازے سے داخل نہ ہوں۔ مصر کے چار دروازے تھے۔ اسے ان پر نظر کا خوف اس لیے ہوا کیونکہ وہ ایک ہی شخص کے گیارہ بیٹے تھے (۱)، اور وہ حسن و جمال، کمال اور قد و قامت والے لوگ تھے؛ یہ بات ابن عباس، ضحاک، قتادہ اور دیگر نے کہی ہے (۲)۔ دوسرا: جب آیت کا یہی مفہوم ہے تو اس میں نظرِ بد سے بچاؤ کی تدبیر کرنے کی دلیل ہے۔ نظرِ بد حق ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا ہے: "بیشک نظرِ بد انسان کو قبر میں اور اونٹ کو ہنڈیا میں پہنچا دیتی ہے" (۳)۔ اور آپ ﷺ کے پناہ مانگنے کے ان الفاظ میں بھی اس کی دلیل ہے: "میں اللہ کے کامل کلمات کی پناہ مانگتا ہوں ہر شیطان اور زہریلے جانور سے اور ہر نقصان پہنچانے والی نظر سے" (۴)۔ اور امام مالک نے محمد بن ابی امامہ بن سہل بن حنیف سے روایت کی ہے کہ انہوں نے اپنے والد کو کہتے سنا: میرے والد سہل بن حنیف نے مقامِ خرار میں غسل کیا، تو انہوں نے اپنا جبہ اتارا، اس دوران عامر بن ربیعہ دیکھ رہے تھے۔ انہوں نے کہا: سہل سفید رنگت اور خوبصورت جلد والے آدمی تھے۔ انہوں نے کہا: تو عامر بن ربیعہ نے ان سے کہا: "میں نے آج جیسا منظر کبھی نہیں دیکھا، یہاں تک کہ کسی پردہ نشین کنواری کی جلد بھی ایسی نہیں دیکھی!" تو سہل اسی جگہ بیمار پڑ گئے اور ان کی بیماری بڑھ گئی، پھر رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے... (۱) نسخہ (ظ) میں: "ایک آدمی کی طرح" ہے۔ (۲) ان کا قول طبری نے ۱۳/ ۲۳۷ - ۲۳۸ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۷/ ۹۰ میں، قضاعی نے مسند الشہاب (۱۰۵۷) میں

اور خطیب نے تاریخ بغداد ۹/ ۲۴۴ میں جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے احمد (۲۱۱۲) اور بخاری (۳۳۷۱) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ حسن اور حسین رضی اللہ عنہما پر دم کرتے تھے اور فرماتے تھے: "تمہارے باپ (ابراہیم علیہ السلام) ان کلمات کے ذریعے اسماعیل اور اسحاق (علیہما السلام) کے لیے پناہ مانگتے تھے: میں اللہ کے کلمات کی پناہ مانگتا ہوں..."۔ اور لفظ "ہامہ" زہریلے کیڑے مکوڑوں کے لیے بولا جاتا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ اس سے مراد ہر وہ جاندار ہے جو برائی کا ارادہ رکھتا ہو۔ الفتح ۶/ ۴۱۰۔ اور لفظ "لامہ" یعنی "لمم" والی، اور لمم جنون کا وہ اثر ہے جو انسان پر طاری ہوتا ہے۔ النہایہ (لمم)۔

He was informed that Sahl was sick and would not go with you, O Messenger of Allah ﷺ. So the Messenger of Allah ﷺ came to him, and Sahl told him what had happened with ‘Amir. The Messenger of Allah ﷺ said: "Why would one of you kill his brother?! Why did you not pray for blessings for him?! Verily, the [evil] eye is real; perform ablution (wudhu) for him." So ‘Amir performed ablution for him, and Sahl went with the Messenger of Allah ﷺ as if nothing was wrong with him (1). In another narration: "He bathed for him," so ‘Amir (2) washed his face, hands, elbows, knees, the tips of his feet, and the inside of his lower garment into a vessel, then it was poured over him, and Sahl went with the people (3) as if nothing was wrong with him (4).

Sa'd ibn Abi Waqqas rode out one day, and a woman looked at him and said: "This emir of yours surely knows that he has slender flanks." He returned to his home and collapsed. He was told what the woman said, so he sent for her and she washed for him (5).

In these two hadiths, it is established that the [evil] eye is real and that it kills, as the Prophet ﷺ said (6). This is the view of the scholars of the Ummah and the school of thought of Ahl al-Sunnah. It has been denied by groups of innovators, but they are refuted by the Sunnah, the consensus of the scholars of this Ummah, and by what is observed in existence. How many men has the [evil] eye sent to the grave, and how many strong camels has it sent to the cooking pot? However, that happens only by the will of Allah Almighty, as He said: {But they could not harm anyone except by Allah's leave} [Al-Baqarah: 102] (7).

Al-Asma'i said: I saw a man with a strong [evil] eye who heard a cow being milked. He was impressed by the sound of the milk stream and asked: "Which one is this?" They said: "Such-and-such," referring to another cow to mislead him. Both of them perished—the one meant and the one used as a decoy.

---

(1) Al-Muwatta 2/938, also reported by Ibn Majah (3509) and Al-Nasa'i in Al-Kubra (7570). Al-Kharrar: water in Madinah. Mu'jam al-Buldan 2/350. (2) In (m): "He bathed, and 'Amir washed for him," but what is confirmed from the manuscripts and sources [is as written]. (3) In (m): "So Sahl went with the Messenger of Allah ﷺ," but what is confirmed from the manuscripts and sources [is as written]. (4) Al-Muwatta 2/939, and it is with Ahmad (15980) and Al-Nasa'i in Al-Kubra (7572). (5) Reported by Abu Ubaid in Gharib al-Hadith 2/113, and mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid

6/241. "Ahdam al-kashhayn" means: slender-waisted. Al-Nihayah (Kashh). (6) Al-Tamhid 6/237. (7) Al-Mufhim 5/565.

400 सूरह युसुफ़, आयत 67

उन्हें सूचित किया गया कि सहल बीमार हैं और आपके साथ नहीं जाएँगे, हे अल्लाह के रसूल ﷺ। तो अल्लाह के रसूल ﷺ उनके पास आए, और सहल ने उन्हें बताया कि आमिर के साथ क्या हुआ था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुममें से कोई अपने भाई को क्यों मारना चाहेगा?! तुमने उसके लिए बरकत की दुआ क्यों नहीं की?! वास्तव में, [बुरी] नज़र सच है; उसके लिए वज़ू करो।" तो आमिर ने उनके लिए वज़ू किया, और सहल अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ ऐसे गए जैसे उन्हें कुछ हुआ ही न हो (1)। एक अन्य रिवायत में है: "उसने उसके लिए स्नान किया," तो आमिर (2) ने अपना चेहरा, हाथ, कोहनियाँ, घुटने, पैरों की उंगलियों के सिरे और अपने तहबंद (इज़ार) के अंदरूनी हिस्से को एक बर्तन में धोया, फिर उसे उन पर डाला गया, और सहल लोगों के साथ (3) ऐसे गए जैसे उन्हें कोई परेशानी न हो (4)।

एक दिन साद इब्न अबी वक़्क़ास सवारी पर निकले, तो एक महिला ने उन्हें देखा और कहा: "तुम्हारा यह अमीर निश्चित रूप से जानता है कि उसकी कमर पतली है।" वह अपने घर लौटे और गिर पड़े। उन्हें बताया गया कि उस महिला ने क्या कहा था, तो उन्होंने उसे बुलवाया और उसने उनके लिए [धोकर] स्नान किया (5)।

इन दो हदीसों से साबित होता है कि नज़र सच है और यह जान ले लेती है, जैसा कि नबी ﷺ ने कहा (6)। यह उम्मत के विद्वानों का मत और अहल-ए-सुन्नत का पंथ है। नवाचारियों (मुब्तदीन) के कुछ समूहों ने इसका खंडन किया है, लेकिन सुन्नत, इस उम्मत के विद्वानों की सर्वसम्मति और जो अस्तित्व में देखा जाता है, उससे उन्हें गलत साबित किया गया है। कितनी ही बार नज़र ने इंसान को कब्र में पहुँचाया है, और कितनी ही बार तंदुरुस्त ऊँट को हंडिया (बर्तन) में पहुँचाया है, लेकिन यह सब अल्लाह तआला की इच्छा से ही होता है जैसा कि उन्होंने कहा: {और वे उसके माध्यम से अल्लाह की अनुमति के बिना किसी को नुकसान नहीं पहुँचा सकते} [अल-बकरह: 102] (7)।

अल-असमी ने कहा: मैंने एक ऐसी नज़र वाला आदमी देखा जिसने गाय के दुहने की आवाज़ सुनी। उसे दूध की धारा की आवाज़ पसंद आई और उसने पूछा: "यह कौन सी है?" उन्होंने कहा: "फलां," दूसरी गाय की ओर इशारा करते हुए ताकि उसे धोखा दिया जा सके। वे दोनों मर गईं—जिसका ज़िक्र किया गया था और जिसकी आड़ ली गई थी।

(1) अल-मुवत्ता 2/938, इब्न माजाह (3509) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (7570) में भी इसे उद्धृत किया है। अल-खरार: मदीना में पानी का स्थान। मुअजम अल-बुलदान 2/350। (2) (म) में: "उसने स्नान किया और आमिर ने उसके लिए धोया," लेकिन पांडुलिपियों और स्रोतों से जो प्रमाणित है [वह ऊपर लिखा है]। (3) (म) में: "तो सहल अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ गए," लेकिन पांडुलिपियों और स्रोतों से जो प्रमाणित है [वह ऊपर लिखा है]। (4) अल-मुवत्ता 2/939, और यह अहमद (15980) और अल-नसाई के अल-कुबरा (7572) में है। (5) अबू उबैद ने गरीब अल-हदीस 2/113 में इसे उद्धृत किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 6/241 में इसका उल्लेख किया है। "अहदाम अल-कसहैन" का अर्थ है: पतली कमर वाला। अल-निहाया (कसह)। (6) अल-तम्हीद 6/237। (7) अल-मुफ़हिम 5/565।

400 سورہ یوسف، الآیة 67

انہیں بتایا گیا کہ سہل بیمار ہیں، اور وہ آپ کے ساتھ نہیں جائیں گے اے اللہ کے رسول ﷺ، تو رسول اللہ ﷺ ان کے پاس آئے، اور سہل نے انہیں بتایا کہ عامر کے ساتھ کیا معاملہ ہوا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی اپنے بھائی کو کیوں قتل کرتا ہے؟! تم نے اس کے لیے برکت کی دعا کیوں نہ دی؟! بے شک نظر برحق ہے، اس کے لیے وضو کرو"۔ تو عامر نے ان کے لیے وضو کیا، پھر سہل رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اس حال میں روانہ ہوئے کہ انہیں کوئی تکلیف نہ تھی (1)۔ ایک روایت میں ہے: "اس نے اس کے لیے غسل کیا"، تو عامر (2) نے اپنا چہرہ، ہاتھ، کہنیاں، گھٹنے، قدموں کے کنارے اور اپنی چادر کے اندرونی حصے کو ایک پیالے میں دھویا، پھر اسے ان پر انڈیلا گیا، تو سہل لوگوں کے ساتھ (3) اس حال میں روانہ ہوئے کہ انہیں کوئی تکلیف نہ تھی (4)۔

سعد بن ابی وقاص ایک دن سواری پر نکلے، تو ایک عورت نے انہیں دیکھا اور کہا: "تمہارا یہ امیر یقیناً جانتا ہے کہ اس کی کمر پتلی ہے"، وہ اپنے گھر واپس آئے اور گر پڑے، انہیں بتایا گیا کہ اس عورت نے کیا کہا تھا، تو انہوں نے اسے بلا بھیجا اور اس نے ان کے لیے [دھو کر] غسل کیا (5)۔

ان دو حدیثوں سے ثابت ہوا کہ نظر برحق ہے، اور یہ قتل کر دیتی ہے جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا (6)۔ اور یہی امت کے علماء کا قول اور اہل سنت کا مسلک ہے، اور بدعتیوں کے گروہوں نے اس کا انکار کیا ہے، لیکن وہ سنت، اس امت کے علماء کے اجماع اور جو وجود میں مشاہدہ کیا جاتا ہے، اس کی بنیاد پر مغلوب ہیں۔ کتنے ہی مرد ہیں جنہیں نظر نے قبر میں پہنچا دیا، اور کتنے ہی

توانا اونٹ ہیں جنہیں ہانڈی تک پہنچا دیا، لیکن یہ سب اللہ تعالیٰ کی مشیت سے ہوتا ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَمَا هُم بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ [البقرہ: 102] (7)۔

اصمعی نے کہا: میں نے ایک ایسی نظر والا آدمی دیکھا جس نے گائے کے دوہے جانے کی آواز سنی، اسے دودھ کی دھار پسند آئی تو اس نے پوچھا: "یہ کون سی ہے؟" انہوں نے کہا: "فلاں"، دوسری گائے کی طرف اشارہ کرتے ہوئے تاکہ اسے دھوکہ دیا جا سکے، تو وہ دونوں ہلاک ہو گئیں، جس کا ذکر کیا گیا اور جس کی آڑ لی گئی۔

---

(1) الموطأ 2/ 938، اور اسے ابن ماجہ (3509) اور نسائی نے الکبریٰ (7570) میں بھی روایت کیا ہے۔ اور الخرار: مدینہ میں ایک پانی کا مقام ہے۔ معجم البلدان 2/ 350۔ (2) نسخہ (م) میں ہے: "اس نے غسل کیا تو عامر نے اس کے لیے دھویا"، لیکن قلمی نسخوں اور مصادر سے جو ثابت ہے [وہ متن میں موجود ہے]۔ (3) نسخہ (م) میں ہے: "تو سہل رسول اللہ ﷺ کے ساتھ گئے"، لیکن قلمی نسخوں اور مصادر سے جو ثابت ہے [وہ متن میں موجود ہے]۔ (4) الموطأ 2/ 939، اور یہ احمد (15980) اور نسائی کی الکبریٰ (7572) میں ہے۔ (5) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث 2/ 113 میں روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید 6/ 241 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ "أهضم الكشحين" کا مطلب ہے: پتلی کمر والا۔ النہایہ (کشح)۔ (6) التمہید 6/ 237۔ (7) المفہم 5/ 565۔

Surah Yusuf: Verse 67 401

...and what is hidden from it. Al-Asma'i said: I heard him say: "When I see something that pleases me, I feel heat coming out of my eyes" (1). Third: It is obligatory for every Muslim who is impressed by something to bless it; for if he prays for blessing, the dreaded [harm] is inevitably averted. Do you not see the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to ‘Amir: "Why did you not pray for blessing?!" This indicates that the evil eye does not harm nor proceed if the person with the evil eye blesses, and that it only proceeds if he does not bless. Blessing is to say: "Blessed be Allah, the best of creators! O Allah, bless it" (2). Fourth: If a person with the evil eye strikes someone with his eye and does not bless, he is ordered to perform ritual washing (ghusl), and he is compelled to do so if he refuses; because the command is obligatory, especially in this case; for fear of destruction for the victim of the eye. No one should prevent his brother from what benefits him and does not harm himself, especially if it was because of him and he was the offender (3). Fifth: He who is known for inflicting harm with the evil eye is prohibited from mingling with people to prevent his harm. Some scholars have said: The Imam (leader) orders him to stay in his house, and if he is poor, he provides him with what sustains him, and he keeps his harm away from people (4). It has also been said: He is to be exiled. But Malik's hadith that we mentioned refutes these views, for the Prophet (peace and blessings be upon him) did not order for 'Amir to be imprisoned or exiled; rather, a righteous man can have the evil eye, and he is not criticized or considered wicked because of it (5). Those who said: He should be imprisoned and ordered to stay in his house, say so as a precaution and to prevent harm, and Allah knows best. Sixth: Malik narrated from Humayd ibn Qays al-Makki that he said: Two sons of Ja'far ibn Abi Talib were brought to the Messenger of Allah (peace be upon him), and he said to their nurse: "Why do I see them so thin?" Their nurse said: "O Messenger of Allah! The evil eye is quick to affect them, and nothing prevented us from seeking incantation (ruqyah) for them except that we..."

(1) Al-Tamhid 13/70, and "ash-shakhb": the sound of milk during milking. Mu'jam Matn al-Lughah (shakhb). (2) Al-Tamhid 6/240-241. (3) Al-Tamhid 6/241. (4) Al-Mufhim 5/568. (5) See Al-Tamhid 13/69.

सूरह यूसुफ़: आयत 67 401

...और जिससे वह छुपाया गया है। अल-असमी ने कहा: मैंने उसे कहते सुना: "जब मैं कोई ऐसी चीज़ देखता हूँ जो मुझे पसंद आती है, तो मैं अपनी आँखों से गर्मी निकलते हुए महसूस करता हूँ" (1)। तीसरा: हर उस मुसलमान पर वाजिब है जो किसी चीज़ से प्रभावित हो, वह उसे बरकत की दुआ दे (तबरीक करे); क्योंकि यदि वह बरकत की दुआ माँगता है, तो डर (नुकसान) अनिवार्य रूप से टल जाता है। क्या आपने आमिर से नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का यह कहना नहीं देखा: "तुमने बरकत की दुआ क्यों नहीं दी?!" यह दर्शाता है कि नज़र लगाने वाले की नज़र नुकसान नहीं पहुँचाती और न ही आगे बढ़ती है यदि वह बरकत की दुआ देता है, और यह तभी आगे बढ़ती है जब वह बरकत की दुआ नहीं देता। तबरीक (बरकत की दुआ देना) यह कहना है: "अल्लाह बरकत वाला है, जो सबसे अच्छा पैदा करने वाला है! ऐ अल्लाह, इसमें बरकत दे" (2)। चौथा: यदि नज़र लगाने वाला अपनी नज़र से किसी को प्रभावित करता है और बरकत की दुआ नहीं देता है, तो उसे स्नान (गुस्ल) करने का आदेश दिया जाता है, और यदि वह मना करता है तो उसे इसके लिए मजबूर किया जाता है; क्योंकि यह आदेश अनिवार्य है, विशेष रूप से इस मामले में; क्योंकि नज़र लगने वाले के विनाश का डर होता है। किसी को भी अपने भाई को उस चीज़ से नहीं रोकना चाहिए जिससे उसे लाभ हो और उसे स्वयं कोई नुकसान न हो, विशेष रूप से यदि यह उसी के कारण हुआ हो और वही अपराधी हो (3)। पाँचवाँ: जो व्यक्ति अपनी नज़र से नुकसान पहुँचाने के लिए जाना जाता है, उसे लोगों से मिलने-जुलने से रोक दिया जाता है ताकि उसका नुकसान रोका जा सके। कुछ विद्वानों ने कहा है: इमाम उसे अपने घर में रहने का आदेश देता है, और यदि वह गरीब है, तो वह उसे वह प्रदान करता है जो उसके लिए पर्याप्त हो, और वह लोगों से अपने नुकसान को रोकता है (4)। यह भी कहा गया है: उसे निर्वासित कर दिया जाता है। लेकिन मलिक की हदीस जिसका हमने उल्लेख किया है, इन कथनों का खंडन करती है, क्योंकि नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने आमिर को कैद करने या निर्वासित करने का आदेश नहीं दिया था; बल्कि, एक नेक आदमी भी नज़र लगाने वाला हो सकता है, और इसके कारण उसकी आलोचना नहीं की जाती और न ही उसे दुष्ट माना जाता है (5)। जिन्होंने कहा: उसे कैद किया जाना चाहिए और अपने घर में रहने का आदेश दिया जाना चाहिए, उन्होंने सावधानी के तौर पर और नुकसान को रोकने के लिए ऐसा कहा, और अल्लाह बेहतर जानता है। छठा: मलिक ने हमैद इब्न क़ैस अल-मक्की से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जाफ़र इब्न अबी तालिब के दो पुत्र अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के पास लाए गए, तो उन्होंने उनकी दाई (नर्स)

से कहा: "मैं उन्हें इतना दुबला क्यों देख रहा हूँ?" उनकी दाई ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! उन्हें नज़र बहुत जल्दी लग जाती है, और हमें उनके लिए दम (रुक़्या) करवाने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि हम..."

(1) अल-तमहीद 13/70, और "अश-शख़्ब": दुहते समय दूध की आवाज़। मुअजम मतन अल-लुग़ह (शख़्ब)। (2) अल-तमहीद 6/240-241. (3) अल-तमहीद 6/241. (4) अल-मुफ़हिम 5/568. (5) देखिए अल-तमहीद 13/69।

سورہ یوسف: آیت 67 401

...اور اس سے پوشیدہ۔ اصمعی نے کہا: میں نے اسے کہتے سنا: "جب میں کوئی ایسی چیز دیکھتا ہوں جو مجھے پسند آتی ہے تو میں اپنی آنکھوں سے حرارت نکلتی ہوئی محسوس کرتا ہوں" (1)۔ تیسرا: ہر اس مسلمان پر واجب ہے جسے کوئی چیز پسند آئے کہ وہ اس کے لیے برکت کی دعا کرے؛ کیونکہ جب وہ برکت کی دعا کرتا ہے تو اندیشہ (نقصان) یقیناً ٹل جاتا ہے۔ کیا آپ نے عامر سے نبی کریم ﷺ کا یہ کہنا نہیں دیکھا: "تم نے برکت کی دعا کیوں نہیں دی؟!"۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نظر لگانے والے کی نظر نقصان نہیں پہنچاتی اور نہ ہی اثر کرتی ہے اگر وہ برکت کی دعا دے دے، اور یہ تبھی اثر کرتی ہے جب وہ برکت کی دعا نہ دے۔ اور تبریک (برکت کی دعا) یہ کہنا ہے: "تبارک اللہ احسن الخالقین! اے اللہ، اس میں برکت عطا فرما" (2)۔ چوتھا: نظر لگانے والا جب اپنی نظر سے کسی کو متاثر کرے اور برکت کی دعا نہ دے تو اسے غسل کرنے کا حکم دیا جاتا ہے، اور اگر وہ انکار کرے تو اسے اس پر مجبور کیا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ حکم وجوب کے لیے ہے، خاص طور پر اس صورت میں؛ کیونکہ نظر لگنے والے کی ہلاکت کا خوف ہوتا ہے۔ اور کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنے بھائی کو اس چیز سے روکے جس سے اس کے بھائی کو فائدہ پہنچتا ہو اور اسے خود کوئی نقصان نہ ہو، خاص طور پر جب وہ اس کا سبب ہو اور وہی اس پر زیادتی کرنے والا ہو (3)۔ پانچواں: جو شخص نظر لگانے میں مشہور ہو اسے لوگوں کے میل جول سے روک دیا جائے گا تاکہ اس کا نقصان دور کیا جا سکے ۔ اور بعض علماء نے کہا ہے: امام اسے اپنے گھر میں رہنے کا حکم دے گا، اور اگر وہ فقیر ہو تو اسے اتنا رزق دیا جائے گا جو اس کے لیے کافی ہو، اور وہ لوگوں سے اپنی اذیت کو روکے رکھے (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اسے جلاوطن کر دیا جائے گا۔ اور امام مالک کی وہ حدیث جو ہم نے ذکر کی ہے ان

اقوال کو رد کرتی ہے، کیونکہ نبی کریم ﷺ نے عامر کے بارے میں نہ قید کا حکم دیا اور نہ جلاوطنی کا، بلکہ ایک نیک آدمی بھی نظر لگانے والا ہو سکتا ہے، اور اس کی وجہ سے اس پر کوئی حرف نہیں آتا اور نہ ہی اسے فاسق قرار دیا جاتا ہے (5)۔ اور جس نے یہ کہا کہ: اسے قید کیا جائے اور گھر میں رہنے کا حکم دیا جائے، تو یہ احتیاط اور نقصان کو دور کرنے کے لیے ہے، واللہ اعلم۔ چھٹا: امام مالک نے حمید بن قیس المکی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے پاس جعفر بن ابی طالب کے دو بیٹوں کو لایا گیا، تو آپ ﷺ نے ان کی پرورش کرنے والی خاتون سے پوچھا: "کیا بات ہے کہ میں انہیں لاغر (کمزور) دیکھ رہا ہوں؟" ان کی پرورش کرنے والی خاتون نے کہا: اے اللہ کے رسول! انہیں نظر بہت جلدی لگ جاتی ہے، اور ہمیں ان پر دم (رقیہ) کروانے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے اس کے کہ ہم...

(1) التمہید 13/70، اور "الشخب": دوہتے وقت دودھ کی آواز۔ معجم متن اللغہ (شخب)۔ (2) التمہید 6/240 - 241 - (3) التمہید 241/6 - (4) المفہم 568/5 - (5) دیکھیے التمہید 69/13 -

Page 402 - Surah Yusuf: Verses 67 - 70

'We do not know what might agree with you regarding that?' So the Messenger of Allah (PBUH) said: 'Seek Ruqyah (spiritual healing) for them, for if anything were to precede the Divine Decree, it would be the evil eye'(1). This hadith is disconnected (munqati'), but it is preserved from Asma bint Umays al-Khath'amiyyah from the Prophet (PBUH) through established, continuous, and authentic chains (2). In it, Ruqyah is among the things used to repel affliction, and that the evil eye affects a person and "tadhra'uh" - meaning weakens and emaciates them - and that is by the decree and predestination of Allah Almighty (3). It is said that the evil eye affects children faster than adults, and Allah knows best.

Seventh: He (PBUH) commanded, in the hadith of Abu Umamah, the person who gave the evil eye to bathe for the one affected, and he commanded here to seek Ruqyah. Our scholars said: Ruqyah is sought for the evil eye only if the person who gave it is unknown. But if the person whose eye caused the harm is known, he is commanded to perform ablution (wudu), based on the hadith of Abu Umamah (4), and Allah knows best.

The words of the Almighty: {And I cannot avail you against Allah at all} meaning: against anything I fear for you (5), i.e., caution does not avail against destiny. {The judgment} i.e., the matter and the decree {is only for Allah. Upon Him I have relied} i.e., I depended and trusted {and upon Him let those who would rely, rely.}

The words of the Almighty: {And when they entered from where their father had commanded them, it did not avail them against Allah at all, except [it was] a need within the soul of Jacob which he satisfied. And indeed, he was a possessor of knowledge because of what We had taught him, but most of the people do not know. (68) And when they entered upon Joseph, he took his brother to himself; he said, "Indeed, I am your brother, so do not despair over what they used to do." (69) So when he had furnished them with their supplies, he put the drinking cup into the baggage of his brother. Then an announcer called out, "O company of the caravan, indeed you are thieves." (70)}

The words of the Almighty: {And when they entered from where their father had commanded them} meaning: from different gates...

(1) Al-Muwatta 2/939-940. His saying: "dhar'ayn," meaning: weak, small, and thin. Their caregiver might be their mother Asma bint Umays, and it's possible it was

someone else. See Al-Tamhid 2/266-267, and Al-Istidhkar 27/15. (2) Al-Tamhid 2/266. Narrated from the hadith of Asma bint Umays by Ahmad (27470), Al-Tirmidhi (2059), and Ibn Majah (3510). Ahmad (14573) and Muslim (2198) also narrated it from the hadith of Jabir (RA). (3) Al-Tamhid 2/269. (4) Same source as above. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/59. Al-Mawardi said: He advised them initially and entrusted the matter to Allah in the end.

पृष्ठ 402 - सूरह यूसुफ: आयतें 67 - 70

'हमें नहीं पता कि उसमें से आपको क्या पसंद आएगा?' तो अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फ़रमाया: 'इन दोनों के लिए रुकिया (दम) करो, क्योंकि अगर कोई चीज़ तक़दीर से आगे निकल सकती, तो वह बुरी नज़र होती'(1)। यह हदीस मुनक़ते' (टूटी हुई सनद वाली) है, लेकिन अस्मा बिन्त उमैस अल-खशअमिया से नबी (सल्ल.) के माध्यम से स्थापित, निरंतर और सही सनदों से महफूज़ है (2)। इसमें यह है कि रुकिया उन चीज़ों में से है जिससे बलाओं को टाला जाता है, और यह कि बुरी नज़र इंसान पर असर करती है और उसे "तज़्रउह" - यानी कमज़ोर और दुबला कर देती है - और यह अल्लाह तआला के फ़ैसले और तक़दीर से ही होता है (3)। कहा जाता है कि बुरी नज़र बड़ों के मुक़ाबले बच्चों को जल्दी लगती है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवीं बात: उन्होंने (सल्ल.) अबू उमामा की हदीस में नज़र लगाने वाले को नज़र लगने वाले के लिए ग़ुस्ल करने का हुक्म दिया, और यहाँ रुकिया कराने का हुक्म दिया। हमारे उलमा ने कहा है: बुरी नज़र के लिए रुकिया तभी किया जाता है जब नज़र लगाने वाला मालूम न हो। लेकिन अगर वह शख़्स मालूम हो जिसकी नज़र लगी है, तो उसे अबू उमामा की हदीस के आधार पर वुज़ू करने का हुक्म दिया जाएगा (4), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मैं अल्लाह (के फ़ैसले) के ख़िलाफ़ तुम्हारे कुछ काम नहीं आ सकता} यानी: किसी भी ऐसी चीज़ से जिससे मैं तुम्हारे लिए डरता हूँ (5), यानी: तक़दीर के मुक़ाबले सावधानी काम नहीं आती। {फ़ैसला} यानी: हुक्म और फ़ैसला {सिर्फ़ अल्लाह ही का है। उसी पर मैंने भरोसा किया} यानी: मैंने सहारा लिया और विश्वास किया {और भरोसा करने वालों को उसी पर भरोसा करना चाहिए।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उन्होंने वैसे ही प्रवेश किया जैसे उनके पिता ने उन्हें आदेश दिया था, तो वह अल्लाह (के फ़ैसले) के विरुद्ध उनके कुछ काम न आया, सिवाय याकूब के मन की एक ज़रूरत के जिसे उन्होंने पूरा किया। और निश्चय ही वह उस ज्ञान के कारण ज्ञानवान थे जो हमने उन्हें सिखाया था, परन्तु अधिकतर लोग नहीं जानते। (68) और जब वे यूसुफ़ के पास पहुँचें, तो उन्होंने अपने भाई को अपने पास जगह दी; उन्होंने कहा, "निश्चय ही मैं तुम्हारा भाई हूँ, अतः जो कुछ वे करते रहे हैं उस पर दुखी न हो।" (69) फिर जब उन्होंने उन्हें उनकी ज़रूरत का सामान दे दिया,

तो उन्होंने पीने का बर्तन अपने भाई के सामान में रख दिया। फिर एक पुकारने वाले ने पुकारा, "ऐ क़ाफ़िले वालो, तुम तो चोर हो।" (70)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उन्होंने वैसे ही प्रवेश किया जैसे उनके पिता ने उन्हें आदेश दिया था} यानी: अलग-अलग दरवाज़ों से...

(1) अल-मुवत्ता 2/939-940। उनका कहना: "ज़ारईन", यानी: कमज़ोर, छोटे और दुबले। उनकी देखभाल करने वाली उनकी माँ अस्मा बिन्त उमैस हो सकती हैं, और यह भी संभव है कि कोई और हो। देखें अत-तमहीद 2/266-267, और अल-इस्तिज़कार 27/15। (2) अत-तमहीद 2/266। अस्मा बिन्त उमैस की हदीस से अहमद (27470), अत-तिर्मिज़ी (2059) और इब्न माजाह (3510) ने इसे उद्धृत किया है। अहमद (14573) और मुस्लिम (2198) ने इसे जाबिर (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) अत-तमहीद 2/269। (4) वही स्रोत। (5) अन-नुकत वल उयून 3/59। अल-मावर्दी ने कहा: उन्होंने पहले उन्हें सलाह दी, और अंत में मामला अल्लाह को सौंप दिया।

صفحہ 402 - سورہ یوسف: آیات 67 - 70

ہم نہیں جانتے کہ اس میں سے آپ کو کیا موافق آئے گا؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ان دونوں کے لیے دم کراؤ، کیونکہ اگر کوئی چیز تقدیر سے سبقت لے جا سکتی تو وہ نظرِ بد ہوتی» (1)۔ اور یہ حدیث منقطع ہے، لیکن یہ اسماء بنت عمیس الخثعمیہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے ثابت، متصل اور صحیح سندوں سے محفوظ ہے (2)، اور اس میں یہ ہے کہ دم ان چیزوں میں سے ہے جن کے ذریعے مصیبت کو ٹالا جاتا ہے، اور یہ کہ نظرِ بد انسان پر اثر کرتی ہے اور اسے نڈھال کر دیتی ہے - یعنی: اسے کمزور اور لاغر کر دیتی ہے - اور یہ اللہ تعالیٰ کے فیصلے اور اس کی تقدیر سے ہوتا ہے (3)۔ اور کہا جاتا ہے کہ نظرِ بد بڑوں کی نسبت بچوں کو زیادہ جلدی لگتی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

ساتویں بات: آپ ﷺ نے ابوامامہ کی حدیث میں نظر لگانے والے کو نظر لگنے والے کے لیے غسل کرنے کا حکم دیا، اور یہاں دم کروانے کا حکم دیا۔ ہمارے علماء نے کہا ہے: نظرِ بد سے دم اسی صورت میں کیا جاتا ہے جب نظر لگانے والا معلوم نہ ہو۔ لیکن اگر وہ شخص معلوم ہو جس کی نظر لگی ہے تو اسے ابوامامہ کی حدیث کی بنیاد پر وضو کرنے کا حکم دیا جائے گا (4)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أُغْنِي عَنكُم مِّنَ اللَّهِ مِن شَيْءٍ﴾ یعنی: کسی ایسی چیز سے جس کا میں تمہارے لیے اندیشہ رکھتا ہوں (5)، یعنی: تقدیر کے سامنے احتیاط فائدہ نہیں دیتی۔ ﴿إِنِ الْحُكْمُ﴾ یعنی: حکم اور فیصلہ ﴿إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ﴾ یعنی: میں نے بھروسہ کیا اور اعتماد کیا ﴿وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُم مَّا كَانَ يُغْنِي عَنْهُم مِّنَ اللَّهِ مِن شَيْءٍ إِلَّا حَاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضَىٰهَا وَإِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ لِّمَا عَلَّمْنَاهُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (68) وَلَمَّا دَخَلُوا عَلَىٰ يُوسُفَ ءَاوَىٰ إِلَيْهِ أَخَاهُ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (69) فَلَمَّا جَهَّزَهُم بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَرِقُونَ (70)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُم﴾ یعنی: متفرق دروازوں سے ﴿وَمَا كَانَ...

(1) الموطأ 939/2 - 940۔ ان کا قول: «ضارعين»، یعنی: کمزور، چھوٹے اور لاغر۔ ان کی پرورش کرنے والی ان کی والدہ اسماء بنت عمیس ہو سکتی ہیں، اور یہ بھی جائز ہے کہ کوئی اور ہو۔ دیکھیے التمهيد 266/2 - 267، اور الاستذكار 15/27۔ (2) التمهيد 266/2، اور اسے اسماء بنت عمیس کی حدیث سے احمد (27470)، ترمذی (2059) اور ابن ماجہ (3510) نے روایت کیا ہے۔ اور احمد (14573) اور مسلم (2198) نے اسے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) التمهيد 269/2۔ (4) حوالہ سابق۔ (5) النكت و العيون 59/3، اور ماوردی نے کہا: پس انہوں نے پہلے انہیں مشورہ دیا، اور آخر میں معاملہ اللہ کے سپرد کر دیا۔

Surah Yusuf: Verses 68 - 70 403 "It could not avail them against Allah in the least" if He willed any harm to come to them, "except for a need" - an exception not from the first(1) - "in the soul of Ya'qub (Jacob) which he fulfilled." Meaning: a thought that crossed his heart, which was his advice to them to separate. Mujahid said: fearing the evil eye(2), and the statement regarding it has already been mentioned. And it was said: so that the King would not see their number and strength, and strike them out of envy or caution; some of the later scholars said this(3), and Al-Nahhas chose it(4), saying: There is no meaning for the evil eye here. This verse indicates that a Muslim must warn his brother about what he fears for him, and guide him to the path of safety and salvation, for religion is sincere advice, and a Muslim is the brother of a Muslim. His saying: "And indeed he" meaning Ya'qub "was a possessor of knowledge because of what We had taught him" meaning: concerning the matter of his religion, "but most of the people do not know" meaning: they do not know what Ya'qub (peace be upon him) knew about the matter of his religion. And it was said: "possessor of knowledge" meaning: action(5), for knowledge is the first of the causes of action, so it was named by its cause. His saying: "And when they entered upon Yusuf (Joseph), he took his brother to himself" Qatada said: he drew him to himself and lodged him with him(6). And it was said: he ordered that every two should stay in a house, so his brother remained alone, so he drew him to himself and said: I felt sorry for him being lonely. And he said to him secretly from his brothers: "Indeed, I am your brother, so do not despair" meaning: do not grieve "at what they used to do"(7). His saying: "Then when he had furnished them with their supplies, he put the drinking cup in his brother's pack." When Benjamin realized he was Yusuf, he said to him: Do not send me back to them. He said: You know Ya'qub's grief over me, so his grief would increase!

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/336. (2) Reported by al-Tabari 13/239, and it is the interpretation of Mujahid 1/318. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/59. (4) In I'rab al-Qur'an 2/336. (5) Al-Tabari reported this statement 13/240 - 241 from Qatada and Sufyan. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/60, and reported by al-Tabari 13/242. (7) Reported by al-Tabari 13/241 - 242 from al-Suddi and Ibn Ishaq at length.

सूरह यूसुफ़: आयत 68 - 70 403 "वह उन्हें अल्लाह के विरुद्ध कुछ भी लाभ न पहुँचा सका" यदि उसने उनके साथ किसी बुराई का इरादा किया होता, "सिवाय एक इच्छा के" - एक अपवाद जो पहले से नहीं है(1) - "याकूब के मन में जिसे उसने पूरा किया।" अर्थात: एक विचार जो उसके हृदय में आया, और वह उसकी उन्हें अलग-अलग होने की वसीयत (सलाह) थी। मुजाहिद ने कहा: बुरी नज़र के डर से(2), और इसके बारे में बात पहले हो चुकी है। और कहा गया है: ताकि राजा उनकी संख्या और शक्ति को न देखे, और ईर्ष्या या सावधानी के कारण उन पर हमला न कर दे; यह बात बाद के कुछ विद्वानों ने कही है(3), और अल-नहहास ने इसे चुना है(4), और कहा: यहाँ बुरी नज़र का कोई अर्थ नहीं है। यह आयत इंगित करती है कि एक मुसलमान को अपने भाई को उस चीज़ से सावधान करना चाहिए जिसका उसे उसके लिए डर है, और उसे उस ओर निर्देशित करना चाहिए जिसमें सुरक्षा और मोक्ष का मार्ग है, क्योंकि धर्म सच्ची सलाह है, और एक मुसलमान दूसरे मुसलमान का भाई है। अल्लाह का कथन: "और निःसंदेह वह" यानी याकूब "ज्ञान वाला था क्योंकि हमने उसे सिखाया था" यानी: अपने धर्म के मामले में, "परंतु अधिकांश लोग नहीं जानते" यानी: वे नहीं जानते जो याकूब (उन पर शांति हो) अपने धर्म के मामले में जानते थे। और कहा गया: "ज्ञान वाला" यानी: कर्म वाला(5), क्योंकि ज्ञान कर्म के कारणों में से पहला है, इसलिए इसका नाम इसके कारण पर रखा गया। अल्लाह का कथन: "और जब वे यूसुफ़ के पास प्रविष्ट हुए, तो उसने अपने भाई को अपने पास जगह दी" क़तादा ने कहा: उसने उसे अपने पास सटा लिया और उसे अपने साथ ठहराया(6)। और कहा गया: उसने आदेश दिया कि प्रत्येक दो व्यक्ति एक घर में ठहरें, तो उसका भाई अकेला रह गया, तो उसने उसे अपने पास सटा लिया और कहा: मुझे उसके अकेलेपन पर दया आई। और उसने उससे अपने भाइयों से गुप्त रूप से कहा: "निःसंदेह मैं तुम्हारा भाई हूँ, अतः तुम निराश न हो" यानी: शोक न करो "जो कुछ वे करते थे"(7)। अल्लाह का कथन: "फिर जब उसने उन्हें उनका सामान तैयार कर दिया, तो उसने प्याला अपने भाई के सामान में रख दिया।" जब बिनयामीन को पता चला कि वह यूसुफ़ है, तो उसने उससे कहा: मुझे उनके पास वापस न भेजें। उन्होंने कहा: तुम जानते हो कि याकूब को मेरे कारण कितना दुख हुआ है, तो उसका दुख और बढ़ जाएगा!

(1) इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/336। (2) अल-तबरी 13/239 द्वारा उद्धृत, और यह मुजाहिद 1/318 की व्याख्या है। (3) अल-नुक़त वल-उयून 3/59। (4) इराब अल-क़ुरआन में 2/336। (5) अल-तबरी 13/240 - 241 ने क़तादा और सुफ़यान से इस कथन को उद्धृत किया है।

(6) अल-नुक़त वल-उयून 3/60, और अल-तबरी 13/242 द्वारा उद्धृत। (7) अल-तबरी 13/241 - 242 ने अल-सुद्दी और इब्न इसहाक़ से विस्तार से उद्धृत किया है।

سورہ یوسف: آیات 68 - 70 403 "وہ ان سے اللہ کی طرف سے (مقدر) کسی چیز کو ٹال نہیں سکتا تھا" اگر وہ ان کے ساتھ کسی برائی کا ارادہ کرتا، "سوائے ایک خواہش کے" - ایک استثناء جو پہلے سے نہیں ہے(1) - "جو یعقوب کے دل میں تھی جسے اس نے پورا کر لیا۔" یعنی: ایک خیال جو اس کے دل میں آیا، اور وہ اس کی یہ وصیت تھی کہ وہ الگ الگ ہو کر داخل ہوں، مجاہد نے کہا: نظرِ بد کے ڈر سے(2)، اور اس بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے۔ اور کہا گیا: تاکہ بادشاہ ان کی تعداد اور قوت نہ دیکھ لے، اور حسد یا احتیاط کی بنا پر ان پر حملہ آور نہ ہو جائے؛ یہ بات بعض متاخرین نے کہی ہے(3)، اور نحاس نے اسے پسند کیا ہے(4)، اور کہا: یہاں نظرِ بد کا کوئی معنی نہیں ہے۔ اور یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ مسلمان پر واجب ہے کہ وہ اپنے بھائی کو اس چیز سے ڈرائے جس کا اسے اس پر خوف ہو، اور اسے اس چیز کی طرف رہنمائی کرے جس میں سلامتی اور نجات کا راستہ ہو، کیونکہ دین خیر خواہی کا نام ہے، اور مسلمان مسلمان کا بھائی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور بے شک وہ" یعنی یعقوب "بڑے علم والے تھے اس وجہ سے کہ ہم نے انہیں سکھایا تھا" یعنی: اپنے دین کے معاملے میں، "لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے" یعنی: وہ نہیں جانتے جو یعقوب علیہ السلام اپنے دین کے معاملے میں جانتے تھے۔ اور کہا گیا: "بڑے علم والے" یعنی: عمل والے(5)، کیونکہ علم عمل کے اسباب میں سے پہلا سبب ہے، تو اسے اس کے سبب کے نام سے موسوم کیا گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور جب وہ یوسف کے پاس داخل ہوئے تو اس نے اپنے بھائی کو اپنے پاس جگہ دی" قتادہ نے کہا: اسے اپنے ساتھ ملا لیا، اور اسے اپنے ساتھ ٹھہرایا(6)۔ اور کہا گیا: اس نے حکم دیا کہ ہر دو شخص ایک گھر میں اتریں، تو اس کا بھائی اکیلا رہ گیا، تو اس نے اسے اپنے ساتھ ملا لیا اور کہا: مجھے اس کی تنہائی پر ترس آیا، اور اس نے اپنے بھائیوں سے چھپ کر اس سے کہا: "بے شک میں ہی تمہارا بھائی ہوں، پس

تم غم نہ کرو" یعنی: افسوس نہ کرو "اس پر جو وہ کیا کرتے تھے"(7)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر جب اس نے ان کا سامان تیار کر دیا تو پیالہ اپنے بھائی کے کجاوے میں رکھ دیا۔" جب بنیامین کو معلوم ہوا کہ یہ یوسف ہیں تو اس نے ان سے کہا: مجھے ان کی طرف واپس نہ بھیجیں۔ تو انہوں نے کہا: تمہیں معلوم ہے کہ یعقوب کو میری وجہ سے کتنا دکھ ہوا ہے، تو ان کا غم اور بڑھ جائے گا!

(1) إعراب القرآن للنحاس 336/2۔ (2) اسے طبری نے 239/13 میں نقل کیا ہے، اور یہ مجاہد کی تفسیر ہے 318/1۔ (3) النکت والعیون 59/3۔ (4) إعراب القرآن 336/2 میں۔ (5) اسے طبری نے 240/13 - 241 میں قتادہ اور سفیان سے نقل کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 60/3، اور اسے طبری نے 242/13 میں نقل کیا ہے۔ (7) اسے طبری نے 241/13 - 242 میں سدی اور ابن اسحاق سے تفصیل کے ساتھ نقل کیا ہے۔

Benjamin refused to leave, so Yusuf said: "It is not possible to detain you unless I attribute to you something that does not befit you." He said: "I do not care!" (1) So he hid the measuring cup in his saddlebags; either by himself where no one could see him, or he ordered some of his close associates to do so. And 'at-tajhiz' (provisioning) means: 'at-tasreeh' (dismissal/releasing) (2) and finalizing the matter, and from it comes: 'jahhaza 'ala al-jareeh', meaning: he killed him (3) and finished his matter. And the 'siqayah' (drinking vessel) and the 'suwa'' (measuring cup) are one thing: a vessel with two ends and a handle in the middle, the king would drink from one end and food would be measured with the other; this was stated by An-Naqqash on the authority of Ibn Abbas (4), and everything that is used for drinking is a 'suwa'' (5), and he recited:

We drink wine with the suwa' openly (6)

Opinions differed about its type; Shu'bah narrated from Abu Bishr, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas who said: The King's suwa' (7) was a silver item resembling a weaver's shuttle, made of [gold and] silver encrusted with jewels, placed on the head, and Al-Abbas had one in the pre-Islamic era (8). Nafi' ibn al-Azraq asked him: What is the suwa'? He said: The vessel; Al-A'sha said about it:

For him is fine flour at its head and drinking vessels, and a pot and a cook, a sa' (cup) and a daysaq (silver tray) (9).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/438, and 'Ara'is al-Majalis p. 134 on the authority of Ka'b. (2) In (Z): at-tasarru' (hastening). (3) And 'ajhaza' likewise. Mujmal al-Lugha 1/201, and al-Lisan (jahaza). (4) See Tafsir al-Tabari 13/245-246, and al-Muharrar al-Wajiz 3/263-264. (5) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/61 on the authority of Ibn Abbas. And in (Z) it appeared as: And every vessel from which one drinks... (6) Preceded in 9/211 with the narration: We drink sin. (7) Before it in (D) and (M): It was. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/444, and what precedes between brackets is from it, and al-Tabari recorded something similar 13/249-251. (9) Recorded by Ibn al-Anbari in al-Waqf wa al-Ibtida' 86/1 at length, and it is in the Diwan of al-A'sha p. 267 as two combined verses describing a fortress built - according to the poet's words - by Solomon (peace be upon him). The commentator of the Diwan said: The meaning: at its top are drinking rooms furnished with carpets, servants, a cook, cups, and a tray. End. And the daysaq: a silver tray. Al-Lisan (dasaqa).

सूरा यूसुफ: आयत 68 - 70 | 404

बिन्यामिन ने जाने से इनकार कर दिया, तो यूसुफ ने कहा: "तुम्हें हिरासत में लेना तब तक संभव नहीं है जब तक कि मैं तुम पर ऐसा कुछ न मढ़ दूँ जो तुम्हें शोभा नहीं देता।" उसने कहा: "मुझे कोई परवाह नहीं है!" (1) फिर उसने प्याले (सा') को उसके सामान में छिपा दिया; या तो खुद जहाँ उसे कोई न देख सके या उसने अपने कुछ खास लोगों को ऐसा करने का आदेश दिया। और 'तजहीज़' (तैयारी) का अर्थ है: 'तसरीह' (मुक्त करना/भेज देना) (2) और काम पूरा करना, और इसी से निकला है: 'जह-हज़ा अला अल-जरीह', यानी: उसने उसे मार दिया (3) और उसका काम तमाम कर दिया। और 'सिक़ाया' (पीने का बर्तन) और 'सुवा' (नापने का प्याला) एक ही चीज़ है: एक ऐसा बर्तन जिसके दो सिरे होते हैं और बीच में एक हत्था होता है, राजा एक सिरे से पीता था और दूसरे से अनाज नापा जाता था; यह बात अन-नक़्क़ाश ने इब्न अब्बास के हवाले से कही है (4), और जिस चीज़ से पिया जाए वह 'सुवा' है (5), और उन्होंने शेर पढ़ा:

हम सुवा' के साथ खुलेआम शराब पीते हैं (6)

इसके प्रकार के बारे में मतभेद था; शुबा ने अबू बिश्र से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: राजा का 'सुवा' (7) चांदी की एक चीज़ थी जो जुलाहे की ढरकी (शटल) जैसी थी, जो [सोने और] चांदी से बनी थी और जवाहरात से जड़ी थी, जिसे सिर पर रखा जाता था, और जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में अब्बास के पास ऐसा एक था (8)। नाफी इब्न अल-अज़राक़ ने उनसे पूछा: 'सुवा' क्या है? उन्होंने कहा: बर्तन; अल-अशा ने इसके बारे में कहा है:

उसके लिए उसके सिर पर मैदा है और पीने के बर्तन हैं, और एक पतीला और रसोइया, एक 'सा' (प्याला) और एक 'दैसक़' (चांदी का थाल) (9)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/438, और अराइस अल-मजालिस पृ. 134 काब के हवाले से। (2) (ज़) में: अत-तसरु (जल्दबाज़ी)। (3) और 'अजहज़ा' भी इसी तरह। मुजमल अल-लुग़ा 1/201, और अल-लिसान (जहज़ा)। (4) देखें तफ़सीर अत-तबरी 13/245-246, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/263-264। (5) अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास के हवाले से अल-नुकात वल-'उयून 3/61 में इसका ज़िक्र किया है। और (ज़) में आया है: और हर वह बर्तन जिससे पिया जाता है... (6) 9/211 में पहले इस रिवायत के साथ गुज़रा: हम गुनाह पीते हैं। (7) (द) और (म) में इससे पहले: वह था। (8) नह-हास की मानी अल-कुरान 3/444, और कोष्ठक के बीच की चीज़ उसी से है, और अत-तबरी ने

13/249-251 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (9) इब्न अल-अनबारी ने अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 86/1 में विस्तार से इसे उद्धृत किया है, और यह अल-अशा के दीवान पृ. 267 में दो संयुक्त छंदों के रूप में है जो एक किले का वर्णन करते हैं जिसे - कवि के शब्दों के अनुसार - सुलेमान (अ.) ने बनवाया था। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: अर्थ: इसके ऊपरी हिस्से में शराब के कमरे हैं जो कालीनों से सजे हैं, और सेवक, रसोइया, प्याले और थाल हैं। समाप्त। और 'दैसक़': चांदी का थाल। अल-लिसान (दसक़ा)।

بن یامین نے جانے سے انکار کر دیا، تو یوسف علیہ السلام نے فرمایا: "تمہیں روکنا ممکن نہیں جب تک کہ میں تمہاری طرف ایسی چیز منسوب نہ کر دوں جو تمہارے شایانِ شان نہ ہو۔" انہوں نے کہا: "مجھے کوئی پرواہ نہیں!" (1) چنانچہ انہوں نے پیمانہ (صاع) ان کے کجاوے میں چھپا دیا؛ یا تو خود اس طرح کہ کسی کو خبر نہ ہوئی، یا اپنے بعض خاص آدمیوں کو اس کا حکم دیا۔ اور 'تجہیز' کا مطلب ہے: 'تسریح' (رخصت کرنا/چھوڑنا) (2) اور کام کو مکمل کرنا، اسی سے ہے: 'جہز علی الجریح'، یعنی: اس نے اسے قتل کر دیا (3) اور اس کا کام تمام کر دیا۔ اور 'سقایہ' (پینے کا برتن) اور 'صواع' (پیمانہ) ایک ہی چیز ہے: ایک برتن جس کے دو سرے اور درمیان میں ایک دستہ (ہینڈل) ہوتا تھا، بادشاہ ایک سرے سے پیتا تھا اور دوسرے سے غلہ ناپا جاتا تھا؛ یہ بات نقاش نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے نقل کی ہے (4)، اور ہر وہ چیز جس سے پیا جائے وہ 'صواع' ہے (5)، اور انہوں نے شعر پڑھا:

ہم صواع کے ساتھ کھلم کھلا شراب پیتے ہیں (6)

اس کی جنس کے بارے میں اختلاف ہوا؛ شعبہ نے ابو بشر سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: بادشاہ کا صواع (7) چاندی کی ایک چیز تھی جو جولاہے کی نال (شٹل) سے مشابہ تھی، جو [سونے اور] چاندی سے بنی تھی اور جواہرات سے جڑی ہوئی تھی، اسے سر پر رکھا جاتا تھا، اور زمانہ جاہلیت میں عباس رضی اللہ عنہ کے پاس ایسا ایک تھا (8)۔ نافع بن ازرق نے ان سے پوچھا: صواع کیا ہے؟ انہوں نے کہا: برتن؛ اعشیٰ نے اس کے بارے میں کہا ہے:

اس کے لیے اس کے سر پر باریک آٹا (میدہ) ہے اور پینے کے برتن، اور ہانڈی اور باورچی، ایک صاع (پیالہ) اور ایک دیسق (چاندی کا خوان) (9)۔

---

(1) تفسیر بغوی 2/438، اور عرائس المجالس ص 134 کعب سے۔ (2) (ظ) میں ہے: التسرع (جلدی کرنا)۔ (3) اور 'أجهز' بھی اسی طرح ہے۔ مجمل اللغہ 1/201، اور اللسان (جهز)۔ (4) دیکھئے تفسیر طبری 13/245-246، اور المحرر الوجیز 3/263-264۔ (5) اسے ماوردی نے النکت والعیون 3/61 میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ اور (ظ) میں آیا ہے: اور ہر برتن جس سے پیا جائے... (6) پہلے 9/211 میں اس روایت کے ساتھ گزر چکا ہے: ہم گناہ پیتے ہیں۔ (7) اس سے پہلے (د) اور (م) میں ہے: 'كان' (تھا)۔ (8) معانی القرآن از نحاس 3/444، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور طبری نے 13/249-251 میں اسی طرح کی روایت نکالی ہے۔ (9) ابن الانباری نے الوقف والابتداء 86/1 میں تفصیل سے اسے نقل کیا ہے، اور یہ دیوانِ اعشیٰ ص 267 میں دو اشعار کا مجموعہ ہے جو ایک قلعے کی تعریف میں ہیں جسے - شاعر کے بقول - سلیمان علیہ السلام نے بنایا تھا، دیوان کے شارح نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اس کے بالائی حصے میں شراب پینے کے کمرے ہیں جو قالینوں سے سجے ہیں، اور خادم، باورچی، پیالے اور خوان ہیں۔ ختم۔ اور الدیسق: چاندی کا خوان (بڑی تھالی)۔ اللسان (دسق)۔

Surah Yusuf: Verses 68 - 70 405 And Ikrimah said: It was made of silver. And Abd al-Rahman bin Zayd said: It was made of gold, and they used it to measure their food out of extreme generosity towards them(1). It was said: It was only used for measuring because of the scarcity of food(2). The word 'al-sa'' (measuring cup) can be masculine or feminine. Those who treat it as feminine say: 'as-wu'' (plural like 'ad-wur'), and those who treat it as masculine say: 'as-wa'' (plural like 'ath-wab')(3). Mujahid and Abu Salih said: The 'sa'' is the 'tarjahala' in the language of Himyar(4). In it are different readings: «suwa'» is the common reading, and «sawgh» with the letter 'ghayn', which is the reading of Yahya ibn Ya'mar(5); he said: it was a vessel crafted (sigha)(6) from gold. And «saw'» with the letter 'ayn' without a dot is the reading of Abu Raja(7). And «su'» with a 'sad' followed by a 'damma' and a silent 'waw' and an 'ayn' without a dot is the reading of Ubayy(8). And «siya'» with a 'ya' between the 'sad' and the 'alif', is the reading of Said ibn Jubayr(9). And «sa'» with an 'alif' between the 'sad' and the 'ayn', which is the reading of Abu Hurairah(10).

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 3/61, and the reports of Ikrimah and Ibn Zayd were recorded by al-Tabari 13/246, 250. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/264. (3) In (D): 'Abwab', and similarly in Tahdhib al-Lugha 3/82, and the speech is from it. (4) Ibn al-Anbari recorded it from Mujahid in the book 'Al-Radd 'ala man Khalafa Mushaf 'Uthman' as in 'Al-Itqan' by al-Suyuti 1/418. Al-Jawhari said in 'Al-Sihah' (Tarjil): The 'tarjahala' is like a small cup, well known. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 64, and Al-Muhtasib 1/346, except that Ibn Jinni specified it with a 'fatha' on the 'sad', and Ibn Khalawayh did not specify it, and al-Tabari mentioned it 13/249 and said: it is as if he directed it to being a verbal noun from their saying: 'saga yasughu sawghan' (to mold/craft). Abu Hayyan said in 'Al-Bahr' 5/330: Al-Hasan and Ibn Jubayr read it: 'suwagh' with the letter 'ghayn' on the scale of 'ghurab', and Yahya ibn Ya'mar read it likewise except that he removes the 'alif' and makes the 'waw' silent. See 'Al-Durr al-Masun' 6/527. (6) In (D) and (M): 'Usigha'. (7) It is with a 'fatha' on the 'sad' as Ibn Jinni specified it in 'Al-Muhtasib' 1/346, and it is in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 64. (8) Ibn Jinni mentioned it in 'Al-Muhtasib' 1/346, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 5/330 on the authority of Abdullah bin 'Awn bin Abi Artaban. (9) Ibn al-Anbari recorded it from him as in 'Al-Durr al-Manthur' 4/27. (10) Al-Qira'at al-Shadhah p. 64, and 'Al-Muhtasib' 1/346.

सूरह यूसुफ: आयत 68 - 70 405 और इक्रिमा ने कहा: वह चांदी का था। और अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद ने कहा: वह सोने का था, और उन्होंने उनके प्रति अत्यधिक उदारता के कारण अपना भोजन मापने के लिए इसका उपयोग किया(1)। यह कहा गया: भोजन की कमी के कारण इसे केवल मापने के लिए उपयोग किया जाता था(2)। शब्द "अल-सा'" (मापने का प्याला) पुल्लिंग या स्त्रीलिंग हो सकता है। जो इसे स्त्रीलिंग मानते हैं वे कहते हैं: "अस-वु'" (जैसे "अद-वुर" का बहुवचन), और जो इसे पुल्लिंग मानते हैं वे कहते हैं: "अस-वा'" (जैसे "अथ-वाब" का बहुवचन)(3)। मुजाहिद और अबू सालेह ने कहा: 'सा' हिमयार की भाषा में 'तर्जहाला' है(4)। इसमें अलग-अलग पाठ हैं: «सुवा'» आम पाठ है, और 'ग़ैन' अक्षर के साथ «सौग़», जो याह्या इब्न यामर का पाठ है(5); उन्होंने कहा: यह सोने से गढ़ा गया (सीग़ा)(6) एक पात्र था। और बिना नुक्ते वाले 'ऐन' के साथ «सौ'» अबू रजा का पाठ है(7)। और 'साद' के बाद 'दम्मा' और एक शांत 'वाव' और बिना नुक्ते वाले 'ऐन' के साथ «सू'» उबैय का पाठ है(8)। और 'साद' और 'अलिफ' के बीच 'या' के साथ «सिया'» सईद इब्न जुबैर का पाठ है(9)। और 'साद' और 'ऐन' के बीच 'अलिफ' के साथ «सा'», जो अबू हुरैरा का पाठ है(10)।

(1) अल-नुकात व अल-उयून 3/61, और इक्रिमा और इब्न ज़ैद की रिपोर्ट अल-तबरी 13/246, 250 द्वारा दर्ज की गई थी। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/264। (3) (D) में: 'अबवाब', और इसी तरह तहज़ीब अल-लुग़ा 3/82 में, और भाषण वहीं से है। (4) इब्न अल-अंबारी ने इसे मुजाहिद से 'अल-रद्द अला मन खलाफा मुशफ उस्मान' पुस्तक में दर्ज किया है जैसा कि अल-सुयुति की 'अल-इत्कान' 1/418 में है। अल-जौहरी ने 'अल-सिहह' (तरजील) में कहा: 'तर्जहाला' एक छोटे प्याले की तरह है, जिसे जाना जाता है। (5) अल-क़िरात अल-शादा पृ. 64, और अल-मुहतसिब 1/346, सिवाय इसके कि इब्न जिन्नी ने इसे 'साद' पर 'फतह' के साथ निर्दिष्ट किया, और इब्न खलवैय ने इसे निर्दिष्ट नहीं किया, और अल-तबरी ने इसका उल्लेख 13/249 में किया और कहा: ऐसा लगता है कि उन्होंने इसे उनके कहने से एक मौखिक संज्ञा के रूप में निर्देशित किया: 'साग़ा यसूग़ु सौग़न' (ढालना/गढ़ना)। अबू हयान ने 'अल-बह्र' 5/330 में कहा: अल-हसन और इब्न जुबैर ने इसे पढ़ा: 'ग़ुराब' के पैमाने पर 'ग़ैन' अक्षर के साथ 'सुवाग़', और याह्या इब्न यामर ने भी वैसा ही पढ़ा सिवाय इसके कि वह 'अलिफ' हटा देते हैं और 'वाव' को शांत कर देते हैं। 'अल-दुर्र अल-मसन' 6/527 देखें। (6) (D) और (M) में: 'उसीग़ा'। (7) यह 'साद' पर 'फतह' के साथ है जैसा कि इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 1/346 में निर्दिष्ट किया है, और यह 'अल-क़िरात अल-शादा' पृ. 64 में है। (8) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 1/346 में इसका उल्लेख किया, और अबू हयान ने 'अल-बह्र' 5/330 में अब्दुल्ला बिन औन बिन

अबी अर्तबान के अधिकार पर। (9) इब्न अल-अंबारी ने इसे उनसे दर्ज किया जैसा कि 'अल-दुर्र अल-मंसूर' 4/27 में है। (10) अल-क़िरात अल-शादा पृ. 64, और 'अल-मुहतसिब' 1/346।

سورہ یوسف: آیات ۶۸ - ۷۰ ۴۰۵ اور عکرمہ نے کہا: وہ چاندی کا تھا۔ اور عبد الرحمن بن زید نے کہا: وہ سونے کا تھا، اور وہ ان کے تئیں انتہائی فیاضی کی وجہ سے اپنا کھانا ناپنے کے لیے اس کا استعمال کرتے تھے(۱)۔ کہا گیا: کھانے کی کمی کی وجہ سے اسے صرف ناپنے کے لیے استعمال کیا جاتا تھا(۲)۔ لفظ "الصاع" (ناپنے کا پیالہ) مذکر یا مونث ہو سکتا ہے۔ جو اسے مونث مانتے ہیں وہ کہتے ہیں: "أصوع" (جمع جیسے "أدور")، اور جو اسے مذکر مانتے ہیں وہ کہتے ہیں: "أصواع" (جمع جیسے "أثواب")(۳)۔ مجاہد اور ابو صالح نے کہا: "صاع" حمیار کی زبان میں "طرجهالة" ہے(۴)۔ اس میں مختلف قرأتیں ہیں: «صُواع» عام قرأت ہے، اور غین معجمہ کے ساتھ «صَوْغ»، جو یحییٰ ابن یعمر کی قرأت ہے(۵)؛ انہوں نے کہا: وہ سونے سے ڈھالا ہوا (صِيغَ) (۶) ایک برتن تھا۔ اور عین غیر معجمہ کے ساتھ «صَوْع» ابو رجاء کی قرأت ہے(۷)۔ اور صاد مضمومہ، واؤ ساکنہ اور عین غیر معجمہ کے ساتھ «صُوع» ابی کی قرأت ہے(۸)۔ اور صاد اور الف کے درمیان یاء کے ساتھ «صِيَاع»، سعید بن جبیر کی قرأت ہے(۹)۔ اور صاد اور عین کے درمیان الف کے साथ «صاع»، جو ابو ہریرہ کی قرأت ہے(۱۰)۔

(۱) النکت والعیون ۶۱/۳، اور عکرمہ اور ابن زید کی رپورٹیں الطبری نے ۲۴۶/۱۳، ۲۵۰ میں درج کیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۳ / ۲۶۴۔ (۳) (د) میں: 'أبواب'، اور اسی طرح تہذیب اللغة ۳ / ۸۲ میں، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۴) ابن الانباری نے اسے مجاہد سے کتاب 'الرد علی من خالف مصحف عثمان' میں درج کیا ہے جیسا کہ السیوطی کی 'الاتقان' ۱/ ۴۱۸ میں ہے۔ الجوہری نے 'الصحاح' (طرجیل) में कहा: 'الطرجهالة' پیالی کی طرح ہے، جو معروف ہے۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۶۴، اور المحتسب ۳۴۶/۱، سوائے اس کے کہ ابن جنی نے اسے صاد کے فتحہ کے ساتھ مقید کیا، اور ابن خالویہ نے اسے مقید نہیں کیا، اور الطبری نے ۱۳/۲۴۹ میں اس کا تذکرہ کیا اور کہا:

گویا انہوں نے اسے ان کے قول سے مصدر کی طرف پھیرا: 'صاغ یصوغ صَوْغاً' (ڈھالنا/بنانا)۔ ابو حیان نے 'البحر' ۵ / ۳۳۰ میں کہا: الحسن اور ابن جبیر نے اسے غین معجمہ کے ساتھ 'غُراب' کے وزن پر 'صواغ' پڑھا، اور یحییٰ بن یعمر نے بھی اسی طرح پڑھا سوائے اس کے کہ وہ الف کو حذف کرتے ہیں اور واؤ کو ساکن کرتے ہیں۔ 'الدر المصون' ۵۲۷/۶ دیکھیں۔ (۶) (د) اور (م) میں: 'أصیغ'۔ (۷) یہ صاد کے فتحہ کے ساتھ ہے جیسا کہ ابن جنی نے 'المحتسب' ۳۴۶/۱ میں اسے مقید کیا، اور یہ 'القراءات الشاذة' ص ۶۴ میں ہے۔ (۸) ابن جنی نے 'المحتسب' ۳۴۶/۱ میں اس کا ذکر کیا، اور ابو حیان نے 'البحر' ۳۳۰/۵ میں عبد اللہ بن عون بن ابی ارطبان کے حوالے سے۔ (۹) ابن الانباری نے اسے ان سے درج کیا جیسا کہ 'الدر المنثور' ۲۷/۴ میں ہے۔ (۱۰) القراءات الشاذة ص ۶۴، اور 'المحتسب' ۳۴۶/۱۔

Page 406 Surah Yusuf: Verses 68 - 70

Allah Almighty’s saying: {Then a caller cried out: "O caravan, you are indeed thieves!"} means: a caller called out and informed, and "adhdhana" (cried out) is for intensification, as if he called out repeatedly: "O caravan." And "al-'eer" (caravan) refers to what is used for provisioning, such as donkeys, camels, and mules (1). Mujahid said: Their caravan consisted of donkeys (2). Abu Ubaida said: "al-'eer" are the camels that are saddled and ridden (3). The meaning is: O people of the caravan. Similar to His saying: {And ask the village} (4) [Yusuf: 82], and: "O horses of Allah, ride," meaning: O companions of the horses of Allah, as will follow.

Here are two objections: First: If it is said: How did Benjamin agree to stay voluntarily, which involves disobedience to his father by increasing his grief, and Joseph agreed with him on that? And how did Joseph attribute the theft to his brothers when they were innocent, which is the second.

The answer to the first: That grief had overwhelmed Jacob to the point that the loss of Benjamin would not affect him completely, or do you not see that when he lost him, he said: "O my grief for Joseph," and did not dwell on Benjamin? And perhaps Joseph only agreed with him to stay based on a revelation, so there is no objection.

As for Joseph's attribution of the theft to his brothers, the answer is: the people had stolen him from his father and threw him into the well, then sold him, so they deserved this name because of that act, thus the application of it to them was truthful.

Another answer: He meant: O caravan, your state is like the state of thieves, meaning: something belonging to someone else has come into your possession without the king's consent or knowledge.

Another answer: That it was a ruse for his reunion with his brother, and his preference for him over them (5), and this is based on the premise that Benjamin did not know about the cup being planted in his saddle, nor did he inform him of it himself.

---

(1) Tahdhib al-Lugha 3/167. (2) Reported by al-Tabari 13/248. (3) Zad al-Masir 4/257. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/120. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1082 - 1083.

पृष्ठ ४०६ सूरह यूसुफ: आयत ६८ - ७०

अल्लाह तआला का कथन: {फिर एक पुकारने वाले ने पुकारा: "ऐ काफिले वालो, तुम यकीनन चोर हो!"} यानी: एक पुकारने वाले ने पुकारा और सूचित किया, और "अज़्ज़ना" (पुकारा) ज़ोर देने के लिए है, जैसे उसने बार-बार पुकारा हो: "ऐ काफिले वालो"। "अल-ईर" (काफिला) का अर्थ है वे गधे, ऊँट और खच्चर जिन पर सामान ढोया जाता है (१)। मुजाहिद ने कहा: उनका काफिला गधों का था (२)। अबू उबैदा ने कहा: "अल-ईर" वे ऊँट हैं जिन्हें लादा और सवारी किया जाता है (३)। इसका अर्थ है: ऐ काफिले के लोगों। जैसा कि उनके कथन में है: {और बस्ती से पूछो} (४) [यूसुफ: ८२], और: "ऐ अल्लाह के घोड़ों, सवार हो जाओ," यानी: ऐ अल्लाह के घोड़ों के साथियों, जैसा कि आगे आएगा।

यहाँ दो आपत्तियाँ हैं: पहली: यदि कहा जाए: बिन्यामिन स्वेच्छा से रुकने के लिए कैसे सहमत हो गया, जबकि इसमें पिता के दुःख को बढ़ाकर उनके प्रति अवज्ञा शामिल है, और यूसुफ ने उस पर उनसे सहमति व्यक्त की? और यूसुफ ने चोरी का आरोप अपने भाइयों पर कैसे लगाया जबकि वे निर्दोष थे, जो कि दूसरी आपत्ति है।

पहली का उत्तर: यह कि दुःख याकूब पर इस कदर हावी हो गया था कि बिन्यामिन के खोने का उन पर पूरी तरह से प्रभाव नहीं पड़ेगा, क्या आप नहीं देखते कि जब उन्होंने उसे खो दिया, तो उन्होंने कहा: "हाय यूसुफ पर मेरा गम," और बिन्यामिन पर ध्यान नहीं दिया? और शायद यूसुफ केवल एक वह्य (ईश्वरीय संकेत) के आधार पर उनके रुकने पर सहमत हुए थे, इसलिए कोई आपत्ति नहीं है।

जहाँ तक यूसुफ द्वारा अपने भाइयों पर चोरी के आरोप का सवाल है, तो उत्तर यह है: उन लोगों ने उसे अपने पिता से चुराया था और उसे कुएं में फेंक दिया था, फिर उसे बेच दिया था, इसलिए वे उस कृत्य के कारण इस नाम के हकदार थे, अतः उन पर इसका प्रयोग सत्य था।

एक अन्य उत्तर: उनका तात्पर्य था: ऐ काफिले वालो, तुम्हारी स्थिति चोरों जैसी है, जिसका अर्थ है: किसी और की कोई चीज़ राजा की सहमति या जानकारी के बिना तुम्हारे पास आ गई है।

एक अन्य उत्तर: यह कि यह अपने भाई के साथ फिर से मिलने और उन्हें दूसरों पर तरजीह देने की एक चाल थी (५), और यह इस आधार पर है कि बिन्यामिन को उनके सामान में प्याला रखे जाने के बारे में पता नहीं था, और न ही उन्होंने खुद उन्हें बताया था।

(१) तहजीब अल-लुगा ३/१६७। (२) अल-तबरी १३/२४८ द्वारा वर्णित। (३) जाद अल-मासिर ४/२५७। (४) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज ३/१२० द्वारा। (५) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ३/१०८२ - १०८३ द्वारा।

صفحہ ٤٠٦ سورہ یوسف: آیات ٦٨ - ٧٠

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر ایک پکارنے والے نے پکارا: "اے قافلے والو، تم یقیناً چور ہو!"} یعنی: ایک منادی نے پکارا اور مطلع کیا، اور "أذَّنَ" (پکارا) کثرت اور مبالغہ کے لیے ہے، گویا اس نے بار بار پکارا: "اے قافلے والو"۔ اور "العیر" (قافلہ) سے مراد وہ گدھے، اونٹ اور خچر ہیں جن پر غلہ لایا جاتا ہے (١)۔ مجاہد نے کہا: ان کا قافلہ گدھوں پر مشتمل تھا (٢)۔ ابو عبیدہ نے کہا: "العیر" وہ اونٹ ہیں جن پر کجاوے ہوں اور سواری کی جاتی ہو (٣)۔ اور اس کا معنی ہے: اے قافلے والو۔ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور بستی سے پوچھ لو} (٤) [یوسف: ٨٢]، اور: "اے اللہ کے گھوڑو، سوار ہو جاؤ"، یعنی: اے اللہ کے گھوڑوں کے ساتھیو، جیسا کہ آگے آئے گا۔

یہاں دو اعتراضات ہیں: پہلا: اگر کہا جائے: بنیامین نے اپنی مرضی سے رکنے پر کیسے رضامندی ظاہر کی، حالانکہ اس میں باپ کے غم میں اضافہ کر کے ان کی نافرمانی ہے، اور یوسف (علیہ السلام) نے اس پر ان سے اتفاق کیا؟ اور یوسف نے چوری کی نسبت اپنے بھائیوں کی طرف کیسے کی جبکہ وہ اس سے بری تھے، یہ دوسرا اعتراض ہے۔

پہلے کا جواب: یہ کہ غم یعقوب (علیہ السلام) پر اس قدر غالب آ چکا تھا کہ بنیامین کا کھو جانا ان پر پوری طرح اثر انداز نہ ہوتا، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب انہوں نے اسے کھویا تو کہا: "ہائے افسوس یوسف پر"، اور بنیامین کی طرف توجہ نہ دی؟ اور شاید یوسف نے ان کے رکنے پر اتفاق صرف وحی کی بنا پر کیا تھا، اس لیے کوئی اعتراض نہیں۔

رہی بات یوسف کی طرف سے اپنے بھائیوں کی طرف چوری منسوب کرنے کی؛ تو جواب یہ ہے کہ: ان لوگوں نے انہیں (یوسف کو) ان کے باپ سے چرایا تھا اور کنوئیں میں ڈال دیا تھا، پھر انہیں

بیچ دیا تھا، پس وہ اس فعل کی وجہ سے اس نام (چور) کے مستحق ٹھہرے، لہذا ان پر اس کا اطلاق سچا تھا۔

ایک اور جواب: اور وہ یہ کہ ان کی مراد تھی: اے قافلے والو، تمہارا حال چوروں جیسا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: کسی دوسرے کی چیز بادشاہ کی رضا اور علم کے بغیر تمہارے پاس آ گئی ہے۔

ایک اور جواب: اور وہ یہ کہ یہ اپنے بھائی کے ساتھ جمع ہونے اور انہیں دوسروں پر ترجیح دینے کا ایک حیلہ تھا (٥)، اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ بنیامین کو ان کے کجاوے میں صاع (پیالہ) چھپائے جانے کا علم نہیں تھا، اور نہ ہی انہوں نے خود انہیں بتایا تھا۔

---

(١) تہذیب اللغۃ ١٦٧/٣۔ (٢) اسے طبری نے ٢٤٨/١٣ میں روایت کیا ہے۔ (٣) زاد المسیر ٢٥٧/٤۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ١٢٠/٣۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ١٠٨٢/٣ - ١٠٨٣۔

It has been said: The meaning of the speech is an interrogation, i.e., "Are you indeed thieves?"(1) like His saying: {And this is a favor} [Ash-Shu'ara: 22], i.e., "Is that a favor you reproach me with?" The purpose is so that lying is not attributed to Yusuf (peace be upon him).

His saying, the Almighty: {They said, turning towards them, "What is it that you have lost?" They said, "We have lost the king's cup. And for him who brings it back is a camel-load, and I am a guarantor for it."}

In it are seven issues:

First: His saying, the Almighty: {And for him who brings it back is a camel-load, and I am a guarantor for it}. "Al-Ba'eer" (the camel) here refers to the dromedary in the opinion of most commentators (2). It was also said: It is a donkey, which is the language of some Arabs; this was stated by Mujahid and he chose it (3). Mujahid said: The "Za'eem" (guarantor) is the announcer who said: "O you [people of the] caravan" (4). "Al-Za'eem", "Al-Kafeel" (guarantor), "Al-Hameel", "Al-Dhameen", and "Al-Qabeel" are all the same, and the "Za'eem" is the leader.

Imru' al-Qais said (5): "And I am a guarantor, if I return as a king... with a pace that makes the furaniq (guide/messenger) see it as crooked (or turned away)." (6)

And Layla al-Akhyaliyya said, elegizing her brother (7):

---

(1) See Majma' al-Bayan 13/95. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/62. (3) Narrated by al-Tabari 13/252-253, and it is in Tafsir Mujahid 1/318. (4) Narrated by al-Tabari 13/253, and it is in Tafsir Mujahid 1/318. (5) His saying: Imru' al-Qais, from (Zah). (6) Diwan Imru' al-Qais p. 66. And "Al-Furaniq": the lion, or a predator that cries out before him, which is similar to a jackal, and it is the Arabized version of "Parwanak". Mu'jam Matn al-Lugha (frnq). And "Azwar": leaning, or one who approaches something when the travel becomes intense. Al-Qamus (zwr). (7) Thus the author mentioned, but what Abu Ishaq al-Watwat mentioned in "Ghurar al-Khasa'is al-Wadiha" p. 23 is that she said these verses about Tawba al-Humayri. And that is correct, and the story of Tawba bin al-Humayr with Layla al-Akhyaliyya is famous. See al-Aghani 11/203-250.

पृष्ठ 407 सूरा यूसुफ़: आयतें 68 - 72

यह कहा गया है: बात का अर्थ एक प्रश्न है, यानी: "क्या तुम वास्तव में चोर हो?" (1) जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {और यह एक उपकार है} [अश-शुआरा: 22] यानी: "क्या यह वह उपकार है जिसका तुम मुझ पर एहसान जता रहे हो?" उद्देश्य यह है कि यूसुफ़ (उन पर शांति हो) की ओर झूठ का आरोप न लगे।

ईश्वर का कथन: {वे उनकी ओर मुड़ते हुए बोले, "तुमने क्या खो दिया है?" उन्होंने कहा, "हमने राजा का प्याला खो दिया है। और जो उसे वापस लाएगा, उसके लिए एक ऊंट का भार (इनाम) है, और मैं उसका जामिन (गारंटर) हूँ।" }

इसमें सात मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और जो उसे वापस लाएगा, उसके लिए एक ऊंट का भार है, और मैं उसका जामिन हूँ}। यहाँ "अल-बअ़ीर" (ऊंट) का अर्थ अधिकांश मुफस्सिरीन (टीकाकारों) की राय में ऊंट ही है (2)। और कहा गया: यह गधा है, जो कुछ अरबों की भाषा है; मुजाहिद ने यह कहा और इसे चुना (3)। मुजाहिद ने कहा: "ज़अ़ीम" (जामिन) वह उद्घोषक है जिसने कहा: "ऐ काफिले वालो" (4)। "ज़अ़ीम", "कफ़ील", "हमील", "ज़मीन" और "क़बील" सब एक ही हैं, और "ज़अ़ीम" का अर्थ नेता (प्रमुख) भी होता है।

इमरुल क़ैस ने कहा (5): "और मैं जामिन हूँ, अगर मैं राजा बनकर लौटा... ऐसी चाल के साथ कि संदेशवाहक उसे टेढ़ा देखे।" (6)

और लैला अल-अख्यालिया ने अपने भाई का शोक मनाते हुए कहा (7):

---

(1) मजमा अल-बयान 13/95 देखें। (2) अन-नुकत वल-उयून 3/62। (3) अत्तबरी 13/252-253 द्वारा उद्धृत, और यह तफसीर मुजाहिद 1/318 में है। (4) अत्तबरी 13/253 द्वारा उद्धृत, और यह तफसीर मुजाहिद 1/318 में है। (5) उसका कथन: इमरुल क़ैस, (ज़ह) से। (6) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 66। और "अल-फ़ुरानिक़": शेर, या एक हिंसक जानवर जो उसके सामने चिल्लाता है, जो सियार के समान है, और यह "परवानक" का अरबीकरण है। मुअजम मतन अल-लुग़ा (फ़रनक़)। और "अज़वर": झुका हुआ, या वह जो किसी चीज़ की ओर तब आता है जब सफर तेज़ हो जाता है। अल-क़ामूस (ज़वर)। (7) लेखक ने इसी प्रकार उल्लेख किया है, और अबू इसहाक अल-वतवात ने "गुरर

अल-ख़साइस अल-वादिहा" पृ. 23 में उल्लेख किया है कि उसने ये छंद तौबा अल-हुमैरी के बारे में कहे थे। और यही सही है, और तौबा बिन अल-हुमैर की लैला अल-अख्यालिया के साथ कहानी प्रसिद्ध है। अल-अग़ानी 11/203-250 देखें।

صفحہ 407 سورہ یوسف: آیات 68 - 72

اور کہا گیا ہے: کلام کا مفہوم استفہامیہ ہے، یعنی: کیا تم واقعی چور ہو؟ (1) جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وَتِلْكَ نِعْمَةٌ} [الشعراء: 22] یعنی: کیا یہ وہ نعمت ہے جس کا تو مجھ پر احسان جتلا رہا ہے؟ اور مقصد یہ ہے کہ یوسف علیہ السلام کی طرف جھوٹ منسوب نہ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قَالُواْ وَأَقْبَلُواْ عَلَيْهِم مَّاذَا تَفْقِدُونَ ۝ قَالُواْ نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَن جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ ۝}

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلِمَن جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ}۔ اکثر مفسرین کے نزدیک یہاں 'بعیر' سے مراد اونٹ ہے (2)۔ اور کہا گیا کہ اس سے مراد گدھا ہے، اور یہ بعض عربوں کی لغت ہے؛ یہ مجاہد نے کہا اور اسے اختیار کیا (3)۔ مجاہد نے کہا: 'زعیم' وہ منادی (اعلان کرنے والا) ہے جس نے کہا تھا: "اے قافلے والو" (4)۔ اور زعیم، کفیل، حمیل، ضمین اور قبیل سب ہم معنی ہیں، اور زعیم کے معنی رئیس (سربراہ) کے بھی ہیں۔

امرؤ القیس نے کہا (5): "اور میں ضامن ہوں اگر میں بادشاہ بن کر لوٹا... ایسی رفتار کے ساتھ کہ جس سے ہرن (یا قاصد) اسے کج (ٹیڑھا) دیکھے۔" (6)

اور لیلیٰ الاخیلیہ نے اپنے بھائی کا مرثیہ پڑھتے ہوئے کہا (7):

---

(1) دیکھئے مجمع البیان 13/95۔ (2) النکت والعیون 3/62۔ (3) اسے طبری نے 13/252-253 میں روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/318 میں ہے۔ (4) اسے طبری نے 13/253 میں روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/318 میں ہے۔ (5) اس کا قول: امرؤ القیس، (ظ) سے۔ (6)

دیوان امرئ القیس ص 66۔ اور 'الفُرانق': شیر، یا وہ درندہ جو اپنے سامنے چیختا ہے اور وہ گیدڑ کے مشابہ ہوتا ہے، اور یہ 'بروانک' کا معرب ہے۔ معجم متن اللغہ (فرنق)۔ اور 'أزور': مائل، یا وہ جو کسی چیز پر اس وقت جھکتا ہے جب رفتار تیز ہو۔ القاموس (زور)۔ (7) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، لیکن ابو اسحاق الوطواط نے 'غرر الخصائص الواضحہ' ص 23 میں ذکر کیا ہے کہ اس نے یہ اشعار توبہ الحمیری کے بارے میں کہے تھے۔ اور یہی درست ہے، اور توبہ بن الحمیر کا قصہ لیلیٰ الاخیلیہ کے ساتھ مشہور ہے۔ دیکھئے الاغانی 11/203-250۔

(Poetry): And with a torn shirt upon him, you would think him / in the midst of houses, sick with bashfulness. (1) Until, when the banner is raised, you see him / on the day of battle, a leader over the army. (2)

Second: If it is said: How was a camel-load guaranteed when it is unknown, and guaranteeing something unknown is not valid? It is said to him: A camel-load was specified and known to them like a 'wasq' (a specific measure), so its guarantee became valid (3). However, it was a replacement for property for a thief, and that is not permissible for a thief, so perhaps it was valid in their law. Or this was a 'ju'alah' (reward) and an offering of money for whoever (4) searches and seeks.

Third: Some scholars said: In this verse there are two proofs: One of them: the permissibility of 'ju'al' (reward contract), and it was permitted out of necessity; for in it, a degree of ambiguity is allowed that is not allowed in other contracts (5). So if a man says: whoever does such-and-all shall have such-and-such, it is valid. The nature of 'ju'al' is that one of the two parties is known, and the other is unknown out of necessity, unlike 'ijarah' (leasing/hiring); for in it, the compensation and the compensated are determined on both sides (6). It is among the permissible contracts that one of the parties may rescind, except that the person for whom the reward is set may rescind it before starting and after it if he agrees to forfeit his right, and the setter of the reward (al-ja'il) may not rescind it once the person for whom the reward is set has started the work (7). The presence of both contracting parties is not required in a 'ju'al' contract, unlike other contracts; because of His saying: "and for him who brings it back is a camel-load." And ash-Shafi'i (8) held all of this.

---

(1) In the manuscripts: "day of meeting", and what is established from sources is as follows. (2) Al-Shi'r wal-Shu'ara' 2/704, Amali al-Qali 1/248, Sharh Diwan al-Hamasa by al-Marzuqi 4/1609, and al-Qali mentioned from al-Asma'i that he used to narrate them for Humayd bin Thawr, and they are in Diwan Humayd p. 131. In these sources it occurred as "under the banner" instead of "day of battle", and "al-khamis" means the army. Tahdhib al-Lugha 7/193. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/62. (4) Following it in (m): "was". (5) See Al-Nukat wal-'Uyun 3/63. (6) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1084 - 1085. (7) See al-Muntaqa 5/111. (8) Al-Muhadhdhab 1/418 - 419, except that al-Shirazi mentioned that it is permissible for the setter of the reward to rescind the contract after the work has started, and he is then obliged to pay the fair wage for what was done.

सूरह यूसुफ, आयतें 71 - 72 408

(कविता): उस पर फटा हुआ कुर्ता है, तुम उसे समझोगे / घरों के बीच, शर्म के मारे बीमार। (1) यहाँ तक कि जब झंडा फहराया जाता है, तुम उसे देखते हो / युद्ध के दिन, सेना पर एक सेनापति। (2)

दूसरा: यदि कहा जाए: ऊँट के बोझ की गारंटी कैसे दी गई जब वह अज्ञात है, और अज्ञात की गारंटी देना मान्य नहीं है? उससे कहा गया: ऊँट का बोझ उनके पास 'वस्क' (एक माप) की तरह निश्चित और ज्ञात था, इसलिए उसकी गारंटी मान्य हो गई (3)। हालाँकि, यह एक चोर के लिए संपत्ति का प्रतिस्थापन था, और यह एक चोर के लिए जायज़ नहीं है, तो शायद यह उनके कानून में मान्य था। या यह एक 'जुआला' (इनाम) था और उसके लिए धन की पेशकश थी जो (4) तलाश और खोज करे।

तीसरा: कुछ विद्वानों ने कहा: इस आयत में दो प्रमाण हैं: उनमें से एक: 'जुअल' (इनाम अनुबंध) की अनुमति, और इसे आवश्यकता के कारण अनुमति दी गई थी; क्योंकि इसमें अनिश्चितता की वह सीमा मान्य है जो दूसरों में मान्य नहीं है (5)। अतः यदि कोई व्यक्ति कहता है: जो ऐसा-वैसा करेगा उसे इतना-उतना मिलेगा, तो वह मान्य है। 'जुअल' की प्रकृति यह है कि दो पक्षों में से एक ज्ञात होता है, और दूसरा आवश्यकता के कारण अज्ञात होता है, 'इजारा' (किराया/मजदूरी) के विपरीत; क्योंकि उसमें दोनों पक्षों से मुआवजा और मुआवजा दी जाने वाली वस्तु निर्धारित होती है (6)। यह उन जायज़ अनुबंधों में से है जिन्हें कोई भी पक्ष रद्द कर सकता है, सिवाय इसके कि जिसके लिए इनाम तय किया गया है वह काम शुरू करने से पहले और उसके बाद इसे रद्द कर सकता है यदि वह अपना अधिकार छोड़ने के लिए सहमत हो, और इनाम देने वाले (अल-जाइल) को इसे रद्द करने का अधिकार नहीं है जब काम करने वाले ने काम शुरू कर दिया हो (7)। 'जुअल' अनुबंध में दोनों अनुबंध पक्षों की उपस्थिति आवश्यक नहीं है, अन्य अनुबंधों के विपरीत; क्योंकि उनके(ईश्वर के) वचन के कारण: "और जो उसे वापस लाएगा उसके लिए एक ऊँट का बोझ है।" और अल-शाफ़ई (8) ने यह सब कहा।

---

(1) प्रतियों में: "मिलन का दिन", और स्रोतों से जो स्थापित है वह इस प्रकार है। (2) अल-शिअर वश-शुआरा 2/704, अमाली अल-क़ाली 1/248, अल-मरज़ूकी द्वारा शरह दीवान अल-हमासा 4/1609, और अल-क़ाली ने अल-असमी से उल्लेख किया कि वह उन्हें हुमैद बिन थौर के लिए सुनाते थे, और वे दीवान हुमैद पृष्ठ 131 में हैं। इन स्रोतों में "युद्ध के दिन" के स्थान पर "झंडे के नीचे" आया है, और "अल-खमीस" का अर्थ सेना है। तहज़ीब अल-लुग़ा 7/193. (3) अल-नुकात वल-'उयुन 3/62. (4)

(m) में इसके बाद: "था"। (5) देखें अल-नुकात वल-'उयुन 3/63. (6) देखें इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1084 - 1085. (7) देखें अल-मुंतक़ा 5/111. (8) अल-मुहज़्ज़ब 1/418 - 419, सिवाय इसके कि अल-शिराज़ी ने उल्लेख किया है कि इनाम देने वाले के लिए काम शुरू होने के बाद अनुबंध को रद्द करना जायज़ है, और उसे किए गए काम के लिए उचित मज़दूरी देनी होगी।

سورہ یوسف، آیات 71 - 72 408

(اشعار): اور اس پر پھٹی ہوئی قمیض ہے، تم اسے سمجھو گے / گھروں کے درمیان، حیا کی وجہ سے بیمار۔ (1) یہاں تک کہ جب جھنڈا بلند کیا جاتا ہے، تم اسے دیکھتے ہو / جنگ کے دن، فوج پر ایک سردار۔ (2)

دوسرا: اگر کہا جائے: اونٹ کے بوجھ کی ضمانت کیسے دی گئی جبکہ وہ نامعلوم ہے، اور نامعلوم کی ضمانت دینا درست نہیں؟ اس سے کہا گیا: اونٹ کا بوجھ ان کے پاس 'وسق' (ایک مخصوص پیمانہ) کی طرح متعین اور معلوم تھا، لہذا اس کی ضمانت درست ہوگئی (3)۔ مگر یہ کہ وہ چور کے لیے مال کا بدل تھا، اور چور کے لیے یہ حلال نہیں ہے، تو شاید یہ ان کی شریعت میں درست تھا۔ یا یہ 'جعالہ' (انعام) تھا اور اس شخص کے لیے مال کی پیشکش تھی جو (4) تلاش اور جستجو کرے۔

تیسرا: بعض علماء نے کہا: اس آیت میں دو دلیلیں ہیں: ایک یہ: 'جعل' (انعامی معاہدہ) کا جواز، اور اسے ضرورت کی بنا پر جائز قرار دیا گیا ہے؛ کیونکہ اس میں جہالت (نامعلومی) کی اتنی گنجائش ہے جو دوسروں میں نہیں (5)۔ پس اگر کوئی آدمی کہے: جس نے ایسا کیا اسے اتنا ملے گا، تو یہ درست ہے۔ 'جعل' کی شان یہ ہے کہ اس کے دو فریقوں میں سے ایک معلوم ہو، اور دوسرا ضرورت کی وجہ سے نامعلوم ہو، بخلاف 'اجارہ' کے؛ کیونکہ اس میں دونوں طرف سے عوض اور معوض متعین ہوتا ہے (6)۔ یہ ان جائز عقود میں سے ہے جنہیں کوئی ایک فریق ختم کر سکتا ہے، سوائے اس کے کہ جس کے لیے انعام مقرر کیا گیا ہو وہ کام شروع کرنے سے پہلے اور اس کے بعد اسے ختم کر سکتا ہے اگر وہ اپنے حق سے دستبردار ہونے پر راضی ہو، اور انعام دینے والے (جاعل) کو یہ حق نہیں کہ وہ اسے ختم کرے جب کام کرنے والا کام شروع کر چکا ہو (7)۔

'جعل' کے عقد میں دیگر عقود کی طرح فریقین کی موجودگی شرط نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور جو اسے لائے گا اس کے لیے اونٹ کا ایک بوجھ ہے"۔ اور امام شافعی (8) نے یہ سب کچھ کہا ہے۔

---

(1) نسخوں میں: "ملاقات کا دن"، اور مآخذ سے جو ثابت ہے وہ درج ذیل ہے۔ (2) الشعر والشعراء 704/2، امالی القالی 248/1، شرح دیوان الحماسہ للمرزوقی 1609/4، اور قالی نے اصمعی سے ذکر کیا کہ وہ اسے حمید بن ثور کے لیے روایت کرتے تھے، اور وہ دیوان حمید ص 131 میں ہیں۔ ان مآخذ میں "یوم الهیاج" (جنگ کے دن) کی جگہ "تحت اللواء" (جھنڈے کے نیچے) آیا ہے، اور "الخمیس" کا مطلب فوج ہے۔ تہذیب اللغہ 193/7۔ (3) النکت والعیون 62/3۔ (4) (م) میں اس کے بعد ہے: "تھا"۔ (5) دیکھیے النکت والعیون 63/3۔ (6) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی 1084/3 - 1085۔ (7) دیکھیے المنتقی 111/5۔ (8) المہذب 418/1 - 419، مگر شیرازی نے ذکر کیا ہے کہ جاعل کے لیے کام شروع کرنے کے بعد عقد ختم کرنا جائز ہے، اور اسے کیے گئے کام کے لیے اجرتِ مثل دینا لازم ہوگی۔

Surah Yusuf: Verses 71 - 72 409

Fourth: When a person says: "Whoever brings back my runaway slave shall have a dinar," he is bound by what he has offered when the slave is brought back. If someone brings the slave without a prior guarantee, the owner is still bound if the person brought him seeking a reward. This is because the Prophet ﷺ said: "Whoever brings back a runaway slave shall have forty dirhams," (1) without distinguishing between whether he was brought under a contract of guarantee or not. Ibn Khuwayz Mindad said: For this reason, our companions said: If someone does for a person what that person is obligated to do for himself for his own benefit, the person is bound by that, and the doer is entitled to a fair wage if he is someone who typically does such things for pay (2).

I say: Al-Shafi'i disagreed with us in all of this (3).

Fifth: The second piece of evidence: the permissibility of suretyship (Kafalah) for a man; because the announcer (the guarantor) was someone other than Yusuf, peace be upon him. Our scholars said: If a man says: "I take responsibility," or "I take suretyship," or "I guarantee," or "I am a guarantor for you," or "I am a leader (guarantor)," or "I am a sponsor," or "I am a surety," or "I am a front," or "it is for you with me," or "upon me," or "to me," or "from my side," then all of that is a binding suretyship (4).

Jurists have differed regarding one who guarantees a person (their physical presence); does he become liable for the financial debt or not? The Kufans said: Whoever guarantees a person's physical presence is not liable for the debt owed by the person sought if he dies. This is one of the two opinions attributed to Al-Shafi'i in what is famous from him. Malik, Al-Layth, and Al-Awza'i said: If he guarantees the person's presence and there is a debt upon him, then if he does not bring him, he must pay the debt and can seek reimbursement from the debtor. However, if he stipulated the guarantee of the person's presence only and said: "I do not guarantee the money," then nothing of the money is due from him. The argument for those who made the payment of the money obligatory is that the guarantor knows that the person whose presence is guaranteed is not sought...

(1) We did not find it as a Marfu' hadith (attributed to the Prophet). Muhammad bin al-Hasan narrated it in 'Al-Hujjah' 2/734-741, and al-Bayhaqi in 6/200 from Ibn Mas'ud as a Mawquf hadith (attributed to a companion). Ibn Abi Shaybah also narrated it as cited in 'Nasb al-Rayah' 3/470 from 'Umar as a Mawquf hadith. See Al-Muhalla 8/208.

(2) See 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 3/5. (3) See 'Al-Muhadhdhab' 1/419, and 'Al-Tanbih' p. 126. (4) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 2/657.

सूरह यूसुफ: आयत 71 - 72 409

चौथा: जब कोई व्यक्ति कहता है: "जो कोई मेरे भागे हुए दास को वापस लाएगा उसे एक दीनार मिलेगा," तो दास के वापस लाए जाने पर वह अपने वादे से बाध्य होता है। यदि कोई उसे बिना किसी पूर्व गारंटी के लाता है, तो मालिक तब भी बाध्य है यदि व्यक्ति उसे इनाम की मांग के साथ लाया है। ऐसा इसलिए है क्योंकि पैगंबर ﷺ ने कहा: "जो कोई भागे हुए दास को वापस लाता है उसे चालीस दिरहम मिलेंगे," (1) इसमें कोई अंतर नहीं किया गया कि वह गारंटी के अनुबंध के तहत लाया गया था या नहीं। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इसी कारण से हमारे साथियों ने कहा: यदि कोई किसी व्यक्ति के लिए वह कार्य करता है जिसे वह व्यक्ति अपने लाभ के लिए स्वयं करने के लिए बाध्य है, तो वह व्यक्ति उससे बाध्य होता है, और करने वाला उचित पारिश्रमिक का हकदार होता है यदि वह ऐसा व्यक्ति है जो सामान्यतः भुगतान के लिए ऐसे कार्य करता है (2)।

मैंने कहा: अल-शाफ़ई ने इन सबमें हमसे असहमति जताई है (3)।

पांचवां: दूसरा प्रमाण: एक व्यक्ति के लिए ज़मानत (कफ़ाला) की अनुमति; क्योंकि घोषणा करने वाला (ज़मानतदार) यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के अलावा कोई और था। हमारे विद्वानों ने कहा: यदि कोई व्यक्ति कहता है: "मैं ज़िम्मेदारी लेता हूँ," या "मैं ज़मानत लेता हूँ," या "मैं तुम्हारे लिए ज़मानतदार हूँ," या "मैं नेता (ज़मानतदार) हूँ," या "मैं प्रायोजक हूँ," या "मैं ज़मानतदार हूँ," या "मैं ज़मानत देता हूँ," या "मैं सामने हूँ," या "यह मेरे पास तुम्हारे लिए है," या "मुझ पर," या "मेरे लिए," या "मेरी ओर से," तो वह सब एक बाध्यकारी ज़मानत है (4)।

फ़कीहों (धर्मशास्त्रियों) के बीच इस बात पर मतभेद है कि जो किसी व्यक्ति (उसके भौतिक अस्तित्व) की ज़मानत लेता है; क्या वह वित्तीय ऋण के लिए उत्तरदायी होगा या नहीं? कूफ़ा के विद्वानों ने कहा: जो किसी व्यक्ति की उपस्थिति की ज़मानत लेता है, वह मांगे गए व्यक्ति पर बकाया ऋण के लिए उत्तरदायी नहीं है यदि उसकी मृत्यु हो जाती है। अल-शाफ़ई से प्रसिद्ध दो रायों में से यह एक है। मलिक, अल-लैथ और अल-अवज़ाई ने कहा: यदि वह व्यक्ति की उपस्थिति की ज़मानत देता है और उस पर ऋण है, तो यदि वह उसे नहीं लाता है, तो उसे ऋण का भुगतान करना होगा और वह देनदार से प्रतिपूर्ति मांग सकता है। हालांकि, यदि उसने केवल व्यक्ति की उपस्थिति की ज़मानत की शर्त रखी और कहा: "मैं पैसे की गारंटी नहीं देता," तो उस पर पैसे का कुछ भी बकाया नहीं है। उन लोगों

के लिए तर्क जिन्होंने पैसे का भुगतान अनिवार्य कर दिया है, यह है कि ज़मानतदार जानता है कि जिस व्यक्ति की उपस्थिति की गारंटी दी गई है, उसकी मांग नहीं की जाती...

(1) हमने इसे मरफ़ू हदीस (पैगंबर से संबंधित) के रूप में नहीं पाया। मुहम्मद बिन अल-हसन ने इसे 'अल-हुज्जाह' 2/734-741 में और अल-बैहकी ने 6/200 में इब्न मसूद से मवकूफ़ हदीस (एक साथी से संबंधित) के रूप में वर्णित किया है। इब्न अबी शैबा ने भी इसे 'नसब अल-राया' 3/470 में उमर से मवकूफ़ हदीस के रूप में उद्धृत किया है। देखें अल-मुहल्ला 8/208। (2) देखें 'अक्द अल-जवाहिद अल-थमीना' 3/5। (3) देखें 'अल-मुहद्दब' 1/419, और 'अल-तन्बीह' पृ. 126। (4) 'अक्द अल-जवाहिद अल-थमीना' 2/657।

سورہ یوسف: آیات ۷۱ - ۷۲ ۴۰۹

چوتھا: جب کوئی انسان کہے: "جو میرے بھاگے ہوئے غلام کو لائے گا اس کے لیے ایک دینار ہے،" تو جب وہ اسے لے آئے تو جس چیز کا اس نے وعدہ کیا ہے وہ اس پر لازم ہو جاتی ہے۔ پس اگر وہ اسے بغیر کسی ضمانت (معاہدے) کے لے آئے، تو جب وہ اجرت کے مطالبے پر اسے لائے گا تو وہ لازم ہو جائے گی۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو بھاگے ہوئے غلام کو واپس لائے اس کے لیے چالیس درہم ہیں،" (۱) اور آپ نے اس میں فرق نہیں کیا کہ وہ ضمانت کے معاہدے کے تحت لایا گیا یا بغیر معاہدے کے۔ ابن خویز منداد نے کہا: اسی لیے ہمارے اصحاب نے کہا: بے شک جو شخص کسی انسان کے لیے وہ کام کرے جو اسے اپنے مفادات کے لیے خود کرنا لازم تھا، تو وہ اس پر لازم ہو گیا، اور اسے اس کے مثل اجر ملے گا اگر وہ ان لوگوں میں سے ہے جو اجرت پر ایسا کام کرتے ہیں (۲)۔

میں نے کہا: اور شافعی نے ان تمام باتوں میں ہماری مخالفت کی ہے (۳)۔

پانچواں: دوسری دلیل: کسی شخص کی طرف سے کفالت (ضمانت) کا جواز؛ کیونکہ منادی کرنے والا (ضامن) یوسف علیہ السلام کے علاوہ کوئی اور تھا، ہمارے علماء نے کہا: جب کوئی شخص کہے: میں نے بوجھ اٹھایا، یا میں نے کفالت کی، یا میں نے ضمانت دی، یا میں تمہارے لیے حمایل ہوں، یا زعیم ہوں، یا کفیل ہوں، یا ضامن ہوں، یا قبیل ہوں، یا وہ تمہارے لیے میرے پاس ہے، یا مجھ پر ہے، یا میری طرف ہے، یا میری جانب سے ہے، تو یہ سب لازم ہونے والی کفالت ہے (۴)۔

اور فقہاء کے درمیان اس بارے میں اختلاف ہوا ہے جو جان یا چہرے کی کفالت (حاضر ضامنی) کرے؛ کیا اس پر مال کی ضمانت لازم آتی ہے یا نہیں؟ اہل کوفہ نے کہا: جس نے کسی شخص کی جان کی کفالت کی، اس پر وہ حق لازم نہیں آتا جو مطلوبہ شخص پر ہے اگر وہ مر جائے، اور یہ

امام شافعی کے ان سے مشہور دو اقوال میں سے ایک ہے۔ مالک، لیث اور اوزاعی نے کہا: جب وہ جان کی کفالت کرے اور اس پر مال ہو، تو اگر وہ اسے نہ لائے تو وہ مال کا تاوان بھرے گا، اور وہ اسے مطلوبہ شخص سے واپس لے گا، لیکن اگر اس نے اپنی جان یا چہرے کی ضمانت کی شرط رکھی اور کہا: میں مال کی ضمانت نہیں دیتا، تو اس پر مال میں سے کچھ بھی نہیں۔ اور ان لوگوں کی دلیل جنہوں نے مال کے تاوان کو واجب قرار دیا یہ ہے کہ: ضامن جانتا ہے کہ جس کی ضمانت دی گئی ہے اس کا چہرہ مطلوب نہیں ہوتا۔۔۔

(۱) ہمیں یہ مرفوعاً نہیں ملی، اور اسے محمد بن الحسن نے 'الحجة' ۷۳۴/۲ - ۷۴۱ میں، اور بیہقی نے ۲۰۰/۶ میں ابن مسعود سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ نے اسے روایت کیا ہے جیسا کہ 'نصب الراية' ۴۷۰/۳ میں عمر سے موقوفاً بھی ہے۔ اور الملحی ۲۰۸/۸ دیکھیں۔ (۲) دیکھئے 'عقد الجواہر الثمینة' ۵/۳۔ (۳) دیکھئے 'المہذب' ۴۱۹/۱، اور 'التنبیہ' ص ۱۲۶۔ (۴) 'عقد الجواہر الثمینة' ۶۵۷/۲۔

...with blood, but is rather sought with wealth. Thus, if he guaranteed him and did not bring him, it is as if he caused him to lose it, and he withheld it(1) from him; therefore, the money becomes obligatory upon him. Al-Tahawi argued for the Kufans, saying: "As for the guarantee of wealth upon the death of the person guaranteed for, it has no meaning; because he only guaranteed the person and did not guarantee the wealth. It is impossible for him to be bound by what he did not guarantee."(2)

Sixth: Scholars differed if a man guarantees wealth on behalf of another man; does the claimant have the right to take from whichever of them he wishes? Al-Thawri, the Kufans, Al-Awza'i, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: He takes from whichever of them he wishes(3) until he receives his full right. This was Malik's opinion, then he recanted and said: The guarantor is not taken except if the debtor becomes bankrupt or goes missing; because priority is given to the one who owes the right, unless he is destitute; then it is taken from the guarantor, because he is excused for taking from him in this case. This is a good opinion. And the logical deduction (Qiyas) is: that the man has the right to demand from either of the two men he wishes.

Ibn Abi Layla said: If a man guarantees wealth on behalf of his companion, it transfers to the guarantor, and the original owner is absolved, unless the one guaranteed for stipulates that he can take from whichever of them he wishes. He argued using the absolution of the deceased from debt by the guarantee of Abu Qatada, and Abu Thawr said something similar.(4)

Seventh: Leadership (guarantorship) only exists in rights where proxy is permissible, among those relating to financial liabilities, and which are fixed and stable. Thus, suretyship for a manumission contract (Kitaba) is not valid, because it is not a fixed, stable debt; for if the slave becomes unable to pay, he remains a slave and the contract is annulled. As for every right that no one else can fulfill...

---

(1) In (D) and (Z): and deceived him. (2) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 4/253-255, and Ikhtilaf al-Fuqaha by al-Tabari pp. 208-211. (3) His words: "from both of them", is from (Z). (4) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 4/255-258, Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 1/118-119, and Al-Istidhkar 22/275-276. The hadith was narrated by Ahmad (16510) and al-Bukhari (2295) from Salamah bin al-Akwa' that a funeral was brought to the Prophet ﷺ for him to pray over... He said: "Does he have any debt?" They said: "Yes." He said: "Pray over your companion." Abu Qatada said:

"His debt is upon me, O Messenger of Allah." So he prayed over him. It was also narrated by Ahmad (14159) from the hadith of Jabir, and (22543) from the hadith of Abu Qatada.

सूरह यूसुफ: आयत 71 - 72 | 410

...रक्त के साथ, बल्कि उसे धन के साथ मांगा जाता है। अत; यदि उसने उसके लिए उसकी गारंटी ली और उसे नहीं लाया, तो मानो उसने उसे खो दिया, और उसने उसे इससे वंचित कर दिया(1); इसलिए, धन उस पर अनिवार्य हो जाता है। अल-तहावी ने कूफ़ियों के पक्ष में तर्क देते हुए कहा: "जहां तक गारंटीकृत व्यक्ति की मृत्यु पर धन की गारंटी का प्रश्न है, इसका कोई अर्थ नहीं है; क्योंकि उसने केवल व्यक्ति की गारंटी ली थी और धन की गारंटी नहीं ली थी। यह असंभव है कि वह उस चीज़ के लिए बाध्य हो जिसकी उसने गारंटी नहीं ली थी।"(2)

छठा: विद्वानों में मतभेद है कि यदि कोई व्यक्ति किसी अन्य व्यक्ति की ओर से धन की गारंटी लेता है; तो क्या दावेदार को उनमें से जिसे चाहे उससे लेने का अधिकार है? अल-थौरी, कूफ़ियों, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक़ ने कहा: वह उनमें से जिसे चाहे उससे लेता है(3) जब तक कि उसे उसका पूरा अधिकार प्राप्त न हो जाए। यह मलिक का मत था, फिर उन्होंने इससे हाथ खींच लिया और कहा: गारंटर से तब तक नहीं लिया जाता जब तक कि कर्जदार दिवालिया न हो जाए या गायब न हो जाए; क्योंकि प्राथमिकता उसे दी जाती है जिस पर हक बकाया है, जब तक कि वह दरिद्र न हो; तब इसे गारंटर से लिया जाता है, क्योंकि इस स्थिति में उससे लेना उचित है। यह एक अच्छा मत है। और अनुमान (कियास) यह है: कि व्यक्ति को उन दोनों व्यक्तियों में से जिससे वह चाहे उससे मांग करने का अधिकार है।

इब्न अबी लैला ने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपने साथी की ओर से धन की गारंटी लेता है, तो वह गारंटर पर स्थानांतरित हो जाता है, और मूल स्वामी दोषमुक्त हो जाता है, जब तक कि वह जिसके लिए गारंटी दी गई है, उन दोनों पर यह शर्त न रखे कि वह जिसे चाहे उसे ले सकता है। उन्होंने अबू क़तादा की गारंटी द्वारा मृतक के ऋण से मुक्ति का तर्क दिया, और अबू थौर ने भी इसी तरह की बात कही।(4)

सातवां: नेतृत्व (गारंटी/ज़मानत) केवल उन अधिकारों में होता है जिनमें प्रतिनिधि (प्रॉक्सी) अनुमेय है, जो वित्तीय देनदारियों से संबंधित हैं, और जो निश्चित और स्थिर हैं। इस प्रकार, दासता मुक्ति अनुबंध (किताबह) के लिए ज़मानत मान्य नहीं है, क्योंकि यह एक निश्चित, स्थिर ऋण नहीं है; क्योंकि यदि दास भुगतान करने में असमर्थ हो जाता है, तो वह दास ही रहता है और अनुबंध रद्द हो जाता है। जहाँ तक हर उस अधिकार का सवाल है जिसे कोई और पूरा नहीं कर सकता...

(1) (द) और (ज़) में: और उसे धोखा दिया। (2) अल-जसास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 4/253 - 255, और अल-तबारी द्वारा इख्तिलाफ अल-फुखाहा पृ. 208 - 211। (3) उनके शब्द: "उन दोनों से", (ज़) से है। (4) अल-जसास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 4/255 - 258, इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इशराफ़ 1/118 - 119, और अल-इस्तिधकार 22/275 - 276 देखें। हदीस अहमद (16510) और बुखारी (2295) द्वारा सलमा बिन अल-अकवा से वर्णित है कि नबी ﷺ के पास एक जनाज़ा लाया गया ताकि वे उस पर नमाज़ पढ़ें... उन्होंने कहा: "क्या उस पर कोई ऋण है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "अपने साथी पर नमाज़ पढ़ो।" अबू क़तादा ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, उसका ऋण मुझ पर है।" तो उन्होंने उस पर नमाज़ पढ़ी। इसे अहमद (14159) ने जाबिर की हदीस से और (22543) अबू क़तादा की हदीस से वर्णित किया है।

...خون کے بدلے، بلکہ اسے مال کے بدلے طلب کیا جاتا ہے۔ چنانچہ اگر اس نے اس کی ضمانت لی اور اسے لے کر نہ آیا تو گویا اس نے اسے ضائع کر دیا اور اسے اس سے روک دیا(1)؛ اس لیے اس پر مال لازم ہو گیا۔ امام طحاوی نے اہل کوفہ کے حق میں دلیل دیتے ہوئے کہا: جہاں تک مکفول بہ (جس کی ضمانت دی گئی ہو) کی موت کی صورت میں مال کی ضمانت کا تعلق ہے، تو اس کا کوئی معنی نہیں؛ کیونکہ اس نے تو صرف نفس کی ضمانت لی تھی اور مال کی ضمانت نہیں لی تھی، لہذا یہ ناممکن ہے کہ اسے اس چیز کا پابند کیا جائے جس کی اس نے ضمانت نہیں لی۔(2)

چھٹا مسئلہ: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ جب کوئی شخص کسی دوسرے کی طرف سے مال کی ضمانت لے؛ تو کیا مطالبہ کرنے والے کو یہ حق حاصل ہے کہ ان دونوں میں سے جس سے چاہے وصول کرے؟ چنانچہ ثوری، اہل کوفہ، اوزاعی، شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا: وہ ان دونوں میں سے جس سے چاہے وصول کر سکتا ہے(3) یہاں تک کہ اپنا حق پورا کر لے، اور یہی امام مالک کا قول تھا، پھر انہوں نے اس سے رجوع کر لیا اور فرمایا: ضامن سے اس وقت تک مطالبہ نہیں کیا جائے گا جب تک کہ اصل قرض دار مفلس نہ ہو جائے یا غائب نہ ہو جائے؛ کیونکہ پہلے اس سے مطالبہ کرنا بہتر ہے جس پر حق واجب ہے، الا یہ کہ وہ تہی دست ہو؛ ایسی صورت میں ضامن سے لیا جائے گا؛ کیونکہ اس حالت میں اس سے وصول کرنا معذور ہے۔ اور یہ ایک اچھا قول ہے۔ اور قیاس یہ ہے: کہ آدمی کو اختیار ہے کہ ان دو میں سے جس سے چاہے مطالبہ کرے۔

ابن ابی لیلیٰ نے کہا: جب کوئی شخص اپنے ساتھی کی طرف سے مال کی ضمانت لے لے تو وہ ضامن کی طرف منتقل ہو جاتا ہے اور اصل قرض دار بری ہو جاتا ہے، الا یہ کہ جس کے لیے ضمانت دی گئی ہے وہ ان دونوں پر یہ شرط لگائے کہ وہ ان میں سے جس سے چاہے وصول کرے گا۔ انہوں نے حضرت ابوقتادہ کی ضمانت سے میت کے قرض سے بری ہونے کی دلیل پیش کی، اور ابو ثور نے بھی اسی طرح کی بات کہی۔(4)

ساتواں مسئلہ: ضمانت (زعامت) صرف ان حقوق میں ہوتی ہے جن میں نیابت جائز ہو، ان مالی حقوق میں سے جو ذمہ میں واجب ہوں اور وہ ثابت و مستقر ہوں۔ لہذا مکاتبت (غلام کی آزادی کا معاہدہ) میں ضمانت صحیح نہیں؛ کیونکہ یہ ایک ثابت اور مستقر قرض نہیں ہے؛ اس لیے کہ اگر غلام عاجز ہو جائے تو وہ دوبارہ غلام بن جائے گا اور مکاتبت کا معاہدہ ختم ہو جائے گا۔ رہا ہر وہ حق جسے کوئی دوسرا ادا نہ کر سکے---

---

(1) (د) اور (ظ) میں: وغرہ (اور اسے دھوکہ دیا)۔ (2) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 4/253 - 255، اور اختلاف الفقہاء للطبري ص 208 - 211۔ (3) ان کا قول: "منہما" (ان دونوں سے)، (ظ) سے ہے۔ (4) دیکھیے مختصر اختلاف العلماء للجصاص 4/255 - 258، اور الإشراف لابن المنذر 1/118 - 119، اور الاستذکار 22/275 - 276۔ یہ حدیث احمد (16510) اور بخاری (2295) نے سلمہ بن اکوع سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ کے پاس ایک جنازہ لایا گیا تاکہ آپ اس پر نماز پڑھیں... آپ نے پوچھا: "کیا اس پر کوئی قرض ہے؟" انہوں نے کہا: "ہاں"۔ آپ نے فرمایا: "اپنے ساتھی پر نماز پڑھ لو"۔ ابوقتادہ نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، اس کا قرض میرے ذمہ ہے"۔ چنانچہ آپ نے اس پر نماز پڑھی۔ اسے احمد (14159) نے جابر کی حدیث سے اور (22543) ابوقتادہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔

...from anyone, like the Hudud (prescribed punishments); so there is no bail in them (1). The person against whom a Hudud is claimed is imprisoned until his matter is looked into. Abu Yusuf and Muhammad diverged, allowing bail in cases of Hudud and Qisas (retribution). They said: If the slandered person or the claimant of Qisas says, "My evidence is ready," he is granted bail for three days (2). Al-Tahawi argued for them based on what Hamza bin Amr narrated from Umar (3). Ibn Mas'ud, Jarir bin Abdullah, and Al-Ash'ath ruled for bail for the person in the presence of the Sahaba (Companions) (4). Allah Almighty's saying: {They said, "By Allah, you have certainly known that we did not come to cause corruption in the land, and we have not been thieves." (73) They said, "So what is its recompense if you should be liars?" (74) They said, "Its recompense is that he in whose bag it is found - he [himself] is its recompense. Thus do we recompense the wrongdoers." (75)} The saying of Allah Almighty: {They said, "By Allah, you have certainly known that we did not come to cause corruption in the land"} It is narrated that they would not settle upon anyone unjustly, nor would they graze [their animals] in anyone's crops. They put muzzles (5) on the mouths of their camels (6) so they would not ravage people's crops. Then he said (7): {and we have not been thieves} It is narrated that they returned the goods that were in their saddlebags; meaning: whoever returns what he found, how can he be a thief?! (8).

(1) See Al-Ishraf 1/124-125, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1084, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 2/655. (2) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 3/327, and see Mukhtasar Ikhtilaf al-Fuqaha by al-Tabari p. 214. (3) The report is in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/254, and Sharh Ma'ani al-Athar 3/147 in detail. Al-Bukhari (2290) reported it in brief from Hamza bin Amr al-Aslami: that Umar sent him as a zakat collector, and a man had intercourse with his wife's slave-girl. Hamza took a guarantor from the man until he came to Umar. Umar had lashed him a hundred times, then believed them and excused him due to ignorance. (4) Al-Bukhari mentioned it after the report of Hamza bin Amr as a brief hanging narration (mu'allaq), and Al-Bayhaqi connected it in detail in 10/169. Al-Tahawi also mentioned it in detail, as in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/254-255. (5) In (D), (Z), and (M): "they gathered". (6) Plural of "kimama", which is what muzzles a camel's mouth. Al-Sihah (k-m-m). (7) In (Zha): "They said". (8) Al-Tha'labi mentioned this report in 'Ara'is al-Majalis p. 134, Al-Baghawi 2/439, Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/265, and Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 4/260 to Abu Salih from Ibn Abbas.

सूरह यूसुफ, आयत 71 - 75 411

...किसी से भी, जैसे कि हुदूद (निर्धारित दंड) में होता है; इसलिए उनमें कोई ज़मानत (कफ़ाला) नहीं है (1), और जिसके विरुद्ध हुद का दावा किया गया है उसे तब तक कैद किया जाता है जब तक कि उसके मामले पर विचार न किया जाए। अबू यूसुफ और मुहम्मद ने असहमति व्यक्त की और हुदूद और किसास (प्रतिशोध) में ज़मानत की अनुमति दी, और उन्होंने कहा: यदि वह व्यक्ति जिस पर आरोप लगाया गया है या किसास का दावा करने वाला व्यक्ति कहे: "मेरा साक्ष्य तैयार है," तो उसे तीन दिनों के लिए ज़मानत दी जाती है (2)। अत-तहावी ने हमज़ा बिन अम्र द्वारा उमर (3) से वर्णित रिवायत के आधार पर उनके पक्ष में तर्क दिया। इब्न मसूद, जहीर बिन अब्दुल्लाह और अल-अशअथ ने सहाबा की उपस्थिति में व्यक्ति के लिए ज़मानत का फैसला सुनाया (4)। अल्लाह तआला का कथन है: {उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, तुम अच्छी तरह जानते हो कि हम इस धरती में बिगाड़ पैदा करने के लिए नहीं आए हैं और हम चोर नहीं रहे हैं।" (73) उन्होंने कहा, "तो उसका दंड क्या होगा, यदि तुम झूठे निकले?" (74) उन्होंने कहा, "उसका दंड यह है कि जिसके सामान में वह (प्याला) पाया जाए, वही उसका दंड (बदला) है। हम ज़ालिमों को इसी प्रकार दंड देते हैं।" (75)} अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, तुम अच्छी तरह जानते हो कि हम इस धरती में बिगाड़ पैदा करने के लिए नहीं आए हैं"} यह वर्णित है कि वे किसी पर अन्यायपूर्ण तरीके से नहीं उतरते थे, और न ही किसी की फसलों में चराई करते थे। उन्होंने अपने ऊंटों के मुँह पर मुश्कें (मुकाबंद) बाँध दी थीं (5) (6); ताकि वे लोगों की फसलों को नुकसान न पहुँचाएं। फिर कहा (7): {और हम चोर नहीं रहे हैं} यह वर्णित है कि उन्होंने वह सामान वापस कर दिया था जो उनके सामान में था; अर्थात: जो कुछ पाया उसे वापस कर दिया, तो वह चोर कैसे हो सकता है?! (8)।

(1) देखें अल-इशराफ 1/124-125, अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 3/1084, और अद अल-जवाहर अल-थमीना 2/655। (2) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा अल-जस्सास 3/327 द्वारा, और देखें मुख्तसर इख्तिलाफ अल-फुकहा अल-तबरी पृष्ठ 214 द्वारा। (3) खबर मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 4/254 में है, और शरह मानी अल-अतहर 3/147 में विस्तार से है। अल-बुखारी (2290) ने इसे हमज़ा बिन अम्र अल-असलमी से संक्षेप में उद्धृत किया है: कि उमर ने उन्हें ज़कात लेने वाला बनाकर भेजा था, और एक आदमी ने अपनी पत्नी की दासी के साथ सहवास किया। हमज़ा ने उस आदमी से एक ज़मानतदार लिया जब तक कि वह उमर के पास नहीं आया। उमर ने उसे सौ कोड़े मारे थे, फिर उनकी बात मान ली और अज्ञानता के कारण उसे क्षमा कर दिया। (4) अल-बुखारी ने

हमज़ा बिन अम्र की खबर के बाद इसे मुअल्लक (संक्षिप्त) रूप में उल्लेख किया है, और अल-बैहकी ने इसे 10/169 में विस्तार से जोड़ा है। अत-तहावी ने भी इसे विस्तार से उल्लेख किया है, जैसा कि मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 4/254-255 में है। (5) (द), (ज़) और (म) में: "उन्होंने इकट्ठा किया"। (6) "किमामा" का बहुवचन, जो ऊंट के मुँह पर बाँधा जाता है। अल-सिहाह (क-म-म)। (7) (ज़हा) में: "उन्होंने कहा"। (8) अत-थलाबी ने इस खबर का उल्लेख 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 134 में किया है, अल-बगवी 2/439, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/265 में इब्न अतिया, और इब्न अल-जौज़ी ने 'जाद अल-मसीर' 4/260 में इसे इब्न अब्बास से अबू सालेह को संदर्भित किया है।

سورہ یوسف، آیات 71 - 75 411

...کسی سے بھی حدود کی طرح؛ پس ان میں کوئی ضمانت (کفالہ) نہیں ہے (1)، اور جس پر حد کا دعویٰ کیا جائے اسے قید کیا جاتا ہے جب تک کہ اس کے معاملے پر غور نہ کر لیا جائے۔ اور ابو یوسف اور محمد نے اختلاف کیا اور حدود اور قصاص میں ضمانت کو جائز قرار دیا، اور انہوں نے کہا: جب تہمت لگانے والا یا قصاص کا دعویٰ کرنے والا کہے: "میرا گواہ حاضر ہے،" تو اسے تین دن کی ضمانت دی جاتی ہے (2)۔ اور امام طحاوی نے ان کے حق میں اس سے استدلال کیا جو حمزہ بن عمرو نے عمر (3) سے روایت کیا ہے۔ اور ابن مسعود، جریر بن عبد اللہ اور اشعث نے صحابہ کی موجودگی میں جان کی ضمانت کا فیصلہ کیا (4)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا، "اللہ کی قسم، تم یقیناً جانتے ہو کہ ہم اس زمین میں فساد مچانے نہیں آئے اور نہ ہی ہم چور ہیں۔" (73) انہوں نے کہا، "تو اس کی جزا کیا ہوگی اگر تم جھوٹے نکلے؟" (74) انہوں نے کہا، "اس کی جزا یہ ہے کہ جس کے سامان میں وہ پایا جائے، وہی اس کی جزا (بدلہ) ہے۔ ہم ظالموں کو اسی طرح جزا دیتے ہیں۔" (75)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا، "اللہ کی قسم، تم یقیناً جانتے ہو کہ ہم اس زمین میں فساد مچانے نہیں آئے"} مروی ہے کہ وہ کسی پر ظلم کے ساتھ نہیں اترتے تھے، اور نہ ہی کسی کی فصلوں میں چرائی کرتے تھے، اور انہوں نے اپنے اونٹوں کے منہ پر چھینکیں (5) (6) چڑھا دی تھیں؛ تاکہ وہ لوگوں کی فصلوں کو نقصان نہ پہنچائیں۔ پھر فرمایا (7): {اور ہم چور نہیں رہے ہیں} مروی ہے کہ انہوں نے وہ سامان واپس کر دیا تھا جو ان کے کجاووں میں تھا؛ یعنی: جس نے پایا ہوا سامان واپس کر دیا، وہ چور کیسے ہو سکتا ہے؟! (8)۔

(1) دیکھیے الاشراف 1/124-125، اور احکام القرآن لابن العربی 3/1084، اور عقد الجواہر الثمینہ 2/655۔ (2) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 3/327، اور دیکھیے مختصر اختلاف

الفقہاء للطبري صفحہ 214۔ (3) یہ خبر مختصر اختلاف العلماء 4/254 میں ہے، اور شرح معانی الآثار 3/147 میں تفصیل سے ہے، اور اسے مختصراً بخاری (2290) نے حمزہ بن عمرو الاسلمی سے روایت کیا ہے: کہ عمر نے انہیں زکوۃ وصول کرنے والا بنا کر بھیجا، تو ایک شخص نے اپنی بیوی کی لونڈی سے صحبت کی۔ حمزہ نے اس شخص سے ایک ضامن لیا یہاں تک کہ وہ عمر کے پاس حاضر ہوا۔ عمر نے اسے سو کوڑے مارے تھے، پھر ان کی تصدیق کی اور جہالت کی بنا پر اسے معذور قرار دیا۔ (4) امام بخاری نے اسے حمزہ بن عمرو کی خبر کے بعد مختصراً معلق ذکر کیا ہے، اور بیہقی نے اسے 10/169 میں تفصیل سے وصل کیا ہے، اور امام طحاوی نے بھی اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے، جیسا کہ مختصر اختلاف العلماء 4/254-255 میں ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "انہوں نے جمع کیا"۔ (6) "کمامہ" کی جمع، جو اونٹ کے منہ پر چڑھایا جاتا ہے۔ الصحاح (کمم)۔ (7) (ظ) میں ہے: "انہوں نے کہا"۔ (8) اس خبر کو ثعلبی نے عرائس المجالس صفحہ 134 میں، اور بغوی نے 2/439 میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/265 میں ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/260 میں اسے ابو صالح کے واسطے سے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے۔

412 Surah Yusuf: Verses 73 - 76

Allah Almighty's saying: {They said, "What then shall be its recompense if you should be liars?"} Meaning: What is the punishment for the doer if your lie is revealed? Joseph's brothers answered: {Its recompense is that he in whose bag it is found shall himself be the recompense} meaning: he shall be enslaved and made a bondsman. "So his recompense" is a subject (mubtada), and "he in whose bag it was found" is its predicate (khabar). The estimation is: His recompense is the enslavement of whoever is found with it in his saddlebag, so it is a metaphor for enslavement. The sentence carries the meaning of emphasis, just as you say: the reward for one who steals is cutting off [the hand], so this is his punishment(1).

{Thus do we recompense the wrongdoers} meaning: Thus we do to wrongdoers if they steal, that they be enslaved. This was from the religion and law of Jacob, peace be upon him. Their statement is that of someone who did not doubt himself(2); because they committed to the enslavement of whoever was found with it in his bag. The punishment for a thief among the people of Egypt was to be fined double what he took; this was said by Al-Hasan, Al-Suddi, and others(3).

Issue: It was mentioned in Surah Al-Ma'idah that cutting for theft abrogates previous laws, or what was in the law of Jacob regarding the enslavement of the thief(4), and Allah knows best.

Allah Almighty's saying: {Then he began [the search] with their bags before the bag of his brother; then he extracted it from the bag of his brother. Thus did We plan for Joseph. He could not have taken his brother within the law of the king except that Allah willed. We raise in degrees whom We will, but over every possessor of knowledge is one [more] knowing (76)}

Allah Almighty's saying: {Then he began [the search] with their bags before the bag of his brother} Joseph only began with their saddlebags to remove suspicion and doubt from their hearts had he started with his brother's bag. "Al-Wi'a" (the bag/ vessel); it is pronounced with a damma on the waw [Wu'a] or a kasra [Wi'a], two linguistic variants(5), and it is that in which luggage is kept and protected.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/338. (2) In (m): himself. (3) We did not find it from Al-Hasan and Al-Suddi, and it was narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/326 from Al-Kalbi, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 3/64 from Al-Dahhak.

(4) See 7/449 and beyond. (5) And the damma on the waw is the reading of Al-Hasan. See Al-Muhtasib 1/348.

412 सूरह यूसुफ: आयतें 73 - 76

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "तो इसका बदला क्या होगा यदि तुम झूठे निकले?"} अर्थ: यदि तुम्हारा झूठ प्रकट हो जाए तो कर्ता की सजा क्या होगी? यूसुफ के भाइयों ने उत्तर दिया: {उसका बदला यह है कि जिसके थैले में वह पाया जाए, वही उसका बदला होगा} अर्थात: उसे गुलाम बना लिया जाएगा। "उसका बदला" उद्देश्य (मुब्तदा) है, और "जिसके थैले में वह पाया गया" उसका विधेय (खबर) है। अनुमान यह है: उसका बदला उस व्यक्ति को गुलाम बनाना है जिसके सामान में वह पाया जाए, इसलिए यह गुलामी का एक रूपक है। वाक्य में ताकीद (बल) का अर्थ है, जैसे आप कहते हैं: चोरी करने वाले का बदला हाथ काटना है, तो यह उसका बदला है(1)।

{इसी प्रकार हम ज़ालिमों (अन्यायियों) को बदला देते हैं} अर्थात: हम अत्याचारियों के साथ ऐसा ही करते हैं यदि वे चोरी करें, कि उन्हें गुलाम बना लिया जाए। यह याकूब अलैहिस्सलाम के धर्म और कानून में से था। उनका यह कहना उस व्यक्ति का कहना है जिसे अपने आप पर संदेह नहीं था(2); क्योंकि उन्होंने उस व्यक्ति को गुलाम बनाने की प्रतिबद्धता जताई थी जिसके सामान में वह पाया जाए। मिस्र के लोगों के बीच चोर की सजा यह थी कि उसने जो लिया उसका दोगुना जुर्माना लगाया जाए; यह अल-हसन, अस-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा है(3)।

मसला: सूरह अल-माएदा में यह बात पहले आ चुकी है कि चोरी के लिए हाथ काटना पिछली शरीअतों को निरस्त करता है, या चोर को गुलाम बनाने के संबंध में याकूब की शरीअत में जो था उसे निरस्त करता है(4), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने अपने भाई के थैले से पहले उनके थैलों से (तलाशी) शुरू की; फिर उसने उसे अपने भाई के थैले से निकाला। इस प्रकार हमने यूसुफ के लिए योजना बनाई। वह राजा के कानून के अनुसार अपने भाई को नहीं ले सकता था, सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे। हम जिसे चाहते हैं उसके दरजात बुलंद करते हैं, और हर ज्ञान रखने वाले के ऊपर एक ज्ञानवान (अल्लाह) है (76)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने अपने भाई के थैले से पहले उनके थैलों से शुरू किया} यूसुफ ने उनके सामानों से केवल इसलिए शुरुआत की ताकि उनके दिलों से संदेह और संशय को दूर किया जा सके यदि वह अपने भाई के थैले से शुरू करते। "अल-विआ" (थैला/पात्र); इसे वाव पर पेश (वुआ)

और जेर (विआ) के साथ कहा जाता है, दो बोलियां हैं(5), और यह वह चीज़ है जिसमें सामान रखा और सुरक्षित किया जाता है।

---

(1) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/338। (2) (म) में: खुद। (3) हमें अल-हसन और अस-सुद्दी से इसका पता नहीं चला, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अत-तफसीर 1/326 में अल-कल्बी से उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/64 में अद-दहाक से इसका उल्लेख किया है। (4) देखें 7/449 और उसके बाद। (5) और वाव पर पेश हसन की किरात है। देखें अल-मुहतसिब 1/348।

412 سورہ یوسف: آیات 73 - 76

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا: تو اس کی سزا کیا ہوگی اگر تم جھوٹے نکلے؟} معنی: اگر تمہارا جھوٹ ظاہر ہو جائے تو ایسا کرنے والے کی کیا سزا ہوگی؟ یوسف علیہ السلام کے بھائیوں نے جواب دیا: {اس کی سزا یہ ہے کہ جس کے سامان میں وہ پایا جائے، تو وہی اس کی سزا ہے} یعنی: اسے غلام بنا لیا جائے گا اور باندی/غلام بنا لیا جائے گا۔ "اس کی سزا" مبتدا ہے، اور "جس کے کجاوے میں وہ پایا گیا" اس کی خبر ہے، اور تقدیر یہ ہے: اس کی سزا اس شخص کو غلام بنانا ہے جس کے کجاوے میں وہ پایا جائے، لہذا یہ غلام بنانے کا کنایہ ہے۔ جملے میں تاکید کا مفہوم ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: جس نے چوری کی اس کی سزا ہاتھ کاٹنا ہے، تو یہی اس کی سزا ہے(1)۔

{اسی طرح ہم ظالموں کو بدلہ دیتے ہیں} یعنی: ہم ظالموں کے ساتھ ایسا ہی کرتے ہیں جب وہ چوری کریں کہ انہیں غلام بنا لیا جائے، اور یہ یعقوب علیہ السلام کے دین اور حکم میں سے تھا۔ ان کا یہ کہنا اس شخص کا قول ہے جسے خود پر شک نہ تھا(2)؛ کیونکہ انہوں نے اس شخص کو غلام بنانے کا التزام کیا جس کے سامان میں وہ پایا جائے۔ اہل مصر کے ہاں چور کی سزا یہ تھی کہ اس سے جو اس نے لیا ہے اس کا دوگنا جرمانہ لیا جائے؛ یہ حسن، سدی اور دیگر نے کہا ہے(3)۔

مسئلہ: سورہ مائدہ میں یہ بات گزر چکی ہے کہ چوری میں ہاتھ کاٹنا پہلی شریعتوں کو منسوخ کرنے والا ہے، یا اس چیز کو جو یعقوب علیہ السلام کی شریعت میں چور کو غلام بنانے کے حوالے سے تھی(4)، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اس نے اپنے بھائی کے برتن (بورے) سے پہلے ان کے برتنوں سے شروع کیا، پھر اسے اپنے بھائی کے برتن سے نکال لیا۔ ہم نے یوسف کے لیے اسی طرح تدبیر کی تھی۔ وہ اپنے بھائی کو بادشاہ کے قانون کے مطابق نہ لے سکتا تھا مگر یہ کہ اللہ چاہے۔ ہم جس کے چاہتے ہیں درجے بلند کر دیتے ہیں، اور ہر صاحبِ علم کے اوپر ایک علم والا (اللہ) ہے (76)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اس نے اپنے بھائی کے سامان سے پہلے ان کے سامانوں سے شروع کیا} یوسف علیہ السلام نے ان کے کجاووں سے صرف اس لیے آغاز کیا تاکہ اگر وہ اپنے بھائی کے سامان سے شروع کرتے تو ان کے دلوں سے تہمت اور شک کو ختم کیا جا سکے۔ "الوِعاء"؛ اسے واؤ کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ پڑھا جاتا ہے، یہ دو لغتیں ہیں(5)، اور یہ وہ چیز ہے جس میں سامان محفوظ رکھا جاتا ہے اور اس کی حفاظت کی جاتی ہے۔

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/338۔ (2) (م) میں: خود۔ (3) ہمیں حسن اور سدی سے اس کا علم نہیں ہوا، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر 1/326 میں کلبی سے نقل کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون 3/64 میں ضحاک سے ذکر کیا ہے۔ (4) دیکھیے 7/449 اور اس کے بعد۔ (5) اور واؤ کا ضمہ حسن کی قرأت ہے۔ دیکھیے المحتسب 1/348۔

Surah Yusuf: Verse 76 413

{Then he brought it out from his brother's bag} meaning Benjamin, i.e., he brought out the drinking cup or the goblet; according to those who treat the word as feminine (1), and he said: "And for him who brings it back"; so he used the masculine form. When his brothers saw that, they hung their heads in shame, thought all kinds of thoughts, approached him and said: "Woe to you, O Benjamin! We have never seen anything like today; your mother Rachel has given birth to two thieves!" Their brother said to them: "By Allah, I did not steal it, and I have no knowledge of who placed it in my belongings." It is narrated that they said to him: "O Benjamin, did you steal?" He said: "No, by Allah!" They said: "Then who placed the goblet in your saddlebag?" He said: "The One who placed the goods in your saddlebags." It is said: Whenever the inspector finished searching a man's saddlebag, he would seek forgiveness from Allah Almighty, repenting for that action of his. It appears from the words of Qatadah and others that the one seeking forgiveness was Joseph; because he was searching them and knew where the goblet was, until he finished with them and ended up at Benjamin's saddlebag. Then he said: "I do not think this youth would approve of this nor take anything." His brothers said to him: "By Allah, we will not leave (2) until you search him, for that is better for your heart and ours." So he searched and brought out the drinking cup. This search by Joseph implies that the announcer suspected them on his own initiative. It is said: All of that was by the command of Allah Almighty, and this is strengthened by His saying: {Thus did We plan for Joseph} (3). His saying: {Thus did We plan for Joseph} involves three issues: The first: His saying: {We planned} means: We acted; narrated from Ibn Abbas (4). Al-Qutabi: We contrived/planned (5).

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/122, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/339. (2) In (D): You will not leave. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/266, and the report of Qatadah was extracted by Abd al-Razzaq 1/325-326, and al-Tabari 13/259-260. See Arays al-Majalis p. 135. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/261, and extracted by al-Tabari 13/263-264, from al-Dahhak, al-Suddi, and Ibn Jurayj. (5) Al-Mawardi mentioned this opinion from Ibn Isa in al-Nukat wa al-Uyun 3/64, and the wording of Ibn Qutaybah in Tafsir al-Gharib p. 220: {We planned for Joseph} means: We used a ruse; and al-kayd (planning/plotting) means: the ruse/stratagem.

सूरह यूसुफ: आयत 76 413

{फिर उसने उसे अपने भाई के सामान से निकाला} यानी बिन्यामीन, यानी उसने पानी पीने का प्याला या कटोरा निकाला; उनके अनुसार जो इसे स्त्रीलिंग मानते हैं (1), और उन्होंने कहा: "और जो इसे वापस लाएगा उसके लिए"; तो उन्होंने पुल्लिंग रूप का प्रयोग किया। जब उनके भाइयों ने यह देखा, तो उन्होंने अपने सिर झुका लिए, हर तरह के विचार उनके मन में आए, वे उसके पास आए और कहा: "धिक्कार है तुम पर, हे बिन्यामीन! हमने आज जैसा कभी नहीं देखा; तुम्हारी माँ राहेल ने दो चोरों को जन्म दिया है!" उनके भाई ने उनसे कहा: "अल्लाह की कसम, मैंने इसे नहीं चुराया है, और मुझे कोई जानकारी नहीं है कि इसे मेरे सामान में किसने रखा है।" यह वर्णित है कि उन्होंने उससे कहा: "हे बिन्यामीन, क्या तुमने चोरी की?" उसने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम!" उन्होंने कहा: "फिर तुम्हारे थैले में कटोरा किसने रखा?" उसने कहा: "उसी ने जिसने तुम्हारे थैलों में माल रखा था।" कहा जाता है: जब भी निरीक्षक किसी व्यक्ति के सामान की तलाशी पूरी करता, तो वह अपने उस कृत्य के लिए पश्चाताप करते हुए अल्लाह सर्वशक्तिमान से क्षमा माँगता। कतादा और अन्य लोगों की बातों से ऐसा प्रतीत होता है कि क्षमा माँगने वाला यूसुफ था; क्योंकि वह उनकी तलाशी ले रहा था और जानता था कि कटोरा कहाँ है, जब तक कि वह उनसे निपट नहीं गया और बिन्यामीन के सामान तक नहीं पहुँच गया। फिर उसने कहा: "मुझे नहीं लगता कि यह युवक इसे स्वीकार करेगा या कुछ लेगा।" उसके भाइयों ने उससे कहा: "अल्लाह की कसम, हम तब तक नहीं हटेंगे (2) जब तक आप उसकी तलाशी न ले लें, क्योंकि यह आपके और हमारे मन की शांति के लिए बेहतर है।" तो उसने तलाशी ली और पीने का प्याला निकाल लिया। यूसुफ की यह तलाशी इस बात का संकेत देती है कि घोषणा करने वाले ने अपनी मर्जी से उन पर संदेह किया था। यह कहा जाता है: यह सब अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश से था, और यह उनके इस कथन से पुष्ट होता है: {इस प्रकार हमने यूसुफ के लिए योजना बनाई} (3)। अल्लाह का कथन: {इस प्रकार हमने यूसुफ के लिए योजना बनाई} में तीन मुद्दे शामिल हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {हमने योजना बनाई} का अर्थ है: हमने किया; इब्न अब्बास से वर्णित है (4)। अल-कुतबी के अनुसार: हमने रणनीति बनाई (5)।

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/122, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/339। (2) (द) में: आप नहीं हटेंगे। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/266, और कतादा की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक 1/325-326, और अल-तबरी 13/259-260 द्वारा निकाली गई थी। अरायस अल-मजालिस पृ. 135 देखें। (4) इब्न अल-जौजी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 4/261 में उल्लेख किया गया है, और अल-

तबरी 13/263-264 द्वारा अल-दह्हाक, अल-सुद्दी और इब्न जुराइज से निकाला गया है। (5) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयुन 3/64 में इब्न ईसा से इस राय का उल्लेख किया है, और इब्न कुतैबा के शब्द तफ़सीर अल-गरीब पृ. 220 में हैं: {हमने यूसुफ के लिए योजना बनाई} यानी: हमने एक चाल चली; और 'कैद' (योजना/साजिश) का अर्थ है: चाल/रणनीति।

سورہ یوسف: آیت ۷۶ ۴۱۳

﴿ پھر اس نے اسے اپنے بھائی کے برتن (بورے) سے نکالا ﴾ یعنی بنیامین، یعنی: پانی پینے کا برتن یا پیالہ نکالا؛ ان کے نزدیک جو اسے مؤنث مانتے ہیں (۱)، اور فرمایا: «اور جو اسے لے کر آئے گا»؛ تو مذکر کا صیغہ استعمال کیا۔ جب ان کے بھائیوں نے یہ دیکھا تو اپنے سر جھکا لیے، اور ہر طرح کے وسوسے دل میں لائے، اور اس کی طرف متوجہ ہو کر کہنے لگے: افسوس تجھ پر اے بنیامین! ہم نے آج جیسا دن کبھی نہیں دیکھا، تیری ماں راحیل نے دو چور بیٹے جنے ہیں! ان کے بھائی نے ان سے کہا: اللہ کی قسم، میں نے اسے نہیں چرایا، اور مجھے نہیں معلوم کہ اسے میرے سامان میں کس نے رکھا ہے۔ اور روایت ہے کہ انہوں نے اس سے کہا: اے بنیامین، کیا تو نے چوری کی ہے؟ اس نے کہا: نہیں اللہ کی قسم! انہوں نے کہا: پھر تیرے کجاوے میں پیالہ کس نے رکھا؟ اس نے کہا: اسی نے جس نے تمہارے کجاووں میں تمہارا مال رکھا تھا۔ اور کہا جاتا ہے: معائنہ کرنے والا جب کسی شخص کے کجاوے سے فارغ ہوتا تو اپنے اس فعل سے توبہ کرتے ہوئے اللہ عزوجل سے استغفار کرتا۔ قتادہ وغیرہ کے کلام کا ظاہر یہ ہے کہ استغفار کرنے والے یوسف (علیہ السلام) تھے؛ کیونکہ وہی ان کی تلاشی لے رہے تھے اور جانتے تھے کہ پیالہ کہاں ہے، یہاں تک کہ ان سب سے فارغ ہو کر بنیامین کے کجاوے تک پہنچے تو کہا: میرا خیال نہیں کہ یہ نوجوان اس بات پر راضی ہوا ہو یا اس نے کچھ لیا ہو، تو ان کے بھائیوں نے ان سے کہا: اللہ کی قسم ہم نہیں ہٹیں گے (۲) یہاں تک کہ آپ اس کی تلاشی لے لیں، کیونکہ یہ آپ کے اور ہمارے دلوں کے اطمینان کے لیے بہتر ہے، چنانچہ تلاشی لی، تو پینے کا برتن برآمد ہوا۔ اور یوسف (علیہ السلام) کی یہ تلاشی اس بات کا تقاضا کرتی ہے کہ پکارنے والے نے اپنی رائے سے انہیں چور قرار دیا تھا۔ پس کہا جاتا ہے: یہ سب اللہ تعالیٰ کے حکم سے تھا، اور اس کی تائید اللہ

تعالیٰ کے اس ارشاد سے ہوتی ہے: ﴿ اسی طرح ہم نے یوسف کے لیے تدبیر کی ﴾ (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اسی طرح ہم نے یوسف کے لیے تدبیر کی ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «كِدْنَا» (ہم نے تدبیر کی) اس کا معنی ہے: ہم نے کیا؛ ابن عباس (رضی اللہ عنہ) سے مروی ہے (٤)۔ القتبی نے کہا: ہم نے تدبیر کی (٥)۔

(١) معانی القرآن للزجاج ٣/ ١٢٢، اور اعراب القرآن للنحاس ٣٣٩/٢۔ (٢) نسخہ (د) میں ہے: تو نہیں ہٹے گا۔ (٣) المحرر الوجیز ٣/ ٢٦٦، اور قتادہ کی خبر کو عبد الرزاق نے ٣٢٥/١ - ٣٢٦ میں، اور طبری نے ٢٥٩/١٣-٢٦٠ میں نکالا ہے۔ اور دیکھیے عرائس المجالس ص ١٣٥۔ (٤) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤/ ٢٦١ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے ٢٦٣/١٣ - ٢٦٤ میں ضحاک، سدی اور ابن جریج سے نکالا ہے۔ (٥) ماوردی نے النکت والعیون ٣/ ٦٤ میں یہ قول ابن عیسیٰ سے ذکر کیا ہے، اور ابن قتیبہ کے الفاظ تفسیر الغریب ص ٢٢٠ میں ہیں: «كدنا ليوسف» یعنی: ہم نے حیلہ کیا، اور الکید: تدبیر یا حیلہ۔

Surah Yusuf: Verse 76 414

Ibn al-Anbari (1): We intended; the poet said: She almost did and so did I, and that is the best of intentions, if only what has passed of the era of youth could return. (2)

In this is the permissibility of reaching goals through stratagems (legal devices) as long as they do not oppose Islamic Law (Sharia) nor demolish a fundamental principle, contrary to Abu Hanifa's view in his allowance of stratagems even if they contradict principles, and he forbade legalizing the prohibited (tahlil). (3)

Second: The scholars agreed that a man, before the year's end (al-hawl), has the right to manage his money through sale or gift if he does not intend to flee from giving zakat (charity). They also agreed that once the year has passed and the zakat collector is present, it is not permissible for him to use stratagems or decrease [the amount], nor to separate what is joined together, nor to join together what is separate. Malik said: If he disposes of something from his wealth intending to flee from zakat a month or so before the year's end, zakat becomes obligatory on him at the end of the year, taking from the Prophet's (peace and blessings be upon him) saying: "for fear of charity (zakat)." Abu Hanifa said: If he intends by his separation to flee from zakat a day before the year's end, it does not harm him, because zakat is not obligatory except upon the completion of the year, and the meaning of his saying: "for fear of charity" only applies to him at that time. (4)

Ibn al-Arabi (5) said: I heard Abu Bakr Muhammad ibn al-Walid al-Fihri and others saying: Our Sheikh, the Chief Judge Abu Abdullah Muhammad ibn Ali al-Damaghani (6), was the owner of ten thousand...

(1) In Al-Adad, p. 97. (2) Tafsir al-Tabari 16/39, and Al-Adad by Ibn al-Anbari p. 97, and in both it is narrated as: "If only what has passed of the playfulness of youth could return." (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1088. (4) The speech from the beginning of the issue was said by Ibn Battal as in Fath al-Bari 12/331. And his saying: "for fear of charity" its graduation (takhrij) will come from Anas - may Allah be pleased with him - in the hadith of the letter of Abu Bakr - may Allah be pleased with him - which he wrote for him regarding the obligation of charity. (5) In Ahkam al-Quran 3/1088, and what will follow between brackets is from him. (6) The Hanafi, Mufti of Iraq, born in Damghan, studied jurisprudence in Khorasan, came to Baghdad as a youth, and remained in the judiciary for thirty years. Among his children were imams and judges. He died in the year (478 AH). As-Siyar 18/485.

सूरह युसुफ़: आयत 76 414

इब्न अल-अंबारी (1): हमने इरादा किया; कवि ने कहा: वह लगभग तैयार थी और मैं भी, और यह सबसे अच्छा इरादा है, अगर जवानी के दौर का जो बीत चुका है वह वापस आ सके। (2)

इसमें कानूनी युक्तियों (हीला) के माध्यम से लक्ष्यों तक पहुँचने की अनुमति है, जब तक कि वे शरिया के विपरीत न हों और न ही किसी मौलिक सिद्धांत को नष्ट करते हों, अबू हनीफा के विपरीत, जिन्होंने युक्तियों की अनुमति दी थी चाहे वे सिद्धांतों के विरुद्ध हों, और उन्होंने 'तहलील' (हलाल करना) को प्रतिबंधित किया था। (3)

दूसरा: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि एक व्यक्ति को साल (अल-हौल) पूरा होने से पहले अपनी संपत्ति का बिक्री या उपहार के माध्यम से प्रबंधन करने का अधिकार है यदि वह ज़कात (दान) से बचने का इरादा नहीं रखता है। और वे इस बात पर सहमत हुए कि यदि साल बीत जाए और ज़कात वसूलने वाला आ जाए, तो उसके लिए युक्ति अपनाना या कमी करना जायज़ नहीं है, न ही इकट्ठा किए हुए को अलग करना और न ही अलग-अलग को इकट्ठा करना जायज़ है। मलिक ने कहा: यदि वह साल पूरा होने से एक महीने या उसके आसपास पहले ज़कात से बचने के इरादे से अपनी संपत्ति में से कुछ कम कर देता है, तो साल के अंत में उस पर ज़कात अनिवार्य हो जाती है, जो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से लिया गया है: "सदक़ा (ज़क़ात) के डर से"। अबू हनीफा ने कहा: यदि वह साल पूरा होने से एक दिन पहले अलग करके ज़कात से बचने का इरादा रखता है, तो इससे उसे कोई नुकसान नहीं होगा; क्योंकि ज़कात साल पूरा होने पर ही अनिवार्य होती है, और उनके इस कथन का अर्थ: "सदक़ा के डर से" केवल उसी समय उन पर लागू होता है। (4)

इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: मैंने अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-वलीद अल-फिहरी और अन्य लोगों को यह कहते हुए सुना: हमारे शेख, मुख्य न्यायाधीश अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अली अल-दामग़ानी (6) दस हज़ार के स्वामी थे...

(1) अल-अददाद में, पृ. 97। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 16/39, और इब्न अल-अंबारी की अल-अददाद पृ. 97, और दोनों में यह इस वर्णन के साथ है: "अगर जवानी के खेल-कूद का जो बीत चुका है वह वापस आ सके।" (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1088। (4) इस मसले की शुरुआत की बात इब्न बट्टाल ने कही है जैसा कि फ़तह अल-बारी 12/331 में है। और उनका कहना: "सदक़ा के डर से", इसकी तख़रीज (स्रोत) अनस - रज़ियल्लाहु अन्हु - से अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के उस

पत्र की हदीस में आएगी जो उन्होंने उनके लिए सदक़ा के फ़र्ज़ के बारे में लिखा था। (5) अहकाम अल-क़ुरान 3/1088 में और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं से है। (6) हनफी, इराक के मुफ्ती, दामग़ान में पैदा हुए, खुरासान में न्यायशास्त्र की शिक्षा ली, युवावस्था में बगदाद आए और तीस वर्षों तक न्यायपालिका में रहे। उनकी संतानों में इमाम और न्यायाधीश हुए। वर्ष (478 हिजरी) में उनका निधन हुआ। अस-सियार 18/485।

سورہ یوسف: آیت ٧٦ ٤١٤

ابن الانباری (١): ہم نے ارادہ کیا؛ شاعر نے کہا: وہ بھی قریب تھی اور میں بھی، اور یہ بہترین ارادہ ہے، کاش کہ جوانی کے عہد کا گزرا ہوا وقت واپس آ سکے۔ (٢)

اس میں حیلوں کے ذریعے مقاصد تک پہنچنے کا جواز ہے بشرطیکہ وہ شریعت کے خلاف نہ ہوں اور نہ ہی کسی اصل (بنیاد) کو منہدم کرتے ہوں، بخلاف امام ابو حنیفہ کے، جنہوں نے حیلوں کو جائز قرار دیا خواہ وہ اصولوں کے خلاف ہوں، اور انہوں نے 'تحلیل' کو حرام قرار دیا (٣)۔

دوسری بات: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ کسی شخص کے لیے سال (حول) پورا ہونے سے پہلے اپنے مال میں خرید و فروخت یا ہبہ کے ذریعے تصرف کرنا جائز ہے بشرطیکہ اس کا مقصد زکوٰۃ سے فرار نہ ہو۔ اور ان کا اس پر بھی اتفاق ہے کہ جب سال پورا ہو جائے اور زکوٰۃ وصول کرنے والا آ جائے تو اس کے لیے حیلہ سازی کرنا یا کمی کرنا جائز نہیں ہے، اور نہ یہ کہ اکٹھے مال کو الگ الگ کر دے اور نہ الگ الگ مال کو اکٹھا کر دے۔ امام مالک نے فرمایا: اگر کوئی شخص سال پورا ہونے سے ایک مہینہ یا اس کے قریب پہلے زکوٰۃ سے بچنے کی نیت سے اپنے مال میں سے کچھ نکال دے، تو سال کے اختتام پر اس پر زکوٰۃ لازم ہوگی، آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کرتے ہوئے: "صدقہ (زکوٰۃ) کے ڈر سے"۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر وہ سال پورا ہونے سے ایک دن پہلے مال کو الگ الگ کر کے زکوٰۃ سے بچنے کی نیت کرے تو اسے کوئی نقصان نہیں پہنچے گا؛ کیونکہ زکوٰۃ سال پورا ہونے پر ہی لازم ہوتی ہے، اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے قول "صدقہ کے ڈر سے" کا مطلب اسی وقت ان پر صادق آتا ہے (٤)۔

ابن العربی (٥) نے کہا: میں نے ابوبکر محمد بن الولید الفہری اور دوسروں کو یہ کہتے ہوئے سنا: ہمارے شیخ، قاضی القضاۃ ابو عبداللہ محمد بن علی الدامغانی (٦) دس ہزار کے مالک تھے...

(١) الأضداد ص ٩٧ میں۔ (٢) تفسیر طبری ١٦/٣٩، اور الأضداد لابن الانباری ص ٩٧، اور ان دونوں میں یہ اس روایت کے ساتھ ہے: "کاش جوانی کے کھیل کود کا گزرا ہوا وقت واپس آ سکے"۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/١٠٨٨۔ (٤) مسئلے کے آغاز کی بات ابن بطال نے کہی ہے جیسا کہ فتح الباری ١٢/٣٣١ میں ہے۔ اور ان کا قول: "صدقہ کے ڈر سے" کی تخریج حضرت انس رضی اللہ عنہ سے ابوبکر رضی اللہ عنہ کے اس خط کی حدیث میں آئے گی جو انہوں نے ان کے لیے صدقہ کے فریضے کے بارے میں لکھا تھا۔ (٥) احکام القرآن ٣/١٠٨٨ میں اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (٦) حنفی، عراق کے مفتی، دامغان میں پیدا ہوئے، خراسان میں فقہ حاصل کی، جوانی میں بغداد آئے، اور تیس سال تک عدلیہ میں رہے۔ ان کی اولاد میں ائمہ اور قاضی ہوئے، سن (٤٧٨ھ) میں وفات پائی۔ السیر ١٨/٤٨٥۔

Surah Yusuf: Verse 76 415

...dinars of wealth (1). When the turn of the year came, he called his sons and said to them: "I have grown old, and my strength has weakened. This is wealth that I do not need, so it is yours." Then he would take it out, and men would carry it on their shoulders to his sons' houses. When the turn of the year came again and he called his sons for some matter, they would say: "O our father, our only hope is for your life. As for the wealth, what desire do we have for it as long as you are alive? You and your wealth are ours, so take it back." The men would walk with it until they placed it before him, and he would return it to its place. He intended, by changing ownership, to avoid paying Zakat, according to Abu Hanifa's opinion on separating what is joined and joining what is separated. This is a grave matter. Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, compiled a specific book in his 'Jami' [collection] and said: "The Book of Legal Tricks (Al-Hiyal)" (2).

I say: He included chapters in it, among them: "The Chapter of Zakat: That what is joined should not be separated, nor should what is separated be joined, for fear of Sadaqah (Zakat)." In it, he included the Hadith of Anas bin Malik, that Abu Bakr wrote for him the obligation of Sadaqah (3)..., and the Hadith of Talhah bin Ubaidullah that a Bedouin came to the Messenger of Allah (ﷺ) with disheveled hair... the Hadith, and at its end: "He will succeed if he is truthful" or "He will enter Paradise if he is truthful." Some people said: For one hundred and twenty camels, there are two Hiqqahs (three-year-old camels); if he deliberately destroys them, or gives them away as a gift, or uses a trick in them to escape Zakat, there is nothing upon him (4). Then he followed it with the Hadith of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "The treasure of one of you on the Day of Resurrection will be a bald-headed snake with two black spots (over its eyes), and it will say: 'I am your treasure'" ... the Hadith (5).

Al-Muhallab (6) said: Al-Bukhari intended in this chapter to let you know that every trick anyone uses to evade Zakat, the sin of that is upon him; because the Prophet (ﷺ), when he forbade the combining of sheep...

---

(1) In (m): Tens. (2) Sahih al-Bukhari, Fath al-Bari edition, 12/326. (3) Sahih al-Bukhari (6955), and Ahmad narrated it at length (72). (4) Sahih al-Bukhari (6956), and the Hadith of Talhah was also narrated by Ahmad (1390) and Muslim (11). (5) Sahih al-Bukhari (6957), and it preceded in 5/438. (6) His words are similar in Fath al-Bari, 12/331.

सूरह यूसुफ: आयत 76 415

...दीनार धन (1)। जब साल पूरा होता, तो वह अपने बेटों को बुलाता और उनसे कहता: "मेरी उम्र हो गई है, और मेरी ताकत कमज़ोर पड़ गई है। यह ऐसा धन है जिसकी मुझे ज़रूरत नहीं है, इसलिए यह तुम्हारा है।" फिर वह उसे निकालता, और लोग उसे अपने कंधों पर उठाकर उसके बेटों के घरों तक ले जाते। जब फिर से साल पूरा होता और वह अपने बेटों को किसी काम के लिए बुलाता, तो वे कहते: "ऐ हमारे पिता, हमारी एकमात्र आशा आपका जीवन है। जहाँ तक धन की बात है, जब तक आप जीवित हैं, हमें इसमें क्या रुचि? आप और आपका धन हमारा ही है, इसलिए इसे वापस ले लें।" लोग उसे लेकर चलते जब तक कि उसे उसके सामने न रख देते, और वह उसे उसकी जगह पर वापस रख देता। वह मालिकाना हक बदलने के माध्यम से जकात (दान) देने से बचना चाहता था, जो कि अबू हनीफा की राय के अनुसार था, जिसमें जुड़ी हुई चीज़ों को अलग करने और अलग चीज़ों को जोड़ने की बात की गई है। यह एक गंभीर मामला है। अल-बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने अपनी 'जामी' [संग्रह] में एक विशेष पुस्तक संकलित की और कहा: "धोखाधड़ी/चालों की किताब (किताब अल-हियाल)" (2)।

मैंने कहा: उन्होंने इसमें कई अध्याय शामिल किए हैं, उनमें से एक है: "जकात का अध्याय: कि सदक़ा (जकात) के डर से जो जुड़ा हुआ है उसे अलग न किया जाए और जो अलग है उसे जोड़ा न जाए।" इसमें उन्होंने अनस बिन मालिक की हदीस को शामिल किया, कि अबू बक्र ने उनके लिए सदक़ा का अनिवार्य हिस्सा लिखा (3)..., और तलहा बिन उबैदुल्लाह की हदीस कि एक बद्दू बिखरे बालों के साथ अल्लाह के रसूल (ﷺ) के पास आया... हदीस, और इसके अंत में है: "वह सफल होगा यदि वह सच कह रहा है" या "वह जन्नत में प्रवेश करेगा यदि वह सच कह रहा है।" कुछ लोगों ने कहा: एक सौ बीस ऊंटों के लिए, दो हिक्का (तीन साल के ऊंट) हैं; यदि वह उन्हें जानबूझकर नष्ट कर देता है, या उन्हें उपहार के रूप में दे देता है, या जकात से बचने के लिए उनमें कोई चाल चलता है, तो उस पर कुछ भी नहीं है (4)। फिर उन्होंने इसे अबू हुरैरा की हदीस के साथ जोड़ा, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "तुम में से किसी का खजाना कयामत के दिन एक गंजे सांप के रूप में होगा जिसकी आँखों के ऊपर दो काले धब्बे होंगे, और वह कहेगा: 'मैं तुम्हारा खजाना हूँ'" ... हदीस (5)।

अल-मुहल्लब (6) ने कहा: अल-बुखारी का इस अध्याय में इरादा आपको यह बताना था कि जकात से बचने के लिए कोई भी व्यक्ति जो भी चाल चलता है, उसका गुनाह उसी पर है; क्योंकि नबी (ﷺ) ने जब भेड़ों को इकट्ठा करने से मना किया...

---

(1) (m) में: दहाई। (2) सहीह अल-बुखारी, फतह अल-बारी संस्करण, 12/326। (3) सहीह अल-बुखारी (6955), और अहमद ने इसे विस्तार से वर्णित किया है (72)। (4) सहीह अल-बुखारी (6956), और तलहा की हदीस को अहमद (1390) और मुस्लिम (11) ने भी वर्णित किया है। (5) सहीह अल-बुखारी (6957), और यह 5/438 में पहले आ चुका है। (6) उनके शब्द फतह अल-बारी, 12/331 में इसी तरह के हैं।

سورہ یوسف: آیت 76 415

...دینار مال (1)۔ جب سال پورا ہوتا تو وہ اپنے بیٹوں کو بلاتا اور ان سے کہتا: "میری عمر بڑھ گئی ہے، اور میری قوت کمزور ہو گئی ہے۔ یہ ایسا مال ہے جس کی مجھے ضرورت نہیں ہے، لہذا یہ تمہارا ہے۔" پھر وہ اسے نکالتا، اور لوگ اسے اپنے کندھوں پر اٹھا کر اس کے بیٹوں کے گھروں تک لے جاتے۔ جب پھر سال پورا ہوتا اور وہ اپنے بیٹوں کو کسی کام کے لیے بلاتا تو وہ کہتے: "اے ہمارے باپ، ہماری واحد امید آپ کی زندگی ہے۔ رہا مال، تو جب تک آپ زندہ ہیں ہمیں اس میں کیا دلچسپی؟ آپ اور آپ کا مال ہمارا ہی ہے، لہذا اسے واپس لے لیں۔" لوگ اسے لے کر چلتے یہاں تک کہ اسے اس کے سامنے رکھ دیتے، اور وہ اسے اس کی جگہ پر واپس رکھ دیتا۔ وہ ملکیت بدلنے کے ذریعے زکوٰۃ ساقط کرنا چاہتا تھا، جو کہ امام ابو حنیفہ کی رائے کے مطابق مجتمع کو الگ کرنے اور متفرق کو جمع کرنے کے بارے میں ہے۔ یہ ایک عظیم (سخت) معاملہ ہے۔ اور بخاری رحمہ اللہ نے اپنی جامع میں ایک مخصوص کتاب تصنیف کی اور کہا: "کتاب الحیل (حیلوں کی کتاب)" (2)۔

میں نے کہا: انہوں نے اس میں کئی ابواب شامل کیے ہیں، جن میں سے ایک ہے: "زکوٰۃ کا باب: کہ صدقہ (زکوٰۃ) کے ڈر سے مجتمع (اکٹھے) کو الگ نہ کیا جائے اور نہ متفرق کو جمع کیا جائے۔" اس میں انہوں نے انس بن مالک کی حدیث شامل کی کہ ابوبکر نے ان کے لیے فریضہ صدقہ (زکوٰۃ) لکھا (3)...، اور طلحہ بن عبید اللہ کی حدیث کہ ایک دیہاتی پراگندہ بالوں کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا... حدیث، اور اس کے آخر میں ہے: "وہ کامیاب ہو گیا اگر اس نے سچ کہا" یا: "وہ جنت میں داخل ہو گیا اگر اس نے سچ کہا"۔ اور بعض لوگوں نے کہا: ایک سو بیس اونٹوں میں دو حقہ (تین سالہ اونٹنی) ہیں، پس اگر اس نے انہیں جان بوجھ کر ہلاک کر دیا، یا انہیں

ہبہ (تحفہ) کر دیا، یا زکوٰۃ سے بھاگنے کے لیے اس میں کوئی حیلہ کیا، تو اس پر کچھ نہیں ہے (4)۔ پھر انہوں نے ابوہریرہ کی حدیث اس کے پیچھے لائے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کسی کا خزانہ قیامت کے دن ایک گنجا سانپ ہو گا جس کی آنکھوں پر دو سیاہ نقطے ہوں گے، اور وہ کہے گا: 'میں تمہارا خزانہ ہوں'" ... حدیث (5)۔

مہلب (6) نے کہا: بخاری کا اس باب میں ارادہ یہ تھا کہ وہ آپ کو بتا دیں کہ ہر وہ حیلہ جس کے ذریعے کوئی زکوٰۃ ساقط کرنے کی کوشش کرتا ہے، اس کا گناہ اسی پر ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے جب بھیڑوں کو اکٹھا کرنے سے منع کیا...

---

(1) (م) میں: عشرات (دہائیاں)۔ (2) صحیح بخاری، فتح الباری ایڈیشن، 326/12۔ (3) صحیح بخاری (6955)، اور اسے احمد نے تفصیل سے روایت کیا ہے (72)۔ (4) صحیح بخاری (6956)، اور طلحہ کی حدیث کو احمد (1390) اور مسلم (11) نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) صحیح بخاری (6957)، اور یہ 438/5 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (6) ان کی بات فتح الباری 331/12 میں اسی طرح ہے۔

Surah Yusuf: Ayah 76 416

...and distributing it for fear of Sadaqah (obligatory charity/Zakat). From this, he understood this meaning, and he understood from His saying: "He has succeeded if he was truthful" that whoever intends to diminish(1) anything from the obligations of Allah by a trick he devises, he will not succeed, and his excuse will not stand before Allah. What the jurists have permitted of the disposal of wealth by its owner near the completion of the year is only as long as he does not intend by that to escape from Zakat. Whoever intends that, the sin is not removed from him, and Allah is his reckoner. He is like one who flees from(2) fasting Ramadan a day before seeing the crescent, and undertakes a journey he does not need, out of desire to avoid Allah's obligation which He prescribed for the believers. The threat is directed at him. Do you not see the punishment of one who intentionally refuses Zakat on the Day of Resurrection, in any way, how camels will trample him(3), and his wealth will be represented to him as a bald venomous snake?! This indicates that fleeing from Zakat is not permissible, and he will be held accountable for it in the Hereafter.

The third [point]: Ibn al-Arabi said(4): Some Shafi'i scholars said: regarding the words of Allah the Almighty: ﴿Thus did We plan for Joseph﴾(5), it is evidence for the method of trickery towards what is permissible(6) and extracting rights. This is a great delusion. And His words: ﴿And thus We established Joseph in the land﴾. It was said about it: Just as(7) We enabled Joseph to possess himself from the wife of Al-Aziz, We enabled him to possess the land from Al-Aziz. Or something similar which does not resemble(8) what he mentioned.

---

(1) In (d) and 'Fath al-Bari': yanqus (decreases). (2) In (d) and 'Al-Fath': 'an (from). (3) Narrated at length by Ahmad (7563), Muslim (987), and summarized by al-Bukhari (6958) from the hadith of Abu Huraira (RA). (4) In 'Ahkam al-Qur'an' 3/1088. (5) In (d), (z), and 'Ahkam al-Qur'an': "And thus We established Joseph in the land", and in (m): "And thus We established for Joseph what he was not to take his brother", and what is confirmed is from (z), which matches what is in 'Ahkam al-Qur'an' by Al-Kiya al-Tabari 3/233, and from him Ibn al-Arabi quoted, and he meant him by saying: "Some Shafi'i scholars said." See 'Ahkam al-Qur'an' by al-Jassas 3/176. Al-Kiya al-Tabari's words have already been mentioned on page 387 of this volume. (6) In 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi and Al-Kiya al-Tabari: evidence for the permissibility of trickery in reaching what is permissible. (7) In the manuscripts: lama (when), and what is

confirmed is from (m) and 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi. (8) In the manuscripts: as its like does not resemble.

सूरह यूसुफ: आयत 76 416

...और सदक़ा (अनिवार्य दान/ज़कात) के डर से इसे वितरित करना। इससे उसने यह अर्थ समझा, और उसके इस कथन से समझा: "वह सफल हुआ यदि उसने सच कहा" कि जो कोई अल्लाह के दायित्वों में से किसी भी चीज़ को अपनी किसी चाल से कम(1) करने का इरादा रखता है, वह सफल नहीं होगा, और अल्लाह के सामने उसका बहाना मान्य नहीं होगा। न्यायविदों ने वर्ष पूरा होने के करीब संपत्ति के स्वामी द्वारा अपनी संपत्ति के निपटान की जो अनुमति दी है, वह केवल तब तक है जब तक कि उसका इरादा ज़कात से बचने का न हो। जो कोई ऐसा इरादा रखता है, उसका पाप उससे दूर नहीं होता, और अल्लाह उसका हिसाब लेने वाला है। वह उस व्यक्ति की तरह है जो चाँद देखने से एक दिन पहले रमज़ान के रोज़े से भागता(2) है, और ऐसी यात्रा करता है जिसकी उसे ज़रूरत नहीं है, अल्लाह के उस फ़र्ज़ से बचने की इच्छा से जो उसने मोमिनों पर अनिवार्य किया है। धमकी उसी की ओर निर्देशित है। क्या आप कयामत के दिन जानबूझकर ज़कात देने से मना करने वाले की सज़ा नहीं देखते, कि ऊँट उसे कैसे रौंदेंगे(3), और उसकी संपत्ति उसके सामने एक गंजे जहरीले साँप के रूप में पेश की जाएगी?! यह इंगित करता है कि ज़कात से भागना जायज़ नहीं है, और परलोक में उससे इसके बारे में पूछताछ की जाएगी।

तीसरा [बिंदु]: इब्न अल-अरबी ने कहा(4): कुछ शाफी विद्वानों ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: ﴿इस तरह हमने यूसुफ के लिए योजना बनाई﴾(5), यह जायज़ चीज़ों तक पहुँचने और अधिकार प्राप्त करने के लिए चालबाजी के तरीके(6) का प्रमाण है। यह एक बड़ा भ्रम है। और उसका कथन: ﴿और इस प्रकार हमने यूसुफ को धरती में स्थापित किया﴾। इसके बारे में कहा गया: जिस तरह(7) हमने यूसुफ को अज़ीज़ की पत्नी से खुद को बचाने में समर्थ बनाया, उसी तरह हमने उसे अज़ीज़ से ज़मीन का मालिक बनने में समर्थ बनाया। या इसके जैसा कुछ जो उसके द्वारा बताई गई बात से मेल नहीं खाता(8)।

---

(1) (द) और 'फतह अल-बारी' में: yanqus (कम करना)। (2) (द) और 'अल-फतह' में: 'an (से)। (3) अहमद (7563), मुस्लिम (987) द्वारा विस्तार से और बुखारी (6958) द्वारा संक्षेप में अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से वर्णित है। (4) 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1088 में। (5) (द), (ज़) और 'अहकाम अल-कुरआन' में: "और इस तरह हमने यूसुफ को धरती में स्थापित किया", और (म) में: "और इस तरह हमने यूसुफ के लिए किया जो वह अपने भाई को ले सके', और जो पुष्ट है वह (ज़) से है, जो अल-

किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/233 में जो है उसके अनुरूप है, और उनसे इब्न अल-अरबी ने उद्धृत किया है, और उनका मतलब उनके इस कथन से था: "कुछ शाफी विद्वानों ने कहा।" अल-जस्सा की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/176 देखें। अल-किया अल-तबरी की बात इस खंड के पृष्ठ 387 पर पहले ही आ चुकी है। (6) इब्न अल-अरबी और अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरआन' में: जायज़ चीज़ तक पहुँचने में चालबाज़ी की अनुमति का प्रमाण। (7) पांडुलिपियों में: lama (जब), और जो पुष्ट है वह (म) और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' से है। (8) पांडुलिपियों में: क्योंकि उसके जैसा मेल नहीं खाता।

سورہ یوسف: آیت 76 416

...اور زکوٰۃ کے ڈر سے اسے تقسیم کرنا۔ اس سے اس نے یہ معنی سمجھا، اور اس کے اس قول سے سمجھا: "وہ کامیاب ہوا اگر اس نے سچ کہا" کہ جس کسی نے اپنی کسی تدبیر سے اللہ کے فرائض میں سے کسی چیز کو کم(1) کرنے کا ارادہ کیا، وہ کامیاب نہیں ہوگا، اور اللہ کے نزدیک اس کا عذر قبول نہیں ہوگا، اور فقہاء نے سال مکمل ہونے کے قریب مال کے مالک کو اپنے مال میں تصرف کی جو اجازت دی ہے، وہ صرف اسی صورت میں ہے جب اس کا مقصد زکوٰۃ سے بھاگنا نہ ہو۔ جس نے ایسا ارادہ کیا، اس سے گناہ ساقط نہیں ہوتا، اور اللہ اس کا حساب لینے والا ہے، اور وہ اس شخص کی طرح ہے جو ہلال (چاند) دیکھنے سے ایک دن پہلے رمضان کے روزے سے بھاگ(2) جائے، اور ایسے سفر پر روانہ ہو جائے جس کی اسے ضرورت نہ ہو، اللہ کے اس فرض سے جی چرانے کے لیے جو اس نے مومنوں پر لکھا ہے۔ پس وعید اسی کی طرف متوجہ ہے، کیا تم قیامت کے دن زکوٰۃ روکنے والے کی سزا نہیں دیکھتے، کسی بھی طریقے سے جان بوجھ کر، کہ کیسے اونٹ اسے روندیں گے(3)، اور اس کا مال اس کے سامنے ایک گنجے سانپ کی شکل میں پیش کیا جائے گا؟! اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ زکوٰۃ سے بھاگنا حلال نہیں ہے، اور آخرت میں اس سے اس کا مطالبہ کیا جائے گا۔

تیسرا [نکتہ]: ابن العربی نے کہا(4): بعض شافعی علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿اسی طرح ہم نے یوسف کے لیے تدبیر کی﴾(5)، یہ مباح (جائز) چیزوں تک پہنچنے اور حقوق حاصل کرنے کے لیے حیلہ سازی کے طریقے(6) کی دلیل ہے۔ اور یہ ایک بہت بڑی غلط فہمی ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اسی طرح ہم نے یوسف کو زمین میں جگہ دی﴾۔ اس کے بارے میں کہا گیا: جس طرح(7) ہم نے یوسف کو عزیز کی بیوی سے اپنے نفس پر قابو پانے کے

قابل بنایا، اسی طرح ہم نے اسے عزیز سے زمین کی ملکیت کا اختیار دیا۔ یا اس جیسی کوئی بات جو اس کے ذکر کردہ قول سے مشابہت نہیں رکھتی(8)۔

---

(1) (د) اور فتح الباری میں: ینقص (کم کرنا)۔ (2) (د) اور الفتح میں: عن (سے۔) (3) اسے احمد (7563)، مسلم (987) نے تفصیل سے اور بخاری (6958) نے اختصار کے ساتھ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن 3/1088 میں۔ (5) (د) اور (ز) اور احکام القرآن میں: "اسی طرح ہم نے یوسف کو زمین میں جگہ دی"، اور (م) میں: "اسی طرح ہم نے یوسف کے لیے کیا تاکہ وہ اپنے بھائی کو لے سکے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہ الکیا الطبری کی احکام القرآن 3/233 کے مطابق ہے، اور انہی سے ابن العربی نے نقل کیا ہے، اور ان کی مراد ان کے اس قول سے تھی: "بعض شافعی علماء نے کہا۔" الجصاص کی احکام القرآن 3/176 دیکھیں۔ اور الکیا الطبری کی بات اس جلد کے صفحہ 387 پر گزر چکی ہے۔ (6) ابن العربی اور الکیا الطبری کی احکام القرآن میں: مباح تک پہنچنے میں حیلہ سازی کے جواز کی دلیل۔ (7) خطی نسخوں میں: لما (جب)، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (8) خطی نسخوں میں: کیونکہ اس جیسا مشابہ نہیں ہوتا۔

Surah Yusuf: Verse 76 417

Al-Shafi'i (1) said: Similar to it is the saying of the Almighty: {And take in your hand a bunch [of grass] and strike with it and do not break your oath} [Sad: 44]. This is not a ruse; rather, it is interpreting the oath based on the words or the intentions. Al-Shafi'i said: And like it is the hadith of Abu Sa'id al-Khudri regarding the governor of Khaybar, that he came to the Prophet ﷺ with 'Janib' (high-quality) dates, the hadith... The intention of the Shafi'is from this hadith is that he (peace and blessings be upon him) ordered him to sell 'Jam'a' (common) dates and then buy 'Janib' (high-quality) dates from the one he sold the common dates to, or from someone else (2). The Malikis said: It means: from someone else; so that it wouldn't be 'Janib' for 'Jam'a' and dirhams being usury (riba), as Ibn Abbas said: "Harira for jarira and dirhams is riba" (3). His saying, the Almighty: {In the religion of the king} means: his authority; from Ibn Abbas (4). Ibn Isa: his custom (5), meaning: he oppresses without proof. Mujahid: in his law (6), which is the enslavement of thieves. {Except as Allah willed} i.e., unless Allah willed to make the drinking cup in his saddlebags a pretext and an excuse for him. Qatadah said: Rather, the king's law was beating and a double fine, but Allah willed to make the law of the Children of Israel flow on their tongues, as previously mentioned (7). His saying, the Almighty: {We raise in degrees whom We will} i.e., through knowledge and faith. And it was read: {We raise degrees of whom We will} in the sense of: We raise whom We will by degrees, and it has already been discussed in "Al-An'am" (8).

(1) Attributed to Imam Al-Shafi'i, may Allah have mercy on him; the discussion is in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/233, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1088, from which the author quoted. (2) His saying: Or from someone else, from (m) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, and the previous discussion and graduation of the hadith is on p. 387. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1089, and the report of Ibn Abbas was mentioned previously in 2/297 with the wording: Ibn Abbas forbade dirhams for dirhams with silk (harira) between them. (4) Narrated by Al-Tabari 13/264. (5) In (m): his habits, and what is established in the manuscripts is consistent with what is in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 3/64, and the wording is from it. (6) Narrated by Al-Tabari 13/264-266 from Qatadah, al-Suddi, and others. (7) P. 412 of this part, and the report of Qatadah was mentioned by Al-Wahidi from him and from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in 'Al-Wasit' 2/624. (8) 8/445, and it was read with nunnation (tanwin) by Asim, Hamza, and Al-Kisa'i. 'Al-Sab'ah' p. 261, and 'Al-Taysir' p. 104.

सूरह यूसुफ: आयत 76 417

अल-शफ़ीई (1) ने कहा: इसी के समान सर्वशक्तिमान का वचन है: {और अपने हाथ में एक गट्ठा (घास का) लो और उससे मारो और अपनी कसम मत तोड़ो} [साद: 44]। यह कोई चाल नहीं है; बल्कि यह कसम को शब्दों या इरादों के आधार पर निभाने का मामला है। अल-शफ़ीई ने कहा: और इसके समान खैबर के गवर्नर के संबंध में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस है, कि वे पैगंबर ﷺ के पास 'जनीब' (उच्च गुणवत्ता वाली) खजूर लेकर आए, हदीस... इस हदीस से शफ़ीईयों का उद्देश्य यह है कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) उन्हें 'जमा' (सामान्य) खजूर बेचने और फिर उसी व्यक्ति से जिससे उन्होंने सामान्य खजूर बेची थी, या किसी और से 'जनीब' खजूर खरीदने का आदेश दिया (2)। मलिकियों ने कहा: इसका अर्थ है: किसी और से; ताकि 'जमा' के बदले 'जनीब' और दिरहम ब्याज (रिबा) न बन जाए, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा: "हरिरा के बदले जरीरा और दिरहम ब्याज है" (3)। अल्लाह का वचन: {राजा के धर्म में} अर्थात: उसका अधिकार; इब्न अब्बास से (4)। इब्न ईसा: उसकी प्रथा (5), अर्थात: वह बिना किसी प्रमाण के दमन करता है। मुजाहिद: उसके कानून में (6), जो चोरों को गुलाम बनाना है। {सिवाय इसके कि जैसा अल्लाह चाहे} यानी, जब तक कि अल्लाह ने प्याले को उसके सामान में रखना उसके लिए एक बहाना और बहाना बनाना न चाहा हो। कतादा ने कहा: बल्कि, राजा का कानून मारना और दोगुना जुर्माना था, लेकिन अल्लाह ने चाहा कि उनकी जुबान पर बनी इसराइल का कानून जारी हो, जैसा कि पहले बताया गया है (7)। अल्लाह का वचन: {हम जिसे चाहते हैं उसके पद (दरजात) ऊँचे कर देते हैं} अर्थात: ज्ञान और विश्वास के माध्यम से। और इसे पढ़ा गया है: {हम जिसे चाहते हैं उसके दरजात ऊँचे करते हैं} इस अर्थ में कि: हम जिसे चाहते हैं उसे विभिन्न पदों तक ऊँचा करते हैं, और यह पहले ही 'अल-अनआम' में गुजर चुका है (8)।

(1) इमाम अल-शफ़ीई (रह.) से संबंधित; चर्चा अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 3/233 और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1088 में है, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। (2) उनका कहना: 'या किसी और से', (m) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से, और हदीस की पिछली चर्चा और संदर्भ पृष्ठ 387 पर है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1089, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट पहले 2/297 में इन शब्दों के साथ उल्लेखित है: इब्न अब्बास ने दिरहम के बदले दिरहम के बीच रेशम (हरिरा) होने से मना किया। (4) अल-तबरी 13/264 द्वारा निकाला गया। (5) (m) में: उसकी आदतें, और पांडुलिपियों में जो स्थापित है वह 'अल-नुकत व अल-उयून' 3/64 के अनुरूप है, और शब्द वहीं से हैं। (6) अल-तबरी 13/264-266 द्वारा कतादा, अल-

सुद्दी और अन्य से निकाला गया। (7) इस भाग का पृष्ठ 412, और कतादा की रिपोर्ट अल-वाहिदी ने उनके और इब्न अब्बास (रजि.) से 'अल-वसीत' 2/624 में उल्लेख की है। (8) 8/445, और इसे असीम, हमज़ा और अल-किसाई द्वारा तनवीन के साथ पढ़ा गया। 'अल-सब'आ' पृष्ठ 261, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 104।

سورہ یوسف: آیت 76 417

امام شافعی (1) نے فرمایا: اسی طرح اللہ عزوجل کا قول ہے: {اور اپنے ہاتھ میں تنکوں کی ایک مٹھی لے لو پھر اس سے مارو اور قسم نہ توڑو} [سورہ ص: 44]، اور یہ کوئی حیلہ نہیں ہے، بلکہ یہ قسم کو الفاظ یا مقاصد پر محمول کرنا ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اور اسی طرح خیبر کے عامل کے بارے میں ابو سعید خدری کی حدیث ہے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس 'جنیب' (اعلیٰ قسم کی) کھجوریں لے کر آئے، پوری حدیث... شافعیوں کا اس حدیث سے مقصود یہ ہے کہ آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ 'جمع' (عام قسم کی) کھجوریں فروخت کریں اور پھر اسی شخص سے جس سے انہوں نے 'جمع' فروخت کی تھی، یا کسی اور سے 'جنیب' خرید لیں (2)۔ مالکیہ نے کہا: اس کا معنی ہے: کسی اور سے؛ تاکہ 'جمع' کے بدلے 'جنیب' اور درہم سود (ربا) نہ ہو جائے، جیسا کہ ابن عباس نے کہا: "حریرہ کے بدلے جریرہ اور درہم سود ہے" (3)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {بادشاہ کے دین میں} یعنی: اس کی سلطنت؛ ابن عباس سے مروی ہے (4)۔ ابن عیسیٰ: اس کی عادت (5)، یعنی: وہ بغیر کسی دلیل کے ظلم کرتا ہے۔ مجاہد: اس کے قانون میں (6)، اور وہ چوروں کو غلام بنانا ہے۔ {مگر یہ کہ اللہ چاہے} یعنی: سوائے اس کے کہ اللہ چاہے کہ پیالے کو اس کے کجاوے میں رکھنا اس کے لیے ایک بہانہ اور عذر بنا دے۔ قتادہ نے کہا: بلکہ بادشاہ کا قانون مارنا اور دوگنا جرمانہ تھا، لیکن اللہ نے چاہا کہ ان کی زبانوں پر بنی اسرائیل کا قانون جاری ہو، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (7)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {ہم جس کے چاہتے ہیں درجات بلند کر دیتے ہیں} یعنی: علم اور ایمان کے ذریعے۔ اور اسے یوں بھی پڑھا گیا ہے: {نرفع درجاتِ من نشاء} اس معنی میں کہ: ہم جسے چاہتے ہیں اسے درجات کے لحاظ سے بلند کرتے ہیں، اور یہ 'سورہ الانعام' میں پہلے گزر چکا ہے (8)۔

(1) امام شافعی رحمہ اللہ کی طرف منسوب ہے، اور کلام الکیا طبری کی 'احکام القرآن' 3/233 اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1088 میں ہے اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (2) ان کا قول: 'یا کسی اور سے'، نسخہ (م) اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' سے، اور حدیث کا سابقہ کلام اور تخریج ص 387 پر ہے۔ (3) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1089، اور ابن عباس کی روایت پہلے 2/297 میں ان الفاظ کے ساتھ گزر چکی ہے: ابن عباس نے درہم کے بدلے درہم کے درمیان ریشم (حریرہ) ہونے سے منع کیا۔ (4) اسے طبری نے 13/264 میں روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں: 'عاداته' ہے، اور قلمی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ 'النکت والعیون' 3/64 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (6) اسے طبری نے 13/264-266 میں قتادہ، سدی اور دیگر سے روایت کیا ہے۔ (7) اس پارے کا ص 412، اور قتادہ کی روایت واحدی نے ان سے اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے 'الوسیط' 2/624 میں ذکر کی ہے۔ (8) 8/445، اور عاصم، حمزہ اور کسائی نے اسے تنوین کے ساتھ پڑھا ہے۔ 'السبعہ' ص 261، اور 'التیسیر' ص 104۔

418 Surah Yusuf: Verses 76 - 79

His words: {And above every possessor of knowledge is one more knowing} Isra'il narrated from Simak, from 'Ikrimah, from Ibn 'Abbas, who said: This one is more knowledgeable than that one, and that one is more knowledgeable than another, and Allah is above every knower (1). Sufyan narrated from 'Abd al-A'la, from Sa'id ibn Jubayr, who said: We were with Ibn 'Abbas, may Allah have mercy on him, and he recounted a narration which amazed a man, who said: "Glory be to Allah! And above every possessor of knowledge is one more knowing." Ibn 'Abbas said: "Evil is what you said! Allah is the All-Knowing, and He is above every knower" (2). The words of the Most High: {They said, "If he steals - a brother of his has stolen before." But Joseph kept it within himself and did not reveal it to them. He said, "You are worse in position, and Allah is most knowing of what you describe." (77) They said, "O eminent one, indeed he has a father [who is] an old man, so take one of us in place of him. Indeed, we see you as a doer of good." (78) He said, "[I seek] the refuge of Allah that we should take except him with whom we found our possession. Indeed, we would then be unjust." (79)}. The words of the Most High: {They said, "If he steals - a brother of his has stolen before."} The meaning: i.e., he followed the example of his brother, and if he had followed our example, he would not have stolen. They only said that to clear themselves (3) of his action; because he is not from their mother, and that if he stole, then a vein of his thieving brother pulled him; because sharing in lineages implies similarity in character. And they differed regarding the theft that they attributed to Joseph: It was narrated from Mujahid and others that Joseph's aunt, the daughter of Isaac, was older than Jacob, and the belt of Isaac had come to her because of her age; because they used to inherit by age, and this is something whose ruling has been abrogated by our Sharia. And whoever stole was enslaved. Joseph's aunt had raised him and loved him intensely. When he grew up and reached youth, Jacob said to her: "Deliver Joseph to me, for I cannot bear him being away from me for an hour." She became obsessed with him and grew anxious...

(1) Reported by at-Tabari 13/268-269, and Ibn Abi Hatim 7/2177 (11830), and Ibn Kathir mentioned it in the interpretation of this verse. In at-Tabari, it appears as: "Salim" instead of "Simak". (2) Reported by 'Abd al-Razzaq 1/326, and at-Tabari 13/268, and in both: "Praise be to Allah" instead of "Glory be to Allah". (3) In (Z): To disassociate themselves.

418 सूरह युसूफ़: आयतें 76 - 79

और उनका कथन: {और हर ज्ञान रखने वाले के ऊपर एक अधिक ज्ञान रखने वाला है} इसराइल ने सिमाक से, उन्होंने इक्रमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: यह उससे अधिक ज्ञानी है, और वह उससे अधिक ज्ञानी है, और अल्लाह हर ज्ञानी के ऊपर है (1)। सुफ़यान ने अब्द अल-अअला से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से रिवायत की, उन्होंने कहा: हम इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर रहम करे) के पास थे, तो उन्होंने एक हदीस सुनाई जिससे एक व्यक्ति चकित हो गया और कहा: "सुब्हान अल्लाह! और हर ज्ञान रखने वाले के ऊपर एक अधिक ज्ञान रखने वाला है।" इब्न अब्बास ने कहा: "बुरा है जो तुमने कहा! अल्लाह ही सर्वज्ञ है और वह हर ज्ञानी के ऊपर है" (2)। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "यदि उसने चोरी की है, तो उसके एक भाई ने पहले चोरी की थी।" परन्तु युसूफ़ ने उसे अपने मन में गुप्त रखा और इसे उनके सामने प्रकट नहीं किया। उन्होंने (अपने मन में) कहा, "तुम पद में बहुत बुरे हो, और जो तुम बयान करते हो उसे अल्लाह खूब जानता है।" (77) उन्होंने कहा, "हे अज़ीज़! वास्तव में उसका एक पिता है जो बहुत बूढ़ा है, अतः उसके स्थान पर हममें से किसी एक को ले लो। वास्तव में, हम तुम्हें नेकी करने वालों में से देखते हैं।" (78) उसने कहा, "अल्लाह की पनाह कि हम किसी को पकड़ें सिवाय उसके जिसके पास हमने अपना सामान पाया है। वास्तव में, तब तो हम अत्याचारी होंगे।" (79)}। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "यदि उसने चोरी की है, तो उसके एक भाई ने पहले चोरी की थी।"} अर्थ: अर्थात, उसने अपने भाई का अनुसरण किया, और यदि वह हमारा अनुसरण करता तो चोरी न करता। उन्होंने ऐसा केवल स्वयं को उसके कृत्य से मुक्त करने के लिए (3) कहा; क्योंकि वह उनकी माँ से नहीं है, और यह कि यदि उसने चोरी की है, तो उसके चोर भाई की रग ने उसे खींच लिया है; क्योंकि वंश में साझेदारी स्वभाव में समानता पैदा करती है। और वे उस चोरी के बारे में असहमत थे जिसे उन्होंने युसूफ़ के प्रति आरोपित किया था: मुजाहिद और अन्य लोगों से रिवायत है कि युसूफ़ की बुआ, इसहाक़ की बेटी, याक़ूब से बड़ी थीं, और उनके पास अपनी उम्र के कारण इसहाक़ का करधनी (पेटी) आ गई थी; क्योंकि वे उम्र के अनुसार विरासत पाते थे, और यह उन चीज़ों में से है जिसका हुक्म हमारी शरीयत से निरस्त (मंसूख़) कर दिया गया है। और जो कोई चोरी करता था उसे दास बना लिया जाता था। युसूफ़ की बुआ ने उनका पालन-पोषण किया था और उन्हें बहुत अधिक प्रेम करती थीं। जब वह बड़े हुए और युवा हुए, तो याक़ूब ने उनसे कहा: "युसूफ़ को मुझे सौंप दो, क्योंकि मैं एक घड़ी के लिए भी

उनके मुझसे दूर होने को सहन नहीं कर सकता।" वह उनके प्रति बहुत अधिक आसक्त हो गईं, और चिंतित हुईं...

(1) इसे अल-तब़री 13/268-269, और इब्न अबी हातिम 7/2177 (11830) ने उद्धृत किया है, और इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है। अल-तब़री में "सिमाक" के स्थान पर "सालिम" आया है। (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 1/326 और अल-तब़री 13/268 ने उद्धृत किया है, और उन दोनों में "सुब्हान अल्लाह" के स्थान पर "अलहम्दुलिल्लाह" है। (3) (ज़) में: ताकि वे स्वयं को अलग कर लें।

418 سورہ یوسف: آیات 76 - 79

اور ان کا ارشاد: {اور ہر صاحبِ علم سے اوپر ایک جاننے والا ہے} اسرائیل نے سماک سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: کوئی کسی سے زیادہ جاننے والا ہوتا ہے، اور کوئی اس سے بھی زیادہ جاننے والا، اور اللہ ہر علم والے کے اوپر ہے (1)۔ سفیان نے عبد الأعلی سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم ابن عباس رضی اللہ عنہ کے پاس تھے، انہوں نے ایک حدیث بیان کی جس پر ایک آدمی حیران ہوا اور کہنے لگا: "سبحان اللہ! اور ہر صاحبِ علم سے اوپر ایک جاننے والا ہے"۔ ابن عباس نے فرمایا: "برا ہے جو تم نے کہا! اللہ ہی علیم ہے اور وہ ہر جاننے والے کے اوپر ہے" (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، "اگر اس نے چوری کی ہے تو اس کے ایک بھائی نے اس سے پہلے چوری کی تھی۔" پس یوسف نے اسے اپنے دل میں چھپایا اور اسے ان پر ظاہر نہ کیا۔ انہوں نے (اپنے جی میں) کہا، "تم درجے میں بہت برے ہو، اور جو تم بیان کرتے ہو اللہ اسے خوب جانتا ہے۔" (77) انہوں نے کہا، "اے عزیز! بیشک اس کا ایک باپ ہے جو بہت بوڑھا ہے، پس اس کی جگہ ہم میں سے کسی ایک کو پکڑ لیں۔ بیشک ہم آپ کو احسان کرنے والوں میں سے دیکھتے ہیں۔" (78) اس نے کہا، "اللہ کی پناہ کہ ہم اس کے سوا کسی کو پکڑیں جس کے پاس ہم نے اپنا سامان پایا ہے، ورنہ ہم یقیناً ظالم ٹھہریں گے۔" (79)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، "اگر اس نے چوری کی ہے تو اس کے ایک بھائی نے اس سے پہلے چوری کی تھی"۔} معنی: یعنی اس نے اپنے بھائی کی پیروی کی، اور اگر وہ ہماری پیروی کرتا تو چوری نہ کرتا| انہوں نے یہ بات اس لیے کہی تاکہ وہ اس کے فعل سے براءت (3) حاصل کریں؛ کیونکہ وہ ان کی ماں سے نہیں ہے، اور یہ کہ اگر اس نے چوری کی ہے تو اس کے چور بھائی کی رگ نے اسے کھینچ لیا ہے؛

کیونکہ نسب میں اشتراک اخلاق میں مشابہت پیدا کرتا ہے۔ اور اس چوری کے بارے میں اختلاف ہے جس کی نسبت انہوں نے یوسف کی طرف کی تھی: مجاہد اور دیگر سے مروی ہے کہ یوسف کی پھوپھی، اسحاق کی بیٹی، یعقوب سے بڑی تھیں، اور ان کے پاس اپنی عمر کی وجہ سے اسحاق کا پٹکا (کمربند) آ گیا تھا؛ کیونکہ وہ عمر کے حساب سے وارث ہوتے تھے، اور یہ ان احکام میں سے ہے جو ہماری شریعت میں منسوخ ہو چکے ہیں۔ اور جو چوری کرتا اسے غلام بنا لیا جاتا تھا۔ یوسف کی پھوپھی نے ان کی پرورش کی تھی اور ان سے شدید محبت کرتی تھیں۔ جب وہ بڑے ہوئے اور جوانی کی عمر کو پہنچے تو یعقوب نے ان سے کہا: "یوسف کو میرے سپرد کر دو، کیونکہ میں اس کے ایک گھڑی کے لیے بھی مجھ سے دور ہونے کی طاقت نہیں رکھتا۔" وہ ان سے بے حد مانوس ہو چکی تھیں اور پریشان ہوئیں...

(1) اسے طبری 13/ 268 - 269، اور ابن ابی حاتم 7/ 2177 (11830) نے روایت کیا، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے۔ طبری کے ہاں سماک کے بجائے "سالم" واقع ہوا ہے۔ (2) اسے عبد الرزاق 1/ 326، اور طبری 13/ 268 نے روایت کیا، اور ان دونوں میں "سبحان اللہ" کے بجائے "الحمد للہ" ہے۔ (3) (ظ) میں: "لیتبروا" (تاکہ وہ براءت حاصل کریں)۔

...from being apart from him. So she said to him: "Leave him with me for a few days so I can look at him." When Jacob left her, she turned to Isaac's belt and tied it around Yusuf under his clothes. Then she said: "I have lost Isaac's belt, so look for who took it and who came upon it." It was searched for, then she said: "Search the household." They searched and found it with Yusuf. She said: "By Allah, he is a slave to me; I will do with him what I wish." Then Jacob came to her and she told him the news. He said to her: "That is up to you; if he did that, then he is a slave to you." So she kept him until she died. That is why his brothers taunted him in their saying: {If he steals, a brother of his has stolen before} (1). From here, Yusuf learned to place the drinking cup in his brother's saddlebag, just as his aunt had done to him (2).

Said bin Jubayr said: His [mother] only ordered him to steal an idol that belonged to his mother's grandfather. So he stole it, broke it, and threw it on the road. That was an act of changing a forbidden thing, but they accused him of theft and taunted him for it. This was also said by Qatadah. In the book of al-Zajjaj: It was a golden idol (3).

Atiyyah al-Awfi said: He was with his brothers at a meal, and he saw a piece of bone with some meat (4) and hid it, so they taunted him for that.

It was also said: He used to steal food from the table for the poor; narrated by Ibn Isa.

And it was said: They lied about what they attributed to him; said by al-Hasan (5).

Allah Almighty's saying: {But Yusuf kept it within himself and did not reveal it to them} meaning: he kept within himself their saying: {If he steals, a brother of his has stolen before}; said by Ibn Shajarah and Ibn Isa. And it was said: He kept within himself his saying: {You are in a worse position} then he spoke out loud saying: {And Allah knows best what...}

---

(1) Reported by al-Tabari 13/274. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1087. (3) Tafsir al-Tabari 13/272-273, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/123, and al-Muharrar al-Wajiz 3/267, and what was previously between brackets is from it. (4) Al-'irq with fat-ha on 'ayn and sukun on ra': The bone when most of the meat has been removed from it. Al-Nihayah: (irq), and this saying is in al-Nukat wa al-Uyun 3/65. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/65.

सूरह यूसुफ: आयत ७७ - ७९ | ४१९

...उससे अलग होने से। तो उसने उससे कहा: "उसे कुछ दिनों के लिए मेरे पास रहने दो ताकि मैं उसे देख सकूँ।" जब याकूब उसके पास से चला गया, तो उसने इसहाक की कमरबंद ली और उसे यूसुफ के कपड़ों के नीचे उसकी कमर पर बाँध दिया। फिर उसने कहा: "मैंने इसहाक की कमरबंद खो दी है, तो देखो कि उसे किसने लिया है और वह किसके पास है।" उसकी तलाश की गई, फिर उसने कहा: "घरवालों की तलाशी लो।" उन्होंने तलाशी ली और उसे यूसुफ के पास पाया। उसने कहा: "अल्लाह की कसम, वह मेरा गुलाम है; मैं उसके साथ जो चाहूँगी करूँगी।" फिर याकूब उसके पास आया और उसने उसे खबर दी। उसने उससे कहा: "यह तुम्हारे ऊपर है; अगर उसने ऐसा किया है, तो वह तुम्हारा गुलाम है।" इसलिए उसने उसे अपने पास रखा जब तक कि उसकी मृत्यु नहीं हो गई। इसी कारण उसके भाइयों ने उसे अपने इस कथन में ताना दिया: {यदि वह चोरी करता है, तो उसके एक भाई ने पहले भी चोरी की है} (१)। यहीं से यूसुफ ने अपने भाई के सामान में प्याला रखना सीखा, जैसा कि उसकी बुआ ने उसके साथ किया था (२)।

सईद बिन जुबैर ने कहा: उसकी [माँ] ने उसे केवल एक मूर्ति चुराने का आदेश दिया था जो उसकी माँ के दादा की थी। तो उसने उसे चुरा लिया, उसे तोड़ दिया और सड़क पर फेंक दिया। यह बुराई को रोकने का एक कार्य था, लेकिन उन्होंने उस पर चोरी का आरोप लगाया और इसके लिए उसे ताना दिया। कतादा ने भी यही कहा है। अज़-ज़ज्जाज की किताब में है: वह सोने की मूर्ति थी (३)।

अतिय्या अल-औफी ने कहा: वह अपने भाइयों के साथ भोजन कर रहा था, और उसने मांस वाली एक हड्डी (४) देखी और उसे छिपा लिया, तो उन्होंने उसे इसके लिए ताना दिया।

और कहा गया है: वह गरीबों के लिए मेज से खाना चुराता था; इब्न ईसा द्वारा वर्णित।

और कहा गया है: उन्होंने उस पर जो आरोप लगाया, उसमें उन्होंने झूठ बोला; अल-हसन ने यह कहा (५)।

अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन यूसुफ ने इसे अपने मन में रखा और उन पर प्रकट नहीं किया} अर्थात: उसने उनके इस कथन को अपने मन में रखा: {यदि वह चोरी करता है, तो उसके एक भाई ने पहले भी चोरी की है}; यह इब्न शजराह और इब्न ईसा ने कहा है। और कहा गया है: उसने अपने इस कथन को मन में रखा: {तुम बहुत बुरी स्थिति में हो} फिर उसने ऊँची आवाज में कहा: {और अल्लाह बेहतर जानता है जो...}

(१) अल-तबरी १३/२७४ द्वारा उद्धृत। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ३/१०८७। (३) तफ़सीर अल-तबरी १३/२७२-२७३, और अज़-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरआन ३/१२३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२६७, और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह इसी से है। (४) अल-अर्क'ऐन' पर ज़बर और 'रा' पर सुकून के साथ: वह हड्डी जिससे अधिकांश मांस हटा दिया गया हो। अल-निहाया: (अर्क), और यह कथन अल-नुकत वल-उयून ३/६५ में है। (५) अल-नुकत वल-उयून ३/६५।

...اس سے جدا ہونے سے، تو اس نے اس سے کہا: "اسے چند دن میرے پاس رہنے دو تاکہ میں اسے دیکھوں،" پس جب یعقوب اس کے پاس سے نکلے تو اس نے اسحاق کے پٹکے کا قصد کیا اور اسے یوسف کے کپڑوں کے نیچے سے ان کی کمر پر باندھ دیا، پھر کہا: "میں نے اسحاق کا پٹکا گم کر دیا ہے، پس دیکھو اسے کس نے لیا ہے اور کس کو ملا ہے،" پس تلاشی لی گئی، پھر اس نے کہا: "گھر والوں کی تلاشی لو،" تو انہوں نے تلاشی لی اور اسے یوسف کے پاس پایا، تو اس نے کہا: "اللہ کی قسم، وہ میرا غلام ہے میں اس کے ساتھ جو چاہوں کروں،" پھر یعقوب اس کے پاس آئے تو اس نے انہیں خبر دی، انہوں نے اس سے کہا: "تم جانو اور تمہارا کام، اگر اس نے ایسا کیا ہے تو وہ تمہارا غلام ہے،" چنانچہ اس نے اسے اپنے پاس رکھا یہاں تک کہ وہ فوت ہو گئی، پس اسی وجہ سے اس کے بھائیوں نے اپنے اس قول میں اسے عار دلائی: ﴿اگر اس نے چوری کی ہے تو اس سے پہلے اس کے ایک بھائی نے بھی چوری کی تھی﴾ (۱)، اور یہیں سے یوسف نے اپنے بھائی کے کجاوے میں پیالہ رکھنا سیکھا جیسا کہ ان کی پھوپھی نے ان کے ساتھ کیا تھا (۲)۔

اور سعید بن جبیر نے کہا: ان کی [ماں] نے ہی انہیں حکم دیا تھا کہ وہ ایک بت چرائیں جو ان کی ماں کے نانا کا تھا، تو انہوں نے اسے چرایا اور توڑ کر راستے میں پھینک دیا، اور یہ ان دونوں کی طرف سے برائی کو بدلنے کا ایک طریقہ تھا، لیکن انہوں نے ان پر چوری کی تہمت لگائی اور اس پر انہیں عار دلائی، اور یہی بات قتادہ نے کہی ہے۔ اور زجاج کی کتاب میں ہے: کہ وہ سونے کا بت تھا (۳)۔

اور عطیہ العوفی نے کہا: وہ اپنے بھائیوں کے ساتھ کھانے پر تھے، تو انہوں نے ایک ہڈی (عرق) (۴) دیکھی اور اسے چھپا لیا، تو انہوں نے انہیں اس پر عار دلائی۔

اور کہا گیا ہے: وہ مسکینوں کے لیے دسترخوان سے کھانا چراتے تھے؛ اسے ابن عیسیٰ نے حکایت کیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: انہوں نے اس چیز میں ان پر جھوٹ بولا جو ان کی طرف منسوب کی؛ یہ بات حسن (۵) نے کہی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس یوسف نے اسے اپنے دل میں چھپایا اور اسے ان پر ظاہر نہ کیا﴾ یعنی: ان کے اس قول کو اپنے دل میں چھپایا: ﴿اگر اس نے چوری کی ہے تو اس سے پہلے اس کے ایک بھائی نے بھی چوری کی تھی﴾؛ یہ بات ابن شجرہ اور ابن عیسیٰ نے کہی ہے۔ اور کہا گیا ہے: کہ انہوں نے اپنا یہ قول دل میں چھپایا: ﴿تمہارا ٹھکانہ بہت برا ہے﴾ پھر علانیہ کہا: ﴿اور اللہ خوب جانتا ہے اسے جو...﴾

---

(۱) اسے طبری نے ۱۳/ ۲۷۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۳ / ۱۰۸۷۔ (۳) تفسیر طبری ۱۳ / ۲۷۲ - ۲۷۳ ، اور معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۲۳ ، اور المحرر الوجیز ۳/ ۲۶۷ ، اور جو پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۴) العرق عین کے فتحہ اور راء کے سکون کے ساتھ: وہ ہڈی جس سے زیادہ تر گوشت اتار لیا گیا ہو۔ النہایہ: (عرق)، اور یہ قول النکت والعیون ۳/ ۶۵ میں ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۶۵۔

“...what you describe” (1). Ibn Abbas (2) said, meaning: You are in a worse position than the one you attributed this theft to. And the meaning of His saying: {And Allah knows best what you describe} means: Allah knows that what you said is a lie, even if it were pleasing to Allah. It has been said: Joseph’s brothers were not prophets at that time. His Almighty’s saying: {They said, 'O العزيز (Al-Aziz), indeed he has a father who is very old, so take one of us in his place.'} They addressed him by the name 'Al-Aziz' because at that moment he was in place of the first one after his dismissal or death. Their saying: {indeed he has a father who is very old} means: of great stature, and they did not mean old age; because that was known from the state of the old man (3). {...so take one of us in his place} means: a slave in his stead, and it has been said: this is metaphorical; because they know that it is not permissible to take a free man as a slave in place of one whose enslavement was established according to the law they followed. This is just like saying to someone whose action you dislike: 'Kill me and do not do such and such,' and you do not actually want him to kill you, but you are exaggerating in pleading with him. It is possible that their saying: {so take one of us in his place} is literal, and it is far-fetched for them, as they were prophets, to see a free man being enslaved. So nothing remains except that they intended the path of suretyship (al-hammala); meaning: take one of us in his place until your companion returns to you. Their intention was for Benjamin to reach his father, and for Jacob to know the reality of the matter. So Joseph, peace be upon him, prevented that; because suretyship in criminal punishments and the like—in the sense of bringing the person guaranteed only—is permissible with mutual consent, but not obligatory if the claimant refuses. As for suretyship in such a case where the guarantor is bound by the punishment that was binding on the guaranteed person, it is not permissible by consensus. In 'Al-Wadiha': Suretyship for presence only in all punishments is permissible, except in matters of life (capital offenses) (4). The majority of jurists allow suretyship for the person. There was a difference of opinion regarding Shafi'i: once he considered it weak, and once he allowed it [regarding property] (5).

(1) The previous source. (2) Narrated by al-Tabari 13/276 without his saying: then he spoke out and said. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/66. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/268. (5) See Al-Istidhkar 22/277. And what is between brackets is from it.

सूरह यूसुफ: आयत 77 - 79 | 420

“...जो तुम बयान करते हो” (1)। इब्न अब्बास (2) ने कहा, यानी: तुम उस व्यक्ति से बदतर स्थिति में हो जिस पर तुमने इस चोरी का आरोप लगाया है। और उनके कथन का अर्थ: {और अल्लाह बेहतर जानता है जो तुम बयान करते हो} का अर्थ है: अल्लाह जानता है कि जो तुमने कहा वह झूठ है, भले ही वह अल्लाह को प्रसन्न करने वाला ही क्यों न हो। यह कहा गया है: यूसुफ के भाई उस समय नबी नहीं थे। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, 'हे अज़ीज़, वास्तव में उनके पिता बहुत वृद्ध हैं, इसलिए उनके स्थान पर हम में से किसी एक को ले लें।'} उन्होंने उन्हें 'अज़ीज़' के नाम से संबोधित किया; क्योंकि उस क्षण वह पहले वाले के हटाए जाने या मृत्यु के बाद उनके स्थान पर थे। उनका कहना: {वास्तव में उनके पिता बहुत वृद्ध हैं} यानी: महान पद वाले, और उनका मतलब बुढ़ापा नहीं था; क्योंकि वह तो उस वृद्ध की स्थिति से ज्ञात ही था (3)। {...इसलिए उनके स्थान पर हम में से किसी एक को ले लें} यानी: उनके बदले एक दास के रूप में, और यह कहा गया है: यह लाक्षणिक है; क्योंकि वे जानते हैं कि किसी स्वतंत्र व्यक्ति को दास के रूप में लेना उस व्यक्ति के बदले जायज़ नहीं है जिसकी दासता उनके कानून के अनुसार तय हो चुकी है। यह वैसा ही है जैसे आप किसी ऐसे व्यक्ति से कहें जिसका काम आपको नापसंद हो: 'मुझे मार डालो पर ऐसा न करो,' और आप वास्तव में यह नहीं चाहते कि वह आपको मार दे, बल्कि आप उससे विनती करने में अतिशयोक्ति कर रहे होते हैं। यह संभव है कि उनका कहना: {इसलिए उनके स्थान पर हम में से किसी एक को ले लें} शाब्दिक हो, और उनके लिए यह दूर की बात है कि नबी होते हुए वे एक स्वतंत्र व्यक्ति को गुलाम बनते हुए देखें। तो सिवाय इसके कुछ नहीं बचता कि उनका इरादा ज़मानत (अल-हम्माला) के रास्ते का था; यानी: उनके स्थान पर हम में से एक को रख लें जब तक कि आपका साथी आपके पास वापस न आ जाए। उनका उद्देश्य यह था कि बिनयामीन अपने पिता के पास पहुँच जाए, और याकूब को मामले की वास्तविकता पता चल जाए। तो यूसुफ अलैहिस्सलाम ने उन्हें ऐसा करने से रोक दिया; क्योंकि दंड विधान (हुदूद) आदि में ज़मानत—केवल गारंटीशुदा व्यक्ति को उपस्थित करने के अर्थ में —आपसी सहमति से जायज़ है, लेकिन यदि दावेदार मना कर दे तो अनिवार्य नहीं है। जहाँ तक ऐसी स्थिति में ज़मानत की बात है जिसमें ज़मानत देने वाले पर वही सज़ा लागू हो जो गारंटीशुदा व्यक्ति पर लागू होनी थी, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। 'अल-वादिहा' में है: सभी दंडों में केवल उपस्थिति के लिए ज़मानत जायज़ है, सिवाय जान के मामलों (मृत्युदंड) के(4)। अधिकांश न्यायविदों

(फ़ुक़हा) ने व्यक्ति की ज़मानत (कफ़ाला) की अनुमति दी है। शाफ़ई के बारे में इसमें मतभेद है: एक बार उन्होंने इसे कमज़ोर माना, और एक बार उन्होंने इसे [माल के मामले में] अनुमति दी (5)।

(1) पिछला स्रोत। (2) अल-तबरी 13/276 द्वारा वर्णित, उनके इस कथन के बिना: फिर उन्होंने ज़ोर से कहा। (3) अल-नुकत व अल-उयून 3/66। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/268। (5) अल-इस्तिज़कार 22/277 देखें। और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है।

"...جو تم بیان کرتے ہو" (1)۔ ابن عباس (2) نے کہا، یعنی: تم اس شخص سے بدتر مقام پر ہو جس کی طرف تم نے یہ چوری منسوب کی ہے۔ اور اللہ کے اس قول کا مطلب: {اور اللہ بہتر جانتا ہے جو تم بیان کرتے ہو} یعنی: اللہ جانتا ہے کہ جو تم نے کہا وہ جھوٹ ہے، اگرچہ وہ اللہ کے لیے رضا ہی کیوں نہ ہو۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ: یوسف کے بھائی اس وقت نبی نہیں تھے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {انہوں نے کہا، 'اے عزیز، یقیناً ان کے والد بہت بوڑھے ہیں، پس ان کی جگہ ہم میں سے کسی ایک کو لے لیں۔'} انہوں نے انہیں عزیز کے نام سے مخاطب کیا؛ کیونکہ وہ اس لمحے پہلے کے معزول ہونے یا وفات پانے کے بعد اس عہدے پر تھے۔ ان کا قول: {یقیناً ان کے والد بہت بوڑھے ہیں} یعنی: بڑے مرتبے والے، اور ان کا مقصد بڑھاپا نہیں تھا؛ کیونکہ یہ تو اس بزرگ کی حالت سے معلوم ہی تھا (3)۔ {پس ان کی جگہ ہم میں سے کسی ایک کو لے لیں} یعنی: ان کے بدلے ایک غلام، اور یہ کہا گیا ہے: یہ مجاز ہے؛ کیونکہ وہ جانتے ہیں کہ ایک آزاد شخص کو غلام بنانا اس کے بدلے جائز نہیں جس کی غلامی ان کے قانون کے مطابق طے ہو چکی ہے، اور یہ ویسا ہی ہے جیسے تم اس شخص سے کہو جس کا کام تمہیں ناپسند ہو: 'مجھے قتل کر دو لیکن ایسا نہ کرو،' حالانکہ تم نہیں چاہتے کہ وہ تمہیں قتل کرے، بلکہ تم اس سے التجا کرنے میں مبالغہ کر رہے ہوتے ہو۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ ان کا قول: {پس ان کی جگہ ہم میں سے کسی ایک کو لے لیں} حقیقت ہو، اور ان کے لیے یہ بعید ہے کہ وہ نبی ہوتے ہوئے کسی آزاد شخص کو غلام بنتا دیکھیں، تو سوائے اس کے کچھ باقی نہیں بچتا کہ ان کا مقصد ضمانت (الحمالہ) کا راستہ تھا؛ یعنی: ہمارے ایک آدمی کو اس کی جگہ رکھ لیں یہاں تک کہ آپ کا ساتھی آپ کے پاس واپس آ جائے، اور ان کا مقصد اس سے یہ تھا کہ بن یامین اپنے باپ تک پہنچ جائے، اور یعقوب کو

معاملے کی حقیقت معلوم ہو جائے، تو یوسف علیہ السلام نے اس سے روک دیا؛ کیونکہ حدود وغیرہ میں ضمانت—صرف ضمانت شدہ شخص کو حاضر کرنے کے معنی میں—باہمی رضا مندی سے جائز ہے، لیکن اگر مطالبہ کرنے والا انکار کر دے تو لازم نہیں۔ جہاں تک اس جیسی صورت میں ضمانت کا تعلق ہے کہ ضامن پر وہی سزا لازم آئے جو ضمانت شدہ شخص پر لازم تھی، تو یہ بالاتفاق جائز نہیں۔ 'الواضحہ' میں ہے: تمام حدود میں صرف حاضری کی ضمانت جائز ہے، سوائے جان کے معاملے (قصاص) کے (4)۔ اور جمہور فقہاء جان کی ضمانت (کفالہ فی النفس) کے جواز کے قائل ہیں۔ اور امام شافعی سے اس بارے میں اختلاف نقل ہوا ہے: ایک بار انہوں نے اسے ضعیف قرار دیا، اور ایک بار انہوں نے [مال پر] اسے جائز قرار دیا (5)۔

(1) مصدر سابق۔ (2) اسے طبری نے 13/276 پر روایت کیا، ان کے اس قول کے بغیر کہ: پھر انہوں نے بلند آواز سے کہا۔ (3) النکت والعیون 3/66۔ (4) المحرر الوجیز 3/268۔ (5) دیکھیے الاستذکار 22/277۔ اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

421

Surah Yusuf: Verses 77 - 80

His saying, Exalted is He: {Indeed, we see you to be of the doers of good} It is possible that they meant to describe him by what they saw of his goodness in all his actions with them, and it is possible that they meant: we see a favor from you upon us in this hand if you extend it to us, and this is the interpretation of Ibn Ishaq(1).

His saying, Exalted is He: {He said: [I seek] refuge in Allah} a verbal noun (masdar). {that we should take} is in the accusative case (mahal nasb), i.e., from taking {except him with whom we found our possession} is in the accusative case by {we should take} {with him} i.e., refuge in Allah that we should take the innocent for the criminal, and violate what we contracted upon. {Indeed, we would then be wrongdoers} i.e., if we take someone else.

His saying, Exalted is He: {So when they had despaired of him, they secluded themselves in private consultation. The eldest of them said, "Do you not know that your father has taken upon you a binding oath from Allah and before that you failed in Joseph? So I will never leave the land until my father permits me or Allah decides for me, and He is the best of judges."}

His saying, Exalted is He: {So when they had despaired of him} i.e., lost hope, like 'ajiba and ista'jaba, and sakhira and istaskhara. {they secluded themselves} i.e., became alone, and he was not with them. {in private consultation (najiyyan)} is an accusative of state (hal) from the pronoun in {khalasu}, and it is a singular word standing for a plural, as in this verse, and it can also refer to a singular as in His saying: {And We brought him near in private consultation} [Maryam: 52] and its plural is anjiya, the poet said: Indeed, when the people are in private consultation and the people are agitated like the agitation of well-ropes (arshiya) There, command me and do not command concerning me(2)

Ibn Kathir read: "istayasoo", "wa la tayasoo", "innahu la yayas" [87], "afalam yayas" [Ar-Ra'd: 31] with an alif without a hamza based on metathesis (qalb)(3), the hamza was moved forward and the ya was moved back, then it was changed.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/269. (2) The rajaz was attributed in al-Lisan: (Naja) to Suhaym ibn Wathil al-Yarbu'i, and mentioned that 'hunaka' is with a kasra on the kaf in the handwriting of Ali ibn Hamza, and in his handwriting also: 'awseeni wala tawsee', with the ya affirmed; because he is addressing a female. It is in 'Ma'ani al-

Qur'an' by al-Zajjaj 3/124 without attribution. And 'al-arshiya' is the plural of 'rasha': which is the rope. Al-Qamus (Rasha). It was said regarding the meaning of the rajaz: that he struck it as a proverb for the descent of an important matter, and other things were said. Al-Lisan (Naja). (3) It is the reading of Ibn Kathir in the narration of al-Bazzi with disagreement from him, and likewise the saying: "istayas" [Verse: 110] and the second way for al-Bazzi is like the group (the other readers). Al-Sab'ah p. 35, and al-Taysir p. 129.

421

सूरा यूसुफ: आयत 77 - 80

अल्लाह का फ़रमान: {बेशक हम आपको नेकी करने वालों में से देखते हैं} मुमकिन है कि उनकी मुराद उनके साथ उनके तमाम कामों में उनकी नेकी को बयान करना हो जो उन्होंने देखी, और यह भी मुमकिन है कि उनकी मुराद यह हो: हम आप पर अपना एक एहसान देखते हैं अगर आप यह उपकार हम पर करें, और यह इब्ने इसहाक (1) की व्याख्या है।

अल्लाह का फ़रमान: {उन्होंने कहा: अल्लाह की पनाह} मस्तर है। {कि हम पकड़ें} नसब की जगह पर है, यानी: इस बात से कि हम पकड़ें {मगर उसी को जिसके पास हमने अपना सामान पाया} {पकड़ें} के ज़रिए नसब की जगह पर है {उसके पास} यानी: अल्लाह की पनाह कि हम अपराधी के बदले निर्दोष को पकड़ें, और उस चीज़ के खिलाफ करें जिस पर हमने वादा किया था। {बेशक हम तब ज़ालिम होंगे} यानी: अगर हम किसी और को पकड़ें।

अल्लाह का फ़रमान: {फिर जब वे उससे निराश हो गए, तो वे अलग होकर कानाफूसी करने लगे। उनके बड़े ने कहा, "क्या तुम नहीं जानते कि तुम्हारे पिता ने अल्लाह के नाम पर तुमसे पक्का वादा लिया था और इससे पहले यूसुफ के मामले में तुमने कोताही की थी? तो मैं हरगिज़ इस ज़मीन को नहीं छोड़ूँगा जब तक कि मेरे पिता मुझे अनुमति न दें या अल्लाह मेरे लिए फैसला न कर दे, और वह सबसे अच्छा फैसला करने वाला है।"}

अल्लाह का फ़रमान: {फिर जब वे उससे निराश हो गए} यानी: मायूस हो गए, जैसे 'अजीबा' और 'इस्तअजबा', और 'सखिरा' और 'इस्तसखिरा'। {अलग हो गए} यानी: अकेले हो गए, और वह उनके साथ नहीं था। {कानाफूसी करने वाले (नजिय्या)} {खलसू} में छिपे हुए ज़मीर से 'हाल' के तौर पर मन्सूब है, और यह एक शब्द है जो जमा (बहुवचन) की जगह इस्तेमाल होता है, जैसा कि इस आयत में है, और यह वाहिद (एकवचन) के लिए भी आता है जैसे अल्लाह का फ़रमान है: {और हमने उसे कानाफूसी के लिए करीब किया} [मरियम: 52] और इसका बहुवचन 'अंजिया' है, शायर ने कहा: "बेशक जब लोग कानाफूसी कर रहे होते हैं और लोग रस्सियों के हिलने की तरह बेचैन होते हैं" "वहाँ मुझे वसीयत करो और मेरे बारे में वसीयत न करो"(2)

इब्ने कसीर ने पढ़ा है: "इस्तायसू", "वला तायसू" "इन्नहु ला यायस" [87] "अफ़लम यायस" [अर-रअद: 31] हमज़ा के बिना अलिफ के साथ कलब (अक्षरों के स्थान परिवर्तन) के आधार पर(3), हमज़ा को पहले लाया गया और 'या' को बाद में, फिर उसे बदल दिया गया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/269। (2) रज़ज़ को अल-लिसान (नजा) में सुहैम बिन वतील अल-यरबूई से जोड़ा गया है, और उल्लेख किया गया है कि वहाँ अली बिन हमज़ा के लेखन में 'काफ़' पर कसरा है, और उनके लेखन में यह भी है: 'अवसीनी वला तौसी', 'या' के साथ; क्योंकि वह एक स्त्री को संबोधित कर रहा है। यह बिना किसी श्रेय के ज़ज्जाज द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 3/124 में है। और 'अल-अरशिया' 'रशा' का बहुवचन है: जिसका अर्थ रस्सी है। अल-कामूस (रशा)। रज़ज़ के अर्थ के बारे में कहा गया: कि उसने इसे किसी महत्वपूर्ण मामले के घटने के लिए एक मिसाल के रूप में इस्तेमाल किया, और अन्य बातें भी कही गईं। अल-लिसान (नजा)। (3) यह इब्ने कसीर की किरात है बज़ी की रिवायत में उनके बीच मतभेद के साथ, और इसी तरह यह कहना: "इस्तायस" [आयत: 110] और बज़ी के लिए दूसरा तरीका जमाअत (अन्य पाठकों) की तरह है। अल-सबआ पृष्ठ 35, और अल-तयसीर पृष्ठ 129।

421

سورة یوسف: آیات 77 - 80

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک ہم آپ کو نیکی کرنے والوں میں سے دیکھتے ہیں} ممکن ہے کہ ان کی مراد ان کے تمام کاموں میں جو نیکی انہوں نے ان سے دیکھی اس کے ساتھ ان کی صفت بیان کرنا ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ ان کی مراد یہ ہو: ہم آپ کی طرف سے اپنے اوپر ایک احسان دیکھ رہے ہیں اگر آپ یہ بھلائی ہم پر کریں، اور یہ ابن اسحاق (1) کی تاویل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا: اللہ کی پناہ} مصدر ہے۔ {کہ ہم پکڑیں} محلِ نصب میں ہے، یعنی: اس بات سے کہ ہم پکڑیں {مگر اسی کو جس کے پاس ہم نے اپنا سامان پایا} {نأخذ} کے ذریعے محلِ نصب میں ہے {اس کے پاس} یعنی: اللہ کی پنا کہ ہم گناہ گار کے بدلے بے گناہ کو پکڑیں، اور اس بات کی مخالفت کریں جس پر ہم نے عہد کیا تھا۔ {بیشک ہم تب ظالم ہوں گے} یعنی: اگر ہم کسی اور کو پکڑیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ اس سے ناامید ہو گئے تو وہ الگ ہو کر سرگوشی کرنے لگے۔ ان کے بڑے نے کہا، "کیا تم نہیں جانتے کہ تمہارے باپ نے تم سے اللہ کے نام پر پختہ عہد لیا تھا اور اس سے پہلے یوسف کے معاملے میں تم سے کوتاہی ہو چکی ہے؟ تو میں ہرگز اس زمین کو نہیں چھوڑوں گا جب تک کہ میرے باپ مجھے اجازت نہ دے دیں یا اللہ میرے لیے فیصلہ نہ کر دے، اور وہ سب سے بہتر فیصلہ کرنے والا ہے۔"}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ اس سے ناامید ہو گئے} یعنی: مایوس ہو گئے، جیسے 'عجِبَ' اور 'استعجب'، اور 'سخِرَ' اور 'استسخر'۔ {الگ ہو گئے} یعنی: تنہا ہو گئے، اور وہ ان کے ساتھ نہیں

تھا۔ {سرگوشی کرنے والے (نجیا)} {خلصوا} کی ضمیر سے 'حال' ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور یہ ایک لفظ ہے جو جمع کی طرف سے ادا کیا جاتا ہے، جیسا کہ اس آیت میں ہے، اور یہ واحد پر بھی واقع ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہم نے اسے سرگوشی کے لیے قریب کیا} [مریم: 52] اور اس کی جمع 'انجیۃ' ہے، شاعر نے کہا: "بیشک جب لوگ سرگوشی کر رہے ہوتے ہیں اور لوگ رسیوں کے ہلنے کی طرح بے چین ہوتے ہیں" "وہاں مجھے وصیت کرو اور میرے بارے میں وصیت نہ کرو"(2)

ابن کثیر نے پڑھا: "استایسوا"، "ولا تایسوا" "إنہ لا یایس" [87] "أفلم یایس" [الرعد: 31] بغیر ہمزہ کے الف کے ساتھ 'قلب' (حروف کی ترتیب بدلنے) کی بنیاد پر(3)، ہمزہ کو مقدم کیا گیا اور 'یا' کو مؤخر، پھر اسے بدل دیا گیا۔

(1) المحرر الوجیز 3/269۔ (2) الرجز کو اللسان: (نجا) میں سحیم بن وثیل الیربوعی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور ذکر کیا گیا ہے کہ وہاں علی بن حمزہ کے خط میں 'کاف' کے کسرہ کے ساتھ ہے، اور ان کے خط میں یہ بھی ہے: 'أوصیني ولا توصي'، یا کے اثبات کے ساتھ؛ کیونکہ وہ مؤنث سے مخاطب ہے۔ یہ زجاج کی معانی القرآن 3/124 میں بغیر نسبت کے ہے۔ اور 'الارشیۃ' 'رشاء' کی جمع ہے: یعنی رسی۔ القاموس (رشا)۔ اور رجز کے معنی کے بارے میں کہا گیا: کہ انہوں نے اسے کسی اہم معاملے کے نازل ہونے کے لیے بطورِ مثال پیش کیا، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا۔ اللسان (نجا)۔ (3) یہ ابن کثیر کی قرات ہے بزی کی روایت میں ان کے اختلاف کے ساتھ، اور اسی طرح قول: "استایس" [آیت: 110] اور بزی کے لیے دوسری صورت جماعت (دیگر قراء) کی طرح ہے۔ السبعۃ ص 35، اور التیسیر ص 129۔

Page 422 Surah Yusuf, Verse 80

...the hamza as an alif; because it is quiescent preceded by a fatha, and the original is the reading of the group; because the infinitive (masdar) only came based on the precedence of the 'ya': 'ya'san' (despair), and 'al-iyas' is not the infinitive of 'ayisa', rather it is the infinitive of 'astuhu awsan wa iyasan', meaning: I gave it to him(1). A group said: 'ayisa' and 'ya'isa' are two linguistic forms. Meaning: So when they despaired of their brother being returned to them, they consulted among themselves without any other people mixing with them, conversing privately about what had happened to them. 'Al-Naji' is a 'fa'eel' pattern meaning 'the one who converses privately'. The Almighty's saying: {Their eldest said} Qatada said: He is Reuben, he was the eldest in age. Mujahid: He is Simeon, he was the greatest in opinion. Al-Kalbi said: Judah, and he was the most sensible of them(2). Muhammad ibn Ka'b and Ibn Ishaq said: He is Levi, and he is the father of the prophets. {Do you not know that your father has taken a binding oath from you by Allah} i.e., a covenant from Allah to protect his son and return him to him. {And before this, you failed in your duty regarding Joseph} 'ma' is in the state of accusative (nasb) as a conjunction to 'anna', and the meaning is: Do you not know that your father has taken a binding oath from you by Allah, and you know your negligence regarding Joseph, mentioned by Al-Nahhas (3) and others. And 'min' in His saying: {And before this} is related to 'ta'lamu' (you know). It is also permissible for 'ma' to be redundant, so the two adverbials which are 'min qabl' (before) and 'fi Yusuf' (regarding Joseph) relate to the verb, which is 'farrattum' (you failed). It is also possible that 'ma' and the verb form an infinitive, and 'min qabl' is related to a hidden verb; the estimation being: your negligence regarding Joseph occurred (4) before, so 'ma' and the verb are in the position of nominative (raf') by initiation (as a subject), and the predicate (khabar) is the hidden verb to which 'min qabl' relates (5). {So I will never leave the land} (6) i.e., I will adhere to it, and I will not cease staying in it. It is said: 'bariha barahan' (to leave).

Footnotes: (1) Al-Hujjah by Al-Farisi 4/434. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/67, and Tafsir Al-Baghawi 2/442. (3) I'rab Al-Qur'an 2/341. (4) In the copies: 'waqi'', and both are correct, and the one established is more suitable for the context of the speech. See Al-Durr Al-Masun 6/539. (5) See I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 2/340-341, and Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/124-125. (6) After it in (Z): i.e., from the land.

पृष्ठ ४२२ सूरह युसूफ, आयत ८०

...हमज़ा को अलिफ के रूप में; क्योंकि यह सुकून वाला है और इससे पहले फतह है, और मूल पाठ समूह का पाठ है; क्योंकि मूल शब्द (मस्दर) केवल 'या' की प्रधानता पर आया है: 'यअसन्' (निराशा), और 'अल-इयास' 'अयिस' का मूल शब्द नहीं है, बल्कि यह 'अस्तुहु औसन् व इयासन्' का मूल शब्द है, जिसका अर्थ है: मैंने उसे दिया (१)। एक समूह ने कहा: 'अयिस' और 'यइस' दो भाषाई रूप हैं। अर्थ: फिर जब वे अपने भाई को वापस पाने से निराश हो गए, तो उन्होंने आपस में परामर्श किया और किसी अन्य व्यक्ति को उनमें शामिल नहीं होने दिया, जो कुछ उनके साथ हुआ था उसके बारे में वे गुप्त रूप से बातें कर रहे थे। 'अल-नजी' का अर्थ है 'गुप्त रूप से बात करने वाला'। अल्लाह तआला का कथन: {उनके बड़े ने कहा} क़तादा ने कहा: वह रूबेल है, वह उम्र में सबसे बड़ा था। मुजाहिद: वह शमऊन है, वह राय में सबसे महान था। अल-कल्बी ने कहा: यहूदा, और वह उनमें सबसे समझदार था (२)। मुहम्मद इब्न काब और इब्न इसहाक ने कहा: वह लावी है, और वह नबियों का पिता है। {क्या तुम नहीं जानते कि तुम्हारे पिता ने तुमसे अल्लाह की शपथ ली है} यानी अल्लाह का एक वादा कि वह उसके बेटे की रक्षा करेगा और उसे उसके पास वापस लाएगा। {और इससे पहले तुमने युसूफ के मामले में कोताही की थी} यहाँ 'मा' 'अन्ना' के साथ संयोजन के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, और अर्थ यह है: क्या तुम नहीं जानते कि तुम्हारे पिता ने तुमसे अल्लाह की शपथ ली है, और तुम युसूफ के मामले में अपनी लापरवाही को जानते हो, इसका उल्लेख अल-नहस (३) और अन्य लोगों ने किया है। और {इससे पहले} में 'मिन' 'तअल्लमू' (तुम जानते हो) से संबंधित है। यह भी संभव है कि 'मा' अतिरिक्त हो, तो दो क्रियाविशेषण 'मिन क़ब्ल' (इससे पहले) और 'फी यूसुफ़' (युसूफ के बारे में) क्रिया 'फ़र्रत्तुम' (तुमने कोताही की) से संबंधित होंगे। यह भी संभव है कि 'मा' और क्रिया एक संज्ञा (मस्दर) बन जाएं, और 'मिन क़ब्ल' एक छिपी हुई क्रिया से संबंधित हो; अनुमान यह है: युसूफ के बारे में तुम्हारी लापरवाही पहले हुई थी (४), इसलिए 'मा' और क्रिया कर्ता (इब्तिदा) के रूप में 'रफ़अ' की स्थिति में हैं, और 'ख़बर' वह छिपी हुई क्रिया है जिससे 'मिन क़ब्ल' संबंधित है (५)। {तो मैं इस ज़मीन को कभी नहीं छोड़ूँगा} (६) यानी मैं यहीं रहूँगा, और मैं यहाँ रहने से बाज़ नहीं आऊँगा। कहा जाता है: 'बरिहा बराहन' (छोड़ना)।

पाद लेख: (१) अल-हुज्जह अल-फारसी ४३४/४। (२) अल-नुकत वल-उयून ६७/३, और तफ़्सीर अल-बग़वी ४४२/२। (३) इराब अल-क़ुरआन ३४१/२। (४) प्रतियों में: 'वाक़े है, और दोनों सही हैं, और जो स्थापित है वह बातचीत के संदर्भ के लिए अधिक उपयुक्त है। देखें अद-दुर अल-मसून ५३९/६। (५)

देखें इराब अल-क़ुरआन अल-नहस ३४०/२ - ३४१, और मा'नी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज १२४/३ - १२५। (६) (ज़) में इसके बाद: यानी ज़मीन से।

صفحہ 422 سورہ یوسف، آیت 80

...ہمزہ الف کے طور پر؛ کیونکہ یہ ساکن ہے اور اس سے پہلے فتحہ ہے، اور اصل جماعت کی قرات ہے؛ کیونکہ مصدر صرف 'یا' کی تقدیم پر آیا ہے: 'یأساً' (ناامیدی)، اور 'الإیاس' 'أیِسَ' کا مصدر نہیں ہے، بلکہ یہ 'أَسْتُهُ أَوْساً وإیاساً' کا مصدر ہے، یعنی: میں نے اسے دیا (1)۔ ایک گروہ نے کہا: 'أَیِسَ' اور 'یَئِسَ' دو لغوی شکلیں ہیں۔ یعنی: جب وہ اپنے بھائی کی واپسی سے مایوس ہو گئے تو انہوں نے آپس میں مشورہ کیا اور کسی دوسرے شخص کو اپنے میں شامل نہیں ہونے دیا، جو کچھ ان کے ساتھ پیش آیا تھا اس پر وہ تنہائی میں باتیں کرنے لگے۔ 'النَّجِيُّ' سے مراد 'سرگوشی کرنے والا' یا 'خلوت میں بات کرنے والا' ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان کے بڑے نے کہا} قتادہ نے کہا: وہ روبیل ہے، وہ عمر میں سب سے بڑا تھا۔ مجاہد: وہ شمعون ہے، وہ رائے میں سب سے بڑا تھا۔ کلبی نے کہا: یہودا، اور وہ ان میں سب سے زیادہ عقلمند تھا (2)۔ محمد بن کعب اور ابن اسحاق نے کہا: وہ لاوی ہے، اور وہ انبیاء کا باپ ہے۔ {کیا تم نہیں جانتے کہ تمہارے باپ نے تم سے اللہ کے نام پر عہد لیا ہے} یعنی اللہ کا عہد کہ وہ اس کے بیٹے کی حفاظت کریں گے اور اسے واپس لائیں گے۔ {اور اس سے پہلے تم نے یوسف کے بارے میں جو کوتاہی کی} یہاں 'ما' 'أَنَّ' پر عطف کی بنا پر محل نصب میں ہے، اور معنی یہ ہے: کیا تم نہیں جانتے کہ تمہارے باپ نے تم سے اللہ کے نام پر عہد لیا ہے، اور تم یوسف کے بارے میں اپنی کوتاہی کو جانتے ہو، اسے النحاس (3) اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔ اور {اس سے پہلے} میں لفظ 'من' 'تَعْلَمُوا' سے متعلق ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ 'ما' زائدہ ہو، تو دو ظرف یعنی 'من قبل' اور 'فی یوسف' فعل 'فَرَّطْتُمْ' سے متعلق ہوں گے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ 'ما' اور فعل مصدر ہوں، اور 'من قبل' ایک پوشیدہ فعل سے متعلق ہو؛ تقدیر یہ ہو گی: یوسف کے بارے میں تمہاری کوتاہی پہلے واقع ہوئی (4)، پس 'ما' اور

فعل ابتدا کی بنا پر محل رفع میں ہیں، اور خبر وہ پوشیدہ فعل ہے جس سے 'من قبل' متعلق ہے (5)۔ {تو میں اس زمین کو ہرگز نہیں چھوڑوں گا} (6) یعنی میں اسی کا پابند رہوں گا، اور وہاں مقیم رہنے سے باز نہیں آؤں گا، کہا جاتا ہے: 'بَرِحَ بَراحاً' (چھوڑنا)۔

حواشی: (1) الحجة للفارسی 434/4۔ (2) النکت والعیون 67/3، اور تفسیر البغوی 442/2۔ (3) إعراب القرآن 341/2۔ (4) نسخوں میں 'واقع' ہے، اور دونوں صحیح ہیں، اور جو ثابت ہے وہ کلام کے سیاق کے لیے زیادہ موزوں ہے۔ دیکھئے الدر المصون 539/6۔ (5) دیکھئے إعراب القرآن للنحاس 340/2 - 341، اور معانی القرآن للزجاج 124/3 - 125۔ (6) (ظ) میں اس کے بعد ہے: یعنی زمین سے۔

Surah Yusuf, Verse 80 423

... and with spirit, meaning: it has ceased, so when the negation enters, it becomes affirmative. {Until my father gives me leave} to return; for I am ashamed before him. {Or Allah judges for me} to go (1) with my brother, so I may go with him to my father. It was also said: the meaning is: or Allah judges for me with the sword, so I fight and take my brother, or I am unable so I leave with an excuse. This is because Jacob said: {You must bring him back to me unless you are surrounded}, and whoever fights and fails is surrounded. Ibn Abbas said: Judah, when angry and taking up the sword, a hundred thousand could not turn him back; the hair on his chest would stand up like needles and pierce through his clothes.

It was mentioned in the report: Judah said to his brothers - and he was the fiercest in anger among them -: Either you deal with the king and those with him, and I will deal with the people of Egypt, or you deal with the people of Egypt, and I will deal with the king and those with him. They said: rather, deal with the king and those with him, and we will deal with the people of Egypt. So he sent one of his brothers and they counted the markets of Egypt, finding nine markets, and each one of them took a market. Then Judah entered upon Joseph and said: O King, if you do not release our brother to us, I will let out a shout such that no pregnant (2) woman in your city will remain except that she miscarries what is in her womb; and that was specific (3) to them during anger. So Joseph made him angry and spoke a word to him, so Judah became angry and his anger intensified, and his hair bristled; and so was every one of the sons of Jacob; when he got angry, his skin would shudder, his body would swell, and the hair of his back would appear from under his garment, until a drop of blood dripped from every hair; and if he struck the ground with his foot, the earth would shake and buildings crumble, and if he let out a shout, no pregnant woman, beast, or bird would hear it but would drop what is in its womb, fully formed or otherwise. His anger would not subside unless he shed blood or a hand from the progeny of Jacob held him. When Joseph knew that his brother Judah's anger had reached its peak, he spoke to a young son of his in Coptic, and ordered him to place his hand between Judah's shoulders from where he could not see him. He did so, and his anger subsided, he cast down the sword, and turned to the right...

(1) In (D) and (M): by passing through. (2) In (M): a pregnant woman. (3) In (M): special.

सूरा यूसुफ, आयत 80 423

... और रूह (आत्मा) के साथ, अर्थात्: वह समाप्त हो गया, इसलिए जब नकारात्मक प्रवेश करता है, तो वह सकारात्मक बन जाता है। {जब तक कि मेरे पिता मुझे अनुमति न दें} लौटने की; क्योंकि मुझे उनसे शर्म आती है। {या अल्लाह मेरे लिए फैसला कर दे} मेरे भाई के साथ जाने (1) का, ताकि मैं उसके साथ अपने पिता के पास जा सकूँ। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: या अल्लाह मेरे लिए तलवार के साथ फैसला कर दे ताकि मैं लड़ूँ और अपने भाई को ले लूँ, या मैं असमर्थ हो जाऊँ और एक बहाने के साथ वापस लौटूँ। ऐसा इसलिए है क्योंकि याकूब ने कहा था: {तुम उसे मेरे पास ज़रूर वापस लाओगे, सिवाय इसके कि तुम्हें घेर लिया जाए}, और जो कोई लड़ता है और असमर्थ हो जाता है उसे घेर लिया गया होता है। इब्न अब्बास ने कहा: यहूदा जब गुस्सा होता और तलवार उठाता, तो एक लाख लोग भी उसका सामना नहीं कर सकते थे; उसके सीने के बाल सुइयों की तरह खड़े हो जाते और उसके कपड़ों को छेद देते।

और रिवायत में आया है: यहूदा ने अपने भाइयों से कहा - और वह उनमें गुस्से में सबसे तेज़ था -: या तो तुम राजा और उसके साथियों को संभालो, मैं मिस्र के लोगों को संभाल लूँगा, या तुम मिस्र के लोगों को संभालो और मैं राजा और उसके साथियों को संभाल लूँगा। उन्होंने कहा: बल्कि तुम राजा और उसके साथियों को संभालो, हम मिस्र के लोगों को संभाल लेंगे। तो उसने अपने भाइयों में से एक को भेजा और उन्होंने मिस्र के बाज़ारों को गिना, तो उन्हें नौ बाज़ार मिले, और उनमें से प्रत्येक ने एक बाज़ार संभाल लिया। फिर यहूदा यूसुफ के पास गया और कहा: ऐ बादशाह, अगर तूने हमारे भाई को हमारे साथ नहीं छोड़ा, तो मैं ऐसी चीख मारूँगा कि तेरे शहर में कोई भी गर्भवती (2) महिला नहीं बचेगी जिसकी कोख न गिर जाए; और यह गुस्से के समय उनके साथ विशेष (3) था। तो यूसुफ ने उसे गुस्सा दिलाया और उसे एक बात सुनाई, तो यहूदा को गुस्सा आ गया और उसका गुस्सा बढ़ गया, और उसके बाल खड़े हो गए; और याकूब की संतानों में से हर एक ऐसा ही था; जब वह गुस्सा होता, तो उसकी खाल कांपने लगती, उसका शरीर फूल जाता, और उसकी पीठ के बाल कपड़े के नीचे से बाहर निकल आते, यहाँ तक कि हर बाल से खून की एक बूंद टपकती; और अगर वह ज़मीन पर अपना पैर मारता, तो ज़मीन हिल जाती और इमारतें गिर जातीं, और अगर वह चीख मारता, तो कोई भी गर्भवती महिला, जानवर या पक्षी उसे नहीं सुनता था मगर उसका गर्भ गिर जाता था, चाहे वह पूरा हो या अधूरा। उसका गुस्सा तब तक शांत नहीं होता था जब तक कि वह खून न बहा दे, या याकूब की नस्ल में से कोई हाथ उसे पकड़ न ले। जब यूसुफ को पता चला कि उसके भाई यहूदा का

गुस्सा पूरा और मुकम्मल हो गया है, तो उसने अपने एक छोटे बेटे से कप्ति (Coptic) भाषा में बात की और उसे आदेश दिया कि वह अपना हाथ यहूदा के दोनों कंधों के बीच वहाँ रखे जहाँ से वह उसे देख न सके। उसने ऐसा ही किया, तो उसका गुस्सा शांत हो गया, उसने तलवार फेंक दी और दाईं ओर मुड़ा...

(1) (द) और (म) में: गुज़रने के साथ। (2) (म) में: हामिलन। (3) (म) में: खासा (विशेष)।

سورہ یوسف، آیت ۸۰ ۴۲۳

اور رُوح کے ساتھ، یعنی: زائل ہو گیا، پس جب نفی داخل ہوئی تو وہ مثبت ہو گئی۔ {یہاں تک کہ میرا باپ مجھے اجازت دے دے} واپس جانے کی؛ کیونکہ میں ان سے شرماتا ہوں۔ {یا اللہ میرے لیے فیصلہ کر دے} اپنے بھائی کے ساتھ جانے (1) کا، پس میں اس کے ساتھ اپنے والد کے پاس چلا جاؤں۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: یا اللہ میرے لیے تلوار کے ساتھ فیصلہ کر دے تو میں لڑوں اور اپنے بھائی کو لے لوں، یا میں عاجز ہو جاؤں تو ایک عذر کے ساتھ واپس مڑ جاؤں۔ اور یہ اس لیے ہے کہ یعقوب (علیہ السلام) نے کہا تھا: {تم اسے میرے پاس ضرور لاؤ گے بجز اس کے کہ تمہیں گھیر لیا جائے} اور جو لڑا اور عاجز ہو گیا وہ گھیر لیا گیا ہوتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہودا جب غصے میں ہوتا اور تلوار پکڑتا تو ایک لاکھ (آدمی) بھی اسے پیچھے نہیں ہٹا سکتے تھے؛ اس کے سینے کے بال سوئیوں کی طرح کھڑے ہو جاتے اور اس کے کپڑوں سے پار ہو جاتے۔

اور روایت میں آیا ہے: یہودا نے اپنے بھائیوں سے کہا - اور وہ ان میں غصے میں سب سے سخت تھا -: یا تم بادشاہ اور اس کے ساتھیوں کو سنبھالو میں اہل مصر کو سنبھال لوں گا، یا تم اہل مصر کو سنبھالو اور میں بادشاہ اور اس کے ساتھیوں کو سنبھال لوں گا۔ انہوں نے کہا: بلکہ تم بادشاہ اور اس کے ساتھیوں کو سنبھالو، ہم اہل مصر کو سنبھال لیں گے۔ پس اس نے اپنے بھائیوں میں سے ایک کو بھیجا تو انہوں نے مصر کے بازاروں کو گنا، انہوں نے وہاں نو بازار پائے، پس ان میں سے ہر ایک نے ایک بازار سنبھال لیا۔ پھر یہودا یوسف (علیہ السلام) کے پاس گیا اور کہا: اے بادشاہ، اگر تو نے ہمارے ساتھ ہمارے بھائی کو نہ چھوڑا تو میں ایسی چیخ ماروں گا کہ تیرے شہر میں کوئی حاملہ (2) باقی نہیں رہے گی مگر اس کا حمل گر جائے گا؛ اور یہ غصے کے وقت ان

کے ساتھ خاص (3) تھا۔ پس یوسف (علیہ السلام) نے اسے غصہ دلایا اور اسے کوئی بات سنائی، تو یہودا غصے میں آ گیا اور اس کا غصہ شدید ہو گیا، اور اس کے بال کھڑے ہو گئے؛ اور یعقوب کی اولاد میں سے ہر ایک ایسا ہی تھا؛ جب وہ غصے میں ہوتا تو اس کی کھال تھر تھرانے لگتی، اس کا جسم پھول جاتا، اور اس کی پیٹھ کے بال کپڑے کے نیچے سے ظاہر ہو جاتے، یہاں تک کہ ہر بال سے خون کا ایک قطرہ ٹپکتا؛ اور جب وہ زمین پر اپنا پاؤں مارتا تو زمین لرز اٹھتی اور عمارتیں ڈھہ جاتیں، اور اگر وہ ایک چیخ مارتا تو عورتوں، جانوروں اور پرندوں میں سے کوئی حاملہ اسے نہ سنتی مگر اپنا حمل گرا دیتی، پورا یا ادھورا۔ اس کا غصہ ٹھنڈا نہ ہوتا جب تک کہ وہ خون نہ بہا دے، یا یعقوب کی نسل میں سے کوئی ہاتھ اسے پکڑ نہ لے۔ جب یوسف (علیہ السلام) کو معلوم ہوا کہ اس کے بھائی یہودا کا غصہ پورا اور مکمل ہو چکا ہے، تو انہوں نے اپنے ایک چھوٹے بیٹے سے قبطی زبان میں بات کی، اور اسے حکم دیا کہ وہ اپنا ہاتھ یہودا کے دونوں کندھوں کے درمیان سے رکھے جہاں سے وہ اسے دیکھ نہ سکے؛ اس نے ایسا ہی کیا، پس اس کا غصہ ٹھنڈا ہو گیا، اور اس نے تلوار پھینک دی، پھر دائیں مڑا...

(١) (د) اور (م) میں: گزرنے کے ساتھ (٢) (م) میں: حاملاً۔ (٣) (م) میں: خاصۃ۔

Surah Yusuf, Verse 80 424

... and to the left, hoping to see one of his brothers, but he did not see him. So he went quickly to his brothers and said: "Has anyone of you attended to me?" They said: "No!" He said: "So where did Simeon go?" They said: "He went to the mountain." He went out and met him, and he was carrying a huge rock. He said: "What are you doing with this?" He said: "I am going to the market that fell to my lot to crush with it the heads of everyone in it." He said: "Go back and return it, or throw it into the sea, and do not cause any incident. For by Him who took Abraham as a close friend, a hand from the descendants of Jacob has touched me!" Then they entered upon Joseph, and Joseph was the strongest of them in might. He said: "O assembly of Hebrews! Do you think that no one is stronger than you?" Then he headed for a huge stone from the millstones, and kicked it with his foot, and pushed it behind the wall — 'Ar-Rakl' (kicking) is striking with one leg, and he kicked it, he kicks it; as Al-Jawhari said(1) — then he grabbed Judah with one of his hands, threw him on his side, and said: "Bring the blacksmiths(2) to cut off their hands and feet, and strike their necks." Then he ascended to his throne, sat on his bed, and ordered his bowl, so it was placed before him. Then he tapped it once, and its ringing sound came out. He turned to them and said: "Do you understand what it says?" They said: "No!" He said: "It says: there is no concern, grief, or distress on the heart of their father except because of them." Then he tapped it a second time and said: "It tells me that these took a young brother of theirs, envied him, snatched him from their father, and then destroyed him." They said: "O Mighty one! Cover our faults, may Allah cover yours, and be gracious to us, may Allah be gracious to you." Then he tapped it a third time and said: "It says: these cast their young one into the pit, then sold him like slaves are sold for a miserable price, and claimed to their father that the wolf ate him." Then he tapped it a fourth time and said: "It tells me that you committed a sin eighty years ago, for which you have not asked Allah's forgiveness, nor turned to Him in repentance." Then he tapped it a fifth time and said: "It says: their brother whom they claimed had perished, the days will not pass until he returns and informs the people of what they did." Then he tapped it a sixth time and said: "It says: if you were prophets or sons of prophets, you would not have lied, nor would you have been undutiful to your father. I will surely make you an example for the worlds. Bring me the blacksmiths(3) [to] cut..."

(1) His saying: 'Ar-Rakl' is striking... up to this point, is not in (Z), see Al-Sahah (Rakl). (2) In (D): 'Al-Jadadin', and in (Z): 'Al-Jalladin' (executioners). (3) In (Z): 'with the executioners'.

सूरह यूसुफ, आयत 80 424

...और बाईं ओर इस उम्मीद में कि वह अपने भाइयों में से किसी को देख ले, लेकिन उसने उसे नहीं देखा। तो वह जल्दी से अपने भाइयों के पास गया और कहा: "क्या तुम में से कोई मेरे पास आया था?" उन्होंने कहा: "नहीं!" उसने कहा: "तो शिमोन कहाँ गया?" उन्होंने कहा: "वह पहाड़ पर गया है।" वह निकला और उससे मिला, और उसने एक विशाल चट्टान उठाई हुई थी। उसने कहा: "तुम इसके साथ क्या कर रहे हो?" उसने कहा: "मैं उस बाज़ार में जा रहा हूँ जो मेरे हिस्से में आया है ताकि उसमें मौजूद हर किसी के सिर को इससे कुचल दूँ।" उसने कहा: "वापस जाओ और इसे लौटा दो, या इसे समुद्र में फेंक दो, और कोई घटना न करो। उस ज़ात की कसम जिसने इब्राहीम को अपना मित्र बनाया, याकूब की संतान के एक हाथ ने मुझे छुआ है!" फिर वे यूसुफ के पास दाखिल हुए, और यूसुफ उनमें सबसे शक्तिशाली थे। उन्होंने कहा: "ऐ इब्रानियों की जमात! क्या तुम समझते हो कि तुम से अधिक शक्तिशाली कोई नहीं है?" फिर वह चक्की के पत्थरों में से एक विशाल पत्थर की ओर बढ़े, और उसे अपने पैर से लात मारी, और उसे दीवार के पीछे धकेल दिया — 'अल-रक्ल' (लात मारना) एक पैर से मारना है, और उन्होंने उसे लात मारी, वह उसे लात मारता है; जैसा कि अल-जौहरी ने कहा है(1) — फिर उन्होंने यहूदा को अपने एक हाथ से पकड़ लिया, उसे उसकी करवट पर गिरा दिया, और कहा: "लोहारों को लाओ(2) ताकि मैं उनके हाथ और पैर काट दूँ, और उनकी गर्दनें मार दूँ।" फिर वह अपने तख्त पर चढ़े, अपने बिस्तर पर बैठे, और अपने प्याले का आदेश दिया, तो वह उनके सामने रखा गया। फिर उन्होंने उस पर एक बार प्रहार किया, और उसकी खनक गूँजी। वह उनकी ओर मुड़े और कहा: "क्या तुम समझते हो कि यह क्या कह रहा है?" उन्होंने कहा: "नहीं!" उन्होंने कहा: "यह कह रहा है: इनके पिता के दिल पर कोई चिंता, शोक या कष्ट नहीं है सिवाय इनके कारण।" फिर उन्होंने दूसरी बार प्रहार किया और कहा: "यह मुझे बता रहा है कि इन्होंने अपने एक छोटे भाई को लिया, उससे ईर्ष्या की, उसे उसके पिता से छीन लिया, और फिर उसे नष्ट कर दिया।" उन्होंने कहा: "ऐ अज़ीज़! हमारी पर्दापोशी करें, अल्लाह आप पर पर्दा डाले, और हम पर एहसान करें, अल्लाह आप पर एहसान करे।" फिर उन्होंने तीसरी बार प्रहार किया और कहा: "यह कह रहा है: इन्होंने अपने छोटे भाई को कुएं में फेंक दिया, फिर उसे मामूली कीमत पर गुलामों की तरह बेच दिया, और अपने पिता से दावा किया कि भेड़िया उसे खा गया।" फिर उन्होंने चौथी बार प्रहार किया और कहा: "यह मुझे बता रहा है कि तुमने अस्सी साल पहले एक पाप किया था, जिसके लिए तुमने अल्लाह से माफ़ी नहीं मांगी, और न ही उसकी ओर तौबा की।" फिर उन्होंने पांचवीं बार प्रहार किया

और कहा: "यह कह रहा है: उनका वह भाई जिसके बारे में उन्होंने दावा किया था कि वह मर गया है, दिन नहीं गुज़रेंगे जब तक कि वह वापस नहीं आ जाता और लोगों को उनके किए के बारे में नहीं बता देता।" फिर उन्होंने छठी बार प्रहार किया और कहा: "यह कह रहा है: यदि तुम नबी होते या नबियों के बेटे होते, तो तुम झूठ नहीं बोलते, और न ही अपने पिता के नाफरमान होते। मैं तुम्हें निश्चित रूप से दुनिया के लिए एक सबक बना दूँगा। मेरे पास लोहारों को लाओ(3) [ताकि] काट...

(1) उनका कहना: 'अल-रक्ल' मारना है... इस स्थान तक, (Z) में नहीं है, अल-सिहाह (रक्ल) देखें। (2) (D) में: 'अल-जदादीन', और (Z) में: 'अल-जल्लादीन' (जल्लाद)। (3) (Z) में: 'जल्लादों के साथ' ।

سورہ یوسف، آیت 80 424

...اور بائیں جانب اس امید میں کہ وہ اپنے بھائیوں میں سے کسی کو دیکھ لے، لیکن اس نے اسے نہیں دیکھا۔ تو وہ تیزی سے اپنے بھائیوں کے پاس گیا اور کہا: "کیا تم میں سے کوئی میرے پاس حاضر ہوا تھا؟" انہوں نے کہا: "نہیں!" اس نے کہا: "تو شمعون کہاں گیا؟" انہوں نے کہا: "وہ پہاڑ کی طرف گیا ہے۔" وہ نکلا اور اس سے ملا، اور اس نے ایک بہت بڑا پتھر اٹھایا ہوا تھا۔ اس نے کہا: "تم اس کے ساتھ کیا کر رہے ہو؟" اس نے کہا: "میں اس بازار کی طرف جا رہا ہوں جو میرے حصے میں آیا ہے تاکہ اس میں موجود ہر شخص کے سر کو اس سے کچل دوں۔" اس نے کہا: "واپس جاؤ اور اسے لوٹا دو، یا اسے سمندر میں پھینک دو، اور کوئی ہنگامہ نہ کرو۔ اس ذات کی قسم جس نے ابراہیم کو اپنا خلیل (دوست) بنایا، یعقوب کی نسل کے ایک ہاتھ نے مجھے چھو لیا ہے!" پھر وہ یوسف کے پاس داخل ہوئے، اور یوسف ان میں سب سے زیادہ زور آور تھے۔ انہوں نے کہا: "اے عبرانیوں کی جماعت! کیا تم سمجھتے ہو کہ تم سے زیادہ طاقتور کوئی نہیں ہے؟" پھر وہ چکی کے پتھروں میں سے ایک بہت بڑے پتھر کی طرف بڑھے، اور اسے اپنے پاؤں سے ٹھوکر ماری، اور اسے دیوار کے پیچھے دھکیل دیا — 'الرکل' (ٹھوکر مارنا) ایک پاؤں سے مارنا ہے، اور انہوں نے اسے ٹھوکر ماری، وہ اسے ٹھوکر مارتا ہے؛ جیسا کہ جوہری نے کہا ہے(1) — پھر انہوں نے یہودا کو اپنے ایک ہاتھ سے پکڑا، اسے اس کے پہلو پر گرا دیا، اور کہا: "لوہاروں کو لاؤ(2) کہ میں ان کے ہاتھ اور پاؤں کاٹ دوں، اور ان کی گردنیں مار دوں۔" پھر وہ اپنے تخت پر چڑھے، اپنے بستر پر بیٹھے، اور اپنے پیالے (صواع) کا حکم دیا، تو وہ ان کے سامنے رکھا گیا۔ پھر انہوں نے اس پر ایک بار چوٹ ماری، تو اس کی آواز نکلی۔ وہ ان کی طرف متوجہ ہوئے اور کہا: "کیا تم سمجھتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہا ہے؟" انہوں نے کہا: "نہیں!" انہوں نے

کہا: "یہ کہہ رہا ہے: ان کے باپ کے دل پر کوئی فکر، غم یا تکلیف نہیں ہے مگر انہی کی وجہ سے۔" پھر انہوں نے دوسری بار چوٹ ماری اور کہا: "یہ مجھے بتا رہا ہے کہ انہوں نے اپنے ایک چھوٹے بھائی کو پکڑا، اس سے حسد کیا، اسے اس کے باپ سے چھین لیا، اور پھر اسے ہلاک کر دیا۔" انہوں نے کہا: "اے عزیز! ہماری پردہ پوشی کریں، اللہ آپ کی پردہ پوشی فرمائے، اور ہم پر احسان کریں، اللہ آپ پر احسان فرمائے۔" پھر انہوں نے تیسری بار چوٹ ماری اور کہا: "یہ کہہ رہا ہے: انہوں نے اپنے چھوٹے بھائی کو کنویں میں پھینک دیا، پھر اسے معمولی قیمت پر غلاموں کی طرح بیچ دیا، اور اپنے باپ سے دعویٰ کیا کہ بھیڑیا اسے کھا گیا۔" پھر انہوں نے چوتھی بار چوٹ ماری اور کہا: "یہ مجھے بتا رہا ہے کہ تم نے اسی سال پہلے ایک گناہ کیا تھا، جس کی تم نے اللہ سے معافی نہیں مانگی، اور نہ ہی اس کی طرف توبہ کی۔" پھر انہوں نے پانچویں بار چوٹ ماری اور کہا: "یہ کہہ رہا ہے: ان کا وہ بھائی جس کے بارے میں انہوں نے دعویٰ کیا تھا کہ وہ ہلاک ہو گیا ہے، دن نہیں گزریں گے یہاں تک کہ وہ واپس آ جائے اور لوگوں کو ان کے کیے کی خبر دے۔" پھر انہوں نے چھٹی بار چوٹ ماری اور کہا: "یہ کہہ رہا ہے: اگر تم نبی ہوتے یا نبیوں کے بیٹے ہوتے، تو تم جھوٹ نہ بولتے، اور نہ ہی اپنے باپ کے نافرمان ہوتے۔ میں تمہیں یقیناً جہانوں کے لیے عبرت بنا دوں گا۔ میرے پاس لوہاروں کو لاؤ(3) [تاکہ] کاٹ...

(1) ان کا قول: الرکل مارنا ہے... اس مقام تک، (ظ) میں نہیں ہے، الصحاح (رکل) دیکھیں۔ (2) (د) میں: الجدادین، اور (ظ) میں: الجلادین (جلاد)۔ (3) (ظ) میں: جلادوں کے ساتھ

Surah Yusuf: Verses 80 - 81 425

...their hands and feet, so they pleaded and wept, and showed repentance and said: "If only we had reached our brother Yusuf while he was alive, we would surely have been under his command, and the dust he steps on with his foot." When Yusuf saw that from his brothers, he wept and said to them: "Go away from me, I have set you free out of respect for your father, and were it not for him, I would have made an example of you." (1)

His Almighty's saying: {Go back to your father and say, "O our father, indeed your son has stolen, and we did not testify except to what we knew, and we were not guardians of the unseen." (81)}

His Almighty's saying: {Go back to your father} was said by the one who said: "I will never leave [this] land." {and say, "O our father, indeed your son has stolen"} and Ibn Abbas, al-Dahhak, and Abu Razin read it as: "indeed your son has been accused of stealing" (2).

Al-Nahhas (3): Muhammad bin Ahmad bin Umar told me, he said: Ibn Shadhan told us, he said: Ahmad bin Abi Surayj al-Baghdadi told us, he said: I heard al-Kisa'i reading: "O our father, indeed your son has been accused of stealing" (surriqa) with a damma on the 'sin' and a shadda on the 'ra' with a kasra; in the passive voice; meaning: it was attributed to him that he stole and he was accused of it, just as you say 'khawwantuhu' (accused him of treachery), 'fassaqtuhu' (accused him of immorality), and 'fajjartuhu' (accused him of wickedness) when you attribute these traits to someone.

Al-Zajjaj (4) said: "surriqa" carries two potential meanings: one is that stealing was known from him, and the other is that he was accused of stealing. Al-Jawhari (5) said: "As-Saraq" and "as-Sariqah" - with a kasra on the 'ra' in both - is the name for the stolen item, and the verbal noun is: saraqa yasriqu saraqan, with a fatha [on the 'ra'].

---

(1) Narrated similarly by al-Tabari in al-Tafsir 13/277-279, and in his Tarikh 1/355-356, and Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 7/2179 (11838), on the authority of al-Suddi. See Tafsir Abi al-Layth 2/172, 'Ara'is al-Majalis by al-Tha'labi pp. 135-136, al-Nukat wal-'Uyun 3/65-66, Tafsir al-Baghawi 2/441-442, and Zad al-Masir 4/264-265. It is mentioned in sources that the one who entered upon the King was Reuben, not Judah. (2) Tafsir al-Baghawi 2/443, and al-Muharrar al-Wajiz 3/270. (3) Ma'ani al-Qur'an 4/452, and I'rab al-Qur'an 2/341. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/125. (5) In al-Sihah (s-r-q).

सूरह यूसुफ़: आयत 80 - 81 425

...उनके हाथ और पैर, इसलिए उन्होंने गिड़गिड़ाया और रोए, और पश्चाताप प्रकट किया और कहा: "यदि हम अपने भाई यूसुफ को जीवित रहते हुए पा लेते, तो हम निश्चित रूप से उनके आदेश के अधीन होते, और वह धूल होते जिस पर वे अपने पैर से चलते हैं।" जब यूसुफ ने अपने भाइयों से यह देखा, तो वे रोए और उनसे कहा: "मुझसे दूर चले जाओ, मैंने तुम्हारे पिता के सम्मान में तुम्हें मुक्त कर दिया है, और यदि वे न होते, तो मैं तुम्हें एक मिसाल बना देता।" (1)

परमात्मा का कथन: {अपने पिता के पास वापस जाओ और कहो, "हे हमारे पिता, वास्तव में तेरे पुत्र ने चोरी की है, और हमने केवल उसी की गवाही दी जो हम जानते थे, और हम अनदेखी के संरक्षक नहीं थे।" (81)}

परमात्मा का कथन: {अपने पिता के पास वापस जाओ} यह उस व्यक्ति ने कहा था जिसने कहा था: "मैं इस भूमि को कभी नहीं छोड़ूँगा।" {और कहो, "हे हमारे पिता, वास्तव में तेरे पुत्र ने चोरी की है"} और इब्न अब्बास, अद-दहाक और अबू रज़ीन ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "वास्तव में तेरे पुत्र पर चोरी का आरोप लगाया गया है" (2)।

अन-नहहास (3): मुहम्मद बिन अहमद बिन उमर ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: इब्न शादान ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अहमद बिन अबी सुरैज अल-बगदादी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मैंने अल-किसाई को पढ़ते हुए सुना: "हे हमारे पिता, वास्तव में तेरे पुत्र पर चोरी का आरोप लगाया गया है" (सुर्रिका) 'सीन' पर दम्मा और 'रा' पर शद्दा के साथ कसरा के साथ; कर्मवाच्य में; यानी: उसे चोरी के लिए जिम्मेदार ठहराया गया और उस पर इसका आरोप लगाया गया, ठीक वैसे ही जैसे आप 'खव्वन्तुहु' (उस पर विश्वासघात का आरोप लगाया), 'फस्सक्तुहु' (उस पर अनैतिकता का आरोप लगाया), और 'फज्जर्तुहु' (उस पर दुष्टता का आरोप लगाया) कहते हैं जब आप किसी को इन गुणों के लिए जिम्मेदार ठहराते हैं।

अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: "सुर्रिका" के दो संभावित अर्थ हैं: एक यह कि उससे चोरी का पता चला था, और दूसरा यह कि उस पर चोरी का आरोप लगाया गया था। अल-जौहरी (5) ने कहा: "अस-सरक" और "अस-सरिक़ह" - दोनों में 'रा' पर कसरा के साथ - चोरी की गई वस्तु का नाम है, और क्रियात्मक संज्ञा है: सरका यसरीकु सरकन, 'रा' पर फतहा के साथ।

(1) अल-तबरी द्वारा अल-तफ़सीर 13/277-279 में, और उनके तारीख़ 1/355-356 में, और इब्न अबी हातिम द्वारा अल-तफ़सीर 7/2179 (11838) में अल-सुद्दी के अधिकार पर इसी तरह वर्णित है। देखिए तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/172, अल-थलाबी द्वारा अरैस अल-मजालिस पृ. 135-136, अल-नुकात वल-उयून 3/65-66, तफ़सीर अल-बग़वी 2/441-442, और ज़ाद अल-मसीर 4/264-265। स्रोतों में उल्लेख है कि राजा के पास प्रवेश करने वाला रुबेन था, यहूदा नहीं। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/443, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/270। (3) मानी अल-कुरान 4/452, और इराब अल-कुरान 2/341। (4) मानी अल-कुरान 3/125 में। (5) अल-सिहाह (स-र-क़) में।

سورہ یوسف: آیات ۸۰ - ۸۱ ۴۲۵

...ان کے ہاتھ اور پاؤں، پس وہ گڑگڑائے اور روئے، اور توبہ کا اظہار کیا اور کہا: "کاش کہ ہم اپنے بھائی یوسف کو اس حال میں پاتے کہ وہ زندہ ہوتے تو ہم ان کے فرمانبردار ہوتے، اور وہ مٹی ہوتے جس پر وہ اپنے قدم رکھتے۔" جب یوسف نے اپنے بھائیوں سے یہ دیکھا، تو وہ روئے اور ان سے کہا: "مجھ سے دور ہو جاؤ، میں نے تمہارے والد کے احترام میں تمہارا راستہ چھوڑ دیا ہے، اور اگر وہ نہ ہوتے تو میں تمہیں عبرت کا نشان بنا دیتا۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنے والد کے پاس واپس جاؤ اور کہو، "اے ہمارے ابا جان، آپ کے بیٹے نے چوری کی ہے، اور ہم نے صرف وہی گواہی دی جو ہم جانتے تھے، اور ہم غیب کے محافظ نہ تھے۔" (۸۱)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنے والد کے پاس واپس جاؤ} یہ اس نے کہا جس نے کہا تھا: "میں اس زمین سے ہرگز نہیں ٹلوں گا۔" {اور کہو، "اے ہمارے ابا جان، آپ کے بیٹے نے چوری کی ہے"} اور ابن عباس، الضحاک اور ابو رزین نے اسے پڑھا: "آپ کے بیٹے کو چوری کی تہمت لگی ہے" (۲)۔

النحاس (۳): مجھے محمد بن احمد بن عمر نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابن شاذان نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں احمد بن ابی سریج البغدادی نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے الکسائی کو پڑھتے ہوئے سنا: "اے ہمارے ابا جان، آپ کے بیٹے کو چوری کی تہمت لگی ہے" (سُرِّقَ) سین پر ضمہ اور را پر شد کے ساتھ کسرہ؛ فعل مجہول کے طور پر؛ یعنی: اسے چوری کی طرف منسوب کیا گیا اور اس پر الزام لگایا گیا، جیسے آپ کہتے ہیں 'خوَّنتہ' (میں نے اسے خائن کہا)، 'فسَّقتہ' (میں نے اسے

فاسق کہا)، اور 'فجَّرتہ' (میں نے اسے فاجر کہا): جب آپ کسی کو ان صفات کی طرف منسوب کرتے ہیں۔

الزجاج (۴) نے کہا: "سُرِّق" کے دو معانی کا احتمال ہے: ایک یہ کہ اس سے چوری معلوم ہوئی، اور دوسرا یہ کہ اس پر چوری کی تہمت لگی۔ الجوہری (۵) نے کہا: "السَّرَق" اور "السَّرِقَة" - دونوں میں را کے نیچے کسرہ کے ساتھ - چوری شدہ چیز کا نام ہے، اور مصدر: سَرَق یَسْرِق سَرَقاً، را پر فتحہ کے ساتھ ہے۔

---

(۱) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۳/ ۲۷۷ - ۲۷۹، اور اپنی تاریخ ۱/ ۳۵۵ - ۳۵۶ میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۷/ ۲۱۷۹ (۱۱۸۳۸) میں سدی سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے تفسیر ابو اللیث ۲/ ۱۷۲، عرائس المجالس للثعلبی ص ۱۳۵ - ۱۳۶، النکت والعیون ۳/ ۶۵ - ۶۶، تفسیر البغوی ۲/ ۴۴۱ - ۴۴۲، اور زاد المسیر ۴/ ۲۶۴ - ۲۶۵۔ اور ذرائع میں آیا ہے کہ بادشاہ کے پاس داخل ہونے والا روبیل تھا، نہ کہ یہودا۔ (۲) تفسیر البغوی ۲/ ۴۴۳، اور المحرر الوجیز ۳/ ۲۷۰۔ (۳) معانی القرآن ۴/ ۴۵۲، اور اعراب القرآن ۲/ ۳۴۱۔ (۴) معانی القرآن ۳/ ۱۲۵ میں۔ (۵) الصحاح (سرق) میں۱

426 Surat Yusuf: Verse 81 Allah's saying: {and we did not testify except to what we knew}. There are four issues regarding it: First: Allah's saying: {and we did not testify except to what we knew} they mean: we have never testified except to what we knew, but now we have testified to what is apparent and we do not know the unseen; as if a suspicion fell upon them from Benjamin's saying: "The one who put your goods in your saddlebags put this in my saddlebag"; Ibn Ishaq said this was the meaning. It was also said: The meaning is: we did not testify before Joseph that the thief is enslaved except according to what we knew from your religion; Ibn Zayd said this (1). {and we were not guardians of the unseen} meaning: we did not know at the time we took him from you that he would steal, otherwise we wouldn't have taken him (2). Mujahid and Qatadah said: We did not know that your son would be enslaved and that our affair would come to this, we only said: we will guard our brother in what we are capable of (3). Ibn Abbas said: they mean that he stole at night while they were asleep. And 'al-ghayb' (unseen) is the night in the dialect of Himyar (4); and from him: we did not know what he was doing in his night and day, and his going and coming (5). It was said: as long as he was in our sight, no flaw occurred, but when he was absent from us, his conditions were hidden from us. It was also said it means: the stolen item was taken from his saddlebag, and we brought it out and look at it, and we have no knowledge of the unseen, perhaps they framed him for theft and he did not steal. Second: This verse includes the permissibility of testifying by whatever means knowledge of it is obtained; for testimony is linked to knowledge rationally and legally, so it is not heard except from one who knows, and it is not accepted except from them (6), and this is the basic principle in testimonies; for this reason our companions said: the testimony of the blind is permissible, the testimony of the listener is permissible, and the testimony of the mute - if his sign is understood - is permissible, as well as testimony based on handwriting.

---

(1) Mentioned by Ibn Zayd al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/68, and narrated similarly by al-Tabari 14/288-289. (2) See al-Wasit 2/173. (3) Narrated from them by al-Tabari in al-Tafsir 14/289-290. (4) Tafsir al-Tabari 14/290. (5) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/626, and al-Baghawi 2/443. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1090.

426 सूरा यूसुफ: आयत 81 अल्लाह का कहना: {और हमने गवाही नहीं दी सिवाय उसके जो हमने जाना}। इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {और हमने गवाही नहीं दी सिवाय उसके जो हमने जाना} उनका मतलब है: हमने कभी भी गवाही नहीं दी सिवाय उसके जो हमने जाना, लेकिन अब हमने ज़ाहिर के आधार पर गवाही दी है और हम ग़ैब (परोक्ष) नहीं जानते; मानो उन पर बिनयामीन के इस कथन से संदेह पैदा हो गया था: "जिसने तुम्हारा सामान तुम्हारे बोरों में रखा था, उसी ने इसे मेरे बोरे में रखा है"; इब्न इशाक ने कहा कि यही अर्थ है। और कहा गया है: अर्थ यह है: हमने यूसुफ के पास यह गवाही नहीं दी कि चोर को दास बना लिया जाता है, सिवाय उसके जो हमने आपके धर्म से जाना था; इब्न ज़ैद ने यह कहा (1)। {और हम ग़ैब के रक्षक नहीं थे} यानी: जब हमने उसे आपसे लिया था तब हमें यह नहीं पता था कि वह चोरी करेगा, वरना हम उसे नहीं ले जाते (2)। मुजाहिद और कतादा ने कहा: हमें नहीं पता था कि आपका बेटा दास बना लिया जाएगा और हमारा मामला यहाँ तक पहुँच जाएगा, हमने तो सिर्फ यह कहा था: हम अपनी क्षमता के अनुसार अपने भाई की रक्षा करेंगे (3)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब है कि उसने रात में चोरी की जब वे सो रहे थे। और हिमयार की भाषा में 'ग़ैब' का अर्थ रात है (4); और उनसे यह भी वर्णित है: हम नहीं जानते थे कि वह अपनी रात और दिन में, और अपने आने-जाने में क्या कर रहा है (5)। कहा गया है: जब तक वह हमारी आँखों के सामने था, कोई दोष नहीं हुआ, लेकिन जब वह हमसे ओझल हुआ, तो उसकी स्थितियाँ हमसे छिप गईं। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: चोरी का सामान उसके बोरे से निकाला गया था, और हमने उसे निकाला और उसे देख रहे हैं, और हमें ग़ैब का कोई ज्ञान नहीं है, शायद उन्होंने उसे चोर बना दिया और उसने चोरी नहीं की। दूसरा: इस आयत में गवाही की अनुमति शामिल है, चाहे वह ज्ञान किसी भी माध्यम से प्राप्त हुआ हो; क्योंकि गवाही तर्कसंगत और कानूनी रूप से ज्ञान से जुड़ी हुई है, इसलिए इसे केवल उसी से सुना जाता है जो जानता है, और केवल उन्हीं से स्वीकार किया जाता है (6), और गवाहियों में यही मूल सिद्धांत है; इसीलिए हमारे साथियों ने कहा: अंधे की गवाही जायज़ है, सुनने वाले की गवाही जायज़ है, और गूंगे की गवाही - यदि उसका इशारा समझ में आ जाए - जायज़ है, और इसी तरह लिखावट पर गवाही भी।

---

(1) इब्न ज़ैद अल-मावर्दी की बात 'अल-नुकत वल-उयून' 3/68 में उल्लेखित है, और अल-तबरी 14/288-289 द्वारा इसी तरह वर्णित है। (2) देखिए अल-वसीत 2/173. (3) अल-तबरी ने तफ़सीर में उनसे इसे वर्णित किया है 14/289-290. (4) तफ़सीर अल-तबरी 14/290. (5) अल-वाहिदी ने अल-

वसीत 2/626 में और अल-बग़वी ने 2/443 में इसका उल्लेख किया है। (6) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 3/1090।

426 سورہ یوسف: آیت 81 اللہ تعالیٰ کا قول: {وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلِمْنَا} (اور ہم نے گواہی نہیں دی مگر اسی کی جو ہم نے جانا)۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلِمْنَا} ان کی مراد یہ ہے کہ ہم نے کبھی بھی گواہی نہیں دی مگر اسی کی جو ہم نے جانا، لیکن اب ہم نے ظاہر پر گواہی دی ہے اور ہم غیب نہیں جانتے؛ گویا ان پر بنیامین کے اس قول سے تہمت لگی: "جس نے تمہارا سامان تمہارے کجاووں میں رکھا تھا اسی نے اسے میرے کجاوے میں ڈالا ہے"؛ ابن اسحاق نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم نے یوسف کے پاس یہ گواہی نہیں دی کہ چور کو غلام بنا لیا جاتا ہے مگر اسی کی بنیاد پر جو ہم نے آپ کے دین سے جانا تھا؛ یہ ابن زید کا قول ہے (1)۔ {وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَفِظِينَ} (اور ہم غیب کے محافظ نہ تھے) یعنی: جس وقت ہم نے اسے آپ سے لیا تھا ہمیں یہ معلوم نہ تھا کہ وہ چوری کرے گا، ورنہ ہم اسے نہ لیتے (2)۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: ہمیں یہ معلوم نہ تھا کہ آپ کا بیٹا غلام بنا لیا جائے گا اور ہمارا معاملہ یہاں تک پہنچے گا، ہم نے تو صرف یہ کہا تھا: ہم اپنی طاقت کے مطابق اپنے بھائی کی حفاظت کریں گے (3)۔ ابن عباس نے کہا: ان کی مراد یہ ہے کہ اس نے رات کو چوری کی جب وہ سو رہے تھے۔ اور حمیر کی لغت میں 'غیب' کا مطلب رات ہے (4)؛ اور ان ہی سے مروی ہے: ہم نہیں جانتے تھے کہ وہ اپنی رات اور دن، اور اپنے آنے جانے میں کیا کر رہا ہے (5)۔ کہا گیا: جب تک وہ ہماری نظروں کے سامنے تھا، کوئی خلل واقع نہیں ہوا، پھر جب وہ ہم سے غائب ہوا تو اس کے حالات ہم سے پوشیدہ ہو گئے۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ اس کا مطلب یہ ہے: چوری کا سامان اس کے کجاوے سے نکلا ہے، اور ہم نے اسے نکالا اور اسے دیکھ رہے ہیں، اور ہمیں غیب کا کوئی علم نہیں، شاید انہوں نے اسے چور بنا دیا ہو اور اس نے چوری نہ کی ہو۔ دوسرا: یہ آیت اس بات پر مشتمل ہے کہ گواہی دینا جائز ہے خواہ اس کا علم کسی بھی طریقے

سے حاصل ہوا ہو؛ کیونکہ گواہی عقلی اور شرعی طور پر علم سے وابستہ ہے، لہذا اسے صرف اسی سے سنا جائے گا جو جانتا ہو، اور صرف ان ہی سے قبول کیا جائے گا (6)، اور شہادتوں میں اصل یہی ہے؛ اسی لیے ہمارے ساتھیوں (علماء) نے کہا: نابینا کی گواہی جائز ہے، سننے والے کی گواہی جائز ہے، اور گونگے کی گواہی - اگر اس کا اشارہ سمجھ آ جائے - جائز ہے، اور اسی طرح تحریر پر گواہی دینا بھی جائز ہے۔

---

(1) ابن زید کی خبر الماوردی نے 'النکت والعیون' 68/3 میں ذکر کی ہے، اور اسی طرح الطبری نے 288/14 - 289 میں اسے روایت کیا ہے۔ (2) دیکھیے الوسیط 173/2۔ (3) طبری نے اپنی تفسیر 289/14 - 290 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر الطبری 290/14۔ (5) الواحدی نے الوسیط 626/2 اور البغوی نے 443/2 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 1090/3۔

Surah Yusuf, Verses 81 - 82 | 427 - If one is certain that it is his own handwriting or the handwriting of so-and-so - being authentic - then whoever gains knowledge of something is permitted to testify to it even if the person concerned did not ask him to testify. Allah the Almighty said: "...except for those who testify to the truth while they know [it]" [Az-Zukhruf: 86]. And the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Shall I not inform you of the best of witnesses? The best witness is the one who brings his testimony before he is asked for it." This was previously mentioned in "Al-Baqarah" (1). Third: Malik's opinion differed regarding the "passing-by" testimony (witnessing by passing by), which is when someone says: "I passed by so-and-so and heard him saying such-and-such." If he fully understood the statement, he can testify, according to one of his two opinions. In the other opinion, he does not testify until they ask him to do so. The correct view is to give the testimony if it was fully understood, and this is the view of a group of scholars, and it is the truth; because the objective has been achieved, and it has become mandatory for him to convey the knowledge. Thus, he is the best of witnesses if he informs the person for whom the testimony is, and the worst of witnesses if he conceals it. And Allah knows best (2). Fourth: If a man claims to have a testimony that his age does not allow for, it is rejected; because he claimed something false, and reality visibly belies him (3). Allah's saying: {And ask the city in which we were and the caravan with which we returned; and indeed, we are truthful (82)} In it are two issues: The first: Allah's saying: {And ask the city in which we were and the caravan}. They confirmed their testimony to him with this, and they removed the accusation from themselves; so that he would not suspect them. Their saying: "And ask the city" means: its people; so it was omitted. And they mean Egypt by "the city" (4). It was also said: a village among its villages where they stayed and gathered provisions. It was also said: the meaning is: "And ask the city" even if it is inanimate, for you are the Prophet of Allah, and He makes inanimate objects speak for you. Based on this, there is no need for an ellipsis (5). Sibawayh said: It is not permissible to say "Kallam Hindan" while you...

Footnotes: (1) 4/454 and what follows, and the extraction of the Hadith preceded there. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1090. (3) Previous source. (4) Tafsir al-Tabari 14/291 and narrated from Qatada and Ibn Abbas may Allah be pleased with them. (5) See Al-Nukat wal-Uyun 3/68, Al-Muharrar al-Wajiz 3/271, and Zad al-Masir 4/268.

सूरह यूसुफ, आयतें 81 - 82 | 427 - यदि किसी को यकीन हो जाए कि यह उसका अपना लेख है या फलां व्यक्ति का लेख है - जो प्रामाणिक हो - तो जिस किसी को भी किसी बात का ज्ञान हो जाए, उसके लिए गवाही देना जायज़ है, भले ही संबंधित व्यक्ति ने उसे गवाही देने के लिए न कहा हो। अल्लाह तआला ने फरमाया: "...सिवाय उनके जिन्होंने सच्चाई की गवाही दी जबकि वे जानते थे" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 86]। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "क्या मैं तुम्हें सबसे अच्छे गवाहों के बारे में न बताऊं? सबसे अच्छा गवाह वह है जो अपनी गवाही मांगने से पहले ही ले आता है।" इसका उल्लेख पहले "अल-बकराह" में हो चुका है (1)। तीसरा: 'गुज़रने वाली' गवाही (पास से गुज़रते हुए गवाही देना) के बारे में मलिक की राय अलग-अलग थी, जो कि जब कोई कहता है: "मैं फलां व्यक्ति के पास से गुज़रा और मैंने उसे ऐसा-वैसा कहते सुना।" यदि उसने बात को पूरी तरह समझ लिया, तो वह गवाही दे सकता है, उनकी दो रायों में से एक के अनुसार। दूसरी राय में, वह तब तक गवाही नहीं देता जब तक कि वे उसे ऐसा करने के लिए न कहें। सही विचार यह है कि यदि गवाही पूरी तरह से समझ ली गई हो तो उसे दिया जाए, और यही विद्वानों के एक समूह का विचार है, और यही सत्य है; क्योंकि उद्देश्य प्राप्त हो गया है, और ज्ञान को व्यक्त करना उसके लिए अनिवार्य हो गया है। इस प्रकार, वह सबसे अच्छा गवाह है यदि वह उस व्यक्ति को सूचित करता है जिसके लिए गवाही है, और सबसे बुरा गवाह है यदि वह इसे छिपाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है (2)। चौथा: यदि कोई व्यक्ति ऐसी गवाही का दावा करता है जो उसकी उम्र के हिसाब से संभव न हो, तो उसे खारिज कर दिया जाता है; क्योंकि उसने झूठ का दावा किया है, और हकीकत ज़ाहिर तौर पर उसे झुठलाती है (3)। अल्लाह का फरमान: {और उस बस्ती से पूछ लीजिए जिसमें हम थे और उस काफिले से जिसके साथ हम आए हैं; और वास्तव में, हम सच्चे हैं (82)} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {और उस बस्ती से पूछ लीजिए जिसमें हम थे और उस काफिले से}। उन्होंने इसके ज़रिए उनके सामने अपनी गवाही की पुष्टि की, और खुद से आरोप को हटा दिया; ताकि वह उन पर संदेह न करें। उनका यह कहना: "और बस्ती से पूछ लीजिए" का अर्थ है: उसके लोग; इसलिए इसे हटा दिया गया। और "बस्ती" से उनका मतलब मिस्र है (4)। यह भी कहा गया है: इसके गांवों में से एक गांव जहां वे रुके थे और रसद जमा की थी। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: "और बस्ती से पूछ लीजिए" भले ही वह बेजान हो, क्योंकि आप अल्लाह के नबी हैं, और वह आपके लिए बेजान चीज़ों को बुलवाता है। इस आधार पर, किसी विलोप (ellipsis) की आवश्यकता नहीं है (5)। सिबावे ने कहा: "कल्लाम हिंदन" कहना जायज़ नहीं है जबकि आप...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) 4/454 और उसके बाद, और हदीस का स्रोत वहां पहले दिया जा चुका है। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1090। (3) पिछला स्रोत। (4) तफ़्सीर अल-तबरी 14/291 और कतादा और इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से वर्णित। (5) देखें अल-नुकात वल-उयून 3/68, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/271, और ज़ाद अल-मसीर 4/268।

سورہ یوسف، آیات 81 - 82 | 427 - اگر کسی کو یقین ہو جائے کہ یہ اس کی اپنی تحریر ہے یا فلاں شخص کی تحریر ہے - جو مستند ہو - تو جس کسی کو بھی کسی بات کا علم ہو جائے، اس کے لیے اس کی گواہی دینا جائز ہے، خواہ متعلقہ شخص نے اس سے گواہی دینے کو نہ کہا ہو۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "...سوائے ان کے جنہوں نے سچائی کی گواہی دی جبکہ وہ جانتے تھے" [الزخرف: 86]۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں تمہیں بہترین گواہوں کے بارے میں نہ بتاؤں؟ بہترین گواہ وہ ہے جو اپنی گواہی مانگنے سے پہلے ہی لے آئے"۔ اس کا ذکر پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے (1)۔ تیسرا: 'گزرنے والی' گواہی (پاس سے گزرتے ہوئے گواہی دینا) کے بارے میں امام مالک کی رائے مختلف تھی، جو یہ ہے کہ جب کوئی کہے: "میں فلاں شخص کے پاس سے گزرا اور میں نے اسے ایسا ویسا کہتے سنا"۔ اگر اس نے بات کو مکمل طور پر سمجھ لیا، تو وہ گواہی دے سکتا ہے، ان کی دو آراء میں سے ایک کے مطابق۔ دوسری رائے میں، وہ تب تک گواہی نہیں دیتا جب تک کہ وہ اسے ایسا کرنے کے لیے نہ کہیں۔ صحیح نظریہ یہ ہے کہ اگر گواہی پوری طرح سمجھ لی گئی ہو تو اسے دے دیا جائے، اور یہی علماء کی ایک جماعت کا نظریہ ہے، اور یہی حق ہے؛ کیونکہ مقصد حاصل ہو گیا ہے، اور علم کو پہنچانا اس پر لازم ہو گیا ہے۔ چنانچہ، وہ بہترین گواہ ہے اگر وہ اس شخص کو مطلع کرتا ہے جس کے لیے گواہی ہے، اور بدترین گواہ ہے اگر وہ اسے چھپاتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (2)۔ چوتھا: اگر کوئی شخص ایسی گواہی کا دعویٰ کرے جو اس کی عمر کے لحاظ سے ممکن نہ ہو، تو اسے مسترد کر دیا جاتا ہے؛ کیونکہ اس نے جھوٹ کا دعویٰ کیا ہے، اور حقیقت بظاہر اسے جھٹلاتی ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس بستی سے پوچھ لیجیے جس میں ہم تھے اور اس قافلے سے جس کے ساتھ ہم آئے ہیں؛ اور بے شک، ہم سچے ہیں (82)} اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس

بستی سے پوچھ لیجیے جس میں ہم تھے اور اس قافلے سے}۔ انہوں نے اس کے ذریعے ان کے سامنے اپنی گواہی کی تصدیق کی، اور خود سے الزام کو ہٹا دیا؛ تاکہ وہ ان پر شبہ نہ کریں۔ ان کا یہ کہنا: "اور بستی سے پوچھ لیجیے" کا مطلب ہے: اس کے رہنے والے؛ چنانچہ یہاں لفظ حذف ہے۔ اور "بستی" سے ان کی مراد مصر ہے (4)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اس کے دیہاتوں میں سے ایک دیہات جہاں وہ اترے تھے اور وہاں سے غلہ لیا تھا۔ یہ بھی کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: "اور بستی سے پوچھ لیجیے" خواہ وہ بے جان ہی کیوں نہ ہو، کیونکہ آپ اللہ کے نبی ہیں، اور وہ آپ کے لیے بے جان چیزوں کو بلواتا ہے۔ اس بنیاد پر، کسی مخفی لفظ (تقدیر) کی ضرورت نہیں ہے (5)۔ سیبویہ نے کہا: "کلم ہنداً" کہنا جائز نہیں ہے جبکہ تم...

حواشی: (1) 4/454 اور اس کے بعد، اور حدیث کی تخریج وہاں پہلے گزر چکی ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1090۔ (3) مصدر سابق۔ (4) تفسیر الطبری 14/291 اور اسے قتادہ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا گیا ہے۔ (5) دیکھیے النکت والعیون 3/68، المحرر الوجیز 3/271، اور زاد المسیر 4/268۔

Page 428 Surah Yusuf: Verses 82 - 83

...you mean the boy of Hind; because this is problematic (1). And the statement regarding the caravan is like the statement regarding the town. {And indeed, we are truthful} in what we say.

The second point: In this verse, there is a point of jurisprudence: that whoever is in the right and knows that he might be thought of as being otherwise, or suspected, should remove the accusation and every doubt from himself, and declare the truth he is upon, so that no one has anything to say. Our Prophet Muhammad (peace be upon him) did this when he said to two men who passed by while he was coming out with Safiyyah, accompanying her from the mosque: "Slow down, she is only Safiyyah bint Huyayy." They said: "Subhan Allah (Glory be to Allah)!" and it weighed heavily upon them. So the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, Satan reaches as far in man as blood flows, and I feared that he might cast something into your hearts." Narrated by Al-Bukhari and Muslim (2).

The Almighty's saying: {He said, "Rather, your souls have enticed you to something, so patience is most fitting. Perhaps Allah will bring them to me all together. Indeed, He is the All-Knowing, the All-Wise."}

There are two issues in this: First: The Almighty's saying: {He said, "Rather, [your souls] have enticed [you]"}, meaning: your souls have made it seem good to you that my son stole, yet he did not steal; rather, that was for a matter decreed by Allah. {So patience is most fitting}, meaning: my concern is beautiful patience, or beautiful patience is more appropriate for me, as previously mentioned at the beginning of the Surah (3).

Second: It is obligatory for every Muslim, if afflicted with something unpleasant in themselves, their children, or their wealth, to meet it with beautiful patience, contentment, and submission to the One who decreed it upon them, who is the All-Knowing, the All-Wise. They should follow the example of the Prophet of Allah, Ya'qub (Jacob), and all the other prophets, may Allah's blessings be upon them all.

Footnotes: (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/341. (2) Sahih al-Bukhari (2035), and Sahih Muslim (2175) from the hadith of Safiyyah (may Allah be pleased with her). "Yaqlibuha" means: accompanying her to her house. Al-Nihayah (root q-l-b). (3) At verse (18).

पृष्ठ ४२८ सूरह यूसुफ: आयत ८२ - ८३

...तुम हिंद के लड़के का मतलब रखते हो; क्योंकि यह उलझा हुआ है (१)। और काफिले के बारे में कहना वैसा ही है जैसा बस्ती के बारे में कहना। {और वास्तव में, हम सच्चे हैं} अपनी बात में।

दूसरा: इस आयत से न्यायशास्त्र (फिक्ह) का यह पहलू निकलता है कि जो कोई भी सच्चाई पर हो और उसे पता हो कि उसके बारे में गलत धारणा बनाई जा सकती है, या शक किया जा सकता है, तो उसे अपने ऊपर से आरोप और हर संदेह को दूर करना चाहिए, और उस सच्चाई को स्पष्ट करना चाहिए जिस पर वह है, ताकि किसी के पास कहने के लिए कुछ न रहे। हमारे नबी मुहम्मद (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) ने ऐसा तब किया जब उन्होंने दो व्यक्तियों से कहा, जो उस समय वहां से गुजरे जब वह सफिया के साथ मस्जिद से निकल रहे थे और उन्हें घर छोड़ने जा रहे थे: "धैर्य रखो, यह केवल सफिया बिन्त हुयै है।" उन्होंने कहा: "सुभान अल्लाह!" और उन्हें यह बात बहुत भारी लगी। तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक, शैतान इंसान की नसों में खून की तरह दौड़ता है, और मुझे डर था कि वह तुम्हारे दिलों में कोई बात न डाल दे।" इसे बुखारी और मुस्लिम ने रिवायत किया है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "बल्कि तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए एक बात गढ़ ली है, तो सुंदर धैर्य (ही श्रेयस्कर) है। आशा है कि अल्लाह उन सबको मेरे पास ले आएगा। निस्संदेह वह सब कुछ जानने वाला, बहुत हिकमत वाला है।" }

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "बल्कि [तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए] गढ़ लिया है"}, यानी: तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए यह बात संवार दी कि मेरे बेटे ने चोरी की है, जबकि उसने चोरी नहीं की थी; बल्कि यह अल्लाह के एक इरादे के कारण था। {तो सुंदर धैर्य}, यानी: मेरा काम सुंदर धैर्य रखना है, या मेरे लिए सुंदर धैर्य ही उचित है, जैसा कि सूरह की शुरुआत में पहले बताया जा चुका है (३)।

दूसरा: हर मुसलमान के लिए यह अनिवार्य है कि यदि उसे अपनी जान, अपनी संतान या अपनी संपत्ति में कोई अप्रिय बात पहुंचे, तो वह उसे सुंदर धैर्य, संतोष और उसे लागू करने वाले (अल्लाह) के प्रति समर्पण के साथ स्वीकार करे, जो सब कुछ जानने वाला और हिकमत वाला है। उसे अल्लाह के नबी याकूब और अन्य सभी नबियों के उदाहरण का पालन करना चाहिए, उन सभी पर अल्लाह की कृपा हो।

पादलेख (Footnotes): (१) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ३४१/२। (२) सहीह बुखारी (२०३५), और सहीह मुस्लिम (२१७५) सफिया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से। "यक्लिबुहा" का अर्थ है: उसे उसके घर तक पहुँचाना। अल-निहाया (क़ल्ब)। (३) आयत (१८) के पास।

صفحہ ۴۲۸ سورہ یوسف: آیات ۸۲ - ۸۳

...تم ہند کے لڑکے کا ارادہ رکھتے ہو؛ کیونکہ یہ اشکال پیدا کرتا ہے (۱)۔ اور قافلے کے بارے میں کلام بستی کے بارے میں کلام کی طرح ہے ۔ ﴿وَإِنَّا لَصَدِقُونَ﴾ ہماری بات میں۔

دوسرا مسئلہ: اس آیت سے یہ فقہی نکتہ نکلتا ہے کہ ہر وہ شخص جو حق پر ہو اور اسے علم ہو کہ اس کے بارے میں گمان کیا جا سکتا ہے کہ وہ حق کے خلاف ہے، یا اسے وہم ہو، تو اسے چاہیے کہ اپنے آپ سے تہمت اور ہر قسم کا شبہ دور کرے، اور اس حق کو واضح کرے جس پر وہ ہے، تاکہ کسی بات کرنے والے کے لیے کوئی گنجائش باقی نہ رہے۔ ہمارے نبی محمد ﷺ نے ایسا تب کیا جب آپ نے ان دو آدمیوں سے فرمایا جو اس وقت گزرے جب آپ صفیہ رضی اللہ عنہا کے ساتھ انہیں مسجد سے گھر چھوڑنے کے لیے نکلے تھے: «اپنی جگہ ٹھہر جاؤ، یہ صرف صفیہ بنت حیی ہیں» تو ان دونوں نے کہا: سبحان اللہ! اور انہیں یہ بات گراں گزری، تو نبی ﷺ نے فرمایا: «بیشک شیطان انسان کے بدن میں خون کی طرح گردش کرتا ہے، اور مجھے ڈر ہوا کہ وہ تمہارے دلوں میں کوئی بات نہ ڈال دے» اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعاً إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴾

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ﴾ یعنی: تمہارے نفسوں نے تمہارے لیے یہ بات مزین کر دی کہ میرے بیٹے نے چوری کی ہے، حالانکہ اس نے چوری نہیں کی تھی، بلکہ یہ اللہ کے کسی ارادے کی وجہ سے تھا۔ ﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ یعنی: میرا کام صبر جمیل ہے، یا صبر جمیل میرے لیے زیادہ بہتر ہے، جیسا کہ سورہ کے آغاز میں گزر چکا ہے (۳)۔

دوسرا مسئلہ: ہر مسلمان پر واجب ہے کہ جب اسے اپنی جان، اپنی اولاد یا اپنے مال میں کوئی ناگوار بات پہنچے تو وہ اسے صبر جمیل، رضا اور تسلیم کے ساتھ قبول کرے اس ہستی کے سامنے جو اسے جاری کرنے والی ہے اور وہ علیم و حکیم ہے، اور اللہ کے نبی یعقوب علیہ السلام اور باقی تمام انبیاء کی پیروی کرے، اللہ کی رحمتیں ان سب پر ہوں۔

حواشی: (۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۴۱/۲۔ (۲) صحیح بخاری (۲۰۳۵)، اور صحیح مسلم (۲۱۷۵) حضرت صفیہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے۔ "یقلبها" یعنی: اسے اس کے گھر تک پہنچانا۔ النہایہ (قلب)۔ (۳) آیت (۱۸) کے پاس۔

Surah Yusuf: Verse 83 - Page 429

Sa'id ibn Abi 'Arubah reported from Qatadah, from al-Hasan who said: "No two gulps swallowed by a servant are dearer to Allah than a gulp of calamity swallowed by the servant with good patience and beautiful solace, and a gulp of rage swallowed by the servant with forbearance and forgiveness." (1)

Ibn Jurayj reported from Mujahid regarding Allah's saying: {So beautiful patience} meaning: I do not complain about that to anyone.

Muqatil ibn Sulayman narrated from 'Ata ibn Abi Rabah, from Abu Hurayrah, from the Messenger of Allah ﷺ who said: "Whoever broadcasts [his grief], has not been patient." (2). It was previously mentioned in [Surah] "Al-Baqarah" (3) that patience is at the first stroke of calamity, and the reward for whoever remembers his calamity and says 'Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un' [returns to Allah] even if a long time has passed.

Juwaybir reported from al-Dahhak, from Ibn 'Abbas, who said: "Jacob was given the reward of a hundred martyrs for [his patience over] Joseph." (4). Likewise, whoever from this Ummah seeks reward for their calamity will have a reward similar to the reward of Jacob, peace be upon him.

His saying, Exalted is He: {Perhaps Allah will bring them all back to me} because he believed that Joseph ﷺ had not died, but rather his news was hidden from him; because Joseph was taken as a slave who possessed nothing for himself, then the King bought him, and he was in his house not appearing to people, then he was imprisoned. When he gained power, he devised a way for his father to know his news; but he did not send a messenger because he disliked his brothers knowing about it, lest they prevent the messenger from reaching him.

And He said: "them" [plural] because they were three: Joseph, his brother, and the one who stayed behind because of his brother (5), and he is...

---

(1) Reported by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (672), and Ibn Abi Shaybah 13/251 from al-Hasan, from the Prophet ﷺ as a mursal report. (2) Reported by 'Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/327-328, and al-Tabari in Al-Tafsir 13/313 from the hadith of Muslim ibn Yasar raising it to the Prophet ﷺ. It is a mursal report. (3) 2/174 onwards. (4) We did not find it among the sayings of Ibn 'Abbas. Al-Tabari reported it in Al-Tafsir 13/309, and

Ibn Abu Hatim 7/2186 (11884) from Layth ibn Abi Sulaym. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/342.

सूरह यूसुफ: आयत ८३ - पृष्ठ ४२९

सईद बिन अबी अरूबा ने कतादा से, उन्होंने अल-हसन से रिवायत की, जिन्होंने कहा: "एक बंदे द्वारा निगली गई दो घूंटों में से अल्लाह को उन दो घूंटों से बढ़कर कुछ भी प्रिय नहीं है: एक मुसीबत की घूंट जिसे बंदा अच्छे धैर्य और सुंदर सांत्वना के साथ निगल लेता है, और एक क्रोध की घूंट जिसे बंदा सहनशीलता और क्षमा के साथ निगल लेता है।" (१)

इब्न जुरैज ने मुजाहिद से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की: {अतः सुंदर धैर्य} अर्थात: मैं इसकी शिकायत किसी से नहीं करता।

मुकातिल बिन सुलेमान ने अता बिन अबी रबाह से, उन्होंने अबू हुरैरा से, उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की कि आपने फरमाया: "जिसने [अपने दुख का] प्रचार किया, उसने धैर्य नहीं रखा।" (२)। और यह "अल-बकराह" (३) में पहले ही बताया जा चुका है कि धैर्य सदमे की पहली चोट पर होता है, और उस व्यक्ति के लिए सवाब है जो अपनी मुसीबत को याद करता है और 'इन्ना लिल्लाहि...' पढ़ता है, चाहे वह समय बीत जाने के बाद ही क्यों न हो।

जुवैबिर ने अल-दह्हाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, जिन्होंने कहा: "हज़रत याकूब को यूसुफ के गम पर सौ शहीदों के बराबर सवाब दिया गया था।" (४)। इसी तरह, इस उम्मत का जो कोई अपनी मुसीबत पर सवाब की उम्मीद रखेगा, उसे भी हज़रत याकूब अलैहिस्सलाम जैसा सवाब मिलेगा।

अल्लाह तआला का यह कथन: {शायद अल्लाह उन सबको मेरे पास ले आए} क्योंकि उनके पास यह विश्वास था कि यूसुफ ﷺ मरे नहीं हैं, बल्कि उनकी खबर उनसे छिप गई थी; क्योंकि यूसुफ को एक गुलाम के रूप में ले जाया गया था जिसका अपने ऊपर कोई अधिकार नहीं था, फिर राजा ने उन्हें खरीदा, और वह उसके महल में थे जहाँ वह लोगों के सामने नहीं आते थे, फिर उन्हें जेल में डाल दिया गया। जब उन्हें शक्ति मिली, तो उन्होंने युक्ति निकाली ताकि उनके पिता को उनकी खबर मिल सके और उन्होंने किसी दूत को नहीं भेजा क्योंकि वह नहीं चाहते थे कि उनके भाई इस बारे में जानें, कहीं वे दूत को उन तक पहुँचने से न रोक दें।

और अल्लाह ने कहा: "उन सब" [बहुवचन] क्योंकि वे तीन थे; यूसुफ, उनका भाई, और वह जो अपने भाई की वजह से पीछे रह गया था (५), और वह...

(१) इसे इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (६७२) में, और इब्न अबी शैबा ने १३/२५१ में अल-हसन से, नबी ﷺ से मुरसल के रूप में रिवायत किया है। (२) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफसीर १/३२७-३२८ में, और अल-तबरी ने अल-तफसीर १३/३१३ में मुस्लिम बिन यसार की हदीस से नबी ﷺ तक पहुँचाते हुए रिवायत किया है। यह मुरसल है। (३) २/१७४ और उसके बाद। (४) हमें इब्न अब्बास के वचनों में यह नहीं मिला। अल-तबरी ने इसे अल-तफसीर १३/३०९ में, और इब्न अबी हातिम ने ७/२१८६ (११८४) में लैथ बिन अबी सुलैब से रिवायत किया है। (५) एराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा २/३४२।

سورہ یوسف: آیت ۸۳ - صفحہ ۴۲۹

سعید بن ابی عروبہ نے قتادہ سے، انہوں نے حسن سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "بندے کے حلق سے اترنے والے دو گھونٹوں میں سے اللہ کے نزدیک کوئی بھی دو گھونٹ ان دو گھونٹوں سے زیادہ پسندیدہ نہیں ہیں: ایک مصیبت کا گھونٹ جسے بندہ بہترین صبر اور حسنِ تعزیت کے ساتھ پی لے، اور دوسرا غصے کا گھونٹ جسے بندہ حلم اور درگزر کے ساتھ پی لے۔" (۱)

ابن جریج نے مجاہد سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کی: ﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ یعنی: میں اس کی شکایت کسی سے نہیں کرتا۔

مقاتل بن سلیمان نے عطا بن ابی رباح سے، انہوں نے ابوہریرہ سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "جس نے [اپنے غم کا] چرچا کیا، اس نے صبر نہیں کیا۔" (۲)۔ اور یہ بات "البقرہ" (۳) میں پہلے گزر چکی ہے کہ صبر صدمے کے آغاز پر ہوتا ہے، اور اس شخص کے لیے ثواب ہے جو اپنی مصیبت کو یاد کرے اور 'انّا للہ...' پڑھے، چاہے کتنا ہی وقت کیوں نہ گزر گیا ہو۔

جو یبر نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "حضرت یعقوب کو یوسف کے غم پر سو شہیدوں کے برابر اجر دیا گیا۔" (۴)۔ اسی طرح اس امت میں سے جو کوئی اپنی مصیبت پر ثواب کی امید رکھے گا، اسے بھی حضرت یعقوب علیہ السلام جیسا اجر ملے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعاً﴾ کیونکہ ان کے نزدیک یہ بات تھی کہ یوسف ﷺ مرے نہیں ہیں، بلکہ ان کی خبر ان سے پوشیدہ رہی تھی؛ کیونکہ یوسف کو اس حال میں لے جایا

گیا کہ وہ ایک غلام تھے جو اپنی جان پر کوئی اختیار نہیں رکھتے تھے، پھر انہیں بادشاہ نے خرید لیا، پس وہ اس کے گھر میں تھے جہاں وہ لوگوں پر ظاہر نہیں ہوتے تھے، پھر انہیں قید کر دیا گیا۔ جب وہ بااختیار ہوئے تو انہوں نے ایسی تدبیر کی کہ ان کے والد کو ان کی خبر مل جائے؛ اور انہوں نے کسی قاصد کو نہیں بھیجا کیونکہ وہ نہیں چاہتے تھے کہ ان کے بھائی اس بات کو جان لیں، مبادا وہ قاصد کو ان تک پہنچنے سے روک دیں۔

اور فرمایا: "ان سب" [جمع کا صیغہ] کیونکہ وہ تین تھے؛ یوسف، ان کا بھائی، اور وہ جو اپنے بھائی کی وجہ سے پیچھے رہ گیا تھا (۵)، اور وہ...

---

(۱) اسے ابن المبارک نے الزہد (۶۷۲) میں، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۳/۲۵۱ میں حسن سے، نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۱/۳۲۷-۳۲۸ میں، اور طبری نے التفسیر ۱۳/۳۱۳ میں مسلم بن یسار کی حدیث سے نبی ﷺ تک مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور یہ مرسل ہے۔ (۳) ۲/۱۷۴ اور اس کے بعد۔ (۴) ہمیں ابن عباس کے قول میں یہ نہیں ملا، اور اسے طبری نے التفسیر ۱۳/۳۰۹ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۷/۲۱۸۶ (۱۱۸۸۴) میں لیث بن ابی سلیم سے روایت کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۴۲۔

Surah Yusuf: Verse 84 430

The speaker: "I will not leave the land." "Verily, He is the All-Knowing" of my state. "The All-Wise" in what He decrees.

His Almighty's saying: {And he turned away from them and said, 'Alas, my grief over Joseph!' and his eyes became white from grief, and he was suppressed [with sorrow]. 84}

There are three issues in it:

First: His Almighty's saying: {And he turned away from them} means: he avoided them; and that was because when the news of Benjamin reached Jacob, his grief was completed, and he reached his utmost limit, and God renewed his calamity for him regarding Joseph, so he said: {Alas, my grief over Joseph!} and he forgot his son Benjamin and did not mention him; on the authority of Ibn Abbas (1). Said bin Jubayr said: Jacob did not have what is in our book [the Quran] regarding reclamation (saying 'To Allah we belong and to Him we shall return'), and if he had it with him, he wouldn't have said: "Alas, my grief over Joseph!" (2).

Qatadah and Al-Hassan said: The meaning is: O my sadness (3)! Mujahid and Al-Dahhak said: O my anguish (4)! Kuthayyir said:

So, alas for the heart, how is its turning away, and for the soul when it was consoled, it became comforted (5).

"Al-Asaf" (grief/sorrow): is the intensity of sadness over what has passed. The call is in the sense of: "Come, O grief, for it is your time" (6). Al-Zajjaj (7) said: The origin is: "Ya asafi" (O my grief); so the 'ya' (y) was replaced with 'alif' (a) for the lightness of the fatha (vowel).

---

(1) Al-Waseet 2/627, and it was extracted by Al-Tabari 13/293 from Ibn Ishaq. (2) Tafsir Abi Al-Layth 2/173, and it was extracted by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/327, and Al-Tabari 13/295, similarly. (3) Extracted by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/327, and Al-Tabari 13/294 from Qatadah, and we did not find it from Al-Hassan's words. (4) Extracted from Mujahid by Al-Tabari 13/294. And Al-Dahhak's saying was extracted with the wording: "Ya Hazanah" (O my sadness). (5) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/69, and it is in the Diwan p. 77 with the narration: If the slanderers ask why you severed it, then say a free soul was consoled and became comforted. (6) See Al-Muharrar Al-Wajiz 3/272, and Tafsir Al-Razi 18/195. (7) In Ma'ani Al-Qur'an 3/125.

सूरह यूसुफ: आयत 84 430

वक्ता: "मैं इस भूमि को नहीं छोड़ूँगा।" "बेशक, वह सर्वज्ञ है" मेरी स्थिति का। "अति तत्वदर्शी" जो वह निर्णय लेता है उसमें।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने उनसे मुँह फेर लिया और कहा, 'हाए यूसुफ़ पर मेरा शोक!' और दुःख के मारे उसकी आँखें सफेद (अंधी) हो गईं और वह मन-ही-मन घुटने लगा। 84}

इसमें तीन मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और उसने उनसे मुँह फेर लिया} अर्थात: उसने उनकी उपेक्षा की; और ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जब याकूब को बिनयामीन की खबर मिली, तो उनका शोक पूर्ण हो गया, और वे अपनी सहनशक्ति की चरम सीमा पर पहुँच गए, और अल्लाह ने उनके लिए यूसुफ़ के दुख को नया कर दिया, तो उन्होंने कहा: {हाए यूसुफ़ पर मेरा शोक!} और वे अपने बेटे बिनयामीन को भूल गए और उनका उल्लेख नहीं किया; इब्न अब्बास (1) से वर्णित है। सईद बिन जुबैर ने कहा: याकूब के पास वह (सब्र का शब्द) नहीं था जो हमारी किताब (क़ुरआन) में 'इस्तिरजा' (इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन) के बारे में है, और अगर उनके पास होता, तो वे यह न कहते: "हाए यूसुफ़ पर मेरा शोक!" (2)।

क़तादा और अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: 'हे मेरे दुख!' (3)। मुजाहिद और अद-दहहाक ने कहा: 'हे मेरी घबराहट/पीड़ा!' (4); कुथय्यिर ने कहा:

तो दिल के लिए दुख है, वह कैसे मुड़ता है, और आत्मा के लिए जब उसे तसल्ली दी गई तो उसने सुकून पाया (5)।

"अल-असफ़" (शोक/दुख): जो बीत गया उस पर अत्यधिक उदासी है। और पुकार इस अर्थ में है कि: "आओ ओ दुख, क्योंकि यह तुम्हारा समय है" (6)। अल-ज़ज्जाज (7) ने कहा: मूल शब्द 'या असफ़ी' (मेरा दुख) था; फिर 'या' को 'अलिफ़' से बदल दिया गया, फतह (ज़बर) के स्वर के हल्कापन के लिए।

---

(1) अल-वसीत 627/2, और इसे अल-तबरी ने इब्न इशाक से 293/13 पर उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 173/2, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 327/2 में और अल-तबरी ने 295/13 में इसी तरह उद्धृत किया है। (3) अब्द अल-रज्जाक द्वारा अल-तफ़सीर 327/1 में और अल-तबरी द्वारा 294/13 में क़तादा से उद्धृत, और हमें अल-हसन के शब्दों में यह नहीं मिला।

(4) मुजाहिद से अल-तबरी 294/13 द्वारा उद्धृत। और अद-दहहाक के कथन को इन शब्दों के साथ उद्धृत किया गया: 'या हज़नाह' (हे मेरे दुख)। (5) अल-नुकत वल-उयून 69/3, और यह दीवान पृष्ठ 77 में इस पाठ के साथ है: अगर चुगलखोर पूछें कि तुमने उसे क्यों छोड़ दिया, तो कहो कि एक आज़ाद रूह को तसल्ली दी गई और उसने सुकून पाया। (6) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 272/3, और तफ़सीर अल-राज़ी 195/18। (7) मा'नी अल-कुरान 3/125 में।

سورہ یوسف: آیت ۸۴ ۴۳۰

قائل: ﴿فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ﴾ ۔ ﴿إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ﴾ میرے حال سے۔ ﴿الْحَكِيمُ﴾ اس میں جو وہ فیصلہ کرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَوَلَّىٰ عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ ٨٤﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَتَوَلَّىٰ عَنْهُمْ﴾ یعنی: ان سے اعراض کیا؛ اور یہ اس لیے کہ جب حضرت یعقوب علیہ السلام کو بنیامین کی خبر پہنچی تو ان کا غم انتہا کو پہنچ گیا، اور ان کی کوشش تمام ہوگئی، اور اللہ نے ان کے لیے یوسف کا غم تازہ کر دیا، چنانچہ انہوں نے کہا: ﴿يَا أَسَفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ﴾ اور اپنے بیٹے بنیامین کو بھول گئے اور ان کا ذکر نہیں کیا؛ ابن عباس (۱) سے روایت ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: حضرت یعقوب علیہ السلام کے پاس وہ نہیں تھا جو ہماری کتاب (قرآن) میں استرجاع (انا للہ پڑھنا) کے بارے میں ہے، اور اگر وہ ان کے پاس ہوتا تو وہ یہ نہ کہتے: "اے یوسف پر میرا افسوس!" (۲)۔

قتادہ اور حسن نے کہا: اور معنی ہے: اے میرے غم! (۳)۔ مجاہد اور ضحاک نے کہا: اے میری بے چینی! (۴)؛ کثیر نے کہا:

پس افسوس ہے دل کے لیے اس کا پھرنا کیسا ہے اور نفس کے لیے جب اسے تسلی دی گئی تو وہ سکون پا گیا (۵)۔

اور "الاسف": گزرے ہوئے پر شدید غم ہے۔ اور پکارنا اس معنی میں ہے کہ: "اے غم آ جا، کیونکہ یہ تیرے اوقات میں سے ہے" (۶)۔ اور زجاج (۷) نے کہا: اصل: "یا اسفی" ہے؛ پس "یا" کو الف سے بدل دیا گیا؛ فتحہ (زبر) کی تخفیف کے لیے۔

(۱) الوسیط ۲/۶۲۷، اور اسے طبری نے ۱۳/۲۹۳ پر ابن اسحاق سے نقل کیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۲/۱۷۳، اور اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۳۲۷ میں، اور طبری نے ۱۳/۲۹۵ میں، اسی طرح نقل کیا ہے۔ (۳) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱/۳۲۷ میں، اور طبری نے ۱۳/۲۹۴ میں قتادہ سے نقل کیا ہے، اور ہمیں حسن کے کلام سے یہ نہیں ملا۔ (۴) اسے مجاہد سے طبری نے ۱۳/۲۹۴ پر نقل کیا ہے۔ اور ضحاک کا قول ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا گیا: "یا حزناہ"۔ (۵) النکت والعیون ۳/۶۹، اور یہ دیوان ص ۷۷ میں اس روایت کے ساتھ ہے: پس اگر چغل خور پوچھیں کہ تم نے اسے کیوں چھوڑ دیا، تو کہہ دو کہ ایک آزاد نفس کو تسلی دی گئی تو وہ سکون پا گیا۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/۲۷۲، اور تفسیر رازی ۱۸/۱۹۵۔ (۷) معانی القرآن ۳/۱۲۵ میں۔

Surah Yusuf: Verse 84 431

“And his eyes turned white from grief” [Quran 12:84]. It was said: He could not see with them for six years, and that he went blind; this was stated by Muqatil (1).

It was also said: The eye may turn white while some vision remains, and Allah knows best the state of Jacob. His eyes turned white from crying, but the cause of the crying was grief; that is why He said: “from grief”.

It was said: Jacob was praying while Joseph was sleeping lying across in front of him. Joseph snored in his sleep, so Jacob turned towards him. Then he snored a second time, and he turned towards him. Then he snored a third time, and he turned towards him, out of joy for him and his snoring. Then Allah Almighty revealed to His angels: “Look at My chosen one and the son of My close friend, standing in conversation with Me, turning towards someone other than Me. By My Might and Majesty! I shall surely pluck out the two pupils with which he turned, and I shall surely separate him and the one he turned towards for eighty years; so that those who act may know that whoever stands before Me must observe My watchfulness.”

Second: This indicates that turning away during prayer - even if it does not invalidate it - indicates punishment for it and a deficiency in it. Al-Bukhari (2) narrated from Aisha that she said: I asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about turning away in prayer, and he said: “It is a theft that Satan steals from the prayer of a servant.” What scholars have said about this will come extensively in the beginning of Surah ‘Al-Mu’minun’, God willing.

Third: Al-Nahhas (3) said: If people ask about the meaning of the intensity of Jacob’s grief - peace be upon him and upon our Prophet - scholars have three answers for this:

Among them: That when Jacob (peace be upon him) knew that Joseph (peace be upon him) was alive, he feared for his religion, so his grief intensified because of that.

It was also said: He only grieved because he had handed him over to them when he was small, so he regretted that.

---

(1) Al-Wasit 2/627, Tafsir al-Baghawi 2/444, and Tafsir al-Razi 18/195. (2) In his Sahih (751). (3) In I’rab al-Qur’an 2/342.

सूरह यूसुफ: आयत 84 431

"और गम (दुख) के कारण उसकी आँखें सफेद हो गईं" [क़ुरआन 12:84]। कहा गया है: छह साल तक उसने उनसे नहीं देखा, और वह अंधा हो गया था; यह मुक़ातिल (1) ने कहा है।

और यह भी कहा गया है: आँख सफेद हो सकती है जबकि कुछ दृष्टि बाकी रहती है, और अल्लाह याकूब की स्थिति को बेहतर जानता है। उसकी आँखें रोने से सफेद हुई थीं, लेकिन रोने का कारण दुख था; इसीलिए उसने कहा: "दुख से"।

और यह कहा गया: याकूब नमाज़ पढ़ रहे थे जबकि यूसुफ उनके सामने लेटे हुए सो रहे थे। यूसुफ ने अपनी नींद में खर्राटे लिए, तो याकूब उनकी तरफ मुड़े। फिर उन्होंने दूसरी बार खर्राटे लिए, तो वह उनकी तरफ मुड़े। फिर उन्होंने तीसरी बार खर्राटे लिए, तो वह उनकी तरफ मुड़े, उनके और उनके खर्राटों की खुशी में। तब अल्लाह तआला ने अपने फरिश्तों को वहि (प्रकाशना) भेजी: "मेरे चुनिंदा बंदे और मेरे मित्र (खलील) के बेटे को देखो, जो मेरे साथ मुनाजात (प्रार्थना) में खड़ा है, और मेरे अलावा किसी और की तरफ मुड़ रहा है। मेरी इज़्ज़त और जलाल की कसम! मैं उन दो पुतलियों को ज़रूर निकाल दूँगा जिनसे वह मुड़ा था, और मैं उसके और जिसके लिए वह मुड़ा, उनके बीच अस्सी साल तक जुदाई डाल दूँगा; ताकि अमल करने वाले जान लें कि जो मेरे सामने खड़ा होता है, उस पर मेरी नज़र की निगरानी लाज़िम है।"

दूसरा: यह इस बात का संकेत है कि नमाज़ में इधर-उधर देखना - भले ही वह इसे अमान्य न करे - इस पर सजा और इसमें कमी का संकेत देता है। बुखारी (2) ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से नमाज़ में इधर-उधर देखने के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "यह एक चोरी है जिसे शैतान बंदे की नमाज़ से चुरा लेता है।" इस बारे में विद्वानों का जो कहना है, वह इंशा अल्लाह सूरह 'अल-मुमिनून' की शुरुआत में विस्तार से आएगा।

तीसरा: अल-नहहास (3) ने कहा: यदि लोग याकूब (उन पर और हमारे नबी पर शांति हो) के दुख की तीव्रता के अर्थ के बारे में पूछें, तो इसके लिए विद्वानों के पास तीन जवाब हैं:

उनमें से: कि जब याकूब (अलैहिस्सलाम) को पता चला कि यूसुफ (अलैहिस्सलाम) जीवित हैं, तो उन्हें उनके दीन (धर्म) की चिंता हुई, इसलिए उनका दुख बढ़ गया।

और यह भी कहा गया: वह केवल इसलिए दुखी हुए क्योंकि उन्होंने उन्हें बचपन में उनके हवाले कर दिया था, इसलिए उन्हें इस पर पछतावा हुआ।

---

(1) अल-वसीत 2/627, तफ़सीर अल-बग़वी 2/444, और तफ़सीर अर-राज़ी 18/195। (2) अपनी सहीह में (751)। (3) ए'राब अल-क़ुरआन 2/342 में।

سورہ یوسف: آیت 84 431

﴿وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ﴾ (اور اس کی آنکھیں غم سے سفید ہو گئیں)۔ کہا گیا: وہ چھ سال تک ان سے دیکھ نہ سکے، اور وہ اندھے ہو گئے تھے؛ یہ مقاتل (1) نے کہا ہے۔

اور کہا گیا: آنکھ سفید ہو سکتی ہے اور کچھ بصارت باقی رہتی ہے، اور اللہ یعقوب کے حال کو بہتر جانتا ہے، ان کی آنکھیں رونے کی وجہ سے سفید ہوئی تھیں، لیکن رونے کا سبب غم تھا، اسی لیے فرمایا: «مِنَ الْحُزْنِ» (غم سے)۔

اور کہا گیا: یعقوب علیہ السلام نماز پڑھ رہے تھے اور یوسف علیہ السلام ان کے سامنے لیٹے ہوئے سو رہے تھے، وہ اپنی نیند میں خراٹے لینے لگے، تو یعقوب ان کی طرف متوجہ ہوئے۔ پھر انہوں نے دوسری بار خراٹے لیے، تو وہ ان کی طرف متوجہ ہوئے۔ پھر تیسری بار خراٹے لیے، تو وہ ان کی طرف متوجہ ہوئے، ان کی اور ان کے خراٹوں کی خوشی میں؛ تو اللہ تعالیٰ نے اپنے فرشتوں کی طرف وحی بھیجی: "میرے برگزیدہ بندے اور میرے خلیل کے بیٹے کی طرف دیکھو، جو میرے ساتھ مناجات میں کھڑا ہے اور میرے علاوہ کسی اور کی طرف دیکھ رہا ہے، میری عزت و جلال کی قسم! میں ان دو پتلیوں کو ضرور نکال لوں گا جن کے ساتھ وہ متوجہ ہوا، اور میں اس کے اور اس کے درمیان جس کی طرف وہ متوجہ ہوا اسی سال تک جدائی ڈال دوں گا؛ تاکہ عمل کرنے والے جان لیں کہ جو میرے سامنے کھڑا ہو اس پر میری نظر کی نگرانی لازم ہے۔"

دوسری بات: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نماز میں ادھر ادھر دیکھنا - اگرچہ وہ نماز کو باطل نہیں کرتا - اس پر سزا اور اس میں کمی پر دلالت کرتا ہے، اور بخاری (2) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے نماز میں ادھر ادھر

دیکھنے کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: «یہ ایک چھینا جھپٹی ہے جو شیطان بندے کی نماز سے چراتا ہے» اور اس بارے میں علماء کے اقوال ان شاء اللہ سورہ «المؤمنون» کے شروع میں تفصیل سے آئیں گے۔

تیسری بات: النحاس (3) نے کہا: اگر کوئی گروہ یعقوب علیہ السلام - ان پر اور ہمارے نبی پر درود و سلام ہو - کے غم کی شدت کے معنی کے بارے میں پوچھے، تو اس بارے میں علماء کے تین جوابات ہیں:

ان میں سے ایک یہ کہ: جب یعقوب علیہ السلام کو معلوم ہوا کہ یوسف علیہ السلام زندہ ہیں، تو انہیں ان کے دین کا خوف ہوا، اس لیے ان کا غم بڑھ گیا۔

اور کہا گیا: وہ صرف اس لیے غمگین ہوئے کیونکہ انہوں نے انہیں بچپن میں ان کے حوالے کر دیا تھا، چنانچہ انہیں اس پر ندامت ہوئی۔

---

(1) الوسیط 2/ 627، اور تفسیر البغوی 2/ 444، اور تفسیر الرازی 18/ 195۔ (2) اپنی صحیح (751) میں۔ (3) اعراب القرآن 2/ 342 میں۔

The third answer – which is the clearest – is that sadness is not prohibited. Rather, what is prohibited is wailing, tearing clothes, and saying what is inappropriate. The Prophet ﷺ said: "The eye sheds tears, and the heart grieves, but we do not say except what pleases the Lord" (1). God, Glory be to Him, clarified this with His saying: {And he was suppressed [with grief]} (Kazim), meaning: held in, filled with grief, keeping it to himself and not spreading it. From this is "suppressing anger" (Kazm al-ghayz), which is hiding it. So, 'al-makzum' is one whose path of grief is blocked. God Almighty said: {When he cried out while he was suppressed [with grief]} [Al-Qalam: 48], meaning: filled with distress. It is possible that 'al-makzum' carries the meaning of 'al-kazim', which is the one containing his grief.

From Ibn Abbas: Kazim means: overwhelmed with grief (2). A poet said: "If I were suppressing [the pain of] Shas's misfortune, today my tongue is set free" (3).

Ibn Jurayj said, on the authority of Mujahid, on the authority of Ibn Abbas: His eyes went blind from grief, "and he was suppressed [with grief]." He said: He was distressed (4).

Muqatil bin Sulayman said, on the authority of Ata, on the authority of Ibn Abbas, regarding His saying: {And he was suppressed [with grief]}, he said: He was 'kamid' (sullen/heartbroken) (5); meaning: he knew that Joseph was alive, but he didn't know where he was, so he was heartbroken by that. Al-Jawhari (6) said: 'Al-kamad' is hidden grief; you say from it: the man was 'kamid', so he is 'kamid' and 'kamid'. An-Nahhas (7) said: It is said: so-and-so is 'kazim' and 'kazim', meaning: sad but does not complain about his grief. A poet said: "I humbled my people and considered their fighting, while the people were suppressed [with silence] from the fear of death" (8).

---

(1) Recorded with this wording by Ibn Majah (1589) from the hadith of Asma bint Yazid, and it is in Al-Bukhari (1303) and Muslim (2315) from the hadith of Anas bin Malik ﷺ in a similar way. (2) Al-Wasit 2/627. (3) Cited by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-Uyun 3/70 without attribution. (4) Al-Wasit 2/627, and recorded by Al-Tabari 13/297 from Ata al-Khurasani. (5) Recorded by Al-Tabari 13/297 from Ad-Dahhak, and similarly cited by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-Uyun 3/70. (6) In As-Sihah (Kamad). (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/453. (8) Cited by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-Uyun 3/70 without attribution.

तीसरा उत्तर - जो सबसे स्पष्ट है - यह है कि दुख मनाना प्रतिबंधित नहीं है। बल्कि, प्रतिबंधित विलाप करना, कपड़े फाड़ना और अनुपयुक्त बातें कहना है। पैगंबर ﷺ ने कहा: "आंखें आंसू बहाती हैं, और दिल दुखी होता है, लेकिन हम वही कहते हैं जिससे रब प्रसन्न हो" (1)। अल्लाह, जो प्रतापी और महान है, ने इसे अपने इस कथन से स्पष्ट किया है: {और वह दबा हुआ (कज़ीम) था}, यानी: दुख से भरा हुआ, उसे रोके हुए और उसे फैला नहीं रहा था; इसी से "क्रोध को दबाना" (कज़्मुल गैज़) निकला है, जिसका अर्थ है उसे छिपाना। तो, 'मकज़ूम' वह है जिसके दुख का मार्ग अवरुद्ध हो गया हो; अल्लाह तआला ने कहा: {जब उसने पुकारा और वह दबा हुआ (मकज़ूम) था} [अल-क़लम: 48] यानी: संकट से भरा हुआ। और यह संभव है कि 'मकज़ूम', 'काज़िम' के अर्थ में हो, जिसका अर्थ है अपने दुख को समाहित करने वाला।

इब्न अब्बास से वर्णित है: कज़ीम का अर्थ है: शोक संतप्त (2); एक कवि ने कहा: "अगर मैं शास की विपत्ति पर दुख दबाए हुए था, तो आज मेरी जुबान खुल गई है" (3)।

इब्न जुरैज ने मुजाहिद के माध्यम से इब्न अब्बास से कहा: दुख के कारण उनकी आँखें चली गईं, "और वह दबा हुआ (कज़ीम) था।" उन्होंने कहा: वह संकट में थे (4)।

मुकातिल बिन सुलैमान ने अता के माध्यम से इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और वह दबा हुआ (कज़ीम) था}, उन्होंने कहा: वह 'कामिद' (दुखी/हृदयविदारक) थे (5); उनका अर्थ था: वह जानते थे कि यूसुफ जीवित है, और वह नहीं जानते थे कि वह कहाँ है, इसलिए वे इससे 'कामिद' थे। अल-जौहरी (6) ने कहा: 'अल-कमद' छिपा हुआ दुख है; आप इससे कहते हैं: आदमी 'कामिद' हुआ, तो वह 'कामिद' और 'कमीद' है। अन-नहस (7) ने कहा: कहा जाता है: फलां 'कज़ीम' और 'काज़िम' है, यानी: दुखी है लेकिन अपने दुख की शिकायत नहीं करता; एक कवि ने कहा: "मैंने अपने लोगों को विनम्र किया और उनके युद्ध का हिसाब रखा, जबकि लोग मृत्यु के डर से चुप (दबे हुए) थे" (8)।

---

(1) इसे इसी शब्दों के साथ इब्न माजह (1589) ने असमा बिंत यज़ीद की हदीस से उद्धृत किया है, और यह बुखारी (1303) और मुस्लिम (2315) में अनस बिन मलिक ﷺ की हदीस में इसी तरह है। (2) अल-वसीत 2/627। (3) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/70 में इसे बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है। (4) अल-वसीत 2/627, और अल-तबरी 13/297 ने अता अल-ख़ुरासानी से इसे

उद्धृत किया। (5) अल-तबरी 13/297 ने अल-दहहाक से इसे उद्धृत किया, और इसी तरह अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/70 में इसे उद्धृत किया। (6) अल-सिहाह (कमद) में। (7) मा'नी अल-कुरान 3/453 में। (8) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/70 में इसे बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है।

تیسرا جواب - جو سب سے واضح ہے - یہ ہے کہ غم ممنوع نہیں ہے، بلکہ جو چیز ممنوع ہے وہ واویلا کرنا، کپڑے پھاڑنا اور ایسی باتیں کرنا ہے جو مناسب نہ ہوں۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”آنکھ آنسو بہاتی ہے، اور دل غمگین ہوتا ہے، اور ہم وہی کہتے ہیں جس سے رب راضی ہو“ (١)۔ اللہ عزوجل نے اپنے اس قول سے اس کی وضاحت کی ہے: ﴿فَهُوَ كَظِيمٌ﴾ یعنی: غم سے بھرا ہوا، اسے روکے ہوئے اور اسے پھیلا نہیں رہا؛ اسی سے غصہ پی جانا (کظمِ غیظ) ہے جو کہ اسے چھپانا ہے، پس ’مکظوم‘ وہ ہے جس کے غم کا راستہ بند ہو گیا ہو۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ﴾ [القلم: ٤٨] یعنی: تکلیف سے بھرا ہوا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ’مکظوم‘، ’کاظم‘ کے معنی میں ہو، جو اپنے غم کو سمیٹے ہوئے ہو۔

ابن عباس سے مروی ہے: کظیم: غمگین (٢)؛ شاعر نے کہا: "اگر میں شاس کی مصیبت پر غم پی رہا تھا، تو آج میری زبان کھل گئی ہے" (٣)۔

ابن جریج نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ان کی آنکھیں غم سے چلی گئیں "اور وہ غم میں گھٹا ہوا (کظیم) تھا"۔ انہوں نے کہا: وہ تکلیف میں تھے (٤)۔

مقاتل بن سلیمان نے عطا سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿فَهُوَ كَظِيمٌ﴾ انہوں نے کہا: وہ ’کمد‘ (دل گرفتہ) تھے (٥)؛ وہ کہتے ہیں: وہ جانتے تھے کہ یوسف زندہ ہے، اور وہ نہیں جانتے تھے کہ وہ کہاں ہے، تو وہ اس وجہ سے دل گرفتہ تھے۔ جوہری (٦) نے کہا: الکمد: چھپا ہوا غم؛ آپ اس سے کہتے ہیں: آدمی غمگین (کَمِدَ) ہوا، تو وہ ’کمد‘ اور ’کمید‘ ہے۔ النحاس (٧) نے کہا: کہا جاتا ہے: فلاں ’کظیم‘ اور ’کاظم‘ ہے، یعنی: غمگین ہے لیکن اپنے غم کا

شکوہ نہیں کرتا؛ شاعر نے کہا: "میں نے اپنی قوم کو جھکایا اور ان کی جنگ کا حساب لگایا، جبکہ لوگ موت کے ڈر سے خاموش (گھٹے ہوئے) تھے" (٨)۔

---

(١) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن ماجہ (١٥٨٩) نے اسماء بنت یزید کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ بخاری (١٣٠٣) اور مسلم (٢٣١٥) میں انس بن مالک ﷺ کی حدیث میں اسی طرح ہے۔ (٢) الوسیط ٦٢٧/٢۔ (٣) الماوردی نے النکت والعیون ٧٠/٣ میں اسے بغیر کسی انتساب کے ذکر کیا ہے۔ (٤) الوسیط ٦٢٧/٢، اور اسے طبری نے ٢٩٧/١٣ میں عطا الخراسانی سے روایت کیا ہے۔ (٥) طبری نے ٢٩٧/١٣ میں ضحاک سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح الماوردی نے النکت والعیون ٧٠/٣ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (٦) الصحاح (کمد) میں۔ (٧) معانی القرآن ٤٥٣/٣ میں۔ (٨) الماوردی نے النکت والعیون ٧٠/٣ میں اسے بغیر کسی انتساب کے ذکر کیا ہے۔

Surah Yusuf, Verses 85 - 86 433

Allah Almighty says: {They said, "By Allah, you will not cease to remember Joseph until you become fatally ill or become of those who perish." (85) He said, "I only complain of my suffering and my grief to Allah, and I know from Allah that which you do not know." (86)}

His saying: {They said, "By Allah, you will not cease to remember Joseph"} meaning: his children said to him: "By Allah, you keep remembering Joseph." Al-Kisa'i said: 'Fata'tu' and 'Fati'tu' mean 'I kept doing that', i.e., I did not cease. Al-Farra' claimed that "la" (not) is implied; i.e., "you will not cease"(1), and he recited:

So I said, by the oath of Allah, I shall remain sitting, even if they were to cut off my head and my limbs near you(2)

Meaning: I shall not cease; Al-Nahhas said: what he said is good and correct. Al-Khalil and Sibawayh claimed that "la" is implied in an oath; because there is no ambiguity in it, and if it were affirmative, it would have been with 'lam' and 'nun' (emphasizing suffixes)(3).

And they only said that to him because they knew for certain that he persists in doing so; it is said: "he did not cease doing so," and "ma fatia" and "fata'a," which are two dialects, and they are only used with negation(4); the poet said:

So it did not cease until it was as if its dust was a canopy of a day of rising winds(5)

Meaning: it did not depart, so 'tafta'u' means 'you depart'. Ibn Abbas said: "[You will not] cease"(6).

{Until you become fatally ill} meaning: perishing. Ibn Abbas and Mujahid said: weak from illness, which is just before death(7); the poet said:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/342 - 343. (2) Its speaker is Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 32. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/343, see also al-Kitab by Sibawayh 3/105. (4) Al-Sihah (Fata'). (5) Its speaker is Aws bin Hajar al-Tamimi, and it is in his Diwan p. 59. (6) Reported by al-Tabari 13/229, and Ibn Abi Hatim 7/2187 (11891), and what is between brackets is from them. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 3/70.

सूरह यूसुफ, आयतें 85 - 86 433

अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, आप यूसुफ को याद करना नहीं छोड़ेंगे यहाँ तक कि आप घुल जाएँ या हलाक होने वालों में से हो जाएँ।" (85) उन्होंने कहा, "मैं तो अपनी व्याकुलता और अपने दुख की शिकायत अल्लाह ही से करता हूँ और मैं अल्लाह की ओर से वह बातें जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।" (86)}

अल्लाह का फरमान: {उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, आप यूसुफ को याद करना नहीं छोड़ेंगे"} यानी: उनके बच्चों ने उनसे कहा: "अल्लाह की कसम, आप यूसुफ को याद करते रहते हैं।" अल-किसाई ने कहा: 'फ़त'तु' और 'फ़ति'तु' का अर्थ है 'मैं वह करता रहा', यानी: मैं नहीं रुका। अल-फर्रा का दावा है कि "ला" (नहीं) छिपा हुआ है; यानी: आप नहीं रुकेंगे(1), और उन्होंने पढ़ा:

तो मैंने कहा, अल्लाह की सौगंध, मैं बैठा रहूँगा, चाहे वे तुम्हारे पास मेरा सिर और मेरे अंग काट दें(2)

अर्थात्: मैं नहीं हटूंगा; अल-नहहास ने कहा: उन्होंने जो कहा वह अच्छा और सही है। अल-खलील और सिबवैह ने दावा किया कि शपथ में "ला" छिपा रहता है; क्योंकि इसमें कोई अस्पष्टता नहीं है, और यदि यह सकारात्मक होता, तो 'लाम' और 'नून' (बल देने वाले प्रत्यय) के साथ होता(3)।

और उन्होंने उनसे ऐसा इसलिए कहा क्योंकि वे निश्चित रूप से जानते थे कि वे ऐसा करना जारी रखते हैं; कहा जाता है: "वह ऐसा करना नहीं छोड़ता," और "मा फतिअ" और "फ़तअ," ये दो बोलियाँ हैं, और इनका उपयोग केवल निषेध के साथ किया जाता है(4); कवि ने कहा:

तो वह नहीं रुकी यहाँ तक कि ऐसा लगा जैसे उसकी धूल उठती हुई हवाओं वाले दिन का शामियाना हो(5)

अर्थात्: वह नहीं हटी, तो 'तफ़्त'उ' का अर्थ है 'आप हटते हैं'। इब्न अब्बास ने कहा: "[आप नहीं] रुकेंगे"(6)।

{यहाँ तक कि आप घुल जाएँ} यानी: नष्ट हो जाएँ। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: बीमारी से कमज़ोर, जो मौत से ठीक पहले की स्थिति है(7); कवि ने कहा:

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/342 - 343 द्वारा। (2) इसके वक्ता इमरुल क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 32 में है। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/343 द्वारा, सिबवैह की अल-

किताब 3/105 भी देखें। (4) अल-सिहाह (फ़तअ)। (5) इसके वक्ता औस बिन हजर अल-तमीमी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 59 में है। (6) इसे अल-तबरी 13/229, और इब्न अबी हातिम 7/2187 (11891) ने उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/70।

سورہ یوسف، آیات 85 - 86 433

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {انہوں نے کہا، "اللہ کی قسم! آپ یوسف کو یاد کرنا نہیں چھوڑیں گے یہاں تک کہ آپ گھل جائیں یا ہلاک ہونے والوں میں سے ہو جائیں۔" (85) انہوں نے کہا، "میں تو اپنی پریشانی اور اپنے غم کا شکوہ اللہ ہی سے کرتا ہوں اور میں اللہ کی طرف سے وہ باتیں جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے۔" (86)}

ارشادِ باری تعالیٰ: {انہوں نے کہا، "اللہ کی قسم! آپ یوسف کو یاد کرنا نہیں چھوڑیں گے"} یعنی: ان کی اولاد نے ان سے کہا: "اللہ کی قسم، آپ یوسف کو یاد کرتے رہتے ہیں۔" الکسائی نے کہا: 'فتاتُ' اور 'فتیتُ' کا مطلب ہے 'میں وہ کرتا رہا'، یعنی: میں نہیں رکا۔ الفراء کا دعویٰ ہے کہ لفظ "لا" (نہیں) پوشیدہ ہے؛ یعنی: آپ نہیں رکیں گے(1)، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

تو میں نے کہا، اللہ کی قسم، میں بیٹھا رہوں گا، خواہ وہ تمہارے پاس میرا سر اور میرے اعضاء کاٹ دیں(2)

یعنی: میں نہیں ہٹوں گا؛ النحاس نے کہا: انہوں نے جو کہا وہ اچھا اور صحیح ہے۔ الخلیل اور سیبویہ کا دعویٰ ہے کہ قسم میں "لا" پوشیدہ رہتا ہے؛ کیونکہ اس میں کوئی ابہام نہیں ہے، اور اگر یہ اثباتی ہوتا تو 'لام' اور 'نون' (تاکیدی حروف) کے ساتھ ہوتا(3)۔

اور انہوں نے ان سے یہ اس لیے کہا کیونکہ وہ یقین کے ساتھ جانتے تھے کہ وہ مسلسل ایسا کر رہے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "وہ ایسا کرنا نہیں چھوڑتا،" اور "ما فتئ" اور "فتأ،" یہ دو لغات ہیں، اور یہ صرف نفی کے ساتھ استعمال ہوتی ہیں(4)؛ شاعر نے کہا:

پس وہ نہیں رکی یہاں تک کہ ایسا لگا جیسے اس کی گرد اڑتی ہواؤں والے دن کا شامیانہ ہو(5)

یعنی: وہ نہیں ہٹی، تو 'تفتؤ' کا مطلب ہے 'تم ہٹتے ہو'۔ ابن عباس نے کہا: "[تم نہیں] رہو گے"(6)۔

{یہاں تک کہ آپ گھل جائیں} یعنی: فنا ہو جائیں۔ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: بیماری سے لاغر، جو موت سے ذرا پہلے کی حالت ہے(7)؛ شاعر نے کہا:

---

(1) اعراب القرآن لِلنحاس 2/342 - 343۔ (2) اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 32 میں ہے۔ (3) اعراب القرآن لِلنحاس 2/343، نیز دیکھئے کتاب سیبویہ 3/105۔ (4) الصحاح (فتأ)۔ (5) اس کے قائل اوس بن حجر التمیمی ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 59 میں ہے۔ (6) اسے طبری 13/229، اور ابن ابی حاتم 7/2187 (11891) نے روایت کیا ہے، اور قوسین کے درمیان کا حصہ ان کا ہے۔ (7) النکت والعیون 3/70۔

434 Surah Yusuf: Verses 85 - 86

My concern travelled by night and made me ill, and of old it increased my illness. Such is love before today, from that which bequeaths wasting away (al-harad).(1)

Qatada said: Senility(2). Al-Dahhak: Worn out and disappearing(3). Muhammad ibn Ishaq: Corrupt, having no intellect for you(4). Al-Farra'(5): Al-harid is the one whose body and intellect are corrupted, and similarly al-harad. Ibn Zayd: Al-harad is the one who has been returned to the most abject old age(6). Al-Rabi' ibn Anas: Dry skin over the bone(7). Al-Mu'arrij: Melting from concern. Al-Akhfash said: Going away. Ibn al-Anbari: Perishing, and all of them are close in meaning. And the root of al-harad: Corruption in the body or the intellect from sadness, love, or senility, from Abu Ubayda and others(8); and Al-Arji said(9): I am a man with whom love persisted and wasted me away, until I wore out and until illness weakened me. Al-Nahhas said(10): It is said: haruda haradan, and harada hurudan and hurudatan: when he wears out and becomes ill, and a man is harid and harad, except that harad is not dualized or pluralized, and similar to it are qamin and hariy which are not dualized or pluralized. Al-Tha'labi: And among the Arabs are those who say: harid for masculine, and for feminine: harida; so if described with this word, it is dualized, pluralized, and feminized. And it is said: harida yahradu haradatan, so he is harid.

(1) We did not come across them. (2) Produced by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/327, and Al-Tabari 13/303. (3) Produced by Al-Tabari 13/303. (4) Produced by Al-Tabari 13/303 - 304. (5) Ma'ani al-Qur'an 2/54. (6) Produced by Al-Tabari 13/304. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/174. (8) Mentioned by Al-Tabari 13/301, and Al-Baghawi 2/444 without attribution. (9) Diwan p. 5, and Al-Arji is: Abd Allah ibn Umar ibn Abd Allah. (10) I'rab al-Qur'an 2/343.

४३४ सूरह यूसुफ़: आयतें ८५ - ८६

मेरी चिंता रात को चली और मुझे बीमार कर दिया, और पहले से ही उसने मेरी बीमारी बढ़ाई थी। आज से पहले भी प्रेम ऐसा ही रहा है, उससे जो 'हरद' (क्षय) पैदा करता है।(१)

क़तादा ने कहा: बुढ़ापा(२)। अल-दह़्हाक: पुराना होकर मिट जाना(३)। मुहम्मद इब्न इसहाक़: भ्रष्ट, तुम्हारे लिए कोई बुद्धि न होना(४)। अल-फ़र्रा(५): अल-हारिद़ शरीर और बुद्धि का भ्रष्ट होना है, और 'हरद' भी ऐसा ही है। इब्न ज़ैद: अल-हरद वह है जिसे सबसे खराब बुढ़ापे की ओर लौटा दिया गया हो(६)। अल-रबी इब्न अनस: हड्डी पर सूखी खाल(७)। अल-मुअरीज: चिंता से पिघलने वाला। अल-अख़फ़श ने कहा: जाने वाला। इब्न अल-अंबारी: नष्ट होने वाला, और ये सभी अर्थ निकट हैं। और 'हरद' का मूल है: दुःख, प्रेम या बुढ़ापे के कारण शरीर या बुद्धि में बिगाड़, अबू उबैदा और अन्य से(८); और अल-अर्जी ने कहा(९): मैं एक ऐसा आदमी हूँ जिसके साथ प्रेम बना रहा और उसने मुझे गला दिया, यहाँ तक कि मैं पुराना हो गया और बीमारी ने मुझे कमज़ोर कर दिया। अल-नह़्हास ने कहा(१०): कहा जाता है: ह़रुदा ह़रद़न, और ह़रदा हुरुद़न और हुरुद़तन: जब वह पुराना और बीमार हो जाए, और एक आदमी ह़ारिद़ और ह़रद़ होता है, सिवाय इसके कि ह़रद़ का द्विवचन या बहुवचन नहीं किया जाता, और इसी तरह क़मिन और ह़री हैं जिनका द्विवचन या बहुवचन नहीं किया जाता। अल-थ़अलबी: और अरबों में से वे हैं जो कहते हैं: ह़ारिद़ पुल्लिंग के लिए, और स्त्रीलिंग के लिए: ह़ारिदा; इसलिए यदि इस शब्द के साथ वर्णन किया जाए, तो इसका द्विवचन, बहुवचन और स्त्रीलिंग बनाया जाता है। और कहा जाता है: ह़रिदा यह़ुदु ह़राद़तन, तो वह ह़रीद़ है।

(१) हमें ये दोनों प्राप्त नहीं हुए। (२) अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने तफ़सीर १/३२७ में, और अल-त़बरी ने १३/३०३ में उद्धृत किया है। (३) अल-त़बरी १३/३०३ द्वारा उद्धृत। (४) अल-त़बरी १३/३०३ - ३०४ द्वारा उद्धृत। (५) मा'नी अल-क़ुरान २/५४। (६) अल-त़बरी १३/३०४ द्वारा उद्धृत। (७) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/१७४। (८) अल-त़बरी १३/३०१ और अल-बग़वी २/४४४ द्वारा बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया गया है। (९) दीवान पृष्ठ ५, और अल-अर्जी है: अब्दुल्ला इब्न उमर इब्न अब्दुल्ला। (१०) इ'राब अल-क़ुरान २/३४३।

٤٣٤ سورہ یوسف: آیات ٨٥ - ٨٦

میری فکر نے رات کو سفر کیا اور مجھے بیمار کر دیا اور پرانے وقتوں سے اس نے میری بیماری میں اضافہ کیا ہے۔ آج سے پہلے بھی محبت ایسی ہی رہی ہے، ان چیزوں میں سے جو 'حرض' (گھل جانا/بیماری) پیدا کرتی ہے۔(١)

قتادہ نے کہا: بڑھاپا(٢)۔ الضحاک: بوسیدہ اور ختم ہوتا ہوا(٣)۔ محمد بن اسحاق: فاسد جس میں تمہارے لیے عقل نہ ہو(٤)۔ الفراء(٥): الحارض جسم اور عقل کا فاسد ہونا ہے، اور ایسے ہی 'الحرض' ہے۔ ابن زید: الحرض وہ جسے بدترین عمر کی طرف لوٹا دیا گیا ہو(٦)۔ الربیع بن انس: ہڈی پر خشک کھال(٧)۔ المؤرج: غم سے پگھلتا ہوا۔ اور الاخفش نے کہا: جاتا رہا۔ ابن الانباری: ہلاک ہونے والا، اور یہ سب قریب قریب ہیں۔ اور 'حرض' کی اصل غم، عشق یا بڑھاپے کی وجہ سے جسم یا عقل کا فساد ہے، ابو عبیدہ وغیرہ سے منقول ہے(٨)؛ اور العرجی نے کہا(٩): میں ایک ایسا شخص ہوں جس کے ساتھ محبت چمٹ گئی اور مجھے گھلا دیا، یہاں تک کہ میں بوسیدہ ہو گیا اور بیماری نے مجھے کمزور کر دیا۔ النحاس نے کہا(١٠): کہا جاتا ہے: حَرُضَ حَرَضاً، اور حَرَضَ حُروضاً اور حُرُوضة: جب وہ بوسیدہ اور بیمار ہو جائے، اور ایک آدمی حارض اور حرض ہوتا ہے، سوائے اس کے کہ حرض کا تثنیہ اور جمع نہیں آتا، اور اس کی مثال قمن اور حری ہیں جن کا تثنیہ اور جمع نہیں آتا۔ الثعلبی: اور عربوں میں سے کچھ کہتے ہیں: حارض مذکر کے لیے، اور مؤنث کے لیے: حارضة؛ پس اگر اس لفظ کے ساتھ صفت بیان کی جائے تو تثنیہ، جمع اور مؤنث لایا جاتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: حَرِضَ یَحْرَضُ حَرَاضَةً، تو وہ حریض ہے۔

(١) ہم ان دونوں پر مطلع نہ ہو سکے۔ (٢) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ٣٢٧/١ میں، اور طبری نے ٣٠٣/١٣ میں روایت کیا ہے۔ (٣) اسے طبری نے ٣٠٣/١٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری

نے ۳۰۳/۱۳ - ۳۰٤ میں روایت کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن ٥٤/۲۔ (٦) اسے طبری نے ۳۰٤/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۱۷٤/۲۔ (۸) اسے طبری نے ۳۰۱/۱۳ اور بغوی نے ٤٤٤/۲ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۹) دیوان صفحہ ٥، اور العرجی ہے: عبد اللہ بن عمر بن عبد اللہ۔ (۱۰) إعراب القرآن ۳٤۳/۲۔

Surah Yusuf: Verses 85 - 86 435

And 'harad' (consumed with grief). It is said: a man who is 'muhrad' (1), and it is recited: The horses sought him for a full day, and had they found him, he would have become 'muhrad' (wasted away) (2). Imru' al-Qais said (3): I see the man of camels becoming 'muhrad' (wasted away), like the wasting of a sick young camel in the dwellings. Al-Nahhas said (4): Linguists related: 'His grief made him muhrad', meaning if it made him ill; and a man is 'harid', i.e., foolish. Anas read it as: "hurdan" with a damma on the 'ha' and a sukun on the 'ra', meaning like the stick of 'ushnan' (potash plant) (5). Al-Hasan read it with a damma on both 'ha' and 'ra' (6). Al-Jawhari said (7): 'al-hurud' and 'al-hurd' is the 'ushnan' (potash plant). {Or be of those who perish} meaning: the dead, which is the consensus of all (8). Their purpose was to prevent Jacob from weeping and grieving out of compassion for him, even though they were the cause of it. His words, the Exalted: {He said: I only complain of my grief (baththi)} The reality of 'al-bath' (grief) in the language: what befalls a person of destructive things that he is unable to hide; it is from 'bathat-tuhu', i.e., I scattered it, so the calamity was metaphorically called 'baththh' (9). Dhu al-Rumma said (10): WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/54, and Tafsir al-Tabari 13/301. (2) Mentioned by al-Tabari 13/301 and not attributed. (3) His Diwan, p. 77. (4) In I'rab al-Qur'an 2/343. (5) Tafsir al-Razi 18/197, and 'al-ushnan': a tree that grows in sandy soil, it or its ashes are used for washing clothes and hands. Al-Mu'jam al-Wasit. (6) Al-Qira'at al-Shadhdha p. 65, and al-Kashshaf 2/339. (7) Al-Sihah (root: hrd). (8) Al-Nukat wal-'Uyun 3/70. (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/343. (10) His Diwan 2/821.

सूरा यूसुफ़: आयतें 85 - 86 435

और 'हरद' (शोक से व्याकुल)। कहा जाता है: एक व्यक्ति 'मुहराद' (1) है, और पढ़ा जाता है: घोड़ों ने उसे पूरे दिन खोजा, और यदि वे उसे पा लेते, तो वह 'मुहराद' (नष्ट) हो जाता (2)। इमरुल क़ैस ने कहा (3): मैं ऊंटों वाले व्यक्ति को 'मुहराद' होते देखता हूँ, जैसे घरों में बीमार ऊंट के बच्चे का नष्ट होना। अल-नह़ास ने कहा (4): भाषाविदों ने बताया है: 'उसके शोक ने उसे मुहराद कर दिया', यानी अगर उसने उसे बीमार कर दिया; और एक आदमी 'हारिद' है, यानी: मूर्ख। अनस ने इसे पढ़ा: 'हुरदन' 'हा' पर ज़म्म (पेशा) और 'रा' पर सुकुन के साथ, यानी: 'उशनान' (क्षार पौधा) की लकड़ी की तरह (5)। अल-हसन ने इसे 'हा' और 'रा' दोनों पर ज़म्म के साथ पढ़ा (6)। अल-जौहरी ने कहा (7): 'अल-हुरुद' और 'अल-हुर्द' 'उशनान' है। {या तुम विनाश होने वालों में से हो जाओ} यानी: मरने वाले, और यह सभी का मत है (8); उनका उद्देश्य याक़ूब को उनके प्रति सहानुभूति के कारण रोने और शोक मनाने से रोकना था, भले ही वे ही इसके कारण थे। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा: मैं केवल अपने दुःख (बथ्थी) की शिकायत करता हूँ} भाषा में 'अल-बथ' की वास्तविकता: वह विनाशकारी चीजें जो मनुष्य पर आती हैं जिन्हें वह छिपाने में असमर्थ होता है; यह 'बथथ-तुहू' से है, यानी: मैंने इसे बिखेर दिया, इसलिए विपत्ति को लाक्षणिक रूप से 'बथ' कहा गया (9)। ज़ू अर-रुम्मा ने कहा (10): WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) देखें मा'नी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा' 2/54, और तफ़सीर अल-तबरी 13/301. (2) अल-तबरी 13/301 द्वारा उल्लेखित और श्रेय नहीं दिया गया। (3) उनका दीवान, पृष्ठ 77. (4) इ'राब अल-क़ुरआन 2/343 में। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 18/197, और 'अल-उशनान': एक पेड़ जो रेतीली ज़मीन में उगता है, इसका या इसकी राख का उपयोग कपड़े और हाथ धोने के लिए किया जाता है। अल-मुअजम अल-वसीत। (6) अल-क़िरात अल-शाद्दाह पृष्ठ 65, और अल-कश्शाफ़ 2/339. (7) अल-सिह़ाह़ (मूल: hrd). (8) अल-नुकात वल-'उयून 3/70. (9) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह़ास 2/343 द्वारा। (10) उनका दीवान 2/821.

سورہ یوسف: آیات ۸۵ - ۸۶ ۴۳۵

اور 'حَرَضٌ' (غم سے نڈھال)۔ کہا جاتا ہے: آدمی 'مُحْرَضٌ' ہے (۱)، اور پڑھا جاتا ہے: گھوڑوں نے اسے پورا دن تلاش کیا، اور اگر وہ اسے پا لیتے تو وہ 'مُحْرَضاً' (ختم ہو جانے والا) ہو جاتا (۲)۔ امرا القیس نے کہا (۳): میں اونٹوں والے شخص کو 'مُحْرَضاً' ہوتے دیکھتا ہوں، جیسے بستیوں میں بیمار اونٹ کے بچے کا نڈھال ہونا۔ النحاس نے کہا (۴): اہل لغت نے روایت کی ہے: 'اس کے غم نے اسے مُحرض کر دیا'، یعنی جب اس نے اسے بیمار کر دیا؛ اور آدمی 'حارض' ہے، یعنی: احمق۔ انس نے پڑھا: «حُرْضاً» حاء پر ضمہ اور راء پر سکون کے ساتھ، یعنی: عُودِ أُشْنَان (کھار والے پودے کی لکڑی) کی طرح (۵)۔ الحسن نے حاء اور راء دونوں پر ضمہ کے ساتھ پڑھا (۶)۔ الجوہری نے کہا (۷): 'الحُرُض' اور 'الحُرْض': أُشْنَان ہے۔ ﴿أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ﴾ یعنی: مرنے والے، اور یہ سب کا قول ہے (۸)؛ ان کا مقصد یعقوب (علیہ السلام) کو ان پر ہمدردی کی وجہ سے رونے اور غم کرنے سے روکنا تھا، اگرچہ وہ خود اس کا سبب تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي﴾ لغت میں 'بث' کی حقیقت: وہ مہلک چیزیں جو انسان پر آتی ہیں جنہیں وہ چھپانے کے قابل نہیں ہوتا؛ یہ 'بَثَثْتُهُ' سے ہے، یعنی: میں نے اسے بکھیر دیا، چنانچہ مصیبت کو مجازی طور پر 'بث' کہا گیا (۹)۔ ذو الرمہ نے کہا (۱۰): WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) دیکھیے معانی القرآن للفراء ۲/ ۵۴، اور تفسیر الطبری ۱۳/ ۳۰۱۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۳/ ۳۰۱ میں ذکر کیا اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (۳) ان کا دیوان، ص ۷۷۔ (۴) إعراب القرآن میں ۲/ ۳۴۳۔ (۵) تفسیر الرازی ۱۸/ ۱۹۷، اور 'الأشنان': ایک درخت ہے جو ریتیلی زمین میں اگتا ہے، اسے یا اس کی راکھ کو کپڑے اور ہاتھ دھونے کے لیے استعمال کیا جاتا ہے۔ المعجم الوسیط۔ (۶)

القراءات الشاذة ص ٦٥، اور الكشاف ٢/ ٣٣٩. (٧) الصحاح (حرض). (٨) النكت والعيون ٣/ ٧٠.

(٩) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٤٣. (١٠) ان كا ديوان ٨٢١/٢.

436 Surah Yusuf: Verses 85 - 87

I stopped my camel at a dwelling place of Mayya, and I did not cease crying there and addressing it. And watering it until, from what I poured out [of my grief], its stones and playgrounds almost spoke to me.

Ibn Abbas said: "my bath (distress)" means my concern (1). Al-Hasan said: my need (2). It was also said: the most intense grief (3), and its reality is what we mentioned. "AND MY GRIEF TO ALLAH" is conjoined to it, repeated with a different wording. "AND I KNOW FROM ALLAH WHAT YOU DO NOT KNOW" means: I know that Yusuf's vision is true, and that I will prostrate to him. This was said by Ibn Abbas (4). Qatadah said: I know of Allah Almighty's kindness to me what necessitates having a good opinion of Him (5). It was also said: Yaqub (Jacob) said to the Angel of Death: Have you taken the soul of Yusuf? He said: No. This strengthened his hope (6). Al-Suddi said: I know that Yusuf is alive, and that is because when his son told him about the King's character, justice, morals, and words, Yaqub's soul felt that he was his son, so he became hopeful and said: Perhaps he is Yusuf. And he said: There is no truthful person (Siddiq) on earth except a prophet (7). It was also said: I know about the answering of the prayers of the distressed what you do not know.

Allah Almighty's saying: "O my sons, go and find out about Yusuf and his brother and despair not of relief from Allah. Indeed, no one despairs of relief from Allah except the disbelieving people." (87)

Allah Almighty's saying: "O my sons, go and find out about Yusuf and his brother," this indicates that he was certain...

---

(1) Narrated by al-Tabari 13/306. (2) Narrated by al-Tabari 13/306, and Ibn Abi Hatim 7/2189 (11903). (3) Reported by Abu al-Layth 2/174 and attributed to al-Qutabi, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/273 and attributed to Abu Ubaidah, and it is in Majaz al-Qur'an p. 317. (4) Narrated by al-Tabari 13/307, and Ibn Abi Hatim 7/2189 (11908). (5) Narrated by al-Tabari 13/307, and Ibn Abi Hatim 7/2189 (11906). (6) Tafsir of Abu al-Layth 2/174, and Tafsir of al-Baghawi 2/445, and Zad al-Masir 4/275, and Ibn al-Jawzi attributed it to Ibn al-Sa'ib. (7) Narrated by al-Tabari 13/307.

436 सूरा यूसुफ़: आयतें 85 - 87

मैंने मय्या के एक निवास स्थान पर अपनी ऊंटनी रोक दी, और मैं वहां रोने और उसे संबोधित करने से नहीं रुका। और उसे तब तक सींचता रहा जब तक कि, जो कुछ मैंने (अपने दुख से) उड़ेला था, उसके पत्थरों और खेल के मैदानों ने मुझसे लगभग बात नहीं की।

इब्न अब्बास ने कहा: "बथ्थी" (मेरा दुख) का अर्थ है मेरी चिंता (1)। अल-हसन ने कहा: मेरी ज़रूरत (2)। और कहा गया है: तीव्रतम शोक (3), और इसकी वास्तविकता वही है जिसका हमने उल्लेख किया है। "और मेरा दुख अल्लाह की ओर है" इसी से जुड़ा हुआ है, इसे दूसरे शब्दों में दोहराया गया है। "और मैं अल्लाह की ओर से वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते" का अर्थ है: मैं जानता हूँ कि यूसुफ़ का सपना सच है, और मैं उनके सामने सजदा करूँगा। यह इब्न अब्बास (4) ने कहा था। क़तादा ने कहा: मैं अल्लाह तआला के मुझ पर किए गए एहसानों के बारे में वह जानता हूँ जो उसके प्रति अच्छा विचार रखने की आवश्यकता पैदा करता है (5)। और कहा गया: याकूब ने मौत के फरिश्ते से पूछा: क्या तुमने यूसुफ़ की रूह निकाल ली है? उसने कहा: नहीं, तो इससे उनकी आशा और बढ़ गई (6)। अल-सुद्दी ने कहा: मैं जानता हूँ कि यूसुफ़ जीवित है, और वह इसलिए कि जब उनके बेटों ने उन्हें राजा के आचरण, न्याय, नैतिकता और बातों के बारे में बताया, तो याकूब की रूह को महसूस हुआ कि वह उनका बेटा है, इसलिए उन्हें उम्मीद हुई और कहा: शायद वह यूसुफ़ है। और उन्होंने कहा: धरती पर नबी के अलावा कोई 'सिद्दीक़' (सच्चा व्यक्ति) नहीं होता (7)। और कहा गया: मैं दुखियों की दुआओं के कबूल होने के बारे में वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।

अल्लाह तआला का फरमान: "ऐ मेरे बेटों! जाओ और यूसुफ़ और उसके भाई का पता लगाओ और अल्लाह की रहमत से निराश न हो। बेशक अल्लाह की रहमत से केवल काफिर लोग ही निराश होते हैं।" (87)

अल्लाह तआला का फरमान: "ऐ मेरे बेटों! जाओ और यूसुफ़ और उसके भाई का पता लगाओ", यह इस बात का संकेत है कि उन्हें यकीन हो गया था...

---

(1) इसे अल-तबरी 13/306 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरी 13/306 और इब्न अबी हातिम 7/2189 (11903) ने उद्धृत किया है। (3) इसे अबू अल-लैथ 2/174 ने उद्धृत किया और इसे अल-कुतबी से जोड़ा, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/273 में इसे अबू उबैदा से जोड़ा, और यह मजाज़ अल-क़ुरआन पृष्ठ 317 में है। (4) इसे अल-तबरी 13/307 और इब्न अबी हातिम

7/2189 (11908) ने उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तबरी 13/307 और इब्न अबी हातिम 7/2189 (11906) ने उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अबू अल-लैथ 2/174, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/445, और ज़ाद अल-मसीर 4/275, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे इब्न अल-साइब से जोड़ा। (7) इसे अल-तबरी 13/307 ने उद्धृत किया है।

436 سورہ یوسف: آیات 85 - 87

میں میا کے ایک ٹھکانے پر اپنی اونٹنی کے ساتھ رک گیا، اور میں وہاں روتا رہا اور اس سے مخاطب رہا۔ اور میں اسے سیراب کرتا رہا یہاں تک کہ میرے (اپنے غم) کے بیان کی وجہ سے اس کے پتھر اور کھیل کے میدان مجھ سے باتیں کرنے لگے۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "بَثِّي" (میرا غم) سے مراد میرا فکر و پریشانی ہے (1)۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: میری حاجت (2)۔ اور کہا گیا: سخت ترین غم (3)، اور اس کی حقیقت وہی ہے جو ہم نے ذکر کی۔ "اور میرا غم اللہ کی طرف ہے" اسی پر معطوف ہے، اسے مختلف لفظ کے ساتھ دہرایا گیا۔ "اور میں اللہ کی طرف سے وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے" یعنی: میں جانتا ہوں کہ یوسف علیہ السلام کا خواب سچا ہے، اور میں عنقریب ان کے سامنے سجدہ کروں گا۔ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا (4)۔ قتادہ رحمہ اللہ نے فرمایا: میں اللہ تعالیٰ کے اپنے اوپر احسانات میں سے وہ جانتا ہوں جو اس کے ساتھ حسن ظن رکھنے کا تقاضا کرتا ہے (5)۔ اور کہا گیا: یعقوب علیہ السلام نے ملک الموت سے پوچھا: کیا تم نے یوسف کی روح قبض کی ہے؟ اس نے کہا: نہیں، تو اس سے ان کی امید پختہ ہو گئی (6)۔ اور سدی رحمہ اللہ نے فرمایا: میں جانتا ہوں کہ یوسف علیہ السلام زندہ ہیں، اور وہ اس لیے کہ جب ان کے بیٹوں نے انہیں بادشاہ کی سیرت، عدل، اخلاق اور باتوں کے بارے میں بتایا تو یعقوب علیہ السلام کے دل نے محسوس کیا کہ وہ ان کا بیٹا ہے، تو وہ امید وار ہوئے اور کہا: شاید وہ یوسف ہی ہوں۔ اور انہوں نے فرمایا: زمین پر کوئی صدیق نہیں ہوتا مگر وہ نبی ہوتا ہے (7)۔ اور کہا گیا: میں مضطرب لوگوں کی دعا کی قبولیت کے بارے میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اے میرے بیٹو! جاؤ اور یوسف اور اس کے بھائی کا سراغ لگاؤ اور اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو۔ یقیناً اللہ کی رحمت سے کافروں کے سوا کوئی مایوس نہیں ہوتا۔" (87)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اے میرے بیٹو! جاؤ اور یوسف اور اس کے بھائی کا سراغ لگاؤ"، یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہیں یقین ہو گیا تھا...

---

(1) اسے الطبری نے 13/306 میں نکالا ہے۔ (2) اسے الطبری 13/306 اور ابن ابی حاتم 7/2189 (11903) نے نکالا ہے۔ (3) اسے ابو اللیث نے 2/174 میں ذکر کیا اور اسے القتبی کی طرف منسوب کیا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/273 میں اسے ابو عبیدہ کی طرف منسوب کیا، اور یہ مجاز القرآن صفحہ 317 میں ہے۔ (4) اسے الطبری 13/307 اور ابن ابی حاتم 7/2189 (11908) نے نکالا ہے۔ (5) اسے الطبری 13/307 اور ابن ابی حاتم 7/2189 (11906) نے نکالا ہے۔ (6) تفسیر ابو اللیث 2/174، اور تفسیر البغوی 2/445، اور زاد المسیر 4/275، اور ابن الجوزی نے اسے ابن السائب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (7) اسے الطبری نے 13/307 میں نکالا ہے۔

Surah Yusuf: Verses 87 - 88, 437

[He knew of] his life; either through the vision, or through God Almighty making the wolf speak, as at the beginning of the story, or through the Angel of Death informing him that he had not taken his soul; and this is more apparent.

At-tahassus (seeking information): It is seeking something through the senses; it is a form of tafa'ul from al-hiss (perception). That is: go to this person who asked you for your brother and tricked you into taking him, and ask about him and his whereabouts. It is narrated that the Angel of Death said to him: Seek him from here! and pointed towards the region of Egypt.

It is said: Yaqub (Jacob) became aware of Yusuf (Joseph) by the return of the goods, the detention of his brother, and the display of honor; therefore, he directed them towards Egypt and nowhere else.

{And despair not of relief from Allah} i.e., do not lose hope in Allah's relief; Ibn Zayd said this. He meant: the believer hopes for Allah's relief, while the disbeliever despairs in hardship. Qatada and al-Dahhak said: [despair not] of Allah's mercy. {Indeed, no one despairs of relief from Allah except the disbelieving people} is evidence that despair is one of the major sins, which is hopelessness, and its explanation will come in Surah "Az-Zumar" (verse 53), God willing.

His Almighty saying: {So when they entered upon him, they said, "O ʿAziz, adversity has touched us and our family, and we have come with goods of little value, so give us full measure and be charitable to us. Indeed, Allah rewards the charitable."} (88)

His Almighty saying: {So when they entered upon him, they said, "O ʿAziz"} meaning: the one who is powerful/inaccessible. {"adversity has touched us and our family"} This is the third time they returned to Egypt; there is an omission in the speech, i.e., they went out to Egypt, and when they entered upon Joseph, they said: "touched us," meaning: afflicted us "and our family [with] adversity," meaning: hunger and need. This is evidence for the permissibility of complaining during adversity, i.e., hunger; rather, it is a duty.

(1) Tafsir al-Tabari 13/314, and Tafsir al-Baghawi 2/446. (2) Tafsir al-Razi 18/198. (3) An-Nukat wal-'Uyun 3/72. (4) Reported by al-Tabari 13/315. (5) Reported from both by al-Tabari 13/314-315. (6) At verse (53).

सूरह यूसुफ: आयत 87 - 88, 437

[उसे पता था] उसके जीवन के बारे में; या तो दृष्टि (ख्वाब) के माध्यम से, या अल्लाह तआला द्वारा भेड़िये को बुलवाने के माध्यम से, जैसा कि कहानी की शुरुआत में था, या मौत के फरिश्ते द्वारा उसे सूचित करने के माध्यम से कि उसने उसकी रूह (आत्मा) को कब्ज नहीं किया है; और यही अधिक स्पष्ट है।

अत-तहस्सस (सुराग लगाना): यह इंद्रियों के माध्यम से किसी चीज़ की तलाश करना है; यह 'अल-हिस' (इंद्रिय) से निकला एक रूप है। अर्थात: उस व्यक्ति के पास जाओ जिसने तुमसे तुम्हारे भाई को मांगा और उसे लेने में तुमसे चालाकी की, और उसके बारे में और उसके ठिकाने के बारे में पूछो। यह वर्णित है कि मौत के फरिश्ते ने उनसे कहा: उसे यहाँ से तलाश करो! और मिस्र के क्षेत्र की ओर इशारा किया।

कहा गया है: याकूब को यूसुफ के बारे में सामान की वापसी, उसके भाई को रोकने और सम्मान के प्रदर्शन से पता चला; इसलिए उन्होंने उन्हें मिस्र की ओर निर्देशित किया, न कि कहीं और।

{और अल्लाह की दया (राहत) से निराश न हो} यानी: अल्लाह की राहत से निराश न हों; इब्न ज़ैद ने यह कहा है। उनका अर्थ था: आस्तिक अल्लाह की राहत की उम्मीद करता है, और काफिर कठिनाई में निराश हो जाता है। कतादा और अल-दहाक ने कहा: अल्लाह की दया से। {वास्तव में, अल्लाह की दया से वही लोग निराश होते हैं जो काफिर हैं} यह इस बात का प्रमाण है कि निराशा बड़े गुनाहों (कबीरा) में से एक है, जो कि नाउम्मीदी है, और इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह सूरह "अज़-ज़ुमर" (आयत 53) में आएगा।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे उसके पास पहुँचे, तो उन्होंने कहा, "ऐ अज़ीज़, हमें और हमारे परिवार को कष्ट पहुँचा है, और हम कम कीमत वाला सामान लेकर आए हैं, इसलिए हमें पूरा माप दें और हम पर दान करें। वास्तव में, अल्लाह दान करने वालों को बदला देता है।" (88)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे उसके पास पहुँचे, तो उन्होंने कहा, "ऐ अज़ीज़"} अर्थात: शक्तिशाली/अप्राप्य। {"हमें और हमारे परिवार को कष्ट पहुँचा है"} यह उनके मिस्र लौटने का तीसरा अवसर था; कथन में लोप (उल्लेख न करना) है, अर्थात: वे मिस्र की ओर निकले, और जब वे यूसुफ के पास पहुँचे, तो उन्होंने कहा: "पहुँचा है" यानी: हमें प्रभावित किया है "और हमारे परिवार को कष्ट"

यानी: भूख और ज़रूरत। यह कष्ट के समय शिकायत करने की अनुमति का प्रमाण है, यानी भूख, बल्कि यह अनिवार्य है।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 13/314, और तफ़सीर अल-बगवी 2/446. (2) तफ़सीर अल-राज़ी 18/198. (3) अन-नुकत वल-उयून 3/72. (4) इसे अल-तबरी 13/315 ने उद्धृत किया है। (5) इसे उन दोनों से अल-तबरी 13/314 - 315 ने उद्धृत किया है। (6) आयत (53) पर।

سورہ یوسف: آیات ۸۷ - ۸۸ ، ۴۳۷

[وہ جانتا تھا] اس کی زندگی کے بارے میں؛ یا تو خواب کے ذریعے، یا اللہ تعالیٰ کے بھیڑیے کو بولنے کی طاقت دینے کے ذریعے جیسا کہ قصے کے شروع میں ہوا، یا موت کے فرشتے کے اسے بتانے سے کہ اس نے اس کی روح قبض نہیں کی ہے؛ اور یہی بات زیادہ واضح ہے۔

التحسس (کھوج لگانا): حواس کے ذریعے کسی چیز کی طلب کرنا؛ یہ 'الحس' سے تفعّل کا وزن ہے، یعنی: اس شخص کے پاس جاؤ جس نے تم سے تمہارے بھائی کا مطالبہ کیا، اور اسے حاصل کرنے میں تمہارے ساتھ چالاکی کی، پس اس کے اور اس کے ٹھکانے کے بارے میں دریافت کرو۔ اور مروی ہے کہ ملک الموت نے اس سے کہا: اسے یہاں سے ڈھونڈو! اور مصر کے علاقے کی طرف اشارہ کیا۔

اور کہا گیا ہے کہ: یعقوب علیہ السلام یوسف علیہ السلام کے بارے میں سامان کی واپسی، بھائی کی روک تھام اور عزت افزائی سے آگاہ ہو گئے تھے؛ اسی لیے انہوں نے انہیں مصر کے رخ پر بھیجا نہ کہ کسی اور جگہ۔

﴿وَلَا تَيْئَسُواْ مِن رَّوْحِ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کی طرف سے کشادگی اور راحت سے مایوس نہ ہو؛ یہ ابن زید کا قول ہے۔ ان کی مراد یہ ہے کہ: مومن اللہ کی راحت کی امید رکھتا ہے، اور کافر تنگی میں ناامید ہو جاتا ہے۔ قتادہ اور ضحاک نے کہا: اللہ کی رحمت سے۔ ﴿إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِن رَّوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ﴾ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ قنوط (مایوسی) گناہ کبیرہ میں سے ہے، اور اس کا بیان انشاء اللہ تعالیٰ سورہ «الزمر» (آیت ۵۳) میں آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُّزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ (٨٨)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ﴾ یعنی: صاحبِ اقتدار۔ ﴿مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ﴾ یہ ان کے مصر واپس آنے کی تیسری مرتبہ تھی؛ اور کلام میں کچھ حذف ہے، یعنی: وہ مصر کی طرف نکلے، پھر جب وہ یوسف کے پاس داخل ہوئے تو انہوں نے کہا: «مَسَّنَا» یعنی ہمیں پہنچا ہے «وَأَهْلَنَا الضُّرُّ» یعنی بھوک اور حاجت۔ اس میں تکلیف، یعنی بھوک کے وقت فریاد اور شکایت کے جواز کی دلیل ہے، بلکہ یہ واجب ہے۔

(۱) تفسیر الطبری ۳۱۴/۱۳، اور تفسیر البغوی ۴۴۶/۲۔ (۲) تفسیر الرازی ۱۹۸/۱۸۔ (۳) النکت والعیون ۷۲/۳۔ (۴) اسے طبری نے ۳۱۵/۱۳ پر روایت کیا ہے۔ (۵) ان دونوں سے طبری نے ۳۱۴/۱۳ - ۳۱۵ پر روایت کیا ہے۔ (۶) آیت (۵۳) کے پاس۔

When one fears harm for oneself from poverty or otherwise, it is permissible to disclose one's state to those from whom benefit is hoped, just as it is mandatory to complain of pain to a physician for treatment. This does not impair reliance on God (Tawakkul), as long as the complaining is not done out of discontent. Patience and endurance during calamities are better, and abstaining from asking others is superior. The best speech in complaint is asking the Master for the removal of the affliction; and that is the saying of Jacob: {I only complain of my suffering and my grief to Allah, and I know from Allah that which you do not know} (Quran 12:86). Meaning: of His beautiful craft, His strange kindness, and His bounty upon His servants. As for complaining to one who cannot provide relief, it is folly, unless it is for the sake of venting and consolation, as Ibn Durayd said:

Do not think, O Time, that I am humble ... for a calamity that strips me like the stripping of a knife. I have dealt with those who, if the celestial spheres fell ... from the sides of the atmosphere onto them, would not complain. But it is the puff of a chest-troubled person when ... froth bubbles up from its sides and he throws it up. (1)

His (the Exalted) saying: {And we have brought merchandise (bi-bida'ah)}: 'Bida'ah' is a piece of wealth intended for buying something (2); you say: 'abda'tu ash-shay' (I made the thing a merchandise), and 'istabda'tuhu', meaning: I made it merchandise. And in the proverb: 'Like one who brings dates to Hajar' (3).

His (the Exalted) saying: {of little value (muzjah)}: It is an adjective for 'bida'ah'; and 'izja' is driving by pushing (4); from it is His saying: {Do you not see that Allah drives (yuzji) the clouds} [An-Nur: 43]. The meaning is that it is merchandise that is pushed [rejected]; not everyone accepts it. Tha'lab said: 'Al-Bida'ah al-Muzjah' is the deficient, incomplete one.

(1) Maqsurat Ibn Durayd, pp. 39-43 with Al-Tabrizi's commentary. 'Al-lugham' is what comes out of a camel's mouth. 'Ama' means 'threw'; it is said 'ama al-ba'ir bi-lu'abihi' (the camel threw its saliva). In (M) it appeared as 'ghama', and similarly in one of the

manuscript copies of the Maqsura, as mentioned by the editor of Ibn Hisham Al-Lakhmi's commentary on the Maqsura, p. 77. (2) Al-Muharrar al-Wajiz, 3/275. (3) As-Sihah (article b-d-'), and the proverb is in Al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab by Al-Zamakhshari, 2/233. (4) Al-Wasit, 2/630, and An-Nukat wal-Uyun, 3/72.

जब किसी को गरीबी या किसी और कारण से अपने ऊपर नुकसान का डर हो, तो वह अपनी स्थिति उसे बता सकता है जिससे लाभ की आशा हो, जैसे कि इलाज के लिए डॉक्टर को अपनी पीड़ा बताना अनिवार्य है। यह ईश्वर पर भरोसे (तवक्कुल) में कोई कमी नहीं है, बशर्ते कि शिकायत असंतोष के कारण न हो। विपत्तियों में धैर्य और सहनशीलता बेहतर है, और दूसरों से माँगने से बचना श्रेष्ठ है। शिकायत में सबसे अच्छी बात मालिक से कष्ट दूर करने के लिए कहना है; और वह याकूब का कहना है: {मैं तो अपनी व्यथा और अपना शोक केवल अल्लाह ही से रोता हूँ, और मैं अल्लाह की ओर से वह बातें जानता हूँ जो तुम नहीं जानते} (कुरान 12:86)। यानी: उसकी सुंदर रचना, उसकी अनोखी कृपा, और उसके बंदों पर उसके उपकार के बारे में। जहाँ तक उस व्यक्ति से शिकायत करने की बात है जो राहत नहीं दे सकता, तो यह मूर्खता है, सिवाय इसके कि यह मन हल्का करने और दिलासा देने के लिए हो, जैसा कि इब्न दुरैद ने कहा है:

ऐ काल! यह न समझना कि मैं झुक गया हूँ ... उस मुसीबत के आगे जो मुझे चाकू की तरह छील रही है। मैंने उनका सामना किया है, जिन पर अगर आसमान ... के टुकड़े भी गिर पड़ते, तो वे शिकायत न करते। लेकिन यह एक सीने के रोगी की आह है जब ... उसके किनारों से झाग उबलता है और वह उसे बाहर फेंक देता है। (1)

अल्लाह तआला का कथन: {और हम कुछ पूंजी (बिदा'ह) लाए हैं}: 'बिदा'ह' धन का वह हिस्सा है जिसका उद्देश्य कुछ खरीदना होता है (2); आप कहते हैं: 'अब्दअतुश-शाय' (मैंने उस चीज़ को पूंजी बना लिया), और 'इस्तब्दअतुहु', यानी: मैंने उसे पूंजी बनाया। और मुहावरे में है: 'जैसे हजर में खजूर ले जाने वाला' (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {तुच्छ (मुज़जाह)}: यह 'बिदा'ह' का विशेषण है; और 'इज़जा' का अर्थ धक्का देकर हांकना है (4); इसी से अल्लाह का कथन है: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह बादलों को चलाता (युज़जी) है} [अन-नूर: 43]। अर्थ यह है कि यह ऐसी पूंजी है जिसे आगे धकेला जाता है [नकारा जाता है]; इसे हर कोई स्वीकार नहीं करता। सालब ने कहा: 'अल-बिदा'ह अल-मुज़जाह' का अर्थ अधूरी और अपूर्ण पूंजी है।

(1) मकसूरा इब्न दुरैद, पृ. 39-43 अल-तब्रिज़ी की व्याख्या के साथ। 'अल-लुघाम' वह है जो ऊंट के मुंह से निकलता है। 'अमा' का अर्थ है 'फेंका'; कहा जाता है 'अमा अल-ब'इर बिलु'आबिही' (ऊंट ने अपनी लार फेंकी)। (M) में यह 'ग़मा' के रूप में आया है, और इसी तरह मकसूरा की एक पांडुलिपि प्रति में भी, जैसा कि इब्न हिशाम अल-लखमी की मकसूरा की व्याख्या के संपादक ने पृ. 77 पर उल्लेख किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 3/275। (3) अस-सिहाह (लेख b-d-'), और यह मुहावरा अल-ज़मखशरी की अल-मुस्तक़सा फ़ी अमथाल अल-अरब में है, 2/233। (4) अल-वसीत, 2/630, और अन-नुकात वल-उयून, 3/72।

جب کسی کو فقر یا کسی اور وجہ سے اپنے نفس پر نقصان کا خوف ہو تو اسے اپنی حالت اس شخص پر ظاہر کرنی چاہیے جس سے نفع کی امید ہو، جیسا کہ ڈاکٹر کو اپنی تکلیف بتانا واجب ہے تاکہ وہ علاج کر سکے، اور یہ توکل میں کوئی کمی نہیں لاتا، بشرطیکہ شکایت ناگواری یا عدم اطمینان کے طور پر نہ ہو۔ مصائب میں صبر اور استقامت بہتر ہے، اور سوال کرنے سے بچنا افضل ہے، اور شکایت میں سب سے بہترین کلام مولیٰ سے بلا کے ٹل جانے کا سوال کرنا ہے؛ اور یہی یعقوب (علیہ السلام) کا قول ہے: «إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ» یعنی: اس کی خوبصورت کاریگری، اس کے عجیب و غریب لطف، اور اپنے بندوں پر اس کے احسانات کے بارے میں۔ جہاں تک اس سے شکایت کرنے کا تعلق ہے جو شکایت دور نہیں کر سکتا، تو یہ حماقت ہے، سوائے اس کے کہ یہ دل کی بھڑاس نکالنے اور تسلی کے لیے ہو، جیسا کہ ابن درید نے کہا:

اے زمانہ! یہ نہ سمجھنا کہ میں عاجز آگیا ہوں ... اس مصیبت سے جو مجھے چھری کی طرح چھیل رہی ہے۔ میں نے ان کا سامنا کیا ہے جن پر اگر آسمان ... اپنے اطراف سے گر پڑتے تو وہ شکایت نہ کرتے۔ لیکن یہ سینے کے مریض کی سانس ہے جب ... اس کے کناروں سے جھاگ ابلتا ہے اور وہ اسے نکال پھینکتا ہے۔ (۱)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ﴾ بضاعہ: مال کا وہ ٹکڑا ہے جس سے کوئی چیز خریدنے کا ارادہ ہو (۲)؛ آپ کہتے ہیں: 'أبضعتُ الشيءَ'، اور 'استبضعته'، یعنی: میں نے اسے بضاعت (سرمایہ) بنایا، اور مثال میں ہے: 'جیسے ہجر میں کھجور لے جانے والا' (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُّزْجَاةٍ﴾ یہ بضاعت کی صفت ہے؛ اور 'الإزجاء' کا مطلب دھکا دے کر ہانکنا ہے (۴)؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا﴾ [النور: ٤٣] اور معنی یہ ہے کہ یہ ایسی بضاعت ہے جسے دھتکارا جاتا ہے؛ اور اسے ہر کوئی قبول نہیں کرتا۔ ثعلب نے کہا: 'البضاعة المزجاة' سے مراد ناقص اور نامکمل سامان ہے۔

(۱) مقصورہ ابن درید ص ۳۹ - ٤٣ بشرح تبریزی، اور 'اللغام': وہ جو اونٹ کے منہ سے نکلتا ہے۔ اور 'عمی': پھینکا، کہا جاتا ہے: 'عمی البعیر بلعابه': جب اس نے لعاب پھینکا، اور (م) میں 'غما' واقع ہوا ہے، اور اسی طرح مقصورہ کے قلمی نسخوں میں سے ایک میں، جیسا کہ ابن ہشام لخمی کی مقصورہ کی شرح کے محقق نے ص ۷۷ پر ذکر کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۲۷۵۔ (۳) الصحاح (بضع)، اور مثال زمخشری کی 'المستقصی فی أمثال العرب' ۲/ ۲۳۳ میں ہے۔ (٤) الوسیط ۲/ ٦٣٠ ، اور النکت والعیون ۳/ ۷۲۔

Surah Yusuf: Verse 88 439

Opinions differed regarding its identification here; it was said: it was jerked meat and hays (a dish made of dates, butter, and curd); mentioned by al-Waqidi on the authority of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him). And it was said: old sacks and ropes; narrated from Ibn Abbas (1). And it was said: the belongings of Bedouins like wool and ghee; said by Abdullah bin al-Harith (2). And it was said: the green grain, and pine - which is the terebinth: a seed of a tree in ash-Sham, which is eaten and oil is pressed from it to make soap - said by Abu Salih (3); so they sold it for dirhams that are not spent on food, but are spent among people; so they said: take it from us at the rate of good ones that are spent on food. And it was said: poor quality dirhams; said by Ibn Abbas as well (4). And it was said: they did not have the image of Yusuf on them, and the dirhams of Egypt had the image of Yusuf on them. Ad-Dahhak said: Sandals and leather. On his authority: it was sifted parched grain (5). And Allah knows best. Allah Almighty's saying: {so fulfill the measure for us and be charitable to us}. In it are four issues: The first: Allah Almighty's saying: {so fulfill the measure for us} they mean just as you sell for good dirhams, do not give us less because of our [poor] dirhams; this is the opinion of most commentators. Ibn Jurayj said: {so fulfill the measure for us} they mean the measure that he had measured for their brother (6). {and be charitable to us} i.e.: favor us with the difference between the price of the good ones and the poor ones. Said by Sa'id bin Jubayr.

(1) Narrated by at-Tabari 13/318, and al-ghara'ir: plural of al-ghirarah: which is a sack made of burlap and the like in which wheat and its like are placed. Al-Mu'jam al-Waseet (gh-r-r). (2) Narrated by at-Tabari 13/319, and Ibn Abi Hatim (11920). (3) Narrated by at-Tabari 13/320, and Ibn Abi Hatim (11921). (4) Narrated by at-Tabari 13/317-318, and Ibn Abi Hatim (11922). (5) Arais al-Majalis p. 138-139, and Zad al-Masir 4/277. (6) An-Nukat wal-Uyun 3/73.

सूरह यूसुफ: आयत 88 439

यहाँ इसकी पहचान के बारे में मतभेद है; कहा गया: यह सूखा मांस (क़दीद) और हैस (खजूर, घी और पनीर से बना व्यंजन) था; अल-वाकिदी ने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से इसका उल्लेख किया है। और कहा गया: पुरानी बोरियां और रस्सियाँ; इब्न अब्बास (1) से वर्णित है। और कहा गया: बद्दुओं का सामान जैसे ऊन और घी; यह अब्दुल्लाह बिन अल-हारिस (2) ने कहा। और कहा गया: हरा दाना, और चीड़ - जो कि बुत्म (terebinth) है: शाम (सीरिया) में एक पेड़ का बीज, जिसे खाया जाता है और साबुन बनाने के लिए उससे तेल निकाला जाता है - यह अबू सालेह (3) ने कहा; तो उन्होंने उसे ऐसे दिरहम में बेचा जो भोजन पर खर्च नहीं होते थे, बल्कि लोगों के बीच चलते थे; तो उन्होंने कहा: इसे हमसे अच्छे दिरहम के हिसाब से ले लो जो भोजन पर खर्च होते हैं। और कहा गया: खराब गुणवत्ता वाले दिरहम; यह इब्न अब्बास (4) ने भी कहा। और कहा गया: उन पर यूसुफ की तस्वीर नहीं थी, और मिस्र के दिरहमों पर यूसुफ की तस्वीर थी। अद-दहाक ने कहा: सैंडल और चमड़ा। उन्हीं से वर्णित है: यह छाना हुआ सत्तू (5) था। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फरमान: {तो हमारे लिए माप पूरा कर दे और हम पर दान (सदाक़ा) कर}। इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तो हमारे लिए माप पूरा कर दे} उनका मतलब है जैसे आप अच्छे दिरहम के बदले बेचते हैं, हमारे [खराब] दिरहम की वजह से हमें कम न दें; यह अधिकांश व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) का मत है। इब्न जुरैज ने कहा: {तो हमारे लिए माप पूरा कर दे} उनका मतलब वह माप है जो उसने उनके भाई (6) के लिए मापा था। {और हम पर दान कर} यानी: अच्छे और खराब की कीमत के बीच के अंतर से हम पर एहसान करें। यह सईद बिन जुबैर ने कहा।

(1) इसे अत-तबरी 13/318 ने निकाला है, और 'अल-ग़राइर': 'अल-ग़िरारा' का बहुवचन है: जो टाट आदि से बनी एक बोरी होती है जिसमें गेहूं आदि रखा जाता है। अल-मुअजम अल-वसीत (ग़-र-र)। (2) इसे अत-तबरी 13/319 और इब्न अबी हातिम (11920) ने निकाला है। (3) इसे अत-तबरी 13/320 और इब्न अबी हातिम (11921) ने निकाला है। (4) इसे अत-तबरी 13/317-318 और इब्न अबी हातिम (11922) ने निकाला है। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 138-139, और जाद अल-मसीर 4/277। (6) अन-नुक़त वल-उयून 3/73।

سورہ یوسف: آیت ۸۸ ۴۳۹

یہاں اس کی تعیین میں اختلاف ہے؛ چنانچہ کہا گیا: وہ قدید (خشک گوشت) اور حیس (کھجور، گھی اور پنیر کا کھانا) تھا؛ اسے واقدی نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: پرانے تھیلے اور رسیاں؛ ابن عباس (۱) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: بدوؤں کا سامان یعنی اون اور گھی؛ یہ عبداللہ بن حارث (۲) نے کہا۔ اور کہا گیا: سبز دانہ، اور صنوبر - جو کہ بطم ہے: شام کے ایک درخت کا بیج ہے، جسے کھایا جاتا ہے اور صابن بنانے کے لیے اس سے تیل نکالا جاتا ہے - یہ ابو صالح (۳) نے کہا؛ چنانچہ انہوں نے اسے ایسے درہموں کے بدلے بیچا جو کھانے میں نہیں چلتے تھے، بلکہ لوگوں کے درمیان چلتے تھے؛ تو انہوں نے کہا: اسے ہم سے اچھے درہموں کے حساب سے لے لو جو کھانے میں چلتے ہیں۔ اور کہا گیا: ناقص درہم؛ یہ ابن عباس (۴) نے بھی کہا۔ اور کہا گیا: ان پر یوسف علیہ السلام کی تصویر نہیں تھی، جبکہ مصر کے درہموں پر یوسف علیہ السلام کی تصویر ہوتی تھی۔ ضحاک نے کہا: جوتے اور چمڑا۔ ان سے مروی ہے کہ: وہ چھنا ہوا ستو (۵) تھا۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا﴾ (پس ہمارے لیے ناپ پورا کر دیں اور ہم پر خیرات کریں)۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ﴾ ان کی مراد یہ ہے کہ جس طرح آپ اچھے درہموں کے بدلے بیچتے ہیں، ہمارے درہموں کی وجہ سے ہمیں کم نہ دیں؛ یہ اکثر مفسرین کا قول ہے۔ ابن جریج نے کہا: ﴿فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ﴾ ان کی مراد وہ ناپ ہے جو انہوں نے ان کے بھائی (۶) کے لیے ناپا تھا۔ ﴿وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا﴾ یعنی: اچھے اور ناقص درہم کی قیمت کے درمیان کے فرق کے ذریعے ہم پر احسان کریں۔ یہ سعید بن جبیر نے کہا۔

(۱) اسے طبری نے ۱۳ / ۳۱۸ میں نکالا ہے، اور 'الغرائر': 'الغرارة' کی جمع ہے: اور وہ ٹاٹ وغیرہ کا ایک تھیلا ہے جس میں گندم وغیرہ رکھی جاتی ہے۔ المعجم الوسیط (غرر)۔ (۲) اسے طبری ۱۳ / ۳۱۹ اور ابن ابی حاتم (۱۱۹۲۰) نے نکالا ہے۔ (۳) اسے طبری ۱۳ / ۳۲۰ اور ابن ابی حاتم (۱۱۹۲۱) نے نکالا ہے۔ (۴) اسے طبری ۱۳ / ۳۱۷ - ۳۱۸ اور ابن ابی حاتم (۱۱۹۲۲) نے نکالا ہے۔ (۵) عرائس المجالس ص ۱۳۸ - ۱۳۹ ، اور زاد المسیر ۴ / ۲۷۷ . (۶) النکت والعیون ۳ / ۷۳ .

Page 440 Surah Yusuf: Verse 88

[Al-Suddi] and Al-Hasan said: because charity is forbidden for the Prophets. And it was said the meaning is: "be charitable to us" by giving more than our due; this was said by Sufyan ibn ‘Uyaynah. Mujahid said: Charity was not forbidden except to our Prophet Muhammad ﷺ. Ibn Jurayj said: The meaning of "be charitable to us" is by returning our brother to us. Ibn Shajarah said: "be charitable to us" means be lenient with us; and he cited the poet's saying: "Be charitable to us, O son of ‘Affan, and seek reward (from God), and appoint the Ash'ari over us for some nights."(1)

“Indeed, Allah rewards the charitable” [Quran 12:88], meaning in the Hereafter; it is said: this is from indirect speech (allusion); because they did not believe he was of their religion, so they did not say: "May Allah reward you for your charity," but rather they used an expression that led him to believe they meant it, while they could correctly interpret it otherwise; this was said by Al-Naqqash.(2) In the Hadith: "Verily, in indirect speech there is a leeway from lying."(3)

Second: Malik and other scholars deduced that the fee of the measurer is upon the seller.(4) Ibn al-Qasim and Ibn Nafi' said: Malik said: They said to Joseph: "Give us full measure" so Joseph was the one who measured, and likewise the weigher and counter etc.; because when a man sells a known quantity of his food, and the contract is binding on him, he must present it and distinguish the buyer's right from his own, unless he sells a specific amount—a heap or something that does not require fulfillment of measure—and leaves it to the buyer, then whatever happens to the sold item is upon the buyer; but this is not the case for what requires measurement or weight, for do you not see that the seller is not entitled to the price until after fulfillment (of measure/weight), and if it perishes, it is from his loss before fulfillment.(5)

Third: As for the fee for checking the currency, it is also upon the seller; because the buyer who pays his dirhams says:

---

(1) Mentioned the poem along with the preceding sayings by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/74. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/276. (3) Narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 3/963, and Al-Bayhaqi 10/199 from 'Imran ibn Husayn as Marfu' (attributed to the Prophet), and narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (857), and Al-Bayhaqi 10/199 from 'Imran ibn Husayn as Mawquf (attributed to the companion), Al-Bayhaqi said after it: this is the correct Mawquf version. See Kashf al-Khafa 1/270-271. (4)

Ahkam al-Quran by Al-Jassas 3/177, Al-Kiya al-Harrasi p. 234, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/276. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-'Arabi 3/1093.

पृष्ठ ४४० सूरह यूसुफ़: आयत ८८

[अस-सुद्दी] और अल-हसन ने कहा: क्योंकि पैगंबरों के लिए दान (सदका) हराम है। और कहा गया है कि इसका अर्थ है: "हम पर दान करें" यानी हमारे हक से ज्यादा देकर; यह सुफ़ियान इब्न उययना ने कहा था। मुजाहिद ने कहा: हमारे नबी मुहम्मद ﷺ के अलावा किसी और पर सदका हराम नहीं था। इब्न जुरैज ने कहा: "हम पर दान करें" का अर्थ है हमारे भाई को हमें वापस करना। इब्न शजराह ने कहा: "हम पर दान करें" का अर्थ है हमसे नरमी बरतें; और उन्होंने एक कवि के कथन का हवाला दिया: "हे अफ़्फ़ान के पुत्र, हम पर दया करें और पुण्य की आशा रखें, और अल-अशारी को कुछ रातों के लिए हमारा शासक नियुक्त करें।"(१)

“निस्संदेह, अल्लाह दान देने वालों को प्रतिफल देता है” [क़ुरान १२:८८], यानी परलोक में; कहा जाता है: यह 'मआरीज़' (अप्रत्यक्ष भाषण) में से है; क्योंकि उनके पास यह नहीं था कि वे उनके धर्म पर थे, इसलिए उन्होंने यह नहीं कहा: "अल्लाह आपको आपके दान का फल दे," बल्कि उन्होंने ऐसे शब्दों का प्रयोग किया जिससे उन्हें भ्रम हो कि वे यही चाहते थे, जबकि वे व्याख्या द्वारा इसे सही ठहरा सकते थे; यह अल-नक्काश ने कहा है।(२) हदीस में है: "बेशक, इशारों-इशारों में बात करने में झूठ से बचने का मार्ग है।"(३)

दूसरा: मलिक और अन्य विद्वानों ने इस बात से प्रमाण लिया कि तौलने वाले (कैयाल) का शुल्क विक्रेता पर है।(४) इब्न अल-कासिम और इब्न नाफ़े ने कहा: मलिक ने कहा: उन्होंने यूसुफ़ से कहा: "हमें पूरा माप दो" तो यूसुफ़ ही वह व्यक्ति थे जो मापते थे, और इसी तरह तौलने वाले और गिनने वाले आदि; क्योंकि जब कोई व्यक्ति अपने भोजन की एक निश्चित मात्रा बेचता है, और अनुबंध उस पर अनिवार्य हो जाता है, तो उसे उसे प्रस्तुत करना होगा और खरीदार के अधिकार को अपने अधिकार से अलग करना होगा, जब तक कि वह एक विशिष्ट मात्रा - एक ढेर या ऐसी चीज़ जिसमें माप पूरा करने का अधिकार न हो - न बेचे और उसे खरीदार के लिए छोड़ दे, तो जो कुछ भी बेची गई वस्तु के साथ होता है वह खरीदार पर होता है; लेकिन ऐसा उसमें नहीं है जिसमें माप या तौल का अधिकार हो, क्या आप नहीं देखते कि विक्रेता मूल्य का हकदार तभी होता है जब माप पूरा हो जाए, और यदि वह नष्ट हो जाता है, तो वह पूरा होने से पहले विक्रेता की ओर से होता है।(५)

तीसरा: मुद्रा जांचने (नकद) के शुल्क के बारे में, वह भी विक्रेता पर है; क्योंकि खरीदार जो अपने दिरहम देता है वह कहता है:

(१) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' ३/७४ में इस कविता का उल्लेख पिछली बातों के साथ किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२७६। (३) इसे इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ३/९६३ में और अल-बैहकी ने १०/१९९ में इमरान इब्न हुसैन से मरफू(नबी से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है, और अल-बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़रद' (८५७) में, और अल-बैहकी ने १०/१९९ में इमरान इब्न हुसैन से मौकूफ (साथी से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है, अल-बैहकी ने इसके बाद कहा: यह सही मौकूफ संस्करण है। देखें 'कश्फ अल-खफा' १/२७०-२७१। (४) अल-जस्सास द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' ३/१७७, अल-किया अल-हर्रासी पृष्ठ २३४, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/२७६। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' ३/१०९३।

صفحہ ٤٤٠ سورہ یوسف: آیت ٨٨

[السُّدِّيُّ] اور حسن بصری نے کہا: کیونکہ صدقہ انبیاء پر حرام ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: «تَصَدَّقْ عَلَيْنَا» (ہم پر صدقہ کرو) یعنی ہمارے حق سے زیادہ دے کر؛ یہ سفیان بن عیینہ نے کہا ہے۔ مجاہد نے کہا: صدقہ صرف ہمارے نبی محمد ﷺ پر حرام تھا۔ ابن جریج نے کہا: «تَصَدَّقْ عَلَيْنَا» کا معنی ہے ہمارے بھائی کو ہمیں واپس کرنا۔ ابن شجرہ نے کہا: «تَصَدَّقْ عَلَيْنَا» کا مطلب ہے ہم سے درگزر کرو؛ اور انہوں نے شاعر کے اس قول سے استدلال کیا: «تَصَدَّقْ علينا يا ابنَ عَفَّانَ واحتسِبْ وأَمِرْ علينا الأشعريَّ لَيَالِيَا» (١)

﴿إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾ یعنی آخرت میں؛ کہا جاتا ہے: یہ کلام کے 'معاریض' (اشارے کنائے) میں سے ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک یہ بات نہیں تھی کہ وہ (یوسف علیہ السلام) ان کے دین پر تھے، اس لیے انہوں نے یہ نہیں کہا: "اللہ آپ کو آپ کے صدقے کی جزا دے"، بلکہ انہوں نے ایسے الفاظ کہے جن سے انہیں وہم ہوا کہ وہ یہی مراد لے رہے ہیں، جبکہ وہ تاویل کے ذریعے اسے درست کر سکتے تھے؛ یہ النقاش نے کہا ہے۔ (٢) اور حدیث میں ہے: "بے شک معاریض (گول مول کلام) میں جھوٹ سے بچنے کی گنجائش ہے"۔ (٣)

دوسرا (مسئلہ): امام مالک اور دیگر علماء نے اس سے استدلال کیا ہے کہ ناپنے والے (کیال) کی اجرت بیچنے والے پر ہے (٤)؛ ابن القاسم اور ابن نافع نے کہا: امام مالک نے فرمایا: انہوں نے یوسف سے کہا: «فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ» تو یوسف ہی تھے جو ناپتے تھے، اور اسی طرح وزن کرنے والے اور گننے والے وغیرہ؛ کیونکہ جب کوئی شخص اپنے اناج کی ایک معلوم مقدار بیچتا ہے، اور اس پر عقد (سودا) پکا ہو جاتا ہے، تو اس پر واجب ہے کہ وہ اسے ظاہر کرے اور خریدار کے حق کو اپنے حق سے الگ کرے، سوائے اس کے کہ وہ کوئی متعین چیز بیچے - جیسے اناج کا

ڈھیر یا وہ چیز جس میں ناپ تول کا حق نہ ہو - اور اسے خریدار کے لیے چھوڑ دے، تو پھر جو کچھ مبیع (فروخت شدہ مال) کے ساتھ ہوگا وہ خریدار کے ذمہ ہوگا؛ لیکن جس میں ناپ تول کا حق ہو وہاں ایسا نہیں ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ بیچنے والا قیمت کا حقدار ناپ تول پورا کرنے کے بعد ہی ہوتا ہے، اور اگر وہ ہلاک ہو جائے تو ناپ تول پورا ہونے سے پہلے وہ بیچنے والے کی طرف سے (نقصان) ہوگا۔ (٥)

تیسرا (مسئلہ): جہاں تک کرنسی کی جانچ (نقد) کی اجرت کا تعلق ہے، وہ بھی بیچنے والے پر ہے؛ کیونکہ اپنے درہم دینے والا خریدار کہتا ہے:

---

(١) الماوردی نے النکت والعیون ٧٤/٣ میں اس شعر کا ذکر سابقہ اقوال کے ساتھ کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٢٧٦/٣۔ (٣) اسے ابن عدی نے الکامل ٩٦٣/٣ میں اور بیہقی نے ١٩٩/١٠ میں عمران ابن حصین سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور بخاری نے الادب المفرد (٨٥٧) میں اور بیہقی نے ١٩٩/١٠ میں عمران بن حصین سے موقوفاً روایت کیا ہے، بیہقی نے اس کے بعد کہا: یہی صحیح موقوف ہے۔ دیکھیے کشف الخفاء ٢٧٠/١ - ٢٧١۔ (٤) احکام القرآن للجصاص ١٧٧/٣، الکیا الہراسی ص ٢٣٤، اور المحرر الوجیز ٢٧٦/٣۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ١٠٩٣/٣۔

It is good, for you are the one claiming badness, so look at yourself (1); also, the benefit falls to him, so the wage is upon him, and likewise it is not obligatory on the one who is subject to retaliation (Qisas); because he is not required to cut off his own hand, unless he enables it willingly; don't you see that it is an obligation on him to ransom his hand, and settle for it if the one entitled to retaliation seeks it from him, so the executioner's fee is on the one seeking retaliation. And Al-Shafi'i said in the well-known opinion from him: it is on the one from whom retaliation is taken, like the seller (2).

Fourth: It is disliked for a man to say in his supplication: "O Allah, give charity (tasaddaqa) to me"; because charity is only from one who seeks reward, and Allah Almighty is the grantor of reward through all blessings, there is no Lord but He; and Al-Hasan heard a man saying: "O Allah, give charity to me"; so Al-Hasan said: "O you! Indeed Allah does not give charity, only one who seeks reward gives charity; haven't you heard the word of Allah Almighty: {Indeed, Allah rewards the charitable}? Say: O Allah, give to me and bestow favor upon me" (3).

The Almighty's word: {He said, "Do you know what you did with Joseph and his brother when you were ignorant?" (89) They said, "Are you indeed Joseph?" He said, "I am Joseph, and this is my brother. Allah has certainly favored us. Indeed, whoever fears Allah and is patient, then indeed, Allah does not allow to be lost the reward of those who do good." (90) They said, "By Allah, certainly Allah has preferred you over us, and indeed we were sinners." (91) He said, "No blame will there be upon you today. Allah will forgive you; and He is the most merciful of the merciful." (92) "Take this shirt of mine and cast it over my father's face; he will regain his sight. And bring me all your family." (93)}

The Almighty's word: {He said, "Do you know what you did with Joseph and his brother"} is an interrogation in the sense of reminding and rebuking (4), and it is what Allah said: {You will surely inform them of this affair of theirs} [verse]. {When you were ignorant} is evidence that they were young at the time they took Joseph, not prophets; because it is not described...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1093. (2) See Mughni al-Muhtaj 2/337. (3) Tafsir al-Razi 18/202. Al-Baghawi also mentioned the report of Al-Hasan 2/446. (4) Al-Waseet 2/630.

यह अच्छा है, क्योंकि आप ही वह हैं जो बुराई का दावा कर रहे हैं, इसलिए अपने आप को देखें (1); साथ ही, लाभ उसे होता है, इसलिए प्रतिफल (मज़दूरी) उसी पर है, और इसी तरह उस पर अनिवार्य नहीं है जिस पर प्रतिशोध (क़िसास) वाजिब है; क्योंकि उसके लिए अपना हाथ काटना अनिवार्य नहीं है, जब तक कि वह स्वेच्छा से ऐसा न करने दे; क्या आप नहीं देखते कि उस पर अपना हाथ छुड़ाना अनिवार्य है, और यदि प्रतिशोध लेने वाला उससे इसकी मांग करे तो इस पर समझौता करना अनिवार्य है, इसलिए जल्लाद की फ़ीस प्रतिशोध लेने वाले पर होती है। और अल-शाफ़ई ने अपने प्रसिद्ध विचार में कहा: यह उस व्यक्ति पर है जिससे प्रतिशोध लिया जा रहा है, विक्रेता की तरह (2)।

चौथा: किसी व्यक्ति के लिए अपनी दुआ में यह कहना नापसंद है: "ऐ अल्लाह, मुझ पर सदक़ा (दान) कर"; क्योंकि सदक़ा केवल वही व्यक्ति देता है जो पुण्य का इच्छुक हो, और अल्लाह सर्वशक्तिमान सभी आशीषों के माध्यम से पुण्य प्रदान करने वाला है, उसके अलावा कोई रब नहीं है; और अल-हसन ने एक आदमी को यह कहते सुना: "ऐ अल्लाह, मुझ पर सदक़ा कर"; तो अल-हसन ने कहा: "ओह भाई! वास्तव में अल्लाह सदक़ा नहीं देता, सदक़ा केवल वही देता है जो पुण्य चाहता है; क्या आपने अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह वचन नहीं सुना: {बेशक अल्लाह सदक़ा देने वालों को प्रतिफल देता है}? कहो: ऐ अल्लाह, मुझे दे और मुझ पर कृपा कर" (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, "क्या तुम्हें पता है कि तुमने यूसुफ और उसके भाई के साथ क्या किया था जब तुम अज्ञानी थे?" (89) उन्होंने कहा, "क्या तुम वास्तव में यूसुफ हो?" उसने कहा, "मैं यूसुफ हूँ और यह मेरा भाई है। अल्लाह ने हम पर कृपा की है। वास्तव में, जो कोई अल्लाह से डरता है और धैर्य रखता है, तो वास्तव में अल्लाह नेकी करने वालों का प्रतिफल व्यर्थ नहीं जाने देता।" (90) उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, अल्लाह ने तुम्हें हम पर वरीयता दी है, और वास्तव में हम पापी थे।" (91) उसने कहा, "आज तुम पर कोई दोष नहीं है। अल्लाह तुम्हें क्षमा करेगा; और वह सबसे अधिक दयावान है।" (92) "मेरा यह कमीज़ ले जाओ और इसे मेरे पिता के चेहरे पर डाल दो; उनकी दृष्टि लौट आएगी। और अपने पूरे परिवार को मेरे पास ले आओ।" (93)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, "क्या तुम्हें पता है कि तुमने यूसुफ और उसके भाई के साथ क्या किया था"} यह याद दिलाने और फटकारने के अर्थ में एक प्रश्न है (4), और यही वह है जो अल्लाह ने कहा: {तुम उन्हें उनके इस काम की सूचना ज़रूर दोगे} आयत। {जब तुम अज्ञानी थे} इस

बात का प्रमाण है कि जब उन्होंने यूसुफ को लिया था तब वे छोटे थे, पैगंबर नहीं थे; क्योंकि इसे वर्णित नहीं किया जाता...

---

(1) अहकामुल क़ुरआन इब्न अल-अरबी 3/1093 द्वारा। (2) मुग़नी अल-मुहताज 2/337 देखें। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 18/202। अल-बगवी ने अल-हसन 2/446 की रिपोर्ट का भी उल्लेख किया है। (4) अल-वसीत 2/630।

یہ اچھی بات ہے، کیونکہ آپ ہی وہ ہیں جو برائی کا دعویٰ کر رہے ہیں، پس اپنے آپ کو دیکھیں (1)؛ اور یہ بھی کہ نفع اسی کو حاصل ہوتا ہے، اس لیے اجرت اسی پر لازم ہے، اور اسی طرح اس پر واجب نہیں جس پر قصاص واجب ہو؛ کیونکہ اس پر اپنا ہاتھ کاٹنا واجب نہیں، سوائے اس کے کہ وہ اپنی مرضی سے ایسا کرنے دے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اس پر اپنے ہاتھ کا فدیہ دینا واجب ہے، اور اگر قصاص لینے والا اس سے مطالبہ کرے تو اس پر صلح کرنا واجب ہے، پس جلاد کی اجرت قصاص لینے والے پر ہے۔ اور امام شافعی نے اپنے مشہور قول میں فرمایا ہے: یہ اس پر ہے جس سے قصاص لیا جا رہا ہے، جیسے بیچنے والا (2)۔

چوتھی بات: آدمی کے لیے اپنی دعا میں یہ کہنا مکروہ ہے: "اے اللہ، مجھ پر صدقہ کر"؛ کیونکہ صدقہ صرف وہی کرتا ہے جو ثواب کا طالب ہو، اور اللہ تعالیٰ تمام نعمتوں کے ذریعے ثواب عطا فرمانے والا ہے، اس کے علاوہ کوئی رب نہیں؛ اور حسن بصری نے ایک آدمی کو یہ کہتے سنا: "اے اللہ، مجھ پر صدقہ کر"؛ تو حسن نے کہا: "اے میاں! اللہ صدقہ نہیں کرتا، صدقہ صرف وہی کرتا ہے جو ثواب چاہتا ہے؛ کیا تم نے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان نہیں سنا: {بے شک اللہ صدقہ کرنے والوں کو جزا دیتا ہے}؟ کہو: اے اللہ، مجھے عطا فرما اور مجھ پر فضل فرما" (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا: کیا تمہیں علم ہے کہ جب تم جاہل تھے تو تم نے یوسف اور اس کے بھائی کے ساتھ کیا کیا تھا؟ (89) انہوں نے کہا: کیا واقعی تم ہی یوسف ہو؟ اس نے کہا: میں یوسف ہوں اور یہ میرا بھائی ہے۔ اللہ نے ہم پر احسان فرمایا۔ حقیقت یہ ہے کہ جو اللہ سے ڈرتا ہے اور صبر کرتا ہے، تو اللہ نیکی کرنے والوں کا اجر ضائع نہیں کرتا۔ (90) انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! یقیناً اللہ نے تمہیں ہم پر فضیلت دی ہے، اور بے شک ہم ہی خطا کار تھے۔ (91) اس نے کہا:

آج تم پر کوئی ملامت نہیں۔ اللہ تمہیں معاف فرمائے؛ اور وہ سب سے بڑھ کر رحم کرنے والا ہے۔ (92) میری یہ قمیص لے جاؤ اور اسے میرے باپ کے چہرے پر ڈال دو، وہ بینا ہو جائیں گے۔ اور اپنے تمام گھر والوں کو میرے پاس لے آؤ۔ (93)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا: کیا تمہیں علم ہے کہ تم نے یوسف اور اس کے بھائی کے ساتھ کیا کیا تھا} یہ یاد دہانی اور ڈانٹ ڈپٹ کے معنی میں استفہام ہے (4)، اور یہی وہ بات ہے جو اللہ نے فرمائی: {تم انہیں ان کے اس معاملے کی ضرور خبر دو گے} آیت۔ {جب تم جاہل تھے} یہ اس بات کی دلیل ہے کہ جب انہوں نے یوسف کو پکڑا تھا تو وہ چھوٹے تھے، انبیاء نہیں تھے؛ کیونکہ یہ بیان نہیں کیا جاتا...

---

(1) احکام القرآن، ابن العربی 3/ 1093۔ (2) دیکھیے مغنی المحتاج 2/ 337۔ (3) تفسیر رازی 18/ 202۔ اور حسن کی یہ روایت بغوی نے بھی ذکر کی ہے 2/ 446۔ (4) الوسیط 2/ 630۔

out of ignorance, except for one who possessed this quality; and it indicates that their state has now improved; meaning: you did that when you were young and ignorant; this was the meaning said by Ibn Abbas and Al-Hasan (1); and their saying: {And indeed, we were sinners} is based on this; because they grew up and did not inform their father of what they had done, out of shyness and fear of him. And it is said: they were ignorant of what the consequence would lead to. And Allah knows best.

His Almighty's saying: {They said, "Are you indeed Joseph?"} When they entered upon him and said: {Hardship has touched us and our family}, they became humble and modest before him, and he felt pity for them and introduced himself to them, saying: {Do you know what you did with Joseph and his brother?} So they took notice and said: {Are you indeed Joseph?} This was said by Ibn Ishaq (2).

And it was said: Joseph smiled, so they likened him to Joseph and questioned him. Ibn Abbas said: When he said to them: {Do you know what you did with Joseph} [the verse], then Joseph smiled - and whenever he smiled, his front teeth were like stringed pearls - so they likened him to Joseph, and they said to him by way of questioning: {Are you indeed Joseph?}. And from Ibn Abbas also: his brothers did not recognize him until he took off the crown, and there was a mark on his head, and Jacob had a similar one, like a mole. So when he said to them: {Do you know what you did with Joseph}, he lifted the crown from him, and they recognized him, so they said: {Are you indeed Joseph?} (3).

And Ibn Abbas said: Jacob wrote to him requesting the return of his son, and in the letter: From Jacob, the chosen of God, son of Isaac, the sacrifice of God, son of Abraham, the friend of God, to the Aziz of Egypt - thereafter -: We are a household of affliction and trials; God tested my grandfather Abraham with Nimrod and his fire, then He tested my father Isaac with the slaughter, then He tested me with a child who was the most beloved of my children to me until my sight was lost from crying. And I did not steal, nor did I beget a thief. Peace be upon you. When Joseph read the letter, his joints trembled, his skin crawled, he let his eyes flow with tears, and his patience was exhausted, so he revealed the secret (4).

(1) Al-Wahidi mentioned the two reports in Al-Wasit 2/630, and said: It was narrated from Ibn Abbas: when you were boys, and from Al-Hasan: youths. (2) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 3/74. (3) Tafsir Al-Baghawi 2/447. (4) Mentioned

by Al-Baghawi 2/445 in a similar manner from Abdullah bin Zaid bin Abi Farwa, and we did not find it from Ibn Abbas.

442 सूरह यूसुफ़: आयतें 89 - 93

अज्ञानता के कारण, सिवाय उसके जिसके पास यह गुण था; और यह इंगित करता है कि अब उनकी स्थिति में सुधार हुआ है; अर्थात: आपने यह तब किया जब आप छोटे और अज्ञानी थे; इब्न अब्बास और अल-हसन (1) ने इसका अर्थ यही बताया है; और उनका कहना: {और वास्तव में, हम अपराधी थे} इसी पर आधारित है; क्योंकि वे बड़े हो गए थे और उन्होंने अपने पिता को वह नहीं बताया जो उन्होंने किया था, शर्म और उनसे डर के कारण। और यह कहा गया है कि: वे परिणाम के बारे में अज्ञानी थे। और अल्लाह बेहतर जानता है।

परमात्मा का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या तुम वास्तव में यूसुफ़ हो?"} जब वे उनके पास आए और कहा: {हमें और हमारे परिवार को कष्ट पहुँचा है}, तो वे उनके सामने विनम्र और विनीत हो गए, और उन्होंने उनके प्रति दया महसूस की और उन्हें अपना परिचय दिया, कहा: {क्या तुम जानते हो कि तुमने यूसुफ़ और उसके भाई के साथ क्या किया था?} तब वे सचेत हो गए और कहा: {क्या तुम वास्तव में यूसुफ़ हो?} यह इब्न इशाक (2) द्वारा कहा गया था।

और यह कहा गया है कि: यूसुफ़ मुस्कुराए, इसलिए उन्होंने उन्हें यूसुफ़ के समान पाया और उनसे प्रश्न किया। इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्होंने उनसे कहा: {क्या तुम जानते हो कि तुमने यूसुफ़ के साथ क्या किया} [आयत], फिर यूसुफ़ मुस्कुराए - और जब भी वे मुस्कुराते थे, उनके सामने के दाँत पिरोए हुए मोतियों के समान थे - इसलिए उन्होंने उन्हें यूसुफ़ जैसा समझा, और पूछताछ के लहजे में उनसे कहा: {क्या तुम वास्तव में यूसुफ़ हो?}। और इब्न अब्बास से यह भी है: उनके भाइयों ने उन्हें तब तक नहीं पहचाना जब तक उन्होंने ताज नहीं उतारा, और उनके सिर पर एक निशान था, और याकूब के पास भी वैसा ही एक निशान था, जैसे कोई मस्सा हो। इसलिए जब उन्होंने उनसे कहा: {क्या तुम जानते हो कि तुमने यूसुफ़ के साथ क्या किया}, तो उन्होंने अपने ऊपर से ताज उठाया, और उन्होंने उन्हें पहचान लिया, तो उन्होंने कहा: {क्या तुम वास्तव में यूसुफ़ हो?} (3)।

और इब्न अब्बास ने कहा: याकूब ने अपने बेटे की वापसी का अनुरोध करते हुए उन्हें पत्र लिखा, और पत्र में था: खुदा के चुने हुए याकूब की ओर से, खुदा के लिए कुर्बान होने वाले इसहाक के बेटे, खुदा के दोस्त इब्राहिम के पोते, मिस्र के अज़ीज़ के नाम - इसके बाद -: हम विपत्ति और परीक्षाओं वाले घर के लोग हैं; खुदा ने मेरे दादा इब्राहिम को नमरूद और उसकी आग से परखा, फिर मेरे पिता इसहाक को ज़िबह (कुर्बानी) के साथ परखा, फिर मुझे एक बच्चे के साथ परखा जो मेरे बच्चों में मुझे

सबसे प्रिय था यहाँ तक कि रोने से मेरी आँखों की रोशनी चली गई। और न तो मैंने चोरी की और न ही मैंने किसी चोर को जन्म दिया। शांति हो। जब यूसुफ़ ने पत्र पढ़ा, तो उनके जोड़ कांपने लगे, उनके रोंगटे खड़े हो गए, उनकी आँखों से आँसू बहने लगे, और उनका धैर्य जवाब दे गया, तो उन्होंने रहस्य उजागर कर दिया (4)।

(1) अल-वाहिदी ने अल-वासित 2/630 में इन दो वृत्तांतों का उल्लेख किया है, और कहा: इब्न अब्बास से वर्णित है: जब तुम लड़के थे, और अल-हसन से: युवक। (2) अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकात वा अल-उयुन 3/74 में उल्लेख किया गया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/447। (4) अल-बग़वी 2/445 द्वारा अब्दुल्ला बिन ज़ैद बिन अबी फरवा से इसी तरह उल्लेख किया गया है, और हमें इब्न अब्बास से यह नहीं मिला है।

جہالت کی وجہ سے، سوائے اس کے جس میں یہ صفت تھی؛ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اب ان کا حال بہتر ہو گیا ہے؛ یعنی: تم نے یہ اس وقت کیا جب تم چھوٹے اور جاہل تھے؛ ابن عباس اور حسن (1) نے اس کا یہی معنی بیان کیا ہے؛ اور ان کا یہ قول: {اور بے شک ہم خطاکار تھے} اسی پر مبنی ہے؛ کیونکہ وہ بڑے ہو گئے تھے اور اپنے باپ کو اس کی خبر نہیں دی تھی جو انہوں نے کیا تھا، شرم اور ان کے خوف کی وجہ سے۔ اور کہا گیا ہے کہ: وہ انجام سے ناواقف تھے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، "کیا واقعی تم ہی یوسف ہو؟"} جب وہ ان کے پاس آئے اور کہا: {ہمیں اور ہمارے گھر والوں کو تکلیف پہنچی ہے}، تو وہ ان کے سامنے عاجز اور منکسر ہو گئے، اور انہیں ان پر ترس آگیا اور انہوں نے اپنا تعارف کرایا، فرمایا: {کیا تم جانتے ہو تم نے یوسف اور اس کے بھائی کے ساتھ کیا کیا تھا؟} تو وہ چونک اٹھے اور کہا: {کیا واقعی تم ہی یوسف ہو؟} یہ ابن اسحاق (2) نے کہا ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ: یوسف علیہ السلام مسکرائے، تو انہوں نے انہیں یوسف کے مشابہ پایا اور استفہام کیا۔ ابن عباس فرماتے ہیں: جب انہوں نے ان سے کہا: {کیا تم جانتے ہو تم نے یوسف کے ساتھ کیا کیا} [آیت]، پھر یوسف مسکرائے - اور جب وہ مسکراتے تھے تو ان کے سامنے کے دانت پروئے ہوئے موتیوں کی طرح لگتے تھے - تو انہوں نے انہیں یوسف جیسا پایا، اور ان سے استفہام کے طور پر کہا: {کیا واقعی تم ہی یوسف ہو؟}۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: ان کے بھائیوں نے انہیں نہیں پہچانا یہاں تک کہ انہوں نے تاج اتار دیا، اور ان کے سر میں ایک نشانی تھی، اور یعقوب علیہ السلام کی بھی ویسی ہی ایک نشانی تھی، جیسے کوئی تل ہو۔ چنانچہ

جب انہوں نے ان سے کہا: {کیا تم جانتے ہو تم نے یوسف کے ساتھ کیا کیا}، تو انہوں نے سر سے تاج ہٹا دیا، اور وہ انہیں پہچان گئے، تو انہوں نے کہا: {کیا واقعی تم ہی یوسف ہو؟} (3)۔

اور ابن عباس نے کہا: یعقوب علیہ السلام نے ان کو خط لکھا جس میں اپنے بیٹے کی واپسی کا مطالبہ کیا، اور خط میں تھا: اللہ کے برگزیدہ یعقوب بن اسحاق ذبیح اللہ بن ابراہیم خلیل اللہ کی طرف سے عزیزِ مصر کے نام - اما بعد -: ہم مصیبتوں اور آزمائشوں والے گھرانے کے لوگ ہیں؛ اللہ نے میرے دادا ابراہیم کو نمرود اور اس کی آگ سے آزمایا، پھر میرے والد اسحاق کو ذبح کے ذریعے آزمایا، پھر مجھے ایک ایسے بچے کے ذریعے آزمایا جو میری اولاد میں مجھے سب سے زیادہ محبوب تھا یہاں تک کہ رونے کی وجہ سے میری بصارت جاتی رہی۔ اور نہ میں نے چوری کی اور نہ میں نے کسی چور کو جنم دیا۔ والسلام۔ جب یوسف علیہ السلام نے خط پڑھا تو ان کے جوڑ کانپنے لگے، رونگٹے کھڑے ہو گئے، آنکھوں سے آنسو جاری ہو گئے، اور ان کا صبر جواب دے گیا، تو انہوں نے راز ظاہر کر دیا (4)۔

(1) الواحدی نے الوسیط 2/630 میں ان دو روایتوں کا ذکر کیا ہے، اور کہا: ابن عباس سے مروی ہے: جب تم لڑکے تھے، اور حسن سے: نوجوان۔ (2) الماوردی نے النکت والعیون 3/74 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) تفسیر البغوی 2/447۔ (4) البغوی نے 2/445 میں عبداللہ بن زید بن ابی فروہ سے اس کی طرح ذکر کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے یہ نہیں ملا۔

Surah Yusuf: Verses 89 - 93 443

Ibn Kathir read: «إِنَّكَ» (Verily you) as a statement (1), and it is permissible for this reading to be a question like His saying: «وَتِلْكَ نِعْمَةٌ» [Ash-Shu'ara: 22]. ﴿قَالَ أَنَا يُوسُفُ﴾ meaning: I am the oppressed one whose death was intended, and he did not say: I am he; out of glorification of the story (2). ﴿قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ meaning: with salvation and kingship. ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ﴾ meaning: fears Allah and is patient with calamities and against sins. ﴿فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾ meaning: those who are patient in His trial, performing His obedience. Ibn Kathir read: «إِنَّه مَنْ يَتَّقِي» with the presence of the 'ya' (3), and reading it this way is permissible by making «مَنْ» have the meaning of 'who/which', and «يتَّقِي» becomes part of the relative clause, so the 'ya' is established and nothing else, and «ويصبر» is raised (in grammatical case). It may be permissible to make «ويصبر» jussive, by making «يتَّقي» in the place of jussive, and «مَنْ» for condition, and the 'ya' is established, making the sign of jussive the deletion of the dammah that was on the 'ya' originally (4), as he said: Then call out when you enter Damascus O Yazid bin Khalid bin Yazid (5) And another said: Has it not come to you while news is growing what the she-camels of Banu Ziyad met (6) The reading of the congregation is apparent, and the 'ha' in «إِنَّه» is a pronoun for the matter, and the sentence is the predicate.

(1) Al-Sab'ah p. 351, and Al-Taysir p. 130. (2) Meaning: out of glorification for the injustice his brothers committed against him. Al-Wasit 2/631, and this saying is attributed to Ibn al-Anbari. (3) Al-Sab'ah p. 351, and Al-Taysir p. 131. (4) See Al-Hujjah for Abu Ali al-Farsi 4/448, and Hujjat al-Qira'at for Ibn Zanjalah p. 364, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/277. (5) Nasab Quraysh by al-Zubayri p. 130, and it was attributed to Musa Shahawat. (6) The speaker is Qais bin Zuhayr, as in al-Nawadir fi al-Lughah by Abu Zayd p. 203, and al-Aghani 17/198, and it is in al-Kitab 3/316, and al-Muhtasib 1/67 without attribution, and in al-Aghani it appeared as: "Has it not reached you".

सूरह यूसुफ़: आयतें 89 - 93 443

इब्न कथीर ने पढ़ा: «إِنَّكَ» (बेशक आप) एक खबर (1) के रूप में, और यह संभव है कि यह पाठ एक प्रश्न हो जैसे कि उनका कहना: «وَتِلْكَ نِعْمَةٌ» [अश-शुआरा: 22]। ﴿قَالَ أَنَا يُوسُفُ﴾ अर्थात: मैं वह मजलूम हूँ जिसकी हत्या का इरादा था, और उसने यह नहीं कहा: 'मैं वह हूँ'; कहानी की महिमा के लिए (2)। ﴿قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ अर्थात: मुक्ति और राजशाही के साथ। ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ﴾ अर्थात: अल्लाह से डरता है और मुसीबतों पर और पापों से धैर्य रखता है। ﴿فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾ अर्थात: उसकी परीक्षा में धैर्य रखने वाले, उसकी आज्ञा का पालन करने वाले। इब्न कथीर ने पढ़ा: «إِنَّه مَنْ يَتَّقِي» 'या' (3) की उपस्थिति के साथ, और इसे इस तरह पढ़ना जायज़ है कि «مَنْ» को 'जो' के अर्थ में रखा जाए, और «يتَّقِي» सिले (सम्बन्ध) में आता है, इसलिए 'या' को स्थापित किया जाता है और कुछ नहीं, और «ويصبر» को रफ़ा (पेश) दिया जाता है। यह संभव हो सकता है कि «ويصبر» को ज़ज़्म दिया जाए, इस आधार पर कि «يتَّقي» को ज़ज़्म के स्थान पर रखा जाए, और «مَنْ» शर्त के लिए हो, और 'या' को स्थापित किया जाए, और ज़ज़्म का चिह्न उस धम्मा (पेश) को हटाना बनाया जाए जो मूल रूप से 'या' पर था (4), जैसा कि उन्होंने कहा: फिर पुकारना जब तुम दमिश्क में प्रवेश करो ऐ यज़ीद बिन खालिद बिन यज़ीद (5) और दूसरे ने कहा: क्या तुम्हारे पास नहीं आई जबकि खबरें बढ़ रही हैं जो बनू ज़ियाद की ऊँटनियों को मिला (6) जमाअत (बहुमत) का पाठ स्पष्ट है, और «إِنَّه» में 'हा' बात/मामले के लिए एक सर्वनाम है, और वाक्य खबर है।

(1) अस-सबा पृ. 351, और अत-तयसीर पृ. 130। (2) अर्थात: उसके भाइयों द्वारा उस पर किए गए अन्याय की महिमा के कारण। अल-वसीत 2/631, और यह कथन इब्न अल-अंबारी को दिया गया है। (3) अस-सबा पृ. 351, और अत-तयसीर पृ. 131। (4) अबू अली अल-फारसी के लिए अल-हुज्जा 4/448 देखें, और इब्न ज़नजाला के लिए हुज्जत अल-क़िराअत पृ. 364, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/277। (5) अल-जुबैरी द्वारा नसब कुरैश पृ. 130, और इसे मूसा शाहवत को जिम्मेदार ठहराया गया था। (6) कहने वाले कैस बिन जुहैर हैं, जैसा कि अबू ज़ैद द्वारा अल-नवादिर फ़ी अल-लुग़ा पृ. 203 में है, और अल-अगानी 17/198 में, और यह अल-किताब 3/316 में है, और अल-मुहतासिब 1/67 बिना किसी श्रेय के, और अल-अगानी में यह आया: "क्या तुम तक नहीं पहुँचा"।

سورہ یوسف: آیات 89 - 93 443

ابن کثیر نے پڑھا: «إِنَّكَ» (بے شک آپ) خبر کے طور پر (1)، اور یہ جائز ہے کہ یہ قرات استفہام ہو جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: «وَتِلْكَ نِعْمَةٌ» [الشعراء: 22]۔ ﴿قَالَ أَنَا يُوسُفُ﴾ یعنی: میں وہ مظلوم ہوں جس کے قتل کا ارادہ کیا گیا تھا، اور یہ نہیں کہا: میں وہ ہوں؛ قصے کی عظمت کے لیے (2)۔ ﴿قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ یعنی: نجات اور بادشاہت کے ذریعے۔ ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ﴾ یعنی: اللہ سے ڈرے اور مصائب پر اور گناہوں سے صبر کرے۔ ﴿فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾ یعنی: اس کی آزمائش میں صبر کرنے والے، اس کی اطاعت کرنے والے۔ ابن کثیر نے پڑھا: «إِنَّه مَنْ يَتَّقِي» یائے کے اثبات کے ساتھ (3)، اور اس کے ساتھ قرات جائز ہے اس بنیاد پر کہ «مَنْ» کو 'الذی' (جو) کے معنی میں رکھا جائے، اور «يتَّقِي» صلہ میں داخل ہوتا ہے، تو صرف یا ثابت رہے گی، اور «ویصبر» مرفوع ہوگا۔ اور یہ جائز ہو سکتا ہے کہ «ویصبر» کو جزم دیا جائے، اس بنیاد پر کہ «يتَّقي» کو جزم کی جگہ رکھا جائے، اور «مَنْ» شرط کے لیے ہو، اور یا کو ثابت رکھا جائے، اور جزم کی علامت اس ضمہ کو حذف کرنا قرار دیا جائے جو اصل میں یا پر تھا (4)، جیسا کہ کہا گیا: پھر پکارنا جب تم دمشق میں داخل ہو اے یزید بن خالد بن یزید (5) اور دوسرے نے کہا: کیا تمہارے پاس خبریں نہیں پہنچیں جبکہ وہ بڑھ رہی ہیں اس بارے میں جو بنو زیاد کی اونٹنیوں کو ملا (6) جماعت کی قرات ظاہر ہے، اور «إِنَّه» میں ہا حدیث (بات) کے لیے کنایہ ہے، اور جملہ خبر ہے۔

(1) السبعة ص 351، اور التیسیر ص 130۔ (2) یعنی: ان کے بھائیوں کی طرف سے ان پر ہونے والے ظلم کی عظمت کے لیے۔ الوسیط 2/631، اور یہ قول ابن الانباری کی طرف منسوب ہے۔ (3) السبعة ص 351، اور التیسیر ص 131۔ (4) دیکھئے الحجة ابو علی الفارسی 4/448، اور

حجة القراءات ابن زنجلہ ص 364، اور المحرر الوجیز 3/277۔ (5) نسب قریش زبیری کے لیے ص 130، اور اسے موسیٰ شہوات کی طرف منسوب کیا۔ (6) قائل قیس بن زہیر ہیں، جیسا کہ النوادر فی اللغہ ابو زید ص 203 میں ہے، اور الاغانی 17/198، اور یہ الکتاب 3/316 میں ہے، اور المحتسب 1/67 میں بغیر نسبت کے، اور الاغانی میں آیا: ألم يبلغك (کیا آپ تک نہیں پہنچا)۔

444 Surah Yusuf: Verses 89 - 93

The Almighty's words: {They said, "By Allah, Allah has surely preferred you over us."} The original form has two hamzas, the second of which was softened, and it is not permissible to pronounce it fully. The active participle is mu’thir (one who prefers), and the verbal noun is īthār (preference). It is also said: athartu al-turāb ithāratan (I raised the dust), so I am a muthīr (raiser); this is also on the pattern of af’ala, then it underwent morphological change. The original was athyara; the vowel of the yā’ was transferred to the thā’, the yā’ changed to an alif, and then it was dropped due to the meeting of two silent letters. Athartu al-ḥadītha is on the pattern of fa’altu, so I am an āthir(1). The meaning is: Allah has certainly favored you over us, and chosen you with knowledge, forbearance, wisdom, reason, and kingship.

{And indeed, we have been sinners} meaning wrongdoers, from khaṭi’a yakhṭa’u: when one commits a sin(2). Within this is a request for forgiveness. It was said to Ibn Abbas: How did they say: {And indeed, we have been sinners} when they had intended it? He said: Even if they intended it, they did not intend it until they missed the truth. Likewise, anyone who commits a sin has overstepped the path of truth they were on, until they fall into doubt and disobedience.

The Almighty's words: {No blame will there be upon you today} meaning: Joseph said – and he was forbearing and successful –: "No blame will there be upon you today," and the speech was complete. The meaning of "today" is 'the time'. Tathrīb means shaming and rebuking, i.e., no shaming, no rebuking, and no blame upon you today; this was said by Sufyan al-Thawri and others(3). From this is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "If the slave-girl of one of you commits adultery, let him scourge her with the prescribed punishment and not rebuke (yutharrib) her"(4), i.e., not shame her. Bishr(5) said: “So I forgave them with a forgiveness free of rebuke... and left them for the punishment of an eternal day.” Al-Asma’i said: tharrabtu ‘alayhi and ‘arrabtu ‘alayhi have the same meaning, which is to condemn someone's action(6).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/344. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/344. (3) Narrated by al-Tabari 13/330. (4) Previously mentioned 2/489. (5) He is Bishr ibn Abi Khazim, and the verse is in Lisan al-Arab (th-r-b); it is also said to be by Tubba'. (6) Al-Sihah (th-r-b).

444 सूरह यूसुफ: आयत 89 - 93

अल्लाह का कथन: {उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, अल्लाह ने निश्चित रूप से आपको हम पर तरजीह (प्राथमिकता) दी है।"} मूल रूप में दो हमज़ा थे, दूसरे को हल्का कर दिया गया है, और इसे पूर्ण रूप से उच्चारित करना जायज़ नहीं है। कर्ता (اسم الفاعل) 'मुथिर' (mu'thir) है और भाववाचक संज्ञा (المصدر) 'ईसार' (īthār) है। कहा जाता है: 'असरतुत तुराब' (मैंने धूल उड़ाई), तो मैं 'मुसीर' हूँ; यह भी 'अफ़अला' (af'ala) के वज़न पर है, फिर इसमें शब्द-परिवर्तन हुआ। मूल शब्द 'अस्यर' (athyara) था; 'या' (yā') की हरकत 'सा' (thā') पर स्थानांतरित कर दी गई, 'या' अलिफ़ में बदल गई, और फिर दो सुकून के मिलने के कारण उसे हटा दिया गया। 'असरतुल हदीस' 'फ़अल्तु' के वज़न पर है, तो मैं 'आसिर' (1) हूँ। अर्थ यह है: अल्लाह ने निश्चित रूप से आपको हम पर श्रेष्ठता दी है, और आपको ज्ञान, धैर्य, निर्णय-शक्ति, बुद्धि और राज्य के लिए चुना है।

{और वास्तव में, हम ही अपराधी थे} यानी गुनहगार, 'ख़ति-अ यख़्त-उ' (khaṭi'a yakhṭa'u) से: जब कोई गलती या पाप करता है (2)। इसमें क्षमा की याचना भी शामिल है। इब्न अब्बास से पूछा गया: उन्होंने यह कैसे कहा: {और वास्तव में, हम ही अपराधी थे} जबकि उन्होंने जानबूझकर ऐसा किया था? उन्होंने कहा: भले ही उन्होंने जानबूझकर किया हो, उन्होंने तब तक ऐसा नहीं किया जब तक वे सत्य से चूक नहीं गए। इसी तरह, जो कोई भी पाप करता है, वह उस सत्य के मार्ग से भटक जाता है जिस पर वह था, यहाँ तक कि वह संदेह और अवज्ञा में गिर जाता है।

अल्लाह का कथन: {आज तुम पर कोई मलामत (दोष) नहीं है} यानी: यूसुफ ने कहा - और वे अत्यंत सहनशील और सफल व्यक्ति थे -: "आज तुम पर कोई मलामत नहीं है," और यहाँ बात पूरी हुई। "आज" (यौम) का अर्थ है: समय। 'तस्रीब' (Tathrīb) का अर्थ है शर्मिंदा करना और फटकारना, यानी: आज तुम पर कोई शर्मिंदगी, कोई फटकार और कोई दोष नहीं है; यह सुफ़यान अल-सौरी और अन्य (3) ने कहा है। इसी से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कथन है: "यदि तुम में से किसी की दासी व्यभिचार करे, तो उसे निर्धारित दंड दे, लेकिन उसे शर्मिंदा न करे (ला युसरीब अलैहा)" (4), अर्थात उसे बुरा-भला न कहे। बिश्र (5) ने कहा है: "तो मैंने उन्हें बिना किसी मलामत के क्षमा कर दिया... और उन्हें एक शाश्वत दिन के दंड के लिए छोड़ दिया।" अल-असमी ने कहा: 'सर्रब्तु अलैहि' और 'अर्रब्तु अलैहि' का एक ही अर्थ है, यानी जब आप किसी के कार्य की निंदा करते हैं (6)।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन लिन्नह्हासि 2/344. (2) इ'राब अल-क़ुरआन लिन्नह्हासि 2/344. (3) इसे तबरी ने 13/330 में उद्धृत किया है। (4) पूर्वोक्त 2/489. (5) वे बिश्र बिन अबी ख़ाज़िम हैं, और यह शेर लिसान अल-अरब (सर्ब) में है, और कहा गया है कि यह तुब्बा का है। (6) अल-सिहाह (सर्ब)।

444 سورہ یوسف: آیات 89 - 93

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ ءَاثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ (انہوں نے کہا اللہ کی قسم بیشک اللہ نے تجھے ہم پر فضیلت دی ہے)۔ اصل میں دو ہمزہ تھے، دوسرے کو نرم (تخفیف) کر دیا گیا، اور اس کی تحقیق (پورا پڑھنا) جائز نہیں، اور اسم فاعل 'مؤثر' ہے، اور مصدر 'ایثار' ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'اثرت التراب اثارة'، تو میں 'مثیر' ہوں؛ یہ بھی 'افعل' کے وزن پر ہے، پھر اس میں تعلیل ہوئی، اور اصل 'اثیر' تھا، 'یا' کی حرکت 'ثا' کی طرف منتقل کر دی گئی، پھر 'یا' الف سے بدل گئی، پھر دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا۔ اور 'اثرت الحدیث' 'فعلت' کے وزن پر ہے، تو میں 'آثر' ہوں (1)۔ اور معنی یہ ہے: اللہ نے یقیناً تجھے ہم پر فضیلت دی، اور تجھے علم، حلم، حکمت، عقل اور بادشاہت کے لیے منتخب کیا۔

﴿وَإِن كُنَّا لَخَاطِئِينَ﴾ (اور بیشک ہم ہی خطاکار تھے) یعنی گناہگار، 'خطئ یخطأ' سے: جب کوئی خطا کرے (2)، اور اس میں معافی کی درخواست بھی شامل ہے۔ ابن عباس سے پوچھا گیا: انہوں نے کیسے کہا: ﴿وَإِن كُنَّا لَخَاطِئِينَ﴾ جبکہ انہوں نے یہ سب جان بوجھ کر کیا تھا؟ انہوں نے کہا: اگرچہ انہوں نے یہ جان بوجھ کر کیا، لیکن انہوں نے تب تک ایسا نہیں کیا جب تک وہ حق سے چوک نہ گئے، اور اسی طرح ہر وہ شخص جو گناہ کرتا ہے وہ حق کے اس راستے سے ہٹ جاتا ہے جس پر وہ ہوتا ہے، یہاں تک کہ وہ شبہ اور نافرمانی میں جا گرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ﴾ (آج تم پر کوئی ملامت نہیں) یعنی: یوسف علیہ السلام نے کہا - اور وہ بردبار اور کامیاب تھے -: "آج تم پر کوئی ملامت نہیں" اور کلام مکمل ہوا۔ اور "الیوم" کے معنی 'وقت' کے ہیں۔ اور 'تثریب' کا مطلب ہے عار دلانا اور ڈانٹ ڈپٹ کرنا، یعنی: آج تم پر کوئی عار دلانا، کوئی ڈانٹ ڈپٹ اور کوئی ملامت نہیں ہے؛ یہ سفیان ثوری اور دیگر (3) نے

کہا ہے۔ اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "اگر تم میں سے کسی کی لونڈی زنا کرے، تو وہ اسے حد لگائے، اور اسے عار نہ دلائے (لا یثرب علیہا)" (4) یعنی اسے برا بھلا نہ کہے۔ اور بشر (5) نے کہا ہے: ”چنانچہ میں نے انہیں ایسی معافی دے دی جس میں کوئی ملامت نہ تھی... اور انہیں ہمیشہ رہنے والے دن کے عذاب کے لیے چھوڑ دیا۔“ اور اصمعی نے کہا: 'ثربت علیہ' اور 'عربت علیہ' ہم معنی ہیں، جب تم کسی کے فعل کی برائی بیان کرو (6)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/344۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/344۔ (3) اسے طبری نے 13/330 میں نکالا ہے۔ (4) سابقہ 2/489۔ (5) وہ بشر بن ابی خازم ہے، اور یہ شعر لسان العرب (ثرب) میں ہے، اور کہا گیا کہ یہ تبع کا ہے۔ (6) الصحاح (ثرب)۔

Surah Yusuf, Verses 89 - 93. Page 445

Al-Zajjaj: The meaning: No spoilage of the sanctity and the right of brotherhood between me and you, and you have my pardon and forgiveness; the root of "at-tathreeb" (reproach) is spoilage, and it is the dialect of the people of Hijaz (1).

On the authority of Ibn Abbas: That the Messenger of Allah (PBUH) took hold of the two sides of the door [of the Kaaba] on the day of the conquest of Mecca, while the people had sought refuge in the House. He said: "Praise be to Allah, Who fulfilled His promise, helped His servant, and defeated the factions alone." Then he said: "O people of Quraish, what do you think [I will do with you]?" They said: "[We think] good; a noble brother, and the son of a noble brother, and you have gained power." He said: "And I say as my brother Yusuf said: {No blame will there be upon you today}." Umar (may Allah be pleased with him) said: "I broke into a sweat out of shame from the words of the Messenger of Allah (PBUH); that is because I had said to them when we entered Mecca: 'Today we take revenge on you and act,' but when the Messenger of Allah (PBUH) said what he said, I felt ashamed of my words" (2).

{May Allah forgive you}: A future tense verb (3) carrying the meaning of a supplication (4); he asked Allah to cover [their sins] for them and have mercy on them.

Al-Akhfash (5) allowed stopping at "alaykum" (upon you), but the first [way] is what is commonly used; for stopping at "alaykum" and starting with {Today, Allah forgives you} implies a certainty of forgiveness on that day, and that can only be through revelation, and this is clear.

Ata al-Khorasani said: Seeking needs from the youth is easier than from the elders; have you not seen the saying of Yusuf: {No blame will there be upon you today, may Allah forgive you}, while Yaqub said: {I will [later] ask forgiveness for you from my Lord} (6).

(1) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 128/3, and Tafsir Abi al-Layth 175/2. (2) Nawadir al-Usul p. 93, and it was narrated similarly by al-Bayhaqi in al-Dala'il 58/5, and in al-Sunan al-Kubra 118/9 from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), without the statement of Umar (may Allah be pleased with him). (3) Not in (M). (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 344/2. (5) In Ma'ani al-Quran 593/2. (6) 'Ara'is al-Majalis p. 141, and Tafsir al-Razi 205/18.

सूरा यूसुफ, आयतें 89-93। पृष्ठ 445

अल-ज़ज्जाज: इसका अर्थ है: मेरे और तुम्हारे बीच की पवित्रता और भाईचारे के अधिकार में कोई बिगाड़ नहीं है, और तुम्हें मेरी ओर से क्षमा और माफ़ी प्राप्त है; "तथरीब" (उलाहना) का मूल अर्थ बिगाड़ है, और यह हिजाज़ के लोगों की भाषा है (1)।

इब्न अब्बास से वर्णित है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मक्का विजय के दिन [काबा के] दरवाजे के दोनों किनारों को पकड़ लिया, जबकि लोग घर (काबा) में शरण लिए हुए थे। उन्होंने कहा: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने अपना वादा पूरा किया, अपने बंदे की मदद की और अकेले ही लश्करों को पराजित किया।" फिर उन्होंने कहा: "ऐ कुरैश के लोगो, तुम क्या सोचते हो [कि मैं तुम्हारे साथ क्या करूँगा]?" उन्होंने कहा: "भलाई; एक सम्मानित भाई और एक सम्मानित भाई के बेटे, और आपने सामर्थ्य पा लिया है।" उन्होंने कहा: "और मैं वही कहता हूँ जो मेरे भाई यूसुफ ने कहा था: {आज तुम पर कोई उलाहना नहीं है}।" उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बात सुनकर मुझे शर्म से पसीना आ गया; ऐसा इसलिए क्योंकि जब हम मक्का में दाखिल हुए थे तो मैंने उनसे कहा था: 'आज हम तुम से बदला लेंगे और [कार्रवाई] करेंगे', लेकिन जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने वह कहा जो उन्होंने कहा, तो मुझे अपनी बात पर शर्मिंदगी हुई" (2)।

{अल्लाह तुम्हें क्षमा करे}: भविष्य काल की क्रिया (3) जिसमें दुआ (प्रार्थना) का अर्थ है (4); उन्होंने अल्लाह से उनके[गुनाहों] को ढांपने और उन पर दया करने की प्रार्थना की।

अल-अखफश (5) ने "अलैकुम" (तुम पर) पर रुकने की अनुमति दी है, लेकिन पहला तरीका ही प्रचलित है; क्योंकि "अलैकुम" पर रुकने और {आज अल्लाह तुम्हें क्षमा करता है} से शुरू करने का अर्थ उस दिन क्षमा का निश्चित होना है, और यह केवल वह्य (ईश्वरीय प्रकाशना) के माध्यम से ही हो सकता है, और यह स्पष्ट है।

अता अल-खुरासानी ने कहा: युवाओं से ज़रूरतें पूरी करवाना बुजुर्गों की तुलना में आसान है; क्या आपने यूसुफ का कथन नहीं देखा: {आज तुम पर कोई उलाहना नहीं है, अल्लाह तुम्हें क्षमा करे}, जबकि याकूब ने कहा: {मैं [बाद में] अपने रब से तुम्हारे लिए क्षमा मांगूँगा} (6)।

(1) देखें अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 3/128, और 'तफसीर अबी अल-लैथ' 2/175। (2) 'नवादिर अल-उसूल' पृष्ठ 93, और इसे अल-बैहकी ने 'अल-5/58 'ﻝﻷ में और 'अल-सुनन अल-

कुबरा' 9/118 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है, उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन के बिना। (3) (M) प्रति में नहीं है। (4) अन-नहहास की 'इ'राब अल-कुरान' 2/344। (5) 'मआनी अल-कुरान' 2/593 में। (6) 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 141, और 'तफसीर अल-राज़ी' 18/205।

سورہ یوسف، آیات ۸۹ - ۹۳۔ صفحہ ۴۴۵

زجاج: معنی یہ ہیں: میرے اور تمہارے درمیان حرمت اور بھائی چارے کے حق میں کوئی بگاڑ نہیں، اور تمہارے لیے میری طرف سے عفو و درگزر ہے؛ اور "تثریب" کی اصل بگاڑ ہے، اور یہ اہل حجاز کی لغت ہے(۱)۔

ابن عباس سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فتح مکہ کے دن کعبہ کے دروازے کے دونوں بازوؤں کو تھام لیا، جبکہ لوگ بیت اللہ میں پناہ لیے ہوئے تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «الحمد للہ الذی صدق وعدہ، ونصر عبدہ، وہزم الاحزاب وحدہ» (تمام تعریفیں اس اللہ کے لیے ہیں جس نے اپنا وعدہ سچ کر دکھایا، اپنے بندے کی مدد کی، اور اکیلے ہی لشکروں کو شکست دی)۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: «اے قریش کے لوگو، تم کیا گمان کرتے ہو؟» انہوں نے کہا: «خیر (بھلائی)، کریم بھائی، اور کریم بھائی کے بیٹے، اور آپ نے قدرت پا لی ہے»۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «اور میں وہی کہتا ہوں جو میرے بھائی یوسف نے کہا تھا: ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ﴾ (آج تم پر کوئی ملامت نہیں)»۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کے اس قول سے مجھے حیا کی وجہ سے پسینہ آ گیا؛ اس کی وجہ یہ تھی کہ جب ہم مکہ میں داخل ہوئے تھے تو میں نے ان سے کہا تھا: آج ہم تم سے بدلہ لیں گے اور (ایسا ویسا) کریں گے، لیکن جب رسول اللہ ﷺ نے وہ فرمایا جو فرمایا، تو میں اپنے قول پر شرمندہ ہو گیا(۲)۔

﴿يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ﴾: فعل(۳) مستقبل ہے جس میں دعا کا معنی پایا جاتا ہے(٤)؛ آپ نے اللہ سے دعا کی کہ وہ ان کی پردہ پوشی فرمائے اور ان پر رحم کرے۔

اور اخفش(۵) نے «عَلَيْكُمُ» پر وقف کی اجازت دی ہے، لیکن پہلا طریقہ ہی مروج ہے؛ کیونکہ «علیکم» پر وقف کرنے اور ﴿الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ﴾ سے ابتدا کرنے میں اس دن مغفرت کا یقین (جزم) پایا جاتا ہے، اور یہ صرف وحی کے ذریعے ہی ممکن ہے، اور یہ بات واضح ہے۔

عطا الخراسانی نے کہا: جوانوں سے اپنی حاجتیں طلب کرنا بوڑھوں کی نسبت زیادہ آسان ہے؛ کیا تم نے یوسف علیہ السلام کا قول نہیں دیکھا: ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ﴾، جبکہ یعقوب علیہ السلام نے فرمایا: ﴿سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي﴾ (عنقریب میں تمہارے لیے اپنے رب سے بخشش طلب کروں گا)(٦)۔

(۱) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۱۲۸/۳، اور تفسیر ابی اللیث ۱۷۵/۲۔ (۲) نوادر الاصول ص ۹۳، اور اسے اسی طرح بیہقی نے الدلائل ۵۸/۵ میں، اور السنن الکبری ۱۱۸/۹ میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے قول کے بغیر۔ (۳) (م) میں نہیں ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ۳۴۴/۲۔ (۵) معانی القرآن ۵۹۳/۲ میں۔ (٦) عرائس المجالس ص ۱۴۱، اور تفسیر الرازی ۲۰۵/۱۸۔

Surah Yusuf: Verses 89 - 93

446

Allah the Almighty's saying: {Go with this shirt of mine} [is] an adjective for the shirt, and 'shirt' (qamis) is masculine. As for the poet's saying:

"Hawazin call out, and the shirt is loose/flowing, tied with buttons above the belt." (1)

Its interpretation is: and the shirt is a loose coat of mail. This was stated by Al-Nahhas (2).

Ibn al-Suddi said, on the authority of his father, on the authority of Mujahid: Yusuf said to them: "Go with this shirt of mine and cast it over my father's face; he will regain his sight." He said: Yusuf knew Allah better than to think that his [own] shirt could restore Jacob's sight. Rather, that was the shirt of Ibrahim, which Allah clothed him with in the fire, made of silk from Paradise. Isaac had worn it, and Isaac had clothed Jacob with it. Jacob had placed that shirt in a silver tube and hung it around Yusuf's neck because he feared the evil eye for him. Gabriel informed him: Send your shirt, for it contains the scent of Paradise, and the scent of Paradise does not touch an ill or afflicted person except that they are cured (3).

Al-Hasan said: Had Allah the Almighty not informed Yusuf of that, he would not have known that his [Jacob's] sight would return to him. The one who carried his shirt was Judah; he said to Yusuf: "I am the one who brought him your shirt with false blood and grieved him, and I am the one who carries it now to make him happy and for his sight to return to him." So he carried it; narrated by al-Suddi (4).

{And bring all your family to me} to make Egypt your home. Masruq said: They were ninety-three, between men and women (5). It has been said: The shirt he sent was the shirt that...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/344, and the verse is by Jarir, in the commentary on his Diwan 2/897 with the wording: "Rabi'ah call out and the shirt is loose, under the sword-belts, tied with buttons." It is also in Lisan al-Arab (q-m-s) similarly. (2) In I'rab al-Qur'an 2/344. (3) Tafsir al-Baghawi 2/448. (4) Ara'is al-Majalis p. 140, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/76. (5) Al-Wasit 2/632, al-Nukat wa al-'Uyun 3/76, and Tafsir al-Razi 18/207.

सूरह यूसुफ़: आयतें 89 - 93

446

अल्लाह तआला का फ़रमान: {मेरे इस कमीज़ को ले जाओ} कमीज़ के लिए एक विशेषण है, और 'कमीज़' पुल्लिंग है। जहाँ तक कवि के इस कथन का प्रश्न है:

"हवाज़िन पुकारते हैं, और कमीज़ ढीली-ढाली है, जो बेल्ट के ऊपर बटनों से बंधी है।" (1)

तो इसका अर्थ है: और कमीज़ एक ढीली ज़िरह (कवच) है। यह अल-नहहास ने कहा है (2)।

इब्न अल-सुद्दी ने अपने पिता के माध्यम से, मुजाहिद से रिवायत की है: यूसुफ़ ने उनसे कहा: "मेरे इस कमीज़ को ले जाओ और इसे मेरे पिता के चेहरे पर डाल दो; उनकी दृष्टि वापस आ जाएगी।" उन्होंने कहा: यूसुफ़ अल्लाह को इससे कहीं बेहतर जानते थे कि वह यह समझें कि उनकी (अपनी) कमीज़ याक़ूब की दृष्टि लौटा सकती है। बल्कि, वह इब्राहिम की कमीज़ थी जिसे अल्लाह ने उन्हें आग में स्वर्ग के रेशम से पहनाया था। इसे इसहाक़ ने पहना था, और इसहाक़ ने इसे याक़ूब को पहनाया था। याक़ूब ने उस कमीज़ को चाँदी की एक नली (ट्यूब) में रखा था और उसे यूसुफ़ के गले में लटका दिया था, क्योंकि उन्हें उन पर नज़र लगने का डर था। जिब्रील ने उन्हें सूचित किया: अपनी कमीज़ भेज दो, क्योंकि इसमें स्वर्ग की खुशबू है, और स्वर्ग की खुशबू किसी भी बीमार या पीड़ित व्यक्ति को नहीं छूती सिवाय इसके कि वह ठीक हो जाए (3)।

अल-हसन ने कहा: यदि अल्लाह तआला ने यूसुफ़ को यह न बताया होता, तो उन्हें पता नहीं चलता कि उनकी (याक़ूब की) दृष्टि वापस आ जाएगी। उनकी कमीज़ ले जाने वाला यहूदा था; उसने यूसुफ़ से कहा: "मैं वही हूँ जिसने झूठे खून के साथ आपकी कमीज़ उन्हें पहुँचाई थी और उन्हें दुखी किया था, और अब मैं ही इसे ले जाता हूँ ताकि उन्हें खुश कर सकूँ और उनकी दृष्टि वापस आ जाए।" तो वह इसे ले गया; इसे अल-सुद्दी ने उल्लेख किया है (4)।

{और अपने पूरे परिवार को मेरे पास ले आओ} ताकि मिस्र को अपना घर बना सको। मसरूक ने कहा: वे तिरानवे (93) थे, पुरुष और महिलाएँ मिलाकर (5)। और यह भी कहा गया है: जो कमीज़ उन्होंने भेजी थी, वह वही कमीज़ थी जो...

(1) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/344, और यह पद जरीर का है, उनके दीवान की व्याख्या 2/897 में इस शब्दों के साथ: "रबीआ पुकारते हैं और कमीज़ ढीली है, तलवार की पेटी के

नीचे, बटनों से बंधी हुई।" यह लिसान अल-अरब (क़-म-स) में भी इसी तरह है। (2) इ'राब अल-कुरान 2/344 में। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/448। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 140, और अल-नुकत वल-उयून 3/76। (5) अल-वसीत 2/632, अल-नुकत वल-उयून 3/76, और तफ़्सीर अल-राज़ी 18/207।

سورہ یوسف: آیات 89 - 93

446

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا﴾ (میری یہ قمیص لے جاؤ) یہ قمیص کی صفت ہے، اور قمیص مذکر ہے۔ رہا شاعر کا یہ قول:

تَدْعو هَوَازِنُ والقَمِيصُ مُفَاضَةٌ فَوق النِّطاقِ تُشَدُّ بالأزْرارِ (1) (ہوازن پکارتے ہیں اور قمیص کشادہ ہے، جو پٹکے کے اوپر بٹنوں سے بندھی ہوئی ہے)

تو اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: اور قمیص ایک کشادہ زرہ ہے۔ یہ بات نحاس نے کہی ہے (2)۔

ابن السدی نے اپنے والد سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا ہے کہ یوسف علیہ السلام نے ان سے کہا: "میری یہ قمیص لے جاؤ اور اسے میرے والد کے چہرے پر ڈال دو، وہ بینا ہو جائیں گے۔" انہوں نے کہا: یوسف علیہ السلام اللہ کے بارے میں اس سے کہیں زیادہ جانتے تھے کہ وہ یہ سمجھیں کہ ان کی اپنی قمیص یعقوب علیہ السلام کی بینائی واپس لا سکتی ہے، بلکہ وہ ابراہیم علیہ السلام کی وہ قمیص تھی جو اللہ نے انہیں آگ میں جنت کے ریشم سے پہنائی تھی۔ اسے اسحاق علیہ السلام نے پہنا تھا، اور اسحاق علیہ السلام نے اسے یعقوب علیہ السلام کو پہنایا تھا۔ یعقوب علیہ السلام نے اس قمیص کو چاندی کی ایک نلی میں رکھ کر یوسف علیہ السلام کے گلے میں لٹکا دیا تھا، اس ڈر سے کہ انہیں نظر نہ لگ جائے۔ جبرائیل علیہ السلام نے انہیں خبر دی کہ اپنی قمیص بھیج دیں، کیونکہ اس میں جنت کی خوشبو ہے، اور جنت کی خوشبو جس کسی بیمار یا مصیبت زدہ کو پہنچتی ہے اسے شفا مل جاتی ہے (3)۔

حسن بصری نے کہا: اگر اللہ تعالیٰ یوسف علیہ السلام کو یہ نہ بتاتا تو انہیں معلوم نہ ہوتا کہ ان کی (یعقوب علیہ السلام کی) بینائی واپس آ جائے گی۔ ان کی قمیص لے جانے والا یہودا تھا، اس نے یوسف علیہ السلام سے کہا: میں وہ ہوں جو جھوٹے خون کے ساتھ آپ کی قمیص ان کے پاس لے گیا تھا جس سے میں نے انہیں غمگین کیا تھا، اور اب میں ہی اسے لے کر جاتا ہوں تاکہ انہیں خوش کروں اور ان کی بینائی لوٹ آئے۔ چنانچہ وہ اسے لے گیا؛ اسے سدی نے نقل کیا ہے (4)۔

﴿وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ (اور اپنے تمام گھر والوں کو میرے پاس لے آؤ) تاکہ تم مصر کو اپنا گھر بنا لو۔ مسروق کہتے ہیں: وہ مردوں اور عورتوں کو ملا کر کل ترانوے (93) افراد تھے (5)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ جو قمیص انہوں نے بھیجی تھی وہ وہی قمیص تھی جو...

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/344، اور یہ شعر جریر کا ہے، اس کے دیوان کی شرح 2/897 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "ربیعہ پکارتے ہیں اور قمیص کشادہ ہے، تلوار کے پیٹوں کے نیچے، بٹنوں سے بندھی ہوئی ہے۔" یہ لسان العرب (قمص) میں بھی اسی طرح ہے۔ (2) إعراب القرآن 2/344 میں۔ (3) تفسير البغوي 2/448۔ (4) عرائس المجالس ص 140، اور النكت والعيون 3/76۔ (5) الوسيط 2/632، والنكت والعيون 3/76، اور تفسير الرازي 18/207۔

447 Surah Yusuf: Verses 89 - 99

...torn from the back (1); so that Jacob would know that he [Joseph] was preserved from adultery; and the first saying is more correct, and it was narrated in a marfu' form from the hadith of Anas on the authority of the Prophet ﷺ; mentioned by Al-Qushayri, and God knows best.

Allah Almighty's saying: {And when the caravan departed, their father said, "Indeed, I find the smell of Joseph [and would say so] if you did not think me deluded." (94) They said, "By Allah, indeed you are in your old error." (95) And when the bearer of good tidings arrived, he cast it over his face, and he returned [once again] seeing. He said, "Did I not tell you that I know from Allah that which you do not know?" (96) They said, "O our father, ask for us forgiveness of our sins; indeed, we have been sinners." (97) He said, "I will ask forgiveness for you from my Lord. Indeed, He is the Forgiving, the Merciful." (98) And when they entered upon Joseph, he took his parents to himself and said, "Enter Egypt, Allah willing, safe [and secure]." (99)}

Allah Almighty's saying: {And when the caravan departed} means: it set off from Egypt to Sham (Levant) (2). It is said: 'fasala fusooolan' (it departed) and 'fasaltuhu fadlan' (I separated it), so it is both intransitive and transitive (3). {Their father said} means: he said to those of his relatives who were present and had not gone to Egypt, who were his grandchildren (4): {Indeed, I find the smell of Joseph}. It is possible that some of his sons had left, so he said to those who remained: {Indeed, I find the smell of Joseph [and would say so] if you did not think me deluded} (5). Ibn Abbas said: A wind blew and carried the scent of Joseph's shirt to him, and between them was a journey of eight nights (6). Al-Hasan said: A journey of ten nights (7); and from him also: a journey of a month (8). Malik ibn Anas, may Allah be pleased with him, said: The one who delivered his scent is the one who delivered the throne of Bilqis before...

(1) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/76. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/76. (3) Tafsir al-Razi 18/207. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 2/632. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/279. (6) Narrated by al-Tabari in Al-Tafsir 13/333, and in his Tarikh 1/360, and Ibn Abi Hatim (11961). (7) Narrated by al-Tabari in Al-Tafsir 13/333, and in his Tarikh 1/360. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/279.

447 सूरह यूसुफ: आयत 89 - 99

...पीछे से फटा हुआ (1); ताकि याकूब जान लें कि वह [यूसुफ] व्यभिचार से सुरक्षित थे; और पहली बात अधिक सही है, और यह पैगंबर ﷺ से अनस की हदीस से मरफ़ू रूप में वर्णित है; अल-कुशायरी द्वारा उल्लेख किया गया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब कारवां चला, तो उनके पिता ने कहा, "वास्तव में, मैं यूसुफ की खुशबू महसूस कर रहा हूँ [और ऐसा कह देता] यदि तुम मुझे भ्रमित न समझते।" (94) उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, वास्तव में आप अपनी पुरानी भूल में हैं।" (95) फिर जब शुभ समाचार लाने वाला आया, तो उसने उसे (कुर्ते को) उनके चेहरे पर डाल दिया, और वे फिर से देखने लगे। उन्होंने कहा, "क्या मैंने तुमसे नहीं कहा था कि मैं अल्लाह की ओर से वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते?" (96) उन्होंने कहा, "हे हमारे पिता, हमारे लिए हमारे पापों की क्षमा मांगें; वास्तव में, हम अपराधी रहे हैं।" (97) उन्होंने कहा, "मैं अपने रब से तुम्हारे लिए क्षमा मांगूँगा। वास्तव में, वह बहुत क्षमा करने वाला, अत्यंत दयावान है।" (98) फिर जब वे यूसुफ के पास पहुँचे, तो उन्होंने अपने माता-पिता को अपने पास जगह दी और कहा, "मिस्र में प्रवेश करो, अल्लाह ने चाहा तो, शांतिपूर्वक।" (99)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब कारवां चला} का अर्थ है: वह मिस्र से शाम (लेवेंट) के लिए रवाना हुआ (2)। कहा जाता है: 'फसला फ़ुसूलन' (वह चला गया) और 'फसलतुहु फदलन' (मैंने उसे अलग कर दिया), इसलिए यह अकर्मक और सकर्मक दोनों है (3)। {उनके पिता ने कहा} यानी: उन्होंने अपने उन रिश्तेदारों से कहा जो उपस्थित थे और मिस्र नहीं गए थे, जो उनके पोते-पोतियां थे (4): {वास्तव में, मैं यूसुफ की खुशबू महसूस कर रहा हूँ}। यह संभव है कि उनके कुछ बेटे चले गए हों, इसलिए उन्होंने उन लोगों से कहा जो रह गए थे: {वास्तव में, मैं यूसुफ की खुशबू महसूस कर रहा हूँ यदि तुम मुझे भ्रमित न समझते} (5)। इब्न अब्बास ने कहा: एक हवा चली और यूसुफ की कमीज की खुशबू उन तक पहुँचा दी, और उनके बीच आठ रातों की यात्रा की दूरी थी (6)। अल-हसन ने कहा: दस रातों की यात्रा (7); और उनसे यह भी वर्णित है: एक महीने की यात्रा (8)। मालिक बिन अनस (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा: जिसने उनकी खुशबू पहुँचाई, वही है जिसने बिलकीस का सिंहासन पहुँचाया था...

(1) अल-नुकत व अल-उयून 3/76 देखें। (2) अल-नुकत व अल-उयून 3/76। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 18/207। (4) अल-वासित लिल-वाहिदी 2/632। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/279। (6) अल-तबरी ने तफ़सीर 13/333 में, और अपने इतिहास 1/360 में, और इब्न अबी हातिम (11961) में इसे उद्धृत किया है। (7) अल-तबरी ने तफ़सीर 13/333 में, और अपने इतिहास 1/360 में इसे उद्धृत किया है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/279।

٤٤٧ سورہ یوسف: آیات ٨٩ - ٩٩

...پیچھے سے پھٹا ہوا(١)؛ تاکہ یعقوبؑ جان لیں کہ وہ [یوسفؑ] زنا سے محفوظ رہے؛ اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے، اور یہ نبی ﷺ سے انسؓ کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب قافلہ رخصت ہوا تو ان کے باپ نے کہا کہ مجھے یوسف کی خوشبو آ رہی ہے اگر تم مجھے دیوانہ نہ سمجھو (٩٤) وہ بولے کہ اللہ کی قسم آپ تو اپنی اسی پرانی خود رفتگی میں پڑے ہوئے ہیں (٩٥) پھر جب خوشخبری سنانے والا آ پہنچا اس نے وہ کرتہ یعقوب کے منہ پر ڈال دیا تو وہ فوراً بینا ہو گئے کہنے لگے کیا میں نے تم سے نہیں کہا تھا کہ میں اللہ کی طرف سے وہ باتیں جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے (٩٦) وہ بولے اے ابا جان! آپ ہمارے لیے گناہوں کی معافی مانگئے بیشک ہم قصوروار تھے (٩٧) اس نے کہا میں عنقریب اپنے رب سے تمہارے لیے مغفرت طلب کروں گا بیشک وہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے (٩٨) پھر جب وہ سب یوسف کے پاس پہنچے تو یوسف نے اپنے والدین کو اپنے پاس جگہ دی اور کہا کہ اللہ نے چاہا تو تم سب مصر میں امن و امان کے ساتھ داخل ہو جاؤ (٩٩)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب قافلہ رخصت ہوا} یعنی: مصر سے روانہ ہو کر شام کی طرف چلا(٢)، کہا جاتا ہے: 'فَصَلَ فُصُولاً' (وہ جدا ہوا) اور 'فَصَلْتُهُ فَضْلاً' (میں نے اسے جدا کیا)، پس یہ لازم اور متعدی دونوں ہے(٣)۔ {ان کے باپ نے کہا} یعنی: اپنے ان رشتہ داروں سے کہا جو موجود تھے اور مصر نہیں گئے تھے، اور وہ ان کے پوتے پوتیوں میں سے تھے(٤): {مجھے یوسف کی خوشبو آ رہی ہے}۔ یہ بھی ممکن ہے کہ ان کے بعض بیٹے چلے گئے ہوں، تو انہوں نے باقی رہ جانے والوں سے کہا: {مجھے یوسف کی خوشبو آ رہی ہے اگر تم مجھے دیوانہ نہ

سمجھو}(۵)۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: ایک ہوا چلی جو یوسف کے کرتے کی خوشبو ان تک لے آئی، اور ان کے درمیان آٹھ راتوں کی مسافت تھی(۶)۔ حسن بصریؒ نے فرمایا: دس راتوں کی مسافت(۷)؛ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: ایک ماہ کی مسافت(۸)۔ مالک بن انسؒ نے فرمایا: جس نے ان کی خوشبو پہنچائی وہی ہے جس نے بلقیس کا تخت پہنچایا تھا اس سے پہلے...

(۱) دیکھئے النکت والعیون ۳/ ۷٦ . (۲) النکت والعیون ۳/ ۷٦ . (۳) تفسیر الرازي ۱۸ / ۲۰۷ . (۴) الوسیط للواحدي ۲/ ٦۳۲ . (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۲۷۹ . (۶) اسے طبری نے التفسیر ۱۳ / ۳۳۳ ، اور اپنی تاریخ ۱/ ۳٦۰ ، اور ابن ابی حاتم (۱۱۹٦۱) میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے التفسیر ۱۳ / ۳۳۳ ، اور اپنی تاریخ ۱/ ۳٦۰ میں روایت کیا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۳/ ۲۷۹ .

Surah Yusuf: Verses 94 - 99 448

...that his sight should return to Solomon, peace be upon him (1). Mujahid said: A wind blew and flapped the shirt, so the scents of Paradise spread in the world and reached Jacob. He found the scent of Paradise and knew that there was no scent of Paradise in the world except what was from that shirt. At that point, he said: "Indeed, I find" (2), meaning: I smell; so it is a perception through the sense of smell (3). {Lest you should think me senile} Ibn Abbas and Mujahid said: Unless you call me a fool (4); from this is the saying of al-Nabigha (5): Except Solomon, when the King said to him: Rise among the people and turn them away from folly (al-fanad). Meaning: from foolishness. Said bin Jubayr and al-Dahhak said: Unless you call me a liar (6). And "al-fanad" is lying. He lied (afnada ifnadan) means he told a lie (7); from this is the poet's saying: Is there any crookedness in the pride of the noble, or is there any lie (fanad) in the speech of the truthful? (8) Meaning: from lying. It was also said: Unless you disparage me; this was said by Abu Amr; and "al-tafnid" is disparagement. The poet said: O my two companions, leave my blame and my disparagement, for what has passed of my affair is not to be returned (9).

(1) We did not find it. (2) Ara'is al-Majalis p. 140, and Tafsir al-Baghawi 2/448. (3) Tafsir al-Razi 18/208. (4) Narrated from Ibn Abbas by Abd al-Razzaq 1/329, and al-Tabari in al-Tafsir 13/338, and from Mujahid by al-Tabari in al-Tafsir 13/337. (5) His Diwan p. 33. (6) Narrated from them by al-Tabari in al-Tafsir 13/339-340. (7) Al-Sihah (fand). (8) Thus it was cited by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/77 and he did not attribute it. (9) The verse is by Bashar ibn Burd, and it is in his Diwan 1/543, and attributed in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah p. 1/318 to =

सूरह यूसुफ: आयतें 94 - 99 448

...कि उनकी दृष्टि सुलेमान (अलैहिस्सलाम) के पास लौट आए (1)। मुजाहिद ने कहा: एक हवा चली और उसने कमीज़ को लहराया, जिससे जन्नत की खुशबू दुनिया में फैल गई और याकूब तक पहुँच गई। उन्हें जन्नत की खुशबू मिली, तो उन्होंने जान लिया कि दुनिया में जन्नत की कोई खुशबू नहीं है सिवाय उस कमीज़ के। उस समय उन्होंने कहा: "बेशक, मैं पाता हूँ" (2), अर्थात: मैं सूंघता हूँ; तो यह घ्राण शक्ति (सूंघने की शक्ति) के माध्यम से महसूस करना है (3)। {कहीं तुम मुझे बुड्ढा सठियाया हुआ न समझने लगो} इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: बशर्ते कि तुम मुझे मूर्ख न समझो (4); इसी से अल-नाबिघा का कथन है (5): सिवाय सुलेमान के, जब राजा ने उनसे कहा: लोगों के बीच खड़े हो जाओ और उन्हें मूर्खता (अल-फ़नद) से दूर करो। अर्थात: मूर्खता से। सईद बिन जुबैर और अल-दह्हाक ने कहा: बशर्ते कि तुम मुझे झुठलाओ नहीं (6)। और "अल-फ़नद" का अर्थ झूठ है। उसने झूठ बोला (अफ़नदा इफ़नादन) का अर्थ है उसने झूठ कहा (7); इसी से कवि का कथन है: क्या उदार व्यक्ति के गौरव में कोई टेढ़ापन है, या क्या सच्चे व्यक्ति की बात में कोई झूठ (फ़नद) है? (8) अर्थात: झूठ से। और यह भी कहा गया है: बशर्ते कि तुम मेरी बुराई न करो; यह अबू अम्र ने कहा है; और "अल-तफ़नीद" का अर्थ बुराई करना या निंदा करना है। कवि ने कहा: ओ मेरे दो साथियों, मेरी निंदा और मेरी बुराई करना छोड़ दो, क्योंकि मेरे मामले में जो बीत गया है वह वापस लौटने वाला नहीं है (9)।

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 140, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/448। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 18/208। (4) इसे इब्न अब्बास से अब्द अल-रज्ज़ाक 1/329 ने, और अल-तबरी ने तफ़सीर 13/338 में उद्धृत किया है, और मुजाहिद से अल-तबरी ने तफ़सीर 13/337 में। (5) उनका दीवान पृ. 33। (6) उन दोनों से अल-तबरी ने तफ़सीर 13/339-340 में उद्धृत किया है। (7) अल-सिहाह (फ़नद)। (8) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात वल-उयून 3/77 में इसी तरह उद्धृत किया है और इसका श्रेय किसी को नहीं दिया है। (9) यह शेर बशार इब्न बुर्द का है, और यह उनके दीवान 1/543 में है, और अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान पृ. 1/318 में इसका श्रेय दिया गया है =

سورہ یوسف: آیات 94 - 99 448

کہ ان کی بینائی سلیمان علیہ السلام کی طرف لوٹ جائے (1)۔ اور مجاہد نے کہا: ایک ہوا چلی جس نے قمیض کو لہرایا، تو جنت کی خوشبوئیں دنیا میں پھیل گئیں اور یعقوب (علیہ السلام) تک پہنچیں، تو انہوں نے جنت کی خوشبو پائی، پس وہ جان گئے کہ دنیا میں جنت کی کوئی خوشبو نہیں ہے سوائے اس کے جو اس قمیض میں تھی۔ اس وقت انہوں نے کہا: "بیشک میں پا رہا ہوں" (2) یعنی: میں سونگھ رہا ہوں؛ پس یہ حسِ شامہ کے ذریعے پانا ہے (3)۔ {اگر تم مجھے بوڑھا اور سٹھایا ہوا نہ کہو} ابن عباس اور مجاہد نے کہا: اگر تم مجھے بیوقوف نہ سمجھو (4)؛ اسی سے نابغہ کا قول ہے (5): سوائے سلیمان کے جب بادشاہ نے ان سے کہا: لوگوں میں کھڑے ہو جاؤ اور انہیں نادانی (الفند) سے دور رکھو۔ یعنی: بیوقوفی سے۔ سعید بن جبیر اور ضحاک نے کہا: اگر تم مجھے جھٹلاؤ نہیں (6)۔ اور "الفند" کے معنی جھوٹ کے ہیں۔ اس نے جھوٹ بولا (افند افناداً) یعنی اس نے جھوٹ کہا (7)؛ اسی سے شاعر کا قول ہے: کیا سخی کے فخر میں کوئی کجی ہے، یا کیا سچے کی بات میں کوئی جھوٹ (فند) ہے؟ (8) یعنی: جھوٹ سے۔ اور کہا گیا: اگر تم میری برائی نہ کرو؛ یہ ابو عمرو نے کہا ہے؛ اور "التفنید" کے معنی برائی بیان کرنا یا ملامت کرنا ہیں۔ شاعر نے کہا: اے میرے دو ساتھیو، میری ملامت اور میری برائی کرنا چھوڑ دو، کیونکہ میرے معاملے میں جو گزر گیا وہ لوٹنے والا نہیں ہے (9)۔

(1) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (2) عرائس المجالس ص 140، اور تفسیر البغوی 448/2۔ (3) تفسیر الرازی 208/18۔ (4) اسے ابن عباس سے عبد الرزاق 329/1 نے، اور طبری نے تفسیر 338/13 میں نقل کیا ہے، اور مجاہد سے طبری نے تفسیر 337/13 میں۔ (5) ان کا دیوان ص 33۔ (6) اسے ان دونوں سے طبری نے تفسیر 339/13 - 340 میں نقل کیا ہے۔ (7) الصحاح

(فند)۔ (8) الماوردی نے اسے النکت والعیون 77/3 میں اسی طرح نقل کیا ہے اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (9) یہ شعر بشار بن برد کا ہے، اور یہ ان کے دیوان 543/1 میں ہے، اور ابو عبیدہ نے اسے مجاز القرآن ص 318/1 میں منسوب کیا ہے =

Surah Yusuf: Verses 94 - 99 [Page] 449

Ibn al-A'rabi said: "unless you think me doting" [means] unless you weaken my opinion; and Ibn Ishaq said the same. And 'al-Fanad' [doting] is the weakness of opinion due to old age (1). A fourth opinion: "you think me lost/gone astray", said by Abu Ubaidah (2). Al-Akhfash said: "you blame me". And 'Tafneed' [reproving/ belittling] is blame and weakening of opinion (3). Al-Hasan, Qatadah, and Mujahid also said: "you consider me senile" (4). All these meanings are close, referring to incapacitation and weakening of opinion. It is said: 'Fannadahu Tafneedan': if he made him incapable, as he [the poet] said: "He destroyed me with blame and reproof (tafneed)" (5) And it is said: 'Afanda': if he spoke incorrectly; and 'al-Fanad' is error in speech and opinion, as Al-Nabighah said: "So prevent it from doting (fanad)" (6) Meaning: prevent it from corruption in the intellect. From that, it was said: blame is 'tafneed'; a poet said: "O my two blamers, leave off the blame and be brief; passion has lasted long, and you have prolonged the reproof (tafneeda)" (7)

= Hani bin Shakim al-Adawi; Al-Tabari mentioned it in his Tafsir 13/336, and Al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 3/77, and they did not attribute it. (1) See Tahdhib al-Lugha 14/138, and al-Nukat wa al-Uyun 3/77. (2) Tafsir al-Baghawi 2/448; and it appeared in Majaz al-Qur'an p. 1/318: "you call me foolish, you incapacitate me, you blame me." (3) Al-Sihah (Fnd). (4) Narrated from them by Al-Tabari in his Tafsir 13/340-341, and from Mujahid by Ibn Abi Hatim (11968). (5) Rajaz by Dhu al-Rumma, in his Diwan 1/333, and following it: "Is there any return between us for union?" (6) Previously mentioned; see Jamharat al-Lugha by Ibn Duraid 2/290, and Mu'jam Matn al-Lugha 4/453-454. (7) Its speaker is Jarir, in his Diwan 1/337. The preceding speech is from Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/453. See also Tafsir al-Tabari 13/341 and al-Muharrar al-Wajiz 3/279.

सूरा युसूफ: आयतें 94 - 99 [पृष्ठ] 449

इब्न अल-अराबी ने कहा: "लौला अन तुफन्निदून" [का अर्थ है] यदि तुम मेरी राय को कमजोर न समझो; और इब्न इशाक ने भी यही कहा। और 'अल-फ़नद' बुढ़ापे के कारण राय की कमजोरी है (1)। एक चौथी राय: "तुम मुझे गुमराह समझते हो", अबू उबैदाह ने कहा (2)। अल-अखफश ने कहा: "तुम मुझे दोष देते हो"। और 'तफ़नीद' का अर्थ है दोष देना और राय को कमज़ोर करना (3)। अल-हसन, कतादा और मुजाहिद ने भी कहा: "तुम मुझे सठियाया हुआ समझते हो" (4), और इन सभी के अर्थ मिलते-जुलते हैं, जो राय की अक्षमता और कमज़ोरी की ओर संकेत करते हैं। कहा जाता है: 'फ़न्नदहु तफ़नीदन': जब उसने उसे असमर्थ बना दिया हो, जैसा कि उसने [कवि ने] कहा: "उसने मुझे दोष और झिड़की (तफ़नीद) से नष्ट कर दिया" (5) और कहा जाता है: 'अफ़न्दा': यदि उसने गलत बात कही हो; और 'अल-फ़नद' वाणी और राय में गलती है, जैसा कि नाबिगा ने कहा: "तो इसे सठियाने (फ़नद) से रोको" (6) अर्थात: इसे बुद्धि के भ्रष्टाचार से रोको। इसी से कहा गया: दोष देना तफ़नीद है; कवि ने कहा: "ऐ मेरे दो निंदा करने वालों, निंदा छोड़ो और संक्षिप्त रहो; प्रेम लंबे समय तक रहा है, और तुमने झिड़की (तफ़नीदा) को लंबा कर दिया है" (7)

= हानी बिन शकीम अल-अदवी; अल-तबारी ने इसे तफ़सीर 13/336 में और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 3/77 में उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (1) देखें तहज़ीब अल-लुगा 14/138, और अल-नुकात वल-उयून 3/77। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/448; और मजाज़ अल-क़ुरआन पृ. 1/318 में आया है: "तुम मुझे मूर्ख कहते हो, मुझे असमर्थ बनाते हो, मुझे दोष देते हो।" (3) अल-सिहाह (फ़नद)। (4) अल-तबारी ने अपनी तफ़सीर 13/340-341 में उनके हवाले से उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम (11968) ने मुजाहिद के हवाले से। (5) ज़ुल-रुम्मा का रजज़, उनके दीवान 1/333 में, और उसके बाद: "क्या हमारे बीच मिलन की कोई वापसी है?" (6) हाल ही में बीता है, और देखें जम्हरात अल-लुग़ा इब्न दुरैद द्वारा 2/290, और मुअजम मत्न अल-लुग़ा 4/453-454। (7) इसके वक्ता जरीर हैं, उनके दीवान 1/337 में। पिछला कथन अल-नहहास द्वारा मानी अल-क़ुरआन 3/453 से है। तफ़सीर अल-तबारी 13/341 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/279 को भी देखें।

سورہ یوسف: آیات ۹۴ - ۹۹ [صفحہ] ۴۴۹

ابن الاعرابی نے کہا: «لَوْلَا أَنْ تُفَنِّدُونِ» یعنی اگر تم میری رائے کو کمزور نہ سمجھو؛ اور یہی بات ابن اسحاق نے کہی۔ اور 'الفَنَد' بڑھاپے کی وجہ سے رائے کی کمزوری کو کہتے ہیں(۱)۔ چوتھا قول: "تم مجھے گمراہ سمجھتے ہو"، یہ ابو عبیدہ نے کہا ہے(۲)۔ اور الاخفش نے کہا: "تم مجھے ملامت کرتے ہو"۔ اور 'التفنید' ملامت کرنے اور رائے کو کمزور قرار دینے کو کہتے ہیں(۳)۔ حسن، قتادہ اور مجاہد نے بھی کہا: "تم مجھے بوڑھا (سٹھیا گیا) سمجھتے ہو"(۴)، اور یہ سب معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں، جو کہ عاجز کر دینے اور رائے کی کمزوری کی طرف لوٹتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'فَنَّده تفنیداً': جب اسے عاجز کر دے، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اس نے مجھے ملامت اور جھڑکی (تفنید) سے ہلاک کر دیا"(۵) اور کہا جاتا ہے: 'أفند': جب غلط بات کہے؛ اور 'الفَنَد' گفتگو اور رائے میں غلطی کو کہتے ہیں، جیسا کہ النابغہ نے کہا: "تو اسے بہکنے (فَنَد) سے باز رکھ"(۶) یعنی: اسے عقل کے فساد سے روکو۔ اسی سے کہا گیا ہے: ملامت کرنا 'تفنید' ہے؛ شاعر نے کہا: "اے میرے ملامت کرنے والو، ملامت چھوڑو اور مختصر کرو، عشق طویل ہو گیا ہے اور تم نے جھڑکی (تفنیدا) کو طول دے دیا ہے"(۷)

= ہانی بن شکیم العدوی، الطبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۳/۳۳۶ میں اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/۷۷ میں ذکر کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (۱) ملاحظہ کریں تہذیب اللغہ ۱۴/۱۳۸، اور النکت والعیون ۳/۷۷۔ (۲) تفسیر البغوی ۲/۴۴۸، اور مجاز القرآن ص ۱/۳۱۸ میں آیا ہے: "تم مجھے بیوقوف بناتے ہو، مجھے عاجز کرتے ہو، اور مجھے ملامت کرتے ہو۔" (۳) الصحاح (فند)۔ (۴) اسے الطبری نے اپنی تفسیر ۱۳/ ۳۴۰ - ۳۴۱ میں ان سے نقل کیا ہے، اور مجاہد سے ابن ابی حاتم نے (۱۱۹۶۸)۔ (۵) ذی الرمہ کا رجز، یہ ان کے دیوان ۱/۳۳۳ میں ہے، اور اس کے بعد ہے:

"کیا ہمارے درمیان وصال کی کوئی واپسی ہے؟" (۶) ابھی گزرا ہے، اور ملاحظہ کریں جمہرۃ اللغہ از ابن درید ۲/ ۲۹۰، اور معجم متن اللغہ ۴/ ۴۵۳ - ۴۵۴۔ (۷) اس کے کہنے والے جریر ہیں، یہ ان کے دیوان ۱/۳۳۷ میں ہے، اور پچھلی گفتگو النحاس کی معانی القرآن ۳/۴۵۳ سے ہے۔ نیز دیکھیں تفسیر الطبری ۱۳/۳۴۱، اور المحرر الوجیز ۳/۲۷۹۔

Surah Yusuf: Verses 94 - 99 450

It is said: "Time *afnada* so-and-so" when it corrupts him. From this is the saying of Ibn Muqbil: "Leave time to do what it wants, for if it is tasked with corruption (*ifnad*) among people, it corrupts (*afnada*)." (1) The Almighty's saying: {They said, "By Allah, indeed you are in your old error."} meaning: in a departure from the right path. Ibn Abbas and Ibn Zayd said: in your past mistake of loving Yusuf, which you do not forget (2). Said bin Jubayr said: in your old madness. Al-Hasan said: and this is disobedience/rudeness (3). Qatadah and Sufyan said: in your old love (4). It is said: they only said this because Yusuf, in their view, had died (5). It was said: the one who said that to him was whoever remained with him of his children, and they did not have the news (6). It was said: his family and relatives said that to him. It was said: his grandchildren, and they were young (7). Allah knows best. The Almighty's saying: {Then when the bearer of good news came, he cast it over his face} meaning: over his eyes. {and he regained his sight} "An" is extra (8), and the bearer of good news, it is said: he is Sham'un (Simeon) (9). It was said: Judah said: I will go with the shirt today as I went with it stained with blood; said by Ibn Abbas (10). And from Al-Suddi that he said:

---

(1) Diwan Ibn Muqbil p. 60, and the verse there is thus: ... "Time called to do what it wanted, for if it was tasked with corruption among people, it corrupted." And the previous speech is in Tafsir al-Tabari 13/336. (2) Produced from them by Al-Tabari in Tafsir 13/342-343, and from Ibn Abbas by Ibn Abi Hatim in Tafsir 7/2198 (11970). (3) Produced from them by Ibn Abi Hatim 7/2198 (11971) and (11972). (4) Produced from them by Al-Tabari in Tafsir 13/342, and from Qatadah by Ibn Abi Hatim 7/2198-2199 (11973), and the previous speech is from Al-Nukat wal-Uyun 3/78. (5) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/633, attributed to Al-Hasan, see Tafsir Al-Baghawi 2/448. (6) See Tafsir Abi Al-Layth 2/176. (7) Al-Nukat wal-Uyun 3/78. (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/345. (9) Al-Nukat wal-Uyun 3/78, and Zad al-Masir 4/286 and attributed it to Al-Dahhak. (10) Tafsir Al-Baghawi 2/449, and Zad al-Masir 4/286.

सूरह युसुफ़: आयतें 94 - 99 450

कहा जाता है: "समय ने अमुक को अफ़नदा (नष्ट) कर दिया" जब वह उसे बिगाड़ देता है। इसी से इब्न मुक़बिल का कथन है: "समय को वह करने दें जो वह चाहता है, क्योंकि यदि उसे लोगों के बीच भ्रष्टाचार (इफ़नाद) का काम सौंपा जाए, तो वह भ्रष्टाचार करता है।" (1) सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "अल्लाह की कसम, आप निश्चित रूप से अपनी पुरानी त्रुटि में हैं।"} अर्थात: सही रास्ते से भटकाव में। इब्न अब्बास और इब्न ज़ैद ने कहा: यूसुफ़ के प्रति आपके पुराने प्यार की गलती में जिसे आप भूलते नहीं हैं (2)। सईद बिन जुबैर ने कहा: आपके पुराने पागलपन में। अल-हसन ने कहा: और यह अनादर है (3)। क़तादा और सुफ़ियान ने कहा: आपके पुराने प्यार में (4)। यह कहा जाता है: उन्होंने यह केवल इसलिए कहा क्योंकि उनकी नज़र में यूसुफ़ की मृत्यु हो चुकी थी (5)। यह कहा गया: जिसने उनसे यह कहा वह उनके बच्चों में से जो उनके साथ रहे थे, और उनके पास खबर नहीं थी (6)। यह कहा गया: उनके परिवार और रिश्तेदारों ने उनसे यह कहा। यह कहा गया: उनके पोते-पोतियां, और वे छोटे थे (7)। अल्लाह बेहतर जानता है। सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब शुभ समाचार लाने वाला आया, तो उसने उसे उसके चेहरे पर डाल दिया} अर्थात: उसकी आँखों पर। {और उसकी दृष्टि लौट आई} "अन" अतिरिक्त है (8), और शुभ समाचार लाने वाला, कहा जाता है: वह शमुन (सिमौन) है (9)। यह कहा गया: यहूदा ने कहा: मैं आज कमीज़ लेकर जाऊँगा जैसे मैं इसे खून से लथपथ लेकर गया था; इब्न अब्बास ने यह कहा (10)। और अल-सुद्दी से कि उन्होंने कहा...

---

(1) दीवान इब्न मुक़बिल पृष्ठ 60, और वहाँ छंद इस प्रकार है: "समय ने वह करने के लिए पुकारा जो वह चाहता था, क्योंकि यदि उसे लोगों के बीच भ्रष्टाचार का काम सौंपा गया, तो उसने भ्रष्टाचार किया।" और पिछला भाषण तफ़सीर अल-तबरी 13/336 में है। (2) इसे अल-तबरी ने तफ़सीर 13/342-343 में और इब्न अब्बास से इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 7/2198 (11970) में उद्धृत किया है। (3) इसे इब्न अबी हातिम 7/2198 (11971) और (11972) ने उद्धृत किया है। (4) इसे अल-तबरी ने तफ़सीर 13/342 में और क़तादा से इब्न अबी हातिम 7/2198-2199 (11973) ने उद्धृत किया है, और पिछला भाषण अल-नुकात वल-उयुन 3/78 से है। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/633, अल-हसन के लिए जिम्मेदार, तफ़सीर अल-बग़वी 2/448 देखें। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/176 देखें। (7) अल-नुकात वल-उयुन 3/78। (8) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/345। (9) अल-नुकात वल-उयुन 3/78, और ज़ाद अल-मसीर 4/286 और इसे अल-दहक के नाम बताया गया है। (10) तफ़सीर अल-बग़वी 2/449, और ज़ाद अल-मसीर 4/286।

سورہ یوسف: آیات 94 - 99 450

اور کہا جاتا ہے: "زمانہ نے فلاں کو افند (خراب) کر دیا" جب اسے بگاڑ دے۔ اسی سے ابن مقبل کا قول ہے: "زمانے کو وہ کرنے دو جو وہ چاہتا ہے، کیونکہ اگر اسے لوگوں میں فساد (افناد) کا کام سونپا جائے تو وہ فساد کرتا ہے۔" (1) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! بے شک آپ اپنی اسی پرانی غلطی میں مبتلا ہیں۔} یعنی: حق کے راستے سے ہٹے ہوئے ہیں۔ ابن عباس اور ابن زید نے کہا: یوسف کی محبت میں آپ کی پرانی غلطی میں جسے آپ بھولتے نہیں۔ (2) سعید بن جبیر نے کہا: آپ کے پرانے جنون میں۔ حسن بصری نے کہا: یہ گستاخی ہے (3)۔ قتادہ اور سفیان نے کہا: آپ کی پرانی محبت میں (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ انہوں نے یہ اس لیے کہا کیونکہ ان کے خیال میں یوسف فوت ہو چکے تھے (5)۔ کہا گیا کہ جس نے ان سے یہ کہا وہ ان کی اولاد میں سے وہ تھے جو ان کے پاس رہ گئے تھے، اور ان کے پاس خبر نہ تھی (6)۔ کہا گیا کہ ان کے اہل و عیال اور رشتہ داروں نے ان سے یہ کہا۔ کہا گیا کہ ان کے پوتوں نے کہا اور وہ چھوٹے تھے (7)۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جب خوشخبری دینے والا آیا تو اس (کمیص) کو ان کے چہرے پر ڈال دیا} یعنی: ان کی آنکھوں پر۔ {پس ان کی بینائی لوٹ آئی} یہاں "ان" زائد ہے (8)، اور خوشخبری دینے والے کے بارے میں کہا گیا ہے کہ وہ شمعون تھا (9)۔ کہا گیا کہ یہودا نے کہا: میں آج قمیص لے کر جاؤں گا جیسا کہ میں اسے خون سے لتھڑی ہوئی لے کر گیا تھا؛ یہ ابن عباس کا قول ہے (10)۔ اور سدی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا...

---

(1) دیوان ابن مقبل ص 60، اور وہاں شعر اس طرح ہے: "زمانے نے پکارا کہ وہ کرے جو وہ چاہتا ہے، پس جب اسے لوگوں میں فساد کا مکلف کیا گیا تو اس نے فساد کیا۔" اور پچھلی گفتگو تفسیر طبری 13/336 میں ہے۔ (2) اسے طبری نے تفسیر 13/ 342-343 میں روایت کیا ہے،

اور ابن عباس سے ابن ابی حاتم نے تفسیر 7/ 2198 (11970) میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے ابن ابی حاتم نے 7/ 2198 (11971) اور (11972) میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے تفسیر 13/ 342 میں روایت کیا ہے، اور قتادہ سے ابن ابی حاتم نے 7/ 2198-2199 (11973) میں روایت کیا ہے، اور گزشتہ کلام النکت والعیون 3/ 78 سے ہے۔ (5) الوسیط از واحدی 2/ 633، اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا گیا ہے، دیکھئے تفسیر بغوی 2/ 448۔ (6) دیکھئے تفسیر ابی اللیث 2/ 176۔ (7) النکت والعیون 3/ 78۔ (8) اعراب القرآن از نحاس 2/ 345۔ (9) النکت والعیون 3/ 78، اور زاد المسیر 4/ 286 اور ان دونوں نے اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (10) تفسیر بغوی 2/ 449، اور زاد المسیر 4/ 286۔

Surah Yusuf, Verses 94 - 99. Page 451.

To his brothers: "You knew that I went to him with the shirt of sorrow, so let me go to him with the shirt of joy." (1). Yahya bin Yaman said on the authority of Sufyan: When the messenger of good news came to Jacob, he said to him: "On what religion did you leave Joseph?" He replied: "On Islam." He said: "Now the blessing is complete." (2). Al-Hasan said: When the messenger of good news reached Jacob, Jacob found nothing with him to reward him. He said: "By Allah, you have found nothing with us, and we have not baked any bread for seven nights, but may Allah ease for you the agonies of death." (3).

I say: And this supplication is one of the greatest rewards, and the best of gifts and provisions. This verse indicated the permissibility of giving and gifts upon receiving good news. In this regard, there is the long hadith of Ka'b bin Malik, which states: "When the one whose voice I heard came to me giving me the good news, I took off my two garments and clothed him with them for his good news," and the hadith is mentioned, and it was previously mentioned in full in the story of the three who were left behind (4). Ka'b giving his two garments to the messenger of good news, despite having nothing else, is evidence of the permissibility of such an act if one hopes for the attainment of what brings good news. It is also evidence of the permissibility of showing joy after the passing of grief and sorrow. From this chapter comes the permissibility of celebrating children's mastery (of learning) (5), and serving food for it. Umar had slaughtered a camel after memorizing Surah "Al-Baqarah" (6). And Allah knows best.

His Almighty saying: {He said, "Did I not tell you that I know from Allah that which you do not know?"} He reminded them of his saying: {He said, "I only complain of my suffering and my grief to Allah, and I know from Allah that which you do not know."} [Yusuf: 86].

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/280, and al-Tabari related it in the Tafsir 13/345, and Ibn Abi Hatim 7/2196 (11955). (2) Al-Wahidi related it in Al-Wasit 2/634. (3) Ibn Abi Hatim related it in the Tafsir 7/2199 (11979) on the authority of Luqman al-Hanafi. (4) 10/413. (5) In the manuscript copies: "hudaq al-sibyan" (mastery of children), and what is confirmed is from (m). And the boy mastered the Qur’an and work, he masters it with skill, mastery, and proficiency: if he becomes skilled in it. And it is said of the day on which the Qur’an is completed: This is the day of his mastery. Al-Sihah (hadhaqa), and Ibn Hajar cited in Fath al-Bari 9/241 on the authority of Ibn al-

Sabbagh in his book "Al-Shamil" his saying: Al-Hudhaq: food that is prepared upon the child's mastery, and on the authority of Ibn al-Rif'ah: It is what is made at the completion, i.e., completion of the Qur’an. End. (6) Al-Bayhaqi related it in Shu'ab al-Iman 2/331, and through his chain Ibn Asakir in the History of Damascus 44/286.

सूरह यूसुफ, आयतें 94 - 99। पृष्ठ 451।

अपने भाइयों से: "तुम जानते थे कि मैं दुख के कुर्ते के साथ उसके पास गया था, इसलिए मुझे खुशी के कुर्ते के साथ उसके पास जाने दो" (1)। याह्या बिन यमन ने सुफियान के हवाले से कहा: जब खुशखबरी देने वाला याकूब के पास आया, तो उन्होंने उससे कहा: "तुमने यूसुफ को किस धर्म पर छोड़ा?" उसने कहा: "इस्लाम पर।" उन्होंने कहा: "अब नेमत पूरी हो गई" (2)। अल-हसन ने कहा: जब खुशखबरी लाने वाला याकूब के पास पहुंचा, तो याकूब को उसे पुरस्कृत करने के लिए अपने पास कुछ नहीं मिला। उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, तुमने हमारे पास कुछ नहीं पाया, और हमने सात रातों से कोई रोटी नहीं पकाई है, लेकिन अल्लाह तुम्हारे लिए मौत की सकरत (पीड़ा) को आसान कर दे" (3)।

मैं कहता हूँ: और यह दुआ सबसे बड़े पुरस्कारों में से एक है, और सर्वोत्तम उपहारों और प्रावधानों में से है। यह आयत खुशखबरी मिलने पर दान और उपहार देने की अनुमति का संकेत देती है। इस विषय में काब बिन मलिक की लंबी हदीस है, जिसमें कहा गया है: "जब वह व्यक्ति जिसकी आवाज़ मैंने मुझे खुशखबरी देते हुए सुनी थी, मेरे पास आया, तो मैंने अपने कपड़े उतारे और उसकी खुशखबरी के लिए उसे पहना दिए," और हदीस का उल्लेख किया गया है, और इसे पहले उन तीन लोगों की कहानी में पूरी तरह से उल्लेख किया गया है जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था (4)। काब का खुशखबरी लाने वाले को अपने दो कपड़े देना, जबकि उनके पास उनके अलावा कुछ नहीं था, इस बात का प्रमाण है कि यदि कोई खुशखबरी लाने वाली चीज़ की प्राप्ति की आशा करता है, तो ऐसा करना जायज़ है। यह गम और दुख दूर होने के बाद खुशी ज़ाहिर करने की अनुमति का भी प्रमाण है। इसी अध्याय से बच्चों की निपुणता (शिक्षा में) पर उत्सव मनाना (5), और उसमें खाना खिलाना जायज़ है। उमर ने सूरा "अल-बकराह" याद करने के बाद एक ऊंट की कुर्बानी दी थी (6)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उनका (अल्लाह का) कथन: {उसने कहा, "क्या मैंने तुमसे नहीं कहा था कि मैं अल्लाह की ओर से वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते?"} उन्होंने उन्हें अपना यह कथन याद दिलाया: {उसने कहा, "मैं तो अपनी पीड़ा और अपने दुख की शिकायत अल्लाह ही से करता हूँ, और मैं अल्लाह की ओर से वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।"} [यूसुफ: 86]।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/280, और अल-तबरी ने इसे तफ़सीर 13/345 में उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम 7/2196 (11955)। (2) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 2/634 में उद्धृत किया है। (3) इब्न अबी हातिम ने इसे तफ़सीर 7/2199 (11979) में लुक़मान अल-हनाफ़ी के हवाले से उद्धृत किया है। (4) 10/413। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: "हुदाक अल-सिब्यान" (बच्चों की निपुणता), और जो पुष्ट है वह (म) से है। और लड़के ने कुरान और काम में निपुणता हासिल की, वह उसे कौशल, दक्षता और निपुणता के साथ करता है: यदि वह उसमें कुशल हो जाता है। और जिस दिन कुरान पूरा होता है, उसके लिए कहा जाता है: यह उसकी निपुणता का दिन है। अल-सिहाह (हज़का), और इब्न हजर ने फतह अल-बारी 9/241 में इब्न अल-सब्बाग के हवाले से उनकी पुस्तक "अल-शामिल" में उनके इस कथन को उद्धृत किया: अल-हुदाक: वह भोजन जो बच्चे की निपुणता पर तैयार किया जाता है, और इब्न अल-रिफ़ा के हवाले से: यह वह है जो समापन पर बनाया जाता है, यानी कुरान के समापन पर। समाप्त। (6) अल-बैहकी ने इसे शुआब अल-ईमान 2/331 में उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से इब्न असाकिर ने दमिश्क के इतिहास 44/286 में।

سورہ یوسف، آیات ۹۴ - ۹۹۔ صفحہ ۴۵۱۔

اپنے بھائیوں سے: "تمہیں معلوم تھا کہ میں اس کے پاس غم کی قمیض لے کر گیا تھا، لہذا مجھے خوشی کی قمیض لے کر اس کے پاس جانے دو" (۱)۔ یحییٰ بن یمان نے سفیان کے حوالے سے کہا: جب خوشخبری دینے والا یعقوب کے پاس آیا تو انہوں نے اس سے پوچھا: "تم نے یوسف کو کس دین پر چھوڑا؟" اس نے کہا: "اسلام پر۔" انہوں نے کہا: "اب نعمت مکمل ہو گئی" (۲)۔ الحسن نے کہا: جب خوشخبری لانے والا یعقوب کے پاس پہنچا تو یعقوب کو اسے انعام دینے کے لیے اپنے پاس کچھ نہ ملا۔ انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، تم نے ہمارے پاس کچھ نہیں پایا، اور ہم نے سات راتوں سے کوئی روٹی نہیں پکائی، لیکن اللہ تم پر موت کی سختیوں کو آسان کر دے" (۳)۔

میں کہتا ہوں: اور یہ دعا عظیم ترین انعامات میں سے ہے، اور بہترین عطیات اور ذخیروں میں سے ہے۔ یہ آیت خوشخبری ملنے پر مال خرچ کرنے اور ہدیہ دینے کے جواز پر دلالت کرتی ہے۔ اس باب میں کعب بن مالک کی طویل حدیث ہے، جس میں ہے: "جب وہ شخص جس کی آواز میں نے مجھے خوشخبری دیتے ہوئے سنی تھی میرے پاس آیا، تو میں نے اپنے دونوں کپڑے اتارے اور اس کی خوشخبری کے صلے میں اسے پہنا دیے،" اور حدیث ذکر کی گئی ہے، اور یہ ان تینوں کے قصے میں مکمل طور پر پہلے گزر چکی ہے جن کا معاملہ ملتوی کر دیا گیا تھا (۴)۔ کعب کا خوشخبری لانے والے کو اپنے دو کپڑے پہنا دینا جبکہ ان کے پاس ان کے علاوہ کوئی اور کپڑا نہ تھا، اس بات کی دلیل ہے کہ ایسا کرنا جائز ہے جب اس چیز کے حاصل ہونے کی امید ہو جس کی خوشخبری دی جا رہی ہے۔ اور یہ غم و اندوہ کے زائل ہونے کے بعد خوشی کے اظہار کے جواز کی بھی دلیل ہے۔ اسی باب سے بچوں کی فراغت (تعلیم مکمل کرنے) پر تقریب منانے

(۵) اور اس میں کھانا کھلانے کا جواز ہے، اور حضرت عمر نے سورہ "البقرہ" حفظ کرنے کے بعد ایک اونٹ ذبح کیا تھا (۶)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس نے کہا، "کیا میں نے تم سے نہیں کہا تھا کہ میں اللہ کی طرف سے وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے؟"} انہوں نے انہیں اپنا یہ قول یاد دلایا: {اس نے کہا، "میں تو اپنی پریشانی اور اپنے غم کی شکایت صرف اللہ ہی سے کرتا ہوں، اور میں اللہ کی طرف سے وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے۔"} [یوسف: ۸۶]۔

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۸۰، اور اسے الطبری نے التفسیر ۱۳/ ۳۴۵ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۷/ ۲۱۹۶ (۱۱۹۵۵) میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الواحدی نے الوسیط ۲/ ۶۳۴ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے التفسیر ۷/ ۲۱۹۹ (۱۱۹۷۹) میں لقمان الحنفی کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ (۴) ۱۰/ ۴۱۳۔ (۵) قلمی نسخوں میں: "حذاق الصبیان" (بچوں کی مہارت) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ اور بچے نے قرآن اور کام میں مہارت حاصل کی، وہ اس میں مہارت، حاذقی اور حذاقت دکھاتا ہے: جب وہ اس میں ماہر ہو جائے۔ اور جس دن قرآن ختم کیا جاتا ہے اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: یہ اس کی حذاقت کا دن ہے۔ الصحاح (حذق)، اور ابن حجر نے فتح الباری ۹/ ۲۴۱ میں ابن الصباغ سے ان کی کتاب "الشامل" میں ان کا یہ قول نقل کیا ہے: الحذاق: وہ کھانا جو بچے کے ماہر ہونے (تعلیم مکمل کرنے) پر تیار کیا جاتا ہے، اور ابن الرفعہ کے حوالے سے: یہ وہ ہے جو ختم کے وقت بنایا جاتا ہے، یعنی قرآن کے ختم پر۔ انتہیٰ۔ (۶) اسے البیہقی نے شعب الایمان ۲/ ۳۳۱ میں، اور ان کے واسطے سے ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ۴۴/ ۲۸۶ میں روایت کیا ہے۔

452 Surah Yusuf: Verses 94 - 99

The Almighty's saying: {They said, "O our father, ask for us forgiveness of our sins; indeed, we have been sinners."} There is an ellipsis in the speech, the interpretation is: so when they returned from Egypt they said: O our father; and this indicates that the one who said to him: {By Allah, you are indeed in your old error} were his grandsons or others from his relatives and family, not his sons; for they were absent, and that would be an increase in disobedience. And Allah knows best.

They only asked him for forgiveness because they had inflicted upon him the pain of grief, the sin of which would not be dropped except by his absolving them (1).

I say: And this ruling is established regarding anyone who harms a Muslim in his person, property, or otherwise, being unjust to him; for it is obligatory for him to seek his absolution, and to inform him of the grievance and its extent. Does absolute absolution benefit him or not? There is a difference of opinion on this, and the correct view is that it does not benefit; because if he informed him of a grievance that has a certain extent and consequence, perhaps the heart of the wronged person would not be pleased to absolve him from it. And Allah knows best.

In "Sahih al-Bukhari" and elsewhere, narrated from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever has a grievance against his brother concerning his honor or anything else, let him seek his absolution today before there will be no dinar nor dirham. If he has good deeds, an amount equal to his grievance will be taken from them, and if he has no good deeds, some of the bad deeds of his companion will be taken and cast upon him" (2). Al-Muhallab said: His saying (peace be upon him): "taken from him according to the extent of his grievance" necessitates that the grievance must be of a known extent, pointed to, and clarified, and Allah knows best.

The Almighty's saying: {He said, "I will ask forgiveness for you from my Lord"} Ibn Abbas said: He delayed his supplication until the pre-dawn hours (Sahar) (3). Al-Muthanna ibn al-Sabbah narrated from Tawus who said: The Sahar of Friday night, and that coincided with the night of Ashura (4). And in the supplication for memorization - from the book of al-Tirmidhi - from Ibn Abbas that he said: While we were with the Messenger of Allah (peace be upon him), Ali ibn Abi Talib came to him and said: May my father and mother be sacrificed for you...

(1) An-Nukat wal-Uyun 3/79. (2) Sahih al-Bukhari (2449), and also narrated by al-Tirmidhi (2419) in a similar manner. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/55, Al-Waseet by al-Wahidi 2/634, and Zad al-Masir 4/287. (4) Tafsir al-Baghawi 2/449, Zad al-Masir 4/287, and see Arais al-Majalis by al-Tha'labi p. 141.

452 सूरह यूसुफ़: आयत 94 - 99

सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "हे हमारे पिता, हमारे लिए हमारे पापों की क्षमा माँगें; वास्तव में, हम पापी रहे हैं।"} यहाँ कथन में लोप है, इसका अर्थ यह है: इसलिए जब वे मिस्र से लौटे तो उन्होंने कहा: हे हमारे पिता; और यह इंगित करता है कि जिसने उनसे कहा था: {अल्लाह की कसम, आप वास्तव में अपनी पुरानी भूल में हैं} वे उनके पोते या उनके रिश्तेदारों और परिवार के अन्य लोग थे, उनके बेटे नहीं; क्योंकि वे अनुपस्थित थे, और वह अवज्ञा में वृद्धि होती। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उन्होंने उससे केवल इसलिए क्षमा मांगी क्योंकि उन्होंने उसे दुःख की पीड़ा पहुँचाई थी, जिसका पाप तब तक समाप्त नहीं होता जब तक वह उन्हें क्षमा न कर दे (1)।

मैं कहता हूँ: और यह नियम उस व्यक्ति के बारे में स्थापित है जो किसी मुसलमान को स्वयं, संपत्ति या अन्यथा नुकसान पहुँचाता है, उसके साथ अन्याय करता है; उसके लिए यह अनिवार्य है कि वह उससे क्षमा मांगे, और उसे उस अन्याय और उसकी सीमा के बारे में सूचित करे। क्या पूर्ण क्षमा उसे लाभ पहुँचाती है या नहीं? इस पर मतभेद है, और सही विचार यह है कि यह लाभ नहीं पहुँचाता है; क्योंकि यदि वह उसे ऐसे अन्याय के बारे में सूचित करता है जिसका एक निश्चित परिमाण और परिणाम है, तो शायद अन्याय सहने वाले व्यक्ति की आत्मा उसे उससे मुक्त करने में प्रसन्न न हो। और अल्लाह बेहतर जानता है।

"सहीह अल-बुखारी" और अन्य में अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "जिसके पास अपने भाई के सम्मान या किसी और चीज़ के बारे में कोई शिकायत हो, उसे आज ही उससे क्षमा मांग लेनी चाहिए, इससे पहले कि वह दिन आए जब न कोई दीनार होगा और न ही दिरहम। यदि उसके पास अच्छे कर्म हैं, तो उसकी शिकायत के बराबर उनमें से ले लिए जाएंगे, और यदि उसके पास कोई अच्छे कर्म नहीं हैं, तो उसके साथी के कुछ बुरे कर्म ले लिए जाएंगे और उस पर डाल दिए जाएंगे" (2)। अल-मुहल्लब ने कहा: उनका (उन पर शांति हो) यह कहना: "उससे उसकी शिकायत की सीमा के अनुसार लिया जाएगा" यह आवश्यक बनाता है कि शिकायत एक ज्ञात सीमा की होनी चाहिए, उसकी ओर इशारा किया जाना चाहिए और स्पष्ट किया जाना चाहिए, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "मैं अपने रब से तुम्हारे लिए क्षमा माँगूँगा"} इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने अपनी प्रार्थना को सहर (भोर के समय) तक के लिए टाल दिया (3)। अल-मुथन्ना इब्न अल-सबा ने ताऊस से वर्णन किया जिन्होंने कहा: शुक्रवार की रात की सहर, और वह आशूरा की रात के साथ मेल खाती थी (4)। और याद करने की प्रार्थना में - अल-तिर्मिज़ी की किताब से - इब्न अब्बास से कि उन्होंने कहा: जब हम अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के पास थे, तो अली इब्न अबी तालिब उनके पास आए और कहा: मेरे पिता और माता आप पर न्यौछावर हों...

(1) अन-नुकत वल-उयून 3/79। (2) सहीह अल-बुखारी (2449), और अल-तिर्मिज़ी (2419) द्वारा भी इसी तरह वर्णित। (3) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/55, अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/634, और ज़ाद अल-मासिर 4/287 देखें। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/449, ज़ाद अल-मासिर 4/287, और अल-थलाबी द्वारा अरैस अल-मजालिस पृ. 141 देखें।

٤٥٢ سورہ یوسف: آیات ٩٤ - ٩٩

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ﴾ کلام میں حذف ہے، تقدیر یہ ہے: پس جب وہ مصر سے لوٹے تو انہوں نے کہا: اے ہمارے باپ؛ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جس نے ان سے کہا تھا: ﴿تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ﴾ وہ ان کے پوتوں یا ان کے رشتہ داروں اور گھر والوں میں سے کوئی اور تھے، ان کے بیٹے نہیں تھے؛ کیونکہ وہ غیر حاضر تھے، اور یہ نافرمانی میں زیادتی ہوتی۔ واللہ اعلم۔

اور انہوں نے ان سے مغفرت کا سوال اس لیے کیا؛ کیونکہ انہوں نے انہیں غم کی اس تکلیف میں مبتلا کیا تھا جس کا گناہ ان کے معاف کیے بغیر ساقط نہیں ہوتا تھا (١)۔

میں کہتا ہوں: اور یہ حکم اس شخص کے بارے میں ثابت ہے جس نے کسی مسلمان کو اس کی جان، مال یا کسی اور معاملے میں تکلیف پہنچائی ہو، اس پر ظلم کیا ہو، پس اس پر واجب ہے کہ وہ اس سے معافی مانگے، اور اسے اس ظلم اور اس کی مقدار کے بارے میں بتائے، اور کیا مطلق معافی اسے نفع دیتی ہے یا نہیں؟ اس میں اختلاف ہے، اور صحیح یہ ہے کہ وہ نفع نہیں دیتی؛ کیونکہ اگر وہ اسے کسی ایسی مظلمہ کے بارے میں بتائے جس کی ایک خاص مقدار اور وبال ہو تو ہو سکتا ہے کہ مظلوم کا دل اسے معاف کرنے پر راضی نہ ہو۔ واللہ اعلم۔

اور "صحیح البخاری" اور دیگر میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کے ذمے اپنے بھائی کی عزت یا کسی چیز کے بارے میں کوئی حق (مظلمہ) ہو، تو وہ آج ہی اس سے اسے حلال کروا لے (معاف کروا لے) اس سے پہلے کہ وہ دن آئے جب نہ دینار ہوگا اور نہ درہم، اگر اس کے پاس نیک عمل ہوگا تو اس کی مظلمہ کے بقدر اس سے لے لیا جائے گا، اور اگر

اس کے پاس نیکیاں نہیں ہوں گی تو اس کے ساتھی کے گناہوں میں سے لے کر اس پر ڈال دیے جائیں گے" (۲) مہلب نے کہا کہ آپ ﷺ کا قول "اس سے اس کی مظلمہ کے بقدر لیا جائے گا" تقاضا کرتا ہے کہ مظلمہ کی مقدار معلوم ہو، اس کی طرف اشارہ ہو اور وہ واضح ہو، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي﴾ ابن عباس نے کہا: انہوں نے اپنی دعا کو سحر (پچھلے پہر) تک موخر کر دیا (۳)۔ اور مثنیٰ بن صباح نے طاؤس سے روایت کی، انہوں نے کہا: جمعہ کی رات کی سحر، اور وہ عاشورہ کی رات کے موافق تھی (۴)۔ اور دعا الحفظ میں - کتاب الترمذی سے - ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس بیٹھے تھے کہ علی بن ابی طالب آئے اور کہا: میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں...

(۱) النکت والعیون ۳/۷۹۔ (۲) صحیح البخاری (۲٤٤۹)، اور اسے ترمذی نے بھی (۲٤۱۹) اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن للفراء ۲/۵۵، اور الوسیط للواحدی ۲/٦۳٤، اور زاد المسیر ٤/۲۸۷۔ (٤) تفسیر البغوی ۲/٤٤۹، اور زاد المسیر ٤/۲۸۷، اور دیکھیے عرائس المجالس للثعلبی ص ۱٤۱۔

453 Surah Yusuf, Verses 94 - 99

“This Quran has escaped from my chest (heart), and I do not find myself capable of [retaining] it.” So the Messenger of Allah (PBUH) said to him: “Shall I not teach you words by which Allah will benefit you, and benefit those you teach them to, and strengthen what you have learned in your chest?” He said: “Yes, O Messenger of Allah, teach me.” He said: “On Friday night, if you are able to stand [in prayer] during the last third of the night, for indeed it is a witnessed hour, and supplication in it is answered. And my brother Jacob (Ya’qub) said to his sons: {I will ask forgiveness for you from my Lord}, saying: until Friday night comes.”(1) And he mentioned the Hadith.

Ayyub bin Abi Tamima al-Sakhtiyani narrated from Sa’id bin Jubayr, who said: {I will ask forgiveness for you from my Lord} refers to the White Nights—the thirteenth, fourteenth, and fifteenth—for supplication in them is answered.(2) And from Amir al-Sha’bi, who said: {I will ask forgiveness for you from my Lord} means: I will ask Joseph, and if he pardons you, I will ask for my Lord’s forgiveness for you.(3)

Sunayd bin Dawud mentioned: Hushaym narrated to us, saying: Abd al-Rahman bin Ishaq narrated to us from Muharib bin Dithar, from his uncle, who said: “I used to go to the mosque at dawn, and I would pass by the house of Ibn Mas’ud and hear him saying: ‘O Allah, You commanded me and I obeyed, You called me and I answered, and this is dawn (Sahar), so forgive me.’ Then I met Ibn Mas’ud and said: ‘I heard you say some words at dawn?’ He replied: ‘Jacob delayed his sons until dawn by his saying: {I will ask forgiveness for you from my Lord}.’”(4)

His words, Exalted be He: {And when they entered upon Joseph}, meaning: Egypt, where he had [a place] there. {He took his parents to himself}. It is said: Joseph sent with the bearer of good news two hundred mounts and supplies, and requested that Jacob come to him.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3570). (2) See al-Muharrar al-Wajiz 3/280. (3) Tafsir al-Baghawi 2/449. (4) Narrated by Sa’id bin Mansur in the Tafsir 5/410 (1144), al-Tabari in the Tafsir 13/347, Ibn Abi Hatim in the Tafsir 7/2200 (11983), and al-Tabarani in al-Kabir 9/104 (8548) through various chains from Abd al-Rahman bin Ishaq from Muharib bin Dithar from his uncle. Al-Haythami said in Majma’ al-Zawa’id 10/155: It includes Abd al-Rahman bin Ishaq al-Kufi, who is weak.

453 सूरह यूसुफ़, आयत 94 - 99

“यह कुरान मेरे सीने से निकल गया है, और मैं खुद को इसे थामने में सक्षम नहीं पाता हूँ।” तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे कहा: “क्या मैं तुम्हें ऐसे शब्द न सिखाऊँ जिनसे अल्लाह तुम्हें लाभ पहुँचाए, और जिन्हें तुम सिखाओ उन्हें भी लाभ पहुँचाए, और जो तुमने सीखा है उसे तुम्हारे सीने में मज़बूत कर दे?” उन्होंने कहा: “हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे सिखाएँ।” उन्होंने कहा: “जब जुमे की रात हो, यदि तुम रात के आखिरी तिहाई हिस्से में खड़े हो सको, तो वह एक गवाही दी गई घड़ी है और उसमें दुआ कबूल होती है। और मेरे भाई याकूब ने अपने बेटों से कहा था: {मैं तुम्हारे लिए अपने रब से क्षमा माँगूँगा}, उन्होंने कहा: जब तक जुमे की रात न आ जाए।” (1) और हदीस का ज़िक्र किया।

अय्यूब बिन अबी तमीमा अल-सख्तियानी ने सईद बिन जुबैर से रिवायत की, उन्होंने कहा: “{मैं तुम्हारे लिए अपने रब से क्षमा माँगूँगा}” सफ़ेद रातों (13वीं, 14वीं और 15वीं) के दौरान, क्योंकि उनमें दुआ कबूल होती है। (2) आमिर अल-शाबी से रिवायत है, उन्होंने कहा: “{मैं तुम्हारे लिए अपने रब से क्षमा माँगूँगा}” यानी: मैं यूसुफ से पूछूँगा, यदि वह तुम्हें माफ़ कर दे, तो मैं तुम्हारे लिए अपने रब से माफ़ी माँगूँगा। (3)

सुनैद बिन दाऊद ने उल्लेख किया: हुशैम ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अब्दुर्रहमान बिन इसहाक ने मुहारिब बिन दितार से, उन्होंने अपने चाचा से बयान किया, जिन्होंने कहा: “मैं सहरी के समय मस्जिद जाया करता था, और मैं इब्न मसूद के घर के पास से गुज़रता था और उन्हें यह कहते हुए सुनता था: ‘ऐ अल्लाह, तूने मुझे हुक्म दिया और मैंने माना, तूने मुझे बुलाया और मैंने जवाब दिया, और यह सहरी (सहर) का वक़्त है, तो मुझे माफ़ कर दे।’ फिर मैं इब्न मसूद से मिला और पूछा: ‘मैंने आपको सहरी के समय कुछ शब्द कहते हुए सुना?’ उन्होंने उत्तर दिया: ‘याकूब ने अपने बेटों को सहरी के समय तक के लिए विलंबित कर दिया था अपने इस कथन के साथ: {मैं तुम्हारे लिए अपने रब से क्षमा माँगूँगा}।’” (4)

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब वे यूसुफ के पास पहुँचे}, यानी: मिस्र, जहाँ उनका वहाँ एक स्थान (महल) था। {उसने अपने माता-पिता को अपने पास जगह दी}। कहा जाता है: यूसुफ ने खुशखबरी लाने वाले के साथ दो सौ सवारियाँ और सामान भेजा था, और याकूब से अपने पास आने का अनुरोध किया था।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3570)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/280 देखें। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/449। (4) इसे सईद बिन मंसूर ने तफ़सीर 5/410 (1144) में, तबरी ने तफ़सीर 13/347 में, इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 7/2200 (11983) में, और तबरानी ने अल-कबीर 9/104 (8548) में विभिन्न माध्यमों से अब्दुर्रहमान बिन इसहाक से, मुहारिब बिन दितार से, उनके चाचा के हवाले से रिवायत किया है। हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/155 में कहा: इसमें अब्दुर्रहमान बिन इसहाक अल-कूफ़ी शामिल हैं, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं।

٤٥٣ سورہ یوسف، الآیات ٩٤ - ٩٩

”یہ قرآن میرے سینے سے نکل گیا ہے، اور میں خود کو اس پر قدرت نہیں پاتا۔“ اللہ کے رسول ﷺ نے اس سے فرمایا: ”کیا میں تمہیں ایسے کلمات نہ سکھاؤں جن سے اللہ تمہیں فائدہ پہنچائے، اور جنہیں تم سکھاؤ انہیں بھی فائدہ پہنچائے، اور جو کچھ تم نے سیکھا ہے اسے تمہارے سینے میں پختہ کر دے؟“ اس نے کہا: ”جی ہاں، اے اللہ کے رسول، مجھے سکھائیے۔“ آپ ﷺ نے فرمایا: ”جب جمعہ کی رات ہو، اگر تم رات کے آخری تہائی حصے میں قیام کر سکو تو وہ ایک مشہودہ (فرشتوں کی حاضری کی) گھڑی ہے، اور اس میں دعا قبول ہوتی ہے، اور میرے بھائی یعقوب نے اپنے بیٹوں سے کہا تھا: ﴿میں عنقریب تمہارے لیے اپنے رب سے بخشش مانگوں گا﴾ وہ کہتے تھے: یہاں تک کہ جمعہ کی رات آ جائے۔“ (١) اور حدیث ذکر کی۔

اور ایوب بن ابی تمیمہ السختیانی نے سعید بن جبیر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ﴿میں عنقریب تمہارے لیے اپنے رب سے بخشش مانگوں گا﴾ بیض (چاندنی) راتوں میں، تیرہویں، چودہویں اور پندرہویں رات میں، کیونکہ ان میں دعا قبول ہوتی ہے۔ (٢) اور عامر الشعبي سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ﴿میں عنقریب تمہارے لیے اپنے رب سے بخشش مانگوں گا﴾ یعنی: میں یوسف سے پوچھوں گا کہ اگر وہ تمہیں معاف کر دے تو میں تمہارے لیے اپنے رب سے مغفرت طلب کروں گا۔ (٣)

اور سنید بن داؤد نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ہشیم نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبدالرحمن بن اسحاق نے محارب بن دثار سے، انہوں نے اپنے چچا سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ”میں سحر کے وقت مسجد جایا کرتا تھا، میں ابن مسعود کے گھر کے پاس سے گزرتا تو انہیں یہ کہتے ہوئے سنتا: ’اے اللہ، تو نے مجھے حکم دیا تو میں نے اطاعت کی، اور تو نے مجھے پکارا تو میں نے

جواب دیا، اور یہ سحر کا وقت ہے، پس مجھے بخش دے۔' پھر میری ملاقات ابن مسعود سے ہوئی تو میں نے کہا: وہ کلمات کیا ہیں جو میں آپ کو سحر کے وقت کہتے ہوئے سنتا ہوں؟ تو انہوں نے کہا: یعقوب نے اپنے بیٹوں کو سحر کے وقت تک کے لیے مؤخر کر دیا تھا اپنے اس قول کے ساتھ: ﴿میں عنقریب تمہارے لیے اپنے رب سے بخشش مانگوں گا﴾" (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر جب وہ یوسف کے پاس داخل ہوئے﴾ یعنی: مصر میں، وہاں ان کا ایک محل تھا ﴿اس نے اپنے والدین کو اپنے پاس جگہ دی﴾ کہا گیا ہے: یوسف نے خوشخبری سنانے والے کے ساتھ دو سو سواریاں اور ساز و سامان بھیجا تھا، اور یعقوب سے اپنے پاس آنے کی درخواست کی تھی۔

---

(١) سنن الترمذی (٣٥٧٠)۔ (٢) ينظر المحرر الوجيز ٣/ ٢٨٠۔ (٣) تفسير البغوي ٢/ ٤٤٩۔ (٤) أخرجه سعيد بن منصور في التفسير ٥ / ٤١٠ (١١٤٤)، والطبري في التفسير ١٣/ ٣٤٧، وابن أبي حاتم في التفسير ٧ / ٢٢٠٠ (١١٩٨٣)، والطبراني في الكبير ٩ / ١٠٤ (٨٥٤٨) من طرق، عن عبد الرحمن بن إسحاق، عن محارب بن دثار، عن عمه۔ قال الهيثمي في مجمع الزوائد ١٠ / ١٥٥: وفيه عبد الرحمن بن إسحاق الكوفي، وهو ضعيف۔

Surah Yusuf: Verses 94 - 100 454

...with all his family and children. So when they entered into his presence, {he took his parents to himself}, meaning: he embraced them. By 'his parents' it means his father and maternal aunt, as his mother had died during the birth of his brother Benjamin(1). It was also said: Allah brought his mother back to life for him to fulfill the vision until she prostrated to him, as stated by Al-Hasan(2). It has been mentioned previously in 'Al-Baqarah' that Allah the Almighty brought back to life the father and mother of His Prophet, peace and blessings be upon him, and they believed in him(3).

The saying of Allah the Almighty: {Enter Egypt, if Allah wills, in security}. Ibn Jurayj said: It means: I will ask my Lord for forgiveness for you, if Allah wills. He said: This is an example of displacement in the Quran(4). Al-Nahhas(5) said: Ibn Jurayj thinks they had already entered Egypt, so how could he say: {Enter Egypt, if Allah wills, in security}. It was also said: He only said: {if Allah wills} as a blessing and affirmation. {In security} from famine, or from Pharaoh, as they used not to enter it except with his permission(6).

The saying of Allah the Almighty: {And he raised his parents upon the throne, and they fell down before him in prostration. And he said, 'O my father, this is the explanation of my vision of before. My Lord has made it real. And He was certainly good to me when He took me out of prison and brought you from the desert after Satan had induced [estrangement] between me and my brothers. Indeed, my Lord is Subtle in what He wills. Indeed, it is He who is the Knowing, the Wise.' (100)}

The saying of Allah the Almighty: {And he raised his parents upon the throne}. Qatadah said: It means the couch(7), and it has been mentioned before...

---

(1) Reported by Al-Tabari in Tafsir 13/352, and Ibn Abi Hatim 7/2200-2201 (11986) attributing it to Al-Suddi. See Zad al-Masir 4/288, and Tafsir al-Razi 18/210. The more apparent view is that 'his parents' refers to his father and mother according to the literal wording, unless it is proven with a chain of transmission that his mother died. Al-Muharrar al-Wajiz 3/281. (2) Tafsir al-Baghawi 2/450, and Tafsir al-Razi 18/210. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 13/57: It appears it is not proven, and if something like it were proven, it would have been well-known. (3) 2/344. And this is a fabricated hadith, according to what we quoted from Al-Dhahabi there. (4) Reported by Al-Tabari in Tafsir 13/351; see Al-Tabari's discussion regarding this meaning. (5) Ma'ani al-

Quran 3/456. (6) See Tafsir al-Baghawi 2/450, Zad al-Masir 4/289, and Tafsir al-Razi 18/211. (7) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/456.

सूरह यूसुफ़: आयतें 94 - 100 454

...अपने पूरे परिवार और बच्चों के साथ। जब वे उसके पास पहुंचे, तो {उसने अपने माता-पिता को अपने पास जगह दी}, यानी: उन्हें गले लगा लिया। 'माता-पिता' से उसका मतलब उसके पिता और मौसी (खालह) से है, क्योंकि उसकी माँ का निधन उसके भाई बिन्यामीन के जन्म के समय हो गया था(1)। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उसके लिए उसकी माँ को जीवित किया ताकि स्वप्न पूरा हो सके और उसने उसे सजदा किया, जैसा कि अल-हसन ने कहा(2)। 'अल-बकराह' में पहले उल्लेख किया जा चुका है कि अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के माता-पिता को जीवित किया और वे उन पर ईमान लाए(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {मिस्र में प्रवेश करो, यदि अल्लाह ने चाहा, शांति के साथ}। इब्न जुरैज ने कहा: इसका अर्थ है: मैं तुम्हारे लिए अपने रब से क्षमा माँगूँगा, यदि अल्लाह ने चाहा। उन्होंने कहा: यह कुरान में शब्दों के आगे-पीछे (तक्दीम-ओ-ताखीर) होने का उदाहरण है(4)। अल-नहहास(5) ने कहा: इब्न जुरैज का मानना है कि वे मिस्र में प्रवेश कर चुके थे, तो वह कैसे कह सकता है: {मिस्र में प्रवेश करो, यदि अल्लाह ने चाहा, शांति के साथ}। यह भी कहा गया है: उसने {यदि अल्लाह ने चाहा} केवल बरकत और निश्चय के रूप में कहा। {शांति के साथ} अकाल से, या फिरौन से, क्योंकि वे उसकी अनुमति के बिना इसमें प्रवेश नहीं करते थे(6)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने अपने माता-पिता को तख्त पर बैठाया, और वे सब उसके सामने सजदे में गिर पड़े। और उसने कहा, 'ऐ मेरे पिता, यह मेरे उस पहले वाले सपने की व्याख्या है। मेरे रब ने इसे सच कर दिखाया। और उसने मुझ पर निश्चित रूप से उपकार किया जब उसने मुझे जेल से निकाला और आपको रेगिस्तान से ले आया, इसके बाद कि शैतान ने मेरे और मेरे भाइयों के बीच बिगाड़ डाल दिया था। बेशक, मेरा रब जो चाहता है उसके लिए सूक्ष्म है। बेशक, वह सब कुछ जानने वाला, तत्वदर्शी है।' (100)}

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने अपने माता-पिता को तख्त पर बैठाया}। कतादाह ने कहा: इसका अर्थ है बिस्तर या सोफ़ा(7), और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है...

---

(1) अल-तबरी ने तफ़सीर 13/352 में, और इब्न अबी हातिम ने 7/2200-2201 (11986) में इसे अल-सुद्दी की ओर से रिपोर्ट किया है। देखें ज़ाद अल-मसीर 4/288, और तफ़सीर अल-राज़ी 18/210। अधिक स्पष्ट विचार यह है कि 'माता-पिता' से तात्पर्य शब्दों के अनुसार उसके माता-पिता

ही हैं, जब तक कि किसी सनद (प्रमाण) से यह सिद्ध न हो जाए कि उसकी माँ का देहांत हो गया था। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/281। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/450, और तफ़सीर अल-राज़ी 18/210। अल-अलुसी ने रूह अल-मानी 13/57 में कहा: ज़ाहिर है कि यह साबित नहीं है, और यदि ऐसा कुछ साबित होता तो वह प्रसिद्ध होता। (3) 2/344। और यह एक मनगढ़ंत हदीस है, जैसा कि हमने वहां अल-ज़हबी से उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी ने तफ़सीर 13/351 में रिपोर्ट किया है; इस अर्थ के बारे में अल-तबरी की चर्चा देखें। (5) मानी अल-कुरान 3/456। (6) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/450, ज़ाद अल-मसीर 4/289, और तफ़सीर अल-राज़ी 18/211। (7) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/456।

سوره يوسف: آيات 94 - 100 454

بأهله وولده جميعاً، فلما دخلوا عليه ﴿ءَاوَىٰٓ إِلَيۡهِ أَبَوَيۡهِ﴾ أي : ضمَّ ، ويعني بأبويه أباه وخالته ، وكانت أمُّه قد ماتت في ولادة أخيه بنيامين(١) . وقيل : أحيا الله له أمَّه تحقيقاً للرؤيا حتى سجدت له ، قاله الحسن(٢) ، وقد تقدَّم في «البقرة» أنَّ الله تعالى أحيا لنبيه عليه الصلاة السلام أباه وأمَّه ، فآمنا به(٣) .

قوله تعالى : ﴿ٱدۡخُلُواْ مِصۡرَ إِن شَآءَ ٱللَّهُ ءَامِنِينَ﴾ قال ابنُ جريج : أي : سوف أستغفر لكم ربِّي إن شاء الله ، قال : وهذا من تقديم القرآن وتأخيره(٤) . قال النحَّاس(٥) : يذهبُ ابنُ جريج إلى أنَّهم قد دخلوا مصر ، فكيف يقول : ﴿ٱدۡخُلُواْ مِصۡرَ إِن شَآءَ ٱللَّهُ ءَامِنِينَ﴾ . وقيل : إنَّما قال : ﴿إِن شَآءَ ٱللَّهُ﴾ تبرُّكاً وجزماً . ﴿ءَامِنِينَ﴾ من القَحْط، أو من فرعون، وكانوا لا يدخلونها إلا بجوازه(٦) .

قوله تعالى : ﴿وَرَفَعَ أَبَوَيۡهِ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ وَخَرُّواْ لَهُۥ سُجَّدٗاۖ وَقَالَ يَٰٓأَبَتِ هَٰذَا تَأۡوِيلُ رُءۡيَٰيَ مِن قَبۡلُ قَدۡ جَعَلَهَا رَبِّي حَقّٗاۖ وَقَدۡ أَحۡسَنَ بِيٓ إِذۡ أَخۡرَجَنِي مِنَ ٱلسِّجۡنِ وَجَآءَ بِكُم مِّنَ ٱلۡبَدۡوِ مِنۢ بَعۡدِ أَن نَّزَغَ ٱلشَّيۡطَٰنُ بَيۡنِي وَبَيۡنَ إِخۡوَتِيٓۚ إِنَّ رَبِّي لَطِيفٞ لِّمَا يَشَآءُۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلۡعَلِيمُ ٱلۡحَكِيمُ ﴿١٠٠﴾﴾

قوله تعالى : ﴿وَرَفَعَ أَبَوَيۡهِ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ﴾ قال قتادة : يريد السَّرير(٧) ، وقد تقدَّمت

---

(١) أخرجه الطبري في التفسير ١٣/ ٣٥٢ ، وابن أبي حاتم ٧/ ٢٢٠٠ - ٢٢٠١ (١١٩٨٦) ونسباه إلى السدي ، وينظر زاد المسير ٤ / ٢٨٨ ، وتفسير الرازي ١٨ / ٢١٠ . والأظهر أن المراد بأبويه : أبوه وأمه ، بحسب اللفظ ، إلا إذا ثبت بسند أن أمه ماتت . المحرر الوجيز ٣/ ٢٨١ . (٢) تفسير البغوي ٢/ ٤٥٠ ، وتفسير الرازي ١٨/ ٢١٠ قال الآلوسي في روح المعاني ١٣/ ٥٧ : والظاهر أنه لم يثبت ، ولو ثبت مثله لاشتهر . (٣) ٢ / ٣٤٤ . وهذا حديث كذب ، فيما نقلناه عن الذهبي ثمة . (٤) أخرجه الطبري في التفسير ١٣/ ٣٥١ ، وينظر كلام الطبري حول هذا المعنى . (٥) معاني القرآن ٣/ ٤٥٦ . (٦) ينظر

تفسير البغوي ٢/ ٤٥٠ ، وزاد المسير ٤ / ٢٨٩ ، وتفسير الرازي ١٨ / ٢١١ . (٧) معاني القرآن للنحاس ٣/ ٤٥٦ .

Page 455 Surah Yusuf: Verse 100

...its carriers (1). Sometimes the word 'Throne' (Arsh) is used to refer to the kingdom and the king himself. This includes the saying of Al-Nabigha Al-Dhubyani: "Thrones that perished after glory and safety" (2). And it was mentioned previously (3). Allah's words: {And they fell down before him prostrate} There are three matters in this: The first: Allah's words: {And they fell down before him prostrate}. It is said that the pronoun 'him' in 'fell down before him' refers to Allah Almighty. The meaning would be: they fell down prostrate for Allah, while Yusuf was like a Qiblah (direction of prayer) to fulfill his vision. This was narrated from Al-Hasan (4). Al-Naqqash said: This is an error, and the pronoun refers back to Yusuf, because of Allah's words at the beginning of the Surah: {I saw them prostrating to me}. Their greeting was for the commoner to prostrate to the noble (5) and the young to the old; Jacob, his maternal aunt, and his brothers prostrated to Joseph (peace be upon him). His skin shivered and he said: {This is the interpretation of my vision of old} (6). There were twenty-two years between Yusuf's vision and its interpretation (7). Salman al-Farsi and Abdullah bin Shaddad said: forty years (8); Abdullah bin Shaddad said: and that is the longest a vision can be delayed.

Footnotes: (1) 9/240. (2) We did not find it in his Diwan. Al-Qurtubi cited it in Al-Asna p. 186 without attributing it. Its completion is: "They fell after they sought safety and survival." (3) It did not precede; rather, what was mentioned earlier (9/240) was Zuhayr's saying: "You two redressed Abas after its throne had been destroyed, and Dhubyan when their feet slipped in their sandals." (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/82, Al-Muharrar al-Wajiz 3/281, and Zad al-Masir 4/290. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/177. (6) See Tafsir al-Razi 18/213 - 214. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/177, and Zad al-Masir 4/290, and they attributed it to Ibn Abbas. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/282, and it was extracted by al-Tabari 13/357-359 from them, and Ibn Abi Hatim in the Tafsir 7/2202 (11998) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).

पृष्ठ 455 सूरह यूसुफ़: आयत 100

...इसके वाहक (1)। कभी-कभी 'अर्श' (सिंहासन) शब्द का प्रयोग राज्य और स्वयं राजा को संदर्भित करने के लिए किया जाता है। इसमें अल-नाबिगा अल-धुब्यानी का कथन शामिल है: "वे सिंहासन जो महिमा और सुरक्षा के बाद नष्ट हो गए" (2)। और यह पहले बताया जा चुका है (3)। अल्लाह का कथन: {और वे उसके सामने सजदे में गिर पड़े} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {और वे उसके सामने सजदे में गिर पड़े}। यह कहा गया है कि 'उसके सर्वनाम अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर संकेत करता है। इसका अर्थ होगा: वे अल्लाह के लिए सजदे में गिर पड़े, जबकि यूसुफ़ उनके लिए किबला (प्रार्थना की दिशा) की तरह थे ताकि उनका सपना पूरा हो सके। यह अल-हसन से वर्णित है (4)। अल-नक़्क़ाश ने कहा: यह एक त्रुटि है, और सर्वनाम यूसुफ़ की ओर लौटता है, क्योंकि सूरह की शुरुआत में अल्लाह का कथन है: {मैंने उन्हें मेरे सामने सजदा करते हुए देखा}। उनका अभिवादन यह था कि साधारण व्यक्ति कुलीन को सजदा करता था (5) और छोटा बड़े को; याकूब, उनकी मौसी और उनके भाइयों ने यूसुफ़ (उन पर शांति हो) को सजदा किया। उनकी त्वचा सिहर उठी और उन्होंने कहा: {यह मेरे पहले के सपने की व्याख्या है} (6)। यूसुफ़ के सपने और उसकी व्याख्या के बीच बाईस साल का अंतर था (7)। सलमान अल-फ़ारसी और अब्दुल्ला बिन शद्दाद ने कहा: चालीस साल (8); अब्दुल्ला बिन शद्दाद ने कहा: और यह सबसे लंबी अवधि है जो एक सपने की व्याख्या में लग सकती है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) 9 / 240। (2) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला। अल-क़ुरतुबी ने इसे अल-अस्ना पृ. 186 में बिना श्रेय दिए उद्धृत किया है। इसका पूर्ण रूप है: "वे सुरक्षा और उत्तरजीविता की तलाश के बाद गिर गए।" (3) यह पहले नहीं आया, बल्कि जो पहले उल्लेख किया गया था (9/240) वह ज़ुहैर का कथन था: "तुम दोनों ने एब्स को सुधारा जब उसका सिंहासन नष्ट हो गया था, और धुब्यान को जब उनके पैर उनकी सैंडल में फिसल गए थे।" (4) अल-नुकात वल-उयून 3/82, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/281, और ज़ाद अल-मसीर 4/290। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/177। (6) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 18/213 - 214। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/177, और ज़ाद अल-मसीर 4/290, और उन्होंने इसे इब्न अब्बास से जोड़ा। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/282, और अल-तबरी ने इसे उनसे 13/357-359 में उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 7/2202 (11998) में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है।

صفحہ 455 سورہ یوسف: آیت 100

اس کے اٹھانے والے (1)۔ اور کبھی عرش سے مراد بادشاہت اور خود بادشاہ لیا جاتا ہے، اور اسی میں سے نابغہ ذبیانی کا قول ہے: "ایسے تخت جو عزت اور امن کے بعد مٹ گئے" (2) اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اس کے آگے سجدے میں گر پڑے} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اس کے آگے سجدے میں گر پڑے}۔ کہا گیا ہے کہ لفظ 'لہ' (اس کے لئے) میں 'ہ' کی ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے، مطلب یہ ہے کہ: وہ اللہ کے لیے سجدے میں گر پڑے، اور یوسف (علیہ السلام) قبلہ کی طرح تھے تاکہ ان کا خواب پورا ہو، اور یہ حسن (4) سے مروی ہے۔ نقاش نے کہا: یہ غلط ہے، اور ضمیر یوسف کی طرف لوٹتی ہے، کیونکہ سورہ کے آغاز میں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میں نے انہیں دیکھا کہ وہ میرے لیے سجدہ کر رہے ہیں}۔ اور ان کا طریقہ تحیہ یہ تھا کہ ادنیٰ شریف کو سجدہ کرتا تھا (5) اور چھوٹا بڑے کو؛ یعقوب، ان کی خالہ اور ان کے بھائیوں نے یوسف علیہ السلام کو سجدہ کیا، تو ان کا بدن کانپ اٹھا اور انہوں نے کہا: {یہ میرے پہلے خواب کی تعبیر ہے} (6)۔ یوسف کے خواب اور اس کی تعبیر کے درمیان بائیس سال کا عرصہ تھا (7)۔ سلمان فارسی اور عبداللہ بن شداد نے کہا: چالیس سال (8)؛ عبداللہ بن شداد نے کہا: اور یہ آخری حد ہے جس تک تعبیر میں تاخیر ہو سکتی ہے۔

حواشی: (1) 9 / 240 - (2) ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا، اور قرطبی نے اسے "الاسنی" ص 186 میں ذکر کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا، اور اس کا تکملہ یہ ہے: وہ سلامتی اور بقا کی طلب کے بعد گر گئے۔ (3) یہ پہلے نہیں گزرا، بلکہ جو پہلے (9/240) آیا ہے وہ زہیر کا قول ہے: تم دونوں نے عبس کو سنبھال لیا جبکہ اس کا تخت الٹ چکا تھا، اور ذبیان کو جب ان کے قدم

جوتیوں سے پھسل گئے تھے۔ (4) النکت والعیون 3 / 82 ، والمحرر الوجیز 3 / 281 ، وزاد المسیر 4 / 290 - (5) تفسیر ابی اللیث 2 / 177 - (6) دیکھئے تفسیر رازی 18 / 213 - 214 - (7) تفسیر ابی اللیث 2 / 177 ، وزاد المسیر 4 / 290 ، اور انہوں نے اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے۔ (8) المحرر الوجیز 3 / 282 ، اور اسے طبری نے 13 / 357 - 359 ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے التفسیر 7 / 2202 (11998) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

the vision(1). Qatada said: Thirty-five years(2). Al-Suddi, Sa'id ibn Jubayr, and 'Ikrimah said: Thirty-six years(3). Al-Hasan, Jasr ibn Farqad, and Fudayl ibn 'Iyad said: Eighty years(4).

Wahb ibn Munabbih said: Yusuf was cast into the well when he was seventeen years old, and he was absent from his father for eighty years. He lived for twenty-three years after meeting his father again and died at the age of one hundred and twenty years. In the Torah, it says one hundred and twenty-six years. Yusuf had sons from the wife of the Aziz: Ephraim, Manasseh, and Rahma, the wife of Ayyub(5). Between Yusuf and Musa were four hundred years(6).

It was said: Jacob stayed with Yusuf for twenty years, then he passed away, peace be upon him. It was also said: He stayed with him for eighteen years(7). Some narrators said: Forty-odd years. Between Jacob and Yusuf, there were thirty-three years until God reunited them. Ibn Ishaq said: Eighteen years, and God knows best(8).

Second: Sa'id ibn Jubayr narrated from Qatada, from Al-Hasan, regarding the words: {and they fell down before him prostrate}: He said: It was not a [complete] prostration, but rather a custom among them; they would gesture with their heads, and that was their greeting(9). Al-Thawri, Al-Dahhak, and others said: It was a prostration like the one familiar to us, and it was their greeting. It was also said: It was a bowing like Ruku', and not a falling onto the ground, and so on.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/282. (2) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 7/2202 (11999). (3) Zad al-Masir 4/290-291. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/282, and reported from them by Al-Tabari in Al-Tafsir 13/359-360. (5) Tafsir al-Baghawi 2/451, but attributed it to Al-Hasan. In it and in Al-Ma'arif by Ibn Qutaybah p. 41, it is stated that the Torah says he lived one hundred and ten years. (6) Al-Ma'arif by Ibn Qutaybah p. 41. (7) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/282, Tafsir Abi al-Layth 2/178, and Tafsir al-Baghawi 2/451. (8) Reported by Al-Tabari in Al-Tafsir 13/361. (9) See Al-Wajiz by Al-Wahidi 2/635, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/281.

सूरह यूसुफ: आयत १०० ४५६

दर्शन (रुआया)(१)। कतादा ने कहा: पैंतीस साल(२)। अल-सुद्दी, सईद इब्न जुबैर और इक्रमा ने कहा: छत्तीस साल(३)। अल-हसन, जस्र इब्न फरकंद और फुदैल इब्न अयाद ने कहा: अस्सी साल(४)।

वहब इब्न मुनाबिह ने कहा: यूसुफ को सत्रह साल की उम्र में कुएं में फेंक दिया गया था, और वह अपने पिता से अस्सी साल तक दूर रहे। अपने पिता से मिलने के बाद वे तेईस साल तक जीवित रहे, और एक सौ बीस साल की उम्र में उनकी मृत्यु हुई। तौरात में एक सौ छब्बीस साल बताया गया है। यूसुफ के अज़ीज़ की पत्नी से पुत्र पैदा हुए: एप्रैम, मनश्शे और रहमा, अय्यूब की पत्नी(५)। यूसुफ और मूसा के बीच चार सौ साल का अंतर था(६)।

कहा गया है: याकूब यूसुफ के पास बीस साल रहे, फिर उनकी मृत्यु हो गई, उन पर शांति हो। यह भी कहा गया: वे उनके पास अठारह साल रहे(७)। कुछ मुहादिसों ने कहा: चालीस से कुछ अधिक साल। याकूब और यूसुफ के बीच तैंतीस साल थे जब तक कि खुदा ने उन्हें मिला नहीं दिया। इब्न इसहाक ने कहा: अठारह साल, और अल्लाह बेहतर जानता है(८)।

दूसरा: सईद इब्न जुबैर ने कतादा से, उन्होंने अल-हसन से, खुदा के इस कथन के बारे में कहा: {और वे उसके सामने सजदे में गिर पड़े}: उन्होंने कहा: यह सजदा नहीं था, बल्कि उनके बीच एक प्रथा थी, वे अपने सिर से इशारा करते थे, यही उनका अभिवादन था(९)। अल-थौरी, अल-दह्हाक और अन्य ने कहा: यह वैसा ही सजदा था जैसा हमें ज्ञात है, और यही उनका अभिवादन था। यह भी कहा गया: यह रुकू की तरह झुकना था, और जमीन पर गिरना नहीं था, और इसी तरह...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८२। (२) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर ७/२२०२ (११९९९) में इसे उद्धृत किया है। (३) जाद अल-मसीर ४/२९० - २९१। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८२, और तबरी ने तफसीर १३/३५९ - ३६० में उनसे उद्धृत किया है। (५) तफसीर अल-बग़वी २/४५१, लेकिन इसे अल-हसन से जोड़ा गया है, और इसमें तथा इब्न कुतैबा की अल-मारिफ पृष्ठ ४१ में यह है कि तौरात में है कि वे एक सौ दस साल जीवित रहे। (६) इब्न कुतैबा की अल-मारिफ पृष्ठ ४१। (७) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८२, तफसीर अबी अल-लैथ २/१७८, और तफसीर अल-बग़वी २/४५१। (८) तबरी ने तफसीर १३/३१ में इसे उद्धृत किया है। (९) अल-वाहिदी की अल-वसीत २/६३५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८१ देखें।

سورہ یوسف: آیت ۱۰۰ ۴۵۶

رؤیا (خواب)(۱)۔ قتادہ نے کہا: پینتیس سال(۲)۔ السُّدّی، سعید بن جبیر اور عکرمہ نے کہا: چھتیس سال(۳)۔ حسن، جسر بن فرقد اور فضیل بن عیاض نے کہا: اسی سال(۴)۔

وہب بن منبہ نے کہا: یوسف کو سترہ سال کی عمر میں کنویں میں پھینکا گیا تھا، اور وہ اپنے والد سے اسی سال دور رہے، اور اپنے والد سے ملنے کے بعد تئیس سال زندہ رہے، اور ایک سو بیس سال کی عمر میں وفات پائی۔ اور تورات میں ایک سو چھبیس سال ہے۔ اور یوسف کے ہاں عزیز کی بیوی سے بیٹے پیدا ہوئے: افراییم، منشا، اور رحمہ جو ایوب کی بیوی تھیں(۵)۔ اور یوسف و موسیٰ کے درمیان چار سو سال کا فاصلہ تھا(۶)۔

کہا گیا ہے: یعقوب یوسف کے پاس بیس سال رہے، پھر وفات پا گئے ﷺ۔ اور کہا گیا: ان کے پاس اٹھارہ سال قیام کیا(۷)۔ بعض محدثین نے کہا: چالیس سے کچھ زیادہ سال۔ اور یعقوب و یوسف کے درمیان تینتیس سال کا فاصلہ تھا یہاں تک کہ اللہ نے انہیں جمع کر دیا۔ ابن اسحاق نے کہا: اٹھارہ سال، واللہ اعلم(۸)۔

دوسرا مسئلہ: سعید بن جبیر نے قتادہ سے، انہوں نے حسن سے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: {وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا} (اور وہ ان کے سامنے سجدے میں گر پڑے): انہوں نے کہا: وہ سجدہ نہ تھا، بلکہ یہ ان میں ایک طریقہ تھا، وہ اپنے سروں سے اشارہ کرتے تھے، ان کا سلام اسی طرح تھا(۹)۔ ثوری، ضحاک اور دیگر نے کہا: وہ سجدہ اسی طرح کا سجدہ تھا جو ہمارے ہاں معروف ہے، اور وہی ان کا سلام تھا۔ اور کہا گیا: وہ رکوع کی طرح جھکنا تھا، اور زمین پر گرنا نہ تھا، اور اسی طرح...

(۱) المحرر الوجيز ۳/ ۲۸۲ ۔ (۲) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۷/ ۲۲۰۲ (۱۱۹۹۹) میں بیان کیا ہے۔ (۳) زاد المسیر ۴/ ۲۹۰ - ۲۹۱ ۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۲۸۲ ، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۳/ ۳۵۹ - ۳۶۰ میں ان سے روایت کیا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/ ۴۵۱ لیکن اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس میں اور ابن قتیبہ کی المعارف ص ۴۱ میں ہے کہ تورات میں ہے کہ وہ ایک سو دس سال زندہ رہے۔ (۶) المعارف لابن قتیبة ص ۴۱ ۔ (۷) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/ ۲۸۲ ، اور تفسیر ابی اللیث ۲/ ۱۷۸ ، اور تفسیر البغوی ۲/ ۴۵۱ ۔ (۸) طبری نے اپنی تفسیر ۱۳/ ۳۶۱ میں اسے بیان کیا ہے۔ (۹) دیکھیے الوسیط للواحدي ۲/ ۶۳۵ ، اور المحرر الوجیز ۳/ ۲۸۱ ۔

Their greeting used to be by bending and bowing, and Allah has abrogated all of that in our Sharia, and replaced bowing with speech.

The commentators are unanimous that this prostration, in whatever form it was, was only a greeting, not worship. Qatada said: This was the greeting of kings to them, and Allah gave this nation "As-Salam" (Peace) as the greeting of the people of Paradise (1).

I say: This bowing and bending that was abrogated from us has become a habit in Egyptian lands and among non-Arabs, as well as people standing up for one another, so much so that if one of them is not stood up for, he feels within himself as if he is ignored and has no value. Similarly, when they meet, they bow to each other, a continuous habit and a settled inheritance, especially when princes and leaders meet. They have deviated from the path and turned away from the Sunnahs. Anas ibn Malik narrated: We said, O Messenger of Allah, should we bow to one another when we meet? He said, "No." We said: Should we embrace one another? He said, "No." We said: Should we shake hands with one another? He said, "Yes." It was narrated by Abu Umar in "Al-Tamheed" (2).

If it is said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Stand up for your leader and the best of you" (3) - meaning Sa'd ibn Mu'adh - we say: That was specific to Sa'd due to the specific circumstances. It has also been said: Their standing was only to help him down from the donkey. Furthermore, it is permissible for a great man if it does not affect him internally, but if it affects him, and he admires it, and sees himself as having a privilege, it is not permissible to help him in that; because of his saying ﷺ: "Whoever is pleased that people should stand up for him as an image, let him take his seat in the Fire" (4). It has been narrated from the Companions, may Allah be pleased with them all, that there was no face more honorable to them than the face of the Messenger of Allah ﷺ, yet they would not stand up for him when they saw him, because they knew of his dislike for that.

(1) Narrated by al-Tabari in Al-Tafsir 13/355, and Ibn Abi Hatim in Al-Tafsir 7/2202 (11996). (2) 15/21, and also narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/100. (3) Narrated by Ahmad (25097) from the hadith of Aisha, and al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (1120) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri رضي الله عنه. (4) Narrated by Abu Dawood (5229), and al-Tirmidhi (2755) from the hadith of Mu'awiya رضي الله عنه. Al-Tirmidhi said: This is a Hasan (fair) hadith.

उनका अभिवादन झुकने और सिर नवाने से होता था, और अल्लाह ने हमारी शरीयत में इन सबको निरस्त कर दिया है, और झुकने के स्थान पर वाणी (सलाम) को रख दिया है।

मुफस्सिरीन (व्याख्याकारों) का इस बात पर इत्तेफाक है कि वह सजदा चाहे जिस रूप में रहा हो, वह केवल एक अभिवादन था, इबादत (पूजा) नहीं। क़तादह ने कहा: यह उनके यहाँ राजाओं का अभिवादन था, और अल्लाह ने इस उम्मत को "सलाम" प्रदान किया जो जन्नत वालों का अभिवादन है (1)।

मैं कहता हूँ: यह झुकना और नवाना जिसे हमसे निरस्त कर दिया गया था, मिस्र के क्षेत्रों और गैर-अरबों के बीच एक आदत बन गई है, और साथ ही एक-दूसरे के लिए खड़ा होना भी, यहाँ तक कि यदि उनमें से किसी के लिए कोई खड़ा न हो, तो वह अपने मन में ऐसा महसूस करता है जैसे उसकी उपेक्षा की गई हो और उसका कोई मूल्य न हो। इसी तरह जब वे मिलते हैं, तो एक-दूसरे के सामने झुकते हैं, जो एक निरंतर आदत और एक स्थापित विरासत बन गई है, विशेष रूप से जब राजकुमार और नेता मिलते हैं। वे सही मार्ग से भटक गए हैं और सुन्नतों से मुँह मोड़ लिया है। अनस बिन मालिक ने रिवायत की है कि हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम मिलते समय एक-दूसरे के सामने झुकें? आपने फरमाया: "नहीं।" हमने कहा: क्या हम गले मिलें? आपने फरमाया: "नहीं।" हमने कहा: क्या हम एक-दूसरे से हाथ मिलाएँ? आपने फरमाया: "हाँ।" इसे अबू उमर ने "अल-तमहीद" में उल्लेख किया है (2)।

यदि यह कहा जाए कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपने सरदार और अपने में सबसे बेहतर के लिए खड़े हो जाओ" (3) - यानी साद बिन मुआज़ - तो हम कहते हैं: वह साद के लिए विशेष था; उन विशेष परिस्थितियों के कारण। और यह भी कहा गया है कि उनका खड़ा होना केवल उन्हें गधे से उतारने के लिए था। साथ ही, यह एक बड़े व्यक्ति के लिए जायज़ है यदि इसका उसके मन पर कोई प्रभाव न पड़े, लेकिन यदि इसका उस पर प्रभाव पड़ता है, और वह इसे पसंद करता है, और स्वयं को विशेष समझता है, तो इस काम में उसकी सहायता करना जायज़ नहीं है; क्योंकि आप ﷺ का फरमान है: "जिसे यह पसंद हो कि लोग उसके लिए खड़े रहें, वह अपना ठिकाना जहन्नम की आग में बना ले" (4)। सहाबा (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उनके लिए अल्लाह के रसूल

ﷺ के चेहरे से अधिक सम्मानजनक कोई चेहरा नहीं था, फिर भी वे आपको देखकर खड़े नहीं होते थे; क्योंकि वे जानते थे कि आप इसे नापसंद करते थे।

(1) इसे अल-तबरी ने तफ़सीर 13/355 में और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 7/2202 (11996) में निकाला है। (2) 15/21, और इसे अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 7/100 में भी निकाला है। (3) इसे अहमद (25097) ने आयशा की हदीस से और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (1120) में अबू सईद अल-खुदरी ؓ की हदीस से निकाला है। (4) इसे अबू दाऊद (5229) और तिरमिज़ी (2755) ने मुआविया ؓ की हदीस से निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन है।

ان کا سلام جھکنے اور سر نوانے کے ذریعے تھا، اور اللہ نے ہماری شریعت میں ان سب کو منسوخ کر دیا ہے، اور جھکنے کے بدلے کلام (سلا م) کو مقرر کر دیا ہے۔

مفسرین کا اس بات پر اتفاق ہے کہ وہ سجدہ جس صورت میں بھی رہا ہو، وہ محض ایک تحیہ (سلام) تھا، عبادت نہیں تھی۔ قتادہ نے کہا: یہ ان کے ہاں بادشاہوں کا سلام تھا، اور اللہ نے اس امت کو "سلام" عطا کیا جو اہل جنت کا سلام ہے (۱)۔

میں کہتا ہوں: یہ جھکنا اور نوانا جو ہم سے منسوخ کر دیا گیا تھا، اب دیارِ مصر اور عجم کے ہاں ایک عادت بن چکا ہے، اور اسی طرح ایک دوسرے کے لیے کھڑے ہونا بھی، یہاں تک کہ اگر ان میں سے کسی کے لیے کھڑا نہ ہوا جائے تو وہ اپنے دل میں محسوس کرتا ہے جیسے اس کی پروا نہیں کی گئی اور اس کی کوئی قدر نہیں۔ اسی طرح جب وہ ملتے ہیں تو ایک دوسرے کے سامنے جھکتے ہیں، یہ ایک مسلسل عادت اور پختہ وراثت بن چکی ہے، خاص طور پر جب امراء اور رؤساء ملتے ہیں۔ وہ صحیح راستے سے ہٹ گئے اور سنتوں سے روگردانی کی۔ حضرت انس بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم نے عرض کیا یا رسول اللہ، کیا جب ہم ملیں تو ایک دوسرے کے سامنے جھکیں؟ آپ نے فرمایا: "نہیں۔" ہم نے کہا: کیا ہم ایک دوسرے کے گلے ملیں؟ فرمایا: "نہیں۔" ہم نے کہا: کیا ہم ایک دوسرے سے مصافحہ کریں؟ فرمایا: "ہاں۔" اسے ابو عمر نے "التمہید" میں نقل کیا ہے (۲)۔

اگر یہ کہا جائے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے سردار اور اپنے میں سب سے بہتر کی طرف کھڑے ہو جاؤ" (۳) - یعنی سعد بن معاذ - تو ہم کہیں گے: وہ حضرت سعد کے لیے مخصوص تھا؛

ان مخصوص حالات کی وجہ سے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کا کھڑا ہونا محض انہیں گدھے سے اتارنے کے لیے تھا۔ نیز یہ کسی بڑے آدمی کے لیے جائز ہے اگر اس کا اس کے نفس پر اثر نہ پڑے، لیکن اگر اثر پڑے اور وہ اسے پسند کرنے لگے اور اپنے لیے بڑائی سمجھنے لگے تو اس پر اس کی مدد کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "جسے یہ پسند ہو کہ لوگ اس کے لیے کھڑے رہیں، وہ اپنا ٹھکانا آگ (جہنم) میں بنا لے" (۴)۔ صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین سے مروی ہے کہ ان کے نزدیک رسول اللہ ﷺ کے چہرے سے بڑھ کر کوئی چہرہ معزز نہیں تھا، اس کے باوجود وہ آپ کو دیکھ کر کھڑے نہیں ہوتے تھے؛ کیونکہ وہ جانتے تھے کہ آپ اسے ناپسند کرتے تھے۔

(۱) اسے طبری نے التفسیر ۱۳/ ۳۵۵، اور ابن ابی حاتم نے التفسیر ۷/ ۲۲۰۲ (۱۱۹۹۶) میں روایت کیا ہے۔ (۲) ۱۵/ ۲۱، اور اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/ ۱۰۰ میں بھی روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۵۰۹۷) نے حضرت عائشہ کی حدیث سے، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۱۱۲۰) میں حضرت ابو سعید خدری ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابو داؤد (۵۲۲۹)، اور ترمذی (۲۷۵۵) نے حضرت معاویہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔

٤٥٨ Surah Yusuf: Verse 100

Third: If it is asked: What do you say regarding gesturing with a finger? It is said to him: That is permissible if [the person] is far from you, to designate for him the time of greeting; but if he is close, then no (1). It has been said it is forbidden in both proximity and distance, because of what has been narrated from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "Whoever imitates other than us is not of us." And he said: "Do not greet with the greeting of the Jews and the Christians, for the greeting of the Jews is with the palms, and the Christians with a gesture" (2).

And when greeting, one should not bow, nor should the hand be kissed along with the greeting, because bowing in the sense of humility is only appropriate for Allah.

As for kissing the hand, it is from the practice of the non-Arabs (A'ajim), and they are not to be followed in their invented actions out of veneration for their leaders. The Prophet (peace be upon him) said: "Do not stand at my head as the non-Arabs stand at the heads of their Kisras (kings)" (3). So this is similar to it.

And there is no harm in shaking hands; for the Prophet (peace be upon him) shook hands with Ja'far bin Abi Talib when he arrived from Abyssinia, and he commanded it and encouraged it (4). He said: "Shake hands, and malice will depart" (5). Ghalib al-Tammar narrated from al-Sha'bi that the companions of the Prophet (peace be upon him) used to shake hands when they met, and when they returned from a journey, they would embrace (6).

If it is said: But Malik disliked shaking hands? We say (7): Ibn Wahb narrated from Malik that he disliked shaking hands and embracing, and Sahnun and others from our companions followed this view. And it has been narrated from...

(1) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1095. And the statement from him is: there is no harm in shaking hands. The author will mention shaking hands later. (2) Narrated by al-Tirmidhi (2695) and al-Nasa'i in al-Kubra (10100), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (8911) from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both). Al-Tirmidhi said: This hadith has a weak chain of narration. (3) Narrated by Abu Dawud (5230), and Ibn Majah (3836) from Abu Umamah (may Allah be pleased with him) in a similar manner. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1095, and the hadith was narrated by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/281. (5) Narrated by Malik in al-Muwatta 2/908 from Ata as a Mursal report. (6) Narrated by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/281. (7) The speaker is Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 17/21.

६०८ सूरह यूसुफ़: आयत १००

तीसरा: यदि यह पूछा जाए: उंगली से इशारा करने के बारे में आप क्या कहते हैं? उससे कहा गया: यह जायज़ है यदि वह आपसे दूर हो, ताकि उसे सलाम के समय का पता चल सके लेकिन यदि वह पास हो, तो नहीं (१)। निकटता और दूरी दोनों में निषेध की बात कही गई है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो हमारे अलावा दूसरों की नकल करता है, वह हममें से नहीं है।" और उन्होंने कहा: "यहूदियों और ईसाइयों की तरह सलाम मत करो, क्योंकि यहूदियों का सलाम हथेलियों से है, और ईसाइयों का इशारा से है" (२)।

और जब कोई सलाम करे, तो उसे झुकना नहीं चाहिए, और न ही सलाम के साथ उसके हाथ को चूमा जाना चाहिए, क्योंकि विनम्रता के भाव में झुकना केवल अल्लाह के लिए ही उचित है।

जहाँ तक हाथ चूमने का सवाल है, यह गैर-अरबों (अजम) का कृत्य है, और उनके द्वारा अपने बड़ों के सम्मान में शुरू किए गए कार्यों में उनका अनुसरण नहीं किया जाना चाहिए। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मेरे सिर के पास वैसे मत खड़े हो जैसे गैर-अरब अपने राजाओं (किसरा) के सिर के पास खड़े होते हैं" (३)। यह उसी के समान है।

हाथ मिलाने (मुसाफ़हा) में कोई बुराई नहीं है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जाफ़र बिन अबी तालिब से हाथ मिलाया जब वह हबशा (इथियोपिया) से आए थे, और उन्होंने इसका आदेश दिया और इसके लिए प्रोत्साहित किया (४)। उन्होंने कहा: "एक-दूसरे से हाथ मिलाओ, द्वेष दूर हो जाता है" (५)। ग़ालिब अल-तम्मार ने अल-शाबी से वर्णन किया है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथी जब मिलते थे तो हाथ मिलाते थे, और जब यात्रा से लौटते थे, तो गले मिलते थे (६)।

यदि यह कहा जाए: क्या मालिक ने हाथ मिलाने को नापसंद किया है? हमने कहा (७): इब्न वहब ने मालिक से वर्णन किया है कि उन्होंने हाथ मिलाने और गले मिलने को नापसंद किया, और सहनून और हमारे अन्य साथियों ने भी यही विचार रखा। और यह वर्णित किया गया है...

(१) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१०९५ में। और उनकी बात है: हाथ मिलाने में कोई बुराई नहीं है। लेखक आगे हाथ मिलाने का ज़िक्र करेंगे। (२) इसे तिरमिज़ी (२६९५) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (१०१००) में, और अल-बैहक़ी ने शोअब अल-ईमान (८९११) में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: इस हदीस की सनद कमज़ोर है। (३) इसे अबू दाऊद (५२३०) और इब्न माजाह (३८३६) ने अबू उमामा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसी

तरह उद्धृत किया है। (४) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१०९५, और हदीस को अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार ४/२८१ में उद्धृत किया है। (५) इसे मालिक ने मुवत्ता २/९०८ में अता से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है। (६) इसे अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार ४/२८१ में उद्धृत किया है। (७) कहने वाले इब्न अब्द अल-बर्र हैं, अल-तमहीद २१/१७ में।

تیسرا: اگر پوچھا جائے کہ انگلی سے اشارہ کرنے کے بارے میں آپ کیا کہتے ہیں؟ تو اس سے کہا گیا: یہ اس وقت جائز ہے جب وہ آپ سے دور ہو؛ تاکہ اس کے لیے سلام کا وقت متعین ہو سکے، لیکن اگر وہ قریب ہو تو نہیں (١)۔ اور قریب اور دور دونوں صورتوں میں ممانعت کی بات کہی گئی ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «جس نے ہماری غیر قوم سے مشابہت اختیار کی وہ ہم میں سے نہیں»۔ اور فرمایا: «یہود و نصاریٰ کی طرح سلام نہ کرو، کیونکہ یہودیوں کا سلام ہتھیلیوں سے ہے، اور عیسائیوں کا اشارہ سے ہے» (٢)۔

اور جب سلام کرے تو اسے جھکنا نہیں چاہیے، اور نہ ہی سلام کے ساتھ اس کے ہاتھ کا بوسہ لیا جائے، کیونکہ عاجزی کے معنی میں جھکنا صرف اللہ ہی کے لیے زیبا ہے۔

جہاں تک ہاتھ چومنے کا تعلق ہے، تو یہ عجمیوں کا فعل ہے، اور ان کے ایجاد کردہ افعال میں ان کی پیروی نہیں کی جائے گی جو انہوں نے اپنے بڑوں کی تعظیم میں شروع کیے؛ نبی ﷺ نے فرمایا: «میرے سر کے پاس اس طرح نہ کھڑے ہو جیسے عجمی اپنے بادشاہوں (اکاسرہ) کے سروں کے پاس کھڑے ہوتے ہیں» (٣) تو یہ بھی اسی کی طرح ہے۔

اور مصافحہ کرنے میں کوئی حرج نہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے جعفر بن ابی طالب سے مصافحہ کیا جب وہ حبشہ سے تشریف لائے، اور آپ نے اس کا حکم دیا اور اس کی ترغیب دی (٤)، اور فرمایا: «مصافحہ کیا کرو، کینہ دور ہو جاتا ہے» (٥) اور غالب التمار نے الشعبی سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ کے صحابہ جب ملتے تو مصافحہ کرتے، اور جب سفر سے آتے تو معانقہ کرتے (٦)۔

اگر کہا جائے: تو کیا مالک نے مصافحہ کو ناپسند کیا ہے؟ ہم نے کہا (۷): ابن وہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے مصافحہ اور معانقہ کو ناپسند کیا، اور سحنون اور ہمارے دیگر ساتھیوں نے بھی یہی موقف اختیار کیا۔ اور مروی ہے...

(۱) ابن العربی کی احکام القرآن ۱۰۹۵/۳ میں۔ اور ان کا کلام ہے: مصافحہ میں کوئی حرج نہیں۔ اور مصنف آگے مصافحہ کا ذکر کریں گے۔ (۲) اسے ترمذی (۲۶۹۵) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۰۱۰۰) میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (۸۹۱۱) میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: اس حدیث کی سند ضعیف ہے۔ (۳) اسے ابو داؤد (۵۲۳۰) اور ابن ماجہ (۳۸۳۶) نے ابو امامہ رضی اللہ عنہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٤) ابن العربی کی احکام القرآن ۱۰۹۵/۳، اور حدیث کو طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲۸۱/٤ میں روایت کیا ہے۔ (٥) اسے مالک نے موطا ۹۰۸/۲ میں عطا سے مرسل روایت کیا ہے۔ (٦) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲۸۱/٤ میں روایت کیا ہے۔ (۷) کہنے والے ابن عبد البر ہیں التمہید ۱۷/۲۱ میں۔

459 Surah Yusuf: Verse 100

Malik’s opinion is contrary to that regarding the permissibility of handshaking, and this is what the meaning of what is in 'Al-Muwatta' indicates. A group of scholars from the predecessors (Salaf) and the successors (Khalaf) agree on the permissibility of handshaking. Ibn al-Arabi said (1): Malik only disliked handshaking because he did not see it as a general matter in religion, nor was it transmitted like the transmission of the greeting (Salam); if it were from it, it would be equal to it. I say: There has come regarding handshaking a hadith that indicates the encouragement of it, the persistence in it, and its maintenance. It is what was narrated by Al-Bara' bin 'Azib, who said: I met the Messenger of Allah ﷺ, and he took my hand. I said: O Messenger of Allah, I used to think that handshaking was for the non-Arabs? He said: "We are more worthy of handshaking than they are. There are no two Muslims who meet and one of them takes the hand of his companion out of affection and sincerity between them, except that their sins are cast away from between them" (2). The Almighty's saying: {And He was certainly good to me when He took me out of prison} and he did not say: from the well (Jubb); out of generosity, so as not to remind his brothers of their deed after his forgiveness of them with his saying: {No blame will there be upon you today} (3) [Yusuf: 92]. I say: This is the principle among the Sufi masters: mentioning hardship (jafa) in the time of purity (safa) is itself a hardship (4), and it is a correct saying indicated by the Book. It was said: because his entry into prison was by his choice through his saying: {My Lord, prison is more beloved to me than that to which they invite me}, whereas being in the well was by the will of Allah Almighty for him. And it was said: because he was in prison with thieves and sinners, and in the well with Allah Almighty; also, the favor in being saved from prison was greater; because he entered it due to a matter he intended, and also he entered it by his choice when he said: {My Lord, prison is more beloved to me}, so the distress in it was more, and he also said regarding it: {Mention me in the presence of your master}.

(1) Ahkam al-Qur'an 3/1095. (2) Narrated by al-Tabarani in al-Awsat (8335), and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 13/21. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 2/635, and Zad al-Masir 4/291. (4) This is from the words of al-Junayd to al-Sari al-Saqati, and it is in al-Risala al-Qushayriyya 2/118.

459 सूरह यूसुफ: आयत 100

इमाम मालिक का मत हाथ मिलाने (मुसाफ़हा) की अनुमति के संबंध में इसके विपरीत है, और 'अल-मुवट्टा' में जो है उसका अर्थ यही दर्शाता है। पूर्ववर्तियों (सलफ़) और उत्तरवर्तियों (खलफ़) के विद्वानों का एक समूह हाथ मिलाने की अनुमति पर सहमत है। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): मालिक ने हाथ मिलाने को केवल इसलिए नापसंद किया क्योंकि उन्होंने इसे धर्म में एक सामान्य मामला नहीं माना, और न ही इसे सलाम के संचार की तरह प्रसारित किया गया था; यदि ऐसा होता, तो यह उसके समान होता। मैंने कहा: हाथ मिलाने के बारे में एक हदीस आई है जो इसके प्रति प्रोत्साहन, निरंतरता और इसे बनाए रखने का संकेत देती है। यह वह है जो अल-बरा बिन अज़िब ने वर्णित किया है, उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल ﷺ से मिला, तो उन्होंने मेरा हाथ थाम लिया। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं समझता था कि हाथ मिलाना गैर-अरबों के लिए है? उन्होंने कहा: "हम उनसे हाथ मिलाने के अधिक हकदार हैं। जब भी दो मुसलमान मिलते हैं और उनमें से एक अपने साथी का हाथ आपसी प्रेम और निष्ठा के कारण थामता है, तो उनके पाप उनके बीच से झड़ जाते हैं" (2)। अल्लाह तआला का कथन: {और उसने निश्चित रूप से मुझ पर कृपा की जब उसने मुझे जेल से बाहर निकाला} और उन्होंने यह नहीं कहा: कुएँ(जुब्ब) से; उदारता के कारण, ताकि वह अपने भाइयों को उनके कृत्य की याद न दिलाएं जैसा कि उन्होंने क्षमादान के बाद कहा था: {आज तुम पर कोई मलामत नहीं} (3) [यूसुफ: 92]। मैंने कहा: सूफी शेखों के बीच यही मूल सिद्धांत है: सुख (सफ़ा) के समय दुख (जफ़ा) का ज़िक्र करना दुखदायी है (4)। और यह एक सही कथन है जिसका संकेत किताब (कुरान) ने दिया है। यह भी कहा गया: क्योंकि जेल में उनका प्रवेश उनके अपने चुनाव से था, उनके इस कथन के माध्यम से: {मेरे रब, जेल मुझे उस चीज़ से अधिक प्रिय है जिसकी ओर वे मुझे बुलाती हैं}, जबकि कुएँ में होना अल्लाह तआला की इच्छा से था। और यह भी कहा गया: क्योंकि वह जेल में चोरों और अपराधियों के साथ थे, और कुएँ में अल्लाह तआला के साथ थे; इसके अलावा, जेल से मुक्ति का एहसान अधिक बड़ा था; क्योंकि वह इसमें उस बात के कारण प्रविष्ट हुए जिसका उन्होंने इरादा किया था, और वह अपनी इच्छा से इसमें प्रविष्ट हुए जब उन्होंने कहा: {मेरे रब, जेल मुझे अधिक प्रिय है}, इसलिए उसमें कष्ट अधिक था, और उन्होंने इसके बारे में यह भी कहा: {अपने स्वामी के पास मेरा ज़िक्र करना}।

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1095। (2) अल-तबरानी ने अल-अवसत (8335) में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 13/21 में उद्धृत किया है। (3) अल-वाहिदी की अल-वसीत 2/635, और ज़ाद

अल-मसीर 4/291। (4) यह जुनैद का अल-सरी अल-सकती से कहा गया कथन है, और यह अल-रिसाला अल-कुशायरिया 2/118 में है।

459 سورہ یوسف: آیت 100

امام مالک کی رائے مصافحہ کے جواز کے بارے میں اس کے خلاف ہے، اور 'الموطأ' میں جو کچھ ہے اس کا مفہوم اسی کی طرف اشارہ کرتا ہے۔ سلف اور خلف کے علماء کی ایک جماعت مصافحہ کے جواز پر متفق ہے۔ ابن العربی نے کہا (1): مالک نے مصافحہ کو صرف اس لیے ناپسند کیا کیونکہ انہوں نے اسے دین میں کوئی عام معاملہ نہیں سمجھا، اور نہ ہی یہ سلام کی طرح منقول ہوا؛ اگر ایسا ہوتا تو یہ اسی کے برابر ہوتا۔ میں نے کہا: مصافحہ کے بارے میں ایک ایسی حدیث آئی ہے جو اس کی ترغیب، اس پر ہمیشگی اور اس کی حفاظت پر دلالت کرتی ہے۔ یہ وہ حدیث ہے جسے البراء بن عازب نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ سے ملا، تو آپ نے میرا ہاتھ تھام لیا۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں تو یہ سمجھتا تھا کہ مصافحہ غیر عربوں (اعاجم) کے لیے ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم ان سے زیادہ مصافحہ کے حقدار ہیں۔ جب بھی دو مسلمان ملتے ہیں اور ان میں سے ایک اپنے ساتھی کا ہاتھ آپسی محبت اور خیر خواہی کی بنا پر تھامتا ہے، تو ان کے گناہ ان کے درمیان سے جھڑ جاتے ہیں" (2)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اس نے یقیناً مجھ پر احسان کیا جب اس نے مجھے قید خانے سے نکالا} اور آپ (یوسف علیہ السلام) نے یہ نہیں فرمایا: کنویں (جب) سے؛ یہ مروت اور سخاوت کی بنا پر تھا؛ تاکہ اپنے بھائیوں کو ان کے برتاؤ کی یاد نہ دلائیں جب کہ آپ انہیں یہ کہہ کر معاف کر چکے تھے: {آج تم پر کوئی ملامت نہیں} (3) [یوسف: 92]۔ میں نے کہا: صوفی مشائخ کے ہاں یہی اصل اصول ہے: خوشی (صفا) کے وقت تلخی (جفا) کا ذکر کرنا خود ایک تلخی (جفا) ہے (4)۔ اور یہ ایک صحیح قول ہے جس پر کتاب (قرآن) دلالت کرتی ہے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ قید خانے میں داخلہ آپ کی اپنی پسند سے تھا، آپ کے اس قول کی وجہ سے: {اے میرے رب! قید خانہ مجھے اس سے زیادہ

پسند ہے جس کی طرف یہ مجھے بلاتی ہیں}، جبکہ کنویں میں ہونا اللہ تعالیٰ کے ارادے سے تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: کیونکہ آپ قید خانے میں چوروں اور گناہگاروں کے ساتھ تھے، جبکہ کنویں میں اللہ تعالیٰ کے ساتھ تھے؛ نیز قید خانے سے نجات کا احسان زیادہ بڑا تھا؛ کیونکہ آپ اس میں اس بات کی وجہ سے داخل ہوئے تھے جس کا آپ نے ارادہ کیا تھا، اور آپ اپنی مرضی سے داخل ہوئے تھے جب آپ نے کہا: {اے میرے رب! قید خانہ مجھے زیادہ پسند ہے}، تو اس میں تکلیف زیادہ تھی، اور آپ نے اس کے بارے میں یہ بھی کہا: {اپنے مالک کے پاس میرا ذکر کرنا}۔

(1) احکام القرآن 3/ 1095 - (2) اسے طبرانی نے الاوسط (8335) میں اور ابن عبد البر نے التمہید 13/ 21 میں روایت کیا ہے۔ (3) الواحدی کی الوسیط 2/ 635، اور زاد المسیر 4/ 291 - (4) یہ جنید بغدادی کا کلام ہے سری سقطی کے لیے، اور یہ الرسالۃ القشیریۃ 2/ 118 میں ہے۔

460 Surah Yusuf: Verse 100

[Yusuf: 42] so he was punished for it(1). {And brought you from the desert} It is narrated that Jacob's dwelling was in the land of Canaan, and they were people of livestock and wilderness(2). It was also said: Jacob moved to a desert and inhabited it, and that God did not send a prophet from among the people of the desert. It was said: He had gone out to "Bada", which is a place; and Jamil meant it in his saying: And you are the one who made "Shaghib" and "Bada" beloved to me, while my homelands were lands other than them(3). Jacob has a mosque in this place under a mountain. It is said: "The people 'badaw' 'badwan'" means: if they came to "Bada", just as it is said: "gharu ghowran", meaning: they came to "Al-Ghor". The meaning is: And He brought you from the place of Bada; mentioned by Al-Qushayri, and related by Al-Mawardi from Al-Dahhak on the authority of Ibn Abbas(4). {After Satan had sowed discord between me and my brothers} by instilling envy; said Ibn Abbas(5). It was said: He corrupted what was between me and my brothers(6); he attributed their sin to Satan out of his nobility. {Indeed, my Lord is subtle in what He wills} meaning: kind to His servants. Al-Khattabi said: "The Subtle" is the One who is benevolent to His servants, who is kind to them in ways they do not know, and provides for their interests from where they do not expect; like His saying: {Allah is Subtle with His servants; He gives provision to whom He wills} [Ash-Shura: 19]. It was said: The Subtle: The Knower of the intricacies of matters; and what is meant here is honor and kindness. Qatada said: He was kind to Joseph by taking him out of prison, bringing his family to him from the desert, and removing from his heart the instigation of Satan(7).

---

(1) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/83, Tafsir al-Baghawi 2/451, and Zad al-Masir 4/291. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/636 and attributed it to Qatada, and Al-Tabari included it in his Tafsir 13/362. (3) Diwan Jamil p. 200. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/84, and see Tafsir al-Razi 18/215. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/84. (6) Majaz al-Qur'an by Abu Ubayda p. 1/319, and Tafsir al-Tabari 13/363. (7) Narrated by Al-Tabari in Al-Tafsir 13/364, and Ibn Abi Hatim in Al-Tafsir 7/2203 (12003).

460 सूरह युसूफ: आयत 100

[युसूफ: 42] तो उसे इसके लिए सजा दी गई(1)। {और तुम्हें रेगिस्तान से ले आया} यह रिवायत है कि याकूब का निवास कनान की भूमि में था, और वे पशुपालक और देहाती लोग थे(2)। और यह भी कहा गया: याकूब एक रेगिस्तान में चले गए और वहां बस गए, और यह कि अल्लाह ने रेगिस्तान के लोगों में से कोई नबी नहीं भेजा। कहा गया: वह "बदा" की ओर निकल गए थे, जो एक जगह है; और जमील ने अपनी इस बात में उसी का उल्लेख किया है: और तुम वही हो जिसने मेरे लिए "शग़ाब" और "बदा" को प्रिय बना दिया, जबकि मेरे वतन उन दोनों के अलावा अन्य भूमि थे(3)। इस स्थान पर पहाड़ के नीचे याकूब की एक मस्जिद है। कहा जाता है: "बदा अल-क़ौमु बदवान": यानी जब वे "बदा" आए, जैसे कहा जाता है: "ग़ारू ग़ौरन", यानी: वे "अल-ग़ौर" आए। अर्थ है: और वह तुम्हें बदा नामक स्थान से ले आया; इसका उल्लेख अल-कुशायरी ने किया है, और अल-मावर्दी ने इसे अल-दह्हाक के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है(4)। {इसके बाद कि शैतान ने मेरे और मेरे भाइयों के बीच फूट डाल दी थी} ईर्ष्या पैदा करके इब्न अब्बास ने यह कहा है(5)। और कहा गया: उसने मेरे और मेरे भाइयों के बीच के संबंधों को बिगाड़ दिया था(6); उसने अपनी सज्जनता के कारण उनके पाप को शैतान पर डाल दिया। {निस्संदेह मेरा रब जिसके लिए चाहता है सूक्ष्म (मेहरबान) है} यानी: अपने बंदों के साथ नरम व्यवहार करने वाला। अल-खत्ताबी ने कहा: सूक्ष्म (अल-लतीफ़) वह है जो अपने बंदों के प्रति दयालु है, जो उनके साथ इस तरह से उदारता करता है जिसे वे नहीं जानते, और उनके हितों का साधन वहां से बनाता है जहां से वे उम्मीद नहीं करते; जैसे उसका कथन है: {अल्लाह अपने बंदों के प्रति सूक्ष्म है; वह जिसे चाहता है जीविका देता है} [अश-शूरा: 19]। और कहा गया: सूक्ष्म (अल-लतीफ़): मामलों की बारीकियों को जानने वाला; और यहाँ इसका अर्थ सम्मान और दया है। कतादा ने कहा: अल्लाह ने यूसुफ पर उन्हें जेल से बाहर निकालकर, उनके परिवार को रेगिस्तान से उनके पास लाकर, और उनके दिल से शैतान के उकसावे को दूर करके कृपा की(7)।

---

(1) देखें अल-नुकात वल-उयून 3/83, तफ़्सीर अल-बग़वी 2/451, और ज़ाद अल-मसीर 4/291। (2) अल-वाहिदी की अल-वसीत 2/636 और इसे कतादा से जोड़ा, और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़्सीर 13/362 में शामिल किया। (3) दीवान जमील पृ. 200। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/84, और देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 18/215। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/84। (6) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन पृ. 1/319, और तफ़्सीर अल-तबरी 13/363। (7) अल-तबरी ने तफ़्सीर 13/364 में और इब्न अबी हातिम ने तफ़्सीर 7/2203 (12003) में उद्धृत किया है।

460 سورہ یوسف: آیت 100

[یوسف: 42] تو اسے اس میں سزا دی گئی(1)۔ {اور تمہیں دیہات سے لے آیا} مروی ہے کہ یعقوب علیہ السلام کا مسکن کنعان کی سرزمین میں تھا، اور وہ مویشی والے اور صحرا نشین تھے(2)۔ اور کہا گیا: یعقوب علیہ السلام ایک بادیہ (دیہات/صحرا) کی طرف منتقل ہو گئے اور وہیں رہنے لگے، اور یہ کہ اللہ نے بادیہ والوں میں سے کوئی نبی نہیں بھیجا۔ کہا گیا: وہ "بَدا" کی طرف نکل گئے تھے، جو ایک جگہ ہے؛ اور جمیل نے اپنے اس قول میں اسی کا قصد کیا ہے: اور تم ہی وہ ہو جس نے میرے لیے "شغب" اور "بَدا" کو محبوب بنا دیا، جبکہ میرے وطن ان دونوں کے علاوہ دیگر ممالک تھے(3)۔ اس مقام پر ایک پہاڑ کے نیچے یعقوب علیہ السلام کی ایک مسجد ہے۔ کہا جاتا ہے: "بَدَا القومُ بَدْواً": یعنی جب وہ "بَدا" آئے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "غَاروا غَوْراً"، یعنی: وہ "الغور" آئے۔ اور معنی یہ ہے: اور وہ تمہیں مقامِ بَدا سے لے آیا؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے، اور الماوردی نے اسے الضحاک کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے(4)۔ {اس کے بعد کہ شیطان نے میرے اور میرے بھائیوں کے درمیان فساد ڈال دیا تھا} حسد پیدا کر کے؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا ہے(5)۔ اور کہا گیا: میرے اور میرے بھائیوں کے درمیان بگاڑ پیدا کر دیا تھا(6)؛ یوسف علیہ السلام نے اپنی شرافت کی بنا پر ان کے گناہ کی نسبت شیطان کی طرف کر دی۔ {بے شک میرا رب جو چاہتا ہے اس کے لیے بہت باریک بین (مہربان) ہے} یعنی: اپنے بندوں کے ساتھ نرمی کرنے والا۔ الخطابی نے کہا: "اللطیف" وہ ہے جو اپنے بندوں کے ساتھ بھلائی کرنے والا ہو، جو ان کے ساتھ وہاں سے نرمی کرتا ہے جہاں سے وہ نہیں جانتے، اور ان کے مصالح کے اسباب وہاں سے پیدا کرتا ہے جہاں سے وہ گمان نہیں کرتے؛ جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {اللہ اپنے بندوں پر بہت مہربان ہے، وہ جسے چاہتا ہے رزق دیتا

ہے} [الشوریٰ: 19]۔ اور کہا گیا: اللطیف: امور کی باریکیوں کو جاننے والا؛ اور یہاں مراد اکرام اور نرمی ہے۔ قتادہ رحمہ اللہ نے کہا: اللہ نے یوسف علیہ السلام پر انہیں قید خانے سے نکال کر، ان کے اہل و عیال کو دیہات سے ان کے پاس لا کر، اور ان کے دل سے شیطان کے وسوسے کو نکال کر مہربانی فرمائی(7)۔

---

(1) دیکھئے النکت والعیون 3/ 83، اور تفسیر البغوی 2/ 451، اور زاد المسیر 4/ 291۔ (2) الواحدی کی الوسیط 2/ 636 اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا، اور الطبری نے اسے اپنی تفسیر 13/ 362 میں نکالا۔ (3) دیوان جمیل ص 200۔ (4) النکت والعیون 3/ 84، اور دیکھئے تفسیر الرازی 18/ 215۔ (5) النکت والعیون 3/ 84۔ (6) ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ص 1/ 319، اور تفسیر الطبری 13/ 363۔ (7) الطبری نے اسے تفسیر 13/ 364 میں نکالا، اور ابن ابی حاتم نے اسے تفسیر 7/ 2203 (12003) میں نکالا۔

Surah Yusuf: Verse 100 461

It is narrated that when Jacob arrived with his family and children and approached the land of Egypt, and word reached Joseph, he asked Pharaoh - whose name was al-Rayyan - for permission to go and meet his father Jacob. He informed him of his arrival, and Pharaoh granted him permission and ordered the assembly of his companions to ride with him. So Joseph went out with the King, accompanied by four thousand princes, each prince having a following known only to God. The people of Egypt also rode with them to meet Jacob. Jacob was walking, leaning on the hand of Judah. Jacob looked at the horses, the people, and the armies and said, "O Judah, is this the Pharaoh of Egypt?" He replied, "No, rather this is your son Joseph." When they drew near to each other, Joseph went to greet him first, but he was prevented from doing so, as Jacob was more deserving and superior in that regard. So Jacob initiated the greeting, saying, "Peace be upon you, O dispeller of sorrows." (1) He wept, and Joseph wept with him. Jacob wept out of joy, and Joseph wept when he saw the traces of sorrow on his father. Ibn Abbas said (2): "Weeping is of four types: weeping from fear, weeping from grief, weeping from joy, and weeping out of hypocrisy." Then Jacob said, "Praise be to God who has gladdened my eyes after worries and sorrows." He entered Egypt with eighty-two members of his household, and they did not leave Egypt until they reached six hundred and some odd thousand. They crossed the sea with Moses, peace be upon him. This was narrated by Ikrimah on the authority of Ibn Abbas (3). Ibn Mas'ud related that they entered Egypt as ninety-three people, including men and women, and they left with Moses as six hundred and seventy thousand (4). Al-Rabi' bin Khuthaym said: They entered it as seventy-two thousand and left with Moses as six hundred thousand. Wahb bin Munabbih said: Jacob and his children entered Egypt as ninety people, including men and women...

(1) Tafsir al-Tabari 13/350, Tarikh al-Tabari 1/362, 'Ara'is al-Majalis pp. 141-142, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/81. (2) We did not find it. (3) We did not find it. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/82, and al-Tabari recorded it in his Tafsir 13/363 similarly. See also Tafsir Abi al-Layth 2/176, which states that they were seventy-three people when they entered.

सूरा यूसुफ: आयत १०० ४६१

यह वर्णन किया गया है कि जब याकूब अपने परिवार और बच्चों के साथ मिस्र की भूमि के पास पहुँचे, और यूसुफ तक इसकी ख़बर पहुँची, तो उन्होंने फिरौन - जिसका नाम अल-रय्यान था - से अपने पिता याकूब से मिलने जाने की अनुमति माँगी। उन्होंने उन्हें उनके आने की सूचना दी, तो फिरौन ने उन्हें अनुमति दे दी और अपने साथियों की सभा को उनके साथ चलने का आदेश दिया। तो यूसुफ राजा के साथ चार हज़ार राजकुमारों के साथ निकले, हर राजकुमार के साथ इतनी भीड़ थी जिसे केवल अल्लाह ही जानता है। मिस्र के लोग भी उनके साथ याकूब के स्वागत के लिए निकले। याकूब यहूदा के हाथ का सहारा लेकर चल रहे थे। याकूब ने घोड़ों, लोगों और सेनाओं को देखा और कहा: "ऐ यहूदा, क्या यह मिस्र का फिरौन है?" उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि यह आपका बेटा यूसुफ है।" जब वे एक-दूसरे के करीब पहुँचे, तो यूसुफ सलाम करने के लिए आगे बढ़े, लेकिन उन्हें ऐसा करने से रोक दिया गया, क्योंकि याकूब इसके अधिक हकदार और श्रेष्ठ थे। तो याकूब ने सलाम की शुरुआत की और कहा: "आप पर सलाम हो, ऐ दुखों को दूर करने वाले (१)।" वे रोए और यूसुफ भी उनके साथ रोए। याकूब खुशी के मारे रोए, और यूसुफ अपने पिता पर दुख के निशान देखकर रोए। इब्न अब्बास ने कहा (२): "रोना चार प्रकार का होता है: डर से रोना, घबराहट से रोना, खुशी से रोना और दिखावे के लिए रोना।" फिर याकूब ने कहा: "तमाम तारीफ अल्लाह के लिए है जिसने चिंताओं और दुखों के बाद मेरी आँखों को ठंडक पहुँचाई।" वे अपने परिवार के बयासी सदस्यों के साथ मिस्र में दाखिल हुए, और वे मिस्र से तब तक नहीं निकले जब तक कि उनकी संख्या छह लाख और कुछ हज़ार नहीं हो गई, और उन्होंने मूसा अलैहिस्सलाम के साथ समुद्र पार किया। इसे इकरीमा ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है (३)। इब्न मसूद ने वर्णन किया है कि वे तिरानबे लोगों के रूप में मिस्र में दाखिल हुए, जिनमें पुरुष और महिलाएँ शामिल थीं, और वे मूसा के साथ छह लाख सत्तर हज़ार की संख्या में निकले (४)। अल-रबी बिन खुथयम ने कहा: वे बहत्तर हज़ार की संख्या में दाखिल हुए और मूसा के साथ छह लाख की संख्या में निकले। वहाब बिन मुनाबिह ने कहा: याकूब और उनके बच्चे नब्बे लोगों के रूप में मिस्र में दाखिल हुए, जिनमें पुरुष और महिलाएँ शामिल थीं...

(१) तफ़सीर अल-तबरी १३/३५०, तारीख अल-तबरी १/३६२, अरैइस अल-मजालिस पृ. १४१-१४२, और अल-नुकात वल-उयून ३/८१। (२) हमें यह नहीं मिला। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) अल-नुकात वल-उयून ३/८२, और तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर १३/३६३ में इसी तरह दर्ज किया है। अबी अल-लैथ की तफ़सीर २/१७६ भी देखें, जिसमें कहा गया है कि प्रवेश करते समय वे तिहत्तर लोग थे।

سورہ یوسف: آیت ۱۰۰ ۴۶۱

روایت ہے کہ جب یعقوب اپنے اہل و عیال اور اولاد کے ساتھ تشریف لائے اور سرزمینِ مصر کے قریب پہنچے، اور یہ خبر یوسف علیہ السلام تک پہنچی، تو انہوں نے فرعون سے - جس کا نام ریان تھا - اپنے والد یعقوب کے استقبال کی اجازت طلب کی۔ انہوں نے اسے ان کی آمد کی خبر دی، تو اس نے اجازت دے دی اور اپنے ساتھیوں کی جماعت کو ان کے ساتھ سوار ہونے کا حکم دیا۔ چنانچہ یوسف بادشاہ کے ہمراہ چار ہزار امراء کے ساتھ نکلے، ہر امیر کے ساتھ اتنی مخلوق تھی جسے اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اہل مصر بھی ان کے ساتھ یعقوب کے استقبال کے لیے سوار ہوئے۔ یعقوب یہودا کے ہاتھ کا سہارا لے کر چل رہے تھے، تو یعقوب نے گھوڑوں، لوگوں اور لشکروں کو دیکھا اور پوچھا: "اے یہودا، کیا یہ مصر کا فرعون ہے؟" اس نے کہا: "نہیں، بلکہ یہ آپ کا بیٹا یوسف ہے۔" جب دونوں ایک دوسرے کے قریب پہنچے تو یوسف سلام کرنے کے لیے آگے بڑھے لیکن انہیں روک دیا گیا، کیونکہ یعقوب اس کے زیادہ حقدار اور افضل تھے، چنانچہ یعقوب نے سلام کی ابتدا کی اور کہا: "تم پر سلام ہو اے غموں کو دور کرنے والے (۱)۔" وہ روئے اور یوسف بھی ان کے ساتھ روئے، یعقوب خوشی سے روئے اور یوسف اپنے والد پر غم کے آثار دیکھ کر روئے۔ ابن عباس نے فرمایا (۲): "رونا چار طرح کا ہوتا ہے: خوف سے رونا، بے چینی سے رونا، خوشی سے رونا، اور ریاکاری کا رونا۔" پھر یعقوب نے کہا: "تمام تعریفیں اس اللہ کے لیے ہیں جس نے فکروں اور غموں کے بعد میری آنکھیں ٹھنڈی کیں۔" وہ اپنے گھر والوں کے بیاسی افراد کے ساتھ مصر میں داخل ہوئے، اور مصر سے اس وقت تک نہیں نکلے جب تک کہ چھ لاکھ اور کچھ ہزار تک نہ پہنچ گئے، اور انہوں نے موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ سمندر پار کیا۔ اسے عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے (۳)۔ ابن مسعود نے ذکر کیا ہے کہ

وہ تیرانوے افراد کی شکل میں مصر میں داخل ہوئے جن میں مرد اور عورتیں شامل تھیں، اور موسیٰ کے ساتھ چھ لاکھ ستر ہزار کی تعداد میں نکلے (۴)۔ ربیع بن خثیم نے کہا: وہ بہتر ہزار کی تعداد میں داخل ہوئے اور موسیٰ کے ساتھ چھ لاکھ کی تعداد میں نکلے۔ وہب بن منبہ نے کہا: یعقوب اور ان کی اولاد نوے افراد کی صورت میں مصر میں داخل ہوئے جن میں مرد اور عورتیں شامل تھیں...

(۱) تفسیر طبری ۱۳/۳۵۰، تاریخ طبری ۱/۳۶۲، عرائس المجالس ص ۱۴۱-۱۴۲، اور النکت والعیون ۳/۸۱۔ (۲) ہمیں نہیں ملا۔ (۳) ہمیں نہیں ملا۔ (۴) النکت والعیون ۳/۸۲، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۳/۳۶۳ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور تفسیر ابی اللیث ۲/۱۷۶ میں ملاحظہ کریں، اس میں ہے کہ وہ داخل ہوتے وقت تہتر افراد تھے۔

462 Surah Yusuf: Verses 100 - 101

...and women and children, and they left it with Moses fleeing from Pharaoh, and they were six hundred thousand and five hundred and seventy-odd fighting men, excluding descendants, the elderly, and the chronically ill; and the descendants were a million and two hundred thousand besides the fighters (1).

Historians said: Jacob stayed in Egypt for twenty-four years in the most blissful state and grace, and he died in Egypt. He bequeathed to his son Joseph to carry his body until he buried him near his father Isaac in the Levant, so he did, then he returned to Egypt (2). Said bin Jubair said: Jacob (PBUH) was moved in a coffin made of teak to Jerusalem, and that coincided with the day Esau died, so they were buried in one grave; for that reason, the Jews transport their dead to Jerusalem, those who do so among them; Jacob and Esau were born in one womb, and were buried in one grave, and their age was collectively one hundred and forty-seven years (3).

Allah Almighty says: {My Lord, You have given me [something] of sovereignty and taught me of the interpretation of dreams. Creator of the heavens and earth, You are my protector in this world and the Hereafter. Cause me to die a Muslim and join me with the righteous.}

Allah Almighty says: {My Lord, You have given me [something] of sovereignty and taught me of the interpretation of dreams.} Qatada said: No one wished for death, prophet or otherwise, except Joseph (peace be upon him); when blessings were completed for him and his family was reunited, he longed to meet his Lord, the Almighty (4). And it was said: Joseph did not wish for death, but rather wished to die upon Islam, i.e.: when my time comes, let me die a Muslim (5), and this is the opinion of the majority.

Sahl bin Abdullah al-Tustari said: No one wishes for death except three: an ignorant man of what is after death, or a man fleeing from the decrees of Allah Almighty upon him, or a longing lover to meet Allah Almighty.

(1) See 'Ara'is al-Majalis p. 142, and al-Kashshaf 2/344. (2) Tafsir al-Baghawi 2/451, see Tarikh al-Tabari 1/364, al-Wasit 2/636, and al-Kashshaf 2/345. (3) Tafsir al-Baghawi 2/451. See 'Ara'is al-Majalis p. 143, and al-Ma'arif by Ibn Qutayba p. 39, and these reports are from the Isra'iliyyat. (4) Reported by al-Tabari in Tafsir 13/365-366. (5) al-Muharrar al-Wajiz 3/283, and al-Kashshaf 2/345.

462 सूरह यूसुफ़: आयत 100 - 101

...और महिलाएं और बच्चे, और वे मूसा के साथ फिरौन से भागते हुए वहां से निकल गए, और वे छह लाख पांच सौ सत्तर से अधिक लड़ने वाले पुरुष थे, वंशजों, बुजुर्गों और पुराने बीमारों को छोड़कर; और वंशज दस लाख और दो लाख थे, लड़ाकों के अलावा (1)।

इतिहासकारों ने कहा: याकूब मिस्र में चौबीस वर्षों तक अत्यंत आनंदमय स्थिति और अनुग्रह में रहे, और मिस्र में उनकी मृत्यु हुई। उन्होंने अपने पुत्र यूसुफ को वसीयत की कि वे उनके शरीर को ले जाएं और शाम (लेवेंट) में उनके पिता इसहाक के पास दफनाएं, तो उन्होंने ऐसा ही किया, फिर वे मिस्र लौट आए (2)। सईद बिन जुबैर ने कहा: याकूब (उन पर शांति हो) को सागौन की लकड़ी के ताबूत में यरूशलेम ले जाया गया, और यह उस दिन हुआ जिस दिन ईसाऊ की मृत्यु हुई थी, इसलिए उन्हें एक ही कब्र में दफनाया गया; इसी कारण से, यहूदी अपने मृतकों को यरूशलेम ले जाते हैं, उनमें से जो ऐसा करते हैं; याकूब और ईसाऊ एक ही कोख से पैदा हुए थे, और एक ही कब्र में दफनाए गए थे, और उनकी आयु कुल मिलाकर एक सौ सैंतालीस वर्ष थी (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {हे मेरे पालनहार, तूने मुझे प्रभुत्व का कुछ अंश दिया है और मुझे स्वप्नों की व्याख्या सिखाई है। आकाशों और पृथ्वी के रचने वाले, तू इस संसार और परलोक में मेरा संरक्षक है। मुझे मुसलमान की स्थिति में मृत्यु दे और मुझे नेक लोगों में शामिल कर ले।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {हे मेरे पालनहार, तूने मुझे प्रभुत्व का कुछ अंश दिया है और मुझे स्वप्नों की व्याख्या सिखाई है।} क़तादा ने कहा: किसी ने भी मृत्यु की कामना नहीं की, चाहे वह नबी हो या कोई और, सिवाय यूसुफ (उन पर शांति हो) के, जब उन पर नियामतें पूरी हो गईं और उनका परिवार फिर से मिल गया, तो उन्हें अपने रब, सर्वशक्तिमान से मिलने की लालसा हुई (4)। और यह कहा गया: यूसुफ ने मृत्यु की कामना नहीं की, बल्कि इस्लाम पर मृत्यु की कामना की, अर्थात: जब मेरा समय आए, तो मुझे मुसलमान के रूप में मृत्यु देना (5), और यही बहुसंख्यक लोगों की राय है।

सह्ल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी ने कहा: केवल तीन ही मृत्यु की कामना करते हैं: एक वह व्यक्ति जो मृत्यु के बाद की स्थिति से अनभिज्ञ है, या वह व्यक्ति जो अपने ऊपर अल्लाह के फैसलों से भाग रहा है, या अल्लाह से मिलने का इच्छुक प्रेमी।

(1) देखें अरिस अल-मजलिस पृ. 142, और अल-कश्शाफ 2/344। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/451, देखें तारीख अल-तबरी 1/364, अल-वसीत 2/636, और अल-कश्शाफ 2/345। (3) तफ़सीर अल-

बग़वी 2/451। देखें अरिस अल-मजलिस पृ. 143, और इब्न कुतैबा की अल-मआरिफ पृ. 39, और ये रिपोर्टें इस्राइलीयात से हैं। (4) अल-तबरी द्वारा तफ़सीर 13/365-366 में वर्णित। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/283, और अल-कश्शाफ 2/345।

462 سورہ یوسف: آیات 100 - 101

...اور عورتیں اور بچے، اور وہ موسیٰ کے ساتھ فرعون سے بھاگتے ہوئے وہاں سے نکلے، اور وہ چھ لاکھ پانچ سو ستر سے زائد لڑنے والے مرد تھے، اولاد، بوڑھوں اور دائمی مریضوں کے علاوہ؛ اور اولاد کی تعداد دس لاکھ اور دو لاکھ تھی، لڑاکوں کے علاوہ (1)۔

مؤرخین نے کہا: یعقوب علیہ السلام مصر میں چوبیس سال انتہائی خوشگوار حالت اور نعمت میں رہے، اور مصر میں ان کا انتقال ہوا۔ انہوں نے اپنے بیٹے یوسف کو وصیت کی کہ ان کے جسم کو لے جائیں یہاں تک کہ انہیں شام میں ان کے والد اسحاق کے پاس دفن کریں، تو انہوں نے ایسا ہی کیا، پھر وہ مصر واپس آگئے (2)۔ سعید بن جبیر نے کہا: یعقوب (علیہ السلام) کو ساگوان کے تابوت میں بیت المقدس منتقل کیا گیا، اور یہ اس دن ہوا جس دن عیصو کی وفات ہوئی تھی، تو وہ دونوں ایک ہی قبر میں دفن ہوئے؛ اسی وجہ سے یہودی اپنے مردوں کو بیت المقدس منتقل کرتے ہیں، ان میں سے جو ایسا کرتے ہیں؛ یعقوب اور عیصو ایک ہی پیٹ سے پیدا ہوئے تھے، اور ایک ہی قبر میں دفن ہوئے، اور ان دونوں کی عمر ایک سو سینتالیس سال تھی (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے میرے رب، تو نے مجھے بادشاہی میں سے کچھ حصہ دیا اور مجھے خوابوں کی تعبیر سکھائی۔ آسمانوں اور زمین کے پیدا کرنے والے، تو ہی دنیا اور آخرت میں میرا کارساز ہے، مجھے اسلام پر موت عطا فرما اور مجھے نیک لوگوں کے ساتھ ملا دے۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے میرے رب، تو نے مجھے بادشاہی میں سے کچھ حصہ دیا اور مجھے خوابوں کی تعبیر سکھائی۔} قتادہ نے کہا: کسی نے بھی موت کی تمنا نہیں کی، نہ کسی نبی نے اور نہ کسی اور نے، سوائے یوسف (علیہ السلام) کے؛ جب ان پر نعمتیں مکمل ہو گئیں اور خاندان

اکٹھا ہو گیا تو وہ اپنے رب عزوجل سے ملنے کے مشتاق ہوئے (4)۔ اور کہا گیا: یوسف علیہ السلام نے موت کی تمنا نہیں کی، بلکہ اسلام پر وفات کی تمنا کی، یعنی: جب میرا وقت آئے تو مجھے مسلمان کی حیثیت سے وفات دینا (5)، اور یہی جمہور کا قول ہے۔

سہل بن عبداللہ التستری نے کہا: موت کی تمنا صرف تین شخص کرتے ہیں: ایک وہ جو موت کے بعد کے حالات سے جاہل ہو، یا وہ شخص جو اپنے اوپر اللہ تعالیٰ کے فیصلوں سے بھاگ رہا ہو، یا اللہ تعالیٰ سے ملنے کا مشتاق محبت کرنے والا۔

(1) دیکھیں عرائس المجالس ص 142، اور الکشاف 2/344۔ (2) تفسیر البغوی 2/451، دیکھیں تاریخ الطبری 1/364، الوسیط 2/636، اور الکشاف 2/345۔ (3) تفسیر البغوی 2/451۔ دیکھیں عرائس المجالس ص 143، اور المعارف لابن قتیبہ ص 39، اور یہ روایات اسرائیلیات میں سے ہیں۔ (4) طبری نے اسے تفسیر 13/365-366 میں روایت کیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 3/283، اور الکشاف 2/345۔

463 Surah Yusuf: Verse 101

It is confirmed in the Sahih on the authority of Anas who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "None of you should wish for death because of a calamity that has befallen him. If he must wish for death, let him say: 'O Allah, keep me alive as long as life is good for me, and take my soul if death is better for me.'" Narrated by Muslim (1), and in it (2): On the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "None of you should wish for death, nor pray for it before it comes to him. For when one of you dies, his deeds come to an end, and a believer's life only increases his goodness." If this is established, how can it be said that Joseph (peace be upon him) wished for death, to leave this world, and to cease his work? This is unlikely! Unless it is said that this was permissible in his law. However, wishing for death and praying for it is permissible when trials (Fitnah) appear and prevail, and for fear of the loss of religion, as we explained in the book 'At-Tadhkirah' (3). And 'min' (from) in His saying: ﴿مِنَ الْمُلْكِ﴾ (of the kingdom) is for partitive (tab'id), and likewise His saying: ﴿وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ (and taught me of the interpretation of narratives) because the kingdom of Egypt was not the whole kingdom, and the science of dream interpretation was not all science. It was also said: 'min' is for the genus, as in His saying: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ﴾ [Al-Hajj: 30]. And it was said: for emphasis. That is: You have given me the kingdom and taught me the interpretation of narratives (5). His saying: ﴿فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (Creator of the heavens and the earth) is in the accusative case as an attribute of the vocative, which is 'Lord', and it is a genitive vocative, and the implied meaning is: O Lord. It is permissible for it to be a second vocative (6). And the 'Fatir' is the Creator, for He, Glory be to Him, is the Creator of all existents, meaning: their Creator, Initiator, Originator, and Inventor absolutely from nothing (7), without a prior example; and this meaning has already been discussed in 'Al-Baqarah' (8).

(1) In his Sahih (2680), and it is with Al-Bukhari (6351). (2) In Sahih Muslim (2682). (3) Page 6. (4) In (Z): in. (5) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/129, Al-Kashshaf 2/345, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/284. (6) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/345, Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/130, and Al-Kashshaf 2/345. (7) In (Z): resemblance. (8) 2/335.

४६३ सूरह यूसुफ: आयत १०१

सहीह में अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से प्रमाणित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: «तुम में से कोई भी किसी तकलीफ की वजह से जो उसे पहुँची हो, मौत की कामना न करे। यदि वह मौत की कामना करने पर मजबूर हो, तो कहे: ऐ अल्लाह! मुझे तब तक जीवित रख जब तक जीवन मेरे लिए बेहतर है, और मुझे तब मृत्यु दे जब मृत्यु मेरे लिए बेहतर हो।» इसे मुस्लिम (१) ने रिवायत किया है और इसमें (२): अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: «तुम में से कोई मौत की कामना न करे, और न ही उसके आने से पहले उसके लिए दुआ करे। क्योंकि जब तुम में से कोई मर जाता है, तो उसके कर्मों का सिलसिला टूट जाता है, और एक मोमिन की उम्र उसकी भलाई में ही वृद्धि करती है।» यदि यह सिद्ध है, तो यह कैसे कहा जा सकता है कि यूसुफ अलैहिस्सलाम ने मौत की कामना की, और दुनिया छोड़ने और कर्मों को बंद करने की इच्छा की? यह बात दूर की है! सिवाय इसके कि यह कहा जाए कि उनकी शरीयत में यह जायज़ था। रहा यह कि फ़ितनों के प्रकट होने और उनके प्रबल होने के समय, और धर्म के चले जाने के भय से मौत की कामना करना और उसके लिए दुआ करना जायज़ है, जैसा कि हमने अपनी पुस्तक «अत-तज़किरा» (३) में स्पष्ट किया है। और उनके वचन ﴿مِنَ الْمُلْكِ﴾ में शब्द «मिन» (४) तबीज़ (आंशिक रूप) के लिए है, और इसी तरह उनका वचन: ﴿وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ क्योंकि मिस्र का राज्य पूरा राज्य नहीं था, और स्वप्न की व्याख्या का ज्ञान सारा ज्ञान नहीं था। और कहा गया है कि: «मिन» जाति के लिए है जैसे उनके वचन: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ﴾ [अल-हज: ३०] में है। और कहा गया है: ताकीद (बल देने) के लिए। अर्थात: आपने मुझे राज्य प्रदान किया, और मुझे बातों की व्याख्या सिखाई (५)। अल्लाह तआला का वचन: ﴿فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ मुनादा यानी «रब» के विशेषण होने के कारण नसब (accusative) स्थिति में है, और यह मुनादा मुज़ाफ़ है, और इसका अनुमानित अर्थ है: ऐ रब। और यह भी संभव है कि यह दूसरा मुनादा हो (६)। और फ़ातिर का अर्थ है रचयिता, तो वह सुब्हानहू मौजूद चीज़ों का फ़ातिर है, अर्थात: उनका रचयिता, उन्हें शुरू करने वाला, उनका प्रवर्तक और बिना किसी चीज़ (७) और बिना किसी पूर्व उदाहरण के उन्हें बनाने वाला है; और यह अर्थ «अल-बक़रह» (८) में पहले आ चुका है।

(१) उनकी सहीह में (२६८०), और यह बुखारी (६३५१) के पास है। (२) सहीह मुस्लिम (२६८२) में। (३) पृ ६। (४) (ज़) में: फ़ी। (५) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ३/ १२९, अल-कशशाफ़ २/ ३४५, और

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/ २८४। (६) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास २/ ३४५, मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ३/ १३०, और अल-कशशाफ़ २/ ३४५। (७) (ज़) में: शिबह (समानता)। (८) २/ ३३५।

463 سورہ یوسف: الآية ١٠١

انس رضی اللہ عنہ سے صحیح میں ثابت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے کوئی بھی کسی تکلیف کی وجہ سے جو اسے پہنچی ہو موت کی تمنا نہ کرے، اگر وہ موت کی تمنا کرنے پر مجبور ہو تو کہے: اے اللہ، مجھے اس وقت تک زندہ رکھ جب تک زندگی میرے لیے بہتر ہے، اور مجھے اس وقت وفات دے جب میرے لیے وفات بہتر ہو»۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (1) اور اس میں (2): ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے کوئی موت کی تمنا نہ کرے، اور نہ ہی اس کے آنے سے پہلے اس کے لیے دعا کرے، کیونکہ جب تم میں سے کوئی مر جاتا ہے تو اس کے عمل کا سلسلہ منقطع ہو جاتا ہے، اور مومن کی عمر اس کی بھلائی میں ہی اضافہ کرتی ہے»۔ جب یہ ثابت ہو گیا تو پھر یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ یوسف علیہ السلام نے موت کی تمنا کی، اور دنیا سے رخصت ہونے اور عمل کو منقطع کرنے کی خواہش کی؟ یہ بعید ہے! سوائے اس کے کہ یہ کہا جائے کہ ان کی شریعت میں یہ جائز تھا، رہا یہ کہ فتنوں کے ظہور اور ان کے غلبے کے وقت اور دین کے ضائع ہونے کے خوف سے موت کی تمنا کرنا اور اس کی دعا کرنا جائز ہے، جیسا کہ ہم نے کتاب «التذکرہ» (3) میں واضح کیا ہے۔ اور ان کے قول ﴿مِنَ الْمُلْكِ﴾ میں لفظ «مِن» (4) تبعیض (کچھ حصے) کے لیے ہے، اور اسی طرح ان کا قول: ﴿وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ کیونکہ مصر کی بادشاہت تمام بادشاہت نہیں تھی، اور خوابوں کی تعبیر کا علم تمام علوم نہیں تھا۔ اور کہا گیا ہے: «من» جنس کے لیے ہے جیسے ان کے قول: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ﴾ [الحج: 30] میں ہے۔ اور کہا گیا ہے: تاکید کے لیے۔ یعنی: آپ نے مجھے بادشاہت دی، اور مجھے باتوں کی تعبیر سکھائی (5)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ منادی یعنی «رب» کی صفت ہونے کی بنا پر حالتِ نصب

میں ہے، اور یہ منادی مضاف ہے، اور تقدیر (پوشیدہ عبارت) ہے: اے رب۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ دوسرا منادی ہو (6)۔ اور فاطر سے مراد خالق ہے، تو وہ سبحانہ موجودات کا فاطر ہے، یعنی: ان کا پیدا کرنے والا، انہیں عدم سے وجود میں لانے والا، ان کا موجد اور بغیر کسی چیز (7) اور سابقہ مثال کے انہیں ایجاد کرنے والا ہے؛ اور یہ مفہوم «البقرہ» (8) میں گزر چکا ہے۔

(1) اپنی صحیح میں (2680)، اور یہ بخاری (6351) کے ہاں ہے۔ (2) صحیح مسلم (2682) میں۔ (3) ص 6۔ (4) (ظ) میں: فی۔ (5) معانی القرآن للزجاج 3/ 129، والکشاف 2/ 345، والمحرر الوجیز 3/ 284۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/ 345، ومعانی القرآن للزجاج 3/ 130، والکشاف 2/ 345۔ (7) (ظ) میں: شبہ۔ (8) 2/ 335۔

Surah Yusuf: Verse 101 464

The explanation is fully covered under the saying: {Originator of the heavens and the earth} [Verse: 117], and we have added further clarification in the book "Al-Asna fi Sharh Asma Allah al-Husna"(1).

{You are my protector} meaning: My supporter and the one who takes charge of my affairs in this world and the hereafter. {Take my soul as a Muslim and join me with the righteous} He means his three ancestors: Ibrahim, Ishaq, and Yaqub. So Allah took him [Yusuf] pure and good (peace be upon him) in Egypt, and he was buried in the Nile in a marble coffin. This was because when he died, people disputed over him; everyone wanted him to be buried in their locality, hoping for his blessing. They gathered for that until they were about to fight, so they decided to bury him in the Nile where the water branches off in Egypt, so the water would pass over him and then disperse throughout all of Egypt, thus they would all share in it equally(2). They did so, and when Moses came out with the Children of Israel, he took him out of the Nile and moved his coffin after four hundred years to Jerusalem, and they buried him with his ancestors because of his supplication: {And join me with the righteous}. He was one hundred and seven years and seven years old(3).

Al-Hasan said: Joseph was thrown into the well when he was seventeen years old. He remained in slavery, prison, and kingship for eighty years, then he was reunited with his family and lived for twenty-three years after that. He had children named Ephraim, Manasseh, and Rahma, the wife of Job, according to the saying of Ibn Lahi'ah.

Al-Zuhri said: Nun son of Ephraim was born to Ephraim son of Joseph, and Joshua was born to Nun. He is Joshua son of Nun(4), the young man who was with Moses as his companion. Allah made him a prophet during the time of Moses (peace be upon him), so he was a prophet after him. He was the one who conquered Jericho and killed those who were in it from...

(1) pp. 326 - 328. (2) Meaning: equally. Al-Sihah (shara'), and in (Z): partners, both meaning the same. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 3/85, Al-Wasit 2/636, Tafsir al-Samarqandi 2/178, Zad al-Masir 4/292, Tafsir al-Razi 18/216, and 'Ara'is al-Majalis p. 144. (4) Tafsir al-Baghawi 2/451, Zad al-Masir 4/292, Tafsir al-Razi 18/216. See also 'Ara'is al-Majalis p. 145.

सूरह यूसुफ़: आयत 101 464

इसकी पूर्ण व्याख्या "आकाशों और पृथ्वी का आदि रचयिता" [आयत: 117] के तहत है, और हमने "अल-अस्ना फी शराह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना"(1) पुस्तक में और अधिक विवरण जोड़ा है।

{तू ही मेरा संरक्षक है} अर्थात: दुनिया और आखिरत में मेरा सहायक और मेरे मामलों का कार्यभार संभालने वाला। {मेरा अंत मुस्लिम होने की अवस्था में कर और मुझे नेक लोगों के साथ मिला दे} उनका तात्पर्य अपने तीन पूर्वजों: इब्राहिम, इसहाक और याकूब से है। अतः अल्लाह ने उन्हें (यूसुफ़ को) मिस्र में पवित्र और उत्तम अवस्था (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) में मृत्यु दी, और उन्हें नील नदी में संगमरमर के ताबूत में दफनाया गया। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जब उनकी मृत्यु हुई, तो लोगों में उनके लिए विवाद हो गया; हर कोई चाहता था कि उन्हें उनके इलाके में दफनाया जाए, ताकि वे उनकी बरकत (आशीर्वाद) की उम्मीद कर सकें। वे इस बात पर एकत्र हुए यहाँ तक कि वे लड़ने ही वाले थे, तब उन्होंने सोचा कि उन्हें नील नदी में उस स्थान पर दफनाया जाए जहाँ से मिस्र में पानी का बँटवारा होता है, ताकि पानी उन पर से गुजरे और फिर पूरे मिस्र में फैल जाए, ताकि वे सब इसमें बराबर के भागीदार हों(2)। उन्होंने ऐसा ही किया, और जब मूसा इस्राइल की संतानों के साथ निकले, तो उन्होंने उन्हें नील नदी से बाहर निकाला और चार सौ साल बाद उनके ताबूत को बैतुल मक़दिस (यरूशलेम) ले गए, और उन्हें उनकी दुआ के कारण उनके पूर्वजों के साथ दफनाया: {और मुझे नेक लोगों के साथ मिला दे}। उनकी आयु एक सौ सात वर्ष और सात वर्ष थी(3)।

अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यूसुफ़ को कुएं में तब फेंका गया था जब वह सत्रह वर्ष के थे, और वह अस्सी वर्षों तक गुलामी, जेल और सत्ता में रहे, फिर उनका परिवार उनके साथ मिला और उसके बाद वह तेईस वर्षों तक जीवित रहे। इब्न लहिया के अनुसार, उनके बच्चों के नाम इफ्राइम, मनश्शा और रहमा (अय्यूब की पत्नी) थे।

ज़ुहरी ने कहा: यूसुफ़ के पुत्र इफ्राइम के यहाँ नून पुत्र इफ्राइम का जन्म हुआ, और नून के यहाँ यूशा का जन्म हुआ, वह यूशा बिन नून(4) हैं, और वह मूसा के साथ रहने वाले उनके युवा साथी थे। अल्लाह ने उन्हें मूसा (अलैहिस्सलाम) के समय में नबी (पैगंबर) बनाया, इसलिए वह उनके बाद नबी हुए। उन्होंने ही अरीहा (जेरिको) पर विजय प्राप्त की थी और वहाँ के लोगों को मारा था...

(1) पृ. 326 - 328। (2) अर्थात: समान रूप से। अल-सिहाह (शर'), और (ज़) में: साझेदार, दोनों का एक ही अर्थ है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/85, अल-वसीत 2/636, तफ़्सीर अल-समरकंदी 2/178,

ज़ाद अल-मसीर 4/292, तफ़्सीर अल-राज़ी 18/216, और अराइस अल-मजालिस पृ. 144। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/451, ज़ाद अल-मसीर 4/292, तफ़्सीर अल-राज़ी 18/216। अराइस अल-मजालिस पृ. 145 भी देखें।

سورہ یوسف: آیت 101 464

اس کی مکمل وضاحت اس قول کے تحت ہے: {بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [آیت: 117] اور ہم نے کتاب "الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى"(1) میں اس کی مزید وضاحت کی ہے۔

{أَنتَ وَلِيِّ} یعنی: دنیا اور آخرت میں میرا مددگار اور میرے امور کا متولی۔ {تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ} اس سے ان کی مراد اپنے تینوں آباؤ اجداد: ابراہیم، اسحاق اور یعقوب ہیں۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں مصر میں پاک و پاکیزہ حالت (ﷺ) میں وفات دی، اور انہیں دریائے نیل میں سنگِ مرمر کے ایک صندوق میں دفن کیا گیا۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ جب ان کا انتقال ہوا تو لوگوں میں ان کے حوالے سے جھگڑا پیدا ہو گیا؛ ہر کوئی چاہتا تھا کہ انہیں ان کے محلے میں دفن کیا جائے تاکہ وہ ان کی برکت کے امیدوار بن سکیں۔ وہ اس پر اکٹھے ہوئے یہاں تک کہ وہ لڑنے کے قریب پہنچ گئے، پھر انہوں نے رائے دی کہ انہیں دریائے نیل میں اس مقام پر دفن کیا جائے جہاں سے مصر میں پانی تقسیم ہوتا ہے، تاکہ پانی ان کے اوپر سے گزرے اور پھر پورے مصر میں پھیل جائے، یوں وہ سب اس میں برابر کے شریک ہوں گے(2)۔ انہوں نے ایسا ہی کیا، پھر جب موسیٰ علیہ السلام بنی اسرائیل کو لے کر نکلے تو انہوں نے انہیں نیل سے نکالا اور چار سو سال بعد ان کا تابوت بیت المقدس منتقل کیا، اور انہیں ان کی دعا کی وجہ سے ان کے آباؤ اجداد کے ساتھ دفن کیا: {وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ}۔ ان کی عمر ایک سو سات سال اور سات سال (کل 114 سال) تھی(3)۔

حسن بصری سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: یوسف علیہ السلام کو سترہ سال کی عمر میں کنوئیں میں ڈالا گیا، اور وہ غلامی، قید اور اقتدار میں اسی سال رہے، پھر ان کی بکھری ہوئی جمعیت اکٹھی ہوئی (خاندان ملا) تو اس کے بعد وہ تیئیس سال مزید زندہ رہے۔ ابن لہیعہ کے قول

کے مطابق ان کے بیٹوں کے نام افراثیم اور منشا تھے، اور رحمت ایوب علیہ السلام کی بیوی (ان کی بیٹی) تھیں۔

زہری نے کہا: یوسف کے بیٹے افراثیم کے ہاں نون بن افراثیم پیدا ہوئے، اور نون کے ہاں یوشع پیدا ہوئے، پس وہ یوشع بن نون(4) ہیں، اور وہی موسیٰ علیہ السلام کے وہ جوان ساتھی ہیں جو ان کے ہمراہ ان کے معاملے کے ساتھی تھے، اور اللہ نے انہیں موسیٰ علیہ السلام کے زمانے میں نبی بنایا، پس وہ ان کے بعد نبی تھے، اور انہوں نے ہی اریحا فتح کیا تھا، اور وہاں موجود لوگوں کو قتل کیا تھا...

(1) ص 326 - 328۔ (2) یعنی: برابر۔ الصحاح (شرع)، اور (ظ) میں ہے: شرکاء، دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (3) النکت والعیون 3/85، والوسیط 2/636، وتفسیر السمرقندي 2/178، وزاد المسیر 4/292، وتفسیر الرازي 18/216، وعرائس المجالس ص 144۔ (4) تفسیر البغوي 2/451، وزاد المسیر 4/292، وتفسیر الرازي 18/216۔ اور دیکھئے عرائس المجالس ص 145۔

...tyrants, and the sun stopped for him as previously mentioned in "Al-Ma'idah"(1). And to Manasseh son of Joseph was born Moses son of Manasseh, before Moses son of Amram. The people of the Torah claim that he is the one who sought out the scholar to learn from him until he found him, and the scholar is the one who scuttled the ship, killed the boy, and built the wall. Moses son of Manasseh was with him until they reached wherever they reached. Ibn Abbas used to deny this(2); and the truth is what Ibn Abbas said, and likewise in the Quran. Then between Joseph and Moses were nations and centuries, and between them was Shuaib, may the blessings and peace of Allah be upon them all.

The Almighty said: {That is from the news of the unseen which We reveal to you, [O Muhammad]. And you were not with them when they put together their plan while they were conspiring (102) And most of the people, although you should desire it, are not believers (103) And you do not ask them for it any reward. It is not but a reminder for the worlds (104)}.

The Almighty's saying: {That is from the news of the unseen} is a subject and a predicate. {which We reveal to you} is a second predicate. Al-Zajjaj said(3): It is permissible for "that" to have the meaning of "which," and {which We reveal to you} to be its predicate, meaning: that which is from the news of the unseen, We reveal to you. Meaning: it is what We have narrated to you, O Muhammad, of the matter of Joseph from the news of the unseen, "We reveal it to you" meaning: We inform you by revealing this to you.

{And you were not with them} meaning: with the brothers of Joseph {when they put together their plan} to cast Joseph into the well. {while they were conspiring} meaning: against Joseph in casting him into the well. It was also said: "conspiring" against Jacob when they came to him with the shirt stained with blood(4), meaning: you did not witness those circumstances, but Allah informed you of them.

The Almighty's saying: {And most of the people, although you should desire it, are not believers}. It was thought that when the Arabs asked him about this story and he informed them, they would believe, but they did not believe. So the verse was revealed as a consolation for the Prophet, peace and blessings be upon him(5). That is:

(1) 7/ 404. (2) Reported by Al-Tabari in Tafsir 15/ 326 - 329, and see 'Ara'is al-Majalis p. 145. (3) Ma'ani al-Quran 3/ 130, and the author quoted him through Al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/ 345. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/ 87. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 284, and Zad al-Masir 4/ 293.

सूरह यूसुफ, आयतें 101 - 104 465

... अत्याचारी, और सूर्य उनके लिए रुक गया जैसा कि पहले "अल-मैदाह"(1) में उल्लेख किया गया है। और यूसुफ के पुत्र मनश्शे (Manasseh) के यहाँ मनश्शे के पुत्र मूसा का जन्म हुआ, मूसा इब्न इमरान से पहले। तौरात वाले दावा करते हैं कि वही वह व्यक्ति है जिसने सीखने के लिए विद्वान की तलाश की यहाँ तक कि उसे पा लिया, और विद्वान वह है जिसने नाव को छेद दिया, लड़के को मार दिया और दीवार बनाई। मूसा इब्न मनश्शे उनके साथ थे जहाँ तक वे पहुँचे। इब्न अब्बास इसका खंडन करते थे(2); और सच वही है जो इब्न अब्बास ने कहा, और इसी तरह कुरान में है। फिर यूसुफ और मूसा के बीच राष्ट्र और सदियाँ बीत गईं, और उनके बीच शुऐब थे, उन सभी पर अल्लाह की कृपा और शांति हो।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {यह ग़ैब (परोक्ष) की ख़बरों में से है जिसे हम आप (मुहम्मद) पर प्रकाशना (वही) के माध्यम से भेजते हैं। और आप उनके पास नहीं थे जब उन्होंने मिलकर अपनी योजना बनाई थी जबकि वे षड्यंत्र कर रहे थे (102) और अधिकांश लोग, चाहे आप कितनी भी इच्छा करें, ईमान लाने वाले नहीं हैं (103) और आप उनसे इसके लिए कोई बदला नहीं माँगते। यह तो बस सारे संसार वालों के लिए एक नसीहत है (104)}।

अल्लाह तआला का कहना: {यह ग़ैब की ख़बरों में से है} एक विषय और एक विधेय है। {जिसे हम आप पर प्रकाशना के माध्यम से भेजते हैं} दूसरा विधेय है। अल-ज़ज्जाज ने कहा(3): यह संभव है कि "यह" का अर्थ "जो" हो, और {जिसे हम आप पर प्रकाशना के माध्यम से भेजते हैं} उसका विधेय हो, अर्थात: जो ग़ैब की ख़बरों में से है, हम आप पर उसकी वही भेजते हैं। यानी: यह वह है जो हमने आपको सुनाया है, ऐ मुहम्मद, यूसुफ के मामले में ग़ैब की ख़बरों से, "हम आप पर इसकी वही भेजते हैं" अर्थात: हम आपको यह वही भेजकर सूचित करते हैं।

{और आप उनके पास नहीं थे} अर्थात: यूसुफ के भाइयों के साथ {जब उन्होंने मिलकर अपनी योजना बनाई थी} यूसुफ को कुएं में डालने की। {जबकि वे षड्यंत्र कर रहे थे} अर्थात: यूसुफ के खिलाफ उसे कुएं में डालने में। और यह भी कहा गया: "षड्यंत्र कर रहे थे" याकूब के खिलाफ जब वे उनके पास खून से सना हुआ कुर्ता लेकर आए(4), यानी: आपने उन परिस्थितियों को नहीं देखा, लेकिन अल्लाह ने आपको उनके बारे में सूचित किया।

अल्लाह तआला का कहना: {और अधिकांश लोग, चाहे आप कितनी भी इच्छा करें, ईमान लाने वाले नहीं हैं}। यह सोचा गया था कि जब अरबों ने आपसे इस कहानी के बारे में पूछा और आपने उन्हें बताया, तो वे ईमान ले आएंगे, लेकिन वे ईमान नहीं लाए। तो यह आयत नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को सांत्वना देने के लिए उतरी(5)। यानी:

(1) 7/ 404। (2) अल-तबरी ने तफ़सीर 15/ 326 - 329 में इसे उद्धृत किया है, और अराइस अल-मजालिस पृ. 145 देखें। (3) मआनी अल-कुरान 3/ 130, और लेखक ने इसे कुरान के व्याकरण में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया है 2/ 345। (4) अल-नुकात व अल-उयून 3/ 87। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 284, और ज़ाद अल-मसीर 4/ 293।

سورہ یوسف، آیات 101 - 104 465

جابروں، اور ان کے لیے سورج ٹھہر گیا جیسا کہ پہلے «المائدہ»(1) میں گزر چکا ہے۔ اور یوسف کے بیٹے منشا کے ہاں منشا بن موسیٰ پیدا ہوئے، موسیٰ بن عمران سے پہلے۔ اہل تورات کا گمان ہے کہ یہی وہ شخص ہے جس نے علم سیکھنے کے لیے عالم کو تلاش کیا یہاں تک کہ اسے پا لیا، اور وہ عالم وہی ہے جس نے کشتی میں سوراخ کیا، لڑکے کو قتل کیا، اور دیوار بنائی۔ موسیٰ بن منشا ان کے ساتھ تھے جہاں تک وہ پہنچے۔ ابن عباس اس کا انکار کرتے تھے(2)؛ اور حق وہی ہے جو ابن عباس نے کہا، اور اسی طرح قرآن میں ہے۔ پھر یوسف اور موسیٰ کے درمیان امتیں اور صدیاں تھیں، اور ان کے درمیان شعیب صلوات اللہ وسلامہ علیہم اجمعین تھے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ (102) وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ (103) وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (104)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ ﴿نُوحِيهِ إِلَيْكَ﴾ دوسری خبر ہے۔ زجاج(3) نے کہا: یہ جائز ہے کہ «ذلک» بمعنی «الذی» ہو، اور ﴿نُوحِيهِ إِلَيْكَ﴾ اس کی خبر ہو، یعنی: جو غیب کی خبروں میں سے ہے اسے ہم آپ کی طرف وحی کرتے ہیں۔ یعنی: اے محمد! یہ وہ ہے جو ہم نے آپ کو قصہ یوسف سے غیب کی خبروں میں سے سنایا، «نُوحِيهِ إِلَيْكَ» یعنی: ہم آپ کو اس کی وحی کر کے مطلع کرتے ہیں۔

﴿وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ﴾ یعنی: یوسف کے بھائیوں کے ساتھ ﴿إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ﴾ جب انہوں نے یوسف کو کنویں میں ڈالنے کا پختہ ارادہ کیا۔ ﴿وَهُمْ يَمْكُرُونَ﴾ یعنی: یوسف کے ساتھ انہیں کنویں میں ڈالنے

میں۔ اور کہا گیا: «يَمْكُرُونَ» یعقوب کے ساتھ جب وہ ان کے پاس خون آلود قمیص لے کر آئے(4)، یعنی: آپ نے ان حالات کا مشاہدہ نہیں کیا تھا، لیکن اللہ نے آپ کو ان پر مطلع کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ﴾ یہ گمان تھا کہ جب عربوں نے آپ سے اس قصے کے بارے میں پوچھا اور آپ نے انہیں بتایا تو وہ ایمان لے آئیں گے، لیکن وہ ایمان نہ لائے، تو یہ آیت نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی تسلی کے لیے نازل ہوئی(5)۔ یعنی:

(1) 7/ 404 . (2) اسے طبری نے اپنی تفسیر 15/ 326 - 329 میں روایت کیا ہے، اور دیکھیے عرائس المجالس ص 145 . (3) معانی القرآن 3/ 130 ، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/ 345 میں نقل کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 3/ 87 . (5) المحرر الوجیز 3/ 284 ، اور زاد المسیر 4/ 293 .

Surah Yusuf: Verses 102 - 108 466

You are not able to guide whom you wish to guide(1), you say: harasa yaharisu (to be eager), like daraba yadribu. And in a weak dialect: harisa yaharisu, like hamida yahmadu(2). And greed (al-hirs) is seeking something with diligence(3).

Allah's saying: {And you do not ask them for it any reward} "min" is a connective particle, meaning: you do not ask them for payment. {It is not} meaning: what it is, meaning: the Quran and the revelation. {but a reminder} meaning: an exhortation and a reminder {for the worlds}(4).

Allah's saying: {And how many a sign within the heavens and the earth do they pass by while they are turning away therefrom. And most of them believe not in Allah except while they associate others with Him. Then do they feel secure that there will not come to them an overwhelming [punishment] of the punishment of Allah or that the Hour will not come upon them unexpectedly while they do not perceive? Say, "This is my way; I invite to Allah with insight, I and those who follow me. And exalted is Allah; and I am not of those who associate others with Him."}.

Allah's saying: {And how many a sign within the heavens and the earth} Al-Khalil and Sibawayh said(5): it is "ayyun" (which) with the kaf of comparison(6) attached to it, so it became in the speech with the meaning of "how many" (kam). The full discussion on it has already passed in "Al-Imran"(7). And the discussion on the verse {the heavens and the earth} has passed in "Al-Baqarah"(8).

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/459. (2) Tahdhib al-Lugha 4/239. (3) In the manuscripts: "by choice" (bikhtiyar), and we did not find this meaning, and what is established is from the Tafsir of al-Razi 18/223, and Lisan al-Arab (harasa). (4) Tafsir al-Tabari 13/371. (5) In Al-Kitab 2/170-171. And the author quoted it via al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/410 and 2/346, and the speech is from him. (6) After it in (m): and it was built with it. (7) 5/349 and beyond. (8) 2/490.

सूरह यूसुफ़: आयतें 102 - 108 466

आप उसे मार्गदर्शन नहीं दे सकते जिसे आप मार्गदर्शन देना चाहते हैं(1), आप कहते हैं: harasa yaharisu (उत्सुक होना), जैसे daraba yadribu। और एक कमजोर बोली में: harisa yaharisu, जैसे hamida yahmadu(2)। और लालच (al-hirs) मेहनत के साथ किसी चीज़ की तलाश करना है(3)।

अल्लाह का कहना: {और आप उनसे इसके लिए कोई बदला नहीं माँगते} "मिन" एक संयोजक है, यानी: आप उनसे कोई शुल्क नहीं माँगते। {यह नहीं है} यानी: यह क्या है, यानी: कुरान और रहस्योद्घाटन। {मगर एक नसीहत} यानी: एक उपदेश और याद दिलाने वाली चीज़ {सारे संसार के लिए}(4)।

अल्लाह का कहना: {और आसमानों और ज़मीन में कितनी ही निशानियाँ हैं जिनसे वे मुँह फेर कर गुज़र जाते हैं। और उनमें से अधिकांश अल्लाह पर विश्वास नहीं करते मगर इस हाल में कि वे उसके साथ शरीक (साझेदार) ठहराते हैं। क्या वे इस बात से बेख़ौफ़ हैं कि अल्लाह के अज़ाब (याद) का कोई ढाँपने वाला हिस्सा उन पर आ जाए या कयामत उन पर अचानक आ जाए और उन्हें पता भी न चले? कह दीजिए, "यह मेरा रास्ता है; मैं अल्लाह की तरफ सूझ-बूझ के साथ बुलाता हूँ, मैं भी और वे भी जिन्होंने मेरा अनुसरण किया। और अल्लाह पवित्र है; और मैं मुशरिकों (साझेदार ठहराने वालों) में से नहीं हूँ।"}

अल्लाह का कहना: {और आसमानों और ज़मीन में कितनी ही निशानियाँ हैं} अल-खलील और सिबावेह ने कहा(5): यह "अय्युन" (कौन सा) है जिस पर तुलना का काफ(6) लगा है, तो कलाम (भाषण) में "कम" (कितने) का अर्थ हो गया। इस पर पूरी चर्चा "आल इमरान"(7) में गुज़र चुकी है। और आयत {आसमान और ज़मीन} पर चर्चा "अल-बकरा"(8) में गुज़र चुकी है।

---

(1) मआनी अल-कुरान लिन-नहस 3/459। (2) तहज़ीब अल-लुगा 4/239। (3) पांडुलिपियों में: "अपनी पसंद से" (बिख्तियार), और हमें यह अर्थ नहीं मिला, और जो स्थापित है वह राजी की तफ़सीर 18/223 और लिसान अल-अरब (हरसा) से है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 13/371। (5) अल-किताब 2/170-171 में। और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से एराब अल-कुरान 1/410 और 2/346 में उद्धृत किया है, और यह बात उन्हीं की है। (6) इसके बाद (म) में है: और इसके साथ बनाया गया है। (7) 5/349 और उसके बाद। (8) 2/490।

سورہ یوسف: آیات ۱۰۲ - ۱۰۸ ۴۶۶

آپ اسے ہدایت نہیں دے سکتے جسے آپ ہدایت دینا چاہتے ہوں(۱)، آپ کہتے ہیں: حَرَصَ یَحرِصُ، جیسے: ضَرَبَ یَضرِبُ۔ اور ایک ضعیف لغت میں: حَرِصَ یَحرَصُ، جیسے حَمِدَ یَحمَدُ(۲)۔ اور حِرص کسی چیز کو تگ و دو (کوشش) کے ساتھ طلب کرنا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ﴾ "مِنْ" صلہ ہے، یعنی: آپ ان سے کوئی اجر (معاوضہ) نہیں مانگتے۔ ﴿إِنْ هُوَ﴾ یعنی: یہ نہیں ہے، مراد: قرآن اور وحی۔ ﴿إِلَّا ذِكْرٌ﴾ یعنی: نصیحت اور یاد دہانی ﴿لِلْعَالَمِينَ﴾ (جہانوں کے لیے)(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَأَيِّن مِّنْ ءَايَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ * وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ إِلَّا وَهُم مُّشْرِكُونَ * أَفَأَمِنُوا أَن تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِّنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ * قُلْ هَٰذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ ۚ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي ۖ وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَأَيِّن مِّنْ ءَايَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ خلیل اور سیبویہ نے کہا(۵): یہ "ایٌّ" ہے جس پر کافِ تشبیہ(۶) داخل ہوا، تو کلام میں "کَمْ" (کتنے) کا معنی ہو گیا۔ اس پر مفصل گفتگو "آل عمران"(۷) میں گزر چکی ہے۔ اور آیت ﴿السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ پر گفتگو "البقرہ"(۸) میں گزر چکی ہے۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴۵۹/۳۔ (۲) تہذیب اللغۃ ۲۳۹/۴۔ (۳) نسخوں میں ہے: "باختیار"، اور ہم اس معنی پر مطلع نہیں ہوئے، اور جو ثابت ہے وہ تفسیرِ رازی ۲۲۳/۱۸ اور لسان العرب (حرص) سے ہے۔ (۴) تفسیر طبری ۳۷۱/۱۳۔ (۵) الکتاب ۲/ ۱۷۰ - ۱۷۱ میں۔ اور مصنف نے اسے نحاس

کے واسطے سے اعراب القرآن ۱/ ۴۱۰ اور ۲/ ۳۴۶ میں نقل کیا ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۶) اس کے بعد (م) میں ہے: اور اس کے ساتھ مبنی ہوا۔ (۷) ۳۴۹/۵ اور اس کے بعد۔ (۸) ۴۹۰/۲۔

Surah Yusuf: Verses 105 - 108 467

It is said: The signs (Ayat) are the traces of the punishments of past nations, meaning: they are heedless and turn away from reflecting upon them.

Ikrimah and Amr bin Fa'id read: «وَالْأَرْضُ» (and the earth) in the nominative case as a subject, and its predicate is: ﴿يَمُرُّونَ عَلَيْهَا﴾ (they pass by it). Al-Suddi read «وَالْأَرْضَ» (and the earth) in the accusative case by implying a verb, and the pause for these two readings is at "the heavens". Ibn Mas'ud read: "they walk upon it"(1).

His saying, the Almighty: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ إِلَّا وَهُم مُّشْرِكُونَ﴾ (And most of them believe not in Allah except while they associate others with Him) [12:106]. It was revealed regarding a people who acknowledged Allah as their Creator and the Creator of all things, while they worshiped idols; this was said by Al-Hasan, Mujahid, Amir Al-Sha'bi(2), and most of the commentators. Ikrimah said: It is His saying: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ (And if you asked them who created them, they would surely say, 'Allah') [Az-Zukhruf: 87], then they describe Him with attributes other than His own, and set up equals for Him. It is also narrated from Al-Hasan that they are People of the Book who have both polytheism and faith; they believed in Allah but disbelieved in Muhammad ﷺ, so their faith is not valid; this was narrated by Ibn al-Anbari.

Ibn Abbas said: It was revealed regarding the 'Talbiyah' of the Arab polytheists: "At Your service, You have no partner, except a partner who is Yours, whom You own and whatever he owns." It is also narrated from him that they are the Christians. Another narration from him says they are the anthropomorphists (al-mushabbihah); they believed in general terms but associated partners in detail. It is also said it was revealed regarding the hypocrites; the meaning is: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ﴾ (And most of them do not believe in Allah), i.e., with the tongue, while being disbelievers in heart; mentioned by Al-Mawardi(3) also from Al-Hasan. Ata' said: This is about supplication, because the disbelievers forget their Lord during ease, but when affliction strikes them, they become sincere in supplication; its explanation(4) is: ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ﴾ (and they thought they were encompassed) [Yunus: 22] the verse. And His saying: ﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِ﴾ (And when affliction touches man, he calls upon Us [lying] on his side) [Yunus: 12] the verse. And in another verse: ﴿وَإِذَا مَسَّهُ... (And when [evil] touches him...)

(1) Al-Muhtasib 1/349-350, Mukhtasar fi Shawadh al-Qur'an p. 65, al-Muharrar al-Wajiz 3/285, Tafsir al-Razi 18/224. (2) In (M): and Al-Sha'bi. (3) In al-Nukat wa al-Uyun

3/87, and see these opinions in Tafsir al-Tabari 13/372-376, al-Nukat wa al-Uyun 3/87, al-Muharrar al-Wajiz 3/285, Zad al-Masir 4/294, and Tafsir al-Razi 18/224. (4) In (Zha'): their intentions, and the saying of Ata' in Tafsir al-Baghawi 2/452.

सूरह यूसुफ़: आयतें 105 - 108 467

और कहा गया है: आयतें (निशानियाँ) पिछली उम्मतों के अज़ाब (दंड) के निशान हैं, यानी: वे उनके चिंतन से बेख़बर और विमुख हैं।

इकरामा और अमर बिन फ़ैद ने «وَالْأَرْضُ» (और पृथ्वी) को रफ़ा (पेश) के साथ मुब्तदा (विषय) के रूप में पढ़ा, और उसकी ख़बर है: ﴿يَمُرُّونَ عَلَيْهَا﴾ (वे उस पर से गुज़रते हैं)। अल-सुद्दी ने एक क्रिया को छिपाकर नसब (ज़बर) के साथ «وَالْأَرْضَ» पढ़ा, और इन दोनों किराअत (पठन) पर वक़्फ़ (विराम) "आसमानों" पर है। इब्न मसूद ने पढ़ा: "वे उस पर चलते हैं"(1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ إِلَّا وَهُم مُّشْرِكُونَ﴾ (और उनमें से अधिकांश अल्लाह पर ईमान नहीं लाते, सिवाय इसके कि वे मुशरिक होते हैं) [12:106]। यह उन लोगों के बारे में उतरा जिन्होंने अल्लाह को अपना और हर चीज़ का पैदा करने वाला माना, जबकि वे मूर्तियों की पूजा करते थे; यह अल-हसन, मुजाहिद, आमिर अल-शाबी(2) और अधिकांश मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा है। इकरामा ने कहा: यह उसका कथन है: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ (और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने पैदा किया है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह') [अज़-ज़ुखरुफ़: 87], फिर वे उसके लिए ऐसे गुण बताते हैं जो उसके नहीं हैं, और उसके शरीक (साझेदार) ठहराते हैं। अल-हसन से यह भी वर्णित है कि वे अहल-ए-किताब हैं जिनके पास शिर्क और ईमान दोनों हैं; वे अल्लाह पर ईमान लाए लेकिन मुहम्मद ﷺ का इनकार किया, इसलिए उनका ईमान मान्य नहीं है; इसे इब्न अल-अंबारी ने उद्धृत किया है।

इब्न अब्बास ने कहा: यह अरब मुशरिकों के'तल्बियह' के बारे में उतरा: "मैं हाज़िर हूँ, तेरा कोई शरीक नहीं है, सिवाय उस शरीक के जो तेरा है, जिसका तू मालिक है और उसका भी जो उसके पास है।" उनसे यह भी वर्णित है कि वे ईसाई हैं। उनसे एक और रिवायत है कि वे 'मुशब्बहा' (तुलना करने वाले) हैं; वे सामान्य रूप से ईमान लाए, लेकिन विस्तार से शिर्क किया। यह भी कहा गया है कि यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में उतरा; अर्थ यह है: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ﴾ यानी ज़बान से, जबकि वे दिल से काफ़िर होते हैं; इसे अल-मावर्दी(3) ने अल-हसन से भी ज़िक्र किया है। अता ने कहा: यह दुआ के बारे में है, और वह इसलिए कि काफ़िर सुख के समय अपने रब को भूल जाते हैं, लेकिन जब उन पर मुसीबत आती है, तो वे दुआ में इखलास (निष्ठा) दिखाते हैं; इसका स्पष्टीकरण(4) है: ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ﴾ (और उन्होंने समझा कि वे घिर गए हैं) [यूनुस: 22] आयत। और

उसका फ़रमान: ﴿وَإِذَا مَسَّ ٱلۡإِنسَٰنَ ٱلضُّرُّ دَعَانَا لِجَنۡبِهِۦٓ﴾ (और जब इंसान को कोई तकलीफ़ पहुँचती है, तो वह हमें पुकारता है अपनी करवट पर) [यूनुस: 12] आयत। और दूसरी आयत में: ﴿وَإِذَا مَسَّهُۥ... (और जब उसे...)

(1) अल-मुहतसिब 1/349-350, मुख़्तसर फ़ी शवाज़ अल-क़ुरआन पृ. 65, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/285, तफ़्सीर अल-राज़ी 18/224। (2) (म) में: और अल-शाबी। (3) अल-नुक़त वल-उयून 3/87 में, और इन कथनों को तफ़्सीर अल-तबरी 13/372-376, अल-नुक़त वल-उयून 3/87, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/285, ज़ाद अल-मसीर 4/294, और तफ़्सीर अल-राज़ी 18/224 में देखें। (4) (ज़) में: उनकी नीयतें, और अता का कथन तफ़्सीर अल-बग़वी 2/452 में।

سورہ یوسف: آیات ۱۰۵ - ۱۰۸ ٤٦٧

اور کہا گیا: آیات سے مراد گزشتہ امتوں کے عذاب کے نشانات ہیں، یعنی: وہ ان پر غور وفکر کرنے سے غافل اور اعراض کرنے والے ہیں۔

اور عکرمہ اور عمرو بن فائد نے «وَالْأَرْضُ» کو رفع (پیش) کے ساتھ مبتدا پڑھا ہے، اور اس کی خبر: ﴿يَمُرُّونَ عَلَيْهَا﴾ ہے۔ اور السدی نے ایک فعل محذوف مان کر «وَالْأَرْضَ» کو نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور ان دونوں قراءتوں پر وقف «السماوات» پر ہوگا۔ اور ابن مسعود نے «یمشون علیها» پڑھا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ إِلَّا وَهُم مُّشْرِكُونَ﴾ یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے اللہ کو اپنا اور تمام چیزوں کا خالق تسلیم کیا، جبکہ وہ بتوں کی پرستش کرتے تھے؛ یہ بات حسن، مجاہد، عامر الشعبي(۲) اور اکثر مفسرین نے کہی ہے۔ عکرمہ نے کہا: یہ اللہ کا وہ فرمان ہے: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ [الزخرف: ۸۷] پھر وہ اسے اس کی صفات کے علاوہ سے موصوف کرتے ہیں، اور اس کے شریک بناتے ہیں۔ حسن سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ اہل کتاب ہیں جن کے پاس شرک اور ایمان دونوں ہیں؛ وہ اللہ پر ایمان لائے اور محمد ﷺ کا انکار کیا، پس ان کا ایمان درست نہیں؛ اسے ابن الانباری نے روایت کیا ہے۔

ابن عباس نے کہا: یہ مشرکین عرب کے تلبیہ کے بارے میں نازل ہوئی: "لبیک لا شریک لک الا شریکاً ھو لک تملکہ وما ملک"۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ نصاریٰ ہیں۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ مشبہہ ہیں، وہ اجمالی طور پر ایمان لائے اور تفصیلی طور پر شرک کیا۔ اور کہا گیا کہ یہ منافقین کے بارے میں نازل ہوئی؛ مطلب یہ ہے: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم بِاللَّهِ﴾ یعنی زبان سے،

سوائے اس کے کہ وہ دل سے کافر ہیں؛ اسے الماوردی(۳) نے حسن سے بھی ذکر کیا ہے۔ عطاء نے کہا: یہ دعا کے بارے میں ہے، اور وہ اس لیے کہ کفار خوشحالی میں اپنے رب کو بھول جاتے ہیں، پھر جب انہیں مصیبت پہنچتی ہے تو وہ دعا میں اخلاص اختیار کرتے ہیں؛ اس کا بیان(٤) ہے: ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ﴾ [یونس: ۲۲] الآیۃ۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِۦٓ﴾ [یونس: ۱۲] الآیۃ۔ اور دوسری آیت میں: ﴿وَإِذَا مَسَّهُ...

(۱) المحتسب ۱ / ۳٤۹ - ۳۵۰، ومختصر في شواذ القرآن ص ٦٥، والمحرر الوجيز ۳ / ۲۸۵، وتفسير الرازي ۱۸ / ۲۲٤۔ (۲) (م) میں: والشعبي۔ (۳) النكت والعيون ۳ / ۸۷ میں، اور یہ اقوال تفسیر طبری ۱۳ / ۳۷۲ - ۳۷٦، النكت والعيون ۳ / ۸۷، والمحرر الوجيز ۳ / ۲۸۵، وزاد المسير ٤ / ۲۹٤، اور تفسیر رازی ۱۸ / ۲۲٤ میں دیکھیں۔ (٤) (ظ) میں: ان کی نیتیں، اور عطاء کا قول تفسیر بغوی ۲ / ٤٥۲ میں۔

"Evil [touches him], he is full of prolonged prayer" [Fussilat: 51]. It is said: its meaning is that they pray to Allah to save them from destruction, but when He saves them, one of them says: "Had it not been for so-and-so, we would not have been saved," and "Had it not been for the dog, the thief would have entered upon us," and the like. Thus, they attribute Allah's blessing to so-and-so, and His protection to the dog (1). I say: Many common Muslims may fall into this statement and the one before it; and there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Almighty. It is said: This verse was revealed regarding the story of the smoke (ad-dukhan); that is because when the smoke covered the people of Mecca during the years of drought, they said: "Our Lord, remove from us the torment; indeed, we are believers" [Ad-Dukhan: 12]. That was their faith. Their shirk (associating partners with Allah) was their return to disbelief after the removal of the torment; its clarification is His saying: "Indeed, you will return [to disbelief]" [Ad-Dukhan: 15]. Returning can only happen after a beginning. So the meaning of "except while they are polytheists" is: except while they are returning to shirk. And Allah knows best. His saying, the Exalted: "Do they then feel secure that there will not come to them an overwhelming punishment from the wrath of Allah?" [Yusuf: 107]. Ibn Abbas said: It covers (them). Mujahid said: A punishment that envelops them. Its equivalent is: "The Day the punishment will cover them from above them and from below their feet" [Al-Ankabut: 55]. Qatadah said: A catastrophe that befalls them. Ad-Dahhak said: It means thunderbolts and calamities (2). "Or that the Hour should come upon them" [Yusuf: 107], meaning: the Day of Resurrection. "Suddenly" (baghtatan): It is in the accusative case as a 'hal' (circumstance), and its origin is a verbal noun. Al-Mubarrid said: It comes from the Arabs as a 'hal' after an indefinite noun, as in their saying: "A matter occurred suddenly (baghtatan) and unexpectedly (faj'atan)." An-Nahhas said (3): And the meaning of 'baghtahu' is: it hit him (4) from where he did not expect. "While they do not perceive" [Yusuf: 107]: it is an emphasis (5). Regarding His saying: "Suddenly," Ibn Abbas said: The blast will shout at the people while they are in their markets and places (6), as He said: "It will seize them while they are disputing" [Ya-Sin: 49].

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/87. (2) Tafsir al-Tabari 13/377-378, and Tafsir al-Baghawi 2/453. (3) In I'rab al-Qur'an 2/346-347, and what precedes it is from it, see also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/131. (4) In the manuscripts: "baghtatan: hitting," but what is established from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas [is "asabahu"]. (5) Tafsir al-Razi 18/224. (6) Tafsir al-Baghawi 2/453.

"जब उसे बुराई छूती है, तो वह लंबी-चौड़ी दुआएं माँगता है" [फ़ुस्सिलत: 51]। और कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि वे अल्लाह से प्रार्थना करते हैं कि वह उन्हें विनाश से बचा ले, लेकिन जब वह उन्हें बचा लेता है, तो उनमें से कहने वाला कहता है: "यदि अमुक व्यक्ति न होता, तो हम नहीं बचते," और "यदि कुत्ता न होता, तो चोर हमारे यहाँ घुस आता," और इसी तरह की बातें। इस प्रकार, वे अल्लाह की नेमत को अमुक व्यक्ति की ओर और उसकी सुरक्षा को कुत्ते की ओर श्रेय देते हैं (1)। मैं कहता हूँ: आम मुसलमानों में से बहुत से लोग इस कथन और इससे पहले वाले कथन में पड़ सकते हैं; और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है। और कहा गया है: यह आयत धुएँ(अद-दुखान) की कहानी के संबंध में अवतरित हुई थी; वह इसलिए क्योंकि जब मक्के के लोगों को अकाल के वर्षों में धुएँ ने घेर लिया, तो उन्होंने कहा: "ऐ हमारे रब! हमसे अज़ाब (यातना) हटा दे, हम अवश्य ईमान लाने वाले हैं" [अद-दुखान: 12]। तो यह उनका ईमान था, और उनका शिर्क(साझीदार ठहराना) अज़ाब हटने के बाद कुफ्र (अविश्वास) की ओर लौटना था; इसका स्पष्टीकरण अल्लाह का यह कथन है: "तुम अवश्य (कुफ्र की ओर) लौटने वाले हो" [अद-दुखान: 15]। और लौटना शुरुआत के बाद ही होता है। तो "सिवाय इसके कि वे मुशरिक (साझीदार ठहराने वाले) हों" का अर्थ होगा: सिवाय इसके कि वे शिर्क की ओर लौटने वाले हों। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: "क्या वे इस बात से निश्चिंत हो गए हैं कि अल्लाह के अज़ाब में से कोई ढँक लेने वाली आपदा उन पर आ जाए" [यूसुफ: 107]। इब्न अब्बास ने कहा: ढँकने वाली। और मुजाहिद ने कहा: ऐसा अज़ाब जो उन्हें ढाँप ले। इसका उदाहरण है: "जिस दिन अज़ाब उन्हें उनके ऊपर से और उनके पैरों के नीचे से ढाँप लेगा" [अल-अंकबूत: 55]। क़तादा ने कहा: एक विपत्ति जो उन पर पड़ेगी। अज़-ज़हक ने कहा: इसका अर्थ है कड़क और वज्रपात (2)। "या उन पर क़यामत आ जाए", अर्थात: प्रलय का दिन। "अचानक" (बग़ततन): यह 'हाल' (स्थिति) होने के कारण नसब (अक्यूसेटिव) में है, और इसका मूल मस्तर (क्रियात्मक संज्ञा) है। अल-मुबर्रिद ने कहा: अरबों से एक अनिश्चित संज्ञा के बाद 'हाल' आया है, जैसा कि उनका कहना है: "एक मामला अचानक और अप्रत्याशित रूप से घटित हुआ।" अन-नह्हास ने कहा (3): और 'बग़तहु' का अर्थ है: वह उसे वहाँ से पहुँचा (4) जहाँ से उसने अपेक्षा नहीं की थी। "और उन्हें पता भी न चले" [यूसुफ: 107], और यह एक ताकीद (बल देना) है (5)। और अल्लाह के कथन "अचानक" के बारे में इब्न

अब्बास ने कहा: एक चीख़ लोगों को उस समय पुकारेगी जब वे अपने बाज़ारों और अपने स्थानों पर होंगे (6), जैसा कि उसने कहा: "वह उन्हें पकड़ लेगी जबकि वे झगड़ रहे होंगे" [या-सीन: 49]।

(1) अल-नुकात वल-'उयून 3/87। (2) तफ़्सीर अल-तब़री 13/377-378, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/453। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 2/346-347 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है, और देखें मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज 3/131 द्वारा। (4) प्रतियों में है: "बग़ततन: इसाबा," और जो अन-नह़्हास की इराब अल-क़ुरआन से पुष्ट है वह [असाबाहु] है। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 18/224। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/453।

٤٦٨ سورہ یوسف: آیات ١٠٥ - ١٠٨

"جب اسے برائی چھوتی ہے تو وہ لمبی چوڑی دعائیں کرنے لگتا ہے" [فصلت: ٥١]۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ اللہ سے دعا کرتے ہیں کہ وہ انہیں ہلاکت سے بچا لے، لیکن جب وہ انہیں بچا لیتا ہے تو ان میں سے کہنے والا کہتا ہے: "اگر فلاں نہ ہوتا تو ہم نہ بچتے"، اور "اگر کتا نہ ہوتا تو چور ہم پر داخل ہو جاتا"، اور اس طرح کی باتیں۔ چنانچہ وہ اللہ کی نعمت کو فلاں کی طرف منسوب کرتے ہیں، اور اس کی حفاظت کو کتے کی طرف منسوب کرتے ہیں(١)۔ میں کہتا ہوں: عام مسلمانوں میں سے بہت سے لوگ اس قول اور اس سے پہلے والے قول میں مبتلا ہو سکتے ہیں، اور اللہ بزرگ و برتر کے سوا کوئی طاقت اور قوت نہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیت دھوئیں (دخان) کے قصے میں نازل ہوئی؛ وہ اس لیے کہ جب مکہ والوں کو قحط کے سالوں میں دھوئیں نے ڈھانپ لیا تو انہوں نے کہا: "اے ہمارے رب! ہم سے عذاب دور کر دے، ہم یقیناً ایمان لانے والے ہیں" [الدخان: ١٢]۔ پس یہ ان کا ایمان تھا، اور ان کا شرک عذاب ہٹنے کے بعد کفر کی طرف لوٹنا تھا۔ اس کی وضاحت اللہ کا یہ قول ہے: "تم یقیناً (کفر کی طرف) لوٹنے والے ہو" [الدخان: ١٥]۔ اور لوٹنا آغاز کے بعد ہی ہوتا ہے، تو "سوائے اس کے کہ وہ مشرک ہوں" کا معنی یہ ہوگا: سوائے اس کے کہ وہ شرک کی طرف لوٹنے والے ہوں۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "کیا وہ اس بات سے بے خوف ہو گئے ہیں کہ اللہ کے عذاب میں سے کوئی ڈھانپ لینے والی آفت ان پر آ جائے" [یوسف: ١٠٧]۔ ابن عباس نے کہا: ڈھانپ لینے والی۔ اور مجاہد نے کہا: ایسا عذاب جو انہیں ڈھانپ لے۔ اس کی مثال یہ ہے: "جس دن عذاب انہیں ان کے اوپر سے اور ان کے پاؤں کے نیچے سے ڈھانپ لے گا" [العنکبوت: ٥٥]۔ قتادہ نے کہا: ایسی افتاد جو ان پر پڑے گی۔ ضحاک نے کہا: اس سے مراد کڑک اور ہولناک آوازیں ہیں(٢)۔ "یا ان پر قیامت آ جائے" یعنی: قیامت کا

دن۔ "اچانک" (بغتۃً) یہ حالت (حال) ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اس کی اصل مصدر ہے۔ مبرد نے کہا: عربوں سے نکرہ کے بعد حال آیا ہے، جیسا کہ ان کا قول ہے: "ایک کام اچانک اور ناگہانی طور پر واقع ہوا"۔ نحاس نے کہا(۳): اور "بغتہ" کا معنی ہے: اسے وہاں سے پہنچا(٤) جہاں سے اسے توقع نہ تھی۔ "اور انہیں خبر بھی نہ ہو" [یوسف: ۱۰۷]، اور یہ تاکید ہے(٥)۔ اور اللہ کے قول "اچانک" کے بارے میں ابن عباس نے کہا: ایک چنگھاڑ لوگوں کو اس وقت پکارے گی جب وہ اپنے بازاروں اور اپنی جگہوں پر ہوں گے(٦)، جیسا کہ فرمایا: "وہ انہیں آ پکڑے گی اس حال میں کہ وہ جھگڑ رہے ہوں گے" [یس: ٤٩]۔

(۱) النکت والعیون ۳/ ۸۷۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۳/ ۳۷۷ - ۳۷۸، اور تفسیر البغوی ۲/ ٤٥۳۔ (۳) اعراب القرآن ۲/ ۳٤٦ - ۳٤۷، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے، اور دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۳۱۔ (٤) نسخوں میں ہے: "بغتۃ: اصابۃ"، اور جو نحاس کی اعراب القرآن سے ثابت ہے وہ [اصابہ] ہے۔ (٥) تفسیر الرازی ۱۸/ ۲۲٤۔ (٦) تفسیر البغوی ۲/ ٤٥۳۔

[Ya-Sin: 49] according to what follows. His saying, the Almighty: "Say, 'This is my way'" is a subject and predicate(1), meaning: Say, O Muhammad, this is my path, my Sunnah, and my methodology; as said by Ibn Zayd. Al-Rabi' said: My call. Muqatil: My religion(2), and the meaning is one, i.e.: that which I am upon and invite towards leads to Paradise(3). "upon insight" meaning: upon certainty and truth; from it: so-and-so is insightful about this. "I" is an emphasis. "and those who follow me" is a conjunction to the pronoun(4). "And exalted is Allah" meaning: Say, O Muhammad: And exalted is Allah. "And I am not of the polytheists" who take partners besides Allah(5).

His saying, the Almighty: "And We sent not before you [O Muhammad] except men to whom We revealed [from] among the people of cities. So have they not traveled through the earth and observed how was the end of those before them? And the home of the Hereafter is best for those who fear Allah; then will you not reason? [They continued] until, when the messengers despaired and were certain that they had been denied, there came to them Our victory, and whoever We willed was saved. And Our punishment cannot be repelled from the people who are criminals."

His saying, the Almighty: "And We sent not before you except men to whom We revealed [from] among the people of cities" is a rebuttal to those who said: "Why was there not sent down to him an angel?" [Al-An'am: 8], meaning: We sent men among whom there was no woman, no jinn, and no angel; and this refutes what is narrated from the Prophet (peace and blessings be upon him) that he said: "Indeed, among women are four prophetesses: Eve, Asiya, the mother of Moses, and Mary"(6). Something of this has already been mentioned in "Al-Imran"(7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/347. (2) Tafsir al-Tabari 13/379, al-Nukat wa al-'Uyun 3/88, Tafsir al-Baghawi 2/453, al-Wasit 2/637, and al-Muharrar al-Wajiz 3/285. (3) See Tafsir al-Razi 18/225. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/347. (5) Tafsir al-Razi 18/225. (6) We did not find it. (7) 5/126 - 129.

469 सूरा यूसुफ: आयत 105 - 110

[या-सीन: 49] जो आगे आता है उसके आधार पर। अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'यह मेरा रास्ता है'" एक प्रारंभ और एक समाचार (विषय और विधेय) है (1), जिसका अर्थ है: हे मुहम्मद, कहो, यह मेरा मार्ग, मेरी सुन्नत और मेरी पद्धति है; इब्न ज़ैद ने ऐसा कहा। अल-रबी' ने कहा: मेरा आह्वान। मुक़ातिल ने कहा: मेरा धर्म (2), और अर्थ एक ही है, अर्थात्: जिस पर मैं हूँ और जिसकी ओर मैं बुलाता हूँ वह स्वर्ग की ओर ले जाता है (3)। "सूझबूझ पर" का अर्थ है: निश्चितता और सच्चाई पर; इसी से है: फलां व्यक्ति इस बारे में सूझबूझ रखता है। "मैं" एक ताकीद (बल) है। "और जिन्होंने मेरा अनुसरण किया" सर्वनाम पर एक संयोजक है (4)। "और अल्लाह पवित्र है" का अर्थ है: हे मुहम्मद, कहो: और अल्लाह पवित्र है। "और मैं उन मुशरिकों में से नहीं हूँ" जो अल्लाह के सिवा दूसरों को शरीक ठहराते हैं (5)।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने आपसे पहले बस्तियों के लोगों में से केवल पुरुषों को ही भेजा था जिन्हें हम वह्य (प्रकाशना) भेजते थे। तो क्या वे पृथ्वी में चले-फिरे नहीं कि देखते कि उन लोगों का अंत कैसा हुआ जो उनसे पहले थे? और आख़िरत का घर उन लोगों के लिए बेहतर है जो डरते हैं; तो क्या तुम समझते नहीं? यहाँ तक कि जब रसूल निराश होने लगे और उन्हें यकीन हो गया कि उन्हें झुठला दिया गया है, तो उनके पास हमारी मदद आ गई, फिर जिसे हमने चाहा उसे बचा लिया गया। और हमारा अज़ाब अपराधी लोगों से टाला नहीं जा सकता।"

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने आपसे पहले बस्तियों के लोगों में से केवल पुरुषों को ही भेजा था जिन्हें हम वह्य भेजते थे" यह उन लोगों के लिए एक प्रत्युत्तर है जिन्होंने कहा था: "उसके पास कोई फरिश्ता क्यों नहीं उतारा गया?" [अल-अनआम: 8], अर्थात: हमने पुरुषों को भेजा जिनमें कोई महिला, कोई जिन्न और कोई फरिश्ता नहीं था; और यह उस बात का खंडन करता है जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "वास्तव में, महिलाओं में चार नबियां (पैगंबर) थीं: हव्वा, आसिया, मूसा की माँ और मरियम" (6)। इसका कुछ हिस्सा "आल-इमरान" (7) में पहले ही आ चुका है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/347। (2) तफ़सीर अल-तबरी 13/379, अन-नुकात वल-'उयून 3/88, तफ़सीर अल-बग़वी 2/453, अल-वसीत 2/637, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/285। (3)

देखें तफ़सीर अल-राज़ी 18/225। (4) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/347। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 18/225। (6) हमें यह नहीं मिला। (7) 5/126 - 129।

٤٦٩ سورة يوسف: الآيات ١٠٥ - ١١٠

[يس: ٤٩] جيسا كہ آگے آرہا ہے۔ الله تعالیٰ كا ارشاد: ﴿قُلْ هَٰذِهِ سَبِيلِي﴾ مبتدا اور خبر ہے(١)، يعنى: اے محمد كہہ ديجيے، يہ ميرا راستہ، ميرى سنت اور ميرا طريقہ ہے؛ يہ ابن زيد كا قول ہے۔ ربيع نے كہا: ميرى دعوت۔ مقاتل نے كہا: ميرا دين(٢)، اور معنى ايک ہى ہے، يعنى: جس پر ميں ہوں اور جس كى طرف بلاتا ہوں وہ جنت كى طرف لے جاتا ہے(٣)۔ ﴿عَلَىٰ بَصِيرَةٍ﴾ يعنى: يقين اور حق پر؛ اسى سے ہے: فلاں اس معاملے ميں بصيرت ركھتا ہے۔ ﴿أَنَا﴾ تاكيد ہے۔ ﴿وَمَنِ اتَّبَعَنِي﴾ ضمير پر عطف ہے(٤)۔ ﴿وَسُبْحَانَ اللَّهِ﴾ يعنى: اے محمد كہو: اور الله پاک ہے۔ ﴿وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ جو الله كے سوا دوسروں كو شريک بناتے ہيں(٥)۔

الله تعالیٰ كا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِم مِّنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ ۗ أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ۗ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ اتَّقَوْا ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۝ حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَن نَّشَاءُ ۖ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عن الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ ۝﴾۔ الله تعالیٰ كا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِم مِّنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ﴾ يہ ان لوگوں كا رد ہے جو كہتے تھے: ﴿لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ ۖ﴾ [الأنعام: ٨]، يعنى: ہم نے مردوں كو بھيجا جن ميں كوئى عورت تھى، نہ جن اور نہ فرشتہ؛ اور يہ اس روايت كا رد كرتا ہے جو نبى ﷺ سے مروى ہے كہ آپ نے فرمايا: «عورتوں ميں چار نبى تھيں: حواء، آسيہ، موسیٰ كى ماں اور مريم»(٦)۔ اور اس كا كچھ ذكر «آل عمران»(٧) ميں گزر چكا ہے۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣٤٧/٢۔ (٢) تفسير الطبري ٣٧٩/١٣ ، والنكت والعيون ٨٨/٣ ، وتفسير البغوي ٤٥٣/٢ ، والوسيط ٦٣٧/٢ ، والمحرر الوجيز ٢٨٥/٣۔ (٣) ديكھيے تفسير الرازي ٢٢٥/١٨۔

(٤) إعراب القرآن للنحاس ٣٤٧/٢۔ (٥) تفسير الرازي ٢٢٥/١٨۔ (٦) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (٧) ١٢٦/٥ - ١٢٩۔

"from the people of the cities" means the cities, and God did not send a prophet from among the desert dwellers; because of the prevalence of harshness and cruelty among the Bedouins; and because the people of the cities are more rational, more forbearing, better, and more knowledgeable. Al-Hasan said: God never sent a prophet from among the desert dwellers, nor from among women, nor from among the jinn. Qatada said: "from the people of the cities" meaning: from the people of the cities; because they are more knowledgeable and more forbearing(1).

Scholars said: It is a condition of the messenger to be a male, a human, and a city-dweller(2); they specified "human" to avoid what is said in His words: "seeking refuge with men from the jinn" [Al-Jinn: 6]. And God knows best.

His saying, the Almighty: "Have they not traveled through the land and seen" the fates of the nations that rejected their prophets so that they might take heed. "And the home of the Hereafter is better" is a subject and its predicate. Al-Farra(3) claimed that the 'home' is the 'Hereafter' itself, and the thing was attributed to itself due to the difference in wording, like saying "the day of Thursday" or "the night of the first"; the poet said: If the dwellings of 'Abs became desolate for you, you would have known humiliation with the knowledge of certainty(4).

Meaning: with knowledge and certainty. Al-Kisa'i used their saying "the first prayer" as evidence, and Al-Akhfash used "the congregational mosque". Al-Nahhas said: Adding a thing to itself is impossible; because a thing is only attributed to another to be identified by it. The better way is "the first prayer", and whoever says "prayer of the first" means: at the time of the first obligatory prayer. It was named the first because it was the first prayer offered when the prayers were made obligatory, and it was the first to be performed openly; therefore it was also called: Dhuhr (Noon). The implied meaning is: "And the home of the final state is better." This is the opinion of the Basrans(5), and the intended home is Paradise; meaning: it is better for the righteous.

---

(1) See Tafsir al-Tabari 13/380, Tafsir al-Baghawi 2/453, al-Wasit 2/638, al-Nukat wa al-'Uyun 3/88, al-Muharrar al-Wajiz 3/286, and Zad al-Masir 4/295. (2) See Tafsir al-Razi 18/226. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/55-56. The author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/347, and what precedes it is from him. (4) The verse is in Tafsir al-Tabari 13/382, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/56, without attribution to

an author. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/347, and al-Muharrar al-Wajiz 3/287, and see al-Bahr al-Muhit 5/353.

470 सूरह युसुफ: आयत 109 - 110

"बस्तियों के रहने वालों में से" का अर्थ है शहर, और अल्लाह ने कभी भी देहाती लोगों में से कोई नबी नहीं भेजा; क्योंकि देहाती लोगों में कठोरता और निर्दयता प्रबल होती है; और इसलिए कि शहरों के लोग अधिक बुद्धिमान, अधिक सहनशील, बेहतर और अधिक ज्ञानी होते हैं। अल-हसन ने कहा: अल्लाह ने कभी भी देहाती लोगों में से, न ही महिलाओं में से और न ही जिन्नों में से कोई नबी भेजा। क़तादा ने कहा: "बस्तियों के रहने वालों में से" यानी: शहरों के लोगों में से; क्योंकि वे अधिक ज्ञानी और अधिक सहनशील होते हैं(1)।

विद्वानों ने कहा: रसूल होने की शर्त यह है कि वह एक पुरुष, मानव और शहरी हो(2); उन्होंने "मानव" इसलिए कहा ताकि अल्लाह के इस कथन से बचा जा सके "वे जिन्नों में से कुछ पुरुषों की शरण लेते थे" [अल-जिन्न: 6]। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: "क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि वे देख लेते" उन जातियों के विनाश के स्थान जिन्होंने अपने नबियों को झुठलाया था ताकि वे सबक लें। "और आख़िरत का घर बेहतर है" यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। अल-फ़र्रा(3) का दावा है कि 'घर' ही 'आख़िरत' है, और शब्द के अंतर के कारण चीज़ को स्वयं से जोड़ा गया है, जैसे "जुमेरात का दिन" (पाँचवाँ दिन), या "पहली रात"; कवि ने कहा है: यदि 'अब्स के घर तुम्हारे लिए वीरान हो जाते, तो तुम अपमान को पूर्ण विश्वास के साथ जान लेते(4)।

अर्थात: ज्ञान और विश्वास के साथ। अल-किसाई ने उनके इस कथन से तर्क दिया: "पहली नमाज़", और अल-अखफ़श ने तर्क दिया: "जामिया मस्जिद"। अल-नहहास ने कहा: किसी चीज़ को स्वयं से जोड़ना असंभव है; क्योंकि कोई चीज़ केवल तभी किसी दूसरी चीज़ से जोड़ी जाती है जब उसकी पहचान करानी हो। सबसे बेहतर "पहली नमाज़" है, और जिसने कहा: "अव्वल की नमाज़" तो उसका अर्थ है: पहली फ़र्ज़ नमाज़ के समय। इसे पहली इसलिए कहा गया क्योंकि जब नमाज़ फ़र्ज़ की गई तो यह सबसे पहले पढ़ी गई थी, और सबसे पहले इसे प्रकट किया गया था; इसलिए इसे ज़ुहर (दोपहर) भी कहा जाता है। और अनुमानित अर्थ है: "और परलोक की स्थिति का घर बेहतर है।" यह बसरा वालों (बसरी विद्वानों) का मत है(5), और इस घर से मुराद जन्नत है; यानी: वह परहेज़गारों के लिए बेहतर है।

(1) देखें तफ़सीर अल-तबरी 13/380, तफ़सीर अल-बग़वी 2/453, अल-वसीत 2/638, अल-नुकात व अल-'उयून 3/88, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/286, और ज़ाद अल-मसीर 4/295। (2) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 18/226। (3) मा'नी अल-क़ुरआन 2/55-56 में। लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन 2/347 में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले वाला हिस्सा उन्हीं का है। (4) यह शेर तफ़सीर अल-तबरी 13/382 और अल-फ़र्रा की मा'नी अल-क़ुरआन 2/56 में है, बिना किसी कवि के नाम के। (5) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/347, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/287, और देखें अल-बहर अल-मुहीत 5/353।

470 سورہ یوسف: آیات 109 - 110

﴿مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ﴾ سے مراد شہر ہیں، اور اللہ نے دیہاتیوں میں سے کبھی کوئی نبی نہیں بھیجا؛ کیونکہ بدویوں میں جفا اور سختی غالب ہوتی ہے؛ اور اس لیے کہ شہروں کے رہنے والے زیادہ عقل مند، زیادہ بردبار، بہتر اور زیادہ علم والے ہوتے ہیں۔ الحسن نے کہا: اللہ نے کبھی بھی کسی دیہاتی کو نبی بنا کر نہیں بھیجا، اور نہ ہی عورتوں میں سے، اور نہ ہی جنوں میں سے۔ قتادہ نے کہا: "بستیوں والوں میں سے" یعنی: شہر والوں میں سے؛ کیونکہ وہ زیادہ علم والے اور زیادہ بردبار ہوتے ہیں(1)۔

اور علماء نے کہا: رسول کی شرط یہ ہے کہ وہ مرد، انسان اور شہری ہو(2)؛ انہوں نے "انسان" اس لیے کہا تاکہ اللہ کے اس قول سے بچا جا سکے: ﴿يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِّنَ الْجِنِّ﴾ [الجن: 6]۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا﴾ یعنی ان قوموں کے انجام کو دیکھیں جنہوں نے اپنے نبیوں کو جھٹلایا تاکہ وہ عبرت حاصل کریں۔ ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ﴾ یہ مبتدا اور خبر ہے۔ اور الفراء(3) کا دعویٰ ہے کہ 'دار' (گھر) ہی 'آخرت' ہے، اور لفظ کے اختلاف کی وجہ سے چیز کی نسبت اپنی ہی طرف کی گئی ہے، جیسے "جمعرات کا دن"، یا "پہلی رات"؛ شاعر نے کہا ہے: اگر 'عبس کے گھر تم پر ویران ہو جاتے، تو تم ذلت کو یقین کے ساتھ جان لیتے(4)۔

یعنی: معرفت اور یقین کے ساتھ۔ الکسائی نے ان کے اس قول سے استدلال کیا: "پہلی نماز"، اور الاخفش نے "جامع مسجد" سے استدلال کیا۔ النحاس نے کہا: کسی چیز کی نسبت اپنی ہی طرف کرنا ناممکن ہے؛ کیونکہ کسی چیز کی نسبت دوسری چیز کی طرف اس کی پہچان کے لیے کی جاتی

ہے۔ اور سب سے بہتر "پہلی نماز" ہے، اور جس نے "نمازِ اولیٰ" کہا تو اس کا مطلب ہے: پہلی فرض نماز کے وقت۔ اسے پہلی اس لیے کہا گیا کیونکہ جب نماز فرض ہوئی تو یہ سب سے پہلے پڑھی گئی تھی، اور سب سے پہلے اسے ظاہر کیا گیا تھا؛ اسی لیے اسے ظہر بھی کہا جاتا ہے۔ اور تقدیرِ کلام یہ ہے: "اور آخری حالت کا گھر بہتر ہے۔" اور یہ بصریوں کا قول ہے(5)، اور اس گھر سے مراد جنت ہے؛ یعنی: وہ پرہیزگاروں کے لیے بہتر ہے۔

---

(1) ملاحظہ فرمائیں تفسیر الطبری 13/380، تفسیر البغوی 2/453، الوسیط 2/638، النکت والعیون 3/88، المحرر الوجیز 3/286، اور زاد المسیر 4/295۔ (2) ملاحظہ فرمائیں تفسیر الرازی 18/226۔ (3) معانی القرآن 2/55-56 میں۔ مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/347 میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (4) یہ شعر تفسیر الطبری 13/382 اور الفراء کی معانی القرآن 2/56 میں ہے، بغیر کسی شاعر کے نام کے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/347، اور المحرر الوجیز 3/287، اور ملاحظہ فرمائیں البحر المحیط 5/353۔

٤٧١ Surah Yusuf: Verses 109 - 110

It was recited: "walad-daaru l-aakhiratu" (1). Nafi', Asim, Yaqub, and others recited {afalaa ta'qiluun} with 'ta' as an address. The rest with 'ya' as information (2).

The saying of the Almighty: {Until when the messengers despaired} the recitation and its meaning have preceded (3). {And they thought that they had been lied to} - this verse contains the purification of prophets and their infallibility from what is not appropriate for them. This section is great and its danger is immense; one should dwell upon it, lest a person slips and finds himself in the levelness of Hell. The meaning: We did not send before you, O Muhammad, except men, then We did not punish their nations with torment.

{Until when the messengers despaired} i.e., they despaired of their people's faith, {and they thought that they had been lied to} with shadda (kudhdhibu); i.e., they were certain that their people had called them liars (4). It was also said: The meaning is: they thought that those of their people who believed in them had called them liars (5), not that the [general] people called them liars, but the prophets thought and presumed that they were calling them liars; i.e., they feared that doubt would enter the hearts of their followers, so "wa dhannu" (and they thought) follows its usual sense in this interpretation (6).

Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Abu Abd al-Rahman al-Sulami, Abu Ja'far bin al-Qa'qa', al-Hasan, Qatadah, Abu Raja' al-'Utaridi, Asim, Hamza, al-Kisa'i, Yahya bin Wathab, al-A'mash, and Khalaf recited: "kudhibu" without shadda (7); i.e., the people thought that the messengers had lied to them in what...

---

(1) Al-Banna said in "Ithaf Fudala' al-Bashar" p. 262: There is no disagreement regarding the word in Yusuf that it is with one 'lam' due to the consensus of the orthography (rasm) on it. (2) Al-Sab'ah p. 256, and al-Taysir p. 130. (3) At verse 80 in this Surah. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/132, al-Wasit by al-Wahidi 2/638, al-Muharrar al-Wajiz 3/287-288, and Tafsir al-Baghawi 2/454. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/180. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/288. (7) Look at al-Sab'ah p. 352, al-Taysir p. 130, Tafsir al-Tabari 13/383 - 392, al-Muharrar al-Wajiz 3/287 - 288, al-Baghawi 2/454, and al-Wasit 2/638.

٤٧١ सूरह यूसुफ़: आयत 109 - 110

इसे ऐसे पढ़ा गया है: "व-लद्दारुल आखिरत" (1)। नाफ़ि', असीम, याकूब और अन्य लोगों ने {अफ़ला ताक़िलून} को संबोधन के रूप में 'ता' के साथ पढ़ा। बाकी लोगों ने 'या' के साथ सूचना के रूप में पढ़ा (2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {यहाँ तक कि जब रसूल निराश हो गए} इसमें क़िरात और उसका अर्थ पहले आ चुका है (3)। {और उन्होंने सोचा कि उनसे झूठ बोला गया है} - यह आयत पैगंबरों की पवित्रता और उनके लिए अनुपयुक्त बातों से उनकी मासूमियत के बारे में है। यह विषय बहुत बड़ा है और इसका खतरा गंभीर है; इस पर विचार करना चाहिए, ताकि इंसान भटक न जाए और जहन्नम की गहराई में न जा गिरे। अर्थ: और हमने आपसे पहले, ऐ मुहम्मद, पुरुषों के सिवा किसी को नहीं भेजा, फिर हमने उनके समुदायों को अज़ाब से दंडित नहीं किया।

{यहाँ तक कि जब रसूल निराश हो गए} यानी, वे अपनी कौम के ईमान लाने से निराश हो गए, {और उन्होंने सोचा कि उनसे झूठ बोला गया है} तशदीद के साथ (कुज़्ज़िबूँ); यानी, उन्हें यकीन हो गया कि उनकी कौम ने उन्हें झुठला दिया है (4)। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: उन्होंने सोचा कि उनकी कौम में से जो लोग उन पर ईमान लाए थे, उन्होंने उन्हें झुठला दिया है (5), न कि पूरी कौम ने, बल्कि पैगंबरों ने सोचा और गुमान किया कि वे उन्हें झुठला रहे हैं; यानी, उन्हें डर था कि उनके अनुयायियों के दिलों में संदेह पैदा हो जाएगा, इसलिए इस व्याख्या में "व-ज़न्नू" अपने मूल अर्थ में है (6)।

इब्न अब्बास, इब्न मसूद, अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी, अबू जाफर बिन अल-क़ाक़ा, अल-हसन, क़तादा, अबू रजा अल-उतारीदी, असीम, हमजा, अल-किसाई, याह्या बिन वथाब, अल-आमश और खलफ़ ने इसे बिना तशदीद के"कुज़िबूँ" पढ़ा (7); यानी, कौम ने सोचा कि रसूलों ने उनसे झूठ बोला है...

---

(1) अल-बन्ना ने "इतहाफ़ फ़ुदला अल-बशर" पृष्ठ 262 में कहा: यूसुफ़ में इस शब्द के बारे में कोई विवाद नहीं है कि यह एक 'लाम' के साथ है क्योंकि इस पर लिपि की सहमति है। (2) अस-सबा पृष्ठ 256, और अत-तयसीर पृष्ठ 130। (3) इस सूरह की आयत 80 के पास। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/132, अल-वासित अल-वाहिदी 2/638, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/287-288, और तफ़सीर अल-बगवी 2/454। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/180। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

3/288। (7) देखें अस-सबा पृष्ठ 352, अत-तयसीर पृष्ठ 130, तफ़सीर अत-तबरी 13/383 - 392, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/287 - 288, अल-बगवी 2/454, और अल-वासित 2/638।

٤٧١ سورہ یوسف: آیات ١٠٩ - ١لو

پڑھا گیا ہے: «وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ» (١)۔ نافع، عاصم، یعقوب اور دیگر نے ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ کو 'تا' کے ساتھ خطاب کے طور پر پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'یا' کے ساتھ خبر کے طور پر پڑھا (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْئَسَ الرُّسُلُ﴾ اس میں قراءت اور اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (٣)۔ ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا﴾ اور یہ آیت انبیاء کی تنزیہ اور ان چیزوں سے ان کی عصمت کے بارے میں ہے جو ان کے شایانِ شان نہیں ہیں۔ یہ باب بہت بڑا ہے، اور اس کا خطرہ عظیم ہے، اس پر غور و فکر کرنا چاہیے؛ تاکہ انسان پھسل نہ جائے اور جہنم کے گڑھے میں نہ جا گرے۔ معنی: اور ہم نے آپ سے پہلے، اے محمد، صرف مردوں کو ہی بھیجا، پھر ہم نے ان کی قوموں کو عذاب سے سزا نہیں دی۔

﴿حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْئَسَ الرُّسُلُ﴾ یعنی: وہ اپنی قوم کے ایمان لانے سے مایوس ہو گئے، ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا﴾ تشدید کے ساتھ؛ یعنی: انہیں یقین ہو گیا کہ ان کی قوم نے انہیں جھٹلا دیا ہے (٤)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: انہوں نے گمان کیا کہ ان کی قوم میں سے جو لوگ ان پر ایمان لائے تھے انہوں نے انہیں جھٹلا دیا ہے (٥)، نہ یہ کہ (پوری) قوم نے جھٹلایا، بلکہ انبیاء نے گمان اور خیال کیا کہ وہ انہیں جھٹلا رہے ہیں؛ یعنی: انہیں ڈر ہوا کہ ان کے پیروکاروں کے دلوں میں شک پیدا ہو جائے گا، تو اس تاویل میں "وَظَنُّوا" اپنے اصل معنی پر ہوگا (٦)۔

اور ابن عباس، ابن مسعود، ابو عبد الرحمن السلمی، ابو جعفر بن القعقاع، الحسن، قتادہ، ابو رجاء العطاردی، عاصم، حمزہ، الکسائی، یحییٰ بن وثاب، الاعمش اور خلف نے: «كُذِبوا» تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے (٧)؛ یعنی: قوم نے گمان کیا کہ رسولوں نے ان سے جھوٹ بولا ہے اس میں جو...

(١) البنا نے "إتحاف فضلاء البشر" ص ٢٦٢ میں کہا: یوسف کے لفظ میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یہ ایک 'لام' کے ساتھ ہے کیونکہ اس پر رسمِ خط کا اتفاق ہے۔ (٢) السبعة ص ٢٥٦، اور التيسير ص ١٣٠۔ (٣) اسی سورہ کی آیت ٨٠ کے پاس۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ١٣٢/٣، والوسيط للواحدي ٦٣٨/٢، والمحرر الوجيز ٣/ ٢٨٧-٢٨٨، وتفسير البغوي ٤٥٤/٢۔ (٥) تفسير أبي الليث ٢/ ١٨٠۔ (٦) المحرر الوجيز ٢٨٨/٣۔ (٧) دیکھئے السبعة ص ٣٥٢، والتيسير ص ١٣٠، وتفسير الطبري ١٣/ ٣٨٣ - ٣٩٢، والمحرر الوجيز ٣/ ٢٨٧ - ٢٨٨، والبغوي ٤٥٤/٢، والوسيط ٦٣٨/٢۔

Surah Yusuf: Verses 109 - 110 472

They were informed about the punishment and did not believe it. It was said: The meaning is that the nations thought that the messengers had been lied to regarding the help they were promised[1]. In a narration from Ibn Abbas: The messengers thought that Allah had failed to fulfill what He promised them. It was said: This narration is not authentic because such a thought cannot be attributed to messengers, and whoever thinks this way does not deserve victory, so how can it be said: ﴿Our help came to them﴾[2]?! Al-Qushayri Abu Nasr said: It is not far-fetched, if the narration is correct, that what is meant is a passing thought that crossed the hearts of the messengers without them confirming it in their souls. And in the Hadith: "Indeed, Allah has pardoned for my nation what their souls whisper to them as long as it is not spoken with the tongue or acted upon"[3]. It can also be said: They drew close to that thought, like when you say: 'I reached the house,' meaning 'I drew close to it'[4]. Al-Tha'labi and Al-Nahhas[5] mentioned from Ibn Abbas that he said: They were human beings, so they weakened from the long trial, and they forgot and thought they were failed. Then he recited: ﴿Until the Messenger and those who believed with him said, "When is the help of Allah?"﴾ [Al-Baqarah: 214][6]. Al-Tirmidhi al-Hakim said: In our view, the messengers were afraid after Allah promised victory, not from a suspicion of Allah's promise, but from a suspicion of their own souls, that they might have done something that violates that condition and the covenant made with them. So when the duration grew long, despair and doubts entered them from this perspective. Al-Mahdawi said, from Ibn Abbas: The messengers thought they were failed, according to what affects human beings, and he cited the words of Ibrahim (peace be upon him): ﴿My Lord, show me how You give life to the dead.﴾

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/56, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/347, al-Nukat wa al-'Uyun 3/89, Bahr al-'Ulum 2/180, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/132. (2) Tafsir al-Tabari 13/393 - 394, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/132, and al-Kashshaf 2/347. (3) Preceded 10/309. (4) Abu Mansur al-Azhari said something similar to al-Qushayri in Tahdhib al-Lugha 10/168 - 169. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/463. (6) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 13/393, and in it: "they despaired" instead of "they forgot".

सूरह यूसुफ: आयत 109 - 110 472

उन्हें अज़ाब (दंड) के बारे में बताया गया, और उन्होंने विश्वास नहीं किया। और कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि उम्मतों (कौमों) ने सोचा कि रसूलो (संदेशवाहकों) से उस मदद के बारे में झूठ बोला गया है जिसका उनसे वादा किया गया था[1]। इब्न अब्बास से एक रिवायत में है: रसूलो ने सोचा कि अल्लाह ने उनके वादे के खिलाफ किया। और कहा गया: यह रिवायत सही नहीं है; क्योंकि रसूलो के बारे में ऐसा गुमान (विचार) नहीं किया जा सकता, और जो ऐसा गुमान करता है वह मदद का हकदार नहीं है, तो फिर कैसे कहा गया: ﴿हमारी मदद उनके पास आ गई﴾[2]?! अल-कुशैरी अबू नस्र ने कहा: यदि रिवायत सही है, तो यह दूर की बात नहीं है कि इसका अर्थ वह विचार है जो रसूलो के दिलों में आया, बिना इसके कि वे इसे अपने मन में पक्का करें; और हदीस में है: "बेशक अल्लाह तआला ने मेरी उम्मत के उन विचारों को माफ कर दिया है जो उनके दिलों में आते हैं, जब तक कि उसे जुबान से न कहा जाए या उस पर अमल न किया जाए"[3]। और यह कहना भी जायज़ है कि: वे उस गुमान के करीब पहुँच गए थे; जैसे तुम्हारा कहना: 'मैं घर पहुँच गया', यानी 'मैं उसके करीब पहुँच गया'[4]। और अल-सालाबी और अन-नहहास[5] ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: वे इंसान थे इसलिए लंबी आज़माइश (परीक्षा) के कारण कमज़ोर पड़ गए, और वे भूल गए और गुमान करने लगे कि उनके साथ वादा खिलाफी की गई है, फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: ﴿यहाँ तक कि रसूल और उनके साथ ईमान वाले बोल उठे, "अल्लाह की मदद कब आएगी?"﴾ [अल-बक़रह: 214][6]। और अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने कहा: हमारे नज़दीक इसकी व्याख्या यह है कि रसूल अल्लाह के मदद के वादे के बाद डर गए थे, अल्लाह के वादे पर संदेह के कारण नहीं, बल्कि अपने नफ्स (स्वयं) पर संदेह के कारण कि कहीं उन्होंने कोई ऐसी बात न कर दी हो जो उस शर्त और वादे को तोड़ दे जो उनसे किया गया था। इसलिए जब समय लंबा खिंच गया, तो इस पहलू से उनमें निराशा और शंकाएं पैदा होने लगीं। और अल-महदवी ने इब्न अब्बास से कहा: रसूलो ने गुमान किया कि उनके साथ वादा खिलाफी हुई है, जैसा कि इंसानी फितरत में होता है, और उन्होंने इब्राहीम अलैहिस्सलाम के शब्दों को दलील के रूप में पेश किया: ﴿ऐ मेरे रब, मुझे दिखा कि तू मुर्दों को कैसे जीवित करता है।﴾

---

(1) देखें माआनी अल-कुरान अल-फर्रा 2/56, इराब अल-कुरान अन-नहहास 2/347, अल-नुकत वल-उयून 3/89, बहर अल-उलूम 2/180, और माआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 3/132. (2) तफ़सीर अल-तबरी 13/393 - 394, माआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 3/132, और अल-कश्शाफ 2/347. (3) पिछले 10/309. (4) अबू मंसूर अल-अज़हरी ने अल-कुशैरी जैसा ही कौल तहज़ीब अल-

लुगा 10/168 - 169 में कहा है। (5) माआनी अल-कुरान 3/463 में। (6) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 13/393 में इसे उद्धृत किया है, और इसमें "भूल गए" के बजाय "निराश हो गए" है।

سورہ یوسف: آیات ۱۰۹ - ۱۱۰ ۴۷۲

انہیں عذاب کی خبر دی گئی، اور انہوں نے یقین نہ کیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ امتوں نے گمان کیا کہ رسولوں سے ان کی مدد کے متعلق جو وعدہ کیا گیا تھا اس میں ان سے جھوٹ بولا گیا ہے[1]۔ اور ابن عباس سے ایک روایت میں ہے: رسولوں نے گمان کیا کہ اللہ نے ان سے کیے گئے وعدے کی خلاف ورزی کی۔ اور کہا گیا: یہ روایت صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ رسولوں کے بارے میں ایسا گمان نہیں کیا جا سکتا، اور جو ایسا گمان کرے وہ نصرت (مدد) کا مستحق نہیں رہتا، تو پھر کیسے فرمایا گیا: ﴿ہماری مدد ان کے پاس آپہنچی﴾[2]؟! قشیری ابو نصر نے کہا: اگر روایت صحیح ہے تو یہ بعید نہیں کہ اس سے مراد وہ خیال ہو جو رسولوں کے دلوں میں گزرا، بغیر اس کے کہ وہ اسے اپنے نفس میں راسخ کریں؛ اور حدیث میں ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ نے میری امت کے ان خیالات سے درگزر فرمایا ہے جو ان کے دلوں میں آتے ہیں جب تک کہ وہ اسے زبان پر نہ لائیں یا اس پر عمل نہ کریں"[3]۔ اور یہ کہنا بھی جائز ہے کہ: وہ اس گمان کے قریب پہنچ گئے تھے؛ جیسے تمہارا قول: 'میں گھر پہنچ گیا'، یعنی 'میں اس کے قریب پہنچ گیا'[4]۔ اور ثعلبی اور نحاس[5] نے ابن عباس سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: وہ انسان تھے تو طویل آزمائش کی وجہ سے کمزور پڑ گئے، اور بھول گئے اور گمان کرنے لگے کہ ان سے وعدہ خلافی کی گئی ہے، پھر انہوں نے تلاوت کی: ﴿یہاں تک کہ رسول اور ان کے ساتھ ایمان لانے والے پکار اٹھے کہ اللہ کی مدد کب آئے گی؟﴾ [البقرہ: ۲۱۴][6]۔ اور ترمذی حکیم نے کہا: ہمارے نزدیک اس کی وجہ یہ ہے کہ رسول اللہ کے نصرت کے وعدے کے بعد ڈر گئے تھے، اللہ کے وعدے پر تہمت کی وجہ سے نہیں، بلکہ اپنے نفس پر تہمت کی وجہ سے کہ کہیں ان سے ایسی بات سرزد نہ ہوگئی ہو جو اس شرط اور عہد کو توڑ دے جو ان سے کیا گیا تھا، چنانچہ جب مدت طویل ہو گئی تو اس پہلو سے ان

میں مایوسی اور شکوک و شبہات پیدا ہونے لگے۔ اور مہدوی نے ابن عباس سے کہا: رسولوں نے گمان کیا کہ ان سے وعدہ خلافی ہوئی ہے، اس بنا پر جو انسانوں کو لاحق ہوتا ہے، اور انہوں نے ابراہیم علیہ السلام کے قول سے استدلال کیا: ﴿اے میرے رب مجھے دکھا تو مردوں کو کیسے زندہ کرتا ہے﴾

---

(١) دیکھئے معانی القرآن للفراء ٥٦/٢، وإعراب القرآن للنحاس ٣٤٧/٢، والنکت والعیون ٨٩/٣، وبحر العلوم ١٨٠/٢، ومعانی القرآن للزجاج ١٣٢/٣۔ (٢) تفسیر الطبری ٣٩٣/١٣ - ٣٩٤، ومعانی القرآن للزجاج ١٣٢/٣، والکشاف ٣٤٧/٢۔ (٣) سابقہ ٣٠٩/١٠۔ (٤) ابو منصور الازہری نے تہذیب اللغة ١٦٨/١٠ - ١٦٩ میں قشیری جیسا قول نقل کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن ٤٦٣/٣ میں۔ (٦) طبری نے اپنی تفسیر میں ٣٩٣/١٣ میں اسے روایت کیا ہے، اور اس میں «نسوا» (بھول گئے) کی جگہ «یئسوا» (مایوس ہو گئے) ہے۔

[Al-Baqarah: 260] the verse. And the first reading is more appropriate. Mujahid and Hameed read: "qad kudhibu" with a fat-ha on the Kaf and the Thal, lightly (without shadda) (1), meaning: And the people of the messengers thought that the messengers had lied, because they saw Allah's (Mighty and Majestic is He) grace in delaying the punishment (2). It is possible that the meaning is: When the messengers became certain that their people had lied against Allah by their disbelief, Our help came to the messengers. And in Al-Bukhari (3), on the authority of Urwa, from Aisha, he said to her while asking her about the words of Allah (Mighty and Majestic is He): {Until, when the messengers despaired...} He said: I said: Were they told lies or were they called liars? Aisha said: They were called liars. I said: But they were certain that their people had called them liars, so why is it called "thought" (zann)? She said: Yes, by my life, they were certain of that. I said to her: {and they thought that they were denied}, she said: God forbid! The messengers would never think that of their Lord. I said: Then what is this verse about? She said: They are the followers of the messengers [who believed in their Lord and believed them, so the trial was long for them, and help was delayed for them until the messengers despaired of those who rejected them among their people, and the messengers thought that their followers had called them liars, Allah's help came (4) to them at that point. Regarding the words of the Almighty: {Our help came to them}, there are two opinions: First: Allah's help came to the messengers; stated by Mujahid (5). Second: Allah's punishment came to their people; stated by Ibn Abbas (6). {then We saved whom We willed}. It was said: The prophets and those who believed with them (7). And it was narrated from Asim: {so We save whom We will} with a single Noon.

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 65, and al-Muhtasib 1/350. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/347, and Ma'ani al-Qur'an 3/464, and al-Muharrar al-Wajiz 3/288, and al-Wasit 2/638. (3) Number (4695), and what follows in brackets is from it. (4) In the manuscripts: Our help (nasruna), and what is confirmed is from Sahih al-Bukhari. (5) Tafsir al-Tabari 13/398 - 399. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/89. (7) Tafsir al-Tabari 13/401.

सूरा यूसुफ़: आयत १०९ - ११० ४७३

[अल-बक़रह: २६०] आयत। और पहला पाठ (किरात) अधिक उपयुक्त है। मुजाहिद और हमीद ने पढ़ा: "क़द कुधिबू" काफ़ और ज़ाल पर फ़तह के साथ, बिना शद्दा के(१), इस अर्थ में: और रसूलों की कौम ने सोचा कि रसूलों ने झूठ बोला है, क्योंकि उन्होंने अज़ाब (दंड) को टालने में अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की कृपा देखी (२)। यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: और जब रसूलों को यकीन हो गया कि उनकी कौम ने अपने कुफ़्र के कारण अल्लाह पर झूठ बोला है, तो रसूलों के पास हमारी मदद आ गई। और बुखारी (३) में उर्वा से रिवायत है, आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से, उन्होंने उनसे अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस कौल के बारे में पूछते हुए कहा: {यहाँ तक कि जब रसूल मायूस हो गए...} उन्होंने कहा: मैंने कहा: क्या उनके साथ झूठ बोला गया या उन्हें झुठलाया गया? आयशा ने कहा: उन्हें झुठलाया गया। मैंने कहा: उन्हें यकीन था कि उनकी कौम ने उन्हें झुठलाया है, तो फिर "ज़न्न" (सोचना/गुमान) क्यों कहा गया? उन्होंने कहा: हाँ, मेरी उम्र की कसम, उन्हें इसका यकीन था। मैंने उनसे कहा: {और उन्होंने गुमान किया कि वे झुठलाए गए}, उन्होंने कहा: अल्लाह की पनाह! रसूल अपने रब के बारे में ऐसा गुमान नहीं कर सकते थे। मैंने कहा: तो फिर यह आयत क्या है? उन्होंने कहा: वे रसूलों के अनुयायी हैं [जो अपने रब पर ईमान लाए और उनकी तस्दीक की, तो उन पर आज़माइश लंबी हो गई, और मदद में देरी हुई यहाँ तक कि जब रसूल अपनी कौम के झुठलाने वालों से मायूस हो गए, और रसूलों ने गुमान किया कि उनके अनुयायियों ने उन्हें झुठला दिया है, तब उनके पास अल्लाह की मदद आई (४)। और अल्लाह तआला के कौल: {उनके पास हमारी मदद आई} के बारे में दो बातें हैं: पहली: रसूलों के पास अल्लाह की मदद आई; यह मुजाहिद (५) ने कहा है। दूसरी: उनकी कौम के पास अल्लाह का अज़ाब आया; यह इब्ने अब्बास (६) ने कहा है। {फिर हमने जिसे चाहा बचा लिया}। कहा गया: नबियों और उनके साथ ईमान लाने वालों को (७)। और असीम से रिवायत है {तो हम जिसे चाहते हैं बचा लेते हैं} एक नून के साथ।

(१) अल-किरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ ६५, और अल-मुहतसिब १/३५०। (२) इराब अल-कुरआन अल-नहहास २/३४७, और माआनी अल-कुरआन ३/४६४, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८८, और अल-वसीत २/६३८। (३) संख्या (४६९५), और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। (४) प्रतियों में: हमारी मदद (नसरुना), और जो सही बुखारी से पुष्ट है। (५) तफसीर अल-तबरी १३/३९८ - ३९९। (६) अल-नुकात वल-उयून ३/८९। (७) तफसीर अल-तबरी १३/४०१।

سورہ یوسف: آیات ۱۰۹ - ۱۱۰ ۴۷۳

[البقرة: ٢٦٠] آیت۔ اور پہلی قرات زیادہ بہتر ہے۔ مجاہد اور حمید نے پڑھا: «قَدْ كُذِبوا» کاف اور ذال کے فتحہ کے ساتھ بغیر تشدید کے (۱)، اس معنی میں: اور رسولوں کی قوم نے گمان کیا کہ رسولوں نے جھوٹ بولا ہے، اس وجہ سے جو انہوں نے عذاب کی تاخیر میں اللہ عزوجل کا فضل دیکھا (۲)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: اور جب رسولوں کو یقین ہو گیا کہ ان کی قوم نے اپنے کفر کے ذریعے اللہ پر جھوٹ باندھا ہے، تو رسولوں کے پاس ہماری مدد آگئی۔ اور بخاری (۳) میں عروہ سے روایت ہے، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے، انہوں نے ان سے پوچھا جب وہ اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں سوال کر رہے تھے: ﴿حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَ الرُّسُلُ﴾ (یہاں تک کہ جب رسول ناامید ہو گئے)۔ انہوں نے کہا: میں نے کہا: کیا ان کے ساتھ جھوٹ بولا گیا یا انہیں جھٹلایا گیا؟ حضرت عائشہ نے فرمایا: انہیں جھٹلایا گیا۔ میں نے کہا: انہیں یقین تھا کہ ان کی قوم نے انہیں جھٹلایا ہے، تو پھر "ظن" (گمان) کیوں کہا گیا؟ انہوں نے فرمایا: ہاں، میری عمر کی قسم، انہیں اس کا یقین تھا۔ میں نے ان سے کہا: ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا﴾ (اور انہوں نے گمان کیا کہ وہ جھٹلائے گئے)، انہوں نے فرمایا: معاذ اللہ! رسول اپنے رب کے بارے میں ایسا گمان نہیں کر سکتے تھے۔ میں نے کہا: تو پھر یہ آیت کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: یہ رسولوں کے پیروکار ہیں [جو اپنے رب پر ایمان لائے اور ان کی تصدیق کی، تو ان پر آزمائش طویل ہو گئی، اور مدد میں تاخیر ہوئی یہاں تک کہ جب رسول اپنی قوم کے جھٹلانے والوں سے مایوس ہو گئے، اور رسولوں نے گمان کیا کہ ان کے پیروکاروں نے انہیں جھٹلا دیا ہے، اس وقت ان کے پاس اللہ کی مدد (۴) آگئی۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿جَاءَهُمْ نَصْرُنَا﴾ (ان کے پاس ہماری مدد آگئی) کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: رسولوں کے پاس اللہ کی مدد آئی؛ یہ مجاہد (۵) نے کہا۔ دوسرا: ان کی قوم کے پاس

اللہ کا عذاب آیا؛ یہ ابن عباس (۶) نے کہا۔ ﴿فَنُجِّيَ مَن نَّشَاءُ﴾ (پھر جسے ہم نے چاہا بچا لیا)۔ کہا گیا: انبیاء اور ان کے ساتھ ایمان لانے والے (۷)۔ اور عاصم سے روایت ہے ﴿فَنُنْجِي مَن نَّشَاءُ﴾ ایک نون کے ساتھ

(۱) القراءات الشاذة ص ۶۵، اور المحتسب ۱ / ۳۵۰۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲/۳۴۷، اور معانی القرآن ۳/۴۶۴، اور المحرر الوجيز ۳/۲۸۸، اور الوسيط ۲/ ۶۳۸۔ (۳) نمبر (۴۶۹۵)، اور بریکٹ کے درمیان جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) نسخوں میں: ہماری مدد (نصرنا)، اور جو صحیح بخاری سے ثابت ہے۔ (۵) تفسير الطبري ۱۳ / ۳۹۸ - ۳۹۹۔ (۶) النكت العيون ۳/۸۹۔ (۷) تفسير الطبري ۱۳ / ۴۰۱۔

Surah Yusuf: Verses 109 - 111 (Header) 474 (Page number)

...with the 'ya' opened, and 'man' (who) is in the position of the subject of a passive verb (na'ib al-fa'il); Abu 'Ubayd chose this recitation because it is in the Mushaf of 'Uthman and the other regional Mushafs with a single 'nun'(1). Ibn Muhaysin recited: "fanaja" (he was saved) as a past tense verb, and 'man' is in the nominative case because it is the subject (fa'il)(2), while in the recitation of the others, it is in the accusative case as an object. {Our punishment will not be averted} meaning: Our torment. {From the criminal people} meaning: the disbelieving polytheists(3).

The Almighty's saying: {There was certainly in their stories a lesson for those of understanding. It is not a fabricated statement, but a confirmation of what was before it and a detailed explanation of all things and guidance and mercy for a people who believe.}

The Almighty's saying: {There was certainly in their stories} meaning: in the story of Joseph, his father, and his brothers(4), or in the stories of the nations(5). {A lesson} meaning: a reflection, a reminder, and an admonition. {For those of understanding} meaning: the intellects.

Muhammad ibn Ishaq said, on the authority of Al-Zuhri, on the authority of Muhammad ibn Ibrahim ibn al-Harith al-Taymi: Jacob lived for one hundred and forty-seven years, and his brother Esau died with him on the same day, and they were buried in one grave(6). That is His saying: {There was certainly in their stories a lesson for those of understanding} until the end of the Surah. {It is not a fabricated statement} meaning the Quran was not a fabricated statement, or this story was not a fabricated statement(7). {But a confirmation of what was before it} meaning: but it was a confirmation,

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/347, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/56, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/132, al-Wasit by al-Wahidi 2/638, and al-Muharrar al-Wajiz 3/288-289. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 65, and Tafsir al-Tabari 13/400. (3) Tafsir al-Tabari 13/401. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/89-90, and al-Kashshaf 2/348. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/289, and Tafsir al-Razi 18/228. (6) See Tarikh al-Tabari 1/330, and al-Ma'arif pp. 39-40. This statement was previously mentioned on p. 460 of this volume. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 3/90, al-Wasit by al-Wahidi 2/639, al-Kashshaf 2/348, and Zad al-Masir 4/297.

सूरह यूसुफ: आयतें १०९ - १११ (शीर्षक) ४७४ (पृष्ठ संख्या)

...'या' (ya) फ़तह (ज़बर) के साथ है, और 'मन' (man - जो) यहाँ पैसिव वर्ब (नाइब अल-फ़ाइल) के कर्ता के स्थान पर है; अबू उबैद ने इस क़िरात (पठन) को चुना क्योंकि यह उस्मान के मुसहफ़ और अन्य क्षेत्रीय मुसहफ़ों में एक 'नुन' (nun) के साथ है(१)। इब्न मुहैसिन ने पढ़ा: "फ़नजा" (fanaja - वह बच गया) भूतकाल की क्रिया के रूप में, और 'मन' रफ़ा (nominative) की स्थिति में है क्योंकि यह कर्ता (फ़ाइल) है(२), जबकि अन्य की क़िरात में यह कर्म (मफ़ऊल) के रूप में नसब (accusative) में है। {हमारा अज़ाब टाला नहीं जाएगा} अर्थात: हमारा दंड। {अपराधी लोगों से} अर्थात: काफ़िर मुशरिकों से(३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निश्चित रूप से उनकी कहानियों में बुद्धिमानों के लिए एक सबक था। यह कोई गढ़ी हुई बात नहीं है, बल्कि उससे पहले की (किताबों) की पुष्टि है और हर चीज़ का विस्तृत विवरण है और उन लोगों के लिए मार्गदर्शन और दया है जो ईमान लाते हैं।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निश्चित रूप से उनकी कहानियों में} अर्थात: यूसुफ, उनके पिता और उनके भाइयों की कहानी में(४), या (पिछली) उम्मतों की कहानियों में(५)। {एक सबक (इब्रत)} अर्थात: विचार, स्मरण और नसीहत। {बुद्धिमानों (उलुल अल्बाब) के लिए} अर्थात: अक़्ल वालों के लिए।

मुहम्मद बिन इसहाक़ ने ज़ुहरी से, उन्होंने मुहम्मद बिन इब्राहीम बिन अल-हारिस अल-तयमी से रिवायत की है कि: याकूब अलैहिस्सलाम एक सौ सैंतालीस वर्ष तक जीवित रहे, और उनके भाई ईसू (Esau) का निधन उनके साथ एक ही दिन हुआ, और उन्हें एक ही कब्र में दफनाया गया था(६); तो यह अल्लाह का फ़रमान है: {निश्चित रूप से उनकी कहानियों में बुद्धिमानों के लिए एक सबक था} सूरह के अंत तक। {यह कोई गढ़ी हुई बात नहीं है} अर्थात कुरान कोई गढ़ी हुई बात नहीं थी, या यह कहानी कोई गढ़ी हुई बात नहीं थी(७)। {बल्कि उससे पहले की पुष्टि है} अर्थात: बल्कि यह पुष्टि थी,

---

(१) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान २/३४७, फ़र्रा द्वारा मआनी अल-कुरान २/५६, ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान ३/१३२, वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/६३८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८८ - २८९। (२) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. ६५, और तफ़सीर अल-तबरी १३/४००। (३) तफ़सीर अल-तबरी १३/४०१। (४) अल-नुकात वल-उयून ३/८९ - ९०, और अल-कश्शाफ़ २/३४८। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२८९, और तफ़सीर अल-राज़ी १८/२२८। (६) देखें तारीख अल-तबरी १/३३०, और अल-

मआरिफ पृ. ३९ - ४०। यह बात इस खंड के पृष्ठ ४६० पर पहले आ चुकी है। (७) अल-नुकात वल-उयून ३/९०, वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/६३९, अल-कश्शाफ़ २/३४८, और ज़ाद अल-मसीर ४/२९७।

سورہ یوسف: آیات ۱۰۹ - ۱۱۱ (سرخی) ۴۷۴ (صفحہ نمبر)

...'یا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور «مَنْ» (جو) یہاں نائب فاعل کے مقام پر ہے؛ ابو عبید نے اس قراءت کو اختیار کیا کیونکہ یہ مصحفِ عثمانی اور دیگر شہروں کے مصاحف میں ایک 'نوں' کے ساتھ ہے(۱)۔ ابن محیصن نے پڑھا: «فَنَجَا» (تو وہ بچ گیا) فعل ماضی، اور «مَنْ» رفع کی جگہ پر ہے کیونکہ یہ فاعل ہے(۲)، جبکہ باقی قراء کی قراءت میں یہ مفعول ہونے کی وجہ سے نصب میں ہے۔ ﴿وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا﴾ یعنی: ہمارا عذاب۔ ﴿عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ﴾ یعنی: کافر مشرکین سے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَٰكِن تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ﴾ یعنی: یوسف، ان کے والد اور ان کے بھائیوں کے قصے میں(۴)، یا گزشتہ امتوں کے قصوں میں(۵)۔ ﴿عِبْرَةٌ﴾ یعنی: سوچ، یاد دہانی اور نصیحت۔ ﴿لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ یعنی: عقل والوں کے لیے۔

محمد بن اسحاق نے زہری سے، انہوں نے محمد بن ابراہیم بن الحارث التیمی سے روایت کی ہے کہ: یعقوب علیہ السلام ایک سو سینتالیس سال تک زندہ رہے، اور ان کے بھائی عیصو کا انتقال ان کے ساتھ ایک ہی دن ہوا، اور انہیں ایک ہی قبر میں دفن کیا گیا(۶)؛ تو یہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ سورت کے آخر تک۔ ﴿مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ﴾ یعنی قرآن کوئی من گھڑت بات نہیں تھی، یا یہ قصہ کوئی گھڑی ہوئی بات نہیں تھی(۷)۔ ﴿وَلَٰكِن تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ یعنی: بلکہ یہ تصدیق تھی،

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۴۷/۲، ومعاني القرآن للفراء ۵۶/۲، ومعاني القرآن للزجاج ۱۳۲/۳، والوسيط للواحدي ۶۳۸/۲، والمحرر الوجيز ۲۸۸/۳ - ۲۸۹۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۶۵، وتفسير

الطبري ۱۳/۴۰۰۔ (۳) تفسیر الطبري ۱۳/۴۰۱۔ (۴) النکت والعیون ۳/۸۹ - ۹۰، والکشاف ۲/۳۴۸۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/۲۸۹، وتفسیر الرازي ۱۸/۲۲۸۔ (۶) دیکھیے تاریخ الطبري ۱/۳۳۰، والمعارف ص ۳۹ - ۴۰۔ یہ بات اس حصے کے صفحہ ۴۶۰ پر گزر چکی ہے۔ (۷) النکت والعیون ۳/۹۰، والوسیط للواحدي ۲/۶۳۹، والکشاف ۲/۳۴۸، وزاد المسیر ۴/۲۹۷۔

Surah Yusuf: Verse 111 475

It is permissible to read it in the nominative case (raf'), meaning: but it is a confirmation of what was before it (1), i.e., what came before it of the Torah, the Gospel, and all other Books of Allah Almighty. This is the interpretation of those who claim that it refers to the Qur'an (2). "and a detailed explanation of all things" of what the servants need regarding the permissible (halal) and the prohibited (haram), and the laws and rulings (3). "and guidance and mercy for a people who believe."

The eleventh volume of Tafsir al-Qurtubi is complete, and it is followed by the twelfth volume, which begins with Surah ar-Ra'd.

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/348. (2) Tafsir al-Tabari 13/403, al-Nukat wa al-'Uyun 3/90, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/133, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/56-57. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/180, al-Wasit by al-Wahidi 2/639, and Tafsir al-Baghawi 2/454.

सूरह यूसुफ़: आयत 111 475

'रफ़' (नामांकन) के साथ पढ़ना जायज़ है, जिसका अर्थ है: लेकिन यह उसकी पुष्टि है जो उससे पहले था (1), यानी उससे पहले जो तौरात, इंजिल और अल्लाह सर्वशक्तिमान की अन्य पुस्तकें आई थीं। यह उन लोगों की व्याख्या है जो दावा करते हैं कि यह कुरान है (2)। "और हर चीज़ का विस्तृत विवरण" जिसमें से बंदों को हलाल और हराम, और शरीयत और अहकाम (नियमों) (3) की आवश्यकता होती है। "और ईमान लाने वाले लोगों के लिए मार्गदर्शन और दया।"

तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी का ग्यारहवाँ भाग समाप्त हुआ, और उसके बाद बारहवाँ भाग है जो सूरह अर-रअद से शुरू होता है।

नफ़से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/348। (2) तफ़सीर अल-तबरी 13/403, अल-नुकत वल-उयून 3/90, मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 3/133, और मआनी अल-कुरान लिल-फ़र्रा 2/56-57। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/180, अल-वासीत लिल-वाहिदी 2/639, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/454।

سورہ یوسف: آیت ۱۱۱ ۴۷۵

اور (لفظ تصدیق کا) رفع (پڑھنا) جائز ہے، جس کا مطلب ہے: لیکن یہ اس کی تصدیق ہے جو اس کے سامنے ہے (۱) یعنی اس سے پہلے تورات، انجیل اور اللہ تعالیٰ کی دیگر تمام کتابیں، اور یہ ان لوگوں کی تاویل ہے جن کا خیال ہے کہ (اس سے مراد) قرآن ہے (۲)۔ "اور ہر چیز کی تفصیل" ان چیزوں میں سے جن کی بندوں کو حلال و حرام، اور شرائع و احکام (۳) میں سے ضرورت ہے۔ "اور ایمان لانے والوں کے لیے ہدایت اور رحمت"۔

تفسیر قرطبی کی گیارہویں جلد مکمل ہوئی، اور اس کے بعد بارہویں جلد ہے جو سورہ رعد سے شروع ہوتی ہے۔

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳۴۸/۲۔ (۲) تفسیر الطبری ۴۰۳/۱۳ ، والنکت والعیون ۹۰/۳ ، ومعانی القرآن للزجاج ۱۳۳/۳ ، ومعانی القرآن للفراء ۵۶/۲ - ۵۷۔ (۳) تفسیر أبي الليث ۱۸۰/۲ ، والوسيط للواحدي ۶۳۹/۲ ، وتفسير البغوي ۴۵۴/۲۔

477 Index of the Eleventh Part Index of the Eleventh Part - The Almighty's saying: {And for every nation is a messenger. So when their messenger comes, it will be judged between them in justice, and they will not be wronged} [47-48] ..... 5 - The Almighty's saying: {Say, "I possess not for myself any harm or benefit except what Allah should will..."} [49-50] ..... 6 - The Almighty's saying: {Then is it that when it has [actually] occurred you will believe in it?...} [51] ..... 7 - The Almighty's saying: {Then it will be said to those who had wronged, "Taste the punishment of eternity..."} [52-54] ..... 8 - The Almighty's saying: {Unquestionably, to Allah belongs whatever is in the heavens and the earth. Unquestionably, the promise of Allah is truth...} [55-58] ..... 10 - The Almighty's saying: {Say, "Have you seen what Allah has sent down to you of provision of which you have made [some] lawful and [some] unlawful?"...} [59] ..... 12 - The Almighty's saying: {And what will be the supposition of those who invent falsehood about Allah on the Day of Resurrection?...} [60] ..... 13 - The Almighty's saying: {And you are not [engaged] in any matter or recite any of the Qur'an and you [people] do not do any deed except that We are witness over you...} [61] ..... 14 - The Almighty's saying: {Unquestionably, [for] the allies of Allah there will be no fear concerning them, nor will they grieve} [62] ..... 16 - The Almighty's saying: {Those who believed and were fearing Allah. For them are good tidings in the worldly life...} [63-64] ..... 17 - The Almighty's saying: {And let not their speech grieve you. Indeed, honor [belongs] to Allah entirely. He is the Hearing, the Knowing...} [65-66] ..... 19 - The Almighty's saying: {It is He who made for you the night to rest therein and the day, giving sight...} [67-68] ..... 20 - The Almighty's saying: {Say, "Indeed, those who invent falsehood about Allah will not succeed"} [69-71] ..... 21 - The Almighty's saying: {And if you turn away [from my advice] - then no payment have I asked of you. My reward is only from Allah...} [72] ..... 25 - The Almighty's saying: {But they denied him, so We saved him and those with him in the ship...} [73-74] ..... 26 - The Almighty's saying: {Then We sent after them Moses and Aaron to Pharaoh and his establishment with Our signs...} [75-77] ..... 27 - The Almighty's saying: {They said, "Have you come to us to turn us away from that upon which we found our fathers and so that you two may have grandeur in the land?"...} [78] ..... 28 - The Almighty's saying: {And Pharaoh said, "Bring to me every learned magician."} [79-81] ..... 29 - The Almighty's saying: {And Allah will establish the truth by His words, even if the criminals dislike it.} [82-83] ..... 31 - The Almighty's saying: {And Moses said, "O my people, if you have believed in Allah, then rely upon Him, if you should be Muslims."} [84-85] ..... 33 - The Almighty's saying: {And deliver us by Your mercy from the disbelieving people.} [86-87] ..... 34 - The Almighty's saying: {And

Moses said, "Our Lord, indeed You have given Pharaoh and his establishment splendor and wealth..."} [88] ..... 38 - The Almighty's saying: {He said, "Your supplication has been answered." So remain on a right course and follow not the way of those who do not know.} [89] ..... 42 - The Almighty's saying: {And We took the Children of Israel across the sea, and Pharaoh and his soldiers pursued them in tyranny and enmity...} [90] ..... 44 - The Almighty's saying: {Now? And you had disobeyed [Him] before and were of the corrupters.} [91-92] ..... 47 - The Almighty's saying: {And We had settled the Children of Israel in a place of honor and provided them with good things...} [93-95] ..... 51 - The Almighty's saying: {Indeed, those upon whom the word of your Lord has come into effect will not believe...} [96-98] ..... 53 - The Almighty's saying: {And had your Lord willed, those on earth would have believed - all of them entirely...} [99] ..... 56 - The Almighty's saying: {And it is not for a soul to believe except by permission of Allah, and He will place defilement upon those who will not use reason.} [100-101] 57

477 ग्यारहवें भाग की अनुक्रमणिका ग्यारहवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का कथन: {और हर समुदाय के लिए एक रसूल है। फिर जब उनका रसूल आ जाता है, तो उनके बीच न्याय के साथ फ़ैसला कर दिया जाता है और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाता} [47-48] ..... 5 - अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "मैं अपनी जान के लिए किसी हानि या लाभ का अधिकार नहीं रखता, सिवाय इसके जो अल्लाह चाहे..."} [49-50] ..... 6 - अल्लाह तआला का कथन: {क्या फिर जब वह (अज़ाब) घटित हो जाएगा, तब तुम उस पर ईमान लाओगे?...} [51] ..... 7 - अल्लाह तआला का कथन: {फिर उन लोगों से कहा जाएगा जिन्होंने ज़ुल्म किया, "हमेशा के अज़ाब का मज़ा चखो..."} [52-54] ..... 8 - अल्लाह तआला का कथन: {सुन लो, आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, वह अल्लाह ही का है। सुन लो, अल्लाह का वादा सच्चा है...} [55-58] ..... 10 - अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "क्या तुमने देखा कि अल्लाह ने तुम्हारे लिए जो रिज़्क़ उतारा था, फिर तुमने उसमें से कुछ को हराम और कुछ को हलाल ठहरा लिया?"...} [59] ..... 12 - अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों का क्या गुमान है जो अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं क़ियामत के दिन के बारे में?...} [60] ..... 13 - अल्लाह तआला का कथन: {और तुम किसी भी हाल में हो और क़ुरआन में से जो कुछ भी पढ़ते हो और तुम लोग जो भी काम करते हो, हम तुम पर गवाह होते हैं...} [61] ..... 14 - अल्लाह तआला का कथन: {सुन लो, जो अल्लाह के दोस्त हैं, उन्हें न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे} [62] ..... 16 - अल्लाह तआला का कथन: {जो ईमान लाए और (अल्लाह से) डरते रहे। उनके लिए दुनिया की ज़िंदगी में भी ख़ुशख़बरी है...} [63-64] ..... 17 - अल्लाह तआला का कथन: {और उनकी बातें तुम्हें दुखी न करें। बेशक सारी इज़्ज़त अल्लाह के लिए है। वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है...} [65-66] ..... 19 - अल्लाह तआला का कथन: {वही है जिसने तुम्हारे लिए रात बनाई ताकि तुम उसमें सुकून पाओ और दिन को देखने वाला बनाया...} [67-68] ..... 20 - अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "बेशक जो अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं, वे सफल नहीं होंगे"} [69-71] ..... 21 - अल्लाह तआला का कथन: {फिर अगर तुम मुँह मोड़ लो, तो मैंने तुमसे कोई बदला नहीं माँगा। मेरा बदला तो बस अल्लाह के ज़िम्मे है...} [72] ..... 25 - अल्लाह तआला का कथन: {तो उन्होंने उसे झुठला दिया, फिर हमने उसे और जो उसके साथ कश्ती में थे, बचा लिया...} [73-74] ..... 26 - अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उनके बाद मूसा और हारून को फ़िरऔन और उसके दरबारियों के पास अपनी निशानियों के साथ भेजा...} [75-77] ..... 27 - अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें उससे फेर दो जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया और तुम दोनों की ज़मीन में बड़ाई हो जाए?"...}

[78] ..... 28 - अल्लाह तआला का कथन: {और फ़िरऔन ने कहा, "मेरे पास हर माहिर जादूगर को ले आओ।"} [79-81] ..... 29 - अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह अपने कलिमों से हक़ को हक़ कर दिखाता है, चाहे अपराधी नापसंद ही करें।} [82-83] ..... 31 - अल्लाह तआला का कथन: {और मूसा ने कहा, "ऐ मेरी क़ौम, अगर तुम अल्लाह पर ईमान लाए हो, तो उसी पर भरोसा करो अगर तुम मुस्लिम (आज्ञाकारी) हो।"} [84-85] ..... 33 - अल्लाह तआला का कथन: {और हमें अपनी रहमत से काफ़िर लोगों से बचा ले।} [86-87] ..... 34 - अल्लाह तआला का कथन: {और मूसा ने कहा, "ऐ हमारे रब, तूने फ़िरऔ़ और उसके दरबारियों को दुनिया की ज़िंदगी में ज़ीनत और माल दिया है..."} [88] ..... 38 - अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "तुम दोनों की दुआ स्वीकार कर ली गई। तो तुम दोनों जमे रहो और उन लोगों के रास्ते पर न चलो जो जानते नहीं हैं।"} [89] ..... 42 - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने बनी इस्राईल को दरिया पार करा दिया, तो फ़िरऔन और उसके लश्करों ने सरकशी और ज़्यादती के साथ उनका पीछा किया...} [90] ..... 44 - अल्लाह तआला का कथन: {अब (ईमान लाता है)? जबकि तूने इससे पहले नाफ़रमानी की और तू बिगाड़ पैदा करने वालों में से था।} [91-92] ..... 47 - अल्लाह तआला का कथन: {और यक़ीनन हमने बनी इस्राईल को बहुत अच्छी जगह ठिकाना दिया और उन्हें पाक चीज़ें रोज़ी के तौर पर दीं...} [93-95] ..... 51 - अल्लाह तआला का कथन: {बेशक जिन पर तुम्हारे रब की बात साबित हो चुकी है, वे ईमान नहीं लाएंगे...} [96-98] ..... 53 - अल्लाह तआला का कथन: {और अगर तुम्हारा रब चाहता तो जो भी ज़मीन में हैं, वे सब के सब ईमान ले आते...} [99] ..... 56 - अल्लाह तआला का कथन: {और किसी जान के लिए मुमकिन नहीं कि वह ईमान ले आए सिवाय अल्लाह के हुक्म के, और वह उन लोगों पर गन्दगी (अज़ाब) डाल देता है जो समझ से काम नहीं लेते।} [100-101] 57

۴۷۷ فہرست پارہ یازدھم فہرست پارہ یازدھم - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ [۴۷-۴۸] ..... ۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ...﴾ [۴۹-۵۰] ..... ۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ ءَامَنتُم بِهِ...﴾ [۵۱] ..... ۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ...﴾ [۵۲-۵۴] ..... ۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَلَا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ...﴾ [۵۵-۵۸] ..... ۱۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ لَكُم مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا...﴾ [۵۹] ..... ۱۲ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيَمَةِ...﴾ [۶۰] ..... ۱۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِن قُرْءَانٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا...﴾ [۶۱] ..... ۱۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [۶۲] ..... ۱۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ ءَامَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ . لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...﴾ [۶۳-۶۴] ..... ۱۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ...﴾ [۶۵-۶۶] ..... ۱۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا...﴾ [۶۷-۶۸] ..... ۲۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾ [۶۹-۷۱] ..... ۲۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُكُم مِّنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ...﴾ [۷۲] ..... ۲۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيْنَهُ وَمَن مَّعَهُ فِي الْفُلْكِ...﴾ [۷۳-۷۴] ..... ۲۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِم مُّوسَى وَهَرُونَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَإِيْهِ بِآيَاتِنَا...﴾ [۷۵-۷۷] ..... ۲۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَلْفِتَنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ ءَابَاءَنَا وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ...﴾ [۷۸] ..... ۲۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ﴾ [۷۹-۸۱] ..... ۲۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ بِكَلِمَتِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ﴾ [۸۲-۸۳] ..... ۳۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُم مُّسْلِمِينَ...﴾ [۸۴-۸۵] ..... ۳۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ

الْكَافِرِينَ﴾ ... [٨٦-٨٧] ..... ٣٤ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا...﴾ [٨٨] ..... ٣٨ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿قَالَ قَدْ أُجِيبَت دَّعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [٨٩] ..... ٤٢ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدْوًا...﴾ [٩٠] ..... ٤٤ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿آلْآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾ [٩١-٩٢] ..... ٤٧ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ...﴾ [٩٣-٩٥] ..... ٥١ - الله تعالىٰ का ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ...﴾ [٩٦-٩٨] ..... ٥٣ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَن فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا...﴾ [٩٩] ..... ٥٦ - الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَن تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [١٠٠-١٠١] ٥٧

Index of Part Eleven 478

- The words of the Almighty: {Then do they wait for anything except the like of the days of those who passed away before them?...} [102-103] 58
- The words of the Almighty: {Say, [O Muhammad], "O mankind, if you are in doubt as to my religion - then I do not worship those which you worship besides Allah..."} [104-106] 59
- The words of the Almighty: {And if Allah should touch you with adversity, there is no remover of it except Him...} [107-108] 60
- The words of the Almighty: {And follow what is revealed to you, [O Muhammad], and be patient until Allah will judge...} [109] 61
- Tafsir of Surah Hud, peace be upon him 62
- The words of the Almighty: {Alif, Lam, Ra. [This is] a Book whose verses are perfected and then presented in detail from [one who is] Wise and Acquainted.} [1-4] 65
- The words of the Almighty: {Unquestionably, they fold up their chests to hide themselves from Him...} [5] 69
- The words of the Almighty: {And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision, and He knows its place of dwelling and its place of storage...} [6] 71
- The words of the Almighty: {And it is He who created the heavens and the earth in six days...} [7] 74
- The words of the Almighty: {And if We hold back from them the punishment for a limited time, they will surely say, "What detains it?"...} [8] 77
- The words of the Almighty: {And if We give man a taste of mercy from Us and then We withdraw it from him, indeed, he is despairing and ungrateful.} [9-11] . 78
- The words of the Almighty: {Then would you possibly leave [out] some of what is revealed to you and your breast be straitened by it...} [12-13] 80
- The words of the Almighty: {And if they do not respond to you - then know that the Qur'an was revealed with the knowledge of Allah and that there is no deity except Him...} [14] 82
- The words of the Almighty: {Whoever desires the life of this world and its adornment - We fully repay them for their deeds therein...} [15] 83
- The words of the Almighty: {Those are the ones for whom there is not in the Hereafter but the Fire...} [16] 86

- The words of the Almighty: {Is he then [like one] who is on a clear proof from his Lord and a witness from Him follows it and before it was the Book of Moses...} [17] 87
- The words of the Almighty: {And who is more unjust than he who invents a lie about Allah?...} [18-19] 91
- The words of the Almighty: {Those were not causing failure [to Allah] on earth, nor did they have besides Allah any protectors...} [20] 92
- The words of the Almighty: {Those are the ones who will have lost themselves, and lost from them is what they used to invent...} [21-22] ... 93
- The words of the Almighty: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds and humbled themselves to their Lord - those are the companions of Paradise...} [23] 95
- The words of the Almighty: {The example of the two parties is like the blind and deaf, and the seeing and hearing...} [24] 96
- The words of the Almighty: {And We had certainly sent Noah to his people, [saying], "Indeed, I am to you a clear warner..."} [25-27] 97
- The words of the Almighty: {He said, "O my people, have you considered: if I should be upon clear evidence from my Lord while He has given me mercy from Himself which has been made obscure to you..."} [28-31] 101
- The words of the Almighty: {They said, "O Noah, you have disputed with us and been frequent in dispute of us..."} [32-35] 105
- The words of the Almighty: {And it was inspired to Noah that, "None will believe of your people except those who have already believed, so do not be distressed by what they have been doing..."} [36-37] 107
- The words of the Almighty: {And he constructed the ship, and whenever an assembly of the eminent of his people passed by him, they ridiculed him...} [38-40] 109
- The words of the Almighty: {And [Noah] said, "Embark therein; in the name of Allah is its course and its anchorage..."} [41-44] 118
- The words of the Almighty: {And Noah called to his Lord and said, "My Lord, indeed my son is of my family..."} [45-47] 133

- The words of the Almighty: {It was said, "O Noah, disembark in security from Us and blessings upon you and upon nations [descending] from those with you..."} [48] ... 138

भाग ग्यारह की अनुक्रमणिका 478

- सर्वशक्तिमान का वचन: {तो क्या वे केवल उन लोगों के दिनों के समान प्रतीक्षा कर रहे हैं जो उनसे पहले गुज़र चुके हैं?...} [102-103] 58
- सर्वशक्तिमान का वचन: {कह दो, [हे मुहम्मद], "हे लोगों, यदि तुम मेरे धर्म के बारे में संदेह में हो - तो मैं उनकी पूजा नहीं करता जिनकी तुम अल्लाह के अलावा पूजा करते हो..."} [104-106] 59
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और यदि अल्लाह तुम्हें किसी विपत्ति से छू ले, तो उसके सिवा कोई उसे दूर करने वाला नहीं है...} [107-108] 60
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और उसका अनुसरण करो जो तुम्हारी ओर प्रकाशना (वही) की गई है, और धैर्य रखो जब तक कि अल्लाह न्याय न कर दे...} [109] 61
- सूरा हूद की व्याख्या, उन पर शांति हो 62
- सर्वशक्तिमान का वचन: {अलिफ़, लाम, रा। [यह] एक ऐसी पुस्तक है जिसकी आयतें सुदृढ़ की गई हैं और फिर एक तत्वदर्शी, सर्वज्ञ की ओर से विस्तारपूर्वक वर्णन की गई हैं।} [1-4] 65
- सर्वशक्तिमान का वचन: {निस्संदेह, वे अपने सीनों को मोड़ लेते हैं ताकि वे उससे छिप सकें..} [5] 69
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और पृथ्वी पर कोई भी जीव ऐसा नहीं है जिसकी आजीविका अल्लाह के ज़िम्मे न हो, और वह उसके रहने के स्थान और उसके सौंपे जाने के स्थान को जानता है...} [6] 71
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और वही है जिसने छः दिनों में आकाशों और पृथ्वी को बनाया...} [7] 74
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और यदि हम उनसे एक निश्चित समय तक दंड को टाल दें, तो वे अवश्य कहेंगे, "इसे क्या चीज़ रोके हुए है?"...} [8] 77
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और यदि हम मनुष्य को अपनी ओर से दया का स्वाद चखाते हैं फिर उसे उससे छीन लेते हैं, तो वह निराश और कृतघ्न हो जाता है।} [9-11] . 78
- सर्वशक्तिमान का वचन: {तो शायद तुम उस चीज़ का कुछ भाग छोड़ देने वाले हो जो तुम्हारी ओर प्रकाशना की गई है और उससे तुम्हारा सीना संकुचित हो रहा है...} [12-13] 80

• सर्वशक्तिमान का वचन: {फिर यदि वे तुम्हें उत्तर न दें, तो जान लो कि यह (क़ुरआन) अल्लाह के ज्ञान के साथ उतारा गया है और यह कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है...} [14] 82
• सर्वशक्तिमान का वचन: {जो कोई सांसारिक जीवन और उसकी शोभा चाहता है - हम उन्हें उनके कार्यों का पूरा बदला यहीं दे देते हैं...} [15] 83
• सर्वशक्तिमान का वचन: {ये वे लोग हैं जिनके लिए आख़िरत (परलोक) में आग के सिवा कुछ नहीं है...} [16] 86
• सर्वशक्तिमान का वचन: {तो क्या वह व्यक्ति [समान है] जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है और उसके साथ उसकी ओर से एक गवाह भी आता है और इससे पहले मूसा की किताब...} [17] 87
• सर्वशक्तिमान का वचन: {और उस व्यक्ति से बड़ा अन्यायी कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े?...} [18-19] 91
• सर्वशक्तिमान का वचन: {वे पृथ्वी में विवश करने वाले न थे और न ही अल्लाह के अलावा उनका कोई सहायक था...}
[20] 92
• सर्वशक्तिमान का वचन: {यही वे लोग हैं जिन्होंने स्वयं को घाटे में डाला, और जो कुछ वे गढ़ते थे, वह उनसे लुप्त हो गया...} [21-22] ... 93
• सर्वशक्तिमान का वचन: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कार्य किए और अपने रब की ओर झुक गए - वही स्वर्ग वाले हैं...}
[23] 95
• सर्वशक्तिमान का वचन: {दोनों समूहों का उदाहरण अंधे और बहरे तथा देखने और सुनने वाले जैसा है...} [24] 96
• सर्वशक्तिमान का वचन: {और हमने नूह को उसकी कौम की ओर भेजा कि, "मैं तुम्हारे लिए एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ..."} [25-27] 97
• सर्वशक्तिमान का वचन: {उसने कहा, "हे मेरी कौम, ज़रा बताओ तो सही कि यदि मैं अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर हूँ और उसने मुझे अपने पास से दया प्रदान की है जो तुम्हारी आँखों से ओझल कर दी गई है..."}
[28-31] 101
• सर्वशक्तिमान का वचन: {उन्होंने कहा, "हे नूह, तुमने हमसे झगड़ा किया और बहुत अधिक झगड़ा किया..."} [32-35] 105

- सर्वशक्तिमान का वचन: {और नूह की ओर प्रकाशना की गई कि, "तुम्हारी कौम में से वे लोग ही ईमान लाएंगे जो पहले ही ईमान ला चुके हैं, अतः उनके कार्यों पर दुखी न हो..."} [36-37] 107
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और वह नाव बनाने लगा, और जब भी उसकी कौम के सरदारों का कोई समूह उसके पास से गुज़रता, तो वे उसका मज़ाक उड़ाते...} [38-40] 109
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और [नूह ने] कहा, "इसमें सवार हो जाओ; अल्लाह के नाम से ही इसका चलना और इसका रुकना है..."} [41-44] 118
- सर्वशक्तिमान का वचन: {और नूह ने अपने रब को पुकारा और कहा, "मेरे रब, मेरा बेटा मेरे परिवार का ही हिस्सा है..."} [45-47] 133
- सर्वशक्तिमान का वचन: {कहा गया, "हे नूह, हमारी ओर से शांति और उन समुदायों पर बरकतों के साथ उतर जाओ जो तुम्हारे साथ वालों में से हैं..."} [48] ... 138

گیارہویں پارے کی فہرست 478

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَهَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِهِمْ...﴾ [۱۰۲-۱۰۳] ۵۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي شَكٍّ مِّن دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ...﴾ [۱۰۴-۱۰۶] ۵۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ...﴾ [۱۰۷-۱۰۸] ۶۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ...﴾ [۱۰۹] ۶۱
- تفسیر سورہ ہود علیہ السلام ۶۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الر كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِن لَّدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ﴾ [۱-۴] ۶۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ...﴾ [۵] ۶۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا...﴾ [۶] ۷۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ...﴾ [۷] ۷۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَّيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ...﴾ [۸] ۷۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَئُوسٌ كَفُورٌ﴾ [۹-۱۱] . ۷۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ...﴾ [۱۲-۱۳] ۸۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَن لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ [۱۴] ۸۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا...﴾ [۱۵] ۸۳

- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ...﴾ [١٦] ٨٦
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَمَن كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ وَمِن قَبْلِهِ...﴾ [١٧] ٨٧
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا...﴾ [١٨-١٩] ٩١
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانَ لَهُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ...﴾ [٢٠] ٩٢
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ...﴾ [٢١-٢٢] ... ٩٣
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَى رَبِّهِمْ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ...﴾ [٢٣] ٩٥
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ...﴾ [٢٤] ٩٦
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ...﴾ [٢٥-٢٧] ٩٧
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ يَقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِن كُنتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِّنْ عِندِهِ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ...﴾ [٢٨-٣١] ١٠١
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا يَنُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا...﴾ [٣٢-٣٥] ١٠٥
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأُوحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَن يُؤْمِنَ مِن قَوْمِكَ إِلَّا مَن قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ...﴾ [٣٦-٣٧] ١٠٧
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأٌ مِّن قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ...﴾ [٣٨-٤٠] ١٠٩
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا...﴾ [٤١-٤٤] ١١٨
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَنَادَى نُوحٌ رَّبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي...﴾ [٤٥-٤٧] ١٣٣

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قِيلَ يَٰنُوحُ اهْبِطْ بِسَلَٰمٍ مِّنَّا وَبَرَكَٰتٍ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ أُمَمٍ مِّمَّن مَّعَكَ...﴾ [٤٨] ...

١٣٨

Index of the Eleventh Part 479

- Allah the Almighty says: {That is from the news of the unseen which We reveal to you...} [49] 139
- Allah the Almighty says: {And to 'Ad (We sent) their brother Hud...} [50-60] 140
- Allah the Almighty says: {And to Thamud (We sent) their brother Salih...} [61] 148
- Allah the Almighty says: {They said, "O Salih, you were among us a hope before this..."} (62-68) 152
- Allah the Almighty says: {And certainly Our messengers came to Abraham with good news; they said, "Peace"...} [69-71] 157
- Allah the Almighty says: {She said, "Woe to me! Shall I give birth while I am an old woman and this, my husband, is an old man?..."} [72] 168
- Allah the Almighty says: {They said, "Do you wonder at the decree of Allah?..."} [73] 169
- Allah the Almighty says: {And when the fright had gone from Abraham and the good news had come to him, he began to argue with Us concerning the people of Lot...} [74-76] ... 171
- Allah the Almighty says: {And when Our messengers came to Lot, he was distressed for them and felt for them great discomfort...} [77-83] 173
- Allah the Almighty says: {And to Madyan (We sent) their brother Shu'ayb...} [84-95] 190
- Allah the Almighty says: {And We certainly sent Moses with Our signs and a clear authority...} [96-99] 203
- Allah the Almighty says: {That is from the news of the cities, which We relate to you; of them, some are [still] standing and some are [as] a harvest [mown down]...} [100-109] ... 205
- Allah the Almighty says: {And We certainly gave Moses the Scripture, but it was differed over...} [110] 218
- Allah the Almighty says: {And indeed, each [of them] - your Lord will surely fully compensate them for their deeds...} [111] 219
- Allah the Almighty says: {So remain on a right course as you have been commanded, [you] and those who have turned back with you [to Allah], and do not transgress...} [112] 224

- Allah the Almighty says: {And do not incline toward those who do wrong, lest you be touched by the Fire...} [113] 225
- Allah the Almighty says: {And establish prayer at the two ends of the day and at the approach of the night...} [114] 226
- Allah the Almighty says: {And be patient, for indeed, Allah does not allow to be lost the reward of those who do good...} [115-116] 233
- Allah the Almighty says: {And your Lord would not have destroyed the cities unjustly while their people were reformers.} [117-119] 234
- Allah the Almighty says: {And each [story] We relate to you from the news of the messengers is that by which We make firm your heart...} [120] 237
- Allah the Almighty says: {And say to those who do not believe, "Work according to your position; indeed, we are working..."} [121-123] 238
- Interpretation of Surah Yusuf, peace be upon him 240
- Allah the Almighty says: {Alif, Lam, Ra. These are the verses of the clear Book.} [1] 240
- Allah the Almighty says: {Indeed, We have sent it down as an Arabic Qur'an that you might understand.} [2] 241
- Allah the Almighty says: {We relate to you, [O Muhammad], the best of stories...} [3] 242
- Allah the Almighty says: {[Recall] when Joseph said to his father, "O my father, indeed I have seen [in a dream] eleven stars and the sun and the moon; I saw them prostrating to me."} [4] 244
- Allah the Almighty says: {He said, "O my son, do not relate your vision to your brothers or they will contrive against you a plan..."} [5] 247
- Allah the Almighty says: {And thus will your Lord choose you and teach you the interpretation of narratives...} [6] 257
- Allah the Almighty says: {Certainly were there in Joseph and his brothers signs for those who ask...} [7-9] 259
- Allah the Almighty says: {Said a speaker among them, "Do not kill Joseph but throw him into the bottom of the well..."} [10] 262
- Allah the Almighty says: {They said, "O our father, why do you not entrust us with Joseph while indeed, we are to him sincere counselors?..."} [11-12] 272
- Allah the Almighty says: {[Jacob] said, "Indeed, it saddens me that you should take him, and I fear that a wolf would eat him..."} [13-14] 274
- Allah the Almighty says: {So when they took him away and agreed to put him into the bottom of the well...} [15] 276

ग्यारहवें भाग की अनुक्रमणिका 479

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {यह परोक्ष की उन खबरों में से है जिसकी हम आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजते हैं...} [49] 139
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और 'आद की ओर उनके भाई हूद को (भेजा)...} [50-60] 140
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और समूद की ओर उनके भाई सालेह को (भेजा)...} [61] 148
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उन्होंने कहा, "हे सालेह, इससे पहले तो आप हमारे बीच एक आशा का केंद्र थे..."} (62-68) 152
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और निश्चय ही हमारे फरिश्ते इब्राहीम के पास खुशखबरी लेकर आए; उन्होंने कहा, "सलाम"...} [69-71] 157
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उसने कहा, "हाय मेरी बदकिस्मती! क्या मैं बच्चे को जन्म दूँगी जबकि मैं एक बूढ़ी औरत हूँ और ये मेरे पति भी वृद्ध हैं?..."} [72] 168
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उन्होंने कहा, "क्या तुम अल्लाह के आदेश पर आश्चर्य करती हो?..."} [73] 169
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जब इब्राहीम का डर दूर हो गया और उसे खुशखबरी मिल गई, तो वह हमसे लूत की कौम के बारे में बहस करने लगा...} [74-76] ... 171
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जब हमारे फरिश्ते लूत के पास आए, तो वह उनके आने से दुखी हुआ और उनका आना उसे भारी पड़ा...} [77-83] 173
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और मदयन की ओर उनके भाई शुऐब को (भेजा)...} [84-95] 190
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और निश्चय ही हमने मूसा को अपनी निशानियों और स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा...} [96-99] 203
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {यह बस्तियों के उन समाचारों में से है जिसे हम आपको सुनाते हैं; उनमें से कुछ अब भी खड़ी हैं और कुछ कट चुकी हैं...} [100-109] ... 205

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और हमने मूसा को किताब दी थी, फिर उसमें मतभेद किया गया...} [110] 218
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और निश्चय ही आपका रब उन सबको उनके कर्मों का पूरा-पूरा बदला देगा...} [111] 219
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {अतः आप डटे रहें जैसा कि आपको आदेश दिया गया है, और वे भी जो आपके साथ तौबा करके लौटे हैं, और सीमा का उल्लंघन न करें...} [112] 224
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उन लोगों की ओर न झुकें जिन्होंने अत्याचार किया, कहीं आपको भी आग न छू ले...} [113] 225
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और दिन के दोनों सिरों पर नमाज़ कायम करें और रात के कुछ हिस्सों में भी...} [114] 226
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और धैर्य रखें, क्योंकि निश्चय ही अल्लाह सत्कर्म करने वालों का फल व्यर्थ नहीं जाने देता...} [115-116] 233
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और आपका रब ऐसा नहीं है कि बस्तियों को अन्याय से नष्ट कर दे जबकि उनके निवासी सुधार करने वाले हों।} [117-119] 234
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और रसूलों के समाचारों में से हम सब कुछ आपको सुनाते हैं जिससे हम आपके दिल को मज़बूत करते हैं...} [120] 237
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उन लोगों से कह दें जो ईमान नहीं लाते, "तुम अपनी जगह पर काम करो; हम भी काम कर रहे हैं..."} [121-123] 238
- सूरह यूसुफ (अलैहिस्सलाम) की व्याख्या 240
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {अलिफ़, लाम, रा. ये स्पष्ट किताब की आयतें हैं।} [1] 240
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {निश्चय ही हमने इसे अरबी कुरान के रूप में उतारा है ताकि तुम समझ सको।} [2] 241
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {हम आपको सबसे अच्छा किस्सा सुनाते हैं...} [3] 242
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {जब यूसुफ ने अपने पिता से कहा, "हे मेरे पिता, मैंने (स्वप्न में) ग्यारह सितारों और सूरज और चाँद को देखा है; मैंने उन्हें अपने आगे सजदा करते हुए देखा है।" } [4] 244

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उन्होंने कहा, "हे मेरे बेटे, अपना स्वप्न अपने भाइयों को न सुनाना, अन्यथा वे तुम्हारे विरुद्ध कोई चाल चलेंगे..."} [5] 247
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और इसी प्रकार तुम्हारा रब तुम्हें चुन लेगा और तुम्हें बातों (स्वप्नों) की व्याख्या करना सिखाएगा...} [6] 257
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {निश्चय ही यूसुफ और उसके भाइयों (की कहानी) में पूछने वालों के लिए बड़ी निशानियां थीं...} [7-9] 259
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उनमें से एक कहने वाले ने कहा, "यूसुफ की हत्या न करो, बल्कि उसे कुएं की गहराई में डाल दो..."} [10] 262
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उन्होंने कहा, "हे हमारे पिता, आपको क्या हुआ कि आप यूसुफ के मामले में हम पर भरोसा नहीं करते, जबकि हम उसके शुभचिंतक हैं?..."} [11-12] 272
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {उन्होंने (याकूब ने) कहा, "निश्चय ही मुझे यह बात दुखी करती है कि तुम उसे ले जाओ, और मुझे डर है कि कहीं भेड़िया उसे न खा जाए..."} [13-14] 274
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जब वे उसे ले गए और इस बात पर सहमत हो गए कि उसे कुएं की गहराई में डाल दें...} [15] 276

فہرست گیارہواں پارہ 479

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تِلْكَ مِنْ أَنبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ...﴾ [49] 139
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِلَى عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا...﴾ [50-60] 140
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَلِحًا...﴾ [61] 148
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا يَنصَلِحُ قَدْ كُنتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا...﴾ (62-68) 152
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا...﴾ [69-71] 157
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَتْ يَنوَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا...﴾ [72] 168
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ...﴾ [73] 169
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَدِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ...﴾ [74-76] ... 171
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا...﴾ [77-83] 173
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا...﴾ [84-95] 190
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِئَايَتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ...﴾ [96-99] 203
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ...﴾ [100-109] ... 205
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا مُوسَى الْكِتَبَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ...﴾ [110] 218
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّ كُلًّا لَّمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَلَهُمْ...﴾ [111] 219
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَن تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا...﴾ [112] 224
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ...﴾ [113] 225
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَوٰةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِّنَ الَّيْلِ...﴾ [114] 226

- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ...﴾ [115-116] 233
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ﴾ [117-119] 234
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكُلًّا نَّقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ...﴾ [120] 237
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُل لِّلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنَّا عَمِلُونَ...﴾ [121-123] 238
- تفسیر سورہ یوسف علیہ السلام 240
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿الرَّ تِلْكَ ءَايَتُ الْكِتَبِ الْمُبِينِ﴾ [1] 240
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّا أَنزَلْنَهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [2] 241
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ...﴾ [3] 242
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَنأَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَجِدِينَ﴾ [4] 244
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ يَنبُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا...﴾ [5] 247
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ [6] 257
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَّقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ ءَايَتٌ لِلسَّائِلِينَ...﴾ [7-9] 259
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَبَتِ الْجُبِّ...﴾ [10] 262
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا يَأَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَصِحُونَ...﴾ [11-12] 272
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَن تَذْهَبُوا بِهِ، وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ...﴾ [13-14] 274
- الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ، وَأَجْمَعُوا أَن يَجْعَلُوهُ فِي غَيَبَتِ الْجُبِّ...﴾ [15] 276

Index of the Eleventh Part 480

- The Almighty's saying: {And they came to their father at night, weeping} [16] 280
- The Almighty's saying: {They said, 'O our father, indeed we went racing each other and left Joseph with our possessions, and a wolf ate him...'} [17] ... 281
- The Almighty's saying: {And they brought upon his shirt false blood...} [18] 286
- The Almighty's saying: {And there came a company of travelers; then they sent their water-drawer, and he let down his bucket...} [19] 291
- The Almighty's saying: {And they sold him for a small price, for a few dirhams...} [20] 294
- The Almighty's saying: {And the one from Egypt who bought him said to his wife, 'Make his stay comfortable...'} [21] 298
- The Almighty's saying: {And when Joseph reached maturity, We gave him judgment and knowledge...} [22] 304
- The Almighty's saying: {And she, in whose house he was, sought to seduce him and closed the doors...} [23-24] 305
- The Almighty's saying: {And they both raced to the door, and she tore his shirt from the back...} [25] 318
- The Almighty's saying: {He said, 'It was she who sought to seduce me,' and a witness from her family testified...} [26-29] 320
- The Almighty's saying: {And women in the city said, 'The wife of the Aziz is seeking to seduce her slave...'} [30-32] 325
- The Almighty's saying: {He said, 'My Lord, prison is more to my liking than that to which they invite me...'} [33-34] 339
- The Almighty's saying: {Then it appeared to them after they had seen the signs that they should surely imprison him for a time} [35] 341
- The Almighty's saying: {And there entered the prison with him two young men. One of them said, 'Indeed, I saw myself pressing wine...'} [36-38] . 344
- The Almighty's saying: {O two companions of the prison, are separate lords better or Allah, the One, the Prevailing?...} [39-40] .. 350
- The Almighty's saying: {O two companions of the prison, as for one of you, he will give his master wine to drink...} [41] 351
- The Almighty's saying: {And he said to the one whom he thought would be saved of the two, 'Mention me before your master...'} [42] 352

- The Almighty's saying: {And the king said, 'Indeed, I see seven fat cows being eaten by seven lean ones...'} [43] 359
- The Almighty's saying: {They said, '[It is but] a mixture of false dreams...'} [44] 362
- The Almighty's saying: {And the one who was saved of the two thought and remembered after a time and said, 'I will inform you of its interpretation...'} [45-46] 363
- The Almighty's saying: {He said, 'You will plant for seven years consecutively; and what you harvest, leave it in its spikes...'} [47] 366
- The Almighty's saying: {Then will come after that seven hard [years] which will consume what you advanced [saved]...} [48] 368
- The Almighty's saying: {Then will come after that a year in which the people will be given rain and in which they will press [olives and grapes]} [49] 369
- The Almighty's saying: {And the king said, 'Bring him to me.' But when the messenger came to him, [Joseph] said, 'Return to your lord and ask him what is the case of the women...'} [50-51] 370
- The Almighty's saying: {That is so he will know that I did not betray him in [his] absence and that Allah does not guide the plan of betrayers...} [52-53] 375
- The Almighty's saying: {And the king said, 'Bring him to me; I will appoint him exclusively for myself...'} [54] 377
- The Almighty's saying: {He said, 'Appoint me over the storehouses of the land. Indeed, I will be a knowing guardian'} [55] 380
- The Almighty's saying: {And thus We established Joseph in the land to settle therein wherever he willed...} [56-57] 386
- The Almighty's saying: {And the brothers of Joseph came and entered upon him, and he recognized them...} [58] 391
- The Almighty's saying: {And when he had furnished them with their supplies, he said, 'Bring me a brother of yours from your father...'} [59-61] 392
- The Almighty's saying: {And he said to his servants, 'Put their merchandise into their saddlebags so they might recognize it when they return to their people...'} [62] .. 394
- The Almighty's saying: {So when they returned to their father, they said, 'O our father, measure has been denied to us, so send with us our brother [that] we may get measure...'} [63-65] 395

ग्यारहवें भाग की अनुक्रमणिका 480

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे रात के समय रोते हुए अपने पिता के पास आए} [16] 280
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, 'हे हमारे पिता, हम दौड़ लगाने लगे और यूसुफ़ को अपने सामान के पास छोड़ दिया, तो उसे भेड़िये ने खा लिया...'} [17] ... 281
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे उसकी क़मीज़ पर झूठा ख़ून लगा कर लाए...} [18] 286
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और एक क़ाफ़िला आया, उन्होंने अपने पानी लाने वाले को भेजा, उसने अपना डोल डाला...} [19] 291
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने उसे बहुत कम क़ीमत, कुछ ही दिरहमों के बदले बेच दिया...} [20] 294
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मिस्र के जिस व्यक्ति ने उसे खरीदा था, उसने अपनी पत्नी से कहा, 'इसे सम्मान के साथ रखो...'} [21] 298
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब यूसुफ़ अपनी पूरी जवानी को पहुँचा, तो हमने उसे हिकमत और इल्म अता किया...} [22] 304
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिस स्त्री के घर में वह था, उसने उसे बहलाना चाहा और दरवाज़े बंद कर दिए...} [23-24] 305
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे दोनों दरवाज़े की ओर दौड़े और उसने पीछे से उसकी क़मीज़ फाड़ दी...} [25] 318
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यूसुफ़ ने कहा, 'इसी ने मुझे बहलाना चाहा था' और उसके घर वालों में से एक गवाह ने गवाही दी...} [26-29] 320
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और शहर की औरतों ने कहा, 'अज़ीज़ की पत्नी अपने ग़ुलाम को लुभा रही है...'} [30-32] 325
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! जिस चीज़ की ओर ये मुझे बुलाती हैं, उससे मुझे जेल ज़्यादा पसंद है...'} [33-34] 339
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर निशानियाँ देख लेने के बाद उन्हें यही सूझा कि उसे एक समय तक के लिए जेल भेज दें} [35] 341

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसके साथ दो युवकों ने भी जेल में प्रवेश किया। उनमें से एक ने कहा, 'मैंने सपने में देखा कि मैं शराब निचोड़ रहा हूँ...'} [36-38] . 344
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ जेल के दोनों साथियों! क्या अलग-अलग रब बेहतर हैं या एक अल्लाह, जो सब पर भारी है?...} [39-40] .. 350
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ जेल के दोनों साथियों! तुममें से एक तो अपने स्वामी को शराब पिलाएगा...} [41] 351
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यूसुफ़ ने उस व्यक्ति से, जिसके बारे में उसे लगा कि वह बच जाएगा, कहा, 'अपने स्वामी से मेरा ज़िक्र करना...'} [42] 352
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और राजा ने कहा, 'मैंने सपने में सात मोटी गायें देखीं जिन्हें सात दुबली गायें खा रही हैं...'} [43] 359
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, '[ये तो] बिखरे हुए सपने हैं...'} [44] 362
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन दोनों में से जो बच गया था, उसे एक अरसे बाद याद आया और बोला, 'मैं तुम्हें इसकी व्याख्या बताऊंगा...'} [45-46] 363
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यूसुफ़ ने कहा, 'तुम सात साल तक लगातार खेती करोगे; फिर जो काटो उसे उसकी बालियों ही में रहने देना...'} [47] 366
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर इसके बाद सात कठिन वर्ष आएँगे, जो वह सब खा जाएँगे जो तुमने जमा कर रखा था...} [48] 368
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर इसके बाद एक ऐसा साल आएगा जिसमें लोगों पर खूब बारिश होगी और वे रस निचोड़ेंगे} [49] 369
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और राजा ने कहा, 'उसे मेरे पास ले आओ।' फिर जब उसके पास दूत आया तो यूसुफ़ ने कहा, 'अपने स्वामी के पास वापस जाओ और उससे पूछो कि उन औरतों का क्या मामला था...'} [50-51] 370
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह इसलिए ताकि वह जान ले कि मैंने परोक्ष में उसके साथ विश्वासघात नहीं किया और यह कि अल्लाह विश्वासघातियों की चाल को सफल नहीं होने देता...} [52-53] 375
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और राजा ने कहा, 'उसे मेरे पास ले आओ, मैं उसे अपने ख़ास काम के लिए चुन लूँगा...'} [54] 377
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यूसुफ़ ने कहा, 'मुझे देश के खज़ानों पर नियुक्त कर दीजिए। मैं रक्षा करने वाला भी हूँ और ज्ञान रखने वाला भी हूँ'} [55] 380

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इस तरह हमने यूसुफ़ को उस धरती में अधिकार दिया कि वह उसमें जहाँ चाहे रहे...} [56-57] 386
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यूसुफ़ के भाई आए और उसके पास प्रविष्ट हुए, तो उसने उन्हें पहचान लिया...} [58] 391
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उसने उनका सामान तैयार कर दिया तो कहा, 'मेरे पास अपने पिता की ओर से अपने एक भाई को लाना...'} [59-61] 392
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसने अपने सेवकों से कहा, 'उनका सामान उनके बोरों में रख दो ताकि जब वे अपने परिवार में लौटें तो उसे पहचान लें...'} [62] .. 394
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब वे अपने पिता के पास लौटे तो बोले, 'ऐ हमारे पिता! हमें अनाज देने से मना कर दिया गया है, इसलिए हमारे साथ हमारे भाई को भेज दीजिए ताकि हम अनाज ला सकें..'} [63-65] 395

فہرست برائے جز یازدھم (گیارہواں پارہ) ٤٨٠

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَجَآءُو أَبَاهُمْ عِشَاءَ يَبْكُونَ ﴾ [١٦] ٢٨٠
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قَالُوا يَتَابَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِندَ مَتَعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ... ﴾ [١٧] ... ٢٨١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَجَآءُو عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ... ﴾ [١٨] ٢٨٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَجَآءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ... ﴾ [١٩] ٢٩١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ... ﴾ [٢٠] ٢٩٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِن مِّصْرَ لِامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَنَهُ... ﴾ [٢١] ٢٩٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ ءَاتَيْنَهُ حُكْمًا وَعِلْمًا... ﴾ [٢٢] ٣٠٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَرَوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ... ﴾ [٢٣-٢٤] ٣٠٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِن دُبُرٍ... ﴾ [٢٥] ٣١٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قَالَ هِيَ رَوَدَتْنِي عَن نَّفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ أَهْلِهَا... ﴾ [٢٦-٢٩] ٣٢٠
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَنَهَا عَن نَّفْسِهِ... ﴾ [٣٠-٣٢] ٣٢٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ ﴾ [٣٣-٣٤] ٣٣٩
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ثُمَّ بَدَا لَهُم مِّن بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ ﴾ [٣٥] ٣٤١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَنِي أَعْصِرُ خَمْرًا... ﴾ [٣٦-٣٨] . ٣٤٤

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ يَنصَحِبَي السِّجْنِ ءَأَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ... ﴾ [٣٩-٤٠] .. ٣٥٠

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ يَنصَحِبَي السِّجْنِ أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا... ﴾ [٤١] ٣٥١

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِندَ رَبِّكَ... ﴾ [٤٢] ٣٥٢

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ... ﴾ [٤٣] ٣٥٩

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ قَالُوا أَضْغَثُ أَحْلَمٍ... ﴾ [٤٤] ٣٦٢

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بعدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُم بِتَأْوِيلِهِ... ﴾ [٤٥-٤٦] ٣٦٣

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدتُّمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ... ﴾ [٤٧] ٣٦٦

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ ثُمَّ يَأْتِي مِن بَعْدِ ذَلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ... ﴾ [٤٨] ٣٦٨

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ ثُمَّ يَأْتِي مِن بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْصِرُونَ ﴾ [٤٩] ٣٦٩

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَسْئَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ... ﴾ [٥٠-٥١] ٣٧٠

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ... ﴾ [٥٢-٥٣] ٣٧٥

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي... ﴾ [٥٤] ٣٧٧

• الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ ﴾ [٥٥] ٣٨٠

- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ... ﴾ [٥٧-٥٦] ٣٨٦
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَجَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ... ﴾ [٥٨] ٣٩١
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَلَمَّا جَهَّزَهُم بِجَهَازِهِمْ قَالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَّكُم مِّنْ أَبِيكُمْ... ﴾ [٥٩-٦١] ٣٩٢
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا إِذَا انقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمْ... ﴾ [٦٢] .. ٣٩٤
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿ فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَى أَبِيهِمْ قَالُوا يَأَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانَا نَكْتَلْ... ﴾ [٦٣-٦٥] ٣٩٥

Index of the Eleventh Part 481

- The Word of Allah the Almighty: {He said: "Never will I send him with you until you give me a promise by Allah that you will surely bring him back to me..."} [66] 397
- The Word of Allah the Almighty: {And he said: "O my sons, do not enter from one gate but enter from different gates..."} [67] 399
- The Word of Allah the Almighty: {And when they entered from where their father had ordered them, it did not avail them against [the decree of] Allah at all...} [68-70] 402
- The Word of Allah the Almighty: {They said, while approaching them: "What is it you have lost?"} [71-72] 407
- The Word of Allah the Almighty: {They said: "By Allah, you have certainly known that we did not come to cause corruption in the land, and we have not been thieves."} [73-75] ... 411
- The Word of Allah the Almighty: {So he began with their bags before the bag of his brother...} [76] 412
- The Word of Allah the Almighty: {They said: "If he steals - a brother of his has stolen before."} [77-79] 418
- The Word of Allah the Almighty: {So when they had despaired of him, they secluded themselves in private consultation...} [80] 421
- The Word of Allah the Almighty: {Return to your father and say: "O our father, indeed your son has stolen..."} [81] 425
- The Word of Allah the Almighty: {And ask the city in which we were and the caravan in which we came...} [82] 427
- The Word of Allah the Almighty: {He said: "Rather, your souls have enticed you to something..."} [83] 428
- The Word of Allah the Almighty: {And he turned away from them and said: "Oh, my sorrow over Joseph," and his eyes became white from grief...} [84] 430
- The Word of Allah the Almighty: {They said: "By Allah, you will not cease remembering Joseph until you become fatally ill..."} [85-86] 433
- The Word of Allah the Almighty: {O my sons, go and find out about Joseph and his brother and despair not of relief from Allah...} [87] ... 436
- The Word of Allah the Almighty: {So when they entered upon him, they said: "O eminent one, adversity has touched us and our family..."} [88] 437

• The Word of Allah the Almighty: {He said: "Do you know what you did with Joseph and his brother when you were ignorant?"} [89-93] 441
• The Word of Allah the Almighty: {And when the caravan departed [from Egypt], their father said: "Indeed, I find the smell of Joseph [near], if you did not think me deluded."} [94-99] 447
• The Word of Allah the Almighty: {And he raised his parents upon the throne, and they bowed to him in prostration...} [100] 454
• The Word of Allah the Almighty: {My Lord, You have given me [something] of sovereignty and taught me of the interpretation of dreams...} [101] 462
• The Word of Allah the Almighty: {That is from the news of the unseen which We reveal to you...} [102-104] 465
• The Word of Allah the Almighty: {And how many a sign within the heavens and earth do they pass by while they are turning away therefrom...} [105-108] ... 466
• The Word of Allah the Almighty: {And We sent not before you [as messengers] except men to whom We revealed from among the people of cities...} [109-110] ... 469
• The Word of Allah the Almighty: {There was certainly in their stories a lesson for those of understanding...} [111] 474
• Index 477

ग्यारहवें भाग की अनुक्रमणिका 481

- अल्लाह तआला का फरमान है: {उसने कहा: "मैं उसे तुम्हारे साथ कभी नहीं भेजूँगा जब तक कि तुम अल्लाह का पक्का वादा न करो कि तुम उसे मेरे पास ज़रूर वापस लाओगे..."} [66] 397
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसने कहा: "ऐ मेरे बेटों! एक ही दरवाज़े से प्रवेश न करना बल्कि अलग-अलग दरवाज़ों से प्रवेश करना..."} [67] 399
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब वे वहीं से प्रविष्ट हुए जहाँ से उनके पिता ने उन्हें आज्ञा दी थी, तो वह अल्लाह [के हुक्म] के खिलाफ उनके कुछ काम न आया..."} [68-70] 402
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्होंने उनकी ओर मुखातिब होकर कहा: "तुम्हारी क्या चीज़ खो गई है?"} [71-72] 407
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, तुम अच्छी तरह जानते हो कि हम इस धरती पर उपद्रव करने नहीं आए हैं, और न ही हम चोर रहे हैं।" } [73-75] ... 411
- अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर उसने अपने भाई के थैले से पहले उनके थैलों की तलाशी लेनी शुरू की...} [76] 412
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्होंने कहा: "अगर उसने चोरी की है, तो इससे पहले उसके एक भाई ने भी चोरी की थी।" } [77-79] 418
- अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर जब वे उससे निराश हो गए, तो वे अकेले में परामर्श करने लगे...} [80] 421
- अल्लाह तआला का फरमान है: {अपने पिता के पास वापस जाओ और कहो: "ऐ हमारे पिता, निस्संदेह आपके बेटे ने चोरी की है..." } [81] 425
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उस बस्ती (के लोगों) से पूछ लो जिसमें हम थे और उस काफिले से जिसमें हम आए थे...} [82] 427
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उसने कहा: "बल्कि तुम्हारे मन ने तुम्हारे लिए एक बात गढ़ ली है..." } [83] 428

- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसने उनसे मुँह फेर लिया और कहा: "हाए यूसुफ़ पर मेरा शोक," और गम के कारण उसकी आँखें सफेद (अंधी) हो गईं...} [84] 430
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, आप यूसुफ़ को याद करते ही रहेंगे यहाँ तक कि आप बिल्कुल घुल जाएँ.." } [85-86] 433
- अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ मेरे बेटों! जाओ और यूसुफ़ और उसके भाई की टोह लगाओ और अल्लाह की दया से निराश न हो...} [87] ... 436
- अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर जब वे उसके पास पहुँचे, तो उन्होंने कहा: "ऐ अज़ीज़, हमें और हमारे परिवार को बहुत कष्ट पहुँचा है..." } [88] 437
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उसने कहा: "क्या तुम्हें पता है कि जब तुम अज्ञानी थे तब तुमने यूसुफ़ और उसके भाई के साथ क्या किया था?" } [89-93] 441
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब काफिला (मिस्र से) विदा हुआ, तो उनके पिता ने कहा: "बेशक मैं यूसुफ़ की गंध पा रहा हूँ, अगर तुम मुझे सठियाया हुआ न समझो।" } [94-99] 447
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसने अपने माता-पिता को सिंहासन पर बैठाया, और वे उसके सामने सजदे में गिर पड़े...} [100] 454
- अल्लाह तआला का फरमान है: {मेरे रब, तूने मुझे राज्य का कुछ हिस्सा दिया और मुझे बातों (सपनों) की ताबीर सिखाई...} [101] 462
- अल्लाह तआला का फरमान है: {यह परोक्ष की खबरों में से है जिसकी हम आपकी ओर प्रकाशना (वही) कर रहे हैं...} [102-104] 465
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और आसमानों और ज़मीन में कितनी ही निशानियाँ हैं जिन पर से वे गुज़रते हैं और वे उनसे मुँह फेरे रहते हैं...} [105-108] ... 466
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आपसे पहले बस्तियों के रहने वालों में से पुरुषों को ही रसूल बनाकर भेजा जिनकी ओर हम वही भेजते थे...} [109-110] ... 469
- अल्लाह तआला का फरमान है: {निश्चित रूप से उनके किस्सों में बुद्धिमानों के लिए एक सबक (इब्रत) है...} [111] 474
- अनुक्रमणिका 477

فہرست گیارہواں پارہ ٤٨١

- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِّنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ...﴾ [٦٦] ٣٩٧
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَقَالَ يَبَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِن بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُّتَفَرِّقَةٍ...﴾ [٦٧] ٣٩٩
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُم مَّا كَانَ يُغْنِي عَنْهُم مِّنَ اللَّهِ مِن شَيْءٍ...﴾ [٦٨-٧٠] ٤٠٢
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِم مَّاذَا تَفْقِدُونَ...﴾ [٧١-٧٢] ٤٠٧
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُم مَّا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَرِقِينَ...﴾ [٧٣-٧٥] ... ٤١١
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ...﴾ [٧٦] ٤١٢
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالُوا إِن يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَّهُ مِن قَبْلُ...﴾ [٧٧-٧٩] ٤١٨
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿فَلَمَّا اسْتَيْسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا...﴾ [٨٠] ٤٢١
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿ارْجِعُوا إِلَى أَبِيكُمْ فَقُولُوا يَأَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ...﴾ [٨١] ٤٢٥
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا...﴾ [٨٢] ٤٢٧
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا...﴾ [٨٣] ٤٢٨
- ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَأَسَفَى عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ...﴾ [٨٤] ٤٣٠

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَؤُا تَذْكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا...﴾ [۸۵-۸۶] ٤٣٣

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿يَبَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِن يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيْأَسُوا مِن رَّوْحِ اللَّهِ...﴾ [۸۷] ... ٤٣٦

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَأَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ...﴾ [۸۸] ٤٣٧

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُم مَّا فَعَلْتُم بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنتُمْ جَهِلُونَ...﴾ [۸۹-۹۳] ٤٤١

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَا أَن تُفَنِّدُونِ...﴾ [۹۴-۹۹] ٤٤٧

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا...﴾ [۱۰۰] ٤٥٤

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿رَبِّ قَدْ ءَاتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ...﴾ [۱۰۱] ٤٦٢

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ...﴾ [۱۰۲-۱۰۴] ٤٦٥

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَكَأَيِّن مِّنْ ءَايَةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ...﴾ [۱۰۵-۱۰۸] ... ٤٦٦

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِم مِّنْ أَهْلِ الْقُرَى...﴾ [۱۰۹-۱۱۰] ... ٤٦٩

• ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُوْلِي الْأَلْبَابِ...﴾ [۱۱۱] ٤٧٤

• الفهرس ٤٧٧